ΠΑΝΤΩΝ ΧΡΗΜΑΤΩΝ ΜΕΤΡΟΝ ΑΝΘΡΩΠΟΣ ΠΡΩΤΑΓΟΡΑΣ

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ (ΕΚΕ)
HELLENIC SOCIOLOGICAL SOCIETY (HSS)

7ο ΤΑΚΤΙΚΟ ΣΥΝΕΔΡΙΟ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

Κοινωνίες μετά την κρίση, κοινωνίες χωρίς κρίση;

Διαδικτυακό Συνέδριο

Αθήνα, 23-25 Σεπτεμβρίου 2020

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ
2022

ΚΟΙΝΩΝΙΕΣ ΜΕΤΑ ΤΗΝ ΚΡΙΣΗ,

ΚΟΙΝΩΝΙΕΣ ΧΩΡΙΣ ΚΡΙΣΗ;

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ

Αθήνα | 23-25 Σεπτεμβρίου 2020
7ο Τακτικό Συνέδριο της ΕΚΕ
“Κοινωνίες μετά την κρίση, κοινωνίες χωρίς κρίση;”
Διοργανωτής: Ελληνική Κοινωνιολογική Εταιρεία | http://www.hellenicsociology.gr
Επιμέλεια Πρακτικών Συνεδρίου:
Χρυσάνθη Ζάχου, Χριστίνα Καρακιουλάφη, Ανδρομάχη Χατζηγιάννη
Μορφοποίηση Κειμένων: Μαγδαληνή Τσεβρένη, Νατάσα Χαραλάμπη
Γραφιστική Επιμέλεια: Μαγδαληνή Τσεβρένη
Σχεδιασμός Εξωφύλλου: Μπέττυ Χατζηγεωργίου

Κρατίνου 9 και Αθηνάς
Πλατεία Κοτζιά
Αθήνα, ΤΚ 10552
email: grsociolsoc@gmail.com

© Ελληνική Κοινωνιολογική Εταιρεία, 2022
ISBN: 978-960-9596-05-3

ΠΑΝΤΩΝ ΧΡΗΜΑΤΩΝ ΜΕΤΡΟΝ ΑΝΘΡΩΠΟΣ ΠΡΩΤΑΓΟΡΑΣ

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ (ΕΚΕ)
HELLENIC SOCIOLOGICAL SOCIETY (HSS)

Έβδομο Τακτικό Συνέδριο Ελληνικής Κοινωνιολογικής Εταιρείας

Κοινωνίες μετά την κρίση, κοινωνίες χωρίς κρίση;

••••

Διαδικτυακό Συνέδριο
Αθήνα 23-25 Σεπτεμβρίου 2020

••••

Επιστημονική Επιτροπή

Νίκος Δεμερτζής, Καθηγητής, ΕΚΠΑ, Πρόεδρος ΕΚΚΕ

Χρυσάνθη Ζάχου, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια, Deree

Χριστίνα Καρακιουλάφη, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια, Πανεπιστήμιο Κρήτης

Σωκράτης Κονιόρδος, Καθηγητής, Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου

Λάουρα Μαράτου-Αλιπράντη, Δρ Κοινωνιολογίας, Επισκέπτρια Καθηγήτρια, ΕΚΠΑ, Εμπειρογνώμων EIGE

Απόστολος Γ. Παπαδόπουλος, Καθηγητής, Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο, Διευθυντής ΙΚΕ/ΕΚΚΕ

Γιώργος Πλειός, Καθηγητής, ΕΚΠΑ

Χρύσα Σοφιανοπούλου, Επίκουρη Καθηγήτρια, Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο

Ιωάννα Τσίγκανου, Διευθύντρια Ερευνών, ΕΚΚΕ

Γραμματεία Συνεδρίου

Αναστασία Χαραλάμπη, Πάντειο Πανεπιστήμιο

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΚΟΙΝΩΝΙΕΣ ΜΕΤΑ ΤΗΝ ΚΡΙΣΗ, ΚΟΙΝΩΝΙΕΣ ΧΩΡΙΣ ΚΡΙΣΗ; 16

Πρόλογος του τ. Προέδρου της Ελληνικής Κοινωνιολογικής Εταιρείας, Καθηγητή Γιώργου Πλειού.

ΑΠΟ ΤΗΝ ΠΑΝΔΗΜΙΑ COVID – 19 ΣΤΗΝ ΚΑΤΟΙΚΙΟΠΟΙΗΣΗ ΤΗΣ ΖΩΗΣ 19
Γιώργος Πλειός

Η ΝΟΗΜΑΤΟΔΟΤΗΣΗ ΤΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΕΠΑΝΕΝΤΑΞΗΣ ΜΕΣΑ ΑΠΟ ΤΙΣ ΕΜΠΕΙΡΙΕΣ ΑΠΟΦΥΛΑΚΙΣΘΕΝΤΩΝ 39

Έλλη Ανίτση

ΠΟΛΙΤΙΚΕΣ ΑΝΤΙΠΑΡΑΘΕΣΕΙΣ ΚΑΙ ΑΛΛΑΓΗ ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑΤΟΣ ΣΤΙΣ ΔΗΜΟΣΙΕΣ ΠΟΛΙΤΙΚΕΣ ΤΟΥ 21ΟΥ ΑΙΩΝΑ 49

Δημήτρης Β. Βαγιανός

ΤΟ ΕΓΚΛΗΜΑ ΜΕΤΑ ΤΗΝ ΚΡΙΣΗ: ΑΤΕΡΜΟΝΗ ΑΝΑΖΗΤΗΣΗ ΣΤΡΑΤΗΓΙΚΩΝ Η΄ ΣΤΟΧΕΥΜΕΝΗ ΚΡΙΤΙΚΗ ΕΣΤΙΑΣΗ ΣΤΟΝ ΠΥΡΗΝΑ ΤΟΥ ΦΑΙΝΟΜΕΝΟΥ; 59

Βίκυ Βλάχου

ΚΑΜΠΑΝΙΕΣ ΠΑΡΑΠΛΗΡΟΦΟΡΗΣΗΣ ΣΕ ΚΡΙΣΙΜΕΣ ΠΡΟΕΚΛΟΓΙΚΕΣ ΠΕΡΙΟΔΟΥΣ 65

Θωμαή Βούλγαρη

ΕΓΚΛΗΜΑΤΑ ΤΗΣ ΝΕΟ-ΑΠΟΙΚΙΟΚΡΑΤΙΑΣ ΣΤΗΝ ΠΑΛΑΙΣΤΙΝΗ: ΓΗ ΚΑΙ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ 75

Στράτος Γεωργούλας

ΠΡΟΣΦΥΓΕΣ Η΄ (ΠΑΡΑΝΟΜΟΙ) ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΣ; ΑΣΦΑΛΕΙΑ ΚΑΙ ΑΝΘΡΩΠΙΣΜΟΣ ΣΤΗ ΣΧΕΣΗ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΚΡΑΤΟΥΣ ΜΕ ΤΟΥΣ «ΞΕΝΟΥΣ» ΤΟΥ 84

Γιάννης Γκολφινόπουλος

ΔΟΚΙΜΕΣ ΚΡΙΤΙΚΗΣ ΑΝΑΛΥΣΗΣ ΤΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ ΩΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΣ ΘΕΣΜΟΣ ΜΕΣΑ ΑΠΟ ΤΗ ΜΕΛΕΤΗ ΔΥΟ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΩΝ ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑΤΩΝ 92

Αναστάσιος Γκούμας

ΠΑΡΑΒΑΤΙΚΟΤΗΤΑ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΣ ΑΠΟΚΛΕΙΣΜΟΣ: ΟΙ ΕΠΙΠΤΩΣΕΙΣ ΤΟΥ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΥ ΣΤΙΓΜΑΤΟΣ ΚΑΙ ΤΟ ΦΑΙΝΟΜΕΝΟ ΤΗΣ «ΠΕΡΙΣΤΡΕΦΟΜΕΝΗΣ ΠΟΡΤΑΣ» ΣΤΑ ΚΑΤΑΣΤΗΜΑΤΑ ΚΡΑΤΗΣΗΣ 99

Αικατερίνη Γουργουρίνη, Βασιλική Μπούνα

ΚΡΙΣΗ, ΘΡΗΣΚΕΙΑ ΚΑΙ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΚΟΣ ΘΕΣΜΟΣ – ΕΠΙΚΑΙΡΟΙ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΙΣΜΟΙ ΣΕ ΚΑΙΡΟΥΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΟΡΘΟΤΗΤΑΣ 111

Νικόλαος Α. Δεναξάς

ΕΛΛΕΙΨΕΙΣ ΚΑΙ ΚΕΝΑ ΤΩΝ ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΩΝ ΥΠΟΔΟΜΩΝ ΓΙΑ ΤΗ ΦΤΩΧΕΙΑ ΚΑΙ ΤΟΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ ΑΠΟΚΛΕΙΣΜΟ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΕΣ ΑΝΤΙΜΕΤΩΠΙΣΗΣ ΤΟΥΣ 119

Κωνσταντίνος Δημουλάς

ΟΙ ΡΟΜΑ ΣΤΟΝ ΚΑΙΡΟ ΤΗΣ ΠΑΝΔΗΜΙΑΣ: ΑΝΑΠΑΡΑΣΤΑΣΕΙΣ ΣΤΟ ΔΗΜΟΣΙΟ ΛΟΓΟ ΚΑΙ ΥΠΟΛΕΙΜΜΑΤΙΚΕΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ ΠΟΛΙΤΙΚΕΣ 132

Μαρία Δόγια

Η ΣΥΜΜΕΤΟΧΗ ΣΤΗ ΔΙΑ ΒΙΟΥ ΜΑΘΗΣΗ ΤΗΝ ΠΕΡΙΟΔΟ ΤΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗΣ ΚΡΙΣΗΣ: ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ **146**

Γιώργος Δουργκούνας

ΑΜΕΣΕΣ ΚΑΙ ΕΜΜΕΣΕΣ ΣΥΣΧΕΤΙΣΕΙΣ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝΤΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΟΙΚΟΝΟΜΙΚΩΝ ΜΕΤΑΒΛΗΤΩΝ ΜΕ ΤΟ ΦΟΒΟ ΤΟΥ ΕΓΚΛΗΜΑΤΟΣ ΚΑΙ ΤΗΝ ΑΝΑΣΦΑΛΕΙΑ: ΜΙΑ ΔΕΥΤΕΡΟΓΕΝΗΣ ΑΝΑΛΥΣΗ ΤΩΝ ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΩΝ ΔΕΔΟΜΕΝΩΝ ΣΤΟ ΔΗΜΟ ΜΟΣΧΑΤΟΥ – ΤΑΥΡΟΥ **159**

Χριστίνα Ζαραφωνίτου, Άγγελος Μιμής, Δημήτριος Καλαμάρας

ΤΟΠΙΚΗ ΑΥΤΟΔΙΟΙΚΗΣΗ ΚΑΙ ΠΑΝΔΗΜΙΑ: Ο ΡΟΛΟΣ ΤΩΝ ΔΟΜΩΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΤΩΝ ΟΡΓΑΝΙΣΜΩΝ ΤΟΠΙΚΗΣ ΑΥΤΟΔΙΟΙΚΗΣΗΣ ΣΤΗ ΣΤΗΡΙΞΗ ΤΩΝ ΕΥΠΑΘΩΝ ΟΜΑΔΩΝ ΤΗΣ ΤΟΠΙΚΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΑΣ ΚΑΤΑ ΤΗ ΔΙΑΡΚΕΙΑ ΤΟΥ LOCKDOWN–ΕΝΕΡΓΕΙΕΣ ΔΗΜΟΣΙΟΤΗΤΑΣ ΤΩΝ ΟΤΑ ΓΙΑ ΤΟΝ COVID-19 **176**

Ελένη Ζύγα, Χριστίνα Πικραμμένου

ΧΡΗΣΕΙΣ ΚΑΙ ΠΡΟΣΛΗΨΕΙΣ, ΕΚΤΙΜΗΣΕΙΣ ΚΑΙ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΙΣΜΟΙ: Ο 3-ΟΣ ΓΥΡΟΣ ΤΟΥ WIP GREECE **194**

Κατερίνα Ηλιού, Αμαλία Φραγκίσκου

Η ΕΝΝΟΙΑ ΤΟΥ ΚΙΝΗΤΡΟΥ ΣΤΑ ΕΓΚΛΗΜΑΤΑ ΜΙΣΟΥΣ **207**

Βασιλική Κ. Θεολόγη

Η ΚΛΙΜΑΤΙΚΗ ΑΛΛΑΓΗ ΩΣ ΑΙΤΙΑ ΕΞΩΤΕΡΙΚΗΣ ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΣΗΣ ΚΑΙ ΕΣΩΤΕΡΙΚΟΥ ΕΚΤΟΠΙΣΜΟΥ **220**

Θανάσης Θεοφιλόπουλος

ΔΕΥΤΕΡΟΓΕΝΕΙΣ ΚΙΝΔΥΝΟΙ ΜΙΑΣ ΠΑΝΔΗΜΙΑΣ: Η ΑΥΞΗΣΗ ΤΗΣ ΕΜΦΥΛΗΣ ΕΝΔΟΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΚΗΣ ΒΙΑΣ **233**

Θανάσης Θεοφιλόπουλος, Ναυσικά Μοσχοβάκου, Ανδρομάχη Μπούνα

ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑΚΕΣ ΠΡΑΚΤΙΚΕΣ ΚΑΙ ΑΝΤΙΛΗΨΕΙΣ ΤΩΝ ΚΥΠΡΙΩΝ ΧΡΗΣΤΩΝ ΤΟΥ ΔΙΑΔΙΚΤΥΟΥ ΓΙΑ ΤΗΝ ΠΑΝΔΗΜΙΑ COVID-19, ΤΙΣ ΣΥΝΕΠΕΙΕΣ ΚΑΙ ΤΗ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗ ΤΗΣ **246**

Σωτήρης Θεοχαρίδης, Χάρης Πασιάς, Ιωάννα Χριστοδούλου, Γιάννης Πλειός

ΓΟΝΕΪΚΕΣ ΣΤΡΑΤΗΓΙΚΕΣ ΚΑΙ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΕΣ ΔΙΑΔΡΟΜΕΣ: Η ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ ΤΩΝ ΜΑΘΗΤΩΝ ΕΠΑ.Λ.

Νίκος Θεοχαρόπουλος, Επαμεινώνδας Παναγόπουλος, Μιχάλης Κατσίλλης, Ιωάννης Καμαριανός

ΕΝΗΜΕΡΩΔΙΑΣΚΕΔΑΣΗ ΚΑΙ ΔΡΑΜΑΤΟΠΟΙΗΣΗ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΠΑΝΔΗΜΙΑ ΤΟΥ ΚΟΡΩΝΟΪΟΥ ΣΕ ΤΗΛΕΟΡΑΣΗ ΚΑΙ ΕΝΗΜΕΡΩΤΙΚΕΣ ΙΣΤΟΣΕΛΙΔΕΣ: ΑΝΑΛΥΣΗ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΟΥ ΑΝΑ ΜΕΣΟ **284**

Ιωάννα Θωμά, Μιχάλης Ταστσόγλου, Κούτσικος Λουκάς

ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΑ ΣΥΜΠΕΡΙΦΟΡΑΣ ΣΤΗ ΣΧΟΛΙΚΗ ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΟΤΗΤΑ. ΠΑΡΕΜΒΑΣΗ ΚΑΙ ΑΝΤΙΣΤΑΘΜΙΣΗ: ΕΝΔΥΝΑΜΩΣΗ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΔΕΞΙΟΤΗΤΩΝ & ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΔΙΚΤΥΩΝ **299**

Βασιλική Ιωαννίδη, Ηλιάννα Γωγάκη

Ο ΕΞΟΡΘΟΛΟΓΙΣΜΟΣ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ ΣΕ ΣΥΝΘΗΚΕΣ ΚΡΙΣΗΣ. ΑΝΑΛΥΣΗ ΚΑΙ ΚΑΤΑΝΟΗΣΗ ΤΩΝ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΩΝ ΜΕΤΑΡΡΥΘΜΙΣΕΩΝ ΑΠΟ ΒΕΜΠΕΡΙΑΝΗ ΣΚΟΠΙΑ **312**

Βασιλική Καντζάρα

ΔΙΕΡΕΥΝΗΣΗ ΚΑΙ ΚΑΤΑΝΟΗΣΗ ΤΗΣ ΣΤΑΣΗΣ ΤΩΝ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΩΝ ΣΤΗ ΔΙΑΔΙΚΤΥΑΚΗ ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑ ΣΕ ΣΥΝΘΗΚΕΣ COVID-19: ΣΥΓΚΡΙΣΗ ΠΕΡΙΠΤΩΣΕΩΝ ΑΝΑΜΕΣΑ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ ΚΑΙ ΤΗ ΓΕΡΜΑΝΙΑ 327

Βασιλική Καντζάρα, Martina Loos

ΔΗΜΟΣΙΕΣ ΠΟΛΙΤΙΚΕΣ ΓΙΑ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΕΣ ΜΕ ΠΑΙΔΙΑ, ΟΙ ΦΙΛΙΚΕΣ ΠΡΟΣ ΤΗΝ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑ ΠΟΛΕΙΣ ΚΑΙ Ο ΡΟΛΟΣ ΤΗΣ ΤΟΠΙΚΗΣ ΑΥΤΟΔΙΟΙΚΗΤΗΣ 345

Πηνελόπη Καραγιάννη, Διονύσης Μπαλούρδος

ΟΙ «ΑΛΛΕΣ» ΜΗΤΕΡΕΣ. Ο ΡΟΛΟΣ ΤΟΥ ΦΥΛΟΥ ΚΑΙ ΤΟΥ ΕΘΝΟΥΣ ΣΕ ΠΕΡΙΠΤΩΣΕΙΣ ΠΑΙΔΟΚΤΟΝΙΩΝ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ 365

Αθανασία Κατσικώρη, Αλεξάνδρα Χαλκιά

Ο ΡΟΛΟΣ ΤΗΣ ΑΘΛΗΣΗΣ ΩΣ ΜΕΣΟ ΑΠΟΔΟΧΗΣ ΤΟΥ *«ΑΣΘΕΝΟΥΣ»* ΦΥΛΟΥ ΣΤΑ ΑΝΩΤΑΤΑ ΣΤΡΑΤΙΩΤΙΚΑ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΑ ΙΔΡΥΜΑΤΑ 372

Ευαγγελία Κέφη-Χατζηχαμπέρη, Ειρήνη Καμπερίδου

ΤΟ ΒΙΩΜΑ ΤΟΥ ΔΙΑΖΥΓΙΟΥ ΓΙΑ ΤΙΣ ΔΙΑΖΕΥΓΜΕΝΕΣ ΓΥΝΑΙΚΕΣ ΠΟΥ ΖΟΥΝ ΣΤΗΝ ΑΘΗΝΑ 384

Ρόη Κιντή

ΜΙΑ ΑΝΑΓΝΩΣΗ ΤΟΥ ΨΗΦΙΑΚΟΥ ΧΑΣΜΑΤΟΣ ΜΕΣΑ ΑΠΟ ΤΑ ΔΕΔΟΜΕΝΑ ΤΟΥ WORLD INTERNET PROJECT (WIP) 395

Δήμητρα Κονδύλη, Όλγα Παπαλιού

Η ΕΜΠΛΟΚΗ ΣΤΟ ΣΥΣΤΗΜΑ ΑΠΟΝΟΜΗΣ ΠΟΙΝΙΚΗΣ ΔΙΚΑΙΟΣΥΝΗΣ ΩΣ ΠΑΡΑΓΟΝΤΑΣ «ΔΙΑΚΙΝΔΥΝΕΥΣΗΣ» ΓΙΑ ΤΗΝ ΥΠΟΤΡΟΠΗ 415

Ελένη Κοντοπούλου

Η ΕΝΝΟΙΑ ΤΗΣ ΑΠΑΛΛΟΤΡΙΩΣΗΣ ΣΤΟΝ MAX WEBER ΚΑΙ ΠΙΘΑΝΕΣ ΕΦΑΡΜΟΓΕΣ ΤΗΣ 428

Άννα Κουμανταράκη

ΕΙΝΑΙ Η ΔΙΑΙΤΗΣΙΑ ΕΝΑΣ ΠΑΡΩΧΗΜΕΝΟΣ ΘΕΣΜΟΣ ΣΤΙΣ ΕΡΓΑΣΙΑΚΕΣ ΣΧΕΣΕΙΣ; ΑΠΟΤΙΜΗΣΗ ΤΗΣ ΠΡΟΣΦΑΤΗΣ ΕΜΠΕΙΡΙΑΣ 436

Θεόδωρος Α. Κουτρούκης

ΕΞΥΠΝΗ ΠΟΛΗ, ΤΟΠΙΚΗ ΑΝΑΠΤΥΞΗ ΚΑΙ Η ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ ΤΗΣ ΑΠΟ ΤΑ ΜΟΝΤΕΛΑ ΤΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ 448

Στέφανος Κόφφας

ΔΗΜΟΣΙΑ ΚΑΙ ΙΔΙΩΤΙΚΗ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ. ΟΙ ΑΠΟΨΕΙΣ ΦΟΙΤΗΤΩΝ ΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΑΕΙ 460

Αργύρης Κυρίδης, Ιωάννης Καμαριανός, Νίκος Φωτόπουλος, Δημήτρης Χαλκιώτης

Η ΓΕΙΤΟΝΙΑ ΩΣ ΣΥΝΑΙΣΘΗΜΑΤΙΚΟ & ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΚΟ ΔΙΚΤΥΟ 476

Μαρία Χ. Κωλέτση

Η ΚΡΙΣΗ ΣΤΟ ΠΕΔΙΟ ΤΩΝ ΕΞΑΡΤΗΣΕΩΝ ΚΑΙ Η ΑΚΡΙΤΗ ΑΠΟΔΟΧΗ ΤΗΣ ΥΦΙΣΤΑΜΕΝΗΣ ΣΥΝΘΗΚΗΣ. ΕΙΝΑΙ ΑΝΑΓΚΑΙΑ ΜΙΑ ΣΥΝΟΛΙΚΗ ΑΝΑΘΕΩΡΗΣΗ ΤΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΩΝ ΟΠΤΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΡΑΚΤΙΚΩΝ ΜΑΣ; 487

Σωτήρης Λαϊνάς

ΚΑΤΑΝΑΛΩΤΙΚΕΣ ΠΡΑΚΤΙΚΕΣ ΥΠΟ (ΤΗΝ) ΚΡΙΣΗ; ΡΕΠΕΡΤΟΡΙΑ ΔΡΑΣΗΣ ΚΑΙ ΛΟΓΟΥ 500

Δημήτρης Λάλλας

«ΕΝΟΡΧΗΣΤΡΩΣΕΙΣ» ΤΗΣ ΚΑΤΑΝΑΛΩΤΙΚΗΣ ΕΜΠΕΙΡΙΑΣ: ΜΙΑ ΛΟΓΟ-ΑΝΑΛΥΤΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ ΤΩΝ ΠΡΟΩΘΗΤΙΚΩΝ ΜΕΘΟΔΩΝ ΕΝΟΣ ΘΕΣΜΟΥ ΤΗΣ ΚΑΤΑΝΑΛΩΣΗΣ512

Δημήτρης Λάλλας, Γιώργος Δρόσος

ΦΥΛΟ, ΦΡΟΝΤΙΔΑ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ: ΘΕΩΡΗΤΙΚΕΣ ΚΑΙ ΕΜΠΕΙΡΙΚΕΣ ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ 527

Κυριακή Λαμπροπούλου

Ο ΣΕΞΙΣΜΟΣ ΩΣ ΕΝΝΟΙΑ ΣΕ ΠΟΛΥΕΠΙΠΕΔΗ ΚΡΙΣΗ: ΑΠΟ ΤΟΝ ΑΝΑΣΤΡΟΦΟ ΣΕΞΙΣΜΟ ΣΤΟΝ ΣΕΞΙΣΤΙΚΟ ΣΥΜΨΗΦΙΣΜΟ 540

Βαγγέλης Λιότζης

Η ΕΤΕΡΟΦΥΛΟΦΙΛΗ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑ ΣΕ ΚΡΙΣΗ? Η ΨΗΦΙΣΗ ΤΟΥ Ν. 4356/2015 551

Αθηνά Μαρά

ΙΣΟΡΡΟΠΙΑ Η΄ ΑΝΙΣΟΡΡΟΠΙΑ ΤΗΣ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΚΗΣ ΚΑΙ ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΙΚΗΣ ΖΩΗΣ ΣΤΗ ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΕΛΛΑΔΑ; 562

Λάουρα Μαράτου-Αλιπράντη

«ΤΑ ΔΥΟ ΠΡΟΣΩΠΑ ΤΟΥ ΙΑΝΟΥ»: ΑΠΟ ΤΗΝ ΙΔΕΟΛΟΓΙΑ ΣΤΗΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΕΠΙΣΤΗΜΗ (ΚΑΙ ΠΙΣΩ) 575

Ηρακλής Μαυρίδης

COVID – 19 ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΕΣ ΑΝΤΙΜΕΤΩΠΙΣΗΣ ΤΗΣ ΕΝΔΟΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΚΗΣ ΒΙΑΣ: ΠΑΓΙΑ ΚΕΝΑ ΚΑΙ ΕΝΤΕΙΝΟΜΕΝΕΣ ΕΛΛΕΙΨΕΙΣ ΕΝ ΜΕΣΩ ΠΑΝΔΗΜΙΑΣ 588

Αρετή Μαυρομμάτη – Λαγάνη

ΕΜΦΥΛΕΣ ΑΝΙΣΟΤΗΤΕΣ ΚΑΙ ΤΡΑΠΕΖΙΚΟΣ ΚΛΑΔΟΣ: ΤΟ ΦΑΙΝΟΜΕΝΟ ΤΗΣ «ΓΥΑΛΙΝΗΣ ΟΡΟΦΗΣ» 600

Βασιλική Π. Μελέτη

ΣΥΓΧΡΟΝΕΣ ΕΞΕΛΙΞΕΙΣ ΤΩΝ ΣΥΝΤΑΞΙΟΔΟΤΙΚΩΝ ΣΥΣΤΗΜΑΤΩΝ ΤΩΝ ΚΡΑΤΩΝ ΤΗΣ ΝΟΤΙΑΣ ΕΥΡΩΠΗς 615

Κωνσταντίνος Μέμος

ΙΔΕΟΛΟΓΙΑ, ΟΥΤΟΠΙΑ, ΚΡΙΤΙΚΗ 627

Άγγελος Μουζακίτης

TRANSGENDER ΓΥΝΑΙΚΑ ΣΤΗ ΛΕΣΒΟ. ΜΙΑ ΜΕΛΕΤΗ ΠΕΡΙΠΤΩΣΗΣ 638

Ανδρομάχη Μπούνα, Κατερίνα Γιαννάκαινα, Ιωάννα Βάια Γραβάνη, Ραφαήλ Ραμουτσάκης, Σωτήρης Αντωνούλης

ΤΑ ΜΕΤΡΑ ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΟΥ ΚΑΤΑΝΑΓΚΑΣΜΟΥ ΩΣ ΜΕΣΟ ΑΣΚΗΣΗΣ ΠΡΟΛΗΠΤΙΚΗΣ ΑΝΤΕΓΚΛΗΜΑΤΙΚΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΕΝΑΝΤΙ ΠΡΟΣΦΥΓΩΝ ΚΑΙ ΜΕΤΑΝΑΣΤΩΝ 649

Ειρήνη Κ. Μυλωνά

ΤΥΠΟΙ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΚΗΣ ΕΞΗΓΗΣΗΣ 660

Νίκος Ναγόπουλος

ΕΠΕΛΑΣΗ ΤΩΝ ΕΥΕΛΙΚΤΩΝ ΜΟΡΦΩΝ ΑΠΑΣΧΟΛΗΣΗΣ ΣΤΟΝ ΔΗΜΟΣΙΟ ΤΟΜΕΑ. ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑ ΤΗΣ ΚΡΙΣΗΣ Ή ΟΧΗΜΑ ΣΥΓΚΛΙΣΗΣ ΤΩΝ ΕΡΓΑΣΙΑΚΩΝ ΣΧΕΣΕΩΝ ΣΕ ΔΗΜΟΣΙΟ ΚΑΙ ΙΔΙΩΤΙΚΟ ΤΟΜΕΑ; 671

Γεώργιος Νάσιος

ΧΕΙΡΑΦΕΤΗΣΗ ΚΑΙ ΑΞΙΕΣ: Η ΓΕΝΕΣΗ ΤΗΣ ΑΛΛΗΛΕΓΓΥΗΣ ΜΕΣΑ ΑΠΟ ΤΗ ΣΥΝΕΡΓΑΣΙΑ ΣΤΟΝ MARX 684

Άλκης Νικολακέας

COVID-19 ΚΑΙ ΗΛΙΚΙΩΜΕΝΟΙ. Ο ΑΝΤΙΚΤΥΠΟΣ ΤΗΣ ΠΑΝΔΗΜΙΑΣ ΚΑΙ ΠΤΥΧΕΣ ΤΗΣ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΤΗΣ. 692

Αικατερίνη Ι. Ντάφλου

ΤΟ ΕΠΑΓΓΕΛΜΑ ΤΗΣ ΝΟΣΗΛΕΥΤΙΚΗΣ ΩΣ ΠΕΔΙΟ ΕΜΦΥΛΩΝ ΣΧΕΣΕΩΝ ΕΞΟΥΣΙΑΣ[1] 706

Ανδρέας Ντούνης

ΤΟ ΦΑΙΝΟΜΕΝΟ ΤΗΣ ΦΤΩΧΕΙΑΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ ΤΗΣ ΚΡΙΣΗΣ: ΠΟΛΙΤΙΚΕΣ ΠΟΥ ΥΙΟΘΕΤΗΘΗΚΑΝ ΚΑΤΑ ΤΟΥ ΦΑΙΝΟΜΕΝΟΥ 714

Κασσιανή Οικονόμου

Η ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ ΤΩΝ ΚΡΑΤΟΥΜΕΝΩΝ. ΣΤΟ ΔΡΟΜΟ ΓΙΑ ΤΗΝ ΥΠΕΡΑΣΠΙΣΗ ΤΗΣ «ΦΘΑΡΜΕΝΗΣ» ΤΑΥΤΟΤΗΤΑΣ. Η ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ ΤΟΥ Κ.Κ.ΚΟΡΥΔΑΛΛΟΥ 731

Καλλιόπη Ορφανάκη

Ο ΡΟΛΟΣ ΤΟΥ ΔΙΕΥΘΥΝΤΗ ΤΗΣ ΣΧΟΛΙΚΗΣ ΜΟΝΑΔΑΣ ΣΤΗΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΠΟΙΗΣΗ ΤΩΝ ΜΑΘΗΤΩΝ ΜΕΙΟΝΟΤΙΚΩΝ ΟΜΑΔΩΝ 744

Βασιλική Πανταζή

ΕΝΤΑΞΗ ΠΑΙΔΙΩΝ ΠΡΟΣΦΥΓΩΝ ΣΤΗΝ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ: ΕΜΠΕΙΡΙΕΣ ΚΑΙ ΠΡΑΓΜΑΤΙΚΟΤΗΤΕΣ ΑΠΟ ΤΗΝ ΙΔΡΥΣΗ ΤΩΝ ΔΟΜΩΝ ΥΠΟΔΟΧΗΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ ΤΩΝ ΠΡΟΣΦΥΓΩΝ (ΔΥΕΠ) ΤΟΥ ΥΠΟΥΡΓΕΙΟΥ ΠΑΙΔΕΙΑΣ 757

Ήρα-Ηλιάνα Παπαδοπούλου

NEETs ΣΤΗΝ ΑΓΟΡΑ ΕΡΓΑΣΙΑΣ: ΠΡΟΚΛΗΣΕΙΣ ΚΑΙ ΕΥΚΑΙΡΙΕΣ 764

Όλγα Παπαδοπούλου

ΟΙ ΕΛΛΗΝΕΣ ΚΑΙ Η ΕΝΗΜΕΡΩΣΗ ΓΙΑ ΤΟΝ ΚΟΡΩΝΟΪΟ: ΒΑΣΙΚΕΣ ΤΑΣΕΙΣ ΣΤΙΣ ΠΡΟΤΙΜΗΣΕΙΣ ΤΟΥ ΚΟΙΝΟΥ 776

Στέλιος Παπαθανασόπουλος, Αντώνης Αρμενάκης, Αχιλλέας Καραδημητρίου

Η ΒΙΑ ΣΤΙΣ ΣΥΝΤΡΟΦΙΚΕΣ ΣΧΕΣΕΙΣ ΤΩΝ ΕΦΗΒΩΝ 795

Βάνα Παπακίτσου

ΤΟ ΔΙΚΑΙΩΜΑ ΣΤΗΝ ΚΑΤΑΛΗΨΗ ΚΑΙ ΤΟ ΑΣΥΛΟ ΤΗΣ ΚΑΤΟΙΚΙΑΣ 803

Ιωάννης Παπακώστας

ΕΠΙΔΡΑΣΕΙΣ ΤΟΥ ΜΕΤΑΜΟΝΤΕΡΝΙΣΜΟΥ ΣΤΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ 816

Βαΐα Παπανικολάου, Γιάννης Ρουσσάκης, Παναγιώτης Τζιώνας

ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΘΕΩΡΙΑ ΤΗΣ ΑΝΑΠΗΡΙΚΗΣ ΤΑΥΤΟΤΗΤΑΣ 825

Παρασκευή Πουλογιαννοπούλου

ΚΡΙΣΗ ΚΑΙ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ ΤΟΥ ΤΥΠΟΥ **838**

Μαρίνα Ρήγου

Ο ΞΕΝΟΦΟΒΙΚΑ ΑΛΛΟΣ **850**

Μυρτώ Ρήγου

ΕΝΤΑΞΗ ΠΡΟΣΦΥΓΩΝ ΚΑΙ ΜΕΤΑΝΑΣΤΩΝ ΣΤΙΣ ΤΟΠΙΚΕΣ ΚΟΙΝΩΝΙΕΣ: ΔΙΑΜΟΡΦΟΥΜΕΝΕΣ ΤΑΣΕΙΣ ΚΑΙ ΜΑΚΡΟΧΡΟΝΙΕΣ ΠΡΟΟΠΤΙΚΕΣ **861**

Κώστας Ρόντος, Μαρία-Ελένη Συρμαλή

Ο MAX WEBER ΓΙΑ ΤΗΝ ΗΘΙΚΉ-ΠΟΛΙΤΙΚΉ ΑΝΑΣΥΓΚΡΌΤΗΣΗ ΤΟΥ ΝΕΌΤΕΡΟΥ ΚΌΣΜΟΥ **870**

Βασίλης Ρωμανός

Η ΒΙΟΠΟΛΙΤΙΚΗ ΠΑΡΑΚΟΛΟΥΘΗΣΗ ΕΝΑΝΤΙΑ ΣΤΟΝ COVID- 19 ΣΕ ΑΥΤΑΡΧΙΚΕΣ ΚΑΙ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΚΕΣ ΧΩΡΕΣ ΚΑΙ ΟΙ ΠΙΘΑΝΕΣ ΕΠΙΠΤΩΣΕΙΣ ΜΕΤΑ ΤΗΝ ΠΑΝΔΗΜΙΑ **878**

Μηνάς Σαματάς

Η ΕΤΑΙΡΙΚΗ ΠΑΡΑΚΟΛΟΥΘΗΣΗ ΚΑΙ Ο «ΠΑΝΟΠΤΙΚΟΣ ΚΑΠΙΤΑΛΙΣΜΟΣ» ΩΣ ΑΠΕΙΛΕΣ ΓΙΑ ΤΙΣ ΠΡΟΣΩΠΙΚΕΣ ΕΛΕΥΘΕΡΙΕΣ ΚΑΙ ΤΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ **892**

Μηνάς Σαματάς

Η ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΚΡΙΣΗ ΩΣ ΠΑΡΑΓΟΝΤΑΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΑΝΑΔΥΣΗ ΕΝΟΣ ΝΕΟΥ ΚΥΜΑΤΟΣ ΣΤΟ ΣΥΓΧΡΟΝΟ ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΚΙΝΗΜΑΤΟΓΡΑΦΟ: Ο ΛΟΓΟΣ (DISCOURSE) ΤΩΝ ΚΡΙΤΙΚΩΝ ΚΙΝΗΜΑΤΟΓΡΑΦΟΥ **905**

Ειρήνη Σηφάκη, Αναστασία Στάμου, Μαρία Παπαδοπούλου

ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ ΤΟΥ ΤΥΠΟΥ, ΣΥΓΚΕΝΤΡΩΣΗ ΚΑΙ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΚΡΙΣΗ **917**

Αντώνης Σκαμνάκης

Η ΣΥΜΒΟΛΗ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΕΝΟΠΛΩΝ ΔΥΝΑΜΕΩΝ ΣΤΗΝ ΚΑΤΑΠΟΛΕΜΗΣΗ ΤΗΣ ΠΑΝΔΗΜΙΑΣ **929**

Δημήτριος Σμοκοβίτης

ΚΛΟΠΕΣ ΙΧΕ ΑΥΤΟΚΙΝΗΤΩΝ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ ΤΗΣ ΚΡΙΣΗΣ. ΕΝΑ ΕΓΚΛΗΜΑ ΧΩΡΙΣ «ΚΡΙΣΗ» ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΠΕΡΙΟΔΟ ΤΗΣ ΚΡΙΣΗΣ **942**

Βασιλική Σταθοπούλου

ΣΧΟΛΕΙΟ ΚΑΙ ΤΟΠΙΚΗ ΚΟΙΝΩΝΙΑ. ΟΙ ΑΠΟΨΕΙΣ ΤΩΝ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΩΝ ΤΩΝ ΔΗΜΟΤΙΚΩΝ ΣΧΟΛΕΙΩΝ ΕΙΔΙΚΗΣ ΑΓΩΓΗΣ ΚΑΙ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ ΤΗΣ ΘΡΑΚΗΣ **950**

Δημήτρης Στεφανίδης

ΚΟΙΝΟΤΗΤΑ, ΓΕΙΤΟΝΙΑ ΚΑΙ ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΕΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΟΡΓΑΝΩΣΗΣ: ΤΟ ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑ ΤΩΝ ΔΙΑΔΙΚΤΥΑΚΩΝ ΓΕΙΤΟΝΙΩΝ **961**

Νικόλαος Σφακιανός, Μαρία Κωλέτση, Γεώργιος Βάγιας, Δημήτρης Καρράς

ΑΠΟ ΤΗΝ «ΠΕΡΙΣΤΕΡΑ» ΣΤΗ «ΜΑΡΕΒΑ»: ΣΤΗΝ ΑΦΑΝΕΙΑ ΔΙΑ ΤΗΣ ΠΡΟΒΟΛΗΣ **974**

Μιχάλης Ταστσόγλου

Η ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΚΡΙΣΗ ΚΑΙ Η ΚΑΤΑΡΡΕΥΣΗ ΤΟΥ ΠΑΡΑΔΟΣΙΑΚΟΥ ΔΙΚΟΜΜΑΤΙΣΜΟΥ **996**

Δημήτρης Μιχάλης Τριτσετάκης

ΣΩΜΑΤΙΚΟΙ ΚΑΙ ΒΙΩΜΑΤΙΚΟΙ (ΑΠ)ΕΓΚΛΕΙΣΜΟΙ ΤΟΥ ΥΠΟΚΕΙΜΕΝΟΥ: Η ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ ΣΥΡΙΩΝ ΠΡΟΣΦΥΓΩΝ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ 1008

Ιωάννα Τσίγκανου, Αναστασία Χαλκιά, Μάρθα Λεμπέση

ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΟΠΟΙΗΣΗ & ΑΠΟΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΟΠΟΙΗΣΗ ΤΩΝ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΩΝ 1019

Ελένη Τσικνάκου

ΕΝΑ ΤΑΥΤΟΤΙΚΟ ΤΑΞΙΔΙ ΣΤΟΝ ΚΟΣΜΟ ΤΟΥ Μ. ΚΑΡΑΓΑΤΣΗ 1032

Παναγιώτης Φελέκης

Η ΠΡΟΚΛΗΣΗ ΤΗΣ ΕΝΣΩΜΑΤΩΣΗΣ ΚΑΙ Ο ΡΟΛΟΣ ΤΩΝ ΣΤΡΑΤΙΩΤΙΚΩΝ ΟΡΓΑΝΙΣΜΩΝ: ΜΙΑ ΣΥΓΚΡΙΤΙΚΗ ΑΝΑΛΥΣΗ ΤΗΣ ΓΑΛΛΙΑΣ ΚΑΙ ΤΟΥ ΒΕΛΓΙΟΥ 1044

Ιωάννης Φυτάς, Γεράσιμος Καραμπελιάς

ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑ ΚΑΙ ΝΕΩΤΕΡΙΚΟΤΗΤΑ: ΜΙΑ ΣΧΕΣΗ ΧΩΡΙΣ ΚΡΙΣΗ 1055

Νικόλαος Φωλίνας

ΣΧΕΤΙΚΗ ΚΑΙ ΑΠΟΛΥΤΗ ΦΤΩΧΕΙΑ, ΚΑΙ ΤΟ ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑ ΤΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗΣ ΚΡΙΣΗΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ 1063

Μυρσίνη Φωτοπούλου

Η ΕΓΚΛΗΜΑΤΙΚΟΤΗΤΑ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΕΩΝ - ΠΑΡΑΒΙΑΣΕΙΣ ΤΟΥ ΕΡΓΑΣΙΑΚΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ ΣΤΟΝ ΤΡΙΤΟΓΕΝΗ ΤΟΜΕΑ ΤΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΣ 1075

Ιωάννα Χαραλάμπους

Η ΣΥΜΒΟΛΗ ΤΟΥ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΟΥ ΣΤΟΝ ΣΧΕΔΙΑΣΜΟ ΚΑΙ ΤΗΝ ΟΡΓΑΝΩΣΗ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΩΝ ΑΓΩΓΗΣ ΥΓΕΙΑΣ 1087

Ευστράτιος Χατζηχαραλάμπους

ΕΜΠΕΙΡΙΚΑ ΘΕΜΕΛΙΩΜΕΝΗ ΘΕΩΡΙΑ: ΜΙΑ ΔΙΑΛΕΚΤΙΚΗ ΑΛΛΗΛΕΠΙΔΡΑΣΗ ΑΝΑΜΕΣΑ ΣΤΙΣ ΥΠΑΡΧΟΥΣΕΣ ΚΑΙ ΤΙΣ ΑΝΑΔΥΟΜΕΝΕΣ ΕΝΝΟΙΕΣ 1093

Γιώργος Χατζηχρήστος, Νικόλαος Ναγόπουλος, Ειρήνη Νίκη Ψωμά

ΟΙ ΔΥΟ ΒΑΣΙΚΕΣ ΜΟΡΦΕΣ ΙΔΕΟΤΥΠΩΝ ΤΟΥ MAX WEBER ΚΑΙ Η ΧΡΗΣΗ ΤΟΥΣ 1104

Στέλιος Χιωτάκης

ΚΟΙΝΩΝΙΕΣ ΜΕΤΑ ΤΗΝ ΚΡΙΣΗ, ΚΟΙΝΩΝΙΕΣ ΧΩΡΙΣ ΚΡΙΣΗ;

Πρόλογος του τ. Προέδρου της Ελληνικής Κοινωνιολογικής Εταιρείας,
Καθηγητή Γιώργου Πλειού.

Το 7ο συνέδριο της ΕΚΕ ήταν προγραμματισμένο να πραγματοποιηθεί στο διάστημα 18-20 Μαρτίου 2020, δηλαδή τις ημέρες που έφτασε στην Ελλάδα η πανδημία COVID-19 και επιβλήθηκε περιορισμός των μετακινήσεων και γενικός εγκλεισμός του πληθυσμού (lock down). Τελικά, το συνέδριο πραγματοποιήθηκε όταν το επέτρεψαν οι συνθήκες, στο διάστημα 23-25 Σεπτεμβρίου, έπειτα από Δύο αναβολές, λόγω της πανδημίας, η οποία διαρκεί, ενίοτε με εξάρσεις, μέχρι και την περίοδο έκδοσης αυτού του τόμου. Ως εκ τούτου, πέραν της αναβολής του χρόνου πραγματοποίησης, αυτό έγινε τελικά διαδικτυακά, όπως είχε συμβεί και ακόμα συμβαίνει με πολλά άλλα συνέδρια στο εξωτερικό και την Ελλάδα από τότε που ενέσκηψε η πανδημία.

Το συνέδριο, όπως είχε αποφασιστεί αρχικά, είχε ως θέμα μόνο την εξέταση της κοινωνίας μετά την (οικονομική) κρίση. Αλλά με ένα ερωτηματικό. «Κοινωνίες μετά την κρίση, κοινωνίες χωρίς κρίση;», υπονοώντας ότι η κρίση (κρίσεις) είναι φαινόμενο που χαρακτηρίζει τις νεωτερικές κοινωνίες. Όχι απαραίτητα με την προηγούμενη μορφή της, την οικονομική, με την οποία εκδηλώθηκε κατά τη δεκαετία 2010, αλλά με μια άλλη. Η υπονόηση έλαβε σάρκα και οστά με μια κρίση, αυτή τη φορά υγειονομική, που ήταν πέρα από κάθε δυνατή πρόβλεψη. Έτσι, η ενασχόληση με τις κοινωνικές διαστάσεις της υγειονομικής κρίσης (οικονομικές, θεσμικές, πολιτικές, πολιτισμικές, επικοινωνιακές κ.ά.) προστέθηκαν στο θέμα του 7ου συνεδρίου της ΕΚΕ. Σ' αυτό πρέπει να συνυπολογιστεί και το γεγονός ότι μόλις τέσσερα χρόνια πριν, η προσφυγική κρίση είχε δημιουργήσει πολλαπλές αναστατώσεις στην Ελλάδα, αλλά και άλλες ευρωπαϊκές χώρες. Συνεπώς, το συνέδριο είχε να καταπιαστεί με τρεις κρίσεις, την οικονομική και την επαύριον της, την υγειονομική και την προσφυγική. Στην πραγματικότητα, αυτό το δεδομένο, σε συνδυασμό και με τις συνθήκες του εγκλεισμού, οδήγησε στην πραγματοποίηση τριών κοινωνιολογικών συνεδρίων σε ένα. Γεγονός το οποίο από μόνο του προσέφερε πλούσια ερευνητική ύλη και μεγάλο επιστημονικό ενδιαφέρον, όπως φάνηκε και από τα ποσοτικά τουλάχιστον στοιχεία της συμμετοχής συνέδρων και ομιλητών.

Ο παρών τόμος περιέχει το σύνολο των κειμένων που τελικά κατατέθηκαν και επελέγησαν προς δημοσίευση. Όπως θα διαπιστώσει ο αναγνώστης, καλύπτουν μια πλειάδα πτυχών και οπτικών τόσο της οικονομικής όσο και της υγειονομικής. Την πρώτη μέρα, το συνέδριο επικεντρώθηκε στην πιο πρόσφατη κρίση, την υγειονομική, αυτή της πανδημίας COVID-19. Το έκανε με τρόπο συνοπτικό, καθώς το γεγονός ήταν πολύ πρόσφατο και η συγκέντρωση ερευνητικού και άλλου επιστημονικού υλικού είχε ξεκινήσει μόλις πριν λίγο. Παρά ταύτα, όπως θα διαπιστώσει ο αναγνώστης, υπήρξαν σημαντικές ανακοινώσεις που ανέλυσαν κυρίως τα μέσα και τις ποικίλες κοινωνικές αναπαραστάσεις της πανδημίας, τις κοινωνικές επιπτώσεις της αλλά και τους δυνατούς τρόπους αντιμετώπισης, με σημείο αναφοράς τόσο την Ελλάδα όσο και άλλες, όπως λ.χ. η Κύπρος. Η πανδημία, ένα κατ' εξοχήν υγειονομικό γεγονός στο οποίο επικρατεί η ιατρική και άλλες συναφείς οπτικές,

διαπλέκεται ιδιαιτέρως με πλείστους οικονομικούς, κοινωνικούς, πολιτικούς, πολιτισμικούς, επικοινωνιακούς κ.ά. παράγοντες που επηρεάζουν τη διαμόρφωση και την εξέλιξή της σε κάθε χώρα, αλλά και τους επηρεάζει σε ακόμα μεγαλύτερο βαθμό, όπως διαφάνηκε και από τις πρακτικές που ακολούθησαν επιμέρους κράτη στη διαχείρισή της, από την Κίνα μέχρι την Ευρώπη, και από τη Μ. Βρετανία και τη Σουηδία μέχρι την Ελλάδα και άλλες βαλκανικές χώρες.

Η επικέντρωση όμως του συνεδρίου, όπως και των άρθρων του παρόντος τόμου, εντοπίζεται στην ανίχνευση των προεκτάσεων και των διαστάσεων της μεγάλης οικονομικής κρίσης που προηγήθηκε, από τις αρχές της δεκαετίας 2010 μέχρι το τέλος της. Αυτό συνέβη και με προηγούμενα συνέδρια της ΕΚΕ, γεγονός που αιτιολογείται με το θεσμικό και ατομικό σοκ που προκάλεσε η οικονομική κατάρρευση σε όλο το εύρος του κοινωνικού σχηματισμού.

Τόσο από άλλες αναλύσεις όσο και από αυτές που δημοσιεύονται ακολούθως, προκύπτει ότι η αφετηρία αυτής της κρίσης μπορεί να υπήρξε οικονομική, για την ακρίβεια δημοσιονομική, αλλά στην πραγματικότητα επεκτάθηκε πέραν των ορίων της οικονομίας και ιδιαίτερα των δημόσιων οικονομικών, στην περιοχή της υγείας, της εκπαίδευσης, της οικογένειας και άλλων κοινωνικών θεσμών, ενώ επεκτάθηκε με ιδιαίτερη ένταση στην περιοχή του πολιτικού και ιδιαίτερα του κομματικού συστήματος, καθώς και στην περιοχή των πολιτιστικών θεσμών, του συστήματος των μέσων επικοινωνίας και των επικοινωνιακών πρακτικών. Με άλλα λόγια ήταν μια γενική κρίση.

Διαφάνηκε ακόμα ότι ανεξάρτητα από την αφορμή, την αδυναμία δανεισμού της χώρας από τις διεθνείς αγορές χρήματος, ήτοι τα ποικίλα χρηματοπιστωτικά ιδρύματα, η εξήγησή της δεν μπορεί να είναι μονοπαραγοντική. Αντίθετα, ένα σύμπλεγμα οικονομικών (διαρθρωτικά προβλήματα της ελληνικής οικονομίας), κοινωνικών (πολλαπλές κοινωνικές ανισότητες), πολιτικών (το πελατειακό κράτος και οι μακροχρόνιες εξαρτήσεις της χώρας), πολιτιστικών (η λατρεία της κατανάλωσης και της αναπαραγωγής) παραγόντων συνθέτει το παζλ των αιτιών που οδήγησαν στη γενική κρίση. Στον δημόσιο διάλογο, πολιτικές ή άλλες φωνές υψώνουν μονοπαραγοντικές ερμηνείες και ερίζουν για την ορθότητα της δικής τους ή το λάθος των «απέναντι». Αλλά η επιστημονική έρευνα σκοντάφτει διαρκώς σε πολλαπλές αιτιώδεις σχέσεις που οδήγησαν στην γενική κρίση.

Κάτι ακόμα που διαφάνηκε από πλείστες αναλύσεις της γενικής κρίσης είναι το ακόλουθο. Η σταδιακή υπέρβαση της γενικής κρίσης δεν σημαίνει την διασφάλιση της (ελληνικής ή άλλης) κοινωνίας από περαιτέρω κρίσεις, παρόμοιες ή διαφορετικές – όπως επίσης κατέστη σαφές με την υγειονομική κρίση του κορωνοϊού. Δεν σημαίνει επίσης και απουσία των αποτελεσμάτων της κρίσης, δηλαδή των μεταβολών που αυτή επέφερε, στα επιμέρους κοινωνικά πεδία αλλά και στο σύνολο της κοινωνίας. Ακριβέστερα, μιλώντας για υπέρβαση της κρίσης ίσως θα πρέπει να εννοούμε την κανονικοποίηση των αποτελεσμάτων της στη δομή και λειτουργία του κοινωνικού συστήματος και των επιμέρους κοινωνικών πεδίων.

Από όλο το φάσμα των κοινωνικών πεδίων στα οποία διερευνήθηκε η οικονομική ή ακριβέστερα η γενική κρίση και οι επιπτώσεις της, πριν την επόμενη, την υγειονομική, που κι αυτή εξελίσσεται σε γενική, όπως και την προσφυγική, που έγινε ιδιαίτερα αισθητή από το 2015 και μετά, οι σύνεδροι, τα κείμενα των οποίων δημοσιεύονται στον παρόντα τόμο, έδωσαν ιδιαίτερη σημασία, όπως ήταν

αναμενόμενο στην κρίση ως πολλαπλό κοινωνικό φαινόμενο και τις εκδηλώσεις της. Η εξέταση της ίδιας της έννοιας «κρίση» αυτοτελώς, αλλά και υπό το φως της οικονομικής και των άλλων κρίσεων, αποτέλεσε ένα πρώτο και κύριο αντικείμενο διαπραγμάτευσης του συνεδρίου, μέσα στο ευρύτερο πλαίσιο της κοινωνιολογικής θεωρίας και έρευνας. Σ' αυτό περιλήφθηκε και η αφιέρωση ειδικής συνεδρίασης σε έναν από του θεμελιωτές της σύγχρονης Κοινωνιολογίας, του Μ. Weber, επ' αφορμή της επετείου του θανάτου του.

Η προσοχή των συνέδρων επικεντρώθηκε ακολούθως, όπως ήταν αναμενόμενο, στην οικονομία, την οικονομική πολιτική και την οικονομική συμπεριφορά του υποκειμένου, στην ψηφιακή μετάβαση, στην απασχόληση, αλλά και περαιτέρω στα συνδεδεμένα με κρίση και την οικονομία φαινόμενα της φτώχειας και του κοινωνικού αποκλεισμού, καθώς επίσης και με στις μετά την κρίση συνθήκες στον τομέα της υγείας και της εκπαίδευσης, της οικογένειας, των δημογραφικών δεδομένων, αλλά και του συνόλου της κοινωνικής πολιτικής. Η εγκληματικότητα και γενικότερα οι μορφές κοινωνικής παρέκκλισης, η δικαιοσύνη και άλλα συναφή κοινωνικά πεδία την επαύριον της οικονομικής ή γενικής κρίσης, προσέλκυσαν το ερευνητικό ενδιαφέρον πολλών ομιλητών, όπως άλλωστε αποτυπώνεται και στον παρόντα τόμο. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον έδειξαν οι ερευνητές στην περιοχή της πολιτικής κοινωνιολογίας για το «τοπίο μετά τη μάχη», δηλαδή για τα νέα δεδομένα στο πεδίο της πολιτικής, του πολιτικού συστήματος και των πολιτικών σχέσεων και διεργασιών. Ένας ακόμα άξονας της ερευνητικής ενασχόλησης των συνέδρων «μετά την κρίση», ήταν η σεξουαλικότητα, οι έμφυλες σχέσεις και ρόλοι, και το περιβάλλον.

Η προσφυγική κρίση και οι ποικίλες πτυχές της, όπως και το γενικότερο φαινόμενο της μετανάστευσης αποτέλεσαν έναν ακόμα σημαντικό άξονα του συνεδρίου, γύρω από τον οποίο παρήχθησαν ενδιαφέρουσες εργασίες που θέτουν βάσεις για την περαιτέρω παραγωγή σημαντικών ερευνητικών αποτελεσμάτων.

Συνοψίζοντας, το 7ο συνέδριο της ΕΚΕ ασχολήθηκε ερευνητικά αφενός με όλο σχεδόν το φάσμα των κοινωνικών πεδίων που έπληξε η οικονομική/γενική κρίση, αλλά και οι επόμενες, η προσφυγική και η υγειονομική, προσέλκυσε το ενδιαφέρον μεγάλου αριθμού ερευνητών από την επιστήμη της κοινωνιολογίας και άλλες συναφείς επιστήμες.

Ελπίζω και εύχομαι το ερευνητικό υλικό που περιέχεται στον τόμο αυτό να αποτελέσει σημαντική πηγή ευρημάτων, θεωρητικής και εμπειρικής γνώσης, για την περαιτέρω ανοδική πορεία της Κοινωνιολογίας στην Ελλάδα, αλλά και αναγνώρισης από την Πολιτεία. Με άλλα λόγια να λάβει αυτά που της αξίζει αντί της πολεμικής που βιώνει τα τελευταία χρόνια. Μια πολεμική που βρίσκεται πέρα από κάθε λογική και πέρα από τα δεδομένα στο χώρο της επιστήμης αλλά και της σχετικής εμπειρίας σε χώρες της Ευρώπης και του κόσμου, οι οποίες βρίσκονται πιο μπροστά στην πορεία προς μια βιώσιμη και δικαιότερη κοινωνία της γνώσης, της πληροφορίας και μείωσης των κοινωνικών ανισοτήτων που μπορεί να αντιμετωπίζει με μεγαλύτερη αισιοδοξία το μέλλον.

Γιώργος Πλειός, τ. Πρόεδρος της Ελληνικής Κοινωνιολογικής Εταιρείας

Καθηγητής στο Τμήμα Επικοινωνίας και ΜΜΕ και Επισκέπτης Καθηγητής στο Τμήμα Κοινωνιολογίας του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών

ΑΠΟ ΤΗΝ ΠΑΝΔΗΜΙΑ COVID – 19 ΣΤΗΝ ΚΑΤΟΙΚΙΟΠΟΙΗΣΗ ΤΗΣ ΖΩΗΣ

Γιώργος Πλειός

Καθηγητής, Τμήμα Επικοινωνίας και ΜΜΕ, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών

Περίληψη

Την άνοιξη 2020, η ανυπαρξία φαρμάκου ή εμβολίου οδήγησε στην επιβολή του lockdown ως μέσου για την αντιμετώπιση της πανδημίας COVID – 19 στην Ελλάδα αλλά και σε άλλες χώρες. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα, αφενός να γενικευθεί η από απόσταση τέλεση των περισσότερων κοινωνικών δραστηριοτήτων, αφετέρου αυτό να γίνεται από και στον τόπο κατοικίας. Έτσι, η κορύφωση της από απόσταση κοινωνικής δράσης από το σπίτι, οδήγησε στην εμφάνιση του φαινομένου το οποίο χαρακτηρίζουμε ως «κατοικιοποίηση». Η προηγούμενη ψηφιοποίηση συνέβαλε ώστε να γίνει εφικτή η κατοικιοποίηση, από την άλλη όμως η κατοικιοποίηση είχε ως αποτέλεσμα τη βίαιη ψηφιοποίηση πλήθους κοινωνικών δράσεων και αλληλεπιδράσεων.

Στην παρούσα εργασία εξετάζουμε τη σχέση ανάμεσα στην ψηφιακή τεχνολογία και την κοινωνική διαδικασία της αποστασιοποίησης, ενώ συναρτάμε την αλληλεπίδραση αυτή με την τάση μείωσης του κόστους κατανάλωσης και του κόστους εργασίας, που συμβάλλει στην αύξηση της κερδοφορίας σε τοπικό και παγκόσμιο επίπεδο, στο πλαίσιο μιας αγοραίας και ανταγωνιστικής οικονομίας. Επί τη βάσει αυτή καταλήγουμε στο συμπέρασμα ότι η κατοικιοποίηση συνιστά αναγκαία συνθήκη στη λειτουργία του σύγχρονου καπιταλισμού γι' αυτό και είναι πιθανό να διαρκέσει για μεγάλο χρονικό διάστημα με διάφορες μορφές και μεθόδους, καθώς και με άγνωστες κοινωνικές, πολιτικές και πολιτιστικές συνέπειες.

Λέξεις κλειδιά: Κατοικιοποίηση, ψηφιοποίηση, πανδημία, COVID – 19, Πανδημία, δράση από απόσταση, τηλεργασία, εκπαίδευση από απόσταση, αγορές από απόσταση, ψυχαγωγία από απόσταση, μετα-φρορντισμός

FROM THE COVID – 19 PANDEMIC TO THE "HOMEIZATION" OF LIFE

George Pleios

Professor, Department of Communication and Media Studies, National and Kapodistrian University of Athens, Greece

Abstract

In spring 2020, given the absence of reliable medicines or a vaccine for the virus SARS – CoV – 2, many governments across the globe, including Greece, introduced the lockdown as a means for dealing with the pandemic. As a result, on the one hand social action from a distance was generalized, on the other hand, it was restricted inside the house. Thus, the culmination of social action from a distance led to the emergence of the phenomenon which this paper defines as "house-ation of social action". The previous levels of digitalization made "house-ation" possible, but also, "house-ation" itself resulted in the "forced digitalization" of a large number of social actions and interactions in general.

This work examines the relationship between digital technology and the process of social distancing; it links digital interaction with the tendency of reduced consumption and labor costs, which contributes to the increase of profitability locally and globally, in a digital market within a competitive economy. On this basis the paper concludes that house-ation becomes a necessary condition for working and living in contemporary capitalist condition. For this reason, it is likely to last for a long time, in various forms and methods, and with unknown social, political and cultural consequences.

Key words: House-zation, digitalization, pandemic, COVID – 19, SARS – CoV – 2, action from distance, telecommuting, distance learning, e-shopping, entertainment from distance, Post – Fordism

Εισαγωγή

Η πανδημία COVID – 19 την οποία προκάλεσε ο ιός SARS – CoV – 2 (ή κορονοϊός όπως επικράτησε να λέγεται στην καθημερινή γλώσσα) ξεκίνησε στην Ελλάδα από την 26η Φεβρουαρίου 2020. Την 10η Μαρτίου το Υπουργείο Υγείας έδωσε εντολή να κλείσουν όλα τα εκπαιδευτικά ιδρύματα στις 11 και 12 Μαρτίου προκειμένου να γίνει απολύμανση. Από εκείνη της στιγμή είχε ξεκινήσει η επιβολή του ολικού εγκλεισμού (lockdown ή καραντίνας). Ο ολικός εγκλεισμός έλαβε χώρα στις 23 Μαρτίου (Sputnik 2020) με την επιβολή περιορισμού των μετακινήσεων.

Ένα μεγάλο μέρος των εργαζομένων, ιδιαίτερα στον τριτογενή τομέα (τράπεζες δημόσιες υπηρεσίες τηλεφωνικά κέντρα κ.ά.) ξεκίνησαν να εργάζονται πλέον από το σπίτι. Το ανάλογο συνέβη με τους εργαζόμενους στην εκπαίδευση, και φυσικά τους φοιτητές και μαθητές. Ταυτόχρονα, αυξήθηκαν οι αγορές που πραγματοποιούσαν τα νοικοκυριά από το σπίτι, με e-shopping, με τηλεφωνικές παραγγελίες ή άλλους τρόπους. Αυτά είχαν ως αποτέλεσμα την εμφάνιση ή ενίσχυση ορισμένων αλληλένδετων διεργασιών: α) την κατοικιοποίηση ή κατοικιοποιημένη αποστασιοποίηση ενός μεγάλου φάσματος ζωτικών δραστηριοτήτων των περισσότερων κατοίκων της χώρας και β) τη (βίαιη ή απότομη) ψηφιοποίηση αυτών των δραστηριοτήτων. Στο πλαίσιο αυτό αναδύεται το ερώτημα αν η κατοικιοποίηση (η πραγματοποίηση των κοινωνικών δραστηριοτήτων από το σπίτι) είναι προϊόν της ψηφιακής τεχνολογίας (με τη μεσολάβηση φυσικά της πολιτικής απόφασης του εγκλεισμού), ή αν αντίθετα η εντατική (ή βίαιη όπως θα δούμε) ψηφιοποίηση είναι συνέχεια και ποιοτική αναβάθμιση της σταδιακής αποστασιοποίησης της κοινωνικής δράσης το προηγούμενο διάστημα, αποτέλεσμα βαθμιαίων αλλά σημαντικών κοινωνικών μεταβολών, και η οποία με πολιτική απόφαση πήρε τη μορφή κατοικιοποίησης με αφορμή (ή πρόσχημα) την πανδημία COVID – 19.

Θεωρητικά προλεγόμενα

Μια βασική αλλαγή που συμβαίνει με τη μετάβαση στη νεωτερικότητα είναι η μεγάλη εξειδίκευση των κοινωνικών δραστηριοτήτων (εργασία, καθημερινή αναπαραγωγή και αναπαραγωγή του είδους, εκπαίδευση και κοινωνικοποίηση, ψυχαγωγία και άθληση κοκ). Αυτό συνεπάγεται το χωρο-χρονικό διαχωρισμό τους (άρα και την αποστασιοποιημένη διασύνδεσή τους) και αντίστροφα. Ωστόσο, ήδη από τη δεκαετία 1960, εκπρόσωποι διαφόρων ρευμάτων του τεχνολογικού ντετερμινισμού, εγείρουν την ιδέα ότι χάρη στην πρόοδο της τεχνολογίας, ο τόπος κατοικίας (στην πραγματικότητα η οικογένεια) γίνεται εκ νέου χώρος οργάνωσης και δαπάνης του συνόλου ή έστω του μεγαλύτερου μέρους των ζωτικών δραστηριοτήτων το ατόμου.

Πρόκειται στην πραγματικότητα για μια συντηρητική – ρομαντική ιδέα, η οποία περισσότερο προσβλέπει στην ανάκληση και ενσωμάτωση στην καθημερινότητα της νεωτερικής κοινωνίας θεμελιωδών μορφών κοινωνικής οργάνωσης της παραδοσιακής. Χαρακτηριστικοί εκπρόσωποι αυτής της ιδέας υπήρξαν ο M. McLuhan (χχ) αλλά και ο A. Toffler (1982). Ο δεύτερος περιέγραψε το «ηλεκτρονικό σπίτι» ως κέντρο της εργασίας, της εκπαίδευσης και κοινωνικοποίησης των παιδιών, της ψυχαγωγίας και πολλών άλλων δραστηριοτήτων των μελών του νοικοκυριού, ενώ στον πρώτο αυτή η ιδέα περιέχεται σε σπερματική μορφή, καθώς θεώρησε τον εκάστοτε τόπο κέντρο του παγκόσμιου χωριού, χάριν του ηλεκτρισμού.

Η επιβολή του εγκλεισμού (lockdown) ως διοικητικού μέσου αντιμετώπισης της πανδημίας COVID – 19, και κατά συνέπεια η άσκηση των ζωτικών δραστηριοτήτων εντός και δια του τόπου κατοικίας, ξαναφέρνει στο προσκήνιο την ιδέα του κατοικο-κεντρισμού, αυτή τη φορά ως κοινωνική αλλαγή που συντελείται με πολιτική – διοικητική απόφαση και όχι ως προϊόν ανεξάρτητων από τις πολιτικές αποφάσεις κοινωνικών διεργασιών. Η αλλαγή αυτή παίρνει τη μορφή της «κατοικιοποίησης» στις συνθήκες της πανδημίας. Με τον τρόπο αυτό επιστρέφει η κατοικία ως χώρος άσκησης ενός συνόλου δραστηριοτήτων του ατόμου και έτσι συντελείται ο αποδιαχωρισμός τους στο μικρο-κοινωνικό επίπεδο αλλά όχι στο μέσο- και στο μακρο-κοινωνικό. Λαμβάνοντας υπόψη τη μακρά συζήτηση στην κοινωνιολογική θεωρία για την επιστροφή της κατοικίας (στην ουσία της οικογένειας) στην οργάνωση όχι μόνο των καταναλωτικών αλλά και των παραγωγικών δραστηριοτήτων, έχει σημασία να εξετάσουμε αν η κατοικιοποίηση είναι πρόσκαιρη ή αποτελεί συνέχεια διεργασιών που προϋπάρχουν, και συνεπώς αν ο εγκλεισμός λόγω της πανδημίας απλώς επιτάχυνε αυτές τις διεργασίες ή όχι, β) στο πλαίσιο αυτό είναι χρήσιμο να εξετάσουμε το ρόλο που έπαιξε η ψηφιοποίηση των κοινωνικών δραστηριοτήτων, η οποία κατέστησε δυνατή και επιτάχυνε την κατοικιοποίηση.

Στην κοινωνική θεωρία έχουν αναπτυχθεί δυο βασικές σχολές για τη σχέση τεχνολογίας και κοινωνίας. Σύμφωνα με την πρώτη, την οποία ανέπτυξαν διάφορες εκδοχές θετικισμού αλλά και τεχνομαρξισμού, η τεχνολογία είναι εκείνη η ασυγκράτητη δύναμη, προϊόν της (κατά τύχην ή συστηματικής και σκοπούμενης) ανθρώπινης επινοητικότητας, η οποία υποχρεώνει τα άτομα σε ορισμένες μορφές συνεργασίας προκειμένου να την χρησιμοποιήσουν. Εξ αυτού προκύπτουν διάφορες μορφές οργάνωσης των κοινωνικών δραστηριοτήτων (οικονομικές μονάδες, τύπος οικογένειας, χωρική οργάνωση, μορφή ψυχαγωγίας, διακυβέρνησης, ασφάλειας κ.ά.). Ως συνέπεια της τεχνολογίας, ο χάρτης των κοινωνικών θεσμών που προκύπτει από την προηγούμενη τενχολογική αλλαγή διατηρείται και εξελίσσεται μέχρι την επόμενη τεχνολογική επανάσταση και την απαρχή της μείζονος κοινωνικής αλλαγής. Η στιγμή της επανάστασης δεν βρίσκεται στην κοινωνική αλλά στην τεχνολογική αλλαγή. Στη σύγχρονη εποχή αυτή η ιδέα και οι πολλαπλές εκδοχές της είναι ιδιαίτερα δημοφιλείς και έχουν στο επίκεντρό τους τις νέες τεχνολογίες, ιδιαίτερα την ψηφιακή τεχνολογία και το διαδίκτυο, σε συνάρτηση με τις νεοφιλελεύθερες πολιτικές και πρακτικές. Ως εκ τούτου εστιάζουν στην ψηφιοποίηση (ως αιτία) και στις παραγόμενες κοινωνικές μεταβολές (ως αποτέλεσμα) (McGuigan 2016, 2005).

Σύμφωνα με μια δεύτερη σχολή σκέψης, η τεχνολογία αποτελεί υλική – τεχνική έκφραση και διευκόλυνση νέων ήδη μορφών κοινωνικής δράσης και συνεργασίας, δηλαδή προϊόν μιας ήδη μεταβληθείσας κοινωνικής δομής. Με άλλα

λόγια, για ορισμένους λόγους (οικονομικούς κατά τους μαρξιστές, πολιτικούς ή θρησκευτικούς κατά τη βεμπεριανή προσέγγιση) έχουν ήδη αλλάξει οι μορφές κοινωνικής συνεργασίας και προκαλούν την δημιουργία/ανάπτυξη νέων τεχνολογικών μορφών. Στην κοινωνική θεωρία παρόμοιο παράδειγμα αποτελεί, ως γνωστόν, η σχέση μεταξύ καπιταλισμού και βιομηχανικής επανάστασης. Τη σκέψη αυτή μεταφέρουν π.χ. εκπρόσωποι της της Κριτικής Θεωρίας και σε άλλα κοινωνικά πεδία, όπως αυτή των πολιτιστικών αγαθών (Αντόρνο κ.ά. 1984).

Θεωρούμε ότι ένα από τα κοινωνικά ζητήματα που αναδύθηκαν με την επιβολή του εγκλεισμού σχετίζεται με αυτή την προβληματική. Με άλλα λόγια, το ερώτημα που τίθεται είναι αν η ψηφιοποίηση ήταν αυτή που έπαιξε τον καθοριστικό ρόλο στην επιβολή του εγκλεισμού (και στην καθολίκευση της από απόσταση δράσης), ή αν η διαδικασία επέκτασης της από απόσταση δράσης συνέβαλε στην εξέλιξη, και με τον εγκλεισμό στην επιτάχυνση, της (βίαιης) ψηφιοποίησης. Στην ανάλυση που ακολουθεί υιοθετούμε τη δεύτερη απάντηση, λαμβάνοντας όμως υπόψη ότι οι προηγούμενες επικοινωνιακές τεχνολογίες (συμπεριλαμβανομένης της μέχρι τότε ψηφιακής) συνέβαλαν καθοριστικά στη διεύρυνση της από απόσταση δράσης με αποκορύφωμά την κατοικιοποίηση.

Αντίθετα από ότι πρεσβεύουν κάποιοι για τον Castells, ο ίδιος, όπως και άλλοι, δέχεται πως οι μεταβολές στα κοινωνικά δίκτυα (των επιχειρήσεων) προηγούνται τεχνολογικών δικτύων (Castells 2010). Τα δεύτερα αποτελούν τεχνολογική έκφραση των πρώτων. Ωστόσο ο ίδιος έδωσε μεγάλη βαρύτητα στο ρόλο της τεχνολογίας για την οικονομική ανάπτυξη και πιθανόν γι' αυτό θεωρήθηκε θετικιστική η προσέγγισή του (Webster 1995). Στο ίδιο μήκος κύματος, τόσο ο Garnham (2003) όσο και Sennett (2008) θεωρούν πως η ανάπτυξη του διαδικτύου δεν δημιούργησε τις οικονομικές διεργασίες τις οποίες κατά κύριο λόγο εξυπηρετεί, αλλά προϋπήρχαν και επηρέασαν την ανάπτυξη του διαδικτύου, όπως και αντίστροφα. Όμως αναλυτικά είναι το πρώτο που καθόρισε το δεύτερο, η χρήση του διαδικτύου στην οικονομία, ιδιαίτερα την παγκόσμια, συνέβαλε προκειμένου να διευκολυνθούν και επιταχυνθούν διεργασίες που είχαν ήδη δρομολογηθεί και αυτό συνιστά κύριο λόγο της ανάπτυξής του.

Σε ότι αφορά τη δική μας ανάλυση αυτό σημαίνει ότι το διαδίκτυο και η ψηφιακή τεχνολογία καταλάμβαναν και πριν την υγειονομική, αλλά και πριν την οικονομική κρίση σημαντική και διαρκώς αυξανόμενη σημασία στη λειτουργία της εθνικής και ιδιαίτερα της οικονομίας και της κοινωνίας. Αυτό που προσθέτουμε είναι ότι όχι μόνο η ψηφιακή τεχνολογία αλλά και η από απόσταση δράση την οποία διευκολύνει η ψηφιακή τεχνολογία αναπτύσσεται πολύ πριν αυτήν αλλά και πολύ πριν τον εγκλεισμό, παρότι ο τελευταίος ως στρατηγική για την αναχαίτιση της πανδημίας COVID - 19 συνέβαλε ώστε να διευρυνθεί σημαντικά η εξ αποστάσεως εργασία (από το σπίτι), η εξ αποστάσεως εκπαίδευση, οι εξ αποστάσεως αγορές, η εξ αποστάσεως ψυχαγωγία κοκ, αλλά και αντίστροφα η εξ αποστάσεως δράση συνετέλεσε στην περαιτέρω βίαιη ψηφιοποίηση της κοινωνικής δράσης. Εν κατακλείδι, η πανδημία ίσως παίξει ρόλο στη μεταβολή του καπιταλισμού παγκοσμίως, μεγαλύτερη από ότι φανταζόμαστε, προς άγνωστη κατεύθυνση για την ώρα (Mansoob 2020).

Το διαδίκτυο και η ψηφιακή τεχνολογία μπορεί να εκληφθούν όχι μόνο ως τεχνολογία, αλλά και ως πολιτισμικός δείκτης και ως μέσο επικοινωνίας. Η ανάλυση του διαδικτύου υπό την οπτική της πολιτικής οικονομίας των Μέσων αλλά και

ευρύτερα της κοινωνικής θεωρίας, κατά τη γνώμη μας συνοψίζεται σε τρεις προσεγγίσεις, οι οποίες δεν αποκλείουν αμοιβαία την άλλη κατ' ανάγκη. Σύμφωνα με την πρώτη, η οποία έχει σχετικά μακρά παράδοση στην Νέα Πολιτική Οικονομία, ο κεντρικός ρόλος του διαδικτύου ως μέσου επικοινωνίας εντοπίζεται κυρίως στη σφαίρα της κυκλοφορίας του εμπορεύματος, της πραγματικής οικονομίας (Curran and Gurevitch 2000). Για το λόγο αυτό εστιάζει ιδιαίτερα στη διαδικασία της εμπορευματοποίησης του διαδικτύου, στο ρόλο της διαφήμισης σε αυτό, καθώς και των συνθηκών που την διασφαλίζουν, αλλά και στη ιδεολογική επίδραση του Μέσου και των επιμέρους κατηγοριών περιεχομένου (πλατφόρμες) ή περιεχομένων κοκ. Με άλλα λόγια δίνει μεγαλύτερη έμφαση στον τεχνολογικό και οικονομικό ρόλο του διαδικτύου στη διαμόρφωση του πολιτιστικού προϊόντος που παράγεται ή διακινείται εντός του και μέσω αυτού.

Μια δεύτερη προσέγγιση, με επίσης μαρξιστικές αλλά και θετικιστικές ρίζες, εστιάζει την προσοχή της πρωτίστως στην παραγωγική διάσταση του διαδικτύου και της ψηφιακής τεχνολογίας, και στο πλαίσιο αυτό και της μη παραγωγικής. Ήτοι εστιάζει στη συμβολή του διαδικτύου στη λειτουργία των επιχειρήσεων τόσο στο εσωτερικό τους όσο και στην αλληλεπίδρασή τους με το εξωτερικό περιβάλλον, αλλά και στη διαμόρφωση άλλων συντελεστών της οικονομίας όπως το εργατικό δυναμικό (Pleios 2016). Αυτή η οπτική δίνει έμφαση στη διαμόρφωση των οικονομικών και κοινωνικών σχέσεων στη διαδικασία της παραγωγής, ιδιαίτερα δε στη σχέση κεφαλαίου και εργασίας, στη λειτουργία των παγκόσμιων εταιρειών, στην ανάδυση ενός νέου ανθρώπινου κεφαλαίου, ψηφιακά καλλιεργημένου και συγκροτημένου κ.λπ.(Η παραγωγή των παραγόμενων πολιτιστικών προϊόντων δεν αποτελεί μόνο πεδίο επιχειρηματικής δραστηριότητας, αλλά και διαμόρφωσης του ανθρώπινου κεφαλαίου (επένδυσης) ώστε να είναι παραγωγικό. Αν η (και ψηφιακή) πολιτιστική κατανάλωση δεν το πετυχαίνει αυτό, τότε δεν είναι δυνατή η διευρυμένη αμοιβή του εργατικού δυναμικού ώστε να συντηρήσει (και) την ψηφιακή (πολιτιστική ή άλλη) κατανάλωση. Από την άποψη αυτή, η ψηφιακή τεχνολογία και το διαδίκτυο, αφενός καθιστούν παραγωγικό το εργατικό δυναμικό στο σύγχρονο τεχνολογικό (ψηφιακό) και κοινωνικό (αγοραίο) περιβάλλον, αφετέρου αυξάνουν την κερδοφορία των επιχειρήσεων, ιδιαίτερα των παγκόσμια εξαπλωμένων, καθώς μειώνουν το κόστος της κατανάλωσης και διαμόρφωσης του εργατικού δυναμικού. Ως εκ τούτου, το διαδίκτυο και η ψηφιακή τεχνολογία συμβάλλουν στη μεγαλύτερη εκμετάλλευση των εργαζόμενων, και για αυτό συνιστούν το επικοινωνιακό – τεχνολογικό ισοδύναμο του νεοφιλελευθερισμού στο πλαίσιο των υφιστάμενων πολιτικών ρύθμισης.

Μια τρίτη ματιά, που ξεκινά από την Νέα Πολιτική Οικονομία, αλλά την εμποτίζει με αρχικές μαρξιστικές καταβολές, επικεντρώνει την ερευνητική της προσοχή στις οικονομικές και κοινωνικές σχέσεις μέσα στο ίδιο το διαδίκτυο, την ψηφιακή τεχνολογία και τη διαδικτυακή οικονομία. Για αυτό και επικεντρώνεται στις ταξικές σχέσεις κατά τη διαδικασία της χρήσης της ψηφιακής τεχνολογίας και του διαδικτύου, την οποία θωρεί τον νέο βιομηχανικό κόσμο. Αυτός ο νέος βιομηχανικός κόσμος απορροφά ή επηρεάζει μέσω της κυκλοφορίας του εμπορεύματος με καθοριστικό τρόπο τις οικονομικές και κοινωνικές σχέσεις στους υπόλοιπους τομείς της οικονομίας εκτός του διαδικτύου (Fuchs 2010).

Αποστασιοποίηση ή πορεία προς την κατοικιοποίηση;

Ο όρος «κατοικιοποίηση» περιγράφει ένα σύνολο αλλαγών οι οποίες έχουν αναδυθεί εδώ και αρκετά χρόνια, σε διαφορετικό χρονικό σημείο και κοινωνικό περιβάλλον η κάθε μια από αυτές. Στην παρούσα εργασία ως κατοικιοποίηση αντιλαμβανόμαστε την παράλληλη ή επάλληλη άσκηση στον ημερήσιο κύκλο των εργασιακών, εκπαιδευτικών, διατομικών και μαζικών επικοινωνιακών δραστηριοτήτων (λ.χ. από τα ΜΚΔ), αλλά και της αγοράς ή κατανάλωσης συμβολικών και χρηστικών πολιτιστικών προϊόντων, ως αλληλένδετου συνόλου, από τον τόπο κατοικίας και εντός αυτού. Όπως όμως προαναφέραμε, πολλές από της όψεις αυτού το φαινομένου έχουν εμφανισθεί από μακρού στην κοινωνική ζωή και ιδιαίτερα σε ότι αφορά την εργασία (telecommuting), την εκπαίδευση (long distance learning), τις αγορές (shopping), την ψυχαγωγία (e-entairtenment) κ.ά.

Η εργασία από απόσταση (telecommuting) ή εργασία από το σπίτι ή τηλεργασία κ.ά. (Βλασσόπουλος 2005, Leonhard 1995), ανεξάρτητα από τη σποραδική της χρήση κατά το παρελθόν, σε μεγάλο βαθμό καθιερώθηκε ως ένα στοιχείο των μετα-φορντικών μορφών οργάνωσης της εργασίας ήδη από τη δεκαετία 1970 (Allen, Golden and Shockley 2015). Ο AlvinToffler (1982: 236 - 241) σημείωνε πως μια σειρά επιχειρήσεις, ήδη από τη δεκαετίας ’70, είχαν ήδη εγκαινιάσει σε μεγάλη κλίμακα την τηλεργασία, όπως ή Hewlett Packard της οποίας το 25% δούλευαν από το σπίτι ή σκόπευαν να το κάνουν. Αρχικά, η τηλεργασία δεν συντελείτο μέσω του διαδικτύου ή άλλης επικοινωνιακής τεχνολογίας και για αυτό ήταν ανεξάρτητη από αυτό. Οι αισιόδοξες προβλέψεις για σημαντική αύξηση της τηλεργασίας μετά την ανάπτυξη του παγκόσμιου ιστού και την εξέλιξη της δικτυακής τεχνολογίας δεν επιβεβαιώθηκαν (Handy and Mokhtariav 1996, 1995). Στη συνέχεια ωστόσο η τηλεργασία έγινε μια δημοφιλής μέθοδος εργασίας, παρά τα όποια μειονεκτήματα εμφανίστηκαν (Allen, Golden and Shockley 2015). Σήμερα τείνει να ταυτίζεται με την απομακρυσμένη εργασία μέσω της διαδικτυακής τεχνολογίας (Mokhtarian 1991). Όμως επί της αρχής δεν είναι ταυτίζονται αυτά τα δυο.

Όμως η τηλεργασία δεν ήταν ποτέ ουδέτερη αναφορικά με τις κοινωνικές σχέσεις στην οικονομία και εκτός αυτής. Η τηλεργασία συνεπάγεται κάποια πλεονεκτήματα για τον εργαζόμενο (αυτονομία, ευελιξία, μείωση δαπανών μετακίνησης κ.ά.) αλλά και πολλά μειονεκτήματα, όπως μειωμένη αίσθηση του ανήκειν, απουσία διάκρισης χώρου εργασίας – κατοικίας, απουσία επαγγελματικής υποστήριξης, υπερ-διαθεσιμότητα κ.ά. Για την επιχείρηση συνεπάγεται μείωση των δαπανών, αύξηση της παραγωγικότητας και της κερδοφορίας κ.ά. (Harpaz 2002). Η τηλεργασία συνιστά μια μορφή ευέλικτης εργασίας που εγγράφεται στον μετα-φορντισμό (Holmer Nadesan 2001). Τόσο αυτή όσο και άλλες μορφές μετα-φορντικής οργάνωσης αποσκοπούν στη μείωση του κόστους παραγωγής (Toffler 242 – 243), καθώς με τον τρόπο αυτό είτε αυξάνεται ο χρόνος εργασίας είτε μεταφέρεται ένα μέρος των παραγωγικών επενδύσεων (χώρος και μέσα εργασίας, ενέργεια κ.ά.) από τις δαπάνες του επιχειρηματία στις δαπάνες του εργαζόμενου κ.ά. είτε όλα αυτά μαζί (Noonan and Glass 2012). Στο βαθμό που οι εργαζόμενοι δεν αποζημιώνονται για αυτές τις δαπάνες αυξάνεται σημαντικά ο βαθμός εκμετάλλευσής τους και η κερδοφορία της επιχείρησης. Παρά τα πλεονεκτήματά της, ιδιαίτερα για την επιχείρηση, η τηλεργασία δεν αποτελούσε μέχρι πρόσφατα τη διάσταση μιας ζωής περιορισμένης συνολικά στον τόπο κατοικίας.

Η εκπαίδευση από απόσταση συνιστά άλλη μια μορφή δραστηριότητας από απόσταση, που ξεκίνησε αρκετά πριν την έλευση των ΤΠΕ. Σύμφωνα με τους Threlkeld και Brzoska (1994) οι απαρχές της ανιχνεύονται στην αρχαιότητα και ιδιαίτερα στη χρήση των πετρόγλυφων για εκπαιδευτικούς σκοπούς, ενώ αργότερα ασκήθηκε με την τυπογραφία. Για μεγάλη περίοδο, περίπου ογδόντα χρόνων, η εκπαίδευση από απόσταση γινόταν μέσω της αλληλογραφίας. Αργότερα ενισχύθηκε σημαντικά με τη χρήση των ηλεκτρονικών Μέσων. Σύμφωνα με τον Mason (1996) η τηλεόραση ήταν ένα από τα κύρια μέσα για την ανάπτυξη της από απόσταση εκπαίδευσης. Σημαντική συμβολή στην ανάπτυξη της εκπαίδευσης από απόσταση είχαν τα Ανοικτά Πανεπιστήμια, με τη χρήση διαφόρων μεθόδων επικοινωνίας μεταξύ εκπαιδευτών και εκπαιδευομένων (Sewart, Keegan and Holmberg 1988).

Με την ανάπτυξη του διαδικτύου σημειώθηκε δυναμική ανάπτυξη της από απόσταση εκπαίδευσης, αντίθετα με την τηλεργασία η ανάπτυξη της οποίας αρχικά έγινε με κάποια βραδύτητα. Σε αυτό συνέβαλε το γεγονός ότι στη διαδικασία της εκπαίδευσης η χρήση του διαδικτύου επικεντρώνεται στη μεταβίβαση συμβολικών αγαθών και όχι στην άσκηση και μη συμβολικών λειτουργιών. Σε κάθε περίπτωση, όπως υπογραμμίζει η Kentnor (2015: 21 – 34), στη δεκαετία 2010 η από απόσταση εκπαίδευση δεν είναι απλώς μια τάση αλλά το κύριο ρεύμα στην εκπαίδευση.

Όπως η τηλεργασία, έτσι και η εκπαίδευση από απόσταση δεν είναι μια κοινωνικά ουδέτερη διαδικασία ούτε ένα μεμονωμένο γεγονός. Αντίθετα, συνιστά μορφή εκπαίδευσης η οποία συμβαδίζει με τη μετα-φορντική οργάνωση της εργασίας (Rumble 1995) με δυο τρόπους. Πρώτον η εκπαίδευση από απόσταση συνιστά μεταφορά στην εκπαιδευτική διαδικασία της ευέλικτης λογικής του μετα-φορντισμού. Δεύτερον, αποτελεί μορφή εκπαίδευσης του εργατικού δυναμικού σε ένα μετα-φορντικό περιβάλλον. Ανταποκρίνεται στην ανάγκη διαρκούς («δια βίου») και μεταβαλλόμενης, ως προς το αντικείμενο, εκπαίδευσης σε ένα μεταβαλλόμενο τεχνολογικά, επαγγελματικά και κοινωνικά περιβάλλον. Επίσης ανταποκρίνεται στην τάση μεταφοράς του κόστους εκπαίδευσης στους εκπαιδευόμενους. Το κόστος αυτό με την παραδοσιακή μορφή της εκπαίδευσης δεν μπορεί να το αναλάβει εξ ολοκλήρου των κράτος ή άλλος δημόσιος φορέας. Επειδή θα απαιτείτο συχνή και ίσως μακρά ένταξη σε κάποιο εκπαιδευτικό ίδρυμα ανά τακτά διαστήματα, με το κόστος που αυτό συνεπάγεται (κατοικία, διατροφή, συγγράμματα κ.λπ.), σε ένα συχνά μεταβαλλόμενο οικονομικό περιβάλλον, στο οποίο οι προηγούμενες γνώσεις φθείρονται γρήγορα και δεν καθίσταται δυνατό να αποσβέσει ο εκπαιδευόμενος το καταβληθέν κόστος για την προηγούμενη εκπαίδευσή του. Άλλωστε, όπως υπογραμμίζεται σε πολλές προσεγγίσεις για την από απόσταση εκπαίδευση, η μείωση του κόστους είναι βασικός λόγος για την ευρεία διάδοσή της (Willis 1993: 13, 97) και όχι η αποτελεσματικότητα της μεθόδου. Ορισμένες έρευνες έδειξαν ότι η διαφορά στην αποτελεσματικότητα μεταξύ της από απόσταση και της δια ζώσης εκπαίδευση είναι μηδαμινή, αν δεν είναι φτωχότερη η πρώτη (Bernard et al. 2004). Άλλοι μελετητές υποστηρίζουν ότι είναι πιο αποτελεσματική μέθοδος μάθησης (Willis 1993: 97). Σε κάθε περίπτωση, το χαμηλό κόστος και η ευέλικτη συμμετοχή με γνώμονα το χώρο, το χρόνο και το αντικείμενο είναι ορισμένοι από τους βασικούς λόγους διάδοσής της σήμερα. Ωστόσο, ούτε η (από απόσταση) εκπαίδευση ή τηλεκπαίδευση δεν αποτελούσε μέχρι πρόσφατα τη διάσταση μιας ζωής περιορισμένης συνολικά στον τόπο κατοικίας.

Εκτός από την εργασία και την εκπαίδευση ένας ακόμα τομέας που διογκώθηκε κατά τη διάρκεια του εγκλεισμού ήταν οι αγορές από απόσταση. Το σύστημα των εξ αποστάσεως αγορών έχει μακρά ιστορία στην εξέλιξη του εμπορίου. Αρχικά είχε τη μορφή των αγορών δια αλληλογραφίας, με την επιλογή των προς αγορά αγαθών από σχετικό κατάλογο (Lau, Lee and Kan 2010). Αυτή η πρακτική αγορών από απόσταση ήταν συνδεδεμένη με συγκεκριμένες κατηγορίες κοινού που τα χαρακτήριζε ορισμένος βαθμός κατοικιοποίησης τρόπου ζωής τους, όπως νοικοκυρές και εργαζόμενες γυναίκες με μερική απασχόληση που είχαν παιδιά προσχολικής ηλικίας, νοικοκυριά με γυναίκα επικεφαλής 40-49 ετών κ.ά. (Darian 1987). Γενικότερα, η κοινωνική απόσταση ήταν παράγοντας που καθόριζε σε σημαντικό βαθμό την ύπαρξη και λειτουργία της αγοράς από απόσταση (Dickson and MacLachlan 1990).

Σημαντική ώθηση στις αγορές από απόσταση έδωσε η τηλεόραση και ιδιαίτερα κάποιες κατηγορίες προγράμματος όπως οι πληροφοριο-διαφημίσεις (infomercials) που γνώρισαν μεγάλη ανάπτυξη κατά τη δεκαετία 1980 και μετά. Οι πληροφοριο-διαφημίσεις εκτός από την προβολή του προϊόντος παρέχουν τη δυνατότητα αγοράς του προϊόντος ή πληροφορίες για την παραγγελία του (Parsons and Rotfeld 1990). Βεβαίως οι πληροφοριο-διαφημίσεις δεν περιείχαν καθαρά εμπορικές πληροφορίες, όπως γίνεται σε μια εμπορική πράξη αγοραπωλησίας, αλλά είχαν και μια ψυχαγωγική διάσταση, καθώς αποτελούσαν ταυτόχρονα και διαφήμιση του προϊόντος.

Παρά τη διεύρυνση των αγορών από απόσταση χάρη στη συμβολή της τηλεόρασης, αλλά και του ραδιοφώνου, η ψηφιακή τεχνολογία και ιδιαίτερα η ανάπτυξη του διαδικτύου συνέβαλε στην εξαιρετικά μεγάλη διεύρυνση του φαινομένου, στην εμφάνιση εμπορικών γιγάντων με παγκόσμια δραστηριότητα και με προϋπολογισμούς που υπερβαίνουν συχνά τους αντίστοιχους πολλών εθνικών κρατών. Οι εταιρείες αυτές είναι τόσο γενικών πωλήσεων, όπως η Ali Baba, η Joom, η Wish αλλά και εξειδικευμένες όπως η Amazon κ.ά. Οι σχετικές έρευνες δείχνουν ότι την πρακτική των αγορών από απόσταση μέσω διαδικτύου την προτιμούν περισσότερο άτομα υψηλού εισοδήματος (και μόρφωσης) που αγοράζουν επώνυμα προϊόντα, αλλά δεν διαθέτουν ελεύθερο χρόνο για τις παραδοσιακού τύπου αγορές. Ήτοι, υποφέρουν από κάποιου βαθμού εγκλεισμό στο τόπο εργασίας ή στον τόπο κατοικίας ή και στα δυο. Παρά ταύτα, οι αγορές από απόσταση δεν αποτελούσαν μέχρι πρόσφατα στοιχείο μιας ζωής περιορισμένης συνολικά στον τόπο κατοικίας, ακόμα και στις περιπτώσεις εκείνες που τις χρησιμοποιούσαν άτομα που ζούσαν με κάποιο βαθμό εγκλεισμού.

Ίσως εκείνες οι δραστηριότητες από απόσταση που ασκούντο τόσο εκτεταμένα όσο καμιά άλλη ήταν η πληροφόρηση και η διασκέδαση, κυρίως δια των ΜΜΕ. Στα ΜΜΕ εξ ορισμού η κοινωνική αλληλεπίδραση (π.χ. μεταξύ δημοσιογράφων και κοινού, πολιτικών και πολιτών, διαφημιζόμενων και καταναλωτικού κοινού κοκ), χαρακτηρίζεται σύμφωνα με τον Thomson (1999) από χωρο-χρονική αποστασιοποίηση. Με δεδομένο ότι σύμφωνα με τον ίδιο η εμφάνιση των ΜΜΕ συνιστά την πιο σημαντική πολιτιστική αλλαγή στη νεωτερικότητα, η χωρο-χρονική αποστασιοποίηση αποτελεί τυπικό γνώρισμα της νεωτερικότητας αναφορικά με τις δραστηριότητες που ασκούν τα υποκείμενα στον ελεύθερο χρόνο τους. Δεν ίσχυε όμως το ίδιο και για την εργασιακή τους δραστηριότητα, συγκεντρωμένη για εκατοντάδες ή χιλιάδες σε ένα εξειδικευμένο τόπο. Συνεπώς, η έλευση της χωρο-

χρονικής αποστασιοποίησης ταυτόχρονα και στην εργασία, συνιστά σημαντική αλλαγή στον χαρακτήρα της ίδιας της νεωτερικότητας. Συνιστά εγκαθίδρυση νέο-παραδοσιακού τύπου κοινωνικών σχέσεων, όπως υποπτεύθηκε και περιέγραψε ο Toffler (1982). Όμως, ούτε η (από απόσταση) πληροφόρηση και ψυχαγωγία αποτέλεσε σε μεγάλη κλίμακα στοιχείο μιας ζωής περιορισμένης συνολικά στον τόπο κατοικίας, παρά μόνο για ορισμένες κατηγορίες ατόμων όπως φτωχοί, υπερήλικες, ανάπηροι κοκ οι οποίοι κατά κανόνα δαπανούν πολλές ώρες ημερησίως μπροστά τον τηλεοπτικό δέκτη ή καταναλώνοντας περιεχόμενα άλλων ΜΜΕ.

Στο μακρύ κατάλογο των δραστηριοτήτων που πραγματοποιούνται από απόσταση μπορούμε προσθέσουμε τον οκνηρό ακτιβισμό (slacktivism) (Kwak et al. 2018), τον Avaaz – ακτιβισμό ή άλλες μορφές πολιτικής συμμετοχής (Horstink 2017), την περιήγηση σε μουσεία και εκθέσεις εικαστικών έργων, τον τηλε-εκκλησιασμό (Horsfield 203) και διάφορες μορφές κοινωνικής συμμετοχής (Xu and Yan 2011), την αυτο-διάγνωση και η αυτο-θεραπεία, την ηλεκτρονική συνταγογράφηση κ.ά. Ούτε αυτές οι από απόσταση δραστηριότητες αποτέλεσαν όμως στο παρελθόν γνώρισμα μια κατοικιοποιημένης ζωής. Μπορούσαν να ασκηθούν ή όχι, ανεξάρτητα από άλλες μορφές δραστηριότητας από απόσταση ή εκ του σύνεγγυς.

Από την επιτάχυνση της αποστασιοποίησης στην κατοικιοποίηση της κοινωνικής δράσης

Το lockdown επιβλήθηκε στην Ελλάδα τόσο λόγω έλλειψης φαρμάκου ή εμβολίου, όσο και λόγω ανεπάρκειας του ΕΣΥ να διαχειριστεί μεγάλο αριθμό ασθενών από SARS – CoV – 2. Η ανεπάρκεια αυτή ήταν αποτέλεσμα μακροχρόνιων διαρθρωτικών – λειτουργικών προβλημάτων της χώρας, αλλά και της οικονομικής κρίσης στο πρώτο μισό της δεκαετίας 2010, που δεν επέτρεπαν διαφορετική διαχείριση της κρίσης (Μόσιαλος 2020). Από την άλλη πλευρά, το lockdown επιφέρει ή επιδεινώνει την οικονομική κρίση σε μεγάλο βαθμό.[1]

Το lockdown χαρακτηρίσθηκε με διάφορους τρόπους. Στη διοικητική ορολογία του κράτους χαρακτηρίστηκε ως «περιορισμός των μετακινήσεων». Στη δημοσιογραφία και την καθημερινή γλώσσα στη δημόσια σφαίρα κυριάρχησαν οι όροι «καραντίνα» και λοκ ντάουν (ή lockdown). Ωστόσο η απαγόρευση της κυκλοφορίας αφορούσε την θεωρηθείσα ως άσκοπη κυκλοφορία, ιδιαίτερα τις νυκτερινές ώρες. Έτσι, επιτρεπόταν η κυκλοφορία για μετακίνηση από και προς τον τόπο εργασίας με το σχετικό έγγραφο (τύπου Α), καθώς και για τους έξι λόγους που προβλέπονταν στην δήλωση για «κατ' εξαίρεση μετακίνηση των πολιτών», που γνωστοποιούσαν οι πολίτες με sms στον τηλεφωνικό αριθμό 13033 ή την ανέγραφαν στο έγγραφο τύπου Β. Από την άποψη αυτή η ρύθμιση που αποφασίστηκε ήταν πράγματι περιορισμός των μετακινήσεων. Η κατάσταση αυτή δεν μπορεί να χαρακτηριστεί και ως «καραντίνα» διότι όπως είπαμε δεν επρόκειτο για ολική απομόνωση των ατόμων μεταξύ τους, αν και έπρεπε να τηρούν τα μέτρα κοινωνικής αποστασιοποίησης. Αν ο περιορισμός των μετακινήσεων ήταν μια διοικητική ρύθμιση της συμπεριφοράς των πολιτών, από κοινωνική άποψη συνεπαγόταν τον εγκλεισμό τους στον τόπο κατοικίας, το μεγαλύτερο μέρος του 24ώρου. Αυτόν τον εγκλεισμό χαρακτηρίζουμε ως «κατοικιοποίηση». Η κατοικιοποίηση δεν είναι οποιοσδήποτε εγκλεισμός αλλά ο εγκλεισμός στον τόπο κατοικίας, που στην συγκεκριμένη περίπτωση προκλήθηκε με πολιτική – διοικητική απόφαση.

Αν μέχρι τη στιγμή του εγκλεισμού αναπτύσσονταν παράλληλα και σχετικά ανεξάρτητα μεταξύ τους οι επιμέρους διαδικασίες αποστασιοποίησης, ο εγκλεισμός επέφερε ένα τριπλό αποτέλεσμα. Πρώτον επιτάχυνε τις επιμέρους διαδικασίες αποστασιοποίησης, επέφερε δηλαδή μια ποσοτική διεύρυνση των αποστασιοποιήσεων δράσεων. Πολλαπλασιάστηκαν τόσο τα είδη των δράσεων εξ αποστάσεως όσο και το περιεχόμενο κάθε μιας εξ αυτών. Δεύτερον, ο εγκλεισμός επέφερε την οργανική διασύνδεση των αποστασιοποιημένων δράσεων σε ένα σύστημα που εξέλαβε τη μορφή της κατοικιοποίησης. Τρίτον, η διπλή αυτή επιτάχυνση δεν θα είχε επιτευχθεί αν δεν προσέφευγαν οι εγκλεισμένοι, αλλά και τα επιμέρους κοινωνικά συστήματα/θεσμοί στη χρήση της ψηφιακής τεχνολογίας. Με άλλα λόγια, η κατοικιοποίηση οδήγησε στην (βίαιη) ψηφιοποίηση πολλών κοινωνικών δραστηριοτήτων και αντίστροφα, η βίαιη ψηφιοποίηση συνέβαλε τα μέγιστα στην επίτευξη της κατοικιοποίησης.

Ο εγκλεισμός κατά τη διάρκεια της πανδημίας επηρέασε σχεδόν όλες τις κοινωνικές σχέσεις: τις σχέσεις στην οικογένεια, τις έμφυλες σχέσεις και την έμφυλη ανισότητα στο νοικοκυριό (Günther-Bel et al. 2020), την ανισότητα στη εργασία, στην εκπαίδευση, στην πρόσβαση στις υγειονομικές υπηρεσίες. (Di Domenico et al. 2020), καθώς και πολλές άλλες περιοχές που σύμφωνα με τον Powell (2020) τώρα πρακτικά ξεκινούν να ερευνώνται.

Κατοικιοποίηση, ψηφιοποίηση και ολική ζωή από απόσταση

Όπως προείπαμε, ο εγκλεισμός οδήγησε σε πραγματική εκτίναξη της από απόσταση τέλεσης πλείστων κοινωνικών δράσεων. Κυρίως όμως σημειώθηκε σε εκείνες τις δραστηριότητες και σε εκείνα τα κοινωνικά πεδία στα οποία είχε εισχωρήσει λιγότερο ή περισσότερο από πριν η αποστασιοποιημένη τέλεσή τους, ιδιαίτερα με τις πιο σύγχρονες μορφές τεχνολογίας, αυτής των ΤΠΕ. Για αυτό, το κύριο αν όχι το αποκλειστικό μέσο δια του οποίο αυτό συντελέστηκε η κατοικιοποιημένη αποστασιοποίηση με την επιβολή του εγκλεισμού ήταν η ψηφιακή τεχνολογία και ιδιαίτερα το διαδίκτυο. Ως εκ τούτου συντελέστηκε σε μικρό χρονικό διάστημα (ανάλογα με το βαθμό της προηγούμενης αποστασιοποίησης ανά χώρα) μια αιφνίδια, ταχεία, απροσχεδίαστη, αλλά κυρίως επιβεβλημένη έξωθεν ψηφιοποίηση πολλών κοινωνικών δραστηριοτήτων ταυτόχρονα, που δεν ήταν αποτέλεσμα της ενδογενούς εξέλιξης των κοινωνικών συστημάτων. Με άλλα λόγια, η κατοικιοποίηση συντελέστηκε με τη βίαιη ψηφιοποίηση των αντίστοιχων κοινωνικών δραστηριοτήτων και κοινωνικών πεδίων/συστημάτων.

Ενδεικτικά, με την επιβολή του εγκλεισμού (lockdown) δεκαπλασιάστηκε η χρήση των πλατφορμών τηλεδιάσκεψης (Zoom, Webex, Skype, Google meets κ.ά.), η διακίνηση περιεχομένου από αυτές τις πλατφόρμες αυξήθηκε κατά 30%, ενώ σε πολλές πόλεις η κίνηση στο διαδίκτυο αυξήθηκε κατά 100% (De', Pandey and Pal 2020). Ως αποτέλεσμα η κίνηση στο διαδίκτυο σύμφωνα με την έρευνα των Feldmann κ.ά. (2020), μόνο κατά την πρώτη εβδομάδα του εγκλεισμού, η αυξήθηκε κατά 15%. Συνεπώς, ο βαθμός και η ταχύτητα ψηφιοποίησης ήταν εξαιρετικά μεγάλες.

Ωστόσο, η ψηφιοποίηση παρότι διογκώνεται σε συνθήκες εγκλεισμού, ιδίως στην εργασία και την εκπαίδευση (De', Pandey and Pal 2020), και για αρκετές χώρες με βίαιο τρόπο, είναι μια διαδικασία που πάει πολύ πίσω στο χρόνο. Σύμφωνα με τους Gottlieb, Grobovsek κ.ά. (2020), με την έναρξη του πρώτου εγκλεισμού το 2020,

δυνατότητα εργασίας από το σπίτι είχε το 50% των εργαζομένων στις πλούσιες χώρες και περίπου 35% στις φτωχές χώρες. Πιθανόν όλο αυτό το πλήθος εργαζομένων να μην εργάζεται ή να μην μπορεί να ασκήσει ψηφιακή εργασία, ωστόσο τα ποσοστά είναι ενδεικτικά ότι η διαδικασία ψηφιοποίησης είχε ήδη ξεκινήσει από καιρό. Πρακτικά ξεκινάει από τη δεκαετία 1980 και κορυφώνεται σταδιακά (Zuboff 2019). Η ψηφιοποίηση είναι μια ουσιώδης τεχνολογική, οικονομική και κοινωνική διαδικασία που συνδέεται ποικιλοτρόπως με τη μετάβαση στον ψηφιακό (Fuchs 2010) ή επικοινωνιακό (Dean 2009) καπιταλισμό και εν γένει στην «πληροφοριακή κοινωνία». Η ψηφιοποίηση (Brennen and Kreiss 2016) αποτελεί επίσης από μακρού ανερχόμενο πεδίο της κοινωνιολογικής θεωρίας και έρευνας, όπως επισημαίνεται στις αναλύσεις για την ψηφιοποίηση και τις πολιτισμικές σπουδές (Webster 2005), για την ψηφιακή κοινωνιολογία (Marres 2017), για την ψηφιοποίηση της κατανάλωσης (Lehtonvirta 2012), για την ψηφιοποίηση και την αναλυτική κοινωνιολογία (Keuschnigg, Lovsjo and Hedstro 2018), για την ψηφιοποίηση ως αντικείμενο των ανθρωπιστικών σπουδών (Kravchenko 2017) κ.ά.

Συνεπώς, το νέο στοιχείο που αναδύεται με τον εγκλεισμό δεν είναι η ψηφιοποίηση, αλλά η κατοικιοποίηση. Η τελευταία επιτείνει την πρώτη και η δεύτερη καθίσταται δυνατή εξ αιτίας της πρώτης, αλλά το πραγματικά νέο στοιχείο είναι δεύτερη. Σύμφωνα με τις πιο πρόσφατες μελέτες, ο εγκλεισμός οδηγεί σε εκτίναξη τα ποσοστά των εργαζομένων από το σπίτι μέσω της ψηφιακής τεχνολογίας και ειδικότερα μέσω της διαδικτυακής τεχνολογίας. Στη Μ. Βρετανία για παράδειγμα το ποσοστό των ατόμων που εργάζονταν από το σπίτι πριν τον πρώτο εγκλεισμό κυμαίνονταν από 5,2% μέχρι 6,1%. Αντίθετα, μετά από αυτόν το ποσοστό αυτό εκτινάχθηκε στο 44,5% έως 48,9%. Δηλαδή αυξήθηκε 7,5 – 8,5 φορές. Σε ορισμένες ηλικιακές ομάδες, οι μισοί εργάζονταν από το σπίτι (Reuschke and Felstead 2020). Από άλλες πηγές προκύπτει ότι ενώ το 2018 το ποσοστό των εργαζομένων που εργάζονται από το σπίτι ήταν περίπου 12% στη Γερμανία, άνω του 30% στις Κάτω Χώρες, τη Φινλανδία, την Ισλανδία, το Λουξεμβούργο και τη Δανία και περίπου 5% στην Ελλάδα, την Ιταλία, τη Βουλγαρία και τη Ρουμανία, με την καθιέρωση του εγκλεισμού, αυξήθηκε αλματωδώς (Arntz, Berlingieri and Ben Yahmed 2020).

Η αύξηση αυτή δεν ήταν βεβαίως ισομερής για όλους από την άποψη του μορφωτικού επιπέδου ή της θέσης τους στην οργάνωση της εργασίας (λ.χ. αυτοαπασχολούμενοι, μισθωτοί κοκ). Η έρευνα των Gottlieb, Grobovsek κ.ά. (2020) σε δέκα χώρες STEP έδειξε ότι ο αριθμός όσων μπορούν να κάνουν κατοικιοποιημένη εργασία είναι μεγαλύτερος στην κατηγορία των εργαζομένων που διαθέτουν υψηλότερο μορφωτικό επίπεδο έναντι εκείνων με χαμηλότερο μορφωτικό επίπεδο, ή είναι μισθωτοί (50%) έναντι όσων υποαπασχολούνται (35,3%). Στην Ισπανία επίσης τα μεγαλύτερα ποσοστά κατοικιοποιημένης εργασίας παρατηρήθηκαν μεταξύ των εργαζομένων με υψηλότερο μορφωτικό επίπεδο (Farre et al. 2020). Όμως η ανισότητα απέναντι στην κατοικιοποιημένη εργασία δεν παρατηρείται μόνο μεταξύ διαφορετικών κατηγοριών εργαζομένων με βάση το είδος και τη θέση εργασίας, αλλά και με βάση το φύλο. Στην προαναφερθείσα έρευνα των Gottlieb, Grobovsek κ.ά. (2020), διαπιστώθηκε ότι οι γυναίκες μπορούν να απασχοληθούν από το σπίτι σε μεγαλύτερο βαθμό (51,5%) εν συγκρίσει με τους άντρες (37,4 %). Παρά ταύτα, σε χώρες όπως η Ισπανία, η κατοικιοποίηση της εργασίας διεύρυνες τις έμφυλες ανισότητες, καθώς οι γυναίκες επιφορτίσθηκαν περισσότερο από τους άνδρες με την φροντίδα του σπιτιού και των παιδιών, γεγονός

που στάθηκε εμπόδιο στην κατοικιοποιημένη εργασία για αυτές (Farre et al. 2020). Πέραν αυτών, ανισότητες σε επιμέρους πτυχές της κατοικιοποιημένης εργασίας προκύπτουν από την ψηφιακή ανισότητα (digital inequality) (DiMaggio and Hargittai 2001) μεταξύ των διαφόρων κατηγοριών εργαζομένων. Συνεπώς, η κατοικιοποίηση της εργασίας είχε ως παράπλευρη απώλεια την αύξηση της ανισότητας μεταξύ των διαφόρων κατηγοριών εργαζομένων ανάλογα με το φύλο, την ηλικία, τη μόρφωση και την αυτο-απασχόληση.

Αν η κατοικιοποίηση συντελέστηκε σχετικά γρήγορα στο πεδίο της εργασίας, ιδιαίτερα στον έτοιμο από καιρό τριτογενή τομέα, στην εκπαίδευση έγινε ακόμα πιο γρήγορα, όπως δείχνει η εμπειρία σε κάποιες χώρες όπως η Νορβηγία, η Αυστραλία κ.ά. (Bubb and Jones 2020; Ewing and Vu 2020). Όμως και σε χώρες πέρα από τον ευρωπαϊκό χώρο, η κατοικιοποίηση της εκπαίδευσης έγινε σε μικρό χρονικό διάστημα. Σειρά ερευνών στην Ινδία (Bokde and Kharbikar 2020), στη Σαουδική Αραβία (Alkhowailed et al. 2020), στη Ζάμπια (Sintema 2020), αλλά και σε χώρες του ΟΟΣΑ (Iivari, Sharma and Ventä-Olkkonen 2020) έδειξαν ότι η εκπαίδευση ήταν ο τομέας στον οποίο εξελίχθηκε συγκριτικά πιο γρήγορα η διαδικασία της κατοικιοποίησης. Μεταξύ των λόγων της ταχείας ανταπόκρισης της εκπαίδευσης στην τάση κατοικιοποίησης λόγω εγκλεισμού, είναι το γεγονός ότι ανταλλάσσονται αγαθά κατ' εξοχήν συμβολικά, ενώ εκπαιδευτικό προσωπικό και μαθητές/φοιτητές, ως digital natives, είναι εξοικειωμένοι με την ψηφιακή τεχνολογία και το διαδίκτυο περισσότερο από άλλους ενήλικες ή εργαζόμενους σε διάφορους κλάδους της οικονομίας. Οι παράγοντες αυτοί καθιστούν άλλωστε την εκπαίδευση έναν από τους κύριους πυλώνες της κοινωνίας της πληροφορίας (Webster 1995).

Αν και οι απόσταση αγορές είχαν ήδη αναπτυχθεί από καιρό όπως προαναφέραμε, εντούτοις, με την επιβολή του εγκλεισμού αυξήθηκαν σημαντικά όχι γενικά οι αγορές από απόσταση, αλλά ειδικότερα η κατοικιοποίηση των αγορών, τουτέστιν τόσο η παραγγελία όσο και η κατ' οίκον παράδοση των προϊόντων. Μεγάλη αύξηση καταγράφηκε στις παραγγελίες για φαγητό, τρόφιμα, είδη ένδυσης, υπόδησης, καλλυντικά, ηλεκτρονικά, είδη σπιτιού κ.ά. Σύμφωνα με μελέτη του βρετανικού οργανισμού έρευνας αγοράς Kantar, που πραγματοποιήθηκε κατά παραγγελία της εταιρείας λιανικού εμπορίου Detail Online, το ποσοστό των καταναλωτών που πραγματοποίησαν το σύνολο των αγορών τους online στη Μ. Βρετανία, τη Γαλλία και τη Γερμανία, αυξήθηκε κατά 80% την περίοδο του εγκλεισμού (Gavelin 2020). Την ίδια στιγμή που διογκώθηκε το κατοικιοποιημένο λιανικό εμπόριο μειώθηκαν οι λιανικές πωλήσεις στα σημεία πώλησης (καφέ, εστιατόρια κ.λπ.) κατά 16, 4% (Torry 2020). Είναι δε ενδιαφέρον ότι το ποσοστό εκείνων που δηλώνουν ότι θα συνεχίσουν αυτή την πρακτική και μετά το lockdown ανέρχεται στο 60% και μεταξύ των τριών χωρών, ωστόσο είναι μεγαλύτερο στη Γαλλία (Gavelin 2020).

Πέρα όμως και από την εργασία, την εκπαίδευση και τις αγορές, σημαντική επιτάχυνση και διεύρυνση της κατοικιοποίησης επέφερε ο εγκλεισμός και στην ψυχαγωγία, η οποία ούτως ή άλλως ήταν σε μεγάλο βαθμό κατοικιοποιημένη από τις προηγούμενες μορφές αποστασιοποίησης της ψυχαγωγίας. Η διεύρυνση της κατοικιοποίησης της ψυχαγωγίας είχε ως συνέπεια την αύξηση του αριθμού των τηλεθεατών, αλλά και των χρηστών του διαδικτύου (για ψυχαγωγικούς σκοπούς), αλλά και την αύξηση του χρόνου τηλεθέασης ή πλοήγησης αντιστοίχως στα ΜΚΔ και σε άλλες διαδικτυακές πλατφόρμες. Για παράδειγμα στην Ελλάδα (όπως και σε άλλες χώρες) σημειώθηκε αύξηση του αριθμού των τηλεθεατών, που για διαφόρους λόγους

είχαν εγκαταλείψει την τηλεόραση τα τελευταία χρόνια ως μέσο ψυχαγωγίας και ενημέρωσης. Κατά την πρώτη βδομάδα του εγκλεισμού αυξήθηκε ο αριθμός των τηλεθεατών και της τηλεθέασης κατά 25%, ενώ η αύξηση ήταν ιδιαίτερα σημαντική (67,8%) στα παιδιά 4 – 17 ετών (Νταρζάνου 2020). Σύμφωνα την Nielsen (2020), κατά τη διάρκεια του πρώτου εγκλεισμού (Μάρτιος – Μάϊος 2020) το ποσοστό του πληθυσμού που παρακολουθεί τηλεόραση παρουσιάζεται αυξημένο κατά επτά (7) ποσοστιαίες μονάδες σε σχέση με την αντίστοιχη περίοδο του προηγούμενου έτους. Πέραν αυτού, ιδιαίτερα αυξημένος είναι ο χρόνος τηλεθέασης κατά την περίοδο του πρώτου εγκλεισμού σε σχέση με την αντίστοιχη περίοδο του προηγούμενου έτους. Κατά τον πρώτο μήνα του εγκλεισμού η τηλεθέαση αυξάνεται από τα 296’ λεπτά στα 379’ λεπτά ήτοι αυξάνεται περίπου 28%. Στο μέσο του εγκλεισμού, τον μήνα Απρίλιο, ο μέσος ημερήσιος χρόνος τηλεθέασης αυξάνεται από τα 280’ λεπτά στα 386’ λεπτά (Nielsen 2020), δηλαδή σχεδόν κατά δυο ώρες. Σημαντική αύξηση παρουσιάζει και ο χρόνος που αφιέρωσαν οι κάτοικοι της Ελλάδας στο διαδίκτυο. Σύμφωνα με τα διαθέσιμα στοιχεία, η χρήση του διαδικτύου αυξήθηκε τουλάχιστον κατά 50% αμέσως μετά την επιβολή του εγκλεισμού (Mandravelis 2020). Στη Μ. Βρετανία επίσης, η τηλεθέαση αυξήθηκε μεσοσταθμικά κατά 17% (Hood 2020). Παρομοίως, καταγράφηκε αύξηση της διαδικτυακής ψυχαγωγίας και επικοινωνίας. Σύμφωνα με τα διαθέσιμα στοιχεία παρατηρήθηκε σημαντική αύξηση της χρήσης των ιστοσελίδων και των εφαρμογών όπως του Facebook, YouTube, Netflix κ.ά. (Koeze and Koezer 2020).

Ωστόσο, το πλέον ενδιαφέρον σημείο σε αυτή την επέκταση της κατοικιοποιημένης αποστασιοποίησης των επιμέρους εργασιακών, εκπαιδευτικών, εμπορικών, ψυχαγωγικών κ.ά. δραστηριοτήτων του ατόμου είναι ότι δεν είναι ασύνδετες μεταξύ τους Αντίθετα, α) ασκούνται διαδοχικά ή ταυτόχρονα, β) συντελούνται όλες ή οι περισσότερες εντός του χώρου κατοικίας, γ) υπάρχει αλληλεξάρτηση μεταξύ τους. Αυτό μπορεί να σημαίνει τουλάχιστον ένα από τα πιο κάτω ή περισσότερα από αυτά μαζί: i) η χρήση του διαδικτύου για ψυχαγωγία από ορισμένα μέλη της οικογένειας επιβαρύνει το διαδίκτυο και δυσχεραίνει την εργασία ή την εκπαίδευση από το σπίτι άλλων μελών της οικογένειας ή ενοίκων της οικίας, συνεπώς απαιτείται συμφωνία μεταξύ τους στην από απόσταση άσκηση των δραστηριοτήτων τους από το σπίτι, ii) η έλλειψη επαρκούς για όλους εξοπλισμού σε έναν τόπο κατοικίας οδηγεί σε συμφωνημένη μεταξύ των μελών άσκηση των επιμέρους κοινών και ατομικών κατοικιοποιημένων δραστηριοτήτων, iii) συχνά, τα άτομα δεν μπορούν να επιλέξουν μεταξύ κατοικιοποιημένης ή άλλη μορφής δράσης από απόσταση ή εκ του σύνεγγυς, όπως συνέβαινε πριν την επιβολή του εγκλεισμού. Αυτοί και άλλοι παράγοντες είναι που οδηγούν σε μια ποιοτική μεταβολή της από απόσταση άσκησης των ζωτικών δραστηριοτήτων των ατόμων που βρίσκονται στον τόπο της κατοικίας και που προσδίδει στην από απόσταση συνολική ζωτική δράση τη μορφή της κατοικιοποίησης.

Επίμετρο

Η αύξηση των από διαδικτύου μορφών κοινωνικής δράσης συμβάλει στη μείωση του κόστους διαμόρφωσης, συντήρησης και αναπαραγωγής του εργατικού δυναμικού. Αυτό συνιστά προϋπόθεση που καθιστά εφικτή την χωρίς ιδιαίτερους κοινωνικούς και πολιτικούς κραδασμούς μείωση των αμοιβών, ιδιαίτερα στο πλαίσιο του εσωτερικού ή διεθνούς ανταγωνισμού. Διότι ενώ μειώνεται ο μισθός δεν μειώνεται ο όγκος και το

είδος των καταναλωτικών αγαθών και υπηρεσιών, κάτι που οφείλεται στον ψηφιακό τους μετασχηματισμό. Τα στοιχεία που παρέχει τα τελευταία χρόνια ο ILO (2019) δείχνουν ότι η αύξηση της παραγωγικότητας με τη χρήση της ψηφιακής τεχνολογίας συνοδεύονται από στασιμότητα ή ελάχιστη αύξηση των μισθών. Δηλαδή η πληροφοριακή τεχνολογία μειώνει το κόστος της εργασίας και αυξάνει την κερδοφορία. Η κατοικιοποίηση, καθώς επιτείνει στο έπακρο την αποστασιοποιημένη κοινωνική δράση, συμβάλει θετικά σε αυτή την τάση. Για τον λόγο αυτό θεωρούμε ότι θα καταβληθούν επιχειρηματικές, πολιτικές ή άλλες προσπάθειες ώστε να διατηρηθεί επί μακρόν η κατοικιοποίηση και αποστασιοποιημένη κοινωνική δράση, αν όχι απόλυτα τουλάχιστον σε μεγαλύτερο βαθμό από πριν, και αν όχι με τη νομική μορφή αναγκαστικών πράξεων, με άλλες νομικο-πολιτικές ρυθμίσεις

Σημειώσεις

[1] Όταν επέλαυνε η πανδημία, η επικεφαλής του ΔΝΤ Κρισταλίνα Γκεοργκίεβα δήλωσε ήδη στις 16 Φεβρουαρίου 2020 ότι «η επιδημία του κορονοϊού μπορεί να καταστρέψει την παγκόσμια οικονομία» [πρβλ. Σπαγγαδώρου Ν. «Κορωνοϊός: Είναι η οικονομία ανόητε, τι δεν καταλαβαίνεις;», CNN Greece, 3/3/2020. Στο

https://www.cnn.gr/focus/apopseis/story/209749/koronoios-einai-i-oikonomia-anoite-ti-den-katalavaineis, πρόσβαση 11/11/2020]

Στο σημείο αυτό πρέπει να καταγράψουμε ότι στην Ελλάδα, η οικονομική κρίση με τα αποτελέσματά της (ανεπαρκές ΕΣΥ) οδηγεί κατ' ανάγκη σε ορισμένη διαχείριση της υγειονομικής κρίσης κορονοϊού (το lockdown) και αυτή με τη σειρά της επιτείνει την οικονομική κρίση, που μπορεί να επιδεινώσει την υγειονομική κοκ. Με άλλα λόγια φαίνεται να εμφανίζεται ένας φαύλος κύκλος κρίσεων με κοινό παρανομαστή την οικονομική κρίση και τις συνέπειές της. Πρόκειται για ενδιαφέρον ζήτημα οικονομικής και κοινωνιολογικής ανάλυσης που όμως δεν μπορεί να εξετασθεί στα πλαίσια της παρούσας εργασίας.

Αναφορές

Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία

Αντόρνο, Τ., Λόβενταλ, Λ., Μαρκούζε, Χ. και Χορκχάϊμερ Μ. (1984), *Τέχνη και Μαζική Κουλτούρα*, Αθήνα, Ύψιλον/βιβλία.

Βλασσόπουλος, Γ. (2005), *Τηλεργασία*, Αθήνα, Σάκκουλας.

Curran, J. και Gurevitch, M. (επιμ.), *ΜΜΕ και Κοινωνία*, Αθήνα, Πατάκης.

Garnham, N. (2003), Χειραφέτηση και Νεωτερικότητα: Ο Ρόλος των Μέσων Μαζικής Επικοινωνίας, Αθήνα, Καστανιώτης.

Zuboff, S. (2019), *Η Εποχή του Κατασκοπευτικού Καπιταλισμού*, Αθήνα, Καστανιώτης.

McLuhan, M. (xx), *Media: Οι Προεκτάσεις του Ανθρώπου*, Αθήνα, Κάλβος.

Μόσιαλος, Η, (2020), Κορονοϊός: Τι Ξέρουμε, Τι Δεν Ξέρουμε, Τι Κάναμε και τι Πρέπει να Κάνουμε, *Antenna News*, 16/3/2020. Στο https://www.ant1news.gr/me-ypografi--/article/562816/koronoios-ti-xeroyme-ti-den-xeroyme-ti-kaname-kai-ti-prepei-na-kanoyme [πρόσβαση 9/11/2020].

Nielsen (2020), Διαθεσιμότητα του Κοινού. Στο https://dc2.answers.nielsen.com/yearbook/1920/aud_availability.php [πρόσβαση 29/12/2020].

Νταρζάνου, Α. (2020), Ο Κορονοϊός μας Καθίζει στον Καναπέ, εφημ. *Αυγή*, 23/3/2020. Στο https://www.avgi.gr/koinonia/346337_o-koronoios-mas-kathizei-ston-kanape [πρόσβαση 11/1/2021].

Sennett, R. (2008), *Η Κουλτούρα του Νέου Καπιταλισμού*, Αθήνα, Σαββάλας.

Σπαγγαδώρου, Ν. (2020), Κορωνοϊός: Είναι η Οικονομία Ανόητε, τι δεν Καταλαβαίνεις;, *CNN Greece*, 3/3/2020. Στο https://www.cnn.gr/focus/apopseis/story/209749/koronoios-einai-i-oikonomia-anoite-ti-den-katalavaineis, πρόσβαση 11/11/2020]

Sputnik (2020), Πότε Άρχισε η Καραντίνα: Το Χρονικό από τα Πρώτα Λουκέτα μέχρι το Lockdown, *Sputnik*, 23/4/2020. Στο https://sputniknews.gr/ellada/202004237142505-pote-arhise-i-karantina-to-hroniko-apo-ta-prota-louketa-mehri-to-lockdown/ [πρόσβαση 31/1/2021].

Thompson, J. (1999), *Νεωτερικότητα και Μέσα Επικοινωνίας*, Αθήνα, Παπαζήσης.

Toffler, Α. (1982), *Το Τρίτο Κύμα*, Αθήνα, Κάκτος.

Ξενόγλωσση βιβλιογραφία

Alkhowailed, M. S., Rasheed, Z., Shariq, A., Elzainy, A., El Sadik, A., Alkhamiss, A., Alsolai, A. M., Alduraibi, S. K., Alduraibi, A., Alamro, A., Alhomaidan, H. T., Abdulmonem, W. A. (2020), Digitalization Plan in Medical Education during COVID-19 Lockdown, *Informatics in Medicine Unlocked*, 20. Retrieved from https://doi.org/10.1016/j.imu.2020.100432 [πρόσβαση 11/1/20121].

Allen, T. D., Golden, T. D. and Shockley, K. M. (2015), How Effective is Telecommuting? Assessing the Status of our Scientific Findings, *Psychological Science in the Public Interest*, Vol. 16, No 2, pp. 40-68. DOI:10.1177/1529100615593273 [πρόσβαση 15/1/2021].

Arntz, M., Berlingieri, F. and Ben Yahmed, S. (2020), Working from Home and COVID-19: The Chances and Risks for Gender Gaps, *Interconomics. Review of European Economic Policy*, Vol. 55, No 6, pp. 381–386. Retrieved from https://www.intereconomics.eu/contents/year/2020/number/6/article/working-from-home-and-covid-19-the-chances-and-risks-for-gender-gaps.html [πρόσβαση 22/11/2020].

Bernard, R. M., Abrami, P. C., Lou, Y. κ.ά. (2004), How Does Distance Education Compare with Classroom Instruction? A Meta-analysis of the Empirical Literature, *Review of Educational Research* Vol. 74, No 3, pp. 379-439. Doi:10.3102/00346543074003379 [πρόσβαση 11/12021].

Bokde, V., Kharbikar, H. L., Roy, M. L., Joshi, P. and Atheequlla, G.A. (2020), Possible impacts of COVID-19 Pandemic and Lockdown on Education Sector in India, *Food and Scientific Reports*, 1 (Special issue), pp. 30 – 33. Retrieved from https://foodandscientificreports.com/assets/uploads/issues/1588690969possible_impacts_of_covid-

19_pandemic_and_lockdown_on_education_sector_in_india.pdf [πρόσβαση 22/11/2021].

Brennen, J. S. & Kreiss, D. (2016), Digitalization, in Jensen, K. B., Rothenbuhler, E. W., Pooley, J.D. & Craig, R.T. (eds.), *The International Encyclopedia of Communication Theory and Philosophy*, Chichester, Wiley-Blackwell, pp. 556-566.

Bubb, S. and Jones, M. A. (2020), Learning from the COVID-19 Home-Schooling Experience: Listening to Pupils, Parents/Carers and Teachers, *Improving Schools*. Vol. 23, No 3, pp. 209-222. DOI:10.1177/1365480220958797 [πρόσβαση 21/1/2021].

Castells, M. (2010), *The Rise of the Network Society,* Oxford, Blackwell.

Darian, J. C. (1987), In-home Shopping: Are there Consumer Segments? *Journal of Retailing,* Vol. 63, No 2, pp. 163–186.

De' R., Pandey, N. and Pa, A. (2020), Impact of Digital Surge during Covid-19 Pandemic: A Viewpoint on Research and Practice, *International Journal of information Management*, Vol. 55, pp. 102 - 171. Retrieved from https://doi.org/10.1016/j.ijinfomgt.2020.102171 [πρόσβαση 17/12/2020].

Dean, J. (2009), *Democracy and other Neoliberal Fantasies: Communicative Capitalism and Left Politics*, Durham and London, Duke University Press.

Di Domenico, L., Pullano G., Sabbatini C. E., et al. (2020), Impact of Lockdown on COVID-19 Epidemic in Île-de-France and Possible Exit Strategies, *BMC Med,* Vol. 18, No 1, p. 240. https://doi.org/10.1186/s12916-020-01698-4. Retrieved from https://bmcmedicine.biomedcentral.com/articles/10.1186/s12916-020-01698-4#citeas [πρόσβαση 11/1/2021].

Dickson, J. P. and MacLachlan, D. L. (1990), Social Distance and Shopping Behavior, *JAMS,* Vol. 18, pp. 153–161. https://doi.org/10.1007/BF02726431 [πρόσβαση 14/1/2021].

DiMaggio, P. and Hargittai, E. (2001), From the “Digital Divide” to “Digital Inequality”: Studying Internet Use as Penetration Increases. Working Paper, series number 15, Princeton, NJ, Princeton University Center for Arts and Cultural Policy Studies.

Ewing, L. A and Vu, H. Q. (2020), Navigating ‘Home Schooling’ during COVID-19: Australian Public Response on Twitter, *Media International Australia*. doi:10.1177/1329878X20956409 [πρόσβαση 21/1/2021].

Farre, L., Fawaz, Y., Gonzalez, L. and Graves, J. (2020), How the COVID-19 Lockdown Affected Gender Inequality in Paid and Unpaid Work in Spain, IZA Discussion Paper No. 13434. Στο https://ssrn.com/abstract=3643198 [πρόσβαση 20/12/2020].

Feldmann, A., Gasser, O., Lichtblau, F., Pujol, E., Poese, I., Dietzel, C., Wagner, D., Wichtlhuber, M., Tapiador, J., Vallina-Rodriguez, N., Hohlfeld, O., Smaragdakis G. (2020), The Lockdown Effect: Implications of the COVID-19 Pandemic on Internet Traffic, *ACM, Proceedings of the ACM Internet Measurement Conference*. DOI={10.1145/3419394.3423658. Retrieved from http://dx.doi.org/10.1145/3419394.3423658 [πρόσβαση 7/12/2020].

Fuchs, C. (2010), Labor in Informational Capitalism and on the Internet, *The Information Society*, Vol. 26, No 3, pp. 179-196.

Gavelin, J. (2020), Online Shopping will Continue to Have a big Share of Total Retail Sales post Covid-19, Detail Online, 15/5/2020 – ανανεώθηκε 11/5/2020. Retrieved from https://www.detailonline.com/insights/blog/online-shopping-will-continue-to-have-a-big-share-of-total-retail-sales-post-covid-19/ [πρόσβαση 23/11/2020].

Gottlieb, C., Grobovsek, J., Poschke, M. and Saltiel, F. (2020), Lockdown Accounting, IZA Discussion Papers, No. 13397, *Institute of Labor Economics (IZA)*, Bonn. Retrieved from http://hdl.handle.net/10419/223839 [πρόσβαση 12/12/2020].

Gu¨ntherBel, C., Vilaregut, A., Carratala, E., Torras-Garat, S., Pérez-Testor, C. (2020), A Mixed‐Method Study of Individual, Couple and Parental Functioning during the State‐Regulated COVID‐19 Lockdown in Spain. DOI: 10.1111/famp.12585. Retrieved from https://www.researchgate.net/profile/Anna_Puigdesens/publication/343031020_A_Mixed-method_Study_of_Individual_Couple_and_Parental_Functioning_During_the_State-regulated_COVID-19_Lockdown_in_Spain/links/5f4ca6bea6fdcc14c5f36974/A-Mixed-method-Study-of-Individual-Couple-and-Parental-Functioning-During-the-State-regulated-COVID-19-Lockdown-in-Spain.pdf [πρόσβαση 3/1/2021].

Handy, S. L. and Mokhtarian, P. L. (1995), Planning for Telecommuting *Measurement* and Policy Issues, *Journal of the American Planning Association*, Vol. 61, No 1, pp. 99-111, DOI: 10.1080/01944369508975623. Retrieved from https://www.emerald.com/insight/content/doi/10.1108/00438020210418791/full/html?fullSc=1&mbSc=1 [πρόσβαση 12/12021].

Handy, S. L. and Mokhtarian, P. L. (1996), The Future of Telecommuting, *Futures*, Vol. 28, No 3, pp. 227-240. Retrieved from https://doi.org/10.1016/0016-3287(96)00003-1 [πρόσβαση 22/1/2021].

Harpaz, I. (2002), Advantages and Disadvantages of Telecommuting for the Individual, Organization and Society, *Work Study*, Vol. 51, No 2, pp. 74 - 80. Retrieved from https://doi.org/10.1108/00438020210418791 [πρόσβαση 17/12-21].

Holmer Nadesan, M. (2001), Post-Fordism, Political Economy, and Critical Organizational Communication Studies, *Management Communication Quarterly*, Vol. 15, No 2, pp. 259-267.

Hood, L. (2020), TV Viewing has Surged During Lockdown, but has Become too Technical for Some – New Research, *The Conversation*, 4/5/2020. Retrieved from https://theconversation.com/tv-viewing-has-surged-during-lockdown-but-has-become-too-technical-for-some-new-research-136441 [πρόσβαση 10/1/2020].

Horsfield, P. (2003), Religious Television: The American Experience. Retrieved from http://www.religion-online.org/cgi-bin/relsearchd.dll/showbook?item_id=1627 [πρόσβαση 30/11/2020]

Horstink, H. (2017), Online Participation and the New Global Democracy: Avaaz, a Case Study, *Global Society*, Vol. 31, No 1, pp. 101-124. DOI: 10.1080/13600826.2016.1235552. Retrieved from https://doi.org/10.1080/13600826.2016.1235552 [πρόσβαση 13/1/2021].

Iivari, N., Sharma, S. and Ventä-Olkkonen, L. (2020), Digital Transformation of Everyday Life – How COVID-19 Pandemic Transformed the Basic Education of the Young Generation and Why Information Management research Should Care*?, International Journal of Information Management*, Vol. 55. Retrieved from https://doi.org/10.1016/j.ijinfomgt.2020.102183 [πρόσβαση 19/12/2020].

ILO (2019), Global Wage Report 2018/19. Retrieved from https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---dgreports/---dcomm/---publ/documents/publication/wcms_650553.pdf [πρόσβαση 22/1/20221].

Kentnor, H. (2015), The Use of Questioning in Inquiry Based Lessons with Bilingual Learners: Developing Academic Language and Discourse, στο David J. Flinders, Christy M. Moroye (επιμ.), *Curriculum and Teaching Dialogue*, Vol. 17, No 1 & 2, Charlotte NC, Information Age Publishing.

Keuschnigg, M., Lovsjö, N. and Hedström, P. (2018), Analytical Sociology and Computational Social Science, *Journal of Computational Social Science*, Vol. 1, No 1, pp. 3-14. Doi: 10.1007/s42001-017-0006-5. Retrieved from https://link.springer.com/article/10.1007/s42001-017-0006-5 [πρόσβαση 28/11/2020].

Koeze, E. and Koezer, P. (2020), The Virus Changed the Way We Internet, εφημ. *New Yok Times*, 7/4/2020. Retrieved from https://www.nytimes.com/interactive/2020/04/07/technology/coronavirus-internet-use.html [πρόσβαση 20/12/2020].

Kravchenko, S. A. (2019), Sociology on the move: The Demand for the Humanistic Digital Turn, *RUDN Journal of Sociology*, Vol. 19, No 3, pp. 397-405.

Kwak, N., Lane, D. S., Weeks, B. E., Kim, D. H., Lee, S. S. and Bachleda, S. (2018), Perceptions of Social Media for Politics: Testing the Slacktivism Hypothesis, *Human Communication Research*, Vol. 44, No 2, pp. 197-221. Retrieved from https://doi.org/10.1093/hcr/hqx008 [πρόσβαση 4/10/2020].

Lau, K. W., Lee, P. Y. and Kan, C. W. (2010), From Distance Shopping to Virtual Shopping, *International Journal of Design Sciences and Technology*, Vol. 17, No 2, pp. 77-90.

Lehdonvirta, V. (2012), A History of the Digitalization of Consumer Culture: From Amazon through Pirate Bay to Farmville, στο J. Denegri-Knott & M. Molesworth (επιμ.), *Digital virtual consumption*, New York, Routledge, pp. 11-28. Retrieved from https://ssrn.com/abstract=2501350 [πρόσβαση 10/1/2021].

Leonhard, W. (1995), *The Underground Guide to Telecommuting: Slightly Askew Advice on Leaving the Rat Race Behind*, Reading, MA, Addison-Wesley.

Mandravelis, V. (2020), Internet Use Soars Amid Lockdown, *ekathirini-com*. 27/3/2020. Retrieved from https://www.ekathimerini.com/251055/article/ekathimerini/news/internet-use-soars-amid-lockdown [πρόσβαση 30/1/2020].

Marres, N. (2017), *Digital Sociology: The Reinvention of Social Research*, Cambridge, Polity Press.

Mason, R. (1996), Old World Visits New*, Innovations in Education and Training Technology*, Vol. 33, No 1, pp. 68 – 69. DOI. 10.1080/1355800960330110.

McGuigan, J. (2016), *Neoliberal Culture*, London, Palgrave Macmillan.

McGuigan, J. (2005), Neo‐liberalism, Culture and Policy, *International Journal of Cultural Policy*, Vol. 11, No 3, pp. 229-241, DOI: 10.1080/10286630500411168. Retrieved from https://doi.org/10.1080/10286630500411168 [πρόσβαση 30/11/202.

Mokhtarian, P. L. (1991), Defining Telecommuting, *UC Davis: Institute of Transportation Studies*. Retrieved from https://escholarship.org/uc/item/35c4q71r [πρόσβαση 23/1/2021].

Mansoob, Syed M. (2020), Capitalism and COVID-19: Crisis at the Crossroads, *Peace Economics, Peace Science and Public Policy*, Vol. 26, No 3. Retrieved from https://doi.org/10.1515/peps-2020-0026 [πρόσβαση 18/1/2021].

Noonan, M. C. and Glass, J. L. (2012), The Hard Truth about Telecommuting, *Monthly Labor Review,* Vol. 135, No 6, pp. 38-45.

Parsons, P. R. and Rotfeld, H. J. (1990), Infomercials and Television Station Clearance Practices, *Journal of Public Policy & Marketing*, Vol. 9, No 1, pp. 62-72. Doi:10.1177/074391569000900105 [πρόσβαση. 25/1/2021].

Pleios, G. (2016), Communication and Symbolic Capitalism – Rethinking Marxist Communication Theory in the Light of the Information Society, στο Fuchs C. & Vincent Mosco *Marx and the political economy of the media*, London, Brill.

Powell, G. N. (2020), Work Work–family Lockdown: Implications for a Post-pandemic Research Agenda, *Gender in Management: An International Journal*, Vol. 35, No 7/8, pp. 639-646. Retrieved from https://www.emerald.com/insight/content/doi/10.1108/GM-05-2020-0148/full/pdf?casa_token=8IM6KOoI0xoAAAAA:eIqoWzVmgs21iwA9ugL6FQL9xaXRFMMKdRcCVIMD8CjgfLUCtf_DH6UnByLAZtvz9Hew9NUy6cMclugg4M5B8KJqEHoDKG4t-ah5xjHbaKNtgofl7xvk [πρόσβαση 11/1/2021].

Reuschke, D. and Felstead, A. (2020), The Effect of the Great Lockdown on Homeworking in the United Kingdom, *WISERD*. Retrieved from https://eprints.soton.ac.uk/444074/1/The_Effect_of_the_Great_Lockdown_on_Homeworking_in_the_United_Kingdom_0_2.pdf [πρόσβαση 23/1/2021] .

Rumble, G. (1995), Labour Market Theories and Distance Education III: Post‐Fordism ‐ the way Forward?, *Open Learning: The Journal of Open, Distance and e-Learning*, Vol. 10, No 3, pp. 25-42. Retrieved from https://www.tandfonline.com/doi/pdf/10.1080/0268051950100304?needAccess=true [πρόσβαση 18/1/2021].

Sewart, D., Keegan, D. and Holmberg, B. (eds) (1988), *Distance Education: International Perspectives*. Retrieved from https://books.google.gr/books?hl=el&lr=&id=OujyDwAAQBAJ&oi=fnd&pg=PT7&dq=long+distance+education&ots=Tl3Dc7MAZO&sig=g5HCa0mYP68G4HFG1kUjX0Olo1M&redir_esc=y#v=onepage&q&f=false [πρόσβαση 9/1/2021].

Sintema, E. J. (2020), E-Learning and Smart Revision Portal for Zambian Primary and Secondary School Learners: A Digitalized Virtual Classroom in the COVID-19 Era and Beyond, *Aquademia*, Vol. 4, No 2. Retrieved from https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S2352914820305827 https://www.aquademia-journal.com/article/e-learning-and-smart-revision-portal-for-zambian-primary-and-secondary-school-learners-a-digitalized-8253 [πρόσβαση 23/11/2020].

Threlkeld, R. and Brzoska, K. (1994), Research I Distance Education, in B. D. Donald Willis (1993), *Distance Education: A Practical Guide*, Educational Technology Publications, Englewood Cliffs, New Jersey.

Torry, H. (2020), Coronavirus Lockdowns Trigger Rapid Drop in Retail Sales, Factory Output, εφημ. *Wall Street Journal*, 15/5/2020. Retrieved from https://www.wsj.com/articles/coronavirus-lockdowns-trigger-record-spending-drops-on-shopping-eating-out-11589535000 [πρόσβαση 8/12/2020].

Webster, F. (1995), *Theories of information society*, London, Routledge.

Webster, F. (2005), Making Sense of the Information Age, Information, *Community & Society*, Vol. 8, No 4, pp. 439-458. DOI: 10.1080/13691180500418212. Retrieved from https://doi.org/10.1080/13691180500418212 [πρόσβαση 13/12/2020].

Willis, D. D. ed. (1993), *Distance Education: Strategies and Tools*, Educational Technology Publications, Englewood Cliffs, New Jersey.

Xu, H. and Yan, R. N. (2011), Feeling Connected via Television Viewing: Exploring the Scale and its Correlates, *Communication Studies*, Vol. 62, No 2, pp. 186-206. DOI: 10.1080/10510974.2010.550380. Retrieved from https://doi.org/10.1080/10510974.2010.550380 [πρόσβαση 25/11/2020].

Η ΝΟΗΜΑΤΟΔΟΤΗΣΗ ΤΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΕΠΑΝΕΝΤΑΞΗΣ ΜΕΣΑ ΑΠΟ ΤΙΣ ΕΜΠΕΙΡΙΕΣ ΑΠΟΦΥΛΑΚΙΣΘΕΝΤΩΝ

Έλλη Ανίτση

Υποψ. Διδάκτωρ, Τομέας Εγκληματολογίας, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών

Περίληψη

Τα προγράμματα κοινωνικής επανένταξης έχουν μια μακρά ιστορία, ωστόσο με το πέρασμα του χρόνου έχουν διαφοροποιηθεί σημαντικά ως προς τους σκοπούς και το περιεχόμενό τους. Από τις υποχρεωτικές παρεμβάσεις αναμόρφωσης του δράστη ή από τη σκοπιμότητα της ποινής, στο παρελθόν στην ελληνική πραγματικότητα, η κοινωνική επανένταξη προβάλλεται σήμερα ως δικαίωμα του δράστη και ως υποχρέωση μιας ευνομούμενης πολιτείας. Υπ' αυτό το πρίσμα, η οπτική αποφυλακισμένων που έχουν λάβει υπηρεσίες κοινωνικής επανένταξης, μπορεί να αποτελέσει ένα χρήσιμο εργαλείο ανατροφοδότησης της υπάρχουσας κατάστασης και οδηγό για μελλοντικές προσπάθειες διαμόρφωσης αντίστοιχων προγραμμάτων. Το άρθρο διερευνά το νόημα που αποδίδουν στην κοινωνική επανένταξη αποφυλακισθέντες που έχουν λάβει συμβουλευτικές υπηρεσίες κοινωνικής επανένταξης και έχουν υπάρξει ωφελούμενοι σχετικών προγραμμάτων. Αρχικά διενεργείται μια απόπειρα προσέγγισης της κοινωνικής επανένταξης μέσα από την ιστορική εξέλιξη των σκοπών της ποινής, ενώ στη συνέχεια διεξάγεται μια σύντομη παρουσίαση της μεθοδολογίας της έρευνας. Στα ευρήματα παρατίθενται οι περιγραφές των συμμετεχόντων για την κοινωνική επανένταξη σύμφωνα με τις εμπειρίες τους, οι οποίες συστηματοποιούνται περαιτέρω σε ορισμούς. Προκύπτουν έτσι τρεις ορισμοί της κοινωνικής επανένταξης αντίστοιχα με τις τρεις κατηγορίες των ερωτώμενων, που αποτελούνται από νέους μετεφηβικής ηλικίας, γυναίκες και άνδρες.

Λέξεις κλειδιά: αποφυλακισμένοι, κοινωνική επανένταξη, μετασωφρονιστική αρωγή

THE MEANING OF SOCIAL REINTEGRATION THROUGH THE EXPERIENCES OF EX PRISONERS

Elli Anitsi

PhD Candidate, Sector of Criminology, Department of Sociology, Panteion University of Social and Political Sciences

Abstract

Social reintegration programs have a long history, although their aims and purposes have been significantly differentiated through time. From the obligatory interventions to the offender's personality or social integration as a purpose of punishment in the past, now days social integration is considered as human right of the ex-prisoner. In this light the opinions of ex-prisoner's that are also beneficiaries of equivalent programs, on social reintegration could be useful as feedback for the current programs and as a guide for the planning of future interventions. The article investigates the meaning of social reintegration according to the opinions of ex-prisoners that received after-prison counseling services and participated in training and housing social reintegration programs. The article begins with the examination of social reintegration through the purposes of punishment and it continues with the presentation

of the methodology of the research. The findings include the descriptions of ex-prisoners about social reintegration, which are further systemized into definitions. Three definitions for social reintegration occurred in accordance with the three categories of examinees that participated in the research, young males, women and men.

Key words: ex-prisoners, social reintegration, after prison care

Εισαγωγή

Τα προγράμματα κοινωνικής επανένταξης έχουν μια μακρά ιστορία, ωστόσο με το πέρασμα του χρόνου έχουν διαφοροποιηθεί σημαντικά ως προς τους σκοπούς και το περιεχόμενό τους. Από τις υποχρεωτικές παρεμβάσεις αναμόρφωσης του δράστη ή από σκοπιμότητα της ποινής, στο παρελθόν, στην ελληνική πραγματικότητα, η κοινωνική επανένταξη προβάλλεται σήμερα ως δικαίωμα του δράστη και ως υποχρέωση μιας ευνομούμενης πολιτείας. Υπ' αυτό το πρίσμα, η οπτική αποφυλακισμένων για τους σκοπούς και το περιεχόμενο της κοινωνικής επανένταξης, μπορεί να αποτελέσει ένα χρήσιμο εργαλείο ανατροφοδότησης της υπάρχουσας κατάστασης και οδηγό για μελλοντικές προσπάθειες διαμόρφωσης αντίστοιχων προγραμμάτων.

Θεωρητική συζήτηση

Μετά το δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο υπό την επιρροή των διακηρύξεων για τα δικαιώματα του ανθρώπου και των συνακόλουθων δράσεων του Οργανισμού Ηνωμένων Εθνών και του Συμβουλίου της Ευρώπης, προβάλλεται το αίτημα για ανθρωπιστική και εξατομικευμένη μεταχείριση των εγκληματιών. Μέσα σε αυτό το κλίμα η αναμόρφωση διαμορφώνεται ως βασική σκοπιμότητα της ποινής (Ζαραφωνίτου 2011: 117). Το αναμορφωτικό ιδεώδες υποσχόταν την αναμόρφωση του εγκληματία και την επιστροφή του στην κοινωνία, μέσα από την εφαρμογή επιστημονικών αναμορφωτικών μεθόδων στην προσωπικότητα του. Στο πλαίσιο αυτό, εφαρμόστηκε πληθώρα προγραμμάτων, τόσο σε υγιείς όσο και σε ψυχικά ασθενείς κρατουμένους, ανεξάρτητα από τη θέλησή τους, με απώτερο σκοπό την αναμόρφωσή τους. Από τα μέσα της δεκαετίας του 1970 το θεραπευτικό πρότυπο δέχεται έντονη κριτική και ο σκοπός της αναμόρφωσης τίθεται υπό αμφισβήτηση (Ζαραφωνίτου 2004: 220). Χαρακτηριστικό είναι το άρθρο του Martinson What works in prison reform?" που έδειξε ότι η πλειοψηφία των αναμορφωτικών προγραμμάτων είχε χαμηλή αποτελεσματικότητα στην πρόληψη της υποτροπής (Ζαραφωνίτου 2008: 18). Όπως ο ίδιος ανέφερε «*Με ελάχιστες εξαιρέσεις οι αποκαταστατικές προσπάθειες που έχουν διενεργηθεί μέχρι σήμερα δεν έχουν κανένα αποτέλεσμα στην υποτροπή»* (Martinson 1974: 25). Από το 1980 και μετά με την εγκατάλειψη του μοντέλου της αναμόρφωσης, οι σκοποί της ποινής μετατίθενται από την αποκατάσταση στην μετάπειση του εγκληματία και την γενική πρόληψη (Ζαραφωνίτου 2008: 221).

Ωστόσο, από τις αρχές της δεκαετίες του 1990 διεξάγονται νέες αναλύσεις αναφορικά με την αποτελεσματικότητα των εφαρμοζόμενων προγραμμάτων με βασικό στόχο τον διαχωρισμό των προγραμμάτων που «λειτουργούν» από τα λιγότερο αποτελεσματικά (Israel and Dawes 2002). Προς αυτή την κατεύθυνση, χαρακτηριστική είναι η έκθεση που δημοσιεύτηκε το 1997 στις ΗΠΑ με τίτλο "Preventing Crime: What Works, What Doesn't, What's Promising" (Ζαραφωνίτου 2003: 176). Η εν λόγω έκθεση είχε αναλάβει για λογαριασμό του U. S. Congress την

αξιολόγηση προγραμμάτων πρόληψης που συνολικά λάμβαναν επιχορήγηση πάνω από 4 δις δολάρια. Ανάμεσα στους τύπους προγραμμάτων που αξιολογήθηκαν ως αποτελεσματικά βρίσκονται τα προγράμματα επανένταξης, θεραπευτικής μεταχείρισης στην κοινότητα για τοξικοεξαρτημένα άτομα, εφαρμογής γνωστικής θεραπείας συμπεριφοράς, εκπαίδευσης ενηλίκων και ανηλίκων και επαγγελματικής εκπαίδευσης στους χώρους της φυλακής.

Την ίδια περίοδο οι Bonta και Adrews (2007: 9), με άξονα την ενίσχυση της αποτελεσματικότητας των προγραμμάτων επανένταξης, εισήγαγαν τρεις βασικές αρχές που θα πρέπει να λαμβάνονται υπόψη κατά τον σχεδιασμό και την εφαρμογή κάθε παρέμβασης: (1) την αρχή του κινδύνου (*risk*), (2) την αρχή της ανάγκης (*need*) και (3) την αρχή της γενικής ανταποκρισιμότητας (*general responsivity*). Η αρχή του κινδύνου αναφέρεται στο ταίριασμα του επιπέδου της υπηρεσίας που παρέχεται στον δράστη με τον κίνδυνο υποτροπής που παρουσιάζει. Σύμφωνα με τη δεύτερη αρχή της ανάγκης η παρέμβαση πρέπει να στοχεύει στους παράγοντες διακινδύνευσης, που εμφανίζει ο δράστης. Κατά την ίδια αρχή, το επιλεγόμενο πρόγραμμα θα πρέπει να στοχεύει στους δυναμικούς παράγοντες (dynamic risk factors) που συνδέονται με την εγκληματική δραστηριότητα. Οι δυναμικοί παράγοντες είναι δεκτικοί αλλαγής και άρα κατάλληλοι για την εφαρμογή μιας σειράς παρεμβάσεων (Harper and Chitty 2004). Πιο συγκεκριμένα, οι δυναμικοί παράγοντες αναφέρονται στην εκπαίδευση, στην εργασία, στη διαμονή, στη χρήση ουσιών και αλκοόλ, στα προβλήματα ψυχικής υγείας, στα κοινωνικά δίκτυα, στις γνωστικές δεξιότητες και στις στάσεις των δραστών. Σύμφωνα με την τρίτη αρχή της γενικής ανταποκρισιμότητας, το πρόγραμμα πρέπει να μεγιστοποιεί την ικανότητα του δράστη για μάθηση μέσα από τις δράσεις που συμμετέχει. Αυτό μπορεί να καταστεί εφικτό με την εφαρμογή γνωσιακών -συμπεριφρικών τεχνικών και την προσαρμογή των παρεμβάσεων στον μαθησιακό τρόπο, τα κίνητρα, τις ικανότητες και τα δυνατά σημεία του δράστη.

Υπ' αυτό το πρίσμα οι McGuire και Priestley (1995), κατόπιν μετα-ανάλυσης που διεξήγαγαν σε έρευνες αξιολόγησης των προγραμμάτων επανένταξης κατέληξαν στο ότι τα περισσότερα αποτελεσματικά προγράμματα ήταν αυτά που αναγνώριζαν ότι: (1) Οι εξυπηρετούμενοι υψηλού κινδύνου πρέπει να λαμβάνουν εντατικές υπηρεσίες (*risk classification*). (2) Τα προγράμματα πρέπει να στοχεύουν στα προβλήματα που συμβάλουν ή ενισχύουν την πιθανότητα υποτροπής (*criminogenic needs*). (3) Η προσέγγιση των συμβούλων πρέπει να ταιριάζει με το στυλ των εξυπηρετούμενων (*responsivity*). (4) Τα προγράμματα πρέπει να διεξάγονται στην κοινότητα (*community base*). (5) Τα προγράμματα πρέπει να είναι ευέλικτα (*treatment modality*). (6) Τα προγράμματα πρέπει αξιολογούνται (*programme integrity*).

Ανεξάρτητα από τις μεθοδολογίες που ακολουθεί, το κάθε πρόγραμμα θα πρέπει να στηρίζεται στον εθελοντικό χαρακτήρα των δράσεων που περιλαμβάνει και στο σεβασμό της αξιοπρέπειας του συμμετέχοντα. Στο πλαίσιο αυτό η κοινωνική επανένταξη αναγνωρίζεται ως βασικό δικαίωμα του δράστη, «*υποχρέωση του Κράτους Πρόνοιας και αυθεντική έκφραση της αλληλεγγύης της κοινωνίας των πολιτών*» (Πανούσης 2014: 35).

Στο Εισαγωγικό εγχειρίδιο για την πρόληψη της υποτροπής και την κοινωνική επανένταξη αποφυλακισμένων (UN 2012: 7) η κοινωνική επανένταξη αναφέρεται στη διαδικασία ενσωμάτωσης ενός ατόμου, κοινωνικά και ψυχολογικά, στο κοινωνικό του περιβάλλον. Στα πεδία ωστόσο της πρόληψης του εγκλήματος και της ποινικής

δικαιοσύνης ο όρος εξειδικεύεται σε διάφορες μορφές παρεμβάσεων και προγραμμάτων με βασικό σκοπό την παροχή βοήθειας και επίβλεψης στους παραβάτες του ποινικού νόμου, προκειμένου να απέχουν από το έγκλημα, να επανενταχθούν επιτυχώς στην κοινότητα και να αποφύγουν την υποτροπή (UN 2018: 5). Πιο συγκεκριμένα, αναγνωρίζονται τρεις κατηγορίες προγραμμάτων κοινωνικής επανένταξης: (α) τα προγράμματα εντός του καταστήματος κράτησης, (β) τα προγράμματα που διεξάγονται κατά την αποφυλάκιση και (γ) τα προγράμματα στην κοινότητα. Τα προγράμματα που υλοποιούνται εντός της φυλακής πρέπει να είναι σχεδιασμένα έτσι ώστε να προετοιμάζουν τους κρατούμενους για την επάνοδό τους στην κοινωνία. Ενδεικτικά θα πρέπει να συμπεριλαμβάνουν προγράμματα ανάπτυξης δεξιοτήτων, θεραπευτικά προγράμματα για τοξικοεξαρτήσεις, εκπαίδευση, επαγγελματική κατάρτιση, συμβουλευτική και καθοδήγηση (mentoring). Τα προγράμματα εντός της φυλακής καθίστανται αποτελεσματικά όταν στηρίζονται στην πλήρη διαγνωστική εκτίμηση των κρατουμένων. Στο στάδιο προ της αποφυλάκισης πρέπει να εφαρμόζονται παρεμβάσεις με στόχο την προετοιμασία των κρατουμένων. Τέτοιου είδους παρεμβάσεις ενδεικτικά μπορεί να περιλαμβάνουν: επικοινωνία με την οικογένεια, διασύνδεση με την κοινότητα, προετοιμασία των θυμάτων και διαχείριση των οικονομικών προβλημάτων, με τις προσπάθειες για εύρεση κατάλληλης στέγης και απασχόλησης να ξεκινούν μέσα από το κατάστημα. Το Association of Chief Officers of Probation of the United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland υιοθετεί τον εξής ορισμό για τα προγράμματα επανένταξης ("resettlement programmes"): «*μια συστηματική και ερευνητικά τεκμηριωμένη (evidence-based) διαδικασία κατά την οποία αναλαμβάνονται δράσεις για εργασία με τον παραβάτη του ποινικού νόμου, εντός και εκτός της φυλακής, έτσι ώστε οι κοινότητες να προστατεύονται από τη βλάβη και να μειώνεται η υποτροπή. Συμπεριλαμβάνει το σύνολο των εργασιών με κρατούμενους, τις οικογένειές τους και σημαντικούς άλλους σε συνεργασία με κρατικούς και εθελοντικούς φορείς*.» (UN 2018:5).

Ως προς τη θέση της κοινωνικής επανένταξης στα διεθνή κείμενα, στους Στοιχειώδες κανόνες του ΟΗΕ (17/Δεκ./2015) για την μεταχείριση των κρατουμένων (the Nelson Mandela Rules), προβλέπονται τα εξής: Κανόνας 107. Από την έναρξη της έκτισης της ποινής, θα πρέπει να δίνεται προσοχή στο μέλλον του κρατούμενου μετά την αποφυλάκιση. Ο κρατούμενος θα πρέπει να ενθαρρύνεται και να του παρέχεται βοήθεια να διατηρήσει σχέσεις με άτομα ή οργανισμούς έξω από τη φυλακή που μπορούν να προωθήσουν την επανένταξή του και τα συμφέροντά της οικογένειάς του. Κανόνας 108. Οι οργανισμοί και οι υπηρεσίες, κυβερνητικές ή μη, που παρέχουν βοήθεια στους κρατούμενους για να επανενταχθούν στην κοινωνία, θα διασφαλίζουν ότι οι κρατούμενοι διαθέτουν όλα τα απαραίτητα έγγραφα και πιστοποιητικά ταυτοποίησης, έχουν κατάλληλη διαμονή και εργασία, διαθέτουν κατάλληλη και επαρκή ένδυση ανάλογα με την εποχή και τα απαραίτητα μέσα για να φτάσουν στον προορισμό τους και να συντηρήσουν τον εαυτό τους την περίοδο που ακολουθεί ακριβώς μετά την αποφυλάκιση.

Αναφορικά με τα προγράμματα υπηρεσιών κοινωνικής επανένταξης στην Ελλάδα, το 2003 (ΠΔ 300/2003) συστάθηκε το Νομικό Πρόσωπο Ιδιωτικού Δικαίου μη κερδοσκοπικού χαρακτήρα «ΕΠΑΝΟΔΟΣ» που σήμερα λειτουργεί υπό την εποπτεία του Υπουργείου Προστασίας του Πολίτη. Σύμφωνα με την ιδρυτική της πράξη (Π.Δ. 300/2003) σκοπός της είναι η «*η επαγγελματική συμπαράσταση και η προετοιμασία και προώθηση της εν γένει κοινωνικής επανένταξης των κρατουμένων*

και αποφυλακισμένων». Παράλληλα, με τα προγράμματα της ΕΠΑΝΟΔΟΥ, υπηρεσίες κοινωνικής επανένταξης παρέχονται από ιδιωτικά σωματεία, όπως ο Σύλλογος Συμπαραστάσεως Κρατουμένων «Ο Ονήσιμος» που ιδρύθηκε το 1982 και Μη Κερδοσκοπικές Οργανώσεις όπως το «Γραφείο Υποστήριξης Αποφυλακισμένων και κρατουμένων» που δημιουργήθηκε τον Δεκέμβριο του 2018, από την ΑΡΣΙΣ.

Μεθοδολογία και αποτελέσματα της έρευνας

Η παρούσα έρευνα πραγματοποιήθηκε στο πλαίσιο Διπλωματικής εργασίας για το Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών «Εγκληματολογία» του Τμήματος Κοινωνιολογίας του Παντείου Πανεπιστημίου, την χρονική περίοδο 11 Μαΐου - 07 Ιουνίου 2017, με σκοπό τη διερεύνηση των στάσεων των αποφυλακισθέντων αναφορικά με τη σκοπιμότητα της ποινής, τη σχέση της ποινής με την τιμωρία, τον ρόλο της στη γενική ποινική πρόληψη και την κοινωνική επανένταξη (Ανίτση 2018).[1] Κριτήριο για την συμμετοχή στην έρευνα αποτέλεσε η εμπειρία των ερωτώμενων με μια στερητική της ελευθερίας ποινή ή στερητικά της ελευθερίας αναμορφωτικά μέτρα. Η διεξαγωγή έγινε στον φορέα επανένταξης αποφυλακισμένων Ν.Π.Ι.Δ. «ΕΠΑΝΟΔΟΣ» κατόπιν έγκρισης σχετικής αίτησης που υποβλήθηκε στον φορέα για τη διενέργεια των συνεντεύξεων. Κατά τον σχεδιασμό της έρευνας αποφασίστηκε να ακολουθεί μια ποιοτική προσέγγιση (Ανίτση 2019, Θανοπούλου 2015). Τόσο κατά τον σχεδιασμό, όσο και κατά την υλοποίηση της έρευνας λήφθηκαν όλα τα απαραίτητα μέτρα για την τήρηση των κανόνων δεοντολογίας που διέπουν την εγκληματολογική έρευνα (Ζαραφωνίτου και Τσίγκανου 2020). Ειδικότερα, πραγματοποιήθηκαν όλες οι απαραίτητες ενέργειες για τη λήψη άδειας, ετοιμάστηκε έντυπο συναίνεσης, δόθηκε ιδιαίτερη προσοχή στην ασφαλή τήρηση των δεδομένων και η δημοσίευση τους έγινε με τέτοιο τρόπο, ώστε να μην αποκαλύπτει στοιχεία που θα μπορούσαν να οδηγήσουν στην ταυτοποίηση συμμετέχοντα ή συμμετέχουσας.

Η συνέντευξη σχεδιάστηκε έτσι ώστε να αποτελείται από δυο μέρη. Το πρώτο σκέλος αφορούσε στη λήψη σύντομου ιστορικού και το δεύτερο είχε ως στόχο τη διερεύνηση των απόψεων των συμμετεχόντων για τη σκοπιμότητα των ποινών. Το θέμα της κοινωνικής επανένταξης στο οποίο εστιάζει το άρθρο, αποτελείτο από τέσσερα υποερωτήματα που διερευνούσαν το νόημα που αποδίδουν στην κοινωνική επανένταξη οι ερωτώμενοι, τις προσδοκίες τους από τον φορέα επανένταξης, τον προσωπικό τους ρόλο στη διαδικασία και τους τρόπους με τους οποίους οι ίδιοι θα μπορούσαν να προσφέρουν βοήθεια στους άλλους. Για την ανάλυση των αποτελεσμάτων χρησιμοποιήθηκε η μέθοδος της ανάλυσης περιεχομένου. Με την εφαρμογή της ανάλυσης περιεχομένου, κατά την ανάλυση του υλικού στόχος είναι να αναζητηθούν κοινά στοιχεία στις συνεντεύξεις προκειμένου να προκύψουν ομαδοποιήσεις (Θανοπούλου 2015: 311). Βασικό χαρακτηριστικό της μεθόδου είναι η χρήση κατηγοριών και συναρτώμενων συστημάτων κωδικοποίησης «*που συμβάλλουν στην βαθύτερη κατανόηση του περιεχομένου και των σημασιών/νοημάτων που περικλείονται σ' αυτό*» (Τσίγκανου 2015: 247).

Συνολικά συμμετείχαν στην έρευνα 20 άτομα που έχουν εκτίσει ποινές στερητικές της ελευθερίας ή στερητικά της ελευθερίας αναμορφωτικά μέτρα. Αναλυτικά οι συμμετέχοντες αποτελούνται από 15 άνδρες και 5 γυναίκες. Από τους 15 άνδρες έξι, είναι ηλικίας 18-21 ετών. Τα αδικήματα για τα οποία οι ερωτώμενοι αναφέρουν ότι έχουν βρεθεί στη φυλακή, είτε ως υπόδικοι, είτε ως κατάδικοι ή έχουν υποβληθεί σε αναμορφωτικά μέτρα, είναι, με τις διατυπώσεις των ίδιων τα εξής:

κλοπή, ληστεία, ληστεία και σύσταση συμμορίας, διακίνηση ναρκωτικών, χρήση και διάθεση ναρκωτικών, μαστροπεία, σωματεμπορία, πορνεία, χρέη, ακάλυπτες επιταγές, ανθρωποκτονία εκ προθέσεως, βαριά σωματική βλάβη. Οι εκτιθείσες, στερητικές της ελευθερίας ποινές κυμαίνονται από 1 ½ έως 7 ½ χρόνια για τις γυναίκες, και από 4 ½ μήνες έως 12-13 χρόνια για τους άνδρες (28 ετών και άνω). Οι 6 νεαροί (18-21 ετών) του δείγματος, με αναφερόμενη ηλικία έναρξης της παραβατικής συμπεριφοράς τα 7-13 έτη, έχουν υποβληθεί σε αναμορφωτικά μέτρα σε Ίδρυμα Αγωγής Ανηλίκων Αρρένων ενώ δυο εξ αυτών έχουν εκτίσει ποινές σε Ειδικό Κατάστημα Κράτησης Νέων. Οι χρόνοι έκτισης αναμορφωτικών μέτρων και ποινών στερητικών της ελευθερίας για τους νέους μετεφηβικής ηλικίας είναι από 4 μήνες έως 4 χρόνια.

Συνθέτοντας τις απόψεις των 6 νεαρών μετεφηβικής ηλικίας (18-21 ετών), η επανένταξη συνδέεται με την αποχή από την εγκληματική δράση και την εύρεση εργασίας. Χρονικά, πρόκειται για μια περίοδο που εντοπίζεται μάλλον μετά τη φυλακή ή το ίδρυμα κράτησης. Με εξαίρεση έναν ερωτώμενο που αναφέρει δραστηριότητες στις οποίες συμμετείχε στη φυλακή (σχολείο, μουσική, μπάλα) δεν υπάρχει παρόμοια αναφορά από άλλο ερωτώμενο. Αναφορικά με τον προσωπικό ρόλο των ίδιων στην επανένταξη τους, εφόσον όλοι εξακολουθούν να εκτίουν ποινές, με την πραγματοποίηση κοινωφελούς εργασίας, 5 στους 6 συμμετέχοντες αναφέρουν ως προτεραιότητα την ολοκλήρωση αυτού του κύκλου και το κλείσιμο άλλων εκκρεμοτήτων με το νόμο. Ενδεικτικά, παρουσιάζονται αποσπάσματα των απαντήσεων όλων των ερωτώμενων, αυτής της ηλικιακής ομάδας συνοδευόμενα από το χρόνο έκτισης ποινής σε συνθήκες εγκλεισμού ή ημι-εγκλεισμού: «*Να μπεις σε ένα σωστό δρόμο, αυτό όπως είναι η κοινωνία όλη*», «*απ τον κακό τον δρόμο να σε γυρίσουν και να σε πάνε στον καλό, να ξεφύγεις από αυτά (...) αλλά εσύ αν θες βοηθιέσαι*», «*Τι σημαίνει επανένταξη; (…)Σαν, ξέρω γω, να δουλέψω. Να πάρω το χαρτί στο χέρι που θέλω τώρα και τελείωσε αυτό*.», «*Μια καινούργια αρχή, αυτό…Να πιάσω τη δουλίτσα μου*…», «*Αυτό, θα αγοράσω τώρα ένα μηχανάκι, θα βρω μια δουλειά. Με τα παλιά θέματα με αυτά που έκανα, μακριά και αγαπημένοι*.».

Οι 5 γυναίκες του δείγματος αντλώντας από την εμπειρία τους, ορίζουν την επανένταξη ως μια διαδικασία προσωπικής επιλογής και ωρίμανσης. Διαδικασία που αποτελείται από αλλαγές στον τρόπο σκέψης, στον τρόπο ζωής, στο τί αξιώνουν και επένδυση το μέλλον. Πέρα από τις εσωτερικές διεργασίες που συνεπάγεται, πρακτικά η διαδικασία αυτή μεταφράζεται σε θέληση για απόκτηση γνώσεων, δεξιοτήτων και νέων εμπειριών. Όπως φαίνεται από τις περιγραφές τους, πρόκειται για μια εξελικτική διαδικασία που ξεκινάει μέσα από τη φυλακή και συνεχίζεται με την αποφυλάκιση. Από τις ερωτώμενες 4 αναφέρουν ότι συμμετείχαν σε εργαστήρια, δραστηριότητες, ενώ η μια αναφέρει ότι παρακολούθησε σχολείο και προετοιμάστηκε για εξετάσεις για την τριτοβάθμια εκπαίδευση εντός της φυλακής. Επίσης 4 συμμετέχουσες περιγράφουν ότι έχουν παρακολουθήσει προγράμματα επαγγελματικής κατάρτισης ή/και εργαστήρια και μια φοιτά στην τυπική εκπαίδευση. Το γεγονός αυτό δεν είναι τυχαίο εφόσον το δείγμα, όπως έχει ήδη αναφερθεί, έχει αντληθεί από φορέα επανένταξης. Παρατίθενται κάποια από τα σχόλια των ερωτώμενων αναφορικά με το τί σημαίνει επανένταξη για τις ίδιες, συνοδευόμενα από τα χρόνια έκτισης ποινής: Αποφυλακισμένη που έχει εκτίσει ποινή 4 ½ ετών στη φυλακή αναφέρει: «*Επανένταξη είναι να σκέφτομαι το αύριο σε αντίθεση με πριν που σκεφτόμουνα μόνο το σήμερα*.». Άλλη συμμετέχουσα που παρέμεινε στη φυλακή 2 ½

χρόνια, περιγράφει «*τι άνθρωπος έγινες τώρα.. Δουλεύεις, είσαι σωστός..αυτά. Αν άλλαξες τη ζωή σου*..». Αποφυλακισμένες που έχουν εκτίσει ποινές 5 ½ και 7 ½ έτη αναφέρουν αντίστοιχα: «*Σημαίνει χτίσιμο καινούριας ταυτότητας, σημαίνει καινούριο σύστημα αξιών (…) Ναι, Και σημαίνει και κοινωνικότητα και όνειρα, πολλά όνειρα. Κοινωνικότητα, να δοκιμάσω καινούρια πράγματα με καινούριους ανθρώπους σε καινούριες και διαφορετικές συνθήκες.»*, «*Όλη αυτή η δυσκολία που περνάω δεν με απασχολεί. Πρέπει να δουλεύουμε γι αυτό το πράγμα όταν είμαστε μέσα στη φυλακή. Ο στόχος για μένα είναι να δείξει στον κόσμο η (…) είναι αυτή που βλέπεις. Και αυτό που έγινε ήταν μια στιγμή που έγινε. Κάτι σαν παιδί που δεν ήξερε τι έκανε. Από εδώ και πέρα προχωράω*».

Εύλογα οι συμμετέχουσες αναφερόμενες στην επανένταξη επισημαίνουν τις δυσκολίες που συνεπάγεται η διαδικασία της «επιστροφής» στην κοινωνία για τις ίδιες. Ειδικά οι 3 συμμετέχουσες που ανήκουν στο ηλικιακό φάσμα 55-62 ετών προβάλλουν την εύρεση εργασίας ως την κύρια δυσκολία που αντιμετωπίζουν. Μια από αυτές μάλιστα αναφέρει το στίγμα της φυλάκισης ως το βασικό λόγο πρόκλησης της δυσκολίας. Μια εξ αυτών, χαρακτηριστικά αναφέρει: «*ντρέπομαι να πω που ήμουνα μέσα στη φυλακή. Τώρα όπου πάω να δουλεύω δε λέω που ήμουνα στη φυλακή (..) λέω πολλά ψέματα αν πω ότι ήμουνα στη φυλακή δε θα με πάρουν στη δουλειά.*».

Για τους λοιπούς άνδρες τους δείγματος (28-70 ετών), σύμφωνα με τις εμπειρίες τους η επανένταξη τοποθετείται χρονικά τόσο μέσα όσο και έξω από τη φυλακή. Από τη σύνθεση των απαντήσεων τους προκύπτει ότι συνδέεται με τα ακόλουθα θέματα: (α) Επανασύνδεση με την κοινωνία. (β) Αποχή από την εγκληματική δράση. (β) Αποδοχή από πλευράς της κοινωνίας. (γ) Προετοιμασία μέσα από τη φυλακή. (δ) Αναπλήρωση της απώλειας του χρόνου που χάθηκε με την έκτιση της ποινής. (ε) Αποδοχή της ευθύνης. (ζ) Επαναδιάθεση. Ακολουθούν αποσπάσματα των ερωτώμενων αναφορικά με το νόημα που αποδίδουν οι ίδιοι στην επανένταξη: «*στην καλύτερη περίπτωση επανένταξη είναι να γίνεις πάλι μέλος της κοινωνίας και να σε βλέπουν σα να μην έχει γίνει τίποτα στο παρελθόν*» (4 χρόνια στη φυλακή), «*Βγαίνοντας από τη φυλακή, ήδη μπήκα στην κοινωνία(…)Η επανένταξη ξεκίνησε από τη φυλακή όπου έβγαινα επειδή είχα το βραχιόλι (…)έβγαινα το πρωί, γύριζα 8:30. Τον τελευταίο χρόνο δεν ένιωσα και τόσο πολύ τον εγκλεισμό. Η επανένταξη ξεκίνησε τότε.*» «*Απλώς θέλω να μην πηγαίνει ο χρόνος τζάμπα. Εκεί καταλαβαίνεις την αξία της ελευθερίας αλλά δεν συμμορφώνεσαι. Χαμένος εκεί πέρα, κάθε μέρα τα ίδια και τα ίδια, κάθε μέρα περνάει ο χρόνος*.» (3 χρόνια στη φυλακή), «*Θα άλλαζα τη λέξη ένταξη με το επαναδιάθεση. Δηλαδή να έχω την ελευθερία την πνευματική να διαθέσω τον εαυτό μου όπως μπορώ στη διάθεσή της κοινωνίας. Δηλαδή, για μένα επανένταξη σημαίνει ότι έχω το δικαίωμα, το δικαίωμα και την ελευθερία με τις υποχρεώσεις της και τα δικαιώματά της να ζω σ' αυτή την κοινωνία σαν διαφορετικός άνθρωπος από τους άλλους*.» (Περίπου 1 χρόνος στη φυλακή), «Ν*α μπορώ να υποστηρίζω εγώ τον εαυτό μου και να μπορώ να ικανοποιώ τις ανάγκες μου, χωρίς να έχω την ανάγκη των άλλων, να με υποστηρίζουν(…) να μπορώ να επανορθώσω απέναντι στον εαυτό μου*.» (Περίπου 13 χρόνια στη φυλακή).

Συμπεράσματα

Για τους νέους η κοινωνική επανένταξη συνδέεται με την αποχή από τη εγκληματική δραστηριότητα και την εύρεση εργασίας. Φαίνεται ότι οι νέοι κατανοούν την επανένταξη ως μια διαδικασία που ξεκινά μετά τη φυλακή ή το ίδρυμα. Στην περίπτωση των νέων, βέβαια, ευνόητα μπορεί να αναρωτηθεί κανείς αν υπήρξε πότε «ένταξη» δεδομένης της έναρξης της παραβατικής δραστηριότητας που κυμαίνεται σύμφωνα με τις αναφορές στις ηλικίες 7-13 έτη. Συμπληρωματικά, η ανάγκη για εύρεση εργασίας εκφράζει την ανάγκη για αλλαγή στον τρόπο ζωής που μέχρι πρότινος συνδέονταν με την παραβατική δραστηριότητα ή οποία από τις αφηγήσεις ορισμένων ερωτώμενων ενείχε μια διαστρεβλωμένη αντίληψη περί ταύτισης της παραβατικότητας με την εργασία.

Για τις γυναίκες, η κοινωνική επανένταξη ορίζεται ως μια διαδικασία προσωπικής επιλογής και ωρίμανσης. Περιλαμβάνει κάποιες εσωτερικές διεργασίες και πρακτικά μεταφράζεται σε θέληση για απόκτηση νέων γνώσεων, δεξιοτήτων και εμπειριών. Η διαδικασία ωρίμανσης ξεκινάει από τη φυλακή, μέσα από πολύ πόνο και προσωπικό αγώνα, όπως σχολιάζουν συμμετέχουσες, για να ανταπεξέλθει κάποιος στις δυσκολίες και τις αντιξοότητες. Οι αποφυλακισμένες επισημαίνουν ότι το στίγμα της φυλακής περιγράφεται ως ανασταλτικός παράγοντας προς την ίδια την επανένταξη.

Στην περίπτωση των υπόλοιπων ανδρών η κοινωνική επανένταξη συνδέεται με την επανασύνδεση με την κοινωνία, την αποχή από την εγκληματική δράση, την αποδοχή από πλευράς της κοινωνίας, την προετοιμασία μέσα από τη φυλακή, την αναπλήρωση της απώλειας, την αποδοχή της ευθύνης και την επαναδιάθεση. Πρόκειται για μια σύνθετη διαδικασία που συντελείται τόσο μέσα όσο και έξω από τη φυλακή ενώ σύμφωνα με τους ερωτώμενους εξαρτάται από το άτομο, τον τρόπο που θα αξιολογήσει την εμπειρία του εγκλεισμού, τις επιλογές που θα κάνει εντός της φυλακής, την περίοδο που διανύει στη ζωή του, αλλά και τις συνθήκες που θα βρει έξω.

Σχολιάζοντας συνολικά τον ρόλο της ποινής στην κοινωνική επανένταξη επισημαίνεται από τους ωφελούμενους ότι οι υπάρχουσες συνθήκες δεν αφήνουν πολλά περιθώρια για να προκύψει κάποια ουσιαστική αλλαγή. Όπως και στην περίπτωση των γυναικών, οι στιγματιστικές συνέπειες της ποινής λειτουργούν ανασταλτικά στην εύρεση εργασίας ευνόητα και στη διαδικασία της επανένταξης. Τέλος, εκείνο που πρέπει να σημειωθεί συνολικά για τους συμμετέχοντες, είναι ότι βρίσκονται ήδη σε μια ενεργό διαδικασία επανένταξης, καθώς λαμβάνουν υπηρεσίες μετασωφρονιστικής αρωγής. Οι εμπειρίες των ερωτώμενων με τις υπηρεσίες μετασωφρονιστικής υποστήριξης, οπωσδήποτε διαδραματίζουν κομβικό ρόλο στις νοηματοδοτήσεις τους ως προς την κοινωνική επανένταξη.

Σημειώσεις

[1] Διπλωματική εργασία «Σχέση ποινής και τιμωρίας: διερεύνηση στάσεων αποφυλακισθέντων». Επιβλέπουσα Καθηγήτρια Χ. Ζαραφωνίτου, Ομ. Καθηγητής Ι. Φαρσεδάκης, Ι. Τσίγκανου Διευθύντρια Ερευνών ΕΚΚΕ (Μέλη τριμελούς επιτροπής).

Αναφορές

Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία

Ανίτση, Ε. (2019), Μεθοδολογικά ζητήματα της έρευνας, στο Φ. Μηλιώνη (επιμ.) Παρεμβάσεις για την ισότητα των φύλων και την ψυχοκοινωνική, οικογενειακή και επαγγελματική επανένταξη και προσαρμογή των κρατουμένων και αποφυλακισμένων γυναικών, Αθήνα, ΕΠΑΝΟΔΟΣ, ΚΕΘΙ, ΓΓΙΦ, Εθνικό Τυπογραφείο, σσ. 330-341.

Ανίτση, Ε. (2018), Σχέση ποινής και τιμωρίας: διερεύνηση στάσεων αποφυλακισθέντων. Εγκληματολογία. 1, έτος 8., σσ.134-146.

Γραφείο των Ηνωμένων Εθνών για τα ναρκωτικά και το έγκλημα (2012), Εισαγωγικό εγχειρίδιο για την πρόληψη της υποτροπής και την κοινωνική επανένταξη αποφυλακισμένων (μτφρ. Ν. Βαρβατάκος), Βιέννη, ΟΗΕ.

Ζαραφωνίτου, Χ., Τσίγκανου, Ι. και Τάτση, Σ. (Συν.), Ανίτση, Ε., Καλαφάτη, Κ., Κόλλια, Π., Συρμαλή, Ε. (Ομάδα έργου) (2020), Πλαίσιο κανόνων ηθικής και δεοντολογίας της εγκληματολογικής έρευνας, υπό το πρίσμα του ΓΚΠΔ, Αθήνα, Π.Μ.Σ. «Εγκληματολογία» Παντείου Πανεπιστημίου, ΔΙΟΝΙΚΟΣ.

Ζαραφωνίτου, Χ. (2011), Από την ανταποδοτική στην αποκαταστατική δικαιοσύνη: τιμωρητικότητα ή άμβλυνση των συγκρούσεων; Η Εγκληματολογία απέναντι στις σύγχρονες προκλήσεις. Επετειακό Συνέδριο για τα 30 χρόνια της Ελληνικής Εταιρείας Δ/νση έκδ. Α. Γιωτοπούλου-Μαραγκοπούλου, Αθήνα, Νομική Βιβλιοθήκη, σσ. 115-129.

Ζαραφωνίτου, Χ. (2008), Τιμωρητικότητα: σύγχρονες τάσεις, διαστάσεις και εγκληματολογικοί προβληματισμοί, Αθήνα, Νομική Βιβλιοθήκη.

Ζαραφωνίτου, Χ. (2004), Εμπειρική εγκληματολογία, Αθήνα, Νομική Βιβλιοθήκη.

Ζαραφωνίτου, Χ. (2003), Πρόληψη της εγκληματικότητας σε τοπικό επίπεδο: οι σύγχρονες τάσεις της εγκληματολογικής έρευνας, Αθήνα, Νομική Βιβλιοθήκη

Θανοπούλου, Μ. (2015), Η ποιοτική συνέντευξη. Ένα «ευαίσθητο» προνομιακό εργαλείο κοινωνικής έρευνας, στο Κ. Φελλάς και Δ. Μπαλούρδος (επιμ.), Κοινωνία και έρευνα: σύγχρονες ποιοτικές και ποσοτικές μέθοδοι, Αθήνα, Εκδόσεις Παπαζήση, σσ. 291-318.

Πανούσης, Γ. (2014), Η κοινωνική επανένταξη ως αυτοτελές δικαίωμα των κρατουμένων, Αρχή διαλόγου, Ημ. Ανάκτησης 23/09/2020 Διαθέσιμο από http://epanodos.org.gr

Τσίγκανου, Ι. (2015), Ανάλυση Περιεχομένου, στο Κ. Φελλάς και Δ. Μπαλούρδος (επιμ.), Κοινωνία και έρευνα: σύγχρονες ποιοτικές και ποσοτικές μέθοδοι, Αθήνα, Εκδόσεις Παπαζήση, σσ. 245-266.

Ξενόγλωσση βιβλιογραφία

Bonta, J. and Andrews, D. A. (2007). Risk-need-responsivity model for offender assessment and rehabilitation, *Rehabilitation*, Vol.6, No.1, pp. 1-22.

Harper, G. and Chitty, C. (Eds.) (2004), *The impact of corrections on re-offending: a review of' what works'* (No. 291), Home Office Research, Development and Statistics Directorate.

Israel, M. and Dawes, J. (2002), Something from nothing' Shifting credibility in community correctional programmes in Australia, *Criminal Justice*, Vol. 2, No 1, pp. 5-25.

Martinson, R. (1974), What works?-Questions and answers about prison reform, *The public interest*, Vol. *35*, pp. 22-54.

McGuire, J. and Priestley, P. (1995), Reviewing 'What Works': Past, present and future, in J. McGuire (Ed.), *Wiley series in offender rehabilitation. What works: Reducing reoffending: Guidelines from research and practice,* United States, John Wiley & Sons. pp. 3–34.

United Nations Standard Minimum Rules for the Treatment of Prisoners (the Nelson Mandela Rules).

UNODC (2018), *Introductory Handbook on The Prevention of Recidivism and the Social Reintegration of Offenders*, New York, United Nations.

ΠΟΛΙΤΙΚΕΣ ΑΝΤΙΠΑΡΑΘΕΣΕΙΣ ΚΑΙ ΑΛΛΑΓΗ ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑΤΟΣ ΣΤΙΣ ΔΗΜΟΣΙΕΣ ΠΟΛΙΤΙΚΕΣ ΤΟΥ 21ΟΥ ΑΙΩΝΑ

Δημήτρης Β. Βαγιανός

Διδάκτορας του Τμήματος Επικοινωνίας, Μέσων και Πολιτισμού, του Παντείου Πανεπιστημίου Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών

Περίληψη

Από τους «δρόμους» και την κοινωνία των πολιτών, την εξωθεσμική δηλαδή πολιτική όπως ορίζεται από την παρέμβαση στον δημόσιο χώρο ακτιβιστών με πρότερη κινηματική εμπειρία ή όχι -ενδεικτικό του νέου διεκδικητικού υποκειμένου- στη θεσμική πολιτική και δη στις δημόσιες πολιτικές και vice versa. Μια διελκυστίνδα που κατά τα φαινόμενα θα σημαδέψει τις κινητοποιήσεις ενάντια στη νεοφιλελεύθερη παγκοσμιοποίηση, αλλά και τη θεσμική «απάντηση», τον ρόλο δηλαδή που θα διαδραματίσει η πολιτική διαμεσολάβηση και κυρίως η προσπάθεια ενσωμάτωσης διεκδικητικού ρεπερτορίου, οργανωτικών δομών και αξιακών πλαισιώσεων από τα πολιτικά κόμματα εντός του πλαισίου των παραθύρων πολιτικής ευκαιρίας, του «καταπιεστικού» δηλαδή περιβάλλοντος από το οποίο καλείται να «αποδράσει» το συλλογικό υποκείμενο. Μια μελέτη, που αποσκοπεί στη σταχυολόγηση της κρίσης της ρευστής νεοφιλελεύθερης δημόσιας σφαίρας τον 21^{ο} αιώνα θέτοντας σε νέα βάση τόσο τα προτάγματα της θεσμικής πολιτικής όσο και το ρόλο που διαδραματίζει η επικοινωνία -συμβατικά Μ.Μ.Ε., αλλά και επικοινωνία «από τα κάτω» χάρη στα νέα μέσα- στην αλλαγή παραδειγματικού μοντέλου, στον δυνητικό δηλαδή μετασχηματισμό των δημόσιων πολιτικών.

Λέξεις Κλειδιά: Δημόσιες Πολιτικές, Δημόσια Σφαίρα, Μίντια, Συλλογικές Δράσεις, Κρίση.

Political Confrontation and Policy Change in 21st Century Public Policies

Dimitris V. Vagianos

PhD from Department of Communication, Media and Culture in Panteion University of Social and Political Sciences

Abstract

From the "streets" and civil society, the extra-institutional politics as defined by the intervention in the public space of activists with previous cinematic experience or not - indicative of the new assertive subject - in institutional politics and in particular in public policies and vice versa. A tug-of-war that will apparently mark the mobilizations against neoliberal globalization, but also the institutional "response", that is, the role that political mediation will play and, above all, the effort to integrate assertive repertoire, organizational structures and values, the framework of the windows of political opportunity, the "oppressive" that is, the environment from which the collective subject is called to "escape". A study, which aims to sample the crisis of the fluid neoliberal public sphere in the 21st century, putting on a new basis both the proposals of institutional policy and the role played by communication - conventional media, but also communication "by down" thanks to the new media - the change of an exemplary model, the potential transformation of public policies.

Key words: Public Policies, Public Sphere, Media, Collection Actions, Crisis.

Εισαγωγή

Στην παρούσα εισήγηση διερευνώνται επισταμένα οι εκβάσεις, αλλά και οι δυνητικές αλλαγές που μπορεί να επιφέρει η συγκρουσιακή πολιτική στις δημόσιες πολιτικές. Πιο συγκεκριμένα, το γνωστικό διακύβευμα είναι η σύγκρουση αλλά και η αλληλεπίδραση ανάμεσα στη δυναμική παρέμβαση διεκδικητικών δρώντων, «εκπροσώπων» της κοινωνίας των πολιτών και στο Κράτος, σηματοδοτώντας τη θεσμική ενδυνάμωση ή αποδυνάμωση μέσα από την πολιτική αντιπαράθεση αμφότερων. Εξετάζεται, δηλαδή, η εξακολουθητικά αντιπαραθετική αλλά και αμφίδρομη σχέση ανάμεσα στα διεκδικητικά υποκείμενα και στους θεσμικούς φορείς μέσα από μηχανισμούς μάθησης που διαθέτει το κράτος, με την ευρετική να αφορά στη διαμόρφωση των δημόσιων πολιτικών, απόρροια της «σύγκρουσης» όπως αποτιμάται ανάμεσα στα δύο μέρη. Το ανωτέρω θεωρητικό υπόδειγμα συνέχει η επικοινωνιακή δράση, με την επικοινωνία να αποτελεί ένα σημαντικό διεκδικητικό πόρο, καθώς μέσα από τη διαδικασία της μιντιακής διαμεσολάβησης δημοσιοποιούνται τα αιτήματα των ακτιβιστών με ό,τι αυτό συνεπάγεται για τη βιωσιμότητα της συλλογικής διεκδίκησης και όχι μόνο. Στο επίκεντρο, λοιπόν, του θεωρητικού προβληματισμού έγκειται η αλληλεπίδραση της κυβερνητικής δράσης, της κοινωνίας των πολιτών με τη διεκδικητική της έννοια και του μιντιακού πεδίου - μέσα σε ένα ασταθές και «ρευστό» περιβάλλον- στην προσπάθεια μελέτης της συγκρότησης της δημόσιας σφαίρας τον 21^{ο} Αιώνα.

Αρωγός στην ανάπτυξη της μελέτης που εμπλέκει το τρίπτυχο που εμπεριέχει τις δημόσιες πολιτικές, τις συλλογικές διεκδικήσεις και την επικοινωνιακή δράση, αποτελεί η διεπιστημονική σύγκλιση των θεωρητικών ταγών της πολιτικής κοινωνιολογίας, της συγκρουσιακής πολιτικής και της πολιτικής επικοινωνίας. Για αυτό το λόγο, ο μεθοδολογικός προβληματισμός αναπτύσσεται ως εξής: σε ένα αρχικό στάδιο θα πραγματοποιηθεί μια εισαγωγή στις δημόσιες πολιτικές, στη συνέχεια θα παρουσιαστεί το «περιβάλλον» ως πολιτική ευκαιρία, ως σημαντικός δηλαδή παράγοντας ανάπτυξης πολιτικών «από τα κάτω» ή και παρεμπόδισής τους. Μετέπειτα, στο πλαίσιο ενός γόνιμου προβληματισμού, θα μελετηθούν τα κοινωνικά κινήματα και τα διεκδικητικά υποκείμενα, καθώς και ο ρόλος που διαδραματίζει η επικοινωνία σε αυτή τη σχέση. Η εργασία θα περατωθεί με μία συμπερασματική ενότητα/παράγραφο, όπου θα συμπυκνωθεί ο ανωτέρω προβληματισμός. Ας δούμε όμως εισαγωγικά τις δημόσιες πολιτικές.

Θεωρητικός προβληματισμός

Ένας πολύ απλός ορισμός της έννοιας «δημόσιες πολιτικές» (public policies) είναι εκείνος που αναφέρει πως «δημόσιες πολιτικές είναι τι αποφασίζει να κάνει μία κυβέρνηση και τι όχι» (Dye 2017: 1, Barberio 2014: 7). Πιο συγκεκριμένα, μία κυβέρνηση μέσω των δημόσιων πολιτικών μπορεί να ρυθμίσει την εσωτερική «ασφάλεια» με όρους βέβαια που οι φορείς της εξουσίας την αντιλαμβάνονται (κοινώς, ενδεχόμενες συγκρούσεις που λαμβάνουν χώρα στην κοινωνία), να αντλήσει οικονομικούς πόρους (συνήθως μέσα από τη φορολογία), να οργανώσει συγκρούσεις με άλλα κράτη (βλ. πολεμικές συρράξεις), την άμυνα του κράτους για την προστασία του από εξωτερικές απειλές, «να διανείμει μια ποικιλία συμβολικών ανταμοιβών και υλικών υπηρεσιών στα μέλη της κοινωνίας» (Dye 2017: 2), πολιτικές που αφορούν στο κοινωνικό κράτος (υγεία, εκπαίδευση κ.α.), τα ανθρώπινα δικαιώματα, το περιβάλλον (οικολογικά ζητήματα) κ.λπ. Τα ανωτέρω επιτυγχάνονται

με την οργάνωση ενός γραφειοκρατικού μηχανισμού που βρίσκεται υπό την «εξουσία» του κράτους ώστε να «υπηρετήσει» τους πολίτες (ο ιδεατός σκοπός του, ανεξάρτητα από το τελικό αποτέλεσμα), να οργανώσει τις κοινωνικές συμπεριφορές κ.α. Συνήθως, οι δημόσιες πολιτικές έχουν ένα δημοκρατικό προορισμό καθώς -φαινομενικά- δρομολογούνται από τα «κάτω προς τα πάνω» («bottom-up»), όπερ, η «νομιμοποίηση» των πολιτικών μιας κυβέρνησης από υποκείμενα ή συλλογικότητες (Dye 2017: 27). Στον προσδιορισμό της ατζέντας (agenda setting) των δημόσιων πολιτικών, ατόμων ή ομάδων -που δύναται να μην ανήκουν στα προνομιούχα κοινωνικά στρώματα (Jones 2016: 25)- σημαντικό ρόλο διαδραματίζει η επικοινωνία και δη τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης (Social Media), καθώς η διακίνηση της πληροφορίας στις ψηφιακές πλατφόρμες είναι ελεύθερη (policy making) (Dye 2017: 27-28). Η συζήτηση για τις δημόσιες πολιτικές δεν ολοκληρώνεται στην παρούσα παράγραφο, ο σκοπός της οποίας ήταν να σκιαγραφήσει και όχι να αναλύσει το διεπιστημονικό τους πεδίο. Στη συνέχεια, θα δοθεί η ευκαιρία -αφού μελετηθεί το «περιβάλλον» αλλά και οι συλλογικές δράσεις που διαδραματίζονται εντός του, καθώς και ο ρόλος που διαδραματίζει η επικοινωνιακή πράξη- να «επανέλθουμε» στον προβληματισμό που αφορά στις δημόσιες πολιτικές. Αν δηλαδή οι κινηματικές δράσεις που διεξάγονται μέσα σε ένα περιβάλλον πολιτικής ευκαιρίας, όπως θα δούμε αμέσως μετά, έχουν τη δυνατότητα να αλληλεπιδράσουν με τις πολιτικές του κράτους και να τις μετασχηματίσουν.

Το «περιβάλλον» μελετάται ως συνθήκη που ευνοεί ή αποτρέπει την εκδήλωση μιας συλλογικής αντίδρασης, εντός του οποίου λαμβάνουν χώρα οι συλλογικές δράσεις (Σεφεριάδης 2008: 18). Το εξωτερικό περιβάλλον των κοινωνικών κινημάτων (π.χ. οι θεσμικές κρατικές δομές) είναι σταθερό, ενώ άλλες δομές είναι πιο ευμετάβλητες μέσα στο χρόνο (π.χ. οι πολιτικές συμπαρατάξεις). Οι κλασικές δομές αντιπροσωπεύουν ένα γενικό περιβάλλον που επηρεάζει όλα τα κινήματα, με παρόμοιο τρόπο και στον ίδιο βαθμό, ωσάν αυτά να μπορούσαν να προσδιοριστούν ανεξάρτητα από τα χαρακτηριστικά συγκεκριμένων θεματικών πεδίων και συλλογικών δρώντων. Μια θεωρητική προσέγγιση που αποτελεί μείζονα περιορισμό μια και οδηγεί σε λανθασμένες προβλέψεις από τη στιγμή που «*οι πολιτικοί θεσμοί δεν επηρεάζουν όλες τις κοινωνικές ομάδες στον ίδιο βαθμό*» (Berclaz και Giugni 2002: 53). Οι πολιτικές ευκαιρίες σύμφωνα με τον Kriesi, μπορεί να είναι περισσότερο ή λιγότερο ευνοϊκές, ανάλογα με τη θεματική που θέτουν οι συγκρουσιακές ομάδες, με τις δομές τους να είναι συγκεκριμένες [Kriesi et al. (1995) στο Κούση και Tilly (2008): 54].[1] Από την πλευρά της πολιτείας έχει παρατηρηθεί πως οι αρχές αντιδρούν διαφορετικά στις προκλήσεις που προέρχονται από τα δρώντα υποκείμενα με συνέπεια οι πολιτικές ευκαιρίες να παρουσιάζονται πιο ευνοϊκές για ορισμένες ομάδες και λιγότερο ευνοϊκές για άλλες (Κούση 2008: 55). Σύμφωνα με τον Tarrow, οι κύκλοι πολιτικών ευκαιριών έχουν τις ρίζες τους στους αντίστοιχους κύκλους οικονομικής άνθησης και ύφεσης. Σε ότι αφορά στην ύφεση, παρουσιάζονται πολιτικές ευκαιρίες για κινηματική δράση, καθώς η «εξουσία» δεν διαθέτει επαρκείς πόρους ώστε να θέσει σε λειτουργία τους κατασταλτικούς μηχανισμούς και το «κεφάλαιο» διαθέτει λιγότερους πόρους, ώστε να προσφέρει «ωφελήματα»· συνεπώς, παρουσιάζονται ευκαιρίες για κινητοποιήσεις (απεργίες κ.λπ.) (Tarrow 1994: 82-85). Σε ό,τι αφορά στο «περιβάλλον», τα κινηματικά υποκείμενα, αντιδρούν στις νεοφιλελεύθερες πολιτικές, τόσο σε οικονομικό, όσο και σε κοινωνικό επίπεδο, που ρυθμίζονται διαμέσου της αγοράς και που ουσιαστικά

κατακερματίζουν τις κοινωνικές δομές, οδηγώντας σε «*κοινωνική ανασφάλεια και αβεβαιότητα και σε συνθήκες έρπουσας πολιτικής κρίσης*», επειδή εκλείπουν εκείνοι οι μηχανισμοί που μπορούν να εξομαλύνουν τις κοινωνικές αντιθέσεις, με την κοινωνία να «*εγκαταλείπεται σε μια διαδικασία ραγδαίας αύξησης των κοινωνικών ανισοτήτων, σε άνοιγμα της εισοδηματικής ψαλίδας {…} ολοένα και πιο ευάλωτη και ανέτοιμη να αμυνθεί*», από τη στιγμή που η «*επιβολή ενός ασυγκράτητου ωφελιμιστικού νεοφιλελεύθερου ανορθολογισμού παρουσιάζεται ως η μόνη προοπτική*» (Χαραλάμπης 1994: 99). Είναι η εποχή του τέλους των μεγάλων αφηγήσεων, αλλά και η εποχή της αφήγησης του «τέλους», ως μια κρίση στην «*αστική αντίληψη για την ιστορία, ως διαδικασία εκλογίκευσης και ελέγχου πάνω στη φύση και στην κοινωνία*» (Παπαδημητρίου 2002: 15). Η «μεταβιομηχανική εποχή» μάς προσφέρει επίσης μια φαντασίωση που αφορά τη «λυτρωτική λειτουργία της υψηλής τεχνολογίας», αλλά και τη φαντασίωση ενός «*fin de siècle*», αναφορά στις αφηγήσεις που αφορούν στο «τέλος», την ίδια την έννοια της «παρακμής», όπου πλέον δεν είναι «λειτουργική ως χαρακτηρισμός και έκφραση των αντιδράσεών μας στο μεταμοντέρνο» (Jameson 1999: 89, 217). Μας προσφέρει επίσης «φαντασιακές αναπαραστάσεις» με «θεμέλιο λίθο» το «*τρίγωνο των εξής ψευδοεννοιών: δημοκρατία, μέσα επικοινωνίας, αγορά» (*Jameson 1999: 133). Εκείνο που μοιάζει «αληθοφανές» είναι «το τέλος της ιδεολογίας», όχι με την έννοια της ταξικότητας, αλλά ως «*ιδιαίτερα συστήματα σκέψης {…} που έθεταν θέμα ευρύτερης οικουμενικότητας*» (στο ίδιο: 133). Αυτό που υπονομεύεται είναι ουσιαστικά η πίστη στην έννοια της προόδου που δημιούργησε η νεωτερική εποχή, με βασικούς λόγους την οικολογική καταστροφή, «*απόρροια της άναρχης καπιταλιστικής οικονομίας*», την «*εξαθλίωση και αποπολιτικοποίηση των μαζών*», την απουσία «*εναλλακτικών μορφών οργάνωσης της κοινωνικής ζωής*», την αυτονομία της οικονομίας έναντι της πολιτικής με κύριο «όχημα» την παγκοσμιοποίηση. Το μεταφορντικό υποκείμενο, γεμάτο ανασφάλειες και φοβίες, αισθητικοποιεί την πολιτική και οδηγείται νομοτελειακά στην αποπολιτικοποίηση, την ίδια στιγμή που ενσωματώνεται πλήρως στις ταγές της «*καταναλωτικής κοινωνίας*» (στο ίδιο: 15-18). Τα κύρια χαρακτηριστικά της «μεταβιομηχανικής κοινωνίας» είναι οι «*διεθνικές επιχειρησιακές μορφές*», ο νέος «*διεθνής καταμερισμός εργασίας*», η «*ιλιγγιώδη(ς) νέα διεθνική τραπεζική και χρηματιστηριακή δυναμική*», οι «*νέες μορφές διασύνδεσης μέσων επικοινωνίας*», ο «αυτοματισμός», οι «υπολογιστές», η «*μετατόπιση της παραγωγής*» σε περιοχές του Τρίτου Κόσμου, αλλά και «*κοινωνικές επιπτώσεις*» όπως η «*κρίση της παραδοσιακής εργατικής δύναμης*». Αυτό που φαίνεται να διαθέτει οικουμενικό χαρακτήρα είναι ο καπιταλισμός, ο οποίος «απολαμβάνει» τη «σύγχυση» ή την «εξουδετέρωση» των βασικών του αντιπάλων, όπως ήταν τα «*εργατικά κινήματα* και εξεγέρσεις», τα «μαζικά σοσιαλιστικά κόμματα», αλλά και τα «σοσιαλιστικά κράτη» (στο ίδιο: 263). Αξιοσημείωτη είναι η εμφάνιση ενός νέου «εργατικού δυναμικού» με διαφορετικά χαρακτηριστικά «*από άποψη φύλου, δεξιοτήτων και εθνικότητας*», το οποίο και «εκπαραθύρωσε» το παλαιό εργατικό δυναμικό με την ταυτόχρονη «μετατόπιση» βιομηχανικών μονάδων «*σε μέρη του κόσμου που κανείς δεν φανταζόταν*». Οι βιομηχανικοί εργάτες αντικαταστάθηκαν από «ανειδίκευτους» και «ανοργάνωτους» υπαλλήλους δίχως σταθερό αντικείμενο εργασίας, ένας κατακερματισμός της εργατικής τάξης που δεν αποτελεί πλέον τον παραμικρό «κίνδυνο» για την εξουσία, τουναντίον, «συνηγορεί υπέρ του νόμου και της τάξης», την ίδια στιγμή που «*αναζητά τις ψευδαισθήσεις που παρέχει η βιομηχανία της ψυχαγωγίας*» (στο ίδιο: 240). Το «σύστημα», διαχειρίζεται από «*νεοσυντηρητικούς*» η πολιτική των οποίων

βασίζεται «*στην πλήρη απελευθέρωση του κεφαλαίου και την περιθωριοποίηση της εργασίας*» (Bauman 2004: 245). Την ίδια στιγμή, η πολιτική δείχνει «ανήμπορη» σε σχέση με το παρελθόν όπου και εξασφάλιζε την «εξομάλυνση της συνέχειας των σχέσεων μεταξύ κεφαλαίου και εργατικής τάξης», ενώ υπό αυτές τις συνθήκες, η πολιτική δημοκρατία και η δημόσια ζωή απειλούνται, δεχόμενες πιέσεις που αναπαράγουν την «εξουσιαστική δομή» ως «άμεσο αντικείμενο» του νόμου και της τάξης. Το πρόβλημα εμφανίζεται, λοιπόν, από τη στιγμή που το κεφάλαιο δεν έχει ανάγκη πλέον την εργασία, με το πιο σημαντικό «τίμημα», την «*αποδέσμευση της πολιτικής εξουσίας από τους δημοκρατικούς θεσμούς*» (στο ίδιο: 245-248). Αυτή η αποδέσμευση εντοπίζεται και στην αυτονομία του κράτους και στην επακόλουθη παρέμβασή του στη σφαίρα του ιδιωτικού με αποτέλεσμα την απομάκρυνση από τα «*δημοκρατικά επιτεύγματα της νεωτερικότητας*», από το «δημόσιο έλεγχο», αλλά και από τις «*τοπικές εστίες αντίστασης*» (στο ίδιο: 249-250). Απόρροια των ανωτέρω, είναι η «εγκατάλειψη» του οράματος, της ουτοπίας, από τη στιγμή που ο αγώνας για τη δημιουργία ενός καλύτερου κόσμου μετατρέπεται σε αγώνα για ατομική επικράτηση ή επιβίωση. Οι συλλογικές δράσεις, οι διαμαρτυρίες, τα κινήματα, είναι ενδεχομένως η (μερική) «απάντηση» στην ατομοκεντρική κοινωνία για αυτό και εστιάζουμε στη συνέχεια σ' αυτά.

Η συλλογική δράση αποτελεί «*ένα συγκεκριμένο, συγκροτημένο και εξελισσόμενο ιστορικό σύνολο πολιτικών αλληλεπιδράσεων και πρακτικών*» (Tilly 2007: 29-30), ένας «*πολιτικό(ς) πόρο(ς) όσων δεν διαθέτουν ισχύ*», η έκφραση μιας αντισυμβατικής μορφής «*πολιτικής συμμετοχής*» δρώντων που ανθίστανται σε θεσμικές αποφάσεις που στερούνται νομιμοποίησης και κρίνονται άδικες από τους ίδιους, «*υιοθετώντας μορφές δράσης που αμφισβητούν τους ισχύοντες κανόνες*» (Della Porta 2010: 291, 293). Δεν είναι τυχαίο ότι τα Κοινωνικά Κινήματα (ΚΚ) στο λυκαυγές του 20ου Αιώνα «*είχαν γίνει ήδη διαθέσιμα ως οχήματα της λαϊκής πολιτικής σε όλο τον δημοκρατικό και τον εκδημοκρατιζόμενο κόσμο*» (Tilly 2007: 221). Δεν αποτελεί συλλογική δράση κάθε πολιτική μορφή όπως επί παραδείγματι είναι «*οι εκλογικές εκστρατείες, οι πατριωτικές εκδηλώσεις, οι επιδείξεις στρατιωτικής ισχύος, οι εκδηλώσεις για την εγκατάσταση δημόσιων αξιωματούχων στα αξιώματά τους, το συλλογικό πένθος*», αναφέρει ο Tilly (στο ίδιο: 29), από τους θεμελιωτές της θεωρίας της συγκρουσιακής πολιτικής, ενός νεοσύστατου κλάδου της πολιτικής κοινωνιολογίας με αντικείμενο μελέτης τα κοινωνικά κινήματα. Τα ΚΚ είναι «*ευρείες οργανώσεις που αποτελούνται από διάφορες ομάδες συμφερόντων*», στις οποίες «*συμμετέχουν σημαντικά στρώματα της κοινωνίας, όπως οι εργάτες, ομάδες γυναικών, οι φοιτητές, η νεολαία και ο παράγοντας της διανόησης*», φορείς οι οποίοι «*ενώνονται για έναν κοινό σκοπό που, στις περισσότερες των περιπτώσεων, θα είναι συνήθως παρατηρούμενη έλλειψη δημοκρατίας στο συγκεκριμένο πολιτικό περιβάλλον*» (στο ίδιο: 15). Τα ΚΚ σύμφωνα με τον Giddens (2002: 384), αποτελούν «*μια συλλογική προσπάθεια προώθησης ενός κοινού συμφέροντος ή πραγματοποίησης ενός κοινού σκοπού εκτός της σφαίρας των κατεστημένων θεσμών*». Τα ΚΚ «*συνδυάζουν τρία είδη διεκδικήσεων: πρόγραμμα, ταυτότητα και υπόσταση*». Σε ό,τι αφορά στο πρώτο (πρόγραμμα), πρόκειται για την εκδήλωση υποστήριξης ή αντίθεσης σε «*υπαρκτές ή προτιθέμενες ενέργειες εκ μέρους των αποδεκτών των αιτημάτων*». Σχετικά με το δεύτερο (ταυτότητα), γίνεται αναφορά στο «"*εμείς*" *-οι διεκδικητές- αποτελούμε μια ενιαία δύναμη που πρέπει να λαμβάνεται υπόψη*». Τέλος, ο λόγος στις «*διεκδικήσεις υπόστασης*» δηλαδή στους «*ισχυρισμούς*

ότι υπάρχουν δεσμοί και ομοιότητες με άλλους πολιτικούς δρώντες» (Tilly 2007: 40). Ιστορικά τα ΚΚ εμφανίζονται τον 18^{ο} Αιώνα με «κοιτίδα» τους την Αγγλία και τη Β. Αμερική, ενώ οι δρώντες δραστηριοποιούνται στους δρόμους επειδή τους απαγορεύεται (εκτός των άλλων) να συνέρχονται σε δημόσια κτήρια (στο ίδιο: 79). Τα ΚΚ υπερβαίνουν πολλές φορές το διττό πολιτικό σχηματισμό όπως ορίζεται από τη σχέση «δεξιά» - «αριστερά» καθώς υπάρχουν πολλές συλλογικές δράσεις με μεταϋλιστικά αιτήματα, πολιτιστικοί πόροι που εμφανίζονται στα νέα κινήματα, όπου οι διεκδικήσεις δεν είναι απαραίτητα ταξικές, αλλά διαθέτουν ένα διαφορετικό προσδιορισμό της ταυτότητας, την ίδια στιγμή που και το παραδοσιακό προλεταριάτο φαίνεται να έχει αντικατασταθεί από ένα «νέο εργατικό δυναμικό» όπως είδαμε παραπάνω, σχήματα που φαίνεται να διαπερνούν το κλασικό μαρξιστικό μοντέλο (δίχως αυτό να σημαίνει ότι είναι παρωχημένο), ενώ υπάρχουν πολλά παραδείγματα αντιδημοκρατικών συλλογικών δράσεων (ζητήματα εθνικής κυριαρχίας ή ταυτότητας, θρησκευτικά θέματα, κινητοποιήσεις εναντίον των μεταναστών / προσφύγων κ.α.) (Tilly 2007: 170, 210, 288, Della Porta 2010: 142 & Neveu 2010: 164-165, 167). Τέλος, δεν είναι μόνο το κεφάλαιο που διαχέεται ταχύτατα στο νέο διεθνές περιβάλλον, αλλά και οι κινητοποιήσεις, όπως μπορούμε να παρατηρήσουμε από το τέλος του 20^{ου} Αιώνα μέχρι και τη δεύτερη δεκαετία του 21^{ου} Αιώνα με τα κινήματα ενάντια στη νεοφιλελεύθερη παγκοσμιοποίηση, τα κινήματα της νεολαίας, τις κινητοποιήσεις ενάντια στην οικονομική ύφεση, τις περιβαλλοντικές αλλαγές, τα δικαιώματα των ομοφυλοφίλων και άλλων μειονοτήτων κοκ. Πρόκειται για τα Νέα Κοινωνικά Κινήματα (στο βαθμό που είναι κινήματα, επειδή κάθε συλλογική δράση δεν ορίζεται ως κίνημα, όπως τονίσαμε προηγουμένως, ανεξαρτήτως αν στον προβληματισμό μας εντάσσουμε τις διεκδικήσεις κάθε μορφής με την ευρεία τους έννοια).

Σημαντικό ρόλο στην αύξηση των συλλογικών δράσεων διαδραματίζει η μετάβαση από την αναλογική στη ψηφιακή εποχή και τα μέσα που η τελευταία διαθέτει (διαδίκτυο, ψηφιακές πλατφόρμες επικοινωνίας κ.λπ.). Η «σύγκρουση» στη ψηφιακή εποχή γίνεται σε μεγάλο βαθμό για «*την παραγωγή και την κυκλοφορία της πληροφορίας, παρά με την οικονομική και πολιτική εξουσία*». Παρατηρείται δηλαδή μετάθεση της «σύγκρουσης» από χώρους όπως είναι οι «τόποι εργασίας» σε χώρους όπου επεξεργάζεται η πληροφορία ανάμεσα στους οποίους βρίσκονται και τα μιντιακά μέσα (Della Porta 2010: 113, 115). Η πληροφορία διαχέεται από τα συμβατικά, αλλά και από τα νέα μέσα, στα οποία «λόγο» έχουν και οι πολίτες και όχι μόνο η «ελίτ», δίχως βέβαια αυτό να τα καθιστά αυτομάτως μέσα εκδημοκρατισμού μιας κοινωνίας ή αποκλειστικά επικοινωνία «από τα κάτω». Είναι σημαίνων ο ρόλος που διαδραματίζουν τα Μέσα Μαζικής Επικοινωνίας (ΜΜΕ) στην ανωτέρω διαδικασία στο βαθμό που τα τελευταία ελέγχονται από την κρατική και επιχειρηματική «εξουσία» και έως ένα βαθμό από τους πολίτες (νέα μέσα) που καταγγέλλουν πολλές φορές την «ώσμωση» της εκάστοτε κυβέρνησης με τα ΜΜΕ. Δεν ερίζουν δηλαδή μόνο οι θεσμοί (κυβέρνηση, αντιπολίτευση, γενικά πολιτικά κόμματα) -που έχουν πολιτικό ενδιαφέρον για τη δημοσιότητα, δηλαδή για την πρόσβαση/ανάδειξη/κατασκευή ή μη ενός ζητήματος στην «*πολιτική θεματική διάταξη*»- (Muller και Surel 2002: 136-137), αλλά και η κοινωνία των πολιτών. Σε αυτή τη σχέση τα ΜΜΕ δείχνουν να έχουν μεγαλύτερη ανεξαρτησία από τις συλλογικές δράσεις, καθώς μπορούν να αντλήσουν πηγές από διάφορα γεγονότα που λαμβάνουν χώρα τοπικά είτε παγκόσμια, ενώ δεν μπορεί να ισχυριστεί κανείς το

αντίστροφο. Οι συλλογικές δράσεις χρειάζονται τα μίντια, ώστε «*να προσεγγίσουν μεγάλα ακροατήρια*», καθώς από τη συμπάθεια που θα αναπτύξει (ή όχι) η κοινή γνώμη γι' αυτά, θα εξαρτηθεί η «*διεύρυνση της βάσης τους*», η αποδοχή των αιτημάτων τους, με λίγα λόγια η «βιωσιμότητα» και η επίτευξη των στόχων των δρώντων υποκειμένων (Rucht 2008: 147-148). Η ταχύτατη ανάπτυξη της τεχνολογίας της επικοινωνίας (τον 20^{ο} και τον 21^{ο} πλέον αιώνα) και ειδικά το διαδίκτυο και οι εφαρμογές που δημιουργούνται γύρω από αυτόν τον άξονα προκαλεί αύξηση των συλλογικών δράσεων με την «*ευρεία προβολή των διεκδικήσεων προγράμματος, ταυτότητας και υπόστασης του εκάστοτε κινήματος στα μέσα μαζικής ενημέρωσης*» (συμβατικά αλλά και νέα) διευρύνοντας «*το ακροατήριο για τα κοινωνικά κινήματα*» (ή ευρύτερα για τις συλλογικές δράσεις θα προσθέταμε εμείς) (Tilly 2007: 200-201, 241, 244). Τα μέλη των συλλογικών κινητοποιήσεων «κάνουν συμφωνίες για τα μέσα επικοινωνίας τους», μειώνοντας «*τις δαπάνες επικοινωνίας*» και «*αυξάνοντας το γεωγραφικό εύρος*» της επικοινωνιακής τους εμβέλειας, συνεπώς και δράσης (στο ίδιο: 242). Η «ηλεκτρονική επικοινωνία» δείχνει να προσφέρει «*μεγαλύτερη ισορροπία*» ανάμεσα στον «πομπό» και στον «δέκτη», καθώς τα συμβατικά μέσα «*επιτρέπουν μικρό μόνο βαθμό ανατροφοδότησης από τους δέκτες*», ενώ, την ίδια στιγμή, «*παρουσιάζουν μεγάλη ανομοιογένεια*» (στο ίδιο: 241). Για τους παραπάνω λόγους, η χρήση των μίντια (και ειδικά των νέων μέσων που είναι και πιο προσφιλή στα νεότερα μέλη των συλλογικών δράσεων) εντάσσεται στη στρατηγική των συλλογικών διεκδικήσεων -από τη στιγμή μάλιστα που τα ΜΜΕ «*συμβάλλουν στη νομιμοποίηση ή στην απονομιμοποίηση μιας κινητοποίησης*» (Lagroye et al. 2008: 417) - ως «*ένα είδος αντηχείου όπου οι ακτιβιστές ακούν πόσο υπολήπτεται ο κόσμος τις θέσεις τους και πώς αντιλαμβάνεται το πρόγραμμά τους και τις διεκδικήσεις ταυτότητας*» (Tilly 2007: 200). Η άλλη όψη του νομίσματος αφορά στον τεχνολογικό ντετερμινισμό. Πιο συγκεκριμένα, αναπτύσσεται ένας σκεπτικισμός που αφορά στο διαδίκτυο (αλλά και την κινητή τηλεφωνία) και πιο συγκεκριμένα, στην άνιση πρόσβαση και στον ταξικό χαρακτήρα που έχει πολλές φορές η τελευταία (η πρόσβαση), καθώς το διαδίκτυο διαβαίνει «*πολύ πιο πέρα από τον φυσικό κύκλο του ακτιβιστή αλλά και πολύ επιλεκτικά*» αποκλείοντας «*τα στρώματα που δεν έχουν πρόσβαση στο συγκεκριμένο μέσο επικοινωνίας*» διευρύνοντας τις ανισότητες από τη στιγμή που οι διεκδικήσεις που βασίζουν τη δράση τους στην «ηλεκτρονική επικοινωνία» θα έχουν διεκδικητικό πλεονέκτημα στις εύρωστες περιοχές του πλανήτη (σε σχέση με τις λιγότερο εύρωστες), αλλά και έτερους προβληματισμούς γύρω από την απόκτηση (ή μη) ταυτότητας εξ' αποστάσεως, τη χαλαρότητα των κοινωνικών σχέσεων και των «*δομημένων κοινωνικών δικτύων*» εντός της διαμαρτυρίας, αλλά και το γεγονός πως «οργανωμένοι πάροχοι*» (δύναται να) «κυριαρχούν στη διακίνηση της πληροφορίας*» (στο ίδιο: 200-202, 241, 244).

Αναφερθήκαμε έως τώρα στο τρίπτυχο «δημόσιες πολιτικές – κοινωνία των πολιτών – επικοινωνιακή πράξη», σε αντιστοιχία με το περιβάλλον εντός του οποίου διαδραματίζεται η δράση. Κρίνουμε αναγκαίο να «επαναφέρουμε» τη συζήτηση στις δημόσιες πολιτικές και δη στην «*αλλαγή παραδειγματικού μοντέλου*», μια «*ρήξη στους κόλπους ενός δεδομένου υποσυστήματος δημόσιας δράσης*» συμπυκνώνοντας τον αρχικό προβληματισμό που αφορά στο μετασχηματισμό ή όχι των δημόσιων πολιτικών από τη δράση δρώντων υποκειμένων που προέρχονται από το εξωθεσμικό περιβάλλον (Muller και Surel 2002: 205). Η αισιόδοξη νότα της παρουσίασης του κράτους «*ως ένα μονολιθικό μόρφωμα περισσότερο ή λιγότερο*

έγκλειστο στον εαυτό του, ενσωματωμένο σ΄ ένα σύνθετο παιχνίδι διασυνδέσεων» που ελέγχει «*ανεπαρκώς το περιβάλλον του*», με τις δημόσιες πολιτικές που εκπονεί να έχουν «δυσκίνητο χαρακτήρα», είναι πως «*η δημόσια δράση εξελίσσεται εντούτοις προοδευτικά χάρη σε μηχανισμούς εκμάθησης*» (στο ίδιο: 185, 191). Οι Bennet και Howlett (1992) παρουσιάζουν τρεις τύπους εκμάθησης ("*Government learning*", "*Lesson drawing*" και "*Social Learning*"), με το ενδιαφέρον μας να εστιάζει στον τρίτο τύπο, την «κοινωνική μάθηση», επειδή «*περιλαμβάνει μια ευρύτερη κατηγορία δρώντων*» με την «*εκμάθηση (να) συναντά εδώ την περιγραφή με όρους αλλαγής παραδειγματικού μοντέλου*» σε «*δυναμικές μετατροπής της δημόσιας δράσης*» [Bennet, C. και Howlett, M. (1992) στο Muller, Surel και Ψύλλα (2002): 192-193].[2] Μια δημόσια πολιτική «*δεν ακολουθεί πράγματι ένα μηχανιστικό αθροιστικό continuum, αλλά αντίθετα φαίνεται να χαρακτηρίζεται από μια εναλλαγή σχετικά σταθερών φάσεων και περιόδων σημαντικών αλλαγών*», με την «*αλλαγή της δημόσιας δράσης*» (στο ίδιο: 186). Σημαντικό ρόλο σ΄ αυτές τις αλλαγές διαδραματίζουν οι «πολιτικές ευκαιρίες» (ή «πολιτικά παράθυρα»), όπου είχαμε τη δυνατότητα να δούμε παραπάνω. Ο λόγος είναι ότι οι πολιτικές ευκαιρίες «*αναστέλλουν τη συνήθη λειτουργία των θεσμών και των πολιτικών δρώντων και καθιστούν δυνατές ειδικές αλλαγές δημόσιων πολιτικών*», καθώς γίνεται λόγος για τις κατάλληλες συνθήκες εντός μιας συγκεκριμένης χρονικής περιόδου, όπου «*οι ικανότητες δράσης των πολιτικο-διοικητικών δρώντων και των ενεχόμενων δικαιούχων διευρύνονται προσωρινά, επιτρέποντας λιγότερο ή περισσότερο ουσιώδεις αναμορφώσεις των δημόσιων πολιτικών*» [Kingdom, J. (1984) στο Muller, Surel και Ψύλλα (2002): 213-214].[3] Μια κρίση («μηχανισμοί κρίσης - crisis mechanisms») επί παραδείγματι, επιφέρει μετασχηματισμούς από τη στιγμή που η θεσμική πολιτική δεν τυγχάνει νομιμοποίησης, οι κυβερνώντες «*αμφισβητούνται ως προς την ικανότητα επίλυσης της κρίσης, και που θεωρούνται μάλιστα υπεύθυνοι*» από τους κυβερνώμενους γι' αυτήν, με αποτέλεσμα τη «*μετάθεση των προσδοκιών του εκλογικού σώματος προς την αντιπολίτευση ή/ και προς νέα ιδεολογικά σχήματα*» (Muller και Surel 2002: 214-215). Η κρίση ενεργοποιεί «έναν μηχανισμό επείγουσας ανάγκης», ενώ εμφανίζεται και ένας «*μηχανισμός φόβου*» σύμφωνα με τον Keeler (1993) που «*γίνεται αντιληπτός ως ο καρπός κινητοποιήσεων ενίοτε βίαιων*», παράγωγα των ειδικών συνθηκών που επικρατούν τη δεδομένη χρονική στιγμή [Keeler, J. (1993) στο Surel και Ψύλλα (2002): 215].[4] Οι ανωτέρω θεσμικοί μετασχηματισμοί επηρεάζουν τον τρόπο λειτουργίας ενός πολιτικού συστήματος και δη τις δημόσιες πολιτικές, καθώς παρατηρείται «*αποκέντρωση της πολιτικής εξουσίας*», ένας πολιτικός πλουραλισμός με τη δημοκρατική συμμετοχή της κοινωνίας των πολιτών, δημιουργώντας νέα πεδία ανάπτυξης δημόσιων πολιτικών (Della Porta 2010: 401-402). Είναι η φάση ενεργοποίησης της πολιτικής δράσης που ανάλογα με τη δυναμική της είναι δυνατό να καθορίσει μετασχηματισμούς στις δημόσιες δράσεις επιφέροντας μέχρι και αλλαγή κυβερνητικών σχημάτων από τη στιγμή που τα τελευταία αμφισβητούνται και γίνονται αποδέκτες έντονης κριτικής από την κοινή γνώμη, σηματοδοτώντας την πολιτική τους «απονομιμοποίηση» (στο ίδιο: 215-216).

Συμπέρασμα

Στον πολυπρισματικό θεωρητικό αναστοχασμό που προηγήθηκε, διερευνήθηκαν οι δημόσιες πολιτικές, το περιβάλλον εντός του οποίου διαδραματίζεται η «δράση», η επικοινωνιακή πράξη και τέλος οι συλλογικές δράσεις και τα μέλη τους, τα

διεκδικητικά δηλαδή υποκείμενα που μέσα από συγκρουσιακές πολιτικές είναι εφικτό να αλληλεπιδράσουν με τις πολιτικές που εκπονεί το κράτος και να επιφέρουν αλλαγές στη δημόσια δράση. Σ' αυτή τη συγκυρία, ετερογενείς ή και αποκλεισμένοι από τον δημόσιο διάλογο δρώντες δίχως πρότερη κινηματική εμπειρία (όπως είναι το προφίλ ενός μεγάλου αριθμού ακτιβιστών που έχουν εμφανιστεί στις συλλογικές δράσεις ενάντια στη νεοφιλελεύθερη παγκοσμιοποίηση, την οικονομική ύφεση κ.α.), δράττονται της ευκαιρίας της πολιτικής συμμετοχής μέσα από αυτή τη διαδικασία εκδημοκρατισμού, τη δημιουργία δηλαδή ενός ή πολλών δημόσιων χώρων «από τα κάτω», της πολιτικής συμμετοχής των «πολλών» και όχι των «λίγων», μια «έκρηξη» δημοκρατικής εισφοράς, ένα διεκδικητικό πλεόνασμα που δεν υπονομεύει το δημοκρατικό πολίτευμα, τουναντίον, εισφέρει στη συγκρότησή του (Βαγιανός 2020: 363-384).

Σημειώσεις

[1] Kriesi, H., Koopmans, R., Duyvendak, W. J., Giugni, G. (1995), *New Social movements in Western Europe*, Minneapolis: University of Minnesota Press, στο M. Κούση, C. Tilly (επιμ.), *Οικονομικές και Πολιτικές Συγκρούσεις. Σε Συγκριτική Προοπτική*, πρλ. Σ. Σεφεριάδης, μτφρ. Κ. Αθανασίου, Ι. Ιακωβίδου, Θεσσαλονίκη, Επίκεντρο.

[2] Bennet, C. Και Howlett, M. (1992), *The Lesson of Learning. Reconciling Theories of Policy Learning and Policy Change*, Policy Sciences, Vol. 25, No 3, pp. 275-294 στο P. Muller, Y. Surel και M. Ψύλλα, (επμ.) (2002), *Η Ανάλυση των Πολιτικών του Κράτους*, μτφρ. Δ. Παπαδοπούλου, Β' έκδοση, Αθήνα, Τυπωθήτω.

[3] Kingdom, J. (1984), *Agendas Alternatives and Public Policies. Boston: Little Brown*, στο P. Muller, Y. Surel, M. Ψύλλα, (επμ.) (2002), *Η Ανάλυση των Πολιτικών του Κράτους*, μτφρ. Δ. Παπαδοπούλου, Β' έκδοση, Αθήνα, Τυπωθήτω.

[4] Keeler, J. (1993), Opening the Window for Reform, Comparative Political Studies, *Vol. 25, No 4*, pp. 433-486 στο P. Muller, Y. Surel, M. Ψύλλα, (επμ.) (2002*), Η Ανάλυση των Πολιτικών του Κράτους*, μτφρ. Δ. Παπαδοπούλου, Β' έκδοση, Αθήνα, Τυπωθήτω.

Αναφορές

Ελληνόγλωσση Βιβλιογραφία

Bauman Z. (2004), Η Αριστερά ως Αντι-Κουλτούρα της Νεωτερικότητα, στο Γ. Βέλτσος (επμ.), *Η Διαμάχη. Κείμενα για τη Νεωτερικότητα*, Αθήνα, Πλέθρον, σσ. 237-252.

Berclaz, J., Giugni, M. (2002), Προσδιορίζοντας την έννοια των δομών της πολιτικής ευκαιρίας, στο M. Κούση, C. Tilly (επιμ.), *Οικονομικές και Πολιτικές Συγκρούσεις. Σε Συγκριτική Προοπτική*, πρλ. Σ. Σεφεριάδης, μτφρ. Κ. Αθανασίου, Ι. Ιακωβίδου, Θεσσαλονίκη, Επίκεντρο, σσ. 51-79.

Della Porta, D., Dianni, M. (2010), *Κοινωνικά κινήματα. Μια εισαγωγή*, επιμ. Σ. Σεφεριάδης, μτφρ. Ξ. Γιαταγάνας, Αθήνα, Κριτική.

Giddens, A. (2002), Κοινωνιολογία, Αθήνα, Gutenberg, στο Μ. Ψημίτης (2011). *Εισαγωγή στα σύγχρονα Κοινωνικά Κινήματα*, Αθήνα, Διάδραση.

Jameson, F. (1999), *Το Μεταμοντέρνο ή η πολιτισμική λογική του ύστερου καπιταλισμού*, μτφρ. Γ. Βάρσος, Αθήνα, Νεφέλη.

Lagroye, J., Francois, B., Sawicki, F., Ψύλλα, M. (επμ.) (2008), *Πολιτική Κοινωνιολογία*, μτφρ. Ε. Μαγκανιώτης, Αθήνα, Τυπωθήτω.

Muller, P., Surel Y. και Ψύλλα, M. (επμ.) (2002), *Η Ανάλυση των Πολιτικών του Κράτους*, μτφρ. Δ. Παπαδοπούλου, Β' έκδοση, Αθήνα, Τυπωθήτω.

Neveu, E. (2010), *Κοινωνιολογία των κοινωνικών κινημάτων και ιστορίες κινημάτων από το Μεσαίωνα μέχρι σήμερα*, επιμ., εισ., μτφρ. Μ. Λογοθέτη, Αθήνα, Σαββάλας.

Rucht, D. (2008), Το διαδίκτυο ως νέα ευκαιρία για υπερεθνικές ομάδες διαμαρτυρίας, στο Μ. Κούση, C. Tilly (επιμ.), *Οικονομικές και Πολιτικές Συγκρούσεις. Σε Συγκριτική Προοπτική*, πρλ. Σ. Σεφεριάδης, μτφρ. Κ. Αθανασίου, Ι. Ιακωβίδου, Θεσσαλονίκη, Επίκεντρο, σσ. 145-170.

Tilly, C. (2007), *Κοινωνικά Κινήματα 1768 – 2004*, μτφρ. Θ. Τσακίρης, Αθήνα, Σαββάλας.

Βαγιανός, Δ. (2020), *Η πολιτική σημασία της διαμαρτυρίας των "Αγανακτισμένων" και η επικοινωνιακή της εννοιοδότηση*. (Διδακτορική διατριβή), Αθήνα, Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών.

Κούση, Μ., Tilly, C. (επιμ.), (2008), *Οικονομικές και Πολιτικές Συγκρούσεις. Σε Συγκριτική Προοπτική*, πρλ. Σ. Σεφεριάδης, μτφρ. Κ. Αθανασίου, Ι. Ιακωβίδου, Θεσσαλονίκη, Επίκεντρο.

Παπαδημητρίου, Ζ. Δ. (2002), *Μεταμοντέρνα Αδιέξοδα*, Θεσσαλονίκη, Παρατηρητής.

Σεφεριάδης, Σ. (2008), «Περιβάλλον», κοινωνικά κινήματα και οι τρεις μέριμνες της Συγκρουσιακής Πολιτικής, στο Μ. Κούση, C. Tilly (επιμ.), *Οικονομικές και Πολιτικές Συγκρούσεις. Σε Συγκριτική Προοπτική*, πρλ. Σ. Σεφεριάδης, μτφρ. Κ. Αθανασίου, Ι. Ιακωβίδου, Θεσσαλονίκη, Επίκεντρο, σσ. 13-39.

Χαραλάμπης, Δ. (1994), *Η σχέση ιδιωτικού και δημοσίου στο ελληνικό πολιτικό σύστημα,* "*Όρια και σχέσεις δημόσιου και ιδιωτικού*". Ανακοίνωση στο 5ο Επιστημονικό Συνέδριο Ιδρύματος Σάκη Καράγιωργα, Πάντειον Πανεπιστήμιο, Αθήνα, 23-26 Νοεμβρίου.

Ξενόγλωσση Βιβλιογραφία

Dye, T. R. (2017), *Understanding Public Policy*, fifteenth edition, Pearson.

Barberio, R. P. (2014), *The Politics of Public Policy*, Pearson.

Jones, B. D. (2016), A radical idea tamed: the work of Roger Cobb and Charles Elder, in N. Zahariadis, *Handbook of Public Policy Agenda Setting*, Cheltenham, UK & Northampton, Edward Elgar, pp. 25-34.

Tarrow, S. (1994), Power in Movement: Social Movements, Collective Action and Politics (Cambridge Studies in Comparative Politics), Cambridge, Cambridge University Press.

ΤΟ ΕΓΚΛΗΜΑ ΜΕΤΑ ΤΗΝ ΚΡΙΣΗ: ΑΤΕΡΜΟΝΗ ΑΝΑΖΗΤΗΣΗ ΣΤΡΑΤΗΓΙΚΩΝ Η΄ ΣΤΟΧΕΥΜΕΝΗ ΚΡΙΤΙΚΗ ΕΣΤΙΑΣΗ ΣΤΟΝ ΠΥΡΗΝΑ ΤΟΥ ΦΑΙΝΟΜΕΝΟΥ;

Βίκυ Βλάχου

Επίκουρη Καθηγήτρια Εγκληματολογίας, Πάντειον Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών

Περίληψη

Ο στόχος της παρούσας μελέτης συνίσταται στη διερεύνηση του τρόπου αντιμετώπισης του εγκλήματος στις κοινωνίες μετά την κρίση. Η συμβολή έντονων κοινωνικοπολιτικών αλλαγών, θεωρητικών αναζητήσεων και ιδεολογικών ζυμώσεων σε περιόδους κρίσεων είναι κεφαλαιώδους σημασίας για την επιλογή και την υλοποίηση αποτελεσματικών στρατηγικών αντιμετώπισης του εγκληματικού φαινομένου. Η εμπειρία της κρίσης είναι δυνατόν να λειτουργήσει ενισχυτικά της κριτικής ικανότητας των ατόμων και να αποτελέσει ένα σημαντικό «κεφάλαιο» σε ατομικό και συλλογικό επίπεδο, το οποίο θα είναι σε θέση να εντοπίσει τον πυρήνα του προβλήματος ή να συντείνει στη φαινομενική ανάπτυξη των κοινωνιών, ουσιαστικά μέσω της παλινδρόμησης σε προγενέστερες της κρίσης καταστάσεις; Η ανάπτυξη ενός γόνιμου επιστημονικού διαλόγου κατά τη δεδομένη χρονική συγκυρία δύναται να επιφέρει θετικές επιρροές σε συγκεκριμένα επίπεδα της σύγχρονης ζωής και να απαντήσει σε ποικίλα ερωτήματα.

Λέξεις κλειδιά: έγκλημα, νόμος, ποινή, κρίση, πανδημία

POST-CRISIS CRIME: AN ENDLESS SEARCH FOR STRATEGIES OR A TARGETED CRITICAL FOCUS ON THE CORE OF THE PHENOMENON?

Vicky Vlachou

Assistant Professor of Criminology, Panteion University of Social and Political Sciences

Abstract

The aim of the present study is to enquire into the way that crime is tackled in post-crisis societies. The contribution of intense socio-political changes, theoretical pursuits and ideological fermentations in times of crisis is crucial for the selection and implementation of effective strategies to deal with crime. The experience of the crisis can act as a reinforcer of the critical ability of individuals and be an important "capital" at the individual and collective level, which will be able to identify the core of the problem or contribute to the apparent development of societies, essentially through regression to pre-crisis situations? The development of a fruitful scientific dialogue at a given time can bring about positive influences on specific levels of modern life and answer a variety of questions.

Key words: crime, law, sentence, crisis, pandemic

Εισαγωγή

Κατά τον αρχικό προγραμματισμό διεξαγωγής του συνεδρίου τον περασμένο Μάρτιο, διάστημα στο οποίο δεν διαφαινόταν το εξαιρετικά μεγάλο εύρος των διαστάσεων που θα ελάμβανε η πανδημία σε εθνικό και σε διεθνές επίπεδο, οι κύριοι άξονες της παρούσας μελέτης συνοψίζονταν στη διερεύνηση του εγκλήματος μετά την οικονομική κρίση και του τρόπου αντιμετώπισής του σε κοινωνίες μετά από αυτή και ειδικότερα στην Ελλάδα, που διήλθε μία περίοδο έντονης κρίσης λόγω των μνημονίων και διήρκεσε περισσότερο από μία δεκαετία. Ωστόσο, η έλευση της πανδημίας του κορωνοϊού έμελλε να επιμηκύνει την κρίση ή να καθυστερήσει την πολυπόθητη έναρξη της ανάκαμψης, εξέλιξη η οποία δεν άφησε ανεπηρέαστο το χώρο του εγκλήματος. Στο πλαίσιο αυτό, η μελέτη θα επικεντρωθεί στο έγκλημα μετά την κρίση, λαμβάνοντας υπόψη τόσο την οικονομική κρίση όσο και την κρίση που βιώνουμε λόγω της πανδημίας του covid-19.

Η συμβολή έντονων κοινωνικοπολιτικών αλλαγών, θεωρητικών αναζητήσεων και ιδεολογικών ζυμώσεων σε περιόδους κρίσεων και ειδικότερα στην περίπτωση της Ελλάδας κατά το προγενέστερο διάστημα της οικονομικής κρίσης, ως απόρροια των μνημονιακών της υποχρεώσεων και πλήθους άλλων παραγόντων, αλλά και κατά το παρόν διάστημα της λεγόμενης υγειονομικής κρίσης, είναι κεφαλαιώδους σημασίας για την επιλογή και την υλοποίηση αποτελεσματικών στρατηγικών αντιμετώπισης του εγκληματικού φαινομένου, δεδομένου μάλιστα ότι στις ανωτέρω χρονικές περιόδους το έγκλημα συχνά διαφοροποιείται ποσοτικά και ποιοτικά. Η εμπειρία της κρίσης (Βλάχου 2016: 272-284), είναι δυνατόν να λειτουργήσει ενισχυτικά της κριτικής ικανότητας των ατόμων και να αποτελέσει ένα σημαντικό «κεφάλαιο» σε ατομικό και σε συλλογικό επίπεδο, το οποίο θα είναι σε θέση με τους χειρισμούς που θα λάβουν χώρα είτε να εντοπίσει τον πυρήνα του προβλήματος και να εστιάσει κριτικά σε αυτόν είτε να συντείνει στη φαινομενική ανάπτυξη των κοινωνιών διαμέσου ουσιαστικά της παλινδρόμησης σε προγενέστερες της κρίσης καταστάσεις και της διαρκούς και περιστασιακά ανερμάτιστης προσπάθειας αναζήτησης επιτυχών στρατηγικών. Η ανάπτυξη ενός γόνιμου επιστημονικού διαλόγου τη δεδομένη χρονική συγκυρία δύναται να επιφέρει θετικές επιρροές σε συγκεκριμένα πεδία της σύγχρονης ζωής, να θέσει εύστοχους προβληματισμούς και να απαντήσει σε ποικίλα ερωτήματα.

Θεωρητική συζήτηση

Οι κύριοι άξονες της μελέτης συνοψίζονται στα στοιχεία του εγκληματικού φαινομένου (Φαρσεδάκης 2005: 14-15) και την πρόληψη του εγκλήματος που, με τις κατάλληλες διεργασίες και τις αντίστοιχες προσεγγίσεις κατά την περίοδο της κρίσης, καθίστανται εφικτό να συντείνουν στην αποτελεσματικότερη αντιμετώπιση του εγκλήματος μετά από αυτή.

Αναφορικά με τα στοιχεία του εγκληματικού φαινομένου και συγκεκριμένα τον ποινικό νόμο, το έγκλημα και την επιβαλλόμενη ποινή, αναδεικνύονται ενδεικτικές παρεμβάσεις και πρακτικές, οι οποίες διαμέσου των κατάλληλων ζυμώσεων, μεταβολών και προκλήσεων την περίοδο της κρίσης είναι δυνατόν να ενισχύσουν την αποτρεπτική λειτουργία των ποινών, να προσφέρουν καινοτόμες λύσεις στις μορφές εκείνες του εγκλήματος που άκμασαν κατά την προαναφερόμενη περίοδο (π.χ. η ενδοοικογενειακή βία λόγω του εγκλεισμού κ.α.) και να προωθήσουν κυρώσεις που θα επαυξάνουν την πιθανότητα της επανένταξης του δράστη και της ικανοποίησης του θύματος, απομακρύνοντας τον κίνδυνο της αυτοδικίας. Σε σχέση με την πρόληψη

του εγκλήματος η εμπειρία της κρίσης είναι δυνατόν να αναδείξει ως επωφελέστερη τη στόχευση στην πρωτογενή και τη δευτερογενή παρέμβαση και τον περιορισμό της τριτογενούς λόγω των συνεπειών που επιφέρει. Βέβαια, όλα τα ανωτέρω αποτελούν συνάρτηση των πρωτοβουλιών που θα προκύψουν σε ατομικό και σε συλλογικό επίπεδο κατά τη διάρκεια αλλά και μετά από την κρίση, της αποδοχής που θα τύχουν και της εν γένει αποτελεσματικότητάς τους. Για τους ανωτέρω λόγους, η διατύπωση του τίτλου της εισήγησής μου είναι με τη μορφή ερώτησης.

Σε επίπεδο εγκληματικού φαινομένου και ειδικότερα σε ό,τι αφορά στα εγκλήματα που ήρθαν στο προσκήνιο τόσο κατά την οικονομική κρίση, όσο κατά την περίοδο της πανδημίας που βιώνουμε, ενδεικτικά αναφερόμαστε στα οικονομικά εγκλήματα (όπως π.χ. την πλαστογράφηση επιταγών, τη φοροδιαφυγή, τις απάτες, το ηλεκτρονικό έγκλημα κ.α.), στη δράση των εγκληματικών οργανώσεων και τη διαφθορά, παράλληλα με το διασυνοριακό έγκλημα και το ξέπλυμα βρώμικου χρήματος, αλλά και στην ενδοοικογενειακή βία (Βλάχου 2008: 61 κ.ε.), η οποία δυστυχώς ενισχύθηκε λόγω του υποχρεωτικού εγκλεισμού την προηγούμενη άνοιξη.

Οι εξελίξεις σηματοδότησαν μια σειρά κανόνων και νομοθετικών πράξεων που επιχειρούσαν να αντιμετωπίσουν κατά το ορθολογικότερο τις επιγενόμενες αλλαγές στο πεδίο του εγκλήματος και τις ειδικότερες μορφές εγκλημάτων που επικρατούσαν. Χαρακτηριστικά παραδείγματα αποτέλεσαν νόμοι, όπως ο Ν. 3500/2006 και ο Ν. 3904/2010, οι οποίοι εισήγαγαν μεταρρυθμίσεις στην απονομή της ποινικής δικαιοσύνης και βελτιωτικές πρακτικές, συμπεριλαμβανομένων της ποινικής διαμεσολάβησης και της ποινικής συνδιαλλαγής μεταξύ των διαδίκων. Σε ένα γενικότερο πλαίσιο, στις κοινωνίες που διέρχονται κρίση καθίσταται επιτακτική η ανάγκη της ανάδειξης της παιδευτικής λειτουργίας των ποινικών νόμων, διαμέσου της αξιολόγησης των ανθρώπινων πράξεων και της επισήμανσης της «ορθής» ή σύννομης συμπεριφοράς και η αντίστοιχη συρρίκνωση ή μειωμένη προβολή της τιμωρητικής λειτουργίας, καθόσον δε συμβάλει ιδιαίτερα στην ενεργοποίηση θετικών προτύπων συμπεριφοράς και ταυτόχρονα προστασίας ορισμένων ανθρωπίνων δικαιωμάτων και εννόμων αγαθών. Προς αυτή την κατεύθυνση σημαντικό ρόλο δύνανται να επιτελέσουν – εφόσον το επιθυμούν – τα Μ.Μ.Ε. και οι κοινωνοί, συμπεριλαμβανομένων των εγκληματιών και των θυμάτων.

Τα μεν Μ.Μ.Ε. καλούνται εν καιρώ οικονομικής και υγειονομικής κρίσης να συμβάλλουν διαμέσου της προβολής θετικών ανθρώπινων συμπεριφορών και των ωφελειών τους προς την κοινωνία και όχι δια της καλλιέργειας ενός κλίματος τρόμου και εμφατικής προβολής της τιμωρητικής λειτουργίας των κανόνων, με συχνές αναφορές στα πρόστιμα και τις ποινές που επισύρουν συγκεκριμένες συμπεριφορές παραβατών. Οι δε κοινωνοί καλούνται να ενεργοποιήσουν την κριτική τους ικανότητα, να φιλτράρουν και να επεξεργάζονται τις προσλαμβάνουσες πληροφορίες και τα ερεθίσματα, λαμβάνοντας υπόψη και άλλες παραμέτρους (όπως τις συγκυρίες και τη γνώμη των ειδικών) και να μην τα υιοθετούν άκριτα. Βέβαια, για να καρποφορήσουν τέτοιου τύπου πρωτοβουλίες, πρέπει τα άτομα να βιώσουν μεταξύ άλλων την ενσυναίσθηση και φυσικά να βρουν το χρόνο και τη δύναμη να ασχοληθούν με ανάγκες υπέρτερες των βασικών, όπως της ολοκλήρωσης ή της αυτοπραγμάτωσης. Η υγειονομική κρίση και ο υποχρεωτικός εγκλεισμός λειτούργησε θετικά προς αυτή την κατεύθυνση, καθόσον προσέφερε τη δυνατότητα σε αρκετά άτομα να κάνουν την απαιτούμενη ενδοσκόπηση και να αλλάξουν αρκετά τις ζωές τους προς το καλύτερο, να αφιερώσουν σημαντικό τμήμα του χρόνου τους στις

οικογένειές τους και να επιλύσουν προβλήματα ή να βελτιώσουν τις μεταξύ τους σχέσεις. Ωστόσο, η ανωτέρω περίοδος λειτούργησε και αρνητικά σε άλλες περιπτώσεις, ενισχύοντας τη βία και το έγκλημα, όπως προαναφέρθηκε, αλλά και τις εξαρτήσεις και τα ψυχικά νοσήματα.

Αναφορικά με τις κυρώσεις, σε περίοδο οικονομικής κρίσης καθίσταται περισσότερο επιβεβλημένη παρά ποτέ η αποφυγή επιβολής χρηματικών ποινών και η ενίσχυση της επιβολής εναλλακτικών, της φυλάκισης, τρόπων ποινικής μεταχείρισης, όπως η προσφορά εργασίας προς την κοινότητα ή για κοινωφελείς σκοπούς (community service) για συγκεκριμένες ώρες, προκειμένου να αντιμετωπισθούν και ενδεχόμενοι περιορισμοί ή εμπόδια σε επίπεδο προσλήψεων προσωπικού λόγω της οικονομικής στενότητας. Βέβαια, οι χρηματικές ποινές και τα πρόστιμα δεν έπαψαν να υφίστανται, μάλιστα σε ορισμένες περιπτώσεις κρίθηκαν και ως αναγκαία (λόγω της εκτιμώμενης αποτελεσματικότητάς τους), με χαρακτηριστικά παραδείγματα τις παραβάσεις του Κ.Ο.Κ. και του αντικαπνιστικού νόμου, αλλά και της μη συμμόρφωσης στα μέτρα για την προστασία από την πανδημία του covid-19.

Αναμφίβολα, η επιβολή χρηματικών ποινών και προστίμων για την αντιμετώπιση και τον περιορισμό συγκεκριμένων συμπεριφορών, συμπεριλαμβανομένων των εγκληματικών, έχει κατά καιρούς εφαρμοσθεί ως η πλέον ενδεδειγμένη λύση ορισμένων προβλημάτων. Ωστόσο, θα έπρεπε να προηγούνταν παρεμβάσεις, οι οποίες θα έδιναν έμφαση στο ίδιο το άτομο και την ικανότητά του να αντιληφθεί τους πραγματικούς κινδύνους που απορρέουν από τη διάπραξη ενός εγκλήματος, ώστε να αποφασίσει συνειδητά να απέχει από αντίστοιχες συμπεριφορές. Όμως, μία τέτοιου τύπου παρέμβαση, θα σήμαινε ότι προγενέστερα θα είχε δοθεί η απαιτούμενη έμφαση στην παιδεία και την πρωτογενή πρόληψη, κάτι το οποίο δεν ισχύει σε αρκετές χώρες.

Σε επίπεδο κυρώσεων, θετικά λειτουργούν ορισμένα χαρακτηριστικά των ποινών που ενισχύουν την αποτρεπτική λειτουργία τους (όπως π.χ. η ταχύτητα, η βεβαιότητα επιβολής, η αναλογικότητα κ.α.), αλλά και πρακτικές, όπως η ημι-κράτηση και η κράτηση κατά το τέλος της εβδομάδας, προκειμένου να δύναται το άτομο να μεταβαίνει στην εργασία του και να εργάζεται κανονικά, ώστε να αντιμετωπίζονται με αυτόν τον τρόπο οι βιοτικές του ανάγκες. Ωστόσο, τέτοιου τύπου πρακτικές δεν είναι ιδιαίτερα δημοφιλείς στις περισσότερες χώρες, ούτε έγιναν εν καιρώ κρίσης, γεγονός που επιτείνει οικονομικά ή άλλα συναφή με αυτά προβλήματα, τόσο σε περιόδους οικονομικών κρίσεων όσο και σε κάθε άλλη περίοδο.

Αναφορικά με την απασχόληση, λόγω της επέκτασης της τηλεργασίας ως απόρροια των μέτρων προστασίας από τον covid-19, κρίνεται αφενός επιτακτική η επιμόρφωση των εργαζομένων εν γένει σε πρωτόκολλα και πρακτικές εργασίας εξ' αποστάσεως και αφετέρου η διαρκής επιμόρφωση και η ενημέρωσή τους σε θέματα ηλεκτρονικού εγκλήματος και προστασίας τους από το ενδεχόμενο της θυματοποίησης τους λόγω της αυξημένης χρήσης του Η/Υ σε διάφορα επίπεδα της ζωής (σε εργασιακό και σε προσωπικό περιβάλλον). Χαρακτηριστικό παράδειγμα την περίοδο της καραντίνας συνιστά η αυξημένη χρήση του Η/Υ για πληρωμές πάσης φύσεως, αλλά και για την αγορά προϊόντων και υπηρεσιών διαδικτυακά από διάφορες κατηγορίες του πληθυσμού, ορισμένες από τις οποίες στερούνται των απαιτούμενων γνώσεων και αντιμετωπίζουν αυξημένο κίνδυνο θυματοποίησης. Μετά την κρίση όμως, θα πρέπει να έρθουμε αντιμέτωποι με ζητήματα που προέκυψαν

κατά τη διάρκειά της και να υπάρξει στόχευση στον πυρήνα του προβλήματος, δηλαδή στα σημεία εκείνα που δεν λειτούργησαν ορθά σε σχέση με την αντιμετώπιση του εγκλήματος και όχι επίκληση σε μια διαρκή αναζήτηση στρατηγικών και μεθόδων που δυσχεραίνει την υλοποίηση της εφαρμοζόμενης αντεγκληματικής πολιτικής και συχνά αποδεικνύεται ότι περιστρέφονται γύρω από το πρόβλημα και όχι στον πυρήνα του.

Χαρακτηριστικό παράδειγμα αν πάρουμε ως υπόθεση εργασίας τη θυματοποίηση πολιτών μέσω διαδικτύου κατά την κρίση, εύλογο είναι να ασχοληθούμε μετά την κρίση με την ενίσχυση των μέτρων πρόληψης του φαινομένου στο μέλλον, εστιάζοντας βέβαια στην προγενέστερη εμπειρία και στα κακώς κείμενα που οδήγησαν στην εμφάνισή του, αλλά κυρίως σε μελλοντικές δράσεις περιορισμού και πρόληψής του. Καθοριστικό ρόλο σε αυτό το παράδειγμα διαδραματίζει ο πολίτης – εγκληματίας, θύμα, κοινό – και η κατανόηση από την πλευρά του των διαστάσεων του προβλήματος και φυσικά η επιθυμία του να συμμετάσχει στην πρόληψή του. Ωστόσο, η ενεργοποίηση της επιθυμίας για τη συμμετοχή του προκύπτει εφόσον προηγουμένως πεισθεί από τις αρμόδιες Αρχές, αφενός για τη σκοπιμότητα του εγχειρήματος και αφετέρου για το ότι η υλοποίησή του γίνεται με ορθό τρόπο. Αυτή η τελευταία επισήμανση είναι μία από τις πολλές όψεις στον πυρήνα του φαινομένου που πρέπει να εστιάσουμε με έμφαση, διότι σε αρκετά θέματα που αφορούν στο έγκλημα η Πολιτεία συχνά δεν κατορθώνει να πείσει την κοινωνία ούτε για τη σκοπιμότητα της όποιας παρέμβασης, ούτε για την ορθότητα του σχεδιασμού και των μέτρων αντεγκληματικής πολιτικής. Κάθε πολίτης μπορεί να σκεφθεί αρκετά παραδείγματα από το πρόσφατο παρελθόν, προς επίρρωση της σχετικής θέσης (π.χ. σε σχέση με τον αντικαπνιστικό νόμο, τη χρήση μάσκας για την προστασία από τον covid-19 κ.α.)

Σε ό, τι αφορά στην πρόληψη, οι κύριοι άξονες συνοψίζονται και κατά την περίοδο της κρίσης αλλά και μετέπειτα, στην ενίσχυση των μέτρων κοινωνικού χαρακτήρα, που δίδουν έμφαση στην κοινωνική πολιτική και συνδέονται με το επίπεδο ζωής – όπως μέτρα για την παιδεία και την απασχόληση - και ειδικότερα μέτρα, τα οποία απευθύνονται σε συγκεκριμένες κατηγορίες ατόμων που θεωρείται ότι βρίσκονται σε κίνδυνο να οδηγηθούν στο έγκλημα (π.χ. ανήλικοι σε «ηθικό» κίνδυνο, επικίνδυνα ψυχικά ασθενή άτομα κ.α.). Βέβαια, προκειμένου να τελεσφορήσουν τα ανωτέρω, καθίσταται επιβεβλημένο να συνδυάζονται με την κατάλληλη μέριμνα για την κοινωνική επανένταξη των ατόμων που τους έχουν επιβληθεί στερητικές της ελευθερίας ποινές, καθόσον η κατάσταση είναι ιδιαιτέρως δυσκολότερη σε περιόδους κρίσης. Επιπλέον, κεφαλαιώδους σημασίας αξιολογούνται τόσο οι πρωτοβουλίες αποζημίωσης των θυμάτων, οι οποίες θα πρέπει να αποτελούν πρωτεύουσα υποχρέωση κάθε Πολιτείας, όσο και η επανόρθωση της βλάβης από τον ίδιο τον εγκληματία, ώστε να προσεγγίσει την ενσυναίσθηση και να βρεθεί πλησιέστερα στην κατανόηση του αντίκτυπου της πράξης του στο θύμα και ενδεχομένως να αποφασίσει να μη διαπράξει στο μέλλον αντίστοιχες συμπεριφορές. Η εξεύρεση χρημάτων για τους προαναφερόμενους σκοπούς θα μπορούσε να υλοποιηθεί με διάφορους τρόπους (π.χ. καθιέρωση τέλους για τα θύματα του εγκλήματος, αντίστοιχου του περιβαλλοντικού κ.α.). Στον αντίποδα των ανωτέρω, σημαντικό ρόλο διαδραματίζουν και οι τάσεις αποποινικοποίησης και απεγκληματοποίησης (Αλεξιάδης 2011: 336), όπου αυτές κρίνονται αναγκαίες και εφαρμόσιμες, ιδιαίτερα σε περιόδους κρίσεων.

Συμπέρασμα

Εν κατακλείδι, οι όποιες πρωτοβουλίες και τα κατά περίπτωση εφαρμοζόμενα μέτρα θα πρέπει, όπως προαναφέρθηκε, να πείσουν την κοινωνία ότι είναι προς τη σωστή κατεύθυνση και δεν υπάρχει καλύτερος τρόπος γι' αυτό από την επίκληση στα επιστημονικά δεδομένα, τη διεθνή βιβλιογραφία και την εμπειρία που λαμβάνει υπόψη τις ιδιαιτερότητες κάθε περίπτωσης. Συνεπώς, στον αγώνα για την αντιμετώπιση του εγκλήματος μετά την κρίση καμία προσπάθεια δεν περισσεύει, πολλώ δε μάλλον η εστίαση στην κριτική ικανότητα που δύναται να μας οδηγήσει στον πυρήνα του προβλήματος, παραμερίζοντας προκαταλήψεις και στερεότυπα, τα οποία δε συνάδουν με την κοινωνία του 21ου αιώνα.

Αναφορές

Αλεξιάδης, Σ. (2011), *Εγκληματολογία,* Αθήνα-Θεσσαλονίκη, Εκδόσεις Σάκκουλα.

Βλάχου, Β. (2008), *Η εξέλιξη των εγκληματολογικών θεωριών για τη βία και την επιθετικότητα,* Αθήνα, Νομική Βιβλιοθήκη.

Βλάχου, Β. (2016), Η κρίση ως ευκαιρία ανάδειξης του εγκληματικού φαινομένου: Ο ρόλος του θύματος, τα αδιέξοδα και οι προκλήσεις, στον Τιμητικό Τόμο προς τον Ομότιμο Καθηγητή Νέστορα Κουράκη, Μ. Γασπαρινάτου (επιμ.), *Έγκλημα και Ποινική Καταστολή σε εποχή κρίσης,* Αθήνα, Αντ. Ν. Σάκκουλα, σσ. 272-284.

Φαρσεδάκης. Ι. (2005), *Στοιχεία Εγκληματολογίας,* Αθήνα, Νομική Βιβλιοθήκη.

ΚΑΜΠΑΝΙΕΣ ΠΑΡΑΠΛΗΡΟΦΟΡΗΣΗΣ ΣΕ ΚΡΙΣΙΜΕΣ ΠΡΟΕΚΛΟΓΙΚΕΣ ΠΕΡΙΟΔΟΥΣ

Θωμαή Βούλγαρη

Υποψ. διδάκτωρ, Δημοσιογραφίας και ΜΜΕ, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

Περίληψη

Οι καμπάνιες πολιτικής παραπληροφόρησης σε προεκλογικές περιόδους υποσκάπτουν την ακεραιότητα των πολιτικών διαδικασιών και κατ' επέκταση τις δημοκρατικές διαδικασίες. Οι ειδήσεις με παραπλανητικό ή ψευδές περιεχόμενο είναι ευρέως διαδεδομένες κατά την διάρκεια των εκλογικών διαδικασιών και άλλων κρίσιμων περιόδων χειραγωγώντας την κοινή γνώμη (Marchal, Kollanyi, Neudert and Howard, 2019).

Ο πολίτης-ψηφοφόρος που ενημερώνεται και διαμορφώνει άποψη από το διαδίκτυο, δίνει την συγκατάθεσή του ελεύθερα στην εποπτεία των στοιχείων του απλά και μόνο με την χρήση ορισμένων εφαρμογών. Η ενημέρωση του ενδέχεται να βασίζεται σε κάποιου είδους επεξεργασία. Τα δε πολιτικά κόμματα στα πλαίσια της δημοφιλίας των Μέσων Κοινωνικής Δικτύωσης προωθούν εξατομικευμένο διαδικτυακό περιεχόμενο με την χρήση αλγορίθμων και απευθυνόμενοι σε ένα πιο στοχευμένο κοινό.

Η πολιτική διαφήμιση στο διαδικτυακό περιβάλλον υλοποιείται αρκετά συχνά με κατηγοριοποίηση των ψηφοφόρων με βάση την ηλικία, τα ενδιαφέροντά τους, τις πολιτικές τους πεποιθήσεις και την κοινωνικοοικονομική τους κατάσταση και με την εμφάνιση στοχευμένων μηνυμάτων πολλαπλασιάζουν τον επηρεασμό τους στις προεκλογικές εκστρατείες. Οι μηχανισμοί χειραγώγησης της ψήφου έχουν διαδραματίσει σημαντικό ρόλο στην ευρεία διάδοση προεκλογικών μηνυμάτων ενώ τα σύγχρονα εργαλεία παραπληροφόρησης στον κυβερνοχώρο, όπως τα troll factories και τα bots, λαμβάνουν εκρηκτικές διαστάσεις.

Λέξεις κλειδιά: παραπληροφόρηση, στόχευση, Μέσα Κοινωνικής Δικτύωσης, προεκλογικές εκστρατείες, μηχανισμοί χειραγώγησης

DISINFORMATION DURING PRE-ELECTION CAMPAIGNS

Thomai Voulgari

PhD Candidate, School of Journalism and Mass Communications, Aristotle University of Thessaloniki

Abstract

Political misinformation campaigns during the pre-election period undermine the integrity in the political processes and, consequently, democratic processes. Misleading or false content on social media is widespread over voting processes manipulating public opinion (Marchal, Kollanyi, Neudert and Howard 2019).

Citizens form opinion based on the information which is available through social networks, while provide consent freely for the processing of his personal data by using internet applications. Internet information may be based on some kind of editing. Internet information may be based on some kind of editing.

Political parties communicate more effectively with their audiences through social media and promote personalized online content-based algorithms. Online political advertising is quite

often implemented by factors defined by the ideological center, age, interests and socioeconomic status, and creating targeted messages, they effect on voting decisions.

Strategic manipulation of voting rules have played an crucial role in the dissemination of any partisan electoral messages, while online tools, such as troll factories and bots, are rapidly becoming more active and advanced.

Keywords: misinformation, targeting, social media, election campaigns, vote manipulation

Εισαγωγή

Οι πλατφόρμες Κοινωνικών Μέσων όπως το Twitter, το Facebook και το Instagram επέφεραν επαναστατικές αλλαγές στο χώρο της επικοινωνίας μέσω των δυνατοτήτων που προσφέρουν για δημιουργία και ανταλλαγή περιεχομένου που δημιουργείται πλέον από τους ίδιους τους χρήστες (Kaplan and Haenlein 2010). Ο διαδραστικός χαρακτήρας των Μέσων Κοινωνικής Δικτύωσης τα καθιστά ιδιαίτερα ισχυρά εργαλεία και ένα μεγάλο μέρος του περιεχομένου τους αφορά πολιτικά ζητήματα. Όπως σημειώνει ο Πλειός (2021): «Τα ΜΚΔ είναι Μέσα που δίνουν τη δυνατότητα σε πολλές φωνές να ακουστούν, ενώ παράλληλα συμβάλλουν στον εκδημοκρατισμό της επικοινωνίας». Παράλληλα, επέφεραν ραγδαίες αλλαγές στην πολιτική επικοινωνία παρέχοντας δυνατότητες κινητοποίησης και μεγαλύτερης στόχευσης συγκεκριμένων ομάδων ψηφοφόρων, προσωποποίησης και άμεσης διάδρασης (Ridout 2013). Οι πλατφόρμες τους δίνουν, πράγματι, την δυνατότητα άμεσης αλληλεπίδρασης καθώς ένα μέρος του πολιτικού λόγου μεταδίδεται σε πραγματικό χρόνο μέσω των Κοινωνικών Δικτύων.

Τα κοινωνικά δίκτυα στο σύνολό τους συνιστούν μία εύκολα προσβάσιμη διαδικτυακή κοινότητα, στην οποία όλοι ανεξαιρέτως δύνανται να ενημερωθούν για τους πολιτικούς στόχους και τα διακυβεύματα που έχει θέσει προεκλογικά ο εκάστοτε υποψήφιος ή το κόμμα του. Η δυνατότητα αλληλεπίδρασης στο ψηφιακό περιβάλλον έχει αλλάξει τον τρόπο με τον οποίο δεχόμαστε και αξιολογούμε τις πληροφορίες. Εάν μια είδηση δεν δημοσιευτεί σε κάποιο Μέσο για πολλούς χρήστες θεωρείται ανύπαρκτη έως και ασήμαντη. Παράλληλα, η άμεση σύνδεση με τους δυνητικούς ψηφοφόρους είναι πολύτιμη για τους πολιτικούς δρώντες που θέλουν να ασκήσουν επιρροή. Τα περιβάλλοντα των Μέσων Μαζικής Ενημέρωσης και των αντίστοιχων Κοινωνικών Μέσων υψηλής απήχησης στο κοινό φέρεται να συμβάλλουν στον κατακερματισμό της κοινής γνώμης (Althaus and Tewksbury 2002, Prior 2007, McQuail 2010: 140).

Μέσα σε αυτό το συνεχές μεταβαλλόμενο κοινωνικό και τεχνολογικό περιβάλλον παρατηρείται εκρηκτική αύξηση φαινομένων προπαγάνδας και παραπληροφόρησης που διαδίδονται με σκοπό να επηρεάσουν τις ιδεολογικές στάσεις και προσεγγίσεις των πολιτών (Βούλγαρη, Καρεκλά και Σκαμνάκης 2020: 203).

Θεωρητική προσέγγιση

Η διεθνής βιβλιογραφία που ασχολείται με το υπό διερεύνηση αντικείμενο έχει επικεντρώσει το ερευνητικό ενδιαφέρον στη μελέτη που αφορά τους μηχανισμούς της προπαγάνδας στο ψηφιακό μεταβαλλόμενο περιβάλλον και την εμβέλεια και επίδραση της στο κοινό. Όπως εύστοχα σημείωσε ο ερευνητής Edward L. Bernays: «*Θεωρείται πλέον αρκετά πιθανό να μπορέσει κάποιος να διαμορφώσει το μυαλό και*

κατ' επέκταση την συνείδηση των πολλών έτσι ώστε να στρέψουν την νεοαποκτηθείσα δύναμη τους στην επιθυμητή από τους λίγους κατεύθυνση».(The conservation, 2015). Η διάκριση «πολλοί – λίγοι» είναι η βάση μέσω της οποίας δημιουργήθηκε και πάνω στην οποία διαμορφώθηκαν οι μηχανισμοί της προπαγάνδας προκειμένου οι λίγοι να ελέγξουν τους πολλούς ενδεχομένως με τρόπο που δεν γίνεται αντιληπτός.

Η ψηφιακή προπαγάνδα χρησιμοποιείται για να «εξουδετερώσει» οποιαδήποτε επιφύλαξη υπάρχει εναντίον κάποιου προσώπου ή κάποιας άποψης. Κι ενώ στην σημερινή εποχή η έννοια της εξακολουθεί να ισχύει, αυτό που διαφοροποιείται είναι ότι η χειραγώγηση πραγματοποιείται σε σημαντικό βαθμό με την χρήση και αξιοποίηση των εργαλείων κοινωνικής δικτύωσης τα οποία στο πλαίσιο της δημοφιλίας τους έχουν επιδραστικό χαρακτήρα. Η διεθνής ερευνητική κοινότητα που καταπιάνεται με την επίδραση του φαινομένου ως προς το κοινό υπογραμμίζει μεταξύ των άλλων ότι προπαγανδιστικές ενέργειες σε ένα εύφορο έδαφος και πιο αποτελεσματικό από ποτέ, αντιπροσωπεύουν έναν παγκόσμιο κίνδυνο, που σε πολλές περιπτώσεις τείνει να επηρεάσει την κοινή γνώμη σε βαθμό ικανό να μεταβάλλει τα εκλογικά αποτελέσματα (Van der Linden 2017, Shao 2018, Guess 2019).

Η παραπληροφόρηση ως ένα παραδοσιακό εργαλείο της προπαγάνδας αποτελεί ένα αποτελεσματικό μέσο για την επίτευξη διαφόρων στόχων. Στο διαδικτυακό περιβάλλον μπορεί να είναι «καλυμμένη» με σάτιρα, κατασκευασμένες ειδήσεις, bots (αυτοματοποιημένοι λογαριασμοί προγραμματισμένοι με αλγόριθμο λειτουργίας προκειμένου να πετύχουν τον σκοπό τους) και θεωρίες συνωμοσίας ή πολλές φορές οργανωμένη από πολιτικά κόμματα για προεκλογικές εκστρατείες. Είναι η σκόπιμη διάδοση ειδήσεων με παραπλανητικό περιεχόμενο προκειμένου να επηρεάσει τη στάση του κοινού για ένα ζήτημα ή την εικόνα που σχηματίζει για έναν υποψήφιο (Persily 2017).

Η αλγοριθμική εξάπλωση των ειδήσεων και η καταστρατήγηση των φίλτρων των παραδοσιακών Μέσων Μαζικής Επικοινωνίας συνετέλεσαν ώστε η παραπληροφόρηση να διαδίδεται στους τελικούς αποδέκτες σε ανύποπτο χρόνο και με έναν πιο άμεσο τρόπο (Bjola 2018: 189-191). Αυτό που είναι πιο δύσκολο να εκτιμηθεί είναι ο βαθμός της επιρροής που ασκούν τα εργαλεία παραπληροφόρησης στην συμπεριφορά των ατόμων που εκτίθενται σε αυτά. Έρευνες για τις προεδρικές εκλογές στις Ηνωμένες Πολιτείες του 2016 καταδεικνύουν τον βαθμό στον οποίο οι ψηφοφόροι εκτέθηκαν σε πολιτική παραπληροφόρηση, αλλά δεν υπάρχουν επαρκή στοιχεία για το εάν αυτό το επίπεδο προπαγάνδας άλλαξε πραγματικά τη συμπεριφορά των ψηφοφόρων (Howard, Bolsover, Kollanyi, Bradshaw and Neudert 2017).

Σύμφωνα με μελέτη στα πλαίσια του προγράμματος «Computational Propaganda Research Project» του Πανεπιστημίου της Οξφόρδης για το 2020, τα Μέσα Κοινωνικής Δικτύωσης λειτουργούν ως σημαντικό στοιχείο της ψηφιακής εκστρατείας, ενώ πολιτικοί παράγοντες έχουν χρησιμοποιήσει την αυξανόμενη δημοτικότητά τους όχι μόνο για την διάδοση της παραπληροφόρησης αλλά και την υπονόμευση ως προς τα αντιπολιτευόμενα κόμματα.

Σύμφωνα με τον Σκαμνάκη (2020): *«Αν εξαιρέσουμε τις νέες δυνατότητες που πράγματι δίνουν τα νέα Μέσα, αλλά και την δυνατότητα να λειτουργήσουν, σε*

ορισμένες περιπτώσεις, επικουρικά στις προσπάθειες λαϊκής κινητοποίησης, η δύναμη και η εξουσία των μεγιστάνων θα παραμείνουν κυρίαρχες και στο νέο περιβάλλον». Ενώ, λοιπόν, τα Νέα Μέσα Επικοινωνίας και τα κοινωνικά δίκτυα δίνουν νέες δυνατότητες ανάδρασης και διάδοσης πληροφοριών σε ανύποπτο χρόνο: *«Η εξουσία θα παραμείνει στα χέρια αυτών που ελέγχουν τα νέα επικοινωνιακά συστήματα και τα δικαιώματα χρήσης της τεχνολογίας αιχμής»* (Γκόλντινγκ και Μέρντοκ 2001:39).

Η δράση των bots στο twitter

Μια από τις τεχνικές που χρησιμοποιείται στο Twitter είναι η δημιουργία ψεύτικων λογαριασμών (fake accounts) και η χρήση αυτοματοποιημένων λογαριασμών (bots). Τα bots είναι εξελιγμένα λογισμικά σχεδιάζονται όλο και περισσότερο με τέτοιο τρόπο ώστε να μιμούνται την ανθρώπινη συμπεριφορά - ιδιαίτερα στους ιστότοπους κοινωνικής δικτύωσης (Bradshaw and Howard 2018, Broniatowski et al. 2018, Woolley 2016).

Η διεθνής βιβλιογραφία που ασχολείται με την επίδραση και συμπεριφορά των bots στα δίκτυα πολιτικών συζητήσεων έχει επικεντρώσει το ερευνητικό της ενδιαφέρον στη μελέτη του πολλαπλασιασμού της προπαγάνδας και κατ' επέκταση στην επιρροή της κοινής γνώμης. Πιο συγκεκριμένα, στην πολιτική διαφήμιση ενεργοποιούνται «troll factories» και αυτοματοποιημένοι λογαριασμοί με ανθρώπινη συμπεριφορά για μαζική αναπαραγωγή μηνυμάτων μέσα από τις πλατφόρμες κοινωνικής δικτύωσης. Πρόκειται για εργαλεία που θεωρείται ότι συμμετέχουν στον επηρεασμό και την διαμόρφωση της κοινής γνώμης. Η αυξανόμενη κυριαρχία των bots σημαίνει ότι οι πραγματικές φωνές σιωπούν αρκετά συχνά στο δημόσια διάλογο (Schneiderman 2018).

Η δραστηριότητα των προπαγανδιστικών λογαριασμών έχει ξεκινήσει από το 2013 και η χρήση τους εξαπλώνεται για αποστολή ανεπιθύμητων μηνυμάτων, «χακάρισμα» και κλοπή περιεχομένου σε δημόσιες συζητήσεις. Μελέτες έχουν καταδείξει τη δυσκολία ανίχνευσης τους, καθώς στο Twitter χαρακτηρίζονται συνήθως από επαναλαμβανόμενα tweets και το περιεχόμενό τους διαδίδεται σε συχνότερο ρυθμό από τους πραγματικούς λογαριασμούς (Echeverria and Zhou, 2017).

Ο όρος bots αναφέρεται σε οποιοδήποτε είδος αυτοματοποιημένης εφαρμογής που λειτουργεί αυτόνομα στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης σε μια προσπάθεια προώθησης μηνυμάτων, προϊόντων και προπαγάνδας, μεταξύ των οποίων και πολιτικής διαφήμισης, προβολής πολιτικών αλλά και εκστρατειών χειραγώγησης της κοινής γνώμης και επηρεασμού των ψηφοφόρων στις εκλογικές διαδικασίες. Συνήθως λειτουργούν αναδημοσιεύοντας περιεχόμενο και εξαπλώνονται σε στοχευμένο κοινό. Η διαδικασία προγραμματισμού των bots χρησιμοποιεί την τεχνητή νοημοσύνη με την χρήση των αλγόριθμων. Τα bots αποτελούν αυτοματοποιημένη διαδικασία δημοσίευσης στα social media με μεγάλη δύναμη επηρεασμού.

Πολιτικοί παράγοντες παγκοσμίως χρησιμοποιούν τα αυτοματοποιημένα προγράμματα λογισμικού σε προσπάθειες χειραγώγησης των σχέσεων και της διαδικτυακής γνώμης (Alexander 2015, Abokhodair et al. 2015, Boshmaf et al. 2011, Ratkiewicz et al. 2011a 2011b, Metaxas and Mustafuraaj 2012).

Ο επηρεασμός της κοινής γνώμης για τις απόψεις ενός πολιτικού είναι προϋπόθεση της πολιτικής προπαγάνδας καθώς λειτουργεί ως παράμετρος που διευκολύνει τον πολιτικό να ορίζει την συζήτηση και να την κατευθύνει από το ειδικό στο γενικό και αντιστρόφως. Τα πολιτικά υποκείμενα και τα πολιτικά τους επιτελεία χρησιμοποιούν μεθοδικά τεχνολογικές πλατφόρμες ανάλυσης περιεχομένου για να εντοπίζουν τάσεις και πεδία αξιοποιώντας τις ευκαιρίες παρουσίασής τους.

Επιπρόσθετα, η διεθνής βιβλιογραφία καταπιάνεται τα τελευταία χρόνια και με το ζήτημα της εικονικής αύξησης της δημοτικότητας κάποιου πολιτικού προσώπου στα πλαίσια προεκλογικής εκστρατείας. Ιδιαίτερη έμφαση έδωσαν σε πρόσφατη μελέτη οι (Broniatowski et al. 2018, Persily 2017) αναφέροντας ότι με την χρήση των trending topics στο twitter -που υλοποιείται με την προώθηση hashtags ή την τεχνητή αύξηση των ακολούθων- δίνεται η εντύπωση της ευρείας διάδοσης και υποστήριξης (ή και αντίθετα) για ένα πρόσωπο ή για ένα ζήτημα. Σκοπός μέσω αυτών είναι η προώθηση και η αναπαραγωγή δημοσιεύσεων υπέρ κάποιου δημόσιου προσώπου ή η εικονική αύξηση της δημοτικότητας κάποιου πολιτικού. Σύμφωνα με αυτό το φαινόμενο δημιουργείται μια ψευδαίσθηση δημοτικότητας, έτσι ώστε ένας υποψήφιος να φαίνεται περισσότερο δημοφιλής στο κοινό.

Το ζήτημα των bots απασχολεί πλέον τους ερευνητές παγκοσμίως καθώς δεν είναι λίγοι εκείνοι που συζητούν και εξετάζουν ποιο κομμάτι του διαδικτύου είναι πραγματικό, ποιο μέρος της πληροφόρηση προέρχεται από φυσικά πρόσωπα ή είναι κατασκευασμένο από αλγορίθμους μηχανικής μάθησης. Κι ενώ οι ερευνητές κατασκευάζουν μοντέλα για να εντοπίσουν λογαριασμούς με bot στο περιβάλλον των Κοινωνικών Μέσων, εισβολείς του δικτύου, από την άλλη, εξελίσσουν με μηχανική μάθηση τις λειτουργίες των λογισμικών τους για να αποφύγουν την ανίχνευση (Orabi et al. 2020).

Ενέργειες εντοπισμού των bots

Η πλατφόρμα Twitter έχει δημιουργήσει αντιστάσεις στο συγκεκριμένο αντικείμενο και αυτό αποδείχθηκε στις αμερικανικές εκλογές του 2020. Καταγράφηκε αισθητή μείωση bots και fake news σε σχέση με άλλες εκλογικές διαδικασίες. Αντιμετωπίστηκαν σε αισθητό βαθμό συγκριτικά με τις εκλογές του 2016 εχθρικά σχόλια, ρητορική μίσους, προπαγανδιστικές πρακτικές και φαινόμενα παραπληροφόρησης και εξτρεμισμού. Το twitter μάλιστα προσπάθησε να διαχωρίσει τα fake news, δηλαδή εάν μία πληροφορία ήταν ψευδής σου έβγαζε ένα μήνυμα διευκρινίζοντας ότι αυτή δεν είναι σωστή είδηση κάνοντας επισήμανση ως προς το συγκεκριμένο tweet και τονίζοντας την έλλειψη εγκυρότητας του περιεχομένου.

Είναι υποχρεωμένα τα Μέσα Κοινωνικής Δικτύωσης να το κάνουν βάσει της νομοθεσίας και οφείλουν να το κάνουν. Αναλογεί, άλλωστε, ουσιώδης ρόλος στην προσπάθεια αντιμετώπισης τέτοιου είδους ενεργειών. Εκπαιδεύεται και το ίδιο το Μέσο στη λογική ότι υπάρχουν ψευδείς λογαριασμοί και «στρατός» αυτοματοποιημένων λογαριασμών και προσπαθεί να τα περιορίσει με ορισμένες ενέργειες. Υπάρχουν μηχανισμοί και εργαλεία που μπορείς να το εντοπίσεις αυτόματα. Για παράδειγμα, όταν ένα bot δημιουργείται παράλληλα με πολλά άλλα την ίδια χρονική στιγμή σημαίνει ότι είναι ένας αυτόματος μηχανισμός. Σε άλλες περιπτώσεις, κοινοποιείται μία δημοσίευση στο Twitter και η απάντηση δίνεται σε ανύποπτο χρόνο. Αυτό συνήθως μπορεί να το υλοποιήσει σε τέτοιο βαθμό μόνο ένα bot.

Μηχανισμοί χειραγώγησης σε ένα διαρκώς μεταβαλλόμενο ψηφιακό περιβάλλον

Το ραγδαία εναλλασσόμενο τεχνολογικό τοπίο καθιστά σαφές ότι η ψηφιακή προπαγάνδα ήρθε για να μείνει. Οι κυβερνήσεις μπορεί να μην μπορέσουν να αφανίσουν την ψηφιακή προπαγάνδα τελείως αλλά θα πρέπει να είναι σε θέση να αντιμετωπίσουν τις συνέπειες της με το να μελετήσουν το ακριβή τρόπο λειτουργίας της και να θέσουν σε εφαρμογή μια σειρά στρατηγικών ρυθμίσεων. Όπως διαπιστώνει ο Philip Howard (Oxford Internet Institute 2017) δεν πρέπει να αφήσουμε στην άκρη την προειδοποίηση πολλών ακαδημαϊκών ότι η χρήση αλγορίθμων για τη διάδοση της πολιτικής προπαγάνδας είναι *«ένα από τα ισχυρότερα εργαλεία κατά της δημοκρατίας».*

Τα δεδομένα προσωπικού χαρακτήρα που παρέχει το κοινό στο διαδίκτυο χρησιμοποιούνται για να εξατομικεύσουν τα πολιτικά μηνύματα. Προωθούνται, λοιπόν, συχνά πολιτικές διαφημίσεις με βάση κάποια κατηγοριοποίηση τους αναφορικά με το εισόδημα, τις προτιμήσεις, τις πολιτικές τους πεποιθήσεις των υποψήφιων ψηφοφόρων ή και με βάση τις διαδικτυακές συνήθειες ενός χρήστη σύμφωνα για παράδειγμα ποιους ειδησεογραφικούς ιστότοπους επισκέπτεται για την ενημέρωσή του, η Google αντίστοιχα σχηματίζει και άποψη για τις πολιτικές του απόψεις.

Πολιτικές καμπάνιες στοχεύουν σε υποψήφιους ψηφοφόρους βάσει του ιστορικού των αναζητήσεων τους στη Google, μέσω Youtube ή μέσω social media. Μηνύματα πολιτικού περιεχομένου αναπαράγονται με retweet στο twitter ή μέσω στοχευμένης διαφήμισης στο facebook. Διαφημίσεις προσαρμόζονται και εξατομικεύονται σε πιθανούς ψηφοφόρους με συγκεκριμένο μήνυμα και με βάσει τις προτιμήσεις του χρήστη που καταγράφονται με την βοήθεια αλγορίθμων. Στόχος της πολιτικής διαφήμισης είναι να μεταδώσει το μήνυμα που πρεσβεύει κάθε πολιτική παράταξη.

Οι μηχανισμοί χειραγώγησης έχουν διαδραματίσει σημαντικό ρόλο στην εξάπλωση των προεκλογικών εκστρατειών. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελούν οι εκλογικές διαδικασίες του 2019 όπου ανέδειξαν τον ρόλο των Μέσων Κοινωνικής Δικτύωσης ως ισχυρά εργαλεία προεκλογικών εκστρατειών από τους πολιτικούς δρώντες. Παρατηρήθηκε ότι η προεκλογική ενημέρωση των ψηφοφόρων προήλθε σε σημαντικό βαθμό από το διαδικτυακό περιβάλλον, ενημέρωση η οποία ενδέχεται να βασίζεται σε κάποιου είδους επεξεργασία.

Η πολιτική διαφήμιση στο διαδικτυακό περιβάλλον υλοποιείται και επιτυγχάνεται με την χρήση δεδομένων που έχουν συλλεχθεί από πολίτες έπειτα από κατηγοριοποίηση των ψηφοφόρων με βάση τις πολιτικές τους πεποιθήσεις, τις προτιμήσεις, ακόμη και την κοινωνική-οικονομική τους κατάσταση και με την χρήση συγκεκριμένων μηνυμάτων πολλαπλασιάζουν τον επηρεασμό τους. Προωθούνται ,λοιπόν, συχνά πολιτικές διαφημίσεις με βάση κάποια κατηγοριοποίηση ή και με κριτήριο τις διαδικτυακές συνήθειες ενός χρήστη και τους ειδησεογραφικούς ιστότοπους που επιλέγει για την ενημέρωσή του από όπου η μηχανή αντίστοιχα σχηματίζει και άποψη για τις πολιτικές του απόψεις.

Κατά την προεκλογική περίοδο παρατηρείται, επίσης, η στρατηγική κατεύθυνσης και μετατόπισης του ενδιαφέροντος των ψηφοφόρων, από την πλευρά της κυβέρνησης, με παροχή και πρόσβαση σε εναλλακτικά και δευτερεύοντος

σημασίας ζητήματα. Σύμφωνα με την Φανή Κουντούρη (2011), πρόκειται για μια συνήθη στρατηγική που μπορούμε να αποκαλέσουμε αντισταθμιστική. Προσανατολισμός του ενδιαφέροντος του κοινού σε ευνοϊκά ζητήματα και αποτρεπτικά ως προς την παραγωγή και διάθεση πληροφοριών για μη ευνοϊκά θέματα. Αποτελεί μία εξίσου αποτελεσματική στρατηγική μηχανισμού που κατευθύνει το ενδιαφέρον των ψηφοφόρων ελαχιστοποιώντας και αποσπώντας την προσοχή τους από σημαντικά ζητήματα (Κουντούρη 2011).

Συμπεράσματα

Στην εποχή των νέων τεχνολογιών η ενημέρωση προσφέρεται σε υπεραφθονία. Το κοινό έχει πραγματική ανάγκη από έγκυρη πληροφόρηση. Οφείλουμε να προσδοκούμε σε μια διαφορετική προσέγγιση της ενημέρωσης που θα είναι πιο ακριβής και βαθυστόχαστη (El Pais 31 Οκτωβρίου 2010). Το μέλλον της δημοσιογραφίας να είναι «μια δημοσιογραφία προσανατολισμού και εμβάθυνσης» (Ραμονέ, 2011:176), όπως τονίζει και ο αρχισυντάκτης της γερμανικής εφημερίδας Die Zeit, Giovanni Di Lorenzo. Οι δημοσιογράφοι πολλές φορές δεν έχουν τον χρόνο να διασταυρώσουν τις πηγές των ειδήσεων στο διαδίκτυο, αφού οι ίδιοι καλούνται να διαχειριστούν μεγάλο όγκο πληροφοριών.

Είναι ευθύνη όμως των Μέσων να αντιμετωπίσουν αποτελεσματικά την εξάπλωση των ψευδών και κατασκευασμένων ειδήσεων, όπως και τα φαινόμενα της παραπληροφόρησης, που λειτουργούν ως εργαλεία χειραγώγησης θέτοντας εν μέρει σε κίνδυνο την ίδια τη δημοκρατία αφού συντελούν στον επηρεασμό ή την μεταβολή των απόψεων μας για κάποιο πολιτικό πρόσωπο ή κόμμα.

Τα bots αποτελούν τεχνολογική πρόκληση. Με τις αναδυόμενες τεχνολογίες που χρησιμοποιούνται όλο και περισσότερο αυξάνεται και ο βαθμός στον οποίο τα bots δραστηριοποιούνται σε δίκτυα πολιτικών συζητήσεων. Οπότε γίνεται αντιληπτό ότι ρόλος τους φαίνεται να είναι εξαιρετικά κρίσιμος, ενώ παράλληλα αυξάνεται και ο κίνδυνος επηρεασμού των δημοκρατικών διαδικασιών σε παγκόσμιο επίπεδο.

Οι μεγάλοι οργανισμοί ψάχνουν πλέον μηχανισμούς ανίχνευσης ως προς το εάν ένας λογαριασμός είναι φτιαγμένος από bot ή όχι. Πλέον όμως δημιουργούνται όλο και πιο σύνθετοι αλγόριθμοι με σκοπό να μην εντοπίζουμε την διαφορά μεταξύ robot και ανθρώπου, ενώ από την άλλη οι ερευνητές δημιουργούν εργαλεία ανίχνευσής τους.

Από την άλλη, οι χρήστες του διαδικτύου οφείλουν να είναι ιδιαίτερα προσεκτικοί ως προς το διαμοιρασμένο περιεχόμενο των Κοινωνικών Μέσων και να αντιμετωπίζουν την είδηση με κριτική διάθεση εξακριβώνοντας την εγκυρότητα του περιεχομένου της.

Τα τεχνολογικά εργαλεία που υπάρχουν διαθέσιμα κάνουν την χρήση και τη διασπορά τέτοιων φαινομένων πιο εύκολη, ευρεία και αποκεντρωμένη. Εάν λάβουμε υπόψιν και τις κοινωνικοπολιτισμικές αλλαγές, το φαινόμενο χειραγώγησης των Μέσων έχει λάβει τεράστιες διαστάσεις. Οι σημερινές κοινωνίες είναι αυτό που ονομάζουμε «κοινωνίες της πληροφορίας» και οι πολίτες κατακλύζονται από διαφόρων ειδών ερεθίσματα. Το Διαδίκτυο δίνει διαρκή πρόσβαση σε πληροφορίες και προσφέρει σημαντικό βαθμό διάδρασης.

Η ριζική αλλαγή σε σχέση με το παρελθόν είναι ότι τώρα με την χρήση των κοινωνικών Μέσων η παραπληροφόρηση είναι προσβάσιμη στον καθένα.

Οποιοσδήποτε μπορεί να δημοσιεύει οτιδήποτε κρίνει σωστό χωρίς να ελέγχει από πριν την εγκυρότητα της πληροφορίας συμβάλλοντας στην διάδοση της παραπληροφόρησης πολλές φορές ακούσια. Αυτή η αναμενόμενη ανθρώπινη συμπεριφορά από τη μια πλευρά και το ζήτημα των αυτοματοποιημένων bots, από την άλλη, συνθέτουν το φαινόμενο της διασποράς των ψεύτικων ειδήσεων όπως εκδηλώνεται στις μέρες μας. Η διασπορά των ψευδών ειδήσεων ήταν μια σχετικά παγιωμένη τακτική ανά τους αιώνες όταν κάποιος ήθελε να υπονομεύσει τον αντίπαλο του καθώς είχε συμφέρον και όφελος για την επίτευξη κάποιου σκοπού.

Η μέθοδος επηρεασμού διαχρονικά είναι η ίδια, ωστόσο, αλλάζουν τα Μέσα. Πλέον έχει στραφεί ο διάλογος στα Μέσα Κοινωνικής Δικτύωσης καθώς η συζήτηση σε πραγματικό χρόνο δίνει άλλα δεδομένα. Υπάρχει η δυνατότητα να παρακολουθείς σε πραγματικό χρόνο κάθε στρατηγική και να ανασχεδιάζεις με βάσει τα στοιχεία που λαμβάνεις από τις δημοσιεύσεις posts καθώς και την ανταπόκριση στο κοινό. Οι νέες τεχνολογίες αυξάνουν την διάχυση της πληροφορίας και η στρατηγική εξελίσσεται όπως και τα Μέσα υλοποίησης.

Αυτό, ωστόσο, που διαφοροποιεί την εποχή που διανύουμε είναι η αυτοματοποίηση της όλης διαδικασίας μέσω των τεχνολογικών επιτευγμάτων και των μηχανισμών υποβοήθησης όπου σε συνδυασμό με την αύξηση της χρήσης των διαφόρων Μέσων Κοινωνικής Δικτύωσης, οι απανταχού χρήστες είναι ταυτόχρονα οι θύτες και τα θύματα στο συγκεκριμένο ζήτημα. Είναι οι θύτες καθώς οι ίδιοι συμβάλλουν στην διάδοση της παραπληροφόρησης χωρίς πολλές φορές καν να το συνειδητοποιούν και οι ίδιοι και από την άλλη τα θύματα καθώς ο στόχος της παραπληροφόρησης μέσω της διάδοσης των ψευδών ειδήσεων είναι η πειθώ και ο επηρεασμός της γνώμης τους υπέρ ενός συγκεκριμένου στόχου.

Για τον περιορισμό και την αντιμετώπιση τέτοιων φαινομένων η λύση δεν μπορεί παρά να είναι διττή. Αυτό που οφείλει να κάνει ο καθένας ξεχωριστά είναι να ελέγχει τις πληροφορίες που εντοπίζει στα περιβάλλοντα των Μέσων Μαζικής Ενημέρωσης, τους διαδικτυακούς ιστότοπους ενημέρωσης και των αντίστοιχων Κοινωνικών Μέσων. Από την πλευρά της η πολιτεία, οφείλει να μεριμνήσει έτσι ώστε τέτοιου είδους πρακτικές να μην παραβιάζουν τα ανθρώπινα δικαιώματα, όπως είναι η προστασία της ανθρώπινης προσωπικότητας και της ιδιωτικότητας, καθώς κάτι τέτοιο υποδαυλίζει και ανατρέπει την ίδια τη δημοκρατία.

Αναφορές

Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία

Βούλγαρη, Θ., Καρεκλά, Σ. & Σκαμνάκης, Α. (2020), Ενημέρωση και Δημοκρατία, στο Ε. Αντωνιάδης (επιμ.), *Β' Επιστημονικό Συμπόσιο Πισσουρίου (Κύπρος) 19 - 20 Οκτωβρίου 2019*, Λευκωσία, Εκδόσεις Κώστα Επιφανίου, σσ. 203-218.

Γκόλντινγκ, Π., Μέρντοκ Γ. (2001), Κουλτούρα, επικοινωνίες και πολιτική οικονομία, στο Curran J., Gurevitch, M. (επιμ.), *ΜΜΕ και Κοινωνία*, Αθήνα, Εκδόσεις Πατάκη, σσ. 25-52.

Κουντούρη, Μ. Φ. (2011), *Πολιτική δημοσιότητα και εξουσία-Κόμματα και ΜΜΕ στην Ελλάδα τη δεκαετία του 2000,* Αθήνα, Εκδόσεις ΤΥΠΩΘΗΤΩ-ΓΙΩΡΓΟΣ ΔΑΡΔΑΝΟΣ.

Παπάνης, Ε. (2011), *Μεθοδολογία έρευνας και διαδίκτυο*, Αθήνα, Εκδόσεις Ι.Σιδέρης.

Ραμονέ, Ι. (2011), *Η έκρηξη της δημοσιογραφίας. Από τα Μέσα της Μαζικής Ενημέρωσης στη μαζικότητα των Μέσων Ενημέρωσης* (Μετάφραση: Θοδωρής Τσαπακίδης), Αθήνα, Εκδόσεις του Εικοστού Πρώτου.

Σκαμνάκης, Α. (2020), Ενημέρωση και Δημοκρατία, στο Αντωνιάδης, Ε. (επιμ.), *Β' Επιστημονικό Συμπόσιο Πισσουρίου (Κύπρος) 19 - 20 Οκτωβρίου 2019*, Λευκωσία, Εκδόσεις Κώστα Επιφανίου, σσ. 42-43.

Σκούρης, Β. (2021), Γιώργος Πλειός: Το διαδίκτυο, τα παλιά μέσα ενημέρωσης, τα fake news, η έλλειψη πλουραλισμού (23-03-2021). Ανακτήθηκε από: https://www.ieidiseis.gr/politiki/item/85562-giorgos-pleios-to-diadiktyo-ta-palia-mesa-enimerosis-ta-fake-news-i-elleipsi-plouralismoy-kai-i-paremvasi-mitsotaki Ημερομηνία τελευταίας πρόσβασης: 25-03-2021.

Ξενόγλωσση βιβλιογραφία

Althaus, S. L. and Tewksbury, D. (2002), Agenda setting and the “new” news, *Communication Research*, Vol. 29, No 2, pp.180–207, doi: 10.1177/0093650202029002004

Bjola. C. (2018), Propaganda in the digital age, *Global Affairs* , Vol. 3, No 3, pp. 189-191. doi: 10.1080/23340460.2017.1427694

Broniatowski, D. A., Jamison, A. M., Qi, S. et al. (2018). Weaponized health communication: Twitter bots and Russian trolls amplify the vaccine debate, *American Journal of Public Health*, Vol. 108, No 10, pp. 1378–1384. doi: 10.2105/AJPH.2018.304567

Confessore, N. (2018). New York Attorney General to Investigate Firm That Sells Fake Followers (27-01-2018). Ανακτήθηκε από: https://www.nytimes.com/2018/01/27/technology/schneiderman-social-media-bots.html Ημερομηνία τελευταίας πρόσβασης: 12-12-2020.

Echeverria, J. and Zhou, C. (2017), *Discovery, Retrieval, and Analysis of 'Star Wars' botnet in Twitter,* New York: Cornell University.

Howard, P., N. and Woolley, S. C. (2018), *Computational Propaganda: Political Parties, Politicians, and Political Manipulation on Social Media*, England, Oxford Studies in Digital Politics.

Howard, P., N., Woolley, S. C. and Calo, R. (2018), Algorithms, bots, and political communication in the US 2016 election: The challenge of automated political communication for election law and administration, *Journal of Information Technology & Politics,* Vol. 15, No 2, pp. 81-93, DOI: 10.1080/19331681.2018.1448735

Kaplan, A. M. and Haenlein, M. (2010), Users of the world, unite! The challenges and opportunities of Social Media, *Business Horizons,* Vol. 53, No 1, pp.59-68, doi:10.1016/j.bushor.2009.09.003

Medium (2018), Seven ways misinformation spread during 2016 election. Ανακτήθηκε από: https://medium.com/trust-media-and-democracy/sevenways-misinformation-spread-during-the-2016-election-a45e8c393e14 (04-10-2018). Ημερομηνία τελευταίας πρόσβασης: 25-01-2021.

Nielsen, R. K., Newman, N., Fletcher, R. and Kalogeropoulos, A. (2019), *Reuters Institute Digital News Report 2019*, Report of the Reuters Institute for the Study of Journalism, United Kingdom, University of Oxford.

Orabi, M., Mouheb, D., Al Aghbari, Z. and Kamel, I. (2020), Detection of Bots in Social Media: A Systematic Review, Information Processing & Management, Vol. 57, No 4, pp. 1-23.

Persily, N. (2017), The 2016 U.S. Election: Can Democracy Survive the Internet?, *Journal of Democracy,* Vol. 28, No 2, 63-76.

The conservation (2015), The manipulation of the American mind: Edward Bernays and the birth of public relations (06-07-2015). Ανακτήθηκε από: https://theconversation.com/the-manipulation-of-the-american-mind-edward-bernays-and-the-birth-of-public-relations-44393. Ημερομηνία τελευταίας πρόσβασης: 05-01-2021.

Van der Linden, S., Leiserowitz, A., Rosenthal, S. and Maibach, E. (2017), Inoculating the public against misinformation about climate change, *Global Challenges*, Vol. 1, No. 2, pp. 1-7. doi:2-4. 0.1002/gch2.201600008

Woolley,S.& Gorbis, M. (2017), Social media bots threaten democracy. But we are not helpless (16-10-2017). Ανακτήθηκε από: https://www.theguardian.com/commentisfree/2017/oct/16/bots-social-media-threaten-democracy-technology. Ημερομηνία τελευταίας πρόσβασης: 03-01-2021.

Woolley, S.C. and Howard, P. N. (2018). *Computational propaganda: Political parties, politicians, and political manipulation on social media*, New York, Oxford University Press.

ΕΓΚΛΗΜΑΤΑ ΤΗΣ ΝΕΟ-ΑΠΟΙΚΙΟΚΡΑΤΙΑΣ ΣΤΗΝ ΠΑΛΑΙΣΤΙΝΗ: ΓΗ ΚΑΙ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ

Στράτος Γεωργούλας

Καθηγητής, Πανεπιστήμιο Αιγαίου

Περίληψη

Η δήμευση της γης και η άρνηση χρήσης και πρόσβασης αποτελούν ένα από τα βασικά εργαλεία που χρησιμοποίησε ιστορικά το Ισραήλ για να καταλάβει την παλαιστινιακή γη και αποτελεί μία από τις βασικές αιτίες της συνεχιζόμενης εξαναγκασμένης μετανάστευσης των Παλαιστινίων σήμερα. Ενώ ορισμένες περιπτώσεις κατάσχεσης, κατεδάφισης ή παρεμποδισμένης πρόσβασης καλύπτονται από τα μέσα ενημέρωσης, αυτές οι αναφορές σπανίως επικεντρώνονται σε αυτές τις ενέργειες ως μέρος μιας ευρύτερης ισραηλινής πολιτικής αναγκαστικής μετακίνησης Παλαιστινίων. Σε όλα τα παραπάνω, η αντίσταση έρχεται φυσικά. Όμοια και η καταστολή. Η ισραηλινή πολιτική καταστολής της παλαιστινιακής αντίστασης εφαρμόζεται μέσω ενός συνδυασμού νομοθεσίας, σωματικής δύναμης και ψυχολογικής πίεσης, την καθιέρωση ενός περίπλοκου συστήματος κυριαρχίας και ελέγχου στον παλαιστινιακό λαό. Οι σοβαρές παραβιάσεις του διεθνούς δικαίου, όπως οι δολοφονίες, τα βασανιστήρια ή η υπερβολική χρήση βίας, αποσκοπούν στην τιμωρία όσων αντιτίθενται στο ισραηλινό καθεστώς και στηρίζουν ένα κλίμα φόβου για να αποτρέψουν τη μελλοντική αντίσταση.
Τα παραπάνω στηρίζονται σε υλικό που συγκέντρωσα κατά τη διάρκεια παραμονής μου εκεί, ως επισκέπτης Καθηγητής στο Πανεπιστήμιο της Βηθλεέμ.

Λέξεις κλειδιά: δήμευση, εξαναγκασμένη μετανάστευση, αντίσταση, καταστολή.

CRIMES OF NEOCOLONIALISM IN MODERN PALESTINE: LAND AND FREEDOM

Stratos Georgoulas

Professor, University of the Aegean

Abstract

Land confiscation and denial of use and access have been one of the main tools used historically by Israel to seize Palestinian land and constitutes one of the root causes of the ongoing forced population transfer of Palestinians today. While certain instances of confiscation, home demolitions or blocked access are covered by the media, these reports rarely contextualize these actions as part of a broader Israeli policy of forced displacement of Palestinians. To all above, resistance comes naturally. So, is suppression. The Israeli policy of suppression of Palestinian resistance is implemented through a combination of legislation, physical force, and psychological pressure. The main goal of this suppression goes beyond mitigating security threats or restoring public order, to establishing an intricate system of domination and control over the Palestinian people throughout Mandate Palestine. The combination of all these policies results in a widespread system of persecution against any kind of opposition to the illegal status quo; resistance is criminalized. Suppressing and criminalizing resistance does not only hinder Palestinian attempts to realize their rights, but

also facilitates the ongoing implementation of policies of colonization, apartheid, and forced displacement by Israel. Grave breaches of international law such as extrajudicial killings, torture, or excessive use of force, aim to punish anyone who opposes the Israeli regime and foster an atmosphere of fear to deter future resistance. This chapter, based on an in-site fieldwork, tries to present an analytical framework of the above, from 1948 to the present, reveals these state crimes of neocolonialism and will conclude to recommendations to the international community.

Key words: land confiscation, forced displacement, resistance, suppression

Εισαγωγή

Τον Φεβρουάριο του 2019, αποφάσισα να επισκεφθώ την Παλαιστίνη και το Πανεπιστήμιο της Βηθλεέμ, ως επισκέπτης καθηγητής μέσω του προγράμματος Erasmus. Η απόφασή μου προήλθε από την ανάγκη μου να δω με τα ίδια μου τα μάτια και να πάρω συνεντεύξεις από ανθρώπους που η καθημερινότητα τους είναι να μην μπορούν να ταξιδέψουν έξω από τη χώρα τους, να οδηγούν κατεστραμμένους δρόμους ενώ δίπλα τους υπάρχουν εθνικές οδοί που δεν μπορούν να ακολουθήσουν, να περνούν από ελέγχους Ισραηλινών στρατιωτών όταν θέλουν να μετακινηθούν από μια γειτονιά σε άλλη, να τους κλέβουν την περιουσία τους, να υψώνουν τείχη γύρω τους, να τους δέρνουν, βιάζουν και σκοτώνουν, να ζουν σε μια πραγματικά «ανοικτή φυλακή».

Εκεί συνάντησα τον Bilal, έναν συνάδελφο, ο οποίος είναι ιδιοκτήτης αυτοκινήτου με πράσινες πινακίδες και πράσινη κάρτα. Ο Bilal δεν μπορεί να πάει ούτε στην Ιερουσαλήμ ούτε στο αεροδρόμιο του Τελ Αβίβ. Αν θέλει να ταξιδέψει σε άλλη πόλη της Παλαιστίνης, ξοδεύει πολλές ώρες επειδή υπόκειται σε πολλούς ελέγχους από Ισραηλινούς στρατιώτες που ελέγχουν όλες τις περιοχές έξω από κάθε πόλη (και πολλές γειτονιές μέσα), σε κάθε πόλη). Ο Bilal είναι παντρεμένος με μια Παλαιστίνια από την Ιερουσαλήμ (που έχει ένα αυτοκίνητο με κίτρινες πινακίδες και μπλε κάρτα). Ο Bilal δεν μπορεί να πάει να δει τη γυναίκα του και τα δύο παιδιά του. Η σύζυγός και τα παιδιά του μπορούν να τον επισκεφθούν στη Βηθλεέμ, αλλά μπορούν να μείνουν εκεί μόνο μία νύχτα την εβδομάδα. Έχουν κανονίσει να συναντιούνται κάθε Πέμπτη. Αυτή είναι η συνηθισμένη ζωή τους ...

Όταν βρισκόμουν στη Βηθλεέμ, πήγα σε έναν καταυλισμό προσφύγων. «Γεννηθήκαμε εδώ, αλλά δεν θα πεθάνουμε εδώ». Αυτό είναι ό, τι οι πρόσφυγες, οι οποίοι εξακολουθούν να ζουν εδώ μου είπαν. Ο Καταυλισμός λειτουργεί 71 χρόνια τώρα. 16.000 άνθρωποι ζουν σε μια γη μικρότερη από μισό τετραγωνικό χιλιόμετρο. Περίπου 8 εκατομμύρια πρόσφυγες κατοικούν σε 95 αντίστοιχους καταυλισμούς, στην Παλαιστίνη και τις γειτονικές χώρες, ενώ η κυβέρνηση, τα πολιτικά κόμματα και η ακαδημία δεν μιλάνε γι' αυτά. Οι Ισραηλινοί στρατιώτες κάνουν τακτικά επιδρομές εκεί, δύο ή τρεις φορές την εβδομάδα, κτυπώντας, ακρωτηριάζοντάς, συλλαμβάνοντας και ακόμα σκοτώνοντας ανθρώπους (ακόμα και σε καταυλισμούς που βρίσκονται «μέσα» στην Παλαιστίνη). Κάθε «σπίτι» σε κάθε καταυλισμό στρατόπεδο έχει τους δικούς του μάρτυρες. Φωτογραφίες ή σχέδια υπάρχουν στους τοίχους των σπιτιών με τα πρόσωπά τους. Το τελευταίο που είδα, ένα 14χρονο παιδί, νεκρό. 71 χρόνια είναι πάρα πολλά, δύο γενιές που ζουν εκεί με την ελπίδα να δουν τα πραγματικά τους σπίτια κάποια στιγμή στο μέλλον. Μου ζήτησαν να περάσω ένα μήνυμα: «το να μιλάς για το δικαίωμα στην επιστροφή δεν είναι αρκετό. Θα πρέπει να ενεργήσουμε, για να συμβεί αυτό».

Όσο ήμουν στην Βηθλεέμ, ήθελα να ταξιδέψω σε άλλες πόλεις. Αρχικά, διάβασα μια πανεπιστημιακή μελέτη που έλεγε ότι 400 εκατομμύρια $ είναι το ετήσιο κόστος της παλαιστινιακής οικονομίας από τις καθυστερήσεις των μετακινούμενων στα σημεία ελέγχου και των κατεστραμμένων δρόμων σε σχέση με τους δρόμους που χρησιμοποιούνται από τους Ισραηλινούς. Στη συνέχεια ταξίδεψα στη Ραμάλα (22 χιλιόμετρα από τη Βηθλεέμ) και πέρασα μία ολόκληρη μέρα για ένα ταξίδι μετ' επιστροφής. Οι συνάδελφοί μου αποφασίζουν να ακυρώσουν το (άλλο) ταξίδι μου στη Χεβρώνα. Δεν είναι ασφαλές για τη ζωή μου, μου είπαν. Ισραηλινοί στρατιώτες επιτέθηκαν στην πόλη. Μια άλλη συνηθισμένη μέρα.

Ένας συνάδελφος στο Πανεπιστήμιο μου είπε για τις ισραηλινές πολιτικές του απαρτχάιντ: το νερό και η γη. Με τον έλεγχο του νερού, ελέγχεται η ζωή. Μελέτες έχουν δείξει ότι η μέση χρήση νερού για τους Παλαιστίνιους είναι 73 λίτρα ενώ οι ισραηλινοί έποικοι έχουν 369 λίτρα ανά άτομο. Οι Ισραηλινοί ελέγχουν τον Ιορδάνη ποταμό και πηγές μέσα στην (ανεξάρτητη) Παλαιστίνη, προκαλώντας έτσι υποβάθμιση της ποιότητας ζωής ως συνειδητή πολιτική πρακτική.

Η χωρική πτυχή των πολιτικών του απαρτχάιντ είναι κάτι που γίνεται αντιληπτό από τους Παλαιστινίους ως το πιο ακραίο κρατικό έγκλημα. Δεν είναι μόνο ο έλεγχος (700 κάμερες κλειστού κυκλώματος μόνο στην Παλιά Πόλη της Ιερουσαλήμ). Οι άνθρωποι είναι παγιδευμένοι στα εδάφη κατεχόμενα από το Ισραήλ, αλλά αρνούνται να εγκαταλείψουν τα σπίτια τους . Στη συνέχεια, το κράτος δεν χορηγεί άδεια ανακαίνισης. Τα σπίτια καταρρέουν, οι κάτοικοι αποχωρούν. Ή ξαφνικά μια εβραϊκή οικογένεια έρχεται στο σπίτι τους. Στους κοινόχρηστους χώρους οι "επισκέπτες" κινούνται με όπλα. Τελικά θα φύγουν εξαιτίας του φόβου. Μια άλλη παλαιστινιακή οικογένεια πήγε σε ένα γάμο. Όταν η οικογένεια επέστρεψε στο σπίτι, είδε όλα τα υπάρχοντα έξω από το σπίτι και οι κλειδαριές αλλαγμένες. Οι "νέοι κάτοικοι" γιορτάζουν το νέο τους σπίτι τοποθετώντας την ισραηλινή σημαία στο σπίτι. Και, τέλος, ένας καλός Παλαιστίνιος φίλος τους λέει «να του μεταγράψουν το σπίτι και την περιουσία τους μου για να το προσέχω», δεδομένου ότι οι αστυνομικές ισραηλινές αρχές «ψάχνουν για σας και πιθανώς να σας συλλάβουν». Αναγκάζονται και το κάνουν ακόμα και όταν καταλαβαίνουν ότι ο συμπατριώτης «φίλος» είναι συνεργάτης των ισραηλινών.

Όλες οι παραπάνω περιπτώσεις, τις οποίες κατέγραψα στις συνεντεύξεις μου, αποτελούν μελέτες περιπτώσεων για την αναγκαστική μεταφορά και εκτόπιση Παλαιστινίων. Η μετακίνηση ως αποτέλεσμα αφόρητων συνθηκών διαβίωσης που δημιουργούνται από την κατοχική δύναμη και οι οποίες οδηγούν τον πληθυσμό να εγκαταλείψει το συγκεκριμένο χώρο για να αναζητήσει κανονικότητα, ασφάλεια και ανάπτυξη αλλού. Ως αποτέλεσμα πολιτικών όπως οι θεσμοθετημένες διακρίσεις εις βάρος των Παλαιστινίων, η δήμευση των εδαφών τους ή η απαγόρευσή να χρησιμοποιούν ή να επωφελούνται από τις εκτάσεις και τους φυσικούς τους πόρους, την κατεδάφιση των σπιτιών τους, την επιβολή εμποδίων στην κατασκευή - την άρνηση ανάπτυξης. Αλλά το πιο σημαντικό ως αποτέλεσμα της νεοαποικιακής κατάστασης στη σύγχρονη Παλαιστίνη και της εκδήλωσής της είναι οι αποικίες: το Ισραήλ εγκαθίδρυσε 236 αποικίες εντός του κατεχόμενου παλαιστινιακού εδάφους του 1967 και 224 αποικίες στη Δυτική Όχθη. 12 νέες αποικίες μόνο στην περιοχή της Ιερουσαλήμ. Ο αριθμός των ισραηλινών εποικιστών στο κατεχόμενο παλαιστινιακό έδαφος του 1967 έχει διπλασιαστεί από το 2000, φθάνοντας σήμερα σε 650.000, ελέγχοντας το 70% του συνολικού εδάφους.

Θεωρητική συζήτηση

Ο Μαρξ μας είπε ότι η αποικιοκρατία παρουσίασε τον καπιταλισμό με γυμνό τρόπο, απογύμνωσε τα πολύτιμα ρούχα της ευρωπαϊκής αστικής κοινωνίας (Marx 1973:324) και ο Sartre πρόσθεσε ότι η αποικιοκρατία αρνείται τα ανθρώπινα δικαιώματα στους ανθρώπους που υποτάσσονται από τη βία και τους κρατάει σε φτώχεια και άγνοια με τη βία, επομένως σε μια κατάσταση "υπανθρωπιάς" ... Εφόσον οι ντόπιοι είναι υπάνθρωποι, η Διακήρυξη των Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων δεν ισχύει γι 'αυτούς, αντίθετα, αφού δεν έχουν δικαιώματα, εγκαταλείπονται χωρίς προστασία στις απάνθρωπες δυνάμεις, στους «σιδερένιους νόμους της οικονομίας» (Sartre 2001:3). Η οικονομία είναι μακράν το πιο συνηθισμένο εργαλείο που χρησιμοποιείται στον νεοαποικιοκρατία που ορίζεται ως μια περιγραφή των οικονομικών και άλλων ορίων που μια χώρα μπορεί να επιταχύνει την πολιτισμική αφομοίωση μιας ξένης επικράτειας. Οι πρακτικές της νεοαποικιοκρατίας μπορούν να πραγματοποιηθούν μεταξύ πολιτισμών χωρίς ιστορική αποικιακή σχέση όπως στην παρούσα περίπτωση. Η νεοαποικιοκρατία κυριαρχεί, αναλαμβάνοντας τον έλεγχο των πόρων και της χαμηλού - κόστους εργασίας από το νέο-αποικίες που γίνονται εξαρτώμενες στο ίδιο τους το έδαφος. Ένας πολύτιμος πόρος είναι η γη που είναι πολύτιμη στην περίπτωση μιας νεοαποικιοκρατικής πολιτείας που θέλει να πολλαπλασιάσει τον πληθυσμό της ενώ ταυτόχρονα οι πόροι της μειώνονται.

Καταπίεση, μετατόπιση και εποικισμός μέσω δήμευσης γης

Η δήμευση της γης και η άρνηση χρήσης και πρόσβασης αποτελούν ένα από τα βασικά εργαλεία που χρησιμοποίησε ιστορικά το Ισραήλ για να καταλάβει την παλαιστινιακή γη και αποτελεί μία από τις βασικές αιτίες της συνεχιζόμενης εξαναγκασμένης μετανάστευσης των Παλαιστινίων σήμερα. Ενώ ορισμένες περιπτώσεις κατάσχεσης, κατεδάφισης ή παρεμποδισμένης πρόσβασης καλύπτονται από τα μέσα ενημέρωσης, αυτές οι μιντιακές αναφορές σπανίως επικεντρώνονται σε αυτές τις ενέργειες ως μέρος μιας ευρύτερης ισραηλινής πολιτικής αναγκαστικής μετακίνησης Παλαιστινίων. Η ισραηλινή πολιτική κατάσχεσης γης περιλαμβάνει μια σειρά μηχανισμών που αποσκοπούν στη μεταφορά παλαιστινιακής ιδιοκτησίας ή δικαιωμάτων ιδιοκτησίας, ιδίως της πρόσβασης σε γη, σε ισραηλινούς φορείς και αρχές, σιωνιστικές οργανώσεις όπως το Εβραϊκό Εθνικό Ταμείο και άτομα (BADIL 2017 b).

Η δήμευση γης και η άρνηση χρήσης και πρόσβασης στην Παλαιστίνη πραγματοποιήθηκε σε διάφορα στάδια και με διάφορους μηχανισμούς. Κατά τη διάρκεια της βρετανικής εντολής, προτάθηκε να εγγραφεί όλη η μη καλλιεργήσιμη γη στο όνομα του Ύπατου Αρμοστή της Παλαιστίνης, υπό την προϋπόθεση ότι θα χρησιμοποιηθεί για το καλό της κοινότητας (Kishk 1981). Μετά τον Πόλεμο του 1948, γνωστό ως «Νάκμπα» (καταστροφή στα αραβικά) και την βίαιη εκτόπιση πάνω από 750.000 Παλαιστίνιων, το Ισραήλ κατέλαβε το 78% του εδάφους της Παλαιστίνης (Isaac 2011). Μετά το 1948, το Ισραήλ, ως διάδοχος ηγεμόνας, «κληρονόμησε» όλη τη γη που είχε εγγραφεί στο όνομα του Ύπατου Αρμοστή από τη βρετανική κυβέρνηση, η οποία μετατράπηκε σε ισραηλινή «κρατική γη». Επιπλέον, όλοι οι Παλαιστίνιοι που εκτοπίστηκαν βίαια, κηρύχθηκαν «απόντες» και τα εδαφικά τους δικαιώματα μεταφέρθηκαν σε θεματοφύλακα. Μια σχεδόν πανομοιότυπη διαδικασία έλαβε χώρα μετά τον πόλεμο του 1967, όταν το Ισραήλ κατέλαβε το υπόλοιπο 22%

της γης της Παλαιστίνης. Το Ισραήλ επίσης διεκδίκησε ως «κρατική γη» όλη τη γη που είχε ορίσει η Ιορδανία ως τέτοια κατά τη διοίκησή της στη Δυτική Όχθη.

Μετά την κατοχή του 1967, το Ισραήλ προχώρησε στην απόκτηση ιδιωτικών παλαιστινιακών εδαφών στη σύγχρονη Παλαιστίνη εφαρμόζοντας ταυτόχρονα διάφορες προσεγγίσεις: απαλλοτριώσεις για ειδικούς σκοπούς, όπως στρατιωτική ή δημόσια χρήση, ζητώντας πρόσθετη έκταση ως «κρατική γη» και ιδιωτικές αγορές (BADIL n. d). Επίσης, το 1967, το Ισραήλ προσάρτησε 70,5 τ.χ. της Ανατολικής Ιερουσαλήμ, χρησιμοποιώντας το ένα τρίτο αυτής της γης για τις ισραηλινές αποικίες, κατά παράβαση του διεθνούς δικαίου. Σήμερα, το 87 τοις εκατό της Ανατολικής Ιερουσαλήμ χρησιμοποιείται από εποίκους (OCHA Οκτώβριος 2014). Όπως και με άλλες πολιτικές και πρακτικές που εισάγουν διακρίσεις, σκοπός είναι να μεταφερθούν με βίαιο τρόπο οι Παλαιστίνιοι μέσω της άρνησης χρήσης γης και περιουσίας τους.

Το 1995, οι συμφωνίες στο Όσλο διαιρούν τη Δυτική Όχθη σε περιοχή Α, η οποία περιλαμβάνει 17 % της Δυτικής Όχθης, περιοχή Β, 23 % της Δυτικής Όχθης, και περιοχή C, το υπόλοιπο 60 % της Δυτικής Όχθης (Ισραήλ Υπουργείο Εξωτερικών 1995). Οι συμφωνίες του Όσλο προέβλεπαν ότι η Παλαιστινιακή Αρχή ασκεί πλήρη έλεγχο των πολιτικών θεμάτων και των θεμάτων ασφάλειας στην περιοχή Α. Στην περιοχή Β, η Παλαιστινιακή Αρχή είναι αρμόδια για τα αστικά θέματα και τη δημόσια τάξη, αλλά οι αστυνομικές και στρατιωτικές λειτουργίες παραμένουν υπό τον έλεγχο του Ισραήλ. Ο τομέας C τελεί υπό πλήρη ισραηλινό στρατιωτικό και διοικητικό έλεγχο. Αυτή η περιοχή περιλαμβάνει όλες τις ισραηλινές αποικίες και σχετικές υποδομές, καθώς και ισραηλινά φυσικά καταφύγια και εθνικά πάρκα, στρατιωτικά πεδία βολής και το Τείχος (B'Tselem 2013). Χρησιμοποιώντας ένα ευρύ φάσμα στρατιωτικών εντολών και άλλων πρακτικών, το Ισραήλ κατασχάζει και αρνείται στους Παλαιστίνιους να χρησιμοποιούν και έχουν πρόσβαση στα εδάφη και τις περιουσίες τους σε ολόκληρη σχεδόν τη Δυτική Όχθη.

Ένας ακόμη "σύγχρονος" μηχανισμός κατάσχεσης γης γίνεται από μη κρατικούς φορείς. Για παράδειγμα, αρκετές επίσημες ισραηλινές αποικίες ιδρύθηκαν αρχικά από εποίκους και ιδιωτικούς οργανισμούς και επικυρώθηκαν αναδρομικά από το Ισραήλ. Αυτή η υποστήριξη είναι μερικές φορές άμεση, παρέχοντας προστασία ή υποδομή σε αυτά τα εδάφη. Στις 6 Φεβρουαρίου 2017, η Ισραηλινή Κνεσέτ ψήφισε τον νόμο περί ρυθμίσεων, νομιμοποιώντας περίπου 4.000 οικιστικές μονάδες σε 55 αποικιακούς θύλακες που οικοδομήθηκαν στην ιδιωτική παλαιστινιακή γη στη Δυτική Όχθη (BADIL 2017a, PHROC 2017). Ο νόμος αυτός αναδρομικώς νομιμοποίησε όλα τους αποικιακούς θύλακες που οικοδομήθηκαν σε ιδιωτική παλαιστινιακή γη υπό ισραηλινό νόμο, επιτρέποντας αποτελεσματικά την παράνομη απαλλοτρίωση της ιδιωτικής παλαιστινιακής γης.

Η εκ των πραγμάτων κατάσχεση της γης από μη κρατικούς φορείς και η εκ των υστέρων νομιμοποίηση είναι ένας τρόπος για να αποκτήσει το Ισραήλ τον έλεγχο των ιδιωτικών εδαφών χωρίς να παραβιάζει τους δικούς του νόμους. Δεδομένου ότι το Ισραήλ δεν μπορεί πάντα να κατασχέσει ιδιωτικά παλαιστινιακά εδάφη παρά μόνο μέσω συγκεκριμένης νομοθεσίας, επιτρέπει σε μη κρατικούς φορείς να το πράξουν, παρά την παραβίαση των ισραηλινών νόμων. Η συνεχιζόμενη ατιμωρησία που απολαμβάνουν οι εβραϊκοί-ισραηλινοί εποικιστές εμποδίζει τη δυνατότητα δίωξής τους και εφόσον το ίδιο το Ισραήλ δεν έχει άμεσο ρόλο στη δήμευση, απαλλάσσεται από κάθε ευθύνη. Ο μηχανισμός αυτός, συνεπώς, επιτρέπει την τακτική παράνομη κατάσχεση της παλαιστινιακής περιουσίας, η οποία δεν αμφισβητείται. Μόλις η γη

βρίσκεται υπό τον μόνιμο έλεγχό τους, το Ισραήλ νομιμοποιεί την κατάσταση και αποκτά την περιουσία μέσω *της* κατάσχεσης *de jure*.

Καταστολή και ποινικοποίηση ως απάντηση στην αντίσταση: "εγκλήματα" και εγκληματικότητα

Σε όλα τα παραπάνω, η αντίσταση έρχεται φυσικά. Ταυτόχρονα και η καταστολή της. Η ισραηλινή πολιτική καταστολής της παλαιστινιακής αντίστασης εφαρμόζεται μέσω ενός συνδυασμού νομοθεσίας, ισχύος και ψυχολογικής πίεσης. Ο κύριος στόχος αυτής της καταστολής είναι η καθιέρωση ενός περίπλοκου συστήματος κυριαρχίας και ελέγχου στον παλαιστινιακό λαό σε όλη τη σύγχρονη Παλαιστίνη. Οι σοβαρές παραβιάσεις του διεθνούς δικαίου, όπως τα βασανιστήρια ή η υπερβολική χρήση βίας, αποσκοπούν στην τιμωρία όσων αντιτίθενται στο ισραηλινό καθεστώς και στηρίζουν ένα κλίμα φόβου για να αποτρέψουν τη μελλοντική αντίσταση. Η επίθεση στην παλαιστινιακή κοινωνία των πολιτών και τα κινήματα για τα ανθρώπινα δικαιώματα, αφήνει τους Παλαιστινίους χωρίς μηχανισμούς για να καταγγείλουν αυτές τις παραβιάσεις, να αναζητήσουν προστασία ή να οικοδομήσουν συνεκτικότητα και ενότητα ενάντια στο ισραηλινό καθεστώς. Οι ισραηλινές πολιτικές που αποσκοπούν στην υπονόμευση του Παλαιστινιακού πολιτισμού, της ταυτότητας και της εκπαίδευσης, επιβάλλουν ένα καθεστώς θεσμοθετημένων διακρίσεων και αναγκάζουν μια αίσθηση κατωτερότητας σε οποιαδήποτε πρωτοβουλία αμφισβητεί την επικρατούσα ισραηλινή αφήγηση, παραδόσεις και γλώσσα. Ο συνδυασμός όλων αυτών των επιμέρους πολιτικών οδηγεί σε ένα εκτεταμένο σύστημα δίωξης εναντίον οποιασδήποτε αντιπολίτευσης έναντι του παράνομου status quo. Η αντίσταση είναι ποινικοποιημένη. Η καταστολή και η ποινικοποίηση της αντίστασης δεν εμποδίζει μόνο τις παλαιστινιακές προσπάθειες να πραγματοποιήσουν τα δικαιώματά τους, αλλά διευκολύνει επίσης τη συνεχή εφαρμογή πολιτικών εποικισμού, απαρτχάιντ και εξαναγκαστικού εκτοπισμού.

Λαμβάνοντας υπόψη το νομικό πλαίσιο που εφαρμόζεται στην ισραηλινή καταστολή της παλαιστινιακής αντίστασης, μπορεί να συναχθεί το συμπέρασμα ότι αυτή η πολιτική, καθώς και οι μεμονωμένες πράξεις και τα μέτρα που περιλαμβάνει, αποτελούν μερικές από τις σοβαρότερες παραβιάσεις και παραβιάσεις του διεθνούς δικαίου. Είτε μέσω της de facto είτε de jure δήμευσης, χρησιμοποιώντας τη βία, τη νομοθεσία ή την αναγνώριση των παράνομων ενεργειών των μη κρατικών φορέων, η δήμευση των γαιών αποτελεί πολιτική που παραβιάζει τους διεθνείς νόμους και αρχές. Η αναγκαστική μεταφορά του πληθυσμού είναι μια σοβαρή παραβίαση των Συμβάσεων της Γενεύης και θα μπορούσε ακόμα και να αποτελέσει ένα διεθνές έγκλημα. Επιπλέον, σύμφωνα με το άρθρο 8 του Καταστατικού της Ρώμης για το Διεθνές Ποινικό Δικαστήριο, απαγορεύεται «η άμεση ή έμμεση μετακίνηση από την κατοχική δύναμη τμημάτων του δικού της άμαχου πληθυσμού στο έδαφος που κατέχει ή η απέλαση ή η μεταφορά όλων ή μερών του πληθυσμού του κατεχόμενου εδάφους εντός ή εκτός αυτού του εδάφους».

Συμπέρασμα

Σύμφωνα με τον Moughrabi (1992) ο πόλεμος του Ισραήλ εναντίον των Παλαιστινίων διεξάγεται σε τρία επίπεδα. Ένα επίπεδο έχει σχεδιαστεί για να παράγει «κοινωνικό θάνατο» στα «παράνομα» παλαιστινιακά σύμβολα, ενώ οι Παλαιστίνιοι συνεχίζουν να επιδεικνύουν αυτά τα σύμβολα ως τρόπο επιβεβαίωσης της εθνικής τους

ταυτότητας. Ένα δεύτερο επίπεδο είναι η «πολιτική αστυνόμευσης», σχεδιασμένη να παράγει «πολιτικό θάνατο». Το τρίτο επίπεδο έχει σχεδιαστεί για να παράγει «οικονομικό θάνατο» προσπαθώντας να ελέγξει τις υποδομές και να κατασχεθεί η γη. Αυτό το επίπεδο είναι το επίκεντρο του παρόντος κειμένου, όπως είναι και το κεντρικό στοιχείο της σύγχρονης ζωής και του πεπρωμένου των Παλαιστινίων και του Ισραήλ. Είναι εύκολο να συμπεράνουμε πώς τα δύο πρώτα επίπεδα του «πολέμου» παράγουν αντίσταση που ποινικοποιείται από τις αρχές. Ωστόσο, είναι σημαντικό να δείξουμε ότι το τρίτο, «κρυμμένο» επίπεδο πολέμου παράγει τα ίδια αποτελέσματα. Είναι σημαντικό να δείξουμε την κεντρικότητα του επιπέδου αυτού και των επιπτώσεών του. Αλλά είναι εξίσου σημαντικό να «χρησιμοποιήσουμε» αυτήν την κρίσιμη «μελέτη περίπτωσης» προκειμένου να αναστοχαστούμε τις επιστημονικές μας μελέτες. Τι είναι το έγκλημα και ποιες είναι οι πραγματικές αιτίες σε αυτήν την περίπτωση; Κατά συνέπεια, πρέπει να αποκαλύψουμε και να πολεμήσουμε ενάντια στα πραγματικά εγκλήματα της εποχής μας (που προκαλούν κοινωνική βλάβη στην ελευθερία, τη δημοκρατία και τα ανθρώπινα δικαιώματα) και, στην περίπτωση αυτή, τα κρατικά εγκλήματα της νεοαποικιοκρατίας και να προσπαθούμε να παρουσιάσουμε μια λύση και μια απάντηση στο ερώτημα «τι πρέπει να γίνει».

Η «γλώσσα» του ερευνώμενου είναι πολύ σημαντική όταν προσπαθούμε να κάνουμε μια εθνογραφική μελέτη περίπτωσης και αυτή θα πρέπει να παρουσιάζεται τόσο ωμή όσο χρειάζεται. Στη συγκεκριμένη περίπτωση, αισθάνομαι υποχρεωμένος να χρησιμοποιήσω τη «γλώσσα» του ερευνώμενου και ως προς τις «συστάσεις προς τη διεθνή κοινότητα και την κοινωνία των πολιτών» σύμφωνα με ένα φυλλάδιο που δημοσιεύθηκε από το Κέντρο Πληροφόρησης για τους Παλαιστίνιους Πρόσφυγες και τα Δικαιώματα τους (BADIL 2014) το οποίο μου δόθηκε κατά την επίσκεψή μου εκεί στο Κέντρο αυτό. Οι «συστάσεις» αυτές αναφέρονται στην αντιμετώπιση των βασικών αιτιών της συνεχιζόμενης βίαιης εκτόπισης Παλαιστινίων από τον Ισραήλ. Καλεί τη διεθνή κοινότητα να αναπτύξει μηχανισμούς και να λάβει αποτελεσματικά μέτρα για να συμμορφωθεί το Ισραήλ με το διεθνές δίκαιο. Η ευθύνη για σωματικούς και ψυχικούς τραυματισμούς, απώλειες ζωών και περιουσιακών στοιχείων θα πρέπει να αναδειχθεί μέσω επιστημονικών ερευνών, διασφαλίζοντας τη δίωξη εκείνων που είναι ένοχοι για σοβαρές διεθνείς παραβιάσεις των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και του ανθρωπιστικού δικαίου. Επίσης ζητούμενο είναι η βελτίωση των μηχανισμών αντίδρασης εστιάζοντας τις προσπάθειες όχι μόνο στη βραχυπρόθεσμη βοήθεια έκτακτης ανάγκης, αλλά και στην πρόληψη του αναγκαστικού εκτοπισμού μέσα από την υποχρέωση κυβερνήσεων να σταματήσουν τη διπλωματική, στρατιωτική και οικονομική υποστήριξη και συνεργασία με το κράτος του Ισραήλ και την ανάπτυξη ενός κινήματος αλληλεγγύης, υποστηρίζοντας μια ολοκληρωμένη λύση που βασίζεται στα ανθρώπινα δικαιώματα, διασφαλίζοντας τα θεμελιώδη δικαιώματα των Παλαιστινίων (αυτοδιάθεση, επιστροφή και ισότητα), πιέζοντας τις κυβερνήσεις να τα παρέχουν στους Παλαιστινίους συμπεριλαμβανομένων και εκείνων που βρίσκονται στην εξορία. Οι ενέργειες που πρέπει να γίνουν είναι εκστρατείες ευαισθητοποίησης ενάντια στην ισραηλινή προπαγάνδα και τις παραβιάσεις και η διασφάλιση της αποκατάστασης των Παλαιστίνιων- θυμάτων, μέσω πρακτικών μέτρων για τη διευκόλυνση της αποκατάστασης στέγασης και ιδιοκτησίας και της αποζημίωσης από το Ισραήλ.

Το βασικό όμως είναι εμείς, οι ερευνητές - κοινωνικοί επιστήμονες θα πρέπει να κοιτάξουμε αναστοχαστικά τον εαυτό μας και τη δουλειά μας και να απαντήσουμε στην κύρια ερώτηση χωρίς φόβο, τεμπελιά ή αδιαφορία: Με ποιον είμαστε;

Αναφορές

BADIL (2013), *Israeli Land Grab and the Forced Population Transfer of Palestinians: A Handbook for Vulnerable Individuals and Communities*, 12 June 2013, available at: https://www.badil.org/phocadownloadpap/Badil_docs/publications/handbook2013eng.pdf.19

BADIL (2014), *Forced population transfer: the displacement of Palestinians in the Israeli Policies,* brochure, July 2014

BADIL (2017a), "Israel's 'Regularization Law' is an act of legalization of its colonization policies," 10 February 2017, available at: http://www.badil.org/en/publication/press-releases/86-2017/4731- pr-en-100217-11.html

BADIL (2017b), *Forced population transfer: the case of Palestine,* Working paper 21, October 2017

BADIL and Centre on Housing Rights and Evictions, *Ruling Palestine: A History of the Legally Sanctioned Jewish-Israeli Seizure of Land in Palestine,* 78, available at: http://www.badil.org/phocadownloadpap/Badil_docs/publications/Ruling%20Palestine.pdf

B'Tselem, (2013), "Taking control of land and designating areas off-limits to Palestinian use," 30 Oct 2013, available at: http://www.btselem.org/area_c/taking_over_land.

Isaac, J. (2011), *The Israel-Palestine Conflict: Parallel Discourses*, University of California Los Angeles Center for Middle East Development Series 1st ed.

Israel Ministry of Foreign Affairs (1995), *Israel-Palestinian Interim Agreement Maps*, 28 September 1995, available at: http://www.mfa.gov.il/MFA_Graphics/MFA%20Gallery/1995/9/MFAJ01v30.jpg .

Kishk, B. A. (1981), Arab Lands and Israeli Policy, *Journal of Palestine Studies,* Vol 11, No 1, pp. 127-135.

Knesset, (n.d.), *The State of Israel as a Jewish State*, available at: http://knesset.gov.il/constitution/ConstMJewishState.htm

Marx, K. (1973), *Surveys from exile: political writings* Vol. 2, trans Ben Fowkes and Paul Jackson, Harmondsworth, Penguin.

Moughrabi, F. (1992), Israeli control and Palestinian resistance, *Social Justice,* Vol 19, No 3, pp. 46-62.

OCHA oPt (2014), *Continued settlement activity in East Jerusalem*, 30 September 2014, available at: https://www.ochaopt.org/content/continued-settlement-activity-east-jerusalem.

Palestinian Human Rights Organizations Council (PHROC) (2017), *PHROC Calls for Immediate Action by International Community on Israel's 'Regularization'*

Law, 9 February 2017, available at: http://www.alhaq.org/advocacy/targets/palestinian-human-rights-organizations/1103- phroc-calls-for-immediate-action-by-international-community-on-israels-regularization-law.

Sartre, J. P. (2001), *Colonialism and Neocolonialism*, Routledge.

ΠΡΟΣΦΥΓΕΣ Η΄ (ΠΑΡΑΝΟΜΟΙ) ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΣ; ΑΣΦΑΛΕΙΑ ΚΑΙ ΑΝΘΡΩΠΙΣΜΟΣ ΣΤΗ ΣΧΕΣΗ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΚΡΑΤΟΥΣ ΜΕ ΤΟΥΣ «ΞΕΝΟΥΣ» ΤΟΥ

Γιάννης Γκολφινόπουλος

Μεταδιδάκτορας ερευνητής, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών

Περίληψη

Η εισήγηση διερευνά την ένταση που διατρέχει τον εγχώριο δημόσιο λόγο και αρθρώνεται στις κατηγορίες του «πρόσφυγα» και του «(παράνομου) μετανάστη». Διαμέσου της λεγόμενης «προσφυγικής κρίσης» του 2015-2016, ο «πρόσφυγας» εγκαταστάθηκε στη δημόσια σφαίρα εκτοπίζοντας, εν μέρει, τον «παράνομο μετανάστη». Εξερχόμενη από την ιδιαίτερη θέση που κατείχε στο σύμπαν των αιτήσεων ασύλου, η κατηγορία «πρόσφυγας» γενικεύτηκε λαμβάνοντας τον χαρακτήρα μιας έννοιας-πλαίσιο, η οποία έκτοτε σφράγισε το «πρόβλημα» που αντιμετώπιζε η Ελλάδα. Ωστόσο, η πρωτοκαθεδρία αυτή φαίνεται να αμφισβητείται μέσω πρόσφατων κυβερνητικών δηλώσεων, οι οποίες αναπλαισιώνουν το «πρόβλημα» ως «μεταναστευτικό» και όχι πλέον ως «προσφυγικό». Τοποθετώντας κάθε πλευρά του ζεύγους «προσφυγικό/μεταναστευτικό» στην οικεία νοηματική της συναστρία -ανθρωπισμού και «αλληλεγγύης» για την πρώτη, ασφάλειας για τη δεύτερη- η ανακοίνωση ιχνηλατεί την εσωτερική σύνδεση μεταξύ των δύο. Υποστηρίζει πως παρά την ανατροφοδοτούμενη πολιτική ένταση, ο ανθρωπισμός και η ασφάλεια δεν αποτελούν αμοιβαίως αποκλειόμενες στρατηγικές αλλά συμπληρωματικές διαστάσεις αντιμετώπισης της χωρίς χαρτιά μετανάστευσης εκ μέρους του ελληνικού κράτους. Η εισήγηση εστιάζει στην έννοια του «εθνικού συμφέροντος» ως βασικού κριτηρίου για την επιλογή της κατάλληλης κρατικής πολιτικής.

Λέξεις κλειδιά: Ανθρωπισμός, πρόσφυγες, ασφάλεια, έθνος, κράτος

REFUGEES OR MIGRANTS? SECURITY AND HUMANITARIANISM IN THE RELATION OF THE GREEK STATE TO ITS "ALIENS"

Giannis Gkolfinopoulos

Post-doctoral researcher, National and Kapodistrian University of Athens

Abstract

The paper explores the tension emerging in the domestic public discourse around the notions of the "refugee" and the "(illegal) immigrant." Through the so-called "refugee crisis" of 2015-2016, the first took centre stage, more or less displacing the latter. Exceeding its specific place in the procedures of asylum seeking, the "refugee" became a generalized frame-like category which since then has decisively shaped the way the "problem" of Greece is articulated. However, this primacy of the "refugee" over the "illegal immigrant" seems to be challenged by the recent official discourse which tends to reframe the "problem" as "migratory" and not any more as a "refugee" one. By placing each side of the "migrant/refugee" distinction in its respective conceptual constellation -humanitarianism and

"solidarity" for the first, security for the second- this paper traces how the two are in fact (inter)connected. I argue that, despite the dull, always-feeding-into-itself tension of conventional politics, humanitarianism and security are not mutually exclusive but rather complementary dimensions of the management of irregular migration by the Greek state. The notion of national interest emerges as the basic criterion for the state's choice of policy.

Key words: Humanitarianism, refugees, security, nation, state

Εισαγωγή

Με την κυβερνητική αλλαγή του καλοκαιριού του 2019, το ελληνικό κράτος ανήγγειλε μια βαρύνουσα, κατά τη γνώμη τόσο των κυβερνώντων όσο και της μείζονος αντιπολίτευσης, αλλαγή όσον αφορά τη διαχείριση της μετανάστευσης. Αυτή θα μπορούσε να συμπυκνωθεί ως πέρασμα από το «προσφυγικό» (εννοείται «πρόβλημα») στο «μεταναστευτικό», ακολούθως και ως πέρασμα από μια πολιτική που είχε ως κέντρο της την «αλληλεγγύη» (στους πρόσφυγες) σε μία πολιτική που θεμελιώνεται στο αίτημα της ασφάλειας. Ήδη απ' τις αρχές Οκτωβρίου του 2019, ο κυβερνητικός εκπρόσωπος δήλωνε πως «πλέον το πρόβλημα είναι περισσότερο μεταναστευτικό και λιγότερο προσφυγικό», διατύπωση που επανέλαβε σχεδόν αυτούσια και ο πρωθυπουργός στη βουλή, υποστηρίζοντας πως «άλλο οι πρόσφυγες άλλο οι οικονομικές (sic) μετανάστες» και ότι «με βάση τα πραγματικά στοιχεία, το πρόβλημα που αντιμετωπίζουμε πρωτίστως είναι μεταναστευτικό και δευτερευόντως προσφυγικό».[1]

Τον Νοέμβριο του 2019 ο πρωθυπουργός, σύμφωνα με την *Καθημερινή*, αφού αναφέρθηκε στην ύπαρξη μιας «μεταναστευτικής καταιγίδας» και δήλωσε πως «η χώρα βρίσκεται στο μάτι του κυκλώνα», επανήλθε στο γνωστό μεταφορικό σχήμα που αναδιατυπώνει το σύνολο της επικράτειας με όρους έγγειας (μικρο-) ιδιοκτησίας: «Η Ελλάδα έχει τις αντοχές της, αλλά δεν είναι ξέφραγο αμπέλι».[2] Κλιμακώνοντας ακόμα περισσότερο τη στάση του, το ελληνικό κράτος την 1η Μαρτίου του 2020, με απόφαση του Κυβερνητικού Συμβουλίου Εξωτερικών και Άμυνας, ενίσχυσε τη φύλαξη των συνόρων του και ανέστειλε τη λήψη αιτήσεων ασύλου θεωρώντας πως η είσοδος μεταναστών στην επικράτειά του αποτελεί οργανωμένη επιθετική κίνηση απ' την Τουρκία, η οποία μάλιστα έχει λάβει χαρακτήρα «ασύμμετρης απειλής κατά της εθνικής ασφάλειας».[3] Τέλος, με την ανάδυση του ζητήματος της επιδημίας της ασθένειας Covid-19, οι μετανάστες-τριες αναγνωρίστηκαν εκ νέου ως «υγειονομική βόμβα» που απειλεί τη δημόσια υγεία και στη βάση αυτή υποστηρίχθηκε η ίδρυση επιπλέον «κλειστών δομών» που επιτρέπουν τον αποτελεσματικό έλεγχο.[4]

Η παρούσα ανακοίνωση έχει ως αντικείμενό της τη σχέση μεταξύ δύο διαφορετικών εκδοχών διαχείρισης της χωρίς χαρτιά μετανάστευσης απ' το ελληνικό κράτος, οι οποίες υπάρχει η τάση να εμφανίζονται ως ευθέως αντιτιθέμενες. Η πρώτη είναι εκείνη που ακολουθήθηκε κατά την περίοδο της λεγόμενης «προσφυγικής κρίσης» του 2015-2016 (σχηματικά μέχρι την κοινή δήλωση Ευρωπαϊκής Ένωσης-Τουρκίας τον Μάρτιο του 2016) και δεν έπαψε να «χρωματίζει» τη ρητορική της προηγούμενης κυβέρνησης ως το τέλος της θητείας της. Στο επίπεδο του λόγου, αυτή η μορφή διαχείρισης οργανώνεται γύρω απ' την κατηγορία του «πρόσφυγα» και του «ανθρωπισμού» με τον οποίο αυτός πρέπει να αντιμετωπίζεται και αυτοπαρουσιάζεται ως μια πολιτική της «αλληλεγγύης». Η δεύτερη έχει στο κέντρο της την κατηγορία του «μετανάστη» -ακριβέστερα του «παράνομου» μετανάστη- και

της συνακόλουθης «απειλής» την οποία συνιστά η «ανεξέλεγκτη» μετανάστευση για την εθνική κυριαρχία. Η πολιτική αυτή διατυπώνεται ως μια πολιτική ασφάλειας.

Στόχος του παρόντος κειμένου είναι, διαμέσου της ανάλυσης ψηγμάτων του δημοσίου λόγου από το 2015 μέχρι και σήμερα, να επιχειρήσει, να προσεγγίσει κριτικά τις προϋποθέσεις και τις στοχεύσεις αυτών των δύο εκδοχών διαχείρισης. Δεν επιδιώκει κατά κανέναν τρόπο να «συγκρίνει» διαφορετικές κυβερνήσεις ούτε να μετρήσει πόσο «αριστερά» ή «δεξιά» υπήρξε η κάθε μία, αλλά μόνο να εντοπίσει τα στοιχεία συνέχειας μεταξύ των δύο πολιτικών, υποστηρίζοντας πως «ανθρωπισμός» και «ασφάλεια» αποτελούν όχι αντιτιθέμενες αλλά μάλλον συμπληρωματικές προσεγγίσεις στο ρεπερτόριο δράσεων του ελληνικού κράτους. Αυτό που συχνά στον κυρίαρχο πολιτικό λόγο εμφανίζεται ως σύγκρουση, θα ήταν ορθότερο να προσεγγίζεται ως μετατόπιση.

Ζήτημα αλληλεγγύης

Κατά τη διάρκεια της κρίσης ελέγχου των συνόρων της Ευρωπαϊκής Ένωσης του 2015-2016, συνέβη μια αξιοσημείωτη αλλαγή στον τρόπο με τον οποίο το ίδιο το ελληνικό κράτος έθεσε το ζήτημα. Στην επιφάνεια του δημοσίου λόγου ανήλθε η κατηγορία του «πρόσφυγα» εκτοπίζοντας, για κάποιο διάστημα, εκείνη του «παράνομου» μετανάστη που μέχρι τότε κυριαρχούσε. Η εξέλιξη αυτή, που συνοδεύτηκε απ' την προσωρινή απομάκρυνση του λόγου του κράτους απ' τις θεματικές τις μεταναστευτικής «εισβολής» και «κατάληψης» της επικράτειας, δημιούργησε την εντύπωση της εγκατάλειψης των μέχρι τότε κραταιών πολιτικών ασφάλειας.[5] Σύμφωνα με τη διατύπωση του Δημήτρη Χριστόπουλου (2020: 139), το ελληνικό κράτος την περίοδο εκείνη άρθρωνε έναν λόγο «φιλοπροσφυγικό». Όπως το έθεσε χαρακτηριστικά στη βουλή τον Οκτώβριο του 2015 ο τότε πρωθυπουργός:

> Πρώτιστο καθήκον μας, λοιπόν, τούτη την ώρα είναι να διασώσουμε τους βασανισμένους ανθρώπους και να περιορίσουμε την ανθρωπιστική τραγωδία. Κι αυτό είναι καθήκον ανθρωπιστικό, καθήκον αλληλεγγύης απέναντι σε ανθρώπους που εγκατέλειψαν τη χώρα τους για να χτίσουν από το μηδέν τις ζωές που καταστράφηκαν από τον πόλεμο και την ερήμωση.[6]

«Διάσωση», «βασανισμένοι άνθρωποι», «ανθρωπιστική τραγωδία», «αλληλεγγύη». Για να γίνει κατανοητή η μετατόπιση της επίσημης ρητορικής είναι αναγκαίο να μη λησμονείται η συγκεκριμένη συνθήκη εντός της οποίας πραγματοποιήθηκε. Η ελληνική επικράτεια το 2015 αποτελούσε, πολύ πιο ορατά από άλλοτε, τόπο διέλευσης και όχι προορισμό εγκατάστασης μεταναστών-τριών και ο επίσημος λόγος λειτουργούσε επικυρώνοντας και ενισχύοντας αυτήν τη συνθήκη. Το πέρασμα απ' το περιβόητο «μεταναστευτικό» στο «προσφυγικό» σήμαινε την αναγνώριση εκ μέρους του ελληνικού κράτους πως οι διερχόμενοι-ες είναι αναξιοπαθούντες που χρήζουν διεθνούς μέριμνας. Πιο συγκεκριμένα, αυτό σήμαινε πως α) δεν θα έπρεπε να παραμένουν επί μακρόν σε ελληνικό έδαφος και β) ότι επρόκειτο για ένα «ευρωπαϊκό» και όχι «ελληνικό» ζήτημα, για την αντιμετώπιση του οποίου η Ελλάδα θα έπρεπε να στηριχθεί απ' την Ευρωπαϊκή Ένωση. Αυτή ήταν, σύμφωνα με τον υφυπουργό Εσωτερικών και μετέπειτα υπουργό Μεταναστευτικής Πολιτικής Γιάννη Μουζάλα, η «τεράστια διπλωματική νίκη» για την οποία το ελληνικό κράτος «έφτυσε αίμα».[7] Οι δύο παραπάνω διαστάσεις, από κοινού με τον πολύ μεγάλο αριθμό των εισερχόμενων ανθρώπων, επέτρεψαν στο ελληνικό κράτος να αξιοποιήσει τη ρητή παραδοχή της «αδυναμίας» του να διαχειριστεί την κατάσταση και ουσιαστικά να

λειτουργήσει ως «τέλειος διάδρομος απογείωσης προς τον Βορρά» (Χριστόπουλος 2020: 145).

Η τακτική αυτή επέτρεψε για ένα διάστημα στο ελληνικό κράτος να χρησιμοποιήσει προς όφελός του ακόμα και το, υπό άλλες συνθήκες θεωρούμενο ως εξτρεμιστικό, σύνθημα των «ανοικτών συνόρων», το οποίο στη συγκεκριμένη περίπτωση αναφερόταν στον ανοικτό «βαλκανικό διάδρομο» που επέτρεπε τη γρήγορη έξοδο των μεταναστών-τριών απ' την Ελλάδα.[8] Η «μετάφραση» της χωρίς χαρτιά μετανάστευσης εκείνης της περιόδου με όρους «προσφυγικής κρίσης», πέραν των «ευρωπαϊκών» και «αριστερών» συνδηλώσεών της, παρουσίαζε και το πρακτικό πλεονέκτημα ότι *επέτρεπε στο ελληνικό κράτος να «αφήνει ανοικτά» τα σύνορά του*, ούτως ώστε οι διερχόμενοι-ες να φεύγουν κατευθυνόμενοι προς χώρες που βρίσκονται βορειότερα και δυτικότερα.[9]

Στις συνθήκες μιας «κρίσης» ρητά αναγνωρισμένης απ' την Ευρωπαϊκή Ένωση, το ελληνικό κράτος επιχείρησε και, σε γενικές γραμμές, κατόρθωσε να μετατρέψει τη διαχείριση της μετανάστευσης στα σύνορά του *σε στοιχείο αναβάθμισης της θέσης του*. Οι αλληλένδετες έννοιες του «πρόσφυγα» και της «αλληλεγγύης» αποτέλεσαν έναν κρίσιμο αρμό αυτού του εγχειρήματος λειτουργώντας, αφενός, ως διακριτικά μιας προοδευτικής πολιτικής που απομακρυνόταν απ' τη διαβόητη, μέχρι τότε, ρατσιστική διαγωγή του ελληνικού κράτους και θέτοντας, αφετέρου, την ίδια την Ελλάδα στη θέση του αναξιοπαθούντος θύματος που χρειάζεται στήριξη. Η «αλληλεγγύη» προς τους πρόσφυγες εγκαλούσε ταυτόχρονα και την επίδειξη «αλληλεγγύης» προς την Ελλάδα. Το ελληνικό κράτος στην τότε κυβερνητική εκδοχή του αυτοπαρουσιαζόταν ως μια δύναμη που, με σεβασμό στις αξίες του ανθρωπισμού, διαχειριζόταν την κρίση προς όφελος όλης της Ευρώπης. Όπως το έθετε ο τότε υπουργός πολιτισμού Αριστείδης Μπαλτάς, η Ελλάδα «σήκωνε το βάρος όλου του κόσμου».[10] Πέραν των άλλων, η στενά οικονομική διάσταση της στήριξης γι' αυτή την «άρση των βαρών» κάθε άλλο παρά αμελητέα υπήρξε. Από το 2015 μέχρι και τον Ιούλιο του 2019, σύμφωνα με την Ευρωπαϊκή Επιτροπή, η Ελλάδα (όχι μόνο το στενά εννοούμενο κράτος) είχε «ωφεληθεί» με 2,81 δισεκατομμύρια ευρώ ενίσχυση για τη διαχείριση της «προσφυγικής κρίσης».[11]

Εντός της συγκεκριμένης συγκυρίας, η προτασσόμενη «αλληλεγγύη» και ο «ανθρωπισμός», μακράν του να αμφισβητούν, εξυπηρέτησαν την επιθυμία του ελληνικού κράτους να απαλλαγεί όσο το δυνατόν πιο γρήγορα απ' την παρουσία εκείνων των χωρίς άδεια «ξένων» που εισήλθαν στην επικράτειά του ενώ αυτό δεν επιθυμούσε να τους αξιοποιήσει ως υποτιμημένη εργασιακή δύναμη. Τα πλεονεκτήματα αυτής της πολιτικής σε σχέση μ' εκείνη που προτάσσει μια στενά εννοημένη αστυνομική διαχείριση, είναι εμφανή. Εφαρμόζοντας μια σκληρά κατασταλτική αντιμετώπιση το ελληνικό κράτος, κατά τη συγκεκριμένη περίοδο, ασφαλώς θα διακινδύνευε την περαιτέρω δυσφήμισή του στα μάτια της «διεθνούς κοινής γνώμης» και την απομόνωσή του απ' τη «διεθνή κοινότητα», επωμιζόμενο το κόστος διαχείρισης μιας κατάστασης που υπερέβαινε εμφανώς τις επιχειρησιακές του δυνατότητες. Αντίθετα, αυτό που κατόρθωσε η εν λόγω πολιτική ήταν για ένα κρίσιμο διάστημα (μέχρι τον Μάρτιο του 2016) να επιτευχθεί ο, κοινός με την λεγόμενη πολιτική της ασφάλειας, στόχος της απομάκρυνσης των χωρίς άδεια εισερχομένων, με έναν τρόπο που όχι μόνο δεν έπληττε την εικόνα του κράτους αλλά, τουναντίον, την ενίσχυε. Απ' αυτή την άποψη, ο «ανθρωπισμός» και η «αλληλεγγύη»

υπηρέτησαν το λεγόμενο εθνικό συμφέρον μάλλον αποτελεσματικότερα απ' ό,τι οποιαδήποτε άλλη εκδοχή διαχείρισης.

Ζήτημα ασφαλείας

Απ' τις αρχές του 2016 άρχισε να γίνεται φανερό, προς μεγάλη δυσαρέσκεια του ελληνικού κράτους, πως η ιδιότυπη πολιτική των «ανοιχτών συνόρων» δεν θα συνεχιζόταν. Ήδη απ' το φθινόπωρο του 2015 ο λεγόμενος «βαλκανικός διάδρομος» άρχισε να κλείνει ενώ απ' τις αρχές Μαρτίου του 2016 θεωρήθηκε επισήμως «κλειστός».[12] Έκτοτε, το ζήτημα διαχωρισμού των προσφύγων απ' τους «παράνομους» μετανάστες, ως εκ τούτου και εκείνο του εγκλεισμού όσων δεν ενέπιπταν στην κατηγορία του «δικαιούχου» διεθνούς προστασίας, επανήλθε στο προσκήνιο. Στην πράξη, βέβαια, ο διαχωρισμός αυτός, που αποτελεί θεμελιώδη διάσταση της «παρανομοποίησης» της μετανάστευσης, δεν εξέλιπε ποτέ. Απλώς για ένα διάστημα «ανεστάλη», δηλαδή μετατοπίστηκε εκτός Ελλάδας.

Η προοπτική της παραμονής, για απροσδιόριστο χρονικό διάστημα, δεκάδων χιλιάδων ανθρώπων χωρίς χαρτιά εντός της επικράτειας οδήγησε στην αναβάθμιση της «ασφάλειας» στον λόγο του κράτους. Αυτό που η σημερινή κυβέρνηση θεωρεί ως σήμα κατατεθέν της πολιτικής της (δηλαδή τη διατύπωση «μεταναστευτικό, όχι προσφυγικό») είχε, τρόπον τινά, προαναγγελθεί απ' τον Σεπτέμβριο του 2016. Τότε ο Γιάννης Μουζάλας δήλωνε στη βουλή πως «[έ]χετε δίκιο ότι αλλάζει η ροή. Ενώ πριν είχαμε 80% προσφυγικό, τώρα έχουμε 70-80% prima facie μεταναστευτικό» ενώ σε συνέντευξή του τον Δεκέμβριο του ίδιου έτους υποστήριξε την επιβολή «μεγαλύτερης τάξης», την αύξηση της αστυνόμευσης και τη διαμόρφωση περισσότερων χώρων εγκλεισμού («κλειστών κέντρων») στην «ενδοχώρα» για τη μεταφορά ανθρώπων «υπό κράτηση», είτε «παραβατικών» είτε μεταναστών που αποφεύγουν τις αρχές για να μην απελαθούν.[13]

Αλληλεγγύη και ασφάλεια

Σε αντίθεση με την τρέχουσα αντιπαράθεση στην επίσημη πολιτική σκηνή, ο «ανθρωπισμός», η «αλληλεγγύη» και η «ασφάλεια», απ' τη σκοπιά του ελληνικού κράτους, δεν αποτελούν έννοιες αλληλοαποκλειόμενες. Αντίθετα, μπορούν να αξιοποιηθούν ως διακριτές μεν, αμοιβαία υποστηριζόμενες δε, εκδοχές διαχείρισης της χωρίς χαρτιά μετανάστευσης. Κατά τη διάρκεια της λεγόμενης «προσφυγικής κρίσης», το ελληνικό κράτος υιοθέτησε τις θεωρούμενες ως θεμελιώδεις ευρωπαϊκές αξίες της «αλληλεγγύης» και του «ανθρωπισμού» ενισχύοντας τη διεθνή του θέση ως αναντικατάστατου πυλωρού της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Όταν μέσα στο 2016 η πολιτική του των «ανοιχτών συνόρων» κατέστη πλέον αδύνατη, η επίσημη ρητορική αναπροσαρμόστηκε. Η πρωτοκαθεδρία του «προσφυγικού» έδωσε τη θέση της στο «μεταναστευτικό», ή το «μεταναστευτικό-προσφυγικό», μετατόπιση η οποία εσφαλμένα αποδίδεται μονομερώς στη σημερινή κυβέρνηση ως διακριτικό χαρακτηριστικό της πολιτικής της. Εξάλλου, όταν τον Μάρτιο του 2020 η κυβέρνηση αποφάσισε να «κλείσει τα σύνορα» στον Έβρο κινητοποιώντας τα σώματα ασφαλείας (και την εθνοφυλακή), η μείζονα αντιπολίτευση τάχθηκε στο πλευρό της υποστηρίζοντας πως «[α]πό τη στιγμή που υπάρχει απόπειρα μαζικής εισροής στη χώρα σωστά κλείνουν τα σύνορα» και πως «κάθε κυβέρνηση θα έκανε αυτό που έκανε η σημερινή».[14]

Μακράν του να αντιτίθεται στην «ανθρωπιστική» διαχείριση, η «ασφάλεια» και τα αστυνομικά της συμπαρομαρτούντα συνιστούν απαραίτητη προϋπόθεσή της. Δεν είναι απλώς ότι η αστυνομία, η ακτοφυλακή και οι «ανθρωπιστικές» οργανώσεις δραστηριοποιούνται από κοινού στα στρατόπεδα, αλλά κυρίως ότι η ίδια η συγκρότηση της κατηγορίας του πρόσφυγα προϋποθέτει τον εντοπισμό και το διαχωρισμό όλων εκείνων που δεν εμπίπτουν στη συγκεκριμένη κατηγορία, για τους οποίους αυτό που προβλέπεται είναι αστυνομική μεταχείριση, εγκλεισμός ή/και απέλαση. Από αυτή την άποψη, δεν ήταν καθόλου παράδοξο που ο Έλληνας πρωθυπουργός, μιλώντας στην «4η Στρογγυλή Τράπεζα της Συνόδου Κορυφής του ΟΗΕ», τον Σεπτέμβριο του 2016 για τη «διαχείριση των μεταναστευτικών ροών», συνύφανε τις δύο διαστάσεις. Αφού εναντιώθηκε στην ξενοφοβία και εξήρε τη σημασία του διεθνούς δικαίου, κατέληξε διατυπώνοντας τα σημεία μιας «ευρύτερης παγκόσμιας στρατηγικής». Σύμφωνα μ' αυτήν, από κοινού με τις διπλωματικές και οικονομικές πρωτοβουλίες που πρέπει να στοχεύουν στην περίφημη «αντιμετώπιση των βαθύτερων αιτίων της μετανάστευσης», υποστήριξε την ενίσχυση των «χωρών που φιλοξενούν πρόσφυγες», την επιτάχυνση της «επιστροφής» όσων «δεν χρήζουν διεθνούς προστασίας» και «τη συνεργασία των ακτοφυλακών για την εξάλειψη των δικτύων εμπορίας ανθρώπων». Ως αναπόσπαστο στοιχείο αυτής της στρατηγικής τέθηκε ρητά και η ανάγκη «αύξησης» της «αστυνόμευσης των συνόρων».[15]

Το κατά καιρούς «άνοιγμα» ή «κλείσιμο» των συνόρων λειτουργεί ως ρυθμιστικός μηχανισμός του μεταναστευτικού πληθυσμού και δεν αλλάζει τα χαρακτηριστικά του μεταναστευτικού καθεστώτος. Η διαφορά μεταξύ των δύο εκδοχών κρατικής διαχείρισης της μετανάστευσης είναι επί της ουσίας τακτικής φύσης και εξυπηρετεί εν πολλοίς τους κοινούς στόχους οι οποίοι, όπως ήδη ειπώθηκε, είναι α) να απαλλάσσεται το ελληνικό κράτος απ' την παρουσία όσων δεν επιθυμεί να αξιοποιήσει και βρέθηκαν στην επικράτειά του χωρίς άδεια και β) να ενισχύσει τη θέση του διεθνώς. Σε κάποιες ιστορικές στιγμές η προσφορότερη μέθοδος γι' αυτό μπορεί να απαιτεί να έρθει στην επιφάνεια η «ασφάλεια», σε άλλες η «αλληλεγγύη», δεν πρέπει, ωστόσο, να λησμονείται πως η δεύτερη συνιστά προϋπόθεση και όχι τον αντίποδα της πρώτης.

Σημειώσεις

[1] Βλ., «Πέτσας: Αυτοί είναι οι τέσσερις άξονες της κυβέρνησης για το μεταναστευτικό», *CNN Greece*, 04-10-2019, https://www.cnn.gr/news/politiki/story/192839/petsas-aytoi-einai-oi-tesseris-axones-tis-kyvernisis-gia-to-metanasteytiko (προσβάσιμο 13-09-2020) και «Κυρ. Μητσοτάκης: Το πρόβλημα που αντιμετωπίζουμε είναι μεταναστευτικό και όχι προσφυγικό», *Η Καθημερινή*, 04-10-2019.

[2] «Κυρ. Μητσοτάκης: Η Ελλάδα δεν είναι ξέφραγο αμπέλι - τα σύνορά μας φυλάσσονται», *Η Καθημερινή*, 22-11-2019.

[3] «ΚΥΣΕΑ: Ασύμμετρη απειλή κατά της Ελλάδας – Τα πέντε μέτρα για την ενίσχυση των συνόρων», *Η Καθημερινή*, 01-03-2020.

[4] Ο συγκεκριμένος ρατσιστής λίγες μέρες αργότερα τέθηκε ο ίδιος σε κατ' οίκον απομόνωση χωρίς, απ' όσο γνωρίζουμε, να εγκλειστεί σε κάποια «κλειστή» δομή. Βλ., «Στ. Πέτσας: Αποφασισμένη η κυβέρνηση να προχωρήσει στην υλοποίηση των

κλειστών δομών», *Η Καθημερινή*, 25-02-2020, και «Πέτσας: 'Η σύζυγός μου έχει κοροναϊό, εξ αποστάσεως η κυβερνητική ενημέρωση'», *Τα Νέα*, 13-03-2020.

[5] Για τις θεματικές της «εισβολής» και της «κατάληψης» βλ. «Αντ. Σαμαράς: Η εισβολή των παρανόμων θα σταματήσει», *Η Ναυτεμπορική*, 08-06-2012, https://m.naftemporiki.gr/story/378869 (προσβάσιμο 14-09-2020) και Διονύσης Βυθούλκας, «Δένδιας: Υπάρχει θέμα ασφάλειας, δεν θα ανεχτώ την κατάληψη των πόλεων», *Το Βήμα*, 12-07-2012, https://www.tovima.gr/2012/07/12/society/dendias-yparxei-thema-asfaleias-den-tha-anextw-tin-katalipsi-twn-polewn/ (προσβάσιμο 14-09-2020).

[6] Βλ., «Ομιλία του Πρωθυπουργού Α. Τσίπρα στην Βουλή για το προσφυγικό (Ώρα του Πρωθυπουργού)», 30-10-2015, https://primeminister.gr/2015/10/30/14240 (προσβάσιμη 14-09-2020).

[7] Γιάννης Μουζάλας, *Πρακτικά Βουλής*, 30-09-2016.

[8] Ο όρος «Βαλκανικός Διάδρομος» αναφέρεται στη διαδρομή που διέρχεται απ' την Ελλάδα στη Μακεδονία, τη Σερβία, την Ουγγαρία -εναλλακτικά απ' την Κροατία και τη Σλοβενία- για να καταλήξει στην Αυστρία και, κυρίως, στη Γερμανία.

[9] Για μια λεπτομερή και εις βάθος των συνθηκών στο πέρασμα της Ειδομένης, κρίσιμου σημείου του βαλκανικού διαδρόμου, βλ., Μαριάνθη, Αναστασιάδου, Αθανάσιος, Μαρβάκης, Παναγιώτα, Μεζίδου και Marc Speer (2018)

[10] Πόλυ Κρημνιώτη, «Μπαλτάς προς διανοούμενους: Μεταδώστε παντού το προσφυγικό δράμα», *Η Αυγή*, 19-03-2016.

[11] Βλ., European Union, *Managing Migration: EU Financial Support to Greece*, November 2020.

[12] Προφανώς, η διατύπωση «κλειστός», ή, ακόμα πιο γλαφυρά, «σφραγισμένος», αφορά τις αποφάσεις των κρατών και τις τυπικές διαδικασίες διέλευσης. Αυτό δεν σημαίνει πως έκτοτε δεν πέρασε κανείς-μιά απ' τον «βαλκανικό διάδρομο». Για το κλείσιμο των συνόρων κατά μήκος του βαλκανικού διαδρόμου, εκτός απ' το Αθανασιάδου et al. (2018) βλ., και Bobbo Weber (2017).

[13] Βλ. Μουζάλας *όπ.π.* καθώς και τη συνέντευξή του στην τηλεοπτική Εκπομπή *Βουλής Βήμα* του καναλιού της Βουλής, 16-12-2016, ιδιαίτερα μεταξύ 39' και 44', https://www.youtube.com/watch?v=SLo-rGKY02w (προσβάσιμη 16-09-2020). Ενδιαφέρον παρουσιάζει πως ως στοιχείο διαμόρφωσης του «παραβατικού προφίλ» αναδεικνύεται το ότι ένας μεγάλος αριθμός εισερχομένων είναι «νεαροί άνδρες».

[14] «Α. Τσίπρας: Σωστά κλείνουν τα σύνορα, και εμείς το κάναμε αλλά χωρίς φιέστες», *Η Καθημερινή*, 03-03-2020.

[15] «Ομιλία του πρωθυπουργού στην 4η Στρογγυλή Τράπεζα της Συνόδου Κορυφής του ΟΗΕ: 'Παγκόσμια στρατηγική για τον επιμερισμό της ευθύνης για τους πρόσφυγες και τον σεβασμό του διεθνούς δικαίου'», 19-09-2016, http://primeminister.gr/2016/09/19/15251 (προσβάσιμη 19-09-2020).

Αναφορές

Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία

Αναστασιάδου, Μ., Μαρβάκης, Α, Μεζίδου, Π. και Speer, Μ. (2018), *Ειδομένη: Το Πέρασμα που Έγινε Αδιέξοδο*, Αθήνα, Ίδρυμα Ρόζα Λούξεμπουργκ-Παράρτημα Ελλάδας και Εφημερίδα των Συντακτών.

Χριστόπουλος, Δ. (2020), Αν το Προσφυγικό ήταν Πρόβλημα, Θα Είχε Λύση, Αθήνα, Πόλις.

Ξενόγλωσση βιβλιογραφία

Weber, B. (2017,) *The EU-Turkey Refugee Deal and the Not Quite Closed Balkan Route*, Sarajevo, Friedrich Ebert Stiftung, Dialogue Southeast Europe.

ΔΟΚΙΜΕΣ ΚΡΙΤΙΚΗΣ ΑΝΑΛΥΣΗΣ ΤΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ ΩΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΣ ΘΕΣΜΟΣ ΜΕΣΑ ΑΠΟ ΤΗ ΜΕΛΕΤΗ ΔΥΟ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΩΝ ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑΤΩΝ

Αναστάσιος Γκούμας

Πάντειον Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών

Περίληψη

Βασικός στόχος του παρόντος κειμένου αποτελεί η επιβεβαιωτική διάσταση της επιστήμης ως κοινωνικού θεσμού μέσω μίας ειδικής πραξιολογικής κατάστασης. Ως προς την αποτύπωση της επιβεβαίωσης, αποτυπώνονται, αναλύονται και εν συνεχεία έρχονται σε αντιπαράθεση δύο επιστημονικά μοντέλα γνώσης. Το πρώτο μοντέλο επαφίεται στη λειτουργική αποτύπωση της επιστήμης ως κοινωνικού θεσμού μέσω της κοινωνιολογίας του Emile Durkheim. Το δεύτερο μοντέλο το οποίο και συνιστά μία τάση αντίδρασης ως προς τον φορμαλισμό του λειτουργισμού, προέρχεται από το ρεύμα της κοινωνιολογίας της γνώσης, όπως αυτό αναπτύχθηκε από τη Σχολή του Εδιμβούργου. Βασικός οδοδείκτης αυτής της στροφής, αποτελεί η θεωρία του φινιτισμού. Δηλαδή η επιχείρηση μετάβασης της γνώσης από την κυριαρχία του ονόματος στο ωφέλιμο της σύμβασης. Τέλος η μελέτη κλείνει με τις θέσεις του Karl Popper ως προς την αναγκαιότητα θεσμοποίησης της επιστήμης, φτάνει η τελευταία να μην ξεχνά την αρχή βάσει της οποίας κοινωνικά και ιστορικά ορίζεται. Δηλαδή την τάση της να ανάγει την απορία σε δραστική υπαρξιακή χρησιμότητα.

Λέξεις κλειδιά: επιστήμη, θεσμός, ορθολογικότητα, απορία

TEST OF CRITICAL ANALYSIS OF SCIENCE AS A SOCIAL INSTITUTION THROUGH THE STUDY OF TWO SCIENTIFIC EXAMPLES

Anastasios Goumas

Panteion University of Social and Political Sciences

Abstract

The main goal of this text is the confirmatory dimension of science as a social institution through a special pragmatic situation. In terms of capturing confirmation, two scientific models of knowledge are captured, analyzed and then confronted. The first model is left to the functional depiction of science as a social institution through the sociology of Emile Durkheim. The second model, which is a tendency to react to the formalization of function, comes from the current of the sociology of knowledge, as developed by the Edinburgh School. The basic guide of this turn is the theory of Finishism. That is, the business of transferring knowledge from the dominance of the name to the benefit of the contract. Finally, the study closes with Karl Popper's views on the necessity of institutionalizing science, as long as the latter does not forget the principle on the basis of which it is socially and historically defined. That is, its tendency to reduce the question to a drastic existential utility.

Keys words: science, institution, rationality, question

Εισαγωγή

Ο στόχος της εργασίας είναι διττός. Και αυτή η διττότητα πρόκειται να αποδελτιωθεί στα ακόλουθα δύο ερωτήματα. Ερώτημα πρώτο: Με ποιο τρόπο μπορεί η επιστήμη να λάβει χαρακτήρα κοινωνικού θεσμού έχοντας ως βασικό υποκαθοριστικό δεδομένο την ορθολογικότητα; Ερώτημα δεύτερο: Ποιες είναι οι συγκροτητικές αρχές διαμόρφωσης της λογικής της επιστήμης βάσει της απάντησης ή, και των απαντήσεων από το πρώτο ερώτημα;

Θεωρητική συζήτηση

Ως προς το ζήτημα της απάντησης του πρώτου ερωτήματος, πρόκειται να αποτυπωθούν οι κατηγορίες βεβαίωσης της επιστήμης ως κοινωνικού θεσμού μέσω της αντιπαράθεσης δύο μεθοδολογιών. Η πρώτη μεθοδολογία έρχεται από την κοινωνιολογία του Emile.Durkheim, και της έχω αποδώσει τον όρο: «*ανατομοπολιτική ορθολογικότητα*», όρος δάνειο από τη φουκωική ορολογία και πρόκειται να καταστεί σαφής στη συνέχεια μέσα από τους ίδιους τους κανόνες που ορίζουν και συστηματοποιούν το ντιρκεμιανό επιστημονικό πράττειν. Μέσω αυτής της μεθοδολογίας, ο Durkheim, όχι μόνο παίρνει αποστάσεις από το τελεολογικό παράδειγμα των δασκάλων του (Comte, Spencer), αλλά καθιστά την έννοια της λειτουργικότητας του κοινωνικού γεγονότος, το συγκεκριμένο αντικείμενο έρευνας της κοινωνιολογίας του και της κοινωνιολογίας γενικά.

Τώρα και όσον αφορά το δεύτερο μεθοδολογικό παράδειγμα, αυτό προέρχεται από τους θεωρητικούς της Σχολής του Εδιμβούργου, από τους Barnes & Bloor. Ο όρος ο οποίος πρόκειται να αποτελέσει την «ύλη» ανάπτυξής και ως εκ τούτου, θα χρησιμοποιηθεί ως αντιπαραθετικό μοντέλο στην ντιρκεμιανή μεθοδολογία, είναι η θεωρία του «*φινιτισμού*». Οι βασικές αρχές της πρόκειται να αλιευθούν από τις θέσεις του Ξανθόπουλου Χρήστου, όπως ο ίδιος γνωσιολογικά πλαισιώνει και αναλύει την παραπάνω θεωρία μέσα από το έργο του: «*Η νέα κοινωνιολογία της γνώσης, μία φιλοσοφική θεώρηση*».

Έχοντας ολοκληρωθεί ο πρώτος στόχος, η εισήγηση πρόκειται να κλείσει με την ανάδειξη της απάντησης του δευτέρου ερωτήματος. Σε αυτή την προσπάθεια, οδοδείκτες πρόκειται να αποτελέσουν οι θέσεις του φιλοσόφου Karl Popper, ειδικά εκείνες οι θέσεις περί της διαδικασίας άρθρωσης των κανόνων της μεθοδολογίας του «*κριτικού ορθολογισμού*», και ποια η αξία της συγκεκριμένης μεθόδου ως προς τη λειτουργία της επιστήμης ως κοινωνικού θεσμού.

Στη σκέψη του Γάλλου φιλοσόφου και κοινωνιολόγου, ο θεσμός οροθετείται αποκλειστικά και μόνο υπό τη μορφή του κοινωνικού γεγονότος. Πλαισιώνοντας εξηγηματικά τι είναι κοινωνικό γεγονός, αυτομάτως δι-ανοίγεται ο χρηστικός ρόλος του, αφετέρου ποιος ο διαμεσολαβητικός ρόλος του ως προς το ανθρώπινο κοινωνικό πράττειν. Μέσα από το έργο του «*Κανόνες κοινωνιολογικής μεθόδου*», είμαι σε θέση να ορίσω ως κοινωνικό γεγονός την υποταγή του υποκειμένου στην κατηγορική προσταγή του καθήκοντος, όπως αυτή έχει διαμορφωθεί στη συνείδησή του μέσω των μηχανισμών κοινωνικοποίησης. Αυτοί οι μηχανισμοί υπάρχουν ως επιταγές νόμου με αντικειμενικό χαρακτήρα και είναι εξωτερικοί ως προς το υποκείμενο. Όπως και ο ίδιος γράφει, η τάξη των γεγονότων «*συνίστανται σε τρόπους του δραν, του σκέπτεσθαι και του αισθάνεσθαι, εξωτερικούς σε σχέση με το άτομο και*

προικισμένους με μια δύναμη εξαναγκασμού, χάρη στην οποία του επιβάλλονται»(Durkheim 1978: 67).

Για τον Durkheim, ο εξαναγκασμός δε συνίσταται ως δείξιμο με μονόδρομη και αποκλειστική φορά από τα έξω προς τα μέσα, αλλά ως κατηγορία οφειλής και κατ' επέκταση κατάφασής της μέσω του λειτουργικού περιεχομένου του κύρους που τον προσδιορίζει (π.χ. νομικό σύστημα, έθιμα, κώδικας επαγγελματικής συμπεριφοράς κλπ). Η έννοια του κύρους, όπως και ο ίδιος σημειώνει, δεν αποτελεί μια κατηγορία γνώσης με απριορικό περιεχόμενο, αλλά μια κατάσταση πραγματικότητας η οποία παγιώνεται εν τω χρόνω με την επανάληψη και με την γνωστική ποσοτικοποίηση του κέρδους και της ζημίας από τα ίδια τα υποκείμενα εν συνόλω. Πιο ειδικά και σύμφωνα με τα προαναφερθέντα περί του κοινωνικού γεγονότος, θεσμός όπως και ο ίδιος σημειώνει, είναι ο χάρτης ο οποίος εμπεριέχει «*όλες τις πεποιθήσεις και τους τρόπους συμπεριφοράς που καθιερώνει η ομαδικότητα*» (Durkheim 1978: 59).

Έχοντας μέχρι σε αυτό το σημείο αποτυπώσει όσο πιο πυκνωτικά γίνεται κάποιες από τις πιο βασικές έννοιες της ντιρκεμιανής κοινωνιολογίας, μπορούμε να εισέλθουμε στον πυρήνα του ερωτήματος: *Ποια είναι τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της επιστήμης ως κοινωνικού θεσμού με βασικό υποκαθοριστικό δεδομένο την ορθολογικότητα;* Σύμφωνα με τον Raymon Aron, και με τον τρόπο που διαβάζει τον Durkheim, η επιστήμη συνιστά κοινωνικό θεσμό, καθώς η επιστήμη εκφράζει έννοιες και όρους μέσω των οποίων η κοινωνία αντιλαμβάνεται τον εαυτό της και υπάρχει εντός του ιστορικού χρόνου. Συνεχίζοντας τη μελέτη του, ο Aron, αποφαίνεται ότι η κοινωνία υφίσταται ως μια ολότητα γεγονότων που συγκροτούν στη συνείδηση του υποκειμένου κοινές πίστεις, αξίες, κοντολογής αυτό που ο Durkheim όρισε ως συλλογικές αναπαραστάσεις, δηλαδή γνώσεις που εναρμονίζονται λειτουργικά με το συλλογικό (Aron 2008: 498). Η εναρμόνιση των καταστάσεων με τη γνώση του συλλογικού, σε τελική ανάλυση αποκαλύπτει αποφασιστικά γεγονότα τα οποία ιεραρχούνται και ταξινομούνται σε κυρίαρχα και σε δευτερεύοντα, σε ομαλά και σε παθολογικά, γεγονότα τα οποία ως αμιγώς κοινωνικά δε δύναται να προσδιορίζονται από ανεξαρτησία, δηλαδή από αυτό που η επιστήμη καλείται να επιτελέσει και να θεραπεύσει με την αναζήτηση της αλήθειας.

Η επιστήμη για να μην υποπέσει σε λάθη, είναι υποχρεωμένη να αναπτύξει όσο γίνεται πιο ισχυρές πρακτικές θωράκισης της μεθοδολογίας της. Για τον Durkheim, οι πρακτικές θωράκισης μπορούν να επιτευχθούν, όταν οι κανόνες στήριξης της μεθοδολογίας τηρούνται με ατσάλινη πειθαρχία ως προς την αναζήτηση της αλήθειας. Και η αναζήτηση της αλήθειας για το υποκείμενο που την ερευνά, σύμφωνα με τον ίδιο, οφείλει να ακολουθήσει τις παρακάτω τρεις πρακτικές:

- ***Η αμφισβήτηση των γνωστικών ειδώλων:*** Ο Durkheim σε αυτό τον κανόνα προτάσσει τη μετάβαση από τη θυμική στην αντικειμενική γνώση. Το πέρασμα και η επιτυχία αυτής της πράξης, συνίσταται στη συστηματική άρση όλων των προϊδεάσεων τις οποίες ο επιστήμονας φέρει εντός της συνείδησής του (Durkheim 1978: 95). Για τον Durkheim, το πάθος ως αρχή του ψυχικού οργάνου, αποτελεί εχθρικό οδηγό για τη διεξαγωγή μιας αντικειμενικής έρευνας. Σε αυτό το σημείο παρατηρούμε την προσπάθεια γάμου της καρτεσιανής μεθοδικής αμφιβολίας με τις αναλύσεις του Bacon περί της θεωρίας των ειδώλων. Η απομάγευση του φετίχ της συνήθειας των προϊδεάσεων και οι βεβαιότητες που απορρέουν, δεν έχουν χώρο στη

ντιρκεμιανή ορθολογικότητα, ειδικά στο χώρο της επιστημολογίας που προσπαθεί να θεμελιώσει. Ο επιστήμονας μέσα από το έργο του Durkheim, δε σκέπτεται με το πάθος του κοινού νου, αλλά ως ανατόμος. Δηλαδή, ως υποκείμενο που δε μεταβιβάζει το αίσθημά του στη διαδικασία, αλλά το αίσθημα για αυτόν είναι αντικείμενο καταγραφής και μελέτης ως προς το σκοπό της έρευνας.

- ***Γνωρίζω ότι αντικειμενικά μπορώ να ορίσω:*** Το καρτεσιανό cogito ergo sum, βρίσκει την υπεροχική εφαρμογή του σε αυτό τον κανόνα. Όπως για τον Descartes είναι μεθοδολογικά αδύνατο να θεωρούμε πως αυτό που σκέφτεται και στο χρόνο που σκέφτεται, δεν υπάρχει (Descartes 2012: 97), έτσι και στον Durkheim, είναι μεθοδολογικά αδύνατο να θέλουμε να γνωρίσουμε κάτι χωρίς να έχουμε ορίσει το περιεχόμενο του γεγονότος στο οποίο αναφέρεται. Η «*αναζήτηση της ύλης του θεμελιώδους ορισμού*» (Durkheim 1978: 99), συνιστά το απόλυτο της απόστασης μεταξύ επιστήμης και κοινής συνείδησης. Ο επιστήμονας ως το κατ' εξοχή κυριαρχικό γλωσσικό υποκείμενο, είναι σε θέση να εκφράσει τα γεγονότα όπως αυτά υπάρχουν, και όχι σύμφωνα με σκοπούς που τον ίδιο τον ωφελούν. Υπό αυτή την προοπτική και με όρους κοντά στην κοινωνιολογία του Vilfredo Pareto, το υποκείμενο της επιστήμης, είναι ένα υποκείμενο απαλλαγμένο από εγωιστικά κατάλοιπα.
- ***Η αρχή του μόνιμου μέτρου στην έρευνα:*** Καθώς η κοινωνική ζωή διέπεται από τη μεταβλητότητα του είναι της, συγχρόνως η ίδια η κοινωνική ζωή έχει αναπτύξει μηχανισμούς άμυνας ως προς την πλαισίωση της μεταβλητότητας που τη χαρακτηρίζει. Το ποινικό σύστημα, οι άτυποι κανόνες περί του κοινωνικού πράττειν, ο εξαναγκαστικός χαρακτήρας των θεσμών κλπ., συνιστούν κάποια σταθερά αντικείμενα μέσω των οποίων η ροή του κοινωνικού είναι μπορεί να αξιολογηθεί με πιο προσεκτικό τρόπο. Η αξία των σταθερών αντικειμένων στο χώρο της επιστήμης, όπως και ο ίδιος ο Durkheim υποστηρίζει, έχουν τη δύναμη να αξιολογούνται ως πράγματα στη συνείδηση του επιστήμονα. Το πράγμα ως διάφορο και διαφορετικό της ιδέας, καθίσταται ένα γεγονός ελέγξιμο όπως συμβαίνει και στις φυσικές επιστήμες (Durkheim 1978: 108). Με τον ορισμό του γεγονότος σε πράγμα, το γεγονός δε συνεπάγεται ως μία κατηγορία του πραγματικού, αλλά ως μια κατηγορία συγκεκριμένης στάσης ως προς τη μελέτη του ίδιου του πραγματικού. Ο κοινωνικός επιστήμονας πατώντας εν μέρει στα πρότυπα του φυσικού επιστήμονα μέσω της παρατήρησης και των συγκριτικών ιστορικών ερευνών-, δηλαδή μία μορφή έμμεσου πειράματος, αποτυπώνει αυτό που για την μέθοδο έχει σημασία, το διαχωρισμό του αίτιου από τη λειτουργία του γεγονότος, και το βαθμό επανάληψης των περιεχομένων που το συγκροτούν ως γεγονός.

Παρατηρήσαμε ότι στον Durkheim, η επιστήμη, αποκτά λειτουργία κοινωνικού θεσμού με βασικό προσδιοριστικό άξονα τον όρο *ανατομοπολιτική ορθολογικότητα*-, δηλαδή τη μέθοδο που πλαισιώνει το σκέπτεσθαι του επιστήμονα και υποκαθορίζει τα κριτήρια αντικειμενικότητας της μελέτης του. Εν αντιθέσει, στους Barnes & Bloor, η συνθήκη της επιστήμης ως κοινωνικός θεσμός, ορίζεται με όρους μη σταθερότητας του κανόνα ως προς τη διεξαγωγή της έρευνας, όπως και με το συμβατικό χαρακτήρα της γνώσης. Ας παρακολουθήσουμε τα παραπάνω σύμφωνα με το μοντέλο της θεωρίας του φινιτισμού.

Ακολουθώντας τη μελέτη του Ξανθόπουλου, ορίζω τη θεωρία του φινιτισμού ως διαδικασία αμφισβήτησης των παγιωμένων όρων μέσω των οποίων η επιστήμη χρησιμοποιεί ως προς το σκοπό που καλείται να υπηρετήσει. Η εν λόγω αρχή αμφισβήτησης των πλαισίων συγκρότησης των όρων, σύμφωνα με τον Ξανθόπουλο, επιτελείται με την ανοικτότητα του πλάτους των ίδιων των όρων. Αυτό σημαίνει ότι ο (χ) επιστημονικός όρος, είναι ένας όρος που συγκροτείται στην ιστορική πολυσθένεια των διαδικασιών της επιστημονικής έρευνας και ως εκ τούτου, συνεχώς μεταβάλλεται (Ξανθόπουλος 2011: 255). Πιο ειδικά και ιχνηλατώντας τη θεωρία του φινιτισμού ως διαδικασία πολυσθένειας, εκμαιεύεται το συμπέρασμα όπως και ο Ξανθόπουλος σημειώνει, ότι η γλωσσική χρήση ενός όρου όχι μόνο επιδέχεται στο σώμα του νέες τροποποιήσεις στο μέλλον, αλλά στην ενεστωτική χρήση του συνίσταται ως μια συλλογική σύμβαση σύμφωνη με τα επιστημονικά ενδιαφέροντα της κοινότητας που τον χρησιμοποιεί (Ξανθόπουλος 2011: 256).

Η ενεστωτική μελλοντοποίηση ενός όρου, σύμφωνα με τους Bloor & Barnes, αναδεικνύει μείζονες κατηγορίες συγκρότησης και παραγωγής επιστημονικής γνώσης. Οι προσδιοριστικοί παράγοντες του χρόνου, των συνθηκών εφαρμογής τους, οι στόχοι των υποκειμένων που διεξάγουν την έρευνα, φέρει στην επιφάνεια την «*προβληματική*» της ταξινόμησης (Ξανθόπουλος 2011: 257). Ρόλος κάθε ταξινομικής πρακτικής είναι η απόδοση ονόματος σύμφωνα με τα χαρακτηριστικά που συγκροτούν την έννοια ή, ακόμα και την ίδια την ανθρώπινη ύπαρξη. Εάν ότι ταξινομείται αποκτά μία σημασία σύμφωνα με το όνομα που φέρει, και μια συγκεκριμένη οικονομία ιστορικού βίου, και εδώ η ψυχιατρική και η ψυχολογία είναι πλούσιες σε αυτό το πεδίο, η θεωρία του φινιτισμού υπό το πρίσμα της δυνατότητας διεύρυνσης της έκτασης ενός όρου, αφενός έρχεται ως μηχανή σύγκρουσης στο φετίχ μιας στρατηγικής ονοματοδοσίας τύπου σκάκι (ο πύργος είναι πάντα πύργος με συγκεκριμένες κινήσεις, η σειρά είναι ίδια και για τα υπόλοιπα πιόνια), αφετέρου μέσω αυτής της σύγκρουσης να επισημάνει το πεπερασμένο.

Συνοψίζοντας τα παραπάνω στο ζήτημα της ανοικτότητας της έκτασης ενός όρου, σύμφωνα με τον ορισμό του φινιτισμού από τον Bloor, μου δίνεται ο χώρος να αποτυπώσω με τον πιο καθαρό τρόπο το αντιπαραθετικό μοντέλο των δύο θεωριών. Ο φινιτισμός σύμφωνα με τον Bloor, «*συμφιλιώνεται με αυτό που δεν τελειώνει(infinite), θεωρώντας το τελευταίο όχι κάτι το άπειρο, αλλά κάτι που δεν έχει το θεσμό (institution) του τέλους*» (Ξανθόπουλος 2011: 259). Ο φινιτισμός βάσει του παραπάνω ορισμού, είναι ένας ορισμός ο οποίος προτάσσει το μέγιστο της διάρκειας του μέλλοντος. Εκκινώντας από αυτή την πρόταση και ακολουθώντας τη μελέτη του Ξανθόπουλου, μπορώ να υποστηρίξω δύο βασικές επιστημολογικές κατηγορίες συγκρότησης της θεωρίας του φινιτισμού. Τον αντικαρτεσιανό χαρακτήρα του, τη μη σταθερότητα του βασικού υποκαθοριστικού δεδομένου της επιστήμης, δηλαδή την ορθολογικότητα. Πιο συγκεκριμένα:

- ***Από την κυριαρχία της έκτασης στο εφήμερο της σύμβασης:*** Για τον Descartes το απεριόριστο της σκέψης υπερέχει της υλικής και πεπερασμένης εκτατότητας του σώματος. Ο καρτεσιανός δυισμός σε σκέψη ως κυριαρχικό κατηγόρημα και στην ύλη ως εν δυνάμει παθολογικό λόγω της φθαρτότητάς της, μέσω της θεωρίας του φινιτισμού, δέχεται κλονισμό. Ο φινιτισμός, είναι η θεωρία απομάγευσης των εσωτερικών ιδιοτήτων τις οποίες ο όρος κουβαλάει κατά τη διάρκειά του στο χρόνο. Το τι μπορεί να είναι αλήθεια ή, τι μπορεί να είναι ψεύδος, αποκτά ενδιαφέρον από τα ίδια τα γλωσσικά υποκείμενα που

χρησιμοποιούν τους όρους και τους ανταλλάσσουν σύμφωνα με αυτό που επιθυμούν να πετύχουν (Ξανθόπουλος 2011: 257).

- ***Το πλάτος μεταβάλλεται. Τίποτα δεν είναι σταθερό:*** Ενώ στην ντιρκεμιανή κοινωνιολογία της γνώσης, η ανάγκη ύπαρξης μόνιμου μέτρου στην έρευνα, αποτυπωνόταν με την επιτακτικότητα της ρύθμισης της πολυπλοκότητας σε λειτουργικές δομές που ήταν σε θέση να πετύχουν τον μέσο όρο του κανονικού και του εφικτού, στη θεωρία του φινιτισμού, οι έννοιες του ρίσκου και του αβέβαιου, έρχονται να επιβεβαιώσουν τον αναθεωρητικό χαρακτήρα της γλώσσας ως προς τη δομή των κανόνων που συγκροτούν την επιστήμη, αλλά και την ίδια την ορθολογικότητα. Το παιχνίδι της γλώσσας με την ισχύ του κανόνα, όπως αναφέρει και ο Ξανθόπουλος στη μελέτη του για τη θεωρία του φινιτισμού, αφενός αναδεικνύει την παρουσία του Wittgenstein καθόλη τη διάρκεια δόμησης του όρου από τους Barnes & Bloor (Ξανθόπουλος 2011: 262), αφετέρου τόσο με ρητό όσο και με άρρητο τρόπο, οι θεωρητικοί της Σχολής του Εδιμβούργου, παρουσιάζουν την έννοια της συλλογικότητας ως αναγκαίο εργαλείο παραγωγής επιστήμης μέσω της κοινής χρήσης και εφαρμογής του κανόνα (Ξανθόπουλος 2011: 261).

Η σκέψη του Popper σύμφωνα με το ερώτημα που τέθηκε στην αρχή της εισήγησης, απομακρύνεται κατά πολύ από τα δύο προηγούμενα παραδείγματα. Ανάμεσα στον ντιρκεμιανό συλλογισμό της επιστήμης ως κοινωνικού θεσμού με βασικό πρόταγμα τη συμπεριφοροομέτρηση για τη δημιουργία του συλλογικού, και στον σχετικιστικό χαρακτήρα των συμβάσεων όπως αυτοί προκύπτουν με την αναλογία ύπαρξης συγκεκριμένων χωροχρονικών ορίων στη βάση της θεωρίας του φινιτισμού, ο Popper, παίρνοντας καθαρές αποστάσεις από τις παραπάνω μεθοδολογίες, φέρει τη δική του πρόταση στην επιστήμη της κοινωνιολογίας της γνώσης με τον όρο που ο ίδιος προτείνει, τον «*κριτικό ορθολογισμό*»*.*

Για τον Popper αντικείμενο της επιστήμης είναι η γνώση, και δεν μπορεί να υπάρχει γνώση χωρίς την απορία-, δηλαδή τη στοχαστική πράξη ανάδειξης του προβλήματος. Όπως και ο ίδιος σημειώνει, η αξία του προβλήματος, δηλώνει το βαθμό επιτυχίας της γνώσης, καθώς κάθε πρόβλημα δεν προκύπτει αυθαίρετα, αλλά από την ανάγκη βαθμού εξέτασης των σφαλμάτων σύμφωνα με την κατακτηθείσα γνώση (Popper 1996: 308). Από τι στιγμή που κάτι προσδιορίζεται με όρους ανίχνευσης σφάλματος, αυτομάτως δηλώνεται και η κατεύθυνση του υποκειμένου ως προς τον τρόπο με τον οποίο αντιλαμβάνεται το βαθμό κυριαρχίας της κατακτημένης γνώσης. Άρα για τον Popper, η αξία ή η απαξία της επιστήμης, δηλώνεται με όρους ποιότητας και τόλμης άρθρωσης του προβλήματος και των τρόπων επίλυσής του.

Η αξία της επιστήμης, είναι μια επιστήμη άξια στην περίπτωση που αποδέχεται την ποιοτική κριτική (Popper 1996: 310). Η αποδοχή της κριτικής συνιστά την κατάφαση της επιστήμης ως προς την ανασκευή της. Στο σημείο αυτό θα μπορούσαμε να φανταστούμε το έργο της κριτικής όπως τον τρόπο που εργάζεται ένας μάστορας. Ο μάστορας καθόλη τη διάρκεια της εργασίας του, παρουσιάζεται ως ολότητα στο χρόνο που εργάζεται. Οι εμπειρίες του βίου του, αλλά και η μαθητεία του σε άλλο μάστορα, δεν αποτελούν “παγωμένες πραγματικότητες”, αλλά ουσίες τέχνης και συναρμογές κίνησης, χρόνου, γνώσης. Όλα τα παραπάνω δεν γίνονται εν κενώ, ούτε και με ενστικτώδη τρόπο. Υπάρχουν ως κανονικότητες που συνεχώς διευρύνονται με τη σωστή χρήση τους και με την ανοικτότητα της σκέψης εάν δεν

πάει κάτι καλά, να υπάρχουν οι προϋποθέσεις ανασκευής του. Έτσι και η κριτική οφείλει να εξαντλήσει όλο το ενδιαφέρον της όχι μόνο στη διαλογή των υλικών που αναδεικνύουν το επιστημονικό από το εξωεπιστημονικό, αλλά και στον τρόπο σημείωσης της μεθόδου η οποία με την ανοικτότητα της «λογοφιλίας» θα είναι έτοιμη ως προς την ανασκευή της.

Συμπέρασμα

Κλείνοντας και αθροίζοντας την ποπεριανή προοπτική περί επιστήμης και εντάσσοντάς την στην έννοια του κοινωνικού θεσμού, θεωρώ ότι μπορούμε να υποστηρίξουμε τον κοινωνικοθεσμικό ρόλο της, στο βαθμό που η επιστήμη θέτει ουσιαστικά ερωτήματα ως προς το απεριόριστο της άγνοιάς της.

Αναφορές

Aron, R. (2008), Η εξέλιξη της κοινωνιολογικής σκέψης, Αθήνα, Γνώση.

Descartes, R. (2012), Οι αρχές της φιλοσοφίας I & II, Αθήνα, Εκκρεμές.

Durkheim, E. (1978), Οι κανόνες της κοινωνιολογικής μεθόδου, Αθήνα, Gutenberg.

Popper, K. (1996), Η λογική των κοινωνικών επιστημών, στο Γ. Κουζέλης και Κ. Ψυχοπαίδης (επιμ.), Επιστημολογία των κοινωνικών επιστημών κείμενα, Αθήνα, Νήσος, σσ. 308-310.

Ξανθόπουλος, Χ. (2011), Η νέα κοινωνιολογία της γνώσης μία φιλοσοφική θεώρηση, Αθήνα: Παπαζήση.

ΠΑΡΑΒΑΤΙΚΟΤΗΤΑ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΣ ΑΠΟΚΛΕΙΣΜΟΣ: ΟΙ ΕΠΙΠΤΩΣΕΙΣ ΤΟΥ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΥ ΣΤΙΓΜΑΤΟΣ ΚΑΙ ΤΟ ΦΑΙΝΟΜΕΝΟ ΤΗΣ «ΠΕΡΙΣΤΡΕΦΟΜΕΝΗΣ ΠΟΡΤΑΣ» ΣΤΑ ΚΑΤΑΣΤΗΜΑΤΑ ΚΡΑΤΗΣΗΣ

Αικατερίνη Γουργουρίνη,[α] Βασιλική Μπούνα[β]

[α] MSc Κοινωνική Λειτουργός, Κατάστημα Κράτησης Πάτρας, Υποψ. Διδάκτωρ Πανεπιστημίου Πατρών
[β] Κοινωνική Λειτουργός, Κατάστημα Κράτησης Πάτρας

Περίληψη

Η έννοια του κοινωνικού αποκλεισμού συνδέεται σε αρκετές θεωρητικές αναφορές με τις έννοιες της παρέκκλισης και της παραβατικότητας. Τα άτομα στιγματίζονται και αποκλείονται κοινωνικά, εξαιτίας ιδιαίτερων χαρακτηριστικών τους, της κοινωνικής ομάδας που εντάσσονται ή της κατάστασης στην οποία βρίσκονται, ενώ πολλές φορές αντιμετωπίζονται ως «επικίνδυνα» που χρήζουν πολιτικών καταστολής και κοινωνικού ελέγχου. Ωστόσο, αυτή η σύνδεση του κοινωνικού αποκλεισμού με την παραβατικότητα, οδηγεί συχνά σε διακρίσεις εις βάρος συγκεκριμένων ατόμων και πληθυσμιακών ομάδων, δυσχεραίνοντας την ισότιμη κοινωνική τους συμμετοχή και ένταξη.

Η στέρηση της ελευθερίας, ο εγκλεισμός και η έκτιση ποινής φυλάκισης, βιώνεται έντονα ως μορφή κοινωνικής περιθωριοποίησης καθώς στιγματίζει αρνητικά τα άτομα και το οικογενειακό τους περιβάλλον, όχι μόνο κατά τη διάρκεια της κράτησης αλλά και μετά την αποφυλάκιση. Το κοινωνικό στίγμα που συνοδεύει τον κρατούμενο ή τον αποφυλακισθέντα, σε συνδυασμό με άλλους καθοριστικούς παράγοντες (απουσία υποστηρικτικού δικτύου, εξαρτήσεις, κατάσταση υγείας, έλλειψη νομιμοποιητικών εγγράφων, ηλικία, εκπαίδευση κ.α.), λειτουργεί ανασταλτικά στη διαδικασία ουσιαστικής επανένταξης του ατόμου ενώ παράλληλα, συνδέεται με την υποτροπή, τη διάπραξη νέων αδικημάτων και την επαναφυλάκισή του. Ως εκ τούτου, συντηρείται ένας φαύλος κύκλος, στον οποίο η φυλακή λειτουργεί ως «περιστρεφόμενη πόρτα», μέσω της ανακύκλωσης σημαντικού μέρους του πληθυσμού των κρατουμένων.

Λέξεις κλειδιά: Φυλακή, Στίγμα, Κοινωνικός Αποκλεισμός, Υποτροπή, Επανένταξη

DELINQUENCY AND SOCIAL EXCLUSION: THE CONSEQUENCES OF SOCIAL STIGMA AND THE PHENOMENON OF THE “REVOLVING DOOR” IN CORRECTIONAL INSTITUTIONS

Aikaterini Gourgourini,[α] Vassiliki Mpouna,[β]

[α] MSc Social Worker, Correctional Institution of Patras, PhD students, University of Patras
[β] Social Worker, Correctional Institution of Patras

Abstract

The meaning of social exclusion, in various theoretical approaches, has been connected with

deviance and delinquency. Individuals are stigmatised and socially excluded, due to their particular characteristics, the social group they belong to or the situation they find themselves in, while many times are treated as "dangerous" that require policies of repression and social control. However this connection of social exclusion with delinquency, often leads to the discrimination of particular individuals and social groups, affecting in turn their equal social participation and integration.
Freedom deprivation, incarceration and sentence serving, is intensely experienced as a form of social marginalisation, as it negatively stigmatizes the individuals themselves and their family environment, not only during their incarceration but also after their release. The social stigma that follows the prisoner or the released, combined with other significant factors (absence of a supportive network, addictions, health condition, lack of legal documentation, age, education etc), inhibits the process of essential rehabilitation while at the same time has been connected to recidivism, the committing of new offences and reincarceration. As a result, a vicious circle is perpetuated, in which prison functions as a “revolving door”, through the recycling of an important part of prisoners’ population.

Key words: Prison, Stigma, Social Exclusion, Recidivism, Reintegration

Εισαγωγή

Το στίγμα και ο επακόλουθος κοινωνικός αποκλεισμός συναντώνται συχνά σε άτομα που έχουν παρουσιάσει παρεκκλίνουσα συμπεριφορά και εκτίουν ή έχουν εκτίσει ποινή φυλάκισης. Ο στιγματισμός, μέσω σύνθετων αλληλεπιδράσεων, επηρεάζει σημαντικά τη συμπεριφορά και όλους τους τομείς ζωής του ατόμου, παρεμποδίζοντας την ισότιμη κοινωνική του συμμετοχή και ενσωμάτωση.

Το «στίγμα της φυλακής» συνοδεύει το άτομο και το περιβάλλον του, κατά τη διάρκεια της κράτησης και μετά την αποφυλάκιση, δημιουργώντας πρόσθετες δυσκολίες στη διαδικασία της κοινωνικής του επανένταξης και κατ’ επέκταση αυξάνοντας την πιθανότητα υποτροπής και εκ νέου φυλάκισης. Ο όρος «περιστρεφόμενη πόρτα της φυλακής» χρησιμοποιείται προκειμένου να περιγράψει την επιστροφή του ατόμου στη φυλακή, για μία ή και περισσότερες φορές, εξαιτίας της τέλεσης νέας αξιόποινης πράξης.

Η παρούσα μελέτη αρχικά επιχειρεί να αποτυπώσει συνοπτικά την έννοια του κοινωνικού αποκλεισμού ατόμων και ομάδων πληθυσμού, με έμφαση στην κοινωνική ομάδα των κρατουμένων και αποφυλακισμένων. Εν συνεχεία, προσδιορίζει την έννοια του κοινωνικού στίγματος καθώς και τις επιπτώσεις του στιγματισμού στην πορεία ζωής των ατόμων και στην πιθανότητα υποτροπής τους. Έπειτα, διασαφηνίζει την έννοια της υποτροπής και κάνει αναφορά στους παράγοντες πρόληψης και αντιμετώπισής της. Τέλος, περιγράφει κάποιες πολιτικές και παρεμβάσεις για τη μείωση της υποτροπής και κατ’ επέκταση, για τον περιορισμό του φαινομένου ανακύκλωσης πληθυσμού στα καταστήματα κράτησης.

Θεωρητική Συζήτηση

Ο κοινωνικός αποκλεισμός συνιστά ένα πολυδιάστατο φαινόμενο που αντιτίθεται στη διαδικασία της κοινωνικής ένταξης του ατόμου. Επικεντρώνεται στις διαδικασίες μετάβασης από μία κοινωνική κατάσταση σε μία άλλη καθώς και την ώθηση ατόμων ή ομάδων εκτός του κοινωνικού πλαισίου. Ο αποκλεισμός αναφέρεται στην απουσία κοινά αναγνωρισμένων και θεσμοθετημένων δικαιωμάτων (Δημουλάς κ.. 2002) ή στην αδυναμία πρόσβασης σε αυτά (Ρετινιώτη και Μάντζιου 2010). Πρόκειται για μία

διαδικασία έκπτωσης, συνδεδεμένη με την ανισότητα και τη φτώχεια (Κασιμάτη 1998).

Η έννοια του κοινωνικού αποκλεισμού κρίνεται δύσκολο να προσδιοριστεί με ακρίβεια και αυτό αποδίδεται στις τεράστιες μεταβολές που έχουν συντελεστεί σε παγκόσμιο επίπεδο κατά τις τελευταίες δεκαετίες. Χαρακτηρίζεται ως δυναμικός όρος, ο οποίος αναφέρεται σε μία κατάσταση μη-ενσωμάτωσης καθώς και στους μηχανισμούς που προκαλούν τη συγκεκριμένη κατάσταση ή που την αναπαράγουν (Τσομπανόγλου και Κορρές 2005). Ο κοινωνικός αποκλεισμός σχετίζεται με την «έλλειψη υλικών και κοινωνικών ευκαιριών και δυνατοτήτων […], συνδέεται με την αποξένωση και την περιθωριοποίηση» (Andersen 1999, Klasen 1998, Combes 1998 από Δήμα 2018: 26) και παρεμποδίζει τη συμμετοχή του ατόμου σε βασικούς κοινωνικούς θεσμούς, με αποτέλεσμα την αποδυνάμωση ή και τη ρήξη των δεσμών του με την κοινωνία (Παπακωνσταντίνου 2018: 24). Ο κοινωνικός αποκλεισμός αποτελεί περισσότερο μια διαδικασία παρά μία κατάσταση (Μακρυνιώτης 2018). Για την ακρίβεια, χαρακτηρίζεται από μία σειρά καταστάσεων που εξαρτώνται από τις εκάστοτε χωροχρονικές συνθήκες και άλλους κοινωνικούς, οικονομικούς και πολιτικούς παράγοντες, οι οποίοι δρούν πολυσύνθετα, ενισχύοντας ή αποτρέποντας τη διαδικασία του αποκλεισμού (Δημουλάς κ.ά. 2002).

Οι Ρετινιώτη και Μάντζιου (2010) επισημαίνουν ότι τα άτομα που αντιμετωπίζουν υψηλό κίνδυνο αποκλεισμού είναι εκείνα που παρουσιάζουν αδύναμη σχέση με τουλάχιστον μία από τις διαστάσεις της κοινωνικής ένταξης: α) σε κατάσταση παρανομίας, αντικανονικότητας ή σε δυσχερή κατάσταση λόγω θεωρούμενης προσωπικής τους «υπαιτιότητας» (χρήστες ουσιών, κατάδικοι και αποφυλακισμένοι, μονογονείς κ.α.), β) σε αδύναμη σχέση με την αγορά εργασίας λόγω μειωμένων προσόντων (χαμηλό εκπαιδευτικό υπόβαθρο, έλλειψη δεξιοτήτων), κοινωνικών και φυλετικών διακρίσεων ή άλλων κωλυμάτων που παρεμποδίζουν την εύρεση εργασίας (π.χ. αναπηρία) και γ) δεν έχουν προσωπικά ή/και κοινωνικά υποστηρικτικά δίκτυα (ηλικιωμένοι, κάτοικοι απομακρυσμένων περιοχών κ.α.) ή βρίσκονται υπό τη μέριμνα του κράτους (παιδιά και ενήλικες με ψυχοκοινωνικά προβλήματα, φυλακισμένοι κ.α.).

Όπως προκύπτει, τα άτομα που εκτίουν ή έχουν εκτίσει ποινή φυλάκισης, εντάσσονται στις ομάδες που αντιμετωπίζουν υψηλό κίνδυνο αποκλεισμού. Οι Musa και Ahmad (2015) αναφέρουν ότι οι κρατούμενοι παρουσιάζουν αυξημένη πιθανότητα κοινωνικού αποκλεισμού συγκριτικά με το γενικό πληθυσμό. Ειδικότερα, διαπιστώνεται ότι δεν έχουν πρόσβαση σε σταθερή απασχόληση, συχνά αντιμετωπίζουν οικογενειακές δυσκολίες και πολλαπλά σωματικά και ψυχολογικά προβλήματα, έχουν μειωμένη κοινωνική υπόσταση λόγω στιγματισμού και είναι πιο επιρρεπείς στην κοινωνική απομόνωση και περιθωριοποίηση. Μάλιστα, τονίζουν ότι η απουσία υλικών πόρων και ευκαιριών, δεν αφορά αποκλειστικά τα άτομα που αποφυλακίζονται αλλά και τα μέλη του οικογενειακού τους περιβάλλοντος.

Το «κοινωνικό στίγμα», το οποίο συνοδεύει συχνά τους κρατούμενους και τις οικογένειές τους, αναφέρεται στην υποτίμηση της κοινωνικής υπόστασης και στις διακρίσεις που απορρέουν από αυτή, ως αποτέλεσμα σειράς αρνητικών στερεοτύπων για τα άτομα που στιγματίζονται (Κορδώση κ.ά. 2015: 9). Ο Goffman (1963) όρισε το στίγμα ως την απαξίωση της κοινωνικής ταυτότητας ενός ατόμου ή μίας ομάδας, με κριτήριο ένα χαρακτηριστικό που αξιολογείται αρνητικά σε συγκεκριμένο χωροχρονικό πλαίσιο. Πρόκειται για μία μη επιθυμητή ιδιότητα που

στερεί από τα άτομα ή τις ομάδες που στιγματίζονται, το δικαίωμα της πλήρους κοινωνικής αποδοχής και ενσωμάτωσης. Ο στιγματισμός συμβαίνει όταν στοιχεία όπως ετικετοποίηση, στερεότυπα, διαχωρισμός, απώλεια κοινωνικής υπόστασης συνυπάρχουν σε μία ισχύουσα κατάσταση (Moran 2012). Κατά τη διαδικασία του στιγματισμού, χαρακτηριστικά που διαφοροποιούν συγκεκριμένα άτομα ή ομάδες, συνδέονται με ανεπιθύμητες ιδιότητες, αναλόγως των κυρίαρχων κοινωνικών συνθηκών και πεποιθήσεων (Κορδώση κ.ά 2015).

Το στίγμα λειτουργεί αρνητικά, δημιουργώντας ενοχικά συναισθήματα στο άτομο (Ζιάννη 2009), το οποίο επιχειρεί να αποκρύψει -κατά το δυνατόν- το χαρακτηριστικό που το στιγματίζει κοινωνικά (Κορδώση κ.ά 2015). Το κοινωνικό στίγμα ενδέχεται να σχετίζεται με σωματικά χαρακτηριστικά (π.χ. αναπηρία), με ψυχολογικά χαρακτηριστικά (π.χ. ψυχική διαταραχή, εξαρτήσεις) ή με κοινωνικά χαρακτηριστικά του ατόμου ή της ομάδας (ανεργία, μετανάστευση, φτώχεια κ.α.). Ο κοινωνικός στιγματισμός συνδέεται με το φαινόμενο του αποδιοπομπαίου τράγου, μέσω του οποίου η κοινωνία διαχωρίζει τη θέση της από τα άτομα που στιγματίζονται, στα οποία, εν συνεχεία, αποδίδεται η ευθύνη που φέρουν για την κατάσταση που βρίσκονται (Φερτάκη 2017: 24).

Παρότι το στίγμα αναφέρεται σε κάποιο ατομικό χαρακτηριστικό στοιχείο, ο στιγματισμός αποτελεί μία καθαρά κοινωνική διεργασία. Αυτό ερμηνεύεται από το γεγονός ότι ο στιγματισμός ουσιαστικά δε βασίζεται τόσο στο ίδιο το γνώρισμα – στίγμα αλλά στις εκάστοτε κοινωνικές αντιλήψεις για το συγκεκριμένο γνώρισμα. Επομένως, η αρνητική αιτιακή απόδοση του χαρακτηριστικού γνωρίσματος και η αντιμετώπιση απέναντι σε άτομα και ομάδες που στιγματίζονται, διαμορφώνονται και ποικίλουν ανάλογα με τις χωροχρονικές συνθήκες (Κορδούτης και Παυλόπουλος 2006: 126-127). Βάσει των προαναφερθέντων, προκύπτει ότι το στίγμα αποτελεί μία κοινωνική κατασκευή, με συμβολισμούς που προσδίδονται σε συγκεκριμένα γνωρίσματα από το ισχύον κοινωνικό πλαίσιο.

Τα άτομα με παρεκκλίνουσα συμπεριφορά θεωρούνται μία ιδιαίτερα στιγματισμένη και περιθωριοποιημένη κοινωνική ομάδα, μέσω προσωρινών ή και μονιμότερων περιορισμών ως προς την πρόσβασή τους σε στοιχειώδεις παροχές (στέγαση, απασχόληση, εισόδημα κ.α.) και σε άλλες πτυχές της κοινωνικής τους συμμετοχής (Pogorzelski et al. 2005). Επίσης, διαπιστώνεται ότι οι αποφυλακισθέντες δεν αποκλείονται εξαιτίας της αδυναμίας τους να εξασφαλίσουν ικανοποιητική εργασία και επαρκές εισόδημα αλλά κυρίως εξαιτίας της ευρέως διαδεδομένης κοινωνικής αντίληψης ότι ο «φυλακισμένος» ή ο «εγκληματίας» έχει αποτύχει στην πορεία ζωής του και δε διαθέτει δυνατότητες για μελλοντική εξέλιξη. Ως συνέπεια αυτού, τα άτομα ενδέχεται να αντιμετωπίσουν απαξιωτικές συμπεριφορές μετά την αποφυλάκισή τους, με αυξημένο κίνδυνο κοινωνικού αποκλεισμού (Raaum et al. 2009).

Ο στιγματισμός και ο κοινωνικός εξοστρακισμός των κρατουμένων αποτελεί μία μορφή «τιμωρητικής» αντίδρασης της κοινωνίας απέναντι στα άτομα που έχουν καταδικαστεί για αξιόποινες πράξεις, ως συνέπεια της αντικοινωνικής ή εγκληματικής τους δράσης που τους οδήγησε στη φυλάκιση. Μελέτες αποτυπώνουν ότι ο εξοστρακισμός λειτουργεί ψυχοπιεστικά για τα άτομα, αυξάνοντας τελικά τις πιθανότητες ανυπακοής στην τήρηση των νόμων (Musa et al. 2015). Η θεωρία της ετικέτας στην επιστήμη της εγκληματολογίας, επισημαίνει ότι ο προσδιορισμός ενός ατόμου με όρους όπως «εγκληματίας», «παραβάτης», «φυλακισμένος» κ.α.,

προκαλεί την εσωτερίκευση του στίγματος, την κοινωνική απόσυρση και τη συμμόρφωση με μία αποκλίνουσα συμπεριφορά (Lemert 1974). Ως εκ τούτου, το παρεκκλίνον άτομο που στιγματίζεται, είναι πιθανό να αποδεχθεί τον κοινωνικό προσδιορισμό του «εγκληματία» που του αποδίδεται και το στίγμα να εγκαθιδρυθεί ως μέρος της κοινωνικής του ταυτότητας (Πρασσά 2013). Αυτή η κοινωνική ετικέτα προσδίδεται κυρίως σε όσους έχουν περάσει όλα τα φίλτρα του ποινικού συστήματος (σύλληψη, παραπομπή στη δικαιοσύνη, καταδίκη, φυλάκιση), χωρίς απαραίτητα να εξετάζεται αν πράγματι διέπραξαν αδίκημα (Αλοσκόφης 2013).

Επιστημονικές μελέτες συγκλίνουν στο ότι το στίγμα επηρεάζει τη συμπεριφορά του ατόμου, μέσω σύνθετων αλληλεπιδράσεων μεταξύ των θεσμικών εμποδίων που περιθωριοποιούν τις κοινωνικές ομάδες (διαρθρωτικοί παράγοντες), των στερεοτύπων και των διακρίσεων (κοινωνικοί παράγοντες) και της αντίδρασης που διαμορφώνει το άτομο απέναντι σε αυτά (ατομικοί παράγοντες) (Link and Phelan 2001). Τα άτομα που αποφυλακίζονται, όντας αντιμέτωπα με έντονο στίγμα, οδηγούνται συχνά σε απόσυρση από κοινωνικές δραστηριότητες ενώ χαρακτηρίζονται από μειωμένα κίνητρα και εμπόδια στην κοινωνική ενσωμάτωση και στην εύρεση εργασίας (Corrigan et al. 2010). Το γεγονός αυτό έχει σημαντικές επιπτώσεις σε όλους τους τομείς ζωής του ατόμου και κατ' επέκταση, σε συνάρτηση και με άλλους παράγοντες, ενδέχεται να τροφοδοτήσει νέα, παρεκκλίνουσα συμπεριφορά (υποτροπή).

Ως υποτροπή ορίζεται η διάπραξη νέας αξιόποινης πράξης από το ίδιο πρόσωπο, μετά από προηγούμενη καταδίκη για ένα ή περισσότερα εγκλήματα. Προβλέπεται στις διατάξεις του Γενικού Μέρους του Ποινικού Κώδικα, στα άρθρα 88-93 ΠΚ, καθώς και σε ειδικούς ποινικούς νόμους (Βλαμάκη 2017). Στην Ελλάδα, η έννοια της υποτροπής έχει συνδεθεί κυρίως με την παράμετρο του εγκλεισμού σε καταστήματα κράτησης. Κατ' αυτόν τον τρόπο, υπότροποι θεωρούνται εκείνοι που έχουν επιστρέψει στη φυλακή κατόπιν της πρώτης αποφυλάκισής τους, εξαιτίας της τέλεσης νέου αδικήματος στο μετασωφρονιστικό στάδιο (Κοντοπούλου κ.ά. 2018: 22).

Έτσι, σύμφωνα με τους Musa et al (2015), η υποτροπή αποτελεί μία κατάσταση κατά την οποία ένα άτομο επαναλαμβάνει μία ανεπιθύμητη ή εγκληματική συμπεριφορά, αφού προηγουμένως έχει υποστεί συνέπεια αυτής (φυλάκιση) και απεικονίζει τη σύλληψη, την καταδίκη και την επαναφυλάκιση (για δύο ή περισσότερες φορές). Σε παλαιότερη μελέτη του Ηλ. Δασκαλάκη, οι υπότροποι διακρίνονταν σε: α) απλούς υπότροπους (μέχρι δύο φυλακίσεις), β) μέσους υπότροπους (δύο ή τρεις επαναφυλακίσεις) και γ) πολλαπλούς υπότροπους (τέσσερις και άνω φυλακίσεις) (Κοντοπούλου κ.ά. 2018).

Η υποτροπή συνιστά ένα βασικό κριτήριο αξιολόγησης του βαθμού επιτυχίας κάθε μέτρου που εφαρμόζεται ως επίσημη κοινωνική αντίδραση απέναντι στο έγκλημα (Ζαραφωνίτου, 2004). Η εγκληματολογία χρησιμοποιεί την έννοια της «φυσικής υποτροπής», στην περίπτωση που παρατηρείται η κατ' επανάληψη τέλεση εγκλημάτων από το ίδιο πρόσωπο ενώ τον όρο «αληθινή υποτροπή» όταν η επανειλημμένη διάπραξη εγκλημάτων αποτελεί εκδήλωση μίας μονιμότερης τάσης του ατόμου για τέλεση αξιόποινων πράξεων. Έτσι, ένας δράστης μπορεί να θεωρείται μεν υπότροπος αλλά όχι καθ' έξη, αν για παράδειγμα δε διαφαίνεται η ύπαρξη ροπής αλλά η τέλεση των περισσότερων αδικημάτων αποδίδεται σε τυχαίους παράγοντες (Στυλιανίδου 2017: 74-76).

Επιστημονικές έρευνες που μελετούν την πρόληψη και την αντιμετώπιση της υποτροπής, επικεντρώνονται σε παράγοντες που ενισχύουν ή περιορίζουν την πιθανότητα τέλεσης νέας αξιόποινης πράξης, μετά την αποφυλάκιση. Οι παράγοντες διακινδύνευσης (risk factors) επιχειρούν να προβλέψουν την αυξημένη πιθανότητα διάπραξης νέου αδικήματος. Διακρίνονται σε στατικούς (ηλικία, φύλο, ποινικό ιστορικό κ.ά.) και σε δυναμικούς (συμπεριφορές, αντιλήψεις, αντικοινωνικές αξίες κ.ά.). Οι στατικοί δεν επιδέχονται παρεμβάσεις, οι δε δυναμικοί θεωρούνται μεταβλητοί παράγοντες και παρέχουν τη δυνατότητα παρεμβάσεων, ως προς την ανάπτυξη στρατηγικών πρόληψης και διαχείρισης της υποτροπής. Οι προστατευτικοί παράγοντες (protective factors) επιχειρούν να προβλέψουν τη μειωμένη πιθανότητα διάπραξης νέου αδικήματος και άρα, συνδέονται με την αποχή από το έγκλημα. Περιλαμβάνουν εξωγενείς παράγοντες (γεγονότα ζωής, οικογένεια, φιλικό ή σχολικό περιβάλλον, εργασία κ.α.) και εγγενείς (χαρακτηριστικά προσωπικότητας, βαθμός αυτοελέγχου, αυτοεικόνα κ.α.) (Κοντοπούλου κ.ά. 2018, Sullivan et al. 2019: Sondhi, et al 2020).

Οι δείκτες υποτροπής διαφοροποιούνται μεταξύ των πληθυσμιακών ομάδων. Για παράδειγμα, τα άτομα με ιστορικό χρήσης ουσιών παρουσιάζουν αυξημένη ευαλωτότητα και υψηλότερη πιθανότητα διάπραξης νέου αδικήματος μετά την αποφυλάκισή τους (Sullivan et al. 2019). Επίσης, η πρώιμη εμπλοκή με το νόμο φαίνεται να συνδέεται με μεγαλύτερη πιθανότητα υποτροπής κατά την ενήλικη ζωή ενώ ανήλικοι παραβάτες με ιστορικό φυλάκισης, εμφανίζουν περισσότερες πιθανότητες στιγματισμού, συγκριτικά με ανήλικους παραβάτες, οι οποίοι δεν έχουν εμπλακεί στο σύστημα απονομής ποινικής δικαιοσύνης (Βλαμάκη 2017). Για το λόγο αυτό, οι πολιτικές και τα προγράμματα για την πρόληψη της υποτροπής είναι σημαντικό να συνδυάζουν «διορθωτικές πρακτικές» με παράλληλη μέριμνα στις ιδιαίτερες ανάγκες των αποφυλακισθέντων (ψυχικές διαταραχές, εξαρτήσεις κ.α.) (Lamberti 2016) ενώ, ως προς τους ανήλικους παραβάτες, απαιτείται προσεκτικός χειρισμός καθώς υπάρχουν πρόσθετες δυνατότητες βελτίωσης και κοινωνικής ενσωμάτωσης (Βλαμάκη 2017).

Στην επιστήμη της ποινικής δικαιοσύνης, χρησιμοποιείται συχνά ο όρος «περιστρεφόμενη πόρτα της φυλακής» προκειμένου να περιγράψει την επαναφυλάκιση ατόμων (Riley 2017). Ο όρος αφορά κρατούμενους οι οποίοι εξέτισαν την ποινή τους (ή μέρος αυτής), αποφυλακίστηκαν αλλά εν συνεχεία, επέστρεψαν στη φυλακή. Αυτό αποδίδεται στη διάπραξη μίας νέας αξιόποινης πράξης (υποτροπή) ή στη μη τήρηση περιοριστικών όρων που είχαν τεθεί κατά την αποφυλάκιση (Padfield and Maruna 2006). Ερευνητικά στοιχεία στις Ηνωμένες Πολιτείες Αμερικής, όπου παρατηρούνται αυξημένα ποσοστά υποτροπής των δραστών, απέδωσαν το φαινόμενο της περιστρεφόμενης πόρτας στη διαιώνιση ενός κύκλου αναφυλακίσεων που αποδίδονται σε τεχνικές παραβιάσεις της αποφυλάκισης και του τρόπου που εφαρμόζεται η μετασωφρονιστική μέριμνα (Harding et al. 2017).

Η αποτελεσματικότητα των παρεμβάσεων για την πρόληψη της υποτροπής στηρίζεται σε τρεις κύριους άξονες. Πρώτον, επικεντρώνονται σε άτομα που είναι πιο επιρρεπή να επαναδιαπράξουν αδικήματα, μετά την αποφυλάκιση. Δεύτερον, προσανατολίζονται σε παράγοντες κινδύνου που αποδεδειγμένα επηρεάζουν την παραβατική δράση (π.χ. αντικοινωνικές συμπεριφορές). Τρίτον, βάσει της θεωρίας της κοινωνικής μάθησης, ενισχύουν τις υγιείς συμπεριφορές και επιχειρούν να

απωθήσουν εκείνες που συνδέονται με την παρεκκλίνουσα συμπεριφορά (Lambert 2016, Butorac et al. 2017, Sondhi et al. 2020).

Η διαδικασία της κοινωνικής επανένταξης των κρατουμένων στοχεύει μεταξύ άλλων στην πρόληψη της υποτροπής (Κοντοπούλου κ.ά. 2018). Οι πολιτικές που εστιάζουν στην κοινωνική ένταξη και φροντίδα των αποφυλακισθέντων, τείνουν να είναι πιο επιτυχείς ως προς τη μείωση των ποσοστών υποτροπής τους (Butorac et al. 2017). Η έννοια της κοινωνικής επανένταξης έχει μετεξελιχθεί και προσδιορίζεται διαφορετικά, συγκριτικά με το παρελθόν. Οι παρεμβάσεις στοχεύουν στη διασφάλιση των ανθρώπινων δικαιωμάτων των κρατουμένων και προϋποθέτουν απαραιτήτως τη συναίνεσή τους. Η κοινωνική επανένταξη, τόσο ως σκοπός της αντεγκληματικής πολιτικής όσο και ως ανθρώπινο δικαίωμα, αποτελεί πρωταρχικό καθήκον της πολιτείας ούτως ώστε να προάγεται η ομαλή επάνοδος των ατόμων από τις συνθήκες κράτησης στην ελεύθερη διαβίωση (Μητροσύλη και Φρονίμου 2006).

Κατά τη διαδικασία της επανένταξης, συχνά συναντώνται εμπόδια που αφορούν την πρόσβαση στην απασχόληση, στην εκπαίδευση, στη στέγαση και σε ποιοτικές υπηρεσίες φροντίδας υγείας και ψυχικής υγείας. Επίσης, η απουσία υποστηρικτικού πλαισίου, η έλλειψη νομιμοποιητικών εγγράφων και άλλοι παράγοντες (φυλή, ηλικία, μορφωτικό επίπεδο, κατάσταση υγείας κ.α.) ενδέχεται να δημιουργήσουν πρόσθετες δυσκολίες στη φάση της μετάβασης (LaCourse et al. 2019). Κατ' επέκταση, όταν η διαδικασία μετάβασης και επανένταξης χαρακτηρίζεται από ανεπαρκή κοινωνική υποστήριξη, περιορισμένες πηγές εσόδων, προβλήματα υγείας κ.α., ενδέχεται να οδηγήσει στην υποτροπή και στην επιστροφή του ατόμου σε έκνομες δραστηριότητες. Οι συγκεκριμένοι παράγοντες κινδύνου εντείνονται όταν συνυπάρχουν υψηλά επίπεδα ουσιοεξάρτησης, συναναστροφές με αντικοινωνική συμπεριφορά, χρόνιες ασθένειες, ψυχικές διαταραχές, έλλειψη στέγης καθώς και έντονο άγχος κοινωνικής αποδοχής και ενσωμάτωσης, μετά την αποφυλάκιση (Sullivan et al. 2019).

Η πιθανότητα υποτροπής μπορεί να μειωθεί μέσω της ανάπτυξης υγιών στρατηγικών διαχείρισης και ενδυνάμωσης των κρατουμένων, πριν και μετά την αποφυλάκιση (LaCourse et al. 2019). Η κοινωνική ενσωμάτωση και συνοχή είναι ζωτικής σημασίας ωστόσο υπονομεύεται σε ένα αυστηρά ελεγχόμενο σωφρονιστικό μοντέλο. Για το λόγο αυτό, είναι σημαντικό να παρέχονται, στο πλαίσιο της φυλακής, δυνατότητες εκπαίδευσης, επαγγελματικής κατάρτισης, αντιμετώπισης εξαρτήσεων, προαγωγής της υγείας και της ψυχικής υγείας των κρατουμένων (Butorac et al. 2017).

Μάλιστα, ως προς τα προγράμματα εκπαίδευσης και κατάρτισης, η επιτυχία και αποτελεσματικότητά τους αξιολογείται με βάση και τα ποσοστά υποτροπής των κρατουμένων. Έρευνες καταδεικνύουν ότι οι κρατούμενοι που έχουν συμμετάσχει σε σχετικά προγράμματα κατά την έκτιση της ποινής τους, έχουν μικρότερες πιθανότητες υποτροπής μετά την αποφυλάκιση. Η παροχή εκπαίδευσης εντός της φυλακής συμβάλλει καθοριστικά στην αντιμετώπιση των αρνητικών επιπτώσεων του εγκλεισμού, στην αλλαγή στάσεων και στη μείωση των εντάσεων μεταξύ των κρατουμένων (Farley and Pike 2016).

Επίσης, ειδικοί επισημαίνουν ότι οι εναλλακτικές μορφές έκτισης της ποινής, όπως η παροχή κοινωφελούς εργασίας, για κάποια αδικήματα, αποτελεί μία ενδεδειγμένη και αποτελεσματική μέθοδο για τη μείωση της πιθανότητας υποτροπής

και της πρόληψης περαιτέρω εγκληματικότητας των δραστών (Yukhenko et al. 2019). Τέλος, βάσει επιστημονικών μελετών, η κοινωνική επανένταξη των ατόμων με παρεκκλίνουσα συμπεριφορά, εμπεριέχει σημαντικές προκλήσεις και συχνά καθίσταται δύσκολο εγχείρημα, δεδομένων όλων των στατικών και δυναμικών καθοριστικών παραγόντων που συνδέονται με την υποτροπή (Musa et al. 2015).

Συμπέρασμα

Ο πολυδιάστατος χαρακτήρας του κοινωνικού αποκλεισμού απαιτεί και πολυδιάστατες πολιτικές για την αντιμετώπισή του, σε εθνικό και διεθνές επίπεδο (Μακρυνιώτης 2018). Η δυνατότητα πρόσβασης και ίσης συμμετοχής στην εκπαίδευση, στην επαγγελματική κατάρτιση, στην εργασία, στη στέγαση, στην ιατρική περίθαλψη και σε διάφορες συλλογικές υπηρεσίες, τίθενται ως προτεραιότητες για την καταπολέμηση του κοινωνικού αποκλεισμού ατόμων και ομάδων (Ρετινιώτη και Μάντζιου 2010).

Ως προς την κοινωνική ομάδα των κρατουμένων, η ισότιμη κοινωνική συμμετοχή, η παροχή ευκαιριών και δυνατοτήτων για αξιοπρεπή και ασφαλή διαβίωση (στέγαση, υποστήριξη οικογένειας, απασχόληση, εκπαίδευση κ.α.) θεωρείται απαραίτητη προϋπόθεση για την ουσιαστική κοινωνική επανένταξη μετά την αποφυλάκιση (Moore et al. 2016). Η επιτυχής διαδικασία της επανένταξης μπορεί να ενισχυθεί μέσω παρεμβάσεων που στοχεύουν στην καταπολέμηση του στίγματος, στη σταδιακή προετοιμασία και στη προσαρμογή των προσδοκιών των κρατουμένων για ομαλή επάνοδο στην κοινότητα (Livingston et al. 2012).

Στην Ελλάδα, παρατηρείται το φαινόμενο ανακύκλωσης του πληθυσμού στα καταστήματα κράτησης ωστόσο δεν υπάρχουν επαρκή δεδομένα για την πλήρη αποτύπωση του φαινομένου και των παραγόντων που σχετίζονται με αυτό. Σύμφωνα με τον Freeman (2003), η φυλακή αποτελεί «περιστρεφόμενη πόρτα» για μεγάλο αριθμό παραβατών καθώς τα εμπόδια που συναντώνται κατά την ένταξη στην αγορά εργασίας, επιτείνονται σε περίπτωση ύπαρξης ποινικού μητρώου. Επομένως, είναι σημαντικό τα άτομα να αποκτήσουν δεξιότητες κατά τη διάρκεια της κράτησής τους αφενός, για τη βελτίωση των προοπτικών απασχόλησης μετά την αποφυλάκιση και αφετέρου, για τη μείωση της πιθανότητας υποτροπής και επιστροφής τους στη φυλακή.

Ο κίνδυνος της υποτροπής μετά την έξοδο από τη φυλακή, ενισχύεται από το γεγονός ότι, παρόλο που η κοινωνία αξιώνει την υπακοή στους νόμους από πλευράς των αποφυλακισθέντων, εντούτοις δεν τους υποστηρίζει επαρκώς ώστε να μην οδηγηθούν εκ νέου σε εγκληματική συμπεριφορά (Βλαμάκη 2017). Η μελέτη των παραγόντων που συνδέονται με την υποτροπή κρίνεται απαραίτητη για την ανάπτυξη αποτελεσματικών στρατηγικών πρόληψης και για το σχεδιασμό πολιτικών επανένταξης των κρατουμένων. Ο ρόλος των κοινωνικών δεσμών στην πρόληψη της υποτροπής και στην αποχή από το έγκλημα έχει βαρύνουσα σημασία, δεδομένου ότι η αποχή νοείται ως η βαθμιαία διαδικασία κατά την οποία αυξάνονται οι κοινωνικοί δεσμοί (Κοντοπούλου κ.ά. 2018). Για το λόγο αυτό, προγράμματα που στοχεύουν στην ενίσχυση των κοινωνικών δεσμών, θεωρούνται σημαντικά για τη σταδιακή προετοιμασία της επανένταξης των κρατουμένων (Moore et al. 2016).

Ο Αλοσκόφης (2013) αναφέρει ότι πολλές φορές η υποτροπή έρχεται ως φυσική απάντηση στον κοινωνικό εξοστρακισμό που επιφέρει ο εγκλεισμός.

Επομένως, οι εναλλακτικές μορφές έκτισης ποινής, όπως η κοινωφελής εργασία, ο κατ' οίκον περιορισμός, η ημιελεύθερη έκτιση ποινής, ο θεσμός της δοκιμασίας (probation), ενδείκνυνται σε περιπτώσεις βραχύχρονων ποινών. Τα εναλλακτικά μέτρα αποκτούν σταδιακά μεγαλύτερη απήχηση στο σύγχρονο θεσμικό πλαίσιο και αυτό αποδίδεται στο γεγονός ότι συνδυάζουν αφενός, τη μείωση του κόστους -συγκριτικά με το κόστος κράτησης σε σωφρονιστικά καταστήματα- και αφετέρου, τη μείωση της πιθανότητας υποτροπής, καθώς αποτρέπονται οι αρνητικές επιπτώσεις του εγκλεισμού, του στιγματισμού και της κοινωνικής απομόνωσης των δραστών (Βλαμάκη 2017).

Συμπερασματικά, κρίνεται σκόπιμη η δημιουργία ενός ολοκληρωμένου δικτύου υποστήριξης των ατόμων με παρεκκλίνουσα συμπεριφορά και δη εκείνων που εκτίουν ή έχουν εκτίσει ποινή φυλάκισης. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Victor Hugo: «Η κοινωνία προετοιμάζει το έγκλημα. Ο εγκληματίας το διαπράττει», υποδηλώνοντας την ισχυρή επιρροή που ασκεί η στάση της κοινωνίας απέναντι στην πρόληψη και αντιμετώπιση της εγκληματικότητας. Η ανακύκλωση μέρους του πληθυσμού στα καταστήματα κράτησης, αναδεικνύει την αξία και την αναγκαιότητα πολιτικών και ουσιαστικών παρεμβάσεων, με σκοπό την πρόληψη του εγκλήματος και τη μείωση της υποτροπής, τον εκσυγχρονισμό του σωφρονιστικού συστήματος και την καταπολέμηση του στίγματος της φυλακής.

Η ομαλή επανένταξη στην κοινότητα προϋποθέτει τη σταδιακή προετοιμασία των κρατουμένων πριν την αποφυλάκιση, την ενίσχυση των κοινωνικών τους δεσμών, την αντιμετώπιση των εξαρτήσεων, των ψυχικών διαταραχών και άλλων ζητημάτων υγείας, την ανάπτυξη δεξιοτήτων (μέσω προγραμμάτων εκπαίδευσης και επαγγελματικής κατάρτισης) καθώς και τη λειτουργία οργανωμένων δομών για ενημέρωση, στήριξη και παρακολούθηση (follow up) μετά την έξοδο από τη φυλακή. Οι παρεμβάσεις οφείλουν να είναι στοχευμένες και να ανταποκρίνονται στις ιδιαίτερες ανάγκες των κρατουμένων, ούτως ώστε να διασφαλίζεται, κατά το δυνατόν, η συνέχεια και η αποτελεσματικότητά τους.

Αναφορές

Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία

Αλοσκόφης, Ο. (2013), *Το κοινωνικό προφίλ των κρατουμένων και οι ανάγκες τους μετά την αποφυλάκιση*, Εισήγηση στο Εργαστήριο Εργασίας του ΝΠΙΔ «Επάνοδος – Κέντρο Επανένταξης Αποφυλακιζομένων», Αθήνα.

Βλαμάκη, Ζ. (2017), *Ο θεσμός της υποτροπής στον ελληνικό Ποινικό Κώδικα*, Ηλεκτρονική Περιοδική Επιθεώρηση Εγκληματολογίας και Ποινικής Δικαιοσύνης Crime times, Νο 3, Κέντρο Μελέτης του Εγκλήματος.

Δήμα, Μ. (2018), *Εννοιολογικός προσδιορισμός του κοινωνικού αποκλεισμού*, Κοινωνικές Ανισότητες, Κοινωνικά Δικαιώματα και Κοινωνική Πολιτική. Ετήσια Έκθεση, Εθνικό Ινστιτούτο Εργασίας και Ανθρώπινου Δυναμικού, Αθήνα, σσ 23-37.

Δημουλάς, Κ., Μπαμπανέλου, Δ., Τσιώλης, Γ. και Παπαδοπούλου, Δ. (επιμ.) (2002), *Από την κοινωνική ευπάθεια στον κοινωνικό αποκλεισμό: Διαδικασίες και χαρακτηριστικά του κοινωνικού αποκλεισμού στο Νομό Κυκλάδων*, Μελέτη Ινστιτούτου Εργασίας ΓΣΕΕ-ΑΔΕΔΥ, Αθήνα.

Ζαραφωνίτου, Χ. (2004), Εμπειρική Εγκληματολογία, Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα.

Ζιάννη, Α.(2009), *Παρέμβαση στην Κοινότητα*, Τετράδια Ψυχιατρικής, Νο 108, σσ. 78-109.

Κασιμάτη, Κ. (1998), *Κοινωνικός αποκλεισμός: Η ελληνική εμπειρία*, Αθήνα, Gutenberg.

Κοντοπούλου, Ε, Πανάγος, Κ., Αννίτση, Ε., Λεμπέση, Μ. και Ζαραφωνίτου, Χ. (επιστ.υπευθ.) (2018) *Εμπειρική διερεύνηση της υποτροπής στο πλαίσιο του ΝΠΙΔ ΕΠΑΝΟΔΟΣ για την κοινωνική επανένταξη των αποφυλακισμένων*: *Ποσοτικές και ποιοτικές προσεγγίσεις,* Εγκληματολογία 8, σσ. 20-40.

Κορδούτης, Π. και Παυλόπουλος, Β. (2006), *Πεδία Έρευνας στην Κοινωνική Ψυχολογία: Πολιτισμός, Μετανάστευση, Οργανισμοί, Υγεία – Πρόληψη, Στενές Διαπροσωπικές Σχέσεις*, Αθήνα, Εκδόσεις Ατραπός.

Κορδώση, Α., Σαρίδη, Μ. και Σουλιώτης, Κ. (2015), *Το κοινωνικό στίγμα της ψυχικής ασθένειας*, Διεπιστημονική Φροντίδα Υγείας, Τόμος 7, Τεύχος 1, σσ. 8-18

Μακρυνιώτης, Χ. (2018), *Επανένταξη και Κοινωνικός Αποκλεισμός: Έννοιες και αντιμετώπιση*, Ηλεκτρονική Περιοδική Επιθεώρηση Εγκληματολογίας και Ποινικής Δικαιοσύνης Crime times (7), Κέντρο Μελέτης του Εγκλήματος.

Μητροσύλη, Μ. και Φρονίμου, Ε. (2006), *Οικογενειακή, κοινωνική & επαγγελματική επανένταξη ειδικών ομάδων πληθυσμού. Η περίπτωση των γυναικών κρατουμένων*, Ινστιτούτο Κοινωνικής Πολιτικής, Αθήνα, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών.

Παπακωνσταντίνου, Ρ. (2018), *Ευπαθείς Ομάδες Πληθυσμού. Ο ρόλος του Συνηγόρου του Πολίτη στην προστασία και ανάδειξη των προβλημάτων τους*, Τελική Εργασία, ΚΕ' Εκπαιδευτική Σειρά, Αθήνα, Εθνική Σχολή Δημόσιας Διοίκησης και Αυτοδιοίκησης.

Πρασσά, Ε. (2013), *Επανένταξη Αποφυλακισμένων*, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Πανεπιστήμιο Αιγαίου, Μυτιλήνη.

Ρετινιώτη, Α., Μάντζιου, Ι. (2010), *Η πρόσβαση των φτωχών και κοινωνικά αποκλεισμένων ομάδων που ζουν στο κέντρο της Αθήνας, στους τομείς της υγείας, της εκπαίδευσης και της εργασίας*, Αθήνα, Κοινωνική Υπηρεσία Γιατρών του Κόσμου.

Στυλιανίδου, Χ. Α. (2017), *Η κατά συνήθεια τέλεση του εγκλήματος και η έννοια του επικίνδυνου δράστη*, Διπλωματική Εργασία, Τομέας Ποινικών και Εγκληματολογικών Επιστημών, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών.

Τσομπανόγλου, Γ.Ο., Κορρές, Γ. και Γιαννοπούλου, Ι. (επιμ.) (2005), *Κοινωνικός αποκλεισμός και πολιτικές ενσωμάτωσης*, Αθήνα, Εκδόσεις Παπαζήση.

Φερτάκη, Α. (2017), *Πολιτικές καταπολέμησης της φτώχειας και του κοινωνικού αποκλεισμού στην διάρκεια της οικονομικής κρίσης: Το παράδειγμα του Δήμου Πατρέων*, Μεταπτυχιακή Διπλωματική Εργασία, Τμήμα Κοινωνικής και Εκπαιδευτικής Πολιτικής, Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου.

Ξενόγλωσση βιβλιογραφία

Bradshaw, J., Kemp, P., Baldwin, S. and Rowe, A. (2004), *The drivers of social exclusion: A review of the literature for the Social Exclusion,* Unit in the Breaking the Cycle series, London, SEU/ODPM.

Butorac, K., Gracin, D. and Stanic, N. (2017), *The challenges in reducing criminal recidivism*, Mokslinių straipsnių rinkinys**,** Visuomenes Saugumas Ir Viesoji Tvarka Public Security and Public Order, Vol 18, pp. 115-131.

Corrigan, P. W, Larson, J. E. and Kuwabara, A. (2010), *Social Psychology of the Stigma of Mental Illness: Public and Self-Stigma Models.* In: Maddux JE, Tangney JP, editors. Social Psychological Foundations of Clinical Psychology. New York, NY, Guilford Press, pp. 51–68.

Farley, H. and Pike, A. (2016), *Engaging prisoners in education: Reducing risk and recidivism*, Advancing Corrections: Journal of the International Corrections and Prisons Association, Vol. 1, pp. 65–73.

Freeman, R. (2003), *Can We Close the Revolving Door? Recidivism vs. Employment of Ex-Offenders in the U.S.,* Urban Institute Reentry Roundtable: Employment Dimensions of Reentry: Understanding the Nexus between Prisoner Reentry and Work, New York University Law School.

Goffman, E. (1963), *Stigma: notes on the management of a spoiled identity*, Englewood Cliffs, NJ, Prentice-Hall.

Harding, D. J., Morenoff, J. D., Nguyen, A. P. and Bushway, S. D. (2017) Short- and long-term effects of imprisonment on future felony convictions and prison admissions, PNAS, Vol. 114, No 42, pp. 11103-11108, https://doi.org/10.1073/pnas.1701544114

LaCourse, A., Johnson Listwan S., Reid, S. and Hartman, J. L. (2019), *Recidivism and Reentry: The Role of Individual Coping Styles,* Crime & Delinquency, Vol. 65, No 1, pp. 46 –68*,* DOI: 10.1177/0011128718790497 journals.sagepub.com/home/cad

Lamberti, S. J. (2016), *Preventing Criminal Recidivism Through Mental Health and Criminal Justice Collaboration,* Psychiatric Services, Vol. 67, pp. 1206-1212, doi:10.1176/appi.ps.201500384

Lemert E. M. (1974), *Beyond Mead: The Societal Reaction to Deviance. Social Problems*, Vol. 21, No 4, pp. 457–468.

Levitas, R., Pantazis, C., Fahmy, E., Gordon, D., Lloyd, E. and Patsios, D. (2007), *The multi-dimensional analysis of social exclusion*, Department of Sociology and School for Social Policy Townsend Centre for the International Study of Poverty and Bristol Institute for Public Affairs University of Bristol.

Link, B. and Phelan, J. C. (2001), *Conceptualizing Stigma*, Annual Review of Sociology, Vol. 27, pp. 363-385.

Livingston, J. D., Milne, T., Fang, M. L. and Amari, E. (2012), *The effectiveness of interventions for reducing stigma related to substance use disorders: A systematic review,* Addiction, Vol. 107, No 1, pp. 39-50.

Mathieson, J., Popay, J., Enoch, E., Escorel, S., Hernadez, M., Johnston, H. and Pispel, L. (2008), *Social Exclusion, Meaning, Measurement and Experience*

and Links to Health Inequalities. A review of Literature, WHO Social Exclusion Knowledge Network Background Paper 1, Commission on Social Determinants of Health, Lancaster University.

Moore, K. E., Stuewig, J. B., Tangney, J. P. (2016), *The effect of stigma on criminal offenders' functioning: A longitudinal mediational model*, Deviant Behay, Vol. 37, No 2, pp. 196-218.

Moran, D. (2012), *Prisoner Reintegration and the Stigma of Prison Time Inscribed on the Body*, Punishment & Society, Vol. 14, pp, 564-583.

Musa, A. A. and Ahmad, A. H. (2015), *Criminal Recidivism: A Conceptual Analysis of Social Exclusion*, Journal of Culture, Society and Development, An International Peer-reviewed Journal, Vol.7, pp. 28-35.

Padfield, N. and Maruna, S. (2006), *The revolving door at the prison gate: Exploring the dramatic increase in recalls to prison*, Criminology and Criminal Justice, Vol. 6, No 3, pp. 329–352, doi: 10.1177/174889580606553

Pogorzelski W, Wolff N, Pan K. Y. and Blitz C. L. (2005), *Behavioral health problems, ex-offender reentry policies, and the "Second Chance Act"*, Am J Public Health, Vol. 95, No 10, pp. 1718-24, doi:10.2105/AJPH.2005.065805

Raaum, O., Rogstad, J., Roed, K. and Westlie, L. (2009), *Young and Out: An Application of a Prospects-Based Concept of Social Exclusion*, The Journal of Socio-Economics, Vol. 38, No 1, pp 173-178.

Riley, K. (2017), *Why There's a Revolving Prison Door*, Viewpoint on Public Issues, Vol.36.

Sondhi, A., Leidi, A. and Best, D. (2020), *Estimating a treatment effect on recidivism for correctional multiple component treatment for people in prison with an alcohol use disorder in England*, Substance Abuse Treatment, Prevention, and Policy, Vol. 15, No 81, https://doi.org/10.1186/s13011-020-00310-5

Sullivan, E., Ward, S., Zeki, R., Wayland, S., Sherwood, J., Wang, A., Worner, F., Kendall, S., Brown, J. and Chang, S. (2019), *Recidivism, health and social functioning following release to the community of NSW prisoners with problematic drug use: study protocol of the population-based retrospective cohort study on the evaluation of the Connections Program,* BMJ Open 2019;9:e030546. doi:10.1136/ bmjopen-2019-030546

Yukhnenko, D., Wolf, A., Blackwood, N. and Fazel, S. (2019), *Recidivism rates in individuals receiving community sentences: A systematic review,* PLoS ONE, Vol. 14, No 9, e0222495, https://doi.org/10.1371/ journal.pone.0222495

ΚΡΙΣΗ, ΘΡΗΣΚΕΙΑ ΚΑΙ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΚΟΣ ΘΕΣΜΟΣ – ΕΠΙΚΑΙΡΟΙ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΙΣΜΟΙ ΣΕ ΚΑΙΡΟΥΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΟΡΘΟΤΗΤΑΣ

Νικόλαος Α. Δεναξάς

Δρ. Κοινωνιολογίας της Θρησκείας – Διδάσκων / Μεταδιδακτορικός ερευνητής Τμήματος Κοινωνικής Θεολογίας και Θρησκειολογίας, Θεολογική Σχολή ΕΚΠΑ

Περίληψη

Προσεγγίζεται το φαινόμενο της θρησκείας ως κοινωνικό φαινόμενο και εξετάζεται αν και κατά πόσο αυτό επηρεάστηκε – ως κοινωνική εκδήλωση και έκφραση – από την κρίση. Επίσης διερευνάται η θρησκεία ως κοινωνικός θεσμός: ποια η συμβολή των θρησκευτικών θεσμών στη διάρκεια της κρίσης και πως αυτή η συμβολή επηρέασε συνολικά τη θρησκευτικότητα αλλά και την κοινωνική συμπεριφορά.

Εν συνεχεία, εξετάζεται η οικογένεια ως κοινωνικός θεσμός και η αλληλεπίδραση της με τη θρησκεία. Ειδικότερα μας απασχολεί πως η θρησκεία επιδρά στη διαμόρφωση της κοινωνικής συμπεριφοράς μέσα στα πλαίσια μιας οικογένειας – ποιες είναι οι διαφορές ανάμεσα στην παραδοσιακή και μετανεωτερική αντίληψη για την οικογένεια και την οικονομία. Η πολιτική ορθότητα ως ανάγκη ή ως επιβολή;

Η μετά την κρίση εποχή, στο πλαίσιο ενός δημιουργικού αναστοχασμού και ποιοτικής αναθέσμισης, θεωρητικά άρει τα στερεότυπα και τις ακρότητες που αποτέλεσαν και τα τρωτά της προηγούμενης κατάστασης και προσδιόρισαν το μέγεθος της σφοδρότητας της κρίσης. Ισχύει όμως κάτι τέτοιο; Η πολιτική ορθότητα ως νέα κυρίαρχη ιδεολογία. Ζούμε όντως στην εποχή της μετά – παγκοσμιοποίησης και του μετά – καπιταλισμού;

Λέξεις κλειδιά: κρίση, θρησκεία, οικογένεια, πολιτική ορθότητα

CRISIS, RELIGION AND FAMILY INSTITUTION – CONTEMPORARY THOUGHTS WITHIN THE CONTEXT OF POLITICAL CORRECTNESS

Nikolaos A. Denaxas

PhD in Sociology of Religion – Adjunct lecturer / Post Doc researcher of the Department of Social Theology and Religious Studies, Theology School, National and Kapodistrian University of Athens

Abstract

In this paper I try to approach the phenomenon of religion as a social phenomenon. I also examine whether and to what extent it was affected - as a social manifestation - by the current economic crisis. Religion is presented as a social institution and I set questions like: what was the contribution of religious institutions during the crisis and how did this contribution affect religiosity and social behavior?

I seek answers in the context of a broader reflection and critique, from the point of view of Sociology of Religion and Christianity: How economic crisis was experienced in the past years? What are the results and what are the new conditions that it has created?

Differences between traditional and post-modern perceptions of family and economy: Is political correctness a necessity or an imposition? Political correctness as the new dominant ideology. Do we really live in the age of post-globalization and post-capitalism?

Key words: crisis, religion, family, political correctness

Εισαγωγή

Ένα νέο πεδίο διαμορφώνεται σε κοινωνικό, πολιτικό, οικονομικό και θρησκευτικό επίπεδο, νέα κοινωνικά χαρακτηριστικά αναπτύσσονται και κατά συνέπεια, νέοι κοινωνικοί τύποι, στο πλαίσιο των ήδη αναθεωρημένων κοινωνικών ρόλων που επέβαλλε η παγκοσμιοποίηση. Την διαδικασία αυτής της γενικής αναθεώρησης και του αναστοχασμού στην κοινωνία φαίνεται να επιταχύνει η πολιτική ορθότητα που με αργά αλλά σταθερά βήματα, παγιώνεται ως κυρίαρχη τάση του μεταμοντερνισμού.

Είναι πρόδηλο πια πως, η σημερινή κυριαρχία του χρηματοπιστωτικού κεφαλαίου αποστρέφεται τη ζωντανή εργασία, την πραγματική οικονομία του εμπορικού και παραγωγικού καπιταλισμού (Κωτσιόπουλος 2017: 403, Μπέγζος 1998: 271). Είναι αδιαμφισβήτητη δε αλήθεια πως η κρίση που εκδηλώθηκε το 2008, είναι αποτέλεσμα των χαρακτηριστικών δομών της τραπεζικής και χρηματιστικής κερδοσκοπίας, του λεγόμενου «Καπιταλισμού - καζίνο» (Strange 1997, Βέργος 2004: 485, Αντωνόπουλος 2008: 165, Harman 2011).

Δημιουργήθηκαν τεχνηέντως υπερδομές στο καπιταλιστικό σύστημα, που πλέον, έδειξε αποφασισμένο, με αφορμή την κρίση, να άρει βιαίως τις ψευδαισθήσεις των υπεραναγκών, που δημιούργησε στους λαούς, επαναπροσδιορίζοντας άμεσα τις βασικές υλικές ανάγκες τους. Έτσι ξεκίνησε ένας αναθεωρητικός κύκλος γύρω από την οικονομία, το Κράτος Πρόνοιας και την δομή των κοινωνιών. Μια μάλλον αντικοινωνική αντίληψη που εντάσσεται στη λογική της «δημιουργικής καταστροφής κεφαλαίων» (Schumpeter 1972: 107) και μπορεί να οδηγήσει ολόκληρα κράτη στην οικονομική καταστροφή και τους λαούς τους σε απόγνωση.

Από τον φονταμενταλισμό της παγκοσμιοποίησης, στον «φονταμενταλισμό της πολιτικής ορθότητας»;

Η νέα πραγματικότητα, διαμορφώθηκε και θα συνεχίσει να διαμορφώνεται, δεδομένου ότι ο κύκλος της κρίσης δεν τελείωσε. Αυτό διαπιστώνεται από τα συγκρουσιακά μέτωπα σε πολιτικό, οικονομικό, ιδεολογικό, κοινωνικό επίπεδο που μαζί με τη δεδομένη δυναμική της παγκοσμιοποίησης, διαμορφώνονται και από έναν ιδιότυπο «φονταμενταλισμό της πολιτικής ορθότητας (Hughes 2009, Davie 2010: 283, Κωτσιόπουλος 2017: 789), ενός λανθάνοντος κοσμοπολιτισμού (Κοτζιάς 2014: 86), που η επιτυχία του κρίνεται από τον βαθμό ενσωμάτωσης και προσαρμογής μιας κοινωνίας στις συνήθειες και τις αντιλήψεις της νέας κατάστασης.

Ως έννοια, η πολιτική ορθότητα φαίνεται να έχει φαινομενικά θετικό περιεχόμενο, ενώ δεν παραβλέπεται το γεγονός της σημαντικής συμβολής της κινηματικής της εκδήλωσης στην προοπτική της άρσης αδικιών και ανισοτήτων, όπως λ.χ. παρατηρείται στις Η.Π.Α. ήδη από το 1960 (Kohl 1992). Εσχάτως όμως το πολιτικά ορθό, φαίνεται να εκδηλώνεται με μια μάλλον επιθετική εμμονή περιχαράκωσης ενώ παρουσιάζει και τάσεις πολιτικής και ιδεολογικής ενσωμάτωσης. Η πολιτική και ιδεολογική στράτευση του μετανεωτερικού πολιτικα ορθού, φαίνεται να

παρουσιάζει κυρίως ενσωμάτωση στο χώρο που αντιλαμβάνεται τον ριζοσπαστισμό στην προοπτική της κοινωνικής χειραφέτησης, μέσω μιας αέναης αναθέσμισης.

Τόσο η παγκοσμιοποίηση όσο και η πολιτική ορθότητα, φαίνεται πως στηρίζονται πάνω στην ίδια βάση: τη γενίκευση που ανεξάρτητα από τις όποιες ιδεολογικές ή πολιτικές αναφορές της κάθε τάσης οδηγεί νομοτελειακά σε ακραίες συμπεριφορές και αντιλήψεις. Εδώ εντοπίζεται και η βασική προϋπόθεση για την εργαλειοποίηση της θρησκείας ως κοινωνικής έκφρασης και ευρύτερης πνευματικής αναζήτησης. Αυτή η εργαλειοποίηση μπορεί να έχει πολιτικά ή οικονομικά κίνητρα και κριτήρια.

Κρίσιμο στοιχείο αποτελεί η ποιότητα της θρησκευτικότητας σε σχέση με την οικονομική κρίση. Αν η μέση συνειδητότητα αναπτύσσεται μέσα από στρεβλώσεις και εκφυλισμούς, μέσα από την αναπαραγωγή πολιτικών, ιδεολογικών, θρησκευτικών και εθνικών στερεοτύπων, λόγω του συγκρουσιακού πλαισίου που επικρατεί έτσι και αλλιώς και εντείνεται κατά τη διάρκεια μιας κρίσης, είναι δεδομένο ότι κάτι τέτοιο υπονομεύει πρώτα και κύρια την ίδια την κοινωνία. Εκφυλίζονται ακόμη περισσότερο οι ανθρώπινες σχέσεις, ενώ ταυτόχρονα επηρεάζεται και η θρησκευτικότητα ως κυρίαρχο στοιχείο της κοινωνικής έκφρασης και δραστηριότητας.

Στη δεδομένη στιγμή δεν γίνεται καν λόγος για ιδεολογίες με συγκεκριμένη δομή και πλαίσιο ανάπτυξης, αλλά για ιδεολογήματα τα οποία αναφέρονται καθαρά σε συμπεριφορικά επίκτητα που παρουσιάζονται μέσα από τους σύγχρονους μηχανισμούς της διάχυσης της πληροφορίας (social media) ακόμη και ως νέου τύπου αξίες που με τη σειρά τους επιτάσσουν νέες συνήθειες (trending). Αυτή η τάση έχει οδηγήσει στην παγκοσμιοποίηση συνηθειών ακόμη και εορτασμών, θρησκευτικών ή μη, που μέχρι και μια δεκαετία πριν είχαν σαφείς γεωγραφικές αναφορές (Halloween, St. Patrick's day κ.α).

Κρίση, θέσμιση, οικογένεια και ο ρόλος θρησκείας και Εκκλησίας

Η θρησκεία θεωρείται κυρίαρχο στοιχείο ετεροπροσδιορισμού και σύνθεσης της πολιτιστικής ταυτότητας ενός λαού. Ο κάθε θρησκευτικός πολιτισμός, έχει τη δική του ιστορική ταυτότητα και ιδιαίτερα στους προηγούμενους αιώνες ασκούσε ουσιαστική επιρροή στο κοινωνικό - οικονομικό γίγνεσθαι. Παρ' όλα αυτά, καμία πίστη, καμία θρησκευτική αλήθεια δεν φαίνεται να είναι χρήσιμη για τον καπιταλισμό (Δεναξάς 2016: 163).

Ακόμη και η θρησκευτική πίστη, υπό ορισμένες προϋποθέσεις, μπορεί να υποβιβαστεί στο επίπεδο του μεγέθους ενός προϊόντος, ενός είδους προς κατανάλωση (Kung 1998: 212). Η θρησκευτική πίστη, εκφυλίζεται σε «λειτουργικό υποκατάστατο της πολιτικής» (Γεωργιάδου 2008: 63), σε ενεργούμενο της όποιας κυρίαρχης ιδεολογίας, μετατρέπεται η ίδια σε ιδεολόγημα ή εμμονική ιδεοληψία, εργαλειοποιείται κοσμικά και συμπαρασύρεται στη δίνη της καταστροφής μιας δεδομένης κρίσης του συστήματος.

Η θρησκεία, που αποτελεί ανάγκη και αίτημα του πνευματικού ανθρώπου (Νικολακάκης 1998: 14), η ιστορικά καταγεγραμμένη ενστιγματική αναζήτηση της θείας προέλευσης και καταγωγής, εξαιτίας αυτού του εγγενούς χαρακτηριστικού του καπιταλιστικού συστήματος, τελικά υποβιβάζεται στο επίπεδο του καταναλωτικού προϊόντος, σε μετρήσιμο και ποσοτικοποιημένο μέγεθος, σε φετίχ. Βέβαια, η λειτουργία αυτή της θρησκευτικής πίστης, διαφέρει από θρησκεία σε θρησκεία,

βασικό όμως παραμένει το γεγονός ότι αυτές επιδιώκουν να συμφιλιώσουν τον άνθρωπο με τη σκληρότητα και την αδικία της ζωής.

Οι θεσμοί τώρα, φαίνεται να χάνουν την αυτονόητη αλληλοπεριχώρησή τους, διασαλεύεται η μεταξύ τους σχέση καθώς και η σύνολη και συναρμονισμένη λειτουργία τους (Κωτσιόπουλος 2017: 492). Η θέσμιση στη μετανεωτερική εποχή, δεν φαίνεται να έχει ανάγκη ιστορικά και πολιτιστικά ερείσματα και αναφορές, αλλά την ανάγκη της πρόσκαιρης έκφρασης συγκεκριμένων συμφερόντων, με βάση τις συνήθειες και άλλου είδους επίκτητα.

Στο πλαίσιο δε της επιτηδευμένης γενίκευσης και ενός επιθετικού αναθεωρητικού – ακόμη και της Ιστορίας – σχετικισμού, παρατηρείται και απόλυτη εξιδανίκευση του Ευρωπαϊκού αλλά και Νεοελληνικού Διαφωτισμού (Κωτσιόπουλος 2017: 38). Σε σχέση με την Εκκλησία, αυτή η τάση εκδηλώνεται με έναν μάλλον ξένο προς τις πολιτιστικές προσλαμβάνουσες στον ιδιαίτερο γεωθρησκευτικό μας χώρο αλλά και οριακά ανιστόρητο αντικληρικαλισμό. Η ζωή της Εκκλησίας που αποτελεί μια συνεχή αλληλοπεριχώρηση και αλληλοσύνδεση του θεανθρώπινου και κοινωνικού χαρακτήρα της πιστεύουσας κοινότητας δεν έχει αφηρημένο μεταφυσικό, θεωρητικό ή ιδεολογικό χαρακτήρα, αλλά αποτελεί κατά την Ορθόδοξη Εκκλησιολογία, ιστορικό και εμπειρικό γεγονός (Κωτσιόπουλος 2009: 104). Γι' αυτό και δεν είναι δυνατόν να ακολουθήσει το «παράδειγμα» των «πολιτικά ορθών» προτεσταντικών ομολογιών, οι οποίες σε τελική ανάλυση είναι δομικά δεκτικές σε οποιαδήποτε αναθέσμιση, αναθεώρηση και νεωτερισμό και απόλυτα ευθυγραμμισμένες με το πνεύμα του απόλυτου προορισμού του καπιταλισμού και του πολιτικού, πολιτιστικού, θρησκευτικού ολισμού της παγκοσμιοποίησης.

Η Εκκλησία με την στάση της, σέβεται την ετερότητα και τη διαφορετικότητα αλλά δεν μπορεί να αποδεχθεί τον μετανεωτερισμό, ενσωματώνοντας τα ποικιλώνυμα ιδεολογικά του σχήματα. Στέκεται απέναντι στη διάχυση του αμοραλισμού, ενώ προφυλάσσει την κοινωνική συνοχή ως εγγυήτρια της κοινωνικής ειρήνης (Νικολαΐδης 2002: 60). Ως θεματοφύλακας της παράδοσης και των θεσμών που εμπνέονται από αυτή, κατέβαλε και καταβάλει προσπάθειες για την προστασία και ενδυνάμωση θεσμών όπως είναι και αυτός της οικογένειας. Επιπλέον η Εκκλησία, ίσως είναι ο μόνος φορέας που έκανε πράξη το σύνθημα *«κανείς μόνος του στην κρίση»*, δίνοντάς του πνευματική, ουσιαστική διάσταση και αγιοπνευματική νοηματοδότηση.

Κρίση και οικογένεια σε καιρούς πολιτικής ορθότητας

Η οικονομική κρίση είναι κατά βάση ηθική κρίση, κρίση αξιών. Ο homo oeconomicus εσκεμμένα συσκοτίζει και αποχρωματίζει τους πολιτισμούς, ενώ φαίνεται να επιδιώκει και την καθυπόταξη της Φύσης στο πλαίσιο της ικανοποίησης του ατομικιστικού συμφέροντος (Τσιτσίγκος 2010: 93). Η ενσωμάτωση και του πολιτικώς ορθού στο πλαίσιο της κυρίαρχης ιδεολογίας της παγκοσμιοποίησης, δημιουργεί νέους κύκλους προοδευτικής απαξίωσης και τελικής διάλυσης θεσμών όπως και η οικογένεια. Με δεδομένη την ταχύτητα με την οποία η πληροφορία διαχέεται σήμερα, οι φυγόκεντρες δυνάμεις που έτσι και αλλιώς αναπτύσσονται σε μια κοινωνία, δημιουργούν πιο γρήγορα χάσματα και κενά.

Αυτό το συγκεκριμένο κενό που φαινομενικά δημιουργείται στον χώρο της οικογένειας, έρχονται να καλύψουν νέες, μη παραδοσιακές μορφές συμβίωσης (Dechaux 2008). Το ρεύμα της μετανεωτερικότητας, επηρεάζοντας και τον θεσμό της

οικογένειας, αρνείται *«τον συστημικό χαρακτήρα της αυθεντίας των «μεγάλων αφηγήσεων» που προέρχονται από το ιστορικό βάρος και κύρος των δοκιμασμένων αξιών Θρησκειών και Πολιτισμών του παρελθόντος και νοηματοδοτεί την ελευθερία του ατόμου ως δικαίωμα κυρίως παρά ως καθήκον»* (Κωτσιόπουλος 2017: 888).

Ο συνδυασμός τώρα, του μετανεωτερικού πολιτικώς ορθού, της τάσης της ανασύνθεσης, της αναθέσμισης και ενός επιθετικού μάλλον αλλά εν τέλει δομικού και γι' αυτό διαλυτικού αναστοχασμού, με τον απόλυτο προορισμό της καπιταλιστικής παγκοσμιοποίησης, δημιουργεί ένα άκρως επικίνδυνο μείγμα με ξεκάθαρο ολοκληρωτικό χαρακτήρα.

Η οικογένεια, ως ιστορικό μέγεθος και δομολειτουργικός θεσμός, αποτελεί δείγμα και σημείο αναφοράς κάθε πολιτισμένης κοινωνίας. Θεωρείται δε – και δικαίως – ως ένας από τους σημαντικότερους βιοκοινωνικούς θεσμούς (Καλλιακμάνης 2005: 113). Η ποιότητα της δομής και της δυναμικής που αναπτύσσει η οικογένεια, κρίνει σε μεγάλο βαθμό την ποιότητα και τη δυναμική των κοινωνικών συνόλων (Parsons 1952: 50).

Ο γάμος αποτελεί δε την απαραίτητη συνθήκη, στο πλαίσιο της ηθικής και θρησκευτικής επικύρωσης, καταξίωσης και κατά συνέπεια ενίσχυσης της κοινωνικής ταυτότητας της οικογένειας ως συνόλου αλλά και των μελών της επι μέρους. Στο πλαίσιο μιας συστημικής δε, αντιμετώπισης της οικογένειας, θεμελιώδη χαρακτηριστικά της είναι η διατήρηση και ανάπτυξη της ταυτότητας, εσωτερική οργάνωση και στόχευση, προκειμένου να μπορέσει να λειτουργήσει σε ένα χαοτικό περιβάλλον ιδεολογικής, θρησκευτικής και πολιτισμικής πανσπερμίας και προκλήσεων (Κωτσιόπουλος 2017: 885).

Ο Giddens, θα υποστηρίξει πως *«η μετάβαση στη βιομηχανική κοινωνία, στην οποία η οικογένεια δεν αποτελεί πλέον παραγωγικό σύνολο, έφθειρε την εκτεταμένη οικογένεια»* (Giddens 1993: 140). Κατά συνέπεια, η στροφή που παρατηρεί ο Giddens την περίοδο των δεκαετιών του 1950 και 1960, οπότε και η θεωρία της βιομηχανικής κοινωνίας είχε τα πρωτεία, οδήγησε σε σταθερή απαξίωση και παραμερισμό του θεσμού της παραδοσιακής πολυμελούς, μεγάλης οικογένειας, με την ανάδειξη του ευέλικτου – και χρήσιμου για το κυρίαρχο οικονομικό – πολιτικό σύστημα – μοντέλου της πυρηνικής οικογένειας (Καλλιακμάνης 2005: 114).

Ειδικότερα στη δυτική Ευρώπη η οικογένεια ήταν κατά βάση πυρηνική παρά εκτεταμένη, ενώ υπάρχει η παραδοχή πως παρ' όλη αυτή την αλλαγή, οι οικογενειακές σχέσεις είχαν μεγαλύτερη σημασία απ' όση έχουν σήμερα (Giddens 1993: 141). Δεν θα ήταν υπερβολή να διαπιστώσουμε ότι από την εποχή μας απουσιάζει το μέτρο, η μεσότητα που αποτελεί τελικά ζητούμενο. Ορθά επισημαίνεται πως: *«το ρεύμα της μετανεωτερικότητας ή του μεταμοντερνισμού, κινούμενο σε αμιγώς πιο αντισυστημικά και ατομικιστικά πλαίσια, θα πορευτεί τον δρόμο της ριζοσπαστικής αντιπαραδοσιακότητας και της χειραφετημένης πολυπολιτισμικότητας»* (Κωτσιόπουλος 2017: 888). Είναι δεδομένο ότι η θεωρία του εκμοντερνισμού προκαλεί έντονες αντιδράσεις ευρύτερα και αυτό γιατί έχει αμιγώς ιδεολογικό χαρακτήρα (Davie 2010: 168).

Επιλεγόμενα

Η οικονομία, ως μέγεθος που αφορά στη ρύθμιση των γενικών όρων και των προϋποθέσεων των συναλλαγών μεταξύ των ανθρώπων ή ευρύτερα μεταξύ συνόλων, αποτελεί συστατικό παράγοντα της θέσμισης (Νικολαΐδης 2002: 30).

Διαπιστώνεται μια δομική αστάθεια γενικά όλων των οικονομικών – πολιτικών – κοινωνικών συστημάτων που ο άνθρωπος δημιούργησε είτε για την καλύτερη εξυπηρέτηση ευρύτερων κοινωνικών αναγκών, είτε για την αποτύπωση συγκεκριμένων πολιτικοϊδεολογικών αντιλήψεων σε μια δεδομένη και ιστορικά δοσμένη περίοδο. Εκφράζονται δε κοινωνικά – πολιτικά – ιδεολογικά αιτήματα, και θεσμοί που κατά καιρούς έχουν εμφανισθεί ιστορικά, είτε καταργούνται, αντικαθίστανται, μεταλλάσσονται ή μεταρρυθμίζονται. Άλλωστε, αδυναμία κατάργησης ή αλλαγής των όποιων αναποτελεσματικών θεσμών, θα σήμαινε αχρήστευση του ρόλου και αμφισβήτηση της ύπαρξης της Κοινωνικής Ηθικής (Νικολαΐδης 2002: 30). Όπως ορθά παρατηρείται: *«Κάθε υποσύστημα της κοινωνίας, ως θεσμός, δεν υπάρχει απλώς μέσα σ' ένα ευρύτερο περιβάλλον, αλλά υπάρχει μέσω του περιβάλλοντός του»* (Κωτσιόπουλος 2017: 884).

Ο ρόλος της οικογένειας, στην περίπτωση αυτή είναι καταλυτικός, καθώς διαχρονικά μπορεί να διαπιστωθεί μια λειτουργική συνάντηση οικογένειας και κοινωνίας με αμοιβαίο σεβασμό και διάλογο, όπως ακριβώς συμβαίνει με τη σχέση θρησκείας – κοινωνίας (Habermas – Ratzinger 2010: 39). Η θρησκεία, όπως η οικονομία και η πολιτική, είναι ένα από τα κυρίαρχα χαρακτηριστικά μιας κοινωνίας.

Το επίπεδο αλλά και η ποιότητα της «στράτευσης» καθορίζει σημαντικά την πορεία μιας κοινωνίας συνολικά, επηρεάζει δηλαδή και την οικονομία, την πολιτική και τη θρησκεία. Η θρησκεία μπορεί να συμβάλει στην κοινωνική συνοχή και ειρήνη, με τον ίδιο τρόπο που μπορεί να προκαλέσει γενικευμένη αναταραχή και πόλεμο (Νικολαΐδης 2007: 190). Έτσι, η στράτευση στη μετανεωτερικότητα και τον μεταμοντερνισμό, φαίνεται πως δεν καλλιεργεί την ανεκτικότητα και τις προϋποθέσεις για διάλογο, αλλά τον φανατισμό και τη μισαλλοδοξία, την εχθρότητα απέναντι σε κάθετι που προσδιορίζεται είτε ελεύθερα είτε λόγω ιστορικών ερεισμάτων, στη σφαίρα της Παράδοσης.

Καμία όμως θρησκεία από μόνη της δεν είναι και δεν μπορεί να είναι στοιχείο αποσταθεροποίησης μιας κοινωνίας, δεδομένου ότι αποτελεί, όπως ήδη επισημάνθηκε, στοιχείο συνοχής της. Το φαινόμενο της εκκοσμίκευσης, προϊόντος του χρόνου, μεταλλάσσεται και προσαρμόζεται σε νέα δεδομένα. Ζούμε ήδη τις συνέπειες της μετανεωτερικής διάστασης του ως άνω φαινομένου, ενώ είναι πλέον φανερός ένας ιδιότυπος μηχανισμός ιδεολογικοποίησης της θρησκευτικής πίστης και άλλων σημαντικών θεσμικών υποκειμένων, όπως η οικογένεια, που ενσωματώνει τα στοιχεία μιας επικίνδυνα επιτηδευμένης γενίκευσης με φαινομενικά κυρίαρχες ιδεολογικές – πολιτικές τάσεις ή ρεύματα.

Παρατηρείται δε ένας κορεσμός στη μεθοδολογία του καπιταλισμού της παγκόσμιας αγοράς, της άνευ όρων και προϋποθέσεων καπιταλιστικής ανάπτυξης, που παραμερίζει τις ανάγκες των κοινωνιών προσπαθώντας να ομογενοποιήσει τις καταναλωτικές συνήθειές τους. Η συζήτηση γύρω από το «τέλος του καπιταλισμού» ή του «μετακαπιταλισμού» και της «μεταπαγκοσμιοποίησης», ίσως είναι απλά μια ακόμη προσπάθεια για αναμόρφωση των δομών του αυτού συστήματος, σε διαφορετική από την εως τώρα κρατούσα κατεύθυνση1. Επισημαίνεται δε, πως η όποια ελπίδα νοηματοδότησης του ανθρώπινου υποκειμένου, δεν μπορεί να παραβλέψει το μέγεθος της θρησκείας καθώς και των ανθρωπίνων δικαιωμάτων (Touraine 2014: 172, Κωτσιόπουλος 2017: 343).

Οι νέες διαχωριστικές γραμμές, στο πλαίσιο μιας πολλαπλής και γι' αυτό ανεξέλεγκτης νεωτερικότητας (Davie 2010: 172), διαφέρουν από εκείνες που έθετε ο Huntington μέσω της ιδέας της πολιτιστικής σύγκρουσης (Huntington 1999, Δεναξάς 2008). Σήμερα το θέμα δεν είναι οι «παραδοσιακές» συγκρούσεις στο πολιτικό, θρησκευτικό ή πολιτιστικό πεδίο, αλλά η ανακύκλωση ενός συγκρουσιακού και διαλυτικού για τις κοινωνίες κλίματος στο πλαίσιο μιας πολιτικά, πολιτιστικά και επιτηδευμένα «ανορθολογικής ορθότητας».

Σημειώσεις

[1] Για την «μετακαπιταλιστική» κοινωνία, ενδιαφέρουσες είναι οι σκέψεις του Drucker ο οποίος παρ' όλα αυτά δεν κατορθώνει να προσδιορίσει τη δομή του κοινωνικού και πολιτικού συστήματος που θα διαδεχτεί ή ήδη διαδέχεται τον καπιταλισμό. Πρβλ., Ducker, P.(2000), *Μετακαπιταλιστική κοινωνία*, Αθήνα, Gutenberg.

Αναφορές

Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία

Αντωνόπουλου, Σ. (2008), *Σύγχρονος καπιταλισμός και παγκοσμιοποίηση*, Αθήνα, Εξάντας.

Βέργου, Κ. (2004), *Γεωπολιτική των Εθνών και της Παγκοσμιοποίησης*, Αθήνα, Παπαζήσης.

Giddens, A. (1993), *Εισαγωγή στην Κοινωνιολογία*, Αθήνα, Οδυσσέας.

Γεωργιάδου, Β. (2008), Θρησκείες και Πολιτική στη νεωτερικότητα στο Κ. Ζορμπά (επιμ.) *Πολιτική και Θρησκείες*, Αθήνα, Παπαζήσης, σσ. 63 - 71.

Davie, G. (2010), *Κοινωνιολογία της Θρησκείας*, Αθήνα, Κριτική.

Dechaux, J.H. (2008), *Η κοινωνιολογία της οικογένειας*, Αθήνα, Πολύτροπον.

Δεναξάς, Ν. (2008), *Η σύγκρουση των πολιτισμών κατά τον S. Huntington – Ορθόδοξη διερεύνηση (μεταπτυχιακή μελέτη)*, Θεσσαλονίκη.

Δεναξά, Ν. (2016), *Καπιταλιστική κρίση και Χριστιανισμός – κοινωνιολογική διερεύνηση (διδακτορική διατριβή)*, Θεσσαλονίκη.

Καλλιακμάνη, Β. (2005), *Ο Εκκλησιολογικός χαρακτήρας της Ποιμαντικής*, Θεσσαλονίκη, Μυγδονία.

Κοτζιάς, Ν. (2014), *Πατριωτισμός και Αριστερά*, Αθήνα, Πατάκης.

Κωτσιόπουλος, Κ. (2017), *Κοινωνιολογία του Χριστιανισμού*, Θεσσαλονίκη, Μυγδονία.

Μπέγζος Μ. (1998), *Νεοελληνική φιλοσοφία της Θρησκείας*, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα.

Νικολαΐδης, Α. (2002)μ *Προβληματισμοί Χριστιανικού Ήθους*, Αθήνα, Γρηγόρης.

Νικολαΐδης, Α. (2007), *Κοινωνιολογία της Θρησκείας*, Αθήνα, Γρηγόρης.

Νικολακάκης, Η. (1998), *Ξένα Θρησκεύματα*, Θεσσαλονίκη, Τμήμα Εκδόσεων ΑΠΘ.

Schumpeter, J. (1972), *Καπιταλισμός, Σοσιαλισμός και Δημοκρατία*, Αθήνα, ΚΕΠΕ.

Touraine, A. (2014), *Μετά την Κρίση*, Αθήνα, Ημερησία.

Τσαούσης, Δ. (1985), *Η κοινωνία του ανθρώπου*, Αθήνα, Gutenberg.

Τσιρώνης, Χ. (2013), *Άνθρωπος και Κοινωνία*, Θεσσαλονίκη, Βάνια.

Τσιτσίγκος, Σ. (2010), *Ψυχολογία πολιτισμών: Ιουδαιοχριστιανικού και Ρωμαίικου*, Αθήνα, Tremendum.

Habermas, J. And Ratzinger, J. (2010), *Η διαλεκτική της εκκοσμίκευσης – Λόγος και Θρησκεία*, Αθήνα, Εστία.

Harman C. (2011), *Καπιταλισμός ζόμπι*, Αθήνα, Μαρξιστικό Βιβλιοπωλείο.

Huntington S. (1999), *Η σύγκρουση των πολιτισμών και ο ανασχηματισμός της Παγκόσμιας τάξης*, Αθήνα, Terzo Books.

Ξενόγλωσση βιβλιογραφία

Hughes, G. (2009) *Political correctness: a history of semantics and culture*, Chichester & Malden, Wiley - Blackwell.

Kohl, H. (1992) Uncommon differences: on political correctness, core curriculum and Democracy in Education, *The Lion and the Unicorn*, Vol. 16, No. 1, pp. 1-16.

Kung, H. (1998) *A global ethic for global politics and economics*, New York, Oxford University Press.

Parsons, T. (1952), *The Social System*, London, Routledge and Kegan Paul.

Strange S. (1997), *Casino capitalism*, Manchester, Manchester University Press.

ΕΛΛΕΙΨΕΙΣ ΚΑΙ ΚΕΝΑ ΤΩΝ ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΩΝ ΥΠΟΔΟΜΩΝ ΓΙΑ ΤΗ ΦΤΩΧΕΙΑ ΚΑΙ ΤΟΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ ΑΠΟΚΛΕΙΣΜΟ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΕΣ ΑΝΤΙΜΕΤΩΠΙΣΗΣ ΤΟΥΣ

Κωνσταντίνος Δημουλάς

Τμήμα Κοινωνικής Πολιτικής, Πάντειον Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών

Περίληψη

Από τη δεκαετία του 1990 και μέχρι σήμερα, επιδιώκεται η ανάπτυξη ειδικών ερευνητικών υποδομών που τροφοδοτούν με έγκυρα και αξιόπιστα δεδομένα τη λήψη αποφάσεων για την αντιμετώπιση των προβλημάτων φτώχειας και κοινωνικού αποκλεισμού. Ειδικότερα στην Ευρωπαϊκή Ένωση ενισχύεται η δικτύωση και συμπληρωματικότητα των βάσεων δεδομένων που διαθέτουν διάφοροι ερευνητικοί φορείς και επιδιώκεται η κάλυψη των κενών που αυτές εμφανίζουν με την αξιοποίηση και την εναρμόνιση στοιχείων που προέρχονται από διαφορετικές πηγές.

Η Ελλάδα απέχοντας διαχρονικά από ανάλογες διεργασίες υστερεί σημαντικά σ' αυτό τον τομέα παρά τις μεμονωμένες απόπειρες ερευνητικών ομάδων και φορέων.

Στην παρούσα εργασία, αρχικά, παρουσιάζονται τα αποτελέσματα δύο ερευνητικών εργασιών που έγιναν στο πλαίσιο του προγράμματος Horizon2020-InGRID2 κατά το διάστημα 2017-2019 με σκοπό την αποτύπωση των κενών και ελλείψεων που εμφανίζουν οι ερευνητικές υποδομές για τη φτώχεια και τον κοινωνικό αποκλεισμό στην Ελλάδα. Στη συνέχεια, διατυπώνονται συγκεκριμένες προτάσεις για την κατάρτιση ενός οδικού χάρτη για το ξεπέρασμά τους στη βάση τεσσάρων διαστάσεων: α)τις ρυθμιστικές παρεμβάσεις, β) την πληροφόρηση, γ) την εκπαίδευση-μάθηση και δ) τη χρηματοδότηση.

Λέξεις κλειδιά: ερευνητικά κενά, φτώχεια, αποκλεισμός

DEFICIENCIES AND GAPS IN RESEARCH INFRASTRUCTURES FOR POVERTY AND SOCIAL EXCLUSION IN GREECE AND RELEVANT POLICIES TO OVERCOME THEM

Constantine Dimoulas

Department of Social Policy, Panteion University of Social and Political Sciences

Abstract

Since 1990s, in most advanced countries is sought the development of special research infrastructures that provide valid and reliable data for decision-making in order to address the problems of poverty and social exclusion. In the European Union, in particular, the networking and complementarity of databases held by various research bodies is strengthened and the gaps observed, are filled in, by harmonizing data from different sources.

Greece, despite the remote attempts of research groups and institutions, is abstaining from similar processes and lags significantly behind in this field.

This paper presents the results of two research projects carried out in the framework of the Horizon2020-InGRID2 program during the period 2017-2019. Their goals was to

capture the gaps and shortcomings of the research infrastructures for poverty and social exclusion in Greece and to draw up a roadmap for overcoming them. The presentation consists of two parts: The first part presents the shortcomings and gaps as they arise from the questionnaires and the in-depth interviews conducted with experienced researchers and the second part presents the proposals formulated and processed to overcome these gaps and develop and consolidate a "new research culture" based on four dimensions: a) regulatory interventions, b) information, c) education-learning and d) funding.

Key words: research gaps, poverty, social exclusion

Εισαγωγή

Στις περισσότερες προηγμένες χώρες είναι διάχυτο το ενδιαφέρον για επέκταση της ικανότητας σχεδιασμού και εφαρμογής δημόσιων πολιτικών που στηρίζονται σε σθεναρά τεκμήρια και κυρίως σε έγκυρους και αξιόπιστους δείκτες.

Αυτό το ενδιαφέρον ενισχύθηκε περαιτέρω κατά τη διάρκεια των τελευταίων χρόνων χάρη στις δυνατότητες που παρέχει η ψηφιακή τεχνολογία για τη συλλογή και ανάλυση στοιχείων αναφορικά με τις συνθήκες διαβίωσης και εργασίας των ευάλωτων ομάδων.

Σ΄ αυτό το πλαίσιο οι δυναμική που εμφανίζει η ανάπτυξη ερευνητικών υποδομών για τα κοινωνικά προβλήματα είναι άνευ προηγουμένου. Οι ερευνητικές υποδομές και η αξιοποίησή τους δεν είναι, πλέον, μόνο το αντικείμενο ειδικών και απομονωμένων από το κοινωνικό γίγνεσθαι ερευνητών αλλά συνδέονται οργανικά με τη διαμόρφωση και την εφαρμογή τρεχουσών πολιτικών, στους περισσότερους τομείς της πολιτικής και κοινωνικής ζωής.

Ωστόσο, παρά τη διάχυτη αναγνώριση της σημασίας σύνδεσης της έρευνας με την εκπαιδευτική κοινότητα και την οικονομία, η πρόοδος στη συγκέντρωση, ταξινόμηση και ανάλυση δεδομένων που είναι κατάλληλα για την υποστήριξη των διαδικασιών λήψης αποφάσεων είναι περιορισμένη και η βελτίωση αυτού του σκέλους της πολιτικής εμποδίζεται από θεσμικούς, τεχνικούς και πολλές φορές οικονομικούς περιορισμούς.

Παρά την αύξηση της προσπάθειας ανάπτυξης ερευνητικών υποδομών στο διεθνές επίπεδο, τόσο από την Ευρωπαϊκή Ένωση όσο και από άλλους διεθνείς οργανισμούς που πλέον αποτελούν μία ιδιαίτερα σημαντική πηγή άντλησης τεκμηρίων για τη λήψη αποφάσεων, οι ελλείψεις και τα εμπόδια είναι οξύτερα στο εθνικό και πολύ περισσότερο στο περιφερειακό και το τοπικό επίπεδο όπου, κυρίως, εξειδικεύονται και εφαρμόζονται οι πολιτικές.

Αν και οι δειγματοληπτικές έρευνες στα νοικοκυριά αυξήθηκαν σημαντικά τα τελευταία τριάντα χρόνια, υπάρχουν ακόμα αρκετές πλευρές που συνδέονται με τις συνθήκες διαβίωσης, την εργασία, τη φτώχεια και τον αποκλεισμό για τις οποίες δεν είναι ακόμα διαθέσιμα στοιχεία ή όταν είναι διατίθεται, δεν είναι συμβατά και συγκρίσιμα με αυτά που προκύπτουν από τις μεγάλης κλίμακας έρευνες.

Στην παρούσα εργασία θα παρουσιαστούν οι ελλείψεις και τα κενά που εμφανίζουν οι ερευνητικές υποδομές αναφορικά με τη φτώχεια και τον κοινωνικό αποκλεισμό στην Ελλάδα και θα διατυπωθούν προτάσεις για το ξεπέρασμά τους. Η ανάλυση που ακολουθεί στηρίζεται στην ποιοτική μετά-ανάλυση των δεδομένων που συγκεντρώθηκαν από δύο ερευνητικές προσπάθειες που έγιναν στο πλαίσιο του προγράμματος Horizon 2020-InGRID-2, με την επιστημονική επιμέλεια και συγγραφή

μεγάλου μέρους αυτών από τον συγγραφέα.[1] Πιο συγκεκριμένα η ανάλυση που ακολουθεί απορρέει από:

Τα αποτελέσματα που ανέδειξε η συμπλήρωση 28 ερωτηματολογίων από ερευνητές της φτώχειας και του κοινωνικού αποκλεισμού στην περιοχή των Βαλκανίων από τα οποία τα 18 αφορούσαν στην Ελλάδα και συγκεντρώθηκαν το 2018.

Συνεντεύξεις βάθους με δώδεκα έμπειρους ερευνητές και ακαδημαϊκούς που ειδικεύονται στη φτώχεια και τον κοινωνικό αποκλεισμό στην Ελλάδα.

Τα αποτελέσματα της συζήτησης που έγινε σε ένα τετράωρο επιστημονικό εργαστήρι που πραγματοποιήθηκε τον Οκτώβρη του 2018 και στο οποίο συμμετείχαν 28 έμπειροι ερευνητές από την Ελλάδα την Αλβανία, την Κροατία, τη Γερμανία, το Εν. Βασίλειο και το Βέλγιο.

Τη κριτική ανάλυση των προτεραιοτήτων και του περιεχομένου του οδικού χάρτη για την ανάπτυξη ερευνητικών υποδομών της Ελλάδας που πραγματοποιήθηκε το 2019.

Την ανάδραση αναφορικά με το περιεχόμενο των προτάσεων που διατυπώθηκαν για την ανάπτυξη ερευνητικών υποδομών για τη φτώχεια και τον κοινωνικό αποκλεισμό στην Ελλάδα από 8 έμπειρα στελέχη ερευνητικών φορέων (2019).

Τα κενά και οι διαπιστωμένες ελλείψεις.

Αν και η φτώχεια και ο κοινωνικός αποκλεισμός έχουν αναδειχθεί σε κοινωνικά προβλήματα μείζονος σημασίας στο δημόσιο λόγο, η συστηματική ενασχόληση με τα χαρακτηριστικά και τις πολιτικές αντιμετώπισής τους περιορίζεται σε πολύ λίγες και ολιγομελείς ομάδες ερευνητών και ακαδημαϊκών οι οποίοι προσπαθούν, ενίοτε, αξιοποιώντας τις χρηματοδοτικές ευκαιρίες που παρέχουν τα ευρωπαϊκά προγράμματα ή και η UNICEF, να αναδείξουν τα χαρακτηριστικά τους και τις μεταβολές που παρατηρούνται σε αυτά. Αυτές οι προσπάθειες δεν οδήγησαν, μέχρι σήμερα, στην αξιοποίηση αυτών των μελετών από την πολιτική και κυρίως δεν επέδρασαν, σημαντικά, στη χάραξη των προτεραιοτήτων που θέτουν τα Εθνικά Σχέδια Δράσης για την Κοινωνική Ένταξη. Αυτή η αδυναμία, υποστηρίζουμε ότι, οφείλεται σε σημαντικό βαθμό στην απουσία κατάλληλων ερευνητικών υποδομών για τη φτώχεια και τον κοινωνικό αποκλεισμό στην Ελλάδα.

Σύμφωνα με την ειδική έρευνα που έγινε με τη χρηματοδότηση του προγράμματος Horizon-2020-InGRID-2 και την ευθύνη του γράφοντος, οι ερευνητές που αναλύουν τη φτώχεια και τον κοινωνικό αποκλεισμό στην Ελλάδα, κατά κανόνα, προσφεύγουν στα στοιχεία της Έρευνας Εργατικού Δυναμικού και σε αυτά της Έρευνας Εισοδήματος και Συνθηκών Διαβίωσης των Νοικοκυριών (SILC). Το βάθος της ανάλυσης αλλά και τα συμπεράσματά αυτών των επεξεργασιών, όμως, οριοθετούνται από τις δυνατότητες που παρέχουν τα χαρακτηριστικά και η έκταση του δείγματος αλλά και το περιεχόμενο των ερωτηματολογίων των παραπάνω δειγματοληπτικών ερευνών παρά την εν γένει υψηλή δυνατότητα γενίκευσης των συμπερασμάτων που, συνήθως, διασφαλίζουν. Έτσι οι αναλύσεις περιορίζονται στις τάσεις που παρατηρούνται στην εξέλιξη των δεικτών που περιλαμβάνονται στις διεθνικές συγκρίσεις της φτώχειας και του κοινωνικού αποκλεισμού χωρίς να διαφωτίσουν άλλες, εξίσου σημαντικές πλευρές που είναι καθοριστικής σημασίας για

τη λήψη αποφάσεων και την εφαρμογή πολιτικών αντιμετώπισής τους στο περιφερειακό και το τοπικό επίπεδο ή ακόμα, που συνδέονται με συγκεκριμένες ευάλωτες και κοινωνικά αποκλεισμένες ομάδες. Έτσι, προσφυγή στα στοιχεία αυτών των ερευνών γίνεται κυρίως με σκοπό τη συγγραφή ερευνητικών εκθέσεων ή και την πραγματοποίηση επιστημονικών δημοσιεύσεων και σπάνια επικεντρώνονται στην τεκμηρίωση της λήψης αποφάσεων (Dimoulas et al. 2019).

Παρόλο που κατά την τελευταία πενταετία παρατηρείται μία αύξηση στη χρήση στοιχείων και από άλλες έρευνες, οι ερευνητές της φτώχειας και του κοινωνικού αποκλεισμού στην Ελλάδα, σπάνια προσφεύγουν στην αξιοποίηση στοιχείων που διαθέτουν άλλες ερευνητικές υποδομές όπως αυτές του Eurofound για τις Συνθήκες Διαβίωσης και Εργασίας ή της Ευρωπαϊκής Κοινωνικής Έρευνας. Ακόμα, οι περισσότεροι ερευνητές δεν γνωρίζουν ούτε αξιοποιούν δεδομένα από άλλες, περισσότερο ειδικευμένες βάσεις δεδομένων, που επικεντρώνονται στη φτώχεια και τον κοινωνικό αποκλεισμό, όπως είναι για παράδειγμα, η Luxembourg Wealth Study, η Comparative Welfare States Dataset, η ISSA Reforms Database, η Global Database on Occupational Safety and Health Legislation, η ICTWSS: database on institutional characteristics of trade unions, wage setting, state intervention and social pacts, το Child Benefit Dataset , CBD, το Social Insurance Entitlement Dataset –SIED, η Social Policy Indicators (SPIN) database και άλλα σύνολα δεδομένων που συνδέονται με τις συνθήκες διαβίωσης, τη φτώχεια και τον κοινωνικό αποκλεισμό και η πρόσβαση της διεθνούς ερευνητικής κοινότητας σε αυτές διευκολύνεται μέσω του e-portal του προγράμματος Horizon 2020-InGRID-2.[2]

Επιπλέον, η χρήση εργαλείων όπως αυτά του EUROMOD που επιτρέπουν τη διατύπωση σεναρίων προσομοίωσης των ενδεχόμενων επιπτώσεων που προκαλούν οι αποφάσεις που αναφέρονται στις αλλαγές στην κοινωνική πολιτική, περιορίζεται συνολικά σε 3-4 άτομα της ελληνικής ερευνητικής κοινότητας παρά τις διευκολύνσεις που παρέχουν για την ελεύθερη χρήση και εκμάθησή αυτού, οι κάτοχοι του.[3] Αυτή η έλλειψη παρατηρείται κυρίως επειδή είναι πολύ επίπονη και χρονοβόρα η διαδικασία εύρεσης και εισαγωγής αξιόπιστων στοιχείων για τις ομάδες κοινωνικού αποκλεισμού σε αυτό και ως εκ τούτου, οι δυνατότητες προσομοίωσης περιορίζονται στο να λάβουν υπόψη, κατά την εκτέλεσή τους, περιορισμένο αριθμό μεταβλητών όπως είναι το επίσημο εισόδημα, η οικογενειακή και εργασιακή κατάσταση ή και η ηλικία αλλά όχι άλλες κρίσιμες για τη φτώχεια και τον κοινωνικό αποκλεισμό μεταβλητές(π.χ. αστεγία, χρήση ουσιών , ασθένεια).

Αναφορικά με τους περιορισμούς στη χρήση των στοιχείων που περιλαμβάνονται στις δύο περισσότερο διαδεδομένες στην Ελλάδα έρευνες δηλαδή, την Έρευνα Εργατικού Δυναμικού και την Έρευνα των Συνθηκών Διαβίωσης των Νοικοκυριών, αυτοί συνδέονται με την περιορισμένη δειγματοληπτική κάλυψη, την απουσία συγκεκριμένων θεμάτων που σχετίζονται με τη φτώχεια και τον κοινωνικό αποκλεισμό, την απουσία μεταβλητών για πολλές πλευρές της φτώχειας και του αποκλεισμού, την περιορισμένη επάρκειά τους για την διαπεριφερειακή συγκριτική ανάλυση, και τη χρονική απόσταση που μεσολαβεί μεταξύ του χρόνου διεξαγωγής της έρευνας και την πρόσβασης των ερευνητών στα στοιχεία αυτών (Dimoulas et al. 2019).

Σημαντικότερες είναι, επίσης, οι ελλείψεις που παρατηρούνται σε στοιχεία που συνδέονται με διαδεδομένα χαρακτηριστικά της ελληνικής οικονομίας κα αγοράς εργασίας που από έρευνες ποιοτικού χαρακτήρα γνωρίζουμε ότι επιδρούν στη

φτώχεια και τον κοινωνικό αποκλεισμό, όπως είναι η άτυπη αγορά εργασίας, η διάκριση μεταξύ αστικών και αγροτικών περιοχών, οι διαφορετικές πηγές προέλευσης του εισοδήματος των νοικοκυριών, τα χαρακτηριστικά ιδιαίτερων ομάδων όπως είναι οι άστεγοι, οι μετανάστες και οι αυτοαπασχολούμενοι, οι πολύ μικρές επιχειρήσεις, οι μειονότητες όπως είναι οι Ρομά καθώς και άλλες ομάδες που βιώνουν τον αποκλεισμό (χρήστες ουσιών, ΛΟΑΤΚΙ, ψυχικά ασθενείς κ.ά.).

Είναι αξιοσημείωτη ωστόσο η παρατήρηση ότι για αυτές τις ομάδες υπάρχουν αρκετά στοιχεία που συγκεντρώνονται από ad hoc έρευνες πεδίου και διοικητικά δεδομένα αλλά αυτά δεν είναι εναρμονισμένα ούτε συγκροτούν συμπαγείς χρονολογικές σειρές. Παντελής είναι, επίσης, η απουσία αξιόπιστων στοιχείων σε επίπεδο, περιφερειακών ενοτήτων, δήμων και δημοτικών διαμερισμάτων όπου όλο και περισσότερο επικεντρώνονται οι πολιτικές για την αντιμετώπιση της φτώχειας και του κοινωνικού αποκλεισμού.

Για να ξεπεράσουν αυτές τις ελλείψεις, όπως αναφέρθηκε παραπάνω, οι ερευνητές προσφεύγουν κυρίως στην αναζήτηση διοικητικών δεδομένων. Ωστόσο, τα διοικητικά δεδομένα είναι πολύ ελλιπή και αποσπασματικά αναφορικά με τη φτώχεια και τον κοινωνικό αποκλεισμό. Ειδικά για τις κοινωνικά αποκλεισμένες ομάδες που είναι δύσκολο να προσεγγιστούν από τις -μεγάλης κλίμακας- δειγματοληπτικές έρευνες, οι ερευνητές συχνά προσφεύγουν σε -μικρής κλίμακας- έρευνες πεδίου με τη χρήση τεχνικών όπως αυτή της χιονοστιβάδας ή την αξιοποίηση αμφίβολης ποιότητας διοικητικών δεδομένων, ακόμα και σε στοιχεία που αποσπασματικά συγκεντρώνουν οι μη-κυβερνητικές οργανώσεις.

Τα παραπάνω στοιχεία καθώς συγκεντρώνονται, ταξινομούνται και δημοσιεύονται με την εποπτεία διαφορετικών υπουργείων, ακολουθούν ετερόκλητους ορισμούς και μεθοδολογίες με αποτέλεσμα να μην είναι δυνατή η συνδυαστική αξιοποίησή τους ενώ σε ορισμένες περιπτώσεις ακόμα και όταν ανήκουν στην εποπτεία του ίδιου υπουργείου ακολουθούν διαφορετικές μεθοδολογίες και διαδικασίες για την καταγραφή όμοιων μεταβλητών (Σπανού 2019).

Επιπλέον, οι έρευνες πεδίου που διενεργούνται από ελληνικές ερευνητικές ομάδες σπάνια εναποτίθεται σε επίσημα αποθετήρια, όπως είναι το SoDaNet, τα οποία επιτρέπουν την πρόσβαση των ερευνητών στα πρωτογενή τους στοιχεία με σκοπό τη μετα-ανάλυση. Ως αποτέλεσμα, οι διαμορφωτές της πολιτικής προσφεύγουν στα «παραδοσιακά εργαλεία» της επίκλησης νομικών και ιδεολογικών επιχειρημάτων για τον προσδιορισμό των κοινωνικών προβλημάτων της φτώχειας και του κοινωνικού αποκλεισμού και στη συγκρότηση της επίσης κυβερνητικής ατζέντας (OECD 2011:104).

Τέλος, η απουσία, μέχρι και τις αρχές του 2021 που γράφεται η παρούσα εργασία, ενός Ολοκληρωμένου Πληροφοριακού Συστήματος για την παρακολούθηση της πορείας υλοποίησης αλλά και των αποτελεσμάτων που επιτυγχάνονται από τις παρεμβάσεις που είναι ενταγμένες και συγκροτούν το Εθνικό Σχέδιο Δράσης για την Κοινωνική Ένταξη, δεν επιτρέπει τη δημιουργία, την ανάπτυξη και τη διατήρηση μίας έγκυρης και αξιόπιστης ερευνητικής υποδομής διοικητικών δεδομένων που συνδέονται με τη φτώχεια και τον κοινωνικό αποκλεισμό.[4] Οι δείκτες που συνήθως ακολουθούνται για την παρακολούθηση των πολιτικών κατά της φτώχειας και του αποκλεισμού είναι αμφίβολης αξιοπιστίας, περιστασιακοί και δεν επιτρέπουν τη συγκριτική ανάλυση, ούτε μεταξύ διαφορετικών χρονικών στιγμών ούτε μεταξύ

διαφορετικών γεωγραφικών περιοχών. Έτσι, δεν διαμορφώνονται οι αναγκαίες προϋποθέσεις της ελάχιστης απαιτούμενης συναίνεσης αναφορικά με τα χαρακτηριστικά και την έκταση των συγκεκριμένων κοινωνικών προβλημάτων (Δημουλάς 2019: 145-49) ούτε η απαραίτητη συνέχεια στις προτεραιότητες των πολιτικών για την αντιμετώπισή τους παρά την διατύπωση της Εθνικής Στρατηγικής για την Κοινωνική Ένταξη.

Οι παραπάνω ελλείψεις δημιουργούν ένα φαύλο κύκλο όπου τα κενά σε έγκυρα και αξιόπιστα στοιχεία επιδιώκεται να καλυφθούν με περιστασιακές, ad hoc και μη επαναλαμβανόμενες έρευνες που απορροφούν σημαντικό ποσοστό των πενιχρών πόρων που διατίθεται για την κοινωνική έρευνα κι έτσι στενεύει ακόμα περισσότερο η ευχέρεια για την χρηματοδοτική στήριξη των προσπαθειών ανάπτυξης ερευνητικών υποδομών. Η χρηματοδότηση του ελληνικού κράτους για την ανάπτυξη ερευνητικών υποδομών δεν είναι, ούτε επαρκής ούτε εμφανίζει σταθερότητα. Αντιθέτως, είναι ευκαιριακή και εξαρτάται, κυρίως, από τις χρηματοδοτικές ροές της Ευρωπαϊκής Ένωσης.

Για όλους τους παραπάνω λόγους οι ερευνητές που συμμετείχαν στο εργαστήρι που πραγματοποιήθηκε στο, πλαίσιο του προγράμματος Horizon 2020-InGRID2, στις 29 Οκτώβρη 2018 στο Πάντειο Πανεπιστήμιο τόνισαν την πιεστική ανάγκη η Γενική Γραμματεία Έρευνας και Τεχνολογίας να αναδείξει σε υψηλή χρηματοδοτική προτεραιότητα την ενίσχυση των προσπαθειών για την εναρμόνιση των στοιχείων αναφορικά με τη φτώχεια και τον κοινωνικό αποκλεισμό που προέρχονται από διαφορετικές ερευνητικές διαδικασίες και καταγραφές. Επιπλέον, θεωρήθηκε σημαντική προτεραιότητα η χρηματοδότηση δράσεων κατάρτισης νέων ερευνητών στη χρήση μικροδεδομένων των στατιστικών ερευνών. Τονίστηκε, επίσης, η σημασίας της κάλυψης από τον κρατικό προϋπολογισμό του κόστους συμμετοχής των ελληνικών ερευνητικών υποδομών όπως είναι για παράδειγμα το ΕΚΚΕ και τα εργαστήρια κοινωνικής έρευνας των Πανεπιστημίων, στα διεθνή και ευρωπαϊκά σχέδια ανάπτυξης και εμβάθυνσης των ερευνητικών υποδομών και τη συνεργασία και δικτύωση αυτών.

Αβλεψίες και αμέλειες στα σχέδια ανάπτυξης ερευνητικών υποδομών.

Οι προσπάθειες για την ανάπτυξη ερευνητικών υποδομών στην Ελλάδα συνδέονται άρρηκτα με τη συγχρηματοδότηση των Ευρωπαϊκών Ταμείων και πιο συγκεκριμένα με τα τρία Κοινοτικά Πλαίσια Στήριξης που εφαρμόστηκαν από τη δεκαετία του 1990 κι έπειτα. Παρά τη σημαντική συνεισφορά των ΚΠΣ στην ανάπτυξη ερευνητικών υποδομών δεν ήταν στις προτεραιότητες των ελληνικών κυβερνήσεων ή χρηματοδότηση αυτού του είδους των δράσεων σε τομείς που αναφέρονται στη φτώχεια και τον κοινωνικό αποκλεισμό. Όπως προκύπτει από τα στοιχεία του Σχήματος 1, η έμφαση είναι, διαχρονικά, στην ενίσχυση της σχέσης έρευνας και επιχειρηματικών δραστηριοτήτων και όχι στις δημόσιες ερευνητικές υποδομές που συνδέονται με κοινωνικά και δημόσια συστήματα. Επιπλέον, η μεγάλη εξάρτηση της χρηματοδότησης της έρευνας από τα ευρωπαϊκά κονδύλια έχει ως αποτέλεσμα αυτή να είναι προσανατολισμένη προς συγκεκριμένα ερευνητικά σχέδια εμφανίζοντας, παράλληλα, διακυμάνσεις στις ετήσιες χρηματοδοτικές ροές.

Η χρηματοδότηση του θεσμικού τομέα της έρευνας, όπου, κυρίως, εντάσσονται οι ερευνητικές υποδομές, υποβαθμίστηκε καθώς σημαντικό μέρος της κρατικής χρηματοδότησης δεσμεύεται για την κάλυψη της εθνικής συμμετοχής στα

συγχρηματοδοτούμενα ερευνητικά σχέδια και επιδεινώθηκε περαιτέρω κατά τη διάρκεια της κρίσης δημοσίου χρέους από το 2010 κι έπειτα (Σχήμα 2). Χαρακτηριστικό είναι, επίσης, το γεγονός ότι το 2019, σύμφωνα με τα στοιχεία του αρχικού κρατικού προϋπολογισμού, το ποσοστό των κρατικών πιστώσεων για Ε&Α διαμορφώθηκε σε 0,76% επί του ΑΕΠ και σε 1,65% επί του συνόλου των δημοσίων δαπανών κατατάσσοντας την Ελλάδα στην 11η θέση μεταξύ των 28 κρατών μελών της ΕΕ.[5]

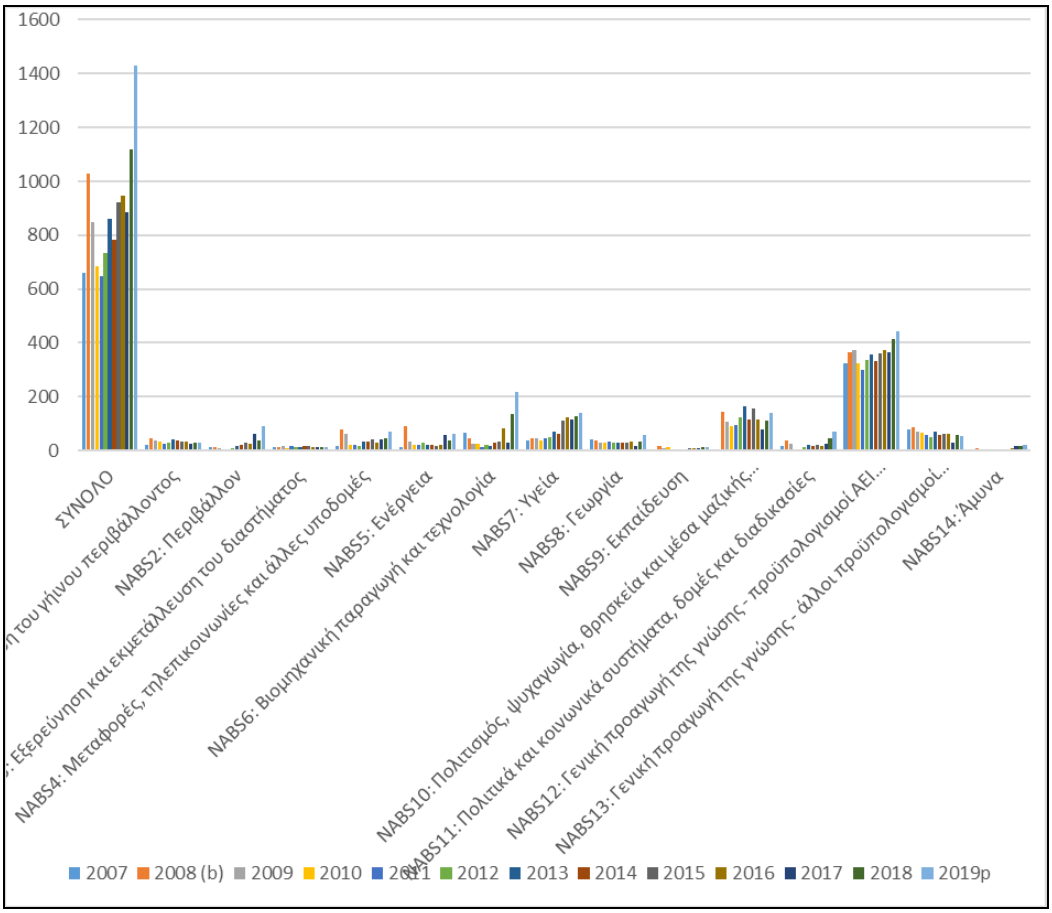

Σχήμα 1: Πιστώσεις Κρατικού Προϋπολογισμού για Ε&Α ανά κοινωνικοοικονομικό στόχο (εκ. ευρώ). Πηγή: Εθνικό Κέντρο Τεκμηρίωσης https://metrics.ekt.gr/datatables/169 (πρόσβαση στις 2.1.2021).

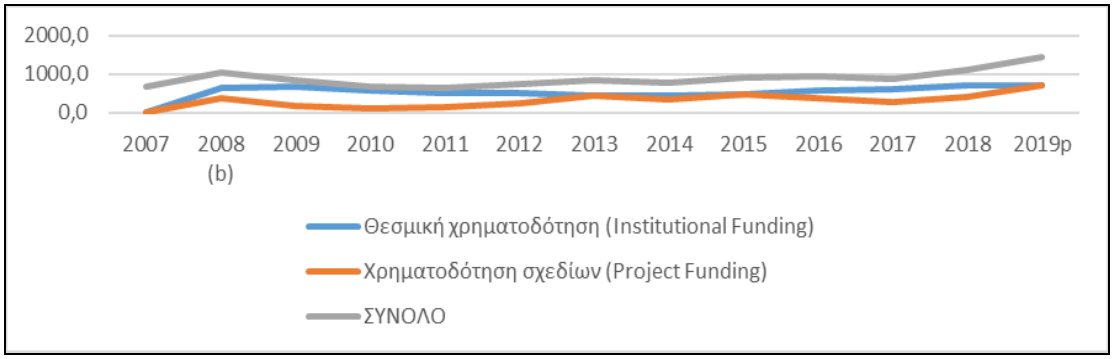

Σχήμα 2: Πιστώσεις κρατικού προϋπολογισμού για Ε&Α ανά σχήμα χρηματοδότησης (εκ. ευρώ). Πηγή: Εθνικό Κέντρο Τεκμηρίωσης, https://metrics.ekt.gr/datatables/172 (πρόσβαση στις 2.1.2021)

Τέλος, η διαχρονική εφαρμογή του κριτηρίου συνέχισης της χρηματοδότησης ερευνητικών δράσεων που εντάσσονται στις προτεραιότητες που είχαν αρχικά

καθοριστεί στα ΚΠΣ και στη συνέχεια στα ΕΣΠΑ, για τη διασφάλιση της βιωσιμότητάς τους, λόγω των πενιχρών διαθέσιμων πόρων στον κρατικό προϋπολογισμό, έχει ως αποτέλεσμα την υπολειμματική και ορισμένες φορές τη μηδενική χρηματοδότηση των ερευνητικών υποδομών για τη φτώχεια, τον κοινωνικό αποκλεισμό και τις συνθήκες διαβίωσης στην Ελλάδα.

Η αναθεώρηση, κατά το 2016, του τρέχοντος οδικού χάρτη για την έρευνα και την καινοτομία (2014-20), συμπεριέλαβε, για πρώτη φορά και ερευνητικές υποδομές που αναφέρονται στις κοινωνικές επιστήμες και πιο συγκεκριμένα συμπεριλήφθηκαν σε αυτό το SoDaNet (Social data network) και η CESSDA (Consortium of European Social Science Data Archives). Επιπλέον με τη σύσταση του ΕΛΙΔΕΚ το 2016 συμπεριλήφθηκε στις δράσεις του η χρηματοδοτική στήριξη της εκπαίδευσης νέων ερευνητών όπου για πρώτη φορά εντάχθηκε σημαντικός αριθμός ερευνητών των κοινωνικών επιστημών. Παρά τις μικρές αυτές βελτιώσεις όμως, οι ελλείψεις και τα κενά των ερευνητικών υποδομών για τη φτώχεια και τον κοινωνικό αποκλεισμό στην Ελλάδα, παραμένουν εξαιρετικά μεγάλες.

Ως αποτέλεσμα αυτών των ελλείψεων αλλά και των προτεραιοτήτων των σχεδίων δράσης για την ανάπτυξη της έρευνας και της καινοτομίας στην Ελλάδα, αγνοούντα νέα επιστημονικά εργαλεία και πεδία παρέμβασης που η επιστημονική έρευνα αναδεικνύει προς διαμόρφωση και λήψη αποφάσεων πολιτικής για τη φτώχεια και τον κοινωνικό αποκλεισμό. Η ανεπαρκής χρηματοδότηση των πανεπιστημίων και των ερευνητικών κέντρων που αναφέρονται στις κοινωνικές επιστήμες και την απόκτηση νέας γνώσης, η ετερογένεια ανάμεσα στα στοιχεία που συγκεντρώνουν οι δημόσιοι φορείς και αυτά που προέρχονται από τις κοινωνικές έρευνες αλλά και η απουσία κατάλληλων στοιχείων για τη φτώχεια και τον κοινωνικό αποκλεισμό δεν αντιμετωπίζονται, επαρκώς, μέχρι τώρα. Οι μέχρι σήμερα προτεραιότητες χρηματοδότησης του οδικού χάρτη για την έρευνα και την καινοτομία και τα υφιστάμενα συστήματα παρακολούθησης των μέτρων που περιλαμβάνονται στο Εθνικό Σχέδιο Δράσης για την Κοινωνική Ένταξη δεν, συμβάλουν, επίσης, στο ξεπέρασμά αυτών των αδυναμιών.

Προτάσεις για τη σύσταση σχεδίου δράσης για την ανάπτυξη ερευνητικών υποδομών για τη φτώχεια και τον αποκλεισμό.

Από την ανάλυση των προτεραιοτήτων των επιχειρησιακών σχεδίων ανάπτυξης ερευνητικών υποδομών στην Ελλάδα είναι εμφανής η διαχρονική αμέλεια ενίσχυσης της κοινωνικής έρευνας και ειδικότερα των ερευνητικών υποδομών αναφορικά με τη φτώχεια και τον κοινωνικό αποκλεισμό.

Όπως σημειώνεται στη μελέτη των Dimoulas και Sapouna (2020) στην ελληνική πολιτεία είναι ξεκάθαρη η ανάγκη για την κατάρτιση ενός μεσοπρόθεσμου συνεκτικού σχεδίου για την ανάπτυξη ερευνητικών υποδομών για τη φτώχεια και τον κοινωνικό αποκλεισμό που θα επικεντρώνεται στην καταγραφή, συγκέντρωση και κωδικοποίηση διοικητικών δεδομένων και την εναρμόνισή τους με τα στοιχεία που συλλέγονται, μέσω δειγματοληπτικών και άλλων ερευνών πεδίου. Αυτό σημαίνει ότι θα πρέπει να θεσμοθετηθεί ένας επίσημος ερευνητικός φορέας που θα αναλάβει την ευθύνη συντονισμού και διασφάλισης της συμπληρωματικότητας στη χρηματοδότηση των ερευνητικών σχεδίων καθώς και την εναπόθεσή τους σε ένα επίσημο και διάχυτα προσβάσιμο από την ερευνητική κοινότητα αποθετήριο (Σπανού 2019, Dimoulas 2019, OECD 2011).

Κοντολογίς, ο σχεδιασμός και η εφαρμογή ενός Οδικού Χάρτη στην κατεύθυνση ενίσχυσης της συμπεριληπτικής ανάπτυξης που να προωθεί βιώσιμες ερευνητικές υποδομές ανάλυσης των κοινωνικών προκλήσεων και προβλημάτων που οδηγούν προς τη φτώχεια και τον κοινωνικό αποκλεισμό θα πρέπει να υποστηρίζεται, επαρκώς, τόσο από σθεναρές δειγματοληπτικές έρευνες όσο και από τα διοικητικά δεδομένα ώστε να διασφαλίζεται η συγκρότηση εναρμονισμένων συνόλων δεδομένων.

Κάτι τέτοιο απαιτεί την εγκατάλειψη της διάχυτης κουλτούρας που θεωρεί δευτερεύουσας σημασίας την ανάπτυξη δημόσιων ερευνητικών υποδομών (OECD 2011:20, Σπανού 2019:29). Σ΄ αυτό το πλαίσιο, ένας εθνικός οδικός χάρτης για την ανάπτυξη ερευνητικών υποδομών θα πρέπει, μεταξύ των άλλων, να περιλαμβάνει: την ενδυνάμωση του ρόλου των ερευνητικών οργανισμών, τη διευκόλυνση της πρόσβασης των ερευνητών στα διοικητικά δεδομένα και το συντονισμό των φορέων που συλλέγουν, διατηρούν και επεξεργάζονται στοιχεία στη βάση της αμοιβαίας πρόσβασης και της διαρκούς συνεργασίας.

Ένας ρεαλιστικός και αποτελεσματικός οδικός χάρτης για την ανάπτυξη ερευνητικών υποδομών για τη φτώχεια και τον κοινωνικό αποκλεισμό θα πρέπει να διαρθρωθεί γύρω από τέσσερις άξονες προτεραιότητας όπως αυτοί αποτυπώνονται στο Σχήμα 3 (Dimoulas et al. 2019).

Σχήμα 3: Άξονες παρέμβασης για την ανάπτυξη ερευνητικών υποδομών για τη φτώχεια και τον κοινωνικό αποκλεισμό στην Ελλάδα

Ρυθμίσεις

Οι ρυθμίσεις που είναι αναγκαίες για την ανάπτυξη ερευνητικών υποδομών στο πεδίο της φτώχειας και του κοινωνικού αποκλεισμού περιλαμβάνουν διευθετήσεις και μεταρρυθμίσεις που είναι απαραίτητες στο θεσμικό, τεχνικό και επιστημονικό επίπεδο και θεωρούνται αναγκαίες για τη διασφάλιση της απρόσκοπτης συλλογής έγκυρων και αξιόπιστων στοιχείων, διασφαλίζοντας την υποστήριξη της λήψης αποφάσεων.

Για να αναπτυχθούν επαρκώς οι ερευνητικές υποδομές για τη φτώχεια και τον κοινωνικό αποκλεισμό απαιτούνται άμεσες παρεμβάσεις πολιτικού χαρακτήρα ώστε τα διοικητικά δεδομένα να είναι προσβάσιμα από την ερευνητική κοινότητα, να ενισχυθούν εκείνες οι μέθοδοι και έρευνες που θα επιτρέψουν την κάλυψη των κενών και των ελλείψεων σε στοιχεία που έχουν οι Ευρωπαϊκές δειγματοληπτικές έρευνες, να μεταρρυθμιστούν οι κανόνες διατήρησης και πρόσβασης σε στοιχεία από τους

δημόσιους φορείς και να διευκολυνθεί η πρόσβαση των πανεπιστημίων και των ερευνητικών κέντρων σε στοιχεία που συγκεντρώνονται και καταγράφονται από τους φορείς που υλοποιούν δράσεις ενάντια στη φτώχεια και τον κοινωνικό αποκλεισμό και υποστηρίζουν την κοινωνική ένταξη, διασφαλίζοντας, ταυτόχρονα, τα δεδομένα προσωπικού χαρακτήρα (Dimoulas et al. 2019).

Ενδεχομένως η θεσμοθέτηση μίας επίσημης επιτροπής συντονισμού των φορέων που κατασκευάζουν και διατηρούν σύνολα ερευνητικών δεδομένων και βάσεις για μία ή περισσότερες διαστάσεις της φτώχειας και του κοινωνικού αποκλεισμού να συμβάλει σημαντικά στο ξεπέρασμα αρκετών προβλημάτων που συνδέονται με την αδυναμία εναρμονισμού των ερευνητικών και διοικητικών δεδομένων. Αυτή η επιτροπή θα μπορούσε να προετοιμάσει τη θεσμοθέτηση εκείνων των πρωτοκόλλων που θα δίνουν πρόσβαση στην ερευνητική κοινότητα και τα επιστημονικά στελέχη που υποστηρίζουν τη λήψη αποφάσεων στα πρωτογενή δεδομένα των δειγματοληπτικών ερευνών και των πληροφοριακών συστημάτων που διαθέτουν οι δημόσιοι φορείς, ώστε να έχουν δυνατότητα μετά-αναλύσεων, διασφαλίζοντας, ταυτόχρονα το απόρρητο των προσωπικών δεδομένων (Dimoulas and Sapouna 2020).

Τέλος, απαιτείται η θεσμοθέτηση ενιαίων και δεσμευτικών εθνικών κανόνων αποθήκευσης και διατήρησης ερευνητικών δεδομένων που προέρχονται από έρευνες που έλαβαν δημόσια χρηματοδότηση, σε επίσημα αποθετήρια.

Χρηματοδότηση

Οι πόροι που διαθέτει ο κρατικός προϋπολογισμός και τα ευρωπαϊκά προγράμματα για την έρευνα και την καινοτομία αποτελούν το σημαντικότερο παράγοντα για τη σταθερότητα και τη συνέχιση της λειτουργίας των ερευνητικών υποδομών. Στο μεσοπρόθεσμο διάστημα είναι απαραίτητο να καλλιεργηθεί η απαραίτητη πολιτική βούληση και κουλτούρα για τον εκσυγχρονισμό και τη διεύρυνση των ερευνητικών υποδομών που υποστηρίζουν τη διαμόρφωση πολιτικών που στηρίζονται σε επιστημονικά τεκμήρια (Dimoulas and Sapouna 2020).

Το κύριο ζήτημα αναφορικά με τις χρηματοδοτικές προτεραιότητες της Ελλάδας στην έρευνα, είναι εάν θα δοθεί η αρμόζουσα βαρύτητα στην κοινωνική πολιτική και ειδικότερα στην παραγωγή αξιόπιστων και έγκυρων στοιχείων για την υποστήριξη της λήψης αποφάσεων αναφορικά με τη στρατηγική της κοινωνικής ένταξης. Από αυτή την οπτική, είναι ιδιαίτερης σημασίας η ισότιμη μεταχείριση της κοινωνικής έρευνας με τη χρηματοδότηση σχεδίων που στοχεύουν στην ανάπτυξη ερευνητικών υποδομών από τον τακτικό προϋπολογισμό.

Επιπλέον, με την συγχρηματοδότηση της ευρωπαϊκής ένωσης είναι εφικτή η χρηματοδότηση σχεδίων ανάπτυξης ειδικών θεματικών βάσεων δεδομένων με κοινοπραξίες μεταξύ πανεπιστημίων ή ερευνητικών κέντρων και δημόσιων φορέων που χαράσσουν και υλοποιούν τις βασικές προτεραιότητες της στρατηγικής για την κοινωνική ένταξη όπως είναι η Γενική Γραμματεία Κοινωνικής Αλληλεγγύης, ο ΟΑΕΔ, η ΗΔΙΚΑ, το ΕΙΕΑΔ κ.ά.

Πληροφόρηση

Η απουσία κουλτούρας διαμοιρασμού της γνώσης που παράγει η έρευνα και η περιορισμένη πρόσβαση των ερευνητών στα στοιχεία που παράγουν οι διαφορετικές

ερευνητικές ομάδες ή και οι φορείς που υλοποιούν τις πολιτικές ενάντια στη φτώχεια και τον κοινωνικό αποκλεισμό, είναι από τα σημαντικότερα εμπόδια για την αξιοποίηση των αποτελεσμάτων της έρευνας στη διαμόρφωση και τη λήψη αποφάσεων.

Η ισχυρότερη σύνδεση της ερευνητικής κοινότητας με τους φορείς άσκηση κοινωνικής πολιτικής μέσω της συγκρότησης σχημάτων συνεργασίας, μεταξύ τους, για την ταξινόμηση, επεξεργασία και δημοσίευση των δεικτών που παράγει, είτε η κοινωνική έρευνα είτε η δράση των φορέων κοινωνικής πολιτικής, είναι καθοριστικής σημασίας (Dimoulas and Sapouna 2020). Στο πλαίσιο αυτών των συνεργασιών θα μπορούσαν, επίσης, να σχεδιαστούν και να εφαρμοστούν, από κοινού, ειδικά προγράμματα εκπαίδευσης νέων ερευνητών και στελεχών της διοίκησης στη διαχείριση, αξιοποίηση και την «ασφαλή» διάθεση των στοιχείων που καταγράφονται στα πληροφοριακά συστήματα αλλά και τη διάδοση τους μέσω της ενθάρρυνσης εκπόνησης ερευνητικών εργασιών (π.χ. διπλωματικές εργασίες, διδακτορικά) που τα αξιοποιούν για να απαντηθούν κρίσιμα επιστημονικά ερωτήματα για τη φτώχεια και τον κοινωνικό αποκλεισμό στην Ελλάδα (Dimoulas, Belegri-Roboli, Michaelides, Papadopoulou, Karlaganis, and Konstantakis 2019).

Η σταθερή συμμετοχή, τέλος, των ελληνικών κέντρων και εργαστηρίων έρευνας στις Ευρωπαϊκές και διεθνείς ερευνητικές υποδομές, μπορεί να συμβάλει θετικά στην πληροφόρηση και αξιοποίηση των ερευνητικών δεδομένων για τη διαμόρφωση της εθνικής πολιτικής για την αντιμετώπιση της φτώχειας και του κοινωνικού αποκλεισμού.

Μάθηση

Η ανάπτυξη και αξιοποίηση ερευνητικών υποδομών προϋποθέτει την παρουσία κατάλληλα καταρτισμένων στελεχών. Κοντολογίς, ερευνητών και στελεχών της διοίκησης που διαθέτουν τις επιστημονικές δεξιότητες που είναι απαραίτητες για την αποδοτική διαχείριση των βάσεων δεδομένων και την προώθηση καινοτόμων προσεγγίσεων για την κάλυψη των κενών που παρατηρούνται στα στοιχεία που αποτυπώνουν οι δειγματοληπτικές έρευνες αλλά και τα διοικητικά δεδομένα.

Σ΄ αυτή ην κατεύθυνση μπορεί να συμβάλει η συγκρότηση ευέλικτων προγραμμάτων κατάρτισης νέων αλλά και έμπειρων ερευνητών, στις διαδικασίες και τα πρωτόκολλα αναφορικά με την τεκμηρίωση, τις μεθόδους και τη διαχείριση των βάσεων δεδομένων τα οποία συνδέονται με το περιεχόμενο μεταπτυχιακών και προπτυχιακών προγραμμάτων σπουδών. Επίσης, η προκήρυξη υποτροφιών για την απόκτηση εμπειρογνωμοσύνης στη διαχείριση βάσεων δεδομένων σε τομείς της κοινωνικής έρευνας αλλά και ειδικών καλοκαιριών σχολείων για υποψήφιους διδάκτορες, μπορούν αν συνεισφέρουν πολλαπλασιαστικά στην παραγωγή του αναγκαίου στελεχιακού δυναμικού για την ανάπτυξη και αξιοποίηση των ερευνητικών υποδομών για τη φτώχεια και τον κοινωνικό αποκλεισμό.

Συμπέρασμα

Οι ερευνητικές υποδομές για τη φτώχεια και τον κοινωνικό αποκλεισμό στην Ελλάδα παρουσιάζουν πολλές ελλείψεις και δεν είναι επαρκώς ανεπτυγμένες ενώ οι διαμορφωτές της πολιτικής ενεργούν κυρίως στη βάση ιδεολογικών κριτηρίων και δεν στηρίζουν τις αποφάσεις τους σε έγκυρα και αξιόπιστα τεκμήρια. Αυτό δεν οφείλεται

μόνο στις δικές τους κοντόφθαλμες στρατηγικές αλλά και στην απουσία κατάλληλων στοιχείων για τις ευάλωτες και κοινωνικά αποκλεισμένες ομάδες.

Πολύ συχνά λαμβάνονται αποφάσεις για την άμεση χρηματοδότηση ερευνητικών σχεδίων που στοχεύουν στην απάντηση τρεχόντων ερωτημάτων της πολιτικής αντί για τη χρηματοδότηση μέσο-μακροπρόθεσμων επενδύσεων στην ανάπτυξη σθεναρών βάσεων δεδομένων για τη φτώχεια και τον κοινωνικό αποκλεισμό. Επιπλέον, τα διοικητικά δεδομένα είναι ανεπαρκή και περιστασιακού χαρακτήρα και δεν επιτρέπουν την επαρκή κάλυψη των κενών που εμφανίζουν οι ερευνητικές υποδομές που στηρίζονται σε δειγματοληπτικές έρευνες. Χαρακτηριστικό είναι το γεγονός ότι μέχρι σήμερα δεν υφίσταται ένα ολοκληρωμένο πληροφοριακό σύστημα παρακολούθησης της πορείας υλοποίησης και των αποτελεσμάτων που επιτυγχάνουν οι δράσεις του Εθνικού Σχεδίου Δράσης για την Κοινωνική Ένταξη.

Η ανεπαρκής χρηματοδότηση των ερευνητικών υποδομών στην Ελλάδα επιδρά, επίσης, αρνητικά στην συμμετοχή ελληνικών ερευνητικών ομάδων σε διεθνείς ερευνητικές υποδομές που με τη σειρά τους οδηγούν σε ελλείψεις σε δεξιότητες και εμπειρογνωμοσύνες αναφορικά με τη συλλογή, ταξινόμηση και διαχείριση των βάσεων δεδομένων που κατασκευάζονται από διάφορους κοινωνικούς και ερευνητικούς φορείς.

Η ανάγκη άμεσης ενίσχυσης και ενδυνάμωσης των ερευνητικών υποδομών για τη φτώχεια και τον κοινωνικό αποκλεισμό στην Ελλάδα, απαιτεί τη διαμόρφωση και χρηματοδότηση ενός μεσοπρόθεσμου σχεδίου πολυδιάστατης παρέμβασης το οποίο θα δίνει έμφαση σε δράσεις ρυθμιστικού χαρακτήρα, την ποσοτική και ποιοτική αναβάθμιση της χρηματοδότησης και την ανάπτυξη δράσεων πληροφόρησης και εκπαίδευσης της ερευνητικής και ακαδημαϊκής κοινότητας.

Σημειώσεις

[1] Τα παραδοτέα των δύο αυτών ερευνητικών προσπαθειών έχουν ήδη δημοσιευθεί σε ηλεκτρονική μορφή με τους παρακάτω τίτλους:

-Dimoulas et al. (2019), Gap analysis on the use of research infrastructures in Southeast European(Balkan) countries, Deliverable n°7.1,Leuven, InGRID-2 project 730998 –H2020 και είναι διαθέσιμο στο σύνδεσμο https://zenodo.org/record/2613723#.X2hwJ2gzbIV

-Dimoulas, C., and Sapouna, A. (2020), RI Strategic review of Greek national RI roadmap, Deliverable 7.3, Leuven, InGRID-2 project 730998 – H2020 και είναι διαθέσιμο στον σύνδεσμο http://www.inclusivegrowth.eu/files/Output/D7.3-RI-Strategic.pdf

[2] Η ηλεκτρονική διεύθυνση για την πρόσβαση στο συγκεκριμένο e-portal είναι https://www.ingridportal.eu/en/portal?categories=203&page=3

[3] Institute for Social and Economic Research University of Essex. Για τον ενδιαφερόμενο ερευνητή η ηλεκτρονική διεύθυνση της πλατφόρμας EUROMOD είναι https://www.euromod.ac.uk/)

[4] Ιδιαίτερα σημαντική γι' αυτό το σκοπό θα μπορούσε να είναι η συμβολή της ΗΔΙΚΑ, της ΗΛΙΟΣ, της ΕΡΓΑΝΗ και του ΕΙΕΑΔ.

[5] Εθνικό Κέντρο Τεκμηρίωσης https://metrics.ekt.gr/gbard (πρόσβαση 2.01.2020)

Αναφορές

Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία

Δημουλάς, Κ. (2019), Σχεδιασμός, εφαρμογή και αξιολόγηση προγραμμάτων κοινωνικής Πολιτικής, Αθήνα, Διόνικος.

Σπανού, Κ. (επιμ.), (2019), Επιτελική Σύνοψη. Μεταρρυθμίσεις στη Δημόσια Διοίκηση κατά τη διάρκεια της κρίσης, Αθήνα, Παπαζήσης.

Ξενόγλωσση βιβλιογραφία

Dimoulas, C., Belegri-Roboli, A., Michaelides, P. G., Papadopoulou, D., Karlaganis, P.and Konstantakis, K. N. (2019), Gap analysis on the use of research infrastructures in Southeast European(Balkan) countries, *Deliverable n°7.1*,Leuven, InGRID-2 project 730998 –H2020

Dimoulas, C. and Sapouna, A. (2020), RI Strategic review of Greek national RI roadmap, *Deliverable 7.3*, Leuven, InGRID-2 project 730998 – H2020

OECD, (2011), *Greece: Review of the Central Administration*, Paris, OECD.

ΟΙ ΡΟΜΑ ΣΤΟΝ ΚΑΙΡΟ ΤΗΣ ΠΑΝΔΗΜΙΑΣ: ΑΝΑΠΑΡΑΣΤΑΣΕΙΣ ΣΤΟ ΔΗΜΟΣΙΟ ΛΟΓΟ ΚΑΙ ΥΠΟΛΕΙΜΜΑΤΙΚΕΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ ΠΟΛΙΤΙΚΕΣ

Μαρία Δόγια

Υποψ. Διδάκτωρ, Τμήμα Κοινωνικής Πολιτικής, Πάντειον Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών

Περίληψη

Η κρίση του Covid-19 επέφερε ραγδαίες αλλαγές σε παγκόσμιο επίπεδο, επηρεάζοντας καταλυτικά και ποικιλοτρόπως το κοινωνικό γίγνεσθαι. Ωστόσο, οι πολλαπλές διαστάσεις και συνέπειες μιας τέτοιας κρίσης φαίνεται να αποτυπώνονται ασύμμετρα σε εκείνες τις πληθυσμιακές ομάδες που είτε βρίσκονται σε οικονομικά δυσχερέστερη θέση είτε βιώνουν κοινωνικό αποκλεισμό. Το παρόν άρθρο επιχειρεί να διερευνήσει -σε ένα πρώτο επίπεδο- (α) εάν σε περιόδους κρίσης, όπως είναι για παράδειγμα η πανδημία του νέου κορονοϊού, αναφύονται αδιέξοδα είτε και νέοι κίνδυνοι, όπως είναι ο εντονότερος στιγματισμός ή η περιθωριοποίηση που πλήττουν ιδιαίτερα τις ομάδες εκείνες που υφίστανται τις συνέπειες του κοινωνικού αποκλεισμού, όπως είναι οι Ρομά, και (β) εάν οι κρατικές κοινωνικές πολιτικές ανταποκρίνονται επαρκώς σε ζητήματα κοινωνικής προστασίας για την κάλυψη έκτακτων αναγκών ή περιορίζονται σε διαχειριστικού τύπου παρεμβάσεις, υιοθετώντας επί της ουσίας ένα μοντέλο υπολειμματικής κοινωνικής πολιτικής. Στην περίπτωση των Ρομά, το ενδιαφέρον επικεντρώνεται ιδιαίτερα στις αναπαραστάσεις τους μέσα από τον κυρίαρχο εκφερόμενο λόγο και τη «μετατροπή» τους από ευάλωτη κοινωνική ομάδα, σε κίνδυνο για τη δημόσια υγεία, καθώς επίσης και στις ιδεολογικές προεκτάσεις των αναπαραστάσεων αυτών στην κοινωνική τους ένταξη.

Λέξεις κλειδιά: Πανδημία, Ρομά, αναπαραστάσεις, αντιτσιγγανισμός, υπολειμματικές πολιτικές

THE ROMA DURING THE PANDEMIC: REPRESENTATIONS IN PUBLIC DISCOURSE AND RESIDUAL SOCIAL POLICIES

Maria Dogia

PhD Candidate, Department of Social Policy, Panteion University of Social and Political Sciences

Abstract

The Covid-19 crisis brought rapid changes worldwide and had a catalytic and varied impact on the social fabric. However, the multiple dimensions and consequences of this crisis seem to be felt asymmetrically by vulnerable populations that are economically disadvantaged or experience social exclusion. This paper attempts to investigate whether a crisis such as this poses new threats and stumbling blocks to groups experiencing social exclusion, by intensifying stigmatization or marginalization, and whether the social policies pursued by governments offer adequate social protection or merely follow a model of residual social

policy. The paper focuses particularly on the case of Roma, a historically marginalized group, and especially on their representations in dominant discourse and their "transformation" from a vulnerable social group to a public health hazard. The ideological implications of these representations for their social inclusion are further explored.

Key words: Pandemic, Roma, representations, antigypsyism, residual social policies

Εισαγωγή

Η πανδημία του Covid-19 ως κρίση και οι πολιτικές διαχείρισής της

Η πανδημία του Covid-19 στο πλαίσιο μιας παγκοσμιοποιημένης κοινωνίας καθίσταται αντιληπτή ως ένα «αποσταθεροποιητικό γεγονός» που αποδυναμώνει τη συνοχή των κοινωνιών, προσλαμβάνοντας χαρακτηριστικά κρίσης με διαστάσεις οικονομικές, κοινωνικές και πολιτικές (Τσέκερης και Ζέρη 2020: 109). Η αποδιοργάνωση του κοινωνικού ιστού και οι αλλαγές που συντελούνται, επηρεάζουν καταλυτικά την οικονομία και την κοινωνία, οδηγώντας σε έξαρση των φαινομένων φτώχειας παράλληλα με την όξυνση των ανισοτήτων στην υγεία και την εκπαίδευση, ενώ δοκιμάζουν τις αντοχές και τη βιωσιμότητα των εθνικών συστημάτων υγείας (IOM 2020). Στο πλαίσιο αυτό, οι πολιτικές που εκκινούν από διαφορετικές ιδεολογικές αφετηρίες υποδηλώνουν διακριτά παραδείγματα διαχείρισης της κρίσης της πανδημίας, συγκροτώντας επί της ουσίας ένα πεδίο πολιτικής και ιδεολογικής αντιπαράθεσης.

Η διαχείριση της πανδημίας επαναφέρει τη συζήτηση για το κοινωνικό κράτος και τη λειτουργία του ως πλέγμα πολιτικών παρεμβάσεων με στόχο την κοινωνική προστασία των πολιτών και τη διατήρηση της κοινωνικής συνοχής (Σακελλαρόπουλος 2018: 21). Οι πολιτικές κοινωνικής προστασίας με ρίζες στον 19^{ο} αιώνα και σαφείς αναφορές στον κλασικό φιλελευθερισμό και το λόγο περί διεύρυνσης των δικαιωμάτων, λειτουργούν ως «υπενθύμιση» των υποχρεώσεων που απορρέουν μεταξύ των ανθρώπων που διαβιούν σε ένα οργανωμένο σύνολο, καθώς οι σχέσεις αλληλεξάρτησης που δημιουργούν, παράγουν αμοιβαιότητα που εκφράζεται μέσω της ένδειξης αλληλεγγύης (Spicker 2004: 43-45, 81). Ωστόσο, σε ένα δεύτερο επίπεδο, τα διαφορετικά παραδείγματα πολιτικής διαχείρισης της κρίσης φανερώνουν κενά και δυσλειτουργίες στα συστήματα κοινωνικής προστασίας καθώς και σοβαρές ελλείψεις στο συντονισμό του κρατικού μηχανισμού. Ταυτόχρονα, λειτουργούν ως δείκτες αναφορικά με τον τρόπο και το βαθμό παρέμβασης του κράτους σε ζητήματα βιοπολιτικής, με εμφανείς τις επιπτώσεις των μέτρων προστασίας στο πεδίο των δικαιωμάτων (Κοντιάδης 2020, Ρουμελιώτης 2020). Στο πλαίσιο αυτό, η λήψη μέτρων πρόληψης με επίκληση στην ανάγκη προστασίας της δημόσιας υγείας φαίνεται να ενεργοποιεί «αυταρχικές και αδιαφανείς» διαδικασίες κοινωνικής πειθαρχίας και επιτήρησης (Αφουξενίδης και Χτούρης 2020).

Η συζήτηση για τις πολλαπλές διαστάσεις της πανδημίας και τις συνέπειες που επιφέρει περιστρέφεται γύρω από την έννοια του κοινωνικού κινδύνου ως αβεβαιότητα και αδυναμία κάλυψης των αναγκών (Φερώνας 2018: 119), και, ιδιαίτερα, στους «ασύμμετρους» κοινωνικούς κινδύνους για τις πληθυσμιακές ομάδες που βρίσκονται σε ρίσκο, όπως είναι οι πρόσφυγες, οι άστεγοι και οι Ρομά. Οι ομάδες αυτές υφίστανται άνισα, όχι μόνο τις επιπτώσεις της πανδημίας, αλλά και τα αποτελέσματα των πολιτικών που ακολουθούνται για την αντιμετώπισή της, όπως

είναι το “lockdown” (Bonaccorsi et al 2020). Τα ζητήματα κοινωνικών διακρίσεων και κοινωνικού αποκλεισμού που αναφύονται την περίοδο της πανδημίας, λειτουργούν απορρυθμιστικά ως προς τη συνοχή των κοινωνιών, ενώ ταυτόχρονα φανερώνουν την αδυναμία του κράτους να προσφέρει ένα αποτελεσματικό δίχτυ προστασίας στις συγκεκριμένες ομάδες. Εν προκειμένω, το ενδιαφέρον στην περίπτωση των Ρομά ως κοινωνικής ομάδας που διαβιεί στο «όριο» την περίοδο της πανδημίας επικεντρώνεται αφενός στη συσσώρευση κινδύνων, αφετέρου στον τρόπο με τον οποίο ανταποκρίνονται οι κρατικές κοινωνικές πολιτικές σε ζητήματα κοινωνικής προστασίας για την κάλυψη έκτακτων αναγκών. Στο πλαίσιο αυτό, ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι αναπαραστάσεις των Ρομά στον κυρίαρχο εκφερόμενο λόγο και η «μετατροπή» τους από ευάλωτη κοινωνική ομάδα σε κίνδυνο για τη δημόσια υγεία, καθώς και οι ιδεολογικές προεκτάσεις των αναπαραστάσεων αυτών στην κοινωνική τους ένταξη.

Θεωρητική συζήτηση

Πανδημία και Ρομά: διαβίωση στο «όριο» και συσσώρευση κοινωνικών κινδύνων

Οι Ρομά αποτελούν τη μεγαλύτερη εθνοτική μειονότητα στην Ευρώπη με πληθυσμό που υπολογίζεται σε δέκα με δώδεκα εκατομμύρια, εκ των οποίων έξι διαμένουν σε κράτη της Ευρωπαϊκής Ένωσης, ανάμεσά τους και η Ελλάδα (European Commission 2010). Σύμφωνα με έκθεση του Οργανισμού Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης, πολλοί Ρομά διαβιούν όπως οι πληθυσμοί στις φτωχότερες χώρες του κόσμου (FRA 2016: 9). Οι δυσκολίες που αντιμετωπίζουν οι Ρομά, ευθύνονται για μια σειρά αποκλεισμών που δυσχεραίνουν τη δυνατότητα πρόσβασής τους σε υπηρεσίες υγείας, εκπαίδευσης, σε αξιοπρεπείς συνθήκες στέγασης και σε ισότιμες ευκαιρίες στην απασχόληση.[1] Η ύπαρξη πολλαπλών ανισοτήτων λειτουργεί επί της ουσίας ως φαύλος κύκλος που εγκλωβίζει τους Ρομά, καθιστώντας εξαιρετικά δύσκολη την ένταξή τους στο κοινωνικό πλαίσιο (Liégeois 2005). Για το λόγο αυτό, η διερεύνηση των επιπτώσεων της πανδημίας στις κοινότητες Ρομά, λαμβάνει υπόψη τις πολλαπλές εκφάνσεις του κοινωνικού αποκλεισμού που υφίστανται και εστιάζει στον τρόπο με τον οποίο μετατρέπονται σε αυξημένους κοινωνικούς κινδύνους.

Το ζήτημα του κοινωνικού αποκλεισμού και των κοινωνικών διακρίσεων συνδέεται άρρηκτα με τις συνθήκες στέγασης και διαβίωσης των Ρομά, καθώς το «κατοικείν» του ιδιωτικού και του ομαδικού χώρου, άμεσα συναρτώμενο με τη δομή των οικογενειών και αλληλεξαρτώμενο από τους διαχωρισμούς του συλλογικού, καθορίζει σε σημαντικό βαθμό το «κοινωνικό τους γίγνεσθαι στο χώρο» (Καραθανάση 2000: 43). Αναδεικνύει επί της ουσίας τη σχέση αιτιότητας μεταξύ των συνθηκών στέγασης των Ρομά στις κατά τόπους κοινότητες με τον κοινωνικό αποκλεισμό και την περιθωριοποίηση που υφίστανται σε όλα τα επίπεδα (Ντούσας 1997: 205-208), ενώ σε ακραίες εκφάνσεις, θέτει υπό αμφισβήτηση την κοινωνική συνοχή και τη συλλογική αλληλεγγύη (Παπαδοπούλου και Κουραχάνης 2017: 19). Τα ταξινομητικά σχήματα που έχουν συγκροτηθεί κατά καιρούς από κοινωνικούς επιστήμονες κατατάσσουν τη στέγαση στις πρωταρχικές ανάγκες τις οποίες το άτομο καλείται να ικανοποιήσει κατά προτεραιότητα, ενώ η έλλειψή της σηματοδοτεί κοινωνικό κίνδυνο (Φερώνας 2018: 117-119). Με βάση την τυπολογία ETHOS της ευρωπαϊκής ομοσπονδίας των οργανώσεων που εργάζονται με τους άστεγους, καθίσταται αντιληπτό ότι η αστεγία δεν αναφέρεται μόνο στην απουσίας στέγης. Στην

πραγματικότητα συνιστά ένα φάσμα που εκτός από τις ακραίες μορφές αποστέρησης, περιλαμβάνει και τις συνθήκες επισφάλειας ή ακαταλληλότητας στέγης, και ως εκ τούτου διευρύνεται σε ευάλωτες ομάδες ανθρώπων που βρίσκονται στο «όριο», όπως οι Ρομά (FEANTSA 2006).

Η χαρτογράφηση των καταυλισμών και των οικισμών σε ολόκληρη την επικράτεια από την (τέως) Ειδική Γραμματεία Κοινωνικής Ένταξης των Ρομά έφερε στην επιφάνεια την ασυμμετρία που υπάρχει στις συνθήκες διαβίωσης των Ρομά ανά περιοχή. Χρησιμοποιώντας κριτήρια όπως οι αντικειμενικές συνθήκες διαβίωσης, η πρόσβαση ή μη σε υποδομές ηλεκτρισμού, ύδρευσης και αποχέτευσης, η ένταξη ή μη στον αστικό ιστό και η προσβασιμότητα σε υπηρεσίες υγείας και εκπαίδευσης, η καταγραφή αυτή ανέδειξε διαφορετικούς τύπους καταυλισμών, καθώς και τα βασικότερα προβλήματα που αντιμετωπίζουν οι Ρομά αναφορικά με τη στέγαση. Τα προβλήματα αυτά εντοπίζονται κυρίως στους οικισμούς όπου επικρατούν κακές ή ακατάλληλες συνθήκες διαβίωσης ελλείψει βασικών υποδομών, απουσίας αποχετευτικού δικτύου, αδυναμίας πρόσβασης σε ηλεκτρικό ρεύμα και νερό, αλλά και πληθυσμιακής πυκνότητας, δυσανάλογης ως προς την έκτασή τους, εξαιτίας του χωρικού αποκλεισμού (Γιάντσιου 2019). Οι επισφαλείς συνθήκες διαβίωσης βρίσκονται σε άμεση συνάρτηση με τους δείκτες υγείας για τους Ρομά. Τα διαθέσιμα στοιχεία δείχνουν χαμηλότερο προσδόκιμο ζωής σε σχέση με τον υπόλοιπο πληθυσμό καθώς και αυξημένα ποσοστά αναπηρίας και ψυχικών ασθενειών εξαιτίας της πρώιμης ανάληψης οικογενειακών ευθυνών πριν την ενηλικίωση και της κοινωνικής περιθωριοποίησής τους ως αποτέλεσμα του χωρικού αποκλεισμού που υφίστανται (European Commission 2014: 236).

Η κρίση της πανδημίας έρχεται να διογκώσει τα προβλήματα που δυσχεραίνουν την κατάσταση της υγείας των Ρομά. Λαμβάνοντας υπόψη ότι η πλειονότητα των οικογενειών Ρομά ζουν σε συνθήκες φτώχειας και αντιμετωπίζουν δυσκολίες στην προμήθεια βασικών αγαθών, η κατάσταση που επικρατεί στις γειτονιές των Ρομά λόγω της μεγάλης πληθυσμιακής τους πυκνότητας, της αδυναμίας πρόσβασης σε νερό, αλλά και της γενικότερης αδυναμίας εφαρμογής των μέτρων έκτακτης ανάγκης ευνοεί τις συνθήκες μετάδοσης του ιού, εκθέτοντας τις κοινότητες σε υψηλότερο κίνδυνο από τον Covid-19. Η απουσία πρακτικών πρόληψης και η έλλειψη βασικών γνώσεων σε θέματα αγωγής υγείας εξαιτίας του γενικά χαμηλού μορφωτικού επιπέδου (EUROCITIES 2017: 24-5) σε συνδυασμό με την αδυναμία τήρησης των μέτρων υγιεινής, την περιορισμένη πρόσβαση των Ρομά σε υπηρεσίες υγείας και την αδυναμία εφαρμογής των πρωτοκόλλων ασφαλείας στους οικισμούς, καθιστούν τους Ρομά περισσότερο ευάλωτους και εκτεθειμένους στην πανδημία εξαιτίας της αύξησης των λεγόμενων “health risks” (CoE 2020).

Το μέγεθος και η συνθετότητα του κοινωνικού αποκλεισμού των Ρομά αποτυπώνεται και στα ζητήματα εκπαίδευσης και απασχόλησης. Πιο συγκεκριμένα, ο κοινωνικός αποκλεισμός των Ρομά αποκτά θεσμικό χαρακτήρα στην εκπαίδευση μέσα από το διαχωρισμό των παιδιών Ρομά και μη Ρομά και τη δημιουργία σχολείων-γκέτο αποκλειστικά για Ρομά μαθητές (Δραγώνα 2014: 117). Τα υψηλά ποσοστά αναλφαβητισμού και σχολικής διαρροής υποδηλώνουν τα γενικότερα προβλήματα που αντιμετωπίζουν οι Ρομά στην εκπαιδευτική διαδικασία, αλλά και τις δυσλειτουργίες ενός «τυποποιημένου και ομοιογενούς» εκπαιδευτικού συστήματος το οποίο αδυνατεί να ανταποκριθεί στις ιδιαίτερες μαθησιακές τους ανάγκες (Φραγκουδάκη 1985: 18). Η αδυναμία παροχής ενός αποτελεσματικού πλαισίου

στήριξης συνδέεται άμεσα με την ασυνέχεια των εκπαιδευτικών προγραμμάτων και τη δημιουργία ενός «παράλληλου» εκπαιδευτικού δικτύου αποκλειστικά για Ρομά, αφενός εξαιτίας της αδυναμίας του επίσημου εκπαιδευτικού συστήματος να τους εντάξει στις υπάρχουσες δομές του και αφετέρου λόγω των αποσπασματικών παρεμβάσεων του στο πεδίο (Πολίτου 1999).

Παρά τα ενθαρρυντικά δεδομένα βελτίωσης της κατάστασης της εκπαίδευσης των παιδιών Ρομά σε ορισμένες χώρες της ΕΕ, γεγονός που αποτυπώνεται και στα ποσοστά των παιδιών που καταφέρνουν να ολοκληρώσουν την πρώτη βαθμίδα εκπαίδευσης, οι εκπαιδευτικές τους επιδόσεις εξακολουθούν και παραμένουν σε χαμηλά επίπεδα, ενώ τα ποσοστά σχολικής διαρροής παραμένουν υψηλά (EUROCITIES 2017: 15-16). Η πανδημία φαίνεται να επιδρά καταλυτικά στην όξυνση των εκπαιδευτικών ανισοτήτων. Το καθεστώς τηλεκπαίδευσης θέτει εκτός εκπαιδευτικής διαδικασίας πολλά παιδιά Ρομά, προερχόμενα από περιβάλλοντα τα οποία αδυνατούν να υποστηρίξουν τη συγκεκριμένη διαδικασία, είτε λόγω έλλειψης εξοπλισμού ή και αδυναμίας πρόσβασης στο διαδίκτυο είτε, ακόμη λόγω της απουσίας δικτύου ηλεκτροδότησης σε οικισμούς (European Commission 2020).

Τα διαχρονικά προβλήματα που αντιμετωπίζουν οι Ρομά στην εκπαίδευση αντανακλώνται και στον τομέα της εργασίας και αποτελούν βασικό λόγο για τον αποκλεισμό τους από συγκεκριμένα επαγγέλματα, περιορίζοντας την οικονομική τους δραστηριότητα στα λεγόμενα «παραδοσιακά» επαγγέλματα (όπως είναι το εμπόριο, η μουσική, οι αγροτικές ασχολίες) ή τους εγκλωβίζει σε άτυπες ανασφάλιστες μορφές εργασίας και στο παραεμπόριο. Επιπλέον, ο γενικευμένος αντιτσιγγανισμός και οι διακρίσεις που υφίστανται εξαιτίας των έντονων προκαταλήψεων που τους ακολουθούν, τους θέτουν μαζικά εκτός αγοράς εργασίας, κατατάσσοντάς τους στους πιο φτωχούς πληθυσμούς της Ευρωπαϊκής Ένωσης (Ziomas et al 2011: 10-12). Η εργασιακή επισφάλεια που βιώνουν οι Ρομά εντείνεται την περίοδο της πανδημίας λόγω της αναστολής των οικονομικών δραστηριοτήτων και των περιοριστικών μέτρων (lockdown) που επιβάλλονται για την προστασία της δημόσιας υγείας, αλλά και της μη κάλυψης από τα οικονομικά μέτρα προστασίας του κράτους όσων δεν εντάσσονται σε καθεστώς δηλωμένης εργασίας. Τέλος, η ύπαρξη ψηφιακού αναλφαβητισμού ισοδυναμεί με πλήρη αδυναμία τηλεργασίας, καθώς και άνιση πρόσβαση στην επίσημη πληροφόρηση, ειδικά για τις απομονωμένες και περιθωριοποιημένες κοινότητες (Brzozowski 2020).

Καθίσταται λοιπόν εμφανές ότι η πανδημία σηματοδοτεί μια ιδιαίτερα δύσκολη περίοδο, εφόσον αφενός τροφοδοτεί το φαύλο κύκλο των πολλαπλών ανισοτήτων που εγκλωβίζει τους Ρομά καθιστώντας εξαιρετικά δύσκολη την ένταξή τους στο ευρύτερο κοινωνικό πλαίσιο, αφετέρου συγκροτεί νέους κοινωνικούς κινδύνους για την υγεία, τη στέγαση, την εκπαίδευση και την απασχόληση, τους οποίους καλούνται να αντιμετωπίσουν. Πρωτίστως όμως, φανερώνει την ύπαρξη ενός επίμονου αντιτσιγγανισμού, αλλά και την αδυναμία του κράτους και των τοπικών κοινωνιών να συγκροτήσουν ένα αποτελεσματικό δίχτυ προστασίας που θα μετρίαζε τις δυσμενείς συνέπειες της υγειονομικής αυτής κρίσης και τις πολλαπλές συνέπειες που επιφέρει στο κοινωνικό (Τσαγκάρη 2020).

Κοινωνικές αναπαραστάσεις και συγκρότηση ταυτοτήτων για τους Ρομά στον κυρίαρχο λόγο

Οι κυρίαρχες κοινωνικές αναπαραστάσεις φαίνεται να κατασκευάζουν από νωρίς στερεότυπα για τους Ρομά τα οποία αποδεικνύονται εξαιρετικά ανθεκτικά στο πέρασμα του χρόνου. Μέσα από γραπτά τεκμήρια όπως είναι οι αναφορές ιστορικών πηγών και μελέτες εκτός επιστημονικού χώρου, οι Ρομά παρουσιάζονται ως μια επικίνδυνη, περιθωριακή και παραβατική συλλογικότητα με αμετάβλητα χαρακτηριστικά στο πέρασμα του χρόνου, η οποία είτε πρέπει να αφομοιωθεί με τον υπόλοιπο πληθυσμό των περιοχών, είτε να εκδιωχθεί. Η ουσιοκρατικού τύπου προσέγγιση που υιοθετείται εν προκειμένω κατασκευάζει ένα ιδιαίτερα ανθεκτικό αφήγημα περί «τσιγγάνικης ψυχής». Οι αφηγήσεις που υιοθετούν τη συγκεκριμένη προσέγγιση καταλήγουν στη διαιώνιση μύθων που παραπέμπουν σε μια εικόνα νομαδικής ζωής με αναφορές στο «ρομαντικό» φολκλορικό και «ελευθεριακό» χαρακτήρα των Ρομά αναπαράγοντας το στερεότυπο του «εξωτικού άλλου», είτε οικειοποιούνται μια ορολογία που παθολογικοποιεί τους Ρομά, εμφανίζοντάς τους ως «εγκληματίες», «επαίτες» ή «γραφικές» περιθωριακές καρικατούρες (Γκότοβος 2002: 120-121, Λιθοξόου 1986: 70), αποσιωπώντας το ζήτημα της φτώχειας και του κοινωνικού αποκλεισμού. Σε επίπεδο πολιτικών, οι επίσημοι λόγοι και τα πρώτα διατάγματα που εκδίδονται υπό το φόβο κοινωνικής αποδιοργάνωσης, κατασκευάζουν έναν ολόκληρο μηχανισμό ελέγχου ο οποίος παθολογικοποιεί τους Ρομά, εμφανίζοντάς τους ως απειλή για το κοινωνικό σύνολο (Τρουμπέτα 2008: 15, 23).[2]

Η ανησυχία και η κινητοποίηση που προκαλείται από την παρουσία των Ρομά τούς καθιστά αντικείμενο δημόσιας συζήτησης, αποδίδοντάς τους ταυτόχρονα χαρακτηριστικά κοινωνικού προβλήματος (Spector and Kitsuse 2008: 1-2, 23). Ωστόσο, η έννοια του κοινωνικού προβλήματος αποκτά διττή σημασία στην περίπτωση των Ρομά, εφόσον η αποστέρηση βασικών ανθρώπινων δικαιωμάτων εξαιτίας των διακρίσεων και του κοινωνικού αποκλεισμού που υφίστανται, συνιστά θεμελιώδες κοινωνικό πρόβλημα (Bonds 2015: 2). Συνεπώς, το κοινωνικό πρόβλημα αναφορικά με τους Ρομά γίνεται αντιληπτό είτε μέσα από την αντικειμενική πραγματικότητα του κοινωνικού αποκλεισμού που υφίστανται, είτε μέσα από την υποκειμενική πραγματικότητα που κατασκευάζει και ορίζει τους ίδιους ως κοινωνικό πρόβλημα (Leon-Guerrero 2016: 8-9).

Η κατασκευή των Ρομά με όρους κοινωνικού προβλήματος, φέρει στην επιφάνεια το ζήτημα του αντιτσιγγανισμού. Ο αντιτσιγγανισμός αναγνωρίζεται από το Συμβούλιο της Ευρώπης ως μορφή ρατσισμού που τροφοδοτείται από ισχυρές προκαταλήψεις και στερεότυπα. Τα στοιχεία που παρέχονται από την Ευρωπαϊκή Επιτροπή κατά του Ρατσισμού και της Μισαλλοδοξίας, υποδηλώνουν ότι στην Ευρώπη οι Ρομά και οι Ταξιδευτές (Travellers) εξακολουθούν να γίνονται αποδέκτες ενός «επίμονου» αντιτσιγγανισμού ο οποίος προσλαμβάνει διάφορες μορφές, όπως η ρητορική μίσους, ο σχολικός διαχωρισμός, καθώς και τα εγκλήματα μίσους (ECRI 2011, FRA 2018: 10). Οι διαδικασίες αυτές καθιστούν τους Ρομά θύματα διακρίσεων, διαιωνίζουν την περιθωριοποίησή τους και θέτουν σοβαρά εμπόδια στην όποια προσπάθεια επιχειρείται σε πολιτικό επίπεδο και αποσκοπεί στη βελτίωση της κατάστασής τους. Σύμφωνα με τον Οργανισμό Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης, ο γενικευμένος αντιτσιγγανισμός που επικρατεί αποτελεί ισχυρό εμπόδιο στην κοινωνική ένταξη και βασικό παράγοντα κοινωνικού

αποκλεισμού των Ρομά (FRA 2018). Σε έρευνα που διεξήχθη σε παγκόσμια κλίμακα αναφορικά με την τρέχουσα κατάσταση των Ρομά, τονίζεται η πολυπλοκότητα των αιτιών που οδηγούν στην περιθωριοποίησή τους, καθώς και «η βαθιά ενσωματωμένη κοινωνική και διαρθρωτική διάκριση που αντιμετωπίζουν παγκοσμίως, συμπεριλαμβανομένου του αντιτσιγγανισμού που περιλαμβάνει ισχυρές προκαταλήψεις και στερεότυπα κατά των Ρομά, [συμπεριλαμβανομένων εκείνων] που οδηγούν στον χαρακτηρισμό των κοινοτήτων των Ρομά ως εγκληματικών, επιθετικών ή ως «παρασίτων» στα συστήματα κοινωνικής πρόνοιας» (UN/HRC 2015: 5).

Η ρητορική του αντιτσιγγανισμού αφενός αντιτίθεται στο Διαφωτιστικό πρόταγμα των καθολικών δικαιωμάτων και στις αρχές που διέπουν την οικουμενική διακήρυξη των δικαιωμάτων του ανθρώπου περί της ίσης μεταχείρισης προσώπων ασχέτως φυλετικής ή εθνοτικής τους καταγωγής, αφετέρου υποδηλώνει μη ανοχή στον «διαφορετικό άλλο» που κατασκευάζεται ως απειλή για τη λειτουργία του εθνικού κράτους. Επί της ουσίας, ο αντιτσιγγανισμός παραπέμπει σε έναν νέου τύπου ρατσισμό που αναδεικνύει τις πολιτισμικές διαφορές ως αδυναμία συνύπαρξης διαφορετικών εθνοτικών και πολιτισμικών ομάδων (Taguieff 1990). Στο πλαίσιο αυτό, οι αναπαραστάσεις για τους Ρομά θέτουν στο επίκεντρο το πολιτικό ζήτημα της ταυτότητας, το οποίο «εγείρει ζητήματα αναγνώρισης» (Appiah 2000: 183). Οι ιδεολογικές προεκτάσεις των κυρίαρχων αυτών αναπαραστάσεων παρουσιάζουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον όσον αφορά τη σημασία που αποδίδεται στην ταυτότητα τόσο από τους ίδιους τους φορείς της, όσο και από την ετερότητα, εφόσον η ταυτότητα συνδέεται με έναν κοινό τόπο θετικών εμπειριών ή αρνητικών διακρίσεων (Appiah 2000: 185). Ταυτόχρονα όμως, οι αναπαραστάσεις αυτές συμβάλλουν καθοριστικά στη διαμόρφωση σχέσεων ανάμεσα σε Ρομά και μη Ρομά, μέσα από τη συγκρότηση ορίων και τη διατήρησή τους. Τα όρια αυτά αποκτούν και συμβολικές προεκτάσεις μέσα από λόγους -περί «μιασματικότητας», για παράδειγμα- πάντοτε σε ένα πλαίσιο ετεροπροσδιορισμού της ταυτότητας των Ρομά (Γκότοβος 2002: 125).

Από την «ευαλωτότητα» στην επικινδυνότητα: κατασκευάζοντας τους Ρομά με όρους «δημόσιου κινδύνου»

Η υγειονομική κρίση θέτει εκ νέου στο επίκεντρο του ενδιαφέροντος τους οικισμούς Ρομά και επαναφέρει στο δημόσιο λόγο αναφορές περί παραβατικότητας και ιδιαίτερης κουλτούρας τους. Η αντίληψη που προβάλλεται μέσα από το λόγο των ΜΜΕ και τις δηλώσεις ορισμένων πολιτικών και θέλει τους Ρομά να μη συμμορφώνονται με τα μέτρα προστασίας, καλλιεργεί έναν άλλο λόγο περί παραβατικότητας που τους «δαιμονοποιεί» καθιστώντας τους υπεύθυνους για την εξάπλωση του ιού (Lee 2020). Πιο συγκεκριμένα, η παρουσίαση των οικισμών και των καταυλισμών ως «υγειονομική βόμβα» και εστίες μόλυνσης και, αντιστοίχως, οι αναφορές στους ίδιους τους Ρομά με όρους «δημόσιου κίνδυνου» στον έντυπο και ηλεκτρονικό τύπο, κατασκευάζουν τους Ρομά ως «κίνδυνο» για τη δημόσια υγεία. Ο λόγος περί παντελούς απουσίας ατομικής ευθύνης σε συνδυασμό με τη φολκλόρ εικόνα του «γλεντιού» ως επικίνδυνη πρακτική, αλλά και πράξη ανυπακοής, καλλιεργεί το στερεότυπο περί «χαμηλής αξιοπιστίας» των Ρομά και εμμένει στην παρουσίαση μιας «υποβαθμισμένης συλλογικής ταυτότητας» (Παπαδοπούλου και Κουραχάνης 2017: 26).

Ο τρόπος εν προκειμένω με τον οποίο κατασκευάζεται και σημασιοδοτείται η συλλογική ταυτότητα των Ρομά φανερώνει το μέγεθος του στίγματος που τους ακολουθεί και είναι ανάλογο με το βαθμό της κοινωνικής τους περιθωριοποίησης. Επιπλέον, υπονοεί την απόκλισή τους από αυτό που γίνεται αντιληπτό ως κοινωνική νόρμα και φυσιολογικό (Goffman 2001: 209-210). Η Douglas μεταφέρει την έννοια του στίγματος και του αποκλεισμού στο πεδίο του σώματος εφόσον υποστηρίζει ότι ο διαχωρισμός αρχίζει να συγκροτείται ανάμεσα σε σώματα που σημασιοδοτούνται ως ρυπαρά και καθαρά αντίστοιχα, γύρω από τα οποία ξεκινά να στήνεται ένα ολόκληρο τελετουργικό για ζητήματα υγιεινής που στοχεύει στην αποφυγή μεταδοτικών ασθενειών. Ο διαχωρισμός των σωμάτων στο θεωρητικό σχήμα της Douglas παραπέμπει στο λόγο περί των σωμάτων των Ρομά ως ακάθαρτων, βρόμικων και ως απειλή μόλυνσης του κοινωνικού χώρου (Douglas 2007: 37-39). Η πολιτική διάσταση των θεωρητικών προσεγγίσεων των Goffman και Douglas αναφορικά με τα κριτήρια που χρησιμοποιούνται για τον ορισμό των σωμάτων ως φυσιολογικών και παρεκκλινόντων και η θέση ότι στην ουσία πρόκειται για κοινωνική κατασκευή, συμβάλλει στην αποσταθεροποίηση δίπολων, τα οποία, ενώ σε ένα πρώτο επίπεδο εμφανίζονται ως διαφορές, εγγράφονται στη συνεχεία στο χώρο του κοινωνικού ως ανισότητες. Οι προσεγγίσεις αυτές φαίνεται να προσλαμβάνουν το σώμα στη νεωτερικότητα με όρους κειμένου στο οποίο εγγράφονται κοινωνικές αξίες, πολιτισμικά πρότυπα, σύμβολα και πολλαπλές σημασιοδοτήσεις μέσα από τη διαμόρφωση αντιλήψεων από κυρίαρχους επιστημονικούς και πολιτικούς λόγους (Μακρυνιώτη 2004: 11, 16, 25).

Συνδηλωτική του στίγματος που φέρουν οι Ρομά και της υποτιμημένης ταυτότητάς τους είναι η κατασκευή τους με όρους ανευθυνότητας, η οποία καλλιεργεί μια κουλτούρας εξάρτησης που σχετίζεται άμεσα με την κατασκευή ενός «μηχανισμού κοινωνικού ελέγχου και συλλογικών δεσμεύσεων» που επιβάλλει στα άτομα κοινωνικές νόρμες και κυρίαρχα κοινωνικά πρότυπα (Βενιέρης 2015: 29, 31). Η ανάγνωση αυτή αναγνωρίζει στην ουσία -πέραν της κοινωνικής τάξης- και άλλες παραμέτρους ανισότητας οι οποίες σχετίζονται με τα επιμέρους κοινωνικά χαρακτηριστικά και τις ταυτότητες των ομάδων που γίνονται αποδέκτες κοινωνικής πολιτικής και χρειάζεται να ληφθούν υπόψη στο σχεδιασμό και την υλοποίηση των πολιτικών αυτών (Παπαδοπούλου 2012: 54, Στασινοπούλου 1992: 136, 141). Παράλληλα όμως, στιγματίζει ολόκληρες κοινωνικές ομάδες, κατασκευάζοντάς τες με όρους ευπάθειας ως υπαίτιες για την κατανάλωση κοινωνικών πόρων, αλλά και για την κατάσταση στην οποία βρίσκονται (Στασινοπούλου 1992: 181), όπως συμβαίνει και στην περίπτωση των Ρομά.

Η θέση αυτή, συνδέεται με μια ολόκληρη συζήτηση που λαμβάνει χώρα στο πλαίσιο της κοινωνικής πολιτικής σχετικά με τις ανάγκες του ατόμου, την κουλτούρα της εξάρτησης από τα οφέλη της κοινωνικής πολιτικής, υπενθυμίζοντας συνεχώς το βαθμό κοινωνικής ευθύνης που φέρει το άτομο για την κάλυψη των αναγκών αυτών (Χτούρης 1999: 233). Χαρακτηριστικό παράδειγμα εν προκειμένω η Νέα Δεξιά, η οποία αναφερόμενη σε πληθυσμούς -όπως οι Ρομά- ως “underclass”, αποδίδει ευθύνες για τη μη ένταξή τους και την απροθυμία τους να αποδεσμευτούν από τις παροχές (Merrien 2013: 32-33, Levitas 2004: 202-204). Η συγκεκριμένη ρητορική λόγου ασκεί κριτική στην επιδοματική κοινωνική πολιτική που ακολουθείται για τους Ρομά, ενώ ταυτόχρονα παραβλέπει την ανάγκη συγκρότησης ενός μοντέλου συμπεριληπτικής πολιτικής σε κοινωνικό επίπεδο. Ο στιγματισμός τους και η

απόδοση των ευθυνών στους ίδιους φαίνεται να αναπαράγει τα προβλήματα που αντιμετωπίζουν, συντηρώντας τον κοινωνικό τους αποκλεισμό (Παπαδοπούλου 2012: 322). Αυτό φαίνεται να τροφοδοτείται και από τον κυρίαρχο λόγο μέσα από την κατασκευή των κοινωνικών αναπαραστάσεων για τους Ρομά (Liégeois 2005: 13-16). Ως εκ τούτου, ο στιγματισμός των ομάδων και των ατόμων εμφανίζεται να είναι ένα σοβαρό επακόλουθο της διαδικασίας προσδιορισμού των κοινωνικών προβλημάτων, καθώς και των υποκειμένων που εμπλέκονται σε αυτά.

Η ρητορική περί επικινδυνότητας των Ρομά στο κοινωνικό συγκείμενο της πανδημίας μεταφράζεται σε επίπεδο κοινωνικών πρακτικών με την απομόνωση ολόκληρων οικισμών και τη δημιουργία σημείων ελέγχου (checkpoints). Ο αυξημένος έλεγχος, η επιτήρηση και η αύξηση καταγραφής περιστατικών αστυνομικής βίας και αυθαιρεσίας λόγω «μη συμμόρφωσης» στα περιοριστικά μέτρα αποκαλύπτει μια ακόμη διάκριση που υφίστανται οι Ρομά, και συγκεκριμένα, την αστυνομική βία ως συνδήλωση του κοινωνικού αποκλεισμού, εφόσον συντηρεί λογικές διαχωρισμού (FRA 2020, ERRC 2020, Lee 2020). Λόγος και πρακτικές μετατοπίζουν το ενδιαφέρον της συζήτησης από τον κοινωνικό αποκλεισμό και το ζήτημα της φτώχειας, αντιστρέφουν την ευαλωτότητα των Ρομά σε επικινδυνότητα για το κοινωνικό σύνολο και αποσιωπούν την αποσπασματικότητα και την αναποτελεσματικότητα των πολιτικών για τους Ρομά.

Οι αυξημένοι κίνδυνοι που καλούνται να αντιμετωπίσουν οι Ρομά την περίοδο της πανδημίας, φανερώνουν για μια ακόμη φορά το μέγεθος του κοινωνικού τους αποκλεισμού. Ωστόσο, σε ένα δεύτερο επίπεδο αυτό δείχνει τη σημασία που έχει η επίλυση των προβλημάτων που αντιμετωπίζουν οι Ρομά για το κράτος και τις τοπικές κοινωνίες. Η μη προτεραιοποίηση των ζητημάτων αυτών αποτυπώνεται και στην υποχρηματοδότηση των πολιτικών για την αντιμετώπιση της πανδημίας στους Ρομά, όπως επισημαίνεται σε ευρωπαϊκό επίπεδο (FRA 2020). Σύμφωνα με στοιχεία της Πανελλαδικής Συνομοσπονδίας Ελλήνων Ρομά (ΕΛΛΑΝ ΠΑΣΣΕ), το ελληνικό κράτος διέθεσε κονδύλι ύψους 2.225.000 ευρώ, δίνοντας στην εκάστοτε δημοτική αρχή ως δικαιούχο ενός μέρους του ποσού, τη δυνατότητα διαχείρισης και αξιοποίησης των διαθέσιμων πόρων. Τίθενται όμως ζητήματα αδιαφάνειας στη διάθεση κονδυλίων ή και μη διάθεσής του για τους Ρομά. Ενδεικτικό είναι ότι από τους 98 συνολικά δήμους στους οποίους ζητήθηκαν λεπτομέρειες για την αξιοποίηση των χρημάτων που έλαβαν από το κράτος για τη στήριξη των Ρομά, μετά από 45 ημέρες μόνο οι 7 δήμοι προέβησαν σε απαντήσεις (Schönknecht 2020).

Ωστόσο, όπως κάθε κρίση, έτσι και η κρίση της πανδημίας μπορεί να δημιουργήσει ένα νέο πλαίσιο προστασίας για τους Ρομά, μέσα από την προσπάθεια δημιουργίας αποτελεσματικών κοινωνικών πολιτικών σε ευρωπαϊκό επίπεδο, όπως είναι το νέο Στρατηγικό πλαίσιο δράσης της ΕΕ για την Ισότητα, την Ένταξη και τη Συμμετοχή των Ρομά που ψήφισε η Ευρωπαϊκή Επιτροπή το Οκτώβριο του 2020, και το οποίο κινείται προς αυτή την κατεύθυνση.

Συμπεράσματα

Η πανδημία φαίνεται να επαναφέρει στο προσκήνιο το ζήτημα των Ρομά ως «κοινωνικά αόρατων» πληθυσμών, ενώ παράλληλα φανερώνει τις χρόνιες καθυστερήσεις και την αβελτηρία του ελληνικού κράτους στην οργάνωση πολιτικών ένταξης, γεγονός που υποδηλώνει την απουσία πολιτικής βούλησης σε κεντρικό και τοπικό επίπεδο. Πρωτίστως όμως, αναπαράγει ισχυρά στερεότυπα για τους Ρομα,

αναδεικνύοντας και τροφοδοτώντας τον αντιτσιγγανισμό που ενυπάρχει στις κοινωνίες, θέτοντας σε κίνδυνο βασικά τους ανθρώπινα δικαιώματα (ERRC 2020, FRA 2020). Οι καταστάσεις εκτάκτου ανάγκης και οι πολιτικές που εφαρμόζονται για την προστασία της δημόσιας υγείας, όπως είναι το lockdown, επιφέρουν όξυνση των ανισοτήτων και δυσανάλογες συνέπειες στην υγεία των Ρομά και λειτουργούν συσσωρευτικά ως προς τις δυσκολίες που αντιμετωπίζουν. Καταρρίπτεται έτσι ολοσχερώς ο μύθος περί Covid-19 ως «κοινωνικά ουδέτερης» ασθένειας, γεγονός που καθιστά την πανδημία ως έναν συλλογικό κίνδυνο με «άνισες εμπειρίες του lockdown» (Brzozowski 2020, Bambra et al 2020, Matache and Bhabha 2020).

Η διαχείριση της πανδημίας φέρει στην επιφάνεια βασικά ζητήματα οργάνωσης της πολιτικής για τους Ρομά σε κεντρικό και τοπικό επίπεδο. Τα ζητήματα αυτά που αφορούν σε δομικούς περιορισμούς, οργανωτικές δυσλειτουργίες, αλλά και στην υποχρηματοδότηση δράσεων για την προστασία των Ρομά, οδηγούν στην αδυναμία παροχής ενός αποτελεσματικού πλαισίου στήριξης, λόγω και των αποσπασματικών παρεμβάσεων στο πεδίο. Τα παραπάνω ζητήματα παραπέμπουν στον περιορισμό της πολιτικής που ακολουθείται για τους Ρομά σε διαχειριστικού τύπου παρεμβάσεις, και υποδηλώνουν επί της ουσίας ένα μοντέλο υπολειμματικής κοινωνικής πολιτικής (Σκαμνάκης και Πανταζόπουλος 2015: 102, 104, Σκαμνάκης και Πολυζωίδης 2013).

Ωστόσο, οι αφηγήσεις και οι αναπαραστάσεις που συγκροτούν για τους Ρομά οι κυρίαρχοι εκφερόμενοι λόγοι μέσα από το παράδοξο της «μετατροπής» τους από ευάλωτη κοινωνική ομάδα σε κίνδυνο για τη δημόσια υγεία, καθώς και οι ιδεολογικές προεκτάσεις των αναπαραστάσεων αυτών λειτουργούν ως εμπόδιο στην κοινωνική τους ένταξη, φανερώνοντας την άμεση σύνδεση μεταξύ του κυρίαρχου αντιτσιγγανισμού και της ποιότητας ζωής τους (Zaharieva 2020). Στο πλαίσιο αυτό, ο φαύλος κύκλος του κοινωνικού αποκλεισμού των Ρομά εμφανίζεται να είναι άρρηκτα συνδεδεμένος με τον «επίμονο» αντιτσιγγανισμό, κυρίαρχο σε κάθε έκφανση της κοινωνικής πραγματικότητας που βιώνουν οι Ρομά. Εκείνο λοιπόν που διαφαίνεται είναι ότι το ζήτημα της ένταξης των Ρομά συνδέεται ευθέως με την κοινωνική τους θέση. Για αυτό, μια αποτελεσματική διαχείριση της πανδημίας χρειάζεται να εστιάσει στις ανάγκες των ίδιων των Ρομά, αναπτύσσοντας πολιτικές κοινωνικής προστασίας στη λογική της συμπερίληψης τους.

Σημειώσεις

[1] Η πρόσβαση στους τέσσερις αυτούς πυλώνες κρίνεται εξόχως σημαντική εφόσον διασφαλίζει την κοινωνική ένταξη, και την καταπολέμηση της φτώχειας και του κοινωνικού αποκλεισμού. Πιο αναλυτικά, βλ. στο https://ec.europa.eu/social/main.jsp?catId=750&langId=en.

[2] «Έλεγχος και Διακίνησις Ατσίγγανων», Βασίλειον της Ελλάδος, Υπουργείον Δημοσίας Τάξεως, Γενική Διεύθυνσις Χωροφυλακής, Γενική Διεύθυνσις Αστυνομίας Πόλεων. Προς το Υπουργείον Εσωτερικών, Διεύθυνσις Ιθαγένειας. Εν Αθήναις τη 11η Δεκεμβρίου 1967 (Τρουμπέτα, 2008: 70).

Αναφορές

Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία

Appiah, A. (2000), Ταυτότητα, Αυθεντικότητα και Επιβίωση. Πολυπολιτισμικές Κοινωνίες και Κοινωνική Αναπαραγωγή, στο Taylor, C. και Gutmann, A. (επιμ.) *Πολυπολιτισμικότητα. Εξετάζοντας την Πολιτική της Αναγνώρισης,* μτφρ.Φ. Παιονίδης, Αθήνα, Πόλις.

Goffman, E. (2001), *Στίγμα. Σημειώσεις για τη Διαχείριση μιας Φθαρμένης Ταυτότητας*, μτφρ. Δ. Μακρυνιώτη, Αθήνα, Αλεξάνδρεια.

Kaufman, F.-X. (2013), Τα Κράτη Πρόνοιας, στο Merrien, F.-X. και Κωνσταντινίδου, Χ. (επιμ.) *Αντιμέτωποι με τη Φτώχεια. Η Δύση και οι Φτωχοί Χθες και Σήμερα*, μτφρ. Μ. Κορασίδου, Αθήνα, Εκδόσεις Παπαζήση.

Levitas, R. (2004), Η Έννοια του Κοινωνικού Αποκλεισμού και η Νέα Ντυρκεμιανή Ηγεμονία, στο Πετμεζίδου, Μ. και Παπαθεοδώρου, Χ. (επιμ.), *Φτώχεια και Κοινωνικός Αποκλεισμός*, Αθήνα, Εξάντας.

Merrien, F.-X. (2013), Εισαγωγή, στο Merrien, F.-X. και Κωνσταντινίδου, Χ. (επιμ.) *Αντιμέτωποι με τη Φτώχεια. Η Δύση και οι Φτωχοί Χθες και Σήμερα*, μτφρ. Μ. Κορασίδου, Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήση.

Spicker, P. (2004), *Το Κράτος Πρόνοιας, μια Γενική Θεωρία*, μτφ. Χ. Οικονόμου, Αθήνα, Διόνικος.

Αφουξενίδης, Α. και Χτούρης, Σ. (2020), Προλογικό Σημείωμα: Συνομιλώντας για την Πανδημία, *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 154, σσ. 1-10.

Βενιέρης, Δ. (2015), *Κοινωνική Πολιτική-Έννοιες και Σχέσεις*, Αθήνα, Τόπος.

Γιάντσιου, Κ. (2019), Πολιτικές Στεγαστικής Ένταξης των Ρομά, στο Κουραχάνης, Ν. (επιμ.) *Κατοικία και Κοινωνία. Προβλήματα, Πολιτικές και Κινήματα*, Αθήνα, Διόνικος.

Γκότοβος, Α. (2002), Ρόμικη Ταυτότητα στην Ελληνική Κοινωνία: Προσδιορισμοί σε Σύγκρουση, στο Αυδίκος, Ε. κ.ά. *Οι Ρομά στην Ελλάδα*, Αθήνα, Ελληνική Εταιρεία Εθνολογίας.

Δραγώνα, Θ. (2014), DOSTA σημαίνει «Φτάνει πια», στο Γκότσης, Σ. (επιμ.) *Ρομά. Ιστορικές Διαδρομές και Σημερινές Αναζητήσεις*, Αθήνα, Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού/Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο.

Καραθανάση, Ε. (2000), *Το Κατοικείν των Ρομά. Ο Βιο-χώρος και ο Κοινωνικός Χώρος των Ρομά,* Αθήνα, Gutenberg.

Κοντιάδης, Ξ. (2020), *Πανδημία, Βιοπολιτική και Δικαιώματα. Ο Κόσμος Μετά τον COVID-19*, Αθήνα, Καστανιώτης.

Λιθοξόου, Δ. (1986), Σημειώσεις για τους Ρομά, *Τετράδια Πολιτικού Διαλόγου Έρευνας και Κριτικής,* τχ. 14, σσ. 67-71.

Μακρυνιώτη, Δ. (2004), Εισαγωγή, στο Μακρυνιώτη Δ. (επιμ.) *Τα Όρια του Σώματος, Διεπιστημονικές Προσεγγίσεις*, Αθήνα, Νήσος.

Ντούσας, Δ. (1997), *Rom και Φυλετικές Διακρίσεις στην Ιστορία, την Κοινωνία, την Κουλτούρα, την Εκπαίδευση και τα Ανθρώπινα Δικαιώματα*, Αθήνα, Gutenberg.

Παπαδοπούλου, Δ. και Κουραχάνης, Ν. (2017), Άστεγοι και Κοινωνικός Αποκλεισμός στην Ελλάδα της Κρίσης, Αθήνα, Τόπος.

Παπαδοπούλου, Δ. (2012), *Κοινωνιολογία του Αποκλεισμού στην Εποχή της Παγκοσμιοποίησης*, Αθήνα, Τόπος.

Πολίτου, Ε. (1999), Η Εκπαίδευση των Τσιγγάνων, στο Κάτσικας, Χ. και Πολίτου, Ε., *Τσιγγάνοι, Μειονοτικοί, Παλιννοστούντες και Αλλοδαποί στην Ελληνική Εκπαίδευση: Εκτός «Τάξης» το «Διαφορετικό»;* Αθήνα, Gutenberg.

Ρουμελιώτης, Π. (2020), *Η Πανδημία του Νέου Κορονοϊού και η Ευρώπη*, Αθήνα, Ινστιτούτο Διεθνών Σχέσεων, Ανακτήθηκε από http://www.idis.gr/?p=5802.

Σακελλαρόπουλος, Θ. (2018), Κοινωνικό Κράτος και Κοινωνική Πολιτική σε Ιστορική. Προοπτική, στο Σακελλαρόπουλος Θ. κ.ά. (επιμ.) *Κοινωνική Πολιτική*, Αθήνα, Διόνικος

Σκαμνάκης, Χ. και Πανταζόπουλος, Σ. (2015), Κοινωνική Προστασία και Αυτοδιοίκηση, η Εξέλιξη ενός Διπλού Ελλείματος, *Περιφέρεια*, Ειδ. Τ. 1, σσ. 89-116.

Σκαμνάκης, Χ. και Πολυζωϊδης, Π. (2013), Συμβούλια Ένταξης Μεταναστών (ΣΕΜ): Η Ατελής Λειτουργία ενός Σημαντικού Θεσμού για την Αυτοδιοίκηση, *Κοινωνική Συνοχή και Ανάπτυξη*, 8 (2), σσ. 165-176.

Στασινοπούλου, Ο. (1992), *Κράτος Πρόνοιας. Ιστορική Εξέλιξη – Σύγχρονες Θεωρητικές Προσεγγίσεις*, Αθήνα, Gutenberg.

Τρουμπέτα, Σ. (2008), Εισαγωγή: Η αναζήτηση των Ρομά στις υποσημειώσεις της ιστορίας και στα πρωτοσέλιδα της πολιτικής, στο Τρουμπέτα Σεβαστή (επιμ.), *Οι Ρομά στο σύγχρονο ελληνικό κράτος. Συμβιώσεις - Αναιρέσεις - Απουσίες,* Αθήνα, Κριτική.

Τσαγκάρη, Α. (2020), Οι Αόρατοι Ρομά της Νέας Ζωής και η Πανδημία, *Inside story* 25 Απριλίου 2020, Ανακτήθηκε από https://insidestory.gr/article/covid19-aplaisiotos-oikismos-roma-nea-zoipandimia?fbclid=IwAR2KPDFg9tR25rWS7fvFXfpPV960B8mzS1Y4aBldptA4s8rN4xzEJ3csCXQ.

Τσέκερης, Χ. και Ζέρη, Π. (2020), Κράτος, Κοινωνία και Μέσα Επικοινωνίας στην Εποχή του Κορωνοϊού, *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών,* 154, σσ. 109-128.

Φερώνας, Α. (2018), Κοινωνικές Ανάγκες, Κοινωνικοί Κίνδυνοι και Κοινωνική Αλληλεγγύη», στο Σακελλαρόπουλος Θ. κ.ά. (επιμ.) *Κοινωνική Πολιτική*, Αθήνα, Διόνικος.

Φραγκουδάκη, Ά. (1985), *Κοινωνιολογία της Εκπαίδευσης. Θεωρίες για την Κοινωνική Ανισότητα στο Σχολείο,* Αθήνα, Παπαζήσης.

Χτούρης, Σ. (1999), Η Θεωρία της Κατώτερης Τάξης (underclass) και η Επίδρασή της στην Κοινωνική Πολιτική στο Θ. Σακελλαρόπουλος (επιμ.) *Η Μεταρρύθμιση του Κοινωνικού Κράτους* τόμος Α΄, Αθήνα, Κριτική.

Ξενόγλωσση βιβλιογραφία

Bambra C, Riordan R, Ford J*, et al* (2020), The COVID-19 Pandemic and Health Inequalities, *Journal of Epidemiology and Community Health*, No 74, pp. 964-968.

Bonaccorsi, G. Francesco, P., Matteo C., et al. (2020), Economic and Social Consequences of Human Mobility Restrictions under COVID-19, *PNAS*, July 7, 2020, Vol. 117, No. 27, pp. 15530–15535.

Bonds, E. (2015), *Social Problems: A Human Rights Perspective*, New York, NY, Taylor and Francis.

Brzozowski, A. (2020), Major Human Rights Abuses against Roma seen During Lockdown Measures, *EURACTIV*, Retrieved from https://www.euractiv.com/section/nondiscrimination/news/major-human-rights-abuses-against-roma-seen-during-lockdown-measures/?fbclid=IwAR1mzxc9ALC-g50U_rw5YZ5tmT3sC04ie9NhtHoE0m5gR2HE-p6oDG3TIpw.

CoE (2020), COVID – 19: ROMACTED Assists the Most Vulnerable in the Community-*Newsroom* 30 March 2020, Retrieved from https://pjp-eu.coe.int/en/web/roma-local-governance/-/covid-19-romacted-assists-the-most-vulnerable-in-the-community.

European Commission (2010), *The Social and Economic Integration of the Roma in Europe*, COM (2010) 133 final (Brussels, 7.4.2010) Διαθέσιμο στο https://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=COM:2010:0133:FIN:EN:PDF.

Douglas, M. (2007), *Purity and Danger,* London/New York, Routledge.

ECRI (2011), ECRI General Policy Recommendation No. 13 on Combating Anti Gypsyism and Discrimination Against Roma Adopted on 24 June 2011, Strasburg: ECRI/CoE, Retrieved from https://adsdatabase.ohchr.org/IssueLibrary/ECRI_Recommendation%2013%20on%20combating%20AntiGypsyism%20and%20Discrimination%20against%20Roma.pdf.

ERRC (2020), *Roma Rights in the Time of Covid,* Brussels: European Roma Rights Centre.

EUROCITIES (2017), Mapping of the Situation of Roma in Cities in Europe, Retrieved from http://nws.eurocities.eu/MediaShell/media/Mapping_of_the_situation_of_Roma_in_cities_FINAL_REPORT.pdf.

European Commission (2014), Roma Health Report. Health Status of the Roma Population. Data collection in the Member States of the European Union, Retrieved from https://ec.europa.eu/health/sites/health/files/social_determinants/docs/2014_roma_health_report_appendices_en.pdf.

European Commission (2020), Overview of the Impact of Coronavirus Measures on the Marginalised Roma Communities in the EU, Retrieved from https://ec.europa.eu/info/sites/info/files/overview_of_covid19_and_roma_-_impact_measures_-_priorities_for_funding_-_23_04_2020.docx.pdf.

FEANTSA (2006), ETHOS – Taking Stock, Brussels, Retrieved from https://www.feantsa.org/download/ethospaper20063618592914136463249.pdf

FRA (2016), *Poverty and Employment: The Situation of Roma in 11 EU Member States Roma survey – Data in focus*, Luxembourg, Publications Office of the European Union, Retrieved from https://fra.europa.eu/sites/default/files/fra_uploads/fra-2014-roma-survey-dif-employment-1_en.pdf.

FRA (2018), *A Persisting Concern: Anti-Gypsyism as a Barrier to Roma Inclusion*, Luxembourg, Publications Office of the European Union.

FRA (2020), *Fundamental Rights Report,* Luxembourg, Publications Office of the European Union.

IOM (2020), Migrants and the COVID-19 pandemic: An Initial Analysis, Geneva, International Organization for Migration.

Lee, J. (2020), Police are using the COVID-19 Pandemic as an Excuse to Abuse Roma. The Coronavirus Pandemic Exacerbated the Ugly, Systematic State Violence against Romani people, *Al Jazeera* 14 May 2020, Retrieved from https://www.aljazeera.com/opinions/2020/5/14/police-are-using-the-covid-19-pandemic-as-an-excuse-to-abuse-roma

Leon-Guerrero, A. (2016), *Social Problems: Community, Policy, and Social Action*, California, Thousand Oaks.

Liégeois, J. P. (2005), Gypsies, *An Illustrated History*, London, Saqi. Matache, M. and Bhabha, J. (2020), Anti-Roma Racism is Spiraling during COVID 19 Pandemic, *Health and Human Rights* Jun 22(1), pp.379-382, Retrieved from https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC7348427/.

Schönknecht, R. (2020), The Roma Communities in Greece and the Consequences of COVID-19, *EPALE-Electronic Platform for Adult Learning in Europe* 09/06/2020, Retrieved from https://epale.ec.europa.eu/en/blog/roma-communities-greece-and-consequences-covid-19.

Spector, M. and Kitsuse, J. I. (2008), *Constructing Social Problems*, New Brunswick/London, Transaction Publishers.

Taguieff, P-A. (1990), The New Cultural Racism in France, *Telos*, Vol. 83, pp. 109-122.

UN / HRC (2015), *Report of the Special Rapporteur on Minority Issues, Rita Izsák. Comprehensive study of the Human Rights situation of Roma Worldwide, with a Particular Focus on the Phenomenon of Anti-Gypsyism*, New York / Geneva**,** United Nations / Human Rights Council, Retrieved from https://www.ohchr.org/_layouts/15/WopiFrame.aspx?sourcedoc=/Documents/Issues/IEMinorities/ProtectionRoma/A-HRC-29-24.doc&action=default&DefaultItemOpen=1.

Zaharieva, R. (2020), How does Anti-Gypsyism Define Roma Quality of Life? *European Public.*

Health Alliance (EPHA) Apr 8, 2020, Retrieved from https://epha.org/how-anti-gypsyism-defines-roma-quality-of-life/.

Ziomas, D. et al (2011), *Greece Promoting the Social Inclusion of Roma. A Study of National Policies*, Athens: Institute of Social Policy National Centre for Social Research – EKKE.

Η ΣΥΜΜΕΤΟΧΗ ΣΤΗ ΔΙΑ ΒΙΟΥ ΜΑΘΗΣΗ ΤΗΝ ΠΕΡΙΟΔΟ ΤΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗΣ ΚΡΙΣΗΣ: ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ

Γιώργος Δουργκούνας

ΣΕΠ ΕΑΠ & Ειδικός Ερευνητής European Association for the Education of Adults

Περίληψη

Η παρούσα μελέτη επιχειρεί να αναδείξει τον κεντρικό ρόλο της διά βίου μάθησης στην αναπαραγωγή των κοινωνικών ανισοτήτων την περίοδο της οικονομικής κρίσης στην Ελλάδα. Με βάση εμπειρικά δεδομένα της Έρευνας Εκπαίδευσης Ενηλίκων επιδιώκεται να καταδειχθούν οι αστοχίες των σχετικών πολιτικών για τη διασφάλιση της ισότητας των ευκαιριών και η ανάγκη μίας διαφορετικής αντίληψης αναφορικά με τον ρόλο και της σημασία της μάθησης των ενηλίκων, ειδικά σε περιόδους κρίσεων όπως και η σημερινή.

Λέξεις κλειδιά: Διά βίου μάθηση, κοινωνικές ανισότητες, κοινωνιολογία της εκπαίδευσης ενηλίκων

PARTICIPATION IN LIFELONG LEARNING IN TIMES OF CRISIS. A SOCIOLOGICAL APPROACH

Dourgkounas George

Adjunct Academic Staff Hellenic Open University & Adult Education Specialist European Association for the Education of Adults

Abstract

This study attempts to highlight the central role of lifelong learning in reproducing social inequalities during the period of economic crisis in Greece. Based on empirical data from the Adult Education Survey, it is intended to demonstrate the failures of relevant policies to ensure equal opportunities and the need for a different understanding of the role and the importance of adult learning, especially at a time like the pandemic.

Key words: Lifelong learning, social inequalities, sociology of adult education

Εισαγωγή

Η διά βίου μάθηση (ΔΒΜ) θεωρήθηκε από τις πολιτικές ελίτ, ως ένας από τους σημαντικότερους μηχανισμούς για την επίτευξη των οικονομικών και κοινωνικών στοχοθεσιών του νεοφιλελεύθερου ιδεολογήματος, και ταυτόχρονα ένας μηχανισμός για την άμβλυνση των αρνητικών συνεπειών της έμφασης που αποδίδεται σήμερα στην απρόσκοπτη λειτουργία της αγοράς. Δεν είναι τυχαίο το γεγονός ότι η ΔΒΜ αποτελεί ένα από τα σημαντικότερα εργαλεία διαχείρισης των συνεπειών της πανδημίας και την προσαρμογή στα νέα δεδομένα.

Η παρούσα μελέτη επιχειρεί να αναδείξει ότι η ΔΒΜ δεν αποτελεί έναν ιδεολογικά ουδέτερο μηχανισμό. Το περιεχόμενό της ταυτίζεται με τις προκαταλήψεις της νεοφιλελεύθερης ιδεολογίας, με αποτέλεσμα να λειτουργεί ανασταλτικά στην

επίτευξη της κοινωνικής δικαιοσύνης. Με έμφαση στη συμμετοχή στη μη τυπική εκπαίδευση επιχειρείται η ανάδειξη των κοινωνικών ανισοτήτων που τη χαρακτηρίζουν. Η πρώτη ενότητα επιχειρεί να αναδείξει τα κυριότερα σημεία του διαλόγου αναφορικά με τους στόχους της ΔΒΜ σε επίπεδο Ευρωπαϊκής Ένωσης (ΕΕ) και τις προτεραιότητες της ελληνικής εκπαιδευτικής πολιτικής. Στη δεύτερη ενότητα παρουσιάζονται ορισμένα από τα σημαντικότερα ευρήματα που προέκυψαν από τη στατιστική επεξεργασία των δεδομένων της Έρευνας Εκπαίδευσης Ενηλίκων στην Ελλάδα με στόχο την ανάδειξη συγκεκριμένων κοινωνικών ανισοτήτων.

Η πολιτική για τη διά βίου μάθηση

Για να γίνει αντιληπτό το «μονοδιάστατο» ενδιαφέρον της ευρωπαϊκής εκπαιδευτικής πολιτικής για τη ΔΒΜ στην επίτευξη της οικονομικής ανάπτυξης και της ανταγωνιστικότητας της ευρωπαϊκής οικονομίας στην παρούσα μελέτη αποδίδεται ιδιαίτερη έμφαση: α) στο ιδεολογικό περιεχόμενο της έννοιας της ΔΒΜ, β) στη ρητορική περί ατομικής ευθύνης, γ) στη σύνδεση των πολιτικών ΔΒΜ με τον περιορισμό του «κράτους πρόνοιας», δ) στην ανάπτυξη και διάχυση πρακτικών και διαδικασιών ιδιωτικοποίησης και εμπορευματοποίησης της εκπαίδευση και ε) στην σύνδεση της ΔΒΜ με τις εφήμερες ανάγκες της αγοράς εργασίας.

Η Ευρωπαϊκή Επιτροπή (2001: 1), όρισε ως ΔΒΜ "*όλες τις μαθησιακές δραστηριότητες που συμμετέχουν τα υποκείμενα καθ' όλη τη διάρκεια του βίου τους, με στόχο τη βελτίωση των γνώσεων, των δεξιοτήτων και των προσόντων τους στην προσωπική, κοινωνική, πολιτειακή και επαγγελματική τους ζωή*" . Γίνεται αντιληπτό ότι η διαδικασία της μάθησης απέκτησε μία συγκεκριμένη στοχοθεσία. Όμως, η διαδικασία της μάθησης αποτελεί ένα συστατικό στοιχείο της ανθρώπινης ύπαρξης (Jarvis 2009). Η μάθηση αποτελεί ένα υπαρξιακό στοιχείο που χαρακτηρίζει την ενσυνείδητη κατάσταση της ανθρώπινης ζωής. Αυτός ο εργαλειακός ορισμός που υιοθετήθηκε από την ΕΕ υποδηλώνει σαφείς στόχους και έρχεται σε αντιπαράθεση με το ίδιο το περιεχόμενο της έννοιας της μάθησης (Πρόκου 2020).

Με την έμφαση στη έννοια της μάθησης, ενισχύθηκε η ατομική ευθύνη των υποκειμένων για τη αξιοποίηση των ωφελημάτων της διά βίου μάθησης (Jarvis 2004). Σε υπόμνημα της, η Ευρωπαϊκή Επιτροπή (2000) καλούσε τα υποκείμενα να προσαρμοστούν στις προκλήσεις της «οικονομίας της γνώσης». Η προσαρμοστικότητά τους συνδέθηκε με την ικανότητά τους, να διαχειρίζονται τις ζωές τους. Η επιδίωξη αυτή αντικατόπτριζε την εμμονή της ΕΕ περί της καθολικής ύπαρξης οικονομικά ορθολογικών υποκειμένων (homo economicus). Η αξιοποίηση αυτού του προτύπου φλερτάρει με τα αφηγήματα της ισότητας των ευκαιριών, της αξιοκρατίας και της αριστείας. Ταυτόχρονα, όμως, υποκρύπτει τον ρόλο και τη σημασία των δημογραφικών και κοινωνικών χαρακτηριστικών στην δραστηριοποίησή των υποκειμένων, εντός της ελεύθερης αγοράς (Blackmore 2017). Τα δημογραφικά και κοινωνικά χαρακτηριστικά δομούν συγκεκριμένες κοινωνικές ταυτότητες, πρακτικές δράσης και τρόπους ζωής (Leathwood and Francis 2017).

Η προσέγγιση αυτή που κυριαρχεί στο αφήγημα του νεοφιλελευθερισμού συνδέεται με τον περιορισμό του κράτους πρόνοιας. Οι δημόσιες υπηρεσίες αποδυναμώνονται, ενώ ο ρόλος του κράτους στην παροχή δημοσιών αγαθών υποβαθμίζεται. Επίκαιρο παράδειγμα είναι το σύστημα υγείας. Η νεοφιλελεύθερη ρητορική εναντίον του κράτους πρόνοιας εστιάζει στη γραφειοκρατία που το χαρακτηρίζει, στην έλλειψη ευελιξίας, στον «δαπανηρό» του χαρακτήρα, στη μη

«αποδοτικότητα».[1] Ταυτόχρονα, ασκεί κριτική στον πατερναλιστικό χαρακτήρα του κρατικού μηχανισμού που τείνει να αναλαμβάνει δράσεις, περιορίζοντας έτσι την ατομική πρωτοβουλία. Ουσιαστικά, για τον νεοφιλελευθερισμό το κράτος πρόνοιας έρχεται σε σύγκρουση με την ελευθερία των υποκειμένων, μιας και περιορίζεται η ελεύθερη επιλογή τους, ενώ συντελεί στη δημιουργία παθητικών και εξαρτημένων υποκειμένων (Στασινοπούλου 2006).

Η ΔΒΜ αποτελεί ένα εργαλείο για την ανάπτυξη ενός «λιγότερα» δαπανηρού κράτους πρόνοιας, με έμφαση στη βελτίωση της απασχολησιμότητας του εργατικού δυναμικού. Για τον Griffin (2009), το ιδιαίτερο ενδιαφέρον που επιδεικνύει ΕΕ για τη ΔΒΜ αποτελεί μία βασική συνιστώσα της μεταρρύθμισης του κράτους πρόνοιας. Σε αντίθεση με την εκπαίδευση που προϋποθέτει ένα σύνολο κοινωνικών και εκπαιδευτικών πολιτικών για τη ρύθμισή της, η μάθηση αποτελεί μία υποκειμενική διαδικασία. Επομένως, η έμφαση στην έννοια της μάθησης υποδηλώνει την μεταλλαγή του ρόλου του κράτους, το οποίο απεμπολεί τον ρυθμιστικό του ρόλου και επικεντρώνεται στην χάραξη στρατηγικών για τη διασφάλιση των «μέσων» επίτευξης συγκεκριμένων στοχοθεσιών (Griffin 2006). Ο περιορισμός του ρόλου του κράτους και η εδραίωση της εξατομίκευσης της ευθύνης για τη ΔΒΜ συντελεί στην αντιστροφή των δικαιωμάτων και των υποχρεώσεων των υποκειμένων. Η ΔΒΜ από δικαίωμα των ‘πολιτών’ και υποχρέωση του κράτους μετατρέπεται σε ευθύνη και καθήκον των υποκειμένων. Μάλιστα, το κράτος απαιτεί από τους ‘πολίτες’ να αναπτύσσουν και να επικαιροποιούν τις γνώσεις και τις δεξιότητες τους για να συμβαδίζουν με τις απαιτήσεις της «οικονομίας της γνώσης» και της ελεύθερης αγοράς (Πρόκου 2020).

Ο περιορισμός του ρόλου του κράτους συνοδεύεται από την ιδιαίτερη μέριμνα για την ιδιωτικοποίηση και εμπορευματοποίηση της εκπαίδευσης και κατάρτισης. Η εκπαίδευση και η κατάρτιση αντιμετωπίζονται ως εμπορεύματα, υπηρεσίες και επιχειρηματικές δραστηριότητες. Μολονότι, η ΕΕ διαχρονικά αναφέρεται στην ανάγκη πολλαπλασιασμού των εκπαιδευτικών ευκαιριών, αυτός ο δημόσιος διάλογος δεν συνοδεύεται από την ανάλογη έμφαση στην παροχή δημόσιων εκπαιδευτικών ευκαιριών (Prokou 2018). Η εδραίωση της έννοιας της ΔΒΜ και η ατομική ευθύνη που αυτή συνεπάγεται λειτουργεί καταλυτικά στη μετατροπή της εκπαίδευσης και κατάρτισης σε καταναλωτικό αγαθό.

Η Ευρωπαϊκή Επιτροπή από το 2001 υπερτονίζει την ανάγκη αύξησης των ιδιωτικών επενδύσεων για την εκπαίδευση και κατάρτιση, καλώντας τα κράτη μέλη να σχεδιάσουν στρατηγικές για την προώθησή τους. Οι πιέσεις για την αύξηση των ιδιωτικών επενδύσεων έγιναν περισσότερο έντονες την περίοδο της οικονομικής κρίσης, όταν τέθηκε στο προσκήνιο η δημοσιονομική σταθερότητα (Ευρωπαϊκό Συμβούλιο 2010). Η αύξηση των ιδιωτικών επενδύσεων συνεπάγεται τη μεταβίβαση του κόστους για την εκπαίδευση και κατάρτιση στα ίδια τα υποκείμενα. Πρόκειται για μία διαδικασία απορρύθμισης των δικαιωμάτων των υποκειμένων, τα οποία ανεξάρτητα από τη θέση τους στην κοινωνική ιεραρχία καλούνται να επενδύσουν για τη βελτίωση των γνώσεων και των δεξιοτήτων τους. Τα υποκείμενα όχι μόνο θα πρέπει να ξοδέψουν πόρους αλλά να είναι σε θέση να σχεδιάσουν τις απαραίτητες «εκπαιδευτικές στρατηγικές». Η ιδιωτικοποίηση και η εμπορευματοποίηση της ΔΒΜ αποκτούν έναν έντονο κοινωνικά μη ουδέτερο χαρακτήρα, καθώς αναδεικνύουν, παράγουν και αναπαράγουν κοινωνικές ανισότητες.

Από τη δεκαετία του 1990, η ΕΕ έχει επικεντρωθεί στη διασφάλιση της ποιότητας της παρεχόμενης εκπαίδευσης και κατάρτισης, ενώ με τη Στρατηγική της

Λισσαβόνας το 2000, το ενδιαφέρον της επικεντρώθηκε στη διαφάνεια των προσόντων και στην αναγνώριση και πιστοποίηση των γνώσεων και των δεξιοτήτων. Η έννοια της «ποιότητας» αποτελεί ένα δάνειο από τον κόσμο των επιχειρήσεων και της αγοράς (Σταμέλος και Βασιλόπουλος 2013). Η διασφάλιση της ποιότητας συνοδεύεται από πρακτικές ελέγχου, αξιολόγησης και λογοδοσίας των συστημάτων εκπαίδευσης και κατάρτισης.

Πιο συγκεκριμένα, η έμφαση στην ποιότητα της παρεχόμενης εκπαίδευσης και κατάρτισης εξυπηρετεί τη μεταλλαγή των συστημάτων εκπαίδευσης και κατάρτισης και την αποτελεσματικότερη σύνδεσή τους με τις απαιτήσεις της αγοράς. Η έννοια της ποιότητας στρέφει το ενδιαφέρον στις εισροές, στις εκροές και στα μαθησιακά αποτελέσματα. Η Λεύκη Βίβλος της Ευρωπαϊκής Επιτροπής για την 'Εκπαίδευση και Κατάρτιση' μολονότι δημοσιεύτηκε το 1995 αποτελεί μέχρι σήμερα ένα από τα επιδράστικα κείμενα της ευρωπαϊκής εκπαιδευτικής πολιτικής. Ειδικότερα, υποστηρίχθηκε σε αυτή ότι "*η απόδοση μεγαλύτερης έμφασης στην ποιότητας έχει καταστεί ζωτικής σημασίας για την ανταγωνιστικότητα της Ευρωπαϊκής Ένωσης και τη διασφάλιση του κοινωνικού της μοντέλου*" (European Commission 1995: 28). Η ποιότητα συνδέεται με την προετοιμασία του εργατικού δυναμικού και τη μεγαλύτερη λογοδοσία των συστημάτων εκπαίδευσης και κατάρτισης για τον περιορισμό της «σπατάλης».

Στον επίσημο γραπτό λόγο της ΕΕ, η ποιότητα συνδέεται με την αποδοτικότητα. Για τη βελτίωση της ποιότητας και της αποδοτικότητας της ΔΒΜ, το Ευρωπαϊκό Συμβούλιο προτείνει στα κράτη μέλη να λάβουν μέτρα και να θεσπίσουν πολιτικές για την αξιολόγηση των δομών ΔΒΜ μέσα από συγκεκριμένους δείκτες και ποιοτικά επίπεδα, την επαγγελματική ανάπτυξη των εκπαιδευτών ενηλίκων, την αύξηση της χρηματοδότησης της ΔΒΜ από δημόσιες και ιδιωτικές επενδύσεις, τη δημιουργία συνεργειών και συμπράξεων σε τοπικό και περιφερειακό επίπεδο και την στενότερη σύνδεση της ΔΒΜ με τις ανάγκες της αγοράς εργασίας (European Council 2011). Αποδίδοντας περισσότερη έμφαση στον στόχο της στενότερης σύνδεσης της ΔΒΜ με την αγορά εργασίας επιβεβαιώνεται η θέση του Ματθαίου (2007) ότι η «ποιοτική» εκπαίδευση και κατάρτιση σήμερα συνδέεται με την προετοιμασία του ευέλικτο εργατικού δυναμικού. Εντούτοις, πεμπτουσία της ποιοτικής εκπαίδευσης και κατάρτισης μπορεί να θεωρηθεί η εργαλειακή γνώση και οι δεξιότητες.

Η ποιότητα των μαθησιακών αποτελεσμάτων συνδέεται άμεσα με τις διαδικασίες αναγνώρισης και πιστοποίησης προσόντων. Με τη Διαδικασία της Κοπεγχάγης το 2002 για την επαγγελματική εκπαίδευση και κατάρτιση (ΕΕΚ) δόθηκε ιδιαίτερη έμφαση στην ανάπτυξη ενός συστήματος μεταφοράς πιστωτικών μονάδων. Το σύστημα αυτό διαδραμάτισε καθοριστικό ρόλο στην ανάπτυξη και εφαρμογή από το 2008 του Ευρωπαϊκού Πλαισίου Προσόντων (EQF).[2] Το EQF αποτέλεσε προτεραιότητα της ευρωπαϊκής εκπαιδευτικής πολιτικής, με απώτερο σκοπό τη δημιουργία μίας ευρωπαϊκής περιοχής ΔΒΜ για την επαγγελματική και γεωγραφική κινητικότητα του εργατικού της δυναμικού.

Η αναγνώριση και πιστοποίηση προσόντων προβάλλεται από τους τεχνοκράτες της ΕΕ ως μία διαδικασία που προάγει τη ΔΒΜ, καθιστά ευκολότερη τη διασύνδεση της εκπαίδευσης και κατάρτισης με τις ανάγκες της αγοράς εργασίας, βελτιώνει την ποιότητα της εκπαίδευσης και κατάρτισης, καθιστά τα εκπαιδευτικά συστήματα περισσότερο ευέλικτα και προσβάσιμα και προωθεί τη γεωγραφική και επαγγελματική κινητικότητα. Μάλιστα, εστιάζοντας σε αυτή την ευελιξία και

προσβασιμότητα, η ΕΕ υποστηρίζει ότι η διαδικασία αναγνώρισης και πιστοποίησης έχει σημαντικά οφέλη, αφού προσφέρει τη δυνατότητα αναγνώρισης γνώσεων και δεξιοτήτων, διευρύνοντας τις εκπαιδευτικές και επαγγελματικές ευκαιρίες (Cort 2010).

Για παράδειγμα, ένα άτομο που δεν κατάφερε να ολοκληρώσει τη φοίτησή του στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση, μπορεί να αναγνωρίσει και να πιστοποιήσει τις γνώσεις και δεξιότητες που αποκόμισε από την εργασιακή του εμπειρία και τη συμμετοχή σε άτυπης μορφής μαθησιακές διαδικασίες και να παρακολουθήσει κάποιο εκπαιδευτικό πρόγραμμα, που πιθανόν θα αποκλειόταν εξαιτίας ορισμένων προϋποθέσεων συμμετοχής όπως λ.χ. οι τίτλοι σπουδών. Παρ' όλα αυτά, πίσω από τη διαδικασία αναγνώρισης και πιστοποίησης κρύβονται συγκεκριμένα συμφέροντα και πολιτικές σκοπιμότητες προς όφελος της αγοράς και του κεφαλαίου. Επιπλέον, όσο και ευέλικτα να καταστούν τα συστήματα εκπαίδευσης και κατάρτισης, όταν το ίδιο το εννοιολογικό περιεχόμενο της ΔΒΜ δεν είναι ιδεολογικά ουδέτερο, τότε ελάχιστη μπορεί να είναι η συμβολή τους στην παροχή πραγματικών και ισότιμων ευκαιριών.

Η διαδικασία αναγνώρισης και πιστοποίησης προσόντων εδραιώνει την τυποποίηση που αποτελεί προϋπόθεση της εμπορευματοποίησης της εκπαίδευσης και κατάρτισης. Τα υποκείμενα μεταβάλλονται σε «εμπορεύματα» που μπορούν να ελεγχθούν και να συγκριθούν. Ταυτόχρονα, αυτή η τυποποίηση είναι απαραίτητη για την συναίνεση περί της αντικειμενικότητας των μαθησιακών αποτελεσμάτων. Αυτή η αντικειμενικότητα με τη σειρά της προάγει την ιδέα περί αμερόληπτης και δίκαιης ταξινόμησης των υποκειμένων (Au 2020).

Ο δημόσιος διάλογος για τη ΔΒΜ αποδίδει ιδιαίτερη έμφαση στη συνεχιζόμενη επαγγελματική κατάρτιση (ΣΕΚ). Θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι το ενδιαφέρον της ΕΕ για τη ΔΒΜ ταυτίζεται με την προαγωγή της ΣΕΚ. Η δρομολόγηση της Διαδικασίας της Κοπεγχάγης αποτελεί ένα ξεκάθαρο στοιχείο που υποστηρίζει το παραπάνω επιχείρημα.

Η ευρωπαϊκή εκπαιδευτική πολιτική για τη ΔΒΜ εστιάστηκε με τη Στρατηγική της Λισσαβόνας, στην αρχική επαγγελματική κατάρτιση και στη μαθητεία για την ένταξη κυρίως των νέων στην αγορά εργασίας και στη ΣΕΚ για τη διασφάλιση και βελτίωση της απασχολησιμότητας του εργατικού δυναμικού. Η ΕΕΚ σχετίζεται άμεσα με την απόκτηση γνώσεων και δεξιοτήτων για την ανταπόκριση στις ανάγκες της αγοράς εργασίας. Ιδιαίτερα ενδιαφέρον είναι το γεγονός ότι η Ευρωπαϊκή Στρατηγική Απασχόλησης βρίσκεται σε συνάρτηση με τις πολιτικές για την ΕΕΚ. Με γνώμονα ότι η καταπολέμηση της ανεργίας και η αύξηση της απασχόλησης αποτελούν την καρδιά του ευρωπαϊκού κοινωνικού μοντέλου και του σχεδίου για την τόνωση της οικονομικής ανταγωνιστικότητας της ΕΕ· η ΕΕΚ και ιδιαίτερα η ΣΕΚ κυριαρχούν στην ατζέντα της ευρωπαϊκής οικονομικής και κοινωνικής πολιτικής (Heyes 2014).

Όπως τονίστηκε από την Ευρωπαϊκή Επιτροπή (2008), τα κράτη μέλη θα έπρεπε να μεριμνήσουν για τη θέσπιση των κατάλληλων πολιτικών απασχόλησης και κατάρτισης, ώστε το εργατικό δυναμικό να αποκτά νέες και γνώσεις και δεξιότητες που να ανταποκρίνονται στις ανάγκες της αγοράς εργασίας και ταυτόχρονα στάσεις που να του επιτρέπουν να προσαρμόζεται στις νέες συνθήκες. Αυτή η αναφορά συνδέεται άμεσα με την έννοια της απασχολησιμότητας και της «ευελιξίας με ασφάλεια» (flexicurity) που κυριαρχούν στον δημόσιο διάλογο της ΕΕ. Η έννοια της απασχολησιμότητας υποδηλώνει τη μετάβαση από το δικαίωμα στο διακύβευμα της

απασχόλησης (Παπαδάκης 2006). Οι Hillage και Pollard (1998), υποστήριξαν ότι η έννοια της απασχολησιμότητας υποδηλώνει την ικανότητα εύρεσης απασχόλησης και διασφάλισης της θέσης στην αγορά εργασίας. Τα υποκείμενα στηριζόμενα στις γνώσεις, ικανότητες και δεξιότητες καλούνται να δράσουν αυτόνομα εντός της αγοράς εργασίας. Ταυτόχρονα, η έννοια της «ευελιξίας με ασφάλεια», στο πρώτο συνθετικό της μέρος επιδιώκει την γεωγραφική και επαγγελματική κινητικότητα του εργατικού δυναμικού για την εκπλήρωση των αναγκών της αγοράς εργασίας (Keune and Jepsen 2007). Όμως, αυτό έρχεται σε σύγκρουση με το δεύτερο συνθετικό της μέρος, την ασφάλεια. Οι έννοιες της ευελιξίας και της κινητικότητας θρυμματίζουν τα εργασιακά δικαιώματα, ανατρέποντας σταθερές της προσωπικής ζωής των υποκειμένων (Σταμέλος 2011).

Πρόσφατα, η Ευρωπαϊκή Επιτροπή (2020), στο σχέδιο της για την άμβλυνση των συνεπειών της πανδημίας του Covid-19 έθεσε ως προτεραιότητές της, την αύξηση των γνώσεων και δεξιοτήτων του εργατικού δυναμικού (upskilling) και την επανειδίκευση (reskilling). Αυτές οι δύο έννοιες συνδέονται άμεσα με την έννοια της απασχολησιμότητας και μάλιστα θεωρούνται πλέον προϋπόθεση για την τόνωσή της (ILO 2020). Το σχέδιο ανάκαμψης από την υγιεινομική κρίση, δε διαφέρει και από το αποτυχημένο[3] σχέδιο της ΕΕ για την αντιμετώπιση της οικονομικής κρίσης που έθετε ως προτεραίοτητα τη ΔΒΜ (European Council 2011).

Είναι ενδιαφέρον ότι η ΕΕ δεν αναφέρεται στις στρεβλώσεις της αγοράς εργασίας αλλά στην έλλειψη των απαραίτητων γνώσεων και δεξιοτήτων του εργατικού δυναμικού. Το σκοπό αυτό εξυπηρετεί και η έμφαση στην έννοια της απασχολησιμότητας. Επιπλέον, αν και ρητορικά συμμερίζεται την άποψη ότι οι λιγότερο προνομιούχοι-ες θα πρέπει να ενισχυθούν για την ανάπτυξη των γνώσεων και δεξιοτήτων τους (European Council 2011), οι προτάσεις της συνοψίζονται στην παροχή μίας στείρας ισότητας των ευκαιριών. Ταυτόχρονα, εγκαλεί τους κοινωνικούς εταίρους και ειδικά εκείνους που προέρχονται από την αγορά εργασίας να λάβουν ενεργό ρόλο στις πολιτικές επαγγελματικής κατάρτισης. Όμως, είναι αναμενόμενο ότι μία ομάδα συμφερόντων θα επικεντρωθεί στη διασφάλιση των προνομίων της. Οι τομείς που επικεντρώθηκαν οι κοινωνικοί εταίροι ήταν η κατάρτιση, η επαγγελματική ανάπτυξη και κινητικότητα, η απασχόληση και η επιχειρηματικότητα και καινοτομία (Heyes 2014). Απουσιάζε εμφατικά η αναγνώριση των παθογενειών της αγοράς εργασίας και το πραγματικό ενδιαφέρον για την παροχή ίσων ευκαιριών.

Στην Ελλάδα, η εκπαιδευτική πολιτική για τη ΔΒΜ ήρθε σε συμφωνία και σύγκλιση με τους στόχους της ΕΕ. Ακολουθώντας, τη Διαδικασία της Κοπεγχάγης και το στρατηγικό πρόγραμμα ‘Ευρώπη 2020’ επικεντρώθηκε στον στόχο της οικονομικής αποτελεσματικότητας, στην προώθηση της επαγγελματικής εκπαίδευσης και κατάρτισης, στη διασφάλιση της ποιότητας της ΔΒΜ και στην αναγνώριση και πιστοποίηση προσόντων. Η κοινωνική διάσταση της πολιτικής για τη ΔΒΜ συνδέθηκε με τον στόχο της κοινωνικής συνοχής και την καταπολέμηση του κοινωνικού αποκλεισμού. Όμως, το μέσο για την επίτευξη αυτών των στόχων και πάλι ήταν η διασφάλιση της τυπικής ισότητας των ευκαιριών (Δουργκούνας 2019).

Πιο συγκεκριμένα, με τον Ν. 3879/2010, θεσπίστηκαν μέτρα και πολιτικές για τη ρύθμιση, τη διοίκηση και τη χρηματοδότηση της ΔΒΜ με βάση τις κατευθυντήριες γραμμές της ΕΕ. Ειδικότερα, δόθηκε έμφαση στην εξατομίκευση της ευθύνης για τη ΔΒΜ, την πιστοποίηση των προσόντων και τη διασφάλιση της ποιότητας (Πρόκου 2014). Ταυτόχρονα, θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι αυτές οι ρυθμίσεις ήταν σε

αντιστοιχία και με τις πολιτικές για τη δημοσιονομική προσαρμογή και εξυγίανση των δημόσιων οικονομικών που υπαγορεύονται από τον μηχανισμό στήριξης (Παϊδούση 2013). Μάλιστα, όπως τονίστηκε από το Υπουργείο Παιδείας, το εν λόγω νομοσχέδιο βρισκόταν σε πλήρη ευθυγράμμιση με το πρόγραμμα Εκπαίδευση και Κατάρτιση 2020 της Ευρωπαϊκής Ένωσης (ΥΠΔΜΘ 2011). Ο Νόμος αυτό καθόρισε την πολιτική για τη ΔΒΜ στην Ελλάδα της δεκαετίας του 2010. Αν και η ανάληψη της διακυβέρνησης της Ελλάδας από τον Συνασπισμό Ριζοσπαστικής Αριστεράς (ΣΥΡΙΖΑ) φάνταζε ως σημείο καμπής για μία περισσότερο ανθρωπιστική αντίληψη της εκπαίδευσης ενηλίκων, η κυβέρνηση του ΣΥΡΙΖΑ παρέκκλινε των προγραμματικών της δηλώσεων και υιοθέτησε τη ρητορική των προηγούμενων κυβερνήσεων και της ΕΕ. Χαρακτηριστική, είναι η παρακάτω αναφορά για τον ρόλο της ΣΕΚ:

η συνεχιζόμενη επαγγελματική κατάρτιση περιλαμβάνει ως δομικό της στοιχείο την ανάπτυξη δεξιοτήτων που συνδράμουν σημαντικά στην προσωπική ανάπτυξη. Οι δεξιότητες ανάπτυξης επαγγελματικής ταυτότητας, αυτονομίας, προσαρμοστικότητας και διαχείρισης της σταδιοδρομίας που αποκτούνται μέσα στο περιβάλλον της συνεχιζόμενης επαγγελματικής κατάρτισης συμβάλλουν αφενός σημαντικά στη βελτίωση των δυνατοτήτων απασχόλησης του εργατικού δυναμικού και αφετέρου αποτελούν όχημα για τη διά βίου μάθηση, την εργασιακή μετάβαση, την κινητικότητα και τη τοποθέτηση σε θέσεις εργασίας (ΥΠΑΙΘ 2016 : 69).

Τη ρητορική της ΕΕ ακολουθεί και η σημερινή κυβέρνηση. Με τον Ν.4763/2020 για το εθνικό σύστημα ΕΕΚ και ΔΒΜ, η ελληνική εκπαιδευτική πολιτική συνεχίζει να ακολουθεί τις νεοφιλελεύθερες προτεραιότητες της ΕΕ. Η αιτιολογική του έκθεση κατακλύζεται από μία νεοφιλελεύθερη ρητορική. Ιδιαίτερα έμφαση αποδίδεται στην επανειδίκευση (reskilling) και στην αναβάθμιση των δεξιοτήτων (upskilling) ακολουθώντας ρητά τον δημόσιο διάλογο της ΕΕ, στην μεγαλύτερη εμπλοκή των κοινωνικών εταίρων και στην αποτελεσματικότερη σύνδεση της ΕΕΚ με τις ανάγκες της αγοράς εργασίας. Χαρακτηριστικό παράδειγμα η θέσπιση περιφερειακών επιτροπών για τη διάγνωση των αναγκών της αγοράς εργασίας στις οποίες μετέχουν μέλη από τις επιχειρήσεις (ΥΠΑΙΘ 2020). Χαρακτηριστική είναι και η παρακάτω αναφορά για τον ρόλο της ΔΒΜ από τον βουλευτή της Νέας Δημοκρατίας, Θεόφιλου Λεονταρίδη, ο οποίος κατά τη νομοθετική εργασία του συγκεκριμένου Νόμου υποστήριξε ότι: "*με το νέο σχέδιο νόμου φιλοδοξούμε να θεραπεύσουμε τις παθογένειες. Το πιο σημαντικό, όμως, είναι το «πάντρεμα» της παιδείας με την αγορά*" (Βουλή των Ελλήνων 2020: 393).

Η συμμετοχή στη διά βίου μάθηση στην Ελλάδα: Όψεις κοινωνικών ανισοτήτων

Η κοινωνιολογία της εκπαίδευσης έχει καταδείξει τον ρόλο της εκπαίδευσης στην αναπαραγωγή του κοινωνικού συστήματος και των κοινωνικών σχέσεων. Η εκπαίδευση δρα ως φορέας κοινωνικοποίησης διαμέσου του οποίου τα υποκείμενα μαθαίνουν να επιτελούν συγκεκριμένους ρόλους εντός του κοινωνικού συστήματος. Αυτοί οι «κανόνες του παιχνιδιού» αποτελούν αναπόσπαστο κομμάτι της κοινωνικής ένταξης των υποκειμένων. Η κοινωνιολογία της εκπαίδευσης ενηλίκων επιδιώκει να καταδείξει ότι η εκπαίδευση ενηλίκων έχει έναν ακόμη πιο σημαντικό ρόλο στην κοινωνική ένταξη των υποκειμένων. Η εκπαίδευση ενηλίκων αφορά την ενηλικότητα (adulthood), τους ρόλους, τις αξίες και τις στάσεις που θα πρέπει να τη

χαρακτηρίζουν σε μία δεδομένη ιστορική συγκυρία, μιας και η εκπαίδευση ενηλίκων είναι κοινωνική κατασκευή που συνδέεται με την αναπαραγωγή του κοινωνικού συστήματος. Καθώς οι τεχνολογικές και επιστημονικές εξελίξεις είναι ραγδαίες, η εκπαίδευση ενηλίκων προσαρμόζεται στην κοινωνική αλλαγή και τις αναδυόμενες κοινωνικές ανάγκες, επιδιώκοντας να εκπληρώσει τη διαδικασία κοινωνικοποίησης των υποκειμένων. Όσο το κοινωνικό σύστημα μεταβάλλεται, νέες μορφές εκπαίδευσης και κατάρτισης καθίστανται απαραίτητες για την υποβοήθηση των υποκειμένων να επιτελούν συγκεκριμένους ρόλους. Επομένως, η εκπαίδευση ενηλίκων ενεργεί με την ιδιότητα ενός μηχανισμού ένταξης που επεκτείνει τη λειτουργία που είχε αρχικά να επιτελέσει η αρχική εκπαίδευση. Με τον τρόπο αυτό αναπαράγει, όπως ακριβώς, η αρχική εκπαίδευση τις υπάρχουσες σχέσεις παραγωγής και τις κοινωνικές ανισότητες (Jarvis 1985).

Στη μελέτη αυτή επιδιώκεται η ανάδειξη αυτών των κοινωνικών ανισοτήτων στην Ελλάδα. Αυτές οι κοινωνικές ανισότητες στην πρόσβαση και στη συμμετοχή στη μη τυπική εκπαίδευση και κατάρτιση μελετώνται υπό το πρίσμα του εκπαιδευτικού επιπέδου, της κοινωνικής προέλευσης και του πολιτισμικού κεφαλαίου των υποκειμένων. Τα δεδομένα προκύπτουν από την ευρωπαϊκή Έρευνα Εκπαίδευσης Ενηλίκων, η οποία διεξήχθη στην Ελλάδα τα έτη 2007, 2012 και 2016.

Πληθώρα ερευνητικών δεδομένων για την πρόσβαση και συμμετοχή στην εκπαίδευση ενηλίκων καταδεικνύουν το εκπαιδευτικό επίπεδο ως τον κατεξοχήν παράγοντα συμμετοχής στην εκπαίδευση. Στην παρούσα μελέτη, το ενδιαφέρον επικεντρώνεται στον βαθμό επίδρασης του εκπαιδευτικού επιπέδου στη συμμετοχή των ενηλίκων στη μη τυπική εκπαίδευση και στον βαθμό που η οικονομική κρίση επιδρά στη σχέση αυτή.

Παρατηρείται στον Πίνακα 1, η σημαντική επίδραση του εκπαιδευτικού στη συμμετοχή στη μη τυπική εκπαίδευση και κατάρτιση. Αυτό που είναι ενδιαφέρον είναι ότι την περίοδο της οικονομικής κρίσης, τα άτομα δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης ξεκίνησαν να συμμετέχουν ενεργότερα. Όμως, το αποθαρρυντικό στοιχείο είναι ότι το ποσοστό των συμμετεχόντων με χαμηλό εκπαιδευτικό επίπεδο μειώθηκε την περίοδο της κρίσης.

Πίνακας 1. Η συμμετοχή των ενηλίκων στη μη τυπική εκπαίδευση και κατάρτιση με βάση το εκπαιδευτικό τους επίπεδο. Πηγή: Επεξεργασία σταθμισμένων δεδομένων από την Έρευνα για την Εκπαίδευση Ενηλίκων, Ελληνική Στατιστική Αρχή.

	2007		2012		2016	
	Συμμετοχή (%)	Μη συμμετοχή (%)	Συμμετοχή (%)	Μη συμμετοχή (%)	Συμμετοχή (%)	Μη συμμετοχή (%)
Πρωτοβάθμια	9,9	42,6	8,7	29	4,4	26,7
Δευτεροβάθμια	36,8	38,2	41,5	47,1	59,3	46,4
Τριτοβάθμια	53,3	19,1	49,8	23,9	36,2	26,4
N	563464	5487502	716012	6747039	455724	6116100

Μία άλλη πτυχή των κοινωνικών ανισοτήτων αφορά την κοινωνική προέλευση των υποκειμένων. Από τις πρώτες έρευνες στο πεδίο της κοινωνιολογίας της εκπαίδευσης ενηλίκων αναδείχθηκε η σύνδεση μεταξύ κοινωνικής προέλευσης και

συμμετοχής στην εκπαίδευση ενηλίκων. Ο London (1970), υποστήριξε ότι η συμμετοχή καθορίζεται σημαντικά από τον τρόπο ζωής. Τα προνομιούχα κοινωνικά στρώματα υιοθετούν έναν περισσότερο εκλεπτυσμένο τρόπο ζωής που συνδέεται με τη συμμετοχή τους σε εκπαιδευτικές δραστηριότητες. Παράλληλα, τείνουν να αντιλαμβάνονται τα οφέλη της εκπαίδευσης και κατάρτισης και να υιοθετούν στρατηγικές για την αναπαραγωγή των κοινωνικών σχέσεων που αποτελούν μέρος (Au 2020). Στην παρούσα μελέτη, η κοινωνική προέλευση των υποκειμένων θα μελετηθεί υπό το πρίσμα του επαγγέλματος. Το επάγγελμα αποτελεί έναν ιδιαίτερο σημαντικό δείκτη της κοινωνικής προέλευσης των υποκειμένων (Runciman 1972).

Παρατηρώντας τα στοιχεία που προκύπτουν από τον Πίνακα 2, διαπιστώνεται ότι το επάγγελμα επιδρά με καθοριστικό τρόπο στη συμμετοχή στη μη τυπική εκπαίδευση κατάρτιση. Διαχρονικά τα επαγγέλματα που εντάσσονται στις κατηγορίες των εργατών με βάση τη ταξινόμηση International Standard Classification of Occupations (ISCO) συμμετέχουν σε μικρότερο βαθμό από τα επαγγέλματα υψηλότερης εξειδίκευσης. Στην έρευνα του 2016 παρατηρείται με σχετική αύξηση των ποσοστών των εργατών. Παρ' όλα αυτά, οι διαφορές στα επίπεδα συμμετοχής είναι έντονες. Ειδικά στην έρευνα του 2012, την περίοδο δηλαδή που η Ελλάδα βίωνε το κορύφωμα της οικονομικής κρίσης. Διαπιστώνεται ότι η κοινωνική προέλευση διαδραματίζει καθοριστικό ρόλο στην πρόσβαση και συμμετοχή στη μη τυπική εκπαίδευση και κατάρτιση.

Η κοινωνιολογία της εκπαίδευσης ενηλίκων επέκτεινε περαιτέρω τη συζήτηση για τη σχέση εκπαίδευσης ενηλίκων και κοινωνικής ανισότητας, συμπεριλαμβάνοντας στη θεώρησή της, την έννοια του πολιτισμικού κεφαλαίου. Η έννοια αυτή αναπτύχθηκε από τον Bourdieu (1994) και αφορούσε την επίδραση των κληρονομούμενων έξεων στις ευκαιρίες ζωής, στις δράσεις και στις πρακτικές των υποκειμένων. Ένας από τους σημαντικότερους δείκτες για το πολιτισμικό κεφάλαιο αποτελεί το εκπαιδευτικό των γονέων και ειδικά το εκπαιδευτικό επίπεδο της μητέρας (Κοντογιαννοπούλου-Πολυδωρίδη 1995).

Πίνακας 2. Η συμμετοχή των ενηλίκων στη μη τυπική εκπαίδευση και κατάρτιση με βάση το επάγγελμα. Πηγή: Επεξεργασία σταθμισμένων δεδομένων από την Έρευνα για την Εκπαίδευση Ενηλίκων, Ελληνική Στατιστική Αρχή.

	2007		2012		2016	
	Συμμετοχή (%)	Μη συμμετοχή (%)	Συμμετοχή (%)	Μη συμμετοχή (%)	Συμμετοχή (%)	Μη συμμετοχή (%)
Υπάλληλοι υψηλής Ειδίκευση	44,5	21,5	47	22,2	35,2	23,6
Υπάλληλοι χαμηλής ειδίκευσης	39,4	33,2	41,6	33,7	46	39,5
Εργάτες υψηλής ειδίκευσης	10,4	26,3	7	29,1	8,2	21,7
Εργάτες χαμηλής ειδίκευσης	5,6	18,9	4,3	15	10,6	15,2
N	468562	3654639	458086	3084845	233194	6116100

Τα δεδομένα του Πίνακα 3, αναδεικνύουν την άμεση επίδραση του πολιτισμικού κεφαλαίου στη συμμετοχή των ενηλίκων στη μη τυπική εκπαίδευση και κατάρτιση. Το υψηλό εκπαιδευτικό επίπεδο της μητέρας έχει ρυθμιστικό ρόλο στη συμμετοχή. Μάλιστα, φαίνεται ότι αυτές οι ανισότητες εντείνονται.

Πίνακας 3. Η συμμετοχή των ενηλίκων στη μη τυπική εκπαίδευση και κατάρτιση με βάση το εκπαιδευτικό επίπεδο της μητέρας. Πηγή: Επεξεργασία σταθμισμένων δεδομένων από την Έρευνα για την Εκπαίδευση Ενηλίκων, Ελληνική Στατιστική Αρχή.

	2007		2012		2016	
	Συμμετοχή (%)	Μη συμμετοχή (%)	Συμμετοχή (%)	Μη συμμετοχή (%)	Συμμετοχή (%)	Μη συμμετοχή (%)
Πρωτοβάθμια	65,9	82,8	44.9	73,4	46,3	68,2
Δευτεροβάθμια	26,1	14	39	20,7	28,4	22,1
Τριτοβάθμια	8	3,2	15	5,9	25,3	9,7
N	551119	5348061	716012	5829640	432807	5497305

Στη συνέχεια ακολουθεί ο Πίνακας 4, ο οποίος αποτυπώνει δεδομένα για τη συμμετοχή στη μη τυπική εκπαίδευση και κατάρτιση υπό το πρίσμα του εισοδήματος των υποκειμένων. Τα δεδομένα αυτά είναι διαθέσιμα μόνο για την έρευνα του 2016. Όμως, αναδεικνύουν μία ακόμη όψη των κοινωνικών ανισοτήτων. Πιο συγκεκριμένα, καταδεικνύουν την άμεση επίδραση του εισοδήματος στη συμμετοχή στη μη τυπική εκπαίδευση και κατάρτιση στην Ελλάδα, αναδεικνύοντας τον ρόλο της ΔΒΜ στην αναπαραγωγή των κοινωνικών σχέσεων και των κοινωνικών ανισοτήτων.

Πίνακας 4. Η συμμετοχή των ενηλίκων στη μη τυπική εκπαίδευση και κατάρτιση στην έρευνα του 2016 με βάση το εισόδημα. Πηγή: Επεξεργασία σταθμισμένων δεδομένων από την Έρευνα για την Εκπαίδευση Ενηλίκων, Ελληνική Στατιστική Αρχή.

	Συμμετοχή (%)	Μη συμμετοχή (%)
Έως 399€	4,2	7,9
400-599€	6,8	8,6
600-699€	8,7	7,8
700-899€	11,1	13,1
900-999€	10,1	10,4
1000-1999€	17,1	15,9
1200-1399€	11,4	11,2
1400-1799€	9,5	11
1800-2299€	14,8	8,4
2300€ και περισσότερα	6,2	5,7
N	313456	4151600

Συμπεράσματα

Τα παραπάνω θεωρητικά και ερευνητικά δεδομένα καταδεικνύουν τον ρόλο της ΔΒΜ στην αναπαραγωγή των κοινωνικών ανισοτήτων. Η ΔΒΜ αποτελεί έναν μηχανισμό διαμέσου του οποίου δρομολογούνται οι προτεραιότητες των νεοφιλελεύθερων πολιτικών της ΕΕ. Η Ελλάδα, ακολουθώντας τις επιταγές της ευρωπαϊκής εκπαιδευτικής πολιτικής υιοθετεί ένα νεοφιλελεύθερο μείγμα πολιτικών με έμφαση στη ΔΒΜ. Όμως, τα εμπειρικά δεδομένα αναδεικνύουν τις κοινωνικές ανισότητες που χαρακτηρίζουν την πρόσβαση και τη συμμετοχή στη ΔΒΜ, αλλά και την ανικανότητα

των προνοιακών πολιτικών να διασφαλίσουν την ισότητα των ευκαιριών. Το γεγονός αυτό καταδεικνύει τη σημασία μία εναλλακτικής οπτικής για τη ΔΒΜ, περισσότερο ανθρωποκεντρικής. Ειδικά, σήμερα, την περίοδο της πανδημίας που η πρόσβαση στη γνώση καθίσταται επιτακτική.

Σημειώσεις

[1]Ο νεοφιλελευθερισμός χαρακτηρίζεται από την αντίληψη ότι ο ιδιωτικός τομέας είναι αποτελεσματικότερος στην επίτευξη συγκεκριμένων στόχων και διαμέσου αυτού να επιτευχθεί η κοινωνική ευημερία.

[2] Για περισσότερες πληροφορίες ανατρέξτε στο Λιντζέρης (2013).

[3] Τα στοιχεία της Eurostat το 2017 ανέδειξαν την αύξηση των ποσοστών φτώχειας και του κοινωνικού αποκλεισμού. Ειδικότερα, εντοπίστηκε ότι το 22,5% των πολιτών της Ευρωπαϊκής Ένωσης βρίσκονταν υπό την απειλή της φτώχειας και του κοινωνικού αποκλεισμού.

Αναφορές

Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία

Βουλή των Ελλήνων (2020), *Σύνοδος Β, Συνεδρίαση ΝΣΤ, 17 Δεκεμβρίου 2020,* Αθήνα, Βουλή των Ελλήνων.

Δουργκούνας, Γ. (2019), *Ευρωπαϊκή Εκπαιδευτική Πολιτική και Πολιτικές Διά Βίου Μάθησης στην Ελλάδα: Διερεύνηση της Επίτευξης των Στόχων της Απασχολησιμότητας και της Άμβλυνσης των Κοινωνικών Ανισοτήτων πριν και κατά τη Διάρκεια της Οικονομικής Κρίσης,* (Διδακτορική Διατριβή), Αθήνα, Πάντειο Πανεπιστήμιο.

Κοντογιαννοπούλου-Πολυδωρίδη (1995), *Κοινωνιολογική Ανάλυση της Αξιολόγησης και της Επίδοσης: Οι Εισαγωγικές Εξετάσεις. Β Τόμος. Οι Εισαγωγικές Εξετάσεις - Συγκρότηση της Επίδοσης - Ένταξη στην Ιεραρχημένη Τριτοβάθμια Εκπαίδευση,* Αθήνα, Gutenberg.

Λιντζέρης, Π. (2013), *Εκπαίδευση, Δια Βίου Μάθηση, Πιστοποίηση Προσόντων*, Αθήνα, Ινστιτούτο Μικρών Επιχειρήσεων - Γενική Συνομοσπονδία Επαγγελματιών Βιοτεχνών Εμπόρων Ελλάδας.

Ματθαίου, Δ. (2007), Ποιότητα στην Εκπαίδευση. Ιδεολογικές Ορίζουσες, Εννοιολογήσεις και Πολιτικές - Μια Συγκριτική Θεώρηση, *Παιδαγωγική Επιθεώρηση*, 13, σσ. 10-32.

Παϊδούση, Χ. (2016), *Ελκυστικότητα της Επαγγελματικής Εκπαίδευσης και Κατάρτισης: Κοινωνικές και Έμφυλες Ανισότητε*ς, Αθήνα, ΕΙΕΑΔ.

Παπαδάκης, Ν. (2006), *Προς την Κοινωνία των Δεξιοτήτων;*, Αθήνα-Κομοτηνή, Σάκκουλας.

Πρόκου, Ε. (2020), *Πολιτικές Εκπαίδευσης Ενηλίκων και Διά Βίου Μάθησης στην Ευρώπη,* Αθήνα, Διόνικος.

Πρόκου, Ε. (2014), Ανάλυση και Ερμηνεία των Πολιτικών που Προωθεί ο Ν.3879/2010 υπό τον Τίτλο "Δια Βίου Μάθηση και Λοιπές Διατάξεις", *Εκπαίδευση Ενηλίκων*, Νο 31, σσ. 8-17.

Σταμέλος, Γ., και Βασιλόπουλος, Α. (2013), *Πολιτικές Διά βίου Μάθησης στο Πλαίσιο της Ευρωπαϊκής Διακυβέρνησης, Η Ελληνική Περίπτωσ*η, Αθήνα, Διόνικος.

Σταμέλος, Γ. (2011), Η Ευρωπαϊκή Στρατηγική για την Εκπαίδευση, στο Θ. Σακελλαρόπουλος, *Η Κοινωνική Πολιτική της Ευρωπαϊκής Ένωσης* Αθήνα, Διόνικος, σσ. 487-532.

Στασινοπούλου, Β. Γ. (2006), *Το Κράτος Πρόνοιας. Ιστορική Εξέλιξή - Σύγχρονες Θεωρητικές Προσεγγίσεις,* Αθήνα, Gutenberg.

ΥΠΑΙΘ (2020), *Αιτιολογική Έκθεση Ν. 4763/2000 'Εθνικό Σύστημα Επαγγελματικής Εκπαίδευσης και Κατάρτισης και Διά Βίου Μάθηση,* Αθήνα, Βουλή των Ελλήνων.

ΥΠΑΙΘ (2016), *Εθνικό Στρατηγικό Πλαίσιο για την Αναβάθμιση της Επαγγελματικής Εκπαίδευσης και Κατάρτισης και Μαθητείας*, Αθήνα, Υπουργείο Παιδείας Έρευνας και Θρησκευμάτων.

ΥΠΔΒΜΘ (2011), *Σχέδιο Πλαίσιο για τη Διασφάλιση της Ποιότητας στη Διά Βίου Μάθηση. Ποιότητα, Πάντα, Παντού*, Αθήνα, Υπουργείο Παιδείας, Διά Βίου Μάθησης και Θρησκευμάτων.

Au, W. (2020), *Άνισες Βάσει Σχεδίου. Οι εξετάσεις Υψηλών Απαιτήσεων και η Τυποποίηση της Ανισότητες,* Αθήνα, Gutenberg.

Bourdieu, P. (1994), *Κείμενα Κοινωνιολογίας*, Αθήνα, Δελφίνι.

Griffin, C. (2006), Η Διά Βίου Μάθηση ως Πολιτική, Στρατηγική και Πολιτισμική Πρακτική, Εκπαίδευση Ενηλίκων, Νο 9, σσ. 19-27.

Ξενόγλωσση βιβλιογραφία

Blackmore, J. (2017), Unprotected Participation in Lifelong Learning and the Politics of Hope, in C. Leathwood and B. Francis (eds.), *Gender and Lifelong Learning, Critical Feminist Engagement*s, London, New York, Routledge, pp. 9-25.

Cort, P. (2010), Stating the Obvious: The European Qualifications Framework is not a Neutral Evidence-based Policy Tool, *European Educational Research Journal* , Vol 9, Issue 3, pp. 304-316.

European Commission (2020), *European Skills Agenda, for Sustainable Competitiveness, Social Fairness and Resilience,* Brussels, European Commission.

European Council (2011), *Council Resolution on a Renewed Agenda for Adult Learning,* Luxembourg, European Council.

European Commission (2001), *Making a European Area of Lifleong Learning a Reality,* Brussels, Commission of the European Communities.

European Commission (1995), *White Paper on Education and Training, Teaching and Learning Towards a Learning Society*, Brussels, European Commission.

Griffin, C. (2009), Policy and Lifelong Learning, in P. Jarvis (ed.), *The Routledge International Handbook of Lifelong Learning*, London, New York, Routledge, pp. 261-270.

Heyes, J. (2014), *Vocational Education and Training and the Great Recession: Supporting Young People in a Time of Crisis,* Brussels, ETUI.

Hillage, J. and Pollard, E. (1998), *Employability: Developing a Framework for Policy Analysis,* London, Department of Education and Training.

ILO (2020), *Guidelines on Rapid Assessment of Reskilling and Upskilling Needs in Response to the Covid-19 Crisis,* Geneva, ILO.

Jarvis, P. (2009), Lifelong Learning, A Social Ambiguity, in P. Jarvis (ed.), The Routledge *International Handbook of Lifelong Learning*, London, New York: Routledge, pp. 9-18.

Jarvis, P. (2007), *Globalisation, Lifelong Learning and the Learning Society, Sociological Perspectives*, London, New York, Routledge.

Jarvis, P. (1985), *The Sociology of Adult & Continuing Education*, London, Sydney, Dover, Croom Helm.

Keune, M. and Jepsen, M. (2007), *Not Balanced and Hardly New: The European Commission's Quest for Flexicurity*, Brussels, ETUI.

Leathwood, C. and Francis, B. (2017), Introduction, Gendering Lifelong Learning, in C. Leathwood and B. Francis (eds.), *Gender and Lifelong Learning, Critical Feminism Engagement*s, London, New York, Routledge, pp. 1-5.

London, J. (1970), The Influence of Social Class Behaviour Upon Adult Education Preparation, *Adult Education Quarterly,* Vol 20, Issue 3, pp. 140-153.

Prokou, E. (2018), The EQF as an EU Policy Instrument for Marketisation of Adult Education and Lifelong Learning, in Carney, S. and Schweisfurth, M. (eds.), *Equity in and through Education, Changing Contexts and Contestations*, Leiden, Sense Publishers, pp.80-96.

Runciman, W. (1972), *Relative Deprivation and Social Justice. A Study of Attitudes to Social Inequality in Twentieth-century England,* Harmondsworth, Penguin Books.

ΑΜΕΣΕΣ ΚΑΙ ΕΜΜΕΣΕΣ ΣΥΣΧΕΤΙΣΕΙΣ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝΤΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΟΙΚΟΝΟΜΙΚΩΝ ΜΕΤΑΒΛΗΤΩΝ ΜΕ ΤΟ ΦΟΒΟ ΤΟΥ ΕΓΚΛΗΜΑΤΟΣ ΚΑΙ ΤΗΝ ΑΝΑΣΦΑΛΕΙΑ: ΜΙΑ ΔΕΥΤΕΡΟΓΕΝΗΣ ΑΝΑΛΥΣΗ ΤΩΝ ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΩΝ ΔΕΔΟΜΕΝΩΝ ΣΤΟ ΔΗΜΟ ΜΟΣΧΑΤΟΥ – ΤΑΥΡΟΥ

Χριστίνα Ζαραφωνίτου,[α] Άγγελος Μιμής,[β] Δημήτριος Καλαμάρας[γ]

[α] Καθηγήτρια Εγκληματολογίας, Διευθύντρια Π.Μ.Σ. «Εγκληματολογία» & Εργαστηρίου Αστεακής Εγκληματολογίας, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Πάντειο Πανεπιστήμιο
[β] Αναπληρωτής Καθηγητής Χωρικής Ανάλυσης, Τμήμα Οικονομικής και Περιφερειακής Ανάπτυξης, Πάντειο Πανεπιστήμιο
[γ] Μεταδιδακτορικός ερευνητής, Τμήμα Ψυχολογίας, Εργαστήριο Εφαρμοσμένης Ψυχολογίας, Πάντειο Πανεπιστήμιο

Περίληψη

Στην παρούσα εργασία τίθεται, και εξετάζεται εμπειρικά, μια υπόθεση εργασίας αναφορικά με την επίδραση που ασκούν στο φόβο του εγκλήματος και την ανασφάλεια των κατοίκων συγκεκριμένοι περιβαλλοντικοί και κοινωνικοοικονομικοί παράγοντες, καθώς και τα προβλήματα που απορρέουν από τη θυματοποίηση των ερωτηθέντων. Καταγράφονται, επίσης, οι κοινωνικές στάσεις και αντιλήψεις απέναντι στις μορφές αστυνόμευσης, την αποτελεσματικότητα της αστυνομίας καθώς και των δημοτικών αρχών στην εμπέδωση της ασφάλειάς τους. Η υπόθεση ελέγχεται στο πλαίσιο προγενέστερης έρευνας στο Δήμο Μοσχάτου-Ταύρου και στη βάση ενός Μοντέλου Λογιστικής Παλινδρόμησης που διαμορφώνεται καταλλήλως ώστε να περιλάβει τις άμεσες και έμμεσες συσχετίσεις των μεταβλητών που εμπλέκονται στην υπόθεση. Ο έλεγχος εξυπηρετείται από δεδομένα που συλλέχθηκαν με τη χρήση ερωτηματολογίου σε ένα αντιπροσωπευτικό δείγμα κατοίκων που καλύπτουν την υπό μελέτη περιοχή. Τα αποτελέσματα επιβεβαιώνουν βασικά στοιχεία της υπόθεσης εργασίας: Συγκεκριμένοι περιβαλλοντικοί παράγοντες όπως η ποιότητα της καθημερινής διαβίωσης, σχετίζονται άμεσα με το φόβο εγκλήματος και της ανασφάλειας των κατοίκων ενώ η αποτελεσματικότητα της αστυνομίας σχετίζεται άμεσα αλλά και έμμεσα. Το φύλο, το εκπαιδευτικό επίπεδο, οι αντιλήψεις των κατοίκων για τα προβλήματα εγκληματικότητας της περιοχής καθώς επίσης και η προηγούμενη εμπειρία θυματοποίησης, σχετίζονται επίσης άμεσα με το αίσθημα ανασφάλειας.

Λέξεις κλειδιά: φόβος του εγκλήματος, ανασφάλεια, Τοπικά Συμβούλια Πρόληψης του Εγκλήματος, αστυνόμευση, μοντέλο Λογιστικής Παλινδρόμησης

DIRECT AND INDIRECT CORRELATIONS BETWEEN ENVIRONMENTAL AND SOCIOECONOMIC VARIABLES AND FEAR OF CRIME AND INSECURITY: A SECONDARY ANALYSIS OF THE RESEARCH DATA IN THE MUNICIPALITY OF MOSCHATO – TAVROS

Christina Zarafonitou,[α] Aggelos Mimis,[β] Dimitris Kalamaras[γ]

[α] Professor of Criminology, Department of Sociology, Panteion University

[β] Associate professor of Spatial analysis, Department of Economic and Regional Development, Panteion University
[γ] Postdoctoral researcher, Department of Psychology, Laboratory of Applied Psychology, Panteion University

Abstract

In the present analysis a research hypothesis regarding the impact of specific environmental and socioeconomic factors on fear of crime and insecurity and the problems derived from the respondents' victimization is being posed and empirically examined. Furthermore, the social attitudes and perceptions of policing, police's and municipal authorities' effectiveness regarding the ensuring of the citizens' safety are also being recorded. The research hypothesis is examined in the frame of a previous research conducted in the Municipality of Moschato-Tavros on the basis of a logistic regression model formulated adequately in order for the direct and indirect correlations of the variables to be included. The examination is based on research data collected from a representative sample of residents in the covered area with the use of a questionnaire. The results confirm the basic elements of the research hypothesis: Specific environmental factors such as the quality of everyday life, directly relate to the citizens' fear of crime and insecurity. With regard to other factors such as police's effectiveness, the relationship is both direct and indirect. Sex, educational level, citizens' perceptions regarding the problems related to criminality in their area as well as their previous victimization, also relate directly to the feeling of insecurity.

Key words: fear of crime, insecurity, Local Councils of Crime Prevention, policing, Logistic Regression Model

Εισαγωγή

Η εγκληματικότητα με τη μορφή που εκδηλώνεται στα μεγάλα αστικά κέντρα αποτελεί ένα από τα σημαντικότερα προβλήματα της σύγχρονης κοινωνίας. Η ανωνυμία, η πληθυσμιακή ετερογένεια, η εξασθένιση της κοινωνικής αλληλεγγύης σε συνδυασμό με τα οξυμένα κοινωνικά προβλήματα και την υποβάθμιση της ποιότητας ζωής μεγάλης μερίδας του πληθυσμού τους, συνθέτουν ένα περιβάλλον που χαρακτηρίζεται από έλλειψη κοινωνικής συνοχής (Ζαραφωνίτου 2002).[1]

Ήδη από τη δεκαετία του ΄70, γίνεται σαφής η σύνδεση του περιβάλλοντος της πόλης με το φαινόμενο της βίας αλλά και με τη συνεπακόλουθη αύξηση του φόβου και της ανασφάλειας που βιώνουν οι κάτοικοί της, πολύ περισσότερο μάλιστα όταν είναι βέβαιοι ότι «θα συμβούν εγκλήματα στη γειτονιά τους» και ότι «σε περίπτωση εγκληματικής επίθεσης οι γείτονές τους δεν θα καλούσαν την αστυνομία» στην οποία επαφίεται κατά τη γνώμη τους το έργο της αντιμετώπισης του εγκλήματος (Boggs 1971). Η αίσθηση αυτή συνδέει έτσι, το φόβο του εγκλήματος όχι μόνο με το έγκλημα αλλά και με τη μη λειτουργία κοινωνικών δικτύων της κοινότητας και άτυπου κοινωνικού ελέγχου (Boggs 1971).

Από το 1990 και μετά υιοθετήθηκε από τις δυτικές κοινωνίες η λεγόμενη «πολιτική της ποιότητας ζωής», βάσει της οποίας, τα προτεινόμενα μέτρα εστιάζουν στο άμεσο τοπικό περιβάλλον, στη γειτονιά, στην κοινότητα ή στην τοπική κοινωνία (Ζαραφωνίτου 2013: 39-40). Η 'υπευθυνοποίηση' της κοινότητας μαζί με την ενεργοποίηση του ιδιωτικού τομέα χαρακτηρίζουν τις σύγχρονες τάσεις αντεγκληματικής πολιτικής (Ζαραφωνίτου 2013). Η τάση για διεταιρικότητα μεταξύ κυβέρνησης και τοπικής αυτοδιοίκησης ή λοιπών φορέων της τοπικής κοινωνίας αναπτύχθηκε στην Ευρώπη, κατά τη δεκαετία του 1980, με κυριότερους φορείς αυτής

της *συμμετοχικής εγκληματοπροληπτικής πολιτικής,* τα Τοπικά Συμβούλια Πρόληψης της Εγκληματικότητας/Παραβατικότητας *(*Ζαραφωνίτου 2013*).*

Προς την κατεύθυνση αυτή συμβάλλουν οι έρευνες διαγνωστικού χαρακτήρα όπως η συγκεκριμένη που πραγματοποιήθηκε στο Δήμο Μοσχάτου-Ταύρου, τείνοντας αρχικά στον εντοπισμό και την κατανόηση των προβλημάτων, μελετώντας στη συνέχεια τους παράγοντες δημιουργίας τους, ώστε εν τέλει να είναι δυνατή η διατύπωση προτάσεων για την επίλυσή τους.

Θεωρητικό πλαίσιο

Η σύγχρονη προσέγγιση της *περιβαλλοντικής εγκληματολογίας* αξιοποιεί τη συσχέτιση γεωγραφικών και κοινωνικών μεταβλητών για την καλύτερη διάγνωση και αντιμετώπιση της εγκληματικότητας (Ζαραφωνίτου 2015: 13-23). Οι σχετικές έρευνες συνδυασμένες πάντα με τις κατάλληλες τεχνικές χαρτογράφησης της εγκληματικότητας, θεωρούνται ιδιαίτερα χρήσιμες στον τομέα όχι μόνο της κατανόησης της εγκληματικότητας αλλά της πρόληψής της μέσω περιβαλλοντικού σχεδιασμού.[2]

Η μελέτη της γεωγραφικής μεταβλητής στην εξέταση των μορφών εκδήλωσης του εγκληματικού φαινομένου θεμελιώθηκε στις αρχές του 19^{ο} αιώνα από τη Γαλλοβελγική Χαρτογραφική Σχολή και τις πρώτες χαρτογραφικές μελέτες της εγκληματικότητας των A. Quételet και A.M. Guerry (Guerry 1833, Quételet 1835, Ζαραφωνίτου 2004). Η εμπειρική διερεύνηση της ενδοαστεακής κατανομής του εγκλήματος και κατ' επέκταση της σύνδεσης μεταξύ αστικοποίησης και εγκληματικότητας αναδείχθηκε στις αρχές του 20^{ου} αιώνα, μέσα από τις μελέτες της Οικολογικής Σχολής του Σικάγου (Park, Burgess και McKenzie 1925, Shaw και McKay 1942) και εξελίχθηκε ιδιαίτερα μέσα από τις σύγχρονες προσεγγίσεις της Περιβαλλοντικής Εγκληματολογίας (Wortley και Mazerolle 2008, Ζαραφωνίτου 2015). Οι σύγχρονες μελέτες περιβαλλοντικής εγκληματολογίας εστιάζουν επιπρόσθετα στη σχέση μεταξύ του περιβάλλοντος της πόλης και του αισθήματος ανασφάλειας, μια τάση η οποία εκφράστηκε και μέσα από το έργο του O. Newman (1972). Παράλληλα, οι μελέτες των Brantigham και Brantigham (1981), Cohen και Felson (1979) και των Clarke και Cornish (1985) αναδεικνύουν την ιδιαίτερη χρησιμότητα της μελέτης των περιβαλλοντικών διαστάσεων του εγκληματικού φαινομένου για την καλύτερη κατανόηση και πρόληψή του καθώς στο πλαίσιο της Περιβαλλοντικής Εγκληματολογίας «τα εγκληματικά περιστατικά πρέπει να γίνονται κατανοητά ως η συνισταμένη των δραστών, θυμάτων ή εγκληματικών στόχων και νόμων, σε ειδικά περιβάλλοντα και σε ιδιαίτερους χρόνους και τόπους» (Wortley και Mazerolle 2008: 1, Ζαραφωνίτου 2015: 15-21).

Οι σύγχρονες αυτές τάσεις οι οποίες επικεντρώνονται στη μελέτη της καθημερινότητας των κατοίκων των αστεακών κέντρων, καθώς αποτελεί το πιο δόκιμο θεωρητικό πλαίσιο για τη μελέτη του σχεδιασμού και της εφαρμογής των πολιτικών ασφάλειας στον αστεακό χώρο, συνδυάζονται με σύγχρονες τεχνικές αποτύπωσης της εγκληματικότητας στη βάση σύνθετων μοντέλων χαρτογράφησης και γεωγραφικής ανάλυσης (Ζαραφωνίτου 1995, 2004: 135). Η εμπειρική διερεύνηση τόσο της εγκληματικότητας όσο και του φόβου του εγκλήματος πραγματοποιείται στο μικρο-επίπεδο της συνοικίας ή πόλης με τη χρήση σύγχρονων τεχνικών ανάλυσης της γεωγραφικής ενδοαστεακής κατανομής τους. Οι σύγχρονες τεχνικές χαρτογράφησης αξιοποιούν μεθόδους οι οποίες συνδυάζουν τόσο ποσοτικά όσο και

ποιοτικά χαρακτηριστικά για τη σφαιρικότερη προσέγγιση του υπό διερεύνηση φαινομένου (Ζαραφωνίτου 2004: 138). Στο πλαίσιο αυτό εξετάζεται μια ευρεία γκάμα κοινωνικών, οικονομικών και πολιτισμικών μεταβλητών συναρτώμενων με τα δομικά και λειτουργικά χαρακτηριστικά του αστεακού περιβάλλοντος (Ζαραφωνίτου 2004).

Οι ερευνητικοί στόχοι, η μεθοδολογία και τα δεδομένα

Στο παραπάνω πλαίσιο, σχετικές μελέτες έχουν διεξαχθεί με σκοπό να αποκαλύψουν τη σχέση ανασφάλειας των πολιτών με την προσλαμβανόμενη ποιότητα ζωής στην καθημερινότητά τους, καθώς και το βαθμό ικανοποίησης από τις κρατικές και δημοτικές υπηρεσίες στον τομέα πρόληψης και αντιμετώπισης της εγκληματικότητας.

Στην παρούσα μελέτη τίθεται, και εξετάζεται εμπειρικά, μια υπόθεση εργασίας αναφορικά με την επίδραση που ασκούν στο φόβο του εγκλήματος και την ανασφάλεια συγκεκριμένοι περιβαλλοντικοί και κοινωνικοοικονομικοί παράγοντες, καθώς και τα προβλήματα που απορρέουν από τη θυματοποίηση των ερωτηθέντων. Αφετέρου, εξετάζονται οι κοινωνικές αντιλήψεις των πολιτών σχετικά με το είδος των μέτρων αστυνόμευσης που θεωρούνται ως καταλληλότερα, αλλά και ο ρόλος της αστυνομίας και των δημοτικών αρχών στην εμπέδωση της ασφάλειάς τους.

Για την επιβεβαίωση της υπόθεσης εργασίας αναπτύχθηκε ένα θεωρητικό (εννοιολογικό) μοντέλο για τους παράγοντες που σχετίζονται με την ανασφάλεια των πολιτών, το οποίο στη συνέχεια ελέγχθηκε στη βάση εμπειρικών δεδομένων προγενέστερης έρευνας.

Η έρευνα, στην οποία βασίζεται η παρούσα μελέτη, πραγματοποιήθηκε στο Δήμο Μοσχάτου-Ταύρου κατά το χρονικό διάστημα Απριλίου 2017 - Φεβρουαρίου 2018, στο πλαίσιο της συνεργασίας του άνω Δήμου με το Εργαστήριο Αστεακής Εγκληματολογίας του Παντείου Πανεπιστημίου και υπό την επιστημονική ευθύνη της διευθύντριάς του, Καθηγήτριας Χριστίνας Ζαραφωνίτου (Ζαραφωνίτου 2018).

Σκοπός της έρευνας ήταν αφενός η διάγνωση των προβλημάτων που απορρέουν από την εγκληματικότητα της περιοχής του Δήμου Μοσχάτου - Ταύρου και συνδέονται με την ανασφάλεια των κατοίκων και αφετέρου η καταγραφή των κοινωνικών αντιλήψεων σχετικά με το είδος της αστυνόμευσης που θεωρείται ως καταλληλότερο για την πρόληψη και αντιμετώπιση των παραπάνω προβλημάτων.

Αναφορικά με τη φυσιογνωμία της, η έρευνα ήταν ποσοτική και τα δεδομένα συλλέχθηκαν μέσω προσωπικών συνεντεύξεων στους κατοίκους του Δήμου Μοσχάτου-Ταύρου. Η υλοποίησή της βασίστηκε στο συνδυασμό μεθοδολογικών εργαλείων χαρτογράφησης της περιοχής μέσω λογισμικού GIS, συμπλήρωσης ερωτηματολογίων και επιτόπιας παρατήρησης. Ο πληθυσμός αναφοράς ήταν το σύνολο του μόνιμου πληθυσμού του Δήμου Μοσχάτου - Ταύρου ο οποίος, βάσει των στοιχείων της απογραφής του 2011 ανέρχεται σε 40.413 κατοίκους. Το σχεδιασθέν μέγεθος δείγματος, μετά την εφαρμογή ενός σχεδίου δυσδιάστατης στρωματοποιημένης δειγματοληψίας στις 6.094 συνολικές κατοικίες του Δήμου Μοσχάτου, ανέρχεται σε 500 ερωτηματολόγια ενώ το ποσοστό κάλυψης του δείγματος ανέρχεται σε 94,8% καθώς τελικά συμπλήρωσαν το ερωτηματολόγιο 474 κάτοικοι του Δήμου, (343 κάτοικοι της Δημοτικής Ενότητας Μοσχάτου και 131 κάτοικοι της Δημοτικής Ενότητας Ταύρου). Στην *Εικόνα 1* παρουσιάζονται τα σημεία ενδιαφέροντος της έρευνας και οι Απογραφικοί Τομείς (ΑπΤο) όπως ορίζονται από την Ελληνική Στατιστική Αρχή (ΕΛΣΤΑΤ). Τα σημεία ενδιαφέροντος αποτελούνται

από το Αστυνομικό Τμήμα του Δήμου, το Δημαρχείο, τους σταθμούς του Ηλεκτρικού Σιδηρόδρομου (Μοσχάτο, Καλλιθέα, Ταύρος) και από τις εκκλησίες Αγίας Σοφίας, Αγίου Γεωργίου και Εσταυρωμένου που βρίσκονται στον Ταύρο.

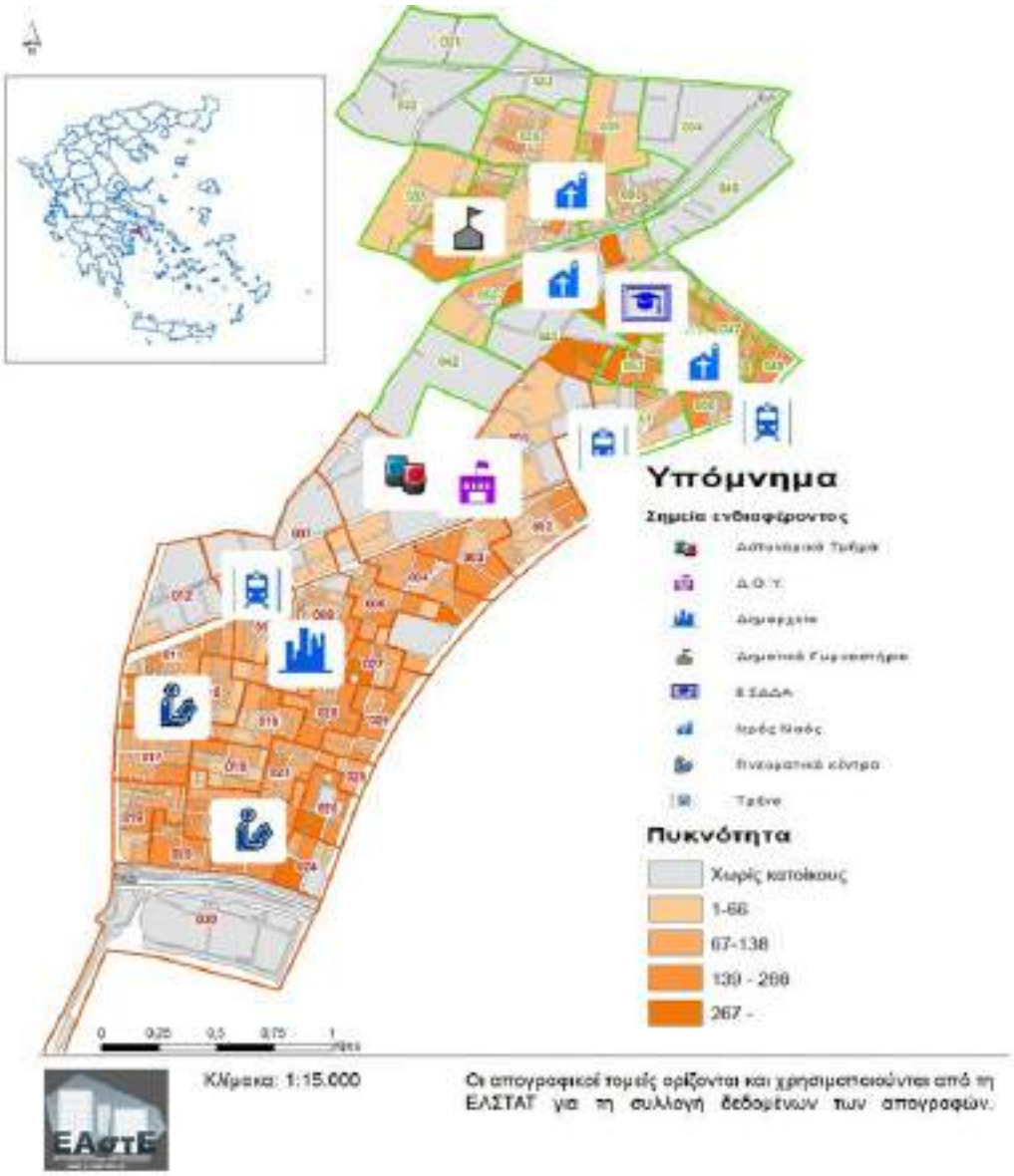

Εικόνα 1. Τα σημεία ενδιαφέροντος

Το προτεινόμενο θεωρητικό μοντέλο οι μεταβλητές και η στατιστική μεθοδολογία

Το παρακάτω θεωρητικό μοντέλο (*Εικόνα 2*) περιγράφει αντιπροσωπευτικά τη σχέση ανασφάλειας των πολιτών με την προσλαμβανόμενη ποιότητα ζωής στην καθημερινότητά τους, καθώς και το βαθμό ικανοποίησης από τις κρατικές και δημοτικές υπηρεσίες στον τομέα πρόληψης και αντιμετώπισης της εγκληματικότητας.

Η *αποκριτική (εξαρτημένη) μεταβλητή* (η οποία παρουσιάζεται με ένα κυκλικό σχήμα) αφορά το αίσθημα (αν)ασφάλειας των πολιτών και αντιστοιχεί στις ομαδοποιημένες απαντήσεις στην ερώτηση "*Πόσο ασφαλείς αισθάνεστε όταν κυκλοφορείτε μόνος/η στην περιοχή του δήμου που κατοικείτε, όταν βραδιάζει*", η οποία αποτελεί την ερώτηση που χρησιμοποιείται διεθνώς αλλά και στις

προηγούμενες παρόμοιες έρευνες στην Ελλάδα για τη διάγνωση των διαστάσεων του φόβου του εγκλήματος (Zarafonitou 2011). Για τις ανάγκες της παρούσας εργασίας οι τιμές της αποκριτικής μεταβλητής κωδικοποιήθηκαν, έτσι ώστε να αντανακλούν τις παρακάτω δύο διαστάσεις.

"1" ≈ Αισθάνομαι Λίγο ή Καθόλου ασφαλής

"0"≈ Αισθάνομαι Πολύ ή Αρκετά ασφαλής

Είναι σαφές ότι οι παραπάνω δύο τιμές της εξαρτημένης μεταβλητής οι οποίες εκφράζουν, η μεν τιμή "1" το αίσθημα ανασφάλειας, η μεν τιμή "0" το αίσθημα ασφάλειας, μπορούν να τεθούν σε διάταξη, με την τιμή "1" να είναι η κατηγορία στην οποία θα αναφέρονται τα αποτελέσματα της ανάλυσης. Σημειώνεται ότι, σύμφωνα με τις απαντήσεις των ερωτώμενων το 56,1% αισθάνεται μεγάλη ή σχετική ασφάλεια έναντι του 43,9% που αισθάνεται λιγότερη ή καθόλου ασφάλεια. Τα ποσοστά ασφάλειας είναι υψηλότερα συγκριτικά με άλλες περιοχές της πρωτεύουσας π.χ. Δήμος Αθήνας.

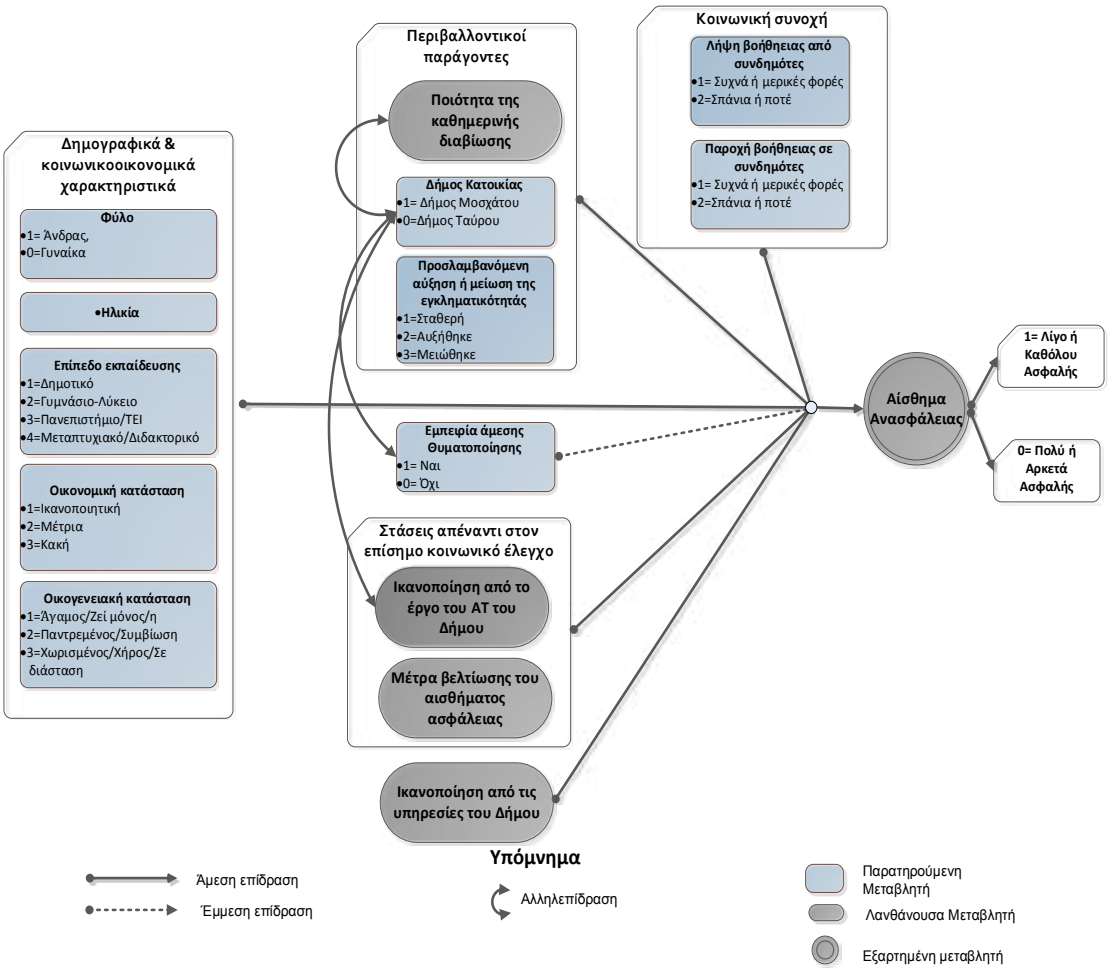

Εικόνα 2. Το θεωρητικό μοντέλο

Οι επεξηγηματικές (ανεξάρτητες) μεταβλητές.

Προκειμένου να διαγνωσθεί ενδελεχέστερα η προέλευση του αισθήματος ανασφάλειας των κατοίκων υποθέτουμε ότι συνδέεται-επηρεάζεται από μια σειρά παράγοντες-ανεξάρτητες μεταβλητές, οι οποίες διακρίνονται σε: α)*παρατηρούμενες μεταβλητές,* οι οποίες μετρούνται άμεσα από τα δεδομένα και β)*λανθάνουσες*

μεταβλητές, οι οποίες "συντίθενται" από ένα σύνολο παρατηρούμενων μεταβλητών. Προέρχονται δε από έξι κατηγορίες οι οποίες αντιστοιχούν ως εξής:

Δημογραφικά & κοινωνικοοικονομικά χαρακτηριστικά των ερωτώμενων (Φύλο, Ηλικία, Επίπεδο εκπαίδευσης, Οικονομική και οικογενειακή κατάσταση).

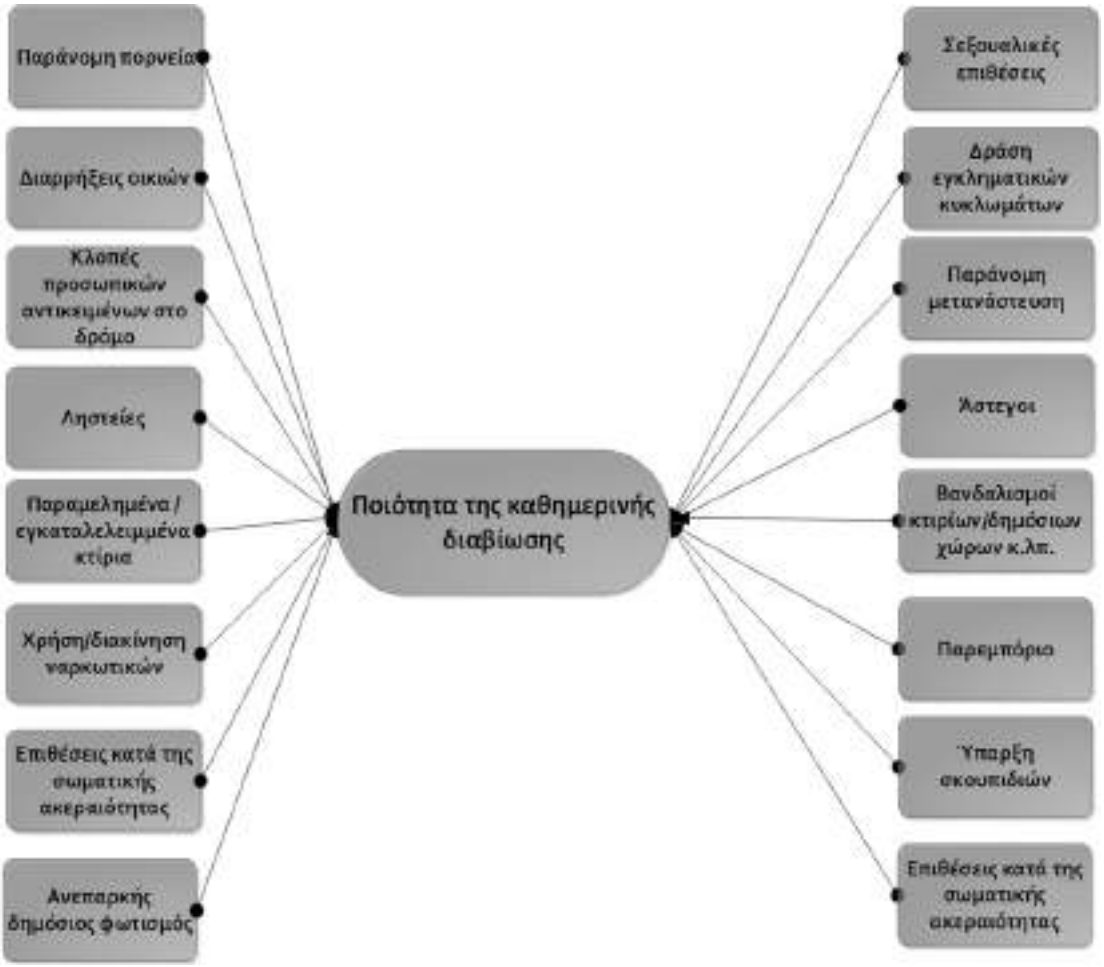

Εικόνα 3. Η σύνθεση της λανθάνουσας μεταβλητής "Ποιότητα Καθημερινής Διαβίωσης"

Περιβαλλοντικοί παράγοντες.

Η δεύτερη αυτή κατηγορία περιλαμβάνει δύο παρατηρούμενες μεταβλητές

- *Δήμος κατοικίας και*
- *Προσλαμβανόμενη εξέλιξη της εγκληματικότητας* στην περιοχή κατοικίας

καθώς και μία λανθάνουσα μεταβλητή που καταγράφει την

- "*Ποιότητα καθημερινής διαβίωσης*". Η μεταβλητή αυτή συνοψίζει τις απαντήσεις των ερωτώμενων σε 16 ερωτήσεις, αναφορικά με συγκεκριμένα προβλήματα που αντιμετωπίζουν στην περιοχή κατοικίας τους (*Εικόνα 3*), τα οποία είτε συνιστούν εγκληματικές συμπεριφορές είτε απλά καταστάσεις που συνδέονται, βάσει των απόψεών τους, με την ποιότητα ζωής τους. Κάθε απάντηση μετρήθηκε σε 4τιμη κλίμακα, (όπου 1=Συχνά, 2=Μερικές φορές, 3=Σπάνια και 4=Ποτέ). Η συνόψιση των απαντήσεων των ερωτώμενων βασίστηκε στη μεθοδολογία της λανθάνουσας αθροιστικής κλίμακας του

Guttman (Trochim 2006) έτσι ώστε: Μικρές τιμές της συγκεκριμένης μεταβλητής αντιστοιχούν σε χαμηλή ποιότητα διαβίωσης, υπό την έννοια ότι οι κάτοικοι αντιμετωπίζουν συχνότερα προβλήματα, και το αντίστροφο.

Εμπειρία Θυματοποίησης.

Η επόμενη μεταβλητή του μοντέλου αποσκοπεί στη διάγνωση της προέλευσης της ανασφάλειας των κατοίκων, εξετάζοντας την προηγούμενη θυματοποίησή τους μέσα από την ερώτηση "*Μέσα στο χρόνο που πέρασε, γίνατε θύμα ενός ή περισσοτέρων ποινικών αδικημάτων*;"

Στάσεις απέναντι στον επίσημο κοινωνικό έλεγχο.

Η τρίτη αυτή κατηγορία μεταβλητών αναφέρεται στις στάσεις των ερωτώμενων για το ρόλο των φορέων του επίσημου κοινωνικού ελέγχου του εγκλήματος και κατά κύριο λόγο της Αστυνομίας και του Δήμου και περιλαμβάνει τρείς λανθάνουσες μεταβλητές.

- *Ικανοποίηση από το ρόλο του Αστυνομικού Τμήματος (ΑΤ) του Δήμου τους".* Η μεταβλητή αυτή συνοψίζει τις απαντήσεις των ερωτώμενων σε 4τιμη κλίμακα, (όπου 1=Πολύ αποτελεσματικό, 2=Αρκετά αποτελεσματικό, 3=Λίγο αποτελεσματικό και 4=Καθόλου αποτελεσματικό) αναφορικά με την αξιολόγηση του έργου του Αστυνομικού Τμήματος του Δήμου τους σε πέντε διαστάσεις, όπως περιγράφονται στην *Εικόνα 4*. Η συνόψιση των απαντήσεων έγινε όπως παραπάνω έτσι ώστε μικρές τιμές της μεταβλητής αντιστοιχούν υψηλή ικανοποίηση από το ΑΤ, και το αντίστροφο.

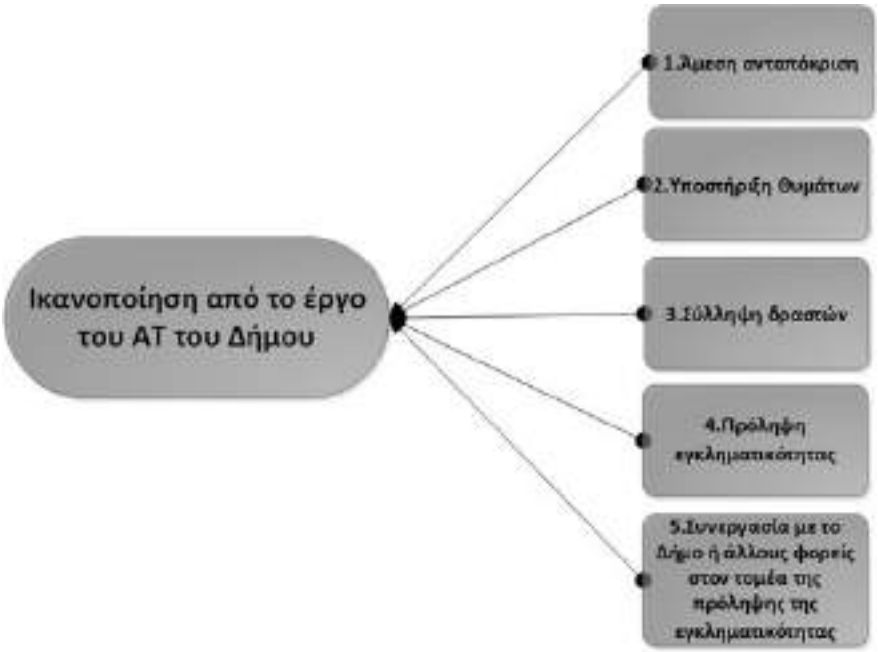

Εικόνα 4. Η σύνθεση της λανθάνουσας μεταβλητή "Ικανοποίηση από το ρόλο του ΑΤ του Δήμου"

- *"Μέτρα βελτίωσης του αισθήματος ασφάλειας"* όπου συνοψίζονται οι απαντήσεις των ερωτώμενων σε 4τιμη κλίμακα, (όπου 1= Πολύ, 2= Αρκετά, 3= Λίγο και 4= Καθόλου) αναφορικά τα μέτρα που θα μπορούσαν να εφαρμοστούν σε μια περιοχή προκειμένου οι κάτοικοι να αισθάνονται ασφαλείς. Τα μέτρα αυτά, όπως παρουσιάζονται στην *Εικόνα 5*, αφορούν τόσο την αστυνόμευση κάθε μορφής όσο και τις κοινωνικές επαφές αλλά

ακόμα και τις κάμερες καθώς και άλλα μέτρα ιδιωτικής πρωτοβουλίας στον τομέα της αυτοπροστασίας και αντανακλούν μία επιπλέον αξιολόγηση της αστυνομίας, σύμφωνα με τα προαναφερθέντα. Η συνόψιση των απαντήσεων έγινε όπως παραπάνω έτσι ώστε μικρές τιμές της μεταβλητής να αντιστοιχούν σε υψηλή συνεισφορά κάθε μέτρου στο αίσθημα ασφάλειας των κατοίκων, και το αντίστροφο.

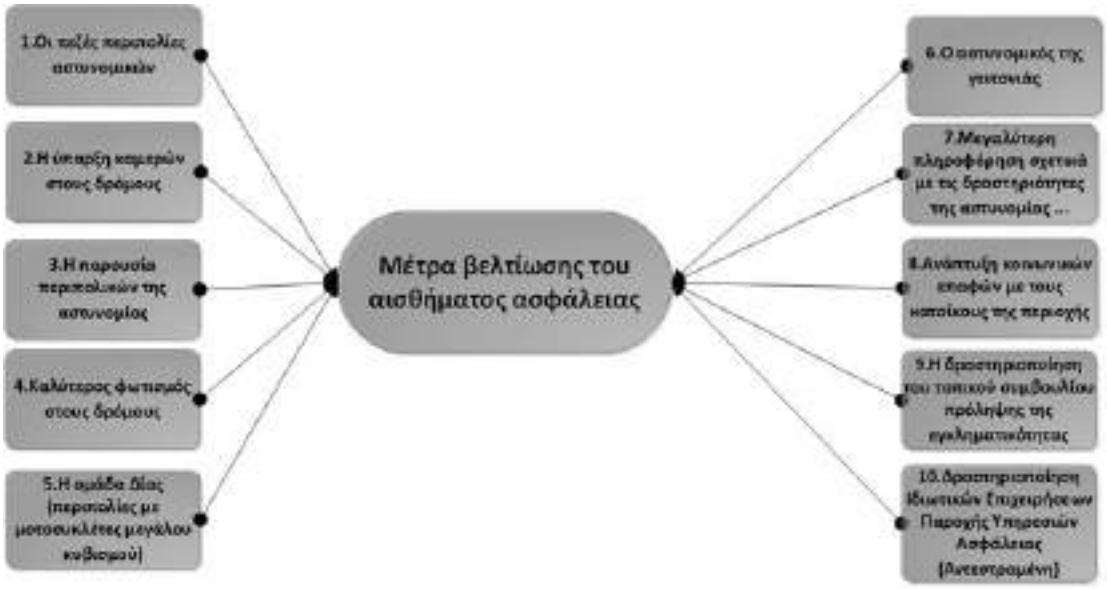

Εικόνα 5. Η σύνθεση της λανθάνουσας μεταβλητής "Μέτρα βελτίωσης του αισθήματος ασφάλειας"

Ικανοποίηση από τις υπηρεσίες του Δήμου.

Δεδομένου ότι στη μορφή της καθημερινής κοινωνικής ζωής διαδραματίζει σημαντικό ρόλο και η τοπική αυτοδιοίκηση, η συγκεκριμένη λανθάνουσα μεταβλητή αποσκοπεί στην αξιολόγηση των στάσεων των ερωτώμενων απέναντι στις προσφερόμενες από το Δήμο υπηρεσίες. Συγκεκριμένα, η ανεξάρτητη αυτή μεταβλητή συνοψίζει τις απαντήσεις των ερωτώμενων σε 5τιμη κλίμακα, (όπου 1=Καθόλου ικανοποιητικό,…, 5=Πολύ ικανοποιητικό) αναφορικά με την αξιολόγηση των υπηρεσιών του δήμου σε εννέα διαστάσεις, όπως παρουσιάζονται στην *Εικόνα 6*. Η συνόψιση των απαντήσεων των ερωτώμενων, η οποία βασίστηκε ξανά στη μεθοδολογία της λανθάνουσας αθροιστικής κλίμακας του Guttman (Trochim 2006), έγινε με τρόπο ώστε υψηλές τιμές της συγκεκριμένης μεταβλητής να αντιστοιχούν σε υψηλή ικανοποίηση από τις υπηρεσίες του Δήμου, και το αντίστροφο.

Κοινωνική συνοχή.

Η τελευταία κατηγορία μεταβλητών καταγράφει μία ακόμη σημαντική παράμετρο στη διαμόρφωση της καθημερινής ζωής των πολιτών/δημοτών, η οποία αφορά την κοινωνική συνοχή και αλληλεγγύη και περιλαμβάνει δύο παρατηρούμενες μεταβλητές που καταγράφουν:

Λήψη βοήθειας από συνδημότες και

Παροχή βοήθειας σε συνδημότες

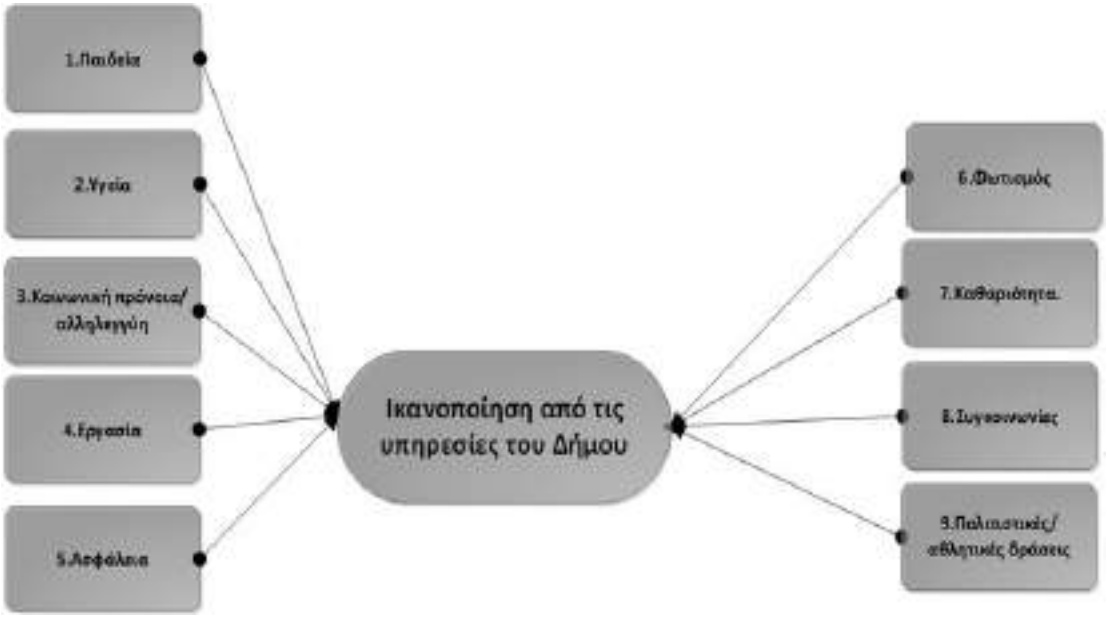

Εικόνα 6. Η σύνθεση της λανθάνουσας μεταβλητή "Ικανοποίηση από τις υπηρεσίες του Δήμου"

Το στατιστικό υπόβαθρο για τη διερεύνηση της σχέσης μεταξύ της αποκριτικής μεταβλητής και των επεξηγηματικών μεταβλητών του προαναφερόμενου θεωρητικού μοντέλου δίδεται από την παρακάτω Εξίσωση (1)

$$\frac{P(Y=1)}{1-P(Y=1)} = e^{\left(\beta_0+\beta_1 X_{i1}+\beta_2 X_{i2}+\cdots+\beta_{14} X_{i14}+\beta_{1*2} X_{i1} X_{i2}+\cdots+\beta_{13*14} X_{i13} X_{i14}\right)} \quad (\text{Εξίσωση } 1)$$

η οποία αντιστοιχεί σε ένα μοντέλο Πολλαπλής Λογιστικής Παλινδρόμησης όπου:

$\mathbf{Y}$ συμβολίζει γενικά την εξαρτημένη μεταβλητή, η οποία εδώ παίρνει τις τιμές *Y="1": Αίσθημα ανασφάλειας, Y="0": Αίσθημα ασφάλειας*

X συμβολίζει το διάνυσμα των *k=14* ανεξάρτητων μεταβλητών του θεωρητικού μοντέλου όπως περιγράφηκαν προηγουμένως

$\boldsymbol{\beta_k}$ δηλώνει τις τιμές των συντελεστών της παλινδρόμησης. Η τιμή του *β* αντικατοπτρίζει τη *συνακόλουθη αύξηση* (αν το πρόσημο του συντελεστή είναι θετικό) **ή μείωση** (αν είναι αρνητικό) *αισθήματος ανασφάλειας*

$\boldsymbol{e^{\beta k}}$ OddsRatio (αντιλογάριθμος του συντελεστή) *δηλώνει πόσο αυξημένη* (αν >1) *ή μειωμένη* (αν <1) *είναι η πιθανότητα να ταξινόμησης ενός ερωτώμενου στην κατηγορία "1: Αίσθημα ανασφάλειας"* της εξαρτημένης μεταβλητής

$\boldsymbol{\beta k * k}$ δηλώνει τις τιμές των συντελεστών της παλινδρόμησης που αλληλεπιδρούν

i συμβολίζει την εκάστοτε στατιστική μονάδα (i=1,2,…,474)

Αποτελέσματα

Η εκτίμηση των συντελεστών του μοντέλου της λογιστικής παλινδρόμησης (*Εξίσωση 1*), οι οποίοι αντιστοιχούν στις άμεσες και έμμεσες επιδράσεις των ανεξάρτητων μεταβλητών στην εξαρτημένη, έγινε μέσω της εντολής *glm* (stats v3.6.2) του δωρεάν λογισμικού στατιστικής ανάλυσης *R*.

Αρχικά ελέγχθηκε η εγκυρότητα των συντελεστών, όπου από τη διαδικασία του ελέγχου βρέθηκε ότι η "Οικονομική Κατάσταση" και οι δύο ανεξάρτητες παρατηρούμενες μεταβλητές που αντιστοιχούν στην "Κοινωνική Συνοχή»", δεν είναι

σημαντικές, γι' αυτό εξαιρέθηκαν από την ανάλυση. Στοιχεία για την καταλληλόλητα του μοντέλου, η οποία κρίνεται ικανοποιητική, καθώς και τα αποτελέσματα αναφορικά με τα περιγραφικά στατιστικά και τις τιμές των συντελεστών της παλινδρόμησης δίνονται παρακάτω στον *Πίνακα 1*.

Πίνακας 1. Περιγραφικά στατιστικά &Αποτελέσματα της λογιστικής

Ανεξάρτητες Μεταβλητές	*Τιμές*	*Ποσοστά/ΜΟ,ΤΑ*	***β***	***OR*** ***(e^{β})***
Δημογραφικά & κοινωνικοοικονομικά χαρακτηριστικά				
X_1: Φύλο	1, Άνδρας 0, Γυναίκα	52,1% 47,9%	**-1,582***	0,206
X_2: Ηλικία	15-19 ετών 20-29 ετών 30-39 ετών 40-49 ετών 50 ετών και άνω	4,7% 17,4% 16,7% 24,0% 37,1%	**0,626***	1,870
X_3: Επίπεδο εκπαίδευσης	Δημοτικό Γυμνάσιο-Λύκειο Πανεπιστήμιο/ΤΕΙ Μεταπτυχιακό/ Διδακτορικό	16.6% 52.2% 27.0% 4,2%	**3,184****	24,137
X_4: Οικονομική κατάσταση	Ικανοποιητική Μέτρια Κακή	16,3% 56,4% 27,3%	Μη στατιστικά σημαντικός συντελεστής (p=0,349)	
X_5: Οικογενειακή κατάσταση	Άγαμος/Ζει μόνος Παντρεμένος/ Συμβίωση Χωρισμένος/Χήρος/Σε διάσταση	34,0% 52,4% 13,6%	1,166*	3,211
Περιβαλλοντικοί παράγοντες				
X_6: Ποιότητα καθημερινής διαβίωσης[1]	Εύρος τιμών [0-100]	ΜΟ: 41,2 ΤΑ: 7,3	**-4,654***	**0,010**
X_7: Δήμος Κατοικίας	1, Δήμο Μοσχάτου 0, Δήμος Ταύρου	72,4% 27,6%	Μη στατιστικά σημαντικός συντελεστής (*p*=0,951)	
X_8: Προσλαμβανόμενη εξέλιξη της εγκληματικότητας	Σταθερή Αυξήθηκε Μειώθηκε	32,7% 60,8% 6,5%	**0,601*****	1,823
X_9: Εμπειρία άμεσης θυματοποίησης	1, Ναι 0, Όχι	17,2% 82,8%	**0,475*****	1,608
Στάσεις απέναντι στον επίσημο κοινωνικό έλεγχο				
X_{10}: Ικανοποίηση από το έργο του ΑΤ του Δήμου	Εύρος τιμών [0-4]	ΜΟ: 2,2 ΤΑ: 0,9	**0,558****	1,747
X_{11}: Μέτρα βελτίωσης του αισθήματος ασφάλειας	Εύρος τιμών [0-4]	ΜΟ: 1,9 ΤΑ: 0,4	**-0,581*****	0,559
X_{12}:Ικανοποίηση από τις υπηρεσίες του Δήμου	Εύρος τιμών [0-100]	ΜΟ: 58,4 ΤΑ: 16,1	**-0,324****	0,723
Κοινωνική συνοχή				
X_{13}: Λήψη βοήθειας από συνδημότες	Συχνά ή μερικές φορές Σπάνια ή ποτέ	40,9% 59,1%	Μη στατιστικά σημαντικός συντελεστής (*p*=0,951)	
X_{14}: Παροχή βοήθειας σε συνδημότες	Συχνά ή μερικές φορές Σπάνια ή ποτέ	70,2% 29,8%	Μη στατιστικά σημαντικός συντελεστής	

Ανεξάρτητες Μεταβλητές	*Τιμές*	*Ποσοστά/Μ Ο,ΤΑ*	***β***	***OR*** ***(e^{β})***
			(*p*=0,211)	
$X_{7*}X_{10}$: Αλληλεπίδραση Δήμου κατοικίας με Ικανοποίηση από το έργο του ΑΤ του Δήμου			**-0,582***	0,559
Έλεγχος καταλληλόλητας του μοντέλου				
***-2Log likelihood**= 455.536*	**Chi Square Test**=6,221, βε=8, *p*=0,623>0,05		**Omniums Test of Coef**=129,0, βε=18,*p*=0,00 <0.05	
Classification Table: Ποσοστά ορθής ταξινόμησης των της εξαρτημένης μεταβλητής: Τιμή 1, "Ανασφαλείς"=64,7% >50%, Τιμή 0,"Ασφαλείς"=79,1% >50%			***Area Under Curve*:** 85,7% >50%	

*Στατιστικά σημαντικός συντελεστής στο 0,01, **Στατιστικά σημαντικός συντελεστής στο 0,05, ***Στατιστικά σημαντικός συντελεστής στο 0,10

Σκιαγραφώντας τα κυριότερα ευρήματα της ανάλυσης, σημειώνουμε τα ακόλουθα. Διαπιστώνεται ότι η *ποιότητα της καθημερινής διαβίωσης είναι ο σημαντικότερος παράγοντας μείωσης του αισθήματος ανασφάλειας* των κατοίκων καθώς ασκεί ισχυρή άμεση αρνητική επίδραση στην εξαρτημένη μεταβλητή υπό την έννοια ότι η απουσία προβλημάτων που αντιμετωπίζουν στην περιοχή κατοικίας μειώνει την ανασφάλειά τους (*β*=-4,654, *p<0,05*). Όσον αφορά τα δημογραφικά και κοινωνικοοικονομικά χαρακτηριστικά των ερωτώμενων, το *φύλο* συνδέεται επίσης άμεσα και αρνητικά με το αίσθημα ανασφάλειας (*β*=-1,582, *p<0,01*), υπό την έννοια ότι οι άνδρες τείνουν να αισθάνονται λιγότερο ανασφαλείς σε σχέση με τις γυναίκες. Ενδεικτικά αναφέρουμε ότι η πιθανότητα των ανδρών να αισθάνονται ανασφαλείς είναι κατά 79% μικρότερη σε σχέση με των γυναικών ($1-e^{-1,582}=1-0,206=0,79$). Το ίδιο ισχύει και στην περίπτωση του *εκπαιδευτικού επιπέδου* όπου φαίνεται ότι οι "λιγότερο μορφωμένοι" δημότες τείνουν να αισθάνονται περισσότερο ανασφαλείς σε σχέση με τους υπόλοιπους (*β*=3,184, *p<0,05*). Ακόμα, η *ηλικία* συνδέεται άμεσα και θετικά με την εξαρτημένη μεταβλητή. Αυτό πρακτικά σημαίνει ότι οι δημότες μεγαλύτερης ηλικίας αισθάνονται περισσότερο ανασφαλείς σε σχέση με τους νεότερους (*β*=0,626, *p<0,05*). Μάλιστα, η ανασφάλεια των ηλικιωμένων δημοτών είναι σχεδόν δύο φορές μεγαλύτερη σε σχέση με αυτή των νεότερων (όπως προκύπτει από την τιμή του OR =1.870). Το ίδιο ισχύει και με τους *άγαμους* δημότες όπου και εμφανίζουν τριπλάσια και πλέον ανασφάλεια (OR=3,211) σε σχέση με τους υπόλοιπους.

Υπογραμμίζεται, επίσης, και η περίπτωση των δημοτών που έχουν βιώσει *προηγούμενη εμπειρία θυματοποίησης* στο πρόσφατο παρελθόν (*β*=0,475, *p<0,10*). Η πιθανότητα των συγκεκριμένων να εκφράσουν αίσθημα ανασφάλειας είναι κατά μιάμιση και πλέον φορά υψηλότερη (OR=1,608) σε σχέση με όσους δεν έχουν βιώσει παρόμοια εμπειρία.

Θετική επίσης συσχέτιση με την εξαρτημένη μεταβλητή καταγράφεται και στην περίπτωση της *προσλαμβανόμενης εξέλιξης της εγκληματικότητας* στο Δήμο διαμονής (*β*=0,601, *p<0,10*). Πράγματι το αίσθημα ανασφάλειας των δημοτών που θεωρούν ότι η εγκληματικότητα στην περιοχή διαμονής τους αυξήθηκε είναι σχεδόν διπλάσιο (OR=1,823) σε σχέση με όσους θεωρούν ότι η εγκληματικότητα μειώθηκε.

Όσον αφορά τις στάσεις των δημοτών απέναντι στον επίσημο κοινωνικό έλεγχο, διαπιστώνεται αρχικά ότι η *έλλειψη ικανοποίησης από το έργο του αστυνομικού τμήματος* του Δήμου τους σχετίζεται με αυξημένο αίσθημα ανασφάλειας

(*β*=0,558, *p<0,05*). Ενώ όσοι θεωρούν ως μη απαραίτητη την εφαρμογή των μέτρων βελτίωσης του αισθήματος ασφάλειας στην περιοχή κατοικίας τους είναι κατά 60% περίπου λιγότερο πιθανό (OR=0,559) να αισθάνονται ανασφαλείς (*β*=-0,581, *p<0,10*).

Τα ευρήματα που προκύπτουν σχετικά με την *αξιολόγηση των παρεχόμενων υπηρεσιών του Δήμου* κινούνται σε παρόμοια κατεύθυνση, εφόσον η αύξηση της ικανοποίησης σχετίζεται αρνητικά με το αίσθημα ανασφάλειας (*β*= -0,324, *p<0,05)*. Δημότες δηλαδή που δηλώνουν ικανοποιημένοι από τις δημοτικές υπηρεσίες είναι λιγότερο πιθανό να εμφανίζονται ανασφαλείς (OR= 0,723).

Τέλος, προκύπτει ότι *ο Δήμος κατοικίας* κατέχει έναν ρυθμιστικό ρόλο μεταξύ της εξαρτημένης μεταβλητής και της μεταβλητής που αφορά την ικανοποίηση από το έργο του αστυνομικού τμήματος, την οποία και διαμορφώνει. Συγκεκριμένα, η τελευταία αυτή μεταβλητή εμφανίζει αρνητική συσχέτιση με το αίσθημα ανασφάλειας μόνο, όμως, για την περίπτωση των δημοτών του Δήμου Μοσχάτου (*β*=-0,582, *p<0,10)*. Δεν είναι δηλαδή μόνο η ικανοποίηση από το έργο του αστυνομικού τμήματος του Δήμου που *per se* οδηγεί σε μείωση του αισθήματος ασφάλειας, εφόσον αυτό επηρεάζεται από το αν κάποιος είναι δημότης του Δήμου Μοσχάτου ή Ταύρου, όπου οι πρώτοι εμφανίζονται ικανοποιημένοι από το έργο του αστυνομικού τμήματος και ως εκ τούτου πιο ασφαλείς.

Συμπεράσματα – προτάσεις

Σε αυτή την εργασία εξετάζονται οι παράγοντες που συνδέονται με την ανασφάλεια των κατοίκων του Δήμου Μοσχάτου-Ταύρου στη βάση ενός εννοιολογικού μοντέλου που ελέγχθηκε σε πραγματικά δεδομένα με τη βοήθεια της πολυμεταβλητής στατιστικής μεθόδου, της Λογιστικής Παλινδρόμησης. Η προσέγγιση προϋποθέτει ότι το αίσθημα ανασφάλειας των κατοίκων, το οποίο μετρήθηκε στη βάση μιας δίτιμης μεταβλητής, επηρεάζεται από τις εξής κατηγορίες παραγόντων: α) ατομικά χαρακτηριστικά, β) περιβαλλοντικούς παράγοντες, γ) προηγούμενη θυματοποίηση, δ) στάσεις απέναντι στον επίσημο κοινωνικό έλεγχο, ε) ικανοποίηση από τις υπηρεσίες του Δήμου και στ) κοινωνική συνοχή.

Η βιβλιογραφία υποδεικνύει ότι, οι συγκεκριμένοι αυτοί παράγοντες έχουν επίσης χρησιμοποιηθεί και σε προηγούμενες μελέτες για τη διερεύνηση των διαστάσεων της ανασφάλειας, αλλά μεμονωμένα συνήθως μέσω της εφαρμογής μεθόδων απλής διμεταβλητής συσχέτισης. Στην παρούσα εργασία, η μέθοδος Λογιστικής Παλινδρόμησης που επιλέχθηκε είναι πολυδιάστατη, και επιτρέπει την ταυτόχρονη εμπλοκή πολλαπλών παραγόντων (μεταβλητών), παρατηρούμενων και λανθανουσών, και τη συγκριτική αξιολόγηση των άμεσων αλλά και έμμεσων επιδράσεων και αλληλεπιδράσεων που οι συγκεκριμένοι παράγοντες ασκούν στο αίσθημα ανασφάλειας, που αντιστοιχεί στην εξαρτημένη μεταβλητή της μεθόδου.

Η προηγηθείσα ανάλυση, επιβεβαιώνει, για μία ακόμα φορά, ότι «ο φόβος του εγκλήματος είναι μια σύνθετη έννοια και δεν συναρτάται μόνο με το ίδιο το έγκλημα αλλά και με μια σειρά παράγοντες που συνδέονται με γενικότερες συνθήκες που κάνουν κάποιες κατηγορίες πληθυσμού να νιώθουν ατομικά και κοινωνικά πιο ευάλωτες (πχ. οικονομική κατάσταση, υποβάθμιση της ποιότητας ζωής, επιδείνωση των περιβαλλοντικών συνθηκών της περιοχής κατοικίας κλπ) (Ζαραφωνίτου 2013: 30).

Η διαπίστωση αυτή αναδεικνύει το σημαίνοντα ρόλο που διαδραματίζει στην εκδήλωση αισθημάτων ανασφάλειας από τους κατοίκους μιας περιοχής, η πρόσληψη της υποβάθμισης της ποιότητας ζωής τους σε καθημερινό επίπεδο (Ζαραφωνίτου και Χρυσοχόου 2015), η οποία γίνεται αντιληπτή «ως αποτέλεσμα της αλληλόδρασης μια σειράς διαφορετικής προέλευσης παραγόντων, όπως το περιβάλλον της περιοχής κατοικίας τους, η εμπιστοσύνη τους στο ποινικό σύστημα αναφορικά με τον έλεγχο της εγκληματικότητας αλλά και οι ευρύτερες κοινωνικο-ιδεολογικές τους αντιλήψεις» (Ζαραφωνίτου 2013:37). Ως εκ τούτου, και οι πολιτικές που θα πρέπει να ληφθούν για την αντιστροφή αυτού του κλίματος θα πρέπει να είναι εξίσου σύνθετες και πολυδιάστατες.

Η *«πολιτική της ποιότητας ζωής»* που υιοθετήθηκε από το 1990 και μετά σε ευρωπαϊκό επίπεδο, καταγράφει μια στροφή προς την 'κοινότητα', η οποία είχε ξεκινήσει ήδη από το 1960, και εστιάζει στο άμεσο τοπικό περιβάλλον, στη γειτονιά, στην κοινότητα ή στην τοπική κοινωνία, καθώς και σε μια σειρά μεθόδους και *τεχνικές πρόληψης εγκληματικότητας μέσω περιβαλλοντικού σχεδιασμού* (CPTED) (Ζαραφωνίτου 2013: 39).[3]

Στο πλαίσιο αυτό, η συμμετοχή της τοπικής κοινωνίας στην πρόληψη της μικρομεσαίας εγκληματικότητας, μέσα από θεσμούς αντίστοιχους των Τοπικών Συμβουλίων Πρόληψης, προσφέρει ευοίωνες προοπτικές διεταιρικότητας και κοινωνικής αλληλεγγύης, όταν προωθούνται μέτρα κοινωνικής πρόληψης, ενίσχυσης των κοινωνικοποιητικών δομών και βελτίωσης του χώρου/περιβάλλοντος (Ζαραφωνίτου 2013: 40, Zarafonitou 2020, Wyvekens 2009, Καραγιαννίδης, 2011, Πιτσελά και Καραγιαννίδης 2020).

Σημειώσεις

[1] Για το φόβο του εγκλήματος, βλ. αντί άλλων, Ζαραφωνίτου, Χ. (2002), Ο φόβος του εγκλήματος. Εγκληματολογικές προσεγγίσεις και προβληματισμοί με βάση την εμπειρική διερεύνηση του φαινομένου στο εσωτερικό της Αθήνας, Μελέτες Ευρωπαϊκής Νομικής Επιστήμης, Αθήνα-Κομοτηνή, εκδ. Σάκκουλα, ελληνικά/αγγλικά.

[2] Πρόκειται για την πολύ διαδεδομένη Crime Prevention Through Environmental Design (CPTED), σύμφωνα με την οποία «ο κατάλληλος σχεδιασμός και η αποτελεσματική χρήση του κτισμένου περιβάλλοντος μπορεί να οδηγήσει σε μια μείωση του φόβου και του ενδεχόμενου του εγκλήματος και σε μια βελτίωση της ποιότητας ζωής». Βλ. Crowe, T. (2000), Crime Prevention Through Environmental Design: Applications of Architectural Design and Space Management Concepts, Butterworth-Heinemann, σ. 46.

[3] Ειδικά για το CPTED βλ. Jeffery, C.R. (1971), Crime prevention through environmental design, California, Sage Publications, Andresen, M.A. (2020), Environmental criminology: Evolution, theory, and practice, New York & Oxon, Routledge, Tilley, N. and Sidebottom, A. (Eds.) (2017), Handbook of crime prevention and community safety (2nd ed.), New York, Routledge, Mihinjac, M. and Saville, G. (2019), Third-generation crime prevention through environmental design (CPTED), Social Sciences, Vol. 8, No.6, pp. 1-22.

Αναφορές

Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία

Ζαραφωνίτου, Χ. (2002), Ο φόβος του εγκλήματος. Εγκληματολογικές προσεγγίσεις και προβληματισμοί με βάση την εμπειρική διερεύνηση του φαινομένου στο εσωτερικό της Αθήνας, Μελέτες Ευρωπαϊκής Νομικής Επιστήμης, Αθήνα-Κομοτηνή, εκδ. Σάκκουλα, (ελληνικά/αγγλικά).

Ζαραφωνίτου, Χ. (2004), Εμπειρική Εγκληματολογία, Αθήνα, Νομική Βιβλιοθήκη.

Ζαραφωνίτου, Χ. (2013), Φόβος του εγκλήματος, θυματοποίηση και ποιότητα ζωής στο περιβάλλον της ελληνικής πρωτεύουσας», στο Χ. Ζαραφωνίτου (Επιμ.), Πόλη, εγκληματικότητα και ανασφάλεια στην εποχή της οικονομικής κρίσης, Πρακτικά Ημερίδας του ΠΜΣ Εγκληματολογίας του Παντείου Πανεπιστημίου με το Ινστιτούτο Δημοκρατίας Κωνσταντίνος Καραμανλής και το Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών, Αθήνα, 2013, Π.Μ.Σ. Εγκληματολογίας Παντείου Πανεπιστημίου, Αθήνα, Διόνικος, σσ.23-43.

Ζαραφωνίτου, Χ. (2015), Ενδοαστεακή κατανομή του εγκλήματος και της ανασφάλειας υπό το πρίσμα της Περιβαλλοντικής Εγκληματολογίας, στο Χ. Ζαραφωνίτου και Ε. Χρυσοχόου, Υπάρχουν ghettos στο κέντρο της Αθήνας; Εγκληματολογική διερεύνηση των κοινωνικών στάσεων και αναπαραστάσεων, Χ. Ζαραφωνίτου (Διευθ.Έκδ.), Εγκληματολογικές Μελέτες/Criminological Studies, Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών Εγκληματολογίας Παντείου Πανεπιστημίου, Τ. 1, Αθήνα, Διόνικος, (ελληνικά/αγγλικά).

Ζαραφωνίτου, Χ. και Χρυσοχόου, Ε. (2015), Υπάρχουν ghettos στο κέντρο της Αθήνας; Εγκληματολογική διερεύνηση των κοινωνικών στάσεων και αναπαραστάσεων, Χ. Ζαραφωνίτου (Διευθ.Έκδ.) Εγκληματολογικές Μελέτες/Criminological Studies, Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών Εγκληματολογίας Παντείου Πανεπιστημίου, Τ. 1, Αθήνα, Διόνικος, (ελληνικά/αγγλικά).

Ζαραφωνίτου, Χ. (Επ.Υπεύθ.) (2018), Ανασφάλεια των κατοίκων του Δήμου Μοσχάτου-Ταύρου και οι στάσεις/αντιλήψεις τους για την αστυνόμευση κοινοτικού χαρακτήρα, Αθήνα, διαθέσιμο σε: https://easte.panteion.gr/index.php/el-gr/draseis-ekdilwseis/erevna/143-diagnostiki-erevna-me-thema-anasfaleia-ton-katoikon-tou-dimou-mosxatou-tayrou-kai-oi-staseis-antilipseis-tous-gia-tin-astynomefsi-koinotikoy-xaraktira

Καραγιαννίδης, Χ. (2011), Προς μια συμμετοχική αντεγκληματική πολιτική, Αθήνα, Νομική Βιβλιοθήκη.

Πιτσελά, Α. και Καραγιαννίδης, Χ. (2020), Ἐς αὔριον τά σπουδαῖα» Ο θεσμός των Τοπικών Συμβουλίων Πρόληψης της Εγκληματικότητας μέσα από τα πορίσματα μιας πανελλαδικής έρευνας, Pro Justitia, τ.3, σσ. 1-12, διαθέσιμο σε: https://ejournals.lib.auth.gr/projustitia.

Ξενόγλωσση βιβλιογραφία

Andresen, M. A. (2020), Environmental criminology: Evolution, theory, and practice, New York & Oxon, Routledge.

Boggs, S. (1971), Formal and informal crime control: An explanatory study of urban, suburban and rural orientations, The Sociological Quarterly, Vol. 12, No 3, pp. 319-327.

Brantigham, P. and Brantigham, P. (1981), Environmental Criminology, California, B. Hills, Sage.

Clarke, R. V. and Cornish D. B. (1985), Modeling offenders' decisions: A framework for research and policy, Crime and Justice, A review of Research, Vol. 6, pp. 147-185.

Cohen, L. and Felson, M. (1979), Social change and crime rate trends: A routine activity approach, American Sociological Review, Vol. 44, No 4, pp. 588–608.

Crowe, T. (2000), Crime Prevention Through Environmental Design: Applications of Architectural Design and Space Management Concepts, Butterworth-Heinemann.

Guerry, E. (1833), Essai sur la statistique morale de la France, Paris.

Jeffery, C. R. (1971), Crime prevention through environmental design, California, Sage Publications.

Mihinjac, M. and Saville, G. (2019), Third-generation crime prevention through environmental design (CPTED), Social Sciences, Vol. 8, No.6, pp. 1-22.

Newman, O, (1972), Defensible space, N.Y., MacMillan.

Park, R. E., Burgess, E. and McKenzie, R. (1925), The city, Chicago, University of Chicago Press.

Quételet, A. (1835), Essai de physique sociale, Paris.

Shaw, C. and McKay, H. (1942), Juvenile delinquency and urban areas, Chicago, University of Chicago Press.

Tilley, N. and Sidebottom, A. (eds.) (2017), Handbook of crime prevention and community safety (2nd ed.), New York, Routledge.

Trochim, W.M.K. (2006), Research methods knowledge base, όπως ανακτήθηκε στις 25 Ιανουαρίου 2010: http://www.socialresearchmethods.net

Wortley, R. and Mazerolle, L. (eds.) (2008), Environmental Criminology and crime analysis, USA, Canada, Willan Publishing.

Wortley, R. and Mazerolle, L. (2008), Environmental Criminology and crime analysis: Situating the theory, analytic approach and application, in R. Wortley and L. Mazerolle (eds.), Environmental Criminology and crime analysis, USA, Canada, Willan Publishing, pp. 1-18.

Wyvekens, A. (2009), The evolving story of crime prevention in France, in A. Crawford (ed.), Crime Prevention Policies in Comparative Perspectives, Willan Publishing, pp. 110-129.

Zarafonitou, C. (2011), Fear of crime in contemporary Greece: Research evidence, CRIMINOLOGY, Special ISSUE, pp. 50-63.

Zarafonitou, C. (2020), Contemporary trends in community crime prevention in Greece, Presentation at Meeting of National Crime Prevention Councils organized by the European Crime Prevention Network (EUCPN) in 18/2/2020

in Brussels διαθέσιμο στο: https://eucpn.org/document/meeting-national-crime-prevention-councils-18-february-2020

ΤΟΠΙΚΗ ΑΥΤΟΔΙΟΙΚΗΣΗ ΚΑΙ ΠΑΝΔΗΜΙΑ: Ο ΡΟΛΟΣ ΤΩΝ ΔΟΜΩΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΤΩΝ ΟΡΓΑΝΙΣΜΩΝ ΤΟΠΙΚΗΣ ΑΥΤΟΔΙΟΙΚΗΣΗΣ ΣΤΗ ΣΤΗΡΙΞΗ ΤΩΝ ΕΥΠΑΘΩΝ ΟΜΑΔΩΝ ΤΗΣ ΤΟΠΙΚΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΑΣ ΚΑΤΑ ΤΗ ΔΙΑΡΚΕΙΑ ΤΟΥ LOCKDOWN–ΕΝΕΡΓΕΙΕΣ ΔΗΜΟΣΙΟΤΗΤΑΣ ΤΩΝ ΟΤΑ ΓΙΑ ΤΟΝ COVID-19

Ελένη Ζύγα,[α] Χριστίνα Πικραμμένου[β]

[α] Υποψ. Διδάκτωρ, Πάντειον Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών
[β] Υποψ. Διδάκτωρ, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών

Περίληψη

Η πανδημία του κορωνοϊού επέφερε παγκοσμίως μια πρωτόγνωρη κρίση. Στην Ελλάδα, όπως και σε άλλες χώρες, ο κρατικός μηχανισμός δοκιμάστηκε προκειμένου να ανταπεξέλθει στη στήριξη των πολιτών, λαμβάνοντας μέτρα τόσο σε υγειονομικό όσο και σε κοινωνικο-οικονομικό επίπεδο. Οι έκτακτες συνθήκες που προέκυψαν, ανέδειξαν εκ νέου την ανάγκη λειτουργίας της Τοπικής Αυτοδιοίκησης ως κύριου πυλώνα άσκησης κοινωνικής πολιτικής, η οποία ενισχύθηκε οικονομικά από τους αρμόδιους φορείς, προκειμένου αυτή να καταστεί πόλος κοινωνικής συνοχής, αλληλεγγύης, και εξυπηρέτησης των πολιτών. Οι Κοινωνικές Δομές των Δήμων κλήθηκαν να μεριμνήσουν για τους ευάλωτους κυρίως πολίτες, παρέχοντας φροντίδα, μέσω των κοινωνικών υπηρεσιών τους, κατά την περίοδο του lockdown αλλά και το αμέσως επόμενο διάστημα της άρσης των περιοριστικών μέτρων. Μέρος των ενεργειών δημοσιότητας των κυβερνητικών φορέων για την αντιμετώπιση της πανδημίας αναπαράχθηκε από τις αρμόδιες υπηρεσίες των ΟΤΑ, οι οποίες λειτούργησαν αθροιστικά στην γενική ενημέρωση και συμπληρωματικά στο πεδίο δράσης της λειτουργίας τους προσαρμόζοντας κάθε φορά τις δράσεις Δημοσιότητας ανάλογα με τις ενέργειες του κάθε Δήμου.
Το παρόν άρθρο αναφέρεται στον τρόπο διαχείρισης της υγειονομικής κρίσης από την πλευρά των Κοινωνικών Δομών της Τοπικής Αυτοδιοίκησης, καθώς και το πώς οι ΟΤΑ δημοσιοποίησαν και πρόβαλαν στα ΜΜΕ τις δράσεις τους.

Λέξεις κλειδιά: Κορωνοιός, ΟΤΑ, Κοινωνική πολιτική, Πανδημία, Ενέργειες Δημοσιότητας

LOCAL GOVERNMENT AND THE PANDEMIC: THE ROLE OF SOCIAL POLICY STRUCTURES IN SUPPORTING VULNERABLE GROUPS OF THE LOCAL COMMUNITY DURING THE LOCKDOWN – PUBLICITY ACTIONS OF MUNICIPALITIES FOR COVID-19

Eleni Zyga,[a] Christina Pikrammenou[b]

[a] PhD candidate, Panteion University of Social and Political Sciences
[b] PhD candidate, National and Kapodistrian University of Athens

Abstract

The coronavirus pandemic has caused an unprecedented crisis all around the globe. As in every country all around the world, the state mechanism in Greece was put to the test to support its citizens due to the special health, social and economic measures. The emerging conditions revealed once again the importance of local governments which, financially enhanced by respective governmental bodies, functioned as a main pillar for the implementation of social policies. Local governments became a pole for social cohesion, solidarity and services to citizens. The social services of Municipalities were summoned to support primarily vulnerable citizens by providing care during the lockdown period and the period after the end of restrictive measures. Part of the publicity actions of governmental agencies for the restriction of the pandemic was propagated by the respective services of local governments, contributing cumulatively to the dissemination of governmental information. At the same time other publicity actions, which focused on local activities and adjusted accordingly to situations, were considered supplementary.
The present article refers to the management of the health crisis by the social services local governments and the way the local authorities publicized their actions in the media.

Key words: Covid 19, Local Government, Social Policy, Pandemic, Publicity actions

Εισαγωγή

Τον Δεκέμβριο του 2019 οι Κινεζικές αρχές ανακοίνωσαν ότι κάποια κρούσματα πνευμονίας συνδέονται με την ψαραγορά στην πόλη Γιουχάν της Κίνας, την οποία και έκλεισαν για να απολυμανθεί, με την αιτιολογία ότι εκεί η επιδημία του κορωνοϊού ήταν πιο σοβαρή και ότι μέσω αυτής, λόγω συγχρωτισμού, ενισχύθηκε η ταχεία μετάδοση του ιού. Στις 30 Ιανουαρίου 2020 ο Παγκόσμιος Οργανισμός Υγείας (WHO) χαρακτηρίζει το ξέσπασμα της πανδημίας ως έκτακτη κατάσταση διεθνούς ενδιαφέροντος στον τομέα της Δημόσιας Υγείας (Public Health Emergency of International Concern (PHEIC) και προβαίνει σε σχετικές ανακοινώσεις. Συγκεκριμένα είχε παρατηρηθεί ότι ο ιός SARS-CoV-2, ο οποίος προκαλεί την ασθένεια COVID-19 (Coronavirus Disease 2019), πλήττει το ανθρώπινο αναπνευστικό σύστημα (γρίπη, πνευμονία) και διαθέτει υψηλή λοιμογόνο δύναμη.

Η Ιστορία, όμως, έχει δείξει ότι η λέξη πανδημία δεν είναι πρωτόγνωρη. Ο κόσμος ήρθε αντιμέτωπος πολλές φορές με πανδημίες, όπως η Μαύρη πανώλη τον 14ο αιώνα με περίπου 75 εκ. θύματα, η Ισπανική Γρίπη το 1918 (H1N1 virus) που επηρέασε κυρίως νέους 20-40 ετών με περίπου 500εκ θύματα, η Ασιατική Γρίπη το 1957-1958 (H2N2 virus) που επηρέασε κυρίως παιδιά 5-19 ετών με 1,1 εκ. θύματα, η Γρίπη στο Χόνγκ Κόνγκ το 1968 (H3N2) που επηρέασε παιδιά 5-19 ετών και άτομα άνω των 65 με 1 εκ. θύματα, το SARS το 2003, η Γρίπη των πτηνών το 2005, και το H1N1 το 2009.[1] Άρα, γιατί η Πανδημία του COVID- 19 να αποτελέσει κάτι διαφορετικό;

Το πρωτόγνωρο στην περίπτωση του COVID-19 είναι η διαχείριση της πανδημίας από τα κράτη τα οποία δρώντας προκαταβολικά και προληπτικά έφτασαν μέχρι το lockdown για να περιορίσουν τη διασπορά του ιού. Ο ιός SARS-CoV-2 διέθετε υψηλή λοιμογόνο δύναμη και μπορούσε να μετατρέψει τα μεγάλα μητροπολιτικά αστικά κέντρα σε τεράστιες εστίες μετάδοσης της λοίμωξης και αναζωπύρωσης της επιδημίας, αφού πιθανολογείτο ότι υπήρχε μετάδοση από άνθρωπο σε άνθρωπο μέσω αναπνευστικών σταγονιδίων (βήχας, φτέρνισμα), από επαφή με μολυσμένες επιφάνειες και αντικείμενα αερογενώς, και μέσω

συγχρωτισμού με δυνατότητα μετάδοσης 14 ημερών από συμπτωματικές ή ασυμπτωματικές περιπτώσεις. Επίσης, για πρώτη φορά υπήρχε η καταγραφή επιβεβαιωμένων συμπτωματικών περιπτώσεων (κρούσματα),[2] τα οποία συνυπολόγισαν οι κυβερνήσεις για την λήψη των όποιων αποφάσεων, κυρίως για την ενίσχυση της τριτοβάθμιας περίθαλψης, η οποία προϋπέθετε και την ουσιαστική και άμεση συμβολή των Οργανισμών Τοπικής Αυτοδιοίκησης.

Θεωρητική συζήτηση

Η λέξη «Πανδημία» προέρχεται από δύο ελληνικές λέξεις, το «παν» που έχει την έννοια του «όλος» και το Δήμος που σημαίνει «πληθυσμός». Η χρήση της λέξης πραγματοποιείται συνήθως προκειμένου να γίνει αναφορά σε μια ευρεία επιδημία μεταδοτικών ασθενειών που αφορά μια ή περισσότερες χώρες ή μία ή περισσότερες ηπείρους ταυτόχρονα (Honigsbaum 2009).

Η πανδημία COVID-19, ωστόσο, παρουσιάζεται στην διεθνή βιβλιογραφία ως η καθοριστική παγκόσμια κρίση υγείας της εποχής μας, αλλά και η μεγαλύτερη πρόκληση που έχουμε αντιμετωπίσει μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο. Και αυτό γιατί υπήρξε ένα απροσδόκητο γεγονός που εξέπληξε τον παγκόσμιο πληθυσμό και οδήγησε τις κυβερνήσεις των κρατών σε μία κατάσταση έκτακτης ανάγκης που απαιτούσε να ληφθούν έκτακτα μέτρα, τα οποία διέκοπταν τη ρουτίνα των πολιτών, ενώ η κλιμακούμενη ροή των γεγονότων/πληροφοριών συνοδευόταν με την αίσθηση της απώλειας του ελέγχου (Meena 2006:7).

Η κρίση, ωστόσο, που επέφερε ο νέος κορωνοϊός SARS-CoV-2, δεν συνιστά μόνο μια κρίση υγείας, αλλά και μια απαράμιλλη κοινωνικοοικονομική κρίση (Tabish 2020). Το ξέσπασμα της εκτός του ότι προκάλεσε βαθιά επίδραση στη δημόσια υγεία και έναν άνευ προηγουμένου αντίκτυπο στις τοπικές οικονομίες σε όλο τον κόσμο, συνέβαλλε επίσης και στην επιδείνωση των υπαρχόντων κοινωνικών ζητημάτων, συμπεριλαμβανομένης της ανισότητας (Zissi and Chtouris 2020). Οι μη επαρκείς οικονομικοί και ανθρώπινοι πόροι των υπηρεσιών καθώς και η έλλειψη θεσμοθετημένων πρακτικών διαχείρισης κρίσεων, επέφεραν περαιτέρω αρνητικές συνέπειες (VNG International 2020), αφού το εθνικό σχέδιο δράσης απαιτούσε την άμεση εφαρμογή μέτρων (φυσικής και) κοινωνικής αποστασιοποίησης, τη θεσμοθέτηση του περιορισμού των μετακινήσεων, της αναστολής λειτουργίας σχολείων, εκκλησιών, λιανεμπορίου, μουσείων, χώρων συνάθροισης, κ.ά., και ζητούσε από τον κάθε πολίτη χωριστά να ακολουθεί τα μέτρα ατομικής υγειονομικής προστασίας (μάσκες, γάντια, στολές, αντισηπτικά, κλπ).

Σε αυτήν την δύσκολη συγκυρία, η Τοπική Αυτοδιοίκηση αποτέλεσε τον ακρογωνιαίο λίθο της κοινωνικής συνοχής, της αλληλεγγύης και της εξυπηρέτησης των πολιτών της. Επρόκειτο για έναν πυλώνα ασφαλείας, ο οποίος συμπλήρωνε και εναρμονιζόταν με το εθνικό σχέδιο δράσης. Οι Δήμοι και οι Κοινότητες έδωσαν προτεραιότητα στην ενίσχυση των κοινωνικών τους υπηρεσιών με κύριο στόχο τη διατήρηση της κοινωνικής συνοχής, και παρά τις δυσκολίες που αντιμετώπιζαν (έλλειψη προσωπικού, περιορισμένη κρατική επιχορήγηση) αποδείχτηκαν, πηγή πολύτιμης βοήθειας και υποστήριξης για τα άτομα και τις κοινωνικές ομάδες που επλήγησαν. Οι Κοινωνικές Δομές των Δήμων κλήθηκαν να φροντίσουν τους πιο ευάλωτους πολίτες (Hambleton 2020), παρέχοντας υποστήριξη, μέσω των παρεχόμενων υπηρεσιών κατά τη διάρκεια του lockdown, αλλά και αμέσως μετά την άρση των περιοριστικών μέτρων.

Στο ερώτημα γιατί η Τοπική Αυτοδιοίκηση ήταν από τους πρώτους που κλήθηκε να αντιμετωπίσει τις προκλήσεις που δημιουργήθηκαν από την πανδημία παράλληλα με τις υπόλοιπες μακροπρόθεσμες προκλήσεις που αντιμετωπίζει, είναι εύκολο να απαντήσουμε: Οι ΟΤΑ λειτουργούν με βάση τις τοπικές κοινωνίες, συνιστούν φορείς πρώτης επικοινωνίας με τον πολίτη, επίσης, μέσω των κοινωνικών τους προγραμμάτων, έρχονται σε επαφή με τις ευπαθείς ομάδες της τοπικής κοινωνίας.

Συμπληρωματικά, η πανδημία του COVID-19 και η διαχείριση της κρίσης έτυχε υψηλής κάλυψης από τα μέσα ενημέρωσης, τα οποία την αναπαρήγαγαν ως κρίση στον χώρο της υγείας (Meena 2006:7) και επιπλέον καθόρισαν τη δημόσια θεματολογία (Πλειός και Πουλακιδάκος 2013) προβάλλοντας τη σημαντικότητα του περιορισμού της μεταδοτικότητας της νόσου και αποφεύγοντας τη δημιουργία πανικού των μέσων. Παράλληλα, κυβερνητικοί φορείς δημιούργησαν καμπάνιες ενημέρωσης, όπως το "#Μένουμε Σπίτι" (εικόνα 1) με σύντομα βίντεο και εικόνες με γραφικά, όπου ζητούσαν από τους πολίτες να ακολουθήσουν τις συστάσεις των ειδικών για όλη τη διάρκεια της πανδημίας και τα οποία αναμεταδόθηκαν από ΜΜΕ και αντίστοιχα social media, αλλά και αναπαράχθηκαν από τα αρμόδια τμήματα των ΟΤΑ. Επειδή όμως αυτές οι 'οδηγίες' της Διοίκησης απαιτούσαν από τους πολίτες μία συναίνεση διαρκείας για 'αυτο-περιορισμό' μετακινήσεων για τα 'απαραίτητα' και συγχρόνως για σχολαστική τήρηση των μέτρων ατομικής υγιεινής, τα ΜΜΕ παρουσίασαν εικόνες/ιστορίες αναφορικά με τον 'κίνδυνο για την υγεία' εντός ενός πλαισίου κοινωνικής πολιτικής προκειμένου μεγάλη μερίδα του πληθυσμού να αναλάβει συμμετοχική δράση (Σίμου 2013:143). Χαρακτηριστικά παραδείγματα αποτελούν α) ένα βίντεο (διάρκειας 2'21''στις 9-2-2020, Voice of America on YouTube, NBC news) το οποίο εμφανίζει άτομα που φορούν άσπρες προστατευτικές στολές να μετακινούν με τη βία τρεις ανθρώπους εκτός τους διαμερίσματός τους με τη αιτιολογία ότι δεν τήρησαν τους κανόνες της αυτοαπομόνωσης και με αυτούς να 'αντιστέκονται' στη βίαιη απομάκρυνσή τους από εκεί (εικόνα 2)[3] και β) άρθρο της ιταλικής εφημερίδας LaRepubblica (18-3-2020)[4] όπου απεικονίζεται μία στρατιωτική αυτοκινητοπομπή να μετακινείται στην πόλη του Μπέργκαμο με την επισήμανση ότι εντός των οχημάτων βρίσκονται φέρετρα με θύματα κορωνοϊού, τα οποία μεταφέρονται κατ' αυτόν τον τρόπο σε διπλανές πόλεις για καύση, επειδή σε αυτό του Μπέργκαμο δεν υπάρχει πλέον δυνατότητα λόγω του μεγάλου αριθμού των νεκρών (εικόνα 3).

Εικόνα 4. Στιγμιότυπα από βίντεο του ΕΟΔΥ στο youtube με οδηγίες για το τι πρέπει να κάνουν οι πολίτες για να καθυστερήσουν τη διασπορά του κορωνοιού (καμπάνια #μενουμεσπιτι)

Εικόνα 5. Στιγμιότυπο από βίντεο δημοσιοποιημένο στις 9-2-2020 όπου άτομα που φορούν άσπρες προστατευτικές στολές μετακινούν με τη βία τρεις ανθρώπους εκτός τους διαμερίσματός τους με τη αιτιολογία ότι δεν τήρησαν τους κανόνες της αυτοαπομόνωσης και με αυτούς να αντιστέκονται.

Εικόνα 6. Στρατιωτική αυτοκινητοπομπή στην πόλη Μπέργκαμο της Ιταλίας

Ερευνητικό μέρος

Η έρευνα μας είχε ως κύριο στόχο της να καταδείξει τη συμβολή της Τοπικής Αυτοδιοίκησης στην αντιμετώπιση της πανδημίας κατά τη διάρκεια του πρώτου lockdown που γνώρισε η χώρα και αφορούσε την περίοδο 13 Μαρτίου 2020 - 4 Ιουνίου 2020 και πιο συγκεκριμένα, τις ενέργειες και τις δράσεις των Δήμων προκειμένου να ανταποκριθούν στα αιτήματα των πολιτών.

Το ερωτηματολόγιο το οποίο δημιουργήσαμε μέσω μιας ηλεκτρονικής φόρμας, περιλάμβανε 15 ερωτήσεις ανοικτού και κλειστού τύπου και έπειτα από την τελική του διαμόρφωσή, προωθήθηκε στους 332 Δήμους της Ελλάδας μέσω e-mail, τα οποία απευθύνονταν στα γραφεία Δημάρχων. Η ηλεκτρονική μορφή του ερωτηματολογίου στάλθηκε στους Δήμους την 1η Σεπτεμβρίου 2020, δίνοντας προθεσμία στη Διοίκηση να συμμετάσχει στην έρευνα μέχρι τις 18 Σεπτεμβρίου 2020. Από τους 332 Δήμους, 43 Δήμοι (Πίνακας 1) ανταποκρίθηκαν στην έρευνα (ποσοστό ~13%).

Πίνακας 1. Κατανομή απαντήσεων ερωτηματολογίων ανά Περιφέρεια

Περιφέρειες της Ελλάδας	Αριθμός
Ανατολικής Μακεδονίας & Θράκης	1
Αττικής	11
Βορείου Αιγαίου	1
Δυτικής Ελλάδας	2
Δυτικής Μακεδονίας	4
Ηπείρου	1
Ιονίων Νήσων	0
Θεσσαλίας	1
Κεντρικής Μακεδονίας	11
Κρήτης	1
Νοτίου Αιγαίου	5
Πελοποννήσου	3
Στερεάς Ελλάδας	2
Σύνολο	**43**

Οι ερωτήσεις αναφέρονταν κυρίως στο πως ενεπλάκη ο εκάστοτε Δήμος στην αντιμετώπιση του ιού, ποια όργανα ή υπηρεσίες διαδραμάτισαν σημαντικό ρόλο στην προσπάθεια αυτή, τι μέτρα εφαρμόστηκαν σε τοπικό επίπεδο καθώς και εάν υπήρξε συνεργασία των ΟΤΑ με άλλους φορείς. Άλλα ερωτήματα τα οποία τέθηκαν

αποσκοπούσαν να διερευνήσουν εάν υπήρξαν κάποιες δυσκολίες στην εξυπηρέτηση των πολιτών, καθώς επίσης και αν ο εκάστοτε Δήμος δημιούργησε κάποια καμπάνια ενημέρωσης του κοινού για τις δράσεις που παρείχε. Παράλληλα ζητούσε από τους ερωτώμενους να διατυπώσουν την άποψή τους σχετικά με το πόσο προετοιμασμένος θεωρούν ότι είναι ο Δήμος που υπηρετούν να ανταποκριθεί σε ένα πιθανό δεύτερο κύμα. Τέλος, ζητήθηκε από τους ερωτώμενους να εκφέρουν την γνώμη τους σχετικά με το αν πιστεύουν ότι η πανδημία κατάφερε να αναδείξει τον ρόλο της Τοπικής Αυτοδιοίκησης στην προστασία της Δημόσιας Υγείας.

Παρουσίαση αποτελεσμάτων της έρευνας

Ο μεγαλύτερος αριθμός των συμμετεχόντων προερχόταν από την Αττική (n=11) και την Κεντρική Μακεδονία (n=11), ενώ οι υπόλοιποι 21 συμμετέχοντες προέρχονταν από όλες σχεδόν τις περιφέρειες της Ελλάδας.

Στο ερώτημα 1, αν ενεπλάκη με κάποιο τρόπο ο Δήμος στη διαχείριση της κρίσης του νέου κορωνοϊού Sars-Cov-2, 42 Δήμοι απάντησαν θετικά και 1 αρνητικά. Στο ερώτημα 2 στο οποίο καταγράφονται αναλυτικά οι τρόποι με τους οποίους επέλεξαν οι Δήμοι να εμπλακούν, η ‘διανομή τροφίμων’ συγκέντρωσε τις περισσότερες επιλογές (36) και ακολουθούν η ‘ενημέρωση δημοτών’ και η ‘παροχή καθημερινής σίτισης’ (33).

Ερ. 2. Αν ενεπλάκη, με ποιον/ποιους από τους παρακάτω τρόπους έγινε αυτό; (Δυνατότητα πολλαπλής επιλογής)	
	(n)
Προληπτικά μέτρα για την αποφυγή εξάπλωσης του ιού στην περιοχή	30
Χορήγηση διαγνωστικών τεστ ή τεστ αντισωμάτων	7
Συντονισμός φορέων σε τοπικό, περιφερειακό ή εθνικό επίπεδο	17
Ενημέρωση δημοτών για τη Δημόσια Υγεία	33
Διανομή μασκών και υλικού προστασίας	29
Λειτουργία γραμμής ψυχολογικής υποστήριξης	21
Διανομή τροφίμων σε οικονομικά αδύναμους πολίτες ή άτομα που αντιμετώπιζαν ζητήματα υγείας	36
Παροχή καθημερινής σίτισης σε ευπαθείς ομάδες του πληθυσμού (ηλικιωμένους, ΑΜΕΑ, άτομα με χρόνιες παθήσεις)	33
'Αλλο	4

Όσον αφορά την επιλογή «άλλο», ο Δήμος Τρικκαίων ανέφερε ότι προέβη σε δημιουργία ιστοσελίδων ενίσχυσης του #ΜένουμεΣπίτι, διατύπωσε προτάσεις για θέατρο, παιχνίδια για παιδιά, γυμναστική, διάβασμα, καλλιτεχνίες, δράσεις. Επίσης, υπήρξε διεύρυνση του προγράμματος Βοήθεια στο Σπίτι, συνεργασία με εθελοντές, συνεργασία με εταιρείες, συνεργασία με ΚΕΔΕ και συναρμόδια υπουργεία, κατ' οίκον διανομή τροφίμων ΤΕΒΑ, πληροφοριακό υλικό για εξυπηρέτηση online ή μέσω τηλεφώνου, συνδρομή για τις καθημερινές ανάγκες συμπολιτών με προσωπικό του Δήμου ενώ τέλος, υπήρξε και προσφορά του προγράμματος ActiveAge σε ηλικιωμένους. Ο Δήμος Παύλου Μελά ανέφερε ότι προχώρησε σε διαγνωστικά τεστ στο προσωπικό, μερίμνησε για τη σωστή φροντίδα των αστέγων (ιατρικές εξετάσεις, διαγνωστικό τεστ, διαμονή σε ξενοδοχείο, παροχή τροφής και ρούχων, τοποθέτησή τους σε δομή) καθώς και σε λειτουργία γραμμής εξυπηρέτησης αιτημάτων για το Βοήθεια στο Σπίτι. Ο Δήμος Καλαμάτας, προέβη στην Ίδρυση Συντονιστικού Κέντρου Διαχείρισης Κορωνοϊού (ΣΥ.ΚΕ.ΔΙ.Κ). Ενώ τέλος, στο Δήμο Ρόδου, στήθηκε

Επιχειρησιακό κέντρο που λειτουργούσε από τις 8πμ έως τις 6μμ από Δευτέρα έως Κυριακή.

Στο ερώτημα 3, για το ποια προληπτικά μέτρα έλαβαν ο Δήμοι για τον περιορισμό εξάπλωσης του ιού στην περιοχή τους, οι Δήμοι απάντησαν ότι κατά κύριο λόγο ενίσχυσαν την απολύμανση (36), ενώ η διανομή προστατευτικού υλικού, η καμπάνια ενημέρωσης πληθυσμού και τα μέτρα διαχείρισης κινδύνου (26) εμφανίζονται να έχουν τον ίδιο αριθμό επιλογής από τους Δήμους.

Ερ. 3 Ποια προληπτικά μέτρα έλαβε ο Δήμος για τον περιορισμό της εξάπλωσης του ιού στην περιοχή σας	
	(n)
Διανομή προστατευτικού υλικού	26
Ενίσχυση απολύμανσης	36
Καμπάνια ενημέρωσης του πληθυσμού	26
Μέτρα διαχείρισης του κινδύνου για τις ευπαθείς ομάδες	26
Κανένα από τα παραπάνω	3
'Αλλο	4

Στην επιλογή «άλλο», ο Δήμος Γρεβενών ανέφερε ότι προέβη στην Ίδρυση Δημοτικού Ιατρείου και ο Δήμος Π. Μελά ότι τοποθετήθηκαν προστατευτικά τζάμια στα γραφεία. Ο Δήμος Ρόδου μερίμνησε για την δημιουργία ηχητικών μηνυμάτων τα οποία διακινήθηκαν μέσω της εφαρμογής messenger για τα άτομα τα οποία είχαν αδυναμία στην ανάγνωση (π.χ. Ρομά).

Στο ερώτημα 4,αν οι δήμοι διεξήγαγαν καμπάνια ενημέρωσης πληθυσμού, οι 31 απάντησαν θετικά και οι 12 αρνητικά. Από αυτούς που προχώρησαν σε καμπάνια ενημέρωσης (ερώτημα 5) 2 δημιούργησαν δική τους καμπάνια: ο Δήμος Τρικκαίων (εικόνα 4) και ο Δήμος Αίγινας (εικόνα 5), 14 υιοθέτησαν την κυβερνητική καμπάνια και την αναπαρήγαγαν, ενώ οι 17 από αυτούς υιοθέτησαν την κυβερνητική καμπάνια και την ενέταξαν στις δράσεις τους (εικόνα 6). Συμπληρωματικά, ο Δήμος Παύλου Μελά ενημέρωσε τον πληθυσμό μέσω ιστοσελίδας και ο Δήμος Ρόδου αναφέρει ότι προέβη σε «στοχευμένη ενημέρωση στους οικισμούς Ρομά» και προχώρησε σε διανομή έντυπου υλικού ΕΟΔΥ, καθώς και πληροφόρηση από το Κέντρο Κοινότητας.

Ερ. 5 Αν επιλέξατε ναι στην προηγούμενη ερώτηση, με ποιον τρόπο έγινε αυτό;	
Δημιουργήσαμε δική μας καμπάνια	2
Υιοθετήσαμε την κυβερνητική καμπάνια και την αναπαράγαμε	14
Υιοθετήσαμε την κυβερνητική καμπάνιακαι την εντάξαμε στις δράσεις μας	17
'Αλλο	2

Εικόνα 7. Καμπάνια ενημέρωσης Δήμου Τρικκαίων

Εικόνα 8. Καμπάνια Ενημέρωσης Δήμου Αίγινας

Εικόνα 9. . Ο Δήμος Αλίμου αναπαρήγαγε οδηγίες από ΕΟΔΥ και Παγκόσμιο Οργανισμό Υγείας για πλύσιμο χεριών, εφαρμογή αλκοολούχου αντισηπτικού και εφαρμογή απλής χειρουργικής μάσκας

Στο ερώτημα 6, ποια όργανα ή υπηρεσίες του Δήμου διαδραμάτισαν ενεργό ρόλο στη διαχείρισης της κρίσης, το σημαντικότερο ρόλο έχει το πρόγραμμα Βοήθεια στο Σπίτι (37) και ακολουθούν η Κοινωνική Υπηρεσία (32), η Καθαριότητα (30) και ο Δήμαρχος (30). Στην επιλογή «Άλλο», ο Δήμος Τρικκαίων ανέφερε ότι σημαντικό ρόλο στην διαχείριση της κρίσης διαδραμάτισε και η ομάδα των εθελοντών, ενώ στον Δήμο Καστοριάς οι υπάλληλοι των παιδικών σταθμών του Νομικού Προσώπου ήταν εκείνοι οι οποίοι έπαιξαν σπουδαίο ρόλο στην προσπάθεια αντιμετώπισης της κρίσης. Για τον Δήμο Σπάτων – Αρτέμιδος, σημαντική ήταν και η δράση της Πολιτικής Προστασίας, ο Δήμος Καλαμάτας ανέφερε ότι συνέβαλλε στην προσπάθεια αυτή και ο Γενικός Γραμματέας, στον Δήμο Ρόδου το Παράρτημα Ρομά, στον Δήμο Αγίας Βαρβάρας το κοινωνικό συσσίτιο και στον Δήμο Παλλήνης το ΚΕΠ. Τέλος, ο Δήμος Καλλιθέας έκανε αναφορά στην δημιουργία μιας νέας Δομής Βοήθειας Στο Σπίτι, η οποία λειτούργησε με τη συνεργασία όλων των υπηρεσιών, συντονιστής της οποίας ήταν η Διεύθυνση Κοινωνικής Πολιτικής όπου ανήκουν τα Δημοτικά Ιατρεία και η Κοινωνική Υπηρεσία.

Ερ. 6 Ποια όργανα ή υπηρεσίες του Δήμου, διαδραμάτισαν ενεργό ρόλο στην διαχείριση της κρίσης (Δυνατότητα πολλαπλής επιλογής)	
	(n)
Δήμαρχος	30
Αντιδήμαρχος	26
Δημοτικό Συμβούλιο	12

Δημοτικοί Σύμβουλοι	15
Βοήθεια στο Σπίτι	37
Κοινωνική Υπηρεσία	32
Κέντρο Κοινότητας	18
Δημοτικά Ιατρεία	12
Κοινωνικό Φαρμακείο	14
Καθαριότητα	30
Συνεργείο του Δήμου	12
Τεχνική Υπηρεσία	7
Υπηρεσία Πρασίνου	6
Δημοτική Αστυνομία	8
Κανένα από τα παραπάνω	0
'Αλλο	8

Στο ερώτημα 7, για τις δράσεις που υιοθέτησε ο Δήμος για την αντιμετώπιση της πανδημίας η πλειονότητα (37) απάντησε Νέους κανόνες, περιορισμούς και μέτρα προστασίας κατά της διάδοσης του κορωνοϊού – COVID-19, τόσο για τους υπαλλήλους όσο και για τους εξυπηρετούμενους με την αξιοποίηση των Υπηρεσιών ΤΠΕ να λαμβάνει (27) επιλογές και η τηλεργασία (23). Μια καινοτομία που αναφέρθηκε από το Δήμο Ρόδου ήταν το ότι λειτούργησε μια τηλεφωνική γραμμή υποστήριξης σχετικά με την κατάθεση των δικαιολογητικών στην πλατφόρμα. Έτσι, έπειτα από μια μικρή εκπαίδευση των υπαλλήλων, συγκεντρώθηκαν όλα τα δικαιολογητικά των επιδομάτων και οι πλατφόρμες κατάθεσης τους.

Ερ.7 Ποιες από τις παρακάτω δράσεις υιοθέτησε ο Δήμος σας προκειμένου να αντιμετωπίσει την πανδημία (Δυνατότητα πολλαπλής επιλογής)	
	(n)
Τηλεργασία	23
Νέους κανόνες, περιορισμούς και μέτρα προστασίας κατά της διάδοσης του κορωνοϊού COVID-19, τόσο για τους υπαλλήλους όσο και για τους εξυπηρετούμενους	37
Αξιοποίηση Υπηρεσιών Τεχνολογιών Πληροφορικής και Επικοινωνιών	27
Μετακίνηση προσωπικού σε άλλες θέσεις	20
Καμία από τις παραπάνω	0
'Αλλο	1

Στο ερώτημα 8, σχετικά με τη συνεργασία του Δήμου με άλλους φορείς στην πανδημία, 26 δήμοι συνεργάστηκαν με τον ΕΟΔΥ, 25 με ΤΟΜΥ, 16 με Νοσοκομείο και 16 με την Αστυνομία. Για την κατηγορία «Άλλο», ο Δήμο Αμαρίου ανέφερε ότι συνεργάστηκε με την Περιφέρεια Κρήτης και την Περιφερειακή Ένωση Δήμων (ΠΕΔ) Κρήτης, ενώ ο Δήμος Παύλου Μελά με διάφορα Ιδιωτικά Διαγνωστικά Κέντρα.

Ερ. 8 Συνεργάστηκε ο Δήμος με άλλους φορείς κατά τη διαχείριση της πανδημίας; Αν ναι σημειώστε με ποιον/ποιους τρόπους. (Δυνατότητα πολλαπλής επιλογής)	
	(n)
Τοπική Μονάδα Υγείας	24
Νοσοκομείο	16
ΕΟΔΥ	26

Αστυνομία	16
Ομάδες Εθελοντών	14
Όχι, δεν συνεργάστηκε με κάποιον φορέα	5
'Αλλο	2

Στο ερώτημα 9, οι δήμοι ρωτήθηκαν αν σημειώθηκαν κάποιες δυσκολίες κατά την εξυπηρέτηση των πολιτών, με 24 από αυτούς να απαντούν καταφατικά, 16 αρνητικά ενώ 3 δεν θέλησαν να απαντήσουν. Στη συνέχεια ρωτήθηκαν (ερώτημα 10) να απαντήσουν τι νομίζουν ότι προκάλεσε τα συγκεκριμένα ζητήματα, οι 16 πρόκριναν ότι δεν μπορούσαν να καλυφθούν πλήρως οι ανάγκες, ενώ 10 δήμοι ανέφεραν ότι οι πολίτες δεν ήταν επαρκώς ενημερωμένοι. Στην επιλογή «Άλλο» κάποιοι από τους ΟΤΑ συμπλήρωσαν επίσης ότι μπορεί να μην υπήρξε κάποιο ζήτημα σχετικό με την εξυπηρέτηση των πολιτών αλλά το εναπομείναντα προσωπικό δεν ήταν ενήμερο για τις ενέργειες που έπρεπε να γίνουν, ότι μεσολαβούσε αρκετός χρόνος αναμονής για την εξυπηρέτηση των πολιτών καθώς και ότι το προσωπικό ήταν μειωμένο λόγω της εκ περιτροπής εργασίας. Ένα ακόμη στοιχείο που δυσχέραινε επίσης το έργο των κοινωνικών υπηρεσιών ήταν και το ότι αυτοί συνιστούν μια ιδιαίτερη ομάδα πολιτών καθότι τις περισσότερες φορές δεν αντιλαμβάνονταν την επικινδυνότητα της κατάστασης.

Ερ. 10 Αν ναι, τι πιστεύετε ότι προκάλεσε τα συγκεκριμένα ζητήματα; (Δυνατότητα πολλαπλής επιλογής)	
	(n)
Οι πολίτες δεν ήταν επαρκώς ενημερωμένοι σχετικά με το πώς θα πρέπει να επικοινωνήσουν με τις υπηρεσίες του Δήμου	10
Η εξ αποστάσεως επικοινωνία δε λειτούργησε αποτελεσματικά	6
Δεν μπορούσαν να καλυφθούν πλήρως οι ανάγκες των πολιτών σε σύντομο χρονικό διάστημα λόγω φόρτου εργασίας του εναπομείναντα στις υπηρεσίες προσωπικού	16
Το εναπομείναντα προσωπικό δεν ήταν ενήμερο για τις ενέργειες που έπρεπε να γίνουν	4
'Αλλο	5

Σημαντική είναι και η επισήμανση ενός Δήμου της Αττικής, των Νοτίων Προαστίων, ότι πολλοί πολίτες δεν ακολουθούσαν τα μέτρα προστασίας. Πολλές φορές, επίσης, οι πολίτες δήλωναν το ίδιο αίτημα σε όλα τα διαθέσιμα σημεία (Τηλεφωνικά, μέσω email, Γραμμή Δημότη, Περιφέρεια). Η προϊσταμένη του τμήματος ανέφερε ότι χρειάστηκε να υπάρξει συντονισμός και εκπαίδευση προσωπικού και άλλων υπηρεσιών (Προσωπικό Παιδικών Σταθμών, Πολιτισμού, Παιδείας). Επίσης, η ίδια ανέφερε ότι καθοριστικός παράγοντας ήταν η συνεργασία μεταξύ των υπηρεσιών (τμήμα προμηθειών, καθαριότητας κ.α.) προκειμένου να αποβεί πιο αποτελεσματικό το έργο του τμήματος.

Στο ερώτημα 11, με ποιον τρόπο επέλεξαν οι 43 δήμοι να κάνουν γνωστές τις ενέργειές τους στου πολίτες κατά τη διάρκεια του lockdown προκειμένου οι ίδιοι να απευθυνθούν σε αυτούς σε περίπτωση που χρειαστούν τις υπηρεσίες τους (με δυνατότητα πολλαπλής/συνδυαστικής επιλογής) οι 36 δήμοι απάντησαν ότι γνωστοποίησαν πληροφορίες στην ιστοσελίδα του Δήμου, οι 34 μέσω τηλεφωνικής επικοινωνίας, 30 δημοσιοποίησαν πληροφορίες μέσω της πλατφόρμας κοινωνικής δικτύωσης facebook (εικόνες 7 και 8), ενώ 27 δήμοι γνωστοποίησαν τις ενέργειές τους με Δελτία Τύπου (εικόνα 9). Επίσης, ο Δήμος Καλλιθέας επισημαίνει ότι «Οι

υπηρεσίες της Διεύθυνσης Κοινωνικής Πολιτικής είναι πάντα σημείο αναφοράς για τους κατοίκους οπότε κυρίως επικοινωνούσαν εκείνοι μαζί μας».

Ερ. 11 Με ποιον τρόπο κάνατε γνωστές στους πολίτες, τις ενέργειες του Δήμου σας κατά την διάρκεια του lockdown προκειμένου οι ίδιοι να απευθυνθούν σε αυτόν στην περίπτωση που χρειαστούν τις υπηρεσίες του; (Δυνατότητα πολλαπλής επιλογής)	
	(n)
Αποστολή Δελτίων Τύπου στα Μ.Μ.Ε.	27
Ανακοινώσεις στην ιστοσελίδα του Δήμου	36
Ανακοινώσεις στο Facebook	30
Τηλεφωνική επικοινωνία των υπαλλήλων της Κοινωνικής Υπηρεσίας ή/και των Κοινωνικών Προγραμμάτων του Δήμου με ευάλωτες ομάδες του πληθυσμού (π.χ. ήδη ενταγμένους στο Πρόγραμμα Βοήθεια στο Σπίτι, ΚΑΠΗ, Κοινωνικό Φαρμακείο) με σκοπό την ενημέρωσή τους για τις παροχές και τις υπηρεσίες που έχουν τη δυνατότητα να λάβουν από τον Δήμο λόγων των έκτακτων συνθηκών	34
Δεν προβήκαμε σε κάποια ενέργεια η οποία θα αποσκοπούσε στην ενημέρωση των πολιτών σχετικά με τις δράσεις του Δήμου	1
'Αλλο	1

Εικόνα 10. Γνωστοποίηση ενεργειών Δήμου μέσω Facebook 1/2

Εικόνα 11. Γνωστοποίηση ενεργειών Δήμου μέσω Facebook 2/2

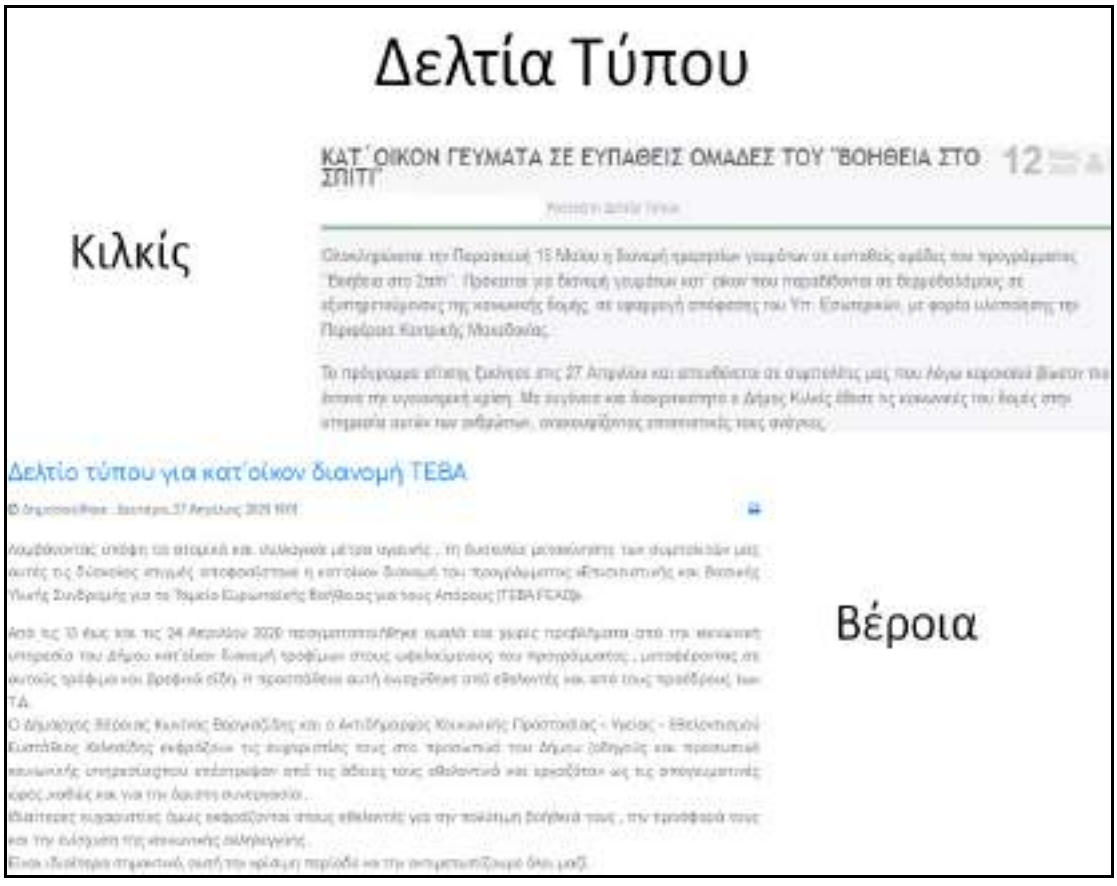

Εικόνα 12. Δελτία Τύπου Δήμων

Στο ερώτημα 12,για το εάν ο Δήμος επιχείρησε να αναπροσαρμόσει ή να προχωρήσει σε επανασχεδιασμό των δράσεών του προκειμένου να είναι έτοιμος να ανταπεξέλθει σε ένα νέο κύμα πανδημίας, η πλειονότητα των ΟΤΑ που συμμετείχαν στην έρευνα, απάντησε θετικά. (26 Δήμοι από τους 43 απάντησαν θετικά, 7 απάντησαν αρνητικά και 10 επέλεξαν να μην απαντήσουν στο συγκεκριμένο ερώτημα). Το ότι η πλειοψηφία των ΟΤΑ που συμμετείχαν στην έρευνα, ήταν θετική σε έναν ενδεχόμενο επανασχεδιασμό ή αναπροσαρμογή της γενικότερης δράσης τους προκειμένου αυτοί να είναι σε θέση να ανταποκριθούν σε ένα νέο κύμα πανδημίας, μαρτυρά ίσως και την ανάγκη που υπάρχει για ανάπτυξη περισσότερων δράσεων αλλά και άμεση αντιμετώπιση υφιστάμενων ζητημάτων που δυσχεραίνουν την λειτουργία τους.

Στο ερώτημα 13, πώς θα βαθμολογούσατε τον Δήμο σας, με κλίμακα από το 1 έως το 10, σχετικά με το πόσο κατάλληλα προετοιμασμένος είναι σε ένα ενδεχόμενο δεύτερο κύμα πανδημίας, η βαθμολόγηση κυμάνθηκε από το 3 μέχρι το 10, με χαμηλότερο βαθμό τον 3 για 3 Δήμους και με μεγαλύτερο τον 10 για τους Δήμους Ν. Φιλαδέλφειας-Χαλκηδόνας, Αλεξάνδρειας και Θέρμου. Ο μέσος όρος αυτοβαθμολόγησης όλων των δήμων είναι 7, ενώ ο μέσος όρος στα αστικά κέντρα είναι 7,81 και στην επαρχία 6,78.

Ερ. 13. Με κλίμακα από το 1 έως το 10, πώς θα βαθμολογούσατε τον Δήμο σας, σχετικά με το πόσο κατάλληλα προετοιμασμένος είναι σε ένα ενδεχόμενο δεύτερο κύμα πανδημίας;	
Δεν γνωρίζω / Δεν απαντώ	1
1	0
2	0
3	3
4	0
5	7
6	2
7	5
8	16
9	6
10	3

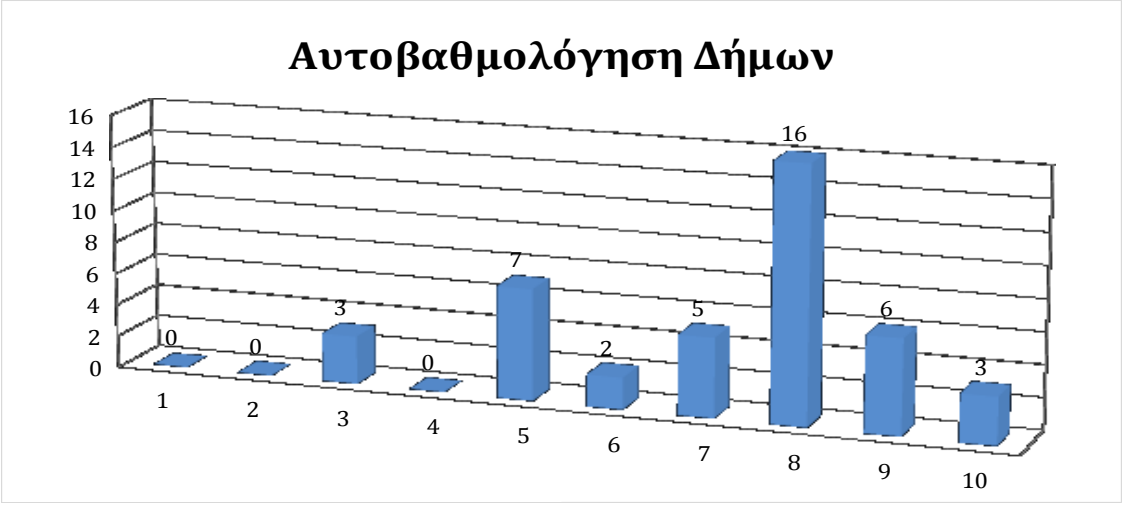

Γράφημα 1. Αυτοβαθμολόγηση Δήμων (Ερ. 13)

Στο ερώτημα 14, σχετικά με το εάν η πανδημία κατάφερε να αναδείξει σε κάποιον βαθμό τον σημαντικό ρόλο της Τοπικής Αυτοδιοίκησης όσον αφορά στην προστασία της Δημόσιας Υγείας, 35 από τους 43 Δήμους απάντησαν θετικά, 3 Δήμοι απάντησαν αρνητικά ενώ τέλος, 4 από τους Δήμους επέλεξαν την απάντηση «Δεν γνωρίζω/Δεν απαντώ».

Στο τελευταίο ερώτημα (15) του ερωτηματολογίου το οποίο αναφερόταν στους λόγους για τους οποίους πίστευαν οι ερωτώμενοι ότι η Πανδημία ανέδειξε τον ρόλο της ΤΟΠΑ στην προστασία της Δημόσιας Υγείας, οι περισσότεροι από τους συμμετέχοντες ανέφεραν ότι αυτό συνέβη κυρίως λόγω του ότι η Τοπική Αυτοδιοίκηση ως ο πιο κοντινός θεσμός για τον πολίτη, αναδείχθηκε σε πόλο πρόληψης και ενημέρωσης των πολιτών, καθώς και σε ενός πρώτου επιπέδου αντιμετώπισης μιας κατάστασης έκτακτης ανάγκης αλλά και σε πυλώνα εφαρμογής δράσεων προκειμένου να διασφαλιστεί η δημόσια υγεία της τοπικής κοινωνίας. Η δημιουργία τηλεφωνικού κέντρου για την ενημέρωση των δημοτών, οι υπηρεσίες καθαριότητας και απολύμανσης συντέλεσαν σε μεγάλο βαθμό σε αυτήν την προσπάθεια.

Ενδεικτικά αναφέρουμε κάποιες αναφορές που πραγματοποιήθηκαν από τρεις Δήμους της Αττικής: Όπως συγκεκριμένα αναφέρθηκε από τον Δήμο Καλλιθέας, «ο Δήμος στάθηκε δίπλα στις ανάγκες των πολιτών, ανταποκρίθηκε άμεσα στα αιτήματά τους και ακολούθησε τις οδηγίες της κεντρικής διοίκησης». Η στήριξη των ευπαθών ομάδων του πληθυσμού, η ψυχολογική στήριξη των δημοτών, η ενημέρωση του πληθυσμού και η εφαρμογή προληπτικών μέτρων διάδοσης του COVID-19 συνιστούσαν τις κυριότερες ενέργειες που πραγματοποιήθηκαν στον Δήμο Νίκαιας-Αγ.Ιωάννη Ρέντη. Στην αντιμετώπιση της υγειονομικής κρίσης, όπως αναφέρεται από τον Δήμο Ν. Φιλαδέλφειας-Χαλκηδόνας, ιδιαίτερα σημαντική ήταν η συμβολή του Προγράμματος Βοήθεια στο Σπίτι. Μέσα από τις υπηρεσίες που παρείχε η Δομή (αγορά ειδών πρώτης ανάγκης, διανομή τροφίμων/σίτισης), κατάφερε να διασφαλίσει την ασφάλεια ευπαθών ομάδων (ηλικιωμένων, ΑΜΕΑ).

Δυσκολίες - Περιορισμοί της έρευνας

Κατά την υλοποίηση της έρευνας προέκυψαν ωστόσο και κάποια εμπόδια τα οποία ξεπεράστηκαν και επιτεύχθηκε η ομαλή διεξαγωγή της. Λόγω του ότι η έρευνα υλοποιήθηκε διαδικτυακά μέσω της συμπλήρωσης μιας φόρμας την οποία αποστείλαμε σε όλους τους Δήμους, πολλές φορές το e-mail το οποίο αποστέλλαμε εκλαμβανόταν από τον server των Δήμων ως ανεπιθύμητη αλληλογραφία, οπότε και έπρεπε σε δεύτερο χρόνο να προβούμε σε τηλεφωνική επικοινωνία με τον Δήμο ώστε να μπορεί να λάβει το ερωτηματολόγιό μας.

Κάποιοι περιορισμοί που εντοπίζονται, αφορούν το μικρό μέγεθος του δείγματος (~13%) καθότι το ερωτηματολόγιο συμπληρώθηκε από 43 Δήμους της Ελλάδας από τους 332 που υφίστανται. Η ερευνητική αυτή προσπάθεια ωστόσο απέδωσε ως προς το ότι μας έδωσε την δυνατότητα να έχουμε μια εικόνα σχετικά με το πώς αντιμετώπισαν οι Οργανισμοί Τοπικής Αυτοδιοίκησης την υγειονομική κρίση κατά την διάρκεια του πρώτου lockdown που βίωσε η χώρα.

Η παρούσα έρευνα θα επιθυμούσαμε να δώσει το έναυσμα για την διεξαγωγή αντίστοιχων ερευνών τόσο στην Αττική όσο και στην Περιφέρεια καθότι θεωρούμε ότι η αποτύπωση των στρατηγικών που ακολουθήθηκαν σε αυτήν την πρόκληση που

ανέλαβαν να αντιμετωπίσουν οι Δήμοι από τους αιρετούς ή από τους υπεύθυνους των κοινωνικών δομών, καθώς και η διατύπωση προτάσεων και ελλείψεων από τους ίδιους, θα μπορούσε να συνεισφέρει στην αναδιαμόρφωση του τομέα της κοινωνικής πολιτικής των ΟΤΑ.

Συμπέρασμα

Ο μικρός αριθμός συμμετοχής των δήμων στο ~13% δεν επιτρέπει την εξαγωγή γενικευμένων συμπερασμάτων. Το γεγονός όμως ότι το 'κεντρικό μήνυμα της Διοίκησης' κατά τη διάρκεια του lockdown ήταν να παραμένουν οι πολίτες στο σπίτι τους, ανέδειξε εξ ορισμού το σημαντικό ρόλο της Τοπικής Αυτοδιοίκησης για την Προστασία της Δημόσιας Υγείας. Με κυριότερη δράση το Πρόγραμμα «Βοήθεια Στο Σπίτι», που αφορά στην ενημέρωση των δημοτών για τη Δημόσια Υγεία, στη διανομή τροφίμων σε οικονομικά αδύναμους πολίτες ή άτομα που αντιμετώπιζαν ζητήματα υγείας και στην παροχή καθημερινής σίτισης σε ευπαθείς ομάδες του πληθυσμού, οι εργαζόμενοι στις Κοινωνικές Υπηρεσίες κατάφεραν να στηρίξουν σε σημαντικό βαθμό την δράση «Μένουμε Σπίτι», ικανοποιώντας τα αιτήματα των πολιτών. Το ίδιο επιβεβαιώνεται και από τους περισσότερους εκπροσώπους των Δήμων που συμμετείχαν στην έρευνα, οι οποίοι θεωρούν ότι θα είναι περισσότερο προετοιμασμένοι σε ένα ενδεχόμενο νέο κύμα και μάλιστα σε ικανοποιητικό επίπεδο.

Ο περιορισμός των μετακινήσεων και οι κυβερνητικές οδηγίες για την προστασία της υγείας έδωσαν αφορμή σε Δήμους να επικοινωνήσουν με τους δημότες τους με το δικό τους τρόπο μέσα από τις ιστοσελίδες τους, το facebook και την αποστολή δελτίων τύπου. Αναπαρήγαγαν πληροφορίες σχετικά με τα ατομικά μέσα προστασίας και τη χρήση τους, γνωστοποίησαν δράσεις στοχευμένης ενημέρωσης σε άτομα που δεν μπορούσαν να διαβάσουν, δημοσιοποίησαν ενέργειες του Δήμου για την προστασία της Δημόσιας Υγείας, για θέματα που αφορούσαν τις ευπαθείς ομάδες, για την κατ' οίκον διανομή γευμάτων, για την εξυπηρέτηση online ή τηλεφωνικά, καθώς και προτάσεις για ενασχόληση κατά τη διάρκεια του «Μένουμε Σπίτι».

Ο τρόπος διαχείρισης της πανδημίας κατά την υπό έρευνα χρονική περίοδο κατέδειξε τον ουσιαστικό ρόλο της Τοπικής Αυτοδιοίκησης, αφού έπρεπε να καλυφθούν άμεσα οι αυξημένες ανάγκες πολιτών μέσα από τις ήδη υπάρχουσες δομές και δη των Κοινωνικών Υπηρεσιών που επωμίστηκαν το μεγαλύτερο βάρος. Βέβαια, οι έκτακτες συνθήκες σταδιακά θα εξαλειφθούν, αλλά οι Κοινωνικές Υπηρεσίες μέσα από αυτήν την προσπάθεια αναγνώρισαν περιπτώσεις των ασθενέστερων κυρίως ομάδων της τοπικής κοινωνίας οι οποίες χρήζουν νέας και ανάλογης αντιμετώπισης. Για αυτό θα πρέπει οι ιθύνοντες να εστιάσουν στον σχεδιασμό κοινωνικών προγραμμάτων με ανάπτυξη δράσεων που θα εμπεριέχουν και αυτές των έκτακτων συνθηκών με αντίστοιχες εφαρμογές και αποτίμηση αυτών, έτσι ώστε σταδιακά να δημιουργηθεί ένα ευρύτερο φάσμα υπηρεσιών και δραστηριοτήτων το οποίο θα είναι σε θέση να καλύψει τις μεταβαλλόμενες ανάγκες των πολιτών.

Σημειώσεις

[1] Στοχεία από: Σίμου Ε., 2013, *Ενημέρωση Υψηλού Κινδύνου Μέσα Μαζικής Ενημέρωσης Κίνδυνος και Δημόσια Υγεία*, Αθήνα, Εκδ. Επτάλοφος και https://www.cdc.gov/flu/pandemic-resources/basics/index.html

[2] Μέχρι τη 31η Ιανουαρίου 2021 είχαν καταγραφεί περίπου 102.100.000 επιβεβαιωμένες περιπτώσεις και περίπου 2.210.000 επιβεβαιωμένοι θάνατοι παγκοσμίως σε 223 χώρες και στην Ελλάδα περίπου 157.000 κρούσματα και 5.800 θύματα. Στοιχεία από https://www.who.int/emergencies/diseases/novel-coronavirus-2019 και https://covid19.gov.gr/covid19-live-analytics/

[3] https://www.youtube.com/watch?v=rKek0Y30Ctw και https://www.nbcnews.com/news/world/video-appears-show-people-china-forcibly-taken-quarantine-over-coronavirus-n1133096

[4]https://www.repubblica.it/cronaca/2020/03/18/foto/bergamo_non_c_e_piu_posto_70_mezzi_militari_portano_le_salme_fuori_dalla_regione-251650969/1/

Αναφορές

Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία

Zissi, A. Και Chtouris, S. (2020), Η Πανδημία Covid-19: Επιταχυντής των Ανισοτήτων και Εγκαταστάτης Νέων Μορφών Ανισοτήτων. *The Greek Review of Social Research*, No 154, σσ. 65-73. doi:https://doi.org/10.12681/grsr.23229

Πλειός, Γ. και Πουλακιδάκος, Σ., (2013), H1N1 και Τηλεοπτικές Ειδήσεις: Κωδικός Ενημέρωσης ή Πανικού, *Ζητήματα Επικοινωνίας*, No 16-17, σσ. 88-109.

Σίμου, Ε. (2013), *Ενημέρωση Υψηλού Κινδύνου Μέσα Μαζικής Ενημέρωσης Κίνδυνος και Δημόσια Υγεία*, Αθήνα, Εκδ. Επτάλοφος

Ξενόγλωσση βιβλιογραφία

Hambleton, R. (2020), What can Local Government Learn from the Coronavirus? *Local Government Chronicle*, 30 March 2020.

Honigsbaum, M. (2009), Pandemic. *Lancet* (London, England), Vol. 373, No 9679, p. 1939. doi.org/10.1016/S0140-6736(09)61053-9

Meena, A., (2006), *The Principles and Practice of Crisis Management: The Case of Brent Spar*, New York, Palgrave Macmillan.

Tabish, S. A. (2020). COVID-19 Pandemic: The Crisis and the Longer-term Perspectives. *Journal of Cardiology*, Vol.13, pp. 41-44. 10.15406/jccr.2020.13.00472.

VNG International Publication (2020). Briefing and Preliminary Policy Recommendations on the Role of Local Government in the International COVID-19 Crisis Response. Retrieved from: https://www.kpsrl.org/sites/default/files/2020-05/Paper%20impact%20covid19%20local%20government.pdf)

ΧΡΗΣΕΙΣ ΚΑΙ ΠΡΟΣΛΗΨΕΙΣ, ΕΚΤΙΜΗΣΕΙΣ ΚΑΙ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΙΣΜΟΙ: Ο 3-ΟΣ ΓΥΡΟΣ ΤΟΥ WIP GREECE

Κατερίνα Ηλιού,[α] Αμαλία Φραγκίσκου[β]

[α, β] Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών

Περίληψη

Στο επίκεντρο του παρόντος άρθρου βρίσκονται οι εκτιμήσεις και οι προβληματισμοί των χρηστών του διαδικτύου, οι οποίοι προκύπτουν από την επεξεργασία των ερευνητικών αποτελεσμάτων του 3ου γύρου του WIP Greece (2019). Παρουσιάζονται οι σκοποί για τους οποίους οι ερωτηθέντες χρησιμοποιούν το διαδίκτυο, σε σχέση με την επικοινωνία, την ψυχαγωγία, την πληροφόρηση, τη μάθηση και τις συναλλαγές, ώστε να αναδειχθούν οι πολλαπλές διαστάσεις. Στη συνέχεια, επιχειρούμε να διερευνήσουμε εάν οι απόψεις των ερωτώμενων σχετικά με την ελευθερία έκφρασης στο διαδίκτυο αλλά και την πολιτική επάρκεια (εξαρτημένες μεταβλητές), σε συνδυασμό με ανεξάρτητες κοινωνικο-δημογραφικές μεταβλητές (π.χ. εκπαίδευση και ηλικία), υποδεικνύουν ένα «ενδο-κοινωνικό» χάσμα. Σε ένα δεύτερο επίπεδο, επιχειρούμε να εντοπίσουμε άλλους παράγοντες, όπως οι απόψεις των χρηστών για την αξιοπιστία των πληροφοριών στο διαδίκτυο, η θυματοποίηση μέσω διαδικτύου και η (εμπειρία και ο φόβος) παραβίαση(ς) της ιδιωτικότητας στο διαδίκτυο, που μπορούν εν δυνάμει να επιδρούν στις απόψεις των ερωτώμενων σε σχέση με τις προαναφερθείσες εξαρτημένες μεταβλητές. Η διερεύνηση του ερωτήματος της πιθανής σχέσης αφενός των απόψεων για την ελευθερία έκφρασης και την πολιτική επάρκεια και, αφετέρου, άλλων απόψεων και προσλήψεων των χρηστών του διαδικτύου, θα συνεισφέρει στον ευρύτερο προβληματισμό συσχέτισης με ψηφιακές ανισότητες/διαφοροποιήσεις, ή με μια «κουλτούρα» των ερωτώμενων χρηστών που σκιαγραφείται από ευρήματα της έρευνας του WIP Greece 2019.

Λέξεις κλειδιά: χρήση διαδικτύου, ψηφιακές ανισότητες

USES AND PERCEPTIONS, ESTIMATES AND CONCERNS: THE 3RD ROUND OF WIF GREECE

Katerina Iliou,[α] Amalia Fragiskou [β]

[α, β] National Centre for Social Research

Abstract

The presentation focuses on assessments and concerns of internet users, as they result from the research outcomes of the 3rd round of WIP Greece (2019). The purposes for which the respondents use the internet in relation to communication, entertainment, information, learning and transactions, are presented, in order to highlight the multiple dimensions. Next, we will try to investigate whether the respondents' views on freedom of expression on the Internet and political adequacy (dependent variables) in combination with independent socio-demographic variables (e.g. education and age), indicate an "intra-social" gap. At a second level, we will attempt to identify other factors, such as users' views on the reliability of information on the Internet, online victimization and (experience and fear) of online privacy, which may potentially affect the views of the respondents in relation to the aforementioned

dependent variables. By exploring the relationship between views on freedom of expression and political adequacy on the one hand, and other views and perceptions of Internet users on the other, we will contribute to the wider discourse concerning correlation with either digital inequalities / differences, or with a "culture" of the respondents who participated in WIP Greece 2019.

Key words: internet use, digital divides

Εισαγωγή

Το 2019, έτος κατά το οποίο διεξήχθη ο 3ος γύρος της έρευνας World Internet Project στην Ελλάδα, είναι γενικώς παραδεκτή η εξάπλωση της χρήσης του διαδικτύου σε όλο και μεγαλύτερο μέρος του πληθυσμού, καθώς και η αισιοδοξία για την ανάπτυξη των ΤΠΕ (Τεχνολογίες της Επικοινωνίας και της Πληροφορίας). Τη δεδομένη χρονική στιγμή οι Έλληνες πιστεύουν ότι βαίνουν προς την έξοδο μιας δεκαετούς κοινωνικο-οικονομικής κρίσης που επέφερε σημαντικές διαβρωτικές αλλαγές σε κοινωνικό, οικονομικό και πολιτικό επίπεδο, αλλά και τραυματικές βιωματικές εμπειρίες σε προσωπικό και οικογενειακό επίπεδο. Οι νέοι που μεγαλώνουν σε αυτό το περιβάλλον, ως άλλοι «ψηφιακοί αυτόχθονες», δεν μπορούν να περιγράψουν τη ζωή τους χωρίς τον ψηφιακό κόσμο. Τόσο εκείνοι, όσοι και οι μεγαλύτεροι σε ηλικία – με συγκριτικά λιγότερες ψηφιακές δεξιότητες – δε θα μπορούσαν να φανταστούν τις πρωτόγνωρες συνθήκες της πανδημίας που βιώνουμε σήμερα, καθώς και την κυριαρχική ανάδυση του διαδικτύου ως το μέσο που εξασφαλίζει την κανονικότητα μιας καθημερινής ζωής σε εγκλεισμό, αλλά και τις κοινωνικές επαφές με τήρηση των απαιτούμενων αποστάσεων ασφαλείας. Οι νέες συνθήκες διαβίωσης σίγουρα θα αποτελέσουν το πλαίσιο διερεύνησης του επόμενου γύρου WIP.

Αν και η χρήση του διαδικτύου στην Ελλάδα έχει εξαπλωθεί, σύμφωνα με την έκθεση του ΟΟΣΑ για την ευημερία στην ψηφιακή εποχή (OECD 2019: 147), η ψηφιακή μετάβαση στη χώρα ενέχει περισσότερους κινδύνους, παρά οφέλη σε σχέση με άλλες χώρες του ΟΟΣΑ. Η πρόσβαση στο διαδίκτυο και η πληθώρα των δραστηριοτήτων σε αυτό είναι συγκριτικά χαμηλότερες, ενώ οι ανισότητες στη χρήση του διαδικτύου είναι συγκριτικά υψηλότερες στη χώρα μας σύμφωνα με την εν λόγω έκθεση. Με αφορμή αυτή τη συγκριτική περιγραφή της ψηφιακής πραγματικότητας στη χώρα μας η παρούσα εργασία αξιοποιώντας τα δεδομένα της πρόσφατης έρευνας WIP προσβλέπει στην διερεύνηση των πολλαπλών όψεων της χρήσης αλλά και στην ανάδειξη των εγγενών ανισοτήτων που ενδέχεται να συντηρούνται ή και να διαιωνίζονται.

Η χρήση του διαδικτύου: Επικοινωνία, πληροφόρηση, ψυχαγωγία, συναλλαγές και μάθηση

Οι περιγραφικές κατανομές των απαντήσεων των συμμετεχόντων στην έρευνα σχετικά με τη χρήση του διαδικτύου αναδεικνύουν την αξία του στη διευκόλυνση της άμεσης επικοινωνίας. Είναι χαρακτηριστικό ότι σχεδόν έξι στους δέκα αναφέρουν ότι χρησιμοποιούν το διαδίκτυο για να ανταλλάξουν μηνύματα σε πραγματικό χρόνο αρκετές φορές κατά τη διάρκεια μίας ημέρας. Αρκετά συχνή, επίσης, καθημερινά είναι και η χρήση του διαδικτύου για την επικοινωνία μέσω ηλεκτρονικού ταχυδρομείου (34%) (βλ. Γράφημα 1).[1]

Γράφημα 13. Συχνότητα χρήσης (Επικοινωνία

Το διαδίκτυο έχει εδραιωθεί ως πηγή πληροφόρησης, γεγονός που τροφοδοτεί έναν σοβαρό προβληματισμό για τη διευκόλυνση ή/και τον πληροφοριακό αποκλεισμό όχι μόνο μεταξύ χρηστών και μη χρηστών του εν λόγω μέσου, αλλά και μεταξύ των χρηστών. Στην παρούσα έρευνα η συντριπτική πλειοψηφία (63.5%), πάντως, δηλώνει ότι τουλάχιστον μία φορά την ημέρα αναζητά ειδησεογραφικές πληροφορίες στο διαδίκτυο (βλ. Γράφημα 2).[2]

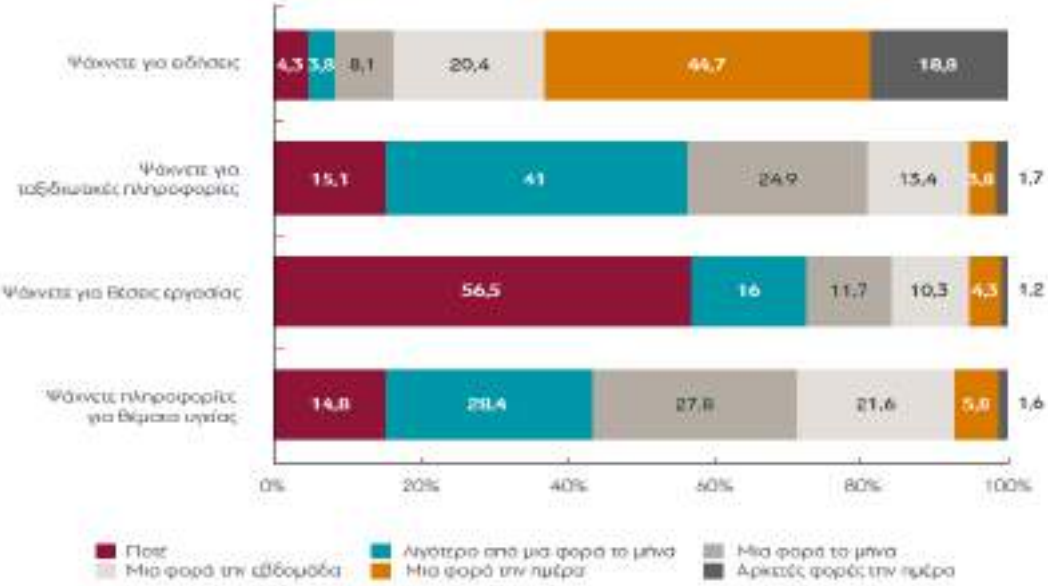

Γράφημα 14. Συχνότητα χρήσης (Πληροφόρηση)

Σε ότι αφορά την ψυχαγωγική χρήση του διαδικτύου, αυτή επικεντρώνεται συχνότερα στη μουσική (50,2%) και τα βίντεο (46,7%) με συχνότητα τουλάχιστον μία φορά την ημέρα από τους περισσότερους χρήστες. Ενώ, ακολουθούν τα παιχνίδια on line (21,6%) (βλ. Γράφημα 3).[3]

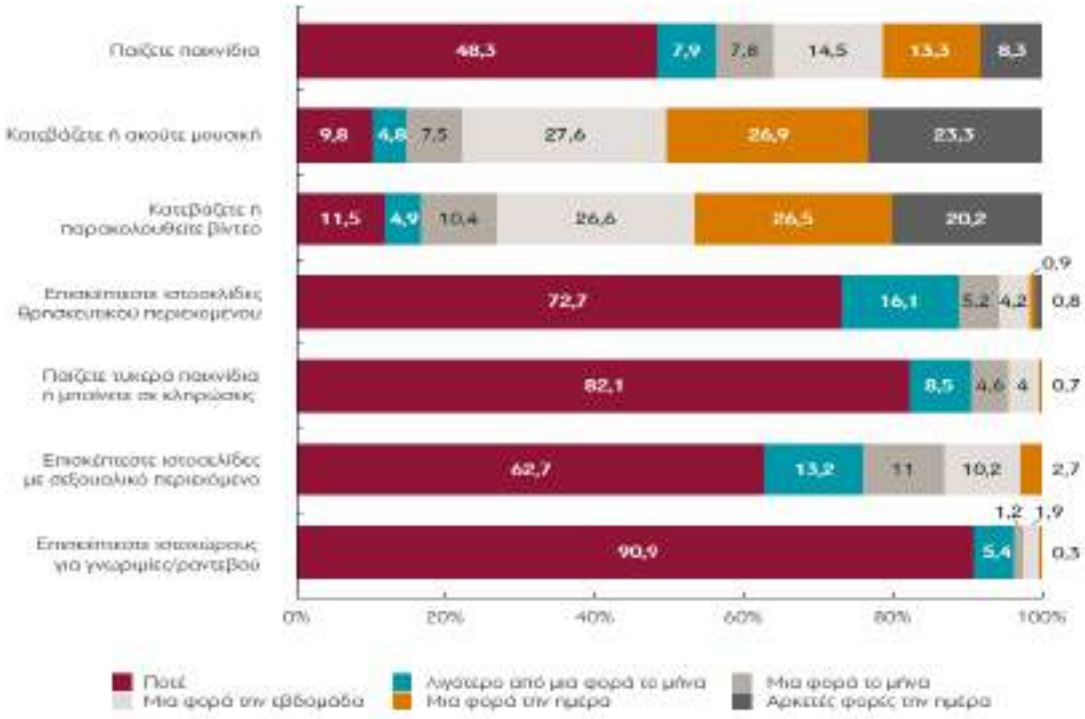

Γράφημα 15. Συχνότητα χρήσης (Ψυχαγωγία)

Στη συγκεκριμένη έρευνα καταγράφονται οι συμπεριφορικές τάσεις των ερωτώμενων στις ηλεκτρονικές τους συναλλαγές. Οι κυρίαρχες τάσεις των χρηστών αφορούν στην αναζήτηση πληροφοριών για προϊόντα και αγορές στο διαδίκτυο (βλ. Γράφημα 4).[4]

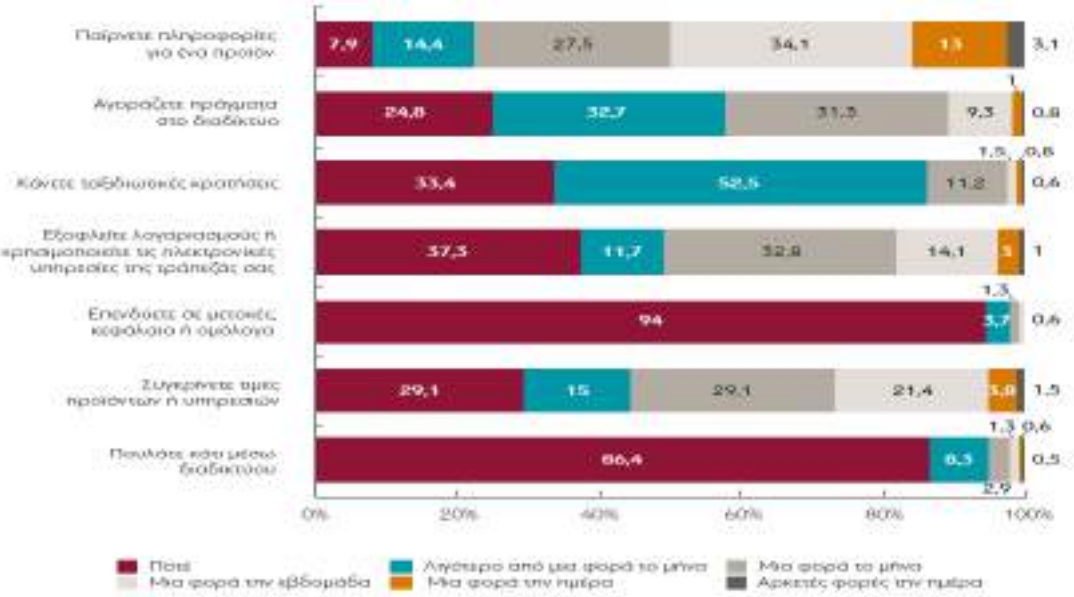

Γράφημα 16. Συχνότητα χρήσης (Ηλεκτρονικές συναλλαγές)

Τέλος σε ό,τι αφορά την αναζήτηση γνώσεων οι περισσότεροι απαντούν ότι χρησιμοποιούν το διαδίκτυο για να αναζητήσουν τον ορισμό μιας λέξης ή να επαληθεύσουν ένα γεγονός (βλ. Γράφημα 5).[5]

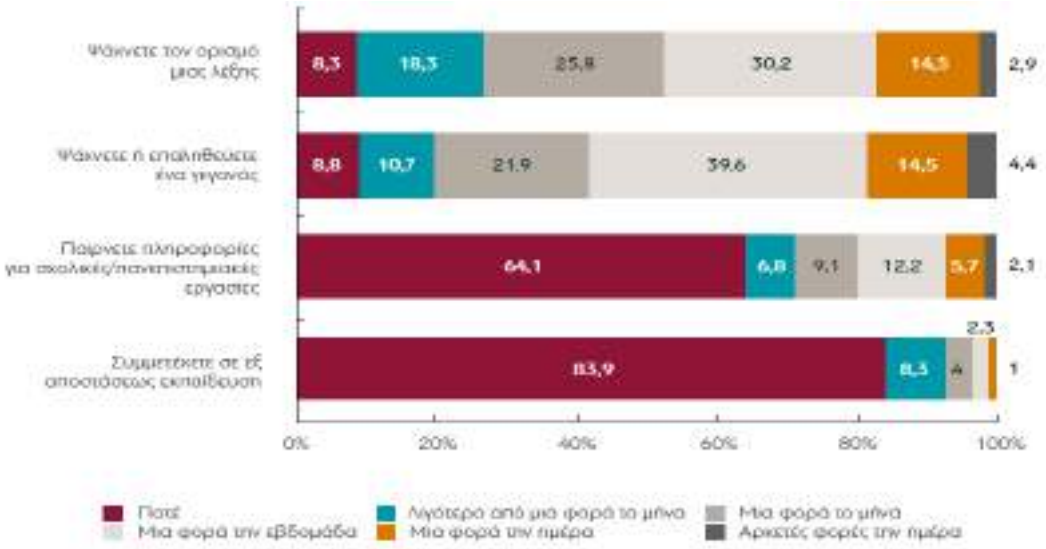

Γράφημα 17. Συχνότητα χρήσης (Μάθηση)

Η διακίνηση ιδεών στο διαδίκτυο: Ελευθερία έκφρασης και Πολιτική επάρκεια

Εκτός όμως, από τη χρηστική αξία του διαδικτύου που διαπιστώσαμε στην παρούσα έρευνα, ο ψηφιακός χώρος έχει καθιερωθεί ως πεδίο όχι μόνο ανταλλαγής, αλλά και διαμόρφωσης ιδεών και αντιλήψεων. Προς τούτο επικεντρώνουμε το ενδιαφέρον μας στα ερευνητικά αποτελέσματα σχετικά με την ελευθερία έκφρασης στο διαδίκτυο, αλλά και την αίσθηση πολιτικής επάρκειας που δηλώνουν οι ερωτώμενοι χρήστες.

Οι χρήστες του διαδικτύου που συμμετείχαν στην έρευνα κλήθηκαν να δηλώσουν το βαθμό συμφωνίας τους ως προς πέντε απόψεις που αφορούν την ελευθερία έκφρασης ιδεών και πολιτικών απόψεων στο διαδίκτυο. Για κάθε δήλωση υπολογίστηκε ο συνολικός μέσος όρος (από τις απαντήσεις όλων των μονάδων του δείγματος). Έτσι, μπορούμε να διαπιστώσουμε ιεραρχικά τις απόψεις των ερωτώμενων. Σύμφωνα με τους συνολικούς μέσους όρους (βλ. Γράφημα 6) οι χρήστες του διαδικτύου συμφωνούν κυρίως για το ότι το διαδίκτυο πρέπει να είναι ένας χώρος ελεύθερης κριτικής προς την κυβέρνηση και οι ίδιοι νιώθουν ελεύθεροι να διατυπώσουν σε αυτό τις πολιτικές τους απόψεις.

Επίσης, οι ερωτώμενοι κλήθηκαν να δηλώσουν το βαθμό συμφωνίας τους ως προς τέσσερεις απόψεις, οι οποίες αφορούν την αξιολόγηση του διαδικτύου υπό όρους επάρκειας γνώσεων για την πολιτική, αλλά και αποτελεσματικής παρέμβασης των πολιτών στην πολιτική γενικότερα. Και σε αυτή την περίπτωση υπολογίστηκε ο μέσος όρος των απαντήσεων του συνόλου του δείγματος για κάθε δήλωση. Τα αποτελέσματα έδειξαν ότι δεν υποστηρίζεται σημαντικά η συμβολή του διαδικτύου στην επάρκεια γνώσεων ή στην αποτελεσματικότητα των πολιτικών παρεμβάσεων των χρηστών (βλ. Γράφημα 7). Οι περισσότερες απαντήσεις συγκεντρώνονται προς το μέσο της κλίμακας, γεγονός που υποδεικνύει ότι οι ερωτώμενοι αποφεύγουν να πάρουν ξεκάθαρη θέση υπέρ ή κατά της συμβολής του διαδικτύου στην ενημέρωσή τους για την πολιτική ή/και στην αποτελεσματική πολιτική παρέμβαση των πολιτών μέσα από το διαδίκτυο.

[5βάθμια κλίμακα: 1=Διαφωνώ απόλυτα, 2=Διαφωνώ, 3=Ούτε διαφωνώ, ούτε συμφωνώ, 4=Συμφωνώ, 5=Συμφωνώ απόλυτα]

Γράφημα 18. Ελευθερία έκφρασης στο διαδίκτυο

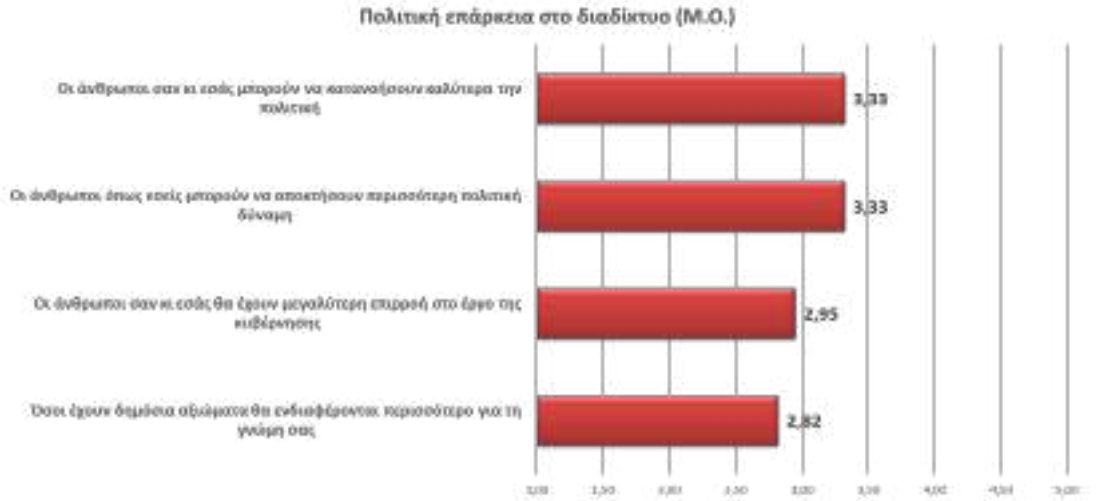

[5βάθμια κλίμακα: 1=Διαφωνώ απόλυτα, 2=Διαφωνώ, 3=Ούτε διαφωνώ, ούτε συμφωνώ, 4=Συμφωνώ, 5=Συμφωνώ απόλυτα]

Γράφημα 19. Πολιτική επάρκεια στο διαδίκτυο

Ψηφιακές αποκλίσεις: Η επίδραση των κοινωνικο-δημογραφικών παραγόντων

Στη διεθνή βιβλιογραφία συχνά αναδεικνύεται το γεγονός των ανισοτήτων ως προς την πρόσβαση και τη δυνατότητα χρήσης του διαδικτύου που οφείλονται μεν σε ήδη υπάρχουσες κοινωνικο-δημογραφικές, οικονομικές και πολιτικές ανισότητες, συμβάλλουν δε στη διαιώνιση των ανισοτήτων και στον ψηφιακό κόσμο. Ως ψηφιακό χάσμα, άλλωστε, ορίζεται το «κενό ανάμεσα σε εκείνους που έχουν πρόσβαση στις πιο νέες τεχνολογίες πληροφοριών και εκείνων που δεν έχουν» (Compaine 2001). Στην παρούσα έρευνα επιβεβαιώνονται ενδείξεις ψηφιακού χάσματος, καθώς σύμφωνα με τα περιγραφικά αποτελέσματα η χρήση του διαδικτύου είναι συχνότερη σε άτομα υψηλότερου μορφωτικού επιπέδου, μικρών ηλικιών, υψηλότερου εισοδήματος και στους άνδρες περισσότερο από τις γυναίκες (βλ. Τσέκερης κ.ά. 2020: 36-41).

Στο παρόν κείμενο εξετάζονται δύο ερωτήματα που αφορούν στο εάν υπάρχει αλληλεπίδραση μεταξύ των κοινωνικο-δημογραφικών παραγόντων και: i) των

απόψεων των ερωτώμενων για την ύπαρξη Ελευθερίας έκφρασης και ii) των απόψεών τους για την Πολιτική επάρκεια στο διαδίκτυο.

Για να προσεγγίσουμε το πρώτο ερώτημα χωρίσαμε το δείγμα της έρευνας σε δύο τύπους ανάλογα με τις απόψεις τους για την Ελευθερία έκφρασης στο διαδίκτυο. Στους *Υποστηρικτές της Ελευθερίας* έκφρασης περιλαμβάνονται όσοι συμφωνούν σημαντικά στις δηλώσεις που υποστηρίζουν πάνω από το μέσο όρο της κλίμακας ότι υπάρχει σχετική ελευθερία στο διαδίκτυο. Στους *Επικριτές της Ελευθερίας* υπάγονται όσοι δίνουν απαντήσεις κάτω από το μέσο όρο της κλίμακας.[6] Στη συνέχεια πραγματοποιούμε ελέγχους συνάφειας σε πίνακα διπλής εισόδου με το στατιστικό κριτήριο Chi square. Στις στήλες του πίνακα περιλαμβάνονται οι *Επικριτές* και οι *Υποστηρικτές* της ελευθερίας στο διαδίκτυο και στις γραμμές οι εξής κοινωνικο-δημογραφικές μεταβλητές: Μόρφωση, Ηλικία, Εισόδημα, Φύλο. Πρόκειται για μεταβλητές που χρησιμοποιούνται στον Δείκτη Ψηφιακού Χάσματος (Digital Divide Index, Shelhofer & Hüsing 2002).

Τα αποτελέσματα των διμεταβλητών συσχετίσεων δείχνουν ότι όλες οι κοινωνικο-δημογραφικές μεταβλητές εκτός από τη Μόρφωση επηρεάζουν σημαντικά τις απόψεις των ερωτώμενων για την Ελευθερία έκφρασης στο διαδίκτυο (βλ. Πίνακα 1). Έτσι, ως *Υποστηρικτές* της Ελευθερίας έκφρασης προσδιορίζονται οι νεότεροι, υψηλότερου εισοδήματος, άνδρες.

Πίνακας 2. Επικριτές και Υποστηρικτές της Ελευθερίας στο διαδίκτυο ως προς κοινωνικο-δημογραφικούς παράγοντες

Κοινωνικο-δημογραφικοί παράγοντες		Counts	Ελευθερία στο διαδίκτυο		Correlation coefficient
			Επικριτές	Υποστηρικτές	
Μόρφωση	Έως Λύκειο	Observed	295	240	X^2=3,687, df=1, p=0.056
		Expected	279,4	255,6	
	Άνω του Λυκείου	Observed	255	263	
		Expected	270,6	247,4	
Ηλικία	15-34	Observed	161	184	X^2=10,701, df=2, p=0.005
		Expected	180	165	
	35-54	Observed	191	183	
		Expected	195,1	178,9	
	≥ 55	Observed	200	139	
		Expected	176,9	162,1	
Εισόδημα	0-1.000	Observed	166	125	X^2=15,193, df=2, p=0.001
		Expected	145,3	145,7	
	1.001-2.000	Observed	145	139	
		Expected	141,8	142,2	
	≥ 2.001	Observed	100	148	
		Expected	123,8	124,2	
Φύλο	Άνδρες	Observed	230	276	X^2=17,548, df=1, p=0.000
		Expected	264	242	
	Γυναίκες	Observed	322	230	
		Expected	288	264	

Για να εξετάσουμε το δεύτερο ερώτημα ακολουθήθηκε αντίστοιχη διαδικασία με το πρώτο ερώτημα. Το δείγμα χωρίστηκε σε *Υποστηρικτές* και σε *Επικριτές της πολιτικής επάρκειας*.[7] Οι έλεγχοι συνάφειας με το κριτήριο Chi square έδειξαν ότι μόνο το εισόδημα των ερωτώμενων έχει στατιστικά σημαντική συσχέτιση με τις

απόψεις τους για την πολιτική επάρκεια στο διαδίκτυο (βλ. Πίνακα 2). Πιο συγκεκριμένα, όσο αυξάνεται το εισόδημα του/της ερωτώμενου/ης, τόσο πιο πιθανό είναι να εντάσσεται στους *Υποστηρικτές* της πολιτικής επάρκειας στο διαδίκτυο.

Πίνακας 3. Επικριτές και Υποστηρικτές της πολιτικής επάρκειας στο διαδίκτυο ως προς κοινωνικο-δημογραφικούς παράγοντες

Κοινωνικο-δημογραφικοί παράγοντες		Counts	Πολιτική επάρκεια στο διαδίκτυο		Correlation coefficient
			Επικριτές	Υποστηρικτές	
Μόρφωση	Έως Λύκειο	Observed	299	253	X^2=6,099, df=1, p=0.014
		Expected	278,8	273,2	
	Άνω του Λυκείου	Observed			
		Expected			
Ηλικία	15-34	Observed	162	175	X^2=10,586, df=2, p=0.005
		Expected	170,5	166,5	
	35-54	Observed	173	201	
		Expected	189,3	184,7	
	≥ 55	Observed	206	152	
		Expected	181,2	176,8	
Εισόδημα	0-1.000	Observed	169	131	X^2=11,029, df=2, p=0.004
		Expected	145,9	154,1	
	1.001-2.000	Observed	131	163	
		Expected	143	151	
	≥ 2.001	Observed	111	140	
		Expected	122,1	128,9	
Φύλο	Άνδρες	Observed	253	257	X^2=0,354, df=1, p=0.552
		Expected	257,9	252,1	
	Γυναίκες	Observed	288	272	
		Expected	283,1	276,9	

Ψηφιακές αποκλίσεις: Η επίδραση επιμέρους αντιλήψεων των χρηστών για το διαδίκτυο

Μετά τη μελέτη της επίδρασης των κοινωνικο-δημογραφικών μεταβλητών στη διαμόρφωση των απόψεων των ερωτώμενων για την Ελευθερία έκφρασης και την Πολιτική επάρκεια στο διαδίκτυο θέτουμε ένα τελευταίο ερευνητικό ερώτημα που αφορά στην επίδραση που μπορεί να έχουν άλλες (μη κοινωνικο-δημογραφικές) μεταβλητές, όπως η Αξιοπιστία, η Διάκριση ψευδών ειδήσεων, η Θυματοποίηση και η Παραβίαση της ιδιωτικότητας στο διαδίκτυο. Διερευνούμε, δηλαδή, εάν κάποιες απόψεις των χρηστών για το διαδίκτυο μπορεί να διαμορφώνουν ένα συγκεκριμένο πλαίσιο κουλτούρας που επηρεάζει και τις εκτιμήσεις τους για την Ελευθερία της έκφρασης ή/και την αίσθηση πολιτικής Επάρκειας στο χώρο του διαδικτύου.

Πριν διερευνήσουμε το εν λόγω ερευνητικό ερώτημα ας δούμε τις απόψεις που διατύπωσαν οι ερωτώμενοι για άλλα θέματα στο διαδίκτυο.

Σε ότι αφορά την εκτίμηση της Αξιοπιστίας, οι περισσότεροι είναι επιφυλακτικοί απέναντι στις πληροφορίες που διακινούνται στο διαδίκτυο (Βλ. Γράφημα 7),[8] ενώ θεωρούν ότι έχουν την ικανότητα να διακρίνουν μια ψευδή είδηση στο διαδίκτυο (βλ. Γράφημα 8).[9]

Γράφημα 7. Ποιες από τις πληροφορίες στο διαδίκτυο νομίζετε ότι είναι αξιόπιστες;

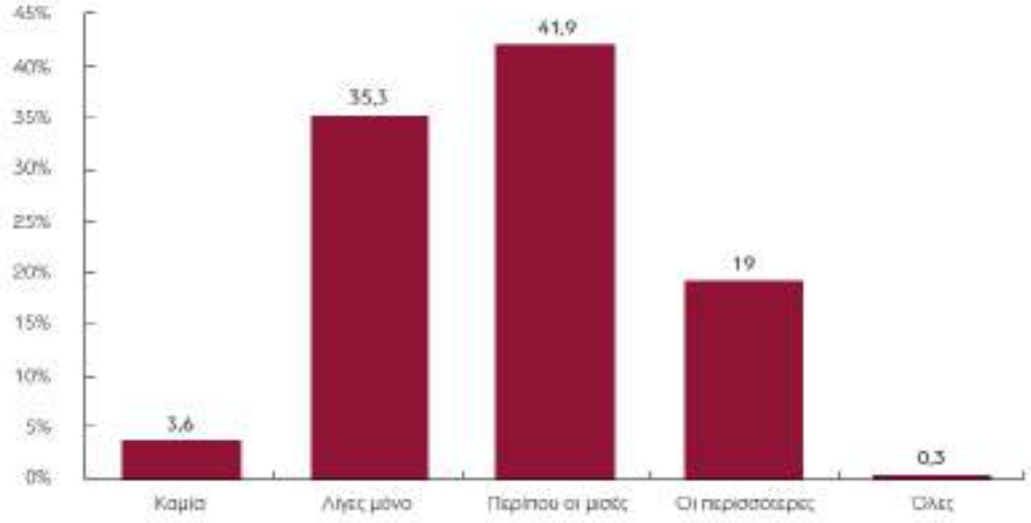

Γράφημα 8. Μπορείτε να διακρίνετε μια ψευδή είδηση στο διαδίκτυο;

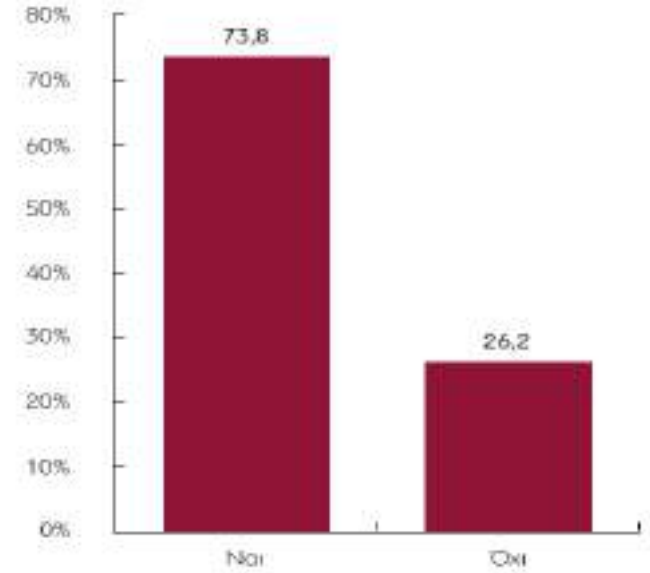

Γράφημα 9. Θυματοποίηση χρηστών διαδικτύου

Αναφορικά με τη θυματοποίηση, οι περισσότεροι δεν αναφέρουν συχνά ότι προσβάλλονται κατά την περιήγησή τους στο διαδίκτυο (βλ. Γράφημα 9)[10] και σπάνια αναφέρουν παραβίαση της ιδιωτικότητάς τους (βλ. Γράφημα 10).[11]

Με τη χρήση του στατιστικού κριτηρίου Chi square ελέγξαμε για κάθε μία από τις επιμέρους εκτιμήσεις των ερωτώμενων (Αξιοπιστία, Διάκριση ψευδών ειδήσεων, Θυματοποίηση, Παραβίαση ιδιωτικότητας) εάν συσχετίζεται με την άποψή τους για την Ελευθερία στο διαδίκτυο. Καμία συσχέτιση δεν επιβεβαιώθηκε ως στατιστικά σημαντική.

Με την ίδια διαδικασία ανάλυσης των δεδομένων ελέγξαμε και τη συσχέτιση κάθε επιμέρους εκτίμησης των υποκειμένων με την άποψή τους για την Πολιτική επάρκεια στο διαδίκτυο. Τα αποτελέσματα έδειξαν ότι μόνο οι απόψεις τους για την Αξιοπιστία έχουν στατιστικά σημαντική συσχέτιση με τις απόψεις τους για την Πολιτική επάρκεια. Μάλιστα, όσο περισσότερες πληροφορίες στο διαδίκτυο

πιστεύουν ότι είναι αξιόπιστες, τόσο πιο πιθανό είναι να υποστηρίζουν ότι το διαδίκτυο μπορεί να συμβάλλει στην πολιτική επάρκεια.

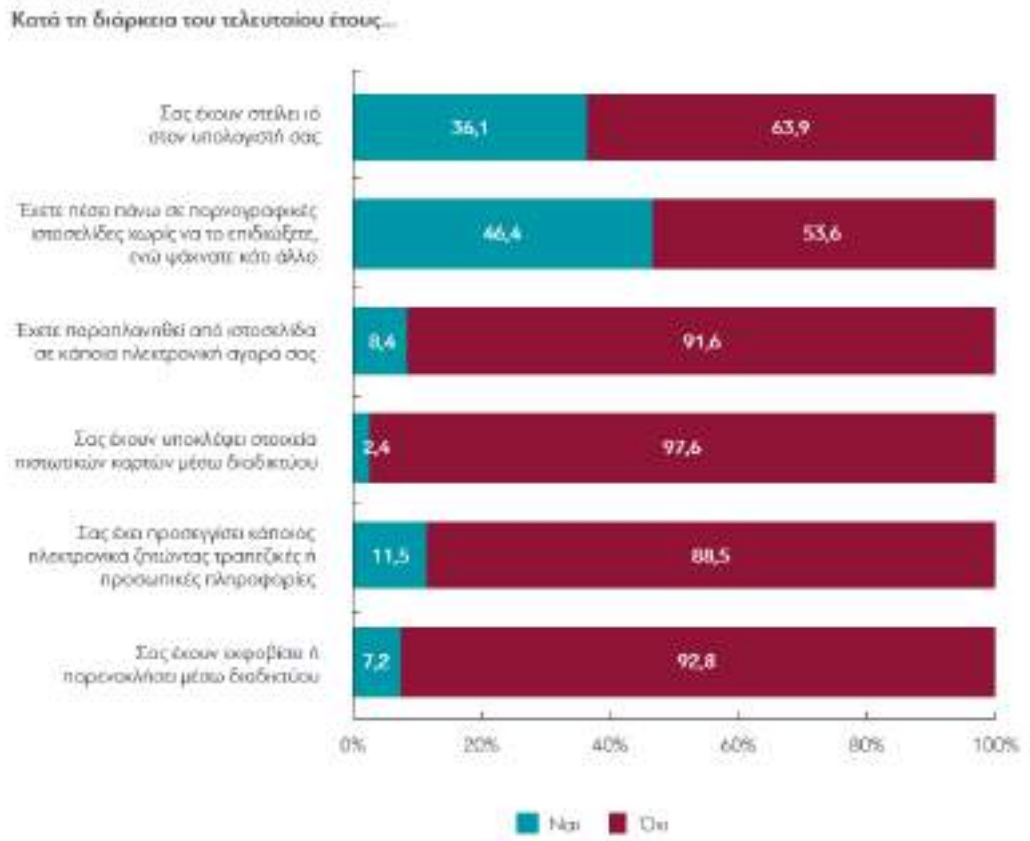

Γράφημα 10. Κατά το τελευταίο έτος, έχει ποτέ παραβιαστεί η ιδιωτικότητά σας στο διαδίκτυο;

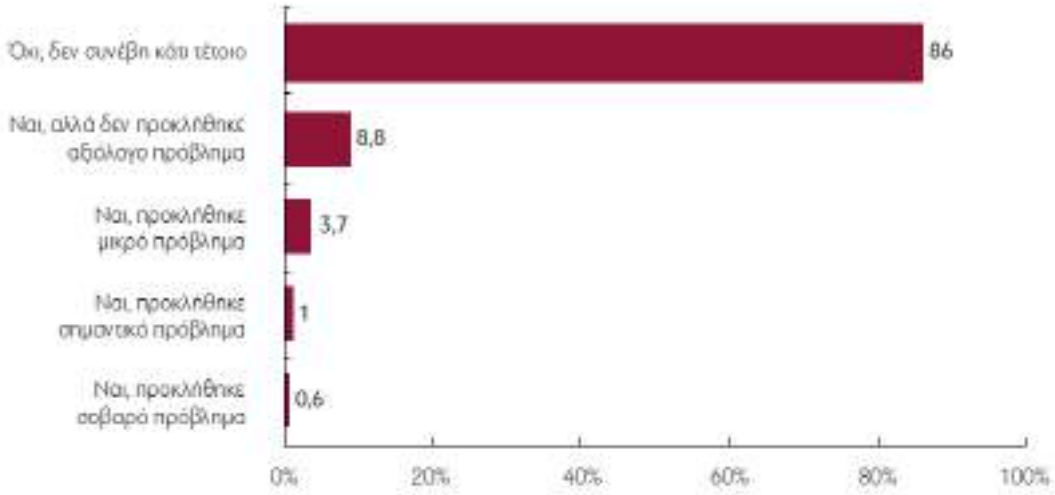

Συμπέρασμα

Αρχικά, στην παρούσα εργασία επισημάνθηκε η χρήση του διαδικτύου αναφορικά με την άμεση επικοινωνία μεταξύ των χρηστών, τη διευκόλυνση της πρόσβασης σε πληροφορίες, την ατομική ψυχαγωγία, τις ηλεκτρονικές συναλλαγές και την υποστήριξη της μάθησης. Τα δεδομένα της έρευνας WIP στην Ελλάδα (2019) επιβεβαιώνουν ότι το διαδίκτυο αποτελεί μεταξύ άλλων και ένα σύγχρονο πεδίο

διακίνησης ιδεών. Οι περισσότεροι συμμετέχοντες στην έρευνα υποστηρίζουν ότι υπάρχει σχετική ελευθερία έκφρασης στο διαδίκτυο. Αν και εμφανίζονται επιφυλακτικοί απέναντι στην αξιοπιστία των πληροφοριών που διακινούνται στο διαδίκτυο, δηλώνουν ικανοί να διακρίνουν τις ψευδείς ειδήσεις, ενώ σπάνια αναφέρουν περιστατικά θυματοποίησης κατά την περιήγησή τους σε αυτό.

Στη συνέχεια, επιχειρήσαμε να εξετάσουμε πιθανές ψηφιακές αποκλίσεις μεταξύ των χρηστών του διαδικτύου. Προς τούτο, το δείγμα χωρίστηκε σε *Υποστηρικτές* και *Επικριτές* της ύπαρξης ελευθερίας έκφρασης στο διαδίκτυο και αντίστοιχα σε *Υποστηρικτές* και *Επικριτές* της ύπαρξης πολιτικής επάρκειας. Στη βάση αυτών των διχοτομήσεων διερευνήσαμε εάν αυτές συσχετίζονται με ορισμένες κοινωνικο-δημογραφικές μεταβλητές ή με άλλες προσλήψεις των ερωτώμενων για το διαδίκτυο. Τα αποτελέσματα των στατιστικών αναλύσεων ανέδειξαν κατά κύριο λόγο ένα ενδο-κοινωνικό χάσμα, καθώς επιβεβαιώθηκε ότι όσοι έχουν συγκεκριμένα κοινωνικο-δημογραφικά χαρακτηριστικά είναι πιο πιθανό να υποστηρίζουν την ύπαρξη Ελευθερίας της έκφρασης στο διαδίκτυο. Πρόκειται για τους νέους, εύρωστους οικονομικά άνδρες. Το εισόδημα αποτελεί σημαντικό παράγοντα που καθορίζει την πρόσληψη για την πολιτική επάρκεια στο διαδίκτυο, σκιαγραφώντας, έτσι, κι ένα δημοκρατικό ψηφιακό χάσμα. Είναι χαρακτηριστικό ότι όσο πιο οικονομικά εύρωστος είναι κάποιος, τόσο πιο πιθανό είναι να υποστηρίζει ότι το διαδίκτυο συμβάλει στην πληροφόρηση για την πολιτική, αλλά και στη δυνατότητα των πολιτών να συμμετέχουν αποτελεσματικά στο πολιτικό γίγνεσθαι.

Τέλος, επιχειρήσαμε να διερευνήσουμε το ερώτημα εάν εκτός των κοινωνικο-δημογραφικών μεταβλητών -οι οποίες αποδείχθηκαν επιδραστικά ισχυρές- υπάρχουν άλλοι παράγοντες που αντανακλούν τις απόψεις των χρηστών για το διαδίκτυο, σχηματοποιώντας έτσι μια ιδιαίτερη κουλτούρα χρηστών ως *Υποστηρικτών* έναντι *Επικριτών* της ύπαρξης Ελευθερίας έκφρασης και *Υποστηρικτών* έναντι *Επικριτών* της Πολιτικής επάρκειας στο διαδίκτυο. Η υπόθεση εργασίας δεν επιβεβαιώθηκε, καθώς μόνο μία σημαντική συσχέτιση εντοπίστηκε, σύμφωνα με την οποία όσο περισσότερο κανείς θεωρεί αξιόπιστο το διαδίκτυο τόσο πιο πιθανό είναι να ανήκει στους *Υποστηρικτές* της πολιτικής επάρκειας σε αυτό.

Συμπερασματικά, η επεξεργασία των ευρημάτων του 3^{ου} γύρου της έρευνας World Internet Project στην Ελλάδα επιβεβαιώνει κατά κύριο λόγο ότι οι αποκλίσεις μεταξύ των χρηστών του διαδικτύου εδράζονται στις κοινωνικο-δημογραφικές διαφοροποιήσεις. Ακόμα, λοιπόν, και αν το διαδίκτυο ως πεδίο επικοινωνίας και ποικίλων άλλων δραστηριοτήτων δεν δημιουργεί τους αποκλεισμούς, ωστόσο συντηρεί τις ήδη υπάρχουσες κοινωνικές ανισότητες. Καθώς, όπως παρατηρεί ο Morissett (2001) «*η τεχνολογία από μόνη της δεν μπορεί να εξαλείψει τις διαφορές που προκύπτουν μεταξύ των ανθρώπων που χρησιμοποιούν αποτελεσματικά την τεχνολογία και αυτών που δεν το κάνουν*», δε θα πρέπει να εστιάζουμε μόνο προς τις τεχνολογικές υποδομές, αλλά και προς τις κοινωνικές ανισότητες, έτσι ώστε το διαδίκτυο «*αντί να αποτελεί ένα 'ψηφιακό χάσμα', να γίνει ένας δρόμος για την ελευθερία της πληροφορίας*».

Σημειώσεις

[1] Για το Γράφημα βλ. Τσέκερης, Χ., Δεμερτζής, Ν., Λιναρδής, Α., Κονδύλη, Δ., Ηλιού, Κ., Παπαλιού, Ο., Φραγκίσκου, Α., Φρέντζου, Χ., (2020). *Έρευνα ΕΚΚΕ: World*

Internet Project (WIP) Greece. Το διαδίκτυο στην Ελλάδα. διαΝΕΟσις (version 02.06.2020), σ.44

[2] Ό.π., , σ.45

[3] Ό.π., σ.46

[4] Ό.π., σ.48

[5] Ό.π., σ.49

[6] Πιο συγκεκριμένα ακολουθούμε τα εξής βήματα επεξεργασίας των δεδομένων:

1) Ανακωδικοποιούμε αντίστροφα τη μεταβλητή «*Η κυβέρνηση θα έπρεπε να ελέγχει το διαδίκτυο περισσότερο από όσο το ελέγχει τώρα*», έτσι ώστε η υψηλότερη τιμή (5) να δηλώνει διαφωνία και άρα υποστήριξη της ελευθερίας στο διαδίκτυο.

2) Για κάθε ερωτώμενο/η υπολογίζουμε ένα συνολικό μέσο όρο ως προς την υποστήριξη της ελευθερίας στο διαδίκτυο (από τις απαντήσεις του/της και στις πέντε ερωτήσεις). Τα αποτελέσματα οργανώνονται σε μία νέα μεταβλητή.

3) Μελετάμε την περιγραφική ανάλυση της κατανομής της νέας μεταβλητής για να δούμε ποιο είναι το μέσο της κλίμακας που προκύπτει. Σύμφωνα με την περιγραφική ανάλυση της νέας μεταβλητής μελετώντας το Μέσο όρο, τη Διάμεσο και τη στήλη Cumulative Percent, η τιμή 17 τέμνει την κλίμακά μας σε δύο ίσα μέρη. Συνεπώς, όσοι έχουν μέσο ≤ 17 είναι «Επικριτές της ελευθερίας στο διαδίκτυο» και όσοι έχουν μέσο όρο > 17 είναι «Υποστηρικτές της ελευθερίας στο διαδίκτυο».

[7] Ακολουθούμε τα εξής βήματα επεξεργασίας των δεδομένων:

1) Για κάθε ερωτώμενο/η υπολογίζουμε ένα συνολικό μέσο όρο ως προς την υποστήριξη της πολιτικής επάρκειας στο διαδίκτυο (από τις απαντήσεις του/της και στις τέσσερεις ερωτήσεις). Τα αποτελέσματα οργανώνονται σε μία νέα μεταβλητή.

2) Μελετάμε την περιγραφική ανάλυση της κατανομής της νέας μεταβλητής για να δούμε ποιο είναι το μέσο της κλίμακας που προκύπτει. Σύμφωνα με την περιγραφική ανάλυση της νέας μεταβλητής μελετώντας το Μέσο όρο, τη Διάμεσο και τη στήλη Cumulative Percent, η τιμή 12 τέμνει την κλίμακά μας σε δύο ίσα μέρη. Συνεπώς, όσοι έχουν μέσο ≤ 12 είναι «Επικριτές της πολιτικής επάρκειας στο διαδίκτυο» και όσοι έχουν μέσο όρο > 12 είναι «Υποστηρικτές της πολιτικής επάρκειας στο διαδίκτυο».

[8] Ό.π., σ.58

[9] Ό.π., σ.60

[10] Ό.π., σ.61

[11] Ό.π., σ.62

Αναφορές

Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία

Τσέκερης, Χ., Δεμερτζής, Ν., Λιναρδής, Α., Κονδύλη, Δ., Ηλιού, Κ., Παπαλιού, Ο., Φραγκίσκου, Α. και Φρέντζου, Χ., (2020), *Έρευνα ΕΚΚΕ: World Internet Project (WIP) Greece. Το διαδίκτυο στην Ελλάδα*, διαΝΕΟσις (version 02.06.2020).

Ξενόγλωσση βιβλιογραφία

Compaine, B. (2001), (Ed.), The Digital Divide: Facing a Crisis or Creating a Myth?, MIT Press Sourcebooks.

Hüsing, T. and Shelhofer, H. (2002), The Digital Divide Index. A Measure of Social Inequalities in the Adoption of ICT, Conference Proceedings of the 10th European Conference on Information Systems, Information Systems and the Future of the Digital Economy, ECIS 2002, Gdansk, Poland, June 6-8, 2002

Morrisett, L. (2001), Foreward, ın Benjamin M. Compaine (ed.), The Digital Divide. Facing a crisis or creating a myth?", MIT Press Sourcebooks.

OECD (2019), How's life in the Digital Age?: Opportunities and Risks if the Digital Transformation for People's Well-being, OECD Publishing, Paris. DOI: https://doi.org/10.1787/9789264311800-en

Η ΕΝΝΟΙΑ ΤΟΥ ΚΙΝΗΤΡΟΥ ΣΤΑ ΕΓΚΛΗΜΑΤΑ ΜΙΣΟΥΣ

Βασιλική Κ. Θεολόγη

Διδάκτορας Εγκληματολογίας, Νομική Σχολή, Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης, Ειδική Επιστήμων

Περίληψη

Οι περίοδοι κρίσης μιας κοινωνίας, αποκαλύπτουν τις ρωγμές της. Η συστημική βία που εκδηλώνεται, θέτει σε αμφισβήτηση όχι μόνο την ταυτότητα του θύματος, αλλά και την δέσμευση των κρατών στην ανοχή και την ένταξη. Η τέλεση των εγκλημάτων μίσους συνδέεται με το κοινωνικό περιβάλλον που γεννά τις ρατσιστικές συμπεριφορές.

Λέξεις κλειδιά**:** εγκλήματα μίσους, κίνητρο, ρατσιστικά χαρακτηριστικά

THE MOTIVE IN HATE CRIMES

Vasiliki K. Theologi

Phd in Criminology, Democritus University of Thrace, Law School

Abstract

The periods of crisis of a society reveal its cracks. The systemic violence that is taking place calls into question not only the identity of the victim, but also the commitment of the states to tolerance and integration. The commission of hate crimes is linked to the social environment that breeds racist behavior.

Key words**:** hate crimes, motive, racist characteristics

Εισαγωγή

Στις ιστορικές καταγραφές των εθνών της οικουμένης η αναφορά στα εγκλήματα μίσους (hate crimes),[1] δεν είναι ούτε σύγχρονη ούτε αποσπασματική. Ο φυλετικός ρατσισμός των μελών της Κου Κλουξ Κλαν (Nencini 1973: 39-43), οι μαζικές επιθέσεις του Αδόλφου Χίτλερ, οι πράξεις βίας και σύλληψης ενάντια στο γυναικείο κίνημα που αποκτούσε υπόσταση στο λυκαυγές του εικοστού αιώνα (Showalter 1981: 395-412), είναι ενδεικτικά παραδείγματα της αποτρόπαιης βίας που γεννά η προκατάληψη.

Στις μέρες μας, με καχυποψία και δυσπιστία αντιμετωπίζονται οι πολίτες που ανήκουν στα καραβάνια των προσφύγων, είναι μέλη των ομάδων ΛΟΑΤΚΙ. Τα παραπάνω συναισθήματα- που καλλιεργούνται στις τοπικές κοινωνίες- μετουσιώνονται σε πράξεις βίας και φανατισμού.

Πρόδρομοι της επακολουθούμενης βίας, είναι οι ομάδες μίσους που δημιουργούνται. Τα συναισθήματα ρατσισμού, που νοιώθουν, δίνουν φωνή στη δράση και νομιμοποίηση στις πράξεις τους (BLEE 2005: 599-602).

Κατά συνέπεια, το έγκλημα μίσους είναι ιστορικά και πολιτισμικά εξαρτώμενο για αυτό παραλλάσσεται ή εμπλουτίζεται στο χώρο και το χρόνο (Giddens 2014: 15).

Αντίστοιχες διαφοροποιήσεις παρουσιάζει και η έννοια του κινήτρου που αποτελεί τον βασικό ενδείκτη (Δαλακούρας 2003: 852) της εκάστοτε έννομης τάξης, ώστε να επιβληθεί στο δράστη του βασικού αδικήματος αυστηρότερη ποινή, λόγω του γεγονότος ότι η αξιόποινη πράξη προκλήθηκε από προκατάληψη. Επί παραδείγματι στις Η.Π.Α. εξετάζεται το κίνητρο μεμονωμένα σε κάθε αξιόποινη πράξη. Στη Γερμανία όμως,[2] τα εγκλήματα μίσους θεωρούνται αδικήματα με πολιτικά κίνητρα, επειδή απειλούν τα ανθρώπινα και συνταγματικά κατοχυρωμένα δικαιώματα του θύματος και υπονομεύουν την δημοκρατία της χώρας (Glet 2009: 15).

Σε μεμονωμένες περιπτώσεις διαφαίνεται ότι οι δικαστικές αρχές συναντούν δυσκολίες στην απόδειξη του κινήτρου της μεροληψίας, στοιχείο που ενδέχεται να οδηγήσει στην αθώωση των δραστών, όπως αποδείχθηκε στην υπόθεση Ermyas.[3]

Η αυξανόμενη επιδημία των εγκλημάτων μίσους με αφορμή την (οικονομική) κρίση

Η συνειδητοποίηση των προβληματισμών που εγείρονται σχετικά με τη διερεύνηση των κινήτρων προϋποθέτει την απόδοση ενός- κατά το δυνατόν περισσότερο αποδεκτού από το σύνολο των εθνών- *και πειστικού ορισμού.* Προς αυτή την κατεύθυνση έχει διατυπωθεί ότι*, ως έγκλημα μίσους νοείται το έγκλημα που τελείται κατά προσώπων ή περιουσιακών στοιχείων και έχει ως κίνητρο -στο σύνολό του ή εν μέρει- τη φυλετική, εθνοτική, θρησκευτική καταγωγή, το φύλο τον σεξουαλικό προσανατολισμό ή άλλες προκαταλήψεις* (Sun 2006: 597-598, Hutson et al.1997: 786-788).

Πέραν όμως του νομικού ορισμού, είναι πολύ σημαντικό να δοθεί έμφαση σε όλες εκείνες τις γνωστές ή ασυνήθιστες πτυχές που σχετίζονται με το κίνητρο της προκατάληψης.

Η εξέτασή τους αποτελεί το υπόβαθρο της στοιχειοθέτησης του εγκλήματος μίσους/προκατάληψης, αιτιολογεί την επέκταση –διάνθιση- των αντικειμενικών υποστάσεων των εγκλημάτων που λειτουργούν στη συνέχεια ως βελτιώσεις τους.

Οι ιστορικές και κοινωνικές έρευνες (Bailey et al. 2020, Botcherby et al. 2011: 1-26, Garofalo 1997: 134-140) που σχετίζονται με την τέλεση εγκλημάτων προκατάληψης σε διαφορετικές περιόδους και γεωγραφικές περιοχές δείχνουν ότι συνδέονται με το γενικό κοινωνικό πλαίσιο, επειδή επηρεάζονται έντονα από το κοινωνικό περιβάλλον που γεννά τις συμπεριφορές. Πρόκειται για μια αμφίδρομη σχέση κατά την οποία, κάθε χαρακτηριστικό της κοινωνικής ομάδας που προκαλεί μια ρατσιστική συμπεριφορά, αποτελεί ταυτόχρονα και ένα κοινωνικό πλαίσιο το οποίο θα πρέπει να λάβει υπόψη ο νομοθέτης κατά την τυποποίηση του εγκλήματος και τον ποινικό κολασμό του (Lu-in 2009: 1-2). Επομένως, το συγκεκριμένο έγκλημα δεν παραμένει στατικό και σταθερό, παρουσιάζει μια δυναμική, βρίσκεται σε κατάσταση συνεχούς κίνησης. Δεν συμβαίνει επειδή ο δράστης κινείται, ούτε είναι κοινωνικό σύμπτωμα που απορρέει από την παρουσία ενός πολιτισμικού ή κοινωνικού κενού (Gellman 1992: 507-509).

Η εξελικτική πορεία των εγκλημάτων μίσους οδηγεί στο συμπέρασμα ότι μπορούν να γίνουν περισσότερο κατανοητά ως διαδικασία, παρά ως γεγονός. Η κοινωνικά τοποθετημένη δυναμική διαδικασία περιλαμβάνει κατά την ανάπτυξή της τρία στοιχεία (Bowling 1993: 231-250): το περιβάλλον (ιστορικό και κοινωνικό

πλαίσιο στο οποίο έλαβαν χώρα), τους παράγοντες (που ευνόησαν την ανάπτυξη των συμπεριφορών) και τη δομή (τις σχέσεις μεταξύ των εμπλεκόμενων ομάδων).

Όταν σε αυτό το πλαίσιο προσθέσουμε την συγκυρία της οικονομικής κρίσης, τότε έχουμε μπροστά μας έναν σημαντικό παράγοντα που διαδραματίζει ρόλο στις νέες προκαταλήψεις που διαμορφώνονται και βρίσκουν διέξοδο στα εγκλήματα μίσους.

Στις περιόδους της οικονομικής κρίσης, οι μειωμένες ευκαιρίες για εργασία, ευμάρεια, οικογενειακή και προσωπική ασφάλεια και η συνεπακόλουθη απογοήτευση αντιμετωπίζεται από τους δυσαρεστημένους πολίτες, με κατηγορίες που απευθύνουν προς τους «άλλους» (Καρύδης 1996: 21). Στο πρόσωπό των άλλων, απεικονίζονται οι πληθυσμιακές ομάδες των προσφύγων, των μεταναστών, των ατόμων με διαφορετικό σεξουαλικό προσανατολισμό, με αναπηρία κλπ. Η δυσαρέσκεια που επικρατεί σε συνδυασμό με τις προκαταλήψεις και τα στερεότυπα, που έχουν διαμορφωθεί, εκφράζεται με τα εγκλήματα μίσους (McDevitt et al. 2002: 303-317). Ένα μέρος των αδικημένων πολιτών που έχασαν τη δουλειά τους λόγω της κρίσης και αγωνιούν για το μέλλον θεωρούν κάθε τι διαφορετικό από τις κοινωνικά αποδεκτές νόρμες, ως κοινωνικό πρόβλημα. Η κρίση και η συνεπακόλουθη οικονομική καταστροφή, απαιτεί για την συγκεκριμένη ομάδα άμεση πολιτική και κοινωνική συνοχή και κοινωνική δράση, την οποία πρόθυμα και απερίσκεπτα –για τις συνέπειες- αναλαμβάνουν τα μέλη της.

Στην πρόσληψη των *άλλων* ως επιβαρυντικών παραγόντων της κρίσης συντελούν και οι ηθικοί σταυροφόροι των Μ.Μ.Ε. Οι ηθικοί σταυροφόροι (Θεολόγη 2011: 47) θεωρούν ότι η παρέμβασή τους θα εμποδίσει την εξάπλωση του κοινωνικού προβλήματος. Προς τούτο καταφεύγουν στην καθημερινή παρουσίαση του θέματος που αφορά στα εγκλήματα προκατάληψης.[4] Η διάθλαση (Πανούσης 1999: 100) των ζητημάτων αυτών στον τηλεοπτικό -κυρίως- καθρέφτη τους προσδίδει χαρακτηριστικά επιδημίας. Σε αυτή συμβάλει και η δραματοποίηση της κατάστασης που διέρχεται από το τρίπτυχο: εικόνα-κατασκευή-πραγματικότητα (Χαλάμπης 1998: 367, Χαιρετάκη 1998: 279-298).Η γενικότερη αίσθηση που δημιουργείται είναι ότι τα κύματα εγκληματικότητας που δημιουργούνται χρήζουν άμεσης αντιμετώπισης (Fishman 1978: 531). Έτσι επιτυγχάνεται η κοινωνική κατασκευή της επιδημίας των εγκλημάτων μίσους (Jacobs and Henry 1996: 366-391). Η δυσαρέσκεια που επικρατεί συνιστά την απαρχή της τέλεσης των αξιόποινων πράξεων προκατάληψης. Εξάλλου, ιστορικά έχει αποδειχθεί ότι οι κοινωνίες δεν είναι χωνευτήρι των αλλαγών και μεταβολών που προκύπτουν από τα κοινωνικά ή πολιτισμικά φαινόμενα που λαμβάνουν χώρα, όπως το τρομοκρατικό χτύπημα της 11ης Σεπτεμβρίου 2001 ή οι αυξανόμενες προσφυγικές ροές που πλήττουν από το 2015 τη χώρα μας.

Σε αυτό το κοινωνικό περιβάλλον δομείται -κατά την περίοδο της κρίσης- η ταυτότητα των ρατσιστικών εγκλημάτων που τελούνται σε ένα πλαίσιο σχέσεων εξουσίας (Jacobs and Henry 1996: 391). Η δυναμική της προκατάληψης δεν αφορά μόνο τη σχέση των άμεσα συμμετεχόντων (δράστη και θύματος) αλλά και την σχέση των διαφόρων κοινοτήτων στις οποίες ανήκουν. Στους κόλπους τους καλλιεργούνται έντονα συναισθήματα φόβου, εχθρότητας, καχυποψίας για την ομάδα στην οποία ανήκει το θύμα-στόχος.

Οι σχέσεις εξουσίας ακολουθούν και την πρόθεση-συνεπώς και το υποκινούμενο για το έγκλημα κίνητρο- του δράστη. Σκοπός του δράστη δεν είναι μόνο να υποτάξει το θύμα, αλλά να υποτάξει και την κοινότητα στην οποία ανήκει (Wolfe and Copeland 1994: 201-203), να εκφοβίσει την ομάδα του που διαφέρει λόγω καταγωγής, θρησκείας, κ.λπ.

Το αποτέλεσμα της πράξης είναι η σημαντική βλάβη του θύματος μιας και το κίνητρο της προκατάληψης οδηγεί σε πράξεις βίας ή βιαιοπραγίας (Δημόπουλος 2012: 157). Στην σκληρή ή αποτρόπαια εκδοχή τους, δηλαδή την ανθρωποκτονία ο δράστης επιδιώκει να διαγράψει την ταυτότητα του θύματος.

Το άγχος θυματοποίησης από το οποίο καταλαμβάνονται οι ομάδες των θυμάτων, ο φόβος του εγκλήματος που εκκινεί από την συνειδητοποίηση ότι βρίσκονται σε κίνδυνο, ενδέχεται να οδηγήσει στις από μέρους τους αντιδράσεις, δηλαδή στην προσωπική τους έκρηξη που εκφράζεται με την τέλεση εγκλήματος, ως απάντηση στο έγκλημα που τελέστηκε εναντίον τους, ή σε βάρος μελών της ομάδας τους (Δημόπουλος 2006: 47-48). Με το πέρασμα στην πράξη, το θύμα μετατρέπεται σε δράστη. Το κίνητρο είναι ορατό: αντίποινα.

Από τα παραπάνω γίνεται σαφές, ότι οι περίοδοι κρίσης (οικονομικής κλπ) μιας κοινωνίας, αποκαλύπτουν τις ρωγμές της. Η συστημική βία που εκδηλώνεται, θέτει σε αμφισβήτηση όχι μόνο την ταυτότητα του θύματος, αλλά και την δέσμευση των κρατών στην ανοχή και την ένταξη (Perry 2003: 23).

Η έννοια του κινήτρου στα εγκλήματα μίσους και η ένταξή του στις ποινικές διατάξεις

Μια πρώτη ανάγνωση των εγκλημάτων μίσους δείχνει ότι πρόκειται για εγκλήματα μηνυμάτων (Lawrence and Frederic 2002: 42) που πραγματοποιούνται σε ορισμένα κοινωνικά πλαίσια και απευθύνουν ξεκάθαρη προειδοποίηση στους αποδέκτες τους, δηλαδή σε όλα τα μέλη της κοινότητας του θύματος (Iganski and Lagou 2015: 1696-1718). Η βία που ασκείται δεν εξυπηρετεί σκοπούς μεγαλύτερης έντασης, αλλά όπως υπογραμμίζει η Perry (Perry 2003: 40), αποτελεί δείκτη των υποκείμενων κοινωνικών και πολιτιστικών εντάσεων. Η διαδικασία του εντοπισμού και της απόδειξή τους από την έννομη τάξη καθίσταται ιδιαίτερα δυσχερής. Η εκκίνηση και στη συνέχεια η διευκόλυνση της διαδικασίας εξαρτάται μεθοδολογικά και εννοιολογικά από το κίνητρο του δράστη (Lawrence 2002: 9).

Τα κίνητρα, αποτυπώνονται είτε ως λόγοι που ωθούν άτομο στη λήψη ορισμένης απόφασης, προκειμένου να προχωρήσει σε ορισμένη βουλητική (σκόπιμη) δραστηριότητα, (Αλεξιάδης, 2011:96), είτε ως διάσταση της συνειδητής και βαθιάς προσωπικής φύσης της εξεταζόμενης συμπεριφοράς, που αποκαλύπτει τη σχέση ανάμεσα στο «εσωτερικό» και το εξωτερικό», ανάμεσα στις ανάγκες και τα αντικείμενά του (Πανούσης 1985: 117).

Ειδικότερα, *το* μίσος ως κίνητρο *παράγεται πρωτογενώς από το μίσος εκείνο που κατευθύνεται σε ορισμένα εμφανή χαρακτηριστικά του θύματος* (Δημόπουλος 2012: 85), εντάσσεται δε στη «hate victimization».

Η αναζήτηση του κινήτρου είναι καίριας σημασίας διότι αποτυπώνει την ενδιάθετη κατάσταση του δράστη (Δασκαλόπουλος 1972: 1-2, Γκουρμπάτσης 2017: 311). Τα κίνητρα και τα αίτια του εγκλήματος στη συνέχεια, αναδεικνύουν τα βιώματα του δράστη που είτε υπήρχαν σε λανθάνουσα κατάσταση, είτε ενεργοποιήθηκαν

λόγω πρόσφατων γεγονότων με αποτέλεσμα να λάβουν υπόσταση στον εμπειρικό του κόσμο.

Οι δύο αυτές έννοιες, των κινήτρων και των αιτιών ανήκουν στους *εγκληματολογικούς όρους* (Δασκαλόπουλος 1972: 3) της αξιόποινης πράξης. Τούτο προκύπτει από το γεγονός *ότι το κίνητρο είναι η προέλευση, η πηγή της πράξεως που βρίσκεται στο χαρακτήρα, στα θεμέλια της ανθρώπινης προσωπικότητας*, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι συνιστά και τον σκοπό της πράξης (Βαλληνδράς 1971: 15,16). Συνεπώς, η εξέταση του κινήτρου στα υπό εξέταση εγκλήματα προκατάληψης αποτελεί το επίκεντρο του ερευνητικού ενδιαφέροντος ενώ η μνεία του σκοπού έχει σημασία μόνο για την κατανόηση της αιτιώδους συνάφειας. Αν βάλουμε τους δύο αυτούς όρους στην έννοια του νομικού εγκλήματος, θα θεωρήσουμε το κίνητρο ως την πηγή από την οποία αναβλύζει η πράξη και την πρόθεση ως τον σκοπό τον οποίο κατατείνει η πράξη. Η αναζήτηση της πηγής του εγκλήματος στα εγκλήματα προκατάληψης μας οδηγεί στην ανακάλυψη του *ταπεινού κινήτρου*, ως κινητήριας δύναμης του δράστη όπως διατυπώθηκε από τον καθηγητή Ν. Χωραφά: *«του ωθήσαντος τον δράστην αιτίου, του μαρτυρούντος διαστροφήν χαρακτήρος και κακοβουλίαν.»* (Χωραφάς 1978: 130, 318, Πανούσης 1985: 118).

Η έννοια του κινήτρου αντιδιαστέλλεται από εκείνη του σκοπού τέλεσης της πράξης. Ο σκοπός συνίσταται στην επιθυμία του δράστη για ένα συγκεκριμένο αποτέλεσμα, μέσα από τις ενέργειες ή τις παραλείψεις του. Είναι ένας ρητά αποτυπωμένος, ορθολογικός στόχος. Το κίνητρο, από την άλλη πλευρά, εξηγεί γιατί αυτή η συνέπεια ήταν επιθυμητή. Είναι η κινητήρια δύναμη που εξωθεί τον δράστη στην ολοκλήρωση του αξιοποίνου αποτελέσματος. Παρουσιάζεται ως η αιτία των ενεργειών του (Morch 1991: 665-667).

Επίσης, το κίνητρο, διαφοροποιείται από τους παράγοντες που συντέλεσαν στη διαμόρφωση του εγκλήματος, αλλά και τα αίτια που συνέβαλαν στην εμφάνισή του (Δημόπουλος 2019: 817).

Μία ακόμη σημαντική παράμετρος είναι εκείνη που επιχειρεί να εξηγήσει το κίνητρο ως αιτία των ενεργειών του δράστη, αναφερόμενη στα χαρακτηριστικά του θύματος(Perry 2002: 50). Συνεπώς:

> (α) Τα εγκλήματα προκατάληψης με φυλετικά κίνητρα είναι μια απάντηση στην παραβίαση συγκεκριμένων γεωγραφικών συνόρων. Πολλά εγκλήματα μισαλλοδοξίας έχουν ως κίνητρο τα αντι-μεταναστευτικά συναισθήματα.
>
> (β) Τα εγκλήματα προκατάληψης με κίνητρο τις διαφορετικές θρησκευτικές πεποιθήσεις είναι μια ιστορική απάντηση στις κρατούσες θρησκευτικές πεποιθήσεις και πρακτικές που έχουν ορίσει τους πιστούς ως «διαφορετικούς».
>
> (γ) Τα εγκλήματα προκατάληψης με κίνητρο τις διαφορετικές πεποιθήσεις για τις ομάδες των ομοφυλοφίλων και των λεσβιών, εκκινούν από τις εδραιωμένες πεποιθήσεις περί ετεροσεξισμού.
>
> (δ) Τα εγκλήματα προκατάληψης με κίνητρο τις διαφορετικές αντιλήψεις για τα άτομα με αναπηρία, είναι μια διαχρονική απάντηση στον τρόπο με τον οποίο αντιμετωπίζουν ορισμένα μέλη της κοινωνίας το σωματικό ελάττωμα.

Από τα παραπάνω, γίνεται αντιληπτό ότι οι ομάδες μίσους ή και οι μεμονωμένοι πολίτες που προχωρούν στην τέλεσή τους, διαμοιράζονται κίνητρα που βασίζονται στην κοινωνική, οικονομική ή πολιτική αβεβαιότητα. Η εξάπλωση των φαινομένων μίσους εξαρτάται σε μεγάλο βαθμό από την κοινωνική παθογένεια και η ίασή τους δεν είναι δυνατή -μόνο- με την πρόβλεψη και εφαρμογή ποινικών διατάξεων που σε κάθε περίπτωση όμως, ανακόπτουν ή περιορίζουν ακραίες ή καθημερινές διακρίσεις.

Η αναζήτηση του κινήτρου από την Έννομη τάξη

Από το 1985 το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο επεσήμανε την όξυνση των φαινομένων ρατσισμού και ξενοφοβίας σε περιόδους μαζικών μεταναστευτικών ροών**.** Το κείμενο το οποίο γνωστοποιούσε τα προβλήματα αυτά, ήταν το πόρισμα της εξεταστικής επιτροπής γνωστής ως «Έκθεση Ευρυγένη». Στο περιεχόμενό της, η έκθεση αναδείκνυε την ελλειμματική αντιμετώπιση του ρατσιστικού φαινομένου (Γκμπάντι 2016: 97, 99), προκειμένου, όπως επεσήμανε ο Αριστόβουλος Μάνεσης (Μάνεσης 2000: 15), να καταστεί πειστικότερο και πιεστικότερο.

Παρόμοιες υπήρξαν προηγουμένως, στις απαρχές της δεκαετίας του 1980, οι κριτικές παρατηρήσεις που ακολουθούσαν τα καταστατικά-διατάξεις του Ποινικού Κώδικα, σε εκείνες τις πολιτείες της Αμερικής που έσπευδαν πρώτες να συμπεριλάβουν τις διατάξεις για τα εγκλήματα μίσους (Jacobs and Potter 1997: 1, 7) αναδεικνύοντας παράλληλα την ιστορική και πολιτισμική εξάρτηση του φαινομένου.

Εκεί υποστηρίζονταν ότι, για την ερμηνεία της εφαρμογής του κυρωτικού κανόνα θα έπρεπε να προηγηθεί η τέλεση ενός κύριου εγκλήματος (σωματική βλάβη, φθορά ξένης ιδιοκτησίας, ανθρωποκτονία) ως αποτέλεσμα της προκατάληψης, το οποίο θα έπρεπε να τελεστεί «εν όλω» ή «εν μέρει» ή «κυρίως» με ρατσιστικά κίνητρα.

Στο ηπειρωτικό Δίκαιο, οι προσπάθειες που καταβλήθηκαν για τον εκσυγχρονισμό του υφιστάμενου νομοθετικού πλαισίου κινούνταν προς την ίδια κατεύθυνση. Ενδεικτικά αναφέρονται τα ακόλουθα σημαντικά νομοθετήματα: Η Διεθνής Σύμβαση για την κατάργηση κάθε μορφής Διακρίσεων του 1965 (κυρώθηκε από τη χώρα μας με το ΝΔ 494/1970). Η Σύμβαση της Ρώμης του 1950 «για τη προάσπιση των δικαιωμάτων του ανθρώπου και των θεμελιωδών ελευθεριών» (ΝΔ 53/74), το άρθρο 14 της ΕΣΔΑ (Χιόνη-Χότουμαν 2017: 919) που απαγορεύει τις διακρίσεις βάσει της οποίας υπεγράφη το 2000 το 12ο Πρωτόκολλο αυτής, που ήλθε να συμπληρώσει την Ευρωπαϊκή Σύμβαση των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, σε συμφωνία με τη θεμελιώδη αρχή ότι όλοι οι άνθρωποι είναι ίσοι ενώπιον του νόμου. Η Σύσταση Γενικής Πολιτικής (αριθμ. 7) που εξέδωσε το 2002 η Ευρωπαϊκή Επιτροπή κατά του Ρατσισμού και της Μισαλλοδοξίας (ECRI), αναφερόμενη στις εθνικές νομοθεσίες για την καταπολέμηση του ρατσισμού και των φυλετικών διακρίσεων, όπου προβλέπεται η ποινικοποίηση των πράξεων που τελούνται λόγω των ιδιαίτερων χαρακτηριστικών του θύματος και η τιμώρησή τους με ποινές αποτρεπτικές. Ειδικότερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η Ειδική σύσταση που διατυπώνεται για τα ρατσιστικά κίνητρα. Το Πρόσθετο Πρωτόκολλο της Σύμβασης για το έγκλημα στον Κυβερνοχώρο σχετικά με την ποινικοποίηση πράξεων ρατσιστικής και ξενοφοβικής φύσης, που διαπράττονται μέσω Συστημάτων Υπολογιστών, το οποίο υπεγράφη την 28.1.2003 στο Στρασβούργο και κυρώθηκε από τη χώρα μας με το Ν. 4411/2016.

Όλες οι παραπάνω προσπάθειες, κατέτειναν στην ισχυροποίηση του νομικού οπλοστασίου των ευρωπαϊκών χωρών, αποσκοπώντας στην καταστολή των φαινομένων προκατάληψης.

Στη χώρα μας, η αποδοκιμασία του ρατσιστικού κινήτρου διαφαίνεται εξελικτικά μέσα από μια σειρά διατάξεων. Έτσι, στο βασικό νομοθέτημα που ήταν ο ν. 927/79 «περί κολασμού πράξεων ή ενεργειών αποσκοπουσών εις φυλετικάς διακρίσεις», ενυπάρχει η διάθεση για αποδοκιμασία των συμπεριφορών αυτών (Γαζάκης κ.ά. 2014: 13-20).

Η πρώτη –νομοθετικά- απόπειρα πρόβλεψης αυξημένου πλαισίου ποινής λόγω των ιδιαίτερων χαρακτηριστικών, επιχειρήθηκε με το άρθρο 23 παρ. 1 του ν. 3719/2008 που προστέθηκε στο άρθρο 79 παρ. 3 του Ποινικού Κώδικα σχετικά με την επιμέτρηση της ποινής. Εκεί προβλέπεται ότι η τέλεση της πράξης από μίσος εθνικό, φυλετικό, θρησκευτικό ή μίσος λόγω διαφορετικού γενετήσιου προσανατολισμού κατά του παθόντος συνιστά επιβαρυντική περίσταση. Στη συνέχεια, με το άρθρο 68 του ν. 4139/2013, η απαρίθμηση των λόγων μισαλλοδοξίας τροποποιήθηκε με την αντικατάσταση του γενετήσιου από τον σεξουαλικό προσανατολισμό και την προσθήκη της ταυτότητας φύλου. Επίσης προβλέφθηκε ότι σε περίπτωση συνδρομής ρατσιστικού κινήτρου η επιβληθείσα ποινή δεν αναστέλλεται. Με το ν. 4285/2014, και το άρθρο 10 παρ. 2 αυτού προστέθηκε το άρθρο 81Α στον Ποινικό Κώδικα, όπου εισάγεται για πρώτη φορά στη χώρα μας η έννοια του ρατσιστικού εγκλήματος. Η διαφορά της από το άρθρο 79 παρ. 3 ΠΚ, που ίσχυε ως το 2014, είναι ότι πια ο δικαστής δε μένει στο πλαίσιο της απειλούμενης ποινής, εκτιμώντας το κίνητρο ως επιβαρυντική περίσταση, αλλά οδηγείται σε νέο βαρύτερο πλαίσιο ποινής, η οποία μάλιστα δεν αναστέλλεται (Συμεωνίδου-Καστανίδου 2016: 1649-1652).

Στο άρθρο 82Α του Νέου Ποινικού Κώδικα (Ν. 4619/2019, ΦΕΚ, 95/Α/11.6.2019) η μόνη αλλαγή που υιοθετείται σχετικά με το έγκλημα με ρατσιστικά χαρακτηριστικά είναι η απλοποίηση του τρόπου με τον οποίο διαμορφώνονται τα νέα πλαίσια ποινής. Κατά τα λοιπά για την στοιχειοθέτηση της αντικειμενικής υπόστασης του εγκλήματος, ο νομοθέτης παραπέμπει σε άλλες διατάξεις του ποινικού κώδικα - διευρύνεται η κατηγορία των τελούμενων βασικών εγκλημάτων, αρκεί να αποδειχθεί ότι το πρόσωπο κατά του οποίου στρέφονται φέρει κάποια από τα χαρακτηριστικά προκατάληψης- προσδίδοντας στο βασικό έγκλημα ιδιώνυμα χαρακτηριστικά (Χαραλαμπάκης 2020: 648-650, Παύλου-Κοσμάτος 2020: 167-170, Στεφανίδου 2020).

Θα πρέπει να σημειωθεί ότι, η ποινική αξιολόγηση του μίσους ως βασικής αιτίας της βούλησης του δράστη θα οδηγούσε στη λάθος κατεύθυνση από την άποψη ότι ο νομοθέτης ποινικοποιεί τη σκέψη και όχι τη δράση.(Jacobs and Henry 1996: 377).

Υπό το φως των παραπάνω, διαπιστώνεται ότι στο θεσμικό επίπεδο, η θεώρηση του ρατσιστικού κινήτρου ως αιτίου, μειώνει το πεδίο των αυθαιρεσιών από πλευράς ερμηνείας της κάθε περίπτωσης και επαυξάνει την ποινή (Μαυροειδάκου 2016: 381, Scotting 2015: 20-23). Παρόλα αυτά η διαπίστωση του κινήτρου-που δεν είναι κάθε φορά προφανής- επαφίεται στην έρευνα των αστυνομικών και δικαστικών αρχών.

Η αναζήτηση του κινήτρου από τους Δικαστικούς λειτουργούς

Σε μία ποινική ο δικαστής εισάγει στην αποδεικτική διαδικασία την έννοια του κινήτρου, όχι ως συνιστώσα της ενοχής, αλλά ως μία εκ των ισχυρών ενδείξεων κατάγνωσης ενοχής (Stuntz 2006: 782).

Τα κίνητρα στα οποία δίδουν βαρύτητα οι δικαστές (Harel and Parchomovsky 1999: 507) στα υπό εξέταση εγκλήματα μίσους διακρίνονται σύμφωνα με τη Hessick σε δύο κατηγορίες, τα επιβαρυντικά και τα ελαφρυντικά (Hessick 2006: 15-25). Η εν λόγω διάκριση αποσκοπεί στην εκ των προτέρων ταξινόμηση των κινήτρων, στοιχείο το οποίο αφενός θα επιβοηθήσει τον δικαστή στην επιβολή μιας δίκαιης ποινής βάσει της ευθύνης του δράστη και αφετέρου θα λειτουργήσει γενικοπροληπτικά οδηγώντας στην μείωση της εγκληματικότητας (Binder 2002: 7-9).

Τον καθοριστικής σημασίας ρόλο των κινήτρων στην ποινική δίκη, αναδεικνύει η σημαντική υπόθεση Wisconsin v. Mitchell (1993), όπου το Ανώτατο Δικαστήριο επιβεβαίωσε ότι το κίνητρο του δράστη για διάπραξη του αδικήματος είναι σημαντικός παράγοντας που οφείλει να εξετάσει ένας δικαστής, προκειμένου να αποφασίσει ποια ποινή θα επιβάλλει.

Η απαίτηση της απόδειξης του ρατσιστικού κινήτρου, που αποτελεί τον κύριο λόγο ποινικοποίησης της συμπεριφοράς του φερόμενου ως δράστη, εμπεριέχει σημαντικά προβλήματα για τους δικαστικούς λειτουργούς. Σε αυτά συγκαταλέγονται:

> (α) Το γεγονός ότι εισάγονται υποκειμενικοί παράγοντες στη διαδικασία των αποδείξεων, όπως είναι η ικανοποίηση των προσωπικών αναγκών του δράστη. Προς τούτο σκόπιμη θεωρείται η διενέργεια εγκληματολογικής πραγματογνωμοσύνης που θα συμβάλει στην ανεύρεση των –ειδικών- κινήτρων και την σκιαγράφηση της προσωπικότητας του δράστη (Δημόπουλος 2019: 819).
>
> (β) Η μετατόπιση του βάρους της απόδειξης από το έγκλημα, στον δράστη (Chiu 2005: 727-729).
>
> (γ) Η ανάγκη απόδειξης πως η συμπεριφορά του δράστη προσβάλλει το βασικό έννομο αγαθό και συμπροσβάλλει την ταυτότητα του ατόμου, δηλαδή την ανθρώπινη αξιοπρέπεια.
>
> (δ) Η ύπαρξη της κοινωνικής επικινδυνότητας και η εκτίμηση της εγκληματικής επικινδυνότητας (Δημόπουλος 2019: 828).

Πολλά από τα ζητήματα αυτά έρχονται να επιλύσουν Διεθνή Κείμενα και Ευρωπαϊκές Οδηγίες, όπως είναι η σύμβαση για την Εξάλειψη των Φυλετικών Διακρίσεων, το Διεθνές Σύμφωνο για τα Ατομικά και Πολιτικά Δικαιώματα, η Ευρωπαϊκή Σύμβαση των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (ΕΣΔΑ), και –για τη χώρα μας- ο Ν 4478/2017 (άρθρα 54 επ.) για την ενσωμάτωση της Οδηγίας 2012/29/ΕΕ.

Για την ορθή εφαρμογή των διατάξεων, σύμφωνα με τα διεθνή και ευρωπαϊκά κείμενα και την επιβολή ποινών κατ' εφαρμογή της αρχής της αναλογικότητας, παρέχονται κατευθυντήριες οδηγίες προς τους δικαστικούς λειτουργούς. Τα ειδικότερα θέματα, τα πληροφορούμαστε από την Εγκύκλιο του Εισαγγελέα του Αρείου Πάγου 5/2018.[5] Σε αυτή επισημαίνεται ότι οι Εισαγγελείς πρέπει να ξεχωρίζουν τα κίνητρα και να τονίζουν το ρατσιστικό κίνητρο. Ομοίως, ότι εκείνο που ενδιαφέρει είναι το κίνητρο του δράστη και όχι η ταυτότητα του παθόντος στην

προστατευόμενη ομάδα. Ακολούθως ότι πρέπει να δοθεί έμφαση στη συλλογή αποδεικτικών στοιχείων (Βούλγαρης 2015: 277-278).

Περαιτέρω αναφέρεται ότι απαιτείται η πλήρης κατανόηση των εννοιών *εγκλήματα μίσους*, *προστατευόμενα χαρακτηριστικά, δείκτες μεροληψίας* οι οποίες συνδράμουν άμεσα στον ορθό προσανατολισμό των διεξαγόμενων -από τις ανακριτικές αρχές- ερευνών για τον εντοπισμό εγκλημάτων μίσους.

Σε σχέση με την αποτελεσματική αντιμετώπιση των ρατσιστικών εγκλημάτων, προβλέφθηκε, η σήμανση με την ένδειξη «ΡΒ» των σχετικών με τα ρατσιστικά εγκλήματα δικογραφιών, για όλες τις Εισαγγελίες της Χώρας. Οι Εισαγγελικοί λειτουργοί, οφείλουν κατά το πρώτο εικοσαήμερο του Δεκεμβρίου και Ιουνίου κάθε έτους, να υποβάλλουν αναφορά με τις δικογραφίες που τυχόν σχηματίστηκαν.

Τέλος, καλείται η αρμόδια υπηρεσία της ΕΛ.ΑΣ. (Διεύθυνση Αντιρατσιστικής Βίας) να κοινοποιεί στον Εισαγγελέα του Αρείου Πάγου τους πίνακες που διαβιβάζει στο Υπουργείο Δικαιοσύνης σχετικά με τις δικογραφίες που έχουν σχηματισθεί για ρατσιστικά εγκλήματα.

Συμπερασματικά, θα ήταν δυνατό να διατυπωθεί ότι όλα τα παραπάνω στοιχεία συνθέτουν την εμπειρική διάσταση αντιμετώπισης του φαινομένου. Εμπίπτουν στη δικαιοδοσία των νομίμων κατασταλτικών μηχανισμών που έρχονται με τη σειρά τους να επαληθεύσουν ή να διαψεύσουν τη βαρύτητα ή σπουδαιότητα των ποινικών διατάξεων στην περιστολή της προκατάληψης.

Η αναζήτηση του κινήτρου από την Αστυνομία

Το κέντρο βάρους της εκδίκασης υποθέσεων μίσους εντοπίζεται στην απαγγελία των κατηγοριών. Συνακόλουθα, σημαντικές κρίνονται οι πληροφορίες που θα παράσχει το θύμα αλλά και οι έμμεσες πληροφορίες που θα προκύψουν από τον τόπο του εγκλήματος (Βούλγαρης 2015: 278).

Στις περιπτώσεις της κατάθεσης του θύματος ελλοχεύει ο κίνδυνος να μεροληπτεί, να έχει παρερμηνεύσει τα γεγονότα, να λειτουργεί με σκοπιμότητα ή να είναι αναξιόπιστο (Shenk 2001: 185-217).

Μέχρι τις αρχές του 2000, είχε παρατηρηθεί ότι αρκετά περιστατικά βίας και βιαιότητας εναντίον ατόμων με φυλετικά χαρακτηριστικά ή διαφορετικό σεξουαλικό προσανατολισμό είχαν ως δράστες αστυνομικούς, που εμφορούνταν από απόλυτη προκατάληψη απέναντι στο διαφορετικό. Ως αιτίες της συμπεριφοράς αυτής κατονομάζονται η αδιαφορία ή η ανεπαρκής εκπαίδευσή τους (Bell 2002: 30-32). Πέρα όμως από τις προσωπικές δεισιδαιμονίες και προκαταλήψεις η επεξεργασία των πληροφοριών σχετικά με την συγκεκριμένη κατηγορία εγκλημάτων από τους αστυνομικούς απαιτεί ορθή κρίση και κατά συνέπεια προϋποθέτει την πλήρη και εξειδικευμένη εκπαίδευσή τους.[6] Συνακόλουθα, οι δικογραφίες που υποβάλλονται προς τις αρμόδιες Εισαγγελικές αρχές είναι δυνατό να εμπεριέχουν αρκετά στοιχεία από τα οποία προκύπτει το ρατσιστικό κίνητρο, όπως οι ενδείξεις από την σκηνή του εγκλήματος, οι μαρτυρικές καταθέσεις (άρθρο 175 ΚΠΔ). Περαιτέρω, η δημιουργία εθνικών συμβουλίων κατά της προκατάληψης, η ίδρυση διευθύνσεων αντιρατσιστικής βίας, η έκδοση κατευθυντήριων οδηγιών συμπεριφοράς των Αστυνομικών Αρχών, συμβάλουν στην ορθή αντιμετώπιση των ζητημάτων. Οι παραπάνω ενέργειες αποτελούν ουσιαστικά βήματα στην κατεύθυνση της αλλαγής της στάσης ζωής από τους αστυνομικούς, μέσω της αποδοχής της διαφορετικότητας.

Συμπέρασμα

Τα εγκλήματα προκατάληψης που αναδύθηκαν ιστορικά σε επαλληλία με τις πρώτες οργανωμένες κοινωνίες συνεχίζουν να αποτελούν ένα σοβαρό πρόβλημα. Οι ανησυχητικές τους απεικονίσεις από τα μέσα ενημέρωσης και κοινωνικής δικτύωσης εκπληρώνουν το ρόλο των δημοσιογραφικών αφηγημάτων. Η συνειδητοποίηση της σοβαρότητας του προβλήματος –χωρίς την έκταση που σκόπιμα του αποδίδεται- συμβάλει στην επίλυσή του.

Η έννοια του κινήτρου ανήκει στα στοιχεία που θα πρέπει να λάβουμε σοβαρά υπόψη στην αναζήτηση των κοινωνικών, νομικών και πολιτικών προεκτάσεων αντιμετώπισης του φαινομένου. Μαζί με μία ακόμη διαπίστωση που εύστοχα επισημαίνει ο Abramovsky (1992: 914), τη δυσανεξία στις προκαταλήψεις!

Σημειώσεις

[1] Επιλέχθηκε ο όρος *έγκλημα μίσους* -αντί του όρου ρατσιστικό έγκλημα- διότι πρόκειται για έννοια γένους που στεγάζει τον ρατσισμό, την μισαλλοδοξία και την προκατάληψη, ως εκφάνσεις της.

[2] Βλ. σχετ, άρθρο 130 παρ. 1-2, του Γερμανικού Ποινικού Κώδικα (Προτροπή στο μίσος) και επισύρει ποινή φυλάκισης από 3 μήνες έως 5 έτη.

[3] Ενδεικτική η περίπτωση βαριάς σωματικής βλάβης με ρατσιστικά χαρακτηριστικά, του Ermyas Mulugeta, γερμανού υπηκόου αιθιοπικής καταγωγής, στις 16 Απριλίου 2006. Το δικαστήριο αθώωσε τους δράστες λόγω των δυσκολιών που αντιμετώπισε στον εντοπισμό του ξενοφοβικού κινήτρου.

[4] Η απόδοση του χαρακτηρισμού «ηθικοί σταυροφόροι» για τους δημοσιογράφους αφορά κυρίως στην αντίληψη από την οποία εμφορούνται, ότι η παρέμβασή τους σε σημαντικά κοινωνικά ζητήματα θα εμποδίσει τη βία και παράλληλα θα ασκήσει πίεση στην πολιτεία για την ανάληψη δραστικών μέτρων.

[5] Βλ. σχετ., ΕγκΕισΑΠ 5/2018, *Ποινική Δικαιοσύνη 2019*, τεύχος 1, σσ. 127 επ.

[6] Βλ. σχετ., ΕγκΕισΑπ 1/2019, *Ποινική Δικαιοσύνη 2019*, τεύχος 3, σσ. 382 επ.

Αναφορές

Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία

Αλεξιάδης, Σ. (2011), *Εγκληματολογία*, Ε΄ Έκδοση, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, Σάκκουλας.

Βαλληνδράς, Δ. (1971), *Εγκληματολογική Σημασία των Κινήτρων*, Αθήναι, Τσιβεριώτης.

Βούλγαρης, Γ. (2015), Τα εγκλήματα μίσους και η ποινική αντιμετώπισή τους στην Ελλάδα, *Ποινική Δικαιοσύνη,* Τεύχ.3, σσ. 275-278.

Γαζάκης, Α., Συρρή, Δ. και Τάκης, Α. (2014), *Ρατσισμός και Διακρίσεις στην Ελλάδα σήμερα*, Ίδρυμα Χάινριχ Μπελ Ελλάδας, URL: https://gr.boell.org/sites/default/files/ekthesi_ratsismos_k_diakriseis.pdf

Γκουρμπάτσης, Α. (2017), Ο ρόλος των κινήτρων στα εγκλήματα εμπρησμού και η ποινικής διάσταση της πυρομανίας, *Πειραϊκή Νομολογία*, Τεύχ.4, σσ. 309-326.

Giddens, A. (2014), *Οι συνέπειες της Νεωτερικότητας*, Αθήνα, Κριτική.

Δασκαλόπουλος, Ι. (1972), *Στοιχεία Εγκληματολογίας*, Τόμ. 1ος Τεύχ. 1ον, Αθήνα, Αφοί Τζάκα.

Δαλακούρας, Θ**.** (2003), *Η αρχή του προσήκοντος βαθμού υπόνοιας ή δύναμης των ενδείξεων*, στον Τιμητικό Τόμο για τον Ν. Ανδρουλάκη, Αθήνα-Κομοτηνή, Α. Ν. Σάκκουλας.

Δημόπουλος, Χ. (2019), *Ανακριτική*, έκδοση Γ΄, Αθήνα, Νομική Βιβλιοθήκη.

Δημόπουλος, Χ. (2012), *Εγχειρίδιο Εγκληματολογίας*, (Συνεργασία Β. Κ. Θεολόγη), Αθήνα, Νομική Βιβλιοθήκη.

Δημόπουλος, Χ. (2006), *Εισαγωγή στη Θυματολογία,* Αθήνα, Νομική Βιβλιοθήκη. Θεολόγη, Β. (2011), *Εγκληματικότητα και ΜΜΕ,* Αθήνα, Νομική Βιβλιοθήκη.

Καϊάφα-Γκμπάντι, Μ. (2016), Η ποινική καταστολή της ρατσιστικής ρητορείας, των εγκλημάτων ρατσισμού και της ρατσιστικής διάκρισης: προς μια ουσιαστική προστασία της αξίας του ανθρώπου, *Ποινική Δικαιοσύνη*, Τεύχ. 2, σ.97 -110.

Καρύδης, Β. (1996*), Η εγκληματικότητα των μεταναστών στην Ελλάδα*, Αθήνα, Παπαζήσης.

Μάνεσης, Α. (2000), Όψεις και αντιμετώπιση του ρατσισμού, *Το Σύνταγμα*, Τεύχ.1, σσ.12-29.

Nencini, F. (1973), *Η Κου-Κλουξ-Κλαν*, Αθήναι, Mandadori-Φυτράκης.

Μαυροειδάκου, Α. (2016), Κριτική προσέγγιση του ρατσιστικού εγκλήματος σύμφωνα με τον Ν 4356/2015. Η μετάβαση από τον Ν 4285/2014 στον Ν 4356/2015, *Ποινική Δικαιοσύνη*, Τ. 5, σελ. 381-394

Πανούσης, Γ. (1999), *Εγκληματολογία, Εγκληματολογική Έρευνα και ΜΜΕ*, Αθήνα-Κομοτηνή, Α. Ν. Σάκκουλας.

Πανούσης, Γ. (1985), *Οι κοινωνικές σχέσεις ως αναγκαίοι όροι της εγκληματογένεσης,* Αθήνα-Κομοτηνή, Α. Ν. Σάκκουλας.

Παύλου, Σ. και Κοσμάτος, Κ. (2020), *Οι κυρώσεις στο Νέο Ποινικό Κώδικα*, Θεσσαλονίκη, Σάκκουλας.

Στεφανίδου, Α. (17.02.2020), *Έγκλημα με Ρατσιστικά Χαρακτηριστικά: Ανάλυση των διατάξεων του άρθρου 82Α του Ποινικού Κώδικα*, URL: https://www.lawspot.gr/nomika-nea/egklima-me-ratsistika-haraktiristika-analysi-ton-diataxeon-toy-arthroy-82a-toy-poinikoy

Συμεωνίδου-Καστανίδου, Ε. (2016), Η ποινική αντιμετώπιση του ρατσισμού και της ξενοφοβίας στην Ελλάδα», στον τιμητικό τόμο για τον καθηγητή Ν.Κουράκη, *Crime in Crisis,* σσ. 1649-1682., Ηλεκτρονική έκδοση, URL: http://crime-in-crisis.com/

Χαιρετάκη, Μ. (1998), Κατασκευή της πραγματικότητας και Μ.Μ.Ε., στο συλλογικό έργο *Η κατασκευή της πραγματικότητας και τα Μ.Μ.Ε.*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια.

Χαραλάμπης, Δ. (1998), Η φαντασιακή Κοινότητα των Μέσων, στο συλλογικό έργο: *Η κατασκευή της πραγματικότητας και τα Μ.Μ.Ε.*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια.

Χαραλαμπάκης, Α. (2020), *Ο νέος Ποινικός Κώδικας,* Τόμ. Πρώτος (Άρθρα 1-234), Αθήνα, Νομική Βιβλιοθήκη.

Χιόνη-Χότουμαν, Χ. (2017) Το άρθρο 14 της ΕΣΔΑ - Ποινικό δίκαιο και Ισότητα, *Ποινική Δικαιοσύνη,* τεύχος 10, σελ. 919-926.

Χωραφάς, Ν. (1978), *Ποινικόν Δίκαιον*, Τόμ. Α΄ έκδοση 9η, Κ.Ε.Σταμάτης (επιμ.), Αθήναι, Αφοί Σάκκουλα.

Ξενόγλωσση βιβλιογραφία

Abramovsky, A. (1992), Bias Crime: A Call for Alternative Responses, *Urban Law Journal*, Vol 19, pp.874-914.

Bailey, L. Harinam, V. and Ariel, B.(2020), Victims, offenders and victim-offender overlaps of knife crime: A social network analysis approach using police records, *PLoS One*, Vol. 15, Issue12, e0242621.

Bell, J. (2002), Deciding When Hate is a Crime: The First Amendment, Police detectives, and the Identification of Hate Crime, *Rutgers Race and the Law Review*, Vol. 4, Indiana Legal Studies Research Paper No. 262, pp.30-72, URL: https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=2292567

Binder, G. (2002), The Rhetoric of Motive and Intent, *Buffalo Criminal Law Review,* Vol. 6, pp.1-96.

BLEE, K.(2005), Racial Violence in the United States*, Ethnic and Racial Studies,* Vol 28 , Issue 4, pp. 599-619.

Botcherby, S., Glen, F., Iganski, P., Jochelson, K. and Lagou, S. (2011), Equality groups' perceptions and experience of crime. Analysis of the British Crime Survey 2007-08, 2008-09 and 2009-10 (Briefing Paper 4). London, England, *Equality and Human Rights Commission.*

Bowling, B. (1993), Racial harassment and the process of victimisation: Conceptual and methodological implications for the Local Crime Survey, *British Journal of Criminology*, Vol 33, Issue 2, pp. 231-250.

Chiu, E. M. (2005), The Challenge of Motive in the Criminal Law, *Buffalo Criminal Law Review*, Vol. 8, pp. 653- 729.

Garofalo, J. (1997), Hate crime victimization in the United States, in Davis, R. C., Lurigio, A. J., Skogan, W. G. (Eds.), *Victims of crime* (2nd ed.), pp. 134-145. Thousand Oaks, CA, SAGE.

Gellman, S. (1992), Hate Crime Laws Are Thought Crime Laws, *Annual Survey of American Law,* pp.509-520.

Glet, A. (2009), The German Hate Crime Concept - An account of the classification and registration of bias-motivated offences and the implementation of the hate-crime-model into Germany's law enforcement system, *Internet Journal of Criminology*. URL: https://www.researchgate.net/publication/200777923_

Fishman, M. (1978), Crime wave as ideology, *Social Problem,* Vol. 25, Issue 5, pp. 531-543.

Jacobs, J. B. and Henry, J.S. (1996), The Social Construction of a Hate Crime Epidemic, *Journal of Criminal Law and Criminology,* Vol.86, No 2, pp. 366–391.

Jacobs, J. B. and Potter, K. A. (1997), Hate Crimes: A Critical Perspective, *Crime and Justice,* Vol. 22, pp. 1-50.

Harel, A. and Parchomovsky, G. (1999), On Hate and Equality, *109 Yale Law.Journal*., pp. 507-539.

Hessick, C. B. (2006), Motive's Role in Criminal Punishment, *Southern California law review*, Vol. 80 Issue. 1, pp. 1-69.

Hutson, H. R., Anglin, D., Stratton, G. and Moore D. (1997), *Annals of Emergency Medicine.,* Vol. 29, Issue 6, pp. 786-791. https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/9174527/

Iganski, P. and Lagou, S. (2015), Hate crimes hurt some more than others: implications for the just sentencing of offenders, *Journal of Interpersonal Violence*, Vol. 30, Issue 10, pp.1696-1718.

Lawrence, F. M. (2002*), Punishing Hate: Bias Crimes Under American Law*, Cambridge, MA, Harvard University Press.

Lu-in, W. (2009), Hate Crimes and Everyday Discrimination: Influences of and on the Social Context, *Rutgers Race & The Law Review*, Vol. 4, pp.1-31.

McDevitt, J., Levin, J. and Bennett, S. (2002), Hate Crimes Offenders: An Expanded Typology*, Journal of Social Issues,* Vol. 58, Issue, 2, pp. 303-317.

Morsch, J. (1991), The Problem of Motive in Hate Crimes: The Argument against Presumptions of Racial Motivation*, Journal of Criminal Law and Criminology*, Vol. 82, No 3, pp. 659-689.

Perry, B. (2003), Where do we go from here? Researching Hate crime, *Internet Journal of* Criminology (IJC), pp.1-59.

Shenk, A. (2001), Victim-Offender Mediation: The Road to Repairing Hate Crime Injustice, *Ohio State Journal on Dispute Resolution*, Vol. 17, Issue 1, pp. 185-217.

Showalter, E. (1981), Florence Nightingale's Feminist Complaint: Women, Religion, and Suggestions for Thought, *The University of Chicago Press*, Vol. 6, No. 3, pp. 395-412.

Scotting, T. A. (2015), Hate Crimes and the Need for Stronger Federal Legislation, *Akron Law Review*, Vol. 34, Issue 4, Art. 2, pp. 1-38.

Stuntz, W. J. (2006), The Political Constitution of Criminal Justice, *119 Harvard. Law Review,* pp. 780- 802.

Sun, K. (2006), The legal definition of hate crime and the hate offender's distorted cognitions, *Issues in Mental Health Nursing*, Vol. 27, Issue 6, pp.597-604.

Wolfe, L. and Copeland, L. (1994), Violence against women as bias-motivated hate crime: defining the issues in the USA, in M. Davies (ed.). *Women and Violence*. London, Zed Books.

Η ΚΛΙΜΑΤΙΚΗ ΑΛΛΑΓΗ ΩΣ ΑΙΤΙΑ ΕΞΩΤΕΡΙΚΗΣ ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΣΗΣ ΚΑΙ ΕΣΩΤΕΡΙΚΟΥ ΕΚΤΟΠΙΣΜΟΥ

Θανάσης Θεοφιλόπουλος

Εργαστήριο ΜΕΘΕΞΗ (Μελέτης Μετακίνησης Πληθυσμιακών Ομάδων [Πρόσφυγες-Μετανάστες-Διασπορά], Διαπολιτισμικών Σχέσεων και Ριζοσπαστικοποίησης), Τμήμα Κοινωνιολογίας, Πάντειον Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών

Περίληψη

Η κλιματική αλλαγή ευθύνεται για ορισμένες δυσμενείς αλλαγές στο περιβάλλον και φυσικές καταστροφές. Αυτές οι αλλαγές και καταστροφές δεν είναι πάντα το κύριο ή το μόνο αίτιο εσωτερικού εκτοπισμού και εξωτερικής μετανάστευσης. Τα αίτια μπορεί να είναι πολλαπλά ή/και άγνωστα. Εντούτοις, συμβάλλουν αναντίρρητα στην αναγκαστική μετακίνηση εκατομμυρίων ανθρώπων. Οι τελευταίοι προέρχονται συχνά από χώρες που, αν και ευθύνονται σε μικρότερο βαθμό για την αλλαγή του κλίματος, υφίστανται τις πλέον οδυνηρές και άμεσες συνέπειες αυτής.

Λέξεις κλειδιά: κλιματική αλλαγή, μετανάστευση, εκτοπισμός

CLIMATE CHANGE AS A CAUSE OF EXTERNAL MIGRATION AND INTERNAL DISPLACEMENT

Thanasis Theofilopoulos

METHEXI Laboratory (Study of the Movement of Population Groups [Refugees-Immigrants-Diaspora), Intercultural Relations and Radicalization), Department of Sociology, Panteion University of Social and Political Sciences

Abstract

Climate change is responsible for some adverse environmental changes and natural disasters. These changes and disasters are not always the main or only cause of internal displacement and external migration. The causes can be multiple and / or unknown. However, they undoubtedly contribute to the forced relocation of millions of people. The latter often come from countries which, although to a lesser extent responsible for climate change, suffer the most painful and immediate consequences.

Key words: climate change, migration, displacement

Εισαγωγή

Αντικείμενο της παρούσας μελέτης, είναι η αναγκαστική εσωτερική ή εξωτερική μετανάστευση πληθυσμών ως αποτέλεσμα δυσμενών αλλαγών στο περιβάλλον και φυσικών καταστροφών που οφείλονται στην αλλαγή του κλίματος. Στο Πλαίσιο Σεντάι (Sendai) για τη Μείωση του Κινδύνου Καταστροφών 2015-2030 – το οποίο υιοθετήθηκε κατά το Τρίτο Παγκόσμιο Συνέδριο των Ηνωμένων Εθνών στο Σεντάι,

στην Ιαπωνία - αναγνωρίζεται ότι, οι καταστροφές, αποτελούν αιτία εκτοπισμού ανθρώπων: μόνο μεταξύ των ετών 2008 έως 2012, 144 εκατομμύρια άνθρωποι εκτοπίστηκαν ως συνέπεια καταστροφών «πολλές εκ των οποίων επιδεινώθηκαν από την κλιματική αλλαγή και οι οποίες είναι αυξανόμενες σε συχνότητα και ένταση» (UNDRR 2015: 10). Επίσης, το Συμβούλιο Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων των Ηνωμένων Εθνών έχει αναγνωρίσει ότι «οι περιβαλλοντικοί παράγοντες (…) συγκαταλέγονται μεταξύ των κινητήριων δυνάμεων της μετανάστευσης» (Human Rights Council 2017 Ιούλιος 6:3).

Στην 1η ενότητα επιχειρώ να προσεγγίσω με αναλυτική και κριτική ματιά ορισμένους βασικούς όρους ενώ στην 2η ενότητα εστιάζω στην κλιματική αλλαγή και στην μετακίνηση πληθυσμών. Η μελέτη κλείνει με ορισμένα συμπεράσματα και επισημάνσεις.

Βασική ορολογία

Η Διακυβερνητική Επιτροπή για την Αλλαγή του Κλίματος (IPCC) - σε σχετικά πρόσφατη Έκθεσή της για την άνοδο της θερμοκρασίας – έδωσε έναν αρκετά αναλυτικό ορισμό της κλιματικής αλλαγής:

> Η αλλαγή του κλίματος αναφέρεται σε μια αλλαγή στην κατάσταση του κλίματος που μπορεί να εντοπιστεί (π.χ. με τη χρήση στατιστικών δοκιμών) από τις μεταβολές του μέσου όρου ή/και της μεταβλητότητας των ιδιοτήτων του και η οποία παραμένει για παρατεταμένη περίοδο, συνήθως δεκαετίες ή περισσότερο. Η αλλαγή του κλίματος μπορεί να οφείλεται σε φυσικές εσωτερικές διεργασίες ή εξωτερικές δυνάμεις, όπως διαμορφώσεις των ηλιακών κύκλων, ηφαιστειακές εκρήξεις και επίμονες ανθρωπογενείς μεταβολές στη σύνθεση της ατμόσφαιρας ή στη χρήση της γης (Intergovernmental Panel on Climate Change IPCC 2018: 544).

Παλαιότερα, στο Άρθρο 1 της Σύμβασης - Πλαίσιο των Ηνωμένων Εθνών για την Κλιματική Αλλαγή - που ετοιμάστηκε το 1992 και ενεργοποιήθηκε το 1994 - δίνεται ο ακόλουθος ορισμός:

> Ως "αλλαγή του κλίματος" νοείται η αλλαγή του κλίματος, η οποία αποδίδεται άμεσα ή έμμεσα στην ανθρώπινη δραστηριότητα, η οποία μεταβάλλει τη σύνθεση της παγκόσμιας ατμόσφαιρας και η οποία - επιπλέον της φυσικής μεταβλητότητας του κλίματος – παρατηρείται σε συγκρίσιμες χρονικές περιόδους (United Nations 1992: 7).

Όπως σημειώνει η IPCC (2018: 544), με τον παραπάνω ορισμό, η Σύμβαση – Πλαίσιο «κάνει μια διάκριση μεταξύ των κλιματικών αλλαγών που οφείλονται στις ανθρώπινες δραστηριότητες που μεταβάλλουν την ατμοσφαιρική σύνθεση και στη μεταβλητότητα του κλίματος που οφείλεται σε φυσικές αιτίες». Η κλιματική μεταβλητότητα ορίζεται ως «η διακύμανση των μέσων τιμών (τυπικών αποκλίσεων, ακρότατων τιμών κ.α.) κλιματικών παραμέτρων σε όλες τις χωρικές και χρονικές κλίμακες πέρα από τα τυπικά συστήματα καιρού» και διακρίνεται σε «εσωτερική» και «εξωτερική»: η εσωτερική προκύπτει «λόγω των φυσικών εσωτερικών διεργασιών στο κλιματικό σύστημα», ενώ η εξωτερική «είτε λόγω φυσικών ή ανθρωπογενών εξωτερικών εξαναγκαστικών μηχανισμών» (Κατσαφάδος και Μαυροματίδης 2015: 191).

Ο όρος «περιβαλλοντική μετανάστευση» (environmental migration), σύμφωνα με τον IOM (2019β: 63) – αναφέρεται στην:

> μετακίνηση ατόμων ή ομάδων ατόμων τα οποία αναγκάζονται - κυρίως λόγω αιφνίδιων ή προοδευτικών αλλαγών στο περιβάλλον που επηρεάζουν δυσμενώς τη ζωή ή τις συνθήκες διαβίωσής τους - να εγκαταλείψουν τον τόπο συνήθους διαμονής τους ή να επιλέξουν να το πράξουν προσωρινά ή μόνιμα και τα οποία μετακινούνται εντός ή εκτός της χώρας καταγωγής ή συνήθους διαμονής τους.

Ο όρος αυτός καλύπτει την αναγκαστική μετακίνηση ανθρώπων, εστιάζοντας σε δυσμενείς αλλαγές στο περιβάλλον, τόσο ξαφνικές (για παράδειγμα, καταστροφή από ένα τσουνάμι ή πυρκαγιά) όσο και άλλες οι οποίες διαρκούν στο χρόνο και εξελίσσονται (π.χ. άνοδος της στάθμης της θάλασσας). Η «κλιματική μετανάστευση» (climate migration), η οποία και θα μας απασχολήσει στο πλαίσιο της παρούσας μελέτης, είναι μια «υποκατηγορία περιβαλλοντικής μετανάστευσης», που ορίζεται ως:

> Η μετακίνηση ενός προσώπου ή ομάδων προσώπων τα οποία - κυρίως λόγω αιφνίδιων ή προοδευτικών αλλαγών στο περιβάλλον λόγω της αλλαγής του κλίματος - υποχρεούνται να εγκαταλείψουν τη συνήθη κατοικία τους ή να επιλέξουν να το πράξουν, είτε προσωρινά είτε μόνιμα, εντός ενός Κράτους ή πέρα των διεθνών συνόρων (IOM 2019β: 29).

Πρόκειται για «έναν ιδιαίτερο τύπο περιβαλλοντικής μετανάστευσης, όπου η αλλαγή του περιβάλλοντος οφείλεται στην αλλαγή του κλίματος» (IOM 2019β: 29). Σύμφωνα με τον IOM (2019β: 29):

> Η μετανάστευση σε αυτό το πλαίσιο μπορεί να συσχετιστεί με μεγαλύτερη τρωτότητα [vulnerability] των προσβεβλημένων ανθρώπων, ιδιαίτερα εάν είναι αναγκαστική. Ωστόσο, η μετανάστευση μπορεί επίσης να είναι μια μορφή προσαρμογής στους περιβαλλοντικούς παράγοντες πίεσης, βοηθώντας στην ενίσχυση της ανθεκτικότητας [resilience] των προσβεβλημένων ατόμων και κοινοτήτων.

Ορισμένες φορές, αντί των παραπάνω όρων «περιβαλλοντικός» ή ειδικότερα «κλιματικός μετανάστης», χρησιμοποιείται ο όρος «περιβαλλοντικός» ή «κλιματικός» «πρόσφυγας». Όπως εξηγεί ο IOM (2019β: 30), η χρήση του όρου «περιβαλλοντικός» ή «κλιματικός πρόσφυγας» χρησιμοποιούνται για να αναφερθούν «σε μια κατηγορία περιβαλλοντικών μεταναστών-στριών, η μετακίνηση των οποίων είναι εξαναγκαστικής φύσεως». Ο όρος αυτός, πρωτο-χρησιμοποιήθηκε από ΜΜΕ, από την ακαδημαϊκή κοινότητα και από ομάδες συνηγορίας «για να τραβήξουν την προσοχή στο ζήτημα και να ενθαρρύνουν την ανάπτυξη μορφών διεθνούς προστασίας για άτομα που είναι υποχρεωμένα να αφήσουν τις κατοικίες συνήθους διαμονής τους εξαιτίας λόγων που συσχετίζονται με περιβαλλοντική ή κλιματική αλλαγή» (IOM 2019β: 30).

Κατά τον IOM (2019β: 30), ο όρος «περιβαλλοντικός» ή «κλιματικός πρόσφυγας» είναι «παραπλανητικός» - και αντί αυτού θα πρέπει να χρησιμοποιούνται οι όροι «περιβαλλοντικός-ή μετανάστης-στρια» ή «εκτοπισμένος-ή» - καθώς δεν είναι όρος που χρησιμοποιείται στο διεθνές δίκαιο, ενώ οι άνθρωποι που αναγκαστικά εγκαταλείπουν τη χώρα τους λόγω κάποιου περιβαλλοντικού ή κλιματικού γεγονότος ή διεργασίας, δεν εμπίπτουν οπωσδήποτε στον ορισμό του «πρόσφυγα» της Σύμβασης για το Καθεστώς των Προσφύγων που εγκρίθηκε το 1951 και τέθηκε σε εφαρμογή το 1954. Στο Άρθρο 1 της Σύμβασης των Ηνωμένων Εθνών για το Καθεστώς των Προσφύγων (UN 1951), ο/η πρόσφυγας ορίζεται ως ο άνθρωπος εκείνος που

> λόγω του εύλογου φόβου δίωξης για λόγους φυλής, θρησκείας, ιθαγένειας, ιδιότητας μέλους συγκεκριμένης κοινωνικής ομάδας ή πολιτικής γνώμης, είναι εκτός της χώρας της εθνικότητάς του και δεν είναι ικανός ή - λόγω αυτού του φόβου - δεν επιθυμεί να επωφεληθεί της προστασία της χώρας αυτής ή ο οποίος – μη έχοντας ιθαγένεια και ευρισκόμενος εκτός της χώρας της προηγούμενης συνήθους διαμονής του ως αποτέλεσμα τέτοιων γεγονότων - δεν είναι σε θέση ή, λόγω αυτού του φόβου, δεν επιθυμεί να επιστρέψει σε αυτή.

Η Ύπατη Αρμοστεία του ΟΗΕ για τους Πρόσφυγες, παρέχει ένα πιο σύντομο ορισμό για τους Πρόσφυγες, σύμφωνα με τον οποίο οι τελευταίοι είναι «άνθρωποι που έχουν διαφύγει του πολέμου, βίας ή δίωξης και έχουν διασχίσει ένα διεθνές σύνορο για να βρουν ασφάλεια σε άλλη χώρα» (UNHCR, χ.χ.). Όπως εξηγεί ο Edwards (2016 Ιούλιος 11), αναφορικά με την κατάσταση και την αναγνώρισή τους:

> Η κατάσταση στην οποία βρίσκονται είναι συχνά τόσο επικίνδυνη και δύσκολη που αναγκάζονται να διασχίσουν εθνικά σύνορα για να αναζητήσουν ασφάλεια σε γειτονικές χώρες. Αναγνωρίζονται συνεπώς σε διεθνές επίπεδο ως 'πρόσφυγες' και έχουν πρόσβαση στην παροχή βοήθειας από τα κράτη, την Ύπατη Αρμοστεία του ΟΗΕ για τους Πρόσφυγες και άλλους οργανισμούς. Αναγνωρίζονται ως πρόσφυγες ακριβώς επειδή είναι πολύ επικίνδυνο για αυτούς να επιστρέψουν στην πατρίδα τους και χρειάζεται να αναζητήσουν καταφύγιο κάπου αλλού. Πρόκειται για ανθρώπους στους οποίους η άρνηση ασύλου έχει πιθανότατα θανάσιμες συνέπειες.

Αντιθέτως, σύμφωνα με τον IOM (2019β: 30), οι κυβερνήσεις των χωρών από τις οποίες φεύγουν οι άνθρωποι αυτοί (οι περιβαλλοντικοί ή «κλιματικοί» «πρόσφυγες») – εκτός ορισμένων ειδικών περιπτώσεων – είναι πρόθυμες να τους παρέχουν προστασία και ακόμα και αν δεν μπορούν, δεν τους διώκουν. Ακόμα, οι περισσότεροι άνθρωποι που προσπαθούν να διαφύγουν από μια επιβάρυνσή ή καταστροφή του περιβάλλοντος – ακόμα και αν η αιτία αυτής είναι η κλιματική αλλαγή – μετακινούνται εντός των χωρών τους και δεν περνούν τα σύνορα, κάτι που αποτελεί μια από τος προϋποθέσεις για να αναγνωριστεί ένας άνθρωπος ως «πρόσφυγας» (IOM, 2019β: 30).

Εντούτοις, η Κοινοβουλευτική Συνέλευση του Συμβουλίου της Ευρώπης (CoE Parliamentary Assembly), με το Ψήφισμα 2307/2019, αν και αναγνώρισε την «απουσία ενός νομικά δεσμευτικού ορισμού» των «κλιματικών προσφύγων»

> δεν αποκλείει τη δυνατότητα ανάπτυξης ειδικών πολιτικών για την προστασία των ανθρώπων που αναγκάζονται να μετακινηθούν ως συνέπεια της κλιματικής αλλαγής. Η ανθρώπινη κινητικότητα και ο εκτοπισμός λόγω της υποβάθμισης του κλίματος απαιτούν καλύτερη ανταπόκριση. Επομένως, τα κράτη μέλη του Συμβουλίου της Ευρώπης πρέπει να υιοθετήσουν μια πιο προορατική προσέγγιση για την προστασία των θυμάτων φυσικών και ανθρωπογενών καταστροφών και να βελτιώσουν τους μηχανισμούς ετοιμότητας για την αντιμετώπιση καταστροφών, τόσο στην Ευρώπη όσο και σε άλλες περιοχές.

Επιπλέον, η Επιτροπή Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων των Ηνωμένων Εθνών, κατά την 127η συνεδρίασή της (14 Οκτωβρίου-8 Νοεμβρίου 2019), έλαβε μια ιστορική απόφαση σχετικά με την υπόθεση ενός πολίτη της Δημοκρατίας του Κιριμπάτι, ο οποίος, το 2013, είχε ζητήσει άσυλο στη Νέα Ζηλανδία, ισχυριζόμενος ότι, οι επιπτώσεις της κλιματικής αλλαγής και η άνοδος της στάθμης της θάλασσας τον αναγκάσαν να εγκαταλείψει το νησί Tarawa όπου κατοικούσε (United Nations Human Rights Committee, CCPR/C/127/D/2728/2016). Είχε ισχυριστεί ότι η κατάσταση στο

νησί του δεν ήταν σταθερή, ούτε ασφαλής γι' αυτόν και για την οικογένειά του, καθώς αυξήθηκε η στάθμη της θάλασσας και απέτυχαν οι όποιες προσπάθειες αντιμετώπισης του φαινομένου, μειώθηκε το γλυκό νερό λόγω της εισχώρησης θαλασσίου και σε συνδυασμό με τον υπερπληθυσμό, ενώ η διάβρωση του ακατοίκητου μέρους του νησιού οδήγησε σε στεγαστική κρίση και σε ξέσπασμα βίαιων διεκδικήσεων γης (United Nations Human Rights Committee, CCPR/C/127/D/2728/2016). Η Νέα Ζηλανδία απέρριψε το αίτημα παροχής ασύλου και, τον Σεπτέμβριο του 2015, τον επέστρεψε στο Κιριμπάτι (United Nations Human Rights Committee, CCPR/C/127/D/2728/2016).

Η Επιτροπή μπορεί να μην δικαίωσε τελικά τον πολίτη – βρίσκοντας μάλλον αδυνάμους τους ισχυρισμούς του – εντούτοις, αναγνώρισε ότι, οι συνέπειες από την κλιματική αλλαγή ενδέχεται να οδηγήσουν σε παραβίαση θεμελιωδών ανθρωπίνων δικαιωμάτων και, κατ' επέκταση, στην προστασία από την μη επαναπροώθηση, όσων προσπαθούν να διαφύγουν:

> Η Επιτροπή είναι της άποψης ότι χωρίς ισχυρές εθνικές και διεθνείς προσπάθειες, οι συνέπειες της κλιματικής αλλαγής στα κράτη – αποδέκτες, μπορεί να εκθέσουν τα άτομα σε παραβίαση των δικαιωμάτων τους βάσει των άρθρων 6 ή 7 του [Διεθνούς] Συμφώνου [για τα Ατομικά και Πολίτικά Δικαιώματα] και να ενεργοποιήσουν έτσι τις υποχρεώσεις μη επαναπροώθησης στις χώρες αποστολής [προέλευσης]. Επιπλέον, δεδομένου ότι του κινδύνου να βυθιστεί μια ολόκληρη χώρα κάτω από το νερό είναι ένας τόσο ακραίος κίνδυνος, οι συνθήκες ζωής σε μια τέτοια χώρα μπορεί να γίνουν ασυμβίβαστες με το δικαίωμα στη ζωή με αξιοπρέπεια, πριν ο κίνδυνος να γίνει πραγματικότητα (UN Human Rights, CCPR/C/127/D/2728/2016).

Με την παραπάνω απόφαση, διευκολύνεται και ενθαρρύνεται υποβολή αιτημάτων ασύλου με παρόμοια αιτιολογία από ανθρώπους που προέρχονται από χώρες που αντιμετωπίζουν με παρόμοιους κινδύνους και, μακροπρόθεσμα, στην αναθεώρηση και εμπλουτισμό των διεθνών συνθηκών περί των προσφύγων.

Τέλος, όσον αφορά τον όρο «εκτοπισμό» (displacement), αυτός χρησιμοποιείται εναλλακτικά ή παράλληλα με τον όρο «μετανάστευση». Όμως, είναι ένας πιο γενικός όρος που αφορά την αναγκαστική μετακίνηση ανθρώπων προς αποφυγή των συνεπειών ποικίλων επικίνδυνων γεγονότων ή εξελίξεων και, συγκεκριμένα την:

> μετακίνηση ατόμων που έχουν αναγκαστεί ή υποχρεωθεί να διαφύγουν ή να εγκαταλείψουν τα σπίτια ή τους τόπους συνήθους διαμονής τους, ιδίως λόγω - ή για την αποφυγή - των αποτελεσμάτων ένοπλης σύγκρουσης, καταστάσεων γενικευμένης βίας, παραβιάσεων των ανθρωπίνων δικαιωμάτων ή φυσικών ή ανθρωπογενών καταστροφών (IOM 2019β: 53).

Μια «εξειδίκευση» ή υποκατηγορία του παραπάνω όρου είναι αυτός του «εκτοπισμού (πληθυσμών) λόγω καταστροφών» (disaster displacement), ο οποίος ορίζεται ως: «Η μετακίνηση ατόμων που αναγκάστηκαν ή υποχρεώθηκαν να εγκαταλείψουν τα σπίτια ή τους τόπους συνήθους διαμονής τους ως αποτέλεσμα καταστροφής ή προκειμένου να αποφευχθεί ο αντίκτυπος ενός άμεσου και προβλεπόμενου φυσικού κινδύνου» (IOM, 2019β:49). Και αυτός ο όρος όμως είναι αρκετά γενικός, καθώς καλύπτει διαφόρων ειδών καταστροφές - φυσικές και τεχνολογικές.

Το Κέντρο Παρακολούθησης Εσωτερικής Μετακίνησης (IDMC) του Νορβηγικού Συμβουλίου για τους Πρόσφυγες (NRC) δημοσίευσε στοιχεία για τους

εσωτερικούς εκτοπισμούς το 2018 ανά τον κόσμο, οι οποίοι οφείλονται είτε σε «συγκρούσεις και βία» είτε γενικά σε «καταστροφές».[1] Στην Υποσαχάρια Αφρική, εκτοπίστηκαν 7.400.000 άνθρωποι ως αποτέλεσμα συγκρούσεων και βίας και 2.611.000 ως αποτέλεσμα καταστροφών, στη Μέση Ανατολή και Βόρεια Αφρική οι αντίστοιχοι αριθμοί εκτοπισμένων ήταν 2.137.000 και 214.000, στην Ανατολική Ασία και στον Ειρηνικό Ωκεανό ήταν 236.000 και 9.332.000, στην Ανατολική Ασία ήταν 544.000 και 3.303.000, στην Αμερική 404.000 και 1.687.000 και, τέλος, στην Ευρώπη και στην Κεντρική Ασία ήταν 12.000 και 41.000 – μάλιστα στην Ελλάδα σημειώθηκε η μεγαλύτερη μετακίνηση πληθυσμού λόγω καταστροφών (IDMC 2019: 8-46). Συνοπτικά, με την εξαίρεση χωρών της Υποσαχάριας Αφρικής, της Μέσης Ανατολής και της Βόρειας Αφρικής όπου η κύρια αιτία εκτοπισμού το 2018 ήταν οι συγκρούσεις και η βία, στον υπόλοιπο πλανήτη – και, κυρίως, στην Ανατολική Ασία και στον Ειρηνικό Ωκεανό – πολλαπλάσιος αριθμός ατόμων εκτοπίστηκε λόγω καταστροφών.

Ακόμα όμως και στην περίπτωση που χρησιμοποιηθεί ο πιο συγκεκριμένος όρος «εκτοπισμός λόγω φυσικών καταστροφών», θα χρειαστεί επιπλέον διευκρίνηση διότι οι φυσικές καταστροφές δεν συνδέονται ούτε πάντα, ούτε αποκλειστικά με την κλιματική αλλαγή. Για παράδειγμα, το IDMC (2019: 121-122), δημοσίευσε επίσης δεδομένα για τον αναγκαστικό εκτοπισμό εκατομμυρίων ανθρώπων εντός του 2018, λόγω φυσικών καταστροφών: στην Υποσαχάρια Αφρική, πλημμύρες εξανάγκασαν σε μετακίνηση 1.216.000 άτομα, στη Μέση Ανατολή και στη Βόρεια Αφρική, σεισμός είχε ως αποτέλεσμα την αναγκαστική μετακίνηση 47.000 ατόμων, ενώ πλημμύρες και χιονοθύελλα οδήγησαν στην μετακίνηση 35.000 και 23.000 ατόμων αντιστοίχως, στην Ανατολική Ασία και στον Ειρηνικό Ωκεανό 3.712.000 άτομα μετακινήθηκαν λόγω τυφώνων και 970.000 λόγω μουσώνα, άλλα 1.967.000 άτομα μετακινήθηκαν κατά την περίοδο των μουσώνων, 400.000 λόγω κυκλώνα και 371.000 λόγω ξηρασίας, στην Αμερική τυφώνες και πυρκαγιές είχαν ως αποτέλεσμα τη μετακίνηση 839.000 και 182.000 ατόμων αντιστοίχως, ενώ, στην Ευρώπη και στην Κεντρική Ασία, πυρκαγιές (όπως στην περίπτωση της Ελλάδας) εξανάγκασαν σε μετακίνηση 7200 άτομα, πλημμύρες ήταν υπεύθυνες για τη μετακίνηση 5.400 ατόμων και κατολισθήσεις για τη μετακίνηση άλλων 4.700 ατόμων (IDMC, 2019: 121-122).

Αν και κάποια φαινόμενα – όπως ορισμένα από αυτά που αναφέρονται παραπάνω – ενδεχομένως να συνδέονται (και) με το φαινόμενο της κλιματικής αλλαγής (ως συνέπειες αυτού), εντούτοις, για να γίνει αυτό απαιτείται πάντα σαφής και αναλυτική επιστημονική τεκμηρίωση: τα αίτια πίσω από την εκδήλωση ενός φαινομένου (και μιας φυσικής καταστροφής) μπορούν να είναι ποικίλα και όχι πάντα πολύ εύκολα εντοπίσιμα.

Με βάση τα παραπάνω - και για τις ανάγκες της παρούσας μελέτης – θα χρησιμοποιήσω τον πιο σαφή και συγκεκριμένο όρο «κλιματική μετανάστευση» ή «εκτοπισμός λόγω συνεπειών της κλιματικής αλλαγής» και θα επιχειρήσω να εντοπίσω δεδομένα για εξωτερική μετανάστευση ή εσωτερικό εκτοπισμό ανθρώπων που οφείλονται σε αρνητικές συνέπειες της κλιματικής αλλαγής (και όχι γενικά λόγω φυσικών καταστροφών ή δυσμενών αλλαγών στο περιβάλλον).

Κλιματική αλλαγή και κλιματική μετανάστευση

Ορισμένοι-ες ερευνητές-τριες θεωρούν ότι, σπανίως τα περιβαλλοντικά προβλήματα είναι οι μοναδικοί λόγοι μετανάστευσης (Βρατσάνου, Γιαννακοπούλου, Σκαναβή και Πλάκα 2017: 71).

Σύμφωνα με την έκθεση της IPCC (2018:244) σχετικά με την άνοδο της θερμοκρασίας του πλανήτη κατά 1.5^0C και τις συνέπειες αυτής, είναι δύσκολος ο εντοπισμός των αιτιών - κάθε φορά - του φαινομένου της μετανάστευσης, ενώ η λήψη απόφασης για μετανάστευση είναι συχνά πολύπλοκη. Κατά την IPCC (2018: 245), πολλοί διαφορετικοί παράγοντες παίζουν ρόλο στην απόφαση για μετανάστευση, όπως η αναζήτηση (καλύτερης) ποιότητας βιοτικού επιπέδου, εκπαίδευσης, εργασίας, η ανάπτυξη, η (μεγαλύτερη) πρόσβαση σε πόρους και οι οικογενειακοί δεσμοί. Όμως, αναγνωρίζεται ότι παράγοντες όπως η μεταβολή του καιρού, των περιβαλλοντικών ή κλιματικών συνθηκών μπορούν να παίξουν ρόλο ο καθένας ξεχωριστά στην απόφαση ενός ανθρώπου να μεταναστεύσει (IPCC 2018: 245).

Παρομοίως, σύμφωνα με τον IOM (2019α: 1), οι άνθρωποι μεταναστεύουν για ποικίλους λόγους: για να εντοπίσουν καλύτερες ευκαιρίες, για να αντιδράσουν απέναντι στις αρνητικές συνέπειες της κλιματικής αλλαγής στην ίδια τους την επιβίωση, στην υγεία τους ή/και στην εξασφάλιση τροφής. Η κλιματική αλλαγή παίζει ρόλο – μεταξύ άλλων παραγόντων - όπως η αύξηση του πληθυσμού, η αύξηση των ανισοτήτων, η υπανάπτυξη, το ξέσπασμα συγκρούσεων και βίας, η ανεπαρκής διακυβέρνηση ή φυσικοί κίνδυνοι – σε πολλές από περιπτώσεις μετακίνησης πληθυσμών (IOM, 2019α: 2).

Κάποιες φορές ακόμα και ολόκληρες κοινότητες ανθρώπων ξεριζώνονται, επιχειρώντας να διαφύγουν από τις συνέπειες μιας ξαφνικής καταστροφής λόγω ενός ακραίου καιρικού φαινομένου, το οποίο συχνά συνδέεται με την κλιματική αλλαγή (IOM 2019α: 1). Έτσι, σε ορισμένες περιπτώσεις, σύμφωνα με τον IOM (2019α: 2) οι συνέπειες της κλιματικής αλλαγής συνδέονται κατά τρόπο άμεσο με τη δημιουργία μεταναστευτικών ρευμάτων. Άνθρωποι εγκαταλείπουν τις πατρογονικές τους εστίες, ενώ ολόκληρες κοινότητες μετεγκαθίστανται προγραμματισμένα λόγω της διάβρωσης των ακτών και της ανόδου της στάθμης της θάλασσας, με χαρακτηριστικό παράδειγμα νησιωτικά κράτη του Ειρηνικού Ωκεανού (IOM 2019α:1). Όμως, ορισμένοι δεν μπορούν να μετεγκατασταθούν λόγω μη διαθεσιμότητας των κατάλληλων μέσων, με αποτέλεσμα να εγκλωβίζονται σε μέρη όπου εκδηλώνονται οι συνέπειες της κλιματικής αλλαγής και θέτουν σε κίνδυνο την ευημερία τους (IOM 2019α: 1-2). Σύμφωνα με τον IOM (2019α: 4):

> Ο εκτοπισμός που σχετίζεται με βραδείας και αιφνίδιας εκδήλωσης κινδύνους, των οποίων η ένταση και η συχνότητα συχνά ενισχύονται από την αλλαγή του κλίματος, έχει καταστεί μία από τις μεγαλύτερες ανθρωπιστικές προκλήσεις που αντιμετωπίζουν αυτές οι ευάλωτες χώρες. Κάθε χρόνο, εκατομμύρια άνθρωποι εκτοπίζονται από επεισόδια ξηρασίας, καταστροφικές πλημμύρες και τροπικές καταιγίδες. Άλλοι πρέπει να μετακινηθούν λόγω των αργής εκκίνησης διαδικασιών περιβαλλοντικής υποβάθμισης που αλλοιώνουν ανεπανόρθωτα τον βιότοπό τους, όπως η άνοδος της στάθμης της θάλασσας, η ερημοποίηση και η υποβάθμιση της γης.

Στην Ατζέντα 2030 των Ηνωμένων Εθνών για τη Βιώσιμη Ανάπτυξη αναγνωρίζεται ότι διακυβεύεται η ίδια η επιβίωση ανθρώπινων κοινωνιών και, ειδικότερα, κρατών

συγκεκριμένων γεωγραφικών-μορφολογικών αλλά και κοινωνικοοικονομικών χαρακτηριστικών, λόγω των συνεπειών της κλιματικής αλλαγής:

> Η κλιματική αλλαγή είναι μια από τις μεγαλύτερες προκλήσεις της εποχής μας και οι δυσμενείς επιπτώσεις της υπονομεύουν την ικανότητα όλων των χωρών να επιτύχουν βιώσιμη ανάπτυξη. Οι αυξήσεις στην παγκόσμια θερμοκρασία, η αύξηση της στάθμης της θάλασσας, η οξίνιση των ωκεανών και άλλες επιπτώσεις της αλλαγής του κλίματος επηρεάζουν σοβαρά τις παράκτιες περιοχές και τις παράκτιες χώρες χαμηλού υψομέτρου, συμπεριλαμβανομένων πολλών λιγότερο ανεπτυγμένων χωρών και μικρών αναπτυσσόμενων νησιωτικών κρατών. Η επιβίωση πολλών κοινωνιών, καθώς και των συστημάτων βιολογικής στήριξης του πλανήτη, κινδυνεύει (United Nations General Assembly, 2015 Οκτώβριος 21: 5).

Παρομοίως, ο ΙΟΜ (2019α: 3), προχώρησε προσφάτως σε παρόμοιες επισημάνσεις, υποστηρίζοντας ότι, οι χώρες που υφίστανται τις μεγαλύτερες αρνητικές συνέπειες της κλιματικής αλλαγής είναι οι «λιγότερο ανεπτυγμένες χώρες», οι «περίκλειστες από ξηρά αναπτυσσόμενες χώρες» και τα «μικρά νησιωτικά αναπτυσσόμενα Κράτη». Σύμφωνα με τον ΙΟΜ (2019α: 3), δύο είναι τα κύρια αίτια που οι προαναφερθείσες χώρες δέχονται σε μεγαλύτερο βαθμό τις συνέπειες της κλιματικής αλλαγής: οι «δομικοί περιορισμοί» τους και το «γεωγραφικό μειονέκτημά» τους .

Αν και είναι τα μεγαλύτερα θύματα της κλιματικής αλλαγής, οι χώρες αυτές, ευθύνονται στο μικρότερο βαθμό για το φαινόμενο της κλιματικής αλλαγής, σε σχέση με άλλες χώρες (ΙΟΜ 2019α: 3). Πρόκειται για 91 χώρες, με συνολικό πληθυσμό 1,1 δισεκατομμύριο ανθρώπους (ΙΟΜ 2019α: 4).

Οι λιγότερο ανεπτυγμένες χώρες «αντιπροσωπεύουν το φτωχότερο και πιο ευάλωτο τμήμα της διεθνούς κοινότητας» (ΙΟΜ 2019α: 4). Αυτές οι χώρες, έχουν να αντιμετωπίσουν πολλά εμπόδια στην ανάπτυξη τους, στα οποία περιλαμβάνονται η μικρή παραγωγική ικανότητα, η ανεπάρκεια δομών και κρατικών υπηρεσιών, καθηλωμένη εμπορική δραστηριότητα και επενδύσεις, με αποτέλεσμα να γίνονται ακόμα πιο ευάλωτες απέναντι σε οικονομικές κρίσεις, επιδημίες, φυσικούς κινδύνους καθώς και διαταραχές στο περιβάλλον (ΙΟΜ 2019α: 4).

Όσον αφορά τις περίκλειστες από ξηρά αναπτυσσόμενες χώρες, επηρεάζονται από την ανεπάρκεια των υποδομών τους και την πολύ περιορισμένη δυνατότητα εμπορικής δραστηριότητας, που οδηγεί στην αύξηση του κόστους διαμετακόμισης και των εμπορικών συναλλαγών που με τη σειρά τους καταλήγουν σε χαμηλή κοινωνική και οικονομική ανάπτυξη (ΙΟΜ 2019α: 4). Από τις χώρες, αυτές, πάνω από τις μισές ανήκουν ταυτόχρονα στην κατηγορία των λιγότερο ανεπτυγμένων χωρών: οι επιδόσεις των χωρών αυτών είναι ακόμα χαμηλότερες, με ακόμα πιο περιορισμένη παραγωγική ικανότητα και ανταγωνιστικότητα και ακόμα μεγαλύτερη εξάρτηση από την πολιτική ή οικονομική κατάσταση γειτονικών χωρών (ΙΟΜ 2019α: 4).

Όσον αφορά τα μικρά νησιωτικά αναπτυσσόμενα κράτη, αυτά είναι συνήθως διασκορπισμένα γεωγραφικά, με περιορισμένους πόρους και οικονομίες κλίμακας και είναι αντιμέτωπα με μεγαλύτερο κίνδυνο περιθωριοποίησης επειδή βρίσκονται μακριά από τις αγορές και έχουν μικρό μέγεθος (ΙΟΜ 2019α: 4). Επιπλέον, το φυσικό περιβάλλον τους έχει ευθραυστότητα και μικρή αντοχή απέναντι σε φυσικούς κίνδυνους, οι οποίοι έχουν συχνά ολέθριες συνέπειες σε οικονομικό επίπεδο (ΙΟΜ 2019α: 4). Η ίδια η ύπαρξη των κοραλλιογενών νησιωτικών κρατών που βρίσκονται

λίγο μόνο πάνω από τη στάθμη της θάλασσας, κινδυνεύει από την άνοδο της στάθμης της θάλασσας, εξέλιξη που συνδέεται με την κλιματική αλλαγή (IOM 2019α: 4).

Ορισμένα παραδείγματα μετακίνησης πληθυσμών σε εξέλιξη λόγω της κλιματικής αλλαγής και των συνεπειών αυτής, είναι τα εξής: στον Ειρηνικό Ωκεανό, κοινότητες νήσων εξαναγκάζονται να μετακινηθούν προς το εσωτερικό αυτών λόγω της διάβρωσης που υφίστανται οι ακτές τους (άνοδος της στάθμης της θάλασσας), καταιγίδες σε πολλές χώρες της Ασίας, οδηγούν σε εκτοπισμό χιλιάδων ανθρώπων, στη Δυτική Αφρική, αλιείς σε παραθαλάσσια χωριά μεταναστεύουν προς τις πόλεις εξαιτίας της εξάντλησης των έμβιων πόρων των θαλασσών που οφείλονται σε οξίνιση που υφίστανται οι ωκεανοί, στην Ανατολική Αφρική, νομαδικοί πληθυσμοί ανα-διαμορφώνουν τις «παραδοσιακές» μετακινήσεις τους εξαιτίας της διαδικασίας της ερημοποίησης, στην Κεντρική Ασία, κάτοικοι της υπαίθρου μετακινούνται προς τα αστικά κέντρα, λόγω των κλιματικών επιπτώσεων στην αγροτική δραστηριότητα, στη Λατινική Αμερική, οι κάτοικοι οδηγούνται σε εσωτερική ή εξωτερική μετανάστευση λόγω των ξηρασιών (IOM 2019α: 1).

Αύξηση της θερμοκρασίας του πλανήτη κατά 1.5^0C, ειδικά στα μικρά νησιωτικά κράτη, θα οδηγήσει σε αύξηση της εσωτερικής μετανάστευσης και εκτοπισμού πληθυσμών (IPCC 2018: 235). Επιπλέον, αύξηση της θερμοκρασίας κατά 2^0C, οδηγεί σε αύξηση της πιθανότητας μετακίνησης πληθυσμών από τις τροπικές χώρες (IPCC 2018: 235). Αν η θερμοκρασία του πλανήτη αυξηθεί 2^0C - από την περίοδο 2011-2030 έως και τέλος του αιώνα - οι άνθρωποι στις τροπικές περιοχές ίσως αναγκαστούν να μετακινηθούν σε απόσταση μεγαλύτερη ακόμα και χιλίων χιλιομέτρων (IPCC 2018: 245). Οι μετακινήσεις αυτές – ειδικά αν είναι εξαιρετικά γρήγορες – θα οδηγήσουν σε συγκέντρωση πληθυσμών στα όρια των τροπικών χωρών και σε υποτροπικές περιοχές, αυξάνοντας (ή/και ξεπερνώντας) την πυκνότητα πληθυσμού κατά 300% (IPCC 2018: 245).

Σε κάθε περίπτωση, αύξηση της μέσης θερμοκρασίας στον πλανήτη πάνω από 1.5^0C, θα συμβάλλει στην αύξηση της φτώχειας και θα θέσει σε μειονεκτική θέση πολλούς πληθυσμούς (IPCC 2018: 245). Η κλιματική αλλαγή, από τα μέσα έως τα τέλη του αιώνα μας, θα γίνει ένας «πολλαπλασιαστής φτώχειας που κάνει τους φτωχούς φτωχότερους» ενώ θα αυξήσει συνολικά και τον αριθμό των φτωχών (IPCC 2018: 245). Σύμφωνα με τον IPCC, «η σχέση μεταξύ θερμοκρασίας και παραγωγικότητας δεν είναι γραμμική» και η θερμοκρασία «έχει μια θετική και στατιστικά σημαντική επίδραση στη μετανάστευση στο εξωτερικό για τις εξαρτώμενες από τη γεωργία κοινότητες» (IPCC 2018: 245).

Τα επιστημονικά δεδομένα για την κλιματική αλλαγή και τις πολλαπλές αρνητικές επιπτώσεις της δεν αφήνουν πολλά περιθώρια για αισιοδοξία. Ενδεικτικά, σύμφωνα με μια από τις πλέον πρόσφατες έρευνες (Cheng et al. 2020: 137), το 2019, η θερμοκρασία των ωκεανών ήταν η ψηλότερη που καταγράφηκε ποτέ. Η άνοδος της θερμοκρασίας των ωκεανών – ως αποτέλεσμα της υπερσυγκέντρωσης αερίων του θερμοκηπίου στην ατμόσφαιρα που οδηγεί στον εγκλωβισμό θερμότητας εντός του κλιματικού συστήματος και κατόπιν συσσώρευσης μεγάλου μέρους αυτής της θερμότητας στους ωκεανούς – συνδέεται με άνοδο της στάθμης της θάλασσας (θέρμανση των ωκεανών, λιώσιμο των πάγων) και μείωση του διαλυμένου οξυγόνου σε αυτούς (τους ωκεανούς) με ολέθριες συνέπειες για τη βιοποικιλότητα, δημιουργία έντονων βροχοπτώσεων – και κατ' επέκταση πλημμυρών - και άλλων

καταστρεπτικών φαινομένων όπως τυφώνες (η θέρμανση των ωκεανών οδηγεί σε αύξηση της εξάτμισης και η επιπλέον υγρασία που συγκεντρώνεται στην θερμή ατμόσφαιρα προκαλεί τα φαινόμενα αυτά) (Cheng et al. 2020: 140). Αυτός ο «περισσότερο ακραίος υδρολογικός κύκλος» και αυτός ο «περισσότερο ακραίος καιρός», είναι και μία από τις βασικές εξηγήσεις τις ολέθριες πυρκαγιές στην Καλιφόρνια, στον Αμαζόνιο και στην Αυστραλία το 2019 (Cheng et al. 2020: 140-141). Φαινόμενα όπως αυτά, έχουν αναγκάσει χιλιάδες ανθρώπους να εγκαταλείψουν τις εστίες τους και να εκτοπιστούν στο εσωτερικό ή να μεταναστεύσουν στο εξωτερικό.

Συμπεράσματα

Οι άνθρωποι εκτοπίζονται ή μεταναστεύουν για πολλούς και διαφορετικούς λόγους, οι οποίοι δεν γίνονται πάντα γνωστοί. Επίσης, μια δυσμενής αλλαγή στο περιβάλλον ή φυσική καταστροφή - είτε συνδέεται είτε όχι με την κλιματική αλλαγή - δεν είναι απαραιτήτως το μόνο ή το κύριο αίτιο εσωτερικού εκτοπισμού ή εξωτερικής μετανάστευσης.

Εντούτοις, τεκμηριώνεται επαρκώς ότι, δυσμενείς αλλαγές στο περιβάλλον και φυσικές καταστροφές - σε αρκετές περιπτώσεις, αυτές οι οδυνηρές αλλαγές και καταστροφές συνδέονται με το φαινόμενο της κλιματικής αλλαγής - συμβάλλουν αδιαμφισβήτητα στον εσωτερικό εκτοπισμό ή στην εξωτερική μετανάστευση εκατομμυρίων ανθρώπων. Οι τελευταίοι προέρχονται συχνά από χώρες που ενώ ευθύνονται λιγότερο για την επιτάχυνση της κλιματικής αλλαγής, υφίστανται σε μεγαλύτερο βαθμό τις συνέπειες αυτής. Πληρώνουν το τίμημα της μη βιώσιμης, μη αειφόρου ανάπτυξης ισχυρότερων κρατών.

Μια νέα κοινωνική πραγματικότητα δημιουργείται. Τα κράτη οφείλουν να την αναγνωρίσουν με υπευθυνότητα, να συνεργαστούν για την αντιμετώπιση της παγκόσμιας πρόκλησης της κλιματικής αλλαγής (και των συνεπειών της) και την ανακούφιση και ενσωμάτωση των πληγέντων που εκτοπίζονται ή μεταναστεύουν, μεριμνώντας παράλληλα για την προστασία των ανθρωπίνων δικαιωμάτων τους – με βάση και σχετικές προβλέψεις διεθνών συμφωνιών όπως η Συμφωνία του Παρισίου για το Κλίμα (2015)[2] - προλαμβάνοντας την ξενοφοβία και προάγοντας την κοινωνική συνοχή και ασφάλεια, καθώς, όπως σωστά έχει υποστηριχθεί: «Επακόλουθο της μεγάλης μετακίνησης πληθυσμών λόγω της κλιματικής κρίσης αποτελεί η αύξηση συγκρούσεων στις κοινωνίες υποδοχής» (Βρατσάνου κ.ά. 2017: 73).

Σημειώσεις

1. Στην Έκθεση του IDMC, η «καταστροφή» ορίζεται ως:«Σοβαρή διατάραξη της λειτουργίας μιας κοινότητας ή μιας κοινωνίας οποιασδήποτε κλίμακας λόγω επικίνδυνων γεγονότων που αλληλεπιδρούν με συνθήκες έκθεσης, ευαλωτότητας και ικανότητας, οδηγώντας σε μία ή περισσότερες από τις ακόλουθες: ανθρώπινες, υλικές, οικονομικές και περιβαλλοντικές απώλειες και επιπτώσεις» (στο Internal Displacement Monitoring Centre IDMC (2019 Μάιος). GLOBAL REPORT ON INTERNAL DISPLACEMENT MAY 2019, Geneva: The Internal Displacement Monitoring Centre, σ. 105. Ανακτήθηκε από: http://www.internal-displacement.org/sites/default/files/publications/documents/2019-IDMC-GRID.pdf).

2. Σύμφωνα με τη Συμφωνία του Παρισιού για το Κλίμα που υπογράφτηκε το 2015, τα συμμετέχοντα μέρη: «*Αναγνωρίζοντας* ότι η αλλαγή του κλίματος αποτελεί κοινή

μέριμνα της ανθρωπότητας, τα συμβαλλόμενα μέρη θα πρέπει – όταν αναλαμβάνουν δράση για την αντιμετώπιση της κλιματικής αλλαγής - να σέβονται, να προωθούν και να λαμβάνουν υπόψιν τους τις αντίστοιχες υποχρεώσεις τους όσον αφορά τα ανθρώπινα δικαιώματα, το δικαίωμα στην υγεία, τα δικαιώματα των αυτόχθονων πληθυσμών, τις τοπικές κοινότητες, τους μετανάστες, τα παιδιά, τα άτομα με αναπηρία και τα άτομα που βρίσκονται σε ευάλωτες καταστάσεις και το δικαίωμα στην ανάπτυξη, καθώς και την ισότητα των φύλων, την ενδυνάμωση των γυναικών και η ισότητα μεταξύ των γενεών» (στο United Nations (2015). «PARIS AGREEMENT», σ. 2. Ανακτήθηκε από: http://unfccc.int/files/essential_background/convention/application/pdf/english_paris_agreement.pdf).

Η παρούσα μελέτη βασίζεται σε πρόσφατη, μη δημοσιευμένη έρευνά μου, στο πλαίσιο του μαθήματος «Φυσικές Διεργασίες, Κίνδυνοι και Καταστροφές» (Καθηγητής κ. Πέτρος Κατσαφάδος), της Κατεύθυνσης «Διαχείριση Φυσικών και Ανθρωπογενών Κινδύνων και Καταστροφών» του Π.Μ.Σ. Γεωγραφίας του Χαροκοπείου Πανεπιστημίου, του οποίου έχω την τιμή να είμαι τελειόφοιτος την στιγμή που γράφονται οι γραμμές αυτές.

Αναφορές

Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία

Βρατσάνου, Κ.-Χ., Γιαννακοπούλου, Χ., Σκαναβή, Κ., και Πλάκα, Β. (2017), Περιβαλλοντική Μετανάστευση: Προκλήσεις και Προοπτικές. Στο Ε. Μανωλάς (επιμ.), *Περιβαλλοντική Κοινωνιολογία*, Αθήνα, Gutenberg, σσ. 67-92.

Κατσαφάδος Π. και Μαυροματίδης Ηλ. (2015), *Εισαγωγή στη Φυσική της Ατμόσφαιρας και την Κλιματική Αλλαγή* [ηλεκτρονικό βιβλίο], Αθήνα, Σύνδεσμος Ελληνικών Ακαδημαϊκών Βιβλιοθηκών. Διαθέσιμο στο: https://repository.kallipos.gr/handle/11419/3708

Ξενόγλωσση βιβλιογραφία

Cheng, L., Abraham, J., Zhu, J. et al. Record-Setting Ocean Warmth Continued in 2019. *Adv. Atmos. Sci.* Vol. 37, No 2, pp. 137–142, https://doi.org/10.1007/s00376-020-9283-7

Council of Europe Parliamentary Assembly (2019), Resolution 2307 Provisional version «A Legal Status for "Climate Refugees"». Ανακτήθηκε από: https://www.refworld.org/pdfid/5da07db64.pdf

Edwards, A. (2016 Ιούλιος 11), 'Πρόσφυγας' ή 'Μετανάστης' – Ποιος όρος είναι ο Σωστός;, UNHCR Greece. Ανακτήθηκε από: https://www.unhcr.org/gr/12771-prosfygas_i_metanastis.html

Human Rights Council (2017 Ιούλιος 6), Resolution adopted by the Human Rights Council on 22 June 2017 35/17. «Protection of the Human Rights of Migrants: The Global compact for safe, orderly and regular migration», United Nations General Assembly. Ανακτήθηκε από: https://www.un.org/en/development/desa/population/migration/generalassembly/docs/globalcompact/A_HRC_RES_35_17.pdf

International Organization for Migration IOM (2019α), *Climate Change and Migration in Vulnerable Countries. A Snapshot of Least Developed Countries, Landlocked Developing Countries and Small Island Developing States*, Geneva: International Organization for Migration. Ανακτήθηκε από: https://publications.iom.int/system/files/pdf/climate_change_and_migration_in_vulnerable_countries.pdf

International Organization for Migration IOM (2019β), *Glossary on Migration*, Geneva, International Organization for Migration. Ανακτήθηκε από: https://publications.iom.int/system/files/pdf/iml_34_glossary.pdf

Intergovernmental Panel on Climate Change IPCC (2018), *Global Warming of 1.5°C. An IPCC Special Report on the Impacts of Global Warming of 1.5°C above Pre-Industrial levels and Related Global Greenhouse Gas Emission Pathways, in the Context of Strengthening the Global Response to the Threat of Climate Change, Sustainable Development, and Efforts to Eradicate Poverty*. In Press. Ανακτήθηκε από: https://www.ipcc.ch/site/assets/uploads/sites/2/2019/06/SR15_Full_Report_High_Res.pdf

Internal Displacement Monitoring Centre IDMC (2019 Μάιος), *Global Report on Internal Displacement May 2019*, Geneva, The Internal Displacement Monitoring Centre. Ανακτήθηκε από: http://www.internal-displacement.org/sites/default/files/publications/documents/2019-IDMC-GRID.pdf

UNHCR (χ.χ.), «What is a refugee? ». Ανακτήθηκε από: https://www.unhcr.org/what-is-a-refugee.html

UNDRR United Nations Office for Disaster Risk Reduction (2015), Sendai Framework for Disaster Risk Reduction 2015 – 2030, *United Nations.* Ανακτήθηκε από: https://www.unisdr.org/files/43291_sendaiframeworkfordrren.pdf

United Nations (1951), *Convention relating to the Status of Refugees*. Ανακτήθηκε από: https://www.un.org/en/genocideprevention/documents/atrocity-crimes/Doc.23_convention%20refugees.pdf

United Nations (1992). *United Nations Framework Convention on Climate Change*. Ανακτήθηκε από: https://unfccc.int/files/essential_background/background_publications_htmlpdf/application/pdf/conveng.pdf

United Nations (2015), Paris Agreement. Ανακτήθηκε από: http://unfccc.int/files/essential_background/convention/application/pdf/english_paris_agreement.pdf

United Nations Human Rights Committee (2020 Ιανουάριος 7), CCPR/C/127/D/2728/2016 Views Adopted by the Committee Under Article 5 (4) of the Optional Protocol, Concerning Communication No. 2728/2016. Ανακτήθηκε από: https://tbinternet.ohchr.org/_layouts/15/treatybodyexternal/Download.aspx?symbolno=CCPR%2fC%2f127%2fD%2f2728%2f2016&Lang=en

United Nations General Assembly (2015 Οκτώβριος 21), Resolution Adopted by the General Assembly on 25 September 2015. 70/1. «Transforming our World: the 2030 Agenda for Sustainable Development». Ανακτήθηκε από: https://www.un.org/ga/search/view_doc.asp?symbol=A/RES/70/1&Lang=E

ΔΕΥΤΕΡΟΓΕΝΕΙΣ ΚΙΝΔΥΝΟΙ ΜΙΑΣ ΠΑΝΔΗΜΙΑΣ: Η ΑΥΞΗΣΗ ΤΗΣ ΕΜΦΥΛΗΣ ΕΝΔΟΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΚΗΣ ΒΙΑΣ

Θανάσης Θεοφιλόπουλος,[α] Ναυσικά Μοσχοβάκου,[β] Ανδρομάχη Μπούνα[γ]

[α] Πάντειον Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών, Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο
[β] Πάντειον Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών
[γ] Πάντειον Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών, Πανεπιστήμιο Αιγαίου

Περίληψη

Κατά τη διάρκεια της εφαρμογής των περιοριστικών μέτρων για την προστασία του πληθυσμού έναντι της πανδημίας του κορωναϊού (COVID-19), διαπιστώθηκε αύξηση της έμφυλης ενδοοικογενειακής βίας, τόσο στην Ελλάδα όσο και διεθνώς. Το φαινόμενο αυτό δεν είναι νέο καθώς στη σχετική επιστημονική βιβλιογραφία έχει ήδη τεκμηριωθεί η αύξηση της ενδοοικογενειακής βίας –την οποία συνήθως υφίστανται γυναίκες– σε περιόδους κρίσεων και καταστροφών, διογκώνοντας ένα προϋπάρχον και εξαιρετικά εκτεταμένο πρόβλημα, όπως προκύπτει από τα δεδομένα εθνικών και διεθνών οργανισμών. Επομένως, τόσο κατά τον σχεδιασμό όσο και κατά την εφαρμογή μέτρων και δράσεων αντιμετώπισης κινδύνων -όπως πανδημίες- πρέπει να λαμβάνεται ειδική μέριμνα για την προστασία και την υποστήριξη μελών πληθυσμιακών ομάδων αυξημένης τρωτότητας, όπως τα θύματα έμφυλης ενδοοικογενειακής βίας.

Λέξεις κλειδιά: πανδημία, έμφυλη βία, ενδοοικογενειακή βία

SECONDARY RISKS OF A PANDEMIC: THE INCREASE OF DOMESTIC GENDER-BASED VIOLENCE

Thanasis Theofilopoulos,[α] Nafsika Moschovakou,[β] Andromachi Bouna[γ]

[α] Panteion University of Social and Political Sciences, Harokopio University
[β] Panteion University of Social and Political Sciences
[γ] Panteion University of Social and Political Sciences, University of the Aegean

Abstract

During the implementation of restrictive measures for the protection of the population against the COVID-19, numbers of reported incidents of gender-based domestic violence were increased both in Greece and around the world. As it has already been well documented in the relevant literature, in times of crisis and disaster, there is an increase of reports on domestic violence –particularly, against women– thus, exacerbating a pre-existing and extremely widespread problem. Therefore, during preparedness and response to risks and disasters –including pandemics– special care must be taken to protect and support members of population groups of increased vulnerability, such as women already experiencing (or in danger of experiencing) domestic violence.

Key words: pandemic, gender-based violence, domestic violence

Εισαγωγή

Αντικείμενο της παρούσας μελέτης είναι η διερεύνηση της έντασης του φαινομένου της ενδοοικογενειακής βίας κατά γυναικών, κατά τη διάρκεια της πανδημίας COVID-19, κατόπιν των ανησυχητικών ενδείξεων για αύξηση των περιστατικών σε πολλές χώρες που πλήττονταν και λάμβαναν περιοριστικά μέτρα προστασίας. Ενέργειες που σχετίζονται με την κοινωνική απομόνωση, τον περιορισμό μετακίνησης αλλά την αναστολή λειτουργίας δομών υποστήριξης, δείχνουν να αποτελούν παράγοντες αύξησης της ενδοοικογενειακής βίας σε όλον τον κόσμο (Campbell 2020). Το UN Women κάνει λόγο για μια «σκιώδη πανδημία» που αναπτύσσεται παράλληλα με τα περιοριστικά μέτρα για τον COVID-19 και επισημαίνει ότι η αύξηση της ενδοοικογενειακής βίας παρατηρείται σε περιόδους κρίσεων. Οι Telles και συν. (2020: 1) αναφέρουν επίσης ότι καταγράφεται αύξηση της ενδοοικογενειακής βίας σε περιόδους κρίσεων και επιδημιών, και επισημαίνουν ότι τα περιοριστικά μέτρα εξαναγκάζουν ευάλωτα άτομα να μοιράζονται τον ίδιο χώρο με δράστες. Συνεπώς, όπως υποστηρίζουν, η άσκηση εξουσίας μέσω της βίας ή του ελέγχου σε σπίτια όπου διαβιούν κακοποιημένα άτομα, είναι πολύ εύκολο να ενταθεί κατά τη διάρκεια της κρίσης, καθώς ο δράστης έχει μεγαλύτερη ελευθερία να ενεργεί, ενώ η κίνηση του θύματος είναι περιορισμένη και η συνεχής έκθεσή του σε κίνδυνο ενδοοικογενειακής βίας περιορίζει την ικανότητα να αντιδράσει ή να ζητήσει βοήθεια. Αυτό συνδέεται και με παλαιότερα ερευνητικά δεδομένα που έχουν αναδείξει ότι σε περιόδους διακοπών (π.χ. Χριστούγεννα) παρατηρείται αύξηση των καταγγελιών ενδοοικογενειακής βίας (Joshi and Sorenson 2009) και στις πιθανές ερμηνείες για αυτήν την τάση εντάσσονται –μεταξύ άλλων– η αυξημένη επαφή μεταξύ θύματος και δράστη, καθώς και το στρες που οφείλεται σε οικονομικούς λόγους (Morgan and Chadwick 2009: 7).

Στην πραγματικότητα, πολλές χώρες δείχνουν ήδη μια δραματική αύξηση περιστατικών ενδοοικογενειακής βίας, και παρόλο που δεν υπάρχει σαφές προηγούμενο για την τρέχουσα κρίση στην ακαδημαϊκή βιβλιογραφία, η διερεύνηση του αντίκτυπου των φυσικών καταστροφών στην ενδοοικογενειακή βία προσφέρει μια σημαντική εικόνα για τους/τις επαγγελματίες που ασχολούνται με θέματα βίας (Campell 2020).

Εννοιολογικές αποσαφηνίσεις

Ως «πανδημία» ορίζεται από τον Παγκόσμιο Οργανισμό Υγείας (ΠΟΥ) «η παγκόσμια εξάπλωση μιας νέας ασθένειας» (WHO 2010 Φεβρουάριος 24). Στις 11 Μαρτίου 2020, ο ΠΟΥ, «ανησυχώντας βαθιά τόσο από τα ανησυχητικά επίπεδα εξάπλωσης όσο και από τη σοβαρότητα και από τα ανησυχητικά επίπεδα αδράνειας», ανακοίνωσε ότι η νόσος COVID-19 «θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως πανδημία» (WHO 2020 Ιούνιος 29). Η εν λόγω νόσος αναφέρεται σε μια «μολυσματική ασθένεια που προκαλείται από τον πιο πρόσφατα ανακαλυφθέντα κοροναϊό» και προκαλεί αναπνευστικές λοιμώξεις που κυμαίνονται από το κοινό κρυολόγημα έως τις πιο σοβαρές ασθένειες, όπως το αναπνευστικό σύνδρομο της Μέσης Ανατολής (MERS) και το Σοβαρό Οξύ Αναπνευστικό Σύνδρομο (SARS) (WHO 2020 Απρίλιος 17).

Η «βία κατά των γυναικών», σύμφωνα με το Άρθρο 3 της Σύμβασης του Συμβουλίου της Ευρώπης για την Πρόληψη και Καταπολέμηση της Βίας κατά των γυναικών και της ενδοοικογενειακής βίας

νοείται ως παραβίαση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και μία μορφή διάκρισης κατά των γυναικών και σημαίνει όλες τις πράξεις βίας βασιζόμενης στο φύλο οι οποίες έχουν ως

αποτέλεσμα ή ενδέχεται να έχουν ως αποτέλεσμα, σωματική, σεξουαλική, ψυχολογική ή οικονομική βλάβη ή πόνο για τις γυναίκες, συμπεριλαμβανομένων των απειλών τέλεσης τέτοιων πράξεων, τον εξαναγκασμό ή την αυθαίρετη αποστέρηση της ελευθερίας, είτε αυτή συμβαίνει στο δημόσιο ή τον ιδιωτικό βίο.

Όσον αφορά τον όρο «ενδοοικογενειακή βία», σύμφωνα με το Άρθρο 3 της Σύμβασης,

σημαίνει όλες τις πράξεις σωματικής, σεξουαλικής, ψυχολογικής ή οικονομικής βίας οι οποίες συμβαίνουν εντός της οικογένειας ή οικογενειακής μονάδας ή μεταξύ πρώην ή νυν συζύγων ή συντρόφων, ανεξάρτητα ή όχι του κατά πόσο ο δράστης μοιράζεται ή έχει μοιραστεί την ίδια κατοικία με το θύμα.

Ο ορισμός αυτός –ο οποίος χρησιμοποιείται για τις ανάγκες της παρούσας μελέτης– είναι αρκετά ευρύς, καθώς δεν περιορίζεται στη βία που ασκείται εντός γάμου και οικογένειας, αλλά καλύπτει και πράξεις βίας από πρώην συζύγους και συντρόφους (ανεξαρτήτως εάν η επιζήσασα βίας μένει ή έμενε κάτω από την ίδια στέγη μαζί τους). Η επισήμανση αυτή αποκτά ιδιαίτερη σημασία κατά την περίοδο της πανδημίας, καθώς ουσιαστικά επανανοηματοδοτείται τη νομική διάκριση «ιδιωτικού» και «δημόσιου», αποδίδοντας ορατότητα στην ενδο-οικογενειακή βία, που συχνά ασκείται εντός της ιδιωτικής σφαίρας (Τσακιστράκη 2002: 269).

Αύξηση (έμφυλης) ενδοοικογενειακής βίας σε καταστάσεις κρίσεων και μετά από καταστροφές: ερμηνείες

Ο ΠΟΥ (2005: 1) είχε ήδη αναγνωρίσει εδώ και αρκετά χρόνια ότι η βία είναι «ένα σημαντικό ζήτημα» με το οποίο έρχονται αντιμέτωπες οι ανθρώπινες κοινότητες μετά από την εκδήλωση φυσικών καταστροφών. Εντούτοις, άλλες ανησυχίες (π.χ. μολυσματικές ασθένειες, ανάγκη παροχής βασικών αναγκών) επισκίαζαν το φαινόμενο και λίγες μελέτες υπήρχαν γι' αυτό. Ωστόσο, όπως διαπιστώνεται, οι φυσικές καταστροφές συχνά οδηγούν σε απώλεια ιδιοκτησίας, απώλεια δραστηριοτήτων που δημιουργούν οικονομικό εισόδημα, απώλεια πρόσβασης σε ζωτικές υπηρεσίες υγείας και αυξημένο κίνδυνο έμφυλης βίας.

Η ικανότητα των γυναικών να αντιμετωπίσουν τις επιπτώσεις των φυσικών καταστροφών συχνά επηρεάζεται από τις επικρατούσες ανισότητες και η επιδείνωση αυτών των ανισοτήτων, καθιστά τις γυναίκες ακόμα πιο ευάλωτες (European Parliament 2017: 2). Το EIGE (2020: 3) επισημαίνει ότι οι γυναίκες είναι πιο ευάλωτες στις συνέπειες της κλιματικής αλλαγής και των καταστροφών που αυτή επιφέρει, καθώς αυξάνουν «την τρωτότητα ατόμων, οικογενειών και κοινοτήτων στη βία» και έχουν τόσο «άμεσο» όσο και «μακροπρόθεσμο» αντίκτυπο (WHO 2005: 1), όπως: αύξηση του στρες, πρόκληση συναισθημάτων αδυναμίας λόγω πένθους, απώλειας περιουσίας, διάφορα προβλήματα ψυχικής υγείας, καταστροφή υπαρχόντων κοινωνικών δικτύων, κατάρρευση των μηχανισμών επιβολής του νόμου, παύση προγραμμάτων/δράσεων πρόληψης της βίας ή/και κοινωνικής υποστήριξης, προβλήματα στην οικονομία κ.λπ. (WHO 2005: 1).

Ωστόσο, είναι σημαντικό να διευκρινιστεί ότι, σύμφωνα με τη σχετική βιβλιογραφία, τα μείζονα καταστροφικά γεγονότα δεν «προκαλούν» καθαυτά την έμφυλη ενδοοικογενειακή βία (Parkinson 2019: 2354), καθώς το φαινόμενο δεν κάνει την εμφάνισή του μετά από τέτοια γεγονότα, αλλά προϋπάρχει. Όμως, σύμφωνα με την Parkinson (2019: 2354), ορισμένοι/-ες ειδικοί/-ες φτάνουν στο σημείο να διστάζουν να συνδέσουν καταστροφικά γεγονότα με τη βία, θεωρώντας ότι με τον

τρόπο αυτόν οι δράστες θα «δικαιολογούνταν» λόγω του τραύματος που τους προκλήθηκε από το καταστροφικό γεγονός. Η ίδια σημειώνει τον κίνδυνο, επισημαίνοντας ότι «εάν η βία μετά από καταστροφή δεν αναγνωρίζεται από τους/τις επαγγελματίες σε θέματα ενδοοικογενειακής βίας, τότε κανείς/καμία δεν θα είναι πρόθυμός/-η να ακούσει γυναίκες να μιλούν για τη βία εναντίον τους» (Parkinson 2019: 2354).

Σύμφωνα με τον ΠΟΥ (2005: 1), μετά από καταστροφικά γεγονότα, έχει παρατηρηθεί –μεταξύ άλλων– σημαντική αύξηση του φαινομένου της βίας που ασκείται από σύντροφο, καθώς και της σεξουαλικής βίας γενικότερα. Σε παρόμοια συμπεράσματα κατέληξε η εντατική επισκόπηση της βιβλιογραφίας μεταξύ 1976 και 2011 από τον Rezaeian (2013: 1105), που κατέδειξε ότι οι σχετικές μελέτες αποκαλύπτουν ότι η έκθεση σε φυσικές καταστροφές (όπως: τσουνάμι, τυφώνας, σεισμός, πλημμύρες) αυξάνουν –μεταξύ άλλων– τη βία κατά των γυναικών και των κοριτσιών (π.χ. αύξηση βιασμών και σεξουαλικής κακοποίησης), καθώς και τη συντροφική βία ειδικότερα.

Ορισμένα παραδείγματα μειζόνων καταστροφικών γεγονότων μετά από τα οποία αυξήθηκαν τα περιστατικά συντροφικής/συζυγικής βίας εντοπίζονται στις Φιλιππίνες, μετά την έκρηξη του ηφαιστείου Pinatuboto 1991, στη Νικαράγουα μετά τον τυφώνα Mitch το 1998, στις ΗΠΑ μετά τον σεισμό στη Loma Prieta (Καλιφόρνια) το 1989, την έκρηξη του όρους της Αγίας Ελένης το 1980 (WHO 2005: 1) και μετά τον τυφώνα «Κατρίνα» (Φλόριντα, Λουϊζιάνα, Τέξας) το 2005 (Schumacher κ.ά., 2010: 592-594), στην Αϊτή μετά τον σεισμό του 2010 (Weitzman and Behrman 2016: 183-185), στην Αυστραλία μετά την καταστροφική πυρκαγιά του «Μαύρου Σαββάτου» το 2009 (Parkinson 2019: 2341). Σύμφωνα με τον ΠΟΥ (2005: 1):

> Οι γυναίκες που ζούσαν σε μια βίαιη σχέση πριν από την καταστροφή μπορεί να βιώσουν βία αυξανόμενης σοβαρότητας μετά την καταστροφή, καθώς μπορεί να χωριστούν από την οικογένεια, τους φίλους και άλλα συστήματα υποστήριξης που τους προσέφεραν προηγουμένως κάποιο μέτρο προστασίας. Μετά από μια καταστροφή, αυτές οι γυναίκες μπορεί να αναγκαστούν να βασίζονται σε έναν δράστη για [την] επιβίωση [τους] ή [την] πρόσβαση [τους] σε υπηρεσίες.

Σε παρόμοια αλλά πιο αναλυτικά συμπεράσματα έχουν καταλήξει οι Weitzman και Behrman (2016: 168-169), που θεωρούν ότι μετά από καταστροφές η απειλή βίας από σύντροφο/σύζυγο μπορεί να αυξηθεί για διάφορους λόγους. Ειδικότερα, σε αυτούς συμπεριλαμβάνουν τις δυσμενείς οικονομικές συνέπειες για άνδρες και γυναίκες, σε προσωπικό επίπεδο και σε επίπεδο νοικοκυριού, που ενδέχεται να οδηγήσουν σε αύξηση της άσκησης βίας από άνδρες «που θεωρούν τη βία ως αποδεκτό εργαλείο πειθούς ελλείψει εναλλακτικών πόρων», την αδυναμία των γυναικών να ζήσουν μόνες τους και την αύξηση της εξάρτησής τους από τους συντρόφους τους λόγω της μείωσης των πόρων τους σε προσωπικό επίπεδο και σε επίπεδο νοικοκυριού, καθώς και τη μείωση εισοδήματος (λόγω της καταστροφής) με αποτέλεσμα πρόσθετο άγχος και αύξηση των συγκρούσεων. Επιπλέον, στο ίδιο πλαίσιο εντάσσουν λόγους που συνδέονται με μείωση της πρόσβασης των γυναικών στο φιλικό και ευρύτερο οικογενειακό δίκτυο, είτε λόγω της επιθυμίας των συντρόφων τους να ελέγχουν που βρίσκονται ανά πάσα στιγμή, είτε λόγω της αδυναμίας των γυναικών να καλύψουν έξοδα που αφορούν τη μεταφορά ή την φροντίδα των παιδιών τους, είτε εξαιτίας αναγκαστικού εκτοπισμού ή ακόμα και θανάτου φίλων και συγγενών. Τέλος, υπογραμμίζουν ότι και η πιθανότητα υπονόμευσης της ικανότητας

του κρατικού μηχανισμού να παρέμβει με σκοπό την προστασία των ατόμων που βρίσκονται σε ευάλωτη θέση, περιορίζει τις δυνατότητες των γυναικών να εγκαταλείψουν μια βίαιη σχέση.

Στους παραπάνω παράγοντες αύξησης της συντροφικής/συζυγικής βίας μετά από καταστροφές, οι Weitzman και Behrman (2016: 168-169), προσθέτουν επιπλέον: α. την εντεινόμενη αβεβαιότητα και το τραύμα, που καθιστούν τις σχέσεις περισσότερο ασταθείς, β. την «παρατεταμένη αίσθηση ανεξέλεγκτου» έπειτα από μια καταστροφή και γ. αλλαγές στην κατοικία εξαιτίας της καταστροφής –για παράδειγμα, ζευγάρια να ζουν πλέον μαζί επειδή ένας/μία εκ των δύο συντρόφων έχασε το σπίτι του/της από την καταστροφή, με αποτέλεσμα να αυξάνεται η πιθανότητα έκθεσης των γυναικών στη βία.

Ειδικά για την πανδημία COVID-19, μια ερμηνεία για την αύξηση των ποσοστών έμφυλης ενδοοικογενειακής βίας είναι ότι η αγωνία για θέματα όπως η υγεία, η ασφάλεια ή τα χρήματα, ενισχύει ακόμα περισσότερο τις (προϋπάρχουσες) εντάσεις, ενώ και η εφαρμογή περιοριστικών μέτρων αναδεικνύει επίσης (προϋπάρχουσες) πιέσεις (UN Women 2020 Απρίλιος 6: 3). Επίσης, η μείωση ή η απώλεια εισοδήματος λόγω της πανδημίας που οδηγεί σε οικονομικά προβλήματα αυξάνει κατακόρυφα τον κίνδυνο εκδήλωσης περιστατικών έμφυλης βίας. Για παράδειγμα, στη Σιέρρα Λεόνε και στην Κίνα, η μείωση του εισοδήματος συνδέθηκε με την αύξηση έμφυλης ενδοοικογενειακής βίας, ενώ στη Νιγηρία και στο Καμερούν, υπάρχει ανησυχία ότι η απώλεια των μέσων βιοπορισμού οδηγεί σε αύξηση περιστατικών σεξουαλικής βίας και σεξουαλικής εκμετάλλευσης γυναικών που εργάζονται σε άτυπες μορφές απασχόλησης (UN Women 2020 Μάιος 20: 2-3).

Η κατάσταση καθίσταται ακόμα πιο δύσκολη καθώς οι υποστηρικτικές υπηρεσίες υφίστανται σημαντικές αρνητικές συνέπειες λόγω της πανδημίας. Ειδικότερα, η τελευταία ασκεί μεγάλη πίεση ακόμα και στα πλέον προηγμένα συστήματα υγείας και, από αυτήν, δεν εξαιρούνται οι υπηρεσίες υγείας πρώτης γραμμής, οι οποίες «υπερφορτώνονται και προκαταλαμβάνονται με το χειρισμό περιστατικών COVID-19» (UN Women 2020 Απρίλιος 6: 4). Ακόμα και στην περίπτωση που εξακολουθούν να λειτουργούν ομαλά οι βασικές υπηρεσίες, «μια κατάρρευση της συντονισμένης απόκρισης μεταξύ διαφόρων τομέων» –όπως των υπηρεσιών υγείας, της αστυνομίας, της δικαιοσύνης και των κοινωνικών υπηρεσιών– καθώς και «η κοινωνική αποστασιοποίηση» έχουν ως αποτέλεσμα να δοκιμάζεται η παροχή «ουσιαστικής και κατάλληλης υποστήριξης σε γυναίκες και κορίτσια που βιώνουν βία» (UN Women 2020 Απρίλιος 6: 4). Τέλος, οι δομές φιλοξενίας για θύματα ενδοοικογενειακής βίας, είτε φτάνουν στον μέγιστο αριθμό δυναμικότητάς τους ή δεν μπορούν να φιλοξενήσουν άτομα λόγω της εφαρμογής των περιοριστικών μέτρων σχετικά με τις μετακινήσεις και την τήρηση αποστάσεων ασφαλείας (UN Women 2020 Απρίλιος 6: 2). Κάποιες φορές, μπορεί να αλλάξει και ο ρόλος των δομών αυτών και να χρησιμοποιηθούν ως δομές υγείας (UN Women 2020 Απρίλιος 6: 2).

Αύξηση (έμφυλης) ενδοοικογενειακής βίας την περίοδο της πανδημίας COVID-19 σε χώρες της ΕΕ και το Ηνωμένο Βασίλειο

Σε λιγότερο από έναν μήνα μετά την κήρυξη της πανδημίας και με την έναρξη εφαρμογής αυστηρών περιοριστικών προστατευτικών μέτρων στις μετακινήσεις και τις διαπροσωπικές επαφές, άρχισε να αυξάνεται σημαντικά η έμφυλη

ενδοοικογενειακή βία. Τον Μάρτιο του 2020, στην Ισπανία καταγράφηκε η πρώτη καταγγελία περιστατικού ενδοοικογενειακής βίας, μόλις πέντε ημέρες από την έναρξη της καραντίνας. Μια γυναίκα δολοφονήθηκε από τον σύζυγό της μπροστά στα παιδιά τους στη Βαλένθια. Στο Βερολίνο, η αστυνομία ανέφερε αύξηση των περιστατικών κατά 10% (European Women's Lobby 2020: 4), ενώ, επιπλέον, αναφορές για αύξηση περιστατικών καθώς και ζήτησης καταφυγίων έκτακτης ανάγκης για θύματα ενδοοικογενειακής βίας, σημειώθηκαν σε ολόκληρη τη Γερμανία και την Ισπανία (UN Women 2020 Απρίλιος 6: 3).

Παρομοίως, στη Γαλλία, μετά την εφαρμογή γενικού lockdown (17 Μαρτίου 2020) οι καταγγελίες έμφυλης βίας αυξήθηκαν κατά 30%, ενώ αντίστοιχο ποσοστό παρατηρείται και στην αύξηση των κλήσεων προς τη σχετική τηλεφωνική γραμμή βοήθειας στην Κύπρο (UN Women 2020 Απρίλιος 6: 3). Υπάρχουν επίσης ενδείξεις για αυξημένο αριθμό οικιακών ανθρωποκτονιών στο Ηνωμένο Βασίλειο από τη θέσπιση των περιορισμών (Ingala-Smith 2020).

Αν και η αύξηση της έμφυλης ενδοοικογενειακής βίας στο πλαίσιο της πανδημίας, αποτυπώνεται (και) μέσω της αύξησης των σχετικών αιτημάτων στήριξης, σε ορισμένες περιπτώσεις διαπιστώνεται σταθερότητα ή μείωση του αριθμού των αιτημάτων αυτών. Ειδικότερα, σε πολλές περιπτώσεις, ο κατ' οίκον περιορισμός κατέστησε τις γυναίκες πιο ευάλωτες, καθώς οδήγησε στην αύξηση της άσκησης έμφυλης βίας από συντρόφους ή άλλα μέλη της οικογένειας και επηρέασε την οικονομική τους κατάσταση σε τέτοιον βαθμό, ώστε και λόγω οικονομικής εξάρτησης να βρίσκονται εγκλωβισμένες χωρίς τη δυνατότητα αναζήτησης βοήθειας (Kambouri, 2020:7). Για παράδειγμα, στην Ιταλία, καταγράφεται αρχικά μείωση των περιστατικών κατά 50% από τους Ξενώνες Φιλοξενίας, αναδεικνύοντας τη δυσκολία των θυμάτων για αναζήτηση βοήθειας (European Women's Lobby 2020: 4). Επίσης, στην ίδια χώρα τις δύο πρώτες εβδομάδες του Μαρτίου του 2020, η τηλεφωνική γραμμή για θύματα ενδοοικογενειακής βίας κατέγραψε 55% μείωση στον αριθμό τηλεφωνημάτων, λόγω δυσκολίας των θυμάτων να επικοινωνήσουν κατά τη διάρκεια του lockdown (UN Women 2020 Απρίλιος 6: 4). Παρόμοια μείωση αιτημάτων βοήθειας, παρατηρήθηκε και από δίκτυο δομών φιλοξενίας κακοποιημένων γυναικών στη Γαλλία (UN Women 2020 Απρίλιος 6: 4). Σύμφωνα με το UN Women (2020 Απρίλιος 6: 4):

Αυτό είναι ένα ανησυχητικό σημάδι γυναικών χωρίς καταφυγή, που δεν έχουν πρόσβαση σε πόρους που μπορούν να τις βοηθήσουν να αντιμετωπίσουν ή να ξεφύγουν από καταστάσεις βίας. Οι γυναίκες και τα κορίτσια αυτή τη στιγμή ενδέχεται να μην μπορούν να προσεγγίσουν δίκτυα […], δεδομένου του υφιστάμενου ψηφιακού χάσματος μεταξύ των φύλων, γυναίκες και κορίτσια σε πολλές χώρες, ειδικά εκείνες που αντιμετωπίζουν πολλές μορφές διακρίσεων, ενδέχεται να μην έχουν πρόσβαση σε κινητό τηλέφωνο, υπολογιστή ή διαδίκτυο για πρόσβαση σε υπηρεσίες ή να μην μπορούν να τις χρησιμοποιούν με ασφάλεια στο σπίτι καθώς μπορούν να παρακολουθούνται στενά από τον δράστη και άλλα μέλη της οικογένειας.

Στην Ελλάδα, καταγράφηκε «σημαντική αύξηση των καταγγελιών για περιστατικά ενδοοικογενειακής βίας» κατά τη διάρκεια της πρώτης «καραντίνας» και του υποχρεωτικού κατ' οίκον περιορισμού λόγω της πανδημίας (ΓΓΟΠΙΦ 2020 Μάιος 5: 1). Συγκεκριμένα, η Τηλεφωνική Γραμμή SOS κατέγραψε το Μάρτιο του 2020 (1ος μήνας εφαρμογής των περιοριστικών μέτρων) 166 κλήσεις για περιστατικά ενδοοικογενειακής βίας, αριθμός ο οποίος σχεδόν τετραπλασιάστηκε τον Απρίλιο

φτάνοντας τις 648 κλήσεις (ΓΓΟΠΙΦ 2020 Μάιος 5: 1). Ανάλογη αύξηση σημείωσε ο αριθμός των κλήσεων που αφορούσαν περιστατικά άλλων ειδών έμφυλης βίας: 325 κλήσεις τον Μάρτιο και 1070 κλήσεις τον Απρίλιο (ΓΓΟΠΙΦ 2020 Μάιος 5: 1). Στο 61% των καταγεγραμμένων περιστατικών, οι επιζήσασες βίας ήταν «σύζυγοι-σύντροφοι», ενώ το 52% όσων πραγματοποίησαν κλήση ήταν έγγαμες γυναίκες (ΓΓΟΠΙΦ 2020 Μάιος 5: 1-2).

Ωστόσο, και στην Ελλάδα η διαπίστωση της αύξησης της ενδοοικογενειακής βίας έγινε πιο σαφής κυρίως από την κατακόρυφη αύξηση των γυναικών που αναζήτησαν βοήθεια στις δομές του Δικτύου για την κάλυψη των αναγκών των γυναικών που υφίστανται βία ή/και πολλαπλές διακρίσεις, αμέσως μετά την άρση των πρώτων περιοριστικών μέτρων, καθώς κατά την περίοδο του εγκλεισμού πολλές γυναίκες δεν είχαν τη δυνατότητα να αναζητήσουν βοήθεια.

Παραδείγματα απόκρισης

Το UN Women (2020 Απρίλιος 6: 7), στο πλαίσιο της πανδημίας COVID-19 αναπτύσσει εξειδικευμένες κατευθυντήριες γραμμές προς τις κυβερνήσεις με σκοπό την αύξηση διαθέσιμων πόρων και τη λήψη τεκμηριωμένης αναγκαιότητας μέτρων για την αντιμετώπιση της έμφυλης βίας στα εθνικά σχέδια για την αντιμετώπιση της πανδημίας, καθώς και την ενίσχυση των υποστηρικτικών υπηρεσιών για την έμφυλη βία. Στο ίδιο πλαίσιο αυτό, δίνει έμφαση στην αναγκαιότητα για συλλογή δεδομένων με σκοπό την κατανόηση της επίδρασης της πανδημίας στην έμφυλη βία και την επικαιροποίηση της απόκρισης σε αυτήν.

Την ίδια προσέγγιση ακολουθεί και η CEDAW (2020) στις κατευθυντήριες οδηγίες για τα Κράτη-Μέλη, επισημαίνοντας ότι τα εθνικά σχέδια των Κρατών Μελών θα πρέπει να δίνουν προτεραιότητα σε δομές υποστήριξης και ασφαλούς διαμονής για γυναίκες θύματα βίας και στην αντιμετώπιση των προβλημάτων υγείας των γυναικών που προκύπτουν από τη βία και την κοινωνική απομόνωση. Επιπλέον, σημειώνει την ανάγκη ανάπτυξης πρωτοκόλλων για τη παροχή φροντίδας σε γυναίκες, που διασφαλίζουν την ασφαλή διαβίωσή τους κατά την περίοδο της καραντίνας και την πρόσβασή τους σε εξετάσεις ανίχνευσης του ιού.

Το Παρατηρητήριο Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων (2020) στις προτάσεις που αναπτύσσει δίνει έμφαση σε επιμέρους ομάδες γυναικών που βρίσκονται σε μεγαλύτερο κίνδυνο έκθεσης σε βία, καθώς αντιμετωπίζουν πολλαπλές διακρίσεις, βρίσκονται σε κοινωνική απομόνωση και είναι λιγότερο «ορατές». Αυτή η διαθεματική προσέγγιση δίνει έμφαση –μεταξύ άλλων– σε γυναίκες που παρέχουν οικιακές υπηρεσίες, τρίτης ηλικίας, με αναπηρία, χωρίς πρόσβαση στην τεχνολογία, χωρίς δυνατότητα στέγασης και προτείνει εξειδικευμένες δράσεις για τη διασφάλιση της προστασίας και τη διευκόλυνση της πρόσβασής τους σε υποστηρικτικές υπηρεσίες.

Η Επιτροπή FEMM (2020) του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου στις αρχές Απριλίου με Δελτίο Τύπου καλεί τα Κράτη Μέλη να παράσχουν στα θύματα ευέλικτα εργαλεία για την καταγγελία περιστατικών κακοποίησης και να αυξήσουν τις διαθέσιμες θέσεις σε εγκαταστάσεις και δομές για άτομα που έχουν δεχθεί ενδοοικογενειακή βία.

Παράλληλα, σε επίπεδο χωρών αναπτύσσονται πρακτικές, από εθνικούς φορείς και από φορείς της κοινωνίας των πολιτών, με βασικό σκοπό την προστασία και υποστήριξη των επιζησασών βίας. Οι πρακτικές που εντοπίστηκαν μέσω έρευνας

δευτερογενών πηγών αφορούν σε πρωτοβουλίες που στοχεύουν σε κάποιο από τα ακόλουθα πεδία: διευκόλυνση καταγγελιών περιστατικών, εξ αποστάσεως υποστήριξη θυμάτων μέσω των νέων τεχνολογιών, ενίσχυση τηλεφωνικών γραμμών βοήθειας, με σκοπό την υποστήριξη γυναικών που έρχονται αντιμέτωπες με έμφυλη ενδοοικογενειακή βία, φιλοξενία θυμάτων κατά τη διάρκεια της πανδημίας, μέτρα και δράσεις της αστυνομίας για την προστασία γυναικών που υφίστανται βία κατά τη διάρκεια της πανδημίας, διευκόλυνση της πρόσβασης στη δικαιοσύνη και επιτάχυνση της λειτουργίας της για περιστατικά έμφυλης ενδοοικογενειακής βίας κατά τη διάρκεια της πανδημίας, συνεργασίες φορέων που παρέχουν υποστηρικτικές υπηρεσίες, ενημέρωση και ευαισθητοποίηση σε θέματα έμφυλης ενδοοικογενειακής βίας, κατάρτιση και ανάπτυξη δεξιοτήτων στελεχών υποστηρικτικών υπηρεσιών, ώστε να ανταποκριθούν καλύτερα στην πρόκληση της αυξανόμενης έμφυλης ενδοοικογενειακής βίας κατά τη διάρκεια της πανδημίας, προστασία των εργαζομένων από έμφυλη ενδοοικογενειακή βία και υποστήριξή τους κατά τη διάρκεια της πανδημίας.

Το UN Women (2020-Απρίλιος, 2020-Μάιος) παρουσιάζει πλήθος πρακτικών που αναπτύχθηκαν για την αντιμετώπιση των προκλήσεων της πανδημίας αναφορικά με το αυξανόμενο φαινόμενο της ενδοοικογενειακής βίας. Ειδικότερα σε ευρωπαϊκό επίπεδο, εντάσσονται πρωτοβουλίες που καλύπτουν τα περισσότερα από τα αναφερθέντα πεδία.[1] Ενδεικτικό παράδειγμα αποτελεί αυτό της Μαδρίτης (Ισπανία) όπου ενεργοποιείται η διαδικασία παροχής ψυχολογικής υποστήριξης σε επιζήσασες βίας, μέσω υπηρεσίας ανταλλαγής άμεσων μηνυμάτων με λειτουργία γεωγραφικής τοποθεσίας (UN Women 2020 Απρίλιος 6: 6), ενώ παράλληλα δημιουργούνται νέοι διαθέσιμοι χώροι φιλοξενίας (European Women's Lobby 2020: 5). Αντίστοιχα, στο Βέλγιο αναπτύσσεται συνεργασία μεταξύ ξενοδοχειακού τομέα και τοπικών αρχών, για τη χρήση ξενοδοχείων ως δομών φιλοξενίας επιζήσασων έμφυλης βίας κατά τη διάρκεια των περιοριστικών μέτρων της πανδημίας (UN Women 2020 Μάιος 20: 7). Σε παρόμοια κατεύθυνση, η Γαλλία αξιοποίησε ξενοδοχεία ως εναλλακτικές έκτακτες δομές φιλοξενίας, λόγω κάλυψης των διαθέσιμων θέσεων των δομών φιλοξενίας θυμάτων ενδοοικογενειακής βίας (UN Women 2020 Απρίλιος 6: 6). Επιπλέον, στην Ιταλία οι αστυνομικές αρχές υποχρέωσαν τους δράστες να εγκαταλείψουν την οικογενειακή εστία, ενώ στην Ιρλανδία οι υπηρεσίες της αστυνομίας επικοινώνησαν με γυναίκες που είχαν καταγγείλει περιστατικά στο παρελθόν, για να βεβαιώσουν ότι δεν βρίσκονται σε παρόμοιο κίνδυνο κατά την περίοδο του εγκλεισμού λόγω πανδημίας (European Women's Lobby 2020: 5). Η Γαλλία και το Ηνωμένο Βασίλειο προχώρησαν σε πρόσθετη χρηματοδότηση φορέων που παρέχουν υποστηρικτικές υπηρεσίες σε γυναίκες θύματα βίας (UN Women 2020 Απρίλιος 6: 6). Στις Βρετανικές Παρθένες Νήσους, το Υπουργείο Υγείας και Κοινωνικής Ανάπτυξης προχώρησε στη συγκρότηση ειδικής ομάδας για την απόκριση στον COVID-19, η οποία συμπεριλάμβανε θέματα φύλου, εντάσσοντας το ζήτημα της αντιμετώπισης του φαινομένου της έμφυλης βίας στη χάραξη της κεντρικής πολιτικής για την πανδημία (UN Women 2020 Μάιος 20: 8).

Στην Ελλάδα, σημαντικές δράσεις αναπτύχθηκαν από την Γενική Γραμματεία Οικογενειακής Πολιτικής και Ισότητας των Φύλων (ΓΓΟΠΙΦ) και το Κέντρο Ερευνών για Θέματα Ισότητας (ΚΕΘΙ) που αποτελούν τους φορείς που έχουν την ευθύνη/εποπτεία για τη λειτουργία του Δικτύου Δομών για την κάλυψη των αναγκών

των γυναικών που υφίστανται βία ή/και πολλαπλές διακρίσεις. Στο πλαίσιο αυτής της ευθύνης στάλθηκαν οδηγίες προς τους/τις εργαζόμενους/-ες των δομών για τη διασφάλιση της προστασίας της υγείας τόσο των θυμάτων, όσο και των ίδιων των εργαζομένων, ενώ παράλληλα οι παρεχόμενες υπηρεσίες προσαρμόστηκαν έτσι ώστε να προσφέρονται χωρίς την προϋπόθεση φυσικής παρουσίας (Council of Europe χ.χ.). Επιπλέον, για την αποτελεσματικότερη μελέτη των επιπτώσεων των περιοριστικών μέτρων στο φαινόμενο της έμφυλης βίας, η στατιστική παρακολούθηση των περιστατικών πραγματοποιούνταν σε εβδομαδιαία βάση (Council of Europe χ.χ.).

Για την ανεύρεση χώρων φιλοξενίας για επιζήσασες έμφυλης βίας και τα παιδιά τους, η ΓΓΟΠΙΦ συνεργάστηκε με την Ελληνική Ιατροδικαστική Εταιρία, με έμφαση σε περιστατικά που κρίθηκαν «έκτακτα» και έπρεπε «να απομακρυνθούν τα θύματα άμεσα από το περιβάλλον τους» (ΓΓΟΠΙΦ 2020-Μάιος 5: 2). Επίσης, η ΓΓΟΠΙΦ ανέπτυξε συνεργασία με την Περιφέρεια Αττικής και οργανώσεις της κοινωνίας των πολιτών για τη διασφάλιση πρόσθετων υπηρεσιών και τη σχετική ενημέρωση γυναικών θυμάτων βίας (π.χ. ενημερωτικά φυλλάδια σε φαρσί και αραβικά). Επιπλέον, τον Απρίλιο δημιουργήθηκε η εκστρατεία με σύνθημα «Μένουμε σπίτι δεν σημαίνει υπομένουμε τη βία» ενημερώνοντας γυναίκες που βιώνουν ή κινδυνεύουν από τη βία για τη λειτουργία της Γραμμής 15900, παροτρύνοντας τες να «μείνουν ασφαλείς» και «μακριά από κάθε βία» και παρουσιάζοντας εναλλακτικούς τρόπους επικοινωνίας με τις σχετικές υποστηρικτικές δομές.

Παράλληλα, το Τμήμα Αντιμετώπισης Ενδοοικογενειακής Βίας της Ελληνικής Αστυνομίας εκπόνησε και απέστειλε κατευθυντήριες οδηγίες προς τα στελέχη των υπηρεσιών σχετικά με τον ειδικό χειρισμό των καταγγελιών έμφυλης βίας κατά τη διάρκεια της πανδημίας (Council of Europe χ.χ.). Στο πλαίσιο της ευαισθητοποίησης και ενημέρωσης, ο Πανελλήνιος Φαρμακευτικός Σύλλογος συμμετείχε στην Πανευρωπαϊκή Εκστρατεία «Μάσκα-19» κατά της Ενδοοικογενειακής Βίας με στόχο την ενθάρρυνση των θυμάτων, ώστε να κάνουν χρήση του διεθνούς κωδικού «Μάσκα-19» κατά τη συνομιλία τους με την/τον φαρμακοποιό τους, προκειμένου οι τελευταίοι/-ες να κατευθύνουν τα θύματα για την καταγγελία του περιστατικού (Πανελλήνιος Φαρμακευτικός Σύλλογος 2020 Απρίλιος 21).

Επίλογος - Συμπέρασμα

Η λήψη περιοριστικών μέτρων κατά τη διάρκεια της πανδημίας COVID-19, καθώς και οι ευρύτερες επιπτώσεις της υγειονομικής κρίσης έχουν οδηγήσει σε αύξηση της έμφυλης ενδοοικογενειακής βίας. Παρόλο που πρόκειται για ένα φαινόμενο που προϋπήρχε, φαίνεται πως ορισμένοι παράγοντες που σχετίζονται τόσο με τα μέτρα αντιμετώπισης της πανδημίας, όσο και με λόγους που εντοπίζονται μετά την εκδήλωση καταστροφικών γεγονότων, συμβάλλουν στην αύξησή του. Ενδεικτικά, η αναγκαστική συνύπαρξη θύματος-δράστη, η άσκηση ελέγχου, η συνεχής έκθεση του θύματος σε κίνδυνο ενδοοικογενειακής βίας, η αύξηση του στρες, η πρόκληση συναισθημάτων αδυναμίας, οι οικονομικές απώλειες κ.ά. αποτελούν παράγοντες έντασης του φαινομένου, οι οποίοι μάλιστα περιορίζουν και τη δυνατότητα αναζήτησης βοήθειας.

Η επισκόπηση των δεδομένων αναφορών ενδοοικογενειακής βίας από την πρώτη φάση της πανδημίας, επιβεβαιώνει την παραπάνω διαπίστωση, χωρίς, βέβαια, να αποκαλύπτει το πραγματικό μέγεθος του φαινομένου, καθώς τα

αναφερόμενα περιστατικά βίας είναι διαχρονικά γνωστό ότι αποτελούν ένα μικρό ποσοστό του πραγματικού αριθμού περιστατικών βίας. Από το 2005 ο ΠΟΥ (2005: 2) προτείνει μια δέσμη μέτρων τόσο κατά την «οξεία» φάση, όσο και κατά την φάση της «αποκατάστασης» μετά από καταστροφές. Σύμφωνα με αυτά, κατά την «οξεία» φάση, πρέπει να δίνεται «έμφαση στη φροντίδα των θυμάτων βίας και στη λήψη μέτρων για την πρόληψη της κακοποίησης και της εκμετάλλευσης», να διασφαλίζεται πλήρως «η πρόσβαση των γυναικών σε πόρους και βοήθεια», και αυτές να ενθαρρύνονται, ώστε να συμμετέχουν στα δίκτυα που αφορούν την απόκριση και τη διανομή βοήθειας.

Η άμεση αναγνώριση της κρισιμότητας και του κινδύνου αύξησης της έμφυλης ενδοοικογενειακής βίας, οδήγησε στην δραστηριοποίηση διεθνών οργανισμών και φορέων, που έσπευσαν να επισημάνουν την αναγκαιότητα λήψης μέτρων και προχώρησαν και στη διατύπωση συγκεκριμένων προτάσεων και κατευθύνσεων για την αντιμετώπιση του αυξανόμενου φαινομένου. Παράλληλα, και σε επίπεδο χωρών οι πρακτικές που αναπτύχθηκαν στην πρώτη φάση της πανδημίας, αποτέλεσαν σημαντικές πρωτοβουλίες για την άμεση διαχείριση των έκτακτων δεδομένων, ιδιαίτερων αναγκών και συνθηκών που δημιουργήθηκαν από την εκδήλωση της πανδημίας.

Ωστόσο, η βιωσιμότητα των μέτρων που έχουν ληφθεί εξαιτίας των έκτακτων αναγκών της πανδημίας, απαιτεί μια βαθύτερη κατανόηση και αναγνώριση της ανάγκης για προστασία των θυμάτων έμφυλης βίας. Ειδικότερα, για την ανάπτυξη αποτελεσματικών πολιτικών και μέτρων είναι κρίσιμη η συγκριτική μελέτη της έκτασης του φαινομένου και για τις χώρες της ΕΕ εξακολουθεί να αποτελεί σοβαρό εμπόδιο η έλλειψη συγκρίσιμων δεδομένων. Επιπλέον, αυτές οι πρωτοβουλίες είναι σημαντικό να εντάσσονται σε ένα ευρύτερο πλαίσιο αντιμετώπισης της ενδοοικογενειακής βίας (εντός και εκτός πανδημίας), με στόχο να προσεγγίζεται πολύπλευρα και ολιστικά το φαινόμενο. Τέλος, η ευκαιρία που αναδύεται μέσω της υγειονομικής κρίσης για την ανάπτυξη μιας συζήτησης που θέτει τα ζητήματα φροντίδας στο επίκεντρο της οικονομίας, οφείλει να αναδείξει το φύλο ως βασικό παράγοντα διαμόρφωσης πολιτικών, διασφαλίζοντας την προστασία όλων και την ίση πρόσβαση σε αγαθά και υπηρεσίες φροντίδας.

Σημειώσεις

[1] Στο ειδικό πεδίο που έχει δημιουργηθεί στην ιστοσελίδα του Συμβουλίου της Ευρώπης παρατίθενται αναλυτικά όλα τα μέτρα και οι δράσεις που έχουν αναπτύξει τα Κράτη-Μέλη για την αντιμετώπιση των προκλήσεων της πανδημίας στο πεδίο των δικαιωμάτων των γυναικών (βλ. σχετικά: https://www.coe.int/en/web/genderequality/women-s-rights-and-covid-19).

Αναφορές

Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία

Γενική Γραμματεία Οικογενειακής Πολιτικής και Ισότητας των Φύλων (2020 Μάιος 5), *Δελτίο Τύπου: Σημαντική αύξηση των περιστατικών ενδοοικογενειακής βίας τις μέρες της «καραντίνας»*, στο: http://www.isotita.gr/wp-content/uploads/2020/05/%CE%94%CE%A4-%CE%A3%CE%B7%CE%BC%CE%B1%CE%BD%CF%84%CE%B9%CE%

BA%CE%AE-%CE%B1%CF%8D%CE%BE%CE%B7%CF%83%CE%B7-%CF%84%CF%89%CE%BD-%CF%80%CE%B5%CF%81%CE%B9%CF%83%CF%84%CE%B1%CF%84%CE%B9%CE%BA%CF%8E%CE%BD-%CE%B5%CE%BD%CE%B4%CE%BF%CE%BF%CE%B9%CE%BA%CE%BF%CE%B3%CE%B5%CE%BD%CE%B5%CE%B9%CE%B1%CE%BA%CE%AE%CF%82-%CE%B2%CE%AF%CE%B1%CF%82.pdf

Σύνδεσμος για την Πρόληψη και Αντιμετώπιση της Βίας στην Οικογένεια (2020), *Δελτίο Τύπου: 10 Περιστατικά την ημέρα για Βία στην Οικογένεια τον πρώτο μήνα του περιορισμού λόγω COVID-19*, 2 Απριλίου 2020, στο: http://www.familyviolence.gov.cy/upload/20200414/1586872568-10238.pdf

Τσακιστράκη, Χ. (2020), Όταν ο κίνδυνος βρίσκεται στο σπίτι: ο υψηλός επιπολασμός της ενδοοικογενειακής βίας υπό τη συνθήκη του αναγκαστικού κατ' οίκον περιορισμού, στο Π. Καπόλα, Γ. Κουζάλης & Ο. Κωνσταντάς (επιμ.), *Αποτυπώσεις σε στιγμές κινδύνου*, Τοπικά ιθ΄, Εταιρεία Μελέτης των Επιστημών του Ανθρώπου, Νήσος, σελ. 267-275.

FEMM (2020), *Δελτίο Τύπου: COVID-19: «ΣΤΟΠ» στην αύξηση της ενδοοικογενειακής βίας εν μέσω εγκλεισμού*, 7 Απριλίου 2020, στο: https://www.europarl.europa.eu/news/el/press-room/20200406IPR76610/covid-19-stop-stin-auxisi-tis-endooikogeneiakis-vias-en-meso-egkleismou

Ξενόγλωσση βιβλιογραφία

CEDAW (2020), *Guidance Note on CEDAW and COVID-19,* στο: https://www.ohchr.org/EN/HRBodies/CEDAW/Pages/CEDAWIndex.aspx

Council of Europe (χ.χ.), *Promoting and protecting women's rights at national level. Measures and practices by country. Greece*, στο: https://www.coe.int/en/web/genderequality/promoting-and-protecting-women-s-rights#{%2263001324%22:[17]}

Council of Europe (2011), *Convention on Preventing and Combating Violence against Women and Domestic Violence*, Council of Europe Treaty Series No 210.

EIGE (2020), *Beijing + 25: the fifth review of the implementation of the Beijing Platform for Action in the EU Member States Area K — Women and the environment: climate change is gendered*, European Institute for Gender Equality.

European Parliament (2017), *Report on women, gender equality and climate justice*, 18 December 2017, στο: https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/A-8-2017-0403_EN.pdf

European Women's Lobby (2020), *Women must not pay the price for COVID-19: Putting equality between women and men at the heart of the response to COVID-19 across Europe*, April 2020, στο: https://www.womenlobby.org/IMG/pdf/ewl_policy_brief_on_covid19_impact_on_women_and_girls-2.pdf

Human Rights Watch (2020), *Submission to the UN special rapporteur on violence against women, its causes and consequences regarding COVID-19 and the increase of domestic violence against women*, 3 July 2002, στο: https://www.hrw.org/news/2020/07/03/submission-un-special-rapporteur-violence-against-women-its-causes-and-consequences

Ingala-Smith, K. (2020), *Coronavirus doesn't cause men's violence against women*, στο: https://kareningalasmith.com/2020/04/15/coronavirus-doesntcause-mens-violence-against-women

Joshi, M. & Sorenson, S.B. (2010), Intimate partner violence at the scene: Incident characteristics and implications for public health surveillance, *Evaluation Review*, Vol. 34, No 2, pp. 116-136.

Kambouri, N. (2020), *Towards a gendered recovery in the EU, Women and Equality in the aftermath of the Covid 19 pandemic,* Gender Five Plus.

Morgan, A. & Chadwick, H. (2009), *Key Issues in Domestic Violence, Research in Practice*, Summary Paper No. 7, Australian Institute of Criminology, Canberra.

Parkinson, D. (2019), Investigating the Increase in Domestic Violence Post Disaster: An Australian Case Study, *Journal of Interpersonal Violence,* Vol. 34, No 11, pp. 2333-2362.

Rezaeian, M. (2013), The association between natural disasters and violence: A systematic review of the literature and a call for more epidemiological studies, *Journal of Research in Medical Sciences,* Vol. 18, pp. 1103-1107.

Schumacher, J.A., Coffey, S.F., Norris, F.H., Tracy, M., Clements, K. & Galea, S., (2010), Intimate partner violence and Hurricane Katrina: predictors and associated mental health outcomes, *Violence Vict.* Vol. 25, No 5, 588–603.

Telles, L.E.d., Valença, A.M., Barros, A.J.S. & da Silva, A.G. (2020), Domestic violence in the COVID-19 pandemic: a forensic psychiatric perspective, *Brazilian Journal of Psychiatry*, Epub June 01.

UN Women (2020 Απρίλιος 6), *COVID-19 and Ending Violence Against Women and Girls*, στο: https://www.unwomen.org/-/media/headquarters/attachments/sections/library/publications/2020/issue-brief-covid-19-and-ending-violence-against-women-and-girls-en.pdf?la=en&vs=5006

UN Women (2020 Μάιος 20), *Impact of COVID-19 on violence against women and girls and service provision: UN Women rapid assessment and findings,* στο: https://www.unwomen.org/-/media/headquarters/attachments/sections/library/publications/2020/impact-of-covid-19-on-violence-against-women-and-girls-and-service-provision-en.pdf?la=en&vs=0

UN Women (2020 Μάιος), *The COVID-19 shadow pandemic domestic violence in the world of work, A Call to action for the private sector*, στο: https://www.unwomen.org/-/media/headquarters/attachments/sections/library/publications/2020/brief-covid-19-domestic-violence-in-the-world-of-work-en.pdf?la=en&vs=5715

Weitzman, A. & Behrman, J.A. (2016), Disaster, Disruption to Family Life, and Intimate Partner Violence: The Case of the 2010 Earthquake in Haiti, *Sociological Science 3*, pp. 167-189.

World Health Organization (2005), *Violence and disaster,* στο: https://www.who.int/violence_injury_prevention/publications/violence/violence_disasters.pdf

World Health Organization (2010, Φεβρουάριος 24), *What is a pandemic*?: https://www.who.int/csr/disease/swineflu/frequently_asked_questions/pandemic/en/

World Health Organization (2020 Απρίλιος 17), *Q&A on coronaviruses (COVID-19):* https://www.who.int/emergencies/diseases/novel-coronavirus-2019/question-and-answers-hub/q-a-detail/q-a-coronaviruses

World Health Organization (2020, Ιούνιος 29), «Timeline of WHO's response to COVID-19»: https://www.who.int/news-room/detail/29-06-2020-covidtimeline

ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑΚΕΣ ΠΡΑΚΤΙΚΕΣ ΚΑΙ ΑΝΤΙΛΗΨΕΙΣ ΤΩΝ ΚΥΠΡΙΩΝ ΧΡΗΣΤΩΝ ΤΟΥ ΔΙΑΔΙΚΤΥΟΥ ΓΙΑ ΤΗΝ ΠΑΝΔΗΜΙΑ COVID-19, ΤΙΣ ΣΥΝΕΠΕΙΕΣ ΚΑΙ ΤΗ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗ ΤΗΣ

Σωτήρης Θεοχαρίδης,[α] Χάρης Πασιάς,[β] Ιωάννα Χριστοδούλου,[γ] Γιάννης Πλειός[δ]

[α] Αναπληρωτής Καθηγητής στο Πανεπιστήμιο Frederick, Διευθυντής του Ινστιτούτου Επικοινωνιακών και Κοινωνικών Ερευνών (ΙΕΚΕ).
[β] Συνεργάτης του Ινστιτούτου Επικοινωνιακών και Κοινωνικών Ερευνών (ΙΕΚΕ), Υποψήφιος Διδάκτορας στο Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών
[γ] Συνεργάτιδα του Ινστιτούτου Επικοινωνιακών και Κοινωνικών Ερευνών (ΙΕΚΕ), διδάσκουσα στο Πανεπιστήμιο Frederick, δημοσιογράφος
[δ] Μεταπτυχιακός φοιτητής, στο Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών

Περίληψη

Η πανδημία COVID–19 αποτέλεσε ένα σημαντικό σοκ για την κοινωνία και την οικονομία όπως στις περισσότερες χώρες, απουσία άλλων μεθόδων αντιμετώπισης του ιού SARS – CoV 2 οδήγησε σε αυστηρό περιορισμό μετακινήσεων, που ήταν πιο αυστηρός από αρκετές άλλες χώρες. Τα ΜΜΕ στάθηκαν ο σημαντικότερος μηχανισμός ενημέρωσης του κοινού εκ μέρους των αρμόδιων υγειονομικών αρχών της χώρας, οι οποίοι είχαν σχετικά καλή γνώση για την προέλευση του ιού και τους τρόπους μετάδοσης, τα συμπτώματα της νόσου και τα μέτρα ατομικής προστασίας. Επιπλέον καταγράφηκε υψηλή αποδοχή του χειρισμού της πανδημίας από τις κρατικές αρχές αν και η κυβέρνηση της χώρα συνέδεσε το υγειονομικό πρόβλημα με το εθνικό ζήτημα της χώρας, γεγονός που οδήγησε διαλείμματα σε σχετική πολιτική πόλωση. Παρά ταύτα καταγράφηκε σημαντικός αριθμός πολιτών, περίπου το 1/3 όσων έλαβαν μέρος στη σχετική έρευνα, που αποδέχονται θεωρίες συνωμοσίας. Ενδέχεται όμως να συντρέχουν άλλοι λόγοι για την αποδοχή τους και όχι επειδή πιστεύουν στο γράμμα των παραδοχών αυτών των θεωριών. Καταγράφηκε έντονη δυσαρέσκεια για το σύστημα υγείας αλλά θετική εκτίμηση για το υγειονομικό προσωπικό της χώρας στην προσπάθεια για την αντιμετώπιση της πανδημίας. Οι κάτοικοι της Κύπρου ενημερώθηκαν κυρίως από την τηλεόραση και τις ενημερωτικές ιστοσελίδες και δεν παρουσιάστηκαν διαφοροποιήσεις στις απαντήσεις τους σε συνάρτηση με το κύριο μέσο ενημέρωσής τους.

Λέξεις κλειδιά: COVID-19, SARS-COV 2, ΜΜΕ, νέα μέσα, τηλεόραση, ενημερωτικές ιστοσελίδες, Facebook, υγειονομικές κρίσεις, πανδημία, νόσος, γρίπη, Κύπρος

COMMUNICATION PRACTICES AND THE PERCEPTIONS OF CYPRIOT INTERNET USERS ABOUT THE COVID-19 PANDEMIC, ITS CONSEQUENCES AND ITS MANAGEMENT

Sotiris Theoharides,[α] Charis Pasias,[β] Ioanna Christodoulou,[γ] Giannis Pleios[δ]

[α] Associated Professor at the Frederick University of Cyprus, Director of the Institute for Social and Communication Research (ISCR)
[β] Research Fellow at the Institute for Social and Communication Research (ISCR), Ph.D. candidate at the National and Kapodistrian University of Athens

[γ] Research Fellow at the Institute for Social and Communication Research (ISCR), teaching staff at the Frederick University of Cyprus
[δ] Postgraduate student, at the National and Kapodistrian University of Athens

Abstract

The COVID - 19 pandemic was a major shock to the society and the economy in most countries, in the realm of absence of medical methods for dealing with the SARS - CoV 2 virus. In Cyprus this led to a strict lockdown, that it was stricter in comparison to other countries. The old and new media was the most important means used by the health authorities of the country to provide information to citizens. The Cypriots acquired a relatively good knowledge regarding the origin of the virus, the ways of its transmission, the symptoms of the disease and the means of personal protection. In addition, there was high acceptance of the government's and other public authorities' measures aiming to manage the pandemics. The government of Cyprus linked the new disease with the national issue of Cyprus just before the beginning of the health crisis. This was a fact that led to temporary political polarization. Nevertheless, a large number of citizens, about 1/3 of those who participated in this research, seems to accept conspiracy theories. But there may be other reasons for their acceptance of these theories because these citizens believe literally in the assumptions of such theories. Moreover, the study recorded a strong dissatisfaction among the citizens regarding the health system, but a highly positive assessment of the country's medical personnel in their effort to deal with the pandemic.

Key words: COVID - 19, SARS - COV 2, Mass Media, new media, television, news sites, Facebook, health crises, pandemics, disease, flu, Cyprus.

Ιστορικό της πανδημίας COVID – 19 στην Κύπρο

Στις 9 Μαρτίου 2020 η Κύπρος επιβεβαίωσε τα πρώτα δύο κρούσματα κορονοϊού COVID-19 (Euronews 2020). Η αντίδραση της Κυπριακής κυβέρνησης σε αυτή την πρωτόγνωρη κατάσταση ήταν ανάλογη με τις πολιτικές προτεραιότητες και ατζέντα που ήθελε να προωθήσει. Συγκεκριμένα, τις προηγούμενες εβδομάδες πριν την έλευση της πανδημίας στην Κύπρο και πριν ακόμα επιβεβαιωθούν τα πρώτα κρούσματα κορονοϊού, η κυβέρνηση ενίσχυσε από μόνη της το αίσθημα του φόβου για τον κορονοϊό με τις διακηρύξεις της για κλείσιμο των οδοφραγμάτων (Χατζηκώστα 2020α, 2020β), καθώς όπως ισχυριζόταν δεν μπορούσε να ελέγξει την κατάσταση στο κατεχόμενο βόρειο τμήμα της Κύπρου, ενώ δεν γνώριζε ποια ακριβώς είναι η κατάσταση στην Τουρκία (Sigmalive 2020). Με τον τρόπο αυτό η κυβέρνηση συσχέτισε την πανδημία με το εθνικό πρόβλημα της Κύπρου σε μια κατεύθυνση φοβική. Αυτό δημιούργησε ένα κλίμα πόλωσης στους ελληνοκύπριους, ανάμεσα σε αυτούς που είναι υπέρμαχοι του διαλόγου με τους Τουρκοκύπριους και στους ακραίους εθνικιστικούς κύκλους. Αυτή η απόφαση για το κλείσιμο των οδοφραγμάτων προκάλεσε παράλληλα πρακτικά προβλήματα και σε εκατοντάδες Τουρκοκύπριους που εργάζονταν στις ελεγχόμενες περιοχές της Κυπριακής Δημοκρατίας. Από την άλλη, όταν επιβεβαιώθηκαν τα πρώτα κρούσματα κορονοϊού και ήδη είχε αρχίσει η εξάπλωσή του σε όλη τη χώρα, η επικοινωνιακή πολιτική της κυβέρνησης επικεντρώθηκε στο να προωθήσει ένα κλίμα ενότητας, χρησιμοποιώντας όπως και στην Ελλάδα και αλλού πολεμική ορολογία, όπως «μαζί θα τα καταφέρουμε», «είμαστε μια οικογένεια» και «είμαστε σε πόλεμο με έναν αόρατο εχθρό και μαζί θα τον αντιμετωπίσουμε» κ.ά. (Briefteam 2020). Σε αυτή την επικοινωνιακή πολιτική της κυβέρνησης συστρατεύτηκαν ΜΜΕ, δημοσιογράφοι και

δημόσια πρόσωπα οι οποίοι επικεντρώθηκαν στο πως το κοινό θα ακολουθήσει τις οδηγίες και τις συστάσεις της κυβέρνησης για αποτροπή της εξάπλωσης του κορονοϊού. Ήταν αισθητό ότι κατά την περίοδο της πρώτης καραντίνας στα Μέσα της Κύπρου, αλλά και του εξωτερικού απουσίαζε η συζήτηση για την κατάσταση των υγειονομικών συστημάτων, τα οποία παρουσιάζουν σοβαρές αδυναμίες για να αντιμετωπίσουν μια τέτοια υγειονομική κρίση.

Πανδημίες και ΜΜΕ

Η πανδημία είναι η τρίτη σημαντική υγειονομική απειλή του νέου αιώνα για την Ευρώπη και την Κύπρο. Η πρώτη ήταν η πανδημία SARS (2002) η δεύτερη εκείνη της γρίπης των χοίρων ή γρίπης H1N1 και η τρίτη η πανδημία COVID – 19 (2020). Ενδιαμέσως αναδύθηκαν και κάποιες άλλες απειλές όπως η νόσος των τρελών αγελάδων (1996) και η νόσος των πτηνών (1997). Ως εκ τούτου έχει συσσωρευθεί ορισμένη εμπειρία όχι μόνο στην διαχείριση μεγάλων υγειονομικών κρίσεων, αλλά και του ρόλου της επικοινωνίας και των ΜΜΕ σε αυτήν.

Η έρευνα της κάλυψης του ιού SARS από τις εφημερίδες έδειξε ότι αντίθετα από άλλες περιπτώσεις δεν χρησιμοποιήθηκε στρατιωτική γλώσσα, αλλά ο ιός χαρακτηρίσθηκε κυρίως ως «δολοφόνος», δηλαδή ορίστηκε ως πιο εξατομικευμένη απειλή και όχι ως συλλογική όπως υπονοεί η στρατιωτική γλώσσα (λ.χ. «εχθρός») (Wallis and Nerlich 2005).

Τα ΜΜΕ, και ιδιαίτερα πλέον τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης, χρησιμοποιούνται από τους οργανισμούς υγείας για την ενημέρωση του κοινού (Freberg, Palenchar and Veil 2013). Προς την κατεύθυνση αυτή χρησιμοποίησαν τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης- το Twitter και το Instagram- τα Κέντρα Πρόληψης και Ελέγχου των Νόσων (Centers for Disease Control and Prevention/CDC), ο Παγκόσμιος Οργανισμός Υγείας (World Health Organization/WHO) και οι Γιατροί Χωρίς Σύνορα (Médecins duMonde) κατά τη διάρκειας της υγειονομικής κρίσης Ebola (Guidry et al. 2017). Ωστόσο, πιο πρόσφατες έρευνες για τη χρήση του Twitter κατά τη διάρκεια της γρίπης των πτηνών, έδειξαν ότι από το συνολικό όγκο αναρτήσεων, λίγες περιείχαν πληροφορίες χρήσιμες για το κοινό (Vos and Buckner 2016).

Αναφορικά με την γρίπη H1N1, παρατηρήθηκε ότι τα παλιά ΜΜΕ σε ορισμένες περιπτώσεις στιγμάτιζαν κατηγορίες του πληθυσμού που φέρονταν ως μεταδότες του ιού, ενώ παρατηρήθηκε πως άσκησαν σημαντικό ρόλο όχι μόνο στην ενημέρωση του γενικού κοινού αλλά και στην ενημέρωση του νοσηλευτικού προσωπικού αναφορικά με την αντιμετώπιση της νόσου (Pleios et al. 2014). Άλλες πάλι έρευνες έδειξαν ότι στις πρόσφατες υγειονομικές κρίσεις η τοπική ενημέρωση παίζει μεγάλο ρόλο. Ειδικότερα έδειξαν ότι το κοινό στράφηκε στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης προκειμένου να συλλέξει πληροφορίες, προκειμένου να κάνει τη δική του προσωπική αξιολόγηση των κινδύνων σε τοπικό επίπεδο (Gui, Kou, Pine and Chen 2017). Τέλος, κάποιες έρευνες αναφορικά με την COVID-19 κατέγραψαν πως η κάλυψη ήταν προκατειλημμένη και ρατσιστική για τους πολίτες της Κίνας.

Η πανδημία COVID-19 αποτελεί μια μορφή υγειονομικής κρίσης με παγκόσμια διάσταση, όπου κατά την περίοδο εξάπλωσής της ο ρόλος των ΜΜΕ αποδεικνύεται ιδιαίτερα σημαντικός ως προς την ενημέρωση του κοινού, αλλά και ως προς τη συμβολή τους στη διαχείρισή της, ιδιαίτερα επειδή, πριν τον εμβολιασμό η

διαχείριση της πανδημίας στηρίχθηκε στον περιορισμό των μετακινήσεων (lockdown). Το lockdown ενίσχυσε την κατανάλωση προϊόντων των νέων και των παλιών ΜΜΕ, τόσο για πληροφόρηση όσο και για ψυχαγωγία, όπως θα διαφανεί και στη συνέχεια της ανάλυσης.

Τα ΜΜΕ συμμετέχουν πολλαπλώς στην εξέλιξη μιας πανδημίας. Το κοινό σχηματίζει άποψη για τη νόσο και ειδικότερα για τα χαρακτηριστικά της, τον τρόπο μετάδοσης, τη διάρκειά της, τις επιπτώσεις στην υγεία του ανθρώπου, αλλά και επιπτώσεις στην οικονομία και την κοινωνία κοκ από τα ΜΜΕ. Η ενημέρωση αυτού του είδους λειτουργεί ενισχυτικά για την ενημέρωση σε ζητήματα πρόληψης. Τα μέλη του κοινού μαθαίνουν κατ' εξοχήν από τα μέσα επικοινωνίας τα μέτρα ατομικής προστασίας και εν γένει τους κανόνες που πρέπει να τηρούν για την αντιμετώπιση της πανδημίας. Επίσης, από τα ΜΜΕ μαθαίνει το κοινό τις ενέργειες των κρατικών αρχών και των επιστημονικών φορέων προκειμένου να τις υποστηρίξει. Το σύνολο αυτής της πληροφόρησης μπορεί να συμβάλει ώστε το κοινό να τηρήσει συνιστώμενα από τους ειδικούς μέτρα προστασίας, ή αντίθετα να προβεί σε ορισμένες ανορθολογικές συμπεριφορές όπως μαζική αγορά τροφίμων και άλλων αγαθών, μαζικές αναλήψεις χρημάτων, αδικαιολόγητη αγοραφοβική συμπεριφορά, αμφισβήτηση της νόσου κοκ. Η συνολική πληροφόρηση μπορεί έτσι να συμβάλλει στην επιτυχή ή όχι αντιμετώπιση της πανδημίας και στην αποφυγή ή πρόκληση συνεπειών στην κοινωνία, την οικονομία, την πολιτική κ.λπ. ως συνέπεια της αντιμετώπισης της πανδημίας σε υγειονομικό επίπεδο.

Γι' αυτό, παρά την παγκόσμια διάσταση της πανδημίας, το κοινό ενημερωνόταν σε τοπικό επίπεδο τις εξελίξεις, αλλά και τα μέτρα που έπρεπε να τηρεί, όπως καταγράφηκε σε και σε άλλες υγειονομικές κρίσεις διεθνώς (Gui, Kou, Pine and Chen 2017). Στη συνολική πληροφόρηση το κοινού συνέβαλλαν τόσο τα παλιά μέσα, τα οποία είχαν σημαντικό ρόλο στην κεντρική ενημέρωση από τις κυβερνήσεις και τις κρατικές υπηρεσίες, όσο και τα νέα για ενημέρωση σε τοπικό επίπεδο. Τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης χρησιμοποιήθηκαν, όπως και σε άλλες υγειονομικές κρίσεις, για εναλλακτική ενημέρωση. Τόσο για το λόγο αυτό όσο και επειδή η δημοσίευση στο διαδίκτυο είναι πολύ πιο εύκολη, είναι συχνότερη η παρουσία fake news για τη διάδοση και τη θεραπεία της COVID – 19.

Με τον τρόπο αυτό, τα ΜΜΕ επηρεάζουν την αντίληψη του κοινού για την πανδημία συνολικά (Philo et al. 1994), ενώ την ίδια ώρα μπορούν να επηρεάσουν και την ατζέντα μιας κυβέρνησης (Hilton and Smith 2010). Επιπλέον, τα μέσα μπορούν να επηρεάσουν τις αντιλήψεις του κοινού αναφορικά με τις μεθόδους πρόληψης ή και αντιμετώπισης μιας ασθένειας (Jones and Iverson 2008), αλλά και τη συνολική διαχείριση της υγειονομικής κρίσης από τα αρμόδια πολιτικά και επιστημονικά όργανα της πολιτείας.

Προκειμένου να διερευνηθούν αυτές οι πτυχές του ζητήματος στην Κύπρο, σχεδιάσθηκε και υλοποιήθηκε εμπειρική έρευνα ακροατηρίου με θέμα «Οι αντιλήψεις των Κυπρίων για την πανδημία COVID-19, τις συνέπειες και τη διαχείρισή της», ορισμένα ευρήματα της οποίας παρουσιάζονται εδώ. Σκοπός της έρευνας ήταν να καταγραφεί: α) τι γνώριζαν οι κάτοικοι της Κύπρου για την προέλευση του ιού SARS-CoV-2, για τα συμπτώματα της νόσου, για τη θνητότητα και τη θνησιμότητά της, για τα μέτρα προστασίας από την πανδημία και για τις συνέπειές της σε διαφόρους τομείς της οικονομίας και της κοινωνίας στην Κύπρο και διεθνώς, β) ποια ήταν η στάση τους στη διαχείριση της πανδημίας από τους αρμόδιους υγειονομικούς και

κρατικούς φορείς (π.χ. lockdown, κλείσιμο των οδοφραγμάτων και των συνόρων, την ενδεχόμενη διατήρηση των μέτρων και μετά το lockdown, γ) ποιες ήταν οι επικοινωνιακές τους πρακτικές κατά τη διάρκεια της καραντίνας, και πώς αυτές επηρέασαν τα προηγούμενα α και β και δ) ποια ήταν άποψή τους για την έκταση των fake news στις ειδήσεις που κατανάλωσαν κατά την περίοδο της καραντίνας.

Με βάση την προηγούμενη έρευνα αλλά και τις διαθέσιμες πληροφορίες σχετικά με την πανδημία COVID-19 και τον ιό SARS-CoV-2 που την προκάλεσε, οι υποθέσεις που ορίσθηκαν για διερεύνηση ήταν οι ακόλουθες.

Υ1 Οι ερωτώμενοι θα έχουν εκτεταμένη αλλά όχι ακριβή γνώση την προέλευση, τα συμπτώματα της νόσου, αλλά και τις μεθόδους θεραπείας

Υ2 Οι ερωτώμενοι αναμένεται να συμφωνούν με τους χειρισμούς των κυπριακών αρχών (lockdown κ.ά.)

Υ3 Αναμένεται θετική εκτίμηση του έργου του υγειονομικού προσωπικού και των μονάδων/υπηρεσιών υγείας από τους ερωτώμενους

Υ4 Οι ερωτώμενοι θα έχουν εκτεταμένη αλλά όχι επαρκή γνώση για τις οικονομικές και κοινωνικές συνέπειες της πανδημίας. Η τρέχουσα πληροφόρηση πιθανόν να αναμειγνύεται με στερεοτυπικές απόψεις

Υ5 Η πληροφόρηση των ερωτώμενων κατά τη διάρκεια της καραντίνας θα προέρχεται κυρίως από την τηλεόραση και τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης, ιδιαίτερα από το Facebook.

Υ6 Αναμένεται οι ερωτώμενοι να έχουν καλή επίγνωση της κυκλοφορίας στη δημόσια σφαίρα fake news για την πανδημία COVOD – 19, η οποία θα αποδίδεται κυρίως στα νέα μέσα και ιδιαίτερα στο Facebook

Υ7Αναμένονται έως και σημαντικές διαφορές στη γνώση σχετικά με την καραντίνα, τους κρατικούς χειρισμούς και την άποψη για τις ψευδείς ειδήσεις (fake news) της καραντίνας, μεταξύ του κοινού των παλιών ΜΜΕ και των χρηστών των νέων μέσων.

Η ταυτότητα της έρευνας

Η έρευνα πραγματοποιήθηκε με τη μέθοδο της χιονοστιβάδας (snowballing) μέσω δομημένου ερωτηματολογίου στο διαδίκτυο. Το ερωτηματολόγιο περιείχε 51 κλειστές ερωτήσεις αναφορικά με τις ως άνω όψεις της πανδημίας που ερευνήθηκαν. Χάριν ευκολίας και επειδή αυτή ήταν η τρέχουσα ορολογία στα ΜΜΕ του ιού SARS-CoV-2, χρησιμοποιήθηκε στο ερωτηματολόγιο ο όρος «κορονοϊός» ή «πανδημία» και «πανδημία COVID – 19».

Η έρευνα πραγματοποιήθηκε στο διάστημα μεταξύ 1η Μαίου και 15 Ιουνίου 2020, ενώ η περίοδος αναφοράς της ήταν το χρονικό διάστημα της πρώτης καραντίνας ήτοι το χρονικό διάστημα μεταξύ 15 Μαρτίου – 22 Μαΐου. Η αυστηρή καραντίνα διήρκεσε από 31 Μαρτίου έως 4 Ιουνίου. Ωστόσο περιοριστικά μέτρα είχαν αρχίσει να εφαρμόζονται από 15 Μαρτίου ενώ η κατάργηση του περιορισμού των μετακινήσεων έλαβε χώρα στις 22 Μαΐου.

Έλαβαν μέρος 985 άτομα, 41,7% άνδρες και 58,3% γυναίκες. Από την άποψη αυτή το δείγμα δεν είναι αντιπροσωπευτικό καθώς σύμφωνα τα στοιχεία της Στατιστικής Υπηρεσίας της Κύπρου από την απογραφή του 2011, το ποσοστό των γυναικών στο σύνολο του πληθυσμού ανέρχεται στο 51,4%, ενώ των ανδρών στο

48,6%. Εξ όσων έλαβαν μέρος στην έρευνα το 36,4% έχει τελειώσει πανεπιστήμιο και το 41% έχει πραγματοποιήσει μεταπτυχιακά ή διδακτορικές σπουδές, 11,5% μετα-λυκειακές σπουδές, 10,3% ήταν απόφοιτη Λυκείου και 0,6% απόφοιτοι γυμνασίου, ενώ μόνο 0,1% είχαν ολοκληρώσει μόνο τη βασική εκπαίδευση. Συνεπώς διαθέτουν ένα υψηλό μορφωτικό επίπεδο.

Την έρευνα υλοποίησε το Ινστιτούτο Επικοινωνιακών και Κοινωνικών Ερευνών (ΙΕΚΕ) του Πανεπιστημίου Frederick Κύπρου[1] με τη συνεργασία του Εργαστηρίου Κοινωνικής Έρευνας στα ΜΜΕ του Τμήματος Επικοινωνίας και ΜΜΕ του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών. Η έρευνα η οποία πραγματοποιήθηκε με χορηγία της Αρχής Ραδιοτηλεόρασης Κύπρου.

Ερευνητικά ευρήματα και συζήτηση

Οι αντιλήψεις των κατοίκων της Κύπρου σχετικά με την πανδημία COVID – 19

Σε ότι αφορά τις απόψεις των ερωτώμενων σε σχέση με την προέλευση του κορονοϊού, τα αποτελέσματα έδειξαν ότι η πλειοψηφία των ερωτώμενων (53,3%) απάντησε πως ο κορονοϊός προέκυψε με φυσικό τρόπο (Γράφημα 1), όπως ήταν και η επικρατούσα άποψη στις ειδήσεις εκείνη την περίοδο (Tang et al. 2020). Ωστόσο υπάρχει ένα μεγάλο ποσοστό (35,5%), που αποδέχεται τις θεωρίες συνωμοσίας ή τα fake news επί του ζητήματος που δημοσιεύοντας ευρέως εκείνη την περίοδο, ειδικά στα νέα Μέσα (Cinelli et al. 2020). Συνεπώς, το κοινό εμφανίζεται να έχει σε μεγάλο βαθμό πληροφόρηση επί του ζητήματος, ωστόσο η πληροφόρηση αυτή για τους περισσότερους από το 1/3 των ερωτώμενων έχει διέλθει μέσα από το πρίσμα στερεοτυπικών και προκατειλημμένων απόψεων.

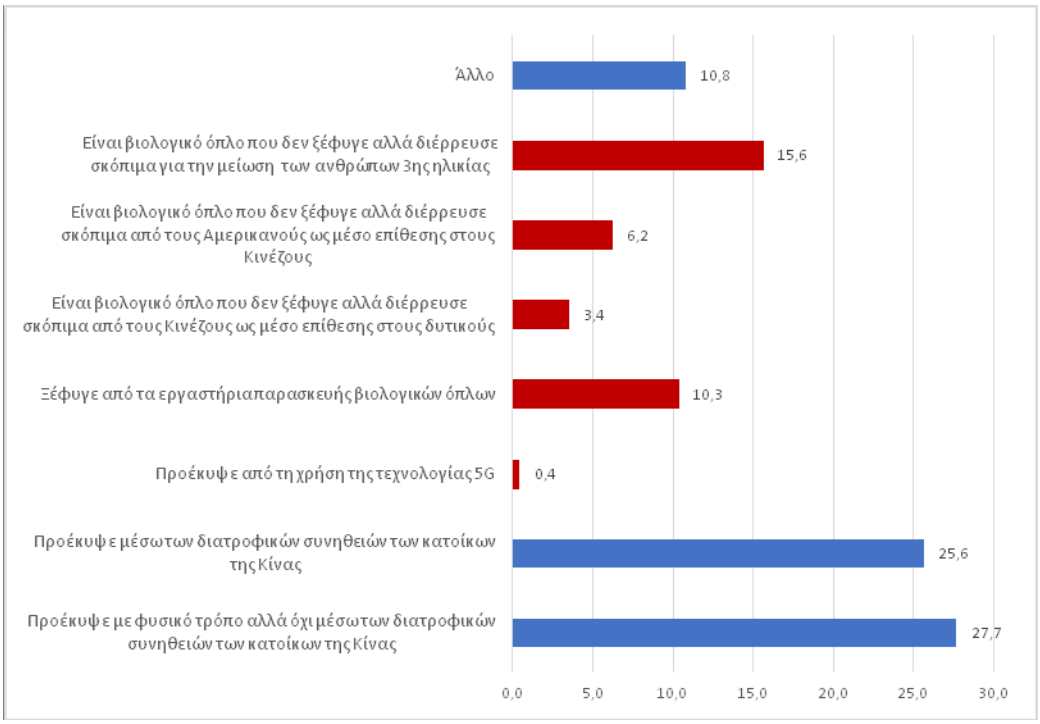

Γράφημα 1: Ποια πιστεύετε πως είναι η προέλευση του κορονοϊού (%)

Μια άλλη σημαντική πτυχή της νόσου, της οποίας η επίγνωση συμβάλλει ώστε να κατανοήσει το κοινό τις πραγματικές διαστάσεις της πανδημίας, είναι τα συμπτώματα της νόσου. Τα ευρήματα της έρευνας δείχνουν ότι οι ερωτώμενοι γνωρίζουν τα πιο συχνά και σοβαρά συμπτώματα της νέας ίωσης, όπως δύσπνοια (89,9%), υψηλός

πυρετός (85,7%), βήχας (84%), πονόλαιμος (64,4%). Κάτι που κατά την εκτίμησή μας δείχνει ότι αφενός υπήρξε συστηματική ενημέρωση από τα Κυπριακά ΜΜΕ και από την άλλη ότι το κοινό κατανόησε αυτή την πληροφόρηση (Γράφημα 2).

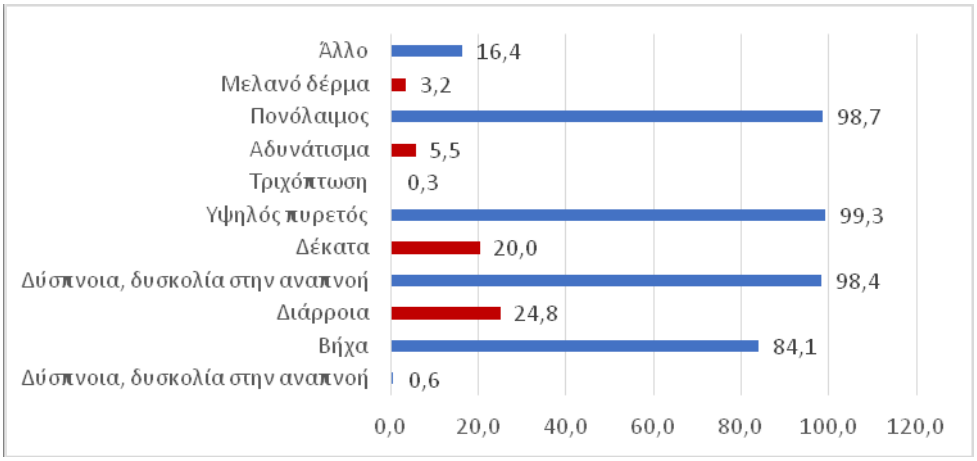

Γράφημα 2: Ποια είναι κατά την άποψή σας τα συμπτώματα όσων νοσούν από κορονοϊό; (%)

Ωστόσο, τον ένα πέμπτο των ερωτώμενων ή και περισσότερο σε ορισμένες απαντήσεις όπως διάρροια (22,8%), δέκατα (19,4%), μελανό δέρμα (1,4%), τριχόπτωση (0,2%). δείχνει να «προσθέτουν» και στερεοτυπικές απόψεις σχετικά με τη γρίπη αναφορικά με τα συμπτώματα από την COVID-19. Γεγονός που πιθανόν τους οδηγεί να εξομοιώνουν την ασθένεια του κορονοϊού με άλλες μορφές γρίπης.

Παρά τη σχετική καλή πληροφόρηση που έχουν οι ερωτώμενοι σε μεγάλα ποσοστά για τα συμπτώματα ή άλλες πτυχές της νόσου, τείνουν να υιοθετούν θεωρίες συνωμοσίας για αυτήν. Ειδικότερα, ενώ περίπου τέσσερις τους 10 (38,2%) αποδέχονται την εκδοχή της επίσημης επιστημονικής άποψης για τη φονικότητα του ιού SARS-CoV -2 , ένα περίπου ίδιο ποσοστό (36,1%) υιοθετεί θεωρίες συνωμοσίας για το ζήτημα ή αμφιβάλλει για την αξιοπιστία της επίσημης επιστημονικής θέσης (25,6%, Γράφημα 3).

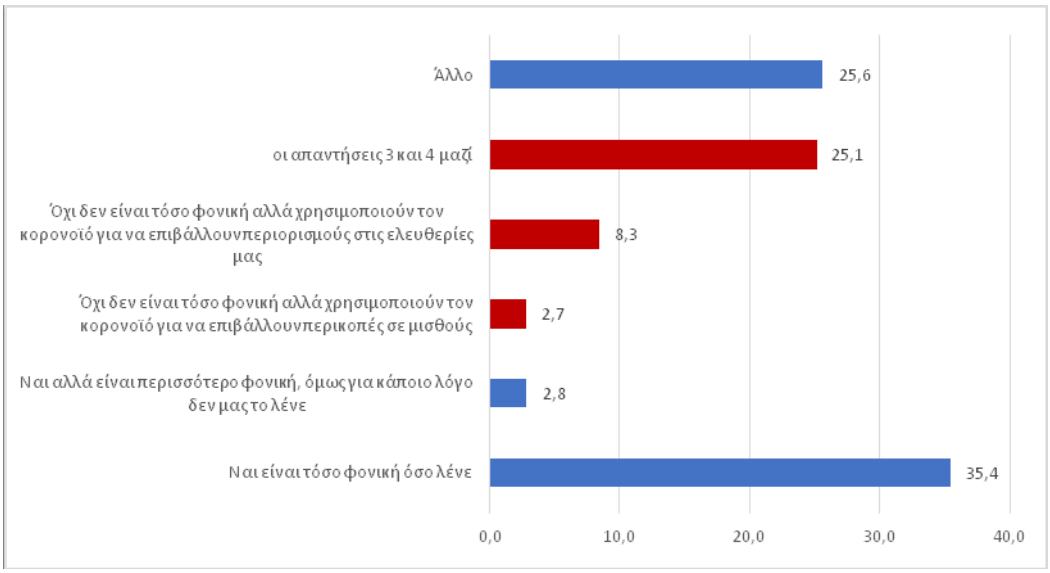

Γράφημα 3: Νομίζετε ότι η COVID-19 είναι πραγματικά φονική ασθένεια όπως λένε κυβέρνηση και ειδικοί; (%)

Συνδεδεμένη με τη σχετικά καλή γνώση εκ μέρους των ερωτώμενων της προέλευσης, των συμπτωμάτων και της φονικότητας της νόσου είναι και η αντίληψη

τους σχετικά με τα μέτρα προστασίας από τον SARS – CoV – 2 (Γράφημα 4), όπως το συχνό πλύσιμο χεριών (84,7%), ο περιορισμός των επαφών με άλλα άτομα σε περίπτωση που κάποιος ασθενήσει (77,4%), οι αποστάσεις από τους άλλους (70,9%), η αποφυγή της επαφής χεριών με τη μύτη και το στόμα (68,9%) κ.ά. Ωστόσο ένα ποσοστό ερωτώμενων που αγγίζει το 1/3 του συνόλου τους (32,7%) τείνει να υιοθετεί απόψεις που έρχονται σε αντίθεση με τα ατομικά δικαιώματα ή και είναι εξαιρετικά αυστηρές έως αυταρχικές, όπως η απαγόρευση εξόδου από τη χώρα (90%).

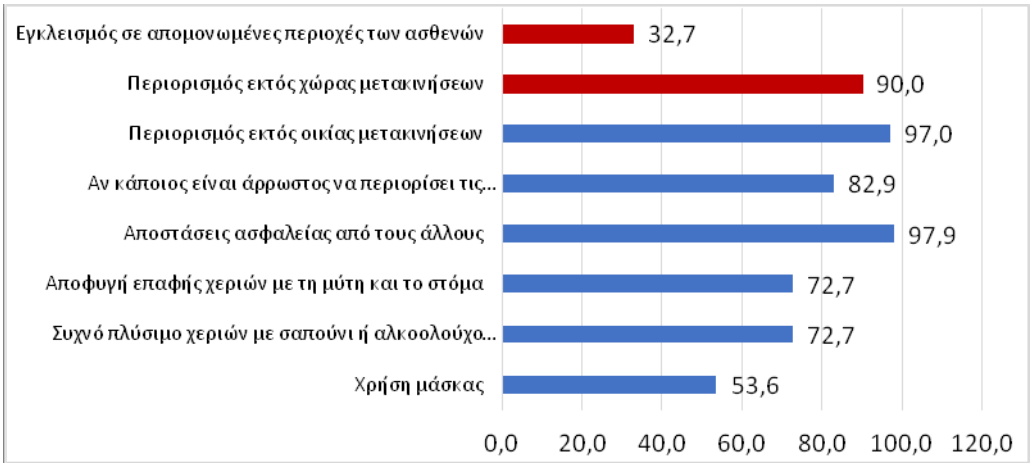

Γράφημα 4: Μέσα αποτελεσματικής προστασίας απέναντι στη διάδοση του COVID-19 (%)

Από τα ευρήματα που προέκυψαν από τις ως άνω ερωτήσεις, θεωρούμε ότι επιβεβαιώνεται η πρώτη μας υπόθεση σύμφωνα με την οποία οι ερωτώμενοι θα έχουν εκτεταμένη αλλά όχι ακριβή γνώση για την προέλευση, τα συμπτώματα της νόσου, και τις μεθόδους θεραπείας.

Η στάση των κατοίκων της Κύπρου απέναντι στο χειρισμό της πανδημίας COVID – 19 από τις Κυπριακές αρχές

Παρά το γεγονός ότι πολλοί ερωτώμενοι δεν δέχονται ότι ο ιός είναι τόσο φονικός όσο λέγεται ή άλλες πτυχές της πανδημίας, από τις απαντήσεις προκύπτει ότι συμφωνούν σε μεγάλο βαθμό αυτούσια ή με παραλλαγές με τα περιοριστικά μέτρα που επιβλήθηκαν στην Κύπρο, για την αντιμετώπιση της εξάπλωσης του κορονοϊού (Γράφημα 5). Αν εξαιρέσουμε κάτι περισσότερο από το ένα δέκατο των ερωτώμενων (12,60%) οι υπόλοιποι δέχονται στον έναν ή άλλο βαθμό τα μέτρα αυτά. Η συμφωνία με τα μέτρα τη στιγμή που δηλώνουν ότι δεν πιστεύουν ότι είναι τόσο φονική όσο λέγεται, μπορεί να προκύπτει από ένα γενικό αίσθημα νομιμοφροσύνης. Μπορεί όμως να οφείλεται και σε άλλο παράγοντα. Να πιστεύουν οι ερωτώμενοι πραγματικά την πληροφόρηση ότι ο ιός είναι όντως τόσο φονικός όσο λένε οι επιστήμονες και τα αρμόδια κρατικά όργανα, αλλά να επικαλούνται τις θεωρίες συνωμοσίας ως μορφή συμβολικής εναντίωσης όχι τόσο απέναντι στον ορθολογισμό και στην επιστήμη, όσο απέναντι στις σχέσεις εξουσίας που είναι συνυφασμένες με αυτές τις σχέσεις εξουσίας και τα παράγωγά τους.

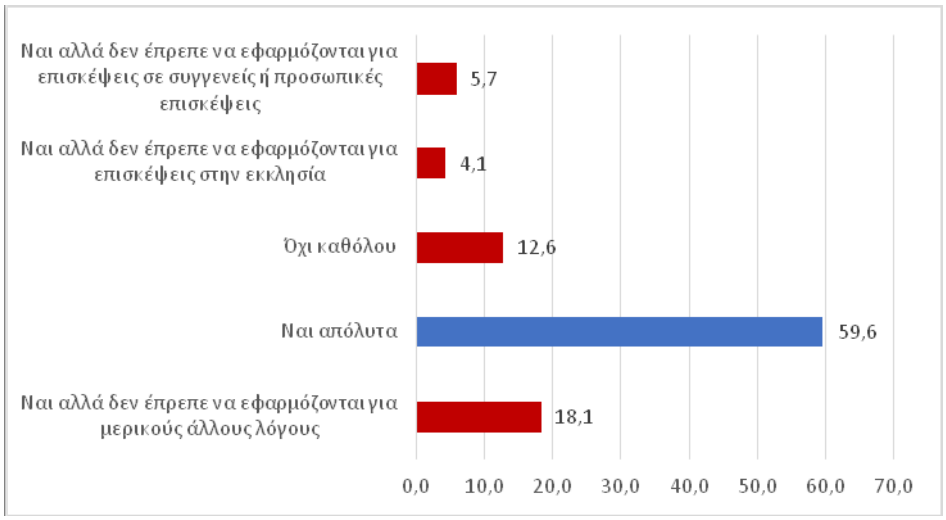

Γράφημα 5: Συμφωνείτε με τα περιοριστικά μέτρα (lockdown) που επιβλήθηκαν για την αντιμετώπιση της πανδημίας COVID-19 που επιβλήθηκαν στην Κύπρο; (%)

Μεταξύ των μέτρων που έλαβε η κυπριακή κυβέρνηση για την αντιμετώπιση της πανδημίας ήταν και το κλείσιμο των συνόρων. Αυτή η απόφαση είχε όψεις. Πρώτον, η Κύπρος είναι ημι-κατεχόμενη και η επικοινωνία με το κατεχόμενο μέρος γίνεται μέσω των λεγόμενων οδοφραγμάτων, συνεπώς αυτή είναι η μια πλευρά των συνόρων που μπορούσε να κλείσει. Η δεύτερη, λόγω του νησιωτικού χαρακτήρα της χώρας είναι τα αεροδρόμια. Γνωρίζοντας ότι τα πρώτα επιβεβαιωμένα κρούσματα εισήλθαν δια μέσου των αεροδρομίων, οι ερωτώμενοι κατά γενική ομολογία συμφωνούν με το κλείσιμο αεροδρομίων, είτε για ταξιδιώτες από όλες τις χώρες (42,8%), είτε μόνο από τη Μ. Βρετανία (22,6%), είτε μόνο από τις ΗΠΑ (20,5%), είτε μόνο από τις χώρες της Βόρειας και Νότιας Αμερικής (13,7%), είτε μόνο από την Κίνα (12,4%), είτε μόνο από τη Ρωσία (9,8%), είτε μόνο από όλες τις χώρες της Ασίας (8,5%), είτε μόνο από όλες τις χώρες της Δυτικής Ευρώπης (7,8%), είτε μόνο από όλες τις χώρες της Αφρικής (5,7%), είτε μόνο από τη Γερμανία (4,6%), είτε μόνο από άλλες χώρες της Ανατολικής Ευρώπης εκτός από Ρωσία (2,7%), είτε μόνο από την Αυστραλία (2,5%), είτε μόνο από την Ελλάδα (1,6%, Γράφημα 6). Ωστόσο περίπου το ¼ των ερωτώμενων διαφώνησαν να είναι κλειστά τα αεροδρόμια. Αυτό μπορεί να οφείλεται σε συγκυριακούς παράγοντες όπως ότι το μέτρο έβαζε εμπόδια σε φοιτητές και εργαζόμενους που εργάζονταν στο εξωτερικό και ήθελαν να επιστρέψουν στην Κύπρο. Μπορεί όμως να οφείλεται και σε δομικούς παράγοντες, όπως η ροπή προς τις θεωρίες συνωμοσίας και συνεπώς η συμβολική υποβάθμιση του κινδύνου ως εναντίωση στις αποφάσεις των αρχών, πιστεύοντας ότι οι ερωτώμενοι που έδωσαν αυτή την απάντηση ότι θα παραμείνουν ασφαλείς.

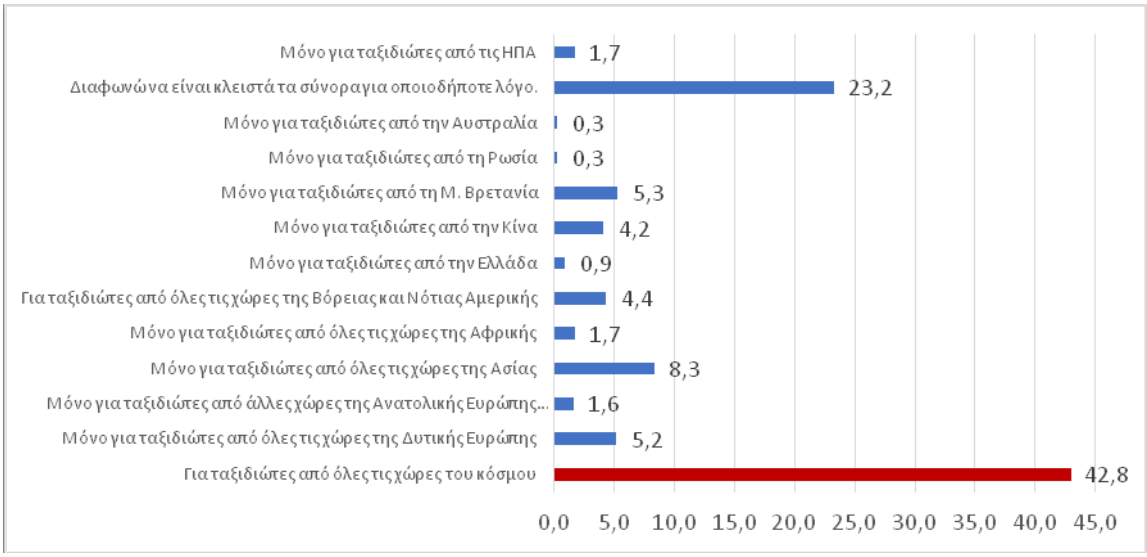

Γράφημα 6: Προκειμένου να περιοριστεί η διάδοση της επιδημίας COVID-19 συμφωνείτε να παραμείνουν κλειστά τα σύνορα; (%)

Η κυβέρνηση της Κύπρου συσχέτισε τον κίνδυνο από τον ιό SARS – Cov 2 με το εθνικό θέμα αποφασίζοντας να κλείσουν τα οδοφράγματα, παρά τα πρακτικά προβλήματα που δημιουργούνται και τα οποία αναφέραμε στην αρχή της παρούσας εργασίας. Η πλειοψηφία των ερωτώμενων (67,2%) συμφώνησε με την απόφαση να κλείσουν τα οδοφράγματα, προκειμένου να αντιμετωπιστεί η πανδημία (Γράφημα 7). Ωστόσο το κλείσιμο έγινε πριν επιβεβαιωθούν τα πρώτα κρούσματα κορονοϊού. Το γεγονός αυτό ερμηνεύθηκε από ορισμένες πολιτικές δυνάμεις ως αποτέλεσμα της απόφασης της κυβέρνησης να μην προχωρήσει σε επίλυση του Κυπριακού. Ως αποτέλεσμα δημιουργήθηκε πόλωση, μεταξύ των δυνάμεων που στηρίζουν τις διαπραγματευτικές προσπάθειες και ακροδεξιών δυνάμεων που εναντιώνονται σε αυτές τις προσπάθειες. Το μεγάλο ποσοστό των ερωτώμενων που συμφωνεί με το κλείσιμο των οδοφραγμάτων πιθανόν να μην σχετίζεται με αυτή την πόλωση, αλλά με την άποψη ότι οι κάτοικοι των κατεχόμενων περιοχών, αποτελούν δυνητικά φορείς του ιού, ως λιγότερο ανεπτυγμένες οικονομικά περιοχές, με προβληματικές υπηρεσίες υγείας, την οποία ενίσχυσε η επικοινωνιακή πολιτική της κυβέρνησης.

Τα ευρήματα της έρευνας στα προηγούμενά τρία ερωτήματα επιβεβαιώνουν την δεύτερη υπόθεσή μας σύμφωνα με την οποία οι ερωτώμενοι αναμένεται να συμφωνούν με τους χειρισμούς των κυπριακών αρχών (lockdown κ.ά.). Θεωρούμε ότι η χρήση πολεμικής ορολογίας για την αντιμετώπιση μιας κοινής απειλής για όλους αδιακρίτως κοινωνικών διαφορών και η συναφής συνολική επικοινωνιακή διαχείριση της πανδημίας, παράλληλα με την έλλειψη εναλλακτικών στρατηγικών και αντιπαράθεσης, συνέβαλε ώστε να συσπειρωθούν οι κάτοικοι της Κύπρου υπό την πολιτική ηγεσία της χώρας.

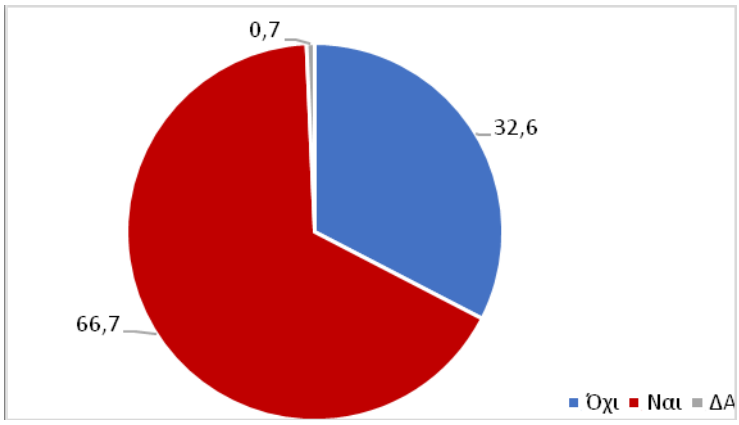

Γράφημα 7: Προκειμένου να περιοριστεί η διάδοση της επιδημίας COVID-19 (κορονοϊού) συμφωνείτε να παραμείνουν κλειστά τα οδοφράγματα; (%)

Πολύ σημαντικό ρόλο στην αντιμετώπιση της πανδημίας σε όλες τις χώρες παίζουν οι υπηρεσίες υπηρεσιών υγείας και το υγειονομικό προσωπικό. Σύμφωνα με τα ευρήματα της έρευνας, τα ¾ των ερωτώμενων δεν έχουν καλή γνώμη για τις κρατικές υπηρεσίας υγείας της Κύπρου και δεν θεωρούν ικανοποιητική τη συμβολή τους στην αντιμετώπιση της πανδημίας (Γράφημα 8). Παρ' όλα αυτά δείχνουν να εμπιστεύονται και να εκφράζουν σε πολύ μεγάλο βαθμό την ικανοποίησή τους για τις προσπάθειες που καταβάλλουν το ιατρικό και νοσηλευτικό προσωπικό.

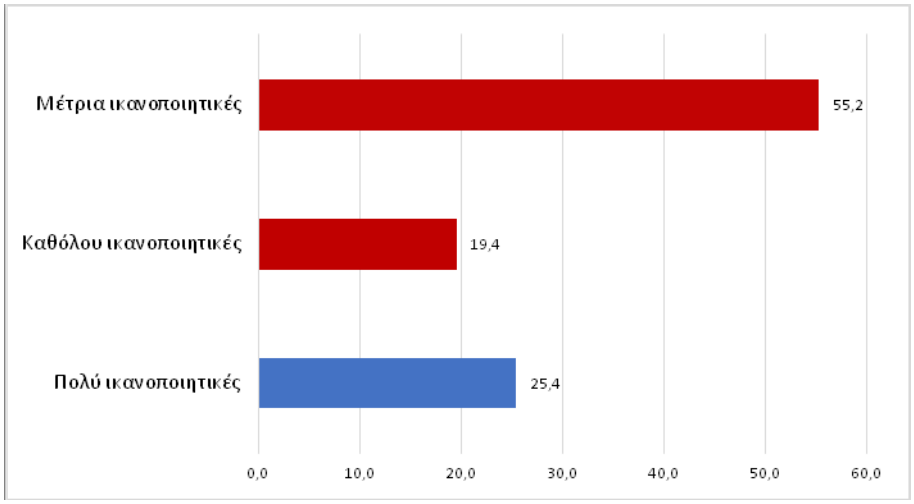

Γράφημα 8: Πόσο ικανοποιητικές θεωρείτε τις κρατικές υπηρεσίες υγείας της Κύπρου στην της πανδημίας COVID-19; (%)

Ωστόσο, παρά το γεγονός ότι είναι δυσαρεστημένου με το ΓΕΣΥ, εντούτοις το 70,5% των ερωτώμενων αξιολογούν ως πολύ ικανοποιητική τη συνδρομή του ιατρικού και νοσηλευτικού προσωπικού στην αντιμετώπιση του κορονοϊού, μέτρια ικανοποιητική το 25,9% και μόλις το 3,7% καθόλου ικανοποιητική (Γράφημα 9).

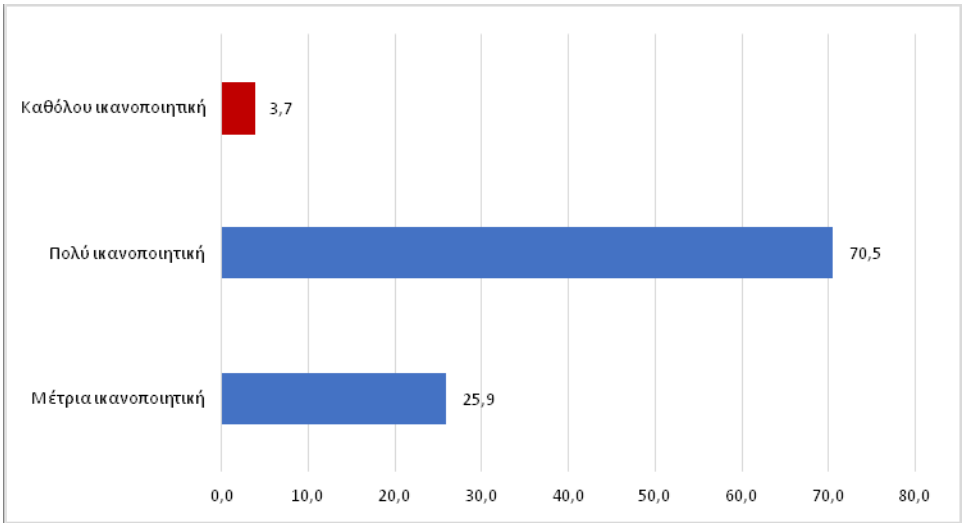

Γράφημα 9: Πως αξιολογείτε τη συνδρομή του ιατρικού και νοσηλευτικού προσωπικού της Κύπρου στην αντιμετώπιση της πανδημίας COVOD - 19; (%)

Από τα ευρήματα αυτά προκύπτει ότι εν μέρει επιβεβαιώθηκε και εν μέρει διαψεύσθηκε η τρίτη μας υπόθεση σύμφωνα με την οποία αναμένεται θετική εκτίμηση του έργου του υγειονομικού προσωπικού και των μονάδων/υπηρεσιών υγείας από τους ερωτώμενους. Θεωρούμε ότι η αρνητική εκτίμηση των κρατικών υπηρεσιών υγείας οφείλεται στο γεγονός ότι παρόλο που το Γενικό Σύστημα Υγείας της Κύπρου (ΓΕΣΥ) ξεκίνησε μόλις το 2019, τα κρατικά νοσηλευτικά ιδρύματα παρουσιάζουν μέχρι και σήμερα σοβαρά προβλήματα υποστελέχωσης, ενώ συχνό είναι το φαινόμενο οι γιατροί να αποχωρούν από τον κρατικό τομέα και να συνεχίζουν την σταδιοδρομία τους στον ιδιωτικό. Κατά προέκταση η στάση τους απέναντι στις κρατικές υπηρεσίες υγείας φαίνεται να αντανακλά τη στάση τους γενικά προς τις κρατικές και δημόσιες υπηρεσίες της χώρας. Από την άλλη πλευρά θεωρούμε ότι θετική αξιολόγηση του υγειονομικού προσωπικού από τους κατοίκους της Κύπρου οφείλεται σε σημαντικό βαθμό στις προσωπικές σχέσεις που έχουν με τα μέλη του και συνεπώς στην αυξημένη εμπιστοσύνη, εν αντιθέσει προς τη χαμηλότερη εμπιστοσύνη που δείχνουν σε αφηρημένα, απρόσωπα κοινωνικά συστήματα, όπως το σύστημα υγείας.

Οι ερωτώμενοι κλήθηκαν ακόμα να απαντήσουν ποια χώρα πιστεύουν ότι θα έχει τις μεγαλύτερες επιπτώσεις στην οικονομία το 2020, από την πανδημία λόγω lockdown. Το μεγαλύτερο ποσοστό συγκέντρωσαν οι ΗΠΑ (30%), ενώ ακολούθησαν με αρκετά μικρότερο ποσοστό η Ιταλία (21,9%), η Κύπρος (15,3%), η Μ. Βρετανία (11,1%), η Ελλάδα (9,5%), η Τουρκία (6,5%), η Ισπανία (4,7%), η Γαλλία (0,5%), η Πορτογαλία (0,3%), το Βέλγιο (0,2%) και η Σουηδία (0,1%), ενώ η πραγματικότητα διαγραφόταν τελείως διαφορετική (Χρυσόγελος 2020), με την Ελλάδα να βρίσκεται στις πρώτες θέσεις των χωρών με τις μεγαλύτερες αρνητικές επιπτώσεις της πανδημίας και του lockdown στην οικονομία (Μπέλλος 2020). Από τις απαντήσεις που έδωσαν προκύπτει ότι οι ερωτώμενοι συνήγαγαν την έκταση των επιπτώσεων λόγω της καραντίνας, από τον αριθμό των κρουσμάτων και των νεκρών. Το παράδοξο στις απαντήσεις αφορά κύρια το μεγάλο ποσοστό που συγκέντρωσαν οι ΗΠΑ, καθώς την περίοδο εκείνη η κυβέρνηση της χώρας δεν είχε εφαρμόσει lockdown. Συνεπώς η απάντησή τους και στην ερώτηση αυτή επηρεάστηκε τόσο από την έλλειψη συναφούς πληροφόρησης όσο και από τα φίλτρα στερεότυπων παραδοχών. Συνολικά, τα ευρήματα στο σημείο αυτό θεωρούμε πως επιβεβαιώνουν

την τέταρτη υπόθεση μας σύμφωνα με την οποία οι ερωτώμενοι δεν θα έχουν επαρκή γνώση για τις οικονομικές και κοινωνικές συνέπειες της πανδημίας και τρέχουσα πληροφόρησή τους πιθανόν να αναμειγνύεται με στερεοτυπικές απόψεις.

Επικοινωνιακές πρακτικές των κατοίκων της Κύπρου κατά την περίοδο του περιορισμού των μετακινήσεων (lock down) ως μέτρου για την αντιμετώπιση της πανδημίας COVID – 19

Οι περιορισμοί της κυκλοφορίας συνεπάγονται μεγάλα διαστήματα παραμονής στο σπίτι, καθώς επιτρεπόταν η έξοδος από το σπίτι μόνο για ένα δίωρο καθημερινά. Αυτή η πολύωρη παραμονή στο σπίτι συνεπαγόταν εκτεταμένη χρήση των ΜΜΕ τόσο για διαδικτυακή εργασία/εκπαίδευση όσο και για ενημέρωση και ψυχαγωγία. Η έρευνα κατέγραψε ότι ο χρόνος που αφιέρωναν καθημερινά οι κάτοικοι της Κύπρου στην παρακολούθηση τηλεόρασης ήταν κυρίως μέτριος (36,5% παρακολουθούσαν 1- 3 ώρες ημερησίως, Γράφημα 10). Αντίθετα, το ποσοστό των τηλεθεατών που παρακολουθούσαν υπερβολικά τηλεόραση (πάνω από 3 ώρες ημερησίως) ήταν 20,5%, περίπου το ένα πέμπτο των ερωτώμενων. Ένα σημαντικό ποσοστό, το δεύτερο μεγαλύτερο (25,6%) παρακολουθούσε τηλεόραση σχετικά μικρό χρονικό διάστημα (μέχρι 1 ώρα), ενώ ένα σχετικά υψηλό ποσοστό (13,6%) καθόλου παρόλο που είχε τηλεοπτικό δέκτη. Τα ευρήματα αυτά εξηγούνται πιθανόν από το γεγονός ότι η έρευνα απευθύνεται σε χρήστες του διαδικτύου. Η πιθανότητα να ισχύει αυτή η ερμηνεία ενισχύεται και από τα μεγάλα ποσοστά παρακολούθησης ψηφιακών πλατφορμών τηλεόρασης (25,1%).

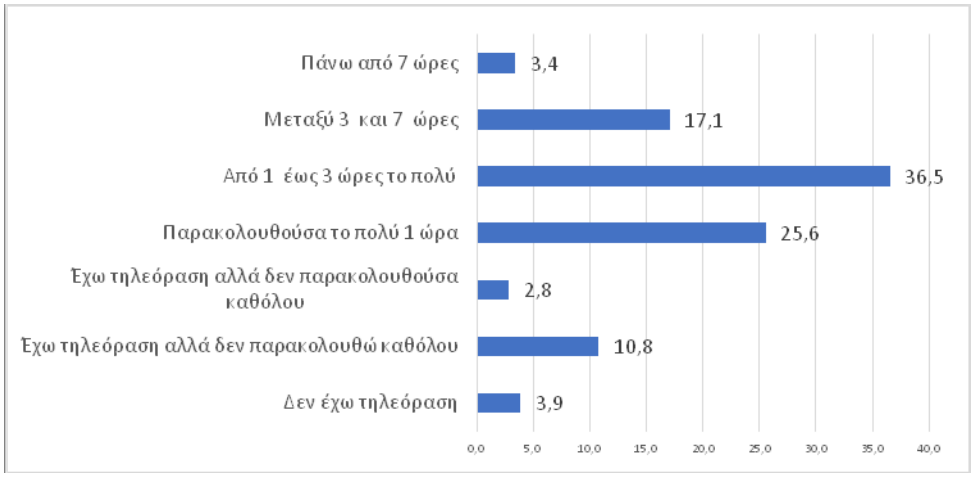

Γράφημα 10: Κατά την περίοδο της καραντίνας πόσες ώρες παρακολουθούσατε καθημερινά τηλεόραση; (%)

Το μέσο επικοινωνίας που έπληξε περισσότερο η απαγόρευση της κυκλοφορίας ήταν η εφημερίδες σε χάρτινη έκδοση (Γράφημα 11). Το συντριπτικά μεγαλύτερο ποσοστό των ερωτώμενων (81,3%) απάντησε ότι δεν αγόραζε καμία εφημερίδα, η απάντηση ήταν καμία (81,3%), ενώ από όσοι αγόραζαν προτιμούσαν την εφημερίδα “Ο Φιλελεύθερος” (6,8%) και “Χαραυγή” (6,5%). Η πτώση των εφημερίδων θεωρούμε ότι σχετίζεται με την προσφυγή του κοινού για ενημέρωση στα νέα μέσα, η οποία επηρεάστηκε θετικά αφενός από την αυστηρή απαγόρευση της κυκλοφορίας που καθιστούσε δύσκολη την πρόσβαση στα σημεία πώλησης των φύλλων, αφετέρου από την ανάγκη για συχνή επίκαιρη ενημέρωση, ανάγκη που μπορούν να ικανοποιήσουν με πολύ μεγαλύτερη επάρκεια τα νέα μέσα και η τηλεόραση.

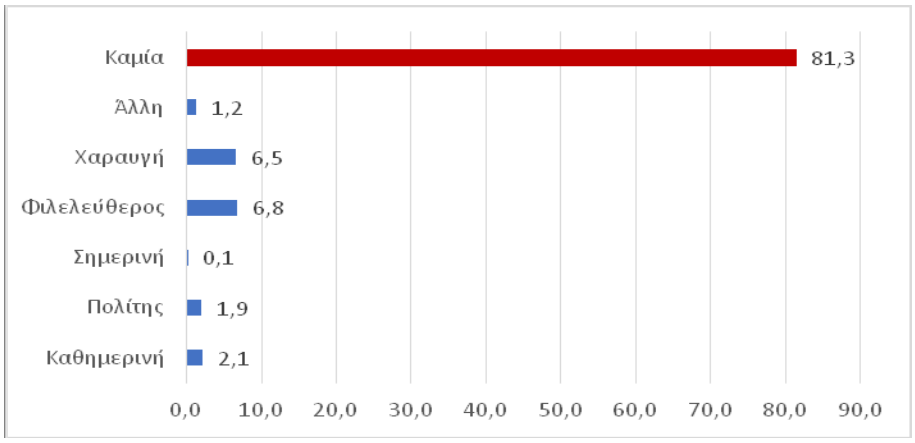

Γράφημα 11: Κατά την περίοδο της καραντίνας ως μέτρου για την αντιμετώπιση της πανδημίας COVID-19 ποιά από εφημερίδα αγοράζετε για να ενημερωθείτε; (%)

Σε ότι αφορά τη χρήση των μέσων κοινωνικής δικτύωσης, η έρευνα επιβεβαίωσε τα ευρήματα και άλλων ερευνών σύμφωνα με τα οποία οι Κύπριοι είναι μεταξύ των πρώτων πανευρωπαϊκά σε ποσοστό και χρόνο ενασχόλησης με το Facebook. Σύμφωνα με πρόσφατα στοιχεία, τον Φεβρουάριο 2020, λίγο πριν την πανδημία, το 80,9% του πληθυσμού της χώραw ήταν ενεργοί χρήστες του μέσου αυτού (NeapolCat. Stats 2020), ενώ τον Απρίλιο του ιδίου έτους το ποσοστό αυτό ανήλθε στο 82,8% (NeapolCat. Stats 2021), ήτοι μια σημαντική αύξηση καταγράφηκε στο διάστημα δυο μηνών. Σε αυτό θεωρούμε ότι καθοριστικό ρόλο έπαιξε το lockdown.

Σύμφωνα με τα ευρήματα της έρευνας (γράφημα 12), το 70,3% των ερωτώμενων ασχολούνται με τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης 1-3 ώρες καθημερινά, ενώ το 16,9%, 3-7 ώρες και το 5,5%, πάνω από 7 ώρες. Μόνο το 7,4% δεν ασχολούνται καθόλου. Αντίθετα σύμφωνα με τα ευρήματα οι ερωτώμενοι δεν ασχολήθηκαν ιδιαίτερα με το Twitter και το Instagram. Το 66,9% των ερωτώμενων απάντησαν πως δεν έχουν λογαριασμό στο Twitter, ενώ από αυτούς που έχουν λογαριασμό το 16,9% απάντησαν πως δεν ασχολούνται καθόλου, το 9,5% ασχολήθηκαν το πολύ μία ώρα, το 1,7% 1-3 ώρες και το 0,5% και 0,1%, μεταξύ 3-7 ώρες και πάνω από 7 ώρες αντίστοιχα. Κάπως πιο συχνή ήταν η χρήση του Instagram. Το 42,3% των ερωτώμενων δεν ασχολούνται καθόλου, ενώ το 48,4% ασχολούνται 1-3 ώρες καθημερινά. Μεταξύ 3-7 ώρες και πάνω από 7 ώρες ασχολούνται το 6,9% και 2,3% αντίστοιχα.

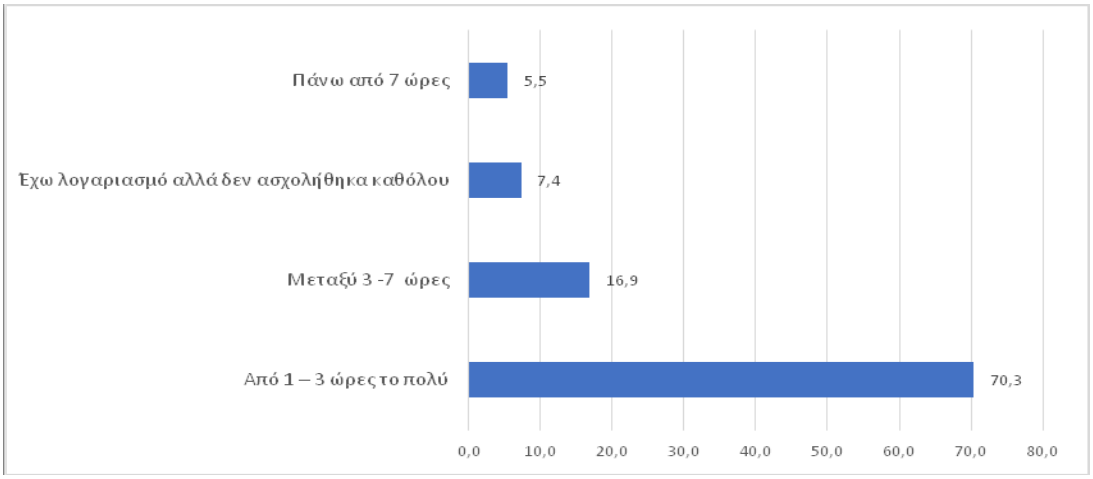

Γράφημα 12: Κατά την περίοδο καραντίνας ως μέτρου για την αντιμετώπιση της πανδημίας COVID-19 πόσες ώρες ασχολούσασταν καθημερινά με το Facebook; (%)

Τα ευρήματα που προέκυψαν από τις τρεις τελευταίες ερωτήσεις που παραθέτουμε ως άνω επιβεβαιώνουν την πέμπτη μας υπόθεση, σύμφωνα με την οποία η πληροφόρηση των ερωτώμενων κατά τη διάρκεια της καραντίνας θα προέρχεται κυρίως από την τηλεόραση και τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης, ιδιαίτερα από το Facebook. Αυτό εξηγείται τόσο από τα ήδη διαμορφωμένα επίπεδα τηλεθέασης και χρήσης των νέων μέσων στη διάρκεια των τελευταίων χρόνων, όσο και από την ανάγκη για άμεση και επίκαιρη ενημέρωση στις γοργά μεταβαλλόμενες συνθήκες που δημιούργησε η πανδημία (ανακοινώσεις των αρχών σχετικά με μέτρα προφύλαξης, αριθμό νεκρών και κρουσμάτων, για επικοινωνία με φίλους και συγγενείς σε απομακρυσμένες περιοχές κ.λπ.).

Πόσο και πως επηρεάζουν οι επικοινωνιακές πρακτικές των κατοίκων της Κύπρου τη στάση τους

Σύμφωνα με τα ερευνητικά ευρήματα οι Κύπριοι κατά την περίοδο της καραντίνας προκειμένου να ενημερωθούν για τις εξελίξεις χρησιμοποίησαν σε πρωτίστως τους ενημερωτικούς ιστότοπους (42,9%). Περισσότεροι από τους τέσσερις τους δέκα προτίμησαν κυρίως αυτήν την πηγή ενημέρωσης. Ακολούθως επέλεξαν την τηλεόραση ως κύριο μέσο ενημέρωσης (28,3%) και σε ως κύριο μέσο ενημέρωσης επέλεξε το Facebook το 18,5% (γράφημα 13) αι τέλος το ραδιόφωνο (3,4)%. Όπως προαναφέραμε, το μεγάλο ποσοστό ερωτώμενων που δήλωσαν ως κύρια πηγή ενημέρωσης τους ενημερωτικούς ιστότοπους πιθανόν αντανακλά το γεγονός ότι στην έρευνα έλαβαν μέρος άτομα που είναι ήδη και σε μεγάλο βαθμό συστηματικά, χρήστες του διαδικτύου ή άλλως digital natives (Margaryan, Littlejohn and Vojt 2011), κάτι που διαφαίνεται και στο χαμηλό ποσοστό όσων προτιμούν το ραδιόφωνο ως κύρια πηγή ενημέρωσης που συνήθως παρατηρείται σε μεγαλύτερες ηλικίες. Σε ότι αφορά τα υπόλοιπα μέσα, το ποσοστό τν ερωτώμενων που τα προτιμά για την κύρια ενημέρωσή τους κατά την περίοδο της καραντίνας, κυμαίνεται στο όριο το 1%. Τα ευρήματα αυτά επιβεβαιώνουν την πέμπτη υπόθεσή μας σύμφωνα με την οποία, η πληροφόρηση των ερωτώμενων κατά τη διάρκεια της καραντίνας θα προέρχεται κυρίως από την τηλεόραση και τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης, ιδιαίτερα από το Facebook.

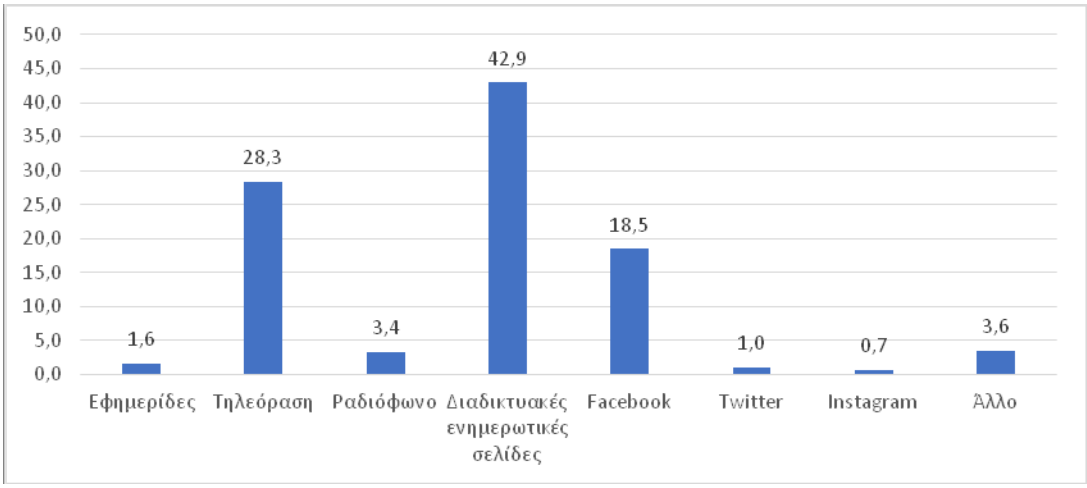

Γράφημα 13: Ποιο μέσο παρακολουθούσατε κυρίως για την καθημερινή σας ενημέρωση κατά τη διάρκεια της πανδημίας COVID-19 (%);

Το προηγούμενο γεγονός προ-καθορίζει σε μεγάλο βαθμό και ποια ήταν η πηγή ενημέρωσής τους όταν απαντούν σχετικά με τις αντιλήψεις και στάσεις τους

αναφορικά με τις επιμέρους όψεις της πανδημίας. Έτσι, όσοι υιοθετούν θεωρίες συνωμοσίας σχετικά με την προέλευση του SARS-CoV-2, περισσότερο από ότι τις γνωστές μέχρι εκείνη τη στιγμή αξιόπιστες απαντήσεις ενημερώνονται κυρίως από το Facebook (γράφημα 14). Αντίθετα, τις πιο αξιόπιστες δίνουν εκείνοι που ενημερώνονται πρωτίστως από τις εφημερίδες και ακολούθως από το Twitter, δηλαδή από τα λιγότερο δημοφιλή μέσα ενημέρωσης, και ακολούθως από την τηλεόραση, η οποία επίσης δεν είναι το κυριότερο μέσο ενημέρωσης για τη πλειοψηφία όσων έλαβαν μέρος στην έρευνα.

Είναι εξαιρετικά ενδιαφέροντα τα ευρήματα που αφορούν την άποψη των ερωτώμενων σχετικά με τη φονικότητα του ιού ανάλογα με το μέσο από το οποίο ενημερώνονται κυρίως (Γράφημα 15). Σύμφωνα με τα ευρήματα αυτά εκείνοι που υιοθετούν τις πιο αξιόπιστες επιστημονικά και δημοσιογραφικά απόψεις είναι όσοι ενημερώνονται κυρίως από το Twitter (70%), παρόλο που είναι σχετικά περιορισμένο το ποσοστό τους (1%) όπως ήδη είδαμε. Ακολούθως οι καλύτερα ενημερωμένοι είναι όσοι διαβάζουν εφημερίδες (43,8%), παρότι και το ποσοστό αυτό είναι μικρό (1,6%). Συνεπώς η πλέον αξιόπιστη ενημέρωση δεν συμβαδίζει απαραίτητα με τη δημοφιλία του μέσου. Ακολουθούν εκείνοι που ενημερώνονται από τους ενημερωτικούς ιστότοπους (41,5%) και με μικρή διαφορά έπονται όσοι βλέπουν τηλεόραση (41,2%). Αντίθετα τα μεγαλύτερα ποσοστά εκείνων που υιοθετούν θεωρίες συνωμοσίας ενημερώνονται κυρίως από το ραδιόφωνο (54,6%0, από το Facebook (44,%) και από το Instagram (42,9%). Αν υπολογίσουμε τον μικρό αριθμό χρηστών του ραδιοφώνου και του Instagram τότε τη διαφορά μεταξύ ορθά και συνωμοσιολογικά ενημερωμένων την κάνει το Facebook.

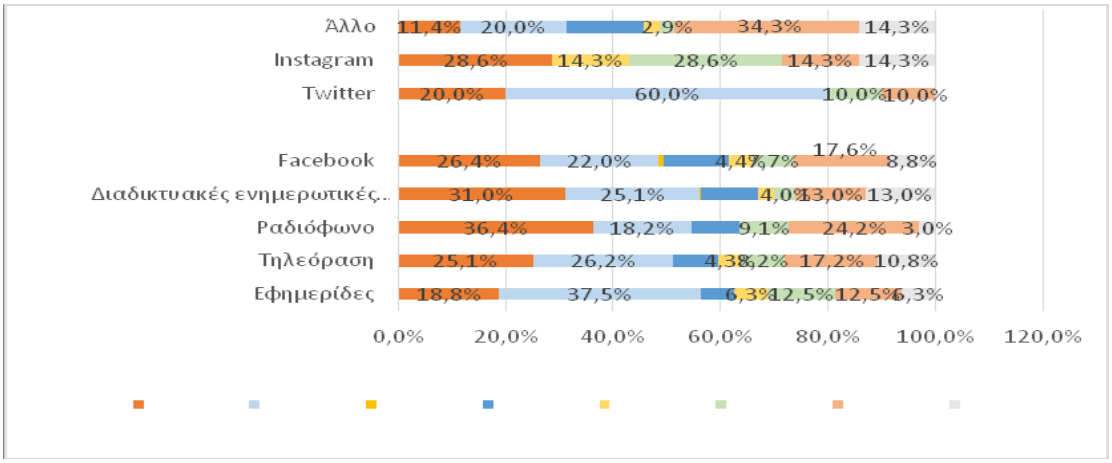

Γράφημα 14: Ποιο μέσο παρακολουθούσατε κυρίως για την καθημερινή σας ενημέρωση κατά τη διάρκεια της καραντίνας vs Ποια νομίζετε ότι είναι η προέλευση του SARS – CoV2;

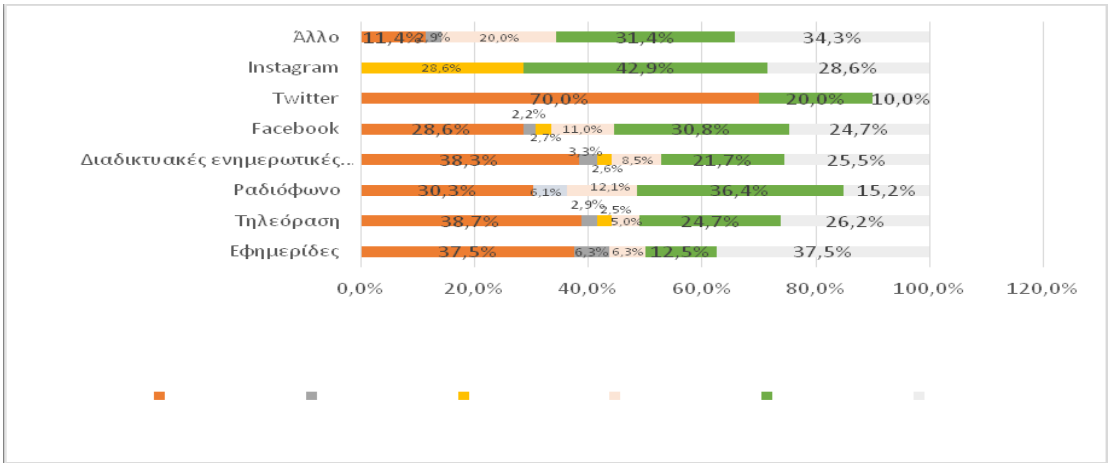

Γράφημα 15. Ποιο μέσο παρακολουθούσατε κυρίως για την καθημερινή σας ενημέρωση κατά τη διάρκεια της καραντίνας; vs νομίζετε ότι η COVID – 19 είναι τόσο φονική ασθένεια όπως λένε κυβέρνηση και ειδικοί;

Το μέσο ενημέρωσης συνετέλεσε, μαζί με άλλους παράγοντες, και για την αποδοχή του περιορισμού των μετακινήσεων από τους ερωτώμενους. Όπως δείχνουν τα σχετικά ευρήματα (Γράφημα 16), εκείνοι που συμφωνούν απόλυτα σε μεγαλύτερο ποσοστά (90%) είναι όσοι χρησιμοποιούν το Twitter, Instagram, και ενημερωτικούς ιστότοπους. Αντίθετα μεταξύ εκείνων που διαφωνούν ανήκουν περισσότερο όσοι διαβάζουν εφημερίδες (18%), ακούν ραδιόφωνο (15%) ή διαβάζουν ενημερωτικές ιστοσελίδες (13,7%) και χρησιμοποιούν Facebook (13,7%), ενώ ανάλογα ευρήματα καταγράφηκαν αναφορικά με τη στάση των ερωτώμενων σχετικά με το κλείσιμο των οδοφραγμάτων. Παρουσιάζονται και εδώ δύο μεγάλες τάσεις. Η θετική απάντηση για "απαγόρευση εισόδου για ταξιδιώτες από όλες τις χώρες του κόσμου" που συγκέντρωσε το μεγαλύτερο ποσοστό των ερωτώμενων δείχνει πως την επιλέγουν, με μεγάλη διαφορά από τα άλλα Μέσα, όσοι ακολουθούν τις διαδικτυακές ενημερωτικές σελίδες, ακολούθως την τηλεόραση και τέλος το Facebook. Αντιστοίχως η απάντηση "διαφωνώ να είναι κλειστά τα σύνορα για οποιοδήποτε λόγο" που ήταν δεύτερη σε απαντήσεις, παρουσίασε την ίδια τάση στα Μέσα.

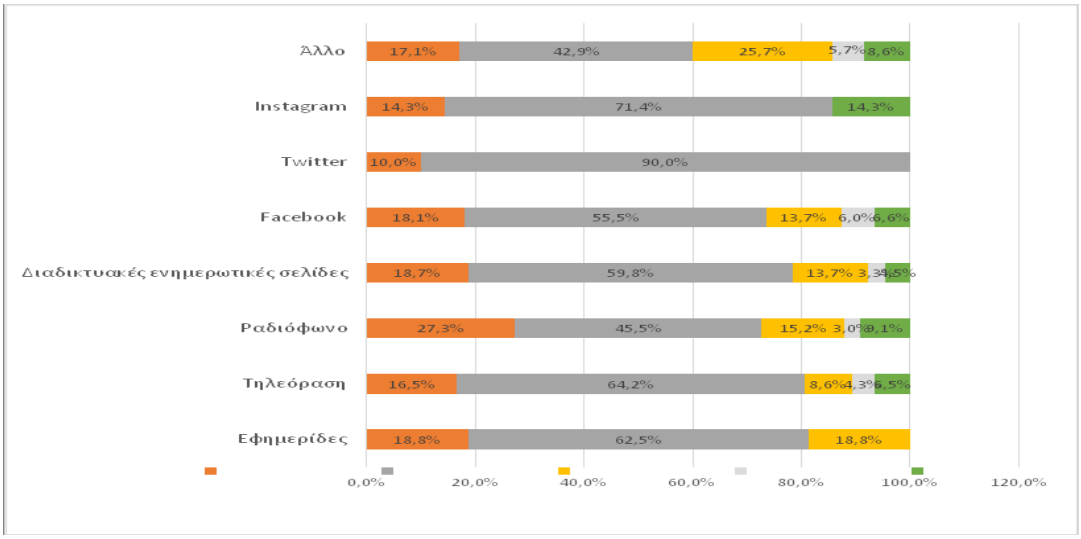

Γράφημα 16: Ποιο μέσο παρακολουθούσατε κυρίως για την καθημερινή σας ενημέρωση κατά τη διάρκεια της καραντίνας; vs συμφωνείτε με τα περιοριστικά μέτρα (lockdown) που επιβλήθηκαν για την αντιμετώπιση εξάπλωσης του πανδημίας COVID-19;

Σε ότι αφορά τις παρεχόμενες υγειονομικές υπηρεσίες από το κράτος, αν και στους χρήστες όλων των μέσων καταγράφεται δυσαρέσκεια, εντούτοις αυτή είναι εντονότερη σε όσους ενημερώνονται κυρίως από τα νέα μέσα (Γράφημα 17). Αντίθετα εκείνοι που είναι πολύ ικανοποιημένοι ενημερώνονται κυρίως από τα παλιά μέσα (τις εφημερίδες, την τηλεόραση και το ραδιόφωνο).Φαίνεται ότι η διαφορά στην κατανάλωση μέσων με διαφορετικά πολιτιστικά χαρακτηριστικά συνδέεται με το βαθμό ικανοποίησης από τις παρεχόμενες κρατικές ιατρικές υπηρεσίες.

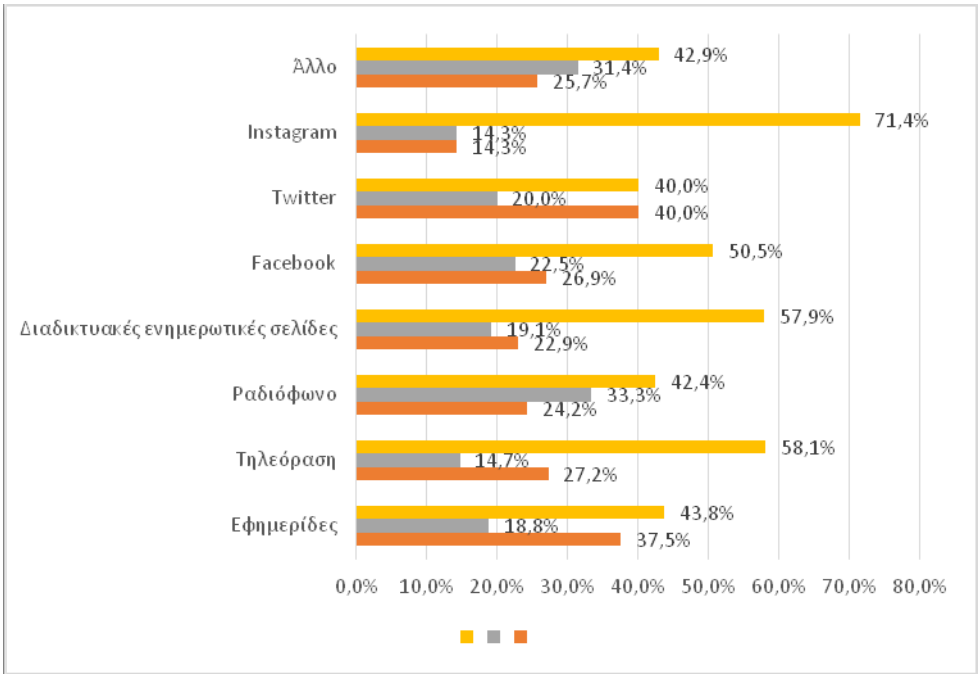

Γράφημα 17: Ποιο μέσο παρακολουθούσατε κυρίως για την καθημερινή σας ενημέρωση κατά τη διάρκεια της καραντίνας; vs πόσο ικανοποιητικές θεωρείτε τις κρατικές υπηρεσίες υγείας της Κύπρου για την COVID-19;

Αντίθετα ανεξάρτητα από το μέσου που ενημερώνονται, με εξαίρεση το Twitter, οι ερωτώμενοι θεωρούν ικανοποιητική τη συνδρομή του υγειονομικού προσωπικού στην αντιμετώπιση της πανδημίας. Τα υψηλότερα όμως ποσοστά καταγράφονται μεταξύ όσων ενημερώνονται από την τηλεόραση, το Facebook (74,2%), το ραδιόφωνο (69,7%) και τέλος από τους ενημερωτικούς ιστότοπους (67,8%, Γράφημα 18).

Τέλος, σε σχέση με το ερώτημα σε ποια χώρα θα υπάρξουν οι μεγαλύτερες οικονομικές επιπτώσεις από την καραντίνα, ανεξάρτητα από το μέσο από το οποίο ενημερώνονται όσοι απάντησαν, η απάντηση «οι ΗΠΑ» συγκεντρώνει τις περισσότερες απαντήσεις και ακολουθεί η Κύπρος και η Ιταλία. Αυτό πιθανόν να καταδεικνύει την ομοιομορφία της ενημέρωσης από όλα τα μέσα σε σχέση με το εν λόγω ζήτημα ή ενισχύει αυτό που προαναφέραμε, ότι δηλαδή δεν υπήρξε επαρκής συζήτηση για τις επιπτώσεις της οικονομίας σε παγκόσμιο επίπεδο.

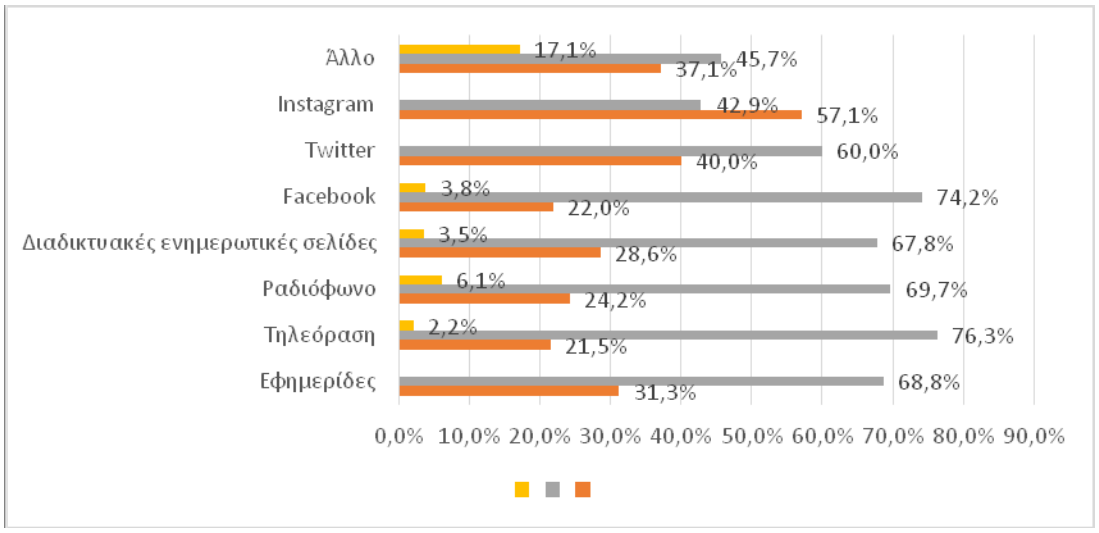

Γράφημα 18: Ποιο μέσο παρακολουθούσατε κυρίως για την καθημερινή σας ενημέρωση κατά τη διάρκεια της καραντίνας; vs πώς αξιολογείτε τη συνδρομή του ιατρικού και νοσηλευτικού προσωπικού της Κύπρου στην αντιμετώπιση της COVID-19;

Κορονοϊός, καραντίνα και fake news (ψευδείς ειδήσεις)

Μια ιδιαίτερα σημαντική διάσταση της πανδημίας COVID – 19 ήταν η κυκλοφορία μεγάλου αριθμού ψευδών ειδήσεων και με μεγάλη συχνότητα, αναφορικά με την προέλευση του ιού SARS-CoV-2, τους τρόπους διάδοσης του ιού και τις μεθόδους θεραπείας (Cinelli, Quattrociocchi, Galeazzi et al. 2020). Υπό την έννοια αυτή, ο λόγος περί ψευδών ειδήσεων (fake news discourse) ήταν ευρύτατα διαδεδομένος και επηρέασε τις αντιλήψεις του κοινού για το πόσες ψευδείς ειδήσεις και με τι συχνότητα μεταδίδονται. Στη διαμόρφωση αυτών των αντιλήψεων έπαιξε μικρότερο ή μεγαλύτερο ρόλο το μέσο ενημέρωσης τους κοινού. Από τις απαντήσεις των ερωτώμενων για τη ύπαρξη μεγάλου αριθμού ψευδών ειδήσεων, κυρίως Facebook, σχετικά με την πανδημία (γράφημα 19), προκύπτει ότι οι χρήστες του Instagram παρουσιάζουν τα υψηλότερα ποσοστά πεποίθησης για την ύπαρξη πολλών ψευδών ειδήσεων για τον κορονοϊό (85,8%, ακολουθούν εκείνοι που ενημερώνονται από το Facebook (58,8%). Με άλλα λόγια εκείνοι που υποψιάζονται περισσότερο από τους άλλους ότι υπάρχει μεγάλο αριθμό ψευδών ειδήσεων για την πανδημία COVID – 19 είναι οι χρήστες των νέων μέσων. Θεωρούμε πως αυτό αποτελεί αποδοχή από την πλευρά αυτών των χρηστών του λόγου περί ψευδών ειδήσεων, που πρεσβεύει ότι στα νέα μέσα απαντώνται και οι περισσότερες ψευδείς ειδήσεις τόσο για την πανδημία COVID – 19, όσο και για άλλα ζητήματα. Τα ευρήματα αυτά που περιγράψαμε επιβεβαιώνουν την έκτη μας υπόθεση, σύμφωνα με την οποία αναμένεται οι ερωτώμενοι να έχουν επίγνωση της κυκλοφορίας στη fake news για την πανδημία COVID – 19, η οποία θα αποδίδεται κυρίως στα νέα μέσα και εξαρτάται αναλογικά από το βαθμό χρήσης τους ως μέσου κύριας ενημέρωσης κατά την περίοδο της καραντίνας.

Ωστόσο από τα ευρήματα της διμεταβλητής ανάλυσης δεν επιβεβαιώνεται η έβδομη υπόθεσή μας σύμφωνα με την οποία αναμένονται σημαντικές διαφορές στις αντιλήψεις των Κυπρίων πολιτών σχετικά με την καραντίνα, τους κρατικούς χειρισμούς και την άποψη για τα fake news της καραντίνας, σε συνάρτηση με το είδος των ΜΜΕ (παλιά – νέα) που χρησιμοποιούν. Αυτό πιθανόν να οφείλεται σε

έλλειμα αφομοίωσης της γλώσσας των νέων μέσων από το κοινό ή ακόμα και στην προσαρμοσμένη ανά κατηγορία μέσου ενημέρωση για την πανδημία και τα σχετιζόμενα ζητήματα. Σε κάθε περίπτωση αποτελεί ζήτημα που χρήζει μεγαλύτερης διερεύνησης.

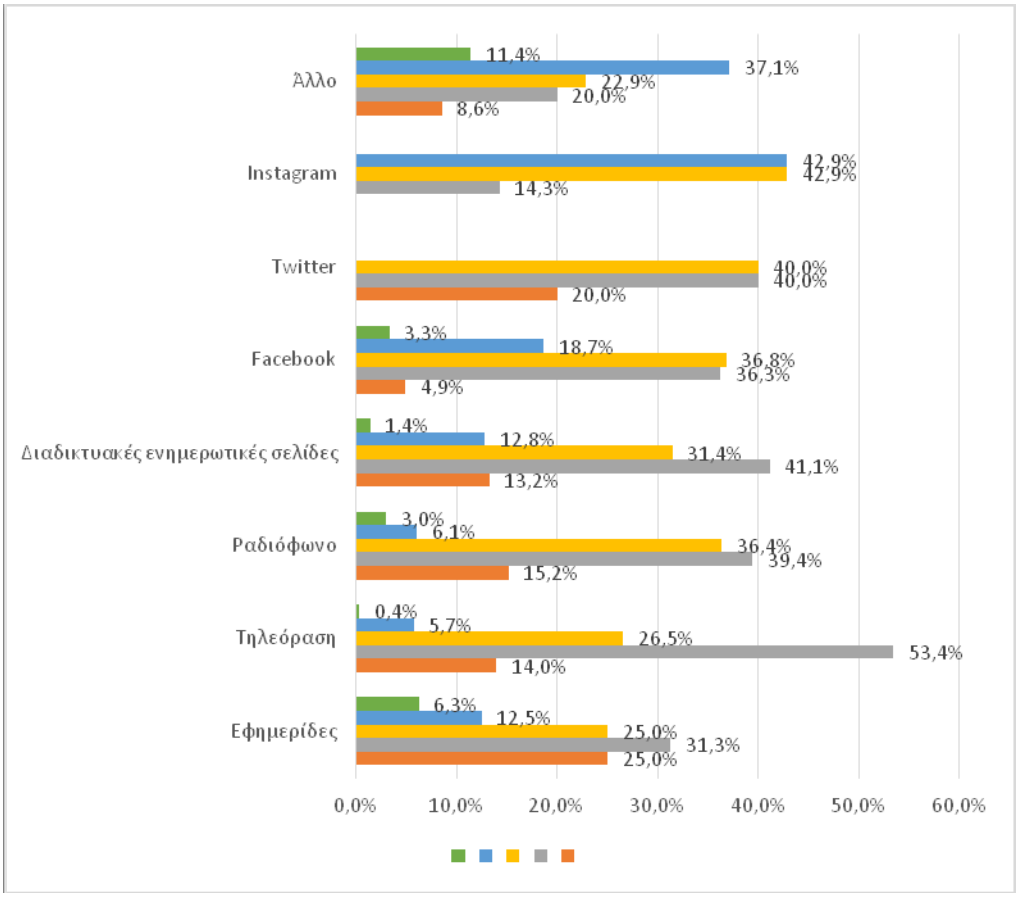

Γράφημα 19: Ποιο μέσο παρακολουθούσατε κυρίως για την καθημερινή σας ενημέρωση κατά τη διάρκεια καραντίνας; vs πόσες στις εκατό (%) πιστεύετε ήταν οι ψευδείς ειδήσεις για την πανδημία COVID- 19 από όσες παρακολουθήσατε αυτή την περίοδο;

Συμπεράσματα

Η έρευνα επί των αποτελεσμάτων στην οποία βασίστηκε η παρούσα εργασία είναι από τις λίγες που πραγματοποιήθηκαν στην Κύπρο για το θέμα και μάλιστα με σχετικά υψηλό αριθμό ερωτώμενων, αν και, όπως προείπαμε, δεν πληρείται ο κανόνας της αντιπροσωπευτικότητας ως προς το φύλο και το επίπεδο εκπαίδευσης. Ωστόσο, ο μεγάλος αριθμός συμμετοχών και το υψηλό μορφωτικό επίπεδο όσων απάντησαν θεωρούμε συνιστούν σημαντικούς δείκτες των τάσεων στην κυπριακή κοινωνία αναφορικά με το ζήτημα που εξετάζουμε.

Η έρευνα κατέδειξε αρχικά πως στην πλειοψηφία του το κοινό ήταν σχετικά καλά ενημερωμένο για την προέλευση, τα συμπτώματα και την επικινδυνότητα του κορονοϊού. Θεωρούμε ότι αυτό οφείλεται κυρίως στη βαρύτητα την οποία έδωσαν τα κυπριακά ΜΜΕ στη σχετική ενημέρωση του κοινού με βάση την πληροφόρηση που παρείχαν οι αρμόδιες υπηρεσίες του κυπριακού κράτους. Επιβεβαιώθηκε έτσι ότι σε συνθήκες υγειονομικής κρίσης η πληροφόρηση από τα ΜΜΕ θα είναι καθοριστική για τη διαμόρφωση των αντιλήψεων του κοινού σχετικά για την πανδημία, αλλά και την τήρηση των μέτρων προστασίας τόσο των ατομικών όσο και των συλλογικών που

επιτηρούν οι κρατικές αρχές, ως αποφασιστικών μέτρων στην αντιμετώπιση της υγειονομικής κρίσης.

Παρ' όλα αυτά καταγράφεται ένας σημαντικός αριθμός πολιτών ,ο οποίος κυμαίνεται μεσοσταθμικά στο 1/3 όσων απάντησαν, οι οποίοι αποδέχονται ή είναι έτοιμοι να αποδεχτούν θεωρίες συνωμοσίας, σχετικά με τις επιμέρους όψεις της πανδημίας. Ας σημειωθεί ότι το μεγάλο μέρος των ερωτηθέντων διαθέτουν υψηλό εκπαιδευτικό επίπεδο που μας δυσκολεύει να δεχθούμε απροβλημάτιστα ότι πιστεύουν κυριολεκτικά στις θεωρίες συνωμοσίας. Ίσως για πολλούς από αυτούς η αποδοχή θεωριών συνωμοσίας να είναι μια συμβολική έκφραση της αντιπαράθεσής τους προς εκείνους που ευνοούνται στο καθιερωμένο σύστημα σχέσεων οικονομικής και πολιτικής εξουσίας στην κυπριακή κοινωνία, ενώ παράλληλα υιοθετούν ορθολογικές, επιστημονικές απόψεις της πανδημίας COVID – 19. Υπό την έννοια αυτή είναι πιθανόν εκείνοι που αποδέχονται θεωρίες συνωμοσίας να αντιπαρατίθενται στο σύστημα των σχέσεων εξουσίας αλλά όχι απαραίτητα και στις επιστημονικές απόψεις που υιοθετούν οι φορείς αυτών των σχέσεων εξουσίας ή στους ίδιους τους επιστήμονες. Υψηλό ποσοστό της απάντησης «άλλο» καταγράφηκε σε αρκετές κρίσιμες ερωτήσεις. Αυτό πιθανόν να είναι έμμεση έκφραση της αποδοχής θεωριών συνωμοσίας, συνεπώς ο συνολικός τους αριθμός ίσως είναι ακόμα μεγαλύτερος από αυτόν που σημειώσαμε πριν λίγο.

Από τις απαντήσεις των ερωτώμενων διαφαίνεται πως είναι σε εξέλιξη μια πόλωση των αντιλήψεων μεταξύ εκείνων που συμφωνούν και εκείνων που διαφωνούν με τον τρόπο παρουσιάζεται η κατάσταση για την πανδημία από τα ΜΜΕ και την κυβέρνηση. Επιπλέον, οι ερωτώμενοι, και ιδιαίτερα οι χρήστες των μέσων κοινωνικής δικτύωσης, εξέφρασαν μεγάλη απογοήτευση για τις κρατικές υπηρεσίες και την έλλειψη ετοιμότητας τους να αντιμετωπίσουν την πανδημία, Παρά το μεγάλο αριθμό εκείνων που αμφισβητούν τις επιπτώσεις από την πανδημία (φονικότητα), η συντριπτική πλειοψηφία του κόσμου εφάρμοσε τα μέτρα για την αντιμετώπιση και πρόληψη από τον κορονοϊό. Αυτό πιθανόν να οφείλεται σε ένα γενικευμένο αίσθημα νομιμοφροσύνης, ή σε αυτό που μόλις εκφράσαμε σχετικά με την αποδοχή των θεωριών συνομωσίας.

Σε ότι αφορά την ενημέρωση των πολιτών κατά τη διάρκειας της καραντίνας παρατηρείται η προσφυγή στην τηλεόραση από τη μία πλευρά και στις ενημερωτικές ιστοσελίδες από τη άλλη. Αυτά μπορεί να εκληφθούν και ως η μεσαία τάση στο σύστημα ενημέρωσης, ενώ οι αντίθετα όχθες του, οι εφημερίδες αφενός και τα νεότερα μέσα κοινωνικής δικτύωσης, όπως το Twitter και ιδιαίτερα το Instagram αφετέρου, δεν παρουσιάζουν αξιοσημείωτη χρήση. Οι εφημερίδες υπέστησαν μεγάλο πλήγμα, ενώ ενισχύθηκε σε ακόμη πιο μεγάλο βαθμό, όπως αναμενόταν, η χρήση του διαδικτύου και κυρίως του Facebook. Συνεπώς από την άποψη αυτή η κυπριακή κοινωνία βρίσκεται σε μια μεταβατική κατάσταση σε σύγκριση με αρκετές χώρες της Δ. Ευρώπης.

Στην έρευνα καταγράφηκαν διαφορές στις αντιλήψεις και τις στάσεις των χρηστών διαφόρων μέσων για την πανδημία και τον χειρισμό της, αν και οι διαφορές αυτές δεν είναι μεγάλες. Οι απόψεις των ερωτώμενων για τα χαρακτηριστικά της πανδημίας, τα μέτρα της κυβέρνησης για τον περιορισμό της και τις επιπτώσεις στην οικονομία, εκφράζεται με παρόμοιο τρόπο από τους χρήστες των διαφόρων μέσων. Οι συμμετέχοντες πιστεύουν ότι διαδίδονται 10-50% ψευδείς ειδήσεις από όλα τα ΜΜΕ και κυρίως από το Facebook. Πέραν από τη δυσπιστία και την έλλειψη

εμπιστοσύνης για την ενημέρωση που πιθανόν να υπάρχει στην Κύπρο, φαίνεται πως επικρατεί περισσότερη καχυποψία για τις ψευδείς ειδήσεις, λόγω κυρίως της επίγνωσης που απέκτησαν οι συμμετέχοντες από τη συζήτηση που υπάρχει για τη διάδοση τους.

Σημειώσεις

[1] Επιστημονικός υπεύθυνος της Έρευνας ήταν ο Αναπληρωτής Καθηγητής Σωτήρης Θεοχαρίδης και μέλη της ερευνητικής ομάδας ο Υποψ. Διδάκτορας Χάρης Πασιάς, η ΒΑ Ιωάννα Χριστοδούλου και ο ΒΑ Γιάννης Πλειός. Στατιστική επεξεργασία Γιάννης Πλειός.

Αναφορές

Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία

Briefteam (2020), Αβέρωφ: Βρισκόμαστε σε Πόλεμο Ενάντια σε ένα Αόρατο Εχθρό, 17/3/2020. Στο https://www.brief.com.cy/politiki/aberof-briskomaste-se-polemo-enantia-se-ena-aorato-ehthro [τελευταία πρόσβαση 13/1/2021].

Euronews (2020), COVID-19: Τα δύο πρώτα Επιβεβαιωμένα Κρούσματα στην Κύπρο - Νέες Οδηγίες του Υπ. Υγείας, *Euronews*, 10/3/2020. Στο https://gr.euronews.com/2020/03/10/covid-19-ta-dyo-prwtaepibebaiwmena-krousmata-stin-kypro [τελευταία πρόσβαση 12/1/2021].

Μπέλλος, Ν. (2020). Η Ύφεση στην Ελλάδα θα είναι Φέτος η Μεγαλύτερη στην ΕΕ, Deutsche Welle, 5/5/2020. Στο https://www.dw.com/el/%CE%B7-%CF%8D%CF%86%CE%B5%CF%83%CE%B7-%CF%83%CF%84%CE%B7%CE%BD-%CE%B5%CE%BB%CE%BB%CE%AC%CE%B4%CE%B1-%CE%B8%CE%B1-%CE%B5%CE%AF%CE%BD%CE%B1%CE%B9-%CF%86%CE%AD%CF%84%CE%BF%CF%82-%CE%B7-%CE%BC%CE%B5%CE%B3%CE%B1%CE%BB%CF%8D%CF%84%CE%B5%CF%81%CE%B7-%CF%83%CF%84%CE%B7%CE%BD-%CE%B5%CE%B5/a-53351032

Sigmalive (2020), ΠτΔ για κλείσιμο Οδοφραγμάτων: Υπάρχουν Πέραν των 3 Χιλιάδων Ιρανών φοιτητών, *Sigmalive* 29/2020. Στο https://www.sigmalive.com/news/politics/613810/ptd-gia-kleisimo-odofragmaton-yparxoun-peran-ton-3-xiliadon-iranon-foititon [τελευταία πρόσβαση 12/1/2021].

Χατζηκώστα, Γ. (2020α), «Πρόβα Διχοτόμησης τα Μέτρα», λένε Πολίτες για το Κλείσιμο Οδοφραγμάτων, εφημ. *Πολίτης*, 1/3/2020. Στο https://politis.com.cy/politis-news/kypros/prova-dichotomisis-ta-metra-lene-oi-polites-gia-to-kleisimo-odofragmaton/ [τελευταία πρόσβαση 12/1/2021].

Χατζηκώστα, Γ. (2020β), Δάκρυα και Σπρεϊ στην οδό Λήδρας: Η Κυπριακή Δημοκρατία Επέβαλε την τάξη, εφημ. *Πολίτης*, 8/3/2020. Στο https://politis.com.cy/politis-news/kypros/dakrya-kai-sprei-stin-odo-lidas-i-kypriaki-dimokratia-epevale-tin-taxi/ [τελευταία πρόσβαση 12/1/2021].

Χρυσόγελος, Ν.(2020), COVID-19 και Lockdown θα έχουν Επιπτώσεις Μεγαλύτερες από την Δημοσιονομική Κρίση του 2008, 24/4/2020. Στο

https://anemosananeosis.gr/el/impact-econ89/ [τελευταία πρόσβαση 15/1/2021].

Ξενόγλωσση βιβλιογραφία

Cinelli, M., Quattrociocchi, W., Galeazzi, A. et al. (2020), The COVID-19 Social Media Infodemic. *Sci Rep* 10, 16598. https://doi.org/10.1038/s41598-020-73510-5 [τελευταία πρόσβαση 14/1/2021].

Freberg, K., Palenchar, M. J. & Veil, S. R. (2013), Managing and Sharing H1N1 Crisis Information using Social Media Bookmarking Services, *Public Relations Review*, Vol. 39, No 3, pp. 178-184. Στο https://doi.org/10.1016/j.pubrev.2013.02.007. [τελευταία πρόσβαση 15/1/2021]/

Guidry J. P. D, Yan, J., Orr, C. A., Messner, M. and Meganck, S. (2017), Ebola on Instagram and Twitter: How Health Organizations Address the Health Crisis in their Social Media Engagement, *Public Relations Review*, Vol. 43, No 3, pp. 477-486. https://doi.org/10.1016/j. [τελευταία πρόσβαση στις 12/2/2021].

Hilton, S. and Smith, E. (2010), UK Newspapers' Representations of the 2009–10 Outbreak of Swine Flu: One Health Scare not Over-hyped by the Media?, *Journal of Epidemiology and Community Health* , στο http://jech.bmj.com/content/early/2010/12/03/jech.2010.119875.short. Ημερομηνία πρόσβασης, 16/5/2011

Jones, S. and Iverson, D. (2008), What Australians Know and Believe About Bird Flu: Results of a Population Telephone Survey, *Health Promote* Pact, Vol. 9, No 4, pp. 73S-82S.

Margaryan, A., Littlejohn, A. and Vojt, G. (2011), Are Digital Natives a Myth or Reality? University Students' Use of Digital Technologies, *Computers & Education*, Vol. 56, No 2, pp. 429-440. Στο https://doi.org/10.1016/j.compedu.2010.09.004 [τελευταία πρόσβαση 16/1/2021].

NeapolCat. Stats (2020), Στο https://napoleoncat.com/stats/facebook-users-in-cyprus/2020/02 [τελευταία πρόσβαση 16/1/2021].

NeapolCat. Stats (2021), Στο https://napoleoncat.com/stats/facebook-users-in-cyprus/2020/04 [τελευταία πρόσβαση 16/1/2021].

Philo, G., Secker, J., Platt, S., Henderson, L., McLaughlin, G. and Burnside, J., (1994), The Impact of the Mass Media on Public Images of Mental Illness: Media Content and Audience Belief, *Health Education Journal*, Vol. 53, No 3, pp. 271-281.

Pleios, G., Poulakidakos, S., Phoka, A., Roumelioti, I., Sourtzi, P., Kalpaki, K., Marinaki, A., Zafeirouli, C., Poriotis, M. (2014), H1N1 and TV News: Information or Panic? *International Journal of Communication and Healt*h, No 3, pp. 43 - 55. http://communicationandhealth.ro/upload/number3/PLEIOS-POULAKIDAKOS-PHOKA-ROUMELIOTI.pdf

Vos, S. C. and Buckner, M. M. (2016), Social Media Messages in an Emerging Health Crisis: Tweeting Bird Flu, *Journal of Health Communication*, Vol. 21, pp. 301–308.

Tang X., Wu Ch., Li, X., Song, Y., Yao X., Wu X., Duan Y., Zhang, H., Wang Y., Qian, Z., Cui, J., & Lu J. (2020). “On the origin and continuing evolution of SARS-CoV-2”. National Science Review, 7(6): 1012 – 1023. Στο https://doi.org/10.1093/nsr/nwaa036 [τελευταία πρόσβαση: 14/1/2021].

Wallis, P. and Nerlich, N. (2005), Disease Metaphors in New Epidemics: the UK Media Framing of the 2003 SARS Epidemic, *Social Science & Medicine,* Vol. 60, No 11, pp. 2629-2639. https://doi.org/10.1016/j.socscimed.2004.11.031. [τελευταία πρόσβαση 12/1/2021].

ΓΟΝΕΪΚΕΣ ΣΤΡΑΤΗΓΙΚΕΣ ΚΑΙ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΕΣ ΔΙΑΔΡΟΜΕΣ: Η ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ ΤΩΝ ΜΑΘΗΤΩΝ ΕΠΑ.Λ.

Νίκος Θεοχαρόπουλος,[α] Επαμεινώνδας Παναγόπουλος,[β] Μιχάλης Κατσίλλης,[γ] Ιωάννης Καμαριανός[δ]

[α] Μεταπτυχιακός Ερευνητής, Πανεπιστήμιο Πατρών
[β] Υποψ. Διδάκτωρ, Πανεπιστήμιο Πατρών
[γ] Υποψ. Διδάκτωρ, Πανεπιστήμιο Οξφόρδης
[δ] Αναπληρωτής Καθηγητής, Πανεπιστήμιο Πατρών

Περίληψη

Στην παρούσα μελέτη γίνεται προσπάθεια διερεύνησης και ανάλυσης της σχολικής διαδρομής των μαθητών Επαγγελματικών Λυκείων (ΕΠΑ.Λ.) κατά την περίοδο μετά την οικονομική και κοινωνική κρίση στην Ελλάδα, εστιάζοντας στους λόγους που τους ώθησαν στην επιλογή των ΕΠΑ.Λ. Ξεχωριστή σημασία για την μελέτη μας φέρει η προσέγγιση των προσδοκιών τους, καθώς και ο βαθμός κατά τον οποίο αυτές διαφοροποιούνται (ή όχι) από τις γονεϊκές προσδοκίες. Αφετηρία για την ενασχόλησή μας με τη συγκεκριμένη μελέτη αποτέλεσαν οι αλλαγές στην εκπαιδευτική πολιτική της χώρας τα τελευταία έτη, καθώς και το κοινωνικό-οικονομικό περίγραμμα κρίσης που οριοθετούσε την κοινωνία. Θεωρούμε τη μελέτη του συγκεκριμένου πεδίου ιδιαίτερα ξεχωριστή, καθώς δύναται να σκιαγραφήσει με ενάργεια την ταυτότητα των υποκειμένων, όπως και μέρος του κοινωνικού τους κεφαλαίου. Κατ' επέκταση πρόκειται να γίνει προσπάθεια συσχέτισης αυτών με το εκπαιδευτικό πλαίσιο στο οποίο διάλεξαν να φοιτούν. Αναφορικά με τη μεθοδολογική προσέγγιση, επελέγη ο ερευνητικός σχεδιασμός μικτών μεθόδων, καθώς ως στόχο θέσαμε την καλύτερη δυνατή κατανόηση του ερευνητικού προβλήματος. Ως εργαλεία συλλογής δεδομένων, θεωρήθηκαν ως ιδανικές επιλογές το ερωτηματολόγιο και η ημιδομημένη συνέντευξη. Η δειγματοληψία ξεκίνησε τον Φεβρουάριο του 2019 και ολοκληρώθηκε τον Απρίλιο του ίδιου έτους.

Λέξεις κλειδιά: προσδοκίες, λήψη αποφάσεων, κοινωνικό κεφάλαιο, ταυτότητα, ΕΠΑ.Λ.

PARENTING STRATEGIES AND EDUCATIONAL TRAJECTORIES: THE CASE OF VOCATIONAL HIGH SCHOOL STUDENTS (EPAL)

Nikos Theocharopoulos,[α] Epameinondas Panagopoulos,[β] Michael Katsillis,[γ] Ioannis Kamarianos[δ]

[α] Postgraduate Researcher, University of Patras
[β] PhD Candidate, University of Patras
[γ] PhD Candidate, University of Oxford
[δ] Assistant Professor, University of Patras

Abstract

In the present study, an attempt is made to investigate and analyze the educational trajectories of the students of Vocational High Schools (EPAL) during the period after the economic and social crisis in Greece, focusing on the reasons that pushed them to choose EPAL. Of particular importance for our study is the approach to their expectations, as well as

the extent to which they differ (or not) from parental expectations. The changes in the educational policy of the country in recent years, as well as the socio-economic outline of the crisis that delimited the society, were the two main stimuli to proceed with the current study. We consider the current study significant, as it can outline the identity, as well as the proxies of social capital of the subjects. Consequently, an attempt can be made to correlate them with the educational context in which they chose to study. Regarding the methodological approach, the mixed methods research design was chosen, as we aimed at the best possible understanding of the research problem. The questionnaire and the semi-structured interview were considered as ideal data collection instruments. The sampling started in February 2019 and was completed in April of the same year.

Key words: expectations, decision making, social capital, identity, Vocational High School

Εισαγωγή: Επιλέγοντας ΕΠΑ.Λ.

Κοινό διεπιστημονικό τόπο των μελετητών – κοινωνικών και πολιτικών επιστημόνων – της ελληνικής εκπαιδευτικής πολιτικής αποτελεί τόσο ο θεσμικός μετασχηματισμός της ελληνικής επαγγελματικής εκπαίδευσης, όσο και ο λόγος που προσανατολίζει τις γονεϊκές στρατηγικές, αλλά και τις μαθητικές διαδρομές, προς αυτή την εκπαιδευτική επιλογή.

Η σύγχρονη εκπαιδευτική πολιτική στρέφει τους νέους ή τουλάχιστον προσπαθεί ολοένα και περισσότερο να τους στρέψει στην τεχνική εκπαίδευση δευτεροβάθμιου επιπέδου. Κεντρικό πυλώνα της μελέτης μας αποτελεί το υποκείμενο και τα εφόδια που κατέχει, τα οποία το ωθούν στην επιλογή του Επαγγελματικού Λυκείου (ΕΠΑ.Λ.). Η ενασχόληση με το συγκεκριμένο θέμα που πραγματεύεται η παρούσα μελέτη απορρέει τόσο από το ενδιαφέρον των ερευνητών γι' αυτό το πεδίο, όσο και από το σύγχρονο κοινωνικό και εκπαιδευτικό γίγνεσθαι. Η παρούσα μελέτη λοιπόν επιχειρεί να συμβάλλει στη διερεύνηση των λόγων για τους οποίους οι μαθητές Επαγγελματικών Λυκείων επιλέγουν τη συγκριμένη εκπαιδευτική διαδρομή.

Ένας από τους βασικούς άξονες της μελέτης συνίσταται στις προσδοκίες των γονέων των μαθητών που φοιτούν σε Επαγγελματικά Λύκεια, με σημείο αναφοράς την εκπαιδευτική πορεία των παιδιών τους, αλλά και την επαγγελματική αποκατάσταση. Δύο άλλοι άξονες της μελέτης, αυτός της ταυτότητας που έχουν διαμορφώσει οι μαθητές που φοιτούν στα ΕΠΑ.Λ. και αυτός του κοινωνικού κεφαλαίου, και συγκεκριμένα ορισμένες πτυχές αυτού, που διακρίνει τους μαθητές, υποθέτουμε πως πρόκειται να προσδώσουν ιδιαίτερη βαρύτητα και σημαντικότητα στην παρούσα μελέτη, αφού πρόκειται να συνεισφέρει στην υφιστάμενη αρθρογραφία και βιβλιογραφία, η οποία ειδικά σε ελληνικό επίπεδο δεν είναι εκτεταμένη. Οπότε, με την ολοκλήρωση της παρούσας μελέτης είναι πιθανή η προσέγγιση ορισμένων ζητημάτων που σχετίζονται με τα ΕΠΑ.Λ., έχοντας πλέον προσδεμένη την απαραίτητη ενάργεια.

Η βασική στοχοθεσία της παρούσας έρευνας είναι άμεσα συνδεδεμένη με την εκπαιδευτική αλλά και την κοινωνική πραγματικότητα του σήμερα, που χαρακτηρίζεται από υψηλά επίπεδα ανεργίας και αδυναμία της αγοράς εργασίας να αφομοιώσει πτυχιούχους.

Προβληματική και σκοπός της μελέτης

Αφετηρία της σκέψης μας αποτελεί η σχολική επιλογή των νέων και μάλιστα σε ένα χρονικό διάστημα που εντάσσεται στην περίοδο της χρηματοοικονομικής κρίσης (ή έστω λίγο μετά απ' αυτή). Όλοι οι μαθητές στην επιλογή τους για σχολική διαδρομή καλούνται να απαντήσουν σε ερωτήματα συνταιριάσματος της κουλτούρας τους με την κουλτούρα του σχολείου, σε ερωτήματα του κατά πόσο μπορούν να επενδύσουν και του κατά πόσο θα τους ωφελήσει ή μπορεί να τους κοστίσει η επένδυση αυτή σε περίπτωση αποτυχίας. Ειδικά οι μαθητές που προέρχονται από μη προνομιούχα στρώματα, εργατικής τάξης, όταν καλούνται να επιλέξουν σχολική διαδρομή φαίνεται πως αναλαμβάνουν μεγαλύτερο ρίσκο ως προς την επικείμενη επένδυση. Σε εποχές όπως οι τωρινές, αλλά και αυτές προ ολίγων ετών, που δεσμεύονται από τη χρηματοοικονομική κρίση και στις οποίες η ανεργία αυξάνεται, αλλά και η εκπαίδευση απομακρύνεται από την αγορά εργασίας, η επένδυση τόσο σε χρόνο, όσο και σε προσπάθεια και φυσικούς πόρους, είναι μια κίνηση που δυσκολεύει ιδιαίτερα τους νέους των κατώτερων στρωμάτων.

Τα Επαγγελματικά Λύκεια είναι μια δομή, ένας χώρος, ο οποίος συνδυάζει την πιθανότητα αποφοίτησης, την εκπαιδευτική επίδοση, την πορεία, το επαγγελματικό επίτευγμα, τον χαρακτήρα του επαγγέλματος και κυρίως την επιλογή της εργασίας. Η επιλογή του ΕΠΑ.Λ. λοιπόν είναι μια επιλογή σχολικής διαδρομής, η οποία συγχρόνως είναι και άμεσα συνδεδεμένη με την επαγγελματική επιλογή. Η προβληματική λοιπόν της παρούσας μελέτης εντοπίζεται ακριβώς σε αυτό το σημείο, στην αλληλοκάλυψη του εργασιακού και του εκπαιδευτικού πεδίου.

Η ενασχόληση με την Τεχνική Εκπαίδευση και με το πως οι μαθητές αυτής τη νοηματοδοτούν, έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον ειδικά στις μέρες μας. Από την μια πλευρά, υπάρχει ανεργία, αδυναμία της αγοράς εργασίας να αφομοιώσει τους νέους με ολοκληρωμένες σπουδές, ανάγκη για εξειδίκευση όσο νωρίτερα γίνεται, με απώτερο στόχο την άμεση ένταξη των μαθητών στην αγορά εργασίας. Σημεία τα οποία συμβάλουν στη διαμόρφωση στρατηγικών σε κάθε οικογένεια. Από την άλλη πλευρά, η προσπάθεια του συστήματος για όσο το δυνατόν λιγότερα επαγγελματικά δικαιώματα και "φθηνά" εργατικά χέρια για λόγους οικονομικούς, καθιστούν το Επαγγελματικό Λύκειο ένα ξεχωριστό πεδίο έρευνας (Χριστοδούλου 2017).

Ως σκοπό της έρευνας θέσαμε την ανάδειξη της σημασίας των σχέσεων που δημιουργούνται εντός των δομών της εκπαίδευσης, όπως και εντός της οικογένειας, καθώς και το πώς αυτή η διαδικασία διαμορφώνει την ταυτότητα του υποκειμένου και πιθανώς σε αυτή συμβάλλει το κοινωνικό κεφάλαιο. Ειδικότερα σκοπεύουμε να αναδείξουμε τη σχέση κοινωνικού κεφαλαίου και επιλογής σχολικής διαδρομής. Όπως και τη συμβολή της ταυτότητας σε αυτή την επιλογή. Εκτενέστερα, η παρούσα μελέτη εστιάζει στη διερεύνηση των σχέσεων μεταξύ της σχολικής διαδρομής, του Επαγγελματικού Λυκείου, των προσδοκιών των μαθητών, καθώς και του νοήματος που έχουν προσδώσει οι ίδιοι στις προσδοκίες των γονέων τους, θέτοντας ως σημείο αναφοράς το κοινωνικό κεφάλαιο και την ταυτότητα. Βάσει των όσων αναφέραμε μόλις, καταλήξαμε στη διαμόρφωση τριών ερευνητικών ερωτημάτων, τα οποία παρουσιάζονται στη συνέχεια.

Τα ερευνητικά μας ερωτήματα λοιπόν είναι τα εξής: α) Ποιες είναι οι βασικές προσδοκίες των μαθητών του Επαγγελματικού Λυκείου που τους ωθούν στην επιλογή τους και ποιοι οι λόγοι εισαγωγής σε αυτό; β) Ποιες είναι οι νοηματοδοτήσεις

των προσδοκιών των γονέων; και γ) Υπάρχουν στατιστικά σημαντικές σχέσεις ανάμεσα στις νοηματοδοτήσεις των γονεϊκών προσδοκιών και στις προσδοκίες των ίδιων των μαθητών του Επαγγελματικού Λυκείου;

Σημειώνουμε ότι ο σκοπός και το αντικείμενο της μελέτης μάς οδήγησαν στη χρήση της θεωρίας περί κοινωνικού κεφαλαίου και ταυτότητας, σκευή η οποία πρόκειται να συνεπικουρήσει καθοριστικά στην ανάλυση των αποτελεσμάτων μας.

Κοινωνικό κεφάλαιο και Ταυτότητες: Ατενίζοντας τις εκπαιδευτικές διαδρομές και τις γονεϊκές στρατηγικές

Το κοινωνικό κεφάλαιο και η ταυτότητα αποτελούν δύο έννοιες για την επιστήμη της Κοινωνιολογίας, οι οποίες έχουν υποστεί ιδιαίτερη ανάλυση και μπορούμε να συναντήσουμε ποικίλες προσεγγίσεις, καθώς και νοηματοδοτήσεις περί αυτών. Εμείς γι' αυτόν ακριβώς τον λόγο επιλέγουμε να παρουσιάσουμε συνοπτικά αυτές τις δύο έννοιες, εστιάζοντας στον τρόπο με τον οποίο συνδέονται με την παρούσα έρευνα, επιθυμώντας να στρέψουμε τον αναγνώστη στη θέαση των εκπαιδευτικών διαδρομών των μαθητών ΕΠΑ.Λ. και των γονεϊκών στρατηγικών που εφαρμόζονται.

Όσον αφορά στο κοινωνικό κεφάλαιο, από την μία πλευρά, ο Kawachi και οι συνεργάτες του (1997) υποστηρίζουν ότι το κοινωνικό κεφάλαιο χαρακτηρίζεται από δύο συστατικά στοιχεία, τη συλλογικότητά και το χαρακτήρα του ως δημόσιο αγαθό. Από τη στιγμή που δημιουργείται, όλοι όσοι ανήκουν στην συλλογικότητα μπορούν να το χρησιμοποιήσουν. Έτσι το κοινωνικό κεφάλαιο δε θεωρείται σταθερή μεταβλητή, καθώς μεταβάλλεται όπως μεταβάλλονται και οι συλλογικότητες. Από την άλλη πλευρά, ο Coleman (1990) επισημαίνει πως το κοινωνικό κεφάλαιο είναι ατομικό και όχι συλλογικό χαρακτηριστικό και χρησιμοποιείται από τα άτομα για την επίτευξη συγκεκριμένων στόχων. Ο Coleman (1988) ακόμα εστίασε στη σχέση του κοινωνικού κεφαλαίου με την εκπαίδευση, δίνοντας ξεχωριστή έμφαση στο μορφωτικό επίπεδο της οικογένειας, στη φυσική παρουσία των γονέων, στο ενδιαφέρον που φανερώνουν προς τα παιδιά τους, όπως και στον (ισχυρό) δεσμό που έχουν με αυτά. Στην παρούσα έρευνα, υιοθετούμε την θεωρητική σκευή του Coleman, καθώς θεωρούμε ότι συνάδει με το προς διερεύνηση πεδίο και δύναται να χρησιμοποιηθεί για να διαφωτίσει ορισμένα σημεία που πρόκειται να τεθούν προς ανάλυση. Επισημαίνουμε ότι, ως προς το κοινωνικό κεφάλαιο, δίνουμε ιδιαίτερη έμφαση στις κοινωνικές σχέσεις που έχουν οι μαθητές των ΕΠΑ.Λ. με τους συμμαθητές τους, με τους επί σειρά ετών φίλους τους, αλλά και με τους καθηγητές τους, μη λησμονώντας φυσικά το κοινωνικό κεφάλαιο της οικογένειάς τους.

Ως προς την ταυτότητα, όλα τα κοινωνικά υποκείμενα στην ταυτότητά τους φέρουν ένα κοινό χαρακτηριστικό, αυτό του ανήκειν. Φαίνεται οι ταυτότητες των ατόμων να είναι τόσο όμοιες μεταξύ τους, μα και τόσο διαφορετικές. Επισημαίνουμε πως το κάθε υποκείμενο φέρει ξεχωριστά χαρακτηριστικά και στην ταυτότητά του καταγράφονται τα δικά του βιώματα, καθώς και οι δικές του επιλογές. Το υποκείμενο δεν έχει μόνο μία ταυτότητα αλλά πολλές, οι οποίες του προσφέρουν δικαιώματα και συγχρόνως το δεσμεύουν με υποχρεώσεις. Ο σχηματισμός της ταυτότητας συνδέεται με την κοινότητα και γι' αυτόν ακριβώς τον λόγο η κοινότητα είναι καθοριστική για το άτομο. Εντός αυτής διαμορφώνεται η ταυτότητά του, καθώς δια μέσω αυτής προσλαμβάνει τις ιδέες και τις αξίες που μετέπειτα θα καταγραφούν στην ταυτότητά του. Για την παρούσα έρευνα, εστιάζοντας στην κοινότητα, ξεχωριστή σημασία φέρει η οικογένεια των μαθητών των ΕΠΑ.Λ., καθώς και το περιβάλλον του ΕΠΑ.Λ., με το

οποίο βρίσκονται σε καθημερινή επαφή. Σημειώνουμε ότι το ανήκειν, όπως και η ταυτότητα χαρακτηρίζονται από ρευστότητα, δηλαδή είναι αμιγώς διαπραγματεύσιμα και καθορίζονται από πολλούς παράγοντες (Bauman 2004).

Οι ομάδες νέων σε σχέση με τη σχολική ζωή είναι τέσσερις σύμφωνα με τον Dubet (2003). Η πρώτη ομάδα είναι αυτή που κοινωνικοποιείται εντός του σχολείου. Η δεύτερη ομάδα είναι αυτή που κοινωνικοποιείται εντός και παράλληλα με το σχολείο. Η τρίτη ομάδα προστατεύεται από το σχολείο χωρίς να κοινωνικοποιείται από αυτό και τέλος, η τέταρτη ομάδα κοινωνικοποιείται ενάντια στο σχολείο. Στην πρώτη ομάδα ανήκουν αυτοί που ακολουθούν μια σχολική πορεία από Γενικό Λύκειο και προέρχονται συνήθως από μια μεσοαστική τάξη. Στη δεύτερη ομάδα ανήκουν εκείνοι που συμμετέχουν στη σχολική ζωή για να επεκτείνουν τον σχολικό βίο τόσο, όσο χρειάζεται για να νιώσουν, κατά κύριο λόγο οικονομική αυτονομία μέσα από περιστασιακές εργασιακές σχέσεις. Σε αυτήν την ομάδα επίσης βρίσκονται εκείνοι οι οποίοι προτιμούν να βρίσκονται σε κάποια εργασία παράλληλα με το σχολείο, κυρίως σε δουλειές επισφαλείς με χαμηλά εισοδήματα και περιμένουν να «κερδίσουν» περισσότερα από την αγορά εργασίας παρά από το σχολείο. Αντιμετωπίζουν την αγορά εργασίας ως μέσο επιβίωσης. Στην τρίτη ομάδα ανήκουν εκείνοι οι μαθητές που βλέπουν τη Δευτεροβάθμια Εκπαίδευση ως το τελικό στάδιο της εκπαιδευτικής τους διαδρομής. Ανήκουν εδώ τα άτομα που θεωρούν πως το απολυτήριο Λυκείου θα τους ωθήσει στην αναζήτηση μιας θέσης εργασίας (Levene and Dubus 2010). Τέλος, η τέταρτη ομάδα αφορά τους νέους οι οποίοι δεν αποσύρονται από τη σχολική καθημερινότητα, προσδοκούν να εισέλθουν στην αγορά εργασίας με το απολυτήριο, ωστόσο το διεκδικούν μέσω της σύγκρουσης, αντιδρώντας στον μηχανισμό της εκπαίδευσης, μέσω του οποίου βιώνουν καθημερινά τον αποκλεισμό.

Οι δυο τελευταίες ομάδες νέων προσανατολίζονται στην αγορά εργασίας “της γειτονιάς τους”, γιατί εκεί μπορούν να βρουν ένα “γρήγορο” εισόδημα που να προσφέρει την επιβίωσή τους. Το κοινωνικό κεφάλαιο αυτών των νέων βασίζεται κυρίως στις εμπειρίες και στους “κύκλους” που διαμορφώνονται από τις τοπικές κουλτούρες και στρέφονται σε ένα υπό-πολιτισμικό κεφάλαιο (Dubet 2003).

Η επιλογή του ΕΠΑ.Λ. αποτελεί επένδυση που αφορά είτε στην απόκτηση δεξιοτήτων και προσδιορισμό επαγγελματικών προοπτικών, είτε στην απόκτηση διαπιστευτηρίων που θα επιτρέψουν στους μαθητές που έχουν ήδη προσανατολιστεί επαγγελματικά, να υλοποιήσουν τα επαγγελματικά τους σχέδια. Συγχρόνως, για την επιλογή του Επαγγελματικού Λυκείου έχει γίνει φανερό μέσω ερευνών πως η σταδιοδρομία των μαθητών διέπεται από μια διαδικασία που έχει τα ακόλουθα χαρακτηριστικά: οι μαθητές παρουσιάζουν σχολικές εμπειρίες αποκλεισμού, τις οποίες βιώνουν με ένα τρόπο “παλέματος” και οδηγούνται στην απόσυρση, με τους γονείς να απουσιάζουν από τη χάραξη επαγγελματικών προοπτικών. Οι μαθητές του ΕΠΑ.Λ. υπερασπίζονται την επιλογή τους να ενταχθούν σε αυτήν την κοινότητα και να διαχειριστούν το “στίγμα” που τη συνοδεύει, πριμοδοτώντας τη “γνώση του δρόμου” (Χριστοδούλου 2017).

Για τον Willis (1977), οι νέοι της εργατικής τάξης επενδύουν σε “επαγγέλματα της εργατικής τάξης”. Υπό αυτή την έννοια οι νέοι μιας εργατικής τάξης αναλώνονται ή χρησιμοποιούν το δυναμολόγιό τους ώστε να μεταβούν από τη σχολική ζωή σε μια συγκεκριμένη-περιορισμένη γκάμα εργατικών επιλογών. Οι νέοι αυτοί πιστεύουν στην παραδοχή πως οποιαδήποτε ατομική ανοδική κοινωνική κινητικότητα δεν

επηρεάζει άμεσα την ίδια την εργατική τάξη συνολικά. Έτσι οι νέοι αυτοί επενδύουν στην "αντισχολική κουλτούρα", η οποία τούς δίνει πρόσβαση σε επαγγέλματα τα οποία οι ίδιοι ή το πολιτισμικό τους περιβάλλον (γονεϊκές αξίες, κοινωνικά χαρακτηριστικά περιοχής κλπ.) θεωρούν αποδεκτά. Οι νέοι που προέρχονται από τα χαμηλότερα στρώματα διαμορφώνουν την εκπαιδευτική τους διαδρομή με βάση τις προσδοκίες τους, που είναι άμεσα συνδεδεμένες με τις προσδοκίες του κοινωνικού τους περίγυρου. Οι νέοι αυτοί κατανοούν έστω εν μέρει τις ανισότητες που υπάρχουν στην εκπαίδευση του δυτικού καπιταλισμού και παρατηρούν πως υφίσταται ημερομηνία λήξης στην προσπάθεια ανοδικής κοινωνικής κινητικότητας, εσωτερικεύουν την απογοήτευσή τους και ανατιμούν χειρωνακτικές εργασίες, ενώ παράλληλα υποτιμούν την πνευματική εργασία. Αυτή η εσωτερίκευση είναι αυτή η οποία γεννά προσδοκίες, επιλογές και εν τέλει διαμορφώνει πολίτες.

Με τον όρο "γονεϊκές στρατηγικές" αναφερόμαστε στις εκπαιδευτικές στρατηγικές που καταστρώνει η οικογένεια του μαθητή και προσπαθεί να τις υλοποιήσει σε πρακτικό επίπεδο. Αυτές εκπηγάζουν από τις ανάγκες, τις ιεραρχήσεις και τις αξίες που τίθενται από την οικογένεια. Η σύγχρονη οικογένεια προσδίδει ξεχωριστή σημασία στην εκπαιδευτική διαδικασία και καθίσταται βασική συνιστώσα της εκπαιδευτικής καθημερινότητας. Βάσει των νέων κοινωνικών συνθηκών, η οικογένεια επαναπροσδιορίζει το ρόλο της, λαμβάνοντας υπόψη το νέο αφήγημα που κυριαρχεί στη δημόσια σφαίρα, συνιστάμενο από νέες αξίες, νέες επιλογές και νέες νοηματοδοτήσεις. Σημειώνουμε ότι στα πλαίσια της κατάστρωσης των γονεϊκών στρατηγικών, ο μαθητής εκλαμβάνεται ως σκοπός και όχι ως δρών υποκείμενο (Καμαριανός 2001). Μία υπόθεση που μπορούμε να διατυπώσουμε βάσει των παραπάνω είναι ότι οι μαθητές πρόκειται να προσπαθήσουν αρκετά, ώστε να ικανοποιηθούν οι γονεϊκές προσδοκίες μέσω της κατάκτησης των αντίστοιχων διαπιστευτηρίων και κατά συνέπεια να εκπληρώσουν την γονεϊκή στρατηγική.

Μία από τις προσεγγίσεις που συναντάμε μέσω της ανασκόπησης είναι ότι οι γονείς που συνθέτουν τις εκπαιδευτικές στρατηγικές, την εκπαίδευση και την ανάπτυξη των παιδιών τους, αντιλαμβάνονται όλη αυτή τη διαδικασία ως μια "φυσική εξέλιξη των πραγμάτων". Οι γονείς νέων της εργατικής τάξης συχνά αποστασιοποιούνται από την εκπαίδευση των παιδιών τους και τη θεωρούν ως ένα μέσο επιβίωσης (Reay 2005). Έτσι οι προσδοκίες που διαμορφώνουν οι νέοι αυτοί αφορούν την οικονομική τους επιβίωση, η οποία θα προκύψει με την άμεση ή έμμεση βοήθεια του σχολείου, τη φοίτηση στο οποίο είναι αναγκαίο να ολοκληρώσουν, ώστε να εισέλθουν στην αγορά εργασίας, η οποία διαδραματίζει καθοριστικό ρόλο στην επιβίωσή τους (Reay 2005).

Επιλέγοντας την προσέγγιση μεικτών μεθόδων: Παρουσίαση των αποτελεσμάτων

Στην παρούσα μελέτη ακολουθήσαμε τον ερευνητικό σχεδιασμό μικτών μεθόδων, συνδυάζοντας τόσο την ποσοτική, όσο και την ποιοτική ερευνητική προσέγγιση. Τα βασικά μας εργαλεία προς συλλογή ερευνητικών δεδομένων ήταν το ερωτηματολόγιο και η ημιδομημένη συνέντευξη.

Αναλυτικότερα, η χρήση μεικτών μεθόδων ερευνητικού σχεδιασμού έχει πολλαπλή σημασία, καθώς προσφέρει πληρέστερη συνειδητοποίηση του ερευνητικού προβλήματος, έλεγχο και αλληλοσυμπλήρωση των αποτελεσμάτων που συλλέχθηκαν μέσω της ποσοτικής και ποιοτικής προσέγγισης. Επιπλέον, τονώνεται η

αξιοπιστία και η ακρίβεια της έρευνας (Creswell 2011, Robson 2010). Ο Patton (1999), συγκρίνοντας τη χρησιμοποίηση μονο-μεθοδικής προσέγγισης και πολύ-μεθοδικής προσέγγισης, αναφέρει πως η πρώτη καθιστά την έρευνα πιο εκτεθειμένη σε σφάλματα, ενώ η δεύτερη παρέχει μεγαλύτερη εγκυρότητα. Η ειδοποιός διαφορά μεταξύ των δύο έγκειται στο γεγονός ότι μέσω της πολύ-μεθοδικής προσέγγισης στις έρευνες, ελέγχονται τα δεδομένα, διασταυρώνοντάς τα από διαφορετικές μεθόδους, προερχόμενα από διαφορετικές πηγές εντός της ίδιας έρευνας.

Στο δείγμα της παρούσας έρευνας (για την ποσοτική προσέγγιση) εμπεριέχονται 138 συμμετέχοντες, οι οποίοι είναι μαθητές και μαθήτριες στο ΕΠΑ.Λ. Ναυπάκτου. Από τους 138 συμμετέχοντες, 76 ήταν αγόρια και 62 ήταν κορίτσια. Στην έρευνά μας συμμετέχουν μαθητές της Α΄, της Β΄ και της Γ΄ τάξης. Οι 64 από τους 138 μαθητές φοιτούσαν στην Γ΄ τάξη, 53 μαθητές στη Β΄ τάξη και 21 μαθητές στην Α΄ τάξη.

Παράγοντες που μετρήθηκαν, οι οποίοι αποτελούν μέρος (“κομμάτι” – proxy) του κοινωνικού κεφαλαίου είναι ο αριθμός των αδελφών, όπου προέκυψε ότι 9 μαθητές είναι μοναχοπαίδια, 64 μαθητές προέρχονται από οικογένεια με δύο παιδιά (46.4%), 31 μαθητές έχουν 2 αδέρφια (22.5%), 25 μαθητές προέρχονται από οικογένεια με 4 παιδιά, 2 μαθητές έχουν τέσσερα αδέρφια, 4 μαθητές έχουν πέντε αδέρφια, ενώ δεν έλειψαν και περιπτώσεις όπου οι μαθητές προέρχονται από οικογένειες με περισσότερα από 6 παιδιά. Το οικογενειακό μηνιαίο εισόδημα της πλειονότητας των συμμετεχόντων κυμαίνεται από 501-1000€ (N=56, 40.6%). Μόνο 16 μαθητές δήλωσαν πως το μηνιαίο οικογενειακό εισόδημα είναι μεγαλύτερο από 1500€, εκ των οποίων οι 10 μαθητές δήλωσαν ότι το οικογενειακό μηνιαίο εισόδημα ξεπερνά τα 2000€.

Όπως προέκυψε από τη μελέτη του τόπου κατοικίας οι περισσότεροι μαθητές κατοικούν σε προάστιο της πόλης (N=55, 39.9%). Οι 46 μαθητές (33.3%) κατοικούν σε αγροτική περιοχή γύρω από την πόλη, ενώ οι 37 κατοικούν στο κέντρο της πόλης (26.8%). Όσον αφορά στη μόρφωση της μητέρας των μαθητών (Πίνακας 1), οι περισσότερες είναι κάτοχοι απολυτήριου Λυκείου (N=67, 47.8%), είτε αυτό προέρχεται από Γενικό Λύκειο (N=34, 24.6%), είτε αυτό προέρχεται από ΕΠΑ.Λ.-ΤΕ.Λ. (N=32, 23.2%). Παρόμοια εικόνα σκιαγραφείται και όσον αφορά στη μόρφωση του πατέρα, μόνο που σε αυτή την περίπτωση το 29,7% (N=41) κατέχει απολυτήριο Λυκείου από Επαγγελματικό ή Τεχνικό Λύκειο. Συνολικά, 57 κατέχουν απολυτήριο Λυκείου, είτε από Γενικό, είτε από Επαγγελματικό Λύκειο. Αξιοσημείωτο είναι το γεγονός πως μόνο το 16.7% από τις μητέρες και το 13% από τους πατέρες των μαθητών έχει πτυχίο στην Ανώτερη Εκπαίδευση.

Πίνακας 1: Επίπεδο μόρφωσης γονέων των μαθητών ΕΠΑ.Λ.

	Επίπεδο Μόρφωσης Μητέρας		**Επίπεδο Μόρφωσης Πατέρα**	
	ΣΥΧΝΟΤΗΤΑ	ΠΟΣΟΣΤΟ	ΣΥΧΝΟΤΗΤΑ	ΠΟΣΟΣΤΟ
Μερικές Τάξεις Δημοτικού	3	*2,2*	8	*5,8*
Δημοτικό	12	*8,7*	15	*10,9*
Κάποιες τάξεις Γυμνασίου	10	*7,2*	15	*10,9*
Γυμνάσιο	10	*7,2*	14	*10,1*

Κάποιες τάξεις ΓΕ.Λ.	10	*7,2*	9	*6,5*
ΓΕ.Λ	**34**	***24,6***	16	*11,6*
ΕΠΑ.Λ.- ΤΕ.Λ.	**32**	***23,2***	**41**	***29,7***
Τ.Ε.Ι.	13	*9,4*	4	*2,9*
Μερικά χρόνια Πανεπιστήμιο	3	*2,2*	0	*0*
Α.Ε.Ι	7	*5,1*	9	*6,5*
Μεταπτυχιακό	3	*2,2*	5	*3,6*
Σύνολο	137	*99,3*	136	*98,6*

Στο γράφημα (Γράφημα 1) που ακολουθεί παρουσιάζονται οι λόγοι που είναι σημαντικοί για τους μαθητές ως προς την επιλογή της συγκεκριμένης σχολικής διαδρομής. Όπως φαίνεται από τον παραπάνω πίνακα, δύο στους τρεις μαθητές θεωρούν ως σημαντικό λόγο για την επιλογή του ΕΠΑ.Λ. τη βοήθεια που πρόκειται να τους προσφέρει στην εύρεση εργασίας πάνω στην ειδικότητα επιλογής τους (66.7%). Το 42% επί των απαντήσεων, δηλαδή 58 μαθητές, δήλωσαν ως σημαντικό λόγο επιλογής την απόκτηση γνώσης. Τα αμέσως επόμενα μεγαλύτερα ποσοστά επιλογής εντοπίζονται στην απόκτηση απολυτηρίου Λυκείου και στις κοινωνικές νόρμες, δηλαδή 37.7% και 30.4% αντίστοιχα. Ενώ σε μικρότερο ποσοστό δηλώνεται ως λόγος επιλογής η μετάβαση στην Τριτοβάθμια Εκπαίδευση και συγκεκριμένα σε ποσοστό 27.5%.

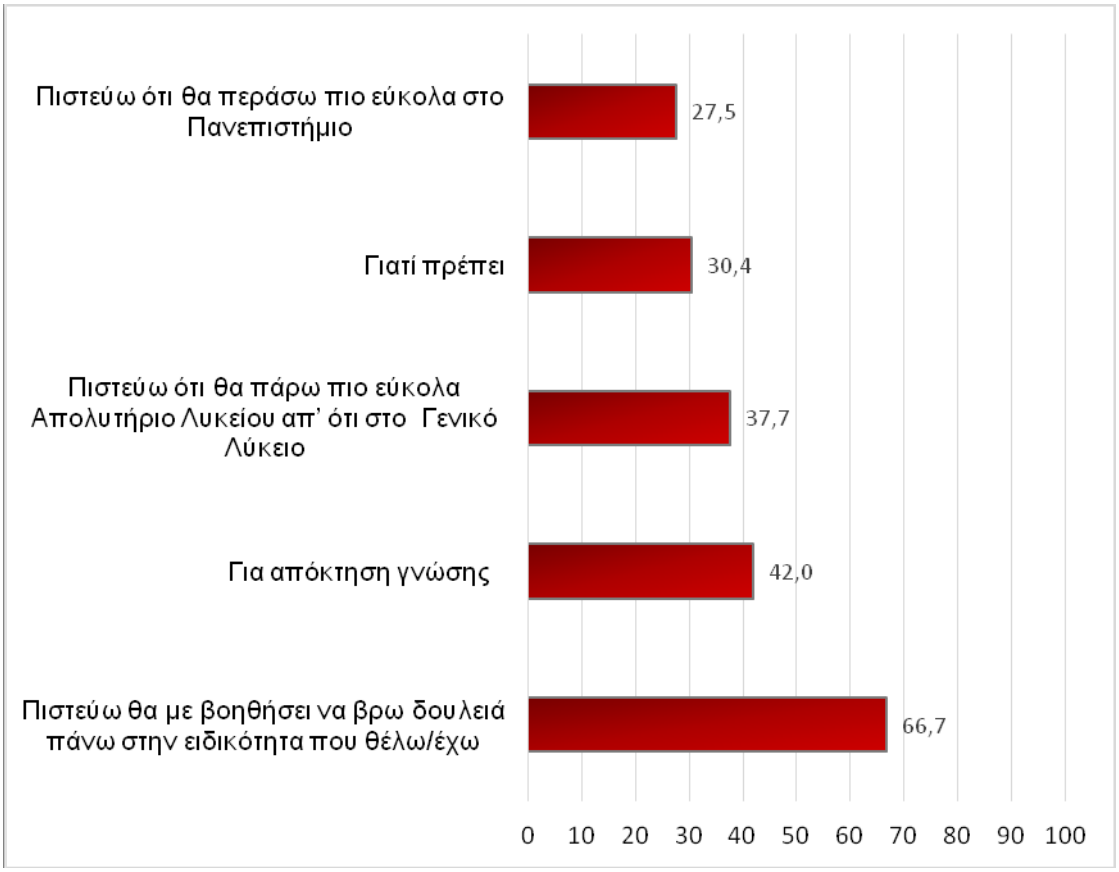

Γράφημα 1: Λόγοι επιλογής διαδρομής ΕΠΑ.Λ.

Στον παρακάτω πίνακα (Πίνακας 2) φαίνονται οι προσδοκίες των μαθητών ύστερα από τα επόμενα τέσσερα έτη. Τα τέσσερα έτη επιλέχθηκαν ως κομβικό σημείο διότι οι μαθητές της Α΄ Λυκείου σε τέσσερα χρόνια θα έχουν επιλέξει μία ακόμα διαδρομή

στο σταυροδρόμι της εκπαιδευτικής τους πορείας, αυτή της Τριτοβάθμιας Εκπαίδευσης ή της αγοράς εργασίας, ενώ οι μαθητές της Γ΄ Λυκείου θα τελειώνουν εν δυνάμει την πανεπιστημιακή τους εκπαίδευση και θα έχουν διαμορφώσει προσδοκία για τις μετέπειτα σπουδές ή την προσέγγιση της αγοράς εργασίας. Επίσης, σε οποιαδήποτε άλλη περίπτωση θα έχουν ολοκληρώσει μαθητεία ή μεταλυκειακή εκπαίδευση. Όπως και να έχει σε τέσσερα χρόνια οι μαθητές Λυκείου στην πλειοψηφία τους θα έχουν επιλέξει, ή θα είναι σε σημείο όπου θα απαιτείται επιλογή στο δίλημμα εκπαίδευση ή εργασία.

Πίνακας 2: Προσδοκία μαθητή για την επόμενη τετραετία

	N	%
Θα δουλεύω γενικά	30	*21,7*
Θα δουλεύω πάνω στην ειδικότητα μου	37	*26,8*
Θα κάνω την δουλειά των γονιών μου	2	*1,4*
I.E.K.	7	*5,1*
A.E.I	27	*19,6*
T.E.I	22	*15,9*
Πολυτεχνείο	1	*0,7*
Άνεργος	8	*5,8*
Άλλο	4	*2,9*
Total	138	*100*

Από τον παραπάνω πίνακα φαίνεται ότι συνολικά 69 μαθητές, δηλαδή το 49.9%, προσδοκούν να εργάζονται ή πάνω στην ειδικότητα τους ή σε ανειδίκευτη εργασία ή να εργάζονται στη δουλειά των γονέων τους. Ενώ 50 μαθητές, δηλαδή το 36.2%, προσδοκούν να φοιτούν στην Τριτοβάθμια Εκπαίδευση.

Για τον έλεγχο της επαγγελματικής προσδοκίας των μαθητών και κατά πόσο αυτή συμφωνεί με την προσδοκία των γονιών τους για τους ίδιους χρησιμοποιήθηκαν δύο ερωτήσεις ανοιχτού τύπου, οι οποίες επεξεργάστηκαν και ελέγχθηκαν από την ερευνητική ομάδα ως προς το κατά πόσο συμφωνούν/ταυτίζονται ή όχι. Τα αποτελέσματα του ελέγχου φαίνονται στο γράφημα που ακολουθεί (Γράφημα 2). Φαίνεται πως σε ποσοστό 76.8%, δηλαδή σε 106 περιπτώσεις οι επαγγελματικές προσδοκίες των μαθητών και των γονέων ταυτίζονται, ενώ μόνο σε 30 περιπτώσεις, δηλαδή σε ποσοστό 21.7%, οι επαγγελματικές προσδοκίες των μαθητών και των γονέων δεν ταυτίζονται.

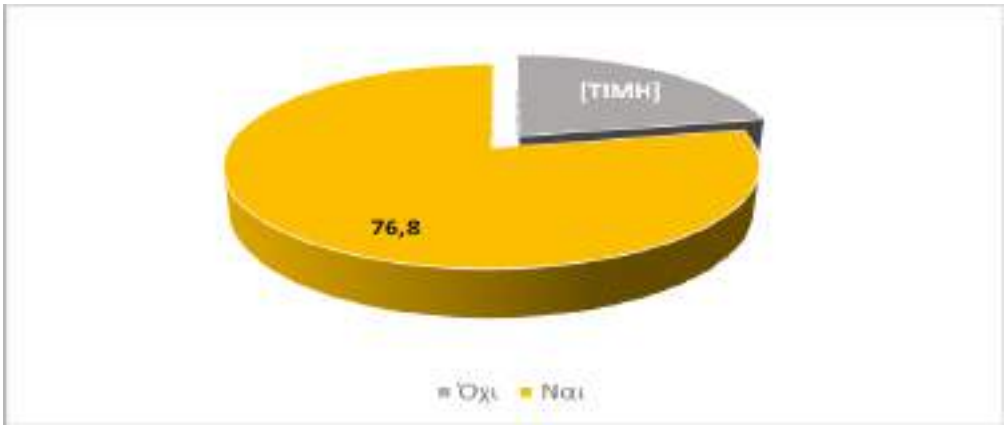

Γράφημα 2: Κοινές επαγγελματικές προσδοκίες (γονέων και μαθητών)

Όσον αφορά τις προσδοκίες των γονέων σε σχέση με τις προσδοκίες των μαθητών, παρατηρήσαμε στατιστικά σημαντική σχέση, όπως φαίνεται και από τους δύο πίνακες που ακολουθούν (Πίνακες 3 και 4).

Πίνακες 3 και 4: Εκπαιδευτικές προσδοκίες μαθητών * Εκπαιδευτικές προσδοκίες γονέων

Chi-Square Tests			
	Value	df	Asymptotic Significance (2-sided)
Pearson Chi-Square	331,020[a]	49	**0,000**
Likelihood Ratio	238,059	49	0,000
Linear-by-Linear Association	62,251	1	0,000
N of Valid Cases	136		
a. 54 cells (84,4%) have expected count less than 5. The minimum expected count is ,03.			

Directional Measures						
			Value	Asymptotic Standard Error[a]	Approximate T[b]	Approximate Significance
Ordinal by Ordinal	Somers' d	Symmetric	**0,622**	0,056	11,058	0,000
		Εκπαιδευτική Προσωπική Προσδοκία Dependent	0,612	0,056	11,058	0,000
		Εκπαιδευτικές Γονεϊκές Προσδοκίες Dependent	0,632	0,056	11,058	0,000
a. Not assuming the null hypothesis.						
b. Using the asymptotic standard error assuming the null hypothesis.						

Εν συνόψει για την ποσοτική προσέγγιση, από τις απαντήσεις των συμμετεχόντων όσον αφορά στις προσδοκίες τους για το μέλλον, όλοι θέλουν να ασχοληθούν με την ειδικότητα που επέλεξαν στο ΕΠΑ.Λ.. Ωστόσο, η εργαλειακή χρήση των πανελληνίων για την εκπλήρωση των στόχων τους, αλλά συγχρόνως και η εύκολη απόσυρση από αυτούς, μας επιτρέπει να οδηγηθούμε στο συμπέρασμα πως κύρια προσδοκία τους είναι η ενασχόληση με το επάγγελμα επιλογής τους και της ειδικότητας τους. Αυτή η εργαλειακότητα που διέπει την μελλοντική διαδρομή τους, αλλά και τους στόχους τους, υποθέτουμε πως είμαστε σε θέση να πούμε ότι ενσταλάζεται από τις γονεϊκές στρατηγικές των οικογενειών τους, αφού αυτές εργαλειοποιούν κάθε εκπαιδευτική επιλογή του μαθητή, προκειμένου να υλοποιηθούν επιτυχώς. Η εργαλειοποίηση από την πλευρά της οικογένειας νοηματοδοτείται ως οικονομική ωφέλεια, εργαλειακή αποτελεσματικότητα, καθώς και τόνωση της λειτουργικής συνοχής. Επίσης, καταλήγουμε στο συμπέρασμα πως η φοίτηση σε κάποιο Πανεπιστήμιο αποτελεί φιλοδοξία και όχι προσδοκία, αφού γίνεται σαφές πως αποτελεί απλά το μέσο για την ενασχόληση με την επιλεχθείσα ειδικότητα και δεν είναι ο αυτοσκοπός της επιλογής τους. Οι μαθητές φαίνεται να αντιλαμβάνονται τη φοίτηση στα Πανεπιστήμια εργαλειακά και όχι σαν προσδοκία για το μέλλον.

Ως προς την ποιοτική προσέγγιση, οι συμμετέχοντες ήταν 12 (Α΄, Β΄ και Γ΄ τάξη), προερχόμενοι και πάλι από το ΕΠΑ.Λ. Ναυπάκτου. Ως μονάδα ανάλυσης χρησιμοποιήθηκε η φράση και οι κατηγορίες ανάλυσης προέκυψαν από τα ερευνητικά μας ερωτήματα. Οι άξονες που διαμορφώθηκαν ήταν τέσσερις και είναι οι εξής: α) επιλογή διαδρομής, β) προσδοκίες μαθητών, γ) προσδοκίες γονέων και υποστήριξη και δ) κοινωνικό κεφάλαιο και ταυτότητα.

Σχετικά με τους λόγους επιλογής, αναδείχθηκαν τρεις λόγοι. Η ευκολία, η πρακτική ενασχόληση – ειδικότητα (θα μπορούσαμε να πούμε) – και η εύρεση εργασίας. Παραθέτουμε ορισμένα χαρακτηριστικά αποσπάσματα των συνεντεύξεων. Ο συμμετέχων 1 αναφέρει (ευκολία): *"…Το Γενικό (Λύκειο) δεν το είχα σαν επιλογή, γιατί είναι πιο δύσκολο και λόγω βαθμών και διαβάσματος. Αν εδώ βγάζω 19 στο Γενικό (Λύκειο) θα έβγαζα 16"*. Καταγράφουμε το απόσπασμα από τη συνέντευξη του συμμετέχοντα 5 (πρακτική ενασχόληση): *"Μου αρέσει που κάνουμε λιγότερη θεωρία, κάνουμε πολύ πρακτική, πιστεύω ότι μαθαίνεις. Καλό είναι να ακούμε, το θέμα είναι και στην πράξη να έχουμε μια εικόνα του τι κάνουμε. Γενικά μου αρέσει αυτό το ότι κάνω περισσότερα πράγματα και κάνω πρακτική πάνω σε μια κούκλα"*. Ο συμμετέχων 6 επισημαίνει (εύρεση εργασίας): *"Ήρθα γιατί ήθελα να πάρω το χαρτί του ηλεκτρολόγου σε περίπτωση που δεν μπορούσα να πάω στο ναυτικό και να μπορώ να δουλέψω και ήρθα και επειδή είναι λίγο πιο εύκολα από το Γενικό (Λύκειο)"*.

Ως προς τις προσδοκίες των μαθητών, αναδείχθηκε η προσδοκία εύρεσης εργασίας. Καταγράφουμε την απάντηση του συμμετέχοντα 2: *"Θα δώσω πανελλήνιες και αν δεν περάσω, με το απολυτήριο του ΕΠΑ.Λ. και μέσω της μαθητείας θα ψάξω να βρω μια δουλειά"*. Παραθέτουμε και απόσπασμα από τη συνέντευξη του συμμετέχοντα 10: *"…Πιστεύω θα κάνω μαθητεία και μετά αν δεν με κρατήσουν στη δουλειά που θα κάνω μαθητεία θα ξανά έρθω στο ΕΠΑ.Λ. για να πάρω και ένα άλλο χαρτί ειδικότητας και να το ψάξω αλλού"*. Σημειώνουμε σε αυτό το σημείο ότι φάνηκε να λανθάνουν φιλοδοξίες για εισαγωγή και στην Τριτοβάθμια Εκπαίδευση. Χαρακτηριστικό περί αυτού είναι το απόσπασμα από τη συνέντευξη του συμμετέχοντα 5: *"Αν περάσω σε στρατιωτικές σχολές ή στη φυσικοθεραπεία, αλλιώς θα κάνω τη μαθητεία της αισθητικής και θα το πάω για μασάζ, όχι για κομμωτική και τέτοια"*.

Αναφορικά με τις προσδοκίες των γονέων και την υποστήριξη που παρέχουν στους μαθητές, κατά πρώτον φαίνεται οι προσδοκίες των γονέων να συμπλέουν με τις προσδοκίες των μαθητών και κατά δεύτερον, οι συνεντεύξεις αναδεικνύουν ότι οι γονείς είναι πολύ υποστηρικτικοί προς τα παιδιά τους. Παραθέτουμε αποσπάσματα από τις συνεντεύξεις των συμμετεχόντων 9 και 12 αντίστοιχα: *"… πλέον πιστεύω πρέπει εγώ να κάτσω από μόνος μου να διαβάσω κι όχι να είναι οι γονείς μου από πάνω μου για να διαβάσω. Με βοηθάνε πληρώνοντας τα φροντιστήρια… θα με στήριζαν, απλώς για το ΤΕΦΑΑ θα ήταν και οικονομικοί οι λόγοι, γιατί θα έπρεπε να νοικιάσω σπίτι εκεί που θα πέρναγα και θα ήταν λίγο δύσκολα, αλλά θα ήθελαν να με βοηθήσουν"* και *"Οι γονείς μου θα με στήριζαν ό,τι κι αν επέλεγα να κάνω. Ποτέ δεν μου είπαν να κάνω κάτι συγκεκριμένο, όπως και στον αδερφό μου το ίδιο. Για παράδειγμα, όταν έπρεπε να επιλέξω σχολείο η μάνα μου μού έβαλε την υπογραφή και μου είπε να διαλέξω εγώ ό, τι θέλω"*.

Μέσω των συνεντεύξεων, ήταν εφικτή η αποτύπωση σε μεγαλύτερο βαθμό της ταυτότητας του κάθε μαθητή. Συνειδητοποιήσαμε ότι τα βιώματα που έχουν

καταγραφεί στην ταυτότητά τους σε μεγάλο βαθμό καθορίζουν τις επιλογές που κάνουν σήμερα, αλλά και τη στάση που έχουν ως προς συγκεκριμένα ζητήματα. Καταγράφουμε την απάντηση του συμμετέχοντα 12: *"…μου αρέσει και που περνάω χρόνο με τους φίλους μου… Άμα ζητήσω κάτι από κάποιον θα με βοηθήσει. Προσπαθούν να μου εξηγούν τις απορίες μου. Όπως και εγώ βοηθάω… ο καθηγητής που είχα, και ακόμη έχω, με έκανε να αγαπήσω τα μαθηματικά"*. Ένα ακόμα σημαντικό σημείο που αναδείχθηκε για το πεδίο των ΕΠΑ.Λ. είναι η επένδυση στις διαπροσωπικές σχέσεις, στην τόνωση του κοινωνικού κεφαλαίου, έστω και ασυναίσθητα. Χαρακτηριστική είναι η απάντηση του συμμετέχοντα 3: *"…μου αρέσουν στο ΕΠΑ.Λ. οι φιλίες που κάνεις, οι εμπειρίες που παίρνεις από διάφορες καταστάσεις…"*. Είτε αυτές οι σχέσεις έχουν ως σημείο αναφοράς τους φίλους των μαθητών, είτε τους καθηγητές. Οι μαθητές των ΕΠΑ.Λ. φαίνεται λοιπόν να αντιμετωπίζουν τις σχέσεις τους με τους καθηγητές τους με τέτοιο τρόπο που παραβλέπουν τα στεγανά των κοινωνικών ρόλων που θεσμοθετούνται στο πεδίο της εκπαίδευσης, αντιμετωπίζοντάς τους πιο "οικεία" και πιο "προσωπικά". Παραθέτουμε το απόσπασμα από τη συνέντευξη του συμμετέχοντα 9: *"… οι καθηγητές είναι κοντά με τα παιδιά. Μου αρέσει που έχουμε καλές σχέσεις και μας εμπιστεύονται, αυτό δε γίνεται τόσο στο Γενικό (Λύκειο)"*. Συχνά μάλιστα κατά τη διάρκεια των συνεντεύξεων οι διαπροσωπικές σχέσεις αναφέρονται ως ένας από τους βασικούς λόγους για τον οποίο συνεχίζουν να φοιτούν στο σχολείο.

Συμπεράσματα

Οι λόγοι επιλογής των ΕΠΑ.Λ. που αναδείχθηκαν από την έρευνά μας αφορούν την εύρεση εργασίας, την ευκολία απόκτησης του απολυτηρίου, καθώς και την είσοδο στην Τριτοβάθμια Εκπαίδευση. Οι προσδοκίες που φανερώθηκαν αφορούν την εύρεση εργασίας μέσω του απολυτηρίου και την εισαγωγή σε κάποιο ΑΕΙ ή ΤΕΙ.

Ως προς τις σχέσεις μεταξύ των μεταβλητών, παρατηρήσαμε ισχυρές σχέσεις μεταξύ προσδοκιών γονέων και προσδοκιών μαθητών. Οι γονεϊκές στρατηγικές φαίνεται να καθορίζουν τις μαθητικές τροχιές. Οι γονείς δεν είναι απόντες, αλλά συμβάλλουν υποστηρικτικά στη διαδρομή που ακολουθούν τα παιδιά τους. Οι μαθητές φαίνεται να επενδύουν στις σχέσεις με τους συνομήλικους τους και παράλληλα να καθορίζουν τις επιλογές τους από τα βιώματα που έχουν καταγραφεί στην ταυτότητά τους.

Επισημαίνουμε ότι τα ευρήματα της δικής μας έρευνας ως προς την υποστήριξη των γονέων και τη συμμετοχή αυτών στην πορεία των παιδιών τους αντιτίθενται με τα αντίστοιχα άλλων ερευνών (σε διεθνές και σε ελληνικό επίπεδο), καθώς αυτό που ανιχνεύουμε εμείς είναι ότι οι γονείς των μαθητών που φοιτούν σε ΕΠΑ.Λ. σαφώς και δεν είναι απόντες στην όλη διαδικασία. Αντίθετα, υποστηρίζουν τα παιδιά τους, μην παρεκκλίνοντας από την οικογενειακή στρατηγική και συγχρόνως δίνοντάς τους τη δυνατότητα επιλογής μελλοντικού επαγγέλματος της αρεσκείας τους. Ωστόσο, η διαδικασία αυτή γίνεται στα πλαίσια που θέτουν οι ίδιοι οι γονείς και όχι οι μαθητές. Η δράση των υποκειμένων – των νέων καθορίζεται από τους πόρους και τις ενέργειες της οικογένειας. Ο όλος σχεδιασμός είναι συνειδητός. Θα μπορούσαμε να κάνουμε λόγο για μια λανθάνουσα κυριαρχία των γονέων επί της εκπαιδευτικής διαδρομής των μαθητών ΕΠΑ.Λ., η οποία για πολλούς μαθητές ίσως γίνεται ανεπαίσθητα αντιληπτή.

Διατυπώνουμε την προσέγγιση ότι η ταυτότητα φαίνεται να οδηγεί τα νεαρά μέλη της οικογένειας στα ΕΠΑ.Λ. και το κοινωνικό κεφάλαιο να τα παρακινεί, ώστε να συνεχίσουν να πηγαίνουν στο ΕΠΑ.Λ. Σε όλη την έκταση της ερευνητικής διαδικασίας παρατηρήσαμε πως το ΕΠΑ.Λ. εργαλειοποιείται και γίνεται ο μοχλός πρόσβασης στην αγορά εργασίας, χαρακτηριζόμενο από μικρότερο κόστος και μικρότερη δυσκολία. Επίσης, η παρουσία των μαθητών στο ΕΠΑ.Λ. μπορεί να είναι θα λέγαμε πιο χαλαρή, ενώ και οι καθηγητές είναι πιο άμεσοι και φιλικοί συγκριτικά με το Γενικό Λύκειο, σύμφωνα με τα λεγόμενα των ίδιων των μαθητών.

Η συμβολή των ευρημάτων της παρούσας έρευνας στο πεδίο των ΕΠΑ.Λ., όπου εντάσσεται η μελέτη μας, θεωρούμε ότι είναι ξεχωριστά σημαντική, καθώς είναι εφικτό να θεαθεί ως η βάση για περαιτέρω μελέτη και να διανοίξει νέες ερευνητικές διαδρομές στο μέλλον.

Αναφορές

Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία

Creswell, J. (2011), Η έρευνα στην εκπαίδευση. Σχεδιασμός, διεξαγωγή και αξιολόγηση της ποσοτικής και ποιοτικής έρευνας (Χ. Τσορμπατζούδης, Επιμ., & Ν. Κουβαράκου, Μεταφρ.), Αθήνα, Ίων/Έλλην.

Καμαριανός, Ι. (2001), Παγκοσμιοποίηση και Εκπαίδευση: Επιπτώσεις στη ζωή της σχολικής τάξης, Στο Ν. Ζούκης και Θ. Μητάκος (επιμ.), Ελληνική παιδεία και παγκοσμιοποίηση: Ι΄ Διεθνές Συνέδριο Παιδαγωγικής Εταιρείας Ελλάδος, 8,9 και 10 Νοεμβρίου 2001. Ανακτήθηκε από: http://www.pee.gr/wp-content/uploads/praktika_synedrion_files/enall/sin_napl.htm

Robson, C. (2010), Η έρευνα του πραγματικού κόσμου, Ένα μέσον για κοινωνικούς επιστήμονες και επαγγελματίες ερευνητές (2η εκδ.) (Κ. Μιχαλοπούλου, Επιμ., Β. Νταλάκου, & Κ. Βασιλικού, Μεταφρ.), Αθήνα, Gutenberg.

Χριστοδούλου, Μ. (2017), Διαδρομές του βίου μετά το Λύκειο: Λήψη απόφασης, ταυτότητες και ρίσκο στην εφηβεία, Πάτρα, Opportuna.

Ξενόγλωσση βιβλιογραφία

Bauman, Z. (2004), *Identity*, Oxford, Polity.

Coleman, J. (1988), Social Capital in the Creation of Human Capital, *American Journal of Sociology*, Vol. 94, S95-S120.

Coleman, J. S. (1990), *Foundations of Social Theory*, Cambridge, Belknap.

Dubet, F. (2003), “Youth experience, socialization and inequalities in France”, in Roulleau-Berger L. (Ed.), *Youth and work in the post-industrial city of North America and Europe*, Netherlands, Koninklijke Brill NV, pp. 11-43.

Kawachi, I., Kennedy, B.P., Lochner, K. and Prothrow-Stith, D. (1997), Social capital, income inequality and mortality, *American Journal of Public Health*, pp. 1491-1498.

Levené, T. and Dubus, A. (2010), Expériences, parcours, contextes résidentiels et rapports à la formation des adultes peu qualifies. Retrieved from: https://halshs.archives-ouvertes.fr/halshs-00529887

Patton, M. Q. (1999), Enhancing the quality and credibility of qualitative analysis. *Health Services Research*, Vol. 34, No 5, pp. 1189-208.

Reay, D. (2005), Doing the dirty work of social class? Mothers' work in support of their children's schooling, *Sociological Review*, Vol. 53, pp. 104–116.

Willis, P. E. (1977), *Learning to labour: How working-class kids get working class jobs*, Farnborough, Eng, Saxon House.

ΕΝΗΜΕΡΩΔΙΑΣΚΕΔΑΣΗ ΚΑΙ ΔΡΑΜΑΤΟΠΟΙΗΣΗ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΠΑΝΔΗΜΙΑ ΤΟΥ ΚΟΡΩΝΟΪΟΥ ΣΕ ΤΗΛΕΟΡΑΣΗ ΚΑΙ ΕΝΗΜΕΡΩΤΙΚΕΣ ΙΣΤΟΣΕΛΙΔΕΣ: ΑΝΑΛΥΣΗ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΟΥ ΑΝΑ ΜΕΣΟ

Ιωάννα Θωμά,[α] Μιχάλης Ταστσόγλου,[β] Κούτσικος Λουκάς[γ]

[α] Υποψ. Διδάκτωρ, Τμήμα Επικοινωνίας και ΜΜΕ, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών
[β] Διδάκτωρ, Τμήμα Επικοινωνίας και ΜΜΕ, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών
[γ] Ερευνητής, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών

Περίληψη

Τα ΜΜΕ έχουν την ικανότητα να κατασκευάζουν κοινωνικές αναπαραστάσεις ώστε να δημιουργούνται ερμηνείες για τον κόσμο μέσα από προηγούμενα γεγονότα, εικόνες, όρους, περιγραφές, παραδείγματα και μεταφορές. Με αυτόν τον τρόπο, ένα νέο φαινόμενο μπορεί να γίνει πιο οικείο και, επομένως, λιγότερο απειλητικό. Το ξέσπασμα της νέας μολυσματικής ασθένειας, COVID-19, έστρεψε την προσοχή των μέσων στις ευρύτερες ανησυχίες για την αδυναμία της τεχνολογίας και της βιοϊατρικής να αποτρέψει τις συνέπειες των επιδημιών. Μέσα σε αυτό το ενημερωτικό πλαίσιο, επιστρατεύτηκαν οι πρακτικές ενημερωδιασκέδασης και δραματοποίησης, οι οποίες αποτελούν ευρέως διαδεδομένες πρακτικές των ΜΜΕ παγκοσμίως. Η συγκεκριμένη έρευνα στοχεύει να διαπιστώσει κατά πόσον τεχνικές ενημερωδιασκέδασης και δραματοποίησης επιστρατεύτηκαν από τηλεόραση και ενημερωτικές ιστοσελίδες κατά την κάλυψη των σχετικών με την πανδημία ειδήσεων, ορίζοντας- έστω και μερικώς- τις σχετικές αφηγήσεις. Για το ερευνητικό κομμάτι πραγματοποιήθηκε ανάλυση περιεχομένου και εξέταση συγκεκριμένων παραμέτρων ανά είδηση.

Λέξεις κλειδιά: ενημερωδιασκέδαση, δραματοποίηση, πανδημία, τηλεόραση, ιστοσελίδες

INFOTAINMENT AND DRAMATIZATION DURING THE CORONAVIRUS PANDEMIC ON TV NEWS BROADCASTING AND NEWS WEBSITES: CONTENT ANALYSIS BY MEDIA

Ioanna Thoma,[α] Michalis Tastsoglou,[β] Loukas Koutsikos[γ]

[α] PhD Candidate, Department of Communication and Mass Media, National and Kapodistrian University of Athens
[β] PhD, Department of Communication and Mass Media, National and Kapodistrian University of Athens
[γ] Reseacher, National and Kapodistrian University of Athens

Abstract

The media have the ability to construct social representations in order to create interpretations of the world through past events, images, terms, descriptions, examples and metaphors. In this way, a new phenomenon can become more familiar and, therefore, less threatening to the audience. The outbreak of the new infectious disease, COVID-19, turned the media's attention to broader concerns about the inability of technology and biomedicine to

prevent the effects of epidemics. In this context, the media turned to the popular and ever, relevant, infotainment and dramatization practices. The purpose of this research is to determine whether infotainment and dramatization techniques were used by television news broadcasting and news websites to cover pandemic news, in order to defy, - even partially - the relevant narratives. The research method implemented is quantitative content analysis and specific parameters were examined per news item.

Key words: infotainment, dramatization, pandemic, television, websites

Εισαγωγή

Η νέα πανδημία, που προκλήθηκε από τη νόσο Covid-19, προσέλκυσε την παγκόσμια προσοχή, αφού περισσότερα από 180.000 άρθρα δημοσιεύονταν κάθε μέρα σε 70 γλώσσες από τις 8 Μαρτίου έως και τις 8 Απριλίου 2020. Από τη μία πλευρά, η προβολή ενός θέματος υγείας μπορεί να αυξήσει τις γνώσεις του κοινού με συμβουλές πρόληψης και αντιμετώπισης, όμως από την άλλη πλευρά, η υπερβολική έκθεση κι επανάληψη αυτού μπορεί να προκαλέσει πανικό και άγχος στους αποδέκτες ων ειδήσεων (Romanò et al. 2020: 1019-1021). Επιπλέον, τα ΜΜΕ, μέσω των πληροφοριών που αναπαράγουν, μπορούν να επιδράσουν θετικά ή αρνητικά στη στρατηγική πρόληψης και τον περιορισμό των κρουσμάτων, ιδιαίτερα στο αρχικό στάδιο μίας νόσου, όπου δεν υπάρχουν ακόμη ειδικές θεραπευτικές αγωγές και εμβόλια (Zhou et al. 2020: 2693).

Η θεωρία των αναπαραστάσεων υποστηρίζει ότι, όταν η ανθρωπότητα έρχεται αντιμέτωπη με μία νέα ασθένεια, δημιουργείται συλλογικά μια κοινή αφήγηση, προκειμένου να αντιμετωπιστεί το άγνωστο (Joffe and Haarhoff 2002: 956, Washer 2004: 2561). Συνεπώς, οι σχετικές ειδήσεις καλύπτονται ως ζητήματα κοινής συναίνεσης (Briggs and Hallin 2016: 92) και όχι ως σύγκρουσης. Το κοινό μέσω αυτών των κοινωνικών αναπαραστάσεων που προσλαμβάνει, κατασκευάζει κι ερμηνεύει τον κόσμο μέσα από γεγονότα, εικόνες, όρους, περιγραφές, παραδείγματα και μεταφορές. Με αυτόν τον τρόπο, ένα νέο φαινόμενο γίνεται πιο οικείο και, επομένως, λιγότερο απειλητικό (Moscovici 2001: 20-22).

Για αυτό το λόγο ο σκοπός της παρούσας έρευνας είναι η διερεύνηση του βαθμού στον οποίον οι τεχνικές δραματοποίησης χρησιμοποιήθηκαν από τα ΜΜΕ κατά την κάλυψη των σχετικών με την πανδημία ειδήσεων. Δηλαδή διερευνάται ο βαθμός κατά τον οποίον τα δημοσιογραφικά επιτελεία των ΜΜΕ προσπάθησαν να προσεγγίσουν την πανδημία υπό όρους δράματος. Διό και εξετάζονται συγκεκριμένες τεχνικές δραματοποίησης (μουσική/ηχητικά εφέ, επανάληψη εικόνων, παρομοιώσεις/μεταφορές και αξιολογικοί επιθετικοί προσδιορισμοί) και οι συχνότητες εμφάνισής τους σε δελτία και ιστοσελίδες.

Όψεις δραματοποίησης των ειδήσεων

Οι καταναλωτές των ειδήσεων δείχνουν προτίμηση σε πρωτόγνωρες ειδήσεις, που τους εντυπωσιάζουν, τους εκπλήσσουν και ίσως τους τρομάζουν. Προτιμούν, λοιπόν, ειδήσεις σπάνιες, που επισύρουν σοβαρές συνέπειες. Ιστορίες, δηλαδή, που να προσφέρονται για διήγηση, έμπλεες στοιχείων ασυνήθιστων, παράδοξων και αινιγμάτων. Σύμφωνα με τους Boner and McKay (2003), ο όρος ενημερωδιασκέδαση αναφέρεται σε έναν τρόπο μετάδοσης που ενσωματώνει πραγματική πληροφορία και ψυχαγωγία, έννοιες που θεωρούνται αντίθετες στην παραδοσιακή δημοσιογραφία. Κάθε είδηση μπορεί να εξελιχθεί σε ένα ενδιαφέρον, μα και συνάμα τραγικό

αφήγημα. Η συγκεκριμένη φιλοσοφία επί των ειδήσεων, μάλιστα, έχει διαδοθεί σχεδόν σε πλανητική κλίμακα διά της παγκοσμιοποίησης και των νέων τεχνολογιών (Thussu 2008). Οι σχετιζόμενες με τον κορωνοϊό ειδήσεις, αν και εντάσσονται στον πυρήνα της ενημέρωσης και η κοινωνική σημασία τους είναι προφανής, αποτελούν χαρακτηριστικό παράδειγμα ειδήσεων που επιδέχονται τέτοιες νοηματοδοτήσεις. Βέβαια, μία σχετική τάση παρατηρείται σε γενικότερο επίπεδο (Lee 2014), αφού η ενημερωδιασκέδαση έχει πλέον εισχωρήσει και στις πιο σοβαρές, «σκληρές» (κατά τον αγγλικό όρο *hard news*) ειδήσεις.

Οι αφηγήσεις της πανδημίας έχουν ήδη τα χαρακτηριστικά μιας εξαιρετικά τρομακτικής ιστορίας, ωστόσο κατά τη διερεύνησή τους χρειάζεται να ληφθεί υπ' όψιν και ο παράγοντας *δραματοποίηση*. Η πρακτική, δηλαδή, κατά την οποία μία υφιστάμενη διακινδύνευση μεγαλοποιείται, ή της αποδίδεται δυσανάλογα μεγάλη προσοχή σε σχέση με το πόσο απειλητική είναι, ή η απειλή που επισύρει αναπαρίσταται με τη χρήση συναισθηματικά φορτισμένης γλώσσας και συναφών χαρακτηριστικών (Klemm, Das and Hartmann 2016). Συχνά, μάλιστα, συμβαίνει να ισχύουν δύο ή και τρεις από τις ως άνω προϋποθέσεις σε μία δραματοποιημένη είδηση.

Η δραματοποίηση παρουσιάζει δυο προβλήματα. Αφενός, την απομάκρυνση από τον ιδεατό τύπο δημοσιογραφίας, δηλαδή τον πραγματιστικό λόγο (Πλειός, 2001), και αφετέρου, την απομάκρυνση από την αντικειμενική προσέγγιση του μεγέθους της απειλής (Klemm, Das and Hartmann 2016). Εισάγοντας λοιπόν, στοιχεία δραματοποίησης στη *σκληρή ενημέρωση* (hard news), η κάλυψη των ειδήσεων που σχετίζονται με διαχείριση κρίσεων χρήζει διερεύνησης. Μάλιστα, η ανάγκη αυτή επιτείνεται, αφ' ης στιγμής συγκεκριμένες τεχνικές δραματοποίησης εντείνουν το συναίσθημα φόβου. Τα μέσα δηλαδή λειτουργούν ως «ενισχυτής» κινδύνου, όταν προβάλλουν θέματα που προκαλούν, από τη φύση τους, συναισθήματα αβεβαιότητας και ανησυχίας (Kasperson et al. 2003: 23).

Ένα βασικό ζήτημα, του οποίου τη δημόσια πρόσληψη διαχειρίζονται τα ΜΜΕ, είναι οι καταστάσεις πανικού. Τα μηνύματα που προβάλλονται από τα ΜΜΕ, και δη οι ειδήσεις, μπορεί να οδηγήσουν σε καταστάσεις *ηθικού πανικού*. Ο Cohen (2002: 9) όριζε τον ηθικό πανικό ως μία απειλή για τις ηθικές αξίες και τα συμφέροντα της κοινωνίας, η οποία μέσω των ΜΜΕ στυλιζάρεται από στερεότυπα και ηθικά οδοφράγματα που θέτουν εκδότες, επίσκοποι, πολιτικοί και άλλοι παράγοντες της συντήρησης, οι οποίοι προωθούν τις δικές τους διαγνώσεις και λύσεις επί του θέματος. Η κατάσταση ηθικού πανικού συχνά προκύπτει σε περιόδους κρίσεων, όπου η κοινωνία καλείται να διαχειριστεί ένα βασικό πρόβλημα, το οποίο σχετίζεται και αυτό με *«διαβαθμίσεις αντικανονικότητας»* (Πανηγυράκης 2001). Για δε τον Πουλαντζά (1984: 20-22), μία κρίση γίνεται αντιληπτή, είτε ως ξαφνική και πρόσκαιρη *«εκρυθμία»* που αποσυντονίζει την- προ κρίσεως αρμονική- λειτουργία ενός συστήματος, είτε εντάσσεται σε έναν υπέρμετρο *«οικονομικό καταστροφισμό»*. Η συνάφεια των εννοιών της κρίσης και του ηθικού πανικού σημαίνει ότι και στις δύο περιπτώσεις παρατηρείται τουλάχιστον ένα πρόβλημα, ή μία διαταραχή. Ωστόσο, όπως και η κρίση (Schumpeter 1939: 154), έτσι και ο ηθικός πανικός είναι υποκειμενικά καθορισμένα φαινόμενα και, μάλιστα, από τους ίδιους τους διαχειριστές τους.

Οι τεχνικές δραματοποίησης είναι ένα πεδίο που εξελίσσεται μεν, αλλά όχι με τόσο γρήγορους ρυθμούς. Οι σκηνοθέτες των τηλεοπτικών ειδήσεων δείχνουν να

προτιμούν την πεπατημένη, επομένως η σχετική παλέτα τεχνικών δε μεταβάλλεται εύκολα. Χαρακτηριστικές τεχνικές δραματοποίησης αποτελούν η επανάληψη εικόνων (Medeiros and Massarani 2010), η χρήση ηχητικών εφέ και μουσικής (Grabe, Zhou and Barnett 2001), οι μεταφορές και οι παρομοιώσεις (Wallis and Nerlich 2005) και οι αξιολογικοί επιθετικοί προσδιορισμοί (Πλειός 2011). Η μεν μουσική υποβάλλει το θεατή στην είδηση, όπως συνηθίζεται στον κινηματογράφο, ενώ πολύ συχνά η μουσική που επιλέγεται είναι μουσική που προσιδιάζει σε ταινίες μυστηρίου και θρίλερ. Η επανάληψη εικόνων είναι μία τεχνική η οποία επιτρέπει στους δημοσιογράφους να πλαισιώνουν όσα λένε με σχετικές εικόνες. Όπως συμβαίνει και κατά την παροιμία «επανάληψη μαθήσεως μήτηρ», οι τηλεθεατές συσχετίζουν τα λεγόμενα με συγκεκριμένες εικόνες κι έτσι οι δημοσιογράφοι μπορούν και πλαισιώνουν με συγκεκριμένες εικόνες την είδηση. Η χρήση μεταφορών και παρομοιώσεων προσδίδει γλαφυρότητα και φαντασία στο λόγο, στοιχεία που απομακρύνουν μεν το δημοσιογράφο από τον πραγματιστικό λόγο, αλλά του επιτρέπουν να προσελκύσει τον τηλεθεατή ή τον αναγνώστη με περισσότερα διανοητικά εργαλεία. Τέλος, η χρήση αξιολογικών επιθετικών προσδιορισμών επιτρέπει στους δημοσιογράφους να λένε την άποψή τους, να σχολιάζουν, ή να αποτιμούν καταστάσεις και γεγονότα προσδίδοντας κατ' επίφαση υποκειμενικό χαρακτήρα στην είδηση και αντικειμενικό χαρακτήρα στην κρίση τους.

Ερευνητικά Ερωτήματα

ΕΕ1: Ο πανικός σε περιπτώσεις δημοσίου κινδύνου, όπως είναι οι πανδημίες, θα πρέπει να αποφεύγεται (Briggs and Hallin 2016), όμως ενδείκνυται για δραματοποίηση (Medeiros and Massarani 2010). Το πρώτο ερευνητικό ερώτημα, λοιπόν, αφορά *το αν προβλήθηκαν σκηνές πανικού*.

ΕΕ2: Η επανάληψη εικόνων επιτρέπει στους δημοσιογράφους να ανακυκλώνουν τις δικές τους περιγραφές για την πανδημία (Medeiros and Massarani 2010). Το δεύτερο ερευνητικό ερώτημα, επομένως, είναι *κατά πόσον χρησιμοποιήθηκε η επανάληψη εικόνων ως τεχνική δραματοποίησης*.

ΕΕ3: Η μουσική και τα ηχητικά εφέ επιτείνουν τη δραματοποίηση της είδησης (Grabe, Zhou and Barnett 2001). Το τρίτο ερευνητικό ερώτημα, λοιπόν, αφορά το *κατά πόσον επελέγη η χρήση μουσικής στις ειδήσεις που σχετίζονταν με την πανδημία*.

ΕΕ4:Τα μέσα χρησιμοποιούν μεταφορές/παρομοιώσεις για την περιγραφή μολυσματικών ασθενειών (Wallis. and Nerlich 2005). Επομένως, το τέταρτο ερευνητικό ερώτημα είναι το *αν οι δημοσιογράφοι κατέφυγαν στη χρήση μεταφορών και παρομοιώσεων κατά την παρουσίαση ειδήσεων που σχετίζονταν με την πανδημία.*

ΕΕ5: Η παρουσίαση των ειδήσεων ενέχει και αξιολογικό-υποκειμενικό χαρακτήρα (Πλειός 2011). Άρα, προκύπτει το πέμπτο ερευνητικό ερώτημα: *κατά πόσον οι δημοσιογράφοι κατέφυγαν στη χρήση αξιολογικών επιθετικών προσδιορισμών.*

Στοιχεία Έρευνας

Με βάση την ανωτέρω θεωρία διαμορφώθηκε το κύριο ερευνητικό μας ερώτημα: κατά πόσον οι συγκεκριμένες τεχνικές δραματοποίησης επιστρατεύθηκαν από την

τηλεόραση και τις ενημερωτικές ιστοσελίδες κατά την κάλυψη των ειδήσεων που σχετίζονταν με την πανδημία.

Το συνολικό ερευνητικό υλικό αποτελείται από δελτία ειδήσεων έξι τηλεοπτικών σταθμών πανελλαδικής εμβέλειας (ΕΡΤ1, MEGA, ΑΝΤ1, ΣΚΑΙ, ALPHA και STAR) και από δημοσιεύματα έξι δημοφιλών- σύμφωνα με την εφαρμογή SimilarWeb- ειδησεογραφικών ιστοσελίδων (protothema.gr, in.gr, iefimerida.gr, news247.gr, newsit.gr, lifo.gr).

Η έρευνα διενεργήθηκε με τη μέθοδο της ανάλυσης περιεχομένου. Η ανάλυση αφορούσε τηλεοπτικά δελτία ειδήσεων και ενημερωτικές ιστοσελίδες. Ως μονάδα ανάλυσης της έρευνας καθορίστηκε η είδηση. Η ανάλυση περιεχομένου προάγει την κατασκευή έγκυρων και αναπαραγώγιμων συμπερασμάτων από συγκεκριμένα δεδομένα (Krippendorff 2004), μέσω αντικειμενικού και συστηματικού προσδιορισμού συγκεκριμένων χαρακτηριστικών των μηνυμάτων της υπό διερεύνηση επικοινωνιακής διαδικασίας (Stemler 2001). Σύμφωνα με τη Neuendorf (2002), *«βασίζεται σε επιστημονική μέθοδο και δεν περιορίζεται ως προς τους τύπους των μετρήσιμων μεταβλητών ή το πλαίσιο όπου τα μηνύματα δημιουργούνται ή παρουσιάζονται».* Ως μέθοδος εφαρμόζεται συχνά σε πεδία όπως η κοινωνιολογία των ΜΜΕ και η πολιτική επιστήμη, αφού ενδείκνυται για την ανάλυση του περιεχομένου των μηνυμάτων που παράγουν ΜΜΕ, αλλά και για την ερμηνευτική ανάλυση των ειδήσεων (Shoemaker and Reese 1996).

Η έρευνα για τις τεχνικές δραματοποίησης που επιστρατεύτηκαν από δημοσιογράφους και σκηνοθέτες στις σχετιζόμενες με τον κορωνοϊό ειδήσεις, πραγματοποιήθηκε σε 1189 τηλεοπτικές ειδήσεις και 1200 διαδικτυακά άρθρα (2389 μονάδες ανάλυσης συνολικά). Αυτές κωδικοποιήθηκαν με βάση ένα πρωτόκολλο που καταγράφει ευρύ φάσμα παραμέτρων σχετικά με την αναπαράσταση του κορωνοϊού. Τα αποτελέσματα αναλύθηκαν με τη χρήση του SPSS 26. Η ύπαρξη στατιστικά σημαντικών σχέσεων ελέγχθηκε μέσω των ελέγχων Pearson Chi Square και Fisher's Exact Test στο 95% διάστημα εμπιστοσύνης. Με βάση το τεθειμένο στατιστικό όριο (0.05), όλα τα υπό παρουσίαση γραφήματα περιέχουν στατιστικά σημαντικές συσχετίσεις.

Για τη διεξαγωγή της έρευνας και τη συμπερίληψη όλων των σχετικών παραμέτρων, όπως αυτές προκύπτουν από το θεωρητικό πλαίσιο, οι σχετικές ειδήσεις κωδικοποιήθηκαν με τη χρήση ερευνητικού πρωτοκόλλου. Η κωδικοποίηση περιλαμβάνει την προβολή σκηνών πανικού από την Ελλάδα, την επανάληψη εικόνων, τη χρήση μουσικής και ηχητικών εφέ, τη χρήση μεταφορών και επιθετικών/αξιολογικών προσδιορισμών, το πλήθος χαρακτηριστικών δραματοποίησης στην είδηση, το πλήθος ειδήσεων όπου εμφανίζεται κάθε ένα χαρακτηριστικό δραματοποίησης, και τέλος το πλήθος χαρακτηριστικών δραματοποίησης στην είδηση ανά είδος μέσου.

Όπως προαναφέρθηκε, για τους σκοπούς της παρούσας έρευνας, έγινε χρήση του στατιστικού ελέγχου x^2 (chi-square test) προκειμένου να διαπιστωθεί η σχέση μεταξύ διαφορετικών μεταβλητών και να εξεταστούν τα ερευνητικά ερωτήματα. Ο συγκεκριμένος έλεγχος χρησιμοποιείται ώστε να διαπιστωθεί η συσχέτιση μεταξύ δυο ονομαστικών ή τακτικών μεταβλητών (Σιώμκος και Βασιλακοπούλου 2005).

Αποτελέσματα

Για το στατιστικό έλεγχο της έρευνας, ως όριο στατιστικά σημαντικής σχέσης μεταξύ δύο εξεταζομένων μεταβλητών τέθηκε το 0.05. Δηλαδή, η ένδειξη *Fisher's exact test p value* στις λεζάντες των γραφημάτων που ακολουθούν, αν είναι μικρότερη του 0.05 σημαίνει στατιστικά σημαντική σχέση. Όλα τα γραφήματα που επελέγησαν προς παρουσίαση παρουσιάζουν σχέσεις στατιστικά σημαντικές.

Σύμφωνα με τα ευρήματα της έρευνας διαπιστώνουμε ότι, αναφορικά με την προβολή σκηνών πανικού από την Ελλάδα (Γράφημα 1α), οι τηλεοπτικοί σταθμοί έδειξαν μια μεγαλύτερη τάση προβολής σχετικών πλάνων (12,9%), σε σχέση με τις ενημερωτικές ιστοσελίδες (8%) που δε συνήθιζαν να περιγράφουν σχετικά περιστατικά. Όσον αφορά τα επιμέρους μέσα (Γράφημα 1β), το Star είναι το κανάλι που προέβαλε περισσότερο τέτοιου είδους σκηνικά (35,3%), ενώ η EPT1 έδειξε λιγότερα συναφή σκηνικά σε σύγκριση με τους υπόλοιπους σταθμούς (4,8%). Στις ιστοσελίδες, την πρωτοκαθεδρία προβολής σκηνών πανικού έχει το protothema (24,5%), ενώ λιγότερα σχετικά πλάνα έδειξε η lifo (0,5%).

Γράφημα 1α. Σκηνές πανικού από την Ελλάδα ανά είδος μέσου (Fisher's exact test p value= 0.000).

Γράφημα 1β. Σκηνές πανικού από την Ελλάδα ανά συγκεκριμένο μέσο (Fisher's exact test p value= 0.000).

Συνεχίζοντας με τη χρήση επαναλαμβανόμενων εικόνων (Γράφημα 2α), και πάλι οι τηλεοπτικές ειδήσεις έχουν μεγαλύτερα ποσοστά (20,3%), σε σχέση με τις ενημερωτικές ιστοσελίδες (13,4%). Αξίζει να τονιστεί όμως ότι η διαφορά στα αποτελέσματα μπορεί να αποδοθεί στο γεγονός πως οι τηλεοπτικές ειδήσεις στηρίζονται κυρίως στην ύπαρξη εικόνων και βίντεο, σε αντίθεση με τις ιστοσελίδες που στηρίζονται κυρίως στο γραπτό κείμενο. Στη περίπτωση της συγκεκριμένης έρευνας, η χρήση επαναλαμβανόμενων εικόνων στις ενημερωτικές ιστοσελίδες αποδίδεται στη δυνατότητα χρήσης ενσωματωμένων βίντεο στα γραπτά άρθρα. Τα βίντεο αυτά μπορεί να είναι είτε πρωτογενές υλικό της ιστοσελίδας, είτε υλικό που διατέθηκε από άλλους παρόχους (ιδιώτες ή/και τηλεοπτικούς σταθμούς). Όσον αφορά τα επιμέρους μέσα (Γράφημα 2β), ο ΣΚΑΪ (66,9%) είναι εκείνος με τα μεγαλύτερα ποσοστά, ενώ η ΕΡΤ1 (0%) δεν αξιοποίησε καθόλου αυτήν την τεχνική στο δείγμα που διερευνήθηκε. Στις ιστοσελίδες, το news247 χρησιμοποίησε περισσότερο την επανάληψη εικόνων (25,5%), ενώ η iefimerida ήταν εκείνη που απείχε περισσότερο από την εν λόγω πρακτική (0,5%).

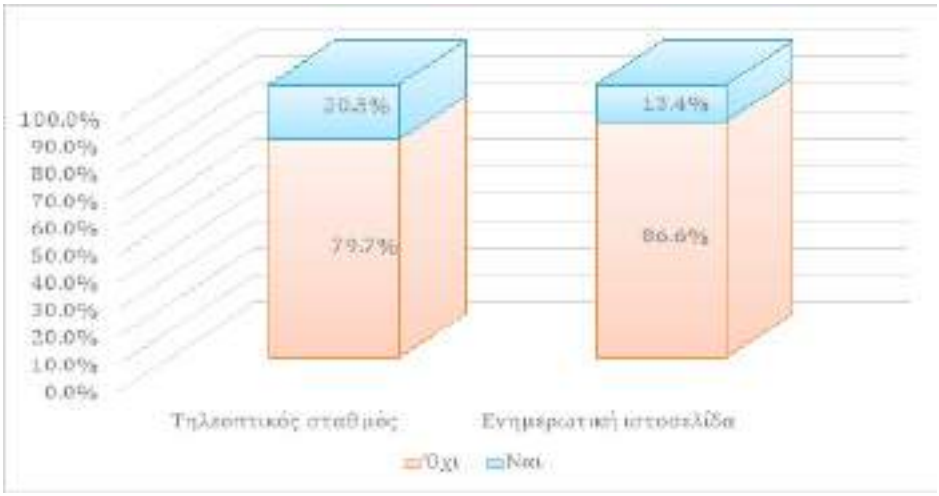

Γράφημα 2α. Επανάληψη εικόνων ανά είδος μέσου (Fisher's exact test p value= 0.000).

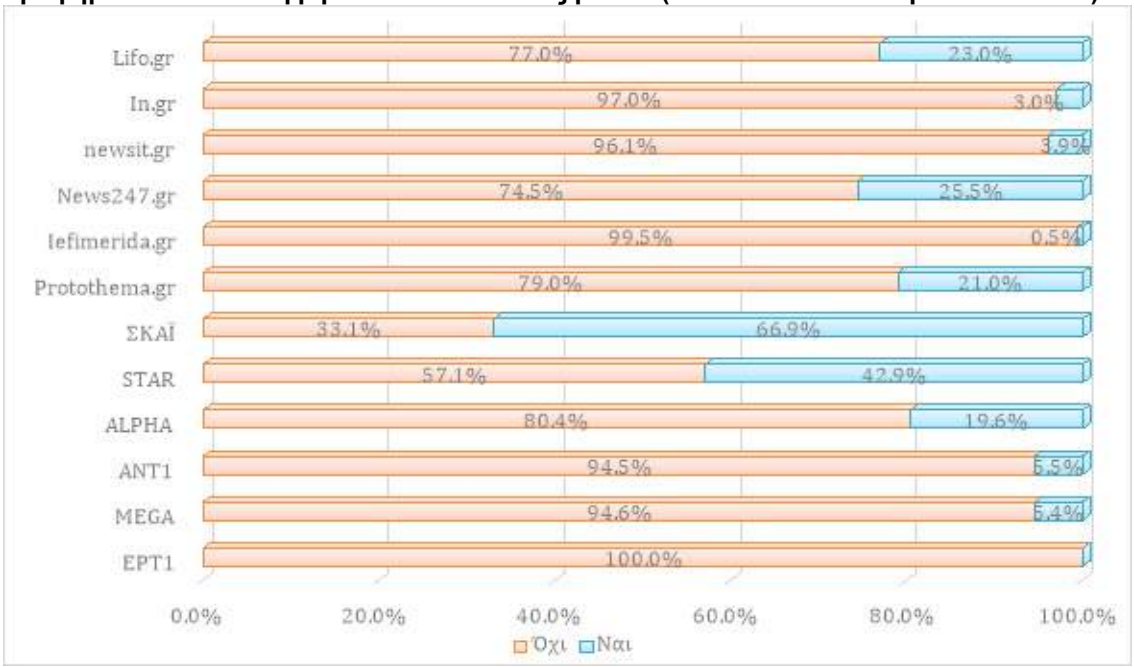

Γράφημα 2β. Επανάληψη εικόνων ανά συγκεκριμένο μέσο (Fisher's exact test p value= 0.000).

Αναμενόμενη είναι η στατιστικά σημαντική διαφορά στη χρήση μουσικής ή ηχητικών εφέ ανά είδος μέσου, δεδομένου ότι οι ιστοσελίδες, λόγω της κειμενοκεντρικής τους φύσης, στηρίζονται πολύ λιγότερο σε οπτικοακουστικό ή ηχητικό περιεχόμενο σε σύγκριση με τα τηλεοπτικά μέσα. Συνεπώς, με βάση το Γράφημα 3α, οι ειδήσεις των τηλεοπτικών σταθμών περιείχαν αυτό το στοιχείο δραματοποίησης πολύ εντονότερα (σε ποσοστό 26,4%) σε σχέση με τις ενημερωτικές ιστοσελίδες (μόλις 7,4%). Επί των μέσων (Γράφημα 3β), το Star έχει την πρωτοκαθεδρία στα κανάλια (67,9%) ενώ και οι Alpha (43,1%) και Anti1 (36,6%) εμφανίζουν υψηλές συχνότητες ως προς αυτό το χαρακτηριστικό δραματοποίησης. Αντίθετα, η ΕΡΤ1 βρίσκεται στην τελευταία θέση (0%). Στις ιστοσελίδες, το news247, όπως και στην επανάληψη εικόνων (Γράφημα2β), χρησιμοποιεί περισσότερο αυτή την τεχνική (34,5%), σε αντίθεση με την iefimerida που και πάλι φαίνεται να μην επιλέγει τέτοιου είδους τεχνικές (0%).

Γράφημα 3α. Χρήση μουσικής/ηχητικών εφέ ανά είδος μέσου (Fisher's exact test p value= 0.000).

Γράφημα 3β. Χρήση μουσικής/ηχητικών εφέ ανά συγκεκριμένο μέσο (Fisher's exact test p value= 0.000).

Περνώντας στις παρομοιώσεις/μεταφορές, παρατηρείται πως η χρήση τους είναι ευρέως διαδεδομένη τόσο στους τηλεοπτικούς σταθμούς (67,8%), όσο και στις ενημερωτικές ιστοσελίδες (54,3%) του δείγματος, όπως δείχνει το γράφημα 4α. Η αυξημένη χρήση παρομοιώσεων/μεταφορών στις ειδήσεις των τηλεοπτικών σταθμών θα μπορούσε να αποδοθεί στη φύση του προφορικού λόγου, ο οποίος είναι πυκνότερος σε σχέση με τον γραπτό που χρησιμοποιείται στις ενημερωτικές ιστοσελίδες. Ωστόσο, βλέπουμε ότι και στη διαδικτυακή ενημέρωση η χρήση παρομοιώσεων και μεταφορών αποτελεί κανόνα. Από τα τηλεοπτικά κανάλια (Γράφημα 4β), οι ειδήσεις του Star, και πάλι σημειώνουν τα μεγαλύτερα ποσοστά (74,5%), ενώ οι ειδήσεις του Σκάι τα μικρότερα (37,8%). Όσον αφορά τις ιστοσελίδες, το prothema βρίσκεται στην πρώτη θέση (81,5%), και η lifo στην τελευταία (23%).

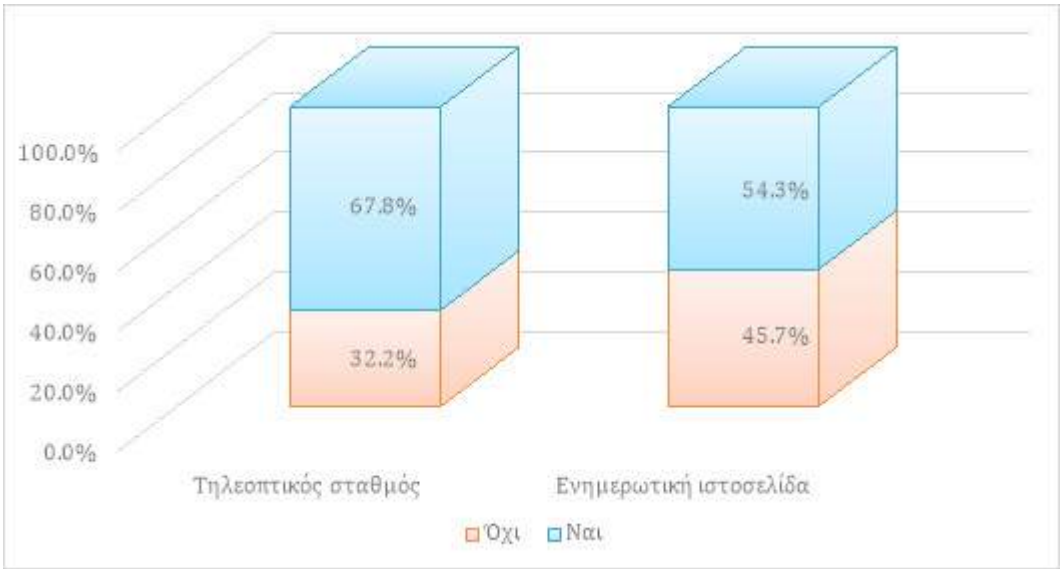

Γράφημα 4α. Χρήση παρομοιώσεων/μεταφορών ανά είδος μέσου (Fisher's exact test p value= 0.000).

Γράφημα 4β. Χρήση παρομοιώσεων/μεταφορών ανά συγκεκριμένο μέσο (Fisher's exact test p value= 0.000).

Όσον αφορά τους αξιολογικούς επιθετικούς προσδιορισμούς, η χρήση τους συνηθίζεται τόσο στους τηλεοπτικούς σταθμούς, όσο και στις ενημερωτικές ιστοσελίδες που εξετάστηκαν (Γράφημα 5α). Τα τηλεοπτικά μέσα κατέχουν και ως προς αυτήν την τεχνική υψηλότερα ποσοστά (64,3%) σε σύγκριση με τις ενημερωτικές ιστοσελίδες (59,7%). Στα επιμέρους μέσα (Γράφημα 5β), ο ΑΝΤ1 συγκεντρώνει το υψηλότερο ποσοστό (93,7%), και η ΕΡΤ1 το χαμηλότερο (33%). Μεταξύ των ιστοσελίδων, το protothema βρίσκεται και πάλι στην πρώτη θέση (87,5%), ενώ το newsit στην τελευταία (37,5%).

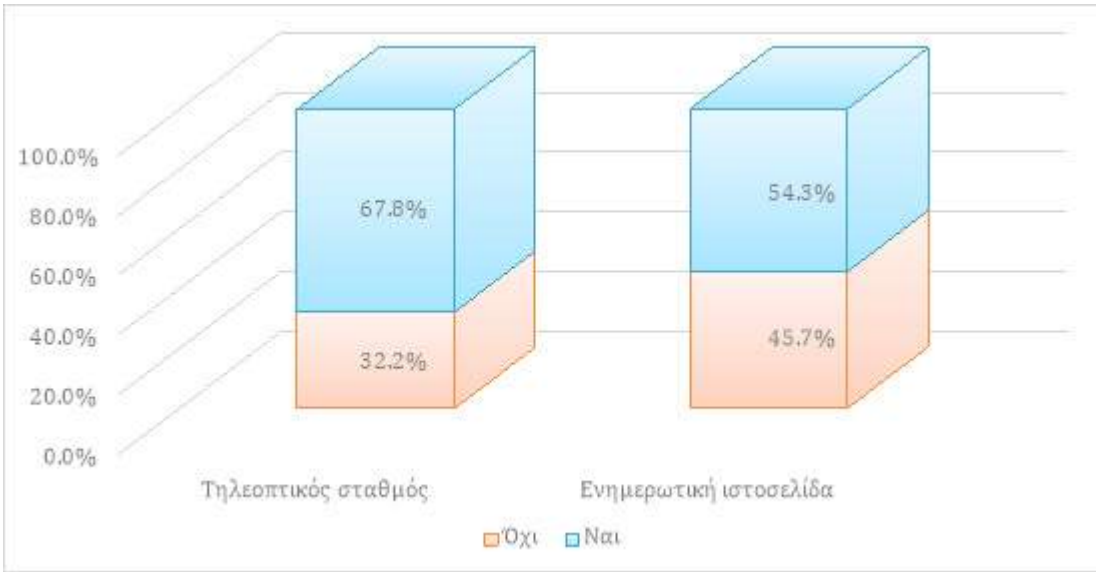

Γράφημα 5α. Χρήση αξιολογικών επιθετικών προσδιορισμών ανά είδος μέσου (Fisher's exact test p value=0.000).

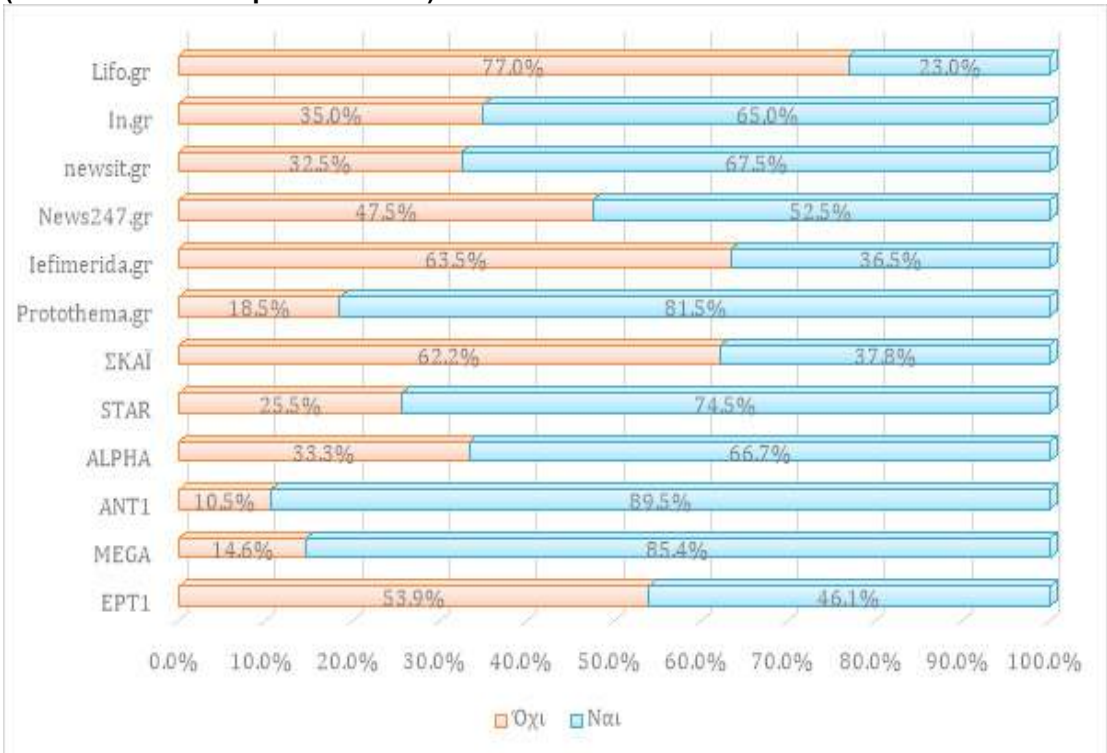

Γράφημα 5β. Χρήση αξιολογικών επιθετικών προσδιορισμών ανά συγκεκριμένο μέσο (Fisher's exact test p value=0.000).

Στη συνέχεια περνάμε στο πλήθος χαρακτηριστικών δραματοποίησης στην είδηση, όπου ομαδοποιήθηκαν τέσσερα χαρακτηριστικά δραματοποίησης (επανάληψη

εικόνων, χρήση μουσικής/ηχητικών εφέ, χρήση παρομοιώσεων/μεταφορών και χρήση αξιολογικών επιθετικών προσδιορισμών). Έτσι, κάθε είδηση του δείγματος εξετάστηκε ως προς τον αριθμό των σχετικών χαρακτηριστικών. Σύμφωνα με το Γράφημα 6, μόνο το 17,7% των ειδήσεων που μελετήθηκαν δεν περιείχαν κάποιο χαρακτηριστικό δραματοποίησης από αυτά που προαναφέρθηκαν, ενώ το 82,2% περιείχε από ένα έως τέσσερα χαρακτηριστικά. Επομένως, ισχυριζόμαστε πως τουλάχιστον τέσσερις στις πέντε ειδήσεις περιείχαν κάποιο χαρακτηριστικό δραματοποίησης, με συχνότερη τάση την εμφάνιση δύο σχετικών χαρακτηριστικών ανά είδηση (38%).

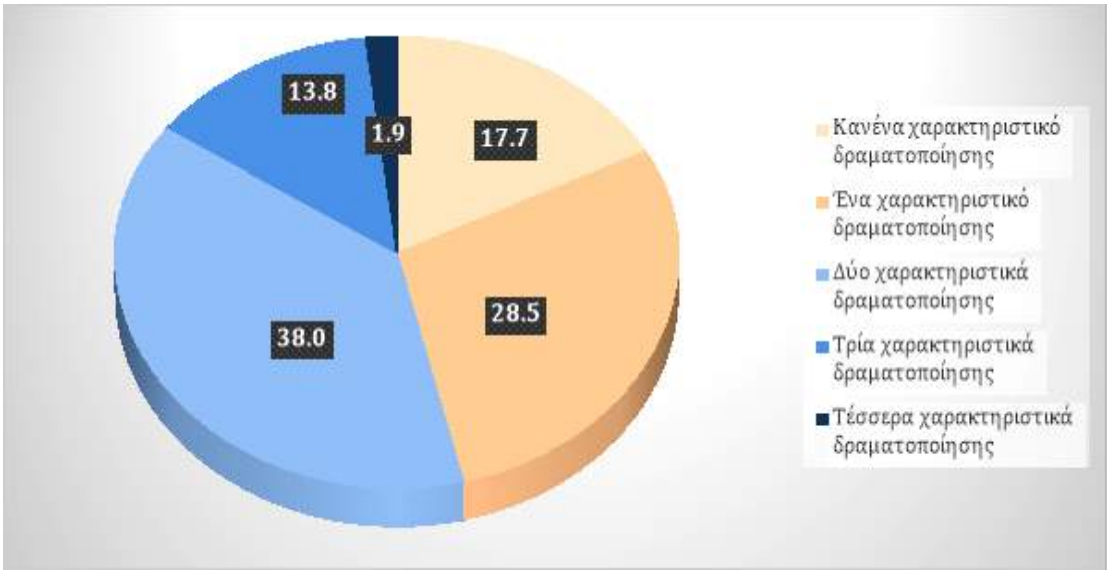

Γράφημα 6. Πλήθος χαρακτηριστικών δραματοποίησης στις ειδήσεις

Το Γράφημα 7 δεν αναφέρεται στο σύνολο των ειδήσεων που αναλύθηκαν, αλλά στο σύνολο των χαρακτηριστικών δραματοποίησης που ανιχνεύθηκαν σε όλο το δείγμα. Το δεύτερο σύνολο είναι μεγαλύτερο του πρώτου, καθώς στο δεύτερο μία είδηση που περιείχε ένα χαρακτηριστικό περιλαμβάνεται άπαξ, μία είδηση που περιείχε δύο περιλαμβάνεται δις, μία είδηση που περιέχει τρία περιλαμβάνεται τρις και εκείνες με τέσσερα περιλαμβάνονται τέσσερις φορές. Έτσι, σε ένα σύνολο 3673 σχετικών χαρακτηριστικών, το 20% των περιπτώσεων αφορά χρήση μουσικής-ηχητικών και επανάληψη εικόνων, και το 80% των περιπτώσεων παρομοιώσεις-μεταφορές και αξιολογικούς επιθετικούς προσδιορισμούς. Βλέπουμε λοιπόν, πως οι μορφές ρηματικής δραματοποίησης εμφανίζονται ως οι πλέον συχνά χρησιμοποιούμενες στο σύνολο των ειδήσεων που μελετήθηκαν.

Τέλος, ως προς το πλήθος των χαρακτηριστικών δραματοποίησης ανά είδος μέσου (Γράφημα 8) βλέπουμε ότι η τηλεόραση αξιοποίησε περισσότερα χαρακτηριστικά, αφού οι τηλεοπτικές ειδήσεις περιέχουν τουλάχιστον ένα στοιχείο δραματοποίησης σε ποσοστό σχεδόν 90% (87,1%). Σε αυτό το σημείο πρέπει και πάλι ν' αναφερθεί ότι οι τεχνολογικές ιδιαιτερότητες μεταξύ τηλεοπτικών δελτίων και ενημερωτικών ιστοσελίδων δικαιολογούν μία μεγαλύτερη σχετική τάση στην τηλεόραση, ως προς τη χρήση τεχνικών δραματοποίησης. Παρά ταύτα, και στα δύο μέσα η πιο συχνή τάση ήταν η ύπαρξη δύο χαρακτηριστικών δραματοποίησης ανά είδηση, ενώ στο διαδίκτυο το 93,5% (αθροιστικά) των ειδήσεων περιείχε από ένα έως τρία χαρακτηριστικά.

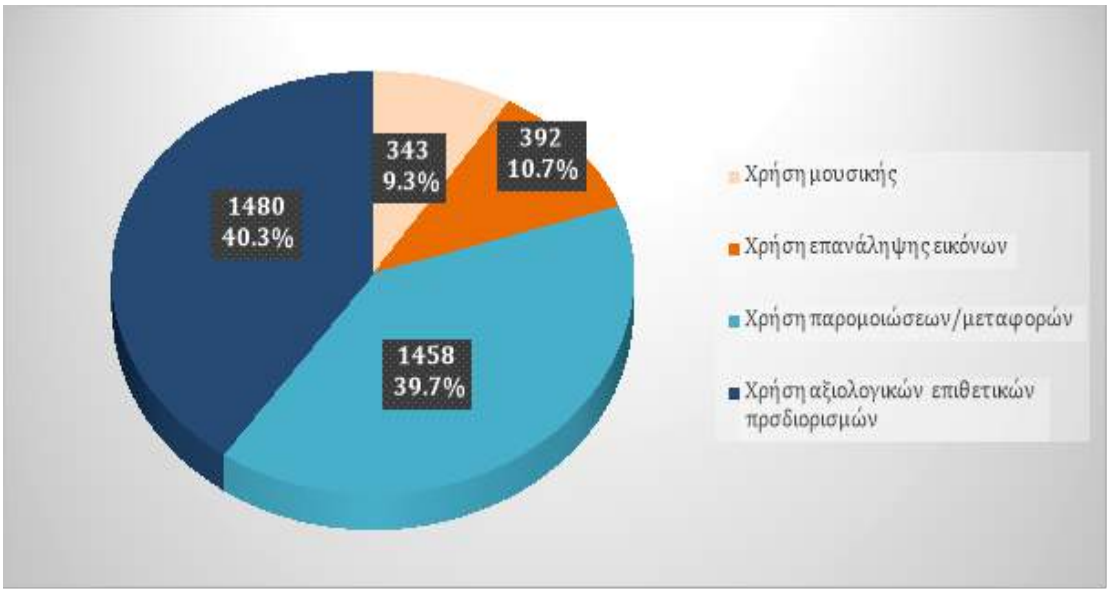

Γράφημα 7. Πλήθος ειδήσεων όπου εμφανίζεται κάθε ένα χαρακτηριστικό δραματοποίησης.

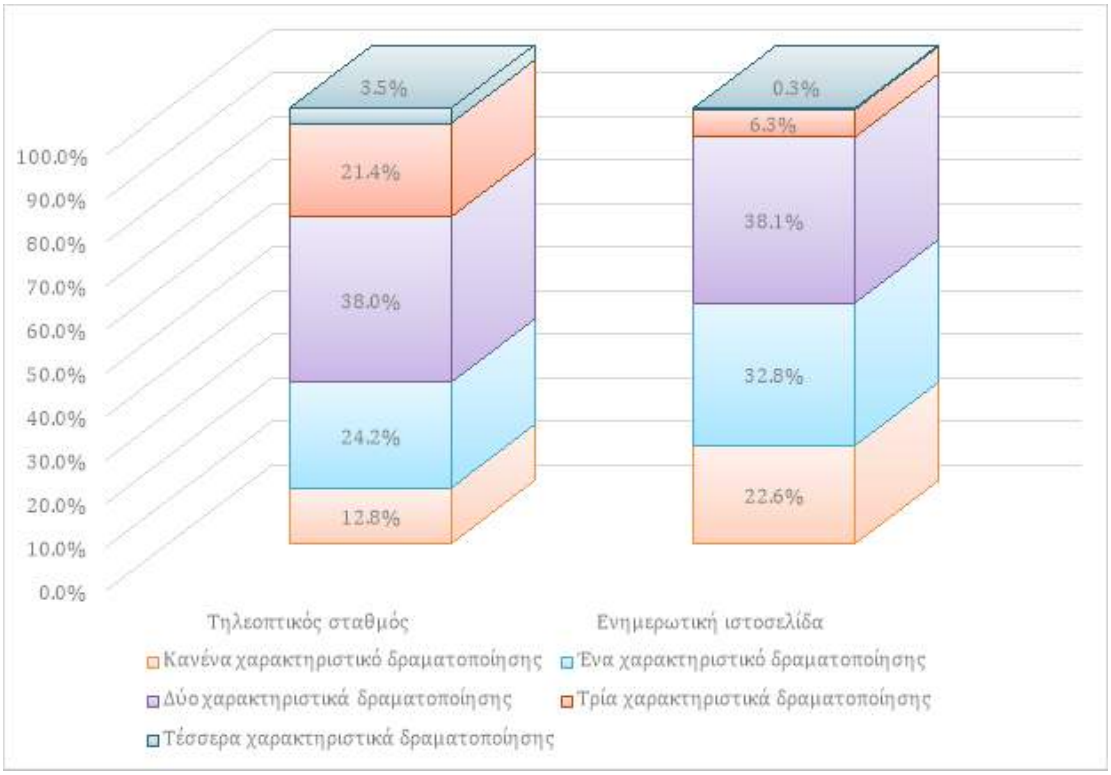

Γράφημα 8. Πλήθος χαρακτηριστικών δραματοποίησης στην είδηση ανά είδος μέσου (Fisher's exact test p value=0.000).

Συμπεράσματα

Η ανά χείρας έρευνα προσπάθησε να καταμετρήσει την παρουσία συγκεκριμένων χαρακτηριστικών δραματοποίησης στις ειδήσεις που σχετίζονται με την πανδημία του κορωνοϊού. Όπως διαπιστώθηκε, η προβολή σκηνών πανικού από την Ελλάδα είναι ένα στοιχείο που χρησιμοποιήθηκε από τα μέσα, έστω και σε περιορισμένο βαθμό, αφού η περίπτωση μιας πανδημίας ενδείκνυται για δραματοποίηση. Οι τηλεοπτικοί σταθμοί, μάλιστα, επέδειξαν σχετικά μεγαλύτερη τάση προς το συγκεκριμένο χαρακτηριστικό της δραματοποίησης: την προβολή του πανικού.

Σε αυτό το πλαίσιο επίσης, παρά το ότι δεν αποτελεί κυρίαρχη τάση, συναντάμε την επανάληψη εικόνων, η οποία αποτελεί κύριο και διαχρονικό συστατικό των ειδήσεων, ιδίως των τηλεοπτικών σταθμών. Βέβαια, στο συγκεκριμένο εύρημα η διαφοροποίηση ανά είδος μέσου ήταν αναμενόμενη, καθώς στο διαδίκτυο η επανάληψη εικόνων ουσιαστικά αφορούσε τα βίντεο που συχνά περιείχαν τα άρθρα ή την επανάληψη της ίδιας εικόνας σε διαφορετική θέση μέσα στο άρθρο.

Όσον αφορά τη χρήση μουσικής και ηχητικών εφέ ανά είδος μέσου, παρατηρούμε στατιστικά σημαντική- πλην αναμενόμενη- διαφορά λόγω της κειμενοκεντρικής φύσης των ιστοσελίδων σε σύγκριση με την αντίστοιχη εικονοκεντρική των τηλεοπτικών μέσων. Επιπλέον, η χρήση μουσικής ή ηχητικών εφέ εξαρτάται από τις σκηνοθετικές πρακτικές που επιλέγει ο εκάστοτε σταθμός, γι' αυτό και παρατηρείται έντονη απόκλιση μεταξύ των επιμέρους τηλεοπτικών σταθμών. Ουσιαστικά, κάθε σταθμός έχει τη δική του φιλοσοφία για το δελτίο ειδήσεων που προβάλλει. Αν και στην ελληνική περίπτωση οι διαφορές είναι σχετικά δυσεντόπιστες, δεν παύει κάθε τηλεοπτικός σταθμός να έχει το δικό του σκηνοθέτη και το δικό του δημοσιογραφικό επιτελείο.

Με βάση τα ευρήματα της έρευνας στατιστικά σημαντική αποδείχθηκε και η χρήση μορφών ρηματικής δραματοποίησης (παρομοιώσεις/μεταφορές και αξιολογικοί επιθετικοί προσδιορισμοί). Οι δύο εμπίπτουσες σε αυτήν την κατηγορία τεχνικές βρέθηκαν να είναι οι πιο συχνά χρησιμοποιούμενες στο σύνολο των ειδήσεων που μελετήθηκαν. Είναι, δε, δύο από τις τεχνικές δραματοποίησης που μπορούν να αξιοποιηθούν κατά κόρον, τόσο από την τηλεόραση, όσο και από τις ενημερωτικές ιστοσελίδες.

Σαφέστατα, η κάλυψη μιας πανδημίας προσφέρεται για τη χρήση τεχνικών δραματοποίησης, αφού τουλάχιστον τέσσερις στις πέντε ειδήσεις που μελετήθηκαν περιείχαν κάποιο από τα υπό μελέτη χαρακτηριστικά. Σε ό,τι αφορά το πλήθος των στοιχείων δραματοποίησης στην είδηση ανά είδος μέσου, υπήρχε τουλάχιστον ένα χαρακτηριστικό δραματοποίησης και στα δύο είδη, ενώ, τόσο τα τηλεοπτικά δελτία, όσο και οι ενημερωτικές ιστοσελίδες, περιείχαν σε αρκετές περιπτώσεις δυο ή και περισσότερες τεχνικές δραματοποίησης ανά είδηση. Βλέπουμε, λοιπόν, πως η δραματοποίηση βρίσκει χώρους δράσης ακόμα κι εντός του γραπτού λόγου.

Σχετικά με τα επιμέρους μέσα, η χρήση τεχνικών δραματοποίησης είναι υψηλότερη σε STAR και ΑΝΤ1 από τους τηλεοπτικούς σταθμούς, ενώ χαμηλότερα είναι τα ποσοστά σε ΕΡΤ1 και Alpha. Στις ενημερωτικές ιστοσελίδες, protothema.gr και in.gr έχουν τα μεγαλύτερα ποσοστά χαρακτηριστικών δραματοποίησης, ενώ τα χαμηλότερα εμφανίζονται στην ιστοσελίδα iefimerida.gr.

Είναι προφανές λοιπόν ότι όλα τα προαναφερθέντα αποτελέσματα συντείνουν σε μια σχετικά έντονη χρήση χαρακτηριστικών δραματοποίησης -ιδίως λεκτικής- εκ μέρους των υπό μελέτη μέσων ενημέρωσης στην παρουσίαση των ειδήσεων για τον κορωνοϊό, παρά το ότι οι σχετικές ειδήσεις υπάγονται σε αυτό που περιγράφηκε στο θεωρητικό πλαίσιο ως σκληρή ενημέρωση.

Αναφορές

Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία

Πανηγυράκης Γ. (2001), *Σύγχρονη Διοικητική Δημοσίων Σχέσεων*, Αθήνα, Μπένος.

Πλειός, Γ. (2001), Ο Λόγος της Εικόνας: Ιδεολογία και Πολιτική, Αθήνα, Παπαζήσης.

Πλειός, Γ. (2011), *Η Κοινωνία της Ενημέρωσης: Ειδήσεις και Νεωτερικότητα,* Αθήνα, Καστανιώτης.

Πουλαντζάς, Ν. (1984), Οι Σημερινοί Μετασχηματισμοί του Κράτους: Η Πολιτική Κρίση και η Κρίση του Κράτους, στο Ν. Πουλαντζάς (επιμ.), *Η Κρίση του Κράτους,* Αθήνα, Παπαζήσης, σσ. 19-31.

Σιώμκος, Γ. Ι. και Βασιλακοπούλου Α. (2005), *Εφαρμογή Μεθόδων Ανάλυσης στην Έρευνα Αγοράς*, Αθήνα, Αθ. Σταμούλης.

Ξενόγλωσση βιβλιογραφία

Bonner, F. and McKay, S. (2003), Magazine Features and Infotainment Values, *Media International Australia incorporating Culture and Policy,* Vol. 107, No 1, pp. 117-133.

Briggs, C. and Hallin, D. (2016), *Making Health Public: How News Coverage is Remaking Media, Medicine, and Contemporary Life,* London, Routledge.

Cohen, S. (2002), *Folk Devils and Moral Panics: The Creation of the Mods and Rockers*, London, Routledge.

Field, A. (2013), *Discovering Statistics Using IBM SPSS Statistics: And Sex and Drugs and Rock "N" Roll*, 4th Edition, Los Angeles, Sage.

Grabe, M., Zhou, S. and Barnett, B. (2001), Explicating Sensationalism in Television News: Content and the bells and whistles of form, *Journal of Broadcasting & Electronic Media,* Vol. 45, No 4, pp. 635-655.

Joffe, H. and Haarhoff, G. (2002), Representations of far-fung Illnesses: The Case of Ebola in Britain, *Social Science & Medicine,* Vol. 54, No 6., pp. 955-969.

Kasperson, J. X., Kasperson, R. E., Pidgeon, N. and Slovic, P. (2003), *The Social Amplification of Risk,* London, University of Cambridge.

Klemm, C., Das, E. and Hartmann, T. (2016), Swine flu and Hype: A Systematic Review of Media Dramatization of the H1N1 Influenza Pandemic, *Journal of Risk Research,* Vol. 19, No 1, pp. 1–20.

Krippendorff, K., (2004), *Content Analysis: An Introduction to its Methodology,* Thousand Oaks, Sage.

Lee, S. T. (2014), Predictors of H1N1 Influenza Pandemic News Coverage: Explicating the Relationships between Framing and News Release Selection, *International Journal of Strategic Communication,* Vol. 8, No 4, pp. 294-310.

Medeiros, F. and Massarani, L. (2010), Spreading News or Panic? A Study Case on Brazilian TV: Coverage of A (H1N1) 2009 Influenza, *11th International Conference on Public Communication of Science and Technology,* New Delhi, 6-9 December 2010, pp. 461-465.

Moscovici, S. (2001), *Social Representations: Explorations in Social Psychology*, New York, NYU Press.

Neuendorf, K. A. (2002), *The Content Analysis Guidebook*, Thousand Oaks, Sage.

Romanò, C. L., Drago, L., del Sel, H., Johari A., Lob, G., Mavrogenis, A.F. and Benzakour, T. (2020), Loud and Silent Epidemics in the Third Millennium: Tuning-up the Volume, *International Orthopaedics,* Vol. 44, pp. 1019–1022.

Schumpeter, J. (1939), *Business cycles: A Theoretical, Historical and Statistical Analysis of the Capitalist Process*, New York, McGraw - Hill Company.

Shoemaker, J. P. and Reese, S. D. (1996), *Mediating the Message: Theories on Influences on Mass Media Content*, New York, Longman Publishers USA.

Stemler, S. (2001), An Overview of Content Analysis, *Practical Assessment, Research and Evaluation,* Vol. 7, No. 17, pp. 1-6.

Thussu, D. K. (2008), *News as Entertainment: The Rise of Global Infotainment*, London, Sage.

Wallis, P. and Nerlich, B. (2005), Disease Metaphors in New Epidemics: The UK media Framing of the 2003 SARS Epidemic, *Social Science & Medicine,* Vol. 60, No. 11, pp. 2629–2639.

Washer, P. (2004), Representations of SARS in the British Newspapers, *Social Science & Medicine,* Vol. 59, No. 12, pp. 2561-2571.

Zhou, W., Wang, A., Xia, F., Xiao, Y. and Tang, S. (2020), Effects of Media reporting on Mitigating Spread of COVID-19 in the Early Phase of the Outbreak, *Mathematical Biosciences and Engineering,* Vol. 17, No. 3, pp. 2693-2707.

ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΑ ΣΥΜΠΕΡΙΦΟΡΑΣ ΣΤΗ ΣΧΟΛΙΚΗ ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΟΤΗΤΑ. ΠΑΡΕΜΒΑΣΗ ΚΑΙ ΑΝΤΙΣΤΑΘΜΙΣΗ: ΕΝΔΥΝΑΜΩΣΗ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΔΕΞΙΟΤΗΤΩΝ & ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΔΙΚΤΥΩΝ

Βασιλική Ιωαννίδη,[α] Ηλιάννα Γωγάκη[β]

[α] Διδάκτωρ ΕΚΠΑ, ΣΕΠ Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο
[β] Υποψ. Διδάκτωρ, Πανεπιστήμιο Αιγαίου

Περίληψη

Η παρούσα εργασία μεθοδολογικά βασίζεται σε βιβλιογραφική έρευνα, η οποία αποσκοπεί στο να εξετάσει και να περιγράψει σύγχρονες εκπαιδευτικές παρεμβάσεις και στρατηγικές διαχείρισης στη σχολική τάξη και εκπαιδευτική κοινότητα αλλά και να θέσει ένα επίκαιρο πλαίσιο συμβουλευτικής προς εκπαιδευτικούς και γονείς στο πλαίσιο μιας παιδαγωγικής αντιμετώπισης διαταρακτικών συμπεριφορών και εν γένει συμπεριφορικών δυσκολιών στη σύγχρονη πολύμορφη κοινωνία του 21ου αιώνα. Η βιβλιογραφική ανασκόπηση καταδεικνύει: (α) αφενός τη σημασία συμπεριφοριστικών και κοινωνικογνωστικών στρατηγικών μάθησης, όπου αναπτύσσεται η κοινωνική διάσταση της μάθησης και προάγεται η ανάπτυξη κοινωνικών δεξιοτήτων μέσω της εκπαίδευσης, (β) αφετέρου την αξία της συνεργασίας μεταξύ εκπαιδευτικής κοινότητας, οικογένειας και δικτύων σχολικής συμπερίληψης.

Λέξεις κλειδιά: προβλήματα συμπεριφοράς, κοινωνικές δεξιότητες, συνεργασία οικογένειας-σχολείου, παιδαγωγική προσέγγιση, συμβουλευτική

BEHAVIOR PROBLEMS IN SCHOOL. SOCIAL SKILLS & SOCIAL NETWORKS

Vasiliki Ioannidi,[α] Ilianna Gogaki[β]

[α] PhD, Hellenic Open University
[β] PhD Candidate, University of the Aegean

Abstract

The present paper aims to examine and describe modern educational interventions and strategies in the classroom and educational community for the society of the 21st century. The brief literature review reports and analyzes a counseling framework for teachers and parents in the context of a pedagogical treatment of behavioral difficulties. Also, the social dimension of learning is developed and social skills are promoted in the education. Emphasis is placed on the value of collaboration between the educational community, family and networks of school inclusion.

Key words: behavioral problems, social skills, family-school cooperation, pedagogical approach, counseling

Εισαγωγή

Σήμερα, οι νέες τεχνολογίες, τα μέσα ενημέρωσης, το οικογενειακό ιστορικό, η παροχή εκπαίδευσης, η υγειονομική περίθαλψη και η παιδεία έχουν άμεση ή έμμεση σχέση με την εμπειρία της παιδικής ηλικίας και τον τρόπο με τον οποίο η κοινότητα αντιλαμβάνεται τις ανάγκες, τις κλίσεις αλλά και τα ενδιαφέροντα των παιδιών. Ως εκ τούτου, η κατανόηση της παιδικής ηλικίας περιλαμβάνει την εξέταση της παιδικής μέριμνας, καθώς και τα εμπόδια που αντιμετωπίζουν πολλά παιδιά σε κάποιους τομείς της προσωπικής ή/και κοινωνικής τους ζωής, όπως αποτυπώνονται σε δείκτες υλικής ευημερίας, υγείας, ασφάλειας, εκπαιδευτικής ευημερίας, οικογενειακών σχέσεων, σχέσεων με συνομηλίκους και κοινωνικούς κινδύνους σε έναν όλο και περισσότερο παγκοσμιοποιημένο κόσμο.

Από την άλλη, η εφηβεία είναι αναμφισβήτητα ένα κρίσιμο και σημαντικό στάδιο στη ζωή του ανθρώπου, με την έννοια ότι αυτή την περίοδο το άτομο καλείται να δημιουργήσει και να ολοκληρώσει την νέα του ταυτότητα, να αυτονομηθεί ως προσωπικότητα και να ενταχθεί υπεύθυνα στην κοινωνία. Με δεδομένες τη ρευστότητα της σύγχρονης οικογενειακής δομής και τις ευρύτερες κοινωνικο-πολιτισμικές και οικονομικές αλλαγές, που η εποχή μας επιφυλάσσει για τα νεαρά άτομα άρα και για τα παιδιά και τους εφήβους, η επικινδυνότητα σαφώς αυξάνεται και ο ρόλος των γονέων και των εκπαιδευτικών στην ανατροφή των εφήβων και στην αντιμετώπιση των προβλημάτων, που εμφανίζονται αυτή την εποχή, διαμορφώνεται καταλυτικά και καθοριστικά στην πορεία τους προς την ατομικότητα αλλά και την ενήλικη ζωή (Κουρκούτας 2001, 2013, Campbell 1995, McLeod and Kaiser 2004, Compas et al. 1989, Kauffman et al. 2006).

Παιδιά με προβλήματα συμπεριφοράς

Τα παιδιά με προβλήματα συμπεριφοράς (στη βιβλιογραφία υπάρχουν διαχρονικά όροι, όπως: συναισθηματικά διαταραγμένα, κοινωνικά δυσπροσάρμοστα, ψυχολογικά διαταραγμένα, κ.ά.) συνιστούν ένα σημαντικό ποσοστό στην εκπαιδευτική κοινότητα και χρήζουν υπηρεσίες ειδικής αγωγής και εκπαίδευσης. Συγκεκριμένα, σύμφωνα με τον Heward (2011: 197, 247 κ.ε.):

(α) Βασικό χαρακτηριστικό μαθητών με διαταραχές συμπεριφοράς, συναισθηματικές ή συμπεριφορικές, είναι η εκδήλωση συμπεριφοράς που υπολείπεται κατά σημαντικό βαθμό των προτύπων της πολιτισμικής και ηλικιακής ομάδας, ως προς δύο διαστάσεις: την *εξωτερίκευση* και *εσωτερίκευση*. Είναι σκόπιμο να σημειωθεί ότι και τα δύο αυτά πρότυπα μη φυσιολογικής συμπεριφοράς επηρεάζουν με αρνητικό τρόπο την ακαδημαϊκή επίδοση και τις κοινωνικές σχέσεις του παιδιού και του εφήβου. (β) Συμπεριφορές εξωτερίκευσης είναι: μη τήρηση οδηγιών μέσα στην τάξη, επιθετικότητα, εκρήξεις θυμού, μη συμμόρφωση σε οδηγίες, καταστροφή ξένης ιδιοκτησίας, βανδαλισμοί, υπερβολικές λογομαχίες, κλοπές, ενόχληση συμμαθητών, υβριστικές στάσεις και τσακωμοί, κ.λπ. Οι μαθητές με προβλήματα εξωτερίκευσης εκδηλώνουν συχνά αντικοινωνική ή/και παραβατική συμπεριφορά. (γ) Ένας μεγάλος αριθμός μαθητών με συναισθηματικές ή συμπεριφορικές διαταραχές έχουν επίσης μαθησιακές δυσκολίες ή/και γλωσσική καθυστέρηση και δυσκολεύονται να αναπτύξουν και να διατηρήσουν διαπροσωπικές σχέσεις. Επίσης, ένα σημαντικό ποσοστό μαθητών με διαταραχές συμπεριφοράς μπορεί να έρχονται αντιμέτωποι με φορείς κοινωνικού ελέγχου και να συλλαμβάνονται κατά τη διάρκεια των σχολικών τους χρόνων. (δ) Η άμεση

παρατήρηση και η μέτρηση των συγκεκριμένων προβληματικών συμπεριφορών μέσα στη διδακτική τάξη είναι εφικτό να καταδείξουν αν και για ποιες συμπεριφορές είναι αναγκαία η παρέμβαση. Οι μετρήσιμες διαστάσεις της συμπεριφοράς είναι πέντε: η συχνότητα, η διάρκεια, ο χρόνος, η τοπογραφία και το μέγεθος.

Τα περισσότερα εργαλεία προκριματικού ελέγχου περιλαμβάνουν κλίμακες αξιολόγησης ή λίστες ελέγχου της συμπεριφοράς, που συμπληρώνονται από γονείς, δασκάλους, συνομηλίκους ή/και τα ίδια τα παιδιά. Τα παιδιά που εντοπίζονται στη διαδικασία διάκρισης ενδείξεων συμπεριφορικής διαταραχής ή κινδύνου να αναπτύξουν προβλήματα συμπεριφοράς υποβάλλονται σε μία πιο ολοκληρωμένη αξιολόγηση, με σκοπό να καθοριστεί εάν πληρούν τις προϋποθέσεις για παροχή ειδικής αγωγής και ποιες είναι συγκεκριμένα οι ειδικές εκπαιδευτικές ανάγκες τους.

(ε) Στις εκπαιδευτικές προσεγγίσεις συγκαταλέγονται:

(1) Η συστηματική διδασκαλία και η εκμάθηση κοινωνικών και ακαδημαϊκών δεξιοτήτων, (2) Οι προληπτικές στρατηγικές σε επίπεδο διαχείρισης σχολικής τάξης, προκειμένου να προωθηθεί η θετική κοινωνική συμπεριφορά και η ακαδημαϊκή επιτυχία. (3) Η εκμάθηση δεξιοτήτων αυτοδιαχείρισης μπορούν, επίσης, να βοηθήσουν στην ανάληψη ευθυνών από την πλευρά των μαθητών με διαταραχές συμπεριφοράς. (4) Επιπλέον, οι ομαδικές προσεγγίσεις μέσω της επίδρασης της ομάδας των συνομηλίκων αποσκοπούν να βοηθήσουν μαθητές με προβλήματα συμπεριφοράς προς την κατεύθυνση επιθυμητών κοινωνικά επιλογών και στάσεων μέσα στην κοινότητα. (5) Οι δάσκαλοι πρέπει να επικεντρώνουν την ενέργειά τους σε τροποποιήσιμες μεταβλητές στο περιβάλλον ενός μαθητή, δηλ. στοιχεία τα οποία δυνητικά μπορούν να κάνουν τη διαφορά σε επίπεδο μάθησης και συμπεριφοράς από την πλευρά των μαθητών με τέτοιου τύπου προβλήματα στη συμπεριφορά τους. (6) Ο έπαινος του δασκάλου λειτουργεί ως μέσο ενίσχυσης και κοινωνικής αποδοχής. Επίσης, θεμιτή είναι η αίσθηση του χιούμορ από την πλευρά του δασκάλου για εξομάλυνση σχέσεων και συγκρούσεων. Οι πράξεις του εκπαιδευτικού εν γένει πρέπει να διέπονται από σταθερότητα και να αποδεικνύουν ωριμότητα. (7) Τέλος, όταν ένας μαθητής με συναισθηματικές ή συμπεριφορικές διαταραχές τοποθετείται σε σχολική τάξη γενικής εκπαίδευσης πρέπει τόσο ο μαθητής όσο και ο εκπαιδευτικός να έχουν λάβει κατάλληλη προετοιμασία εκ των προτέρων αλλά και στη συνέχεια να δέχονται υποστήριξη.

Εκπαιδευτικές παρεμβάσεις και στρατηγικές διαχείρισης στη σχολική τάξη και κοινότητα

Είναι κοινός τόπος ότι ανεξάρτητα από τη σοβαρότητα της διάγνωσης δυσκολιών συμπεριφοράς, γεγονός το οποίο απαιτεί και τη διεπιστημονική συνεργασία των επαγγελματιών αγωγής και υγείας σε συνεργασία πάντα με την οικογένεια, το κύριο σημείο έγκειται στο σχεδιασμό στρατηγικών παρέμβασης και την επιτυχή εφαρμογή τους ως μία βασική πρόκληση σε επίπεδο σχολείου, οικογένειας και ειδικών επαγγελματιών (Κουρκούτας 2007: 173).

Σύμφωνα με τον Elliott et al. (2008: 407), το σχολικό περιβάλλον προσαρμόζει τους στόχους ανάλογα με την ηλικία του παιδιού και οι τεχνικές διαχείρισης αλλάζουν ανάλογα με το αναπτυξιακό στάδιο. Ενδεικτικά, οι επιθυμητές ιδιότητες ενός εκπαιδευτικού σκιαγραφούνται μέσα από τις εξής δεξιότητες:

(α) Στις πρώτες τάξεις του Δημοτικού χρειάζεται: υπομονή, διδακτικές δεξιότητες, δεξιότητες κοινωνικοποίησης, δεξιότητες φροντίδας εαυτού, κ.λπ. (β) Στις Μεσαίες τάξεις του Δημοτικού χρειάζεται: υπομονή, διαγνωστικές και διδακτικές δεξιότητες, κατανόηση, αναπτυξιακή επίγνωση, κ.λπ. (γ) Στις τελευταίες τάξεις του Δημοτικού και στο Γυμνάσιο χρειάζεται: δεξιότητες κινήτρων, αυστηρότητα, δεξιότητες διαχείρισης, υπομονή, κατανόηση των ανησυχιών της αρχής της εφηβείας, κ.λπ. (δ) Στο Λύκειο χρειάζεται: εξειδίκευση στο διδακτικό αντικείμενο, δεξιότητες σύναψης σχέσεων, ικανότητα διαχείρισης του ελέγχου με ταυτόχρονη απόδοση ελευθερίας, κ.λπ.

Στο πλαίσιο αυτό, όπως σημειώνει ο Elliott et al. (2008: 506), αποτελεί θεμελιώδη αρχή στην εκπαιδευτική ψυχολογία ότι τα κίνητρα του μαθητή παίζουν σημαντικό ρόλο στις διδακτικές δραστηριότητες και στη διαχείριση της συμπεριφοράς μέσα στη σχολική τάξη. Επιπροσθέτως, βασικές στρατηγικές είναι:

(α) Η ύλη από το αναλυτικό πρόγραμμα πρέπει να παρουσιάζει ενδιαφέρον για την πλευρά των μαθητών, (β) Οι μαθητές πρέπει να εργάζονται σε συνεργατικές ομάδες μάθησης, (γ) πρέπει να χρησιμοποιούνται -πέραν των ατομικών- και ομαδικές δραστηριότητες στα σχέδια διαχείρισης της τάξης.

Επιπλέον, όπως αναφέρεται από τον (Σκαλούμπακας 2007-2013), σε επίπεδο στρατηγικών σχολείου είναι σημαντική η προσοχή των εκπαιδευτικών προς την ενδυνάμωση δεξιοτήτων για εμπλοκή του παιδιού στις σχολικές δραστηριότητες και στα ακαδημαϊκά επιτεύγματα μεν τη μείωση αδικαιολόγητων απουσιών και ανάρμοστης συμπεριφοράς στη σχολική κοινότητα δε. Επίσης, είναι απαραίτητη η προαγωγή της συνεργασίας οικογένειας – σχολείου μέσω της παροχής βοήθειας στους γονείς, όπως επιβράβευση επιθυμητών συμπεριφορών στο παιδί και παρουσίαση συνεπειών από διαταρακτικές συμπεριφορές, χορήγηση στήριξης για τη μελέτη στο σπίτι, ενθάρρυνση για συμμετοχή του παιδιού σε ομαδικά αθλήματα, καθοδήγηση σε εξωσχολικές δραστηριότητες, κ.λπ.

Συγκεκριμένα, η αντιμετώπιση παιδιών με δυσκολίες μάθησης και συμπεριφοράς μπορεί να γίνει μέσα από (Κολιάδης 1997: 292 κ.ε.): Συμπεριφοριστικές προσεγγίσεις, όπου έχουμε άμεση διδασκαλία και επανορθωτικές στρατηγικές που στοχεύουν στη βελτίωση του μαθησιακού αποτελέσματος και της συμπεριφοράς, π.χ. θετική ή αρνητική ενίσχυση, συμβολική αμοιβή και κύρωση ως συνέπεια των πράξεων και όχι ως τιμωρητική διάθεση, συμμόρφωση σε κανόνες και αρχές της διδακτικής τάξης και της σχολικής κοινότητας, ενθάρρυνση για εμπλοκή του μαθητή στη μαθησιακή διαδικασία κ.λπ. Κοινωνικογνωστικές προσεγγίσεις, όπου αναπτύσσεται η κοινωνική διάσταση της μάθησης, καλλιεργούνται τα κίνητρα του μαθητή και βελτιώνονται οι ικανότητες και δεξιότητες του μαθητή. Στο πλαίσιο αυτό, δίδεται έμφαση στη διαδικασία της μάθησης και την ενεργό συμμετοχή και υπευθυνότητα του μαθητή, μέσα από:

(α) Γενικές στρατηγικές μάθησης, π.χ. λεκτική καθοδήγηση, ανασκόπηση και αξιολόγηση ενεργειών, γνωστική διαμόρφωση της συμπεριφοράς κ.ά. (β) Ειδικές στρατηγικές παρέμβασης, π.χ. άσκηση στρατηγικών αναζήτησης, αυτοπαρατήρηση και αυτοκαθοδήγηση, χρήση αυτο-ερωτήσεων, κ.λπ.). (γ) Ψυχοπαιδαγωγικές αρχές ανάπτυξης και καλλιέργειας του αυτοσυναισθήματος, π.χ. επικοινωνία, συνεργασία, ειλικρίνεια, επιτυχία, ενδυνάμωση ενδιαφερόντων – κινήτρων, συμβουλευτική εποπτεία, κ.λπ. Επιπλέον, σε επίπεδο διδασκαλίας, διάφορες διδακτικές

προσεγγίσεις και τεχνικές μπορούν να αποβούν αποτελεσματικές στρατηγικές διαχείρισης και αντιμετώπισης περιστατικών με συμπεριφορικά προβλήματα, π.χ. διαφοροποιημένη διδασκαλία, ανταπόκριση στη διδασκαλία, ομαδική ανταπόκριση, διάφορες βιωματικές δραστηριότητες, ώστε να προσφερθούν ευκαιρίες για επικοινωνία και συμμετοχή (παιγνίδι ρόλων, αποσαφήνιση αξιών, μελέτη συγκεκριμένων περιπτώσεων), ποιοτική διδασκαλία, αναστοχαζόμενος εκπαιδευτικός, κ.λπ.

Αντίστοιχα, ένα εκπαιδευτικό πρόγραμμα παρέμβασης για την αντιμετώπιση προβλημάτων συμπεριφοράς σε επίπεδο τάξης μπορεί να αποβλέπει: (α) στην ευαισθητοποίηση των μαθητών για τα φαινόμενα επιθετικότητας, βίας και διαταραχών συμπεριφοράς, (β) στον αυτο-στοχασμό των μαθητών σε σχέση με τον προσωπικό τους ρόλο και το ρόλο της ομάδας, και (γ) στην ενδυνάμωση των μαθητών για υιοθέτηση εναλλακτικών μορφών συμπεριφοράς, ανάληψη ευθύνης και εποικοδομητική συμμετοχή στα εκπαιδευτικά δρώμενα (Ανδρέου 2007).

Συνολικά, σημασία έχει η κατανόηση της ψυχολογίας και της ιδιαιτερότητας κάθε παιδιού με συμπεριφορικές δυσκολίες και η κατανόηση της δυναμικής και της αλληλεπίδρασης παραγόντων του σχολικού και οικογενειακού περιβάλλοντος (οικοσυστημική προσέγγιση). Τέλος, ένα παιδαγωγικό θεραπευτικό κλίμα όπως διαμορφώνεται από τον εκπαιδευτικό, η εγκαθίδρυση μιας θετικής οικολογίας μέσα στη σχολική τάξη ανεξάρτητα από μαθησιακά και συμπεριφορικά χαρακτηριστικά μαθητών, το παιδαγωγικό χιούμορ, η προώθηση θετικών διαπροσωπικών σχέσεων και εξατομικευμένων σχέσεων εμπιστοσύνης, η αναφορά σε κανόνες, η σταθερή επιβράβευση, η συνεργασία με την οικογένεια, η αποφυγή διαδικασιών ετικετικοποίησης και η επαρκής πληροφόρηση, αποτελούν σημαντικές παραμέτρους μακροπρόθεσμων αποτελεσματικών παρεμβάσεων. Ως εκ τούτου, η συμβουλευτική των εκπαιδευτικών στο πλαίσιο διαχείρισης διαταρακτικών συμπεριφορών και εν γένει συμπεριφορικών δυσκολιών είναι ο ακρογωνιαίος λίθος μιας αποτελεσματικής παρέμβασης μέσα από εξατομικευμένες εναλλακτικές στρατηγικές διαχείρισης (Κουρκούτας 2007).

Μαθητοκεντρική διδασκαλία με έμφαση σε επικοινωνιακές και κοινωνικές δεξιότητες

Το κύριο χαρακτηριστικό της μαθητοκεντρικής διδασκαλίας είναι η κυριαρχία των μαθησιακών δραστηριοτήτων των μαθητών μέσα στη σχολική τάξη, είτε αυτές είναι ατομικές (ο μαθητής εργάζεται μόνος του), ομαδικές (ο μαθητής εργάζεται ως μέλος μιας ομάδας), εταιρικές (ο μαθητής συνεργάζεται με το συμμαθητή του). Η μαθητοκεντρική διδασκαλία βασίζεται στη συνεργασία των μελών μιας ομάδας, αποβλέπει στην ανάπτυξη της κριτικής και δημιουργικής σκέψης, καθώς και στην ανάπτυξη της κοινωνικής συνείδησης και προάγεται μέσω της ομαδοσυνεργατικής μάθησης. Κάτω από τη διδακτική αρχή της συνεργατικής μάθησης, το βάρος στη σύγχρονη διδασκαλία μετατοπίζεται στη μεθοδολογία της μάθησης, γεγονός που σημαίνει μαθησιακή συνεργατική ενεργοποίηση που συμβάλλει σε μία ολόπλευρη ανάπτυξη της προσωπικότητας παιδιών και εφήβων. Παράλληλα, η έννοια της ομάδας παίζει κεντρικό λειτουργικό ρόλο, συνδυάζεται με την έννοια της τάξης και της σχολικής εργασίας και, κατά προέκταση, η ομαδοκεντρική διδασκαλία είναι αυτή κατά την οποία φέρονται εις πέρας οι μαθησιακοί σκοποί και οι διδακτικοί στόχοι με βασικό και απαραίτητο δίαυλο τις ομάδες των μαθητών (Δερβίσης 1999: 25).

Σε ένα τέτοιο πλαίσιο, βασικές για τον εκπαιδευτικό διδακτικές τεχνικές, στη διαμόρφωση θετικής συμπεριφοράς ή την τροποποίηση μιας αρνητικής, αποτελούν οι ακόλουθες (Βογινδρούκα και Sherratt 2008: 60 κ.ε.): η ενίσχυση της θετικής συμπεριφοράς, η χρησιμοποίηση του συστήματος ανταμοιβής, η χρησιμοποίηση ατομικών εκπαιδευτικών προγραμμάτων, η παροχή σαφών οδηγιών, η οργάνωση του εκπαιδευτικού χώρου, η ελαχιστοποίηση του άγχους στους μαθητές.

Ειδικότερα, μεθοδολογικές προσεγγίσεις και στρατηγικές που συμβάλλουν στην αποτελεσματική συμμετοχή των παιδιών στη μαθησιακή διαδικασία, με επίκεντρο της μαθησιακής διαδικασίας τα ίδια τα παιδιά, είναι (Χριστοδούλου-Γκλιάου 2007):

1. Σε επίπεδο επικοινωνιακών δεξιοτήτων

- η γνώση της γλώσσας, ο γνωστικός εξοπλισμός και οι ικανότητα ανάπτυξης του λόγου, κάτι που μπορεί να επιτευχθεί με συνεργατική μάθηση και γνωστική υποστήριξη, διαδικασίες που δομούνται σε αλληλεπίδραση με το κοινωνικό περιβάλλον, εσωτερικεύονται και γίνονται μέρος της εξέλιξης του αναπτυσσόμενου ανθρώπου·
- η ποιότητα της διαπροσωπικής σχέσης, ο διάλογος και η συζήτηση μεταξύ εκπαιδευτικών και μαθητών βοηθάει στην ενίσχυση γνωστικών και επικοινωνιακών εργαλείων, καθώς και στη μετάδοση μιας συσσωρευμένης εμπειρίας και γνώσης και καθορίζει την επιτυχία ή την αποτυχία μιας διδακτικής ή μαθησιακής συνδιαλλαγής, π.χ. η ερωτοαπόκριση αποτελεί αποτελεσματική στρατηγική για τη συγκρότηση της γνώσης και την προαγωγή της μάθησης, μέσω της παρακίνησης και της δημιουργίας κινήτρων ο εκπαιδευτικός μπορεί να κατευθύνει τη μαθησιακή διαδικασία και να ελέγξει το βαθμό κατανόησης των παιδιών, ανάπτυξη δραστηριοτήτων των παιδιών βάσει προσωπικών βιωμάτων και εμπειριών σε ένα πολύμορφο περιβάλλον μάθησης·
- τεχνικές ανατροφοδότησης, π.χ. έλεγχος σωστού και λάθους, επανάληψη, περιγραφή και διατύπωση, ανακεφαλαίωση κ.λπ., οδηγούν στη συνειδητοποίηση, κατάκτηση, σταθεροποίηση και στην αξιοποίηση της νέας γνώσης, αλλά και στη λογική συνέχεια αυτής.

2. Σε επίπεδο κοινωνικών δεξιοτήτων είναι το θεατρικό παιγνίδι, η δραματοποίηση, οι προσεγγίσεις με βάση λογοτεχνικά κείμενα, τα παιγνίδια ρόλων, το εικονογραφημένο υλικό, οι φωτογραφίες, κ.λπ., όπου οργανώνονται, συστηματοποιούνται, προωθούνται και ενισχύονται δραστηριότητες κοινωνικής μάθησης. Συνακόλουθα, η κατάκτηση της γνώσης είναι μία ενεργητική διαδικασία, εφόσον τα παιδιά εμπλέκονται ενεργά στη διαδικασία οικοδόμησης της γνώσης μέσω δραστηριότητας, φαντασίας, επικοινωνίας, έρευνας και αφομοίωσης βάσει των δικών τους ενδιαφερόντων. Η διαθεματική προσέγγιση, τα σχέδια εργασίας και η ομαδοσυνεργατική διδασκαλία, ως μορφές διδασκαλίας που επιλέγει ο εκπαιδευτικός, δύνανται να συμβάλουν σε μία αποτελεσματική μάθηση, με σημείο αναφοράς τον αναστοχαστικό δάσκαλο, που λειτουργεί ως διαμεσολαβητής, συνεργάτης, βοηθός, συνερευνητής και καθοδηγητής, δημιουργός υποστηρικτικού πλαισίου και κλίματος αποδοχής, εμπιστοσύνης, ασφάλειας και πολυεπίπεδης έκφρασης.

Και αυτό διότι κύριος στόχος της παιδείας, της αγωγής και της εκπαίδευσης, δεν μπορεί να είναι απλώς η συσσώρευση γνώσεων, ικανοτήτων και δεξιοτήτων, αλλά το ενδιαφέρον και η επιθυμία για μάθηση σε όλους τους τομείς, που θα πηγάζει μέσα από το θετικό βίωμα των συγκινήσεων. Κατ' αυτόν τον τρόπο, η πρόταση ορισμού του συγκινησιακού βιώματος ως πρωταρχικού διδακτικού σκοπού που καλύπτει το σύνολο των υπολοίπων διδακτικών στόχων θέτει ως βασική προϋπόθεση την αναγνώριση της σημασίας του ενδιαφέροντος και των κινήτρων των μαθητών μέσα στην εκπαιδευτική διαδικασία. Κάτι τέτοιο μπορεί να επέλθει ως αποτέλεσμα βιωματικών εμπειριών μέσα στη διδακτική τάξη (Μπακιρτζής 2002: 144-148).

Παιδαγωγικό περιβάλλον με ενεργητικές μεθόδους διδασκαλίας

Συνακόλουθα, ένα τέτοιο μαθησιακό και διδακτικό πλαίσιο μπορεί να υποστηριχθεί από ενεργητικές μεθόδους, όπως (Active Methods for Teaching and Learning 2004):

1. Οι ομάδες συζήτησης για ανάπτυξη ικανοτήτων επικοινωνίας, ακρόασης, ενσυναίσθησης, επίλυσης προβλημάτων, λήψης αποφάσεων και κριτικής σκέψης. Εδώ, απαιτείται καλή οργάνωση της τάξης, χωρισμός σε μικρές ομάδες, κάθε ομάδα να έχει τον αρχηγό της αλλά και ένα άλλο άτομο που θα κρατά σημειώσεις, συμμετοχή όλων των μελών της ομάδας, σαφείς κανόνες και οδηγίες.

- Έναρξη: χρήση ιστοριών σχετικά με φράσεις «Τι συνέβη;». «Τι συνέβη σε εμένα;», προκειμένου να ξεκινήσει μία συζήτηση.

- Χρήση εικόνων: από βιβλία, περιοδικά, φωτογραφίες κ.λπ., με σκοπό τη χρησιμοποίηση διδακτικών παραδειγμάτων μέσα από γεγονότα, κλινικά περιστατικά, αφηγήσεις και περιπτώσεις αναπηρίας. Ερωτήσεις: «Τι αισθάνεσαι;». «Πώς αισθάνεσαι απέναντι σε αυτό το γεγονός;».

- Χρήση δηλώσεων: με τις οποίες τα παιδιά επιλέγουν συμφωνώντας ή διαφωνώντας να στηρίξουν και να τεκμηριώσουν τις αποφάσεις τους.

2. Οι Ιστορίες για ανάπτυξη ικανοτήτων επικοινωνίας και κατανόησης, κάτι που δύναται να βοηθήσει και στην ανάπτυξη άλλων δραστηριοτήτων. Η αφήγηση ιστοριών είναι ένας καλός τρόπος εισαγωγής νέων ιδεών, προώθησης συζήτησης και διαβίβασης μηνυμάτων. Μπορούν να συμβάλουν στη συναισθηματική καλλιέργεια και στη νοητική ανάπτυξη των παιδιών. Εξιστορώντας:

- Επιλέγουμε ιστορίες με ενδιαφέρον και καθαρά μηνύματα, συμβατές με το αναπτυξιακό στάδιο των παιδιών στα οποία απευθυνόμαστε.

- Ο δάσκαλος λειτουργεί ως αφηγητής, κάνοντας χρήση κατά την αφήγηση διαφόρων μέσων π.χ. εικόνες, μαριονέτες, τραγούδια, χρωματισμοί στη φωνή κ.λπ., καθώς και ερωτήσεις κατανόησης.

- Τα παιδιά να παίζουν ενεργό μέρος κατά την εξιστόρηση, να εκφράζουν απόψεις, να κάνουν σχόλια και να συμμετέχουν στη δημιουργία της ιστορίας προβλέποντας στην εξέλιξή της.

- Τα παιδιά μπορούν να οδηγηθούν σε συσχετισμούς γεγονότων και αναφορών μεταξύ ιστορίας και δικών τους ζωών, μέσα από συναφείς ερωτήσεις όπως: «Κάτι παρόμοιο έχει συμβεί σε εσένα ή στην κοινότητα που ζεις;». «Πώς εμείς κάνουμε κάτι παρόμοιο;. «Εσύ γνωρίζεις κάποιον που…;». «Τι συμβαίνει εκεί που ζεις;». «Μπορεί να αλλάξει;». Μετά την ιστορία:

Υπάρχουν τρόποι εμβάθυνσης στα μηνύματα της ιστορίας και δόμησης νέων δραστηριοτήτων πάνω στη συγκεκριμένη ιστορία. Κατ' αυτόν τον τρόπο: ενθαρρύνουμε τα παιδιά να αφηγηθούν την ιστορία, το κάθε παιδί συμβάλλοντας ξεχωριστά κατά την αφήγηση· ενθαρρύνουμε επίσης την αφήγηση της ίδιας ιστορίας μέσα από τη σκοπιά διαφορετικών χαρακτήρων· επιτρέπουμε το παίξιμο ρόλων με βάση την ιστορία· βοηθάμε τα παιδιά να σχεδιάσουν την ιστορία μέσα από μία σειρά φωτογραφιών, τις οποίες τοποθετούμε αρχικά ανάμικτα και κατόπιν καλούνται να τα βάλουν στη σωστή θέση· προτρέπουμε τα παιδιά να δώσουν νέες διαστάσεις χαρακτήρων, απόψεων και εξελίξεων στην ιστορία, κ.λπ.

3. Εικόνες και πίνακες βοηθούν στη δημιουργία αλλά και την αναδόμηση πρακτικών ικανοτήτων, στην ανάπτυξη ικανοτήτων επίλυσης προβλημάτων, στην καλλιέργεια μιας οξυδερκούς αντίληψης και κατανόησης άλλων ατόμων (ενσυναίσθηση και ανάπτυξη συμπάθειας). Χρησιμοποιώντας εικόνες και πίνακες: προάγουμε τη συζήτηση, καλλιεργούμε την παρατηρητικότητα και την κριτική σκέψη, π.χ. σωστό ή λάθος για παιδιά μικρότερης ηλικίας και διερεύνηση βαθύτερων μηνυμάτων για παιδιά μεγαλύτερης ηλικίας κ.λπ., ανιχνεύουμε το επίπεδο γνώσεων, καθώς και το βαθμό κατανόησης και διαμορφώνουμε στάσεις και συμπεριφορές, προάγουμε τη δημιουργικότητα, την ομαδικότητα, αναπτύσσουμε δεξιότητες, καταγράφουμε ιδέες των παιδιών για πρόκληση ενδιαφέροντος και αφορμή για συζήτηση, κ.λπ.

4. Πειράματα και αποδείξεις για ανάπτυξη πρακτικών ικανοτήτων και παρατηρητικότητας, καθώς και λογικής σκέψης. Χρησιμοποιώντας πειράματα τα παιδιά αναπτύσσουν ικανότητες από μόνα τους. Κατά συνέπεια, κατανοώντας το, μπορούν να το χρησιμοποιήσουν και στη ζωή τους.

5. Έρευνες για ανάπτυξη οργάνωσης, επικοινωνίας, κατανόησης και ικανοτήτων επίλυσης προβλημάτων. Ζητώντας τη διεξαγωγή μιας έρευνας: Τα παιδιά ενημερώνονται για το συγκεκριμένο θέμα και μαθαίνουν γι' αυτό. Επίσης, εμπλέκονται με ερωτήσεις σε κάθε στάδιο, συλλέγουν πληροφορίες, δημιουργούν διαγράμματα, με σκοπό να περιγράψουν όσο το δυνατόν καλύτερα τα αποτελέσματα. Στην αρχή το πλαίσιο αναφοράς της έρευνας είναι πιο απλό και οι ερωτήσεις όχι ιδιαίτερα περίπλοκες. Με την απόκτηση εμπειρίας, προχωρούν στη διεξαγωγή πιο ευαίσθητων θεμάτων π.χ. ζητήματα με ψυχοκοινωνικές διαστάσεις κ.ά. Υπάρχει σεβασμός σε διάφορα πολιτισμικά ζητήματα που αφορούν την εκάστοτε κοινωνία, καθώς επίσης γίνεται σαφής η οριοθέτηση και η διακριτικότητα απέναντι σε κάποια θέματα που μπορεί να προκαλέσουν αμηχανία ή και ντροπή.

6. Επισκέψεις και επισκέπτες για ανάπτυξη ικανοτήτων παρατηρητικότητας, κριτικής σκέψης και καλής επικοινωνίας. Κατά την επίσκεψη, π.χ. σε νοσοκομεία, σε εργοστάσια, στις φυσικές και αγροτικές περιοχές, σε αστυνομικές μονάδες, σε αγορές μέσα στις πόλεις κ.λπ.: γίνεται καταγραφή και περιγραφή από τα παιδιά αυτού που επισκέπτονται, τα παιδιά μπορούν να χωριστούν σε ομάδες και η κάθε ομάδα να ασχολείται με διαφορετικό θέμα, ενθαρρύνεται η διατύπωση ερωτήσεων και κατόπιν η επεξεργασία αυτών. Επίσης, μπορούν να προσκληθούν ειδικοί επιστήμονες, λειτουργοί εκπαίδευσης και επαγγελματίες υγείας, αγρότες, γονείς κ.ά.

7. Παιγνίδι ρόλων και υποκριτική για ανάπτυξη όλων των τύπων επικοινωνίας, καθώς και μέσω συναφών δραστηριοτήτων, προώθηση της επίλυσης

προβλημάτων αλλά και της κριτικής σκέψης· επίσης, ανάπτυξη αυτοπεποίθησης για παιδιά που διακρίνονται από συστολή και καλλιέργεια σεβασμού για το τι νιώθουν οι άλλοι. Παιγνίδι ρόλων: Μπορεί να γίνεται συχνά και χωρίς ειδική προετοιμασία. Είναι ιδιαίτερο σημαντικό, διότι βοηθάει τα παιδιά να καταλαβαίνουν πράξεις και συναισθήματα άλλων ανθρώπων και πώς αυτοί αισθάνονται. Μπορεί να γίνει πιο περίπλοκο, εάν διαφορετικά παίζουν ρόλους για να προωθήσουν τη συζήτηση.

Υποκριτική: Αναπτύσσουν τα παιδιά σωστές ιδέες, νιώθουν σεβασμό και εκτίμηση για το τι αισθάνονται οι άλλοι. Διδάσκονται τρόπους επικοινωνίας. Παιδιά που δεν εκφράζονται εύκολα, βοηθιούνται στην εξωτερίκευση συναισθημάτων και σκέψεων μέσα από μία τέτοια διαδικασία.

Βασικά σημεία στη συνεργασία μαθητών – δασκάλου αποτελούν: ο προσδιορισμός των μηνυμάτων θέλουμε να περάσουμε· η οριοθέτηση μεγάλων ιστοριών που μπορεί να κουράσουν και τα μηνύματα να πάψουν να είναι σαφή· ο χωρισμός σε σκηνές, εφόσον μία ιστορία φέρει μεγάλη έκταση· η δραματοποίηση μιας ιστορίας συνίσταται σε ανάγνωση, αφήγηση, συζήτηση· η συζήτηση για την επιλογή των χαρακτήρων και η εκμάθηση των λόγων κατά φυσικό και παραστατικό τρόπο· καθώς και η χρησιμοποίηση μερικών κοστουμιών και αυθεντικών αντικειμένων που είναι αναγκαία· και η εκτέλεση ενός έργου στη φυσική γλώσσα του κάθε παιδιού. Ακολουθεί: απαραίτητα συζήτηση για κατανόηση και εμπέδωση μηνυμάτων και αξιών. Τραγούδια, ποιήματα και ζωγραφιές βασισμένα σε αυτά που έχουν προηγηθεί. Επανάληψη αυτών.

Μίμηση/μαριονέτες: Οδηγούν στην ανάπτυξη της φαντασίας και βοηθούν στην επικοινωνία. Σχεδιασμός και παράσταση: Αφορά τα παιδιά, ώστε να μάθουν και να καταλάβουν καλύτερα τα μηνύματα.

8. Ποιήματα και τραγούδια για ανάπτυξη ικανοτήτων φαντασίας και επικοινωνίας, προώθησης θετικών αισθημάτων και στάσεων, καθώς και προαγωγής ενδιαφέροντος.

Τα ποιήματα και τα τραγούδια χρησιμοποιούνται για να περιγράψουν τι αισθάνονται τα παιδιά, πώς μπορούν να βοηθήσουν τους άλλους, να περάσουν μηνύματα χωρίς γενικό περιεχόμενο, με χρήσιμες πληροφορίες. Επίσης, και τα παιδιά μπορούν να δημιουργήσουν τα δικά τους τραγούδια και ποιήματα, συνοδεύοντάς τα από κίνηση, χορό και μίμηση.

9. Παιγνίδια για ανάπτυξη ικανοτήτων οργάνωσης, επίλυσης προβλημάτων και επικοινωνίας. Τα παιγνίδια είναι αποδεκτά μέσα στην ομάδα, γίνονται με πολλούς τρόπους και υπηρετούν πολλούς στόχους. Π.χ. παιγνίδια λέξεων που βοηθούν στη λήψη απόφασης, στην επίλυση προβλήματος κ.λπ. Τα παιγνίδια απαιτούν φαντασία. Δεν ξεχνάμε τη διαπίστωση και την επιβεβαίωση θετικών μηνυμάτων μέσα από τα παιγνίδια. Σκόπιμο είναι οι εκπαιδευτικοί να επιβεβαιώνουν τα θετικά μηνύματα μέσα από τα παιγνίδια των παιδιών.

Ενδυνάμωση συνεργασιών και δικτύων

Σύμφωνα με βιβλιογραφικά στοιχεία, έμφαση δίδεται στη σχολική και κοινωνική ένταξη μαθητών με δυσκολίες κοινωνικής προσαρμογής μέσα από συνεργασίες και δίκτυα κοινωνικού χαρακτήρα, όπως (Κουρκούτας 2012, Κουρκούτας κ.ά. 2013,

Ιωαννίδη και Τραυλός 2010, Ζαχαροπούλου και Ιωαννίδη 2010-2011, Ιωαννίδη κ.ά. 2011, Ιωαννίδη 2016, Ιωαννίδη 2018α, 2018β):

(1) Τη συνεργασία οικογένειας και σχολείου, καθώς και την έμφαση σε παιδαγωγικά, εκπαιδευτικά, πολιτισμικά και κοινωνικά περιβάλλοντα για την ενίσχυση των ψυχοκοινωνικών δεξιοτήτων και της ψυχικής ανθεκτικότητας μέσα στο σχολείο. (2) Τον ενταξιακό ρόλο του σχολείου και τις πρακτικές συνεκπαίδευσης, προαγωγής της υγείας και υποστήριξης μαθητών με διαταραχές συμπεριφοράς και εν γένει ευάλωτων ομάδων. (3) Καλές πρακτικές ψυχοκοινωνικής και ακαδημαϊκής εξέλιξης για μαθητές με δυσκολίες κοινωνικής προσαρμογής, σε συνδυασμό με διαθεματικές προσεγγίσεις του αναλυτικού προγράμματος π.χ. μουσειακά προγράμματα, ποικίλα πολιτισμικά προγράμματα κ.ά. (4) Νέες στρατηγικές πρόληψης και πρώιμης παρέμβασης που σχετίζονται με εκπαιδευτικά προγράμματα εγκληματοπροληπτικής πολιτικής.

Επιπλέον, τρόποι και τεχνικές αντιμετώπισης είναι (Κουρκούτας 2007: 112 κ.ε.):

(α) Οι στόχοι και προσδοκίες για την επιτυχία του μαθητή να δηλώνονται με σαφήνεια. (β) Η διαχείριση της τάξης πρέπει να είναι αποτελεσματική χωρίς αυταρχισμό, λαμβάνοντας υπόψη το εξελικτικό επίπεδο όλων των παιδιών, συνάμα και τις ενδεχόμενες δυσκολίες σχολικής και κοινωνικής προσαρμογής. (γ) Χρειάζεται θετικό κλίμα χωρίς κατάλυση ορίων και διαφορών. (δ) Να υπάρχει αντιστοιχία μεταξύ των δεξιοτήτων των μαθητών και των στόχων που τίθενται από το σχολείο και τους εκπαιδευτικούς. (ε) Τα μαθήματα να παρουσιάζονται με σαφήνεια υπό συγκεκριμένες εκπαιδευτικές διαδικασίες. (ζ) Να υπάρχει μαθησιακή υποστήριξη και εξατομικευμένη στάση, όταν κρίνεται απαραίτητο απέναντι σε κάποιους μαθητές, ώστε να μην αποκλείονται άμεσα ή έμμεσα είτε από το δάσκαλο είτε από τους συμμαθητές του. (η) Να δίδονται επαρκείς ευκαιρίες στους μαθητές για την επίτευξη των ακαδημαϊκών απαιτήσεων. (θ) Η απόδοση των μαθητών να αξιολογείται χωρίς επικρίσεις και να διαχωρίζεται από την υπόλοιπη προσωπικότητα. (ι) Τέλος, μία περισσότερο ανθρωποκεντρική -μαζί με τα ακαδημαϊκά επιτεύγματα- από την πλευρά του σχολείου, η ευελιξία των προγραμμάτων πέρα από τεχνοκρατικά στερεότυπα, η δια βίου εκπαίδευση και επιμόρφωση των εκπαιδευτικών, αλλά και η γονεϊκή εμπλοκή, είναι ζητήματα, των οποίων η επάρκεια, σε συνδυασμό με την καταλληλότητα των αρχών τους, μπορεί να αποτρέψει αντικοινωνικές συμπεριφορές.

Επιπλέον, η διεπιστημονική συνεργασία επαγγελματιών, οικογένειας και νέων με παραβατική συμπεριφορά, ως οργανωτική αρχή και καλή πρακτική στη βελτίωση της εκπαίδευσης, αλλά και των παρεχόμενων υπηρεσιών ειδικής εκπαίδευσης σε καταστήματα κράτησης νέων, είναι θεμελιώδης παροχή ειδικής παιδαγωγικής υποστήριξης για παιδιά και εφήβους σε κίνδυνο ή ανήλικους έγκλειστους (EDJJ).

Τελικές σκέψεις

Καταλήγοντας, σκόπιμο είναι να σημειώσουμε ότι η ειδική και εκπαιδευτική ανάγκη όσο και η πολιτισμική ετερότητα αποτελούν μέρος ενός συνόλου, που οφείλουν να συνυπάρχουν υπό τη διάσταση μιας συμπεριληπτικής φιλοσοφίας, που ο σκοπός δεν θα εξαντλείται στη μαθησιακή επάρκεια αλλά στο σμίλευμα των συνειδήσεων (Κασίδης κ.ά. 2016).

Αναφορές

Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία

Ανδρέου, Ε. (2007), Εκπαιδευτικό πρόγραμμα παρέμβασης για την αντιμετώπιση της επιθετικότητας και του εκφοβισμού στο δημοτικό σχολείο. Θέματα Διαχείρισης Προβλημάτων Σχολικής Τάξης, Αθήνα, Παιδαγωγικό Ινστιτούτο.

Βογινδρούκα, Ι. και Sherratt, D. (2008³). Οδηγός εκπαίδευσης παιδιών με διάχυτες αναπτυξιακές διαταραχές, Αθήνα, Ταξιδευτής.

Δερβίσης, Στ. (1999), Έννοια και χαρακτηριστικά της ομαδοκεντρικής διδασκαλίας. Διαθέσιμο στο: http://www.geocities.com/pee2000mac/symposio/dervisf.doc (Ημερομηνία πρόσβασης: 10/8/2009).

Elliot, S. N., Kratochwill, T. R., Littlefield Cook, J. και Travers, J. F. (2008), Εκπαιδευτική Ψυχολογία. Αποτελεσματική διδασκαλία, αποτελεσματική μάθηση, Αθήνα, Gutenberg.

Ζαχαροπούλου, Μ. και Ιωαννίδη, Β. (2010-2011), Ενταξιακές τεχνικές στη γενική εκπαίδευση: διδακτικά παραδείγματα μέσα από φιλολογικά μαθήματα για παιδιά με μαθησιακές δυσκολίες και προβλήματα συμπεριφοράς, Παράρτημα περ. Πλάτωνος, Περιοδικό της Εταιρείας Ελλήνων Φιλολόγων, Παράρτημα: Θέματα Μέσης Εκπαιδεύσεως, τ. 6, σσ. 123-132.

Heward, W. L. (2011), Παιδιά με ειδικές ανάγκες. Μία εισαγωγή στην Ειδική Εκπαίδευση, Αθήνα, Τόπος.

Ιωαννίδη, Β. και Τραυλός, Α. (2010), Διαχείριση προβλημάτων σχολικής τάξης. Δεξιότητες εκπαιδευτικών για την επικοινωνία με μαθητές που παρουσιάζουν προβλήματα συμπεριφοράς, στο Τ. Τζαννετάκη, Μ. Κρανιδιώτη, Σ. Παπαθανασόπουλος, Χ. Ζαραφωνίτου, Α. Πιτσελά, Α. Συκιώτου, Η.-J. Kerner, D. Farrington, Ν. Πασσάς, (επιμ.), Τιμητικός Τόμος Ομ. Καθηγήτριας Εγκληματολογίας Κ. Σπινέλλη. «Εγκληματολογικές Διεπιστημονικές Προσεγγίσεις» (σσ. 859-881), Τομέας Ποινικών Επιστημών, Νομική Σχολή, Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα-Κομοτηνή, Σάκκουλα.

Ιωαννίδη, Β., Βασιλείου, Μ. και Καλοκαιρινού, Α. (2011), Βία, Επιθετικότητα, Εκφοβισμός: βασικές έννοιες και διαπιστώσεις. Πρώιμη παρέμβαση σε ένα σύγχρονο περιβάλλον ειδικής αγωγής και εκπαίδευσης υπό τη συμβολή του σχολικού νοσηλευτή, Ελληνική Επιθεώρηση Ειδικής Αγωγής, Περιοδική έκδοση της Εταιρείας Ειδικής Παιδαγωγικής Ελλάδας, τχ. 3, σσ. 51-73.

Ιωαννίδη, Β. (2016), Αντεγκληματική πολιτική: Καλές πρακτικές (good practices) μάθησης, αγωγής και ένταξης, Τιμητικός Τόμος για τον Καθηγητή Ν. Κουράκη, Νομική Σχολή, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, «Έγκλημα και Ποινική Καταστολή σε εποχή κρίσης», Α΄ Τόμος (σσ. 250-271), Αθήνα, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα. Διαθέσιμο στο: http://crime-in-crisis.com.

Ιωαννίδη, Β. (2018α), Καλές πρακτικές (good practices), στο: Κ.Σπινέλλη, Ν.Κουράκης, Μ. Κρανιδιώτη (επιμ.), Λεξικό Εγκληματολογίας, Αθήνα, Τόπος.

Ιωαννίδη, Β. (2018β), Ιδρυματοποίηση ανηλίκων. (institutionalization, prisonisation), στο Κ. Σπινέλλη, Ν. Κουράκης, Μ. Κρανιδιώτη, (επιμ.), Λεξικό Εγκληματολογίας, Αθήνα, Τόπος.

Κασίδης, Δ., Αποστολίδου, Ε. και Δουφέρη, Θ. (2016), Η ειδική και διαπολιτισμική εκπαίδευση στο φάσμα της συμπεριληπτικής φιλοσοφίας, στο Γ. Παπαδάτου, Σ. Πολυχρονοπούλου και Α. Μπαστέα (επιμ.), Πρακτικά 5ου Πανελλήνιου Συνεδρίου Επιστημών Εκπαίδευσης «Λειτουργίες νόησης και λόγου στη συμπεριφορά, στην εκπαίδευση και στην ειδική αγωγή», 19-21/6/2015, Αθήνα, Τομέας Ειδικής Αγωγής και Ψυχολογίας Π.Τ.Δ.Ε. Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών.

Κολιάδης, Μ. (1997), Οργανωτικά – διοικητικά σχήματα και ψυχοπαιδαγωγικά μοντέλα αντιμετώπισης των μαθησιακών δυσκολιών στο χώρο του σχολείου, στο: Μ.Καϊλα, Ν.Πολεμικός, Γ.Φιλίππου (επιμ.), Διεπιστημονικό Ευρωπαϊκό Συμπόσιο «Άτομα με ειδικές ανάγκες. Σύγχρονες κατευθύνσεις και απόψεις σε προβλήματα πρόληψης, παρέμβασης, αντιμετώπισης», Τ. Α΄ και Β΄, Πανεπιστήμιο Αιγαίου, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα.

Κουρκούτας, Η. (2001), Η Ψυχολογία του εφήβου. Θεωρητικά ζητήματα και κλινικές περιπτώσεις, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα.

Κουρκούτας, Η. (2007), Χαρακτηριστικά λειτουργίας και τρόποι αντιμετώπισης των παιδιών με επιθετικές μορφές συμπεριφοράς στο πλαίσιο του σχολείου και της τάξης, στο: Θέματα Διαχείρισης Προβλημάτων Σχολικής Τάξης (σσ. 256-276), Αθήνα, Παιδαγωγικό Ινστιτούτο.

Κουρκούτας, Η. (2012), Οικογένειες παιδιών με ιδιαίτερες δυσκολίες και σχολική ένταξη, Αθήνα, Πεδίο.

Κουρκούτας, Η. (2013), Ένταξη εφήβων με αντικοινωνικές και παραβατικές συμπεριφορές στο σχολείο: μακροκοινωνικές και ψυχοκοινωνικές διαστάσεις, στο Η. Κουρκούτας, Θ. Θάνος (επιμ.), Σχολική Βία και Παραβατικότητα: Ψυχολογικές, Κοινωνιολογικές, Παιδαγωγικές διαστάσεις (σσ. 1-45), Αθήνα, Τόπος.

Κουρκούτας, Η., Γιοβαζολιάς, Θ., Πλεξουσάκης, Σ. και Stavrou, P.-D. (2013), Συμβουλευτική υποστήριξη μαθητών με ή χωρίς ειδικές εκπαιδευτικές ανάγκες που έχουν πέσει θύματα εκφοβισμού στο σχολείο: Ενδεικτικά στοιχεία, σχόλια και προτάσεις, στο: Η.Κουρκούτας, Θ.Θάνος (επιμ.), Σχολική Βία και Παραβατικότητα: Ψυχολογικές, Κοινωνιολογικές, Παιδαγωγικές διαστάσεις (σσ. 337-368), Αθήνα, Τόπος.

Μπακιρτζής, Κ. (2002), Επικοινωνία και αγωγή, Αθήνα, Gutenberg.

Σκαλούμπακας, Χ. (Με την υποστήριξη: Κόρπα, Τ., Λύτρα, Φ.). (2017-2013), Οδηγός Εξατομικευμένου Εκπαιδευτικού Προγράμματος (ΕΕΠ) για μαθήματα με Προβλήματα Συμπεριφοράς, Αθήνα, Ινστιτούτο Εκπαιδευτικής Πολιτικής.

Χριστοδούλου-Γκλιάου, Ν. (2007), Μεθοδολογικές προσεγγίσεις που συμβάλλουν στην ανάπτυξη επικοινωνιακών και κοινωνικών δεξιοτήτων για αποτελεσματική συμμετοχή των παιδιών στη μαθησιακή διαδικασία, στο: Ε.Μακρή-Μπότσαρη (επιμ.), Θέματα Εισαγωγικής Επιμόρφωσης για νεοδιόριστους Εκπαιδευτικούς (σσ. 7-14), Αθήνα, Παιδαγωγικό Ινστιτούτο.

Ξενόγλωσση βιβλιογραφία

Active Methods for Teaching and Learning (2004), *Fresh Tools for Effective School Health*, Unesco.

Campbell, S.B. (1995), Behavior Problems in Preschool Children: A Review of Recent Research, *The Journal of Child Psychology and Psychiatry,* Vol. 36, No 1, pp. 113-149. Available at: https://doi.org/10.1111/j.1469-7610.1995.tb01657.x

Compas, B.E., Howell, D.C., Phares, V., Williams, R.A., and Giunta, C.T. (1989), Risk factors for emotional/behavioral problems in young adolescents: A prospective analysis of adolescent and parental stress and symptoms, *Journal of Consulting and Clinical Psychology,* Vol. 57, No 6, pp. 732–740. Available at: https://doi.org/10.1037/0022-006X.57.6.732

(EDJJ). The National Center on Education, Disability and Juvenile Justice "*Collaborate to Educate: Special Education in Juvenile Correctional Facilities"* by S.Meisel, K.Henderson, M.Cohen, P.Leone. Available at: http://www.edjj.org/Publications/pub01_17_00.html

Kauffman, J.M., Mostert, M.P., Trent S.C., Pullen Patricia, L. (2006), *Managing Classroom Behavior: A Reflective Case-Based Approach*, Boston, MA, Allyn & Bacon.

McLeod, J.D., Kaiser, K. (2004), Childhood Emotional and Behavioral Problems and Educational Attainment, *American Sociological Review,* Vol. 69, No 5, pp. 636-658. Available at: https://doi.org/10.1177/000312240406900502

Ο ΕΞΟΡΘΟΛΟΓΙΣΜΟΣ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ ΣΕ ΣΥΝΘΗΚΕΣ ΚΡΙΣΗΣ. ΑΝΑΛΥΣΗ ΚΑΙ ΚΑΤΑΝΟΗΣΗ ΤΩΝ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΩΝ ΜΕΤΑΡΡΥΘΜΙΣΕΩΝ ΑΠΟ ΒΕΜΠΕΡΙΑΝΗ ΣΚΟΠΙΑ

Βασιλική Καντζάρα

Καθηγήτρια, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Πάντειον Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών

Περίληψη

Σε συνθήκες κρίσης, η ελληνική εκπαίδευση έγινε αντικείμενο μεταρρυθμίσεων διοικητικού, οικονομικού και μορφωτικού χαρακτήρα. Η κατανόηση των αλλαγών αυτών μάς υπαγορεύει να εξετάσουμε την έννοια της διακυβέρνησης, που κυριάρχησε ως λόγος μετά το Δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο διεθνώς. Εστιάζοντας στην εφαρμογή της έννοιας της διακυβέρνησης παρατηρούμε ότι εμφορείται από μια λογική, όταν αναφέρεται στην αποτελεσματικότητα της λειτουργίας των δημοσίων θεσμών και μαζί με αυτήν στη μείωση του κόστους λειτουργίας. Η λογική που διατρέχει την έννοια της διακυβέρνησης ενσωματώνει ιδέες, που συνδέονται άμεσα με τη τυπική (φορμαλιστική) ορθολογικότητα, έτσι όπως την εννοιολόγησε ο Weber. Αξίζει λοιπόν 100 χρόνια μετά το θάνατό του *να εξετάσουμε πώς εφαρμόζεται η φορμαλιστική ορθολογικότητα σήμερα και τι συνέπειες έχει.*

Λέξεις κλειδιά: ελληνική εκπαίδευση, εκπαιδευτικές μεταρρυθμίσεις, τυπική ορθολογικότητα, Max Weber

RATIONALISATION OF GREEK EDUCATION IN CONDITIONS OF CRISIS. ANALYSIS AND UNDERSTANDING OF EDUCATIONAL REFORMS FROM A WEBERIAN PERSPECTIVE

Vasiliki Kantzara

Professor, Department of Sociology, Panteion University of Social & Political Sciences

Abstract

In times of crisis, Greek education became the subject of administrative, economic and educational reforms. Understanding these changes compels us to consider the concept of governance that prevailed as a cause after World War II internationally. Focusing on the application of the concept of governance, we observe that it is driven by a logic, when it refers to the efficiency of the operation of public institutions and with it the reduction of operating costs. The logic that runs through the concept of governance incorporates ideas that are directly related to formal rationality, as Weber conceptualized it. It is therefore worthy 100 years after his death to examine *how formal rationality is applied today and what its consequences are.*

Key words: Greek education, educational reforms, formal rationality, Max Weber.

Εισαγωγή

Το παρόν κείμενο αποσκοπεί στην εξέταση των μεταρρυθμίσεων, που εισήχθησαν από την ελληνική Πολιτεία στο εκπαιδευτικό σύστημα σε συνθήκες κρίσης (2009-2014) από βεμπεριανή σκοπιά. Προς το σκοπό αυτό, οι αλλαγές ερμηνεύονται υπό το πρίσμα της ορθολογικότητας. Ανιχνεύονται επίσης εκλεκτικές συγγένειες ανάμεσα στον ορθολογισμό και στο δόγμα της «νέας διακυβέρνησης» δημοσίων και ιδιωτικών θεσμών, το οποίο κυριάρχησε στη Δύση μετά το 2ο Παγκόσμιο Πόλεμο (Eagleton-Pierce 2014). Οι αλλαγές, που υπαγορεύτηκαν υπό το δόγμα της «νέας διακυβέρνησης» φέρουν στοιχεία τυπικής (φορμαλιστικής) ορθολογικότητας, έτσι όπως την εννοιολόγησε ο Weber.

Ειδικότερα, στην Ελλάδα η χρηματοπιστωτική κρίση υπήρξε μια ευκαιρία για εκτεταμένες μεταρρυθμίσεις στο δημόσιο και τον ιδιωτικό τομέα με το επιχείρημα της «αναδιάρθωσης» και του «εξορθολογισμού» της λειτουργίας τους. Από το 2010 κι εφεξής, λίγο μετά την αρχή της κρίσης δηλαδή, παρατηρείται ότι σχεδόν κάθε κοινωνικός θεσμός η διαχείριση του οποίου είναι στα χέρια της εκτελεστικής εξουσίας υπόκειται σε μεταρρύθμιση: παραδείγματος χάρη, η τοπική αυτοδιοίκηση (Σχέδιο «Καλλικράτης»), η εργασία, η υγεία και η εκπαίδευση. Εστιάζοντας στην εκπαίδευση, οι αλλαγές που εισήχθησαν ήταν ένα μίγμα διοικητικών και οργανωτικών κυρίως μέτρων. Το περιεχόμενο της παρεχόμενης μόρφωσης θα υπόκειτο σε αλλαγές μετά το 2015, οι οποίες συνεχίζονται και μέχρι σήμερα, το 2021. Η αναδιάρθρωση του «χάρτη της Τριτοβάθμιας εκπαίδευσης», είναι ένα παράδειγμα αλλαγών σε διοικητικό και οργανωτικό επίπεδο, αν και η πολλά υποσχόμενη μείωση των ανωτάτων εκπαιδευτικών ιδρυμάτων με το περίφημο σχέδιο «Αθηνά» (2013) δεν απέδωσε τα αναμενόμενα.

Οι συνέπειες από τις μεταρρυθμίσεις ήταν πολλές και διαφορετικές, η μελέτη των οποίων χρειάζεται ακόμη να μελετηθεί διεξοδικά. Εδώ αναφέρουμε συνοπτικά ότι η μείωση των δαπανών είχε επιπτώσεις στο προσωπικό, στους σπουδαστές και στις υποδομές με αποτέλεσμα αναλυτές να χαρακτηρίζουν το αποτέλεσμα ως προσπάθεια «συρρίκνωσης» της εκπαίδευσης (βλ. Κάτσικας 2014). Από την άλλη πλευρά, παρατηρήσαμε ότι η αναδιάρθρωση έφερε και αύξηση δαπανών, όπως για παράδειγμα οι αναθέσεις εργασιών φύλαξης και καθαριότητας σε ιδιωτικές εταιρείες, αλλά και το μέτρο της αξιολόγησης στο οποίο θα υποβάλλονταν ιδρύματα και προσωπικό. Τα στοιχεία αυτά, όπως και οι αλλαγές στη διοίκηση μάς κίνησαν το ενδιαφέρον καθώς εκ πρώτης όψεως οι αντιφάσεις που αντιληφθήκαμε έκανε το όλο εγχείρημα ως προς την αντιμετώπιση της κρίσης ακατανόητο. Η εργασία εδώ βασίζεται σε προγενέστερες που περιέχουν και την εμπειρική τεκμηρίωση (βλ. Καντζάρα 2018α, 2018β, 2020).

Στο κείμενο αυτό εστιάζουμε περισσότερο στην έννοια της ορθολογικότητας συνδέοντάς την με τη λογική των μεταρρυθμίσεων και με τις συνέπειες από την εφαρμογή των μέτρων στην διοίκηση της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης. Στη βαθμίδα αυτή, οι θεσμικές σχέσεις εξουσίας εξορθολογίζονται και αποκτούν «απόσταση» μεταξύ τους. Η εξέλιξη αυτή λαμβάνει χώρα διεθνώς και αποπροσωποιεί ακόμη περισσότερο την άσκηση εξουσίας, με περαιτέρω όμως δυσμενείς επιπτώσεις στη διαχείριση των κοινών από την άποψη της δημοκρατίας.

Το κείμενο που ακολουθεί περιλαμβάνει τέσσερις ενότητες. Στην επόμενη, δεύτερη ενότητα εξετάζουμε την έννοια της ορθολογικότητας στο Weber. Στην τρίτη

ενότητα εξετάζουμε την ανάδυση της σύγχρονης εννοιολόγησης του όρου διακυβέρνηση και τον τρόπο που συνδέθηκε με τις μεταρρυθμίσεις στο δημόσιο τομέα. Στην τέταρτη ενότητα αναφέρουμε σχηματικά και εν συντομία τις εκπαιδευτικές μεταρρυθμίσεις σε όλες τις βαθμίδες. Στην ενότητα αυτή επιπλέον εστιάζουμε στην τριτοβάθμια εκπαίδευση. Τις αλλαγές αναλύουμε και σχολιάζουμε στην πέμπτη ενότητα. Το κείμενο κλείνει με τα συμπεράσματα.

Η έννοια της ορθολογικότητας στον Max Weber

Η λογική, η ορθολογικότητα και ο εξορθολογισμός είναι έννοιες, που χρησιμοποίησε ο Weber στο έργο του, για να εξηγήσει φαινόμενα εξέλιξης των κοινωνιών όσο και την κοινωνική πράξη των δρώντων υποκειμένων. Για ορισμένους μελετητές, η προσφορά του Weber έγκειται στο ότι η εξέλιξη των κοινωνιών μπορεί να γίνει κατανοητή και να ερμηνευτεί ως μια προσπάθεια εξορθολογισμού τους, στην οποία προβαίνουν οι άνθρωποι για να ελέγξουν το περιβάλλον εντός του οποίου διαβιούν (Weber 1948). Ο ορθολογισμός όμως έχει τόσο θετικές όσο και δυσμενείς επιπτώσεις για την κοινωνία στο σύνολο, αλλά και τη ζωή του ατόμου εντός αυτής.

Οι έννοιες ορθολογικότητα και λογική επιδέχονται διαφορετικές ερμηνείες και οι μελετητές του έργου του Weber προσπάθησαν να ταξινομήσουν τις διαφορετικές εννοιολογήσεις των όρων. Στο θέμα αυτό επανερχόμαστε λίγο πιο κάτω.

Συνοπτικά μπορούμε να πούμε ότι η λογική και ο ορθολογισμός είναι έννοιες που χρησιμοποιεί η φιλοσοφία, για να εξετάσει τη σχέση του ανθρώπου με το περιβάλλον του. Μετά από μελέτη κειμένων του Weber και των μελετητών του έργου του, κατέληξα ως κοινωνιολόγος σε ορισμένα συμπεράσματα (Weber 1948, 1968, για τον ορθολογισμό του βλ. Brubaker 1984, Eisen 1978, Kalberg 1980, 1990, Levine 1981, Mueller 1979, Swidler 1973). Η λογική και ο ορθολογισμός σηματοδοτούν νοητικές διεργασίες και διαδικασίες σκέψης, που καθοδηγούν την ανθρώπινη πράξη. Ο ορθολογισμός ως διαδικασία συλλογισμού δηλώνει τη νοητή σύλληψη στόχων και μέσων προς επίτευξη ενός επιθυμητού αποτελέσματος. Στην πορεία του, ο ορθολογισμός ξεδιπλώνει ένα συλλογισμό που στηρίζεται όμως και σε έναν υπολογισμό, της κίνησης των συναθρώπων ή της εξέλιξης καταστάσεων, π.χ. εάν γίνει αυτό τότε θα ακολουθήσει το άλλο. Επομένως, ο ορθολογισμός δηλώνει τον συλλογισμό, που εμπεριέχει όμως και τον υπολογισμό του ατόμου, και που συνδέει έτσι την ατομική σκέψη με την ατομική πράξη.

Στη διαδικασία συλλογισμού και υπολογισμού στην οποία προβαίνει το άτομο, κρίνει σύμφωνα με κριτήρια και με πληροφορίες που έχει, και σύμφωνα με αυτά αξιολογεί και συμπεραίνει την πορεία δράσης την οποία πρέπει να ακολουθήσει. Στην κρίση αυτή όμως εξ ανάγκης καθοδηγείται από μια φορμαλιστικότητα. Τα πράγματα έχουν συνήθως μια μορφή και ένα περιεχόμενο ή μάλλον έχουν διαιρεθεί κοινωνικά με αυτόν τον τρόπο. Το άτομο κρίνει επομένως και συμπεραίνει από τη μορφή των πραγμάτων το περιεχόμενο τους. Την έννοια αυτή έχει η τυποποίηση της φόρμας ή του τύπου που παίρνουν διάφορες σχέσεις. Με τη σειρά της αποτελούν τους δείκτες μιας σχέσης. Οι δείκτες, π.χ. η προσφορά ενός άνθους στο αγαπημένο πρόσωπο δείχνει το περιεχόμενο των αισθημάτων. Οι δείκτες αυτοί δεν είναι αναμφισβήτητοι και επιδέχονται διαφορετικές ερμηνείες, αλλά ο χώρος εδώ δεν επαρκεί για να εξετάσουμε το ζήτημα αυτό.

Η ορθολογικότητα ως μια νοητική κυρίως διαδικασία σκέψης που εμπεριέχει έναν υπολογισμό σκοπών, μέσων και επιδιωκόμενων αποτελεσμάτων αναφέρεται κατά τη γνώμη μου σε διαφορετικές μεταξύ τους διεργασίες. Ειδικότερα, η ορθογικότητα αναφέρεται στα εξής επίπεδα σκέψης στην οποία προβαίνει το δρων υποκείμενο:

α. Ως κρίση της σχέσης εξωτερικού – εσωτερικού, φόρμας – περιεχομένου (σε ένα γεγονός, αντικείμενο, ή συμπεριφορά ανθρώπων).

β. Ως εξωτερίκευση των σκέψεων και τη δημιουργία πραγμάτων που να ανταποκρίνονται στον τρόπο που τα έχει σκεφτεί. Να σημειώσουμε ότι ο Μαρξ ονομάζει αυτή τη διακασία αντικειμενοποίηση, δηλαδή την κατασκευή αντικειμένων ανάλογα με τον τρόπο που τα άτομα τα έχει σκεφτεί, και

γ. Ως διαδικασία κρίσης-υπολογισμού για την ανάληψη δράσης προς επίτευξη ενός ή περισσότερων στόχων.

Κατά τη γνώμη μου τα ως άνω συμπεριλαμβάνονται στην τρίτη διάσταση, δηλαδή ως κρίση-υπολογισμός προς το σκοπό της ανάληψης μιας δράσης. Στη βάση αυτή ο ορθολογισμός διαμορφώνεται ανάλογα με τους ιδεατούς τύπους της κοινωνικής δράσης ή πράξης του Weber:

Α. Η ορθολογική ως προς το σκοπό. Είναι η δράση που γίνεται με ψυχρή επιλογή του σκοπού και των μέσων προς την επίτευξή του.

Β. Η ορθολογική ως προς την αξία. Είναι η δράση που γίνεται με γνώμονα αξίες και έτσι η επιλογή στόχων και μέσων έχουν ως συνέπεια να υπηρετείται η κοινωνία ως συλλογικότητα.

Γ. Η συγκινησιακή πράξη: ονομάζεται η δράση που λαμβάνει χώρα υπό την επήρεια των συναισθημάτων ή εκφράζει συναισθήματα και συγκινήσεις και

Δ. Η παραδοσιακή πράξη: η δράση υπακούει περισσότερο στην παράδοση ακολουθώντας θα λέγαμε την πεπατημένη οδό και είναι αυτή που γίνεται συνήθως από συνήθεια ή ρουτίνα (βλ. Weber 1978, Λελεδάκης 1998).

Οι δυο πρώτοι ιδεατοί τύποι βρίσκονται ορίζουν τη βάση δυο μορφών ορθολογικότητας. Η ορθολογική ως προς το σκοπό πράξη διαμορφώνει τη βάση της τυπικής (φορμαλιστικής) ορθολογικότητας (Zweckrationalitaet -formal rationality), ενώ η ορθολογική ως προς την αξία βρίσκεται στη βάση της ουσιαστικής ορθολογικότητας (Wertrationalitaet -substantive rationality) (Mueller 1979).

Από τη μελέτη της βιβλιογραφίας διακρίναμε τρεις τουλάχιστον σχετικές με το θέμα της ορθολογικότητας συζητήσεις που προσπαθούν: *να ορίσουν την έννοια της ορθολογικότητας στο Weber, να αποσαφηνίσουν τη διαφορά ανάμεσα στην τυπική και την ουσιαστική ορθολογικότητα και να ταξινομήσουν τους τύπους ή τα είδη ορθολογικότητας που έχει διακρίνει ο Weber.* Οι μελετητές δε συμφωνούν σε όλες τις διαστάσεις του όρου ορθολογικότητα. Συμφωνούν όμως ότι η έννοια της ορθολογικότητας είναι διάσπαρτη στο έργο του Weber και δεν είναι πάντα σαφώς προσδιορισμένη ως προς τη σημασία του όρου. Αυτή όμως είναι μια συζήτηση δηλαδή τι σημαίνει ορθολογικότητα που περιλαμβάνει φιλοσοφικές προσεγγίσεις και σχετίζεται μπορεί να πει κάποιος με ολόκληρη την ιστορία αυτής της επιστήμης.

Στην αρχή αυτής της ενότητας κάναμε ουσιαστικά μια περίληψη των όσων μελετήσαμε εδώ και καιρό σχετικά με το πώς κατανοούμε την ορθολογικότητα ως μια διαδικασία σκέψης και συλλογισμού που κατευθύνεται προς τη διαδικασία σύλληψης

του εξωτερικού κόσμου σύμφωνα με κάποια κριτήρια που θεωρούνται συνεπή μεταξύ τους, δηλαδή από αυτό που θα λέγαμε σήμερα λογικά.

Επιπλέον, η ορθολογικότητα σύμφωνα με τους μελετητές συνιστά μια «δύναμη» και διακρίνεται σε σκόπιμη, ουσιαστική, τυπική ή φορμαλιστική, τεχνολογική-εργαλειακή (Kalberg 1980, Mueller 1979). Η σύγχρονη γραφειοκρατία και ο καπιταλισμός ενσαρκώνουν την τυπική (φορμαλιστική) ορθολογικότητα, οι επιπτώσεις των οποίων είναι η αλλαγή των κοινωνικών σχέσεων. Με τα ίδια τα λόγια του Weber:

> «…η γραφειοκρατική ορθολογικότητα, επίσης, συχνά υπήρξε μια επαναστατική δύναμη σε σχέση με την παράδοχη. Αλλά φέρνει την επανάσταση με τεχνικά μέσα, κατά κανόνα, όπως κάνει κάθε οικονομική αναδιοργάνωση, «από έξω»: πρώτα αλλάζει την υλική και την κοινωνική τάξη πραγμάτων και μέσω αυτών τους ανθρώπους, αλλάζοντας τις συνθήκες προσαρμογής και ίσως τις ευκαιρίες για προσαρμογή, μέσω ενός ορθολογικού καθορισμού μέσων και σκοπών» (Weber 1978: 1116).

Οι μελετητές του έργου του Weber δεν καταφέρονται ενάντια στην ουσιαστική ορθολογικότητα (substantive rationality), διότι θεωρούν ότι αυτή παρόλο που οδηγεί σε σκόπιμη δράση δεν επιφέρει δυσμενείς επιπτώσεις διότι υπακούει σε αξιακά πρότυπα και εμφορείται από αξίες προς όφελος της συλλογικότητας. Οι μελετητές όμως καταφέρονται ενάντια στην τυπική ορθολογικότητα, καθώς τη θεωρούν υπεύθυνη για τα δεινά του πολιτισμού, που αποδίδεται επίσης και με τη γνωστή φράση του Weber περί «απομάγευσης του κόσμου».

Στα χαρακτηριστικά της *τυπικής (φορμαλιστικής) ορθολογικότητας* περιλαμβάνονται οι εξής διαδικασίες*:*

- Υπολογισμός και ποσοτικοποίηση ποιοτικών κατά βάση δεδομένων (βλ. ‘δείκτες’ απόδοσης)

- Έμφαση στην αποτελεσματικότητα (ψυχρός δηλαδή υπολογισμός μέσου-σκοπού)

- Σκοπός η εξασφάλιση προβλεψιμότητας (επίπτωση: πρόγνωση για το μέλλον)

- Απώτερος στόχος: εξασφάλιση ελέγχου σε επισφαλείς συνθήκες (ή εξαφάνιση της αβεβαιότητας)

- Παράλογες συνέπειες, διότι χάνεται το νόημα της ζωής. Το άτομο νιώθει να αποτελεί ένα γρανάζι του συστήματος κι αυτό δίνει την αίσθηση ότι είναι εγκλωβισμένο σε ένα «σιδερένιο κλουβί». (Αξίζει να σημειώσουμε ότι αμφισβητείται ο όρος, καθώς η φράση που χρησιμοποίησε ο Weber είναι stahlhartes Gehäuse η οποία μεταφράζεται μάλλον ως ατσάλινο περίβλημα) (βλ. Brubaker 1984, Eisen 1978, Kalberg 1980, Mueller 1979, Ritzer and Stepnisky 2020).

Η ορθολογικότητα συνδέεται με το ότι ο άνθρωπος αλλάζει το περιβάλλον του, για να το προσαρμόσει έτσι ώστε να ανταποκρίνεται στις ιδέες του και στις πεποιθήσεις του. Ο άνθρωπος πιστεύει ότι έχει αυτή τη δύναμη. Κατόπιν αυτό που έχει κατασκευαστεί από τον άνθρωπο ονομάζεται αντικειμενική κοινωνική πραγματικότητα απαλείφοντας οποιαδήποτε αναφορά στο ότι πολλές πτυχές της είναι επινοημένες και σφηνηλατημένες σε δομές και θεσμούς.

Αυτές οι διαδικασίες σκέψης κατα τη γνώμη μου εμπεδώνονται στις θεσμικές μεταρρυθμίσεις που υπαγορεύτηκαν από το δόγμα της «νέας διακυβέρνησης», η οποία φέρει πολλά από τα στοιχεία της τυπικής ορθολογικότητας.

Οι έννοιες περιγράφουν σχέσεις: η ανάδυση του όρου της διακυβέρνησης

Η έννοια της διακυβέρνησης αναδύεται μετά το Δεύτερο Παγκόσμιο πόλεμο και κυριαρχεί ως λύση στα προβλήματα τόσο του ιδιωτικού όσο και του δημοσίου τομέα. Η λέξη διακυβέρνηση (governance) προέρχεται από την ελληνική λέξη κυβερνάν και τη λατινική gubernare (to steer) (Merriam-Webster 2018). Στην Αγγλογαλλική έχει μεταφερθεί ως governor ενώ αποτελεί και ναυτική ορολογία, όπως για παράδειγμα ο κυβερνήτης ενός πλοίου (Eagleton-Pierce 2014).

Η ανάδυση της έννοιας διακυβέρνησης με τα σημερινά του στοιχεία είχε διαφορετικές κοινωνικές αφετηρίες. Το κοινό σημείο αποτέλεσε η κριτική, που ασκήθηκε τόσο στις εταιρείες του ιδιωτικού τομέα όσο και του δημοσίου. Οι εταιρείες κατηγορήθηκαν για «ατασθαλίες» και για έλλειψη κοινωνικής υπευθυνότητας σε μια σειρά ζητήματα. Το κράτος κατηγορήθηκε για νεποτισμό, αναποτελεσματικότητα και κατασπατάληση δημοσίου χρήματος. Το κίνημα που αναπτύχθηκε συμπλέει με αιτήματα για οριζόντια δικτύωση, συμμετοχική δημοκρατία και αναδεικνύει τους μάνατζερ ως κομβικά πρόσωπα για τη «διαχείριση» (governance) των εταιρειών και των κρατικών θεσμών, γνωστή και ως διευθυντική επανάσταση (managerial revolution).

Η έννοια διακυβέρνησης, εισχωρεί στην έννοια «εταιρική ευθύνη» προς την κοινωνία- γίνεται «εταιρική διακυβέρνηση» και μεταφέρεται αυτούσια ως «διακυβέρνηση» του κράτους (Eagleton-Pierce 2014). Θεωρήθηκε κάποια στιγμή ότι το κράτος μπορεί να κυβερνηθεί με ανάλογο τρόπο όσο και οι επιχειρήσεις του ιδιωτικού τομέα της οικονομίας. Και για το λόγο αυτό άρχισαν να εισχωρούν χαρακτηριστικά διοίκησης των εταιρειών και των επιχειρήσεων στο δημόσιο τομέα. Βέβαια η εμφύτευση ανάλογων δομών διοίκησης κατά κάποιο τρόπο κάνει κάτι που είναι διαφορετικό να ομοιάζει μεταξύ τους. Κάτι που θεωρητικοί ήδη ονόμασαν και «θεσμικό ισομορφισμό» (DiMaggio and Powell 1983).

Τα χαρακτηριστικά της νέας εποχής και της «νέας Διακυβέρνησης» ήταν και συνεχίζουν να είναι: ο «ανταγωνισμός», η «αξιολόγηση» εργαζομένων κα υπηρεσιών, η «διαφάνεια», η «λογοδοσία» για τα πεπραγμένα, και εξωτερική ανάθεση εργασιών, όσες δεν εμπίπτουν δηλαδή στο έργο που παράγει μια εταιρεία. Η νέα διακυβέρνηση αποσκοπούσε αφενός στην ποιότητα, την αποτελεσματικότητα και τη μείωση κόστους των παρεχόμενων υπηρεσιών και αφετέρου μεσω αυτών την προώθηση της «χρηστής» ή «ορθής διοίκησης» (good governance).

Το νέο δημόσιο μάνατζμεντ (New public management - NPM) όπως ονομάστηκε δήλωνε την εισαγωγή «δομικών μεταρρυθμίσεων» σε όλους τους θεσμούς του δημοσίου, έτσι ώστε τα συστήματα διοίκησης να αποτελούν μια «Διακυβέρνηση χωρίς κυβέρνηση» (Governance without government), να είναι δηλαδή αυτορυθμιζόμενα συστήματα διοίκησης. Αποτελεί συνάμα η νέα δημόσια διοίκηση ένα εργαλείο για μια «αέναη μεταρρύθμιση» (“a reform always on the go” - Pal, 2007) (βλ. επίσης Βρυνιώτη 2017).

Η σύνδεση του νέου δημόσιου μάνατζμεντ με το δόγμα του νεοφιλευθερισμού περνά μέσω της Παγκόσμιας Τράπεζας (World Bank). Η χρηματοδότηση των

αναπτυσσόμενων χωρών συνδέθηκε με όρους «χρηστής διακυβέρνησης» (good governance), δηλαδή τη δημοκρατία, τη διαύγεια και τη λογοδοσία ως διαδικασίες διοίκησης ενός κράτους. Πλευρά αυτής της πολιτικής αξίζει να σημειώσουμε ήταν η καταπολέμηση της διαφθοράς στη διοίκηση και ο νεποτισμός. Αργότερα και η χρηματοδότηση των κρατών του αναπτυγμένου κόσμου συνδέθηκε με τους όρους της χρηστής διοίκησης. Η πολιτική αυτή υιοθετήθηκε και από άλλους διεθνείς οργανισμούς. Συγκεκριμένα ο Οργανισμός για την Οικονομική Συνεργασία και την Ανάπτυξη – ΟΟΣΑ (OECD) υιοθετεί ανάλογη πολιτική στην εκπαίδευση ήδη από τη δεκαετία του 1990 (OECD 1995).

Η διακυβέρνηση εν ολίγοις αποτέλεσε το όχημα για την προώθηση αλλαγών με τον όρο «δομικές μεταρρυθμίσεις» (structural adjustments) στους θεσμούς του κράτους. Στην εκπαίδευση ανάλογες προσπάθειες έχουν θεσπιστεί και προωθηθεί μέσω της διακήρυξης της Μπολόνια (1999) και τη συνθήκη της Λισαβόνας (2001). Πολλές από τις αλλαγές που εισάγονται και στην ελληνική εκπαίδευση υπαγορεύονται από τις ως άνω συνθήκες και από τη λεγόμενη «Λευκή Βίβλο» της Ευρωπαϊκής Ένωσης (Prokou 2013, 2014).

Οι αλλαγές στην ελληνική εκπαίδευση (2009-2014)

Οι αλλαγές που εισήχθησαν στο ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα στην υπό μελέτη περίοδο είναι εκτεταμένες. Η διεξοδική τους μελέτη δημοσιεύτηκε σε σχετικό τόμο πριν λίγο καιρό (βλ. Καντζάρα 2020). Το ερευνητικό υλικό που χρησιμοποιήθηκε περιλαμβάνει κείμενα και νόμους εκπαιδευτικής πολιτικής (2009-2014), εκθέσεις διεθνών οργανισμών και στατιστικά στοιχεία, σχετική με το θέμα βιβλιογραφία, συζητήσεις με συναδέλφους, και αυτο-εθνογραφία λόγω συμμετοχής στο χώρο εργασίας και βίωση των αλλαγών εκ των έσω. Τα δε ερευνητικά ερωτήματα, που θέσαμε είναι: *Ποιες νέες ρυθμίσεις εισάγονται στην εκπαίδευση; Και τι αλλάζουν οι θεσμικές μεταρρυθμίσεις;*

Κρίνοντας εν συνόλω, οι εκπαιδευτικές μεταρρυθμίσεις δε συνιστούν αμιγώς οικονομικές, διοικητικές ή αλλαγές σε επίπεδο μόρφωσης. Επιφέρουν όμως επιπτώσεις και στο επίπεδο της παρεχόμενης μόρφωσης, όπως και στις δυνατότητες πρόσβασης και φοίτησης στην εκπαίδευση.

Ενδεικτικά αναφέρουμε τις εξής αλλαγές (για πιο εκτεταμένα στοιχεία βλ. Καντζάρα 2020):

Αλλαγές οικονομικού χαρακτήρα:

> Αύξηση δαπανών για ανάθεση εργασιών (π.χ. αξιολόγησης, καθαριότητα, φύλαξη ιδρυμάτων).

> Μείωση δαπανών στη φοίτηση (φοιτητικά συγγράμματα, βιβλία), και σε προσωπικό (εκπαιδευτικό & διοικητικό)

> Εξοικονόμηση πόρων λόγω ψηφιοποίησης υπηρεσιών (π.χ. ΕΥΔΟΞΟΣ, ΑΠΕΛΛΑ)

- Μείωση χρηματοδότησης της Γ'/μιας εκπαίδευσης (50-70%)
- Ίδρυση Εταιρείας για την «αξιοποίηση» της περιουσίας των πανεπιστημιακών ιδρυμάτων
- Αποψίλωση της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης από τα ταμειακά της αποθέματα, με το «κούρεμα» του ιδιωτικού τομέα (γνωστό ως PSI το 2012).

Διοικητικές αλλαγές:

- Συγχώνευση σχολείων, και ιδρυμάτων
- Στις συνθήκες εργασίας εκπαιδευτικών & διοικητικού προσωπικού, όπως αύξηση ωρών εργασίας και μείωση μισθών.

Αλλαγές στη διοίκηση των σχολείων κυρίως στην τριτοβάθμια εκπ/ση (Σχήμα 1)

- Εισαγωγή λεξιλογίου από τη διοίκηση επιχειρήσεων: «διαφάνεια», «λογοδοσία», «αποτελεσματικότητα», «εξωστρέφεια».
- Εισαγωγή δομών διοίκησης από τη διοίκηση επιχειρήσεων: το 2011, Γραμματέας Ιδρύματος, και Συμβούλιο Ιδρύματος.
- Διακλάδωση θεσμικών σχέσεων εξουσίας: Ίδρυση σχολών (συνένωση τμημάτων)- θέσπιση θέση κοσμήτορα, μείωση φοιτητικής συμμετοχής στα όργανα διοίκησης.
- Αυτονομία ιδρυμάτων – καθίστανται υπεύθυνα για την εξεύρεση κονδυλίων
- Εισαγωγή του μέτρου της «αξιολόγησης» ως μέσου διακυβέρνησης. Η ποιότητα της εκπαίδευσης αποκτά ποσοτικούς δείκτες ανάλυσης, με τον τρόπο αυτόν μετατρέπονται ποιοτικά δεδομένα σε ποσοτικά.

Διοικητική δομή πριν τις μεταρρυθμίσεις	**Διοικητική δομή μετά τις μεταρρυθμίσεις**
Πρύτανης - Πρυτανικό Συμβούλιο & Σύγκλητος	Συμβούλιο ιδρύματος
	Πρύτανης & Σύγκλητος
	Γραμματέας ιδρύματος
	Κοσμήτορας- Σχολή (συνένωση τμημάτων)
Τμήμα (γνωστικό πεδίο)	Τμήμα (ή πρόγραμμα σπουδών)
Τομέας (Τμήματος)	Τομέας (Τμήματος)

Σχήμα 1: Οι αλλαγές στη δομή διοίκησης των ιδρυμάτων της Τριτοβάθμιας εκπαίδευσης

Σημείωση: η διοίκηση πριν την εισαγωγή των αλλαγών ήταν απλή και γραμμική. Μετά τις αλλαγές η δομή οργάνωσης και διοίησης έγινε συνθετότερη, ιεραρχική, ενώ οι σχέσεις ανάμεσα στις θέσεις γίνονται μεσολαβημένες (εντός των ιδρυμάτων). Η μεσολάβηση αφορά το γεγονός ότι αυτός που θέλει να απευθυνθεί στη Σύγκλητο πρέπει πρώτα για παράδειγμα να απευθυνθεί στο Τμήμα του. Κατά δεύτερο, η επικοινωνία ανάμεσα στις θέσεις εξουσίας γίνεται γραπτώς κι επομένως υπάρχει μια αύξηση της γραφειοκρατίας, χωρίς ταυτόχρονα να προβλέπεται και αύξηση του διοικητικού προσωπικού.

Οι τυπικές σχέσεις ανάμεσα στα διάφορες θεσμικές θέσεις θα οργανώνονται στο εξής στη βάσει της διάκρισης των αρμοδιοτήτων, η οποία θα στηριζόταν και στον Εσωτερικό Κανονισμό του ιδρύματος, και ο οποίος θα εκπονούνταν στη βάση ενός πρότυπου που θα εξέδιδε το Υπουργείο Παιδείας. Σε κάθε επίπεδο διοίκησης προβλέφθηκε η υιοθέτηση Κανονισμού, που θα διήπε τις σχέσες των φοιτητών, των καθηγητών και της διοίκησης. Οι εσωτερικοί κανονισμοί Ιδρύματος ιδρύθηκαν με πάρα πολύ αργή διαδικασία. Στο Πάντειο Πανεπιστήμιο, για παράδειγμα, ο Κανονισμός Ιδρύματος ψηφίστηκε από τη Σύγκλητο στις αρχές του 2021. Οι κανονισμοί σπουδών αντίθετα, ιδιαίτερα, όσον αφορά τα μεταπτυχιακά προγράμματα σπουδών καθιερώθηκαν άμεσα.

Χαρακτηριστικό παράδειγμα των σκοπών των εκπαιδευτικών μεταρρυθμίσεων και της λογικής που τις διέπει αποτελεί το κάτωθι απόσπασμα από την ετήσια Έκθεση του Διοικητή της Τράπεζας της Ελλάδος για το έτος 2015.

> «Ο δρόμος της ανάπτυξης οριοθετείται από τη γνώση, την έρευνα, την καινοτομία και τη διά βίου μάθηση. Η έξοδος της ελληνικής κοινωνίας από την κρίση συντελείται μόνο μέσω της δημιουργίας μιας κοινωνίας δημιουργικών πολιτών, ικανής να προστατεύσει και να βελτιώσει το απόθεμα του ανθρώπινου κεφαλαίου της. Κατά συνέπεια, η δρομολογούμενη εκπαιδευτική μεταρρύθμιση, η οποία αποτελεί αναπόσπαστο στοιχείο της εθνικής αναπτυξιακής στρατηγικής, θα πρέπει να κινηθεί σε πέντε άξονες: (α) την αξιολόγηση του ελληνικού εκπαιδευτικού συστήματος όλων των βαθμίδων με σκοπό την ενίσχυση της καινοτομίας και της επιχειρηματικότητας, (β) τον εξορθολογισμό του περιεχομένου της εκπαίδευσης όλων των βαθμίδων και της λειτουργίας και διοίκησης των ιδρυμάτων τριτοβάθμιας εκπαίδευσης, καθώς και την ενίσχυση της αποδοτικότητας και αυτονομίας των δημόσιων εκπαιδευτικών μονάδων, (γ) την απεξάρτηση του εκπαιδευτικού συστήματος από συντεχνιακά συμφέροντα, (δ) την αύξηση της χρηματοδότησης, η οποία παραμένει πολύ χαμηλή, και (ε) τη διαφάνεια σε όλα τα επίπεδα» (Τράπεζα της Ελλάδος, 2016: 28-29).

Στο προαναφερθέν παράθεμα, οι μεταρρυθμίσεις συνδέονται με αλλαγές στη διοίκηση που μαζί με τη διευρυμένη αξιολόγηση ιδρυμάτων, τμημάτων, και προσωπικού στην Τριτοβάθμια συνοδεύτηκε από τη ρητορική περί *διαφάνειας, λογοδοσίας, και προώθησης της αριστείας.* Υπόρρητη, επίσης και η διάγνωση ότι η ευθύνη για την «κατάσταση» στην παιδεία είναι τα λεγόμενα «συντεχνιακά συμφέροντα», το οποίο μένει αδιευκρίνητο και ασαφές να αιωρείται ως απόδοση ευθύνης για τα κακώς κείμενα στην εκπαίδευση. Στο απόσπασμα που παραθέσαμε υπάρχει η διάγνωση και η θεραπεία της εκπαίδευσης, σε κατευθύνσεις που ορίζονται σε ατομικιστικό και οικονομιστικό επίπεδο, χωρίς δηλαδή σύνδεση με την κοινωνία.

Ανάλυση και σχολιασμός

Στην ενότητα αυτή θα εστιάσουμε στις αλλαγές στη διοίκηση κυρίως της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης και θα αναλύσουμε από την άποψη του τι σηματοδοτούν ως προς τις σχέσεις και την άσκηση εξουσίας.

Οι δομές διοίκησης, διαχείρισης και διεύθυνσης της εκπαίδευσης αλλάζουν εντός της εκπαίδευσης, αλλά διευκολύνουν και τις σχέσεις εκτός του θεσμού με φορείς του δημοσίου.

Η αύξηση των θεσμικών θέσεων και των επιτροπών στη διοίκηση υποδηλώνουν διαχωρισμό και διαβάθμιση αρμοδιοτήτων (ποιος αποφασίζει τι), όπως και επίσης και την αύξηση της γραπτής επικοινωνίας ανάμεσα στις θέσεις. Οι θέσεις που δημιουργούνται στο εσωτερικό του ιδρύματος και υφίσταται μια διακλάδωση κάθετη, στη φύση της ιεραρχική, ενώ ταυτόχρονα θεσμοθετείαι και ένας οριζόντιος επιμερισμός θέσεων σε επίπεδο σχολών και τμημάτων. Τα διαφορετικά μέρη, οι διάφορες θέσεις, υφίστανται εφόσον δημιουργούν σχέσεις μεταξύ τους κι έτσι υπάρχει και η σχέση που τα στηρίζει και στις οποίες στηρίζεται. Επιπλέον, ο ίδιος χώρος (της διοίκησης) διαχωρίζεται εσωτερικά, όπως διαχωρίζονται οι μεγάλοι χώροι με διαχωριστικά φράγματα, όπως και οι διαχωριστικές γραμμές με τη χρήση ταινιών στα αεροδρόμια, η τοποθέτησε σε παράλληλες γραμμές των οποίων φτιάχνει έναν οιονεί χώρο για τους επιβάτες.

Επίσης, η αύξηση των θεσμικών θέσεων κάνει την άσκηση εξουσίας πιο αδιαφανή, καθώς οι ευθύνες λήψης των αποφάσεων διαχέονται ανάμεσα στις διάφορες επιτροπές ή τις θεσμικές θέσεις που λαμβάνουν μέρος στο σχεδιασμό, τη λήψη και την εκτέλεση των αποφάσεων.

Η «απομάκρυνση» των θεσμικών θέσεων και η διακλάδωση της όλης διαδικασίας λήψης αποφάσεων μετατρέπει τις σχέσεις και τις συναλλαγές σε «ανέπαφες», χωρίς δηλαδή την άμεση προσωπική επαφή. Διερωτώμαι εάν αυτή η «απομάκρυση» ανάμεσα στις θέσεις σημαίνει πιθανώς και λιγότερες ατομικές συγκρούσεις όπως και μείωση πρακτικών που έχουν οριστεί ως διαφθορά. Όμως, η σύσταση διαφόρων οργάνων και επιτροπών που χρειάζονται για τη λήψη αποφάσεων καθιστά το σύστημα διακυβέρνησης σχετικά αδιαπέραστο και αδιαφανές.

Η θεσμοθέτηση κανόνων λειτουργίας στη βάση των κανονισμών σε κάθε επίπεδο ενός οργανισμού δηλώνει όχι μόνο τη διευκόλυνση των εργασιών, αλλά κυρίως και τη δυνατότητα ελέγχου των αποφάσεων τους από φορείς εκτός της εκπαίδευσης. Ο έλεγχος αυτός ενισχύθηκε και από τη θέσπιση του ψηφιακού συστήματος με το όνομα «διαύγεια» στην οποία πλατφόρμα δημοσιοπούνται οι αποφάσεις του δημοσίου τομέα. Το μέτρο αυτό μπορεί να θέσει όρια στην αδιαφάνεια των διαδικασιών της λήψης αποφάσεων.

Η ευρεία χρήση της αξιολόγησης και οι απειλές από την κυβέρνηση προς τα εκπαιδευτικά ιδρύματα ότι θα μειωθεί η χρηματοδότησή τους, αν δεν εφάρμοζαν τις σχετικές πολιτικές, έλαβε χώρα προκειμένου να επιβληθεί η συμμόρφωση στη κεντρική διοίκηση. Οι απειλές αυτές δείχνουν την απροθυμία της κυβέρνησης να μελετήσει τα τυχόν προβλήματα στην εκπαίδευση και υιοθετεί λύσεις που δανείζεται ή υποχρεώνεται να δανειστεί από Ευρωπαϊκούς, εθνικούς και υπερθενικούς οργανισμούς.

Η άσκηση εξουσίας έτσι λαμβάνει ένα μανδύα δημοκρατικότητας, δημιουργούνται επιτροπές ή όργανα διοίκησης ενδιάμεσα (π.χ. Κοσμητεία), και παράλληλα η ευθύνη της λήψης αποφάσεων διαχέεται, καθώς δεν είναι κανείς υπεύθυνος ατομικά ως μέλος της επιτροπής.

Το ερώτημα, που τίθεται είναι με ποιο τρόπο δεσμεύονται τα άτομα, όπως είναι οι εργαζόμενοι να συμμορφωθούν. Η απάντηση είναι ότι μέσω της αξιολόγησης καθιερώνονται ένας νομιμοποιημένος τρόπος ελέγχου του έργου σε όλα τα επίπεδα της εκπαίδευσης, δηλαδή του εκπαιδευτικού, της σχολικής μονάδας, του πανεπιστημιακού τμήματος και του ιδρύματος. Η επέκταση και διεύρυνση του εργαλείου της αξιολόγησης υπακούει στην εργαλειακή ορθολογικότητα, η οποία όμως δεν είναι απαραίτητα και τυπική. Η αξιολόγηση έχει αποδεχθεί ένα εξαιρετικό εργαλείο αποδοχής, συμμόρφωσης αν όχι και συνεργασίας προς τις αλλαγές που εισάγονται σε όλα τα επίπεδα. Οι συνέπειες όμως αυτής είναι ο αυξανόμενος ανταγωνισμός επίσης σε όλα τα επίπεδα, ώστε να αποκτήσουν οι αξιολογούμενοι τους πολυπόθητους δείκτες αναγνωρισιμότητας του έργου τους.

Ο Weber χαρακτήρισε τον καπιταλισμό ως ‘ένα σύστημα σκλάβων χωρίς αφεντικά’ (‘Capitalism is a system of masterless slaves’). Αυτό θεωρώ ότι επιτυγχάνεται με την αξιολόγηση που σηματοδοτεί αποτίμηση της αξίας ενός ατόμου στα μάτια της κοινωνίας. Η αποτίμηση αυτή φέρει και την ανταμοιβή της. Κατά τη γνώμη μου βέβαια αυτό που βιώνουμε ως προς τη νοηματοδότηση είναι το αντίθετο, επειδή δηλαδή κάτι ανταμοίβεται πλουσιοπάροχα θεωρείται ότι είναι και καλό, αυτό όμως δεν ισχύει ούτε ως κανόνας ούτε ως νόμος στις ανθρώπινες σχέσεις.

Οι αλλαγές που συζητήσαμε μέχρι εδώ φέρουν στοιχεία της τυπικής ορθολογικότητας. Οι σκοποί που τίθενται δεν βασίζονται σε πολιτισμικές αξίες καθώς

δίνεται έμφαση στον ανταγωνισμό ως νομιμοποίηση των εισαγόμενων μεταρρυθμίσεων. Η κριτική που έχει ασκηθεί και από άλλους μελετητές είναι η αξιολόγηση και η ποσοτικοποίηση και ιεραρχική κατάταξη ιδρυμάτων και ανθρώπων δηλώνουν διαχείριση της εκπαίδευσης. Η ποσοτικοποίηση βοηθά στον υπολογισμό και την προβλεψιμότητα. Έτσι η «διακυβέρνηση με αριθμούς», όπως ονομάζεται αυτή η τάση δείχνει τη δύναμη της σημασίας που αποδίδεται στα ποσοτικά δεδομένα να επηρεάσουν και να κατευθύνουν προσδοκώμενες συμπεριφορές, πολύ περισσότερο απ' ότι οι άμεσες διαταγές (βλ. Ozga 2009). Παράλληλα με τις διοικητικές αλλαγές και την αξιολόγηση διευκολύνεται ο έλεγχος της εκπαίδευσης «από απόσταση» (Raab 1994).

Η άσκηση εξουσίας και κυρίως η λήψη των αποφάσεων αφενός πρέπει να στηρίζεται όλο και περισσότερο στο γραπτό δίκαιο και στους κανονισμούς ιδρυμάτων. Αφετέρου όμως μηχανοποιείται κατά κάποιο τρόπο, διότι οι υποθέσεις, οι ιδέες και οι τρόποι χειρισμού έχουν κανονικοποιηθεί. Εξάλλου αυτό το ρόλο παίζει η γραφειοκρατία σύμφωνα με το Weber. Ένα δυσοίωνο σενάριο κοινωνικών εξελίξεων θα ήταν αν στο μέλλον να μην χρειάζεται παρά ένας αλγόριθμος για τη λήψη αποφάσεων που αφορούν όλους τους πολίτες. Αποτελεί μια εφιαλτική προοπτική για τη δημοκρατία. Ειρήσθω εν παρόδω ότι η χρήση αλγορίθμων χρησιμοποιείται σήμερα εκτεταμένα στον κλάδο της παροχής υπηρεσιών. Η εξέλιξη αυτή ονομάστηκε «αλγοριθμικός καπιταλισμός».

Οι αλλαγές που εισήχθησαν επιβάλλουν μια εσωτερική διαφοροποίηση στο σύστημα εκπαίδευσης, το οποίο εντείνεται και με τις πιο πρόσφατες αλλαγές του 2019-20 που διαχωρίζει τα σχολεία της Δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης σε δομές και δίκτυα αρίστων και μη. Παράλληλα, στο δημόσιο τομέα παρατηρείται ότι οι λειτουργίες του κράτους ανατίθενται σε οργανώσεις της κοινωνίας των πολιτών. Η διακυβέρνηση με άλλα λόγια γίνεται περισσότερο δαιδαλώδης και αδιαφανής.

Αν η αίσθηση της φυλακής, και της 'απομάγευσης του κόσμου' ήταν στην εποχή του Weber η κυρίαρχη επίπτωση στα άτομα, σήμερα πολλοί μιλούν για τη μεγάλη δυνατότητα που παρέχεται σε απρόσωπες δυνάμεις να κυριαρχούν τον βιόκοσμο. Την εξέλιξη αυτή περιέγραψε ο Χάμπερμας στο έργο του για τις μεταμορφώσεις της δημόσιας σφαίρας και η περίφημη φράση «αποικιοποίηση του βιόκοσμου» από την απρόσωπη άσκηση εξουσίας και το χρήμα χαρακτηρίζει εν πολλοίς τις κοινωνικές εξελίξεις (Habermas 1989). Στις μέρες μας η πανδημία λόγω του Covid-19 θα επιταχύνει πολλές αλλαγές, χωρίς να είναι βέβαιη ακόμη η κατεύθυνσή τους.

Περίληψη και συμπεράσματα

Στο κείμενο αυτό εξετάσαμε πώς το έργο του Weber παρέχει το πλαίσιο κατανόησης του τρόπου με τον οποίο το νέο «πνεύμα» του καπιταλισμού συνδέεται εκλεκτικά με τις «μεταρρυθμίσεις» των δημοσίων θεσμών και εμπεδώνεται σε νέες μορφές άσκησης εξουσίας «από απόσταση».

Η έννοια της τυπικής ορθολογικότητας ενσωματώνεται στις προωθούμενες αλλαγές στους θεσμούς του ιδιωτικού και του δημοσίου τομέα. Η τυπική ορθολογικότητα έχει εν πολλοίς ενσωματωθεί και εμπεριέχεται στη «δομική μεταρρύθμιση» που προτείνεται στο πλαίσιο και υπό το δόγμα της «νέας διακυβέρνησης». Η έννοια της διακυβέρνησης έλαβε νέα πνοή και περιεχόμενο μετά

το Δεύτερο Παγκόσμιο πόλεμο. Οι κοινωνικές αφετηρίες ήταν πολλές, αλλά διαφορετικές μεταξύ τους.

Σε θεσμικό επίπεδο η «νέα διακυβέρνηση» άρχισε να εφαρμόζεται πρώτα από την Παγκόσμια Τράπεζα και αργότερα από τον ΟΟΣΑ και στην εκπαίδευση. Το δόγμα της «νέας διακυβέρνησης» προωθεί τη «δομική μεταρρύθμιση» των θεσμών του δημοσίου, αλλά και του ιδιωτικού τομέα του κράτους. Στη δομική μεταρρύθμιση συμπεριλαμβάνονται η αποτελεσματικότητα, η μείωση κόστους, η διαύγεια στις αποφάσεις της διοίκησης, και η αξιολόγηση για την εξασφάλιση της ποιότητας των παρεχόμενων υπηρεσιών. Τα μέτρα αυτά συνεχίζουν να αποτελούν τον άξονα των αλλαγών στη δημόσια σφαίρα, καθώς όπως διακηρύσσεται, η μεταρρύθμιση δε σταματά.

Οι επιπτώσεις των μεταρρυθμίσεων στην εκπαίδευση ως μέρος της θεσμικής σφαίρας της κοινωνίας επιφέρουν αλλαγές στις σχέσεις ιδιωτικού και δημοσίου τομέα και αυτό είχε ως αποτέλεσμα την αυξανόμενη ιδιωτικοποίηση των δημοσίων αγαθών, μηδέ εξαιρουμένης της εκπαίδευσης (βλ. Καντζάρα 2018α, 2018β, Ball and Youdell 2008, Tilak 1991, 2008).

Ο θεσμικός έλεγχος διευρύνεται και επεκτείνεται έτσι ώστε να μπορεί να ασκηθεί με επιμέλεια και επιτυχία «από απόσταση». Παράλληλα παρατηρείται ότι οι θεσμοί αρχίζουν να μοιάζουν οργανωτικά μεταξύ τους, μια εξέλιξη που αναλυτές ονόμασαν «θεσμικό ισομορφισμό» (‘institutional isomorphism’) (DiMaggio and Powell 1983).

Επιπλέον, αναλυτές αναφέρουν ότι το κράτος «επαναβαθμονομείται» (recalibrate) (Ball and Youdell 2008), καθώς οι λειτουργίες του ανατίθενται σε οργανώσεις της κοινωνίας των πολιτών, κάτι που εμπίπτει και στην έννοια της ιδιωτικοποίησης. Παράλληλα, η τάση απρόσωπων δυνάμεων του χρήματος και της εξουσίας να παρεισφρύουν ολοένα και περισσότερο κυριαρχώντας στη ιδιωτική σφαίρα εμπίπτει σ’ αυτό που ο Habermas (1989) ονόμασε «αποικιοποίηση του βιόκοσμου».

Το έργο του Weber παρέχει το θεωρητικό πλαίσιο για την κατανόηση και την ερμηνεία των αλλαγών που βιώνονται σε εθνικό και διεθνές επίπεδο. Ταυτόχρονα όμως χρειάζεται να εξετάσουμε και άλλα εννοιολογικά εργαλεία και προσεγγίσεις που αναλύουν όχι μόνο τις κυρίαρχες τάσεις και ή όσες φαινομενικά κυριαρχούν, αλλά και όσες δεν φαίνονται ή δεν είναι αντιληπτές εκ πρώτης όψεως.

Προς αυτήν την κατεύθυνση αναφέρουμε ότι οι αλλαγές και οι μεταρρυθμίσεις που εισάγονται στην ελληνική εκπαίδευση δεν επιτυγχάνουν το σκοπό τους απολύτως. Δεν γνωρίζω εάν αυτό είναι παρήγορο ή όχι. Το σίγουρο πάντως είναι ότι οι πολιτικές δεν επιτυγχάνουν πάντα τους στόχους τους οποίους επαγγέλλονται. Το κοινωνικό σώμα στο οποίο απευθύνονται δεν είναι συμπαγές, ομοιόμορφο ή απόλυτα ελέγξιμο, πόσω μάλλον οι κοινωνικοί θεσμοί, που είναι ακόμη πιο σύνθετοι. Θεωρώ ότι αυτή η σκέψη είναι σημαντική να την κρατήσουμε ως αφετηρία για τη διερεύνηση της κοινωνικής πραγματικότητας, ότι είναι δηλαδή σύνθετη, ιδίως στην μετά την πανδημία εποχή, που κατά τη γνώμη μου θα δούμε πολλές και σαρωτικές αλλαγές, αλλά που δεν γνωρίζουμε προς ποια κατεύθυνση ακόμη.

Αναφορές

Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία

Βρυνιώτη, Κ. (2017), Διεθνής διακυβέρνηση της εκπαίδευσης: Όραμα και πραγματικότητα. Ιστορικοσυγκριτική προσέγγιση, Αθήνα, Gutenberg.

Καντζάρα, Β. (2018α), Ιδιωτικοποίηση, εκπαίδευση και κοινωνικές σχέσεις σε συνθήκες κρίσης στην Ελλάδα, στο Α. Παπαδόπουλος (επιμ.), Η Κοινωνιολογία και ο Δημόσιος Ρόλος της στην Εποχή της Μεταμόρφωσης του Κόσμου, Πρακτικά Συνεδρίου της Ελληνικής Κοινωνιολογικής Εταιρείας, Αθήνα, 29-31.3.18, σσ. 218-228.

Καντζάρα, Β. (2018β), Εκπαιδευτικές αλλαγές και ιδιωτικοποίηση σε συνθήκες κρίσης στην Ελλάδα, στο Λ. Συμεού, Θ. Θάνος & Μ. Βρυωνίδης (εκδ. επιτρ.) *Δημόσια και Ιδιωτική Εκπαίδευση,* Πρακτικά 3ου Πανελληνίου Συνεδρίου Κοινωνιολογίας της Εκπαίδευσης, 27-28.4.18, Λευκωσία, σσ. 104-117.

Καντζάρα, Β. (2020), *Η εκπαίδευση σε συνθήκες κρίσης στην Ελλάδα (2009-2014). Επιπτώσεις και πολιτικές – μια κοινωνιολογική προσέγγιση,* Αθήνα, Gutenberg.

Κάτσικας, Χ. (2014), Συρρίκνωση των σχολείων και καθηγητές... με μπλοκάκι! Μαύρα σχέδια του Υπουργείου Παιδείας το 2014 για εκπαιδευτικούς και μαθητές, www.antitetradia.gr/portal/index.php?option=com_content&view=article&id=982:syrriknosi-ton-sxoleion-kai-kathigites-me-blokaki&catid=72&Itemid=103 (πρόσβαση 22.01.21).

Λελεδάκης, Κ. (1998), Ορθολογισμός και ιστορία στον Max Weber, στο Τάτσης, Ν. (επιμ.), *Max Weber. Ερμηνευτικά κείμενα*, Αθήνα, εκδόσεις Οδυσσέας, σσ. 89-104.

Ritzer, G. και Stepnisky, J. (2020), *Κλασική κοινωνιολογική θεωρία*, (μτφρ. Α. Φριλίγγος, επιστ. επιμ. Β. Καντζάρα), Αθήνα, Gutenberg.

Τράπεζα της Ελλάδος (2016), *Έκθεση του Διοικητή για το έτος 2015*, Αθήνα, Τράπεζα της Ελλάδος.

Ξενόγλωσση βιβλιογραφία

Ball, J. S. (2009), Privatising Education, Privatising Education Policy, Privatising Educational Research: Network Governance and the “Competition State”, *Journal of Educational Policy*, Vol. 24, No 1, pp. 83-99.

Ball, J. S. and Youdell, D. (2008), *Hidden Privatisation in Public Education*, Report, Brussels, Education International.

Brubaker R. (1984), The Limits of Rationality. An Essay of the Social and Moral Thought of Max Weber, London, Allen & Unwin.

DiMaggio, P. J. and Powell, W. W. (1983). The Iron Cage Revisited: Institutional Isomorphism and Collective Rationality in Organizational Fields, *American Sociological Review*, Vol. 48, pp. 147-160.

Eagleton-Pierce, M. (2014), The Concept of Governance in the Spirit of Capitalism, *Critical Policy Studies*, Vol. 8. No. 1, pp. 5-21.

Eisen, A. (1978), The Meanings and Confusions of Weberian "Rationality", *British Journal of Sociology*, Vol. 29, No 1, pp. 57-70.

Habermas, J. (1989), *The Theory of Communicative Action*, Cambridge, Polity Press.

Kalberg, S. (1980), Max Weber's Types of Rationality: Cornerstones for the Analysis of Rationalization Processes in History, *The American, Journal of Sociology*, Vol. 85, No 5, pp. 1145-1179.

Kalberg, S. (1990), The Rationalization of Action in Max Weber's Sociology of Religion, *Sociological Theory*, Vol. 8, pp. 58-84.

Levine, D. (1981), Rationality and Freedom: Weber and Beyond, *Sociological Inquiry*, Vol. 51, No 1, pp. 5-25.

Merriam Webster Dictionary (2018), Governance, www.merriam-webster.com (πρόσβαση 7.03.18).

Mueller, G. H. (1979), The Notion of Rationality in the Work of Max Weber, European Journal of Sociology, Vol. 20, No. 1, pp. 149-171.

OECD (1995). *Governance in Transition: Public Management Reforms in OECD Countries,* Paris, OECD.

Ozga, J. (2009), Governing Education through Data in England: from Regulation to Self-Evaluation, *Journal of Education Policy*, Vol. 24, No 2, pp. 149-162.

Pal, L. A. (2007), Inversions without End: The OECD and Global Public Management Reform, www3.carleton.ca/cgpm/Projects/archived/reform/Inversions%20without%20End.pdf (πρόσβαση 8.5.2018).

Prokou, E. (2013), Equity and Efficiency in Greek Higher Education Policies in the Past Three Decades: A Shift of Emphasis to the Issue of Efficiency / 'Quality Assurance' in the 2000s, *The Journal for Critical Education Policy Studies*, Vol. 11, No 3, pp. 29-51.

Prokou, E. (2014), Accreditation Policies and Changing Patterns of Higher Education in Europe, *The International Journal of Learning in Higher Education*, No 20, pp. 87-96.

Raab, C. D. (1994), Theorising the Governance of Education, *British Journal of Educational Studies*, Vol. 42, No 1, pp. 6-22.

Rizvi, F. (2016), Privatization in Education: Trends and Consequences, *Education Research and Foresight Series*, No 18, Paris, UNESCO. https://en.unesco.org/node/262287.

Swidler, A. (1973), The Concept of Rationality in the Work of Max Weber, *Sociological Inquiry*, Vol. 43, No 1, pp. 35-42.

Tilak, J. B. G. (1991), The Privatization of Higher Education, *Prospects*, Vol. XXI, No 2, pp. 227-239.

Tilak, J. B. G. (2008), Higher Education: A Public Good or a Commodity for Trade?, *Prospects*, No 38, pp. 449-466.

Weber, M. (1948), *From Max* Weber: *Essays in Sociology* (ed. & trans. Gerth H.H. & C. Wright Mills), London, Routledge.

Weber, M. (1978), *Economy and Society. An Outline of Interpretive Sociology* (ed. by G. Roth & C. Wittich), Los Angeles, University of California Press.

Weber, M. (1973), The “Rationalization” of Education and Training, στο D.W. Wilder and S.D. Sieber (eds), *The School in Society. Studies in the Sociology of Education*, New York, The Free Press, pp. 19-21

ΔΙΕΡΕΥΝΗΣΗ ΚΑΙ ΚΑΤΑΝΟΗΣΗ ΤΗΣ ΣΤΑΣΗΣ ΤΩΝ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΩΝ ΣΤΗ ΔΙΑΔΙΚΤΥΑΚΗ ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑ ΣΕ ΣΥΝΘΗΚΕΣ COVID-19: ΣΥΓΚΡΙΣΗ ΠΕΡΙΠΤΩΣΕΩΝ ΑΝΑΜΕΣΑ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ ΚΑΙ ΤΗ ΓΕΡΜΑΝΙΑ

Βασιλική Καντζάρα,[α] Martina Loos[β]

[α] Καθηγήτρια, Πάντειον Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών
[β] Καθηγήτρια, HSAP Πανεπιστήμιο Εφαρμοσμένων Επιστημών, Γερμανία

Περίληψη

Το κείμενο αυτό διερευνά τη στάση των εκπαιδευτικών στην ψηφιακή διδασκαλία σε συνθήκες πανδημίας Covid-19 σε δυο χώρες, την Ελλάδα και τη Γερμανία. Στηρίζεται σε έρευνα που διεξήχθη και στις δυο χώρες και η οποία μελέτησε τις συνθήκες, τις σχέσεις και τις επιλογές των εκπαιδευτικών, ώστε να κατανοήσει τη στάση τους. Την άνοιξη του 2020, τα εκπαιδευτικά ιδρύματα έκλεισαν το φυσικό χώρο στους μαθητές για λόγους αποτροπής της διασποράς του κορονωϊού στον πληθυσμό. Μετά από δυο εβδομάδες προετοιμασίας, η διδασκαλία και η παροχή μόρφωσης μεταφέρθηκε από τη δια ζώσης, φυσική επαφή σε ουδέτερες και απόμακρες ψηφιακές πλατφόρμες. Κι ενώ η ψηφιοποίηση της εκπαίδευσης είχε ξεκινήσει νωρίτερα, το 2010 στον ευρωπαϊκό χώρο, η κατάσταση που δημιουργήθηκε λόγω πανδημίας ήταν απρόβλεπτη και ανοίκεια. Η Γερμανία θεωρείται ότι είναι πιο αναπτυγμένη τεχνολογικά από την Ελλάδα. Όμως οι Έλληνες εκπαιδευτικοί ήταν αυτοί που προμηθεύτηκαν τα αναγκαία εργαλεία καταβάλλοντας το αντίτιμο πολλές φορές οι ίδιοι, ώστε να μπορέσουν να κάνουν μάθημα ψηφιακά, αλλά και να διατηρήσουν την επικοινωνία και την επαφή με τους μαθητές τους και εκτός της εικονικής αίθουσας διδασκαλίας. Τα πρωταρχικά αποτελέσματα αναδεικνύουν τη σημασία ύπαρξης υποστηρικτικών δικτύων στην υπερνίκηση εμποδίων μαζί με στοιχεία της επαγγελματικής ταυτότητας (habitus) των εκπαιδευτικών, όπως είναι η αίσθηση της αυτο-αποτελεσματικότητας, της ευθύνης, και της φροντίδας για τη μαθητιώσα νεολαία.

Λέξεις κλειδιά: Πανδημία Covid-19, Εκπαίδευση, Εκπαιδευτικοί Γερμανία, Εκπαιδευτικοί Ελλάδα

EXPLORING AND UNDERSTANDING EDUCATORS' STANCE TOWARDS ONLINE TEACHING UNDER COVID-19 CONDITIONS: COMPARING CASES BETWEEN GREECE AND GERMANY

Vasiliki Kantzara,[a] Martina Loos[b]

a Professor, Panteion University of Social and Political Sciences
b Professor, HSAP University of Applied Sciences, Germany

Abstract

This text investigates the teachers' stance towards digital teaching under Covid-19 pandemic conditions in two countries, Greece and Germany. It is based on research that was conducted in the two countries focusing on conditions, relationships, and choices of teachers in order to

understand their actions. In the spring of 2020, the educational institutions closed their physical space to students in order to prevent the spreading of the corona virus in the population. After two weeks of preparation, teaching and learning were transferred from live, face-to-face physical contact to neutral and distant digital platforms. Though the digitisation of education had begun as early as 2010 in Europe, the situation created by the pandemic was unpredictable and unfamiliar. Germany is considered as technologically more advanced than Greece, but the Greek teachers were the ones who bought the necessary equipment themselves to do an online lesson and to keep in touch and communicate with their students outside the virtual classroom. The preliminary results highlight the importance of support networks in overcoming obstacles along with elements of teachers' professional identity (habitus), such as, a sense self-efficacy, responsibility and caring for student's learning and well-being.

Key words: pandemic Covid-19, Education, Teachers Greece, Teachers Germany

Εισαγωγή

Το παρόν κείμενο διερευνά τη στάση των εκπαιδευτικών στην ψηφιακή διδασκαλία, όπως και στον τρόπο με τον οποίο ανταπεξήλθαν στις απαιτήσεις της εξ αποστάσεως εκπαίδευσης στις συνθήκες καραντίνας, που δημιουργήθηκαν εξαιτίας της πανδημίας του Covid-19 στην Ελλάδα και στη Γερμανία.

Η ψηφιοποίηση της εκπαίδευσης είχε ξεκινήσει από το 2010 στον ευρωπαϊκό χώρο και περιλάμβανε προγράμματα ψηφιοποίησης εκπαιδευτικού υλικού, αλλά και επιμόρφωσης των εκπαιδευτικών. Παρ' όλα αυτά, οι κοινωνικές συνθήκες, που διαμορφώθηκαν λόγω της πανδημίας σε πολλές χώρες την άνοιξη του 2020 ήταν πρωτόγνωρες. Τα σχολεία έκλεισαν κυριολεκτικά εν μια νυκτί και οι εκπαιδευτικοί έπρεπε να αντιμετωπίσουν μια νέα εκπαιδευτική πραγματικότητα μαζί με τα δικά τους πιθανόν ζητήματα υγείας και ασφάλειας. Από την καθημερινότητα μιας τάξης, με τη δια ζώσης επικοινωνία και τη σωματική επαφή, η εκπαίδευση μεταφέρθηκε σε οθόνες υπολογιστών και σε ψηφιακές πλατφόρμες, όπου η αμεσότητα στην επικοινωνία ανάμεσα σε εκπαιδευτικούς και μαθητές επισκιάστηκε από οθόνες ή κάμερες που δε λειτουργούσαν και από προβληματικές ταχύτητες του διαδικτύου. Η επικοινωνία και η επαφή επηρεάζονταν από τους γονείς των μαθητών που μπορεί να ήταν σε απόγνωση και από διάχυτη την αίσθηση της έκτακτης, απροσδιόριστης και ανοίκειας κατάστασης. Γρήγορα έγινε αντιληπτό ότι το σχολείο αποτελεί έναν 'ολόκληρο' κόσμο για τους μαθητές καθώς τους έλειπαν οι φίλοι και εν γένει οι συναναστροφές και οι διάφορες τελετουργίες από τις οποίες αποτελείται η σχολική ζωή. Αναδυόταν σταδιακά μια νέα πραγματικότητα, στην οποία οι μαθητές ένιωθαν συχνά κοινωνικά απομονωμένοι κατά τα λεγόμενα των δασκάλων τους.

Τα προβλήματα που δημιουργήθηκαν ήταν πολλά και διαφορετικής υφής. Σχολεία, διδάσκοντες και μαθητές βρέθηκαν σε δύσκολη θέση: ορισμένοι δεν είχαν στην κατοχή τους ηλεκτρονικούς υπολογιστές, άλλοι δεν γνώριζαν πώς να χρησιμοποιούν τη σύγχρονη, ψηφιακή τεχνολογίαν κι αυτό δυσχέραινε τη μεταφορά των μαθημάτων και του εκπαιδευτικού υλικού σε ψηφιακές 'πλατφόρμες'. Οι κυβερνήσεις προσπάθησαν να αντιμετωπίσουν το «ψηφιακό χάσμα» με έκτακτα μέτρα, τα οποία οι εκπαιδευτικοί εξέλαβαν εν γένει ως ανεπαρκή, διότι δεν τους βοηθούσαν στη διαδικασία μεταφοράς της δια ζώσης σε ψηφιακή και εξ αποστάσεως εκπαίδευση. Δεν είναι τυχαίο, που διεθνείς οργανισμοί ανέλαβαν δράση στο πεδίο της εκπαίδευσης: ο Διεθνής Οργανισμός Εργασίας εξέδωσε κείμενο με οδηγίες για

την ψηφιακή διδασκαλία αποσκοπώντας να βοηθήσει τους καθηγητές της τεχνικής-επαγγελματικής εκπαίδευσης (ILO 2020). Η Ουνέσκο, και η Ευρωπαϊκή Ένωση εξέδωσαν κείμενα με οδηγίες, αλλά και με τις αρχές βάσει των οποίων οφείλει να διασφαλίζεται η πρόσβαση στην ψηφιακή εκπαίδευση (βλ. EU 2021, Unesco 2021). Η Ουνέσκο μάλιστα με το σύνθημα «η μάθηση δε σταματά ποτέ» (“Learning never stops”) προσπάθησε να συλλέξει μαρτυρίες γραπτές ή σε μορφή βίντεο από μαθητές και εκπαιδευτικούς από όλον κυριολεκτικά τον κόσμο σε μια προσπάθεια ενθάρρυνσης όλων των εμπλεκομένων στην εκπαιδευτική διαδικασία.

Οι λόγοι, που ξεκινήσαμε την έρευνα είναι, διότι αντιληφθήκαμε νωρίς ότι τόσο στην Ελλάδα όσο και στη Γερμανία, όπως και σε άλλες χώρες είχαν διαμορφωθεί παρόμοιες συνθήκες στην εκπαίδευση παρ’ όλες τις διαφορές μεταξύ τους. Παρ’ όλο που η Γερμανία θεωρείται πιο προηγμένη τεχνολογικά από την Ελλάδα, τα προβλήματα και η αντιμετώπισή τους ήταν παρόμοια και στις δυο χώρες. Οι εκπαιδευτικοί και στις δυο χώρες μπορούσαν να επιλέξουν ανάμεσα στην παροχή σύγχρονης ή της ασύγχρονης μεθόδου στην εξ αποστάσεως ψηφιακή εκπαίδευση. Στην Ελλάδα πολλοί εκπαιδευτικοί αποπειράθηκαν την παροχή σύγχρονης εξ αποστάσεως εκπαίδευση με χρήση βιντεοκλήσης. Στην προσπάθεια αυτή ενέπλεξαν τα ίδια τους τα παιδιά, τους συγγενείς, συναδέλφους ή τους κουμπάρους τους ζητώντας πληροφορίες και καθοδήγηση στο πώς να χρησιμοποιούν τα ψηφιακά εργαλεία. Στη Γερμανία πολλοί εκπαιδευτικοί επέλεξαν την ασύγχρονη εξ αποστάσεως εκπαίδευση παρ’ όλο που διέθεταν τα τεχνολογικά μέσα και δεν χρειαζόταν να τα αγοράσουν, όπως έκαναν οι Έλληνες συνάδελφοί τους. Άρθρα στα ΜΜΕ ανάφεραν ότι πολλά παιδιά έμειναν εκτός εκπαιδευτικής διαδικασίας, είτε διότι οι γονείς δεν είχαν στην κατοχή τους τα κατάλληλα μέσα των νέων τεχνολογιών ή διότι δεν επέστρεψαν στα σχολεία όταν άνοιξαν επειδή μέλη των οικογενειών τους ανήκαν σε ευπαθείς ομάδες (βλ. Παπακωνσταντίνου 2020, Ράλλη 2020).

Ως ακαδημαϊκοί και επιστήμονες θέλαμε να συνεισφέρουμε στην έρευνα, στη συζήτηση και στην ενίσχυση της προσπάθειας να κρατηθούν τα σχολεία «ανοιχτά», ώστε η μάθηση και η επαφή με τους μαθητές να συνεχίσει αδιάλειπτη παρά την ζοφερή κατάσταση που δημιουργήθηκε λόγω της πανδημίας. Επίσης η αναγωγή της συμπεριφοράς των εμπλεκομένων στην εκπαιδευτική διαδικασία μόνο στην έλλειψη γνώσεων ως προς τη χρήση νέων τεχνολογιών δεν αρκούσε κατά τη γνώμη μας, για να εξηγήσει τις αντιδράσεις των εκπαιδευτικών, ούτε όμως και των μαθητών ή των οικογενειών τους. Το θέμα ήταν κατά τη γνώμη μας πιο σύνθετο, άξιο περαιτέρω επιστημονικής διερεύνησης.

Για όλους αυτούς τους λόγους προβήκαμε στην διεξαγωγή έρευνας, ώστε να αποκτήσουμε στοιχεία που θα μάς επέτρεπαν να εξετάσουμε με εμπεριστατωμένο τρόπο τις συνθήκες που δημιουργήθηκαν με το κλείσιμο των σχολείων και να μελετήσουμε τις στάσεις των εκπαιδευτικών. Το αρχικό ερώτημα που θέσαμε ήταν, *Πώς ανταποκρίθηκαν οι εκπαιδευτικοί στην ψηφιακή διδασκαλία σε συνθήκες πανδημίας και ποιες μεθόδους της εξ αποστάσεως ψηφιακής διδασκαλίας υιοθέτησαν;*

Στο κείμενο αυτό παρουσιάζονται τα προσωρινά αποτελέσματα της έρευνας που είναι εν εξελίξει. Η αντιπαραβολή των αποτελεσμάτων ανάμεσα στις δυο χώρες αναδεικνύει τις συνθήκες που διαμορφώθηκαν και τις επιλογές που είχαν οι εκπαιδευτικοί, καθώς και το ευρύτερο κοινωνικό πλαίσιο εντός του οποίου έδρασαν. Το κείμενο αποτελείται συνολικά από επτά μέρη. Στο επόμενο, δεύτερο μέρος

αναφερόμαστε στο κοινωνικό πλαίσιο και τις συνθήκες μετάβασης στην εξ αποστάσεως ψηφιακή διδασκαλία. Στο τρίτο μέρος εξηγούμε το σχεδιασμό της έρευνας θεωρητικά και μεθοδολογικά, στο τέταρτο περιγράφουμε την έρευνα και στο πέμπτο ξεκινά η παρουσίαση των αποτελεσμάτων, τα οποία περιλαμβάνουν: την επιλογή μεθόδου διδασκαλίας, τους σκοπούς, τα προβλήματα, την επίλυση προβλημάτων και την εμπειρία που αποκόμισαν οι εκπαιδευτικοί από την εξ αποστάσεως ψηφιακή εκπαίδευση. Στην έκτη ενότητα αναλύουμε τις συνεντεύξεις ερμηνεύοντας ορισμένα κομβικά αποτελέσματα και το κείμενο κλείνει με τα κυριότερα συμπεράσματα.

Η ψηφιοποίηση της εκπαίδευσης και η μετάβαση στην εξ αποστάσεως διδασκαλία

Η μετάβαση στην ψηφιακή διδασκαλία στις δυο χώρες συνοπτικά (Πίνακας 1):

Πίνακας 1. Φορείς και χρονικές περίοδοι

Ελλάδα	**Γερμανία**
• Φορέας αποφάσεων: Υπουργείο Παιδείας και Θρησκευμάτων • Κλείσιμο σχολείων: 11/03 - 11/05/20 Λύκεια • 18/5/20 άνοιξαν Γυμνάσια και Δημοτικά • Ιούνιο: Τα Πανεπιστήμια άνοιξαν μόνο για τη διεξαγωγή εξετάσεων.	• Φορέας αποφάσεων: Ministry of Education & Cultural Affairs and Federal States • Κλείσιμο Σχολείων: 13/03/ – 26/04/20 κατόπιν υβρική εκπαίδευση • Τεχνικά-επαγγελματικά σχολεία: 13/03/– 01/05/20 μετά υβριδική • Πανεπιστήμια: 13/03/ – άνοιγμα 01/05/20 και τέλος Αυγούστου μετά υβριδική

Σημείωση: υβρική εκπαίδευση: μέρος των μαθημάτων διεξάγεται δια ζώσης και μέρος αυτών ψηφιακά.

Στη Γερμανία, εκτός από το Υπουργείο Παιδείας και Πολιτισμού ήταν συνυπεύθυνα και αντίστοιχα υπουργεία παιδείας των 16 ομόσπονδων κρατιδίων για τη λήψη αποφάσεων σχετικά με την εκπαίδευση. Αυτό μπορεί να δημιουργεί άλλα προβλήματα που αφορούν κυρίως συντονισμό των προσπαθειών ή των εργασιών. Η μετάβαση στην ψηφιακή διδασκαλία εν μέσω πανδημίας στηρίχθηκε εν πολλοίς σε προσπάθειες «ψηφιοποίησης» της εκπαίδευσης, οι οποίες είχαν προηγηθεί αρκετά χρόνια από τις κυβερνήσεις των δυτικών κρατών. Συνοπτικά μπορούμε να δούμε τις συγκλίσεις και τις διαφορές στις δυο χώρες (Πίνακας 2).

Στην Ελλάδα το «ψηφιακό σχολείο» αφορούσε περί τους 1.300 εκατομμύρια μαθητές και 13.000 σχολεία ενώ στη Γερμανία το αντίστοιχο πρόγραμμα αφορούσε 11 εκατομμύρια μαθητές και 43.000 σχολεία.

Πίνακας 2. Ψηφιοποίηση και μετάβαση στην ψηφιακή εκπαίδευση

Ελλάδα	**Γερμανία**
• Από το 2010 η κεντρική διοίκηση διενήργησε δυο προγράμματα: • Το 'νέο ψηφιακό σχολείο I' (2010-15) • Το 'νέο ψηφιακό σχολείο II' (2015-20) [Σύνολο: 1.5 δισ. ευρώ (Drigas et al. 2019)] *Στη μετάβαση στην ψηφιακή εκπαίδευση το 2020 λόγω πανδημίας*	• Από το 2010 τα ομόσπονδα κρατίδια εξόπλισαν τα σχολεία μέσω των προγραμμάτων: • 'Schools in a Digital World' (2016-19) • 'Digital Pact Schools' (2019-2024) [Σύνολο μέχρι 2020 <6 δισ.

• 2 πλατφόρμες για ανάρτηση εκπαιδευτικού υλικού • 1 πλατφόρμα για δια ζώσης σύγχρονη εκπαίδευση (βιντεοκλήση) • Πανεπιστήμια μερική ψηφιακή διαχείριση μαθημάτων (open eclass). • Οι εκπαιδευτικοί δεν ήταν εφοδιασμένοι με εργαλεία για τηλεργασία. • Περίπου 2 εβδομάδες προετοιμασία για την έναρξη της εξ αποστάσεως εκπαίδευσης • Επιτροπή σε κάθε σχολείο • Δυνατότητα επιλογής ασύγχρονης & σύγχρονης εξ αποστάσεως εκπαίδευσης (δημόσια εκπαίδευση) • Επιλογή μόνο σύγχρονης εξ αποστάσεως εκπαίδευσης (ιδιωτική εκπαίδευση)	Ευρώ (Destatis 2020)] *Η μετάβαση στην ψηφιακή εκπαίδευση λόγω πανδημίας:* • Σχολεία: ψηφιακό πρόγραμμα διαχείρισης μαθημάτων χωρίς βιντεοκλήση παντού (Hilgenstock, 2020) • Πανεπιστήμια: ψηφιακή διαχείριση μαθημάτων σε ποσοστό 85% (CHE, 2020) • Οι εκπαιδευτικοί είχαν τουλάχιστον βασικό τεχνικό εξοπλισμό για τηλεργασία (home office). • Περίπου 2 εβδομάδες προετοιμασίας • Αυτονομία σχολείων να αποφασίσουν ανάθεση αρμοδιότητας για τη μετάβαση στη ψηφιακή διδασκαλία, π.χ. Υπεύθυνος πληροφορικής, συντονιστής, ή επιτροπή. • Δυνατότητα επιλογής ασύγχρονης & σύγχρονης εξ αποστάσεως εκπαίδευσης.

Αξίζει να σημειώσουμε ότι στην Ελλάδα και στη Γερμανία οι εκπαιδευτικοί είχαν τη δυνατότητα να επιλέξουν ανάμεσα στην σύγχρονη και την ασύγχρονη εξ αποστάσεως παροχή εκπαίδευσης. Για την ιδιωτική εκπαίδευση όμως στην Ελλάδα δεν ίσχυε η επιλογή, ενώ για τη Γερμανία ήταν πιο σύνθετη η διαδικασία λήψης αποφάσεων ως προς το αν ίσχυε ή όχι η επιλογή. Παρ' όλες τις προσπάθειες της Πολιτείας ως προς την παροχή ψηφιακών μέσων στην εκπαίδευση, η μετάβαση σ' αυτήν βρήκε τους εκπαιδευτικούς εν πολλοίς ανέτοιμους. Για πολλούς ήταν απρόβλεπτη, απρογραμμάτιστη και ελλιπής, όπως μάς ανάφεραν στις συνεντεύξεις που μάς παραχώρησαν (βλ. πιο κάτω στα αποτελέσματα της έρευνας).

Η επόμενη ενότητα αναφέρεται στο θεωρητικό και μεθοδολογικό πλαίσιο της έρευνας που διεξήγαμε.

Σχεδιασμός της έρευνας: θεωρητικό και μεθοδολογικό πλαίσιο

Το θεωρητικό πλαίσιο

Το θεωρητικό πλαίσιο της έρευνας στηρίζεται σε έννοιες και προσεγγίσεις από διαφορετικές επιστήμες. Καταρχάς επιλέξαμε να εξετάσουμε τη στάση των εκπαιδευτικών μέσω της έννοιας της επαγγελματικής ταυτότητας. Από την κοινωνιολογία, γνωρίζουμε ότι η ταυτότητα ενός εκπαιδευτικού περιλαμβάνει και σχέσεις εκτός από χαρακτηριστικά, ευθύνες, αρμοδιότητες και αναστοχασμό (Becker and Carper 1956, Kantzara 2001). Ταυτόχρονα οι εκπαιδευτικοί προσεγγίζονται ως δρώντα υποκείμενα (agents), τα οποία διακρίνονται από προσωπικές και επαγγελματικές συνήθειες και πεποιθήσεις, γνωστές με τον όρο habitus (Bourdieu 1977).

Επίσης, στηριζόμαστε στη θεωρία της κοινωνιολογίας των επαγγελμάτων του Oevermann (1996), σύμφωνα με την οποία μια επαγγελματική και παιδαγωγική πρακτική περιλαμβάνει τη μετάδοση γνώσεων, κοινωνικών κανόνων και αξιών, την παροχή συμβουλών και τη διαχείριση κρίσεων. Όταν αμφισβητείται μια ρουτίνα στη διαβίωση και τους όρους επαφής και συνεργασίας, προκύπτει μια κρίση στην κοινωνική ζωή. Ο Oevermann διακρίνει τρεις διαφορετικές αντιμετωπίσεις μιας κρίσης από τους επαγγελματίες: (α) την προσπάθεια διατήρησης μιας κοινής κατανόησης της πραγματικότητας ως βάση επιτυχούς παρέμβασης στην κοινωνία, (β) την καλλιέργεια συναίνεσης ως προς τις ισχύουσες αξίες και τους κανόνες της συλλογικής ζωής, και (γ) τη διατήρηση της σωματικής και ψυχολογικής ακεραιότητας ενός ατόμου, μιας ομάδας ή των εκπροσώπων ενός οργανισμού που βρίσκονται σε ένα πλαίσιο κρίσης (Oevermann 1996: 88-91, βλ. και Combe and Scheid 2017, Streckeisen 2015). Οι εκπαιδευτικοί βρέθηκαν σε μια κατάσταση κρίσης στην οποία κλήθηκαν να ανταποκριθούν και το ερώτημα που θέσαμε προς διερεύνηση είναι πώς ανταποκρίθηκαν και ανταπεξήλθαν στην κρίση αυτή.

Στο σημείο αυτό αξίζει να αναφερθεί και η έννοια της αυτο-αποτελεσματικότητας (self-efficacy) του Bandura, η οποία αποτελεί μέρος της θεωρίας της κοινωνικής μάθησης. Η αυτο-αποτελεσματικότητα αφορά την πεποίθηση των ανθρώπων στην ικανότητά τους να επενεργήσουν αποτελεσματικά στα θέματα που επηρεάζουν τη ζωή τους, συμβάλλοντας έτσι στην αλλαγή καταστάσεων και σχέσεων. Η αυτο-αποτελεσματικότητα βρίσκεται στη βάση προσδοκιών ατομικών και συλλογικών και μπορεί να οδηγήσει σε εποικοδομητικές αλλαγές και στο περιβάλλον της εκπαίδευσης, που μάς ενδιαφέρει εδώ (Bandura 1997, Schmitz and Schwarzer 2002).

Μια πιο πρόσφατη προσέγγιση στη Γερμανία, αυτή των Tuloziecki and Gräfe (2020), καταδεικνύει ότι το επάγγελμα είναι συνάρτηση μιας ηθικής στάσης, η οποία περιλαμβάνει προθυμία, ικανότητα κατάλληλης ανταπόκρισης σε μια κατάσταση, που να είναι επιστημονικά θεμελιωμένη, καθώς και επίδειξη υπευθυνότητας απέναντι στους μαθητές. Ταυτόχρονα, οι συγγραφείς επισημαίνουν ότι, η εξοικείωση, η γνώση, και η διαρκής ενημέρωση των εκπαιδευτικών σχετικά με τα ψηφιακά μέσα διδασκαλίας, δείχνει επαγγελματισμό (Tuloziecki and Gräfe 2020: 273-5, βλ. επίσης Βογιατζάκη, 2019).

Τέλος, από την άποψη της διδακτικής, αναφέρουμε συνοπτικά τη θεώρηση του Klafki (2000), ο οποίος ορίζει τη μόρφωση (Bildung) ως τη διαδικασία επίτευξης ενός τριπλού στόχου: της αυτοδιάθεσης του ατόμου, της συμμετοχής, και της ικανότητας να δείχνει αλληλεγγύη προς τους άλλους. Η διδακτική αναφέρεται στη διαδικασία σχεδιασμού μαθήματος προκειμένου να διευκολύνει τη συνάντηση των μαθητών με το περιεχόμενο της μάθησης (Klafki 2000, Ryen 2020).

Μεθοδολογικό υπόβαθρο

Στόχος της έρευνας αυτής είναι να κατανοήσει τη στάση που υιοθέτησαν οι εκπαιδευτικοί σε σχέση με την ψηφιακή διδασκαλία και ως εκ τούτου χρησιμοποιεί ποιοτικές μεθόδους. Η σύγκριση ανάμεσα στις δυο χώρες στηρίζεται σε μια υπόρρητη ιδέα ότι ενώ στη Γερμανία τα τεχνολογικά ζητήματα δεν θα ήταν τόσο οξυμένα όσο στην Ελλάδα, ωστόσο τα ζητήματα που αντιμετώπισαν οι εκπαιδευτικοί ήταν παρόμοια. Το ερευνητικό ερώτημα, που θέσαμε ήταν: *Πώς ανταποκρίθηκαν οι εκπαιδευτικοί στην ψηφιακή διδασκαλία σε συνθήκες πανδημίας στην Ελλάδα και στη*

Γερμανία; Εξειδικεύοντας το κεντρικό ερώτημα θέσαμε πιο συγκεκριμένα ερευνητικά ερωτήματα: *Ποιες ιδιαίτερες συνθήκες διαμορφώθηκαν από το κλείσιμο των εκπαιδευτικών ιδρυμάτων για τους εκπαιδευτικούς; Ποιες μεθόδους από της εξ αποστάσεως διδασκαλία υιοθέτησαν;* Και *ποια ήταν η εμπειρία που αποκόμισαν;*

Σκοπός λοιπόν της παρούσας μελέτης είναι η διερεύνηση και κατανόηση ενός φαινομένου και για το λόγο αυτό υιοθετούνται ποιοτικές μέθοδοι. Δεν αποτελεί δηλαδή στόχο της έρευνας η σύγκριση Ελλάδας και Γερμανίας, αλλά κυρίως η αντιπαραβολή στοιχείων, τα οποία διερευνούν ένα κοινό φαινόμενο, όπως είναι η στάση των εκπαιδευτικών σε συνθήκες κρίσης. Ειδικότερα, στηριζόμαστε στις αρχές της συμβολικής διαντίδρασης (Symbolic interactionism) του Blumer (1969). Σύμφωνα με αυτήν, η ερμηνεία των πράξεων των άλλων, στην οποία προβαίνουν τα άτομα, συνδέεται με τη σημασία που έχουν οι ενέργειες των άλλων για τον ίδιο. Η νοηματοδότηση, δηλαδή εμπλέκει τον εαυτό και δε σχετίζεται με τις ενέργειες των άλλων αυτές καθ' εαυτές (Kantzara 2014, Καντζάρα 2020). Επιπλέον, στηριζόμαστε σε επιστημολογικές παραδοχές των Glasser and Strauss (1967) στο βιβλίο τους *Grounded theory approach* (η προσέγγιση της «θεμελιωμένης θεωρία»). Οι βασικές ιδέες της θεμελιωμένης θεωρίας εκτίθενται στο βιβλίο των Strauss and Corbin (1990), ώστε να μπορούν να αξιοποιηθούν για τη διεξαγωγή εμπειρικής έρευνας. Συνοπτικά, η μέθοδος διερεύνησης είναι επαγωγική και παραγωγική: από τη θεωρία προχωρούμε προς την ανάλυση των ενεργειών των επιμέρους ατόμων, ενώ από τις πράξεις τους προσπαθούμε να συναγάγουμε μια θεωρία μεγαλύτερου βεληνεκούς.

Η έρευνα

Η εμπειρική διάσταση της έρευνας συμπεριλάμβανε κυρίως συνεντεύξεις και ένα αριθμό συζητήσεων με εκπαιδευτικούς. Οι συνεντεύξεις είχαν κοινές ερωτήσεις και ήταν ημι-δομημένες, δηλαδή δεν είχαν κλειστές απαντήσεις και απευθύνθηκαν στους εκπαιδευτικούς και των τριών βαθμίδων της εκπαίδευσης. Συνοπτικά τα στοιχεία των εκπαιδευτικών της έρευνας είναι (Πίνακας 3):

Πίνακας 3. Στοιχεία εκπαιδευτικών

	Ελλάδα	**Γερμανία**
Συνεντεύξεις	12	11
Συζητήσεις	05	02
Φύλο	Άνδρες & Γυναίκες	Άνδρες & Γυναίκες
Ηλικία	40-55 περίπου ετών	40-55 περίπου ετών
Ειδικότητες	Ανθρωπολογία, κοινωνιολογία, αγγλικά, δάσκαλος δημοτικού, μαθηματικά, φιλόλογος, εκπ/κός φυσικής αγωγής	Γεωγραφία, κοινωνιολογία, μαθηματικά, παιδαγωγικά, νοσηλευτική, emergency practitioner (εκπ/ής άμεσης βοήθειας), πληροφορική, φαρμακευτική.
Δείγμα	2 τουλάχιστον από τις τρεις βαθμίδες εκπ/σης	2 τουλάχιστον από τις τρεις βαθμίδες (αριθμητικά αρκετοί από τεχνική-επαγγελματική εκπ/ση)

Στην Ελλάδα ακολουθήσαμε τον κανόνα 2 εκπαιδευτικοί από κάθε βαθμίδα, καθώς το ένα άτομο μπορεί να δείχνει κάτι το ιδιαίτερο και συγκυριακό ενώ στα δυο άτομα μπορούν να ανιχνευθούν κοινωνικά μοτίβα. Τα μοτίβα δείχνουν με τη σειρά τους

κοινωνική επιρροή. Στο δείγμα μας, υπάρχει στη Γερμανία μια μεγαλύτερη αντιπροσώπευση εκπαιδευτικών που διδάσκουν σε τεχνικά-επαγγελματικά σχολεία. Στην Ελλάδα θα πρέπει να συμπληρώσουμε αυτό το κενό στις συνεντεύξεις.

Το ερευνητικό υλικό των συνεντεύξεων αναλύθηκε με βάση τη μέθοδο της ανάλυσης περιεχομένου. Κύριο χαρακτηριστικό της μεθόδου αυτής είναι η προσπάθεια ανεύρεσης μοτίβων, όπως για παράδειγμα, ερμηνευτικών στο υπό εξέταση ερευνητικό υλικό.

Ερευνητικά αποτελέσματα

Τα πρωταρχικά αποτελέσματα της εν εξελίξει έρευνας παρουσιάζονται συνοπτικά σε πίνακες, ώστε αφενός να μπορέσουμε λόγω χώρου να συμπεριλάβουμε όσο γίνεται περισσότερα και αφετέρου να είναι ευκρινή τα δεδομένα από τις δυο χώρες, κάτι που θα βοηθήσει στην αντιπαραβολή τους.

Μέθοδος διδασκαλίας

Οι εκπαιδευτικοί όπως προαναφέραμε μπορούσαν να επιλέξουν την παράδοση μαθημάτων μέσω σύγχρονων τρόπων, δηλαδή με βιντεοκλήση ή ασύγχρονα. Ασύγχρονη εκπαίδευση σημαίνει αποστολή του εκπαιδευτικού υλικού στους μαθητές με ηλεκτρονική ταχυδρομείο ή/και ανάρτησή τους σε αντίστοιχες ψηφιακές πλατφόρμες.

Οι εκπαιδευτικοί των δημοσίων σχολείων είχαν το δικαίωμα να επιλέξουν. Οι συνεντευξιαζόμενοι εκπαιδευτικοί επέλεξαν τα εξής (Πίνακας 4) :

Πίνακας 4. Επιλογή μεθόδου ψηφιακής διδασκαλίας

Ελλάδα	**Γερμανία**
• Οι περισσότεροι επέλεξαν σύγχρονη-ψηφιακή παράδοση με βιντεοκλήση (online) (συν ασύγχρονη) • Εξαίρεση: μόνο ασύγχρονη ψηφιακή εκπαίδευση • Ιδιωτική εκπαίδευση: υποχρεωτικά σύγχρονη εκπαίδευση	• Κυρίως ασύγχρονη μέσω ανάρτησης εκπαιδευτικού υλικού σε πλατφόρμα • Εξαίρεση: χρήση βιντεοκλήσης & άλλα ψηφιακά μέσα • Ιδιωτικό σχολείο (γερμανικό στην Ελλάδα): υποχρεωτικά σύγχρονη και ασύγχρονη εκπ/ση και συχνή επαφή με γονείς και μαθητές

Αντίθετα απ΄ ό,τι μάς ανάφεραν οι εκπαιδευτικοί στην Ελλάδα, στη Γερμανία αποφάσισαν να μην διενεργήσουν μαθήματα με βιντεοκλήση, αλλά να αναρτήσουν τα μαθήματά τους σε ανάλογη ψηφιακή πλατφόρμα. Πολλοί εκπαιδευτικοί δημιούργησαν νέο ψηφιακό υλικό και δεν αρκέστηκαν σε επαναλήψεις. Το ίδιο ισχύει και για την Ελλάδα: άλλοι συνεντευξιαζόμενοι έκαναν επαναλήψεις του υλικού και άλλοι δημιούργησαν νέο.

Εξαίρεση σε σχέση με την παράδοση μαθημάτων αποτελεί η ιδιωτική εκπαίδευση. Ένα Γερμανικό σχολείο στην Ελλάδα, στο οποίο ήταν υποχρεωτική η παράδοση μαθημάτων με βιντεοκλήση (online), η δασκάλα μάς περιέγραψε πώς έκανε το μάθημα. Καταρχάς χώρισε την τάξη σε ομάδες 5 μαθητών, ώστε να διευκολύνεται η παράδοση των μαθημάτων και να γίνεται πιο εύκολη η διαχείριση τους εν ώρα μαθήματος. Επίσης, οι συνεντευξιαζόμενοι εκπαιδευτικοί ανάφεραν ότι η όλη προσπάθεια ήταν κοπιώδης και ότι πολλές ώρες αφιερώθηκαν στο πώς να κάνουν προσιτό το υλικό, την ύλη, δηλαδή των μαθημάτων στους μαθητές.

Πολλοί ήταν οι λόγοι για την επιλογή αυτή των εκπαιδευτικών και στις δυο χώρες: ορισμένοι λόγοι αφορούσαν τεχνικά προβλήματα ροής του διαδικτύου, και άλλοι σχετίζονταν με την αποφυγή επιβάρυνσης των μαθητών, οπότε επιλέχθηκε η σύγχρονη εξ αποστάσεως διδασκαλία μόνο για μαθήματα που θεωρούνται πρωτεύοντα.

Εκπαιδευτικοί σκοποί

Οι απαντήσεις των εκπαιδευτικών έχουν ως εξής (Πίνακας 5):

Πίνακας 5. Εκπαιδευτικοί σκοποί στην ψηφιακή εκπαίδευση

Ελλάδα	**Γερμανία**
Για όσους επέλεξαν τη σύγχρονη ψηφιακή εκπ/ση: • Επαφή, υποστήριξη των μαθητών (διδακτική και ψυχολογική) • Να έχουν κάποια αίσθηση ρουτίνας/κανονικότητας • Διδασκαλία των μαθημάτων, ενίσχυση της μάθησης και μέσω αυτής κοινωνικοποίηση των μαθητών • Ενίσχυση των μαθητών Γ΄ Λυκείου και προετοιμασία για τις πανελλαδικές εξετάσεις (εκπ/κοί Γ' Λυκείου). >Για όσους επέλεξαν μόνο την ασύγχρονη: • Επανάληψη της ύλης • Βασικές και προχωρημένες ασκήσεις • Νέες, ενδιαφέρουσες ασκήσεις και βίντεο	• Παροχή κοινωνικής και ψυχολογικής υποστήριξης για μαθητές / φοιτητές • Εξαίρεση: Εκπαιδευτικοί από Β'/θμια (μαθητές ηλικίας 10-18) • Να μην κατακλύζουν τους μαθητές/φοιτητές με ασύγχρονη ηλεκτρονική μάθηση • Καθοδήγηση και προώθηση της ανεξάρτητης μάθησης μέσω διδακτικώς ανεπτυγμένων εργασιών για ασύγχρονη διαδικτυακή μάθηση • Προετοιμασία για τις εξετάσεις (Εκπαιδευτικοί από επαγγελματικά σχολεία και Β'/θμια, Λύκειο) • Διδασκαλία των μαθημάτων και πρακτική άσκηση • 'Να μην αφήσεις κάποιον πίσω' (εκπ/οί δημοτικά σχολεία, παν/μια) • Εξοικείωση μαθητών στην ηλεκτρονική μάθηση (Εκπαιδευτικοί από Β'/θμια και πανεπιστήμια) • Όλοι ήθελαν να διδάξουν στους μαθητές τους πώς να μαθαίνουν μόνοι τους

Για τους εκπαιδευτικούς στην Ελλάδα πολύ σημαντικά αναδείχθηκαν θέματα, όπως η διατήρηση επαφής με τους μαθητές, η παροχή συμβουλών, και η ψυχολογική υποστήριξή τους, ώστε να αναπτυχθούν φυσιολογικά. Ταυτόχρονα, κρατούσαν επαφή με τους γονείς, ενώ τηλεφωνούσαν τακτικά αν έβλεπαν ότι απουσίαζε κάποιος μαθητής από τα μαθήματα. Άλλοι είδαν την τηλεκπαίδευση ως ευκαιρία να κάνουν καινούργια πράγματα και να διδάξουν νέα ύλη, καθώς δεν τους περιόριζε κάτι. Αντίθετα ορισμένοι είδαν περιορισμούς από το Υπουργείο Παιδείας, όπως χαρακτηριστικά είπε μια καθηγήτρια γυμνασίου: 'Περιορίστηκα στις επαναλήψεις της διδακτέας ύλης. Ε, τώρα τι ενδιαφέρον να έχει αυτό το κατανοώ'.

Στη Γερμανία ισχύει το ίδιο αναφορικά με την κοινωνική υποστήριξη των μαθητών. Λόγω ίσως και γνωστικών αντικειμένων, ορισμένοι εκ των εκπαιδευτικών θεώρησαν καθήκον τους να εξοικειώσουν τους μαθητές με τη νέα τεχνολογία.

Επίσης, οι καθηγητές από όλα τα σχολεία και τα πανεπιστήμια σχεδίασαν τα μαθήματά τους προσεκτικά, ώστε να μην κατακλύσουν τους μαθητές με ασύγχρονα διαδικτυακά μαθήματα. Πολλοί δάσκαλοι ανάφεραν ότι έκαναν πολλή προσπάθεια, για να 'μην αφήσουν κάποιον πίσω' και ταυτόχρονα γνώριζαν ότι δεν θα μπορούσαν να προσεγγίσουν συγκεκριμένες ομάδες, όπως μαθητές με μεταναστευτικό υπόβαθρο, παιδιά χωρίς γονική υποστήριξη ή μαθητές με δυσκολίες στη μάθηση. Οι εκπαιδευτικοί ανέδειξαν επίσης το θέμα της ανεξάρτητης μάθησης των σπουδαστών, στόχος της διδασκαλίας πριν από την πανδημία, που όμως δεν είχε επιτευχθεί.

Τεχνικές δυσκολίες και προβλήματα στην ψηφιακή εκπαίδευση

Ως προς τις δυσκολίες που συνάντησαν οι εκπαιδευτικοί απάντησαν συνοπτικά ως εξής (Πίνακας 6):

Πίνακας 6. Τεχνικές δυσκολίες και προβλήματα

Εκπαιδευτικοί (Ελλάδα)	**Εκπαιδευτικοί (Γερμανία)**
• ελλιπής γνώση χρήσης νέων τεχνολογιών • παλαιός εξοπλισμός (σχολεία, εκπ/οί) • έλλειψη γνώσεων χρήσης ψηφιακών προγραμμάτων («*δεν ξέραμε καλά καλά τι είναι το pdf*»), και οργάνωσης της ψηφιακής διδασκαλίας.	• πρόβλημα συνδεσιμότητας ίντερνετ • ελλιπής γνώση χρήσης νέων τεχνολογιών • παλαιός εξοπλισμός (σχολεία) • έλλειψη εμπειρίας • έλλειψη τεχνικής και παιδαγωγικής καθοδήγησης.
Μαθητές (Ελλάδα & Γερμανία – από την άποψη των εκπαιδευτικών) Ενδεικτικά: έλλειψη τεχνικών μέσων και γνώσεων, έλλειψη εκτυπωτών ή διεύθυνσης ηλεκτρονικού ταχυδρομείου και προβλήματα συνδεσιμότητας με το διαδίκτυο.	

Οι εκπαιδευτικοί στην Ελλάδα ανάφεραν χαρακτηριστικά ότι:

> Δεν είχαμε σεμινάριο, ενημέρωση και καθοδήγηση (καθηγητές Α'/θμιας και Β'/θμιας εκπαίδευσης).
>
> Έβαζα ξυπνητήρι να σηκωθώ ξημερώματα για να 'ανεβάσω' το υλικό [στην ψηφιακή πλατφόρμα] (δασκάλα δημοτικού και καθηγητής Γυμνασίου & Λυκείου).

Τα τεχνικά προβλήματα ενώ ήταν οξυμένα δεν ήταν αμιγή, καθώς περιλάμβαναν και δυσκολίες παιδαγωγικού χαρακτήρα (Πίνακας 7).

Πίνακας 7. Δυσκολίες παιδαγωγικού χαρακτήρα

Ελλάδα	**Γερμανία**
>Μαθητές (από την άποψη των εκπ/ών): • οι μαθητές έμειναν πίσω μαθησιακά, κοινωνικά και αναπτυξιακά, ορισμένοι λιγότεροι και άλλοι περισσότερο • Λόγω ιδιαίτερων συνθηκών, π.χ. Ρομά και πρόσφυγες – ελάχιστη ή καμιά πρόσβαση σε ψηφιακή εκπαίδευση • Δεν ανταποκρίθηκαν όλοι και δεν έκαναν τις εργασίες τους • Γονείς-παρεμβατικότητα στο έργο δασκάλων δημ/ού & Γυμνασίου	• 'Αδύναμοι' μαθητές έμειναν πίσω (ιδίως παιδιά προσφύγων, μεταναστών, φτωχών και μη προνομιούχων οικογενειών) • Επαγγελματικά σχολεία με υποχρεωτική παρακολούθηση: Μερικοί μαθητές δεν γίνονται πλέον δεκτοί στην τελική εξέταση του σχολείου. • Β'/θμια και επαγγελματικά σχολεία: Οι μαθητές χωρίς ιδιωτική ψηφιακή συσκευή έμειναν πίσω, επειδή αυτό το πρόβλημα δεν μπορούσε

• Απασχόληση γονέων: μαθητές χωρίς επιτήρηση στο σπίτι >Εκπαιδευτικοί: • περισσότερη εργασία, μη εξοικείωση με ψηφιακή τεχνολογία, γρήγορος ρυθμός προσαρμογής σε νέες συνθήκες. • Αδυναμία παρακολούθησης της μαθησιακής πορείας των μαθητών • Καμία σχεδόν ανατροφοδότηση από μαθητές- λίγοι έως ¾ τάξης έκαναν τις εργασίες που έβαζε ο καθηγητής. • Θέμα ιδιωτικότητας και ελέγχου της προσωπικής τους ζωής (βιντεοκλήση και ορατότητα του χώρου διαβίωσης)	να λυθεί κατά το lockdown • Οι περισσότεροι καθηγητές: Σπάνια σχόλια από μαθητές / φοιτητές / γονείς • Πολλοί καθηγητές: Έλλειψη ελέγχου της μαθησιακής διαδικασίας • Όλοι οι καθηγητές: μεγάλος φόρτος εργασίας, έως και 35% επιπλέον των κανονικών ωρών. • *Οι περισσότεροι Εκπαιδευτικοί:* Αποφυγή, όσο το δυνατόν περισσότερο, σύγχρονων διαδικτυακών μαθημάτων με βιντεοκλήση. • Μερικοί Εκπαιδευτικοί: απογοητευμένοι με «την κενή μαύρη οθόνη» όταν έκαναν μάθημα με βιντεοκλήση - έλλειψη συμμετοχής των μαθητών • Οι Γερμανοί εκπ/κοί δεν ανάφεραν θέμα ιδιωτικότητας.

Ένα κύριο χαρακτηριστικά γνώρισμα στην εξ αποστάσεως εκπαίδευσης είναι η αδυναμία ελέγχου της μαθησιακής προόδου των μαθητών. Οι μαθητές λόγω δυσκολιών ατομικών ή οικογενειακών δεν ανταποκρίθηκαν στις εργασίες του σχολείου. Ιδιαίτερα προβλήματα παρουσιάστηκαν σε σχολεία στη Γερμανία στα οποία προβλέπονται υποχρεωτική παρακολούθηση των μαθητών οπότε για αυτούς αλλά και άλλους λόγους δεν τους επετράπη να πάρουν μέρος στις τελικές εξετάσεις.

Τα προβλήματα τεχνικής φύσης που αντιμετώπισαν οι μαθητές και δεν μπόρεσαν να επιλυθούν από το σπίτι ήταν δύσκολο να αντιμετωπιστούν από τους καθηγητές μεμονωμένα. Στην Ελλάδα κάποια σχολεία προέβαιναν σε εκτυπώσεις της ύλης, τις οποίες παραλάμβαναν και επέστρεφαν οι γονείς στο σχολείο. Άλλοι γονείς αδυνατούσαν να έχουν 3 συσκευές, για να μπορούν τα 3 τους παιδιά να παρακολουθούν ταυτόχρονα μαθήματα σε διαφορετικές τάξεις δημοτικού ή γυμνασίου. Δάσκαλοι και καθηγητές μικρών τάξεων ανησυχούσαν για τους μαθητές, καθώς δεν είχαν άμεση επαφή μαζί τους και οι γονείς δεν μπορούσαν κι αυτοί για διάφορους λόγους να επικοινωνούν με το σχολείο. Μερικοί μαθητές πήγαν σε φίλους ή συγγενείς για να «κατεβάσουν» τις εργασίες που ανέβαζαν οι καθηγητές τους στην πλατφόρμα διαχείρισης υλικού ανά τάξη, αλλά άλλοι δεν μπόρεσαν να έχουν καθόλου πρόσβαση στις εργασίες. Για πολλούς φοιτητές όπως και για εκπαιδευτικούς η σύνδεση στο διαδίκτυο ήταν ένα μόνιμο πρόβλημα. Κατά παρέκκλιση, ένα νοσηλευτικό ίδρυμα παρείχε αντιγραμμένο υλικό για μια μεγαλύτερη ομάδα ξένων μαθητών που δεν είχαν κινητές συσκευές και επαρκή πρόσβαση στο Διαδίκτυο.

Όλοι οι εκπαιδευτικοί ανάφεραν ως θέμα την «κενή, μαύρη οθόνη» και το γεγονός ότι οι μαθητές δεν «άνοιγαν» την κάμερα με αποτέλεσμα να μην υπάρχει οπτική επαφή. Όλοι τους σχεδόν παραπονέθηκαν για την έλλειψη επαφής με τους μαθητές και τους γονείς και τόνισαν ότι η αλληλεπίδραση μεταξύ δασκάλου-μαθητή είναι απαραίτητη για την αποτελεσματική επιτυχία της διδασκαλίας και της μάθησης.

Ωστόσο, οι εκπαιδευτικοί στη Γερμανία σπάνια ανέφεραν πρόσθετες προσπάθειες για τη διατήρηση αυτής της αλληλεπίδρασης με άλλους τρόπους πέραν της αποστολής δηλαδή του εκπαιδευτικού υλικού στους μαθητές. Δεδομένου ότι όλα τα συστήματα διαχείρισης τάξεων δεν είχαν τη δυνατότητα εικονικής τηλεδιάσκεψης, ορισμένοι διαχειριστές σχολείων ή πανεπιστημίων απαγόρευαν τη χρήση άλλου λογισμικού. Τα ζητήματα ιδιωτικού απορρήτου και η αναξιόπιστη ηλεκτρονική μετάδοση αναγνωρίστηκαν ως προβλήματα. Ένας δάσκαλος ανάφερε ότι οι γονείς παραπονέθηκαν, επειδή κάθε δάσκαλος χρησιμοποιούσε ένα διαφορετικό ψηφιακό εργαλείο. Οι λίγοι καθηγητές στη Γερμανία που έκαναν σύγχρονη εξ αποστάσεως διδασκαλία (δηλ. με βιντεοκλήση) ανάφεραν το άβολο συναίσθημα μπροστά σε μια «σιωπηλή, μαύρη, κενή οθόνη».

Αυτό ήταν ένα μεγάλο πρόβλημα για μένα! Δεν ήξερα τι έκαναν πραγματικά οι μαθητές μου. (Καθηγήτρια παν/μίου διαπολιτισμική εκπαίδευση, ηλικία 58, IV: MG, σελ. 4).

Οι περισσότεροι από τους ερωτηθέντες αναφέρθηκαν στην έλλειψη υποστήριξης από τα σχολεία ή τα πανεπιστήμια τους και από τις εκπαιδευτικές Αρχές. Ένιωσαν μόνοι τους με τα τεχνικά και κοινωνικά προβλήματα και ως επί το πλείστον δούλευαν μόνοι τους, μερικοί εξ αυτών ένιωσαν «απελπισία». Ορισμένοι εκπαιδευτικοί δεν ήθελαν να ενοχλούν τον ένα συνάδελφο που γνώριζε και άλλοι επεσήμαναν πόσο σημαντική ήταν η συνεργασία:

Έψαξα αμέσως να βρω ποιος ήταν ο συντονιστής για το μάθημά μου, για να δημιουργήσω μια δομή και μετά τη συνάντηση της ομάδας ήτανε σαφές ότι θα έδινα διαδικτυακά μαθήματα. Ήταν αμέσως σαφές ποιος έπρεπε να κάνει τι και πότε. ... (Εκπαιδευτικός-δάσκαλος έκτακτης ανάγκης, άνδρας 53 ετών).

Το ίδιο περίπου ισχύει και για την Ελλάδα, στις περιπτώσεις, δηλαδή όπου υπήρξε άμεση δραστηριοποίηση ομάδας ή άμεση παροχή συμβουλών από το εκπαιδευτικό ίδρυμα, τότε η σύγχρονη εξ αποστάσεως ψηφιακή εκπαίδευση υιοθετήθηκε σε μεγάλη κλίμακα.

Διέξοδοι και λύσεις

Στα προβλήματα που δημιουργήθηκαν οι εκπαιδευτικοί αναζήτησαν ή τους προσφέρθηκαν διέξοδοι και λύσεις. Συνοπτικά, οι εκπαιδευτικοί μάς ανάφεραν τα εξής (Πίνακας 8):

Πίνακας 8. Επίλυση προβλημάτων

Ελλάδα	***Γερμανία***
Οι εκπαιδευτικοί αναφέρουν ποιος τους βοήθησε και πώς: • *'Ο γιος μου/η κόρη μου, ή ο αδελφός μου, ή ένας συνάδελφος μού έδειξε πώς να χρησιμοποιώ τα ψηφιακά μέσα'* • *'Συνάδελφοι από το παν/μιο μάς έστειλαν ενημερωτικά βίντεο'* • *'Έκανα μερικά τεστ πριν ξεκινήσω τα ονλάιν'* • *'Έψαξα και στο ίντερνετ'* • *'Άλλαξα στην πορεία, προσαρμόστηκα'* Στο πρόβλημα της μη δυνατότητας	Οι εκπαιδευτικοί αναφέρουν ότι δεν έγινε: • *'Καλή ανταλλαγή / υποστήριξη στην ομάδα* (όλα επαγγελματικά σχολεία) ή ότι έλαβαν: • *'Χρήσιμες οδηγίες από τον διευθυντή / πρόεδρο'* • *'Οι φίλοι, οι φοιτητές και τα μέλη της οικογένειας βοηθούν'* • *'Αναζήτησα στο Διαδίκτυο εργαλεία και εξηγήσεις'* *Έλαβαν επίσης:* • *'Προσωπική υποστήριξη από σύμβουλο πληροφορικής παν/μιο /*

άμεσης αλληλεπίδρασης απάντησαν: • *'Στο τέλος του εξαμήνου πήγαμε με τους φοιτητές στην Πνύκα για μάθημα φέραμε και κρασάκι και καθίσαμε μετά και τα είπαμε'.*	*σχολείο'* • *'Υπήρξε ένας αποτελεσματικός συντονιστής διδασκαλίας' (*μόνο επαγγελματικές σχολές και πανεπιστήμια*)*

Από τη σύντομη παράθεση των μέσων βοήθειας, που είχαν στη διάθεσή τους οι εκπαιδευτικοί εκτός από την προσωπική ικανότητα και δημιουργικότητα γίνεται φανερό πόσο τους επηρέασε το περιβάλλον στο οποίο έδρασαν. Η τεχνική υποστήριξη ήταν σημαντική, αλλά το κυριότερο σημείο το οποίο υπάρχει ρητά ή υπόρρητα σε όλες τις συνεντεύξεις ήταν η κατοχή γνώσεων, που ορισμένοι δεν είχαν καθόλου, αλλά προσπάθησαν και τις απέκτησαν, άλλοι ήξεραν λίγο αλλά προσπάθησαν να επαυξήσουν για να καταστεί δυνατή η μεταφορά και η επαναπλαισίωση της διδασκαλίας σε ψηφιακό περιβάλλον.

Η εμπειρία από την ψηφιακή διδασκαλία

Την εμπειρία που αποκόμισαν οι εκπαιδευτικοί συνοπτικά είναι η εξής (Πίνακας 9):

Πίνακας 9. Η εμπειρία από την ψηφιακή εκπαίδευση

Ελλάδα	**Γερμανία**
• Πολλοί ερωτηθέντες δηλώνουν: «*Δεν είμασταν προετοιμασμένοι» και «δεν υπήρξε βοήθεια από πουθενά*» • Σε αυτές τις συνθήκες: *«Κάναμε ό,τι καλύτερο μπορούσαμε»* *«Μάθαμε κάτι νέο που είναι πολύ χρήσιμο»* • Τους έκαναν εντύπωση αλλαγές της συμπεριφοράς των μαθητών: *«Σιωπηλοί μαθητές στην κανονική τάξη συμμετείχαν και μιλούσαν στην εικονική τάξη!»* «*Το διαδικτυακό μάθημα δεν υποκαθιστά το δια ζώσης»* • Ορισμένοι δίστασαν: *«Μάλλον δεν τόλμησα να κάνω το βήμα για διαδικτυακό μάθημα*» • Λίγοι ανάφεραν ότι: *«Έκανα καλύτερο μάθημα απ' ό,τι δια ζώσης, είχα όλα τα τεχνολογικά μέσα στη διάθεσή μου κάτι που δεν μού προσφέρει το πανεπιστήμιο στις αίθουσες».* • Η απογοήτευση ήταν έντονη ακόμη και όταν εκπαιδευτικός «έκανε τα πάντα» για να πετύχει ένα σύγχρονο μάθημα με βιντεοκλήση, στο τέλος *«Ήταν ένα τίποτα, ήταν επιφανειακό, νιώθω μεγάλη απογοήτευση – ματαίωση»* κι αυτό διότι η αντίδραση των μαθητών δεν ήταν η αναμενόμενη. • Αντίθετα ακόμη και εκπαιδευτικοί που στην αρχή ήταν αρνητικοί στο τέλος με τη βοήθεια άλλων:	• Εκπαιδευτικοί επίσης δηλώνουν ότι δεν ήτανε προετοιμασμένοι: «Ένιωσα σαν να τρέχω προς ένα τοίχο!» • Οι περισσότεροι από τους εκπαιδευτικούς είναι ικανοποιημένοι με την απόδοσή τους *«Έκανα τα αδύνατα δυνατά υπό αυτές τις συνθήκες. Σίγουρα μπορεί να είναι πάντα καλύτερο, αλλά ήταν εντάξει.»* • Οι περισσότεροι από τους εκπαιδευτικούς επιθυμούν υβριδική διδασκαλία στο μέλλον *«Τώρα μπορώ εύκολα να φανταστώ την εναλλακτική διδασκαλία πρόσωπο με πρόσωπο και την ψηφιακή διδασκαλία. Πολλά θέματα δεν χρειάζονται την πρόσωπο με πρόσωπο διδασκαλία».* • Η τηλεργασία (home office) μπορεί να είναι χαλαρωτική *«Εξοικονομώ πολύ χρόνο γιατί δεν χρειάζεται να οδηγώ στο σχολείο. Μπορώ*

«Ήταν πολύ καλά, ένας νέος τρόπος μάθησης».	*να διδάξω οπουδήποτε, ακόμη και από τις διακοπές».* • Μερικοί καθηγητές το βλέπουν αυτό ως μια ευκαιρία να δημιουργήσουν online-διδασκαλία. *«Έπρεπε να το είχαμε κάνει αυτό 10 χρόνια πριν! Αλλά τώρα έχουμε μια δεύτερη ευκαιρία.»*

Οι εμπειρίες των εκπαιδευτικών από την ψηφιακή διδασκαλία ήταν θετικές, όταν γνώριζαν πώς να χειριστούν τα τεχνικά μέσα και να διαρθρώσουν το μάθημα με τον τρόπο που ήθελαν. Οι εμπειρίες ήταν αρνητικές όταν δεν είχαν κάποια θετική ένδειξη που να εκληφθεί ως επιβεβαίωση των προσπαθειών τους από τους μαθητές. Ειδικά, στην Ελλάδα οι καθηγητές πανεπιστημίου είχαν θετική ανταπόκριση από τους φοιτητές και αυτό συνεισέφερε, ώστε και οι ίδιοι να είναι σχετικά ευχαριστημένοι από την σύχρονη ψηφιακή εξ αποστάσεως διδασκαλία (online). Στα σχολεία Β'/θμιας στα οποία οι εκπαιδευτικοί κατά τα λεγόμενά τους έδωσαν τον καλύτερο εαυτό, η μη αναμενόμενη αντίδραση των μαθητών, καθώς ήταν μάλλον μουδιασμένοι και δεν αντέδρασαν συνέβαλε ώστε να μην έχουν θετική στάση ως προς την ψηφιακή εκπαίδευση. Αυτή η συμπεριφορά ερμηνεύτηκε ως στάση στο μάθημα και για το λόγο αυτό η εκπαιδευτικός θεώρησε το online μάθημα ως «ένα τίποτα». Αυτό είναι ένα ενδιαφέρον εύρημα και χρειάζεται περαιτέρω έρευνα, για να αναλυθεί αν ισχύει όντως ο ως άνω ισχυρισμός της εκπαιδευτικού. Από τους ερωτηθέντες στη Γερμανία, είχαν όλοι τους μια θετική εμπειρία καθώς δημιούργησαν νέο εκπαιδευτικό υλικό, και υπερκέρασαν τυχόν δικά τους παιδαγωγικά εμπόδια. Δεν μάς ανάφεραν όμως κάποια αντίδραση των μαθητών.

Ανάλυση και ερμηνεία

Συγκρίνοντας τις συνεντεύξεις και τις συζητήσεις προκύπτουν ότι ο λόγος που οι εκπαιδευτικοί επέλεξαν τη μια ή την άλλη μέθοδο διδασκαλίας συσχετιζόταν: α) με τις συνθήκες στο σχολείο, αν υπήρξαν υποβοηθητικά ή όχι καθοδηγητικά πλαίσια διεξαγωγής ψηφιακής διδασκαλίας, β) από τις σχέσεις στο ιδιαίτερο περιβάλλον τους, αν υπήρχαν φίλοι, συγγενείς ακόμη και τα ίδια τους τα παιδιά που μπορούσαν να τους βοηθήσουν να επιλύσουν πρακτικά και τεχνικά ζητήματα και γ) από την δική τους άποψη για το πώς οφείλει να παρέχεται το εκπαιδευτικό έργο.

Οι εκπαιδευτικοί και στις δυο χώρες έδωσαν μεγάλη σημασία στην επαφή και στην υποστήριξη των μαθητών τους κυρίως στην Β'/θμια εκπαίδευση. Στην τριτοβάθμια, οι εκπαιδευτικοί μπορούσαν να πειραματιστούν περισσότερο με τα ψηφιακά μέσα και να αλλάξουν εντελώς τον καθιερωμένο τρόπο διδασκαλίας τους. Εν γένει πολλοί από τους ερωτηθέντες εκπαιδευτικούς αφιέρωσαν πολύ χρόνο στο να μεταφέρουν τα μαθήματα σε ψηφιακή μορφή κατάλληλη, ώστε οι μαθητές να τα κατανοήσουν μέσω ανεξάρτητης μελέτης. Στην Ελλάδα, όσοι εκπαιδευτικοί έκαναν online μάθημα, αφιέρωναν χρόνο για να συζητούν με τους μαθητές θέματα που τους ενδιαφέρουν.

Σε όλες τις βαθμίδες ο χρόνος εργασίας των εκπαιδευτικών αυξήθηκε σε συνθήκες πανδημίας, καθώς αφιερώνουν περισσότερο χρόνο στα εξής: α) προετοιμασία μαθημάτων και διόρθωση γραπτών, β) επικοινωνία και επαφή με γονείς και μαθητές/φοιτητές, γ) ενημέρωση σχετικά με θέματα ψηφιακής διδασκαλίας, και δ) συζήτηση με άλλους εκπαιδευτικούς, ε) συνελεύσεις και άλλες διοικητικές εργασίες.

Μέσα από τις συνεντεύξεις καταδεικνύεται ότι οι εκπαιδευτικοί προσπαθούν να συμβαδίσουν και να προσαρμοστούν στις αναδυόμενες απαιτήσεις για το έργο τους κύρια συνισταμένη του οποίου είναι η διδασκαλία και η ευθύνη για τη μάθηση. Σ' αυτή την ευθύνη αναφέρθηκαν τόσο στην Ελλάδα όσο και στη Γερμανία. Από τις συνεντεύξεις γίνεται επίσης σαφές ότι οι διαφορετικές βαθμίδες της εκπαίδευσης αντιμετώπισαν διαφορετικά προβλήματα, είτε λόγω του επιπέδου ψηφιοποίησης που προϋπήρχε ή λόγω της ηλικίας, κυρίως της ανηλικιότητας, των μαθητών και επομένως της εμπλοκή γονέων και κηδεμόνων στην εκπαιδευτική διαδικασία. Αυτά αποτελούν θέματα που χρήζουν περαιτέρω διερεύνησης.

Οι εκπαιδευτικοί αποκόμισαν θετικές εμπειρίες, όταν δεν στάθηκαν στην έλλειψη προσοχής των μαθητών και δεν την ερμήνευσαν ως απουσία ενδιαφέροντος ή ως ελλιπή προσοχή και μάθηση. Πίσω όμως απ' αυτή τη στάση υπάρχει ένα *επαγγελματικό habitus* και μια αίσθηση αυτο-αποτελεσματικότητας, όπως επίσης και σχέσεις υποστηρικτικές και ενδυναμωτικές για τον ίδιο τον εκπαιδευτικό. Αλλά αυτά τα δυο πάνε μαζί, όποιος πιστεύει και οργανώνει τη μάθηση κατά τρόπο που θεωρεί ο ίδιος αποδοτικό και δεν ακολουθεί την πεπατημένη οδό, τότε συνήθως δημιουργεί γύρω του σχέσεις εποικοδομητικές και υποστηρικτικές. Το τελευταίο αυτό στοιχείο αποτελεί ένα από τα αποτελέσματα της έρευνας που δεν αναμέναμε.

Περίληψη και συμπεράσματα

Τα πρωταρχικά αποτελέσματα της έρευνας τα οποία παρουσιάστηκαν στο κείμενο αυτό είχαν ως επίκεντρο τη διερεύνηση της στάσης των εκπαιδευτικών ως προς τη ψηφιακή διδασκαλία σε συνθήκες πανδημίας. Οι διαφορετικές αποκρίσεις στις προκλήσεις, που δημιουργήθηκαν ανάγονται και στις δυο υπό διερεύνηση χώρες στο επαγγελματικό habitus των εκπαιδευτικών. Σ' αυτό περιλαμβάνονται η διαχείριση κρίσεων (Oevermann 1996) εκ μέρους των εκπαιδευτικών, η αίσθηση ευθύνης και επίγνωσης της κοινωνικής αποστολής του έργου τους, η δυνατότητα ανάληψης καθηκόντων φροντίδας και η αναζήτηση λύσεων (βλ. και Jones and Kessler 2020, Loos 2021, Rose 2018, Samuel 2017).

Καταρχάς, οι εκπαιδευτικοί και στις δυο χώρες ενδιαφέρθηκαν πρωτίστως να κρατήσουν 'επαφή' με τους μαθητές εκτός τάξης κατά τη διάρκεια της πανδημίας. Εστίασαν επίσης στη μεταφορά των μαθημάτων τους σε ψηφιακά περιβάλλοντα. Εργάστηκαν περισσότερο και με περισσότερη ζέση αφιερώνοντας χρόνο, ώστε να προσαρμοστούν στις νέες απαιτήσεις αναζητώντας λύσεις σε πολλά προβλήματα και αδιέξοδα, τα οποία προέρχονται κυρίως από πολιτικές και οργανωτικές δομές του σχολείου.

Στην Ελλάδα είδαμε ότι οι εκπαιδευτικοί θεώρησαν ότι ήταν απροετοίμαστοι. Προσπάθησαν όμως να κάνουν το βήμα της σύγχρονης, ψηφιακής εξ αποστάσεως εκπαίδευση όταν υπήρχε καθοδήγηση από το σχολείο, βοήθεια από το σπίτι ή από συναδέλφους και συγγενείς. Στη Γερμανία ακολούθησαν μάλλον την πεπατημένη οδό

ως προς την επιλογή μεταξύ σύγχρονης και ασύχρονης εξ αποστάσεως εκπαίδευση. Όμως αφιέρωσαν πολύ χρόνο στην προετοιμασία κατάλληλου εκπαιδευτικού υλικού ώστε οι μαθητές να μπορέσουν να το μελετήσουν. Επειδή εδώ αναφερόμαστε σε στοιχεία από ποιοτική έρευνα, τα αποτελέσματα δεν δύνανται να γενικευθούν, καθώς θα χρειαστεί ποσοτική έρευνα προς το σκοπό αυτό.

Ένα δεύτερο αποτέλεσμα αναφέρεται σ΄ αυτό που αποκαλείται αυτο-αποτελεσματικότητα και είναι η πεποίθηση, ρητή ή υπόρρητη, ότι κάποιος μπορεί να επενεργήσει και να περέμβει αποτελεσματικά στα γεγονότα που επηρεάζουν τη ζωή του συμβάλλοντας στην αλλαγή καταστάσεων ή δεδομένων. Οι Έλληνες εκπαιδευτικοί έδειξαν μεγαλύτερη τάση για αυτο-αποτελεσματικότητα χωρίς να κατανομάζουν όμως την έννοια αυτή. Οι Γερμανοί έδειξαν μεγαλύτερη αυτοπεποίθηση, αλλά δεν έκαναν το βήμα για σύγχρονο διαδικτυακό μάθημα (online). Βέβαια αυτό το εύρημα μπορεί να οφείλεται στο μικρό δείγμα και όχι στις ιδιαίτερες συνθήκες της πανδημίας. Δείχνει όμως μια διαφορά, που μπορεί να αναχθεί και να εξηγηθεί με βάση τον ιδιαίτερο πολιτισμό της κάθε χώρας.

Τρίτο, καταβλήθηκε μια μεγάλη προσπάθεια, για να καταστεί δυνατή η μεταφορά της μάθησης σε ψηφιακά περιβάλλοντα. Η ψηφιακή εκπαίδευση έγινε γρήγορα κάτι δεδομένο. Υπερκεράστηκαν εμπόδια δεκαετιών και δόθηκαν πολλές δημιουργικές λύσεις, τόσο εκ μέρους των εκπαιδευτικών όσο και εκ μέρους των σχολείων. Η πρόκληση της ψηφιακής διδασκαλίας και τα προβλήματα που δημιουργήθηκαν ήταν σύνθετα, καθώς ενέπλεκαν τεχνικής φύσης ζητήματα με παιδαγωγικά και αυτά με τη σειρά τους εμπλέκονταν με κοινωνικο-οικονομικά χαρακτηριστικά της οικογένειας των μαθητών, τα οποία δυσχέραιναν ή λειτουργούσαν βοηθητικά ως προς τη διεξαγωγή της ψηφιακής διδασκαλίας.

Θεωρούμε ότι μια έρευνα μεγαλύτερης εμβέλειας θα παρείχε περισσότερα στοιχεία σχετικά με το θέμα, τα οποία θα μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν για τη χάραξη μιας κατάλληλης εκπαιδευτικής πολιτικής.

Αναφορές

Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία

Βογιατζάκη, Ε., (2019), Ρόλοι και Δεξιότητες Εκπαιδευτικών στην εξ Αποστάσεως Εκπαίδευση. *Διεθνές Συνέδριο για την Ανοικτή και εξ Αποστάσεως Εκπαίδευση*, Νο 10, σσ. 38-42.

Καντζάρα, Β. (2020), Η Εμπειρική Διερεύνηση του Νοήματος στις Κοινωνικές Επιστήμες: Θεωρητικές και Μεθοδολογικές Προσεγγίσεις, στο Γώγου Λ., Καλεράντε Ε., Ελευθεράκης Θ. κ. ά. (επιμ.), *Ποιοτικές μέθοδοι στην εκπαίδευση: Θεωρητικοί προβληματισμοί και πρακτικές εφαρμογές*, Αθήνα, Γρηγόρης, σσ. 146-169.

Παπακωνσταντίνου, Α. Α. (2020), Οι Εκπαιδευτικές Ανισότητες σε Συνθήκες Πανδημίας, *Καθημερινή*, 18-04-20, https://www.kathimerini.gr/society/1074313/analysi-oi-ekpaideytikes-anisotites-se-synthikes-pandimias/

Ράλλη, Ν. (2020), Ταχύρρυθμο Φροντιστήριο Κοινωνικών Ανισοτήτων, *Η Εφημερίδα των Συντακτών*, 20-05-20 (αναφέρεται στην έρευνα Θάνου Θ.)

https://www.efsyn.gr/ellada/ekpaideysi/244183_tahyrrythmo-frontistirio-koinonikon-anisotiton

Ξενόγλωσση βιβλιογραφία

Bandura, A. (1995), *Self-Efficacy. The Exercise of Control*. New York, Freeman.

Becker, H. S. and Carper, J. W. (1956), The Elements of Identification with an Occupation, *American Sociological Review*, No. 21, pp. 341-348.

Blumer, H. (1969), *Symbolic Interactionism. Perspective and Method*, Englewood Cliffs, Prentice-Hall.

Bourdieu, P., (1977), *Outline of a Theory of Practice*, Cambridge, University Press.

CHE (Centrum für Hochschulentwicklung) (2020), *CHECK Digitalisierung an deutschen Hochschulen. (CHECK Digitalization at German Universities.)* at https://www.che.de/download/digitalisierung-hochschulen-2020/?ind=1594986398076&filename=CHECK_Digitalisierung_an_deutschen_Hochschulen_im_Sommersemester_2020.pdf&wpdmdl=15118&refresh=602e0f57453801613631319, access 10-08-2020.

Destatis (Federal Office of Statistics), (2020), Bildungsfinanzbericht 2020 (Education Financial Report 2020). Retrieved from https://www.destatis.de/DE/Themen/Gesellschaft-Umwelt/Bildung-Forschung-Kultur/Bildungsfinanzen-Ausbildungsfoerderung/Publikationen/Downloads-Bildungsfinanzen/bildungsfinanzbericht-1023206207004.html, access 18-02-2021.

European Union (EU) (2021) Coronavirus Online Learning Resources, at https://ec.europa.eu/education/resources-and-tools/coronavirus-online-learning-resources_en, access 15-02-21.

Hilgenstock, R. (2020), *Moodle stellt den online-Unterricht an deutschen Schulen sicher* (Moodle ensures Online Teaching in German schools), 05-04-2020 at https://eledia.de/de/content/moodle-stellt-den-online-unterricht-deutschen-schulen-sicher, access 10-08-2020.

Drigas, A. et al. (2019), *Media and Digital Literacy Country Report: Greece*, Democritos, Melde Project, www.meldeproject.eu, pp. 28.

International Labour Organisation (ILO) (2020), Teaching Online during Covid-19 at https://www.ilo.org/skills/Whatsnew/WCMS_742674/lang--en/index.htm, access 15-2-21.

Jones, A. L. and Kessler, M.A. (2020), Teachers' Emotion and Identity Work During Pandemic, *Frontiers of Education*, Vol. 5, Article 583775, pp. 9.

Kantzara, V. (2001), *An Act of Defiance and Act of Honour: Gender and Prestige among Teachers in Secondary Education in Greece*, Ph.D Thesis, published, University Utrecht.

Kantzara, V. (2014), Meaning, Self and Interaction. Exploring the Meaning in Two Studies on Prestige and Solidarity, στο Kreitler S. and Urbanek T. (eds.) *Conceptions of Meaning*, New York, Nova Publishers, pp. 73–88.

Kantzara, V. and Loos, M. (2021), Maintaining Close Contact from a Distance: Digital Aikido Training under Covid-19 Conditions – Reflections and Lessons from an Online Martial Arts Course, *Journal Martial Arts Studies*, No. 11, pp. 32–45.

Klafki, W. (2000), The Significance of Classical Theories of Bildung for a Contemporary Concept of Allgemeinbildung, στο Westbury, I. Riquarts, K. and Hopmann, S. T. (Eds.), *Teaching as a Reflective Practice: the German Didaktik Tradition*, Mahwah, N.J, Erlbaum, pp. 85–107.

Loos, M. (2021), Teaching English Online to Refugees in Greece during Covid-19 pandemic. An

Auto-ethnographic Report, *Zeitschrift für Flucht und Flüchtlingsforschung,* (under review).

Münte, P. and Scheid, C. (2017), Coping with Crises: A Neo-Classical View on Professions, *Professions & Professionalism*. Vol. 7, No 1, pp. 1-14. http://dx.doi.org/10.7577/pp.1618

Oevermann, U., (1996), Theoretische Skizze einer revidierten Theorie professionalisierten Handelnsm (Theoretical Sketch of a revised Theory of Professionalized Action), στο Combe, A. and Helsper, W. (eds.) *Pädagogische Professionalität*, Suhrkamp, Frankfurt am Main, pp. 70-182.

Rose, Sr. M. (2018), What are some Key Attributes of Effective Online Teachers? *Journal of Open, Flexible and Distance Learning*, Vol. 22, No. 2, pp. 32–48.

Ryen, E. (2020), Klafki's Critical-constructive Didaktik and the Epistemology of Critical Thinking, *Journal of Curriculum Studies*, Vol. 52, No. 2, pp. 214-229.

Samuel, K. (2017), Creating more Caring University Classrooms, Educational Center for Universal Education at Brookings (Ed.) *Meaningful Education in Times of Uncertainty. Collection of Essays*, at https://www.brookings.edu/wp-content/uploads/2017/07/cue-meaningful-education-times-uncertainty-essays.pdf, access 20-01-2021.

Schmitz, G. S. and Schwarzer, R. (2002), Individuelle und kollektive Selbstwirksamkeitserwartung von Lehrern (Individual and collective Self-efficacy in Teachers), *Zeitschrift für Pädagogik,* No. 44, pp. 192–214.

Strauss, A. and Corbin, J. (1990), *Basics of Qualitative Research. Grounded Theory Procedures and Techniques*, Newbury Park, Sage.

Streckeisen, U. (2015), Plädoyer für eine kritische Weiterentwicklung der strukturtheoretische orientierten Professionstheorie (Plea for a critical further development of the structure-theoretical oriented professional theory) στο Pundt, J. and Kälble, K. (eds.) *Gesundheitsberufe und gesundheitsberufliche Bildungskonzepte*, Bremen, Appollon, pp. 39-62.

Tuloziecki, G. and Gräfe, S. (2020), Kompetenzerwartungen an Lehrpersonen und expectations of teachers and professionalisation in view of mediatisation and digitisation) *Zeitschrift MedienPädagogik*, No. 38, pp. 265–281.

UNESCO (2021), Educational Disruption and Response at https://en.unesco.org/news/covid-19-educational-disruption-and-response access 15-02-21.

ΔΗΜΟΣΙΕΣ ΠΟΛΙΤΙΚΕΣ ΓΙΑ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΕΣ ΜΕ ΠΑΙΔΙΑ, ΟΙ ΦΙΛΙΚΕΣ ΠΡΟΣ ΤΗΝ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑ ΠΟΛΕΙΣ ΚΑΙ Ο ΡΟΛΟΣ ΤΗΣ ΤΟΠΙΚΗΣ ΑΥΤΟΔΙΟΙΚΗΤΗΣ

Πηνελόπη Καραγιάννη,[α] Διονύσης Μπαλούρδος[β]

[α] Δημοτικός Υπάλληλος, Πρόεδρος συλλόγου γονέων με τρία παιδιά, Δήμος Νέας Προποντίδας Νομού Χαλκιδικής
[β] Ομότιμος Διευθυντής Ερευνών, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών

Περίληψη

Σκοπός της εργασίας είναι να αποτυπώσει τη δημογραφική «κρίση» στην Ελλάδα με έμφαση στη γονιμότητα και τις οικογένειες με παιδιά. Λόγω των επιπτώσεων και αλλαγών της πρόσφατης οικονομικής κρίσης και του COVID-19, η ευαλωτότητα των οικογενειών με παιδιά στον κίνδυνο φτώχειας σε συνδυασμό με την αδυναμία εξισορρόπησης οικογενειακής και επαγγελματικής ζωής επηρεάζουν τη γονιμότητα, η οποία στην Ελλάδα είναι ακραία χαμηλή. Η πολιτική για την οικογένεια αποτελεί ένα εν δυνάμει χρήσιμο εργαλείο για την αποτροπή δυσοίωνων δημογραφικών εξελίξεων και ισχυρή παράμετρος για την εδραίωση της ισότητας των φύλων στη δημόσια και ιδιωτική σφαίρα.

Η εργασία επιχειρεί να αναδείξει την ρευστότητα της οικογενειακής πολιτικής στην Ελλάδα, τονίζοντας την ανάγκη μιας προοπτικής που είναι φιλική προς την οικογένεια με ειδική στόχευση σε οικογένειες με παιδιά, λαμβάνοντας υπόψη την ποικιλομορφία των σύγχρονων οικογενειακών προτύπων.

Η έρευνα βασίζεται στην εκτενή βιβλιογραφική ανασκόπηση και επικεντρώνεται στις κοινωνικές ρυθμίσεις και προτροπές που σχετίζονται με την απόκτηση και ανατροφή των παιδιών. Τα αποτελέσματα καταδεικνύουν ότι ο υποτυπώδης χαρακτήρας της οικογενειακής πολιτικής στην Ελλάδα διαιωνίζει τον πρωτεύοντα ρόλο της οικογένειας στην φροντίδα των παιδιών και ταυτόχρονα αναπαράγει κοινωνικά στερεότυπα για τον ρόλο των δύο φύλων εντός και εκτός του στενού οικογενειακού πυρήνα.

Λέξεις κλειδιά: Φιλικές προς την οικογένεια πολιτικές, γονιμότητα, βιώσιμη ανάπτυξη

PUBLIC POLICIES FOR FAMILIES WITH CHILDREN, FAMILY-FRIENDLY MUNICIPALITIES AND THE ROLE OF LOCAL AND REGIONAL GOVERNMENT

Pinelopi Karagianni,[α] Dionyssis Balourdos,[β]

[α] Civil servant, Citizen's Service Center at Municipality of N. Propontida, Halkidiki
[β] Emeritus Researcher Director, National Center of Social Research

Abstract

The aim of the work is to capture the demographic "crisis" in Greece with emphasis on fertility and families with children. Due to the effects and changes of the recent economic crisis and Covid-19, the vulnerability of families with children at risk of poverty combined with the inability to balance family and professional life affect fertility, which in Greece is extremely low. Family policy is a potentially useful tool for preventing ominous demographic developments

and a powerful factor in consolidating gender equality in the public and private spheres.

The paper attempts to highlight the fluidity of family policy in Greece emphasizing the need for a family-friendly perspective with a specific focus on families with children, taking into account the diversity of modern family standards.

The research is based on the extensive literature review and focuses on social regulations and incentives related to the acquisition and upbringing of children. The results show that the rudimentary nature of family policy in Greece perpetuates the primary role of the family in child care and at the same time reproduces social stereotypes about the role of both sexes inside and outside the close family core.

Key words: Friendly family policy, fertility, sustainable development

Εισαγωγή

Λόγω των αποφατικών και πολυδιάστατων επιπτώσεων της οικονομικής κρίσης και της πανδημίας οι οικογένειες έχουν έλθει στο προσκήνιο του διαλόγου και των πολιτικών συζητήσεων για «νέους κινδύνους» και πολύ αναγκαίες «νέες πολιτικές» στην αντιμετώπισή τους. Οι γεννήσεις μειώθηκαν σημαντικά ενώ το κυρίαρχο πρότυπο είναι η ατεκνία ή η απόκτηση ενός ή το πολύ δύο παιδιών. Επίσης η δομή της οικογένειας έχει αλλάξει, ενώ διαμορφώνονται καινούργιες αντιλήψεις και νοοτροπίες σε ότι αφορά το θεσμό του γάμου και της οικογένειας. Νέα κοινωνικά προβλήματα συνθέτουν ένα νέο πεδίο έρευνας και συζήτησης για τον δημογραφικό αντίκτυπο, αλλά και την αναγκαιότητα στήριξης της οικογένειας τόσο ως το βασικό κύτταρο της κοινωνίας, όσο και λόγω της αυξημένης ευαλωτότητας της. Η ευημερία και η ποιότητα ζωής των περισσότερων οικογενειών φαίνεται να έχει επιδεινωθεί με δυσμενέστερες συνέπειες για τις οικογένειες με παιδιά.

Συγχρόνως, με τη «Δεύτερη Δημογραφική Μετάβαση», οι τύποι οικογένειας και γάμου έχουν διαφοροποιηθεί, καταλυτικά. Μαζί με την αύξηση της εκτός γάμου συμβίωσης, των μονογονεϊκών οικογενειών και των εργαζόμενων φτωχών, που είναι κυρίως γυναίκες, ένας αυξανόμενος αριθμός γυναικών έχουν εισέλθει στην αγορά εργασίας, προβάλλοντας το συγκριτικό πλεονέκτημα της διπλής σταδιοδρομίας σε ένα ζευγάρι. Η τάση εξατομίκευσης, σε συνδυασμό με την αυξανόμενη αστάθεια και την οικονομική ευπάθεια των οικογενειών, προτάσσει την ανάγκη η οικογενειακή πολιτική να ανταποκριθεί σε μία συνεχώς εξελισσόμενη πραγματικότητα. Άλλωστε, στην τρέχουσα οικονομική, κοινωνική και επιδημιολογική πραγματικότητα, η ανάγκη για περαιτέρω έρευνα και εμπειρικές τεκμηριώσεις είναι επιτακτική.

Η σύγχρονη οικογενειακή πολιτική σε μεγάλο βαθμό σχετίζεται πλέον με ανησυχίες σχετικά με την ισότητα των φύλων και τη συμφιλίωση οικογενειακής και επαγγελματικής ζωής και τα ιδιαίτερα χαμηλά επίπεδα γονιμότητας (Μπαλούρδος 2019). Επιδιώκει τον συγκερασμό πολλαπλών στόχων αποτυγχάνοντας όμως σε χώρες όπως η Ελλάδα να ανατρέψει δεδομένα όπως οι ακραία χαμηλές τιμές του δείκτη στιγμιαίας γονιμότητας και η παιδική φτώχεια.

Είναι ο αναπροσανατολισμός, η εστίαση στα ίδια τα παιδιά και η προοπτική φιλικών προς την οικογένεια πολιτικών μία πρόκληση και ένα πλαίσιο που θα φέρει καλύτερες προοπτικές; Το ερώτημα αυτό εξετάζεται κατά ένα βαθμό στην παρούσα εργασία στη βάση εμπειρικών δεδομένων και προβληματισμών που απορρέουν από επισκόπηση της σχετικής βιβλιογραφίας.

Η εξέλιξη της γονιμότητας και της δομής του πληθυσμού στην Ελλάδα και στους επιμέρους νομούς παρουσιάζονται στην επόμενη ενότητα. Ακολουθεί σύντομη και κριτική επισκόπηση για την περίπτωση των φιλικών προς την οικογένεια και την πόλη πολιτικών και προβληματισμοί πάνω σε στοιχεία σύνθετων δεικτών που φανερώνουν μεταξύ άλλων την κατάσταση στην Ελλάδα συγκριτικά με άλλες χώρες της Ευρώπης. Η μελέτη ολοκληρώνεται με σύντομη αναφορά στο Ευρωπαϊκό Δίκτυο Δήμων φιλικών προς την οικογένεια, πριν τα συμπεράσματα.

Θεωρητική συζήτηση

Το πρόβλημα γήρανσης της γονιμότητας και η επίπτωση στη δομή του πληθυσμού

Οι ευρωπαϊκές χώρες χαρακτηρίζονται από τιμές του Στιγμιαίου Δείκτη Γονιμότητας (ΣΔΓ)[1] που είναι χαμηλότερες και μερικές φορές υπερβολικά χαμηλότερες από το επίπεδο αντικατάστασης των γενεών (2,1 παιδιά ανά γυναίκα). Το 2018, ο ΣΔΓ ανέρχεται σε 1,55 παιδιά ανά γυναίκα στην ΕΕ, ενώ γενικά οι ευρωπαϊκές χώρες διαχωρίζονται σε δύο διακριτές κατηγορίες: χώρες που έχουν περίπου 1,8 παιδιά ανά γυναίκα και χώρες με τιμές κοντά στα 1,5 παιδιά ανά γυναίκα. Στην πρώτη περίπτωση, τα σχετικά υψηλότερα επίπεδα γονιμότητας θα μετριάσουν ή τουλάχιστον θα αναβάλουν τις συνέπειες της γήρανσης του πληθυσμού και αφορά χώρες όπως πχ η Γαλλία και η Σουηδία. Ωστόσο, οι χώρες της δεύτερης κατηγορίας θα αντιμετωπίσουν σοβαρότερες συνέπειες. Δεδομένων των περιορισμών της ηλικιακής δομής τους, μπορεί να εμφανίσουν αλλοίωση της πληθυσμιακής πυραμίδας, ακόμη και αρνητική πληθυσμιακή ορμή, σύμφωνα με την οποία η τάση μείωσης του πληθυσμού δεν μπορεί να σταματήσει άμεσα ακόμη και αν η γονιμότητα ανακάμπτει (ριμπάουντ). Στην τελευταία αυτή κατηγορία εντάσσεται και η Ελλάδα όπου η ένταση του προβλήματος,[2] αποτυπώνεται επιπρόσθετα με χαρακτηριστικές δημογραφικές «ακρότητες» σε επίπεδο Ευρωπαϊκής Ένωσης. Η πρώτη αφορά την Ευρυτανία όπου το 2019 καταγράφεται η μεγαλύτερη διάμεση ηλικία του πληθυσμού (55,5 έτη) και η υψηλότερη τιμή του δείκτη εξάρτησης ηλικιωμένων (69,7).[3] Η 2η αφορά τη Φωκίδα στην οποία παρατηρείται η μικρότερη τιμή του δείκτη γονιμότητας 0,79 παιδιά/γυναίκα το 2018 και η 3η το Β. Τομέα Αθηνών, όπου σημειώνεται η μεγαλύτερη διάμεση ηλικία τεκνοποίησης των γυναικών (34,9 έτη το 2018). Επιπρόσθετα η Ελλάδα και το σύνολο των νομών της καταγράφουν ακραία χαμηλά επίπεδα γονιμότητας σημαντικά κάτω από το επίπεδο ανανέωσης των γενεών και κάτω από το όριο των 1,5 παιδιών/γυναίκα (Σχήμα 1 και Σχήμα 2).[4]

Ανησυχητική είναι και η τάση που διαμορφώνεται για τις ερχόμενες γενεές στην Ελλάδα με βάση τα ισχύοντα δημογραφικά δεδομένα. Στο Σχήμα 3 παρουσιάζεται η εκτιμώμενη κατάσταση της πληθυσμιακής δομής του πληθυσμού για τα έτη 2020 και 2030, σύμφωνα με εκτιμήσεις της Eurostat. Αναμένεται ότι ο αριθμός των ατόμων μεγαλύτερης ηλικίας, 65 ετών και άνω, θα είναι υπερδιπλάσιος σε σχέση με τον αριθμό των παιδιών κάτω των 5 ετών, ενώ θα συνεχίσει να υπερβαίνει σημαντικά τον αριθμό των παιδιών ηλικίας μέχρι 14 ετών. Φαίνεται ότι η γήρανση στην Ελλάδα είναι ένα μόνιμο φαινόμενο κάτι το οποίο άλλωστε παρατηρείται στους περισσότερους νομούς της χώρας, όπου με ελάχιστες εξαιρέσεις (π.χ. Δυτική Αττική) το ποσοστό παιδιών μειώνεται, ενώ των ηλικιωμένων αυξάνει (Σχήμα 4).

Σημαντική αναγκαιότητα άσκησης οικογενειακής πολιτικής συνιστά επιπρόσθετα η ευαλωτότητα των οικογενειών ως προς τον κίνδυνο φτώχειας.[5] Σύμφωνα με τα διαθέσιμα δεδομένα για το έτος 2019 στην Ελλάδα, μεγαλύτερο κίνδυνο διατρέχουν[6] οι μονογονεϊκές οικογένειες με τουλάχιστον ένα εξαρτώμενο παιδί, οι πολυμελείς οικογένειες/νοικοκυριά με 3^{+} τέκνα και τα παιδιά με γονείς με ξένη υπηκοότητα (Σχήμα 5). Αν και συνολικά ο κίνδυνος φτώχειας στη χώρα μας έχει μειωθεί αισθητά (20,1% το 2010, 23.1% το 2013 και 17.9% το 2019) υπογραμμίζεται ότι με την οικονομική κρίση οι συνθήκες διαβίωσης έχουν επιδεινωθεί δραματικά, γεγονός που διαπιστώνεται και από την πτωτική εξέλιξη του ορίου της φτώχειας (από 7.178€ το 2010, μειώνεται σε 4.917€ το 2019).[7]

Σύμφωνα με τα παραπάνω η «δημογραφική εξαίρεση» της Ελλάδας δεν είναι τυχαία και κυρίως οφείλεται στην έλλειψη μιας συνεκτικής και ολοκληρωμένης οικογενειακής πολιτικής. Άλλωστε σε χώρες όπου δεν έχει αναπτυχθεί μία πολιτική έτσι ώστε οι μητέρες να επιστρέφουν πίσω στην εργασία τους ανεμπόδιστα και χωρίς μισθολογικό κόστος, παρατηρείται η τάση καθυστέρησης και συχνά οριστικής αναβολής της μητρότητας.

Φιλικές προς την οικογένεια πολιτικές ή/και ισορροπία μεταξύ επαγγελματικής και προσωπικής ζωής

Οι φιλικές προς την οικογένεια πολιτικές υποστηρίζουν άμεσα το συνδυασμό επαγγελματικής, οικογενειακής και ιδιωτικής ζωής, προωθούν την έμφυλη ισότητα και την κατανομή των οικογενειακών ευθυνών και συμβάλουν στην καταπολέμηση των διακρίσεων. Παράλληλα, είναι φιλικές προς τους εργαζόμενους, συνοδεύονται από ευέλικτες συνθήκες εργασίας και πρέπει να ισορροπούν τις ανάγκες των εργαζομένων και του εργοδότη (Harker 1996: 48). Λειτουργούν σε διάφορα επίπεδα χάραξης πολιτικής (εθνικά, διεθνή, υπερεθνικά), ενώ καθοριστικής σημασίας είναι ο ρόλος υπερεθνικών οργανισμών και διοικητικών οργάνων, όπως π.χ. η Ευρωπαϊκή Επιτροπή και τα Ηνωμένα Έθνη ή ο ΟΟΣΑ και πιο πρόσφατα η UNICEF.

Σε θεωρητικό επίπεδο (θεωρία ισότητας φύλων) οι προβληματισμοί απορρέουν και σχετίζονται με εμπειρικές παρατηρήσεις κυρίως για την επίτευξη της ισότητας φύλων σε δύο επίπεδα. Αυτά χαρακτηρίζονται από την αύξηση της συμμετοχής των γυναικών στην αγορά εργασίας και παράλληλη αύξηση της συμμετοχής των ανδρών σε φροντίδες του σπιτιού και φύλαξης των παιδιών (Esping-Andersen 2016, Frejka, Goldscheider and Lappegård 2018).[8]

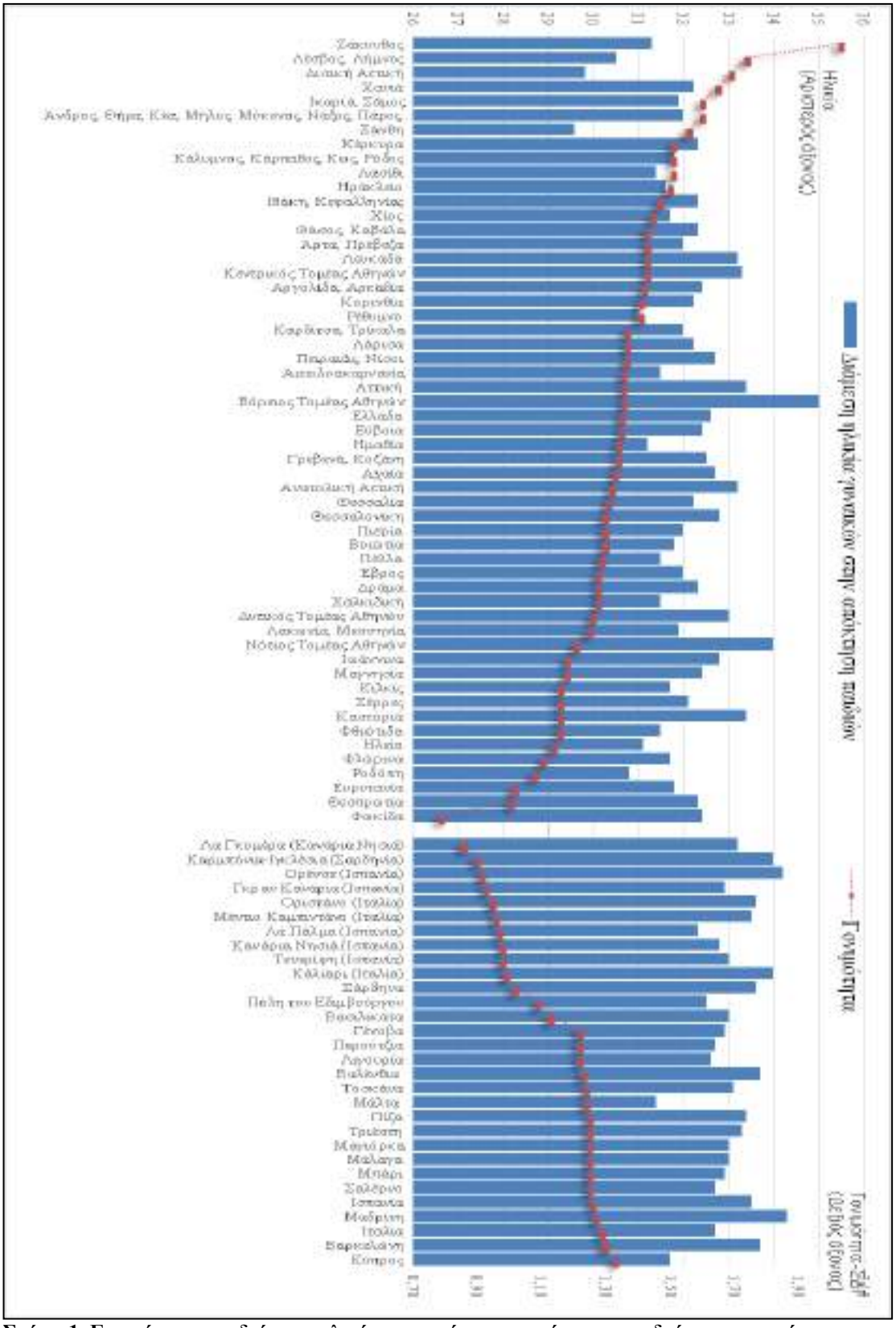

Σχήμα 1. Γονιμότητα και διάμεση ηλικία γυναικών στην απόκτηση παιδιών σε περιοχές της Ελλάδας και της Ευρωπαϊκής Ένωσης, 2018. Πηγή: Eurostat. Ίδια επεξεργασία

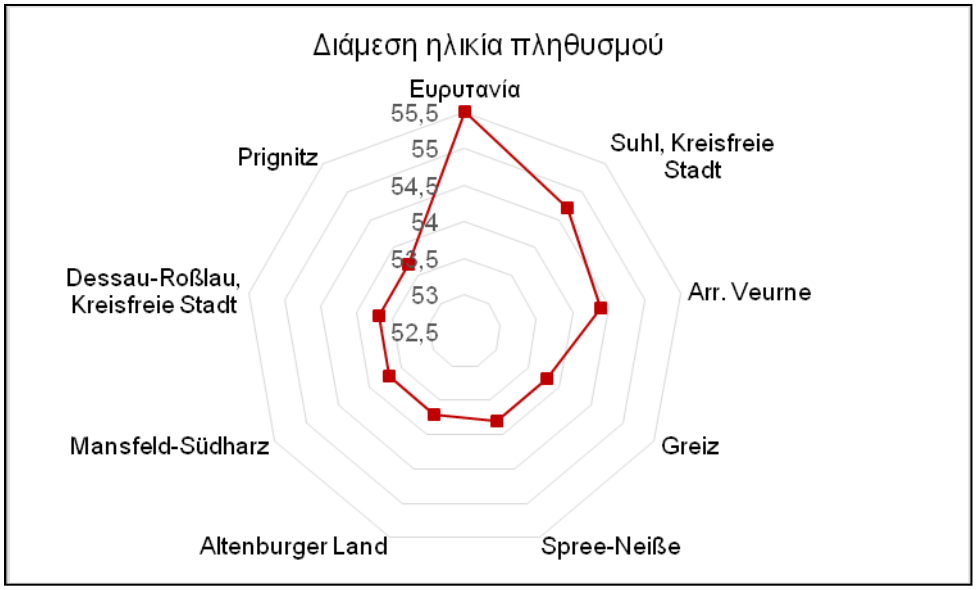

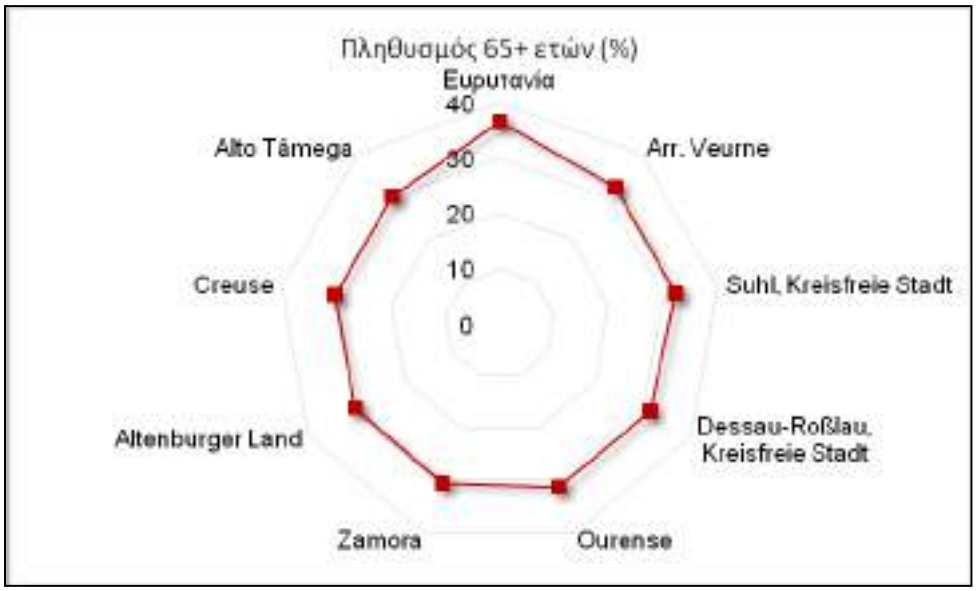

Σχήμα 2. Διάμεση ηλικία, ποσοστό ηλικιωμένων 65+ ετών, ποσοστό ηλικιωμένων 80+ ετών και δείκτης εξάρτησης ηλικιωμένων. Περιοχές με τις υψηλότερες τιμές της ΕΕ, 2019

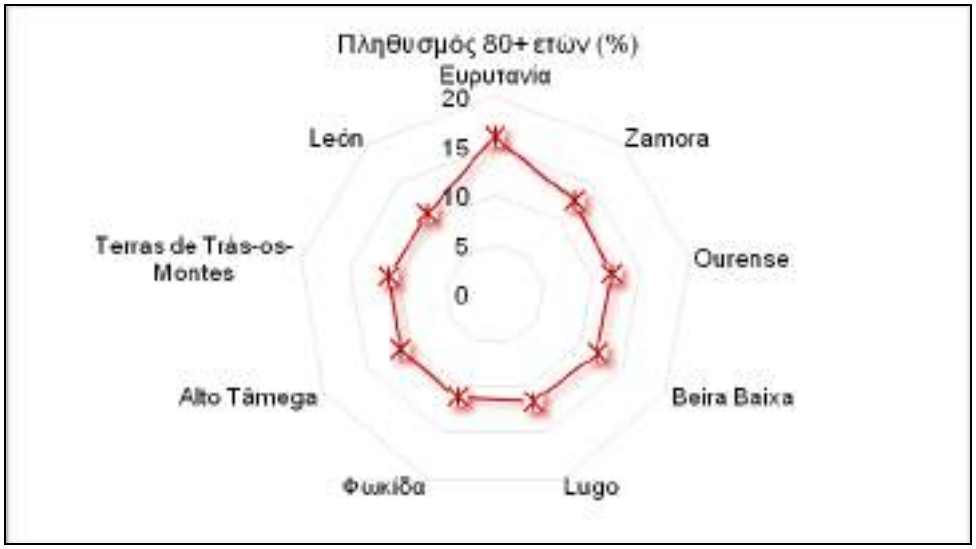
Πληθυσμός 80+ ετών (%)
Ευρυτανία
20
15
10
5
0
Zamora
Ourense
Beira Baixa
Lugo
Φωκίδα
Alto Tâmega
Terras de Trás-os-Montes
León

Δείκτης εξάρτησης ηλικιωμένων (65+ ετών προς πληθυσμό 15-64 ετών)
Ευρυτανία
80
60
40
20
0
Arr. Veurne
Suhl, Kreisfreie Stadt
Dessau-Roßlau, Kreisfreie Stadt
Creuse
Lot
Ourense
Nièvre
Etelä-Savo
Άρτα, Πρέβεζα
Altenburger Land
Dorset CC

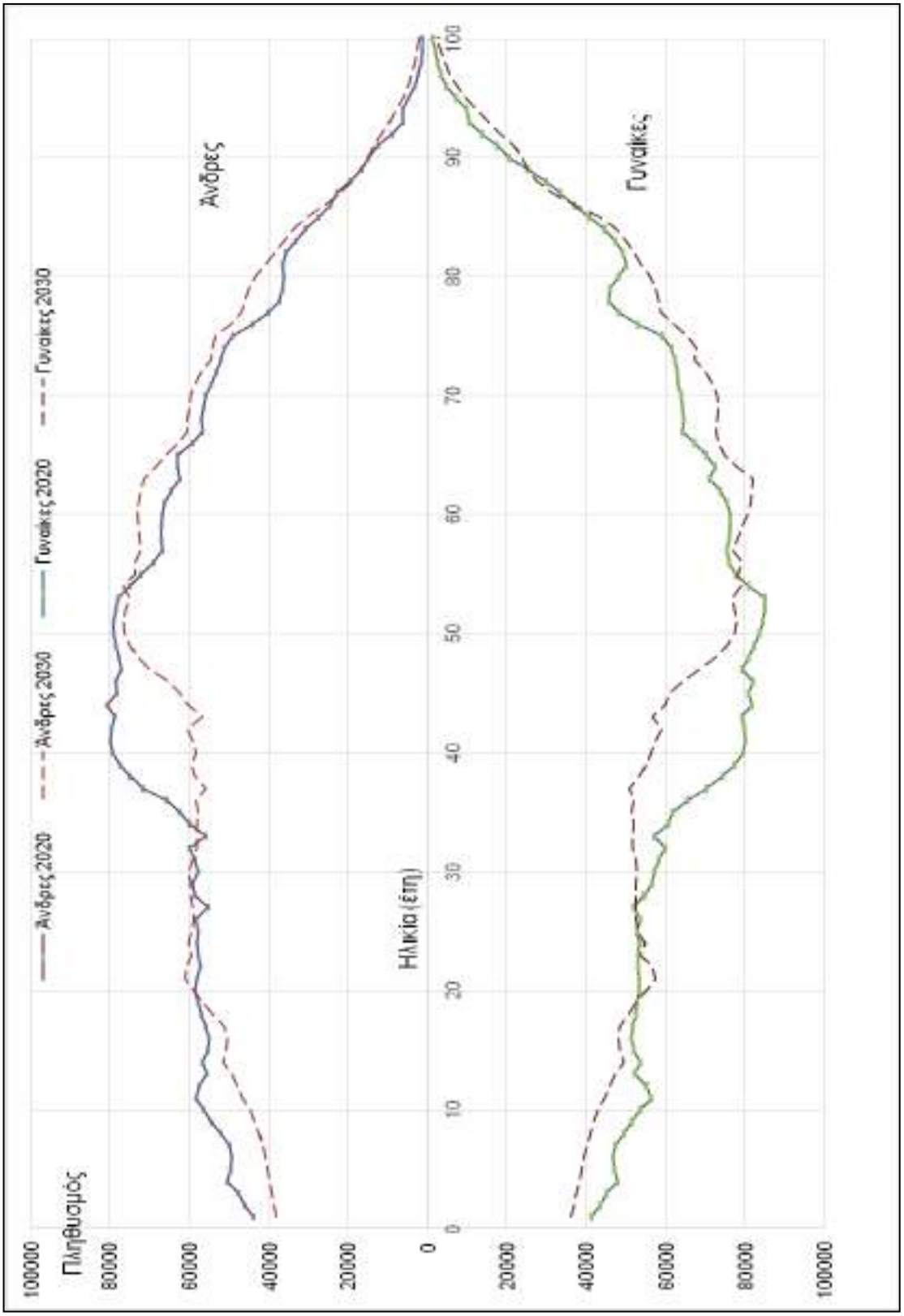

Σχήμα 3. Πληθυσμός Ελλάδας κατά ηλικία και φύλο, 2020 και 2030. Πηγή: Eurostat. Ίδια επεξεργασία.

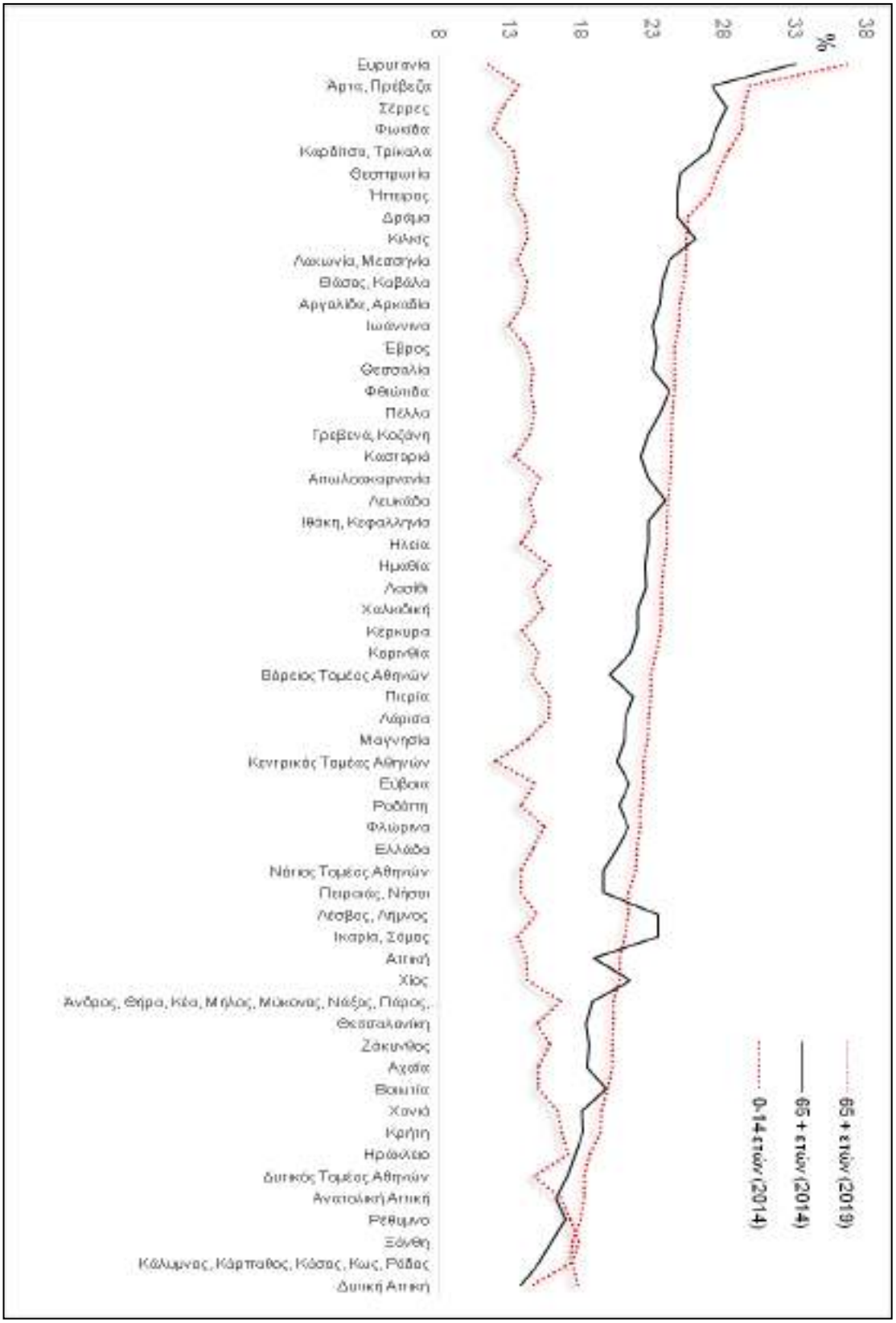

Σχήμα 4. Ποσοστό παιδιών (0-14 ετών) και ηλικιωμένων (65+ ετών) στην Ελλάδα (σύνολο χώρας και κατά νομό), 2014 και 2019. . Πηγή: Eurostat. Ίδια επεξεργασία

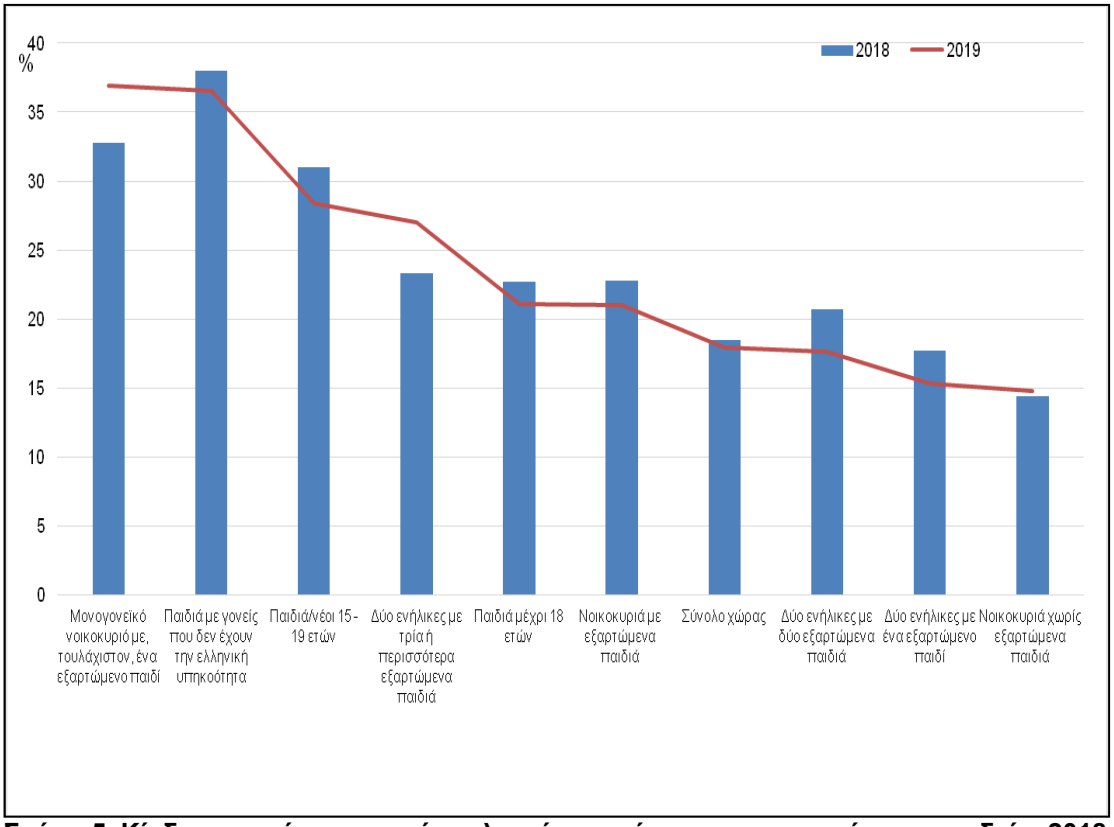

Σχήμα 5. Κίνδυνος φτώχειας κατά επιλεγμένους τύπους νοικοκυριών και παιδιών 2018 και 2019. Πηγή: Eurostat. Ίδια επεξεργασία.

Αυτές οι σύγχρονες τάσεις πολιτικής, όπου εφαρμόζονται, καλύπτουν και άτομα της μεσαίας εισοδηματικής τάξης και παρέχουν καλύτερη υποστήριξη σε ζευγάρια διπλής σταδιοδρομίας. Ίσως για αυτό το λόγο, αποδυναμώνεται ή ακόμη και αντιστρέφεται η αρνητική σχέση μεταξύ απασχόλησης των γυναικών και γονιμότητας, με κλασικό παράδειγμα τις σκανδιναβικές χώρες (Esping-Andersen and Billari 2015). Η ουσία των ερμηνειών αυτών υπογραμμίζουν όμως και τη μεγαλύτερη ανισότητα σε κοινωνίες που δεν προσαρμόζονται στο νέο οικονομικό ρόλο των γυναικών (Esping-Andersen 2016). Σε χώρες όπως η Ελλάδα, υπάρχει χαμηλός βαθμός επίτευξης έμφυλης ισότητας, η οικογένεια αποδυναμώνεται. Σε αυτό το πλαίσιο οι γυναίκες υποτίθεται ότι επιδιώκουν να καλύψουν τη διαφορά με τους άνδρες στην απασχόληση με κόστος την καθυστερημένη απόκτηση παιδιών.

Σε εμπειρικό επίπεδο καθώς αυξάνεται το ποσοστό συμμετοχής των γυναικών στην αγορά εργασίας, η διαθεσιμότητα και το κόστος των υπηρεσιών παιδικής μέριμνας αποτελεί κρίσιμο παράγοντα στη συμπεριφορά της γονιμότητας.[9] Πρόσφατη έρευνα της UNICEF (2019)[10] υπογραμμίζει τις διαφορετικές επιδόσεις των κρατών μελών της ΕΕ στον τομέα της πολιτικής για την οικογένεια με έμφαση σε δύο βασικές διαστάσεις: α) τις γονικές άδειες και β) την φροντίδα και εκπαίδευση παιδιών σε προσχολική ηλικία.[11] Χαμηλή απόδοση παρουσιάζουν η Κύπρος, η Ελλάδα (θέση 30 από τις 31 χώρες) και η Ελβετία που καταλαμβάνουν τις τρεις πιο χαμηλές θέσεις (Σχήμα 6). Διαπιστώνεται επίσης ότι στις εν λόγω χώρες οι γυναίκες αποκτούν το πρώτο τους παιδί σε μεγαλύτερη ηλικία συγκριτικά με χώρες όπως π.χ. η Γαλλία. Η αναβολή της πρώτης γέννησης οδηγεί σε ένα στενότερο χρονικό διάστημα ηλικίας στο οποίο οι γυναίκες μπορούν να αποκτήσουν παιδιά και πιέζει τις τρίτες ή τέταρτες και άνω γεννήσεις και μεγάλες οικογένειες, Βέβαια αυτό δεν φαίνεται να είναι πρόβλημα στη Σουηδία, στη Νορβηγία ή στη Δανία όπου οι γυναίκες αποκτούν το

πρώτο τους παιδί επίσης σε μεγάλη ηλικία. Χάριν όμως των φιλικών πολιτικών που ασκούνται, η γονιμότητα αφού είχε καθυστερήσει/αναβληθεί π.χ. λόγω σπουδών, στη συνέχεια ανακτάται και αναπληρώνεται, με αποτέλεσμα ο ΣΔΓ να λαμβάνει υψηλότερες τιμές στις σκανδιναβικές χώρες (Μπαλούρδος 2019). Φαίνεται εν ολίγοις ότι η οικογενειακή πολιτική στη χώρα μας παραμένει ιδιαίτερα προβληματική, δεν ενθαρρύνει την απόκτηση παιδιών ενώ έχει χαμηλή συνεισφορά στην ισότητα των φύλων.

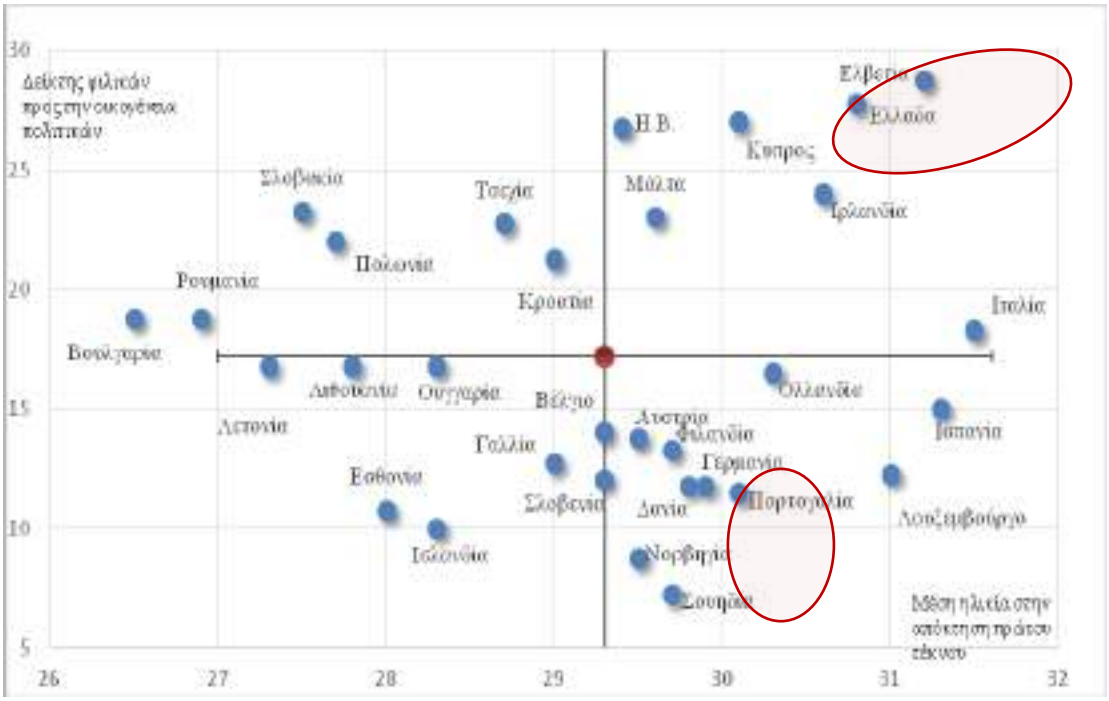

Σχήμα 6. Δείκτης φιλικών προς την οικογένεια πολιτικών* και ηλικία απόκτησης πρώτου τέκνου, σε χώρες της Ευρώπης 2016. Πηγή: Chzhen et al., 2019:4-7. Ίδια επεξεργασία.

*Όσο πλησιέστερα στην μονάδα τόσο πιο φιλικές είναι οι πολιτικές. Το τελικό σκορ είναι ο μέσος όρος της σειράς που καταλαμβάνει κάθε χώρα στους τέσσερις δείκτες (εύρος τιμών 4-31).

Πόλεις φιλικές προς τα παιδιά και την οικογένεια και οι στόχοι βιώσιμης ανάπτυξης

Μέχρι το 2050 υπολογίζεται ότι το μεγαλύτερο μέρος του παιδικού πληθυσμού της γης θα ζει σε πόλεις οι οποίες δεν ανταποκρίνονται στις ανάγκες τους και των οικογενειών τους. Τόσο η αστική φτώχεια και η μεγάλη κατηγορία των εργαζομένων φτωχών ή/και ανέργων όσο και η παιδική φτώχεια εμποδίζουν καταλυτικά την επίτευξη επιμέρους στόχων της Ατζέντας 2030.[12]

Τα στοιχεία της διακρατικής έρευνας για τη διακυβέρνηση που προσδιορίζει τις μεταρρυθμιστικές ανάγκες σε χώρες της Ε.Ε. και του ΟΟΣΑ (Sustainable Governance Indicators, SGI project),[13] είναι αποκαλυπτικά. Στον τομέα του σύνθετου δείκτη «οικογένειες» που περιλαμβάνεται στις κοινωνικές πολιτικές, η τιμή που λαμβάνει η χώρα μας στα στοιχεία του 2020, είναι 5,5 και την κατατάσσει σε μία σχετικά ιδιαίτερα χαμηλή θέση, μετά την Τσεχία και τη Βουλγαρία (https://www.sgi-network.org/2020/). Στις επιμέρους διαστάσεις του δείκτη οι τιμές καταγράφονται ιδιαίτερα χαμηλές και με σημαντική διαφοροποίηση από τη Σουηδία και τη Γαλλία οι

οποίες καταγράφουν από τις υψηλότερες τιμές τόσο στον τομέα της οικογενειακής πολιτικής όσο και στις τιμές του Στιγμιαίου Δείκτη Γονιμότητας (Σχήμα 7).

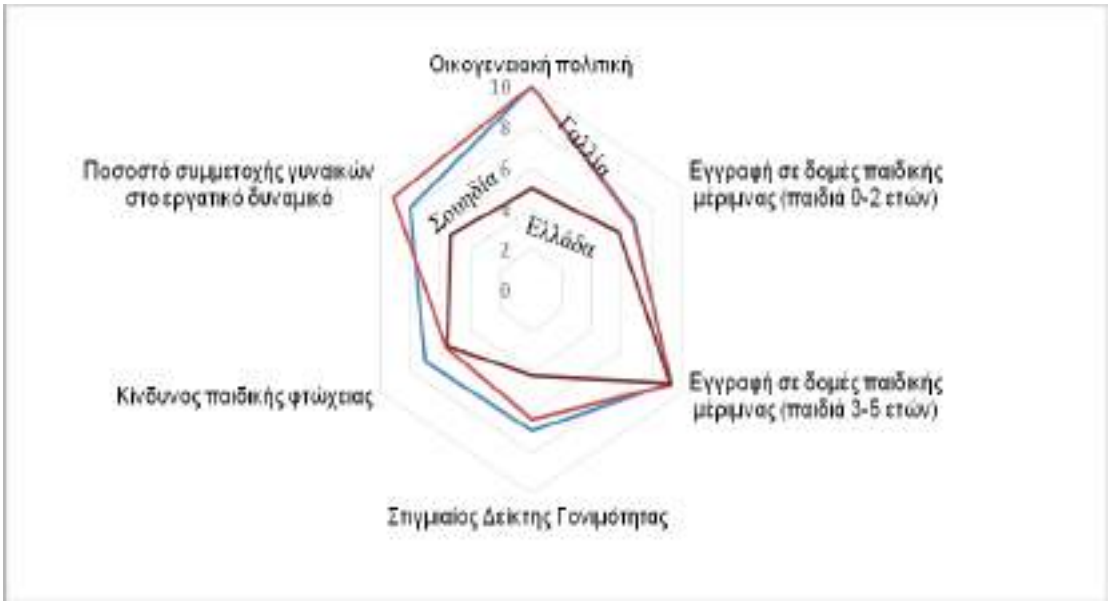

Σχήμα 7. Τιμές του δείκτης βιώσιμης διακυβέρνησης (SGI project), επιμέρους διαστάσεις τομέα «οικογένειες» σε Ελλάδα, Γαλλία και Σουηδία, 2020. Πηγή: Sustainable Governance Indicators (SGI) project, 2020. Ίδια επεξεργασία

Η ανάγκη εμπλοκής των παιδιών στις διαδικασίες σε θέματα που τα αφορούν και η συμπερίληψη της δημιουργικότητας και των απόψεών τους έχει αποτελέσει αντικείμενο πολλών ερευνών και διεπιστημονικών συναντήσεων.[14] Τα αποτελέσματά τους ωστόσο συγκλίνουν στο ότι η ευημερία των παιδιών περιορίζεται όχι μόνον από τον κίνδυνο φτώχειας ή την υλική στέρηση αλλά και από άλλους επιπρόσθετους παράγοντες όπως π.χ. η δυνατότητα ανεξάρτητης και ενεργής κινητικότητας ή η διαβίωση σε κατοικία με στενότητα χώρου (Waygood κ.ά. 2017, Brown κ.ά. 2019).

Μη κερδοσκοπικοί οργανισμοί και σύλλογοι, επιδιώκουν τη συμμετοχή εθελοντών διάφορων ηλικιακών ομάδων σε ζητήματα της πόλης (Γκανάτσιου 2018: 347), ενώ η UNICEF με την πρωτοβουλία οι «Φιλικές για τα Παιδιά Πόλεις»[15] επιχειρεί να αντιμετωπίσει την κρίση της αστικοποίησης και των επιπτώσεών της στα παιδιά.[16] Στο σκληρό πυρήνα της φιλικής προς τα παιδιά πόλης, αναγνωρίζεται το δικαίωμα στα ίδια τα παιδιά να έχουν άποψη και να συμμετέχουν ουσιαστικά σε ζητήματα της πόλης που ζουν και αναπτύσσονται.

Τα δικαιώματα των παιδιών και των ευάλωτων ομάδων συμπεριλαμβάνονται στους στόχους βιώσιμης ανάπτυξης του ΟΗΕ, ενώ η Ευρωπαϊκή Ένωση συνέβαλε θετικά και εποικοδομητικά στην ανάπτυξη της ατζέντας του 2030, δεσμευόμενη να εφαρμόσει τους στόχους σε όλες τις πολιτικές, ενθαρρύνοντας παράλληλα τα κράτη μέλη προς την ίδια κατεύθυνση. Για το στόχο 11, «Βιώσιμες πόλεις και κοινότητες» χρησιμοποιεί μία σειρά από δείκτες που παρακολουθούν την εξέλιξή του. Ο δείκτης που αφορά το ποσοστό πληθυσμού που διαβιεί σε κατοικία με στενότητα χώρου (υπερσυνωστισμού), είναι ένας από τους εν λόγω δείκτες. Τα νοικοκυριά με μικρά παιδιά σε αυτήν την περίπτωση πλήττονται άνισα καθώς μπορούν να αισθανθούν υψηλότερη πίεση αν έχουν να παίζουν στο ίδιο δωμάτιο με τους γονείς που εργάζονται από το σπίτι (τηλεργασία) κατά τη διάρκεια του lockdown λόγω του COVID-19. Επιπλέον, οι πληθυσμιακά συνωστισμένες περιοχές μπορούν να παρουσιάσουν υψηλότερο κίνδυνο εξάπλωσης του ιού. Σε γενικές γραμμές, ο

κατάλληλος και άνετος χώρος στέγασης για τις ανάγκες και τις επιθυμίες της οικογένειας αποτελεί βασική συνιστώσα της ποιότητας ζωής. Πορίσματα ερευνών δείχνουν συσχέτιση μεταξύ του οικιακού συνωστισμού με σειρά άλλων παραγόντων, όπως π.χ. η ευημερία ή η υγεία των παιδιών (π.χ. Solari and Mare 2012, Beck et.al. 2016, Coley et.al. 2013). Άλλωστε η οικολογική προσέγγιση υποστηρίζει ότι τα παιδιά αναπτύσσονται παράλληλα με το περιβάλλον τους και τονίζει τη σημασία των εμπειριών και των αντιλήψεων στην ευημερία (Bronfenbrenner 1979). Στην πραγματικότητα πρόκειται για ένα σχετικά υποδιερευνημένο πεδίο εμπειρικής εστίασης.

Εξετάζοντας τις στατιστικές πληροφορίες για το 2019 (Σχήμα 8), διαπιστώνεται ότι σε ολόκληρη την ΕΕ, τα χαμηλότερα ποσοστά υπερσυνωστισμού καταγράφηκαν στην Κύπρο (2,2%), την Ιρλανδία (3,2%) και τη Μάλτα (3,7%) και κατά κανόνα πρόκειται για ένα φαινόμενο κυρίως των πόλεων.[17] Στην Ελλάδα το αντίστοιχο ποσοστό ανέρχεται σε 28,7% που είναι πάνω από τον Ευρωπαϊκό μέσο όρο (17,2%). Άλλωστε, εξετάζοντας τον δείκτη υπερσυνωστισμού για διάφορους τύπους νοικοκυριού (Σχήμα 9) διαφαίνεται ότι υπάρχει πόλωση. Υψηλότερο κίνδυνο υπερσυνωστισμού διατρέχουν τα μονογονεϊκά και τα νοικοκυριά με περισσότερα από τρία παιδιά κυρίως σε Σερβία, Μαυροβούνιο, Βουλγαρία, Πολωνία, Λετονία, Ρουμανία. Αντίθετα σε χώρες όπως π.χ. η Κύπρος, η Μάλτα, αλλά και η Ολλανδία ή η Νορβηγία, η κατάσταση είναι σημαντικά βελτιωμένη.

Επιπρόσθετα διαπιστώνεται ότι ο συνωστισμός που βιώνουν τα μικρά παιδιά (μέχρι έξι ετών) λειτουργεί αρνητικά στην έναρξη τεκνοποίησης (υψηλή διάμεση ηλικία στην απόκτηση πρώτου τέκνου) ιδίως σε χώρες όπως η Ελλάδα και η Ιταλία (Σχήμα 9). Έτσι, ο συνωστισμός των νοικοκυριών μπορεί να θεωρηθεί ως μια πτυχή της κοινωνικοοικονομικής στέρησης, η οποία συσχετίζεται με ένα ευρύ φάσμα παραγόντων και χαρακτηριστικά συμπεριφοράς.

Σε γενικές γραμμές διαπιστώνεται ότι σε χώρες της Νότιας Ευρώπης όπως π.χ. η Ελλάδα δεν είναι μόνον η απουσία φιλικών προς την οικογένεια πολιτικών, η ανισότητα φύλων και ο υψηλός κίνδυνος παιδικής φτώχειας. Επιπρόσθετοι παράγοντες δημιουργούν σωρευτικά ένα φαύλο κύκλο στέρησης που μάλλον εμποδίζει τη δημιουργία οικογένειας και την απόκτηση παιδιών νωρίς από μητέρες μικρότερης ηλικίας. Εδώ είναι που οι εθνικές κυβερνήσεις δεν πρέπει να είναι οι μόνοι «παράγοντες» που υποστηρίζουν τις οικογένειες. Συνεισφορά πρέπει να έχουν οι περιφέρειες, οι δήμοι αλλά και άλλοι τοπικοί παράγοντες. Με σχεδιασμό και πρωτοβουλίες έχουν τη δυνατότητα να στηρίξουν τις οικογένειες και να δημιουργήσουν ένα περιβάλλον που είναι φιλικό προς τα παιδιά.

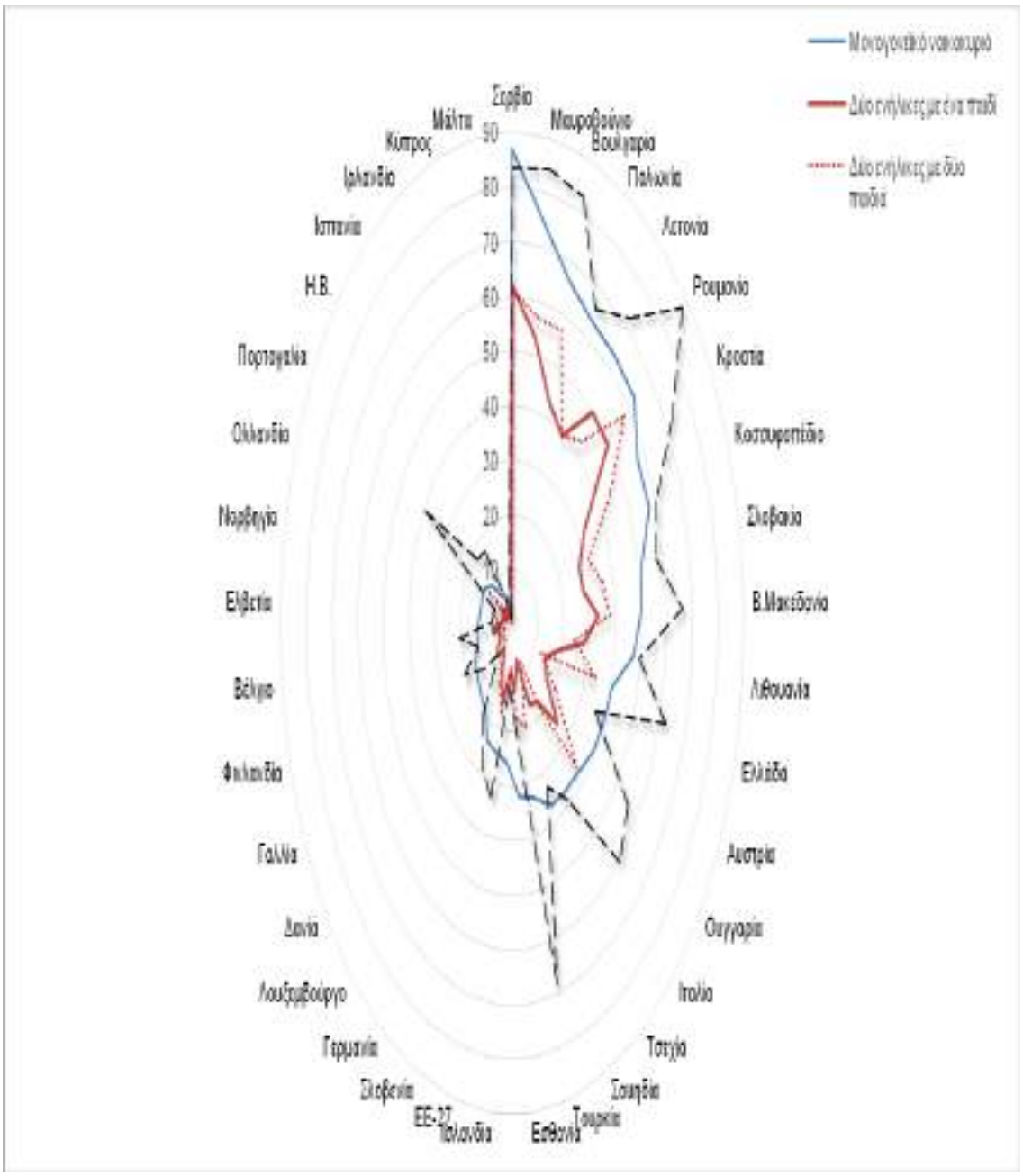

Σχήμα 8. Υπερσυνωστισμός κατά επιλεγμένο τύπο νοικοκυριού σε χώρες της Ευρώπης 2019. Πηγή: Eurostat. Ίδια επεξεργασία

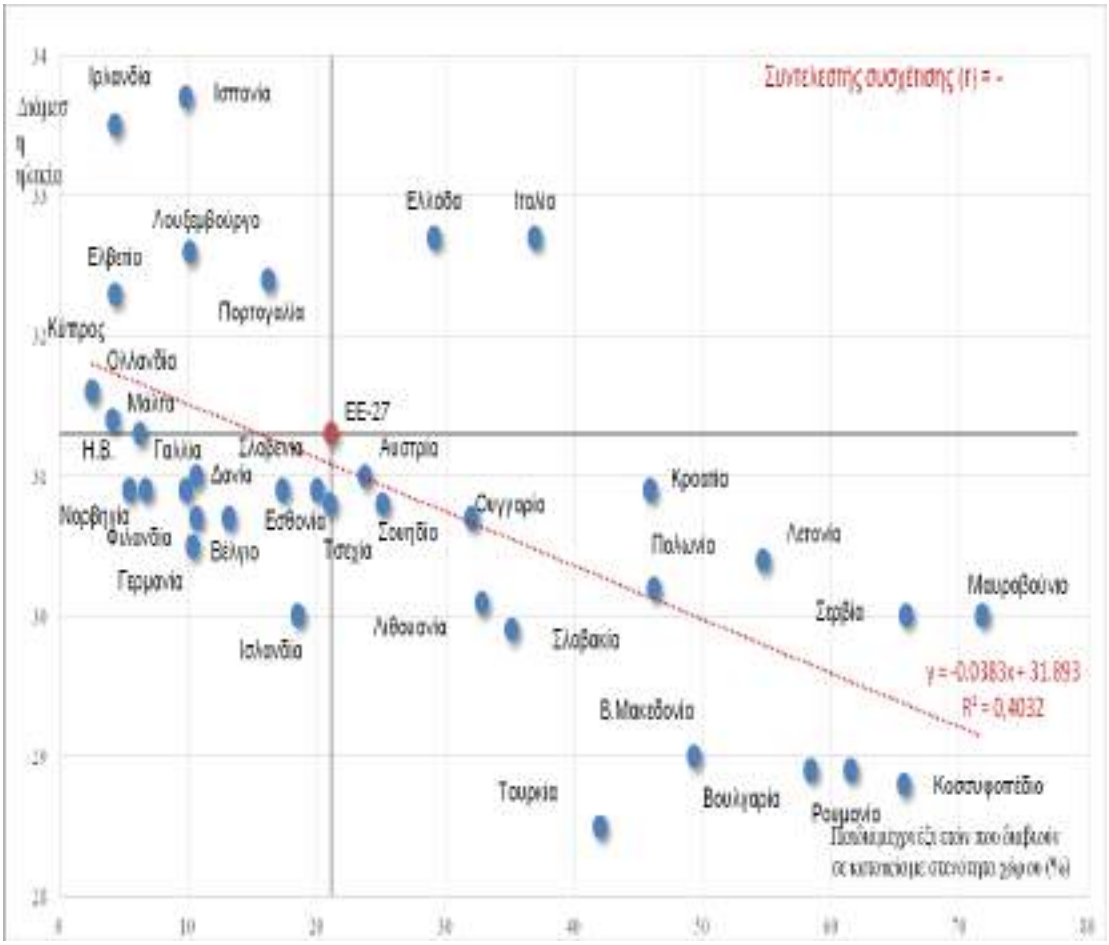

Σχήμα 9: Υπερσυνωστισμός για παιδιά μέχρι έξι ετών κατά διάμεση ηλικία μητέρας στην απόκτηση πρώτου τέκνου σε χώρες της Ευρώπης 2019. Πηγή: Eurostat. Ίδια επεξεργασία

Σε αυτό το πλαίσιο έχουν αναπτυχθεί πρωτοβουλίες οι οποίες συμβάλουν ενεργά στον στόχο 11 της Βιώσιμης Ανάπτυξης. Από τις πολλές περιπτώσεις τέτοιων πρωτοβουλιών, αναφέρεται επιλεκτικά το παράδειγμα για το Ευρωπαϊκό Δίκτυο Δήμων φιλικών προς την οικογένεια (European Network of Family-Friendly Municipalities) που ιδρύθηκε το 2018 από την European Large Families Confederation (ELFAC). Στόχος του Δικτύου είναι η εφαρμογή της Σύμβασης για τα Δικαιώματα του Παιδιού σε τοπικό επίπεδο. Οι ομάδες-στόχοι είναι οι τοπικές πολιτικές αρχές, οι τοπικοί υπεύθυνοι χάραξης πολιτικής και άλλοι τοπικοί παράγοντες, συμπεριλαμβανομένων τοπικών ΜΚΟ, εθελοντικών ομάδων και άτυπων δικτύων.18

Σε γενικές γραμμές οι πρωτοβουλίες που αναπτύσσονται, αναγνωρίζουν πλέον την ανάγκη ενεργούς συμμετοχής των παιδιών, ως προϋπόθεση σχεδιασμού για βιώσιμη ανάπτυξη. Έχει ήδη επισημανθεί η Ατζέντα 2030 του ΟΗΕ όπου, πέραν π.χ. του Στόχου 11, υπάρχει η δέσμευση να συμπεριλάβει όλους τους ανθρώπους και να παρέχει σε παιδιά και νέους ένα περιβάλλον διαβίωσης όπου θα καλύπτονται τα δικαιώματά τους και θα αξιοποιούνται οι δυνατότητες τους. Επιπλέον, ήδη από το 1996, η UNICEF προωθεί την πρωτοβουλία «Φιλικές για τα Παιδιά Πόλεις», προτρέποντας στη δημιουργία χώρων στις πόλεις με δυνατότητα πρόσβασης των παιδιών σε βασικές υπηρεσίες, καθαρό αέρα και νερό και χώρους όπου τα παιδιά θα αισθάνονται ασφαλή για να παίζουν, να μαθαίνουν και να μεγαλώνουν (https://www.unicef.org/greece/τι-κάνουμε/πόλεις-φιλικές-προς-τα-παιδιά). Πάνω

στην ίδια φιλοσοφία έχουν εξελιχθεί αντίστοιχες πρωτοβουλίες από άλλους διεθνούς οργανισμούς όπως π.χ. η UNESCO κ.ά.

Για την Ελλάδα, τα Σχέδια Βιώσιμης Αστικής Κινητικότητας[19] που σχετικά πρόσφατα αναπτύσσονται, αποσκοπούν στην αντιμετώπιση πολυσύνθετων προβλημάτων εστιάζοντας στο κοινωνικό και φυσικό περιβάλλον μιας κοινότητας ή ενός δήμου και σε καλύτερα ολοκληρωμένα και πιο προσιτά συστήματα υπηρεσιών, αντί να επικεντρώνονται κυρίως στα προβλήματα που αντιμετωπίζουν τα άτομα per se. Πρόκειται για προσεγγίσεις οι οποίες λαμβάνουν υπόψη, πέραν των ανθρώπινων πόρων και τον τόπο. Στοχεύουν δηλαδή σε μια ολόκληρη κοινότητα ή/και στην αντιμετώπιση ζητημάτων που υπάρχουν σε επίπεδο γειτονιάς, όπως η κακή στέγαση, η μη βιώσιμη κινητικότητα (συμπεριλαμβανομένων και των παιδιών), η κοινωνική απομόνωση, η κακή ή κατακερματισμένη παροχή υπηρεσιών που οδηγεί σε κενά ή επικάλυψη προσπαθειών και περιορισμένες οικονομικές ευκαιρίες. Χρησιμοποιώντας μια προσέγγιση δέσμευσης της κοινότητας για την αντιμετώπιση τέτοιων πολύπλοκων προβλημάτων, μια προσέγγιση που βασίζεται στον τόπο, επιδιώκει να κάνει τις οικογένειες και τις κοινότητες πιο δεσμευμένες, συνδεδεμένες και ανθεκτικές. Η ανάγκη αυτή είναι επιτακτική, με δεδομένες τις αλλαγές των τελευταίων ετών και της πανδημίας COVID-19*. Το μέλλον θα δείξει.*

Συμπεράσματα

Πάνω από ένα δισεκατομμύριο παιδιά ζουν τώρα σε αστικές περιοχές σε όλο τον κόσμο. Μέχρι το 2030, έως και το 60% του παγκόσμιου πληθυσμού προβλέπεται να ζει σε αστικές περιοχές ενώ μία μεγάλη αναλογία των κατοίκων των πόλεων θα είναι κάτω των δεκαοκτώ ετών. Προκλήσεις όπως για παράδειγμα ο θόρυβος και η ατμοσφαιρική ρύπανση ή ο οικιακός συνωστισμός θα επιδεινώνονται από τη φτώχεια και την ανισότητα.

Στην Ελλάδα, βιώνουμε τη χαμηλότερη γονιμότητα που έχει καταγραφεί ποτέ. Με τον δείκτη γονιμότητας παγιδευμένο σταθερά τα τελευταία χρόνια γύρω στο 1,3 με 1,35 παιδιά ανά γυναίκα στις περισσότερες περιοχές της χώρας, υπάρχει προφανής και επιτακτική ανάγκη, κατόπιν και των έκτακτων συνθηκών και κοινωνικοοικονομικών επιπτώσεων της πανδημίας COVID-19, δημιουργίας υποστηρικτικού περιβάλλοντος για τις οικογένειες.

Σε αυτό το πλαίσιο και σε επίπεδο σχεδιασμού και ρητορικά, τουλάχιστον η παρέμβαση της οικογενειακής πολιτικής εξορθολογίζεται ως λειτουργική για την εξυπηρέτηση στόχων κυρίως της αγοράς εργασίας και για την επίτευξη έμφυλης ισότητας, τη συμφιλίωση οικογενειακής και εργασιακής ζωής και την παροχή δημόσιας παιδικής μέριμνας, ιδίως για τα παιδιά ηλικίας κάτω των τριών ετών (Mätzke και Ostner 2010, Μπαλούρδος 2019). Οι προσπάθειες που καταβάλλονται στα περισσότερα κράτη μέλη, μερικές φορές με την υιοθέτηση εθνικών ποσοτικών στόχων είναι ένα περαιτέρω θετικό βήμα. Προς αυτήν την κατεύθυνση άλλωστε, στη σύνοδο κορυφής της Βαρκελώνης το 2002, το Ευρωπαϊκό Συμβούλιο έθεσε τους στόχους στα κράτη μέλη για την παροχή οικονομικά προσιτής και υψηλής ποιότητας παιδική μέριμνα σε τουλάχιστον 33% των παιδιών ηλικίας κάτω των τριών ετών και σε τουλάχιστον 90% των παιδιών ηλικίας μεταξύ τριών ετών και υποχρεωτικής σχολικής ηλικίας (Μπαλούρδος 2019).

Καθίσταται αδιαμφισβήτητο ότι η άσκηση οικογενειακής πολιτικής με την εφαρμογή φιλικών προς την οικογένεια και τα παιδιά πρακτικών, συμβάλλει καίρια στη βελτίωση της ποιότητας ζωής των μελών της.

Σημειώσεις

[1] Μέσος αριθμός παιδιών ανά γυναίκα.

[2] Μείωση του πληθυσμού, γήρανση λόγω αύξησης του προσδόκιμου ζωής και χαμηλών επιπέδων γονιμότητας, αναβολή και καθυστέρηση τεκνοποίησης, αύξηση της μέσης ηλικίας απόκτησης πρώτου τέκνου, αύξηση της ατεκνίας, αύξηση οικογενειών με λιγότερα παιδιά ανά οικογένεια και εμφάνιση νέων τύπων οικογένειας (Μπαλούρδος 2021).

[3] Αναλογία ατόμων 65 ετών και άνω στον πληθυσμό ατόμων 15 - 64 ετών.

[4] Που εκλαμβάνεται ως το όριο για το πέρασμα στην «παγίδα της χαμηλής γονιμότητας».

[5]Ως κίνδυνος φτώχειας μετά τις κοινωνικές μεταβιβάσεις ορίζεται το ποσοστό των ατόμων που ζουν σε νοικοκυριά, των οποίων το συνολικό ισοδύναμο διαθέσιμο εισόδημα είναι χαμηλότερο του 60% του εθνικού διάμεσου ισοδύναμου διαθέσιμου εισοδήματος.

[6] Με την προοπτική να αυξηθούν περαιτέρω με τις προκλήσεις της πανδημίας COVID-19.

[7] Για ένα άτομο.

[8] Αναφέρονται ως τάσεις κοινωνικής αρρενοποίησης των γυναικών και θηλυκοποίησης των ανδρών.

[9]Σύμφωνα με όσα έχουν αναφερθεί, το μεγάλο ενδιαφέρον για την προσχολική φροντίδα και αγωγή οφείλεται: α) στην ανάγκη αύξησης της συμμετοχής των γυναικών στην αγορά εργασίας και την παραγωγική διαδικασία, β) στο συνδυασμό των επαγγελματικών και οικογενειακών ευθυνών σε μια πιο δίκαιη βάση, ειδικά για τις γυναίκες, γ) στην αντιμετώπιση των δημογραφικών προβλημάτων (ειδικότερα προβλήματα είναι η γήρανση του πληθυσμού και η μείωση των γεννήσεων) και δ) στην ανάγκη βελτίωσης των συνθηκών διαβίωσης των παιδιών.

[10] Η οποία διεξήχθη από τους: Chzhen, Gromada and Rees (2019) ενώ τα δεδομένα έχουν έτος αναφοράς το 2016. Βλ. https://www.europeandatajournalism.eu/eng/News/Data-news/Family-friendly-policies-in-the-EU-an-overview.

[11] Η έρευνα χρησιμοποιεί τέσσερις χαρακτηριστικούς δείκτες: i) Διάρκεια της άδειας με αποδοχές για τις μητέρες, ii) διάρκεια της άδειας με αποδοχές που προορίζεται ειδικά για τους πατέρες, iii) ποσοστό των παιδιών ηλικίας κάτω των τριών ετών σε δομές-υπηρεσίες παιδικής μέριμνας και iv) ποσοστό των παιδιών μεταξύ των τριών ετών και της ηλικίας υποχρεωτικής σχολικής φοίτησης σε δομές προσχολικής-παιδικής φροντίδας. Το τελικό αποτέλεσμα προκύπτει από τον μέσο όρο του σκορ για τους τέσσερις δείκτες.

[12] Οι 17 στόχοι βιώσιμης ανάπτυξης *που υιοθετήθηκαν από τον ΟΗΕ το 2015 και τέθηκαν στην* Ατζέντα 2030, εκφράζουν τις σύγχρονες παγκόσμιες προκλήσεις και προβληματισμούς. Αναφέρεται ενδεικτικά ότι σε σχέση με την οικογένεια και τα

παιδιά, ο στόχος 5, αφορά την ισότητα των φύλων και περιλαμβάνει μεταξύ άλλων τον στόχο (5.4) που αφορά την αναγνώριση και την αποτίμηση της μη αμειβόμενης φροντίδας και της οικιακής εργασίας. Βλ. Sustainable development in the European Union — Overview of progress towards the SDGs in an EU context (2020 edition) (europa.eu).

[13] Στοχεύει να καταδείξει πόσο καλά οι πολιτικές έχουν καταφέρει να επιτύχουν μακροπρόθεσμους στόχους, εξετάζοντας τα αποτελέσματα 16 τομέων που καλύπτουν τις τρεις διαστάσεις της βιωσιμότητας (οικονομική ανάπτυξη, περιβαλλοντική προστασία και κοινωνικές πολιτικές). Βλ. SGI 2020 | Sustainable Governance Indicators (sgi-network.org).

[14] Εκτός από τη Διεθνή Σύμβαση για τα Δικαιώματα του παιδιού το 1989 αναφέρονται ενδεικτικά η διάσκεψη Habitat το 1996 και το Φόρουμ για την πόλη (Habitat III), το 2006.

[15] Όπως περιγράφεται: Μια πόλη φιλική προς τα παιδιά είναι μια πόλη, μια κωμόπολη, μια κοινότητα ή οποιοδήποτε σύστημα τοπικής διακυβέρνησης που έχει δεσμευτεί να βελτιώσει τη ζωή των παιδιών που υπάγονται στη δικαιοδοσία τους, τηρώντας τα δικαιώματά τους. Στην πράξη, αφορά μια πόλη ή κοινότητα στην οποία οι φωνές, οι ανάγκες, οι προτεραιότητες και τα δικαιώματα των παιδιών αποτελούν αναπόσπαστο μέρος δημόσιων πολιτικών, προγραμμάτων και αποφάσεων (https://childfriendlycities.org/what-is-a-child-friendly-city/).

[16] Η UNICEF (2017) ορίζει τις φιλικές προς τα παιδιά και τους νέους πόλεις ως τοπικά συστήματα χρηστής διακυβέρνησης που δεσμεύονται να εκπληρώσουν τα αιτήματα για: 1) να επηρεάσουν τις αποφάσεις για την πόλη τους, 2) να εκφράσουν τη γνώμη τους σχετικά με το είδος της πόλης που επιθυμούν, 3) να συμμετάσχουν στην οικογενειακή, κοινοτική και κοινωνική ζωή, 4) να λάβουν βασικές υπηρεσίες όπως η υγειονομική περίθαλψη και η εκπαίδευση, 5) να έχουν πρόσβαση σε υγιεινό πόσιμο νερό και να έχουν πρόσβαση σε δίκτυο υγιεινής αποχέτευσης, 6) να προστατεύονται από την εκμετάλλευση, τη βία και την κακοποίηση, 7) να περπατούν με ασφάλεια στους δρόμους μόνοι τους, 8) να συναντήσουν φίλους να παίξουν, 9) να έχουν χώρους πρασίνου για τα φυτά και τα ζώα, (10) να ζουν σε ένα περιβάλλον χωρίς ρύπανση, (11) να συμμετέχουν σε πολιτιστικές και κοινωνικές εκδηλώσεις, και (12) να είναι ισότιμοι πολίτες της πόλης τους με πρόσβαση σε κάθε υπηρεσία, ανεξάρτητα από την εθνοτική καταγωγή, το θρήσκευμα, το εισόδημα, το φύλο ή την αναπηρία.

[17]Βλ.https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/Living_conditions_in_Europe_-_housing_quality.

[18] Βλ. http://www.allianceforchildhood.eu/files/Book2013/QOC13-Chapter6-van-Gils.pdf.

[19] Τα Σχέδια Βιώσιμης Αστικής Κινητικότητας (ΣΒΑΚ), που συνιστούν ένα στρατηγικό σχέδιο για τις κινητικές ανάγκες στις πόλεις για μια καλύτερη ποιότητα ζωής. Στην Ελλάδα, μόλις τον Μάρτιο του 2019 δημοσιεύθηκε το ΦΕΚ 40/Α'/4.3.2019, το οποίο θεσμοθετεί την εκπόνησής τους.

Αναφορές

Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία

Γκανάτσιου Π. (2018), Η επίδραση των σχολικών κτηρίων και του αστικού χώρου στην ομαλή ψυχοπνευματική ανάπτυξη των παιδιών. Η Κέρκυρα ως μελέτη περίπτωσης. Χώροι για το Παιδί ή Χώροι του Παιδιού; *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, No 1, σσ. 337-358. http://dx.doi.org/10.12681/χπ.1456.

Μπαλούρδος, Δ. (2019), Έλλειμμα γεννήσεων και πολιτικές για την οικογένεια στην Ελλάδα: Μία πρώτη προσέγγιση**.** *Επιστήμη και Κοινωνία: Επιθεώρηση Πολιτικής και Ηθικής Θεωρίας***.** No 39, σσ. 7-51. DOI: https://doi.org/10.12681/sas.21113.

Μπαλούρδος, Δ. (2021), Γήρανση της Γονιμότητας και το Αβέβαιο Μέλλον του Πληθυσμού, στο Κ. Καλαμποκίδης (επιμ.), *Κοινωνικές Επιστήμες και Γεωγραφία*: *Θεωρία, Μέθοδοι & Τεχνικές Χωρικής Ανάλυσης*, Μυτιλήνη, Πανεπιστήμιο Αιγαίου, Τμήμα Γεωγραφίας, σσ. 109-131.

Ξενόγλωσση βιβλιογραφία

Beck, B., Butter Jr., A. and Lennon, M. C. (2016), Home moves and child wellbeing in the first five years of life in the United States. *Longitudinal and Life Course Studies,* Vol. 7, No 3, pp. 240–264.

Bronfenbrenner, U. (1979), *The ecology of human development: Experiments by nature and design*, Cambridge, MA, Harvard University Press.

Brown, C. et.al. (2019), Special issue: child-friendly cities, *Cities & Health*, Vol. 3, No1-2, pp. 1-7, DOI: 10.1080/23748834.2019.1682836.

Chzhen, Y. Gromada, A. and Rees, G. (2019), *Are the world's richest countries family friendly? policy in the OECD and EU,* Florence, UNICEF Office of Research.

Clair, A. (2109), Housing: an Under-Explored Influence on Children's Well-Being and Becoming. *Child Ind Res* 12, pp. 609–626 (2019). https://doi.org/10.1007/s12187-018-9550-7.

Coley, R.L., Leventhal T., Lynch A. D., and Kull, M. (2013), Relations between housing characteristics and the well-being of low-income children and adolescents. *Developmental Psychology*, Vol. 49, No 9, pp. 1775-1789. doi: 10.1037/a0031033. Epub 2012 Dec 17. PMID: 23244408; PMCID: PMC3766502.

Esping-Andersen, G. (2016), *Families in the 21th century*, Stockholm, SNS Förlag.

Esping-Andersen G. and Billari F.C. (2015), Re-theorizing family demographics. *Population and Development Review,* Vol 411, pp. 1-31. https://doi.org/10.1111/j.1728-4457.2015.00024.x.

Frejka, T., Goldscheider, F., and Lappegård, T. (2018), The Two-Part Gender Revolution, Women's Second Shift and Changing Cohort Fertility. *Comparative Population Studies,* Vol. *43,* pp. 99-130. https://www.comparativepopulationstudies.de/index.php/CPoS/article/view/305/267.

Harker, L. (1996), Family-friendly employment in Europe, in L., Lewis, and J. Lewis, (eds.), *The Work-family Challenge; Rethinking Employment*, London, Sage.

Malone K. and Rudner J. (2015), Child-Friendly and Sustainable Cities: Exploring Global Studies on Children's Freedom, Mobility, and Risk, in C.Freeman, P.Tranter and Skelton T. (eds), *Risk, Protection, Provision and Policy. Geographies of Children and Young People*, Vol. 12, pp. 1-26. Singapore, Springer. https://doi.org/10.1007/978-981-4585-99-6_11-1.

Mätzke, M. and Ostner, I. (2010). Introduction: change and continuity in recent family policies, *Journal of European Social Policy,* Vol. 20, No 5. pp. 387–398.

Solari, C. D. and Mare, R. D. (2012), Housing crowding effects on children's wellbeing. *Social science research*, Vol. 41, No 2, pp. 464–476. https://doi.org/10.1016/j.ssresearch.2011.09.012.

UNICEF United Nations International Children's Emergency Fund (2017), *UNICEF Child friendly cities and communities' initiative: The child-friendly city initiative in Germany*. https://s25924.pcdn.co/wp-content/uploads/2017/10/CFCI-Case-Study-Germany.pdf

Waygood, E. O. D., Friman, M., Olsson, L. E. and Taniguchi, A.,(2017), Transport and child well-being: An integrative review, *Travel Behaviour and Society,* Vol. 9, pp. 32–49. https://doi.org/10.1016/j.tbs.2017.04.005.

Ηλεκτρονικές διευθύνσεις

https://www.europeandatajournalism.eu/eng/News/Data-news/Family-friendly-policies-in-the-EU-an-overview.

Sustainable development in the European Union — Overview of progress towards the SDGs in an EU context (2020 edition) (europa.eu).

SGI 2020 | Sustainable Governance Indicators (sgi-network.org).

https://childfriendlycities.org/what-is-a-child-friendly-city/).

https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/Living_conditions_in_Europe_-_housing_quality.

http://www.allianceforchildhood.eu/files/Book2013/QOC13-Chapter6-van-Gils.pdf.

ΟΙ «ΑΛΛΕΣ» ΜΗΤΕΡΕΣ. Ο ΡΟΛΟΣ ΤΟΥ ΦΥΛΟΥ ΚΑΙ ΤΟΥ ΕΘΝΟΥΣ ΣΕ ΠΕΡΙΠΤΩΣΕΙΣ ΠΑΙΔΟΚΤΟΝΙΩΝ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

Αθανασία Κατσικώρη,[α] Αλεξάνδρα Χαλκιά[β]

[α] Φοιτήτρια, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Πάντειον Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών
[β] Καθηγήτρια, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Πάντειον Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών

Περίληψη

Στην εισήγηση παρουσιάζονται τα αποτελέσματα μελέτης των αναπαραστάσεων του φύλου και του έθνους σε περιπτώσεις παιδοκτονιών στην Ελλάδα κατά τα έτη 2018-2019. Εξετάστηκαν δημοσιεύματα από δύο διαδικτυακές εφημερίδες, η *Εφημερίδα των Συντακτών* και η *Καθημερινή*. Συνολικά μελετήθηκαν 8 περιπτώσεις και 16 δημοσιεύματα. Εξετάζοντας περιπτώσεις γονέων, στις οποίες το φύλο και το έθνος με μια πρώτη ανάγνωση δεν φαίνεται να έχει ιδιαίτερη σημασία, διαπιστώθηκε ότι πολλές φορές ο τρόπος με τον οποίο γίνονται μικρές αναφορές σε αυτά καταδεικνύει ότι έχουν περισσότερη σημασία από όση φαίνεται.

Η εισήγηση ιχνηλατεί κεντρικές δυναμικές των αναπαραστάσεων. Για παράδειγμα, δίνεται έμφαση στον τρόπο με τον οποίο οι γυναίκες κυρίως αναπαρίστανται να επιτελούν τον γονεϊκό ρόλο. Τα σχετικά άρθρα δίνουν ιδιαίτερη σημασία στο αν οι γυναίκες είναι παντρεμένες ή ανύπαντρες. Επίσης στα άρθρα αυτά συχνά εμφανίζονται ως ψυχρές ενώ τους αποδίδονται χαρακτηριστικά τρέλας ή ακόμα και μη ανθρώπινα. Η δε πράξη τους συχνά παρουσιάζεται σαν να είναι κατά του ελληνικού έθνους, από το οποίο αναπαρίστανται να στερούν έναν ακόμα Έλληνα πολίτη τον οποίο χρειάζεται η χώρα εξαιτίας του «δημογραφικού». Η έρευνα συμπεραίνει ότι με τον τρόπο που παρουσιάζονται όψεις αυτών των υποθέσεων από τον τύπο, σημαντικό ρόλο διαδραματίζουν το φύλο και το έθνος ακόμα και σε τέτοιες περιπτώσεις παιδοκτονιών.

Λέξεις κλειδιά: Φύλο, έθνος, αναπαραστάσεις, ΜΜΕ, βρεφοκτονία

THE "OTHER" MOTHERS. THE ROLE OF GENDER AND THE NATION IN CASES OF INFANTICIDE IN GREECE

Athanasia Katsikori,[α] Alexandra Halkias [β]

[α] Student, Department of Sociology, Panteion University of Social and Political Sciences
[β] Professor, Department of Sociology, Panteion University of Social and Political Sciences

Abstract

This paper presents the results of a study of the representations of gender and ethnicity in cases of infanticide in Greece during 2018-2019. Articles from two online newspapers were reviewed, *Efimerida ton Sintakton* and *Kathimerini*. A total of 8 cases and 16 publications were studied. Examining cases of parents in which gender and ethnicity do not seem to matter at first reading, it was found that many times the way in which small references are made to them shows that they are more important than it seems.

This paper traces significant dynamics of representations. For example, the emphasis is on the way in which women mainly perform the parental role. The relevant articles pay

special attention to whether women are married or unmarried. Also in these articles they often appear as cold while they are attributed with characteristics of madness or even inhuman. Importantly, their act is often presented as being against the Greek nation, as they are represented as depriving the country of another Greek citizen which the country needs because of the "demographic". The research concludes that in the way aspects of these cases are presented by the press, gender and national identity play an important role even in such cases of infanticides.

Key words: Gender, nation, representations in the mass media, infanticide

Εισαγωγή

Στην παρούσα εισήγηση παρουσιάζονται αποτελέσματα μιας πρώτης μελέτης των κοινωνικών αναπαραστάσεων από τα Μ.Μ.Ε. του φύλου και του έθνους σε οκτώ περιπτώσεις παιδοκτονιών στην Ελλάδα από τον Απρίλιο του 2018 ως και τον Δεκέμβριο του 2019, οι οποίες είναι και το σύνολο των περιπτώσεων που εντοπίσαμε κατά το διάστημα αυτό. Στην ανάλυση εστιάζουμε σε δύο διαδικτυακές ελληνικές εφημερίδες, *Η Εφημερίδα των Συντακτών* και *Η Καθημερινή*. Στις περιπτώσεις που εξετάσθηκαν γίνεται λόγος για γονείς οι οποίοι ευθύνονται για τον θάνατο του παιδιού τους, ο οποίος θάνατος παρουσιάζεται είτε ως ατύχημα είτε ως ηθελημένος. Οι 7 από τις 8 περιπτώσεις αφορούν γυναίκες-μητέρες οι οποίες κρίνεται ότι ευθύνονται για τον θάνατο του παιδιού τους, ενώ μια μόνο αφορά έναν άντρα-πατέρα ως υπεύθυνο. Από την σχετική με το θέμα βιβλιογραφία, κεντρικής σημασίας για την παρούσα έρευνα είναι η έρευνα της Tsing (1990) η οποία εστιάζει στις δικαστικές αποφάσεις για 25 τέτοιες περιπτώσεις στις ΗΠΑ. Βρίσκει ότι η φυλή και η τάξη των μητέρων παίζει σημαντικό ρόλο στο πώς αναπαρίστανται έως και στην αντιμετώπιση των δικαστηρίων. Όσον αφορά τον συγκεκριμένο ρόλο που παρατηρείται να παίζει αφ'ενός η εθνική ταυτότητα των εμπλεκομένων και αφ'ετέρου το ίδιο το έθνος ως πλαίσιο αναφοράς για την κατανόηση της πράξης, παρατηρούνται κεντρικές ομοιότητες με τον λόγο περί δημογραφικού προβλήματος όπως αναλύεται από την Χαλκιά (2004).

Στο σύνολο της ειδησεογραφικής κάλυψης για τις περιπτώσεις που μελετήσαμε, παρουσιάζεται πάντα η οικογενειακή κατάσταση των γονέων, είτε εμφανώς λέγοντας αν είναι έγγαμες οι μητέρες ή όχι, είτε άρρητα αφήνεται να εννοηθεί. Για παράδειγμα, για μια γυναίκα που φέρεται να πέταξε το νεογέννητο μωρό της από τον ακάλυπτο της πολυκατοικίας όπου ζούσε (περίπτωση: Νέα Σμύρνη, 22 ετών φοιτήτρια) δεν αναφέρουν τα δημοσιεύματα αν ήταν έγγαμη αλλά από τα συμφραζόμενα προκύπτει ότι ζούσε με την μητέρα της, ήταν νεαρή φοιτήτρια, ντρεπόταν κτλ. κι έτσι αφήνεται να εννοηθεί ότι ήταν άγαμη.[1] Το οικογενειακό στάτους των γονέων εμφανίζεται ως σημαντικό και σαν να έχει άμεση σχέση με την πράξη των γυναικών, ενώ σχεδόν πάντα ιδιαίτερη μνεία γίνεται στις περιπτώσεις στις οποίες οι μητέρες ήταν άγαμες καθώς επίσης και στις ηλικίες τους. Οι άγαμες μητέρες (από τις 8 περιπτώσεις, οι 5) οι οποίες παρέκκλιναν από τον αποδεκτό τρόπο ζωής παρουσιάζονται με κάποιο τρόπο σαν να μην επιτελούν επαρκώς την θηλυκότητα τους και ειδικά την μητρότητα η οποία παραδοσιακά συνδέεται στο σύγχρονο ελληνικό φαντασιακό με την αυτόματη και κατά κάποιο τρόπο «γυναικεία» τρυφερότητα και αγάπη την οποία μια γυναίκα θεωρείται ότι έχει ως φυσικό χαρακτηριστικό. Χαρακτηριστικά σε μια περίπτωση (περίπτωση: στη Βάρκιζα στις 28 Φεβρουαρίου του 2019) κατά την οποία μια μητέρα κατηγορείται για τον θάνατο του

παιδιού της από πυρκαγιά η οποία προκλήθηκε από ατύχημα, δίνεται μεγάλη έμφαση στο ότι η 30χρονη μητέρα ήταν ανύπαντρη και ότι είχε αποκτήσει 3 παιδιά από διαφορετικούς συντρόφους.[2] Επίσης τονίζεται ότι την ώρα του ατυχήματος η μητέρα αυτή ήταν έξω από την οικία της μαζί με τον σύντροφό της κάτι που παρουσιάζεται ως καταδικαστέο καθώς η γυναίκα αυτή δεν φαίνεται να επιτελεί επαρκώς τον γονεϊκό της ρόλο. Η *ΕτΣ* αναφέρει συγκεκριμένα ότι «την ώρα της πυρκαγιάς το μωράκι βρισκόταν μόνο του στο διαμέρισμα, καθώς η μητέρα του ήταν εκτός σπιτιού με τον ερωτικό της σύντροφο»,[3] ενώ η *Κ* λέει ότι : « η κατηγορουμένη φέρεται να ισχυρίζεται πως δεν ήξερε ότι το μωρό βρέθηκε μόνο του, καθώς πίστευε ότι θα το πρόσεχε ο σύντροφός της».[4] Η *ΕτΣ* και πολλές άλλες εφημερίδες γράφουν ότι ήταν κάτω από το σπίτι με τον σύντροφό της. Δεν εμφανίζεται να έχει δηλαδή τα "φυσικά" γυναικεία χαρακτηριστικά της "καλής" παντρεμένης, στοργικής και τρυφερής μητέρας, αλλά ξεφεύγει από αυτά τα πλαίσια και αντιμετωπίζεται ως παρεκκλίνουσα από την κανονιστική θηλυκότητα. Παρουσιάζεται ως μια γυναίκα μη "φυσιολογική", κρίνεται για όλα αυτά και φαίνεται να είναι ένα παράδειγμα προς αποφυγή για τις "σωστές" Ελληνίδες μητέρες που επιτελούν επαρκώς τον γονεϊκό τους ρόλο πάντα εντός των πλαισίων του γάμου. Στη γυναίκα αυτή δεν δίνεται κοινωνική αναγνωρισιμότητα παρόλο που όλα τα παραπάνω που αναφέρονται για την ίδια δεν έχουν καμία σχέση με τον θάνατο του μωρού της. Αυτό το αφήγημα διατρέχει τον ειδησεογραφικό λόγο των περιπτώσεων που μελετήσαμε και αναδύεται ως παράδειγμα του πώς αυτές οι υποθέσεις κάποιες φορές αξιοποιούνται σε μια «αρνητική 'προειδοποιητική' ιστορία» (cautionary tales, η έννοια της Tsing (1990) και άλλων) που πρέπει όλες οι γυναίκες να αποφύγουν, με το να προσέξουν να μην είναι "πολύ" εγωίστριες και αυτόνομες και με το ότι πρέπει να ακολουθούν νόρμες και έναν κοινά αποδεκτό τρόπο θηλυκότητας.

Μια άλλη διάσταση η οποία εμφανίζεται να έχει σημασία σε πολλές από τις περιπτώσεις, είναι αυτή της εθνικότητας των γυναικών ή και άλλων εμπλεκόμενων. Ειδικά όταν η μητέρα κατάγεται από κάποια άλλη μη δυτική χώρα, ή χώρα των Βαλκανίων, η οποία συχνά θεωρείται από τη σύγχρονη ελληνική κοινωνία ως λιγότερο "πολιτισμένη" περισσότερο "άγρια" και "ξένη" ως προς τα ήθη και έθιμά της, ο λόγος για αυτή είναι πιο σκληρός και επικριτικός. Αναπαρίσταται σαν να προβαίνει στην πράξη εξαιτίας της "βάρβαρης" καταγωγής της. Κάποιες από τις περιπτώσεις που εξετάσθηκαν διαφωτίζουν ιδιαίτερα την διάσταση αυτή. Η μια αφορά γυναίκα και την μητέρα της οι οποίες και οι δυο αναφέρονται και στις δύο εφημερίδες να είναι αλβανικής καταγωγής καθώς και μια άλλη μητέρα καταγωγής από τη Γεωργία.[5] Στην περίπτωση των γυναικών αλβανικής εθνικότητας ο λόγος των άρθρων είναι περισσότερο "σκληρός" σε σχέση με τον ειδησεογραφικό λόγο για τις Ελληνίδες μητέρες όπου παρουσιάζονται κάποια γεγονότα στις ζωές τους ως ελαφρυντικά. Για παράδειγμα, στην περίπτωση της μητέρας στη Νέα Σμύρνη[6] οι αναφορές στην ηλικία της (22 ετών σπουδάστρια) καθώς και στο ότι «ντρεπόταν», επιτρέπουν ευκολότερα μια συμπάθεια ενώ συγχρόνως οι αναγνώστες καλούνται με έναν τρόπο να αναγνωρίσουν την κοπέλα αυτή ως "δική μας", Ελληνίδα χριστιανή, η οποία παραστράτησε. Αντίθετα, η μητέρα από την Αλβανία αναπαρίσταται καθαρά ως "άλλη-ξένη" και με τις προκαταλήψεις και τα στερεότυπα που υπάρχουν στην Ελλάδα για τα άτομα αλβανικής καταγωγής δημιουργείται μια σύνδεση και με τη βία και την εγκληματικότητα, άρα και περισσότερο ικανή να γίνει δολοφόνος.

Επίσης, στην περίπτωση μιας μητέρας-στρατιωτικού, που φαίνεται ότι άθελά της πάτησε με το αυτοκίνητο το παιδί της ο ειδησεογραφικός λόγος δίνει βάση περισσότερο στην εκδοχή του ατυχήματος καθώς επίσης και στο επάγγελμα της ως στρατιωτικού.[7] Η γυναίκα-μητέρα σ' αυτή την περίπτωση, αν και δεν αναφέρεται, αφήνεται να εννοηθεί ότι είναι Ελληνίδα, λευκή, χριστιανή και έχει όλα τα χαρακτηριστικά που θα πρέπει να έχει μια "καλή" μητέρα αναγνωρίσιμη ως «δική μας και αποδεκτή από εμάς. Το άρθρο δεν την κατηγορεί άμεσα αλλά γράφει ότι τα αίτια του δυστυχήματος ακόμη διερευνώνται από την τροχαία. Επίσης γίνονται αναφορές σε μια «ανείπωτη τραγωδία» και στο πώς η μητέρα «χωρίς να το καταλάβει, παρέσυρε το παιδί της, το οποίο κατέληξε.» Το γεγονός ότι είναι στρατιωτικός μπορεί να συνδεθεί με το έθνος καθώς ως στρατιωτικός (μάλιστα αναφέρεται ως στέλεχος της αεροπορίας) θεωρείται προασπίστρια της "πατρίδας" και του ελληνικού έθνους. Συγκρίνοντας την περίπτωση αυτή με την περίπτωση της μητέρας στη Βάρκιζα,[8] της οποίας το παιδί πέθανε από πυρκαγιά (και πάλι δηλαδή από ατύχημα), βλέπουμε ο ειδησεογραφικός λόγος να παρουσιάζει τα δύο αυτά γεγονότα με διαφορετικούς τρόπους. Ενώ δηλαδή η μια καταδικάζεται εμφανώς από τα Μ.Μ.Ε. για όλα όσα αναφέρθηκαν παραπάνω, στη περίπτωση της δεύτερης, ίσως λόγω του ρόλου της στο ελληνικό έθνος ως στρατιωτικού- και στο "σωστό" τρόπο με τον οποίο αναπαρίσταται να επιτελεί την θηλυκότητα και την μητρότητά της, ο λόγος των Μ.Μ.Ε. εμφανίζει μια συμπόνια και συμπάθεια για την γυναίκα αυτή η οποία προφανώς και δεν ευθύνεται για αυτό που έκανε αλλά της έτυχε αυτή η τραγωδία.

Ένα ακόμη σημαντικό στοιχείο που προέκυψε από την εξέταση των περιπτώσεων αυτών είναι ότι σχεδόν σε όλες τις περιπτώσεις, με εξαίρεση την μητέρα στρατιωτικό και την μητέρα στην Καλαμάτα που πέταξε το παιδί της και αυτό έζησε, γίνονται αναφορές στην ψυχολογική κατάσταση των γονέων. Αυτό με τον τρόπο που παρουσιάζεται δίνει την εντύπωση ότι για να έχουν σκοτώσει το παιδί τους θα πρέπει να αντιμετώπιζαν προφανώς ψυχολογικά προβλήματα. Έτσι και πάλι οι γονείς αυτοί μπαίνουν αυτόματα σε μια άλλη κατηγορία ανθρώπων ξένη και διαφορετική προς τον αναγνώστη, ότι δηλαδή αυτοί οι άνθρωποι δεν είναι σαν και εμάς φυσιολογικοί, είναι με κάποιον τρόπο «τρελοί» ή έχουν κάποιο πρόβλημα και αυτόματα διαχωρίζονται από την κοινωνία. Για την μητέρα στη Νέα Σμύρνη, γράφεται ότι η κοπέλα πιθανόν αντιμετωπίζει επιλόχια κατάθλιψη.[9] Για τη μητέρα στο Νέο Κόσμο η *Καθημερινή* αναφέρει χαρακτηριστικά ότι σύμφωνα με τον σύζυγό της «δεν αντιμετώπιζε ψυχολογικά προβλήματα»,[10] δηλαδή αν και φαίνεται να μην είχε, οι συντάκτες προσπάθησαν να βρουν αν έχει. Η μητέρα στη Βάρκιζα φέρεται να έχει κατάθλιψη και όπως αναφέρεται σε άρθρο της *ΕτΣ* «οδηγούνταν σε ατέρμονες ερωτικές σχέσεις με απώτερο σκοπό να δημιουργήσει μια οικογένεια».[11] Ακόμα και στην περίπτωση του 27χρονου πατέρα πατροκτόνου,[12] ενώ η *Κ.* αναφέρει ότι είχε επίσης ψυχολογικά προβλήματα,[13] γίνεται και αναφορά στη σχέση που είχε με την εν διαστάσει σύζυγό του, η οποία δεν ήταν καλή καθώς την ζήλευε και εν τέλει η εφημερίδα επιλέγει να αναφέρει την δήλωση του ίδιου ότι για την πράξη του ευθύνεται η δική της συμπεριφορά προς αυτόν.

Συνοψίζοντας τα αποτελέσματα της πιλοτικής διερεύνησης αυτών των περιπτώσεων στον συγκεκριμένο τόπο του δημοσίου λόγου, των δύο εφημερίδων *Εφημερίδα των Συντακτών* και *Καθημερινή*, ο ειδησεογραφικός λόγος σε όλες τις περιπτώσεις στις οποίες οι μητέρες σκότωσαν ηθελημένα το παιδί τους είναι ιδιαίτερα φορτισμένος και αφήνεται να εννοηθεί ότι οι μητέρες αυτές είναι κατά κάποιο τρόπο

μη ανθρώπινες και οπωσδήποτε πολύ διαφορετικές από την Ελληνίδα μητέρα. Το κοινωνικό πλαίσιο των ζωών αυτών των γυναικών υποβαθμίζεται και η πράξη τους τοποθετείται σε ένα ερμηνευτικό πλαίσιο όπου τα προβλήματα είναι σχεδόν αποκλειστικά «ψυχολογικά». Επιπλέον, από τις δυο περιπτώσεις στις οποίες προκύπτει το ζήτημα ενός ατυχήματος, που οδηγεί στο θάνατο του παιδιού, μόνο στην περίπτωση της Ελληνίδας στρατιωτικού αυτό αξιοποιείται ως μέρος του ερμηνευτικού πλαισίου των πράξεων της γυναίκας. Παράλληλα πολλές φορές δεν δίνεται καν ο λόγος στις ίδιες για να πουν την αλήθεια τους αλλά μιλάνε αντί για αυτές, στο πλαίσιο του ρεπορτάζ της αρθρογραφίας του τύπου, άλλοι "ειδικοί" (εισαγγελείς, αστυνομία, γείτονες κτλ.), όπως βρήκε και η Tsing (1990) στην έρευνα που έκανε για το ίδιο θέμα στις ΗΠΑ.

Η συχνότητα τέτοιων περιπτώσεων στην Ελλάδα και το φανερό ενδιαφέρον του ειδησεογραφικού λόγου όλων των μέσων να τις παρουσιάζει με τους παραπάνω τρόπους καταδεικνύει την ανάγκη ανάπτυξης της μελέτης που ξεκινήσαμε. Μια υπόθεση εργασίας που διαμορφώνεται αφορά το πώς αυτές οι «ιστορίες» στο πλαίσιο του δημοσίου λόγου στην Ελλάδα δρουν «προειδοποιητικά». Αυτό ισχύει τόσο για πιθανές παρεκκλίσεις από το παραδοσιακό πρότυπο μητρότητας, για παράδειγμα όσον αφορά την μη επαρκή επίδειξη «συναισθήματος», όσο και για μη ελληνίδες μητέρες εν γένει οι οποίες, άρρητα, εγκαλούνται να είναι ιδιαίτερα προσεκτικές. Ως εκ τούτου, κρίνουμε σημαντική την περαιτέρω ανάπτυξη της έρευνας της πολιτικής των αναπαραστάσεων βρεφοκτονιών στην Ελλάδα σήμερα, η οποία θα μπορούσε να συμπεριλαμβάνει και τον λόγο των ίδιων των γυναικών, μέσω συνεντεύξεων ή/και της σχετικής δικογραφίας.

Σημειώσεις

[1] Σουλιώτης Γιάννης (25-04-2018), *Καθημερινή*, Δήμα Μαρία (27-04-2018), *Εφημερίδα των Συντακτών*.

[2] Τσαλδάρης Μάνος (01-03-2019), *Εφημερίδα των Συντακτών*, Δήμα Μαρία (05-03-2019), *Εφημερίδα των Συντακτών*, Ανώνυμο (04-03-2019), *Καθημερινή*

3 Δήμα Μαρία (05-03-2019), Εφημερίδα των Συντακτών

[4] Ανώνυμο (04-03-2019), *Καθημερινή*

[5] Μάνδρου Ιωάννα (07-10-2019), *Καθημερινή*, Δήμα Μαρία (07-10-2019), *Εφημερίδα των Συντακτών*, Ανώνυμο (18-12-2019), Εφημερίδα των Συντακτών

[6] Σουλιώτης Γιάννης (25-04-2018), *Καθημερινή*, Δήμα Μαρία (27-04-2018), *Εφημερίδα των Συντακτών*

[7] Ανώνυμο (04-06-2019), *Εφημερίδα των Συντακτών*, Ανώνυμο (04-06-2019), *Καθημερινή*

[8] Τσαλδάρης Μάνος (01-03-2019), *Εφημερίδα των Συντακτών*, Δήμα Μαρία (05-03-2019, *Εφημερίδα των Συντακτών,* Ανώνυμο (04-03-2019), , *Καθημερινή*

[9] Σουλιώτης Γιάννης (25-04-2018), *Καθημερινή*

[10] Ανώνυμο (20-03-2019), *Καθημερινή*

[11] Δήμα Μαρία (05-03-2019), *Εφημερίδα των Συντακτών*

[12] Ανώνυμο (07-04-2019), *Καθημερινή*, Τσαλδάρης Μάνος (07-04-2019), *Εφημερίδα των Συντακτών*

[13] Ανώνυμο (07-04-2019), *Καθημερινή*

Αναφορές

Ανώνυμο (19-03-2019), Μητέρα έπεσε με το παιδί της από τον 5ο όροφο στο Νέο Κόσμο, *Εφημερίδα των Συντακτών*, https://www.efsyn.gr/ellada/koinonia/187819_mitera-epese-me-paidi-tis-apo-ton-5o-orofo-sto-neo-kosmo

Ανώνυμο (04-06-2019), Μητέρα παρέσυρε με το αυτοκίνητο το παιδί της, *Εφημερίδα των Συντακτών*, https://www.efsyn.gr/ellada/koinonia/198338_mitera-paresyre-me-aytokinito-paidi-tis

Ανώνυμο (18-04-2019), Νεκρό βρέφος πεταμένο στα σκουπίδια στο Αίγιο, *Καθημερινή*, https://www.kathimerini.com.cy/gr/ellada/nekro-brefos-petameno-sta-skoypidia-sto-aigio

Ανώνυμο (18-04-2019), Νεκρό βρέφος σε κάδο σκουπιδιών στο Αίγιο, *Εφημερίδα των Συντακτών*, https://www.efsyn.gr/node/191976

Ανώνυμο (20-03-2019), Νέος Κόσμος: Τα αίτια της τραγωδίας αναζητεί η αστυνομία – Τι κατέθεσε ο σύζυγος, *Καθημερινή,* https://www.kathimerini.gr/1015367/article/epikairothta/ellada/neos-kosmos-ta-aitia-ths-tragwdias-anazhtei-h-astynomia---ti-kate8ese-o-syzygos

Ανώνυμο (04-03-2019), Προφυλακιστέα η μητέρα του βρέφους που βρήκε τραγικό θάνατο στη Βάρκιζα, *Καθημερινή,* https://www.kathimerini.gr/1012977/article/epikairothta/ellada/profylakistea-h-mhtera-toy-vrefoys-poy-vrhke-tragiko-8anato-sth-varkiza

Ανώνυμο (*1*8-12-2019), Συνελήφθη η μητέρα του βρέφους που βρέθηκε σε κάδο στην Καλαμάτα, *Εφημερίδα των Συντακτών*, https://www.efsyn.gr/ellada/astynomiko/223709_synelifthi-i-mitera-toy-brefoys-poy-brethike-se-kado-stin-kalamata

Ανώνυμο (04-06-2019), Τραγικό δυστύχημα στη Λάρισα: Μητέρα παρέσυρε με το αυτοκίνητο το παιδί της, *Καθημερινή*, https://www.kathimerini.gr/1027495/article/epikairothta/ellada/tragiko-dystyxhma-sth-larisa-mhtera-paresyre-me-to-aytokinhto-to-paidi-ths

Ανώνυμο (07-04-2019), Χαλάνδρι: Με ψυχολογικά προβλήματα ο πατέρας που σκότωσε τον γιο του και αυτοκτόνησε, *Καθημερινή,* https://www.kathimerini.gr/1018362/article/epikairothta/ellada/xalandri-me-yyxologika-provlhmata-o-pateras-poy-skotwse-ton-gio-toy-kai-aytoktonhse

Δήμα, Μ. (05-03-2019), Για κακούργημα η απρόσεκτη μητέρα, *Εφημερίδα των Συντακτών*, https://www.efsyn.gr/node/186107

Δήμα, Μ. (07-10-2019), Πέντε χρόνια στη 19χρονη που πέταξε το μωρό της στα σκουπίδια, *Εφημερίδα των Συντακτών*, https://www.efsyn.gr/ellada/dikaiosyni/213740_pente-hronia-sti-19hroni-poy-petaxe-moro-tis-sta-skoypidia

Δήμα, Μ. (27-04-2018), Συγκλονίζει η απολογία της 22χρονης, *Εφημερίδα των Συντακτών*, https://www.efsyn.gr/ellada/dikaiosyni/148673_sygklonizei-i-apologia-tis-22hronis

Μάνδρου, Ι. (07-10-2019), Μετανιωμένη η 19χρονη που κατηγορείται για τη δολοφονία του μωρού στην Πετρούπολη, *Καθημερινή,* https://www.kathimerini.gr/1045981/article/epikairothta/ellada/metaniwmenh-h-19xronh-poy-kathgoreitai-gia-th-dolofonia-toy-mwroy-sthn-petroypolh

Σουλιώτης, Γ. (25-04-2018), Μόνη της στην μπανιέρα γέννησε η 22χρονη – Πέταξε το παιδί της στον ακάλυπτο, *Καθημερινή,* https://www.kathimerini.gr/960836/article/epikairothta/ellada/monh-ths-sthn-mpaniera-gennhse-h-22xronh---peta3e-to-paidi-ths-ston-akalypto

Τσαλδάρης, Μ. (01-03-2019), Τραγωδία στη Βάρκιζα, *Εφημερίδα των Συντακτών*, https://www.efsyn.gr/ellada/astynomiko/185449_tragodia-sti-barkiza

Τσαλδάρης, Μ. (07-04-2019), Ψάχνουν απαντήσεις για την οικογενειακή τραγωδία στο Χαλάνδρι, *Εφημερίδα των Συντακτών*, https://www.efsyn.gr/node/190358

Tsing, A. (1990) Monster Stories: Women Charged with Perinatal Endangerment, in A. Tsing and F. Ginsburg (επιμ.) *Uncertain Terms*. Boston, Beacon Press, σελ. 95-125.

Χαλκιά, Α. (2007), *Το Άδειο Λίκνο της Δημοκρατίας: σεξ, έκτρωση και εθνικισμός στη σύγχρονη Ελλάδα*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια.

Ο ΡΟΛΟΣ ΤΗΣ ΑΘΛΗΣΗΣ ΩΣ ΜΕΣΟ ΑΠΟΔΟΧΗΣ ΤΟΥ *«ΑΣΘΕΝΟΥΣ»* ΦΥΛΟΥ ΣΤΑ ΑΝΩΤΑΤΑ ΣΤΡΑΤΙΩΤΙΚΑ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΑ ΙΔΡΥΜΑΤΑ

Ευαγγελία Κέφη-Χατζηχαμπέρη[α], Ειρήνη Καμπερίδου[β]

[α β] Σχολή Επιστήμης Φυσικής Αγωγής & Αθλητισμού Αθήνας-Εθνικό & Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών

Περίληψη

Η κοινωνία αποτελείται από αλληλένδετα άτομα, θεσμούς ή υποσυστήματα που συνεργάζονται για να στηρίξουν την ισορροπία ή το *«status quo»* του συνόλου του κοινωνικού συστήματος (Loy και Booth, 2000). Η στρατιωτική κοινωνία που αποτελεί τμήμα της κοινωνίας, θεωρείται ως ένας βιολογικός οργανισμός, στον οποίο όλα τα συστατικά του μέρη λειτουργούν μαζί για να διατηρήσουν την ισορροπία τους. Τον τελευταίο καιρό παρατηρείται οι Στρατιωτικές Σχολές να προσελκύουν όλο και περισσότερο το ενδιαφέρον των υποψηφίων με αποτέλεσμα να σημειώνεται ραγδαία αύξηση της ζήτησης των σχολών αυτών. Η επαγγελματική εκπαίδευση (ακαδημαϊκή και στρατιωτική) στις στρατιωτικές σχολές αποτελεί σημαντική συνιστώσα της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης. Η ελληνίδα γυναίκα ως το *«ασθενές»* φύλο με την εισαγωγή της στις στρατιωτικές σχολές και του καθημερινού της αγώνα αποδεικνύει τις ικανότητες και τις δεξιότητες της με σκοπό την αποδοχή της από το ανδρικό φύλο. Ερευνητικά δεδομένα τεκμηριώνουν ότι ο αθλητισμός μπορεί να συμβάλει στη προώθηση ευρύτερων στόχων για την αποδοχή, την ισότητα των φύλων (π.χ. δικαιώματα και ενδυνάμωση), τη σταδιακή αυτοεκτίμηση και την ελευθερία των προσωπικών επιλογών. Ο αθλητισμός μπορεί να αποτελέσει ένα κανάλι (αθλητικό περιβάλλον) στο οποίο διατηρείται ο σύνδεσμος της κοινωνικής δομής με την αθλητική, προσφέροντας ένα κοινωνικό χώρο, στον οποίο η αρρενωπότητα και η θηλυκότητα επαναδιαπραγματεύονται εκ νέου την ίση θέση του φύλου, χωρίς να επιβεβαιώνονται οι παλαιές αντιλήψεις/προκαταλήψεις περί φύλου και άθλησης. Η μελέτη αυτή εξετάζει κατά πόσο η άθληση (συμμετοχή στις αθλητικές ομάδες, στην πρωινή προπόνηση, στο στίβο μάχης, στα στρατιωτικά αθλητικά πρωταθλήματα) συμβάλλει στη προώθηση της αποδοχής του *«ασθενούς»* φύλου στις ελληνικές στρατιωτικές σχολές. Τα αποτελέσματα δείχνουν ότι η συμμετοχή του *«ασθενούς»* φύλου στα στρατιωτικά αθλητικά προγράμματα των Ανώτατων Στρατιωτικών Εκπαιδευτικών Ιδρυμάτων, παγιώνει την υγιή κοινωνική δομή, τη σταθερότητα και την αποδοχή του.

Λέξεις κλειδιά: «ασθενές φύλο», αποδοχή, άθληση, σταθερότητα, στρατιωτικές σχολές

SPORT AS A MEANS OF ACCEPTANCE OF *"WEAK"* GENDER TO HELLENIC HIGHER MILITARY EDUCATIONAL INSTITUTIONS

Evangelia Kefi-Chatzichamperi[a], Irene Kamperidou[b]

[a b] School of Physical Education & Sport Science-Athens National & Kapodistrian University of Athens

Abstract

Society is made up of interrelated individuals, institutions or subsystems that work together so as to support the balance or "status quo" of the entire social system (Loy and Booth, 2000). Military society, which is a part of society, is considered as a biological organism, in which all components work together to maintain their balance. Lately, it has been observed that Military Academies are attracting more and more candidates' interest, as a result of which there is a rapid increase in the demand for these academies. Vocational educational (academic and

military) in military academies is an important component of higher education. Hellenic woman as the *"weak"* gender with her admission to military academies and her daily struggle proves her abilities and skills in order to be accepted by male co-student. Research shows that sport can help to promote broader goals for acceptance, gender equality (namely rights and empowerment), gradual self-esteem and freedom of personal choice. Sport can be a channel (sport environment), in which maintains the link between social structure and sports, providing a social space in which masculinity and femininity renegotiate gender equal position, without confirming old concepts/prejudices about gender and sport. This study examines whether sport (participation in sport teams, morning training, battlefield, military sports championships) contributes to promote women acceptance in Hellenic military academies. Results showed that women participation in military sport programs of the Higher Military Educational Institutions, consolidates its healthy social structure, stability and acceptance.

Key words: sport, Hellenic military academies, acceptance, stability.

Εισαγωγή

Με τη σημερινή δημοσιονομική κατάσταση, τη χειρότερη των τελευταίων ετών, επέρχονται κοινωνικές, πολιτικές και οικονομικές αλλαγές, που έχουν ως επακόλουθο να επηρεάζουν την κλασική ελληνική κοινωνία. Η ελληνική κοινωνία αποτελείται από αλληλένδετα άτομα, θεσμούς ή υποσυστήματα που συνεργάζονται για να στηρίξουν την ισορροπία ή το *«status quo»* του συνόλου του κοινωνικού συστήματος (Loy and Booth, 2000). Στον υπό εξέλιξη διάλογο, η στρατιωτική κοινωνία που αποτελεί τμήμα της κοινωνίας, θεωρείται ως ένας βιολογικός οργανισμός, στον οποίο όλα τα συστατικά του μέρη λειτουργούν μαζί για να διατηρήσουν την ισορροπία τους. Τον τελευταίο καιρό παρατηρείται, οι Στρατιωτικές Σχολές να προσελκύουν όλο και περισσότερο το ενδιαφέρον των υποψηφίων και των δύο φύλων (άνδρας, γυναίκα/*«ασθενές»* φύλο) με αποτέλεσμα να σημειώνεται ραγδαία αύξηση της ζήτησης των σχολών αυτών.

Το φύλο, μια σημαντική μεταβλητή για την κατανόηση των ευκαιριών που έχει κανείς στην κοινωνία, είναι ενσωματωμένο σε όλους τους κοινωνικούς θεσμούς και τα κοινωνικά συστήματα, δεδομένου ότι η έμφυλη ανισότητα απαντάται σε όλο τον κόσμο. Συντελεί στην οργάνωση και στη σύσταση ενός ιεραρχικού κοινωνικού πεδίου τόσο σε τοπικό όσο και σε εθνικό επίπεδο αλληλοεπηρεαζόμενο από τις κοινωνικές, πολιτιστικές, θρησκευτικές, ταξικές και ιστορικές μεταβολές/αλλαγές (Καμπερίδου 2011, Money and Ehrhardt 1996, Giddens 2006, Turner 2003).

Διερευνώντας τις θεωρητικές προσεγγίσεις στο πλαίσιο των οποίων διαμορφώνεται ο επιστημονικός διάλογος για το φύλο, καταδεικνύεται ότι το «ανήκειν σε ένα φύλο» είναι αποτέλεσμα πολλών και πολύπλοκων κοινωνικών διεργασιών πέραν της *βιολογικής διαφοράς* και των γενετικών χαρακτηριστικών. Στην παρούσα μελέτη για το *«ασθενές»* φύλο, εμφανίζεται ως αποτέλεσμα όχι απλώς και μόνο των γενετικών χαρακτηριστικών, αλλά και του συσχετισμού της βιολογικής διαφοράς με πολύπλοκες κοινωνικές και πολιτισμικές διεργασίες/αλλαγές (Καμπερίδου 2011: 5).

Εξίσου σημαντικές, είναι οι έρευνες για το γυναικείο/*«ασθενές»* φύλο που υλοποιήθηκαν την τελευταία δεκαετία του εικοστού αιώνα. Όπως επισημαίνει η Simon de Beauvoir (1993) το γυναικείο φύλο δεν είναι μια ολοκληρωμένη ανθρώπινη οντότητα, αλλά θεωρείται ως το *δεύτερο ή το 'άλλο'* φύλο σε μια κοινωνία στην οποία η ταυτότητα του είναι προκαθορισμένη από τη γέννηση του. Από την άλλη πλευρά η Butler ισχυρίζεται ότι το φύλο είναι μια ταυτότητα που συνεχίζει να συγκροτείται και δεν πρέπει να ερμηνεύεται ως μια σταθερή ταυτότητα, καθώς επηρεάζεται από τις

έμφυλες πράξεις (Butler 1999). Τονίζοντας ότι το γυναικείο φύλο είναι αυτό το οποίο πράττει 'γυναικεία' πράγματα, λόγω των πολιτισμικών και των κοινωνικών στερεοτύπων. Αναδιαμορφωμένο, μέσω της δυναμικής: α) της εξουσίας και β) των κανόνων (Butler 1999).

Ο Giddens (1991), επισημαίνει ότι στις σύγχρονες κοινωνίες, οι κοινωνικές ανισότητες είναι βαθιά ριζωμένες στο παρελθόν. Καθώς οι άνδρες εμφανίζονται να κατέχουν θέσεις εξουσίας, έχοντας τη δύναμη να ελέγχουν τον πλούτο, την πολιτική και τη βιομηχανική κοινωνία. Ενώ το γυναικείο φύλο παραμένει σε μια μειονεκτική θέση, παραμένοντας στον *«ιδιωτικό»* (Giddens 1991: 366) χώρο (δηλαδή την οικογένεια). Υποδεικνύοντας ότι και στον οικογενειακό χώρο παρατηρείται η κοινωνική ανισότητα των φύλων, εφόσον ο άνδρας είναι το πρόσωπο το οποίο φέρνει το εισόδημα στην οικογένεια. Το εισόδημα, κατά τον Giddens, είναι το χαρακτηριστικό των κοινωνικών συστημάτων, το οποίο δημιουργεί τις οικονομικές ανισότητες. Με αποτέλεσμα τις κοινωνικές ανισότητες των φύλων. Εν κατακλείδι, κατά τον Giddens (1991), στη σύγχρονη κοινωνία το κοινωνικό φύλο, έχει τη δυνατότητα της ανοδικής κινητικότητας (δηλαδή την αύξηση του εισοδήματος λόγω της δυνατότητας όχι μόνο των ανδρών αλλά και του γυναικείου φύλου να εισέρχονται σε υψηλόμισθες θέσεις εργασίας όπως η πολιτική και οι Ένοπλες Δυνάμεις).

Όμως, η γυναίκα, παραδοσιακά έχει υποδεέστερο κοινωνικό ρόλο από τους άνδρες. Θεωρείται, ως υποδεέστερη-δευτερεύουσα από τους άνδρες και αντιμετωπίζεται διαφορετικά μέσα στο ίδιο κοινωνικό περιβάλλον. Για παράδειγμα, στις αρχές του 20ου αιώνα οι άνδρες δεν αποδέχονταν όχι μόνο τη φυσική παρουσία αλλά και την επαγγελματική εξέλιξη του γυναικείου φύλου στο πανεπιστημιακό περιβάλλον, καθώς τη θεωρούσαν ως 'μειονέκτημα' (Morales 2008).

Τις τελευταίες δεκαετίες, μια σειρά από μηχανισμούς που έχουν ψηφισθεί από αξιωματικούς των Ηνωμένων Εθνών, όπως η εκπαίδευση και η εμπορική πολιτική, εφαρμόζονται με σκοπό να βοηθηθεί το γυναικείο φύλο να προχωρήσει πέρα από τα υποτιμητικά κοινωνικά εμπόδια (για παράδειγμα εργασιακός αποκλεισμός), υποστηρίζοντας τους νόμους ισότητας και ισονομίας των δύο φύλων (UNCTAD 2006, UNDP 2014, Glinski et. al. 2015).

Αναλυτικότερα, η εκπαίδευση και το εκπαιδευτικό σύστημα, θεωρούνται ως οι βασικότεροι παράγοντες για αλλαγή στη κοινωνική θέση και στον κοινωνικό ρόλο του γυναικείου φύλου. Το εκπαιδευτικό σύστημα, επανασχεδιάζοντας τα προγράμματα σπουδών, εγχειριδίων, προγραμμάτων κατάρτισης και εκπαιδευτικού προσανατολισμού παίζει θετικό: α) παρεμβατικό ρόλο στην ενσωμάτωση του γυναικείου φύλου και β) στην προώθηση και στην ανάπτυξη νέων αξιών (Shantilin 2011).

Όπως επισημαίνουν η Παπαγεωργίου (2010) και η Keller (1995) εμφανίζονται έρευνες οι οποίες εξετάζουν το φύλο στο επιστημονικό πεδίο, με έμφαση σε δύο διαφορετικούς κλάδους των Φυσικών Επιστημών: α) στην Ιστορία των Γυναικών και β) στις Σπουδές του Φύλου (Γυναικείες Σπουδές). Πιο αναλυτικά, στο πρώτο αναφέρεται ότι η θέση του γυναικείου φύλου μέσα στην κοινωνία ήταν αποτέλεσμα αρκετών αγώνων οι οποίοι πραγματοποιήθηκαν από τα μέσα του 19ου αιώνα, δηλαδή μέσω των τριών φεμινιστικών κινημάτων και συνεχίζονται έως τις μέρες μας. Φανερά επηρεασμένο από τα γυναικεία κινήματα είναι ο δεύτερος κλάδος στον οποίο το γυναικείο φύλο, εισέρχονται στην πανεπιστημιακή κοινότητα μετά το 1970. Ένας

χώρος στον οποίο το γυναικείο φύλο αποκτά δύναμη και εξουσία. Μέσα από τις έρευνές τους, εμφανίζεται η δυαδικότητα του φύλου/κοινωνικού φύλου (άνδρας, γυναίκα), η περιθωριοποίηση μιας ομάδας γυναικών αλλά και μιας ομάδας ανδρών, οι σχέσεις των φύλων με την εξουσία και η δημιουργία νέων ταυτοτήτων/ρόλων. Ως αντίκτυπο των παραπάνω κοινωνικών/επιστημονικών μεταβολών, το κοινωνικό φύλο είναι πλέον αντικείμενο *«επιστημονικής ανάλυσης»* (Παπαγεωργίου 2010: 55) σε διάφορα κοινωνικά πεδία όπως είναι ο χώρος των Ενόπλων Δυνάμεων σε συνδυασμό με την άθληση.

Η λειτουργικότητα *«functionalism»* στον αθλητικό χώρο (Loy and Booth 2000)

Ο αθλητισμός μπορεί να αποτελέσει ένα κανάλι (αθλητικό περιβάλλον) στο οποίο διατηρείται ο σύνδεσμος της κοινωνικής δομής με την αθλητική, προσφέροντας ένα κοινωνικό χώρο, στον οποίο η αρρενωπότητα και η θηλυκότητα επαναδιαπραγματεύονται εκ νέου την ίση θέση του φύλου, χωρίς να επιβεβαιώνονται οι παλαιές αντιλήψεις/προκαταλήψεις περί φύλου και άθλησης.

Ερευνητικά δεδομένα τεκμηριώνουν ότι ο αθλητισμός μπορεί να συμβάλει στη προώθηση ευρύτερων στόχων για την αποδοχή, την ισότητα των φύλων (π.χ. δικαιώματα και ενδυνάμωση), τη σταδιακή αυτοεκτίμηση και την ελευθερία των προσωπικών επιλογών. Ο αθλητισμός είναι η σωματική δραστηριότητα του φύλου και περιλαμβάνει την παρουσίαση του σώματος και την επίδειξη της σωματικής ικανότητας. Μέσω του αθλητικού περιβάλλοντος παρέχονται πειστικές αποδείξεις για τη δυαδικότητα του φύλου και την *'φυσική'* ιεραρχία των φύλων (Lorber 1994).

Ο αθλητισμός, κατά τον Lorber (1994), ενισχύει τη δυαδικότητα του φύλου, καθώς αναγνωρίζει μόνο δύο φύλα και όλοι οι συμμετέχοντες οφείλουν να προσαρμόζονται σε αυτή τη διχοτόμηση. Η διχοτόμηση αυτή παρουσιάζει δύο είδη του αθλητισμού «αρσενικά» ή «θηλυκά» και αξιολογούνται ανάλογα ως τα «ανδρικά» και τα «γυναικεία» αθλήματα. Το ποδόσφαιρο, για παράδειγμα, είναι ανδρικό άθλημα σε πολλές χώρες, αλλά υπάρχουν και χώρες όπως οι Η.Π.Α. και η Ελλάδα, υπάρχει και το γυναικείο ποδόσφαιρο. Ενώ η ρυθμική είναι γυναικείο άθλημα. Επισημαίνοντας ότι σε πολλές κοινωνίες δεν επιτρέπεται η συμμετοχή των γυναικών στις αθλητικές δραστηριότητες και όσες γυναίκες ασχολούνται με την άθληση τα μέλη της κοινωνίας τους, τείνουν να τις θεωρούν-να τις δίνουν την ταυτότητα του *«ανδρικού-αρρενωπού»* φύλου. Αντιστρόφως, οι άνδρες που δεν ασχολούνται με αθλήματα ή που δεν είναι ταλαντούχοι στον αθλητισμό μπορούν να χαρακτηριστούν ως το *«άλλο»*. Ωστόσο, είναι προφανές ότι δεν υπάρχει κανένα άθλημα το οποίο να είναι αποκλειστικά ανδρικό ή θηλυκό (Lorber 1994).

Αντίθετα, η άθληση θα μπορούσε να προσφέρει ένα κοινωνικό χώρο, στον οποίο η αρρενωπότητα και η θηλυκότητα να επαναδιαπραγματεύονται εκ νέου την ίση θέση του φύλου παρά να επιβεβαιώνονται οι παλαιές αντιλήψεις/προκαταλήψεις περί φύλου και άθλησης (Κέφη-Χατζηχαμπέρη 2020).

Σε μια γενική σκοπιά, θα μπορούσαμε να διατείνουμε ότι ο αθλητισμός συνθέτει μια κοινωνική σφαίρα στην οποία το φύλο (ανδρικό, γυναικείο) μπορεί όχι μόνο να παραχθεί αλλά και να αλλάξει. Σύμφωνα με τον Lorber (1994), το φύλο και ο αθλητισμός διαμορφώνουν διαφορετικά πρότυπα ανάλογα με τις πολλαπλές μεταβλητές, (όπως η παράδοση, η οικονομική κατάσταση, ο ρόλος του αθλητισμού, οι ιδεολογίες και οι πεποιθήσεις που συνδέονται με τον αθλητισμό), οι στόχοι και το

περιεχόμενο της φυσικής αγωγής, η οργάνωση και διάρθρωση του αθλητισμού. Άλλοι καθοριστικοί παράγοντες είναι οι συνθήκες της καθημερινής ζωής (η ταυτότητα βάση το φύλο), η εμφάνιση του φύλου (η παρουσίαση του φύλου/ σεξουαλικός προσανατολισμός -σεξουαλικές επιθυμίες, πρακτικές), τα κλιματικά χαρακτηριστικά, το περιβάλλον (εικόνες που δέχονται από την παιδική τους ηλικία, η κατηγορία φύλου η οποία αποδίδεται κατά τη γέννηση), η οικονομική κατάσταση του πληθυσμού καθώς και το κόστος άσκησης του αθλητισμού ή της αθλητικής δραστηριότητας.

Χρησιμοποιώντας ο Lorber (1994) αυτά τα στοιχεία σκιαγραφεί μια συνεκτική εικόνα του φύλου ως κοινωνική δομή, η οποία μπορεί επίσης να εφαρμοστεί στον αθλητισμό ως κοινωνικό υποσύστημα. Εφόσον θεωρείται ως «παραγωγικό», δεδομένου ότι συμβάλλει στη σωματική υγεία του εργατικού δυναμικού, ιδιαίτερα εκείνου που ασχολείται με τη χειρωνακτική εργασία. Παρά το γεγονός ότι, τουλάχιστον σε ορισμένους επιχειρηματικούς χώρους, ένας αυξανόμενος αριθμός γυναικών συνθέτουν το εργατικό δυναμικό, ο αθλητισμός συνήθως αποτιμάται θετικά όταν ασκείται από άνδρες και θεωρείται ως χάσιμο χρόνου όταν ασκείται από γυναίκες. Οι γυναίκες και οι άνδρες τείνουν να ασκούν διαφορετικά είδη σωματικής δραστηριότητας και η στάση τους απέναντι στον αθλητισμό μπορεί να είναι πολύ διαφορετική (Lorber 1994, Κέφη-Χατζηχαμπέρη 2020).

Οι προαναφερόμενες διαδικασίες, σε συνδυασμό με το ψήφισμα 58/5 του Οργανισμού Ηνωμένων Εθνών, γίνονται αρωγοί στο κοινωνικό και πολιτικό πεδίο, καλύπτοντας ένα ευρύ φάσμα δραστηριοτήτων (σωματική, ψυχαγωγική και ανταγωνιστική). Συνεπώς, η άθληση συμβάλλει: πρώτον στην ανθρώπινη ανάπτυξη, (π.χ. βελτίωση δημόσιας υγείας/ευημερίας), δεύτερον στην κοινωνική ανάπτυξη (π.χ. προώθηση της σταθερότητας/ανεκτικότητας/κοινωνικής ενσωμάτωσης), τρίτον στην οικονομική ανάπτυξη (π.χ. ίσες ευκαιρίες απασχόλησης) και τέταρτον στην πολιτική ανάπτυξη (π.χ. προώθηση ειρήνης και στο σεβασμό των κανόνων της δημοκρατίας).

Για παράδειγμα, ο Sever (2005) προσθέτει, ότι η Swiss Development and Cooperation υποστηρίζει αθλητικά έργα και προγράμματα, εκστρατείες επικοινωνίας, συνέδρια/φεστιβάλ και παρέχει πόρους για αθλητικές υποδομές και εξοπλισμό. Υλοποιεί σε συνεργασία με το Ελβετικό Υπουργείο Άμυνας και την Πολιτική Προστασία και Αθλητισμού και λειτουργεί στο πλαίσιο της Διακήρυξης του Magglingen. Σηματοδοτώντας αφενός μεν ίσες ευκαιρίες για το γυναικείο φύλο και αφετέρου δε αναπτύσσοντας την αίσθηση ότι το γυναικείο φύλο έχει αυξημένο το αίσθημα ιδιοκτησίας πάνω στο σώμα του, αυξάνοντας την αυτοεκτίμησή και την ελευθερία των προσωπικών επιλογών του. Επιβεβαιώνοντας ότι το αθλητικό περιβάλλον είναι ο χώρος στον οποίο φαίνεται να διατηρείται ο σύνδεσμος της κοινωνικής δομής (λειτουργικότητα *«Functionalism»* (Loy and Booth 2000) με την αθλητική.

Όσον αφορά τη λειτουργικότητα (functionalism) στο χώρο του αθλητισμού: οι αθλητικές ομάδες, οι αθλητές και οι αθλήτριες (το γυναικείο φύλο), αξιολογούνται ως προς την ικανότητά τους να επιτύχουν τους στόχους τους (ομαδικούς ή ατομικούς), οι ιδιοκτήτες των αθλητικών ομάδων αξιολογούν τον καθένα αθλητή/τρια στην οργάνωσή του με βάση την αποτελεσματικότητα/λειτουργικότητά τους, σε κάθε αγώνα, οι θεατές και οι οπαδοί των σπορ αξιολογούν τους παίκτες και τους ιδιοκτήτες σχετικά με την ικανότητά τους να δημιουργήσουν μια ομάδα η οποία να φέρνει νίκες. Με αυτόν τον τρόπο, οποιαδήποτε αθλητική απόδοση που δίνει νίκη είναι λειτουργικό και επιτυχή αποτελέσματα (Turner 2003, Delaney 2014).

Εφόσον, το αθλητικό περιβάλλον είναι ένα πρόσφορο πεδίο στο οποίο είναι εμφανές η λειτουργικότητα (functionalism), και βοηθά το κοινωνικό σύστημα να διατηρεί την ομαλή ισορροπία και αποτελεσματικότητα. Τονίζοντας ότι σε αυτό συμβάλλουν οι πέντε λειτουργίες: κοινωνικό-συναισθηματική λειτουργία (συντροφικότητα, κοινοτική δέσμευση), κοινωνικοποίηση (διαδικασία κοινωνικοποίησης, μετάδοση πολιτισμικών αξιών, συνεργασία), κοινωνική ενσωμάτωση (ίσες ευκαιρίες για διαφορετικές κοινωνικές ομάδες και άτομα, ομαδικότητα), πολιτικές λειτουργίες (ενίσχυση του έθνους) και κοινωνική κινητικότητα (συνεργασία) (Turner 2003).

Καταλυτικά, είναι προφανές ότι ο αθλητισμός, ως κοινωνικός θεσμός, αφετέρου μεν προσφέρει πολύτιμες ευκαιρίες επικοινωνίας, κοινωνικοποίησης, δημιουργία φιλίας, συνεργασίας, ομαδικότητας και αποδοχής. Αφενός δε έχει θετική λειτουργία στην κοινωνία καθώς: α) μεταδίδει πολιτιστικές αξίες, β) είναι εκπαιδευτικό εργαλείο, γ) παρέχει απελευθέρωση από φυσικές και δ) ψυχολογικές πιέσεις, παρέχει αίσθημα ένταξης στην ομάδα, παρέχει ένα μέσο κοινωνικής κινητικότητας και δημιουργεί ένα αίσθημα ατομικού ανταγωνισμού (Volger and Schwartz 1993).

Άθληση και γυναικείο/*«ασθενές»* φύλο στις στρατιωτικές σχολές

Η εκπαίδευση των σπουδαστών/-ριών και στα πέντε Α.Σ.Ε.Ι. (Ανώτατα Στρατιωτικά Εκπαιδευτικά Ιδρύματα) χωρίζεται σε δύο τομείς: α) στη στρατιωτική εκπαίδευση και β) στην ακαδημαϊκή εκπαίδευση. Οι τομείς που περιλαμβάνουν την ακαδημαϊκή εκπαίδευση είναι: α) τομέας θεωρητικών σπουδών, β) τομέας Φυσικών Επιστημών, γ) τομέας Μαθηματικών και Επιστημών μηχανικού και δ) τομέας Φυσικής και Πολιτισμικής Αγωγής (περιλαμβάνεται η Φυσική Αγωγή). Πιο αναλυτικά, στα πρακτικά μαθήματα περιλαμβάνεται το μάθημα της Φυσικής Αγωγής (αθλητισμός, αγωνιστικός αθλητισμός, φυσική κατάσταση). Η επαγγελματική εκπαίδευση (ακαδημαϊκή και στρατιωτική) στις στρατιωτικές σχολές αποτελεί σημαντική συνιστώσα της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης. Η παρούσα μελέτη εξετάζει κατά πόσο η άθληση (συμμετοχή στις αθλητικές ομάδες, στην πρωινή προπόνηση, στο στίβο μάχης, στα στρατιωτικά αθλητικά πρωταθλήματα) συμβάλλει στη προώθηση της αποδοχής του γυναικείου φύλου στις ελληνικές στρατιωτικές σχολές.

Στον χώρο των Ελληνικών Ενόπλων Δυνάμεων διαπιστώνεται από την Πάγια Διαταγή Υπ' Αριθμ 3-22/2015 *Περί πολιτικής στη φυσική κατάσταση του προσωπικού των Ενόπλων Δυνάμεων,* η ανάγκη να δοθεί μεγαλύτερη σημασία στη φυσική αγωγή και ειδικότερα στις αθλητικές δραστηριότητες με απώτερο σκοπό στη βελτίωση της Φυσικής Κατάστασης των στελεχών των Ενόπλων Δυνάμεων (από τούδε Ε.Δ.), συντελώντας στην καλύτερη αντιμετώπιση των απαιτήσεων του σύγχρονου επιχειρησιακού περιβάλλοντος. Επικροτώντας με αυτό τον τρόπο το ρόλο του αθλητισμού στα Ανώτατα Στρατιωτικά Εκπαιδευτικά Ιδρύματα (από τούδε Α.Σ.Ε.Ι.) και στις Ανώτερες Στρατιωτικές Σχολές Υπαξιωματικών καθορίζοντας ότι η φυσική αγωγή και οι αθλητικές δραστηριότητες είναι οι βασικοί παράγοντες για την εκπαίδευση των στελεχών, συντελώντας στη δημιουργία *«στελεχών μαχητών»* και *«όχι αθλητών»*.

Με βάση αυτή τη ΠαΔ 3-22/2015 οι αντικειμενικοί σκοποί για τα μόνιμα στελέχη, δίνεται ιδιαίτερο ενδιαφέρον από τη στιγμή που εισάγονται οι σπουδαστές και οι σπουδάστριες στα ελληνικά Α.Σ.Ε.Ι. εστιάζοντας σε τρεις στόχους της φυσικής αγωγής και των αθλητικών δραστηριοτήτων: στην απόκτηση φυσικής κατάστασης,

στην ψυχική υγεία και αντοχή και τέλος στη διατήρηση της άθλησης καθ' όλη τη διάρκεια της στρατιωτικής σταδιοδρομίας τους.

Στηριζόμενοι στα προαναφερόμενα οι αξιωματικοί τονίζουν ότι στο Γενικό Πρόγραμμα Εκπαιδεύσεως των τριών κλάδων, το μάθημα της φυσικής αγωγής και των αθλητικών δραστηριοτήτων, οφείλει να είναι πάντα στο πρόγραμμα. Αφενός μεν ενισχύει σωματικά τα στελέχη (άνδρες και γυναίκες) αφετέρου δε βελτιώνει το ομαδικό πνεύμα των μονάδων, το αίσθημα της ευθύνης, της πειθαρχίας, της συλλογικής συνείδησης και της αλληλεγγύης στο σύνολο του προσωπικού.

Σχετικά με το περιεχόμενο, την οργάνωση, και του σχεδιασμού του μαθήματος της φυσικής αγωγής στα Α.Σ.Ε.Ι. οφείλει να περιλαμβάνει (ΠαΔ 3-22 σελ. 4): «τα αθλήματα και τα αγωνίσματα γενικού Αθλητισμού (Στίβος Εμποδίων, αθλοπαιδιές και ασκήσεις Φυσικής Αγωγής), τα αγωνίσματα Στρατιωτικού Αθλητισμού (π.χ. αγωνίσματα του Στρατιωτικού, Ναυτικού και Αεροναυτικού Πένταθλου (κολύμβηση, σκοποβολή, δρόμος με εμπόδια, ρίψη χειροβομβίδας, δρόμος μακράς αντοχής), πορεία τουλάχιστον 8.000 μέτρων, ο αλεξιπτωτισμός, η κολύμβηση, ο προσανατολισμός, η διέλευση Στίβου Μάχης) και τα αγωνίσματα των Στρατιωτικών Αγώνων Ε.Δ. (π.χ. Στρατιωτικό Πένταθλο, μίλι οπλίτη, μεταφορά τραυματία, στρατιωτικές επιδείξεις τμημάτων)».

Όσον αφορά το γυναικείο φύλο στα Α.Σ.Ε.Ι., συμμετέχει κανονικά σε όλες τις κοινές ακαδημαϊκές και αθλητικές δραστηριότητες (εξαιρείται μόνο όταν είναι στην έμμηνο ρύση, κυρίως στο μάθημα της κολύμβησης). Παρακολουθούν τα θεωρητικά μαθήματα της Φυσικής Αγωγής και συμμετέχουν και στα πρακτικά, τα οποία είναι τα εξής: η πρωινή Φυσική Αγωγή (π.χ. ελαφρό τροχάδην καλύπτοντας απόσταση 1600), η βασική φυσική αγωγή, η φυσική αγωγή Μάχης, η αγωνιστική (Καλαθοσφαίρισης, Πετοσφαίρισης, Στίβου, Κολύμβησης, Αντισφαίρισης-μεικτή ομάδα, Σκοποβολής-μεικτή ομάδα, Ξιφασκίας-μεικτή ομάδα) (ΠΔ 3-19/2014), οι αθλοπαιδιές, τα ειδικά αγωνίσματα και αθλητικές δραστηριότητες (Χορός, Πάλη, Κολύμβηση, Tae Kwon Do, Πυγμαχία, Παγκράτιο) (Κέφη Χατζηχαμπέρη 2019). Επίσης, συμμετέχει: στα εσωτερικά πρωταθλήματα τα οποία διοργανώνονται από τις στρατιωτικές σχολές (π.χ. «Βελισσσαρίου- Παπαρρόδου», Διατμηματικοί Αγώνες) (ΠαΔ3-4/2011) και στα πρωταθλήματα που διοργανώνονται από το Ανώτατο Συμβούλιο Αθλητισμού Ενόπλων Δυνάμεων (Νόμος 2913).

Η πρακτική αυτή υποστηρίζει ότι ο αθλητισμός παρέχει στους φορείς μια αίσθηση κοινωνικής αναγνώρισης και προσωπικής ταυτότητας του γυναικείου φύλου. Εφόσον, η γυναίκα σπουδάστρια μέσο των κοινών προγραμμάτων άθλησης προσαρμόζονται με τους κοινωνικούς-στρατιωτικούς κανόνες, την ισονομία, την ισότητα, τη πειθαρχεία, την ομαδική συνοχή της στρατιωτικής μονάδας, τη συνεργασία, την τιμιότητα, την εμπιστοσύνη, την αλληλεγγύη, την ενίσχυση των ηγετικών ικανοτήτων και την επικοινωνία μέσα στην ομάδα (Κέφη-Χατζηχαμπέρη 2018). Συμβάλλοντας, αφενός μεν στην ενδυνάμωση του χαρακτήρα και της προσωπικότητάς της, στην εκμάθηση αθλητικών-κοινωνικών-ηγετικών κανόνων σε ένα αθλητικό στρατιωτικό περιβάλλον και αφετέρου δε στην ενίσχυση των κοινωνικών αξιών τα οποία είναι απαραίτητα ώστε οι σπουδαστές και οι σπουδάστριες (δηλαδή το γυναικείο φύλο) να ενσωματώνονται και να εξελίσσονται μέσα στην στρατιωτική κοινωνία (Κέφη-Χατζηχαμπέρη 2018).

Είναι εμφανές από τα προαναφερόμενα ότι σημαντικό ρόλο στην αποδοχή του γυναικείου φύλου στις στρατιωτικές σχολές, έχουν οι λειτουργικές επιταγές (Parsons1951), οι οποίες είναι ένα σύνολο συνθηκών και πρέπει να τηρούνται για να προσφέρουν σταθερότητα και αποτελεσματικότητα μεταξύ των θεσμών, στην παρούσα εργασία στην στρατιωτική κοινωνία και στον στρατιωτικό αθλητισμό. Πιο ειδικά, οι τέσσερις λειτουργικές επιταγές (Parsons 1951) είναι: η Προσαρμογή, η επίτευξη στόχου, η ενσωμάτωση και η αδράνεια.

Όμως, όπως επισημαίνει ο Parsons (1951), οι λειτουργικές επιταγές, μπορούν να θεωρηθούν ως δυνητικά προβλήματα στο κοινωνικό σύστημα και ως εκ τούτου η κάθε μια πρέπει να αντιμετωπιστεί ξεχωριστά, για να εξασφαλιστεί η σταθερή λειτουργία του κοινωνικού συστήματος, στην παρούσα μελέτη στη στρατιωτική κοινωνία. Από την άλλη πλευρά, στο στρατιωτικό αθλητικό πεδίο οι λειτουργικές επιταγές δηλαδή η προσαρμογή (τα κοινωνικά συστήματα να εξασφαλίζουν επαρκείς πόρους σε όλες τις αθλητικές δομές-πρωταθλήματα-να επιδιώκουν τη σταθερότητα και τη προσαρμοστικότητα στα μέλη των κοινωνικών συστημάτων), η επίτευξη στόχου (καθορισμός ατομικών/ομαδικών αθλητικών στόχων), η ενσωμάτωση (ρύθμιση και συντονισμό των μελών των στρατιωτικών αθλητικών ομάδων, προκειμένου να διατηρηθεί η σωστή λειτουργία του) (Delaney 2014), και η αδράνεια (τη διαχείριση της εσωτερικής έντασης και τη συντήρηση της «κατάλληλης» συμπεριφοράς ανάμεσα στα μέλη της στρατιωτικής ομάδας) (Parsons 1951), με απώτερο σκοπό να γίνουν αρωγοί για την αποδοχή του γυναικείου φύλου στις στρατιωτικές σχολές.

Συμπεράσματα

Στην παρούσα μελέτη εξετάσθηκε η αποδοχή του γυναικείου φύλου στα Ανώτατα Στρατιωτικά Εκπαιδευτικά Ιδρύματα μέσο των στρατιωτικών αθλητικών δραστηριοτήτων. Η μελέτη αυτή ξεκίνησε από την κοινωνική θέση του γυναικείου φύλου στην κοινωνία και ιδιαίτερα στη στρατιωτική κοινωνία μέχρι τη συγκατάθεση του Γενικού Επιτελείου Εθνικής Άμυνας ότι η άθληση είναι σημαντική για τη σωματική και ψυχική υγεία των σπουδαστών των Α.Σ.Ε.Ι. και για τη σταθεροποίηση μιας υγιής στρατιωτικής κοινωνικής δομής και της αποδοχής του γυναικείου φύλου.

Πολλές έρευνες, αποδεικνύουν ότι μέσο του αθλητισμού, ο αθλητής και η αθλήτρια δηλαδή το γυναικείο φύλο: διδάσκονται να δέχονται τις καθορισμένες δομές, τους κανόνες και τους κανονισμούς (π.χ. προπονητές, διοίκηση ομάδων, προσωπικό ασφαλείας στα γήπεδα), προσδιορίζονται αποκλειστικά στη βάση βιολογικών δεδομένων, σε αντίθεση με άλλες κοινωνικές περιοχές (πχ. οικονομία, πολιτική, ΜΜΕ, τεχνολογία). Στον αθλητισμό των επιδόσεων, στον πρωταθλητισμό, ο αθλητής και η αθλήτρια αποτελούν μια φυσιο-οργανική οντότητα, ένα μέσο ή εργαλείο για μέγιστη επίδοση, για νίκη «με κάθε κόστος», συμπεριλαμβανομένων και των μεταμορφώσεων του σώματος που εμφανίζονται, ως αποτέλεσμα των διαδικασιών της εντατικής προπόνησης. Στον αθλητισμό των επιδόσεων η έμφυλη κατηγοριοποίηση-διχοτομία είναι ξεκάθαρα θεσμοθετημένη ως δομική κατηγορία, δηλαδή επιβάλλεται από κανόνες και κανονισμούς, σε αντίθεση *με άλλες κοινωνικές περιοχέ*ς (Καμπερίδου 2011, Πατσαντάρας 2014).

Η έρευνα των Παξινός και Παξινός (2015) και η μελέτη του Μοναστηριώτη (2015) επιβεβαιώνουν ότι είναι απαραίτητο να λαμβάνονται υπόψη τα ανατομικά και τα φυσιολογικά στοιχεία όχι μόνον των ανδρών αλλά και του γυναικείου φύλου, να

διδάσκονται οι μελλοντικοί αξιωματικοί πως να χρησιμοποιούν τα οφέλη που κερδίζουν κατά την άθληση ώστε να δυναμώνουν το χαρακτήρα και την προσωπικότητα τους, να κάνουν την άθληση βίωμα τους, αντιλαμβάνοντας ότι μέσο της άθλησης κερδίζεται η ομαδικότητα της στρατιωτικής μονάδας. Στοιχεία σημαντικά για την επιτυχία της στρατιωτικής επιχείρησης, αποδίδοντας το μέγιστο των δυνατοτήτων τους, προσφέροντας υψηλού επιπέδου υπηρεσίες, διατηρώντας ισχυρές Ε.Δ. ικανές να εκτελέσουν με επιτυχία την αποστολή τους (Κέφη-Χατζηχαμπέρη 2018).

Ο αθλητισμός και γενικότερα οι αθλητικές δραστηριότητες κατά τον Hartmann (χ.χ.ε.), αποτελούν το κατάλληλο εργαλείο για 1) να διευκολύνεται η γνωριμία των μελών των αθλητικών ομάδων, 2) να ακολουθούνται ομοιόμορφοι κανόνες και αξίες, 3) να δημιουργείται ένα συναίσθημα κοινότητας και εθνικότητας και 4) να κατανοούνται οι αθλητικές αξίες του δίκαιου παιχνιδιού, του σεβασμού, της διεθνούς κατανόησης. Εδραιώνοντας, στην παρούσα έρευνα μια ευνοϊκή δομική στρατιωτική αθλητική κοινωνία εξαλείφοντας οποιαδήποτε έμφυλα στερεότυπα.

Μια ακόμη έρευνα η οποία επιβεβαιώνει την ισότητα των φύλων σε μικτές αθλητικές ομάδες είναι των Lyras και Hums (2009). Η μελέτη των Lyras και Hums στηρίχθηκε στο αθλητικό πρόγραμμα γνωστό ως Doves, μέσω του οποίου είχαν ως απώτερο σκοπό να ενισχύσουν τη συμμετοχή του γυναικείου φύλου και των αγοριών, διερευνώντας πώς η συμμετοχή σε μικτές ομάδες, οδηγεί στη βελτίωση της ισότητας των φύλων στον αθλητισμό. Τα αποτελέσματα της έρευνας τους έδειξε ότι α) οι συμμετέχοντες αρχάριοι αθλητές και γυναικείο φύλο της ίδιας ομάδας τόνισαν τη σημασία της ισότητας για την καλύτερη αποτελεσματικότητα της ομάδας, β) το γυναικείο φύλο δε μειώθηκε, δεν αποκλείσθηκε/απομονώθηκε από τους άνδρες αθλητές και δε θεωρήθηκε ως *«υποκείμενο»* και γ) επιτρεπόταν να συμμετέχουν οι άνδρες αθλητές και οι γυναίκες αθλήτριες σε ένα κοινό αθλητικό πρωτάθλημα (Lyras and Hums 2009). Επιπροσθέτως, η κοινή συμμετοχή επιτρέπει την ισονομία στους κανόνες, στη συνεργασία για την επίτευξη των στόχων της, επισημαίνοντας ότι η παράλληλη στήριξη από τις διοικούσες αρχές και τις αθλητικές δομές (εννοώντας τους προπονητές και των κανόνων στα αθλητικά πρωταθλήματα) και με ένα πιο θετικό περιβάλλον θέτονται οι βάσεις για την ισότητα των φύλων (Lyras and Hums 2009), δηλαδή και την αποδοχή του γυναικείου φύλου.

Καταλυτικά, η άθληση στο στρατιωτικό κοινωνικό περιβάλλον, προσφέρει στους άνδρες σπουδαστές και στις γυναίκες σπουδάστριες (γυναικείο φύλου) των Ανώτατων Στρατιωτικών Εκπαιδευτικών Ιδρυμάτων, την κοινωνικοποίηση και την προσαρμογή των πολιτιστικών και ηθικών αξιών που συντελούν στην ενσωμάτωση του γυναικείου φύλου στις Ένοπλες Δυνάμεις (Παππάς 2004: 110, ΝΑΤΟ 2008, Κέφη Χατζηχαμπέρη 2016, 2017, 2018), δηλαδή στην αποδοχή του.

Συνοπτικά, παρατηρείται ότι σε όλες τις εποχές η άθληση είχε μεγάλη βαρύτητα. Τα μελλοντικά στελέχη μέσο αυτού, ενδυναμώνουν τις σωματικές και τις πνευματικές *αρετές* τους, τον χαρακτήρα και την πνευματική τους καλλιέργεια. Η κοινή συμμετοχή στις αθλητικές στρατιωτικές δραστηριότητες (γενική άθληση, πρωινή προπόνηση, αθλοπαιδιές, αγωνιστικός αθλητισμός, στρατιωτικός αθλητισμός), ενισχύει ταυτόχρονα την ομαδικότητα της στρατιωτικής ομάδας, την επιδίωξη και την απόκτηση κοινών στόχων την *«ικανοποίηση των αναγκών του κάθε μέλους της»* και την αποδοχή του γυναικείου φύλου στις στρατιωτικές σχολές. Ως επακόλουθο, όπως υπογραμμίζει ο Ιωαννίδης (2008) *«γεννώντας* με αυτό τον

τρόπο», ένα συλλογικό, μαχητικό, πειθαρχημένο, συνεργάσιμο, οργανωτικό, χωρίς ατομικό πνεύμα και με ισχυρή ψυχική δύναμη λαό, ικανό να προστατεύσει τη χώρα του.

Αναφορές

Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία

Ιωαννίδη, Π. (2008), Άθληση και ολοκληρωτικό κράτος: Ο ρόλος της άθλησης στο μεταξικό καθεστώς, στα πλαίσια της Ιδεολογίας των εθνικιστικών κινημάτων του ευρωπαϊκού Μεσοπόλεμου και οι συσχετίσεις με την ιδανική πολιτεία του Πλάτωνα. Μεταπτυχιακή εργασία, Σ.Ε.Φ.Α.Α. Κομοτηνής.

Καμπερίδου, Ε. (2011), Κοινωνικό Φύλο, Κοινωνικό Κεφάλαιο, Πολυπολιτισμικότητα και Αθλητισμός, Αθήνα, Εκδόσεις Τελέθριον.

Κέφη-Χατζηχαμπέρη, Ε. (2017), Ενδέχεται η αθλητική δραστηριότητα να δημιουργεί ευνοϊκές προϋποθέσεις διασφάλισης της ενσωμάτωσης των γυναικών στα Ανώτατα Στρατιωτικά Εκπαιδευτικά Ιδρύματα στην Ελλάδα;, στο Γυναίκα και Άθληση, τόμος Χ 2015/2016, Έκδοση της Πανελλήνιας Ένωσης για την προώθηση των Γυναικών στον Αθλητισμό και στα Σπορ (Π.Ε.Π.Γ.Α.Σ.), Θεσσαλονίκη.

Κέφη-Χατζηχαμπέρη, Ε. (2016), Επανεξετάζοντας τους στόχους της αθλητικής δραστηριότητας στα Ανώτατα Στρατιωτικά Εκπαιδευτικά Ιδρύματα. Εισήγηση στο συνέδριο «Αθλητισμός – Πολιτισμός» του Συνδέσμου Φιλίας Εθνών (Σ.Φ.Ε.) σε συνεργασία με τη Σχολή Επιστήμης Φυσικής Αγωγής & Αθλητισμού (Σ.Ε.Φ.Α.Α.) του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών (Ε.Κ.Π.Α). Δάφνη, Αθήνα, 28-29 Μαΐου 2016: υπό την Αιγίδα του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών (ΕΚΠΑ) http://scholar.uoa.gr/sites/default/files/ikamper/files/2._programma_synedriou.pdf

Κέφη-Χατζηχαμπέρη, Ε. (2018), Προωθώντας την έμφυλη ουδετερότητα στις Ένοπλες Δυνάμεις δια της κοινής συμμετοχής ανδρών και γυναικών σε αθλητικές δραστηριότητες. Πρακτικά του 6ου Τακτικού Συνεδρίου της Ελληνικής Κοινωνιολογικής Εταιρείας (Ε.Κ.Ε.), Μάρτιος 2018, σσ. 282-290.

Κέφη-Χατζηχαμπέρη, Ε. (2020), Η Αθλητική Δραστηριότητα ως Μέσο/Εργαλείο για την Ενσωμάτωση της Γυναίκας στα Ανώτατα Στρατιωτικά Εκπαιδευτικά Ιδρύματα (Α.Σ.Ε.Ι.). Διδακτορική Διατριβή, Σχολή Επιστήμης Φυσικής Αγωγής & Αθλητισμού.

Μοναστηριώτη, Ν. (2015), Η στρατιωτική φυσική αγωγή και η βελτίωση της φυσικής κατάστασης του στρατιωτικού προσωπικού, Στρατιωτική επιθεώρηση, Νο 3, σσ. 8-29.

ΠαΔ 3-4/2011/ΣΣΕ/ΔΣΕ/ΤΣΑΣΕ/ΑΣΦΠΑ «Περί διδασκαλίας – Εκπαιδεύσεως στη φυσική αγωγή- αθλητισμό», Στρατιωτική Σχολή Ευελπίδων, Βάρη.

ΠαΔ 3-19/2014 «Περί Οργάνωσης και διεξαγωγής ετήσιων κοινών αγώνων-πρωταθλημάτων Στρατιωτικών σχολών ΕΔ & ΣΑ». Γενικό Επιτελείο Εθνικής Άμυνας, Ανώτατο Συμβούλιο Αθλητισμού Ενόπλων Δυνάμεων, Τυπογραφείο Ελληνικού Στρατού, Αθήνα 2014.

ΠάΔ 3-22/2015 «Περί πολιτικής στη φυσική κατάσταση του προσωπικού των Ενόπλων Δυνάμεων», Γ.Ε.ΕΘ.Α.

Παξινός, Θ., & Παξινός, Σ. (2015), Στίβος εμποδίων: ο ιδανικότερος τρόπος άσκησης του μαχητή, Στρατιωτική επιθεώρηση, No 3, σσ. 114-123.

Παπαγεωργίου, Γ. (2010), Το φεμινιστικό υπόβαθρο, στο Παπαγεωργίου Γ. (επιμ.), Φύλο και έρευνα, Αθήνα, Gutenberg, σσ. 31-55.

Παππάς, Ι. Χ. (2004), Εισαγωγή στην κοινωνιολογία της φυσικής αγωγής και του αθλητισμού, Αθήνα, Τυποθήτω- Δαρδάνος..

Πατσαντάρας, Ν. (2014), Αθλητισμός και κοινωνιολογική σκέψη, Αθήνα, Εκδόσεις Τελέθριον.

Ξενόγλωσση βιβλιογραφία

Butler, J. (1990/1999), Gender trouble. Feminism and the supervision of identity, Routledge, New York.

De Beauvoir, S. (1993), The Second Sex, London, David Campbell,.

Delaney, T. (2014), The functionalist perspective of sport, London, Routledge.

Giddens, A. (1991), Modernity and self-identity: self and society in the late modern age, Stanford, Cali., Stanford University Press.

Giddens, A. (2006), Sociology, Cambridge, Polity Press.

Glinski, M. A., Soria, L., Stevanovic, N., Winograd, L., Ku, S., Fritz, K., et al. (2015), Women and social enterprises: how gender integration can boost entrepreneurial solutions to poverty, ICRW, pp. 8-45.

Hartmann, H. (χ.χ.ε.), Integration through sport. Διατίθεται στο διαδικτυακό ιστότοπο http://isca-web.org/files/Integration%20Through%20Sport.pdf Ανακτήθηκε στις 10/6/2019.

Keller, F. E. (1995), Gender and science: origin, history and politics, Osiris, Vol 10, No 1, pp. 27-38.

Lorber, J. (1994), Paradoxes of gender, New Haven, CT, Yale University Press.

Loy, J. W. and Booth, D. (2000), Functionalism, sport and society, in J. Coakley and E. Dunning (eds.), Handbook of sports studies, London, Sage, pp. 8-27.

Lyras, A. and Hums, M. (2009), Sport and Social Change: The Case for Gender Equality, Journal of Physical Education, Recreation & Dance, Vol. 80, No 1, pp. 7-21.

Money, J. and Ehrhardt, A. (1996), Man & Woman, Boy & Girl: Gender identity from conception to maturity, Nortvale, N. J., Jason Aronson.

NATO, (2008), Best Practices to Improve the Gender Balance. Report by the NATO Committee on Gender Perspectives. Διαθέσιμο στο διαδικτυακό τόπο http://www.nato.int/issues/women_nato/index.html Τελευταία πρόσβαση 20/7/2017

Parsons, T. (1951), The Social System, Routledge & Kegan Paul Ltd England, Abingdon.

Sever, Ch. (2005), Gender and Sport. Mainstreaming gender in Sports Project, Swiss Agency for Development and Cooperation (SDC) Federal Department of Foreign Affairs (DFA).

Shantilin, S. (2011), Empowerment of women through education: a case study of puducherry union territory, PhD dissertation, Department of education, Manonmaniam Sundaranar University.

Turner, M. (2003), The Women's Century: A Celebration of Changing Roles 1900–2000, Kew, Richmond, Surrey, UK, The National Archives.

UNCTAD (2006), The Least Developed Countries Report 2006. Διαθέσιμο στο διαδικτυακό ιστότοπο

http://www.unctad.org/Templates/webflyer.asp?docid=7011&intItemID=1397&lang=1&mode=highlights Ανακτήθηκε στις 25/10/2017.

UNDP (2014), Gender equality strategy 2014-2017. The future we want: Rights and empowerment, New York, UNDP.

ΤΟ ΒΙΩΜΑ ΤΟΥ ΔΙΑΖΥΓΙΟΥ ΓΙΑ ΤΙΣ ΔΙΑΖΕΥΓΜΕΝΕΣ ΓΥΝΑΙΚΕΣ ΠΟΥ ΖΟΥΝ ΣΤΗΝ ΑΘΗΝΑ

Ρόη Κιντή

Δρ. Κοινωνιολόγος

Περίληψη

Η παρούσα εργασία βασίζεται στα ευρήματα ποιοτικής έρευνας που αφορά στο διαζύγιο. Η έρευνα επικεντρώνεται στην εις βάθος κατανόηση των ερμηνειών του διαζυγίου από τα ίδια τα πρόσωπα του γάμου. Η εξέταση του βιώματος του διαζυγίου προσεγγίζεται μέσα από τον αφηγηματικό λόγο γυναικών, οι οποίες ως έγγαμες και ως διαζευγμένες κατοικούν στην πόλη των Αθηνών. Το διαζύγιο, η λύση της θεσμικής κατοχυρωμένης γαμικής ένωσης, επισύρει την απώλεια μέρους του κοινωνικού κεφαλαίου των συζύγων και εκκινεί μια σειρά αλλαγών και επιπτώσεων (οικονομικών, κοινωνικών, ζητήματα ταυτοτικής συγκρότησης). Το διαζύγιο θα ορίσει τους τρόπους διαχείρισης της καθημερινότητάς τους και θα αποτελέσει τη βάση πάνω στην οποία θα δομηθεί ο μετέπειτα βιογραφικός σχεδιασμός των διαζευγμένων γυναικών. Η ανάλυση του βιογραφικού αφηγήματος οδηγεί στη διαμόρφωση ενός ερμηνευτικού μοντέλου διαχείρισης του διαζυγίου από τις διαζευγμένες γυναίκες, που σχηματοποιείται σε μια τυπολογία τριών «στρατηγικών διαχείρισης του διαζυγίου». Στρατηγικές που με τη σειρά τους καταλήγουν σε δύο τυπολογίες ταυτοτικής συγκρότησης των υποκειμένων της μελέτης έναντι της εμπειρίας του διαζυγίου.

Λέξεις κλειδιά: διαζύγιο, διαζευγμένη γυναίκα, ταυτότητα, βιογραφική ρήξη

THE PERCEPTION OF DIVORCE AS IT IS EXPERIENCED BY DIVORCED WOMEN WHO LIVE IN ATHENS

Roi Kinti

PhD. in Sociology

Abstract

The present study is based on the findings of a qualitative research on divorce. The research focuses on an in-depth understanding of the interpretations of divorce by divorced persons. The exploration of the experience of divorce is approached through the narrative discourse of Greek women, who lived in Athens before and after the period of their divorce. Divorce, the solution of the institutionalized marital union, entails the loss of part of the spouses' social capital and initiates a series of changes and consequences (economic and social consequences, new biographical plan, identity issues). Divorce will also define new coping strategies of their daily life, as well as will constitute the base upon the biographical plan of divorced women will be built up. The analysis of biographical narrative leads in the formation of an interpretative model by which the divorced women will have the potential to manage their divorce. This interpretative model results in a typology of three "divorce management strategies", which leads to two typologies of new identity formation versus the experience of divorce.

Key words: divorce, divorced woman, self-perception, biographical rapture

Εισαγωγή

Η ιστορική μορφή της νεωτερικής πυρηνικής οικογένειας στον ευρωπαϊκό χώρο βρίσκεται σε παρακμή. Το γνώρισμα της ελαστικότητας χαρακτηρίζει τον θεσμό της οικογένειας καθώς νέες μορφές οικογενειακής οργάνωσης και συζυγικής ζωής εμφανίζονται, επηρεαζόμενες τόσο από τις συνθήκες ένταξης της οικογένειας στην ευρύτερη κοινωνία όσο και από τις εσωτερικές ανάγκες της οικογενειακής ομάδας. Οι εν λόγω μεταβολές, που με καθυστέρηση σημειώνονται στην Ελλάδα (Πρεσβέλου και Ρήγα 2013) εγγράφονται στη γενικότερη αλλαγή των αναπαραστάσεων και των πρακτικών όσον αφορά στην οικογενειακή οργάνωση και στις διαπροσωπικές σχέσεις, που μορφοποιούνται σε μια κρίση νοηματοδότησης των εννοιών της οικογένειας και σε αναθεώρηση των οικογενειακών δεσμών. Παρά το γεγονός ότι στην Ελλάδα εμφανίζονται με καθυστέρηση οι ίδιες τάσεις που επικρατούν ήδη από τη δεκαετία του 1960 στην υπόλοιπη Ευρώπη και αδρά αφορούν τη μείωση του αριθμού των γάμων και γεννήσεων γάμων και γεννήσεων και στην αύξηση του αριθμού των διαζυγίων, εν τέλει προσαρμόζεται διατηρώντας ωστόσο στοιχεία «ιδιοπροσωπίας» (Μουσούρου 1985). Αν και η Ελλάδα παραμένει μια από τις πιο συνεπείς στον θεσμό του γάμου χώρα, έχει ήδη αρχίσει να ακολουθεί τη χαμηλή γαμηλιότητα των περισσότερων χωρών της ΕΕ (Κακλαμάνη 2012: 16). Ωστόσο, η χώρα μας εξακολουθεί να παρουσιάζει, ακόμα και στην παρούσα στιγμή, τους πιο χαμηλούς δείκτες διαζυγίων σε σύγκριση με άλλες ευρωπαϊκές χώρες, καθώς η αξία της οικογένειας μοιάζει να χαρακτηρίζεται από σταθερότητα και διαχρονικότητα.

Μια ματιά στους αριθμητικούς δείκτες μας αποκαλύπτει τον διπλασιασμό των διαζυγίων μεταξύ των ετών 1983-2014, ενώ ο συνθετικός δείκτης διαζυγίων από το 1984 και εντεύθεν παραμένει σταθερά πάνω από τα δέκα διαζύγια για εκατό γάμους. Η αύξηση των διαζυγίων επηρεάζει αναπόφευκτα την αντίληψη για τη δέσμευση, ορίζοντας το ενδεχόμενο του χωρισμού ως πιθανή κατάληξη του ζευγαριού. Ο νομοθέτης λαμβάνει υπόψη του αυτές τις εξελίξεις και διευκολύνει, αρχικά με την εισαγωγή του συναινετικού διαζυγίου ως εκούσιας δικαιοδοσίας το έτος 1982 (ν. 1250) και το έτος 2012 (ν. 4055)με σχετική τροποποίηση, και πρόσφατα, το 2017, με την επιπλέον σύντμηση του χρόνου έκδοσης του συναινετικού διαζυγίου μέσω συμβολαιογραφικής πράξης (ν. 4509).Ο εκσυγχρονισμός του δικαίου για την οικογένεια και τις ιδιωτικές σχέσεις (θέσπιση του πολιτικού γάμου, του διαζυγίου λόγω μακροχρόνιας διάστασης, του συναινετικού διαζυγίου, του συμφώνου ελεύθερης συμβίωσης μεταξύ ομόφυλων και ετερόφυλων), αδιαμφισβήτητα κατάφερε την ισονομία δικαιωμάτων μεταξύ των δύο φύλων καθώς και τον ανασχεδιασμό του οικογενειακού πεδίου τόσο στην κοινωνική του διάσταση (συνύπαρξη ποικίλων οικογενειακών δομών) όσο στην προσωπική ζωή ενός ατόμου, όπου το διαζύγιο μπορεί να είναι μια από τις συνθήκες που δύναται να επιλέξει.

Ωστόσο, οι κοινωνικές παραδοχές και ταξινομητικές αξιολογήσεις των Ελλήνων και Ελληνίδων για τον γάμο, το διαζύγιο και τα νέα οικογενειακά μορφώματα θα πρέπει να αναγνωσθούν σε σύζευξη με την κανονιστική ηθική της ορθοδοξίας, ήτοι την ισχυρή χριστιανική θεολογία περί του αδιάλυτου του γάμου και τις όψεις οργάνωσης του βίου. Έτσι, πίσω από το χαμηλό δείκτη διαζυγίων της χώρας «κρύβονται» πτυχές της πραγματικότητας, πτυχές που ίσως αγνοούμε ή υποβαθμίζουμε εμπρός στην «κανονικότητα» που παρουσιάζει να έχει η «επιλογή» του διαζυγίου. Η παρούσα μελέτη επιχειρεί να καλύψει το ερευνητικό κενό[1] της σε βάθος κατανόησης των ερμηνειών του διαζυγίου[2] από τα ίδια τα πρόσωπα του

γάμου. Και δίχως άλλο επεκτείνεται στον εντοπισμό των στάσεων της κοινωνίας και της πολιτείας μπροστά στη ρήξη πολιτισμικών πρακτικών όπως αυτή του «γάμου για πάντα». Πιο συγκεκριμένα, ο ερευνητικός εστιασμός της μελέτης αφορά: στη διαδικασία της μετάβασης της σύγχρονης γυναίκας της Αθήνας από την έγγαμη οικογενειακή και κοινωνική κατάσταση σε αυτή της διαζευγμένης, στον τρόπο που η ίδια η γυναίκα-πρώην σύζυγος ερμηνεύει την εμπειρία της αποσταθεροποίησης του γάμου της και την εν τέλει κατάληξη του γαμικού δεσμού σε διαζύγιο, στις κοινωνικο-οικονομικές αλλαγές, στις κοινωνικές αλληλεπιδράσεις και καθημερινές διαδράσεις της διαζευγμένης γυναίκας, και τέλος στο πώς το ενέργημα του ίδιου του διαζυγίου θα ορίσει την ανασύσταση της ταυτοτικής της συγκρότησης.

Για την εξέταση των παραπάνω ερευνητικών ερωτημάτων επιλέχθηκε η συγκέντρωση πρωτογενούς υλικού στη βάση διενέργειας έρευνας πεδίου ακολουθώντας τις επιστημολογικές και μεθοδολογικές προϋποθέσεις της εμπειρικά θεμελιωμένης θεωρίας. Η εξέταση των ερωτημάτων μεθοδολογικά προσεγγίζεται μέσω προσωπικών ημι-δομημένων συνεντεύξεων σε βάθος με εικοσιτέσσερις διαζευγμένες γυναίκες που κατοικούν στην Αθήνα, με πορείες ζωής που εμπεριέχουν γάμο και διαζύγιο. Οι συνεντεύξεις πραγματοποιήθηκαν μεταξύ Μαΐου 2014 και Φεβρουαρίου 2015 και η συλλογή των δεδομένων προέκυψε με την εφαρμογή της τεχνικής του θεωρητικού δείγματος (Flick 2017: 195-197).

Η βιογραφική οικειοποίηση του διαζυγίου

Η μελέτη επικεντρώνεται στο προσωπικό βίωμα του γάμου και της διάλυσής του, αναζητώντας τις απαντήσεις μέσα στον μικρόκοσμο της καθημερινής οργάνωσης της ζωής των διαζευγμένων γυναικών. Στις προσωπικές ιστορίες των προσώπων της μελέτης αναφαίνεται η ιδιαίτερη σημασία του γεγονότος του διαζυγίου για τις πορείες ζωής τους εν μέσω συγκεκριμένων κοινωνικο-οικονομικών και πολιτισμικών συνθηκών. Το βίωμα του διαζυγίου προβάλλεται ως σημαντική τομή στο βίο των διαζευγμένων γυναικών. Πρόκειται για ένα ορόσημο του βίου που καθορίζει την εμπρόθετη δράση των γυναικών μέσω μιας νέας θεώρησης του εαυτού και των στόχων του, καθώς το διαζύγιο φαίνεται πως επιβάλλει αντιθετικούς χρονικούς και χωρικούς δυισμούς όπως, «τότε - τώρα», «εκεί - εδώ», ακόμα και διαπληκτισμούς μεταξύ παρελθόντος και παρόντος.

Οι πρωταγωνίστριες του διαζυγίου που εξετάσαμε διαγράφουν μια πορεία ζωής *εξερχόμενες* και *εισερχόμενες* σε δύο ετερογενείς κοινωνικές πραγματικότητες στις οποίες ταυτίζονται με ιδιότητες όπως μητέρα, στοργική σύζυγος, νοικοκυρά, επαγγελματίας, κ.ά. Ο γάμος, η συνθήκη ζωής των δύο εταίρων, φέρει ως παρονομαστή μια διαρκή διαπραγμάτευση των συνθηκών οικονομικής συνύπαρξης και οικονομικής ανταλλαγής των συζύγων μεταξύ τους (Κιντή 2015) και έτσι η λύση του φέρνει τις γυναίκες της μελέτης οριζόντια αντιμέτωπες με μια κάποια έστω βραχύβια πτώση του βιοτικού τους επιπέδου. Συγκεκριμένα, σύμφωνα με τις προσωπικές τους εκτιμήσεις διαπιστώνεται πως οι μισές διαζευγμένες γυναίκες (δώδεκα περιπτώσεις) περιγράφουν την οικονομική κατάσταση του γάμου τους καλή έως πολύ καλή, ενώ για τις υπόλοιπες η οικονομική κατάσταση του γάμου τους ήταν ικανοποιητική. Στη βάση της συγκριτικής ανάλυσης των δύο αυτών κοινωνικο-οικονομικών κατηγοριών γάμου των διαζευγμένων γυναικών διαπιστώνουμε πως μακροπρόθεσμα οι προ χωρισμού κοινωνικο-οικονομικές ταξικές διαφορές μεταξύ των γυναικών αντανακλώνται στη μετά τον χωρισμό οικονομική τους κατάσταση.

Συγκεκριμένα, οι γυναίκες με αυξημένο ή σταθερό εισόδημα, εκείνες, δηλαδή, που διαθέτουν υψηλότερη ικανότητα βιοπορισμού, αντιμετωπίζουν πιο άμεσα και διαχειρίζονται καλύτερα τη σύγχυση που φέρει το διαζύγιο και τις ανατροπές που επιφέρει η απώλεια της σχέσης. Εικόνα που έρχεται σε αντίθεση με τις περιπτώσεις των γυναικών που είναι αντιμέτωπες με την ανεργία ή τις χαμηλές αποδοχές, την εργασιακή απειρία, την ελλειμματική υποστήριξη του πρώην συζύγου-πατέρα, και την πλημμελή προνοιακή στήριξη. Οι συνθήκες αυτές οδηγούν τις γυναίκες της τελευταίας κατηγορίας σε κατάσταση οικονομικής ανισορροπίας ακόμα και σε φτώχεια μετά τη λύση του γάμου, συμπέρασμα που συμφωνεί με τα πορίσματα της μελέτης του ΕΚΚΕ σχεδόν δύο δεκαετίες πίσω (Συμεωνίδου 2005). Συνήθως γι' αυτές τις περιπτώσεις η στήριξη μετά το διαζύγιο προέρχεται μέσω μιας παλινδρομικής κίνησης καταφυγής της διαζευγμένης γυναίκας στη βοήθεια της πατρικής οικογένειας, με βασικούς αρωγούς τα συγγενικά πρόσωπα, ιδιαίτερα τη γενεά των παππούδων και των γιαγιάδων, οι οποίοι αποτελούν την πηγή των άτυπων κοινωνικών παροχών προς τα μέλη της» Η μακρο-συνθήκη της κοινωνικο-οικονομικής ύφεσης της χώρας διαπιστώθηκε πως έχει επηρεάσει εμφανώς την οικονομική οργάνωση του νοικοκυριού της γυναίκας μετά το διαζύγιο. Επομένως, η μελέτη διαπιστώνει πως το οικονομικό κεφάλαιο και η επαγγελματική κατάσταση των γυναικών επιδρούν καταλυτικά στη διαχείριση της αλλαγής τόσο της δομημένης πραγματικότητας όσο και των οικονομικών δεδομένων μετά το διαζύγιο. Στην πλειοψηφία τους οι γυναίκες με ανήλικα παιδιά αναλαμβάνουν την επιμέλειά τους, ωστόσο, η διατροφή τέκνου φαίνεται να λειτουργεί μόνον ενισχυτικά στις απολαβές της γυναίκας από την εργασία, καθώς δεν είναι αυτή που μπορεί να εγγυηθεί τη βελτίωση της οικονομικής κατάστασης των γυναικών μετά το διαζύγιο. Ενώ, οι κοινωνικές παροχές, οι οποίες περιορίζονται για τις διαζευγμένες γυναίκες του πληθυσμού μελέτης στο επίδομα τριτεκνίας και ανεργίας, φάνηκαν πως έχουν ένα ελάχιστο ενισχυτικό ρόλο.

Όσον αφορά στις πρωταίτιες του διαζυγίου, δηλαδή στις γυναίκες που σε αυτή την έρευνα ορίστηκαν όσες πήραν την απόφαση για το διαζύγιο, η εξέταση αυτής της πρωτοβουλίας θα συσχετιστεί έντονα, αφενός, με το πόσο ισχυρή είναι η αίσθηση του καθήκοντος για συνέπεια στο κοινωνικό πρόσταγμα του γάμου και, αφετέρου, με την οικονομική ανεξαρτησία των ίδιων των γυναικών. Χαρακτηριστικό είναι πως ο χρόνος επεξεργασίας της σκέψης του διαζυγίου διαφοροποιείται μεταξύ των δύο οριζόμενων σε αυτή τη μελέτη κοινωνικο-οικονομικών κατηγοριών γάμου των διαζευγμένων γυναικών. Μία στις τρεις γυναίκες, που προσδιορίζουν ως καλή έως πολύ καλή την οικονομική τους κατάσταση εντός γάμου, χρειάστηκε λίγο χρόνο δοθείσης της αιτίας, ενώ οι υπόλοιπες κάνουν σκέψεις για διαζύγιο κατά τα μισά έτη του γάμου τους. Αντίθετα, σχεδόν το σύνολο των γυναικών που δηλώνουν ότι η οικονομική κατάσταση του γάμου τους ήταν ικανοποιητική, έχουν σκέψεις διαζυγίου πάνω από τα μισά χρόνια του έγγαμου βίου τους.

Το διαζύγιο θα ορίσει βιογραφικές αλλαγές, θα ορίσει τους τρόπους διαχείρισης της καθημερινότητας, θα διαγράψει μια νέα οργάνωση της προσωπικής και οικονομικής ζωής, θα οδηγήσει στην ανάληψη νέων ευθυνών και στην αναζήτηση πόρων και αποθεμάτων προς στήριξη, θα καλλιεργήσει νέες κοινωνικές σχέσεις, επομένως θα αποτελέσει τη βάση του μετέπειτα βιογραφικού σχεδιασμού για τις γυναίκες της μελέτης. Παρ' όλα αυτά το διαζύγιο δεν προκαλεί μια ενιαία διεργασία του βιώματος από τα υποκείμενα, με τρόπο τέτοιο που να είναι ικανή να τα εντάξει σε

μια κατηγορία ανθρώπων με κοινή κοινωνική προοπτική. Καθοριστικής σημασίας για τη διαχείριση του διαζυγίου αναδεικνύονται τα αποδιδόμενα νοήματα των διαζευγμένων γυναικών για τον γάμο, την οικογένεια και το διαζύγιο.

Ο γάμος αντικρίζεται από τις γυναίκες που συνομιλήσαμε ως μια εκούσια συναισθηματική επιλογή δέσμευσης με έναν ετερόφυλο, η οποία αναπτύσσεται στη βάση προσωπικών επιλογών και ικανοποιήσεων αμφοτεροπλεύρως. Από τον αφηγηματικό τους λόγο προκύπτει πως γι' αυτές ο γάμος είναι κίνητρο, αυτοσκοπός, αυτοπραγμάτωση, οικουμενική πράξη, επικοινωνία, ξεχωριστή ένωση, συνεκτικός δεσμός, θαλπωρή, πόθος, απωθημένο, δεσμά, ηθική κατήχηση, καταξίωση, υπόληψη, «για πάντα», διασφάλιση, ιεροτελεστία, κατάσταση. Διαπιστώνουμε, λοιπόν, ότι η εκ των υστέρων νοηματοδότηση του γάμου για τα υποκείμενα της έρευνας κτίζεται τόσο γύρω από ρεαλιστικά μοτίβα πρόσληψης του γάμου και της οικογένειας όσο και από συνειδητές ή ασυνείδητες «προβολές» ψευδαισθήσεων και αντανακλάσεων, όπως είναι οι άμετρες συναισθηματικές προσδοκίες από τον σύζυγο. Κυρίαρχη είναι η «μετάβαση» από την αυτόνομη συγκρότηση του εαυτού στην ετερόνομη συγκρότηση μέσω του συζύγου, ο οποίος εκλαμβάνεται ως το κυρίαρχο μέσο της προσωπικής αυτοπραγμάτωσης για αυτές. Η νοηματοδότηση του γάμου για τα υποκείμενα της έρευνας διέρχεται από μια ισχυρή πεποίθηση «ιερότητας» που απολαμβάνει ο θεσμός στην ελληνική κοινωνία και στο «κτίσιμο» μιας ιδανικής «εικόνας» γάμου -όσο αυτός διατηρείται- κατά τα κυρίαρχα κοινωνικά πρότυπα: *«Πάντως, σε καμία περίπτωση δεν παντρεύτηκα για να χωρίσω», «Προσδοκούσα ό,τι προσδοκά ένας άνθρωπος όταν παντρεύεται»*. Η ευθύνη που έχουν οι γυναίκες της μελέτης απέναντι στον σύζυγο για την αύξηση της ευημερίας του και οι προσδοκίες των άλλων σχετικά με τις ευθύνες που πρέπει να αναλάβουν, ορίζουν τη βάση για την προσωπική ανάπτυξή τους ενσωματώνοντας την κοινωνική έννοια της παντρεμένης στις προσωπικές κατανοήσεις του εαυτού: *«(στον γάμο) Ήμουν ο εαυτός μου», «Τα κάναμε όλα μαζί. Συμφωνούμε σε όλα», «Νόμιζα ότι ήταν η ζωή μου, τα όνειρά μου, ό,τι ορκίστηκα», «Ήταν το πόδι μου. Ήταν το χέρι μου. Αν υπάρχει αγάπη, ήταν αυτή που έζησα τότε».* Παρ' όλα αυτά το οδοιπορικό της εντός γάμου ζωής των υποκειμένων της έρευνας, όπως αυτό «εκτίθεται» μέσω των επικλήσεων της μνήμης τους, σε κάποιες περιπτώσεις μοιάζει ως ένα οδοιπορικό οδύνης, σε άλλες εμφανίζεται ως μια ορθολογικοποιημένη διάψευση της κυρίαρχης προσδοκίας του «γάμου για πάντα», και σε κάποιες άλλες ως πραγμάτωση των στόχων και των συναισθηματικών τους προσδοκιών έως τη ρήξη του δεσμού.

Η διάψευση, λοιπόν, εκείνου στο οποίο τα υποκείμενα του γάμου πίστευαν για χρόνια και προσδοκούσαν βιώνεται σαν δοκιμασία για το αίσθημα της ταυτότητάς τους. Ενδεικτικό των παραπάνω είναι πως για τις γυναίκες της μελέτης η παύση του γαμικού δεσμού λαμβάνει διαστάσεις μυθικής νατουραλιστικής έντασης. Τα τέσσερα οντολογικά στοιχεία κυριαρχούν για την παρομοίωση του διαζυγίου: το νερό: *«Σαν τη θάλασσα. Φουρτούνα», «Σαν μια μεγάλη καταιγίδα, που μετά ανοίγει»,* η φωτιά: *«Πώς όταν βρέχει νεράκι, όχι καταιγίδα, μετά θα βγει το ουράνιο τόξο; Έτσι. Που είναι κάτι φυσικό να γίνει»,* ο αέρας: *«Ανεμοστρόβιλος. Εμένα μου γκρεμίστηκαν τα πάντα», «Το διαζύγιό μου ήταν σαν τυφώνας, που πέρασε από τη ζωή μου, τα σάρωσε όλα και έφυγε. Εγώ δεν ξαναβρήκα ποτέ τον εαυτό μου», «Κεραυνός εν αιθρία. Ένα πικνικ που περνάς ωραία και ξαφνικά σου πέφτει ο κεραυνός στο κεφάλι»,* η γη: *«Για μένα; Για τη ζωή μου; Σεισμός», «Ένα σαφάρι, ένα ταξίδι. Γιατί ξεκινάς το σαφάρι με αγωνία, και μετά τελειώνει και είσαι σκονισμένος, αλλά έχεις πετύχει το στόχο σου».*

Συνήθως οι γυναίκες παρομοιάζουν το διαζύγιο ως ένα μανιασμένο φυσικό φαινόμενο να μαστίζει το σώμα και την ψυχή τους, που ήρθε, εκδικήθηκε και αποχώρησε. Την καταστροφή όμως ακολούθησε κάτι *καλό. Αυτό,* λοιπόν, που επιλέγουν οι γυναίκες για να παρομοιάσουν το διαζύγιο ενέχει μια δίσημη έννοια ως εγγενές χαρακτηριστικό του: *«Ντόμινο! Το ντόμινο σε διαλύει. Αλλά μετά ξεκινάει κι άλλη παρτίδα».* Η μία είναι η καταστροφική, η πονετική, η ματαιωτική πλευρά και η άλλη είναι η έκφραση εκείνης της οικείας σε όλους μας ανακούφισης, η αιφνίδια συρροή ενέργειας και θάρρους που νιώθουμε όταν μετά από μεγάλο χρονικό διάστημα ανησυχίας, σκοτεινών προαισθημάτων, ημερών γεμάτων φόβο, αντιμετωπίζουμε τελικά την πραγματική απειλή, την οποία μπορούμε πια να αγγίξουμε και να δούμε, όπως λέει ο Bauman (2007). Πλέον έχει φτωχύνει το παράξενο αίσθημα του αναπόφευκτου του συμβάντος και οι γυναίκες των συνεντεύξεων βρίσκονται σε θέση δράσης και δοκιμασίας των ικανοτήτων τους μέσα σε νέα κατάσταση ή έστω έχουν μάθει πως όντως δε βγήκαν αλώβητες από την προηγούμενη συνθήκη και τώρα πλέον καλούνται να βηματίσουν σε νέα μονοπάτια. Υπό αυτό το πρίσμα είναι χαρακτηριστική η παρομοίωση της Χ. όταν λέει: *«Διαζύγιο σημαίνει για μένα Χριστούγεννα»*. Για εκείνη, λοιπόν, το διαζύγιό της θεάται ως μια *γέννηση*, που θα ορίσει μια νέα εποχή, με την προσδοκία το άσπιλο του καινούριου, που τόσο επιθυμεί, να την επανασυνδέσει με ό,τι προσμένει, ό,τι δεν τόλμησε, όσα ποθεί, ντύνοντας λαμπερό και ζοφερό το αύριο.

Ωστόσο, η ερμηνεία και το βάρος του διαζυγίου φαίνεται να διαμορφώνονται αλλιώς για τις πρωταίτιές του, οι οποίες μπαίνουν σε μια διαδικασία να δικαιολογήσουν αυτή τους την απόφαση, και αλλιώς για εκείνες που τους απευθύνθηκε το αίτημα του συζύγου για την παύση του γάμου. Είναι πολλές οι περιπτώσεις που αμέσως μετά το διαζύγιο ή κατά τη διαδικασία του διαζυγίου, έχουν την αίσθηση πως κάτι απόλυτα ζωτικό για τον ίδιο τους τον εαυτό επήλθε σε ρήξη, αφού ο γάμος και η οικογένεια αποκαλύπτεται πως έχουν να κάνουν με ισχυρές νοηματοδοτήσεις, οι οποίες στοιχειοθετούν την ερμηνευτική του Εγώ τους. Το διαζύγιο, λοιπόν, για τις γυναίκες αναφέρεται ως εμπειρία βιογραφικής ρήξης. Ακολουθώντας την έννοια της βιογραφικής ρήξης, όπως την ορίζει ο Bury (1982), το διαζύγιο, επιφέρει την εσωτερική απομάκρυνση των γυναικών από τον πολύτιμο δεσμό στον οποίο υπήρξαν μέτοχοι, καθώς όλες εκτός από μία παντρεύτηκαν «από έρωτα». Στη συνέχεια, το διαζύγιο θα είναι εκείνο που θα ωθήσει τις διαζευγμένες γυναίκες να κινητοποιήσουν «πόρους» και να επανεξετάσουν τα μελλοντικά τους σχεδιάσματα και προσδοκίες. Η κυριαρχία της πολιτισμικής ιδεολογίας, που φαίνεται να ορίζει την κανονικότητα σε αναφορά με τον συζυγικό δεσμό, αποκαλύπτεται από την πρόσληψη του διαζυγίου ως εμπειρία έντονης δυναμικής που βιώνεται από τις γυναίκες με διαστάσεις ηθικής αποτυχίας: *«Εγώ θεωρώ ότι απέτυχα σε ένα πολύ σημαντικό κομμάτι της ζωής μου»*. Επομένως, η διάψευση εκείνου που πίστευαν για χρόνια βιώνεται σαν δοκιμασία για το αίσθημα της ταυτότητας της διαζευγμένης γυναίκας, ενώ εκείνο για το οποίο μάχονται είναι εν τέλει η αναστοχαστικότητα των ασυνεχειών. Η αναστοχαστικότητα εντός της διαπλοκής των πολλαπλών και ασυνεχών κοινωνικών καταστάσεων και του πλήθους των επιλογών του ατόμου στην καθημερινότητα της σύγχρονης εποχής για αυτοπροσδιορισμό, πρόκειται στην ουσία για την έντονη ενασχόληση με τον εαυτό και την υιοθέτηση μοντέλων δράσης, προσαρμογής και αναθεώρησής τους.

Εν κατακλείδι, το διαζύγιο, για τις περισσότερες γυναίκες της μελέτης, θα αποτελέσει μια *ανοιχτή διαδικασία* διαχείρισής του. Το διαζύγιο γίνεται αντικείμενο διαφορετικής ερμηνευτικής από τα υποκείμενα και με αυτόν τον τρόπο συνιστά μέτρο αποτίμησης της ζωής μετά από αυτό. Στη μελέτη μας, η ανάλυση για το διαζύγιο και τον τρόπο που τα εν λόγω πρόσωπα διαχειρίζονται τη μετάβαση από τη φάση του επιμερισμού, της συντροφικότητας ή έστω της συνοίκησης και της αλληλεγγύης σε εκείνη της αποστέρησης ενός πλέγματος συνηθειών, αξιών, συμπεριφορών, ακόμα και όταν το διαζύγιο συνιστά μια λυτρωτική οδύνη που θα ταυτιστεί με την ανακούφιση και την ηρεμία, κατέληξε στον προσδιορισμό ατομικών στρατηγικών διαχείρισης της καθημερινότητας, των κοινωνικο-οικονομικών αλλαγών και νοηματικών αποδόσεων στην εμπειρία του διαζυγίου από τα ίδια τα κοινωνικά υποκείμενα της έρευνας.

Το ερμηνευτικό σχήμα διαχείρισης του διαζυγίου

Η ανάλυσή μας για το διαζύγιο και για τον τρόπο που τα κοινωνικά υποκείμενα της μελέτης διαχειρίζονται τη μετάβαση από την κατάσταση του γάμου σε αυτή του διαζυγίου παρουσιάζεται εν είδει μιας τυπολογίας στρατηγικών διαχείρισής του, που όπως θα αποκαλυφθεί παρακάτω συνιστούν αδιαμφισβήτητα ερμηνευτικές τυπολογίες και καθόλου ιδεοτυπικές ταξινομήσεις χαρακτηριστικών διαζευγμένων γυναικών. Το προτεινόμενο θεωρητικό ερμηνευτικό σχήμα της μελέτης περιλαμβάνει τρεις στρατηγικές διαχείρισης του διαζυγίου, οι οποίες με τη σειρά τους καταλήγουν σε δύο ταυτοτικές τυπολογίες που συγκροτούν την αντίληψη του εαυτού μετά το διαζύγιο.

Τα πρόσωπα της έρευνας πεδίου μετά το διαζύγιο προσπαθούν να δημιουργήσουν προσωπικές επικράτειες συνέχειας σε μια βιο-ιστορία η οποία διακόπτεται από την άρση του προσωπικού και οικογενειακού κεκτημένου και από τη δικαστική απόφαση του διαζυγίου. Το διαζύγιο το συνοδεύει μια ακολουθία συμβάντων, που συνιστούν το μέτρο αποτίμησης της μετέπειτα ζωής τους, ενώ το ίδιο αποτέλεσε τη βάση πάνω στην οποία δομήθηκε ο μετέπειτα βιογραφικός σχεδιασμός των γυναικών. Η φέρουσα αντίληψη της οικογένειας ως «καταφύγιο» αντιστοιχεί σε μια κοινωνική εμπειρία «κανονικής οικογένειας», που μοιάζει να κατευθύνει τις περισσότερες γυναίκες της μελέτης στην επιδίωξη της επαναφοράς τους σε μια τέτοια κανονικότητα. Επιδίωξη, που κατά το πλείστον εκφράζεται με διαστάσεις επιθυμίας βίωσης του έρωτα και της άκρατης προσφοράς αγάπης και λατρείας σε έναν άντρα, δηλαδή, την επιδίωξη της επιβίωσης του εαυτού μέσω της ετεροαναφοράς του εαυτού – όπως σημειώνει ο Bauman (2006).

Με τον όρο «στρατηγικές» ορίζουμε τους μηχανισμούς ενεργούς διαχείρισης των κοινωνικο-οικονομικών και συναισθηματικών αλλαγών που θα ορίσει το διαζύγιο. Η χρήση εδώ της έννοιας της στρατηγικής εδράζεται στην κοινωνική πραξεολογία του P. Bourdieu (2006) για την κοινωνική συγκρότηση και ανάγνωση της δράσης σε διάφορα κοινωνικά πεδία. Στη στρατηγική Α συμπεριλαμβάνονται γυναίκες που μέσα στον γάμο η παρουσία του εαυτού στηρίζεται είτε στην αδυναμία ελέγχου των καταστάσεων είτε στην προβλητική ταύτιση του εαυτού με τον σύζυγο ή το διαφυλικό συμβόλαιο του γάμου. Οι γυναίκες στον γάμο τους βιώνουν δυσαρέσκεια και ματαίωση, αναφέρουν περιστατικά ζήλειας, σωματική βία, απειλές, εξύβριση, περιορισμούς. Αποτέλεσμα των παραπάνω είναι ο γάμος στον οποίο επένδυσαν να τις απογοητεύσει. Για τις πρωταίτιες του διαζυγίου αυτής της στρατηγικής οι συνθήκες

μη αμοιβαιότητας θα αποτελέσουν κίνητρο για την εγκατάλειψή του, και για τις υπόλοιπες γυναίκες την απολογητική βάση της υπεράσπισης της απόφασής τους για διαζύγιο. Επομένως, για τις γυναίκες της κατηγορίας η πράξη του διαζυγίου αποτελεί το έρεισμα της πεποίθησης πως τα κατάφεραν παρά τις απειλητικές καταστάσεις που ενυπήρξαν στη γαμική σχέση. Αυτο-χαρακτηρίζονται «νικήτριες» καθώς μπορούν και μόνες τους χωρίς το πλαίσιο του γάμου να τα καταφέρουν, και έτσι χρήζονται «ηρωίδες» με διαστάσεις αποτελεσματικής μητέρας, επαγγελματία ακόμα και «κανονικής» γυναίκας, η οποία μπορεί να κινητοποιήσει το ενδιαφέρον του άνδρα παρά την ιδιότητα της διαζευγμένης. Για αυτές τις γυναίκες το διαζύγιο είναι μια καινοφανής πράξη στη ζωή τους, επομένως, δεν μπορεί να της απευθύνονται άπαντες. Όμως, αυτό που τελικά συμβαίνει είναι η γυναίκα να βρίσκεται στη δίνη του ρομαντικού ιδεώδους, βάσει του οποίου η αναζήτησή της στρέφεται σε κάποιον άντρα που θα της ικανοποιήσει μια ατέλειωτη λίστα αναγκών. Η καθημερινότητά τους, λοιπόν, εδράζεται στον συγκερασμό της διαφορετικότητας από την εκπλήρωση ενός «κανονικού» βιογραφικού σχεδίου που το διαζύγιο όρισε (διαζευγμένη, μονογονέας) και της αποτελεσματικότητας των κοινωνικών τους ρόλων. Για την προστασία του εαυτού απέναντι στις απώλειες του διαζυγίου κατασκευάζεται η πίστη στο αντιστάθμισμα μιας στρεβλής «αυτοπραγμάτωσης», η οποία ορίζεται από την απόλαυση της ανάληψης του κόστους του διαζυγίου. Μετά το διαζύγιο η γυναίκα αναλαμβάνει το μεγάλωμα των παιδιών, αναζητά εργασία ή συνεχίζει να εργάζεται, αποζητά την πρακτική και οικονομική στήριξη της ευρύτερης οικογένειας.

Όσον αφορά στις γυναίκες που συναντάμε στην στρατηγική Β, αυτές προσδίδουν μια ιδεαλιστική θεώρηση στη γαμική σχέση, εξιδανικεύοντας έτσι τη συνθήκη του γάμου. Οι γυναίκες της κατηγορίας φαίνεται να δόμησαν την ταυτότητά τους με την επιταγή του έμφυλου προορισμού, τις επιτελεστικές αξίες της θηλυκότητας και της γονεϊκότητας. Το διαζύγιο για αυτές σημαίνει αποτυχία, καταστροφή, τραύμα. Τα εν λόγω πρόσωπα αφηγηματικά οικειοποιούνται το κοινωνικό στίγμα του διαζυγίου και κατ' επέκταση αυτο-προσδιορίζονται ως αποτυχημένα άτομα, πεπεισμένα για τις αρνητικές κοινωνικές αναπαραστάσεις της διαζευγμένης. Οι ίδιες επέδειξαν αδυναμία συγκράτησης ενός αδιαρραγούς γάμου, αντίληψη που τις οδηγεί να αναγνωρίζουν την κρισιμότητα του διαζυγίου ως πηγή αδυναμίας ελέγχου της ζωής. Η καθημερινότητά τους μετά το διαζύγιο διαμορφώνεται στη βάση απόκρισης στους ρόλους και στις ιδιότητες που τους κληρονόμησε ο γάμος(μάνα, νύφη, επαφές με τα πρώην πεθερικά). Για τις περισσότερες διαζευγμένες γυναίκες της κατηγορίας ισχυρός προστατευτικός παράγοντας διαχείρισης των κοινωνικο-οικονομικών αλλαγών που παρασύρει το διαζύγιο είναι η εργασία, η οποία προσφέρει την εξωτερική έδραση της αυτοαξίας τους και τη θωράκιση πίσω από μια υπολογίσιμη κοινωνική ταυτότητα.

Υπάρχουν όμως και οι γυναίκες που μέσα στον γάμο θέτουν τον εαυτό και την υποκειμενική ικανοποίηση σε προτεραιότητα. Δρομολογούν μια πορεία αντίστασης ενάντια στις κοινωνικές πιέσεις και στους καθωσπρεπισμούς των ρόλων. Είναι οι γυναίκες που αυτοπραγματώνονται με την επιλογή του γάμου αλλά και με αυτή του διαζυγίου. Οι γυναίκες αυτές φθάνουν στην επανερμηνεία του γάμου τους. Όταν διαπιστώνουν πως ο γάμος ήταν ψευδής, ατελής, το διαζύγιο φαντάζει ως μια υγιής και επιβεβλημένη λύση, συνειδητή επιλογή ή κατάληξη. Το διαζύγιο σημειολογεί την υπερπήδηση των αρνητικών αντιδράσεων του κοινωνικού περίγυρου για τον τερματισμό του γάμου και την διεκδίκηση του δικαιώματος συνέχισης της βιογραφικής

τους πορείας σε άλλο πλαίσιο. Τα πρόσωπα αυτά συγκροτούν τα κοινωνικά νοήματα του διαζυγίου με τρόπο τέτοιο που συμβάλλει σε ένα θετικό αυτο-ορισμό και υποχρέωση για στροφή στον εαυτό και στην φροντίδα του. Οι γυναίκες της κατηγορίας βρίσκονται είτε σε συντροφική σχέση είτε σε δεύτερο γάμο, με ενισχυμένες κοινωνικές επαφές με φίλους. Για να ανταπεξέλθουν στις δυσκολίες που ανέκυψαν μετά το διαζύγιο βασίζονται στο κοινωνικό τους κεφάλαιο, στην επαγγελματική και κοινωνική τους αναγνώριση από τον περίγυρο ή/και στη βοήθεια των υποστηρικτικών δικτύων.

Οι στρατηγικές διαχείρισης του διαζυγίου, σύμφωνα με το θεωρητικό σχήμα που αναπτύχθηκε στην παρούσα μελέτη, καταλήγουν σε δύο ταυτοτικές τυπολογίες, οι οποίες με τη σειρά τους ορίζουν τη νοηματική απόδοση των διαζευγμένων γυναικών στην εμπειρία του διαζυγίου και, επομένως, συγκροτούν την αντίληψη του εαυτού μετά τη μεσολάβησή του. Η πρώτη τυπολογία ταυτοτικής συγκρότησης των υποκειμένων έναντι της εμπειρίας του διαζυγίου είναι η *ρηκτική ταυτοτική τυπολογία* και προκύπτει μέσω των στρατηγικών Α και Β. Η *διαπραγματευτική ταυτοτική τυπολογία* είναι η δεύτερη, και αφορά τις γυναίκες της στρατηγικής Γ.

Η *ρηκτική ταυτοτική τυπολογία* εδράζεται στη ρήξη του κοινωνικού ρόλου της συζύγου και των κοινωνικών προτύπων που αυτός θέτει και, επομένως, στην πρόσληψη του διαζυγίου ως στοιχείο διαφορετικότητας. Η μετά το διαζύγιο αντίληψη του εαυτού ορίζεται από τη διαφορετικότητα και την αποτυχία συγκράτησης της στερεοτυπικής και κοινωνικά συγκροτημένης εικόνας του γάμου και της ζωής. Επομένως, η προηγούμενη αντίληψη του εαυτού μέσα στον γάμο εκλαμβάνεται, αντιδιασταλτικά ορίζοντάς την ως αρτιότερη από την μετά το διαζύγιο αντίληψη για τον εαυτό. Οι πρωταίτιες, δε, διαπραγματεύονται την απόφαση για διαζύγιο ως ηθικό δίλλημα. Η αυτοαξία των διαζευγμένων γυναικών της τυπολογίας εδράζεται στην κοινωνική κριτική των άλλων, στη συμβατότητα του εαυτού στα κοινωνικά χαρακτηριστικά της κανονικότητας, και του κοινωνικά προωθημένου γάμου «για πάντα». Επομένως, η αποτυχία του γάμου τους σηματοδοτήθηκε ως κοινωνική προκατάληψη. Η νοηματοδοτημένη εικόνα του εαυτού ως το «θύμα» του διαζυγίου πρόκειται για την προσπάθεια του ατόμου να καλλιεργήσει συνειδητά εντυπώσεις για τον εαυτό με στόχευση την καλλιέργεια του αισθήματος της συμπόνιας, την προσοχή, του ενδιαφέροντος, δηλαδή, τον έλεγχο της συμπεριφοράς των άλλων και τις αντιδράσεις προς το πρόσωπό τους μετά την απώλεια της κοινωνικής καταξίωσης που προσέφερε ο γάμος ακόμα και της οικονομικής αρωγής που εξασφάλιζε. Οι ισχυρές κοινωνικές αναπαραστάσεις για την αξία του προτύπου της πυρηνικής οικογένειας οδηγούν ορισμένες από τις διαζευγμένες γυναίκες σε τακτικές κοινωνικής απόσυρσης ή σε επιλεκτικές συσχετίσεις, καθώς συναναστρέφονται είτε με νέα φιλικά πρόσωπα (απομακρύνονται από παλιούς οικογενειακούς φίλους), είτε με φίλες σε παρόμοια οικογενειακή κατάσταση (διαζευγμένες, ελεύθερες). Ο γυναικείος αυτο-ορισμός στη βάση των στοχαστικών υποθέσεων των γυναικών για τις κρίσεις των Άλλων σχετικά με το διαζύγιο, τις χαρακτηρίζει ανεπαρκείς ή ακατάλληλες για μια νέα «σχέση ζωής», σημασιοδοτώντας έτσι το διαζύγιο ως εμπόδιο για απόκριση στις συναισθηματικές τους ανάγκες. Το αποτέλεσμα είναι είτε να καταλήγουν σε συναισθηματική αδρανοποίηση ακόμα και ολοκληρωτική απόσυρση είτε να επιδίδονται σε σπασμωδικές προσπάθειες συγκερασμού της διαφορετικότητας (διαζευγμένη, μονογονέας) και της επάρκειας στους κοινωνικούς τους ρόλους.

Κοινός τόπος των γυναικών της *διαπραγματευτικής ταυτοτικής τυπολογίας* είναι ο επαναπροσδιορισμός των νοημάτων του γάμου και, επομένως, η ανα-σημασιοδότηση των προσδοκιών από αυτόν. Από τις εν λόγω διαζευγμένες γυναίκες το διαζύγιο αναγνωρίζεται ως μια εμπειρία της ζωής και έτσι εκείνες οδηγούνται στη δυνατότητα επίλυσης της αντίφασης που θέτει ο γάμος και η διάλυσή του. Συνεπώς, στην αυτο-αντίληψη των υποκειμένων της τυπολογίας μετά το διαζύγιο ελλείπει κάθε υποψία αναίρεσης της κοινωνικής τους ισοτιμίας. Η αξία του εαυτού εδράζεται στη βάση μιας νομιμοποίησης των επιλογών, που ξεφεύγουν της κανονικότητας ως ένδειξη επάρκειας. Η ατομική δράση των υποκειμένων ενεργοποιείται με τρόπο που θα τα οδηγήσει στην εγκαθίδρυση νησίδων αποδέσμευσης από την πίεση των κοινωνικών περιορισμών, και θα ορίσει τις προϋποθέσεις για αυτόνομη ατομική έκφραση της επιθυμίας και εκτέλεσης των ρόλων. Οι γυναίκες αυτές μετά το διαζύγιο θέτουν νέους ρεαλιστικούς στόχους και προσδοκίες για τον εαυτό, προσπαθώντας να βρίσκονται κοντά στις συναισθηματικές τους ανάγκες.

Συμπεράσματα

Η παρούσα έρευνα για το διαζύγιο προσφέρει τεκμηρίωση για τη βαρύτητα αυτής της εμπειρίας στη ζωή των διαζευγμένων γυναικών σε κοινωνικό, οικονομικό και ταυτοτικό επίπεδο. Το διαζύγιο γίνεται αντικείμενο διαφορετικής ερμηνευτικής από τα υποκείμενα της μελέτης και με αυτόν τον τρόπο συνιστά μέτρο αποτίμησης της ζωής και τη βάση για τον μετέπειτα βιογραφικό σχεδιασμό. Το διαζύγιο ως εμπειρία μετάβασης έντονης δυναμικής στη ζωή των διαζευγμένων γυναικών, πρόκειται στην ουσία για την ενασχόληση με τον εαυτό και την υιοθέτηση μοντέλων δράσης και αναθεώρησής τους. Επομένως, η ανάπτυξη των ερμηνευτικών τυπολογιών διαχείρισης του διαζυγίου, που εισηγήθηκε η παρούσα έρευνα, αναδεικνύει την πολυπλοκότητα και τη δυναμική, αφενός, των ατομικών διαδρομών οικειοποίησης του διαζυγίου ως κοινού τόπου συνάντησης ευρύτερων κοινωνικών αναπαραστάσεων, πρακτικών και προτύπων συγκρότησης της οικογενειακής ζωής και, αφετέρου, των κοινωνικών μεσολαβήσεων της βιογραφικής ρήξης που επιφέρει το διαζύγιο. Τέλος, η ενασχόληση με το διαζύγιο σε τούτο το πόνημα μας επιτρέπει να υποστηρίξουμε τη θέση πως στη σύγχρονη ελληνική πραγματικότητα το διαζύγιο φαίνεται να προβάλλεται ως σκεπτικισμός, με το άτομο να κινείται εντός μιας συνδιαλλαγής που διαμείβεται ανάμεσα στην ατομικότητα, στην αυτενέργεια και σε κοινωνικά καθορισμένους κανόνες και προσδοκίες.

Σημειώσεις

[1] Σε πρακτικά του Κέντρου Κοινωνικών Ερευνών Αθηνών (ΚΚΕΑ) το έτος 1964 συναντάμε εισήγηση του καθηγητή Χαράλαμπου Φραγκίστα για διεξαγωγή κοινωνικής έρευνας με θέμα το διαζύγιο, και συγκεκριμένα τη διερεύνηση των βασικών προβλημάτων που επιφέρει το διαζύγιο, τα κοινωνικο-οικονομικά χαρακτηριστικά των διαζευγμένων ανά τη χώρα και τη διατύπωση προτάσεων πολιτικής, κ.ά. Βάσει των στοιχείων που εντοπίζονται δεν υπάρχουν διαθέσιμα τα αποτελέσματα της εν λόγω έρευνας (πληροφορίες: Ελισάβετ Κυριαζή-Άλλισον, Οικονομολόγος, μέλος Ομάδας Αρχείου του ΕΚΚΕ – 17/06/2017). Σύμφωνα με τη βιβλιογραφική επισκόπηση που διενεργήθηκε η παλαιότερη, ως φαίνεται, μελέτη για την Ελλάδα που καταπιάνεται με τα αίτια της αύξησης του αριθμού των διαλυμένων γάμων είναι του Γκιζέλη και συνεργατών (1984), και ακολουθούν οι μελέτες των:

Γεώργας (1992), Georgas (1993), Μαράτου-Αλιπράντη (1995, 2000), Συμεωνίδου (2005, 2006), Μαράτου-Αλιπράντη και Κακλαμάνη (2011).

[2] Στην παρούσα μελέτη ο όρος διαζύγιο χρησιμοποιείται με την τυπική του έννοια, δηλαδή τη νομική. Το διαζύγιο αφορά στη λύση του έγγαμου δεσμού με χαρακτήρα μόνιμο και αμετάκλητο, η οποία προστατεύεται από το Σύνταγμα της χώρας.

Αναφορές

Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία

Bauman, Z. (2007), *Ρευστός φόβος,* Αθήνα, Πολύτροπον.

Bauman, Z. (2006), *Ρευστή αγάπη: Για την ευθραυστότητα των ανθρώπινων δεσμών,* Αθήνα, Εστία.

Bourdieu, P. (2006), *Η αίσθηση της πρακτικής,* Αθήνα, Αλεξάνδρεια.

Flick, U. (2017), *Εισαγωγή στην ποιοτική έρευνα*, Αθήνα, Προπομπός.

Κακλαμάνη, Σ. (2012), Γάμοι και Διαζύγια στην Ελλάδα: Διαχρονικές τάσεις, στο *Πρακτικά Β΄ Πανελλήνιου Συνεδρίου «Σχολές Γονέων». Η οικογένεια εκπαιδεύεται.....δια βίου*. Γενική Γραμματεία διά Βίου Μάθησης και Ίδρυμα Νεολαίας και διά Βίου Μάθησης (Ι.ΝΕ.ΔΙ.ΒΙ.Μ.) του Υπουργείου Παιδείας, Θρησκευμάτων, Πολιτισμού και Αθλητισμού, Αθήνα 8-10 Νοεμβρίου 2012.

Κιντή, Κ. (2015), Οικονομική ύφεση και κρίση της οικογένειας, στο *Πρακτικά του2ου Τακτικού Συνεδρίου ΠΕΔΙΣ «Αλλάζοντας την Ελλάδα και τον Κόσμο: Ιδέες και Πολιτική»*, Λουτράκι 11-13 Δεκεμβρίου 2015.

Μουσούρου, Λ. (1985), *Οικογένεια και παιδί στην Αθήνα*, Αθήνα, Βιβλιοπωλείον της Εστίας.

Πρεσβέλου, Κ. και Ρήγα, Α. Β. (2013), *Η οικογένεια στη δυτική Ευρώπη και την Ελλάδα 1910-2010,* Αθήνα, Πεδίο.

Συμεωνίδου, Χ. (2005), Σύσταση και διάλυση των οικογενειακών σχέσεων στην Ελλάδα. *Κοινωνικό Πορτραίτο της Ελλάδας 2003-2004*, Αθήνα, ΕΚΚΕ.

Ξενόγλωσση βιβλιογραφία

Bury, M. R. (1982), Chronic illness as biographical disruption, *Sociology of Health and Illness,* Vol. 4, No 2, pp. 167-182.

ΜΙΑ ΑΝΑΓΝΩΣΗ ΤΟΥ ΨΗΦΙΑΚΟΥ ΧΑΣΜΑΤΟΣ ΜΕΣΑ ΑΠΟ ΤΑ ΔΕΔΟΜΕΝΑ ΤΟΥ WORLD INTERNET PROJECT (WIP)

Δήμητρα Κονδύλη,[α] Όλγα Παπαλιού[β]

[α, β] Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών

Περίληψη

Στην παρούσα εισήγηση επιχειρείται μια πολυεπίπεδη ανάγνωση και ερμηνεία των εμπειρικών δεδομένων του World Internet Project-Greece (WIP) ως προς το ψηφιακό χάσμα (διαφοροποιήσεις και ανισότητες πρόσβασης στο διαδίκτυο) στην Ελλάδα, σε συνάρτηση με σειρά παραμέτρων, όπως το κοινωνικό-οικονομικό στάτους, η θέση στην απασχόληση, η έμφυλη διάσταση και η ηλικία. Στη συνέχεια εξετάζεται η γενική χρήση του διαδικτύου στην Ελλάδα σε συνδυασμό με τα χαρακτηριστικά των χρηστών και μη χρηστών. Επίσης, παρουσιάζεται μια σύντομη συγκριτική ανάγνωση συναφών ερευνών για την κοινωνία της πληροφορίας, στις οποίες περιλαμβάνεται η Ελλάδα με στόχο τη σκιαγράφηση της θέσης της στο διεθνές περιβάλλον. Στο τέλος διατυπώνονται ορισμένες προτάσεις πολιτικής που αφορούν το άμεσο μέλλον του ελληνικού ψηφιακού μετασχηματισμού.

Λέξεις κλειδιά: ψηφιακό χάσμα, χρήση του διαδικτύου

A LECTURE OF DIGITAL DIVIDE THROUGH THE WORLD INTERNET PROJECT's DATA

Dimitra Kondyli,[α] Olga Papaliou,[β]

[α, β] National Centre for Social Research

Abstract

This paper will attempt a multi-level reading and interpretation of the WIP-Greece project's empirical findings concerning the digital gap, i.e. the differentiations and inequalities in access to the Web in Greece. The findings are correlated to several parameters, such as socio-economic status, employment position, gender and age. Following this, we look at the general use of the Web in Greece combined with the characteristics of users and non-users. We will also present a brief comparative reading of relevant research carried out on information society including Greece, in order to outline the country's position in the international context. Our concluding remarks include policy recommendations relative to Greece's digital transformation.

Key words: digital divide, internet use

Εισαγωγή

Η συζήτηση για το ψηφιακό χάσμα εισάγεται σχεδόν ταυτόχρονα με την ανάδυση της κοινωνίας της πληροφορίας καθώς και την εκ παραλλήλου εμφάνιση και χρήση των Τεχνολογιών Πληροφορίας και Επικοινωνίας (ΤΠΕ). Το Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών (ΕΚΚΕ) σε ένα συνεχή διάλογο με επίκαιρα και μείζονα κοινωνικά φαινόμενα της χώρας σε συνδυασμό με την μακρόχρονη παράδοση διεξαγωγής

συγκριτικών διεθνών ερευνών υλοποιεί από το 2015 την διεθνή έρευνα World Internet Project (WIP) για την Ελλάδα.

Αντικείμενο της έρευνας WIP αποτελεί η διερεύνηση των ατομικών στάσεων ως προς τη γνώση και χρήση του διαδικτύου σε πολλαπλές εκφάνσεις της κοινωνικής ζωής του ατόμου. Το ΕΚΚΕ, το οποίο διεξάγει την εμπειρική δειγματοληπτική έρευνα για την Ελλάδα, αποτελεί εταίρο μιας διεθνούς σύμπραξης Πανεπιστημίων και Ερευνητικών Κέντρων με τη συμμετοχή περισσότερων από 30 χώρες σε όλο τον κόσμο. Μεταξύ των θεμάτων που πραγματεύεται το WIP, ιδιαίτερη σημασία αποδίδεται στην έννοια του ψηφιακού χάσματος, το οποίο και αποτελεί αντικείμενο του παρόντος κειμένου βάσει των πρωτογενών δεδομένων της έρευνας.

Η συζήτηση για το ψηφιακό χάσμα

Οι θεωρητικές προσεγγίσεις της έννοιας του ψηφιακού χάσματος ή της ψηφιακής υστέρησης επηρεάζονται από τις μετρήσεις και αντίστροφα. Μεγάλοι οργανισμοί, όπως ο Οργανισμός Οικονομικής Συνεργασίας & Ανάπτυξης (ΟΟΣΑ), η Eurostat, διεθνούς εμβέλειας σχολές σκέψης (think tanks), όπως το Pew Research Center, έχουν δημιουργήσει ένα γόνιμο διάλογο που συνεχίζεται μέχρι σήμερα. Η επιλογή των ορισμών στην παρούσα εισήγηση συναρτάται επίσης με τη διαχρονική - τρόπον τινά- εξέλιξη μέτρησης του φαινομένου.

Στο πλαίσιο αυτών των θεωρητικών προβληματισμών και των λειτουργικών προεκτάσεων τους, οργανισμοί όπως ο ΟΟΣΑ αλλά και το Διεθνές Γραφείο Εργασίας διεξάγουν σειρά διεθνών ερευνών. Ενδεικτικά αναφέρονται οι έρευνες: DeSeCo- Definition and Selection of Competencies, PIAAC - Program for the International Assessment of Adult Competencies, PISA - Programme for the International Student Assessment, οι οποίες στοχεύουν στη διερεύνηση δεξιοτήτων, οι οποίες θεωρούνται απαραίτητες ώστε τα άτομα να μπορούν να συμμετέχουν αποτελεσματικά στις ανάγκες της σύγχρονης παγκοσμιοποιημένης οικονομίας και κοινωνίας.

Σύμφωνα με τον ΟΟΣΑ, ο όρος «ψηφιακό χάσμα», αναφέρεται στο χάσμα μεταξύ χωρών, αλλά και στο εσωτερικό των χωρών μεταξύ των ατόμων, των οικογενειών, των επιχειρήσεων και των γεωγραφικών περιοχών σε διαφορετικά κοινωνικο-οικονομικά επίπεδα, όσον αφορά τόσο στις ευκαιρίες πρόσβασης στις ΤΠΕ όσο και στη χρήση του διαδικτύου για ένα ευρύ φάσμα δραστηριοτήτων (OECD 2001: 5, OECD 2019: 12). Ως προς τα νοικοκυριά, η μέτρηση του ψηφιακού χάσματος φαίνεται να εξαρτάται κυρίως από δύο μεταβλητές, το εισόδημα και την εκπαίδευση, ενώ άλλες μεταβλητές, όπως το μέγεθος και ο τύπος του νοικοκυριού, η ηλικία, το φύλο, το φυλετικό και γλωσσικό υπόβαθρο καθώς και η γεωγραφική περιοχή παίζουν επίσης σημαντικό ρόλο.

Σύμφωνα με την Eurostat, το ψηφιακό χάσμα εστιάζει στη διάκριση μεταξύ εκείνων που έχουν πρόσβαση στο διαδίκτυο και μπορούν να κάνουν χρήση των νέων υπηρεσιών που προσφέρονται στον Παγκόσμιο Ιστό και εκείνων που αποκλείονται από αυτές τις υπηρεσίες. Ο όρος περιλαμβάνει ρητά την πρόσβαση πολιτών και επιχειρήσεων στις ΤΠΕ, καθώς και τις σχετικές δεξιότητες που απαιτούνται για τη συμμετοχή αυτών στην κοινωνία της πληροφορίας.

Η εξέλιξη μέτρησης του φαινομένου σύμφωνα με τη Eurostat, τις μετρήσεις του Pew Research Center κ.ά. επηρεάστηκε από την παράλληλη θεωρητική διερεύνηση της έννοιας καθώς και του φαινομένου per se. Πρόκειται για ένα άλλο είδος ψηφιακού χάσματος, που ανιχνεύεται όταν μελετάμε την ανισότητα στην

πρόσβαση μεταξύ ατόμων και ομάδων ατόμων με επαρκείς δεξιότητες αναζήτησης, σε σύγκριση με τα άτομα που δεν τις διαθέτουν (Norris 2001, Hargittai 2008, DiMaggio et al. 2004). Επιπρόσθετα, το ψηφιακό χάσμα που επέρχεται μετά την πρόσβαση, δεν περιορίζεται εννοιολογικά στην ποσοτική αποτίμηση της πρόσβασης, αλλά περιλαμβάνει το είδος και την ποιότητα σύνδεσης στο διαδίκτυο, όπως η ικανότητα αναζήτησης πληροφοριών ή ψυχαγωγική χρήση του κ.λπ. (Bonfadelli 2002, Jung et al. 2001). Στην προσέγγιση των Seljan κ.α. (αναφορά στο Καμινιώτη 2020: 11), το ψηφιακό χάσμα διακρίνεται σε δυο επίπεδα, το ψηφιακό χάσμα πρώτης τάξης (first order digital divide) που συνδέεται περισσότερο με την τεχνολογική υποδομή και την πρόσβαση σε αυτήν, ενώ το ψηφιακό χάσμα δεύτερης τάξης με τις ψηφιακές δεξιότητες για την αξιοποίηση της τεχνολογίας. Άλλη μέτρηση του ψηφιακού χάσματος επικεντρώνεται στο επίπεδο γνώσεων και εμπειρίας των χρηστών ταξινομώντας το σε ανώτερο, μεσαίο και χαμηλό (Foley 2004). Οι ψηφιακές ανισότητες προσμετρώνται βάσει της έλλειψης πόρων είτε τεχνολογικών, όπως είναι η δυνατότητα πρόσβασης στα μέσα είτε ανθρωπίνων πόρων, όπως η ανάπτυξη των σχετικών δεξιοτήτων και γνώσεων, ορίζοντας την έλλειψη αυτών των πόρων ως διπλό ψηφιακό χάσμα (double digital divide) (Attewell 2001). Οι προαναφερόμενες συνιστώσες επηρεάζουν αρνητικά τη χρήση του διαδικτύου (Wellman et al. 2001, OECD 2019: 24). Ως εκ τούτου, στις αναπτυγμένες τεχνολογικά κοινωνίες η μελέτη του ψηφιακού χάσματος ερευνά το επίπεδο των ψηφιακών δεξιοτήτων (Dobranksy et al. 2006), την ποιότητα σύνδεσης και τις συναφείς υπηρεσίες πέραν της βασικής μέτρησης χρηστών και μη. Ειδικότερα ως προς τις ψηφιακές δεξιότητες, οι έρευνες συνήθως προσπαθούν να απαντήσουν για το είδος των απαραίτητων δεξιοτήτων που συμβάλλουν στην ενεργή συμμετοχή των ατόμων στη ψηφιακή εποχή καθώς και ποιοι εξ αυτών δεν διαθέτουν τις δεξιότητες αυτές (Allman and Blank 2021). Επομένως, οι δεξιότητες του ανθρώπινου δυναμικού στη χρήση των ψηφιακών μέσων τίθενται στο επίκεντρο της ψηφιακής ατζέντας, δεδομένου ότι στις οικονομικά προηγμένες χώρες, της Ελλάδας συμπεριλαμβανομένης, οι βασικές τεχνολογικές υποδομές και ψηφιακές δεξιότητες είναι ήδη μέρος της καθημερινότητας. Εν τούτοις, σε αυτήν την καθημερινότητα, το ψηφιακό χάσμα παραμένει ένα διαρκές κοινωνικό ζήτημα παρά την παρουσία υποδομών, χρήσης ψηφιακών συσκευών και ανάπτυξης εκπαιδευτικών προγραμμάτων (Eynon 2020)

Το ψηφιακό χάσμα μπορεί να αποτυπωθεί στη βάση μεταβλητών, που περιγράφουν τη διαφορά συμμετοχής στην κοινωνία της πληροφορίας και αντίστοιχα χρήσης του Διαδικτύου, ανάλογα με το φύλο, την ηλικία, την εκπαίδευση, το εισόδημα, την εργασιακή κατάσταση ή και τη γεωγραφική τοποθεσία (βλ. δεδομένα WIP των τριών γύρων στα επόμενα γραφήματα). Εν συνεχεία, προκειμένου να διερευνήσουμε όψεις του ψηφιακού χάσματος στην Ελλάδα σήμερα μέσα από την ανάγνωση των δεδομένων του WIP, επιλέξαμε τις μεταβλητές του φύλου, της ηλικίας, του εκπαιδευτικού επιπέδου, της εργασιακής κατάστασης, του εισοδήματος και της γεωγραφικής περιοχής. Τα ευρήματα του τελευταίου γύρου του World Internet Project (2019) παρουσιάζονται παρακάτω συγκρινόμενα με τα αντίστοιχα ευρήματα των δυο προηγούμενων γύρων (2015, 2017). Το κείμενο που ακολουθεί διαρθρώνεται ως εξής: παρουσιάζεται ο σχολιασμός των γραφημάτων και ακολουθεί η σχετική αναπαράσταση αυτών.

Οι παράγοντες που επηρεάζουν τη χρήση του διαδικτύου μέσα από τα δεδομένα του WIP

Το έμφυλο χάσμα στη χρήση του διαδικτύου φαίνεται να μειώνεται διαχρονικά, με τον ανδρικό πληθυσμό να υπερτερεί ως προς τα ποσοστά και στις τρεις μετρήσεις του WIP στην Ελλάδα (βλ. παρακάτω Γράφημα 1). Ωστόσο, η χρήση του διαδικτύου στις γυναίκες εμφανίζει αυξητική τάση και στις τρεις μετρήσεις (αυξήθηκε μεταξύ της μέτρησης του 2017 και 2019 κατά 9,3 ποσοστιαίες μονάδες). Παρά την ποσοτική υπεροχή των ανδρών, υποστηρίζουμε ότι η έννοια του χάσματος αποτυπώνει τη διαφορά ως προς την έμφυλη διάσταση στη χώρα. Αξίζει να επισημανθεί ότι η έμφυλη διαφορά στη χρήση του διαδικτύου ισχύει για όλες τις συμμετέχουσες χώρες του WIP (The WIP International Report 2017: 22).

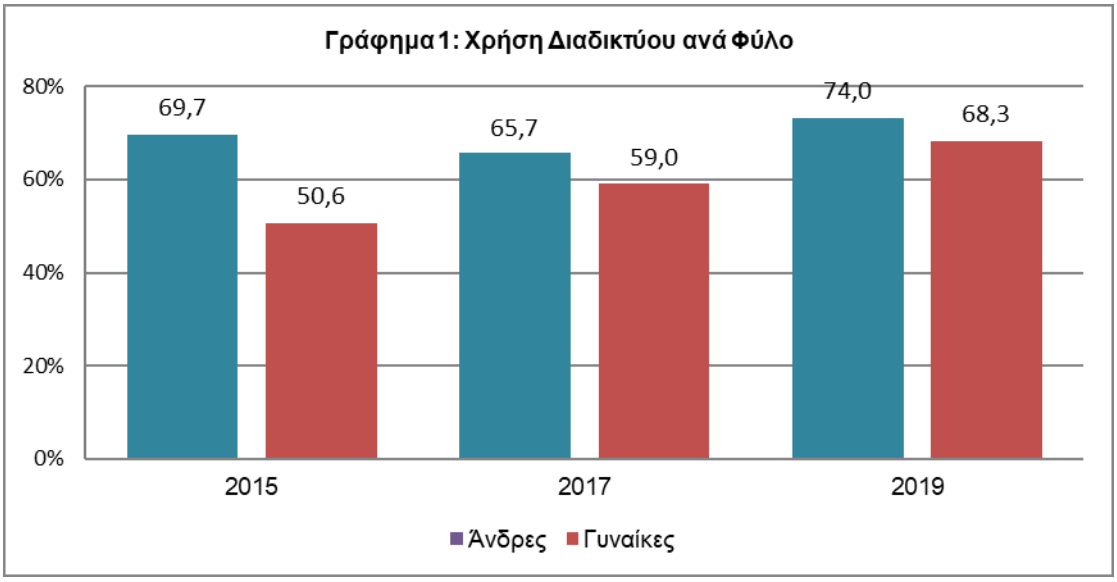

Η χρήση του διαδικτύου φαίνεται να μειώνεται στα άτομα μεγαλύτερης ηλικίας (βλ. παρακάτω Γράφημα 2), εύρημα που ισχύει και στους τρεις γύρους του WIP. Ενώ η χρήση του διαδικτύου προσεγγίζει το 100% στις ηλικιακές ομάδες κάτω των 35 ετών, στις μεγαλύτερες ηλικιακές ομάδες η χρήση μειώνεται σταθερά φθάνοντας στο 23% περίπου για τα άτομα άνω των 65 ετών στον τελευταίο γύρο (2019), γεγονός που σηματοδοτεί ένα σημαντικό ψηφιακό διαγενεακό χάσμα. Το χάσμα αυτό έγκειται εν πολλοίς στους γλωσσικούς περιορισμούς, δηλαδή στη μη επαρκή γνώση της αγγλικής γλώσσας, *lingua franca* του διαδικτύου και των ΤΠΕ καθώς και στη μικρή συμμετοχή των ατόμων αυτών στη δια βίου μάθηση (The WIP International Report 2017: 14, Condyli 2011: 255, Jimoyiannis and Gravani 2011). Το διαγενεακό ψηφιακό χάσμα δεν αποτελεί ελληνική ιδιαιτερότητα, αλλά απαντάται σε όλες τις συμμετέχουσες χώρες του WIP (The WIP International Report 2017: 23). Αντιθέτως, η σημαντικότερη αύξηση χρήσης του διαδικτύου εντοπίζεται στην ηλικιακή ομάδα των 35-44 ετών. Στη βιβλιογραφία οι ηλικίες μεταξύ των 30 έως 40 ετών είναι καθοριστικές ως προς τις επαγγελματικές επιλογές, το μορφωτικό επίπεδο και τη θέση στην απασχόληση.[1]

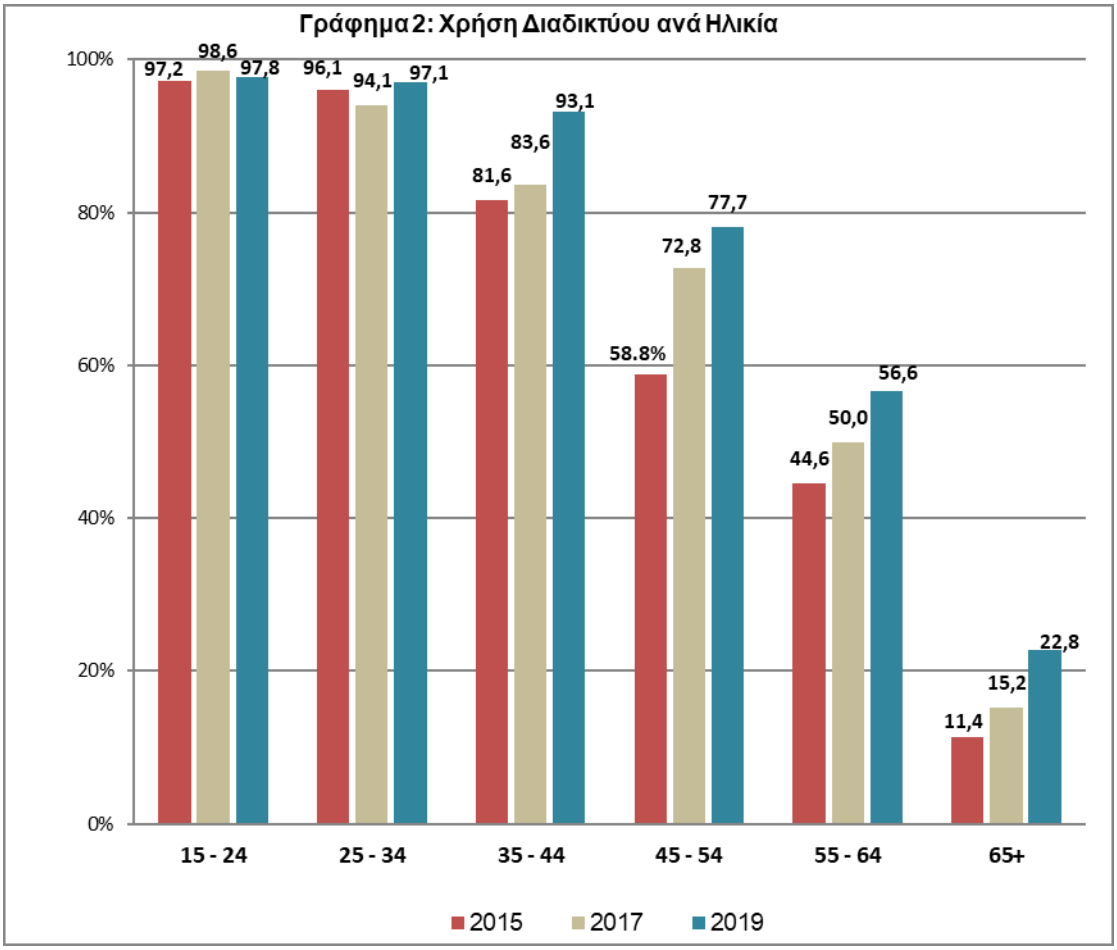

Η συσχέτιση μεταξύ εκπαιδευτικού επιπέδου και χρήσης διαδικτύου είναι θετική, υπό την έννοια ότι όσο υψηλότερο είναι το εκπαιδευτικό επίπεδο τόσο αυξάνεται και η χρήση του διαδικτύου, με τα υψηλότερα ποσοστά χρήσης του να συγκεντρώνονται στις υψηλότερες εκπαιδευτικές βαθμίδες, αγγίζοντας το 100% στους κατόχους Διδακτορικού (βλ. παρακάτω Γράφημα 3).

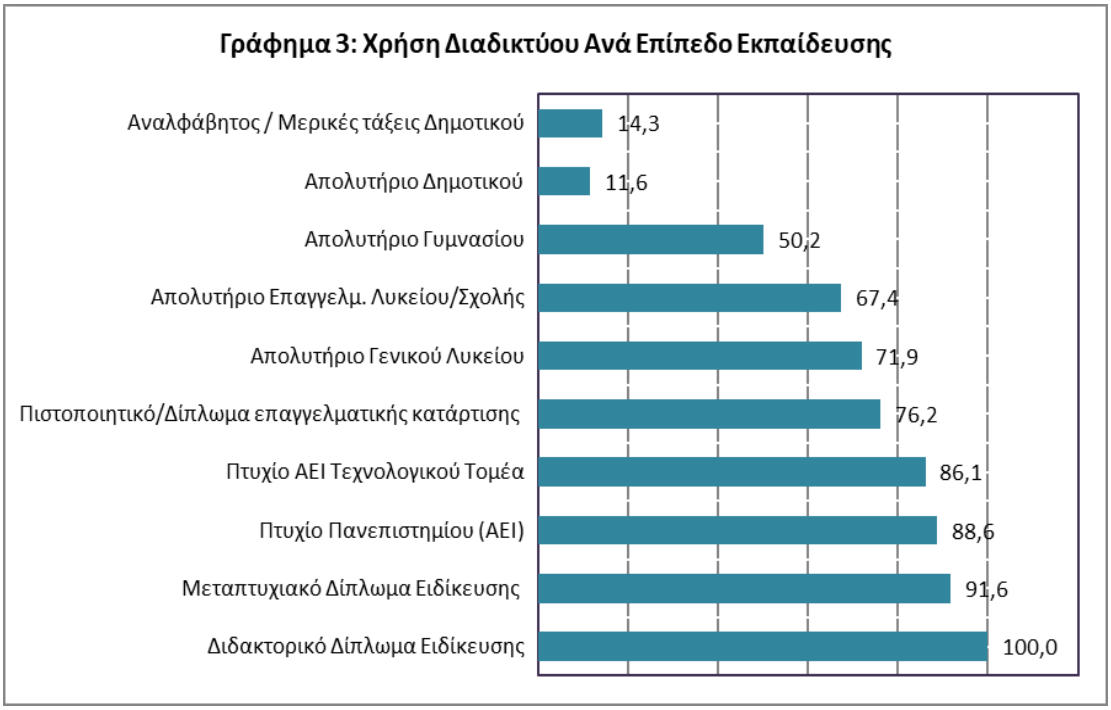

Ενδεικτικά αναφέρουμε ότι στη μέτρηση των ψηφιακών δεξιοτήτων των ενηλίκων του ερευνητικού έργου PIAAC - Program for the International Assessment for Adults Competencies, οι επιδόσεις στο δείγμα του ελληνικού πληθυσμού υπολείπονταν του μέσου όρου ΟΟΣΑ στην επίλυση προβλημάτων σε τεχνολογικά προηγμένο περιβάλλον, σε σύγκριση με τις περισσότερες χώρες. Μάλιστα η διαφοροποίηση αυτή αφορά και τους αποφοίτους τριτοβάθμιας εκπαίδευσης στην Ελλάδα. Σε συνδυασμό με την ανάλυση των δεξιοτήτων επίλυσης προβλημάτων σε τεχνολογικά προηγμένο περιβάλλον των ευρημάτων της έρευνας PIAAC παρατηρούμε ότι η ψηφιακή υστέρηση έγκειται και στο ζήτημα της «μετά πρόσβασης» (Wellman et al 2001, OECD 2015). Ο πίνακας 1 που ακολουθεί (Χατζηγιάννη κ.ά., υπό δημοσίευση) καθώς και το Γράφημα 4 που ακολουθεί και αναφέρεται στις δεξιότητες χρήσης του διαδικτύου στη μέτρηση WIP 2019, αποτυπώνουν τις εγγενείς διαφοροποιήσεις της «μετά πρόσβασης» στην ελληνική κοινωνία της πληροφορίας.

Πίνακας 1: Μέσες επιδόσεις Ελλάδας και ΟΟΣΑ στις δεξιότητες επίλυσης προβλημάτων σε τεχνολογικά προηγμένο περιβάλλον

	Ελλάδα	ΟΟΣΑ
Επίλυση προβλημάτων	257* (1.4)	279 (0.2)

Πηγή: OECD/PIAAC (2012, 2015)
() Εντός παρενθέσεων εμφανίζονται τα τυπικά σφάλματα
* Η διαφορά στην επίδοση είναι στατιστικά σημαντική (επίπεδο σημαντικότητας 5%) μεταξύ Ελλάδας και μέσου όρου ΟΟΣΑ

Στην τελευταία μέτρηση WIP (2019) στην Ελλάδα (Βλ. παρακάτω Γράφημα 4), σε ότι αφορά τις δεξιότητες χρήσης υπολογιστών και διαδικτύου, προκύπτει μια υψηλή υποκειμενική εκτίμηση της πλειοψηφίας των χρηστών του διαδικτύου ως προς την επιτέλεση μιας σειράς ψηφιακών εργασιών. Τα υψηλότερα ποσοστά εμφανίζονται σε απλούστερες, τρόπον τινά, εργασίες που συνδέονται και με τις ανάγκες χρήσης του διαδικτύου για επικοινωνία, όπως είναι η γνώση του πώς να ανοίγει αρχεία ή να κατεβάζει εφαρμογές στο κινητό του τηλέφωνο (82,3 % και 84% αντίστοιχα) και το πώς να αναζητεί το επιθυμητό περιεχόμενο με κατάλληλες λέξεις-κλειδιά (81%). Το ποσοστό μειώνεται, όταν οι εργασίες γίνονται συνθετότερες και απαιτούν πιο εξειδικευμένη γνώση, όπως η αλλαγή ρυθμίσεων του απορρήτου για την κοινή χρήση περιεχομένου στο διαδίκτυο ή τη δημιουργία περιεχομένου και διαμοιρασμού του με τρίτους (περίπου 78,4%).

Σε ευρωπαϊκό επίπεδο, η Ελλάδα σημειώνει πολύ χαμηλές επιδόσεις, όπως εμφανίζεται στον παρακάτω δείκτη ψηφιακής οικονομίας και κοινωνίας (DESI 2020) (βλ. παρακάτω Γράφημα 5). Η χώρα υπολείπεται του μέσου όρου των χωρών της Ε.Ε., κατατασσόμενη στην προτελευταία θέση. Μεταξύ των επιμέρους δεικτών που συνθέτουν τον συνολικό δείκτη, η καλύτερη επίδοση αφορά το ανθρώπινο κεφάλαιο, ένα εύρημα που επιτρέπει περιθώρια βελτίωσης στο μέλλον, υπό την προϋπόθεση εφαρμογής αναγκαίων εκπαιδευτικών μεταρρυθμίσεων. Σε συναφή εκτίμηση ως προς το ανθρώπινο κεφάλαιο και τις σχετικές ψηφιακές δεξιότητες καταλήγει επίσης η πρόσφατη έκθεση του ΣΕΒ, η οποία εξετάζει τις επιδόσεις της χώρας σε τρία επίπεδα ψηφιακού μετασχηματισμού, αυτά της κοινωνίας, των επιχειρήσεων και τέλος του δημοσίου, προκειμένου να συγκροτήσει έναν σύνθετο δείκτη ψηφιακής και τεχνολογικής ωριμότητας (SEV Digital maturity Index) (ΣΕΒ 2020: 48).

Γράφημα 5: Κατάταξη του Δείκτη Ψηφιακής Οικονομίας και Κοινωνίας (DESI) 2020

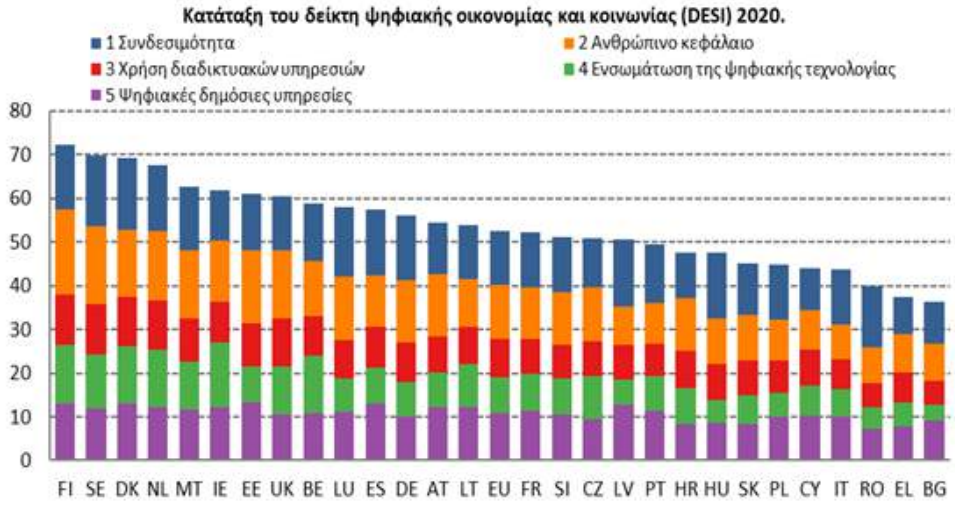

Πηγή:https://ec.europa.eu/digital-single-market/en/news/digital-economy-and-society-index-desi-2020

Θετική επίσης συσχέτιση παρατηρείται μεταξύ της χρήσης διαδικτύου και του εισοδήματος, καθώς τα υψηλότερα εισοδήματα συνδέονται με τα υψηλότερα ποσοστά χρήσης του διαδικτύου (βλ. παρακάτω Γράφημα 6). Σε όλες τις εισοδηματικές κατηγορίες, στην τελευταία μέτρηση (2019), εμφανίζεται αύξηση ως προς τη χρήση του διαδικτύου. Θετική συσχέτιση μεταξύ της χρήσης του διαδικτύου και του επιπέδου εισοδήματος παρατηρείται και σε όλες τις συμμετέχουσες χώρες στο WIP (The WIP International Report 2017: 24). Ωστόσο, η μεγαλύτερη αύξηση εντοπίζεται στα άτομα με εισόδημα άνω των 3.000€ μηνιαίως μεταξύ των μετρήσεων του WIP 2017 και 2019.

Γράφημα 6: Χρήση Διαδικτύου ανά Κλίμακα Εισοδήματος

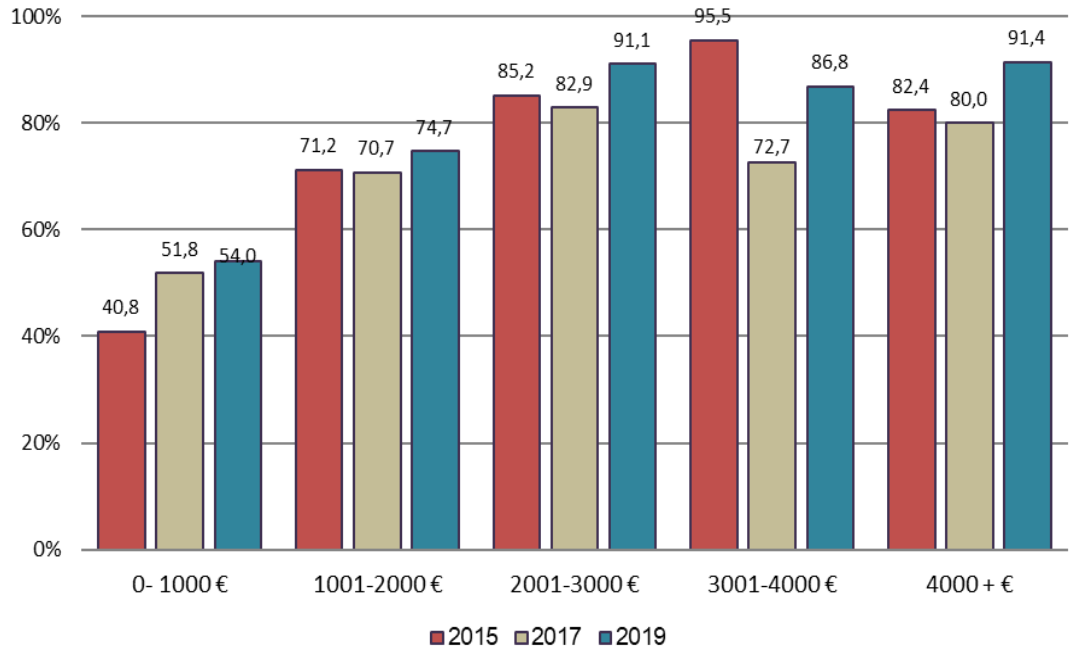

Τα ευρήματα μάλιστα της χρήσης ανά επίπεδο εισοδήματος μπορούν να ερμηνευθούν συνδυαστικά με τα ευρήματα της χρήσης ανά εργασιακή κατάσταση (βλ. παρακάτω Γράφημα 7), δεδομένου ότι οι απασχολούμενοι με υψηλά εισοδήματα εμφανίζουν τα υψηλότερα ποσοστά χρήσης του διαδικτύου. Ειδικότερα τα ποσοστά χρήσης του διαδικτύου, για τους απασχολούμενους πλήρους και μερικής απασχόλησης, ανέρχονται σε 90,2% και 88,1% αντίστοιχα.

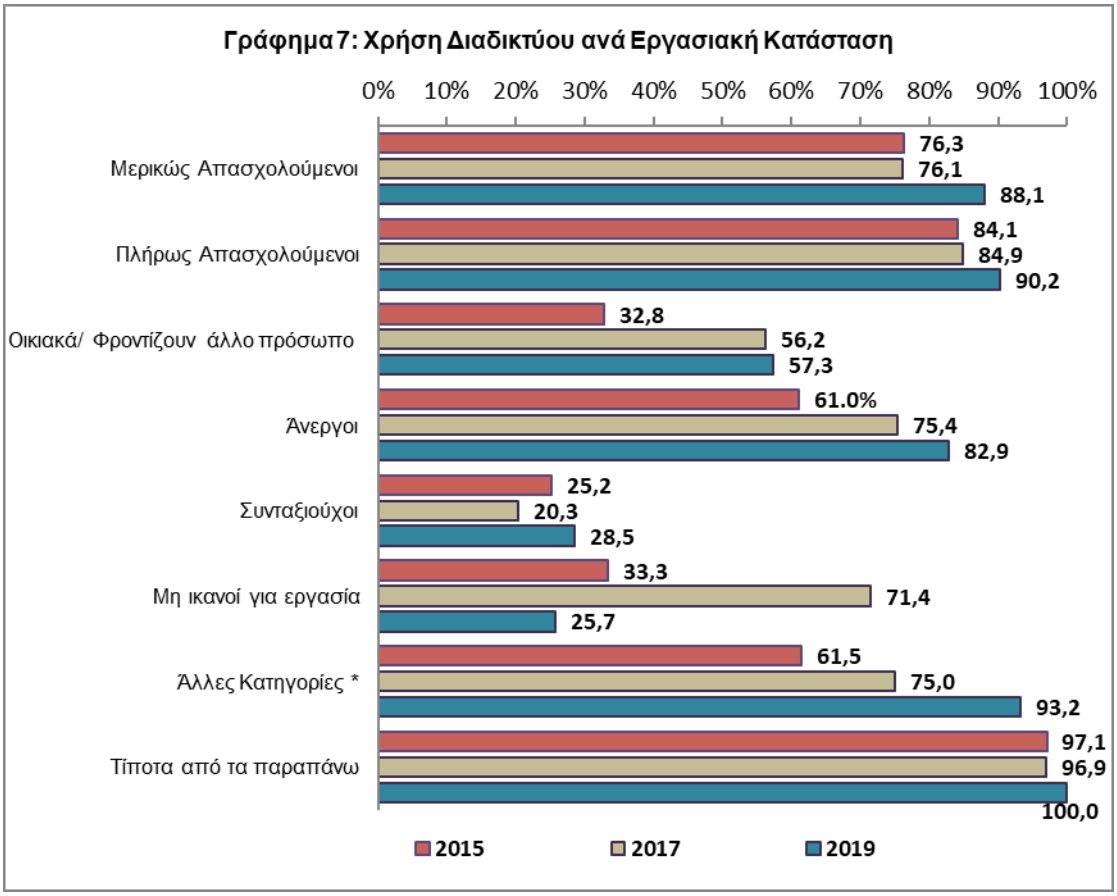

Αξίζει επίσης να επισημανθεί ότι τα ποσοστά των αυτοπροσδιοριζόμενων ως χρηστών του διαδικτύου ανά περιφέρεια κυμαίνονται κυρίως μεταξύ του 60% έως το 67,3%, γεγονός που υποδηλώνει μια σχετικά ομοιόμορφη ποσόστωση, η οποία φαίνεται ότι συνδέεται και με το επίπεδο οικονομικής ανάπτυξης των περιφερειών της χώρας. Εξαίρεση αποτελούν οι περιφέρειες της Αττικής και της Κεντρικής Μακεδονίας, όπου βρίσκονται οι πόλεις με τη μεγαλύτερη συγκέντρωση πληθυσμού, με ποσοστό χρήσης του διαδικτύου στο 77% και 70,7% αντίστοιχα (Τσέκερης, Δεμερτζής κ.ά 2020). Συγκριτικά με τις προηγούμενες μετρήσεις του WIP, διαπιστώνεται ανοδική τάση χρήσης του διαδικτύου ανά περιφέρεια, η οποία μάλιστα επιβεβαιώνεται από τα στοιχεία της ΕΛΣΤΑΤ (2019), με την περιφέρεια Αττικής να διατηρεί το υψηλότερο ποσοστό χρήσης (83,5% σε σχέση με το 78,5 του ποσοστού των νοικοκυριών της χώρας) και να συνεχίζεται αυξανόμενο.

Συνοψίζοντας την παρούσα ενότητα, θα μπορούσαμε να υποστηρίξουμε ότι το φύλο, η ηλικία, η εκπαίδευση, το εισόδημα, και η εργασιακή κατάσταση αποτελούν παράγοντες που συσχετίζονται θετικά η αρνητικά με τη χρήση του διαδικτύου στην Ελλάδα. Μάλιστα, αξίζει να σημειωθεί ότι τα ελληνικά ευρήματα εναρμονίζονται με αυτά των υπολοίπων συμμετεχουσών χωρών του WIP ως προς το ψηφιακό χάσμα (The WIP International Report 2017).

Χρήση του διαδικτύου σε συνάρτηση με την πρόσβαση

Όσα προηγήθηκαν, επιχείρησαν να διερευνήσουν μια βασική όψη του ελληνικού ψηφιακού μετασχηματισμού, που είναι το ψηφιακό χάσμα, μέσα από τα δεδομένα των διαδοχικών μετρήσεων WIP. Εν τούτοις, η μελέτη των επιμέρους διαστάσεων εισάγει στη συζήτηση τη δυναμική του διαδικτύου μέσω της μέτρησης χρηστών και μη χρηστών, διάσταση που ο θεωρητικός σχεδιασμός της έρευνας WIP επιτρέπει. Πρόκειται για ένα από τα καινοτόμα στοιχεία της, συνυπολογίζοντας τη μακρόχρονη και επαναλαμβανόμενη πραγματοποίηση της συγκεκριμένης έρευνας.

Η χρήση του διαδικτύου στην Ελλάδα φαίνεται από τους τρεις συνεχόμενους γύρους WIP, ότι αυξάνεται σταθερά, καθώς 71% του πληθυσμού[2] της τελευταίας μέτρησης αυτοπροσδιορίζονται ως χρήστες, καταγράφοντας έτσι αύξηση της τάξης του 8,8% από την τελευταία μέτρηση το 2017 (62,2%) (βλ. παρακάτω Γράφημα 8).

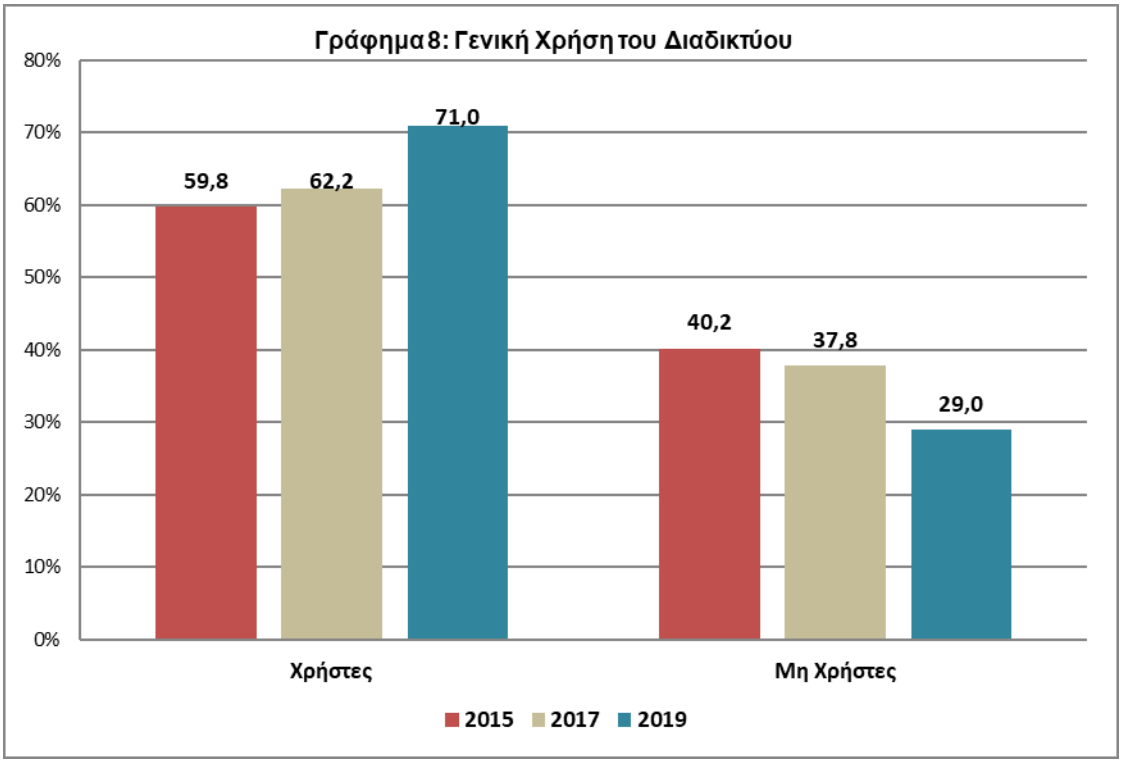

Η αύξηση είναι εντυπωσιακή, αν συγκριθεί με τα ποσοστά συχνότητας χρήσης του διαδικτύου, όπως αποτυπώνονται στους τέσσερις γύρους της Ευρωπαϊκής Κοινωνικής Έρευνας (European Social Survey) στην Ελλάδα. Ενδεικτικά, στον πρώτο γύρο ESS1 (2003) το ποσοστό μη πρόσβασης από την οικία ή την εργασία από περίπου 73%, μειώθηκε στο 44% στον τέταρτο γύρο ESS4 (2009), ενώ αντίστροφα το χαμηλό ποσοστό καθημερινής χρήσης από 4% στον πρώτο γύρο ESS1 (2003), αυξήθηκε σε ποσοστό 19% στον τέταρτο γύρο ESS4 (2009) (Condyli, 2011).[3]

Σύμφωνα με την πιο πρόσφατη έρευνα σχετικά με την χρήση ΤΠΕ από νοικοκυριά και άτομα - 2020, που διεξήχθη από την Ελληνική Στατιστική Αρχή (ΕΛΣΤΑΤ), το 78,1% του πληθυσμού ηλικίας 16-74 ετών (8 στους 10 ηλικίας 16 – 74 ετών) έκαναν χρήση διαδικτύου κατά το Α’ τρίμηνο του 2020, καταγράφοντας αύξηση 3,2% σε σύγκριση με το 2019 (75,7%). Η έρευνα WIP καλύπτει τον εγχώριο πληθυσμό για τις ηλικίες άνω των 15 ετών. Λαμβάνοντας υπόψη μόνο τα άτομα

ηλικίας 16-74, η χρήση του διαδικτύου για την έρευνα WIP διαμορφώνεται στο 75,7%, ποσοστό που συμφωνεί με την αντίστοιχη μέτρηση της ΕΣΤΑΤ.

Επιπρόσθετα, η διερεύνηση της μη χρήσης του διαδικτύου (Βλ. παρακάτω Γράφημα 9) αναδεικνύει δύο κύριες αιτίες σύμφωνα με τα όσα δηλώνει ο πληθυσμός των μη χρηστών, που αντιπροσωπεύει το 29% της μέτρησης.

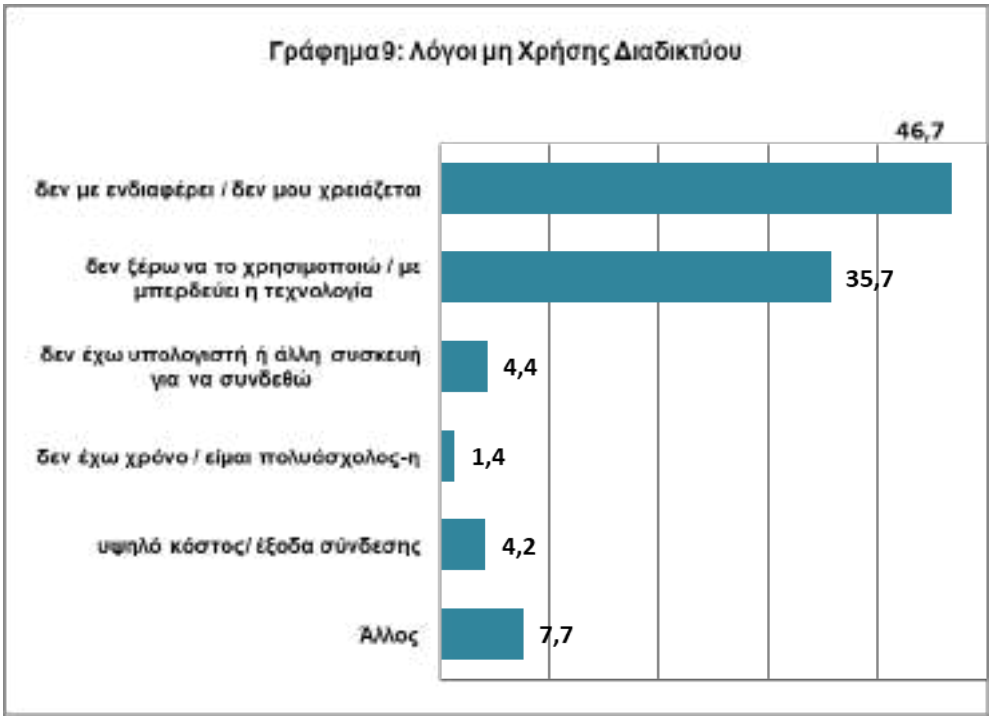

Ως πρώτη δηλούμενη αιτία είναι η έλλειψη ενδιαφέροντος αλλά και χρησιμότητας του διαδικτύου (ποσοστό 46,7%). Η δεύτερη σε συχνότητα δηλούμενη αιτία (ποσοστό 35,7%), αποτελεί η έλλειψη τεχνικών γνώσεων ή ο φόβος και η σύγχυση που προκαλούν η τεχνολογία (Morris και Venkatesh, 2000).[4] Στη συνέχεια, σε πολύ μικρότερα ποσοστά αναφέρονται ως αιτίες η μη κατοχή συσκευής που επιτρέπει την πρόσβαση στο διαδίκτυο, καθώς επίσης και η έλλειψη οικονομικών πόρων και/ή αδυναμία των ερωτηθέντων να ανταπεξέλθουν στο συνδρομητικό κόστος σύνδεσης (4,4% και 4,2% αντίστοιχα). Σε ακόμη μικρότερο ποσοστό (1,4%) δηλώνεται ότι το διαδίκτυο απαιτεί αρκετό χρόνο, τον οποίο οι ερωτώμενοι δεν διαθέτουν. Επιπλέον, η δήλωση «άλλοι λόγοι» αποτελεί την τέταρτη κατά σειρά αιτία μη χρήσης (σε ποσοστό 7,7%).[5] Το ποσοστό αυτών που «ανθίστανται» ή είναι «αποκλεισμένοι» από την τεχνολογία στη χώρα καταγράφεται στο 22%, σύμφωνα με τα πρόσφατα δεδομένα της Eurostat, υπολειπόμενο του μέσου όρου των χωρών μελών της ΕΕ (13%).[6] Ως εκ τούτου, παρά το γεγονός ότι η διαφορά αμβλύνεται, τα παραπάνω στοιχεία υποδηλώνουν ότι η κοινωνία της πληροφορίας στη χώρα μας βρίσκεται ακόμη σε εξέλιξη. Τα επόμενα χρόνια θα καθορίσουν την όποια προοπτική ολοκλήρωσής της, αρχής γενομένης από την τρέχουσα συγκυρία της πανδημίας.

Χρήστες - μη χρήστες: ασύμβατη συνύπαρξη;

Προκειμένου να σκιαγραφήσουμε το προφίλ του μη χρήστη, επιλέξαμε να παρουσιάσουμε την υψηλότερη τιμή ορισμένων μεταβλητών που συγκροτούν τα κύρια δημογραφικά και κοινωνικά χαρακτηριστικά τους μέσω των δεδομένων της

τελευταίας μέτρησης WIP υπό τη μορφή του ακόλουθου πληροφοριακού γραφήματος με τίτλο: Το Διαδίκτυο στην Ελλάδα.

Μελετώντας την ταυτότητα των μη χρηστών του διαδικτύου, σε ότι αφορά την έμφυλη ταυτότητα το ποσοστό διαφοροποίησης μεταξύ ανδρών και γυναικών ανέρχεται σε 15,4%, δηλαδή 42,3% και 57,7%, αντίστοιχα. Ως προς την οικογενειακή κατάσταση, η πλειοψηφία των μη χρηστών είναι έγγαμοι/ες (69,7%). Τεκμηριώνεται επίσης η προαναφερθείσα θετική συσχέτιση της μη χρήσης του διαδικτύου με τις μεγαλύτερες ηλικίες, δεδομένου ότι το υψηλότερο ποσοστό αυτών (59%) εντοπίζεται στην ηλικιακή κατηγορία των 65+ ετών, ενώ τα ποσοστά μη χρηστών είναι σχεδόν ανύπαρκτα στις νεαρότερες ηλικίες. Ενδεικτικά (εκτός πληροφοριακού γραφήματος), στις νεαρότερες ηλικιακές ομάδες τα ποσοστά μη χρηστών είναι της τάξης του 0,9% στους νέους/ες 15-24 και 1,7% στους νέους/ες 25-34 ετών. Η πλειοψηφία των μη χρηστών δεν έχουν απασχόληση (84,1%). Από περαιτέρω ανάλυση[7] των μη απασχολούμενων και μη χρηστών, προκύπτει ότι το 61,7% αυτών είναι συνταξιούχοι, το 14,1% ασχολείται με τα οικιακά ή τη φροντίδα άλλου προσώπου και το 6,9% είναι άνεργοι/ες. Ως προς το μηνιαίο οικογενειακό εισόδημα των μη χρηστών, παραπάνω από τους μισούς (60,2%) κατατάσσονται στη χαμηλότερη εισοδηματική κατηγορία, δηλ. έχουν εισόδημα μέχρι 1000 € το μήνα. Ως προς το εκπαιδευτικό τους επίπεδο, η πλειοψηφία των μη χρηστών δηλαδή το 46,2% δηλώνει ότι έχει ολοκληρώσει κάποια εκ των βαθμίδων της υποχρεωτικής εκπαίδευσης (αναλφάβητοι/ες 3,7%, απόφοιτοι/ες Δημοτικού 21,5% και 20,6/% απόφοιτοι/ες Γυμνασίου). Τέλος, οι περισσότεροι μη χρήστες του διαδικτύου είναι κάτοικοι της Αττικής και της Περιφέρειας Κεντρικής Μακεδονίας (28% και 18,1% αντίστοιχα), περιοχές που συγκεντρώνουν το μεγαλύτερο μέρος του πληθυσμού της χώρας.

Μια επίσης ενδιαφέρουσα παράμετρος των χρηστών του διαδικτύου (βλ. παρακάτω Γράφημα 10), η οποία μπορεί να ερμηνευθεί και αξιοποιηθεί για τον σχεδιασμό της ψηφιακής πολιτικής της χώρας, αποτελεί η διάκριση μεταξύ νέων,

έμπειρων και μακροχρόνιων χρηστών, όπως παρουσιάζεται στα δεδομένα δύο γύρων WIP, μια -τρόπον τινά- χαρτογράφηση του ιστορικού χρήσης του.

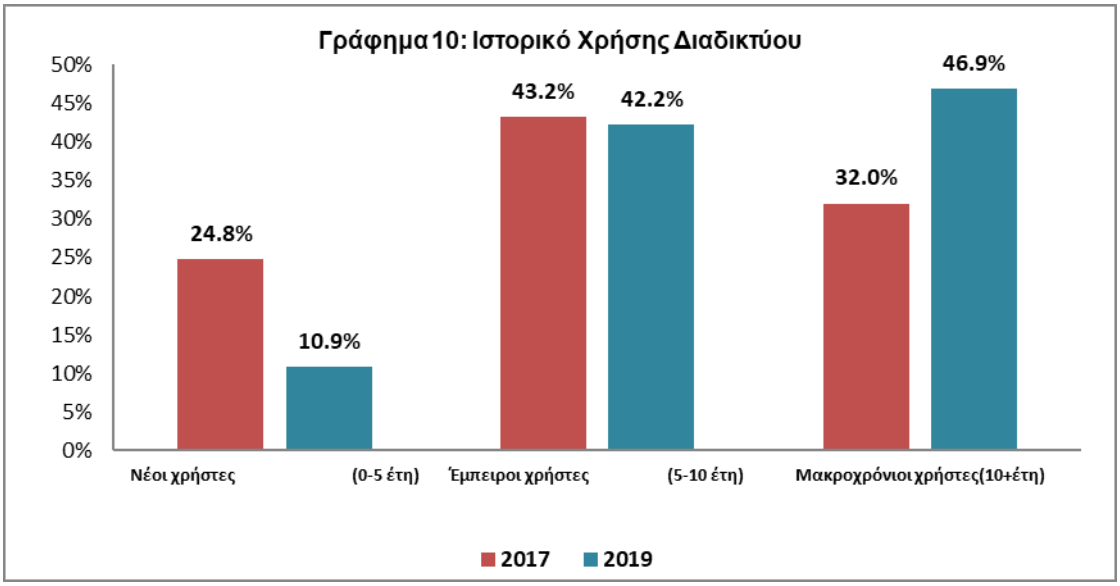

Από τα ευρήματα του WIP προκύπτει ότι οι περισσότεροι Έλληνες αυτοπροσδιορίζονται ως αρκετά έμπειροι χρήστες του διαδικτύου, διαθέτοντας κατά μέσο όρο 12,5 χρόνια εμπειρίας χρήσης (Μ.Ο.=12,4 έτη). Η μειούμενη ποσοστιαία διαφορά (14%) των νέων χρηστών συγκριτικά με την μέτρηση του 2017 ερμηνεύεται διασταλτικά με την αύξηση των έμπειρων και μακροχρόνιων χρηστών. Σύμφωνα μάλιστα με την Διεθνή Έκθεση WIP (The WIP International Report 2018:23), οι Έλληνες χρήστες διαθέτουν τα ίδια περίπου χρόνια εμπειρίας του διαδικτύου με τους Γάλλους (13 έτη), ενώ υπερτερούν των Ελληνοκυπρίων (11 έτη), και υπολείπονται των Αμερικανών (15 έτη). Επισημαίνεται ότι τα χρόνια της εμπειρίας χρήσης δεν αποτελούν ικανό δείκτη per se για τη συνολική αποτίμηση της ψηφιακής επίδοσης της χώρας σήμερα. Ενδεικτικά, παρά τα ίδια έτη εμπειρίας χρήσης του Γάλλου και ΄Έλληνα πολίτη, η Γαλλία ως χώρα εμφανίζει πολύ μεγαλύτερη δυναμική στους τομείς της δημόσιας διοίκησης, του παραγωγικού τομέα και αλλού (βλ. δείκτης ψηφιακής οικονομίας και κοινωνίας DESI στο παρόν κείμενο). Επομένως, το φαινόμενο χρήζει περαιτέρω παρακολούθησης και μελέτης σε ερευνητικό και πολιτικό επίπεδο δεδομένου του διακυβεύματος.

Το προφίλ των χρηστών με μακροχρόνια εμπειρία του διαδικτύου (πάνω από 10 έτη), κατ' αντιδιαστολή με το προφίλ των μη χρηστών αναλύεται στο πληροφοριακό γράφημα που ακολουθεί με τίτλο: Προφίλ των Μακροχρόνιων (10+ έτη) Χρηστών του Διαδικτύου.

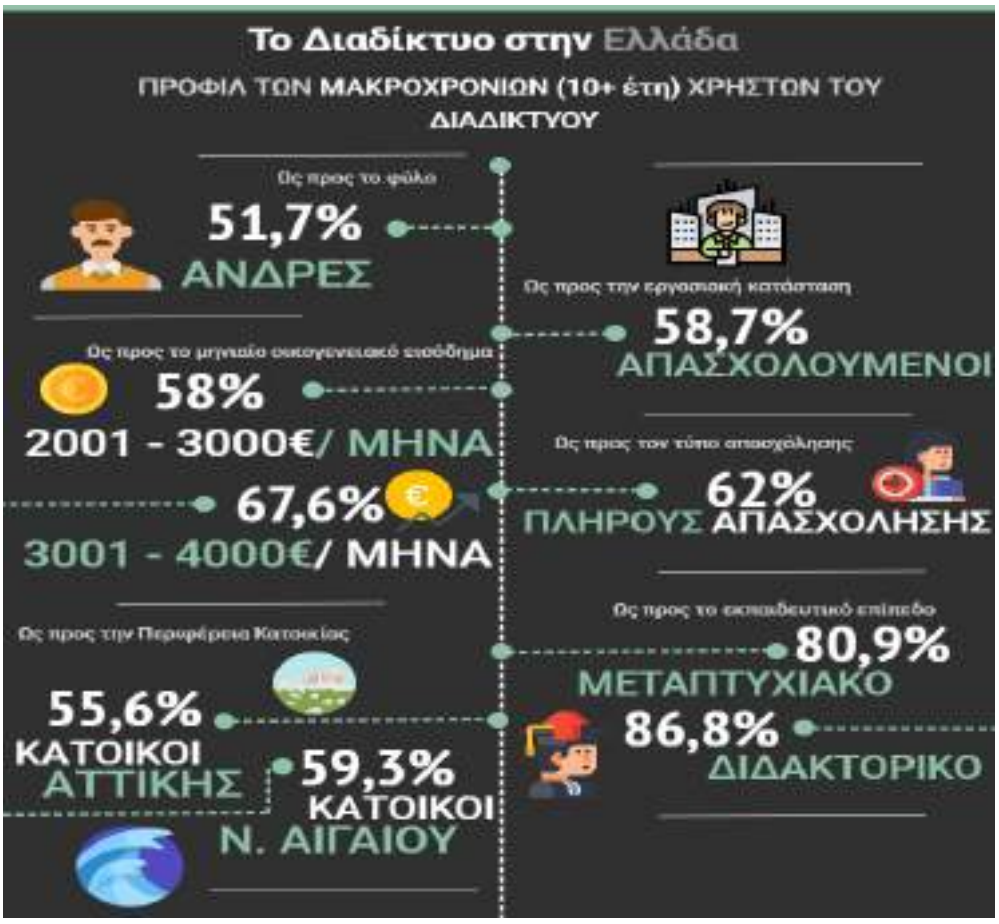

Εστιάζοντας στην έμφυλη εμπειρία, οι άνδρες εμφανίζουν περισσότερα χρόνια εμπειρίας χρήσης του διαδικτύου (51,7%) σε σχέση με τις γυναίκες. Ως προς την εργασιακή κατάσταση (απασχολούμενοι και μη) και τον τύπο απασχόλησης (πλήρους και μερικής) προκύπτει θετική συσχέτιση μακρόχρονης χρήσης και απασχόλησης. Δηλαδή οι χρήστες του διαδικτύου εντός της αγοράς εργασίας δηλώνουν περισσότερα χρόνια χρήσης του διαδικτύου (σε ποσοστό 58,7%) σε σχέση με τους χρήστες εκτός αγοράς εργασίας (30,4%). Ομοίως φαίνεται ότι το μεγαλύτερο ποσοστό μακροχρόνιων χρηστών είναι πλήρους απασχόλησης (62%). Προκύπτει θετική συσχέτιση μεταξύ της μακροχρόνιας χρήσης διαδικτύου των χρηστών και υψηλότερου εκπαιδευτικού επιπέδου (80,9% και 86,8% για κατόχους Μεταπτυχιακού και Διδακτορικού τίτλου) καθώς και μηνιαίου οικογενειακού εισοδήματος (51,5% και 58% για εισόδημα 1.001 -2000 € και 2001-3000 αντίστοιχα). Αυτή η θετική συσχέτιση τεκμηριώνεται σε πολλές αντίστοιχες έρευνες και καταγραφές.

Από την ποσοστιαία κατανομή εμπειρίας του διαδικτύου προκύπτει ότι η Περιφέρεια Αττικής συγκεντρώνει το υψηλότερο ποσοστό χρηστών με μακροχρόνια χρήση (55,6%), γεγονός αναμενόμενο λόγω της πληθυσμιακής συγκέντρωσης αφενός και συγκέντρωσης της οικονομικής δραστηριότητας αφετέρου. Οι περιφέρειες με αυξημένο τουριστικό τομέα συγκεντρώνουν επίσης υψηλά ποσοστά χρηστών με μακρόχρονη εμπειρία του διαδικτύου, όπως το Νότιο Αιγαίο (59,3%).

Η δυναμική του διαδικτύου στην Ελλάδα σήμερα

Η εξέλιξη χρήσης του διαδικτύου συναρτάται με την τρέχουσα δυναμική του στη χώρα. Τα ευρήματα του WIP επιτρέπουν την αποτύπωση του προφίλ των μη χρηστών και την δυνητική εισαγωγή τους στην ψηφιακή εποχή. Παρά τις αρνητικές κοινωνικές επιπτώσεις της τρέχουσας πανδημίας και δεδομένης της μεταστροφής των ποικίλλων δραστηριοτήτων της κοινωνικής και οικονομικής ζωής στην ψηφιακή ζωή, από την τηλε-εργασία και τηλε-εκπαίδευση μέχρι την κοινωνική συναναστροφή, η διαμόρφωση πολιτικής ατζέντας για τους απόντες του διαδικτύου επείγει.

Σύμφωνα με τα ευρήματα του 3ου γύρου WIP τα 2/3 των μη χρηστών δεν προτίθενται να χρησιμοποιήσουν το διαδίκτυο στον επόμενο χρόνο (βλ. παρακάτω Γράφημα 11). Αξίζει μάλιστα να αναφερθεί ότι, σύμφωνα με τους Τσέκερης, Δεμερτζής, κ.ά. (2020: 34) ένα ποσοστό 31,1% των σημερινών μη χρηστών του διαδικτύου δηλώνουν ότι έχουν χρησιμοποιήσει το διαδίκτυο στο παρελθόν.

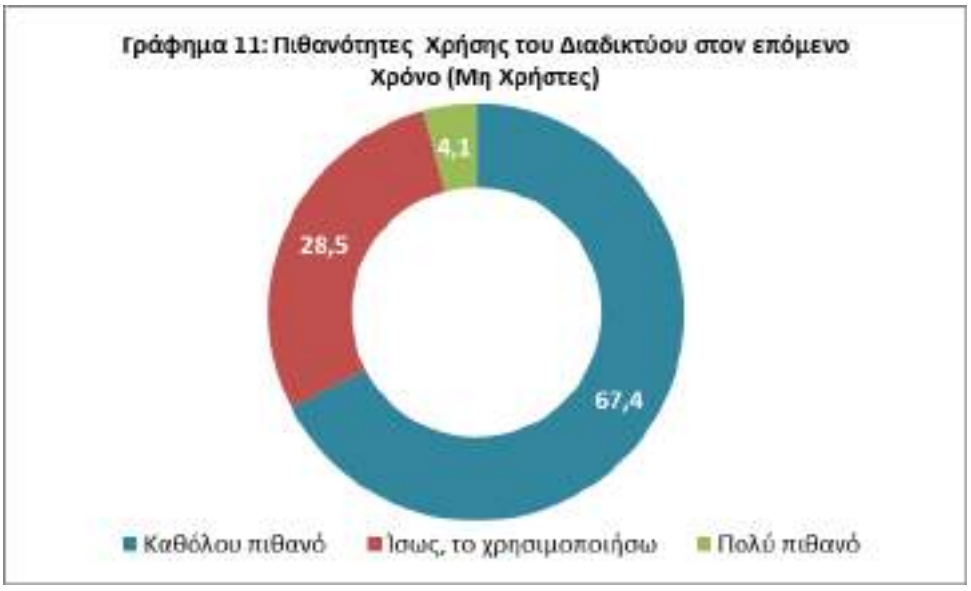

Ενδιαφέρον εύρημα αποτελεί επίσης το ποσοστό αυτών που δηλώνουν σημερινοί μη χρήστες (9%), ενώ υπήρξαν χρήστες του διαδικτύου κατά το παρελθόν (βλέπε παρακάτω γράφημα 12).

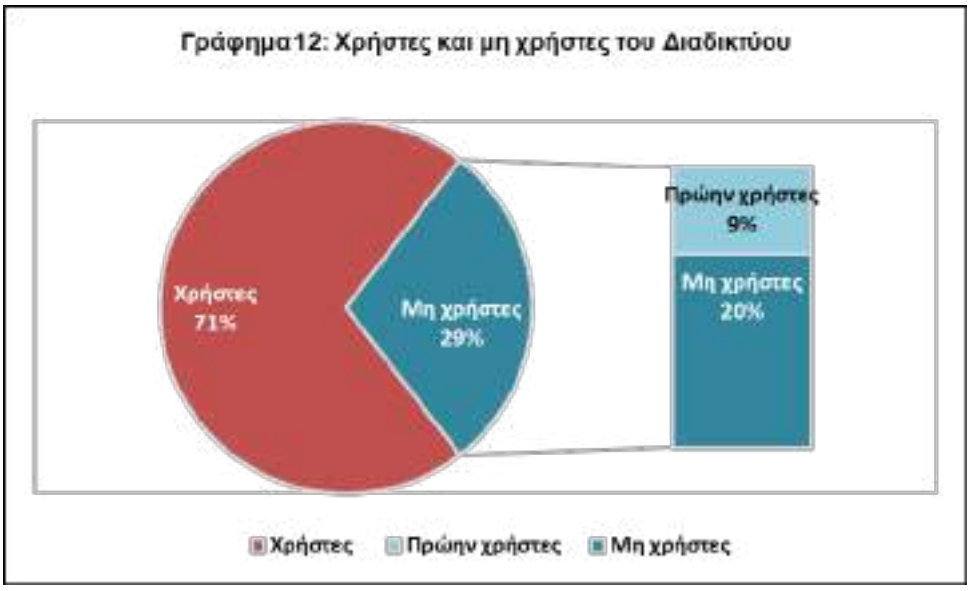

Η συγκρότηση της ψηφιακής πολιτικής ατζέντας θα πρέπει να στοχεύσει στην ανάκτηση και προσέλκυση αυτού του πληθυσμού. Συνυπολογίζοντας το συνολικό ποσοστό των μη χρηστών, ήτοι το 1/3 περίπου του δείγματος, γίνεται εμφανές ότι η εξέλιξη της κοινωνίας της πληροφορίας στην Ελλάδα χρήζει περαιτέρω ανάπτυξης κυρίως στοχευμένων πολιτικών παρεμβάσεων, σε ότι αφορά το ανθρώπινο δυναμικό. Σε αυτό το σημείο θα θέλαμε να επισημάνουμε εκ νέου τη χρησιμότητα και καινοτομία του WIP ως προς την μέτρηση των μη χρηστών και τη δυναμικότητα εν τέλει της διείσδυσης του διαδικτύου σε εθνικό επίπεδο.

Συμπεράσματα

Τα ευρήματα τόσο του WIP όσο και άλλων συγκριτικών ερευνών, εθνικών καταγραφών και δεικτών στα οποία αναφερθήκαμε εν συντομία στην παρούσα εργασία, αναδεικνύουν μεν μια συνεχή άνοδο πρόσβασης και χρήσης του διαδικτύου χωρίς ανάλογη βελτίωση των ψηφιακών δεξιοτήτων με άμεσο αντίκτυπο στους τομείς της εργασίας και οικονομίας.

Η περιρρέουσα αβεβαιότητα στην κοινωνία και την οικονομία, οφειλόμενη εν πολλοίς στην συνθήκη της πανδημίας, φαίνεται ότι επιταχύνει την πορεία του ψηφιακού εκσυγχρονισμού των παρεχόμενων προς τους πολίτες υπηρεσιών της δημόσιας διοίκησης. Εντούτοις, το ποσοστό 20% -των διαχρονικά μη συνδεδεμένων πολιτών- από κοινού με ένα συμπαγές ποσοστό άρνησης χρήσης μεταξύ των μη συνδεδεμένων (67,4%) στα ευρήματα του WIP καθώς και το σημαντικό ποσοστό των μεγαλύτερων ηλικιακά ομάδων πληθυσμού που δεν έχουν πρόσβαση στο διαδίκτυο, εξακολουθούν να αποτελούν τους αόρατους, τους απόντες του ψηφιακού ελληνικού γίγνεσθαι. Μεταξύ αυτών συγκαταλέγονται τα άτομα άνω των 65 ετών διότι ο παράγοντας «ηλικία» αποτελεί καθοριστικό παράγοντα ανισοτήτων στο θέμα της ψηφιακής ένταξης. Η πολιτική ατζέντα θα πρέπει να επικεντρώσει το ενδιαφέρον της στις ομάδες αυτές, οι οποίες είναι κοινωνικά και εν τέλει ψηφιακά ευάλωτες. Η έμφαση θα πρέπει να δοθεί στην δια βίου μάθηση για τους σημερινούς χρήστες με την βελτίωση και αναβάθμιση των ψηφιακών δεξιοτήτων έτσι ώστε να ανταποκρίνονται στις απαιτήσεις του σημερινού ψηφιακού μετασχηματισμού. Στην «μετά πρόσβαση» κατάσταση η χρήση του διαδικτύου δεν επαρκεί για την αξιοποίηση των ευκαιριών που παρέχει ο ψηφιακός μετασχηματισμός και έτσι η θέση της χώρας στο διεθνές περιβάλλον υστερεί παρά τη διαφαινόμενη σύγκληση (OECD 2019: 41-42). Ίσως η κρίση της πανδημίας αποτελέσει ακόμη μια φορά ευκαιρία για την επιτάχυνση του ψηφιακού μετασχηματισμού εφόσον αναδείχθηκε παγκοσμίως η ανάγκη ετοιμότητας και προσαρμογής των σύγχρονων οικονομιών και κοινωνιών στις νέες «απομακρυσμένες» μορφές εργασίας, εκπαίδευσης και επικοινωνίας μέσω της ψηφιακής τεχνολογίας. Η Βίβλος για τον Ψηφιακό Μετασχηματισμό 2020-2025 προτάσσει, μεταξύ των βασικών αξόνων της, τη γρήγορη και αξιόπιστη διασύνδεση στο διαδίκτυο, φιλικότερες ψηφιακές υπηρεσίες στους πολίτες σε όλα τα γεγονότα της ζωής τους καθώς και αναβάθμιση των ψηφιακών δεξιοτήτων κάθε πολίτη. Στην παρούσα εργασία επιχειρήσαμε να παρουσιάσουμε όψεις του ψηφιακού χάσματος στην Ελλάδα μέσα από τα διαθέσιμα ποσοτικά δεδομένα και καταγραφές. Εν τούτοις, καθώς οι ποσοτικές προσεγγίσεις παρουσιάζουν μια περιοδικότητα και συγκριτική αξία, έμφαση θα πρέπει να δοθεί επίσης σε περισσότερο ποιοτικές προσεγγίσεις της χρήσης των ψηφιακών τεχνολογιών στην χώρα μας και του μετασχηματισμού που αυτές επιφέρουν στις εμπειρίες και γενικότερα στις ζωές των συμπολιτών μας. Το

τελευταίο είναι - ή θα έπρεπε να είναι - στόχος προτεραιότητας τόσο για τους συγγραφείς αυτής της μελέτης όσο και για την ευρύτερη εγχώρια ερευνητική δραστηριότητα.

Σημειώσεις

[1] Clark, S.C. (2001), Work cultures and work/family balance, *Journal of Vocational Behavior,* 58, pp. 348–365, DOI: 10.1006/jvbe.2000.1759. Pickard, S. (2016), *A sociological examination of how we age and are aged through the life course*, London, Sage.

[2] Σε σύνολο δείγματος 1208 ατόμων, n χρηστών =858, n μη χρηστών= 350.

[3] Στο Condyli D., 2011, Les *prolongements productifs de l'agir communicationnel: le cas de la Grèce.* Thèse de Doctorat. Paris VIII.

[4] Η Ελλάδα ανήκει στην ομάδα των χωρών, στις οποίες οι λόγοι μη χρήσης του διαδικτύου σχετίζονται κυρίως με την έλλειψη ενδιαφέροντος και χρησιμότητας του διαδικτύου καθώς και με την έλλειψη τεχνικών γνώσεων ή το φόβο/σύγχυση με την τεχνολογία παρά με την έλλειψη μέσων σύνδεσης στο διαδίκτυο (βλ. The World Internet Project International Reports 2017:31 & 2018:25).

[5] Με βάση τα στοιχεία της έρευνας της ΕΛΣΤΑΤ (2019), οι κυριότεροι λόγοι μη πρόσβασης στο διαδίκτυο από την κατοικία παραμένουν, διαχρονικά, οι ίδιοι και είναι: α) η έλλειψη δεξιοτήτων (67,3%), β) η μη χρησιμότητα των πληροφοριών που υπάρχουν στο διαδίκτυο και η έλλειψη ενδιαφέροντος για τις πληροφορίες αυτές (22,5%) και γ) το πολύ υψηλό κόστος του εξοπλισμού (15,0%).

[6] Βλ. δεδομένα της Eurostat: internet use by individuals 7/2019. Τα σχετικά συγκριτικά δεδομένα καταγράφονται από το 2008 για τα κράτα μέλη στο https://ec.europa.eu/eurostat/databrowser/view/tin00028/default/table?lang=en

[7] Για περισσότερες πληροφορίες σχετικά με το προφίλ των μη χρηστών βλ. κεφάλαιο 3.Γενική χρήση και Πρόσβαση στο Τσέκερης, Χ., Δεμερτζής, Ν. κ.ά. (2020), *Το Διαδίκτυο στην Ελλάδα: Η έρευνα του ΕΚΚΕ για το World Internet Project*, Αθήνα, διαΝΕΟσις.

Αναφορές

Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία

Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών (2017), *Το Διαδίκτυο στην Ελλάδα 2016,* Τελική Έκθεση *(*Κύριος ερευνητής Ν. Δεμερτζής), Αθήνα, ΕΚΚΕ

Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών (2016), *Το Διαδίκτυο στην Ελλάδα 2015*, Τελική Έκθεση (Κύριος ερευνητής Ν. Δεμερτζής), Αθήνα, ΕΚΚΕ

ΕΛΣΤΑΤ (2020), Δελτίο Τύπου: *Έρευνα Χρήσης Τεχνολογιών Πληροφόρησης και Επικοινωνίας από νοικοκυριά και άτομα*, Αθήνα, Ελληνική Στατιστική Αρχή, https://www.statistics.gr/documents/20181/727080a4-4bb8-eb4d-af56-4aaaa8989b8c. (τελευταία πρόσβαση 5/1/2021).

ΕΛΣΤΑΤ (2020), *Η Ελλάς με αριθμούς*, Αθήνα, Ελληνική Στατιστική Αρχή, https://www.statistics.gr/documents/20181/1515741/GreeceInFigures_2020Q3_GR.pdf/ffac04c4-3fd2-5088-9380-f727621c1436. (τελευταία πρόσβαση 5/1/2021).

ΕΛΣΤΑΤ (2019), Δελτίο Τύπου: *Έρευνα Χρήσης Τεχνολογιών Πληροφόρησης και Επικοινωνίας από νοικοκυριά και άτομα*, Αθήνα, Ελληνική Στατιστική Αρχή. https://www.statistics.gr/documents/20181/adbe1a27-e2d2-5529-2f50-6872239bbff7. (τελευταία πρόσβαση 5/1/2021).

Καμινιώτη, Ο. (2020), Ψηφιακή ένταξη και ψηφιακές δεξιότητες ανάλογα με την ηλικία στην Ελλάδα, στο Χ. Παϊδούση και Α. Ευστράτογλου (επιμ.), *Ψηφιακή ένταξη και ανθρώπινο δυναμικό στην Ελλάδα*, Ομάδα Εργασίας «Εκπαίδευση & Απασχόληση», Αθήνα, Friedrich Ebert Stiftung, σσ. 9-13.

Υπουργείο Ψηφιακής Διακυβέρνησης (2020), *Βίβλος Ψηφιακού Μετασχηματισμού 2020-2025,* https://digitalstrategy.gov.gr/. (τελευταία πρόσβαση 10/1/2021).

ΣΕΒ (2020), *Ψηφιακή και τεχνολογική ωριμότητα οικονομίας και επιχειρήσεων,* Παρατηρητήριο Ψηφιακού Μετασχηματισμού, 2η ετήσια έκδοση, https://www.sev.org.gr/Uploads/Documents/53335/Paratiritirio_sev_kentriki_meleti_2020_11_8_2020.pdf

Τσέκερης, Χ., Δεμερτζής, Ν. κ.ά. (2020), *Το Διαδίκτυο στην Ελλάδα: Η έρευνα του ΕΚΚΕ για το World Internet Project*, Αθήνα, διαΝΕΟσις.

Χατζηγιάννη, Α., Λιναρδής, Α., Κονδύλη, Δ., Ζακοπούλου, Έ., Παπαλιού, Ό., Φαγαδάκη, Ε. και Νησιώτης, Κ. (υπό δημοσίευση), Η διεθνής έρευνα για την αποτίμηση των δεξιοτήτων των Ενηλίκων (PIAAC): οι δεξιότητες των ενηλίκων στην Ελλάδα στον γραμματισμό, αριθμητισμό και στην επίλυση προβλημάτων σε προηγμένο τεχνολογικά περιβάλλον, Αθήνα, ΕΚΚΕ.

Ξενόγλωσση Βιβλιογραφία

Allmann K. and Blank, G. (2021), Rethinking digital skills in the era of compulsory computing: methods, measurement, policy and theory, *Information, Communication and Society*, Taylor & Francis online, DOI.org/10.1080/1369118X.2021.

Attewell, P. (2001), Comment: The First and Second Digital Divides, *Sociology of Education,* Vol. 74, No 3 (Jul., 2001), pp. 252-259, https://doi.org/10.2307/2673277

Bonfadelli, H. (2002), The Internet and Knowledge Gaps: A Theoretical and Empirical Investigation, *European Journal of Communication*, Vol. 17, No 1, DOI: 10.1177/0267323102017001607

Clark, S.C. (2001), Work cultures and work/family balance, *Journal of Vocational Behavior,* Vol. 58, pp. 348–365, DOI: 10.1006/jvbe.2000.1759.

Condyli D. (2011), *Les prolongements productifs de l'agir communicationnel: le cas de la Grèce,* Paris, Université Paris 8, doctoral thesis, (unpublished).

European Commission (2020), Digital Economy and Society Index (DESI) 2020, https://ec.europa.eu/digital-single-market/en/news/digital-economy-and-society-index-desi-2020.

DiMaggio, P., Hargittai, E., Celeste, C. and Shafer, S. (2004), Digital inequality: from unequal access to differentiated use, in K. Neckerman (ed.), *Social Inequality*, New York, Russell Sage Foundation.

Dobransky, K. and Hargittai, E. (2006), The disability divide in internet access and use, *Information, Communication & Society,* Vol. 9, No 3, June 2006, pp. 313–334, Taylor & Francis, DOI: 10.1080/13691180600751298.

Eynon, R. (2020), Becoming digitally literate: Reinstating an educational lens to digital skills policies for adults. *British Educational Research Journal* . Advance online publication, DOI.org/10.1002/berj.36861874475

Foley, P. (2004), Does the Internet Help to overcome Social Exclusion?, *Electronic Journal of e-Government*, Vol. 2, No 2, pp. 139–146.

Hargittai, E. (2008), The digital reproduction of inequality, in D. Grusky (ed.), *Social Stratification*, Boulder, CO, Westview Press, pp. 936-944.

Jimoyiannis, A. and Gravani, M. (2011), Exploring adult digital literacy using learners and educators; perceptions and experiences: the case of the Second Chance Schools in Greece, *Educational Technology and Society,* Vol. 14, No 1, pp. 217-227.

Jung, J-Y., Qiu, J.-L. and Kim, Y-Ch. (2001), Internet Connectedness and Inequality: Beyond the "Divide", *Communication Research,* Vol. 28, pp. 507, DOI: 10.1177/009365001028004006.

Morris, M. G. and Venkatesh, V. (2000), Age differences in technology adoption decisions: implications for a changing work force, *Personnel Psychology,* Vol. 53, No 2, pp. 375-403.

Norris, P. (2001), *Digital Divide: Civic Engagement, Information Poverty and the Internet in Democratic Societies*, New York, Cambridge University Press.

OECD (2019), *How's Life in the Digital Age? Opportunities and Risks of the Digital Transformation for People's Well-being*, Paris, OECD Publishing,

https://doi.org/10.1787/9789264311800-en.

OECD (2015), *Digital Economy Outlook 2015* ,Paris, OECD Publishing, DOI:https://dx.doi.org/10.1787/9789264232440-en

OECD (2001), *Understanding the Digital Divide*, Paris, OECD Publishing, http://www.oecd.org/dataoecd/38/57/1888451.pdf.

Pickard, S. (2016), A sociological examination of how we age and are aged through the life course, London, Sage.

The World Internet Project International Report (2018), 9th edition, Center for the Digital Future at USC Annenberg.

The World Internet Project International Report (2017), 8th edition, Center for the Digital Future at USC Annenberg.

Van Deursen, A. and van Dijk, J. (2014), The digital divide shifts to differences in usage, *New Media & Society*, Vol. 16, No 3, p.p. 507-526, DOI: 10.1177/1461444813487959

Wellman B., Haase Q., Witte J. and Hampton K. (2001), Does the Internet Increase, Decrease, or Supplement Social Capital?: Social Networks, Participation, and Community Commitment, Sage Journals: *American Behavioral Scientist.* DOI.org/10.1177/00027640121957286

Διαδικτυακές Πηγές

The pew research center: www.pewresearch.org

https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/Glossary:Digital_divide

Η ΕΜΠΛΟΚΗ ΣΤΟ ΣΥΣΤΗΜΑ ΑΠΟΝΟΜΗΣ ΠΟΙΝΙΚΗΣ ΔΙΚΑΙΟΣΥΝΗΣ ΩΣ ΠΑΡΑΓΟΝΤΑΣ «ΔΙΑΚΙΝΔΥΝΕΥΣΗΣ» ΓΙΑ ΤΗΝ ΥΠΟΤΡΟΠΗ

Ελένη Κοντοπούλου

Διδάκτωρ Εγκληματολογίας, Πάντειον Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών

Περίληψη

Σύμφωνα με τη διεθνή ερευνητική εμπειρία η εμπλοκή στο σύστημα απονομής ποινικής δικαιοσύνης κατά την περίοδο της ανηλικότητας αποτελεί έναν από τους πιο ισχυρούς παράγοντες «διακινδύνευσης», ο οποίος φαίνεται να αυξάνει την πιθανότητα για την εκδήλωση υποτροπής είτε κατά την ίδια ηλικιακή περίοδο είτε κατά την ενήλικη ζωή. Στο πλαίσιο άλλωστε μελέτης του φαινομένου των εγκληματικών σταδιοδρομιών και υπό το πρίσμα των θεωριών που εντάσσονται στους κόλπους της Εξελικτικής Εγκληματολογίας ή της Εγκληματολογίας που εστιάζει στην πορεία της ζωής, έχει διατυπωθεί η θέση ότι η πρώιμη εμπλοκή στην παραβατικότητα αποτελεί προγνωστικό παράγοντα για τη «συνέχεια» και την «επιμονή» της παραβατικής συμπεριφοράς στο πέρασμα του χρόνου. Στην παρούσα ανάλυση θα παρουσιαστούν ορισμένα από τα πορίσματα έρευνας η οποία διεξήχθη με αντικείμενο μελέτης τον ποινικό στιγματισμό του ανήλικου παραβάτη και την επίδρασή του στη δευτερογενή παρέκκλιση καθώς και ένα μέρος των ερευνητικών δεδομένων τα οποία προέκυψαν στο πλαίσιο των διαπιστώσεων της έρευνας του Ν.Π.Ι.Δ. «ΕΠΑΝΟΔΟΣ» σχετικά με το φαινόμενο της υποτροπής των αποφυλακισμένων στην Ελλάδα.

Λέξεις κλειδιά: ανήλικοι παραβάτες, παράγοντες «διακινδύνευσης», σύστημα απονομής ποινικής δικαιοσύνης, υποτροπή, εγκληματικές σταδιοδρομίες

CRIMINAL JUSTICE INVOLEVEMENT AS A RISK FACTOR FOR RECIDIVISM

Eleni Kontopoulouα

[α] PhD in Criminology, Panteion University of Social and Political Sciences

Abstract

According to the international research experience criminal justice involvement during childhood and adolescence is a strong risk factor for recidivism during the same age period or adulthood. In the framework of criminal careers' study and under the spectrum of the developmental and life-course theories, early onset of offending is considered to be a predictive factor for "continuity" and "persistence" in the life-course. In the present analysis a part of the results of a research on official labeling of juveniles and its effect on secondary deviance will be presented as well as some of the research findings of an empirical study on the recidivism of ex-prisoners in Greece conducted in the frame of the Private Legal Entity "EPANODOS".

Key words: juvenile delinquents, risk factors, criminal justice system, recidivism, criminal careers

Εισαγωγή

Η υποτροπή ως όρος απαντάται με διαφορετικό εννοιολογικό περιεχόμενο στην εγκληματολογική βιβλιογραφία, τις εγκληματολογικές στατιστικές και την ερευνητική εμπειρία. Κοινή παράμετρο σε όλους αυτούς τους ορισμούς αποτελεί η μεσολάβηση της απάντησης του ποινικού συστήματος στην τέλεση μιας αξιόποινης πράξης μετά την οποία ακολουθεί η εκ νέου τέλεση αξιόποινης πράξης για την οποία είτε ακολουθεί εκ νέου είτε δεν ακολουθεί η εμπλοκή του δράστη στο σύστημα απονομής ποινικής δικαιοσύνης (Ζαραφωνίτου, Κοντοπούλου, Πανάγος, Ανίτση και Λεμπέση 2018α: 21, Zara and Farmington 2016: 5-6).[1] Σε κάθε περίπτωση η υποτροπή συνιστά μια παράμετρο εξαιρετικά σημαντική στη βάση της οποίας αξιολογείται κάθε φορά η αποτελεσματικότητα των απαντήσεων του ποινικού συστήματος στο έγκλημα (Ζαραφωνίτου 2004: 228). Ως εκ τούτου η επιστημονική γνώση γύρω από τους παράγοντες οι οποίοι συνδέονται με αυξημένη πιθανότητα υποτροπής ή αντίστοιχα αποχής από το έγκλημα[2] αποτελεί προαπαιτούμενο για την ανάπτυξη αποτελεσματικών μέτρων αντεγκληματικής πολιτικής (Ζαραφωνίτου κ.ά. 2018α: 20).

Στο πλαίσιο αυτό προκύπτει με σαφήνεια ο πολυπαραγοντικός χαρακτήρας του εγκληματικού φαινομένου και κατά συνέπεια η όποια αναφορά γύρω από την επεξήγησή του παραπέμπει σε πιθανολόγηση. Η πιθανολόγηση αυτή εδράζεται στη δράση και αλληλεπίδραση παραγόντων που είτε ωθούν (παράγοντες «διακινδύνευσης») είτε συγκρατούν (προστατευτικοί παράγοντες) από το έγκλημα καθιστώντας έτσι ανέφικτη τη συναγωγή συμπερασμάτων στη βάση μιας σχέσης αιτίας και αιτιατού (Ζαραφωνίτου, Ανίτση, Κοντοπούλου, Λεμπέση και Πανάγος 2019α: 70, Φαρσεδάκης 2005: 144). Η μελέτη των παραγόντων οι οποίοι σχετίζονται με το φαινόμενο της υποτροπής παρουσιάζουν ιδιαίτερη αξία καθώς προσφέρουν μια συνεκτική επιστημονική βάση πάνω στην οποία δύνανται να σχεδιαστούν και να εφαρμοστούν επωφελέστερες πολιτικές πρόληψης και αντιμετώπισης του φαινομένου.

Στην παρούσα ανάλυση θα εστιάσουμε εν συντομία στους παράγοντες «διακινδύνευσης» για την υποτροπή χωρίς, ωστόσο, αυτό να σημαίνει ότι οι προστατευτικοί ή σχετικοί με την αποχή από το έγκλημα παράγοντες, οι οποίοι συμβάλλουν και διευκολύνουν την κοινωνική επανένταξη των παραβατών δεν παρουσιάζουν εξίσου σημαντική επιστημονική αξία για τη μελέτη του φαινομένου. Άλλωστε, η διερεύνηση του φαινομένου της υποτροπής προϋποθέτει την κατά το δυνατόν εις βάθος μελέτη του μηχανισμού δράσης και αλληλεπίδρασης των ως άνω παραγόντων.[3]

Συζήτηση

Η εννοιολογική οριοθέτηση του παράγοντα «διακινδύνευσης» παραπέμπει σε μια «*μεταβλητή στη βάση της οποίας θα μπορούσε να προβλεφθεί αυξημένη πιθανότητα για τη διάπραξη ενός ποινικού αδικήματος*» (Zara and Farrington 2016: 53). Κατά λογική αναγκαιότητα ο όρος «προστατευτικός παράγοντας»[4] παραπέμπει σε μειωμένη πιθανότητα για την εκδήλωση αντικοινωνικής ή παραβατικής συμπεριφοράς (Morizot and Kazemian 2015, Losel and Farrington 2012, Arthur et al. 2002). Ειδικότερα, οι παράγοντες «διακινδύνευσης» διακρίνονται σε στατικούς και δυναμικούς παράγοντες. Οι στατικοί παράγοντες (λ.χ. ηλικία, φύλο, ιστορικό παραβατικής συμπεριφοράς) αναφέρονται στο παρελθόν και δεν επιδέχονται τροποποίηση. Οι δυναμικοί παράγοντες «διακινδύνευσης» (λ.χ. χρήση ναρκωτικών

ουσιών, φιλικές συναναστροφές με άλλους παραβάτες, διαμονή σε υποβαθμισμένη περιοχή κατοικίας, διαταραχή συμπεριφοράς και διάφορα χαρακτηριστικά της προσωπικότητας, το χαμηλό κοινωνικοοικονομικό status) θεωρούνται επιδεκτικοί τροποποίησης και ως εκ τούτου εν δυνάμει μεταβαλλόμενοι. Στο πλαίσιο αυτό οι στατικοί παράγοντες αποτελούν χρήσιμα εργαλεία για τη διάγνωση των ευρισκόμενων σε «διακινδύνευση» ή υψηλή «διακινδύνευση» ατόμων ενώ οι (αιτιώδεις)[5] δυναμικοί παράγοντες αποκτούν βαρύνουσα σημασία για τη χάραξη και υλοποίηση αποτελεσματικότερων μέτρων αντεγκληματικής πολιτικής (Ζαραφωνίτου κ.ά. 2018α: 22-23, Ζαραφωνίτου κ.ά. 2019α:72, Morizot and Kazemian 2015, Andrews, Bonta and Hoge 1990).

Σύμφωνα με τη διεθνή ερευνητική εμπειρία η εμπλοκή στο ποινικό σύστημα (ιστορικό παραβατικής/αντικοινωνικής συμπεριφοράς) κατά την περίοδο της ανηλικότητας αποτελεί έναν σταθερά ισχυρό παράγοντα «διακινδύνευσης» ο οποίος φαίνεται να αυξάνει την πιθανότητα για την εκδήλωση υποτροπής είτε κατά την ίδια ηλικιακή περίοδο είτε κατά την ενήλικη ζωή (Gendreau, Little and Goggin 1996, Hanson and Morton-Bourgon 2005, Mulder et al. 2011). Η επαφή με το σύστημα απονομής ποινικής δικαιοσύνης έχει διερευνηθεί ως παράγοντας «διακινδύνευσης» για την υποτροπή στο πλαίσιο μελέτης του «ιστορικού της παραβατικότητας» (λ.χ. αριθμός συλλήψεων, ηλικία πρώτης εμπλοκής στο ποινικό σύστημα, αριθμός επιβληθεισών ποινικών καταδικών, διάρκεια πρώτου εγκλεισμού κ.λ.π) (Cottle, Lee and Heilbrun 2001, Gendreau, Little and Goggin 1996, Bonta, Hanson and Law 1998).

Στο πλαίσιο άλλωστε της μελέτης του φαινομένου των εγκληματικών σταδιοδρομιών και υπό το πρίσμα των θεωριών που εντάσσονται στους κόλπους της Εξελικτικής Εγκληματολογίας/ Εγκληματολογίας που εστιάζει στην πορεία της ζωής, έχει διατυπωθεί η θέση ότι η πρώιμη εμπλοκή στην παραβατικότητα αποτελεί σημαντικό προγνωστικό παράγοντα για τη «συνέχεια» (continuity) και την «επιμονή» της αντικοινωνικής και παραβατικής συμπεριφοράς στο πέρασμα του χρόνου (criminal persistence) (Farrington 2003). Όπως χαρακτηριστικά αναφέρουν οι Zara και Farrington «*η «επιμονή» της εγκληματικής δράσης*[6] *εξαρτάται σε μεγάλο βαθμό από την έναρξη της αντικοινωνικής συμπεριφοράς,*[7] *έτσι ώστε η πρώιμη ηλικιακά έναρξη να συνεπάγεται και μεγαλύτερη διάρκεια εγκληματικής σταδιοδρομίας. Η πρώιμη έναρξη αντικοινωνικής συμπεριφοράς αναγνωρίζεται ως ένας από τους πιο ισχυρούς παράγοντες για την κλιμάκωση της παραβατικής συμπεριφοράς, έτσι ώστε μια τέτοια πρώιμη έναρξη να σηματοδοτεί μια κλιμακούμενη διαδικασία από τις ελαφρύτερες στις σοβαρότερες μορφές παραβατικής συμπεριφοράς*» (Zara and Farrington 2016: 32).

Ωστόσο, αν και η πρώιμη εκδήλωση αντικοινωνικής συμπεριφοράς αποτελεί σημαντικό παράγοντα «διακινδύνευσης» για τη «συνέχεια» της συμπεριφοράς αυτής κατά την ενήλικη ζωή, εντούτοις, το μεγαλύτερο ποσοστό ατόμων τα οποία εκδηλώνουν αντικοινωνική συμπεριφορά κατά την ανηλικότητα, δεν εκδηλώνουν τέτοιου είδους συμπεριφορά και κατά την ενήλικη ζωή (Robins 1978, Farrington 2003). Αυτό, άλλωστε, προκύπτει και από την πάγια θέση στην εγκληματολογική θεωρία για την αρνητική σχέση ηλικίας και εγκλήματος (Loeber and Farrington 2012: 5). Ωστόσο, η σχέση μεταξύ της πρώιμης έναρξης της αντικοινωνικής συμπεριφοράς και της «συνέχειας» αυτής της συμπεριφοράς στο πέρασμα του χρόνου φαίνεται να

προκύπτει στη βάση μιας μάλλον αναδρομικής παρά προοπτικής πρόγνωσης (Zara and Farrington 2016: 53).

Εμπειρική Διερεύνηση

Στο πλαίσιο της παρούσας ανάλυσης θα γίνει αναφορά σε ένα μέρος των πορισμάτων της διδακτορικής διατριβής της γράφουσας με τίτλο: «*Ο ποινικός στιγματισμός του ανηλίκου και η επίδρασή του στη δευτερογενή παρέκκλιση*» (Κοντοπούλου 2015, 2016α, 2016β) καθώς και σε ένα μέρος των ερευνητικών δεδομένων τα οποία προέκυψαν στο πλαίσιο των διαπιστώσεων της έρευνας του Ν.Π.Ι.Δ. «ΕΠΑΝΟΔΟΣ» με θέμα: «*Το φαινόμενο της υποτροπής αποφυλακισμένων στην Ελλάδα: Εμπειρικά δεδομένα και κατευθύνσεις για την αντεγκληματική πολιτική και την κοινωνική επανένταξη»* (Ζαραφωνίτου κ.ά. 2018α, 2018β, 2019α, 2019β).[8]

«Ο ποινικός στιγματισμός του ανηλίκου και η επίδρασή του στη δευτερογενή παρέκκλιση»

Αντικείμενο έρευνας, μεθοδολογία και ερευνητικά εργαλεία

Αναφορικά με την έρευνα η οποία διεξήχθη στο πλαίσιο της ως άνω αναφερθείσας διδακτορικής διατριβής, αντικείμενο διερεύνησης αποτέλεσε η επίδραση της ποινικής εμπλοκής κατά την ανηλικότητα, και κατ' επέκταση του ποινικού στιγματισμού, στην υποτροπή και ενίοτε στη δημιουργία μιας εγκληματικής σταδιοδρομίας[9] με τη θεωρία της ετικέτας (Becker 1963, Lemert 1972, Goffman 1968) να συγκροτεί το θεωρητικό πλαίσιο της εν λόγω διερεύνησης (Κοντοπούλου 2015, 2016α, 2016β).

Στη βάση αυτή διατυπώθηκαν μια σειρά από ερευνητικές υποθέσεις. Μεταξύ αυτών η υπόθεση ότι «*όσες περισσότερες φορές, όσο πιο βαθιά και όσο πιο νωρίς εμπλακεί ένα άτομο κατά την ανηλικότητα στο ποινικό σύστημα τόσο μεγαλύτερη η πιθανότητα να αισθανθεί ποινικά στιγματισμένο, να παρουσιάσει υποτροπή[10] και να παγιώσει την εγκληματική του δράση*» αποτέλεσε ένα από τα βασικά ερευνητικά ερωτήματα που τέθηκαν προς απάντηση.

Ο ερευνητικός σχεδιασμός προέβλεπε τη συγκρότηση δύο ομάδων προς σύγκριση: μίας πειραματικής και μίας ομάδας ελέγχου. Η πειραματική ομάδα αποτελούνταν από 40 ενήλικες άρρενες κρατούμενους στο Σωφρονιστικό Κατάστημα Β' Τύπου του Μαλανδρίνου,[11] οι οποίοι ενεπλάκησαν για πρώτη φορά στο ποινικό σύστημα κατά την ανηλικότητα. Επίσης αποτελούνταν και από 16 άρρενες (14 ενήλικες και 2 ανηλίκους) οι οποίοι κατά το χρόνο διεξαγωγής της έρευνας υποβάλλονταν σε αναμορφωτικά ή/και θεραπευτικά μέτρα[12] από την Υπηρεσία Επιμελητών Ανηλίκων Αθηνών και οι οποίοι είχαν τελέσει τουλάχιστον ένα ακόμα ποινικό αδίκημα[13] για το οποίο είχαν συλληφθεί. Όσον αφορά στην ομάδα ελέγχου, το αρχικό δείγμα αποτελούνταν από 53 φοιτητές (του Τμήματος Κοινωνιολογίας του Παντείου Πανεπιστημίου καθώς και του Τμήματος Γεωλογίας του Πανεπιστημίου Πατρών). Από το αρχικό δείγμα συγκροτήθηκε μία τελική ομάδα ελέγχου από 12 άτομα, τα οποία είχαν εκδηλώσει παραβατική συμπεριφορά κατά την ανηλικότητα χωρίς να έχουν ποτέ εμπλακεί στο ποινικό σύστημα. Αναφορικά με τα ερευνητικά εργαλεία που αξιοποιήθηκαν, στην περίπτωση της πειραματικής ομάδας επιλέχθηκε η προσωπική συνέντευξη και η μελέτη δικογραφιών, ατομικών φακέλων και ποινικών μητρώων ενώ στην περίπτωση της ομάδας ελέγχου η χρήση αυτο-συμπληρούμενου τυποποιημένου ερωτηματολογίου. Τέλος, λόγω απουσίας αντιπροσωπευτικού

δείγματος η εξέταση των διμεταβλητών συνδέσεων περιορίστηκε στη διερεύνηση της ύπαρξης απλών και μη αιτιωδών σχέσεων οι οποίες αφορούν αποκλειστικά το δείγμα της εν λόγω έρευνας (Κοντοπούλου 2015: 40-42, Κυριαζή 2005: 110-117).

Ερευνητικά πορίσματα

Εστιάζοντας στην πειραματική ομάδα και αναφορικά με τα χαρακτηριστικά της αξίζει να σημειωθεί ότι τα άτομα της ομάδας αυτής προέρχονταν σε πολύ μεγάλο ποσοστό από επιβαρυμένα και δυσλειτουργικά οικογενειακά περιβάλλοντα[14] με χαμηλό κοινωνικοοικονομικό status, ήταν χαμηλού μορφωτικού επιπέδου, με επαγγέλματα χαμηλής εισοδηματικής εμβέλειας και εξαρτημένοι χρήστες ναρκωτικών ουσιών (Κοντοπούλου 2016α: 444-445).

Τα άτομα αυτά φάνηκε να ξεκινούν την παραβατική τους δράση 3 έτη νωρίτερα σε σύγκριση με τα άτομα της ομάδας ελέγχου, με μέση τιμή ηλικίας τέλεσης του πρώτου ποινικού αδικήματος τα 12 έτη, ενώ η μέση τιμή ηλικίας για την πρώτη σύλληψη ήταν τα 14.4 έτη. Ωστόσο, σε ένα ποσοστό της τάξεως του 34% η σύλληψη έλαβε χώρα σε ηλικία μικρότερη των 14 ετών. Ο μέσος αριθμός των ποινικών εμπλοκών κατά την ανηλικότητα ήταν 6.32 ενώ αναφορικά με το είδος της παραβατικής δράσης η πειραματική ομάδα παρουσίαζε μια ευρεία γκάμα ποινικών αδικημάτων, τόσο ελαφριάς όσο και βαριάς μορφής, ήδη κατά την περίοδο της ανηλικότητας, γεγονός το οποίο κατέδειξε και τον υψηλό βαθμό ένταξής της στην παραβατικότητα.[15]

Προκειμένου να διερευνηθεί η προαναφερθείσα ερευνητική υπόθεση επιλέχθηκε ο έλεγχος της γραμμικής συσχέτισης των μεταβλητών στο εσωτερικό της πειραματικής ομάδας. Ειδικότερα, προκειμένου να διερευνηθεί τυχόν γραμμική συσχέτιση του αριθμού των ποινικών εμπλοκών[16] κατά την ανηλικότητα με τον αριθμό των ποινικών εμπλοκών κατά την ενηλικότητα, η πειραματική ομάδα διαμοιράστηκε σε όσο το δυνατόν πιο ομοιογενείς ηλικιακές ομάδες (17-21, 25-30, 31-36 και 37-42 ετών).[17] Στο πλαίσιο αυτής της συσχέτισης διαπιστώθηκε ότι για την ηλικιακή ομάδα 31-36 ετών ο συντελεστής συσχέτισης r ήταν +0,6 (σημαντική θετική συσχέτιση) ενώ για το συνδυασμό των ηλικιακών ομάδων 25-30 και 31-36 ετών αλλά και για το συνδυασμό των ηλικιακών ομάδων 31-36 και 37-42 ετών ο συντελεστής συσχέτισης r υπολογίστηκε στο +0,5 (σημαντική θετική συσχέτιση). Ως εκ τούτου, για ορισμένες ηλικιακές ομάδες προέκυψαν ενδείξεις ότι όσες περισσότερες φορές ενεπλάκη ένα άτομο στο ποινικό σύστημα κατά την ανηλικότητα τόσο μεγαλύτερη υποτροπή παρουσίαζε κατά την ενηλικότητα.

Εν συνεχεία εξετάστηκε η συσχέτιση μεταξύ του συνόλου των δικαστικών αποφάσεων δυνάμει των οποίων επιβλήθηκε μέτρο ή ποινή κατά την ανηλικότητα με το σύνολο των ποινικών εμπλοκών και των καταδικαστικών αποφάσεων για πράξεις τελεσθείσες κατά την ενηλικότητα.[18] Στην πρώτη περίπτωση εντοπίστηκε ισχυρή θετική συσχέτιση των μεταβλητών στις ηλικιακές ομάδες 31-36 (r +0.8) και 37-42 ετών (r +0.74) ενώ σημαντική θετική συσχέτιση με r +0.62 εντοπίστηκε κατά το συνδυασμό των δύο ως άνω ηλικιακών ομάδων. Στη δεύτερη περίπτωση οι συντελεστές συσχέτισης ανά ηλικιακή ομάδα προέκυψαν ίδιοι σε μέγεθος με τους προαναφερθέντες, με ελάχιστη απόκλιση. Στη βάση των παραπάνω δεδομένων προέκυψαν ενδείξεις ότι για ορισμένες ηλικιακές ομάδες όσο περισσότερο και όσο πιο βαθιά εμπλακεί κανείς στο ποινικό σύστημα κατά την ανηλικότητα τόσο μεγαλύτερη υποτροπή θα παρουσιάσει κατά την ενηλικότητα.

Συσχετίζοντας την ηλικία της 1ης ποινικής εμπλοκής με τον αριθμό των ποινικών εμπλοκών κατά την ανηλικότητα διαπιστώθηκε σημαντική αρνητική συσχέτιση (r -0.41) καταδεικνύοντας έτσι τη πιθανή σύνδεση της πρώιμης ποινικής εμπλοκής με μεγαλύτερη υποτροπή κατά την περίοδο της ανηλικότητας.

Στην ίδια κατεύθυνση συσχετίστηκε η εισαγωγή σε ίδρυμα ανηλίκων ή σε ειδικό κατάστημα κράτησης νέων ή σε άλλο σωφρονιστικό κατάστημα με τον αριθμό των ποινικών εμπλοκών κατά την ανηλικότητα και την ενηλικότητα. Τα ερευνητικά δεδομένα κατέδειξαν ότι από το σύνολο της πειραματικής ομάδας 17 άτομα (30,4%) στερήθηκαν την προσωπική τους ελευθερία κατά την ανηλικότητα ενώ 39 άτομα (69,6%) δεν είχαν υποστεί τέτοιου είδους ποινική μεταχείριση. Ο μέσος όρος ποινικών εμπλοκών κατά την ανηλικότητα για την ομάδα των 17 ατόμων ήταν 8 ενώ για την ομάδα των 39 ατόμων ήταν 5.59. Λαμβάνοντας υπόψη την αδυναμία ακριβούς προσδιορισμού της χρονικής ακολουθίας των μεταβλητών επισημαίνεται ότι μόνο για τις περιπτώσεις, στις οποίες η στέρηση της προσωπικής ελευθερίας έλαβε χώρα κατά την ηλικιακή περίοδο 13-16 ετών και στις οποίες μετά τη στέρηση της προσωπικής ελευθερίας ακολούθησαν εκ νέου ποινικές εμπλοκές κατά την περίοδο της ανηλικότητας (8 από τις 17 περιπτώσεις) θα μπορούσε να υποστηρίξει κανείς ότι ο περιορισμός σε ένα ολοπαγές ίδρυμα δύναται να σχετίζεται με αυξημένες πιθανότητες για υποτροπή κατά την ίδια περίοδο. Εν συνεχεία και αναφορικά με τη συσχέτιση της στέρησης της προσωπικής ελευθερίας κατά την ανηλικότητα με το σύνολο των ποινικών εμπλοκών κατά την ενηλικότητα διαπιστώθηκε ότι τα άτομα τα οποία στερήθηκαν την προσωπική τους ελευθερία κατά την ανηλικότητα παρουσίαζαν μεγαλύτερο μέσο όρο ποινικών εμπλοκών κατά την ενηλικότητα έναντι εκείνων που δεν την είχαν στερηθεί. Το εύρημα αυτό αφορούσε στις ηλικιακές ομάδες: 25-30 (μέσος όρος συλλήψεων 16 έναντι 7.93), 31-36 (μέσος όρος συλλήψεων 14.8 έναντι 13.29) και 37-42 ετών (μέσος όρος συλλήψεων 20 έναντι 12.33).

«Το φαινόμενο της υποτροπής αποφυλακισμένων στην Ελλάδα: Εμπειρικά δεδομένα και κατευθύνσεις για την αντεγκληματική πολιτική και την κοινωνική επανένταξη»

Αντικείμενο έρευνας, μεθοδολογία και ερευνητικά εργαλεία

Αναφορικά με τη 2η εμπειρική μελέτη αξίζει να σημειωθεί ότι πρόκειται για έρευνα η οποία εκπονήθηκε στο πλαίσιο του Έργου με τίτλο «*Το φαινόμενο της υποτροπής αποφυλακισμένων στην Ελλάδα: Εμπειρικά δεδομένα και κατευθύνσεις για την αντεγκληματική πολιτική και την κοινωνική επανένταξη*». Το Έργο υλοποιήθηκε από το ΝΠΙΔ «ΕΠΑΝΟΔΟΣ»[19] κατά τα έτη 2017 και 2018 (Ζαραφωνίτου κ.ά. 2018α, 2018β, 2019α, 2019β).[20] Η υλοποίηση του Έργου πραγματοποιήθηκε σε δύο φάσεις, ωστόσο, στο πλαίσιο της παρούσας ανάλυσης θα γίνει αναφορά σε ένα μέρος των ερευνητικών πορισμάτων της 2ης φάσης του Έργου. Κατά τη 2η φάση διεξήχθη ποιοτική έρευνα με σκοπό τη διερεύνηση της διαδικασίας της κοινωνικής επανένταξης και πρόληψης της υποτροπής βάσει της βιωμένης εμπειρίας, της ερμηνείας και των αντιλήψεων των ατόμων που έχουν βιώσει τον εγκλεισμό σε κατάστημα κράτησης. Στο πλαίσιο αυτό διερευνήθηκαν μεταξύ άλλων και οι παράγοντες «διακινδύνευσης» για την υποτροπή οι οποίοι εντοπίζονται κατά την περίοδο της ανηλικότητας (Ζαραφωνίτου κ.ά. 2019α: 83 επ., Ζαραφωνίτου κ.ά. 2018α: 25 επ.). Στο πλαίσιο του ερευνητικού σχεδιασμού συγκροτήθηκε μια ομάδα

40 συμμετεχόντων[21] (31 άρρενες και 9 γυναίκες) ενώ ως μεθοδολογικό εργαλείο για τη συλλογή των δεδομένων επιλέχθηκε η συνέντευξη ιστοριών ζωής και η γραμμική αφήγηση εκκινώντας από την παιδική ηλικία του συνεντευξιαζόμενου με απώτερο χρονικό σημείο το σήμερα (Τσιώλης 2006). Στη βάση αυτή διαμορφώθηκε ένας οδηγός συνέντευξης ο οποίος περιελάμβανε έξι βασικές θεματικές και έναν ενδεικτικό κατάλογο ερωτήσεων (Ζαραφωνίτου κ.ά. 2018α: 25).

Ερευνητικά πορίσματα

Από το σύνολο των 40 συμμετεχόντων 22 άτομα καταγράφηκαν ως υπότροπα.[22] Η ομάδα των υπότροπων συνεντευξιαζόμενων αποτελούνταν στην πλειονότητά τους από άνδρες, ημεδαπούς, ηλικίας 40-60 ετών, χαμηλού μορφωτικού επιπέδου, με επαγγέλματα χαμηλής εισοδηματικής εμβέλειας, άγαμους ή διαζευγμένους με τέκνα και χρήστες ναρκωτικών ουσιών. Οι υπότροποι είχαν εμπλακεί σε μια ευρεία γκάμα ποινικών αδικημάτων (κλοπή, ληστεία, πλημμεληματικές και κακουργηματικές παραβάσεις του Νόμου περί Ναρκωτικών, σωματική βλάβη, πλαστογραφία, απάτη, έκδοση ακάλυπτων επιταγών και παραβάσεις σχετικά με οφειλές προς το Δημόσιο, παράνομη οπλοφορία και οπλοκατοχή, μεταφορά λαθρομεταναστών, ανθρωποκτονία, μαστροπεία ασέλγεια με ανήλικο έναντι αμοιβής κ.λ.π.).

Στο πλαίσιο αυτό διερευνήθηκαν οι πιθανοί παράγοντες «διακινδύνευσης» για την υποτροπή, οι οποίοι εντοπίζονται κατά την περίοδο της ανηλικότητας. Οι θεματικές ενότητες οι οποίες αναδύθηκαν από τις αφηγήσεις των συνεντευξιαζόμενων ανέδειξαν το ρόλο της οικογένειας (διασπασμένη οικογενειακή δομή, «κακή» ποιοτικά σχέση και αδύναμος ή ανύπαρκτος δεσμός μεταξύ γονέα και τέκνου, ελλιπής γονεϊκή επιτήρηση, χαμηλό κοινωνικοοικονομικό status της οικογένειας καταγωγής, δυσαρμονικές γονεϊκές σχέσεις, ενδοοικογενειακή βία, γονεϊκή παρεκκλίνουσα ή παραβατική συμπεριφορά), το ρόλο του σχολείου (απουσία σχολικής φοίτησης, σχολική αποτυχία, διακοπή σχολικής φοίτησης, εκδήλωση αντικοινωνικής συμπεριφοράς εντός του σχολικού περιβάλλοντος) καθώς και το ρόλο των φιλικών συναναστροφών (φιλικές συναναστροφές με άτομα ενταγμένα στην παραβατικότητα ή/και τη χρήση ναρκωτικών ουσιών).

Παράλληλα, μέσα από το βιωματικό λόγο των συνεντευξιαζόμενων παρατηρήθηκε ως συχνά αναδυόμενο στοιχείο η εμπλοκή στην παραβατικότητα και τη χρήση ναρκωτικών ουσιών κατά την ανηλικότητα, γεγονός το οποίο συνηγορεί στην άποψη περί «συνέχειας» της αντικοινωνικής και παραβατικής συμπεριφοράς σε βάθος χρόνου. Ειδικότερα, η σύνδεση μεταξύ της χρήσης ναρκωτικών ουσιών και της τοξικοεξάρτησης με την εκδήλωση παραβατικής συμπεριφοράς και την υποτροπή καθιστά σαφή την ύπαρξη μιας αλληλοτροφοδοτούμενης σχέσης μακράς διαρκείας με μακροπρόθεσμες και δύσκολα αναστρέψιμες συνέπειες για τη ζωή του ατόμου (Ζαραφωνίτου κ.ά. 2018α: 27).

Στο πλαίσιο αυτό, αναδείχθηκε, μέσα από την ανάδυση των αντίστοιχων θεματικών κατηγοριών, ο ρόλος τόσο της πρώιμης εμπλοκής στην παραβατικότητα και την παρέκκλιση όσο και της πρώιμης επαφής με το σύστημα απονομής ποινικής δικαιοσύνης. Αναφορικά με την πρώιμη επαφή με το ποινικό σύστημα οι συνεντευξιαζόμενοι ανέφεραν χαρακτηριστικά: *«Η πρώτη ποινή ήταν ποινή φυλάκισης σε ηλικία 16-17 χρονών την οποία και πλήρωσε η μητέρα μου», «Εκεί, γύρω στην Τρίτη Λυκείου. Εκεί έγινε η πρώτη σύλληψη», «Κανά δυο κλοπές έγιναν αντιληπτές από την αστυνομία. Πέρασα δικαστήρια. Το πρώτο δικαστήριο ήταν στην*

ηλικία των 16 για κλοπή», «Όταν ήμουν 15 ετών (…) πέρασε η αστυνομία ένα βράδυ(…) δεν είχα ταυτότητα (…)οι δικαστές μου έριξαν τρεις μήνες με αναστολή», «Την πρώτη φορά βρήκανε πάνω μου, οπότε με πήγανε αυτόφωρο(…) η φάση ήταν ότι κάθε φορά είχα ένα 'παρών' που έπρεπε να δίνω, μόλις τελείωνε το 'παρών' που έδινα με πιάνανε για κάτι άλλο» (Ζαραφωνίτου, Ανίτση, Κοντοπούλου, Λεμπέση και Πανάγος 2019β: 139).

Τέλος, αξίζει να σημειωθεί ότι ο ρόλος της εμπλοκής στο ποινικό σύστημα -με έμφαση στην εμπειρία του εγκλεισμού- στην υποτροπή αναδύθηκε ως σημαντικός παράγοντας «διακινδύνευσης» και μέσα από τις αφηγήσεις των συνεντευξιαζόμενων όταν κλήθηκαν να αναφέρουν τους παράγοντες οι οποίοι κατά την αξιολογική τους κρίση συντέλεσαν στην εκ νέου τέλεση αξιόποινης πράξης μετά την πρώτη τους ποινική εμπλοκή.[23]

Συμπεράσματα

Στη βάση των ερευνητικών δεδομένων των παραπάνω εμπειρικών μελετών, καθίσταται σαφής η παρουσία κοινών στοιχείων αναφορικά με τα ατομικά χαρακτηριστικά και το βαθμό ένταξης στην παραβατικότητα των υπό εξέταση υπότροπων συμμετεχόντων.

Στο πλαίσιο της πρώτης εμπειρικής μελέτης προέκυψαν ορισμένες ενδείξεις για τη σύνδεση της επανειλημμένης επαφής με το ποινικό σύστημα και της βαθύτερης εισχώρησης στα επιμέρους στάδια αυτού κατά την ανηλικότητα με μεγαλύτερη υποτροπή είτε κατά την ίδια περίοδο είτε κατά την ενήλικη ζωή. Στην ίδια κατεύθυνση η πρώιμη ποινική εμπλοκή φάνηκε να συνδέεται με μεγαλύτερη υποτροπή. Τα ως άνω αποτελέσματα ωστόσο, αναφέρονται στη διαπίστωση απλών διμεταβλητών σχέσεων οι οποίες αφορούν μόνο το δείγμα της εν λόγω μελέτης παρέχοντας έτσι μια πρώτη εικόνα σχετικά με την πιθανή επίδραση της ποινικής εμπλοκής στην ενίσχυση της παραβατικής συμπεριφοράς.

Αναφορικά με τη δεύτερη εμπειρική μελέτη, μέσα από τις αφηγήσεις και το βιωματικό λόγο των συμμετεχόντων αναδείχθηκε μεταξύ άλλων ο ρόλος της εμπλοκής κατά την ανηλικότητα τόσο στην παραβατικότητα όσο και στο σύστημα απονομής ποινικής δικαιοσύνης. Στο πλαίσιο αυτό, μάλιστα, η χρήση ναρκωτικών ουσιών και η ουσιοεξάρτηση φάνηκε να διαδραματίζει ιδιαιτέρως σημαντικό ρόλο.

Ωστόσο, η διερεύνηση και κατανόηση του μηχανισμού αλληλεπίδρασης των παραγόντων «διακινδύνευσης» και των προστατευτικών παραγόντων που σχετίζονται με το φαινόμενο της υποτροπής καθώς και των αιτιωδών διαδικασιών που μεσολαβούν μεταξύ των παραγόντων αυτών και της εκδήλωσης αντικοινωνικής ή παραβατικής συμπεριφοράς, συνιστούν ένα αρκετά δυσχερές και απαιτητικό εγχείρημα. Ένα τέτοιο εγχείρημα προϋποθέτει σαφώς την περαιτέρω εις βάθος εμπειρική διερεύνηση του φαινομένου, ως προαπαιτούμενου για την ανάπτυξη αποτελεσματικών πολιτικών πρόληψης στη βάση μιας επιστημονικής αλλά και ορθολογικής προσέγγισης η οποία θα έχει ως γνώμονα τόσο το δράστη και το θύμα όσο και την κοινωνία.

Σημειώσεις

[1] Οι παρατηρούμενες διαφοροποιήσεις στην εννοιολόγηση του όρου της υποτροπής καθώς και τα επιμέρους μεθοδολογικά ζητήματα που ανακύπτουν κατά την εμπειρική

διερεύνησή της, καθιστούν ιδιαιτέρως δυσχερές το εγχείρημα της πραγματικής αποτύπωσης των διαστάσεων του φαινομένου. Βλ. Ζαραφωνίτου, Κοντοπούλου, Λεμπέση και Πανάγος 2018β:42-51.

[2]Σχετικά με την εννοιολόγηση του όρου «αποχή» από το έγκλημα βλ. Sampson και Laub 2001: 5-10.

[3]Τόσο οι παράγοντες «διακινδύνευσης» όσο και οι προστατευτικοί παράγοντες λειτουργούν αθροιστικά. Σύμφωνα με τους Zara και Farrington (2016:53) η πιθανότητα για «συνέχεια» και «επιμονή» της εγκληματικής δράσης στο πέρασμα του χρόνου αυξάνεται όσο αυξάνεται και ο αριθμός των εμπλεκόμενων παραγόντων «διακινδύνευσης» ανεξάρτητα από το είδος των παραγόντων αυτών.

[4] Για τις κατηγορίες των προστατευτικών παραγόντων βλ. Glowacz και Born 2015:285.

[5] Ως αιτιώδης παράγοντας «διακινδύνευσης» χαρακτηρίζεται εκείνος ο παράγοντας ο οποίος δύναται να μεταβληθεί και η μεταβολή του επιδρά στη «διακινδύνευση» (ρίσκο) εκδήλωσης αντικοινωνικής συμπεριφοράς. Εν προκειμένω ο παράγοντας θα πρέπει να σχετίζεται με το αποτέλεσμα κα να προηγείται αυτού. Επιπρόσθετα θα πρέπει να προβλέπει το αποτέλεσμα αφού ληφθούν υπόψη ή ανεξάρτητα από τη δράση όλων των άλλων πιθανά συσχετιζόμενων μεταβλητών. Βλ. Morizot και Kazemian 2015:6 καθώς και Farrington και Welsh 2007.

[6]Με τον όρο «επιμονή» της εγκληματικής δράσης (criminal persistence) γίνεται αναφορά στην επανειλημμένη τέλεση ποινικών αδικημάτων, χωρίς, ωστόσο, ο δράστης να εμπλέκεται απαραίτητα στο ποινικό σύστημα. Βλ. Zara και Farrington 2016:5).

[7]Η παραβατική συμπεριφορά αποτελεί στοιχείο ενός ευρύτερου συνδρόμου αντικοινωνικής συμπεριφοράς. Βλ. σχετικά Farrington 2003:224.

[8]Για το σχεδιασμό, την υλοποίηση αλλά και κατόπιν της ολοκλήρωσης των εμπειρικών μελετών τηρήθηκαν οι βασικές αρχές δεοντολογίας οι οποίες θα πρέπει να διέπουν την εγκληματολογική έρευνα.

[9] Η μελέτη του φαινομένου της υποτροπής δεν ταυτίζεται με τη μελέτη του φαινομένου των εγκληματικών σταδιοδρομιών, ωστόσο, η μελέτη του φαινομένου των εγκληματικών σταδιοδρομιών προϋποθέτει τη μελέτη του φαινομένου της υποτροπής. Σύμφωνα με τη θετικιστική άποψη (criminal career paradigm) η εγκληματική σταδιοδρομία ορίζεται ως «η *μακρόχρονη αλληλουχία εγκλημάτων, τα οποία διαπράττονται από έναν δράστη που παρουσιάζει έναν εμφανή δείκτη εγκληματικής δράσης σε μια δεδομένη χρονική περίοδο*» Βλ. σχετικά Blumstein, Cohen, Farrington 1988:2.

[10]Ως υποτροπή θεωρήθηκε η εκ νέου τέλεση ποινικού αδικήματος για το οποίο είτε ακολούθησε είτε δεν ακολούθησε εμπλοκή στο ποινικό σύστημα και ανεξάρτητα από την πλήρωση ή μη των προϋποθέσεων του Ποινικού Κώδικα.

[11]Οι εν λόγω άρρενες ήταν καταδικασμένοι σε ποινή στερητική της ελευθερίας συνδυαζόμενη σε ορισμένες περιπτώσεις με χρηματική ή παρεπόμενη ποινή για αυτουργία ή συμμετοχή σε διάπραξη τετελεσμένου ή εν αποπείρα πλημμελήματος εκ δόλου ή κακουργήματος.

[12]Για αυτουργία ή συμμετοχή σε διάπραξη πλημμελήματος εκ δόλου ή κακουργήματος κατά την ανηλικότητα.

[13]Επρόκειτο για εκ δόλου τελεσθέν ποινικό αδίκημα.

[14]Οι συχνότερες μορφές δυσλειτουργίας που αναφέρθηκαν ήταν η ενδοοικογενειακή βία, οι διαταραγμένες σχέσεις γονέων, η ύπαρξη διαζυγίου και η ύπαρξη αλκοολικού γονέα.

[15]Οι πιο συχνά απαντώμενες κατηγορίες ποινικών αδικημάτων για τα οποία ακολούθησε ποινική εμπλοκή (σύλληψη ανεξάρτητα από το εάν ακολούθησε η άσκηση ή μη ποινικής δίωξης) ήταν ποινικά αδικήματα κατά της ιδιοκτησίας (κυρίως κλοπές), κατά της ζωής ή σωματικές βλάβες, παραβάσεις σχετικά με τη νομοθεσία περί όπλων και ναρκωτικών.

[16]Ο όρος ποινική εμπλοκή αναφέρεται στη σύλληψη.

[17]Για τη συγκεκριμένη συσχέτιση δεν ελήφθησαν υπόψη οι περιπτώσεις 2 ατόμων, τα οποία ήταν ανήλικα κατά το χρόνο διεξαγωγής της έρευνας.

[18]Δεν συμπεριελήφθησαν περιπτώσεις στις οποίες δεν επιβλήθηκε κατά την ανηλικότητα μέτρο ή ποινή καθώς και 2 περιπτώσεις ανήλικων κατά το χρόνο διεξαγωγής της έρευνας ατόμων δεδομένου ότι η μία εκ των δύο μεταβλητών αναφέρεται στον αριθμό των ποινικών εμπλοκών/καταδικαστικών αποφάσεων κατά την ενηλικότητα.

[19]Προεδρικό Διάταγμα υπ' αρ. 300/2003 (ΦΕΚ Α 256/05.11.2003) «Σύσταση και Λειτουργία Νομικού Προσώπου Ιδιωτικού Δικαίου με την Επωνυμία ΕΠΑΝΟΔΟΣ».

[20]Το Έργο υλοποιήθηκε υπό την επιστημονική ευθύνη της Προέδρου του Δ.Σ. της «ΕΠΑΝΟΔΟΥ» Καθηγήτριας κ. Χ. Ζαραφωνίτου και διεξήχθη από τον Σεπτέμβριο του 2017 έως τον Δεκέμβριο του 2018 από ειδική ερευνητική ομάδα που συστάθηκε για αυτό το σκοπό (Ε. Ανίτση, Ε. Κοντοπούλου, Μ. Λεμπέση, Κ. Πανάγος).

[21]36 αποφυλακισθέντες ωφελούμενοι στην «ΕΠΑΝΟΔΟΣ» και το Σύλλογο Συμπαραστάσεως Κρατουμένων «Ο ΟΝΗΣΙΜΟΣ» και 4 άτομα κρατούμενα στο Κατάστημα Κράτησης Γυναικών Ελαιώνα Θήβας.

[22]Η υποτροπή εν προκειμένω διερευνήθηκε βάσει των αφηγήσεων των συνεντευξιαζόμενων. Ειδικότερα, οι υπότροποι παρουσίαζαν στο ποινικό ιστορικό τους τουλάχιστον 1 ποινική καταδίκη (είτε εξέτισαν είτε δεν εξέτισαν ποινή στερητική της ελευθερίας) μετά την οποία ακολούθησε είτε εκ νέου επαφή με το ποινικό σύστημα (σύλληψη, ποινική καταδίκη, εγκλεισμός) είτε αφανής υποτροπή (εκ νέου διάπραξη ποινικού αδικήματος για την οποία δεν ακολούθησε ποινική εμπλοκή).

[23]Στην περίπτωση αυτή η αναφορά στον εγκλεισμό έγινε σε ένα γενικότερο πλαίσιο ανεξαρτήτως και χωρίς να διευκρινίζεται αν ο εγκλεισμός έλαβε χώρα κατά την ανηλικότητα ή την ενήλικη ζωή.

Αναφορές

Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία

Ζαραφωνίτου, Χ. (2004), Εμπειρική Εγκληματολογία, Αθήνα, Νομική Βιβλιοθήκη.

Ζαραφωνίτου, Χ. (Επιστημ. Διευθ.), Κοντοπούλου, Ε., Πανάγος, Κ., Ανίτση, Ε. και Λεμπέση, Μ. (2018α), Εμπειρική διερεύνηση της υποτροπής στο πλαίσιο του ΝΠΙΔ ΕΠΑΝΟΔΟΣ για την κοινωνική επανένταξη των αποφυλακισμένων: Ποσοτικές και ποιοτικές προσεγγίσεις**,** *Εγκληματολογία*, σσ. 20-40.

Ζαραφωνίτου, Χ. (Επιστημ. Διευθ.), Κοντοπούλου, Ε., Λεμπέση, Μ. και Πανάγος, Κ. (2018β), Υποτροπή αποφυλακισμένων στην Ελλάδα: Ερευνητικές προτάσεις με βάση την αξιολόγηση των διαθέσιμων πηγών πληροφόρησης σχετικά με το φαινόμενο, στο Φ. Μηλιώνη (επιμ.), *ΕΠΑΝΟΔΟΣ: Η Πορεία Προς Την Κοινωνική Επανένταξη,* Πρακτικά 1ου Ετήσιου Συνεδρίου του Ν.Π.Ι.Δ. «ΕΠΑΝΟΔΟΣ», Αθήνα, Διόνικος, σσ. 41-84.

Ζαραφωνίτου, Χ. (Επιστημ. Διευθ.), Ανίτση, Ε., Κοντοπούλου, Ε., Λεμπέση, Μ. και Πανάγος, Κ. (2019α), Εμπειρικά δεδομένα για την υποτροπή στο πλαίσιο του Ν.Π.Ι.Δ. «ΕΠΑΝΟΔΟΣ» για την κοινωνική επανένταξη των αποφυλακιζομένων: Παράγοντες «διακινδύνευσης» κατά την ανηλικότητα, στο Φ. Μηλιώνη (επιμ.), *Η κοινωνική Επανένταξη Ανήλικων και Νεαρών Παραβατών,* Πρακτικά 2ου Ετήσιου Τακτικού Συνεδρίου του Ν.Π.Ι.Δ. «ΕΠΑΝΟΔΟΣ», Αθήνα, Διόνικος, σσ. 69-102.

Ζαραφωνίτου, Χ. (Επιστημ. Διευθ.), Ανίτση, Ε., Κοντοπούλου, Ε., Λεμπέση, Μ. και Πανάγος, Κ. (2019β), Το φαινόμενο της υποτροπής αποφυλακισμένων στην Ελλάδα: Εμπειρικά δεδομένα και κατευθύνσεις για την αντεγκληματική πολιτική και την κοινωνική επανένταξη, Ερευνητική Έκθεση ΙΙ, Ιανουάριος 2019.

Κοντοπούλου Ε. (2015), *Ο ποινικός στιγματισμός του ανηλίκου και η επίδρασή του στη δευτερογενή παρέκκλιση, στη σειρά* Εγκληματολογικές Μελέτες/Criminological Studies, Τεύχος 2, (Χ. Ζαραφωνίτου, Δ/νση Έκδ.), Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών "ΕΓΚΛΗΜΑΤΟΛΟΓΙΑ», Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα, Διόνικος (δίγλωσση έκδοση).

Κοντοπούλου, Ε. (2016α), Ο ποινικός στιγματισμός του ανηλίκου και η επίδρασή του στη δευτερογενή παρέκκλιση, στο Δ. Σορβατζιώτη (επιμ.), *Έγκλημα, Κράτος και Ποινική Δικαιοσύνη: Σύγχρονα Ζητήματα Ποινικού Δικαίου και Εγκληματολογίας,* Κύπρος, εκδ. Πανεπιστημίου Λευκωσίας, σσ. 441-457.

Κοντοπούλου, Ε. (2016β), Ο ποινικός στιγματισμός του ανηλίκου και η επίδρασή του στη δευτερογενή παρέκκλιση, στο Μ. Γασπαρινάτου (επιμ.), *Έγκλημα και Ποινική Καταστολή σε Εποχή Κρίσης, Τιμητικός Τόμος Ν. Κουράκη,* Αθήνα, εκδ. Σάκκουλα, σσ. 2082-2117 (ηλεκτρονική έκδοση).

Κυριαζή, Ν. (2005), Η κοινωνιολογική έρευνα. Κριτική επισκόπηση των μεθόδων και τεχνικών, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα.

Τσιώλης Γ. (2006), *Ιστορίες ζωής και βιογραφικές αφηγήσεις. Η βιογραφική προσέγγιση στην κοινωνιολογική ποιοτική έρευνα,* Αθήνα, Κριτική.

Φαρσεδάκης, Ι. (2005), Στοιχεία Εγκληματολογίας, Αθήνα, Νομική Βιβλιοθήκη.

Ξενόγλωσση βιβλιογραφία

Andrews, D. A., Bonta, J., and Hoge, R. D. (1990), Classification for effective rehabilitation: Rediscovering psychology, *Criminal Justice Behavior*, Vol. 17, pp.19-52.

Arthur, M., Hawkins, D., Pollard, J., Catalano, R. and Baglioni A. J. (2002), Measuring risk and protective factors for substance use, delinquency and other adolescent problem behaviors, *Evaluation Review*, Vol. 26, No 6, pp. 575-601.

Becker, H. (1963), *Outsiders.* N.Y., The Free Press.

Blumstein, A., Cohen, J. and Farrington D.P. (1988), Criminal career research: Its value for Criminology, *Criminology*, Vol. 26, No 1, pp. 1-35.

Bonta, J., Hanson, R. and Law, M. (1998), The prediction of criminal and violent recidivism among mentally disordered offenders: A meta-analysis, *Psychological Bulletin,* 123, pp. 123-142.

Cottle, C. C., Lee, R. J., and Heilbrun, K. (2001), The prediction of criminal recidivism in juveniles: A meta-analysis, *Criminal Justice and Behavior*, Vol. 28, No. 3, pp.367-394.

Farrington, D. P. (2003), Developmental and life-course criminology: Key theoretical and empirical issues-The 2002 Sutherland Award Address, *Criminology*, Vol. 41, No 2, pp. 221-255.

Farrington, D. P. and Welsh, B. C. (2007), Saving children from a life of crime: Early risk factors and effective interventions, N.Y., Oxford University Press.

Gendreau, P., Little, T. and Goggin, C. (1996), A meta-analysis of the predictors of adult offender recidivism. What works!, *Criminology*, Vol. 34, No 4, pp.575-607.

Glowacz, F. and Born, M. (2015), Away from delinquency and crime: Resilience and protective factors, in Morizot and L. Kazemian (eds.), *The development of criminal and antisocial behavior*, New York, Springer, pp. 283-294.

Goffman, E. (1968), *Stigma: Notes on the management of the spoiled identity*, Harmondsworth, Penguin.

Hanson, R. K. and Morton-Bourgon, K. E. (2005), The characteristics of persistent sexual offenders: A meta-analysis of recidivism studies, J*ournal of Consulting and Clinical Psychology*, Vol. *73,* pp. 1154-1163.

Laub, J. and Sampson, R. (2001), Understanding desistance from crime, *Crime and Justice*, Vol. 28, pp. 1-69.

Lemert, E. M. (1972), *Human deviance, social problems, and social control*, New Jersey, Prentice-Hall, Englewood Cliffs.

Loeber, R. and Farrington, D. P. (2012), *From juvenile delinquency to adult crime. Criminal careers, justice policy and prevention*, Oxford, Oxford University Press.

Losel, F. and Farrington, D. P. (2012), Direct protective and buffering protective factors in the development of youth violence, *American Journal of Preventive Medicine*, Vol. 43, pp. s8-s23.

Morizot, J. and Kazemian, L. (2015), Introduction: Understanding criminal and antisocial behavior within a developmental and multidisciplinary perspective, in J. Morizot and L. Kazemian (eds.), *The development of criminal and antisocial behavior*, New York, Springer, pp. 1-18.

Mulder, E., Brand, E., Bullens, P. and Van Marle, H. (2011), Risk factors for overall recidivism and severity of recidivism in serious juvenile offenders, *International Journal of Offender Therapy and Comparative Criminology*, Vol. 55, No 1, pp. 118– 135.

Robins, L. N. (1978), Sturdy childhood predictors of adult antisocial behaviour. Replications from longitudinal studies, *Psychological Studies*, Vol. 8, pp. 611-622.

Zara, G. and Farrington, D. P. (2016), *Criminal recidivism: Explanation, prediction and prevention*. N.Y., Abingdon, Oxon, Routledge.

Η ΕΝΝΟΙΑ ΤΗΣ ΑΠΑΛΛΟΤΡΙΩΣΗΣ ΣΤΟΝ MAX WEBER ΚΑΙ ΠΙΘΑΝΕΣ ΕΦΑΡΜΟΓΕΣ ΤΗΣ

Άννα Κουμανταράκη

Σύμβουλος – Καθηγήτρια, Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο

Περίληψη

Η εισήγηση επικεντρώνεται στην έννοια της «απαλλοτρίωσης» στο έργο του Max Weber. Προσπαθεί να αναδείξει τον σύνδεσμο ανάμεσα στην έννοια της τάξης και του έθνους στη θεωρία του Weber. Η έμφαση στις πολιτισμικές διαφοροποιήσεις στην ταξική κατάτμηση καθιστά την θεωρία αυτή αρκετά ριζοσπαστική και σύγχρονη. Συγχρόνως προσφέρει τα αναλυτικά εργαλεία κατανόησης της σύγχρονης πραγματικότητας της κυριαρχίας της ευελιξίας στις εργασιακές σχέσεις. Παράγοντες όπως το φύλο και η φυλή μπορούν να συνδεθούν με την ταξική ανάλυση και να οδηγήσουν σε χρήσιμα συμπεράσματα για την κοινωνική διαστρωμάτωση.

Λέξεις κλειδιά: Ταξική δομή, Πολιτισμικοί παράγοντες, Ευελιξία, Επισφάλεια

THE CONCEPT OF EXPROPRIATION AND ITS POTENTIAL APPLICATIONS

Anna Koumandaraki

Adjunct lecturer, Greek Open University

Abstract

The paper focuses on the concept of expropriation and its potential applications. It attempts to draw a link between the concept of class and that of nation according to Max Weber's theory. The emphasis put by Weber on cultural identity of status groups is quite relevant with sociology of post -modernity, for it offers useful analytical tools for comprehending the reality of precarity and labour flexibility. Social Factors as race and gender may be linked with class analysis and offer a better application of the class theory and therefore foster sociological imagination.

Key words: status group, cultural differentiation, labour flexibility, precarity

Εισαγωγή

Στην εισήγηση αυτή θα προσπαθήσω να παρουσιάσω μια συνοπτική ερμηνεία της θεώρησης του Max Weber για τις κοινωνικές τάξεις. Ιδιαίτερη αναφορά θα δοθεί στην έννοια της «απαλλοτρίωσης» (exprorpiriation) και της «νομοκατεστημένης τάξης» (status group) κατά τον Max Weber. Οι έννοιες αυτές θα συσχετισθούν στην εισήγηση με την έννοια του έθνους. Το έθνος προσδιορίζεται εδώ ως ιδιαίτερη αυτόνομη πολιτική και πολιτισμική οντότητα. Στην εισήγηση θα υποστηριχθεί ότι ο Weber καθορίζει την έννοια της νομοκατεστημένης τάξης ως μιας ομάδας μέσα σε ευρύτερη κοινωνική τάξη που έχει συνείδηση της συλλογικότητας της όχι μόνο ως πολιτισμική και πολιτική αλλά και οικονομική συλλογικότητα. Στην συνέχεια θα

επικεντρωθώ στο έργο του C. Wright Mills «Χαρτογιακάδες» και στο τρόπο που ο Mills επικαιροποιεί την ανάλυση του Weber για τις κοινωνικές τάξεις. Στο τέλος θα προσπαθήσω να αναδείξω την εφαρμογή που θα μπορούσαν να έχουν οι θέσεις του Mills για του Χαρτογιακάδες στην κοινωνική διαστρωμάτωση στη χώρα μας με βάση στατιστικά δεδομένα από τον OECD και την Eurostat.

Σύντομη αναφορά στο ιστορικό πλαίσιο του έργου του Max Weber

Θα μπορούσαμε να τοποθετήσουμε τον Weber στο ιστορικό πλαίσιο της Δυτικής Ευρώπης των αρχών του 20ου αιώνα όταν η εθνική ταυτότητα ανάμεσα στους Ευρωπαϊκούς λαούς ενισχύεται ενόψει του Α' Παγκοσμίου Πολέμου, και ανταγωνίζεται την ταξική ταυτότητα σε πολιτική σημασία. Πράγματι τόσο στη Γερμανία, όσο στη Γαλλία και τη Βρετανία οι «επίσημοι» εκπρόσωποι της εργατικής τάξης θα υποβάλλουν τα σέβη τους στα εθνικά σύμβολα της πατρίδας τους και θα συγκρουστούν μεταξύ τους στα πεδία των μαχών. Η περίπτωση της Γερμανίας είναι η πλέον χαρακτηριστική αφού η ήττα της διεθνιστικής Αριστεράς σημαδεύεται από τη δολοφονία της Rosa Luxemburg και Karl Liebknecht. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο το ενδιαφέρον για το έθνος αναζωπυρώνεται και επικεντρώνεται στη συζήτηση για τις απαρχές του. Ο Βέμπερ λαμβάνει μέρος, ανακατασκευάζοντας με κριτική ματιά την ιστοριογραφία για τους Αρχαίους Γερμανούς και Σλάβους (Weber 2017: 149-193). Ενώ επισημαίνει την πολεμική υπεροχή των Αρχαίων Γερμανών – Σουηβών δίνει συγχρόνως πληροφορίες για την οικονομική τους υπόσταση. Αυτό το γεγονός είναι πολύ σημαντικό, γιατί ενώ επιμένει ότι οι πολιτικοί και πολιτισμικοί παράγοντες καθορίζουν τους οικονομικούς στα κριτήρια κοινωνικής κατάτμησης, παράλληλα υπογραμμίζει ότι η πολιτική υπεροχή των Σουηβών οφείλεται στην επιλογή του πολέμου ως μέσου επιβίωσης (Weber 2017: 163 – 165). Γίνεται επομένως φανερό ότι η υλική αναπαραγωγή των Σουηβών αποτελεί την προϋπόθεση της πολεμικής τους κυριαρχίας. Στη θεώρηση του Weber η ικανότητα τους όχι μόνο να επιβιώνουν αλλά και να κυριαρχούν επί των γειτονικών τους λαών χάρη στην πολεμική τους δεινότητα, αποτελεί το γεγονός που διαφοροποιεί τους Σουηβούς από τους υπόλοιπους λαούς και τους καθιστά «νομοκατεστημένη τάξη». Αυτή είναι μια ριζοσπαστική ανάλυση από την πλευρά της κοινωνικής θεωρίας. Εδώ ο Weber φαίνεται να θεωρεί ότι εκείνοι που είναι πραγματικά άξιοι πετυχαίνουν υψηλή ταξική θέση. Η ταξική ανισότητα εμφανίζεται δικαιολογημένη αφού εκείνοι που πετυχαίνουν είναι οι πραγματικά και αξιοκρατικά ταλαντούχοι. Συνεπώς η μειονεκτική θέση των δούλων και των εργατών οφείλεται την ανικανότητα τους να αποκτήσουν υψηλά προσόντα και όχι στην εκμετάλλευση τους από τους αφέντες και τους καπιταλιστές. Η θέση τους είναι ως ένα βαθμό προδιαγεγραμμένη εξαιτίας της εξάρτησης τους από τους ανώτερους τους ταξικά. Είναι η κατάσταση της «απαλλοτρίωσης» (expropriation) την οποία εντόπισε ο Anthony Giddens (1973) ως βασικό πυλώνα στην προσέγγιση του Weber για τις κοινωνικές τάξεις (Giddens 1973: 51). Οι εργοδότες καταφέρνουν να απαλλοτριώσουν όχι μόνο την σωματική ρώμη αλλά και τα ταλέντα και τις πνευματικές ικανότητες των εργατών τους. Και όχι μόνο αυτό, τους πληρώνουν λιγότερο από την αξία της εργασίας τους προκειμένου να τους δώσουν το κίνητρο για να εργαστούν πιο εντατικά (Weber 1978: 53)! Με βάση αυτή την ανάλυση η εργασιακή σχέση δεν είναι μια ισότιμη σχέση αλλά λειτουργεί σε βάρος των εργατών. Παρόλα αυτά δεν μπορεί να ανατραπεί. Ο Weber στηρίζει τη θεώρηση του στην ανάλυση του Hegel πάνω στο δίπολο αφέντης – δούλος. Σύμφωνα με αυτό, ο αφέντης εξαιτίας της ίδιας του της υπόστασης είναι προορισμένος να κυριαρχήσει

επί του δούλου (Γκιούρας 2017: 36-37). Το ενδιαφέρον στον προσεταιρισμό από το Weber του δίπολου είναι ότι ο Weber φαίνεται να το θεωρεί αναλλοίωτο και κυρίαρχο στην μοντέρνα εποχή. Αυτό αποδεικνύεται από το γεγονός ότι οι περισσότερες αναφορές του σε ταξικές σχέσεις αφορούν τους αφέντες και δούλους της Αρχαιότητας και όχι τους εργοδότες και τους εργάτες. Θα έλεγε κανείς ότι για τον μεγάλο κοινωνιολόγο η ουσία της εργασίας έχει παραμείνει απαράλλακτη από την αρχαιότητα μέχρι την εποχή του.

C. Wright Mills: Οι «χαρτογιακάδες»

Δεν προκαλεί έκπληξη το γεγονός ότι ο Weber έχει κατηγορηθεί ότι δικαιολογούσε στα έργα του το κοινωνικό κατεστημένο στη χώρα του και ακόμα ότι ανέπτυξε φανερά ρατσιστικές τοποθετήσεις (Zimmermann 2006: 53 – 79, Hund 2014: 23 - 68). Την ίδια στιγμή η έμφαση που δίνει ο Weber στους πολιτικούς και πολιτισμικούς παράγοντες έναντι των οικονομικών στη διαμόρφωση των τάξεων έχει συγκροτήσει μια παράδοση ταξικής ανάλυσης που δεν μπορεί να αγνοηθεί. Κοινωνιολόγοι όπως ο C. Wright Mills και ο John Goldthorpe αποτελούν μέλη αυτής της παράδοσης. Το έργο του Mills (χ.χ.) για τους «χαρτογιακάδες» αποτελεί επιτομή αυτής της παράδοσης. Σύμφωνα με αυτό, οι άνθρωποί που δουλεύουν στη διοίκηση και τις υπηρεσίες είναι εξαρτημένοι για την επιβίωση τους από την εργασία τους και δεν αποτελούν μια αυτόνομη πολιτική δύναμη. Όπως και οι εργάτες οι υπάλληλοι δεν κατέχουν ιδιοκτησία και άρα εργάζονται με σκοπό την επιβίωση. Η αποξένωση που υφίστανται στην εργασία τους καθιστά το εργασιακό τους περιβάλλον παρόμοιο με αυτό των εργατών. Παρόλα αυτά, οι συνθήκες στις οποίες εργάζονται είναι πολύ καλύτερες: οι μισθοί που παίρνουν είναι υψηλότεροι και η μεταχείριση τους από τα αφεντικά ευνοϊκότερη. Το γεγονός αυτό τους καθιστά ένα κοινωνικά στρώμα που κατέχει μια προνομιακή θέση. Συνεπώς η συμμετοχή τους στα συνδικάτα δεν είναι μαζική όπως συμβαίνει με τους εργάτες, ενώ η συχνή αποστασιοποίηση τους από αυτά οφείλεται στην προσπάθεια τους να τύχουν μιας ακόμα πιο ευνοϊκής μεταχείρισης από τους εργοδότες τους (Mills xx: 450 – 483). Την ίδια στιγμή οι χαρτογιακάδες συγκροτούν μια μορφή ιδιότυπης «πρωτοπορίας» για το εργατικό κίνημα με την έννοια ότι τα αιτήματα που εκείνοι πρώτοι διεκδικούν τα υιοθετούν στη συνέχεια και οι εργάτες, όπως το οκτάωρο, η πλήρης κοινωνική ασφάλιση και οι υψηλοί μισθοί. Επίσης, καθώς ο αριθμός των ανθρώπων που δουλεύουν στα γραφεία διευρύνεται, τα σωματεία υιοθετούν λιγότερο βίαιες πρακτικές στους αγώνες τους και η συμμετοχή της εργατικής βάσης γίνεται περισσότερο τυπική παρά ουσιαστική. Με άλλα λόγια η πληθωρική εμφάνιση των χαρτογιακάδων αποτελεί την προϋπόθεση για την άμβλυνση των κοινωνικών αντιθέσεων και για την συγκρότηση των Δυτικών κοινωνιών σαν αρμονικό και ομοιογενές εθνικά κοινωνικό σύνολο όπου οι κοινωνικές αντιπαλότητες μπορούν να επιλυθούν και δεν αποτελούν απειλή για την κοινωνική συνοχή. Ο Mills γράφει τους «Χαρτογιακάδες» το 1951 όταν η προοπτική της πλήρους απασχόλησης και του κοινωνικού κράτους ήταν ορατή, τόσο στην Δυτική Ευρώπη όσο και στις ΗΠΑ. Συγχρόνως η τριτοβάθμια εκπαίδευση σε αυτές τις χώρες δημιουργούσε νέες ευκαιρίες για τα παιδιά της εργατικής τάξης εξασφαλίζοντας τους ένα καλύτερο μέλλον. Η κοινωνική άνοδος από τη δουλειά στο εργοστάσιο στην κατώτερη υπαλληλική βαθμίδα είναι η πορεία που ακολουθούν Χάρη στη μαζικοποίηση της πρόσβασης στα Πανεπιστήμια οι νέοι αυτοί πετυχαίνουν την κοινωνική άνοδο από τη θέση του χειρώνακτα εργάτη στη θέση του χαρτογιακά. Στις ΗΠΑ οι άνθρωποι αυτοί αποτέλεσαν τη βάση του «εθνικού κορμού» των

πολιτών χάρη στην ανώτερη ταξική τους θέση η οποία, όπως ειπώθηκε πιο πάνω ήταν εξασφαλισμένη χάρη σε μια προνομιακή εργασιακή συνθήκη και μια υψηλή για τα δεδομένα της εποχής μόρφωση.

Ο Weber και οι διανοούμενοι

Στην θεωρία του Weber το να διεκδικείς και να προστατεύεις τα εθνικά σου συμφέροντα ακόμα και με πόλεμο είναι μια δραστηριότητα αποδεκτή η οποία χαρακτηρίζει ιδιαίτερα τους ανώτερους πολιτισμικά λαούς της Δύσης. Σε ατομικό επίπεδο το να περιφρουρεί ένα άτομο τα προσωπικά του συμφέροντα αποτελεί ένδειξη ορθολογικής δράσης, η οποία επικυρώνει την αξιακή ελευθερία του συγκεκριμένου ατόμου. Όπως γράφει ο Στέλιος Χιωτάκης (2015) η αξιακή ελευθερία είναι απαραίτητη για την ανάπτυξη του ατόμου αν και διαφοροποιείται από την αξιολογική αντικειμενικότητα που χαρακτηρίζει την επιστημονική δραστηριότητα. Ενώ δηλαδή ο Weber καλεί του επιστήμονές να είναι όσο τον δυνατόν πιο αντικειμενικοί και αξιακά ουδέτεροι στην έρευνά τους, η αντιπαράθεση με βάση τις αξίες είναι καθόλα θεμιτή για τους υπόλοιπους πολίτες. Εδώ έγκειται εξάλλου για τον Χιωτάκη η βάση της διαφοροποίησης των διανοουμένων από το λαό (Χιωτάκης 2001: 3-13). Οι διανοούμενοι ως επιστήμονες μπορούν και πρέπει να αποστασιοποιούνται από τα πάθη και γι' αυτό η άποψη τους για τα πράγματα έχει μεγαλύτερη ορθότητα από αυτήν του λαού. Και σε αυτό το σημείο όπως και στην περίπτωση της εργασίας ο Weber υιοθετεί μια προ-νεωτερική αντίληψη για το ποιος μπορεί να έχει υψηλού επιπέδου μόρφωση αφού το πρόγραμμα του Διαφωτισμού θεωρεί την εκπαίδευση αναφαίρετο δικαίωμα άποψη αντίθετη με την ύπαρξη μιας αριστοκρατίας της γνώσης που είναι πιο συμβατή στη Βεμπεριανή αντίληψη (Cassirer 2013: 65). Θα μπορούσε κανείς να ισχυριστεί ότι για τον Weber η Νεωτερικότητα ενισχύει αντί να αμβλύνει την απόσταση ανάμεσα στους επιστήμονες - φορείς του ορθού λόγου και τους υπόλοιπους πολίτες. Η απόσταση αυτή έχει μια ταξική και πολιτική διάσταση: εφόσον θεωρήσουμε ότι η γνώμη των διανοουμένων έχει μεγαλύτερη πολιτική βαρύτητα ανοίγει η προοπτική για μια νέα μορφή κοινωνικής διαστρωμάτωσης στη βάση της εξουσίας της γνώσης. Όμως όπως ήδη από τη δεκαετία του 1950 απέδειξε ο Mills η εκπαίδευση στις Δυτικές κοινωνίες έχει μετατραπεί σε μαζικό φαινόμενο. Με βάση λοιπόν ποια κριτήρια θα μπορούσαμε να ορίσουμε τους διανοούμενους σήμερα σαν ένα στρώμα που βρίσκεται σε απόσταση από τον απλό λαό; Η ιδιότητα του πανεπιστημιακού είναι επαρκής για να τους διαχωρίσει σαν κατηγορία; Η ανάλυση αυτή υποστηρίζεται με το φαινομένου της υπερδιαπίστευσης που χαρακτηρίζει την εκπαίδευση του 21ου αιώνα (Alexander et al. 2016: 567). Το φαινόμενο αυτό αποδεικνύει κατά την γνώμη μου το γεγονός ότι παρά την μαζικότητα της εκπαίδευσης το χάσμα ανάμεσα στους πραγματικά μορφωμένους και τα κατώτερα κοινωνικά στρώματα έχει βαθύνει. Ξαναγυρνώντας στον Weber θα υποστήριζα ότι η πολιτισμική ανωτερότητα εξακολουθεί να συγκροτείται στη βάση μιας εξόφθαλμα παρατηρούμενης οικονομικής ανισότητας. Πιο συγκεκριμένα η μεγάλη αλλαγή που συνέβη στη ζωή των χαρτογιακάδων από την εποχή που ο Mills έγραψε το βιβλίο του μέχρι σήμερα, είναι η καλπάζουσα αύξηση των ευέλικτων μορφών απασχόλησης ανάμεσα στους χαρτογιακάδες. Μπορεί οι απασχολούμενοι στις υπηρεσίες να αποτελούν την πλειοψηφία στο εργατικό δυναμικό των περισσότερων Δυτικών χωρών η ευελιξία όμως της εργασίας των περισσότερων από αυτούς έχει ανατρέψει τον προνομιακό χαρακτήρα της απασχόλησης των χαρτογιακάδων σε σύγκριση με τους χειρώνακτες εργάτες.

Οι «χαρτογιακάδες» στην Ελλάδα του 2020

Προσπαθώντας να καταγράψουμε την ανάλυση αυτή με στατιστικό τρόπο πρέπει να αναφέρουμε ότι στην Ελλάδα το 2008 η βιομηχανία συμπεριλαμβανομένης της ενέργειας απασχολούσε το 13.6% του εργατικού δυναμικού της χώρας. Το 2014 το ποσοστό αυτό είχε πέσει στο 10.7%. Οι υπηρεσίες αντίστοιχα απασχολούσαν το 2008 το 25.4%, ποσοστό που αυξήθηκε το 2014 στο 27.7%. Στις υπηρεσίες πρέπει να προσθέσουμε τους απασχολούμενους στο εμπόριο, 31.1% το 2008 και 32.4% το 2014, και τους απασχολούμενους στις χρηματοπιστωτικές δραστηριότητες που ήταν το 10.1% το 2008 και 11.3% το 2014.1 Με βάση αυτούς τους αριθμούς η απασχόληση στην Ελλάδα ακολουθεί τη διεθνή τάση αύξησης της απασχόλησης στις υπηρεσίες και μείωση του αριθμού των εργαζομένων στη βιομηχανία. Και στην Ελλάδα λοιπόν οι χαρτογιακάδες αποτελούν την πλειοψηφία των εργαζομένων. Όσον αφορά την εκπαίδευση και την απόσταση ανάμεσα στους διανοούμενους πανεπιστημιακούς και τους υπόλοιπους πολίτες, η ΕΛΣΤΑΤ μας πληροφορεί ότι ενώ το ακαδημαϊκό έτος 2013 – 2014 οι καθηγητές στα ΑΕΙ ήταν 10801, το ακαδημαϊκό έτος 2017 – 2018 είχαν αυξηθεί σημαντικά και είχαν φτάσει τους 15003. Οι φοιτητές την ίδια περίοδο είχαν επίσης αυξηθεί από 174039 (ακαδημαϊκό έτος 2013-2014) σε 190652 (ακαδημαϊκό έτος 2017 -2018). Εκείνο όπως που προκαλεί ενδιαφέρον είναι ότι οι μεταπτυχιακοί φοιτητές αυξήθηκαν από 36572 (ακαδημαϊκό έτος 2013-2014) σε 71313 (ακαδημαϊκό έτος 2017-2018).2 Την ίδια στιγμή όμως οι διδακτορικοί φοιτητές αυξήθηκαν επίσης: το ακαδημαϊκό έτος 2013-2014 ήταν 23795 και το ακαδημαϊκό έτος 2017-2018 29221. Όμως αν συγκρίνουμε τους αριθμούς αυτούς με εκείνους που τελείωσαν το διδακτορικό τους με επιτυχία η σύγκριση είναι συντριπτική: το ακαδημαϊκό έτος 2013-2014 μόλις 1596 φοιτητές είχαν λάβει το διδακτορικό τους, ενώ το ακαδημαϊκό έτος 2017-2018 ο αριθμός τους είχε μειωθεί ακόμα περισσότερο: ήταν μόλις 1558 τα άτομα τα οποία είχαν λάβει διδακτορικό. Συνεπώς θα λέγαμε ότι οι Έλληνες φοιτητές έχουν όλα τα χαρακτηριστικά μιας ομάδας που προσπαθεί να ανέρθει κοινωνικά μέσω της εκπαίδευσης χωρίς όμως να καταφέρνει η μεγάλη πλειοψηφία να αποκτήσει τον επίζηλο τίτλο του πανεπιστημιακού διανοούμενου. Η προσδοκώμενη διάρκεια σπουδών για κάθε άτομο στη χώρα μας έχει ανέλθει από τα 17 έτη το 2014 στα 19 έτη το 2018,3 αύξηση που καθιστά τη χώρα μας μαζί με το Βέλγιο, την Ιρλανδία, την Φινλανδία και την Λετονία και τη Λιθουανία στις χώρες εντός Ευρωζώνης με την μεγαλύτερη προσδοκώμενη διάρκεια σπουδών. Τα ποσοστά ανέργων ανάμεσα στους πτυχιούχους ΑΕΙ διαφοροποιούνται σημαντικά ανάλογα και με το φύλο: το 2019 οι άνεργοι άνδρες στις ηλικίες 25 έως 29 ετών και 30 έως 44 ετών ήταν 28.4% και 44. 6% αντίστοιχα, ενώ οι γυναίκες στις ίδιες ηλικίες είναι πολύ περισσότερες: 40.6% στις ηλικίες 25 έως 29 ετών και 96.4% στις ηλικίες 30 έως 44 ετών. Είναι επίσης σημαντικό να εξετάσουμε την παράμετρο των ευέλικτων εργασιακών σχέσεων: Οι γυναίκες που απασχολούντο στη μερική απασχόληση στην Ελλάδα το 2019 ήταν 257.000. Ο αριθμός των ανδρών που δούλευαν στη μερική απασχόληση στη χώρα μας το ίδιο έτος ήταν 150.000. Ο συνολικός αριθμός των πλήρως απασχολούμενων ήταν στην Ελλάδα το ίδιο έτος 3.487.000 ενώ οι μερικώς απασχολούμενοι 407.000 άτομα. Επίσης, το ποσοστό των προσωρινά εργαζόμενων και για τα δύο φύλα ανέρχεται στη χώρα μας στο 29.7% το 2019.4 Οι γυναίκες που εργάζονται προσωρινά ανέρχονται στο 52.4% του συνολικού ποσοστού των γυναικών που εργάζονται. Το αντίστοιχο ποσοστό των ανδρών είναι 10.9%.5

Κοινωνική διαστρωμάτωση στην Κλασσική Κοινωνιολογική θεωρία

Με βάση τα παραπάνω στοιχεία νομίζω ότι είναι βάσιμος ο ισχυρισμός ότι η ευελιξία δημιουργεί δύο υποομάδες εργαζομένων ανάμεσα στους χαρτογιακάδες στη χώρα μας. Παράλληλα με τους πλήρως απασχολούμενους που απολαμβάνουν το «προνόμιο» της μονιμότητας και της πλήρους απασχόλησης υπάρχει μια άλλη ομάδα που εργάζεται με επισφάλεια, Στην ομάδα αυτή ο παράγοντας του φύλου είναι ιδιαίτερα σημαντικός σε αντίθεση με το επίπεδο εκπαίδευσης που αν και υψηλό δεν πετυχαίνει να εξασφαλίσει στους εργαζόμενους αυτούς το «προνόμιο» της μονιμότητας. Η ύπαρξη αυτών των δύο ομάδων μπορεί να συνδεθεί με την ανάλυση του Weber για την κοινωνική διαστρωμάτωση, στο βαθμό που η τελευταία υποστηρίζει ότι η ταξική κατάτμηση είναι αποτέλεσμα κυρίως πολιτισμικών παραγόντων και της «αγοράς» που διευθύνει την κατανομή ανάμεσα σε «υψηλές» και «χαμηλές» κοινωνικής θέσεις. Στο σημείο αυτό βέβαια γεννάται το ερώτημα για την ηθική διάσταση του έργου του μεγάλου κοινωνιολόγου: Κατά πόσο δηλαδή ο ίδιος ο Weber θεωρούσε την άνιση κατάτμηση όχι μόνο δίκαιη αλλά και ως και τη μόνη εφικτή. Στο σημείο αυτό ο Κοσμάς Ψυχοπαίδης (1993) θεωρούσε ότι υπάρχει ένα ηθικό πρόβλημα στη Βεμπεριανή θεωρία το οποίο η επιστημονική αντικειμενικότητα για την οποία ο Weber υπεραμύνεται δεν μπορεί να επιλύσει (Ψυχοπαίδης 1993: 98-111). Θα μπορούσαμε βέβαια εδώ να υποστηρίξουμε ότι ηθικό πρόβλημα υπάρχει για την κοινωνιολογία γενικά, στο βαθμό που αποδέχεται συγκεκριμένες κοινωνικές ανισότητες ως δεδομένες και αδύνατες να ανατραπούν. Πιο συγκεκριμένα αναφέρομαι στη σχέση της κλασσικής Κοινωνιολογικής θεωρίας με τον Ρατσισμό που οι Hund και Lentin (2014) ασχολούνται στο έργο τους Racism and Sociology. Το έργο αυτό αποτελεί όχι μόνο κριτική ανασκευή του έργου του Weber αλλά και της κλασσικής Κοινωνιολογίας γενικότερα. Ο σκοπός βέβαια των δύο συγγραφέων δεν είναι μια συνολική αμφισβήτηση του ρόλου της Κοινωνιολογίας αλλά μια προσπάθεια αλλαγής της κατεύθυνσης της οπτικής της με βάση συγκεκριμένους παράγοντές όπως η φυλή.6 Στην προσπάθεια όμως αυτή, νομίζω ότι η μελέτη του έργου του Weber μπορεί να βοηθήσει στην διασάφηση του συνδέσμου ανάμεσα στη φυλή, το έθνος και την τάξη.

Συμπέρασμα

Η εισήγηση προσπάθησε να αναδείξει τις πιθανές εφαρμογές του έργου του Max Weber για την κατανόηση της σημασίας της εργασιακής ευελιξίας και της επισφάλειας στην ταξική διαστρωμάτωση των σύγχρονων κοινωνιών της Μετανεωτερικότητας. Πιο συγκεκριμένα, έμφαση δόθηκε στους όρους «απαλλοτρίωση» και «νομοκατεστημένη τάξη» και πως αυτοί συνδέονται όχι μόνο με την κοινωνική διαστρωμάτωση αλλά και την πολιτισμική διαφοροποίηση ανάμεσα σε διαφορετικές ομάδες εργαζομένων. Η μελέτη της ταξικής δομής συνδέθηκε στην παρούσα εισήγηση με τη μελέτη του Mills για τους χαρτογιακάδες και στο έργο του Χιωτάκη για τους διανοούμενους. Στη συνέχεια δόθηκαν στατιστικά στοιχεία που προσπάθησαν να μας διαφωτίσουν για την σημασία της εκπαίδευσης στη συγκρότηση της ταξικής ανισότητας στη χώρα μας. Τέλος με βάση την ερμηνεία αυτών των στατιστικών στοιχείων υπογραμμίσθηκε η σημασία του έργου του Weber για την κοινωνιολογία της Μετανεωτερικότητας.

Σημειώσεις

1 Πηγή: Διεύθυνση Στατιστικών Πληθυσμού, Απασχόλησης και Κόστους Ζωής ΕΛΣΤΑΤ στο Η Ελληνική Οικονομία. The Greek Economy. 31 Δεκεμβρίου 2020/ 31 December 2020. Ελληνική Στατιστική Αρχή. Hellenic Statistical Authority. p. 30, Date Retrieved: 07/01/2021, https://www.statistics.gr/documents/20181/16865424/greek_economy_31_12_2020.pdf/e0093b36-2175-7276-6e08-93d6c0b807bc

2 Πηγή: Ελλάς με Αριθμούς. Ειδική Έκδοση. Οκτώβριος – Δεκέμβριος 2020. Ελληνική Στατιστική Αρχή, σελ. 136. Ημερομηνία Πρόσβασης: 07/01/2021 https://www.statistics.gr/documents/20181/1515741/GreeceInFigures_2020Q3_GR.pdf/ffac04c4-3fd2-5088-9380-f727621c1436

3 Στο ίδιο: σελ. 137.

4 Πηγή: FTPT employment based on common definition. OECD statistics. Retrieved: 11/01/2021 from https://stats.oecd.org/#

5 Πηγή: Incidence of permanent employment. OECD statistics. Retrieved: 11/01/2021 from https://stats.oecd.org/#

6 Όπως γράφει χαρακτηριστικά οι Hund και Lentin: «Ο στόχος μας ως κοινωνιολόγων είναι να συνεισφέρουμε στην αλλαγή κατεύθυνσης του αντικειμένου της κοινωνιολογίας και όχι να την σαμποτάρουμε» (Hund & Lentin 2014: 19).

Αναφορές

Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία

Alexander, J.C., Thompson, K. και L.D. Edles (2016), Σύγχρονη Εισαγωγή στην Κοινωνιολογία. Κουλτούρα και Κοινωνία σε Μετάβαση, Επιστημονική Επιμέλεια Ν. Δεμερτζής, Μετάφραση Κ. Περεζούς και Μ. Χατζηκωνσταντίνου, Αθήνα, Gutenberg.

Cassirer, E. (2013), Διαφωτισμός, στο E. Cassirer (2013) Η Ιδέα του Ρεπουμπλικανικού Πολιτεύματος. Διαφωτισμός, Μετάφραση: Γ. Ξηροπάδης, Αθήνα, ΜΙΕΤ, σσ. 47-74.

Γκιούρας, Θ. (2017), Εισαγωγικό Σημείωμα του Μεταφραστή, στο M. Weber (2017), Για την Οικονομική και Κοινωνική Ιστορία της Αρχαιότητας. Μια συλλογή, Μετάφραση – Επιστημονική Επιμέλεια – Εισαγωγή: Θ. Γκιούρας, Αθήνα, Εκδόσεις ΚΨΜ, σσ. 11-123.

Mills, C.W. (x.x), Οι Χαρτογιακάδες. Η Νέα Μεσαία Αμερικάνικη Τάξη, Αθήνα, Κάλβος.

Weber, M. (1978), Η Προτεσταντική Ηθική και το Πνεύμα του Καπιταλισμού, Μετάφραση: Μ.Γ. Κυπραίου, Επιμέλεια: Β. Φίλιας, Αθήνα, Gutenberg.

Weber, M. (2017), Η Διένεξη για τον Χαρακτήρα της Αρχαιογερμανικής Κοινωνικής Οργάνωσης στη Γερμανική Γραμματολογία της Τελευταίας Δεκαετίας (1904), στο M. Weber (2017), Για την Οικονομική και Κοινωνική Ιστορία της Αρχαιότητας. Μια συλλογή, Μετάφραση – Επιστημονική Επιμέλεια – Εισαγωγή: Θανάσης Γκιούρας, Αθήνα, Εκδόσεις ΚΨΜ, σσ. 149-193.

Χιωτάκης, Σ. (2001), Διανοούμενοι: Οριοθέτηση και Τυπολογία μιας Πολύσημης Έννοιας, Επιστήμη και Κοινωνία. Επιθεώρηση Πολιτικής και Ηθικής Θεωρίας, Τεύχος 7, σσ. 1-38.

Χιωτάκης, Σ. (2015), «Αξιακή Κρίση» – «Αξιολογική Κρίση» και ο Ρόλος της Επιστήμης. Επαναπροσέγγιση των συγκεκριμένων εννοιών του Max Weber και της απόδοσης τους στα Ελληνικά, Επιστήμη και Κοινωνία. Επιθεώρηση Πολιτικής και Ηθικής Θεωρίας, Τεύχος 16, σσ. 249-281.

Ξενόγλωσση βιβλιογραφία

Giddens, A. (1973), The Class Structure of the Advanced Societies, London, Hutsinson.

Hund, W.D. (2014), Racism in white Sociology. From Adam Smith to Max Weber, in W.D. Hund and A. Lentin (eds.), Racism and Sociology, Berlin, Lit Verlag, pp. 23-68.

Hund, W.D. and A. Lentin (2014), Editorial, in W.D. Hund & A. Lentin (eds), Racism and Sociology, Berlin, Lit Verlag, pp. 7-19.

Zimmermann, A. (2006), Decolonizing Weber, Postcolonial Studies, Vol.9, No 1, pp. 53-79.

ΕΙΝΑΙ Η ΔΙΑΙΤΗΣΙΑ ΕΝΑΣ ΠΑΡΩΧΗΜΕΝΟΣ ΘΕΣΜΟΣ ΣΤΙΣ ΕΡΓΑΣΙΑΚΕΣ ΣΧΕΣΕΙΣ; ΑΠΟΤΙΜΗΣΗ ΤΗΣ ΠΡΟΣΦΑΤΗΣ ΕΜΠΕΙΡΙΑΣ

Θεόδωρος Α. Κουτρούκης

Τμήμα Οικονομικών Επιστημών, Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης

Στη μνήμη του Γ.Φ. Κουκουλέ

Περίληψη

Η Ελλάδα βίωσε την τελευταία δεκαετία μια πρωτόγνωρη κρίση χρέους, που οδήγησε σε ένα πολύ σκληρό πρόγραμμα λιτότητας και μεταρρυθμίσεων και μεταξύ άλλων επηρέασε συθέμελα και τις εργασιακές σχέσεις.

Μια εμβληματική μεταρρύθμιση στις συλλογικές διαπραγματεύσεις ήταν η τροποποίηση του θεσμικού πλαισίου της Διαιτησίας, που επέφερε καταλυτικές συνέπειες στο σύστημα εργασιακών σχέσεων και τις ισορροπίες κεφαλαίου και εργασίας. Η διαμάχη στο θέμα συνεχίστηκε καθ' όλη τη δεκαετία του 2010 με αλλεπάλληλες νομοθετικές παρεμβάσεις αλλά και αντιφατικές αποφάσεις των ad hoc εμπλεκόμενων θεσμών (Συμβούλιο της Επικρατείας και Διεθνής Οργάνωση Εργασίας).

Η εργασία αυτή –χρησιμοποιώντας τα διαθέσιμα εμπειρικά δεδομένα- επιχειρεί να αποτιμήσει τις πολλαπλές παλινδρομήσεις αναφορικά με το θεσμό της Διαιτησίας την τελευταία δεκαετία, να διερευνήσει τις επιδράσεις που είχαν στην εγχώρια διελκυστίνδα των εργασιακών σχέσεων και να αξιολογήσει αν τελικά ο θεσμός διαδραμάτισε τον «παιδαγωγικό ρόλο» προς τους κοινωνικούς εταίρους, όπως τον είχε φανταστεί ο νομοθέτης του πλαισίου για τις «Ελεύθερες Συλλογικές Διαπραγματεύσεις», που ψηφίστηκε με μεγάλη πλειοψηφία από την Οικουμενική Κυβέρνηση του 1990.

Λέξεις κλειδιά: Διαιτησία, Εργασιακές Σχέσεις, Οργανισμός Μεσολάβησης και Διαιτησίας.

IS ARBITRATION AN OBSOLETE INSTITUTION IN EMPLOYEE RELATIONS? AN ASSESSMENT OF RECENT EXPERIENCE

Theodore A. Koutroukis

Department of Economics, Democritus University of Thrace

Abstract

Due to a public debt crisis, Greece was obliged to implement a rigorous program of austerity and reform measures, which has widely affected employee relations.

An emblematic change in the field of collective bargaining has been the reform of the legal framework of Arbitration that has caused catalytic consequences in the Greek industrial relations system and the balance between Capital and Labour. That debate has taken place during the 2010s thanks to the consecutive legal initiatives, as well as the contradictory decisions of the institutional bodies involved (Hellenic Council of State and International Labour Organisation).

This paper aims to assess -using the evidence available- the successive intervention in the framework of Labour Arbitration during the last decade, explore the relevant

implications in Greek labour relations and evaluate whether arbitration “has taught” social partnership, as it was described by the legislator of the Law on Free Collective Bargaining, which has been adopted by the Cross-Party Government in 1990.

Key words: Arbitration, Employee Relations, Organisation for Mediation and Arbitration

Εισαγωγή

Η Ελλάδα βίωσε την τελευταία δεκαετία μια πρωτόγνωρη κρίση χρέους, που οδήγησε σε ένα πολύ σκληρό πρόγραμμα λιτότητας και μεταρρυθμίσεων και μεταξύ άλλων επηρέασε συθέμελα και τις εργασιακές σχέσεις.

Μια εμβληματική μεταρρύθμιση στις συλλογικές διαπραγματεύσεις ήταν η τροποποίηση του θεσμικού πλαισίου της Διαιτησίας, που επέφερε καταλυτικές συνέπειες στο σύστημα εργασιακών σχέσεων και τις ισορροπίες κεφαλαίου και εργασίας. Η διαμάχη στο θέμα συνεχίστηκε καθ’ όλα τη δεκαετία του 2010 με αλλεπάλληλες νομοθετικές παρεμβάσεις αλλά και αντιφατικές αποφάσεις των ad hoc εμπλεκόμενων θεσμών (Συμβούλιο της Επικρατείας και Διεθνής Οργάνωση Εργασίας).

Η εργασία αυτή –χρησιμοποιώντας τα διαθέσιμα εμπειρικά δεδομένα- επιχειρεί να αποτιμήσει τις πολλαπλές παλινδρομήσεις αναφορικά με το θεσμό της Διαιτησίας την τελευταία δεκαετία, να διερευνήσει τις επιδράσεις που είχαν στην εγχώρια διελκυστίνδα των εργασιακών σχέσεων και να αξιολογήσει αν τελικά ο θεσμός διαδραμάτισε τον «παιδαγωγικό ρόλο» προς τους κοινωνικούς εταίρους, όπως τον είχε φανταστεί ο νομοθέτης του πλαισίου για τις «Ελεύθερες Συλλογικές Διαπραγματεύσεις», που ψηφίστηκε με συντριπτική πλειοψηφία από την Οικουμενική Κυβέρνηση του 1990.

Εννοιολογικές διευκρινίσεις

Επιχειρώντας να προσδιορίσουμε την έννοια της διαιτησίας θα λέγαμε ότι Διαιτησία είναι «η ανάθεση σε ένα τρίτο μέρος της κρίσης για την τελική επίλυση της διαφοράς των ενδιαφερομένων μερών, τα οποία δεν κατάφεραν μόνα τους να την διευθετήσουν» (Δασκαλάκης 2009:311). Σε μια άλλη προσέγγιση του αγγλοσαξονικού κόσμου, η διαιτησία «είναι μια ιδιωτική διαδικασία επίλυσης διάφορών, με εκούσιο χαρακτήρα, κατά την οποία τα μέρη να υποβάλουν τη διαφορά τους στη δεσμευτική απόφαση ενός ουδέτερου τρίτου μέρους» (Stulberg και Love 2014:16).

Με άλλα λόγια, ο μηχανισμός της διαιτησίας συνιστά μια εναλλακτική επιλογή επίλυσης διαφορών από ένα τρίτο ουδέτερο, φύσει και θέσει αμερόληπτο μέρος. Αυτό το μέρος, δηλ. ο διαιτητής, λειτουργεί ως κριτής, που ενημερώνεται και μελετά το αντικείμενο και τα περιεχόμενα της διαμάχης και λαμβάνει μια τελική απόφαση για την υπόθεση (Farnam and Pimlot 1995:172). Η διαιτησία προσλαμβάνει έναν διανεμητικό χαρακτήρα: ο διαιτητής ελέγχει το τελικό αποτέλεσμα, ενώ τα μέρη ελέγχουν τη διαδικασία, δηλ. επιλέγουν να προχωρήσουν στη διαιτητική διαδικασία, παραχωρώντας στο διαιτητή το δικαίωμα να αποφασίσει (Farnam and Pimlot 1995:168).

Κατά τον Κατσανέβα, η διευθέτηση των βιομηχανικών συγκρούσεων είναι μια περίπλοκή διαδικασία, που χρησιμοποιεί μια σειρά από μηχανισμούς Στις

περισσότερες περιπτώσεις διαδικασία των συλλογικών εργασιακών διαφορών ακολουθεί όλα η μερικά από τα παρακάτω στάδια (2007:318):

α) Παρέλευση ορισμένου χρόνου από τη σύναψη της προηγούμενης συλλογικής σύμβασης εργασίας (ΣΣΕ). Διαπίστωση της ανάγκης για σχετική αναπροσαρμογή των όρων της. Σχετική πίεση από τη βάση των μισθωτών. Ανάλογες εξελίξεις σε άλλους τομείς και ιδιαίτερα στο επίπεδο της Εθνικής Γενικής ΣΣΕ ή/και του κατώτατου μισθού.

β) Πιθανή βολιδοσκόπηση των προθέσεων της εργοδοτικής πλευράς. Έγγραφη καταγγελία της προηγούμενης ΣΣΕ και κοινοποίησή της στο Υπουργείο Εργασίας, στη ΓΣΕΕ και πιθανώς στο αρμόδιο εργατικό κέντρο και τις παρεμφερείς ομοσπονδίες και σωματεία.

γ) Επαφές και διαπραγματεύσεις με την εργοδοσία ή τους εκπροσώπους της, εφόσον η τελευταία δεχθεί να συζητήσει το θέμα. Πιθανή υπογραφή ΣΣΕ. Μικρή πιθανότητα απεργιών.

δ) Ανεπίσημη μεσολάβηση (άτυπη) εκπροσώπων του υπουργείου Εργασίας. Διαδικασία συμφιλίωσης με Τριμερή ανταλλαγή απόψεων. Πιθανότητα εκδήλωσης απεργίας ή ανταπεργίας (lock out) σε περίπτωση αδιεξόδου.

ε) Επίσημη μεσολάβηση-επέμβαση (τυπική) των εντεταλμένων μεσολαβητών. Καλούνται τα μέρη να διατυπώσουν τις απόψεις τους και να καταλήξουν σε συμφωνία, ενδεχομένως και με πρόταση του μεσολαβητή.

στ) Παραπομπή του θέματος στην Διαιτησία (πρώτου ή δεύτερου βαθμού) και ορισμός Διαιτητή η Επιτροπής Διαιτησίας. Ολιγοήμερη Απαγόρευση απεργιών και ανταπεργιών μέχρι να εκδοθεί η σχετική απόφαση.

Ουσιαστικά η διαιτησία ενεργοποιείται με κοινή απόφαση των μερών ή σε κάποιες περιπτώσεις με μονομερή προσφυγή, με σκοπό την οριστική επίλυση με την έκδοση απόφασης κανονιστικής υφής (Δασκαλάκης 2013:573). Η Διαιτησία συνιστά τον ύστατο μηχανισμό υποκατάστασης της βούλησης των μερών από ένα τρίτο αμερόληπτο μέρος. Δεδομένης της αδυναμίας συμφωνημένης ρύθμισης των ορών εργασίας, ο διαιτητής αναλαμβάνει το καθήκον να διευθετήσει τη συλλογική εργασιακή διαφορά αντί των μερών, επιβάλλοντας με την απόφαση του μια συλλογική ρύθμιση, που είναι δεσμευτική για τα μέρη (Δασκαλάκης 2013:574).

Σε αυτό το θέμα η διαιτητική διαδικασία έχει υποστεί σημαντική κριτική. Καθώς θεωρείται πως η Διαιτησία (Demarr και De Janasz 2019:352): α) αντιστρατεύεται το δημοκρατικό δικαίωμα της εργασίας και του μάνατζμεντ να συνομολογούν εκείνοι τους επιθυμητούς όρους εργασίας, β) υποχρεώνει τα μέρη να δεχτούν μια απόφαση (ρύθμιση) που μπορεί να μην είναι ικανοποιητική για το ένα ή και τα δύο μέρη, και για αυτό είναι πιθανό να τα «δεσμεύει» λιγότερο, γ) τα μέρη βρίσκουν ευκολότερο να αφήσουν το έργο της επίλυσης της διαφοράς σε ένα διαιτητή από το να διαπραγματευτούν και να αναλάβουν τα ίδια την ευθύνη των αποφάσεων τους δ) τα μέρη τείνουν να αποφεύγουν παραχωρήσεις πιστεύοντας ότι ο διαιτητής θα οδηγηθεί στην αναζήτηση μιας μέσης οδού, ανάμεσα στις τελικές θέσεις που διατύπωσαν τα μέρη, άρα η αποφυγή παραχωρήσεων θα γείρει το αποτέλεσμα προς όφελός της δικής τους πλευράς (Demarr και De Janasz 2019:353).

Ιστορικά στοιχεία

Το θέμα της διαιτησίας απασχόλησε εδώ και αρκετές δεκαετίες τη βιβλιογραφία και την πράξη των εργασιακών σχέσεων στην Ελλάδα. Μόνο ενδεικτικά αναφέρονται μερικά χρονολογικά ορόσημα ενασχόλησης της Διεθνούς Οργάνωσης Εργασίας (ΔΟΕ) με το ζήτημα αυτό.

Στην έκθεση τής Επιτροπής PIACT του 1977-78 για τη Βελτίωση των Συνθηκών και τού Περιβάλλοντος Εργασίας αναγράφεται πως «... η συστηματική προσφυγή εις την υποχρεωτικήν διαιτησίαν όχι μόνον έχει ως αποτέλεσμα να αποκλεισθεί η καθιέρωσις μιάς παραδόσεως διαλόγου μεταξύ των κοινωνικών συνεργατών αλλά επίσης αποτρέπει τας εργατικάς οργανώσεις από του να συλλάβουν την παραμικράν συνδικαλιστικήν πολιτικήν και, κατά συνέπειαν, να αγωνισθούν δια την εφαρμογή της» (ΔΓΕ 1978:76)

Το 1999, η «Επιτροπή Εμπειρογνωμόνων για την Εφαρμογή των Συμβάσεων και των Συστάσεων» απεύθυνε «άμεση αίτηση» προς την ελληνική Κυβέρνηση σχετικά με την υποχρεωτική διαιτησία. Στην τρίτη παράγραφο η Επιτροπή, επικαλούμενη το άρθρο 5 παράγραφος (ε) της διεθνούς σύμβασης 154, γράφει τα εξής: «το άρθρο 16 (δ) του νόμου 1876 του 1990 προβλέπει την δυνατότητα να ρυθμισθεί μία διένεξη με διαιτησία, ύστερα από αίτηση ενός μόνον μέρους, όταν η διένεξη αναφέρεται σε επιχειρησιακή συλλογική σύμβαση ή σε συλλογική σύμβαση εφαρμοζόμενη σε υπηρεσίες του Δημοσίου, σε δημόσιες επιχειρήσεις ή σε δημόσιες αρχές και το ένα μέρος απορρίπτει την πρόταση του μεσολαβητή. Επ' αυτού του ζητήματος η Επιτροπή εκτιμά ότι διαιτησία, γενικώς, επιβαλλόμενη ύστερα από αίτηση ενός μόνον μέρους, είναι αντίθετη στην αρχή της εκούσιας διαπραγμάτευσης των συλλογικών συμβάσεων, που προβλέπεται στην σύμβαση, και παραβιάζει επίσης την αρχή της αυτονομίας των μερών στην διαπραγμάτευση . Η Επιτροπή παρακαλεί λοιπόν την Κυβέρνηση να λάβει μέτρα για να τροποποιήσει το άρθρο 16 (δ) του νόμου 1876, ούτως ώστε τα δύο μέρη, και όχι μόνον το ένα, να μπορούν να προσφύγουν με κοινή συμφωνία στην υποχρεωτική διαιτησία, όταν η διένεξη αναφέρεται σε επιχειρησιακή συλλογική σύμβαση ή σε συλλογική σύμβαση εφαρμοζόμενη σε υπηρεσίες του Δημοσίου, σε δημόσιες επιχειρήσεις ή σε δημόσιες αρχές και το ένα μέρος απορρίπτει την πρόταση του μεσολαβητή. Γενικώς, η υποχρεωτική διαιτησία δεν θα πρέπει να είναι δυνατή παρά μόνον όταν αναφέρεται σε ουσιώδεις υπηρεσίες με την στενή έννοια του όρου ή σε υπαλλήλους υπαγόμενους στην Δημόσια Διοίκηση» (ΣΕΒ, 2018). Ανάλογες επισημάνσεις προς την ελληνική Κυβέρνηση απεύθυναν αρμόδιες επιτροπές της ΔΟΕ το 2000 , το 2003, το 2012 και το 2013.

Το 2018 η Επιτροπή Διεθνών Κανόνων της ΔΟΕ ζήτησε από την ελληνική κυβέρνηση να: «α) Εξασφαλίσει ότι η μονομερής προσφυγή στην υποχρεωτική διαιτησία ως μέσο αποφυγής των ελευθέρων και εκούσιων συλλογικών διαπραγματεύσεων προβλέπεται μόνο σε πολύ περιορισμένες περιπτώσεις. β) Εξασφαλίσει ότι οι δημόσιες αρχές απέχουν από πράξεις παρέμβασης, οι οποίες περιορίζουν το δικαίωμα για ελεύθερες και εκούσιες συλλογικές διαπραγματεύσεις, ή εμποδίζουν την νόμιμη άσκηση τους» (ΣΕΒ 2018)

Η ίδια Επιτροπή σημείωσε ότι «η υποχρεωτική διαιτησία του Ν. 4303/2014 (όπως ισχύει και μετά τις τροπολογίες του Ν. 4549/2018) εξαιρεί την Ελλάδα από την τήρηση των Διεθνών Κανόνων Εργασίας για τις ελεύθερες συλλογικές

διαπραγματεύσεις. Περιορίζει δηλαδή την ελευθερία των συλλογικών διαπραγματεύσεων και αντίκειται στις Διεθνείς Συμβάσεις Εργασίας. (…) Ο νομοθετικός περιορισμός της μονομερούς προσφυγής στην υποχρεωτική διαιτησία ως μέσο αποφυγής των ελευθέρων και εκούσιων συλλογικών διαπραγματεύσεων σε πολύ περιορισμένες περιπτώσεις παραμένει μια αναγκαία μεταρρύθμιση σε εκκρεμότητα, ώστε η χώρα να τηρεί τους διεθνείς κανόνες για τις ελεύθερες συλλογικές διαπραγματεύσεις, να αποκτήσει ένα αποτελεσματικό σύστημα κοινωνικού διαλόγου καθώς και ένα αποτελεσματικό σύστημα διαμόρφωσης των μισθών συμβατό με την παραγωγική λειτουργία και ανασυγκρότηση της οικονομίας» (ΣΕΒ 2018).

Ακόμη, η ΔΟΕ στην πρόσφατη μελέτη της του Ιουλίου 2020 που τιτλοφορείται «Συστάσεις Πολιτικής σχετικά με τα συστήματα επίλυσής των ατομικών και των συλλογικών εργατικών διαφορών και τις διευκολύνσεις για την άσκηση δικαιωμάτων των συνδικαλιστικών στελεχών και μελών» σημείωνε ότι «Δεδομένων αυτών των διαδοχικών νομικών αλλαγών σε εθνικό επίπεδο και των προηγούμενων συστάσεων της ΔΟΕ, το Γραφείο συνιστά στην κυβέρνηση τη συνέχιση των επαφών με τους κοινωνικούς εταίρους, με στόχο μια τριμερή αξιολόγηση του ανασχεδιασμένου κανονιστικού πλαισίου διευθέτησης συλλογικών εργατικών διαφορών, ειδικότερα αναφορικά με τις προβλέψεις για υποχρεωτική διαιτησία. Το Γραφείο είναι διαθέσιμο για την παροχή περαιτέρω τεχνικής βοήθειας στο θέμα αυτό, εάν το επιθυμούν η Κυβέρνηση και οι κοινωνικοί εταίροι» (ΔΟΕ 2020).

Αξίζει, επιπλέον να υπογραμμιστεί ότι πριν πολλά χρόνια, όταν είχε τεθεί το ζήτημα της αναθεώρησης του θεσμικού και λειτουργικού πλαισίου των συλλογικών διαπραγματεύσεων στην Ελλάδα ο Γ.Φ.Κουκουλές είχε γράψει για το ίδιο θέμα σε μια μελέτη του ότι: «Η διαιτησία, (…) παίρνοντας υπόψη και την ελληνική πραγματικότητα δεν μπορεί να τεθεί σε λειτουργία παρά μεσοπρόθεσμα δηλ. μετά τη δοκιμασία της περιόδου της διαμεσολάβησης. Θα είναι ασυγχώρητο σφάλμα η έναρξη λειτουργίας ενός τέτοιου θεσμού έστω και προαιρετικού, γιατί ο θεσμός προϋποθέτει την ύπαρξή ατόμων με γενικές και ειδικές γνώσεις καθώς και την κωδικοποίηση μιας σειράς κριτηρίων και συμπεριφορών, εχέγγυα απαραίτητα για την νομιμοποίηση του λειτουργήματος» (1985). Και συνέχιζε γράφοντας «Υπάρχει βέβαιά η συνταγματική πρόβλεψη για διαιτησία(…). Επειδή το Σύνταγμα δε διακρίνει η διαιτησία μπορεί να είναι υποχρεωτική η προαιρετική από την αποψη της κοινωνικής πολιτικής δικαιολογείται απολυτά το μεσοπρόθεσμο προπαρασκευαστικό στάδιο το οποίο θα τείνει στη δημιουργία των προϋποθέσεων για την εισαγωγή του θεσμού της διαιτησίας. Εντούτοις πρέπει να σημειώσουμε ότι η συνταγματική αυτή πρόβλεψη είναι λίαν καινοφανής αν εξαιρέσει κανείς την Αυστραλία» (Κουκουλές 1985).

Το νομικό πλαίσιο

Το νομικό πλαίσιο για τη διαιτησία στις συλλογικές διαφορές εκκινεί από τη συνταγματική διάταξη που στο άρθρο 22 παράγραφος 2 ορίζει ότι «Με νόμο καθορίζονται οι γενικοί όροι εργασίας, που συμπληρώνονται από τις συλλογικές συμβάσεις εργασίας συναπτόμενες με ελεύθερες διαπραγματεύσεις και, αν αυτές αποτύχουν, με τους κανόνες που θέτει η διαιτησία».

Ως γνωστόν, υπηρεσίες διαιτησίας παρέχει αποκλειστικά ο Οργανισμός Μεσολάβησης και Διαιτησίας (ΟΜΕΔ), που είναι αυτόνομο νομικό πρόσωπο ιδιωτικού δικαίου, ιδρύθηκε το 1990 με το ν.1876/1990 με έδρα την Αθήνα, και άρχισε

να λειτουργεί το 1992 (Τζεκίνης και Κουτρούκης 1992). Σκοπός του είναι η υποστήριξη των ελεύθερων συλλογικών διαπραγματεύσεων ανάμεσα στις οργανώσεις των εργαζομένων και των εργοδοτών ή μεμονωμένους εργοδότες με την παροχή υπηρεσιών μεσολάβησης και διαιτησίας.

Η διαιτητική διαδικασία σύμφωνα με το άρθρο 16 του νόμου 1876/90 , όπως ισχύει σήμερα μετά από αλλεπάλληλες τροποποιήσεις, προβλέπει τα εξής:

- Πρώτος Βαθμός Διαιτησίας

1. Η προσφυγή στη Διαιτησία μπορεί να γίνεται σε οποιοδήποτε στάδιο των διαπραγματεύσεων με συμφωνία των μερών.

2. Είναι δυνατή η προσφυγή στη διαιτησία μονομερώς από οποιοδήποτε μέρος, ως έσχατο και επικουρικό μέσο επίλυσης συλλογικών διαφορών εργασίας, μόνον στις εξής περιπτώσεις:

α) εάν η συλλογική διαφορά αφορά επιχειρήσεις δημόσιου χαρακτήρα ή κοινής ωφέλειας, η λειτουργία των οποίων έχει ζωτική σημασία για την εξυπηρέτηση βασικών αναγκών του κοινωνικού συνόλου κατά την έννοια της παρ. 2 του άρθρου 19 του ν. 1264/1982 όπως συμπληρώθηκε με τις παραγράφους 1 και 2 του άρθρου 3 του Ν. 1915/1990,

β) εάν η συλλογική διαφορά αφορά στη σύναψη συλλογικής σύμβασης εργασίας και αποτύχουν οριστικά οι διαπραγματεύσεις μεταξύ των μερών και η επίλυση της επιβάλλεται από υπαρκτό λόγο γενικότερου κοινωνικού ή δημοσίου συμφέροντος συνδεόμενο με τη λειτουργία της ελληνικής οικονομίας. Οριστική αποτυχία των διαπραγματεύσεων θεωρείται ότι υπάρχει, εφόσον σωρευτικώς (i) έληξε η κανονιστική ισχύς τυχόν υπάρχουσας συλλογικής σύμβασης εργασίας σύμφωνα με την παράγραφο 4 του άρθρου 2 της ΠΥΣ 6/2012 και (ii) έχει εξαντληθεί κάθε άλλο μέσο συνεννόησης και συνδικαλιστικής δράσης, ενώ το μέρος που προσφεύγει μονομερώς στη διαιτησία, συμμετείχε στη διαδικασία μεσολάβησης και αποδέχθηκε την πρόταση μεσολάβησης.

Η αίτηση μονομερούς προσφυγής στη διαιτησία πρέπει να περιέχει και πλήρη αιτιολογία σχετικά με τη συνδρομή των προϋποθέσεων που την δικαιολογούν, η δε διαιτητική απόφαση που εκδίδεται επί αυτής είναι άκυρη εάν δεν περιέχει και πλήρη αιτιολογία σχετικά με τη συνδρομή των προϋποθέσεων που δικαιολογούν τη μονομερή προσφυγή στη διαιτησία.

3. Η διαιτησία διεξάγεται από έναν διαιτητή ή από Τριμελή Επιτροπή Διαιτησίας, αν το ζητήσει ένα εκ των μερών. Στην περίπτωση μονομερούς προσφυγής στη διαιτησία, σύμφωνα με την παράγραφο 2 αυτού του άρθρου, διεξάγεται από Τριμελή Επιτροπή Διαιτησίας.

4. Ο διαιτητής ή οι διαιτητές της Τριμελούς Επιτροπής Διαιτησίας, ο ορισμός ενός εκ των διαιτητών ως προέδρου της Επιτροπής, καθώς και οι αναπληρωτές τους, επιλέγονται με συμφωνία των μερών από τον κατάλογο διαιτητών του Ο.ΜΕ.Δ. και σε περίπτωση ασυμφωνίας με κλήρωση. Εντός σαράντα οκτώ (48) ωρών από την προσφυγή στη διαιτησία, η αρμόδια υπηρεσία του Ο.ΜΕ.Δ. καλεί τα μέρη να προσέλθουν σε καθορισμένο τόπο και ώρα για την επιλογή διαιτητή ή Επιτροπής Διαιτησίας και του προέδρου της, καθώς και των αναπληρωτών τους. Η επιλογή ή η κλήρωση διεξάγεται ενώπιον του προέδρου του Ο.ΜΕ.Δ. ή του οριζομένου από αυτόν εκπροσώπου του. Κάθε μέρος έχει το δικαίωμα να εκφράσει μία φορά άρνηση

για το κληρωθέν πρόσωπο. Ο διαιτητής και η Τριμελής Επιτροπή Διαιτησίας οφείλουν να αναλάβουν τα καθήκοντά τους εντός πέντε (5) εργάσιμων ημερών από τον ορισμό τους.

5. Ο διαιτητής και η Επιτροπή Διαιτησίας έχουν τα ίδια δικαιώματα με τον μεσολαβητή. Μελετούν όλα τα στοιχεία και πορίσματα, που συγκεντρώθηκαν στο στάδιο της μεσολάβησης και τα πρόσθετα στοιχεία που συγκεντρώθηκαν κατά τη διαδικασία της διαιτησίας και κυρίως τα οικονομικά και χρηματοοικονομικά στοιχεία, την εξέλιξη της ανταγωνιστικότητας και την οικονομική κατάσταση των ασθενέστερων επιχειρήσεων της παραγωγικής δραστηριότητας, στην οποία αναφέρεται η συλλογική διαφορά, την πρόοδο στη μείωση του κενού ανταγωνιστικότητας και στη μείωση του μοναδιαίου κόστους εργασίας κατά τη διάρκεια του προγράμματος δημοσιονομικής προσαρμογής της χώρας «, καθώς και την εξέλιξη της αγοραστικής δύναμης του μισθού».

6. Η διαιτητική απόφαση πρέπει να περιέχει πλήρη και τεκμηριωμένη αιτιολογία σχετικά με τους όρους που τίθενται σε αυτή και οι οποίοι δεν μπορούν να έρχονται σε αντίθεση ή να τροποποιούν προβλέψεις της κείμενης νομοθεσίας. Στη διαιτητική απόφαση διατυπώνονται ρητώς όλοι οι κανονιστικοί όροι. Κανονιστικοί όροι άλλων εν ισχύι συλλογικών ρυθμίσεων εξακολουθούν να ισχύουν με τη διαιτητική απόφαση. Η πληρότητα της αιτιολογίας ελέγχεται δικαστικά, σύμφωνα με το άρθρο 16Β του παρόντος.

7. Η διαιτητική απόφαση εκδίδεται σε δεκαπέντε (15) ημέρες από την ανάληψη των καθηκόντων του διαιτητή ή της Επιτροπής Διαιτησίας, αν προηγήθηκε μεσολάβηση, και σε διάστημα τριάντα πέντε (35) ημερών, αν δεν προηγήθηκε. Η απόφαση της Επιτροπής Διαιτησίας λαμβάνεται ομόφωνα ή κατά πλειοψηφία. Η διαιτητική απόφαση κοινοποιείται από την αρμόδια υπηρεσία του Ο.ΜΕ.Δ. εντός πέντε (5) ημερών από εκδόσεώς της στα δεσμευόμενα από αυτή μέρη.

8. Η απόφαση της διαιτησίας εξομοιώνεται με συλλογική σύμβαση εργασίας και ισχύει από την επομένη της υποβολής της αίτησης για μεσολάβηση, εκτός εάν τα μέρη συμφωνήσουν διαφορετικά.

9. Στις περιπτώσεις προσφυγής στη διαιτησία αναστέλλεται η άσκηση του δικαιώματος της απεργίας για διάστημα δέκα (10) ημερών από την ημέρα προσφυγής του.

- Έφεση κατά απόφασης διαιτησίας (Δεύτερος Βαθμός Διαιτησίας)

1.Κατά της απόφασης του διαιτητή ή της Τριμελούς Επιτροπής Διαιτησίας οποιοδήποτε από τα μέρη μπορεί να ασκήσει έφεση, που κατατίθεται στη γραμματεία του Ο.ΜΕ.Δ.. Η προθεσμία της έφεσης είναι δέκα (10) ήμερες από την κοινοποίηση της απόφασης. Η προθεσμία και η άσκηση της έφεσης αναστέλλει την εκτέλεση της απόφασης. Το ανασταλτικό αποτέλεσμα διαρκεί έως ότου εκδοθεί απόφαση επί της ουσίας της έφεσης.

2. Η έφεση εξετάζεται από Δευτεροβάθμια Πενταμελή Επιτροπή Διαιτησίας που απαρτίζεται από: α) Δύο μέλη που προέρχονται από τον κατάλογο των διαιτητών του Ο.ΜΕ.Δ. και β) έναν Σύμβουλο του Συμβουλίου της Επικρατείας και έναν Αρεοπαγίτη, οι οποίοι επιλέγονται με τους αναπληρωτές τους από το οικείο Ανώτατο Δικαστικό Συμβούλιο για θητεία ενός (1) έτους, και έναν Σύμβουλο του Νομικού Συμβουλίου του Κράτους, ο οποίος επιλέγεται με τον αναπληρωτή του από

την Ολομέλεια αυτού για θητεία ενός (1) έτους. Τα μέλη αυτά, όπως και οι διαιτητές, απολαμβάνουν πλήρους ανεξαρτησίας κατά την άσκηση των καθηκόντων τους.

3. Η αμοιβή των μελών της Δευτεροβάθμιας Πενταμελούς Επιτροπής Διαιτησίας καθορίζεται με τον Κανονισμό Αμοιβών του Ο.ΜΕ.Δ., ο οποίος εκδίδεται κατά τη διαδικασία της παρ. 2 του άρθρου 18 του ν. 1876/1990.

4. Η ανάδειξη των μελών της Δευτεροβάθμιας Πενταμελούς Επιτροπής Διαιτησίας, που θα επιληφθεί συγκεκριμένης έφεσης, εφόσον δεν πρόκειται για τα πρόσωπα της περίπτωσης β΄ της παραγράφου 2, γίνεται με κλήρωση, σύμφωνα με τη διαδικασία της παρ. 4 του άρθρου 16 αυτού του νόμου και προεδρεύει ο εκάστοτε αρχαιότερος Σύμβουλος της Επικρατείας ή Αρεοπαγίτης.

5. Στη διαδικασία ενώπιον της Δευτεροβάθμιας Πενταμελούς Επιτροπής Διαιτησίας και για την απόφαση που θα εκδοθεί, εφαρμόζονται οι διατάξεις των παραγράφων 5, 6 και 8 του άρθρου 16, όπως ισχύει. Η απόφαση εκδίδεται με βάση τα στοιχεία που προσκομίστηκαν στον πρώτο βαθμό διαιτησίας.

6. Η διαιτητική απόφαση εκδίδεται εντός είκοσι (20) ημερών από την ημερομηνία ανάληψης των καθηκόντων της Δευτεροβάθμιας Επιτροπής Διαιτησίας, ομόφωνα ή κατά πλειοψηφία, και κοινοποιείται από την αρμόδια υπηρεσία του Ο.ΜΕ.Δ. εντός πέντε (5) ημερών από εκδόσεώς της στα δεσμευόμενα από αυτή μέρη."

Επιπλέον, σημειώνεται πως η σχετική νομολογία εμπλουτίστηκε με την απόφαση 2307/2014 του ΣτΕ, η οποία υπογραμμίζεται ότι στην Ελλάδα: «1.η θέσπιση συστήματος διαιτησίας ήταν συνταγματική υποχρέωση 2. η μονομερής προσφυγή στη διαιτησία ήταν επίσης συνταγματικό δικαίωμα και 3.το πεδίο των διαιτητικών αποφάσεων θα πρέπει να καλύπτει όλα τα θέματα που θα μπορούσαν να αποτελέσουν αντικείμενο διαπραγμάτευσης κατά τη διάρκεια συλλογικών διαπραγματεύσεων και δεν θα μπορούσε να περιοριστεί μόνο στον καθορισμό των μισθών. Σύμφωνα με τις συνταγματικές αυτές υποχρεώσεις, το υφιστάμενο νομικό πλαίσιο προβλέπει ότι το δικαίωμα μονομερούς προσφυγής στη διαιτησία δίνεται μόνο σε ένα από τα μέρη όταν το άλλο μέρος αρνήθηκε να συμμετάσχει στη διαδικασία μεσολάβησης ή μετά την υποβολή της πρότασης του Μεσολαβητή».

Σωρευμένη Εμπειρία

Η εμπειρία από τη μέχρι τώρα εφαρμογή της διαιτησίας στο ελληνικό σύστημα εργασιακών σχέσεων αποτυπώνεται στις θέσεις των κοινωνικών εταίρων και στα εμπειρικά δεδομένα.

Η ΓΣΕΕ θεωρεί ότι «Όσον αφορά τη διαδικασία διαιτησίας, η Κυβέρνηση δεν συμμορφώθηκε πλήρως με την απόφαση της Ολομέλειας του Συμβουλίου της Επικρατείας αριθ. 2307/2014 και η φύση του υφιστάμενου συστήματος ήταν κυρίως επικουρική» (ΣΕΒ 2018:13). Αντίθετα ο ΣΕΒ υπογράμμισε ότι «Το υφιστάμενο σύστημα, στο βαθμό που περιλάμβανε την μονομερή προσφυγή στην υποχρεωτική διαιτησία, διαπιστώθηκε από τα εποπτικά όργανα της ΔΟΕ ότι ήταν αντίθετο με τους κανόνες της ΔΟΕ. Το σύστημα υποχρεωτικής διαιτησίας κυριαρχούσε και κατείχε κεντρική θέση στις ελληνικές εργασιακές σχέσεις, αλλά και η προσφυγή στην υποχρεωτική διαιτησία κατέπνιξε την ανάπτυξη των συλλογικών διαπραγματεύσεων και στην πράξη προκάλεσε την απουσία συλλογικής δράσης και ανάπτυξης των συλλογικών διαπραγματεύσεων» (ΣΕΒ 2018:15).

Και η ΓΣΕΕ συνεχίζει υπογραμμίζοντας πως: «Η πρόταση ήταν να γίνει αποδεκτή η υποχρεωτική διαιτησία ως τελικό μέτρο για την επίλυση συλλογικών διαφορών στις ακόλουθες περιπτώσεις: (i) Αν ο εργοδότης ανήκει σε φορείς γενικής κυβέρνησης και εξυπηρετεί ουσιώδεις υπηρεσίες. (ii) Σε κλάδους της οικονομίας, όπου η επίλυση μιας συλλογικής διαφοράς ήταν αναγκαία για λόγους δημόσιου ενδιαφέροντος, η οποία τη στιγμή της διαφοράς βρισκόταν σε κίνδυνο –εκτός της γενικής κυβέρνησης και των ουσιωδών υπηρεσιών. Μια συλλογική διαφορά σε επιχειρησιακό ή ομοιοεπαγγελματικό επίπεδο δεν μπορεί να θεωρηθεί ότι θέτει σε κίνδυνο το δημόσιο συμφέρον και η υποχρεωτική διαιτησία δεν θα πρέπει να επιτρέπεται για διαφορές σε αυτά τα επίπεδα. Για κλαδικές, περιφερειακές ή εθνικές συλλογικές διαφορές, θα πρέπει να τεκμαίρεται ότι συντρέχει κίνδυνος δημόσιου συμφέροντος, ώστε να είναι σκόπιμο να προσφύγει κανείς στην υποχρεωτική διαιτησία. (i) Εάν ένα από τα μέρη αρνήθηκε αδικαιολόγητα να συμμετάσχει σε συλλογικές διαπραγματεύσεις, και (ii) αν οι διαπραγματεύσεις είχαν τελικά αποτύχει και η αποτυχία αυτή προκύπτει από τη σωρευτική συνδρομή δεδομένων (παρέλευση τουλάχιστον ενός έτους από τη λήξη της προηγούμενης συλλογικής σύμβασης εργασίας, τα πρακτικά των διαπραγματεύσεων ανέδειξαν ότι η μία πλευρά αρνήθηκε να αποδεχθεί τις ρεαλιστικές προτάσεις της άλλης πλευράς, και την εξάντληση από τη συνδικαλιστική πλευρά κάθε άλλου μέσου πίεσης).Η μονομερής προσφυγή στην υποχρεωτική διαιτησία να μην είναι αποδεκτή εάν δεν είχαν γίνει απεργιακές κινητοποιήσεις για να ασκηθεί πίεση στον εργοδότη» (ΣΕΒ 2018:15-16).

Στον Πίνακα 1 αποτυπώνονται τα ποσοτικά στοιχεία των συλλογικών διαπραγματεύσεων στη χώρα για μια περίοδο 15 ετών. Η εξέλιξη στους αριθμούς δείχνει μια σαφή πτωτική τάση στις συλλογικές ρυθμίσεις συνολικά, ιδίως μετά την κρίση του 2008. Ενδιαφέρον παρουσιάζει και το στοιχεί του μηδενισμού του αριθμού των διαιτητικών αποφάσεων τα έτη 2012 και 2013, όταν και είχε καταργηθεί το δικαίωμα μονομερούς προσφυγής στη διαιτησία, και γενικώς τον περιορισμό της σημασία της διαιτησίας στις συλλογικές εργασιακές διαφορές την τελευταία δεκαετία. Τέλος ο αριθμός των κλάδων παραγωγής στους οποίους υφίσταται πλέον ρύθμιση των όρων αμοιβής και εργασίας (ΣΣΕ ή ΔΑ) έχει συμπιεστεί δραστικά την τελευταία δεκαετία. Επιπλέον, περιορίστηκε η συνολική κάλυψη των εργατικού δυναμικού από συλλογικές ρυθμίσεις εν γένει.

Όλα τα παρακάτω στοιχεία αφορούν στις κλαδικές ρυθμίσεις (Πίνακας 1 και Γράφημα 1), που συνιστούν τον πυρήνα του συστήματος συλλογικών διαπραγματεύσεων του Ν. 1876/90.

Κριτική του θεσμού της Διαιτησίας

Ο θεσμός της Διαιτησίας στις συλλογικές διαπραγματεύσεις έγινε αντικείμενο ευρύτατης και πολυσχιδούς κριτικής. Ενδεικτικά αναφέρουμε τις επισημάνσεις της Ηλιοπούλου-Στράγγα (2010:292) ότι με ΔΑ μπορεί να παραβιάζονται δικαιώματα κοινωνικών εταίρων που προστατεύονται από το Ενωσιακό Δίκαιο όπως επιχειρηματική ελευθέρια, προστασία ιδιοκτησίας και ισότητα αμοιβής δικαίωμα για όρους αξιοπρεπούς διαβίωσης.

Από διαφορετική οπτική γωνία ο Καζάκος σημειώνει πως «ο τρόπος οργάνωσης της διαιτησίας η επιλογή των προσώπων που θα διαιτητεύσουν στις συλλογικές διαφορές συμφερόντων, η ενέργεια της διαιτητικής απόφασης και η δέσμευση από αυτήν και ο δικαστικός έλεγχος της έχουν εξέχουσα σημασία»

(Καζακός 1998:67) και συνεχίζει τονίζοντας πως «Η απειλή της διαιτησίας οδηγεί τα μέση σε συμφωνία» (Καζάκος 1998:151). Τέλος, ο ίδιος σημειώνει πως «Η απόρριψη του Συστήματος διαιτησίας του Ν. 1876/90 θα οδηγούσε τις συλλογικές εργασιακές σχέσεις σε μια κατάσταση προεργατοδικαϊκη» (Καζάκος 1998:159).

Πίνακας 1: Κλαδικές Συλλογικές Ρυθμίσεις στην Ελλάδα την περίοδο 2005-2019. Πηγή: Επεξεργασία στοιχείων Υπουργείου Εργασίας

ΕΤΟΣ	Συλλογικές συμβάσεις Εργασίας	Διαιτητικές Αποφάσεις
2005	75	40
2006	39	26
2007	96	22
2008	161	40
2009	62	39
2010	65	30
2011	38	17
2012	23	0
2013	14	0
2014	14	3
2015	12	11
2016	10	10
2017	15	3
2018	22	11
2019	15	5

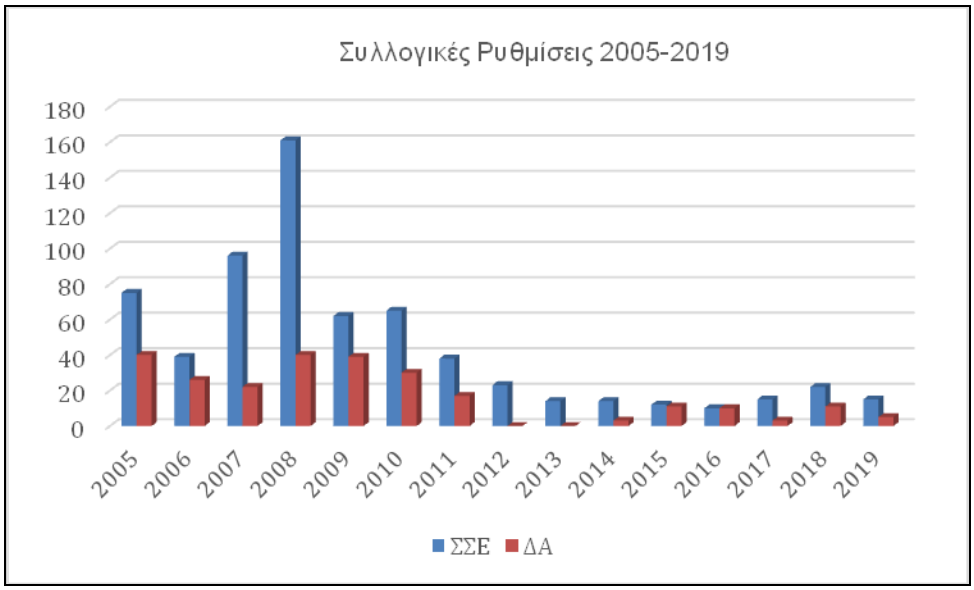

Γράφημα 1: Κλαδικές Συλλογικές Ρυθμίσεις την δεκαπενταετία 2005-2019. Πηγή: Επεξεργασία στοιχείων Υπουργείου Εργασίας

Συμπεράσματα

Οι εξελίξεις στις εργασιακές σχέσεις τα τελευταία χρόνια δείχνουν ανάγλυφα ότι το σύστημα συλλογικών διαπραγματεύσεων καθίσταται όλο και λιγότερο αποτελεσματικό. Η κάλυψη σε ομάδες εργαζομένων από συλλογικές ρυθμίσεις φθίνει

ολοένα και περισσότερο ενώ επελαύνουν ταχύτατα η εξατομίκευση και η αποκέντρωση των σχέσεων εργασίας.

Άλλωστε η εμπειρία πολλών δεκαετιών έχει δείξει ότι οι συλλογικές διαπραγματεύσεις μπορεί να είναι λειτουργικές και γόνιμές μόνο αν υπάρχουν ισχυρά μέρη. Στην τρέχουσα συγκυρία πολλές κλαδικές οργανώσεις δεν έχουν πια κανένα άλλο ρόλο παρά μόνο τη διαδικασία για συνομολόγησης συλλογικής σύμβασης ή την έκδοση διαιτητικής απόφασης, ενώ έχουν περιορισμένη δραστηριότητα στην προσέλκυση και συνδικαλιστική ενεργοποίηση νέων και παλιότερων μελών. Επομένως, μετά τις δραματικές αλλαγές στην ισορροπία κεφαλαίου-εργασίας την τελευταία δεκαετία, πολλές εργατικές ενώσεις έχουν μετατραπεί εν μέρει σε γραφειοκρατικές οργανώσεις. Σε αυτές τις συνθήκες το συνδικαλιστικό κίνημα δεν μπορεί πλέον να ασκήσει ισχυρή πίεση για να υποστηρίξει το μηχανισμό της διαιτησίας.

Η διαιτησία καθίσταται με αυτόν τον τρόπο «τεχνητή αναπνοή» σε ένα κοστοβόρο, αρτηριοσκληρωτικό, αργό και γραφειοκρατικό σύστημα συλλογικής διαπραγμάτευσης μη ισορροπημένης ισχύος.

Η διαιτησία του Ν 1876/90 λειτούργησε σε μια εποχή ευημερίας και σχετικής συναίνεσης, ενώ τώρα πνέει τα λοίσθια. Έκτοτε, κι ενώ ο κόσμος της εργασίας άλλαζε, δε συζητήθηκε ποτέ σοβαρά από τους κοινωνικούς εταίρους η μεταρρύθμιση του θεσμού της διαιτησίας και η τύχη του αφέθηκε στις δικαστικές αίθουσες με παλινδρομικές διαδικασίες κατάργησης και παλινόρθωσης.

Η υπεράσπιση της διαιτησίας δείχνει να είναι πλέον μια μάχη οπισθοφυλακής. Στο πρόσεχες μέλλον η τύχη του θεσμού της διαιτησίας θα κριθεί εν πολλοίς από τις πρώτες αποφάσεις των δευτεροβάθμιων διαιτητικών επιτροπών και τον δικαστικό έλεγχο των διαιτητικών αποφάσεων, που εκδίδονται με το νέο νομικό πλαίσιο. Επιπλέον, η εξέλιξη που φαίνεται στον ορίζοντα δεν είναι ελπιδοφόρα για τον κοινωνικό διάλογο αυτής της μορφής, καθώς έχει ήδη δρομολογηθεί η μεταρρύθμιση του αντίστοιχού θεσμικού πλαισίου με ή χωρίς τη συναίνεση των κοινωνικών εταίρων.

Με δεδομένη την τρέχουσα ισορροπία δυνάμεων κεφαλαίου-εργασίας, φαίνεται πως την επόμενη δεκαετία ο θεσμός της διαιτησίας θα έχει εξαιρετικά περιορισμένο ρόλο στις εργασιακές σχέσεις, ενώ και το συνδικαλιστικό κίνημα πιθανώς θα υποχρεωθεί να τον θέσει στο μουσείο της κοινωνικής ιστορίας ως παρωχημένο εργαλείο εργατικών αγώνων.

Αναφορές

Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία

Δασκαλάκης, Δ. (2009), Βιομηχανικές Σχέσεις, Αθήνα-Κομοτηνή, Α.Σάκκουλας.

Δασκαλάκης, Σ. (2013), Βιομηχανική Κοινωνιολογία και Βιομηχανικές Σχέσεις, Αθήνα, Παπαζήσης.

ΔΓΕ (1978), Έκθεση της Επιτροπής PIACT για τη Βελτίωση των Συνθηκών και τού Περιβάλλοντος Εργασίας στην Ελλάδα, Γενεύη, ΔΓΕ (ελλην. μετάφραση).

ΔΟΕ (2020), Συστάσεις Πολιτικής σχετικά με τα συστήματα επίλυσής των ατομικών και των συλλογικών εργατικών διαφορών και τις διευκολύνσεις για την άσκηση δικαιωμάτων των συνδικαλιστικών στελεχών και μελών, ΔΟΕ.

Ηλιοπούλου-Στράγγα, Τ. (2010), Η υποχρεωτική διαιτησία του άρθρου 16 του νομού 1876/1990 από την οπτική γωνία του Συντάγματός, του δικαστήριού της Ευρωπαϊκής Ένωσης και της Ευρωπαϊκής Συμβάσης Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (ΕΣΔΑ), Δίκαιο Επιχειρήσεων και Εταιριών, τόμος 16, Νο 3, σσ. 272-293.

Καζακος, Α. (1998), Η Διαιτησία Συλλογικών συμφερόντων του Ν. 1876/90, Θεσσαλονίκη, Σάκκουλας.

Κατσανέβας, Θ. (2007), Οικονομική της Εργασίας και Εργασιακές Σχέσεις, Αθήνα, Σταμούλης.

Κουκουλές, Γ.Φ. (1985), Οι συλλογικές διαπραγματεύσεις στην Ελλάδα, Συνδικαλιστική Επιθεώρηση, Νο 3, σσ. 18-33.

ΣΕΒ (2018) Υποχρεωτική Διαιτησία (special report), 6.6.2018.

Τζεκίνης, Χ. και Κουτρούκης, Θ. (1992), Πρακτικά Θέματα στις Εργασιακές Σχέσεις: Η ελληνική και Κοινοτική Συγκυρία, Αθήνα, Γαλαίος.

Demarr, B.J και De Janasz S.C. (2019), Διαπραγματεύσεις και επίλυση διαφορών, Αθήνα, Τζιόλας.

Stulberg, J.B. και Love L.P. (2014), Ανάμεσα στα μέρη: ο ουδέτερος τρίτος, Αθήνα, Νομική Βιβλιοθήκη.

Ξενόγλωσση βιβλιογραφία

Farnam, D. and Pimlot, J. (1995), Understanding Industrial Relations, London, Casell.

ΕΞΥΠΝΗ ΠΟΛΗ, ΤΟΠΙΚΗ ΑΝΑΠΤΥΞΗ ΚΑΙ Η ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ ΤΗΣ ΑΠΟ ΤΑ ΜΟΝΤΕΛΑ ΤΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ

Στέφανος Κόφφας

Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας

Περίληψη

Η κατανόηση της έννοιας «Έξυπνη Πόλη» προσεγγίζεται στην παρούσα μελέτη μέσα από την ανάλυση των αλληλοεπιδρώντων παραγόντων που τη διαμορφώνουν ακολουθώντας μια συγκεκριμένη συστημική προσέγγιση. Ως μια νέα φάση στον μετασχηματισμό του καπιταλισμού, που αφορά τουλάχιστον στη χωρική του διάσταση, η πόλη είναι «κάτι εκεί έξω» και ουσιαστικά θεωρείται ως το κέλυφος στο οποίο προστίθεται η διάσταση της Τεχνολογίας η οποία και μετατρέπει την πόλη σε «Έξυπνη πόλη». Χρησιμοποιώντας την συστημική προσέγγιση αναδεικνύεται ο τρόπος που δημιουργείται η «Έξυπνη πόλη» ως κοινωνικό σύστημα. Βασιζόμενοι στη Θεωρία της Δραστηριότητας, ως μια ενιαία προσέγγιση που συνδυάζει τη μεθοδολογία των ήπιων συστημάτων (διαπραγμάτευση μεταξύ των εταίρων της πόλης μέσω της μεθοδολογίας των ήπιων συστημάτων), επιχειρείται η διασύνδεσή της με τα μοντέλα-συστήματα κοινωνικής πολιτικής ως μια νέα ατζέντα διακυβέρνησης / διαχείρισης. Καταλήγουμε τελικά στη διατύπωση ότι η "έξυπνη πόλη" είναι μια «πόλη της μάθησης» δηλαδή είναι ένα αστικό περιβάλλον στο οποίο η μάθηση συμβάλλει στη διαδικασία της αλληλεπίδρασης μεταξύ των εταίρων της πόλης και το αποτέλεσμα αυτής της αλληλοεπίδρασης εξαρτάται όσον αφορά τον τρόπο εφαρμογής του από το ισχύον αξιακό κοινωνικό υπόβαθρο.

Λέξεις κλειδιά: έξυπνη πόλη, τοπική ανάπτυξη, κοινωνική πολιτική

SMART CITY, LOCAL DEVELOPMENT AND ITS APPROACH BY SOCIAL POLICY MODELS

Stefanos Koffas

University of Thessaly

Abstract

The understanding of the concept "Smart City" is approached through the analysis of the interacting factors that shape it following a specific systemic approach. As a new phase in the transformation of capitalism, which concerns at least its spatial dimension, the city is "something out there" and is essentially considered as a hull to which the dimension of Technology is added, therefore transforming the city into a "Smart City". Using the systemic approach, the way in which the "Smart City" is created as a social system is highlighted. Based on the Theory of Activity, as a single approach that combines the methodology of soft systems (negotiation between the city partners through the methodology ofsoft systems), an attempt is made to link it with social policy models-systems as a new governance / management agenda emerging around the world. We finally conclude that the "smart city" is a "city of learning", it is an urban environment in which learning contributes to the process of interaction between the partners of the city and the result of this interaction depends on how it is implemented from the current value social background.

Key words: smart city, local development, social policy

Εισαγωγή

Η βιβλιογραφική ανασκόπηση ανέδειξε ότι, η μελέτη του αστικού χώρου στην ευρεία της διάσταση, όταν δηλαδή σε αυτή, την πόλη, προστίθενται διαστάσεις της

αφήγησης που περιλαμβάνουν τους πόρους (ανθρώπινους, υλικούς, διαδικασίες κλπ) την τεχνολογία, την καινοτομία, την οικονομία και τη γνώση, συναποτελώντας το κέλυφος μετασχηματισμού μιας πόλης σε έξυπνη πόλη. Ο μετασχηματισμός μιας πόλης σε επίπεδο που την καθιστά έξυπνη βασίζεται στη δυνατότητα πολυεπίπεδης και διαλειτουργικής συνένωσης των τοπικών πόρων και του συνδυασμού των τριών μορφών ευφυΐας: «ανθρώπινη - του πληθυσμού των πόλεων, συλλογική- των θεσμών καινοτομίας, και τεχνολογική -των ψηφιακών δικτύων και εφαρμογών» (Κομνηνός 2008: 1). Οι έξυπνες πόλεις αναδύονται ως περιβάλλοντα κοινωνικών σχέσεων στα οποία «(…)σημασία έχει η διαδικασία με την οποία όσοι συμπράττουν στη δημιουργία της πόλης πραγματοποιούν αυτή τη σύμπραξη και ποιο είναι το μαθησιακό αποτέλεσμα αυτής της διαδικασίας, πως η μάθηση αλλάζει την πόλη ως κοινωνικό σύστημα» (Makris 2018: 7). Η έξυπνη πόλη αναδύεται ως τέτοια όταν περιλαμβάνει το στοιχείο της ενσωμάτωσης των συνθετικών μερών που προαναφέρθηκαν ως προϊόν συμμετοχής και δράσεων των κοινωνικών εταίρων, έτσι ώστε να δίνει λύσεις στα θέματα του αστικού χώρου και να προάγει την κοινωνική ανάπτυξη.

Ορισμός και δομικά στοιχεία της έξυπνης πόλης

Η μη ύπαρξη ενός κοινά αποδεκτού ορισμού για την έξυπνη πόλη (Cocchia 2014) από την επιστημονική κοινότητα, όπως επίσης και η συγκεκριμένη μελέτη της υπό το πρίσμα της κοινωνικής της διάστασης, μας οδηγεί στην υιοθέτηση μιας περιγραφικής προσέγγισης ως εξής: ως έξυπνη περιγράφεται μια πόλη, στην οποία χρησιμοποιούνται συστηματικά τεχνολογίες πληροφορικής και επικοινωνιών για να προχωρήσει στην εξελικτική της πορεία, να μπορεί να εξορθολογίζει τις ανάγκες της σε πρώτες ύλες, να εξασφαλίζει την ποιότητα ζωής στους πολίτες της, να προωθεί την ανταγωνιστικότητα και την τοπική ανάπτυξη, αποσκοπώντας στην καλυτέρευση των μελλοντικών της προοπτικών (Rohde and Loew 2011: 5). Στα δομικά στοιχεία που συντελούν στην διαδικασία μετατροπής μιας πόλης σε έξυπνη ανήκουν μεταξύ άλλων η Ενέργεια, οι Μεταφορές, η Ασφάλεια, το Περιβάλλον, η Κουλτούρα, η Κοινωνική Πολιτική και η Διακυβέρνηση (Makris 2018). Η δε λειτουργικότητα των δομικών στοιχείων για την έξυπνη πόλη εξαρτάται από την διασύνδεση τους με τρόπο που να συντηρούν την οικολογική ανάπτυξη και να συμβάλουν στην αξιοποίηση των κοινωνικών πόρων για βελτίωση του συνόλου της κοινωνίας. Πρόκειται για την εφαρμογή της συστημικής προσέγγισης η οποία γίνεται μέσα από την ολοκληρωμένη ενσωμάτωση κοινωνικών εταίρων και συστημάτων που δραστηριοποιούνται στον αστικό χώρο μέσα σε ένα περιβάλλον συνεργασίας, συνδιαχείρισης, δημιουργικότητας και καινοτομίας.

Η συστημική προσέγγιση ως διαδικασία αποτυπώνεται στα δρώμενα της έξυπνης πόλης μέσα από την διαβούλευση και συνέργεια όλων των εμπλεκομένων με συγκεκριμένο τρόπο: α) με την ορθολογική διαχείριση του αστικού χώρου β) την βιώσιμη ανάπτυξη με αξιοποίηση των φυσικών πόρων, γ) τη χρήση εναλλακτικών πηγών ενέργειας, δικτύων επικοινωνιών, αισθητήρων και ευφυών συστημάτων, δ) τη διαχείριση των μεγάλων βάσεων δεδομένων για την πρόβλεψη ή την άμβλυνση των προβλημάτων, ε) τη σύνδεση του παραγόμενου έργου κάθε είδους και των πολιτών μέσω των ψηφιακών εργαλείων, στ) τη διασύνδεση και συνεχή ανατροφοδότηση υπηρεσιών και συστημάτων (Bouskela, 2016), ζ) και την προώθηση της κοινωνικής δικαιοσύνης στις σχέσεις των δρώντων υποκειμένων. Συνοπτικά η «έξυπνη πόλη»

κινητοποιεί πόρους που υπάρχουν στο περιβάλλον δραστηριοποίησής της συνδέοντας το κοινωνικό της κεφάλαιο με την αειφόρο ανάπτυξη σε μια αλληλεπίδραση με γνώμονα την βελτίωση της ζωής για όλα τα εμπλεκόμενα μέρη.

Τα επίπεδα της έξυπνης πόλης και η τοπική ανάπτυξη

Η λειτουργία της έξυπνης πόλης σύμφωνα με τον (Deakin 2013), εντοπίζεται στην ικανότητα αξιοποίησης των πόρων από τους κοινωνικούς εταίρους με την μορφή συνδυασμού έξυπνων λύσεων μέσα στο αστικό περιβάλλον, που λαμβάνουν χώρα σε μια επαλληλία τριών επιπέδων. Πρόκειται για την εξέλιξη των διεργασιών της καινοτομίας σε φυσικό, θεσμικό, και ψηφιακό χώρο που αφορά την «σύνθεση των ανθρώπινων ικανοτήτων, τις δραστηριότητες έντασης-γνώσεων, και τους θεσμούς τεχνολογικής μάθησης, και ψηφιακούς χώρους επικοινωνίας» (Κομνηνός 2008: 3).

Το βασικό πρώτο επίπεδο περιλαμβάνει τους ανθρώπους της πόλης και τις δραστηριότητες στις οποίες συμμετέχουν ως φέροντα υποκείμενα γνώσεων και δεξιοτήτων στον επαγγελματικό και κοινωνικό τομέα. Αφορά την παραγωγική διαδικασία, την προσφορά υπηρεσιών, αλλά και τις διανθρώπινες σχέσεις καθώς βασίζεται στα μέσα αξιοποίησης της ευφυΐας και των γνώσεων του ανθρώπινου κεφαλαίου για την επεξεργασία, ανάλυση, βέλτιστη χρήση δεδομένων, και των τρόπων επικοινωνίας με σκοπό την καλύτερη χρήση και αξιοποίηση πληροφοριών ως μέσων δικτύωσης και αποτελεσματικής διεκπεραίωσης στόχων και καθηκόντων (Sdrolias et al. 2019). Η κυριαρχία της ανθρώπινης ευφυΐας, η αμεσότητα και η εγγύτητα του ανθρώπινου κεφαλαίου στο φυσικό χώρο, σύμφωνα με τον Κομνηνό (2008), είναι το συνδετικό στοιχείο που ενοποιεί τις επιμέρους μονάδες και οργανισμούς σε ένα ενιαίο σύστημα παραγωγής και καινοτομίας και προωθεί την αναπτυξιακή εξέλιξη. Ο μετασχηματισμός μιας πόλης σε έξυπνη, αφορά κατά κύριο λόγο τον άνθρωπο και βασίζεται στο γεγονός ότι, οι επιλογές του ανθρώπου όσον αφορά την εξειδίκευση, την δημιουργικότητα, την χρήση πληροφοριών και τη συνεργασία, τον καθιστούν ρυθμιστή, τόσο της ανθρώπινης συμπεριφοράς, όσο και της πορείας ανάπτυξης του κοινωνικού και φυσικού περιβάλλοντος (Naphade et al. 2011).

Το δεύτερο επίπεδο περιλαμβάνει το θεσμικό τομέα με την έννοια της έξυπνης διακυβέρνησης, οργάνωσης και διαχείρισης των δομικών του στοιχείων, χρησιμοποιώντας ως μέσα επίτευξης την σύμπραξη και την συνέργεια. Τον τρόπο δηλαδή που ο δημόσιος και ιδιωτικός τομέας είναι συνδεδεμένοι, μέσα από τον θεσμικό μηχανισμό συνεργασίας, ανοιχτοί στην χρήση νέων τεχνολογιών, την ευκολία κοινωνικής κινητικότητας, τους μηχανισμούς συνεργασίας, την εφαρμογή σχεδιασμού και αξιολόγησης ως μέσων για το ξεπέρασμα δυσκολιών, ανάπτυξης καινοτόμων ιδεών και προϊόντων και προώθησης μιας έξυπνης τοπικής ανάπτυξης (Tsiotas et al. 2019). Πρόκειται για τον βαθμό συμμετοχικής δραστηριότητας του κοινωνικού κεφαλαίου, το οποίο όπως περιγράφεται από τον Κομνηνό (2008) σχετίζεται με τη συλλογική ευφυΐα του πληθυσμού της πόλης, η οποία απορρέει από τους θεσμούς κοινωνικής συνεργασίας και κωδικοποιείται μέσα σε καθιερωμένες πρακτικές και καθημερινές ρουτίνες εργασίας.

Το τρίτο επίπεδο περιλαμβάνει τα μέσα διασύνδεσης, δηλαδή τις τεχνολογίες πληροφορικής και επικοινωνιών (ΤΠΕ) ως ψηφιακά εργαλεία και πλατφόρμες εφαρμογών και υλοποίησης της έξυπνης διακυβέρνησης και συνεργασίας. Οι ΤΠΕ

παρέχουν τη δυνατότητα σε μια πόλη της διασύνδεσης των πόρων της σε πολλαπλά επίπεδα, θεσμικό, φυσικό ψηφιακό μεταξύ χρηστών και αποδεκτών υπηρεσιών με εύκολους τρόπους συνδέοντας και ανατροφοδοτώντας το ένα το άλλο (Belias et al. 2020). Στο επίπεδο αυτό το σύστημα τεχνητής ευφυΐας είναι στη διάθεση του πληθυσμού της πόλης για να υποστηρίξει τόσο τις ατομικές επιλογές, όσο και τη συλλογική επικοινωνία και συνεργασία. Η λειτουργία ενός περιβάλλοντος χειρισμού και αξιοποίησης της πληροφορίας και των γνώσεων υποστηρίζει την καινοτομία, διευκολύνει τις προσπάθειες για ανάπτυξη (Κομνηνός 2008: 4) και συντελεί στην επίλυση τοπικών ζητημάτων, μέσα από διεπιστημονική ανατροφοδότηση, αξιοποίηση καταιγισμού ιδεών από διαφορετικές επιστήμες, χρήση δοκιμασμένων καλών πρακτικών.

Στο πλαίσιο της λειτουργίας της έξυπνης πόλης ως ένα εργαλείο διασύνδεσης όλων των ενδιαφερόμενων μερών, βρίσκει εφαρμογή η μεθοδολογία των Ήπιων Συστημάτων (Soft Systems Methodology) αξιοποιώντας τη συστημική προσέγγιση για την αντιμετώπιση θεμάτων και καταστάσεων που είναι κοινά. Η χρήση των Ήπιων Συστημάτων ενδείκνυται διότι μέσα από την ευφυή διασύνδεση τα εμπλεκόμενα μέρη αντιλαμβάνονται ευκολότερα το κοινό ζήτημα και γνωρίζουν ότι πρέπει να καταλήξουν σε μία κοινή συμφωνία, η οποία είναι ο ελλείπων κρίκος στο παρόν στάδιο για την αντιμετώπιση του (Makris 2018). Αναζητούν τρόπους λύσης μέσα από τις διόδους διαβούλευσης μεταξύ εταίρων οι οποίοι έχουν κοινά ή παρόμοια συμφέροντα, κάνοντας χρήση των ήδη υπαρχουσών δράσεων συνέργειας. Κεντρικός είναι ο ρόλος των τοπικών θεσμών, καθώς αυτοί είναι που καθιερώνουν δημιουργικούς δεσμούς με όλους τους εμπλεκόμενους και αντιστρόφως. Στο συγκεκριμένο σχήμα η έξυπνη πόλη λειτουργεί ως εργαλείο αναπτυξιακής στρατηγικής καθότι δίνει έμφαση στην ανθρωποκεντρική προσέγγιση (πρώτο επίπεδο) και ακολουθεί την βασική αρχή, σχετικά με την συνέργεια των κοινωνικών ομάδων από τον δημόσιο και ιδιωτικό χώρο (δεύτερο επίπεδο), με την χρήση της τεχνολογίας (τρίτο επίπεδο) όσον αφορά την κοινή εξέλιξη και πρόοδό τους.

Έξυπνη πόλη και μοντέλα κοινωνικής πολιτικής

Αναφορικά με το ιδεατό πρότυπο της θεσμικής δράσης και της συμμετοχής των κοινωνικών εταίρων σε τοπικής εμβέλειας προσπάθειες για ανάπτυξη, δεν θα πρέπει να παραγνωρίζεται το γεγονός της σύγχρονης πραγματικότητας του νεοφιλελεύθερου οικονομικού μοντέλου αλλά και τρόπου ζωής. Συγκεκριμένα υπάρχουν σημαντικά ιδεολογικά ζητήματα, όπως ο βαθμός ελευθερίας, ο τρόπος λήψης αποφάσεων ανάλογα με το πολιτικοοικονομικό ισχύον σύστημα καθώς και πρακτικής φύσεως παράγοντες όπως η εσωτερική συνοχή της κοινωνίας και η επικράτηση ή μη αξιών και αρχών που προάγουν την συλλογική προσπάθεια, που επηρεάζουν το μοντέλο ανάπτυξης (Κόφφας 2016: 3). Επιπλέον όπως αναφέρει ο Kitchin (2015), η τεχνολογία δεν είναι ποτέ ουδέτερη και έχει τις δυνατότητες και την ικανότητα να χρησιμοποιείται κοινωνικά και πολιτικά για εντελώς διαφορετικούς ή αλλότριους σκοπούς.

Για την αναπτυξιακή διαδικασία μέσω του μοντέλου της έξυπνης πόλης βασικά ζητούμενα είναι ο τρόπος αξιοποίησης της πλουραλιστικής θεώρησης στα τρία επίπεδα, δηλαδή ο βαθμός σύμπραξης του πλαισίου ιδιωτικού-δημόσιου τομέα, η χρήση ΤΠΕ όπως επίσης ο βαθμός ανταπόκρισης-συμμετοχής των κοινωνικών εταίρων. Η πλουραλιστική θεώρηση σύμφωνα με τους Popple και Redmond (2000)

συνδέει την τοπική-κοινοτική ανάπτυξη με πρακτικές που εκπορεύονται από το μοντέλο του κοινωνικού σχεδιασμού με την ταυτόχρονη εμπλοκή των μελών της κοινότητας σε συλλογικά σχήματα συνεργασίας για την επίλυση συγκεκριμένων κοινών προβλημάτων. Ωστόσο και γι' αυτή την προσέγγιση, η έννοια της συμμετοχής παραπέμπει σε μια διαδικασία αλληλεπίδρασης μεταξύ των εμπλεκόμενων μελών και αντιπροσώπων δημόσιου ή άλλων φορέων, χωρίς όμως να αποσαφηνίζει τη φύση της αλληλεπίδρασης. Εάν ληφθεί υπόψη η διαφορετικότητα της δημόσιας εμπλοκής κατά την εκπόνηση του σχεδιασμού, αλλά και οι μορφές της επιδιωκόμενης συμμετοχής των πολιτών, η εφαρμογή της αλληλεπίδρασης μεταξύ τους, σύμφωνα με την Arnstein (1969) διακρίνεται σε μια κλίμακα (οκτώ επιπέδων), που ξεκινούν από τη γνήσια συμμετοχή και φτάνουν έως τη χειραγώγηση. Η εργαλειοποίηση της πολιτικής και οικονομικής ζωής μιας περιοχής και η αποδοχή ή αντίθετα η απαξίωση των αρχών και αξιών στις συμπεριφορές των πολιτών, διαφοροποιούν την αυθεντικότητα της συμμετοχής και την αποτελεσματικότητα των παρεμβάσεων (Arnst 1997: 110-111). Στην έξυπνη πόλη αυτό που ενώνει τα οράματα σύμφωνα με τον Kitchin (2013), είναι ένα βασικό νεοφιλελεύθερο ήθος που δίνει προτεραιότητα στην καθοδήγηση της αγοράς και τεχνολογικές λύσεις για τη διακυβέρνηση και την αστική ανάπτυξη.

Η έξυπνη πόλη παρόλο που υποδηλώνει έναν κεντρικό ρόλο για την ψηφιακή τεχνολογία δεν είναι μια έννοια που βρίσκει εφαρμογή μόνον μέσω της τεχνολογικής προσέγγισης. Εξάλλου η διεθνής εμπειρία σύμφωνα με τον Ροζανβαλόν (2001) έχει δείξει ότι, οι πολιτικές παρέμβασης που αφορούν αναπτυξιακές διαδικασίες και σχεδιάζονται με βάση τη "μηχανιστική" ή μονόπλευρη προσέγγιση έχουν καταστεί σε γενικές γραμμές αναποτελεσματικές. Αυτό που προέχει από πλευράς αποτελεσματικότητας είναι η ανάδειξη της σημασίας των "οριζόντιων ή διακλαδικών παρεμβάσεων", προκειμένου να αντιμετωπιστούν με τρόπο πολύπλευρο διαφορετικής υφής ζητήματα, που αφορούν μια περιοχή. Με τον τρόπο αυτό, αναδεικνύεται και η σημασία του σχεδιασμού αναπτυξιακών παρεμβάσεων με όρους προσκείμενους στις συνθήκες κάθε περιοχής, προκειμένου να καταστεί εφικτή η αντιμετώπιση της ιδιαιτερότητας κάθε ξεχωριστής περίπτωσης (Σπιλάνης, Κιζός και Ιωσηφίδης 2004: 24). Άλλωστε, «Η διασύνδεση των διαφορετικών τομέων, η δικτύωση των ποικίλων δομών και υπηρεσιών και, κατ' επέκταση, ο συντονισμός τους, αποτελούν τον πυρήνα του οργανωτικού-διοικητικού μοντέλου για την άσκηση αποτελεσματικών παρεμβάσεων που αποσκοπούν στην ανάπτυξη» (Κόφφας 2016: 5).

Στην περίπτωση της έξυπνης πόλης πολύ περισσότερο είναι η πολιτική πρόκληση της προσαρμογής μίας από τις πιο ισχυρές κοινωνικοοικονομικές δυνάμεις της εποχής μας στις κατά τόπου ανάγκες. Είναι το άθροισμα των εκατομμυρίων ατομικών συμπεριφορών των κατοίκων της που είναι τόσο ενεργοποιημένοι όσο και περιορισμένοι από το περιβάλλον στο οποίο διαβιώνουν (Robinson, 2015). Οι έξυπνες πόλεις μπορούν να γίνουν και να είναι έξυπνες, επειδή οι πολίτες και οι κοινωνικοί εταίροι δραστηριοποιούνται, συμμετέχουν, χρησιμοποιούν νέους τρόπους να διασυνδέονται, να σχεδιάζουν να διεκδικούν και να επιτυγχάνουν τους στόχους τους. Η ανάλυσή μας δείχνει ότι για την πραγμάτωσή τους ακολουθούν de facto και πάντως χωρίς να την αναφέρουν, τη θεωρία της δραστηριότητας (Activity Theory) σύμφωνα με την οποία τα συστατικά μέρη κάθε δραστηριότητας οργανώνονται σε συστήματα (activity systems), διαμορφώνοντας ένα μοντέλο δράσης, που

περιλαμβάνει το υποκείμενο, το αντικείμενο, το στόχο, τα εργαλεία και τις ενέργειες, που επηρεάζουν το αποτέλεσμα (Yamagata-Lynch 2010, Engeström 2001, Makris 2018).

Βασική αρχή της Θεωρίας της Δραστηριότητας είναι ότι, η ανθρώπινη δράση είναι συλλογική και διαμεσολαβείται από πολιτισμικά σύμβολα, αρχές και αξίες τα οποία αλληλεπιδρούν στις δραστηριότητες του ανθρώπου. Τόσο το μοντέλο δράσης όσο και το παραγόμενο αποτέλεσμα εξαρτάται από τα ισχύοντα κοινωνικά, πολιτικά, οικονομοτεχνικά πρότυπα, τους κανόνες, οργάνωσης και λειτουργίας κάθε κοινωνίας (Engeström 2001).

Η σημαντικότητα της δράσης για την έξυπνη πόλη και την ανάπτυξή της εντοπίζεται στον ρόλο των κοινωνικά σημασιοδοτημένων εργαλείων και συμβόλων, καθώς η χρήση τους διαμορφώνει τον τρόπο σκέψης και δράσης των υποκειμένων, τα οποία με την σειρά τους συμμετέχουν στην αναπτυξιακή διαδικασία μέσω των παρεμβάσεων που υπαγορεύονται από το ισχύον μοντέλο κοινωνικής πολιτικής σε κάθε χώρα. Με βάση την συγκριτική ανάλυση των Goldsmith (1986) και Page (1991) για τα μοντέλα κοινωνικής πολιτικής και της σχέσης κεντρικού - τοπικού σε διάφορες ευρωπαϊκές χώρες, διακρίνουμε τρεις βασικούς τύπους. Ο πρώτος τύπος αφορά κοινωνίες που έχουν μακρά παράδοση στην άσκηση κοινωνικοπολιτικών παρεμβάσεων για την τοπική αυτοδιοίκηση και θεσμικά κατοχυρωμένες αρμοδιότητες στο τοπικό επίπεδο, καθώς και χαμηλό βαθμό εποπτείας και διοικητικού ελέγχου από το κεντρικό κράτος, όπως είναι η Αγγλία και η Σουηδία. Ο δεύτερος τύπος αναφέρεται σε κοινωνίες με συγκεντρωτικά συστήματα διοίκησης, με ισχυρό έλεγχο και εποπτεία της τοπικής αυτοδιοίκησης και με έντονες πολιτικές σχέσεις μεταξύ εθνικών και τοπικών ελίτ (τοπικές πελατειακές σχέσεις). Η ανάπτυξη της σχέσης κρατικής παρέμβασης και τοπικού χώρου σε αυτές τις κοινωνίες υστερεί σημαντικά σε σχέση με τον πρώτο τύπο, κατευθύνεται με άξονα τις μεταρρυθμιστικές προσπάθειες αποκέντρωσης, όπως στην Γαλλία και την Ισπανία. Ο τρίτος τύπος αναφέρεται σε σχέσεις κράτους και τοπικής αυτοδιοίκησης που κατευθύνονται προς την συνέργεια μεταξύ δημόσιου και ιδιωτικού τομέα. Αυτό γίνεται με την μεταρρύθμιση του συγκεντρωτικού συστήματος ελέγχου και διοικητικής εποπτείας των τοπικών θεσμών μέσω του μεγαλύτερου βαθμού συμμετοχής και αναβάθμισης του ρόλου του τοπικού κράτους στην παροχή υπηρεσιών κοντά στους πολίτες, όπως στη Δανία και τη Νορβηγία.

Ωστόσο η σύγχρονη αντίληψη για την κοινωνική πολιτική δέχεται την πλουραλιστική προσέγγιση, η οποία πρωτίστως αντιλαμβάνεται την ολοκληρωμένη αναπτυξιακή δυναμική της ως συστημική διαδικασία πολλαπλών παραγόντων και συμμετεχόντων. Αυτό μεταφράζεται σε ενίσχυση των κοινωνικών - συλλογικών αξιών και επομένως της κοινωνικής συνοχής, στην αποφυγή του κοινωνικού αποκλεισμού, αλλά και στην ουσιαστική ενδυνάμωση της συμμετοχής των πολιτών. Η διασύνδεση της κοινωνικής πολιτικής με την έξυπνη πόλη έγκειται, αφενός στις διαφορετικές πολιτικές αποφάσεις για την λειτουργία του αστικού χώρου και συγκεκριμένα με τον επιτρεπόμενο βαθμό συμμετοχής των δρώντων υποκειμένων, αφετέρου στην σημασία που αποδίδουν τα δρώντα υποκείμενα στα πολιτικά δρώμενα, και τους τρόπους παρέμβασης των μοντέλων κοινωνικής πολιτικής (Κόφφας 2013: 3). Κι αυτό διότι υπάρχουν διαφορετικές συνθήκες για την σημασία της ανθρώπινης ύπαρξης στο κάθε μοντέλο, που εξαρτώνται από την οικονομική ηθική, την κουλτούρα, τις αξίες και τους τρόπους αποδοχής και εφαρμογής τους. Η ανθρώπινη αξιοπρέπεια

εκλαμβάνεται διαφορετικά στην κάθε κοινωνία και αναγνωρίζεται επίσης ανόμοια από διαφορετικές κουλτούρες.

Ειδικότερα οι δυνατότητες για παρέμβαση που επιτρέπει το κάθε μοντέλο κοινωνικής πολιτικής για αλλαγές στην δράση των υποκειμένων συνδέονται με τα βασικά στοιχεία ομαλής λειτουργίας του κοινωνικού σχηματισμού:

α) Την εξισορρόπηση του κοινωνικού σχηματισμού

β) Μέτρα μείωσης των άνισων συνθηκών εκκίνησης

γ) Τη φιλοσοφία που αποδέχεται για την υλοποίηση της κοινωνικής δικαιοσύνης.

Για τα δύο πρώτα στοιχεία η ζητούμενη συμμετοχική δραστηριότητα από τα μοντέλα κοινωνικής πολιτικής στην λειτουργία της έξυπνης πόλης αντικατοπτρίζεται στον βαθμό με τον οποίο τα κράτη καλύπτουν τις αναγκών των πολιτών τους όσον αφορά τις τρεις κατηγορίες ανθρωπίνων δικαιωμάτων:

- Δικαιώματα ενάντια στην κρατική ισχύ-διοίκηση (ελευθερίες και δικαιώματα ελευθερίας)

- Δικαιώματα ως μέρος λειτουργία του κράτους (δικαιώματα συμμετοχής)

- Δικαιώματα μέσω του κράτους (κοινωνικά δικαιώματα - επιδόματα)

Το τρίτο στοιχείο της κοινωνικής δικαιοσύνης συνδέεται στενά με τις έννοιες της κοινωνικής ανισότητας, των ευκαιριών και της κοινωνικής στρωμάτωσης. Εάν λάβουμε υπόψη τον ορισμό του Τσαούση ότι η «κοινωνική ανισότητα είναι η ύπαρξη άνισων ευκαιριών και πλεονεκτημάτων κατά κοινωνική θέση ή κατηγορία πληθυσμού» (1989: 139), γίνεται αντιληπτή η ανασταλτική επίδρασή τους στις παρεμβάσεις της κοινωνικής πολιτικής για την επικράτηση της κοινωνικής δικαιοσύνης, με χαρακτηριστικό παράδειγμα στην σύγχρονη εποχή τον άκρατο καπιταλισμό στην παγκοσμιοποιημένη του μορφή (Κόφφας 2020).

Περαιτέρω η κοινωνική δικαιοσύνη αποτελεί για τα μοντέλα κοινωνικής πολιτικής μια από τις βασικές αρχές στην οποία στηρίζεται η φιλοσοφία ύπαρξης τους, καθώς οι αρχές λειτουργούν ως πρότυπα τα οποία χρησιμοποιούνται για να λαμβάνονται αποφάσεις όσον αφορά το μοντέλο άσκησής της δηλ. φιλελεύθερο υπολειμματικό, ή θεσμικό-αναδιανεμητικό, (Στασινοπούλου 2003: 24), τους συμμετέχοντες, το σύνολο θεσμών, φορέων και μηχανισμών. Ανάλογα με τον προσανατολισμό τους ως τάσεις έκφρασης του συλλογικού, αποτελούν την βάση για πολιτικές ιδεολογίες με διαφορετικές και συχνά αντίθετες προσεγγίσεις, που έχουν σημαντική επίδραση στην διοικητική και διαχειριστική λειτουργία των συστημάτων κάθε χώρας και κάθε περιοχής (Κόφφας 2013).

Σύμφωνα με την τυποποίηση της κοινωνικής πολιτικής κατά Esping-Adnersen (1990) και την διάκριση τριών μοντέλων κοινωνικής πολιτικής, του φιλελεύθερου, του συντηρητικού και του σοσιαλδημοκρατικού, το κύριο χαρακτηριστικό διάκρισή τους είναι το μέτρο της αποεμπορευματοποίησης των πόρων δηλ. της σχέσης αλληλεγγύης μεταξύ πολιτών, κράτους, αγοράς και οικογένειας για την κάλυψη των αναγκών και άρα για το είδος της κοινωνικοπολιτικής παρέμβασης και την διασύνδεση μεταξύ των εμπλεκομένων φορέων και υποκειμένων.

Στο σοσιαλδημοκρατικό μοντέλο τα ανθρώπινα δικαιώματα αποτελούν κατευθυντικό στοιχείο για την λειτουργία της κοινωνίας, όλοι οι άνθρωποι έχουν τα

ίδια νόμιμα δικαιώματα, υπάρχει μεγάλος βαθμός συμμετοχής και η συνέργεια μεταξύ δημόσιου και ιδιωτικού τομέα είναι επιθυμητή και βασικός παράγοντας για την τοπική ανάπτυξη. Ο βαθμός κρατικής παρέμβασης είναι μεγάλος και οι τρείς κατηγορίες δικαιωμάτων έχουν προτεραιότητα έναντι της οικονομίας. Στην έξυπνη πόλη ευνοούνται περισσότερα οι έξυπνοι άνθρωποι, το περιβάλλον, η κινητικότητα και η αξιοπρεπής διαβίωση καθώς θεωρούνται ως βασικά στοιχεία για την υλοποίηση της κοινωνικής πολιτικής όσον αφορά την σύνδεσή της με την τοπική ανάπτυξη και την ποιότητα ζωής.

Στο νεοφιλελεύθερο μοντέλο ακολουθείται η όσο το δυνατό ανεμπόδιστη λειτουργία της ελεύθερης οικονομίας της αγοράς (Esping-Andersen 1990) και κυριαρχούν οι αρχές του ατομικισμού και του ανταγωνισμού, καθορίζοντας τον τρόπο λειτουργίας του υπολειμματικού μοντέλου. Είναι ισχυρά επηρεαζόμενο από την καπιταλιστική ιδεολογία και λειτουργεί αντίθετα από το σοσιαλδημοκρατικό μοντέλο με λίγες και στοχευμένες παροχές. Η οικονομία παίζει τον πρώτο ρόλο και όχι τα ανθρώπινα δικαιώματα με τις τρεις κατηγορίες δικαιωμάτων να είναι περιορισμένες. Γίνεται χρήση μάνατζμεντ και μάρκετινγκ ως εργαλείων της δραστηριότητας με βάση την οικονομία της αγοράς και χαμηλό επίπεδο συλλογικής δραστηριότητας, βασιζόμενο στην ατομική ευθύνη με αποτέλεσμα να ευνοούνται περισσότερο η έξυπνη οικονομία, και οι εφαρμογές ΤΠΕ που δίνουν ώθηση στην οικονομική ανάπτυξη.

Στο συντηρητικό μοντέλο η παρέμβαση του κράτους είναι μεγαλύτερη από το φιλελεύθερο μοντέλο και υπάρχει μια μεσαία ταξινόμηση όσον αφορά την εφαρμογή των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, γεγονός που το κατατάσσει μεταξύ του φιλελεύθερου και του σοσιαλιστικού μοντέλου. Η παρέμβαση του κράτους βασίζεται στη αρχή της ανταποδοτικότητας ως εργαλείο της δραστηριότητας και υπάρχει ισχυρή διαβούλευση μεταξύ των εταίρων, ιδιαίτερα σε ότι αφορά τις εργασιακές σχέσεις. Η έξυπνη πόλη μπορεί να βρει επίσης μεγάλο βαθμό εφαρμογής για τα στοιχεία που την συνθέτουν, καθώς βασικό ρόλο παίζει η εκπαίδευση του ανθρώπου, που με την σειρά της επηρεάζει όλους τους υπόλοιπους τομείς.

Στο μεσογειακό ή νοτιοευρωπαϊκό μοντέλο, σύμφωνα με μια περισσότερο σύγχρονη τυπολογία από τον Ferrera (1996) που περιλαμβάνει και την Ελλάδα, η κοινωνική πολιτική πραγματοποιείται και ολοκληρώνεται, μεταξύ άλλων από την οικογένεια και τα άτυπα δίκτυα φροντίδας αλλά και χάρη στην εργασία των οργανώσεων της κοινωνίας των πολιτών. Η οικογενειακή και κοινοτική αλληλεγγύη διαδραματίζει βασικό ρόλο στην ανάπτυξη των μορφών κοινωνικής πολιτικής λόγω των στενών σχέσεων που αναπτύσσονται και της υψηλής συμμετοχής σε συγκεκριμένες ωστόσο δραστηριότητες. Το συγκεκριμένο μοντέλο συνδυάζει στοιχεία από τα υπόλοιπα μοντέλα, παρουσιάζοντας ωστόσο διαφορετικό βαθμό κρατικής παρέμβασης με περιορισμένες παροχές. Η εφαρμογή των στοιχείων της έξυπνης πόλης εξαρτάται από την δραστηριοποίηση των τοπικών θεσμών με την ενεργοποίηση των ανεπίσημων μορφών αλληλεγγύης που χαρακτηρίζονται από τα συγκεκριμένα θεσμικά πλαίσια κάθε τοποθεσίας, αλλά και τις ισχυρές συντεχνιακές και πελατειακές σχέσεις.

Συμπέρασμα

Η δημιουργία και λειτουργία της έξυπνης πόλης που αναδείχθηκε ως σημαντικό στοιχείο εξέλιξης του αστικού χώρου και των προσπαθειών για τοπική ανάπτυξη,

αποτελεί απτό παράδειγμα της στενής συσχέτισης των κύριων θεωρητικών ρευμάτων που αναλύουν τη σχέση κεντρικού και τοπικού επιπέδου μέσα από την συμβολή της ισχύουσας κοινωνικής πολιτικής. Οι θεσμικό-διοικητικές προσεγγίσεις, που επικεντρώνονται στις αξίες που ενσωματώνουν οι τοπικοί αντιπροσωπευτικοί θεσμοί, όπως η δημοκρατία, η πολιτική νομιμοποίηση και η συμμετοχή των πολιτών θεωρούν ότι, στην έξυπνη πόλη οι τοπικοί θεσμοί έχουν καλύτερη γνώση των τοπικών συνθηκών και άρα μπορούν να καλύψουν αποτελεσματικότερα τις ανάγκες της τοπικής κοινωνίας (Rhodes 1987, Stewart 1986). Οι νεοφιλελεύθερες προσεγγίσεις, προβάλλοντας ως εμπόδια τις δυσκολίες του γραφειοκρατικού μηχανισμού και της εξυπηρέτησης των συμφερόντων ορισμένων μόνο στρωμάτων, υποστηρίζουν την άποψη της ιδιωτικοποίησης με συνεργασίες μεταξύ δημοσίου και ιδιωτικού τομέα. Με τον τρόπο αυτό θεωρούν ότι, οι πολίτες έχουν περισσότερες ευκαιρίες συμμετοχής και μπορούν να επιλέξουν τον καλύτερό δυνατό τρόπο ικανοποίησης των αναγκών τους και συνεπώς την καλύτερη αξιοποίηση των πόρων του αστικού χώρου (Smith 1983). Οι πλουραλιστικές προσεγγίσεις, υποστηρίζουν τη σχετική αυτονομία των τοπικών θεσμών στα τοπικά ζητήματα, η οποία προσδιορίζεται ως ένα πεδίο πολλών συμμετεχόντων ακόμη και ανταγωνιστικών συμφερόντων, που επιδιώκουν μέσω συνεργασιών και συνεργειών να εκμεταλλευτούν τους διάσπαρτους και πολλές φορές αναξιοποίητους πόρους του αστικού χώρου (Dear and Clark 1981).

Πρέπει ωστόσο να τονιστεί, πως όλες οι προσεγγίσεις συγκλίνουν στην ανάδειξη του τοπικού επιπέδου ως σημαντικό πεδίο άσκησης πολιτικών για τον αστικό χώρο και την ανάπτυξή του. Η έξυπνη πόλη ως συστημική διαδικασία συνεργασιών, συμμετοχής και μάθησης ευνοεί τη θεώρηση του αστικού χώρου ως πεδίου διαμόρφωσης αναπτυξιακής στρατηγικής. Η λειτουργία της έξυπνης πόλης με τα δομικά στοιχεία που την αποτελούν χρησιμοποιεί σημαντικά διαφορετικές διαδικασίες και πόρους και το περιεχόμενό της εξαρτάται από τον τρόπο με τον οποίο οι τοπικοί φορείς και οι υφιστάμενες πολιτικές διαμορφώνουν τα κριτήρια, την ιδεολογία και τις πρακτικές αξιοποίησης των τοπικών δυνατοτήτων και ιδιαιτεροτήτων. Αυτό που πρέπει να ληφθεί σοβαρά υπόψη στην λειτουργία της έξυπνης πόλης, είναι η σύγκρουση που παρατηρείται μεταξύ του υλιστικού προσανατολισμού και της εφαρμογής του αξιακού κοινωνικού υπόβαθρου. Κι αυτό διότι το αξιακό σύστημα ακόμη και στη συστημική διαδικασία της δραστηριότητας σχετίζεται με το «κατά πόσο εφαρμόζεται το θεσμικό πλαίσιο (ακέραια ή κατά βούληση), με την χρήση ποιων μέσων (θεμιτών ή αθέμιτων), από ποιους (θεσμοθετημένους φορείς ή ενδιάμεσους) με ποιους τρόπους (δικαιωματικά ή ανταποδοτικά) και με τι είδους διοικητική σχέση (συναλλαγή ή διαπλοκή)» (Κόφφας 2013: 9). Αυτό που παρατηρείται στις μέρες μας είναι ότι, το συλλογικό συναίσθημα χρειάζεται προσπάθεια για να εδραιωθεί ξανά, καθώς οι αξίες της ελευθερίας και της αλληλεγγύης είναι αποδυναμωμένες απέναντι στα εγωιστικά υλιστικά πρότυπα ζωής. Κοινή παραδοχή αποτελεί ωστόσο το γεγονός, ότι οι πολίτες ως φέροντα υποκείμενα γνώσεων και προώθησης της δημιουργίας και της ανάπτυξης μέσω της ανθρώπινης και της κοινωνικής διαντίδρασης βρίσκονται στο κέντρο ενδιαφέροντος, μεταξύ άλλων και της έξυπνης πόλης, ως σημαντικοί παράγοντες αλλαγών σε πολιτικό, οικονομικό και κοινωνικό-πολιτισμικό επίπεδο του αστικού χώρου.

Αναφορές

Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία

Κομνηνός, Ν. (2008), Έξυπνες Πόλεις: Συστήματα Καινοτομίας και Τεχνολογίες Πληροφορίας στην Ανάπτυξη των Πόλεων, Περιοδικό Αρχιτέκτονες, Τεύχος 60, σσ. 72-75.

Κόφφας, Σ. (2016), Κύπρος: από το μοντέλο της κοινοτικής ανάπτυξης του 1960, της κοινοτικής ανασυγκρότησης του 1974, στο μοντέλο ανάπτυξης της ευρωπαϊκής σύγκλισης, Κείμενα Περιφερειακής Ανάπτυξης, Τόμος VII (1), σσ.11-21.

Κόφφας, Σ. (2020), Η πολιτική, οικονομική, πολιτισμική και κοινωνική θεώρηση της παγκοσμιοποίησης και η επίδρασή της στην κοινωνική πολιτική, στο Σ. Κονιόρδος (επιμ.), Το Πολιτικό Φαινόμενο σε Μετάβαση: Προκλήσεις για τη Δημοκρατία, το Κράτος και την Κοινωνία, 4ο Τακτικό Συνέδριο ΠΕΔιΣ Λουτράκι: Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου σσ. 293-306.

Ροζανβαλόν, Π. (2001), Το νέο κοινωνικό ζήτημα, Αθήνα, Μεταίχμιο.

Σπιλάνης, Α., Κίζος, Θ., και Ιωσηφίδης, Θ. (2004), Οικονομικές, κοινωνικές και περιβαλλοντικές διαστάσεις της ανάπτυξης σε λιγότερο ευνοημένες περιοχές, στο Γ. Σπιλάνης, Θ. Ιωσηφίδης και Θ. Κίζος, Α. (επιμ.), Στρατηγικές ανάπτυξης σε λιγότερο αναπτυγμένες περιοχές, Αθήνα, Gutenberg.

Στασινοπούλου, Ο. (2002), Από το κράτος πρόνοιας στο νέο προνοιακό πλουραλισμό, Αθήνα, Gutenberg.

Τσαούσης, Δ. (1989), Χρηστικό λεξικό κοινωνιολογίας, Αθήνα, Gutenberg.

Ξενόγλωσση βιβλιογραφία

Arnst, R. (1997), Participation approaches to the research process, in J. Servaes, T. Jakobson, T., and S. White (Eds), Participatory communication for social change, New Delhi, London, Sage Publications.

Arnstein, S. (1969), A ladder of citizen participation, Journal of American Institute of Planners, Vol. 35, No 4, pp.216-224.

Belias, D., Vasiliadis, L., Rossidis, I., and Papademetriou, C. (2020), Evaluation of how the smart-cities are contributing on tourist development – The case of Greek smart tourist cities, 16th HSSS National & International Online Conference, 24-26 September 2020, Tripoli Greece.

Bouskela, M., Casseb, M., Bassi, S., De Luca, C., and Facchina, M. (2016), The Road toward Smart Cities: Migrating from Traditional City Management to the Smart City, Inter American Development Bank.

Cocchia, A. (2014), Smart and digital city: a systematic literature review, in R. P. Dameri and C. Rosenthal-Sabroux (eds.), Smart City, How to create public and economic value with high technology in urban space, Switzerland, Springer International Publishing.

Deakin, M. (2013), Creating Smart-er Cities, New York and London, Routledge.

Dear, M. and Clark, G.L. (1981), Dimensions of local state autonome, Environment and planning, No 13, pp. 1277-1294.

Engeström, Y. (2001), Expansive learning at work: Toward an activity theoretical reconceptualization, Journal of education and work, Vol.14, No 1, pp.133-156.

Esping-Andersen, G. (1990), The three worlds of welfare capitalism, Cambridge, Polity Press.

Ferrera, M. (1996), The southern model of welfare in social Europe, Journal of European social policy, Vol. 6, No 1, pp. 17-37.

Goldsmith, M. (1986), New research in Central-Local relations, Alserhot, Gower.

Kitchin, R. (2015), The opportunities, challenges and risks of big data for official statistics. Statistical journal of the international association of official statistics, Vol. 31, pp. 471 - 481.

Kitchin, R. (2013), The real-time city? Big data and smart urbanism, Dordrecht, Springer Science and Business Media.

Koffas, S. (2013), Trends and particularities of the socio-political pluralism in Greece and Germany: The effect of culture and mentality as factors of different thinking and action in the practice of the socio-political pluralistic model, in H. Sünker H. et al. (eds), Citizen Participation in Social Welfare, Social Policy and Community Involvement: Shaping trends and attitudes of social responsibility, Frankfurt am Main, Peter Lang Verlag, pp. 83-99.

Makris, S. (2018), Analysis of the intertwining factors underpinning Smart Cities: A Systems Thinking Approach, Master's Dissertation, Athens, Harokopio University.

Naphade, M., Banavar, G., Harrison, C., Paraszczak, J., and Morris R. (2011), Smarter Cities and Their Innovation Challenges, IEEE Computer, Vol. 44, No 6, pp. 32-39, online: http://ieeexplore.ieee.org/document/5875937/

Page, E. (1991), Localism and centralism in Europe, New York, Oxford University Press.

Poople, K. and Redmond, M. (2000), Community development and the voluntary sector in the new millennium: The implications of the third way in the UK, Community development Journal, Vol. 35, No 4, pp.391-400.

Robinson, R. (2015), 6 inconvenient truths about the smart cities, https://www.citybranding.gr/2015/03/blog-post_31.html

Rohde, F. and Loew, T. (2011), Smart City: Begriff, Charakteristika und Beispiele, Materialien der Wiener Stadtwerke zur nachhaltigen Entwicklung, Nummer 7, Wiener Stadtwerke Holding AG, online: http://www.nachhaltigkeit.wienerstadtwerke.at/downloads.

Rhodes, R. A. (1987), Power dependence. Theories of central – local relations: a critical assessment, in M. Goldsmith (ed), New research in Central-Local relations, Alserhot, Gower.

Sdrolias, L., Tsiotas D., Kalantzi, O., Kakkos, N., Koffas, S., and Spanos, V. (2019), The Sociological Approach to Greek Tourism in the Period of Economic Crisis, in A. Kavoura, E. Kefallonitis, and A. Giovanis (Eds.), Strategic Innovative Marketing and Tourism, Cham, Switzerland, Springer International Publishing, pp. 541-550.

Smith, A. Institute (1983), Local government policy, London, Omega report.

Stewart, J. (1986), The new management of local government, London, Allen and Unwin.

Tsiotas, D., Sdrolias, L., and Belias, D. (2019), The network paradigm as a modeling tool in regional economy: The case of interregional commuting in Greece, in D. Škodová-Parmová, and Z. Dvořáková-Líšková (Eds.), Regions in Context, 1st Edition, Czech Republic: University of South Bohemia, pp. 145-177.

Yamagata-Lynch, L. C. (2010). Activity systems analysis methods: Understanding complex learning environments, Springer Science & Business Media.

ΔΗΜΟΣΙΑ ΚΑΙ ΙΔΙΩΤΙΚΗ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ. ΟΙ ΑΠΟΨΕΙΣ ΦΟΙΤΗΤΩΝ ΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΑΕΙ

Αργύρης Κυρίδης,[α] Ιωάννης Καμαριανός,[β] Νίκος Φωτόπουλος,[γ]
Δημήτρης Χαλκιώτης [δ]

[α] Καθηγητής, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης
[β] Αναπλ. Καθηγητής, Πανεπιστήμιο Πατρών
[γ] Αναπλ. Καθηγητής, Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου
[δ] Σύμβουλος Β΄ Διαπολιτισμικής Εκπαίδευσης Π.Ε.. Ινστιτούτο Εκπαιδευτικής Πολιτικής (ΙΕΠ)

Περίληψη

Στις μέρες μας η επέλαση της φιλελεύθερης, αλλά και της νεοφιλελεύθερης ιδεολογίας, έρχεται να «μεταρρυθμίσει», να «εκσυγχρονίσει» και να «εξορθολογίσει» τα εκπαιδευτικά συστήματα, προφανώς μέσα από συγκεκριμένες πρακτικές και ρυθμίσεις οι οποίες έχουν συγκεκριμένα ιδεολογικά πρόσημα προσαρτημένα στο άρμα της κυρίαρχης μητρικής ιδεολογίας. Η παρούσα εργασία αποσκοπεί στο να μελετήσει τη διάσταση μεταξύ δημόσιας και ιδιωτικής εκπαίδευσης, όπως την αντιλαμβάνονται φοιτητές ελληνικών ΑΕΙ και ειδικά τμημάτων που οδηγούν στο εκπαιδευτικό επάγγελμα. Ζητήθηκε από 254 φοιτήτριες και φοιτητές να εκφράσουν γραπτώς την άποψή τους για τη δημόσια και την ιδιωτική εκπαίδευση. Τα κείμενα αναλύθηκαν με τη μέθοδο της θεματικής ανάλυσης περιεχομένου και η ποσοτική και ποιοτική ανάλυση των 404 αναφορών οδήγησε σε μια σειρά διαπιστώσεων με κυρίαρχο τον ντετερμινιστικό χαρακτήρα των οικονομικών επιλογών, όπου η έννοια της επένδυσης και της οικονομικής αποδοτικότητας στην οικονομική σφαίρα καθίσταται σύλληψη ρυθμιστική για τα κοινωνικά υποκείμενα. Υπό το πρίσμα αυτό, θεωρούμε πως η νοηματοδότηση της επιλογής ανάμεσα στο δημόσιο και το ιδιωτικό μπορεί να ερμηνευτεί στο πλαίσιο των κοινωνικών ανισοτήτων, κι αυτό αποδεικνύει τη σύνδεση της παρούσας έρευνας με τις έρευνες που αφορούν στη διερεύνηση των ανισοτήτων αυτών.

Λέξεις κλειδιά: δημόσια εκπαίδευση, ιδιωτικοποίηση, ανισότητα.

STUDENTS' VIEWS TOWARDS THE PRIVATIZATION PROCESS IN GREEK PRIMARY AND SECONDARY EDUCATION

Argyris Kyridis,[α] Ioannis Kamarianos,[β] Nikos Fotopoulos,[γ]
Dimitris Chalkiotis[δ]

[α] Aristotle University of Thessaloniki
[β] University of Patras
[γ] University of Peloponnese
[δ] Institute of Educational Policy

Abstract

This study seeks to analyze the multi-faceted phenomenon of the emerging privatization of primary and secondary education in Greece. In particular, the current research investigates issues such as theoretical approaches of the education privatization, the economic aspects of

private and shadow education and teachers'/future teachers' attitudes towards the privatization process of Greek primary and secondary education. The quantitative and qualitative analysis of our data (404 reports) led to an analytical framework, where the concepts of investment and cost-effectiveness turns out to be regulatory of the social subjects' everyday choices. Under this light, the conceptualization of the choice between the public and the private, can be interpreted in the context of social inequalities, which underlines the connection of the present research as part of the broader discussion on the investigation of social inequalities.

Key words: public education, privatization, inequalities.

Αντί εισαγωγής: δημόσια και ιδιωτική εκπαίδευση

Τα οργανωτικά σχήματα που αποκτούν τα εκπαιδευτικά συστήματα είναι στην ουσία οι συμβολικές αναπαραστάσεις της οικονομικής και της πολιτικής οργάνωσης των κοινωνικών σχηματισμών που υπηρετούν. Στην εκπαίδευση μπορεί να δει κανείς το καθρεφτίζον είδωλο της κοινωνίας. Από την άποψη αυτή, η διαχείριση των εκπαιδευτικών θεσμών από το πολιτικό σύστημα στην ουσία δεν κάνει τίποτε άλλο από το να οργανώνει και να σχηματοποιεί τις λειτουργίες της εκπαίδευσης σύμφωνα με τα ιδεολογικά και τα οικονομικά προτάγματα που το πολιτικό σύστημα υπηρετεί. Στις μέρες μας η επέλαση της φιλελεύθερης, αλλά και της νεοφιλελεύθερης ιδεολογίας, έρχεται να «μεταρρυθμίσει», να «εκσυγχρονίσει» και να «εξορθολογίσει» τα εκπαιδευτικά συστήματα, προφανώς μέσα από συγκεκριμένες πρακτικές και ρυθμίσεις οι οποίες έχουν συγκεκριμένα ιδεολογικά πρόσημα προσαρτημένα στο άρμα της κυρίαρχης μητρικής ιδεολογίας. Στο πλαίσιο αυτό, μια από τις πολλές όψεις των πρακτικών αυτών είναι σαφώς η ιδιωτικοποίηση των εκπαιδευτικών συστημάτων. Και είναι γνωστό ότι η αλλαγή ενός «καθεστώτος» μπορεί να γίνει είτε με βίαιο είτε με απότομο τρόπο, ή με τον «μαλακό» τρόπο της σταδιακής ιδιωτικοποίησης.

Ωστόσο, εδώ και μερικά χρόνια, αυτό το ίδιο ενδιαφερόμενο κοινωνικό σώμα αρχίζει να αντιλαμβάνεται ότι οι κοινωνικές, πολιτικές και οικονομικές συνθήκες έχουν ήδη δημιουργήσει έναν πολιορκητικό κριό ο οποίος προσπαθεί να δημιουργήσει προϋποθέσεις ιδιωτικοποίησης όλων των βαθμίδων του εκπαιδευτικού συστήματος της χώρας.

Έτσι, η εκπαίδευση σε κάθε χώρα, για να συνεχίσει να αποτελεί ατομικό και κοινωνικό δικαίωμα και συνάμα κρατική υποχρέωση, θα πρέπει να διαθέτει τα ακόλουθα χαρακτηριστικά (Coomans and Hallo de Wolf 2005: 231):

Διαθεσιμότητα: Λειτουργικά εκπαιδευτικά ιδρύματα κάθε βαθμίδας και αντίστοιχα εκπαιδευτικά προγράμματα πρέπει να είναι διαθέσιμα σε επαρκή ποσότητα και ποιότητα σε ένα κράτος. Η διαθεσιμότητα της εκπαίδευσης σχετίζεται με την υποχρέωση του κράτους να προσφέρει εκπαιδευτικό έργο για κάθε παιδί, ανεξάρτητα από τις δυσκολίες που μπορεί να έχει κάτι τέτοιο. Για παράδειγμα, κάθε παιδί που έχει δικαίωμα στην εκπαίδευση θα πρέπει να έχει πρόσβαση στους εκπαιδευτικούς οργανισμούς με έναν εύλογο τρόπο, ο οποίος να μην είναι σε θέση να αναστείλει, να δυσκολέψει ή να καταργήσει το συγκεκριμένο δικαίωμα. Και μάλιστα ο τρόπος αυτός θα πρέπει να είναι διευκολυντικός, ανεξάρτητα από το κόστος που μπορεί να επιφέρει στο κράτος.

Προσβασιμότητα: Τα εκπαιδευτικά ιδρύματα και τα προγράμματά τους πρέπει να είναι προσβάσιμα σε όλους, χωρίς διακρίσεις. Η έννοια της προσβασιμότητας περιλαμβάνει δύο βασικές διαστάσεις: Από τη μια, προσβασιμότητα στην εκπαίδευση σημαίνει ότι κάθε κοινωνικό υποκείμενο που ζει σε μια χώρα θα πρέπει να έχει το δικαίωμα να εκπαιδεύεται στους δημόσιους φορείς παροχής εκπαιδευτικού έργου από την άλλη, θα πρέπει το κράτος να εξασφαλίζει την πρόσβαση στα εκπαιδευτικά αγαθά για κάθε κοινωνικό υποκείμενο, ανεξάρτητα από τα φυσικά ή τα κοινωνικά του χαρακτηριστικά. Έτσι, το φύλο, η φυλή, η κοινωνική τάξη, τα πολιτισμικά χαρακτηριστικά των κοινωνικών υποκειμένων, δεν μπορούν να αποτελούν κριτήρια πρόσβασης στην εκπαίδευση. Τέλος, στοιχείο της προσβασιμότητας αποτελεί και η παροχή εκπαιδευτικού έργου ίδιας ποιότητας προς κάθε κοινωνικό υποκείμενο, ανεξαρτήτως προέλευσης και χαρακτηριστικών.

Αποδοτικότητα: Η δομή και η μορφή της εκπαίδευσης, συμπεριλαμβανομένων και των προγραμμάτων σπουδών, καθώς και οι μέθοδοι διδασκαλίας, πρέπει να είναι σχετικές, πολιτιστικά κατάλληλες και καλής ποιότητας. Με άλλα λόγια, η υποχρέωση του κράτους να παράσχει εκπαίδευση σε κάθε πολίτη του δεν εξαντλείται στην τυπική του αρμοδιότητα να δημιουργεί και να συντηρεί εκπαιδευτικούς οργανισμούς, αλλά προχωρά ακόμα παραπέρα, στην υποχρέωσή του να συστηματοποιεί τις εκπαιδευτικές λειτουργίες κατά τέτοιον τρόπο, ώστε οι εκπαιδευτικές παροχές να είναι γνωστικά, παιδαγωγικά και κοινωνικά επικαιροποιημένες, να αντιστοιχούν στις ηλικίες των εκπαιδευομένων και να είναι υψηλής ποιότητας.

Προσαρμοστικότητα: Η εκπαίδευση πρέπει να είναι ευέλικτη ώστε να μπορεί να προσαρμόζεται στις ανάγκες των μεταβαλλόμενων κοινωνιών και να ανταποκρίνεται στις ανάγκες των μελών της κοινωνίας στο πλαίσιο του συγκεκριμένου κοινωνικού και πολιτιστικού τους περιβάλλοντος, με σημαντικότερο στόχο, φυσικά, το συμφέρον των παιδιών, όπως προβλέπεται στη Σύμβαση για τα Δικαιώματα του Παιδιού. Πρόκειται, λοιπόν, για μια δυναμική διαδικασία η οποία οφείλει να προσαρμόζεται στη δυναμική που αναπτύσσεται στην κοινωνία αυτή καθαυτή. Βέβαια, εδώ θα πρέπει να σημειωθεί ότι η δυναμική μιας κοινωνίας δεν είναι πάντα ξεκάθαρη, αλλά μπορεί να παρουσιάζεται με διαφορετικούς τρόπους ανάλογα με τις κυρίαρχες ιδεολογικές προσεγγίσεις. Κατά κανόνα, τα εκπαιδευτικά συστήματα όχι μόνο ακολουθούν, αλλά και αναλαμβάνουν να εξωραΐσουν και να διαδώσουν τα κυρίαρχα ιδεολογικά ρεύματα.

Σύμφωνα με τα παραπάνω, γίνεται ξεκάθαρο ότι το δικαίωμα στην εκπαίδευση για κάθε κοινωνικό υποκείμενο και η αντίστοιχη υποχρέωση κάθε συντεταγμένης πολιτείας να υπηρετήσει και να προστατέψει το συγκεκριμένο δικαίωμα και ατομική και κοινωνική ελευθερία διέρχονται μέσα από τη δημόσια και δωρεάν εκπαίδευση. Η δημόσια και δωρεάν εκπαίδευση, η οποία αποτέλεσε το σύμβολο και το διακύβευμα κοινωνικών αγώνων, αποτελεί την τυπική και την ουσιαστική εγγύηση της προστασίας του δικαιώματος στην εκπαίδευση στα πλαίσια της δημοκρατικής και ελεύθερης πολιτείας των ίσων πολιτών. Είναι ξεκάθαρο, επίσης, ότι η στροφή προς την ιδιωτικοποίηση της εκπαίδευσης, είτε είναι άμεση είτε είναι έμμεση, αποτελεί έναν συστημικό κίνδυνο για το δικαίωμα στην εκπαίδευση. Κάθε πόρος τον οποίο αναγκάζονται να χρησιμοποιήσουν τα νοικοκυριά για να έχουν πρόσβαση σε «φυσικά τους δικαιώματα» συνιστά, εν τοις πράγμασι, παραβίαση των ατομικών τους ελευθεριών και δικαιωμάτων. Είναι χαρακτηριστικό ότι πολλές από τις ανισότητες που υπάρχουν στις κοινωνίες οφείλονται σε ανισότητες στις λειτουργίες

των εκπαιδευτικών συστημάτων, ειδικά δε εκεί όπου η εκπαίδευση έχει αποκοπεί από τον δημόσιο έλεγχο ή έχει οδηγηθεί σε φανερή ή λανθάνουσα ιδιωτικοποίηση.

Η ιδιωτικοποίηση της εκπαίδευσης, όπως και κάθε άλλη μορφή αναστολής ή περιστολής κοινωνικών δικαιωμάτων, μπορεί να συμβεί άμεσα ή έμμεσα, με τον ίδιο δηλαδή τρόπο που επισυνέβη και η κατάκτηση του κοινωνικού δικαιώματος στην εκπαίδευση και τόσων άλλων. Πιο συγκεκριμένα, η ιδιωτικοποίηση της εκπαίδευσης έχει τις ρίζες της στο φιλελεύθερο ιδεολογικό πρόταγμα, σύμφωνα με το οποίο: (α) Τα δημόσια εκπαιδευτικά συστήματα είναι αναποτελεσματικά, (β) Το δικαίωμα της επιλογής εκπαιδευτικού φορέα δεν τυγχάνει ικανοποιητικής προστασίας και, το πιο σημαντικό, (γ) Η ιδιωτική εκπαίδευση, λειτουργώντας στο φιλελεύθερο πλαίσιο της αγοράς, θα οδηγήσει στη βελτίωση των παρεχόμενων εκπαιδευτικών υπηρεσιών συνολικά, κυρίως όμως στη βελτίωση των εκπαιδευτικών υπηρεσιών που προσφέρει το κράτος (Carnoy 1998b, Chubb and Moe 1988, Friedman 1962, Klitgaard 2007).

Αναφορικά με τη λεγόμενη «αναποτελεσματικότητα» της δημόσιας εκπαίδευσης. Πρέπει να σημειωθεί ότι στην ουσία πρόκειται για ένα καλά επεξεργασμένο μύθευμα το οποίο υποστηρίζεται από συγκεκριμένες προσεγγίσεις που λειτουργούν, κατά κανόνα, ως προς την κατεύθυνση της δυσφήμισης της δημόσιας εκπαίδευσης και των φορέων της. Στην ουσία πρόκειται για διακηρυκτικού τύπου θέσεις, δημοσιογραφικού λόγου, χωρίς επιστημονική βάση. Για παράδειγμα, πώς και με ποια στοιχεία στοιχειοθετείται ότι το δημόσιο ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα είναι αναποτελεσματικό; Γιατί η δημόσια πρωτοβάθμια εκπαίδευση δεν είναι αποτελεσματική; Γιατί η δημόσια δευτεροβάθμια εκπαίδευση δεν είναι αποτελεσματική; Γιατί δεν είναι αποτελεσματική η ελληνική δημόσια τριτοβάθμια εκπαίδευση; Ποιους συγκεκριμένους στόχους δεν επιτυγχάνουν; Και πώς αποδεικνύεται ότι δεν επιτυγχάνονται κάποιοι στόχοι; Αντ' αυτών, η συζήτηση έχει μεταφερθεί στην αδυναμία της δημόσιας εκπαίδευσης να στελεχώσει εγκαίρως τις σχολικές μονάδες, πρόβλημα το οποίο φαίνεται ότι συχνά αίρεται, στο πόσες διδακτικές ώρες χάνονται, αλλά και σε κάποια παρεμφερή θέματα τα οποία, κατά τη γνώμη μας, δεν επηρεάζουν ούτε με συστηματικό ούτε με καταλυτικό τρόπο την αποτελεσματικότητα της ελληνικής δημόσιας εκπαίδευσης. Ακόμα και το υπέρτατο κριτήριο της ελληνικής κοινωνίας, η εισαγωγή στην τριτοβάθμια εκπαίδευση, λειτουργεί υπέρ της δημόσιας εκπαίδευσης. Τέλος, κατά την άποψή μας, η ιδιωτικοποίηση της εκπαίδευσης θα προκαλέσει σημαντική διατάραξη στις υφιστάμενες εκπαιδευτικές ανισότητες, και μάλιστα προς την κατεύθυνση της όξυνσής τους (Coleman and Kilgore 1982, Hsieh and Urquiola 2003, Nambissam 2012, Plank and Sykes 2003, Weiß 1986, Witte,1992). Πάντως, θα πρέπει να σημειωθεί ότι δεν υφίστανται ακόμα πλούσια ερευνητικά δεδομένα που να υποστηρίζουν είτε την αύξηση της εκπαιδευτικής ανισότητας είτε τη βελτίωση της δημόσιας εκπαίδευσης μέσω της διασποράς της ιδιωτικής.

Το πλαίσιο της μελέτης

Η συζήτηση για το δημόσιο και το ιδιωτικό ως επιλογή του υποκειμένου στην καθημερινή ζωή, και ιδιαίτερα στις εκπαιδευτικές της πτυχές, αποτελεί διεπιστημονικό τόπο μελέτης. Δεν είναι, ωστόσο, από κοινωνιολογικής πλευράς καινούργια, αλλά έχει την αφετηρία της στη σκέψη των κλασικών. Η παρούσα μελέτη προσεγγίζει την εν λόγω συζήτηση υπό το πρίσμα της χρηματοοοικονομικής κρίσης, με ιδιαίτερη έμφαση στην κρίση του κοινωνικού κράτους. Έχουμε την πεποίθηση πως, στο

πλαίσιο της κρίσης αυτής, το ερώτημα των εκπαιδευτικών επιλογών αναδύεται και πάλι με ιδιαίτερη έμφαση και σημασία, προκαλώντας έντονο διεπιστημονικό ενδιαφέρον τόσο στον εθνικό όσο και στον διεθνή χώρο.

Σκοπός της μελέτης

Η χρηματοοικονομική κρίση και η από καιρό εξελισσόμενη σε εθνικό και ευρωπαϊκό επίπεδο υποχώρηση του κοινωνικού κράτους αποτελεί ένα ιδιαίτερο πλαίσιο πολιτικοκοινωνικών και συνεπώς εκπαιδευτικών επιλογών για τα κοινωνικά υποκείμενα. Με το σκεπτικό αυτό, σκοπό της παρούσας μελέτης αποτελεί η επικεντρωμένη αποτύπωση των επιλογών των κοινωνικών υποκειμένων στο πλαίσιο της κρίσης, ώστε, μετά την καταγραφή, την κατανόηση και την ανάλυση των αναγκών και των νοηματοδοτήσεων, να καταστεί, σε ένα δεύτερο επίπεδο, εφικτή η συζήτηση της μετεξέλιξης του κοινωνικού κράτους και της συνεπαγόμενης διασφάλισης του δημόσιου αγαθού της εκπαίδευσης. Αρχικός στόχος, λοιπόν, της μελέτης είναι μια πρώτη ερευνητική χαρτογράφηση της σχέσης των φοιτητών με τη δημόσια και την ιδιωτική δομή της εκπαίδευσης, καθώς και η κατανόηση του προφίλ των επιλογών τους μέσω ποσοτικής και ποιοτικής ερευνητικής προσέγγισης.

Μεθοδολογία, ερευνητικά εργαλεία και ερωτήματα

Καθώς σκοπό της μελέτης αποτελεί η σύλληψη, ανάλυση και κατανόηση του προφίλ των επιλογών των κοινωνικών υποκειμένων, επιλέξαμε τη μέθοδο της πολυπρισματικής θεώρησης για να προσεγγίσουμε το πεδίο των φοιτητικών συλλήψεων και επιλογών — πεδίο με αυξημένο βαθμό εξοικείωσης για τον ερευνητή.

Πιο συγκεκριμένα, η εξοικείωση με το πεδίο μάς επέτρεψε να προσανατολίσουμε εξειδικευμένα το εργαλείο (ανάλυση περιεχομένου) και τις τεχνικές ποσοτικής και ποιοτικής προσέγγισης στη διερεύνηση μιας σειράς από παραμέτρους των επιλογών των φοιτητών και των νοηματοδοτήσεών τους. Το δείγμα μας αποτέλεσαν, στο πλαίσιο της δειγματοληψίας ευκολίας (ή βολικής δειγματοληψίας/convenience sampling), 254 φοιτητές/τριες σχολών ανθρωπιστικών σπουδών, συμπεριλαμβανομένων παιδαγωγικών και κοινωνικών επιστημών, αλλά και σχολών θετικών σπουδών.

Υπό το πρίσμα αυτό, τα ερευνητικά μας ερωτήματα, από τα οποία δομήθηκαν και οι ανάλογες σχάρες ανάλυσης, αφορούν σε ζητήματα όπως η πρόσληψη της εκπαιδευτικής πραγματικότητας από τους ερωτώμενους, οι απόψεις τους για το κοινωνικό κράτος και τις δομές του, αλλά και οι βασικές συνιστώσες της πολιτικής συμπεριφοράς και της εμπιστοσύνης στον ιδιωτικό ή δημόσιο χώρο στα επίπεδο εξατομικευμένων επιλογών ή γονεϊκών στρατηγικών.

Η μεικτή προσέγγιση που επιλέξαμε (ποιοτική και ποσοτική) με κριτήριο την πολυπρισματική θεώρηση μας οδήγησε σε πέντε (5) ερευνητικά εδραιωμένες διακριτές υποκατηγορίες, οι οποίες διαμορφώθηκαν ως εξής:

Δημόσιο και Ιδιωτικό

Η σημασία του δημόσιου σχολείου

Η σημασία του ιδιωτικού σχολείου

Γονεϊκές στρατηγικές

Κοινωνικοϊδεολογική αντίθεση / Στερεοτυπικές νοηματοδοτήσεις

Επιμέρους κατηγορίες που προέκυψαν αφορούν στη δομική επιταγή και στην υποκειμενική δράση, στην πολιτειότητα, στη διαχείριση ανισοτήτων, στην προάσπιση της πρόσβασης στο δημόσιο αγαθό της εκπαίδευσης, στην εργαλειακότητα, στην εξατομίκευση, στην επικοινωνιακή κατασκευή, στην ταξική κατασκευή, στις γονεϊκές στρατηγικές και, τέλος, στην κοινωνικοϊδεολογική αντίθεση και τις στερεοτυπικές νοηματοδοτήσεις.

Η παρουσίαση των ευρημάτων

Παρουσίαση των χαρακτηριστικών του δείγματος

Ως προς το φύλο, οι γυναίκες αποτέλεσαν το 74,8% του δείγματος και οι άνδρες το 25,2%, ενώ η ηλικία τους κυμάνθηκε κυρίως (το 82,3%) μεταξύ18 και 22 ετών (Πίν. 1). Οι γονείς, κατά ένα μεγάλο ποσοστό, φαίνεται να είναι δημόσιοι υπάλληλοι. Πιο συγκεκριμένα, 74 από τους ερωτηθέντες απάντησαν πως ο πατέρας τους εργάζεται ως δημόσιος υπάλληλος (29,1%), ενώ το αντίστοιχο ποσοστό για τις μητέρες φτάνει στο 22,8% (n= 58). Το ποσοστό των ερωτηθέντων με πατέρα και μητέρα ιδιωτικό υπάλληλο είναι 14,6% (n= 37) και 19,3% (n= 49) αντίστοιχα. Σύμφωνα με τον πίνακα 1, η πλειοψηφία των γονέων είναι απόφοιτοι λυκείου και πτυχιούχοι ανώτερης και ανώτατης εκπαίδευσης, ενώ δεν λείπουν και οι κάτοχοι μεταπτυχιακού τίτλου (4% συνολικά).

Σημαντικό όμως είναι και το ποσοστό των συμμετεχόντων με γονείς απόφοιτους δημοτικού, το οποίο φτάνει στο 17,7% (n=45) με πατέρα απόφοιτο δημοτικού και στο 20,5% (n=52) με μητέρα με το ίδιο μορφωτικό επίπεδο. Αξιοσημείωτα είναι ακόμη και τα δεδομένα που αφορούν στον τόπο κατοικίας. Πιο συγκριμένα, η πλειοψηφία του δείγματος προέρχεται από την Αθήνα, τη Θεσσαλονίκη και σημαντικά αστικά κέντρα. Έτσι, 221 υποκείμενα δήλωσαν πως η κατοικία τους είναι στην Αθήνα, στη Θεσσαλονίκη ή σε άλλο αστικό κέντρο (52,2%), ενώ μόλις το 47% κατοικεί σε κωμόπολη ή αγροτική περιοχή (24,3%, n= 98).

Τέλος, οι φοιτητές και οι φοιτήτριες του δείγματος προέρχονται από ένα εύρος σχολών που περιλαμβάνει τις σχολές ανθρωπιστικών σπουδών (17,7%), τις παιδαγωγικές (49,2%), τις σχολές θετικών επιστημών (11,4%) και τις κοινωνικές επιστήμες (21, 7%).

Πίνακας 1. Το δείγμα

Φύλο	**f**	**%**	**Ηλικία**	**f**	**%**
Άντρας	64	25,2	18–22 ετών	209	82,3
Γυναίκα	190	74,8	>22 ετών	45	17,7
Επάγγελμα πατέρα	**f**	**%**	**Επάγγελμα μητέρας**	**f**	**%**
Ελεύθερος επαγγελματίας – Επιστήμονας	29	11,4	Ελεύθερος επαγγελματίας – Επιστήμονας	11	4,3
Δημόσιος Υπάλληλος	74	29,1	Δημόσιος Υπάλληλος	58	22,8
Ιδιωτικός Υπάλληλος	37	14,6	Ιδιωτικός Υπάλληλος	49	19,3
Ελεύθερος επαγγελματίας – τεχνίτης	47	18,5	Ελεύθερος επαγγελματίας – τεχνίτης	12	4,7
Έμπορος	17	6,7	Έμπορος	7	2,8
Εργάτης/εργάτρια	22	8,7	Εργάτης/εργάτρια	20	7,9

Αγρότης/αγρότισσα	27	10,6	Αγρότης/αγρότισσα	14	5,5
Οικιακά			Οικιακά	82	32,3
Εκπαίδευση Πατέρα		**%**	**Εκπαίδευση μητέρας**	**f**	**%**
Αναλφάβητος	3	1,2	Αναλφάβητη	2	,8
Απόφοιτος δημοτικού	45	17,7	Απόφοιτη δημοτικού	52	20,5
Απόφοιτος β/θμιας εκπαίδευσης	101	39,8	Απόφοιτη β/θμιας εκπαίδευσης	94	37,0
Απόφοιτος ανώτερης εκπαίδευσης	64	25,2	Απόφοιτη ανώτερης εκπαίδευσης	52	20,5
Απόφοιτος ανώτατης εκπαίδευσης	34	13,4	Απόφοιτη ανώτατης εκπαίδευσης	48	18,9
Κάτοχος μεταπτυχιακού τίτλου	6	2,4	Κάτοχος μεταπτυχιακού τίτλου	4	1,6
Πεδίο Σπουδών	**f**	**%**	**Κατοικία**	**f**	**%**
Ανθρωπιστικές σπουδές	45	17,7	Αθήνα – Θεσσαλονίκη	87	34,2
Παιδαγωγικά	125	49,2	Αστικό κέντρο	85	33,5
Θετικές επιστήμες	29	11,4	Κωμόπολη	39	15,3
Κοινωνικές επιστήμες	55	21,7	Αγροτική περιοχή	43	16,9

Προς το Δημόσιο ή το Ιδιωτικό; ζητήματα βιοτικής τροχιάς όπως προκύπτουν από την ποσοτική ανάλυση

Οι 254 ερωτηθέντες που αποτελούν το δείγμα της έρευνάς μας, αναφερόμενοι στην επιλογή δημόσιου ή ιδιωτικού με επίκεντρο το σχολείο και την εκπαίδευση, ουσιαστικά αποκάλυψαν, ποσοτικά και ποιοτικά, ένα πλέγμα νοηματοδοτήσεων και ιδεών που αναδεικνύουν όχι μόνο τους λόγους της επιλογής τους, αλλά και ευρύτερα τον προσανατολισμό και τις πρακτικές τους απέναντι στην αγορά και το κοινωνικό κράτος. Οι συλλήψεις αυτές κωδικοποιήθηκαν σε 404 αναφορές σε σχέση με τα χαρακτηριστικά του δείγματος, οι οποίες καταγράφονται στον Πίνακα 2.

Είναι χαρακτηριστικό πως 311 αναφορές προέρχονται από γυναίκες (77%), ενώ μόλις 93 από άντρες (23%). Ακόμη, 216 αναφορές προέρχονται από φοιτητές/τριες με γονείς δημόσιους υπαλλήλους, ενώ μόνο 60 από συμμετέχοντες με γονείς εργάτες και 63 με γονείς αγρότες .

Ενδιαφέρουσα είναι και η κατανομή των αναφορών ως προς το μορφωτικό επίπεδο των γονέων, αφού μόνο πέντε (5) αναφορές προέρχονται από φοιτητές/τριες με γονείς αναλφάβητους, ενώ, αντίθετα, 300 περίπου από φοιτητές/τριες με γονείς απόφοιτους δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης.

Τέλος, σημαντική είναι η και διαφορά της κατανομής ανάμεσα στους φοιτητές/τριες που φοιτούν σε σχολές θετικών επιστημών (n= 46) και σ’ αυτούς που φοιτούν σε παιδαγωγικά τμήματα (n= 213), ή σε σχολές ανθρωπιστικών σπουδών (n= 69) ή κοινωνικών επιστημών (n= 76).

Πίνακας 2. Κατανομή των αναφορών ανάλογα με τα δημογραφικά χαρακτηριστικά του δείγματος

Φύλο	**f**	**%**	**Ηλικία**	**f**	**%**
Άντρας	93	23,0	18-22 ετών	335	82,9
Γυναίκα	311	77,0	>22 ετών	69	17,1
Επάγγελμα πατέρα	**f**	**%**	**Επάγγελμα μητέρας**	**f**	**%**

Ελεύθερος επαγγελματίας – Επιστήμονας	46	11,4	Ελεύθερος επαγγελματίας – Επιστήμονας	19	4,7
Δημόσιος Υπάλληλος	126	31,2	Δημόσιος Υπάλληλος	90	22,3
Ιδιωτικός Υπάλληλος	61	15,1	Ιδιωτικός Υπάλληλος	70	17,3
Ελεύθερος επαγγελματίας – τεχνίτης	68	16,8	Ελεύθερος επαγγελματίας - τεχνίτης	21	5,2
Έμπορος	30	7,4	Έμπορος	11	2,7
Εργάτης/εργάτρια	30	7,4	Εργάτης/εργάτρια	30	7,4
Αγρότης/αγρότισσα	42	10,4	Αγρότης/αγρότισσα	21	5,2
Οικιακά			Οικιακά	139	34,4
Εκπαίδευση Πατέρα		**%**	**Εκπαίδευση μητέρας**	**f**	**%**
Αναλφάβητος	3	0,7	Αναλφάβητη	2	0,5
Απόφοιτος δημοτικού	72	17,8	Απόφοιτος δημοτικού	85	21,0
Απόφοιτος β/θμιας εκπαίδευσης	147	36,4	Απόφοιτος β/θμιας εκπαίδευσης	147	36,4
Απόφοιτος ανώτερης εκπαίδευσης	105	26,0	Απόφοιτος ανώτερης εκπαίδευσης	81	20,0
Απόφοιτος ανώτατης εκπαίδευσης	65	16,1	Απόφοιτος ανώτατης εκπαίδευσης	77	19,1
Κάτοχος μεταπτυχιακού τίτλου	10	2,5	Κάτοχος μεταπτυχιακού τίτλου	7	1,7
Πεδίο Σπουδών	**f**	**%**	**Κατοικία**	**f**	**%**
Ανθρωπιστικές σπουδές	69	17,1	Αθήνα – Θεσσαλονίκη	101	25,0
Παιδαγωγικά	213	52,7	Αστικό κέντρο	110	27,2
Θετικές επιστήμες	46	11,4	Κωμόπολη	95	23,5
Κοινωνικές επιστήμες	76	18,8	Αγροτική περιοχή	98	24,3

Επιχειρώντας την κατανομή των αναφορών (n= 404), μπορούμε να χαρακτηρίσουμε ως ιδιαίτερα ενδιαφέρουσες 233 αναφορές (57,7%) που τοποθετήθηκαν αρνητικά ως προς τον δημόσιο χαρακτήρα της εκπαίδευσης και το δημόσιο σχολείο. Υπέρ του δημόσιου χαρακτήρα του σχολείου, αντίθετα, τοποθετήθηκε το 25% του δείγματος, δηλαδή 101 άτομα (Πίν. 3, Γράφ. 1).

Πίνακας 3. Κατανομή των αναφορών ανάλογα με την κατεύθυνσή τους σχετικά με το δημόσιο σχολείο

Κατεύθυνση αναφοράς	**f**	**%**
Θετική	101	25,0
Αρνητική	233	57,7
Ουδέτερη	70	17,3
Σύνολο	**404**	**100**

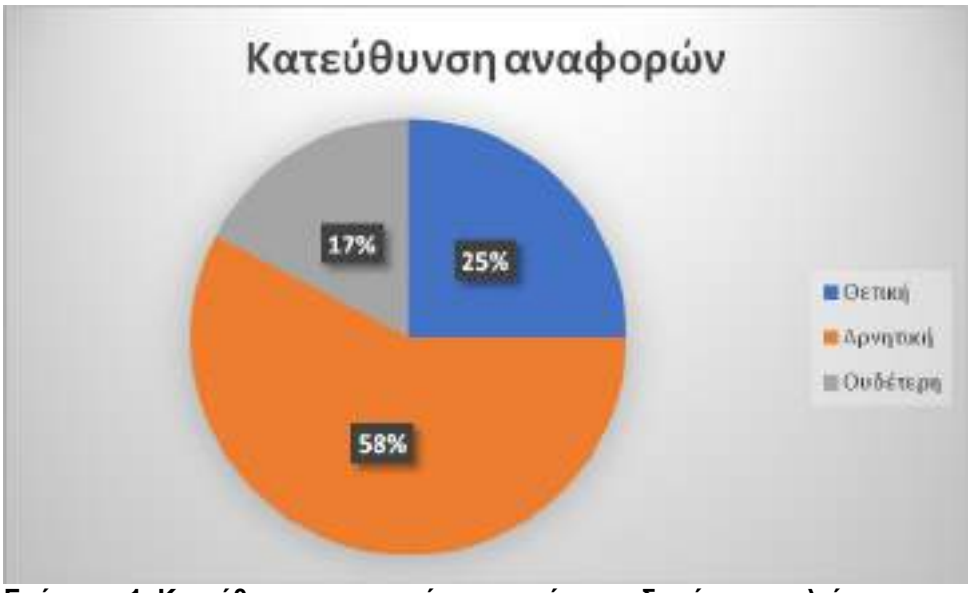

Γράφημα 1. Κατεύθυνση αναφορών σχετικά με το δημόσιο σχολείο

Είναι άξιο λόγου το γεγονός ότι στη σημασία της ιδιωτικής εκπαίδευσης επικεντρώνονται περισσότερες από τις μισές αναφορές (57,3%, n= 227) σε σύνολο 404 (Πίν. 4, Γράφ. 2). Αντίθετα, στη σημασία του δημόσιου σχολείου επικεντρώθηκε μόλις το 19,2%, (n= 76).

Αναλυτικότερα, η επιλογή του ιδιωτικού σχολείου ως εργαλειακή επιλογή συγκέντρωσε το 27,4% των αναφορών, ενώ ως ταξική κατασκευή οικονομικά ισχυρών η υποκειμένων που φέρουν και επιδιώκουν κύρος το 19,1% των απαντήσεων. Απεναντίας, η υπεράσπιση της εκπαίδευσης ως δημόσιου αγαθού αποτέλεσε τον νοηματοδοτικό πυρήνα επιλογής 50 αναφορών (15,4%). Είναι επίσης αξιοσημείωτο πως μόλις το 6,1% των αναφορών φέρεται να κατανοεί μια κοινή λειτουργικότητα δημόσιου και ιδιωτικού, την οποία είδαμε να αναδύεται την περασμένη δεκαετία με τη μορφή Συμπράξεων Δημόσιου – Ιδιωτικού Τομέα (ΣΔΙΤ), οι οποίες βρήκαν εφαρμογή και στην εκπαίδευση.

Πίνακας 4. Κατανομή των αναφορών ανάλογα με τη θεματική κατηγορία

Θεματικές κατηγορίες	**f**	**%**
1. Δημόσιο και Ιδιωτικό	24	6,1
1.1. Δομή	16	4,9
1.2. Υποκειμενική δράση	8	2,5
2. Η σημασία του δημόσιου σχολείου	76	19,2
2.1. Citizenship	7	1,8
2.2. Διαχείριση ανισοτήτων	19	5,8
2.3. Προάσπιση του δημόσιου αγαθού της παιδείας	50	15,4
3. Η σημασία του ιδιωτικού σχολείου	227	57,3
3.1. Εργαλειακότητα, απόδοση, επίδοση (χρήμα, υποδομή κ.ά)	89	27,4
3.2. Γνώση και εξατομίκευση	8	2,5
3.3. Επικοινωνιακή κατασκευή	7	2,2
3.4. Ταξική κατασκευή (κύρος)	62	19,1
3.5. Αδυναμία του δημόσιου σχολείου (κοινωνικό κράτος)	60	18,5
4. Γονεϊκές στρατηγικές	8	2,0

5. Κοινωνικοϊδεολογική αντίθεση / Στερεοτυπικές νοηματοδοτήσεις	49	12,4
6. Δεν ξέρω / Δεν απαντώ	12	3,0

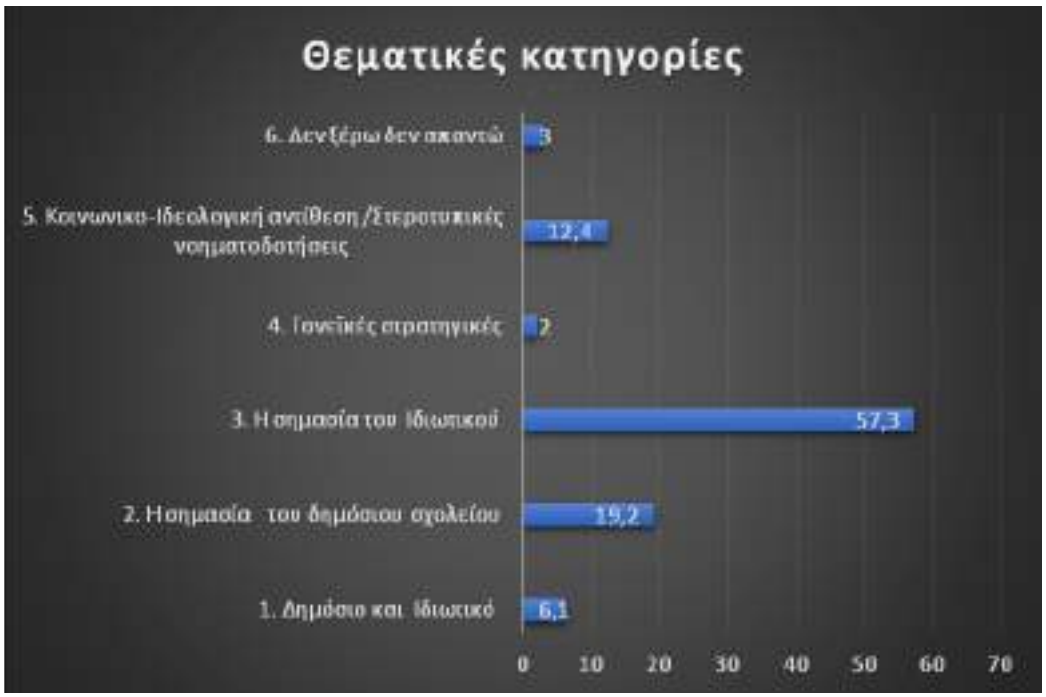

Γράφημα 2. Κατανομή των αναφορών ανάλογα με τη θεματική κατηγορία

Κατά την επεξεργασία των δεδομένων προκύπτει στατιστικά σημαντική (p= 0,028) σχέση μεταξύ του επαγγέλματος της μητέρας και της επιλογής των ερωτώμενων. Πιο συγκεκριμένα, στις περιπτώσεις που η μητέρα ασκεί το επάγγελμα του εμπόρου η επιλογή της ιδιωτικής εκπαίδευσης και της σύγχρονης κριτικής στη δημόσια αγγίζει το 72,7%, ενώ στην περίπτωση που η μητέρα ασχολείται με αγροτικές εργασίες το αντίστοιχο ποσοστό είναι 81%. Αντίθετα, οι ερωτώμενοι με μητέρα αγρότισσα νοηματοδοτούν θετικά τον δημόσιο χαρακτήρα της εκπαίδευσης σε ποσοστό μόλις 4,8%, ενώ οι έχοντες μητέρα που ασκεί το επάγγελμα του ιδιωτικού υπαλλήλου αναφέρουν θετική νοηματοδότηση των λειτουργιών και των δομών του δημόσιου σχολείου σε ποσοστό 39,1%. Το αντίστοιχο ποσοστό για τους έχοντες μητέρα που ασκεί το επάγγελμα του δημόσιου υπαλλήλου είναι 24,4%.

Στην παρουσίαση, τέλος, της ποσοτικής ανάλυσης θα πρέπει να τονίσουμε και τη στατιστικά σημαντική σχέση (p= 0,028) του μορφωτικού επιπέδου του πατέρα και της επιλογής των ερωτώμενων (X2= 20,198, df= 10, p= 0,027) (Γράφ. 3).

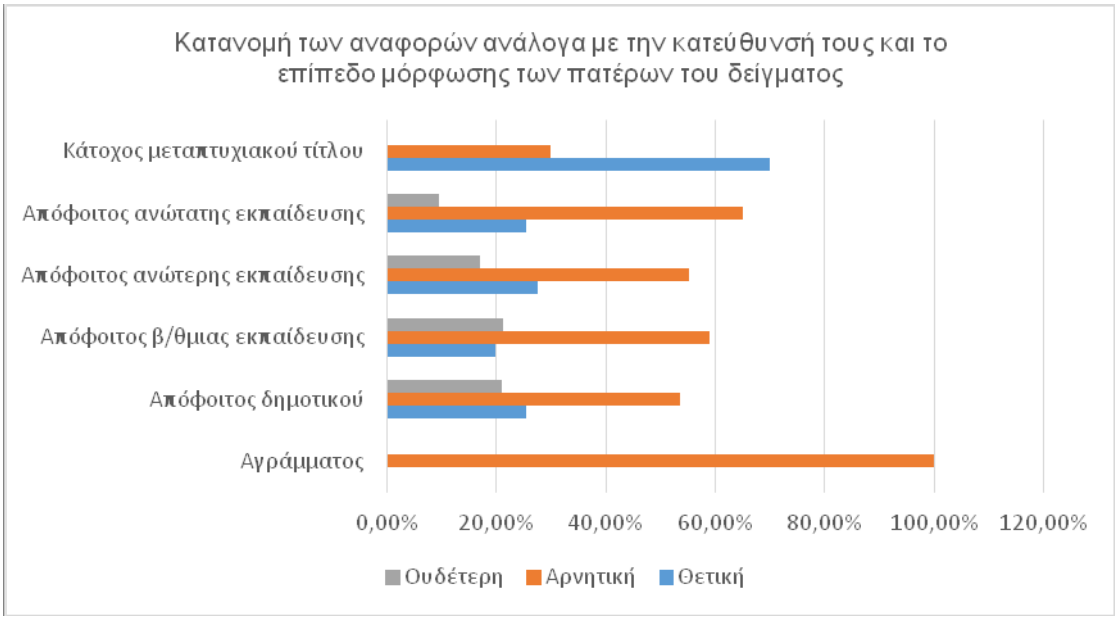

Γράφημα 3. Κατανομή των αναφορών ανάλογα με την κατεύθυνσή τους σχετικά με το δημόσιο σχολείο και σε σχέση με το μορφωτικό επίπεδο του πατέρα

Προς το Δημόσιο ή το Ιδιωτικό; ζητήματα βιοτικής τροχιάς και επιλογές επιβίωσης όπως προκύπτουν από την ποιοτική προσέγγιση

Εφαρμόζοντας την ποιοτική προσέγγιση, οι 404 απαντήσεις των υποκειμένων αναλύθηκαν με βάση τη σχάρα ανάλυσης που κατασκευάσθηκε για τους σκοπούς της έρευνας και περιλάμβανε κατηγορίες και υποκατηγορίες, και η οποία δομήθηκε στη βάση της διπολικής αντίθεσης Δημόσιου – Ιδιωτικού. Η εμβάθυνση στις νοηματοδοτήσεις των υποκειμένων, όπως αυτές προέκυψαν από την ανάλυση με μονάδα τη φράση, επιτρέπει τη βαθύτερη κατανόηση των επιλογών τους, σε συνδυασμό πάντα με τα δεδομένα που προέκυψαν από την ποσοτική ανάλυση.

Αναλυτικότερα, φάνηκε ότι οι ερωτώμενοι, επιχειρώντας να επιλέξουν σχολείο, αναζητούν τη διαφορά, η οποία όμως δεν είναι πάντα ευδιάκριτη:

Τα ιδιωτικά σχολεία στην Ελλάδα θεωρώ ότι δεν διαφέρουν και πολύ από τα δημόσια

ή

Η διαφορά μεταξύ ιδιωτικών και δημόσιων σχολείων στην Ελλάδα δεν είναι μεγάλη

Οι απαντήσεις τονίζουν την ομοιότητα στη δράση των κοινωνικών υποκειμένων, και ειδικότερα την ικανότητα του διδακτικού προσωπικού, η οποία θεωρείται ότι δεν διαφέρει ανάμεσα στους δύο τύπους σχολείων:

Δεν είναι απαραίτητο να φοιτήσεις σε ιδιωτικό σχολείο και να πληρώνεις, από τη στιγμή που η διδασκαλία είναι ίδια με το δημόσιο

Πιστεύω πως δεν έχουν κάποια διαφορά αφού τα ίδια μαθήματα διδάσκονται

Δεν είναι απαραίτητα [τα ιδιωτικά σχολεία], γιατί η διδασκαλία στα δημόσια είναι πιο εύκολη και ίδια με αυτή του ιδιωτικού

ή, τέλος,

Οι καθηγητές έχουν τις ίδιες γνώσεις

Οι απαντήσεις αναφέρονται και στον λόγο λειτουργίας, ενώ σε ορισμένες περιπτώσεις γίνεται μια λεπτή διάκριση που παραπέμπει στη συζήτηση περί αποδοτικότητας και αποτελεσματικότητας των δύο δομών. Τα χαρακτηριστικά αυτά φαίνεται να συνδέονται αφενός με τη δομή και τις υποδομές (δομικό χαρακτηριστικό), αφετέρου με το σχήμα απόδοση-επίδοση-ενδιαφέρον-συνέπεια-πειθαρχία (δράση υποκειμένων):

Τα ιδιωτικά αυξάνονται σε πλήθος στην Ελλάδα λόγω του εκπαιδευτικού συστήματος

Η μάθηση γίνεται καθόλη την διάρκεια της σχολικής χρονιάς, σε σχέση με τα δημόσια που τη μισή χρονιά είναι κλειστά λόγω απεργιών και καταλήψεων των μαθητών (πειθαρχία)

Είμαι υπέρ γιατί τα ιδιωτικά είναι καλύτερα από τα δημόσια από θέμα εγκαταστάσεων, από εκπαιδευτικούς κ.ά.

Είναι αξιοσημείωτο δε πως αυτά ακριβώς τα χαρακτηριστικά συνδέουν τη συζήτηση για το δημόσιο και το ιδιωτικό στην εκπαίδευση με την ευρύτερη συζήτηση για το δημόσιο και το ιδιωτικό στην ελληνική κοινωνία, όπου το ιδιωτικό επιλέγεται ως πιο αποδοτικό και αποτελεσματικό:

Τα ιδιωτικά είναι πλήρως εξοπλισμένα σε σύγκριση με τα δημόσια, και οι καθηγητές των ιδιωτικών δείχνουν περισσότερο ενδιαφέρον στα παιδιά

Είναι καλύτερα [τα ιδιωτικά], καθώς οι καθηγητές είναι πιο συνεπείς στη δουλειά τους και πιο αποδοτικοί

Έχει ήδη τονιστεί ότι η πρόσφατη χρηματοοικονομική κρίση είχε ως άμεσο παρεπόμενο τη συρρίκνωση του κοινωνικού κράτους στην Ευρώπη και τη χώρα μας, το οποίο, σημειωτέον, υποχωρούσε ήδη από τη δεκαετία τού 1970. Αποτέλεσμα αυτής της υποχώρησης ήταν η ανάδυση νέων οργανωτικών μορφών, με σημαντικότερη την κυριαρχία της νομιμοποίησης των δράσεων των υποκειμένων από τον λόγο της αγοράς.

Στο πλαίσιο αυτό, τα υποκείμενα που έλαβαν μέρος στην έρευνα υπογραμμίζουν τις αδυναμίες του κοινωνικού κράτους και του στρατηγικού πυλώνα της εκπαίδευσης. Πιο συγκεκριμένα, χρησιμοποιούν τις αδυναμίες της δημόσιας δομής για να τονίσουν την ανάγκη της επιλογής ιδιωτικού σχολείου. Αντίθετα, στα ισχυρά δομικά χαρακτηριστικά και λειτουργίες της δημόσιας εκπαίδευσης συγκαταλέγεται η προσφορά στο κοινωνικό και στο πολιτικό γίγνεσθαι, με τη δημιουργία πολιτών:

…έτσι δεν βοηθούν [τα ιδιωτικά σχολεία] με κάποιο άμεσο ή έμμεσο τρόπο στην κοινωνία, καθώς οι μαθητές που φοιτούν εκεί έχουν μια τελείως ουτοπική εικόνα στο μυαλό τους για τη λειτουργία του κράτους.

Ως άλλο ένα σημαντικό θετικό στοιχείο της δημόσιας εκπαίδευσης προβάλλεται και η διαχείριση και αντιμετώπιση των ανισοτήτων:

Δεν συμφωνώ με την ύπαρξη των ι.σ., θεωρώ πως όλοι θα πρέπει να έχουν ίδιες δυνατότητες στον τομέα της εκπαίδευσης, και να διακρίνονται σ’ αυτή όσοι πραγματικά τα αξίζουν, διαβάζουν κ.λπ. Και όχι όσοι πληρώνουν προκειμένου να αποκτήσουν ένα ή και παραπάνω πτυχία, με αποτέλεσμα να έχουν και περισσότερες επιλογές και προοπτικές στον επαγγελματικό τομέα.

Τέλος, το δημόσιο σχολείο αναγνωρίζεται ως ο σημαντικός θεματοφύλακας του δημόσιου αγαθού της εκπαίδευσης και της δυνατότητας του κοινωνικού υποκειμένου, και ιδίως των οικονομικά αδύναμων, να έχουν πρόσβαση σε αυτό:

… αλλά πιστεύω ότι η εκπαίδευση και η παιδεία είναι αγαθά τα οποία πρέπει το κράτος να παρέχει δωρεάν στους πολίτες του. Ελπίζω ότι κάποια στιγμή το κράτος θα ενδιαφερθεί πραγματικά για την παιδεία, έτσι ώστε να μην υπάρχει λόγος ύπαρξης για τα ιδιωτικά σχολεία (ι.σ.) καλυτερεύοντας τις συνθήκες στα δημόσια.

Από την άλλη, τα χαρακτηριστικά της εξατομίκευσης ως αποκομμένης αφήγησης του μετανεωτερικού είναι εμφανή στις επιλογές, καθώς η διαδικασία εκπαίδευσης και απόκτησης γνώσης συλλαμβάνεται από τους ερωτώμενους ως μια καθαρά εξατομικευμένη διαδικασία αποκομμένη από την ιστορική της πορεία αλλά και τη συλλογικότητα της σχολικής κοινότητας. Έτσι, η ιδιωτική εκπαίδευση συλλαμβάνεται ως μια εξατομικευμένη επιλογή στρατηγικής επιβίωσης:

Ο κάθε ένας από μας είναι σε θέση να διαλέξει σε ποιο [σχολείο] θα πάει, την μόρφωσή μας την επιλέγουμε εμείς

ή

Η φοίτηση σε ιδιωτικό είναι προσωπική επιλογή κάθε μαθητή

Η επιλογή αυτή έχει και την ταξική της πλευρά, καθώς στα κείμενα των απαντήσεων περιλαμβάνεται από τη μια το υποκειμενικό και από την άλλη η συνείδηση πως το σχολείο κατέχει σημαντικό μερίδιο στους μηχανισμούς κοινωνικής κινητικότητας, αφού η φοίτηση σε ένα ιδιωτικό σχολείο προσδίδει κύρος τόσο στην ίδια τη φοίτηση όσο και στον μαθητή:

Παρόλο που ο ρόλος των ιδιωτικών και των άλλων σχολείων είναι ίδιος (να προετοιμάσει σωστά τον μαθητή και να βγάλει ένα σωστό πολίτη στην κοινωνία), πιστεύω πως ένας άνθρωπος που τελειώνει ιδιωτικό με έναν αντίστοιχο που τελειώνει δημόσιο έχει μεγαλύτερο *κύρος*.

Σύμφωνα με τα υποκείμενα, το επικοινωνιακό κενό στη δημόσια σφαίρα καθίσταται σημαντικό καθώς κατασκευάζει την ανωτερότητα του ιδιωτικού απέναντι στο δημόσιο, ενώ τα Μέσα Μαζικής Ενημέρωσης φαίνεται να παίζουν έναν ιδιαίτερο ρόλο στη διάχυση του λόγου της αγοράς:

… το ότι τα ιδιωτικά σχολεία είναι καλύτερα είναι μια πεποίθηση λανθασμένη που έχει δημιουργηθεί στον κόσμο (*επικοινωνιακό κενό*)

Δεν είναι ανάγκη να τα κατηγορούμε [τα ιδιωτικά σχολεία] αδίκως, γιατί ίσως τα μέσα ενημέρωσης τα έχουν διαφημίσει τόσο που φαίνονται στα μάτια όλων ότι έρχονται να καλύψουν τα κενά μάθησης των δημοσίων

… Τους έχουν δώσει μεγάλη αξία [τα ιδιωτικά σχολεία] και πολλοί θεωρούν ότι είναι καλύτερα από τα δημόσια

Η σημαντικότερη όμως υποκατηγορία που αναδεικνύεται μέσα από την ποιοτική προσέγγιση των δεδομένων είναι η εργαλειακότητα. Η φοίτηση στα ιδιωτικά σχολεία, συμφώνα με τις απαντήσεις, γίνεται εξαιτίας της οικονομικής άνεσης και με σκοπό την απόκτηση οικονομικής δύναμης:

Δεν μπορούν να πάνε [στα ιδιωτικά σχολεία] τα παιδιά όλων των οικογενειών παρά μόνο αυτά των πλουσίων

Αν και δεν έχω φοιτήσει σε ιδιωτικό σχολείο, θεωρώ πως ο ρόλος τους πλέον έχει αλλοιωθεί εξαιτίας της χρησιμοθηρικής εκμετάλλευσης των εκπαιδευτικών και γενικά των υπεύθυνων από τους γονείς των παιδιών που φοιτούν ώστε οι βαθμοί τους να είναι πλασματικο

Η ιδιωτική εκπαίδευση θεωρείται από τα υποκείμενα εξειδικευμένη, με κύριο στόχο και κριτήριο την αποδοτικότητα και την αποτελεσματικότητα στις όποιες εξετάσεις, οι οποίες θα οδηγήσουν, τελικά, σε μια επιτυχή διαδρομή στην αγορά εργασίας:

Κατά τη γνώμη μου, ο ρόλος των ιδιωτικών στην Ελλάδα είναι ότι προσφέρουν μια ανώτατη και εξειδικευμένη εκπαίδευση

Είναι κάτι σαν τα ιδιαίτερα και τα φροντιστήρια που πάνε τα παιδιά που φοιτούν σε δημόσια σχολεία. Δηλαδή δημόσια σχολεία + φροντιστήρια= ιδιωτικά σχολεία

Είμαι υπέρ των ιδιωτικών γιατί λειτουργούν καλύτερα και αποδοτικότερα από τα δημόσια.

Στην επιλογή ιδιωτικού σχολείου οι γονεϊκές στρατηγικές εμφανίζονται ισχυρές. Η εκπαιδευτική επιλογή σχεδιάζεται ανάλογα με τους πόρους και τις οικογενειακές προσδοκίες, οι οποίες, ωστόσο, επηρεάζονται και από το πλαίσιο της οικονομικής κρίσης:

Απλά υπάρχουν κάποιοι γονείς που τα θεωρούν καλύτερα, γι' αυτό στέλνουν τα παιδιά τους εκεί

Τελικά, είναι σημαντικό να αναφερθεί πως η επιλογή των υποκειμένων αποτελεί, κατά δήλωσή τους, πολιτικοϊδεολογική επιλογή. Συνδέεται δηλαδή άμεσα με την ευρύτερη πολιτική και κοινωνική συζήτηση για το δημόσιο και το ιδιωτικό με όρους ιδεολογικούς:

Είμαι αντίθετος με την ύπαρξη ιδιωτικών στην Ελλάδα

Η ύπαρξη ιδιωτικών δεν είναι απαραίτητη

Διαφωνώ, γιατί το μόνο που κάνουν είναι να τρώνε τα λεφτά των ανθρώπων

Πρέπει να κλείσουν και να ενισχυθούν τα δημόσια και να γίνει ένα καλύτερο σύστημα παιδείας και εκπαίδευσης.

Οι παραπάνω φράσεις νοηματοδοτούν ιδεολογικές επιλογές οι οποίες, στο σύνολό τους, είναι θετικές για το δημόσιο σχολείο και το κοινωνικό κράτος. Από την άλλη, ο λόγος της αγοράς αρθρώνεται νομιμοποιημένος κυρίως στο εργαλειακό (υποδομές), στα κριτήρια αποδοτικότητας, αποτελεσματικότητας και παραγωγικότητας, αλλά και στην ελευθερία επιλογής, οι νοηματοδοτήσεις των οποίων φαίνεται να βρίσκονται πέρα από την κριτική των υποκειμένων που τα ασπάζονται.

Δεν λείπουν, βέβαια, και τα υποκείμενα που απορρίπτουν συλλήβδην τον θεσμό του σχολείου και τη σημασία του, υποκείμενα με, κατά πάσα πιθανότητα, αποδομημένες υπό το βάρος των κοινωνικών συνθηκών και υποκειμενικών επιλογών ταυτότητες:

Τα σχολεία στην Ελλάδα είναι για κλείσιμο, τζάμπα χάνουμε τον χρόνο μας, δεν μας προσφέρουν τίποτα, απλά μας τρώνε χρόνο από τη ζωή.

Συμπεράσματα: από την επιλογή στη ρύθμιση

Με την παρούσα μελέτη επιχειρήσαμε να συμβάλουμε στην ευρύτερη συζήτηση σχετικά με την ποιότητα των κοινωνικών υποκειμένων μέσα από τη σύλληψη των επιλογών τους όσον αφορά στο εκπαιδευτικό γίγνεσθαι. Όπως τονίστηκε αρχικά, η συζήτηση δεν είναι καινούργια, αλλά είναι ιδιαίτερα επίκαιρη υπό το πρίσμα της εξέλιξης της κοινωνικοοικονομικής κρίσης στην Ελλάδα και ευρύτερα στην Ευρώπη. Στο πλαίσιο αυτό, το δίλημμα δημόσιο ή ιδιωτικό γίνεται ιδιαίτερα αιχμηρό και αποκαλύπτει ευρύτερες κοινωνικές, οικονομικές και ιδεολογικές διαφοροποιήσεις αλλά και συλλήψεις. Ο χώρος της εκπαίδευσης αποδεικνύεται, επομένως, προνομιακός για τον μελετητή που επιδιώκει τη διερεύνηση του φαινομένου.

Σκοπό της παρούσας μελέτης αποτέλεσε η επικεντρωμένη αποτύπωση των επιλογών των κοινωνικών υποκειμένων στο πλαίσιο της κρίσης, ώστε, μετά την κατανόηση και ανάλυση των αναγκών και των νοηματοδοτήσεων, να καταστεί εφικτή, σε ένα δεύτερο επίπεδο και μέσω της χαρτογράφησης του προφίλ των επιλογών, η συζήτηση της μετεξέλιξης του κοινωνικού κράτους και της συνεπαγόμενης διασφάλισης του δημόσιου αγαθού της εκπαίδευσης.

Από την επεξεργασία –ποσοτική και ποιοτική– των δεδομένων προκύπτει μια σειρά διαπιστώσεων με κυρίαρχο τον ντετερμινιστικό χαρακτήρα των οικονομικών επιλογών, όπου η έννοια της επένδυσης και της οικονομικής αποδοτικότητας στην οικονομική σφαίρα καθίσταται σύλληψη ρυθμιστική για τα κοινωνικά υποκείμενα. Ακόμη, η αμφισβήτηση της αξίας της εκπαίδευσης ως αποτέλεσμα έλλειψης πόρων ή/και αδυναμίας εξασφάλισης των αναγκαίων για την επιβίωση οδηγεί στην αύξηση της πρόωρης εγκατάλειψης της εκπαίδευσης ως δημόσιου αγαθού, ή στην αντικατάστασή της από την εξειδικευμένη κατάρτιση και τη μαθητεία. Η αξία της εκπαίδευσης, επομένως, στο πλαίσιο των οικογενειακών στρατηγικών, τίθεται σε διακινδύνευση.

Υπό το πρίσμα αυτό, θεωρούμε πως η νοηματοδότηση της επιλογής ανάμεσα στο δημόσιο και το ιδιωτικό μπορεί να ερμηνευτεί στο πλαίσιο των κοινωνικών ανισοτήτων, κι αυτό αποδεικνύει τη σύνδεση της παρούσας έρευνα με τις έρευνες που αφορούν στη διερεύνηση των ανισοτήτων αυτών. Εν συνεχεία, η εν λόγω σύνδεση, η μεταβλητότητα των κοινωνικών γεγονότων, καθώς και η αναγνώριση της εγγενούς αδυναμίας της μονομερούς —ποσοτικής ή ποιοτικής— διερεύνησης των εκπαιδευτικών και κοινωνικών φαινομένων καθόρισαν και την επιλογή της μεθοδολογικής προσέγγισης της έρευνας. Προκρίθηκε, λοιπόν, η πολυπρισματική προσέγγιση, ενώ δεν υποτιμήθηκε και η σχετική επίδραση των αξιών και των απόψεων του ερευνητή, αφού δεν είναι αποκομμένος από το κοινωνικό γίγνεσθαι.

Συμπερασματικά, η επιλογή δημόσιου ή ιδιωτικού ως ιδιαίτερη αναφορά στην ελληνική εκπαιδευτική πραγματικότητα της κρίσης καταδεικνύει την ανάγκη περαιτέρω μελέτης της σημασίας των νοηματοδοτήσεων των εκπαιδευτικών επιλογών όχι ως αποκομμένου κοινωνικού πεδίου, αλλά ως κυρίαρχου τρόπου προσέγγισης των ιδεολογικών κατασκευών και κυρίως των κοινωνικοπολιτικών πρακτικών.

Σημείωση

[1] Η παρούσα έρευνα αποτελεί τμήμα μιας μεγάλης έκτασης έρευνας με τίτλο: *Το δημόσιο σχολείο στην Ελλάδα – Όψεις μιας νόθας ιδιωτικοποίησης*. Ευχαριστούμε

θερμά τη Διδασκαλική Ομοσπονδία Ελλάδος και την Ομοσπονδία Λειτουργούν Μέσης Εκπαίδευσης για τη χρηματοδότηση της έρευνας και για την ευκαιρία που μας έδωσε να ερευνήσουμε αυτό το ακανθώδες ζήτημα.

Αναφορές

Ξενόγλωσση Βιβλιογραφία

Carnoy, M. (1998), Globalisation and educational restructuring, *Critical studies in education,* Vol. 39, No 2, pp 21-40.

Chubb, J. E. and Moe, T. M. (1988), Politics, markets, and the organization of schools, *American Political Science Review,* Vol. 82, No 4, pp.1065-1087.

Coleman, J. S. and Kilgore, S. (1982), Public and private schools, *Society*, Vol 19, No 2, pp.4-9.

Coomans, F. and Hallo de Wolf, A. (2005), Privatization of Education and the Right to Education, in K. de Feyter and F. Gomez (eds.), *Privatization and Human Rights in the Age of Globalization*, Antwerp, Oxford, Intersentia, pp. 229-258

Friedman, M. (1962), *Capitalism and Freedom*, Chicago, University of Chicago Press.

Hsieh, C. T. and Urquiola, M. (2003), *When Schools Compete, How Do They Compete? An Assessment of Chile's Nationwide School Voucher Program*, Cambridge, MA, National Bureau of Economic Research.

Klitgaard, M. B. (2007), Do welfare state regimes determine public sector reforms? Choice reforms in American, Swedish and German schools, *Scandinavian Political Studies,* Vol. 30, No 4, pp.444-468.

Nambissam, G. B. (2012), Private Schools for the Poor: Business as Usual?, *Economic and Political Weekly,* Vol. 47*,* No 41, pp. 51-58.

Plank, D. N. and Sykes, G. (2003), *Choosing choice: School choice in international perspective*, New York, Teachers College Press.

Weiß, M. (1986), The financing of private schools in the Federal Republic of Germany, *Compare. Journal of Comparative Education,* Vol.16, No 2, pp.149-165.

Witte, J. F. (1992), Private school versus public school achievement: Are there findings that should affect the educational choice debate?, *Economics of Education Review,* Vol.11, No 4, pp. 371-394.

Η ΓΕΙΤΟΝΙΑ ΩΣ ΣΥΝΑΙΣΘΗΜΑΤΙΚΟ & ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΚΟ ΔΙΚΤΥΟ

Μαρία Χ. Κωλέτση

Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών

Περίληψη

Το άρθρο επιχειρεί να συμβάλλει στην κατανόηση της έννοιας της γειτονιάς στο φυσικό και στο ψηφιακό περιβάλλον. Οι δυνητικές γειτονιές, ως προέκταση των γεωγραφικών, θα μπορούσαν να αποτελέσουν μέθοδο αναγνώρισης των τοπικών πολιτισμικών χαρακτηριστικών και του παραγόμενου κοινωνικού κεφαλαίου, στην εποχή των μέσων κοινωνικής δικτύωσης. Η εξέλιξη του διαδικτύου, που πραγματοποιήθηκε μέσα από τρεις μεγάλες φάσεις τεχνολογικής ωρίμανσης (Web 1.0-Web 4.0) οδήγησε στην κυριαρχία των smartphones και των σχετικών εφαρμογών τους. Η επόμενη διάσταση του διαδικτύου (Web 5.0) φαίνεται ότι θα βασίζεται πλέον στη συναισθηματική διασύνδεση ατόμων, ομάδων και τεχνολογικών εφαρμογών, στην ανάπτυξη μιας συμβιωτικής σχέσης του ανθρώπου με την τεχνολογία αλλά και μεταξύ των ανθρώπων με τη διαμεσολάβησή της. Ιδιαίτερα με τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης, η επίδρασή της τεχνολογίας στην ανθρώπινη δραστηριότητα αφορά σε μια διευρυμένη διαδραστικότητα όπου συχνά ο διαδικτυακός χώρος αποτελεί συνέχεια του φυσικού. Οι μορφές τυπικής και άτυπης τοπικής οργάνωσης, που φιλοξενούνται στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης, προσφέρουν στους πολίτες πληροφορίες για την γειτονιά τους, στοχεύουν στην ενίσχυση της συμμετοχής τους σε κοινές δράσεις, αναδεικνύοντας την ανάγκη των ανθρώπων για επικοινωνία και συναισθηματική δικτύωση.

Λέξεις κλειδιά: διαδίκτυο, μέσα κοινωνικής δικτύωσης, γειτονιά, κοινότητα, συναισθήματα

NEIGHBORHOOD AS AN EMOTIONAL & TECHNOLOGICAL NETWORK

Maria X. Koletsi

Panteion University of Social and Political Sciences

Abstract

The paper aims to contribute to the understanding of the development of neighborhood-based environments in social media. Online neighborhoods, organized in social media as an expansion of geographical ones, is possible to become a method for the identification of the local cultural trends and the production of social capital. Internet evolution is marked by three important phases of technological maturity (Web 1.0-Web 4.0) leading on smartphones technology and social media applications. Next internet (Web 5.0) will be probably based on emotional connectedness between humans with humans as well as with the technology, providing a new symbiotic relation. In a social media era, technology affects human action in a level of expanded interactivity, as the virtual space creates a continuum with physical one. Formal and non-formal local organizations, hosted by social media platforms, offer citizens' information about their neighborhood, aim to enhance social participation in common actions and showcase human need for communication and emotional connectivity.

Key words: internet, social media, neighborhood, community, emotions

Εισαγωγή

Η αξιοποίηση των τεχνολογιών κοινωνικής δικτύωσης αναδεικνύει τη δυνατότητα ενός άλλου τρόπου έκφρασης και επικοινωνίας. Τα τελευταία χρόνια ο χώρος των κοινωνικών επιστημών στρέφει το ενδιαφέρον του στη διερευνούμενη κοινωνική δικτύωση, μέσα από τεχνολογικές πλατφόρμες που επιτρέπουν τη δημιουργία, το διαμοιρασμό πληροφορίας και την αλληλεπίδραση μεταξύ των χρηστών. Εφαρμογές στο διαδίκτυο και στα κινητά τηλέφωνα επιτρέπουν τη συνεχή επικοινωνία, ανεξάρτητα από τη γεωγραφική παρουσία των συμμετεχόντων. Το ζήτημα της γεωγραφικής εγγύτητας στη διαμόρφωση των κοινωνικών σχέσεων, σε μια εποχή ραγδαίων τεχνολογικών αλλαγών και προσαρμογών, συνεχίζει να αποτελεί αντικείμενο συζήτησης. Ψηφιακά γεωγραφικά συστήματα, αναπαραστάσεις του χώρου μέσα από κείμενα, εικόνες και ήχο, με τη μορφή αναρτήσεων σε ψηφιακούς «τοίχους», αναπαριστούν, αποδομούν και επανακατασκευάζουν το γεωγραφικό περιβάλλον της γειτονιάς, της πόλης, της αστικής εμπειρίας, δημιουργώντας παγκοσμιο-τοπικότητες. Προσωπικά συναισθήματα και συλλογικές μνήμες επενδύουν την αποτύπωση του γεωγραφικού χώρου της γειτονιάς δημιουργώντας ένα συνεχές μεταξύ ψηφιακής και φυσικής παρουσίας σε αυτήν. Με γνώμονα αυτό το σκεπτικό η θεωρητική συζήτηση του παρόντος άρθρου εστιάζει το ενδιαφέρον της στην έννοια της γειτονιάς κυρίως ως βίωμα και χώρο κοινωνικά προσδιορισμένο. Η γειτονιά αναδεικνύεται σε ένα πολύπλοκο οργανωτικό σύστημα, συνεχώς εξελισσόμενο, που επιδρά αλλά και επηρεάζεται από το ανθρώπινο κεφάλαιο που παράγεται σε αυτήν. Στην εποχή της γρήγορης δικτύωσης, αποτελεί ένα μικρό-κοινωνικό πλαίσιο παρόν, στην ψηφιακή του εκδοχή, και νοηματοδοτούμενο από την «γειτνίαση» των συναισθημάτων, έτσι όπως αυτά περιγράφονται στις πλατφόρμες πληροφορίας και επικοινωνίας από τους κατοίκους της. Η συναισθηματική διασύνδεση με τη γειτονιά προβάλλει ως ένα ιδιαίτερα ενδιαφέρον αντικείμενο έρευνας, για τις κοινωνικές επιστήμες, σε ό,τι αφορά στην περιγραφή των τοπικών κοινωνικών σχέσεων, που διαμεσολαβούνται από την τεχνολογία.

Θεωρητική συζήτηση

Η γειτονιά ως βιωματικός και κοινωνικός χώρος

Η έννοια της γειτονιάς αναφέρεται στον γεωγραφικό χώρο στον οποίο παρουσιάζονται οργανωμένες δομές κοινωνικής συνύπαρξης. Αποτελεί όρο και νομικά οριοθετημένο με την έρευνα στις κοινωνικές επιστήμες να εστιάζει το ενδιαφέρον της στην κοινωνική αλληλεπίδραση που λαμβάνει χώρα στο εγγύτερο χωρικό πλαίσιο μιας γειτονιάς, κυρίως σε αστικές και ημιαστικές περιοχές.

Η χωρική γειτνίαση προσλαμβάνει εξελικτικά διαφορετικούς ορισμούς (Melvin 1985, Galster 2001, 2019, Sastry et al. 2003, Guo & Bhat 2007, Forrest 2008). Στους διαφορετικούς τρόπους διατύπωσης της έννοιας παρατηρούνται δύο βασικές κοινές παράμετροι. Η πρώτη παράμετρος αφορά στο γεγονός ότι η γειτονιά αναφέρεται σε μια οργανωτική δομή που έχει περιβαλλοντική εγκυρότητα. Στην ελληνική γλώσσα ο όρος «γειτονιά» συναντάται διαφορετικά και ως «συνοικία» (Σκιά Πανοπούλου 1987). Στο πλαίσιο της γειτονιάς ή της συνοικίας, οι κοινωνικοί δεσμοί και η αίσθηση του «ανήκειν» παράγουν προοδευτικά, σε βάθος χρόνου, αλληλο-εξαρτήσεις. Παράγουν ειδικότερα, ένα, κατά κάποιο τρόπο, ασφαλές οργανωσιακό περιβάλλον, τοπικά οριοθετημένο, με στόχο την κοινή επιβίωση και πρόοδο (Grannis 2009). Σε αυτό το

σημείο θα πρέπει να διευκρινιστεί ότι το αίσθημα του «ανήκειν», στο γεωγραφικό περιβάλλον της γειτονιάς, είναι πιθανόν να παρατηρείται αλλά δεν αποτελεί αναγκαία προϋπόθεση ύπαρξής της, όπως στην περίπτωση της κοινότητας. Μια γειτονιά δεν αποτελεί απαραίτητα κοινότητα όπως και μια κοινότητα δεν προϋποθέτει, για την ανάδειξή της, μια συγκεκριμένη γεωγραφική αναφορά.

Η δεύτερη παράμετρος αφορά στο ρόλο της απόστασης στο περιβάλλον της χωρικής γειτνίασης. Η απόσταση που χρειάζεται να διανύσουν οι κάτοικοι για την εξυπηρέτηση των καθημερινών αναγκών τους διαδραματίζει καθοριστικό παράγοντα ορισμού μιας γεωγραφικής περιοχής ως γειτονιά (Moudon et al. 2006). Η πρόσληψη της απόστασης είναι συνυφασμένη με την εμπειρία που διαμορφώνουν οι κάτοικοι, όταν επιλέγουν να διανύσουν τη γειτονιά τους περπατώντας. Παράγοντες, όπως η προσωπική αντίληψη της οριοθέτησης της γειτονιάς (Sampson et al. 2002) αλλά και το περιεχόμενο, που της προσδίδουν διαφορετικοί κάτοικοι, φαίνεται ότι πρέπει να ληφθούν υπόψη στην εκτίμηση της μέτρησης των αποστάσεων που αυτή καταλαμβάνει.

Ένα ιδιαίτερα ενδιαφέρον στοιχείο στις σχετικές έρευνες και μελέτες είναι η ανάδειξη του χώρου ως μια βιωματική κατάσταση. Οι Coulton, Korbin, Chan & Su (2001) παρατηρούν τη δυσκολία της γενίκευσης του ορισμού της γειτονιάς σε προκαθορισμένα γεωγραφικά όρια. Κύριος λόγος είναι οι ατομικές διαφοροποιήσεις που επηρεάζουν την πρόσληψή της, καθώς τα βιώματα των κατοίκων ποικίλουν. Αυτό γίνεται αντιληπτό ακόμη και σε περιοχές με υψηλό βαθμό πληθυσμιακής ομοιογένειας όπως φύλο, εθνικότητα, θρησκευτικές προτιμήσεις.

Τα τελευταία χρόνια η χρήση και αξιοποίηση των ψηφιακών πληροφοριακών συστημάτων GIS δίνουν νέα δεδομένα στην κατανόηση της γειτονιάς και στη δυναμική των κοινωνικών σχέσεων, που παράγονται σε αυτήν. Με τις νέες τεχνολογίες συλλογής γεωγραφικών δεδομένων αλλά και τη χρήση ψηφιακών χαρτών, ο χώρος μπορεί να αναπαρασταθεί οπτικά και να ανακατασκευαστεί εμπλουτισμένος με πληροφορίες που σηματοδοτούν την σημαντικότητά του. Με τον τρόπο αυτό ο χώρος ως εμπειρία αλλά και ο χώρος ως σχέσεις προσλαμβάνει νέες διαστάσεις, συμβάλλοντας στη διαμόρφωση στοχευμένων τοπικών παρεμβάσεων και στην ουσιαστική επίλυση προβλημάτων (Coulton 2013, 2012).

Η γεωγραφική και η κοινωνική διάσταση καθορίζουν τη δυναμική της σε ένα χώρο που μοιράζονται ως μόνιμη κατοικία ή επαγγελματική στέγη άτομα και κοινωνικές ομάδες. Σε αυτό το γεωγραφικό επίπεδο αναφοράς οι ομοιότητες των κατοίκων, αναφορικά με την κοινωνικό-οικονομική κατάσταση, την εθνικότητα, τους οικογενειακούς δεσμούς, επιδρούν, ως ένα βαθμό, στην παραμονή στην περιοχή και στην συνύπαρξη σε μια κοινή καθημερινότητα (Schwirian 1983).

Ο Huckfeldt (1983) μελετώντας το κοινωνικό πλαίσιο (social context) και τα κοινωνικά δίκτυα στις αστικές γειτονιές των Η.Π.Α. υπογραμμίζει ότι το περιεχόμενο των κοινωνικών σχέσεων, στο επίπεδο της γειτονιάς, είναι ένας πολύπλοκος συνδυασμός των ατομικών προθέσεων και επιλογών, που μπορεί μεν να εδράζονται σε αυτό αλλά δεν καθορίζονται αναγκαστικά από αυτό. Σε σχέση με την παραπάνω παρατήρηση τονίζεται η αναγκαιότητα να διερευνηθούν και άλλες παράμετροι, οικονομικές, κοινωνιολογικές και γεωγραφικές, που επιδρούν και έχουν σχέση με τον χώρο της γειτονιάς (Oishi 2015, Durlauf 2004, Dietz 2002). Άλλες έρευνες (Lenzi et al. 2013) υποστηρίζουν ότι χαρακτηριστικά του κοινωνικού πλαισίου, όπως η

πληθυσμιακή ανομοιογένεια, η έλλειψη τοπικών υποδομών, διαμορφώνουν, σε ορισμένες περιπτώσεις, συνθήκες αποδυνάμωσης των κοινωνικών δεσμών στη γειτονιά. Ένα ιδιαίτερα ενδιαφέρον εύρημα αποτελεί η «επίδραση της γειτονιάς» (neighborhood effect). Ο όρος αναφέρεται στα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά που είναι πιθανόν να παρατηρούνται και να την χαρακτηρίζουν, όπως οικιστικά προβλήματα, επιβαρυμένο και υποβαθμισμένο περιβάλλον, ελλιπής πρόσβαση σε κοινωνικούς, υποστηρικτικούς πόρους. Τα ιδιαίτερα αυτά χαρακτηριστικά είναι ικανά να επιφέρουν αυξημένη ψυχολογική πίεση στους κατοίκους, έχοντας άμεσο αντίκτυπο στην υγεία τους και στην ανάπτυξη των τοπικών κοινωνικών σχέσεων (Cutrona et al. 2006).

Γίνεται επομένως αντιληπτό ότι η γειτονιά ως μικρό-κοινωνικό πλαίσιο περιλαμβάνει τις εμπειρίες της ιδιωτικής ζωής, του δημόσιου χώρου (πάρκα, πλατείες), την κοινωνική συναναστροφή, τις τυπικές και άτυπες σχέσεις. Είναι μια έννοια υπό εξέλιξη ανάλογα με το ιστορικό, κοινωνικό-οικονομικό και πολιτισμικό πλαίσιο ανάδειξης και ανάπτυξής της. Είναι δυνατό να εμφανίζεται, ως ένα βαθμό, και ως η σχέση του δημόσιου με τον προσωπικό, ιδιωτικό χώρο των κατοίκων και τις ημι- δημόσιες και ημι-ιδωτικές χρήσεις του (Γιώτσα 1999). Οι εμπειρίες, τα βιώματα, οι προσωπικές ιστορίες και η συλλογική μνήμη επενδύονται συναισθηματικά, από τους κατοίκους, προσδίδοντας νόημα στο δομημένο περιβάλλον. Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι ο προσφυγικός συνοικισμός της Λ. Αλεξάνδρας (Stavrides 2007) σε αρχιτεκτονική Bauhaus. Οι προσφυγικοί πληθυσμοί από τη Μικρά Ασία, που βρήκαν στέγη στο συγκεκριμένο πολεοδομικό συγκρότημα, συμμετείχαν στην αναδιαμόρφωση του ιδιωτικού και δημόσιου χώρου της γειτονιάς τους και ανέπτυξαν κοινωνική δικτύωση με τις όμορες γειτονιές. Σε αυτή την προσφυγική συνοικία αναπτύχθηκαν και επενδύθηκαν (Stavrides 2007) κοινωνικές σχέσεις, δημιουργήθηκαν άτυποι χώροι συνύπαρξης και δράσης, όπως οι αλάνες, αποτελώντας κοινό τόπο πολιτισμικής συνεύρεσης του προσφυγικού πληθυσμού της γειτονιάς με τους Αθηναίους κατοίκους των όμορων περιοχών. Παράλληλα, αναδείχθηκαν σε τόπους σχέσεων, διαμοιρασμού και ανταλλαγής πολιτισμικών στοιχείων, παράγοντας κοινή γνώση για το χώρο και τους ανθρώπους του. Τα σαφή γεωγραφικά όρια ενός πολεοδομικού συγκροτήματος φαίνεται να καταργούνται από την κοινωνική δυναμική που αναπτύσσεται, υποστηρίζοντας συναισθηματικές αναγκαιότητες αλλά και κοινές ανάγκες για επιβίωση και πρόοδο.

Η γειτονιά στη λαϊκή αστική κουλτούρα

Η συναισθηματική κατανόηση της γειτονιάς και των παραγόμενων, σε αυτήν, σχέσεων, τα προβλήματα και οι προσδοκίες των κατοίκων της, εκφράζονται πολύ συχνά σε διαφορετικές μορφές τέχνης όπως η μουσική, η λογοτεχνία και η ποίηση, το θέατρο. Αξίζει να σημειωθεί ότι σχετικά έργα παράγονται στην Ελλάδα, μετά τη λήξη του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου και το τέλος του εμφυλίου, σε μια εποχή που η ελληνική κοινωνία προσπαθεί να ανασυγκροτηθεί στα μεγάλα αστικά κέντρα, με εσωτερική και εξωτερική μετανάστευση και κοινωνικό-πολιτικές αλλαγές. Αναφορές υπάρχουν σε παραδοσιακά (Μικρά Ασία, Επτάνησα) και λαϊκά τραγούδια προβάλλοντας τη γειτονιά ως έναν βασικό χώρο αστικοποίησης της ελληνικής κοινωνίας. Λόγος όμως για τη γειτονιά γίνεται και στη σημερινή εποχή μέσα από είδη μουσικής με σαφείς αναφορές στον ήχο της πόλης, όπως η hip hop, σε μια προσπάθεια ανάδυσης του τοπικού στην τεχνολογικά δικτυωμένη παγκόσμια «γειτονιά». Ανθρώπινες ιστορίες και ανθρώπινα πάθη, από τη γειτονιά, προβάλλουν, εδώ και δεκαετίες διαφορετικούς

μικρόκοσμους, στους οποίους συνυπάρχουν οι αντιφάσεις αλλά και τα κοινά πολιτισμικά χαρακτηριστικά των πρωταγωνιστών «γειτόνων», γνωστών και άγνωστων μεταξύ τους.

Η τέχνη αποτελεί έναν τρόπο έκφρασης της κατανόησης του κόσμου και διαχείρισης των συναισθημάτων που προκαλούνται από τα ερεθίσματα του περιβάλλοντος. Οι τεχνολογίες κοινωνικής δικτύωσης τείνουν να αποτελέσουν, με την σειρά τους, έναν άλλο τρόπο έκφρασης και διαχείρισης της πραγματικότητας, καθώς επιτρέπουν τη σύνθεση του τοπικού με το παγκόσμιο περιβάλλον, προσφέρουν κοινωνική γνώση των υπερ-χωρικών και διατοπικών δυνατοτήτων, «ρευστοποιούν» και διευρύνουν τα φυσικά όρια και δημιουργούν παράλληλους και ταυτόχρονους τόπους συνάντησης και επικοινωνίας (Komito & Bates 2009, Cairncross 1997).

Όλος ο κόσμος μια γειτονιά;

Σε αυτό το πλαίσιο, διατυπώνεται μια προβληματική σχετικά με τη δυνατότητα που έχουν πλέον οι υπάρχουσες τυπολογίες χωρικής γειτνίασης να ανταποκριθούν στις νέες ανάγκες διερεύνησης ενός, ούτως ή άλλως, δυναμικού οργανωτικού σχηματισμού. Η έμφαση δίνεται περισσότερο στην εξέταση του μικρό-κοινωνικού πλαισίου και των ιδιαίτερων πολιτισμικών, κοινωνικών, οικονομικών παραμέτρων που το συνθέτουν, παρά σε μια ανάγκη κατηγοριοποίησης μορφών κοινωνικής οργάνωσης, όπως η γειτονιά, οι οποίες αδρανοποιούνται ή ενεργοποιούνται στην εξελικτική τους πορεία στο χρόνο.

Η προβληματική αυτή οφείλεται και στον τρόπο εξέλιξης των τεχνολογικών δικτύων. Από το Web 1.0, δηλαδή το διαδίκτυο στην στατική του μορφή με δυνατότητες ανάγνωσης, προέκυψε το Web 2.0, το διαδίκτυο με πρωτογενείς δυνατότητες συμμετοχής και αλληλεπίδρασης μεταξύ των πρώτων χρηστών του. Το Web 3.0 ή αλλιώς το «σημαντικό» διαδίκτυο αφορά στη διασύνδεση πολύπλοκων εννοιών, στην ανάπτυξη σχέσεων μεταξύ της διακινούμενης πληροφορίας και στην υποστήριξη υπηρεσιών με πολλαπλές δυνατότητες και πολλούς χρήστες. Το επόμενο διαδίκτυο (Web 4.0) είναι το συμβιωτικό ή, διαφορετικά, το διαδίκτυο των πραγμάτων (IoT), με εφαρμογές που λειτουργούν σε πολλαπλές πλατφόρμες και τεχνολογίες (smartphones), δυνατότητες τεχνητής νοημοσύνης, που στοχεύουν στην επίλυση προβλημάτων του φυσικού κόσμου. Το Web 5.0 αναφέρεται χαρακτηριστικά ως «συναισθηματικό» διαδίκτυο, καθώς οι δυνατότητες που θα προσφέρει είναι ικανές να υποστηρίξουν την συναισθηματική διασύνδεση του ανθρώπου με την τεχνολογία (de Diego, Fernández-Isabel, Ortega & Moguerza 2018, Kamvar & Harris 2011).

Η έρευνα των Ashkezari-Toussi, Kamel & Sadoghi-Yazdi (2019), σε περιεχόμενο φωτογραφιών κατοίκων διαφορετικών πόλεων, που χρησιμοποιούσαν το κοινωνικό δίκτυο Flickr, κατέληξε στην παραγωγή ενός συναισθηματικού χάρτη. Ο χάρτης αυτός ανέδειξε την συναισθηματική κατάσταση που βίωναν οι κάτοικοι 12 γεωγραφικών περιοχών (αστικών πόλεων) προσφέροντας ενδιαφέροντα αποτελέσματα όσον αφορά στις συνθήκες διαβίωσης στο φυσικό χώρο και επιτρέποντας την σύγκριση μεταξύ όμοιων ή διαφορετικών ψυχολογικών καταστάσεων, σε πολλά γεωγραφικά σημεία του πλανήτη. Και αυτό γιατί με την αξιοποίηση της εξελισσόμενης τεχνολογίας «η χαρτογράφηση των συναισθημάτων βασίζεται στη στενή σχέση συναισθήματος και γεωγραφικού χώρου. Επιτρέπει την αντικειμενική, ποιοτική και χωρική πληροφόρηση για το περιβάλλον με την

υποστήριξη συστημάτων GIS. Η συναισθηματική χαρτογράφηση προσφέρει σχετικές πληροφορίες στο σχεδιασμό και στη διαχείριση των πόλεων μέσα από τη ζωή των ίδιων των κατοίκων τους» (Ashkezari-Toussi, Kamel & Sadoghi-Yazdi 2019: 115). Έτσι πόλεις και γειτονιές μπορούν να ιδωθούν μέσα από τον μεγεθυντικό φακό των κατοίκων και των επισκεπτών τους, τις διαθέσεις και τη συναισθηματική τους κατάσταση, τις εμπειρίες και τις προτιμήσεις τους σε σχέση με το τι υπάρχει στο ευρύτερο γεωγραφικό περιβάλλον.

Συναισθηματική «γειτνίαση»

Ο ρόλος των συναισθημάτων στην αντίληψη της γειτονιάς και στην αποτύπωσή της, με διάφορους τρόπους (κείμενο και οπτικοακουστικό υλικό) στις τεχνολογικές πλατφόρμες επικοινωνίας και δικτύωσης, αφορά ιδιαίτερα τις κοινωνικές επιστήμες. Τα συναισθήματα ενεργοποιούνται, μέσα από συγκεκριμένες συνθήκες και ερεθίσματα, ως εκτίμηση μιας κατάστασης, επιφέρουν αλλαγές στην βιολογική υπόσταση των ανθρώπων, εκδηλώνονται με ελεύθερη ή περιορισμένη προβολή χειρονομιών έκφρασης και αποτελούν ένα είδος πολιτισμικής «ετικέτας» που αποδίδεται σε έναν ή παραπάνω συνδυασμούς των προαναφερθέντων καταστάσεων (Thoits 1989). Υπό το πρίσμα μιας κοινωνιο-ψυχολογικής προσέγγισης (μικρό-επίπεδο), τα συναισθήματα αναδεικνύονται ως κοινωνιο-πολιτισμικό προϊόν και παράγωγο κοινωνικών επιρροών. Λειτουργούν, κατά έναν τρόπο, ως ενεργοποιητές και διαμεσολαβητές κοινωνικών διεργασιών. Υπό το πρίσμα μιας δομικής – πολιτισμικής προσέγγισης (μακρο-επίπεδο), τα συναισθήματα φέρουν πολιτισμικές προεκτάσεις μέσα από διάφορες εκφάνσεις της κοινωνικής ζωής διαδραματίζοντας οργανωτικό ρόλο. Είτε ως ενεργοποιητικοί και διαμεσολαβητικοί μηχανισμοί κατανόησης του κόσμου, είτε ως οργανωτική λειτουργία, η συναισθηματική διαδικασία φαίνεται να έχει πολυεπίπεδη δυναμική εμπλέκοντας διαστάσεις βιολογικές, συμπεριφορικές, πολιτισμικές, δομικές και καταστασιακές (Turner 2009: 341). Οι Tomasello et al. (2005) παρατήρησαν πως η παραγωγή γνώσης επιτυγχάνεται όταν ο άνθρωπος επιλέγει να μοιραστεί τις προθέσεις του αλλά και όταν διαμορφώνει κίνητρα διαμοιρασμού της ψυχολογικής του κατάστασης με άλλους. Γεγονός που επιτρέπει να γίνει καλύτερα κατανοητό ότι οι πληροφορίες που ανταλλάσσονται, τόσο σε προϋπάρχοντα κοινωνικά δίκτυα όσο και σε αμιγώς τεχνολογικά εξυπηρετούμενα, δεν είναι τίποτα λιγότερο από ανταλλαγές προθέσεων, διαθέσεων και θέσεων. Η συνεχής ανταλλακτική διαδικασία οδηγεί σε νέους γλωσσικούς κώδικες επικοινωνίας, όπως η εκδήλωση παρουσίας με γεωγραφικά στίγματα σε ψηφιακούς χάρτες, ή μιας συναισθηματικής κατάστασης με εικονίδια και μιμίδια, στοχεύοντας στην κοινωνική γνώση.

Σε αυτό το πλαίσιο εντάσσεται η επισήμανση (Wasinger et al. 2014) της αλλαγής στον τρόπο που οι κάτοικοι αντιλαμβάνονται τη γειτονιά τους, πέρα από τα σαφή και εξωτερικά προσδιορισμένα όριά της, καθιστώντας διακριτή τη διαδικτυακή αναπαράστασή της. Οι τρόποι που επιλέγουν να αλληλοεπιδράσουν μεταξύ τους διαφοροποιούνται, υιοθετώντας την παρουσία σε μέσα κοινωνικής δικτύωσης ή αξιοποιώντας συνδυαστικά εναλλακτικά εργαλεία αφηγηματικής αναπαράστασης της καθημερινής διαβίωσης, όπως ηλεκτρονικά ημερολόγια ή fora. Αυτό συμβαίνει γιατί «μια γεωγραφική περιοχή χαρακτηρίζεται, πέρα από τα σημεία ενδιαφέροντος, και από τους ανθρώπους, που προτιμούν να την καταστήσουν μέρος της καθημερινής ζωής τους, επενδύοντας και σε συναισθηματικό επίπεδο» (Cranshaw et al. 2012: 58).

Οι αφηγήσεις και οι ιστορίες συνύπαρξης στον κοινό χώρο της γειτονιάς προσφέρουν ένα νέο επίπεδο διασύνδεσης και συσχέτισης άτυπων νοημάτων ανασύροντας βαθύτερους κοινωνικούς δεσμούς, όπως η αλληλεγγύη (Breek et al. 2018, Fraser et al. 2013, Chen et al. 2012).

Καταλήγοντας, η διασύνδεση και αναπαράσταση του φυσικού χώρου και των ανθρώπων του, με την υποστήριξη και των τεχνολογικών μέσων, αναδεικνύει συναισθηματικές γεωγραφίες, δικτυώνει φυσικές και δυνητικές παρουσίες με το συναισθηματικό τους αποτύπωμα. Ο κοινωνικός χαρακτήρας των συναισθημάτων ή «το συναισθηματικό περιεχόμενο των κοινωνικών σχέσεων» (Davidson & Milligan 2007, Anderson & Smith 2002: 7) σε σχέση με την γεωγραφική αναφορά τους και η περαιτέρω διερεύνησή τους, ως προς τους τρόπους που αποκτούν έκφραση σε διαφορετικά πολιτισμικά πλαίσια, μέσα από τη διαμεσολάβηση της τεχνολογίας, είναι δυνατό να προσφέρει σε βάθος πληροφορία στις κοινωνικές επιστήμες. Η χρησιμότητα αυτή έγκειται στην ανάδειξη α) της νοητικής κατασκευής και εννοιολόγησης του φυσικού γεωγραφικού περιβάλλοντος στα ψηφιακά περιβάλλοντα (geographical imagination) και β) των τρόπων και των μέσων (σε βιολογικό, συμπεριφορικό, πολιτισμικό επίπεδο) με τα οποία το γεωγραφικό περιβάλλον βιώνεται πλέον στα ψηφιακά περιβάλλοντα (geographical sensibility).

Η παρουσία ελληνικών γειτονιών στο Facebook, με αυτό-αναφορά στην κοινωνική οργάνωση της γειτονιάς, αποτελεί χαρακτηριστικό παράδειγμα ανάδειξης της γεωγραφικής φαντασίας και αίσθησης του γεωγραφικού χώρου. Οι ψηφιακοί αυτοί τόποι λειτουργούν ως τρόπος έκφρασης και συνεύρεσης των κατοίκων με σύνδεση στην τοπική ζωή, σε δράσεις στη γειτονιά, ενημερώσεις και υπενθυμίσεις για διάφορα ζητήματα. Παράλληλα, όμως, λειτουργούν και ως ψηφιακό αποτύπωμα του γεωγραφικού χώρου που έχουν επιλέξει να προβάλλουν σαν τη γειτονιά τους, μέσα από αναρτήσεις σε βάθος χρόνου. Έτσι η φωτογραφία ενός δρόμου στον ψηφιακό «τοίχο» γίνεται σημείο συνάντησης, επικοινωνίας και συμμετοχής ανακαλώντας παιδικές μνήμες και οικογενειακές στιγμές, παρατηρώντας τις αλλαγές του χώρου στο πέρασμα του χρόνου. Το ενδιαφέρον ζήτημα για την κοινωνική έρευνα είναι η αναζήτηση των κοινών αλλά και διαφοροποιητικών μοτίβων που παράγονται και αναπαράγονται στις ψηφιακές γειτονιές, σύμφωνα με το δυναμικό αυτό περιεχόμενο.

Όπως παρατηρεί ο Raymond Williams (2006), από την ανάδειξη μοτίβων και της μεταξύ τους σχέσης, μπορεί να προκύψουν άγνωστες ιδιότητες για την κατανόηση των πολιτισμικών εκφάνσεων των κοινωνικών φαινομένων. Θέσεις, δράσεις, αντιδράσεις, προθέσεις και διαθέσεις συνθέτουν ένα μωσαϊκό, στη δικτυωμένη κοινωνία, που αν και εμφανίζεται ως υπερ-τοπικό, φαίνεται να διατηρεί την αναφορά στο χώρο με την απόσταση να αποκτά νέες σημασιολογικές διαστάσεις.

Συμπεράσματα

Η προσέγγιση της γειτονιάς ως συναισθηματικό και τεχνολογικό δίκτυο στοχεύει κυρίως να αναδείξει τους τρόπους με τους οποίους οι κοινωνικές επιστήμες μπορούν να αξιοποιήσουν την τεχνολογία για να διερευνήσουν την γεωγραφική και συναισθηματική εγγύτητα και απόσταση μεταξύ ατόμων και τοπικών δικτύων.

Η αξιοποίηση της τεχνολογίας αφορά αφενός στην πρόσληψή της ως ένα νέο μεθοδολογικό εργαλείο κατανόησης της εξελικτικής διάστασης της γειτονιάς, της

ιστορικότητας του όρου αλλά και των κοινωνικών, πολιτισμικών και οικονομικών παραμέτρων που τον διέπουν. Αφετέρου, η αξιοποίηση της τεχνολογίας αφορά στην πρόσληψή της ως ένα νέο μεθοδολογικό εργαλείο ανάλυσης των τρόπων και των μέσων που επιλέγουν άτομα, κοινωνικές ομάδες, τοπικά δίκτυα να διαχειρίζονται το μικρό-κοινωνικό περιβάλλον τους, να αναζητούν και να προτείνουν λύσεις σε κοινά προβλήματα, να ικανοποιούν ανάγκες και να αναπτύσσουν σχέσεις, ανταλλάσσοντας, πέρα από πληροφορίες, συναισθηματικά μοτίβα. Η συστηματική μελέτη της παραγωγής και του διαμοιρασμού συναισθηματικών μοτίβων με γεωγραφική αναφορά, όπως στην περίπτωση της γειτονιάς, είναι δυνατό να συμβάλλει προοδευτικά στην κατανόηση της παραγωγής κοινωνικού και πολιτισμικού κεφαλαίου, τεχνολογικά διαμεσολαβούμενου και υποστηριζόμενου.

Σε αυτή την κατεύθυνση η κοινωνική έρευνα της γειτονιάς, στην offline και online παρουσία της, μέσα από τα μάτια των κατοίκων, αποκτά ακόμη μεγαλύτερο ενδιαφέρον για δύο λόγους. Ο πρώτος λόγος αφορά στο βαθμό αποδοχής και άρνησης των συνεχώς διαφοροποιούμενων και εξελισσόμενων τεχνολογικών εφαρμογών και ο δεύτερος στο ψηφιακό χάσμα, έναν κοινωνικό-τεχνολογικό αποκλεισμό ατόμων και κοινωνικών ομάδων που αρνούνται ή αδυνατούν να προσαρμοστούν στην τεχνολογική ταχύτητα της εποχής.

Ευχαριστίες

Το έργο χρηματοδοτείται (ή χρηματοδοτήθηκε) από το Ελληνικό Ίδρυμα Έρευνας και Καινοτομίας (ΕΛ.ΙΔ.Ε.Κ.) και από τη Γενική Γραμματεία Έρευνας και Τεχνολογίας (ΓΓΕΤ), με αρ. Σύμβασης Έργου [1548].

Αναφορές

Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία

Γιώτσα, Α. (1999), Ο Προσωπικός Χώρος και η Γειτονιά. Μία Διαπολιτιστική Προσέγγιση σε Γειτονιές της Γενεύης, της Αθήνας και της Κεφαλλονιάς, *Ψυχολογία*, Τ. 6, σσ. 124 136.

Σκιά-Πανοπούλου, Χ. (1987), Κοινωνιολογικές προσεγγίσεις της έννοιας «συνοικία», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών,* Τ. 66, Νο 66, σσ. 52-72. http://dx.doi.org/10.12681/grsr.655.

Ξενόγλωσση βιβλιογραφία

Anderson, K. and Smith, S. J. (2002), Editorial: Emotional Geographies, *Transactions of the Institute of British Geographers*, Vol 26, No 1, pp. 7-10. https://doi.org/10.1111/1475-5661.00002

Ashkezari-Toussi, S., Kamel, M. and Sadoghi-Yazdi, H. (2019), Emotional Maps Based on Social Networks Data to Analyze Cities Emotional Structure and Measure Their Emotional Similarity, *Cities*, Vol 86, pp. 113-124. https://doi.org/10.1016/j.cities.2018.09.009.

Breek, P. and Eshius, J. (2018), The Role of Social Media in Collective Processes of Placemaking: A Study of Two Neighborhood Blogs in Amsterdam, *City & Community,* Vol 17, No 3, pp. 906-924.https://doi.org/10.1111/cico.12312

Cairncross, F. (1997), *The Death of Distance: How the Communications Revolution will Change our Lives,* Boston, MA Harvard Business, School Press.

Chen, N.-T. N., Dong, F., Ball-Rokeach, S. J., Parks, M. and Huang, J. (2012), Building a New Media Platform for Local Storytelling and Civic Engagement in Ethnically Diverse Neighborhoods. *New Media & Society*, Vol 14, No 6, pp. 931-950. https://doi.org/10.1177/1461444811435640

Coulton, C. J., Korbin, J., Chan, T. and Su, M. (2001), Mapping Residents' Perceptions of Neighborhood Boundaries: A Methodological Note, *American Journal of Community Psychology*, Vol 29, No 2, pp. 371-383. https://doi.org/10.1023/A:1010303419034.

Coulton, C. J. (2012), Defining Neighborhoods for Research and Policy, *Cityscape,* Vol 14, No 2, pp. 231-236. Ανακτήθηκε από http://www.jstor.org/stable/41581109.

Coulton, C. J., Jennings, M. Z. and Chan, T. (2013), How Big is My Neighborhood? Individual and Contextual Effects on Perceptions of Neighborhood Scale, *American Journal of Community Psychology,* Vol 51, No 1-2, pp. 140-150. https://doi.org/10.1007/s10464-012-9550-6.

Cranshaw, J., Schwartz, R., Hong, J. I. and Sadeh, N. (2012), The Livehoods Project: Understanding Collective Activity Patterns of a City from Social Media, *Proceedings of the Sixth International AAAI Conference on Weblogs and Social Media, (ICWSM-12), Dublin, Ireland*, pp. 1-8. Ανακτήθηκε από http://justincranshaw.com/papers/cranshaw_livehoods_icwsm12.pdf

Cutrona, C. E., Wallace, G. and Wesner, K. A. (2006), Neighborhood Characteristics and Depression: An Examination of Stress Processes, *Current Directions in Psychological Science,* Vol 15, No 4, pp. 188-192. https://dx.doi.org/10.1111%2Fj.1467-8721.2006.00433.x.

Davidson, J. and Milligan, C. (2004), Embodying Emotion Sensing Space: Introducing Emotional Geographies, *Social and Cultural Geography*, Vol 5, No 4, pp. 523-532. https://doi org/10.1080/1464936042000317677.

de Diego, I. M., Fernández-Isabel, A., Ortega, F. and Moguerza, J. M. (2018), A Visual Framework for Dynamic Emotional Web Analysis, *Knowledge-Based Systems*, Vol 145, pp. 264-273. https://doi.org/10.1016/j.knosys.2018.01.023.

Dietz, R. D. (2002), The Estimation of Neighborhood Effects in the Social Sciences, An Interdisciplinary Approach, *Social Science Research*, Vol 31, No 4, pp. 539-575.

https://doi.org/10.1016/S0049-089X(02)00005-4.

Durlauf, S. N. (2004), Chapter 50: Neighborhood Effects. *Handbook of Regional and Urban Economics*, Vol 4, pp. 2173-2242. https://doi.org/10.1016/S1574-0080(04)80007-5.

Forrest, R. (2008), Who Cares about Neighbourhoods? *International Social Science Journal,* Vol 59, No 191, pp.129-141. https://doi.org/10.1111/j.1468-2451.2009.00685.x.

Fraser, D. S., Jay, T., O'Neill, E. and Penn, A. (2013), My Neighbourhood: Studying Perceptions of Urban Space and Neighbourhood with moblogging, *Pervasive*

and Mobile Computing, Vol 9, *No* 5, pp. 722-737. https://doi.org/10.1016/j.pmcj.2012.07.002

Galster, G. (2001), On the Nature of Neighbourhood, *Urban Studies*, Vol 38, No 12, pp. 2111-2124. https://doi.org/10.1080/00420980120087072.

Galster, G. (2019), *Making our Neighborhoods, Making ourselves,* Chicago, London, University of Chicago Press.

Grannis, R. (2009), *From the Ground up: Translating Geography into Community through Neighbor Networks*, Princeton, Princeton University Press.

Guo, J. Y. and Bhat, C. R. (2007), Operationalizing the Concept of Neighborhood: Application to Residential Location Choice Analysis, *Journal of Transport Geography*, Vol 15, No 1, pp. 31-45. https://doi.org/10.1016/j.jtrangeo.2005.11.001.

Kamvar, S. D. and Harris, J. (2011), We Feel Fine and Searching the Emotional Web, *WSDM '11: Proceedings of the Fourth ACM International Conference on Web Search and Data Mining*, pp. 117–126. https://doi.org/10.1145/1935826.1935854.

Komito, L. and Bates, J. (2009), Virtually Local: Social Media and Community Among Polish Nationals in Dublin, *Aslib Proceedings*, Vol 61, No 3, pp. 232-244.

https://doi.org/10.1108/00012530910959790.

Melvin, P. M. (1985), Changing Contexts: Neighborhood Definition and Urban Organization, *American Quarterly*, Vol 37, No 3, pp. 357-367. https://doi.org/10.2307/2712662.

Moudon, A.V., Lee C., Cheadle, A.D., Garvin, C., Johnson, D., Schmid, T. L., Weathers, R. D. and Lin, L. (2006), Operational Definitions of Walkable Neighborhood: Theoretical and Empirical Insights, *Journal of Physical Activity and Health,* Vol 3, No 1, pp. 99-117. https://doi.org/10.1123/jpah.3.s1.s99.

Oishi, S. (2015). Geography and Personality: Why do Different Neighborhoods have Different Vibes? *Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America,* Vol 112, No 3, pp. 645-646. https://dx.doi.org/10.1073%2Fpnas.1423744112.

Sampson, R. J., Morenoff, J. D. and Gannon-Rowley, T. (2002), Assessing "Neighborhood Effects": Social Processes and New Directions in Research, *Annual Review of Sociology*, Vol 2, pp. 443-478. https://doi.org/10.1146/annurev.soc.28.110601.141114

Sastry, N., Rebley, A.R. and Zonta, M. (2003), *Neighborhood Definitions and the Spatial Dimension of Daily Life in Los Angeles*, Ανακτήθηκε από https://www.rand.org/pubs/drafts/DRU2400z8.html.

Schwirian, K. P. (1983), Models of Neighborhood Change, *Annual Review of Sociology*, Vol 9, pp. 83-102. https://doi org/ 10 1146 /annurev so 09 080183 000503.

Stavrides, S. (2007), Heterotopias and the Experience of Porous Urban Space, in K. Franck and Q. Stevens, (eds), *Loose Space: Possibility and Diversity in Urban Life*, Park Square, Milton Park, Abingdon, Oxon, Routledge, pp. 174 192.

Thoits, P. (1989), The Sociology of Emotions, *Annual Review of Sociology*, Vol 15, pp. 317-342. https://www.jstor.org/stable/2083229.

Tomasello, M., Carpenter, M., Call, J., Behne, T. and Moll, H. (2005), Understanding and Sharing Intentions: The Origins of Cultural Cognition, *Behavioral and Brain Sciences*, Vol 28, No 5, pp. 675-691. https://doi:10.1017/S0140525X05000129.

Turner, J. H. (2009), The Sociology of Emotions: Basic Theoretical Arguments, *Emotion Review,* Vol 1, No 4, pp. 340-354. https://doi.org/10.1177/1754073909338305

Wasinger, R., He, H., Chinthammit, W., Collis, C., Duh, H. and Kay, J. (2014), The Importance of "Neighbourhood" in Personalising Location-based Services, *Proceedings of the 26th Australian Computer-Human Interaction Conference on Designing Futures the Future of Design -OzCHI'14*, pp. 172-175. New York, USA, ACM Press. https://doi.org/10.1145/2686612.2686638.

Williams, R. (2006), The Analysis of Culture, in J. Storey (ed.), Cultural Theory and Popular Culture: A Reader, Essex, Pearson Education Limited, pp. 32-40.

Η ΚΡΙΣΗ ΣΤΟ ΠΕΔΙΟ ΤΩΝ ΕΞΑΡΤΗΣΕΩΝ ΚΑΙ Η ΑΚΡΙΤΗ ΑΠΟΔΟΧΗ ΤΗΣ ΥΦΙΣΤΑΜΕΝΗΣ ΣΥΝΘΗΚΗΣ. ΕΙΝΑΙ ΑΝΑΓΚΑΙΑ ΜΙΑ ΣΥΝΟΛΙΚΗ ΑΝΑΘΕΩΡΗΣΗ ΤΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΩΝ ΟΠΤΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΡΑΚΤΙΚΩΝ ΜΑΣ;

Σωτήρης Λαϊνάς

Διδάκτωρ Ψυχολογίας, Πρόγραμμα Προαγωγής Αυτοβοήθειας, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

Περίληψη

Το πεδίο των εξαρτήσεων στη χώρα μας, αλλά και διεθνώς χαρακτηρίζεται από μια παραδοξότητα: Το πρόβλημα διαρκώς διευρύνεται, παρόλη την ενασχόληση πλήθους επιστημών με αυτό και παρόλη τη μεγάλη επένδυση πόρων για την αντιμετώπισή του. Η παρούσα εισήγηση επιχειρεί να προτείνει ένα διαφορετικό πλαίσιο κατανόησης της υφιστάμενης αδιέξοδης συνθήκης, με βάση τις κριτικές προσεγγίσεις του πεδίου των εξαρτήσεων. Βασικό άξονα του αναπτυσσόμενου προβληματισμού αποτελεί η κριτική του κυρίαρχου επιστημονικού παραδείγματος των εξαρτήσεων, το οποίο ιατρικοποιεί το φαινόμενο αποπλαισιώνοντάς το από την ευρύτερη κοινωνική, πολιτισμική και ιστορική συνθήκη. Με βάση την επικρατούσα λογική της ιατρικοποίησης ευνοείται η αδιέξοδη λογική της ανάθεσης της επίλυσης του, μονοδιάστατα στους ειδικούς και σε φαραωνικούς οργανισμούς αντιμετώπισης και πρόληψης, με μεγάλο κόστος στην ουσιαστική ανάσχεση του φαινομένου. Όλα τα παραπάνω λαμβάνουν χώρα, παρόλο που έχουμε ιδιαίτερα ελπιδοφόρες προσεγγίσεις ερμηνείας του φαινομένου από επιστημονικά ρεύματα της Ψυχολογίας, της Κοινωνιολογίας, της Κοινωνικής Ανθρωπολογίας, της Ιστορίας, τα οποία δίνουν έμφαση στα κοινωνικά και πολιτισμικά χαρακτηριστικά του και παρόλη τη σημαντική παρακαταθήκη των πρωτοβουλιών αλληλοβοήθειας των άμεσα ενδιαφερομένων πολιτών, των εξαρτημένων και των οικογενειών τους. Αυτές οι παραδοχές συγκροτούν το πλαίσιο προβληματισμού του παρόντος κειμένου, το οποίο στοχεύει στη διαμόρφωση μιας πρότασης αναθεώρησης των οπτικών και των πρακτικών μας στο πεδίο των εξαρτήσεων.

Λέξεις κλειδιά: Εξάρτηση, Απεξάρτηση, Νοσολογική προσέγγιση εξάρτησης, Ομάδες αυτοβοήθειας/ αλληλοβοήθειας, Ιατρικοποίηση της εξάρτησης

THE CRISIS IN FIELD OF ADDICTION AND THE UNCRITICAL ACCEPTANCE OF THE CURRENT SITUATION. IS AN OVERALL REVIEW OF OUR SCIENTIFIC VIEWS AND PRACTICES IMPERATIVE?

Sotiris Lainas

Ph.D. Psychology, Self Help Promotion Program, Aristotle University of Thessaloniki

Abstract

There is a paradox diffused in the field of addictions in a national and international level: Despite all this longstanding multidisciplinary preoccupation with the problem and the vast investment of sources in the search of an appropriate treatment, there is a perpetual widening of addiction problem. The present paper attempts to interpret the existing deadlock in an alternative way based on the critical approaches of the field of addictions. A focal point of the

unfolding argument of this paper is a critique of the prevailing scientific paradigm of addictions, which medicalizes addiction decontextualizing it from its wider social, cultural and historical frame. The prevailing account of medicalization fosters the dead-end rationale of assigning exclusively to the experts and to gigantic organizations for the treatment and prevention to find a solution, damaging thus severely the goal of the containment of the problem. All these are happening while there are significantly promising interpretive approaches of addiction coming from the scientific areas of Psychology, Sociology, Social Anthropology and History, which point to the social and cultural factors of this phenomenon and while mutual aid initiatives of stakeholders, namely the addicted people and their families, have already accumulated a significant amount of edifying heritage. These admissions are delineating the context of this presentation that aims to the shaping of a stance of reconsideration of the established views, perceptions and practices in the field of addictions.

Key words: Addiction, Treatment of addiction, Nosological approach of addiction, Self-help/ mutual aid groups, Medicalization of addiction

Εισαγωγή

Η επισκόπηση των διαφόρων επιδημιολογικών μελετών γύρω από πρόβλημα της εξάρτησης σε διεθνές επίπεδο δεν αφήνει ιδιαίτερα περιθώρια αισιοδοξίας. Σύμφωνα με τα στοιχεία του αρμόδιου τμήματος του ΟΗΕ για τα ναρκωτικά (UNODC 2019) το 2017 το ποσοστό των ανθρώπων που ανέφεραν χρήση παρανόμων ψυχοτρόπων ουσιών ήταν κατά 30% μεγαλύτερο από ότι το 2009. Η αύξηση αυτή είναι ιδιαίτερα σημαντική ακόμη και αν λάβουμε υπόψη μας την αύξηση του πληθυσμού παγκοσμίως, η οποία ήταν 10% για αυτή την χρονική περίοδο. Σύμφωνα με την ίδια έκθεση παρατηρείται μεγάλη αύξηση του προβλήματος της χρήσης οπιούχων σε πολυπληθείς χώρες όπως η Ινδία και η Νιγηρία. Ταυτόχρονα, η Βόρεια Αμερική (Η.Π.Α. και Καναδάς) παρουσιάζει τα υψηλότερα ποσοστά χρήσης οπιούχων/οπιοειδών (4% επί του πληθυσμού 15-64 ετών). Σύμφωνα δε με την ετήσια έκθεση του Ευρωπαϊκού Παρατηρητηρίου για τα ναρκωτικά (EMCDDA 2020) τα καταρχήν ενθαρρυντικά αποτελέσματα της μείωσης της χρήσης οπιούχων στις χώρες της Ευρώπης, ανατρέπονται από τη μεγάλη αύξηση της χρήσης κοκαΐνης σε χώρες της δυτικής και κεντρικής Ευρώπης. Αν στα προηγούμενα συνυπολογίσουμε τα σοβαρά προβλήματα που αναφέρονται στις Η.Π.Α. με την κατάχρηση των συνταγογραφούμενων οπιοειδών (Ayoo, Mikhaeil, Huang and Wysowicz 2020), της αύξησης της κατάχρησης συνταγογραφούμενων βενζοδιαζεπινών σε πολλές χώρες του πλανήτη (Votaw, Geyer, Rieselbach and McHugh 2019) και το πρόβλημα της κατάχρησης αλκοόλ σε παγκόσμιο επίπεδο (World Health Organization 2018), παρατηρούμε ένα ιδιαίτερα επιβαρυμένο σκηνικό.

Θεωρητική συζήτηση

Μια εμφανής παραδοξότητα και ένα διαφαινόμενο αδιέξοδο

Τις τελευταίες δεκαετίες έχει αναπτυχθεί σε μεγάλο βαθμό το επιστημονικό πεδίο των εξαρτήσεων και έχει παραχθεί εκτεταμένο ερευνητικό έργο. Το επιστημονικό έργο των τελευταίων δεκαετιών συνοδεύεται από σημαντικές επενδύσεις στην ανάπτυξη πολλών και διαφορετικών προγραμμάτων πρόληψης και αντιμετώπισης των εξαρτήσεων σε διεθνές επίπεδο. Παρόλα αυτά τα αποτελέσματα στο πεδίο της πρόληψης και της αντιμετώπισης της εξάρτησης δεν είναι ενθαρρυντικά (Klingemann 2020, Ζαφειρίδης 2018). Η παραδοξότητα, ανάμεσα στο σημαντικό έργο (ερευνητικό

και σε επίπεδο παρεμβάσεων) από τη μία πλευρά και στα μη ικανοποιητικά αποτελέσματα από τις υλοποιούμενες παρεμβάσεις από την άλλη πλευρά, καθίσταται ολοένα και περισσότερο εμφανής. Η παραδοξότητα αυτή γίνεται ακόμη περισσότερο δυσερμήνευτη, αν ληφθεί υπόψη το γεγονός ότι η ιστορία του πεδίου των εξαρτήσεων έχει σημαντικότατα παραδείγματα ελπιδοφόρων πρακτικών αλληλοβοήθειας των άμεσα ενδιαφερομένων. Παραδείγματα τα οποία όμως δεν έχουν μελετηθεί επαρκώς, ώστε να δημιουργηθούν ουσιαστικές εναλλακτικές προτάσεις σε επίπεδο επαγγελματικών ψυχοκοινωνικών παρεμβάσεων (White 2014, Ζαφειρίδης 2009, Zafiridis and Lainas 2012). Είναι πολλοί και σημαντικοί οι μελετητές του πεδίου των εξαρτήσεων που χαρακτηρίζουν αυτή τη συνθήκη ως ένα εμφανές αδιέξοδο του πεδίου των εξαρτήσεων (Alexander 2008, Klingemann and Bergmark 2006, Peele 1989).

Η κρίση του πεδίου των εξαρτήσεων και η κριτική στο κυρίαρχο επιστημονικό παράδειγμα

Εδώ και αρκετές δεκαετίες υπήρχαν μελετητές που έθεταν καίριους προβληματισμούς για την πορεία του πεδίου των εξαρτήσεων και για το διαφαινόμενο αδιέξοδο (Peele 1989, Szaz 2003). Σήμερα πλέον έχει διαμορφωθεί ένα σημαντικό κριτικό επιστημονικό ρεύμα εντός του πεδίου, το οποίο αξιοποιεί επιστήμες όπως η Ιστορία, η Κοινωνιολογία, η Κοινωνική Ανθρωπολογία, αλλά και κριτικά ρεύματα από την Ψυχολογία, την Ψυχιατρική και τις νευροεπιστήμες (Alexander 2008, Hart 2013, Peele 1990). Οι κριτικές προσεγγίσεις συνδέουν το παρατηρούμενο αδιέξοδο με την αδυναμία του κυρίαρχου επιστημονικού παραδείγματος να ερμηνεύσει το φαινόμενο της εξάρτησης με επάρκεια. Αυτό έχει ως συνέπεια την υιοθέτηση μη λειτουργικών πολιτικών και πρακτικών πρόληψης και αντιμετώπισης του.

Το κυρίαρχο επιστημονικό παράδειγμα στο πεδίο των εξαρτήσεων θεωρεί την εξάρτηση ως μια χρόνια υποτροπιάζουσα νόσο του εγκεφάλου (Leshner 2003, Volkow, Koob and McLellan 2016). Πρόκειται για μια θεώρηση που κυριαρχεί επιστημονικά, ενώ έχει δεχτεί και δέχεται ισχυρή και τεκμηριωμένη κριτική και ενώ οι πολιτικές και πρακτικές που βασίζονται σε αυτή, δεν παράγουν ικανοποιητικά αποτελέσματα (Hall, Carter and Forlini 2015, Hart 2013, Klingemann and Sobell 2007, Lewis 2017, Satel and Lilienfeld 2014, Ζαφειρίδης 2018). Η κριτική που ασκείται αφορά στη μονοδιάστατη έμφαση στις βιολογικές διαστάσεις της εξάρτησης, η οποία οδηγεί νομοτελειακά στην ιατρικοποίηση του φαινομένου, μέσα από τον ορισμό της εξάρτησης ως μιας χρόνιας υποτροπιάζουσας ασθένειας του εγκεφάλου (Hart 2013, Lewis 2017). Βασικό αποτέλεσμα της ιατρικοποίησης είναι η αποπλαισιώση του φαινομένου της εξάρτησης από το ιστορικό, κοινωνικοπολιτισμικό και πολιτικό πλαίσιο στο οποίο αναπτύσσεται και η θέαση του ως ένα ατομικό/βιολογικό πρόβλημα (Alexander 2008, Ζαφειρίδης 2000).

Στο πλαίσιο των κριτικών προσεγγίσεων της ιατρικοποίησης του φαινομένου της εξάρτησης ενδιαφέρουσα είναι η θέση του Ζαφειρίδη (2018), ο οποίος χρησιμοποιεί με τον όρο νοσολογική προσέγγιση. Στον συγκεκριμένο ορισμό συμπεριλαμβάνει και την άκρατη ψυχολογικοποίηση του φαινομένου της εξάρτησης την οποία θεωρεί απότοκο της ιατρικοποιημένης οπτικής του φαινομένου. Πιο συγκεκριμένα υποστηρίζει ότι ο όρος νοσολογική προσέγγιση θα πρέπει να περιλαμβάνει πέρα από τις απόψεις που θεωρούν την εξάρτηση ως μια χρόνια

υποτροπιάζουσα ασθένεια του εγκεφάλου και όσες από τις ψυχολογικές προσεγγίσεις εμμένουν σε μία ατομοκεντρική και αποπλαισιωμένη από το ευρύτερο περιβάλλον οπτική της γένεσης και της ανάπτυξης της εξάρτησης. Υπό αυτό το πρίσμα είναι εμφανές ότι οι φαινομενικά αντιθετικές οπτικές ερμηνείας και αντιμετώπισης της εξάρτησης (βιολογικές και ψυχολογικές), έχουν πολύ περισσότερα και ουσιαστικότερα κοινά από ότι διαφορές. Με άλλα λόγια, είτε το ζήτημα της εξάρτησης προσεγγίζεται με όρους ατομικών ψυχολογικών ελλειμμάτων, είτε με όρους βιολογικών παραγόντων, χωρίς να λαμβάνεται υπόψιν το κοινωνικό, ιστορικό, πολιτισμικό πλαίσιο στο οποίο συμβαίνει, τότε η θεώρησή του ως βιολογικού ή ψυχολογικού είναι δευτερεύουσας σημασίας. Καθοριστικής σημασίας είναι η ατομοκεντρική και αποπλαισιωμένη οπτική, η οποία επιδρά καταλυτικά σε διάφορα επίπεδα που αφορούν τόσο στην ανεπαρκή κατανόηση των αιτιών του φαινομένου, όσο και στην υιοθέτηση μη λειτουργικών πολιτικών αντιμετώπισής του.

Οι επιδράσεις της νοσολογικής αντίληψης στο πεδίο των εξαρτήσεων

Η θέαση της εξάρτησης ως νόσου και η αποδοχή της ως τέτοιας, σε πολιτικό και κοινωνικό επίπεδο, έχει προηγηθεί της ύπαρξης επιστημονικών ερευνών γύρω από το θέμα. Όπως αναφέρουν κριτικοί επιστήμονες του πεδίου, η επιστήμη επιβεβαίωσε εκ των υστέρων απόψεις που επικράτησαν σε κοινωνικό και πολιτικό επίπεδο (Ζαφειρίδης 2018). Μια προσεκτικότερη ματιά στην ιστορία των εξαρτήσεων αναδεικνύει τον πρωτεύοντα ρόλο που έπαιξαν στη διαμόρφωση της νοσολογικής αντίληψης, θρησκευτικές και πολιτικές πεποιθήσεις, με προεξάρχουσες αυτές του κινήματος της εγκράτειας.[1] Από τις αρχές του 20ου αιώνα παρατηρούμε τη σταδιακή επικράτηση των νοσολογικών αντιλήψεων και την ιατρικοποίηση του φαινομένου της εξάρτησης, η οποία επέδρασε με μη θετικό τρόπο σε διάφορα επίπεδα στο πεδίο των εξαρτήσεων.[2]

Μια πρώτη εμφανής επίδραση της ιατρικοποίησης στο πεδίο αφορά στη θέαση της εξάρτησης ως μιας χρόνιας υποτροπιάζουσας ασθένειας, η οποία οδηγεί στην υιοθέτηση της αντίληψης ότι πρόκειται για ένα «ανίατο» πρόβλημα υγείας. Το γεγονός αυτό έχει πολλαπλές επιδράσεις στην ποιότητα των παρεμβάσεων για την αντιμετώπιση της εξάρτησης, αφού τροποποιεί προς το αρνητικό το κίνητρο των ανθρώπων που αντιμετωπίζουν ανάλογα προβλήματα και των συγγενών τους. Ταυτόχρονα, δημιουργεί μια μη θετική κοινωνική αναπαράσταση για το αν ένας άνθρωπος με πρόβλημα εξάρτησης είναι σε θέση να απεμπλακεί από αυτό ή όχι. Όλα αυτά οδηγούν σε μία παραδοχή ότι πρόκειται για μία ανίατη ασθένεια, η οποία με τη σειρά της αποτελεί τη βάση για τη χάραξη διαχειριστικών πολιτικών αντιμετώπισης του προβλήματος, που δεν στοχεύουν στην υπέρβαση του, αλλά μονοδιάστατα στη μείωση της βλάβης που αυτό προκαλεί (Ζαφειρίδης 1983, Μάτσα 2001).[3] Το ενδιαφέρον είναι ότι η επικράτηση της «ανίατης φύσης της εξάρτησης» λαμβάνει χώρα παρά την έγκυρη και τεκμηριωμένη επιστημονική κριτική που δέχεται και παρά τα εκατομμύρια των απεξαρτημένων ατόμων σε όλο τον κόσμο (Zafiridis 2011, White 2014, Μάτσα 2001, Peele 1989, Klingemann and Sobell 2007).

Μία δεύτερη αρνητική επίδραση αφορά στη νομιμοποίηση της λογικής της ανάθεσης της επίλυσης του προβλήματος αποκλειστικά σε ειδικούς επιστήμονες και εξειδικευμένους οργανισμούς. Η επικράτηση της άποψης ότι η εξάρτηση είναι ένα ατομικό ιατρικό πρόβλημα οδηγεί νομοτελειακά στην αντίληψη ότι οι αιτίες του δεν σχετίζονται με την εκάστοτε κοινωνικοπολιτική συνθήκη και ότι η επίλυση του οφείλει

να ανατίθεται σε εξειδικευμένους οργανισμούς και ειδικούς. Η ιστορία, όμως, της απεξάρτησης αναδεικνύει ότι οι επιτυχείς παρεμβάσεις είναι όσες λειτουργούν με το αντίθετο σκεπτικό από αυτό της ανάθεσης: όσες τοποθετούν στο επίκεντρο των παρεμβάσεων τους άμεσα ενδιαφερόμενους και τους ειδικούς στην περιφέρεια (White 2014, Ζαφειρίδης και Λαϊνάς 2007, 2009). Σε αυτό το πλαίσιο, έχουμε τη συνεχή μεγέθυνση των εξειδικευμένων οργανισμών για την αντιμετώπιση αυτών των ζητημάτων τόσο διεθνώς, όσο και στην Ελλάδα. Η μεγέθυνση των οργανισμών συνοδεύεται πολλές φορές από την εμφάνιση φαινομένων γραφειοκρατικοποίησης και συγκεντρωτισμού, τα οποία τους οδηγούν σε αδυναμία να αντιληφθούν τις αλλαγές στο πεδίο των εξαρτήσεων και να εντάξουν έγκαιρα στη λειτουργία τους καινοτόμες πρακτικές αντιμετώπισης ή πρόληψης του φαινομένου (Ζαφειρίδης 2018).

Η αδυναμία κατανόησης των πολλαπλών διαστάσεων της εξάρτησης και η επικράτηση ιατροκεντρικής αντίληψης στους εργαζόμενους του πεδίου των εξαρτήσεων συνιστά μια ακόμη αρνητική επίδραση. Η ιατρικοποίηση του φαινομένου της εξάρτησης οδηγεί σε μια παγιωμένη αντίληψη για τη φύση του φαινομένου της εξάρτησης και τις διαστάσεις του και στους εργαζομένους του πεδίου. Η επικράτηση της ιατρικοποιημένης αντίληψης της εξάρτησης είναι εμφανής και σε θεωρούμενα μη ιατροκεντρικά πλαίσια. Ο χρησιμοποιούμενος λόγος από το προσωπικό, η περιγραφή και η ονομασία των επιμέρους διαδικασιών,[4] αλλά και οι υιοθετούμενες στάσεις εκ μέρους του προσωπικού πολλών δομών, που θεωρητικά αντιτίθενται στη νοσολογική αντίληψη της εξάρτησης, είναι σαφώς ιατροκεντρικές. Η μεγάλη αυτή αντίφαση δεν γίνεται εύκολα αντιληπτή καθώς το ευρύτερο πολιτισμικό πλαίσιο ευνοεί την ιατρικοποιημένη οπτική και πρακτική όπως πολύ σημαντικές μελέτες έχουν αναδείξει (Conrad 2007, Maturo 2012). Ταυτόχρονα, η νοσολογική αντίληψη της εξάρτησης οδηγεί σε μία παγιωμένη και αμετάβλητη οπτική του φαινομένου εκ μέρους των επαγγελματιών του πεδίου, με αποτέλεσμα να υπάρχει αδυναμία κατανόησης των πολλαπλών μεταβολών του φαινομένου, από εποχή σε εποχή και από πλαίσιο σε πλαίσιο. Η αδυναμία κατανόησης των αλλαγών που έχουν επέλθει στο πεδίο των εξαρτήσεων, είναι η βασική αιτία μη αναζήτησης αποτελεσματικών λογικών παρέμβασης για τα πολλαπλά και με διαφορετικές ανάγκες προφίλ ανθρώπων που προσεγγίζουν τις δομές απεξάρτησης σήμερα (Klingemann 2020, Λαϊνάς 2013).

Τέλος μη θετική επίδραση της νοσολογικής αντίληψης στο πεδίο των εξαρτήσεων αποτελεί και η επικράτηση του παραδοσιακού ιατροκεντρικού μοντέλου παροχής βοήθειας, το οποίο επιφυλάσσει για τον ειδικό ένα ιδιαίτερα ενεργό ρόλο και θέτει τον πάσχοντα σε ρόλο παθητικού αποδέκτη οδηγιών και υπηρεσιών. Πρόκειται για ένα μοντέλο παροχής βοήθειας που η ιστορία, αλλά και η σύγχρονη αντίληψη για την απεξάρτηση το θεωρεί μη δόκιμο για την αντιμετώπιση αυτών των προβλημάτων, αφού ο ενεργός και πρωταγωνιστικός ρόλος των άμεσα ενδιαφερομένων είναι κεντρικός για να υπάρξουν βιώσιμες προτάσεις απεξάρτησης (Λαϊνάς 2013, White 2014).

Οι συνεισφορές των κριτικών προσεγγίσεων του πεδίου των εξαρτήσεων

Στον αντίποδα των προαναφερθέντων έχει συγκροτηθεί τις τελευταίες δεκαετίες ένα επιστημονικό ρεύμα, το οποίο εισφέρει σημαντικές προτάσεις για την κατανόηση και αντιμετώπιση του φαινομένου, εκκινώντας από διαφορετικές επιστημολογικές και επιστημονικές παραδοχές σε σχέση με το κυρίαρχο επιστημονικό παράδειγμα. Το

συγκεκριμένο ρεύμα, το οποίο προτείνει ένα ολοκληρωμένο πλέγμα κριτικών θεωρήσεων και πρακτικών για τις εξαρτήσεις, συμπεριλαμβάνει καινοτόμες οπτικές από διάφορες επιστήμες, όπως η Ψυχολογία, η Ψυχιατρική, οι Νευροεπιστήμες, η Ιστορία, η Κοινωνιολογία, η Κοινωνική Ανθρωπολογία. Οι συνεισφορές του συγκεκριμένου ρεύματος αφορούν το σύνολο των διαστάσεων του φαινομένου της εξάρτησης.

Μια πρώτη πολύ σημαντική συνεισφορά αφορά στο ρόλο του κοινωνικοπολιτικού και πολιτισμικού πλαισίου στη δημιουργία και στην εξάπλωση του προβλήματος της εξάρτησης. Σημαντική είναι σε αυτό το θέμα η συμβολή επιστημών όπως η Ιστορία, η Κοινωνιολογία, η Κοινωνική Ανθρωπολογία, αλλά και κριτικών προσεγγίσεων των νευροεπιστημών που κατέστησαν σαφή τον κεντρικό ρόλο του πλαισίου στην ανάπτυξη και μεγέθυνση των προβλημάτων εξάρτησης (Courtwright 2019, Hart 2013, Zinberg 1984). Η αποπλαισιωμένη οπτική του προβλήματος υπό το μανδύα της «ουδετερότητας» της επιστήμης, η οποία ουσιαστικά στηρίζει το status quo, αποδομείται από σημαντικό ερευνητικό έργο που αναδεικνύει την έντονη σχέση ανάμεσα στις ραγδαίες κοινωνικοοικονομικές και πολιτισμικές μεταβολές και τη μεγάλη αύξηση των δεικτών των προβλημάτων εξάρτησης (Alexander 2008, Peele 1990).

Μια δεύτερη εξίσου σημαντική συνεισφορά είναι η εναλλακτική ερμηνεία σημαντικών ευρημάτων των νευροεπιστημών. Μια από τις πλέον ενδιαφέρουσες εξελίξεις της τελευταίας δεκαετίας στο πεδίο των εξαρτήσεων αφορά στην ανάδειξη σημαντικών κριτικών απόψεων από το πεδίο των νευροεπιστημών, οι οποίες βρίσκονται στον αντίποδα των κυρίαρχων νοσολογικών αντιλήψεων (Hart 2013, Lewis 2017, Satel and Lilienfeld 2014). Η σημαντική συνεισφορά των νευροεπιστημών με τις απεικονιστικές και άλλες μεθόδους μελέτης του εγκεφάλου προσεγγίζεται όχι με στατικούς όρους, αλλά με δυναμικούς όρους, καθώς άλλωστε ο εγκέφαλος βρίσκεται σε δυναμική αλληλεπίδραση με το περιβάλλον του. Χαρακτηριστική σε αυτό το πεδίο είναι η δουλειά του Lewis (2015, 2017), ο οποίος αμφισβητεί ως αυθαίρετο τον όρο ασθένεια για την εξάρτηση, υποστηρίζοντας ότι για να κατανοήσουμε το φαινόμενο θα πρέπει να δούμε τις αλλαγές που συμβαίνουν στον εγκέφαλο υπό το πρίσμα των θεωριών της μάθησης και της εξέλιξης του εγκεφάλου. Η προσέγγιση αυτή, πέρα από το ότι διατυπώνει μια σοβαρή κριτική στην έννοια της ασθένειας της εξάρτησης, φωτίζει και μια διάσταση που φαίνεται να μην λαμβάνεται σοβαρά υπόψιν στο πεδίο. Η διάσταση αυτή αφορά στην απόπειρα ταύτισης των δεδομένων που προκύπτουν από τις απεικονιστικές ή άλλες μεθόδους μελέτης του εγκεφάλου, με την κατασκευασμένη κοινωνικά και επιστημονικά έννοια της χρόνιας υποτροπιάζουσας νόσου. Τα ίδια δεδομένα ο Lewis, αλλά και άλλοι μελετητές του πεδίου, τα ερμηνεύουν εντελώς διαφορετικά, ως εξελικτική διαδικασία του εγκεφάλου ή ως μια διαδικασία μάθησης (Hart 2013, Lewis 2017, Satel and Lilienfeld 2014). Το συγκεκριμένο ζήτημα της θέασης μιας ερμηνευτικής προσέγγισης των ερευνητικών δεδομένων ως απόλυτη αλήθεια και μόνη αντικειμενική πραγματικότητα, προκαλεί πολλαπλά προβλήματα στην ουσιαστική κατανόηση και αντιμετώπιση διαφόρων κοινωνικών προβλημάτων (Teo 2010).

Ιδιαίτερο βάρος δίνουν τα κριτικά ρεύματα των εξαρτήσεων στη διαχρονικά αξιόπιστη πρόταση των ομάδων και των πρωτοβουλιών αυτοβοήθειας/ αλληλοβοήθειας. Οι ομάδες αυτοβοήθειας/ αλληλοβοήθειας στο πεδίο των εξαρτήσεων συνέβαλαν σε πολύ μεγάλο βαθμό στην αντιμετώπιση του

προβλήματος, αλλά και στην κατανόηση σημαντικών διαστάσεων αυτού εδώ και πολλές δεκαετίες. Πιο συγκεκριμένα, η σημασία για την ουσιαστική αντιμετώπιση του προβλήματος της εξάρτησης της βιωματικής γνώσης, του κοινοτικού περιβάλλοντος και της αλληλοβοήθειας αναδείχτηκαν μέσα από τη λειτουργία των ομάδων των Ανωνύμων Αλκοολικών και των διαφόρων ομάδων αυτοβοήθειας/ αλληλοβοήθειας που προέκυψαν από αυτούς, αλλά και από τα κοινόβια αυτοβοήθειας/ αλληλοβοήθειας όπως το Synanon (Kelly 2017, White 2014, Zafiridis 2011, Borkman 2008). Η μεγάλη σημασία του κοινωνικού και πολιτισμικού περιβάλλοντος για την ανάπτυξη του προβλήματος της εξάρτησης διατυπώθηκε με σαφήνεια από τις αρχές της δεκαετίας του 1960 στο Synanon, το πρώτο αυτοδιαχειριζόμενο κοινόβιο ανθρώπων με πρόβλημα εξάρτησης, το οποίο αποτέλεσε και τον προπομπό του επιτυχούς επαγγελματικού μοντέλου των θεραπευτικών κοινοτήτων (Zafridis 2011, Yablonsky 1965).

Τα κριτικά ρεύματα του πεδίου των εξαρτήσεων αναδεικνύουν τα τελευταία χρόνια ένα ιδιαίτερα σημαντικό ζήτημα: τη διαφοροποίηση του προφίλ και των αναγκών των ανθρώπων που αντιμετωπίζουν προβλήματα εξάρτησης και την ταυτόχρονη διεύρυνση των εξαρτητικών συμπεριφορών. Το γεγονός αυτό είναι ιδιαίτερα κρίσιμο καθώς η διαφοροποίηση του προφίλ και των αναγκών εγείρει ερωτήματα για την καταλληλόλητα των υφιστάμενων πρακτικών παρέμβασης και την ανάγκη να υπάρξουν αλλαγές σε αυτές (Granfield and Cloud 2001, Orford 2001, Zafiridis 1990). Η αναγκαιότητα αλλαγών των υφιστάμενων ψυχοκοινωνικών παρεμβάσεων στο πεδίο των εξαρτήσεων προκειμένου να συμπεριληφθούν και άνθρωποι με διαφορετικές ανάγκες είναι ιδιαίτερα επίκαιρη, καθώς με αυτό τον τρόπο οι δομές απεξάρτησης θα κατορθώσουν να υπερβούν τα προβλήματα που αντιμετωπίζουν όσον αφορά στην προσέλκυση ανθρώπων με ανάλογα ζητήματα (Λαϊνάς 2013).

Μια ακόμη σημαντική συνεισφορά των κριτικών προσεγγίσεων του πεδίου είναι η ανάδειξη του φαινομένου της φυσικής ανάρρωσης. Της διαδικασίας δηλαδή υπέρβασης των προβλημάτων εξάρτησης χωρίς τη λήψη βοήθειας είτε από επαγγελματικά πλαίσια, είτε από ομάδες αυτοβοήθειας/ αλληλοβοήθειας. Όπως αναφέρει η έρευνα το φαινόμενο αυτό σχετίζεται με την ύπαρξη επαρκούς κοινωνικού κεφαλαίου στα άτομα που αντιμετωπίζουν πρόβλημα εξάρτησης. Η μελέτη αυτού του φαινομένου οδηγεί σε μια σειρά ερωτημάτων στο πεδίο των εξαρτήσεων, τα οποία αφορούν και το συνολικό τρόπο που προσεγγίζουμε την έννοια της ανάρρωσης ή απεξάρτησης (Ζαφειρίδης 2018, Cloud and Granfield 2008, Klingemann and Sobell 2007, Klingemann 2020).

Η επιτυχής συμβολή των ομάδων αυτοβοήθειας/ αλληλοβοήθειας στο πεδίο των εξαρτήσεων σε συνδυασμό με τα αδιέξοδα των ιατροκεντρικών πρακτικών σε αυτό αναδεικνύουν την ανάγκη επανεξέτασης του κυρίαρχου μοντέλου παροχής βοήθειας. Ο προβληματισμός αυτός συνδέεται επίσης με τα κριτικά ρεύματα της Ψυχολογίας, όπου αμφισβητείται τόσο η άκρατη ψυχολογικοποίηση και το παραδοσιακό μοντέλο υποστήριξης και παρέμβασης, όσο και η διαρκώς μεγαλύτερη έμφαση στις ψυχοθεραπευτικές τεχνικές (Prilleltensky and Nelson 2002, Ζαφειρίδης 2000, 2018). Προτείνονται μοντέλα παροχής βοήθειας στα οποία παρέχεται υποστήριξη για την αυτοβοήθεια και την αυτοοργάνωση των άμεσα ενδιαφερομένων και τα οποία τοποθετούν τους λειτουργούς υγείας στην περιφέρεια των υλοποιούμενων παρεμβάσεων (Ζαφειρίδης 2000, Λαϊνάς 2013, DeZeeuw 2004,

Watkins 2019). Τα μοντέλα αυτά συνδέονται επίσης με την προσαρμογή της πρότασης υποστήριξης στις ανάγκες κάθε συγκεκριμένου ανθρώπου και κινούνται προς μια κατεύθυνση ενίσχυσης των πόρων που προάγουν την ανάρρωση, ενίσχυσης με άλλα λόγια του κοινωνικού και αναρρωτικού κεφαλαίου (Λαϊνάς 2013, Kelly and White 2011, Cloud and Granfield 2008).

Συμπεράσματα

Με βάση όλα τα παραπάνω, αναδύονται οι διαστάσεις μιας νέας οπτικής του φαινομένου της εξάρτησης και των προσπαθειών αντιμετώπισής του. Η νέα οπτική είναι σημαντικό να συμπεριλαμβάνει διάφορα επιστημονικά πεδία όπως της Ιατρικής, της Ψυχιατρικής, της Βιολογίας, των Νευροεπιστημών, της Ψυχολογίας, αλλά σε ισότιμη βάση και πεδία όπως της Κοινωνιολογίας, της Ιστορίας, της Κοινωνικής Ανθρωπολογίας. Η ουσιαστική διεπιστημονική προσέγγιση είναι σημαντικό να δίνει έμφαση στον πλουραλισμό των χρησιμοποιούμενων μεθοδολογιών έρευνας, προκειμένου να προσεγγιστούν διαστάσεις του φαινομένου, τις οποίες οι μεθοδολογίες του κυρίαρχου ερευνητικού παραδείγματος δεν προσεγγίζουν (Rhodes and Coomber 2010, Orford 2008). Μια σημαντική συνεισφορά των κριτικών προσεγγίσεων των κοινωνικών επιστημών αφορά στην αξιοποίηση της συμμετοχικής έρευνας δράσης, ως εργαλείου διερεύνησης αναγκών, αλλά και δημιουργίας ψυχοκοινωνικών παρεμβάσεων. Η συγκεκριμένη μεθοδολογία θέτει ως βάση τη βιωματική γνώση και την ενεργό συμμετοχή των άμεσα ενδιαφερόμενων, δίνει έμφαση στα τοπικά, ιστορικά και πολιτισμικά χαρακτηριστικά του εκάστοτε πλαισίου και αποτελεί την πλέον δόκιμη μεθοδολογία για την αξιοποίηση των πρακτικών αυτοβοήθειας/ αλληλοβοήθειας στο πεδίο των εξαρτήσεων (Λαϊνάς 2013).

Το αίτημα για κοινωνική δικαιοσύνη και χειραφέτηση των καταπιεσμένων και ο σεβασμός στο δικαίωμα του αυτοπροσδιορισμού για τους άμεσα ενδιαφερόμενους, που αποτελούν βασικές αξίες των κριτικών προσεγγίσεων της Ψυχολογίας, οριοθετούν το πλαίσιο και τους στόχους μιας διαφορετικής οπτικής στο πεδίο των εξαρτήσεων. Η οπτική αυτή θέτει σε κεντρικό ρόλο τους άμεσα ενδιαφερόμενους σε όλο το φάσμα των απαιτούμενων ενεργειών, από την ανάδειξη των αναγκών και το σχεδιασμό παρεμβάσεων, ως την υλοποίηση, την αξιολόγηση των παρεμβάσεων καθώς και τη χάραξη πολιτικών γύρω από τα ζητήματα των εξαρτήσεων. Υπό αυτό το πρίσμα η ανάκτηση της αξιοπρέπειας και της ελευθερίας των ανθρώπων που αντιμετωπίζουν προβλήματα εξάρτησης αποτελούν τα βασικά ζητούμενα του πεδίου.

Η επίτευξη όλων των παραπάνω σχετίζεται με την ανατροπή των λογικών ανάθεσης επίλυσης του προβλήματος αποκλειστικά σε εξειδικευμένους οργανισμούς και επαγγελματίες. Επιπλέον η έμφαση στον ενεργό ρόλο των άμεσα ενδιαφερομένων πολιτών και των τοπικών κοινωνιών θεωρείται μείζονος σημασίας για την αποδοτικότερη αντιμετώπιση των προβλημάτων εξάρτησης. Μια σημαντική παραδοχή που οφείλουμε να κάνουμε ως επιστήμονες, ως επαγγελματίες του πεδίου, ως κοινωνία, αλλά πολλές φορές ως άμεσα ενδιαφερόμενοι/ες είναι αυτό που τονίζει σε ένα σημαντικό του άρθρο ο K. Humphreys (2015): Οι επαγγελματίες του πεδίου των εξαρτήσεων δεν είναι οι θεματοφύλακες της ανάρρωσης.

Τέλος, χρειάζεται να τονιστεί πως ο κίνδυνος να θεωρηθεί η συμμετοχή των άμεσα ενδιαφερομένων ως πανάκεια και να εργαλειοποιηθούν ή και να αφομοιωθούν οι ριζοσπαστικές αυτές ιδέες και πρακτικές από την κυρίαρχη λογική είναι υπαρκτός (Lainas, Georgiou and Dimitriadou 2017, Zafiridis and Lainas 2012). Τα

διερευνώμενα όμως αδιέξοδα του πεδίου των εξαρτήσεων από τη μία πλευρά και οι ασφαλιστικές δικλείδες που θέτουν τα κριτικά επιστημονικά ρεύματα για να αποφευχθούν οι όποιοι κίνδυνοι από την άλλη πλευρά, αναδεικνύουν ως κεντρικό το αίτημα ανανέωσης ή και ανατροπής των οπτικών και των πρακτικών μας γύρω από το φαινόμενο της εξάρτησης.

Σημειώσεις

[1] Το εμπνεόμενο από τον προτεσταντισμό κίνημα της εγκράτειας εμφανίστηκε στις αρχές του 19ου αιώνα με βασικό στόχο την καταπολέμηση της χρήσης αλκοόλ. Σημαντικές επιρροές δέχθηκε στα πρώτα του βήματα από τις απόψεις του θεωρούμενου πατέρα της Ψυχιατρικής Benjamin Rush, για την υιοθέτηση λογικών μετριασμένης χρήσης αλκοόλ. Γρήγορα όμως το πρόταγμα αυτό άλλαξε υπό την πίεση συντηρητικότερων φωνών και επικράτησε το αίτημα για πλήρη απαγόρευση του αλκοόλ (Courtwright, 2012). Ακόμη και σήμερα το κίνημα αυτό ασκεί σημαντικές επιρροές στην οπτική μας στα ζητήματα της εξάρτησης/ απεξάρτησης και στην υιοθέτηση πολιτικών γύρω από αυτό.

[2] Ένα βασικό επιχείρημα των υποστηρικτών της νοσολογικής αντίληψης είναι ότι με την υιοθέτηση αυτής της άποψης βελτιώνεται η θέση των ανθρώπων που αντιμετωπίζουν ανάλογα προβλήματα, αφού δεν αντιμετωπίζονται ως ανήθικοι και εγκληματίες, αλλά ως ασθενείς. Πρόκειται για ένα σημαντικό επιχείρημα το οποίο οφείλουμε να λάβουμε υπόψιν μας, καθώς κατά τον 20ο αιώνα αρκετές νομοθετικές και άλλες ρυθμίσεις για ανθρώπους με πρόβλημα εξάρτησης που κινήθηκαν σε θετική κατεύθυνση, βασίζονται σε αυτό το σκεπτικό. Αν όμως υιοθετήσουμε τη νοσολογική αντίληψη της εξάρτησης οφείλουμε να αναρωτηθούμε, αν η θέαση και αντιμετώπιση ενός ανθρώπου με πρόβλημα εξάρτησης στις σύγχρονες δυτικές κοινωνίες είναι ανάλογη με την αντιμετώπιση ενός ανθρώπου με τη νόσο του Πάρκινσον ή ενός ανθρώπου που έχει διαβήτη (χρόνιες ασθένειες και οι δύο).

Η πολυπλοκότητα των αιτιών της εξάρτησης και ο καθοριστικός ρόλος που διαδραματίζει στην εννοιολογική της κατασκευή το ιστορικό, κοινωνικό και πολιτικό πλαίσιο, διαφοροποιούν σε μεγάλο βαθμό την ουσιαστική οπτική μας επί αυτής. Η υιοθέτηση, άλλωστε, του όρου ασθένεια για την εξάρτηση με βάση το επιχείρημα της βελτίωσης της θέσης των ανθρώπων που αντιμετωπίζουν ανάλογα προβλήματα, απέχει από την έννοια της επιστημονικής τεκμηρίωσης, καθώς γίνεται με ηθικούς όρους. Αν επιζητούμε μια πραγματική προοδευτική εννοιολογική προσέγγιση του φαινομένου θα μπορούσαμε να αξιοποιήσουμε μια πραγματική ανθρωποκεντρική αντίληψη, όπως αυτή που πηγάζει από ένα σύνθημα έγκλειστου σε ψυχιατρείο της Ιταλίας πριν τη μεταρρύθμιση του Franco Basaglia: «Πριν ήμασταν τρελοί. Τώρα είμαστε ασθενείς. Πότε τελικά θα μας θεωρήσουν ανθρώπους;» (Cristicchi, 2007 σε Μπαζάλια, 2008, σελ.: 9).

[3] Η προσέγγιση της μείωσης της βλάβης είναι ιδιαίτερα σημαντική για τη συνολική αντιμετώπιση της εξάρτησης. Η κριτική δε σχετίζεται με την προσέγγιση, αλλά με την αξιοποίησή της στο πλαίσιο διαχειριστικών πολιτικών οι οποίες συμβαδίζουν με την παρούσα συνθήκη της κρίσης των σύγχρονων καπιταλιστικών κοινωνιών και στοχεύουν στη μείωση των πόρων για τις δημόσιες παρεμβάσεις απεξάρτησης. Είναι εντελώς διαφορετικό, η προσέγγιση της μείωσης της βλάβης να αποτελεί ένα κομμάτι του συνολικού φάσματος αντιμετώπισης και εντελώς διαφορετικό να τίθεται ως μοναδικός άξονας μιας πολιτικής για την αντιμετώπιση της εξάρτησης.

[4] Έννοιες όπως θεραπεία, υποτροπή, αλλά και όροι όπως, θεραπευτής/ρια, συζήτηση περιστατικών, συμμόρφωση στη θεραπεία κ.α., παραπέμπουν ευθέως σε μια ιατροκεντρική σκέψη και πρακτική.

Αναφορές

Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία

Ζαφειρίδης, Φ. (2001), Ψυχική υγεία και καπιταλιστική ανάπτυξη, στο Ζαφειρίδης, Φ. (2009), *Εξαρτήσεις και Κοινωνία. Θεραπευτικές Κοινότητες, Ομάδες Αυτοβοήθειας* (σελ. 203 – 209). Αθήνα, Εκδόσεις Κέδρος.

Ζαφειρίδης, Φ. (2009), *Εξαρτήσεις και Κοινωνία. Θεραπευτικές Κοινότητες, Ομάδες Αυτοβοήθειας*, Αθήνα, Εκδόσεις Κέδρος.

Ζαφειρίδης, Φ. (2018), *Για τις αιτίες και τη θεραπεία των εξαρτήσεων,* Αθήνα, Εκδόσεις Πεδίο.

Ζαφειρίδης, Φ. και Λαϊνάς, Σ. (2009), Οι ελλοχεύοντες κίνδυνοι για τη ριζοσπαστικότητα των ΑΑ και ΝΑ, στο Ζαφειρίδης, Φ. (2009), *Εξαρτήσεις και Κοινωνία. Θεραπευτικές Κοινότητες, Ομάδες Αυτοβοήθειας* (σελ. 263 -301), Αθήνα, Εκδόσεις Κέδρος.

Ζαφειρίδης, Φ. και Λαϊνάς, Σ., (2007), Εξαρτήσεις και Αυτοβοήθεια, *Κοινωνία & ψυχική Υγεία*, Τεύχος 5, σσ. 4 – 8.

Λαϊνάς, Σ. (2013), *Ψυχοκοινωνικές παρεμβάσεις και αυτοβοήθεια στον τομέα των εξαρτήσεων: το παράδειγμα του Προγράμματος Προαγωγής Αυτοβοήθειας στο Α.Π.Θ.* Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Διδακτορική Διατριβή.

Μάτσα, Κ. (2001), *Ψάξαμε ανθρώπους και βρήκαμε σκιές,* Αθήνα, Εκδόσεις Άγρα.

Μπαζάλια, Φ. (2008), *Εναλλακτική Ψυχιατρική. Ενάντια στην απαισιοδοξία της λογικής για την αισιοδοξία της πράξης,* Φράνκα Ονγκάρο Μπαζάλια, Μαρία Γκράτσια Τζανικέντα (επιμ.), Αθήνα, Εκδόσεις Καστανιώτη.

Μπαϊρακτάρης, Κ. (2007), Η Διάχυση της Εξάρτησης και η Διαχείριση της Απεξάρτησης, *Κοινωνία και ψυχική Υγεία,* Τεύχος 5, σσ. 14 -17.

Ξενόγλωσση βιβλιογραφία

Alexander, B. (2008), The Globalization of addiction. A study in poverty of spirit, New York, Oxford University Press.

Ayoo, K., Mikhaeil, J. S., Huang, A. and Wąsowicz, M. (2020), The opioid crisis in North America: facts and future lessons for Europe, Anaesthesiology Intensive Therapy, Vol. 52, No 2, pp. 139 -147.

Borkman, T. (2008), The Twelve-Step recovery model of AA: A voluntary mutual help association, in Galanter, M. & Kaskutas, L. (Eds), Recent developments in alcoholism. Research on Alcoholics Anonymous and spirituality in addiction recovery (pp. 9-35), New York, Springer.

Cloud, W. and Granfield, R. (2008), Conceptualizing recovery capital: Expansion of a theoretical construct, Substance use & misuse, Vol. 43, No 12-13, 1971-1986.

Conrad, P. (2007), The medicalization of society: On the transformation of human conditions into treatable disorders, JHU Press.

Courtwright, D. (2012), A Short History of Drug Policy or Why We Make War on Some Drugs but not on Others. History Faculty Publications, Vol. 23. Retrieved from: http://digitalcommons.unf.edu/ahis_facpub/23

Courtwright, D. T. (2019), The Age of Addiction: How Bad Habits Became Big Business, Harvard University Press.

DeZeeuw, G. (2004), Καινοτομική κοινωνική υποστήριξη. Παραδείγματα και ερευνητικοί σχεδιασμοί, στο Δικαίου Μ., και Berkeley D. (επιμ.) Οργανισμοί. Ζητήματα Έρευνας και Ανάπτυξης στις Σύγχρονες Κοινωνίες, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα.

Granfield, R. and Cloud, W. (2001), Social Capital and Natural Recovery: The Role of Social Resources and Relationships in Overcoming Addiction without Treatment, Substance Use and Misuse, Vol. 36, No 11, pp. 1543-1579.

Hall, W., Carter, A. and Forlini, C. (2015), The brain disease model of addiction: is it supported by the evidence and has it delivered on its promises?, The Lancet Psychiatry, Vol. 2, No 1, pp. 105-110.

Hart, C. (2013), High price, New York, HarperCollins.

Humphreys, K. (2015), Addiction treatment professionals are not the gatekeepers of recovery, Substance use & misuse, Vol. 50, No 8-9, pp. 1024-1027.

Kagan, C., Burton, M., Duckett, P., Lawthom, R. and Siddiquee, A. (2011), Critical Community Psychology, London, Wiley-Blackwell.

Kelly, J. and White, W. (Eds., 2011), Addiction recovery management: Theory, research and practice, New York, Springer.

Kelly, J. F. (2017), Is Alcoholics Anonymous religious, spiritual, neither? Findings from 25 years of mechanisms of behavior change research, Addiction, Vol. 112, No 6, pp. 929-936.

Klingemann, H. (2020), Successes and failures in treatment of substance abuse: Treatment system perspectives and lessons from the European continent. Nordic Studies on Alcohol and Drugs, Vol. 37, No 4, pp. 323-337.

Klingemann, H. and Bergmark, A. (2006), The legitimacy of addiction in a world of smart people. Addiction, Vol. 101, No 9, pp. 1230 – 1237.

Klingemann, H. and Sobell, L. C. (2007), Promoting self-change from addictive behaviors. Springer Science+ Business Media, LLC.

Lainas, S., Georgiou. A. and Dimitriadou, K. (2017), Participation is not Panacea. Discussing about the danger of alienation of health movement initiatives' within the capitalistic crisis context. Presentation at the 18th IAHPE Conference, "European health policies in the era of capitalist crisis and restructuring", Thessaloniki, 21-24/9/2017.

Leshner, A. I. (1997), Addiction is a brain disease, and it matters. Science, Vol. 278, No 5335, pp. 45-47.

Lewis, M. (2015), The biology of desire: Why addiction is not a disease, Hachette UK.

Lewis, M. (2017), Addiction and the brain: development, not disease, Neuroethics, Vol. 10, No 1, pp. 7-18.

Maturo A. (2012), Medicalization: current concept and future directions in a bionic society, Mens sana monographs, Vol. 10, No 1, pp. 122–133.

Orford, J. (2008), Asking the right questions in the right way: the need for a shift in research on psychological treatments for addiction, Addiction, Vol. 103, No 6, pp. 875 – 885.

Orford, J., (2001), Excessive Appetites: A Psychological View of Addictions, New York, John Wiley and Sons Ltd.

Peele, S. (1989), The Diseasing of America, Lexington, MA, Lexington, Books.

Peele, S. (1990), Addiction as a cultural concept. Annals of the New York Academy of Sciences, Vol. 602, pp. 205-220.

Prilleltensky, I. and Nelson, G. (2002), Doing Psychology critically. Making a difference in diverse settings, New York, Palgrave Macmillan.

Rhodes, T. and Coomber, R. (2010), Qualitative methods and theory in addictions research, in G. Miller, J. Strang and P. Miller (Eds), Addiction research methods (pp. 59–78), Chichester, Wiley-Blackwell.

Satel, S. and Lilienfeld, S. O. (2014), Addiction and the brain-disease fallacy, Frontiers in psychiatry, Vol. 4, No 141.

Szasz, T. (2003), Ceremonial chemistry: The ritual persecution of drugs, addicts, and pushers, Syracuse University Press.

Teo, T. (2010), What is epistemological violence in the empirical social sciences?, Social and Personality Psychology Compass, Vol. 4, No 5, pp. 295-303.

United Nations Office on Drugs and Crime (2019) (UNODC), World Drug Report 2019, United Nations publication, Sales No. E.19.XI.8.

Volkow, N. D., Koob, G. F. and McLellan, A. T. (2016), Neurobiologic advances from the brain disease model of addiction, New England Journal of Medicine, Vol. 374, No 4, pp. 363-371.

Votaw, V. R., Geyer, R., Rieselbach, M. M. and McHugh, R. K. (2019), The epidemiology of benzodiazepine misuse: a systematic review, Drug and alcohol dependence, Vol. 200, pp. 95-114.

Watkins, M. (2019), Mutual Accompaniment and the Creation of the Commons, Yale University Press.

White, W., (2014), Slaying the dragon: The history of addiction treatment and recovery in America, Bloomington, IL, Chestnut Health Systems.

World Health Organization (2018), Global status report on alcohol and health 2018, Geneva, World Health Organization, Licence: CC BY-NC-SA 3.0 IGO.

Yablonsky, L. (1965), The tunnel back: Synanon, Macmillan.

Zafiridis, P. and Lainas, S. (2012), Alcoholics and narcotics anonymous – A radical movement under threat, Addiction Research and Theory, Vol. 20, No 2, pp. 93 -104.

Zafiridis, P. (2011), The Synanon self - help organization and its contribution to the understanding and treatment of addiction, International Journal of Therapeutic Communities, Vol. 32, No 2, pp. 125 - 141.

Zinberg, N. E. (1984), Drug, Set, and Setting: The Basis for Controlled Intoxicant Use, New Haven, CT, Yale University Press.

ΚΑΤΑΝΑΛΩΤΙΚΕΣ ΠΡΑΚΤΙΚΕΣ ΥΠΟ (ΤΗΝ) ΚΡΙΣΗ; ΡΕΠΕΡΤΟΡΙΑ ΔΡΑΣΗΣ ΚΑΙ ΛΟΓΟΥ

Δημήτρης Λάλλας

Μεταδιδακτορικός Ερευνητής, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών

Περίληψη

Με την ανακοίνωση αυτή παρουσιάζω τα ρεπερτόρια (καταναλωτικής) δράσης και λόγου μεσοστρωματικών υποκειμένων της έρευνας. Το εμπειρικό υλικό έχει αντληθεί από 20 ημιδομημένες συνεντεύξεις που έχουν διενεργηθεί με υποκείμενα-επισκέπτες του The Mall Athens, οι οποίοι αποτελούν το δείγμα της έρευνας το οποίο διαμορφώθηκε με τις μεθόδους του follow-up και του snowball sampling. Αξιοποιώντας τις μεθοδολογικές/αναλυτικές προσεγγίσεις των θεωριών της πρακτικής και των πολιτισμικών ρεπερτορίων, θα ανασυνθέσω τα ρεπερτόρια καταναλωτικής δράσης που εκδιπλώνουν τα υποκείμενα της έρευνας και τα ρεπερτόρια λόγου στα οποία προσφεύγουν για να ερμηνεύσουν και να «δικαιολογήσουν» τις καταναλωτικές τους πρακτικές. Μέσα από τις περιγραφές αυτών που κάνουν και τις ερμηνείες αυτών που λένε θα αναδειχθούν οι αναπαραστάσεις του εαυτού και των άλλων, οι κανόνες και οι επιταγές που ρυθμίζουν τις καταναλωτικές πρακτικές, οι αξίες και οι στόχοι όπου προσανατολίζονται αυτές και τα συναισθήματα που συνδέονται με αυτές. Επίσης, διερευνάται αν και κατά πόσο η οικονομική κρίση έχει τροποποιήσει τα ρεπερτόρια αυτά. Η ανάλυση αυτή αποτελεί μέρος του ερευνητικού έργου «Consumerism in a Period of Economic Crisis: Consumption Practices and Forms of Governance», το οποίο χρηματοδοτείται από το ΕΛΙΔΕΚ και πραγματοποιείται με τη θεσμική υποστήριξη του Ε.Κ.Κ.Ε

Λέξεις κλειδιά: κατανάλωση, καταναλωτικά ρεπερτόρια, καταναλωτικές πρακτικές, οικονομική κρίση

CONSUMER PRACTICES UNDER/IN CRISIS? ACTION AND DISCOURSE REPERTOIRES

Dimitris Lallas

Postdoctoral Researcher, National Center for Social Research

Abstract

This paper presentation focuses on consumer action and discourse repertoires of middle-class subjects of research. Empirical data has been collected via 20 semi-structured interviews with visitors of The Mall Athens, follow-up and snowball sampling methods. Utilizing methodological/analytical approaches of Practice theories and Cultural Repertoires, I'll reformulate the repertoires of consumer action unfolded by research subjects and the discourse repertoires deployed by them in order to interpret and "justify" their consumer practices. Through their descriptions of what they do and their interpretations of what they say, the representations of themselves and others, the norms and precepts governing consumer practices, the values and goals to which these practices are oriented as well as the emotions they are related to will be discussed. Furthermore, possible modifications of these repertoires on account of the economic crisis will be discussed. This analysis is part of the research project «Consumerism in a Period of Economic Crisis: Consumption Practices and

Forms of Governance», funded by Hellenic Foundation for Research and Innovation and conducted under the institutional support of National Center of Social Research.

Key words: consumption, consumer repertoires, consumer practices, economic crisis

Εισαγωγή

Η ανάλυση των ρεπερτορίων δράσης και λόγου (discourse) επιχειρείται με το συγκερασμό δύο μεθοδολογικών προσεγγίσεων, αυτή των κοινωνικών πρακτικών και αυτή των πολιτισμικών ρεπερτορίων. Η μεθοδολογική προσέγγιση των πολιτισμικών ρεπερτορίων διερευνά τα διαθέσιμα σε κάθε συγκείμενο σχήματα αξιολόγησης, τα κριτήρια αξιολόγησης και τους κανόνες που δικαιολογούν την επίκληση αυτών των κριτηρίων από την πλευρά των ατόμων, τις δομικές συνθήκες που ευνοούν την υιοθέτηση των σχημάτων αξιολόγησης, καθώς και το ρόλο των θεσμών ως προς την προώθηση των ρεπερτορίων (Lamont and Thévenot 2000: 7-9). Η υπέρβαση του δυϊσμού δομής-δράσης συνιστά έναν κοινά μοιραζόμενο μεθοδολογικό/αναλυτικό στόχο των δύο προσεγγίσεων. Η μεθοδολογική σύγκλισή τους ερείδεται και στο ότι τα σχήματα αξιολόγησης εμπεριέχονται στις μορφές γνώσης που αποτελούν συστατικό στοιχείο των πρακτικών, και συγκεκριμένα στα σχήματα αυτοκατανόησης, πρόσληψης και αποτίμησης του εαυτού, των άλλων και του περιβάλλοντος κόσμου (κοινωνικού και φυσικού) (Reckwitzt 2002, Schatzki 1996, Shove 2012, Warde 2017). Εν τέλει, τα ρεπερτόρια κατανάλωσης είναι σχήματα στα οποία τα άτομα προσφεύγουν «για να κατανοούν και δικαιολογούν τις καταναλωτικές επιθυμίες και πρακτικές τους» (Sassatelli 2016: 57).

Το εμπειρικό υλικό έχει αντληθεί από 20 ημιδομημένες συνεντεύξεις (μέσος χρόνος διάρκειας 1:30-2 ώρες η καθεμία) που έχουν διενεργηθεί με υποκείμενα-επισκέπτες (13 γυναίκες και 7 άνδρες) του The Mall Athens από τον Μάιο μέχρι τον Νοέμβριο του 2019. Ο συγκεκριμένος πολυχώρος επιλέχθηκε ως δειγματοληπτικό πλαίσιο δράσης, καθώς αποτελεί το πρώτο και μεγαλύτερο, κλειστό, υπερτοπικής εμβέλειας shopping mall στην Αττική, και ο ρόλος του ως προς την «εκγύμναση» του καταναλωτικού κοινού σε νέες μορφές καταναλωτικής εμπειρίας είναι κρίσιμος (Λάλλας 2012). Οι μέθοδοι διαμόρφωσης του δείγματος ανήκουν στην ευρύτερη μεθοδολογία της σκόπιμης δειγματοληψίας και πρόκειται, συγκεκριμένα, για τις μεθόδους του follow-up (αξιοποίηση μέρος του δείγματος που είχα διαμορφώσει στο πλαίσιο της διδακτορικής μου έρευνας για την καταναλωτική και χωρική εμπειρία στο The Mall Athens) και της χιονοστιβάδας (Bryman 2016: 464-470). Το δείγμα είναι μη-αντιπροσωπευτικό του γενικού πληθυσμού και τα υποκείμενα της έρευνας ανήκουν –βάσει εισοδηματικών κριτηρίων– στα τρία στρώματα της ελληνικής μεσαίας τάξης (κατώτερη, ενδιάμεση, ανώτερη) και –βάσει επαγγελματικών και εκπαιδευτικών κριτηρίων– στη λεγόμενη νέα μεσαία τάξη. Η «αντικειμενική» αυτή χαρτογράφηση βασίστηκε στο αναλυτικό σχήμα για την κοινωνική/ταξική στρωμάτωση που εισηγείται η Αρανίτου (2019).

Εκκινώντας από μια κονστρουξιονιστική προοπτική και αξιοποιώντας τη μεθοδολογίας της Θεμελιωμένης Θεωρίας, θα ανασυνθέσω τα καταναλωτικά ρεπερτόρια που αναδύονται στο λόγο των υποκειμένων της έρευνας. Κρίσιμο ερευνητικό ερώτημα είναι κατά πόσο, αν και με ποιον τρόπο, η δεκαετής σχεδόν ελληνική οικονομική κρίση (2009-18) έχει μεσολαβήσει και αναπροσαρμόσει τα καταναλωτικά ρεπερτόρια των μεσοστρωματικών υποκειμένων. Δεδομένων των

περιορισμών της έκτασης του κειμένου, θα παρουσιάσω αυτά τα ρεπερτόρια στις βασικές τους διαστάσεις.

Θεωρητική συζήτησης: Ρεπερτόρια καταναλωτικής δράσης και λόγου

Το ρεπερτόριο της καταναλωτικής κυριαρχίας

Μέσα από το λόγο των υποκειμένων αναδύονται δύο ρεπερτόρια της καταναλωτικής κυριαρχίας, αυτό της *ισχύος της ελεύθερης ηδονοθηρικής επιλογής* και αυτό της *δύσθυμης έλλογης σύνεσης*. Η δεκαετής σχεδόν κρισιακή συνθήκη φαίνεται να διαδραμάτισε κρίσιμο ρόλο ως προς την παροδική ή/και μόνιμη μετάβαση από το ένα στο άλλο ρεπερτόριο καταναλωτικής κυριαρχίας.

Η αναπαράσταση του καταναλωτή ως κυρίαρχου ενημερώνει δύο κεντρικές σημασιολογήσεις, μια μοντερνιστική και μια μετα-μεταμοντερνιστική. Η πρώτη σημασιολόγηση της κυριαρχίας του έλλογου οικονομικού δρώντα προέρχεται από τη φιλελεύθερη και ωφελιμιστική σκέψη, και συναντάται και στη μετέπειτα νεοφιλελεύθερη οικονομική σκέψη (Slater 1997: 38-46). Η έννοια της κυριαρχίας αποδίδεται στον καταναλωτή λόγω του κρίσιμου ρόλου του ως προς τη ρύθμιση των συντελεστών της παραγωγής και της ανταλλαγής. Η κρισιμότητα της ελευθερίας καταναλωτικής επιλογής δεν περιορίζεται μόνο στην οικονομία αλλά επεκτείνεται, κατά τους (νέο-)φιλελεύθερους διανοητές, και στη σφαίρα της κοινωνικοπολιτικής οργάνωσης, καθώς αναγνωρίζουν αυτήν ως πηγή ισχύος και κυριαρχίας. Με μια χαρακτηριστική διανοητική χειρονομία εγκαθιδρύουν την αναλογία μεταξύ αγοραίας επιλογής και πολιτικής ψήφου. Έτσι, ο καταναλωτής αναδεικνύεται ως ο εγγυητής της οικονομικής ανάπτυξης, της πολιτικής φιλελεύθερης τάξης και της κοινωνικής σταθερότητας (Olsen, 2019: 33).

Η δεύτερη σημασιολόγηση της κυριαρχίας του καταναλωτή προέρχεται από τις μετα-μετα-μοντέρνες, φιλελεύθερες θεωρήσεις (Ritzer 2017: 512-515) οι οποίες απορρίπτουν τις κριτικές θεωρήσεις περί αλλοτρίωσης και αδυναμίας του καταναλωτή και αναδεικνύουν την αυτονομία και την κυριαρχία του στη βάση των δυνατότητων απόλαυσης, αυτοενδυνάμωσης, αυτοπροσδιορισμού, ανάπτυξης κοινωνικών δεσμών (Mort 1989, Fiske 2005[1989], Lipovetsky, 1994, Miller, 2008, 2012), και του ρυθμιστικού ρόλου του στην παγκοσμιοποιημένη οικονομία (Miller, 1995).

Θα επιχειρήσω, εδώ, να αναδείξω τις επιπτώσεις της ελληνικής οικονομικής κρίσης ως προς τις αντιλήψεις και τα συναισθήματα των μεσοστρωματικών υποκειμένων της έρευνας για την καταναλωτική τους κυριαρχία, καθώς και ως προς τις αναδιατάξεις των στρατηγικών διατήρησης αυτής της κυριαρχίας.

Μέσα από την ανάλυση του λόγου των υποκειμένων, αναδεικνύεται ότι πριν την εκδήλωση της ελληνικής οικονομικής κρίσης (2009-2010), τα μεσοστρωματικά υποκείμενα της έρευνας φαίνεται να εκλαμβάνουν και να αποτιμούν τους εαυτούς τους ως ελεύθερους επιλογείς στο πεδίο της κατανάλωσης. Προσαρμόζουν βάσει της αγοραστικής-οικονομικής τους ισχύος τις καταναλωτικές τους προσδοκίες και επιθυμίες, τείνουν να αναστέλλουν το κριτήριο της οικονομικής χρησιμότητας και της ανάγκης και επιδίδονται σε ένα ηδονοθηρικό καταναλωτικό παιχνίδι. Τα συναισθήματα της ευχαρίστησης, της απόλαυσης, της ευφορίας συνοδεύουν την αίσθηση και την άσκηση της ελεύθερης καταναλωτικής επιλογής. Τα συναισθήματα αυτά όμως δεν προκαλούνται λόγω της αίσθησης του «ελέγχου της βούλησης» του

ατόμου και της έλλογης αποτίμησης των προσωπικών επιθυμιών, αναγκών και των αγοραίων τιμών και των πάντα περιορισμένων πόρων (Sassatelli 2016, 2012, Slater 1997, Paterson 2018). Πέρα από την παράσταση της οικονομικής επιστήμης για τον κυρίαρχο οικονομικό δρώντα-καταναλωτή, εδώ η αίσθηση της κυριαρχίας φαίνεται να προκύπτει τόσο από την ικανότητα των υποκειμένων να εισέρχονται στην αγορά ως «ηδονοθήρες» (Bauman 2008) και να δοκιμάζουν μια ηδονιστική ελευθερία όσο και από τα συναισθήματα που συνδέονται με αυτή την ηδονιστική εμπειρία. Ως βασικές συστατικές αξίες του ρεπερτορίου της ισχύος της ηδονοθηρικής επιλογής αναδεικνύονται η ελευθερία επιλογής, η παιγνιότητα, η επιθυμία, η σπατάλη, η οικονομική άνεση και ανεξαρτησία, η κοινωνική ανοδική κινητικότητα και η ατομική επιτυχία καθώς και η εργατικότητα.

Η εκδήλωση της οικονομικής κρίσης και τα συνακόλουθα μέτρα οικονομικής λιτότητας που εφαρμόστηκαν στο πλαίσιο των Μνημονιακών συμφωνιών μεταξύ Ελληνικού κράτους, Ε.Ε, Ε.Κ.Τ και Δ.Ν.Τ σηματοδότησαν παροδικές για κάποιους και μόνιμες για άλλους αλλαγές στις υλικές συνθήκες διαβίωσης. Οι οικονομικές αυτές αλλαγές σε συνδυασμό με τους δημόσιους λόγους (discourses) που πλαισίωσαν τα μέτρα λιτότητας συνέβαλαν στη μετάβαση σε ένα άλλο ρεπερτόριο της καταναλωτικής κυριαρχίας, το οποίο έχει στον πυρήνα του την έλλογη και συνετή διαχείριση των πόρων. Μέσα από το λόγο των υποκειμένων, αναδεικνύεται έντονα η υιοθέτηση μιας μεθόδου έλλογης καταναλωτικής δράσης, την οποία αποκαλώ λογιστική της κατανάλωσης. Αυτή η *λογιστική της κατανάλωσης* υποστηρίζει τη συνετή καταναλωτική συμπεριφορά και συνάμα επιβεβαιώνει την κυριαρχία του ατόμου ως υπεύθυνου, έλλογου δρώντα. Η σύνεση, η οποία έχει παρατηρηθεί και από άλλους μελετητές (Koos 2017, Placas 2018, Σουλιώτης 2016), εδώ συνοδεύεται στις περισσότερες περιπτώσεις από μια δυσθυμία. Και αυτό γιατί φαίνεται ότι η σύνεση ως πυρηνικό στοιχείο αυτού του ρεπερτορίου προέκυψε απότομα λόγω της εισόδου των ατόμων στην κρισιακή συνθήκη. Η δυσθυμία έγκειται στην «αναγκαστική» τιθάσευση των καταναλωτικών προσδοκιών και στο αίσθημα της απώλειας της ισχύος της ηδονοθηρικής επιλογής.

Η υιοθέτηση, λοιπόν, της λογιστικής της κατανάλωσης συνοδεύεται από γνωστικές και συναισθηματικές στρατηγικές, με τις οποίες τα υποκείμενα καλούνται να αντιμετωπίσουν την συνθήκη της κρίσης στην οποία περιέρχονται παροδικά ή μόνιμα. Με την ανάλυση του λόγου, αναδείχθηκαν δύο γνωστικές και συναισθηματικές στρατηγικές. Η μια στρατηγική έχει στον πυρήνα της το συναίσθημα του θυμού, το οποίο προκαλείται λόγω της απώλειας της παρελθούσας ξέγνοιαστης, ελεύθερης και απολαυστικής καταναλωτικής ελευθερίας επιλογής. Η στρατηγική «πένθους», η οποία εκκινεί από την άρνηση για κατανάλωση και για την εμπορευματική φαντασμαγορία, και περνά στο θυμό. Έχουμε να κάνουμε με συναισθήματα που στρέφουν το άτομο ενάντια σε αυτούς που θεωρεί υπεύθυνους (Bericat 2015: 12) για την οικονομική του αδυναμία, για τη φτωχοποίηση κοινωνικών ομάδων του εγχώριου πληθυσμού, για την ανεπαρκή αγοραστική δύναμη και για την προώθηση μιας προκλητικής εμπορευματικής φαντασμαγορίας. Εν τέλει, ο θυμός αντικαθίσταται από την αποδοχή της νέας συνθήκης και την προσαρμογή σε αυτήν. Μα συνάμα, το συναίσθημα της δυσθυμίας είναι έντονο, καθώς, το καταναλωτιστικό φαντασιακό, το οποίο στο στάδιο της άρνησης διήλθε μια φάση μερικής απονομιμοποίησης, παραμένει σε ισχύ για αρκετούς.

Η άλλη στρατηγική έχει στον πυρήνα της τη ντροπή και την ενοχή για την παρελθούσα άσκηση της ελευθερίας επιλογής, η οποία βασιζόταν σε κάποιο βαθμό και στην πίστωση. Εδώ, η διαχείριση της απώλειας της καταναλωτικής ισχύος ενεργοποιεί ηθικές αποτιμήσεις του εαυτού-καταναλωτή, της καταναλωτικής συμπεριφοράς και των προσδοκιών του παρελθόντος, αποτιμήσεις που ενισχύουν τα συναισθήματα της ενοχής και της ντροπής, δηλαδή συναισθήματα που στρέφονται ενάντια στον εαυτό. Η ηθική απαξίωση, ακόμη και απάρνηση του παρελθόντος εαυτού και η θετική ανατίμηση ενός λιτού, υπεύθυνου βιοτικού προτύπου φαίνεται να καταγράφουν την επιτελεστικότητα ενός, ουσιαστικά, νεοφιλελεύθερου λόγου, ο οποίος επικράτησε στη δημόσια μιντιακή σφαίρα κατά τα τελευταία δέκα χρόνια και μορφοποίησε μια πολιτισμική εξήγηση σε ένα ερμηνευτικό σχήμα για τις αιτίες της κρίσης και τις αναγκαίες πολιτικές, οικονομικές, ηθικές και πολιτισμικές αλλαγές που θα συμβάλλουν στην υπέρβασή της (Mylonas 2014, Goutsos and Hatzidaki 2017, Liakos and Kouki 2015). Οι τάσεις υποκειμενοποίησης του ατόμου ως υπεύθυνου και «χρεωμένου» (Lazzarato 2014) αναφαίνονται έντονα.

Το ρεπερτόριο της αξιοσύνης

Η αναπαράσταση του υποκειμένου ως άξιου καταναλωτή αναδύεται μέσα από το λόγο των συνεντευξιαζομένων. Η αξιοσύνη αυτή έχει δύο κύριες σημασιολογήσεις. Η πρώτη αφορά την κοινωνικο-οικονομική επιτυχία του ατόμου, η οποία αποδεικνύεται και επιδεικνύεται μέσω των καταναλωτικών πρακτικών. Η δεύτερη αφορά την επιδεξιότητα και την ειδημοσύνη του καταναλωτή. Η καταναλωτική αξιοσύνη δομεί σχήματα πρόσληψης και αποτίμησης του εαυτού και ερμηνείας των καταναλωτικών πρακτικών.

Η αξιοσύνη του καταναλωτή συνδέεται ισχυρά με την καταναλωτιστική (consumerist) ηθική, με την έννοια ότι ο άξιος καταναλωτής, ο «καλός πελάτης», ο «επαρκής καταναλωτής» (Bauman 2008) είναι αυτός που διαθέτει επαρκές εισόδημα και είναι πρόθυμος συνάμα να επιδοθεί σε καταναλωτικές πρακτικές. Η αξιοσύνη, λοιπόν, του καταναλωτή κρίνεται στο πεδίο της κατανάλωσης. Ο καταναλωτής αποτιμάται από τους άλλους και τον εαυτό για την χρηματική του αντοχή, τις πρακτικές αυτοπαρουσίασης του/της και για την καταναλωτική του ειδημοσύνη.

Η επιδεξιότητα αφορά τόσο τις καταναλωτικές πρακτικές της προμήθειας(shopping) –και συγκεκριμένα τις ενέργειες της άντλησης, διαχείρισης, ανταλλαγής πληροφοριών, τις σωματικές επιτελέσεις και τον τρόπο χρήσης του χώρου στους θεσμούς της κατανάλωσης– όσο και τις πρακτικές ιδιοποίησης και χρήσης των αποκτηθέντων προϊόντων.

Όσον αφορά τις ενέργειες της άντλησης και διαχείρισης πληροφοριών σχετικά με καταναλωτικά αγαθά, τα υποκείμενα μαρτυρούν μια τεχνογνωσία καθώς φαίνεται να κατέχουν τρόπους και μεθόδους άντλησης πληροφοριών, διασταύρωσης και σύγκρισής τους καθώς και γνώσεις και τρόπους αξιολόγησης της ποιότητας και της καταλληλότητας των προϊόντων. Στο λόγο κάποιων συνεντευξιαζομένων αναδεικνύεται το ότι η καταναλωτική αυτή τεχνογνωσία επιστρατεύεται αμέσως ή/και εμμέσως για την επιβεβαίωση των ίδιων των υποκειμένων ως άξιων, επιδέξιων καταναλωτών. Η ηλεκτρονική και η φυσική περιήγηση-αναζήτηση, εν ολίγοις η πρακτική του window (e-)shopping, μπορεί να αποκτήσει δύο προσανατολισμούς, το «χάζεμα» και τη στοχοπροσηλωμένη αναζήτηση. Και στις δύο αυτές εκδοχές των πρακτικών προμήθειας –είτε αυτές γίνονται ηλεκτρονικά είτε σε ένα φυσικό χώρο ή

ακόμη και συνδυαστικά– φαίνεται να αποδεικνύεται η υφή των επιθυμιών και οι ικανότητες αξιολόγησης των εμπορευμάτων με κριτήρια τόσο οικονομικής ωφέλειας όσο και ποιότητας. Η στοχοπροσηλωμένη προετοιμασία για μια αγορά μπορεί να περιλαμβάνει την άντληση πληροφοριών και την νοητική επεξεργασία αυτών των πληροφοριών και τη φανταστική κατεργασία των απολαύσεων που μπορεί να αποφέρει η απόκτηση ενός συγκεκριμένου προϊόντος. Και ο συνδυασμός αυτής της στοχοπροσηλωμένης προεργασίας για μια αγορά με την περιήγηση-«χάζεμα» σε ένα εμπορικό χώρο περιγράφεται ως μια διαδικασία ανατροφοδότησης του καταναλωτικού υποκειμένου με πληροφορίες που μπορεί να μετατραπούν σε αγορές ή σε μελλοντικούς αγοραστικούς στόχους. Η ετοιμότητα για την αξιοποίηση των εκπλήξεων, του απρόσμενου, όσον αφορά τα προσφερόμενα καταναλωτικά αγαθά, συνιστά έκφραση της καταναλωτικής επιδεξιότητας.

Η επιστράτευση των αισθήσεων (όραση, αφή, οσμή) για την αποτίμηση της ποιότητας και της καταλληλόλητας των προϊόντων για το κάθε υποκείμενο βάσει του γούστου, των σωματικών προδιαγραφών, αναδεικνύει μεθόδους και κριτήρια αξιολόγησης των διαθέσιμων στην αγορά εμπορευμάτων. Η κατοχή και η αξιοποίηση αυτής της τεχνογνωσίας προσδίδει στο υποκείμενο το πρόσημο της καταναλωτικής αξιοσύνης.

Ακόμη και οι συμβουλές-γνώμες, που μπορεί να διατυπώνουν κάποια υποκείμενα σχετικά με την ποιότητα, την οικονομική ωφέλεια και την καταλληλότητα κάποιων προϊόντων για άλλους γνωστούς ή ακόμη και αγνώστους με τους οποίους συναντώνται σε διάφορους καταναλωτικούς θεσμούς, φαίνεται να συμβάλουν στην επικύρωση της καταναλωτικής τους ειδημοσύνης, άρα και αξιοσύνης.

Η αποτίμηση της καταναλωτικής αξιοσύνης κάποιου από τους άλλους προϋποθέτει κατάλληλες πρακτικές αυτοπαρουσίασης. Η επιτέλεση του άξιου καταναλωτή, του «σημαντικού πελάτη» συνίσταται σε συγκεκριμένες αγορές, στον ενδυματολογικό εξοπλισμό και σε χειρονομίες που εκσυμβολίζουν την αξιοσύνη του καταναλωτικού υποκειμένου.

Η καταναλωτική επιδεξιότητα αρθρώνεται και στις πρακτικές ιδιοποίησης και χρήσης των καταναλωτικών αγαθών. Μέσα από το λόγο των υποκειμένων, αναδεικνύονται οι γνώσεις και οι μέθοδοι με τις οποίες οικειοποιούνται και χρησιμοποιούν τα αγαθά που προμηθεύονται από την αγορά. Η τεχνογνωσία αυτή έχει να κάνει με τη διαμόρφωση ενός προσωπικού στυλ, μέσα από το συνδυασμό αντικειμένων, της εικονοποιείας και του νοήματος που παράγουν οι αλυσίδες σημαινόντων, που τείνει σε κάθε περίπτωση να αρθρώνει ο διαφημιστικός λόγος. Η σύνθεση του προσωπικού στυλ με υλικά που προσφέρει η αγορά και ο νοηματοδοτικός-προωθητικός της μηχανισμός, συνιστά μια διαδικασία που επιβεβαιώνει την ικανότητα του ατόμου για ατομική διαφοροποίηση και διατήρηση της αίσθησης της αυτονομίας του (Simmel 2018).

Το ρεπερτόριο της προσφοράς: Το «κιμπαριλίκι» και η γονεϊκότητα

Αξιοποιώντας τη βεμπεριανή ιδεοτυπική εννοιολόγηση των μορφών κοινωνικής δράσης (τυπική και ουσιαστική ορθολογικότητα), θα μπορούσαμε να επισημάνουμε ότι μέσα από το λόγο των συνεντευξιαζόμενων, τα έγγαμα υποκείμενα φαίνεται να οργανώνουν τις καταναλωτικές πρακτικές τους τόσο με όρους ουσιαστικής όσο και τυπικής ορθολογικότητας. Αρκετοί συνεντευξιαζόμενοι/ες υποστηρίζουν ότι

οργανώνουν τις πρακτικές προμήθειας που αφορούν τους άλλους (συζύγους, παιδιά) έτσι ώστε να ανταποκριθούν στα κυρίαρχα πρότυπα της αρρενωπότητας και της γονεϊκότητας – πατρότητας και μητρότητας. Κατά τον Miller, οι πρακτικές προμήθειας υπαγορεύονται από μια κανονιστική λογική και πιο συγκεκριμένα «το shopping είναι μια τεχνολογία έκφρασης της αγάπης» (2012: 85). Όσον αφορά τις αγορές για τους/τις ίδιους/ες, λόγω των περιορισμένων πια, εξαιτίας της οικονομικής κρίσης, διαθέσιμων οικονομικών πόρων, αρκετοί υπεισέρχονται συνήθως σε ακριβείς υπολογισμούς κόστους-οφέλους, με το όφελος για αυτούς/ές να σημασιολογείται με όρους οικονομικής χρησιμότητας και κάλυψης «βασικών αναγκών».

Στο λόγο ενός συνεντευξιαζόμενου, αναδεικνύεται το «κιμπαρλίκι» ως βασική ιδιότητα της αρρενωπότητας και του πατριαρχικού ρόλου. Το ρεπερτόριο της προσφοράς φαίνεται να έχει ως πυρηνικό στοιχείο το «κιμπαριλίκι» και να μεσολαβεί και προσανατολίζει τις πρακτικές αγοράς που αφορούν την σύζυγο. Η γενναιόδωρη ανταπόκριση στις καταναλωτικές επιθυμίες της συζύγου προϋποθέτει και συνεπάγεται την εγκατάλειψη από την πλευρά του συζύγου-άνδρα έλλογων υπολογισμών των διαθέσιμων πόρων και της τιμής των εμπορευμάτων.

Επίσης, ο συγκερασμός της «ιεροποίησης» της παιδικής ηλικίας και η αναγνώριση από το καταναλωτιστικό λόγο του παιδιού ως καταναλωτή (Martens Southerton and Scott 2004, Zukin 2005, Cook 2004, Zelizer 1994) μπορεί να ερμηνεύει σε κρίσιμο βαθμό τόσο το ρεπερτόριο καταναλωτικής δράσης και λόγου που χρησιμοποιούν οι γονείς για να δικαιολογήσουν τις καταναλωτικές πρακτικές που αφορούν τα παιδιά τους όσο και την τοποθέτηση των αναγκών/επιθυμιών των παιδιών στην κορυφή της ιεραρχίας καταναλωτικών οικογενειακών προτεραιοτήτων.

Ένας ακόμη κρίσιμος παράγοντας που διαμορφώνει το ρεπερτόριο καταναλωτικής δράσης και λόγου αναφορικά με την γονεϊκή κατανάλωση για τα παιδιά είναι η οικονομική κρίση. Απότοκα της κρίσης, όπως η μείωση του διαθέσιμου εισοδήματος, η σταδιακή απομείωση των αποταμιεύσεων καθώς και το συναίσθημα της αβεβαιότητας και της ανασφάλειας για τη μελλοντική οικονομική κατάσταση του νοικοκυριού, μεσολαβούν και διαμορφώνουν τα ρεπερτόρια αυτά δράσης και λόγου. Η προτεραιότητα των παιδικών αναγκών φαίνεται να γίνεται πιο επιτακτική. Οι καταναλωτικές πρακτικές προμήθειας για τα παιδιά οργανώνονται έλλογα από τους γονείς τους, με την έννοια ότι τίθενται ως στόχοι με προτεραιότητα εκπλήρωσης, εμπεριέχουν υπολογισμούς κόστους-οφέλους, αλλά το όφελος σημασιολογείται όχι με όρους καθαρής οικονομικής χρησιμότητας αλλά με όρους χρησιμότητας και επιθυμητότητας. Με άλλα λόγια, η γονεϊκή καταναλωτική δράση υποβαστάζεται από μια ουσιαστική ορθολογικότητα, δηλαδή είναι έλλογα οργανωμένη και προσανατολισμένη προς την αξία της παιδικότητας και της γονεϊκότητας, με τη δεύτερη να συναρτάται ισχυρά από την έμπρακτη (και μέσω της καταναλωτικής κάλυψης των αναγκών/επιθυμιών των παιδιών) αναγνώριση της αξίας της πρώτης.

Το ρεπερτόριο της ανανέωσης

Όσον αφορά τόσο τις πρακτικές προμήθειας όσο και τις πρακτικές ιδιοποίησης και χρήσης των αντικειμένων, η έννοια και η υλική αίσθηση του καινούριου μοιάζει να είναι κρίσιμη για τα υποκείμενα και να συνδέεται με ***α)*** την ανανέωση της κοινωνικής αναγνώρισης του ατόμου, *β)* την ανανέωση του εαυτού, γ) με την ανανέωση της επιθυμίας και *δ)* με την ανακάλυψη νέων απολαύσεων. Το καινούριο –στην υλική, συμβολική και φαντασιακή του διάσταση– φαίνεται να ενημερώνει τις ποικίλες

οργανωτικές λογικές των καταναλωτικών πρακτικών, όπως η επικοινωνιακή, η τελετουργική, η ηδονιστική (Sassatelli 2016: 81-82) και αυτή που θα μπορούσαμε να αποκαλέσουμε ενδοσχεσιακή.

Η ανανέωση της κοινωνικής αναγνώρισης και επιβράβευσης επιτυγχάνεται με την απόκτηση, την ιδιοποίηση και τη χρήση κάποιου καινούριου αντικειμένου. Η κοινωνική αναγνώριση του ατόμου προκύπτει αφενός από το ότι παρουσιάζει τον εαυτό του σε συνθήκες κοινωνικής αλληλεπίδρασης με ένα νέο τρόπο και φέροντας νέο εξοπλισμό και αφετέρου από το ότι η τελετουργική αυτή επιτέλεση του καινούριου επιβεβαιώνει στα μάτια τα δικά του και των άλλων τη δυνατότητα, την ετοιμότητα του ατόμου να ανταποκρίνεται στις νέες τάσεις (π.χ.: ενδυματολογικές, τεχνολογικές) και στα νέα ρεύματα προτιμήσεων˙ δυνατότητα που συνεπιφέρει θετικά συναισθήματα, όπως ο ενθουσιασμός, η αυτοπεποίθηση, η ικανοποίηση, η επίτευξη ακόμη και η αυταρέσκεια.

Η επιθυμία για το καινούριο ενημερώνει και την ηδονιστική και την ενδοσχεσιακή λογική των καταναλωτικών πρακτικών, δηλαδή σχετίζεται τόσο με την αναζήτηση νέων απολαύσεων όσο και με τους αναπροσδιορισμούς των ίδιων των υποκειμένων. Στο λόγο των υποκειμένων το καινούριο δεν εξαντλείται μόνο στην υλική ιδιότητα του καινούριου αλλά αφορά μάλλον το μη-συνηθισμένο. Άρα αυτό που αναζητείται, εν τέλει, μέσω των καταναλωτικών πρακτικών είναι ο ενθουσιασμός, η συγκίνηση, το νόημα, τα οποία σηματοδοτεί η εισβολή του καινούριου στη ζωή κάποιου/ας. Εντούτοις, μέσα από την κριτική ερμήνευση των λόγων των υποκειμένων αναδεικνύεται ότι το καινούριο, αυτό δηλαδή που επιφέρει ενθουσιασμό, νόημα, αξία για τα υποκείμενα, δεν συνίσταται σε κάτι ριζικά νέο, έτερο. Το καινούριο φαίνεται να είναι το ασυνήθιστο, το οποίο έχει δύο χαρακτηριστικά, τη μικρή διάρκεια και την ηπιότητα.

Όσον αφορά τη διάρκεια, το καινούριο μοιάζει να αφορά μια σύντομης διάρκειας περίοδο ενθουσιασμού για κάποιο αντικείμενο ή/και για τον εαυτό, κάτι που μας παραπέμπει στην παρατήρηση του Bauman (2001) για τη μεταλλαγή των επιθυμιών σε «ορέξεις» στη σύγχρονη ρευστή συνθήκη. Όσον αφορά την ηπιότητα, αναδεικνύεται το ότι ένας αναπροσδιορισμός του ατόμου ή/και η έναρξη μιας καινούριας σχέσης του υποκειμένου με ένα αντικείμενο ή/και εμπειρία δεν συνοδεύεται ούτε προϋποθέτει τριγμούς. Τα υποκείμενα φαίνεται να αναζητούν συγκινήσεις στο ήπια ασυνήθιστο, και να ελέγχουν, σε μεγάλο βαθμό, τα νέα αυτά ξεκινήματα και τις μεταβάσεις σε νέες σχέσεις με τον εαυτό, τα αντικείμενα, τους τόπους.

Επίσης, η ανακάλυψη νέων δυνατοτήτων που υπόσχονται τα εμπορεύματα καθώς και ο πειραματισμός με αυτές φαίνεται να ανανεώνει την επιθυμία των υποκειμένων για τα καινούρια αντικείμενα. Ο Sennett (2008: 158-160) υποστηρίζει ότι η υπόσχεση των ποικίλων και πολλαπλών δυνατοτήτων που ενσαρκώνουν τα εμπορεύματα/προϊόντα αποτελεί ένα ισχυρό θέλγητρο για τους καταναλωτές, κάνοντας λόγο για το «ήθος της δυνατότητας» ως συστατικό στοιχείο του «καταναλωτικού πάθους». Και μόνο η υπόσχεση των δυνατοτήτων τροφοδοτεί την επιθυμία για το καινούριο και μοιάζει η υπόσχεση αυτή να ικανοποιεί το άτομο και στο επίπεδο της φαντασίας. Επίσης, κάποια υποκείμενα της έρευνας αναφέρονται στην επιθυμία για το καινούριο, το οποίο μπορεί να σχετίζεται με το «μαστόρεμα» που θα δημιουργήσει έναν ασυνήθιστο, ιδιαίτερο συνδυασμό, κάτι που μπορεί να συμβάλλει στην ανανέωση του εαυτού και του ενδιαφέροντος για αυτό το αντικείμενο.

Το ρεπερτόριο της ηδονής

Η καταναλωτική πρακτική της προμήθειας προσλαμβάνεται και αξιολογείται από τα περισσότερα υποκείμενα ως ένα σύνολο δραστηριοτήτων απολαυστικών, χαλαρωτικών, ανακουφιστικών και ευχάριστων. Η ψυχολογική και ενδυματολογική προεργασία για τη βόλτα σε καταναλωτικούς θεσμούς, η ίδια η περιήγηση, η οπτική εμπειρία του «χαζέματος», η αμέριμνη ή/και στοχοθετημένη συλλογή πληροφοριών καθώς και η ανταλλαγή τους –στον ίδιο και σε διαφορετικό χώρο και χρόνο– με άλλους οικείους αλλά και αγνώστους, η αγορά/οικονομική συναλλαγή και η προμήθεια εμπορευμάτων, όλες αυτές οι επιμέρους πρακτικές συνθέτουν το πλέγμα της πρακτικής της προμήθειας. Πρόκειται για ένα πλέγμα επιμέρους πρακτικών, οι οποίες εκτείνονται σε διαφορετικούς χώρους και χρόνους έχοντας συνήθως ως άξονα τη χωροχρονική συνθήκη ενός καταναλωτικού θεσμού. Με την ανάλυση του λόγου των υποκειμένων της έρευνας αναδείχθηκε ένα ρεπερτόριο της ηδονής, δηλαδή ένα σχήμα κατανόησης, ερμηνείας και δικαιολόγησης των πρακτικών προμήθειας (πληροφοριών, εμπειριών και προϊόντων) ως απολαυστικών.

Η ψυχολογική και ενδυματολογική προετοιμασία των υποκειμένων για την επίσκεψή τους σε ένα καταναλωτικό θεσμό φαίνεται να είναι σημαντική για αρκετά υποκείμενα, καθώς συνδέεται με μια αίσθηση ελευθερίας και συναισθήματα ευχαρίστησης, απόλαυσης, προσμονής και ανυπομονησίας. Επίσης, αρνητικά συναισθήματα μπορεί να αρθούν με την προοπτική της επίσκεψης.

Η είσοδος σε έναν εμπορικό πολυχώρο και η περιήγηση μέσα σε αυτόν κατανοείται και ερμηνεύεται ως μια, εν πολλοίς, απολαυστική εμπειρία. Όπως φαίνεται, η αίσθηση της προβλεψιμότητας που προσφέρει ένας θεσμός κατανάλωσης, όπως ένα shopping mall, αποτελεί και μια προϋπόθεση της ευχάριστης εμπειρίας που μπορεί να δοκιμάσει κάποιος σε τέτοια περιβάλλοντα. Η σταθεροποίηση των προσδοκιών των επισκεπτών επιτυγχάνεται αφενός με τις επαναλαμβανόμενες επισκέψεις σε ένα καταναλωτικό θεσμό και με την συνεπακόλουθη εξοικείωση των ατόμων με το χώρο και αφετέρου με την συνέπεια ενός καταναλωτικού θεσμού ως προς τη συνθήκη ενός ασφαλούς, κλιματιζόμενου, καθαρού, εμπορευματικά και θεαματικά πλούσιου περιβάλλοντος που προσφέρει. Εδώ αναφαίνεται η σύγχρονη τάση των καταναλωτικών υποκειμένων για προβλέψιμες εμπειρίες που ενορχηστρώνονται και προσφέρονται σε καταναλωτικούς μικρόκοσμους (Λάλλας, 2012, Ritzer 2010), γεγονός που μαρτυρά μια γενικότερη πολιτισμική τάση για ηδονιστικές εμπειρίες απαλλαγμένες από ρίσκα (Badiou 2012, Bauman 2003).

Η βόλτα σε ένα θεσμό κατανάλωσης, και ιδίως σε ένα εμπορικό πολυχώρο, ο οποίος συνιστά μια συνθήκη αυτοτελούς μικρόκοσμου, συνδέεται με την απόλαυση της οπτικής εμπειρίας η οποία αποκτά τη μορφή και το περιεχόμενο του «χαζέματος», του ανέμελου, ξέγνοιαστου, απροϋπόθετου και μη στοχοθετικού κοιτάγματος. Όπως αναφαίνεται από το λόγο των υποκειμένων, η οπτική –συνολικά σωματική, βέβαια– περιδιάβαση εν μέσω ποικίλων ερεθισμάτων (πληροφοριών, εικόνων, βιτρινών, άλλων ανθρώπων) αποφορτίζει τα υποκείμενα από τις καθημερινές έγνοιες και προσφέρει μια αίσθηση ανεμελιάς και ανακούφισης. Η οπτική αυτή εμπειρία του «χαζέματος» ως μιας απολαυστικής, χαλαρωτικής εμπειρίας μπορεί να λάβει χώρα τόσο στο φυσικό χώρο μιας εμπορικής αγοράς όσο και στο διαδίκτυο. Όσον αφορά την εικονική περιήγηση στο διαδίκτυο, κάποια υποκείμενα της έρευνας την αποτιμούν ως μια απολαυστική εμπειρία, λόγω της

αναστολής οποιασδήποτε νοητικής διαδικασίας και συναισθηματικής διεργασίας/εμπλοκής. Η συνεχής ροή των εικόνων μοιάζει να εκκενώνει ένα κομμάτι του βιωματικού χρόνου του υποκειμένου. Ενδεχομένως, εδώ, θα μπορούσαμε να εντοπίσουμε μια αναστροφή του ρεμβασμού ή καλύτερα μια συστροφή του προς τα μέσα. Αν δηλαδή ο ρεμβασμός είναι, σχηματικά, μια επέκταση, μια αχαλίνωτη περιήγηση των σκέψεων-εικόνων-συναισθημάτων του ατόμου, εδώ έχουμε μια εισβολή ρεουσών εικόνων στη σκέψη του ατόμου, οι οποίες κοιλαίνουν το χώρο και το χρόνο.

Επίσης, μέσα από το λόγο των υποκειμένων αναδεικνύεται και αυτό που θα μπορούσαμε να ονομάσουμε καταναλωτικός ρεμβασμός. Πρόκειται για μια ονειροπόληση, όπως την έχει περιγράψει και αναλύσει ο Campbell (2018[1987]) ως επινοητικό ηδονισμό (imaginative hedonism), δηλαδή μια νοητική διεργασία με την οποία το άτομο προβάλλει στα αγαθά τέτοιες ιδιότητες οι οποίες μπορούν να αποφέρουν ηδονή, απόλαυση στον κάτοχό τους. Η οπτική αναμέτρηση με καταναλωτικά προϊόντα περιγράφεται από αρκετά υποκείμενα ως μια απολαυστική εμπειρία, ανεξαρτήτως της αγοράς ή/και της μετέπειτα έλλογης αξιολόγησης των εμπορευμάτων αυτών βάσει της τιμής τους.

Συμπεράσματα

Επιχείρησα να αναδείξω τα ρεπερτόρια καταναλωτικής δράσης και λόγου που αντίστοιχα τα υποκείμενα εκδιπλώνουν και συνθέτουν για να ερμηνεύσουν και να «δικαιολογήσουν» τις καταναλωτικές τους πρακτικές. Μέσα από τις περιγραφές όσων κάνουν και τις ερμηνείες αυτών που λένε αναδεικνύονται οι αναπαραστάσεις του εαυτού και των άλλων, οι κανόνες και οι επιταγές που ρυθμίζουν τις καταναλωτικές πρακτικές, οι αξίες και οι στόχοι όπου προσανατολίζονται αυτές και τα συναισθήματα που συνδέονται με αυτές. Επίσης, διερευνήθηκε αν και κατά πόσο η οικονομική κρίση έχει τροποποιήσει τα ρεπερτόρια αυτά.

Βιβλιογραφία

Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία

Αρανίτου, Β. (2019), Η Μεσαία Τάξη στην Ελλάδα την Εποχή των Μνημονίων: Μεταξύ Κατάρρευσης και Ανθεκτικότητας, Αθήνα, Θεμέλιο.

Bauman, Z. (2008), Ζωή για Κατανάλωση, Αθήνα, Πολύτροπον.

Bryman, A. (2017), Μέθοδοι Κοινωνικής Έρευνας, Αθήνα, Gutenberg.

Lazzarato, M. (2014), Η Κατασκευή του Χρεωμένου Ανθρώπου, Αθήνα, Αλεξάνδρεια.

Λάλλας, Δ. (2012), Στον Μικρόκοσμο του Mall, Θεσσαλονίκη, Νησίδες.

Ritzer, G. (2012), Σύγχρονη Κοινωνιολογική Θεωρία, Αθήνα, Κριτική.

Sassatelli, R. (2016), Καταναλωτική Κουλτούρα, Θεσσαλονίκη, Νησίδες.

Sennett, R. (2008), Η Κουλτούρα του Νέου Καπιταλισμού, Αθήνα, Σαββάλας.

Simmel, G. (2018), Η Μόδα, Αθήνα, Πλέθρον.

Σουλιώτης, Ν. (2016), Καταναλωτικές Λογικές στον Καιρό της Κρίσης: Αναστοχασμός και Προσαρμογή, στο Δ. Εμμανουήλ (επιμ.), Κοινωνικές Τάξεις και Κατανάλωση, Αθήνα: Αλεξάνδρεια, σσ. 277-306.

Ξενόγλωσση βιβλιογραφία

Badiou, A. (2012), *In Praise of Love*, London, Serpent's Tail.

Bauman, Z. (2001), Consuming Life, *Journal of Consumer Culture,* Vol. 1, No 1, pp. 9–29.

Bauman, Z. (2003), *Liquid Love*, Cambridge-Oxford, Polity-Blackwell.https://doi.org/10.1177%2F146954050100100102

Bericat, E. (2015), The Sociology of Emotions: Four Decades of Progress, *Current Sociology*, pp.1-23.

Campbell, C. (2018[1987]), *The Romantic Ethic and the Spirit of Modern Consumerism*, Oxford, Blackwell.

Cook, D.T (2004), *The Commodification of Childhood: The Children's Clothing Industry and the Rise of the Child Consumer*, Durham-London, Duke University Press.

Fiske, J. (2005[1989]), *Reading the Popular*, London, Routledge/Taylor & Francis Group.

Goutsos, D. and Hatzidaki, O. (2017) Discourses and Counter-discourses of the Greek Crisis: A Critical Linguistic Perspective in D. Tziovas (ed.), *Greece in Crisis: The Cultural Politics of Austerity*, London-New York, I.B.Tauris.

Koos, S. (2017), Crises and Consumption, In M. Kellller, B. Halkier, T.A Wilska and M. Truninger (eds) *Routledge Handbook on Consumption*, London, Routledge, pp. 106-115.

Lamont, M. and Thévenot, L. (2000), Introduction: Toward a Renewed Comparative Cultural Sociology, in M. Lamont, and L. Thévenot (eds), *Rethinking Comparative Cultural Sociology: Repertoires of Evaluation in France and the United States*, Cambridge, Cambridge University Press, pp. 1-22.

Liakos, A. and Kouki, H. (2015), Narrating the Story of a Failed National Transition: Discourses on the Greek crisis, 2010–2014, *Historein*, Vol.15, No 1, pp.49-61.

Lipovetsky, G. (1994), *The Empire of Fashion: Dressing Modern Democracy*, New Jersey, Princeton University Press.

Martens, L.- Southerton, D., and Scott, S. (2004), Bringing Children (and Parents) into the Sociology of Consumption: Towards a Theoretical and Empirical Agenda, *Journal of Consumer Culture*, Vol. 4. No 2, pp.155-182.

Miller, D. (1995), Consumption as the Vanguard of History: A Polemic by way of an Introduction, in D. Miller (ed), *Acknowledging Consumption*, London, Routledge, pp. 1-52.

Miller, D. (2008), *The Comfort of Things*, Cambridge, Polity.

Miller, D. (2012), *Consumption and its Consequences*, Cambridge, Polity.

Mort, F. (1989), The Politics of Consumption, in S. Hall, and M. Jacques (eds) *New Times: The Changing Face of Politics in the 1990s*, London, Lawrence and Wishart.

Mylonas, Y. (2014), Crisis, Austerity and Opposition in Mainstream Media Discourses of Greece, *Critical Discourse Studies*, Vol. 11, No. 3, pp. 305– 321.

Olsen, N. (2019), *The Sovereign Consumer: A New Intellectual History of Neoliberalism*, Palgrave-Macmillan.

Paterson, M. (2018), *Consumption and Everyday Life*, Oxford, Routledge.

Placas, A. (2018), Disrupted and Disrupting Consumption: Transformations in Buying and Borrowing in Greece, in E. Doxiadis, and A. Placas (eds) *Living under Austerity: Greek Society in Crisis* New York, Berghahn Books, pp. 321-346.

Reckwitzt, A. (2002), Toward a Theory of Social Practices, *European Journal of Social Theory*, Vol. 5, No.2, pp. 243–263.

Ritzer, G. (2010), *Enchanting a Disenchanted World: Continuity and Change in the Cathedrals of Consumption*, California, Pine Forge Press.

Sassatelli, R. (2012), Self and Body, in F. Trentmann (ed), *The Oxford Handbook of the History of Consumption*, Oxford, Oxford University Press, pp.633-652.

Schatzki, Th. (1996), *Social practices: A Wittgensteinian Approach to Human Activity and the Social*, Cambridge, Cambridge University Press.

Shove, E., Pantzar, M. and Watson, M. (2012), *The Dynamics of Social Practice*, London, Sage.

Slater, D. (1997), *Consumer Culture and Modernity*, Cambridge, Polity.

Tziovas, D. (2017), Narratives of the Greek Crisis and the Politics of the Past in D. Tziovas (ed.), *Greece in Crisis: The Cultural Politics of Austerity*, London-New York, I.B.Tauris.

Warde, A. (2017), *Consumption: A Sociological Analysis*, London, Macmillan.

Zelizer, V.A. (1994), *Pricing the Priceless Child*: *The Changing Social Value of Children*, Princeton-New Jersey, Princeton University Press.

Zukin, S. (2005), *Point of Purchase*, New York, Routledge.

«ΕΝΟΡΧΗΣΤΡΩΣΕΙΣ» ΤΗΣ ΚΑΤΑΝΑΛΩΤΙΚΗΣ ΕΜΠΕΙΡΙΑΣ: ΜΙΑ ΛΟΓΟ-ΑΝΑΛΥΤΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ ΤΩΝ ΠΡΟΩΘΗΤΙΚΩΝ ΜΕΘΟΔΩΝ ΕΝΟΣ ΘΕΣΜΟΥ ΤΗΣ ΚΑΤΑΝΑΛΩΣΗΣ

Δημήτρης Λάλλας,[α] Γιώργος Δρόσος[β]

[α] Μεταδιδακτορικός Ερευνητής, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών
[β] Επιστημονικός Συνεργάτης, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών, Υποψ. Διδάκτωρ Ιονίου Πανεπιστημίου

Περίληψη

Στην ανακοίνωση αυτή παρουσιάζουμε τα ευρήματα της ανάλυσης του λόγου που αρθρώνεται από έναν κατεξοχήν θεσμό της κατανάλωσης, όπως το The Mall Athens, και διαχέεται μέσω των μέσων κοινωνικής δικτύωσης. Το εμπειρικό υλικό έχει αντληθεί από το Facebook, το Twitter, το Instagram και το κανάλι του shopping mall στο YouTube. Σε μια μεταστρουκτουραλιστική προοπτική, επιχειρούμε μια πολυπρισματική ανάλυση λόγου η οποία αντλεί μεθοδολογικά εργαλεία από τη θεωρία Λόγου των Laclau και Mouffe, την Κριτική Ανάλυση Λόγου του M. Fairclough και από τον Foucault. Στόχος της λογο-αναλυτικής αυτής προσέγγισης είναι να αναδειχτούν οι ρηματικές πρακτικές (π.χ.: αλυσίδες ισοδυναμίας, διαρρηματικότητα) και οι γλωσσολογικές τεχνικές (π.χ.: τροπικότητα, μεταβατικότητα) με τις οποίες ο συγκεκριμένος θεσμός κατανάλωσης επιχειρεί να νοηματοδοτήσει τον εαυτό του, την καταναλωτική εμπειρία και τις πρακτικές, καθώς και τους επισκέπτες-καταναλωτές. Πιο συγκεκριμένα, επιχειρείται η ανάδειξη της/των ταυτότητας/ων του The Mall Athens και των επισκεπτών, οι προωθούμενες τεχνικές υποκειμενοποίησης και οι τεχνικές διαγωγής και επιμέλειας του εαυτού. Η ανάλυσή μας αποτελεί μέρος του ερευνητικού έργου «Consumerism in a Period of Economic Crisis: Consumption Practices and Forms of Governance», το οποίο χρηματοδοτείται από το ΕΛΙΔΕΚ και πραγματοποιείται με τη θεσμική υποστήριξη του Ε.Κ.Κ.Ε.

Λέξεις κλειδιά: κατανάλωση, shopping mall, ρηματικές πρακτικές, καταναλωτική υποκειμενικότητα, καταναλωτική εμπειρία

"ORCHESTRATIONS" OF THE CONSUMER EXPERIENCE: A DISCOURSE ANALYTICAL APPROACH TO THE PROMOTIONAL METHODS OF AN INSTITUTION OF CONSUMPTION

Dimitris Lallas,[α] Giorgos Drosos[β]

[α] Postdoctoral Researcher, National Center of Social Research
[β] Research Associate, National Center of Social Research, PhD Candidate –Ionian University

Abstract

This paper presentation is based on the analysis of the discourse articulated by a consumption institution, The Mall Athens, and promoted via social media. Our empirical data was collected from the Mall Athens Facebook, Twitter, Instagram and Youtube accounts. From a post-structuralist perspective, we attempt a multiperspectival discourse analysis, drawing methodological tools from Laclau and Mouffe's discourse theory, Fairclough's critical discourse analysis and Foucault. Our discourse analysis focuses on discursive practices (e.g. chains of equivalence, interdiscursivity) and linguistic techniques (e.g. modality, transitivity) whereby this consumption institution attempts to produce meaning regarding itself, consumer

experience and practices, as well as those of its visitors-consumers. More specifically, we attempt to highlight the identity/-ies of The Mall Athens and its consumers, as well as the subjectification techniques and the techniques of conduct and care of the self being proposed in its discourse. This analysis is part of research project “Consumerism in a Period of Economic Crisis: Consumption Practices and Forms of Governance”, funded by the Hellenic Foundation for Research and Innovation and conducted with the institutional support of the National Center of Social Research.

Key words: consumption, shopping mall, discursive practices, consumer subjectivity, consumer experience

Εισαγωγή

Η έρευνά μας επιχειρεί να αναλύσει τον προωθητικό λόγο του καταναλωτικού θεσμού The Mall Athens. Σε μια μεταστρουκτουραλιστική προοπτική, η ανάλυση λόγου αρνείται την επιστημολογική θέση της σημειωτικής ότι τα σημεία αποτελούν οριστικές συναρθρώσεις σημαινόντων/σημαινομένων. Οι νοηματικές συναρθρώσεις είναι ανοικτές, ρευστές και ενδεχομενικές, επομένως οι εκάστοτε νοηματοδοτήσεις συνιστούν απόπειρες παραγωγής και «καθήλωσης» του νοήματος, μέσω του αποκλεισμού άλλων δυνατοτήτων νοηματοδότησης (Laclau and Mouffe 2001: 107-108, 112-113, Laclau 1983). Ακολουθώντας τη μεθοδολογική προτροπή των Jørgensen και Phillips (2002) για μια «πολυπρισματική» λογο-αναλυτική έρευνα, αξιοποιούμε μεθόδους που προτείνουν η *Θεωρία του Λόγου* των Laclau-Mouffe, η προσέγγιση του Fairclough (CDA) και η φουκωική προβληματική γύρω από τη σύζευξη γνώσης/εξουσίας (Foucault 1980).

Ο προωθητικός λόγος του The Mall διαμορφώνεται κυρίως μέσα από τα social media, τα οποία έχουν εν πολλοίς υποκαταστήσει τις παραδοσιακές οδούς διαφήμισης. Ως μονάδες παρατήρησης ορίσθηκαν οι επίσημοι λογαριασμοί του πολυχώρου στα κάτωθι social media, από τα οποία συλλέχθηκε το εμπειρικό υλικό: Twitter (5918 tweets, Νοέμβριος 2011-Δεκέμβριος 2019), YouTube (183 βίντεο, Νοέμβριος 2011-Νοέμβριος 2019), Instagram (3571 βίντεο και φωτογραφίες, Φεβρουάριος 2014-Φεβρουάριος 2020), Facebook (130 cover photos, Νοέμβριος 2011-Φεβρουάριος 2020, και 112 events, Δεκέμβριος 2011-Νοέμβριος 2019). Τα ερευνητικά πορίσματα που παρουσιάζουμε εδώ αφορούν την ποιοτική θεματική ανάλυση και την ανάλυση λόγου (οπτικού/κειμενικού/προφορικού) των Facebook events, του Twitter και των βίντεο στο YouTube.

Θεωρητική συζήτηση: Ανάλυση του προωθητικού Λόγου

Το κομβικό σημαίνον και τα κύρια σημαίνοντα

Κομβικό σημαίνον του προωθητικού λόγου του σε αυτή την προσπάθεια άρθρωσης της ταυτότητας του The Mall Athens αναδεικνύεται ο «απόλυτος προορισμός κατανάλωσης»:

> «Ο απόλυτος χριστουγεννιάτικος προορισμός για άλλη μια χρονιά!» (TMA 2015α).
>
> «Ο αγαπημένος μας προορισμός» (TMA 2017).
>
> «Όλοι όσοι επισκεφθούν τον απόλυτο shopping προορισμό θα ζήσουν μια απίστευτη χριστουγεννιάτικη εμπειρία» (TMA 2014α).
>
> «Ένας μοναδικός προορισμός με περισσότερες από 200 διαφορετικές επιλογές για αγορές, διασκέδαση και φαγητό» (TMA 2014β).

Βασική επιδίωξη των malls είναι να λειτουργήσουν ως αυτάρκεις/αυτοτελείς και ελκυστικοί αστεακοί προορισμοί, επιδιώκοντας μια κοινωνικο-χωρική πυκνότητα παρόμοια με αυτή των παραδοσιακών κέντρων των μεγαλουπόλεων (Crawford 1992: 4, 22, Ritzer 2010: 145-6, Wall 2005), συμπεριλαμβάνοντας εντός τους έναν ολόκληρο κόσμο διασκέδασης, αναψυχής, αφθονίας και απεριόριστων επιλογών (Miles 2010: 81,103-105).

Αυτή η προσπάθεια άρθρωσης ταυτότητας υποστηρίζεται νοηματικά από την ετυμολογία του προσδιορισμού «απόλυτος» ως αυτού που «δεν έχει όρια, που εμφανίζεται στην ολοκληρωμένη του μορφή και φύση, σε όλη του την ένταση, που δεν περιορίζεται (από κανέναν και τίποτα), δεν μετριάζεται» (Μπαμπινιώτης 2005: 247). Ο προορισμός χαρακτηρίζεται «αγαπημένος» επειδή εκπληρώνει σταθερά τις ποικίλες προσδοκίες αγορών και αναψυχής του κοινού και «μοναδικός» επειδή είναι πολυλειτουργικός και προσφέρει ποικιλία καταναλωτικών επιλογών. Η επιδίωξη του πολυχώρου να προωθηθεί ως αυτάρκης και «εκστατικός» εξυπηρετείται και με κινηματογραφικές τεχνικές, που αξιοποιούνται στα videos στο Youtube, όπως αυτές του time lapse καθώς και άλλων κινούμενων ή στατικών πλάνων, με τις οποίες αποδίδεται η συμπύκνωση χρόνου-χώρου και η «ένταση» της κίνησης των ατόμων μες στο χώρο.

Για το The Mall, κυρίαρχο ρόλο στη διαδικασία παραγωγής νοήματος και την ύφανση της ταυτότητάς του φαίνεται να παίζουν τα σημαίνοντα του κεντρικού μότο: *Fun*, *Food*, *Fashion*, *Beauty*. Από μια μεταστρουκτουραλιστική οπτική, τα κύρια αυτά σημαίνοντα είναι μετέωρα, και ο προωθητικός λόγος επιχειρεί να τα νοηματοδοτήσει συνδέοντάς τα με άλλα σημαίνοντα παράγοντας έτσι «αλυσίδες ισοδυναμίας». Το νόημα παράγεται μέσα από την συνάρθρωση σημαινόντων, δηλαδή, με τη δημιουργία αλυσίδων ισοδυναμίας που αντιτίθενται σε άλλες αλυσίδες (Laclau and Mouffe 2001, Laclau 1994, Jorgensen and Philips 2002: 43).

Αρθρώνοντας «Αλυσίδες ισοδυναμίας»

Fun

Ετυμολογικά ο όρος *"fun"* συνδέεται με τις έννοιες της απόλαυσης, της χαράς, της ευχαρίστησης και της διασκέδασης. Αυτά τα σημαίνοντα δεν νοηματοδοτούνται οριστικά, αλλά εδώ συνδέονται με αυτά της «ξέφρενης γιορτής», του «ξεφαντώματος», του «συναρπαστικού», του «εντυπωσιακού», του «μαγικού», του «μοναδικού», του «απίθανου», του «αξέχαστου». Συνδέονται με εορταστικά events, όπως η χριστουγεννιάτικη/πασχαλινή γιορτή, το καρναβαλικό πάρτι και άλλες οργανωμένες πολιτιστικές εκδηλώσεις και θεάματα (συναυλίες, επιδείξεις μόδας, προωθητικές εμπορικές ενέργειες, φιλανθρωπικές και φιλοζωικές εκδηλώσεις):

> «Το ξέφρενο πάρτι του Carnival Kingdom»(TMA 2013α).
>
> «Τρέλα και παιχνίδι κάθε στιγμή!» (TMA 2016α).
>
> «Διασκεδάζουμε μέχρι τελικής πτώσης!»(TMA 2015β).
>
> «Σε αυτό τον πολύχρωμο κόσμο διασκέδασης μπορείς να ασχοληθείς με κατασκευές και εξερευνήσεις» (TMA 2013β).

Η σύνδεση αυτών των σημαινόντων χρησιμοποιείται κυρίως για την προώθηση των καρναβαλικών εκδηλώσεων που οργανώνονται εντός του εμπορικού πολυχώρου. Shopping malls και άλλοι τόποι που φιλοξενούν πρακτικές κατανάλωσης και

αναψυχής έχουν διαβαστεί ως τόποι με στοιχεία καρναβαλικά, ως «οριακοί» τόποι, «ελεγχόμενα κατώφλια» (Shields 1992: 7) ή/και ως τόποι «οργανωμένης αταξίας» και «ελεγχόμενης απορρύθμισης» συναισθημάτων και σωματικών περιορισμών (Elias and Dunning 1986: 121, Rojek, 2010: 122, Turner 1991 [1969], Urry and Larsen 2011). Εδώ, διακρίνουμε μια λογοθετική απόπειρα προώθησης του Mall ως ενός «καρναβαλικού»-«οριακού» χώρου, μέσω δύο ρηματικών εγχειρημάτων της *συνάρθρωσης αλυσίδων ισοδυναμίας* και της *εκκένωσης του νοήματος*.

Αφενός, λοιπόν, τα προαναφερθέντα σημαίνοντα «ξέφρενο», «τρέλα» «ξεφάντωμα» «ξεφεύγουμε», «μέχρι τελικής πτώσης», «αμέτρητες επιλογές» συναρθρώνονται σε μια αλυσίδα ισοδυναμίας, η οποία εδραιώνεται μέσω μιας υπονοούμενης διαφοράς της με τα σημαίνοντα «συνετό», «λογικό», «έλλογο», «εύτακτο», «οργανωμένο». Επιχειρώντας μια *συμπτωματική ανάγνωση* (Macherey 2006, Storey 2015: 118-124), η υπερβολή που διέπει τον προωθητικό λόγο μπορεί να διαβαστεί ως σύμπτωμα ενός ερωτήματος που σε πρώτο επίπεδο επιχειρείται να απωθηθεί εντούτοις στοιχειώνει το λόγο, έτσι που αυτός να προσπαθεί να απαντήσει σε αυτό το άρρητο-απόν ερώτημα, δηλαδή: πως είναι δυνατή μια ξέφρενη συναρπαστική εμπειρία σε ένα κατά τα άλλα εύτακτο, σκηνοθετημένο, τεχνολογικά επιτηρούμενο, γραφειοκρατικά και έλλογα οργανωμένο περιβάλλον;

Αφετέρου, τα ίδια αυτά σημαίνοντα «ξέφρενο» και «ξεφάντωμα» υπόκεινται σε μια «εκκένωση» του νοήματος με το οποίο έχουν συνδεθεί, δηλαδή με μια αποδιαρθρωτική των κοινωνικών κανόνων και συμβάσεων δυνητικότητα που ενείχαν συμβάντα όπως η καρναβαλική γιορτή. Η όποια συμβολική αμφισημία των σημείων ακυρώνεται (Baudrillard 1981: 149). Εκκενωμένα από το νόημά τους, τα σημαίνοντα λειτουργικοποιούνται και εξισώνονται σε μια αλυσίδα ισοδυναμίας, έτσι ώστε να μπορεί να αλυσώνεται η ξέφρενη γιορτή με τα οργανωμένα events στον ελεγχόμενο χώρο του Mall. Η ξέφρενη εμπειρία επανανοηματοδοτείται ως κάτι το ασφαλές. Η ένταση δεν αφορά την παράβαση-υπέρβαση της νόρμας, αλλά *τον ενθουσιασμό*, την ενθουσιώδη συναισθηματική και κιναισθητική εμπλοκή του ατόμου σε ένα οργανωμένο και, κυρίως, προβλέψιμο/ασφαλές event.

Η προβλεψιμότητα του event δεν αποτελεί όριο αλλά αρχή κοινωνικο-χωρικής οργάνωσης που εγγυάται τη ξέφρενη εμπειρία. Το The Mall Athens ιδιοποιείται την ένταση που χαρακτηρίζει ένα event, ως «μια ρήξη στο σύνηθες γίγνεσθαι του κόσμου» (Badiou 2015: 81). Το event εκκενώνεται από το σύνηθες νόημά του και ανάγεται σε σημαίνον που μπορεί να συνδεθεί με άλλα, εξίσου εκκενωμένα. Αυτή η ρηματική στρατηγική είναι κρίσιμη από άποψης μάρκετινγκ, συμβάλλοντας συνάμα σε μια πολιτισμική αλλαγή: την επιθυμία για μια προβλέψιμη/ασφαλή εμπειρία έντονου ενθουσιασμού, εμπειρία ηδονιστική αλλά χωρίς ρίσκα (Badiou 2012, Bauman 2003).

Στον προωθητικό λόγο του πολυχώρου, αλλά και στον τρόπο με τον οποίο αυτός «σκηνοθετείται», το φανταστικό και το αληθινό συναιρούνται, τα χωροχρονικά όρια συμπυκνώνονται:

> «Μπες στον μαγικό κόσμο του Χόμπιτ! Με μία βόλτα από το The Mall Athens, μπορείς να γίνεις μέρος της»(TMA 2013γ).
>
> «Φέτος στο The Mall Athens δεν κάνεις απλώς shopping, αλλά έχεις και βιώνεις μια ολόκληρη εμπειρία γύρω από το shopping γιατί βλέπεις όλα αυτά που συμβαίνουνε

> στο Παρίσι, στη Νέα Υόρκη, στο Λονδίνο και το ζεις. Είναι σαν να κάνεις τα ψώνια σου κυριολεκτικά σ' αυτές τις μεγάλες πόλεις του κόσμου» (TMA 2018α).

Αυτές οι συναιρέσεις/μετατοπίσεις/συμπυκνώσεις πραγματικών και ονειρικών τόπων, ιστορικών και μυθοπλαστικών χρόνων/γεγονότων συνδέονται με τα σημαίνοντα της συναρπαστικής/περιπετειώδους/μαγικής εμπειρίας. Το The Mall Athens, «απομαγευμένο», έλλογα οργανωμένο, «επαναμαγεύεται» μέσα από τέτοιες προσομοιώσεις (Ritzer 2010), οι οποίες υπερβαίνουν τα χωρο-χρονικά όρια με τη συνδρομή της οπτικής τεχνολογίας και της σκηνοθεσίας. Ο χωροχρόνος συμπιέζεται τόσο πολύ ώστε να μιλάμε για «παγκόσμια μινιατουροποίηση» (Urry 1995: 149, Urry and Larsen 2011: 128), ένα θεματικό παστίς από εικόνες προς «κατανάλωση». Ο επισκέπτης προσκαλείται να ταξιδέψει σε μια συνθήκη «υπερπραγματικότητας» (Eco 1986) –εκεί όπου καταργούνται τα όρια μεταξύ πραγματικού και φανταστικού (Baudrillard 1981, 2019)– ή αλλιώς να βιώσει την εμπειρία ενός «αντίστροφου τουρισμού» (Dovey 1999: 131). Όπως καταρρέουν τα χωρο-χρονικά όρια –και η περιδιάβαση σε αυτή τη νέα συνθήκη προωθείται ως συναρπαστική-, έτσι καταρρέουν και τα όρια ανάμεσα σε έννοιες όπως η δημοφιλής κουλτούρα, η τέχνη, το εμπόριο, η μόδα, το παιχνίδι, η διασκέδαση, η φαντασία, το πραγματικό, η φύση, η τεχνολογία (βλ. φαινόμενο της αποδιαφοροποίησης) –κατάρρευση που επίσης προωθείται ως συναρπαστική.

Η συναρπαστική εμπειρία συνδέεται και με τα σημαίνοντα του διασκεδαστικού, απολαυστικού, μαγικού, δημιουργικού παιχνιδιού. Οι παιδικές εκδηλώσεις –και ειδικά όσες σχετίζονται με τις εταιρείες Lego και Playmobil– προωθούνται μέσα από τη ρηματική πρακτική που συνδέει τα σημαίνοντα της διασκέδασης, της δημιουργικότητας, της ενεργούς συμμετοχής, της διάδρασης, της χαράς, της μαγείας, της φαντασίας, καθώς και της πληθώρας επιλογών-δυνατοτήτων σε παιχνίδια:

> «Οι διαχρονικές φιγούρες PLAYMOBIL θα κατακλύσουν για άλλη μια φορά το αγαπημένο μας εμπορικό κέντρο, προσφέροντας ατέλειωτες ώρες δημιουργικού παιχνιδιού και περιπέτειας» (TMA 2012α).
>
> «Για 6η συνεχόμενη χρονιά σας προσκαλούμε να ζήσουμε μια μοναδική εμπειρία διασκέδασης και δημιουργικότητας» (TMA 2015γ).

Επίσης, τα σημαίνοντα της απόλαυσης και της διασκέδασης συνδέονται με αυτά της πληθώρας επιλογών και του shopping. Το shopping επιχειρείται να νοηματοδοτηθεί ως μια αναζωογονητική, απολαυστική, «απόλυτη εμπειρία», λόγω των προσφερόμενων «απεριόριστων» αγοραστικών επιλογών, της δυνατότητας ανακάλυψης νέων τάσεων και, ως εκ τούτου, κάλυψης ποικίλων ατομικών αναγκών και επιθυμιών, όπως και της δυνατότητας της περιήγησης εν μέσω αυτής της πληθώρας σε ένα φαντασμαγορικό, ελεγχόμενο και «ήπιο» περιβάλλον:

> «Καλοκαιρινές εκπτώσεις έως και 70%, δροσερό περιβάλλον, ατελείωτο shopping και διασκέδαση σε 195 καταστήματα»(TMA 2014γ).

Θέτοντας το ρητορικό ερώτημα «Γίνεται να έρθεις στο The Mall Athens και να μη βρεις ό,τι ζητάς;», ο προωθητικός λόγος υποδεικνύει εμμέσως μια άλλη αλυσίδα σημαινόντων (όπως οι περιορισμένες επιλογές, η ανικανοποίηση, η ματαίωση των προσδοκιών, η απογοήτευση) με την οποία αντιπαρατίθεται η προαναφερόμενη αλυσίδα. Μέσω αυτής της αντιπαράθεσης, επιδιώκεται η παραγωγή νοήματος για την πρακτική του shopping στο Mall ως μια απολαυστική, «απόλυτη», χωρίς όρια εμπειρία.

Το The Mall προωθείται ρηματικά και ως μια μήτρα προσφοράς δώρων, χαράς και εκπλήξεων, μέσα από την αλύσωση των σημαινόντων «διασκέδαση», «δώρα», «εκπλήξεις»:

> «Και οι εκπλήξεις συνεχίζονται […] Με οποιαδήποτε αγορά στο 10ήμερο των εκπτώσεων μπορείτε να μπείτε στην κλήρωση για να κερδίσετε 10 τριήμερα ταξίδια στη Μήλο και πολλά άλλα δώρα!!!» (ΤΜΑ 2014δ).

Προαπαιτούμενα για την απόκτηση δώρου είναι η τύχη (η οποία με τη σειρά της προϋποθέτει ενίοτε κάποια αγορά, ως όρο συμμετοχής σε κλήρωση ή κάτι παρόμοιο), η συνεισφορά, η επίδοση ή συμμετοχή σε ένα event. Το δώρο νοηματοδοτείται και επιτελείται ως ανταμοιβή. Τα δώρα δεν συνιστούν μέσα διατήρησης και αναπαραγωγής κοινωνικών δεσμών ή/και κοινωνικού στάτους βάσει μιας συμμετρικής ή ασύμμετρης αμοιβαιότητας (Mauss 2002[1925], Narotzky 2007), ούτε είναι «καθαρά»/«ελεύθερα δώρα» τα οποία συνιστούν μέσα συναισθηματικής έκφρασης (Illouz 2018: 19), ούτε, τέλος, συνεπάγονται φαινομενικά καμία δέσμευση μεταξύ δωρητή και δωρολήπτη (Carrier 1995: 156-7). Οι δύο ρόλοι (δωρητής/δωρολήπτης) δεν εναλλάσσονται αλλά παγιώνονται. Το δώρο προέρχεται πάντα από τον πολυχώρο, επιβραβεύοντας τους επισκέπτες για την επιτυχή επιτέλεση ρόλων που θέτει εκ των προτέρων ο ίδιος: του ένθερμου αγοραστή, του ενθουσιασμένου παιδιού, του κοινωνικά ευαισθητοποιημένου πολίτη. Οι επιβραβεύσεις –υλικές και συμβολικές– γίνονται πάντα στη βάση είτε της ισοδύναμης οικονομικής αξίας είτε μιας «ηθικής οικονομίας» (το δώρο ως ανταμοιβή για την οικονομική ενίσχυση ενός φιλανθρωπικού φορέα) ή/και μιας «συναισθηματικής οικονομίας» (το δώρο ως υλική ανταμοιβή για την ένθερμη εμπλοκή σε δραστηριότητες).

Το The Mall επιδιώκει να ταυτοποιηθεί ως τόπος συναρπαστικής εμπειρίας. Σε ρηματικό επίπεδο, συγκεκριμένες δραστηριότητες και πρακτικές, όπως αυτές της γιορτής, του παιχνιδιού, των αγορών, των θεαμάτων, των διαγωνισμών συνδέονται με θετικά συναισθήματα (χαρά, ενθουσιασμός), αισθήσεις και καταστάσεις. Αυτή η ρηματική πρακτική μπορεί να κατανοηθεί στην προοπτική της εμπορευματοποίησης της εμπειρίας (Friedberg 1994) και των συναισθημάτων (Cabanas and Illouz 2019). Επικαλούμενος τα θετικά συναισθήματα, ο προωθητικός λόγος νοηματοδοτεί τον πολυχώρο ως «απόλυτο προορισμό». Δεν είναι απλώς ότι οι δραστηριότητες, τα εμπορεύματα και ο χώρος συνδέονται ρηματικά με θετικά συναισθήματα, αλλά, και με χωρικούς όρους, η ενορχήστρωση δραστηριοτήτων, πρακτικών και εμπορευμάτων τείνει να δημιουργεί μια «ατμόσφαιρα», στην οποία «τα συναισθήματα περιγράφουν τους τρόπους με τους οποίους τα αντικείμενα και τα υποκείμενα συγκεράζονται» (Illouz 2018: 15).

Food

Η ανάδειξη του “food” σε κύριο σημαίνον σχετίζεται με το eating out (τα γεύματα εκτός σπιτιού), μια από τις κεντρικές, πλέον, δραστηριότητες του δυτικού τρόπου ζωής. Η κεντρικότητα του eating out έγκειται στις (κοινωνικές, σωματικές) απολαύσεις του γεύματος και στον κρίσιμο οικονομικό ρόλο της βιομηχανίας εστίασης (Finkelstein και Lynch, 2006: 413). Το σημαίνον food συνδέεται με συγκεκριμένα άλλα σημαίνοντα, δηλαδή τα διάφορα επώνυμα καταστήματα και γαστριμαργικά προϊόντα που βρίσκονται εντός του πολυχώρου. Αυτά προσφέρουν είτε αναγνωρίσιμες απολαύσεις είτε νέες, «συναρπαστικές» εμπειρίες. Το φαγητό αναδεικνύεται σε

μορφή διασκέδασης και ηδονής. Ο προωθητικός λόγος αναδεικνύει επίσης την κοινωνική διάσταση του eating out ως εμπειρίας χαλάρωσης, φιλικότητας, βόλτας, συζήτησης, παρεΐστικης ατμόσφαιρας.

Τα παραπάνω προωθούνται μέσω ρητορικών και χωροτακτικών πρακτικών. Για παράδειγμα, οι παρουσιάστριες του καναλιού του πολυχώρου στο YouTube θέτουν συχνά ρητορικά ερωτήματα, η διαφημιστική λειτουργία των οποίων έγκειται στην απόσπαση συγκεκριμένων απαντήσεων από τους θεατές (McQuarrie and Mick 1996). Όταν η παρουσιάστρια Μαντώ Γαστεράτου ρωτά μια επισκέπτρια «*Μετά θα πας για καφεδάκι, θα συνδυάσεις, έτσι, εδώ, το shopping με βόλτα, τι θα κάνεις;*» (ΤΜΑ 2015δ), επιχειρεί να εκμαιεύσει μια απάντηση συμβατή με τη συνολικότερη αναπαράσταση του The Mall ως χώρου που προσφέρει μια ολοκληρωμένη εμπειρία.

Το eating out κλιμακώνει την καταναλωτική εμπειρία καθιστώντας την ηδονιστική βάσει των συνδηλώσεων των σωματικών (γευστική απόλαυση, ξεκούραση, άνεση) και κοινωνικών απολαύσεων (συντροφικότητα, συζήτηση, παρουσίαση του εαυτού και ηδονοβλεπτική απόλαυση) του γεύματος (Warde and Martens 2003: 186-187). Η ολοκλήρωση-κορύφωση της απολαυστικής καταναλωτικής εμπειρίας υποστηρίζεται και χωρικά, μέσω της μείξης των χρήσεων και συγκεκριμένα της τοποθέτησης των υπηρεσιών εστίασης στα δύο τελευταία επίπεδα του πολυχώρου.

Fashion & Beauty

Τα δύο αυτά κύρια σημαίνοντα συνδέονται έτσι ώστε η ομορφιά να ισοδυναμεί με τη μόδα, ή έστω να συμβαδίζει με τις προδιαγραφές εξωτερικής εμφάνισης που θέτει η εμπορευματική αγορά. Με αυτή την συνάρθρωση-εξίσωση, επιχειρείται να «καθηλωθεί» νοηματικά η ομορφιά ως κάτι που κατέχεται, ανανεώνεται ή/και ως κάτι που πρέπει να κατακτηθεί μέσω γνώσης και προσωπικής εργασίας επί του εαυτού. Τα σημαίνοντα «μόδα» και «ομορφιά» συνδέονται με άλλα σημαίνοντα που παραπέμπουν στους ανθρώπους που ενσαρκώνουν ή/και κατέχουν τη γνώση για την ομορφιά, στις γνώσεις/συμβουλές, στους επισκέπτες του The Mall και στις πρακτικές επιμέλειας εαυτού.

Τα σημαίνοντα που παραπέμπουν στους φορείς αυτής της γνώσης είναι οι «celebrities», «fashion editors», «ειδικοί συνεργάτες», «ειδικοί από το χώρο της μόδας & της ομορφιάς», «στυλίστες μόδας», «beauty experts», «bloggers», μοντέλα. Όλοι αυτοί οι κάτοχοι γνώσης φαίνεται να προσωποποιούν τη μόδα και τα οριζόμενα από εκείνη πρότυπα ομορφιάς:

> «Σάββατο 23/06 12.00-14.00 Οι fashion editors του @instylegreece επιλέγουν τα top items σε Shoes & Bags 14.00-16.00 Η Κατερίνα Γκαγκάκη δημιουργεί μοδάτα & άνετα «Summer Office Looks» (ΤΜΑ 2018β).

> «Δευτέρα 17/11 οι fashion stylists του Mirror μας ενημερώνουν για τα hot παπούτσια της σεζόν, για τις τάσεις και μας δίνουν συμβουλές» (ΤΜΑ 2016β).

Ταυτιζόμενη με τη μόδα, η ομορφιά διαπνέεται κι αυτή από ρευστότητα και παροδικότητα. Η ρευστότητα της μόδας (Φρίσμπυ 2009, Lipovetsky 1994, Simmel 1971[1904]) είναι συμβατή με το ρόλο του προσωπικού συμβούλου, που επιτελούν οι παραπάνω κατηγορίες «ειδικών». Η μόδα δεν υπακούει σε απαράβατες αρχές, κανόνες και σταθερά πρότυπα, άρα ο φορέας της τεχνογνωσίας της μόδας και των «αρχών» της ομορφιάς δεν μπορεί να είναι η αυθεντία, αλλά ο σύμβουλος, δηλαδή

αυτή η φιγούρα που ανανεώνει διαρκώς τις γνώσεις του και προσφέρει τις πολύτιμες πληροφορίες, έχοντας, όμως, συνείδηση της ευμεταβλητότητας της μόδας και της προσωρινότητας που έχουν αυτές οι συμβουλές. Για τον Simmel (1971), η ρευστότητα της μόδας αντανακλούσε και επικύρωνε εκείνη της νεωτερικότητας, και, ενδεχομένως, προεικόνισε και συνέβαλε στην ακόμη μεγαλύτερη ρευστότητα της μετανεωτερικότητας, η οποία συμπίπτει (Bauman 2008) με το πέρασμα στην καταναλωτική κοινωνία. Σε μια ρευστή και μεταπαραδοσιακή συνθήκη, που χαρακτηρίζεται από την εναγώνια, εμμονική ενασχόληση των ατόμων με την (ανα)διαμόρφωση της προσωπικής ταυτότητας, την ιδιωτικοποίηση της ευθύνης, τη συνεχή αναζήτηση απολαύσεων στην αγορά και την συνεπακόλουθη ματαίωση/ανικανοποίηση, ο ρόλος του ειδικού/προσωπικού συμβούλου καθίσταται κεντρικός (Bauman 1993, 2003, 2008, Giddens 1991, Slater 1997). Ο σύμβουλος δείχνει να διαθέτει την απαιτούμενη αξιοπιστία και τεχνογνωσία προκειμένου να λύσει τις παντοειδείς απορίες των σύγχρονων εξατομικευμένων υποκειμένων που αναζητούν διαρκώς τεχνικές ζωής σε ένα ρευστό κόσμο:

> «Όλες αυτές οι απορίες θα σου λυθούν στο Summer Fashion and Summer Beauty Event by InStyle, εδώ στο The Mall Athens. Γι' αυτό λοιπόν πρέπει να 'ρθείτε όλοι, μέχρι τις 30 Ιουνίου, για να μάθετε τα πάντα από τους Beauty Experts αλλά και τους στυλίστες που θα βρίσκονται εδώ, μόνο και μόνο για εσάς» (ΤΜΑ 2018γ).

Βέβαια, από τις δεκαετίες 1960 και 1970 και μετά, οι κανόνες περί εμφάνισης και μόδας κατακερματίζονται. Τα πιο παράταιρα στυλ συνδυάζονται και η μόδα «εξατομικεύεται» (Lipovetsky 1994: 103, 105-107). Ακόμα και έτσι, όμως, η μόδα δύναται να λειτουργήσει ως σύστημα σημειοδότησης, ως κοινωνική πρακτική και ως βιομηχανία (Rocamora and Smelik 2016: 14), αξιώνοντας συνάμα την ισχύ καθορισμού των προτύπων ομορφιάς, άνεσης και γοήτρου, και επιτάσσοντας αυτά τα πρότυπα μέσω οδηγιών-συμβουλών.

Στο πλαίσιο αυτό, οι παρουσιάστριες στο κανάλι YouTube του The Mall Athens, επιτελούν τον ρόλο των προσωπικών-φιλικών συμβούλων, με οδηγίες που έχουν τη μορφή άλλοτε επιταγών και άλλοτε συμβουλών. Ο προωθητικός λόγος του mall προσφέρει αφενός τις «νόρμες» της μόδας, που θα πρέπει να ακολουθήσουν τα άτομα:

> «Το απόλυτο must trend του 2015 βρίσκεται εδώ. Μόνο στο κατάστημα Hot Diamonds (The Mall Athens) θα βρείτε την…» (ΤΜΑ 2015ε).
>
> «Κρατήστε αυτό το συνδυασμό χρωμάτων γιατί φέτος το χειμώνα θα φορεθεί πολύ.. TALLY WEiJL Greece» (ΤΜΑ 2015στ).
>
> «Το Legwear, ο πρωταγωνιστής στις πασαρέλες για τη σεζόν Φθινόπωρο/Χειμώνας, εξακολουθεί να αποτελεί must-have...» (ΤΜΑ 2016γ).

Αφετέρου αναδεικνύει πόρους με τους οποίους τα άτομα θα μπορέσουν να διαμορφώσουν το δικό τους στυλ και να καταστούν μοδάτα και όμορφα:

> «Επισκέψου το Sneaker Cage και δημιούργησε το προσωπικό και ξεχωριστό σου στυλ, αυτό που σε αντιπροσωπεύει και σου ταιριάζει. Οι έμπειροι πωλητές θα σε εξυπηρετήσουν άμεσα και θα σε βοηθήσουν να βρεις αυτό που εσύ ψάχνεις σε μια ευρεία γκάμα επιλογών» (ΤΜΑ 2018δ).

Ο αμφίσημος χαρακτήρας του λόγου των παρουσιαστριών αναδεικνύεται και με τα δύο είδη τροπικότητας, δηλαδή δύο τρόπους σύνδεσης με τα λεγόμενά τους, με το ένα να εκφράζει *υποχρέωση* και το άλλο *πιθανότητα*:

> «Η απόλυτη τάση για φέτος είναι οι τσάντες πλάτης. Σαν αυτή που φοράω εγώ εδώ, θα πρέπει να την προτιμήσετε, διότι... αν είστε… ένα δραστήριο άτομο, μπορείτε να έχετε τα χέρια σας ελεύθερα όλη την ημέρα και παράλληλα, να είστε πάρα πολύ στυλάτες. Για το βράδυ, μπορούμε πάλι πολύ άνετα να φορέσουμε μια τσάντα πλάτης, όπως είναι αυτή εδώ, ή αυτή η μαύρη, που είναι ωραιότατη, και έχει αυτές εδώ τις χρυσές λεπτομέρειες και το χρυσό φερμουάρ. Αλλά προσοχή: μην τη συνδυάσεις με κάτι τέτοιο» (ΤΜΑ 2015ζ).

Ένας συνδυασμός τεχνικών κινηματογράφησης, ηθοποιίας/επιτέλεσης και λόγου διαμορφώνουν τη φιγούρα της παρουσιάστριας ως μιας ειδικής, προσωπικής συμβούλου αλλά και ως μιας φίλης. Σε μία ρηματική τεχνική που χρησιμοποιείται επανειλημμένα, η εκάστοτε παρουσιάστρια χαρακτηρίζεται «η αγαπημένη μας παρουσιάστρια», και έτσι καθίσταται εκ των προτέρων δημοφιλής, χωρίς την επίκληση συγκεκριμένων στοιχείων που αποδεικνύουν τη δημοφιλία της. Εφόσον είναι «αγαπημένη», μοιραζόμαστε τις απόψεις της. Επιπλέον, η ιδιότητά της ως παρουσιάστριας τής δίνει ακόμη περισσότερο κύρος. Είναι μεν σαν φίλη μας, αλλά ταυτόχρονα δεν είναι. Οι προτάσεις της είναι κατάλληλες για εμάς, εφόσον είναι κατάλληλες και για εκείνη, και εφόσον τις *κάνει* εκείνη. Όπως στη σχέση μέντορα-μαθητή, αφενός καλούμαστε να ταυτιστούμε μαζί της, αφετέρου να εκθαμβωθούμε από τις υπέρτερες γνώσεις της.

Άλλος τρόπος καλλιέργειας της οικειότητας μεταξύ παρουσιάστριας και κοινού είναι το *metafiction*, όρος που αναφέρεται σε προϊόντα μυθοπλασίας ή/και τεκμηρίωσης που αποκαλύπτουν από μόνα τους τη διαδικασία δημιουργίας τους ή αναφέρονται στον εαυτό τους. Διακόπτοντας το γύρισμα ή δήθεν αρνούμενη να συμμετάσχει σε αυτό, συζητώντας ή/και λογομαχώντας με τον χειριστή της κάμερας, χρησιμοποιώντας selfie stick, η εκάστοτε παρουσιάστρια μοιάζει να μας κάνει συνένοχους στο γύρισμα και άρα στη δράση. Επιπλέον, τονίζει το γεγονός ότι αυτό που βλέπουμε είναι κάτι «αυθόρμητο» και κωμικό, επομένως και οικείο: μια απόδειξη αυθεντικότητας και φιλικότητας.

Η «αυθεντικότητα» και η οικειότητα επιτυγχάνονται περαιτέρω μέσω της κωμικότητας και του παιγνιώδους, ειδικά στην περίπτωση της παρουσιάστριας Τζένης Μελιτά. Άλλοτε βασισμένα σε λεκτικά αστεία και άλλοτε λαμβάνοντας ενσώματη διάσταση, το χιούμορ και ο αυτοσαρκασμός της αφορούν την κίνηση στο χώρο (τρέξιμο, κρύψιμο πίσω από βιτρίνες, ακραίες εκφράσεις χαράς ή λύπης κ.ό.κ.), θυμίζοντας ένα παιδί που ανακαλύπτει τον κόσμο. Αφορούν επίσης έντονες χειρονομίες, κατά το πρότυπο της popolana, του γυναικείου χαρακτήρα που αναδείχθηκε στον μεταπολεμικό ιταλικό κινηματογράφο. Η popolana ξεδιπλώνει ένα ρεπερτόριο χειρονομιών, αστείων και δραματικότητας, πάντα υπερβολικών, πάντα σε δημόσιο χώρο και σε διάδραση με ένα διηγητικό κοινό εντός της ταινίας – επιτελώντας εντός της επιτέλεσης (Culhane 2017). Η υπερβολή και η θεατρικότητα, ο αυτοσαρκασμός και ο μελοδραματισμός επιδιώκουν να πείσουν για την αυθεντικότητα όχι μόνο το διηγητικό αλλά και το έξω-διηγητικό κοινό της.

Τέλος, τα σημαίνοντα *μόδα* και *ομορφιά* παραπέμπουν σε κατηγορίες επισκεπτών όπως: «*φίλες του The Mall Athens*», «*γυναίκα*», «*σύγχρονη κοσμοπολίτικη γυναίκα*», «*σύγχρονος άντρας*», «*κορίτσια*», «*δραστήριο άτομο*». Αυτή η ομάδα σημαινόντων συναρθρώνονται με άλλα σημαίνοντα που παραπέμπουν με τη σειρά τους σε «τεχνικές επιμέλειας του εαυτού» (Foucault 2013), μέσω των οποίων τα άτομα καλούνται να εργαστούν επί του εαυτού τους ώστε να καταστούν

υποκείμενα με τα αντίστοιχα-κατάλληλα κάθε φορά χαρακτηριστικά. Αναδεικνύονται, λοιπόν, δύο τύποι τεχνικών (*ρηματικών* και *υλικών*) υποκειμενοποίησης. Στον προωθητικό λόγο, εντοπίζονται ρηματικές/λογοθετικές τεχνικές που αφορούν την προώθηση α) αναπαραστάσεων/θέσεων των υποκειμένων και β) κινήτρων δράσης αυτών των υποκειμένων, όπως η παρουσίαση του εαυτού («τελετουργική λογική»), η υιοθέτηση του καλού/σωστού γούστου («κανονιστική λογική»), η κοινωνική αναγνώριση και διάκριση («θεσιακή λογική») και η προσωπική απόλαυση («ηδονιστική λογική») (Sassatelli 2016: 81-82).

Οι υλικές τεχνικές υποκειμενοποίησης αφορούν πόρους και τρόπους ταύτισης με τις θέσεις υποκειμένων (χώρους, θεσμούς και μέσα προσωπικής φροντίδας) που προωθούνται στο πλαίσιο οργανωμένων events:

> «Η καλύτερη προετοιμασία για την παραλία ξεκινάει εδώ! Με αερόμπικ, step, virtual προπονήσεις και προγράμματα fitness που κάνουν τη γυμναστική διασκέδαση....κι εσάς αγνώριστη! Αυτό το καλοκαίρι πάμε στο Mall, και μπαίνουμε στο Small!» (ΤΜΑ 2012β).

> «Πρακτική και αριστοκρατική η συλλογή Cruz, αντανακλά το ιδιαίτερο και δυναμικό πνεύμα της σύγχρονης κοσμοπολίτικης γυναίκας, τονίζοντας την προσωπικότητα και θηλυκότητά της» (ΤΜΑ 2018ε).

Οι προωθούμενες τεχνικές επιμέλειας του εαυτού περιλαμβάνουν την ενημέρωση για τις τάσεις μόδας και σωματικής περιποίησης, την ανακάλυψη μυστικών ομορφιάς και μόδας, την αξιοποίηση ιδεών-συμβουλών σχετικά με το προσωπικό στυλ, την ανανέωση της εμφάνισης, της γκαρνταρόμπας και του εαυτού, την εκγύμναση και βέβαια τις αγορές και την αξιοποίηση προσφορών. Αυτές οι τεχνικές απευθύνονται τόσο σε ευδιάκριτα εμφυλοποιημένα υποκείμενα (γυναίκες, άνδρες) όσο και στη συμπεριληπτική φιγούρα του καταναλωτικού υποκειμένου. Ο κυρίαρχος, αυτόνομος, «ηρωικός» καταναλωτής, που ελέγχει τους υλικούς και πολιτισμικούς πόρους, προωθείται ως μια βασική θέση υποκειμένου (Slater 1997). Το στοιχείο της διαρρηματικότητας αναδεικνύεται με την ανάλυση του προωθητικού λόγου, καθώς αποπειράται να συγκροτήσει τη βασική καταναλωτική υποκειμενικότητα του «ηρωικού καταναλωτή» συγκεράζοντας διαφορετικά είδη λόγου, όπως ο λόγος της μόδας, ο καταναλωτιστικός λόγος, οι λόγοι της αυτοβελτίωσης και της αυτοανάπτυξης, ο νεοκλασικός οικονομικός λόγος.

Τα κίνητρα του κυρίαρχου-«ηρωικού» καταναλωτή, όπως υποδεικνύονται από τον προωθητικό λόγο του The Mall, είναι: α) η έλλογη διαχείριση των οικονομικών (πρόσκληση για αξιοποίηση «μοναδικών», «προνομιακών» και «αμέτρητων» προσφορών) και των πολιτισμικών πόρων (διαρκής ενημέρωση για τις τάσεις της μόδας και της ομορφιάς), β) η ηδονή και η ελκυστική αυτοπαρουσίαση, **γ)** το κοινωνικό κύρος και η διάκριση. Προτείνεται, δηλαδή, μια «τέχνη της ύπαρξης» (Foucault 2013) η οποία έχει ως βασική αρχή της την επιμέλεια του εαυτού, στην προοπτική της συγκρότησης του υποκειμένου, όχι απλώς μέσω των επιλογών του/της, αλλά πρωταρχικά «ως ένας εαυτός που επιλέγει, ως ένας καταναλωτής» (Slater 1997: 91).

Συμπεράσματα

Η ανάλυση του προωθητικού λόγου ανέδειξε τις ρηματικές πρακτικές, τις οπτικές και γλωσσικές τεχνικές με τις οποίες το The Mall Athens επιχειρεί να προσδώσει στον εαυτό του την ταυτότητα ενός «απόλυτου προορισμού» της κατανάλωσης, ενός μικρόκοσμου της συναρπαστικής, διασκεδαστικής εμπειρίας, της αφθονίας επιλογών

αγοράς και αναψυχής, της προσφοράς δώρων, της μόδας και της ομορφιάς. Η νοηματοδότηση αυτών των εμπειριών, των πρακτικών και των συναισθημάτων, που φαίνεται –ρηματικά και υλικά– να οργανώνει, να προσφέρει, να συντονίζει και να εγείρει αντίστοιχα το mall, εμπεριέχει και «υποδείξεις»-προτάσεις διαγωγής, δράσης, συναισθηματικές νόρμες καθώς και θέσεις για το (καταναλωτικό) υποκείμενο.

Αναφορές

Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία

Badiou, A. (2015), *Μεταφυσική της Πραγματικής Ευτυχίας*, Αθήνα, Πατάκης.

Baudrillard, J. (2019), *Ομοιώματα και Προσομοίωση*, Αθήνα, Πλέθρον

Bauman, Z. (2008), *Ζωή για Κατανάλωση*, Αθήνα, Πολύτροπον.

Foucault, M. (2013), *Ιστορία της Σεξουαλικότητας: Η Επιμέλεια του Εαυτού*, Αθήνα, Πλέθρον.

Μπαμπινιώτης, Γ. (2005), *Λεξικό της Νέας Ελληνικής Γλώσσας*, Αθήνα, Κέντρο Λεξικολογίας.

Narotzky, S. (2007), *Οικονομική Ανθρωπολογία: Νέοι Προσανατολισμοί*, Αθήνα, Σαββάλας.

Sassatelli, R. (2016), *Καταναλωτική Κουλτούρα*, Θεσσαλονίκη, Νησίδες.

Storey, J. (2015), *Πολιτισμική Θεωρία και Λαϊκή κουλτούρα*, Αθήνα, Πλέθρον.

Φρίσμπυ, Ν. (2009), *Στιγμιότυπα της Νεωτερικότητας*, Θεσσαλονίκη, Νησίδες.

Ξενόγλωσση βιβλιογραφία

Badiou, A. (2012), *In Praise of Love*, London, Serpent's Tail.

Baudrillard, J. (1981), *For a Critique of the Political Economy of the Sign*, USA, Telos Press.

Bauman, Z. (1993), *Postmodern Ethics*, Oxford, Blackwell.

Bauman, Z. (2003), *Liquid Lov*e, Cambridge-Oxford, Polity-Blackwell.

Cabanas, E. and Illouz, E. (2019), *Manufacturing Happy Citizens*, Cambridge, Polity.

Carrier, J.M. (1995), *Gifts and Commodities: Exchange and Western Capitalism since 1700*, London, Routledge.

Crawford, M. (1992), The World in a Shopping Mall, in Sorkin M (ed.) *Variations on a Theme Park: The New American City and the End of Public Space*, New York, Hill and Wang, pp. 3-30.

Culhane, S. (2017), Street Cries and Street Fights: Anna Magnani, Sophia Loren and the Popolana, *The Italianist*, Vol. 37, No 2, pp.254-262.

Dovey, K. (1999), *Framing Places: Mediating Power in built Form,* London, Routledge.

Eco, U. (1986), *Travels in Hyper Reality: Essays,* San Diego, Harcourt Brace Jovanovich.

Elias, N. and Dunning, E. (1986), *The Quest for Excitement: Sport and Leisure in the Civilizing Process*, Oxford, Basil Blackwell.

Friedberg, A. (1994), *Window Shopping: Cinema and the Postmodern,* California, University of California Press.

Finkelstein, J. and Lynch, R. (2006), Eating Out and the Appetite for Pleasure, στο C. Rojek, S.M. Shaw and A. J. Veal (eds) *A Handbook of Leisure Studies*, New York, Palgrave MacMillan, pp.404-416.

Foucault, M. (1980), *Power/Knowledge: Selected Interviews and other Writings, 1972-1977,* New York, Pantheon Books.

Illouz, E. (2018), Introduction: Emodities or the making of Emotional Commodities, in Illouz E. (ed.) *Emotions as Commodities: Capitalism, Consumption and Authenticity,* London-New York, Routledge, pp. 1-29.

Jørgensen, M. and Phillips, L.J. (2002), *Discourse Analysis as Theory and Method,* London, Sage.

Laclau, E. (1983), The Impossibility of Society, *Canadian Journal of Political and Social Theory,* Vol. 7, No 1-2, pp.21-24.

Laclau, E. (1994), Why do Empty Signifiers Matter to Politics? in J. Weeks (ed.) *The Lesser Evil and the Greater Good*, London, Rivers Oram Press.

Laclau, E. and Mouffe, C. (2001), *Hegemony and Socialist Strategy,* London, Verso.

Lipovetsky, G. (1994), *The Empire of Fashion: Dressing Modern Democracy*, New Jersey, Princeton University Press.

Macherey, P. (2006 [1966]), *A Theory of Literary Production,* New York, Routledge.

Mauss, M. (2002 [1925]), *The Gift: The Form and Reason for Exchange in Archaic Societies,* London-New York, Routledge.

McQuarrie, E.F. and Mick, D.G. (1996), Figures of rhetoric in advertising language, *Journal of Consumer Research*, Vol. 22, No 4, pp. 424-438.

Miles, S. (2010), *Spaces for Consumption,* London, Sage.

Ritzer, G. (2010), *Enchanting a Disenchanted World: Continuity and change in the Cathedrals of Consumption*, California, Pine Forge Press.

Rocamora, A. and Smelik, A. (2016), Thinking through Fashion: An Introduction, in A.

Rocamora and A. Smelik (eds) *Thinking through Fashion*, London-New York, I.B.Tauris, pp.1-27.

Rojek, C. (2010), *The Labour of Leisure: The Culture of Free Time,* London, Sage.

Shields, R. (1992), Spaces for the Subject of Consumption, in R. Shields (ed.) *Lifestyle Shopping: The subject of consumption,* London, Routledge, pp. 1-19.

Simmel, G. (1971 [1904]), Fashion, in G. Simmel *On Individuality and Social Forms,* Chicago, Chicago University Press, pp. 294-323.

Slater, D. (1997), *Consumer Culture and Modernity,* Cambridge, Polity Press.

Turner, V. (1991 [1969]), *The Ritual Process: Structure and Anti-structure,* New York, Cornell University Press.

Urry, J. (1995), *Consuming Places,* London, Routledge.

Urry, J. and Larsen, J (2011), *The Tourist Gaze 3.0,* London, Sage.

Wall, A. (2005), *Victor Gruen: From Urban Shop to New City,* New York, Actar.

Warde, A. and Martens, L. (2003), *Eating Out: Social Differentiation, Consumption and Pleasure*, Cambridge, Cambridge University Press.

Ηλεκτρονικές Πηγές

The Mall Athens. 2012α. *Mall de Janeiro*. [Facebook]. 22 Φεβρουαρίου. [Προσπελάστηκε 1 Νοεμβρίου 2019] Διαθέσιμο στο: https://www.facebook.com/events/781821575258550

The Mall Athens. 2012β. *The Mall Fitness.* [Facebook]. 24 Μαΐου 2012. [Προσπελάστηκε 1 Νοεμβρίου 2019]. Διαθέσιμο στο: https://www.facebook.com/events/232921866817576

The Mall Athens. 2013α. *Ο νέος διαγωνισμός του The Mall Athens σας στέλνει στο ξέφρενο πάρτι του Carnival Kingdom! Πάρτε μέρος στο... http://fb.me/2CACdSgAi*. [Twitter]. 7 Μαρτίου 2013. [Προσπελάστηκε 20 Ιανουαρίου 2020]. Διαθέσιμο στο: https://twitter.com/TheMallOfficial/status/309558060580491265

The Mall Athens. 2013β. *LEGO® Planes Event*. [Facebook]. 20 Αυγούστου 2013. [Προσπελάστηκε 1 Νοεμβρίου 2019]. Διαθέσιμο στο: https://www.facebook.com/events/215700538589157

The Mall Athens. 2013γ. *Μπες στον μαγικό κόσμο του Χόμπιτ! Με μία βόλτα από το The Mall Athens, μπορείς να γίνεις μέρος της. Το…* [Twitter]. 17 Δεκεμβρίου 2013. [Προσπελάστηκε 20 Ιανουαρίου 2020]. Διαθέσιμο στο: https://twitter.com/TheMallOfficial/status/412922629386174464

The Mall Athens. 2014α. *Χριστούγεννα στο The Mall Athens!*. [Facebook]. 29 Νοεμβρίου 2014. [Προσπελάστηκε 1 Νοεμβρίου 2014]. Διαθέσιμο στο https://www.facebook.com/events/704218463007688

The Mall Athens. 2014β. *The Mall Athens Official.* [YouTube]. 5 Μαρτίου 2014. [Προσπελάστηκε 15 Νοεμβρίου 2019]. Διαθέσιμο στο: https://www.youtube.com/watch?v=xdH7FPQKp6E

The Mall Athens. 2014γ. *Sale on the Beach στο The Mall Athens!.* [Facebook]. 14 Ιουλίου 2014. [Προσπελάστηκε 4 Νοεμβρίου 2019]. Διαθέσιμο στο: https://www.facebook.com/events/237792393097387

The Mall Athens. 2014δ. *Bee smart στο The Mall Athens.* [YouTube]. 5 Μαΐου 2014. [Προσπελάστηκε 15 Νοεμβρίου 2019]. Διαθέσιμο στο: https://www.youtube.com/watch?v=1QIrCWdsrl8

The Mall Athens. 2015α. *Ο απόλυτος χριστουγεννιάτικος προορισμός για άλλη μια χρονιά! #10yearstma #10years #celebrate... http://fb.me/7PxXSwhz1* [Twitter]. 21 Νοεμβρίου 2015. [Προσπελάστηκε 17 Ιανουαρίου 2020]. Διαθέσιμο στο: https://twitter.com/TheMallOfficial/status/668086037256798208

The Mall Athens. 2015β. *10 χρόνια… διασκεδάζουμε μέχρι τελικής πτώσης! http://fb.me/46M2MJFFf.* [Twitter]. 3 Νοεμβρίου 2015. [Προσπελάστηκε 17 Ιανουαρίου 2015]. Διαθέσιμο στο: https://twitter.com/TheMallOfficial/status/661573568258535426

The Mall Athens. 2015γ. *LEGO® Festival 6 στο The Mall Athens!.* [YouTube]. 11 Μαΐου 2015. [Προσπελάστηκε 18 Νοεμβρίου 2019]. Διαθέσιμο στο: https://www.youtube.com/watch?v=7NFmUM5KJew

The Mall Athens. 2015δ. Get the style: Summer Sale @ The Mall Athens!. [YouTube]. 24 Ιουλίου 2015. [Προσπελάστηκε 19 Νοεμβρίου 2019]. Διαθέσιμο στο: https://www.youtube.com/watch?v=2vpHn4zqg5E

The Mall Athens. 2015ε. *Το απόλυτο must trend του 2015 βρίσκεται εδώ. Μόνο στο κατάστημα Hot Diamonds (The Mall Athens) θα βρείτε την... http://fb.me/6WJbGCY0b.* [Twitter]. 12 Νοεμβρίου 2015. [Προσπελάστηκε 17 Ιανουαρίου 2020]. Διαθέσιμο στο: https://twitter.com/TheMallOfficial/status/664766353325334528

The Mall Athens. 2015ζ. *Accessories: Do's and Don'ts vol. 2. [YouTube]. 26 Μαρτίου 2015.* [Προσπελάστηκε 18 Νοεμβρίου 2019]. Διαθέσιμο στο: https://www.youtube.com/watch?v=hGoNoV-x9u8&t=44s

The Mall Athens. 2015στ. *Κρατήστε αυτό το συνδυασμό χρωμάτων γιατί φέτος το χειμώνα θα φορεθεί πολύ.. TALLY WEiJL Greece http://fb.me/7R3yYSzpG*. [Twitter]. 7 Οκτωβρίου 2015. [Προσπελάστηκε 17 Ιανουαρίου 2020]. Διαθέσιμο στο: https://twitter.com/TheMallOfficial/status/651638100209332224

The Mall Athens. 2016α. *Τρέλα και παιχνίδι κάθε στιγμή! Αυτός είναι ο κόσμος του The Mall Athens!.* [Twitter]. 25 Σεπτεμβρίου 2016. [Προσπελάστηκε 16 Ιανουαρίου 2020]. Διαθέσιμο στο: https://twitter.com/TheMallOfficial/status/779999277791805440

The Mall Athens. 2016β. *Δευτέρα 17/11 οι fashion stylists του Mirror μας ενημερώνουν για τα hot παπούτσια της σεζόν, για τις τάσεις και μας…* [Twitter]. 17 Οκτωβρίου 2016. [Προσπελάστηκε 17 Ιανουαρίου 2020]. Διαθέσιμο στο: https://twitter.com/TheMallOfficial/status/787911328321118208

The Mall Athens. 2016γ. *Το Legwear, ο πρωταγωνιστής στις πασαρέλες για τη σεζόν Φθινόπωρο/Χειμώνας, εξακολουθεί να αποτελεί must-have... http://fb.me/512FXvJSw.* [Twitter]. 3 Μαρτίου 2016. [Προσπελάστηκε 16 Ιανουαρίου 2020]. Διαθέσιμο στο: https://twitter.com/TheMallOfficial/status/705401366685073412

The Mall Athens. 2017. *Ο αγαπημένος μας προορισμός! #fun #food #fashion! All in the Mall!!!.* [Twitter]. 3 Αυγούστου 2017. [Προσπελάστηκε 16 Ιανουαρίου 2020]. Διαθέσιμο στο: https://twitter.com/TheMallOfficial/status/893006243517870080

The Mall Athens. 2018α. *Χριστούγεννα στο The Mall Athens!.* [YouTube]. 14 Δεκεμβρίου 2018. [Προσπελάστηκε 20 Νοεμβρίου 2019]. Διαθέσιμο στο: https://www.youtube.com/watch?v=9z27j_gMo-U

The Mall Athens. 2018β. *Σάββατο 23/06 12.00-14.00 Οι fashion editors του @instylegreece επιλέγουν τα top items σε Shoes & Bags 14.00-16.00 Η Κατερίνα Γκαγκάκη…* [Twitter]. 23 Ιουνίου 2018. [Προσπελάστηκε 15 Ιανουαρίου 2020]. Διαθέσιμο στο: https://twitter.com/TheMallOfficial/status/1010419713372024839

The Mall Athens. 2018γ. Inspire Me at the Summer Fashion and Summer Beauty event. [YouTube]. 20 Ιουνίου 2018. [Προσπελάστηκε 20 Νοεμβρίου 2019]. Διαθέσιμο στο: https://www.youtube.com/watch?v=Q0KNptC-wmA

The Mall Athens. 2018δ. *Sneaker Cage.* [YouTube]. 5 Νοεμβρίου 2018. [Προσπελάστηκε 20 Νοεμβρίου 2019]. Διαθέσιμο στο: https://www.youtube.com/watch?v=q4ZqtCqHRL0

The Mall Athens. 2018ε. *CARPISA SPRING CAPSULE COLLECTION by PENELOPE CRUZ.* [YouTube]. 30 Μαρτίου 2018. [Προσπελάστηκε 25 Νοεμβρίου 2019]. Διαθέσιμο στο: https://www.youtube.com/watch?v=L2lk0HR2SKY

ΦΥΛΟ, ΦΡΟΝΤΙΔΑ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ: ΘΕΩΡΗΤΙΚΕΣ ΚΑΙ ΕΜΠΕΙΡΙΚΕΣ ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ

Κυριακή Λαμπροπούλου

Ειδική Επιστήμονας, Συνήγορος του Πολίτη, Υποψήφια Διδ/κτόρισσα, Τμήμα Κοινωνικής Πολιτικής, Πάντειο Πανεπιστήμιο

Περίληψη

Η θεώρηση της φροντίδας στην κοινωνική πολιτική από τη σκοπιά του φύλου έχει αποτελέσει το κεντρικό σημείο αναφοράς της μέχρι σήμερα θεώρησης του ζητήματος, όχι μόνο γιατί οι γυναίκες αποτελούν την πλειοψηφία των φορέων φροντίδας, αλλά και γιατί η αποδόμηση της έννοιας της φροντίδας στις επιμέρους διαστάσεις της, όπως επίσημη-ανεπίσημη (δημόσια-ιδιωτική), αμειβόμενη-μη αμειβόμενη, η φροντίδα ως σχέση και ως δραστηριότητα, αγγίζουν την ίδια την εννοιολόγηση του φύλου. Σήμερα, μετά από μια τεσσαρακονταετία έντονου προβληματισμού για τη φροντίδα και το ρόλο των γυναικών σε αυτήν, η προσέγγιση της φροντίδας φαίνεται να οδεύει από μία ανάλυση στα πλαίσια δυϊστικών αντιπαραθέσεων, σε ένα ολιστικό πλαίσιο αναφοράς που λαμβάνει, όμως, υπόψη διαφορές μέσα στο ίδιο φύλο, το ρόλο των ανδρών στην φροντίδα, καθώς και επιμέρους διαφοροποιήσεις στο πλαίσιο διαφορετικών σχέσεων φροντίδας. Στόχος της παρούσας εισήγησης είναι η συνοπτική περιοδιολόγηση της σχέσης φύλου και φροντίδας στη θεωρία της κοινωνικής πολιτικής, με αναφορά στα αποτελέσματα σχετικής εμπειρικής έρευνας για τις μητέρες ως φορείς φροντίδας παιδιών με αναπηρία και πιο συγκεκριμένα με εγκεφαλική παράλυση στην Αθήνα.

Λέξεις-κλειδιά: φύλο, φροντίδα, κοινωνική πολιτική, μητέρες, αναπηρία

GENDER, CARE AND SOCIAL POLICY: THEORETICAL AND EMPIRICAL DIMENSIONS

Kyriaki Lampropoulou

Senior investigator, Greek Ombudsman, Phd candidate, Department of Social Policy, Panteion Univesity

Abstract

The approach to care in social policy from the point of view of gender is known to have been the central point of reference of the issue, not only because women are the majority of carers, but also because the deconstruction of the concept of care in its dimensions, such as formal informal (public-private), paid-unpaid, care as a relationship and as an activity, touch the very concept of gender. Today, after forty years of intense reflection on care and the role of women in it, the perception of care seems to lead from an analysis in the context of dualistic controversies, to a holistic framework that nonetheless takes into account differences among women, the role of men in care, as well as other differences related to particular care relationships. The aim of this paper is to briefly review the relationship between gender and care in social policy theory with reference to the results of a piece of empirical research on mothers as caregivers of children with disability and more specifically with cerebral palsy in Athens.

Key words: gender, care, social policy, mothers, disability

Εισαγωγή

Η προσέγγιση της φροντίδας στην κοινωνική πολιτική από τη σκο-πιά του φύλου έχει αποτελέσει το κεντρικό σημείο αναφοράς της μέχρι σήμερα θεώρησης του ζητήματος, όχι μόνο γιατί οι γυναίκες αποτελούν την πλειοψηφία των φορέων φροντίδας,[1] αλλά και γιατί η αποδόμηση της έννοιας της φροντίδας στις επιμέρους διαστάσεις της όπως επίσημη-ανεπίσημη, αμειβόμενη-μη αμειβόμενη, η φροντίδα ως σχέση-δραστηριότητα αγγίζει την ίδια την εννοιολόγηση του φύλου.

Είναι ευρέως γνωστό ότι η φεμινιστική σκέψη στο χώρο της κοινωνικής πολιτικής έχει διαδραματίσει πρωταγωνιστικό ρόλο στην ανάδειξη, μελέτη και επαναδιατύπωση της έννοιας της φροντίδας. Αφετηρία αποτελούν οι απόπειρες ερευνητριών στον ακαδημαϊκό χώρο, στις αρχές της δεκαετίας του 80, στις αγγλοσαξονικές και στις Σκανδιναβικές χώρες, Ερμηνείες οι οποίες, ας σημειωθεί, έχουν τύχει ευρύτερης αναγνώρισης, έχουν επηρεάσει την όλη θεώρηση του θέματος σε άλλες Ευρωπαϊκές χώρες και ευρύτερα, και έχουν βρει την προέκτασή τους σε διακρατικό επίπεδο, στα μέσα της δεκαετίας του 90 και μετά, στη θεώρηση της θέσης των γυναικών στα προνοιακά καθεστώτα, που εγκαινιάζεται με τη φεμινιστική κριτική στο πολυσυζητημένο βιβλίο του Esping-Andersen (1990) για ‘τους τρεις κόσμους του προνοιακού καπιταλισμού’.

Στόχος της παρούσας εισήγησης είναι η συνοπτική περιοδιολόγηση της σχέσης φύλου και φροντίδας στη θεωρία της κοινωνικής πολιτικής, με αναφορά στα αποτελέσματα σχετικής εμπειρικής έρευνας για τις μητέρες ως φορείς φροντίδας παιδιών με αναπηρία και πιο συγκεκριμένα με εγκεφαλική παράλυση στην Αθήνα.

Φύλο, φροντίδα και κοινωνική πολιτική: από το δυϊσμό στη σύνθεση και στη διαφορά

Η φροντίδα είχε αρχικά- αντίληψη κυρίαρχη που διέτρεχε τουλάχιστον ολόκληρη τη δεκαετία του 80 αλλά και του 90- ιδωθεί ως μια μη αμειβόμενη εργασία, στα πλαίσια του ιδιωτικού χώρου του νοικοκυριού, δηλαδή σε ταύτιση με την ανεπίσημη εκδοχή της, εστιάζοντας μονόπλευρα στον φορέα φροντίδας, αγνοώντας τις ανάγκες των ατόμων που λαμβάνουν φροντίδα και την αλληλεξάρτηση μεταξύ των ατόμων που παρέχουν και λαμβάνουν φροντίδα. Αντιμετώπιζε δε την φροντίδα ως μια καταναγκαστική και καταπιεστική για τις γυναίκες, που πρωταγωνιστούν σε αυτήν, εμπειρία, με αρνητικές επιπτώσεις κυρίως για τη συμμετοχή τους στην αγορά εργασίας, αναπαράγοντας την αντίθεση εργασίας-φροντίδας. Προσέγγιση η οποία έχει επηρεάσει και την ‘ανολοκλήρωτη’, όπως θα μπορούσε κάποια να την ονομάσει, ελληνική βιβλιογραφία σε ζητήματα φροντίδας, τουλάχιστον από τα μέσα της δεκαετίας του 90 και μετά που υπήρξε κάποιο επιστημονικό ενδιαφέρον στο αντικείμενο, αλλά δυστυχώς στα περιορισμένα πλαίσια της παρούσας εισήγησης, δεν μου δίνεται η δυνατότητα να αναφερθώ διεξοδικότερα (βλ. Λαμπροπούλου 1999, 2019, 2020). Σήμερα, μετά από μια σαρακονταετία έντονου προβληματισμού για τηη φροντίδα και το ρόλο των γυναικών σε αυτήν, όπου η φεμινιστική σκέψη κατέχει εξέχουσα θέση, είμαστε πλέον σε θέση να επισημάνουμε τα κενά, αλλά και να αποτιμήσουμε τις προοπτικές των μέχρι σήμερα αναλύσεων. Η διάχυση της γνώσης, όπως με την περαιτέρω ανάπτυξη της συγκριτικής κοινωνικής πολιτικής, έχουν φέρει

πιο κοντά εμπειρίες από διαφορετικές χώρες και ενθαρρύνουν τη σύγκλιση αυτή έχοντας εμπλουτίσει το ερμηνευτικό πλαίσιο αναφοράς (Shaver 2018).

Η προσέγγιση της φροντίδας από την σκοπιά του φύλου, φαίνεται να οδεύει από μία ανάλυση στα πλαίσια δυϊστικών αντιπαραθέσεων, αν και η δυϊστική θεώρηση φροντίδας αφορά κατά κύριο λόγο στην αγγλοσαξονική προσέγγιση του θέματος, σε ένα ολιστικό πλαίσιο αναφοράς που λαμβάνει όμως υπόψη διαφορές μέσα στο ίδιο φύλο, το ρόλο των ανδρών2 σε αυτή, διαφορετικές σχέσεις φροντίδας καθώς και το ρόλο των ατόμων που λαμβάνουν φροντίδα σε αυτήν (Dalley 1988, Parker and Clarke 2002). Η επεκτεινόμενη βιβλιογραφία για τη φροντίδα και τη μετανάστευση στο πλαίσιο της παγκοσμιοποίησης καταδεικνύει, επίσης, ότι η κοινωνική οργάνωση της φροντίδας συνδέεται άρρηκτα με άλλες σχέσεις ανισότητας, ιδίως εθνικότητας και τάξης (Michel & Peng, 2012).

Συνακόλουθα, η φροντίδα γίνεται αντιληπτή πλέον ως μια συνέχεια με πολλαπλά επίπεδα και πολλούς πρωταγωνιστές, δηλαδή πέρα από τα στενά πλαίσια της μη αμειβόμενης φροντίδας στην ιδιωτική σφαίρα του νοικοκυριού, μέσα από τη διαπλοκή επίσημων και ανεπίσημων φορέων, στις διάφορες εκδοχές τους. Επιπλέον, αναγνωρίζονται, όπως αναδεικνύεται και από ορισμένες εμπειρικές έρευνες, διαφορετικές διαστάσεις της φροντίδας, θετικές εμπειρίες από τη συμμετοχή σε αυτήν αλλά και σχέσεις αλληλεξάρτησης με τα άτομα που λαμβάνουν φροντίδα (Philips 2007).

Παρατηρείται, επίσης, μια μετατόπιση του όλου προβληματισμού από τον φορέα φροντίδας, στην ίδια την φροντίδα, η έννοια της οποίας αποκωδικοποιείται στη βάση του αν λαμβάνει χώρα στα πλαίσια άνισων σχέσεων μεταξύ των ατόμων που παρέχουν και λαμβάνουν φροντίδα, δηλαδή δεν γίνεται πλέον αντιληπτή η παροχή της περιοριστικά στα πλαίσια του άνισου καταμερισμού εργασίας ανάμεσα στα δύο φύλα και δε συνδέει τη συμμετοχή των γυναικών στη φροντίδα a priori με σχέσεις εξάρτησης (Jenson 2015).

Η ολιστική προσέγγιση της φροντίδας, δεν αφορά μόνο στο τρόπο που αντιλαμβανόμαστε και μελετάμε την φροντίδα και την θέση των γυναικών σε αυτήν αλλά και τα μέτρα κοινωνικής πολιτικής, με την μετατόπιση του κέντρου βάρους μονομερώς από τις πολιτικές που ενθαρρύνουν την γυναικεία απασχόληση σε ένα φάσμα πολιτικών σε χρήμα και σε είδος που παρέχουν τη δυνατότητα κάλυψης αναγκών των ατόμων που επιθυμούν ή δεν δύνανται να μην συμμετάσχουν στην φροντίδα αλλά και διευκολύνουν αυτούς-ες που επιθυμούν να συνδυάσουν απασχόληση και φροντίδα (βλ. Καραμεσίνη και Συμεωνάκη 2019).

Πιο συγκεκριμένα, η επαναδιατύπωση της σχέσης ανάμεσα στον πολίτη εργαζόμενο και τον πολίτη φορέα φροντίδας αφορά συνολικότερα στον τρόπο που αντιλαμβανόμαστε τη σχέση των γυναικών με το κράτος πρόνοιας ώστε να συμπεριλάβει όχι μόνο κοινωνικά δικαιώματα που συνδέονται με τη συμμετοχή στην φροντίδα, αλλά και την αναγνώριση ότι το κράτος δεν επιδρά με τον ίδιο τρόπο σε όλες τις γυναίκες (Lister 1997). Η αντίληψη της σχέσης των γυναικών με την κοινωνική πολιτική, η οποία λαμβάνει υπόψη δικαιώματα που απορρέουν τόσο από τη συμμετοχή στην φροντίδα, ως μητέρες και πολίτες, όσο και στην αγορά εργασίας, επιτρεπτική συνάμα για την αναγνώριση της διαφορετικότητας των αναγκών και συνακόλουθα των ζητούμενων μέτρων κοινωνικής προστασίας ανάμεσα στις

γυναίκες, φαίνεται να κερδίζει έδαφος και στην πιο πρόσφατη βιβλιογραφία για τη θέση των γυναικών στα προνοιακά καθεστώτα (Orloff 2020).

Η αναγνώριση της διαφορετικότητας των αναγκών των φορέων φροντίδας δεν αφορά μόνο στη θέση στην φροντίδα και στα κοινωνικά δικαιώματα που απορρέουν από τη συμμετοχή σε αυτήν ή/και διευκολύνουν το συνδυασμό απασχόλησης και φροντίδας, αλλά και στο πως οι φορείς φροντίδας αντιλαμβάνονται το ρόλο τους στην φροντίδα, τις στάσεις τους δηλαδή απέναντι στην φροντίδα, στην απασχόληση, και κατά προέκταση στα μέτρα κοινωνικής πολιτικής που καθιστούν τις όποιες επιλογές τους εφικτές (Daly 2020).

Η παραπάνω προσέγγιση της φροντίδας και της θέσης των γυναικών σε αυτήν παραπέμπει αφενός σε μια αντίληψη των φορέων φροντίδας ως ενεργών υποκειμένων-στροφή σε ποιοτικές έρευνες- και αφετέρου προτάσσει την αναγκαιότητα θέσπισης μιας δέσμης μέτρων κοινωνικής πολιτικής που καθιστούν εφικτό το δικαίωμα επιλογής για συμμετοχή στην φροντίδα, στην απασχόληση ή στο συνδυασμό απασχόλησης και φροντίδας, μέσα δηλαδή από την αναγνώριση της διαφορετικότητας των αναγκών ανάμεσα στα άτομα που συμμετέχουν στην φροντίδα (Mishra and Akins 1998).

Οι μητέρες ως φορείς φροντίδας παιδιών με αναπηρία: μια εμπειρική διερεύνηση

Η προσέγγιση της φροντίδας στην κοινωνική πολιτική από τη σκο-πιά του φύλου έχει ιδωθεί, όπως προαναφέραμε, κυρίως, στο πλαίσιο δυϊστικών αντιπαραθέσεων όπως επίσημη-ανεπίσημη (δημόσια-ιδιωτική), εργασία-φροντίδα, η φροντίδα ως σχέση-δραστηριότητα (άτομα που φροντίζουν-που λαμβάνουν φροντίδα/θετική-αρνητική εμπειρία). Ενώ στη θεωρία της κοινωνικής πολιτικής, ιδιαίτερα την τελευταία δεκαετία, η δυϊστική αυτή αντίληψη της φροντίδας έχει υποστεί κριτική σε όφελος μιας ολιστικής θεώρησης, δεν έχει στον ίδιο βαθμό αποτελέσει αντικείμενο εμπειρικής διερεύνησης στην Ελλάδα και αλλού.

Στόχο της παρούσας έρευνας αποτελεί η διερεύνηση του βαθμού που η φροντίδα γίνεται αντιληπτή μέσα στα πλαίσια των παραπάνω δυϊστικών αντιπαραθέσεων από τα υποκείμενα της έρευνας, δηλαδή τους ίδιους τους φορείς φροντίδας. Η έρευνα αποσκοπεί στο να φέρει μαζί τα αντιθετικά αυτά ζεύγη και να εξετάσει τις διαπλοκές τους, όπως εκφράζονται μέσα από την καθημερινή εμπειρία της φροντίδας και τις αντιλήψεις των φορέων φροντίδας για αυτήν-εδώ των μητέρων που φροντίζουν παιδί με εγκεφαλική παράλυση, που έχει επιλεγεί ως μια κρίσιμη και αποκαλυπτική μελέτη περίπτωσης

Η έρευνα αποσκοπεί στο να αναδείξει τον τρόπο που μητέρες αντιλαμβάνονται το ρόλο τους στη φροντίδα μέσα στην οικογένεια, σε σχέση με την απασχόληση και αναφορικά με τη συνολικότερη εμπειρία της παροχής της. Πιο συγκεκριμένα διερευνάται: 1ον. ποια είναι η σημασία της φροντίδας στη ζωή των μητέρων, πως αντιλαμβάνονται το ρόλο τους σε αυτήν και πως διευθετούν τη διαδικασία παροχής της με τους πατέρες, τα άλλα μέλη της οικογένειας, και τη συμμετοχή τρίτων προσώπων σε αυτήν εντός και εκτός οικιακού χώρου; 2ον. Πως οι μητέρες αντιλαμβάνονται τη θέση τους στην φροντίδα συγκριτικά με την απασχόληση, θεωρούν ότι είναι ασυμβίβαστες; 3^{ον} ποια είναι η εμπειρία της φροντίδας και πως την αντιμετωπίζουν τόσο σε σχέση με το παιδί όσο και για τις ίδιες, ως θετική ή αρνητική εμπειρία;

Η μέθοδος που χρησιμοποιήθηκε είναι αυτή της αναλυτικής επαγωγής (analytic induction). Οι μητέρες που αποτελούν τα υποκείμενα της έρευνας επιλέχθηκαν κατά τη διάρκεια της ερευνητικής διαδικασίας στη βάση ενός είδους σκόπιμης δειγματοληψίας, με συνεχή αναζήτηση αρνητικών περιπτώσεων ως προς τις υποθέσεις εργασίας, [*δηλαδή μητέρων με μέγιστη στη βάση διαφοροποίησης των κοινωνικών τους χαρακτηριστικών (ηλικία, εκπαιδευτικό επίπεδο, χαρακτηριστικά παιδιού, οικογενειακή κατάσταση κλπ*)] μέχρι του σημείου κορεσμού των ερευνητικών δεδομένων, γεγονός που προδιάγραψε και το τέλος της έρευνας.

Συνολικά πραγματοποιηθήκαν 23 συνεντεύξεις με μητέρες που φροντίζουν παιδί με εγκεφαλική παράλυση, στην Αθήνα, στο χρονικό διάστημα μεταξύ 2015 και 2017. Οι συνεντεύξεις με τις πρώτες πέντε μητέρες έγιναν στα πλαίσια της προέρευνας που περιλάμβανε πολλαπλές συναντήσεις με τα υποκείμενα της έρευνας, ημιδομημένες συνεντεύξεις και συμμετοχική παρατήρηση. Ακολούθησαν συνεντεύξεις σε βάθος με 18 μητέρες που αποτελούν και το ‘δείγμα’ της έρευνας, οι οποίες επιλέχθηκαν κατά τη διάρκεια της ερευνητικής διαδικασίας, όπως αναφέρθηκε και παραπάνω

Η συμμετοχή στη φροντίδα: φαινόμενα και πραγματικότητες

Θα επιχειρήσω μια σύντομη παρουσίαση των βασικών ευρημάτων της έρευνας ξεκινώντας από τη συμμετοχή των μητέρων στην φροντίδα. Παρότι ελάχιστοι πατέρες είναι εντελώς αμέτοχοι στην καθημερινή φροντίδα, οι μητέρες όντως πρωταγωνιστούν στη φροντίδα, το γεγονός αυτό όμως δεν επαληθεύει έναν κατά φύλο διαχωρισμό των δραστηριοτήτων, αναφορικά με τον επιτελικό και εκτελεστικό χαρακτήρα τους, καθώς και αυτών δημόσιας και ιδιωτικής φύσης. Με τις μητέρες να ασχολούνται τόσο με επιτελικές όσο και με εκτελεστικές δραστηριότητες, καθώς και με αυτές εντός και εκτός του οικιακού οίκου σε μεγαλύτερο βαθμό από τους πατέρες. Μάλιστα η συμμετοχή των πατέρων φαίνεται να περιορίζεται κατά κύριο λόγο σε εκτελεστικές δραστηριότητες, σε δραστηριότητες που απαιτούν λιγότερες δεξιότητες, καθώς και αυτές εντός του οίκου.

Στον τρόπο που γίνεται αντιληπτή η φροντίδα και η θέση τους σε αυτήν από τις μητέρες παραπέμπει τόσο στην υιοθέτηση στάσεων για την ισότητα των δύο φύλων, εφόσον σχεδόν στο σύνολό τους, αν και σε διαφορετικό βαθμό, έχουν συνείδηση του άνισου καταμερισμού εργασίας-όχι πάντα χωρίς αμφιθυμία- και αποδοκιμάζουν άμεσα ή έμμεσα την πρωταρχική ευθύνη των μητέρων στην φροντίδα, από την άλλη πλευρά θεωρούν ότι οι ίδιες έχουν μεγαλύτερη δύναμη χαρακτήρα και δεξιότητες για την παροχή τους, τις οποίες όμως, σχεδόν στο σύνολό τους, δεν θεωρούν ότι πηγάζουν από έμφυτες ιδιότητες του φύλου αλλά μέσα από την ίδια τη συμμετοχή στη διαδικασία της φροντίδας.

Είναι ενδιαφέρον, ότι οι ‘ιδιαιτερότητες’ αυτές δεν παραπέμπουν σε αντιλήψεις για την φροντίδα ως μια γυναικεία δραστηριότητα, αλλά το αντίθετο. Είναι οι μητέρες που είναι λιγότερο συναισθηματικές, αλλά και αυτές που οριοθετούν, εποπτεύουν και ελέγχουν την φροντίδα, δηλαδή που ασκούν επιτελικό ρόλο και όχι οι πατέρες. Η επίκληση στις δεξιότητες αυτές- μόνο οι μητέρες συμμετέχουν σε εξειδικευμένες δραστηριότητες όπως οι θεραπείες των παιδιών στο σπίτι- καθώς και στη δύναμη χαρακτήρα, δεν έχει ως αποτέλεσμα μόνο τον έλεγχο της παρερχομένης φροντίδας στο σπίτι, αλλά και ευρύτερα. Μόνο στην έμμεση συνεισφορά στην φροντίδα με την κάλυψη οικονομικών αναγκών, η οποία εκλαμβάνεται ως μέρος της φροντίδας από

τις μητέρες-ιδιαίτερα όσες εργάζονται- φαίνεται να υπερτερούν οι πατέρες των μητέρων, ενώ η ψυχολογική στήριξη και ενθάρρυνση των παιδιών αποτελεί σχεδόν αποκλειστικά 'καθήκον' των μητέρων, καθώς στις περισσότερες περιπτώσεις οι πατέρες χαρακτηρίζονται ως αδύναμοι να ανταπεξέλθουν στο συναισθηματικό βάρος της φροντίδας, όπως οι ίδιες.

> Από την εμπειρία μου και από άλλες μητέρες που ξέρω [οι μητέρες] είναι πιο προσγειωμένες. Ο πατέρας δεν μπορεί εύκολα να το δεχτεί. Σου λέει 'θα περπατήσει, εντάξει' ή απελπίζεται εντελώς. Εμείς επιμένουμε περισσότερο και ας ξέρουμε περισσότερα για την κατάσταση. Οι πατέρες σηκώνουν τα χέρια ψηλά. Εγώ από όσους έχω συναντήσει έτσι είναι. Δεν αντέχουν να βάλουν το μαχαίρι στο κόκαλο. (Ιωάννα)

Το εύρος της συμμετοχής των μητέρων στην φροντίδα διαφοροποιείται σαφώς και ανάμεσά τους όχι μόνο αναφορικά με τη σοβαρότητα, την ηλικία του παιδιού και το είδος των συνοδών αναπηριών, αλλά κυρίως με βάση τις διαφορές ως προς τα κοινωνικό-οικονομικά χαρακτηριστικά τους. Τέσσερις μητέρες διαδραματίζουν έναν έμμεσο ρόλο στην φροντίδα με άλλα άτομα εκτός από τον πατέρα και την μητέρα να αναλαμβάνουν το κύριο φόρτο της καθημερινής φροντίδας, δηλαδή μισθώνουν τρίτα άτομα που στις τρεις από τις τέσσερις περιπτώσεις πρόκειται για γυναίκες μετανάστριες. Οι μητέρες αυτές στο βαθμό που συμμετέχουν στην καθημερινή φροντίδα, ασχολούνται σε μικρότερο βαθμό με ασχολίες ρουτίνας, παρόμοια, όμως, με τις υπόλοιπες μητέρες είναι αυτές και όχι οι πατέρες που ασκούν επιτελικό ρόλο, ελέγχοντας την παροχή της φροντίδας. Με τον δευτερεύοντα ρόλο των παραπάνω μητέρων στην άμεση παροχή φροντίδας αναδεικνύεται ο ρόλος της μισθωμένης φροντίδας στα πλαίσια του οικιακού χώρου, δηλαδή η διαπλοκή αμειβόμενης και μη αμειβόμενης φροντίδας. Η επιλογή των μητέρων να συμμετέχουν με ένα συγκεκριμένο τρόπο, όσον αφορά στο εύρος και τις επιμέρους δραστηριότητες της φροντίδας, πραγματώνεται εδώ μέσα από τη μισθωμένη φροντίδα άλλων γυναικών.

Ο ρόλος των άλλων παιδιών της οικογένειας, των συγγενών ή/και φίλων/γειτόνων σε ορισμένες πλην ελάχιστες περιπτώσεις, δηλαδή των άτυπων δικτύων, αναδεικνύεται επίσης ως σημαντικός, αν και στη διάρκεια της έρευνας ο ρόλος τους, εκτός από μία περίπτωση, ήταν περιστασιακός, συμμετείχαν, όμως, σε πολλές περιπτώσεις, συστηματικά στο παρελθόν. Σε κάθε περίπτωση οι μητέρες καθορίζουν τα όρια και εποπτεύουν τη συμμετοχή τρίτων ατόμων στην φροντίδα.

> Ότι κάνω το χτενίζω, κανείς δεν με επηρεάζει. Είμαι σίγουρη για αυτό που κάνω. Θεωρούμαι υπόδειγμα, αλλά δεν μπορώ να τα κάνω όλα μόνη και οι θεραπευτές χρειάζονται και οι φίλοι να με στηρίζουν. Θα προτιμούσα όμως αν κάποιος είναι να ανακατευτεί να συμμετέχει μόνο σε συγκεκριμένα πράγματα, όπως να τον πηγαίνει στο σχολείο, τα υπόλοιπα είναι δική μου υπόθεση. Αν μπορούσε κάποιος να κάνει το ίδιο καλά φυσιοθεραπεία, λογοθεραπεία στο παιδί, όπως εγώ. δεν θα είχα πρόβλημα. Δεν μπορεί όμως. (Αντιγόνη)

Ο διαμεσολαβητικός ρόλος των γυναικών ανάμεσα στη φροντίδα στην οικογένεια και σε φορείς εκτός οικογένειας-κέντρα αποκατάστασης/επαγγελματίες, ως προέκταση της φροντίδας στην οικογένεια, αποτελεί, επίσης, καθημερινή πραγματικότητα για τις μητέρες. Όλες οι μητέρες φαίνεται να συμπεριλαμβάνουν στη διαδικασία της φροντίδας την επαφή με τα κέντρα αποκατάστασης, τα ειδικά σχολεία, τους διάφορους επαγγελματίες. Η συνεργασία μαζί τους απαιτεί ικανότητες μάνατζερ όπως ανέφερε, χαρακτηριστικά, ένα από τα υποκείμενα της έρευνας.

> Πέφτει πολύ δουλειά στους ώμους μας. Δεν είναι μόνο οι συναντήσεις με τους θεραπευτές, εσύ πρέπει και να συντονίσεις κατά κάποιο τρόπο, γιατί ο καθένας κοιτάει μόνο κάποιο συγκεκριμένο πρόβλημα ενώ εμείς έχουμε μια πιο πλήρη εικόνα της κατάστασης…Απ' όλα είμαστε εμείς και μάνες και θεραπευτές και μάνατζερ μαζί, ξέρεις πόσα τηλέφωνα πρέπει να κάνω, να σημειώσω κάτω τι θα πω, κάθε μέρα? (Λαμπρινή)

Η διεύρυνση του ρόλου της στην φροντίδα πέρα από τα όρια του οικιακού χώρου, γίνεται επίσης εμφανής τόσο με την εθελοντική συμμετοχή τους στους φορείς που παρακολουθούν τα παιδιά τους, όσο και από τη συμμετοχή τους στους συλλόγους γονέων στα κέντρα αποκατάστασης, είναι οι μητέρες που συμμετέχουν και όχι οι πατέρες. Δέκα από τις δεκαοχτώ μητέρες συμμετέχουν στα δ.σ των συλλόγων, δύο είναι πρόεδροι.

> Άμα δεις στους συλλόγους πιο πολλές είναι οι μητέρες. Είναι πιο δυναμικές οι γυναίκες, αυτές πατάνε πόδι. Σε εμάς έτσι είναι. Επιμένουν περισσότερο και ας είναι μερικές φορές οι πατεράδες μπροστά. Το σύλλογο το δικό μας τον φτιάξανε οι μητέρες όχι οι πατέρες (Δήμητρα).

Φροντίδα και απασχόληση: ένας κόσμος χωριστά

Η συνέχεια δημόσιου-ιδιωτικού στην παροχή φροντίδας είναι ορατή και αναφορικά με την απασχόληση των μητέρων3. Ο κόσμος της απασχόλησης και ο κόσμος της φροντίδας δεν φαίνεται να αποτελούν δύο αντίθετους ή απομονωμένους πόλους για τις μητέρες που εργάζονται, για πέντε λόγους:

Ο πρώτος είναι ότι οι μητέρες που αποφασίζουν ή/και που σκέφτονται να εργαστούν-οι περισσότερες από τις μη εργαζόμενες μητέρες επιθυμούν να εργαστούν-θεωρούν ότι η απασχόληση έξω από το σπίτι λειτουργεί διευκολυντικά στη φροντίδα, δηλαδή η κάλυψη των αναγκών φροντίδας αποτελεί κίνητρο απασχόλησης, χωρίς βέβαια να παραλείπουν να αναφέρουν ότι κουράζονται ή ότι δεν υπάρχει αρκετός χρόνος για συνδυασμό απασχόλησης και φροντίδας. Η Ντίνα που είναι νοσηλεύτρια, αναφέρει ότι η εμπειρία της φροντίδας την έχει κάνει πιο ευαίσθητη στις ανάγκες των ασθενών της και την έχει θωρακίσει στο να αντέχει, καθώς και ότι αποτέλεσε κίνητρο για να εξελιχθεί επαγγελματικά στον τομέα της.

> Η εμπειρία της φροντίδας του Νίκου με έχει επηρεάσει την δουλειά μου ως προς την αντοχή. Αντέχω περισσότερο τώρα.... Μετά την γέννηση του Νίκου, όχι μόνο δεν σταμάτησα την δουλειά μου, κουράζομαι πολύ δεν λέω, αλλά είχα κίνητρο να συνεχίσω. Αποφάσισα να διευρύνω τις σπουδές μου στην ανωτάτη νοσηλευτική. [Τώρα]είμαι προϊσταμένη του χειρουργικού τομέα, δουλειά ευθύνης αλλά και επιβεβαίωση των ικανοτήτων μου. Κατά κάποιο τρόπο η εμπειρία του Νίκου με παρότρυνε να μάθω περισσότερα στη δουλειά μου, να προχωρήσω παραπέρα τη δουλειά μου.

Δεύτερον, όσες εργάζονται 'κουβαλούν' μαζί τους την έγνοια για το παιδί, που για αυτές αποτελεί τον βασικό πυρήνα του τρόπου με τον οποίο αντιλαμβάνονται την φροντίδα. Όπως αναφέρει χαρακτηριστικά μία μητέρα η οποία εργάζεται με μερική απασχόληση αλλά επιθυμεί να εργασθεί με πλήρες ωράριο, προτιμά νυχτερινή απασχόληση για να συνδυάσει με τον καλύτερο τρόπο απασχόληση και φροντίδα.

> Να βρω μια νυχτερινή εργασία. Δεν με πειράζει να είναι και σε εργοστάσιο, για να μπορώ να αφιερώνω τα πρωινά στον γιο μου...Αν κάποιος μπορούσε να κάνει στον Δημήτρη το ίδιο καλά όπως εγώ, λογοθεραπεία, φυσικοθεραπεία, μουσικοκοθεραπεία, θα μπορούσα να δουλέψω τα πρωινά.. Όταν είμαι στη

> δουλειά γεμίζω τις μπαταρίες μου. Αντλώ εμπειρία και σθένος που με βοηθάει στη δουλειά μου [με το παιδί]. (Αντιγόνη)

Τρίτον, υπάρχουν μητέρες, δύο συγκεκριμένα, που εργάζονται στα κέντρα αποκατάστασης που παρακολουθούν τα παιδιά τους, δηλαδή διευρύνουν το ρόλο τους στη φροντίδα μεταφέροντας εμπειρίες, δεξιότητες και γνώσεις στον επαγγελματικό τομέα. Παρατηρούμε έτσι μια συνέχεια και διεύρυνση της φροντίδας στην οικογένεια, με την εθελοντική ενασχόληση/συμμετοχή και με την απασχόληση υπό πληρωμή, δηλωτική της αλληλοδιαδοχής του επίσημου και του ανεπίσημου στη φροντίδα και της συνέχειας στην παροχή της. Η Ανθή που απασχολείται ως συνοδός στο σχολικό λεωφορείο και βοηθός στο ειδικό γυμνάσιο του γιου της αναφέρει σχετικά

> Όταν ο Οδυσσέας πήγε στο δημοτικό [σε κανονικό σχολείο], μου είπαν ότι έπρεπε να υπογράψω μια υπεύθυνη δήλωση ότι σε κάθε διάλειμμα θα είμαι εκεί. Μα για την τουαλέτα του, μα για το φαγητό του, να προσέχω μήπως πέσει χάμω και χτυπήσει. Όταν πήγε στο γυμνάσιο του Ε.Ι.Α.Α [Εθνικό Ίδρυμα Αποκατάστασης Αναπήρων] ήταν ένα χάος.. Πολλές φορές έμενα εκεί, να τον πηγαίνω στην τουαλέτα, να το βοηθάω σε μια ανάγκη. Δεν μπορούσα να δεχτώ ότι δεν είχε βοήθεια. Κοντά στο δικό μου [παιδί] βοηθούσα και άλλα παιδιά.. Όταν λύθηκε το πρόβλημα με το σχολικό συνέχισα να πηγαίνω στο σχολείο κάθε μέρα και να κάθομαι 2-3 ώρες… Μία μέρα αρρώστησε η συνοδός και δέχτηκα εγώ να την αντικαταστήσω. Όταν χρειάστηκε να πάρουν άλλη συνοδό, πήρα εγώ την θέση.

Δύο άλλες μητέρες, η μία είναι νοσοκόμα και κίνητρο για να ακολουθήσει το επάγγελμα αλλά και να εξελιχθεί σε αυτό ήταν η γέννηση του παιδιού με αναπηρία, η τέταρτη σπουδάζει φυσικοθεραπεία με σκοπό να ασχοληθεί επαγγελματικά και η πέμπτη περιγράφει τη διαδικασία της φροντίδας και τις καθημερινές ασχολίες με επαγγελματικό τρόπο, χαρακτηρίζοντας τον εαυτό της ως μια αφοσιωμένη δασκάλα που έχει ως εργοδότη το γιο της.

> Κοίτα μου αρέσει η δουλειά που κάνω με τον Δημήτρη. Το κάνω για το κέφι μου αλλά ούτε συζήτηση είναι επάγγελμα. Εγώ είμαι παιδαγωγός και έχω ως εργοδότη τον γιο μου. Έχω σχέση παιδαγωγού με τον Δημήτρη, αλλά το καλοκαίρι θέλω να είμαι πιο πολύ μαμά και μετά παιδαγωγός.. (Αντιγόνη).

Πολλές μητέρες εξήραν την εξειδικευμένη γνώση, όπως τη συμμετοχή τους στις θεραπείες, που έχουν αποκομίσει από τη καθημερινή ενασχόληση με τη φροντίδα και τη συνεργασία τους με τους θεραπευτές. Βιωμένη γνώση που σ' ορισμένες περιπτώσεις τη θεωρούν ανώτερη από την αυτή των επαγγελματιών

> Πάντα διαφωνώ [με τους θεραπευτές], τα βλέπουν πιο ψυχρά τα πράγματα, τελείως διαφορετικά από εμένα.... Άλλο να διαβάζεις επτά και δέκα χρόνια πάνω στα παιδιά και άλλο να πάρεις ένα πράγμα στα χέρια σου και να το δουλέψεις με την ψυχή σου. Αν δεν το δουλέψεις με την ψυχή σου δεν κάνεις τίποτα. (Ελένη)

Τέταρτον, όλες οι εργαζόμενες μητέρες ανέφεραν ότι η φροντίδα μπορεί να αποτελεί ένα ακόμη φορτίο για αυτές, αλλά η συμμετοχή τους στη φροντίδα πέρα από το ότι τις έχει διδάξει πράγματα, όπως δεξιότητες, γνώσεις αλλά και υπομονή, έχει επιδράσει θετικά στην προσωπικότητά τους, γεγονός που τους διευκολύνει στο να ανταποκριθούν σε προβλήματα στον χώρο εργασίας. Η Ευγενία που εργάζεται ως δικηγόρος αναφέρει τόσο θετικές όσο και αρνητικές επιδράσεις της φροντίδας στη δουλειά της

> Δεν μπορώ να πω ότι έχει επιδράσει η Αναστασία αρνητικά στην δουλειά μου, στην αρχή μόνο που ήμουν σε συναισθηματική σύγχυση, είχε κάπως αλλοιωθεί η υπομονή μου. Από την άλλη μεριά με έχει κάνει πιο οργανωμένη. Πριν σπαταλούσα τον χρόνο μου άσκοπα. Τώρα έχω πρόγραμμα, πότε θα ασχοληθώ με τις θεραπείες της, τον σύλλογο, πως θα κανονίσω τα ραντεβού μου. [Τι νιώθω?]Ικανοποίηση που κατάφερα να προσαρμοστώ σε τόσες απαιτήσεις και να αντεπεξέρχομαι επάξια σε όλες.

Οι επιμέρους διαφορές ανάμεσα στις μητέρες που έλαβαν μέρος στην έρευνα, όσον αφορά τους λόγους για τους οποίους απασχολούνται ή επιθυμούν να απασχοληθούν πρέπει, επίσης, να ληφθεί υπόψη στην κατανόηση της σχέσης απασχόλησης-φροντίδας που ενώ δεν αναιρεί την συμβιωτική τους σχέση επιτρέπει την αναγνώριση της πολλαπλότητας των κινήτρων για απασχόληση, καθώς και των εμπειριών, που συνθέτουν την καθημερινότητα των μητέρων, τόσο αυτών που απασχολούνται όσο και αυτών που επιθυμούν ή μη να απασχοληθούν. Αντίστοιχα πρέπει να είναι τα μέτρα κοινωνικής πολιτικής δηλαδή εξειδικευμένα που να ανταποκρίνονται στις διαφορετικές ανάγκες ανάμεσα στις μητέρες. Ο συνδυασμός απασχόλησης και φροντίδας είναι καθοριστικός για τις μητέρες που απασχολούνται, πολιτικές που αγγίζουν ζητήματα όπως την αναγκαιότητα διευρυμένων γονικών αδειών με αποδοχές, θεσμικά κατοχυρωμένη μείωση των ωρών εργασίας. Αλλά ειδικά μέτρα, όπως η απασχόληση των μητέρων κατά προτεραιότητα ως βοηθών, με αξιοποίηση γνώσεων και εμπειριών από την φροντίδα, στα κέντρα αποκατάστασης έτσι ώστε να συνδυάζουν με τον τρόπο αυτό φροντίδα και απασχόληση, αποτελούν αιτήματα που, ας σημειωθεί, έχουν προωθήσει οι ίδιες μητέρες μέσα από τη συμμετοχή τους σε συλλόγους γονέων

Ανάμεσα στα μέτρα στήριξης των μητέρων θα μπορούσαν να συμπεριληφθούν και τα σχήματα αμοιβής για τη συμμετοχή στην φροντίδα. Οι περισσότερες μητέρες ανέφεραν ότι ένα τέτοιο επίδομα που θα καταβαλλόταν στις μητέρες θα τις βοηθούσε οικονομικά, θα λειτουργούσε ως ηθική ανταμοιβή και αναγνώριση του ρόλου τους στην φροντίδα καθώς και ως αρωγός στον καλύτερο προγραμματισμό της μελλοντικής φροντίδας των παιδιών, καθώς και μεγαλύτερης ανεξαρτησίας από τους συζύγους στη διαχείριση των εξόδων. Οι μεγαλύτερης όμως ηλικίας μητέρες τόνισαν ότι βλέπουν με καχυποψία της προοπτική μιας επιδοματικής πολιτικής αν σημαίνει αποκλειστική συμμετοχή τους στην φροντίδα, αντιλήψεις που γενικότερα φαίνεται ότι συνδέονται με τη φάση του κύκλου ζωής και φροντίδας. Όλες οι μητέρες, κυρίως όμως οι μεγαλύτερης ηλικίας, ανέφεραν ότι ιδιαίτερα η προοπτική μιας αυτόνομης σύνταξης γήρατος που θα συμπεριλάμβανε περιόδους συμμετοχής στην φροντίδα θα βοηθούσε τις ίδιες να διατηρήσουν την αυτονομία τους από τους συζύγους τους, ενώ η πρόωρη συνταξιοδότηση των μητέρων θεωρείται ως θετικό μέτρο για πέντε εργαζόμενες μητέρες

Οι χαρές είναι κάθε μέρα, όπως και οι λύπες: η εμπειρία της φροντίδας

Όσον αφορά, τέλος, στην εμπειρία της φροντίδας οι μητέρες αντιμετωπίζουν ποικίλα προβλήματα τόσο αναφορικά με αυτά που προκύπτουν από την αναπηρία του παιδιού και την κάλυψη ποικίλων αναγκών φροντίδας σε καθημερινή βάση, καθώς και συνολικότερα με τις επιπτώσεις της αναπηρίας και της φροντίδας στην υγεία τους και στην κοινωνική τους ζωή. Προβλήματα τα οποία δυσχεραίνονται από την ανεπάρκεια και την έλλειψη κατάλληλων υπηρεσιών τόσο για τα παιδιά όσο και για τις ίδιες τις μητέρες, ενώ ορισμένες μητέρες έχουν παράλληλα να αντιμετωπίσουν

φτωχές και ανεπαρκείς συνθήκες διαβίωσης. Παρόλα, όμως, τα προβλήματα, που με ποικίλους τρόπους προσπαθούν να αντιμετωπίσουν στην καθημερινότητά τους, όλες ανεξαιρέτως οι μητέρες επισήμαναν θετικές διαστάσεις της συμμετοχής τους στην φροντίδα και την αμφίδρομη και αμοιβαία σχέση με το παιδί.

> Μια ικανοποίηση παίρνεις [που βοηθάς το παιδί], μια χαρά. Οι μητέρες που έχουμε παιδιά με ειδικές ανάγκες προσφέρουμε πιο πολλά και νιώθουμε πιο καλά και ας έρχονται στιγμές που αγανακτώ και λέω 'θεέ μου, δεν πάει άλλο' (Κούλα)

Οι θετικές αυτές διαστάσεις αφορούν επίσης τη βελτίωση της κατάστασης υγείας του παιδιού και συνδέονται με τις προσπάθειες που καταβάλουν τα παιδιά, που εκλαμβάνονται πολλές φορές από τις μητέρες ως ανταπόδοση στους κόπους που έχουν καταβάλει οι ίδιες, ως ένα είδος δηλαδή επιβράβευσης. Μια μητέρα που η κόρη της είχε σημαντική βελτίωση μέσα στα χρόνια, έχει καταφέρει να περπατήσει και να ενταχθεί σε κανονικό σχολείο, λέει για την χαρά της επίτευξης αυτής

> όταν κατάφερε να περπατήσει η Δέσποινα για πρώτη φορά νόμισα πως πετάει. Τώρα είναι ο τέταρτος χρόνος που πάει κολυμβητήριο, που κάνει μπάνιο μόνη της . Όταν πήγε πρώτη μέρα η Δέσποινα στο σχολείο εγώ δεν έφευγα. Γύρναγα γύρω-γύρω. Έβλεπα που την κράταγε ο δάσκαλος από το χέρι να της δείξει τους χώρους του σχολείου και έλεγα μέσα μου 'Θεέ μου σε ευχαριστώ που έφτασε το παιδί μου να πάει στο σχολείο'. Δεν το περίμενα. Δεν ήλπιζα ποτέ ότι η δέσποινα θα πάει στο σχολείο. Δεν ήλπιζα ποτέ ότι η δέσποινα θα κάνει συναυλία και θα παίξει αρμόνιο! (Έλλη)

Τα χαρίσματα των παιδιών και η συντροφικότητα με το παιδί, η ίδια η φροντίδα ως μια διαδικασία αν και επίπονη εντούτοις δημιουργική, ως πηγή άντλησης γνώσης, που μεσολαβείται, σύμφωνα με όσα αναφέρουν ορισμένες μητέρες από την χαρά που αντλούν μέσω της προσφοράς.

> Εγώ εξαιτίας του Δημήτρη δεν πλήττω καθόλου, όπως πολύ γνωστοί μου με τα παιδιά τους, γιατί δουλεύω καθημερινά το μυαλό μου... Παίρνω πολλή χαρά από την φροντίδα αφού ανακάλυψα ότι δεν θα μπορούσα να κάνω παρά μόνο αυτό. .(Αντιγόνη).

Πέρα από τις ικανότητες και τα χαρίσματα των παιδιών, ορισμένες μητέρες ανέφεραν ότι το παιδί αποτελεί πρότυπο παραδειγματισμού, με την ωριμότητα και τη δύναμη χαρακτήρα, το κουράγιο που έχει επιδείξει, έχοντας αποδεχτεί την αναπηρία του αλλά και ξεπερνώντας τα εμπόδια που αυτή βάζει μπροστά του, διδάσκοντας στις ίδιες αλλά και στους άλλους μαθήματα ζωής

> Η Μαρία με βοηθάει πολύ. Εγώ έχω πρόβλημα τώρα με την άλλη κόρη μου. Ήταν παντρεμένη και χώρισε. Η Μαρία μου συμπαραστέκεται.... Είναι αγωνίστρια, το δέχεται πρώτα από όλους το πρόβλημα. Αυτή μας δίνει κουράγιο. (Ιωάννα)

Θετικές διαστάσεις που συνδέονται, τέλος, με την άσκηση αντοχής και υπερνίκησης των δυσκολιών, τον επαναπροσδιορισμό των στόχων ζωής πέρα από εφήμερα καταναλωτικά πρότυπα, καθώς και με την ευαισθητοποίηση των μητέρων στον ανθρώπινο πόνο και στην ενδυνάμωση της ικανότητας τους να κατανοούν και να συμπονούν τους άλλους ανθρώπους, δηλαδή συνολικά μέσα από μια διαδικασία θετικής στάσης ζωής. Πολλές εξήραν, επίσης, τις σχέσεις αμοιβαιότητας με το παιδί και την εκτίμηση και αγάπη που εισπράττουν από τα παιδιά. Για ορισμένες μητέρες το παιδί λειτουργεί ως πρότυπο καλοσύνης-κατανόησης-συντροφικότητας για τις ίδιες που τις βοηθάει να ξεπερνούν τις δυσκολίες και που τις γεμίζει δύναμη

> Ο γιος μου με καταλαβαίνει. Είναι και πιο ευαίσθητος από την κόρη μου. Έτσι ήταν από μικρός. Δεν ξέρω αν οφείλεται στο πρόβλημά του ή είναι θέμα χαρακτήρα. Απλώς η σχέση μου μαζί του είναι καλύτερη από ότι με την κόρη μου Έχει πολλές χάρες ο Δημήτρης, είναι υπομονετικός, δεν είναι απαιτητικός. Πως να μην αγαπάς ένα τέτοιο άτομο. (Παναγιώτα)

Για ορισμένες μητέρες η πραγματικότητα της καθημερινότητας για το παιδί δεν φαίνεται να απέχει από την καθημερινότητα όπως για όλες τις υπόλοιπες μητέρες που δεν έχουν παιδιά που αντιμετωπίζουν κάποια αναπηρία, ιδιαίτερα για τις μητέρες που απολαμβάνουν την μητρότητα ως μια δημιουργική ενασχόληση.

Συμπεράσματα

Σήμερα, μετά από μια σαρακονταετία έντονου προβληματισμού για τη φροντίδα και το ρόλο των γυναικών σε αυτήν, όπου η φεμινιστική σκέψη στον χώρο της κοινωνικής πολιτικής κατέχει εξέχουσα θέση, είμαστε πλέον σε θέση να επισημάνουμε τα κενά, αλλά και να αποτιμήσουμε τις προοπτικές των μέχρι σήμερα αναλύσεων. Η προσέγγιση της φροντίδας από την σκοπιά του φύλου, φαίνεται να οδεύει από μία ανάλυση στα πλαίσια δυϊστικών αντιπαραθέσεων σε ένα ολιστικό πλαίσιο αναφοράς που λαμβάνει όμως υπόψη διαφορές μέσα στο ίδιο φύλο.

Συνακόλουθα, η φροντίδα γίνεται αντιληπτή *πλέον ως μια συνέχεια με πολλαπλά επίπεδα και πολλούς πρωταγωνιστές,* δηλαδή πέρα από τα στενά πλαίσια της μη αμειβόμενης φροντίδας στην ιδιωτική σφαίρα του νοικοκυριού, μέσα από τη διαπλοκή επίσημων και ανεπίσημων φορέων, στις διάφορες εκδοχές τους. Επιπλέον, αναγνωρίζονται, όπως αναδεικνύεται και από ορισμένες εμπειρικές έρευνες, θετικές εμπειρίες από τη συμμετοχή σε αυτήν αλλά και σχέσεις αλληλεξάρτησης με τα άτομα που λαμβάνουν φροντίδα.

Μία τέτοια έρευνα για τις μητέρες ως φορείς φροντίδας παιδιών με αναπηρία, και πιο συγκεκριμένα με εγκεφαλική παράλυση, είναι και αυτή που παρουσιάστηκε στην παρούσα εισήγηση. Στόχο της έρευνας αποτελούσε η διερεύνηση του βαθμού που η φροντίδα γίνεται αντιληπτή στα πλαίσια δυϊστικών αντιπαραθέσεων από τα υποκείμενα της έρευνας, δηλαδή τους ίδιους τους φορείς φροντίδας. Η έρευνα ανέδειξε ποικίλους τρόπους συμμετοχής στην φροντίδα, όπως τις πρακτικές ασχολίες, τη ψυχολογική στήριξη, τη συμμετοχή στη θεραπεία των παιδιών, την εποπτεία της φροντίδας, το συντονισμό της φροντίδας και τη διαπραγμάτευσή της με επαγγελματίες και υπηρεσίες, τη διεύρυνση της φροντίδας από τον ιδιωτικό στο δημόσιο χώρο με την εθελοντική συνεισφορά στα πλαίσια που παρακολουθούν τα παιδιά τους αλλά και ως μισθωτή απασχόληση σε αυτά για ορισμένες μητέρες, καθώς με και την ενεργή συμμετοχή στους συλλόγους γονέων.

Παράλληλα, έγιναν εμφανείς οι διαφορές ανάμεσα στις μητέρες ως προς το εύρος και το είδος συμμετοχής τους στη φροντίδα, η συμμετοχή άλλων ατόμων σε αυτήν, συμπεριλαμβανομένης της μισθωμένης φροντίδας, με τον καθορισμό των ορίων και την εποπτεία της συμμετοχής αυτής, σε κάθε περίπτωση, να ασκείται από τις μητέρες.

Ανέδειξε, τέλος, η έρευνα τη συμμετοχή των μητέρων στην αγορά εργασία σε αλληλεπίδρασή με την φροντίδα, όπως με τη μεταφορά δεξιοτήτων από τον ένα χώρο στον άλλο, καθώς και την εμπειρία της φροντίδας και τη σχέση με τα παιδιά ως σχέση αμφίδρομη και ανταποδοτική, με ανάδειξη όχι μόνο προβλημάτων αλλά και

την αποκόμιση θετικών εμπειριών από όλες τις μητέρες που έλαβαν μέρος στην έρευνα.

Κλείνοντας, θα ήθελα να επισημάνω ότι η ολιστική προσέγγιση της φροντίδας, δεν αφορά μόνο στο τρόπο που αντιλαμβανόμαστε και μελετάμε την φροντίδα και την θέση των γυναικών σε αυτήν αλλά και τα μέτρα κοινωνικής πολιτικής. Οι επιμέρους διαφορές ως προς το εύρος και το είδος της συμμετοχής στην φροντίδα αλλά και στην αγορά εργασίας ανάμεσα στους φορείς φροντίδας, στη βάση της οικογενειακής κατάστασης, τάξης, κλπ-που αναδείχτηκαν και από την παρούσα εμπειρική έρευνα- πρέπει επίσης να ληφθούν υπόψη στην κατανόηση των αναγκών των φορέων φροντίδας, καθώς και στη θέσπιση μέτρων κοινωνικής πολιτικής. Η αναγνώριση της διαφορετικότητας των αναγκών των φορέων φροντίδας δεν αφορά μόνο στη θέση στην φροντίδα και στα κοινωνικά δικαιώματα που απορρέουν από τη συμμετοχή σε αυτήν ή/ και διευκολύνουν το συνδυασμό απασχόλησης και φροντίδας, αλλά και στο πως οι φορείς φροντίδας αντιλαμβάνονται το ρόλο τους στην φροντίδα, τις στάσεις τους δηλαδή απέναντι στην φροντίδα, στην απασχόληση, και κατά προέκταση στα μέτρα κοινωνικής πολιτικής που καθιστούν τις όποιες επιλογές τους εφικτές.

Σημειώσεις

[1] Παρά την αύξηση της γυναικείας απασχόλησης οι γυναίκες εξακολουθούν να συμμετέχουν σε μεγαλύτερο βαθμό από τους άνδρες στη φροντίδα. Σύμφωνα με τα αποτελέσματα διακρατικής έρευνας, αν και η συμμετοχή των δύο φύλων στην φροντίδα και στην οικιακή εργασία διαφέρει ανάμεσα στις χώρες της Ε.Ε, με πιο ισότιμο καταμερισμό στη Δανία και στη Σουηδία, αντίθετα στο άλλο άκρο βρίσκεται η Ελλάδα και η Πορτογαλία, ο μέσος όρος της συμμετοχής των γυναικών στη φροντίδα είναι τέσσερις φορές μεγαλύτερος από των ανδρών (Verbakel 2017).

[2]Η ανάπτυξη των 'ανδρικών σπουδών' αλλά και η στροφή στην έρευνα διαφορετικών σχέσεων φροντίδας, όπως σε ομοφυλόφιλα ζευγάρια, ήταν αυτή που ανέδειξε, κατά κύριο λόγω, πέρα από τη φροντίδα υπερήλικων συζύγων, τον ρόλο των ανδρών στην φροντίδα, αναλυτικότερα βλ. Dahle, M, etal. (2011)

[3]Για μεθοδολογικά ζητήματα, ιδίως για τη διαθεματικότητα βλ. Yuval-Davis, N., 'Intersectionality and Feminist Politics', *European Journal of Women Studies*, Vol.13 (3), βλ. και Hakim,J. (2000), *Work life-style choices in the 21st Century,* Oxford: Oxford University Press.

[4]Παρότι οι δεκαεπτά από τις δεκαοκτώ μητέρες, οι οποίες συμμετείχαν στην έρευνα, είχαν εργασθεί στο παρελθόν για μεγαλύτερο ή μικρότερο χρονικό διάστημα, τη στιγμή της έρευνας οκτώ από τις δεκαοκτώ μητέρες δεν απασχολούνταν.

Αναφορές

Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία

Καραμεσίνη, Μ. και Συμεωνάκη, Μ. (2019), *Συμφιλίωση εργασίας και οικογένειας στην Ελλάδα*, Αθήνα, Νήσος.

Λαμπροπούλου, Κ. (1999), Φύλο και Φροντίδα: Προβληματισμοί και Αναθεωρήσεις στη Σύγχρονη Κοινωνική Πολιτική, στο Σακελλαρόπουλος, Θ. (επιμ), *Η Μεταρρύθμιση του Κοινωνικού Κράτους*, Αθήνα, Κριτική, σσ. 89-131.

Λαμπροπούλου, Κ. (2019), Φύλο, εργασία και 'κρίση της φροντίδας': εννοιολογικές αναζητήσεις και αναθεωρήσεις στη σύγχρονη κοινωνική πολιτική, στο Ναγόπουλος, Ν. (επιμ.), *Οι Κοινωνικές Επιστήμες Σήμερα. Διλήμματα και Προοπτικές Πέρα από την Κρίση, Μυτιλήνη,* Σχολή Κοινωνικών Επιστημών Πανεπιστήμιο Αιγαίου, σσ. 353-369.

Λαμπροπούλου, Κ. (2020), Η περιοδιολόγηση της έννοιας της φροντίδας στην κοινωνική πολιτική και η σχέση της με το φύλο: από το δυϊσμό στη σύνθεση και στη διαφορά, εισήγηση στην ημερίδα *Φύλο και Έρευνα στις Πολιτικές και Κοινωνικές Επιστήμες*, ΕΛΙΑΜΕΠ, 2 Ιουνίου 2020, Αθήνα

Ξενόγλωσση βιβλιογραφία

Dahle, H. et.al (2011), Europeanization, Care and Gender, London, Palgrave.

Dalley, G. (1988), Ideologies of Caring, Busingstoke, McMillan.

Daly, M. (2020), *Gender Inequality and Welfare States in Europe,* Cheltenham, Edward Elgar.

Esping-Andersen, G. (1990), *The Three Worlds of Welfare Capitalism*, Cambridge, Polity Press.

Jenson, J. (2015), The Fading Goal of Gender Equality: Three Policy Directions that Underpin the Resilience of Gendered Socio-economic Inequalities, *Social Politics,* vol. 22, no.4, pp. 1-22.

Lister, R. (1997), Citizenship: Feminist Perspectives, Busingstoke, MacMillan.

Michel, S. and Peng, I. (2012), *Gender, Migration, and the Work of Care: A Multi-Scalar Approach to the Pacific Rim*, Basigstoke, Palgrave.

Mishra, J. and Akins, F. (1998), The welfare State and Women: Structure, Agency and Diversity, *Social Politics*, vol.5, no.3, pp.259–285.

Orloff, A. and Laperrière, M. (2020*), Gender. Oxford Handbook of the Welfare State,* Oxford, Oxford University Press.

Parker, G. and Seymour, J. (1998), Male Carers in Marriage: re-examing feminist analysis of informal care in Popay, J. and Hearn, J. (eds.), *Men, Gender Divisions and Welfare*, London, Routledge, pp. 182-195.

Parker, G. and Clarke, H. (2002), Making the Ends Meet: Do Carers of Disabled People Have a Common Agenda?, *Policy and Politics* vol. 30, no. 3, pp.347-359.

Philips. J. (2007), Care, Cambridge, Polity Press.

Shaver, S. (2018), *Handbook on gender and social policy*, Oxford, Oxford University Press.

Verbakel, E. (2017), Informal Care in Europe: Findings form the European Social Survey, *European Journal of Public Health*, vol. 27, issue 1, pp.90-95.

Ο ΣΕΞΙΣΜΟΣ ΩΣ ΕΝΝΟΙΑ ΣΕ ΠΟΛΥΕΠΙΠΕΔΗ ΚΡΙΣΗ: ΑΠΟ ΤΟΝ ΑΝΑΣΤΡΟΦΟ ΣΕΞΙΣΜΟ ΣΤΟΝ ΣΕΞΙΣΤΙΚΟ ΣΥΜΨΗΦΙΣΜΟ

Βαγγέλης Λιότζης

Πάντειον Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών

Περίληψη

Ο σεξισμός, ως ένα δυναμικό, μεταβαλλόμενο και πολυποίκιλο σύνολο πρακτικών εξουσίας και αναπαραστάσεων που σχετίζονται άμεσα με τις έμφυλες ανισότητες, αποτελεί μια αμφίσημη έννοια, προϊόν εξουσιαστικής αντιπαράθεσης.. Αυτή η αντιπαράθεση επιτείνεται στην περίπτωση του «ανάστροφου σεξισμού» (reverse sexism), δηλαδή των σεξιστικών λόγων, στάσεων και συμπεριφορών απέναντι στους άνδρες Στο παρόν κείμενο γίνεται προσπάθεια να προσδιοριστεί ο βαθμός στον οποίο μπορεί να έχει νόημα ο εν λόγω όρος σε σχέση με το ευρύτερο κοινωνικό φαινόμενο. Προκειμένου να σκιαγραφηθεί η έννοια του ανάστροφου σεξισμού και να αναδειχθούν οι επιμέρους κριτικές αιτιάσεις ως προς αυτόν, παρατίθεται, συχνά με αυτούσιο τρόπο, η συζήτηση που έλαβε χώρα με αφορμή την εννοιολόγηση του «δεύτερου σεξισμού» από τον Νοτιοαφρικανό φιλόσοφο David Benatar. Σε αυτό το πλαίσιο, παρουσιάζονται και ορισμένες προκαταρκτικές σκέψεις αναφορικά με την προοπτική αντικατάστασης της προβληματικής έννοιας του ανάστροφου σεξισμού με αυτή του «σεξιστικού συμψηφισμού», σκέψεις όμως που πρέπει να τεκμηριωθούν από περαιτέρω θεωρητική επεξεργασία.

Λέξεις κλειδιά: σεξισμός, ανάστροφος σεξισμός, έμφυλες διακρίσεις

SEXISM AS A CONCEPT IN MULTILEVEL CRISIS: FROM REVERSE SEXISM TO SEXIST OFFSET

Vangelis Liotzis

Panteion University of Social and Political Sciences

Abstract

Sexism, as a dynamic, changing and diverse set of power practices and representations related to gender inequalities, is an ambivalent and controversial concept. This controversy is exacerbated in the case of "reverse sexism", i.e. sexist discourses, attitudes and behaviours towards men. This text attempts to determine the extent to which this term can be meaningful in relation to sexism in general. In order to outline the concept of reverse sexism and its criticisms, the discussion on David Benatar's conceptualisation of "second sexism" is presented; to a large extent in its original form. In this context, some preliminary thoughts regarding the perspective of replacing the problematic concept of reverse sexism with that of "sexist offset" are also discussed; an approach that needs to be substantiated by further theoretical processing.

Key words: sexism, reverse sexism, gender discriminations

Εισαγωγή

Το κεντρικό ζήτημα αναφορικά με τον ανάστροφο σεξισμό και τις αιτιάσεις για αυτόν είναι οι δυσμενείς και αρνητικές επιπτώσεις που βιώνουν οι άνδρες. Σύμφωνα με τη βασική συλλογιστική, οι άνδρες στη σύγχρονη πραγματικότητα είναι όχι μόνο προνομιούχοι, αλλά και καταπιεσμένοι. Πρόκειται για μια καταπίεση που ανατροφοδοτείται από εκείνους τους ρόλους που απαιτεί η κοινωνία από τους άνδρες να υιοθετήσουν, για αυτό και η καταπίεση δεν έχει να κάνει με τη συνήθη απώλεια πόρων όπως συμβαίνει με τις περισσότερες καταπιεσμένες κοινωνικές ομάδες, αλλά με την επαφή με μια ολόκληρη σειρά από ανθρώπινες ιδιότητες και επιλογές. Ένα πρώτο λοιπόν βήμα για την άρση αυτής της κατάστασης είναι να προσδιοριστεί αυτό το κόστος του σεξισμού για τους άνδρες έτσι ώστε να μπορεί να γίνει κατανοητό παράλληλα με το από καιρού και ορθά τεκμηριωμένο κόστος που βιώνουν οι γυναίκες. Είναι σε αυτή τη βάση που ο Thompson (1995: 464-469) σταχυολογεί μια σειρά από επιβλαβείς επιπτώσεις του σεξισμού στους άνδρες οι οποίες άλλοτε παραβλέπονται και άλλοτε δεν εκτιμώνται και αποτιμώνται πλήρως. Σε αυτές συγκαταλέγονται ο συναισθηματικός περιορισμός των ανδρών, η απροθυμία να ζητούν βοήθεια, η πίεση των στερεοτυπικών ρόλων, οι διάφοροι περιορισμοί στο πεδίο της σεξουαλικότητας, η ανταγωνιστικότητα ως ανάγκη «αποδείξεως» του ανδρισμού, η βία και η επιθετικότητα που προκύπτει πολλαπλώς, η συχνά παρεπόμενη παραβατικότητα, οι περιορισμένες σχέσεις σε πολλαπλά επίπεδα, το αναπόφευκτο άγχος, η σε τελική ανάλυση μη αυθεντική ύπαρξη και, σε κάθε περίπτωση, η καταπίεση των γυναικών και όλα όσα αυτή επιφέρει.

Ο ανάστροφος σεξισμός και οι επιπτώσεις του κατά των ανδρών

Ξεχωριστή θέση στη συζήτηση για τον ανάστροφο σεξισμό έχει το έργο του Benatar (2003A, 2003B, 2012) ως μια συστηματική προσπάθεια συγκέντρωσης και ενοποίησης κάτω από ένα θεωρητικό σχήμα των επιπτώσεων του σεξισμού για τους άνδρες. Αφετηρία της σκέψης του Νοτιοαφρικανού φιλοσόφου, που είναι ιδιαίτερα γνωστός για τις αντιναταλιστικές προσεγγίσεις του, είναι η θέση ότι η λίγη προσοχή και η περιορισμένη αναγνώριση των διακρίσεων λόγω φύλου που λαμβάνουν χώρα και στην περίπτωση των ανδρών είχε ως αποτέλεσμα ελάχιστη βελτίωση στα θέματα που τους αφορούν. Πρόκειται για μια κατάσταση που αποκαλεί «ασύμμετρη επίθεση στον σεξισμό», δηλαδή την εξαιρετικά περιορισμένη ανάδειξη «της άλλης πλευράς του σεξιστικού νομίσματος» (Benatar 2003A: 205-206). Έτσι, προσαρμόζοντας σχετικά τη διάσημη προσέγγιση της Simone de Beauvoir, μιλά για τον δεύτερο σεξισμό, μια «παραμελημένη» μορφή σεξισμού που δεν λαμβάνεται σοβαρά υπόψη ακόμη και από τους περισσότερους από αυτούς που αντιτίθενται στις έμφυλες διακρίσεις (Benatar 2003A: 177). Μια διάσταση που δεν αποτελεί μόνο τροχοπέδη για την άρση των συνεχιζόμενων διακρίσεων σε βάρος των ανδρών, αλλά και σημαντικό εμπόδιο για την καταπολέμηση των διακρίσεων εναντίον των γυναικών, διακρίσεις οι οποίες δεν μπορούν να αντιμετωπιστούν ουσιαστικά και δραστικά αν δεν υπάρχει ταυτόχρονη εστίαση σε όλες τις μορφές σεξισμού.

Πρέπει να σημειωθεί πως αν και ο Benatar (2012: 223) υπεραμύνεται συνεχώς της έννοιας του δεύτερου σεξισμού που προτείνει, εντούτοις χρησιμοποιεί σε κάποιο σημείο στο έργο του και τους όρους «ανάστροφη διάκριση» και «ανάστροφο σεξισμό» ως εναλλακτικές εκδοχές της εννοιολόγησης που προκρίνει όταν αναφέρεται στην προτίμηση και προτεραιότητα που δίνεται στις γυναίκες

αναφορικά με τις πολιτικές που εκπονούνται για την ενίσχυση κοινωνικών ομάδων και αποκατάσταση αδικιών και διακρίσεων. Αυτό βέβαια δεν σημαίνει πως με τον όρο «δεύτερος σεξισμός» εννοείται κάτι άλλο από τον ανάστροφο σεξισμό, ο οποίος αποτελεί και την ορολογία που έχει επικρατήσει στον επιστημονικό και δημόσιο διάλογο. Έτσι, ο Benatar δίνει ιδιαίτερη έμφαση στην προσπάθεια να δομήσει την σκέψη του σε ένα από τα πλέον επίμαχα σημεία στην εννοιολόγηση του σεξισμού, αυτό της ποιοτικής και ηθικής διαφοράς μεταξύ μειονεκτήματος και διάκρισης. Ως διάκριση εδώ θεωρεί το άδικο μειονέκτημα για ένα άτομο στη βάση ενός «ηθικά άσχετου χαρακτηριστικού», όπως είναι για παράδειγμα το βιολογικό φύλο του (Benatar 2003A: 177). Σε αυτό το πλαίσιο, απαριθμεί μια σειρά από «ανδρικά μειονεκτήματα», όπως για παράδειγμα, τη μακρά ιστορία των κοινωνικών και νομικών πιέσεων στους άνδρες να καταταγούν στον στρατό και να πολεμήσουν διακινδυνεύοντας έτσι τη ζωή τους και τη σωματική και ψυχολογική υγεία τους, το γεγονός ότι οι άνδρες είναι πολύ πιο πιθανό να αποτελέσουν στόχους επιθετικότητας και βίας, την τάση να θυσιάζονται οι ζωές των ανδρών πιο εύκολα ακόμα και σε μη εμπόλεμες καταστάσεις, τη μεγαλύτερη πιθανότητα τα μικρά αγόρια να υποστούν σωματική τιμωρία σε σχέση με τα κορίτσια, τη ροπή να μην λαμβάνονται τόσο σοβαρά όσο στην περίπτωση των γυναικών οι σεξουαλικές επιθέσεις κατά των ανδρών, την πραγματικότητα των ελάχιστων πιθανοτήτων ένας άνδρας να πάρει την επιμέλεια των παιδιών σε ένα διαζύγιο, τη θέση ότι οι ομοφυλόφιλοι άνδρες υφίστανται περισσότερες διακρίσεις από ό,τι οι λεσβίες και τις ενδείξεις ότι οι άνδρες φαίνεται να καταδικάζονται συχνότερα και να τιμωρούνται αυστηρότερα από ό,τι οι γυναίκες (Benatar 2003A: 178-183).

Ειδικότερα για το εξαιρετικά επίμαχο θέμα της ανδρικής στρατολόγησης, διευκρινίζει πως η εξαίρεση των γυναικών από τον στρατό και όχι ο αποκλεισμός τους, σε αντίθεση πάντα με τη μη δυνατότητα επιλογής για μια μεγάλη μερίδα ανδρών που δεν επιθυμούν να καταταγούν αλλά εξαναγκάζονται να το κάνουν, είναι που αποτελεί τη διάκριση σε βάρος τους (Benatar 2003B: 284). Όλες δε αυτές οι μη αμελητέες μορφές μειονεκτήματος σχετίζονται με τρεις βασικές προκαταλήψεις. Πρώτον, η ζωή των ανδρών αποτιμάται συχνά, αλλά προφανώς όχι πάντα, λιγότερο από την αντίστοιχη των γυναικών, δεύτερον, είναι σαφές πως υπάρχει μεγαλύτερη κοινωνική αποδοχή της μη θανατηφόρας βίας κατά των ανδρών και τρίτον, υπάρχει διάχυτη η πεποίθηση ότι όλες οι παραπάνω περιπτώσεις ανδρικών μειονεκτημάτων ερμηνεύονται ως το εύλογο αποτέλεσμα μιας θεώρησης των ανδρών που τους αντιλαμβάνεται πιο επιθετικούς, πιο βίαιους και με μικρότερο/λιγότερο αίσθημα ενδιαφέροντος και φροντίδας από τη φύση τους (Benatar 2003A: 183-187).

Σε αυτή τη βάση, ο Benatar (2003B: 291) έχει και διάφορες ενστάσεις για την καταχρηστική ρητορική περί πατριαρχίας διότι ακόμα και αν θεωρηθεί ότι υπάρχει μια αρσενική ελίτ που κατέχει την εξουσία, η συντριπτική πλειοψηφία των ανδρών βιώνει μειονεκτήματα με πολλαπλούς τρόπους και επωμίζεται το κόστος της κυριαρχίας των ανδρών σε αντίθεση με τη μειοψηφία που μένει τελικά στο απυρόβλητο. Υπό αυτή την έννοια, η πλειονότητα των ανδρών, κατά παρόμοιο τρόπο με το σύνολο σχεδόν των γυναικών, πέφτει θύμα διακρίσεων από τα «κυρίαρχα αρσενικά» (alpha males). Και επειδή τα κόστη που βιώνουν αυτοί οι άνδρες δεν τα υπομένουν οι γυναίκες, αυτό σημαίνει ότι οι διακρίσεις σε βάρος τους γίνονται ξεκάθαρα με βάση το φύλο τους, αλλά και σε σχέση με τους υπόλοιπους παράγοντες που τους κατατάσσουν στα «υποδεέστερα/κατώτερα αρσενικά» (plebian males). Με άλλα λόγια, αρκεί η υπόθεση

ότι υπάρχουν άνδρες που έχουν υποστεί αθέμιτη διάκριση ακριβώς επειδή είναι άνδρες για να στηριχθεί η άποψη περί δεύτερου σεξισμού ως ένα υπαρκτό κοινωνικό πρόβλημα – χωρίς μάλιστα να χρειάζεται η συνθήκη ότι όλοι, ή έστω οι περισσότεροι, άνδρες είναι θύματα τέτοιων διακρίσεων.

Ο Benatar (2003A: 205) θεωρεί ότι αν και είναι προς τη σωστή κατεύθυνση να μην διαμαρτύρονται όσοι επωμίζονται με τον έναν ή τον άλλον τρόπο το κόστος της κυριαρχίας, εντούτοις αυτό από μόνο του δεν συνεπάγεται ότι κάθε μειονέκτημα και διάκριση που υφίστανται οι άνδρες είναι το παρεπόμενο αποτέλεσμα και η αναπόφευκτη συνέπεια ενός συλλογικού πλεονεκτήματος και προνομίου. Είναι μάλιστα σαφής όταν τονίζει ότι προφανώς δεν υποστηρίζει ότι οι άνδρες είναι σε χειρότερη θέση από τις γυναίκες και ότι η αναγνώριση της βίωσης από άνδρες σεξιστικών διακρίσεων δεν σημαίνει και την παραγνώριση ότι οι τελευταίοι απολαμβάνουν πράγματι ένα γενικότερο κοινωνικό πλεονέκτημα (Benatar 2003A: 209). Έτσι, από την στιγμή που κάποιος αναγνωρίσει την ύπαρξη του δεύτερου σεξισμού είναι αναμενόμενο να απορρίψει και τις αιτιάσεις περί «καθολικής πατριαρχίας» διότι τα στοιχεία που αναδεικνύει η εν λόγω θεώρηση υποδηλώνουν ότι, σε τελική ανάλυση, δεν είναι όλα σε βάρος των γυναικών και υπέρ των ανδρών. Μπορεί πράγματι η κοινωνία να ευνοεί συχνά τους άνδρες, αλλά μερικές φορές κάνει το ίδιο και για τις γυναίκες. Η άποψη δηλαδή ότι σε καμιά περίπτωση δεν λαμβάνουν χώρα μειονεκτήματα και διακρίσεις κατά των ανδρών λόγω της γενικότερης πατριαρχικής τάξης πραγμάτων είναι για τον συγκεκριμένο φιλόσοφο μια αδικαιολόγητη και αντιεπιστημονική θέση (Benatar 2003A: 206).

Στην ίδια κατεύθυνση είναι και η απόρριψη του επιχειρήματος ότι ο δεύτερος σεξισμός δεν μπορεί να υφίσταται λόγω του ότι άνδρες είναι αυτοί που βλάπτουν άλλους άνδρες στη βάση του ότι αντίστοιχα υπάρχουν ρατσιστικές στάσεις και συμπεριφορές από μαύρους, όπως και ο εσωτερικευμένος σεξισμός από πλευράς γυναικών – δηλαδή ο σεξισμός από γυναίκες προς γυναίκες. Επιπρόσθετα, όχι μόνο απορρίπτει την ένσταση ότι τελικά μόνο οι άνδρες είναι αποκλειστικά υπεύθυνοι για τη διαιώνιση του δεύτερου σεξισμού, αλλά εκφράζει και έναν σκεπτικισμό αναφορικά με το κατά πόσο η επιλογή συντρόφων από πλευράς γυναικών επιδοκιμάζει τα επίμαχα «ανδρικά γνωρίσματα». Όπως λέει χαρακτηριστικά, «εάν τα θηλυκά εκτιμούσαν διαφορετικά πράγματα στα αρσενικά, θα υπήρχαν διαφορετικά είδη ανδρών» (Benatar 2003B: 294-295). Αυτό βέβαια δεν τον εμποδίζει από το να δηλώσει ξεκάθαρα ότι η προσέγγισή του αποτελεί μια υπέρ του φεμινισμού θέση και όχι μια άποψη κοντά στο κίνημα των ανδρικών δικαιωμάτων. Μάλιστα, υπεραμύνεται της θέσης του ότι ο δεύτερος σεξισμός είναι φεμινιστικά προσανατολισμένος στη βάση ότι η καταπιεστική για τις γυναίκες και επιβλαβής για τους άνδρες μορφή της αρρενωπότητας υποστηρίζεται τόσο από άνδρες όσο όμως και από γυναίκες. Συνεπώς, κινείται κοντά στη φεμινιστική θεώρηση η αντίθεση σε σεξιστικές στάσεις και πρακτικές εναντίον των ανδρών από όπου και αν προέρχονται. Είναι ακριβώς σε αυτό το πλαίσιο που επισημαίνει πως δεν προάγει τη δημόσια συζήτηση η αγνόηση πως πράγματι υπάρχουν ορισμένες φεμινίστριες που χαρακτηρίζονται από τις μισανδρικές τους θέσεις, αλλά και ορισμένοι άνδρες που ολισθαίνουν σε αντιφεμινιστικούς αφορισμούς και μισογυνικές απόψεις (Benatar 2003B: 276-277).

Οι κριτικές αιτιάσεις απέναντι στον ανάστροφο σεξισμό

Στο πλαίσιο της κριτικής απέναντι στον ανάστροφο σεξισμό αναδεικνύεται το έτσι και αλλιώς επίμαχο και σύνθετο ζήτημα των διαφορών και διαφοροποιήσεων ανάμεσα στις έννοιες του σεξισμού, της διάκρισης και του μειονεκτήματος. Πιο συγκεκριμένα, σύμφωνα με τους Coston και Kimmel (2013: 380), η διαφορά μεταξύ μειονεκτήματος και διάκρισης είναι ότι το πρώτο υποδηλώνει ότι υπάρχουν τομείς που εξακολουθούν να βασίζονται σε παρωχημένα στερεότυπα και προκρίνουν πατερναλιστικές πολιτικές για να «προστατεύουν» ανίσχυρες, εύθραυστες και ευάλωτες γυναίκες, ενώ η δεύτερη σχετίζεται με αναγκαίες δράσεις που πρέπει να εφαρμόζονται για συγκεκριμένες ομάδες που βιώνουν την αποδεδειγμένη άνιση μεταχείριση. Ιδιαίτερης σημασίας εδώ είναι και η κριτική του Clatterbaugh (2003: 211-213) στον Benatar ότι προσπαθεί να δομήσει τη θεώρησή του μέσω της εννοιολόγησης του ορισμού και όχι μέσω της ανάπτυξης επιχειρημάτων. Βάση αυτής της προσέγγισης αποτελεί το ότι ορίζει τον σεξισμό ως διάκριση και εν συνεχεία οριοθετεί τη διάκριση ως μειονέκτημα και μειονεκτική θέση, περνώντας έτσι εύκολα από την προσπάθεια για εντοπισμό της διάκρισης ως γεγονός και πραγματικότητα στον ισχυρισμό περί ύπαρξης του σεξισμού. Αυτό για τον Αμερικανό φιλόσοφο είναι εξαιρετικά προβληματικό γιατί η ύπαρξη διακρίσεων δεν επαρκεί από μόνη της για να αποδείξει ούτε κάποιο διακριτό μειονέκτημα ούτε μια ευρύτερη κοινωνική αδικία κατά των ανδρών η οποία να μπορεί να θεωρηθεί ή να στοιχειοθετηθεί ως σεξισμός.

Σε μια αντίστοιχη λογική, ο Digby (2003: 252) θεωρεί πως αναμφίβολα υπάρχουν μειονεκτήματα για τους άνδρες που αξίζουν την προσοχή της κοινωνίας, αλλά αυτή η διάσταση δεν αποτελεί μια μορφή γενικευμένης διάκρισης ούτε προέρχεται από έναν ιδιότυπο σεξισμό. Αναπτύσσει μάλιστα τρεις αλληλένδετες επιφυλάξεις που έχει σχετικά με τον ισχυρισμό ότι οι άνδρες είναι θύματα του σεξισμού. Αυτές είναι ότι έτσι υπάρχει μια αποτυχία να εντοπιστούν τα δρώντα υποκείμενα και οι φορείς δράσεις των διακρίσεων, δεύτερον υπάρχει μια αντιαναλυτική αποπλαισιοποίηση και αποϊστορικοποίηση του σεξισμού ως κοινωνικού φαινομένου, και τρίτον υπάρχει μια πολιτικά επιδερμική, αναιμική όπως την χαρακτηρίζει, εννοιολόγηση της διάκρισης. Πιο ειδικά, τόσο ο σεξισμός όσο και ο ρατσισμός είναι μορφές διακρίσεων που έχουν τις ρίζες τους στον στιγματισμό κοινωνικών ομάδων, στην υποτίμησή τους και τελικά στην αποδυνάμωσή τους. Όπως λέει χαρακτηριστικά ο Αμερικανός φιλόσοφος, αν οι μαύροι δεν είχαν υποστεί όλη αυτή τη διαδικασία δεν θα υφίστατο η έννοια του ρατσισμού γιατί δεν θα υπήρχε ανάγκη να εννοιολογηθεί κάτι τέτοιο (Digby 2003: 260-261). Γενικότερα, οποιαδήποτε μορφή διακρίσεων δεν θα ήταν δυνατή χωρίς κάποιους φορείς δράσης. Με άλλα λόγια, τόσο ο ρατσισμός όσο και ο σεξισμός δεν θα ήταν ζητήματα που απασχολούν την κοινωνία αν δεν υπήρχαν λευκοί ρατσιστές και άνδρες σεξιστές για να αποτυπώσουν με στάσεις, πράξεις, λόγους και συμπεριφορές τι εννοείται όταν αναφέρονται οι εν λόγω όροι.

Είναι σαφές βέβαια πως μια νοηματική διαδρομή με ανάστροφη λογική είναι εξαιρετικά ολισθηρή και προβληματική. Συγκεκριμένα, επειδή οι φορείς δράσης των διακρίσεων και της ανισότητας είναι, κατά βάση, οι λευκοί άνδρες αυτό δεν σημαίνει ότι κάθε λευκός είναι ένοχος για το αυταπόδεικτο προνόμιο που απολαμβάνει λόγω φυλής και φύλου, αλλά ούτε και αποτελεί εξ ορισμού, κατά μια περιοριστική, ουσιοκρατική και αναγωγιστική οπτική, έναν φορέα αδικίας και ένα ενεργό υποκείμενο διακρίσεων που, ως εκ τούτου, δεν μπορεί να αρθρώνει καμιά άποψη για

ζητήματα φυλής και φύλου. Μπορεί δηλαδή οι φορείς δράσεις της έμφυλης βίας και διακρίσεων να είναι κυρίως άνδρες, αυτό όμως δεν σημαίνει ότι όλοι οι άνδρες διαπράττουν πράξεις βίας και είναι εξ ορισμού σεξιστές (Coston και Kimmel 2013: 382). Εξάλλου, δεν είναι μόνο οι λευκοί που μπορούν να είναι ρατσιστές ή μόνο οι άνδρες να δρουν σεξιστικά. Υπάρχουν τόσο μερικοί μαύροι που εσωτερικεύουν τον λευκό ρατσισμό έναντι άλλων μαύρων, αλλά και γυναίκες που αντίστοιχα ολισθαίνουν στον εσωτερικευμένο σεξισμό. Όμως επίσης υπάρχουν μοτίβα διακρίσεων που έχουν αναπαραχθεί όχι μόνο διιστορικά και διαπολιτισμικά, αλλά και με τους ίδιους φορείς δράσης κάθε φορά (Digby 2003: 261). Για παράδειγμα, οι Quinn και Tong (2003: 244) θεωρούν ότι θα πρέπει να δίνεται ιδιαίτερη σημασία στο ζήτημα του ποιοι είναι αυτοί που ασκούν τις διακρίσεις, αλλά και ποιοι εξαρχής θα μπορούσαν να τις πραγματοποιήσουν και να έχουν θέσει τους βασικούς κανόνες από τους οποίους υπάρχει ανάγκη για χειραφέτηση. Όπως ορθά παρατηρούσε ο Thompson (1995: 462), το ότι οι άνδρες παραμένουν σε θέση κυριαρχίας και ότι από αυτή πηγάζει ένα ιδιότυπο προνόμιο είναι μια θέση η οποία δεν πρέπει να αμφισβητείται. Ωστόσο, η άποψη ότι πρόκειται για εσκεμμένη διιστορική συνωμοσία είναι μια στρεβλά αναγωγική προσέγγιση που μειώνει ένα πολύ περίπλοκο κοινωνικό, πολιτισμικό και πολιτικό πρόβλημα σε ένα απλό ζήτημα επιθυμιών και προθέσεων.

Γενικότερα, υπάρχει μια προβληματική διάσταση στο να κατηγορούνται συλλήβδην οι άνδρες για τη δημιουργία του σεξισμού, να ενοχοποιούνται όπως έχει ειπωθεί για τις «αμαρτίες των πατέρων», αλλά είναι πράγματι εύλογο και προς τη σωστή κατεύθυνση να θεωρούνται οι άνδρες υπεύθυνοι για τις πράξεις και τις στάσεις που αναπαράγουν, διατηρούν και διαιωνίζουν τη λογική, την κουλτούρα και τις πρακτικές του σεξισμού (Thompson 1995: 463). Με άλλα λόγια, μπορεί η σημερινή γενιά ανδρών να μην είναι υπεύθυνη για τη δημιουργία του σεξισμού στο σύνολό του, πρέπει όμως μόλις αναγνωρίσει και κατανοήσει την ύπαρξη και τις συνέπειες του «ανδροκεντρικά δομημένου κόσμου» να αναλάβει τις ευθύνες της μέσω της ανάληψης δράσης για την άρση της καταπίεσης που δημιουργεί. Αφετηρία για αυτή την προοπτική πρέπει να θεωρείται η παραδοχή πως η πατριαρχική τάξη πραγμάτων προσφέρει σημαντικά οφέλη για τους άνδρες και, επομένως, η επίγνωση της σεξιστικής καταπίεσης από πλευράς των ανδρών πρέπει να γίνεται αντιληπτή με όρους αναπόφευκτου κόστους και καταχρηστικού οφέλους (Thompson 1995: 461).

Σύμφωνα όμως με τον Digby (2003: 250), οι άνδρες παραδοσιακά δυσκολεύονταν να αναγνωρίσουν την πραγματικότητα της έμφυλης ανισότητας για μια σειρά από λόγους. Αρχικά για τον ίδιο λόγο που οι λευκοί έχουν συνήθως μεγάλη δυσκολία να διακρίνουν τον ρατσισμό, δηλαδή επειδή δεν είναι κάτι με το οποίο έρχονται σε επαφή καθημερινά. Είναι εύλογο δηλαδή η φυλή και το φύλο, αλλά και η φτώχεια, να αναγνωρίζονται ως πηγές δυσχερειών και διακρίσεων κυρίως από αυτούς που βιώνουν τα εν λόγω αποτελέσματα και όχι από αυτούς των οποίων η ζωή όχι μόνο δεν επηρεάζεται ή θίγεται εξ αυτών αλλά, τουναντίον, η φυλή, το φύλο και η οικονομική θέση αποτελούν ένα σαφές προνόμιο και όχι μια απλή συνθήκη ή τυχαιότητα της φύσης. Ένας ακόμα παράγοντας είναι ότι αν και οι ίδιοι θεωρούν ότι επίσης μπορούν να αποτελέσουν θύματα έμφυλης προκατάληψης και διάκρισης, ακόμα και κακοποίησης, εντούτοις παραγνωρίζουν την τεράστια ποιοτική διαφοροποίηση που ισχύει στην περίπτωση των γυναικών.

Με άλλα λόγια, οι ορισμοί που αντιλαμβάνονται τον σεξισμό ως ένα φάσμα συμπεριφορών, πρακτικών και πολιτικών που κάνουν διακρίσεις σε βάρος γυναικών

ή ανδρών βάσει του φύλου τους, δεν εντοπίζουν, σύμφωνα με τους Longres και Bailey (1979: 27), την ίδια την ουσία του σεξισμού στη δεδομένη κοινωνική πραγματικότητα. Παραγνωρίζουν δηλαδή το προνόμιο που απολαμβάνουν οι άνδρες σε βάρος των γυναικών οι οποίες λόγω του φύλου τους βιώνουν μια σειρά από διακρίσεις και μορφές βίας. Η Kelland (2014: 2776), για παράδειγμα, ασκεί κριτική στην προσέγγιση του Benatar ότι δεν έχει σημασία το φύλο του ατόμου που υφίσταται κάποια μορφή βίας υποστηρίζοντας ότι όταν, για παράδειγμα, μια γυναίκα πέφτει θύμα κακοποίησης, έχει τεράστια σημασία το ότι αυτός που άσκησε τη βία είναι άνδρας διότι η συνθήκη της πατριαρχίας και η θέση της γυναίκας υπό αυτό το καθεστώς αποτελεί συνιστώσα της σωματικής και ψυχολογικής βλάβης που έχει υποστεί. Ειδικά στην περίπτωση του βιασμού, όχι μόνο η φύση της σεξουαλικής βίας βλάπτει τα άτομα με διαφορετικό φύλο με διαφορετικούς τρόπους, αλλά και είναι δεδομένο πως οι γυναίκες είναι πολύ πιο εκτεθειμένες και ευάλωτες στον εν λόγω κίνδυνο αποτελώντας τη συντριπτική πλειοψηφία των θυμάτων σε σχέση με τους άνδρες.

Γενικότερα, η ρητορική περί ανάστροφου σεξισμού καταλήγει τελικά, σύμφωνα με τον Digby (2003: 259), να περιπλέκεται με πρόδηλα προβληματικές θέσεις, όπως, για παράδειγμα, επειδή οι αυτουργοί (perpetrators) των διακρίσεων είναι συχνά και οι ίδιοι θύματα, όχι μόνο δεν πρέπει να δίνεται ιδιαίτερη προσοχή στα φαινόμενα αυτά καθαυτά, τα οποία βέβαια σχετίζονται αρχικά με τη θυματοποίηση άλλων, αλλά και να θεωρείται ότι οι αυτουργοί δεν μπορεί να είναι δράστες γιατί είναι και θύματα. Για αυτό και πρέπει να ειπωθεί ξεκάθαρα ότι η πιο βασική προβληματική διάσταση με τη διεύρυνση της έννοιας του σεξισμού ώστε να συμπεριλαμβάνει και τις ανδρικές διακρίσεις είναι ότι έτσι ουσιαστικά διαγράφεται μια ολόκληρη ιστορική πορεία άσκησης ελέγχου και εκμετάλλευσης από μια κοινωνική ομάδα σε μια άλλη και, κατ' επέκταση, απομειώνεται η πολιτική δυναμική του αιτήματος για εξάλειψη των δυσχερειών, διακρίσεων και ανισοτήτων που βιώνουν οι γυναίκες από τους άνδρες (Digby 2003: 265-266). Με άλλα λόγια, λέγοντας ότι οι και οι άνδρες είναι θύματα σεξισμού δημιουργείται τελικά η εντύπωση ότι όλες και όλοι είναι θύματα σεξισμού και άρα δεν μπορούν να γίνουν και πολλά με ένα τόσο θολό και αφηρημένο κοινωνικό φαινόμενο. Πρόκειται σαφώς για μια θέση που παραπέμπει ευθέως στη νεοφιλελεύθερη ηθική της αδήριτης ανισότητας και την εναπόθεση των λύσεων στο ατομικό επίπεδο.

Σε κάθε περίπτωση, πρέπει να διευκρινιστεί ότι πράγματι υπάρχουν και κάποιες αρένες στις οποίες οι άνδρες βιώνουν διάφορα μειονεκτήματα (Coston και Kimmel 2013: 380). Αυτή είναι μια θέση που και οι άμεσοι επικριτές του Benatar αποδέχονται με τον έναν ή τον άλλο τρόπο. Πιο συγκεκριμένα, ο Sterba (2003: 229) δεν αρνείται ότι προκύπτουν κόστη τα οποία βιώνουν οι άνδρες από τη διατήρηση ενός συστήματος διακρίσεων κατά των γυναικών, οι Quinn και Tong (2003: 238) θεωρούν ότι οι άνδρες μπορούν να γίνουν θύματα διακρίσεων, όπως και ο Clatterbaugh (2003: 212) που θεωρεί ότι όντως υπάρχουν διακρίσεις που επηρεάζουν τις ζωές των ανδρών και τους ίδιους. Ο τελευταίος όμως είναι σαφής ως προς το ότι θεωρεί πως αυτό που ο Νοτιοαφρικανός φιλόσοφος αποκαλεί μειονεκτήματα λόγω διακρίσεων σε βάρος ανδρών είναι ουσιαστικά οι συνέπειες πατριαρχικής κυριαρχίας, δηλαδή το λεγόμενο ανδρικό πλεονέκτημα. Για την ακρίβεια, διευκρινίζει πως τα κόστη διατήρησης της πατριαρχικής τάξης πραγμάτων που βιώνουν οι άνδρες δεν είναι ούτε απαραίτητα ούτε αναπόφευκτα και, προφανώς,

ποικίλουν ανάλογα με την κοινωνία, την ιστορική περίοδο αναφοράς και, προφανώς, με το εκάστοτε άτομο ξεχωριστά (Clatterbaugh 2003: 218).

Κατά τον Sterba (2003: 228-229) πάντως, η άποψη ότι τα ίδια τα στερεότυπα που διέπουν τον σεξισμό έναντι των γυναικών υποστηρίζουν και τον αντίστοιχο κατά των ανδρών είναι παραπλανητική διότι το κόστος της κυριαρχίας σε ένα σύστημα διακρίσεων κατά των γυναικών μπορεί να υφίσταται για ορισμένους άνδρες όμως δεν τους αφορά όλους αδιάκριτα, ενώ ταυτόχρονα υπάρχει και πολύ μεγάλη διακύμανση στο μέγεθος του κόστους που επωμίζονται. Εξάλλου, το να έχουν υποστεί ορισμένοι άνδρες δυσχέρειες και μειονεκτήματα δεν συνεπάγεται ότι έχουν υποστεί και διακρίσεις στο σύνολό τους. Αυτό ισχύει διότι, όπως έχει επανειλημμένως τονιστεί, στο πλαίσιο της πατριαρχικής τάξης πραγμάτων ο βασικός σχεδιασμός είναι να ωφελούνται οι άνδρες γενικά και όχι να γίνονται διακρίσεις εναντίον αυτών, σε αντίθεση με τις γυναίκες που αποτελούν τον στόχο της ανισοκατανομής ελευθερίας, πόρων και εξουσίας. Με άλλα λόγια, οι άνδρες που τελικά ζημιώνονται σε αυτό το σύστημα δεν το παθαίνουν λόγω του φύλου τους αλλά επειδή κάποιοι από αυτούς δεν διαθέτουν τις ικανότητες, δεξιότητες ή ακόμα και την τύχη να πορευτούν σε ένα πλαίσιο που στη βασική του σύλληψη τους ευνοεί, αντίθετα με τις γυναίκες που υποφέρουν από ένα σύστημα πολικών, οικονομικών, κοινωνικών και πολιτισμικών θεσμών που επιδιώκει να τις θέσει σε μειονεκτική θέση απλώς και μόνο επειδή είναι γυναίκες.

Αυτή είναι μια σημαντική πτυχή που οι υπέρμαχοι του ανάστροφου σεξισμού λησμονούν, παραβλέπουν ή διαστρεβλώνουν και αυτό γιατί τελικά πρόκειται για μια ρητορική που αποτελεί σε μεγάλο βαθμό και μια σκόπιμη στρατηγική για την αποκατάσταση της έμφυλης κυριαρχίας των ανδρών και των προνομίων τους μέσω της άρθρωσης της υποτιθέμενης απώλειάς τους. Κατεξοχήν ρητορικό όχημα εδώ για την «επανάκτηση» αυτής της κυριαρχίας είναι η άποψη ότι η σύγχρονη μειονεκτική θέση των ανδρών οφείλεται εν πολλοίς και σε έναν διάχυτο ανάστροφο σεξισμό ο οποίος αποτελεί την έκφραση ενός γενικευμένου μισανδρισμού που εκδηλώνεται πολλαπλώς και υποστασιοποιείται σε διάφορες εκφάνσεις της κοινωνικής ζωής κυρίως από μια μερίδα φεμινιστριών. Όπως όμως ξεκάθαρα σημείωνε ο Digby (1998: 15-16), μπορεί να έχει σίγουρα συναντήσει μεμονωμένες περιπτώσεις αντιανδρικών συναισθημάτων μεταξύ ορισμένων φεμινιστριών συγγραφέων, αλλά ήταν πάντα σαφές σε αυτόν ότι ήταν μεμονωμένες περιπτώσεις. Αυτές αφορούσαν κυρίως μια σειρά από γυναίκες που βίωναν έντονα μια φεμινιστική αφύπνιση η οποία τις οδηγούσε να κατανοήσουν το πώς η αρσενική κυριαρχία είχε βλάψει τη ζωή τους. Πρόκειται για μια διαδικασία που συχνά συνοδεύονταν από θυμό για την «πηγή της βλάβης» και είχε ως αποτέλεσμα ορισμένες αφοριστικές γενικεύσεις για τους άνδρες. Σε γενικές γραμμές, οι φεμινίστριες αντιλαμβάνονται τις γυναίκες ως μια ομάδα που βιώνει μια πατερναλιστική κυριαρχία από τους άνδρες ως ομάδα και θεωρούν δεδομένο το προνόμιο που προσφέρεται στους άνδρες απλώς και μόνο επειδή είναι άνδρες, αλλά αυτό όμως δεν μπορεί να εξισωθεί με ένα γενικό μίσος για αυτούς. Προσθέτει μάλιστα ότι στις περιπτώσεις όπου οι φεμινίστριες έχουν κάνει υποτιμητικές γενικεύσεις για τους άνδρες αυτό δεν οφείλονταν σε ένα γενικευμένο και αόριστο μίσος, αλλά ήταν το αποτέλεσμα της ενόχλησης ή αγανάκτησης από άνδρες που εμπλέκονται σε καταφανείς μισογυνικές στάσεις και συμπεριφορές, κάτι που προφανώς συμβαίνει ακόμα και με γυναίκες που δεν αυτοαποκαλούνται φεμινίστριες (Digby 1998: 28).

Εξάλλου είναι εύλογο και αναμενόμενο σε κάποιον βαθμό ένα θύμα συλλογικού μίσους να ανταποκρίνεται, ουσιαστικά αμύνεται, με τρόπο που φανερώνει εκδικητική και επιθετική διάθεση, ειδικά όταν η αρχική καταπιεστική συμπεριφορά είναι τόσο διαδεδομένη και διατηρούμενη εντός της κυρίαρχης ομάδας που, ως εκ τούτου, φαίνεται και να είναι χαρακτηριστική όλων των μελών της. Με άλλα λόγια, πράγματι σε ορισμένες περιπτώσεις που σχετίζονται με τη βίωση ενός συνεχόμενου μίσους και διαρκών διακρίσεων, ένα πρόσωπο χρώματος (person of colour), όπως επιτάσσει πλέον η ορολογία της πολιτικής ορθότητας, μπορεί να αναπτύξει μίσος για όλους τους λευκούς ανεξαιρέτως και μια γυναίκα μπορεί αντίστοιχα να αισθανθεί μίσος για τους άνδρες γενικά. Η χαρακτηριστική φράση που χρησιμοποιεί ο Αμερικανός φεμινιστής είναι ότι «είναι η μισητή καταπίεση που προκαλεί το αμοιβαίο μίσος» (Digby 1998: 28). Υπό αυτή την έννοια, είναι αναμενόμενο να υπάρχουν δυστυχώς περιπτώσεις όπου η φεμινιστική οργή καταλήγει να επιδεικνύει την ίδια αναγωγική λογική που εδράζεται στην έμφυλη αντίθεση, όπως και περιπτώσεις όπου οι φεμινίστριες ολίσθαιναν σε μια μυωπική αντιπαράθεση λαμβάνοντας μέρος στις, καταφανώς παραπλανητικές και παρωχημένες, μάχες των φύλων (Digby 1998: 21-22).

Με άλλα λόγια, είναι σαφές πως ένας τέτοιος «μισανδρικά προσανατολισμένος» φεμινισμός παραβλέπει τις διαφορετικές, θετικές εμπειρίες πολλών γυναικών, προϋποθέτει μια παρωχημένη ουσιοκρατική προσέγγιση και, εν τέλει, θρέφει τη μυωπική και υπονομευτική έμφυλη αντιθετική προσέγγιση. Έτσι, ο γνωστός φιλόσοφος θεωρεί ότι στις περισσότερες περιπτώσεις οι μειωτικές και υποτιμητικές δηλώσεις φεμινιστριών σχετικά με τους άνδρες δεν βασίζονται στην ουσιοκρατική σκέψη επειδή δεν σκοπεύουν κατά κύριο λόγο να ληφθούν ως γενικεύσεις, αλλά ούτε και προϋποθέτουν ή συνεπάγονται ένα γενικευμένο μίσος (Digby 1998: 27). Το πρόβλημα βέβαια με αυτή τη θέση είναι διττό. Από τη μια δεν δίνει κανένα περιθώριο για την αποσύνδεση της ιδεολογικής αφετηρίας της σκέψης ορισμένων φεμινιστριών με τις εξατομικευμένες προθέσεις τους και από την άλλη θεωρεί ουσιαστικά δεδομένο ότι κάθε άποψη ή λόγος αξιολογείται ψύχραιμα και πάντα εντός του πλαισίου στο οποίο αναφέρεται.

Σε κάθε περίπτωση, όταν ο Digby τα έγραφε αυτά δεν θα μπορούσε να έχει στο νου του το άγριο και αρρύθμιστο σημερινό πλαίσιο λειτουργίας των μέσων μαζικής επικοινωνίας, των ψηφιακών τεχνολογιών και των κοινωνικών δικτύων. Ένα πλαίσιο στο οποίο όλο και κλιμακώνεται ο κάθετος κολεκτιβισμός, η κουλτούρα της οργής και η γλώσσα του μίσους, αλλά και εξαπλώνεται μια τάση μη παραγωγικής ρητορικής για τις έμφυλες αγκυλώσεις που συχνά οδηγεί στην καλλιέργεια ενός ιδιότυπου σεξιστικού συμψηφισμού εναντίον των ανδρών. Κατεξοχήν έκφανση αυτής της κατάστασης αποτελούν οι συνήθεις λεκτικές επιθέσεις εις βάρος των ανδρών που επικεντρώνονται κυρίως στο πεδίο της σεξουαλικότητας και έχουν ως σκοπό να πλήξουν τον δέκτη τους αναφορικά με τη σεξουαλική ταυτότητά του. Οι φράσεις είναι γνωστές και αφορούν είτε την αποχή ενός άνδρα από το σεξ με γυναίκα και την «ολίσθηση» στον συνεχή αυνανισμό, είτε το υποτιθέμενο ή μη μικρό μέγεθος του πέους του. Πρόκειται βέβαια για μια αγκύλωση που παραπέμπει στις παρωχημένες μάχες των φύλων προηγούμενων δεκαετιών και όπου αδιάκριτα γυναίκες και άνδρες «τσουβαλιάζονται» στη βάση βιολογικών διαφορών απομειώνοντας έτσι την προοπτική της έμφυλης και σεξουαλικής χειραφέτησης.

Συμπέρασμα

Αν ο σεξισμός ως κοινωνικό φαινόμενο και μορφή διάκρισης έχει στον πυρήνα του τον κοινωνικό στιγματισμό των γυναικών, την υποτίμησή τους και τελικά την αποδυνάμωσή τους, τότε με βάση αυτό το σκεπτικό θα μπορούσε κάποιο άτομο να αναρωτηθεί αν πράγματι υπάρχει ένα πεδίο στο οποίο οι άνδρες στιγματίζονται, υποτιμούνται και εν συνεχεία αποδυναμώνονται. Στο πλαίσιο του παρόντος κειμένου η απάντηση που προκρίνεται είναι πως όχι, δεν συμβαίνει κάπου κάτι τέτοιο στο σύνολό του και για όλους τους άνδρες αδιάκριτα. Θα μπορούσε όμως να ειπωθεί ότι ενδεχομένως λαμβάνει χώρα κάτι σχετικό στο πεδίο της σεξουαλικότητας αναφορικά με μια σημαντική μερίδα ανδρών. Συγκεκριμένα, όπως η ρητορική του ανάστροφου σεξισμού δεν αναδεικνύει τις βασικές, ιστορικές και δομικές διαστάσεις του σεξισμού ως γενικότερου κοινωνικού φαινομένου, έτσι και αποτυγχάνει τελικά να αναδείξει επαρκώς το γεγονός πως πολλές σεξιστικού χαρακτήρα απαξιώσεις ορισμένων δεν υφίστανται επειδή είναι απλώς άνδρες, αλλά επειδή κάποιοι δεν είναι άνδρες έτσι όπως επιτάσσει η πιο σκληρή και άκαμπτη μορφή της πατριαρχικής λογικής.

Αυτό είναι εύκολα αντιληπτό αν κάποιος κοιτάξει τις φραστικές επιθέσεις που δέχονται κυρίως στο σύγχρονο περιβάλλον των κοινωνικών μέσων και οι οποίες συνδέονται με την υιοθέτηση μιας παρωχημένης συγκρουσιακής ιδεολογίας με άξονα την ουσιοκρατική αντίληψη του φύλου, την κατίσχυση μιας πορνογραφικά προσανατολισμένης αισθητικής και τον ενστερνισμό ενός ανούσιου συλλογικού ναρκισσισμού. Η δε αναπαραγωγή, και από γυναίκες και από άνδρες, αυτού του καταφανώς μη παραγωγικού λόγου, συνήθως με αφορμή λεκτικές αντιπαραθέσεις στην ψηφιακή δημόσια σφαίρα, αποτελεί μια σαφώς υπονομευτική αντίληψη και στρατηγική για την έμφυλη χειραφέτηση συνολικά. Και αυτό διότι όχι μόνο αφήνει ανώφελα στο απυρόβλητο τους συνήθεις προνομιούχους φορείς δράσης της πατριαρχικής και σεξιστικής κουλτούρας, δηλαδή τη μεγάλη μερίδα των λεγόμενων κυρίαρχων αρσενικών, αλλά και γιατί συνιστά έναν ιδιότυπο σεξιστικό συμψηφισμό στο επίπεδο του λόγου.

* Η παρούσα έρευνα συγχρηματοδοτείται από την Ελλάδα και την Ευρωπαϊκή Ένωση (Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο) μέσω του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Ανάπτυξη Ανθρώπινου Δυναμικού, Εκπαίδευση και Δια Βίου Μάθηση», στο πλαίσιο της Πράξης «Ενίσχυση Μεταδιδακτόρων ερευνητών/ερευνητριών - Β΄ Κύκλος» (MIS-5033021), που υλοποιεί το Ίδρυμα Κρατικών Υποτροφιών (ΙΚΥ).

Αναφορές

Ξενόγλωσση βιβλιογραφία

Benatar, D. (2003A), The Second Sexism, *Social Theory and Practice*, Vol. 29, No 2, pp. 177-210.

Benatar, D. (2003B), The Second Sexism, a Second Time, *Social Theory and Practice*, Vol. 29, No 2, pp. 275-296.

Benatar, D. (2012), *The Second Sexism: Discrimination against Men and Boys*, Oxford, Wiley-Blackwell.

Clatterbaugh, K. (2003), Benatar's Alleged Second Sexism, *Social Theory and Practice*, Vol. 29, No 2, pp. 211-218.

Coston, B.M. and Kimmel, M. (2013), White Men as the New Victims: Reverse Discrimination Cases and the Men's Rights Movement, *Nevada Law Journal*, Vol. 13, No 2, pp. 368-385.

Digby, T. (1998), Do Feminists Hate Men? Feminism, Antifeminism, and Gender Oppositionality, *Journal of Social Philosophy*, Vol. 29, No 2, pp. 15-31.

Digby, T. (2003), Male Trouble: Are Men Victims of Sexism?, *Social Theory and Practice*, Vol. 29, No 2, pp. 247-273.

Kelland, L. (2014), The Harm of Male-on-Female Rape: A Response to David Benatar, *Journal of Interpersonal Violence*, Vol. 29, No 15, pp. 2775-2791.

Longres, J.F. and Bailey, R.H. (1979), Men's Issues and Sexism: A Journal Review, *Social Work*, Vol. 24, No 1, pp. 26-32.

Quinn, C. and Tong, R. (2003), The Consequences of Taking the Second Sexism Seriously, *Social Theory and Practice*, Vol. 29, No 2, pp. 233-245.

Sterba, J.P. (2003), The Wolf Again in Sheep's Clothing, *Social Theory and Practice*, Vol. 29, No 2, pp. 219-232.

Thompson, N. (1995), Men and Anti-Sexism, *The British Journal of Social Work*, Vol. 25, No 4, pp. 459-475.

Η ΕΤΕΡΟΦΥΛΟΦΙΛΗ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑ ΣΕ ΚΡΙΣΗ? Η ΨΗΦΙΣΗ ΤΟΥ Ν. 4356/2015

Αθηνά Μαρά

Υπ. Διδάκτορας, Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών

Περίληψη

Η νομική αναγνώριση της ομογονεϊκότητας αποτελεί ένα αίτημα του ελληνικού ΛΟΑΤΚΙ+ κινήματος, το οποίο κερδίζει συνεχώς δημοτικότητα στην Ελλάδα, χωρίς όμως να περικλείεται στις νομοθετικές ρυθμίσεις. Σε αυτό το αίτημα εναντιώνεται ένα σημαντικό μέρος της Ελληνορθόδοξης Εκκλησίας, των πολιτικών κομμάτων και της κοινωνίας των πολιτών. Οι ομόφυλες οικογένειες υφίστανται διακρίσεις στο κοινωνικό πλαίσιο στο οποίο ζουν, ενώ υποστηρίζεται πως η ύπαρξη ενός νομικού πλαισίου δεν αρκεί από μόνη της για να καθορίσει εάν μια κοινωνία αποδέχεται πραγματικά τις ομόφυλες οικογένειες (Hicks, 2006). Η υπόθεση ότι η γονική μέριμνα είναι αυστηρά δικαίωμα των ετεροφυλόφιλων ζευγαριών, προέρχεται από την ιδεολογική βάση της πυρηνικής οικογένειας, και μπορεί να οδηγήσει σε διακρίσεις εις βάρος των μη «παραδοσιακών» οικογενειών (Berkowitz, 2009). Τα ζευγάρια του ίδιου φύλου θεωρείται ότι προορίζονται να ζήσουν μια ζωή απομόνωσης και μοναξιάς, αφού η κοινωνία τα έχει αποκλείσει ως ακατάλληλα να αποκτήσουν οικογένεια λόγω του σεξουαλικού τους προσανατολισμού. Παρακάτω θα εξεταστεί η υιοθέτηση των ετεροπατριαρχικών εννοιών της συγγένειας και η επιρροή τους στην πορεία προς την ψήφιση του νόμου 4356/2015 για την επέκταση του σύμφωνου συμβίωσης, στα ομόφυλα ζευγάρια.

Λέξεις κλειδιά: ομόφυλες οικογένειες, ομογονεϊκότητα, σύμφωνο συμβίωσης, ετεροσεξισμός.

HETEROSEXUAL FAMILY IN A CRISIS? INTRODUCING THE ACT OF 4356/2015

Athina Mara

PhD Candidate, Panteion University of Social and Political Sciences

Abstract

The legal recognition of same-sex parenting is a request of the Greek LGBTQI+ movement, which is constantly gaining popularity in Greece. Yet, such a request is not included in the current legislations. Opposing voices come from a majority of the officials of the Greek Orthodox Church, political parties, and parts of the society. Same-sex families often face discrimination in the social context they live in; it is argued that the existence of a legal framework alone is not enough to determine whether a society truly accepts same-sex families (Hicks, 2006). The assumption that parental responsibility is strictly a right of heterosexual couples comes from the ideological basis of the so-called nuclear family; it can lead to discrimination against the non-traditional family formulations (Berkowitz, 2009). Same-sex couples are considered destined to live a life of isolation and loneliness, as society has ruled them out as unfit to have a family of their own because of their sexual orientation. The adoption of the heteropatriarchal concepts of kinship will be examined, along with their influence on passing the Law no. 4356/2015 (the extension of the cohabitation pact to same-sex couples).

Key words: pink families, same-sex parenting, partnership law, heterosexism.

Εισαγωγή

Στην παρούσα εισήγηση, θα εξεταστεί η πορεία προς την νομοθεσία του Ν. 4356/2015, του νόμου που προέβλεπε την επέκταση του σύμφωνου συμβίωσης στα ομόφυλα ζευγάρια. Ο Ν. 4356/2015, παρέχει την εξίσωση των μερών του ζευγαριού στα εργασιακά, ασφαλιστικά και κληρονομικά δικαιώματα, διατηρεί ωστόσο τον αποκλεισμό της ομογονεϊκότητας από τη νομοθεσία. Αυτή η έλλειψη, αποτελεί αφορμή για να εξεταστούν ζητήματα για τη σεξουαλικότητα και τη συγγένεια, με βάση μία κοινωνιολογική προβληματική. Ο νομικός αποκλεισμός της ομογονεϊκότητας σχετίζεται άμεσα με τις κοινωνικές στάσεις για τη σεξουαλικότητα και την συγγένεια. Η κοινωνική αποδοχή των ομόφυλων οικογενειών εξετάζεται ως προς τη συσχέτιση της με τις ετεροφυλόφιλες νόρμες, τις προσπάθειες για την ψήφιση της νομικής αναγνώρισης, και την στάση της Ελληνικής Ορθόδοξης Εκκλησίας.

Σύμφωνα με τους Hekma και Duyvendak (2011), η κοινωνική αποδοχή των ομόφυλων οικογενειών φαίνεται να ισχύει περισσότερο στα νομοθετικά πλαίσια παρά στην πραγματικότητα. Οι ετεροφυλόφιλες νόρμες σε συνδυασμό με τον ετεροσεξισμό εξακολουθούν στην εποχή της μετανεωτερικότητας να αποτελούν τα κυρίαρχα πλαίσια των κοινωνικών αντιλήψεων.

Κοινωνικά υποκείμενα στο περιθώριο

Από τη δεκαετία του 1970, εντοπίζεται μια αλλαγή στη σχέση μεταξύ ομοφυλοφιλίας και συγγένειας: έγινε πλέον η διάκριση σε «ομοφυλόφιλους» και «ετεροφυλόφιλους» (άσχετα με το αν το υποκείμενο εκφράζει ‘ορθά’ το φύλο του). Η «γκέι» ομοφυλοφιλία σταμάτησε να εντάσσεται στις ευρύτερες σχέσεις της ομοκοινωνικότητας ή της ετεροφυλόφιλης συγγένειας και ξεκίνησε να αντιλαμβάνεται ως μειονοτική και να τοποθετείται στο περιθώριο της ελληνικής συγγένειας και κοινωνίας (Γιαννακόπουλος 2012: 178). Παρομοίως, τόσο στις κυρίαρχες αντιλήψεις, όσο και στη νομοθεσία «οι λεσβίες δεν υπάρχουν, γιατί δεν νοείται σεξουαλικότητα χωρίς άνδρα» (Ψευδωνύμου 1992, Παντελίδου-Μαλούτα 2002). Η ομοφυλόφιλη ταυτότητα περιορίστηκε στο περιθώριο της σιωπής της ελληνικής κοινωνίας, τα υποκείμενα ερωτικοποιήθηκαν και ταυτίστηκε η ομοφυλοφιλία με τη σεξουαλικότητα και τις σεξουαλικές πρακτικές που αφορούν μόνο την προσωπική, ιδιωτική ζωή του ατόμου. Το αποτέλεσμα ήταν να αποσιωπηθεί η ανθρώπινη οντότητα των υποκείμενων, στην οποία βρίσκεται τόσο η ανάγκη, όσο η επιθυμία για συγγένεια (Bersani and Phillips 2008, Γιαννακόπουλος 2012: 179-180, Λαχανιώτη 2012: 97).

Διαχρονικά, το ελληνικό θεσμικό πλαίσιο όχι μόνο δεν λαμβάνει υπόψη τους διαφορετικούς τύπους οικογενείας, αλλά προκαλεί (κατ’ αρχήν νομικές) δυσκολίες στις ομόφυλες οικογένειες λόγω της έλλειψης νομικών ρυθμίσεων. Αποκλείοντας νομικά και μέσω των αναπαραστάσεων τις λεσβίες και τους ομοφυλόφιλους από την συγγένεια και την οικογένεια, όπως η Cook (1977: 48) υπέδειξε, επικράτησε νομικό-κοινωνικά η ετεροσεξιστική «υπόθεση ότι οι ομοφυλόφιλοι δεν αγαπούν». Ο χαρακτηρισμός «the homosexual threat», ήρθε για να υποδηλώσει την ταύτιση των ομοφυλόφιλων υποκειμένων αποκλειστικά με τη σεξουαλική τους ταυτότητα. Και η ταύτιση της σεξουαλικής ταυτότητας μόνο με τη σεξουαλική πράξη, ερωτικοποιήσε στο συλλογικό (α)συνείδητο τα ομοφυλόφιλα υποκείμενα. Οι ομοφυλόφιλοι εμφανίζονται ξαφνικά ως αυτάρεσκες και εμμονικές σεξουαλικές καρικατούρες, παρά

ως κοινωνικά πλάσματα όταν συσχετίζονται με σύμβολα όπως η συγγένεια καθώς και με το φύλο, την τάξη και την εθνικότητα (Weston 1991: 206).

Η ψήφιση του Ν. 4356/2015

Στις 20 Νοεμβρίου του 2015, ολοκληρώθηκε η δημόσια διαβούλευση[1] της νομοθετικής πρωτοβουλίας του Υπουργείου Δικαιοσύνης, Διαφάνειας και Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων, υπό τον τίτλο «Σύμφωνο Συμβίωσης, Άσκηση Δικαιωμάτων, Ποινικές και άλλες διατάξεις». Η διαβούλευση του νόμου συγκέντρωσε τον πρωτοφανή αριθμό σχολίων των 3.324 σχολίων, από τα όποια η πλειοψηφία, το 2.496 των σχολίων, αφορούσε το α' άρθρο που επέκτεινε το δικαίωμα σύναψης συμφώνου συμβίωσης στα ομόφυλα ζευγάρια.[2]

Στις διατάξεις του νομοσχέδιου προβλεπόταν πλέον η επέκταση του σύμφωνου συμβίωσης για τα ομόφυλα ζευγάρια. Μετά από χρόνιες καθυστερήσεις, και διεκδικήσεις από φορείς κοινωνικής πολιτικής, ΛΟΑΤΚΙ+ οργανώσεων και ακτιβιστών, για την αναγνώριση και την κατοχύρωση ατομικών και συλλογικών δικαιωμάτων, το νομοσχέδιο έδωσε πλήρη πρόσβαση σε όλα τα περιουσιακά και κληρονομικά δικαιώματα, αλλά διατήρησε τον αποκλεισμό των ομοφυλόφιλων οικογενειών από τον γάμο ή την κοινή υιοθεσία. Σε απάντηση αυτού του κενού προέβη ο Συνήγορος του Πολίτη με δελτίο τύπου, ζητώντας τη ρύθμιση της επιμέλειας παιδιών σε περιπτώσεις συμφώνου συμβίωσης.

Η κίνηση αυτή όπως και οι δημόσιες παρεμβάσεις από δίκτυο ΛΟΑΤΚΙ+ μη κυβερνητικών ανθρωπιστικών οργανώσεων στόχευσε στην κατοχύρωση των δικαιωμάτων των παιδιών που έχουν γεννηθεί ή υιοθετηθεί πριν ή μετά τη σύναψη συμφώνου συμβίωσης, ιδίως στις περιπτώσεις συμβίωσης ομοφύλων, όπου τα τέκνα δεν είναι δυνατό να καλυφθούν νομικά με άλλο τρόπο. Στο Σύμφωνο Συμβίωσης αναγνωρίστηκαν εν μέρει δικαιώματα στα οποία μέχρι το 2015 είχε πρόσβαση αποκλειστικά και μόνο τα ετερόφυλα ζευγάρια, και άνοιξε ο δρόμος, συμφώνα με τις θεσμικές αρχές, της εξασφάλισης της οικογενειακής ζωής και ο σεβασμός της αρχής της ίσης μεταχείρισης ανεξαρτήτως σεξουαλικού προσανατολισμού. Υπολείπονται ωστόσο νομικά κενά που συνεχίζουν την νομική, πολιτική και κοινωνική αγνόηση ομοφύλων οικογενειών.

Μέλη της ελληνικής ΛΟΑΤΚΙ+ κοινότητας παραβρέθηκαν στην κοινοβουλευτική ολομέλεια, χαιρετίζοντας τον νέο νόμο, παρότι τον χαρακτήρισαν ως «άνευρη» και «άτολμη» κίνηση, κυρίως λόγω της μη ψήφισης του πολιτικού γάμου, του δικαιώματος στην τεκνοθεσία και της μη πρόσβασης στα μέσα υποβοηθούμενης αναπαραγωγής από ομοφυλόφιλα ζευγάρια. Παράλληλα στον Ν. 4556/2015 δεν περιλαμβάνονται ρυθμίσεις για τα παιδιά των ομόφυλων ζευγαριών που έχουν γεννηθεί ή τεκνοθετηθεί πριν τη σύναψη σύμφωνου συμβίωσης.[3]

Ενώ δόθηκαν νομικά δικαιώματα και υποχρεώσεις στα ομόφυλα ζευγάρια στον Ν. 4556/2015, η νομική αναγνώριση των ομόφυλων οικογενειών δε διαφαίνεται ακόμα, σύμφωνα και με την «καθησυχαστική» ρητορική των κυρίαρχων κοινοβουλευτικών κομμάτων προς τις συντηρητικές φωνές της κοινωνίας κατά τις ολομέλειες του Δεκέμβρη του 2015, γεγονός που ενισχύει τις νομικές δυσκολίες στις ομόφυλες οικογένειες, τον κοινωνικό αποκλεισμό και την ομοφοβία.

Κοινωνικές διαστάσεις του Ν. 4356/2015

Παρατηρείται πως όταν το θέμα περνά από μια πολιτική ένωση ανθρώπων, η οποία παρέχει μειωμένα προνόμια όπως το σύμφωνο συμβίωσης σε μορφές συγγένειας (όπως η απόκτηση τέκνων μέσω της παιδοθεσίας ή της τεχνητής γονιμοποίησης), μειώνεται κατά πολύ ο βαθμός κοινωνικής αποδοχής και πολιτικής βούλησης. Όπως επισημαίνει και το Ευρωπαϊκό Δικαστήριο Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, στην πλειονότητα των κρατών μελών του Συμβουλίου της Ευρώπης, τα άτομα που συνάπτουν σύμφωνο συμβίωσης αποκτούν καθεστώς παρόμοιο με αυτό των έγγαμων και πρόσβαση σε πλήθος δικαιωμάτων. Η επέκταση του συμφώνου συμβίωσης στα ομόφυλα ζευγάρια και η άρση της διάκρισης που είχε εισαγάγει ο προηγούμενος νόμος, (που οδήγησε στην καταδίκη της Ελλάδας στο Ευρωπαϊκό Δικαστήριο Δικαιωμάτων του Ανθρώπου) αποτελούν μόνο ένα βήμα προς την έμφυλη ισότητα και την αποδοχή της διαφορετικότητας σε ένα κοινωνικό πλαίσιο και όχι τεκμήριο κοινωνικής αποδοχής.

Ο Ν.4356/2015 προσέθεσε την εξομοίωση των δικαιωμάτων των ζευγαριών ανεξαρτήτως της σεξουαλικότητας τους, στις παροχές και τις ρυθμίσεις του κοινωνικο-ασφαλιστικού και του εργατικού δικαίου. Άφησε όμως εκτός ένα σημαντικό κεφάλαιο, συνεχίζοντας την διάκριση που παραβιάζει τα ανθρώπινα δικαιώματα: την ρύθμιση της γονικής μέριμνας των τέκνων που αποκτώνται κατά την διάρκεια του συμφώνου συμβίωσης, με την εξαίρεση του επωνύμου του τέκνου το οποίο επιλέγεται χωρίς διάκριση φύλου. Θα μπορούσε κανείς να υποστηρίξει ότι η φράση «ανεξάρτητα από το φύλο», είναι επαρκής καθώς προχωρά σε μη διάκριση μεταξύ ζευγαριών, σε εξίσωση των ομοφυλόφιλων και ετερόφυλων ζευγαριών, κάτι που οι πολέμιοι της «διπολικότητας του φύλου» θέτουν ως στόχο προς επίτευξη.

Η ελλειμματική αυτή αναφορά, σε νομικό υπόβαθρο με μια φράση περικλείει περιφραστικά τα ομόφυλα ζευγάρια, αποτυγχάνει όμως να φέρει στο νομικό προσκήνιο τις ομόφυλες οικογένειες και την ανάγκη τους για νομικό-κοινωνική αναγνώριση και ορατότητα. Αρχικά, η νομοθεσία μη αναφερόμενη ξεκάθαρα στις ομόφυλες οικογένειες, και εν συνέχεια αγνοώντας τες στα άρθρα 9 (Τεκμήριο πατρότητας), 10 (Επώνυμο τέκνων) και 11 (Γονική μέριμνα), όχι μόνο δεν αναγνώρισε την ποικιλομορφία τους, αλλά αγνόησε εντελώς τις λεσβίες και τους γκέι όχι μόνον ως σημείο αναφοράς αλλά περισσότερο ως γονείς, οι οποίοι εμφανίζονται στο ελληνικό φαντασιακό ως να μην φέρουν ως ζεύγη ή ατομικά την γονεϊκή επιθυμία.

Αυτό που έγινε σαφέστερο, είναι ότι το σύμφωνο συμβίωσης δεν εξισώνεται με τον γάμο σε βαρύτητα για την ελληνική νομοθεσία. Οι διαφορές του συμφώνου συμβίωσης με τον (πολιτικό) γάμο είναι σημαντικές, τόσο σε πολιτισμικό και κοινωνικό, όσο και σε νομικό επίπεδο. Η δημοσιότητα σύναψης του γάμου, σε αντίθεση με την ιδιωτικότητα της σύναψης του συμφώνου συμβίωσης, η δικαστηριακή λύση του γάμου σε αντίθεση με την συμβολαιογραφική λύση του συμφώνου συμβίωσης, και φυσικά οι αποκλεισμοί στα γονικά δικαιώματα, καταδεικνύουν ότι πρόκειται για δύο εντελώς διαφορετικούς θεσμούς του Οικογενειακού Δικαίου.

Το σημαντικό είναι όμως πως με τη διαβούλευση και ψήφιση του συμφώνου συμβίωσης για τα ομόφυλα ζευγάρια άνοιξε μία βασική δημόσια κουβέντα, ένας μείζονος σπουδαιότητας διάλογος που μπήκε με τον πιο επίσημο τρόπο, και χωρίς

να έχει υπάρξει προηγούμενο, στο πολιτικό τραπέζι και το δημόσιο λόγο από το 1951 που αποποινικοποιήθηκε η ομοφυλοφιλία στην Ελλάδα. Θα πρέπει ακόμη να ξεχωρίσουμε και να καταχωρίσουμε στα θετικά του νόμου, την κατάργηση του ρατσιστικού άρθρου 347 του Ποινικού Κώδικα που μιλούσε για «παρά φύσιν ασέλγεια αρρένων» ως απομεινάρι άλλων εποχών, που έλκει την καταγωγή του από την περιώνυμη Παράγραφο 175 του Γερμανικού Ποινικού Κώδικα.

Θεωρητικές συζητήσεις για τον πολιτικό γάμο του ίδιου φύλου

Ο πολιτικός γάμος μεταξύ ατόμων του ίδιου φύλου αποτελεί θέμα έντονης δημόσιας συζήτησης σε πολλές σύγχρονες κοινωνίες. Ο γάμος μπορεί να θεωρηθεί αρκετά παραδοσιακός, κανονιστικός θεσμός. Ενώ η νομιμοποίηση του γάμου του ιδίου φύλου θεωρείται κέρδος για τα δικαιώματα των ΛΟΑΤΚΙ+, προσφέροντας μεγαλύτερη ισότητα όσον αφορά τα ουσιαστικά οφέλη όπως τα δικαιώματα κληρονομιάς (Bernstein and Taylor 2013). Οι κουήρ μελετητές τείνουν να βλέπουν την επιθυμία για σύναψη γαμήλιων σχέσεων ως συντηρητική (Croce 2015), καθώς ο γάμος συνήθως υποστηρίζει τις παραδοσιακές έμφυλες νόρμες και τα ετεροκανονιστικά πρότυπα. Παρόλο που πολλά ζευγάρια του ίδιου φύλου δεν εμπλέκονται σε παραδοσιακά έμφυλες ενέργειες, όπως ο καταμερισμός εργασίας των νοικοκυριών, ο ίδιος ο θεσμός του γάμου έρχεται σε σύμφωνα με ένα ετεροκανονικό ιδεώδες. Η συμμετοχή στο θεσμό του γάμου θα μπορούσε επομένως να οδηγήσει τα ομόφυλα ζευγάρια και άτομα να τηρήσουν τις παραδοσιακές έμφυλες νόρμες (Garwood 2016). Αξίζει να σημειωθεί ότι οι συζητήσεις για τον γάμο του ίδιου φύλου έχουν πραγματοποιηθεί σε μεγάλο βαθμό εντός φιλελεύθερων δημοκρατικών συστημάτων και δεν έχουν εξετάσει μορφές γάμου πέρα από μια χαλαρά χριστιανική, παγκόσμια, μονογαμική μορφή που περιλαμβάνει το σύμφωνο συμβίωσης. Η διαχείριση της ανθρώπινης αναπαραγωγής υπήρξε ανέκαθεν κεντρική για την ανάπτυξη και οικοδόμησης του κράτους, μέσω της παραγωγής νέων πολιτών και εργαζομένων, αλλά και της διατήρηση της κοινωνικής αναπαραγωγής πολιτιστικών και εθνικών αξιών.

Η αναγνώριση του γάμου ατόμων του ιδίου φύλου παρουσιάζεται από την άλλη πλευρά, ως ένα γενικότερο βήμα προς την κοινωνική αναγνώριση, καθώς μετέχει σταδιακά στην αποδοχή των ομοφυλόφιλων γονέων στην εκάστοτε κοινωνία, καθιστώντας ευκολότερη την πιθανή αποδοχή των ανάλογων οικογενειών (Yvette 2011). Οι κοινωνίες πλέον δημιουργούν και προωθούν κοινά αποδεκτούς ρόλους και στερεότυπα, σχετικά με το τι είναι αποδεκτό ή επιθυμητό (Μοσχονάς 1998). Έτσι, η οικουμενική γνώση παραμένει μεροληπτική, δεδομένου ότι δεν περιλαμβάνει τις εμπειρίες εκείνων που δεν είναι μέλη της κυρίαρχης ομάδας. Αυτού του είδους η γνώση είναι ετεροπατριαρχική και αποτελεί κοινωνικό προϊόν εκείνων που κατέχουν τις θέσεις εξουσίας (Berkowitz 2009). Η συμβολική αλληλεπίδραση, που προέρχεται από τις κοινωνικές και ερμηνευτικές διαδικασίες, υποστηρίζει την σκεπτική ικανότητα. Οι πεποιθήσεις επομένως, σχηματίζονται και καθορίζονται από την κοινωνική αλληλεπίδραση, η οποία με τη σειρά της επηρεάζεται από την ικανότητα ενός ατόμου να μάθει και να χειριστεί τα κοινωνικά σύμβολα (Berkowitz 2009).

Η στάση της ορθόδοξης Εκκλησίας

Η δημόσια διαβούλευση του νομοσχεδίου 4356/2015 ακολουθήθηκε από την δημοσία αντίδραση εκκλησιαστικών φορέων, επιβεβαιώνοντας το ρόλο και την

επιρροή της εκκλησίας ως φορέα κοινωνικής πολιτικής. Τον Ιούνιο του 2015 και μετά την ανακοίνωση των διαδικασιών επανεξέτασης του νομοσχέδιου, και μετά από εξουσιοδότηση της Ιεράς Συνόδου, ο Αρχιεπίσκοπος Αθηνών και Πάσης Ελλάδος Ιερώνυμος, με επιστολή στον τότε υπουργό Δικαιοσύνης Ν. Παρασκευόπουλο, χαρακτήρισε το σύμφωνο συμβίωσης «νεοφιλελεύθερη επιβράβευση της ανευθυνότητας στις διαπροσωπικές σχέσεις που τις υποβιβάζει σε απλή συναλλαγή […] Πρέπει να κάνει σαφές η πολιτεία αν μετά την «ομοφυλόφιλή συμβίωση» θα προχωρήσει και στην «ομοφυλόφιλή οικογένεια», για την οποία δημιουργεί από τώρα τις προϋποθέσεις ώστε να διεκδικηθεί από οργανωμένους ακτιβιστές». Την ιδία χρονική περίοδο, και με αφορμή την προκείμενη ψήφιση του Ν.4356/2015 ο Μητροπολίτης Πειραιώς Σεραφείμ με ανακοίνωση εξέφρασε την αντίθεσή του με την απόφαση της κυβέρνησης να επεκταθεί το σύμφωνο συμβίωσης και στα ομόφυλα ζευγάρια.

Σημαντικό ρόλο στο ζήτημα της νομικής αναγνώρισης έχει παίξει όλα αυτά τα χρόνια η στάση της εκκλησίας και των φορέων της, επιβεβαιώνοντας την επιρροή της στα θέματα κοινωνικής πολιτικής και τη θεσμική εξουσία που κατέχει. Η Ελληνική Ορθόδοξη Εκκλησία μέσω του δημόσιου λόγου της, αρχής γενομένης των εμποδίων που θέτει στις προσπάθειες θέσπισης ομογονεϊκών δικαιωμάτων, εξακολουθεί να κατευθύνει επιθέσεις εναντίον της ομοφυλόφιλης κοινότητας αποτρέποντας την κοινωνική αποδοχή της. Οι εναντιότητες εντείνονται στο έπακρο όταν πρόκειται για θέματα νομικής αποδοχής της ομογονεϊκότητας. Από τις εστεμμένες με επιτυχία πιέσεις της Εκκλησίας να αποκλειστούν τα ομόφυλα ζευγάρια από τις δυνατότητες τεχνητής γονιμοποίησης κατά τη συζήτηση πριν τη ψήφιση του νόμου 3089/2002 για ιατρική υποβοήθηση στην ανθρώπινη αναπαραγωγή, στις αφοριστικές ρητορικές μίσους των τοπικών μητροπολιτών Θεσσαλονίκης, Άνθιμου και Καλαβρύτων, Αμβρόσιου με αφορμή την επικείμενη ψήφιση του νέου συμφώνου συμβίωσης, ο ρόλος της εκκλησίας έχει αποδειχθεί σε έμπρακτο και θεωρητικό επίπεδο (Adamczyk and Pitt 2009, Yip 2005) κρίσιμος στην απόφαση εισαγωγής κοινωνικών πολιτικών στο ελληνικό κοινωνικό πλαίσιο.

Καθώς ο νόμος Ν.4356/2015 περί σύμφωνου συμβίωσης προχώρησε μέσω του κοινοβουλίου, ο επίσκοπος Σεραφείμ του Πειραιά αποκάλεσε το νομοσχέδιο ως «ένα επαίσχυντο νομοσχέδιο», ενώ ο επίσκοπος Καλαβρύτων Αμβρόσιος δήλωσε ότι οι εκκλησιαστικές καμπάνες θα πρέπει να χτυπάνε πένθιμα αν περάσει επιτυχώς ο νόμος (ILGA-Europe 2016: 81). Στις 28 Ιανουαρίου 2020, ο Μητροπολίτης Καλαβρύτων και Αιγιάλειας Αμβρόσιος κρίθηκε ένοχος για δημόσια υποκίνηση σε ρατσιστική βία ή μίσος και κατάχρηση εκκλησιαστικού αξιώματος σχετικά με ομοφοβικό κείμενό που είχε δημοσιεύσει τον Δεκέμβριο του 2015 στην ιστοσελίδα του υπό τον τίτλο «ΑΠΟΒΡΑΣΜΑΤΑ ΤΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΑΣ ΣΗΚΩΣΑΝ ΚΕΦΑΛΙ! Ας μιλήσουμε έξω από τα δόντια ΦΤΥΣΤΕ ΤΟΥΣ» (ILGA-Europe 2020: 55) όπου χαρακτήρισε τους ομοφυλόφιλους «απόβλητα της κοινωνίας», «μη φυσιολογικούς ανθρώπους», καλώντας το ποίμνιο να τους «φτύνουν» και την ομοφυλοφιλία εκτροπή από τους νόμους της φύσης, αμαρτία και κοινωνικό κακούργημα. «Οι ομοφυλόφιλοι είναι απόβλητοι. Εννοώ όλοι, όχι συγκεκριμένα πρόσωπα, ο Γιάννης, ο Χρήστος...», δήλωσε ο μητροπολίτης στην παρέμβασή του στο δικαστήριο, παραδεχόμενος ότι το κείμενό του στρεφόταν εναντίον των ομοφυλόφιλων κι όχι μόνο των πολιτικών, όπως έλεγε η πρωτόδικη απόφαση του μονομελούς Πλημμελειοδικείου. Σύμφωνα με το άρθρο 1, παρ. 1 του ν. 927/1979, σημαντικό ρόλο

έχει η δημοσία τέλεση της πράξης, η υποκίνηση διακρίσεων, μίσους ή βίας, της στοχοποίησης ομάδας προσώπων με βάση ορισμένα χαρακτηριστικά, και της προτροπής πράξεων που εκθέτουν σε κίνδυνο τη δημόσια τάξη και ενέχουν απειλή για τη ζωή, την ελευθερία ή τη σωματική ακεραιότητα.

Ο Αμβρόσιος αθωώθηκε το 2019, αλλά το δικαστήριο του Αιγίου του έδωσε επτά μήνες σε αναστολή ως ποινή φυλάκισης. Πρωτοδίκως ο μητροπολίτης Αμβρόσιος είχε αθωωθεί καθώς η έδρα είχε κάνει δεκτή την εισαγγελική πρόταση, σύμφωνα με την οποία φράσεις του μητροπολίτη όπως «φτύστε τους! αποδοκιμάστε τους! μην τους αφήνετε να σηκώνουν κεφάλι! είναι επικίνδυνοι!» δεν μπορούν να χαρακτηριστούν επικίνδυνες για υποκίνηση βίας ή μίσους κατά των ομοφυλοφίλων. Η έδρα είχε κάνει επίσης δεκτό τον ισχυρισμό του κατηγορούμενου ότι δεν εννοούσε τους ομοφυλόφιλους αλλά τους πολιτικούς που ψήφισαν το σύμφωνο συμβίωσης. Η στάση του Αμβρόσιου λειτουργεί ως παράδειγμα της αρνητικής στάσης της Ελληνικής εκκλησίας ως προς τις ομοφυλόφιλες σχέσεις και την ομογονεϊκότητα. Μια στάση που επηρεάζει με τη σειρά της τόσο τις κοινωνικές όσο και τις νομικές στάσεις προς τις ομόφυλες σχέσεις συγγένειας.

Προβληματισμός αντί συμπεράσματος

Η επίσημη αναγνώριση των ομοφυλόφιλων ζευγαριών ψηφίστηκε στις 22 Δεκεμβρίου 2015 με 193 ψήφους υπέρ έναντι 56 κατά, και κατόπιν μεγάλης απουσίας πολλών βουλευτών από τα κόμματα τις αντιπολίτευσης και έχοντας ισχυρή αντίσταση από την εκκλησία. Η ψήφιση του νόμου υπ' αριθμό 4356 είναι ένα στοιχείο που φανερώνει ότι η Ελληνική κοινωνία μεταλλάσσεται και κάνει μικρά, συντηρητικά βήματα προς τα ευρωπαϊκά πρότυπα κοινωνικής πολιτικής. Ο θεσμός του σύμφωνου συμβίωσης, μιας ηπιότερης, μη θρησκευτικής μορφής επισημοποίησης και νομικής κατοχύρωσης ενός ζευγαριού που πρώτη φόρα εισήχθη στο ελληνικό κοινοβούλιο με το νόμο 3719/2008, περιορίζονταν το 2008 αποκλειστικά σε ετεροφυλόφιλα ζευγάρια.

Το ελληνικό Σύμφωνο Συμβίωσης παρά το θετικό του πρόσημο, συνεχίζει να αγνοεί την ύπαρξη ομόφυλων σχέσεων συγγένειας. Οι κριτικές των μέτρων της υπάρχουσας νομικής εξίσωσης των ομοφύλων ζευγαριών με τα ετερόφυλα υποστηρίζουν πως οι νόμοι συμβάλουν στην κανονικοποίηση (normalization) της σεξουαλικότητας και της σεξουαλικής πολιτικής. Ο Warner (1999) κατανοεί την κανονικοποίηση ως «τη διαδικασία με την οποία οι μέχρι πρότινος «απειλητικές» ΛΟΑΤΚΙ+ ομάδες αναδιαμορφώνονται ως κανονικές και αποδεκτές λόγω της συμμετοχής τους σε μια κοινότητα κοινών συμπεριφορών και αξιών». Ο Warner (1999) στην κριτική του για το γάμο, αναφέρεται στην αναπαραγωγή της πολιτισμικής «ντροπής» που συνοδεύει τη συναινετική σεξουαλική πρακτική ανάμεσα στα ενήλικα υποκείμενα που δεν επιθυμούν να παντρευτούν. Δεν αφορά τη «μόλυνση ενός υποτιθέμενου ιερού θεσμού» αλλά τη γενικότερη «καταπράυνση» της σεξουαλικότητας, άμεσα συνδεόμενης με μια ευρύτερη πολιτισμική ενοχικότητα ως προς τη σεξουαλικότητα ακόμα και εντός των ΛΟΑΤΚΙ+ κινημάτων, τα οποία μοιάζουν να συντηρητικοποιούνται ξεχνώντας την ανάγκη υποστήριξης του δικαιώματος στη σεξουαλική ετερότητα, η οποία μπορεί να προκαλέσει τα προστάγματα του έθνους - κράτους σε διεθνές επίπεδο (Χαλκιά 2012: 221).

Ορισμένοι φεμινιστές και κουήρ θεωρητικοί υποστήριξαν ότι η νομιμοποίηση του ομόφυλου γάμου θα ενισχύσει το ετερονομικό θεμέλιο του παραδοσιακού γάμου (Martin 2009, Ward and Schneider 2009), θα διαγράψει τις ιδιαίτερες μορφές

οικογένειας και συγγένειας που χαρακτηρίζουν τις ομοφυλοφιλικές κοινότητες και θα υπονομεύσει τη μετασχηματιστική δυναμική των ομοφυλόφιλων ταυτοτήτων και κοινοτήτων (Berkowitz 2009, Duggan 2002, Sullivan 1995). Κατά τον ίδιο συλλογισμό, το ελληνικό σύμφωνο συμβίωσης, συμβάλει στην κανονικοποίηση της σεξουαλικότητας των ομοφυλόφιλων ζευγαριών. Η προαναφερθείσα διαδικασία της κανονικοποίησης (ομοκανονικότητα) μπορεί να ιδωθεί ως μια πολιτισμική εκδήλωση, ένας «εξωτερικός» παράγοντας που ενσωματώνεται στις ζωές των ανθρώπινων υποκειμένων, αναπαράγεται με πολλούς ετεροκανονικούς τρόπους. Ένας εξ αυτών είναι το εφαρμόσιμο σύμφωνο συμβίωσης, με την υπογραφή του οποίου, τα ομόφυλα ζευγάρια καλούνται παράλληλα με την αποδοχή ορισμένων δικαιωμάτων, να προσαρμοστούν σε νόρμες και κανονικότητες που εξυπηρετούν τις ετερόφυλες οικογένειες, λογική των οποίων «αποτελείται τουλάχιστον εν μέρει από τους τόπους του λεγόμενου συστήματος» (Marcus 1995: 97).

Οι διαδικασίες κανονικοποίησης, συχνά αναλύονται σε σχέση με τα καθεστώτα νεοφιλελεύθερης διακυβέρνησης, ενώ υπάρχουν σχετικά «λίγες ρητές αναφορές στη βιβλιογραφία σχετικά με τη σχέση μεταξύ της νεοφιλελεύθερης διακυβέρνησης και των πολιτικών της σεξουαλικότητας» (Richardson 2005: 517). Η φουκωκική βιβλιογραφία επικρίνει τη χρηματοδότηση των οργανώσεων για τα ανθρώπινα δικαιώματα από την Ευρωπαϊκή Ένωση για τη μεταφορά του νεοφιλελεύθερου ορθολογισμού που καθιστά τα δικαιώματα τεχνικό ζήτημα, αποπολιτικοποιώντας τον χαρακτήρα τόσο των ίδιων των δικαιωμάτων και όσο και τους ιδίους τους οργανισμούς που χρηματοδότει. Αυτή η βιβλιογραφία είναι σημαντική για την απεικόνιση της νεοφιλελεύθερης διαμόρφωσης των εξωτερικών πολιτικών της ΕΕ και της διερώτησης για την ποιότητα του ευρωκεντρικού τους λόγου (Işleyen 2015a, 2015b, Kurki 2011; Tagma et al. 2013, Muehlenhoff 2017).

Συμπερασματικά, θα θέσουμε την προβληματική που παρέθεσε ο Horrocks (1997) δύο δεκαετίες πριν, «παρατηρώντας την ραγδαία αλλαγή της κυρίαρχης κοινωνικής στάσης απέναντι στη σεξουαλικότητα και της ταυτόχρονης μείωσης της απόρριψης των ομοφυλόφιλων ερωτικών σχέσεων, έθεσε το παραμένον καίριο ρητορικό ερώτημα: άραγε οι δυτικές κοινωνίες οδεύουν όντως προς μια σημαντική μετάλλαξη της πατριαρχίας και του καπιταλισμού, ή μήπως αντίθετα, απλώς γίνονται μάρτυρες ενός ιδιοφυούς φουκωκικού ελιγμού, που στοχεύει τον έλεγχο διαμέσου της «φιλελευθεροποίησης» (Παντελίδου-Μαλούτα 2002);

Σημειώσεις

[1] https://bit.ly/2JpP26e

[2] Τα σχόλια κυμανθήκαν ως πολύ αρνητικά (επικαλούμενα τη θρησκεία, το «φυσικό δίκαιο», ακόμα και παρεκκλίσεις που στερεοτυπικά συνδέονται με την ομοφυλοφιλία (παιδοφιλία, κτηνοβασία, αιμομιξία, HIV, προβλήματα ψυχικής υγείας- Κεφ. 1), σε αντίθετα με τον νόμο και την ομοφυλοφιλία άλλα ανεκτικά (ανοχή αλλά όχι αποδοχή όπως αναφέρουν οι Νάτση και Παπά, 2019: 50) και τέλος υποστηρικτικά προς την ισότητα στα δικαιώματα.

[3] Πρακτικά αυτό σημαίνει ότι αν ο βιολογικός γονέας αποβιώσει, νομικά το παιδί μένει ορφανό, παρότι ο δεύτερος γονέας είναι εν ζωή. Παράλληλα στο σενάριο, όπου ο μη βιολογικός γονέας αποβιώσει το παιδί δεν έχει κληρονομικά δικαιώματα. Στα καθημερινά θέματα, η εκπροσώπηση και συνοδεία του παιδιού σε δραστηριότητες

χωρίς νομική αναγνώριση παραμένει προβληματική (πχ. σχολικές δραστηριότητες, επισκέψεις σε γιατρούς).

Αναφορές

Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία

Γιαννακόπουλος, Κ. (2012). «Πολιτισμικές εννοιολογήσεις της μοναξιάς: συγγένεια, κοινότητα και πολιτικές του ΛΟΑΤ κινήματος» στο Αποστολέλλη, Α., Χαλκιά, Α., (επιμ.) (2012), *Σώμα, φύλο, σεξουαλικότητα: ΛΟΑΤΚ πολιτικές στην Ελλάδα*, εκδόσεις Πλέθρον.

Λαχανιώτη, Λ., «Από τη λεσβιακή θεματική στο κουίρ: η διαδρομή μιας εμπειρικής έρευνας» στο Αποστολέλλη, Α., Χαλκιά, Α., (επιμ.) (2012). *Σώμα, φύλο, σεξουαλικότητα: ΛΟΑΤΚ πολιτικές στην Ελλάδα*, εκδόσεις Πλέθρον.

Παντελίδου Μαλούτα, Μ. (2002), *Το φύλο της δημοκρατίας: Ιδιότητα του πολίτη και τα έμφυλα υποκείμενα,* Αθήνα, Εκδόσεις Σαββάλα.

Χαλκιά, Α., «Η κοινωνιολογία της σεξουαλικότητας, οι αρρενωπότητες και ο έμφυλος Δεκέμβρης» στο Αποστολέλλη, Α., Χαλκιά, Α., (επιμ.) (2012), *Σώμα, φύλο, σεξουαλικότητα: ΛΟΑΤΚ πολιτικές στην Ελλάδα*, εκδόσεις Πλέθρον.

Ψευδωνύμου, Χ. (1992), «"Κραυγές και ψίθυροι": Για το λεσβιακό ζήτημα στην Ελλάδα», στο Λεοντίδου, Ε., Ammer, S. (επιμ.), *Η Ελλάδα των γυναικών,* Αθήνα, Εναλλακτικές Εκδόσεις, σσ. 81-90.

Ξένογλωσση βιβλιογραφία

Adamczyk, A. and Pitt, C., (2009), Shaping attitudes about homosexuality: The role of religion and cultural context. *Social Science Research*, Vol. 38, pp. 338-351.

Berkowitz, D. (2009), Theorising Lesbian and Gay Parenting: Past, Present, and Future Scholarship. *Journal of Family Theory and Review*, Vol. 1, pp. 117-132.

Bersani, L. and Phillips, A., (2008). *Initimacies*. University of Chicago Press, Chicago.

Bernstein, M. and Taylor, V. (2013), 'Marital discord: understanding the contested place of marriage in the lesbian and gay movement' στο Bernstein, M., Taylor, V. (eds.) *The marrying kind? Debating same-sex marriage within the lesbian and gay movement.* pp. 1–36. Minnesota, University of Minnesota Press (www.jstor.org/stable/10.5749/j.ctt32bcxt.5).

Croce, M. (2015). 'Homonormative dynamics and the subversion of culture' *European Journal of Social Theory*, Vol. 18, No 1, pp. 3–20 (https://doi.org/10.1177/1368431014534349).

Cook, B. W., (1977), Female Support Networks and Political Activism: Lillian Wald, Crystal Eastman, Emma Goldman*, Chrysalis,* Vol. 3, pp. 44- 61.

Duggan, L. (2002), The New Homonormativity: The Sexual Politics of Neoliberalism, pp. 175–94 στο *Materializing Democracy: Toward a Revitalized Cultural Politics*, Castronovo, R., Nelson, D. D. (επιμ.). Durham, NC, Duke University Press.

Garwood, E. (2016), Reproducing the homonormative family: neoliberalism, queer theory and same-sex reproductive law, *Journal of International Women's Studies*, Vol. 17, No 2, pp. 5–17.

Hekma, G. and Duyvendak, J. W. (2011), Queering Netherlands: A puzzling example, *Sexualities*, Sage Publications, Vol 14, No 6, pp. 625-631.

Hicks, S. (2006), Maternal Men-Perverts and Deviants? Making Sense of Gay Men as Foster Carers and Adopters, *Journal of GLBT Family Studies*, Vol. 2, No 1, pp. 93-114.

Horrocks, R. (1997), An Introduction to the study of sexuality, London, MacMillan.

Işleyen, B., (2015a), *Governing the Israeli-Palestinian peace process: The European Union partnership for peace*, Security Dialogue, Vol. 46, No 3, pp. 256–271.

Işleyen, B., (2015b), *The European Union and neoliberal governmentality: Twinning in Tunisia and Egypt*, European Journal of International Relations, Vol. 21, No 3, pp. 672–690.

Kurki, M., (2011), Governmentality and EU democracy promotion: The European instrument for democracy and human rights and the construction of democratic civil societies. *International Political Sociology*, Vol. 5, No 4, pp. 349–366.

Marcus, G. (1995), Ethnography in/of the World System: The Emergence of Multi-Sited Ethnography, *Annual Review of Anthropology*, Vol. 24, pp. 95-117.

Martin, K. (2009), Normalizing Heterosexuality: Mothers' Assumptions, Talk, and Strategies with Young Children, *American Sociological Review,* Vol. 74, pp. 190–207.

Muehlenhoff, H. L., (2017), Victims, soldiers, peace-makers and caretakers: The neoliberal constitution of women in the EU's security policy, *International Feminist Journal of Politics,* Vol. 19, No 2, pp. 153–167.

Richardson D. (2005), Desiring Sameness? The Rise of a Neoliberal Politics of Normalization, *Antipode*, Vol. 37, No 3, pp. 515-535.

Sullivan, A. (1995), Virtually Normal: An Argument about Homosexuality, New York, Vintage.

Tagma, H. M., Kalaycioglu, E. and Akcali, E. (2013), Taming' Arab social movements: Exporting neoliberal governmentality, *Security Dialogue,* Vol. 44, No 5–6, pp. 375–392.

Yip, A., (2005). Queering Religious Texts: An Exploration of British Non-heterosexual Christians and Muslims Strategy of Constructing Sexuality affirming Hermeneutics, *Sociology*, BSA Publications Ltd., Vol. 39, No 1, pp. 47-65.

Yvette, T., (2011). Lesbian and gay parents Sexual Citizenship: Costs of Civic Acceptance in the United Kingdom, *Gender, Place and Culture*, Vol. 18, No 5, pp. 583-601.

Ward, J. and Schneider, B. (2009), The Reaches of Heteronormativity: An Introduction, *Gender & Society,* Vol. 23, pp. 433–439.

Warner, M. (1999). *The Trouble with Normal: Sex, Politics, and the Ethics of Queer Life*, New York, Harvard University Press.

Weston, K., (1991), *Families We Choose: Lesbians, Homosexual men, Kinship*, New York, Columbia University Press.

ΙΣΟΡΡΟΠΙΑ Η΄ ΑΝΙΣΟΡΡΟΠΙΑ ΤΗΣ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΚΗΣ ΚΑΙ ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΙΚΗΣ ΖΩΗΣ ΣΤΗ ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΕΛΛΑΔΑ;

Λάουρα Μαράτου-Αλιπράντη

Δρ Κοινωνιολογίας, Διδάσκουσα, Τμήμα Ψυχολογίας, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Εμπειρογνώμων ΕΙGE

Περίληψη

Με τη συνεχή εκβιομηχάνιση και την άνοδο του επιπέδου εκπαίδευσης των γυναικών, από τη δεκαετία του 1970 μεγάλος αριθμός από τις γυναίκες-συζύγους-μητέρες συμμετέχει πλέον στην αγορά εργασίας. Μέσω των αλλαγών αυτών αναδύονται νέα μοντέλα οικογένειας και οι οικογένειες «διπλής σταδιοδρομίας» αυξάνονται σημαντικά ενώ η εξισορρόπηση των υποχρεώσεων των δυο γονέων στο πλαίσιο της οικογενειακής και επαγγελματικής ζωής αποτελεί καίριο ζήτημα. Ισορροπία ή ανισορροπία στο πλαίσιο της καθημερινής οικογενειακής ζωής στην Ελλάδα; Στο πλαίσιο της μελέτης διερευνάται πως διαμορφώνονται σήμερα οι συνθήκες συμφιλίωσης της επαγγελματικής με την οικογενειακή/ προσωπική ζωή των εργαζόμενων γυναικών/μητέρων. Με βάση τα δεδομένα εμπειρικής έρευνας που πραγματοποιήθηκε από το ΚΜΟΠ σε συνεργασία με το ΕΚΚΕ, σε δείγμα 1000 εργαζόμενων γυναικών παρουσιάζονται ευρήματα σχετικά με την κατανομή των καθημερινών οικιακών εργασιών καθώς και των εργασιών φροντίδας των μικρών παιδιών ανάμεσα στους συζύγους/συντρόφους. Ακόμη, εξετάζονται οι παράγοντες που επιδρούν και διαφοροποιούν τις πρακτικές και το βαθμό συμβολής των ανδρών/συζύγων και ο ρόλος της ευρύτερης οικογένειας στην αντιμετώπιση των καθημερινών οικιακών εργασιών και υποχρεώσεων. Όπως διαπιστώνεται, η μεγαλύτερη επιβάρυνση των γυναικών με τις οικιακές εργασίες εξακολουθεί να υφίσταται στο πλαίσιο της σύγχρονης οικογένειας, γεγονός που αποτελεί εμπόδιο για την επίτευξη μιας πιο ισόρροπης εναρμόνισης της επαγγελματικής με την οικογενειακή ζωή.

Λέξεις κλειδιά: Έμφυλοι ρόλοι, συμφιλίωση επαγγελματικής και οικογενειακής ζωής, πρακτικές κατανομής των οικιακών εργασιών και των εργασιών φροντίδας μικρών παιδιών

IS THERE BALANCE OR IMBALANCE BETWEEN PROFESSIONAL AND FAMILY LIFE IN CONTEMPORARY GREECE?

Laoura Maratou-Alipranti

PhD in Sociology, Visiting Professor at National and Kapodistrian University of Athens, EIGE Expert

Abstract

Due to the continuous industrialization and the increasing levels of education since the 1970s, a large number of women-wives-mothers have integrated in the labor market. In the light of the aforementioned changes, new family models emerge and "dual career" families increase significantly, while balancing the responsibilities of women and men in the context of family and professional life becomes a critical issue. Is there balance or imbalance between

professional and family life in contemporary Greece? The present study examines the current patterns for the reconciliation between professional and family /private life of working women/ mothers. The empirical research data findings regarding the distribution of daily household chores as well as the care of depended children among spouses/ partners are presented. In addition, the factors that influence and differentiate the practices and the contributing level of husbands / spouses are examined, as well as the role of the closed family members in the daily household tasks and childcare. As the findings reveal, the major burden for Greek women remains that they are primarily responsible for all household and family needs. This constitutes an obstacle to achieve gender equality and a more balanced harmonization of private and professional life.

Key words: Gender roles, reconciliation of professional and family life, distribution of domestic works and chlidcare between the spouses

Εισαγωγή

Από τις δεκαετίες του 60-70, σ'όλες τις δυτικοευρωπαϊκές χώρες παρατηρούνται σημαντικές αλλαγές στο θεσμό της οικογένειας. Οι αλλαγές αυτές εγγράφονται στη γενικότερη μεταβολή των αναπαραστάσεων και των πρακτικών όσον αφορά την ιδιωτική ζωή και στη διαμόρφωση νέων όρων και κανόνων στις διαπροσωπικές σχέσεις. Με τη συνεχή εκβιομηχάνιση εξάλλου και την άνοδο του επιπέδου εκπαίδευσης των γυναικών, μεγάλος αριθμός από τις γυναίκες-συζύγους-μητέρες έχει πλέον εξωοικακή απασχόληση. Η ενεργή συμμετοχή των γυναικών στην αγορά εργασίας αναδιαμόρφωσε τους κοινωνικούς ρόλους, των ανδρών ως «κουβαλητών» και των γυναικών ως «φροντιστών», ατόμων υπεύθυνων για τη φροντίδα των παιδιών και των άλλων εξαρτώμενων μελών του νοικοκυριού με αποτέλεσμα την επικράτηση του μοντέλου οικογένειας «διπλής σταδιοδρομίας», όπου και οι δυο σύντροφοι/σύζυγοι εργάζονται και «θεωρητικά» διαμορφώνουν ισότιμους οικογενειακούς ρόλους-ευθύνες (Αλιπράντη 1998, Μαράτου-Αλιπράντη 1999, Lewis 2001).

Η ταύτιση των εργασιών φροντίδας /care με τις γυναίκες και η έμφυλη κατανομή των ρόλων στην ιδιωτική σφαίρα αποτελεί ένα πολιτισμικό φαινόμενο που, όπως έχει υποστηριχτεί δεν έχει βιολογικές καταβολές. Η οικιακή εργασία παραμένει λοιπόν διαχρονικά «γυναικεία υπόθεση» και εξακολουθεί να υφίσταται η «διπλή ημέρα/ διπλό ωράριο εργασίας» για τις εργαζόμενες γυναίκες γεγονός που αποτελεί ένδειξη της μεγαλύτερης δέσμευσής της στον ιδιωτικό χώρο και συγχρόνως επισημαίνει τη μειωμένη εμπλοκή των ανδρών/ πατέρων στις οικιακές εργασίες και στη φροντίδα των παιδιών (Μαράτου-Αλιπράντη 2000, Maratou-Alipranti 2007)

Η κατανομή των οικιακών εργασιών και εργασιών φροντίδας στο πλαίσιο της συμβίωσης

Οι διάφορες μελέτες που πραγματοποιήθηκαν διεθνώς σχετικά με την κατανομή των οικιακών εργασιών στον ιδιωτικό χώρο ανάμεσα στους συζύγους/συντρόφους χρησιμοποίησαν βασικά την έννοια της διαφοροποίησης των ανδρικών και των γυναικείων ρόλων, σύμφωνα με τη θεωρία των Blood και Wolfe (1960). Οι συγγραφείς υποστηρίζουν ότι, στην πραγματικότητα, ο τρόπος κατανομής των οικιακών εργασιών ανάμεσα στους δυο συζύγους είναι αποτέλεσμα μιας ορθολογικής διευθέτησης και εξαρτάται από τα προσόντα, τα «εφόδια», που ο κάθε σύζυγος διαθέτει.

Στη συνέχεια και άλλες έρευνες επιχειρώντας να ερμηνεύσουν τις συμπεριφορές των ανδρών και των γυναικών στον ιδιωτικό χώρο έδωσαν έμφαση στους παράγοντες που επιδρούν και διαφοροποιούν τις καθημερινές πρακτικές. Χαρακτηριστικό είναι ότι στο σύστημα των συζυγικών ανταλλαγών προηγούνται οι σύζυγοι που έχουν μεγαλύτερο εισόδημα-μισθό, υψηλότερο εκπαιδευτικό επίπεδο και εξειδίκευση, ενώ οι εργαζόμενες γυναίκες με οικογενειακές υποχρεώσεις ενισχύουν τη θέση τους σε σχέση με τις μη εργαζόμενες (Segalen, 2000, Kaufman, 1997).

Πάντως, παρά τις μεταβολές στο κοινωνικό πρότυπο για την εξωοικιακή απασχόληση των γυναικών, οι διερευνητικές προσεγγίσεις δείχνουν ότι οι γυναίκες/ σύζυγοι και μητέρες εξακολουθούν να αναλαμβάνουν το μεγαλύτερο μέρος των οικογενειακών ευθυνών που αφορούν τη φροντίδα του νοικοκυριού και των παιδιών. Ακόμη, όπως έχει υποστηριχτεί, παρά τις αλλαγές που ο τομέας αυτός έχει υποστεί με την εξέλιξη της τεχνολογίας, η χρήση των οικιακών συσκευών φαίνεται ότι ισχυροποίησε παρά εξασθένησε τον κατά φύλο καταμερισμό της οικιακής εργασίας (Μαράτου-Αλιπράντη 1999, Στρατηγάκη 2006, Καραμεσίνη και Συμεωνάκη 2020).

Συμμετοχή των γυναικών στην αγορά εργασίας και οι οικογενειακές υποχρεώσεις

Κατά την πρόσφατη περίοδο στο σύνολο της ΕΕ-28 το ποσοστό της γυναικείας απασχόλησης είναι κατά μέσο όρο 65%. Στη χώρα μας όμως το αντίστοιχο ποσοστό υπολείπεται σημαντικά και κυμαίνεται στο 48% (ένας από τους πιο χαμηλούς δείκτες στην Ευρώπη μαζί με την Ιταλία και τη Μάλτα). Ακόμη, αν και το χάσμα στους δείκτες απασχόλησης μεταξύ ανδρών και γυναικών έχει μειωθεί, εντούτοις εξακολουθούν να υπάρχουν στην αγορά εργασίας κάθετες και οριζόντιες ανισότητες ενώ τα ποσοστά απασχόλησης μειώνονται ανάμεσα στις γυναίκες/μητέρες με οικογενειακές υποχρεώσεις (EIGE 2015).

Όπως ήδη αναφέραμε, η φροντίδα και η οικιακή εργασία έχουν έμφυλη διάσταση και πραγματοποιούνται ως επί το πλείστον από τις γυναίκες οι οποίες έχουν διπλάσια επιβάρυνση στον τομέα της μη αμειβόμενης εργασίας. Σύμφωνα με πρόσφατη μελέτη του EIGE (2020) κατά μέσο όρο στις χώρες της ΕΕ-28 94% των εργαζόμενων γυναικών υλοποιούν μη αμειβόμενες εργασίες φροντίδας έναντι 70% των ανδρών. Οι οικιακές εργασίες κατανέμονται περισσότερο άνισα με 94% από τις εργαζόμενες γυναίκες να ασχολούνται καθημερινά έναντι 53% των ανδρών. Ακόμη, σύμφωνα με τα δεδομένα της ίδιας μελέτης, στις χώρες της ΕΕ-28 οι εργαζόμενες γυναίκες που ζουν σε νοικοκυριά δυο ενήλικων με παρουσία παιδιών αφιερώνουν 5,3 ώρες την ημέρα για τη φροντίδα των παιδιών ενώ οι εργαζόμενοι άνδρες αφιερώνουν μόνο 2,4 ώρες και όπως επισημαίνεται οι ανισότητες αυτές εμποδίζουν τη συμμετοχή τους στην αγορά εργασίας (EIGE 2020).

Εξάλλου, όπως έχει επισημανθεί σε σχετικές μελέτες, στις περισσότερες ευρωπαϊκές χώρες, η συμμετοχή των γυναικών στην αγορά εργασίας παραμένει κατώτερη από το ποσοστό στο οποίο θα μπορούσε να φτάσει. Σύμφωνα με στοιχεία της Eurostat, το 2016, οι ευθύνες φροντίδας των εξαρτώμενων παιδιών και ενηλίκων εμποδίσαν την είσοδο στην αγορά εργασίας στο σύνολο των χωρών της ΕΕ-28 σε ποσοστό 30,7% για τις γυναίκες (αύξηση 3,2 μονάδων από το 2011) και μόλις 4,3% για τους άνδρες (αύξηση 0,9 μονάδας από το 2011) της ηλικιακής ομάδας 20-64 ετών. Τα αντίστοιχα ποσοστά για την Ελλάδα είναι λίγο πιο χαμηλά 25,5% για τις γυναίκες και 1,6% για τους άνδρες συγκριτικά με το σύνολο της ΕΕ-28 (Γράφημα 1).

Όπως υποστηρίζεται, τα υψηλά ποσοστά γυναικών που δεν μπορούν να εργαστούν συνδέονται με την έλλειψη δυνατότητας εξισορρόπησης της εργασίας με τις οικογενειακές ευθύνες, συμπεριλαμβανομένης της έλλειψης οικονομικά προσιτών δομών και υπηρεσιών παιδικής φροντίδας, της απουσίας εργασιακών ρυθμίσεων και σχετικών πολιτικών για γονικές άδειες με αμοιβή αλλά και της απουσίας κινήτρων για τους άνδρες να αναλάβουν περισσότερες ευθύνες φροντίδας στο πλαίσιο της οικογενειακής ζωής (EIGE 2015a, Eur. Parliament 2016, Eurofound 2015).

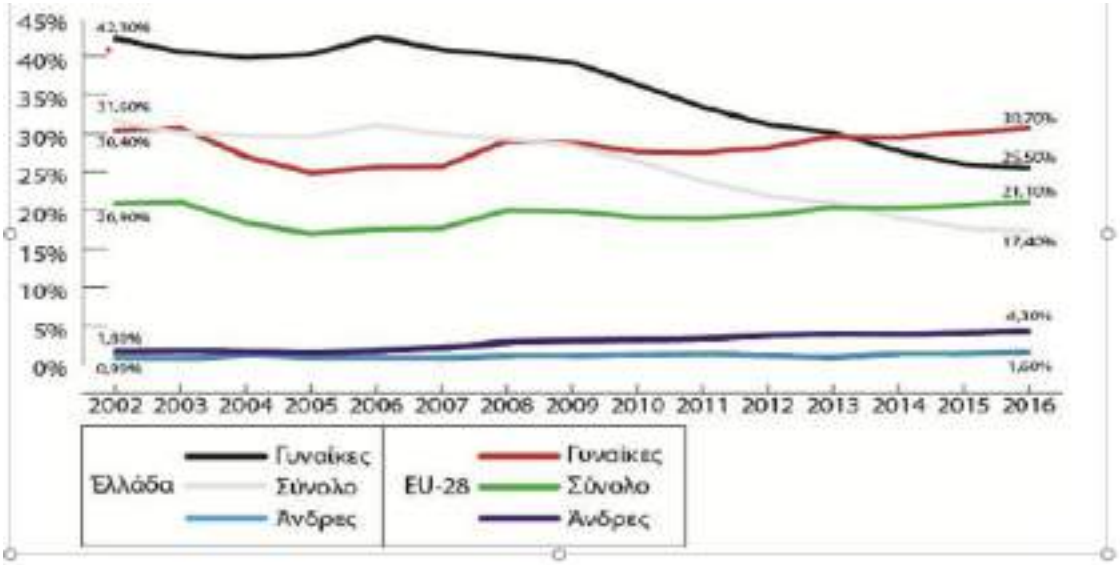

Γράφημα 1. Ποσοστά γυναικών, ανδρών που δεν μπορούν να εργαστούν λόγω της φροντίδας παιδιών και ενήλικων (συμπεριλαμβάνεται και το σύνολο) (Ελλάδα, EU-28, 2002-2016)

Εναρμόνιση της επαγγελματικής με την οικογενειακή/ιδιωτική ζωή: Ορισμοί και εννοιολόγηση

Η ανάγκη για την εναρμόνιση της επαγγελματικής με την ιδιωτική ζωή άρχισε σταδιακά να αποκτά βαρύνουσα σημασία τα τελευταία 20 χρόνια εξαιτίας της αυξημένης συμμετοχής των γυναικών πλέον στην αγορά εργασίας σε όλες τις ευρωπαϊκές χώρες. Ο όρος *εξισορρόπηση / συμφιλίωση της εργασίας και της οικογενειακής / ιδιωτικής ζωής /reconciliation of work and family life* χρησιμοποιείται κυρίως για να περιγράψει την ισορροπία μεταξύ των ευθυνών, οι οποίες σχετίζονται με την αμειβόμενη εργασία και αυτών που αφορούν δραστηριότητες της μη αμειβόμενης εργασίας (οικιακές εργασίες και εργασίες φροντίδας (Visser and Williams 2006). Ακόμη, με τον όρο αυτό επισημαίνεται η άνιση κατανομή των οικογενειακών υποχρεώσεων ανάμεσα στους δυο γονείς και η αναγκαιότητα παρεμβάσεων από την πολιτεία (Στρατηγάκη 2006, Μουρίκη 2008, EIGE 2015, Αλιπράντη κ.ά. επιμ. 2016).

Ο όρος *συμφιλίωση,* σύμφωνα με τη Stratigaki (2004: 32), διαμορφώθηκε έτσι ώστε να αναφέρεται στη βελτίωση της ικανότητας των γυναικών να συνδυάσουν τις επαγγελματικές με τις οικογενειακές υποχρεώσεις, το οποίο αποτελεί και βασικό μέρος της πολιτικής απασχόλησης της Ε.Ε. από τη δεκαετία του ΄90 και έρχεται να καλύψει την ανάγκη για νόμιμες ευέλικτες ρυθμίσεις παρά να αλλάξει τις έμφυλες σχέσεις μέσα στην οικογένεια.

Εξάλλου, η συμφιλίωση εργασίας και οικογένειας συνιστά μια πολυδιάστατη έννοια η οποία σχετίζεται: 1) με τους πολλαπλούς ρόλους που αναλαμβάνουν οι

άνδρες και οι γυναίκες, 2) με την ισοτιμία μεταξύ ανδρών και γυναικών στην κατανομή των ρόλων και των αρμοδιοτήτων, 3) με την αίσθηση της ικανοποίησης μέσω της ανάληψης πολλαπλών ρόλων, 4) με την ικανότητα να ανταποκριθούν στον πρωτεύοντα ρόλο τους ανάμεσα στους πολλαπλούς ρόλους, 5) με τις πιθανές συγκρούσεις και διευκολύνσεις μεταξύ επαγγελματικής και οικογενειακής ζωής, καθώς 6) και με τις αντιλήψεις ανδρών και γυναικών σχετικά με τους διαφορετικούς ρόλους τους (Μουσούρου και Στρατηγάκη (επιμ.) 2004, Visser and Williams 2006, Bjork and Gislason 2008).

Η «εξισορρόπηση εργασίας και ιδιωτικής ζωής» αναφέρεται κυρίως σε τρεις διαφορετικές σφαίρες / τομείς του χρόνου που διαθέτει κάθε άτομο: την αμειβόμενη εργασία (δημόσια σφαίρα), τη μη αμειβόμενη εργασία / φροντίδα (ιδιωτική σφαίρα) και τις δραστηριότητες αναψυχής (ιδιωτική και δημόσια). Τα όρια ανάμεσα σε αυτούς τους τρεις τομείς έχουν καταστεί ασαφή, σαν αποτέλεσμα της δυναμικής αλληλεπίδρασης των τριών αυτών, γνωστή σαν «σύγκρουση εργασίας και ιδιωτικής ζωής» (work-life conflict) (European Parliament 2016).

Ακόμη, ο όρος αυτός αναφέρεται και στις πολιτικές που ενθαρρύνουν και διευκολύνουν τη συμμετοχή των γυναικών στην αγορά εργασίας. Πιο συγκεκριμένα, οι πολιτικές που αναπτύχθηκαν και σχεδιάστηκαν σε όλες τις ευρωπαϊκές χώρες αφορούν άδειες μητρότητας, δομές φύλαξης μικρών παιδιών, γονικές άδειες, μειωμένα ωράρια εργασίας σε γονείς μέτρα δηλαδή που διευκολύνουν την εργασία και (ωράρια εργασίας, γονικές άδειες κλπ), και λιγότερο μέτρα που προωθούν την ανακατανομή των γονεϊκών ευθυνών στο πλαίσιο της συμβίωσης (Αλιπράντη κ.ά. επιμ. 2016).

Ισορροπία ή ανισορροπία στο πλαίσιο της καθημερινής οικογενειακής ζωής στην Ελλάδα;

Στη χώρα μας, παρά την παρατηρούμενη μείωση του έμφυλου χάσματος στον τομέα της απασχόλησης, οι γυναίκες εξακολουθούν να επωμίζονται το μεγαλύτερο βάρος πραγματοποίησης των οικιακών εργασιών και των οικογενειακών ευθυνών φροντίδας μικρών παιδιών στο πλαίσιο της καθημερινής οικογενειακής ζωής. Με βάση τα δεδομένα της κλασικής εμπειρικής έρευνας σχετικά με το θέμα αυτό (Μαράτου-Αλιπράντη 1998, Μαράτου-Αλιπράντη 1999) είχε επισημανθεί η άνιση κατανομή των οικιακών εργασιών και υποχρεώσεων και η επικράτηση παραδοσιακών οικογενειακών μοντέλων και συζυγικών πρακτικών στην καθημερινή οικογενειακή ζωή (Maratou-Alipranti and Nikolaou 2011). Ωστόσο, όπως είχε φανεί, ανάμεσα στους πιο νέους συζύγους / πατέρες, με υψηλό επίπεδο εκπαίδευσης, καθώς και στα ζευγάρια που και οι δυο σύζυγοι εργάζονταν επικρατούσε πιο ισότιμη κατανομή στις καθημερινές οικογενειακές υποχρεώσεις (Μαράτου-Αλιπράντη 1999, Μαράτου-Αλιπράντη 2000, Maratou-Alipranti 2008).

Μεταγενέστερη έρευνα (Κορωναίου κ.ά. 2006) ανέδειξε και πάλι τη μικρή συμμετοχή των πατέρων στις καθημερινές εργασίες φροντίδας και ανατροφής των μικρών παιδιών, επιβεβαιώνοντας τις έμφυλες ανισότητες στην καθημερινή οικογενειακή ζωή.

Τι συμβαίνει σήμερα στο πλαίσιο της καθημερινής ζωής των ζευγαριών που και οι δυο σύζυγοι / σύντροφοι εργάζονται; Πως διαμορφώνονται οι συνθήκες συμφιλίωσης της επαγγελματικής με την οικογενειακή / προσωπική ζωή των

εργαζόμενων γυναικών / μητέρων; Ποια είναι η συμβολή των στενών μελών της οικογένειας (γιαγιάδες και παππούδες) στις καθημερινές οικογενειακές ευθύνες;

Στη συνέχεια θα επιχειρήσουμε να απαντήσουμε στα ερωτήματα αυτά με βάση δεδομένα που προέκυψαν από το ερευνητικό έργο: «Ισορροπία μεταξύ εργασίας και ζωής στο πλαίσιο των αλλαγών στην οικογένεια και στην αγορά εργασίας στην Ελλάδα», το οποίο υλοποιήθηκε το 2016 από το ΚΜΟΠ ως συντονιστή φορέα και με εταίρους το «Εθνικό Κέντρο Κοινωνικό Ερευνών (ΕΚΚΕ)», το «Σύνδεσμο για τα Δικαιώματα της Γυναίκας (ΣΔΓ)» και το «Ινστιτούτο Κοινωνικών Επιστημών του Πανεπιστημίου της Ισλανδίας» ενώ χρηματοδοτήθηκε από το Χρηματοδοτικό Μηχανισμό του Ευρωπαϊκού Οικονομικού Χώρου (ΧΜ ΕΟΧ/EEA-Grants). Ο γενικός στόχος του έργου ήταν αφενός να τεκμηριώσει και να αξιολογήσει τις ανάγκες και τις προσδοκίες των εργαζόμενων γυναικών στο θέμα της εξισορρόπησης της επαγγελματικής και οικογενειακής ζωής και αφετέρου να προσδιορίσει πώς αυτές τη βιώνουν στην Ελλάδα την περίοδο της οικονομικής κρίσης (Αλιπράντη κ.ά. επιμ. 2016).

Η ποσοτική έρευνα πραγματοποιήθηκε σε τυχαίο δείγμα 1.000 γυναικών εργαζόμενων (25-50 χρόνων) με ανήλικο παιδί, σε διαφορετικές περιοχές της Ελλάδας (μητροπολιτικά κέντρα, μικρές πόλεις, αγροτικές περιοχές). Ακόμη από την ερευνητική ομάδα του ΕΚΚΕ διεξήχθησαν για το ίδιο θέμα 11 ποιοτικές διερευνήσεις/μελέτες περίπτωσης σε διαφορετικές επαγγελματικές κατηγορίες γυναικών (Τσίγκανου και Θανοπούλου, επιμ. 2016).

Παρουσίαση αποτελεσμάτων της έρευνας

Οι χρόνοι των γυναικών και των ανδρών: εργασία, φροντίδα παιδιών, οικιακές εργασίες

Θα αρχίσουμε την ανάλυση μας με τις ώρες που αφιερώνουν οι γυναίκες / οι μητέρες και οι σύζυγοι / σύντροφοι σε τρεις βασικούς τομείς της προσωπικής ζωής ενός ατόμου: α) στην απασχόληση (αμειβόμενη εργασία), β) στη φροντίδα των παιδιών και γ) στις οικιακές εργασίες (μη αμειβόμενη εργασία) εξετάζοντας συγκριτικά τους χρόνους (ώρες) στους τρεις αυτούς τομείς.

Στον Πίνακα 1 παρουσιάζονται πολύ ενδιαφέροντα αποτελέσματα, σύμφωνα με τα οποία οι άντρες εργάζονται καθημερινά κατά μέσο όρο περίπου 40-45 λεπτά περισσότερο συγκριτικά με τις γυναίκες, οι οποίες εργάζονται λίγο λιγότερο (περίπου 7,8 ώρες έναντι 8,5 ώρες των ανδρών). Αντίθετα, όμως οι γυναίκες αφιερώνουν σχεδόν διπλάσιο χρόνο σε σχέση με τον σύζυγο / σύντροφό τους τόσο στις καθημερινές οικιακές εργασίες (2,8 ώρες έναντι 1,1 ώρες των ανδρών) όσο και στις εργασίες φροντίδας των ανήλικων παιδιών (3,2 ώρες έναντι 1,8 ώρες) (Πίνακες, 2, 3).

Πίνακας 1: Ώρες ημερήσιας επαγγελματικής απασχόλησης των ερωτώμενων γυναικών και των συντρόφων τους

	Χρόνος επαγγελματικής απασχόλησης γυναίκας	Χρόνος επαγγελματικής απασχόλησης συντρόφου
Μέσος όρος	7,83	8,43
Τυπική απόκλιση	1,94	2,75

Πίνακας 2: Ώρες οικιακών εργασιών ημερησίως των ερωτώμενων γυναικών και των συντρόφων τους

	Χρόνος απασχόλησης σε οικιακές εργασίες γυναίκας	Χρόνος απασχόλησης σε οικιακές εργασίες συντρόφου
Μέσος όρος	2,88	1,12
Τυπική απόκλιση	1,67	1,61

Πίνακας 3: Ώρες φροντίδας παιδιών ημερησίως, των ερωτώμενων γυναικών και των συντρόφων τους ανάλογα με τον αριθμό των παιδιών

	Χρόνος σε φροντίδα παιδιών της γυναίκας	Χρόνος σε φροντίδα παιδιών του συζύγου /συντρόφου
1 παιδί	3,30	1,77
2+ παιδιά	3,15	1,90
Σύνολο	**3,21**	**1,80**

Όσον αφορά όμως την ενασχόληση του ζευγαριού με τη φροντίδα των παιδιών σε σχέση με τον αριθμό και την ηλικία των παιδιών προκύπτουν ενδιαφέροντα ευρήματα, τα οποία αποτυπώνονται στον Πίνακα 4. Συγκεκριμένα, στην περίπτωση που υπάρχει ένα μόνο παιδί, ο χρόνος απασχόλησης της γυναίκας με το παιδί είναι σχεδόν διπλάσιος από τον χρόνο του συζύγου / συντρόφου (3,3 ώρες και 1,77 ώρες αντίστοιχα του πατέρα / συντρόφου), ενώ στην περίπτωση που υπάρχουν στην οικογένεια δύο ή περισσότερα παιδιά η διαφορά αυτή μειώνεται λίγο (3,15 ώρες οι γυναίκες και 1,9 ώρες οι άνδρες).

Εξετάζοντας τους χρόνους των δυο γονέων σε σχέση με την ηλικία του μικρότερου παιδιού, διαπιστώνουμε ότι σε όλες τις ηλικιακές κατηγορίες οι γυναίκες αφιερώνουν καθημερινά για τη φροντίδα του-των παιδιού-ών σχεδόν διπλάσιο χρόνο συγκριτικά με το χρόνο του συζύγου / συντρόφου της, ενώ η συμβολή των πατέρων στην καθημερινότητα είναι πιο σημαντική στην κατηγορία των παιδιών κάτω των 6 χρόνων (Πίνακας 5).

Πίνακας 5: Ώρες φροντίδας παιδιών ημερησίως από τις γυναίκες και τους άνδρες, ανάλογα με την ηλικία του μικρότερου παιδιού

	Χρόνος φροντίδας παιδιών της γυναίκας	Χρόνος φροντίδας παιδιών του συζύγου / συντρόφου
< 6 ετών	4,09	2,17
6 έως 11 ετών	2,84	1,74
11 +	2,34	1,37
Σύνολο	**3,21**	**1,85**

Σε σχέση με τις οικιακές εργασίες, αντίθετα, η ηλικία του μικρότερου παιδιού αυξάνει τις ώρες που αφιερώνουν και οι δύο γονείς. Τα δεδομένα του Πίνακα 6 μας δείχνουν ότι, όσο μεγαλύτερη ηλικία έχει το μικρότερο παιδί (12+ χρόνια) τόσο περισσότερες ώρες ασχολούνται καθημερινά με τις οικιακές εργασίες και οι δυο σύζυγοι/σύντροφοι, γεγονός που ίσως συνδέεται με τις αυξημένες υποχρεώσεις που συνεπάγονται συχνά για τους γονείς τα παιδιά όσο μεγαλώνουν.

Πίνακας 6: Ώρες οικιακών εργασιών ημερησίως των γυναικών και των συντρόφων τους, ανάλογα με την ηλικία του μικρότερου παιδιού

	Χρόνος απασχόλησης σε οικιακές εργασίες γυναίκας	Χρόνος απασχόλησης σε οικιακές εργασίες συντρόφου

< 6 ετών	2,72	1,03
6 έως 12 ετών	2,83	1,09
12 +	3,17	1,29
Σύνολο	**2,88**	**1,12**

Ακόμη, με ιδιαίτερο ενδιαφέρον διαπιστώνουμε ότι οι εργαζόμενες στον αγροτικό τομέα αφιερώνουν πολύ περισσότερο χρόνο για τις οικιακές εργασίες και τη φροντίδα των παιδιών (4,5 ώρες για τη φροντίδα του σπιτιού και 4,3 ώρες για τη φροντίδα των παιδιών) σε σχέση με αυτές που εργάζονται στον δημόσιο και ιδιωτικό τομέα καθώς και στις ΜΚΟ (αφιερώνουν περίπου 3 ώρες για τις οικιακές εργασίες καθώς και 3 ώρες για τη φροντίδα των παιδιών), γεγονός που πιθανόν να συνδέεται με τις διαφορετικές συνθήκες απασχόλησης των γυναικών στο αστικό και στον αγροτικό τομέα (Διάγραμμα 2).

Γενικά, διαπιστώνουμε σαφή χρονική υπεροχή των γυναικών στην ενασχόλησή τους με τα παιδιά σε σχέση με τους συζύγους / συντρόφους τους καθώς και με τις οικιακές εργασίες, ανεξάρτητα από τον αριθμό των παιδιών και την ηλικία του μικρότερου παιδιού επιβεβαιώνοντας τη «διπλή ημέρα» εργασίας των εργαζόμενων γυναικών με οικογενειακές υποχρεώσεις.

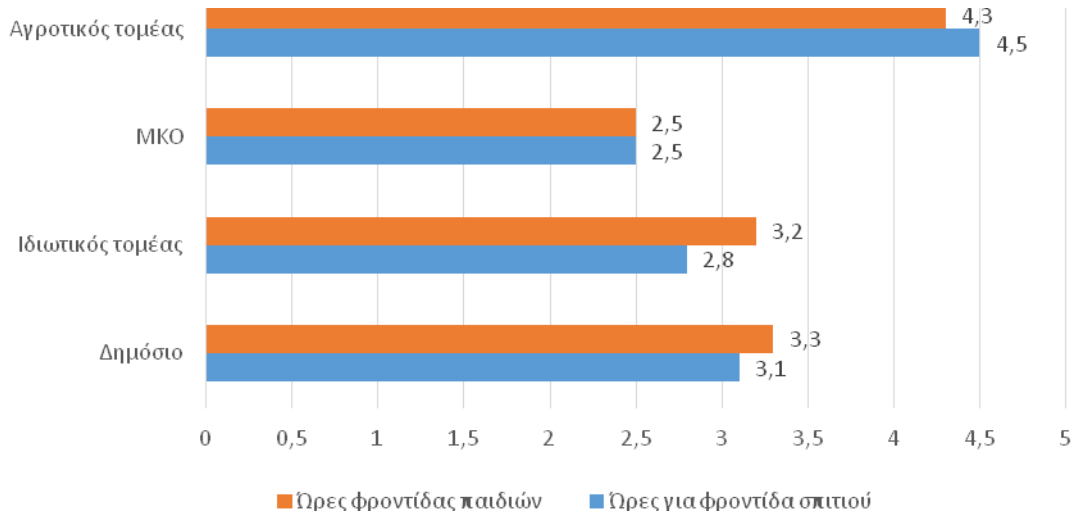

Γράφημα 2: Ώρες που απασχολούνται οι γυναίκες για τις οικιακές εργασίες και τη φροντίδα παιδιών ημερησίως (μέσοι όροι) ανά επαγγελματικό τομέα

Είδος βοήθειας που προσφέρει ο σύζυγος/σύντροφος

Συνεχίζοντας την ανάλυση μας σχετικά με τη συμφιλίωση επαγγελματικής και οικογενειακής ζωής, στην ενότητα αυτή θα ασχοληθούμε με το είδος της βοήθειας που προσφέρει ο σύζυγος στις καθημερινές υποχρεώσεις του νοικοκυριού. Όπως φάνηκε και στην προηγούμενη ενότητα, γενικά η συμβολή του είναι μικρή ενώ, όπως φαίνεται, συμβάλλει περισσότερο σε εξωτερικές εργασίες και στη φύλαξη των παιδιών που είναι πιο ελαφριές και συνήθως “ανδρικές” ασχολίες (Πίνακας 7).

Πραγματοποιώντας έλεγχο χ^2 (Pearson chi-square) σε κάθε κατηγορία, διαπιστώσαμε ότι οι πρώτες τέσσερις δραστηριότητες που αφορούν εργασίες σχετικά με τη φροντίδα παιδιών εξαρτώνται ως επί το πλείστον από την ηλικία του μικρότερου παιδιού. Έτσι, σύμφωνα με τα δεδομένα του Πίνακα 7, όσο αυξάνεται η ηλικία του μικρότερου παιδιού, τόσο μειώνεται η συμμετοχή των πατέρων στους

περιπάτους και τις σχολικές δραστηριότητες. Αντίθετα, οι τελευταίες δύο κατηγορίες που αφορούν οικιακές και εξωτερικές εργασίες είναι ανεξάρτητες από την ηλικία του μικρότερου παιδιού σε στατιστικά σημαντικό επίπεδο (Πίνακας 7).

Πίνακας 7: Είδος βοήθειας των συντρόφων σε σχέση με την ηλικία του μικρότερου παιδιού

Ηλικία μικρότερου παιδιού	**0-6**	**6-12**	**12+**	**Σύνολο**
Περίπατοι / Σχολικές δραστηριότητες	245 *(63,60%)*	159 *(58,20%)*	64 *(27,50%)*	**468** ***(52,50%)***
Μετακινήσεις Παιδιών	253 *(65,70%)*	209 *(76,60%)*	119 *(51,10%)*	**581** ***(65,20%)***
Φύλαξη για λόγους επαγγελματικούς	254 *(66,00%)*	170 *(62,30%)*	81 *(34,80%)*	**505** ***(56,70%)***
Φύλαξη για άλλο λόγο	239 *(62,10%)*	176 *(64,50%)*	63 *(27,00%)*	**478** ***(53,60%)***
Οικιακές εργασίες	107 *(27,80%)*	74 *(27,10%)*	58 *(24,90%)*	**239** ***(26,80%)***
Εξωτερικές εργασίες	252 *(65,50%)*	191 *(70,00%)*	150 *(64,40%)*	**593** ***(66,60%)***

Η συνεισφορά της οικογένειας στη συμφιλίωση οικογενειακής και επαγγελματικής ζωής

Στην παρούσα ενότητα εξετάζεται η συνεισφορά της ευρύτερης οικογένειας στις καθημερινές οικογενειακές υποχρεώσεις, δηλαδή στη φροντίδα των παιδιών και στις οικιακές εργασίες. Τα δεδομένα της μελέτης αναδεικνύουν τη σημαντική συνεισφορά της ευρύτερης οικογένειας στη συμφιλίωση οικογενειακής και επαγγελματικής ζωής και τον καθοριστικό ρόλο που διαδραματίζουν η γιαγιά και ο παππούς στη διαμόρφωση της καθημερινότητας των οικογενειών, στο πλαίσιο της σύγχρονης ελληνικής κοινωνίας (Μαράτου-Αλιπράντη 2015).

Οι ερωτώμενες γυναίκες, απάντησαν ότι οι γονείς τους / γιαγιάδες κυρίως, συμμετέχουν κατά μέσο όρο 2,8 ώρες σε καθημερινή βάση στη φροντίδα και ανατροφή των παιδιών. Η συμμετοχή των παππούδων μειώνεται κατά το ήμισυ στην ανατροφή των παιδιών προσεγγίζοντας περίπου 1,5 ώρες (Πίνακας 8).

Όσον αφορά τις οικιακές εργασίες οι γιαγιάδες απασχολούνται καθημερινά περισσότερο από τους παππούδες προσφέροντας σχεδόν 0,9 ώρες κατά μέσο όρο στις κόρες τους όταν είναι παντρεμένες ή διαβιούν με σύμφωνο συμβίωσης, ενώ αυξάνουν τον χρόνο απασχόλησης στην άλλη κατηγορία, αφιερώνοντας κατά μέσο όρο σχεδόν 1,22 ώρες ημερησίως για τις οικιακές εργασίες. Οι παππούδες απασχολούνται ελάχιστα με τέτοιου είδους εργασίες και αφιερώνουν περίπου 0,18 ώρες (πιθανό κάποιες εξωτερικές εργασίες) (Πίνακας 8).

Αρκετές εξάλλου από τις ερωτώμενες γυναίκες απάντησαν ότι χρησιμοποιούν και άλλο φορέα (δηλ. παιδικό σταθμό) για τη φύλαξη/φροντίδα των παιδιών τους καθημερινά, ενώ η οικογενειακή κατάσταση φαίνεται ότι διαφοροποιεί σημαντικά τον χρόνο χρήσης του άλλου φορέα. Οι παντρεμένες/ ή με σύμφωνο συμβίωσης γυναίκες

αξιοποιούν κατά μέσο όρο άλλους φορείς παιδικής φροντίδας 5,6 ώρες καθημερινά, ενώ οι γυναίκες των υπόλοιπων κατηγοριών 7,8 ώρες, δεδομένο που δείχνει τις δυσκολίες που αντιμετωπίζουν οι μόνοι γονείς στην αντιμετώπιση των καθημερινών τους υποχρεώσεων καθώς και στη συμφιλίωση της επαγγελματικής και οικογενειακής/προσωπικής τους ζωής (Πίνακας 8).

Όπως διαπιστώνουμε, οι γυναίκες ανεξάρτητα από την ηλικία τους συμβάλλουν αποφασιστικά στην καθημερινή λειτουργία του νοικοκυριού πολύ περισσότερο από τους άνδρες, επιβεβαιώνοντας με τον τρόπο αυτό την αντίληψη ότι «η οικογενειακή αλληλεγγύη είναι γένους θηλυκού».

Πίνακας 8.: Ώρες βοήθειας/ συμμετοχής μελών της οικογένειας και άλλων φορέων στις καθημερινές υποχρεώσεις, ανάλογα με την οικογενειακή κατάσταση των ερωτώμενων

		Συμμετοχή στη φροντίδα/φύλαξη των παιδιών				**Συμμετοχή στις οικιακές εργασίες**	
		Γιαγιά	Παππούς	Άλλοι συγγενείς	Άλλος φορέας	Γιαγιά	Παππούς
Παντρεμένη / Σύμφωνο	Μέσος όρος	2,78	1,50	0,18	5,60	0,88	0,18
	Τυπική απόκλιση	2,40	1,89	0,51	0,80	1,22	0,68
Υπόλοιπες Κατηγορίες	Μέσος όρος	2,35	0,82	0,18	7,80	1,22	0,18
	Τυπική απόκλιση	2,61	1,20	0,50	1,80	1,38	0,51
Σύνολο απαντήσεων:		502	277	36	178	200	30
Cohen's d		0,20	0,37	≈0	1,58	0,28	≈0

Συμπεράσματα

Τα δεδομένα της έρευνας αναδεικνύουν τις ιδιαιτερότητες που παρουσιάζει η σχέση εργασίας και οικογένειας στη χώρα μας, και φέρνουν στην επιφάνεια τις εύθραυστες ισορροπίες που διαμορφώνονται στο πλαίσιο της καθημερινής ζωής των γυναικών-μητέρων με μικρά παιδιά, αλλά και των γιαγιάδων ενώ τροφοδοτούν με νέα ευρήματα την ελληνική βιβλιογραφία.

Αν και τα ζευγάρια «διπλής σταδιοδρομίας» τα οποία χαρακτηρίζονται από τη συμμετοχή τόσο του άνδρα όσο και της γυναίκας στην αμειβόμενη εργασία, αποτελούν πλέον το κύριο μοντέλο και στο πλαίσιο της σύγχρονης ελληνικής κοινωνίας, στην πραγματικότητα, η κατανομή των οικογενειακών ευθυνών και υποχρεώσεων δεν είναι ίδια και για τους δύο συζύγους / συντρόφους με αποτέλεσμα οι έμφυλες ανισότητες να εξακολουθούν να υφίστανται στην ιδιωτική ζωή.

Η άνιση κατανομή των οικογενειακών ευθυνών και οικιακών εργασιών που συνιστούν τη μη αμειβόμενη εργασία έχει άμεσο αντίκτυπο στις έμφυλες ανισότητες, καθώς οι γυναίκες, όπως είδαμε, εξακολουθούν να έχουν επιφορτιστεί σε μεγαλύτερο

βαθμό με τις ευθύνες της φροντίδας των ανήλικων παιδιών και τις καθημερινές οικιακές εργασίες.

Όπως διαπιστώθηκε, στη χώρα μας, οι γυναίκες (μητέρες και γιαγιάδες) συνεχίζουν να είναι οι κύριοι πάροχοι φροντίδας στο πλαίσιο της καθημερινής οικογενειακής ζωής. Οι εργαζόμενες γυναίκες συνεχίζουν να επωμίζονται το μεγαλύτερο μερίδιο των καθημερινών οικιακών εργασιών ενώ οι σύζυγοι/ σύντροφοι συμβάλουν σε πολύ μικρότερο βαθμό και στη φροντίδα των παιδιών. Ωστόσο, η παρουσία μικρών παιδιών ενισχύει τη συμμετοχή των πατέρων στις εργασίες φροντίδας.

Ακόμη, ο ρόλος της στενής οικογένειας (γιαγιάδες και παππούδες) φάνηκε ότι παραμένει πολύ σημαντικός (ιδίως των γιαγιάδων) κυρίως στις οικογένειες με παιδιά προσχολικής ηλικίας (0-3,5 χρόνων) όπου η συμβολή τους στην καθημερινή ζωή αναπληρώνει τις ελλείψεις της πολιτείας σε διάφορα επίπεδα. Οι μισές από τις γυναίκες του δείγματος λαμβάνουν σημαντική βοήθεια από τη στενή οικογένεια καθημερινά και οι γιαγιάδες συμβάλουν στην φροντίδα των μικρών παιδιών.

Επιπλέον, η συμβολή της οικογένειας είναι πιο σημαντική στον αστικό χώρο εξαιτίας των διαφορετικών συνθηκών απασχόλησης των γυναικών και των οικογενειακών αναγκών. Η ανεπάρκεια των δημόσιων υπηρεσιών φροντίδας για τα παιδιά προσχολικής ηλικίας και οι ελλείψεις του κράτους πρόνοιας καθιστούν λοιπόν απαραίτητη τη συμμετοχή των μελών της ευρύτερης οικογένειας στην καθημερινή ζωή στις πόλεις.

Όπως φάνηκε, η συμφιλίωση εργασίας και οικογένειας αποτελεί για τις εργαζόμενες γυναίκες μια καθημερινή πρόκληση και ένα στόχο προς επίτευξη, καθώς προσπαθούν διαρκώς να ισορροπήσουν ανάμεσα στις επαγγελματικές και στις οικογενειακές τους υποχρεώσεις.

Αναμφίβολα, η άνιση κατανομή των οικογενειακών ευθυνών μεταξύ των συζύγων/συντρόφων έχει άμεσο αντίκτυπο στη διαιώνιση των έμφυλων ανισοτήτων στην κοινωνία μας τόσο στο δημόσιο όσο και στον ιδιωτικό χώρο.

Αναφορές

Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία

Αλιπράντη, Λ. (1998), Καταμερισμός ή συνέργεια; Ένα δίλημμα για άντρες και γυναίκες. Τάσεις και προοπτικές, *Πρακτικά Ευρωπαϊκού Φόρουμ Ίδρυμα για το Παιδί και την Οικογένεια, Οικογένεια-Ευρώπη-21ος αιώνας:Όραμα-Θεσμοί,* Αθήνα, Νέα Σύνορα, Λιβάνης, σσ. 178-182.

Αλιπράντη -Μαράτου, Λ. κ.ά. (επιμ.) (2016), (*Αν) Ισορροπία της επαγγελματικής και οικογενειακής ζωής*. Αθήνα, ΚΜΟΠ.

Κορωναίου, Α., Πρεπούδης, Χ., Σιώτου, Ι. και Τικταπανίδου, Α. (2006*),Ο ρόλος των πατέρων στην εξισορρόπηση της επαγγελματικής και οικογενειακής - προσωπικής ζωής,* Αθήνα, Κ.Ε.Θ.Ι.

Καραμεσίνη, Μ. και Συμεωνάκη, Μ. (2020), *Συμφιλίωση Εργασίας και Οικογένειας Στην Ελλάδα. Γένεση, Εξέλιξη και Αποτίμηση Μιας Πολιτικής,* Αθήνα, ΝΗΣΟΣ.

Kaufamann, J. C. (1997), *Τα Άπλυτα του ζευγαριού. Ανάλυση των συζυγικών σχέσεων*, Αθήνα, Μαραθιά.

Μαράτου - Αλιπράντη, Λ. (1999), *Η οικογένεια στην Αθήνα. Πρότυπα οικογένειας και συζυγικές πρακτικές, Β΄ έκδοση*, Αθήνα, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών/ ΕΚΚΕ.

Μαράτου-Αλιπράντη, Λ. (2000), Οι ρόλοι των δυο φύλων στη σύγχρονη ελληνική κοινωνία: Καταμερισμός ή συνέργεια;, *Δομές και σχέσεις εξουσίας στη σημερινή Ελλάδα*, Αθήνα, Ίδρυμα Σ. Καράγιωργα, σσ. 482-498.

Μαράτου-Αλιπράντη, Λ. (2013)., Ελληνική οικογένεια: Σύγχρονες τάσεις και εξελίξεις, Πρακτικά 3ου Πανελλήνιου Συνεδρίου ΕΚΕ, *Ελληνική Κοινωνία, 1975-2010. Μετασχηματισμοί, Ανακατατάξεις, προκλήσεις*. Επιμ. Μ. Αντωνοπούλου, Σ. Κονιόρδος http://www.hellenicsociology.gr/sites/default/files/eke_praktika_2013.pdf)

Μαράτου-Αλιπράντη, Λ. (2014), Κοινωνική συνοχή και οικογένεια - Μεταβολές και αλληλεπιδράσεις, *Οικογένεια, Φύλο και Μετανάστευση στη Σύγχρονη Ελλάδα. Τιμητικός Τόμος για την Καθηγήτρια Λ. Μουσούρου*, Αθήνα, Gutenberg, σσ. 70-87.

Μαράτου-Αλιπράντη, Λ. (2015), Διερευνώντας τις ανάγκες των γονέων των παιδιών σε παιδικούς σταθμούς της Αθήνας, στο *Μ. Θανοπούλου, Α. Μουρίκη ,Ι. Τσίγκανου (επιμ.) Απασχόληση και Κοινωνική Πολιτική στο Δήμο της Αθήνας, Ερευνητικές Προσεγγίσεις*, Αθήνα, ΕΚΚΕ, σσ. 85-104.

Μουρίκη, Α. (2008), *Πολιτικές προτεραιότητες και σημαντικά ζητήματα που αναδύονται σε σχέση με τη συμφιλίωση οικογένειας και επαγγελματικής ζωής,* Αθήνα, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών (ΕΚΚΕ).

Μουσούρου, Λ. και Στρατηγάκη, Μ. (επιμέλεια) (2004*), Ζητήματα οικογενειακής πολιτικής. Θεωρητικές αναφορές και εμπειρικές διερευνήσεις*, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Κέντρο Κοινωνικής Μορφολογίας και Κοινωνικής Πολιτικής (ΚΕΚΜΟΚΟΠ), Αθήνα, Gutenberg.

Στρατηγάκη, Μ. (2007), *Το φύλο της κοινωνικής πολιτικής*, Αθήνα, Μεταίχμιο.

Στρατηγάκη, Μ. (2008*),* 1957-2007. Πενήντα χρόνια πολιτικών ισότητας της ΕΕ. Μια σύντομη ανασκόπηση, Μ. Στρατηγάκη (επιμ.*) Πολιτικές ισότητας των φύλων*, Αθήνα, Gutenberg.

Τσίγκανου, Ι. και Θανοπούλου, Μ. (επιμ.) (2016), *Γυναίκες ανάμεσα στην εργασία και την οικογένεια εν μέσω κρίσης,* Αθήνα, ΕΚΚΕ.

Ξενόγλωσση βιβλιογραφία

Alipranti-Maratou, L. and Nikolaou, A. (2011), Reconciliation of work and family in Greece: policy responses and dimensions of public debate, *Elisabetta Addis et al. (eds) Gender and wellbeing: the role of institutions,* Aldershot, Ashgate Publications, pp. 201-219.

Blood, R, and Wolfe, D. (1960), *Husbands and Wives. The Dynamics of Married Living.*, New York, The Free Press.

Bjork, E. and Gislason ,I. (eds) (2008), *Equal Rights to Earn and Care. Parental Leave in Iceland*, Iceland, Haskola Islands.

EIGE, European Institute for Gender Equality (2013), *Review of the Implementation of the Beijing Platform for Action: Women and the Economy. Reconciliation of*

Work and Family Life as a Condition of Equal Participation in the Labour Market, Luxembourg, Publications Office of the European Union.

EIGE, European Institute for Gender Equality (2015a), *Report: Supporting reconciliation of work, family and private life. Good Practices*, Luxembourg, Publications Office of the European Union.

EIGE, European Institute for Gender Equality, (2015b), *Women and men in the EU - facts and figures*, Luxembourg, Publications Office of the European Union.

EIGE, European Institute for Gender Equality, (2020), *Gender inequalities in care and consequences on labour market.* Luxembourg, Publications Office of the European Union.

Eurofound (2015), *Working and caring: Reconciliation measures in times of demographic change*, Luxembourg, Publications Office of the European Union.

European Parliament, Policy C Department (2016*), Differences in men's and women's work, care and leisure time, Study for the FEMM Com*, Brussels.

Lewis, J. (2001), *The Decline of the Male Breadwinner Model. Implications of Work and Care. Social Politics,* Oxford, Oxford University Press.

Maratou-Alipranti, L. (2007), "Private Sphere and Gendered Differentiation", *΄Εμφυλοι Μετασχηματισμοί / Gendered Differentiations. Conference proceedings,* Rethymnon, University of Crete, pp. 224-234.

Maratou-Alipranti, L, (2008), *Parental leave. National report on parental leave/ good practice examples,* FOCUS CONSULTANCY LTD / GOPA CARTERMILL Organisation of exchange of good practices on gender equality (VT/200/054).

Segalen, M. (2001), *Sociologie de la Famille*, Paris, Armand Colin.

Villa, P. and Smith, M. (2010), *Synthesis Report (2009), Gender Equality, Employment Policies and the Crisis in EU Member States*, Expert report commissioned by and presented to the European Commission Directorate - General Employment, Social Affairs and Equal Opportunities, Unit G.1, EU Expert Group on Gender and Employment.

Visser, F. and Williams, L. (2006), "Work-Life Balance: Rhetoric Versus Reality?" *UNISON*, London, Work Foundation.

«ΤΑ ΔΥΟ ΠΡΟΣΩΠΑ ΤΟΥ ΙΑΝΟΥ»: ΑΠΟ ΤΗΝ ΙΔΕΟΛΟΓΙΑ ΣΤΗΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΕΠΙΣΤΗΜΗ (ΚΑΙ ΠΙΣΩ)

Ηρακλής Μαυρίδης

Επίκουρος Καθηγητής, Τμήμα Κοινωνικής Πολιτικής, Πάντειον Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών

Περίληψη

Στην εργασία αυτή θέλουμε να αναλύσουμε κάποιες από τις πλευρές της σύνθετης σχέσης μεταξύ του λόγου των κοινωνικών επιστημών και της ιδεολογίας και προσπαθούμε να επαναθέσουμε το παλαιό ερώτημα της ιδεολογικής θεμελίωσης της κοινωνικής επιστήμης, των βασικών ιδεολογικών προϋποθέσεων, όρων και συνεπειών της και των ιδεολογικών πλαισίων κάθε κοινωνικής ανάλυσης, στο βαθμό που ο κοινωνικοεπιστημονικός λόγος σήμερα βρίθει ιδεολογικών παραδοχών και συνεπειών, με κυρίαρχο το θετικιστικο-εμπειριστικό *υπόδειγμα*, και ταυτόχρονα επιτελεί σημαντικές ιδεολογικές λειτουργίες στο κοινωνικο-πολιτικό πεδίο.

Λέξεις κλειδιά: Επιστημολογία των κοινωνικών επιστημών, ιδεολογία

"THE TWO FACES OF JANUS": FROM IDEOLOGY TO SOCIAL SCIENCE (AND BACK)

Iraklis Mavridis

Assistant Professor, Department of Social Policy, Panteion University of Social and Political Sciences

Abstract

In this paper we want to analyse some of the complex relations between social scientific discourse and ideology and we try to pose again the old question of the ideological foundations of social science, of its basic ideological presuppositions, terms and consequences and the ideological frameworks of all social analysis, to the extent in which social scientific discourse today is full of ideological assumptions and consequences as in the dominant positivist-empiricist paradigm and at the same time performs important ideological functions in the socio-political field.

Key words: Epistemology of the social sciences, ideology

Εισαγωγή

Στην εργασία αυτή θέλουμε να αναλύσουμε κάποιες από τις πλευρές της σύνθετης σχέσης μεταξύ του λόγου των κοινωνικών επιστημών και της ιδεολογίας η οποία αφορά μια μακροχρόνια ενασχόληση μας τόσο με ζητήματα της επιστημολογίας των κοινωνικών επιστημών όσο και με τη θεωρία της ιδεολογίας. Συγκεκριμένα προσπαθούμε να επαναθέσουμε εξαρχής το παλαιό ερώτημα της ιδεολογικής θεμελίωσης της κοινωνικής επιστήμης, των βασικών ιδεολογικών προϋποθέσεων, όρων και συνεπειών της και των ιδεολογικών πλαισίων κάθε κοινωνικής ανάλυσης,

ζητήματα το οποία θεωρούμε κρίσιμα όχι μόνο θεωρητικά αλλά και *πολιτικά* με την ευρεία έννοια του όρου στο βαθμό που ο κοινωνικοεπιστημονικός λόγος σήμερα – με σημαντικότερο αλλά όχι μοναδικό παράδειγμα τον λόγο της οικονομικής επιστήμης – βρίθει ιδεολογικών παραδοχών και συνεπειών, με κυρίαρχο το θετικιστικο-εμπειριστικό *υπόδειγμα*, και ταυτόχρονα επιτελεί σημαντικές ιδεολογικές λειτουργίες στο κοινωνικο-πολιτικό πεδίο.

Επιστήμη, αλήθεια, ιδεολογία

Θα μπορούσε να ισχυρισθεί κάποιος ότι παρότι σε μια πιο κλασσική θεώρηση (μαρξιστική ή άλλη) ότι η ιδεολογία (με την πιο συμβατική έννοια του «ψέματος», της «ψευδούς συνείδησης», της διαστρέβλωσης, της απόκρυψης ή της παραγνώρισης) όχι μόνο (πρέπει να) διακρίνεται από και αλλά και αντιπαρατίθεται ξεκάθαρα στον κοινωνικο-επιστημονικό λόγο ο οποίος στοχεύει στο να κατανοήσει την «*αλήθεια*» και την «*πραγματικότητα*» γύρω από την κοινωνία, τα κοινωνικά φαινόμενα και τις κοινωνικές πρακτικές «επιστημονικά» - ότι και αν σημαίνει αυτό, κυρίως όμως σημαίνει *ορθολογικά* και αναλυτικά – και άρα ανεπηρέαστος από ιδεολογικές, πολιτικές ή αξιακές παραδοχές. Ουσιαστικά όμως αυτό αποτελεί και το κλασσικό «όνειρο» ενός θετικισμού, δηλαδή μιας ιδεολογικά και αξιακά «ουδέτερης» επιστήμης, η οποία φιλοδοξεί να μας οδηγεί στην «αντικειμενική αλήθεια» της κοινωνίας και των κοινωνικών φαινομένων (η εξίσωση αλήθεια – ορθή κατανόηση – πραγματικότητα είναι η σημαντικότερη συνεπαγωγή μια «κλασσικής» φιλοσοφίας της επιστήμης που όμως παρακάμπτει το ερώτημα του *αξιακά ορθού*). Ωστόσο υπάρχει και μια εκδοχή αυτής της προσέγγισης που αναφέρεται στον μαρξισμό και συγκεκριμένα στο δομο-μαρξισμό του Λουί Αλτουσέρ η οποία επίσης αντιπαραθέτει την επιστήμη – όμως εδώ εννοείται η επιστήμη ως ενιαία αλλά και με μαρξιστικό-κριτικό προσανατολισμό – με την ιδεολογία και μάλιστα με την κυρίαρχη ιδεολογία της καπιταλιστικής κοινωνίας - ως προς αυτή την εκδοχή δεν θα επεκταθούμε στο σημείο αυτό.[1]

Κριτική στο θετικισμό βέβαια έχει γίνει και μάλιστα ενδελεχής και εκτενής σε όλη τη διάρκεια του 20ου αιώνα σε μια συζήτηση που ξεκινάει από τη δεκαετία του 1920 και επεκτείνεται μέχρι σήμερα.[2] Δεν μπορούμε βεβαίως να επαναλάβουμε εδώ όλη αυτή τη συζήτηση, παρότι είναι φανερό ότι η εργασία αυτή τάσσεται από τη μεριά μιας αντιθετικιστικής προοπτικής των κοινωνικών επιστημών και θα σημειώσουμε μόνο ότι, παρότι η συζήτηση αυτή δεν ανήκει ίσως στην πνευματική «μόδα» της εποχής μας, ο θετικισμός και ο απλοϊκός εμπειρισμός αποτελούν τα *κυρίαρχα υποδείγματα* σε όλα τα επίπεδα της κοινωνικής ανάλυσης σήμερα. Ωστόσο εδώ δεν σκοπεύουμε να απορρίψουμε εντελώς την ιδέα αυτή ενός διαχωρισμού μεταξύ κοινωνικής επιστήμης και ιδεολογίας αλλά να την περιπλέξουμε και να την πλαγιοκοπήσουμε θεωρητικά, ασκώντας της κριτική για να καταδείξουμε τα όρια και τους περιορισμούς της.

Έτσι ισχυριζόμαστε ότι στο πρώτο επίπεδο είναι σαφές ότι ο λόγος των κοινωνικών επιστημών *δεν πρέπει* να ταυτίζεται με την ιδεολογία, *όπως επίσης με την προπαγάνδα και τον κοινό νου* – πρέπει δηλαδή να διαχωρίζεται όσο αυτό είναι δυνατόν από άλλους τύπους λόγου εκ των οποίων, στην εργασία αυτή, στοχεύουμε κυρίως στην ιδεολογία. Επισημαίνουμε παράλληλα ότι αυτό το κανονιστικό «πρέπει» αφορά όχι μόνο μια επιστημονική *δεοντολογία* αλλά και ένα *χρέος,* με την ηθικο-πολιτική έννοια, του κοινωνικού επιστήμονα, ιδέα στην οποία δεν μπορούμε να

επεκταθούμε περαιτέρω εδώ αλλά η οποία συνδέει με σύνθετους τρόπους *την* κοινωνική επιστήμη *με αξιακά περιεχόμενα και έννοιες δικαιοσύνης*.[3] Οι κίνδυνοι μιας τέτοιας ταύτισης επιστήμης με άλλους τύπους λόγου είναι προφανείς στο βαθμό που η επιστήμη θα έχανε την *διακριτότητα* του λόγου και των μεθόδων της και θα γινόταν είτε αυτο-νόητη και δεδομένη (όπως είναι ο κοινός νους) είτε μια μορφή του δημόσιου – πολιτικού λόγου προσδεδεμένη σε συγκεκριμένα συμφέροντα, οπτικές γωνίες και σκοπιμότητες (πειθώς - προπαγάνδα). Αυτό δεν σημαίνει ότι εμπειρικά – ιστορικά δεν έχει συμβεί αρκετές φορές η ταύτιση επιστήμης και ιδεολογίας (και όχι μόνο σε αυταρχικά καθεστώτα τύπου φασισμού ή σταλινισμού) αλλά ότι εδώ η επιστήμη μπορεί να γίνει ξεκάθαρα υπηρέτης μιας πολιτικής ιδεολογίας, απεμπολώντας έτσι το καταστατικά *κριτικό* της στοιχείο – *δηλαδή τη διαλεκτική της δυσπιστίας και του αυτοστοχασμού η οποία πρέπει να την διέπει ως γνώση αντι-δογματική*.

Άρα ο κοινωνικο-επιστημονικός λόγος δεν πρέπει να ταυτισθεί με την ιδεολογία από την οποία όχι μόνο πρέπει να διαχωρίζεται (έστω και σχετικά) αλλά πρέπει και να αποτελεί το Έτερον τηςδηλαδή το Εκτός, το Πέραν αλλά και το Αντί της ιδεολογίας. Το Εκτός της ιδεολογίας όμως είναι μια σύνθετη συζήτηση στην οποία και θα επανέλθουμε αφού πρώτα σχολιάσουμε το Αντί ως προσπάθεια μιας «κριτικής της ιδεολογίας». Αυτή η παράδοση, η οποία έλκει την καταγωγή της στο ίδιο το έργου του Μάρξ και σχηματοποιείται στην «παράδοση» που οι αγγλοσάξονες ονομάζουν «δυτικός Μαρξισμός» (εκκινώντας από τον Λούκατς, τον Γκράμσι, τη Σχολή της Φρανκφούρτης, σε όλο το δυτικό Μαρξισμό και εξής) και μια σειρά μεταμαρξιστικών προσεγγίσεων αφορά την προσπάθεια όχι απλώς κατανόησης ή ερμηνείας των κοινωνικών φαινομένων και των ρηματικών κατασκευών που τα υποστηρίζουν αλλά και την προσπάθεια *κριτικής* τους[4] μέσω της τοποθέτησης τους μέσα σε ευρύτερα ιστορικά συγκείμενα (π.χ. καπιταλισμός) και ως ανεξάλειπτα συνδεδεμένη με ιδεολογικά σχήματα που παίζουν τεράστιο ρόλο ως προς την *νομιμοποίηση, φυσικοποίηση* και *αναπαραγωγή* της κοινωνικής *καθεστηκυίας τάξης πραγμάτων* (κυρίαρχες κοινωνικές, οικονομικές, πολιτικές ρυθμίσεις σε κάθε εποχή). Η θέση μας είναι ότι μια *κριτική* κοινωνική επιστήμη που αξίζει το όνομα της και δεν αναλώνεται απλώς σε εμπειρικά «ερευνητικά προγράμματα» που ετεροκαθορίζονται (είτε λόγω των αναγκών χρηματοδότησης είτε/και λόγω των αναγκών του παγκόσμιου ακαδημαϊκού ανταγωνισμού και της καριέρας των πανεπιστημιακών), πρέπει να αποτελεί πάντοτε, έμμεσα ή άμεσα, και μια «κριτική της ιδεολογίας» και δει της «κυρίαρχης ιδεολογίας» (*αλλά όχι μόνο*) σε κάθε ιστορική συγκυρία και αυτό είναι ήδη ένα κρίσιμο θεωρητικο- πολιτικό (με την ευρεία έννοια του όρου) *καθήκον* της κοινωνικής επιστήμης.[5] Συγκεκριμένα το ερώτημα εδώ αφορά την οπτική γωνία από την οποία «μιλάει» μια κριτική κοινωνική επιστήμη, η *απροϋπόθετη* δηλαδή άσκηση της Κριτικής – παντού και πάντοτε – τόσο σε κυρίαρχους λόγους (και με ιδιαίτερη έμφαση σε αυτούς) όσο και σε μη- ή αντί-κυρίαρχους αλλά ταυτόχρονα – και αυτό είναι ιδιαίτερα σημαντικό – *και στον ίδιο της τον εαυτό.*[6] Αυτό επίσης σημαίνει και κριτική ανάλυση κάθε μορφής ιδεολογίας (κυρίαρχης ή μη), των ιδεολογικών προϋποθέσεων, όρων και συνεπειών κάθε λόγου αλλά, *ταυτόχρονα και με την ίδια κίνηση*, και *του δικού της, ανεξάλειπτα «μολυσμένου» από την ιδεολογία, λόγου*, δηλαδή μια διαρκής *αυτοκριτική* και ένας αναστοχασμός των όρων και των προϋποθέσεων της. Το τελευταίο σημείο είναι ιδιαίτερα κρίσιμο στο βαθμό που θεωρούμε ότι το έργο της κοινωνικής ανάλυσης είναι *πάντοτε και ταυτόχρονα διπλό* – από τη μια μεριά το αντικείμενο της έρευνας της με μια κριτική έννοια αλλά

ταυτόχρονα και πάντοτε και ο αναστοχασμός, η αυτοκατανόηση και η αυτοκριτική των όρων, των προϋποθέσεων και των συνεπειών του λόγου της.

Αυτό αντιπαρατίθεται σε ένα απλοϊκό θετικισμό και εμπειρισμό που παραμένει σήμερα κυρίαρχος στο χώρο της κοινωνικής έρευνας και ο οποίος φετιχοποιεί άκριτα τα κάθε είδους ποσοτικά εμπειρικά «δεδομένα» (data) θεωρώντας κάθε στοχασμό γύρω από την θεωρία εν γένει, και ειδικά γύρω από την κοινωνική οντολογία και επιστημολογία, μια περιττή και άχρηστη «πολυτέλεια», μια ενασχόληση άσκοπη και περιττή στο βαθμό που αυτός θεωρεί την κοινωνικο-ιστορική πραγματικότητα, στο κυρίαρχο της φαίνεσθαι, *ως δεδομένη και αυτονόητη, νόμιμη και «φυσική»/ «φυσιολογική», όλα δηλαδή τα χαρακτηριστικά που ενέχει και η «κυρίαρχη ιδεολογία» ως λόγος.* Θέλουμε λοιπόν να ισχυρισθούμε ότι ακριβώς εδώ έγκειται και μια βασική *ιδεολογική λειτουργία* του κυρίαρχου θετικο-εμπειρισμού ως *αποδοχή, νομιμοποίηση και φυσικοποίηση*_αυτής της κυρίαρχης πραγματικότητας[7] η οποία θεωρείται σταθερή, δεδομένη και αμετάλλακτη (το να «παίρνει κάποιος θέση» είναι βεβαίως ήδη μια θέση). Άρα η κίνηση της κοινωνικής έρευνας – δηλαδή της *κριτικής κοινωνικής επιστήμης* - πρέπει να ενέχει πάντοτε και ταυτόχρονα τον αναστοχασμό και την αυτοκριτική της έτσι ώστε να μην «καταπιεί αμάσητες», δηλαδή *αδιαμεσολάβητες* και *υποστασιοποιημένες* όλες τις (ιδεολογικές) προϋποθέσεις και συνέπειες του λόγου της, έτσι ώστε να προστατεύεται από τον δογματισμό, την ουσιοποίηση και την υποστασιοποίηση και να ανανεώνει διαρκώς το κριτικό της περιεχόμενο.

Για να επανέλθουμε στο θέμα μας, θεωρούμε ως αντικείμενο της κριτικής κοινωνικής επιστήμης *κάθε* ρηματική κατασκευή[8] που ενέχει στοιχεία ιδεολογικά (δηλαδή *όλοι* οι λόγοι) στο βαθμό που αυτή τα *ανασυγκροτεί* διαφορετικά, τα *αναπλαισιώνει* και τα *αποδομεί / αναλύει*. Οι τρεις αυτές έννοιες σχετίζονται αλλά δεν είναι ταυτόσημες ωστόσο θα ξέφευγε σίγουρα από τα πλαίσια αυτής της διαπραγμάτευσης να επεκταθούμε περαιτέρω σε μια γενεαλογία της έννοιας της Κριτικής. Την ίδια όμως στιγμή θεωρούμε ως πρωταρχικότερο θεωρητικο-πολιτικό (με την ευρεία έννοια του όρου) διακύβευμα μιας κριτικής κοινωνικής επιστήμης την κριτική κυρίως της κυρίαρχης ιδεολογίας, δηλαδή των *κυρίαρχων κατασκευών του λόγου* όπως συνδέονται με τις υπάρχουσες δομές, τις κατανομές και τις πρακτικές *εξουσίας* αλλά και όπως διαμορφώνουν τα πλαίσια της ατομικής και συλλογικής συνείδησης και τις μορφές της *υποκειμενικότητας* στις σύγχρονες κοινωνίες. Η κριτική κοινωνική ανάλυση εδώ αποτελεί την πιο σημαντική δυνατότητα *παρέμβασης* – και άρα έμμεσως *αλλαγής* - στο κοινωνικο-ιστορικό γίγνεσθαι από μεριάς της κοινωνικής επιστήμης γιατί, βεβαίως ενώ δεν «κατασκευάζει» η επιστήμη την ιστορική πραγματικότητα, σίγουρα θεμελιώνεται επάνω σε αυτή, αντλεί απ΄ αυτή, *συμμετέχει - παρεμβαίνει* σε αυτή, την ανα-στοχάζεται κριτικά, και έτσι με την γνώση της, ως ένα βαθμό, *συν- αλλά και ανα-διαμορφώνει* τις μορφές της συνείδησης, τις αντιλήψεις και τις στάσεις γύρω από αυτή. Συν-διαμορφώνει δηλαδή συλλογικές μορφές της *αυτοκατανόησης* και του *αυτοστοχασμού* της κοινωνίας και των ατόμων που πρέπει όμως να είναι *από*-καλυπτικές, *κριτικές* και *χειραφετικές* - χωρίς βέβαια να έχουμε την αυταπάτη ότι έχει την ίδια δύναμη διάδοσης και συλλογικής «πειθούς» όπως άλλοι τύποι ιδεολογικού λόγου π.χ. ο λόγος των μίντια ή της πολιτικής προπαγάνδας. Η έννοια της κριτικής εδώ είναι άρρηκτα συνδεδεμένη με την *από-κάλυψη* των τρόπων/τόπων κατασκευής του Πραγματικού αλλά και κρυμμένων ιστορικών δυνατοτήτων και σχεδίων του συλλογικού βίου - άρα οι λειτουργίες μιας κριτικής

κοινωνικής επιστήμης πρέπει να είναι *χειραφετικές*, στο βαθμό που η «κυρίαρχη ιδεολογία» παρουσιάζει πάντοτε την πραγματικότητα ως ιστορικό μονόδρομο, ως την μόνη δυνατή πραγματικότητα.

Στο σημείο αυτό θα πρέπει να επισημάνουμε ότι θεωρούμε ως κατεξοχήν «όχημα» των κυρίαρχων αρθρώσεων και νοημάτων του λόγου (δηλαδή της «κυρίαρχης ιδεολογίας») τον καθημερινό λόγο που ονομάζουμε «κοινή λογική», «κοινός νους» δηλαδή οι κοινές, *κοινότοπες, οικείες και αυτονόητες* καθημερινές μορφές της συνείδησης και του λόγου. Με αυτή την έννοια η κοινωνική επιστήμη του ασκεί *κριτική*, απο-καλύπτει τις αντιφάσεις του, τα σημεία της τυφλότητας του, τις κρυμμένες του παραδοχές και αναζητά την όποια «αλήθεια» του – *αλλά μέσα σ΄ αυτόν και όχι σε ένα σημείο εξωτερικό ως προς αυτόν* (εμμενής κριτική).

Για την «καθαρότητα» της κοινωνικής επιστήμης

Για να περάσουμε στο επόμενο επίπεδο της σχέσης μεταξύ κοινωνικής επιστήμης και ιδεολογίας υποστηρίζουμε ότι η όποια *καθαρότητα* του δικού της λόγου και η πλήρης και ξεκάθαρη διάκριση μεταξύ επιστήμης και ιδεολογίας αποτελεί απλώς μια φαντασίωση (*μια ιδεολογία*) που υπάρχει σε διαφορετικές εκδοχές όπως του κυρίαρχου θετικο-εμπειρισμού αλλά και σε άλλες π.χ. μαρξιστικές – η άποψη του Λουί Αλτουσέρ.[9] Διαφορετικές εκδοχές αυτού του επιχειρήματος ενάντια στην καθαρότητα του επιστημονικού λόγου αφορούν τόσο τις κοινές φιλοσοφικές - εννοιακές ρίζες των δύο (επιστήμη και ιδεολογία) – αλλά και όλων των μορφών του λόγου - τόσο στην *δυτική μεταφυσική* όσο και την προαναφερθείσα έννοια του *βιόκοσμου* ως προ-επιστημονικού και προ-θεωρητικού κόσμου νοημάτων.[10] Όσον αφορά το πρώτο, ευρύτερο και πιο αφηρημένο επιχείρημα θα μπορούσαμε να ισχυρισθούμε ότι ο κοινός *νοηματικός ορίζοντας* κάθε μορφής λόγου – επιστημονικού και μη, ιδεολογικού και μη – είναι η δυτική μεταφυσική εννόηση του ανθρώπου και της κοινωνίας στην ιστορική της διαδρομή από την αρχαία φιλοσοφία (Πλάτωνας, Αριστοτέλης) μέχρι τις μέρες μας, η κοινή ρίζα και ο ορίζοντας των λέξεων, των όρων και των εννοιών που χρησιμοποιεί τόσο ο επιστημονικός όσο και όλες οι άλλες μορφές λόγου στο βαθμό κανένας λόγος, ιδεολογικός ή μη, δεν μπορεί να ξεφεύγει απ΄ αυτό. Αυτό αποτελεί σίγουρα ένα σύνθετο επιχείρημα αλλά το σημαντικό εδώ είναι ότι μιλάμε για έναν αξεπέραστο *ιστορικό ορίζονται νοήματος και λόγου του* οποίου μπορούμε μόνο να ψηλαφίσουμε τα όρια του αλλά όχι να τα υπερβούμε, *δεν υπάρχει ένα εκτός του* · άρα και δεν μπορεί να υπάρξει καμίας μορφής *καθαρότητα* και απόλυτος *διαχωρισμός* (τουλάχιστον όσον αφορά τις κοινωνικές επιστήμες) και διάκριση μεταξύ του επιστημονικού και του εξω-επιστημονικού λόγου στο βαθμό που όλοι αναδύονται και εντάσσονται νοηματικά μέσα σ' αυτόν τον κοινό νοηματικό ορίζοντα και η όποια απαίτηση καθαρότητας αποτελεί πάντοτε μια *φαντασίωση*, το όνειρο μιας άλλης γλώσσας «ουδέτερης» (π.χ. μαθηματικής, μη-φυσικής) και άρα αποκαθαρμένης από αξιακά / ιδεολογικά φορτία, στην οποία υποτίθεται ότι θα μπορούσε να περιγραφεί και να αναλυθεί «επιστημονικά» («αντικειμενικά») το κοινωνικο-ιστορικό γίγνεσθαι χωρίς κανένα ιδεολογικό (και κατά συνέπεια και υποκειμενικό ή διυποκειμενικό) χρωματισμό. Συνάμα επειδή, παρά την εξειδικευμένη ορολογία, που χρησιμοποιεί η κοινωνική έρευνα, τελικά πάντοτε προϋποθέτει, εγγράφεται και γράφεται σε μια «φυσική» γλώσσα η οποία, παρά τις όποιες *επιστημονικές πειθαρχίες και δεοντολογίες* που την διέπουν (*και αυτό είναι σημαντικό*), είναι άμεσα συνυφασμένη με (και άρα επηρεάζει) τη καθημερινή είναι εξ'

ορισμού αδύνατον να μην ενέχει, να μην παρεισφρέουν πάντοτε, *ρητά ή άρρητα*, στοιχεία από τα κοινωνικο-ιστορικά συγκείμενα και πλαίσια (και άρα ιδεολογικά) τόσο στις προϋποθέσεις της, στο λόγο της αλλά και στις κοινωνικές συνέπειες και *λειτουργίες* του λόγου της. Μια εκδοχή αυτού του επιχειρήματος που υπήρξε επιδραστική στην κοινωνική θεωρία είναι η έννοια της «*διπλής ερμηνευτικής»* (double hermeneutics) της κοινωνικής επιστήμης σε σχέση με τον καθημερινό λόγο στο έργο του Anthony Giddens.[11]

Ο προσδιορισμός «ιδεολογικά» εδώ σημαίνει όλα τα εγγενή στοιχεία συγκάλυψης, απόκρυψης, παραγνώρισης, τα «νεκρά σημεία» «τυφλότητας» που εξ ορισμού ο ίδιος ο επιστημονικός είναι αδύνατο να δει[12] *παρά τον αναγκαίο αναστοχασμό του (αλλιώς θα μπορούσε να καταστεί πλήρως διάφανος στον εαυτό του – «ο λόγος του Θεού»!), στοιχεία, όροι και πλαίσια που τίθενται a priori και είναι αδύνατο να εμφανισθούν/ανα-παρασταθούν πλήρως «κάτι» που αναγκαστικά, καταστατικά και πάντοτε του διαφεύγει και παραμένει μη-ανασυγκροτήσιμο και μη-αποδομήσιμο στο λόγο των κοινωνικών επιστημών*[13] *αλλά και η ιδεολογική φαντασίωση της όποιας «καθαρότητάς» του.* Παράλληλα ο λόγος (-οι) των κοινωνικών επιστημών είναι *αντι*-λόγος (-οι) ο οποίος τοποθετείται και παρεμβαίνει *ήδη πάντοτε* στο ανταγωνιστικό πεδίο όχι μόνο της γνώσης αλλά και της εξουσίας από συγκεκριμένες ιστορικά καθορισμένες οπτικές γωνίες και εννοιολογήσεις (άτομο/κοινωνία, συνοχή/σύγκρουση, στοχοθεσία κλπ) και ως προς συγκεκριμένες φιλοσοφικές, θεωρητικές και επιστημολογικές βάσεις οι οποίες όμως, σε μεγαλύτερο ή σε μικρότερο βαθμό, συγκαλύπτονται (π.χ. οι ιδεολογικοί προσανατολισμοί κάθε κοινωνιολογικής θεωρίας)[14] – και έτσι ενέχει λειτουργίες, *ούτως ή άλλως,* ιδεολογικές μέσα στο πεδίο αυτό.[15] Συνάμα σε ένα παλαιότερο κείμενο μου σχολιάζω το έργο του Ernesto Laclau ως εξής «…το εγχείρημα του κλεισίματος (closure) είναι αδύνατον αλλά την ίδια στιγμή αναγκαίο. Αδύνατον, εξαιτίας της καταστατικής *εξάρθρωσης* που βρίσκεται στην καρδιά κάθε δομικής διευθέτησης. Αναγκαίο, γιατί χωρίς αυτήν την *πλασματική κρυστάλλωση* του νοήματος δεν θα υπήρχε καθόλου νόημα.» Για τον Λακλάου λοιπόν αυτή η «διαστρέβλωση» - δηλαδή *η ιδεολογική στιγμή* - που υποθέτει την δυνατότητα μιας οριστικής καθήλωσης του νοήματος είναι καταστατική για την συγκρότηση κάθε «κοινωνικής πραγματικότητας»· χωρίς αυτή δεν μπορεί να συγκροτηθεί καμιά «αντικειμενικότητα». Ο Λακλάου ισχυρίζεται ότι η κατεξοχήν ιδεολογική λογική είναι η λογική της απλούστευσης της πολυπλοκότητας και της ετερογένειας του κοινωνικού - αυτό που ονομάζεται *λογική της ισοδυναμίας* – που προσπαθεί να συγκροτήσει το κοινωνικό ως (αδύνατη) ολότητα. Έτσι «το ιδεολογικό θα συνίσταται σε αυτές τις ρηματικές μορφές μέσω των οποίων μια κοινωνία προσπαθεί να συγκροτηθεί ως τέτοια (σημ. άρα και ο λόγος των κοινωνικών επιστημών), και οι οποίες βασίζονται στο κλείσιμο, στην καθήλωση του νοήματος, στην μη-αναγνώριση του ατέρμονου παιχνιδιού των διαφορών. Το ιδεολογικό αποτελεί την θέληση κάθε ολοποιητικού λόγου να προκύψει ως «ολότητα». Και στο βαθμό που το κοινωνικό είναι αδύνατο χωρίς κάποια καθήλωση του νοήματος, χωρίς το λόγο του κλεισίματος, το ιδεολογικό θα πρέπει να θεωρηθεί ως καταστατικό του κοινωνικού.»[16] Συνεπώς το συνολικό επιχείρημα εδώ είναι ότι το ιδεολογικό είναι εγγεγραμμένο στην ίδια την κατασκευή του κοινωνικού και δεν είναι ούτε κάτι το «εξωτερικό» ούτε κάτι απλώς περιττό – άρα και η κριτική του είναι πάντοτε «*ενδοκατασκευαστική*» και δεν εκπορεύεται από κάποιο σημείο εκτός αυτής. Έτσι το κοινωνικό συγκροτείται πάντοτε και αναγκαστικά στην βάση αυτής της καταστατικής

διαστρέβλωσης, δηλαδή της *αδυναμίας αναγνώρισης (ιδεολογία*) της ίδιας του της αδύνατης συνθήκης να συγκροτηθεί ως ολότητα. Παράλληλα εάν το κοινωνικό ταυτίζεται εν πολλοίς με την στιγμή της συνάρθρωσης, δηλαδή της προσωρινής παγίωσης των λόγων και των πρακτικών που ονομάζουμε «κοινωνική αντικειμενικότητα», η έννοια της ιδεολογίας ως καταστατικής παραγνώρισης – αλλά και η έννοια της παγίωσης - παραπέμπει σε μια «λήθη» της καταγωγής του κοινωνικού ως αδυνατότητας.

Το ουσιαστικό εδώ είναι ότι τόσο η κοινωνική επιστήμη όσο και η ιδεολογία[17] «κατασκευάζουν»/ανα-παριστούν την κοινωνικο-ιστορική πραγματικότητα *με διαφορετικούς μεν αλλά αλληλοεπικαλυπτόμενους* λόγους, *αποτελούν μέρος αυτής*, «πηγάζουν» από αυτή και παρεμβαίνουν σε αυτήν. Αποτελούν με τις παραπάνω έννοιες διαφορετικές μορφές «πολιτικής» παρέμβασης και τοποθέτησης μέσα σ΄ αυτήν σε σχέση με την εξουσία. Ούτως ή άλλως είναι σημαντικό να σημειώσουμε ότι δεν υπάρχει μια και μοναδική «ουσία» ή «φύση» του ιδεολογικού λόγου αλλά εκείνο που κάνει ένα λόγο ιδεολογικό είναι πρώτον οι συγκεκριμένες ρητορικές μορφές *της συνάρθρωσης* των πάντοτε ετερογενών στοιχείων του (με σκοπό, ανάμεσα σε άλλους, την πειθώ/κινητοποίηση)[18] όπως αυτές συνδέονται με συγκεκριμένα κοινωνικο-ιστορικά *συμφέροντα* (με την ευρεία έννοια του όρου) και *θέσεις* μέσα στην κοινωνική χωροθεσία της εξουσίας και δεύτερον, στο βαθμό που *επιτελούν συγκεκριμένες ιδεολογικές λειτουργίες* (π.χ. νομιμοποίηση, φυσικοποίηση, αναπαραγωγή) μέσα σ΄αυτή τη χωροθεσία της εξουσίας Θέλουμε όμως να προσθέσουμε ότι οι ετερογενείς συναρθρώσεις λόγων που θα μπορούσαμε να ονομάσουμε «κυρίαρχη ιδεολογία» (π.χ στον καθημερινό λόγο, στα media, στην μαζική κουλτούρα κλπ) στις σύγχρονες κοινωνίες του υψηλού μορφωτικού επιπέδου[19] βρίθουν στοιχείων που αποσπούν από τον κοινωνικο-επιστημονικό λόγο (οικονομικά, κοινωνιολογία, ψυχολογία, πολιτική επιστήμη κλπ) και τα οποία *αναπλαισιώνει*, *ανα-διαρθρώνει* και χρησιμοποιεί με τους δικούς της ρητορικούς τρόπους και για τους δικούς της σκοπούς στο βαθμό που η ιδεολογία στοχεύει πάντοτε στο να «πείσει» με την ευρεία έννοια, να διαμορφώσει συνειδήσεις και άρα να *κινητοποιήσει* τα υποκείμενα προς κάτι, έστω και αν αυτό αφορά την κατανάλωση («μαλακές», κοινωνικές ιδεολογίες - καταναλωτισμός, τεχνοκρατισμός, σεξισμός κλπ) σε αντίθεση με τις «σκληρές», πολιτικές ιδεολογίες. Εδώ λοιπόν ο επιστημονικός λόγος των κοινωνικών επιστημών εισέρχεται, μεταφέρεται και διαχέεται στο ευρύτερο κοινωνικο-πολιτικό πεδίο εξουσίας έτσι ώστε *να επιτελέσει λειτουργίες ιδεολογικές* (μπορεί να στηρίζει ή να ασκεί κριτική στην υφιστάμενη τάξη πραγμάτων) και αυτό είναι ένα σημαντικό στοιχείο που χρίζει περαιτέρω ανάλυσης. Πάντως υποστηρίζουμε ότι σίγουρα δεν αφορά μια απλή – και εν πολλοίς απλοϊκή – αντιπαράθεση μεταξύ επιστημονικής «αλήθειας» και ιδεολογικού «ψέματος» ή απλά μεταξύ «πραγματικότητας» και «διαστρέβλωσης» αλλά μια *σχέση* και μια *διαφορά* μεταξύ των δύο μορφών και δύο *λειτουργιών* του λόγου την οποία προσπαθούμε εδώ να ψηλαφίσουμε· η σχέση τους, θα λέγαμε με μια Ντεριντιανή έννοια, είναι πάντοτε το αποτέλεσμα της *διαφοράς* τους, η οποία όμως δεν είναι ποτέ απόλυτη αλλά πάντοτε *σχετική*.

Αυτή η έννοια της σχέσης σημαίνει πάλι ότι η διακριτότητα και η καθαρότητα των μορφών του λόγου (επιστημονικού και άλλων) είναι πάντοτε σχετική και ποτέ απόλυτη στο βαθμό που, ούτως ή άλλως, οι ίδιες οι επικλήσεις κάθε μορφής *καθαρότητας* είναι ιδεολογικές - αλλά από την άλλη μεριά αυτό δεν καταλήγει και στην

ταύτιση μεταξύ των δύο. Η επιστήμη δεν μπορεί (και δεν πρέπει – κανονιστικά) να είναι απλά και αδιαμεσολάβητα ιδεολογία και η ιδεολογία δεν είναι απλά επιστήμη στο βαθμό που κάθε κοινωνικο-επιστημονικός λόγος πρέπει να ενέχει μια σειρά από ιστορικά κατοχυρωμένες επιστημολογικές, μεθοδολογικές και δεοντολογικές συμβάσεις / εγγυήσεις /*πειθαρχίες* που αφορούν τη μέθοδο, την επιχειρηματολογία, την τεκμηρίωση, τα πορίσματα και *τη δημόσια παράθεση και έλεγχο τους από την επιστημονική κοινότητα,* μια σειρά δηλαδή από *πειθαρχίες* του λόγου και εγγυήσεις /οριοθετήσεις «εγκυρότητας» και «αντικειμενικότητας» έτσι ώστε να μπορεί να χαρακτηρισθεί ένας λόγος ως «επιστημονικός» με την έννοια του κοινωνικο-επιστημονικού. Η επιστήμη είχε και έχει – αναγκαστικά – *εγγεγραμμένη* μέσα της την έννοια της ορθολογικής, συστηματικής διερεύνησης των φαινόμενων, δηλαδή της υπέρβασης της απλής φαινομενικότητας τους προς την κατεύθυνση της εννοιακής τους ανάλυσης, της θεματοποίησης, της θεωρητικοποίησης τους και του αναστοχασμού τους. Αυτό αφορά την σχετική πάντα – και τονίζουμε το *σχετική* – οριοθέτηση κάθε λόγου, και του επιστημονικού, από το έτερον του, από άλλους τύπους λόγου με διαφορετικές στοχοθεσίες, συμβάσεις και ρητορικές πρακτικές όπως ο ιδεολογικός.[20] Άλλωστε για να το πούμε διαφορετικά, κάθε όριο, κάθε είδους σύνορο (μεταξύ λόγων) *περιλαμβάνει* και *αποκλείει* αλλά και ταυτόχρονα φέρνει σε επαφή, και *ενώνει* και είναι πάντοτε *διαπερατό,* είναι πάντοτε *πορώδες*– και αυτό ισχύει και στην περίπτωση του επιστημονικού λόγου και του όποιου Ετέρου του.[21]

Αυτό αποτελεί άλλωστε και ένα βασικό φιλοσοφικό επιχείρημα στο σημείωμα αυτό, δηλαδή ότι ένας επιστημονικός χώρος γνώσης ορίζεται και συγκροτείται όχι τόσο μέσω μιας θετικής ουσίας και χαρακτηριστικών, που όμως είναι εύκολο να αμφισβητηθούν - αλλά πάντοτε μέσω του *έτερου* του, του διαφορετικού, αυτού που αποκλείει, αυτού που *δεν* είναι, αυτού στο οποίο αντιπαρατίθεται και προσπαθεί να αποκλείσει και να αποκαθαρθεί από αυτό, και στην περίπτωση μας, ο ιδεολογικός λόγος. Άρα όλα αυτά συνιστούν τις *αδύνατες συνθήκες της δυνατότητας του* (θεωρητικά, εμπειρικά, μεθοδολογικά) και ανεξάλειπτο μέρος του *ορισμού* και της *ταυτότητας* του χωρίς τα οποία δεν θα μπορούσε να συγκροτηθεί – *είναι απαραίτητα στο ορισμό του αλλά ταυτόχρονα τον διχάζουν και δεν το αφήνουν ποτέ να κλείσει οριστικά και να ουσιοποιηθεί*.[22] Το γενικό μας επιχείρημα εδώ είναι ότι αυτό ακριβώς σημαίνει ότι ο λόγος (ή καλύτερα οι λόγοι, στον πληθυντικό) των κοινωνικών επιστημών είναι *πάντοτε και εγγενώς ανοικτοί, διχασμένοι, ετεροκαθορισμένοι, ποτέ τελεσίδικα και απόλυτα οριοθετημένοι* (παρά μόνο *σχετικά*, *προσωρινά* και *ασταθώς*) από άλλους γιατί ακριβώς *καθ*-ορίζονται εγγενώς από αυτό το *έτερον* του επιστημονικού λόγου – στην περίπτωση μας εξετάζουμε την ιδεολογία. Αυτό σημαίνει ότι, κατά τη γνώμη μας στην κοινωνική επιστήμη τουλάχιστον, δεν μπορούν να υπάρξουν απλές αντιθέσεις όπως στις κλασσικές επιστημολογικές προσεγγίσεις μεταξύ π.χ. γνώσης / άγνοιας, επιστήμης / κοινού νου, επιστήμης / ιδεολογίας, ορθολογισμού / ανορθολογισμού, αλήθειας / παραγνώρισης αλλά προτείνουμε ότι θα ήταν καλύτερα να μιλήσουμε για επι-καθορισμούς, αλληλομολύνσεις, σύνθετα όρια, διαμεσολαβήσεις, συμπεριλήψεις, αποκλεισμούς, οριοθετήσεις κλπ που θεωρούμε ότι προσεγγίζουν τα ζητήματα αυτά με πιο σύνθετο και ενδιαφέροντα τρόπο.

Συμπεράσματα

Αυτό που τελικά θέλουμε να προτείνουμε ως προσωρινό συμπέρασμα αυτής της εργασίας είναι ότι η όποια διακριτότητα των μορφών του λόγου αφορά *την σχετική*

κλειστότητα ή ανοικτότητα κάθε λόγου ή με άλλα λόγια τον βαθμό στον οποίο είναι ανοικτός ή όχι σε κριτική εξέταση των στοιχείων, των προϋποθέσεων, της ρητορικής και της αρχιτεκτονικής τους. Αυτό ο βαθμός σίγουρα δεν μπορεί να μετρηθεί εμπειρικά αλλά μπορεί να διαγνωσθεί και να αναλυθεί κριτικά. Αυτό πρακτικά σημαίνει ότι ένας λόγος που ενέχει κυρίως ιδεολογικές λειτουργίες «πειθούς» (π.χ. πολιτική λόγος, μάρκετινγκ κ.α.) είναι ένα σχετικά κλειστό σύμπαν συνάρθρωσης εννοιών και επιχειρημάτων που δεν είναι, εκ πρώτης όψεως, ανοικτό σε κριτική διερεύνηση – και εδώ οι σύγχρονες μεθοδολογίες της *ανάλυσης λόγου*[23] είναι ιδιαίτερα σημαντικές και χρήσιμες για να «ξεκλειδώσουν» αυτούς τους λόγους – στο βαθμό που η ρητορική τους στρατηγική αποσκοπεί όχι μόνο στο να εξυπηρετήσει συγκεκριμένα ιστορικά συμφέροντα/ θέσεις / οπτικές μέσα στο πεδίο της εξουσίας (το οποίο είναι εξ ορισμού ανταγωνιστικό) αλλά κυρίως να *πείσει, να νομιμοποιήσει και να κινητοποιήσει* προς συγκεκριμένη κατεύθυνση δράσης.[24] Αντίθετα, μια κριτική κοινωνική επιστήμη *πρέπει* να έχει εξ ορισμού ένα *σημαντικό βαθμό ανοικτότητας στον κριτικό έλεγχο* και τη διερεύνηση – εδώ όμως αντιμετωπίζουμε και το ζήτημα της *εκφοράς* του λόγου αυτού, δηλαδή της συνάρθρωσης γνώσης, αυθεντίας και εξουσίας (ποιος μιλάει, από ποια θέση, γιατί και πως) – που αφορούν μια σειρά από ιστορικά καθορισμένες συμβάσεις / εγγυήσεις του λόγου του, μια *σχετική αποστασιοποίηση* από αδιαμεσολάβητες υποκειμενικές γνώμες (π.χ. δημοσιογραφία), κοινό νου και προπαγάνδα, μια σειρά επιστημολογικές, μεθοδολογικές και δεοντολογικές δικλείδες «ελέγχου» των αποτελεσμάτων, της ορθολογικότητας, της επιχειρηματολογίας μέσα από τα διαφορετικά *δημόσια fora της επιστημονικής κοινότητας* και κυρίως την απαραίτητη δυνατότητα *ανοίγματος* (αν και ποτέ απόλυτου), ενός αναστοχασμού και μιας αυτοκριτικής του που τον προφυλάσσει – πάντα όμως *σχετικά* – αν όχι από την ιδεολογία γενικά, τουλάχιστον από το δογματισμό και τον παρα-λογισμό, από την ουσιοποίηση, την υποκειμενοποίηση και την ταύτιση του με τις υποστασιοποιημένες εξουσίες και ολίγοις το βασικό του διακύβευμα να διαφυλάσσει το *καταστατικό κριτικό, αντι-δογματικό, ανα-στοχαστικό του πρόταγμα.*

Υποστηρίζουμε λοιπόν ότι οι λόγοι[25] των κοινωνικών επιστημών πρέπει είναι εγγενώς ανοικτοί (έστω και σχετικά και μέσα σε πλαίσια) αλλά και *διχασμένοι* πάντοτε από το έτερον τους, ποτέ απόλυτα και τελεσίδικα διακριτοί (παρά μόνο *σχετικά*, *προσωρινά* και *ασταθώς*) ακριβώς γιατί *ορίζονται* απ΄αυτό το έτερον τους ως ιδεολογία (ή καθημερινό «κοινό νου») το οποίο και πάντοτε τους «μολύνει». Έτσι ο κοινωνικο-επιστημονικός λόγος (λόγοι) δεν μπορεί ποτέ να κλείσει *οριστικά* και να σταθεροποιηθεί *πλήρως* (δηλαδή να απο-κλείσει το έτερον του ως ιδεολογία) και να «αποκαθαρθεί» παρότι αυτό θα ήταν το απόλυτο όνειρο ενός θετικισμού, δηλαδή μια «καθαρή», «σκληρή», «αντικειμενική» κοινωνική επιστήμη (άλλωστε η κοινωνικο-ιστορική πραγματικότητα υπάρχει πάντοτε *μέσα στην/και ως ιδεολογία* – η φαντασιακή σχέση των υποκειμένων με την «αλήθεια» τους),[26] αλλά η διακριτότητα τους είναι συνάρτηση ακριβώς της σχέσης και της *διαφοράς* τους από τους άλλους λόγους και των συμβάσεων που «προστατεύουν» σχετικά – ποτέ με απόλυτη επιτυχία - τα ασταθή σύνορα και τα όρια τους. Σε τελευταία ανάλυση η κοινωνική επιστήμη πρέπει ίσως να δεχθεί ότι η φαντασίωση (η *ιδεολογία*) ενός επιστημονικού λόγου που θα καταφέρει να τιθασεύσει γνωσιακά πλήρως (και άρα να *ελέγξει τελεσίδικα*) τον κοινωνικό κόσμο αποτελεί μια χίμαιρα (όπου γνώση ίσον δύναμη ίσον έλεγχος) η οποία σημαδεύει τα όρια της – αλλά και τις αυταπάτες που αναγκαστικά

συγκροτούν την ίδια και παρόλα αυτά ως *κριτική της ιδεολογίας* έχει τη δυνατότητα να παρέμβει μέσα στις κοινωνικο-ιστορικές διεργασίες από τη δική της σκοπιά που δεν είναι αξιακά αδιάφορη[27] και εντάσσονται στην προοπτική της ατέρμονης κριτικής, του αναστοχασμού, της απο-συγκάλυψης/δόμησης αυτού που εμφανίζεται ως αμετάβλητη ιστορική μοίρα και πεπρωμένο των ατόμων και των συλλογικοτήτων, ως δεδομένη, φυσική και αυτονόητη τάξη πραγμάτων, στο κοινωνικο-ιστορικό πεδίο, δηλαδή ως *ιδεολογία·* όχι μόνο δηλαδή «έτσι είναι τα πράγματα» αλλά ότι θα μπορούσαν – και *πρέπει* - να είναι ριζικά διαφορετικά.

Σημειώσεις

[1] Rancière, Jacques (1974). «*On the theory of ideology»*. Radical Philosophy 7:96-101

[2] Κλασσικό παράδειγμα η κριτική της «Σχολής της Φρανκφούρτης» και ειδικά του Adorno και του Horkheimer σε πολύ γνωστά κείμενα όπως το «Παραδοσιακή και Κριτική Θεωρία» (στο Horkheimer M. (1984) *Φιλοσοφία και Κοινωνική Κριτική*, Ύψιλον

[3] Ψυχοπαίδης Κ. (2005) *Όροι, αξίες, πράξεις*, Πόλις

[4] Βλ. και Μαυρίδης Η, 2001, «Σύγχρονες τάσεις στη θεωρία της Ιδεολογίας: Κριτική της Ιδεολογίας και Αποδόμηση», Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης, τ. 18

[5] Σκεφτόμαστε π.χ το κείμενο του Τ. Αντόρνο, «Σχετικά με τη λογική των κοινωνικών επιστημών» στο Κουζέλης Γ. & Ψυχοπαίδης Κ. (επιμ.), (1996) *Επιστημολογία των Κοινωνικών Επιστημών,* Νήσος σελ. 345

[6] Το σημαντικό επιστημολογικό ερώτημα βέβαια παραμένει ως προς την απροϋπόθετη Κριτική και την πιθανή αξιακή της πρόσδεση σε συγκεκριμένες κοινωνικές ομάδες έστω και με μια γενική έννοια αυτών που π.χ. δεν έχουν φωνή, αυτών που υφίστανται την εκμετάλλευση, την καταπίεση, τη βία, τον αποκλεισμό κλπ

[7] Όσον αφορά το ζήτημα της *κατασκευής* και άρθρωσης της πραγματικότητας αυτής ως «κυρίαρχης πραγματικότητας» μέσα στον «*κοινωνικό κονστρουκτιβισμό*». Βλ Μαυρίδης Η. «Για την Κατασκευή της Κοινωνικής Πραγματικότητας: Μετα-Φαινομενολογικές Προοπτικές του Κοινωνικού Κονστρουξιονισμού» : *Επιστήμη και Κοινωνία*, τ.15, Φθινόπωρο – Χειμώνας 2005

[8] Προφανώς το μείζον επιστημολογικό ζήτημα εδώ είναι εάν αποτελούν όλες οι κοινωνικές πρακτικές ρηματικές κατασκευές ή εάν υπάρχουν και άλλες που είναι εξωρηματικές – για μια σύνοψη αυτής της συζήτησης βλ. Phillips, L., και Jorgesen M., (2009). *Ανάλυση λόγου: Θεωρία και μέθοδος,* Παπαζήσης

[9] Στο γνωστό βιβλίο του Λ. Αλτουσέρ *Θέσεις* όπου γίνεται μια καθαρή αντιπαραβολή μεταξύ της επιστήμης – που θα έπρεπε να είναι μαρξιστική/επαναστατική – και της ιδεολογίας.

[10] Όσον αφορά αυτή την φαινομενολογική έννοια του βιόκοσμου (Lebenswelt) ως προεπιστημονικού κόσμου νοημάτων έχω κάνει ένα σχόλιο στο «Η έννοια της Καθημερινότητας στην κοινωνική θεωρία»: Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών, 114 Β΄, 2004

[11] Το επιχείρημα αυτό βρίσκεται κυρίως στο Giddens, Anthony (1976) *New Rules of Sociological Method: a Positive Critique of interpretative Sociologies.* London:

Hutchinson και ένα σχόλιο στο William Lynch (1993) «What does the double hermeneutic explain/justify?,» Social Epistemology, 7:2, 193-204

[12] Βλ. σχετικά και το σημαντικό άρθρο του Jacques Derrida (1997) (μετ. Γ. Φαράκλας) «Η δομή, το σημείο και το παίγνιο στον λόγο των επιστημών του ανθρώπου», περ. *Πολίτης δεκαπενθήμερος 39*, σ. 33-41.

[13] Υπάρχουν ωστόσο προσπάθειες να αποδοθούν συγκεκριμένα μορφολογικά χαρακτηριστικά στον ιδεολογικό λόγο όπως στο Freeden, M. (2013). *The Morphological Analysis of Ideology*. Oxford Handbooks Online

[14] Σχετικά σχόλια υπάρχουν και στο βιβλίο της Μ. Αντωνοπούλου(2008) *Οι κλασσικοί της κοινωνιολογίας: Κοινωνική θεωρία και νεότερη κοινωνία,* Αθήνα, Σαββάλας

[15] Εδώ είναι πολύ σημαντικό να θυμόμαστε ότι δεν υπάρχει *σημείο έξωθεν* του λόγου και αυτό αποτελεί *την κατεξοχήν ιδεολογική αυταπάτη* βλ και το κλασσικό άρθρο του Ε. Λακλάου (1997) «Ο θάνατος και η ανάσταση της θεωρίας της ιδεολογίας» στο Λακλάου Ε, (1997) *Για την επανάσταση της εποχής μας,* Νήσος

[16] Μαυρίδης (2004), σελ. 44 με αναφορά στο βιβλίο του Ε. Λακλάου (1997) *Για την επανάσταση της εποχής μας*, Νήσος, σελ. 182

[17] Είναι νομίζω ενδιαφέρον ότι ο Adorno ορίζει την ιδεολογία ως μια «κοινωνικά αναγκαία φαινομενικότητα» - όμως βγάζει διαφορετικά συμπεράσματα από αυτή τη δήλωση μέσα στο πλαίσιο του μαρξισμού και της «ψευδούς συνείδησης» από π.χ τον Ζίζεκ ο οποίος θεωρεί την ιδεολογία μια καταστατική, αναγκαία και ανεξάλειπτη παραγνώριση στην ίδια τη σύσταση και την «καταγωγή» του κοινωνικού βλ. Ζιζεκ Σ,(2006) *Το υψηλό αντικείμενο της ιδεολογίας*, Scriprta

[18] Η εκτενέστερη σχετική συζήτηση υπάρχει στο Λίποβατς Θ. & Δεμερτζής Ν., (1994) *Δοκίμιο για την Ιδεολογία,* Οδυσσέας

[19] Αυτό αφορά εδώ και πάνω από ένα αιώνα την καθιέρωση συστημάτων δημόσιας και υποχρεωτικής εκπαίδευσης για όλους

[20] Βλ. και ένα δικό μου σχόλιο στο Η. Μαυρίδης «Εκτός Πεδίου»: Σημειώσεις για την (α)δυνατότητα της κοινωνικής επιστήμης» : δημοσιευμένο στα πρακτικά του 6ου Συνεδρίου της Ε.Κ.Ε., Αθήνα, 2018

[21] Ο Jacques Derrida χρησιμοποιεί στο έργο του την έννοια του «οιονεί-υπερβατικού» (quasi-transcendental) που μας φαίνεται ενδιαφέρουσα ως προς της σχέση επιστήμης και ιδεολογίας.

[22] Για τη γενική μορφή αυτού του επιχειρήματος όπως εμφανίζεται στο έργο του Ernesto Laclau βλ. σχετικά Μαυρίδης Η. (2003), «Ερνέστο Λακλάου: Για μια Σύγχρονη θεώρηση του Πολιτικού**»**: *Αξιολογικά,* τ. 14 και στο Λακλάου Ε, (1997) «Ο θάνατος και η ανάσταση της θεωρίας της ιδεολογίας στο *Για την επανάσταση της εποχής μας*, Νήσος

[23] Βλ. μια καλή έκθεση αυτών των μεθοδολογιών ανάλυσης λόγου στο Phillips, L., και Jorgesen M., (2009). *Ανάλυση λόγου: Θεωρία και μέθοδος***,** Παπαζήσης και Howarth, D., (2008). Η έννοια του λόγου. Αθήνα: Πολύτροπον.

[24] Για μια καλή ανάλυση αυτών των «λειτουργιών» της ιδεολογίας βλ. Λίποβατς Θ. & Δεμερτζής Ν., (1994) *Δοκίμιο για την Ιδεολογία*, Οδυσσέας

[25] Πρέπει να πούμε ότι αντιλαμβανόμαστε ότι είναι εγγενώς γενικευτική η έννοια του «λόγου των κοινωνικών επιστημών» που την εννοούμε μάλλον ιδεοτυπικά στο βαθμό

που οι επιστήμες αυτές σήμερα δεν αφορούν μόνο ένα πολύ διαφοροποιημένο οντολογικά, επιστημολογικά, μεθοδολογικά πεδίο (επιστημολογικός και μεθοδολογικός πλουραλισμός) αλλά και ένα δυναμικό πεδίο *ανταγωνισμού* και *ηγεμονίας* πολλών και διαφορετικών προσεγγίσεων, θεωριών και μεθοδολογιών που σε πολλά σημεία είναι και δύσκολα συγκρίσιμες.

[26] Στην «κλασσική» του μορφή αυτό το επιχείρημα βρίσκεται στο Αλτουσέρ Λ., (1994), «Ιδεολογία και ιδεολογικοί μηχανισμοί του κράτους» στο *Θέσεις*, Θεμέλιο

[27] Αξίες που δεν είναι αυθαίρετες αλλά αναδύονται αλλά και συγκροτούν βασικούς, ορθολογικούς όρους ζωής και συμβίωσης στις ανθρώπινες κοινωνίες αλλά και είναι συγκροτησιακές των ίδιων των υποκειμένων και της παραγόμενης γνώσης βλ και σχετικά αυτό το Ψυχοπαίδης Κ. (1997) *Πολιτική μέσα από τις έννοιες*, Νήσος

Αναφορές

Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία

Adorno Τ, Σχετικά με τη λογική των κοινωνικών επιστημών, στο Κουζέλης Γ. & Ψυχοπαίδης Κ. (1996), *Επιστημολογία των Κοινωνικών Επιστημών*, Νήσος, σ. 345.

Howarth, D., (2008). *Η έννοια του λόγου*. Αθήνα, Πολύτροπον.

Phillips, L., και Jorgesen M. (2009), *Ανάλυση λόγου: Θεωρία και μέθοδος*, Παπαζήσης.

Αλτουσέρ, Λ. (1994), Ιδεολογία και ιδεολογικοί μηχανισμοί του κράτους στο Αλτουσέρ Λ., (1994), *Θέσεις*, Θεμέλιο.

Αντωνοπούλου, Μ. (2008), *Οι κλασσικοί της κοινωνιολογίας: Κοινωνική θεωρία και νεότερη κοινωνία*, Αθήνα, Σαββάλας

Ζιζεκ, Σ. (2006), *Το υψηλό αντικείμενο της ιδεολογίας***,** Scriprta.

Λακλάου, Ε. (1997), Ο θάνατος και η ανάσταση της θεωρίας της ιδεολογίας, στο Λακλάου Ε, (1997) *Για την επανάσταση της εποχής μας*, Νήσος

Λίποβατς, Θ. και Δεμερτζής, Ν. (1994), *Δοκίμιο για την Ιδεολογία,* Οδυσσέας.

Μαυρίδης, Η. (2001), Σύγχρονες τάσεις στη θεωρία της Ιδεολογίας: Κριτική της Ιδεολογίας και Αποδόμηση, *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τ. 18.

Μαυρίδης, Η. (2004), Η έννοια της Καθημερινότητας στην κοινωνική θεωρία, *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 114 Β΄.

Μαυρίδης, Η. (2003), Ερνέστο Λακλάου: Για μια Σύγχρονη θεώρηση του Πολιτικού, *Αξιολογικά,* τ. 14.

Μαυρίδης, Η. (2005), Για την Κατασκευή της Κοινωνικής Πραγματικότητας: Μετα-Φαινομενολογικές Προοπτικές του Κοινωνικού Κονστρουξιονισμού, *Επιστήμη και Κοινωνία*, τ.15

Μαυρίδης, Η. (2018), Εκτός Πεδίου»: Σημειώσεις για την (α)δυνατότητα της κοινωνικής επιστήμης, Πρακτικά του 6ου Συνεδρίου της Ε.Κ.Ε., Αθήνα.

Ντερριντά, Ζ. (1997), Η δομή, το σημείο και το παίγνιο στον λόγο των επιστημών του ανθρώπου, *Πολίτης δεκαπενθήμερος, 39*, σ. 33-41.

Χορκχαίμερ, Μ. (1984), Παραδοσιακή και Κριτική Θεωρία, στο Horkheimer Μ. *Φιλοσοφία και Κοινωνική Κριτική*, Ύψιλον.

Ψυχοπαίδης, Κ. (2005), *Όροι, αξίες, πράξεις***,** Πόλις.

Ξενόγλωσση βιβλιογραφία

Eagleton, T. (1991), *Ideology. An Introduction*, London, Verso.

Giddens, A. (1976), *New Rules of Sociological Method: a Positive Critique of interpretative Sociologies*, London, Hutchinson.

Lynch, W. (1993), What does the double hermeneutic explain/justify? Social Epistemology, Vol. 7, No 2, pp. 193-204, DOI: 10.1080/02691729308578690

Rancière, J. (1974), On the theory of ideology, *Radical Philosophy* Vol 7, pp. 96-101.

COVID – 19 ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΕΣ ΑΝΤΙΜΕΤΩΠΙΣΗΣ ΤΗΣ ΕΝΔΟΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΚΗΣ ΒΙΑΣ: ΠΑΓΙΑ ΚΕΝΑ ΚΑΙ ΕΝΤΕΙΝΟΜΕΝΕΣ ΕΛΛΕΙΨΕΙΣ ΕΝ ΜΕΣΩ ΠΑΝΔΗΜΙΑΣ

Αρετή Μαυρομμάτη – Λαγάνη

Υποψήφια Διδακτόρισσα Κοινωνικής Πολιτικής, Πάντειον Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών

Περίληψη

Η ενδοοικογενειακή βία θεωρείται από τις πιο διαδεδομένες μορφές βίας κατά των γυναικών τόσο στη χώρα μας, όσο και στον κόσμο. Σε συνθήκες φυσικών καταστροφών και κρίσεων έχει αποδειχθεί ότι η βία κατά των γυναικών αυξάνεται σημαντικά. Το ίδιο συνέβη και κατά τη διάρκεια της πανδημίας του κορωνοϊού, με στοιχεία από διάφορες χώρες να καταδεικνύουν αύξηση των περιστατικών ενδοοικογενειακής βίας πάνω από 30%, καθώς οι γυναίκες βρίσκονταν εγκλωβισμένες στις εστίες τους δίχως να υπάρχει δυνατότητα διαφυγής και επικοινωνίας με τις αρμόδιες υπηρεσίες ξενώνων και συμβουλευτικής, λόγω της κοινωνικής αποστασιοποίησης και της υποχρεωτικής παραμονής στο σπίτι. Η εισήγηση, έχοντας ως βάση προηγούμενες έρευνες, αναδεικνύει τα προϋπάρχοντα κενά στις πολιτικές αντιμετώπισης της ενδοοικογενειακής βίας μέσα από την οπτική φεμινιστικών οργανώσεων, ΜΚΟ και αρμόδιων κρατικών φορέων στην Ελλάδα, σε σχέση με το θέμα. Ταυτόχρονα, διερευνώνται οι νέες συνθήκες και οι δυσκολίες που ανέκυψαν εν μέσω πανδημίας στις υπηρεσίες αντιμετώπισης της βίας κατά των γυναικών στην Ελλάδα και την Ευρώπη. Τέλος αναλύονται τα προτεινόμενα μέτρα και οι τρόποι αντιμετώπισης του φαινομένου, εν μέσω παρόμοιων κρίσεων, μέσα από ανακοινώσεις και εκθέσεις διεθνών και εγχώριων οργανισμών.

Λέξεις κλειδιά: ενδοοικογενειακή βία, βία κατά των γυναικών, πανδημία, κορωνοϊός, πολιτικές

COVID-19 AND POLICIES TO TACKLE DOMESTIC VIOLENCE: PERSISTING GAPS AND INCREASING SHORTAGES DURING THE PANDEMIC

Areti Mavrommati – Lagani

Ph.D. candidate in Social Policy, Panteion University of Social and Political Sciences

Abstract

Domestic violence is considered one of the most widespread forms of violence against women both in Greece and worldwide. In times of natural disasters and crises, violence against women has been shown to increase significantly. The same thing happened during the coronavirus pandemic, with data from various countries showing an increase in cases of domestic violence of more than 30%, as women were trapped in their homes without being able to escape and communicate with shelters and counselling services due to the social distance and the obligatory stay at home. Based on previous research, the paper highlights the pre-existing gaps in policies to address domestic violence through the perspective of feminist organizations, NGOs, and relevant government agencies in Greece in relation to the

subject. At the same time, we explore the new conditions and difficulties that arose during the pandemic in the services to counteract gender-based violence in Greece and Europe. Finally, we explore the suggested measures and ways to deal with the phenomenon, amid similar crises, through announcements and reports of international and national organizations.

Key words: domestic violence, violence against women, pandemic, coronavirus, policies

Εισαγωγή

Κατά τη διάρκεια του πρώτου κύματος της πανδημίας του κορωνοϊού, την άνοιξη του 2020, η παγκόσμια κοινότητα ήρθε αντιμέτωπη με την ανατροπή των μέχρι τότε κοινωνικών δεδομένων. Ο τρόπος οργάνωσης της κοινωνικής ζωής έπρεπε να επανασχεδιασθεί σε νέα βάση, με γνώμονα την προστασία της δημόσιας υγείας, κάτι που αρχικά δεν ήταν διόλου εύκολο, καθώς η κοινωνική αποστασιοποίηση και απομόνωση δημιούργησαν νέα προβλήματα και προκλήσεις. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο ευάλωτοι πληθυσμοί όπως γυναίκες και παιδιά, θύματα ενδοοικογενειακής βίας, διέτρεξαν ιδιαίτερο κίνδυνο. Ταυτόχρονα οι δομές φροντίδας θυμάτων ενδοοικογενειακής βίας έπρεπε να ανταπεξέλθουν σε ένα πρωτόγνωρο πλαίσιο, δίνοντας προτεραιότητα τόσο στην προστασία των γυναικών όσο και στην προστασία της υγείας τους. Όπως αποδείχθηκε μέσα από τα στοιχεία που αναφέρονται παρακάτω, κατά την περίοδο της καραντίνας, η ενδοοικογενειακή βία κατά των γυναικών αυξήθηκε, τόσο στην Ελλάδα, όσο και παγκοσμίως. Στόχος του παρακάτω άρθρου, είναι μέσα από τη διεθνή και εγχώρια βιβλιογραφία, να αναλύσει το φαινόμενο της ενδοοικογενειακής βίας εν μέσω έκτακτων συνθηκών και να αναφερθεί στις χρόνιες ελλείψεις, που καταδεικνύουν μελέτες και φεμινιστικές οργανώσεις σε σχέση με την πρόληψη και αντιμετώπιση της ενδοοικογενειακής βίας στη χώρα μας. Επιπλέον γίνεται αναφορά στις μεθόδους αντιμετώπισης της ενδοοικογενειακής βίας, εν μέσω πανδημίας τόσο στη χώρα μας, όσο και διεθνώς, μέσα από κείμενα διεθνών οργανισμών και άρθρα σχετικά με το θέμα.

Θεωρητική Συζήτηση

Ξεκινώντας τη συζήτηση γύρω από την ενδοοικογενειακή βία θα πρέπει να ορίσουμε τι συνιστά βία εντός της οικογένειας. Η ενδοοικογενειακή βία αποτελεί κομμάτι της βίας κατά των γυναικών η οποία μπορεί να λαμβάνει πολλές μορφές. Ο όρος βία κατά των γυναικών χρησιμοποιείται για να περιγράψει τα εγκλήματα ανδρών κατά γυναικών και περιλαμβάνει μεταξύ άλλων τη σεξουαλική παρενόχληση, το βιασμό, το εμπόριο και τη διακίνηση γυναικών, τον ακρωτηριασμό γυναικείων γενετικών οργάνων (ΑΓΓΟ) και τη γυναικοκτονία (EIGE 2019). Μία από τις πιο συχνές μορφές βίας κατά των γυναικών είναι η ενδοοικογενειακή βία, η οποία ως όρος, εμπεριέχει τη βία μεταξύ μελών της ίδιας οικογένειας, είτε αυτά είναι ενήλικες, παιδιά ή ηλικιωμένοι (WHO 2012: 1). Ένας άλλος όρος που επίσης συναντάται και πολλές φορές χρησιμοποιείται ως συνώνυμος της ενδοοικογενειακής βίας, είναι αυτός της βίας μεταξύ ερωτικών συντρόφων, η οποία δεν αφορά μόνο τα άτομα που διαμένουν κάτω από την ίδια στέγη αλλά και άτομα που διατηρούν (ή διατηρούσαν) σχέση ανεξάρτητα από το αν μένουν μαζί. Η ενδοοικογενειακή βία και η βία μεταξύ ερωτικών συντρόφων μπορεί να έχει τέσσερις εκφάνσεις τη σωματική, την σεξουαλική, ψυχολογική και την οικονομική βία (EIGE 2017).

Τα στοιχεία του ΟΗΕ αποδεικνύουν ότι οι γυναίκες απειλούνται σε μεγαλύτερο βαθμό από την ενδοοικογενειακή κακοποίηση και τη βία μεταξύ

ερωτικών συντρόφων, καθώς 243 εκατομμύρια γυναίκες παγκοσμίως (UN WOMEN 2020) έχουν υποστεί σεξουαλική η /και σωματική βία από τον σύντροφό τους. Αντίστοιχα, έρευνα του Ευρωπαϊκού Ινστιτούτου FRA (2014), αποκάλυψε ότι πάνω από 13 εκ. γυναίκες πανευρωπαϊκά έχουν βιώσει κάποιο περιστατικό σωματικής βίας. Επιπλέον το Ινστιτούτο της ΕΕ για την ισότητα των φύλων EIGE (2017), υπολογίζει ότι 1/3 των γυναικών στην ΕΕ έχει υποστεί σωματική η/και σεξουαλική βία από κάποιο σύντροφο κατά τη διάρκεια της ζωής τους. Έχει σημειωθεί ότι βασικό πρόβλημα της ενδοοικογενειακής βίας αποτελεί η αντιμετώπιση του ως ασήμαντου γεγονότος που λαμβάνει χώρα εντός της οικογενειακής εστίας, παρακάμπτοντας ότι κύρια θύματα αυτού του εγκλήματος αποτελούν γυναίκες και παιδιά (Silard στο Davies 1994: 241). Ένα άλλο πρόβλημα στην ανάλυση του ζητήματος αποτελεί τ' ότι η βία κατά των γυναικών παραμένει κρυφή καθώς λιγότερο από το 40% των γυναικών αναζητούν οποιαδήποτε είδους βοήθεια, ενώ μόλις το 10% εξ αυτών απευθύνεται στην αστυνομία (UN 2015). Τέλος, η βία κατά των γυναικών δημιουργεί σημαντικό κόστος τόσο για τις γυναίκες και τις οικογένειές τους, όσο και για τα κράτη που πρέπει να αντιμετωπίσουν το φαινόμενο μέσω της ανάπτυξης κοινωνικών υπηρεσιών. Συγκεκριμένα, η βία κατά των γυναικών υπολογίζεται ότι κοστίζει 1,5 τρισεκατομμύρια δολάρια παγκοσμίως (UN Women 2016), ενώ στην ΕΕ έρευνα του EIGE (2014: 115) υπολόγισε το κόστος της βίας μεταξύ ερωτικών συντρόφων (με θύματα γυναίκες) σε πάνω από 109 δις ευρώ.

Η βία κατά των Γυναικών σε Έκτακτες Συνθήκες

Μέσα από το πρίσμα της φυσικής καταστροφής, οι κοινωνίες μπορούν να λάβουν απαντήσεις σε σχέση με τον τρόπο οργάνωσής τους και τη δυνατότητα προσαρμογής της κυρίαρχης κοινωνικής οργάνωσης σε νέες συνθήκες (Kreps 1984 στο Alway, Belgrave and Smith 1998: 176). Μία φυσική καταστροφή συνήθως επιφέρει προσωρινές και ταχύτατες αλλαγές ενώ η κοινωνία σύντομα επανέρχεται στους προηγούμενους ρυθμούς της (Alway, Belgrave and Smith 1998: 176). Ωστόσο κάτι τέτοιο φαίνεται να μην ισχύει στην περίπτωση της πανδημίας του κορωνοϊού, καθώς σε αντίθεση με οποιαδήποτε άλλη φυσική καταστροφή γνώρισε τα προηγούμενα χρόνια η παγκόσμια κοινότητα, η επαναφορά της παγκόσμιας κοινότητας σε μία κανονικότητα φαίνεται να καθυστερεί πολύ περισσότερο από μερικές μέρες ή εβδομάδες. Το ζήτημα της αύξησης της βίας κατά των γυναικών σε περιόδους μεγάλων φυσικών καταστροφών ή επιδημιών έχει παρατηρηθεί και καταγραφεί στην παγκόσμια βιβλιογραφία, ωστόσο ο εγκλεισμός και ο υποχρεωτικός περιορισμός των ατόμων στο σπίτι επιδεινώνει ακόμη περισσότερο τις συνθήκες διαβίωσης για τις γυναίκες που είναι θύματα ενδοοικογενειακής βίας και βίας μεταξύ ερωτικών συντρόφων.

Μια σειρά δεδομένων και ερευνών μας επιβεβαιώνουν σήμερα ότι η βία κατά των γυναικών, λαμβάνει ιδιαίτερα μεγάλη διάσταση σε συνθήκες επιδημιών, πανδημιών και φυσικών καταστροφών (WHO 2020, UN Human Rights Office of the High Commissioner 2020, Peterman et al 2020: 9-12). Τα στοιχεία αυτά δεν είναι καινούργια, καθώς, ο Παγκόσμιος Οργανισμός Υγείας (WHO 2005) αλλά και έρευνες που πραγματοποιήθηκαν τα προηγούμενα χρόνια διερευνώντας τη σχέση μεταξύ ενδοοικογενειακή βίας και καταστροφών (Parkinson and Zara 2013: 30-31) αναφέρουν ότι οι γυναίκες που βρίσκονται σε μία βίαιη σχέση είναι πιθανό να βιώσουν αύξηση της βίας την περίοδο που εκδηλώνεται μία καταστροφή, ιδιαίτερα αν

εξαρτώνται για την επιβίωση και τη μετακίνησή τους από το σύντροφό τους. Συγκεκριμένα οι Parkinson και Zara (2013), αναλύοντας το παράδειγμα των πυρκαγιών στην Αυστραλία, αναφέρουν ότι πολλές φορές η βία κατά των γυναικών αγνοήθηκε από τις αρχές ή αντιμετωπίστηκε ως ένα αναμενόμενο ξέσπασμα των ανδρών που μέσα σε πρωτόγνωρες συνθήκες μεγάλης πίεσης και άγχους μπορούσε να «δικαιολογηθεί». Ιδιαίτερα σημαντική είναι η παρατήρηση των δύο ερευνητριών σε σχέση με τ' ότι τα μέσα ενημέρωσης δεν επικεντρώθηκαν στην αύξηση της βίας κατά των γυναικών αλλά στην ανάγκη επιβίωσης της κοινότητας ως κοινωνικό σύνολο, αγνοώντας τις ιδιαίτερες ανάγκες γυναικών και παιδιών.

Ανάλογη μπορούμε να παρατηρήσουμε ότι ήταν η αντίδραση των περισσότερων ΜΜΕ μέσα στην πανδημία του κορωνοϊού, καθώς τις πρώτες εβδομάδες του εγκλεισμού, πριν ανακοινωθούν τα αυξημένα ποσοστά ενδοοικογενειακής βίας από τις αρχές, η έμφαση των μέσων ενημέρωσης διεθνώς, δόθηκε στην ανάγκη προστασίας της υγείας του κοινωνικού συνόλου. Με άλλα λόγια η κυρίαρχη ρητορική καλούσε το σύνολο του πληθυσμού να παραμείνει σπίτι, παρακάμπτοντας τις ανάγκες ευάλωτων ομάδων που είτε δεν διέθεταν μόνιμη κατοικία (μετανάστες, πρόσφυγες, άστεγοι), είτε ζούσαν σε επισφαλείς συνθήκες (όπως οι γυναίκες θύματα ενδοοικογενειακής βίας). Έτσι γίνεται αντιληπτό ότι η πανδημία επιδεινώνει και βαθαίνει περαιτέρω τις ήδη υπάρχουσες ανισότητες μεταξύ περιθωριοποιημένων και ευάλωτων πληθυσμών (Ζήσση και Χτούρης 2020: 70), ενώ οι γυναίκες ήταν αυτές που σε μεγάλο βαθμό επιβαρύνθηκαν με την οικιακή εργασία φροντίδας και τη φροντίδα ασθενών ως εργαζόμενες πρώτης γραμμής στον τομέα της υγείας (UN WOMEN, 2020b).

Σημαντικό είναι ότι η πανδημία στη χώρα μας φτάνει μετά από μία δεκαετή περίοδο, όπου τα συστήματα κοινωνικής υγείας και πρόνοιας ήταν ιδιαίτερα δύσκολο να ανταποκριθούν στις ανάγκες μίας παγκόσμιας πανδημίας μετά από τις δημοσιονομικές πολιτικές λιτότητας και περιορισμού του δημόσιου τομέα που εφαρμόστηκαν τα προηγούμενα χρόνια (Αφουξενίδης και Χτούρης 2020: 2-3). Κενά ωστόσο δεν εντοπίζονται μόνο στα συστήματα υγείας αλλά στο σύνολο του κράτους πρόνοιας και σε επιμέρους υπηρεσίες του όπως οι δομές υποστήριξης θυμάτων ενδοοικογενειακής βίας.

Κενά που προϋπήρχαν της πανδημίας του κορωνοϊού

Πιο συγκεκριμένα μέσα από μελέτες και έρευνες που πραγματοποιήθηκαν το διάστημα πριν την έναρξη της πανδημίας (ActionAid 2018: 112-116, ΕΥΣΕΚΤ 2019: 343 -345, Μαυρομμάτη – Λαγάνη 2020) αλλά και μέσα από τα πρακτικά των συνεδριάσεων της Ειδικής Μόνιμης Επιτροπής Ισότητας, Νεολαίας και Δικαιωμάτων του Ανθρώπου της Βουλής (2020: 37 - 64) στην οποία συμμετέχουν φεμινιστικές οργανώσεις και οργανώσεις της Κοινωνίας των Πολιτών γίνεται ξεκάθαρο, ότι στο εγχώριο δίκτυο δομών υποστήριξης θυμάτων ενδοοικογενειακής βίας αλλά και στη νομική αντιμετώπιση των περιστατικών, υπήρχαν και παραμένουν αρκετά κενά σε σχέση με την αντιμετώπιση του προβλήματος. Πιο συγκεκριμένα σε έρευνα αξιολόγησης των δομών του δικτύου, της ΕΥΣΕΚΤ (2019: 343-345), σημειώνεται η ανάγκη για τη παροχή διευρυμένων υπηρεσιών (νομικής υποστήριξης, ψυχοκοινωνικής στήριξης και εργασιακής συμβουλευτικής) σε περισσότερες ομάδες ενδιαφερόμενων που να καλύπτουν ευάλωτους πληθυσμούς γυναικών, όπως οι προσφύγισσες, οι μετανάστριες και οι γυναίκες ΡΟΜΑ. Επιπλέον σημαντική κρίνεται

η ανάγκη διαρκούς επιμόρφωσης και εκπαίδευσης των εργαζόμενων του δικτύου, δίνοντας έμφαση στην αντιμετώπιση των ευάλωτων αυτών ομάδων. Επίσης, κρίνεται απαραίτητη η δικτύωση των υπηρεσιών του δικτύου με άλλες υπηρεσίες (πχ. Υγειονομικές) αλλά και η συνεργασία με αντίστοιχες υπηρεσίες του εξωτερικού σε περίπτωση που χρειαστεί κάποια προσφύγισσα ή μετανάστρια να προωθηθεί σε άλλη χώρα της Ευρώπης. Τέλος, σημαντική κρίνεται τόσο από την ΕΥΣΕΚΤ, όσο και από την έρευνα της ActionAid Ελλάς (2018: 112-116) η ολοκληρωμένη συλλογή στοιχείων από όλους τους εμπλεκόμενους φορείς. Επιπλέον, η έρευνα της ActionAid, υπογραμμίζει την ανάγκη οικονομικής υποστήριξης των γυναικών μέσα στο πλαίσιο της οικονομικής κρίσης, καθώς οι ίδιες συχνά δεν μπορούν να ξεφύγουν από την κακοποίηση του συντρόφου τους, εξαιτίας της μη ύπαρξης μίας ολοκληρωμένης κοινωνικής πολιτικής που να στηρίζει τα θύματα ενδοοικογενειακής βίας, ενδυναμώνοντας τα μέσω της εύρεσης εργασίας και απόκτησης σταθερού εισοδήματος. Αξίζει να αναφερθεί, ότι η εργασιακή συμβουλευτική έχει υιοθετηθεί από τις επιμέρους δομές σαν πρακτική αλλά θα πρέπει να ενισχυθεί και να εδραιωθεί στο σύνολο των δομών (ΕΥΣΕΚΤ 2019: 331). Άλλα κενά και ανάγκες που εντοπίζονται αφορούν την ανάγκη διατομεακής συνεργασίας και την ενίσχυση της εμπιστοσύνης μεταξύ διαφορετικών επαγγελματιών του πεδίου καθώς και της συνεργασίας με φορείς της Κοινωνίας των Πολιτών. Επιπλέον, ως σημαντική έλλειψη σημειώνεται η μη ύπαρξη οικογενειακών δικαστηρίων και η αργοπορία που σημειώνεται στην απόδοση δικαιοσύνης σε περιπτώσεις ενδοοικογενειακής βίας (Βουλή των Ελλήνων 2020: 37-64). Ακόμη ένα σημαντικό πρόβλημα αναφέρεται στη διαδικασία της ποινικής διαμεσολάβησης και στις ελλείψεις που σημειώνονται σε δομές και προσωπικό στο δίκτυο αρωγής θυμάτων ενδοοικογενειακής βίας. Η έρευνα της ΕΥΣΕΚΤ (2020: 320, 345) υπογραμμίζει ότι σημαντικό ρόλο παίζει η ψυχολογική υποστήριξη των εργαζόμενων στο δίκτυο των δομών, αλλά και η μονιμότητα των εργαζόμενων σε αυτές, προκείμενου να εξασφαλίζεται συνέχεια στο έργο τους και στην παρακολούθηση των επιζησασών έμφυλης βίας. Ένα άλλο σημαντικό εμπόδιο πρόσβασης των θυμάτων στις εγχώριες δομές είναι οι αυστηροί κανόνες λειτουργίας των ξενώνων και το ανελαστικό πλαίσιο εισαγωγής σε αυτούς, κάτι που οδηγεί στον αποκλεισμό ορισμένων ευάλωτων ομάδων, όπως γυναικών που αντιμετωπίζουν οι ίδιες ή τα παιδιά τους προβλήματα υγείας. Επιπλέον, σημαντική είναι η ανάγκη ύπαρξης μίας ολιστικής προσέγγισης των γυναικών και των οικογενειών που αφήνουν πίσω τους όταν μεταβαίνουν στον ξενώνα. Καθώς το κράτος πρόνοιας παραμένει ελλειμματικό, πολλές γυναίκες αποτελούν τους κύριους φροντιστές μιας οικογένειας με αποτέλεσμα να μην μπορούν να εγκαταλείψουν το σπίτι τους καθώς θα αφήσουν πίσω άλλα μέλη της οικογένειας τους (εκτός των παιδιών τους), τα οποία κινδυνεύουν να απολέσουν την υποστήριξη και τη φροντίδα τους (Μαυρομμάτη – Λαγάνη 2020: 114-126). Επιπλέον κάτι που αναφέρεται συστηματικά τόσο από Διεθνείς Οργανισμούς, φεμινιστικά σωματεία και έρευνες είναι η συγκέντρωση ολοκληρωμένων στατιστικών στοιχείων από όλες τις αρμόδιες υπηρεσίες που εμπλέκονται στην αρωγή των θυμάτων, όπως η αστυνομία, οι δικαστικές αρχές και οι υγειονομικές αρχές. Επίσης σημαντική κρίνεται η πιστή εφαρμογή του νομοθετικού πλαισίου και των προβλέψεων του , καθώς και η ανάγκη υποστήριξης και εκπαίδευσης των επαγγελματιών του πεδίου ώστε να μπορούν να αναγνωρίσουν και να αξιολογήσουν περιπτώσεις έμφυλης βίας (εργαζόμενες/οι στην υγεία, την αστυνομία και την κοινωνική εργασία). Τέλος, η πλειοψηφία των ερευνών και των φεμινιστικών σωματείων που αναφέρονται στο θέμα , θεωρούν ότι σημαντικό

ρόλο μπορεί να παίξει η καλύτερη ενημέρωση και ευαισθητοποίηση της κοινωνίας για τα έμφυλα στερεότυπα με έμφαση στην εκπαίδευση της νέας γενιάς.

Το Ξέσπασμα της Βίας

Ιδιαίτερη σημασία στην ανάλυση του θέματος έχει η αύξηση που παρατηρήθηκε σε ένα σύνολο χωρών σε σχέση με την ενδοοικογενειακή βία. Πιο συγκεκριμένα, σύμφωνα με τον οργανισμό UN WOMEN (2020) στη Γαλλία σημειώθηκε αύξηση των περιστατικών ενδοοικογενειακής βίας με θύματα γυναίκες κατά 30% το πρώτο διάστημα της καραντίνας, αντίστοιχα στην Κύπρο καταγράφηκε αύξηση στις κλήσεις των γραμμών αρωγής γυναικών κατά 33%. Σε ορισμένες περιπτώσεις χωρών σημειώθηκαν λιγότερες κλήσεις στις γραμμές έκτακτης ανάγκης λόγω αδυναμίας των γυναικών να καταγγείλουν τη βία των συντρόφων τους, ενώ σε άλλες περιπτώσεις χωρών συνέβη το ακριβώς αντίθετο. Σύμφωνα με άρθρο των New York Times (Taub 2020), στην Ισπανία οι γραμμές έκτακτης ανάγκης για την ενδοοικογενειακή βία έλαβαν κατά 18 φορές περισσότερες κλήσεις τις 2 πρώτες εβδομάδες του εγκλεισμού, ενώ στη Μεγάλη Βρετανία σημειώθηκε κατά 20% αύξηση στις αναφορές ενδοοικογενειακής βίας την περίοδο της καραντίνας. Σε πολλές χώρες όπως στο ΗΒ, στην Αργεντινή, Τουρκία και στο Ισραήλ παρατηρήθηκε επίσης αύξηση στις γυναικοκτονίες (Smith 2020, Weil 2020).

Σύμφωνα με τα στοιχεία που δημοσίευσε η ΓΓΟΠΙΦ (2020), στη χώρα μας σημειώθηκαν 325 κλήσεις το Μάρτη και 1064 κλήσεις τον Απρίλη για περιστατικά ενδοοικογενειακής βίας στη γραμμή 15 900. Το 92% των κλήσεων του Μαρτίου και 87% του Απριλίου αφορούσαν την ενδοοικογενειακή βία, ενώ 57% και 54% των περιστατικών είχαν ως θύτη τον σύζυγο/σύντροφο, το Μάρτιο και τον Απρίλιο αντίστοιχα.

Ένα σημαντικό ερώτημα που προκύπτει είναι πού οφείλεται η αύξηση της ενδοοικογενειακής βίας. Βασική αιτία της αύξησης της βίας ήταν η απαγόρευση της κυκλοφορίας και ο εγκλεισμός, μία πολιτική που απομόνωσε περαιτέρω ευάλωτες γυναίκες που ήταν θύματα ενδοοικογενειακής βίας, πριν την έναρξη της πανδημίας αλλά και κατά την διάρκεια της. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο της κοινωνικής αποστασιοποίησης οι γυναίκες που υφίστανται κακοποίηση είναι πιθανό να μην έχουν πρόσβαση σε δίκτυα υποστήριξης του κοινωνικού τους κύκλου. Επιπλέον η μείωση του εισοδήματος εν μέσω πανδημίας επηρεάζει δυσανάλογα τις γυναίκες οι οποίες σε πολλές περιπτώσεις αμείβονται λιγότερο από τους άνδρες, επιτελούν το μεγαλύτερο μέρος της απλήρωτης οικιακής και χαμηλόμισθης ή/και αδήλωτης εργασίας στο σπίτι και αποτελούν το 70% των εργαζόμενων στον τομέα της υγείας (UN Women 2020b) με κίνδυνο να στιγματιστούν κατά τη διάρκεια της πανδημίας (WHO 2020). Οι θύτες ενδοοικογενειακής βίας, μπορεί να εκμεταλλευτούν αυτήν την περίοδο δυσχέρειας και εξάρτησης των γυναικών από τους ίδιους για να συνεχίσουν την κακοποίηση των συντρόφων τους. Ένα επιπρόσθετο πρόβλημα είναι ότι πολλές γυναίκες απορρίπτουν τη δυνατότητα απεύθυνσης σε κάποιο καταφύγιο, την αστυνομία ή νοσοκομείο καθώς φοβούνται ότι μπορεί να διακινδυνέψουν την υγεία τους ή την υγεία κοντινών συγγενών τους. Επιπλέον, η αύξηση της ενδοοικογενειακής βίας επί κορωνοϊού συνδυάζεται με την υπερφόρτωση των συστημάτων υγείας και τη δυσκολία πρόσβασης σε υγειονομικές υπηρεσίες την ίδια περίοδο. Αντίστοιχα η αστυνομία μπορεί να αποφύγει την παροχή βοήθειας και την αξιολόγηση του κινδύνου για τις γυναίκες επιζήσασες ενδοοικογενειακής και

συντροφικής βίας υπό τον φόβο της μετάδοσης του ιού. Η μη δυνατότητα άμεσης παρέμβασης της αστυνομίας, το κλείσιμο των δικαστηρίων, η περιορισμένη πρόσβαση των γυναικών σε νομική βοήθεια και η μη πρόσβαση σε υπηρεσίες συμβουλευτικής και ψυχολογικής ενδυνάμωσης επιτείνουν τα ρίσκα για τις γυναίκες επιζήσασες ενδοοικογενειακής βίας και τα παιδιά τους . Τέλος, το κλείσιμο των σχολείων παράλληλα με τον εγκλεισμ ό είναι πιθανό να αυξήσει τη βία απέναντι στα νεαρά κορίτσια, καθώς παραμένουν για μεγαλύτερο χρονικό διάστημα στο σπίτι, ενώ αυξάνεται η πιθανότητα σεξουαλικής εκμετάλλευσης, βιασμού, υποχρεωτικού γάμου και ακρωτηριασμού των γυναικείων γενετικών οργάνων (η λεγόμενη πρακτική ΑΓΓΟ) – (UN Women 2020a).

Μέτρα Αντιμετώπισης της Ενδοοικογενειακής Βίας εν μέσω Πανδημίας

Σε μία σειρά από ανακοινώσεις και δελτία ενημέρωσης διεθνών οργανισμών, ο ΟΗΕ, ο ΠΟΥ και ο οργανισμός UN Women προτείνουν πιθανά μέτρα που μπορούν να ακολουθήσουν τα κράτη για τη καλύτερη προστασία των θυμάτων έμφυλης βίας εν μέσω πανδημίας (UN Human Rights Office of the High Commissioner 2020, WHO 2020, UN WOMEN 2020a). Μεταξύ άλλων πρότειναν την έκτακτη χρηματοδότηση των εθνικών σχεδίων δράσης για την αντιμετώπιση της έμφυλης βίας κατά τη διάρκεια της πανδημίας. Επίσης, το Ταμείο Πληθυσμού του ΟΗΕ (UNFPA 2020: 6) αναφέρει ότι θα πρέπει να υπάρξουν εναλλακτικές μέθοδοι παραπομπής των γυναικών στις αρμόδιες υπηρεσίες αρωγής θυμάτων έμφυλης βίας, ενώ σημειώνει ότι οι σχετικές υπηρεσίες είναι απαραίτητες για την επιβίωση των γυναικών και πρέπει να εντάσσονται στα γενικότερα πλάνα ετοιμότητας και αντιμετώπισης της πανδημίας του Covid-19, ώστε καμία γυναίκα να μην βρεθεί σε κίνδυνο. Ο οργανισμός UN Women (2020a) θεωρεί σημαντική την επέκταση των δυνατοτήτων των καταφυγίων και τη λειτουργία νέων χώρων (πχ. Ξενοδοχείων) για την ανταπόκριση των δομών υποστήριξης θυμάτων ενδοοικογενειακή βίας στα πλαίσια της πανδημίας. Παράλληλα προτείνεται η υποστήριξη των γραμμών βοήθειας και η υιοθέτηση νέων μεθόδων συμβουλευτικής μέσω των νέων τεχνολογιών. Επίσης σημαντική κρίνεται η εκπαίδευση των αστυνομικών, υγειονομικών και κοινωνικών λειτουργών ώστε να μπορούν να ανταποκριθούν στο πλαίσιο της πανδημίας, όντας σε ετοιμότητα να αναγνωρίσουν πιθανά θύματα και να τιμωρήσουν τους θύτες. Ιδιαίτερη σημασία δίνεται στη συμπερίληψη των γυναικείων οργανώσεων βάσης στις διαδικασίες λήψης αποφάσεων για τον περιορισμό της έμφυλης βίας σε συνθήκες πανδημίας (UN WOMEN, 2020a) αλλά και η συμμετοχή των γυναικών στα κέντρα λήψης αποφάσεων σε τοπικό και εθνικό επίπεδο εν μέσω κορωνοϊού (UNFPA 2020). Σε σχέση με τη προστασία των γυναικών απέναντι στην έμφυλη βία συστήνεται σε μέλη της κοινότητας να κρατούν επαφή με γυναίκες που γνωρίζουν ότι είναι εκτεθειμένες στη βία των συντρόφων τους και να συλλέγουν πληροφορίες που μπορούν να τις βοηθήσουν. Ακόμα, οι γυναίκες που ζουν μαζί με κακοποιητικούς συντρόφους προτείνεται να σχεδιάσουν ένα πλάνο διαφυγής το οποίο θα ακολουθήσουν σε περίπτωση που χρειαστεί να εγκαταλείψουν άμεσα την εστία τους (UN Women 2020a, WHO 2020). Τέλος σημαντική θεωρείται για άλλη μία φορά η συλλογή στοιχείων με βάση το φύλο, τις μορφές ενδοοικογενειακής βίας και τις ανάγκες των αρμόδιων υπηρεσιών στο πλαίσιο της πανδημίας, προκειμένου η μελλοντική ανταπόκριση σε ανάλογες συνθήκες να είναι πιο αποτελεσματική (UN Human Rights Office of the High Commissioner 2020, UN Women 2020a).

Σύμφωνα με τον οργανισμό UN Women (2020a), διαφορετικές χώρες έλαβαν διάφορους τύπους μέτρων για την καταπολέμηση της βίαιης επιδημίας κατά των γυναικών. Σε χώρες όπως ο Καναδάς, η Αυστραλία, το Ηνωμένο Βασίλειο και η Γαλλία οι υπηρεσίες και τα καταφύγια δέχθηκαν έκτακτη χρηματοδότηση για την υποστήριξη τους σε συνθήκες πανδημίας. Στη Γαλλία για την αποφυγή μετάδοσης του Covid-19 οι γυναίκες παραπέμπονταν σε εναλλακτικά καταλύματα, ενώ στην Ιταλία ορίσθηκε ότι σε περιπτώσεις ενδοοικογενειακής βίας ο θύτης πρέπει υποχρεωτικά να φύγει από το σπίτι. Σε πολλές περιπτώσεις αξιοποιήθηκαν οι νέες τεχνολογίες, όπως στην Ισπανία όπου σε κάποιες περιοχές χρησιμοποιήθηκαν εφαρμογές γεω-εντοπισμού και δυνατότητας ηλεκτρονικής υποστήριξης των γυναικών. Σε άλλες περιπτώσεις, καθώς οι γυναίκες πολλές φορές μπορεί να μην είχαν πρόσβαση σε τεχνολογικά μέσα επιστρατεύθηκαν άλλες μέθοδοι. Μία τέτοια μέθοδος ήταν πανευρωπαϊκή εκστρατεία με το συνθηματικό «Μάσκα-19», η οποία υιοθετήθηκε και στην Ελλάδα από τον Φαρμακευτικό Σύλλογο (Πανελλήνιος Φαρμακευτικός Σύλλογος 2020), με στόχο να βοηθήσει κακοποιημένες γυναίκες που μπορούσαν να ζητήσουν βοήθεια στο κοντινό τους φαρμακείο. Αντίστοιχα, σε κάποιες περιοχές του ΗΒ οι ταχυδρομικοί υπάλληλοι και όσοι εργάζονται στις παραδόσεις και ταχυμεταφορές κλήθηκαν να ελέγχουν κατά την εργασία τους για σημάδια κακοποίησης στις γυναίκες που συναντούσαν κατά την εργασία τους.

Στην Ελλάδα, σύμφωνα με τα στοιχεία που έδωσε η Γενική Γραμματεία Οικογενειακής Πολιτικής και Ισότητας των Φύλων (ΓΓΟΠΙΦ 2020) η γραμμή βοήθειας 15900 και τα καταφύγια παρέμειναν ανοικτά κατά τη διάρκεια του εγκλεισμού, ενώ συνεχίστηκε η συμβουλευτική υποστήριξη των γυναικών που είχε ξεκινήσει πριν το ξέσπασμα του Covid -19, είτε τηλεφωνικά, είτε δια αλληλογραφίας (Βουλή των Ελλήνων 2020: 67). Επίσης, σύμφωνα με τη ΓΓΟΠΙΦ (2020) υπήρξε προσπάθεια ενημέρωσης της αστυνομίας για την καλύτερη ανταπόκριση στην κρίση ενδοοικογενειακής βίας εν μέσω κορωνοϊού, ενώ πραγματοποιήθηκε και εκστρατεία ενημέρωσης με τίτλο «Μένουμε στο σπίτι αλλά δεν μένουμε σιωπηλές» και «Μένουμε σπίτι δεν σημαίνει υπομένουμε τη βία» για την ευαισθητοποίηση της κοινής γνώμης απέναντι στο θέμα. Τέλος, μεταφράστηκαν ενημερωτικά φυλλάδια για τον Covid -19 και τις υπηρεσίες του δικτύου της ΓΓΟΠΙΦ στις γλώσσες των προσφυγισσών και μεταναστριών (Φαρσί – Αραβικά), ώστε να υπάρχει δυνατότητα πρόσβασης τους στις δομές του δικτύου.

Τέλος, αξίζει να αναφερθεί ότι στη χώρα μας ιδιαίτερο ρόλο έπαιξε το φεμινιστικό κίνημα, προχωρώντας σε δράσεις ενημέρωσης και δικτύωσης των γυναικών. Ιδιαίτερα φεμινιστικές οργανώσεις, σωματεία και ινστιτούτα όπως το Ελληνικό Δίκτυο για τη Φεμινιστική Απεργία της 8ης Μάρτης, το ΜΩΒ, το Κέντρο Διοτίμα, η Καμία Ανοχή και άλλες οργανώσεις συνεισέφεραν στην ανάδειξη του προβλήματος της ενδοοικογενειακής βίας εν μέσω κορωνοϊού και απαίτησαν από την πολιτεία να βρεθούν λύσεις. Ταυτόχρονα, χάρη στην κινητοποίηση των φεμινιστικών οργανώσεων στη χώρα μας, το θέμα της ενδοοικογενειακής και συντροφικής βίας έλαβε ιδιαίτερη προσοχή στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης, ήδη από τις πρώτες μέρες του εγκλεισμού, ευαισθητοποιώντας και ενημερώνοντας το ευρύ κοινό για τις συνθήκες διαβίωσης των γυναικών, πίσω από τις κλειστές πόρτες. Σημαντική ήταν επίσης η απαίτηση φεμινιστικών οργανώσεων, όπως ΤΟ ΜΩΒ να ξεκινήσει τηλεοπτική ενημέρωση των γυναικών από τις πρώτες ημέρες του εγκλεισμού σε σχέση με τη δυνατότητα απεύθυνσης των γυναικών στα συμβουλευτικά κέντρα του

δικτύου, κάτι που δεν πραγματοποιήθηκε μέχρι τις πρώτες μέρες του Απριλίου, όταν πλέον τα περιστατικά έμφυλης βίας είχαν αυξηθεί αρκετά στη χώρα μας. Επιπλέον, σημαντική ήταν η πρωτοβουλία της Οργάνωσης «ΤΟ ΜΩΒ» να τοιχοκολλήσει σχετικές αφίσες ενημέρωσης των γυναικών για τη γραμμή 15900 και να αναρτήσει πανό σε μπαλκόνια της πρωτεύουσας με σκοπό να πληροφορηθούν οι γυναίκες για την ύπαρξη γραμμής βοήθειας για την έμφυλη βία (Βωβού 2020). Σε μία άλλη περίπτωση, το «Κέντρο ΔΙΟΤΙΜΑ» έφερε στην επιφάνεια μία υπόθεση αστυνομικής αυθαιρεσίας, όπου γυναίκα επιζώσα ενδοοικογενειακής βίας, παρότι μετέβη σε αστυνομικό τμήμα για να καταγγείλει τον βίαιο σύντροφό της, αναγκάστηκε να φύγει από αυτό όταν οι αστυνομικοί επικαλέστηκαν την πανδημία. Η γυναίκα κατάφερε τελικά να καταθέσει την καταγγελία μετά από παρέμβαση του Κέντρου Διοτίμα (Κέντρο Διοτίμα 2020). Τέλος, σημαντικές ήταν οι διεκδικήσεις της φεμινιστικής συλλογικότητας «Καμία Ανοχή», η οποία ξεκίνησε τη συλλογή υπογραφών από το Μάρτιο του 2020 για την ενίσχυση μέσω παροχών των γυναικών και ΛΟΑΤΚΙ ατόμων που έχουν υποστεί ενδοοικογενειακή και συντροφική βία από το κράτος («Φεμινιστική Συλλογικότητα Καμία Ανοχή: Το σπίτι δεν είναι καταφύγιο για όλες» 2020).

Συμπέρασμα

Η πανδημία του κορωνοϊού αποκάλυψε σε μεγάλο βαθμό τα κενά προστασίας που υπάρχουν στο σύγχρονο κράτος πρόνοιας. Πολλά από τα προβλήματα προϋπήρχαν και απλώς εντάθηκαν στην πανδημία. Αντίστοιχα η ενδοοικογενειακή βία προϋπήρχε, ωστόσο εντάθηκε εν μέσω κορωνοϊού αφήνοντας πολλές γυναίκες εγκλωβισμένες μαζί με κακοποιητικούς συντρόφους και αποκαλύπτοντας το μέγεθος της ενδοοικογενειακής βίας. Κυρίαρχο ζήτημα αποτελεί η αντιμετώπιση της σημερινής κρίσης ως ευκαιρίας για βελτίωση και περιφρούρηση των υπηρεσιών και δομών αντιμετώπισης της έμφυλης βίας. Παράλληλα οι αρμόδιοι φορείς οφείλουν να καταγράψουν τις δυσκολίες, τα κενά, τις αποτελεσματικές πολιτικές που εφαρμόστηκαν και να προετοιμάσουν σχέδια λειτουργίας των δομών αρωγής και προστασίας των γυναικών σε περίπτωση νέου κύματος της πανδημίας ή/και άλλων υγειονομικών κρίσεων/περιβαλλοντικών καταστροφών. Όπως σημείωσε η Δρ. Marceline Naudi (Council of Europe 2020) σημασία έχει να μην περάσουμε άλλη μια φάση ξαφνικού ενδιαφέροντος για την έμφυλη βία και την επαύριον της πανδημίας το ζήτημα να ξεχαστεί. Βασική ανάγκη παραμένει η περαιτέρω χρηματοδότηση και η υποστήριξη των υπηρεσιών αντιμετώπισης της βίας κατά των γυναικών από τα κράτη καθώς και η εν γένει ευαισθητοποίηση της κοινωνίας σε σχέση με το θέμα.

Αναφορές

Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία

ActionAid Ελλάς (2018), «Η ενδοοικογενειακή βία κατά την περίοδο της οικονομικής κρίσης : Η οπτική των επαγγελματιών και προτάσεις βελτίωσης εφαρμοζόμενων πολιτικών» Ανακτήθηκε από: https://wwwactionaidgr/media/2046870/Domestic- Violence_GR_Final_2018-pdf

Αφουξενίδης, Α. και Χτούρης, Σ. (2020), Προλογικό σημείωμα: συνομιλώντας για την πανδημία, *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, No. 154, σσ.1-10. doi:https://doi.org/10.12681/grsr.23233

Βουλή των Ελλήνων (2020), *Έκθεση της Ειδικής Μόνιμης Επιτροπής Ισότητας, Νεολαίας και Δικαιωμάτων του Ανθρώπου*. Ανακτήθηκε από: https://www.hellenicparliament.gr/UserFiles/510129c4-d278-40e7-8009-e77fc230adef/%CE%88%CE%BA%CE%B8%CE%B5%CF%83%CE%B7%20%CE%99%CF%83%CF%8C%CF%84%CE%B7%CF%84%CE%B1%CF%82%20%CE%99%CE%97-%CE%91%CE%84%20(2020).pdf

Βωβού, Σ. (2020, Απρίλιος 30), Μπορεί η Καραντίνα να τελειώνει όχι όμως και η βία κατά των γυναικών, *Το Μώβ*. Ανακτήθηκε από: https://tomov.gr/2020/04/30/mporei-karantina-na-teleionei-omos-via-ton-gynaikon/

ΓΓΟΠΙΦ (2020), Διμηνιαίο Ενημερωτικό Δελτίο #1: Πολιτικές και Δράσεις της ΓΓΟΠΙΦ για την Πρόληψη και την Καταπολέμηση της Βίας κατά των Γυναικών στις Συνθήκες Πανδημίας του Covid-19 Ανάλυση Στατιστικών Στοιχείων από το Δίκτυο Δομών και της Γραμμής SOS 15900 της ΓΓΟΠΙΦ Μάρτιος 2020-Απρίλιος 2020.

ΕΥΣΕΚΤ (2019), *Μελέτη αξιολόγησης της λειτουργίας των δομών υποστήριξης γυναικών θυμάτων βίας στα ΠΕΠ και στο ΕΠ Μεταρρύθμιση Δημοσίου Τομέα: Παραδοτέο Γ.* Ανακτήθηκε από: http://wwwesfhellasgr/el/Pages/eLibraryFSaspx?item=2102&fbclid=IwAR1o0kYrLJa_FPF9jNqSvscMBhgiIogrnR778evBh1euFclZuZxzGsFyhjQ

Ζήση, Α. και Χτούρης, Σ. (2020), Η πανδημία Covid-19: Επιταχυντής των ανισοτήτων και εγκαταστάτης νέων μορφών ανισοτήτων, *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, No. 154, σσ. 65-73. doi:https://doi.org/10.12681/grsr.23229

Κέντρο Διοτίμα (2020, Μάρτιος 27), ΔΤ | Αστυνομικοί έδιωξαν θύμα ενδοοικογενειακής βίας με πρόσχημα τον κορωνοϊού, *Κέντρο Διοτίμα.* Ανακτήθηκε από https://diotima.org.gr/astynomikoi-edioxan-thyma-endoikogeneiakis-vias-koronoios/

Μαυρομμάτη–Λαγάνη, Α. (2020), «Συγκριτική Μελέτη των Πολιτικών Αντιμετώπισης της Βίας κατά των Γυναικών στις χώρες της ΕΕ: Η Ενδοοικογενειακή Βία» (Διπλωματική Εργασία) Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών.

Πανελλήνιος Φαρμακευτικός Σύλλογος (2020, Απρίλιος 21), Οι φαρμακοποιοί συμμετέχουν στην Πανευρωπαϊκή Εκστρατεία «Μάσκα -19» κατά της Ενδοοικογενειακής Βίας. Ανακτήθηκε από: https://pfs.gr/%ce%bf%ce%b9-%cf%86%ce%b1%cf%81%ce%bc%ce%b1%ce%ba%ce%bf%cf%80%ce%bf%ce%b9%ce%bf%ce%af-%cf%80%ce%b1%cf%81%ce%ad%ce%bc%ce%b5%ce%b9%ce%bd%ce%b1%ce%bd-%cf%83%cf%84%ce%b9%cf%82-%ce%b5%cf%80%ce%ac%ce%bb/

Φεμινιστική Συλλογικότητα Καμία Ανοχή: Το σπίτι δεν είναι καταφύγιο για όλες, (2020 Μαρτίου 31), *tetartopress*. Ανακτήθηκε από https://tetartopress.gr/feministiki-syllogikotita-kamia-anochi-to-spiti-den-einai-katafygio-gia-oles/

Ξενόγλωσση βιβλιογραφία

Alway, J., Belgrave, L. and Smith, K. (1998), Back to Normal: Gender and Disaster, *Symbolic Interaction,* Vol. 21, No 2, pp.171 -195.

Council of Europe (2020), The Istanbul Convention on preventing and combating violence against women and domestic violence applies in “sickness and in health” - like in a marriage, [βιντεοσκοπημένη συνέντευξη], Council of Europe. Ανακτήθηκε από https://www.coe.int/en/web/portal/covid-19-preventing-combating-violence-against-women

EIGE (2014), Estimating the costs of gender-based violence in the European Union: Report, Luxembourg, Publications Office of the European Union. Ανακτήθηκε από: https://eige.europa.eu/publications/estimating-costs-gender-based-violence-european-union-report

EIGE (2017), Gender Equality Index 2017: Measuring gender equality in the European Union 2005- 2015 – Report, Luxembourg, Publications Office of the European Union. Ανακτήθηκε από: https://eige.europa.eu/publications/gender-equality-index-2017-measuring-gender-equality-european-union-2005-2015-report

EIGE (2019), What is Gender Based Violence?. Ανακτήθηκε από: https://eige.europa.eu/gender- based- violence/what- is- gender-based-violence

Fundamental Rights Agency (2014), Violence against women an EU- wide survey, Luxemburg, Publications Office of the European Union. Ανακτήθηκε από: https://fra.europa.eu/en/publication/2014/violence-against-women-eu-wide-survey-main-results-report

Parkinson, D. and Zara, C. (2013), The Hidden Disaster: Domestic Violence in the Aftermath of Natural Disaster, *Australian Journal of Emergency Management*, Vol. 28, No 2, pp.28 -35.

Peterman, A., Potts, A., O’Donnell, M, Thompson, K, Shah, N, Oertelt-Prigione, S, and van Gelder, N. (2020), “Pandemics and Violence Against Women and Children” CGD Working Paper 528 Washington, DC, Center for Global Development. Ανακτήθηκε από: https://www.un.org/sexualviolenceinconflict/wp-content/uploads/2020/05/press/pandemics-and-violence-against-women-and-children/pandemics-and-vawg-april2.pdf

Silard, K. (1994), Helping Women to Help Themselves: Counselling Against Domestic Violence in Australia, in M.Davies (ed.)*, Women and Violence*, London, Zed Press, pp. 41 -67.

Smith, I. (April, 15 2020), “Coronavirus Doesn’t Cause Men’ s Violence Against Women” Ανακτήθηκε από: https://kareningalasmith.com/2020/04/15/coronavirus-doesnt-cause-mens-violence-against-women/

Taub, A (2020, Απρίλιος 14) A New Covid-19 Crisis: Domestic Abuse Rises Worldwide New York Times. Ανακτήθηκε από: https://wwwnytimescom/2020/04/06/world/coronavirus-domestic-violencehtml

UN Human Rights Office of the High Commissioner (2020, Ιουλιος 14), Joint statement by the Special Rapporteur and the EDVAW Platform of women's rights mechanisms on Covid-19 and the increase in violence and discrimination against women. Ανακτήθηκε από: https://wwwohchrorg/EN/NewsEvents/Pages/DisplayNewsaspx?NewsID=26083&LangID=E

UN WOMEN (2020a), COVID-19 and ending Violence Against Women and Girls, UN Women Headquarters. Ανακτήθηκε από: https://wwwunwomenorg/en/digital-library/publications/2020/04/issue-brief-covid-19-and-ending- violence-against-women-and-girls#view

UN WOMEN (2016), The economic costs of violence against women: Remarks by UN Assistant Secretary-General and Deputy Executive Director of UN Women, Lakshmi Puri at the high-level discussion on the "Economic Cost of Violence against Women". Ανακτήθηκε από: https://wwwunwomenorg/en/news/stories/2016/9/speech-by-lakshmi-puri-on-economic-costs-of-violence-against-women

UN Economic and Social Affairs (2015), The World's Women 2015: Trends and Statistics, New York, Department of Economic and Social Affairs. Ανακτήθηκε από: https://www.un.org/development/desa/publications/the-worlds-women-2015.html

Weil, S. (2020), Gendering – Coronavirus (Covid-19) and Femicide, *The European Sociologist* Vol. 45, No 1. Ανακτήθηκε από: https://wwweuropeansociologistorg/issue-45-pandemic-impossibilities-vol-1/gendering-%E2%80%93-coronavirus-covid-19-and-femicide

World Health Organization (2020), COVID-19 and violence against women: what the health sector/system can do, 7 April 2020, World Health Organization, Ανακτήθηκε από: https://apps.who.int/iris/handle/10665/331699

World Health Organization (2005), Violence and Disasters, Geneva, Department of Injuries and Violence Prevention, Ανακτήθηκε από: https://www.who.int/violence_injury_prevention/publications/violence/violence_disasters.pdf

UN WOMEN (2020b), Explainer: How Covid-19 Impacts Women and Girls. Ανακτήθηκε από: https://interactive.unwomen.org/multimedia/explainer/covid19/en/index.html?gclid=Cj0KCQiAx9mABhD0ARIsAEfpavSsu7IrLp5Iri_CCgCIT842u1UZcGz4zkINOXfdy75M01TQ6EYBLaoaAnbLEALw_wcB

UNFPA (2020), Coronavirus Disease (COVID-19) Pandemic UNFPA Global Response Plan: Revised June 2020, New York, United Nations Population Fund. Ανακτήθηκε από: https://www.unfpa.org/sites/default/files/resource-pdf/UNFPA_Global_Response_Plan_Revised_June_2020_.pdf

World Health Organization (2012), Understanding and addressing violence against women: Intimate partner violence (No. WHO/RHR/12.36), World Health Organization, Ανακτήθηκε από: https://apps.who.int/iris/bitstream/handle/10665/77432/WHO_RHR_12.36_eng.pdf;sequence=1

ΕΜΦΥΛΕΣ ΑΝΙΣΟΤΗΤΕΣ ΚΑΙ ΤΡΑΠΕΖΙΚΟΣ ΚΛΑΔΟΣ: ΤΟ ΦΑΙΝΟΜΕΝΟ ΤΗΣ «ΓΥΑΛΙΝΗΣ ΟΡΟΦΗΣ»

Βασιλική Π. Μελέτη

Οικονομολόγος-Περιφερειολόγος, Διδάκτωρ Κοινωνικής Πολιτικής, Πάντειο Πανεπιστήμιο Κ.Π.Ε. Αθηνών

Περίληψη

Οι έμφυλες διαφορές στον εργασιακό τομέα υπήρχαν, ενώ εξακολουθούν να υφίστανται και σήμερα. Απέναντι στην ύφεση και τη λιτότητα της κρίσης οι έμφυλες διαφορές των τελευταίων χρόνων πήγασαν από τις διαφορές στις θέσεις γυναικών και ανδρών ως προς τη διάρθρωση της απασχόλησης και της οικογενειακής οικονομίας. Η έρευνα που παρουσιάζεται, στόχο έχει να διερευνήσει και ποσοτικά το φαινόμενο της «Γυάλινης Οροφής» στον τραπεζικό κλάδο. Για το λόγο αυτό διεξήχθη πρωτογενής ποσοτική έρευνα σε δείγμα 1.005 υπαλλήλων σε 2 από τις 4 συστημικές Τράπεζες στην Ελλάδα. Συμμετείχαν ειδικότερα 527 υπάλληλοι από την Τράπεζα Α και 478 από την Β Τράπεζα, ενώ το δείγμα συλλέχθηκε με τη μέθοδο της απλής τυχαίας δειγματοληψίας. Βασικό εργαλείο της έρευνας αποτέλεσε το ερωτηματολόγιο που διαχύθηκε ηλεκτρονικά και έντυπα σε καταστήματα και κεντρικές διευθύνσεις των Τραπεζών. Από την έρευνα διαπιστώθηκε ότι το φαινόμενο της «Γυάλινης Οροφής» εμφανίζεται σε όλο το φάσμα λειτουργίας του τραπεζικού οργανισμού και οι κυριότεροι λόγοι για τη μη διεκδίκηση διευθυντικής θέσης από πλευράς γυναικών τραπεζικών στελεχών είναι το μη αξιόπιστο σύστημα αξιολόγησης προσωπικού, η έλλειψη κινήτρων, η απουσία αυτοπεποίθησης κατά την αναρρίχηση σε θέσεις εξουσίας, αλλά και η μη ύπαρξη τυπικών προσόντων των υποψηφίων με βάση τον Κανονισμό Εργασίας των Τραπεζών, όποτε και όπου αυτός εφαρμόζεται.

Λέξεις Κλειδιά: «Γυάλινη Οροφή», τραπεζικός τομέας, έμφυλες διαφορές, οικονομική κρίση, γυναικεία απασχόληση.

GENDER INEQUALITIES AND THE BANKING SECTOR: THE “GLASS CEILING” EFFECT

Vasiliki P. Meleti α

α Economist-Regionologist, Doctor of Social Policy, Panteion University of Social and Political Sciences, Athens

Abstract

Gender disparities in the labor sector existed and still remain today. In the face of recession and austerity during the last economic crisis, discriminations of recent years have stemmed from differences among women and men in terms of the employment structure as well as the family economy. The aim of this research was to quantitatively examine the “Glass Ceiling” effect in the banking sector. Therefore, a primary research was conducted on a sample of 1.005 employees in 2 out of the 4 systemic Banks in Greece: there was a participation of 527 employees from A Bank and 478 from B Bank and the sample was collected through the method of simple random sampling. The main tool of this research was a questionnaire distributed electronically and in print within the branches and central offices of both Banks.

More specifically, the research revealed that the “Glass Ceiling” effect occurs throughout the range of banking operations and the main reasons for not claiming a managerial position on behalf of women bank executives are the non reliable evaluation system, the lack of motivation, the absence of confidence to claim a key position and the non existing typical conditions of women candidates provided by the Employment Regulation within Banks, wherever and whenever this one is applied.

Keywords: “Glass Ceiling”, banking sector, gender disparities, financial crisis, women employment.

Εισαγωγή

Ο αριθμός των γυναικών που έχουν εισέλθει, τις τελευταίες δεκαετίες, στην αγορά εργασίας στην Ελλάδα αλλά και παγκοσμίως έχει αυξηθεί σημαντικά. Η αύξηση του ποσοστού γυναικείας συμμετοχής στο εργατικό δυναμικό οφείλεται στη δυνατότητα των γυναικών να ελέγξουν το πλήθος των παιδιών που πρόκειται να γεννήσουν, στην αύξηση της πρόσβασής τους στην εκπαίδευση, στην προστασία και ενίσχυση της γυναικείας απασχόλησης από πολιτικές και θεσμούς, στη διόγκωση του τριτογενή τομέα υπηρεσιών, καθώς και στη στήριξη της γυναικείας επιχειρηματικότητας (Karamessini and Koutentakis, 2014).

Παρόλα αυτά, η θέση των γυναικών στην αγορά δεν είναι ισότιμη με εκείνη του άνδρα, φαινόμενο που έχει αποτελέσει επίκεντρο θεωρητικών συζητήσεων (Webster, 2014). Ειδικότερα, στην Ελλάδα, η γυναίκα «κουβαλά» ακόμα αντιλήψεις και προκαταλήψεις του παρελθόντος που την θέλουν να απλώς παντρεύεται, να γεννά παιδιά και να τα μεγαλώνει. Το «στίγμα» αυτό είτε δυσκολεύει τις γυναίκες που επιθυμούν να εργαστούν παράλληλα είτε αναγκάζει άλλες κατηγορίες γυναικών να μην εκπληρώνουν τα όνειρά τους και να κλείνονται στο σπίτι, υπηρετώντας σύζυγο και παιδιά (Karamessini, 2012).

Η ανεργία επιπλέον επιδρά άμεσα στο επίπεδο ζωής μιας γυναίκας και της οικογένειάς της και περικόπτει την αίσθηση αυτονομίας και οικονομικής ανεξαρτησίας, περιορίζει την ικανοποίηση των οποιωνδήποτε αναγκών της και παραλλάσσει, βάσει αυτών, τις φιλοδοξίες και τις προοπτικές της ως προς τον κόσμο της εργασίας (Μελέτη, 2020). Παρότι οι γυναίκες αποτελούν το 50% του παγκόσμιου πληθυσμού και σημαντικό τμήμα του ενεργού ανθρώπινου δυναμικού στις ανεπτυγμένες χώρες, το ποσοστό των γυναικών που καταλαμβάνουν ανώτατες θέσεις, σε επίπεδο ιεραρχίας και αμοιβής, δεν αντιστοιχεί στο ποσοστό της συνολικής συμμετοχής τους στις επιχειρήσεις. Πράγματι, οι γυναίκες έχουν αναλογικά χαμηλότερο ποσοστό παρουσίας στην ηγεσία των επιχειρήσεων του ιδιωτικού τομέα (Arat, 2015). Συγκεκριμένα, ενώ ο αριθμός τους αυξάνεται συνεχώς στις χαμηλές διοικητικές θέσεις, οι δυνατότητές τους να ανέλθουν σε υψηλότερα επίπεδα ιεραρχίας εμποδίζονται (Berry and Bell, 2012).

Έρευνες που διεξήχθησαν σε διαφορετικές χρονικές περιόδους (Bettio and Verashchagina, 2013) καταδεικνύουν την υποεκπροσώπηση γυναικών σε διευθυντικές θέσεις, σε επίπεδο κάθετου διαχωρισμού. Σε τομείς, όπως ο τραπεζικός, που απασχολεί παραδοσιακά μεγάλο αριθμό γυναικών, το ποσοστό τους σε διευθυντικές θέσεις προσεγγίζει μόλις το 3% με 4%. Υπάρχει, παράλληλα, απότομη μείωση της παρουσίας γυναικών στελεχών, όσο η θέση τείνει να γίνεται πιο στρατηγική και να συνεπάγεται ευθύνη ή λήψη στρατηγικών αποφάσεων για μεγάλες

ομάδες ανθρώπων. Μάλιστα, στις Τράπεζες δημοσίου χαρακτήρα, οι γυναίκες φαίνεται να συγκεντρώνονται σε θέσεις που απαιτούν ακόμα λιγότερα προσόντα, άρα υποεκπροσωπούνται σοβαρά στις θέσεις ευθύνης (Βακόλα και Αποσπόρη, 2007).

Η θέση της γυναίκας στην αγορά εργασίας οφείλεται στο φαινόμενο της «Γυάλινης Οροφής». Η «Γυάλινη Οροφή» αποτελεί κατασκευασμένο φράγμα από αρνητικές συμπεριφορές και προκαταλήψεις, το οποίο εμποδίζει τις γυναίκες, μεσαία και υψηλόβαθμα στελέχη, να μετακινηθούν πέρα από ένα συγκεκριμένο επίπεδο στην εταιρική ιεραρχία (Γιαννακούρου, 2008). Αναφορικά με τα ειδικά εμπόδια που θέτει η «Γυάλινη Οροφή» αυτά παρουσιάζονται στη συνέχεια. Κατ' αρχάς, ένας από τους μύθους ως προς τη γυναικεία απασχόληση, είναι ότι οι γυναίκες αλλάζουν θέσεις εργασίας πιο συχνά απ' ό,τι οι άνδρες (Breitenbach et al, 2016). Άλλοι τέτοιου είδους μύθοι είναι ότι οι γυναίκες δεν θα εργάζονταν, αν δεν υπήρχαν οικονομικοί λόγοι που θα τις ωθούσαν να το πράξουν ή ότι η εκπαίδευση των γυναικών είναι περιττή, γιατί θα εγκατέλειπαν την εργασία τους, εάν προέκυπτε ευκαιρία γάμου ή τεκνοποίησης (Bruckmüller et al, 2014). Δηλαδή η σύγκρουση μεταξύ οικογενειακών υποχρεώσεων και ανδρικού προτύπου εργασίας, αποτρέπει τις γυναίκες από την ανέλιξή τους σε διευθυντικές θέσεις (Ιωαννίδου, 2011).

Ως προς τη γυναίκα στέλεχος του ιδιωτικού τομέα, κατά την πρόσληψη ή την υπηρεσιακή εξέλιξη, αν για παράδειγμα διαθέτει εμπειρία, μπορεί να της ζητηθεί από τον εργοδότη μεγαλύτερη εκπαίδευση και αντιστρόφως. Η μειονεκτική θέση της γυναίκας στελέχους αποδίδεται σε χαμηλότερο ή λιγότερο σχετικό είδος εκπαίδευσης ή σε έλλειψη κατάλληλης επαγγελματικής εμπειρίας, συμπεριλαμβανομένης και της προϋπηρεσίας στο εξωτερικό. Στην περίπτωση που μια εργαζόμενη διαθέτει τα παραπάνω προσόντα, ενδέχεται να της προταθεί μικρότερη αμοιβή συγκριτικά με συνυποψήφιό της (Καραμεσίνη, 2011).

Μια από τις συνήθεις προφάσεις πίσω από τη «Γυάλινη Οροφή» είναι ότι οι ανώτερες διοικητικές θέσεις απαιτούν ανθρώπους έτοιμους να αναλάβουν στρατηγικά ρίσκα σε όρους μάνατζμεντ, ιδιότητες που οι γυναίκες θεωρούν οι διοικήσεις των Τραπεζών ότι κατέχουν σε μικρότερο ποσοστό (Cook and Glass 2014). Έτσι, άνευ επιστημονικής βάσης στερεοτυπικές αντιλήψεις αποθαρρύνουν τις εργαζόμενες από την ανάληψη πρωτοβουλιών, έστω και εάν εκείνες διαθέτουν τα τυπικά προσόντα (Cortina et al, 2013). Έχει επιπλέον διατυπωθεί η θεωρία ότι το συμφέρον των «άτυπων ανδρικών δικτύων» πυροδοτεί την παρεμπόδιση της ανέλιξης γυναικών στελεχών στη διεκδίκηση θέσεων. Από την άλλη πλευρά, η πατριαρχική κοινωνία «επιβάλλει» στις γυναίκες υποδεέστερες θέσεις, γεγονός που βρίσκει αντίκτυπο σε επαγγελματικούς χώρους, μεταξύ των οποίων και οι Τράπεζες (Καραμεσίνη και Ιωακείμογλου, 2003).

Σε κάθε περίπτωση, στην Ευρωπαϊκή Ένωση, απαγορεύεται νομοθετικά κάθε διάκριση με βάση το φύλο. Αυτό σημαίνει ότι στις περιπτώσεις που μια γυναίκα αναλαμβάνει εργασία εξίσου απαιτητική με εκείνη του άλλου φύλου, δικαιούται εκ του νόμου να λάβει ίση αμοιβή έναντι παροχής εργασίας ίσης αξίας. Στην πράξη όμως, υφίσταται το λεγόμενο μισθολογικό χάσμα, παρά δηλαδή τη νομική υπόσταση ίσης αμοιβής για εργασία ίσης αξίας, στην πράξη δεν αποδίδεται ίδια αξία στην εργασία. Κατά συνέπεια, προκύπτει το χάσμα των αμοιβών γυναικών και ανδρών ως αποτέλεσμα διαφοράς λόγω φύλου (Fagan et al, 2015). Το πρόβλημα εντείνεται μάλιστα από τον επαγγελματικό διαχωρισμό – ήτοι από το γεγονός ότι οι γυναίκες απασχολούνται κατά βάση σε τομείς, όπου η εργασία θεωρείται υποδεέστερης αξίας.

Σε αυτό συμβάλλουν δύο παράγοντες: πολλοί περισσότεροι άνδρες απασχολούνται στον ιδιωτικό έναντι του δημόσιου τομέα, ενώ οι γυναίκες είναι πιο ισότιμα κατανεμημένες μεταξύ των δύο τομέων. Ο δημόσιος τομέας πράγματι διαδραματίζει κομβικό ρόλο στην παροχή απασχόλησης στη δεξαμενή των γυναικών, παρέχοντας σαφώς περισσότερες ευκαιρίες επαγγελματικής σταδιοδρομίας και υψηλότερες ελάχιστες νόρμες στα χαμηλότερα κλιμάκια των θέσεων εργασίας. Άλλωστε, στο δημόσιο, οι γυναίκες έχουν επιπλέον κατακτήσει το θεσμοθετημένο δικαίωμα της φροντίδας των παιδιών τους, σε αντίθεση με ό,τι συμβαίνει στην πλειονότητα του επισφαλούς ιδιωτικού τομέα (Ληξουριώτης και Θεοδόσης, 2008). Το ζητούμενο που προκύπτει λοιπόν είναι η επίτευξη μιας ουσιαστικής ισότητας μεταξύ γυναικών και ανδρών. Σύμφωνα με το Ευρωπαϊκό Ινστιτούτο για την Ισότητα των Φύλων (EIGE), οι όποιες βελτιώσεις επέλθουν στον τομέα της ισότητας, μπορούν να δημιουργήσουν έως και 10,5 εκατομμύρια επιπλέον θέσεις εργασίας μέχρι το 2050, με το ποσοστό απασχόλησης να ανέρχεται σε ποσοστό σχεδόν 80% και το κατά κεφαλήν ΑΕΠ της ΕΕ να αυξάνεται κατά 10%. Και την παράμετρο αυτή οι επιχειρήσεις οφείλουν να την συνυπολογίσουν, αν θελήσουν να θρυμματίσουν σταδιακά τη «Γυάλινη Οροφή» (Delis, Hasan and Kazakis, 2013).

Η θέση των γυναικών του τραπεζικού κλάδου στην κρίση

Η κρίση στο πεδίο της απασχόλησης και η διατήρηση της ανεργίας σε υψηλά επίπεδα συνοδεύτηκαν μέσα από πολιτικές εργασιακών σχέσεων που ενισχύουν την ευελιξία και σε μεγάλο βαθμό συνεπάγονται περαιτέρω βήματα απορρύθμισης της εργασίας. Η απορρύθμιση αυτή συντελέστηκε με την αποδυνάμωση του θεσμού της πλήρους και σταθερής απασχόλησης σε όφελος των ευέλικτων μορφών εργασίας, την απελευθέρωση των απολύσεων σε βάρος της προστασίας των εργαζομένων σε περίπτωση καταγγελίας των συμβάσεων, την ελαστικοποίηση των ωραρίων και την αποδιάρθρωση του συστήματος των συλλογικών διαπραγματεύσεων (Ευστράτογλου, 2015).

Ακολούθως, στο χρηματοπιστωτικό τομέα, η κρίση αποδυνάμωσε πλήρως τις Τράπεζες. Ειδικότερα, σημαντική καταγραφή της κατάστασης του κινδύνου ρευστότητας και της εξάρτησης τους από εξωτερικές πηγές χρηματοδότησης, αποτέλεσε η διαχρονική εξέλιξη της σχέσης μεταξύ καταθέσεων και χορηγήσεων των ελληνικών Τραπεζών, βασικού και παραδοσιακού δείκτη μέτρησης του κινδύνου ρευστότητας. Κατά συνέπεια, η επιλογή των Τραπεζών να προβούν σε μπαράζ εξαγορών και συγχωνεύσεων ήταν αποτέλεσμα της ανάγκης τους να υπερκεράσουν τα όποια ελλείμματά τους (Θαναηλάκη, 2013).

Στο πλαίσιο αυτό, οι τραπεζικές εξαγορές και συγχωνεύσεις αποτέλεσαν όχι απλώς λύση, αλλά κυριολεκτικά αδιέξοδο, που δεν μπορούσε να αποφευχθεί στις συνθήκες της τρέχουσας χρηματοπιστωτικής κρίσης. Υπήρξαν δηλαδή «αναγκαίο κακό» λόγω των συγκυριών και των προκλήσεων που είχαν διαμορφωθεί στη διεθνή αγορά. Απόρροια όμως των εξαγορών και συγχωνεύσεων στο νέο τραπεζικό σχήμα ήταν και οι μεταβολές που επήλθαν στην οργανωτική δομή, τη διοίκηση και την ιεραρχία των Τραπεζών (Λιάπη-Μήλα, 2010).

Αναφορικά με την οργανωτική δομή των Τραπεζών ενισχύθηκαν οι ευέλικτες μορφές απασχόλησης (Παπαδημητρίου, 2013). Αναλυτικά, ως προς τις συμβάσεις ορισμένου χρόνου διαπιστώθηκε επέκταση της ανώτατης διάρκειας διαδοχικών συμβάσεων ορισμένου χρόνου, γεγονός το οποίο είχε ως αποτέλεσμα τον

περιορισμό της προστασίας των εργαζομένων στις Τράπεζες, με κύριο αποδέκτη τις γυναίκες. Για το καθεστώς ενοικίασης προσωπικού μέσω εταιρειών δανεισμού επήλθε χαλάρωση των προϋποθέσεων για τη σύσταση εταιρειών δανεισμού εργαζομένων (εκτός κλαδικής σύμβασης), ενώ το ανώτατο χρονικό όριο δανεισμού των εργαζομένων επεκτάθηκε από 2 σε 3 έτη. Ως προς το ειδικό καθεστώς συμβάσεων για νεαρές ηλικίες με περιορισμένα εργασιακά δικαιώματα, τέλος, παγιώθηκε χαμηλότερη αμοιβή από τον κατώτατο μισθό για νεοπροσλαμβανόμενους εργαζομένους. Τα παραπάνω εφαρμόστηκαν σταδιακά και στο τραπεζικό φάσμα, συμπιέζοντας προς τα κάτω ιδιαίτερα τις γυναίκες εργαζόμενες, η υπερεκπροσώπηση των οποίων στις τάξεις των ευέλικτων εργαζομένων τις κατέστησε πιο ευάλωτες συγκριτικά με τους άνδρες συναδέλφους τους ως προς τον αντίκτυπο της κρίσης στην απασχόληση (Καραμεσίνη, 2011).

Απόρροια επίσης των εξαγορών και συγχωνεύσεων αποτέλεσε και η μείωση προσωπικού μέσω αλλεπάλληλων σχημάτων εθελούσιας εξόδου: σύμφωνα με στοιχεία της Ελληνικής Ένωσης Τραπεζών, το προσωπικό των τραπεζοϋπαλλήλων μειώθηκε το 2019 κατά 1.810 άτομα. Χαρακτηριστικά, από το 2018 οι 38.743 εργαζόμενοι στις Τράπεζες μειώθηκαν έως το τέλος του 2019 σε 36.663. Το 2019 μειώθηκε επιπλέον σημαντικά και ο αριθμός των τραπεζικών καταστημάτων: από 1.870 το 2018 απέμειναν 1.726 το 2019. Το κλείσιμο των τραπεζικών καταστημάτων συνεχίστηκε με εντατικούς ρυθμούς και το 2020. Μάλιστα, «πακέτα» εθελούσιας αποχώρησης στόχευσαν αφενός σε γυναίκες ανώτερα στελέχη, ιδίως σε όσες βρίσκονταν κοντά στα 50 και θέλησαν να κάνουν χρήση του δικαιώματος αποχώρησης ως μητέρες ανήλικων παιδιών. Αφετέρου σε νεότερες και αυξημένης μόρφωσης γυναίκες – μεσαία στελέχη, οι οποίες, βλέποντας να υπονομεύονται στην κρίση οι επαγγελματικές τους προοπτικές, αποχώρησαν αναζητώντας στο δημόσιο, λιγότερη εργασιακή επισφάλεια, εκεί όπου οι διακρίσεις φύλου παραμένουν λιγότερο εκτεταμένες συγκριτικά με τον ιδιωτικό τομέα.

Παράλληλα, από τις βασικότερες προκλήσεις για τα τραπεζικά συνδικαλιστικά σωματεία, αποτέλεσαν η εσωτερική κρίση του κλάδου, η αναδιάρθρωση του οργανογράμματος με downsizing στελεχών, η συρρίκνωση του δικτύου καταστημάτων, η τήρηση του ωραρίου εργασίας, η υπονόμευση των συλλογικών διαπραγματεύσεων με τις διοικήσεις για τις κλαδικές και επιχειρησιακές συμβάσεις και δράσεις για ενίσχυση της παρουσίας των γυναικών στα συνδικάτα. Στα παραπάνω ήρθαν να προστεθούν επιπλέον προβλήματα διακρίσεων, ακόμα και για τα τραπεζικά στελέχη, εφόσον πρωτεύων στόχος των διοικήσεων ήταν η μείωση του υψηλά αμειβόμενου προσωπικού για επίτευξη περιστολής λειτουργικού κόστους, και ιδίως των γυναικών στελεχών που εξαιτίας της δραματικής μείωσης θέσεων εργασίας έφτασαν να εκτοπίζονται εσχάτως -με μονομερή μεταβολή– σε θέσεις κατώτερες των δεξιοτήτων και των προσδοκιών τους. Η συνδικαλιστική παρέμβαση για την εξάλειψη των εργασιακών διακρίσεων υπήρξε έργο ουσιαστικό, αν και ιδιαιτέρως δυσχερές.

Συνοψίζοντας, η ισότιμη, επαρκής και ανάλογη προσόντων αξιοποίηση των γυναικών στις Τράπεζες, συνεπάγεται σε κάθε περίπτωση την ορθά κατανεμημένη αριθμητική παρουσία τους στις θέσεις ευθύνης: δηλαδή οι προκαταλήψεις σε βάρος των γυναικών στελεχών είναι λιγότερο έντονες, όταν η αναλογία τους στις ανώτερες και ανώτατες θέσεις είναι υψηλότερη. Αυτή η δυναμική αποδυναμώνει τη δυνατότητα των γυναικών να επηρεάσουν τις αποφάσεις, όταν είναι «μειονότητα». Αντίθετα,

καθώς το ποσοστό αυξάνεται και η «ομάδα» εξισορροπείται, οι γυναίκες παύουν να είναι άτυπα μέλη της (Γαβρόγλου, 2014).

Στοιχεία και μεθοδολογία έρευνας

Η έρευνα που διενεργήθηκε είχε ως στόχο να διερευνήσει ποσοτικά το φαινόμενο της «Γυάλινης Οροφής» στον τραπεζικό κλάδο. Για το λόγο αυτό διεξήχθη πρωτογενής ποσοτική έρευνα σε δείγμα 1.005 υπαλλήλων σε 2 από τις 4 συστημικές Τράπεζες, που για λόγους δεοντολογίας δεν αναφέρονται τα ονόματά τους. Ειδικότερα, συμμετείχαν 527 υπάλληλοι από την Τράπεζα Α και 478 από την Β Τράπεζα, και το δείγμα συλλέχθηκε με τη μέθοδο της απλής τυχαίας δειγματοληψίας. Βασικό εργαλείο της έρευνας αποτέλεσε το ερωτηματολόγιο που διαχύθηκε ηλεκτρονικά και έντυπα σε καταστήματα και κεντρικές διευθύνσεις των Τραπεζών. Πράγματι, το φαινόμενο της «Γυάλινης Οροφής» μετρήθηκε και αποτυπώθηκε με διαφορετικό τρόπο αναλόγως τους τομείς της διοίκησης και τα τμήματα των εξεταζόμενων Τραπεζών.

Αποτελέσματα έρευνας

Διαπιστώθηκε ότι στα τραπεζικά καταστήματα το 32,3% (Πίνακας 1) των ανδρών διαφωνεί για το αν υπάρχει ισότιμη εκπροσώπηση στην κατάληψη διοικητικών θέσεων από τα δύο φύλα έναντι ποσοστού 39,4% των γυναικών. Στις κεντρικές διευθύνσεις, αντίθετα σε χαμηλότερο ποσοστό, το 20,5% των ανδρών διαφωνεί για το αν υπάρχει ισότιμη εκπροσώπηση σε διοικητικές θέσεις έναντι 36,7% των γυναικών.

Πίνακας 1. Διαφορές στις απόψεις ανδρών και γυναικών που εργάζονται σε καταστήματα ή στην κεντρική διεύθυνση ως προς την ισότιμη εκπροσώπηση των δύο φύλων σε διοικητικές θέσεις

Θέση εργασίας				Φύλο		
				Άνδρας	Γυναίκα	
Κατάστημα	Υπάρχει ισότιμη εκπροσώπηση σε διοικητικές θέσεις και από τα δύο φύλα	Διαφωνώ	N	75	189	264
			%	32,3%	39,4%	37,1%
		Ούτε διαφωνώ ούτε συμφωνώ	N	79	110	189
			%	34,1%	22,9%	26,5%
		Συμφωνώ	N	78	181	259
			%	33,6%	37,7%	36,4%
	Σύνολο		N	232	480	712
			%	100,0%	100,0%	100,0%
Κεντρική διεύθυνση	Υπάρχει ισότιμη εκπροσώπηση σε διοικητικές θέσεις και από τα δύο φύλα	Διαφωνώ	N	24	61	85
			%	20,5%	36,7%	30,0%
		Ούτε	N	15	60	75

		διαφωνώ ούτε συμφωνώ	%	12,8%	36,1%	26,5%
		Συμφωνώ	N	78	45	123
			%	66,7%	27,1%	43,5%
	Σύνολο		N	117	166	283
			%	100,0%	100,0%	100,0%

Επιπλέον, στα καταστήματα ποσοστό 30.6% (Πίνακας 2) των ανδρών συμφώνησε ότι οι γυναίκες είναι πιο εύκολο να λάβουν προαγωγή σε ανώτερη θέση έναντι μόλις 7.5% των γυναικών. Αντίστοιχα στις κεντρικές διευθύνσεις το 18,8% των ανδρών συμφώνησε ότι οι γυναίκες είναι πιο εύκολο να λάβουν προαγωγή σε ανώτερη θέση έναντι 0,0% των γυναικών στελεχών. Επιβεβαιώνεται επιπλέον και σε ποιοτικούς όρους -από τις απαντήσεις των ερωτώμενων- η ύπαρξη «Γυάλινης Οροφής» ιδιαίτερα στις κεντρικές διευθύνσεις, όπου λόγω του μεγαλύτερου πλήθους στελεχιακού δυναμικού - σε αντιδιαστολή με τα καταστήματα - η γυναικεία αναρρίχηση σε θέσεις ευθύνης καθίσταται δυσκολότερη υπόθεση.

Πίνακας 2. Διαφορές στις απόψεις ανδρών και γυναικών που εργάζονται σε καταστήματα ή στην κεντρική διεύθυνση ως προς το αν οι γυναίκες είναι πιο εύκολο να λάβουν προαγωγή σε ανώτερη θέση

Θέση εργασίας				Φύλο		
				Άνδρας	Γυναίκα	
Κατάστημα	Οι γυναίκες είναι πιο εύκολο να λάβουν προαγωγή σε ανώτερη θέση	Διαφωνώ	N	37	297	334
			%	16,2%	61,9%	47,1%
		Ούτε διαφωνώ ούτε συμφωνώ	N	122	147	269
			%	53,3%	30,6%	37,9%
		Συμφωνώ	N	70	36	106
			%	30,6%	7,5%	15,0%
	Σύνολο		N	229	480	709
			%	100,0%	100,0%	100,0%
Κεντρική διεύθυνση	Οι γυναίκες είναι πιο εύκολο να λάβουν προαγωγή σε ανώτερη θέση	Διαφωνώ	N	50	112	162
			%	42,7%	68,7%	57,9%
		Ούτε διαφωνώ ούτε συμφωνώ	N	45	51	96
			%	38,5%	31,3%	34,3%
		Συμφωνώ	N	22	0	22
			%	18,8%	0,0%	7,9%
	Σύνολο		N	117	163	280
			%	100,0%	100,0%	100,0%

Τα κύρια αίτια της «Γυάλινης Οροφής» παρουσιάζονται στον πίνακα 3:

Πίνακας 3. Τα αίτια της «Γυάλινης Οροφής»

Οικογενειακές υποχρεώσεις και ευθύνες (συμφιλίωση επαγγελματικής και οικογενειακής ζωής)
Στερεοτυπικές αντιλήψεις ως προς το ρόλο και τη θέση των γυναικών στην εργασία
Έλλειψη φιλοδοξίας των γυναικών για άνοδο στην ιεραρχία και συνακόλουθα η έλλειψη αυτοπεποίθησης για διεκδίκηση θέσεων εξουσίας
Ταύτιση των θέσεων εξουσίας με το ανδρικό πρότυπο

Στο ερώτημα ποιά είναι η εκτίμηση των συμμετεχόντων για το αν μια γυναίκα στέλεχος έχει τις ίδιες πιθανότητες με έναν άνδρα συνάδελφό της να διεκδικήσει και να λάβει θέση στο Διοικητικό Συμβούλιο της Τράπεζας είτε σε παραδοσιακά ανδροκρατούμενα τμήματα (π.χ. στατιστικής, οικονομικής ανάλυσης ή λογιστηρίου) παρατηρήθηκε αρχικά ότι η συντριπτική πλειοψηφία των εργαζομένων και των 2 Τραπεζών θεωρεί αφενός ότι είναι αποδεκτό να συναγωνίζονται οι γυναίκες τους άνδρες συναδέλφους τους για την κατάληψη υψηλών θέσεων, ενώ εξαιρετικά μικρό ποσοστό είχε αντίθετη άποψη (Γράφημα 1).

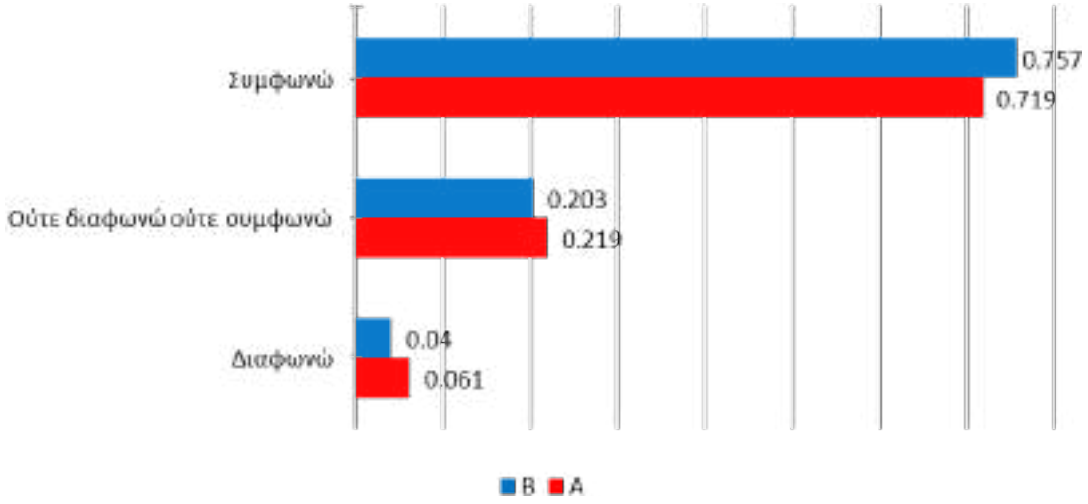

Ωστόσο, παρά τις θετικές απόψεις των εργαζομένων για την αποδοχή του γεγονότος να συναγωνίζονται οι γυναίκες τους άνδρες, βρέθηκε ότι μόνο το 2/3 των υπαλλήλων της Τράπεζας Α θεώρησε πως οι γυναίκες είναι αρκετά ανταγωνιστικές για να πετύχουν στον τραπεζικό κλάδο.

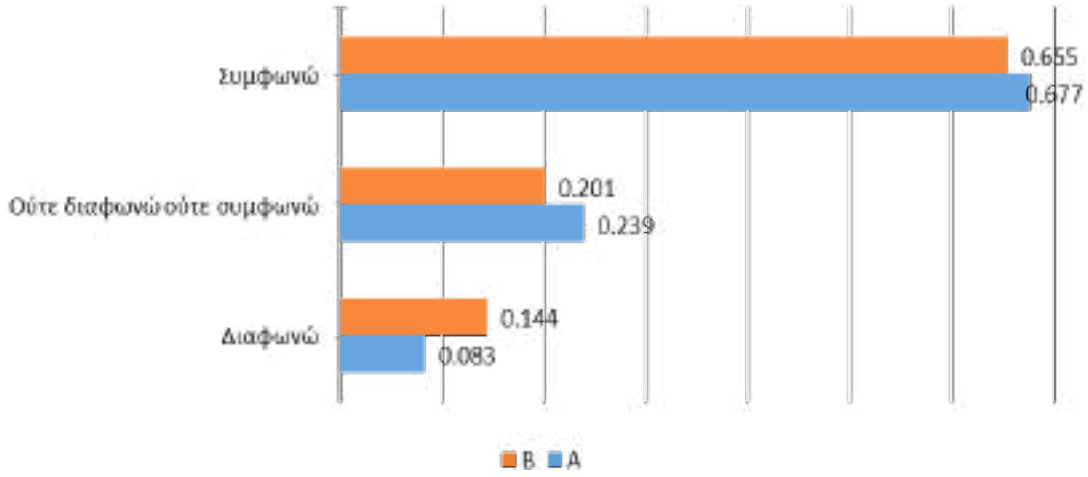

Γράφημα 1. Είναι αποδεκτό να συναγωνίζονται οι γυναίκες τους άντρες για την κατάληψη των υψηλών θέσεων.

Ανάλογη κατάσταση παρατηρήθηκε και στην Β Τράπεζα. Με βάση τα υψηλά ποσοστά απαντήσεων, συμπεραίνεται ότι μια γυναίκα δεν έχει στατιστικά τις ίδιες πιθανότητες με άνδρα συνάδελφό της να λάβει είτε θέση στο διοικητικό συμβούλιο της Τράπεζας, είτε σε παραδοσιακά ανδροκρατούμενα τμήματα εντός του τραπεζικού οργανισμού.

Ως προς το κατά πόσο το φαινόμενο της «Γυάλινης Οροφής» έχει τελικά ως αίτιο τις στερεοτυπικές αντιλήψεις των ανδρών ως προς το ρόλο των φύλων ή οφείλεται σε προσωπικές θέσεις των ίδιων των γυναικών: βρέθηκε ότι οι κυριότεροι λόγοι για τη μη διεκδίκηση ανώτερης θέσης ευθύνης στην Τράπεζα Α ήταν η έλλειψη αυτοπεποίθησης, οι οικογενειακές υποχρεώσεις, αλλά και η απουσία εμπειρίας, εξειδικευμένων διοικητικών γνώσεων και δεξιοτήτων, ενώ στην Τράπεζα Β οι αντίστοιχοι λόγοι ήταν ότι το σύστημα επιλογής προσωπικού για τη στελέχωση θέσεων εξουσίας κρίνεται αναξιόπιστο, όπως επίσης η έλλειψη κινήτρων καθώς και ότι οι υποψήφιοι δεν διέθεταν τις προβλεπόμενες τυπικές προϋποθέσεις από τον Κανονισμό Εργασίας, όταν και εφόσον αυτός εφαρμόζεται (Πίνακας 3).

Πίνακας 3. Λόγοι μη διεκδίκησης θέσης εξουσίας

	Τράπεζα Α		Τράπεζα Β	
	Μ	ΤΑ	Μ	ΤΑ
Δεν είχατε τις προϋποθέσεις που προβλέπονται από τον Κανονισμό Εργασίας στην Τράπεζα	2,44	1,36	2,47	1,15
Στερεότυπα ρόλου σχετικά με το φύλο	2,56	1,36	2,72	,95
Θέλατε, αλλά υποχωρήσατε λόγω συναδελφικής αλληλεγγύης (π.χ. υποβολή υποψηφιότητας από συναδέλφους με περισσότερα χρόνια υπηρεσίας)	2,41	1,31	2,91	,77
Δεν υπήρχαν σημαντικά κίνητρα	2,09	1,22	2,33	1,14

Λόγω έλλειψης αυτοπεποίθησης για διεκδίκηση θέσεων εξουσίας	2,02	1,18	2,53	1,07
Δε συμφωνείτε με την ιεραρχική δομή της τραπεζικής οργάνωσης και το συγκεντρωτικό σύστημα διοίκησης	2,42	1,16	2,56	1,03
Λόγω απουσίας εμπειρίας, εξειδικευμένων διοικητικών γνώσεων και δεξιοτήτων	2,18	1,01	2,63	1,05
Οικογενειακές υποχρεώσεις και ευθύνες	2,11	1,15	2,83	1,22
Έχετε λάβει αρνητικά στερεοτυπικά μηνύματα από οικογένεια, φίλους, συναδέλφους σχετικά με τις ανώτερες θέσεις επιλογής προσωπικού	2,74	1,04	2,65	1,18
Θεωρούσατε το σύστημα επιλογής προσωπικού αναξιόπιστο	2,62	1,33	2,10	1,12

Τα στερεότυπα του ρόλου των φύλων δεν ήταν επομένως στους βασικούς λόγους ως προς τη μη διεκδίκηση διευθυντικής θέσης, που σημαίνει ότι εφόσον δεν ανήκουν στην πρώτη τριάδα των βασικότερων αιτίων, δεν εδράζονται αποκλειστικά είτε τους άνδρες είτε στην αντίληψη των γυναικών. Ως προς το αν υφίσταται ισορροπία μεταξύ των οικογενειακών και επαγγελματικών υποχρεώσεων για τις γυναίκες στελέχη στις Τράπεζες, διαπιστώθηκε ότι, σύμφωνα με τις απόψεις των ερωτώμενων, βρέθηκε ποσοστό 2/3 να θεωρεί ότι επηρεάζει οπωσδήποτε η υπηρεσιακή εξέλιξη μιας γυναίκας στελέχους τη δυνατότητά της να φροντίσει αποτελεσματικά την οικογένειά της (Γράφημα, 2). Το γεγονός καταδεικνύει ότι ως προς την ύπαρξη «Γυάλινης Οροφής» η δυσκολία συμφιλίωσης προσωπικής ζωής και σταδιοδρομίας αποτελεί σημείο-κλειδί στη μη ικανοποιητική υπηρεσιακή εξέλιξη των γυναικών τραπεζοϋπαλλήλων.

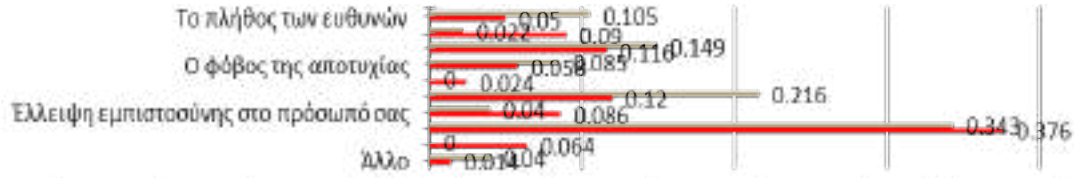

	Άλλο	Έλλειψη αυτοπεποίθησης	Έλλειψη δικτύωσης	Έλλειψη εμπιστοσύνης στο πρόσωπό σας	Έλλειψη καθοδήγησης	Έλλειψη κατάρτισης	Ο φόβος της αποτυχίας	Οικογενειακές υποχρεώσεις	Στερεότυπα ρόλου σχετικά με το φύλο	Το πλήθος των ευθυνών
B	0.04	0	0.343	0.04	0.216	0	0.085	0.149	0.022	0.105
A	0.014	0.064	0.376	0.086	0.12	0.024	0.058	0.116	0.09	0.05

Γράφημα 2. Επηρεάζει η υπηρεσιακή εξέλιξη της γυναίκας εργαζόμενης την δυνατότητα να φροντίσει την οικογένεια της;

Ως προς το ζήτημα αν υπάρχουν και ποια είναι τα εμπόδια που αντιμετωπίζουν όσες γυναίκες κατέχουν διευθυντικές θέσεις αλλά και όσες διεκδικούν θέση στην ανώτερη διοίκηση, το ακόλουθο γράφημα είναι διαφωτιστικό, καθώς βρέθηκε πάνω από ποσοστό 50% των ερωτώμενων της Τράπεζας Α αλλά και της Τράπεζας Β να συμφωνεί ότι οι γυναίκες αντιμετωπίζουν περισσότερα εμπόδια, όταν διεκδικούν διευθυντικές θέσεις. Επιπλέον, τα 2/3 των υπαλλήλων της Τράπεζας Β συμφώνησαν ότι οι γυναίκες αντιμετωπίζουν περισσότερες προκαταλήψεις και στερεότυπα ως προς την ιεραρχική τους ανέλιξη από τους άνδρες, τα 4/10 των υπαλλήλων της Τράπεζας Β συμφώνησε ότι οι γυναίκες αντιμετωπίζουν περισσότερα εμπόδια όταν διεκδικούν διευθυντικές θέσεις και το ½ των γυναικών συμφώνησαν ότι υπάρχουν» περισσότερες αρνητικές στάσεις προς την ιεραρχική ανέλιξη των γυναικών. Επιπλέον, δυσκολίες κατά την άσκηση των καθηκόντων τους και αμφισβητήσεις – κριτικές, βρέθηκε το 40 – 50% να συμφωνεί και στις δύο Τράπεζες. Ως βασικότερα προβλήματα αποτυπώθηκαν κατ' αρχάς συντριπτικά η έλλειψη δικτύωσης, η έλλειψη καθοδήγησης, ο φόβος της αποτυχίας, αλλά και οι επιτροπές στελέχωσης που διατηρούν μεροληπτική στάση υπέρ των ανδρών υποψηφίων. Τέλος, ας αναφερθεί ότι υπάρχει εργασιακή «διάκριση» για τους άνδρες και γυναίκες που προέρχονται από εξαγοραζόμενες τράπεζες, οι οποίες μεταπτώθηκαν σε νέο τραπεζικό οργανισμό.

Αποτελέσματα έρευνας - αποτύπωσης «Γυάλινης Οροφής»

Από τη διεξαγωγή της ως άνω έρευνας η ύπαρξη «Γυάλινης Οροφής», ιδιαίτερα στις κεντρικές διευθύνσεις, λόγω του μεγαλύτερου πλήθους στελεχιακού δυναμικού - σε αντίθεση με τα καταστήματα –, είναι γεγονός. Η γυναικεία αναρρίχηση σε θέσεις ευθύνης είναι δύσκολη υπόθεση. Τα αίτια της «Γυάλινης Οροφής» αφορούν στη δυσκολία συμφιλίωσης επαγγελματικής και οικογενειακής ζωής, στις στερεοτυπικές αντιλήψεις ως προς το ρόλο και τη θέση των γυναικών στην εργασία, στην έλλειψη φιλοδοξίας των γυναικών για ιεραρχική εξέλιξη και συνακόλουθα στην έλλειψη αυτοπεποίθησης για διεκδίκηση θέσεων εξουσίας, στην ταύτιση των θέσεων εξουσίας με το ανδρικό πρότυπο και στα ανδροκρατούμενα συμβούλια επιλογής στελεχών στις Τράπεζες.

Αναφορικά με την εκτίμηση των συμμετεχόντων ως προς το αν μια γυναίκα στέλεχος έχει τις ίδιες πιθανότητες με άνδρα συνάδελφό της να διεκδικήσει και να λάβει θέση σε διοικητικό συμβούλιο Τράπεζας είτε σε κάποιο από τα παραδοσιακά ανδροκρατούμενα τραπεζικά τμήματα (π.χ. στατιστικής, οικονομικής ανάλυσης ή λογιστηρίου) παρατηρήθηκε ότι η συντριπτική πλειοψηφία των εργαζομένων των δύο Τραπεζών θεωρεί αφενός ότι είναι αποδεκτό να συναγωνίζονται γυναίκες τους άνδρες συναδέλφους τους για την κατάληψη υψηλών θέσεων, ενώ εξαιρετικά μικρό ποσοστό είχε αντίθετη άποψη.

Ωστόσο, παρά τις θετικές απόψεις των εργαζομένων για την αποδοχή του γεγονότος να συναγωνίζονται οι γυναίκες τους άνδρες βρέθηκε ότι μόνο το 2/3 των υπαλλήλων της Τράπεζας Α θεώρησε ότι οι γυναίκες είναι αρκετά ανταγωνιστικές για να πετύχουν στον τραπεζικό κλάδο. Ανάλογη κατάσταση παρατηρήθηκε και στην Β Τράπεζα. Με βάση τα προαναφερθέντα υψηλά ποσοστά απαντήσεων, συμπεραίνεται ότι μια γυναίκα δεν έχει στατιστικά ίδιες πιθανότητες με άνδρα συνάδελφό της να λάβει θέση στο διοικητικό συμβούλιο της Τράπεζας, είτε σε παραδοσιακά ανδροκρατούμενα τμήματά της. Όσον αφορά στο κατά πόσο το

φαινόμενο της «Γυάλινης Οροφής» έχει τελικά ως αίτιο τις στερεοτυπικές αντιλήψεις των ανδρών ως προς το ρόλο των φύλων ή οφείλεται σε προσωπικές θέσεις των ίδιων των γυναικών βρέθηκε ότι οι κυριότεροι λόγοι για τη μη διεκδίκηση ανώτερης θέσης ευθύνης στην Τράπεζα Α ήταν η έλλειψη αυτοπεποίθησης, οι αυξημένες οικογενειακές υποχρεώσεις, αλλά και η απουσία εμπειρίας, εξειδικευμένων διοικητικών γνώσεων και δεξιοτήτων. Αντίστοιχα, στην Τράπεζα Β οι λόγοι ήταν ότι το σύστημα επιλογής προσωπικού για τη στελέχωση υψηλόβαθμων θέσεων κρίνεται αναξιόπιστο, όπως επίσης η έλλειψη κινήτρων καθώς και ότι οι υποψήφιοι δεν είχαν τις τυπικές προϋποθέσεις που προβλέπονται από τον Κανονισμό Εργασίας, κατά την κρίση για υπηρεσιακή εξέλιξη.

Αναφορικά με το αν υπάρχει ισορροπία μεταξύ οικογενειακών και επαγγελματικών υποχρεώσεων όσον αφορά τις γυναίκες στελέχη στις Τράπεζες βρέθηκαν τα 2/3 να θεωρούν ότι επηρεάζει οπωσδήποτε η υπηρεσιακή εξέλιξη μιας γυναίκας στελέχους τη δυνατότητά της να φροντίσει ικανοποιητικά την οικογένεια, δηλαδή ότι δεν υπάρχει καλή ισορροπία μεταξύ οικογενειακών και επαγγελματικών υποχρεώσεων. Και αυτό καταδεικνύει ότι ως προς την ύπαρξη «Γυάλινης Οροφής» η δυσκολία συμφιλίωσης προσωπικής ζωής και σταδιοδρομίας αποτελεί σημείο-κλειδί στη μη υπηρεσιακή εξέλιξη των γυναικών τραπεζοϋπαλλήλων.

Ως προς τα εμπόδια που αντιμετωπίζουν όσες γυναίκες κατέχουν διευθυντικές θέσεις, αλλά και όσες διεκδικούν θέση στην ανώτερη και ανώτατη διοίκηση βρέθηκε ποσοστό άνω του 50% των ερωτώμενων της Τράπεζας Α αλλά και της Τράπεζας Β να συμφωνεί ότι οι γυναίκες καλούνται να υπερβούν περισσότερα εμπόδια, όταν διεκδικούν διευθυντικές θέσεις. Επιπλέον, τα 2/3 των ερωτώμενων της Τράπεζας Β συμφώνησαν ότι οι γυναίκες έρχονται αντιμέτωπες με περισσότερες προκαταλήψεις και στερεότυπα ως προς την ιεραρχική τους ανέλιξη σε σχέση με τους άνδρες, τα 4/10 των ερωτώμενων της Τράπεζας Β συμφώνησε ότι οι γυναίκες αντιμετωπίζουν περισσότερα εμπόδια όταν διεκδικούν διευθυντικές θέσεις και το 50% των γυναικών συμφώνησε ότι υπάρχουν περισσότερες αρνητικές στάσεις ως προς την ιεραρχική ανέλιξη των γυναικών. Επιπλέον, δυσκολίες κατά την άσκηση των καθηκόντων τους και αμφισβητήσεις – κριτικές, βρέθηκε το 40 – 50% να συμφωνεί και στις δύο Τράπεζες. Ως βασικότερα προβλήματα αποτυπώθηκαν συντριπτικά η έλλειψη δικτύωσης και καθοδήγησης, ο φόβος της αποτυχίας, αλλά και οι επιτροπές στελέχωσης που διατηρούν μεροληπτική στάση υπέρ των ανδρών υποψηφίων. Τέλος, διαπιστώνεται εργασιακή «διάκριση» για τους άνδρες και γυναίκες που προέρχονται από εξαγοραζόμενες τράπεζες, οι οποίες μεταπτώθηκαν σε νέο τραπεζικό οργανισμό.

Συμπεράσματα-προτάσεις

Συμπερασματικά, οι Τράπεζες οφείλουν να επανεξετάσουν τον τρόπο που αντιμετωπίζουν τα στελέχη, να άρουν τις προκαταλήψεις που εμποδίζουν τη σταδιοδρομία των γυναικών στελεχών, να εκσυγχρονιστούν σε θέματα διοίκησης, καθώς και να αποβάλουν πεπαλαιωμένες αντιλήψεις. Αρχικά, θα πρέπει να διαφοροποιηθεί το συγκεντρωτικό τραπεζικό μοντέλο, το οποίο -ως προς τις διοικητικές θέσεις - παραδοσιακά εστίαζε στον άνδρα εργαζόμενο. Πέρα από την ισότιμη τοποθέτηση γυναικών σε ανώτερα κλιμάκια, είναι αναγκαίο οι Τράπεζες να επενδύσουν στις γυναίκες, να τις εκπαιδεύσουν κατάλληλα και τους δώσουν εργασιακά κίνητρα. Με τον τρόπο αυτό, περισσότερες γυναίκες θα μπορέσουν να

επιτύχουν την ενδυνάμωση της θέσης τους, ώστε να γίνουν περισσότερο αποδοτικές στο χώρο εργασίας τους. Το σύστημα των Τραπεζών προωθεί -σε όλες σχεδόν τις λειτουργίες- κυρίως κίνητρα για τον άνδρα και τοποθετεί τη γυναίκα εργαζόμενη σε δευτερεύουσες θέσεις εργασίας.

Παράλληλα, η ουσιαστική συνεργασία των Τραπεζών με τα συνδικαλιστικά όργανα θα συνέβαλε στην κατεύθυνση αυτή. Οι περισσότερες αποφάσεις που λαμβάνουν οι τραπεζικές διοικήσεις δεν προέρχονται από μια ορθά οργανωμένη και προγραμματισμένη δράση όσον αφορά τη διαχείριση των γυναικών εργαζομένων σε συντονισμό με τα συνδικαλιστικά όργανα, ώστε οι Τράπεζες να αναπτύξουν την κατάλληλη στρατηγική στον τομέα του σύγχρονου μάνατζμεντ. Ως προς το εργασιακό πλαίσιο, οι εθελούσιες έξοδοι, οι απολύσεις και η πολιτική της συνεχούς μείωσης ανθρωπίνου δυναμικού ως λύση για τη μείωση του κόστους δεν εξυπηρετεί σε κάθε περίπτωση. Μπορεί να αποτελεί μέσο θωράκισης των τραπεζικών διοικήσεων, αλλά σε βάθος χρόνου αποδυναμώνονται οι Τράπεζες, καθώς αλλοιώνονται η δομή και η λειτουργία τους, φυλλορροούν πολλά σημαντικά στελέχη – μεταξύ των οποίων περισσότερες γυναίκες- που προτιμούν να αποχωρήσουν οικειοθελώς, προτού εξωθηθούν να το κάνουν.

Η λειτουργία, βάσει παραδοσιακών μοντέλων μάνατζμεντ, δεν εξυπηρετεί στη σημερινή εποχή. Αντίθετα, σύγχρονες μορφές ηγεσίας και οργανωτικές λειτουργίες πρέπει να εφαρμοστούν, ώστε να υπάρξει η βέλτιστη διαχείριση προσωπικού και να δοθούν περισσότερα κίνητρα, ώστε το κέρδος να μην εκπορεύεται από τη μείωση του λειτουργικού κόστους, αλλά από την ανάπτυξη ενός νέου ορθολογικού φάσματος τραπεζικών εργασιών, με πλειοψηφική παρουσία της γυναίκας στελέχους στο τιμόνι των Τραπεζών και στην κορυφή της ιεραρχίας.

Αναφορές

Ελληνόγλωσση Βιβλιογραφία

Βακόλα, Μ. και Αποσπόρη, Ε. (2007*), Γυναίκες και διοίκηση επιχειρήσεων. Εμπόδια, μύθοι, προσδοκίες*, Αθήνα, Εκδόσεις Σιδέρη.

Γαβρόγλου, Σ. (2014), «Η μυστηριώδης μείωση της προσωρινής απασχόλησης», στο Εργασία και απασχόληση στην Ελλάδα. Ετήσια Έκθεση 2013, Αθήνα, Εθνικό Ινστιτούτο Εργασίας & Ανθρώπινου Δυναμικού, σσ. 37-58.

Γιαννακούρου, Π. Σ., (2008), *Η ίση μεταχείριση ανδρών και γυναικών κατά το κοινοτικό και ελληνικό εργατικό δίκαιο*, Αθήνα, Εκδόσεις Σάκκουλα.

Ευστράτογλου, Α. (2015), *Οικονομική κρίση, ευέλικτες μορφές απασχόλησης και παραγωγικότητα στους κλάδους της ελληνικής οικονομίας*, Μελέτη 36, Αθήνα, Παρατηρητήριο Οικονομικών και Κοινωνικών Εξελίξεων, Ινστιτούτο Εργασίας ΓΣΕΕ.

Θαναηλάκη, Π. (2013), *Γυναικείες μαρτυρίες στις σελίδες της ιστορίας. Οι κοινωνικές προκαταλήψεις στις ελλαδικές και στις διεθνείς κοινότητες κατά το 19ο με αρχές του 20ου αιώνα*, Αθήνα, Εκδόσεις Παπαζήση.

Ιωαννίδου, Α. (2011), Γυναικεία εργασία, διακρίσεις και κοινωνικά στερεότυπα.[Online] Availablefrom: http://www. apostaktirio. gr/index.php ?option=com_ content&view= article&id=1195:2011-10-27-23-05-47&catid=44:2010-05-30-21-51-25&Itemid=59 [20 December 2016].

Καραμεσίνη, Μ. (2011), «Μισθολογικές ανισότητες και μισθολογικές διακρίσεις», στο Σύνδεσμος για τα Δικαιώματα της Γυναίκας (επιμ.). *Διακρίσεις κατά των γυναικών στην εργασία*, Αθήνα, Εκδόσεις Οδυσσέας, σσ. 42-62

Καραμεσίνη, Μ. και Ιωακείμογλου, Ηλ. (2003), *Προσδιοριστικοί παράγοντες του μισθολογικού χάσματος μεταξύ ανδρών και γυναικών*, Αθήνα, Κέντρο Ερευνών για Θέματα Ισότητα (ΚΕΘΙ).

Ληξουριώτης, Ι. και Θεοδόσης, Γ. Ν., (2008), *Η ισότητα των φύλλων στις συλλογικές διαπραγματεύσεις*, Αθήνα, Εκδόσεις Νομική Βιβλιοθήκη.

Λιάπη-Μήλα, Ι. (2010), *Οι ανισότητες μεταξύ των φύλων στην αγορά εργασίας - Πρόσφατες εξελίξεις*, Αθήνα, Εκδόσεις Σιδέρης.

Μελέτη, Β. (2020), *Έμφυλα πρόσωπα σε κρίση: η ισότητα των φύλων στην επαγγελματική και την πολιτική ζωή*, Αθήνα, Εκδόσεις Παπαζήση.

Παπαδημητρίου, Δ., κ.α. (2013), *Οικονομική κρίση και πολιτικές λιτότητας στην Ελλάδα*, Αθήνα, Ινστιτούτο Εργασίας ΓΣΕΕ.

Ξενόγλωσση Βιβλιογραφία

Arat, Z. F. K. (2015), Feminisms, Women's Rights, and the UN: Would Achieving Gender Equality Empower Women?, American Political Science Review,109 (4), pp. 674-689.

Berry, D., &Bell, M. P. (2012), Inequality in organizations: stereotyping, discrimination, and labour law exclusions, Equality, Diversity and Inclusion: An International Journal, 31 (3), pp 236-248.

Bettio, F., & Verashchagina, A. (2013), *Women and men in the "great European recession.". Women and austerity. The economic crisis and the future for gender equality*. Routledge.

Breitenbach, E., Brown, A., Mackay, F., & Webb, J. (2016), *The Changing Politics of Gender Equality*. Oxford: Springer.

Bruckmüller, S., Ryan, M. K., Rink, F., and Haslam, S. A. (2014), Beyond the glass ceiling: The glass cliff and its lessons for organizational policy, Social Issues and Policy Review, 8 (1), pp. 202-232.

Cook, A., & Glass, C. (2014), Above the glass ceiling: When are women and racial/ethnic minorities promoted to CEO?, Strategic Management Journals, 35 (7) pp. 1080-1089.

Cortina, L. M., Kabat-Farr, D., Leskinen, E. A., Huerta, M., & Magley, V. J. (2013), Selective incivility as modern discrimination in organizations evidence and impact, Journal of Management, 39 (6), pp. 1579-1605.

.Delis, M. D., Hasan, I., & Kazakis, P. (2013), Bank regulations and income inequality: Empirical evidence. Review of Finance,18(5), pp. 1811-1846.

Fagan, C., Grimshaw, D., Rubery, J., & Smith, M. (2015), *Women and European employment*, London, Routledge.

Karamessini, M. (2012), Female Activity and Employment Trends and Patterns in Greece: Women's Difficult Road to Economic Independence, in A. Bura and Y. Özkan (eds.) *Trajectories of Female Employment in the Mediterranean*, Houndmills / Basingstoke, Palgrave Macmillan, pp. 65-90.

Karamessini, M., & Koutentakis, F. (2014), Labour market flows and unemployment dynamics by sex in Greece during the crisis, Revue de l'OFCE(2), pp. 215-239

Webster, J. (2014), *Shaping women's work: Gender, employment and information technology*, London, Routledge.

ΣΥΓΧΡΟΝΕΣ ΕΞΕΛΙΞΕΙΣ ΤΩΝ ΣΥΝΤΑΞΙΟΔΟΤΙΚΩΝ ΣΥΣΤΗΜΑΤΩΝ ΤΩΝ ΚΡΑΤΩΝ ΤΗΣ ΝΟΤΙΑΣ ΕΥΡΩΠΗς

Κωνσταντίνος Μέμος

Δρ., Διδάσκων (ΕΔΙΠ), Τμήματος Κοινωνικής Πολιτικής Παντείου Πανεπιστημίου

Περίληψη

Η κεντρική επιδίωξη της έρευνας επικεντρώνεται στη βιβλιογραφική αναζήτηση, καταγραφή, διερεύνηση και αποτύπωση των ασφαλιστικών συστημάτων της Νότιας Ευρώπης. Σκοπός της παρούσας εργασίας είναι να παρακολουθήσουμε το πως έχουν διαμορφωθεί και εξελιχθεί ανά τα χρόνια, τα συστήματα κοινωνικής ασφάλισης με έμφαση τα συνταξιοδοτικά συστήματα στις χώρες της Νότιας Ευρώπης από την περίοδο πριν τη παγκόσμια οικονομική κρίση μέχρι σήμερα. Πιο συγκεκριμένα γίνονται αναλυτικές περιγραφές για το πώς λειτουργούν τα συνταξιοδοτικά συστήματα των χωρών αυτών. Η πρωτοτυπία της βιβλιογραφικής έρευνας εστιάζεται στην καταγραφή, παρουσίαση και ανάλυση των ασφαλιστικών συστημάτων μιας γεωγραφικής περιοχής της Ευρώπης καθώς επίσης και πως αυτά εξελίχθηκαν με την έλευση της οικονομικής κρίσης έως σήμερα.

Λέξεις κλειδιά: Ασφαλιστικά Ταμεία, Κοινωνική Ασφάλιση, Συντάξεις, Συνταξιοδοτικό Σύστημα Νότιας Ευρώπης

CONTEMPORARY DEVELOPMENTS OF THE SOUTHERN EUROPEAN PENSION SYSTEMS

Memos Konstantinos

Dr., Lecturer, Department of Social Policy, Panteion University

Abstract

The main focus of the research is on the bibliographic search, recording, investigation and mapping of Southern Europe's insurance systems. The purpose of this paper is to observe how social security systems have evolved and evolved over the years, with a particular emphasis on pension systems in the countries of Southern Europe from the period before the global financial crisis to the present. More specifically, detailed descriptions of how these countries' pension systems work are provided. The originality of the bibliographic research focuses on the recording, presentation and analysis of the insurance systems of a geographical area of Europe as well as how they evolved with the advent of the financial crisis to date.

Key words: Social Security funds, Social Security, Pensions, Southern European Pension System

Εισαγωγή

Η Επιτροπή Οικονομικής Πολιτικής και η Επιτροπή Κοινωνικής Ασφάλισης υποχρεώθηκαν να παρουσιάσουν κοινή έκθεση σχετικά με τους στόχους και τις

μεθόδους εργασίας στον τομέα των συντάξεων. Σύμφωνα με την ανακοίνωση της Ευρωπαϊκής Επιτροπής που δημοσιεύθηκε τον Ιούνιο του 2001 σχετικά με την υποστήριξη των εθνικών συνταξιοδοτικών στρατηγικών επιβεβαίωσε τρεις βασικούς στόχους που διατυπώθηκαν στη σύνοδο κορυφής του Γκέτεμποργκ, οι οποίοι πρέπει να εφαρμοστούν από τα συνταξιοδοτικά συστήματα μακροπρόθεσμα. Πιο αναλυτικά θα πρέπει να διαφυλαχθεί η ικανότητα των συνταξιοδοτικών συστημάτων να ανταποκριθούν στους κοινωνικούς τους στόχους, παροχής ασφαλών και επαρκών εισοδημάτων στους συνταξιούχους. Επιπρόσθετα θα πρέπει να διασφαλιστεί η οικονομική βιωσιμότητα των συνταξιοδοτικών συστημάτων, έτσι ώστε οι μελλοντικές επιπτώσεις της δημογραφικής γήρανσης να μην υπονομεύσουν τη μακροπρόθεσμη διατήρηση των δημόσιων οικονομικών και τέλος να ενισχυθεί η ικανότητα των συνταξιοδοτικών συστημάτων να ανταποκρίνονται στις μεταβαλλόμενες ανάγκες της κοινωνίας και των ατόμων (Poteraj 2008).

Η κρίση χρέους που έπληξε τις χώρες της Ευρωζώνης προκάλεσε την άνοδο της ανεργίας και τη μείωση της απασχόλησης με αρνητικές επιπτώσεις στη βιωσιμότητα του κοινωνικο-ασφαλιστικού συστήματος. Τα ιδιαίτερα υψηλά επίπεδα ανεργίας κατέδειξαν πόσο ευάλωτο είναι το μέχρι τώρα εφαρμοζόμενο παραγωγικό πρότυπο και ανέδειξαν τις μεγάλες ανισότητες μεταξύ των χωρών της Ευρωπαϊκής Ένωσης και την αδυναμία της Ευρωπαϊκής Στρατηγικής για την Απασχόληση και την Κοινωνική Προστασία να ανταποκριθεί με στοιχειώδη επάρκεια στους διακηρυγμένους στόχους της (ΙΝΕ- ΓΣΕΕ 2014)

Συγκριτικές μελέτες συνταξιοδοτικών συστημάτων μεταξύ των Ευρωπαϊκών χωρών, αναδεικνύουν πως κάθε σύστημα έχει διαφορετικά χαρακτηριστικά ως προς το βαθμό ανταποδοτικότητας, αναδιανομής, βιωσιμότητας και επάρκειας, μέσα από ένα εύρος κανόνων προσδιορισμού εισφορών και παροχών οι οποίοι εφαρμόζονται σε ασφαλισμένους και συνταξιούχους, ωστόσο ακολουθούν ένα γενικό πλαίσιο κεντρικών πυλώνων πάνω στους οποίους είναι βασισμένα (Μέμος 2020).

Επιστημονικές Αποσαφηνίσεις

Ο σκοπός της παρούσας εργασίας είναι η παρουσίαση του Συστήματος Ασφάλισης – Σύνταξης των χωρών της Νότιας Ευρώπης. Η ερευνητική επιλογή μιας συγκεκριμένης γεωγραφικής περιοχής της Ευρώπης προήλθε από το γεγονός ότι συνήθως υπάρχουν αρκετές ομοιότητες ως προς τα ασφαλιστικά συστήματα των χωρών αυτών και ως προς τις ασφαλιστικές επιλογές που προήλθαν από την οικονομική κρίση.

Πρόκειται για μια βιβλιογραφική αναζήτηση εξόρυξης πληροφορίας από δημοσιευμένες εκθέσεις πρωτογενών στοιχείων που αφορούν τα ασφαλιστικά συστήματα των χωρών αυτών.

Στο επιστημονικό πεδίο των ασφαλιστικών συστημάτων των χωρών υπάρχει μια σχετική δυσκολία εύρεσης στοιχείων λόγω του μεγάλου βαθμού ελευθερίας ως προς τις εφαρμοζόμενες ασφαλιστικές πολιτικών των χωρών μελών της Ευρώπης καθώς επίσης και στη δημοσίευση των αποτελεσμάτων και της υφιστάμενης ασφαλιστικής πραγματικότητας.

Πιο συγκεκριμένα η έρευνα επικεντρώνεται στα ασφαλιστικά συστήματα της Πορτογαλίας, της Ισπανίας, της Ιταλίας, της Μάλτας, της Ελλάδος, της Κύπρου, της Σλοβενίας και της Κροατίας. Γίνεται μια προσπάθεια καταγραφής και παρουσίασης

της ιστορικής εξέλιξης του κάθε συστήματος, πως αυτά εξελίχθηκαν με την έλευση της οικονομικής κρίσης στην Ευρώπη και πως τελικά διαμορφώθηκαν σήμερα

Το συνταξιοδοτικό σύστημα της Πορτογαλίας

Το πορτογαλικό συνταξιοδοτικό σύστημα αποτελείται από τρεις πυλώνες (Poteraj 2008: 324): το δημόσιο συνταξιοδοτικό σύστημα (1ος πυλώνας), τα συστήματα συνταξιοδότησης των επιχειρήσεων (2ος πυλώνας) και τα ατομικά συστήματα αποταμίευσης και συνταξιοδότησης (3ος πυλώνας). Εκτός από αυτούς, υπάρχουν άλλα συμπληρωματικά συνταξιοδοτικά ταμεία για τους οικονομικούς και τηλεπικοινωνιακούς τομείς, καθώς και για τους δικηγόρους.

Τον Ιούνιο του 2006 υπήρχαν στην αγορά 180 επαγγελματικά συνταξιοδοτικά ταμεία, ενώ κατά τα τέλη του 2006 λειτουργούσαν 232 συνταξιοδοτικά ταμεία, τα περισσότερα από τα οποία υπάγονταν στον τραπεζικό τομέα και πάνω από το 94% αποτελούσαν κλειστά κεφάλαια. Η μέση σύνταξη γήρατος ήταν € 1.138,74 το μήνα (Poteraj 2008:317).

Παρόλο που υπάρχει ένας γενικός μηχανισμός για την αύξηση των ποσών των συντάξεων που έχουν ήδη καταγραφεί σε τιμές, με μεγαλύτερες αυξήσεις στις μικρότερες συντάξεις, ο μηχανισμός αυτός αναβλήθηκε για το 2013 και εν μέρει ενεργοποιήθηκε ξανά το 2016 για συντάξεις κάτω από 628,83€ το μήνα (Poteraj 2008:317).

Οι άνθρωποι που συνταξιοδοτούνται μεταξύ του 2006 και του 2017 έλαβαν συντάξεις κατ' αναλογία για τα καλύτερα 10 από τα 15 έτη και τα έσοδα κατά μέσο όρο. Τα άτομα που εντάχθηκαν στο σύστημα μετά το 2002 καλύπτονται από τους νέους κανόνες: για τα άτομα με εισφορές άνω των 40 ετών, μόνο τα καλύτερα 40 χρόνια υπολογίζονται στη φόρμουλα παροχών.

Το 2014 η ηλικία συνταξιοδότησης αυξήθηκε σε 66 από 65 και ένας νέος μηχανισμός έχει ενσωματωθεί στη νομοθεσία για την αύξηση της ηλικίας συνταξιοδότησης στο μέλλον. Δηλαδή, η ηλικία συνταξιοδότησης έφτασε αυτή των δημοσίων υπαλλήλων: 66 έτη και 5 μήνες το 2019, το οποίο υπολογίζεται πως θα φθάσει τα 67 έτη το 2029. Η συνεισφορά των εργαζομένων στο δημόσιο τομέα θα αυξηθεί από 2,25% σε τουλάχιστον 3% του μισθού.[1]

Συμπερασματικά, η κανονική ηλικία συνταξιοδότησης με σύνταξη γήρατος ήταν 66 έτη το 2014 και το 2015. Αυξήθηκε σε 66 έτη και 2 μήνες το 2016, 66 έτη και 3 μήνες το 2017 και 66 έτη και 4 μήνες το 2018. Η εξέλιξη αυτή ακολουθεί την αυτόματη διαδικασία προσαρμογής της κανονικής ηλικίας συνταξιοδότησης κατά 2/3 των κερδών στο προσδόκιμο ζωής από την ηλικία των 65 ετών, μετρούμενη ως ο μέσος όρος των δύο προηγούμενων ετών. Η κανονική ηλικία συνταξιοδότησης μπορεί να μειωθεί κατά 4 μήνες για κάθε έτος εισφορών που υπερβαίνει τα 40 έτη όταν ο δικαιούχος συμπληρώνει ηλικία 65 ετών με όριο ηλικίας 65 ετών.[2]

Το συνταξιοδοτικό σύστημα της Ισπανίας

Το συνταξιοδοτικό σύστημα της Ισπανίας χωρίζεται σε τρεις πυλώνες (Poteraj 2008: 377): τις κρατικές συντάξεις που καλύπτουν όλους τους μισθωτούς εργαζόμενους, τις επαγγελματικές συντάξεις, τις ατομικές συντάξεις.

Ήταν ένα περιορισμένο σύστημα με λίγα ασφαλιστικά ταμεία. Πολύ γρήγορα επεκτάθηκε με τη δημιουργία ασφαλιστικών ταμείων για όλους τους εργαζομένους.

Το ισπανικό συνταξιοδοτικό σύστημα χαρακτηρίζεται από ένα δημόσιο σύστημα διανεμητικού τύπου. Διακρίνεται από ένα σύστημα συντάξεων πρώτου πυλώνα, το οποίο παρέχει συντάξεις γήρατος αναπηρίας και επιζώντων (χηρείας και ορφάνιας). Το ισπανικό συνταξιοδοτικό σύστημα χαρακτηρίζεται από άνιση αναδιανομή σύνταξης, καθώς δίνει σε συγκεκριμένες ομάδες ασφαλισμένων γενναιόδωρες συντάξεις, σε αντίθεση με άλλες κατηγορίες ασφαλισμένων που παρέχει πιο χαμηλές συντάξεις. Επίσης παρουσιάζει μεγάλα ελλείματα κυρίως από τη δεκαετία του 1980 και μετά.

Η οικονομική κρίση του 2009 εντείνει τις ανησυχίες για τη βιωσιμότητα του ισπανικού συνταξιοδοτικού συστήματος. Οι συνέπειες της οικονομικής κρίσης είναι ιδιαίτερα αισθητές ιδιαίτερα στο επίπεδο απασχόλησης . Η ανεργία αυξήθηκε ραγδαία. Είναι χαρακτηριστικό ότι από το 8,2 % που βρισκόταν το 2007 ανέβηκε στο 26,1 % το 2013. Αυτό σημαίνει ότι σε ένα γενναιόδωρο σύστημα παροχών όπως είναι το ισπανικό συνταξιοδοτικό σύστημα, η απώλεια ενός τεράστιου αριθμού ασφαλισμένων αναμφίβολα θα μειώσει τα επίπεδα παροχών και θα επηρεάσει την οικονομική πορεία του συστήματος.

Από το 2011 αρχίζει ένας νέος κύκλος μεταρρυθμίσεων για το συνταξιοδοτικό σύστημα. Πρόκειται για κάποιες ρυθμίσεις που αναθεωρούν τρεις βασικές παραμέτρους, την ηλικία συνταξιοδότησης, το ποσοστό αναπλήρωσης και την περίοδο αναφοράς των αποδοχών για τον υπολογισμό της σύνταξης.

Αρχικά νομοθετήθηκε η αύξηση της νόμιμης ηλικίας συνταξιοδότησης από το $65^{ο}$ έτος στο $67^{ο}$ έτος σταδιακά μέχρι το 2027. Από αυτό το μέτρο εξαιρούνται όσοι έχουν συμπληρώσει 38,5 έτη εισφορών όπου παραμένει η συνταξιοδότηση στο $65^{ο}$ έτος. Η πρόωρη συνταξιοδότηση επιτρέπεται πλέον στο $63^{ο}$ έτος απ΄το $61^{ο}$ που ίσχυε προηγουμένως. Βασική προϋπόθεση είναι ο ασφαλισμένος να έχει συμπληρώσει 33 έτη ασφαλιστικών εισφορών.

Μία σημαντική μεταρρύθμιση ήταν η αύξηση της περιόδου των εισφορών για την απολαβή πλήρους σύνταξης από τα 35 στα 37 έτη. Για την αναβολή συνταξιοδότησης ισχύει το εξής, κάθε έτος παραμονής στην εργασία θα επιβραβεύεται προσαυξημένα στο συνολική σύνταξη που θα λαμβάνει ο ασφαλισμένος (2 - 4 %). Από το 2022 οι συντάξεις θα υπολογίζονται στη βάση των τελευταίων 25 ετών.

Η μεταρρύθμιση 2011 θεωρείται ως η πιο σημαντική ρύθμιση που πραγματοποιήθηκε στην Ισπανία από το 1985 και έπειτα. Σχεδιάστηκε με κύριο σκοπό να επιφέρει αλλαγές στην αναδιανομή και στη γενναιοδωρία των συντάξεων. Ως αποτέλεσμα ήταν να περιορίσει έως ένα βαθμό τη συνταξιοδοτική δαπάνη, αλλά δεν κατάφερε να αντιμετωπίσει τα μακροπρόθεσμα προβλήματα βιωσιμότητας που αντιμετωπίζει το ισπανικό συνταξιοδοτικό σύστημα, που ήταν και ο βασικός στόχος της. Επιπλέων νομοθετήθηκαν πρόσθετα μέτρα με στόχο τη συγκράτηση των δαπανών των συντάξεων όπως το πάγωμα των συντάξεων για το έτος 2011 και η περιορισμένη τιμαριθμική αναπροσαρμογή τους κατά τα έτη 2012 (1%) και 2013.

Είναι γεγονός ότι οι μεταρρυθμίσεις των ετών 2011-2013 σχεδιάστηκαν με σκοπό να καταστήσουν πιο αυστηρή την χορήγηση των συντάξεων του πρώτου πυλώνα.

Είναι σαφές ότι οι ρυθμίσεις θα επιφέρουν σημαντικές αλλαγές τόσο στα δικαιώματα των ασφαλισμένων όσο και στο συνταξιοδοτικό σύστημα. Όσον αφορά

τον αντίκτυπο των μεταρρυθμίσεων στη βιωσιμότητα του συστήματος, εκτιμάται ότι πέτυχαν να βελτιωθεί σε βραχυ-μεσοπρόθεσμο ορίζοντα, αλλά απέτυχαν πλήρως να λύσουν τα προβλήματα της μακροχρόνιας προοπτικής της.

Το συνταξιοδοτικό σύστημα της Ιταλίας

Το ιταλικό συνταξιοδοτικό σύστημα αποτελείται από τρεις πυλώνες (Poteraj 2008: 235): τις κρατικές συντάξεις, τις επαγγελματικές συντάξεις, τις συντάξεις που βασίζονται σε ατομικές συμφωνίες.

Η παγκόσμια οικονομική κρίση το 2009 επιδείνωσε την οικονομική κατάσταση του συστήματος, καθώς επιβάρυνε τον προϋπολογισμό. Η περίοδος 2009 – 2011 υπήρξε σημαντική από πλευράς εξελίξεων. Οι νομοθετικές παρεμβάσεις εντάχθηκαν στο κυβερνητικό πρόγραμμα λιτότητας που ακολούθησε η Ιταλία, πάντα με τις συστάσεις της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Στόχος των μεταρρυθμίσεων ήταν οι μειώσεις συνταξιοδοτικών δαπανών με αυστηροποίηση των προϋποθέσεων λήψης συντάξεων.

Οι νομοθετήσεις του 2011 προέβλεπαν την αύξηση των ορίων συνταξιοδότησης των γυναικών ασφαλισμένων του δημοσίου και ιδιωτικού τομέα. Ο νόμος ρύθμιζε την εναρμόνιση των ορίων ηλικίας των γυναικών με τα αντίστοιχα όρια των ανδρών. Επίσης όριζε ότι από την 01/01/2012 το γενικό όριο συνταξιοδότησης θα ήταν το 66^{ο} έτος της ηλικίας και θα αφορούσε όλες τις κατηγορίες των ασφαλισμένων, εκτός μόνο από τις γυναίκες που ήταν ασφαλισμένες στον ιδιωτικό τομέα, όπου και παρέμενε το 62^{ο} έτος ως γενικό όριο συνταξιοδότησης.

Η πλήρη εναρμόνιση έγινε το 2018. Ωστόσο, τα ισχύοντα όρια ηλικίας αναθεωρήθηκαν με κατώτερο όριο ηλικίας να φτάνει στο 67^{ο} έτος. Η αναπροσαρμογή γίνεται σταδιακά. Το 2013 προστέθηκαν 3 μήνες, το 2019 3 έτη ενώ προβλέπεται μέχρι το 2021 να προστεθούν 2 έτη.

Οι μεταρρυθμίσεις προώθησαν την αναλογική εφαρμογή του νέου συστήματος καθορισμένων εισφορών του 1^{ου} πυλώνα δηλαδή του κρατικού ασφαλιστικού φορέα σε όλες τις κατηγορίες των ασφαλισμένων.

Παρέχεται η δυνατότητα λήψης πλήρους συνταξιοδότησης στο 63^{ο} έτος της ηλικίας, εφόσον έχουν ασφαλιστεί για τουλάχιστον 20 χρόνια και το ποσό της σύνταξης τους να ισοδυναμεί με 2,8 φορές με το κοινωνικό επίδομα σύνταξης. Όσον αφορά τους ασφαλισμένους που ανήκουν στο νέο σύστημα με την αναλογική μορφή, εάν οι άνδρες είναι ασφαλισμένοι για 42 έτη και 6 μήνες ή οι γυναίκες για 41 έτη και 6 μήνες, τότε παρέχετε η δυνατότητα λήψης πλήρους σύνταξης στο 62^{ο} έτος.

Μία σημαντική μεταρρύθμιση ήταν η αναστολή της αναπροσαρμογής των συντάξεων. Για τη περίοδο 2012-2013 η μεταρρύθμιση περιλάμβανε συντάξεις άνω των 1.400 ευρώ μηνιαίως , ενώ για το έτος 2014 αφορούσε τις συντάξεις από 3.000 ευρώ το μήνα και πάνω.

Οι μεταρρυθμίσεις της περιόδου 2009 – 2011 στόχευαν στην μελλοντική επάρκεια των συνταξιοδοτικών παροχών. Το αποτέλεσμα των μεταρρυθμίσεων ήταν να μειωθούν οι συνταξιοδοτικές δαπάνες. Πιο συγκεκριμένα το 2012 παρατηρήθηκε μείωση των δαπανών ύψους 2,8 δις ευρώ, ενώ προβλέπεται ότι μέχρι και το 2020 θα εξοικονομηθούν μέχρι και 22 δις ευρώ συνολικά. Δηλαδή, η δημόσια συνταξιοδοτική δαπάνη εκτιμάται ότι θα μειωθεί κατά μία ποσοστιαία μονάδα του ΑΕΠ, κατά την περίοδο 2010 – 2060, με μικρές αυξομειώσεις λόγω της αύξησης του δείκτη της

δημογραφικής γήρανσης του πληθυσμού . Από 15,3 % του ΑΕΠ που ήταν το 2010, θα φτάσει στο 14,5 % του ΑΕΠ το 2030, στο 15,6 % του ΑΕΠ το 2040 και 14,4 % του ΑΕΠ το 2060.

Το συνταξιοδοτικό σύστημα της Μάλτας

Το συνταξιοδοτικό σύστημα της Μάλτας χωρίζεται σε δύο πυλώνες (Poteraj 2008: 278): το σύνταξη με συνεισφορά το οποίο βασίζεται σε εβδομαδιαίες πληρωμές (εισφορές) κατά τη διάρκεια της επαγγελματικής ζωής ενός ατόμου και τη σύνταξη χωρίς συνεισφορά το οποίο βασίζεται σε δοκιμασία μέσων και προορίζεται να καλύψει εκείνους που δεν καλύπτονται από το καθεστώς με εισφορές.

Ωστόσο, υπάρχει το συμπληρωματικό συνταξιοδοτικό σύστημα το οποίο αναφέρεται και ως ο τρίτος πυλώνας και είναι εντελώς προαιρετικό. Το τραπεζικό σύστημα προωθεί διάφορα προγράμματα τις τελευταίες δύο δεκαετίες περίπου.

Στη Μάλτα, η κρατική συνταξιοδοτική παροχή αποτελείται από υποχρεωτικό συνταξιοδοτικό σύστημα που βασίζεται σε αποδοχές, το οποίο χρηματοδοτείται με αμοιβή, «pay as you go», το οποίο παρέχει συντάξεις γήρατος, παροχές επιζώντων και συντάξεις αναπηρίας. Το πρόγραμμα υποστηρίζεται από πρόγραμμα κοινωνικής πρόνοιας (χωρίς συνεισφορές).

Από τον Ιανουάριο του 2014, η ηλικία συνταξιοδότησης αυξήθηκε σταδιακά από 61 σε 65 για άνδρες και γυναίκες. Όλοι όσοι γεννήθηκαν μετά το 1961 θα φτάσουν σε ηλικία συνταξιοδότησης 65 ετών. Εισήχθησαν κίνητρα για να προσελκύσουν άτομα που απασχολούνται στον ιδιωτικό τομέα για να αναβάλουν τη συνταξιοδότηση τους για μέγιστο διάστημα 4 ετών σε αντάλλαγμα για ποσοστό αύξησης των συντάξεων τους.

Την 1η Ιανουαρίου 2008, η Μάλτα εισήλθε στην Οικονομική και Νομισματική Ένωση και αντικατέστησε τη λίρα της Μάλτας με το ευρώ.

Οι συντάξεις της Μάλτας προστατεύονται από την απόλυτη φτώχεια, αλλά δεν αποτελούν επαρκή αντικατάσταση του εισοδήματος και, ως εκ τούτου, οι συνταξιούχοι αντιμετωπίζουν σήμερα δυσκολίες να τα βγάλουν πέρα. Ο σχετικός δείκτης μέσου εισοδήματος για ηλικιωμένους (ηλικίας 65 ετών και άνω) μειώθηκε μεταξύ του 2008 και του 2016 (European Commission, Directorate-General for Employment, Social Affairs and Inclusion, Social Protection Committee 2018).

Το συνταξιοδοτικό σύστημα της Ελλάδας

Το ελληνικό συνταξιοδοτικό σύστημα αποτελείται από τρεις πυλώνες (Poteraj 2008: 201): Ο πρώτος πυλώνας αφορά την κύρια, ο δεύτερος πυλώνας αφορά την επικουρική σύνταξη και ο τρίτος πυλώνας τις επαγγελματικές συντάξεις.

Το συνταξιοδοτικό σύστημα της Ελλάδας είναι ένα διανεμητικό σύστημα ασφάλισης που χαρακτηρίζεται από την αλληλεγγύη μεταξύ των ατόμων μιας γενιάς αλλά και μεταξύ των γενεών. Βασικός πυλώνας είναι το κράτος. Παρέχει κύρια και επικουρική σύνταξη και άλλες συνταξιοδοτικές παροχές. Επίσης λειτουργεί σε διανεμητική βάση, όπου τα ελλείμματα που δημιουργούνται από την υστέρηση εσόδων χρηματοδοτούνται από τον κρατικό προϋπολογισμό. Το σύστημα αυτό αντιμετωπίζει σοβαρό πρόβλημα χρηματοδότησης, οικονομική αναποτελεσματικότητα και σημαντικές ανισότητες ως προς τις παροχές.

Το 2016 το ετήσιο έλλειμμα εκτιμάται πως ανήλθε σε 17 δισ. € (10% του ΑΕΠ έναντι μέσου όρου της ΕΕ 2,5%), η δε χρηματοδότηση του θα απορροφήσει το 40% των φορολογικών εσόδων. Η ετήσια δαπάνη συντάξεων ανέρχεται στο 17% του ΑΕΠ, η υψηλότερη τον κόσμο. Το ετήσιο έλλειμμα θα παραμείνει πάνω από 5,5% μέχρι το 2060. Οι εισφορές ανέρχονται σε 27%, οι υψηλότερες στον κόσμο (ιδίως για τους αυτοτελώς απασχολούμενους).

Την ίδια περίοδο οι προβλεπόμενες παροχές μειώθηκαν κατά 45 δισ. € .Για τον μέσο εργαζόμενο το ποσοστό αναπλήρωσης μετά τα 35 έτη εργασίας δεν θα ξεπεράσει το 50%, με την προϋπόθεση ότι θα εξασφαλιστεί συνεχής κρατική χρηματοδότηση μεταξύ 7% και 5% του ΑΕΠ ετησίως.

Λόγω της ελληνικής κρίσης χρέους το 2010 έγιναν κάποιες μεταρρυθμίσεις στο συνταξιοδοτικό σύστημα. Πιο συγκεκριμένα, νομοθετήθηκε η αύξηση της ηλικίας της πρόωρης συνταξιοδότησης στο 60^{ο} έτος και της νόμιμης ηλικίας συνταξιοδότησης στο 65^{ο} έτος. Επιπλέον, ψηφίστηκε η αύξηση των απαιτούμενων ετών καταβολής εισφορών από 35 σε 40.

Οι μεταρρυθμίσεις των ετών 2010, 2011 και 2012 δεν κατάφεραν στην ουσία να αλλάξουν το συνταξιοδοτικό σύστημα. Λόγω της πίεσης που δημιουργούσε στους ασφαλισμένους, πολλοί ήταν αυτοί που έκαναν χρήση της πρόωρης συνταξιοδότησης, ώστε να επωφεληθούν από τους παλαιότερους κανόνες. Ωστόσο, οι εισφορές ήταν ελάχιστες. Αυτό δημιουργούσε μεγάλο πρόβλημα στα ασφαλιστικά ταμεία των εργαζομένων, καθώς έβλεπαν τα έσοδα να μειώνονται.

Η ψήφιση του 3^{ου} μνημονίου το 2015 έφερε νέες μεταρρυθμίσεις στο συνταξιοδοτικό σύστημα. Οι μεταρρυθμίσεις χωρίστηκαν σε δυο αξιολογήσεις. Στην πρώτη αξιολόγηση θεσπίστηκε η δημιουργία του ενιαίου φορέα κοινωνικής ασφάλισης (ΕΦΚΑ) με στόχο να απλοποιήσει όσο το δυνατό περισσότερο το σύστημα κοινωνικής ασφάλισης. Σημαντική μεταρρύθμιση ήταν ο νέος τύπος υπολογισμού σύνταξης που πρόκυπτε από το σύνολο της βασικής και της ανταποδοτικής σύνταξης. Η πρώτη αξιολόγηση ρύθμιζε τον τρόπο υπολογισμού για τις επικουρικών συντάξεων αλλά και για τις εισφορές των αυτοαπασχολούμενων και των αγροτών. Νομοθετήθηκε η αύξηση στις εισφορές ασφάλισης υγείας για τους συνταξιούχους στο 6% όπως επίσης αύξηση και στην επικουρική σύνταξη μέχρι τα μέσα του 2022. Οι εισφορές της κύριας ασφάλισης προσαρμόστηκαν στο 20% των αποδοχών. Τέλος, το επίδομα κοινωνικής αλληλεγγύης (ΕΚΑΣ) καταργήθηκε σταδιακά μέχρι το 2019. Η δεύτερη αξιολόγηση ουσιαστικά αποτελεί συνέχεια της 1^{ης} . Αποφάσισε την περικοπή 15% με 18% των αποδοχών 1,1 εκατομμυρίου συνταξιούχων. Οι περικοπές αφορούσαν κυρίως τις «μεσαίες» και «υψηλές» συντάξεις αλλά και ένα μέρος του ΕΚΑΣ που λάμβαναν οι χαμηλοσυνταξιούχοι ετησίως.

Το συνταξιοδοτικό σύστημα της Κύπρου

Το σημερινό συνταξιοδοτικό σύστημα στην Κύπρο αποτελείται κυρίως από τους ακόλουθους δύο πυλώνες: Συντάξεις Κοινωνικής Ασφάλισης και Επαγγελματικές Συντάξεις.

Το 2001, η κοινωνική σύνταξη ισούταν με 230 ευρώ το μήνα. Το 2002, η κυβέρνηση εισήγαγε ένα ειδικό συμπλήρωμα σύνταξης για εκείνους που ήταν ηλικιωμένοι και φτωχοί, και τροποποίησαν τους κανόνες πληρωμής των

οικογενειακών παροχών για τα παιδιά. Κατά το έτος 2004 οι δαπάνες του προϋπολογισμού για τη συνταξιοδότηση του συστήματος ήταν ίσο με 2,3% του ΑΕΠ της χωράς. Το 2005 αποφασίστηκε ότι το όριο ηλικία συνταξιοδότησης των δημοσίων υπαλλήλων θα αυξηθεί σταδιακά από 60 σε 63 έτη από τον Ιούλιο του 2005 έως τον Ιούλιο του 2008. Το 2007 υπήρχε η δυνατότητα εθελοντικής ασφάλειας κάτι τέτοιο όμως τελικά δεν έγινε ποτέ (Poteraj 2008: 112).

Η ηλικία συνταξιοδότησης είναι το 65^{ο} έτος για άνδρες και γυναίκες, ενώ **ε**πιτρέπεται η συνταξιοδότηση στο 63^{ο} έτος, εφόσον πληρούνται συγκεκριμένες προϋποθέσεις. Σε περίπτωση που πληρούνται οι προϋποθέσεις για λήψη της σύνταξης γήρατος πριν την ηλικία των 65 ετών, επιβάλλεται ως αντικίνητρο, μείωση στο ύψος της σύνταξης γήρατος κατά 0,5% για κάθε μήνα πρόωρης λήψης της σύνταξης, εφ' όρου ζωής (δηλαδή για λήψη της σύνταξης στα 63 έτη επιβάλλεται μείωση 12%, για λήψη στα 64 έτη μείωση 6% κ.ο.κ).

Οι συντάξεις αναπροσαρμόζονται κάθε χρόνο βάσει της αύξησης των ασφαλιστέων αποδοχών και του δείκτη τιμών καταναλωτή. Ένας συνταξιούχος, ο οποίος εργάστηκε και έλαβε εισόδημα κατά την περίοδο μεταξύ της συνταξιοδότησής του και της ημερομηνίας συμπλήρωσης του 65^{ου} έτους, δικαιούται αύξηση του εβδομαδιαίου ποσού της σύνταξής του ίση με το 1/52 του 1,5 % του εν λόγω εισοδήματος.[3]

Η κοινωνική σύνταξη αποτελεί ένα χωριστό μέτρο για την αντιμετώπιση της κατάστασης των ατόμων άνω των 65 ετών που δε λαμβάνουν σύνταξη από καμία άλλη πηγή. Πρόκειται για ένα μη ανταποδοτικό σύστημα και το 98% των δικαιούχων είναι γυναίκες. Το ποσό ανέρχεται σε 4735 ευρώ ετησίως.

Το συνταξιοδοτικό σύστημα της Σλοβενίας

Το συνταξιοδοτικό σύστημα της Σλοβενίας αποτελείται από τρεις πυλώνες: ο πρώτος πυλώνας περιλαμβάνει υποχρεωτικό συνταξιοδοτικό σύστημα, ο δεύτερος πυλώνας περιλαμβάνει τα δημόσια συνταξιοδοτικά ταμεία και ο τρίτος πυλώνας αποτελείται από μεμονωμένες αποταμιεύσεις που ανακύπτουν στις εταιρείες ασφάλισης ζωής.

Οι αστυνομικοί και οι βετεράνοι πολέμων καλύπτονται από ειδικούς συνταξιοδοτικούς κανόνες. Ένα άτομο ηλικίας 65 ετών που ζούσε στη Σλοβενία μεταξύ 15 και 65 ετών για τουλάχιστον 30 έτη και δεν είχε εισόδημα από άλλες πηγές πάνω από ένα ορισμένο επίπεδο, λαμβάνει ειδική κρατική σύνταξη μη ανταποδοτικού χαρακτήρα (Poteraj 2008: 365).

Το συνταξιοδοτικό σύστημα της Σλοβενίας, χρηματοδοτείται από εισφορές κοινωνικής ασφάλισης και άμεσες μεταφορές από τον κεντρικό κρατικό προϋπολογισμό.

Υπάρχουν επίσης ορισμένα ειδικά καθεστώτα που καλύπτουν τους αγρότες, το στρατιωτικό προσωπικό κλπ. Η ηλικία συνταξιοδότησης βάσει νόμου θα είναι σταδιακά (έως το 2016 και το 2020 για τους άνδρες και τις γυναίκες αντιστοίχως) στα 65 έτη - από 63 έτη για τους άνδρες και 61 έτη για τις γυναίκες το 2012. Από το 2013, η ελάχιστη ηλικία για πρόωρη συνταξιοδότηση ήταν 60 έτη και για τα δύο φύλα.

Το 2016, η μέση διάρκεια σύνταξης, σύμφωνα με τα εθνικά διοικητικά δεδομένα, ανερχόταν σε 24 έτη και 1 μήνα για τις γυναίκες και 17 έτη και 7 μήνες για τους άνδρες. Κατά τα έτη 2008-2016, τα σχετικά εισοδήματα των ηλικιωμένων

αυξήθηκαν, η σχετική βελτίωση οφειλόταν κυρίως στην επίδραση της κρίσης στις αποδοχές του πληθυσμού σε ηλικία εργασίας, που υπερέβαινε την επίδραση της παγίωσης της τιμαριθμικής αναπροσαρμογής των συντάξεων.

Η ηλικία συνταξιοδότησης το έτος 2017 ήταν 59 έτη και 4 μήνες με 40 έτη εισφορών για άνδρες και 59 έτη με 39 έτη και 4 μήνες εισφορών για τις γυναίκες. Οι ηλικίες συνταξιοδότησης και τα χρόνια των αναγκαίων εισφορών αυξάνονται σταδιακά και θα φθάσουν τα 60, το 2018, για τους άνδρες και 60, το 2020, για τις γυναίκες, απαιτώντας 40 έτη συνεισφορών. Με λιγότερα από 40 χρόνια, η ηλικία συνταξιοδότησης θα είναι 65 ετών και για τους άνδρες και τις γυναίκες. [4]

Σύμφωνα με την τελευταία ενημέρωση του συνταξιοδοτικού συστήματος της Σλοβενίας, από το 2020, επαρκούν 15 έτη ασφάλισης. Το 2018, με 40 έτη συνεισφοράς, η ηλικία συνταξιοδότησης για μη μειωμένη σύνταξη ανέρχεται στα 60 έτη για τους άνδρες και 59 έτη και 8 μήνες για τις γυναίκες. Αυτές οι απαιτήσεις ηλικίας και εισφορών για τις γυναίκες σταδιακά αυξάνονται και θα φτάσουν τα 60 και 40 αντίστοιχα το 2020. Από το 2013 και έως το 2019 τα άτομα χρειάζονται 20 χρόνια εισφορών για την απόκτηση συνταξιοδοτικών παροχών, από την ηλικία των 65 ετών.[5]

Το συνταξιοδοτικό σύστημα της Κροατίας

Το συνταξιοδοτικό σύστημα της Κροατίας αποτελείται από τρεις πυλώνες: ο πρώτος είναι ένα πρόγραμμα καθορισμένων παροχών που καταβάλλονται στο χρόνο που χρηματοδοτούνται από εισφορές, που καλύπτουν όλα τα οικονομικά ενεργά άτομα.

Ο δεύτερος πυλώνας είναι υποχρεωτικός και είναι ένα σύστημα καθορισμένων εισφορών που βασίζεται σε μεμονωμένους λογαριασμούς που χρηματοδοτούνται από εισφορές και επενδυτικές αποδόσεις (δεν υπάρχει συγκεκριμένο επαγγελματικό ταμείο στην Κροατία.)

Ο τρίτος πυλώνας είναι μια κεφαλαιακή επένδυση, η οποία περιλαμβάνει τόσο τα ανοικτά κεφάλαια για τους πολίτες όσο και τα χορηγούμενα κλειστά κεφάλαια από τους εργοδότες, τις συνδικαλιστικές οργανώσεις ή άλλους επαγγελματικούς συλλόγους. Αυτό το τελευταίο σύστημα ξεκίνησε το 2002, με μερικές αλλαγές που εισήχθησαν στη συνέχεια.

Δικαίωμα σύνταξης γήρατος, σύμφωνα με τον πρώτο πυλώνα, έχει όταν φτάσει τα 65 έτη (άνδρες) ή 62 ετών και 4 μηνών το 2019. Η ηλικία συνταξιοδότησης των γυναικών αυξάνεται σταδιακά, κατά 4 μήνες ετησίως, προκειμένου να ευθυγραμμιστεί με την ηλικιακή κατάσταση των ανδρών έως το 2027. Μετά από αυτό, η ηλικία συνταξιοδότησης τόσο για άνδρες όσο και για τις γυναίκες θα αυξηθεί σταδιακά σε 67 έτη το 2033.[4]

Τα άτομα που ήταν μέλη του υποχρεωτικού συνταξιοδοτικού ταμείου δικαιούνται επίσης σύνταξης του δεύτερου πυλώνα όταν αποκτήσουν δικαίωμα σύνταξης του πρώτου πυλώνα.

Το 2011, αποφασίστηκε ότι το επίπεδο της μείωσης των συντάξεων εξαρτιόταν από το επίπεδο αριθμός ετών εισφορών. Το 2014, ο τύπος άλλαξε ξανά, έτσι ώστε να γίνει μείωση των συντάξεων για συνταξιοδότηση πέντε χρόνια νωρίτερα κυμαίνεται τώρα μεταξύ 6% και 20,4%.

Συμπεράσματα

Η δημοσιονομική πολιτική που ασκήθηκε στην Ευρώπη δεν άφησε ανεπηρέαστο και το σύστημα κοινωνικής ασφάλισης. Για την κάλυψη του ελλείμματος του κοινωνικού προϋπολογισμού θεσπίστηκαν μέτρα όπως η αύξηση των ορίων ηλικίας συνταξιοδότησης, η αλλαγή του τρόπου υπολογισμού των συντάξεων και η διάρκεια του εργάσιμου βίου των ασφαλισμένων. Η αύξηση των ορίων ηλικίας συνταξιοδότησης επιδεινώνει το επίπεδο παραγωγικότητας των επιχειρήσεων και δρα σε βάρος της ανταγωνιστικότητας, της ανάπτυξης και του παραγόμενου ΑΕΠ. Έτσι, η αύξηση της ανεργίας, η γήρανση του πληθυσμού, η αύξηση του προσδόκιμου ορίου ζωής, η μείωση της ανάπτυξης, η αύξηση των επιπέδων του δημόσιου ελλείμματος και του δημόσιου χρέους και η μείωση της απασχόλησης έκαναν δυσχερέστερη την κατάσταση βιωσιμότητας των συνταξιοδοτικών συστημάτων στα κράτη-μέλη της Ευρωπαϊκής Ένωσης.

Η ασφάλιση στις περισσότερες χώρες της Νότιας Ευρώπης στηρίζεται σε ένα σύστημα τριών πυλώνων: ο πρώτος είναι τα κρατικά, συνταξιοδοτικά σχήματα, τα οποία στις περισσότερες περιπτώσεις είναι «pay-as-you go» (PAYG), δηλαδή αναδιανεμητικά (με τους πόρους να ανακατανέμονται από τον ενεργό πληθυσμό, που καταβάλλει εισφορές, στους συνταξιούχους). Ο δεύτερος πυλώνας είναι τα επαγγελματικά συνταξιοδοτικά συστήματα, τα οποία εμπεριέχουν σχέση εργαζομένων και εργοδοτών και είναι κεφαλαιοποιητικά - ανταποδοτικά. Σε αυτά το κράτος συμβάλλει συνήθως μέσω της παροχής φορολογικών κινήτρων ή με άλλου είδους επιχορήγηση, ενώ συχνά συμμετέχει έως έναν βαθμό στην εποπτεία τους. Ο τρίτος πυλώνας είναι τα ιδιωτικά συστήματα.

Στις περισσότερες χώρες η χρηματοδότηση προέρχεται από εισφορές των εργαζομένων και των εργοδοτών. Το ύψος αυτών των εισφορών διαφέρει από χώρα σε χώρα.

Στα περισσότερα κράτη έχουν αυξηθεί τα όρια συνταξιοδότησης ανάλογα με το προσδόκιμο όριο ζωής. Έχει επίσης καταβληθεί προσπάθεια περιορισμού των πρόωρων συντάξεων και εξίσωσης των ορίων ηλικίας ανδρών και γυναικών. Επιπρόσθετα συναντάμε ανισότητα ως προς τις παροχές, αύξηση των εισφορών των εργαζομένων και μείωση των παροχών.

Και στις χώρες της Νότιας Ευρώπης, οι ασφαλιστικές επιλογές και ιδιαίτερα την περίοδο της οικονομικής κρίσης, συρρίκνωσαν την κύρια ασφάλιση και ανέπτυξαν τις συμπληρωματικές μορφές με σκοπό να διατηρηθεί σχεδόν το ίδιο επίπεδο παροχών αλλά να μεταβιβάσουν στους ασφαλισμένους το επιπρόσθετο κόστος, μειώνοντας την αγοραστική τους δύναμη και κατ'επέκταση το βιοτικό τους επίπεδο. Διαπιστώνουμε μία σταδιακή μετάλλαξη του κοινωνικού χαρακτήρα της ασφάλισης.

Στόχος των μεταρρυθμίσεων ήταν οι μειώσεις δημοσιονομικών και συνταξιοδοτικών δαπανών με αυστηροποίηση των προϋποθέσεων λήψης συντάξεων και μείωση των παροχών. Όμως οι εφαρμοζόμενες πολιτικές απέτυχαν να λύσουν τα προβλήματα της μακροχρόνιας αναπτυξιακής πορείας των ασφαλιστικών συστημάτων.

Οι σύγχρονες εξελίξεις οικονομικής, κοινωνικής, υγειονομικής και πολιτικής κρίσης στην Ευρώπη επιβάλλουν δραστική και άμεση αντιμετώπιση των συστημάτων Κοινωνικής Ασφάλισης με σκοπό να αναδείξουν την αλληλεγγύη και να δώσουν μία

αναπτυξιακή διάσταση στη βιωσιμότητα των συστημάτων αυτών αλλά και στων πολιτών. Αυτό μπορεί να επιτευχθεί μέσω μιας συντονισμένης ασφαλιστικής μεταρρύθμισης σε κεντρικό επίπεδο της Ευρωπαϊκής Ένωσης ώστε να κατοχυρωθούν συνταγματικά ενιαίοι κανόνες που θα διασφαλίζουν την αποτελεσματικότητα, την ευημερία και την κοινωνική συνοχή της Ένωσης (Μέμος 2020).

Σημειώσεις τέλους

[1] https://www.pensionfundsonline.co.uk/content/country-profiles/portugal/111 (προσπελάστηκε στις 1/12/2020).

[2] https://www.oecd.org/els/public-pensions/PAG2019-country-profile-Portugal.pdf (προσπελάστηκε στις 1/12/2020)

[3] https://ec.europa.eu/social/main.jsp?catId=1105&langId=el&intPageId=5007

(προσπελάστηκε στις 1/12/2019)

[4] https://www.oecd.org/Els/Public-Pensions/Pag2017-Country-Profile-Slovenia.Pdf

(προσπελάστηκε στις 1/12/2020)

[5] https://www.oecd.org/Els/Public-Pensions/Pag2017-Country-Profile-Slovenia.Pdf

(προσπελάστηκε στις 1/12/2020)

[6] https://ec.europa.eu/social/main.jsp?catId=1104&langId=en&intPageId=4462

(προσπελάστηκε στις 1/12/2019)

Αναφορές

Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία

ΙΝΕ-ΓΣΕΕ (2014), Ελληνική οικονομία και απασχόληση, Αθήνα, ΙΝΕ-ΓΣΕΕ.

Διαθέσιμο στο: http://www.inegsee.gr/ekdosi/etisia-ekthesi-2014-i-elliniki-ikonomia-ke-i-apascholisi/_(προσπελάστηκε στις 1/12/2020)

Μέμος Κ. (2020), Σύγχρονες εξελίξεις των Συνταξιοδοτικών Συστημάτων των κρατών της Βόρειας Ευρώπης, *Πολιτικές και Κοινωνικές επιστήμες*, Τεύχος 11, σσ.41-63.

Ξενόγλωσση βιβλιογραφία

European Commission, Directorate-General for Employment, Social Affairs and Inclusion, Social Protection Committee (2018), *The 2018 Pension Adequacy Report: current and future income adequacy in old age in the EU. Country profiles. Volume II*, Luxembourg, Publications Office of the European Union. Διαθέσιμο στο : https://ec.europa.eu/social/main.jsp?catId=738&langId=el&pubId=8085&furtherPubs=yes (προσπελάστηκε στις 1/12/2019)

Poteray J. (2008), *Pension systems in 27 EU countries*, MPRA (Munich Personal RePEc Archive), No 31053.

Στο: https://Mpra.Ub.Uni-Muenchen.De/31053/1/Mpra_Paper_31053

(προσπελάστηκε στις 1/12/2020)

Ιστότοποι

https://www.pensionfundsonline.co.uk/content/country-profiles/portugal/111

https://www.oecd.org/els/public-pensions/PAG2019-country-profile-Portugal.pdf

https://ec.europa.eu/social/main.jsp?catId=1105&langId=el&intPageId=5007

https://www.oecd.org/Els/Public-Pensions/Pag2017-Country-Profile-Slovenia.Pdf

https://www.oecd.org/Els/Public-Pensions/Pag2017-Country-Profile-Slovenia.Pdf

https://ec.europa.eu/social/main.jsp?catId=1104&langId=en&intPageId=4462

ΙΔΕΟΛΟΓΙΑ, ΟΥΤΟΠΙΑ, ΚΡΙΤΙΚΗ

Άγγελος Μουζακίτης

Επίκουρος Καθηγητής, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Πανεπιστήμιο Κρήτης

Περίληψη

Στο έργο του *Διαλέξεις για την Ιδεολογία και την Ουτοπία* καθώς και σε μια σειρά συντομότερων κειμένων που εστιάζουν σε αυτό το ζήτημα ο Ricoeur αναπτύσσει μια οπτική περί του πεδίου της ιδεολογιάς και της ουτοπίας που μας επιτρέπει να αντιληφθούμε εναργέστερα τις σύνθετες διαδικασίες που λαμβάνουν χώρα σε σύνθετες δομικά κοινωνίες μεταξύ συμβολικών συστημάτων, αφηγήσεων, μορφών κοινωνικής δράσης και σχηματισμού συλλογικών και ατομικών ταυτοτήτων. Στην εισήγησή μου θα εξετάσω σημαντικές πλευρές της ανάλυσης του Ricoeur για την ιδεολογία και την ουτοπία και θα επιχειρήσω να φέρω τις θέσεις του σε διάλογο με τον Καστοριάδη (ιδιαίτερα αναφορικά με το πρόβλημα της σχέσης μεταξύ ριζικής φαντασίας και ιδεολογίας/ουτοπίας), αλλά και με την προβληματική των «κοινωνικών φαντασιακών».

Λέξεις κλειδιά: ιδεολογία, ουτοπία, αλήθεια, δημιουργία, επιστήμη, αφήγηση, ερμηνευτική

IDEOLOGY, UTOPIA, CRITIQUE

Angelos Mouzakitis

Assistant Professor, Department of Sociology, University of Crete

Abstract

In his *Lectures on Ideology and Utopia* and in a number of shorter texts on the same topic Ricoeur advances a quite comprehensive approach for the study of the complex phenomenon of ideology and utopia. His approach allows for a better grasp of the intricate processes taking place in structurally differentiated societies that involve a complex interplay between individual and collective actions, symbolic systems, practices, narratives and the emergence, consolidation and transmutation of individual and collective identities. My paper wishes to introduce the reader to the main aspects of Ricoeur's theses on ideology and utopia and to provide a link between his perspective and Castoriadis's work on radical imagination as the source of human creativity as well as with the perspective of the "social imaginaries" research programme.

Key words: ideology, Utopia, truth, creation, science, narrative, hermeneutics

Εισαγωγή

Τα κείμενα του Ricoeur που θεματοποιούν το ιστορικο-κοινωνικό γίγνεσθαι και άπτονται άμεσα της κοινωνικής θεωρίας αναπτύσσονται κατά τη διάρκεια μιας μακράς περιόδου που εκτείνεται από τις απαρχές του συγγραφικού του έργου μέχρι και το τέλος της ζωής του. Η εμβρίθεια του φιλοσόφου -ο οποίος στο τελευταίο έργο του *Μνήμη, Ιστορία, Λήθη* προειδοποιεί τον αναγνώστη ότι αναφέρεται σε συγγραφείς ανεξαρτήτως ιστορικής περιόδου ανάλογα με τις ανάγκες των επιχειρημάτων του, ασκώντας το «δικαίωμα κάθε αναγνώστη» για τον οποίο «όλα τα βιβλία είναι ανοικτά την ίδια στιγμή» (Ricoeur 2000: III)- και το συνακόλουθο εύρος των θεμάτων τα οποία πραγματεύεται καθιστούν το εγχείρημα της εύρεσης μιας οργανωτικής αρχής στο έργο του εξαιρετικά δυσχερές (Revault d' Allonnes 1997: 13). Σε κάθε περίπτωση τα έργα του Ricoeur που κινούνται στο πεδίο της κοινωνικής

θεωρίας είναι πράγματι πολυδιάστατα και σύνθετα και παρότι διενεργούνται στο επίπεδο της φιλοσοφικής διερώτησης και ενίοτε της επιστημολογίας, συνδιαλέγονται με άνεση με τις επιστήμες του ανθρώπου, αντλώντας συχνά έμπνευση και επιχειρήματα από τις τελευταίες.

Τα κείμενα που εστιάζουν στο πρόβλημα της ιδεολογίας και της ουτοπίας αποτελούν ίσως τα πλέον προφανή έργα του φιλοσόφου που συναντώνται αναστοχαστικά με το ιστορικο-κοινωνικό γίγνεσθαι παρότι δεν είναι τα μόνα. Το ζήτημα της ιδεολογίας και της ουτοπίας τίθεται με άμεσο τρόπο κυρίως στις περίφημες *Διαλέξεις για την Ιδεολογία και την Ουτοπία* που έδωσε ο Ricoeur στο πανεπιστήμιο του Σικάγο στα μέσα της δεκαετίας του 1970 (Prager 1988: 421), στο ομώνυμο άρθρο, αλλά και σε μια σειρά κειμένων που διερευνούν τη σχέση της ιδεολογίας με την επιστήμη καθώς και τη σχέση μεταξύ της ερμηνευτικής παράδοσης και της κριτικής της ιδεολογίας. Στο κείμενο που ακολουθεί θα επιχειρήσω να σκιαγραφήσω τις κύριες παραμέτρους της προσέγγισης του Ricoeur και να καταδείξω την σημασία της για την διαύγαση του φαινομένου της ιδεολογίας και της ουτοπίας.

Θεωρητική συζήτηση

Στο τμήμα των Διαλέξεων που κατατρίβεται με την «ιδεολογία» ο Ricoeur προσεγγίζει ερμηνευτικά το έργο των Marx, Althousser, Mannheim, Weber, Habermas και Geertz, ενώ όταν εξετάζει την «ουτοπία» και στρέφεται στους Fourrier και Saint-Simon. Θα μπορούσαμε να συνοψίσουμε τις πλέον θεμελιώδεις θέσεις του έργου στις παρακάτω θέσεις, επισημαίνοντας ωστόσο ότι αδικείται αναπόφευκτα στη σχηματοποιημένη αυτή κωδικοποίηση, η πολυσημία και γενικότερα ο πλούτος των έργων με τα οποία αναμετράται ο Ricoeur.

Η ανάλυση των θέσεων του Marx διενεργείται υπό το πρίσμα μιας αντίληψης που παρουσιάζει την ιδεολογία ως στρεβλή, αλλοτριωμένη συνείδηση, ως αντιστροφή της κοινωνικής πραγματικότητας, ως *camera obscura* που συγκαλύπτει τις πραγματικές υλικές συνθήκες που καθορίζουν την ατομική και συλλογική μας ύπαρξη και που οφείλεται στην ταξική διάρθρωση των ιστορικών κοινωνιών. Ο Ricoeur απορρίπτει κάθε ανάλυση της ιδεολογίας και της ουτοπίας που στηρίζεται στη μεταφορά βάσης και εποικοδομήματος, μαζί με την ιδέα της δυνατότητας μιας αναμφίλεκτης, «επιστημονικής» κατάδειξης του ιδεολογικού χαρακτήρα της αστικής πολιτικής οικονομίας ή άλλων επιστημονικών προσεγγίσεων. Δεν αρνείται ωστόσο ο Ricoeur τη σημασία της εισαγωγής του ταξικού παράγοντα στην μελέτη της διαμόρφωσης των κοινωνικών αντιλήψεων και γενικότερα των κοσμοθεάσεων που επικρατούν σε συγκεκριμένες ιστορικές περιόδους.

Πέραν αυτού, ο Ricoeur «ανακαλύπτει» στο *Οικονομία και Κοινωνία* έμμεσες παραδοχές που αφορούν στην ιδεολογία: α. Στην τυπολογία της κοινωνικής δράσης που προτείνει ο Weber, η οποία αναδεικνύει και ένα σύστημα αντιλήψεων, σημασιών κ.λπ. βάσει του οποίου προσανατολίζεται (έμμεσα ή άμεσα, συνειδητά ή στα όρια της συνείδησης) η δράση του υποκειμένου προς ένα άλλο υποκείμενο και β. Στην τυπολογία των μορφών εξουσίας (*Herrschaft*), όπου η ιδεολογία γίνεται καταληπτή υπό το πρίσμα της *νομιμοποίησης* (για μια διεξοδική ανάλυση βλ. Μουζακίτης 2020). Από τον Geerz δανείζεται ο Ricoeur την έννοια της συμβολικής δράσης που και ο ίδιος υιοθετεί από τον Burke (Ricoeur 1986: 337, Ricoeur 2008: 302), ενώ η αναμέτρηση με το έργο του Habermas και κυρίως με το *Γνώση και Διαφέρον* του

επιτρέπει να σκεφτεί το φαινόμενο της ιδεολογίας και της ουτοπίας υπό το πρίσμα μιας μεταμαρξιστικής ερμηνείας του προτάγματος της χειραφέτησης και της κριτικής της ιδεολογίας. Στον Mannheim ανακαλύπτει ο Ricoeur μια θέαση της ιδεολογίας (και της ουτοπίας) που αναδεικνύει την σύνδεση μεταξύ μορφών ανθρώπινης γνώσης και κοινωνικών ομάδων εν γένει και η οποία μοιάζει να βρίσκεται εγγύτερα στην οπτική που επιχειρεί να αναπτύξει ο Ricoeur.

Ακολουθώντας τον Mannheim ο Ricoeur αντιμετωπίζει την ιδεολογία και την ουτοπία ως όψεις *ενός ενιαίου φάσματος* που αναδύεται μέσω της πολιτικής πάλης και συνεπώς ως συμπληρωματικές έννοιες, των οποίων ο διαχωρισμός μπορεί να είναι μόνο ιστορικός και *σχετικός*. Ως γνωστόν, μια βασική θέση του Mannheim στο *Ιδεολογία και Ουτοπία* είναι η ταύτιση της ιδεολογίας με την διατήρηση του *status quo* και με τις κυρίαρχες κοινωνικές ομάδες που επωφελούνται από αυτήν και της ουτοπίας με την προοπτική της ανατροπής του, φορείς της οποίας είναι οι κυριαρχούμενες κοινωνικές ομάδες. Το κοινό στοιχείο που εντοπίζει ο Mannheim στην ιδεολογία και την ουτοπία είναι η *παραμόρφωση* της *πραγματικότητας* που υπαγορεύεται *ασυνείδητα* από την θέση των ομάδων αυτών στο κοινωνικό γίγνεσθαι και από τα ιδιαίτερα διαφέροντα που η θέση αυτή κάθε φορά συνεπάγεται. Έτσι, κατά τον Mannheim οι κυρίαρχες κοινωνικές ομάδες αδυνατούν να αντιληφθούν τα στοιχεία εκείνα που υπονομεύουν δυνάμει την κυριαρχία τους, ενώ οι καταπιεσμένες κοινωνικές ομάδες στρέφονται επίσης εμμονικά μόνο προς τα στοιχεία που μπορούν να συντελέσουν στην κατάργηση της υφιστάμενης τάξης πραγμάτων (Mannheim 1936: 40).

Δεν επιθυμώ να στραφώ στο σημείο αυτό στην ιδέα του *συλλογικού ασυνειδήτου* που ο Mannheim εισάγει για να εξηγήσει την πηγή της διαστρέβλωσης της πραγματικότητας, διότι πρόκειται για ένα σύνθετο και δυσεπίλυτο πρόβλημα που δεν μπορώ να πραγματευτώ ικανοποιητικά στα πλαίσια του παρόντος κειμένου. Αρκούμαι προς το παρόν να σημειώσω ότι ήδη σε αυτόν τον «προκαταρκτικό» ορισμό του ζητήματος, ο Mannheim –ακολουθώντας σε κάποιο βαθμό τον Marx- θέτει προς συζήτηση έννοιες όπως η *παραμόρφωση* και η *πραγματικότητα,* η διερεύνηση των οποίων έχει σήμερα κατά τη γνώμη μου ιδιαίτερη σημασία τόσο για την κοινωνική θεωρία όσο και για την επιστημολογία και την φιλοσοφία. Όπως παρατηρεί ο Ricoeur η σαφής διάκριση μεταξύ μιας «πραγματικότητας» που θεμελιώνεται στην υλική σφαίρα της παραγωγής και μιας σφαίρας όπου τα πράγματα αναπαρίστανται συνήθως διαστρεβλωμένα από τον παρομορφωτικό φακό της ιδεολογίας εισάγεται ήδη στην *Γερμανική Ιδεολογία,* ένα κείμενο που σηματοδοτεί και την απόσπαση του Marx από το πλαίσιο της νεο-εγελειανής φιλοσοφίας και που ο φιλόσοφος δεν διστάζει να χαρακτηρίσει «ήδη μαρξιστικό» (Ricoeur 2008: 301). Ας σημειωθεί εδώ ότι ο Balibar αμφισβητεί την γονιμότητα της επίσημης εκδοχής που προσφέρει στους αναγνώστες σχετικά με τη σχέση πραγματικότητας και προϊόντων της συνείδησης η *Γερμανική Ιδεολογία* και η οποία ως θεωρία της «μη αναγνώρισης ή της ψευδαίσθησης» θα αποτελούσε το άκρο αντίθετο της κοινωνιολογίας της γνώσης. Ο Balibar μας καλεί να σκεφτούμε πέραν αυτής της επίσημης εκδοχής και να εξετάσουμε τις περί ιδεολογίας θέσεις του Marx υπό το πρίσμα δύο διακριτών ερωτημάτων που αφορούν αφενός την *δύναμη των ιδεών* και αφετέρου την ίδια την περιοχή της *αφαίρεσης*, εντοπίζοντας παράλληλα στο διφυές αυτό ερώτημα την επιρροή του Stirner (Balibar 1995: 43-44) την οποία καταδεικνύει με ιδιαίτερα πειστικό τρόπο και ο Δοξιάδης (2017: 98 κ.ε.).

Θα πρέπει επίσης να διευκρινιστεί ότι στο μέτρο που ο Mannheim επιχείρησε να θεμελιώσει την δική του κοινωνιολογία τη γνώσης στο δίπολο ιδεολογίας/ουτοπίας, μετατόπισε το πρόβλημα της ιδεολογίας/ουτοπίας πέραν του πεδίου της πολιτικής στο πεδίο της ιστορικής κοινωνιολογίας και της επιστημολογίας (Berger and Luckmann 1967: 21) Έτσι, παρότι η *σχεσιακή*, προοπτικιστική κοινωνιολογία της γνώσης που ανέπτυξε ο Mannheim στο *Ιδεολογία και Ουτοπία* δεν αυτοχαρακτηριζόταν *ως* επιστημολογία, η καινοφανής για την εποχή προσέγγιση αυτή δεν έπαυε κατά την άποψη του ίδιου του Mannheim να αποτελεί και αδιάψευστη μαρτυρία του τέλους της παραδοσιακής επιστημολογίας της εποχής εκείνης (κυρίως του θετικισμού και του νεο-καντιανισμού) αλλά και να περιγράφει τις προοπτικές και τα καθήκοντα μιας μελλοντικής επιστημολογίας.

Τα «αντικείμενα» αυτής της νέας, σχεσιακής επιστήμης που ο Mannheim θέλησε να θεμελιώσει δεν είναι άλλα από κοινωνικά περιεχόμενα, τα οποία δεν μπορούν να μελετηθούν ανεξάρτητα από το κοινωνικό περιβάλλον στο οποίο αναδύθηκαν και τα οποία –πάντοτε σύμφωνα με τον συγγραφέα- παραμένουν ακατανόητα εξεταζόμενα υπό το πρίσμα της παραδοσιακής επιστημολογίας. Ο Mannheim αντιπαραβάλλει τα κοινωνικά αυτά αντικείμενα με τυπικές προτάσεις των οποίων το νόημα δεν εξαρτάται από το περιβάλλον της διατύπωσής τους, όπως π.χ. μια μαθηματική σχέση που ακόμη και στην απλούστερη δυνατή μορφή της (π.χ. 2+2=4) θεωρείται ως έχουσα καθολική ισχύ και εγκυρότητα (Mannheim 1936: 78-79). Μπορούμε βέβαια σε αυτή τη διατύπωση να διαπιστώσουμε την επιμονή του ζητήματος της θεμελιώδους διάκρισης μεταξύ των επιστημών της φύσης και των επιστημών του ανθρώπου που είχε απασχολήσει τη γερμανόφωνη σκέψη –και όχι αποκλειστικά την κοινωνιολογία- ήδη από την εποχή του *Methodenstreit* και του *Werturteilsstreit* διαμορφώνοντας σε κάποιο βαθμό και τους όρους διεξαγωγής και του πολύ μεταγενέστερου *Positivismusstreit*, χωρίς βεβαίως αυτό να σημαίνει ότι η τελευταία αυτή διαμάχη αποτέλεσε απλή επανάληψη των προηγούμενων (Frisby 1976: x). Ωστόσο, η οπτική του Mannheim αναπαράγει με έναν –ενδιαφέροντα πράγματι- τρόπο την πίστη στην αξίωση της απόλυτης εγκυρότητας των προτάσεων των μαθηματικών και κατ' επέκταση των πιο μαθηματικοποιημένων όψεων των φυσικών επιστημών, αρνούμενη στις κοινωνικές επιστήμες το είδος της καθολικότητας που προσιδιάζει στα μαθηματικά και στις φυσικές επιστήμες και αντικαθιστώντας τον επιστημολογικό *σχετικισμό* που στα πλαίσια της καθεστηκυίας επιστημολογίας αντιτασσόταν στη θετικιστική σύλληψη της αλήθειας με τη *σχεσιακότητα* (βλ. π.χ. Mannheim 1936: 282). Έτσι, ο Mannheim θεωρεί ότι το *είδος* των δεδομένων που «φέρνει στο φώς» η κοινωνιολογία της γνώσης *αναγκάζουν* την επιστημολογία να κινηθεί πέραν των παραδοσιακών της πλαισίων, να αναγνωρίσει τον προοπτικό χαρακτήρα ορισμένων αντικειμένων της γνώσης και να αναπροσδιορίσει την ίδια την αντίληψή της περί της *αλήθειας* (Mannheim 1936: 294 κ.ε.).

Ωστόσο, όλες αυτές οι αξιώσεις εδράζονται με τη σειρά τους στην προσπάθεια ανάδειξης μιας μη-αξιολογικής, ολικής αντίληψης περί ιδεολογίας και ουτοπίας, χάρις στην οποία η κοινωνιολογία της γνώσης δύναται να αποτελέσει διακριτό επιστημονικό κλάδο. Ο Mannheim αναγνωρίζει βεβαίως τη μακρά ιστορία της έννοιας της ιδεολογίας και πιστώνει στον Μαρξ την ανακάλυψη της γενικότητας αυτού του φαινομένου. Την ίδια στιγμή ωστόσο επιθυμεί να εντάξει τον ίδιο τον μαρξικό και τον μαρξιστικό λόγο στην σφαίρα της κριτικής της ιδεολογικής

παραμόρφωσης της «πραγματικότητας», και να διατηρήσει για την κοινωνιολογία της γνώσης το προνόμιο της μη-ιδεολογικής μελέτης του φαινομένου της ιδεολογίας και της ουτοπίας. Σε αυτό το σημείο παρατηρούμε ήδη μια διαφοροποίηση του Ricoeur από την οπτική του Mannheim που υπαγορεύεται από την αντίσταση του Ricoeur στον πειρασμό της «ολικής σκέψης», στον οποίο ο Mannheim κατά την εκτίμηση του Ricoeur ενέδωσε επιχειρώντας να υπαγάγει «όλες τις μερικές ιδεολογίες εντός μιας ενιαίας οπτικής...και να μεταβεί έτσι από την μη αξιολογική θέση του καθαρού παρατηρητή σε μια αξιολογική εννοιολόγηση που τολμά να ταυτοποιήσει τη μία ιδεολογία ως σύμφωνη [με την πραγματικότητα] και την άλλη όχι» (Ricoeur 2008: 257-258). Απορρίπτει επίσης ο Ricoeur τον ισχυρισμό ότι η κοινωνιολογία της γνώσης μπορεί να αποτελέσει ένα «τόπο» εκτός του πεδίου της ιδεολογίας, ώστε ο λόγος της να δύναται να αρθρώνεται με αξιολογικά ουδέτερο τρόπο. Αυτόν τον ισχυρισμό τον θεωρεί μάλιστα απότοκο μιας νεοκαντιανής ερμηνείας του εγελιανισμού και τον χαρακτηρίζει ως ένα είδος εγελιανής γνώσης της κίνησης των συλλογικών μορφών κατανόησης και δημιουργίας του κόσμου από την οποία απουσιάζει όμως το εγελιανό Απόλυτο (Ricoeur 1986: 167-168). Συνολικά, ο Ricoeur αρνείται τη δυνατότητα πλήρους απαλλαγής από την ιδεολογία και χαρακτηρίζει την συλλογική και ατομική ύπαρξη ως οριοθετημένη από την αέναη σχέση και συμμεταβολή των δύο αυτών εκφάνσεων της θεώρησης του κόσμου, της ιδεολογίας και της ουτοπίας.

Ακολουθώντας τον Mannnheim, ο Ricoeur θεωρεί ότι η προσέγγισή του στο ζήτημα της σχέσης μεταξύ γνώσης και ιδεολογίας προάγει τη *σχεσιακότητα* και όχι τον σχετικισμό. Έχοντας όμως ορθά αντισταθεί στην υιοθέτηση της υπόθεσης περί ύπαρξης ενός ουδέτερου αξιολογικά «τόπου» από τον οποίο θα μπορούσε να αρθρωθεί ένας καθαρά μη-ιδεολογικός λόγος (Ricoeur 208: 248), ο Ricoeur βρίσκεται –όπως έχω υποστηρίξει αλλού (Μουζακίτης 2020: 135 κ.ε.) σε δυσχερή θέση αναφορικά με τις αξιώσεις αλήθειας των διαφόρων ανταγωνιστικών και συχνά αλληλο-αποκλειόμενων «λόγων» ή ακόμη και παραστάσεων που κατακλύζουν το κοινωνικό πεδίο. Θεωρώ ότι ως προς αυτό το πρόβλημα θα είχε ιδιαίτερο ενδιαφέρον η αναμέτρηση του Ricoeur με τις θέσεις που εκφράζει ο Foucault στην *Αρχαιολογία της Γνώσης,* έργο στο οποίο το πρόβλημα της ιδεολογίας αντιμετωπίζεται κυρίως σε σχέση προς την επιστήμη. Ο Foucault αφιερώνει μόλις τρεις σελίδες της *Αρχαιολογίας* στην ιδεολογία, τις οποίες ο Δοξιάδης θεωρεί ωστόσο τόσο σημαντικές, ώστε να υποστηρίξει ότι όλη η *Αρχαιολογία* αποτελεί μια μελέτη της ιδεολογίας παρότι ο όρος δεν χρησιμοποιείται εκεί εκτεταμένα (Δοξιάδης 2017: 29). Σε κάθε περίπτωση, στην *Αρχαιολογία* η μελέτη της ιδεολογίας εντάσσεται προγραμματικά στην γενικότερη διαύγαση των «ρηματικών σχηματισμών» και των «ρηματικών πρακτικών», αφού σύμφωνα με τον Foucault κάθε προσπάθεια ανάσυρσης των ιδεολογικών στοιχείων που παρεισφρέουν στον επιστημονικό λόγο δεν μπορεί παρά να έχει τη μορφή της μελέτης της επιστήμης *ως* «ρηματικού σχηματισμού» (Foucault 1989: 186). Ομολογώ ότι παρότι δεν βρίσκω επαρκώς ικανοποιητικό το συγκεκριμένο εγχείρημα του Foucault, διακρίνω μια ενδιαφέρουσα ομοιότητα με την προσέγγιση του φαινομένου από τον Ricoeur, ιδιαίτερα αναφορικά με τις δυσχέρειες που αντιμετωπίζουν και οι δύο διανοητές στην «ταυτοποίηση» των ιδεολογικών στοιχείων ενός «λόγου» ή μιας «αφήγησης». Για να κατανοήσουμε το μέγεθος της απορίας αρκεί να αναλογιστούμε ότι ο Ricoeur θεωρεί ότι μόνο μια αμιγώς θετικιστική αντίληψη της επιστήμης (την οποία όμως ο ίδιος δεν δέχεται) μπορεί να θέσει σαφώς

ευδιάκριτα όρια μεταξύ επιστήμης και ιδεολογίας, ενώ παράλληλα σημειώνει ότι κάθε μορφή λόγου άρα και ο επιστημονικός λόγος είναι επιδεκτικός ιδεολογικών στοιχείων (Ricoeur 2008: 243, 248-249). Θεωρώ μάλιστα ατυχές το ότι οι σελίδες που αφιερώνει ο Ricoeur στον Foucault στο *Μνήμη, Ιστορία, Λήθη* δεν κινούνται επαρκώς προς την κατεύθυνση αυτή και η μόνη αναφορά στο πρόβλημα της ιδεολογίας σε σχέση με το συγκεκριμένο έργο του Foucault είναι το ρητορικό ερώτημα που θέτει ο Ricoeur σχετικά με το αν ο Foucault στην *Αρχαιολογία* υποκαθιστά την ιδεολογία της συνέχειας με μια ιδεολογία της ασυνέχειας. Στο πιο ενδιαφέρον ίσως σημείο της σχετικής ανάλυσής του ο Ricoeur καταλογίζει στον Foucault την οριοθέτηση δια της έννοιας του «ρηματικού σχηματισμού» ενός «ουδέτερου πεδίου», ενός «πεδίου χωρίς ομιλητή» υπό το πρίσμα του οποίου καθίσταται ιδιαίτερα δυσχερής η μελέτη των σχέσεων μεταξύ συλλογικών αναπαραστάσεων και πρακτικών (Ricoeur, 2005: 202). Δυστυχώς όμως δεν επεκτείνει την συλλογιστική του αυτή στο πρόβλημα της ιδεολογίας και της ουτοπίας, δεν εξετάζει δηλαδή τις συνέπειες που έχει η εισαγωγή αυτού του «ουδέτερου πεδίου» στον ίδιο τον *ορισμό* ενός λόγου ως ιδεολογικού ή ουτοπικού, ούτε στην αδυναμία σύνδεσης της ιδεολογίας ή της ουτοπίας με κάποιο είδος *διαφέροντος* αφού δεν εγκαταλείπεται στην *Αρχαιολογία* μόνο η σαφής οριοθέτηση των σχέσεων ιδεολογίας και επιστήμης αλλά εκκεντρίζεται και το υποκείμενο στις ατομικές και συλλογικές του διαστάσεις.

Σε κάθε περίπτωση, και παρότι σε όλο το έργο του συνομιλεί με διαφορετικές φιλοσοφικές παραδόσεις και επιμέρους κλάδους των κοινωνικών επιστημών, ο Ricoeur παραμένει ένας εκ των κυριοτέρων εκπροσώπων της ερμηνευτικής φαινομενολογίας. Σε μια προσπάθεια να διαφορίσει τις θέσεις του από τον νεο-καντιανισμό, τον Weber αλλά και την φαινομενολογία του Schütz ο Ricoeur σπεύδει να διευκρινίσει ότι η ερμηνευτική του μέθοδος δεν βασίζεται στη χρήση ιδεατών τύπων, αλλά είναι μάλλον μια «γενετική φαινομενολογία» του τύπου που αναπτύσσει ο Husserl στους *Καρτεσιανούς Στοχασμούς*. Με άλλα λόγια πρόκειται για μια μέθοδο «που μας επιτρέπει να προσεγγίσουμε το επίπεδο της περιγραφής, χωρίς να τοποθετηθούμε εκτός των συνδέσεων που συναρμόζουν την ιδεολογία και την ουτοπία», καθιστώντας μας ικανούς στη συνέχεια να οδηγηθούμε «κάτω από την επιφάνεια των προφανών σημασιών (significations)» και να αναχθούμε στις πλέον «θεμελιώδεις σημασίες» (Ricoeur 1986: 311). Είναι σημαντικό ωστόσο να σημειωθεί ότι ο Ricoeur δεν παραιτείται από το κριτικό εγχείρημα, παρότι αναγνωρίζει ότι η άσκηση αυτής της κριτικής διάστασης του ερμηνευτικού λόγου αναγκαστικά συντελείται εντός της διαπλοκής ουτοπικών και ιδεολογικών στοιχείων σε δεδομένες στιγμές της ιστορικοκοινωνικής πραγματικότητας: «Είμαστε όλοι αιχμάλωτοι μιας διελκυστίνδας ανάμεσα στην ιδεολογία και την ουτοπία» γράφει εμφατικά στις *Διαλέξεις για την Ιδεολογία και την Ουτοπία* (Ricoeur 1986: 312).

Στο σημείο αυτό μπορούμε να επισημάνουμε την ύπαρξη μιας παραλληλίας μεταξύ της ανεπίλυτης διαλεκτικής μεταξύ ιδεολογίας και ουτοπίας που εντοπίζει ο Ricoeur και της διάκρισης του Gadamer μεταξύ θετικών ή "παραγωγικών" και αρνητικών ή "μη-παραγωγικών" προκαταλήψεων. Πράγματι, μια από τις πλέον θεμελιώδεις θέσεις του *Αλήθεια και Μέθοδος* είναι ότι η ερμηνευτική κατανόηση είναι μια συνεχής διαδικασία που εδράζεται στην «προ-κατανόηση» -με την χαϊντεγκεριανή σημασία του όρου- και συνεπώς δεν είναι ποτέ πλήρως απαλλαγμένη από «προ-καταλήψεις». Ο Gadamer καταφεύγει μάλιστα στο λατινικό *praejudicium* προκειμένου να υπερβεί αυτό που καταγγέλλει ως μονομερή, αρνητική ερμηνεία της

προκατάληψης που από τον Διαφωτισμό και έπειτα αντανακλάται και στην καθημερινή χρήση της λέξης στις περισσότερες Ευρωπαϊκές γλώσσες, στοχεύοντας να αποκαταστήσει τόσο μια «ανοικτή» ερμηνεία της προ-κατάληψης, όσο και την ίδια την σημασία της παράδοσης και της αυθεντίας (Gadamer 1989: 270). Ο Gadamer επιχειρεί να καταδείξει ότι η ερμηνευτική προσέγγιση δεν αδυνατεί να ασκήσει κριτική στην υφιστάμενη κοινωνική πραγματικότητα γενικότερα και στα διάφορα ιδεολογικά πλέγματα ειδικότερα. Έχοντας ορίσει την ερμηνευτική κατάσταση ή το «ερμηνευτικό πρόβλημα» ως οικουμενικό χαρακτηριστικό όλων των ανθρώπινων σχέσεων, ο Gadamer εναντιώνεται στην θέση του Habermas περί της υποτιθέμενης «δέσμευσης» της ερμηνευτικής προσέγγισης από την παράδοση και της συνακόλουθης αδυναμίας της να αναγνωρίσει τα διαφέροντα που υποκρύπτονται πίσω από την δόμηση συστημάτων γνώσης, κοινωνικών πρακτικών και θεσμών. Μάλιστα, επιστρέφει τις κατηγορίες στον Habermas, στην «μαρξιστική» προσέγγιση του οποίου θεωρεί ότι ανιχνεύει έναν δογματισμό εναντίον της αυθεντίας και ουσιαστικά μια εκδοχή της γενικότερης «προκατάληψης του Διαφωτισμού εναντίον της προκατάληψης» (Gadamer 1989: 270, Gadamer 1977 30-33).

Ο Ricoeur συνοψίζει με ιδιαίτερη επιτυχία το εγχείρημα του Gadamer που καταλήγει στην διατύπωση της θεωρία της συνείδησης που είναι δεκτική στις επιδράσεις της ιστορίας (*wirkungsgeschichtliches Bewusstsein*) επισημαίνοντας ότι πίσω από αυτό βρίσκεται η ίσως όχι απολύτως επιτυχής προσπάθεια του Γερμανού φιλοσόφου να υπερβεί τη διαμάχη διαφωτισμού και ρομαντισμού. Στην κριτική που ασκεί ο Gadamer στην ερμηνεία της προκατάληψης από την φιλοσοφία του Διαφωτισμού ο Ricoeur ανιχνεύει την δυσπιστία του απέναντι στην αντιπαράθεση του θάρρους του γνωρίζειν με την άκριτη υιοθέτηση της αυθεντίας που κομίζει η παράδοση ή την βεβιασμένη κρίση και τη γενικότερη σύλληψη της νεωτερικότητας ως δυνάμει εποχής της ανθρώπινης ωριμότητας (*Mündigkeit*) όπως προγραμματικά τουλάχιστον την περιέγραψε ο Kant στο περίφημο κείμενό του για τον Διαφωτισμό (Ricoeur 2008: 266-267).

Στο μέτρο που η ερμηνευτική διαδικασία και συνεπώς η ίδια η κατανόηση του ιστορικο-κοινωνικού γίγνεσθαι θεωρείται ως πάντοτε σε σημαντικό βαθμό *προδιαμορφωμένη* από τις συλλογικές και ατομικές προκατανοήσεις και ως *ανολοκλήρωτη* (Ricoeur 2008: 259), ως μόνη "διέξοδος" από τον –κατά πολλούς «φαύλο»- ερμηνευτικό κύκλο προτείνεται η αέναη "διεύρυνσή" του ή όπως γλαφυρά υποστηρίζει ο Ricoeur η ριζικότερη μετατροπή του ερμηνευτικού κύκλου σε «σπείρα» (Ricoeur 1986: 312). Όπως ορθά έχει επισημανθεί, η εισαγωγή της έννοιας της *ερμηνευτικής σπείρας* θα πρέπει να γίνει κατανοητή ως μια προσπάθεια αναγνώρισης της «ανοικτότητας» της διαλεκτικής μεταξύ ιδεολογίας και ουτοπίας, η οποία αποδίδει ιδιαίτερη έμφαση στον κοινωνικό και συλλογικό χαρακτήρα της ερμηνευτικής διαδικασίας. Έτσι, η ερμηνευτική σπείρα δεν αφορά πλέον όπως ο ερμηνευτικός κύκλος αποκλειστικά την *κατανόηση*, αλλά «ενσωματώνει κριτικές και δημιουργικές διαστάσεις» της ατομικής και συλλογικής δράσης (Adams 2017: 129).

Θεωρώ μάλιστα ότι ο Ricoeur αντιμετωπίζει το πρόβλημα της ανάγκης άρθρωσης ενός κριτικού λόγου με μεγαλύτερη ένταση από τον Gadamer. Στην προσπάθειά του να αποφύγει το σχετικισμό, *μετατοπίζει* το πεδίο του επιχειρήματος από την γνωσιοθεωρία στην *πράξη,* δηλαδή στο πεδίο του πρακτικού Λόγου. Με άλλα λόγια, η υποτιθέμενη αδυναμία θεμελίωσης ενός κοινά αποδεκτού γνωσιοθεωρητικού πλαισίου και η συνακόλουθη δυσκολία εύρεσης πεδίου αξιών με

καθολική εγκυρότητα δεν τον οδηγεί στην λογική ενός πραξιολογικού σχετικισμού ούτε στην παραίτηση από την αναζήτηση και εκπλήρωση των όρων της ηθικής πράξης. Αντίθετα, υποστηρίζει ότι «η επαλήθευση [των αξιών μας]» δεν είναι απλά γνωσιοθεωρητική πρακτική αλλά «*γεγονός* που αφορά όλη μας τη ζωή». Δεν μπορούμε να αποδείξουμε την ορθότητα των αξιών μας με άλλο τρόπο παρά με το «να *διακινδυνεύσουμε* πάνω τους όλη μας την ύπαρξη» (Ricoeur 1986: 312- η έμφαση είναι δική μου). Αυτή η «υπαρξιστική» όπως θα μπορούσαμε να την ονομάσουμε στροφή του επιχειρήματος είναι αναμφίβολα σημαντική, αλλά απέχει πολύ από την λογική θεμελίωσή του. Δεν παραγνωρίζω βεβαίως ότι με την κίνησή του αυτή –και με τη γενικότερη σύνδεση ιδεολογίας και ουτοπίας- ο Ricoeur επιχειρεί να προσδώσει μια χειραφετητική διάσταση σε ένα πεδίο που κατά κανόνα είναι ξένο προς την κριτική και τον ριζικό κοινωνικό μετασχηματισμό (Prager 1988: 422).

Ιδιαίτερα σημαντικό είναι το ότι ο Ricoeur αντιλαμβάνεται την ουτοπία και την ιδεολογία ως δίπολο που μας επιτρέπει να αναγνωρίσουμε τις διεργασίες της *φαντασίας* και συνεπώς δύναται να χαρακτηρίσει ο ίδιος τη μελέτη του για την ιδεολογία και την ουτοπία ως μελέτη του συμβολικού πεδίου (Ricoeur 1986: 311). Η μελέτη του φαινομένου της ιδεολογίας/ουτοπίας αποκτά έτσι μια νέα δυναμική και δύναται να συσχετισθεί γενικότερα με την μελέτη του *ατομικού* και του *κοινωνικού φαντασιακού*. Δεν είναι τυχαίο εξάλλου ότι παρότι ο Ricoeur χρησιμοποιεί στις *Διαλέξεις* όντως την έννοια του κοινωνικού φαντασιακού με «μη-συστηματικό τρόπο», οι ερευνητές που συγκεντρώνονται υπό την αιγίδα του αναδυόμενου «παραδείγματος» των «κοινωνικών φαντασιακών» βρίσκουν σε αυτές μια πρώιμη διατύπωση του προγράμματος έρευνάς τους (βλ. Adams et. al. 2016: 18-19).

Η φαντασία δεν διατηρεί μόνο τα πράγματα στη μνήμη μέσω εικόνων συντηρώντας έτσι την ταυτότητά τους, αλλά παράλληλα προτείνει εναλλακτικές εκδοχές των πραγμάτων, εναλλακτικές πραγματικότητες, κατά τον τρόπο του μυθιστορήματος και γενικότερα της δημιουργικής τέχνης. Συνεπώς η φαντασία δεν διαδραματίζει θεμελιώδη ρόλο μόνο στην διατήρηση της ταυτότητας αλλά συμβάλλει ουσιαστικά και στη συγκρότησή της. Υπό αυτή την έννοια η ιδεολογία και η ουτοπία ως καταστάσεις που ενέχουν την φαντασία αποτελούν σύμφωνα με τον Ricoeur θεμελιώδη συγκροτητικά στοιχεία της ταυτότητας των ατόμων και των κοινωνικών ομάδων. Είναι δε αυτή ακριβώς η λειτουργία της ιδεολογίας/ουτοπίας που αποκαλύπτει την πλέον αυθεντική έκφανση αυτού του φαινομένου, στο μέτρο που το συνδέει άμεσα με την ανάγκη μιας κοινωνικής ομάδας να δημιουργήσει μια εικόνα του εαυτού της και να «πραγματοποιήσει τον εαυτό της με τη θεατρική έννοια της λέξης», επιτελώντας μια «λειτουργία της απόστασης που χωρίζει την κοινωνική μνήμη από ένα θεμελιωτικό γεγονός [όπως π.χ. η ανάδυση ενός έθνους μέσω μιας διακήρυξης ή μιας επανάστασης] το οποίο οφείλει ωστόσο να επαναλαμβάνεται» (Ricoeur 2008: 242). Στα κείμενα που αφορούν την ιδεολογία και την ουτοπία, ο Ricoeur δεν εξετάζει την πιθανή *ριζικότητα* της «στιγμής» της ουτοπίας, της δημιουργικής δηλαδή δύναμης της φαντασίας. Το ζήτημα αυτό βεβαίως είναι ιδιαίτερα σύνθετο για να συζητηθεί στα πλαίσια αυτής της σύντομης διερεύνησης και συνδέεται πρωτίστως με ζητήματα κοινωνικής οντολογίας και με το πρόβλημα της κοινωνικής μεταβολής. Ας μου επιτραπεί ωστόσο να σημειώσω παρενθετικά εδώ ότι όπως επιχείρησα να δείξω σε άλλο κείμενό μου (Μουζακίτης 2018), προκειμένου να διαυγάσουμε αυτό το ζήτημα καλούμαστε να εντρυφήσουμε και στον περίφημο ραδιοφωνικό διάλογο του Ricoeur με τον Καστοριάδη που εστιάζει κυρίως στην

δημιουργική διάσταση της φαντασίας και ο οποίος μας επιτρέπει να επανερμηνεύσουμε τις σχετικές θέσεις του φιλοσόφου ακριβώς λόγω της αντιπαράθεσής του με την θέση του Καστοριάδη περί της κοινωνικής δημιουργίας ως δημιουργίας *εκ του μηδενός*, στην οποία αντιπαραθέτει μια λιγότερο ριζική αντίληψη περί δημιουργίας του καινοφανούς στην ιστορία. Θα χρειαζόταν επίσης να εξετάσουμε τα κείμενα του Ricoeur που θεματοποιούν την σχέση ιστορίας και αφήγησης και όπου συναντάμε σημαντικές έννοιες όπως η «μίμηση», η «πλοκή» και η «αύξηση του πραγματικού», σε σχέση με την «παραγωγική φαντασία» (βλ. Ricoeur 1981: 292-293), ενώ σημαντικά είναι και τα κείμενά του που εστιάζουν στην επίδραση της ψυχανάλυσης στον τρόπο που αντιλαμβανόμαστε την ίδια την *αλήθεια* και όπου συναντάμε την πεποίθηση ότι η αποδειξιμότητα των θεωρημάτων της ψυχανάλυσης εδράζεται σε ένα δίκτυο που περιλαμβάνει την ψυχαναλυτική «*θεωρία, την ερμηνευτική, την θεραπευτική και την αφήγηση*» (Ricoeur 1981: 268).

Συμπεράσματα

Μια σειρά μετατοπίσεων των φιλοσοφικών και επιστημονικών αρχών με τις οποίες συνδέθηκε η πρώιμη νεωτερικότητα καθιστούν σήμερα τη μελέτη των φαινομένων που συνδέθηκαν ιστορικά με την μελέτη της ιδεολογίας και της ουτοπίας κάθε άλλο παρά απλό εγχείρημα. Το όραμα των πρώτων εκφάνσεων του θετικισμού από τον Comte μέχρι και τη Σχολή της Βιέννης περί απόκτησης βέβαιης και οικουμενικά έγκυρης γνώσης διά του εξοβελισμού του μύθου και της μεταφυσικής από τις επιστημονικές μορφές γνώσης εξακολουθεί βεβαίως να εξάπτει την φαντασία των επιστημόνων και του ευρύτερου κοινού, έχει όμως δεχθεί καίρια πλήγματα από μια σειρά σημαντικών κριτικών που αναπτύχθηκαν ήδη από τον 19^{ο} αιώνα και βρήκαν ακόμη πιο πρόσφορο έδαφος κατά τον περασμένο αιώνα. Αν δεχτούμε ότι σήμερα υπό το φως αυτών των αμφισβητήσεων του θετικιστικού μοντέλου βρισκόμαστε σε σχετική ή απόλυτη αμηχανία αναφορικά με την αλήθεια που κομίζουν οι επιστημονικές αποτιμήσεις του ιστορικο-κοινωνικού γίγνεσθαι και συνεπώς και των πεδίων της οικονομίας και της πολιτικής τι μέλλει γενέσθαι με την κριτική διάσταση των κοινωνικών επιστημών και της φιλοσοφίας; Έχουμε το δικαίωμα να παραιτηθούμε εντελώς από την κοινωνική κριτική που σε μεγάλο βαθμό συνδέθηκε με την κριτική της ιδεολογίας και αποτελεί καταστατικό στοιχείο όλων των κοινωνικών επιστημών λόγω των επιστημολογικών και φιλοσοφικών δυσχερειών που συναντάμε; Στο ερώτημα αυτό φυσικά είναι δυνατόν να δοθούν ποικίλες απαντήσεις αναλόγως με τις θεωρητικές και υπαρκτικές δεσμεύσεις αυτών που θα κληθούν να αποκριθούν σε αυτό. Χωρίς να επιθυμώ σε καμία περίπτωση να προκαταβάλλω τις πιθανές αυτές απαντήσεις, θα ήθελα να παρατηρήσω ότι η προσπάθεια να διαχωρίσουμε την αλήθεια από το ψεύδος, όπως κι αν ορίζουμε τις δύο αυτές έννοιες, αποτελεί και σήμερα και κατά πάσα πιθανότητα θα συνεχίζει να αποτελεί και στο μέλλον την κύρια διακύβευση του ανθρώπινου λόγου σε όλες τις μορφές του και στις περισσότερες εκφάνσεις του. Υπό αυτή την έννοια, ακόμη κι αν κάποιος αντιλαμβάνεται την αδυναμία μας να διαφορίσουμε αυστηρά τα ιδεολογικά και ουτοπικά στοιχεία από τα «πραγματικά» δεδομένα, την αδυναμία μας συνεπώς να συμφωνήσουμε *κυρίως* ως προς την ίδια την «πραγματικότητα», θεωρώ ότι δύσκολα θα μας ζητούσε να βιαστούμε να απαλλαγούμε από την έννοια της ιδεολογίας. Με την σύντομη αυτή έκθεση κάποιων βασικών θέσεων του Ricoeur για την ιδεολογία και την ουτοπία δεν φιλοδοξούσα φυσικά να επιλύσω το πρόβλημα αυτό. Θέλησα μάλλον να δείξω *μία* οδό διά της οποίας κατά τη γνώμη μου μπορούμε να διερευνήσουμε τις *απορίες* που

γεννά το πρόβλημα της ιδεολογίας και της ουτοπίας χωρίς να μείνουμε άκαρποι. Ο εμπλουτισμός της ερμηνευτικής φαινομενολογίας που επιχείρησε ο Ricoeur στα πλαίσια αυτής της διερώτησης με στοιχεία από την κριτική της ιδεολογίας, την κοινωνιολογία της γνώσης, την ιστορία, την κοινωνιολογία, την ψυχανάλυση τις πολιτισμικές σπουδές και άλλους κλάδους των κοινωνικών επιστημών μας προσφέρει κατά τη γνώμη μου ένα πλαίσιο περαιτέρω διερεύνησης του ζωτικού αυτού προβλήματος το οποίο καλούμαστε να αξιοποιήσουμε.

Αναφορές

Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία

Δοξιάδης, Κ. (2017), *Ιδεολογία: Έξι Διαλέξεις*, Αθήνα, Νήσος.

Μουζακίτης Α. (2020), Max Weber: ο *Άλλος* των διαλέξεων του Paul Ricoeur για την ιδεολογία και την ουτοπία, στο Γ. Κτενάς (επιμ.), *Max Weber 100 Χρόνια Μετά: Πολιτική, Μεθοδολογία, Ριζοσπαστική Κριτική*, Αθήνα, Ευρασία.

Μουζακίτης Α. (2018), Σκέψεις για το φαντασιακό και την ιστορία: Η ραδιοφωνική συνομιλία του Καστοριάδη με τον Ricoeur, στο Γ. Κτενάς και Α. Σχισμένος (επιμ.) *Η σκέψη του Κορνήλιου Καστοριάδη και η σημασία της για μας σήμερα*, Αθήνα, Ευρασία, σσ. 153-160.

Ξενόγλωσση Βιβλιογραφία

Adams, S. (2017), The Hermeneutic Spiral and the Meaning of History, in Suzi Adams (ed.), Ricoeur and Castoriadis in Discussion: On Human Creation, Historical Novelty and the Social Imaginary, London, Rowman & Littlefield, pp. 111-137.

Adams, S. et al. (2015), Social Imaginaries in Debate, Social Imaginaries, Vol.1, No. 1, pp. 15-52.

Balibar, E. (1995), The Philosophy of Marx, London, Verso.

Berger, P. L. and Luckmann, T. (1967), The Social Construction of Reality: A Treatise in the Sociology of Knowledge, London, Penguin.

Frisby, D. (1976), Introduction to the English Translation, in T. Adorno et.al. (ed.), The Positivist Dispute in German Sociology, London, Heinemann Educational Books Ltd, pp. ix-xliv.

Foucault, M. (1989), The Archeology of Knowledge, London, Routledge.

Gadamer H.G. (1989), Truth and Method, London, Sheed & Ward.

Gadamer H.G. ([1966]1977), On the Scope and Function of Hermeneutical Reflection, in David E. Linge (ed.), Philosophical Hermeneutics, Berkeley, University of California Press, pp. 18-43.

Mannheim, K. (1936), Ideology and Utopia: An Introduction to the Sociology of Knowledge, New York, Harcourt & Brace.

Prager, J. (1988), Review: Lectures on Ideology and Utopia, Contemporary Sociology, Vol. 17, No. 3, pp. 420-422.

Revault d' Allonnes, M. (1997), Avant-propos à l'édition française, in Paul Ricoeur, L' Ideologie et l' utopie, Paris, Seuil, pp. 13-16.

Ricoeur P. (2008), Science and Ideology, in From Text to Action: Essays in Hermeneutics II, London, Continuum, pp. 263-299.

Ricoeur P. (2008), Hermeneutics and the Critique of Ideology, in From Text to Action: Essays in Hermeneutics II, London, Continuum, pp. 239-262.

Ricoeur P. (2008), Ideology and Utopia, in From Text to Action: Essays in Hermeneutics II, London, Continuum, pp. 300-328.

Ricoeur, P. (2000), La Mémoire, l'histoire, l'oubli, Paris, Seuil.

Ricoeur, P. (1986), Lectures on Ideology and Utopia, New York, Columbia University Press.

Ricoeur, P. (1981), The question of proof in Freud's psychoanalytic writings, in J.B. Thompson (ed), Paul Ricoeur. Hermeneutics and the Human Sciences, Cambridge and Paris, Cambridge University Press and Editions de la Maison des Sciences de l' Homme, pp. 267-273.

Ricoeur, P. (1981), The narrative function, in John B. Thompson (ed), Paul Ricoeur. Hermeneutics and the Human Sciences, Cambridge and Paris, Cambridge University Press and Editions de la Maison des Sciences de l' Homme, pp. 274-296.

TRANSGENDER ΓΥΝΑΙΚΑ ΣΤΗ ΛΕΣΒΟ. ΜΙΑ ΜΕΛΕΤΗ ΠΕΡΙΠΤΩΣΗΣ

Ανδρομάχη Μπούνα,[α] Κατερίνα Γιαννάκαινα,[β] Ιωάννα Βάια Γραβάνη,[γ] Ραφαήλ Ραμουτσάκης,[δ] Σωτήρης Αντωνούλης[ε]

[α-ε] Πανεπιστήμιο Αιγαίου

Περίληψη

Αν ο αμετάβλητος χαρακτήρας του βιολογικού φύλου αμφισβητηθεί, ίσως προκύψει ότι αυτή η κατασκευή που λέγεται “βιολογικό φύλο” είναι εξίσου πολιτισμικά κατασκευασμένη όσο και το κοινωνικό φύλο. Σύμφωνα με τη θεωρία της Judith Butler το κοινωνικό φύλο προϋπήρχε του βιολογικού, με αποτέλεσμα η διάκριση μεταξύ βιολογικού και κοινωνικού φύλου να αποδειχθεί ότι δεν υφίσταται καν. Η παρούσα έρευνα μελετάει τη μεμονωμένη περίπτωση transgender γυναίκας με καταγωγή από τη Λέσβο. Στόχος της έρευνας αποτελεί η ανάδειξη της θέσης της transgender γυναίκας στην κοινωνία και οι δυσκολίες ένταξης σε αυτήν. Από τη συγκεκριμένη έρευνα προκύπτει πως μια πατριαρχικά δομημένη κοινωνία με βαθιά ριζωμένα κανονικοποιημένα πρότυπα, τα οποία είναι διαμορφωμένα με βάση το δίπολο άντρας-γυναίκα, και τους στερεοτυπικούς ρόλους που καλείται να επιτελέσει ο καθένας με βάση το βιολογικό του φύλο, ελέγχει έμμεσα τα σώματα των ατόμων που συγκροτούν ένα κοινωνικό σύνολο όχι με τυπικούς νόμους που επιβάλλονται βίαια, αλλά με νόρμες συμπεριφοράς που υποδεικνύουν «το σωστό» και «το λάθος», «το καλό» και «το κακό».

Λέξεις κλειδιά: Transgender, βιολογικό φύλο, κοινωνικό φύλο, ένταξη

A TRANSGENDER WOMAN IN LESVOS. A CASE STUDY

Andromachi Bouna,[α] Katerina Giannakena,[β] Ioanna Vaia Gravani,[γ] Rafael Ramoutsakis,[δ] Sotiris Antonoulis,[ε]

[α-ε] Panteion University

Abstract

If the unchanging nature of biological sex is questioned, it may turn out that this construction called "biological sex" is as culturally constructed as gender. According to Judith Butler's theory, biological sex has always been social, with the result that the distinction between biological and gender proves to be non-existent. The present study focuses on the individual case of a transgender woman from Lesvos. The aim of the research is to highlight the position of transgender women in society and the difficulties of integration into it. This research shows that a patriarchal structured society with its deeply rooted normalized patterns which are shaped by the male-female dipole, and the stereotypical roles that each is called to perform based on their biological sex, indirectly controls the bodies of individuals. These patterns and norms are not forcibly imposed by formal laws , but by behavioral norms that indicate what is "right" and "wrong", "good" and "evil".

Key-words: Transgender, sex, gender, integration

Εισαγωγή

Το κοινωνικό φύλο συγκροτείται μέσω της κοινωνικής αλληλεπίδρασης με τα άτομα να υπόκεινται στην κοινωνική εκμάθηση των έμφυλων ρόλων από την παιδική ηλικία τους (West and Zimmerman 1987). Η αντίληψη της δυαδικότητας του φύλου υπάρχει ενσωματωμένη στους κοινωνικούς θεσμούς, στον θεσμό της οικογένειας, στο σχολείο, στους χώρους εργασίας (Dietert και Dentice, 2009), στην παροχή υπηρεσιών υγείας (Miller and Grollman 2015). Το κανονιστικό πλαίσιο που περιβάλλει τη δυαδικότητα του φύλου αναπαράγεται μέσα από καθημερινές πρακτικές (Butler 1990, Rubin 1975) και απαιτεί συμμόρφωση προς το δίπολο της έμφυλης ταυτότητας, αρσενικό και θηλυκό (Eller 2015, Bornstein 1998). Μία από τις ταυτότητες εκτός διπόλου είναι η transgender ταυτότητα (Dietert and Dentice 2009).

Αν και «η υπέρβαση των έμφυλων κριτηρίων μας βοηθάει να εκθέσουμε την τεχνητή φύση της έμφυλης δυαδικότητας όσο και της υποτιθέμενης βιολογικής της βάσης, ανοίγοντας το δρόμο για πιο ρευστές ταυτότητες φύλου» (Κογκίδου και Πολίτης 2006: 13), τα transgender άτομα στιγματίζονται (Lorber 1994) και υφίστανται κοινωνικές διακρίσεις, καθώς παρεκκλίνουν από το κανονιστικό πλαίσιο της δυαδικότητας του φύλου και τις κοινωνικές νόρμες (Miller and Grollman 2015, Gagne and Tewksbury 1998, West and Zimmerman 1987). Οι στερεοτυπικές αντιλήψεις που πλαισιώνουν τους έμφυλους ρόλους, βρίσκονται βαθιά ριζωμένες μέσα μας (Bockting et al. 2020), πράγμα που καθιστά δύσκολη την αναγνώρισή τους και ακόμη πιο δύσκολη την αποδόμησή τους (Bourdieu 2007).

Από το 1950 μέχρι το 1980 όταν προσεγγίζονταν θέματα που αφορούσαν το φύλο στην Ελλάδα και άλλες μεσογειακές κοινωνίες, Αγγλο-αμερικανοί ανθρωπολόγοι χρησιμοποιούσαν έννοιες όπως «τιμή», «ντροπή», «παρθενία», «πατριαρχία», «δημόσια εναντίον ιδιωτικής σφαίρας» για να κατηγοριοποιήσουν τα αποτελέσματά τους (Hadjikyriacou 2015). Με το πέρασμα των χρόνων, τα σημάδια συνέχειας των παλαιότερων ελληνικών παραδόσεων σε σχέση με το φύλο παρέμειναν εμφανή για αρκετές δεκαετίες στο πλαίσιο ενός αναθεωρημένου, αστικά προσανατολισμένου μοντέλου πατριαρχίας (Hadjikyriacou 2015), καθώς συναντήθηκαν με τη διχοτομική σκέψη που είναι τόσο έντονη στη δυτική κουλτούρα (Laqueur 2003).

Στην ελληνική κοινωνία σήμερα, κάθε άτομο που παρεκκλίνει από την αποδεκτή ετεροκανονικότητα, θεωρείται τις περισσότερες φορές «ντροπή» για το οικογενειακό πλαίσιο (Grigoropoulos and Kordoutis 2015). Επομένως με την επικράτηση τέτοιων αντιλήψεων, τα transgender άτομα αντιμετωπίζουν προβλήματα στην εύρεση εργασίας, αντιμετωπίζουν καθημερινές προκατειλημμένες συμπεριφορές και βία στις κοινωνικές αλληλεπιδράσεις (Nadal,Skolnik and Wong . 2012, Stotzer, 2009), βία και παρενόχληση από την αστυνομία (Grigoropoulos and Kordoutis 2015). Η κατάσταση αυτή οδηγεί τα άτομα σε στιγματισμό, κοινωνικό αποκλεισμό και περιθωριοποίηση (Grigoropoulos and Kordoutis 2015, Bockting et al. 2020), καθώς δεν εντάσσονται στις κανονιστικές έμφυλες κατασκευές (Gagne and Tewksbury 1998, West and Zimmerman 1987). Επίσης, ορισμένα άτομα διώχνονται από τα

οικογενειακά τους σπίτια και αναγκάζονται να ζουν στο δρόμο (European Parliament's Committee on Civil Liberties, Justice and Home Affairs 2010). Στην Ελλάδα υπάρχει έλλειψη γνώσης σε θέματα διεμφυλικότητας. Μάλιστα ακόμη και η ίδια η έννοια κάποιες φορές είναι άγνωστη (Pavlou 2009). Το έτος 2019 ο Παγκόσμιος Οργανισμός Υγείας αφαιρεί την transgender ταυτότητα από τη κατηγορία των ψυχικών διαταραχών, ωστόσο στην Ελλάδα είχε προηγηθεί ο Νόμος 4491/2017 για τη νομική αναγνώριση της ταυτότητας φύλου που αντικατοπτρίζει την πολιτική βούληση για ρύθμιση ενός κοινωνικού ζητήματος με πολιτικούς όρους (Kalerante 2019).

Θεωρητική συζήτηση

Απαραίτητη προϋπόθεση για την πλήρη κατανόηση του ζητήματος συνιστά η αποσαφήνιση σειράς εννοιών που αφορούν το φύλο. Το βιολογικό φύλο (sex) είναι αυτό που αποδίδεται κατά τη γέννηση του ατόμου και αναφέρεται στις βιολογικές διαφορές ανάμεσα στο αρσενικό και το θηλυκό, στη διαφορά των γεννητικών τους οργάνων και τη συνακόλουθη διαφορά των αναπαραγωγικών τους λειτουργιών (Oakley 1972, Acker 1992).

Ο ακαδημαϊκός προβληματισμός για το φύλο δημιουργήθηκε από τη φεμινιστική σκέψη της δεκαετίας του '60, όταν οι φεμινίστριες από τον αγγλοσαξονικό χώρο εισήγαγαν τον όρο κοινωνικό φύλο (gender) (Connell 2006). Το κοινωνικό φύλο αμφισβήτησε τον βιολογισμό του φύλου, τους έμφυλους ρόλους, τις έμφυλες σχέσεις και όρισε το φύλο ως μια κοινωνικο-πολιτισμική κατασκευή (Connell 2006) η οποία εδραιώνεται παραστασιακά (gender performativity) (Butler 1990). Το κοινωνικό φύλο προκύπτει μέσα από μία επαναλαμβανόμενη στιλιστική επιτέλεση πράξεων, κινήσεων, χειρονομιών, στάσεων μέσα στο χρόνο, οι οποίες νοηματοδοτούνται σε ένα πλαίσιο ετεροκανονικότητας (Butler 1990), κατασκευάζοντας μια κοινωνική κατηγοριοποίηση, την «αρρενωπότητα» και «θηλυκότητα» (Oakley 1972). Η Butler (1990) επικεντρώνεται στην έννοια της κατασκευής και δείχνει ότι το βιολογικό φύλο δεν είναι το υπόβαθρο ή η βάση για την δημιουργία του κοινωνικού φύλου, αλλά το αποτέλεσμά του, καθώς η ερμηνεία του βιολογικού φύλου «συνδέεται με πολιτισμικά νοήματα του κοινωνικού φύλου» (Καντσά 2009: xii).

Ο εσωτερικός και ατομικός τρόπος με τον οποίο το άτομο αντιλαμβάνεται το φύλο του, δηλαδή η υποκειμενική εμπειρία του φύλου, συγκροτεί την έμφυλη ταυτότητα του (gender identity), η οποία μπορεί να ευθυγραμμίζεται ή και να μην ευθυγραμμίζεται με το βιολογικό φύλο (Γαλανού 2014). Στην περίπτωση λοιπόν που δεν βρίσκονται σε ευθεία αντιστοιχία, η έκφραση της ταυτότητας φύλου μπορεί να εμπεριέχει «αλλαγές στην εμφάνιση του σώματος ή αλλαγές μέσω φαρμακολογίας, χειρουργικής ή άλλων τρόπων, εφόσον επιλέχθηκαν ελεύθερα» (Γαλανού 2014: 25).

Η φράση «coming out» είναι η συντομογραφία του «coming out of the closet», χρησιμοποιείται μεταφορικά εννοώντας ότι το άτομο έπειτα από προσωπική απόφαση, που προϋποθέτει εσωτερική διεργασία, δηλώνει δημόσια την ταυτότητα φύλου του (Sauntson 2015). Ο όρος «transgender» ή «trans», σε ελληνική μετάφραση «διεμφυλικός/η», είναι ένας όρος ομπρέλα που περιγράφει άτομα των οποίων η ταυτότητα φύλου ή/και η έκφραση του φύλου τους δεν

συμβαδίζει με τις έμφυλες νόρμες που σχετίζονται με το φύλο που αποδίδεται κατά τη γέννηση (Levitt και Ippolito, 2014). Είναι σημαντικό να μην συγχέεται ο σεξουαλικός προσανατολισμός με τον όρο trans, δηλαδή την ταυτότητα φύλου (Hines, 2020), καθώς transgender άτομα μπορεί να έχουν είτε ετερόφυλη, είτε ομόφυλη, είτε αμφιφυλόφιλη σεξουαλική συμπεριφορά (Γαλανού 2014).

Τα trans άτομα συχνά υφίστανται διακρίσεις, αντιμετωπίζουν εκφράσεις μίσους, περιφρόνησης, αποδοκιμασίας, σωματική, λεκτική και σεξουαλική βία, λόγω του ότι αυτοπροσδιορίζονται ως τρανς (Bettcher 2014). Αυτή η στάση και συμπεριφορά οφείλεται στην τρανσφοβία (Bettcher 2014), δηλαδή στην αποστροφή απέναντι σε άτομα που δεν ακολουθούν τις έμφυλες κοινωνικές προσδοκίες (Hill and Willoughby 2005). Για παράδειγμα πολλοί εσκεμμένα ή μη δεν προσαρμόζουν τη λεκτική έκφρασή τους όταν απευθύνονται σε τρανς άτομα και χρησιμοποιούν αντωνυμίες, άρθρα κτλ. αντίθετα από το φύλο με το οποίο αυτοπροσδιορίζονται τα ίδια (Marinucci 2019). Η χρήση όρων και λέξεων που αποκλείουν τα τρανς άτομα από την ταυτότητα φύλου με την οποία έχουν αυτοπροσδιοριστεί ονομάζεται misgendering (η προσφώνηση σε λάθος γένος) (Kapusta 2016). Ακόμη, όταν ένα τρανς άτομο έχει αλλάξει όνομα, ώστε να είναι σε αντιστοιχία με το φύλο με το οποίο αυτοπροσδιορίζεται, μπορεί να δεχθεί deadnaming (χρήση του ονόματος που τους δόθηκε πριν τον επαναπροσδιορισμό του φύλου) από τρίτους , δηλαδή κάποιοι/ες σκόπιμα να τον/την αποκαλούν με το όνομα που του/της αποδόθηκε κατά τη γέννηση (Marinucci 2019).

Μεθοδολογία της έρευνας

Σκοπός της παρούσας εργασίας είναι η συγκέντρωση πληροφοριών από transgender γυναίκα σχετικά με τα βιώματα της και την αλληλεπίδραση της με το εργασιακό περιβάλλον, την οικογένεια/διαπροσωπικές σχέσεις, το κράτος και το νομοσχέδιο ταυτότητας φύλου. Να αναφέρουμε πως η transgender γυναίκα είναι 33 ετών, γεννήθηκε στη περιοχή της Λέσβου και έζησε εκεί έως την ηλικία των 29 ετών. Η εργασία αποτελεί μελέτη περίπτωσης, και η πρόσβαση στο δείγμα έγινε λόγω εύκολης πρόσβασης. Ως μεθοδολογική προσέγγιση επιλέχθηκε η ποιοτική μέθοδος, συγκεκριμένα χρησιμοποιήθηκε η ημι-δομημένη συνέντευξη η οποία επιτρέπει στους ερευνητές να κατανοήσουν εις βάθος το πώς νοηματοδοτεί ένα transgender άτομο το κοινωνικό πλαίσιο μέσα στο οποίο βρίσκεται και δρα αλλά και επιπλέον πως η κοινωνία συμβάλλει στη διαμόρφωση αυτής της νοηματοδότησης. Η προσέγγιση στο τρόπο οργάνωσης της συνέντευξης είναι βιογραφική.

Αποτελέσματα της έρευνας

Τα αποτελέσματα της έρευνας είναι απόρροια συλλογής και ανάλυσης ποιοτικών δεδομένων που αφορούν συγκεκριμένα πεδία διερεύνησης. Αυτά είναι: εργασιακό περιβάλλον, οικογένεια/διαπροσωπικές σχέσεις, κράτος, νομοσχέδιο ταυτότητας φύλου. Στόχος της έρευνας είναι η ανάδειξη των κοινωνικών διαστάσεων που επιδρούν στη διαμόρφωση της διεμφυλικής ταυτότητας μέσα στη σύγχρονη ελληνική πραγματικότητα. Επιπλέον, και αυτό που έχει ιδιαίτερη σημασία στη συγκεκριμένη έρευνα οι πληροφορίες που αντλούνται σχετικά με τα προσωπικά βιώματα, τις εμπειρίες και τις αντιλήψεις που έχει διαμορφώσει το

υποκείμενο εντάσσονται μέσα σε ένα ιδιαίτερο ιστορικό – κοινωνικό πλαίσιο, αυτό της Λέσβου, και μάλιστα αγγίζουν μια περίοδο ραγδαίων κοινωνικών αλλαγών (μεταναστευτικές/προσφυγικές μετατοπίσεις, οικονομική κρίση).

Εργασιακό περιβάλλον

> Στη Μυτιλήνη δεν υπήρχε καμία περίπτωση να μπορέσω να πιάσω δουλειά. Στην Αθήνα είμαι άνεργη εδώ και δυόμιση χρόνια. Δεν προσπάθησα να ψάξω για εργασία στη Μυτιλήνη, διότι ήξερα εκ των έσω ότι δεν υπήρχε περίπτωση να με προσλάβουν στην δουλειά [...] με παρομοιάζανε με τα χειρότερα λόγια: "σιγά μη δώσουμε στο τραβέλι ψωμί

Αυτό που παρατηρείται είναι η πλήρης «αποσύνδεση» της συνεντευξιαζόμενης από το εργασιακό περιβάλλον. Ο όρος αποσύνδεση, «προσλαμβάνεται ως το αποτέλεσμα μιας διπλής διαδικασίας, της αυξανόμενης φτώχειας από τη μία και της απώλειας κοινωνικών σχέσεων από την άλλη (Καυταντζόγλου 2006). Έτσι και στη περίπτωση της συνεντευξιαζόμενης δεν εντοπίζονται τα κατάλληλα δίκτυα, οι διασυνδέσεις, όλοι αυτοί οι δεσμοί που είναι απαραίτητοι για τον επαγγελματικό χώρο, εξαιτίας της διεμφυλικής της ταυτότητας. Πολλά διεμφυλικά άτομα δεν μπορούν να αξιοποιήσουν τα ταλέντα τους.

> Καλώς ή κακώς ο δρόμος που επέλεξα στερεοτυπικά έχει μια οδό, αυτή της σεξεργασίας. Δεν έχω τίποτα με τη σεξεργασία, αλλά δεν θα το έκανα ποτέ μου, γιατί έχω τη μουσική μου και έτσι μπορώ να επιβιώσω. Αλλά το μόνο πράγμα που θα ήθελα είναι να μην υπάρχει απαραίτητα η σεξεργασία ως μονόδρομος. Να μπορέσει κάθε διεμφυλική γυναίκα να εργαστεί και στο δημόσιο, ανάλογα με το πτυχίο της, τις πιστοποιήσεις της, να μπορούσαν να βρούνε δουλειά όλα τα διεμφυλικά άτομα. Δυστυχώς, αρκετοί στο μυαλό τους έχουν για τα τρανς τα στερεότυπα: πορνεία, ναρκωτικά και Σεξουαλικώς Μεταδιδόμενα Νοσήματα

Οικογενειακό περιβάλλον

Σχετικά με την αντίδραση του οικογενειακού περιβάλλοντος της ερωτώμενης, μετά το coming out, αξιολογεί ότι στάθηκε τυχερή. Υποστηρίζει ότι ανήκει στις σπάνιες περιπτώσεις τρανς ατόμων που βρήκαν αποδοχή απ' την οικογένεια. Ωστόσο διαπιστώνεται κατά τη διάρκεια της βιογραφικής της αφήγησης, ότι αυτή η απόφαση, να εκφράσει δηλαδή ανοιχτά την διεμφυλική της ταυτότητα, συνδέεται με μια σειρά τυχαίων και απρόσμενων συμβάντων που με κάποιο τρόπο δημιούργησαν μια πιο ασφαλή και κατάλληλη συνθήκη για την ίδια. Η συνεντευξιαζόμενη λαμβάνει υπόψη σοβαρά το γεγονός ότι ανήκει σε μια οικογένεια με κύρος μέσα στη τοπική κοινωνία της Λέσβου. Ένας απ' τους πολλούς παράγοντες που θα μπορούσαν να συμβάλλουν σε αυτό είναι και η ιδιαιτερότητα της ελληνικής παραδοσιακής οικογένειας, η οποία σε μεγάλο βαθμό χαρακτηρίζεται από στενούς δεσμούς μεταξύ των μελών της, ακριβώς διότι ο θεσμός της οικογένειας λειτουργεί σε μεγάλο βαθμό ως υποκατάστατο του κράτους (Νόβα-Καλτσούνη 2004).

> Είναι ένα θέμα για το οποίο δεν μίλησα ποτέ ανοιχτά, διότι μεγάλωσα στην κλειστή κοινωνία, μεγάλωσα σε μία, ναι μεν, πολύ ευκατάστατη οικογένεια, που είχε επιρροή, και ουσιαστικά δεν ήταν ακόμα η ώρα για να κάνω το coming out, γιατί όσο να 'ναι κάποια μέλη της οικογένειάς μου ήταν εν ζωή , μιλάω για τον πατέρα μου και τον θείο μου, οι οποίοι έχουν αποβιώσει πολλά χρόνια τώρα [..] Αδέρφια δεν έχω, ο πατέρας μου απεβίωσε το 2006, ο θείος μου το 2010, εγώ το coming out το έκανα το 2016 […] Η μάνα μου ήξερε

> ανέκαθεν πιστεύω, διότι όταν ήμουν μικρό έκανα cross-dressing, δοκίμαζα ρούχα του άλλου φύλου, μακιγιαριζόμουν, ήξερε η μάνα μου απλά δεν μίλαγε τόσα χρόνια. Η μάνα μου με στηρίζει, μια μέρα μετά με στήριξε, με αγκάλιασε, είναι κάτι το οποίο είναι πολύ σπάνιο»[...]. Η μάνα μου έχει καταγωγή από τη Νότια Κορέα (Σεούλ), καμία σχέση με τη Βόρεια Κορέα, και ο πατέρας μου ήταν Μυτιληνιός, Έλληνας, και υπήρχε ανέκαθεν αυτός ο ρατσισμός, εκείνη την εποχή.

Κοινωνικό περιβάλλον

Μετά το coming out, η συνεντευξιαζόμενη αποφαίνεται ότι μια δυσχέρεια που αντιμετώπισε έντονα εξαιτίας της διαμονής της στον επαρχιακό χώρο, ήταν το misgendering και το deadnaming. Η ίδια δηλώνει ότι οι ντόπιοι γνωρίζοντας το βιολογικό της φύλο, αρνούνταν να δεχτούν αυτή της τη μετάβαση και συνειδητά υπήρχε έντονο το deadnaming, την αποκαλούσαν δηλαδή με το όνομα που της είχαν προσδώσει οι γονείς της βάσει του βιολογικού της φύλου και όχι με το κοινωνικό φύλο που εκείνη επέλεξε.

> Όταν εγώ έκανα coming out το 2016, πήρε ένα χρόνο, ώσπου ο περίγυρος μου στην κλειστή κοινωνία της Μυτιλήνης, να μπορέσει να σεβαστεί την νέα ροή πραγμάτων που επέλεξα για τον εαυτό μου. Μπορεί να γίνει το μπέρδεμα από κάποιον άνθρωπο, στιγμιαία να το καταλάβει και να το διορθώσει [..] δεν σημαίνει απαραίτητα ότι είναι εσκεμμένο και έχει κακόβουλο σκοπό το misgendering. Όμως με το deadnaming είναι κάτι πολύ διαφορετικό και συμβαίνει στις πιο κλειστές κοινωνίες, όταν είσαι ιδιαίτερα δημοφιλής σε έναν κύκλο. Μου συνέβη αρκετές φορές, στη Λέσβο μόνο.

Το φιλικό περιβάλλον των τρανς ατόμων πολλές φορές αντιδρά στερεοτυπικά.

> Από το φιλικό περιβάλλον υπήρχαν πολλά άτομα που με μπλοκάρανε, από την πρώτη μέρα στο Facebook [..]. Φύγανε πολλοί άνθρωποι δεν λέω, αλλά ουσιαστικά ήμουν ικανοποιημένη, γιατί έγινε ένα ξεκαθάρισμα [..] ήταν στιγμές οι οποίες έλεγα σε δικούς μου ανθρώπους ότι ξέρεις νιώθω [κάτι…] χωρίς όμως να είναι η εποχή τότε έτοιμη και το γνωσιακό επίπεδο των ανθρώπων να κατανοήσουν τι σημαίνει διεμφυλικότητα.

Κράτος

Η ερωτώμενη καταγγέλλει τη γραφειοκρατία και συμπληρωματικά με αυτή τον τρανσοφοβικό λόγο των υπαλλήλωντου δημοσίου.

> Μετά από δυο αιτήσεις που έχω κάνει στο ΙΚΑ Μυτιλήνης, δεν έχει αλλάξει ακόμα το ονοματεπώνυμο μου. Πρόσφατα είχα ένα περιστατικό εδώ που έπρεπε να δηλώσω το ΑΜΚΑ μου στο νοσοκομείο Αλεξάνδρα, και να βρίσκουμε ότι είναι γραμμένο ακόμη το παλιό μου όνομα και να δέχομαι, επίσης, misgendering από τους γιατρούς.

Νομοσχέδιο Ταυτότητας φύλου

Η συνεντευξιαζόμενη υποστηρίζει ότι η ψήφιση του νομοσχεδίου για την Νομική Αναγνώριση της Ταυτότητας Φύλου λειτούργησε σχετικά ανακουφιστικά απέναντι στη ΛΟΑΤΚΙ κοινότητα κυρίως σε γραφειοκρατικά ζητήματα, χωρίς ωστόσο να τους εξομοιώνει πλήρως. Για παράδειγμα, επεξηγεί ότι σε ΛΟΑΤΚΙ άτομα που έχουν συνάψει σύμφωνο συμβίωσης δεν τους επιτρέπεται η τεκνοθεσία. Ωστόσο η συνεντευξιαζόμενη εκφράζει δυσπιστία και επιφυλακτικότητα απέναντι στο θεσμό, διότι όπως εξηγεί συνεχίζουν να παρουσιάζονται μπροστά της καθυστερήσεις και προβλήματα τα οποία έχουν τη βάση τους στην παθογενή

γραφειοκρατική οργάνωση της χώρας και στο ανειδίκευτο συχνά προκατειλημμένο απέναντι σε τρανς άτομα προσωπικό που στελεχώνει τις δημόσιες υπηρεσίες.

> Το ΝΑΤ απλούστατα έχει χαλαρώσει λίγο τα σχοινιά στο γραφειοκρατικό ζήτημα και αυτό με μία επιφύλαξη, διότι παρά το ΝΑΤ έχω ακόμα προβλήματα, όπως προανέφερα. Τα προβλήματα που σας προανέφερα που υφίστανται, όπως π.χ. η αλλαγή του ΑΜΚΑ, το ότι έπρεπε να περιμένω από το Ληξιαρχείο Μυτιλήνης, πριν πάρω την ταυτότητά μου, διότι είναι μία υπόθεση η οποία καθυστέρησε... Καθυστέρησα δύο μήνες να πάρω την ταυτότητά μου από την εκδίκαση της υπόθεσης που σε άλλες αντίστοιχες περιπτώσεις, στο εξωτερικό, θα είχα εξυπηρετηθεί μέσα σε μία ώρα, διότι υπήρξα κάτοικος εξωτερικού και γνωρίζω τις διαδικασίες.

Επιπλέον, αναφορικά με το άρθρο 3 του Νόμου 4491/2017, όπου απαιτεί για τον επαναπροσδιορισμό φύλου των ανηλίκων τη γνωμάτευση από μια σειρά ποικίλων ειδικοτήτων, η ίδια αξιολογεί ως εξής:

> είναι θέμα ώριμης σκέψης, δηλαδή δε μπορεί κάποιος να κάνει επαναπροσδιορισμό φύλου επειδή παρασύρθηκε από μια παρέα, επειδή παρασύρθηκε από το Youtube, επειδή παρασύρθηκε όταν είχε την πρώτη σεξουαλικότητα με το ίδιο φύλο. Όλο αυτό είναι λάθος. Εγώ περίμενα πάρα πολλά χρόνια για να καταλήξω σε αυτό που ένιωθα. [..]Δεν μπορώ να δεχθώ [..] ένα παιδί 15 ετών, ακόμη και 17 ετών, να είναι σε θέση να καταλήξει 101%, όχι απλά 100 %, στο ότι είναι διεμφυλικό.

Συμπεράσματα

Σύμφωνα με τη Judith Butler, «το φύλο δεν υπάρχει πριν από τις σχέσεις εξουσίας που καθιστούν την έμφυλη κανονικότητα θεμελιακή όψη της αναγνωρίσιμης ανθρώπινης υποκειμενικότητας, αντίθετα το έμφυλο υποκείμενο συγκροτείται απ' αυτές και μέσα σ' αυτές, αναδύεται ως προϊόν ενός πειθαρχικού καθεστώτος εμφυλοποίησης» (Αθανασίου 2007: 199). Σύμφωνα με την παραπάνω θεώρηση και τα αποτελέσματα της έρευνας, συνάγεται το συμπέρασμα ότι η διαφορετική κατεύθυνση της συνεντευξιαζόμενης από το κανονιστικό πλαίσιο της επαρχιακής κοινωνίας στην οποία μεγάλωσε, το οποίο θέτει ευδιάκριτα τους δύο πρότυπους κοινωνικούς ρόλους άντρας –γυναίκα και τις λειτουργίες που αυτοί οφείλουν να επιτελούν για τη διαιώνιση της ίδιας της κοινωνίας μέσα από εδραιωμένες παραδοσιακές αξίες και θεσμούς (Arnot, 2006), αποτελεί μια «απειλή» γι' αυτό το μοτίβο, και για το λόγο αυτό υπομένει τις κυρώσεις με όλες αυτές τις εκφάνσεις (ο κοινωνικός αποκλεισμός, η σωματική – λεκτική βία κ.α.) που εντοπίστηκαν στα αποτελέσματα όπως

Μια πατριαρχικά δομημένη κοινωνία με βαθιά ριζωμένα κανονικοποιημένα πρότυπα, διαμορφωμένα με βάση το δίπολο άντρας-γυναίκα, και τους στερεοτυπικούς ρόλους που καλείται να επιτελέσει ο καθένας με βάση το βιολογικό του φύλο, ελέγχει έμμεσα τα σώματα των ατόμων που συγκροτούν ένα κοινωνικό σύνολο όχι με τυπικούς νόμους που επιβάλλονται βίαια, αλλά με νόρμες συμπεριφοράς που υποδεικνύουν το σωστό και το λάθος το καλό και το κακό. Υπό το πρίσμα της queer theory: «οι έμφυλες ταυτότητες δεν αντιμετωπίζονται ως αυθεντικές και αμετάκλητες ιδιότητες αλλά ως αμφίλογες και ενδεχομενικές επιτελέσεις που υιοθετούνται, ανατρέπονται, ή επιστρατεύονται με τρόπους συγκειμενικούς και στρατηγικούς» (Αθανασίου 2007: 200).

Η θεωρία του στίγματος (Goffman 2001), έχει ιδιαίτερη σημασία για να κατανοήσουμε την στιγματοποίηση των trans ατόμων, και πιο συγκεκριμένα για το πώς στιγματίζονται τα άτομα. Στιγματοποιημένα είναι τα άτομα τα οποία δεν ευθυγραμμίζονται με το κυρίαρχο πρότυπο της κοινωνίας, που τις περισσότερες φορές είναι ο straight, λευκός άνδρας που ακολουθεί την κυρίαρχη θρησκεία έχει οικογένεια και είναι υγιής. Τα πρόσωπα που δεν ταυτίζονται με το πρότυπο αυτό θεωρούνται από την κοινωνία αξία κριτικής και ποινών. Από το πρότυπο του ιδανικού το πιο ευδιάκριτο στίγμα που αναγνωρίζει αμέσως η κοινωνία είναι η εξωτερική εμφάνιση, ή όπως το διατυπώνει ο Goffman (2001) το «σώμα». Τα trans άτομα αντιμετωπίζουν πρόβλημα διότι έρχονται, σε μεγάλο βαθμό και με εμφανή τρόπο, σε αντίθεση με το κυρίαρχο πρότυπο, δηλαδή δεν ευθυγραμμίζονται με την ταυτότητα που τους προσδιόρισε η κοινωνία όταν γεννήθηκαν. Συνεπώς τα «στιγματισμένα» άτομα διακατέχονται από άγχος για το τι μπορεί να σκέφτονται οι άλλοι γι' αυτούς αλλά και ποιες μπορεί να είναι οι αντιδράσεις τους.

Επιπλέον, συγκριτικά με τη πρόσφατη έρευνα που διεξήχθη στο Κέντρο Ερευνών για Θέματα Ισότητας, οι απαντήσεις που κατέθεσε η συνεντευξιαζόμενη επιβεβαιώνουν τα ευρήματα της έρευνας του ΚΕΘΙ. Αναλυτικότερα, αναφορικά με τον κλάδο της υγείας έχει δεχτεί επανειλημμένα τρανσοφοβικό λόγο από επαγγελματίες υγείας ενώ ανέφερε εξίσου καθυστερήσεις στη διευθέτηση εγγράφων για θέματα που αφορούν την υγεία. Σε ότι αφορά τη σχέση transgender με το κράτος, παρατηρείται ότι η ερωτώμενη επικυρώνει τα ευρήματα του ΚΕΘΙ σχετικά με την κοινωνική πολιτική λέγοντας ότι στο εξωτερικό υπάρχει μεγαλύτερη πρόοδος αναφορικά με την νομική θεσμοθέτηση των δικαιωμάτων της transgender κοινότητας. Στην Ελλάδα υπάρχει μια τάση οπισθοδρομικότητας και συντηρητισμού, η οποία οφείλεται στην αναπόσπαστη και αδιαίρετη σχέση κράτους – εκκλησίας – οικογένειας. Τα δικαιώματα των transgender ατόμων, τίθενται συνεχώς υπό αμφισβήτηση, ενώ όσοι εντάσσονται στο κανονιστικό πλαίσιο που επιβάλλει η ελληνική κοινωνία δεν αντιμετωπίζουν τέτοιου είδους προβλήματα.

Ο Bourdieu (2007) απορρίπτει την ιδέα της φυσικής, βιολογικής διαφοράς των φύλων ως επαρκή εξήγηση για την αντρική κυριαρχία και την έμφυλη ανισότητα. Αντίθετα, μας προτρέπει να αναρωτηθούμε ποιοι είναι οι ιστορικοί μηχανισμοί που ευθύνονται για τη μετατροπή της ιστορικά διαμορφωμένης ανισότητας σε «φυσική» ανισότητα. Οι μηχανισμοί αυτοί, πάντα σύμφωνα με τον Bourdieu, είναι υπεύθυνοι για την αποϊστορικοποίηση της ανισότητας και για τη συντήρηση και αναπαραγωγή των δομών του κατά φύλο καταμερισμού, αλλά και των αντίστοιχων αρχών νοηματοδότησής τους. Οι διεργασίες αυτές της αποϊστορικοποίησης και της αναπαραγωγής συντελούνται μέσα από θεσμούς όπως η οικογένεια, το σχολείο, το κράτος και η εκκλησία. Το αίτημα που προτάσσει ο Bourdieu είναι «...να αποκαλύψουμε τις διεργασίες εκείνες που είναι υπεύθυνες για τη μετατροπή της ιστορίας σε φύση, του πολιτισμικού αυθαίρετου σε φυσικό» (Bourdieu 2007).

Αναφορές

Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία

Αθανασίου, Α. (2007), Ζωή στο Όριο. Δοκίμια για το Σώμα, το Φύλο και τη Βιοπολιτική, Αθήνα, Εκκρεμές.

Arnot, M. (2006), Διαδικασίες Αναπαραγωγής του Φύλου: Εκπαιδευτική Θεωρία και Φεμινιστικές Πολιτικές, Αθήνα, Μεταίχμιο.

Bourdieu, P. (2007), Η Ανδρική Κυριαρχία, Αθήνα, Εκδόσεις Πατάκη.

Γαλανού, Μ. (2014), Ταυτότητα και Έκφραση Φύλου: Ορολογία, Διακρίσεις, Στερεότυπα και Μύθοι, Αθήνα, Σωματείο Υποστήριξης Διεμφυλικών.

Connell, R.G. (2006), Το Κοινωνικό Φύλο, Θεσσαλονίκη, Επίκεντρο.

Goffman, E. (2001), Στίγμα: Σημειώσεις για τη Διαχείριση της Φθαρμένης Ταυτότητας, Αθήνα, Αλεξάνδρεια.

Καντσά, Β. (2009), Εισαγωγή στο Butler, J., Αναταραχή Φύλου: Ο Φεμινισμός και η Ανατροπή της Ταυτότητας, Αθήνα, Αλεξάνδρεια.

Καυταντζόγλου Ι. (2006), Κοινωνικός Αποκλεισμός: Εκτός, Εντός και Υπό. Θεωρητικές, Ιστορικές και Πολιτικές Καταβολές μιας Διφορούμενης Έννοιας, Αθήνα, Σαββάλας.

Κογκίδου, Δ. και Πολίτης, Φ. (2006), Πρόλογος στο Connell, R.G. Το Κοινωνικό Φύλο, Θεσσαλονίκη, Επίκεντρο.

Laqueur, T. (2003), Κατασκευάζοντας το Φύλο. Σώμα και Κοινωνικό Φύλο από τους Αρχαίους Έλληνες έως τον Φρόιντ, Αθήνα, Πολύτροπον.

Νόβα-Καλτσούνη, Χ. επιμ. (2004), Κείμενα Κοινωνιολογίας του Γάμου και της Οικογένειας, Αθήνα, Τυπωθήτω.

Ξενόγλωσση βιβλιογραφία

Acker, J. (1992), From Sex Roles to Gendered Institutions, *American Sociological Association,* Vol. 21, No 5, pp. 565-569.

Bettcher, T. M. (2014), Transphobia*. Transgender Studies Quarterly*, Vol. 1, No 1-2, pp. 249–251.

Bockting, W. O., Miner, M. H., Romine, R. S., Dolezal, C., Robinson, B., Rosser, S. and Coleman, E. (2020), The Transgender Identity Survey: A Measure of Internalized Transphobia. *LGBT Health*, Vol. 7, No 1, pp. 15–27.

Bornstein, K. (1998), *My Gender Workbook: How to Become a Real Man, a Real Woman, the Real You, or Something Else Entirely*, New York and London, Routledge.

Butler, J. (1990), *Gender Trouble: Feminism and the Subversion of Identity*, New York, Routledge.

Dietert, M. and Dentice, D. (2009), Gender Identity Issues and Workplace Discrimination: The Transgender Experience. *Journal of Workplace Rights*, Vol. 14, No 1, pp. 121-140.

Eller, J. D. (2015), Sex and Gender: Male and Female, στο J. D. Eller (Ed.). *Culture and Diversity in the United States: So Many Ways to be American* (pp. 111-136), London and New York, Routledge.

European Parliament's Committee on Civil Liberties, Justice and Home Affairs. (2010), *Transgender Persons' Rights in the EU Member States*. Brussels, Belgium, European Parliament.

Gagne, P. and Tewksbury, R. (1998), Conformity Pressures and Gender Resistance Among Transgendered Individuals, *Social Problems*, Vol. 45, No 1, pp. 81–101.

Grigoropoulos, I., and Kordoutis, P. (2015), Social Factors Affecting Antitransgender Sentiment in a Sample of Greek Undergraduate Students*, International Journal of Sexual Health*, Vol. 27, No 3, pp. 276–285.

Hadjikyriacou, A. (2013), *Masculinity and Gender in Greek Cinema*, United States, Continuum Publishing Corporation.

Hill, D.B., Willoughby, B.L.B. (2005), The Development and Validation of the Genderism and Transphobia Scale. *Sex Roles 53, 531–544*.

Hines, S. (2020), Sex wars and (trans) gender panics: Identity and body politics in contemporary UK feminism, *The Sociological Review Monographs*, Vol. 68, No 4, pp. 25–43.

Kalerante, E. (2019), The Greek Legislation on Transgender People's Rights and the Educational Processes of the Youth's Socializing towards Gender-related Identity Choices. *Asian Journal of Language, Literature and Culture Studies*, Vol. 2, No 4, pp. 1-11.

Kapusta, Stephanie. (2016). Misgendering and Its Moral Contestability. *Hypatia. 31*

Levitt, H. M. and Ippolito M. R. (2014), Being Transgender: The Experience of Transgender Identity Development, *Journal of Homosexuality*, Vol. 61, No 12, pp. 1727-1758.

Lorber, J. (1994), *Paradoxes of Gender*, New Haven, Yale University Press, pp. 13-36.

Marinucci, M. (2019), What's in a Name? *Journal of Homosexuality*, 2020, Vol. 67, No. 12, pp. 1645-1652.

Miller, L. and Grollman E, (2015). The Social Costs of Gender Nonconformity for Transgender Adults: Implications for Discrimination and Health. *Sociological Forum* Vol. 30, No 3, pp. 809–831.

Nadal, K. L., Skolnik, A. and Wong, Y. (2012), Interpersonal and Systemic Microaggressions Toward Transgender People: Implications for Counseling, *Journal of LGBT Issues in Counseling*, Vol. 6, No 1, pp. 55-82.

Oakley, A. (1972), *Sex, Gender and Society*, London, Routledge.

Pavlou, M. (2009), Homophobia in Greece: Love for Equality. Institute for Rights Equality and Diversity (i-RED) Ανακτήθηκε από: http://www.i-red.eu/?i=institute.en.publications.5.

Rubin, G. (1975), The Traffic in Women: Notes on the "Political Economy" of Sex in R.R. Reiter (Ed.), *Toward an Anthropology of Women*, New York and London: Monthly Review Press, pp. 157-210.

Sauntson, H. (2015), Coming Out. *The International Encyclopedia of Human Sexuality*. https://doi.org/10.1002/9781118896877.wbiehs094

Stotzer, R. L. (2009), Violence against Transgender People: A Review of United States Data, *Aggression and Violent Behavior*, Vol. 14, No 3, pp. 170-179.

West, C. and Zimmerman, D. (1987), Doing Gender, *Gender & Society*, Vol. 1, No 2, pp. 125-151.

ΤΑ ΜΕΤΡΑ ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΟΥ ΚΑΤΑΝΑΓΚΑΣΜΟΥ ΩΣ ΜΕΣΟ ΑΣΚΗΣΗΣ ΠΡΟΛΗΠΤΙΚΗΣ ΑΝΤΕΓΚΛΗΜΑΤΙΚΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΕΝΑΝΤΙ ΠΡΟΣΦΥΓΩΝ ΚΑΙ ΜΕΤΑΝΑΣΤΩΝ

Ειρήνη Κ. Μυλωνά

Υπ. Διδάκτορας Εγκληματολογίας, Τμήμα Νομικής Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης

Περίληψη

Η επίκληση της κατάστασης ανάγκης εκ μέρους της Ελληνικής Διοίκησης, αναφορικά με τη διαχείριση του προσφυγικού και μεταναστευτικού ζητήματος, δημιουργεί ρωγμές στην προστασία των ανθρωπίνων δικαιωμάτων των προσφύγων και μεταναστών. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η πρακτική της κράτησης των αιτούντων άσυλο, στην οποία το νέο νομικό πλαίσιο επιτρέπει ευρύτερη εφαρμογή, σε σχέση με τα οριζόμενα από την ΕΣΔΑ. Η επιβολή κράτησης λόγω επικινδυνότητας για τη δημόσια τάξη και ασφάλεια εγείρει προβληματισμούς, τόσο ως προς την οριοθέτηση του ασαφούς περιεχομένου της έννοιας της επικινδυνότητας, όσο και σε σχέση με την επίκλησή της στο πλαίσιο του διοικητικού δικαίου, χωρίς την εφαρμογή των εγγυήσεων της ΕΣΔΑ.

Στο παρόν προσεγγίζονται τα ανωτέρω ως πιθανή εφαρμογή προληπτικής αντεγκληματικής πολιτικής με την επιβολή μέτρων καταναγκασμού υπό τον μανδύα του διοικητικού δικαίου. Εξετάζεται, ακόμη, το ενδεχόμενο η διαμορφούμενη κοινωνική αναπαράσταση των προσφύγων, σε συνδυασμό με την ασκούμενη πολιτική, να προσδίδει στο διοικητικό δίκαιο χαρακτηριστικά του «δικαίου του εχθρού». Στο πλαίσιο αυτό, πρόσφυγες και μετανάστες, έκαστος ως τμήμα των προσλαμβανόμενων ως «απειλητικών» ροών, υποπίπτουν από την ιδιότητα του προσώπου και με πρόσχημα την αντιμετώπιση της κατάστασης ανάγκης, υφίστανται δυσανάλογο και μη αιτιολογημένο καταναγκασμό.

Λέξεις κλειδιά: διοικητική κράτηση, πρόσφυγες, επικινδυνότητα, καταναγκασμός

MEASURES OF ADMINISTRATIVE COERCION AS A MEANS OF PURSUING A PREVENTINE ANTI-CRIME POLICY TOWARDS REFUGEES AND IMMIGRANTS

Eirini K. Mylona

PhD Candidate in Criminology, Democritus University of Thrace, Faculty of Law

Abstract

The invocation of the “state of emergency” by the Greek Administration, regarding the management of the refugee and immigration issue, causes breaches in the protection of the human rights of refugees and immigrants. A typical example is the practice of asylum seekers’ detention, in which the new legal framework allows for wider application, in relation to the provisions of the ECHR. The imposition of detention due to the perceived risk to public order and security raises concerns, both in terms of delimiting the content of the concept of risk and in relation to its invocation under administrative law, without the application of the guarantees of the ECHR.

The aforementioned issues are approached here as a possible implementation of a preventive anti-crime policy through the imposition of coercive measures, under the guise of administrative law. Moreover, the paper examines whether the emerging social representation of refugees, in conjunction with policies implemented, are giving the administrative law the characteristics of "enemy law". In this context, refugees and migrants, perceived as "threatening" flows, fall under the status of a person and under the pretext of dealing with a state of emergency, are subjected to disproportionate and unjustified coercion.

Key words: administrative detention, refugees, risk, coercion

Εισαγωγή

Κατά την υποβολή της πρότασης για την παρούσα εισήγηση ήδη η Ελλάδα διένυε τον πέμπτο χρόνο αυτού που ευρέως ονομάζεται «προσφυγική κρίση». Ήδη οι διεθνείς οργανισμοί κατέγραφαν μία άνευ προηγουμένου συγκέντρωση μεταναστευτικών ροών στην Ελλάδα και ιδιαίτερα στο βορειοανατολικό αιγαίο. Συγκεκριμένα, σύμφωνα με τα στοιχεία της ΄Υπατης Αρμοστείας του ΟΗΕ για τους Πρόσφυγες, κατά το διάστημα από τον Ιανουάριο έως τον Σεπτέμβριο του 2019 έλαβαν χώρα 46.100 αφίξεις, με τον αριθμό των αφίξεων να κορυφώνεται τον μήνα Σεπτέμβριο, κατά την διάρκεια του οποίου έλαβαν χώρα συνολικά 12.550 αφίξεις. Για την ολοκλήρωση της απεικόνισης, πρέπει να αναφερθεί ότι κατά το τέλος Σεπτεμβρίου οι καταγεγραμμένοι από την ‘Υπατη Αρμοστεία πρόσφυγες και μετανάστες στην Ελληνικής Επικράτεια ήταν 96.500, εκ των οποίων οι 30.700 βρίσκονταν στα νησιά και οι 65.800 στην Ηπειρωτική Ελλάδα (UNHCR 2019). Ο θαλάσσιος δρόμος της ανατολικής Μεσογείου συνεχίζει να αποτελεί την βασική επιλογή των μεταναστευτικών και προσφυγικών ροών προς την Ευρώπη, καθώς για την περίοδο από 1 Ιανουαρίου έως και 9 Οκτωβρίου του 2019 καταγράφηκε ότι περίπου 46.265 άνθρωποι ακολούθησαν αυτή την διαδρομή, από σύνολο 76.558.

Οι διαδικασίες υποδοχής, ταυτοποίησης αλλά και υποβολής και εξέτασης των αιτημάτων για διεθνή προστασία διαμορφώθηκαν υπό καθεστώς «έκτακτης ανάγκης» και συνέχισαν να αναμορφώνονται και να τροποποιούνται από το 2016 μέχρι σήμερα.

Ο αστάθμητος παράγων, που δεν θα μπορούσε να είχε προβλεφθεί κατά την υποβολή της πρότασης, δηλαδή η υγειονομική κρίση που ακολούθησε με την έξαρση του Covid-19, σε συνδυασμό με τις επί μακρό χρονικό διάστημα συνθήκες στα κέντρα υποδοχής και ταυτοποίησης, πυροδότησε μια σειρά εξελίξεων, τις οποίες οφείλουμε να παρακολουθήσουμε με σοβαρότητα και να προσεγγίσουμε υπό το φως της επιστήμης ώστε να επισημανθούν οι παράγοντες εκείνοι που οδήγησαν στην σημερινή κατάσταση.

Η επίκληση της κατάστασης ανάγκης εκ μέρους της Ελληνικής Διοίκησης, αναφορικά με τη διαχείριση του προσφυγικού και μεταναστευτικού ζητήματος, δημιούργησε ρωγμές στην προστασία των ανθρωπίνων δικαιωμάτων των προσφύγων και μεταναστών. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η πρακτική της κράτησης των αιτούντων άσυλο, στην οποία το νέο νομικό πλαίσιο επιτρέπει ευρύτερη εφαρμογή, σε σχέση με τα οριζόμενα από την Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (ΕΣΔΑ). Στο παρόν προσεγγίζεται, αφενός, η διοικητική κράτηση, ιδίως κατά το μέρος που αφορά την επικαλούμενη από τις αρχές επικινδυνότητα για τη δημόσια τάξη και ασφάλεια. Η τελευταία εγείρει προβληματισμούς τόσο ως προς την οριοθέτηση του ασαφούς περιεχομένου της

έννοιας της επικινδυνότητας, όσο και σε σχέση με την επίκλησή της στο πλαίσιο του διοικητικού δικαίου, χωρίς την εφαρμογή των εγγυήσεων της ΕΣΔΑ. Αφετέρου, γίνεται αναφορά στην εφαρμογή της διοικητικής διαδικασίας των συνόρων, με την συνακόλουθη επιβολή του διοικητικού μέτρου του γεωγραφικού περιορισμού. Το μέτρο αυτό, ως απότοκο της συμφωνίας Ευρώπης-Τουρκίας, όπως αυτή αποτυπώθηκε στην ελληνική έννομη τάξη, αποτέλεσε και αποτελεί τη βασική αιτία υπερκορεσμού των δομών υποδοχής και ταυτοποίησης στα νησιά του Βορειοανατολικού Αιγαίου, καθώς στη συντριπτική πλειοψηφία των αιτούντων και αιτουσών δεν χορηγείται άδεια μετάβασης στην ηπειρωτική Ελλάδα μέχρι την ολοκλήρωση εξέτασης του αιτήματος του/της για χορήγηση διεθνούς προστασίας ή την αναγνώρισή του ή της ως προσώπου που ανήκει σε ευάλωτη ομάδα.

Τα ανωτέρω προσεγγίζονται ως πιθανή εφαρμογή προληπτικής αντεγκληματικής πολιτικής με την επιβολή μέτρων καταναγκασμού υπό τον μανδύα του διοικητικού δικαίου. Εξετάζεται, ακόμη, το ενδεχόμενο η διαμορφούμενη κοινωνική αναπαράσταση των προσφύγων, σε συνδυασμό με την ασκούμενη πολιτική, να προσδίδει στο διοικητικό δίκαιο χαρακτηριστικά του «δικαίου του εχθρού».

Θεωρητική συζήτηση

Όσον αφορά τον πρώτο προβληματισμό, εκκινούμε από τον ορισμό του πεδίου διερεύνησης της αντεγκληματικής πολιτικής, ο οποίος όπως διατυπώνεται από την Delmas-Marty περιλαμβάνει «το σύνολο των κοινωνικών διαδικασιών μέσω των οποίων το κοινωνικό σώμα οργανώνει τις απαντήσεις του στο εγκληματικό φαινόμενο», επισημαίνοντας ότι περιλαμβάνει ταυτόχρονα ζητήματα πρόληψης και το σύστημα καταστολής (Delmas-Marty 2005: 28). Η πολλαπλότητα των παραμέτρων (ηθικές, οικονομικές, συναρτώμενες με την εσωτερική ή διεθνή πολιτική) που επηρεάζουν τη διαμόρφωση και άσκηση αντεγκληματικής πολιτικής (Αλεξιάδης 1994: 17), καθιστά αναγκαία την αποτύπωση των σχέσεων μεταξύ των συμπεριφορών απόρριψης των κανόνων τις οποίες καλείται να αντιμετωπίσει η αντεγκληματική πολιτική και των πιθανών απαντήσεων του κοινωνικού σώματος στις συμπεριφορές αυτές, είτε πρόκειται για απάντηση κοινωνικού τύπου είτε για κρατική).

Οι σχέσεις που σχηματίζονται μεταξύ των παραπάνω συνισταμένων της αντεγκληματικής πολιτικής, μαρτυρούν και τα ιδεολογικά χαρακτηριστικά και τους πολιτικούς της στόχους φτάνοντας έως το φαινόμενο της μη διάκρισης μεταξύ εγκλήματος και παρέκκλισης και την επιβολή κρατικών μέτρων καταναγκαστικού χαρακτήρα (Delmas-Marty 2005: 70-76). Η κρατική απάντηση συνδέεται κυρίως με το ποινικό δίκαιο (Χρυσανθακάκης, Γαλάνη και Πανταζόπουλος 2007: 2013) αλλά και άλλα κρατικά συστήματα όπως το διοικητικό και το αστικό, όταν αναφέρεται σε αδίκημα, και σε κρατικές ιατροκοινωνικές υπηρεσίες, όταν αφορά παρέκκλιση.

Αυτή η επισήμανση κρίνεται ιδιαιτέρως σημαντική, καθώς συχνά φαντάζει παράδοξη η αναφορά σε διοικητικά μέτρα περιορισμού της ελευθερίας υπό εγκληματολογική σκοπιά. Εντούτοις, δεν είναι καινοφανής η αναφορά σε κρυπτοποινές υπό τον μανδύα διοικητικών κυρώσεων, οι οποίες μάλιστα παραδοσιακά αναδεικνύονταν ως πιθανό μέσω ολίσθησης από την επιβεβλημένη αρχή της νομιμότητας, καθώς παρά τη ιδιαίτερη βαρύτητά τους λόγω του χαρακτηρισμού τους ως διοικητικών κυρώσεων, πιθανώς να μην ενεργοποιούνται προς όφελος του διοικούμενου οι εγγυήσεις της ποινικής διαδικασίας. Ήδη από την

δεκαετία του 1970 το Ευρωπαϊκό Δικαστήριο Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων με την απόφαση Engel κατά Ολλανδίας[1] έκρινε ότι ο νομικός χαρακτηρισμός, που αποδίδει ο εθνικός νομοθέτης δεν είναι καθοριστικός προκειμένου να χαρακτηρισθεί μία κύρωση ως ποινική.

Ασφαλώς, η κράτηση και ο γεωγραφικός περιορισμός δεν χαρακτηρίζονται ως «κυρώσεις». Η νομολογία του Συμβουλίου της Επικρατείας[2] έχει κρίνει ότι τα δομικά στοιχεία των διοικητικών κυρώσεων είναι η προηγούμενη παράβαση κανόνα δικαίου, η διά της διοικητικής πράξης προσβολή των εννόμων αγαθών του διοικούμενου, η επιβολή με εκτελεστή πράξη και ο προληπτικός ή κατασταλτικός χαρακτήρας. Θα μπορούσαμε επομένως να κάνουμε λόγο για προληπτικά διοικητικά μέτρα. Ανάλογη θέση έχει διατυπωθεί αναφορικά με τους πολιτικούς εκτοπισμούς, καθώς παρά τον επαχθή χαρακτήρα της προσβολής των εννόμων αγαθών του διοικούμενου, δεν αποτελούσαν κύρωση έναντι παράβασης συγκεκριμένου κανόνα δικαίου, αλλά επιβάλλονταν κατόπιν εκτίμησης της διοίκησης επί της επικινδυνότητας των προσώπων (Λύτρας 1984: 16). Υποστηρίζεται βέβαια ότι παράβαση κανόνα δικαίου έχουμε όταν ο παραβάτης επιδεικνύει συμπεριφορά αντίθετη με αυτή που επιβάλλει το δίκαιο, ή συμπεριφορά όμοια προς αυτή που απαγορεύει ή –τέλος- συμπεριφορά διάφορη από εκείνη που το δίκαιο επιτρέπει. Εύλογα μπορούμε να συνάγουμε ότι για την ειδική και εμπεριστατωμένη αιτιολογία της απόφασης που επιβάλει την κράτηση στη βάση της επικινδυνότητας θα πρέπει να γίνεται επίκληση συγκεκριμένης συμπεριφοράς η οποία να αποδίδεται στον διοικούμενο ώστε να τεκμηριωθεί η επικινδυνότητα αυτού, πρακτική που δεν τηρείται όμως όπως αναδεικνύεται από διεθνείς οργανισμούς και οργανώσεις παροχής νομικής συνδρομής σε αιτούντες διεθνή προστασία (HIAS 2019).

Σε κάθε περίπτωση, οι λόγοι επιβολής τους προσιδιάζουν σε μέσα άσκησης προληπτικής αντεγκληματικής πολιτικής τόσο σε επίπεδο κανόνων (επικινδυνότητα, κίνδυνος διαφυγής κλπ) όσο και εξετάζοντας το πνεύμα εφαρμογής τους, καθώς η επίκλησή τους στο δημόσιο λόγο χρησιμοποιείται ως θεσμική απάντηση στο αίσθημα ανασφάλειας και τις αρνητικές κοινωνικές προσλήψεις των προσφύγων και των μεταναστών από τους ντόπιους

Παρά την κατηγορηματική διατύπωση του άρθρου 46 παρ. 1 του Ν. 4376/2016, αλλά και του διαδόχου του 4636/2019, ο οποίος θεσπίστηκε ακριβώς στην κλιμάκωση του προσφυγικού φαινομένου και για την πλαισίωση της εφαρμογής της Συμφωνίας ΕΕ-Τουρκίας, ότι δηλαδή «Αλλοδαπός ή ανιθαγενής που αιτείται διεθνή προστασία, δεν κρατείται για μόνο το λόγο ότι έχει υποβάλει αίτηση διεθνούς προστασίας, καθώς και ότι εισήλθε παράτυπα ή/και παραμένει στη χώρα χωρίς νόμιμο τίτλο διαμονής», σύμφωνα με τα στατιστικά στοιχεία που δημοσίευσε το European Council of Refugees and Exiles -ECRE, το ποσοστό των αιτούντων άσυλο που κρατούνταν το 2016 ανέρχεται στο 27,4% του συνολικού πληθυσμού των κρατουμένων με βάση το μεταναστευτικό δίκαιο, ενώ σε σύνολο 51.091 αιτούντων άσυλο που καταγράφονται για το ίδιο έτος, κρατούνταν οι 4.072, ήτοι το 8% του συνολικού πληθυσμού (ECRE 2017).

Στην Έκθεσή του ECRE για το 2017 αναφορικά με την κράτηση των αιτούντων άσυλο στην Ευρώπη, τίθεται ο προβληματισμός αναφορικά με τη συστηματική ερμηνεία της κράτησης για λόγους δημόσιας τάξης καθώς και για τη σχέση μεταξύ του ποινικού δικαίου και του δικαίου διεθνούς προστασίας. Η σχέση αυτή είναι, σύμφωνα με το ECRE, εμφανής στον τομέα της κράτησης, ο οποίος

χαρακτηρίζεται από μια ζωηρή αλληλεπίδραση μεταξύ των δύο νομικών πλαισίων σε κάθε χώρα. Ειδικότερα για την Ελλάδα, το Συμβούλιο κάνει λόγο για αυθαίρετη χρήση της έννοιας της δημόσιας τάξης που αποσκοπεί στην αιτιολόγηση της επιβολή κράτησης σε βάρος των αιτούντων άσυλο. Κατά την ίδια έκθεση, η πρακτική αυτή, εφαρμόζεται επί μακρό χρονικό διάστημα, παρά το γεγονός ότι η νομολογία έχει κρίνει ότι σε πλήθος περιπτώσεων οι παραβάσεις τις οποίες επικαλούνταν οι Αρχές για την επιβολή της κράτησης δεν συνιστούν επαρκείς λόγους για στοιχειοθέτηση κινδύνου για την δημόσια τάξη (ECRE 2017).

Σημαντικός αριθμός των αποφάσεων που επιβάλουν τη διοικητική κράτηση εκπορεύεται από το λεγόμενο «πιλοτικό σχέδιο» που αφορά την κράτηση πολιτών χωρών με χαμηλά ποσοστά αναγνώρισης. Δεδομένου του παράνομου χαρακτήρα της επιβολής κράτησης βάσει της εθνικότητας, οι αποφάσεις επιβολής του μέτρου της διοικητικής κράτησης αιτιολογούνται με τον χαρακτηρισμό του προσώπου ως επικίνδυνου ή ως υπόπτου φυγής, χωρίς ειδική αναφορά στα πραγματικά περιστατικά ή δεδομένα που οδηγούν σε αυτόν τον χαρακτηρισμό, όπως τονίζει έκθεση της οργάνωσης HIAS, που παρέχει νομική συνδρομή σε αιτούντες διεθνή προστασία (HIAS 2019).

Στο πλαίσιο του Ποινικού Δικαίου το περιεχόμενο της επικινδυνότητας, ως αόριστης νομικής έννοιας, εξαρτάται από την ερμηνεία της αντίστοιχης ποινικής διάταξης, που ασφαλώς γίνεται από τον ποινικό δικαστή (Αλεξιάδης 2011: 186-187). Αντιλαμβάνεται κανείς τον επισφαλή χαρακτήρα της κρίσης περί της επικινδυνότητας των προσώπων στο πλαίσιο της πρώτης υποδοχής από τις αστυνομικές αρχές, χωρίς μάλιστα να έχει τελεστεί κάποια αξιόποινη πράξη.

Στο πλαίσιο αυτό, προστίθεται η επανειλημμένη επισήμανση των διεθνών οργανισμών ότι η νομική συνδρομή είναι ανύπαρκτη και η πρόσβαση των κρατουμένων σε συνήγορο αποδεδειγμένα δύσκολη. Επιπλέον, επισημαίνεται η έλλειψη διαθέσιμων διερμηνέων, γεγονός που δημιούργησε σημαντικά προβλήματα στην επικοινωνία των κρατουμένων και της αστυνομίας και του λοιπού προσωπικού των Κέντρων. Σε σχετική έκθεση, η CPT κατέγραψε την έλλειψη παροχής οποιασδήποτε επίσημης και αξιόπιστης πληροφόρησης στους κρατούμενους σχετικά με τα δικαιώματά τους, και την νομική τους κατάσταση, εκ μέρους της Ελληνικής Διοίκησης. Κατά συνέπεια, ματαιώνεται εν τοις πράγμασι το δικαίωμα των κρατουμένων να αξιοποιήσουν το δικαίωμά τους για υποβολή αντιρρήσεων κατά της κράτησης ενώπιον των διοικητικών πρωτοδικείων.

Αλλά και στην αντίθετη περίπτωση, ανακύπτει σοβαρό δικαιοπολιτικό ζήτημα. Πιο συγκεκριμένα, αν η κρίση των αστυνομικών αρχών επί της επικινδυνότητας του προσώπου εδράζεται και αιτιολογείται σε τετελεσμένη παράβαση κανόνα ποινικού δικαίου, η οποία έχει αποδειχθεί ενώπιον των ποινικών δικαστηρίων, τυχόν επιβολή στερητικού της ελευθερίας διοικητικού μέτρου θα αποτελούσε ευθεία παράβαση της αρχής ne bis in idem.

Μια σύντομη αναφορά των συνθηκών κράτησης είναι σημαντική για την ολοκλήρωση της αποτύπωσης. Σύμφωνα με όσα καταγράφονται σε σχετικές εκθέσεις της Ευρωπαϊκής Επιτροπής για την Πρόληψη των Βασανιστηρίων και της Απάνθρωπης ή Ταπεινωτικής Μεταχείρισης ή Τιμωρίας- CPT (CPT 2017, CPT 2018, 2020b), ανέκυψαν προβλήματα αναφορικά με την ποιότητα του πόσιμου νερού και του φαγητού, τις παρεχόμενες υπηρεσίες υγείας και την κάλυψη των αναγκών των

ευάλωτων ομάδων του πληθυσμού. Οι συνθήκες στην πτέρυγα του ΠΡΟΚΕΚΑ στο Κέντρο της Μόριας ήταν εξαιρετικά φτωχές και θα μπορούσαν, σύμφωνα με την έκθεση, να χαρακτηριστούν απάνθρωπες και εξευτελιστικές. Τα νομικά εχέγγυα κρίνονται από την ίδια έκθεση ως αναποτελεσματικά και η νομιμότητα της κράτησης κάποιων εκ των κρατουμένων αμφίβολη.

Οι ενήλικες και οι ασυνόδευτοι ανήλικοι αλλοδαποί που κρατούνταν στο χώρο κράτησης της Μόριας στη Λέσβο, υπέφεραν, όπως χαρακτηριστικά αναφέρει η έκθεση, από σημαντικές ελλείψεις. Ο χώρος κράτησης, διακριτός από το υπόλοιπο καμπ, με συρμάτινη περίφραξη, απαρτίζονταν από δύο υπό-πτέρυγες με προκατασκευασμένους οικίσκους. Κατά τη επίσκεψη της CPT, σημειώνεται ότι δεν υπήρχαν στρώματα για όλους τους ενήλικες κρατούμενους της πτέρυγας, οι οποίοι ανέρχονταν σε 107, ενώ σε κανέναν δεν είχε χορηγηθεί κουβέρτα. Πολλές από τις εγκαταστάσεις υγιεινής των οικίσκων ήταν κατεστραμμένες ή είχαν περιέλθει σε απόλυτα ανθυγιεινή και ρυπαρή κατάσταση. Πολλές από αυτές είχαν πλημμυρίσει από υπερχείλιση της αποχέτευσης. Η CPT επισημαίνει στην έκθεσή της ότι οι εγκαταστάσεις δεν καθαρίζονταν ούτε και συντηρούνταν τακτικά. Ακόμη, αναφέρεται ότι δεν χορηγούνταν στους κρατούμενους είδη προσωπικής υγιεινής ή καθαριότητας, ενώ δεν γινόταν αποκομιδή των απορριμμάτων τα οποία στοιβάζονταν στην άκρη του προαυλίου. Όπως υπογραμμίζει η CPT στην έκθεσή της, οι ανωτέρω περιγραφείσες συνθήκες είναι απαράδεκτες και μπορεί να θεωρηθεί ότι συνιστούν απάνθρωπη και εξευτελιστική μεταχείριση.

Σε μια ενδεικτική αναφορά άλλων «πειθαρχικού τύπου» μέτρων μπορούμε να συμπεριλάβουμε και τις μεταγωγές στα Προαναχωρησιακά Κέντρα Κράτησης της ενδοχώρας. Ειδικότερα, με την υπ. αρ. 1604/16/1195968/18-6-2016 Εγκύκλιο της ΕΛ.ΑΣ., προβλέπεται η μεταγωγή στα Κέντρα Προαναχωρησιακής Κράτησης της ηπειρωτικής Ελλάδας προσώπων που εκδηλώνουν παραβατική συμπεριφορά. Χαρακτηριστικά είναι τα στοιχεία που παρατίθενται από το ECRE όσον αφορά την πρακτική εφαρμογή της ως άνω Εγκυκλίου. Συγκεκριμένα, από την έκδοσή της στις 18 Ιουνίου του 2016 έως και το τέλος του έτους, 1.626 αιτούντες άσυλο μεταφέρθηκαν σε Προαναχωρησιακά Κέντρα Κράτησης της ενδοχώρας λόγω “παραβατικής συμπεριφοράς”, αριθμός που αποτελεί περίπου το 40% του συνολικού πληθυσμού των αιτούντων άσυλο που κρατούνταν κατά το έτος 2016. Κατόπιν επισκέψεων του Ελληνικού Συμβουλίου για τους Πρόσφυγες στις εγκαταστάσεις κράτησης της Κορίνθου, της Πέτρου Ράλλη και της Αμυγδαλέζας, το τελευταίο εξέδωσε αναφορά σύμφωνα με την οποία τα πρόσωπα μεταφέρθηκαν χωρίς να συντρέχουν αποδείξεις ή άλλες προϋποθέσεις που να υποδηλώνουν ότι συνιστούν κίνδυνο για την δημόσια τάξη (ECRE 2016).

Αναζητώντας άλλες μορφές απόκρισης στο έγκλημα μέσα από την διοικητική νομοθεσία που αφορά την διεθνή προστασία, χαρακτηριστική περίπτωση αποτελεί η οριοθέτηση των λόγων αποκλεισμού από το καθεστώς επικουρικής προστασίας. Συγκεκριμένα, στο άρθρο Άρθρο 17 του Ν. 4636/2019 (Άρθρο 17 Οδηγίας 2011/95/ΕΕ) προβλέπεται ότι 1. Υπήκοος τρίτης χώρας ή ανιθαγενής δεν δικαιούται επικουρικής προστασίας όταν υπάρχουν σοβαροί λόγοι να θεωρείται ότι: α) έχει διαπράξει έγκλημα κατά της ειρήνης, έγκλημα πολέμου ή έγκλημα κατά της ανθρωπότητας, όπως τα εγκλήματα αυτά ορίζονται στις οικείες διεθνείς συμβάσεις που έχουν καταρτισθεί με σκοπό τη θέσπιση διατάξεων σχετικών με τα εγκλήματα αυτά, β) έχει διαπράξει σοβαρό έγκλημα. Ως σοβαρό έγκλημα μπορεί να

χαρακτηριστεί κακούργημα ή πλημμέλημα που τιμωρείται με ποινή φυλάκισης τουλάχιστον τριών (3) ετών, καθώς και τα αδικήματα της αρπαγής ανηλίκων (ΠΚ 324), της βαριάς σωματικής βλάβης (ΠΚ 310), σωματικής βλάβης αδύναμων ατόμων (ΠΚ 312), βιασμού (ΠΚ 336), προσβολής γενετήσιας αξιοπρέπειας (ΠΚ 337 παρ. 2-5), γενετήσιας πράξης με ανηλίκους ή ενώπιον τους (ΠΚ 339), κατάχρησης ανηλίκων (ΠΚ 342), πορνογραφίας ανηλίκων (ΠΚ 348Α), προσέλκυσης παιδιών για γενετήσιους λόγους (ΠΚ 348Β), μαστροπείας (ΠΚ 349), γενετήσιας πράξης με ανήλικο έναντι αμοιβής (ΠΚ 351Α), ληστείας (ΠΚ 380) και εκβίασης (ΠΚ 385), γ) είναι ένοχος πράξεων που αντιβαίνουν προς τους σκοπούς και τις αρχές των Ηνωμένων Εθνών, όπως ορίζονται στο προοίμιο και στα άρθρα 1 και 2 του καταστατικού Χάρτη των Ηνωμένων Εθνών, δ) συνιστά κίνδυνο για την εθνική ασφάλεια της Χώρας ή για την κοινωνία της Χώρας, λόγω τελεσίδικης καταδίκης του για τη διάπραξη σοβαρού εγκλήματος κατά την έννοια του στοιχείου (β). 2. Οι διατάξεις της προηγούμενης παραγράφου έχουν εφαρμογή στα πρόσωπα, που είναι ηθικοί αυτουργοί ή συμμετέχουν άλλως στη διάπραξη των εγκλημάτων ή πράξεων που αναφέρονται στην παράγραφο αυτή. Σε κάθε περίπτωση εκτιμάται η βαρύτητα της συμμετοχής. 3. Υπήκοος τρίτης χώρας ή ανιθαγενής δεν δικαιούται επικουρικής προστασίας, αν διέπραξε, πριν από την είσοδό του στη χώρα, ένα ή περισσότερα εγκλήματα, εκτός από αυτά που αναφέρονται στην παράγραφο 1, τα οποία θα επέσυραν ποινή φυλάκισης αν είχαν διαπραχθεί εντός της Ελληνικής Επικράτειας και εγκατέλειψε τη χώρα καταγωγής του αποκλειστικά και μόνο για να αποφύγει τις κυρώσεις συνεπεία των εγκλημάτων αυτών, εκτός εάν οι κυρώσεις στη χώρα καταγωγής είναι υπέρμετρα δυσανάλογες σε σχέση με την ποινή φυλάκισης που προβλέπεται για το ίδιο έγκλημα στην Ελλάδα.

Επισημαίνεται στο σημείο αυτό ότι στο γράμμα της οδηγίας 2011/95/ΕΕ δεν προσδιορίζεται η έννοια του σοβαρού εγκλήματος, ενώ ο κατάλογος των σχετικών εγκλημάτων όπως αυτός ορίζεται στην ελληνική έννομη τάξη μπορεί να χαρακτηριστεί ιδιαίτερα ευρύς. Να σημειωθεί ότι επικουρική προστασία, προβλέπεται όταν το πρόσωπο σε περίπτωση επιστροφής στη χώρα καταγωγής κινδυνεύει να υποστεί σοβαρή βλάβη, η οποία συνίσταται σε: α) θανατική ποινή ή εκτέλεσή β) βασανιστήρια ή απάνθρωπη ή εξευτελιστική μεταχείριση ή τιμωρία του αιτούντος στη χώρα καταγωγής του ή γ) σοβαρή και προσωπική απειλή κατά της ζωής ή της σωματικής ακεραιότητας αμάχου λόγω αδιάκριτης ασκήσεως βίας σε καταστάσεις διεθνούς ή εσωτερικής ένοπλης σύρραξης. Αναλογιζόμενοι, δε το περιεχόμενο αυτής καθ' αυτής της επικουρικής προστασίας μπορούμε να αντιληφθούμε την βαρύτητα της προσβολής που απειλείται έναντι του προσώπου, το οποίο, σε κάθε περίπτωση δύναται να διωχθεί για την πράξη που τέλεσε σύμφωνα με τον ελληνικό ποινικό νόμο και εφόσον καταδικασθεί να εκτίσει την προβλεπόμενη ποινή.

Συμπέρασμα

Έχοντας περιγράψει, στο μέτρο του δυνατού, το νομικό πλαίσιο της διοικητικής μεταχείρισης των αιτούντων διεθνή προστασία όσον αφορά την επιβολή επαχθών διοικητικών μέτρων και ιδίως την περιστολή της προσωπικής τους ελευθερίας, φθάνουμε στο παρόν, με τις εξελίξεις να έχουν λάβει μορφή χιονοστιβάδας. Η επιμονή στην εφαρμογή μέτρων κράτησης αλλά ιδίως του μέτρου του γεωγραφικού περιορισμού διαμόρφωσε τις ανωτέρω περιγραφείσες συνθήκες υπερπληθυσμού στο χώρο φιλοξενίας του κέντρου υποδοχής και ταυτοποίησης της Μόριας στη

Λέσβο. Η είδηση του εντοπισμού κρουσμάτων Covid-19 εντός του πληθυσμού και το lock down που επιβλήθηκε στη δομή, πυροδότησαν έντονες αντιδράσεις και οργή εντός του πληθυσμού με τελικό αποτέλεσμα την καταστροφή του κέντρου και την παραμονή 13.000 άστεγων αιτούντων και δικαιούχων διεθνούς προστασίας στο δρόμο (Έθνος 09/09/2020). Η ένταση, τα βίαια επεισόδια και ο αποκλεισμός των εισόδων της πόλης της Μυτιλήνης όξυναν το αίσθημα ανασφάλειας και πυροδότησαν ανάλογες αντιδράσεις του ντόπιου πληθυσμού.

Η απόκριση της πολιτείας στη διαμορφωθείσα κατάσταση συνοψίζεται στην ταχύτατη διαμόρφωση ενός νέου χώρου φιλοξενίας (sic), αποτελούμενου από σκηνές, ο οποίος χαρακτηρίζεται ως «ελεγχόμενος», σε αντίθεση με την έννοια του «ανοιχτού» χώρου. Με στόχο να καταπείσει τους αιτούντες διεθνούς προστασίας να εισέλθουν στον χώρο αυτό, δημιουργήθηκαν επίσημα κανάλια επικοινωνίας με τον ενδιαφερόμενο πληθυσμό (μέσω Viber) μέσω των οποίων θεσμικά εξαγγέλλονταν ότι σε περίπτωση μη προσέλευσης θα διακοπεί η εξέταση των αιτημάτων διεθνούς προστασίας, καθώς και ότι πουθενά αλλού δεν θα παρέχεται τροφή και νερό (ΕφΣυν 13/09/2020). Την ίδια στιγμή, ανακοινώνεται επισήμως η εκκένωση και η διακοπή λειτουργίας των άλλων δύο δομών φιλοξενίας δικαιούχων και αιτούντων διεθνούς προστασίας που λειτουργούν στο νησί και στεγάζουν ιδιαίτερα ευάλωτα πρόσωπα σε συνθήκες που κατά γενική ομολογία, διασφαλίζουν την αξιοπρέπεια και ασφάλεια των διαμενόντων. Πρόκειται για την δομή του Καρά-τεπέ και για τον χώρο φιλοξενίας που λειτουργεί από την Αλληλεγγύη Λέσβου, φορέα της κοινωνίας των πολιτών, στις κατασκηνώσεις του πρώην ΠΙΚΠΑ (Η Καθημερινή 24/09/2020).

Ούτως ειπείν, για την αντιμετώπιση μιας κατάστασης ασφαλείας στο συγκεκριμένο γεωγραφικό χώρο, εφαρμόστηκε ένας ιδιότυπος καταναγκασμός του συνόλου των αστέγων αιτούντων διεθνή προστασία (όχι μόνο όσων ενδεχομένως τέλεσαν άδικες πράξεις) ώστε να υπαχθούν σε ένα καθεστώς de facto περιορισμού της ελευθερίας τους.

Η εφαρμοζόμενη αυτή πολιτική και η τελευταία κλιμάκωσή της, προσιδιάζει στην «αμυντική κατάσταση ανάγκης», όπως την περιγράφει ο Gunther Jacobs στο σύγγραμμά του *Καταναγκασμός και Πρόσωπο στο Δίκαιο* (Jacobs 2011: 46). Ένα πρόσωπο που ενεργεί κατά τρόπο μη καταλογιστό δημιουργεί έναν ανεπίτρεπτο ή ιδιαίτερο κίνδυνο ο οποίος μπορεί να εξουδετερωθεί, εάν πραγματοποιηθεί επέμβαση στα συμφέροντα του προσώπου αυτού, το οποίο αν και μη καταλογιστό, αντιμετωπίζεται ως κατά προτεραιότητα υπόλογο. Είναι αποδεκτή η θυσία των αμέτοχων στα επεισόδια προσώπων, το οποία ωστόσο λόγω της παρουσίας τους ως αστέγων στην περιοχή, έχουν υποπέσει σε αυτό που ο Jacobs αποκαλεί «εφόρμηση» (Jacobs 2011: 58) και ακουσίως ενισχύουν την δράση των «ταραχοποιών»;

Κι αν αυτή η αναλογία είναι ευκρινέστερη, θα μπορούσαμε να την εφαρμόσουμε και στην προγενέστερη αντιμετώπιση των προσώπων που απαρτίζουν ως σύνολο τις λεγόμενες προσφυγικές ροές; Στο πλαίσιο αυτό, πρόσφυγες και μετανάστες, έκαστος ως τμήμα των προσλαμβανόμενων ως «απειλητικών» ροών, υποπίπτουν από την ιδιότητα του προσώπου και με πρόσχημα την αντιμετώπιση της κατάστασης ανάγκης, υφίστανται δυσανάλογο και μη αιτιολογημένο καταναγκασμό.

Αντί επιλόγου και με αφορμή από τον τίτλο της θεματικής ενότητας, που αναφέρεται στην απονομή της δικαιοσύνης, παρότι το παρόν εκφεύγει από τη

θεματική της ποινικής δικαιοσύνης, αρμόζουν ίσως τα λόγια του καθηγητή Ιωάννη Μανωλεδάκη, που στο σύγγραμμα *Δίκαιο και Ιδεολογία*, αναφέρεται στην έννοια της αληθινής, ουσιαστικής δικαιοσύνης γράφοντας:

> «Στο μέτρο που φυσική και κοινωνική ισότητα δεν υπάρχει, η ουσιαστική δικαιοσύνη θα συμπαρασταθεί στον αδύνατο, διορθώνοντας φύση και κοινωνία. Η ουσιαστική δικαιοσύνη είναι το έλεος της αγάπης. Αν η ουσία του δικαίου και της κοινωνικής ηθικής βρίσκεται στη βία (κρατική και κοινωνική), η ουσία της αληθινής δικαιοσύνης βρίσκεται στην αγάπη» (Μανωλεδάκης 2011).

Σημειώσεις

[1] Engel and others v. The Netherlands, no. 5100/71; 5101/71; 5102/71; 5354/72; 5370/72, ECHR 1976.

[1] ΣτΕΟλ 626/1931

Αναφορές

Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία

Αλεξιάδης, Σ. (1994), Η Αντεγκληματική Πολιτική: Προσεγγίσεις και Προβληματισμοί, στο Ν Κουράκης (επιμ.) *ΠΟΙΝΙΚΑ 42 Αντεγκληματική πολιτική*, Αθήνα-Κομοτηνή, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα.

Αλεξιάδης, Σ. (2011), *Εγκληματολογία*, Αθήνα – Θεσσαλονίκη, Εκδόσεις Σάκκουλα.

Delmas-Marty, M. (2005), *Πρότυπα και Τάσεις Αντεγκληματικής Πολιτικής*, Αθήνα, Εκδόσεις Νομική Βιβλιοθήκη.

Jacobs, G. (2011), *Καταναγκασμός και Πρόσωπο στο Δίκαιο*, Αθήνα, Εκδόσεις Ευρασία

Λύτρας, Σ. (1984), *Έννοια και Βασική Διάκριση των Κυρώσεων στο Ελληνικό Θετικό Δίκαιο*, Αθήνα-Κομοτηνή, Αντ. Σάκκουλας.

Μανωλεδάκης, Ι. (2011), *Δίκαιο και Ιδεολογία*, Αθήνα, Εκδόσεις Σάκκουλας.

Χρυσανθάκης, Χ., Γαλάνη, Ε. και Πανταζόπουλος, Π. (2007), *Εισηγήσεις Συνταγματικού Δικαίου, Οργάνωση του Κράτους Ατομικά και Κοινωνικά Δικαιώματα ΕΣΔΑ*, Αθήνα, Εκδόσεις Νομική Βιβλιοθήκη.

Ξενόγλωσσες εκθέσεις

CoE-CPT (2020a), Report to the Greek Government on the visit to Greece carried out by the European Committee for the Prevention of Torture and Inhuman or Degrading Treatment or Punishment (CPT) from 13 to 17 March 2020 [CPT/Inf (2020) 35], 19 November 2020, διαθέσιμο σε: https://www.ecoi.net/en/file/local/2041242/2020-35-inf-eng.docx.pdf (τελευταία πρόσβαση 31/01/2021)

CoE-CPT (2020b), Report to the Greek Government on the Visit to Greece Carried out by the European Committee for the Prevention of Torture and Inhuman or Degrading Treatment or Punishment (CPT) from 28 March to 9 April 2019 [CPT/Inf (2020) 15], 9 April 2020, διαθέσιμο σε:

https://www.ecoi.net/en/file/local/2028473/2020-15-inf-eng.docx.pdf (τελευταία πρόσβαση 12/01/2021)

CoE-CPT (2019), Report to the Greek Government on the Visit to Greece Carried out by the European Committee for the Prevention of Torture and Inhuman or Degrading Treatment or Punishment (CPT) from 10 to 19 April 2018 [CPT/Inf (2019) 4], 19 February 2019, διαθέσιμο σε: https://www.ecoi.net/en/file/local/2003329/2019-04-inf-eng.docx.pdf (τελευταία πρόσβαση 13/01/2021)

CoE-CPT (2017), Report to the Greek Government on the Visits to Greece Carried out by the European Committee for the Prevention of Torture and Inhuman or Degrading Treatment or Punishment (CPT) from 13 to 18 April and 19 to 25 July 2016 [CPT/Inf (2017) 25], 26 September 2017 διαθέσιμο σε: https://www.ecoi.net/en/file/local/1410326/1226_1506424669_168074f85d.pdf (τελευταία πρόβαση 02/12/2021).

European Council on Refugees and Exiles (June 2017), The Detention of Asylum Seekers in Europe Constructed on Shaky Ground?, διαθέσιμο σε: http://www.refworld.org/docid/595a23ef4.html (τελευταία πρόσβαση 18/12/2020)

European Council on Refugees and Exiles (31 December 2016), Asylum Information Database, National Country Report : Greece, 31 December 2016, διαθέσιμο σε: https://www.refworld.org/docid/58e1fd8b4.html (τελευταία πρόσβαση 17/12/2021)

HIAS (2019), Policy Brief: Locked Up Without Rights; Nationality-based Detention in the Moria Refugee Camp, December 2019. διαθέσιμο σε: https://www.hias.org/sites/default/files/report_on_low_profile_detention_in_greece_hias_dec_2019.pdf (τελευταία πρόσβαση 31/01/2021)

UNHCR, Monthly Fact Sheet, Greece / 1-30 September 2019, διαθέσιμο σε: https://data2.unhcr.org/en/documents/download/71947 (τελευταία πρόσβαση 31/01/2021)

Νομολογία

Engel and others v. The Netherlands, no. 5100/71; 5101/71; 5102/71; 5354/72; 5370/72, ECHR 1976, διαθέσιμο σε: http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57478 (τελευταία πρόσβαση 31/01/2021)

ΣτΕΟλ 626/1931, διαθέσιμη σε: https://tinyurl.com/y3w8uwed (τελευταία πρόσβαση 31/01/2021)

Άρθρα σε Εφημερίδες

Έθνος (09/09/2020), «Μόρια: Στάχτη οι Ζωές Χιλιάδων Προσφύγων - Επεισόδια με Αστυνομικούς», διαθέσιμο σε https://www.ethnos.gr/ellada/123087_moria-stahti-oi-zoes-hiliadon-prosfygon-epeisodia-me-astynomikoys (τελευταία πρόσβαση 30/01/2021)

ΕφΣυν (13/09/2020), «Με Αυστηρές Συστάσεις η Είσοδος στον Καταυλισμό του Καρά Τεπέ», διαθέσιμο σε https://www.efsyn.gr/ellada/koinonia/259538_me-

aystires-systaseis-i-eisodos-ston-kataylismo-toy-kara-tepe (τελευταία πρόσβαση 28/01/2021)

Η Καθημερινή (24/09/2020), «Νότης Μηταράκης: Κλείνουν δύο Δομές Φιλοξενίας Αιτούντων Άσυλο στη Λέσβο», διαθέσιμο σε https://www.kathimerini.gr/society/561090973/notis-mitarakis-kleinoyn-dyo-domes-filoxenias-aitoynton-asylo-sti-lesvo/ (τελευταία πρόσβαση 16/11/2020).

ΤΥΠΟΙ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΚΗΣ ΕΞΗΓΗΣΗΣ

Νίκος Ναγόπουλος

Τμήμα Κοινωνιολογίας, Πανεπιστήμιο Αιγαίου

Περίληψη

Η παρούσα μελέτη εξετάζει κριτικά συγκεκριμένους τύπους κοινωνιολογικής και ιστορικής εξήγησης, έτσι όπως διατυπώνονται στο πεδίο τόσο της αναλυτικής όσο και της ερμηνευτικής ιστορικής κοινωνιολογίας. Στα εξηγητικά αυτά σχήματα διερευνώνται οι σχέσεις ανάμεσα στην ιστορία και τις κοινωνικές επιστήμες και κυρίως η δυνατότητα επιστημονικών προσεγγίσεων στην ιστορία, όπως και τα όρια τέτοιων προσεγγίσεων. Στο πεδίο αυτό η εγκυρότητα των εξηγητικών σχημάτων εξετάζεται υπό το πρίσμα μιας διαρκούς αλλαγής, όπου επιστήμη και τεχνολογία αναπτύσσονται παράλληλα και καθιστούν τις ερμηνευτικές προσεγγίσεις αναπόσπαστο τμήμα των εμπειρικοαναλυτικών ερευνών. Σε μια τέτοια κατεύθυνση εξετάζεται και ο τύπος της ορθολογικής – ιστορικής εξήγησης, που διατηρεί ακέραιο τον ορθολογικό και εμπειρικό πυρήνα του εξηγητικού ιστορικού σχήματος.

Τέλος, γίνεται αναφορά στους τρόπους ιστορικής πραγμάτωσης ορισμένων θεμελιωδών αρχών, όπως της ελευθερίας και των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, που επιχειρούν να καταστήσουν την ιστορία επιδεκτική ορθολογικής κατανόησης.

Λέξεις κλειδιά: Ιστορική εξήγηση, Νομολογική εξήγηση, αξίωμα ορθολογικότητας, προθετικότητα

TYPES OF SOCIOLOGICAL AND HISTORICAL EXPLANATION

Nikos Nagopoulos

Department of Sociology, University of Aegean

Abstract

The present study examines critically specific types of sociological and historical explanations, as formulated in the field of both analytical and interpretive historical sociology. These explanatory schemes explore the relationships between history and the social sciences and especially the possibility of scientific approaches to history, as well as the limits of such approaches. In this field, the validity of explanatory schemes is examined in the light of constant change, where science and technology are developed in parallel ways and make the interpretive approaches an integral part of analytic - empirical research. In such a direction, the type of rational-historical explanation is examined, which maintains the whole rational and empirical core of the explanatory historical type.

Key words: Historical explanation, rational explanation, axiom of rationality, Intension

Εισαγωγή

Βασική παραδοχή των υπερασπιστών ενός ενιαίου εξηγητικού σχήματος για τις φυσικές και κοινωνικές επιστήμες είναι ότι οι μορφές της νομολογικής εξήγησης, που

προκρίνεται ως κοινή εξηγητική αρχή, διατηρούν την ισχύ για όλα τα επίπεδα της επιστημονικής έρευνας, γεγονός που πιστοποιεί τη μεθοδολογική ενότητα των εμπειρικών επιστημών (Krueger 1970). Έτσι, κάθε προσπάθεια επαναδιατύπωσης των δόκιμων φυσικοεπιστημονικών όρων του εξηγητικού σχήματος σε μία αντίστοιχη εξηγητική θεωρία της κοινωνικής πράξης μετατρέπει τη σχέση αιτίου - αποτελέσματος σε μία σχέση μεταξύ των λόγων που υποκινούν μία πράξη (handlungsgruende) και των συνεπειών αυτής (handlungsfolgen), παρακάμπτοντας ισχυρισμούς περί διακριτής λογικής διαδικασίας στην περίπτωση που η εξηγητική απόπειρα αφορά το περιεχόμενο και τις διεργασίες που αποσκοπούν στην εκδήλωση ανθρώπινης πράξης και όχι σε εμφάνιση φυσικών φαινομένων. Στη μορφή αυτής της σχέσης, το αξίωμα αιτιότητας συνδέεται με την εσωτερική λογική ροή που διαπνέει στο αρχικό στάδιο την πληροφοριακή βάση και τις ορθολογικές αρχές του πράττοντος έως και την ολοκλήρωση της πράξης.

Στο πλαίσιο του απαγωγικού - νομολογικού εξηγητικού σχήματος (Hempel 1964) το εξηγητέο, που στην προκειμένη περίπτωση ταυτίζεται με την ολοκλήρωση της συγκεκριμένης πράξης, παράγεται (ή υποτάσσεται) λογικά από τους κανόνες γενικής ισχύος και τις αρχικές συνθήκες εμφάνισής της. Με τον τρόπο αυτό όλη η εξηγητική προσπάθεια εξαντλείται στην αποκάλυψη της δομής μιας περιστασιακής λογικής του *πράττειν,* το οποίο θεμελιώνεται στην εμπειρία. Η ορθολογική ανασύσταση των περιστάσεων, σύμφωνα με τις οποίες ολοκληρώνεται μία πράξη, δεν θα πρέπει να ολισθαίνει σε μία ερμηνευτική και ενσυναισθησιακή διεργασία, αλλά να συνιστά μία καθαρά “αντικειμενική” (κριτικά ορθολογική) μέθοδο. Η μέθοδος αυτή διαφέρει σε περιεχόμενο, αλλά όχι σε λογική μορφή από τις μεθόδους των φυσικών επιστημών, ανεξάρτητα εάν στο πλαίσιο του «κριτικού ορθολογισμού» απορρίπτεται η επαγωγικογενικευτική μέθοδος στις κοινωνικές επιστήμες (Popper 1932).

Με βάση τη δυνατότητα διαμόρφωσης θεωριών ανθρώπινης συμπεριφοράς, οι οποίες διατηρούν τη μοναδική, επιστημονικά, εξηγητική πρόσβαση στα γεγονότα, συμπεραίνει κανείς την υποβάθμιση της ερμηνευτικής μαρτυρίας που καταθέτει ο ίδιος ο πράττων, δηλαδή των λόγων που τον υποκίνησαν να προβεί στην εκτέλεση της συγκεκριμένης πράξης. Παράλληλα, η υποβάθμιση της κατανόησης (verstehen) ως sui generis ανθρώπινη διεργασία, δικαιολογείται με την αποδοχή μιας διευρυμένης αποβλεπτικής ικανότητας, που χαρακτηρίζει όλα τα έμβια όντα.

Η γενική καταλληλότητα του απαγωγικού - νομολογικού εξηγητικού σχήματος υπό τη μορφή του υποδείγματος του καλύπτοντος νόμου (covering law model of explanation) σύμφωνα με το χαρακτηρισμό του William Dray (1957), αλλά και η ίδια η ύπαρξη αιτιοκρατικών αρχών αμφισβητήθηκαν έντονα στο πεδίο της κοινωνικής αλλά ιδιαίτερα της ιστορικής έρευνας με το επιχείρημα ότι δεν ανταποκρίνεται στην πραγματική δομή της ερμηνείας των κοινωνικών πράξεων και της ιστορικής εξήγησης.

Η απόρριψη σταθερών, αξιωματικού χαρακτήρα, διατυπώσεων υπό τη μορφή νόμων γενικής ισχύος από την ψυχολογία ή τη φυσιολογία, κατέστη κυρίαρχο θέμα μιας νέας συζήτησης στο χώρο της γλωσσοαναλυτικής παράδοσης και της αναλυτικής φιλοσοφίας της ιστορίας. Να σημειωθεί εδώ ότι η αναλυτική φιλοσοφία της ιστορίας είναι κλάδος της επιστήμης της ιστορίας και ασχολείται με τη μεθοδολογία της θεμελίωσης (begruendung) όχι όμως με την ανακάλυψη (entdeckung) ιστορικών γενικεύσεων και κατανοείται ως λογική της ιστορικής έρευνας. Ο Dray αμφισβητεί τη δυνατότητα διατύπωσης κοινωνικών και ιστορικών

νόμων και θεωρεί αδύνατη, ή το λιγότερο, ανεπαρκή την εφαρμογή του απαγωγικού - νομολογικού σχήματος για την εξήγηση, ή την ερμηνεία ανθρωπίνων πράξεων.

Από τη συζήτηση αυτή ενισχύεται η άποψη, ότι τόσο η νομολογική υπόθεση, όσο και η επαγωγική μέθοδος πρέπει να θεωρηθούν ως ακατάλληλες και αδύνατες, ή τουλάχιστον ανεπαρκείς, όταν εφαρμόζονται για την εξήγηση ανθρωπίνων πράξεων, καθότι αυτές προσανατολίζονται, κατά περίσταση, σε συγκεκριμένα και μη δυνάμενα να συστηματοποιηθούν πρότυπα ανθρώπινης δράσης (patterns of activity) (Berlin,1982: 234) .

Η εναλλακτική πρόταση των υποστηρικτών της πραξιοθεωρητικής αποβλεπτικότητας (Anscobe 1957, v. Wright 1984) ξεκινά από τη διαπίστωση μιας αναγκαίας sui generis ερμηνευτικής σχέσης, που διέπει τον κόσμο των πράξεων, η οποία επιτυγχάνεται από τον πράττοντα στη βάση της ορθολογικής ανασκευής των επιλεγμένων μέσων και της πληροφοριακής του βάσης, τα οποία οδήγησαν στην επίτευξη του πρωταρχικού σκοπού, που έθεσε ο ίδιος, σύμφωνα με τα κίνητρα που είχε. Κατά αυτόν τον τρόπο, οι πράξεις εξατομικεύονται πλήρως, μετατρέπονται σε μεμονωμένες περιπτωσιακές (situativ) στάσεις, ερμηνεύονται δε και κρίνονται σύμφωνα με τις κατά περίπτωση ανάγκες (situationsbeduerfnisse), ενώ η καταλληλότητα ως προς την επιτυχή τους έκβαση και το νοηματικό τους περιεχόμενο αξιολογείται με αναφορά σε μία κλίμακα κανονιστικών ορθολογικών κριτηρίων, ή αρχών (rationalitaetsprinzipien) και αξιακών υποδειγμάτων. Τα κριτήρια αυτά αποτελούν τους πρακτικούς λόγους, που θεμελιώνουν την ορθολογική απόφαση και συνδέουν υπό τη μορφή μιας λογικής και αξιακής σχέσης (wertbezogen) την αποβλεπτικότητα (intention) με την εκτέλεση της πράξης (handlungsvollzug). Οι πρακτικοί λόγοι διαφέρουν αναγκαστικά κατά περίπτωση, καθώς η πληθώρα των μεταβλητών μεγεθών, αλλά και των ορθολογικών λύσεων, καθιστά τουλάχιστον μη ικανοποιητική, αν όχι ανεπίτρεπτη, μία μονοαιτιακή εξήγηση, πόσο μάλλον μία πρόβλεψη της ανθρώπινης συμπεριφοράς.

Το επιχείρημα αυτό αποδεικνύει, ότι η αναγωγή ενός ιστορικού γεγονότος σε μία μοναδική αιτία δεν αποφέρει παρά μόνο ελάχιστο νόημα. Είναι λοιπόν ορθό να υποστηρίζει κανείς ότι ο εντοπισμός όλων των αιτιών που προκαλούν ένα γεγονός, δηλαδή η επίτευξη μιας ολοκληρωμένης εξήγησης (vollkommene erklaerung), είναι κάτι το αδύνατον (Dray 1957: 66, Donagan,1959: 428ff, Hempel,1963: 143ff). Το ίδιο αδύνατη είναι και η προσπάθεια κατασκευής μιας καθολικής ιστορίας βάσει μιας κοινωνικής θεωρίας συγκροτούμενης από αφηρημένα συστήματα απείρων υποδειγμάτων και στοιχείων, που θα ενίσχυαν συνεχώς το πληροφοριακό υλικό. Σημαντικό για την ανάλυση μιας πράξης είναι η διαλεύκανση των κινήτρων που οδηγούν στην εκτέλεσή της, καθώς και η αναζήτηση ενός όσο το δυνατόν πιο διευρυμένου πληροφοριακού υλικού. Έτσι ένας παρατηρητής μπορεί πχ. να κατανοήσει τις πράξεις του Bismarck που προκάλεσαν τον πόλεμο του 1870/71 μεταξύ Πρωσίας και Γαλλίας, ώστε, εάν είχε τα κίνητρα και την πληροφοριακή βάση του Bismarck, θα έπραττε κατά τον ίδιο τρόπο, επειδή αυτό που πραγματοποιήθηκε, ήταν αυτό που έπρεπε να γίνει κάτω από τις δεδομένες συνθήκες (όχι οπωσδήποτε σε σχέση με ορισμένους γενικούς κανόνες). Με τον τρόπο αυτό αμφισβητείται η δυνατότητα απόλυτης εξήγησης ιστορικών επεισοδίων, ενώ γίνονται αποδεκτά, στην καλύτερη περίπτωση, αυτά που μπορούμε να ονομάσουμε εξηγητικά σκιαγραφήματα (partial explanation sketches).

Ταυτόχρονα διευκρινίζεται ότι οι γενικεύσεις δεν αφορούν νόμους, αλλά κανόνες δράσης, οι οποίοι περιέχουν άπειρο αριθμό στοιχείων που θα μπορούσαν να ληφθούν υπόψη κατά την έρευνα. Επίσης, οι γενικεύσεις αυτές δεν μπορούν να εκτιμηθούν ως θετικά, ή μη, υποδείγματα μιας παρόμοιας δράσης για το μέλλον, ούτως ώστε να διασφαλίζονται κάποιες τελικές επιστημονικές εξηγήσεις ιστορικού χαρακτήρα. Υπό το φως αυτής της κριτικής, η εφαρμογή του απαγωγικού-νομολογικού σχήματος κρίνεται ως ασυμβίβαστη με την ελευθερία της ανθρώπινης συνείδησης και υπευθυνότητας, αφού οι ανθρώπινες πράξεις υποβαθμίζονται σε απλές, μόνον εξωτερικά αναγνωρίσιμες, αντιδράσεις της συμπεριφοράς. Επιπλέον, γίνεται με κατηγορηματικό τρόπο σαφές, ότι η δομή του ορθολογικού κριτηρίου δεν μπορεί να έχει νομοθετική ισχύ.

Περαιτέρω, η ορθολογική εξήγηση, που προτείνει ο Dray, θεωρείται καταλληλότερη της στατιστικής εξήγησης, επειδή στην ερώτηση: γιατί διεξήχθη μία συγκεκριμένη δραστηριότητα, επιτρέπει σε πολλές περιπτώσεις μία απάντηση, που στηρίζεται στον ορθολογικό αποκλεισμό όλων των δυνατών εναλλακτικών πιθανοτήτων, κάτι που δεν μπορεί να κατορθώσει η στατιστική εξήγηση. Παρά ταύτα, υπάρχει μία κατ΄ αρχήν συμφωνία για το ότι η εξήγηση μιας πράξης συνίσταται σε μία πιθανολογική παρουσίαση των προθέσεων και λόγων, που την υποκίνησαν, στο πλαίσιο μιας καταστασιακής ανάλυσης (Lewis 1981).

Η νομοθετική ισχύς των ορθολογικών κριτηρίων

Στο σημείο αυτό και σε σχέση με την αναγκαιότητα της καταστασιακής λογικής μπορούμε να υποστηρίξουμε την, κατ' αρχάς, σύμπτωση των απόψεων Popper και Dray. Και τούτο, διότι ο Popper, ανεξάρτητα από την προσήλωσή του στην ενιαία και αντικειμενική επιστημονική μέθοδο και την αμφισβήτηση της καθολικής σπουδαιότητας μιας διαισθητικής μεθόδου αναβίωσης ή ανακατασκευής των αξιών, δεν αναπτύσσει στην ουσία μία θετικιστική επιστημολογία. Η καταστασιακή ανάλυση που προτείνει συγγενεύει μάλλον στην ορθολογική εξήγηση του Dray, καθώς εξετάζει τους λόγους που υποκινούν μία πράξη και όχι τις αιτίες, τουλάχιστον όταν αυτές αναζητούνται φυσιοκρατικά. Εξηγήσεις πράξεων και ιστορικές εξηγήσεις έχουν πιθανολογικό χαρακτήρα, καθώς οι προτάσεις νόμου δεν μπορούν να διαψευσθούν.

Όμως ο Dray προχωρά παραπέρα, όταν ισχυρίζεται ότι ο ιστορικός πρέπει να διεισδύει πίσω από τα γεγονότα για να φωτίζει τους αληθινούς λόγους μιας πράξης και να ταυτίζεται με τον πράττοντα, αφού με τη δύναμη της φαντασίας του μπορεί και μεταφέρεται στη δική του θέση. Επίσης πρέπει να αναζητά τις ενσυνείδητες νοητικές αναφορές, να αναβιώνει, να ανασκευάζει και να συναισθάνεται (revive, re-enact, rethink, re-experience) τις ελπίδες, τους φόβους, τα σχέδια, τις επιθυμίες, τα κίνητρα και τους σκοπούς του. Μόνον εάν μεταφερθεί κανείς στη θέση του πράττοντος, μπορεί να κατανοήσει, γιατί έπραξε αυτά που έπραξε (Dray 1957: 32). Το ότι για παράδειγμα ο Λουδοβίκος XIV, κατά το τέλος της ζωής του, είχε χάσει τη δημοτικότητα του εξαιτίας της βλαπτικής πολιτικής του για τα συμφέροντα της Γαλλίας, είναι μόνο η αρχή της εξήγησης, που αφορά την πτώση της δημοτικότητας του βασιλιά.

Το γεγονός ότι οι ανθρώπινες πράξεις διαμορφώνονται σε μία ιστορική και τοπική μοναδικότητα, δεν αποκλείει ούτε τη μεταγενέστερη ερμηνευτική δυνατότητα, ούτε και την προσπάθεια αναβίωσης των λόγων της ιστορικής στιγμής. Αντίθετα αποκλείει οποιαδήποτε νομολογική προσέγγιση κατά την εξήγηση ιστορικών

πράξεων. Συνεπώς αμφισβητείται η νομοθετική ισχύς του ορθολογικού κριτηρίου με την υπόδειξη μιας πραγματιστικής - πέρα από τα ανεπαρκή εξηγητικά σκιαγραφήματα (explanation sketches) - και διαφορετικής κατά περίπτωση, αναπαράστασης της ορθολογικής σύλληψης των ανθρωπίνων πράξεων, έτσι ώστε η εξήγηση να πραγματοποιείται “in terms of causes and affects”, αλλά και “in terms of intentions and plans” (Gardiner 1952).

Η μεθοδολογική διάκριση μεταξύ κατανοείν (verstehen) και εξηγείν (erklaeren) που διατυπώθηκε στο γερμανικό χώρο στις αρχές του εικοστού αιώνα αναβιώνει τώρα στον αγγλοσαξονικό χώρο με τη διάκριση ανάμεσα σε λόγους (reasons) και αιτίες (causes). Η ορθολογική εξήγηση αναδεικνύεται στο σημείο αυτό ως μία εκδοχή του κατανοείν. Κατά μία άλλη αντίληψη δεν πρόκειται για αναβίωση του παραδοσιακού οντολογικού δυϊσμού - αν και ο επηρεασμός αυτός είναι κάτι παραπάνω από σαφής - αλλά για τη διαφορετική χρήση της έννοιας “εξήγηση” (Riedel 1978) ή ακόμη και για μια υπόδειξη του ερμηνευτικού και μυθοποιητικού χαρακτήρα του ιστορικού λόγου (White 1978: 69).

Ανατρέχουμε λοιπόν στην ανίχνευση των “λόγων” που υποκινούν μία πράξη, όταν αυτό είναι δυνατόν, ενώ χρησιμοποιούμε εμπειρικούς νόμους μόνον όταν είναι αναγκαίο να τους χρησιμοποιήσουμε. Για τις διανοητικές καταστάσεις οι “λόγοι” μπορούν να αποτελούν τις “αιτίες”. Οποιαδήποτε ερμηνευτική προσπάθεια αγνοεί το συγκεκριμένο πραξιολογικό υπόβαθρο που συνδέεται με τα κίνητρα και τους σκοπούς των πράξεων, καθώς και την αναγκαία κατανοητική (verstehend) μέθοδο που βοηθά στην αποκάλυψη της πολύπλοκης ιστορικής συνάφειας, χαρακτηρίζεται ως δογματική και ακατάλληλη για τις επιστήμες του ανθρώπου.

Οι ιστορικές εξηγήσεις δεν ερμηνεύουν απλώς παρατηρούμενα γεγονότα, αλλά μελετούν τον αποβλεπτικό (intentional) χαρακτήρα των πράξεων. Δεν ορίζουν μία αιτιακή πρόκληση, αλλά μία ορθολογική δικαιολόγηση (rationale begruendung) (Habermas 1982: 130) ώστε να αποδειχθεί η καταλληλότητα σε σχέση με τη λογική τους συνάφεια (Dray 1957: 124-126). Για το λόγο αυτό, τόσο οι ίδιες οι πράξεις όσο και οι επιστήμες που τις διερευνούν είναι αδύνατον να υπαχθούν κάτω από ένα ενιαίο εξηγητικό σχήμα. Είναι λοιπόν αναγκαία η διάκριση μιας μεθόδου που στηρίζεται σε ορθολογικά κριτήρια, από το απαγωγικό - νομολογικό εξηγητικό σχήμα.

Εμφανής είναι η ομοιότητα της πρότασης του Dray με την έννοια του ορθολογικού *πράττειν*, που υιοθετεί ο Weber, σύμφωνα με την οποία το δρων άτομο επιλέγει τα καταλληλότερα μέσα για την επίτευξη συγκεκριμένων στόχων. Η έννοια της ορθολογικότητας δεν ταυτίζεται με τη συσσώρευση εμπειρικής γνώσης, αλλά με την ορθότερη και ακριβέστερη εκτίμηση των μέσων (things to be done) για την επίτευξη των σκοπών που έχουν τεθεί. Η επιστήμη θα μπορούσε σε τελευταία ανάλυση να υποδείξει την καταλληλότητα συγκεκριμένων μέσων που μπορούν να τεθούν στη διάθεσή μας, καθώς και τους αποτελεσματικότερους χειρισμούς για την πραγματοποίηση των σκοπών, χωρίς όμως να αποφαίνεται για την ποιότητα των σκοπών αυτών.

Η διάκριση αυτή γίνεται καλύτερα κατανοητή, εάν λάβει κανείς υπόψη του ότι στην περίπτωση του απαγωγικού-νομολογικού εξηγητικού σχήματος ο ερευνητής είναι απλός παρατηρητής, που εφαρμόζει μία σταθερή μέθοδο, η οποία εξηγεί τα εξωτερικά στοιχεία πράξεων και τους αιτιακούς συσχετισμούς (Dray 1957: 1510. Αντίθετα, στην ορθολογική εξήγηση, η σκοπιά του ερευνητή είναι συμμετοχική, αφού

προσπαθεί να φέρει στην επιφάνεια τα εσωτερικά στοιχεία, δηλαδή τις πεποιθήσεις, τους συλλογισμούς, τις ανησυχίες και γενικότερα τους συνειδητούς σκοπούς του πράττοντος.

Συγκλίσεις και αποκλίσεις ανάμεσα στα ορθολογικά και αιτιακά εξηγητικά σχήματα

Για να εξηγηθεί λοιπόν μία πράξη, απαιτείται η γνώση των δεδομένων, που προέτρεψαν τον πράττοντα να πράξει έτσι, όπως ακριβώς αποτυπώνεται στο explanandum. Η περιπτωσιακή λογική είναι αναπόφευκτη, καθώς η επιλογή των μέσων για την επιτυχή εκπλήρωση των σκοπών, ορίζεται πάντα σε διαφορετικά χωροχρονικά πεδία και επειδή οι γενικές υποθέσεις δεν αποτελούν ούτε αναγκαίο, ούτε επαρκή όρο του explanans.

Και όμως, κάτω από αυτές τις προϋποθέσεις, η "ορθολογική εξήγηση", για την οποία μιλάει ο Dray, δεν φαίνεται να αποκλείει τη δυνατότητα νομολογικής εξήγησης, αφού η αξίωση που ο ίδιος προβάλλει, δηλαδή "to show that what was done was the thing to have done for the reasons given" (Dray 1957: 124) νοείται ως αξιακή αρχή, ή ως υπόθεση ηθικότητας (moralitaet), που συνδέει το δέον με την εκτέλεση της πράξης. Η γενική αυτή πρόταση διατηρεί ένα νομολογικό χαρακτήρα ανεξάρτητα από τους περιοριστικούς όρους που επιβάλλει η χωροχρονικά δεσμευτική ισχύς της, η οποία πιστοποιεί πράγματι το μοναδικό και ανεπανάληπτο χαρακτήρα του ιστορικού πράττειν.

Όμως ο Dray δεν ικανοποιείται απόλυτα από μία μεθοδολογικά μονιστική εξηγητική διαδικασία, διότι ακόμα και στην περίπτωση που διαθέταμε μία πλήρη νομολογική εξήγηση των ιστορικών φαινομένων δεν θα είχαμε παραιτηθεί από την ανάγκη να ανακατασκευάσουμε ή να αναβιώσουμε με τη φαντασία μας τη ζωή του παρελθόντος από μέσα, να κατανοήσουμε και να αξιολογήσουμε τις ανθρώπινες πράξεις από την πλευρά των ίδιων των δρώντων ατόμων. Από την άποψη αυτή υπάρχει ένα ευρύ πεδίο ιστορικών μελετών του μοναδικού και ανεπανάληπτου στο πλαίσιο μιας ιστορίας που δεν θα είναι προκύπτει ως νομολογική επιστήμη

Οι αιτιακές εξηγήσεις απαντούν σε ερωτήσεις της μορφής: "γιατί εκδηλώθηκαν συγκεκριμένες πράξεις", ενώ η ερμηνευτική προσέγγιση προσδοκά απαντήσεις σε ερωτήσεις της μορφής: "πώς εκδηλώθηκαν συγκεκριμένες πράξεις", ώστε να δείξει ότι τελικά αυτό που συνέβη (explanandum), ήταν τούτο που έπρεπε, ή αναμενόταν να συμβεί, σύμφωνα με τους λόγους που επεκαλέσθη και την επιχειρηματολογία που ανέπτυξε ο πράττων. Δεν περιορίζεται απλά να καταγράψει, εάν οι πράξεις αντιστοιχούν σ' αυτό που κατά κανόνα πραγματοποιείται σε τέτοιες περιπτώσεις, σε συμφωνία πιθανόν με ορισμένους περισσότερο, ή λιγότερο, ασαφείς νόμους.

Η καταστασιακή λογική συνδέει λοιπόν άμεσα την εξηγητική προσπάθεια με το ξεχωριστό υποκειμενικό νόημα (subjektiv gemeinter Sinn), που αποδίδεται καθ' όλη τη διαδικασία εκτέλεσης της πράξης. Έτσι, η εξήγηση πράξεων δεν παραπέμπει σε μία συνολική, νομοθετικά προσδιορισμένη και διατηρούσα επίφαση επιστημονικότητας, έννοια της ορθολογικότητας.

Επιπλέον, ο Dray αναγνωρίζει ότι η επίκληση διανοητικών διεργασιών μπορεί να οδηγήσει σε μία κατανοητή εξήγηση, όταν το explanandum παρουσιάζει μία καθαρά φυσικαλιστική επέλευση γεγονότων, πίσω από τα οποία όμως επιβάλλεται να αναζητηθεί μία ορθολογική εξήγηση. Για παράδειγμα, δεν μας ενδιαφέρει να

εξηγήσουμε (αιτιακά) γιατί ο Ιούλιος Καίσαρ διέσχισε το κανάλι της Μάγχης με τη βοήθεια του στόλου και έφθασε στη Βρετανία, αλλά περισσότερο μας ενδιαφέρει ποιοι λόγοι τον ώθησαν να οργανώσει και να πραγματοποιήσει την απόβαση σ' αυτήν (Dray 1967: 181)

Όμως, οι διανοητικές διεργασίες, που με το χαρακτήρα της αποβλεπτικότητας υποτίθεται ότι υποκινούν τον πράττοντα (στη συγκεκριμένη περίπτωση οι πεποιθήσεις του Καίσαρα σχετικά με τη συγκεκριμένη υπόθεση) να πράξει έτσι, όπως έπραξε, βρίσκονται ήδη στο explanandum, κάτι που μας οδηγεί σε μία αυτοεξήγηση και στη δικαιολόγηση ενός "κύκλου". Για να διατηρηθεί η ισχύς μιας ορθολογικής εξήγησης, θα πρέπει να υποδειχθεί τουλάχιστον κάποιος άλλος διανοητικός παράγοντας στο explanans από αυτούς που ήδη έχουν περιγραφεί (Dray 1967: 189).

Η ορθολογική εξήγηση είναι σε κάθε περίπτωση δυνατή, όταν η κατάσταση και η προδιάθεση του πράττοντος διευκολύνει την επέλευση συγκεκριμένων πράξεων. Σε αντίθετη περίπτωση, η επίκληση διανοητικών διεργασιών αποκαλύπτει απλά την πρόθεση στην προσπάθεια διεξαγωγής μιας πράξης, όχι όμως τη συμφωνία του πρακτικού μέρους με τις συγκεκριμένες διανοητικές συνθήκες (Dray 1967: 195). Θα πρέπει, ωστόσο, στο πλαίσιο της ορθής εξήγησης, να διασφαλίζεται ότι ο πράττων στην πραγματικότητα έπραξε σύμφωνα με τους υπολογισμούς και πεποιθήσεις του. Στο σημείο αυτό η απαγωγική σχέση κρίνεται από τον Dray (1967: 198) ως επισφαλής με το επιχείρημα ότι ο πράττων θα διατηρεί πάντα τη δυνατότητα να τροποποιεί, όταν το επιθυμεί, τις εκτιμήσεις του.

Νομολογικές υποθέσεις και νόμοι μιας ισχύος

Σύμφωνα με τις προϋποθέσεις που θέτει ο Dray για μία θεωρία του *κοινωνικού πράττειν,* δηλαδή το σκοπό που επιζητεί να πραγματοποιήσει ο πράττων, τις συνθήκες κάτω από τις οποίες καλείται να εκδηλώσει συγκεκριμένες πράξεις και τους ηθικούς κανόνες, που αποτελούν δεσμεύσεις για την ανάληψη συγκεκριμένης δραστηριότητας, οδηγούμαστε σε ένα εξηγητικό σχήμα, σύμφωνα με το οποίο ο πράττων όταν βρεθεί σε μια συγκεκριμένη κατάσταση σταθμίζει αυτό που θεωρείται ορθό ή κατάλληλο να πραγματοποιηθεί και τελικά αποφασίζει να το πραγματοποιήσει.

Αυτό που ενδιαφέρει στην εξήγηση, δεν είναι τι γενικά πράττεται, αξιοποιώντας τη δυνατότητα υπαγωγής σε νόμους, αλλά τι είναι αυτό που κάτω από τις δεδομένες συνθήκες θεωρείται κατάλληλο να πραγματοποιηθεί σε συγκερασμό με τους συγκεκριμένους λόγους που οδηγούν στην επιλογή αυτή. Εξηγητικές απόπειρες που παρακάμπτουν την καταστασιακή λογική, είναι αδύνατον να εντοπίζουν νόμους για κάθε περιγραφή γεγονότων, που να είναι μάλιστα ακριβείς, κατανοητοί και διατυπωμένοι στην καθημερινή γλώσσα (ordinary language).

Επιπλέον, η αναγκαιότητα της εκδήλωσης ενός συγκεκριμένου αποτελέσματος (thing to be done) είναι πάντα μία λογική - μη δεσμευτική - αναγκαιότητα, καθώς στηρίζεται κυρίως σε αξιολογικά και λιγότερο σε περιγραφικά κριτήρια. Ο ισχυρισμός αυτός πιστοποιεί τη γνωστική αποδυνάμωση της νομολογικής υπόθεσης κατά την εξηγητική διαδικασία των πράξεων. Και τούτο, διότι, όπως άλλωστε συζητήθηκε σε προηγούμενο κεφάλαιο, όταν ένας γενικός νόμος αντιπαρατεθεί σε μία αρνητική *πρόταση βάσης*, τότε ή αναιρείται, ή, στην καλύτερη

περίπτωση, χρήζει αναθεώρησης. Η πιθανή όμως διαψευσιμότητα της επιλογής και της καταλληλότητας των λόγων που υποκινούν μία πράξη και η αποτύπωσή τους σε ένα γενικευμένο νομολογικό σχήμα ουδέποτε επιτυγχάνεται λόγω της εμπλεκόμενης αξιακής κρίσης, που είναι αναπόφευκτο εγγενές κριτήριο επιλογής και δεν θίγεται από απόπειρες αναίρεσης.

Η διαπίστωση αυτή οδηγεί τον Dray στην αντικατάσταση του αδόκιμου όρου *νόμοι ιστορικής εξήγησης* από τα *αξιώματα ορθολογικών πράξεων* (principles of action). (Dray 1967: 132). Για την ορθολογική εξήγηση ισχύει λοιπόν ότι το explanandum (μιας εξήγησης πράξεων) δεν παράγεται a fortiori λογικά από το explanans. Το ορθολογικό αξίωμα δεν διατηρεί μία αναγκαία σχέση με τις επιλογές του πράττοντος και κατά συνέπεια δεν μπορεί να εκτιμηθεί ότι συμβάλλει σε κάποια πρόβλεψη συμπεριφοράς. Βέβαια ο Dray παραδέχεται ότι μπορεί να επιχειρηθεί υποθετικά μία πρόβλεψη συμπεριφοράς, αρνείται όμως την τεχνητή χρησιμοποίηση του όρου «πρόβλεψη» για τα ορθολογικά αξιώματα, αφού τα τελευταία δεν επιτρέπουν αυστηρές απαγωγές και νομολογικές γενικεύσεις (Gallie 1955: 160ff).

Εν συντομία, στο πλαίσιο του απαγωγικού - νομολογικού εξηγητικού σχήματος, η πράξη περιγράφεται απλά ως ένα γεγονός που συνέβη, ενώ η ορθολογική εξήγηση την παρουσιάζει ως αυτό που εκτιμήθηκε ως κατάλληλο να συμβεί (Dray 1957). Έτσι, η ερμηνευτική εξήγηση νοείται ως κανονιστικό σχήμα δικαιολόγησης πράξεων, χωρίς όμως την αρωγή ενός δεοντολογικού κανόνα ή μιας γενικής αρχής ηθικότητας.

Τα αξιολογικά κριτήρια, τα οποία δεν συλλαμβάνονται με εμπειρικές διατυπώσεις, καθόσον δεν δύνανται ούτε να επαληθευθούν ούτε να διαψευσθούν, διατηρούν την ισχύ μιας προτίμησης, που μεταφράζεται ως ορθολογική εκτίμηση της αναγκαιότητας (Dray 1957: 132, Dray 1963: 105ff).

Η τελεολογική διάσταση αυτού του σχήματος ενέχει το στοιχείο της προτροπής, η οποία συνδέει το *δέον* με την εκτέλεση μιας πράξης που δεν έχει ακόμη πραγματοποιηθεί. Υπάρχει δηλαδή στην καλύτερη περίπτωση μία μη αναγκαία – ενδεχομενική (kontigent) εμπειρική σχέση.

Αυτό όμως δεν επιτρέπει μια απαγωγική λογική σύνδεση μεταξύ explanans και explanandum με τη συνδρομή εμπειρικών γενικεύσεων, επειδή ο σκοπός της εξήγησης δεν είναι να δείξει ότι ο πράττων σε κάθε περίπτωση που θα βρισκόταν στην ίδια θέση και κάτω από τις ίδιες περιστάσεις θα έπραττε όπως έπραξε τη συγκεκριμένη στιγμή. Η εξήγηση στοχεύει περισσότερο στο να δείξει ότι αυτή η συγκεκριμένη πράξη είχε από τη σκοπιά του πράττοντος λογικό περιεχόμενο.

Έτσι, τόσο η αυστηρή αναγωγή σε εμπειρικούς νόμους, όσο και η μηχανική προβλεψιμότητα της συμπεριφοράς βάσει των αρχικών συνθηκών εμφάνισης γεγονότων δεν μπορούν παρά να ναυαγήσουν. Εκτός και εάν θεωρήσουμε ότι η εξηγητική δυναμική των υποθέσεων νομοθετικού χαρακτήρα περιορίζεται κάθε φορά σε ξεχωριστά δεδομένα. Κάτι που σημαίνει ότι οι νόμοι θα είναι όσοι και τα προς εξήγηση γεγονότα, αφού οι νόμοι αυτοί θα είναι νόμοι για μία και μοναδική περίπτωση (minimal covering laws) (Dray 1957: 58).

Το σημαντικό στην περίπτωση αυτή είναι ότι η ορθολογικότητα των μέσων δεν αφορά αποκλειστικά τον συγκεκριμένο πράττοντα, αλλά όλα τα άτομα που βρίσκονται σε μια παρόμοια κατάσταση. Κατ΄ αυτόν τον τρόπο τα ορθολογικά κριτήρια μπορούν να εξασφαλίζουν την επιτυχή εκπλήρωση ομοίων στόχων και να

αποτελούν τους γενικά αποδεκτούς λόγους για την ανάληψη συγκεκριμένων πράξεων, αναγνωρίζοντας ουσιαστικά τη μαξιμαλιστική ορθολογικότητα συγκεκριμένων επιλογών, οι οποίες δεν περιορίζονται στις αποκλειστικές προτιμήσεις μεμονωμένων ατόμων.

Η εναλλακτική πρόταση εισαγωγής κάποιων γενικών ορθολογικών κριτηρίων στο εξηγητικό σχήμα αποκλείει την ισχύ νόμων γενικής ισχύος, οι οποίοι δεν αποτελούν ούτε αναγκαίο, ούτε επαρκή όρο των αρχικών συνθηκών.

Να σημειωθεί εδώ ότι η πρόταση αυτή δεν θεωρεί αναγκαία τη γενικευτική προϋπόθεση ότι οι άνθρωποι δρουν ορθολογικά στην επιδίωξη των σκοπών τους και ότι επιδιώκουν τον ορθολογικότερο συνδυασμό σκοπών - μέσων, που ανταποκρίνεται στην περίσταση. Η συγκρότηση των κοινωνικών καταστάσεων για την εξήγηση του βαθμού ορθολογικότητας των πράξεων, όπως προτείνεται από τον Popper (1987: 16), δεν λαμβάνεται υπόψη.

Δεν πρόκειται δηλαδή για ορθολογικά αξιώματα που διατυπώνονται με την τη δεσμευτική πρόταση, ότι πάντα όταν κάποιος βρίσκεται σε μια συγκεκριμένη κατάσταση πρέπει να πράττει κατά ένα συγκεκριμένο τρόπο, αλλά για ορθολογικές επιλογές γενικευτικού χαρακτήρα Και τούτο διότι εάν η έννοια της ορθολογικότητας λάβει ένα νομοθετικό χαρακτήρα, τότε υπονοεί ένα δεοντολογικό κανόνα στο explanans και ως εκ τούτου υποβαθμίζει τους λόγους που υποκινούν τον πράττοντα να εκτιμήσει ο ίδιος την καταλληλότητα των συγκεκριμένων σκοπών για την ολοκλήρωση μιας πράξης (Dray 1957 :132). Επιπλέον υποδεικνύει μία και μόνο κατάλληλη δυνατότητα για την επιτυχή έκβαση μιας πράξης, που υποτίθεται θα πρέπει να βρίσκεται στη διάθεση όλων των ορθολογικά σκεπτόμενων ανθρώπων και η οποία εγγυάται μία αλάνθαστη μαξιμαλιστική ορθολογικότητα.

Όμως, το κριτήριο του ορθολογικού *πράττειν* που αποδέχονται τα δρώντα άτομα δεν είναι εξωτερικά δοσμένο και ανεξάρτητο από την εκτίμησή τους, ούτε είναι ανεξάρτητο και από τις διάφορες παραδόσεις και τους διαφορετικούς τρόπους ζωής τους, ούτε αναγκαστικά συμπίπτει με το κριτήριο ορθολογικότητας του κατασκευαστή του μοντέλου, ακόμη και όταν μεθοδολογικά αποβλέπουμε σε μία τέτοια σύμπτωση. Επίσης δεν είναι βέβαιον ότι το κριτήριο της ορθολογικότητας του τελευταίου συμπίπτει με το στοιχείο της ορθολογικότητας που υπάρχει στην πραγματικότητα.

Συμπεράσματα

Οι σχέσεις των διαφορετικών κοινωνικών παραδόσεων, των οποίων οι άνθρωποι είναι φορείς, και των διαφόρων πράξεων είναι σχέσεις που υπόκεινται, ως επί το πλείστον, στις επικοινωνιακές δομές, οι οποίες αναπτύσσονται στο πλαίσιο των συγκεκριμένων μορφών ζωής (lebensformen). Επικοινωνιακή και εσωτερική είναι επίσης σε μεγάλο βαθμό η σχέση ανάμεσα στην πρόθεση για εκδήλωση μιας συγκεκριμένης συμπεριφοράς από τη μεριά των ατόμων και του κανονιστικού πλαισίου από το οποίο επηρεάζεται, ή άμεσα συλλαμβάνεται η συμπεριφορά τους. Αυτή η εσωτερική σχέση, που υπάρχει μεταξύ των πράξεων ενός ανθρώπου και των εννοιών που καθορίζουν τη φύση αυτών των πράξεων, θέτει υπό αμφισβήτηση το μεθοδολογικό ατομισμό του Popper (O' Hear 1982), αν και θα πρέπει να επισημάνουμε ότι ο ίδιος, στα όψιμα έργα του (Popper 1987), αποδέχεται το θεσμολογικό παράγοντα ως σημαντικό στις εξηγητικές προσπάθειες, που επιχειρούνται στα πλαίσια της καταστασιακής ανάλυσης.

Δηλαδή, από τα κριτήρια ορθολογικότητας μπορούμε να οδηγηθούμε σε εννοιολογήσεις, οι οποίες δεν αποτελούν μόνο εργαλεία του ερευνητή, ή απλά θεωρητικές κατασκευές που χρησιμεύουν στην εξήγηση συγκεκριμένων συμπεριφορών. Ούτε βρίσκονται σε εξωτερική σχέση με τις πράξεις των ατόμων, αλλά, το αντίθετο, επιβάλλουν τα κριτήρια για την αρμόζουσα κάθε φορά συμπεριφορά. Δεν πρόκειται απλά για κριτήρια κοινά και γενικού χαρακτήρα που ισχύουν για μία ομάδα ή κατηγορία ανθρώπων, αλλά και για την ιδιαίτερη τοποθέτηση και αντίδραση του κάθε ατόμου.

> Η χρησιμοποίηση πολλών εννοιών από τους ανθρώπους οφείλεται στο γεγονός ότι ο καθένας ταυτίζεται ή βλέπει τον εαυτό του σαν μέλος μιας κοινωνικής ομάδας στην οποία οι έννοιες αυτές αναφέρονται και γι' αυτό δεν μπορούν να εξηγηθούν ατομικιστικά. Όπως επίσης ένα μέρος της συμπεριφοράς των ανθρώπων μπορεί να χαρακτηρισθεί ή να αναγνωρισθεί σαν μία ειδική πράξη, λόγω της συμμετοχής του δρώντος σε μία κοινωνική ομάδα ή κοινωνική κατηγορία, δηλαδή ολότητα ("wholes", "collectives") (Κονιαβίτης 1992 : 39).

Επιπλέον, η εφαρμογή του σχήματος της ορθολογικής εξήγησης φαίνεται να υπόκειται και σε ορισμένους εγγενείς περιορισμούς. Αν για παράδειγμα μετά από αλλεπάλληλες απόπειρες αναπροσαρμογής των σκοπών, των αρχών και των επιλεγομένων μέσων δεν γίνονται άμεσα αντιληπτά τα κίνητρα δράσης, ή τελικά αποδεικνύεται αδύνατη η εξεύρεσή τους, αμφισβητείται η εγκυρότητα του ορθολογικού σχήματος και καταδεικνύεται η ανορθολογικότητα των συγκεκριμένων πράξεων. Έτσι, στις περισσότερες των περιπτώσεων, η εξηγητική προσπάθεια ανατρέχει σε ψυχαναλυτικές προσεγγίσεις ώστε να ανασύρει τα βαθύτερα ασυνείδητα κίνητρα, που αποτελούν τελικά τις αιτίες και διαφεύγουν μιας ανάλυσης, όπως τούτο θα προέκυπτε από τη λογική της κατάστασης.

Το ερώτημα, που προκύπτει τελικά, είναι, εάν η ορθολογική εξήγηση, που δεν φαίνεται να αποτελεί παρά μία μορφή δικαιολόγησης μιας πράξης σύμφωνα με τα ξεχωριστά επιχειρήματα και τις ορθολογικές αρχές του πράττοντος, είναι πράγματι ένα εναλλακτικό σχήμα έναντι της μεθοδολογικής ενότητας των επιστημών. Εάν τούτο αμφισβητηθεί, τότε οδηγούμαστε στη θέση, ότι οι εξηγήσεις των πράξεων δεν διαφέρουν ουσιαστικά από τις αιτιακές εξηγήσεις της φυσικής και χημείας. Τα κίνητρα και οι πεποιθήσεις καταγράφονται στις αρχικές συνθήκες μιας εξήγησης από κίνητρα έτσι, ώστε να μην υπάρχει τυπική διάκριση της τελευταίας από την αιτιακή εξήγηση (Hempel & Oppenheim 1948 , Μαραγκός 1990, 57ff).

Αναφορές

Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία

Μαραγκός, Γ. (1990), Είναι επιστημονική η ιστορική γνώση, *Δωδώνη*, No. 19, σσ. 57-81.

Ξενόγλωσση βιβλιογραφία

Anscobe, G.E.M (1957), *Intention*, Oxford, Basil Blackwell.

Berlin, I. (1982), Geschichte als Wissenschaft, in M. Baumgartner, H. Michael, J. Ruessen (hrsg.), *Seminar: Geschichte und Theorie*, Frankfurt, Suhrkamp.

Donagan, A. (1959), Explanation in History, in A. Gardiner (ed.) *Theories of History*, New York, pp. 428-443.

Dray, W. (1957), *Laws and Explanation in History*, Oxford, Oxford University Press.

Dray, W. (1967), Singular Hypotheticals and Historical Explanation, in L. Gross (ed.), *Sociological Theory: Inquiries and Paradigms*, New York, Harper & Row.

Dray, W. (1963), The Historical Explanation of Actions Reconsidered, in S. Hook (ed.) *Philosophy and History*, New York, New York University Press, pp. 105 – 135.

Gallie, W. B. (1955), Explanations in History and the Genetic Sciences, *Mind*, Vol. LXIV, No. 254, pp. 160-180.

Gardiner, P. (1952), *The Nature of Historical Explanation*, London, Greenwood Press.

Habermas, J. (1982), *Zur Logik der Sozialwissenschaften,* Frankfurt, Suhrkamp.

Hempel, C. and Oppenheim, P (1953), The Logic of Explanation, *Philosophy of Science*, N. 15, 1948, in H. Feigh/M. Brodbeck *Reading in the Philosophy of Science*, N. York.

Hempel, C. (1963), Reasons and Covering Laws in Historical Explanation, in S. Hook, (ed.), Philosophy and History: A Symposium. New York, New York University Press, pp. 143 – 163.

Krueger, L. (1970), *Erkenntnisprobleme der Naturwissenschaften*, Koeln – Berlin.

Lewis, T. (1981), Rationalism and Indeterminism: Some problems in William Drays Interpretations of Situation Analysis, Clio, vol. 10, No 3.

Popper, K. (1932), *Die Logik der Forschung,* Tübingen, Mohr.

Popper, K. (1987), *Das Elend des Historizismus,* Tübingen, Mohr.

Riedel, M. (1978), *Verstehen oder Erklaeren? Zur Theorie der Geschichte der hermeneutischen Wissenschaften*, Stuttgart, Klett - Cotta

White, H. (1978), *Tropics of Discourse, Essays in Cultural Criticism,* Baltimore, Johns Hopkins University Press, pp. 81-100.

Wright, G. H. (1984), *Erklaeren und Verstehen,* Athenaeum, Koenigstein.

ΕΠΕΛΑΣΗ ΤΩΝ ΕΥΕΛΙΚΤΩΝ ΜΟΡΦΩΝ ΑΠΑΣΧΟΛΗΣΗΣ ΣΤΟΝ ΔΗΜΟΣΙΟ ΤΟΜΕΑ. ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑ ΤΗΣ ΚΡΙΣΗΣ Ή ΟΧΗΜΑ ΣΥΓΚΛΙΣΗΣ ΤΩΝ ΕΡΓΑΣΙΑΚΩΝ ΣΧΕΣΕΩΝ ΣΕ ΔΗΜΟΣΙΟ ΚΑΙ ΙΔΙΩΤΙΚΟ ΤΟΜΕΑ;

Γεώργιος Νάσιος

Τμήμα Κοινωνικής Πολιτικής, Πάντειον Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών

Περίληψη

Οι αλλαγές στις ατομικές και συλλογικές εργασιακές σχέσεις που έλαβαν χώρα στη μεταβιομηχανική κοινωνία είχαν ως αποτέλεσμα την υποχώρηση της πλήρους μισθωτής απασχόλησης και την αύξηση των ευέλικτων μορφών απασχόλησης. Οι μορφές αυτές καθιερώθηκαν σταδιακά και στον δημόσιο τομέα με τη δημιουργία κατάλληλου θεσμικού πλαισίου και εφαρμόστηκαν με μεγαλύτερη ένταση από τη δεκαετία του 1990 και αργότερα, ως αποτέλεσμα των πιέσεων από το διεθνές περιβάλλον και της υποχρέωσης ενσωμάτωσης κοινοτικών ρυθμίσεων στην ελληνική έννομη τάξη, που απορρέει από τη συμμετοχή της χώρας στην Ευρωπαϊκή Ένωση. Ιδιαίτερα την περίοδο της οικονομικής κρίσης και των μνημονίων, παρουσιάστηκε μια αξιοσημείωτη αύξηση τόσο του αριθμού των απασχολούμενων με ευέλικτες μορφές στον δημόσιο τομέα, όσο και των τύπων με τις οποίες αυτές εφαρμόζονται στις δομές του. Το κείμενο αυτό προσπαθεί να απαντήσει στο ερώτημα εάν η αύξηση αυτή είναι μια έκτακτη και προσωρινή απόφαση δεδομένων των συνθηκών που διαμορφώθηκαν κατά τη διάρκεια της οικονομικής κρίσης ή αντίθετα αποτελεί μέρος μιας ευρύτερης πολιτικής στόχευσης που αφορά τη σύγκλιση των εργασιακών σχέσεων δημόσιου και ιδιωτικού τομέα, η οποία μάλιστα βρίσκει πρόσφορο έδαφος την περίοδο της οικονομικής κρίσης και στην οποία οι ευέλικτες μορφές απασχόλησης έχουν εξέχοντα ρόλο.

Λέξεις κλειδιά: Ευέλικτες μορφές απασχόλησης, δημόσιος τομέας, σύγκλιση εργασιακών σχέσεων

THE ONSET OF FLEXIBLE FORMS OF EMPLOYMENT IN THE PUBLIC SECTOR. RESULT OF THE CRISIS OR VEHICLE OF CONVERGENCE OF LABOUR RELATIONS IN THE PUBLIC AND PRIVATE SECTOR?

Georgios Nasios

Department of Social Policy, Panteion University of Social and Political Sciences

Abstract

The changes in individual and collective labour relations that have taken place in the post-industrial society have resulted in the decline of full-time employment and the increase of flexible forms of employment. These forms were gradually established in the public sector with the creation of an appropriate institutional framework and were implemented more intensively from the 1990s onwards, as a result of pressures from the international environment and the obligation to integrate Community regulations into the Greek legal order, resulting from the country's participation in the European Union. Especially during the

economic crisis and the memoranda, there was a significant increase in the number of people employed with flexible forms in the public sector and the types that these are applied in its structures. The question arises as to whether this increase is an extraordinary and temporary decision given the economic crisis that has developed meanwhile or, on the contrary, is part of a broader policy aimed at converging public and private relations, that finds a fertile ground in times of economic crisis and in which flexible forms of employment play a prominent role.

Key words: Flexible forms of employment, public sector, convergence of labour relations

Εισαγωγή

Οι εργασιακές σχέσεις που περιλαμβάνουν μισθωτή εξαρτημένη εργασία με πλήρες ωράριο, σε έναν εργοδότη, για αόριστο χρόνο και με αμοιβή τουλάχιστον ίση με τα κατώτατα προβλεπόμενα όρια καθιερώθηκαν μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο και αναφέρονται συχνά στη βιβλιογραφία ως «τυπικές» εργασιακές σχέσεις (Deakin and Wilkinson 2005). Ωστόσο, από τα τέλη του '70 άρχισε σταδιακά να αλλάζει το παραγωγικό και εργασιακό πρότυπο, με αποτέλεσμα την απορρύθμιση του καθιερωμένου έως τότε μοντέλου εργασιακών σχέσεων, καθώς αναδύθηκαν μορφές απασχόλησης που χαρακτηρίζονται από αύξηση της ευελιξίας και είναι γνωστές ως ευέλικτες μορφές απασχόλησης (Κουζής 2001). Οι μορφές αυτές αποκλίνουν από το μοντέλο των τυπικών εργασιακών σχέσεων κατά τουλάχιστον μια παράμετρο που χαρακτηρίζει τις τελευταίες, με κυρίαρχο το στοιχείο της ευελιξίας σε βασικές όψεις της εργασίας, όπως περιεχόμενο και τόπος απασχόλησης και αμοιβή και χρόνος εργασίας (Δασκαλάκης 2014). Ως αποτέλεσμα, οι ευέλικτες μορφές απασχόλησης καθιερώθηκαν σταδιακά στην αγορά εργασίας και υπήρξε η σχετική θεσμοθέτηση σε εθνικό και κοινοτικό επίπεδο, ενώ εφαρμόστηκαν στον ιδιωτικό και στον δημόσιο τομέα, παρά την ευρεία αντίληψη ότι οι ευέλικτες μορφές απασχόλησης αφορούν κυρίως τον ιδιωτικό τομέα (Νάσιος 2020: 55-58).

Πράγματι, νομοθετικές ρυθμίσεις σχετικά με τις ευέλικτες μορφές απασχόλησης στον δημόσιο τομέα συναντώνται στο εθνικό δίκαιο από τη δεκαετία του '20 (σχετικός Ν.2112/1920, που αφορά την υποχρεωτική καταγγελία της σύμβασης εργασίας ιδιωτικών υπαλλήλων, αλλά εφαρμόζεται και στις εργασιακές σχέσεις του δημόσιου τομέα), ενώ η θεσμοθέτηση σε κοινοτικό επίπεδο είχε ως αποτέλεσμα τη συστηματικότερη νομοθετική παραγωγή από τη δεκαετία του '80, η οποία αυξήθηκε έτι περαιτέρω από τη δεκαετία του 2000 και ειδικότερα του 2010. Ενδεικτικό της μεγάλης έκτασης εφαρμογής των ευέλικτων μορφών απασχόλησης στον δημόσιο τομέα είναι ότι σύμφωνα με τα τελευταία στοιχεία του Μητρώου Ανθρώπινου Δυναμικού Ελληνικού Δημοσίου (Νοέμβριος 2020), το τακτικό προσωπικό εκτός Νομικών Προσώπων Ιδιωτικού Δικαίου απαριθμεί 568.789 άτομα και το έκτακτο προσωπικό 197.691 άτομα (συμπεριλαμβανομένων των ειδικών περιπτώσεων). Ωστόσο, στο τακτικό προσωπικό περιλαμβάνονται και υπάλληλοι με σχέση εργασίας Ιδιωτικού Δικαίου Αορίστου Χρόνου, απασχολούμενοι με έμμισθη εντολή και υπάλληλοι επί θητεία που μονιμοποιούνται με τη λήξη της, ενώ δε γίνεται αναφορά σε απασχολούμενους δυνάμει δημοσίων συμβάσεων.[1]

Οι ευέλικτες μορφές απασχόλησης στον δημόσιο τομέα αφορούν ευρύ φάσμα εργασιακών καθεστώτων, διάφορες ειδικότητες και η διάρκεια εφαρμογής τους ποικίλλει από 1 ημέρα έως πάνω από 10 έτη (Νάσιος 2020: 245-248). Με τις διατάξεις του Ν.3845/2010 έγινε μια συστηματική καταγραφή των τύπων ευέλικτης απασχόλησης στον δημόσιο τομέα, όπως ενδεικτικά υπάλληλοι με σχέση εργασίας

ιδιωτικού δικαίου αορίστου χρόνου/ορισμένου χρόνου, μετακλητοί υπάλληλοι, συμβάσεις μίσθωσης έργου, μερική απασχόληση, παροχή ανεξάρτητων υπηρεσιών κλπ.. Οι τομείς που οι ευέλικτες μορφές απασχόλησης εφαρμόζονται στον δημόσιο τομέα καλύπτουν όλο σχεδόν το φάσμα δραστηριοτήτων του, όπως πολιτική προστασία, κοινωνική φροντίδα, καθαριότητα, φύλαξη, ιατρικές υπηρεσίες, εθνική άμυνα, ασφάλεια, υποδοχή πολιτών τρίτων χωρών, κατασκευή έργων κλπ (βλ. ενδεικτικά διατάξεις αρ. 3 του Ν.3250/2004 που αφορούν τη μερική απασχόληση). Από την επισκόπηση του νομοθετικού πλαισίου που αφορά τις ευέλικτες μορφές απασχόλησης στον δημόσιο τομέα τις τελευταίες δεκαετίες προκύπτει μια αύξηση τόσο των τομέων όσο και των τύπων με τις οποίες αυτές εφαρμόζονται.

Οι πολύπλευρες επιπτώσεις εφαρμογής των ευέλικτων μορφών απασχόλησης στον δημόσιο τομέα

Τα τελευταία χρόνια έχει αυξηθεί το ενδιαφέρον της ακαδημαϊκής και επιστημονικής κοινότητας σχετικά με τις ευέλικτες μορφές απασχόλησης στον δημόσιο τομέα. Ο λόγος έγκειται στο ότι οι επιπτώσεις που έχουν καταγραφεί δεν αφορούν μόνο τους ίδιους τους απασχολούμενους, αλλά έχουν και ευρύτερες οικονομικές και κοινωνικές επιπτώσεις. Ωστόσο, αξίζει να σημειωθεί ότι έχουν διατυπωθεί διαφορετικές απόψεις όσον αφορά το πρόσημο και το μέγεθος των επιπτώσεων, χωρίς ωστόσο αυτό να αναιρεί την πεποίθηση ότι η υιοθέτηση ευέλικτων μορφών απασχόλησης έχει σημαντικές και πολύπλευρες επιπτώσεις. Πιο συγκεκριμένα, έχει διαπιστωθεί ότι οι ευέλικτες μορφές απασχόλησης έχουν άμεσο αντίκτυπο στη δημοσιονομική κατάσταση της χώρας, υπό το πρίσμα είτε του δημοσιονομικού οφέλους (π.χ. από το χαμηλότερο κόστος απασχόλησης που προκύπτει σε σχέση με έναν μόνιμο υπάλληλο) είτε του δημοσιονομικού κόστους (π.χ. από την απασχόληση επιπλέον υπαλλήλων, υψηλότερου κόστους αναθέσεων), αν και πρέπει να ληφθούν υπόψη σχετικά επιπλέον παράμετροι όσον αφορά την προστιθέμενη αξία που προκύπτει συνολικά για την οικονομία, ενώ επίσης υποστηρίζεται ότι τα αποτελέσματα δεν είναι μετρήσιμα και αποδεδειγμένα. Ο λόγος έγκειται στο ότι οι ευέλικτες μορφές απασχόλησης συνδέονται με παραμέτρους, που δε μπορούν εύκολα να ποσοτικοποιηθούν και να αποτυπωθούν σε στατιστικές μετρήσεις, όπως η απασχόληση σε εργασίες (και μορφές εργασίας) που διαφέρουν από τις προσδοκίες και τις σπουδές του εργαζόμενου, η θεμελίωση των οραμάτων του μέλλοντος, οι πολώσεις στη συνοχή του κοινωνικού ιστού εξαιτίας της εμφάνισης νέων περιθωριοποιημένων κατηγοριών εργαζομένων κ.ά. (Demmke and Moilanen 2012: 7, ΚΕΔΕ 2003, Σπυριδάκης 2003).

Επίσης, αδιαμφισβήτητες είναι οι επιπτώσεις στην κοινωνία και την αγορά εργασίας, καθώς υποστηρίζεται ότι οι ευέλικτες μορφές απασχόλησης συντελούν στην ανάσχεση της αύξησης της ανεργίας, στη δημιουργία θέσεων εργασίας, σε παροχή επαγγελματικής εκπαίδευσης και σε ευρύτερα κοινωνικά οφέλη. Βέβαια, υποστηρίζεται ότι με την υιοθέτηση ευέλικτων μορφών απασχόλησης στον δημόσιο τομέα απορρυθμίζεται η αγορά εργασίας, ανακατανέμεται η δημόσια δαπάνη στον ιδιωτικό τομέα, υποβαθμίζονται τα δημόσια αγαθά και οι κοινωνικές λειτουργίες του κράτους και σε ορισμένες περιπτώσεις αυξάνεται μακροπρόθεσμα η ανεργία (Κοινωνικό Πολύκεντρο ΑΔΕΔΥ 2013, ΟΑΕΔ 2017, Υπουργείο Εργασίας, Κοινωνικής Ασφάλισης και Πρόνοιας/ΟΚΕ 2013). [2]

Όσον αφορά το προσωπικό που απασχολείται στον δημόσιο τομέα, έχει αναφερθεί ότι η αύξηση εφαρμογής ευέλικτων μεθόδων απασχόλησης σε έναν κατεξοχήν χώρο όπου για δεκαετίες η συντριπτική πλειονότητα του προσωπικού απαρτίζεται από μόνιμους υπαλλήλους με σχέση δημοσίου δικαίου συνεπάγεται μια γενικότερη υποβάθμιση των εργασιακών σχέσεων. Η υποβάθμιση αυτή είναι το αποτέλεσμα της δημιουργίας κλίματος ανασφάλειας και επανεξέτασης του εργασιακού καθεστώτος των δημοσίων υπαλλήλων με την αύξηση του ανταγωνισμού μεταξύ εργαζομένων δημόσιου και ιδιωτικού τομέα και με τη γενικότερη κατεύθυνση σύγκλισης των ισχυόντων στον δημόσιο και ιδιωτικό τομέα, με περιορισμό πρόσβασης σε δικαιώματα και κοινωνική προστασία, παραβίαση ασφαλιστικής και εργατικής νομοθεσίας (ειδικά για τους ευέλικτα απασχολούμενους) και δημιουργία πολλών εργασιακών ταχυτήτων και κατά συνέπεια ανισοτήτων. Περαιτέρω, η στελέχωση του δημόσιου τομέα με μη μόνιμα στελέχη σημαίνει απουσία θεσμικής μνήμης (ήτοι εργασιακή μνήμη εντός των δομών του δημόσιου τομέα που διασφαλίζεται από μόνιμους υπαλλήλους με πολυετή εργασιακή εμπειρία) και σε ορισμένες περιπτώσεις αύξηση της εργασιακής ανασφάλειας και συνακόλουθα μείωση της εργασιακής ικανοποίησης (Κοινωνικό Πολύκεντρο ΑΔΕΔΥ 2013, Κουζής 2008). Ωστόσο, καταγράφεται και η άποψη ότι οι απασχολούμενοι με ευέλικτες μορφές δύνανται να έχουν πρόσβαση σε επαγγελματική εκπαίδευση και εμπειρία και να αναπτύξουν τις δεξιότητές τους σε ένα εργασιακό περιβάλλον με ευνοϊκές συνθήκες απασχόλησης, ενώ παράλληλα επιλύεται το πρόβλημα υποστελέχωσης υπηρεσιών του δημόσιου τομέα (ΟΑΕΔ 2017, Υπουργείο Εργασίας, Κοινωνικής Ασφάλισης και Κοινωνικής Αλληλεγγύης 2017). Είναι ακριβώς η διάσταση αυτή των ευέλικτων μορφών απασχόλησης στον δημόσιο τομέα που θεωρείται ότι οδηγεί και στην καλύτερη παροχή δημόσιων υπηρεσιών προς τους πολίτες.

Πιο συγκεκριμένα, υποστηρίζεται ότι η παροχή δημόσιων υπηρεσιών μπορεί να καταστεί ποιοτικότερη όταν υπάρχει συνεργασία ή ανάθεση στον ιδιωτικό τομέα, οπότε και η παροχή υπηρεσιών - που συνεπάγεται τη χρήση ευέλικτων μορφών απασχόλησης - διακρίνεται από υψηλή τεχνογνωσία και πελατοκεντρική φιλοσοφία (Eurofound 2015, Παρατηρητήριο Επιχειρηματικού Περιβάλλοντος ΣΕΒ 2014). Στον αντίποδα, ορισμένοι παραθέτουν ότι οι ευέλικτα απασχολούμενοι στον δημόσιο τομέα δεν έχουν την απαιτούμενη ικανότητα και τεχνογνωσία ώστε να παρέχουν την ποιότητα των υπηρεσιών όπως οι δημόσιοι υπάλληλοι, εξαιτίας της έλλειψης θεσμικής μνήμης και εμπειρίας, της πολυπλοκότητας του δημόσιου τομέα και της πλημελλούς διοίκησης τους (Κοινωνικό Πολύκεντρο ΑΔΕΔΥ 2013). Επιπρόσθετα, η εφαρμογή ευέλικτων μορφών απασχόλησης έχει συνοδευτεί από σημαντικά προβλήματα και αντιδράσεις. Τα σημαντικότερα προβλήματα που έχουν καταγραφεί είναι η αντισυνταγματικότητα των σχετικών νομοθετικών ρυθμίσεων, η μετατροπή των συμβάσεων εργασίας ιδιωτικού δικαίου ορισμένου χρόνου σε αορίστου χρόνου, η αναγνώριση συμβάσεων εργασίας ως συμβάσεων έργου, οι καθυστερήσεις και τα προβλήματα στη διαδικασία προσλήψεων, ενώ προβλήματα καταγράφονται και στην καθημερινότητα των εργαζομένων (Νάσιος 2020). Επιπρόσθετα, παρεμπίπτοντα ζητήματα ανακύπτουν όσον αφορά την ίση μεταχείριση μόνιμων και μη μόνιμων υπαλλήλων και την ανομοιογένεια των εφαρμοζόμενων πρακτικών μεταξύ διαφορετικών κατηγοριών μη μόνιμων υπαλλήλων στον δημόσιο τομέα, που συνήθως απασχολούν τα Δικαστήρια (Demmke and Moilanen 2012: 85-88, Τσίπρα 2017). Τα ανωτέρω αναφερόμενα προβλήματα συνοδεύονται συνήθως από

αντιδράσεις εκ μέρους των εργαζομένων (όπως άσκηση ενδίκων βοηθημάτων, απεργίες, κινητοποιήσεις, επίσχεση εργασίας) και σε ορισμένες περιπτώσεις από τις Διοικήσεις δημοσίων φορέων, όπως αναστολή λειτουργίας και έγγραφες διαμαρτυρίες.[3]

Τέλος, αξίζει να αναφερθεί ότι παρά την αυξανόμενη χρήση των ευέλικτων μορφών απασχόλησης στον δημόσιο τομέα, δεν έχει αναπτυχθεί αποτελεσματικός μηχανισμός αξιολόγησης των επιπτώσεων τους. Οι μελέτες που έχουν διεξαχθεί έως τώρα από μεμονωμένους φορείς (κυρίως Νοσοκομεία) επικεντρώνονται στο δημοσιονομικό όφελος/κόστος που προκύπτει από διαφορετικές μορφές ευέλικτης απασχόλησης και δεν υπεισέρχονται σε ειδικότερες παραμέτρους, όπως αναλυτικά αναφέρθηκε ανωτέρω (Keller and Seifert 2015).

Οι παράγοντες της αύξησης εφαρμογής των ευέλικτων μορφών απασχόλησης στον δημόσιο τομέα

Επιχειρώντας μια επισκόπηση του αριθμού των απασχολούμενων με ευέλικτες μορφές στον δημόσιο τομέα και των τύπων με τις οποίες εφαρμόζονται, εστιάζοντας στα διαθέσιμα δεδομένα και στο θεσμικό πλαίσιο, προκύπτει καταφανώς μια διαχρονική αύξηση στην εφαρμογή των ευέλικτων μορφών απασχόλησης στον δημόσιο τομέα, ειδικότερα από την περίοδο της χρηματοπιστωτικής κρίσης. Οι λόγοι της αύξησης έχουν αποδοθεί στην υπογραφή των μνημονίων, με τα οποία η χώρα μας δεσμεύτηκε στην εφαρμογή διαρθρωτικών μεταρρυθμίσεων, βασικό συστατικό των οποίων είναι η εισαγωγή ευέλικτων μεθόδων και μορφών απασχόλησης στις εργασιακές σχέσεις στον δημόσιο τομέα (Ευρωπαϊκή Επιτροπή 2013).

Ωστόσο, κατά την περιοδολόγηση του εργασιακού περιβάλλοντος στον δημόσιο τομέα από τη δεκαετία του ’80, προκύπτει ότι η προσχώρηση της χώρας στην Ευρωπαϊκή Οικονομική Κοινότητα, και μετέπειτα Ευρωπαϊκή Ένωση και Οικονομική και Νομισματική Ένωση, είχε ως αποτέλεσμα την υιοθέτηση ευρωπαϊκών πολιτικών από τις εκάστοτε κυβερνήσεις, λόγω της υποχρέωσης ενσωμάτωσης πολιτικών και οδηγιών των ανωτέρω οργανισμών, που ευνόησε την ενίσχυση της ευέλικτης απασχόλησης στον δημόσιο τομέα και των ευέλικτων μορφών απασχόλησης γενικότερα. Προς επίρρωση τούτου, αρκετά κοινοτικά προγράμματα κατένειμαν και κατανέμουν σημαντικούς πόρους ώστε να ενισχυθούν οι ευέλικτες μορφές απασχόλησης στον δημόσιο τομέα (Eurofound 2018, Κουζής 2001).

Πολλά από τα ανωτέρω προγράμματα στοχεύουν στην πρόσβαση στην εργασία ευπαθών ομάδων πληθυσμού, στη μείωση της μακροχρόνιας ανεργίας και στην επανένταξη των απασχολούμενων στην αγορά εργασίας μέσω αναβάθμισης των προσόντων τους. Η απασχόληση ευπαθών ομάδων πληθυσμού και η προσπάθεια μείωσης της ανεργίας αποτελεί άλλωστε κυβερνητική πρόθεση ως μέρος της κοινωνικής πολιτικής, η οποία στοχεύει στη στήριξη της κοινωνικής συνοχής, στην αποφυγή μετανάστευσης νέων στο εξωτερικό και στην επίτευξη ευρύτερου κοινωνικού οφέλους (Υπουργείο Εργασίας, Κοινωνικής Ασφάλισης και Πρόνοιας/ΟΚΕ 2013).

Το όφελος αυτό προκύπτει και από το γεγονός ότι με τη χρήση ευέλικτων μορφών απασχόλησης στον δημόσιο τομέα καθίσταται εφικτή η κάλυψη των αναγκών των πολιτών που για διάφορους λόγους δε μπορεί να γίνει από μόνιμους υπαλλήλους, όπως η λήψη μακροχρόνιων αδειών ή η έλλειψη μόνιμου προσωπικού και οι καθυστερήσεις στη διαδικασία των προσλήψεών του. Για το λόγο αυτό

θεσπίστηκαν σχετικές διατάξεις με την αναθεώρηση του αρ. 103 του Συντάγματος (Μπέσιλα-Μακρίδη 2000).[4]

Επιπλέον, υποστηρίζεται ότι η υιοθέτηση ευέλικτων μορφών απασχόλησης αποτελεί αναγκαιότητα, δεδομένων των ταχύτατων αλλαγών που λαμβάνουν χώρα στο κοινωνικό, οικονομικό και τεχνολογικό περιβάλλον. Οι αλλαγές αυτές δημιουργούν την άμεση υποχρέωση ανταπόκρισης στις μεταβαλλόμενες συνθήκες και ευθυγράμμισης με τις τάσεις της αγοράς και για τον λόγο αυτόν αξιοποιούνται ευέλικτες μορφές απασχόλησης, κυρίως με την εμπλοκή του ιδιωτικού τομέα, ώστε να αξιοποιηθεί η τεχνογνωσία, το υψηλό επίπεδο ικανοτήτων και οι εξειδικευμένες δεξιότητες που απουσιάζουν από τα μόνιμα στελέχη του δημόσιου τομέα, ενώ σε ορισμένες περιπτώσεις υφίσταται ανάγκη διασφάλισης του δημοσίου συμφέροντος (Rodgers and Rodgers 1989: 64-66).

Στους ανωτέρω παράγοντες, δε θα πρέπει να παραβλέψουμε ότι οι ευέλικτες μορφές απασχόλησης στον δημόσιο τομέα εξαπλώθηκαν τα τελευταία χρόνια, λόγω της σταδιακής προσαρμογής της διοίκησης ανθρωπίνων πόρων στον δημόσιο τομέα με τα ισχύοντα στον ιδιωτικό τομέα, ο οποίος έχει ενισχυθεί σημαντικά ένεκα των ιδιωτικοποιήσεων και της εκχώρησης σε αυτόν σημαντικών αρμοδιοτήτων της δημόσιας διοίκησης που προηγουμένως ασκούνταν από δημόσιους φορείς (ΙΝΕ ΓΣΕΕ/ΑΔΕΔΥ 2006: 227-232). Επιπλέον, σημαντικό ρόλο διαδραμάτισε και η υιοθέτηση της φιλοσοφίας του Νέου Δημόσιου Μάνατζμεντ από τις εκάστοτε κυβερνήσεις,[5] στον πυρήνα του οποίου βρίσκονται οι ευέλικτες μορφές απασχόλησης, καθώς και η μη σθεναρή αντίδραση των συνδικαλιστικών οργανώσεων των δημοσίων υπαλλήλων απέναντι στην “επέλαση” των ευέλικτων μορφών απασχόλησης στον δημόσιο τομέα (Bevort 2007, ΙΝΕ ΓΣΕΕ 2015, Κουκιάδης 2007).

Οι πολιτικές σύγκλισης εργασιακών σχέσεων δημόσιου και ιδιωτικού τομέα και ο ρόλος της ευελιξίας στον δημόσιο τομέα

Μια σημαντική στρατηγική κατεύθυνση των κυβερνήσεων που παρατηρείται τα τελευταία χρόνια στο πεδίο των εργασιακών σχέσεων είναι η σύγκλιση των εργασιακών σχέσεων στον δημόσιο και ιδιωτικό τομέα. Οι επιμέρους πολιτικές που εφαρμόζονται σχετικά έχουν επηρεάσει σημαντικά την έννοια και το περιεχόμενο των εργασιακών σχέσεων στον δημόσιο τομέα, με αποτέλεσμα οι εργασιακές σχέσεις στον δημόσιο και ιδιωτικό τομέα σταδιακά να εξομοιώνονται και οι διαφορές τους να αμβλύνονται. Οι πολιτικές σύγκλισης των εργασιακών σχέσεων έχουν ως αποτέλεσμα την απορρύθμιση του εργασιακού καθεστώτος των μόνιμων υπαλλήλων στον δημόσιο τομέα και τη συρρίκνωση της μονιμότητας και της εργασιακής σχέσης δημοσίου δικαίου. Παράλληλα, επιχειρείται η αύξηση της ευελιξίας στις εργασιακές σχέσεις του δημόσιου τομέα και κατά λογική ακολουθία, η ευελιξία που ενυπάρχει στις ευέλικτες μορφές απασχόλησης σε αυτόν καθιστά τις τελευταίες όχημα της επιχειρούμενης σύγκλισης. Πράγματι, η επισκόπηση των σημαντικότερων πολιτικών σύγκλισης των εργασιακών σχέσεων στους δύο τομείς ενισχύει τον ανωτέρω ισχυρισμό, καθώς είναι προφανής η κομβική σημασία της ευελιξίας και των ευέλικτων μορφών απασχόλησης στον δημόσιο τομέα.

Πιο συγκεκριμένα, η υλοποίηση μεταρρυθμίσεων στον δημόσιο τομέα την περίοδο της οικονομικής κρίσης ήταν η συνέχεια μεταρρυθμίσεων που ήδη είχαν δρομολογηθεί λόγω της συμμετοχής της χώρας στην Ευρωπαϊκή Κοινότητα και

Ευρωπαϊκή Ένωση, καθώς και λοιπούς υπερεθνικούς και διεθνείς οργανισμούς. Οι οργανισμοί αυτοί, ιδιαίτερα η Ευρωπαϊκή Ένωση, προώθησαν και συνεχίζουν να επιβάλλουν μεταρρυθμίσεις με δημοσιονομικό κυρίως πρόσημο, οι οποίες όμως επηρεάζουν το πεδίο των εργασιακών σχέσεων. Οι πιέσεις για δημοσιονομική πειθαρχία, «εσωτερική υποτίμηση» και αύξηση ανταγωνιστικότητας συνοδεύονται από μια γενικότερη αποδιάρθρωση των συλλογικών συμβάσεων, των συλλογικών διαπραγματεύσεων και του κοινωνικού διαλόγου. Επίσης, παρατηρείται ενίσχυση του φαινομένου των εργαζομένων πολλαπλών εργασιακών ταχυτήτων, επαναρρύθμιση του περιεχομένου της εργασίας με υποβάθμιση της πλήρους απασχόλησης και ευθυγράμμιση των όρων και συνθηκών εργασίας του δημόσιου και ιδιωτικού τομέα, με αποτέλεσμα την καθιέρωση ενός ενιαίου, ομοιογενούς και καθολικού εργασιακού προτύπου με ενίσχυση της ευελιξίας και πρωτεύοντα τον ρόλο των ευέλικτων μορφών απασχόλησης (ΙΝΕ ΓΣΕΕ 2012β: 10).

Σημαντικό ρόλο προς την ανάδειξη σε πρώτο πλάνο των ευέλικτων πρακτικών και μορφών απασχόλησης στον δημόσιο τομέα διαδραμάτισε και η πολιτική της υιοθέτησης πρακτικών του Νέου Δημόσιου Μάνατζμεντ, κυρίως από τη δεκαετία του ’80. Η επικέντρωση σε οικονομικούς στόχους και δείκτες απόδοσης, η ενθάρρυνση της ευελιξίας στη διαχείριση του προσωπικού και η συντελούμενη μείωση της διαχωριστικής γραμμής των εργασιακών καθεστώτων των δημόσιων και ιδιωτικών υπαλλήλων αποτελούν αρχές του Νέου Δημόσιου Μάνατζμεντ, το οποίο ενισχύθηκε έτι περαιτέρω την περίοδο της οικονομικής κρίσης και συνετέλεσε στη διοίκηση του προσωπικού της δημόσιας διοίκησης με όρους επιστημονικής και διαχειρισιολογικής προσέγγισης (ΙΝΕ ΓΣΕΕ 2015).

Επίσης, τα τελευταία χρόνια παρατηρείται μια τάση αντιγραφής πρακτικών του ιδιωτικού τομέα στον δημόσιο τομέα όσον αφορά τη διοίκηση του ανθρώπινου δυναμικού, με στόχο να καταστεί ο τελευταίος πιο παραγωγικός και να μπορέσει να προσαρμοστεί στα δεδομένα της αγοράς. Η αντιγραφή αυτή αφορά συστήματα σχετικά με την εξέλιξη και αξιολόγηση υπαλλήλων, την καθιέρωση της στοχοθεσίας σε όλο το εύρος του προσωπικού και στην ενίσχυση της κινητικότητας υπαλλήλων στις δομές του δημόσιου τομέα. Όλες οι ανωτέρω πρακτικές έχουν οδηγήσει στη σύγκλιση των εργασιακών σχέσεων μεταξύ των δύο τομέων, με κοινό παρονομαστή την έμφαση στην ευελιξία, ειδικότερη μορφή της οποίας είναι η σύνδεση της αμοιβής με την παραγωγικότητα. Η σύνδεση αυτή αποτελεί μια ενίσχυση της ευελιξίας όσον αφορά τη διαμόρφωση των απολαβών μέσα στο πλαίσιο της καθιέρωσης ενός κοινού προτύπου εργασιακών σχέσεων με πυρήνες την ευελιξία και τις ευέλικτες μορφές απασχόλησης για εξοικονόμηση δαπανών και αύξηση της παραγωγικότητας (Δημουλάς 2016, Κήπας 2016: 119-124, Κτιστάκη 2013).

Εκτός από την αντιγραφή πρακτικών από τον ιδιωτικό τομέα, μια άλλη πολιτική που λαμβάνει χώρα τα τελευταία χρόνια στον δημόσιο τομέα είναι η εκχώρηση αρμοδιοτήτων για την παροχή δημόσιων υπηρεσιών και αγαθών στον ιδιωτικό τομέα. Το γεγονός αυτό συνεπάγεται τη συρρίκνωση της δημόσιας απασχόλησης και τη συνακόλουθη αύξηση του προσωπικού με σχέση εργασίας ιδιωτικού δικαίου που διεκπεραιώνει δημόσιες υποθέσεις, ενώ ενισχύεται και ο ανταγωνισμός μεταξύ δημόσιου και ιδιωτικού τομέα όσον αφορά την παροχή δημόσιων υπηρεσιών και αγαθών. Ωστόσο, η εμπειρία της μέχρι σήμερα εφαρμογής της εκχώρησης αρμοδιοτήτων έχει αναδείξει ότι ο ιδιωτικός τομέας θεωρείται πρότυπο οργάνωσης και διοίκησης και για τον λόγο αυτόν του εκχωρούνται όλο και

περισσότερες δημόσιες υποθέσεις. Η εκτέλεση δημοσίων καθηκόντων από μη δημοσίους υπαλλήλους που συνεπάγεται η εκχώρηση αρμοδιοτήτων στον ιδιωτικό τομέα δεν έχει αφήσει ανεπηρέαστες τις εργασιακές σχέσεις στον δημόσιο τομέα. Οι τελευταίες επηρεάζονται από τα ισχύοντα στον ιδιωτικό τομέα ένεκα του συνακόλουθου περιορισμού του ρόλου και σκοπού του δημόσιου τομέα και της μεγαλύτερης κινητικότητας και συνεργασίας μεταξύ των δύο τομέων που απαιτείται προκειμένου να επιτευχθεί η αποτελεσματική συμμετοχή του ιδιωτικού τομέα στην παροχή δημόσιων υπηρεσιών και αγαθών καθώς και της ευρείας χρήσης ευέλικτων μορφών απασχόλησης (Κοινωνικό Πολύκεντρο ΑΔΕΔΥ 2012: 27-29, Πετρόπουλος 2014).

Επιπρόσθετα, η διαχείριση δημοσίων υποθέσεων διεκπεραιώνεται όλο και περισσότερο από Νομικά Πρόσωπα Ιδιωτικού Δικαίου και Ανώνυμες Εταιρείες, δηλαδή δομές ιδιωτικοοικονομικού χαρακτήρα. Πρόκειται για νομικά πρόσωπα όπου τυγχάνει εφαρμογής το εργατικό δίκαιο και ως εκ τούτου οι εργασιακές σχέσεις δε διέπονται από τις διατάξεις που ισχύουν για τους δημοσίους υπαλλήλους. Στις περιπτώσεις δε μετατροπής ενός Νομικού Προσώπου Δημοσίου Δικαίου σε Ιδιωτικού Δικαίου λαμβάνουν χώρα ταυτόχρονα η μείωση των δομών του δημόσιου τομέα, η αποκοπή του ελέγχου του Δημοσίου από τη διαχείριση των δημοσίων υποθέσεων, η συρρίκνωση της δημόσιας απασχόλησης και η μεταμόρφωση της έννομης σχέσης του προσωπικού σε σχέση ιδιωτικού δικαίου, ως και των επικρατουσών εργασιακών συνθηκών (πρβλ. σχετικά ΟΚΕ 2004: 7-9).

Η αλλαγή της έννομης σχέσης του προσωπικού και των εργασιακών συνθηκών υφίσταται και στις περιπτώσεις των ιδιωτικοποιήσεων και αποκρατικοποιήσεων, οι οποίες έχουν αυξηθεί θεαματικά τα τελευταία χρόνια, ειδικά από την περίοδο της οικονομικής κρίσης. Πιο συγκεκριμένα, το καθεστώς απασχόλησης του προσωπικού των ιδιωτικοποιημένων πλέον οργανισμών και επιχειρήσεων υπάγεται στο εργατικό δίκαιο και σε διατάξεις ιδιωτικού δικαίου και συνηθέστερα οι ιδιωτικοποιήσεις και αποκρατικοποιήσεις ακολουθούνται από δυσμενείς ρυθμίσεις για το προσωπικό. Δε θα πρέπει να παραβλεφθεί επίσης ότι εκτός από τον περιορισμό του ρόλου του δημόσιου τομέα και τη μετατόπιση του προσωπικού από τον δημόσιο στον ιδιωτικό τομέα, οι ιδιωτικοποιήσεις και αποκρατικοποιήσεις συνοδεύονται από πιέσεις στον ευρύτερο και στενό δημόσιο τομέα για αλλαγή του καθεστώτος απασχόλησης του προσωπικού, καθώς εκτιμάται οι ιδιωτικοποιημένες και αποκρατικοποιημένες οντότητες αποτελούν κατά κάποιο τρόπο «συγκοινωνούντα δοχεία» με τον δημόσιο τομέα (ΙΝΕ ΓΣΕΕ 2012α: 35-36).

Ένα επιπλέον ζήτημα που προκύπτει σχετικά με την αύξηση των ιδιωτικοποιήσεων και αποκρατικοποιήσεων είναι η μείωση του μεγέθους του δημόσιου τομέα και της δημόσιας απασχόλησης. Πλέον, η μεγαλύτερη δραστηριοποίηση του ιδιωτικού τομέα στις δημόσιες υποθέσεις και στην οικονομική σφαίρα γενικότερα έχει ως αποτέλεσμα τη σταδιακή αμφισβήτηση του ρόλου του Κράτους, την προσπάθεια αφομοίωσης του οργανωτικού μοντέλου του ιδιωτικού τομέα στις δομές του δημόσιου τομέα και τη δημιουργία ενός νέου ρόλου των δημοσίων υπαλλήλων σε έναν μικρότερο δημόσιο τομέα, όπου έχει μειωθεί η εργασιακή ασφάλεια και το ηθικό των δημοσίων υπαλλήλων σε σχέση με το παρελθόν (ΟΚΕ 2014: 10-11, Vaughan-Whitehead 2013: 2).

Εκτός από τη μείωση της εργασιακής ασφάλειας, το εργασιακό περιβάλλον στον δημόσιο τομέα χαρακτηρίζεται από αλλαγές των όρων εργασίας και αποδόμηση

των δικαιωμάτων που παραδοσιακά απολάμβαναν οι δημόσιοι υπάλληλοι. Οι βασικότερες αλλαγές συνίστανται στην εργαλειοποίηση του πειθαρχικού δικαίου με στόχο την ευκολότερη απομάκρυνση των δημοσίων υπαλλήλων από τις υπηρεσίες τους, στην κάλυψη των αναγκών των υπηρεσιών με μη μόνιμο προσωπικό (με αποτέλεσμα την ενίσχυση του φαινομένου των εργαζομένων πολλαπλών εργασιακών ταχυτήτων στον δημόσιο τομέα και τη μείωση του ποσοστού των υπαλλήλων με σχέση δημοσίου δικαίου επί των συνολικά απασχολούμενων), στην αναβάθμιση των σχέσεων εργασίας ιδιωτικού δικαίου (δικαίωμα εξέλιξης και ενίσχυση του ρόλου τους), στην απονομιμοποίηση και συρρίκνωση της αρχής της μονιμότητας στον δημόσιο τομέα και γενικότερα στην αποδιάρθρωση των όρων εργασίας στα πρότυπα του ιδιωτικού τομέα (Συμεωνίδης 2014).

Αξίζει ιδιαίτερα να αναφερθεί ότι ο θεσμός της μονιμότητας, που αποτελεί την ειδοποιό διαφορά στις εργασιακές σχέσεις δημόσιου και ιδιωτικού τομέα, έχει δεχθεί σοβαρά πλήγματα από την περίοδο των μνημονίων, αλλάζοντας το status quo που ίσχυε σχετικά επί έναν περίπου αιώνα. Προς την κατεύθυνση αυτή συνετέλεσε η εφαρμογή του θεσμού της εργασιακής εφεδρείας και διαθεσιμότητας, η κατάργηση οργανικών θέσεων δημοσίων υπαλλήλων, η άρση της μονιμότητας στον ευρύτερο δημόσιο τομέα, η αυξανόμενη παρουσία προσωπικού με σχέση εργασίας ιδιωτικού δικαίου σε αυτόν και ο αναβαθμισμένος ρόλος των μετακλητών υπαλλήλων. Όλα τα ανωτέρω έχουν ως αποτέλεσμα να γίνεται λόγος για απονομιμοποίηση και συρρίκνωση της αρχής της μονιμότητας στον δημόσιο τομέα και για ουσιαστική σύγκλιση των εργασιακών σχέσεων μεταξύ δημόσιου και ιδιωτικού τομέα (Συμεωνίδης 2014).

Τέλος, θα πρέπει να σημειωθεί ότι οι ανωτέρω αναφερθείσες πολιτικές σύγκλισης κατέστησαν ευκολότερες στην εφαρμογή τους μέσα από μια προσπάθεια στοχοποίησης του δημόσιου τομέα και των δημοσίων υπαλλήλων και αποδυνάμωσης του ρόλου των συνδικάτων του δημόσιου τομέα, όσον αφορά την ικανότητά τους να επηρεάσουν τις πολιτικές αυτές (όπως αποκλεισμός τους από συμβούλια, συμμετοχή στον διάλογο για μεταρρυθμίσεις κλπ.). Κατέστη έτσι ευκολότερη η αμφισβήτηση του ρόλου του δημόσιου τομέα και των δημοσίων υπαλλήλων, η ενδελεχής επανεξέταση των διαφορών μεταξύ δημόσιων και ιδιωτικών υπαλλήλων όσον αφορά τις εργασιακές σχέσεις και της μονιμότητας των δημοσίων υπαλλήλων και εν τέλει η υποχώρηση της μονιμότητας και η εξάπλωση των ευέλικτων μορφών απασχόλησης στον δημόσιο τομέα. Στο περιβάλλον αυτό έχει παρατηρηθεί επίσης μια αμηχανία των συνδικάτων του δημόσιου τομέα όσον αφορά τον τρόπο δράσης τους απέναντι στα τεκταινόμενα και για τον λόγο αυτόν δεν καταγράφηκαν σοβαρές αντιδράσεις τους όσον αφορά την «επέλαση» των ευέλικτων μορφών απασχόλησης (Bach and Bordogna 2016, Κοινωνικό Πολύκεντρο ΑΔΕΔΥ 2017).

Συμπέρασμα

Αποτελεί αδιαμφισβήτητο γεγονός ότι οι ευέλικτες μορφές απασχόλησης αποτελούν μια εδραιωμένη πρακτική στον δημόσιο τομέα, καθώς σχετικές ρυθμίσεις έχουν θεσπιστεί εδώ και πολλές δεκαετίες. Ωστόσο, από την περιοδολόγηση της νομοθεσίας και των διαθέσιμων δεδομένων σχετικά με την απασχόληση σε αυτόν προκύπτει μια εντυπωσιακή αύξηση τόσο του ποσοστού των απασχολούμενων με ευέλικτες μορφές σε σχέση με τους μόνιμους δημοσίους υπαλλήλους, όσο και των

τύπων με τις οποίες αυτές εφαρμόζονται με το πέρασμα των ετών, ενισχύοντας με αυτόν τον τρόπο το φαινόμενο των εργαζομένων με διαφορετικές ταχύτητες εργασιακών σχέσεων.

Η αύξηση αυτή μπορεί να ήταν σημαντική την περίοδο της οικονομικής κρίσης, ωστόσο η επέκταση και εξάπλωση των ευέλικτων μορφών απασχόλησης στον δημόσιο τομέα δεν αποτελεί ένα έκτακτο και προσωρινό μέτρο λόγω των έκτακτων συνθηκών που επικράτησαν την περίοδο αυτή. Αντίθετα, αποτελεί μια παγιωμένη πολιτική επιλογή, όπως αυτή διαμορφώθηκε πριν και κατά τη διάρκεια της συμμετοχής της χώρας στους εκάστοτε θεσμούς της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Η δε οικονομική κρίση αποτέλεσε τον μοχλό της εντυπωσιακής αύξησης εφαρμογής των ευέλικτων μορφών απασχόλησης και ήρε τις όποιες αναστολές και εμπόδια υπήρχαν κατά το παρελθόν.

Από τη μελέτη των πολιτικών σύγκλισης των εργασιακών σχέσεων δημόσιου και ιδιωτικού τομέα προκύπτει ότι οι ευέλικτες μορφές απασχόλησης, και η ευελιξία που ενυπάρχει στις μορφές αυτές, αποτελούν όχημα σύγκλισης των ανωτέρω εργασιακών σχέσεων και γενικότερα βρίσκονται στον πυρήνα των πολιτικών αυτών.

Ωστόσο, η σύγκλιση των εργασιακών σχέσεων δημόσιου και ιδιωτικού τομέα που επιχειρείται με εντονότερο ρυθμό τα τελευταία χρόνια είναι ένα ζήτημα που πρέπει να επανεξεταστεί εξαιτίας των πολύπλευρων συνεπειών στο σύνολο της οικονομίας και της κοινωνίας. Επίσης, δεν υπάρχουν ακόμα επαρκείς μελέτες ώστε να τεκμηριωθεί η χρησιμότητα και η ωφέλεια που προκύπτει από την εφαρμογή τους, μιας και έως σήμερα έχει διενεργηθεί μικρός αριθμός μελετών χωρίς να λαμβάνονται υπόψη όλες οι σχετικές παράμετροι, ενώ έχουν καταγραφεί στη βιβλιογραφία αντίθετες μεταξύ τους απόψεις σε σχέση με το πρόσημο και το μέγεθος των επιπτώσεών τους. Τέλος, χρειάζεται να ληφθεί σοβαρά υπόψη ότι ο δημόσιος και ο ιδιωτικός τομέας αποτελούν δυο τομείς με διαφορετικό σκοπό, παρέχουν διαφορετικά αγαθά και υπηρεσίες, έχουν διαφορετικό τρόπο λειτουργίας και εμφορούνται από διαφορετικές αξίες.

Σημειώσεις

[1] Πρβλ. http://interops.ydmed.gov.gr/.

[2] Η αύξηση αυτή προκύπτει από το γεγονός ότι υποβαθμίζεται ο δημόσιος τομέας και κατά επέκταση η οικονομία. Ως αποτέλεσμα, μειώνεται η συνολική ζήτηση και αυξάνεται η ύφεση με παρεπόμενες αρνητικές συνέπειες στην απασχόληση.

[3] Βλ. ενδεικτικά Συνήγορος του Πολίτη 2006**,** υπ' αριθ. 2126/27-09-2013 ερώτηση κοινοβουλευτικού ελέγχου προς Υπουργό Παιδείας και Θρησκευμάτων - https://www.hellenicparliament.gr/.

[4] Το αρ. 103 Σ αφορά την υπηρεσιακή κατάσταση των οργάνων της διοίκησης και πιο συγκεκριμένα των δημοσίων υπαλλήλων. Με την αναθεώρησή του το 2001, προστέθηκαν παράγραφοι που αφορούν μεταξύ άλλων τη δυνατότητα ορισμού με Νόμο των όρων και της χρονικής διάρκειας των σχέσεων εργασίας ιδιωτικού δικαίου στο Δημόσιο και τον ευρύτερο δημόσιο τομέα και την απαγόρευση της μονιμοποίησης υπαλλήλων στο Δημόσιο ή της μετατροπής των συμβάσεών τους σε αορίστου χρόνου.

[5] Το Νέο Δημόσιο Μάνατζμεντ αφορά τη φιλοσοφία διοίκησης στον δημόσιο τομέα όπου δίνεται μεγαλύτερη έμφαση σε οικονομικά κριτήρια και πιο συγκεκριμένα σε οικονομικούς στόχους, αποτελέσματα και δείκτες απόδοσης.

Αναφορές

Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία

Bevort, A. (2007), Το μέλλον των εργασιακών σχέσεων, *Κοινωνική Συνοχή και Ανάπτυξη,* Vol. 2, No 1, σσ. 21-32.

Δασκαλάκης, Δ. (2014), *Βιομηχανική Κοινωνιολογία και βιομηχανικές σχέσεις*, Αθήνα, Εκδόσεις Παπαζήση.

Δημουλάς, Κ. (2016), *Σχεδιασμός, έλεγχος και αξιολόγηση προγραμμάτων κοινωνικής πολιτικής*, Αθήνα, Πάντειον Πανεπιστήμιο. Ανακτήθηκε από: http://pandemos.panteion.gr/index.php?lang=el&op=record&type=&q=&page=0&pid=iid:17268.

Ευρωπαϊκή Επιτροπή (2013), *Εργασιακές σχέσεις στην Ευρώπη του 2012*, Λουξεμβούργο, Υπηρεσία Εκδόσεων της Ευρωπαϊκής Ένωσης.

ΙΝΕ ΓΣΕΕ (2012α), *Ετήσια Έκθεση 2012*, Αθήνα, ΙΝΕ ΓΣΕΕ.

ΙΝΕ ΓΣΕΕ (2012β), *Καθορισμός των αποδοχών σε περιβάλλον ύφεσης και κρί*σης, Αθήνα, ΙΝΕ ΓΣΕΕ.

ΙΝΕ ΓΣΕΕ (2015), *Από το new public management στις αλλαγές στις εργασιακές σχέσεις στον δημόσιο τομέα στην Ευρώπη και την Ελλάδα την περίοδο της κρίσης*, Αθήνα, ΙΝΕ ΓΣΕΕ.

ΙΝΕ ΓΣΕΕ/ΑΔΕΔΥ (2006), *Ετήσια έκθεση 2006*, Αθήνα, ΙΝΕ ΓΣΕΕ/ΑΔΕΔΥ.

ΚΕΔΕ (2013), *Ελάχιστο κόστος λειτουργίας Δήμων & νέο σύστημα κατανομής των Κεντρικών Αυτοτελών Πόρων*, Αθήνα, ΚΕΔΕ.

Κήπας, Μ. (2016), *Κοινωνιολογία του Παγκόσμιου Συστήματος,* Αθήνα, Πάντειον Πανεπιστήμιο. Ανακτήθηκε από:

http://pandemos.panteion.gr/index.php?lang=el&op=record&type=&q=&page=0&pid=iid:17681.

Κοινωνικό Πολύκεντρο ΑΔΕΔΥ (2012), Εισαγωγική Συνδικαλιστική Εκπαίδευση-Το πολιτικό και κοινωνικό πλαίσιο της συνδικαλιστικής δράσης-Κράτος, κοινωνικό κράτος, δημόσιες υπηρεσίες και συνδικαλισμός, Αθήνα, Κοινωνικό Πολύκεντρο ΑΔΕΔΥ.

Κοινωνικό Πολύκεντρο ΑΔΕΔΥ (2013), Επιπτώσεις των περιοριστικών πολιτικών στις δημόσιες υπηρεσίες, δημόσια αγαθά και ανθρώπινο δυναμικό της δημόσιας διοίκησης, Αθήνα, Κοινωνικό Πολύκεντρο ΑΔΕΔΥ.

Κοινωνικό Πολύκεντρο ΑΔΕΔΥ (2017), *Απασχόληση, αμοιβές, θεσμικές παρεμβάσεις στο δημόσιο τομέα στο πλαίσιο περιοριστικών πολιτικών,* Αθήνα, Κοινωνικό Πολύκεντρο ΑΔΕΔΥ.

Κουζής, Γ. (2001), *Εργασιακές σχέσεις και ευρωπαϊκή ενοποίηση. Ευελιξία και απορρύθμιση ή αναβάθμιση της εργασίας;* Αθήνα, Ινστιτούτο Εργασίας ΓΣΕΕ-ΑΔΕΔΥ.

Κουζής, Γ. (2008), *Οι εργασιακές σχέσεις στην Ελλάδα και προτάσεις για την αναβάθμισή τους*. Ανακτήθηκε από: http://www.ekemilou.org/page4/assets/Kouzis.pdf.

Κουκιάδης, Ι. (2007), Οι νέες μορφές οργάνωσης του κεφαλαίου και οι επενέργειες στις εργασιακές σχέσεις. Προς μια ενιαία θεωρία ευέλικτων σχέσεων εργασίας, *Κοινωνική Συνοχή και Ανάπτυξη*, Νο 2, σσ. 5-20.

Κτιστάκη, Σ. (2013), *Ευέλικτες μορφές απασχόλησης στη δημόσια διοίκηση: Μια νέα πρόκληση σε εποχή κρίσης*. Ανακοίνωση στο 5ο Συνέδριο Διοικητικών Επιστημόνων. Κομοτηνή, Νοέμβριος, σσ. 28-30.

Μπέσιλα-Μακρίδη, Ε. (2000), Αναθεώρηση του Συντάγματος και Διοίκηση, *Επιθεώρηση αποκέντρωσης τοπικής αυτοδιοίκησης και περιφερειακής ανάπτυξης*, Νο 22, σσ. 50-54.

Νάσιος, Γ. (2020), *Η σύγκλιση των εργασιακών σχέσεων δημόσιου και ιδιωτικού τομέα: Η περίπτωση των ευέλικτων μορφών απασχόλησης στο δημόσιο τομέα*. Ανακτήθηκε από: https://www.didaktorika.gr/eadd/handle/10442/48265.

ΟΑΕΔ (2017), *Δημόσια Πρόσκληση Νο1/2017* (αρ.πρωτ.: 4747/23-01-2017). Ανακτήθηκε από diavgeia.gov.gr (ΑΔΑ: 6ΡΠΧ4691Ω2-ΚΕ0).

ΟΚΕ (2004), *Γνώμη της Ο.Κ.Ε.* «*Πολυκλινική Ολυμπιακού Χωριού, Συνήγορος της Υγείας και λοιπές διατάξεις*», Αθήνα, ΟΚΕ.

ΟΚΕ (2014), *Γνώμη της Ο.Κ.Ε. «Διοικητικές Απλουστεύσεις-Καταργήσεις, Συγχωνεύσεις Νομικών Προσώπων και Υπηρεσιών του Δημόσιου Τομέα-Τροποποίηση διατάξεων Π.Δ. 318/1992 (Α 161) και λοιπές ρυθμίσεις»*, Αθήνα, ΟΚΕ.

Παρατηρητήριο Επιχειρηματικού Περιβάλλοντος ΣΕΒ (2014), *Άρση των εμποδίων για την αξιοποίηση των πρακτικών εξωτερικής ανάθεσης ως εργαλείο αύξησης των υπηρεσιών προστιθέμενης αξίας προς τις επιχειρήσεις*, Αθήνα, Παρατηρητήριο Επιχειρηματικού Περιβάλλοντος ΣΕΒ.

Ανακτήθηκε από: http://www.observatory.org.gr/ Portals/0/pdf/Outsourcing%20Report_dec2015.pdf.

Πετρόπουλος, Π. (2014), Δημόσιοι σκοποί και οικονομική κρίση-Τα συνταγματικά όρια των νομοθετικών επιλογών, *Πειραϊκή Νομολογία*, Νο. 3, σ. 226.

Σπυριδάκης, Μ. (2003), Μερική απασχόληση. Τώρα και στο δημόσιο!, *Ουτοπία*, Νο 57, σσ. 11-12.

Συμεωνίδης, Ι. (2014), *Η μονιμότητα των δημοσίων υπαλλήλων στην εποχή των μνημονίων*, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, Εκδόσεις Σάκκουλα.

Συνήγορος του Πολίτη (2006), *Προσλήψεις στο δημόσιο τομέα-Οι εκτός ελέγχου του ΑΣΕΠ διαδικασίες*, Αθήνα, Συνήγορος του Πολίτη.

Τσίπρα, Μ.Μ. (2017), *Γνωμοδότηση (από 18-07-2017 επί ερωτημάτων που ετέθησαν από την ΑΔΕΔΥ)*.

Ανακτήθηκε από: https://adedy.gr/wp-content/uploads/2017/07/%CE%93%CE%9D%CE%A9%CE%9C%CE%9F%CE%94%CE%9F%CE%A4%CE%97%CE%A3%CE%97-

%CE%91%CE%94%CE%95%CE%94%CE%A5-2017-%CE%99%CE%94%CE%9F%CE%A7.pdf.

Υπουργείο Εργασίας, Κοινωνικής Ασφάλισης και Πρόνοιας/ΟΚΕ (2013), *Σχέδιο Δράσης (ACTION PLAN) για τη δημιουργία νέων θέσεων απασχόλησης και τη Στήριξη των ανέργων*, Αθήνα, Υπουργείο Εργασίας, Κοινωνικής Ασφάλισης και Πρόνοιας/ΟΚΕ.

Υπουργείο Εργασίας, Κοινωνικής Ασφάλισης και Κοινωνικής Αλληλεγγύης (2017), *«Πρόσκληση εκδήλωσης ενδιαφέροντος για συμμετοχή στη δράση με αντικείμενο «ΚΑΤΑΡΤΙΣΗ ΩΦΕΛΟΥΜΕΝΩΝ στο πλαίσιο της πράξης «Προώθηση της απασχόλησης μέσω προγραμμάτων κοινωφελούς χαρακτήρα, στους Δήμους, συμπεριλαμβανομένης της κατάρτισης των συμμετεχόντων».».»* (αρ. πρωτ. 7.6968/27-07-2017). Ανακτήθηκε από diavgeia.gov.gr (ΑΔΑ: 7ΓΗ0465Θ1Ω-Σ9Η).

Ξενόγλωσση βιβλιογραφία

Bach, S. and Bordogna, L. (2016), Public Service Management and Employment Relations in Europe - Emerging from the Crisis, New York, Routledge.

Deakin, S. and Wilkinson, F. (2005), The Law of the Labour Market: Industrialization, Employment, and Legal Evolution, Oxford Monographs on Labour Law.

Demmke, C. and Moilanen, T. (2012), The future of public employment in central public administration-Restructuring in times of government transformation and the impact on status development, Maastricht/Berlin/Helsinki, European Institute of Public Administration.

Eurofound (2015). Delivering public services: A greater role for the private sector? An exploratory study in four countries, Luxembourg, Publications Office of the European Union.

Eurofound (2018), Progress on convergence in employment, Luxembourg, Publications Office of the European Union.

Keller, B. and Seifert, H. (2015), Atypical forms of employment in the public sector - are there any?, Berlin, The German Socio-Economic Panel Study. Retrieved from: https://pdfs.semanticscholar.org/5db6/f5109db9884647a4a0e99f021722ef1241f9.pdf.

Rodgers, G. and Rodgers, J. (1989), Precarious jobs in labour market regulation: The growth of atypical employment in Western Europe, Brussels, International Institute for Labour Studies.

Vaughan-Whitehead, D. (2013), Public sector shock. The impact of policy retrenchment in Europe, Cheltenham, Edward Elgar Publishing Limited.

Ιστότοποι

http://interops.ydmed.gov.gr/.

https://www.hellenicparliament.gr/

ΧΕΙΡΑΦΕΤΗΣΗ ΚΑΙ ΑΞΙΕΣ: Η ΓΕΝΕΣΗ ΤΗΣ ΑΛΛΗΛΕΓΓΥΗΣ ΜΕΣΑ ΑΠΟ ΤΗ ΣΥΝΕΡΓΑΣΙΑ ΣΤΟΝ MARX

Άλκης Νικολακέας

Υποψ. Διδάκτωρ, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Πανεπιστήμιο Κρήτης

Περίληψη

Η εισήγηση εκκινεί από την εκτίμηση ότι το μαρξικό αίτημα για την κοινωνική χειραφέτηση εκτός από την αντιστροφή των όρων των σχέσεων παραγωγής περιλαμβάνει και την αντιστροφή των αξιών της αστικής κοινωνίας. Το σύγχρονο περιβάλλον της κρίσης μας οδηγεί στην ανάδειξη της σύγχρονης αντίθεσης της ατομικής ιδιοκτησίας με την κοινωνικοποιημένη εργασία, την αντίθεση δηλαδή μορφής και περιεχόμενου της κεφαλαιοκρατικής αναπαραγωγής.

Στο κείμενο που ακολουθεί, επιχειρείται η ανάδειξη της γένεσης και της ενίσχυσης της αλληλεγγύης μέσα από τη συνεργασία της εργατικής τάξης, στους χώρους των εργοστασίων, και η ανάδειξή της ως ιστορική έννοια. Επίσης, επιχειρείται η προώθηση του περιεχομένου της συνεργασίας, η οποία προσεγγίζεται ως στρεβλή μορφή συνείδησης για τους ίδιους τους συμμετέχοντες σε αυτή, ενώ θα την εξετάσουμε σε συνδυασμό με τα στοιχεία της διυποκειμενικής συγκρότησης της ανθρώπινης κοινότητας όπως την αναπτύσσει ο Feuerbach, παρουσιάζοντας την πολύπλευρη ανάπτυξη των ικανοτήτων του «συνολικού εργάτη» σε αντίθεση με τη μεμονωμένη εργασία ενός ατόμου. Η ανάδειξη των στοιχείων διυποκειμενικής συγκρότησης της συνεργασίας, πέρα από την απλή επιτέλεση της εργασίας, διανοίγει τη δυνατότητα προσδιορισμού νέων περιεχομένων στην κατανόηση της κοινωνικής αλληλεγγύης ως κοινωνικής συνεργασίας, στις πολιτικές δυνατότητες και στη χειραφέτηση στις μέρες μας.

Λέξεις κλειδιά: Συνεργασία, Αλληλεγγύη, Αξίες, Κοινωνική Χειραφέτηση, Marx

EMANCIPATION AND VALUES: THE ORIGINATION OF SOLIDARITY THROUGH COOPERATION IN MARX'S THOUGHT

Alkis Nikolakeas

PhD Candidate, Department of Sociology, University of Crete

Abstract

The proposition begins from the hypothesis that Marx's view of social emancipation includes two things. Firstly, the inversion of the terms of the relations of production. Secondly, the inversion of the values of civil society. The contemporary crisis shows the contrast between private property and socialized labour. That is to say, the contrast of the form and content of capitalist reproduction.

In the following text, we attempt to show the historical process of solidarity, its process, and its origins through working-class' cooperation in the factories. Furthermore, we will try to show cooperation's content, which we approach as a false form of consciousness for the participants themselves. There is an endeavor to combine this problematic with

Feuerbachian thought about the human community to show the multifarious skills of ‘’comprehensive worker’’ in contrast to the individual's labour. The intersubjective elements of the cooperation create the possibility to define new contents (despite the labour's performance). At first, in the process of understanding social solidarity as social cooperation. Secondly, about political possibilities. Finally, about the emancipation nowadays.

Key words: Cooperation, Solidarity, Values, Social Emancipation, Marx

Εισαγωγή

Διαβάζοντας τον Marx ως στοχαστή της ελευθερίας, δεν μπορούμε παρά να τον εντάξουμε στην διαφωτιστική παράδοση και στο πρόβλημα της πραγμάτωσης των αξιών της Γαλλικής Επανάστασης, οι οποίες δεν θα μπορούσαν να πραγματωθούν στην αστική κοινωνία, παρά με στρεβλό τρόπο (Marx 2016: 150).[1] Η αναγνώριση της αλληλεγγύης ως μιας εξ αυτών των ηθικοπρακτικών αξιών,[2] μας βοηθάει προς αυτή την κατεύθυνση, ιδιαίτερα μάλιστα όταν τα αμιγώς πολιτικά κείμενα του Marx, αυτά τα οποία απευθύνονταν με άμεσο τρόπο προς την εργατική τάξη έχουν ως στόχο τους τη θεμελίωση της αλληλεγγύης στο εσωτερικό της.[3] Η επιστημολογική διερεύνηση της αλληλεγγύης στην κατηγορία της συνεργασίας και η κατανόηση της ως κοινωνική συνεργασία, είναι αυτή η οποία θέτει εκ νέου το αίτημα, αλλά και τα όρια της κοινωνικής χειραφέτησης. Αυτό το εγχείρημά μας, απαιτεί την αναζήτηση των επαναστατικών αξιών του 1789 στις σύγχρονες αστικές κοινωνίες, όπως και την επαναθεμελίωσή τους.

Συνεργασία και αλληλεγγύη

Η συνεργασία όπως εκτίθεται από τον Marx στον 1ο τόμο του *Κεφαλαίου* (Marx 2016: 294-307), μας δίνει τη δυνατότητα να την κατανοήσουμε ως μια διαδικασία γένεσης της αλληλεγγύης ως αξίας. Αυτή η αξιογένεση, θα υποστηρίξουμε πως συμβάλει στη διαδικασία της συνειδητοποίησης, την οποία και θεωρούμε κεντρικής σημασίας «στιγμή» στη διαδικασία προς την κοινωνική χειραφέτηση. Η συζήτηση για τη συνεργασία,[4] οφείλει να εκκινεί από την ιστορική συγκυρία, δηλαδή από την κεφαλαιοκρατική κοινωνία ως κυρίαρχη μορφή επί των κοινωνικών σχέσεων. Μορφές της συνεργασίας, σίγουρα μπορούν να βρεθούν και σε προηγούμενους κοινωνικούς σχηματισμούς, όχι όμως με τον τρόπο που απαντώνται στις μέρες μας, αλλά και στην εποχή του Marx. Αυτή η μορφή εργασίας λοιπόν, κατά την οποία πολλοί άνθρωποι συνυπάρχουν στην παραγωγική διαδικασία, είναι η συνεργασία (Marx 2016: 297), η ποιοτική διάσταση της οποίας φέρει ορισμένες ιδιαιτερότητες. Η παράλληλη συνύπαρξη για παράδειγμα 10 εργατών στο ίδιο εργασιακό περιβάλλον δεν είναι απλώς ένα άθροισμα 10 ατόμων που εργάζονται επί 10 ώρες την ημέρα, δηλαδή ένα άθροισμα 100 ωρών.[5] Πρόκειται για τη δημιουργία μιας νέας ποιοτικά παραγωγικής δύναμης, η οποία πραγματώνεται μόνο στην μαζικότητά της, της λεγόμενης δυναμοδύναμης [Kraftpotenz] (Marx 2016: 297-298). Επομένως, πρόκειται για μια ποιοτικά διαφορετική κατανόηση της εργάσιμης ημέρας ως τέτοιας. Μάλιστα αυτή η ιδιαίτερη ποιοτικά παραγωγική δύναμη, αποτελεί μια ισχύ, η εργασιακή δυνατότητα της οποίας δεν πληρώνεται από τον κεφαλαιοκράτη ως τέτοια, παρά μόνο μεμονωμένα προς τον κάθε εργάτη (Marx 2016: 204, 305). Αυτή η ιστορική μοναδικότητα, εντοπίζεται μόνο στην αστική κοινωνία, οι κυρίαρχες σχέσεις της οποίας, μας εμφανίζουν μια σειρά από θεωρητικές, αλλά και πρακτικές δυνατότητες.

Όπως όμως είναι γνωστό, κατά τη μαρξική θεωρία, η εργασία τέθηκε υπό την τυπική και ύστερα υπό την πραγματική υπαγωγή του κεφαλαίου (Marx 2016: 468-469, Heinrich 2017: 134-139), επομένως η ίδια η εργασιακή δύναμη, αλλά και η συνεργασιακή της μορφή τίθενται υπό την κεφαλαιοκρατική επίβλεψη, άρα και εξουσία. Η εξασφάλιση λοιπόν της λειτουργίας της συνεργασίας υπό τους όρους του κατεξουσιασμού της από το κεφάλαιο, απαιτεί τη διεύθυνση από την πλευρά του κεφαλαιοκράτη, καθώς όπως λέει ο ίδιος ο Marx «με τη μάζα των ταυτόχρονα απασχολούμενων εργατών αυξάνεται η αντίστασή τους και συνεπώς αυξάνεται αναγκαστικά και η πίεση του κεφαλαίου για την υπερνίκηση αυτής της αντίστασης» (Marx 2016: 303). Εάν υπάρχει μια έννοια την οποία οφείλουμε να κρατήσουμε από τον παραπάνω συλλογισμό του μαρξικού επιχειρήματος, είναι η δυνατότητα. Η δυνατότητα, η οποία σε πρώτη φάση μας διανοίγει την αλληλεγγύη, η οποία αναπτύσσεται εμμενώς από τη συνεργασία, και στη συνέχεια την πορεία προς την κοινωνική χειραφέτηση.

Η κεφαλαιοκρατική αναπαραγωγή, έχει συσκοτίσει σε μεγάλο βαθμό το περιεχόμενο των κοινωνικών σχέσεων, δημιουργώντας μια σειρά από στρεβλές εντυπώσεις. Κυριότερη για το επιχείρημά μας, είναι η επίφαση πως η συνεργασία ως κοινωνική παραγωγική δύναμη ανήκει εγγενώς και εκ φύσεως στο κεφάλαιο (Marx 2016: 305). Αυτό συμβαίνει κατά τον Marx, καθώς σύμφωνα με τους κεφαλαιοκρατικούς όρους αναπαραγωγής της κοινωνίας, από την αφετηριακή στιγμή της διαδικασίας ο εργάτης παύει να ανήκει στον εαυτό του (Marx 2016: 305), κι έτσι η συνδυασμένη εργασιακή δύναμη, ο κοινωνικός εργάτης, δηλαδή η συνεργασία, ανήκει στο κεφάλαιο. Είναι οι συνθήκες, οι όροι και οι αξίες του κεφαλαιοκρατικού κοινωνικού σχηματισμού, που δημιουργούν τη ψευδαίσθηση πως η συνεργασία εμφανίζεται ως σαρξ εκ της σαρκός του κεφαλαίου. Η ψευδής μορφή συνείδησης αυτή δεν αφορά μόνο τον υπό κατεξουσιασμό του κεφαλαίου εργάτη, αλλά το σύνολο των εμπλεκόμενων στην παραγωγή, το σύνολο της κοινωνίας. Η άρση της στρεβλής μορφής συνείδησης της σχέσης κεφαλαίου και εργασίας, η αντιστροφή των όρων αυτής της σχέσης, είναι αυτή η οποία μπορεί με έλλογο τρόπο να αναδείξει την αξία της αλληλεγγύης.

Η γένεση της αλληλεγγύης μέσα από την διαδικασία της συνεργασίας, εκτιμάμε πως είναι μια γένεση ηθικοπρακτικής αξίας, η οποία απαντά στην ειδικά κεφαλαιοκρατική μορφή της συνεργασίας (Marx 2016: 302).[6] Αυτή η μορφή της συνεργασίας, δεν είναι η προϋπόθεση, παρά το αποτέλεσμα της κεφαλαιοκρατικής παραγωγικής κίνησης,[7] δηλαδή της «συγκέντρωσης μεγαλύτερων μαζών μέσων παραγωγής στο χέρι μεμονωμένων κεφαλαιοκρατών», γεγονός το οποίο λειτουργεί ως «ο υλικός όρος για τη συνεργασία των μισθωτών εργατών» (Marx 2016: 302). Το κεφάλαιο για τη συνεργασία, ενέχει ακόμα ένα στοιχείο από το οποίο εκτιμάμε πως ενισχύει το επιχείρημα για την αλληλεγγύη. Αυτό είναι το ζήτημα του ανθρώπου, ο οποίος βρίσκεται σε κοινό χώρο (εργασιακό περιβάλλον) με άλλους, όμοιους ανθρώπους και συνενώνονται από την παραγωγική δύναμη της συνεργασίας. Πρόκειται για έναν συλλογισμό, ο οποίος εκκινεί ήδη από τα *Grundrisse* και εμφανίζει με ιδιαίτερο τρόπο την επίφαση της απόδοσης της συλλογικής δύναμης των εργατών στο κεφάλαιο (Marx 1990: 446), ως του μοναδικού κυρίαρχου και υπαίτιου της συνεργασίας. Τελικά – επιβεβαιώνοντας τον Marx – πολλές κριτικές παρατηρήσεις για την πολιτική οικονομία, βρίσκουν την αντιστοιχία τους στο πεδίο της θεολογίας.

Το χειραφετικό περιεχόμενο των αξιών

Αυτό το οποίο μπορούμε να αναζητήσουμε στη μαρξική ανάλυση για τη συνεργασία, είναι ορισμένα στοιχεία της κριτικής του Feuerbach στη θρησκεία, όχι απλώς με σκοπό να αναδείξουμε την όποια ανθρωπολογική διάσταση η οποία βρίσκεται στη σκέψη του Marx, αλλά διατηρώντας τις αποστάσεις του κάθε τύπου κριτικής, να αναζητήσουμε έναν κοινό τόπο προσέγγισης του αντικειμένου. Ο Marx θα αναφέρει πως ο άνθρωπος είναι ένα κοινωνικό ζώο, υπό την έννοια πως η κοινωνική επαφή ανάμεσα στους εργάτες προκαλεί μια άμιλλα και μια «αφύπνιση ζωτικών πνευμάτων», στοιχεία τα οποία ενισχύουν τη νέα εργασιακή δύναμη της συνεργασίας (Marx 2016: 298-299). Η ανάπτυξη των ικανοτήτων του ανθρώπινου γένους [Gattungsvermögen] (Marx, 2016: 301), εκτιμάμε πως επηρεάζεται ως κατηγορία από την ουσία του γένους [Gattungswesen],[8] αναδεικνύοντας όμως διαφορετικά στοιχεία και διατηρώντας τις αποστάσεις.[9] Στο επόμενο από τη συνεργασία κεφάλαιο στον 1ο τόμο του *Κεφαλαίου*, στο σημείο όπου ο Marx πραγματεύεται «τον κεφαλαιοκρατικό χαρακτήρα της βιοτεχνίας» (Marx 2016: 329-338), μπορούμε να δούμε την ανάπτυξη ενός επιχειρήματος περί αλλοτρίωσης του ανθρώπινου στοιχείου των εργατών. Αυτό το επιχείρημα, μοιάζει να είναι μια μετεξέλιξη του επιχειρήματος του A. Smith περί της αποβλάκωσης των εργατών, στο οποίο ο Marx παραπέμπει στο σχετικό σημείο του κειμένου (Marx 2016: 332).[10] Η «μετατροπή του ατόμου σε αυτόματο μηχάνημα» και η ύπαρξη του απλώς ως «εξάρτημα στο εργαστήριο του κεφαλαιοκράτη» (Marx 2016: 330), είναι τα στοιχεία τα οποία μας παρουσιάζουν την ύπαρξη του ανθρώπου μόνο μέσω της κοινωνικής μορφής που τη διαμεσολαβεί. Αυτό από το οποίο αλλοτριώνεται ο άνθρωπος, δεν είναι μια πρότερη απολεσθείσα κατάσταση, αλλά η αποκλειστική του ύπαρξη ως υποτελούς, ως χειραγωγημένου.

Αυτό το οποίο οφείλουμε να κρατήσουμε δεν είναι κάποια κοινή ουσία η οποία διαπερνά το σύνολο των ανθρώπων, αλλά εάν δούμε τη σχετική συζήτηση στην ιστορική της διάσταση, ίσως μπορέσουμε να αναδείξουμε ορισμένα στοιχεία τα οποία αναπτύσσονται από τη συνεργασία και τα οποία προωθούν την αξία της αλληλεγγύης, διανοίγοντας μια σειρά από θεωρητικές, αλλά και πρακτικές δυνατότητες. Αυτό το οποίο υποστηρίζουμε είναι πως οι όμοιοι άνθρωποι οι οποίοι συνυπάρχουν και συνεργάζονται σε ένα εργασιακό περιβάλλον, χαρακτηρίζονται από την ιστορική τους ιδιότητα ως εργάτες της κεφαλαιοκρατικής κοινωνίας, επομένως και οι αξίες τους γεννιούνται ως προϊόντα δυνατότητας απελευθέρωσης από την ισχύουσα κατάσταση. Η ιστορική διάσταση της κατανόησης των ανθρώπων, δηλαδή η κοινωνική διαμεσολάβηση, είναι αυτή η οποία μπορεί να αναπτύξει νέες μορφές ήδη υπαρχουσών ιδιοτήτων, όπως η αλληλεγγύη από τη συνεργασία.

Σχετικά με το αίτημα της χειραφέτησης και το πρόβλημα των αξιών, θεωρούμε πως η σχέση τους διαδραματίζει έναν ιδιαίτερο ρόλο. Όπως είδαμε και παραπάνω, η σχέση χειραφέτησης και αξιών απαντάται σε πολλά σημεία του μαρξικού έργου, και αφορά τη θεμελίωση έλλογων σχέσεων ανάμεσα στους ανθρώπους, αλλά και από τους ανθρώπους προς τη φύση (Marx 2016: 59).[11] Οι έλλογες αυτές σχέσεις, δεν μπορεί παρά να διαμεσολαβούνται από μια επαναθεμελίωση αξιών, αίτημα το οποίο εκτός από τη συνολική κοινωνική χειραφέτηση, εμφανίζεται και ως πολιτικό αίτημα στο σήμερα. Στη συζήτηση αυτή, ιδιαίτερη είναι η διαδικασία – και όχι στιγμή – τη συνειδητοποίησης,[12] και για την οποία μπορούμε να στραφούμε προς την εγελιανή *Φαινομενολογία του Πνεύματος*. Η συνειδητοποίηση της υποτέλειας στη σχέση κυρίου και δούλου, έρχεται σύμφωνα με τον Hegel για το δούλο από την ίδια την

επιτέλεση της υποτέλειάς του ως τέτοιας (Έγελος 2007: 198). Κάτι αντίστοιχο μπορούμε να δούμε τόσο στον Feuerbach, με τη συνειδητοποίηση του πιστού από την ίδια την άσκηση της θρησκευτικής του πίστης, όσο και στον Marx, σχετικά με τη συνειδητοποίηση του εργάτη.[13] Γυρίζοντας τώρα στην προβληματική μας, και κατανοώντας τη συνεργασία ως μαζική, συλλογική υποτέλεια, μπορούμε να πούμε πως το περιεχόμενο της συνειδητοποίησης είναι συλλογικό και κατά συνέπεια μπορούμε να αναδείξουμε την αλληλεγγύη ως μια αξία, το περιεχόμενο της οποίας προέρχεται από τη διαδικασία της συνειδητοποίησης των εργατών και εκφράζεται στις στιγμές της αλληλεγγύης ως τέτοιας.

Η ανάδειξη των ηθικοπρακτικών αξιών ως μορφών αντίστασης σε συνθήκες υποτέλειας της εργατικής τάξης, εκτιμάμε πως είναι επιστημολογική προϋπόθεση για το σχηματισμό του μαρξικού αιτήματος της χειραφέτησης. Μια επιστημολογική προϋπόθεση, η οποία έλκεται όμως από μια υλική αναγκαιότητα, αυτή της συνειδητοποίησης, ως διαδικασίας προς τις έλλογες κοινωνικές σχέσεις. Σχετικά με το ζήτημα των ηθικοπρακτικών αξιών στο μαρξικό έργο, και ιδιαίτερα της αλληλεγγύης, μεγάλη συνεισφορά στη συζήτηση αποτελεί η έρευνα του Κοσμά Ψυχοπαίδη. Θα λέγαμε πως το κεντρικό επιχείρημα του Ψυχοπαίδη στην εμφάνιση των αξιών στην επιφάνεια της αστικής κοινωνίας είναι στενά συνδεδεμένο με μια θεωρία περί κριτικής του φετιχισμού και της στρεβλής συνείδησης, πλαίσιο στο οποίο πραγματοποιείται και το παρόν εγχείρημα. Οι ηθικοπρακτικές αξίες λοιπόν, εμφανίζονται ως «απαξιώσεις», ως εξάρτηση του κοινωνικού βίου από την ιδιοκτησία και το χρήμα (Ψυχοπαίδης 1999: 322). Η διαλεκτική αντιστροφή μιας μορφής στο αντίθετό της, δεν μπορεί λοιπόν παρά να μας εμφανίσει για ακόμα μια φορά τη δυνατότητα για χειραφέτηση, και τη σημαντικότητα των αξιών στο σχηματισμό του αιτήματος αυτού. Η διαμεσολάβηση της κεφαλαιοκρατικής αναπαραγωγής στο συλλογικό στοιχείο του κοινωνικού καταμερισμού της εργασίας (Ψυχοπαίδης 1999: 322), είναι αυτό το οποίο έχει αντιστρέψει το περιεχόμενο των αξιών και ματαιώνει τη δυνατότητα για ελευθερία.[14] Σε σχέση λοιπόν και με όσα αναφέρθηκαν παραπάνω, αυτό το οποίο παρατηρεί ο Ψυχοπαίδης, είναι πως η ίδια η εκμετάλλευση δεν συνίσταται μόνο στη θεμελιώδη απομάκρυνση του εργάτη από τα μέσα και τα αποτελέσματα της εργασίας του, αλλά εν τέλει από την άρση της συνεργασιακής και αλληλέγγυας σχέσης μέσω της ανταλλακτικής μορφής της κοινωνίας (Ψυχοπαίδης 1999: 325). Και ποιο είναι το αποτέλεσμα αυτής της άρσης; Μα φυσικά ένα σύνολο εγωιστικών ατομικών δραστηριοποιήσεων (Ψυχοπαίδης 1999: 339). Αυτό το αποτέλεσμα, το οποίο έχει πλέον λάβει την ισχύ φυσικού νόμου, αυτή η συνεχής ενίσχυση της επικράτησης του εγωιστικού πράττειν και του προβλήματος του ατομικισμού, είναι ζητήματα τα οποία σε περιόδους κρίσης οφείλουν να θεματοποιηθούν ερευνητικά, καθώς η μορφική διαμεσολάβηση της κεφαλαιοκρατίας φτάνει στα όριά της.

Συμπεράσματα

Το περιβάλλον της κρίσης μας εμφανίζει ακόμα περισσότερο τη σύγχρονη αντίθεση της ατομικής ιδιοκτησίας ως προς την κοινωνικοποιημένη εργασία (Marx 2016: 716, Ψυχοπαίδης 1994: 181), μια αντίθεση η οποία συσκοτίζει τις αξίες οι οποίες υπάρχουν εμμενώς στο σύγχρονο κεφαλαιοκρατικό έδαφος (Ψυχοπαίδης 2005: 107-108). Η εξειδίκευση του καταμερισμού της εργασίας στον 21ο αιώνα είναι ακόμα μεγαλύτερη, καθώς νέες μορφές εργασίας,[15] αλλά και νέες μορφές εκμετάλλευσης

τίθενται υπό διερεύνηση. Σε αυτό το πλαίσιο, το πρόβλημα των αξιών και πιο συγκεκριμένα της αλληλεγγύης οφείλει να τεθεί ως πρόβλημα της ελευθερίας. Η στρεβλή μορφή εμφάνισης της αλληλεγγύης, δηλαδή ο ατομικισμός, είναι ένα φαινόμενο το οποίο υπερβαίνει την διαδικασία της κεφαλαιοκρατικής αναπαραγωγής, επηρεάζοντας κατ' αυτόν το τρόπο το σύνολο των κοινωνικών σχέσεων και εμφανίζεται ως «αξία» σταθερή και αμετάβλητη. Η αλληλεγγύη, αποτελεί δύναμη ελευθερίας, και παρά το γεγονός πως συσκοτίζεται από την κεφαλαιοκρατική μορφή, είναι αξία η οποία ενισχύεται από τον ίδιο τον καταμερισμό της εργασίας, από το ίδιο το περιεχόμενο της παραγωγικής διαδικασίας. Επομένως, η επαναθεμελίωση των αξιών επικαιροποιείται και ως πρόβλημα υπεράσπισης των αξιών, ακόμη και εντός αυτού του στρεβλού πλαισίου, αφού στο εσωτερικό τους βρίσκεται και η δυνατότητα υπέρβασης της ίδιας της αστικής κοινωνίας.[16]

Σημειώσεις

[1] Πρόκειται για το σημείο κατά το οποίο ο Marx σχολιάζοντας τη σφαίρα της κυκλοφορίας αναφέρεται στις στρεβλές και μόνο εμφανίσεις της ελευθερίας και της ισότητας, στην εκμεταλλευτική σχέση λόγω της ατομικής ιδιοκτησίας και στο πρόβλημα του ατομικισμού μέσω της αναφοράς του στον J. Bentham. Παρόλα αυτά, χαρακτηριστική είναι η περίπτωση όπου ο Marx (2018: 113,122) αναφέρεται ειρωνικά στην αξία της αδελφοσύνης (fraternité), η οποία ως στρεβλή μορφή συνείδησης συγκαλύπτει τις ταξικές ανισότητες, με αποτέλεσμα την επαναστατική συστράτευση του προλεταριάτου στο πλευρό της αστικής τάξης.

[2] Σημειώνουμε πως η αναφορά στη έννοια των αξιών σε ολόκληρο το κείμενο αφορά τις ηθικοπρακτικές αξίες και όχι της αξία ως κατηγορία της πολιτικής οικονομίας.

[3] Για τη μαρξική απεύθυνση στην εργατική τάξη και τον άμεσο σχηματισμό του αιτήματος της φιλίας και της αλληλεγγύης, βλ. τη σχετική συλλογή κειμένων των Marx και Engels (1986), όπως επίσης και το κείμενο για το *Μανιφέστο του κομμουνιστικού κόμματος*, επίσης των Marx και Engels (2014α).

[4] Ενδεικτικά όσον αφορά την ελληνική βιβλιογραφία, ξεχωρίζει η μελέτη του Κοσμά Ψυχοπαίδη (1999), αλλά και η πιο πρόσφατη συμβολή του Μανόλη Αγγελίδη (2016).

[5] Αντίστοιχο και αναλυτικότερο παράδειγμα αναπτύσσεται και από τον ίδιο τον Marx (2016: 295) στο σχετικό κεφάλαιο.

[6] Για την ιδιαίτερη ιστορική σχέση της αλληλεγγύης με την κεφαλαιοκρατική κοινωνία, βλ. επίσης τη μελέτη του Ψυχοπαίδη (1999: 307-359).

[7] Η διαλεκτική σχέσης προϋπόθεσης και αποτελέσματος δεν μπορεί παρά να θέτει την έννοια παράλληλα και στις πλευρές, ειδικά όταν πρόκειται για μια κίνησης αναπαραγωγής. Σε κάθε περίπτωση όμως, η αφετηριακή στιγμή της σχέσης μπορεί να ξεκαθαρίσει καλύτερα μια ιστορικά προσδιορισμένη σχέση.

[8] Ο Feuerbach αναφέρει σχετικά: «Η ουσία του ανθρώπου περιέχεται μόνο εντός της κοινότητας, στην ενότητα του ανθρώπου με τον άνθρωπο – μια ενότητα, παρόλα αυτά, η οποία στηρίζεται στην πραγματικότητα της διάκρισης του Εγώ και του Εσύ» (Feuerbach 2012β: 244). Επίσης, για την κοινότητα ως ανάγκη της καρδιάς, εξαιτίας της συνεργασίας με τους υπόλοιπους ανθρώπους, βλ. Feuerbach (2012α: 99).

[9] Ιδιαίτερο ενδιαφέρον στη σχετική συζήτηση παρουσιάζει η ανάγνωση του μαρξικού έργου από τον Avinery (1968: 92), σχετικά με τον τρόπο εντατικοποίησης και

μεταμόρφωσης της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής, η οποία μαρτυρά πως στον πυρήνα της έχει της «φύση του ανθρώπου» με τα συνεργασιακά και αλληλέγγυα περιεχόμενά του.

[10] Για την επιρροή της τεχνολογίας στον περιορισμό των «μηχανισμών της αλληλεγγύης», ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει και η αναφορά του Bidet (2008: 20).

[11] Η προβληματική συνεχίζεται και στα χειρόγραφα τα οποία αποτέλεσαν τον τρίτο τόμο του *Κεφαλαίου* του Marx (1979: 1007).

[12] Για τέτοιου τύπου διαλεκτικές κινήσεις της συνείδησης και κατανόησης της συνειδητοποίησης ως διαδικασίας και όχι ως στιγμής, ξεχωρίζουμε τη μελέτη του G.W.F. Hegel στη *Φαινομενολογία του Πνεύματος* (Έγελος, 2007) και του G. Lukács (2006) στο κείμενο του με τίτλο *Η πραγμοποίηση και η συνείδηση του προλεταριάτου*.

[13] Πρόκειται για το μοτίβο της πραγμάτωσης της υποτέλειας το οποίο επισημάναμε στον Hegel, το οποίο εάν το δούμε στη σκέψη του Marx (1990: 343), πρόκειται για την εργασιακή δύναμη η οποία δημιουργεί τους όρους της αναγκαίας εργασίας και τους προβάλλει απέναντι της ως πράγματα, όπως και στον Feuerbach (2012α: 62-63) με τη δημιουργία του Θεού από τον πιστό και την εν συνεχεία λατρεία και αποδοχή της κυριαρχίας του.

[14] Ιδιαίτερο ενδιαφέρον σε αυτή τη συζήτηση παρουσιάζει το επιχείρημα του Φαράκλα (2011: 36) πως «είμαστε αλληλέγγυοι με τον άλλο αν είμαστε ελεύθεροι από τον άλλο». Αυτό αναπτύσσεται σε μια ανασυγκρότηση της εγελιανής διαλεκτικής κυρίου και δούλου, κατά την οποία «η εξάρτηση ανοίγει το δρόμο στην απεξάρτηση».

[15] Επίκαιρο είναι το πρόβλημα της τηλεργασίας, η οποία κατανοείται ως απομονωμένη μορφή εργασίας και η οποία τίθεται από κοινού με το πρόβλημα της νομικής της νομιμοποίησης, αλλά και μονιμοποίησης. Δεδομένης της τεχνολογικής ανάπτυξης και των σύγχρονων μορφών επίβλεψης ή ακόμα παρακολούθησης της εργασίας, αλλά και του ίδιου του «εργασιακού» - στην πραγματικότητα πολλές φορές οικιακού περιβάλλοντος –, το πρόβλημα της τηλεργασίας φαίνεται πως θα απασχολήσει τη θεωρία σε μεγάλο βαθμό τα επόμενα χρόνια.

[16] Το ζήτημα της ανάδειξης των στρεβλών μορφών, εμφανίζει στη σκέψη του Ψυχοπαίδη (1997: 161, 194) και ένα πολιτικό αίτημα υπεράσπισης των αξιών, ακόμα και από τη στρεβλή μορφή τους στην αστική κοινωνία. Η διατήρηση των χειραφετικών στοιχείων τα οποία υπάρχουν στο περιεχόμενο τους, επισημαίνονται και από του Marx και Engels (2014β: 385), την οποία συμπεραίνουμε στη σπουδαιότητά τους κατά της διαδικασία του επαναπροσδιορισμού των σχέσεων των ανθρώπων υπό την «κομμουνιστική ρύθμιση της παραγωγής».

Αναφορές

Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία

Αγγελίδης, Μ. (2016), Συνεργασία και χειραφέτηση, *Αξιολογικά*, τχ. 30, σσ. 189-196.

Έγελος, (2007), *Φαινομενολογία του Νου*,. Γ. Φαράκλας (μτφ), Αθήνα, Βιβλιοπωλείον της Εστίας.

Feuerbach, L. (2012α), *Η ουσία του Χριστιανισμού – Η ουσία της Θρησκείας*, Θ. Γκιούρας (μτφ-επιμ.), Αθήνα, ΚΨΜ.

Heinrich, M. (2017), *Το Κεφάλαιο του Καρλ Μαρξ. Εισαγωγή στους τρεις τόμους*, Λαλοπούλου Σ. (μτφ.-επιμ.), Αθήνα, futura.

Lukács, G. (2006), *Η πραγμοποίηση και η συνείδηση του προλεταριάτου*, Καβουλάκος Κ. (μτφ. - εισ. - σχολ.), Εκκρεμές, Αθήνα.

Marx, Κ. και Engels, F., (2014), Feuerbach και Ιστορία, στο Θ. Γκιούρας, Θ. Νουτσόπουλος (επιμ.) - Θ. Γκιούρας (μτφ.). Marx, Κ. *Κείμενα από τη δεκαετία του 1840. Μια ανθολογία*, Αθήνα, ΚΨΜ, σσ. 369-474

Marx, Κ. (1979), *Το Κεφάλαιο. Τόμος τρίτος*. Π. Μαυρομμάτης (μτφ). Αθήνα, Σύγχρονη Εποχή.

Marx, Κ. (1990), *Grundrisse. Βασικές γραμμές της Κριτικής της Πολιτικής Οικονομίας*, τόμος Β', Δ. Διβάρης (μτφ.). Αθήνα, Στοχαστής.

Marx, Κ. (2014α), Μανιφέστο του Κομμουνιστικού Κόμματος, στο Θ. Γκιούρας, Θ. Νουτσόπουλος (επιμ.) - Θ. Γκιούρας (μτφ.). Marx, Κ. *Κείμενα από τη δεκαετία του 1840. Μια ανθολογία*, Αθήνα, ΚΨΜ, 475-502

Marx, Κ. (2016), *Το Κεφάλαιο. Τόμος πρώτος.* Θ. Γκιούρας, Θ. Νουτσόπουλος (επιμ.) - Θ. Γκιούρας (μτφ.). Αθήνα, ΚΨΜ.

Marx, Κ. (2018), Οι ταξικοί αγώνες στη Γαλλία από το 1848 έως το 1850, στο Θ. Γκιούρας, Θ. Νουτσόπουλος (επιμ.) - Θ. Γκιούρας (μτφ.). Marx, Κ. *Κείμενα από τη δεκαετία του 1850. Μια ανθολογία. Τόμος Α*. Αθήνα, ΚΨΜ, 103-192

Φαράκλας, Γ. (2011), Αναγνώριση και απειρία στον Έγελο. Μια πρόταση. *Αξιολογικά*, τχ. 26, σσ. 25-41

Ψυχοπαίδης, Κ. (1997), *Πολιτική μέσα στις έννοιες*, Αθήνα, Νήσος.

Ψυχοπαίδης, Κ. (1999), *Κανόνες και αντινομίες στην πολιτική*. Αθήνα, Πόλις.

Ψυχοπαίδης, Κ. (2005), *Όροι, Αξίες, Πράξεις*. Αθήνα, Πόλις.

Ξενόγλωσση βιβλιογραφία

Avinery, S. (1968), *The social and political thought of Karl Marx*, London, Cambridge University Press.

Bidet, J. (2008), A key to the critical companion to contemporary marxism, in J. Bidet, S. Kouvelakis (eds.), C*ritical Companion to Contemporary Marxism*, Leiden-Boston, Brill, pp. 3-21.

Feuerbach, L. (2012β), Principles of the Philosophy of the Future, in Z. Hanfi (ed.), *The Fiery Brook. Selected Writings*, London, Verso, pp. 175-245.

Marx, K. and Engels, F. (1986), *Vom Glück der Gemeinsamkeit. Über Liebe, Freundschaft, Solidarität*, Berlin, Dietz Verlag.

COVID-19 ΚΑΙ ΗΛΙΚΙΩΜΕΝΟΙ. Ο ΑΝΤΙΚΤΥΠΟΣ ΤΗΣ ΠΑΝΔΗΜΙΑΣ ΚΑΙ ΠΤΥΧΕΣ ΤΗΣ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΤΗΣ.

Αικατερίνη Ι. Ντάφλου

Διδάκτωρ, Πάντειον Πανεπιστήμιο Κοινωνικών Επιστημών

Περίληψη

Η πανδημία του COVID-19 έχει θέσει σε κίνδυνο τη σωματική και ψυχική υγεία των ηλικιωμένων με πολύπλευρο τρόπο. Ο ηλικιωμένος πληθυσμός, με πολλαπλές ιατρικές συννοσηρότητες και γνωστικές προκλήσεις, είναι πιο ευάλωτος από τη ασθένεια αυτή σε αυξημένη μόλυνση και δευτερογενώς σε θνησιμότητα. Σε αυτό το άρθρο εξετάζονται οι πολύπλευρες προκλήσεις (σωματική ευπάθεια, πρόσβαση σε υπηρεσίες υγείας, έλλειψη κοινωνικής υποστήριξης, ζητήματα τεχνολογίας και άλλα) σχετικά με τον ηλικιωμένο πληθυσμό, από την εμφάνιση της πανδημίας. Διερευνώνται επίσης οι πρακτικές λύσεις για την ανακούφιση των σωματικών, ψυχικών και κοινωνικών συνεπειών της πανδημίας σε αυτόν τον πληθυσμό. Αυτό πρακτικά σημαίνει τόσο υπηρεσίες που βοηθούν στην κάλυψη των αναγκών των ηλικιωμένων και στην προαγωγή της υγείας τους όσο και επιμέρους ψηφιακές υπηρεσίες και λύσεις που διασφαλίζουν ότι θα έχουν επαρκή φροντίδα στο σπίτι, τρόφιμα, προϊόντα περιποίησης, ιατρική και κοινωνική υποστήριξη για την ψυχική και συναισθηματική τους ευεξία.

Λέξεις κλειδιά: COVID-19, ηλικιωμένοι, πανδημία, αντίκτυπος, διαχείριση

COVID-19 AND THE ELDERLY. THE IMPACT OF THE PANDEMIC AND ASPECTS OF ITS MANAGEMENT.

Ekaterini I. Ntaflou

PhD, Panteion University of Social and Political Sciences

Abstract

The ongoing COVID-19 pandemic has endangered the physical and mental health of the elderly in many ways. The elderly population, with multiple medical comorbidities and cognitive challenges, is more vulnerable to increased infection and to mortality from this disease. This article examines the multifaceted challenges (physical vulnerability, access to health services, lack of social support, technology issues, etc.) related to the elderly population since the onset of the pandemic. It also explores practical solutions to alleviate the physical, mental, and social consequences of the pandemic in this population. This practically means both services that help meet the needs of the elderly and promote their health, as well as individual digital services and solutions that ensure that they have adequate care at home, food, care products, medical and social support for mental and emotional their well-being.

Key words: COVID-19, elderly, pandemic, impact, management

Γήρας και υγεία: Οι προκλήσεις της πανδημίας.

Η ασθένεια του κορονοϊού (SARS-C0V-2) γνωστή ως COVID-19 εξελίχθηκε πολύ γρήγορα σε μια πανδημία για τους ανθρώπους σε όλο τον κόσμο. Η έντασή της και αντίστοιχα η σοβαρότητά της βασίζεται στα ιδιαίτερα επιδημιολογικά της και κοινωνικο-δημογραφικά της δεδομένα:

-Τη μεγάλη μεταδοτικότητα

-Την αντίστοιχα μεγάλη θνησιμότητα (κυρίως ανάμεσα στα άτομα άνω των 65 ετών)

-Την αναγκαιότητα μεγάλης διάρκειας νοσοκομειακής περίθαλψης για όσους ασθενείς νοσούν,

-Το γεγονός ότι δεν υπάρχει προς το παρόν ειδική αντιιική θεραπεία και διαθέσιμο εμβόλιο.

Από τα σχετικά δεδομένα που ακολούθησαν την εξέλιξη της ασθένειας αλλά και από το γεγονός ότι το σχεδόν 40% των θανάτων από COVID-19 τους πρώτους μήνες της πανδημίας εμφανίζεται σε ηλικιωμένους, έγινε γρήγορα σαφές ότι ο COVID-19 είναι μια ασθένεια ιδιαίτερα σοβαρή, κυρίως για τα άτομα αυτά.

Ειδικότερα, η πρώτη παράμετρος από την οποία αναδεικνύεται η κρισιμότητα και η σοβαρότητα της ασθένειας αφορά στα ποσοστά θνησιμότητας. Από την έναρξη της ασθένειας ο ιός έχει ήδη αφαιρέσει τη ζωή περίπου 1,936,828 εκ. ανθρώπων και τα ποσοστά θνησιμότητας για άτομα άνω των 80 ετών είναι πενταπλάσια του παγκόσμιου μέσου όρου (Worldometer's COVID-19 data, January 2021). Καθώς ο ιός όμως εξαπλώνεται γρήγορα, τα ποσοστά αυτά νοσηρότητας, αλλά κυρίως θνησιμότητας για τους ηλικιωμένους είναι καθημερινά και μεγαλύτερα.

Η δεύτερη παράμετρος αφορά στην καθολικότητα της επίδρασης της ασθένειας στις χώρες του κόσμου. Ο COVID-19 ως πανδημία έχει επηρεάσει όλες τις ανεπτυγμένες χώρες του πλανήτη μας. Οι θάνατοι από αυτή την ασθένεια κατά το χρονικό διάστημα εμφάνισής του μέχρι και τα τέλη του 2020, σε μια σειρά ενδεικτικών χωρών από τις 218 χώρες και περιοχές σε όλο τον κόσμο που έπληξε η πανδημία, ακολούθησαν την κατανομή του Πίνακα 1.

Πίνακας 1. Δεδομένα παγκόσμιων κρουσμάτων Σε σύνολο παγκόσμιων κρουσμάτων (Πηγή: Latest Updates". Worldometer's COVID-19 data, January 2021)

Κρούσματα 90,188,197 εκ.		**Ανάρρωσαν 64,586,084 εκ.**	**Θάνατοι ,936,828 εκ.**
Τοποθεσία	**Κρούσματα**	**Ανάρρωσαν**	**Θάνατοι**
Ελλάδα	**144,293 χιλ.**	**9,989 χιλ.**	**5,227χιλ.**
Ηνωμένες Πολιτείες	**22,702,350 εκ.**	**13,394,591 εκ.**	**381,497 χιλ.**
Ινδία	**10,452,919 εκ.**	**10,077,147 εκ.**	**151,070 χιλ.**

Ιταλία	**2,257,866 εκ.**	**1,606,630 εκ.**	**78,394 χιλ.**
Γαλλία	**2,767,312 εκ.**	**202,165 χιλ.**	**67,599 χιλ.**

Η τρίτη παράμετρος αφορά στους πληθυσμούς σε κίνδυνο. Μετά την πολύμηνη εμπειρία της διαχείρισης της πανδημίας, διακρίνει κανείς ότι η ηλικία αποτελεί το κύριο χαρακτηριστικό του μοτίβου εμφάνισης και νοσηρότητας-θνησιμότητας του COVID-19.

Ως δείκτης της πανδημίας και βασικός παράγοντας για τον κίνδυνο θανάτου η παράμετρος της βιολογικής ηλικίας των ατόμων-ασθενών αποτελεί ένα πρωτοβάθμιο στοιχείο αξιολόγησης και σε ένα δεύτερο στάδιο στοιχείο πρόληψης. Περιλαμβάνει διαδικασίες, αλλά και εξατομικευμένες, υπηρεσίες για όσους διατρέχουν εν τέλει υψηλότερο κίνδυνο και πρέπει να προστατευθούν. Η αποτελεσματικότητα και η αποδοτικότητα της κάθε παρέμβασης εξαρτάται από το σύνολο των υπηρεσιών και από την ικανότητα του συστήματος υγείας και κοινωνικής πρόνοιας να στοχεύσουν με παρεμβάσεις σε εκείνους που πρέπει να επωφεληθούν από αυτές. Μέρος της στόχευσης αυτής είναι ο δείκτης *'συνολικό ποσοστό θνησιμότητας περιστατικών' (CFR).*

Ο *δείκτης 'συνολικό ποσοστό θνησιμότητας περιστατικών' (CFR)* είναι στο 0,7% για τα άτομα ηλικίας 40 ετών έως 49 ετών, και ανέρχεται στο 27,7% για τα άτομα > 80 ετών. Επίσης σύμφωνα με αυτά τα στοιχεία το 96,9% των θανάτων συμβαίνουν σε άτομα ηλικίας 60 ετών και άνω (Oxford COVID - 19 Evidence Service 2020).

Το βασικό ερώτημα είναι γιατί ο COVID-19 σχετίζεται τόσο πολύ με τη ηλικία;

Η συσχέτιση ηλικίας και νοσηρότητας-κινδύνου θνησιμότητας βασίζεται σε 2 χαρακτηριστικές για τους ηλικιωμένους συνθήκες υγείας:

α. Η απορρύθμιση της βιολογικής υγείας: Οι άνθρωποι (ηλικιωμένοι) έχουν συνήθη ζητήματα ηλικιακού εκφυλισμού. Προβλήματα όπως η πνευμονοπάθεια, ο καρκίνος, η υπέρταση, ο σακχαρώδης διαβήτης είναι συνήθη σε αυτές τις ηλικίες και συχνά οι ηλικιωμένοι ασθενούν σε περισσότερα από ένα κάνοντας την επίτευξη της υγείας τους ακόμη πιο δύσκολη. Υπολογίζεται μάλιστα ότι το 66% των ανθρώπων ηλικίας 70 ετών και άνω έχουν τουλάχιστον μία υποκείμενη κατάσταση, με αποτέλεσμα να αυξάνεται εκθετικά η ευαισθησία σε κάθε λοίμωξη (και στη λοίμωξη του *COVID-19)*.

β. *Η απορρύθμιση της κοινωνικής και ψυχολογικής υγείας:* Η επίτευξη της υγείας είναι μια πολυ-παραγοντική διαδικασία. Αυτό πρακτικά σημαίνει ότι πέρα από τα ζητήματα ηλικιακού εκφυλισμού πολλοί άλλοι παράγοντες συμβάλλουν ή επιβαρύνουν την επίτευξη της υγείας. Σε σχετικές έρευνες φαίνεται ότι η μοναξιά που χαρακτηρίζει τους ηλικιωμένους είναι ένας τέτοιος παράγοντας. Πέρα λοιπόν από τον άμεσο αντίκτυπό της στην παγκόσμια δημόσια υγεία, η πανδημία του COVID-19 προσθέτει σημαντικές επιπτώσεις για την ευημερία των ηλικιωμένων ανθρώπων και σε άλλους τομείς της ζωής. Μεταξύ αυτών των επιπτώσεων η αναγκαστική κοινωνική αποστασιοποίηση που επέτεινε τον κίνδυνο μοναξιάς και συνακόλουθα τα

συναισθήματα άγχους για την προσωπική υγεία, την υγεία κάποιου συγγενή ή φίλου κι επιπλέον ανησυχίες και αισθήματα οικονομικής αβεβαιότητας.

Σύμφωνα με τις έρευνες αυτές, ένας στους τρεις ενήλικες 65 ετών και άνω ζει μόνος του και είναι τρεις φορές πιο πιθανό από τους νεότερους να μην έχουν οικογένεια ή φίλο στον οποίο βασίζονται (ο μέσος αριθμός στον πληθυσμό είναι ένας στους 11 ανθρώπους) (COVID-19 Dashboard by the Center for Systems Science and Engineering (CSSE, McKinlay, Fancourt and Burton 2020). Οι ηλικιωμένοι εξάλλου ανήκουν σε μια κοινωνική ομάδα που είναι γενικότερα ευάλωτη σε ψυχολογικές και συναισθηματικές επιδράσεις οι οποίες επιτείνονται από την, σε πολλές περιπτώσεις, απουσία φιλικού ή άλλου κοινωνικού δικτύου αλλά και της οικογενειακής στήριξης του ηλικιωμένου.

Η μοναξιά για κάθε άνθρωπο είναι ένα περίπλοκο, υποκειμενικό συναίσθημα που βιώνεται ως αίσθημα άγχους και δυσαρέσκειας και σχετίζεται με την έλλειψη σύνδεσης ή της κοινότητας με άλλους, με το έλλειμμα μεταξύ της πραγματικής και της επιθυμητής ποιότητας αλλά και της ποσότητας της κοινωνικής δέσμευσης και των κοινωνικών κύκλων (Victor, Scambler, Bowling and Bond 2005). Οι κοινωνικοί κύκλοι όμως καθώς μεγαλώνει κάποιος μειώνονται και συμβάλλουν στην επιδείνωση της υγείας (Victor and Bowling 2012). Η επιδείνωση αυτή εκδηλώνεται με αύξηση του άγχους, της κατάθλιψης, της γνωστικής δυσλειτουργίας, των καρδιακών παθήσεων και εν τέλει της θνησιμότητας των ηλικιωμένων (Barth, Schneider and Kanel 2010, Holt - Lunstad, Smith and Layton 2010, Santini et al. 2020, Shankar et al. 2017). Κατά τη διάρκεια της πανδημίας η κοινωνική απομόνωση αποτέλεσε μέτρο ανάσχεσης της μετάδοσης και ήταν αναγκαστική. Γενικότερα αναφέρεται ως έλλειψη επαφής ή φυσικού διαχωρισμού από την οικογένεια, τους φίλους ή ευρύτερα κοινωνικά δίκτυα και ως έλλειψη συμμετοχής σε κοινωνικές δραστηριότητες (Valtorta and Hanratty 2012) και οφείλεται σε περιβαλλοντικούς περιορισμούς, παρά στην ικανότητα ενός ατόμου να δημιουργεί ή διατηρεί κοινωνικές σχέσεις (Tanskanen and Anttila 2016).

Ακριβώς γι' αυτούς τους λόγους, στις τρέχουσες συνθήκες, σημαντικός αριθμός ηλικιωμένων εξαρτήθηκε ακόμη περισσότερο από τους φροντιστές του, αλλά και- σε ένα μοτίβο παρόμοιο με αυτό που αυξήθηκαν τα ποσοστά ενδοοικογενειακής βίας- και ο έλεγχος και η κακοποίησή τους. Σε έρευνα του Ahmed (2020) φαίνεται ότι κατά τη διάρκεια της πανδημίας πολλοί ηλικιωμένοι κακοποιήθηκαν σωματικά, συναισθηματικά και κοινωνικά. Διαπιστωθήκαν επίσης υψηλά ποσοστά εγκατάλειψης ηλικιωμένων σε κέντρα φροντίδας (Keeley 2020) αλλά και ρατσιστικές αναφορές προς τα ηλικιωμένα άτομα μέσα από τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης. Σε διάφορες πλατφόρμες κοινωνικών μέσων, φράσεις όπως το "boomer remover" και το hashtag #BoomerRemover συνόδευσαν συχνά υποτιμητικά σχόλια για τα ηλικιωμένα άτομα (Sparks 2020). Πολλές φορές μάλιστα οι ηλικιωμένοι παρουσιάστηκαν ως πιο 'αναλώσιμα' άτομα σε σχέση με άλλες ηλικιακές ομάδες (Haffower 2020).

Αυτές οι συνθήκες προσθέτουν συναισθηματική επιβάρυνση στα ηλικιωμένα άτομα και εκούσια 'αυτοεξαίρεση' από κάθε κοινωνική εκδήλωση. Συνηγορούν δε στο ότι η αντιμετώπιση των αναγκών του ηλικιωμένου πληθυσμού απαιτεί την υιοθέτηση μιας ολιστικής προσέγγισης για τη γήρανση.

Λύσεις κι επιλογές πολιτικής. Η τεχνολογία ως σύμμαχος

Κατά τη διάρκεια της πανδημίας το κύριο ερώτημα αντίδρασης του δημόσιου μηχανισμού εστιάστηκε στο τι κάνει το σύστημα κοινωνικής προστασίας για να δώσει τις κατάλληλες απαντήσεις στις αυξημένες ανάγκες του συστήματος υγείας και κοινωνικής προστασίας. Απαντήσεις που έπρεπε να προστατέψουν επαρκώς το σύνολο του πληθυσμού, αλλά με ακόμη μεγαλύτερη εστίαση στους ηλικιωμένους.

Οι απαντήσεις αυτές κινήθηκαν σε δυο βασικές κατευθύνσεις:

Η πρώτη αφορούσε τις *'Γενικές Απαντήσεις'*. Τις απαντήσεις δηλαδή που το σύστημα κοινωνικής προστασίας έπρεπε να δώσει για όλο τον πληθυσμό ευθύνης του. Οι απαντήσεις αυτές είχαν ως στόχο την κοινωνική προστασία. Δηλαδή: (α) την ελαχιστοποίηση της μετάδοσης μεταξύ του πληθυσμού και (β)την προετοιμασία και υποστήριξη των αναγκών του συστήματος υγείας για να αντιμετωπίσει το πλήθος των ασθενών που θα χρειαζόταν νοσηλεία και θεραπεία.

Για τους λόγους αυτούς θεωρήθηκε καταρχάς αλλά και στην πορεία της πανδημίας χρήσιμο οι χώρες ανά τον κόσμο να προχωρήσουν σε αναστολή δραστηριοτήτων και σε περιορισμό της κινητικότητας με απαγόρευση της κυκλοφορίας, συχνά καθολική. Τα μέτρα αυτά οδήγησαν στην υποχρεωτική κοινωνική αποστασιοποίηση. Βασική συνέπεια αυτών των μέτρων ήταν, αφενός για τους ηλικιωμένους -όπως και για άλλες κοινωνικές ομάδες- η διατάραξη της ενεργούς συμμετοχής τους στην καθημερινότητα, της επικοινωνίας και της συνεχούς αλληλεπίδρασης μεταξύ των διαφόρων ατόμων (οικογενειακά μέλη, βοηθοί, φροντιστές, φίλοι κ.λπ.) και αφετέρου για το σύστημα κοινωνικής προστασίας, η αναδιοργάνωση του τομέα της περίθαλψης και φροντίδας (Cacioppo et al. 2006).

Η ανάγκη ωστόσο για την προστασία του ηλικιωμένου πληθυσμού τονίστηκε σε κάθε φάση. Στο πλαίσιο αυτό, τόσο η καθημερινή όσο και η ανεξάρτητη διαβίωση, με αυτονομία και διατήρηση της ποιότητας ζωής αποτέλεσε μια συνθήκη, ως επί το πλείστον, προσωπική και όχι κοινωνική, όπου τα δίκτυα των προσωπικών σχέσεων δεν είχαν τη δυνατότητα να συναντώνται με τις διαφορετικές χωρικές κλίμακες, αλληλοεπιδρώντας από τη γειτονιά έως τον ψηφιακό κόσμο, σε καθημερινά αλλά και δύσκολα ζητήματα.

Αυτό πρακτικά αποτύπωσε το γεγονός ότι η κοινωνική δομή αποσταθεροποιήθηκε εκθέτοντας τα πιο ευάλωτα άτομα σε πληθώρα δύσκολων κοινωνικών συνθηκών (India TV. Report [Internet] 2020). Μεταφράστηκε σε διακοπή της άμεσης και φυσικής επικοινωνίας πλήττοντας ιδιαίτερα τις κοινωνικές σχέσεις των ηλικιωμένων, και δημιούργησε παράλληλα την ανάγκη εξάρτησης από δίκτυα υποστήριξης ή/και τοπικές υπηρεσίες υγείας και κοινωνικής φροντίδας για ανάγκες, όπως ψώνια και μαγειρεμένα γεύματα.

Υπό την επίδραση των παραμέτρων αυτών η σημασία της τεχνολογίας ως παραμέτρου διαχείρισης της πανδημίας και της κοινωνικής προστασίας είναι πολύτιμη. Σε αυτό το πλαίσιο, η τεχνολογία φάνηκε ότι έχει βαθιά επίδραση στην καθημερινή ζωή των ηλικιωμένων και ότι διασφαλίζει, μεταξύ άλλων, την πρόσβαση σε υπηρεσίες υγείας, σε πληροφορίες και σε επικοινωνία με τις αρμόδιες αρχές.

Στη βάση αυτή οφείλει να αναγνωριστεί ότι τα μέτρα που θεωρήθηκαν αναγκαία και υιοθετήθηκαν από τις διάφορες κυβερνήσεις, έδωσαν τη δυνατότητα σε μια μεγάλη ομάδα χωρών (όπως και στην Ελλάδα) του χρόνου αντίδρασης σε κάτι

πρωτόγνωρο. Η αντίδραση αυτή έθεσε για πρώτη φορά, σε τόσο σημαντικό βαθμό, κοινωνικούς περιορισμούς στην κυκλοφορία των ανθρώπων και στη φυσική απόσταση μεταξύ των πολιτών, και κανόνες στη λειτουργία των υπηρεσιών και των ατομικών ελευθεριών.

Στη βάση αυτή η ψηφιακή αξιοποίηση των τεχνολογιών αποτέλεσε το αντισταθμιστικό μέρος της παγκόσμιας αντίδρασης στη συρρίκνωση των υπολοίπων υπηρεσιών που βασίζονταν σε φυσική παρουσία. Έδωσε στις αρμόδιες αρχές και στον (ηλικιωμένο) πληθυσμό ψηφιακά εργαλεία για την προστασία της υγείας, την προώθηση της κοινωνικής δικτύωσης και την διατήρηση της κοινωνικής συνοχής. Οι δύσκολες, κατά τεκμήριο, συνθήκες διαβίωσης, η διαθεσιμότητα των ιατρικών και κοινωνικών υπηρεσιών (πχ. δημόσιων, κοινωνικών), η αποστασιοποίηση, ο συρρικνωμένος τομέας των διαπροσωπικών σχέσεων, και, σε πολλές περιπτώσεις, η φτώχεια και το χαμηλό επίπεδο των εισοδημάτων, βρήκαν έναν ισχυρό σύμμαχο στις νέες τεχνολογίες.

Οι τεχνολογίες γενικότερα, κυμαίνονται από λύσεις υψηλής τεχνολογίας έως απλούστερες επιλογές χαμηλής τεχνολογίας. Για να γεφυρωθούν οι ανάγκες των χωρών και των κοινοτήτων τους (μικρών και μεγαλύτερων), με την αναγκαιότητα της πανδημίας η αξιοποίηση των Τεχνολογιών Πληροφορικής και Επικοινωνίας (Τ.Π.Ε.) περιέλαβε μια ευρεία γκάμα τέτοιων τεχνολογιών που αποτύπωσαν τόσο τη διαθεσιμότητα των τεχνολογικών λύσεων όσο και την αντίστοιχη πολιτική επιλογή τους από το δημόσιο μηχανισμό. Από τις διάφορες χώρες επιλέχθηκαν αφενός τεχνολογικές λύσεις, όπως μεταξύ άλλων η χρήση (δωρεάν) πλατφορμών επικοινωνία, οι οποίες αφορούσαν στη γενικευμένη πρόσβαση για όλο τον πληθυσμό, όχι μόνο δηλαδή για τους ηλικιωμένους. Σχεδιάστηκαν όμως και πραγματοποιήθηκαν επιπλέον σειρά εξειδικευμένων παρεμβάσεων που στόχευαν στην άμεση, συνεχή κι απλουστευμένη στήριξη/προώθηση τριών ζητουμένων: (α) τ*ου ελέγχου της υγείας και της φυσικής κατάστασης, (β) των συμβουλών και (γ) των προμηθειών προς τον ηλικιωμένο και όχι μόνο πληθυσμό.*

Σε διάφορες και διαφορετικές καταστάσεις και χώρες οι εξειδικευμένες αυτές παρεμβάσεις εφαρμόστηκαν με ‘a la cart’ πρωτόκολλα.

Τα πρωτόκολλα αυτά αφορούσαν καταρχάς σε πρακτικές λύσεις σε επείγοντα πρακτικά ζητήματα όπως:

α. Η χρήση ρομπότ ειδικά για την απολύμανση των χώρων με τη μεγαλύτερη ένταση ιϊκού φορτίου, των νοσοκομείων δηλαδή αλλά και των κέντρων υγείας.

β. Η χρήση φορητών συσκευών και αισθητήρων για τηλεϊατρική παρακολούθηση ή εξ αποστάσεως συμβουλές ή και για επικοινωνία με ανθρώπους που χρήζουν βοήθειας, αλλά η πρόσβασή τους σε αυτή είναι δυσχερής.

Βασικό πλεονέκτημα όμως της σύγχρονης τεχνολογίας είναι ότι έχει τη δυνατότητα να προσαρμόζεται και να εξειδικεύεται στον λήπτη. Στην διαχείριση της πανδημίας του COVID-19 αυτό έγινε σαφές μέσα από εξειδικευμένα προγράμματα κι εφαρμογές τεχνολογίας που δημιουργήθηκαν για να συνεισφέρουν εκεί που η ανθρώπινη παρέμβαση δεν μπορούσε.

Οι παρακάτω τεχνολογικές εφαρμογές είναι ενδεικτικές του πλήθους των εφαρμογών που χρησιμοποιήθηκαν κι επιλέχθηκαν με σκοπό να αποτυπώσουν το εύρος και την καθολικότητα της εφαρμογής τους:

-Η Γραμμή Υποστήριξης Ηλικιωμένων για τη νόσο COVID-19 ή αλλιώς η εφαρμογή COVIDSafe η οποία ενημερώνει και υποστηρίζει τους ηλικιωμένους Αυστραλούς και παρέχει πληροφορίες και υποστήριξη σε καθημερινά τακτικά ή επείγοντα ζητήματα.

-Οι εφαρμογές WE Group - Mission Feed Hungry – Mira Bhayandar, Seniors Creating Change, Major, έδωσαν λύσεις στους ηλικιωμένους σε ζητήματα υγείας και επικοινωνίας αλλά και προμήθειας αγαθών/φαρμάκων.

Σε τοπικές ή ευρύτερες χωρικές μονάδες χρησιμοποιήθηκαν επίσης:

-Η εφαρμογή *Feebris***:** αποτελεί γρήγορο και εξ αποστάσεως τσεκ-απ 10 λεπτών

-Η εφαρμογή *Vinehealth***:** αφορά σε εξειδικευμένη τεχνολογία με πληροφορίες και συμβουλές ειδικά για τους ασθενείς με καρκίνο που δεν λαμβάνουν την τακτική παρακολούθηση από τον γιατρό τους εξαιτίας των περιορισμών της πανδημίας.

-Η εφαρμογή *Memohub***: «**παρεμβάσεις σε κρίσεις». Η πλατφόρμα Memohub της Alcuris υποστηρίζει τα ηλικιωμένα άτομα συγκεντρώνοντας δεδομένα από διακριτικούς αισθητήρες στα σπίτια τους και παρέχει ειδοποιήσεις με δυνατότητα δράσης όταν αλλάζει η τακτική συμπεριφορά τους.

-Η εφαρμογή *Coach Cabi -VideoVisit*® HOME επικοινωνία μέσω ενός εικονικού tablet. αφορά στο 'Πρόγραμμα Επισκεπτών από την Κοινότητα' (Community Visitors Scheme) που παρείχε συντροφικότητα στους ηλικιωμένους Αυστραλούς. Συνέδεε τα ηλικιωμένα άτομα με εθελοντές ώστε να περνούν κοινό χρόνο σε τακτική βάση. Κατά τη διάρκεια της πανδημίας, αυτό μπορούσε να γίνει τηλεφωνικά ή με βιντεοκλήση στις περιπτώσεις που δεν ήταν δυνατές οι προσωπικές επισκέψεις λόγω σωματικής αποστασιοποίησης.

-Η εφαρμογή *Beam for the homeless population* - για την υποστήριξη των αστέγων.

-Η εφαρμογή *Aparito* που χρησιμοποιεί τεχνολογία απομακρυσμένης παρακολούθησης για τη συλλογή δεδομένων για ασθενείς με σπάνιες ασθένειες.

-Η εφαρμογή *Buddi Connect* είναι μια εφαρμογή smartphone που επιτρέπει την παρακολούθηση της δραστηριότητας των ηλικιωμένων που χρήζουν κοινωνικής περίθαλψης.

-Η εφαρμογή *RIX Research and Media* αφορά στην ασφαλή κοινωνική δικτύωση για άτομα με μαθησιακές δυσκολίες και προκλήσεις ψυχικής υγείας.

-Η εφαρμογή *VideoVisit Home* επιτρέπει στους ηλικιωμένους να επικοινωνούν με τις οικογένειές τους μέσω ενός εικονικού tablet φροντίδας που έχει σχεδιαστεί ειδικά για αυτούς.

-Η εφαρμογή *Virti* στοχεύει να κάνει την πειραματική εκπαίδευση προσιτή για όλους, χρησιμοποιώντας την εικονική πραγματικότητα σε συνδυασμό με το AI. Μεταφέρει τους χρήστες σε περιβάλλον με δύσκολη πρόσβαση και αξιολογεί την ικανότητά τους να χειρίζονται τις καταστάσεις.

Πολλές επίσης κυβερνήσεις έχουν επιτρέψει τη χρήση εφαρμογών τηλεφώνου, που βοηθούν τους χρήστες να γνωρίζουν εάν ήρθαν πρόσφατα σε επαφή με φορέα του ιού, στην παρακολούθηση των συμπτωμάτων που ενδεχόμενα έχουν και σε ενημερωμένες οδηγίες για καραντίνα στο σπίτι. Τέτοιες εφαρμογές είναι οι: Arogya Setu (Ινδία), HaMagen (Ισραήλ), η εφαρμογή NHS (Αγγλία), και το TraceTogether στη (Σιγκαπούρη) (Chaturvedi 2020). Μέρος της αντίδρασης των εθνικών κυβερνήσεων ήταν και η χρήση drone για την πρόσβαση σε «δυσπρόσιτους πληθυσμούς». Αυτό πρακτικά μετουσιώθηκε σε ασφαλή κι έγκαιρη παράδοση φαρμάκων σε ασθενείς σε απομακρυσμένες περιοχές και ιατρική περίθαλψη με εξ αποστάσεως συμβουλές.

Ο ρόλος της τοπικής αυτοδιοίκησης και των εθελοντικών κοινωνικών ομάδων

Οι τοπικές και περιφερειακές κυβερνήσεις είναι κατά τεκμήριο και αρμοδιότητα εκείνες που φέρουν τη νομοθετική εξουσιοδότηση να ανταποκρίνονται στην αναγκαιότητα που εκφράζεται στον πληθυσμό ευθύνης τους. Κατά τη διάρκεια της υγειονομικής κρίσης του COVID-19, οι φορείς αυτοί φάνηκε ότι ανέλαβαν ουσιαστικό ρόλο στην εγγύηση της προστασίας των δικαιωμάτων μέσω των τοπικών δημόσιων υπηρεσιών παροχών, συμπεριλαμβανομένων και των υπηρεσιών για πιο ευάλωτους πληθυσμούς. Στην Ελλάδα τα στοιχεία δείχνουν ότι οι δήμοι εφάρμοσαν μια σειρά υπηρεσιών με άξονα δύο βασικούς στόχους: να ανταποκριθούν στις αυξημένες ανάγκες φροντίδας και φαρμάκων των ηλικιωμένων πολιτών τους αλλά και στην προμήθεια τροφίμων.

Ενδεικτικά αναφέρονται οι δήμοι:

α. Ο Δήμος Φλώρινας: ‘e-mail & τηλέφωνο’

Ο δήμος ξεκίνησε αρχικά καταγράφοντας τους κατοίκους που δεν μπορούν ή δεν επιτρέπεται να μετακινηθούν από τις οικίες τους. Στόχος ήταν να οργανωθεί ένα δίκτυο εξυπηρέτησης των βασικών αναγκών σίτισης, φαρμάκων και φροντίδας.

Η εξυπηρέτησή του πληθυσμού που καταγράφηκε αφορούσε τόσο στην ιατροφαρμακευτική περίθαλψη και στα είδη πρώτης ανάγκης όσο και στην διεκπεραίωση αιτημάτων και υποθέσεων με το δημόσιο (αιτήσεων –πιστοποιητικών κτλ).

β. Ο Δήμος Τρικκαίων: Πρόγραμμα «Μείνε σπίτι και τηλεφώνησε»

Πρόκειται για ένα πρόγραμμα που αποτελεί συνέχεια κι επέκταση του ‘Βοήθεια στο Σπίτι’.

Έδωσε έγκαιρες και επαρκείς λύσεις σε καθημερινά ζητήματα προμήθειας τροφίμων, φαρμάκων και συναλλαγών με το Δημόσιο.

Ο δήμος εκμεταλλεύτηκε τις υποδομές και την εμπειρία που διαθέτει στην εξ αποστάσεως φροντίδα και παρείχε δωρεάν τηλεφροντίδα χωρίς επίσκεψη στον θεράποντα ιατρό και διευρυμένη εξ αποστάσεως εποπτεία-προστασία στον ηλικιωμένο πληθυσμό ευθύνης.

Πέρα όμως από τους δήμους η εθελοντική συμμετοχή των πολιτών αποτελεί κοινωνικό κεφάλαιο κι ενεργεί ως «παράγοντας επιτάχυνσης» (Minamoto 2010, Aoki 2015: 198) στον καθορισμό του επιπέδου της κοινοτικής συνεργασίας. Η συνεισφορά των εθελοντικών ομάδων στην υγειονομική και κοινωνική κρίση της πανδημίας αποδεικνύεται καθημερινά. Στην Ελλάδα μια από τις εθελοντικές ομάδες που

δημιουργήθηκε για να προσφέρει λύσεις στις ανάγκες που προέκυψαν από την πανδημία, είναι η ομάδα '*COVID-19 Response Greece.'* (Γράφημα 1). Κύριος στόχος της ήταν να προσφέρει ιδέες και καινοτόμες λύσεις στις επιλογές αντίδρασης του δημόσιου φορέα και να κινητοποιήσει προς αυτή την κατεύθυνση κάθε επιχειρηματικό και επιστημονικό δυναμικό.

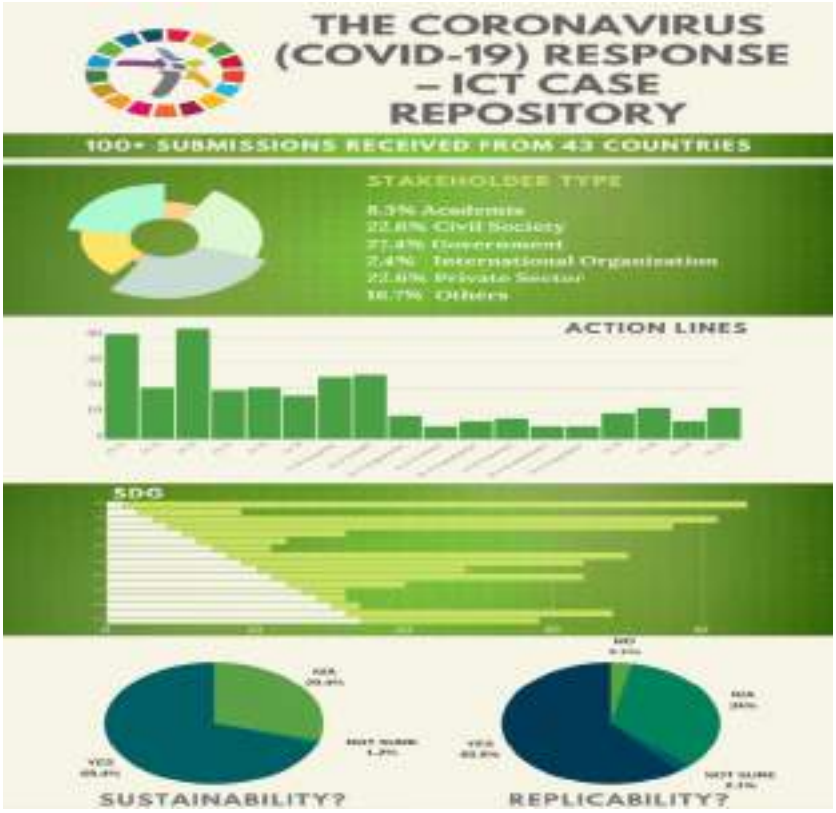

Γράφημα 1. Η εθελοντική ομάδα COVID-19 Response Greece

Στην Ευρώπη αντίστοιχα είναι χαρακτηριστικό το παράδειγμα της Ιρλανδίας. Στην Ιρλανδία δημιουργήθηκε το *'Δίκτυο βοήθειας για την απομόνωση της Ιρλανδίας'.* Σχεδόν κάθε πόλη της χώρας είναι μέρος ενός οργανωμένου δικτύου εθελοντών που παραδίδουν τρόφιμα και φάρμακα στους ηλικιωμένους και απομονωμένους γείτονές τους ως μέρος της προσπάθειας που φέρει την επωνυμία -*hashtag #SelfIsolationSupport*- (https://weareirish.ie/people/selfisolationhelp-ireland-helen/).

Σε κάθε περίπτωση η διαχείριση της πανδημίας του COVID-19 μέσω της ψηφιακής καινοτομίας και του μετασχηματισμού περιέλαβε ψηφιακές τεχνολογίες που έχουν τις δυνατότητες να υποστηρίξουν τις αυξημένες υγειονομικές και άλλες ανάγκες που προέκυψαν με την εμφάνιση του COVID-19. Θεωρητικά αλλά και πρακτικά η χρήση εργαλείων που βασίζονται σε τεχνητή νοημοσύνη και στη μηχανική μάθηση (ML) είναι ικανή να βοηθήσει στην εξάλειψη των ανισοτήτων στον τομέα της υγείας και στη μείωση του φόρτου για τα συστήματα υγείας (Naseem et al. 2020).

Μέρος της προσπάθειας που ενθαρρύνει τις προσπάθειες ανάπτυξης λύσεων κι εφαρμογών με δυνατότητα AI είναι η οργάνωση του παγκόσμιου hackathon CodeTheCurve από την UNESCO. Η πρωτοβουλία καλεί με την πρωτοβουλία αυτή και την αντίστοιχη OER4Covid νέους προγραμματιστές, καινοτόμους, επιστήμονες δεδομένων και σχεδιαστές να χρησιμοποιήσουν τις ψηφιακές τους δεξιότητες, τη δημιουργικότητα και το επιχειρηματικό πνεύμα και να συνεργαστούν για να

εμπνεύσουν ψηφιακές λύσεις σε τρέχουσες και μελλοντικές προκλήσεις που σχετίζονται με την πανδημία.

Συζήτηση

Η εμφάνιση της πανδημίας του κορονοϊού έχει δημιουργήσει σημαντικές προκλήσεις σε πολλές χώρες του κόσμου. Εκτός από τις απώλειες ανθρώπινων ζωών, τον αριθμό νοσούντων και την ασφυκτική πίεση των συστημάτων υγείας, διάφορα ζητήματα έχουν αναδειχθεί. Η πανδημία ανέδειξε καταρχάς τις αδυναμίες και τις χρόνιες ελλείψεις των εθνικών συστημάτων υγείας. Η αδυναμία αυτή απέκτησε χωρικά χαρακτηριστικά-αδυναμίες καθώς συνδέθηκε με τα εθνικά συστήματα κοινωνικής ασφάλισης (Collins et al. 2020, Dorn 2020) και τις ανισότητες στην πρόσβαση και στις παροχές υγείας που είναι παγιωμένα χαρακτηριστικά πολλών εθνικών συστημάτων υγειονομικής περίθαλψης (Smedley 2003).

Στη βάση αυτή, η πανδημία δείχνει να έχει μια εδαφική-χωρική διάσταση. Η εδαφική συνιστώσα αποτυπώνεται αφενός στα στοιχεία που αφορούν στη βασική της πρόκληση, τη θνησιμότητα από τον ιό (McCoy 2020, Κοτζαμάνης 2020). Με βάση τη θνησιμότητα οι χώρες του κόσμου κατηγοριοποιούνται σε 4 μεγάλες ομάδες: α. ομάδα με υψηλή θνησιμότητα (>350 θάνατοι/1.000.000), β. ομάδα με σχετικά υψηλή θνησιμότητα, (100-230 θάνατοι/1.000.000), γ. ομάδα με χαμηλή θνησιμότητα (50-80 θάνατοι αποδιδόμενοι στον COVID-19 /1.000.000), δ. ομάδα με χαμηλή κι ελεγχόμενη θνησιμότητα (4-50 θάνατοι/ 1.000.000 κατοίκους).

Ως εκ τούτου η υγεία του πληθυσμού επηρεάζεται από τον τόπο διαμονής (τόσο ως εθνική οντότητα όσο και ως βαθμός αστικότητας). Φαίνεται ότι αυτό που κυρίως διαφοροποιεί τις (εδαφικές) περιοχές αφορά στις δομές κι επιλογές πολιτικής. Ειδικότερα:

-*στο επίπεδο αστικότητας:* οι μικρότερες περιοχές προστατεύονται.

-*στη φτώχεια και στην πρόσβαση στα νοσοκομεία* (Basset 2020)

-*στις διαπροσωπικές σχέσεις-πυκνότητα σχέσεων.*

Σχετικά όμως με τις διαπροσωπικές σχέσεις φάνηκε ότι η παράμετρος αυτή υπήρξε καθοριστική σε μια σειρά χωρών με υψηλή θνησιμότητα στις οποίες περισσότεροι από 3 στους 10 ηλικιωμένους 80 ετών και άνω διέμεναν μόνιμα σε ιδρύματα φιλοξενίας -γηροκομεία (Sepúlveda-Loyola et al. 2020).

-*στους χρόνους (timing) λήψης των όποιων μέτρων*

Ο χρόνος (timing) αφορά στο χρόνο λήψης των όποιων αποφάσεων ή/και μέτρων, καθώς και στην αποδοχή τους από τον πληθυσμό.

-στην αποτελεσματικότητά τους

Η αποτελεσματικότητα των μέτρων έδειξε να είναι συνάρτηση της γενικότερης κατάστασης υγείας των πολύ ηλικιωμένων ατόμων σε κάθε χώρα αλλά και των υφιστάμενων υποδομών, του ανθρώπινου δυναμικού και των διαθέσιμων μέσων. Σημαντική επίσης αναδείχτηκε η ικανότητα αντίδρασης των δημόσιων συστημάτων υγείας- τα οποία τις τελευταίες δύο δεκαετίες, σε πολλές χώρες, αντιμετώπιζαν συσσωρευμένα προβλήματα- καθώς και οι ικανότητες συντονισμού των εμπλεκόμενων φορέων.

Οι διαφορές αυτές ανέδειξαν ότι ο περιφερειακά διαφοροποιημένος αντίκτυπος απαιτεί μια εδαφική προσέγγιση στις πολιτικές επιλογές της υγειονομικής, οικονομικής και κοινωνικής πολιτικής κι επισημαίνει την αξία των δημόσιων συστημάτων υγείας αλλά και των διαχρονικών προβλημάτων της ελλιπούς χρηματοδότησή τους. Για την αντιμετώπιση της πανδημίας του Covid-19, η σημασία της τεχνολογίας είναι αδιαμφισβήτητη, όπως και η πρόσβαση σε ταχύτερη κι ασφαλέστερη για παρόχους και λήπτες φροντίδα. Οι ασθενείς μπορούν να λάβουν τη φροντίδα που χρειάζονται με ευκολία στο σπίτι ή στην κοινότητά τους ακόμη και σε απομακρυσμένες περιοχές. Η ψηφιακή φροντίδα όμως χρησιμοποιεί έναν συνδυασμό τηλεϊατρικής και απομακρυσμένης παρακολούθησης ασθενών στο σπίτι, γεγονός που εμποδίζει την μετάδοση του ιού και τις άσκοπες μετακινήσεις.

Ωστόσο η γενικευμένη χρήση των Τεχνολογιών Πληροφορικής και Επικοινωνίας (Τ.Π.Ε.) προκάλεσε την ανησυχία για την ασφάλεια των πληροφοριών και του απόρρητου, ακόμη και για την προστασία των ατομικών και συλλογικών ελευθεριών. Ο προβληματισμός αυτός επικεντρώθηκε σε διάφορα επιμέρους ζητήματα που αφορούσαν στην επίτευξη της προσβασιμότητας και της ευχρηστίας αλλά και στο ποιος τελικά θα πληρώσει το κόστος της ψηφιακής υπηρεσίας. Σε κάθε περίπτωση οι προβληματισμοί για την παραβίαση της ιδιωτικότητας με τη χρήση τεχνικών όπως η βιομετρική παρακολούθηση και η χρήση τεχνολογιών αναγνώρισης προσώπου αλλά και η διασφάλιση της αυτονομίας και της αξιοπρέπειας, και στο πόσο οι δημόσιες πολιτικές και υπηρεσίες μπορούν να βασίζονται σε αυτές τις εθελοντικές ομάδες (citizen resourcing), επιβάλλουν κι αφορούν σε μια συνολική αναθεώρηση των εθνικών στόχων & ικανοτήτων των συστημάτων υγείας. Οι ψηφιακές τεχνολογίες είναι αναμφίβολα, αυτή την περίοδο των περιορισμών της φυσικής παρουσίας, ο πυρήνας μιας προσπάθειας που διασφαλίζει ότι οι πολίτες και οι κοινότητες τους μπορούν να επιστρέψουν, σύντομα, στην καθημερινή τους ζωή, με ασφαλή και ομαλό τρόπο, αλλά μέχρι εκείνη τη στιγμή είναι καθοριστικό στη διαμόρφωση των αποφάσεων οι διαδικασίες να είναι διαφανείς, ανοιχτές και χωρίς αποκλεισμούς σε τοπικό και περιφερειακό επίπεδο.

Αναφορές

Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία

Κοτζαμάνης Β. (2020), Η Θνησιμότητα από τον Covid-19 στην Ελλάδα και στις άλλες Ανεπτυγμένες Χώρες. *Δημογραφικά Νέα* Demo News Τεύχος 40.

Ξενόγλωσση βιβλιογραφία

Ahmed A. M. ed. (2020), Mental Health Effects of COVID-19, London, Academic Press

Aoki, N. (2015), Wide‐area Collaboration in the Aftermath of the March 11 Disasters in Japan: Implications for Responsible Disaster Management. International Review of Administrative Sciences, Vol. 81, No 1, pp. 196– 213.

Barth, J., Schneider, S. and von Kanel, R. (2010), Lack of Social Support in the Etiology and the Prognosis of Coronary Heart Disease: A Systematic Review and Meta‐analysis. Psychosomatic Medicine, Vol. 72, 229– 238.

Basset, M. (2020), Just Because You Can Afford to Leave the City, Doesn't Mean You Should, https://www.nytimes.com/2020/05/15/opinion/sunday/coronavirus-cities-density.html (accessed on June 2020).

Cacioppo J. T., Hughes M. E., Waite L. J., Hawkley L. C. and Thisted R. A. (2006), Loneliness as a Specific Risk Factor for Depressive Symptoms: Crosssectional and Longitudinal Analyses, *Psychology and. Aging*, Vol. 21, pp. 140–151.

Campaign to End Loneliness (2011), *Safeguarding the Convoy: A Call to Action from the Campaign to End Loneliness*. Retrieved from https://www.campaigntoendloneliness.org/wp-content/uploads/Safeguarding-the-Convoy.-A-call-to-action-from-the-Campaign-to-End-Loneliness.pdf

Chaturvedi A. (2020), Top -10 Apps to Track COVID-19. [Internet] 18 April. Geospatial world. 2020 [cited on 2020 July 18] https://www.geospatialworld.net/ blogs/popular-apps-covid-19/.

Cohen - Mansfield, J., Hazan, H., Lerman, Y. and Shalom, V. (2016), Correlates and Predictors of Loneliness in Older Adults: A Review of Quantitative Results Informed by Qualitative insights. *International Psychogeriatrics*, Vol. 28, No 4, pp. 557– 576.

Collins SR, Gunja MZ, Aboulafia GN, et al. (2020), An Early Look at the Potential Implications of the COVID-19 Pandemic for Health Insurance Coverage, New York, Commonwealth Fund (accessed, June 23,2020) (https://www.commonwealthfund.org/publications/issue-briefs/2020/jun/implications-covid-19-pandemic-health-insurance-survey. opens in new tab)

CSSE -COVID-19 Dashboard by the Center for Systems Science and Engineering (CSSE) at Johns Hopkins University (JHU): https://www.arcgis.com/apps/opsdashboard/index.html#/bda7594740fd40299423467b48e9ecf6

Dorn, S. (2020), The COVID-19 Pandemic and Resulting Economic Crash have Caused the Greatest Health Insurance Losses in American History, Washington, DC, Families USA, July (https://familiesusa.org/resources/the-covid-19-pandemic-and-resulting-economic-crash-have-caused-the-greatest-health-insurance-losses-in-american-history/. opens in new tab

Haffower, H. (2020), A Certain Horrible Subset of the Internet is Calling the Coronavirus 'boomer remover'. *Business Insider Australia*. Retrieved from https://www.businessinsider.com/millennials-gen-z-calling-coronavirus-boomer-remover-reddit-2020-3?r=US&IR=T

Hartmann‐Boyce, J., Davies, N., Frost, R., Bussey, J. and Park, S. (2020), Maximising Mobility in Older People when Isolated with COVID‐19. Oxford COVID‐19 Evidence Service. Retrieved from https://www.cebm.net/archives/covid-19/maximising-mobility-in-the-older-people-when-isolated-with-covid-19

Holt‐Lunstad, J., Smith, T. B. and Layton, J. B. (2010), Social Relationships and Mortality Risk: A Meta‐analytic Review, PLOS Med, Vol. 7, No 7: e1000316.

India TV. Covid-19 Lockdown Affected Lives of 65% Elderly Due to Job Loss: Report [Internet] 2020. [cited 2020 Dec 26] Available from: https://www.indiatvnews.com/news/ india/covid-19-lockdown-affected-lives-of-65-per-centelderly-due-to-job-loss-report-626351 10. Bruine de Bruin W, Age differences in COVID-19 risk perceptions and mental

Käll, A., Jägholm, S., Hesser, H., Andersson, F., Mathaldi, A., Norkvist T. and Andersson, G. (2020), Internet‐based Cognitive Behavior Therapy for Loneliness: A Pilot Randomized Controlled Trial. Behavior Therapy, Vol. 51, pp. 54– 68.

Keeley, G. (2020), Corpses of the Elderly Found Abandoned in Spanish Care Homes. Retrieved from https://www.aljazeera.com/news/2020/03/corpses-elderly-abandoned-spanish-care-homes-200324141255435.html

McKinlay, A., Fancourt D. and Burton A. (2020), “It Makes you Realise Your Own Mortality.” A Qualitative Study on Mental Health of Older Adults in the UK during COVID-19. medRxiv preprint server. doi: https://doi.org/10.1101/2020.12.15.20248238,https://www.medrxiv.org/content/10.1101/2020.12.15.20248238v1

McCoy, D. (2020), “What Exactly is the Government’s Coronavirus Strategy?”, Queen Mary University of London, https://www.qmul.ac.uk/media/news/2020/pr/what-exactly-is-the-governments-coronavirus-strategy.html.

Minamoto, Y. (2010), Social Capital and Livelihood Recovery: Post‐tsunami Sri Lanka as a Case Study. Disaster Prevention and Management, Vol. 19, No 5, pp. 548– 564.Ministry of Social Development (2001), *New Zealand Positive Ageing Strategy*. Wellington, New Zealand: Ministry of Social Development.

Naseem, M., Akhund, R., Arshad, H. and Talal, M. I. (2020), Exploring the Potential of Artificial Intelligence and Machine Learning to Combat COVID-19 and Existing Opportunities for LMIC, A Scoping Review. J Prim Care Community Health. Jan-Dec

Oxford COVID‐19 Evidence Service (2020), Global COVID‐19 Case Fatality Rates. Retrieved from https://www.phc.ox.ac.uk/covid-19/evidence-service/reviews/global-covid-19-case-fatality-rates

Public Health England (2020), Guidance for the Public on the Mental Health and Wellbeing Aspects of Coronavirus (COVID‐19). Retrieved from https://www.gov.uk/government/publications/covid-19-guidance-for-the-public-on-mental-health-and-wellbeing/guidance-for-the-public-on-the-mental-health-and-wellbeing-aspects-of-coronavirus-covid-19#older-people

Santini, Z., Jose, P., Cornwell, E., Koyanagi, A., Nielsen, L., Hinrichsen and C.,Koushede, V. (2020), Social Disconnectedness, Perceived Isolation, and Symptoms of Depression and Anxiety Among Older Americans (NSHAP): A Longitudinal Mediation Analysis, *Lancet Public Health*, Vol. 5, e62– e70.

Shankar, A., McMunn, A., Demakakos, P., Hamer, M. and Steptoe, A. (2017), Social Isolation and Loneliness: Prospective Associations with Functional Status in Older Adults. *Health Psychology*, Vol. 36, No 2, pp. 179– 187.

Sepúlveda-Loyola, W., Rodríguez-Sánchez, I., Pérez-Rodríguez, P. et al. (2020), Impact of Social Isolation Due to COVID-19 on Health in Older People: Mental and Physical Effects and Recommendations*, The Journal of Nutrition, Health and Aging.* Vol. 24, No 9, pp 938-947.

Smedley B. D, Stith A. Y, Nelson A. R, eds. (2003), *Unequal Treatment: Confronting Racial and Ethnic Disparities in Health Care.* Washington, DC, National Academies Press

Sparks, H. (2020), Morbid 'boomer remover' Coronavirus Meme only Makes Millennials Seem More Awful, *New York Post*. Retrieved from https://nypost.com/2020/03/19/morbid-boomer-remover-coronavirus-meme-only-makes-millennials-seem-more-awful/

Steptoe, A., Shankar, A., Demakakos, P., and Wardle, J. (2013), Social Isolation, Loneliness, and All - cause Mortality in Older Men and Women, Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America, Vol. 110, pp. 5797– 5801.

Tanskanen, J., and Anttila, T. A. (2016), Prospective Study of Social Isolation, Loneliness, and Mortality in Finland. *American Journal of Public Health*, Vol. 106, pp. 2042– 2048.

Valtorta, N. and Hanratty, B. (2012), Loneliness, Isolation and the Health of Older Adults: Do We Need a New Research Agenda? *Journal of the Royal Society of Medicine*, Vol. 105, No 12, pp. 518– 522.

Victor, C. R. and Bowling, A. (2012), A Longitudinal Analysis of Loneliness Among Older People in Great Britain, *The Journal of Psychology*, Vol. 146, No 3, pp. 313– 331.

Victor, C. R., Scambler, S. J., Bowling, A. and Bond, J. (2005), The Prevalence of, and Risk Factors for, Loneliness in Later Life: A survey of Older People in Great Britain, *Ageing and Society*, Vol. 25, No 6, pp. 357– 375.

ΤΟ ΕΠΑΓΓΕΛΜΑ ΤΗΣ ΝΟΣΗΛΕΥΤΙΚΗΣ ΩΣ ΠΕΔΙΟ ΕΜΦΥΛΩΝ ΣΧΕΣΕΩΝ ΕΞΟΥΣΙΑΣ[1]

Ανδρέας Ντούνης

Υπ. Δρ, Τμήμα Κοινωνικής Πολιτικής, Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών Πάντειο Πανεπιστήμιο. Ιδρυτής/Υπεύθυνος Περιεχομένου https://socialpolicy.gr/

Περίληψη

Το επάγγελμα της νοσηλευτικής έχει προσδιοριστεί κατά την ιστορική του πορεία από έναν έντονα έμφυλο χαρακτήρα. Η πορεία του συγκεκριμένου επαγγέλματος κατά την διαδικασία επαγγελματοποίησης του έχει διαμορφωθεί σε μεγάλο βαθμό από έμφυλες σχέσεις εξουσίας οι οποίες διαπερνούν τόσο τον ενδοεπαγγελματικό όσο και τον διεπαγγελματικό άξονα των επαγγελμάτων υγείας.

Σε αυτό το πλαίσιο, στο πρώτο επίπεδο (ενδοεπαγγελματικό) οι έμφυλες σχέσεις εξουσίας και ισχύος είναι ορατές μεταξύ ανδρών νοσηλευτών και γυναικών νοσηλευτριών. Στο δεύτερο επίπεδο (διεπαγγελματικό) η εξουσία των ανδρών ιατρών επί των γυναικών νοσηλευτριών διαφαίνεται μέσα από τις έννοιες της αυθεντίας και της υπεροχής της «θεραπείας» έναντι της «φροντίδας».

Η παρούσα εργασία θα αναλύσει τις σχέσεις αυτές χρησιμοποιώντας παραδείγματα επαγγελμάτων υγείας από δύο χώρες: Δανία και Ηνωμένο Βασίλειο. Μέσα από αυτά τα παραδείγματα μπορούμε να αντλήσουμε χρήσιμα συμπεράσματα αναφορικά με την εξισωτική ή μη επίδραση των μεταρρυθμίσεων στα συστήματα υγείας για την κατηγορία των επαγγελμάτων υγείας.

Λέξεις κλειδιά: νοσηλευτική, νοσηλευτικό επάγγελμα, επαγγέλματα υγείας, έμφυλες σχέσεις εξουσίας.

THE NURSING PROFESSION AS A FIELD OF GENDERED POWER RELATIONS

Dounis Andreas

PhD Candidate, Department of Social Policy, Panteion University of Social and Political Sciences, Founder/Content Manager https://socialpolicy.gr/

Abstract

The nursing profession is defined during its historical course by a strong gendered element. The profession's course during the process of professionalization has been shaped to a large extent by gendered power relations cutting through the intraprofessional and interprofessional axes of health professions.

Within this framework, gendered power relations are visible between male and female nurses in the intraprofessional level. In the interprofessional level the authority of male doctors and the subordination of women nurses can be witnessed through the notions of expertise and the predominance of "therapy" versus "care".

The present study aims to analyze these relations by utilizing examples of health professions in two countries: Denmark and United Kingdom. By these examples we draw

useful insights regarding the existence (or not) of a gender equality effect during (general) reforms in health systems for the professional category of health professions.

Keywords: nursing, nursing profession, health professions, gendered power relations

Εισαγωγή

Το επάγγελμα της νοσηλευτικής χαρακτηρίζεται από την κυριαρχία του υποστηρικτικού έναντι του συνεργατικού ρόλου των νοσηλευτριών και των νοσηλευτών στα πλαίσια της λειτουργίας των επαγγελμάτων υγείας. Η πτυχή αυτή αφορά ειδικότερα τις επαγγελματικές σχέσεις μεταξύ νοσηλευτριών/νοσηλευτών και ιατρών (Elsus et al. 2007).

Συνεκτιμώντας τη διάσταση του φύλου, η νοσηλευτική οριοθετείται εντός ενός πεδίου έμφυλων σχέσεων εξουσίας. Οι έμφυλες εξουσιαστικές σχέσεις διαπερνούν τόσο τον ενδοεπαγγελματικό όσο και τον διεπαγγελματικό άξονα των επαγγελμάτων υγείας.

Στον ενδοεπαγγελματικό άξονα, οι έμφυλες σχέσεις εξουσίας και ισχύος είναι ορατές μεταξύ ανδρών νοσηλευτών και γυναικών νοσηλευτριών (Carvalho and Santiago 2008). Στον διεπαγγελματικό άξονα, η εξουσία των ανδρών ιατρών επί των γυναικών νοσηλευτριών διαφαίνεται μέσα από τις έννοιες της αυθεντίας και της υπεροχής της «θεραπείας» έναντι της «φροντίδας» [2] (Baumann et al. 1998).

Η διαδικασία επαγγελματικής κατοχύρωσης της νοσηλευτικής σε διεπαγγελματικό επίπεδο επιτελείται στα γενικότερα πλαίσια των σχέσεων εξουσίας και συγκρούσεων για κύρος και καθιέρωση [3] μεταξύ νοσηλευτριών/νοσηλευτών και ιατρών.

Εξωτερικές επιδράσεις επί των επαγγελμάτων υγείας, με σημαντικότερη αναφορά την επίδραση της μεταρρύθμισης του Νέου Δημόσιου Μάνατζμεντ, επενεργούν σε σημαντικό βαθμό στους όρους και στις συνθήκες άσκησης των επαγγελμάτων υγείας.

Επιπρόσθετα, στο πλαίσιο των επαγγελματικών σχέσεων εντός του τομέα της φροντίδας υγείας υφίστανται «ισχυρά επαγγέλματα», όπως το ιατρικό επάγγελμα. Το ισχυρό αυτό επάγγελμα τείνει να αντιστέκεται στις αλλαγές όταν ο ρόλος του αμφισβητείται (Peyton 2009). Η απάντηση του ιατρικού επαγγέλματος απέναντι στη μεταρρύθμιση του Νέου Δημόσιου Μάνατζμεντ δεν είναι ενιαία: η κατηγορία των ιατρών-ελίτ, για παράδειγμα, επιδιώκει την συμμετοχή στις ανώτερες διοικητικές βαθμίδες ενώ παράλληλα ανταγωνίζεται και υποσκελίζει το νοσηλευτικό προσωπικό που επιθυμεί να ακολουθήσει την ίδια πορεία (Kirkpatrick et al. 2009). Παράλληλα, εντός του επαγγέλματος υπάρχουν ιατροί που ως προτεραιότητα έχουν το κλινικό τους έργο και όχι την φιλοδοξία συμμετοχής στην ανώτερη διοίκηση των νοσηλευτικών ιδρυμάτων.

Θεωρητική Συζήτηση

Αν επιχειρήσουμε να συνδέσουμε τα επαγγέλματα υγείας με τον κύριο χώρο εργασίας τους (ήτοι τα νοσοκομεία) μπορούμε να συμπεράνουμε πώς αυτά οργανώνονται και συγκροτούνται με βάση μία πατριαρχική δομή και τρόπο λειτουργίας (Hearn 1982).

Τα επαγγέλματα υγείας αποτελούν – εν ουσία – ένα πρότυπο των μέσων με τους οποίους οι έμφυλες δυναμικές μετασχηματίζονται σε ανισότητες[4] εντός της επαγγελματικής εξουσίας (Carvalho and Santiago 2008).

Η πατριαρχική δομή των επαγγελμάτων του υγειονομικού τομέα επιδρά σημαντικά στη διαδικασία μετάβασης της νοσηλευτικής προς ένα οριοθετημένο επάγγελμα [5], δηλαδή κατά την πορεία επαγγελματοποίησης του νοσηλευτικού επαγγέλματος.

Στον έμφυλο καταμερισμό της εργασίας οι γυναίκες επαγγελματοποιούνται υπό τα πλαίσια-περιορισμούς της αναπαραγωγής, της φροντίδας και των συναισθημάτων ενώ οι άνδρες υπό τον άξονα της αυθεντίας, της ηγεσίας και της θεραπείας –ειδικότερα αν λάβουμε υπόψη το δίπολο ιατροί – νοσηλεύτριες (Hearn 1982).

Οι έμφυλες ανισότητες εντός της κοινωνίας αντικατοπτρίζονται στο νοσηλευτικό προσωπικό (Hoyle 2011). Μία τυπική αντίληψη είναι πώς «οι καλές γυναίκες» «*γίνονται*» νοσηλεύτριες, μία άποψη που σχετίζεται με την κοινωνικά κατασκευασμένη εννοιολόγηση της εργασίας των γυναικών που νομιμοποιεί ως συνέπεια το κατώτερο status και κύρος που προσδίδεται στη νοσηλευτική εργασία εν συγκρίσει με την ιατρική (Hoyle 2011).

Η αντίληψη αυτή αμφισβητήθηκε από πολλές νοσηλεύτριες, καθώς ειδώθηκε ως μία υποβάθμιση της εργασίας των νοσηλευτριών ως «φυσική» και διαισθητική «γυναικεία εργασία» και κατά αυτόν τον τρόπο δεν συνιστούσε ούτε καν ενασχόληση (Hoyle 2011).

Αντιστρόφως, υπό την «πίεση» της αναμόρφωσης του υγειονομικού τομέα σε αρκετές Ευρωπαϊκές χώρες, οι ιατροί αμφισβητούνται καθώς λαμβάνει χώρα μία μεταβολή εξουσίας από τους ιατρούς προς την διοίκηση (Peyton 2009). Τα ιατρικά επαγγέλματα και οι βασικές υποθέσεις σχετικά με τον ρόλο τους αμφισβητούνται ευθέως μέσα από τη συγκεκριμένη αναμόρφωση/μεταρρύθμιση, καθώς εντός του Νέου Δημόσιου Μάνατζμεντ ο βασικός ρόλος τους αγνοείται. Ο βασικότερος ρόλος των ιατρών είναι να δίδουν προβάδισμα στα ποιοτικά αποτελέσματα έναντι των ποσοτικών εκροών (Peyton 2009).

Οι μεταρρυθμίσεις που επιβάλλονται μέσω του Νέου Δημόσιου Μάνατζμεντ μεταφράζονται μέσω των κοινωνιολογικών αναλύσεων ως απώλεια της εργασιακής αυτονομίας των επαγγελματιών υγείας ως αποτέλεσμα της διευθυντικής παρέμβασης που είναι εξωγενής στη λογική τους (Toffel and Tawfik 2019). Παρόλα αυτά, αν εκλάβουμε τα επαγγέλματα ως χώρους διαφοροποίησης, μπορούμε να δούμε πώς τα αποτελέσματα αυτά ποικίλουν σε μεγάλο βαθμό μεταξύ των ατόμων και εξαρτώνται από τις επαγγελματικές θέσεις που αυτά καταλαμβάνουν (Toffel and Tawfik 2019).

Εντός της νοσηλευτικής φαίνεται πώς υφίσταται μία «αντίρροπη διαδικασία» τόσο επαγγελματοποίησης όσο και αποεπαγγελματοποίησης.

Η μετάβαση από την κατάσταση της ενασχόλησης (occupation) σε αυτήν του συγκροτημένου και οριοθετημένου επαγγέλματος (profession)[6] συνιστά τη διαδικασία της επαγγελματοποίησης (professionalization).

Η ανάπτυξη της θεωρίας της επαγγελματοποίησης πραγματοποιήθηκε μέσα από τα ακόλουθα τέσσερα βήματα: (α) τον ευρύ καταμερισμό της επαγγελματικής

εργασίας στις σύγχρονες βιομηχανοποιημένες κοινωνίες, (β) τα επίπεδα ομογενοποίησης και ενότητας μεταξύ επαγγελματιών, (γ) την επιδίωξη μονοπωλίων και την καθιέρωση της επαγγελματικής ισχύος και (δ) την δικαιοδοσία και τις διενέξεις περί οριοθέτησης μεταξύ ανταγωνιστικών επαγγελματικών ομάδων (Leeming 2001).

Η αποεπαγγελματοποίηση μπορεί να λάβει πολλαπλές εννοιολογήσεις. Στα πλαίσια της συγκεκριμένης εργασίας, μπορούμε να αναφέρουμε πώς δεν συνιστά απλώς τον μετασχηματισμό μίας επαγγελματικής ταυτότητας ή την αποσταθεροποίηση μίας επαγγελματικής ομάδας. Ως αντιστροφή μίας συγκεκριμένης μορφής επαγγελματοποίησης, εκκινεί από την απώλεια της αυτονομίας στην πρακτική ενός επαγγέλματος και στην καθυπόταξη στην εξωτερική εποπτεία (Demailly and de la Broise 2009).

Για την περίπτωση της νοσηλευτικής, έχει τεκμηριωθεί πώς ισχυρές επαγγελματικές ομάδες συχνά αντιστέκονται στην διευθυντική παρέμβαση και έλεγχο. Αυτές οι ομάδες είχαν στον παρελθόν υψηλό βαθμό αυτονομίας, όμως οι αλλαγές στους οργανισμούς όπως ο αυξανόμενος έλεγχος επί των επαγγελματιών του νοσηλευτικού επαγγέλματος επηρεάζει πλέον την εργασία τους με την επιβολή στόχων και την τυποποίηση των εργασιακών διαδικασιών. Αυτό το γεγονός οδηγεί σε μεταβαλλόμενες επαγγελματικές αξίες στο εσωτερικό του επαγγέλματος (Hoyle 2011).

Η πολλαπλότητα των ορισμών του νοσηλευτικού επαγγέλματος όπως και οι παραδοσιακοί και αρρενωποί ορισμοί των προτύπων επαγγελματισμού σήμαιναν πώς οι προσπάθειες και τα επιχειρήματα υπέρ του επαγγελματισμού του νοσηλευτικού επαγγέλματος έπεφταν στο κενό (Hoyle 2011).

Ο επαγγελματισμός εντός του ΕΣΥ της Βρετανίας (και ειδικότερα της ιατρικής) συγκεντρώνει στερεοτυπικά αρρενωπά χαρακτηριστικά όπως: ανταγωνιστικότητα, απομάκρυνση και απόσταση από την έννοια της φροντίδας, ανεξαρτησία στην λήψη αποφάσεων, έλεγχο και εκλογίκευση (Hoyle 2011).

Οι έμφυλες και εξουσιαστικές σχέσεις εντός των επαγγελμάτων υγείας θα πρέπει, παρά ταύτα, να ερμηνευθούν και σχεσιακά/δυναμικά.

Η δυναμική ανάλυση εμφανίζει σχεσιακή όψη παρέχοντας μία «*ερμηνεία των έμφυλων σχέσεων ως ανταλλαγή που καλεί σε δράση τις θηλυκότητες και αρρενωπότητες τόσο των γυναικών όσο και των αντρών, ως μέσο για να δημιουργηθούν οι συνθήκες των σχέσεων εξουσίας και να οικοδομηθεί η οργανωτική τάξη*» (Carvalho and Santiago 2008 : 613), με το κοινωνικό φύλο να αξιοποιείται ως πράξη-επιτέλεση και όχι ως απλή κατηγορία ανάλυσης.

Ένα ακόμη σημαντικό εργαλείο μικρο-κοινωνιολογικής ανάλυσης των έμφυλων σχέσεων εξουσίας αποτελούν οι επαγγελματικές στρατηγικές. Οι επαγγελματικές στρατηγικές αποτελούν τις πρακτικές εκείνες που οδηγούν στην αντίσταση, οικειοποίηση ή μερική προσαρμογή απέναντι σε σημαίνουσες μεταρρυθμίσεις όπως αυτή του Νέου Δημόσιου Μάνατζμεντ στο δημόσιο σύστημα υγείας. Ενδιαφέρον είναι το στοιχείο πώς οι στρατηγικές αυτές είναι ευμετάβλητες και ως προς την έμφυλη διάσταση. Πέραν αυτής της επιρροής, οι επαγγελματικές στρατηγικές εγγράφονται στην έμφυλη επιτέλεση (“doing gender”) και πλαισιώνουν/αναδιαρθρώνουν τις σχέσεις εξουσίας μεταξύ των φύλων.

Επαγγέλματα υγείας, Νέο Δημόσιο Μάνατζμεντ και Φύλο

Το Νέο Δημόσιο Μάνατζμεντ αποτελεί μία απόπειρα εισαγωγής και μεταφοράς των προτύπων διοίκησης από τον ιδιωτικό στον δημόσιο τομέα. Οι υπέρμαχοι του ΝΔΜ αναφέρονται συχνά στην ανάγκη υλοποίησης της «μεταρρύθμισης» αυτής με στόχο τον εξορθολογισμό και τον περιορισμό των δαπανών όπως και την (επιδιωκόμενη) βελτίωση της ποιότητας των παρεχόμενων υπηρεσιών.

Το μακρο-πλαίσιο ή θεωρητικό μοντέλο ανάλυσης που συνυφαίνεται με την πρακτική του ΝΔΜ στον δημόσιο τομέα είναι ο νεοφιλελευθερισμός και η γενικότερη απόσυρση του κοινωνικού κράτους.

Επιπρόσθετα, το Νέο Δημόσιο Μάνατζμεντ συνιστά μία στροφή από το προγενέστερο γραφειοκρατικό μοντέλο διοίκησης και σηματοδοτεί μεταβολές στη ρύθμιση των σχέσεων εργασίας, με ειδικότερους άξονες την ατομική ή προσωπική ευθύνη, τον έλεγχο επί της εργασίας, την ελαστικοποίηση, την επιβολή στόχων, την αξιολόγηση, τον προσανατολισμό προς την ικανοποίηση του πελάτη (πελάτη-ασθενούς στα πλαίσια της ανάλυσης των συστημάτων υγείας) με αυξημένη βαρύτητα στη σχέση κόστους – οφέλους.

Είναι σαφές πώς τα δύο κράτη στα οποία θα αναφερθούμε εμφανίζουν τόσο διαφορές όσο και ομοιότητες. Η Δανία αποτελεί σοσιαλδημοκρατικό προνοιακό καθεστώς ενώ η Βρετανία εντάσσεται στο φιλελεύθερο μοντέλο πρόνοιας [7]. Η διαφορά είναι σημαίνουσα καθώς καθορίζει τα πρότυπα συμμετοχής των επαγγελματιών υγείας στις προσπάθειες μεταρρυθμίσεων όπως αυτή του ΝΔΜ, διαμορφώνει τις δυνατότητες και τα πλαίσια δράσεων τους και τελικώς τις επαγγελματικές τους στρατηγικές.

Τα μοντέλα πρόνοιας φαίνεται να επηρεάζουν (ως πιθανή ακολουθία) και τα πρότυπα επαγγελματοποίησης των επαγγελμάτων υγείας, όπως αυτό της ιατρικής. Στην Δανία υφίσταται ένα «ηπειρωτικό» πρότυπο επαγγελματισμού, με έμφαση στην επιδίωξη κοινωνικού και επαγγελματικού κύρους μέσω των κρατικών θεσμών. Αντιθέτως, η ιατρική στην Βρετανία αντανακλά ακόμη και στην εποχή μας ένα τυπικό «φιλελεύθερο επάγγελμα», το οποίο αγωνίστηκε σκληρά να διατηρήσει την ανεξαρτησία του από το κράτος (Kirkpatrick et al. 2009).

Είναι η έννοια της «συμμετοχής» στις διαβουλεύσεις και του «ανήκειν» στις μεταρρυθμιστικές προσπάθειες (Kirkpatrick et al. 2009) που επηρεάζει τις επαγγελματικές στρατηγικές του ισχυρού επαγγέλματος της ιατρικής. Ακόμη, σημαντικοί παράγοντες αποτελούν οι αντιδράσεις των ιατρικών συλλόγων και εν γένει των επαγγελματικών σωματείων των επαγγελματιών υγείας.

Το ιατρικό επάγγελμα, με υψηλό επαγγελματικό και κοινωνικό κύρος, δημιουργεί και ενισχύει το πλαίσιο των έμφυλων σχέσεων εξουσίας στα νοσηλευτικά ιδρύματα υπό το πρίσμα του επιβαλλόμενου ΝΔΜ. Οι επαγγελματικές στρατηγικές που θα επιλέξουν οι ιατροί θα καθορίσουν την δυνατότητα αποκλεισμού ή εισόδου έτερων επαγγελματιών υγείας σε υψηλές διοικητικές θέσεις ή/και στην ίδια την διοίκηση.

Για παράδειγμα, στην Δανία η διοίκηση θεωρείται ως αναπόσπαστο τμήμα των καθηκόντων του ιατρικού επαγγέλματος. Στο σύστημα υγείας της χώρας, το ιατρικό επάγγελμα επιδίωξε έτσι να αποκλείσει τις ευκαιρίες εισόδου του νοσηλευτικού επαγγέλματος σε διοικητικές θέσεις και την διαμοίραση των διοικητικών

αρμοδιοτήτων του με τις νοσηλεύτριες. Παρά τις υφιστάμενες αυτές διεπαγγελματικές διενέξεις, μπορεί να παρατηρηθεί στη Δανία μία ρητή στρατηγική των ιατρικών ελίτ να ελέγξουν το μάνατζμεντ εκ των έσω. Αυτό αντανακλάται στις συνεχιζόμενες συζητήσεις σχετικά με την μεγαλύτερη συμμετοχή των ιατρών σε θέσεις ανώτερης διοίκησης και στις αλλαγές στην ίδια την επαγγελματική εκπαίδευση (Kirkpatrick et al. 2009).

Οι νοσηλεύτριες μπορούν να ειδωθούν, ακόμη, και ως γραφειο-επαγγελματίες. Αυτός ο όρος μπορεί να αποδοθεί καθώς ο ρόλος τους περιλαμβάνει τόσο επαγγελματικές όσο και διοικητικές λειτουργίες. Οι Newman και Clarke [(2009 :22) όπ . αναφ. στο Hoyle 2011 : 67] ορίζουν τον γραφειο-επαγγελματισμό ως τον «*συνδυασμό επαγγελματικής εμπειρογνωμοσύνης μαζί με τις ρυθμιστικές αρχές της εκλογικευμένης διοίκησης ως μέσο επίτευξης της κοινωνικής ευημερίας*». Αποτελεί ένα μίγμα γραφειοκρατίας και επαγγελματισμού και έτσι οι νοσηλεύτριες θα πρέπει να είναι τόσο γραφειοκράτισσες όσο και επαγγελματίες εντός της εργασίας τους. Ένα ενδιαφέρον στοιχείο είναι πώς στα πλαίσια των πρόσφατων εξελίξεων στην επιδίωξη των νοσηλευτριών να επιτύχουν επαγγελματικό στάτους, έτερα επαγγέλματα – συμπεριλαμβανομένης της ιατρικής - δέχθηκαν επιθέσεις ως προς την κατάσταση του επαγγελματισμού τους (αποεπαγγελματοποίηση) (Hoyle 2011).

Οι γυναίκες καταλαμβάνουν ολοένα και περισσότερο διοικητικές θέσεις, αλλά το ίδιο το μάνατζμεντ αλλάζει και τυποποιείται. Εν μέρει αυτό οφείλεται στο γεγονός πώς οι άντρες απομακρύνονται από αυτό το (λιγότερο ενδιαφέρον και «ισχυρό») πεδίο και κινούνται ανοδικά, όταν μπορούν, και πλευρικά (για παράδειγμα, στην συμβουλευτική ή την ιδιωτική πρακτική) όταν δεν μπορούν (Bezes et al. 2017).

Συμπέρασμα

Σημαντικός όγκος βιβλιογραφίας και αρθρογραφίας έχει διερευνήσει τις επιπτώσεις του Νέου Δημόσιου Μάνατζμεντ στα επαγγέλματα υγείας και στην επαγγελματική τους αυτονομία. Παρόλα αυτά υφίσταται ένα ερευνητικό κενό στην σύνδεση μεταξύ μακρο-κοινωνιολογικής και μικρο-κοινωνιολογικής ανάλυσης που να συνενώνει το θεωρητικό μοντέλο (νεοφιλελευθερισμός) με την τυπολογία των κρατών πρόνοιας και εν συνεχεία με την επίδραση των έμφυλων σχέσεων εξουσίας στις επαγγελματικές στρατηγικές των επαγγελματιών υγείας ως απόκριση στις δομικές αυτές μετατοπίσεις.

Η παρούσα εργασία αποτελεί μία μικρή συμβολή σε αυτή την σύνθετη προσέγγιση. Φιλοδοξεί να παρουσιάσει ορισμένους άξονες οι οποίοι μπορούν μελλοντικά να αξιοποιηθούν για έναρξη ερευνητικών προσπαθειών.

Δείξαμε πώς οι επαγγελματικές στρατηγικές των επαγγελματιών υγείας με αυξημένη εξουσία, όπως των ιατρών, καθορίζουν τη συμμετοχή στην διοίκηση των δημόσιων νοσηλευτικών ιδρυμάτων. Επίσης, σε συνδυασμό με αυτό το στοιχείο, τα επαγγέλματα υγείας δεν στέκουν σε ένα απεμφυλοποιημένο κενό αλλά χαρακτηρίζονται από την έμφυλη και φυλετική διαστρωμάτωση και καταμερισμό εργασίας.

Οι (λευκοί) άντρες ιατροί διαμορφώνουν το πλαίσιο στρατηγικών και απόκρισης των επαγγελμάτων υγείας απέναντι στις δομικές αλλαγές και μετατοπίσεις – καθυποτάσσοντας τα επαγγέλματα υγείας χαμηλότερου κύρους στα οποία υπερεκπροσωπούνται γυναίκες και φυλετικές μειονότητες (δίνοντας εδώ μεγαλύτερη

βαρύτητα στις γυναίκες νοσηλεύτριες) και διαμορφώνοντας μέσω της αυξημένης επιρροής τους τις επαγγελματικές τους επιλογές και πρακτικές.

Σημειώσεις

[1] Θα ήθελα να ευχαριστήσω τα μέλη της τριμελούς επιτροπής της υπό εκπόνηση διδακτορικής μου διατριβής στο Τμήμα Κοινωνικής Πολιτικής του Παντείου Πανεπιστημίου, Καθηγήτρια Κα Πετράκη Γεωργία, Αν. Καθηγήτρια Κα Στρατηγάκη Μαρία και Καθηγητή Κο Οικονόμου Χαράλαμπο για τις ουσιαστικές παρατηρήσεις επί του προσχεδίου του κειμένου αυτού.

[2] Αν και πλέον υφίσταται μία εννοιολογική μετατόπιση προς την προσέγγιση του συνεχούς της φροντίδας υγείας.

[3] Η επαγγελματική περιχαράκωση αποτελεί μία βασική έννοια στην κοινωνιολογία της εργασίας και στην κοινωνιολογία των επαγγελμάτων, που στηρίζεται στο νεοβεμπεριανό ρεύμα.

[4] Όπως σημειώνουν, χαρακτηριστικά, οι Zimmerman και Hill (1999, 500): «Δομικά, η ιεραρχία των επαγγελμάτων φροντίδας υγείας αντανακλά τα έμφυλα και φυλετικά συστήματα διαστρωμάτωσης που υφίστανται στην ευρύτερη κοινωνία: τα άτομα με καριέρες υψηλού κύρους στον τομέα της υγείας είναι κυρίως λευκοί άντρες, με τις γυναίκες και τις φυλετικές μειονότητες να υπερεκπροσωπούνται σε επαγγέλματα υγείας χαμηλού κύρους και χαμηλών αμοιβών».

[5] Αν και η νοσηλευτική μέσα από την συνεχιζόμενη ακαδημιοποίηση και συγκρότηση/ίδρυση επαγγελματικών σωματείων και οργανώσεων συνιστά αναγνωρισμένο επάγγελμα, εντούτοις σε πλείστες θεωρητικές αναλύσεις της κοινωνιολογίας της εργασίας προσεγγίζεται ως ένα «ημι-επάγγελμα» (semi-profession) με την έννοια της μη-ολοκληρωμένης περιχαράκωσης του γνωσιακού πλαισίου, του χαμηλού επαγγελματικού κύρους, και της καθυπόταξης της στην ιατρική εξουσία.

[6] Από την έννοια του συγκροτημένου και οριοθετημένου επαγγέλματος απορρέουν συναφείς κοινωνιολογικές έννοιες όπως αυτή των επαγγελματιών (professionals) και του επαγγελματισμού (professionalism).

[7] Σύμφωνα με την τυπολογία του Esping-Andersen, 1990.

Αναφορές

Ξενόγλωσση βιβλιογραφία

Baumann, A. O., Deber, R. B., Silverman, B. E. and Mallette, C. M. (1998), Who cares? Who cures? The ongoing debate in the provision of health care *J Adv Nursing* 1998 Nov, Vol. 28, No 5, pp. 1040-1045.

Bezes Philippe, Demazière Didier, Thomas Le Bianic, Catherine Paradeise, Romuald Normand, et al. (2012), New public management and professionals in the public sector: What new patterns beyond opposition? *Sociologie du Travail,* Vol. 54, pp. e1-e52.

Carvalho, T. and Santiago, R. (2009), Gender as a “strategic action”: New Public Management and the professionalisation of nursing in Portugal, *Equal Opportunities International*, Vol. 28, No. 7, pp. 609-622.

https://doi.org/10.1108/02610150910996434

Demailly, L. and de la Broise P. (2009), The implications of deprofessionalisation, Case studies and possible avenues for future research, *Socio-logos [En ligne],* 4 | 2009, mis en ligne le 07 mai 2009, consulté le 08 mai 2021. URL : http://journals.openedition.org/socio-logos/2307 ; DOI : https://doi.org/10.4000/socio-logos.2307

Elsous A, Radwan M, Mohsen S. (2017) Nurses and Physicians Attitudes toward Nurse-Physician Collaboration: A Survey from Gaza Strip, Palestine. *Nurs Res Pract.*;2017:7406278, pp.1-7. https://www.hindawi.com/journals/nrp/2017/7406278/

Esping Andersen G. (1990), *The Three Worlds of Welfare Capitalism*, Princeton, New Jersey, Princeton University Press.

Hearn J. (1982) Notes on Patriarchy, Professionalization and the Semi-Professions, *Sociology,* Vol. 16, No.2, pp. 184-202.

Hoyle, P. L. (2011) *New Public Management and Nursing Relationships in the NHS*, Thesis submitted for the degree of Doctor of Philosophy School of Applied Social Science, University of Stirling https://dspace.stir.ac.uk/bitstream/1893/7507/1/LHoyleThesis.pdf

Kirkpatrick, I., Jespersen, P. K., Dent, M. and Neogy, I. (2009), Medicine and management in a comparative perspective: the case of Denmark and England. *Sociology of Health & Illness*, Vol. 31, pp. 642-658. https://doi.org/10.1111/j.1467-9566.2009.01157.x

Leeming, W. (2001), Professionalization theory, medical specialists and the concept of “national patterns of specialization”, *Social Science Information,* Vol. 40, No. 3, pp. 455- 485.

Peyton M. M. (2009), *New Public Management in Health Care - its effects and implications*, Thesis Proposal, Aarhus School of Business, Aarhus University. https://www.researchgate.net/publication/237773251_New_Public_Management_in_Health_Care

Toffel K, Tawfik A. (2019) "New public management and redefinition of nursing. How new professional élites are produced", *Revue française d’ administration publique*, Vol. 4, No 172, pp. 1077-1091. URL: https://www.cairn-int.info/journal-revue-francaise-d-administration-publique-2019-4-page-1077.htm

Zimmerman, M. Hill, S. (1999), Health care as a gendered system, in J. Chafetz (ed.), Handbook of the Sociology of Gender, New York, NY, Kluwer Academic/Plenum Publishers, pp. 483-518.

ΤΟ ΦΑΙΝΟΜΕΝΟ ΤΗΣ ΦΤΩΧΕΙΑΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ ΤΗΣ ΚΡΙΣΗΣ: ΠΟΛΙΤΙΚΕΣ ΠΟΥ ΥΙΟΘΕΤΗΘΗΚΑΝ ΚΑΤΑ ΤΟΥ ΦΑΙΝΟΜΕΝΟΥ

Κασσιανή Οικονόμου

Κάτοχος Μεταπτυχιακού, Νομική Σχολή, Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης

Περίληψη

Το παρόν κείμενο επικεντρώνεται στην ανάδειξη των φαινομένων της φτώχειας και του κοινωνικού αποκλεισμού καθώς και των κοινωνικών τους επιπτώσεων στην Ελλάδα από την έναρξη της κρίσης έως σήμερα. Ειδικότερα επιχειρείται η διεύρυνση μιας σειράς ζητημάτων όπως των επιπτώσεων της κρίσης στην αύξηση της φτώχειας και του κοινωνικού αποκλεισμού, πως επηρεάστηκαν τα νοικοκυριά και το διαθέσιμο εισόδημά τους καθώς και η αποτελεσματικότητα των πολιτικών που υιοθέτησε η Ελλάδα για τον περιορισμό των φαινομένων αυτών. Αρχικά παρουσιάζονται οι πολιτικές λιτότητας που εφαρμόστηκαν την περίοδο εκείνη (αλλαγές στις εργασιακές σχέσεις) ενώ στη συνέχεια παρατίθενται και συγκρίνονται τα ποσοστά του ενιαίου δείκτη φτώχειας και κοινωνικού αποκλεισμού, τα ποσοστά φτώχειας ανά τύπο νοικοκυριού. Επίσης παρουσιάζονται τα ποσοστά μιας σειράς δεικτών όπως της ανεργίας, του διαθέσιμου εισοδήματος νοικοκυριών και της αποταμίευσης. Τέλος καταγράφονται οι πιο βασικές πολιτικές καταπολέμησης της φτώχειας όπως: το ελάχιστο εγγυημένο εισόδημα, το τακτικό επίδομα ανεργίας και το κοινωνικό μέρισμα που εφάρμοσε η χώρα με στόχο την περαιτέρω οικονομική ενίσχυση των νοικοκυριών.

Λέξεις κλειδιά: οικονομική κρίση, φτώχεια, κοινωνικός αποκλεισμός, πολιτικές κατά της φτώχειας

THE PHENOMENON OF POVERTY IN GREECE DURING THE ECONOMIC CRISIS AND THE POLICIES ADOPTED IN ORDER TO LIMIT IT

Kassiani Oikonomou

LLM, Democritus University of Thrace

Abstract

The present paper focuses on highlighting the phenomena of poverty and social exclusion as well as their social consequences in Greece from the beginning of the economic crisis until today. In particular, an attempt is made to expand a number of issues such as the effects of the crisis on increasing poverty and social exclusion, how households and their disposable incomes were affected, as well as the effectiveness of policies adopted by Greece to reduce these phenomena. First, the austerity policies implemented at that time (changes in labor relations) are presented, thereinafter the percentages of the single poverty and social exclusion index, the poverty rates per type of household are presented and compared. The percentages of a number of indicators such as unemployment, disposable household income and savings rate are also presented. Finally, the most basic anti-poverty policies are recorded, such as: the guaranteed minimum income, the regular unemployment benefit and the social dividend implemented by the country with the aim of further financially support for households.

Key words: economic crisis, poverty, social exclusion, anti-poverty policies

Εισαγωγή

Το 2009 βρήκε την χώρα στη δίνη μιας βαθιάς δημοσιονομικής κρίσης, οδηγώντας την στην ενεργοποίηση μιας σειράς προγραμμάτων (Eurobank Research 2009) «διάσωσης» από τη λεγόμενη «Τρόικα». Αρχικά με την υπογραφή του πρώτου μνημονίου (2010) από την τότε κυβέρνηση του ΠΑΣΟΚ και στη συνέχεια, την υπογραφή του δεύτερου μνημονίου (2012) από την τότε κυβέρνηση συνασπισμού με πρωθυπουργό τον Λ. Παπαδήμο, αλλά και ενός «Μεσοπρόθεσμου Πλαισίου Δημοσιονομικής Σταθερότητας» (2012-2015) καθώς και την υπογραφή του τρίτου μνημονίου (2015) από την τότε συγκυβέρνηση των ΣΥΡΙΖΑ-ΑΝΕΛ. Καθ' όλη την περίοδο των μνημονίων, η χώρα κλήθηκε να επιβάλλει μέτρα-πολιτικές για την «στήριξη της οικονομίας» της, με κύριο στόχο την ενίσχυση της ανταγωνιστικότητας και της απασχόλησης[1] (Alpha Bank 2014). Πολιτικές που εντάσσονται στο πλαίσιο της κρατούσας πολιτικής στο επίπεδο της Ευρωπαϊκής Ένωσης (Arellano Conesa and Kehoe 2012, De Grauwe 2013), η οποία υιοθετεί την ανάγκη μιας ριζικής μεταρρύθμισης της ευρωπαϊκής αγοράς με διακηρυγμένο στόχο τόσο την ενίσχυση της ανταγωνιστικότητας όσο και της απασχόλησης. Ο τρόπος με τον οποίο λάμβαναν χώρα οι εξελίξεις που συντελέστηκαν στις εργασιακές σχέσεις, στην αγορά εργασίας και η εφαρμογή των πολιτικών λιτότητας, χαρακτηρίζονται ως βίαιες και αυτό γιατί επέφεραν μία σειρά από ανατροπές στα κεκτημένα εργασιακά και κοινωνικά δικαιώματα έτσι όπως αυτά είχαν διαμορφωθεί τα προηγούμενα χρόνια, έχοντας ως συνέπεια την αλλαγή στο περιεχόμενο των εργασιακών σχέσεων.

Χαρακτηριστικά αφορούσαν: την εισαγωγή στοιχείων εμπορικού δικαίου (κυρίως ανταγωνιστικού) στο εργατικό δίκαιο, την μείωση της απασχόλησης στο δημόσιο τομέα, μειώσεις σε μισθούς και συντάξεις (από 25-50%), την αύξηση ποσοστού των απολύσεων (σύγκλιση δημοσίου τομέα με όρους εργασίας ιδιωτικού τομέα), την ενίσχυση ευέλικτων και επισφαλών μορφών απασχόλησης και ευελιξίας καθώς και την ελαστικοποίηση του εργάσιμου χρόνου, τη διευκόλυνση των απολύσεων και τη χαλάρωση της προστασίας εργαζομένων έναντι ατομικών και των ομαδικών απολύσεων, την αποδιάρθρωση του συστήματος των συλλογικών διαπραγματεύσεων–συμβάσεων εργασίας κλπ. (ΙΝΕ-ΓΣΕΕ 2009, ΙΝΕ-ΓΣΕΕ 2011, ΙΝΕ-ΓΣΕΕ 2012). Αλλαγές,[2] που οδήγησαν στην απορρύθμιση του μεταπολεμικού εργασιακού προτύπου.

Η υπερεθνική αυτή παρέμβαση, είχε καταλυτικές επιπτώσεις για την ήδη υπολειμματική κοινωνική πολιτική της Ελλάδας, πλήττοντας όλους τους τομείς της χώρας, η οποία έγκειται στο ότι: στην Ελλάδα κατά τη διάρκεια της μεταπολεμικής περιόδου, κυρίως το διάστημα της χρυσής εποχής του κράτους πρόνοιας στη δυτική Ευρώπη (1950-1960), απουσίαζε κάθε συζήτηση σχετικά με την αναγκαιότητα ανάπτυξης ενός συστήματος κοινωνικής πολιτικής (Πετμεζίδου 1992, Esping-Andersen 1990). Η απαραίτητη εκείνη πολιτική συναίνεση που είχε επιτευχθεί ανάμεσα στο κράτος, το κεφάλαιο και το εργατικό κίνημα στη δυτική Ευρώπη, φαίνεται να μην έγινε δυνατή ανάμεσα στα διάφορα κοινωνικά στρώματα στην Ελλάδα (Πετμεζίδου 1992), κάτι που οδήγησε σε αποσπασματική και χωρίς μακροπρόθεσμη σχεδίαση πολιτικής (Busch al. 2013, Daly and Silver 2008) στο χώρο της κοινωνικής πρόνοιας.

Σύμφωνα με τις παραπάνω αλλαγές που συντελέστηκαν στις εργασιακές σχέσεις, σκοπός του παρόντος είναι η ανάδειξη της σχέσης των παραπάνω μεταρρυθμίσεων με τις κοινωνικές- οικονομικές επιπτώσεις που διαμορφώθηκαν την

περίοδο της κρίσης. Ο κύριος στόχος είναι η ανάδειξη μιας σειράς δεικτών όπως: της φτώχειας και των ποσοστών φτώχειας ανά τύπο νοικοκυριού. Επίσης παρουσιάζονται τα ποσοστά μιας σειράς δεικτών όπως: της ανεργίας, του διαθέσιμου εισοδήματος νοικοκυριών και της αποταμίευσης. Τέλος παρουσιάζονται οι βασικότερες πολιτικές που υιοθέτησε η Ελλάδα για την αντιμετώπιση του φαινομένου αυτού. Πολιτικές όπως το ελάχιστο εγγυημένο εισόδημα, το επίδομα στήριξης των ανέργων και το κοινωνικό μέρισμα, με στόχο την περαιτέρω οικονομική ενίσχυση των νοικοκυριών.

Θεωρητική συζήτηση

Το κοινωνικό κράτος και οι συνθήκες οικονομικής κρίσης στην Ελλάδα

Μέχρι και την δεκαετία του 1970 στις καπιταλιστικές οικονομίες εφαρμόζονταν το μείγμα κράτος -αγορά. Με την εμφάνιση της κρίσης της παραγωγής αλλά και της κατανομής των πόρων στις οικονομίες αυτές, το μείγμα αυτό αντικαταστάθηκε από την απελευθέρωση και τη κυριαρχία των αγορών και των οικονομικών της προσφοράς (μείγμα οικονομικής και κοινωνικής πολιτικής), το οποίο "παρείχε τη δυνατότητα" στις τράπεζες να χορηγούν δάνεια υψηλού κινδύνου με χαρακτηριστικό τη δυσχέρεια αποπληρωμής τους.

Εντός αυτού του πλαισίου οικονομικής πολιτικής , η εφαρμογή της νεοκλασικής προσέγγισης, το μείγμα δηλαδή οικονομικής και κοινωνικής πολιτικής (Ρομπόλης 2013) στην πράξη δημιούργησε τις κατάλληλες προϋποθέσεις ώστε να εγκαταλειφθεί κάθε προσπάθεια για αναπτυξιακή και κοινωνική πολιτική κυρίως στα κράτη-μέλη της Ε.Ε αλλά και στις ΗΠΑ. Σε αυτό ακριβώς το μείγμα κοινωνικής και οικονομικής πολιτικής, οι κοινωνικές δαπάνες γίνονται αντιληπτές ως καταναλωτικές και *ως εκ τούτου επιβάλλεται μακρο -οικονομικά η μείωση τους σε όφελος των παραγωγικών δαπανών* ενώ το κοινωνικό κράτος «*θεωρείται ως παραγωγός δαπανών που επιβάλλεται να ελεγχθεί και μειωθεί η εξέλιξη τους* (Ρομπόλης 2013: 4) *ενώ το κοινωνικό κράτος αποτελεί θεσμό μεταφοράς πόρων από γενεά σε γενεά και ως εκ τούτου οι συντάξεις και τα επιδόματα ενθικολογιστικά δεν υπολογίζονται στο εθνικό εισόδημα , εφόσον υπολογίζονται σ ' αυτό οι καταβαλλόμενες στο παρελθόν εισφορές.* (Ρομπόλης 2013: 4)

Από τα παραπάνω προκύπτει και το μείζον ζήτημα του αναδιανεμητικού ρόλου, ενός ρόλου που στο κοινωνικό κράτος έδωσε η οικονομική πολιτική. Συγκεκριμένα στην Ελλάδα ο ρόλος αυτός, *«έχει διαβρωθεί με την μετεξέλιξη του Κοινωνικού Προϋπολογισμού σε τμήμα του Κρατικού Προϋπολογισμού και των αναγκών μείωσης του δημόσιου ελλείμματος ή ενίσχυσης της χρηματοδότησης της επενδυτικής δραστηριότητας »* (Ρομπόλης 2013: 4) όπου στην πράξη σημαίνει εφαρμογή της οικονομικής πολιτικής (και σε άλλες χώρες της Ε.Ε) με κύρια επιδίωξή της τη μείωση του δημοσίου ελλείμματος (και στο παρόν και στο μέλλον) μέσω της μείωσης των μισθών, συντάξεων, κοινωνικών δαπανών, γενικότερα της συρρίκνωσης του κοινωνικού κράτους.

Για την Ελλάδα έχει επικρατήσει να θεωρείται κοινωνικό κράτος εκείνο το σύστημα κοινωνικής προστασίας το οποίο : σε μεγάλο ή μικρό βαθμό είναι κατακερματισμένο ·εξαρτάται θεσμικά και μη από το κράτος · χαρακτηρίζεται από περιορισμένες ποσοτικά και ποιτικά παροχές, ελλιπή χρηματοδότηση , κοινωνικές, διαγενεακές ανισότητες και έναανεπαρκές και άνισο φορολογικό σύστημα. Μπορούμε

να πούμε ότι σε θεσμικό επίπεδο το κοινωνικό κράτος απέχει πολύ από αυτό «…*της καθολικότητας, της αναδιανομής του εισοδήματος, της ποιότητας των υπηρεσιών του, της λειτουργικότητας του εκτεταμένου δικτύου ασφαλείας του και της από - εμπορευματοποίησης των δημόσιων αγαθών.»* (Ρομπόλης 2013: 6).

Ο αντιφατικός αυτός ρόλος του κοινωνικού κράτους, σε σχέση με τις ανάγκες που παρουσιάζει η κοινωνία, αναδεικνύει τόσο την υπανάπτυξή του όσο και την διεύρυνση του χάσματος μεταξύ προσδοκιών και αναγκών, με αποτέλεσμα το κράτος να αδυνατεί να πραγματοποιήσει παροχές προς τους πολίτες και η παροχή κοινωνικής προστασίας να μετατοπίζεται προς την οικογένεια και στον ιδιωτικό τομέα.

Η οικονομική κρίση, η ύφεση, η αύξηση του δείκτη της ανεργίας σε συνδυασμό με τη μείωση της απασχόλησης, τη γήρανση του πληθυσμού, το δημόσιο έλλειμμα και το χρέος καθώς και η απόσυρση του κράτους από τη ν παροχή υπηρεσιών και από την χρηματοδότηση, προς όφελος της εμπορευματοποίησης δημόσιων αγαθών (υγεία, εκπαίδευση, κοινωνική προστασία κλπ.) από τον ιδιωτικό τομέα είχαν σαν αποτέλεσμα την μείωση –στέρηση πόρων για το κοινωνικό κράτος και όχι την ενίσχυσή του και εξέλιξή του, το οποίο με τη σειρά του οδηγεί στην συνεχή συρρίκνωση των επιδόσεών του ως προς τη επάρκεια, την ποιότητα, την αλληλεγγύη και την κοινωνική του αποτελεσματικότητα.

Η αντιμετώπιση των παραπάνω φαινομένων από την Ελλάδα -όσο και από άλλα κράτη-μέλη- έγινε μέσω νομοθετικών παρεμβάσεων και έχοντας ως κύριο στόχο τη *«…μέθοδο της εισπρακτικής και αναποτελεσματικής (εκ του αποτελέσματος) λογικής για την χρηματοδότηση του ελλείμματος* (Ρομπόλης 2013: 8), Οι πολιτικές λιτότητας που ασκήθηκαν καθ' όλη την περίοδο των Μνημονίων, επέφεραν κοινωνικές επιπτώσεις (αναφορά γίνεται πιο κάτω) όπως τη μείωση της οικονομικής δραστηριότητας της χώρας, τη μείωση των εισοδημάτων, την αύξηση της ανεργίας, και της φτώχειας καθιστώντας δύσκολη την όποια ενίσχυση και εξέλιξη του κοινωνικού κράτους.

Κοινωνικές επιπτώσεις

Από την έναρξη της κρίσης μέχρι και το 2017 παρατηρείται αύξηση στο δείκτη φτώχειας και κοινωνικού αποκλεισμού (Γράφημα 1). Χαρακτηριστικά από το 27,7% το 2010, «εκτινάσσεται» στο 36% το 2014 -αποτελεί το υψηλότερο ποσοστό- για να αρχίσει να μειώνεται σταδιακά από το 2015 και μετά.

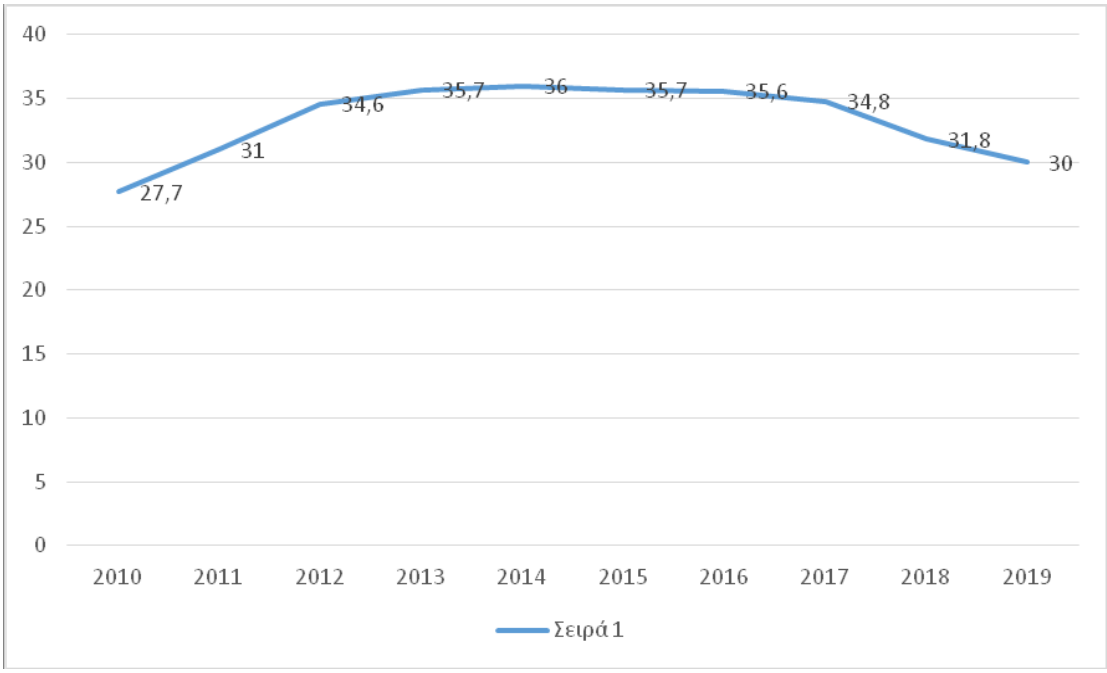

Γράφημα 1 – Κίνδυνος φτώχειας και κοινωνικού αποκλεισμού (Πηγή: Eurostat)

Από το 2010-2019 ο δείκτης ανεργίας, κατέγραψε συνεχώς αυξητική τάση, με μόνη εξαίρεση το 2017 όπου για πρώτη φορά σημειώθηκε μείωση του αριθμού των ανέργων, 879.88 άνεργοι (Γράφημα 2). Συγκεκριμένα από το 2010 όπου είχαμε 653.55 ανέργους, το 2019 φτάσαμε τους 1.064.53 ανέργους.

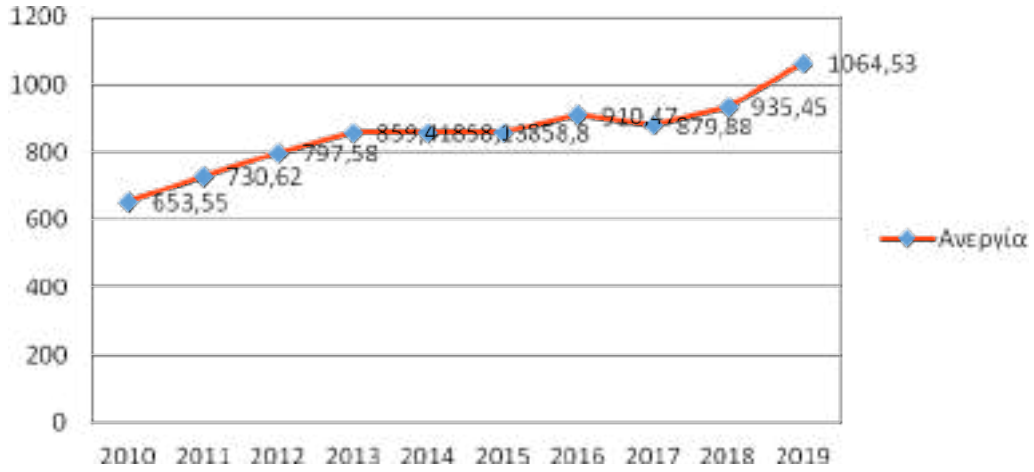

Γράφημα 2 - Ανεργία (Πηγή: ΟΑΕΔ)

Σύμφωνα με το παρακάτω γράφημα (Γράφημα 3) από το 2010 και μετά, παρατηρείται μείωση του διαθέσιμου εισοδήματος όπου χαρακτηριστικά το 2010 ήταν στο 159,7 ενώ το 2017 έπεσε στο 115,5. Σε ότι αφορά την αποταμίευση, τα στοιχεία φαίνεται να είναι ακόμη χειρότερα και πιο συγκεκριμένα, καταγράφεται δραματική μείωση την περίοδο 2010–2017, όπου από το 2012 και μετά σημειώνει αρνητικό πρόσημο, με χαρακτηριστικό παράδειγμα το έτος 2017 που διαμορφώνεται στα -8278.

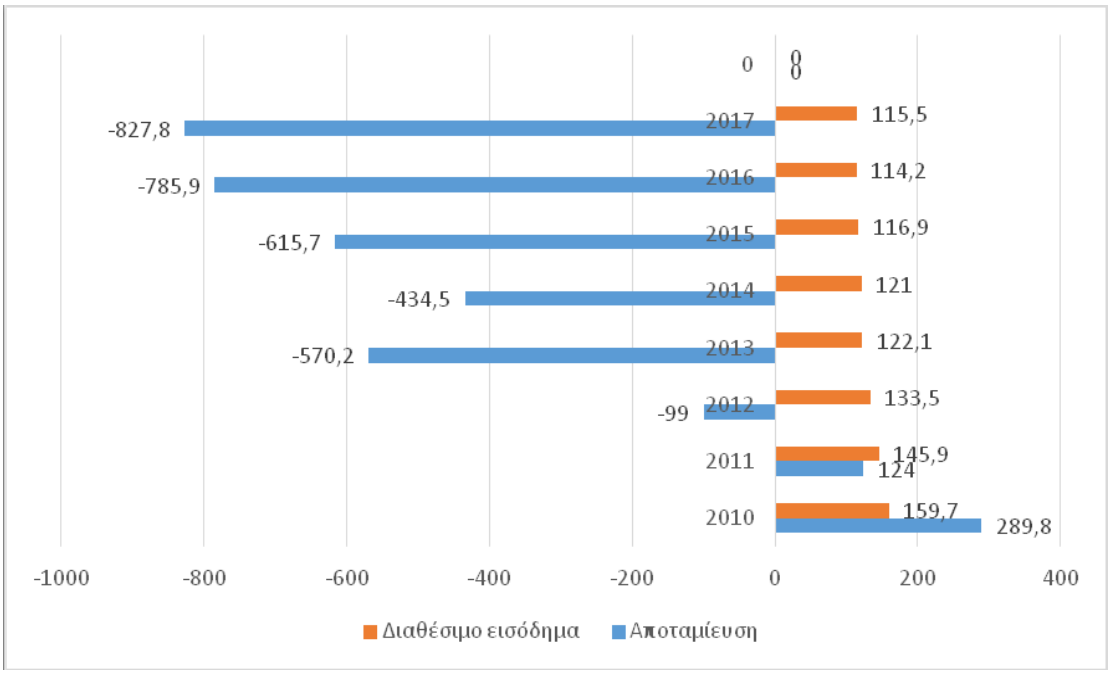

Γράφημα 3 – Διαθέσιμο εισόδημα – Αποταμίευση (Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ)

Τα ποσοστά κινδύνου φτώχειας από το 2010 έως το 2019 και για τους 3 τύπους νοικοκυριών βρίσκονται σε πολύ υψηλά επίπεδα (Γράφημα 4). Πιο συγκεκριμένα το υψηλότερο ποσοστό καταγράφεται για τα νοικοκυριά με 1 άτομο (μπλε στήλη) για το έτος 2010 και αγγίζει το 27,2% και το δεύτερο υψηλό επίπεδο σημειώνεται το 2014 για τα νοικοκυριά με 3 ή περισσότερα μέλη (γκρι στήλη) όπου αγγίζει το 21,7%, με τα χαμηλότερα ποσοστά να σημειώνονται το 2010 για τα νοικοκυριά με 3 ή περισσότερα μέλη (γκρι στήλη) και το έτος 2012 για τα νοικοκυριά με 2 μέλη (πορτοκαλί στήλη) αγγίζοντας το 14,6%.

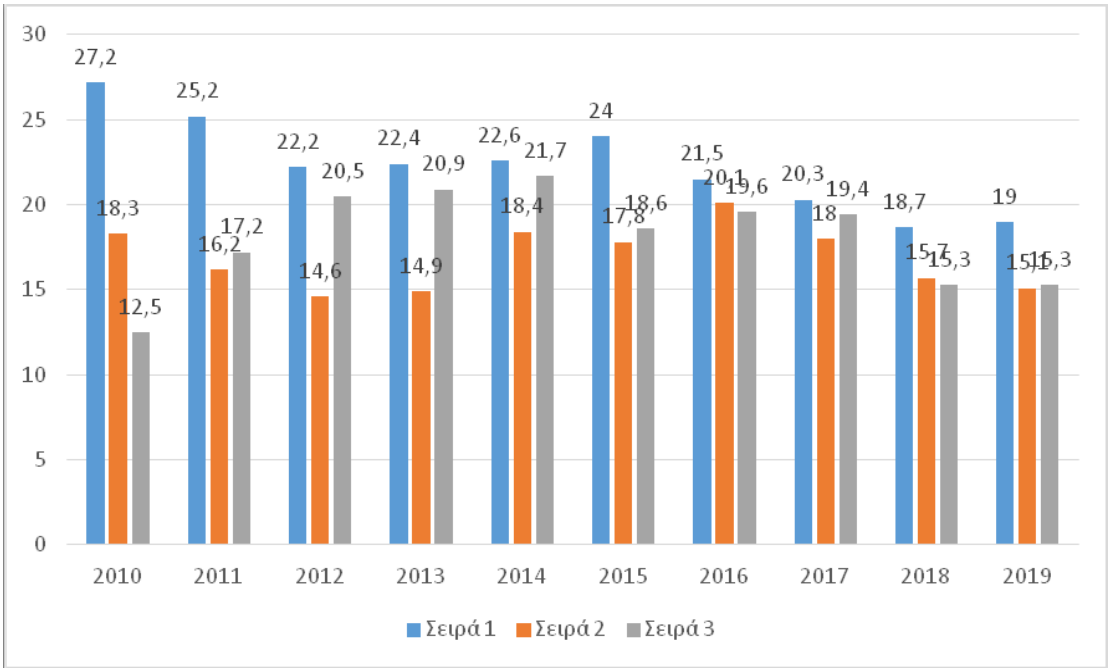

Γράφημα 4 – Κίνδυνος φτώχειας ανά τύπο νοικοκυριού (Πηγή: Eurostat)

Πολιτικές καταπολέμησης της φτώχειας και του κοινωνικού αποκλεισμού

Ελάχιστο Εγγυημένο Εισόδημα

Το 1961 τα μέλη του Συμβουλίου της Ευρώπης -μεταξύ τους και η Ελλάδα- προέβησαν στη θέσπιση του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Χάρτη προκειμένου να καταοχυρωθούν κοινωνικά δικαιώματα -όπως το δικαίωμα στην κοινωνική πρόνοια, περιλαμβάνοντας ανάμεσα στους πυλώνες του και το Ελάχιστο Εγγυημένο Εισόδημα[3]- των πολιτών των κρατών-μελών. Παρά το γεγονός ότι ο Ευρωπαϊκός Κοινωνικός Χάρτης τέθηκε σε εφαρμογή το 1965 από τα κράτη-μέλη του Συμβουλίου της Ευρώπης, η Ελλάδα προέβη σε κύρωσή του το 1984[4] ενώ η εφαρμογή του ξεκίνησε σε πιλοτικό στάδιο το 2014. Επίσης μια άλλη σημαντική καθυστέρηση από την ελληνική πλευρά,[5] αποτελεί και η επικύρωση του Αναθεωρημένου Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Χάρτη που υιοθετήθηκε το 1996[6] αλλά τέθηκε σε εφαρμογή το 2016.[7]

Από την πλευρά της η Ελληνική κυβέρνηση καθώς και οι εκπρόσωποι κομμάτων κατά τη διάρκεια της συζήτησης στο Ελληνικό Κοινοβούλιο το 1984 (Σούρλας 2019: 63) για την επικύρωση του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Χάρτη, «*εξέφρασαν την ικανοποίησή τους και την βούληση για τη χορήγηση του Ελάχιστου Εγγυημένου Εισοδήματος*». Παρά την κύρωση και την εντεινόμενη ύπαρξη κοινωνικών ανισοτήτων, η χώρα δεν προέβη σε ανάλογη υλοποίηση της δέσμευσή της για την εφαρμογή του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Χάρτη. Από την πλευρά της η Επιτροπή Ανεξάρτητων Εμπειρογνωμόνων του Συμβουλίου της Ευρώπης προχώρησε σε επανειλημμένες συστάσεις, όπου στην όγδοη έκθεσή της το 1997(ό.π.: 63), τόνισε ότι: «*Δεν υπάρχει ένα όριο εισοδήματος κάτω από το οποίο να κρίνεται αναγκαίο να εντάσσεται ένα άτομο στην κοινωνική προστασία. Επίσης δεν υπάρχει η δυνατότητα προσφυγής σε δικαστικά όργανα για την διεκδίκηση βοηθήματος*».

Σε αυτό το σημείο αξίζει να αναφερθεί και το γεγονός ότι καθ' όλη την περίοδο μεταξύ του 1984 και 1998 (Σούρλας 2019) τόσο οι εκάστοτε κυβερνήσεις όσο και τα κόμματα, φαίνεται να αδυνατούν να εκφράσουν με θεσμικό τρόπο, την κοινωνική τους ευαισθησία απέναντι σε κοινωνικοοικονομικά ευάλωτες πληθυσμιακές ομάδες -ανεξάρτητα από το γεγονός ότι στα προεκλογικά τους προγράμματα, παρατηρούνται οι σχετικές εξαγγελίες- φανερώνοντας με αυτή τους τη στάση, μια αδιαφορία τόσο στην τήρηση των δεσμεύσεών τους έναντι του Συμβουλίου της Ευρώπης όσο και τη μη-υλοποίηση των εξαγγελιών τους. Τα παραπάνω θα μπορούσαμε να πούμε ότι επιβεβαιώνονται από το γεγονός ότι: «*μετά την παρέλευση δεκαετιών από το Σύνταγμα του 1975*» (ό.π.: 63), οι εκάστοτε κυβερνήσεις της Ελλάδας, δεν προέβησαν στην ανάλογη νομοθεσία εφαρμογής του Ελάχιστου Εγγυημένου Εισοδήματος.[8] Κλείνοντας θα πρέπει να τονίσουμε πως χρειάστηκαν 14 ολόκληρα χρόνια για να μπορέσει η χώρα να ψηφίσει, το 2012,[9] την σημαντική αυτή νομοθετική ρύθμιση για να εφαρμοστεί σε πιλοτικό στάδιο το Ελάχιστο Εγγυημένο Εισόδημα.

Πιο συγκεκριμένα, το ελάχιστο εγγυημένο εισόδημα έχει ως γενικό σκοπό την κοινωνική παρέμβαση ενάντια στην φτώχεια, τον κοινωνικό αποκλεισμό καθώς και τη μείωση των ανισοτήτων και ανήκει στην «τρίτη γενιά» των μέτρων προνοιακού χαρακτήρα. Χαρακτηρίζεται από την επιδότηση ευπαθών ομάδων με στόχο την προώθηση συμμετοχής αυτών στην αγορά εργασίας. Εγγυάται ένα επαρκές εισόδημα για όλους τους πολίτες με στόχο την κάλυψη βασικών αναγκών τους.

Η Ελλάδα αποτελεί μία από της ελάχιστες χώρες της Ευρώπης (σε αντίθεση με άλλες χώρες της Ν. Ευρώπης Ισπανία, Πορτογαλία), όπου μέχρι το 2012 δεν εφάρμοζε την πολιτική αυτή (ΙΝΕ-ΓΣΕΕ 2010). Υπό την πίεση των δυο Μνημονίων και του Μεσοπρόθεσμου Πλαισίου Δημοσιονομικής Στρατηγικής και μετά από 27 χρόνια αφότου κυρώθηκε ο Ευρωπαϊκός Κοινωνικός Χάρτης από την ελληνική Βουλή, ψηφίστηκε για πρώτη φορά, ο Ν.4093/12,[10] που καθορίζει το ελάχιστο εγγυημένο εισόδημα για τη διασφάλιση ενός αξιοπρεπούς ελάχιστου βιοτικού επιπέδου στα νοικοκυριά που διαβιούν σε συνθήκες μεγάλης φτώχειας και στα άτομα με χαμηλό εισόδημα ενώ το χαρακτήριζαν 3 άξονες - Πυλώνες: i) εισοδηματική ενίσχυση (μέσω μηνιαίας κλιμακούμενης επιδοματικής παροχής), ii) συμπληρωματικές κοινωνικές υπηρεσίες , παροχές και αγαθά (πχ δωρεάν ιατροφαρμακευτική περίθαλψη ανασφάλιστων), iii) υπηρεσίες ενεργοποίησης : προώθηση δικαιούχων, εφόσον δύνανται να εργαστούν , σε δράσεις που στοχεύουν στην ένταξη ή επανένταξη τους στην αγορά εργασίας.

Η πιλοτική εφαρμογή του εν λόγω προγράμματος εξειδικεύτηκε με την έκδοση της υπ. αρ. 3982/ΓΔ 1.2/7.11.2014 Κοινής Απόφασης των Υπουργών Οικονομικών και Εργασίας, Κοινωνικής Ασφάλισης και Πρόνοιας «Καθορισμός των όρων και των προϋποθέσεων εφαρμογής του πιλοτικού προγράμματος Ελάχιστο Εγγυημένο Εισόδημα» και το οποίο προγραμματίστηκε για τον Σεπτέμβριο του 2014 σε 13 επιλεγμένους Δήμους[11] (Hellenic Parliament, Parliamentary budget office 2014) με τίτλο «Εγγυημένο Κοινωνικό Εισόδημα» ενώ το κόστος για την περίοδο 2013-2014, ανήλθε σε 200 εκατ. € και με το ποσό παροχής να διαμορφώνεται στα 220€/μήνα με προσαύξηση 100€/ενήλικα και 50€/παιδί (Σωτηρόπουλος 2015). Εάν όμως σε μία οικογένεια ο σύζυγος λαμβάνει επίδομα ανεργίας τότε η οικογένεια αποκλείεται αυτομάτως από το δικαίωμα στο εισόδημα αυτό όπως αποκλείονται και εκείνοι που λαμβάνουν επιδόματα κατάρτισης ή έσοδα από εισφορές κοινωνικής αλληλεγγύης ή ασφάλισης. Ο αριθμός των δικαιούχων[12] ανήλθε στο 9% (18.690 νοικοκυριά).

Από το 2016 και συγκεριμένα από την 1η Απριλίου, έπρεπε να ξεκινήσει σταδιακά η καθολική εφαρμογή του. Ωστόσο η έναρξη δεν πραγματοποιήθηκε και αυτό οφείλονταν στην έκθεση της Παγκόσμιας Τράπεζας που επισήμανε τα «κακώς κείμενα» για τα προνοιακά επιδόματα στην Ελλάδα (πχ μη σύνδεση δικαιούχων με αγορά εργασίας). Μετά τον επανασχεδιασμό, η τότε Κυβέρνηση ΣΥ.ΡΙΖ.Α.- ΑΝΕΛ,[13] κατέθεσε νομοσχέδιο για την διευρυμένη πιλοτική εφαρμογή του προγράμματος , μετονομάζοντάς το σε Κοινωνικό Εισόδημα Αλληλεγγύης (Κ.Ε.Α),[14] η οποία θα ξεκινούσε τον Ιούλιο το 2016 και αφορούσε 30 Δήμους[15] οι οποίοι θα ορίζονταν, βάσει πληθυσμιακών κριτηρίων και δεικτών φτώχειας -ανεργίας, με το κόστος τέλος να υπολογίζεται σε 67, 2 εκ. ευρώ. Αποτελεί ένα προνοιακό πρόγραμμα που απευθύνεται σ ε νοικοκυριά που διαβιούν σε συνθήκες ακραίας φτώχειας , στοχεύοντας στη βελτίωση των συνθηκών διαβίωσης μέχρις ότου φτάσουν σε αξιοπρεπές επίπεδο, συνδυάζοντας τους 3 προαναφερθέντες άξονες. Ωφελούμενες κατηγορίες είναι τα μονοπρόσωπα νοικοκυριά, τα πολυπρόσωπα νοικοκυριά και οι άστεγοι με την προϋπόθεση ότι έχουν καταγραφεί από τις κοινωνικές υπηρεσίες των Δήμων. Με το ποσό της παροχής να διαμορφώνεται στα €200/μήνα και να προσαυξάνεται κατά 100€/ενήλικο και 50€/ανήλικο μέλος, ορίζοντας ως ανώτατο όριο τα 900€/μήνα ανεξαρτήτως σύνθεσης νοικοκυριού.[16]

Κριτήρια ένταξης

Το εισόδημα του νοικοκυριού, όπως υπολογίζεται τους 6 τελευταίους μήνες πριν την υποβολή της αίτησης δεν θα πρέπει να υπερβαίνει το ποσό των 5.400€ για τα περιουσιακά κριτήρια να μην υπερβαίνει το ποσό των 90.000€ για τα μονοπρόσωπα νοικοκυριά, προσαυξανόμενη κατά 15.000€ για κάθε πρόσθετο μέλος και έως 150.000€ ·ενώ η κινητή αντικειμενική δαπάνη των επιβατικών αυτοκινήτων Ιδιωτικής Χρήσης (Ι.Χ.) ή και των δικύκλων, να δεν θα πρέπει να υπερβαίνει στο σύνολό της το ποσό των 6.000€. Ακόμα το συνολικό ύψος των καταθέσεων του νοικοκυριού ή/και η τρέχουσα αξία μετοχών, ομολόγων κτλ, δεν θα πρέπει να ξεπερνά τα 14.400€ ενώ τέλος δεν γίνονται δεκτές αιτήσεις νοικοκυριών οι οποίες εμπίπτουν στις διατάξεις του φόρου πολυτελείας (π.χ. δαπάνες για δίδακτρα σε ιδιωτικά σχολεία).

Από το 2017 ήταν πανελλαδική η εφαρμογή του με κύριο στόχο την «επανασύνδεση» των φτωχότερων με την κοινωνία και την αγορά εργασίας (Minimum Income Policies in EU Member States 2017). Οι ωφελούμενες κατηγορίες για τα έτη 2017, 2018 είναι οι ίδιες με του 2016. (ΚΥΑ Αριθ. Δ13/οικ./3347/1935)[17, 18] Οι δικαιούχοι το 2016 ήταν 48.167 νοικοκυριά, το 2017 ανήλθαν σε 644.309 άτομα και εκταμιεύθηκαν 64.902.032€ ενώ το 2018 αφορούρε 625.000 άτομα και εκταμιεύθηκαν 66.298.532€.[19 20]

Επίδομα στήριξης ανέργων – Νεανικό επίδομα – Επίδομα αυτοαπασχολουμένων

Το επίδομα ανεργίας χορηγείται μέσω ΟΑΕΔ σε άτομα ηλικίας άνω των 16 ετών με ασφάλιση ανεργίας τα οποία είτε απολύθηκαν είτε οι συμβάσεις εργασίας τους έληξαν και δεν εργάζονταν περισσότερο από 3 ημέρες την εβδομάδα ή 12 ημέρες τον μήνα. Ταυτόχρονα πρέπει να είναι εγγεγραμμένοι σε υπηρεσία απασχόλησης και πρόθυμοι να εργαστούν. Μέχρι το 2017 έπρεπε να είχαν εργαστεί κατά την διάρκεια των 14 μηνών πριν από τη λήξη της απασχόλησης ή για χρονικό διάστημα τουλάχιστον 20 ημερών εντός 2 ετών. Μετά το 2017 ορίζεται ότι έπρεπε να είναι μισθωτοί, η σύμβαση εργασίας είτε να έχει λήξει είτε να έχει καταγγελθεί από τον εργοδότη και να έχουν συμπληρώσει μέσα στο 14μηνο ή 12μηνο που προηγείται της αίτησης, τον αριθμό των ημερομισθίων που προβλέπονται ανάλογα με το επάγγελμα. Στην περίπτωση που κάποιος επιδοτείται για πρώτη φορά ο ελάχιστος αριθμός ημερομισθίων πρέπει να είναι 80 κατ' έτος την τελευταία 2ετία, ενώ οι άνεργοι άνω των 49 ετών μπορούν να λάβουν το επίδομα για 12 μήνες εφόσον έχουν εργαστεί για 210 ημέρες εντός των 14 μηνών που προηγούνται της λήξης της απασχόλησης. Τέλος, δεν καλύπτονται οι μακροχρόνια άνεργοι (λόγω των αυστηρών κριτηρίων), οι εποχιακοί εργαζόμενοι αλλά ούτε και εκείνοι που ψάχνουν για πρώτη φορά εργασία. Μέχρι το 2012 η διάρκεια της επιδότησης ήταν από 5-12 μήνες με το ύψους του ποσού να ανέρχεται στα 360€/μήνα και για κάθε προστατευόμενο μέλος να προσαυξάνεται κατά 10% (πχ με 2 μέλη 432€, με 5 μέλη 540€). Από το 2014 και μετά δεν μπορεί να λάβει κάποιος το επίδομα για διάστημα μεγαλύτερο των 12 μηνών, με παράλληλο περιορισμό τη μη δυνατότητα χορήγησης επιδόματος στο ίδιο άτομο για περισσότερους από 16 μήνες μέσα στην τελευταία τετραετία.

Μόνο για το έτος 2017 δόθηκε το έκτακτο νεανικό επίδομα αλληλεγγύης ύψους 400€ σε ανέργους ηλικίας 18-24 ετών, φτάνοντας τους 55.000 δικαιούχους, ενώ το 2018 και με Υπουργική απόφαση δόθηκε για πρώτη φορά (παρόλο που κατέβαλαν ασφαλιστικές εισφορές από το 2011) στους αυτοαπασχολουμένους

επίδομα ύψους 360€/μήνα, με την διάρκεια να κυμαίνεται από 3-9 μήνες (διαμόρφωση με βάση το χρόνο ασφάλισης). Το ποσοστό κάλυψης ωφελουμένων όπως φαίνεται παρακάτω (Γράφημα 5) από το 2010 καταγράφει μία συνεχή μείωση τους λόγω των κριτηρίων επιλεξιμότητας.

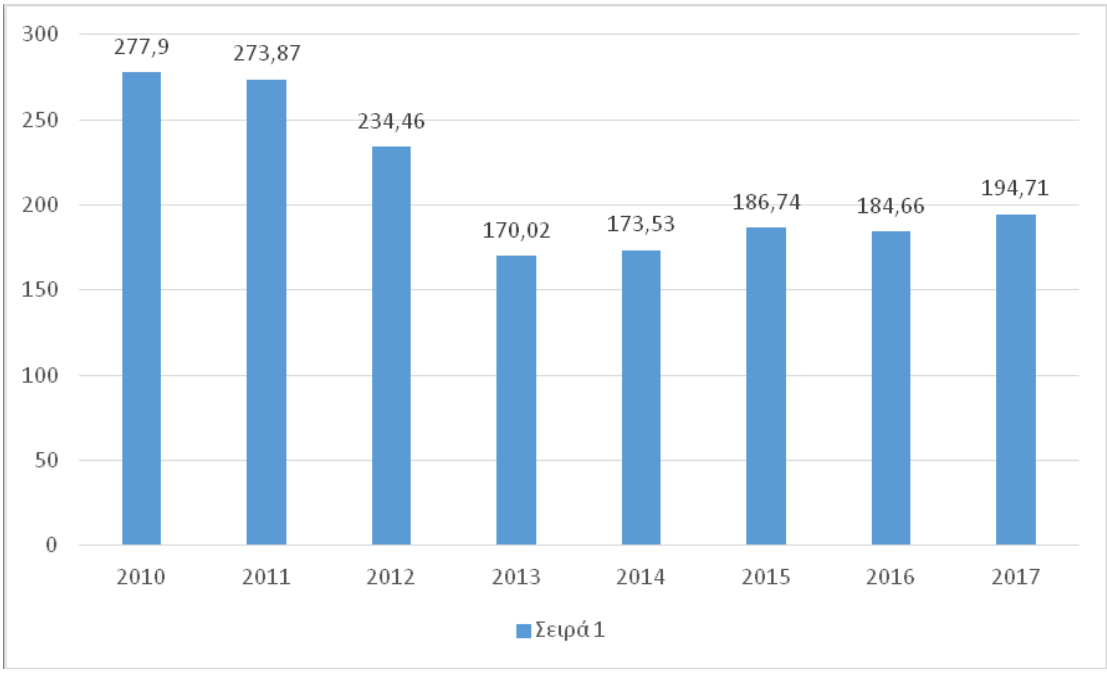

Γράφημα 5 – Ωφελούμενοι επιδόματος (Πηγή: ΟΑΕΔ)

Κοινωνικό μέρισμα

Το κοινωνικό μέρισμα είναι ένα πρόγραμμα εφάπαξ πληρωμής που ακολουθεί τις αρχές του Ελάχιστου Εγγυημένου Εισοδήματος αξιολογώντας τους πολίτες με κριτήριο την ευημερία τους ως νοικοκυριό ενώ σχεδιάστηκε για το φτωχότερο 35% του πληθυσμού της χώρας. Συγκεκριμένα τον Απρίλιο του 2014 λόγω του πρωτογενούς πλεονάσματος, δόθηκε σε οικογένειες με χαμηλό εισόδημα. Το ποσό παροχής ξεκινούσε από 500€ για τον άγαμο και προσαυξάνονταν κατά 166,7 ευρώ για τη σύζυγο και κατά 83,3€ για κάθε παιδί.[21] (για παράδειγμα οικογένεια με 4 παιδιά δικαιούται επίδομα 1.000€).

Τα κριτήρια αυτά παρέμειναν μέχρι τον Μάιο με τους δικαιούχους να φτάνουν τους 270.000 και το ύψος του ποσού που δόθηκε να αγγίζει τα 172 εκατ.€. Τον επόμενο μήνα (μετά τις εκλογές) ο επανασχεδιασμός προσανατολίστηκε στη διεύρυνση των εισοδηματικών κριτηρίων με στόχο την καταβολή του σε περισσότερα νοικοκυριά που βρίσκονταν σε πραγματική οικονομική αδυναμία, συμπεριλαμβάνοντας και τους ανέργους, διατηρώντας τα ίδια ποσά ενίσχυσης.[22] Τα περιουσιακά κριτήρια και η συνολική αντικειμενική αξία ακίνητων διαμορφώθηκε για τους άγαμους έως 125.000€, για τους έγγαμους με ή χωρίς παιδιά έως 200.000€ και για τους ιδιοκτήτες Ι.Χ. αυτοκινήτου έως 3.000 κυβικά. Μετά τις αλλαγές στα κριτήρια ένταξης ο συνολικός αριθμός των δικαιούχων έφτασε τους 690.000 και η εκταμίευση του ποσού άγγιξε τις 446.910,598€. [23, 24, 25]

Το 2015 η τότε συγκυβέρνηση ΣΥΡΙΖΑ-ΑΝΕΛ, προχώρησε στην υιοθέτηση πολιτικών για την καταπολέμηση της ανθρωπιστικής κρίσης, προωθώντας προγράμματα που στόχευαν στην κάλυψη βασικών αναγκών των πολιτών αντί του κοινωνικού μερίσματος (πχ εφαρμογή Κάρτας Αλληλεγγύης), ενώ το 2016,

προσανατολίστηκε στην παροχή κοινωνικού μερίσματος ύψους 617 εκατ.€ (ονομάστηκε 13η σύνταξη) λόγω πλεονάσματος στους χαμηλοσυνταξιούχους όλων των ασφαλιστικών ταμείων των οποίων το σύνολο των απολαβών συντάξεων (κύριων,επικουρικών), δεν ξεπερνούσε τα 850€ και με τον αριθμό των δικαιούχων να φτάνει σε 1,6 εκατομμύρια σε σύνολο 2,7 εκατ. συνταξιούχων (60,32%).[26]

Για παράδειγμα:

Συντάξιμες αποδοχές	Ποσοστό που λαμβάνει	Ποσό είσπραξης
300€	30% (750.000)	500€
300-500€	20% (570.000)	350€
500-830€	10% (περίπου 270.000)	300€

Το 2017 αποτέλεσε καθολικό πρόγραμμα εφάπαξ πληρωμής, αξιολογώντας τους πολίτες σε επίπεδο φορολογικής δήλωσης και όχι νοικοκυριού. Λόγω πλεονάσματος 3,977 δις € δόθηκε εισοδηματική ενίσχυση σε ευάλωτα οικονομικά νοικοκυριά (προήλθε από ελεύθερους επαγγελματίες λόγω αυξημένων εισφορών που κατέβαλαν, μετατρέποντας το έλλειμμα ύψους 938 εκατ. € που είχε προϋπολογιστεί για το 2017 σε πλεόνασμα 381 εκατ.). Επίσης εντάχθηκαν και οι άνεργοι του 2017 (συνεχόμενη ανεργία 6 μηνών), χωρίς να ληφθεί υπόψη τυχόν ατομικό εισόδημα έως 9.000€, που αποκτήθηκε το 2016 από μισθωτή εργασία ενώ τέλος «κατ' εξαίρεση» ήταν δυνατή η «οίκοθεν καταβολή μερίσματος σε δικαιούχους» εφόσον i) ο υπόχρεος ή συνυπόχρεος είναι άνω των 70 ετών, ii) δεν υπάρχουν στην ωφελούμενη μονάδα εξαρτώμενα μέλη ούτε φιλοξενούμενοι , iii) ο υπόχρεος ή συνυπόχρεος είναι είτε συνταξιούχος είτε λαμβάνει το επίδομα κοινωνικής αλληλεγγύης ανασφάλιστων υπερηλίκων του άρθρου 93 του Ν.4387/2016. Το ποσό παροχής κυμαίνονταν από 200-1.125€/μήνα και διαμορφώνονταν ανάλογα με τη σύνθεση και τα εισοδηματικά όρια του νοικοκυριού. Για παράδειγμα τα μονοπρόσωπα νοικοκυριά με εισόδημα από 7.000-9.000 έλαβαν μια ενίσχυση της τάξεως των 250€ ενώ νοικοκυριά με 4 ενήλικες και 2 ή 4 ανήλικα παιδιά με εισόδημα 12.500€ έλαβαν το ποσό των 1.125€.

Ακίνητη και κινητή περιουσία

Η συνολική φορολογητέα αξία της ακίνητης περιουσίας δεν έπρεπε να υπερβαίνει στο σύνολό της το ποσό των 120.00€ για νοικοκυριά με ένα μέλος, προσαυξανόμενη κατά 15.000€ για κάθε πρόσθετο μέλος και έως του ποσού των 180.000€. Από τη χορήγηση του μερίσματος εξαιρούνται νοικοκυριά τα οποία εμπίπτουν στις διατάξεις του φόρου πολυτελείας , δηλώνουν δαπάνες για αμοιβές πληρωμάτων σκαφών αναψυχής κλπ . Επίσης χαρακτηρίζονταν απο 3 κριτήρια «κόφτες» που ήταν: i) ο συνυπολογισμός όλων ανεξαιρέτως των δηλωθέντων εισοδημάτων και των εσόδων φορολογουμένων, ii) συνυπολογισμός τεκμηρίων διαβίωσης στον προσδιορισμό του ετήσιου συνολικού εισοδήματος κάθε ατόμου/νοικοκυριού και iii) η μη αναγνώριση ως δικαιούχων είσπραξης του κοινωνικού μερίσματος ατόμων που πληρούν μεν όλα τα προβλεπόμενα κριτήρια αλλά δεν μένουν σε σπίτια ιδιόκτητα ή φιλοξενούνται από γονείς. Αυτό στην πράξη σήμαινε τη στέρηση του επιδόματος από οικογένειες και νοικοκυριά με σοβαρά οικονομικά προβλήματα καθώς και τη σημαντική μείωση στα

ποσά του "μερίσματος". Οι δικαιούχοι ανήλθαν σε 1,313,993 και εντάχθηκαν στο κοινωνικό τιμολόγιο με 35% έκπτωση.[27]

Για το 2018 οι ωφελούμενες μονάδες παρέμειναν οι ίδιες με την διαφορά ότι τα άτομα που δήλωσαν ότι φιλοξενούνται από φυσικά πρόσωπα στις δηλώσεις εισοδήματος έτους 2017, δεν έχουν ίδιο δικαίωμα στην καταβολή κοινωνικού μερίσματος και προσμετρώνται υποχρεωτικά στη φιλοξενούσα μονάδα ενώ δικαίωμα στο μέρισμα έχουν όσοι διαβιούν στον δρόμο ή σε ακατάλληλα καταλύματα . Ακόμα ορίστηκε το κριτήριο της υποχρεωτικής ασφάλισης για τον δικαιούχο (να είναι ασφαλισμένος τουλάχιστον μια φορά σε οποιονδήποτε φορέα) κάτι που δεν ισχύει για τους άνω των 67 ετών, για νοικοκυριά όπου ο δικαιούχος ή συνυπόχρεος έχει ποσοστό αναπηρίας 67% και άνω, για μονογονεϊκά νοικοκυριά στα οποία ένα τουλάχιστον μέλος έχει ποσοστό αναπηρίας 67% και άνω[28] ενώ το ποσό παροχής κυμαίνονταν από 200-1.200€/μήνα και διαμορφώνονταν ανάλογα με τη σύνθεση και τα εισοδηματικά όρια του νοικοκυριού. Για παράδειγμα μονοπρόσωπο νοικοκυριό με εισόδημα 7.000–9.000 έλαβε το ποσό των 200€ ενώ νοικοκυριό με 5 ενήλικες ή 2 ενήλικες και 6 ανήλικα παιδιά με εισόδημα έως 15.000 έλαβε το ποσό των 1.200€.

Κινητή-ακίνητη περιουσία

Το συνολικό ύψος των καταθέσεων είναι ίδιο με του 2017 ωστόσο οι αλλαγές αφορούν την αξία της ακίνητης περιουσίας της ωφελούμενης μονάδας , η οποία δεν πρέπει να υπερβαίνει το ποσό των 125.00€ για μονομελή μονάδα, προσαυξανόμενη κατά 20.000€ για κάθε πρόσθετο μέλος και έως του ποσού των 185.000€. Τέλος εξαιρούνται από το μέρισμα όπως και το 2017, οι δικαιούχοι που εμπίπτουν τον φόρο πολυτελούς διαβίωσης κλπ . Για το 2018 οι ωφελούμενοι ανήλθαν σε 1,258,682 άτομα.[29]

Συμπεράσματα

Η Ελλάδα κατά την περίοδο της κρίσης, κλήθηκε να λάβει σημαντικές πολιτικές αποφάσεις. Συγκεκριμένα με αφορμή την άνοδο του ελλείμματός, του χρέους και της ανεργίας και για να μπορέσει η χώρα να ξαναμπεί σε ρυθμούς οικονομικής ανάπτυξης (κάτω από πιέσεις της Ε.Ε.), μπήκε σε καθεστώς Μνημονίων για την εξυγίανση και τον εξορθολογισμό των οικονομικών της, υιοθετώντας πολιτικές λιτότητας, με τις οποίες επήλθε ριζική αλλαγή στις εργασιακές σχέσεις, διαμορφώνοντας ένα νέο εργασιακό περιβάλλον, οδηγώντας στη διευκόλυνση των απολύσεων, στην ενίσχυση των ευέλικτων και επισφαλών μορφών απασχόλησης. Οι εν λόγω μεταρρυθμίσεις επηρέασαν ολόκληρο το σύστημα των συλλογικών διαπραγματεύσεων και συμβάσεων εργασίας, οδηγώντας το στην πλήρη αποδιάρθρωση.

Αποτέλεσμα των παραπάνω πολιτικών ήταν η αύξηση μιας σειράς δεικτών όπως: της ανεργίας, της φτώχειας - κοινωνικού αποκλεισμού, του κινδύνου φτώχειας των νοικοκυριών με 1, με 2, με 3 ή περισσότερα μέλη καθώς και η μείωση του διαθέσιμου εισοδήματος και της αποταμίευσης, με τις επιπτώσεις πλέον να μην περιορίζονται μόνο στο οικονομικό μέρος αλλά να επεκτείνονται και στο κοινωνικό κομμάτι, επηρεάζοντας κοινωνικά ευάλωτες ομάδες όπως είναι οι άνεργοι. Το κοινωνικό κράτος αποδυναμώθηκε καθώς οι δαπάνες γι’ αυτό συνεχώς μειώνονταν αλλά και σε συνδυασμό με τη δυσκολία αύξησης χρηματοδότησης του συστήματος κοινωνικής προστασίας, η ύπαρξη της κοινωνικής συνοχής τέθηκε σε κίνδυνο.

Οι βασικότερες πολιτικές που υιοθετήθηκαν για την αντιμετώπιση της φτώχειας, μπορεί από την μία πλευρά, να βοήθησαν στην στήριξη νοικοκυριών που είχαν άμεση ανάγκη από την άλλη όμως φαίνεται πως δεν μπορούν να το κάνουν σε μεγάλο βαθμό. Αυτό γίνεται αντιληπτό μέσα από τα ποσοστά των δικαιούχων, τα οποία μειώνονται την περίοδο της κρίσης καθώς και στους περιορισμούς που είχαν με αποτέλεσμα να αφήνουν πολλούς αιτούντες εκτός παροχών. Τα μέτρα αυτά, μπορεί να κινούνται στην σωστή κατεύθυνση αλλά για την αποτελεσματικότητα των παραπάνω πολιτικών για την επίτευξη δηλαδή κάλυψης μεγαλύτερου ποσοστού δικαιούχων που βρίσκονται σε κίνδυνο φτώχειας, η χώρα θα πρέπει να εξελίξει, να βελτιώσει περισσότερο τις πολιτικές αυτές ώστε μέσω αυτού του τρόπου, να γίνουν πιο «κοινωνικά» υπό την έννοια της δημιουργίας καλύτερων κριτηρίων επιλεξιμότητας καθώς και να συνδέονται με κατάλληλες και κυρίως στοχευμένες πολιτικές, για την επανένταξή τους στην αγορά εργασίας. Για να μπορέσει πρωτίστως η χώρα αλλά και η ΕΕ να ανακάμψει σε ένα περισσότερο κοινωνικό πρόσωπο, θα πρέπει να συνεργαστούν από κοινού όλα τα κράτη-μέλη. Οι πολιτικές δεν θα πρέπει να στηρίζονται σε μεγάλο βαθμό στην αυστηρή δημοσιονομική πειθαρχία. Αντίθετα θα πρέπει να δοθεί περισσότερη και πιο στοχευμένη βαρύτητα σε πολιτικές κατά του φαινομένου αυτού όπως είναι η «Στρατηγική Ευρώπης 2020» ενώ από την πλευρά τους οι εθνικές κυβερνήσεις, σε συνεργασία με την Ε.Ε. και τις ΜΚΟ, μπορούν να σχεδιάσουν πολιτικές κατά του φαινομένου αυτού.

Σημειώσεις

[1] Alpha Bank Ελληνική Οικονομία-Εβδομαδιαίο Δελτίο Οικονομικών Εξελίξεων, Ανακτήθηκε 10/9/17 http://www.alpha.gr/files/infoanalyses/weekly09052014.pdf

[2] Ρομπόλης Σ. Η Αποσύνθεση της Αγοράς Εργασίας: Ευελιξία και Γήρανση http://www.economy365.gr/article/32076/i-aposynthesi-tis-agoras-ergasias-eyelixia-kai-giransi

[3] Ν. 1426/84

[4] Βλ. Αποστολίδης, Λ. (2014). Ο Ευρωπαϊκός Κοινωνικός Χάρτης στην Ελλάδα της κρίσης. Αθήνα: Παπαζήση

[5] Ο οποίος περιέχει νέες προβλέψεις κοινωνικής προστασίας με τη μορφή δικαιωμάτων που προσδίδουν ουσιαστικό περιεχόμενο στη λειτουργία του Κοινωνικού Κράτους, όπως είναι η προστασία από τη φτώχεια και τον κοινωνικό αποκλεισμό, το δικαίωμα σε μια αξιοπρεπή στέγη. Βλ. σχ. https://rm.coe.int/CoERMPublicCommonSearchServices/DisplayDCTMContent?documentId=090000168007cf93 κυρίως αρ. 30 και 31.

[6] Ν. 4359/16

[7] Το αρ. 13 παρ. 1 του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Χάρτη 1961 και κυρώθηκε το 1984 από την Ελλάδα, προβλέπει την υποχρέωση των Συμβαλλόμενων μερών να μεριμνήσουν για τους οικονομικά αδύνατους, για όσους δεν διαθέτουν πόρους «είτε από τις δικές τους δυνάμεις ή από άλλες πηγές», ενώ στη παρ. 2 ορίζει ότι πρέπει «*να εξασφαλίσουν ότι τα άτομα που λαμβάνουν τέτοια περίθαλψη δεν θα υφίστανται από αυτόν τον λόγο περιορισμό των κοινωνικών ή πολιτικών δικαιωμάτων*»

[8] Με τα κόμματα της αντιπολίτευσης να κρατάνε την ίδια να στάση και να μην προβαίνουν – όπως έχουν το δικαίωμα- σε ανάλογη κατάθεση ολοκληρωμένων προτάσεων νόμου

[9] Ψηφίστηκε για πρώτη φορά από την τότε κυβέρνηση της Νέας Δημοκρατίας

[10] Η εν λόγω πρωτοβουλία εντοπίζεται στη ρύθμιση περί πιλοτικής εφαρμογής ενός προγράμματος ελάχιστου εγγυημένου εισοδήματος σε δύο περιοχές της Επικράτειας με βάση τις διατάξεις της υποπαραγράφου ΙΑ.3. του άρθρου πρώτου του Ν. 4093/12 «*Έγκριση Μεσοπρόθεσμου Πλαισίου Δημοσιονομικής Στρατηγικής 2013-2016– Επείγοντα Μέτρα Εφαρμογής του ν.4046/12 και του Μεσοπρόθεσμου Πλαισίου Δημοσιονομικής Στρατηγικής 2013-2016*», προβλέπει ότι: «1. Τίθεται σε πιλοτική εφαρμογή πρόγραμμα ελαχίστου εγγυημένου εισοδήματος σε δύο περιοχές της Επικράτειας με διαφορετικά κοινωνικοοικονομικά χαρακτηριστικά, οι οποίες θα οριστούν με την κοινή υπουργική απόφαση της περίπτωσης 3 της παρούσας υποπαραγράφου.

- Το πρόγραμμα απευθύνεται σε άτομα και οικογένειες που διαβιούν σε συνθήκες ακραίας φτώχειας, παρέχοντας στους δικαιούχους ενίσχυση εισοδήματος συνδυαζόμενη με δράσεις κοινωνικής ένταξης. Το πρόγραμμα λειτουργεί συμπληρωματικά με τις εκάστοτε εφαρμοζόμενες πολιτικές για την καταπολέμηση της φτώχειας και του κοινωνικού αποκλεισμού.

- Με κοινή υπουργική απόφαση των Υπουργών Οικονομικών και Εργασίας, Κοινωνικής Ασφάλισης και Πρόνοιας η οποία δημοσιεύεται στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως, καθορίζονται οι όροι και οι προϋποθέσεις εφαρμογής της παρούσας υποπαραγράφου, ιδίως δε:

α. Οι δικαιούχοι για ένταξη στο πρόγραμμα.

β. Η βάση υπολογισμού και το ύψος του ελάχιστου εγγυημένου εισοδήματος για κάθε άτομο ή οικογένεια.

γ. Οι διαδικασίες ένταξης στο πρόγραμμα και καταβολής της παροχής ως διαφοράς μεταξύ του πραγματικού εισοδήματος και του ελάχιστου εγγυημένου εισοδήματος.

δ. Οι αρμόδιες υπηρεσίες για την εφαρμογή του προγράμματος, καθώς και η επιλογή των δύο περιοχών της Επικράτειας όπου θα εφαρμοστεί πιλοτικά το πρόγραμμα.

Η πιλοτική εφαρμογή του προγράμματος ελάχιστου εγγυημένου εισοδήματος αρχίζει την 1.1.2014». Το αρ. 34 του Ν.4111/13, συμπλήρωσε το πεδίο εφαρμογής της διάταξης, προβλέποντας ότι «η προκαλούμενη δαπάνη δεν υπερβαίνει το ποσό των 20 εκ. ευρώ»

[11] Δήμος Δράμας, Έδεσσας, Ιωαννιτών, Γρεβενών, Καρδίτσας, Ι.Π. Μεσολογγίου, Λευκάδας, Καλλιθέας, Χαλκίδας, Σάμου, Σύρου, Τρίπολης, Μαλεβιζίου

[12] Διανεοσις (2009), Μία αποδοτικότερη πολιτική για την καταπολέμηση της ακραίας φτώχειας, https://www.dianeosis.org/wp-content/uploads/2016/06/ftwxeia_version_070616_3.pdf

[13] Για την αρχική στάση των ΣΥ.ΡΙΖ.Α και ΑΝΕΛ απέναντι στο ΕΕΕ, βλ. σχ. Σούρλας, Γ. (2019). Αλήθειες και Μύθοι για το Ελάχιστο Εγγυημένο Εισόδημα

[14] Πιο συγκεκριμένα έφερνε τον τίτλο «Κοινωνικό Εισόδημα Αλληλεγγύης» και σύμφωνα με τη ρήτρα παρ. 1 του αρ. 235 του Ν.4389/16 «Επείγουσες διατάξεις για την εφαρμογή της συμφωνίας δημοσιονομικών στόχων και διαρθρωτικών μεταρρυθμίσεων και άλλες διατάξεις», προβλέπει ότι:

«*1.Τίθεται σε βαθμιαία εφαρμογή Πρόγραμμα υπό τον τίτλο «Κοινωνικό Εισόδημα Αλληλεγγύης» (εφεξής Πρόγραμμα) εντός του Ιουλίου 2016 σε τριάντα μικρούς και μεσαίους Δήμους, οι οποίοι θα οριστούν, βάσει πληθυσμιακών κριτηρίων και δεικτών φτώχειας και ανεργίας, με την κοινή υπουργική απόφαση της παραγράφου 5 του παρόνοτς άρθρου. Η πρώτη φάση του ως άνω Προγράμματος λήγει στις 31 Δεκεμβρίου 2016. Το Πρόγραμμα είναι αμιγώς προνοιακού χαρακτήρα, απευθύνεται σε νοικοκυριά, που διαβιούν σε συνθήκες ακραίας φτώχειας και λειτουργεί κατά τρόπο συμπληρωματικό στο πλαίσιο εφαρμογής δημόσιων πολιτικών καταπολέμησης της φτώχειας και του κοινωνικού αποκλεισμού. Το Πρόγραμμα περιλαμβάνει τρεις πυλώνες: ήτοι (α) εισοδιματική ενίσχυση, (β) πρόσβαση και διασύνδεση σε συμπληρωματικές κοινωνικές παροχές και υπηρεσίες, κατά περίπτωση και αναλόγως των αναγκών των δικαιούχων, και (γ) υπηρεσίες ενεργοποίησης και προώθησης των δικαιούχων του Προγράμματος σε δράσεις, όπως κάλυψη προτεινόμενης θέσης εργασίας, συμμετοχή σε προγράμματα επαγγελματικής κατάρτισης κα εμπειρίας και επιστροφή στο εκπαιδευτικό σύστημα*».

[15] Νέας Ιωνίας, Ασπροπύργου, Ελευσίνας, Φυλής, Αγίων Αναργύρων (Καματερό), Αιγάλεω, Κερατσινίου-Δραπετσώνα, Νίκαιας-Ρέντη, Περάματος, Λαμίας, Βέροιας, Παύλου Μελά (Θεσσαλονίκη),Κιλκίς, Κατερίνης, Ρεθύμνου, Γόρτυνος, Ορεστιάδας, Καβάλας, Άρτας, Ζακύνθου, Λέσβου, Καλαμάτας, Σκιώνης, Καλύμνου, Λέρου,Τρικκαίων, Ελασσόνας, Πύργου,Αιγιαλείας, Καστοριάς

[16] ΦΕΚ Ν.4389/16 και ΚΥΑ

[17] ΦΕΚ Ν. 4389/16

[18] ΚΥΑ Αριθ: ΓΔ.5οικο 2961-10/17

[19] https://government.gov.gr/pliromi-kinonikou-isodimatos-allilengiis-kea-3/

[20] https://www.in.gr/2017/12/13/economy/stis-22-dekembrioy-i-plirwmi-twn-dikaioyxwn-toy-kea/

[21] ΦΕΚ Ν.4254/14

[22] ΦΕΚ Β' 960/16-04-2014

[23] https://www.tovima.gr/2014/10/21/finance/stin-kataboli-koinwnikoy-merismatos-450-ek-eyrw-proxwrise-i-kybernisi/

[24] https://www.tovima.gr/2014/06/02/finance/pws-tha-moirastoyn-240-ekat-eyrw-se-300-000-noikokyria/

[25] https://www.tovima.gr/2014/06/04/finance/poioi-dikaioyntai-to-koinwniko-merisma-meta-tin-dieyrynsi-twn-eisodimatikwn-kritiriwn/

[26] https://www.tanea.gr/2016/12/08/economy/pote-kai-pws-tha-dianemithei-o-mponamas-tsipra/

[27]http://www.idika.gr/files/deltiatypou/
Δ_Τ__Στοιχεία_Κοινωνικού_Μερίσματος_2017_12_26_13_25.pdf

[28] ΦΕΚ Ν.4579/18

[29] http://www.idika.gr/files/201812111724-stats-KM2018.pdf

Αναφορές

Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία

ΙΝΕ-ΓΣΕΕ/ΑΔΕΔΥ (2009), Η Ελληνική οικονομία και η απασχόληση. Ετήσια Έκθεση, Αθήνα, ΙΝΕ-ΓΣΕΕ.

ΙΝΕ-ΓΣΕΕ (2010), Το Βασικό Εγγυημένο Εισόδημα και οι πολιτικές του ελάχιστου εγγυημένου εισοδήματος στην Ε.Ε-15. Ετήσια Έκθεση, Αθήνα, ΙΝΕ-ΓΣΕΕ.

ΙΝΕ-ΓΣΕΕ (2011), Οι εργασιακές σχέσεις στην Ευρώπη και στην Ελλάδα. Ετήσια Έκθεση, Αθήνα, ΙΝΕ-ΓΣΕΕ.

ΙΝΕ-ΓΣΕΕ (2011), Η Ελληνική οικονομία και η απασχόληση. Ετήσια Έκθεση, Αθήνα, ΙΝΕ-ΓΣΕΕ.

ΙΝΕ-ΓΣΕΕ. (2012), Η Ελληνική Οικονομία και η Απασχόληση. Ετήσια Έκθεση, Αθήνα, ΙΝΕ-ΓΣΕΕ.

Κολλίντζας, Τ., Ψαλιδόπουλος, Μ., Καραμούζης, Ν. και Χαρδούβελης, Γ. (2009), Η κρίση του 2007-2009: τα αίτια, η αντιμετώπιση και οι προοπτικές, Eurobank Research Οικονομία & Αγορές, IV(8).

Μπαλούρδος, Δ. (2011), Επιπτώσεις της κρίσης στη φτώχεια και τον κοινωνικό αποκλεισμό: Αρχικές μετρήσεις και προσαρμοστικές πολιτικές, Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών, 134-135, σσ.165-192.

Πετμεζίδου, Μ. (1992), Κοινωνικές Ανισότητες και Κοινωνική Πολιτική, Αθήνα, Εξάντας.

Ρομπόλης, Σ. (2013), Οικονομική κρίση και Κοινωνικό Κράτος, Κοινωνική Πολιτική, Νο 1, σσ. 1-14.

Σούρλας, Γ. (2019), Αλήθειες και Μύθοι για το Ελάχιστο Εγγυημένο Εισόδημα, Αθήνα, Παπαζήσης.

Σωτηρόπουλος, Δ. (2015), Η διπλή ανακολουθία: οι πολιτικές κατά τις φτώχειας και ο πολιτικός λόγος για τη φτώχεια και τον κοινωνικό αποκλεισμό στην Ελλάδα κατά τη διάρκεια της οικονομικής κρίσης, Παρατηρητήριο για την κρίση, ΕΛΙΑΜΕΠ, 27.

Ξενόγλωσση βιβλιογραφία

Arellano, C., Conesa, J C. and Kehoe, T. J. (2012), *Chronic Sovereign Debt Crisis in the Eurozone 2010-2012*, Federal Reserve Bank of Minneapolis Economic Policy, Paper 12-4. Διαθέσιμο στο: https://ideas.repec.org/p/fip/fedmep/12-4.html. Ανάκτηση: 26/1/2021

Busch, K., Hermann, C., Hinrichs, K. and Schulten, T. (2013), *Euro Crisis, Austerity Policy and the European Social Model: How Crisis Policies in Southern Europe Threaten the EU's Social Dimension*, Friedrich-Ebert-Stiftung International policy analysis. Διαθέσιμο στο: https://www.europe-solidarity.eu/documents/ES_crisis.pdf. Ανάκτηση: 26/1/2021

Crepaldi, C., Da Roit, B., Castegnaro, C. and Pasquinelli, S. (2017), *Minimum Income Policies in EU Member States*, Directorate General for Internal Policies. Διαθέσιμο στο:

https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2017/595365/IPOL_STU%282017%29595365_EN.pdf. Ανάκτηση: 26/1/2021

Daly, M. and Silver, H. (2008), Social exclusion and social capital: A comparison and critique, *Theory and Society,* Vol. 37, No, 6, pp. 537-566.

De Grauwe, P. (2013), Design Failures in the Eurozone: Can they be fixed?, *LSE Europe in Question Discussion Paper Series*, No. 57. Διαθέσιμο στο:

https://ec.europa.eu/economy_finance/publications/economic_paper/2013/ecp491_en.htm. Ανακτήση: 26/1/2021

Esping-Andersen, G. (1990), *The Three Worlds of Welfare Capitalism,* Princeton, Princeton University Press.

Hellenic Parliament, Parliamentary budget office (2014), Minimum income schemes in Europe and Greece: a comparative analysis. Διαθέσιμο στο: http://www.pbo.gr/en-gb/reports/intermediate_reports/interim-report-minimum-income-schemes-in-the-eu-and-greece-a-comparative-analysis. Ανάκτηση: 26/1/2021

Η ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ ΤΩΝ ΚΡΑΤΟΥΜΕΝΩΝ. ΣΤΟ ΔΡΟΜΟ ΓΙΑ ΤΗΝ ΥΠΕΡΑΣΠΙΣΗ ΤΗΣ «ΦΘΑΡΜΕΝΗΣ» ΤΑΥΤΟΤΗΤΑΣ. Η ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ ΤΟΥ Κ.Κ.ΚΟΡΥΔΑΛΛΟΥ

Καλλιόπη Ορφανάκη

Διευθύντρια Εκπαιδευτικών Δομών του Κ.Κ. Κορυδαλλού, ΥΠΑΙΘ, Μεταδιδακτορική Ερευνήτρια ΠΑΔΑ, PhD Εγκληματολογίας Παντείου, Διδάσκουσα ΟΠΑ, ΕΑΠ

Περίληψη

Αντικείμενο της ανακοίνωσης αποτελεί η χαρτογράφηση των εκπαιδευτικών δομών και παρουσίαση των εκπαιδευτικών αναγκών των κρατουμένων στο Κατάστημα Κράτησης Κορυδαλλού κατά τη χρονική περίοδο 2019-2010. Κεντρικό ερευνητικό ερώτημα αποτελεί πώς αναπαρίσταται η εκπαίδευση στη συνείδηση του κρατουμένου ώστε να αναλυθεί σε βάθος τόσο ο ρόλος της εκπαίδευσης στην κοινωνική επανένταξη όσο και της φυλακής ως παν-πειθαρχικού μηχανισμού που τροφοδοτείται από τη σχέση της με το κοινωνικό σύστημα και σώμα. Αξιοποιώντας ερευνητικά δεδομένα που συγκεντρώθηκαν με ποιοτικού χαρακτήρα έρευνα, με μελέτη αρχειακού υλικού και με διεξαγωγή ελεύθερων ημι-δομημένων συνεντεύξεων σε τυχαίο αντιπροσωπευτικό δείγμα περίπου 45 φυλακισμένων, στη παρούσα ανακοίνωση επιχειρείται η παρουσίαση της βιωμένης εμπειρίας των φυλακισμένων γύρω από την εκπαίδευση, με πεδίο αναφοράς τις πρακτικές που αναπτύσσουν με στόχο τόσο την προστασία της «φθαρμένης ταυτότητας» όσο και την προσπάθεια ανασυγκρότησής της.

Λέξεις κλειδιά: εκπαίδευση, φυλακή, Κορυδαλλός, φθαρμένη ταυτότητα, επιτήρηση

THE EDUCATION OF PRISONERS. ON THE ROAD TO DEFENDING THE “SPOILED” IDENTITY. THE CASE OF KORYDALLOS PRISON

Kalliopi Orfanaki

Director of Educational Structures of Athens Prison Korydallos, Ministry of Education, Post-Doctoral Researcher PADA, PhD in Criminology, Panteion University, Lecturer at Economic University of Athens, Open Hellenic University

Abstract

The object of the announcement is the mapping of the educational structures and the presentation of the educational needs of the detainees in the Korydallos Athens Prison during the period 2019-2010. In addition, a central research question is how education is represented in the prisoner's consciousness in order to analyze the role of education in social reintegration and prison as a pan-disciplinary mechanism fueled by its relationship to the social system and body. Utilizing research data collected in the form of qualitative research, by studying archival material and by conducting free semi-structured interviews in a random representative sample of about 45 prisoners, this announcement attempts to present the prisoners' experience around education, with a reference to practices that develop with the aim of both protecting the "spoiled identity" and trying to reconstruct it.

Key words: education, prison, Korydallos, spoiled identity, surveillance

Εισαγωγή

Στο επίκεντρο της διαδικασίας κοινωνικής επανένταξης και της προστασίας των ανθρωπίνων και κοινωνικών δικαιωμάτων βρίσκεται η σχέση του ατόμου με την εκπαίδευση. Το άτομο το οποίο ανήκει σε ευπαθείς ομάδες του πληθυσμού όπως είναι οι φυλακισμένοι, αντιμετωπίζει δυσκολία πρόσβασης στην εκπαίδευση, η οποία γίνεται εντονότερη όσο μεγαλύτερη είναι η έλλειψη κοινωνικής ισχύος που έχει, εξαιτίας της θέσης του μέσα στην κοινωνία στην οποία ζει και δραστηριοποιείται. Υπό αυτό το πρίσμα, το ενδιαφέρον της παρούσας ανακοίνωσης εστιάζεται στην ανάλυση του ζητήματος Εκπαίδευση και Φυλακή σε σχέση με την εμπρόθετη δράση, τις σχέσεις εξουσίας, την ταυτότητα και το ευρύτερο αξιακό σύστημα μέσα στο οποίο αυτές εγγράφονται. Η σημασία της έρευνας έγκειται στην προώθηση της εκπαίδευσης και κατάρτισης χωρίς αποκλεισμούς για την ένταξη των κρατουμένων στους κόλπους της εκπαιδευτικής κοινότητας.

Στο πλαίσιο αυτό, επιχειρείται η συνοπτική παρουσίαση του υφιστάμενου θεσμικού πλαισίου γύρω από την κατοχύρωση των εκπαιδευτικών δικαιωμάτων των κρατουμένων, ακολουθεί το μεθοδολογικό πλαίσιο της παρούσας έρευνας και τα πορίσματα της έρευνας. Ειδικότερα, επιχειρείται η χαρτογράφηση των εκπαιδευτικών δομών στα Καταστήματα Κράτησης της χώρας κατά τη χρονική περίοδο 2019-2020, ακολουθεί η παρουσίαση των εκπαιδευτικών αναγκών των κρατουμένων στο Κ.Κ. Κορυδαλλού Ι και η σημασία της εκπαίδευσης όπως προκύπτει από τις αφηγήσεις των υποκειμένων της έρευνας. Η παρούσα εισήγηση κλείνει με την παράθεση των συμπερασμάτων και ελληνικής και ξενόγλωσσης βιβλιογραφίας.

Συνοπτική Παρουσίαση του θεσμικού πλαισίου σχετικά με την εκπαίδευση των κρατουμένων

Το νομικό οικοδόμημα που έχει δημιουργηθεί για την εκπαίδευση στις φυλακές και συγκροτεί τον θεσμικό πυρήνα της εκπαιδευτικής πολιτικής, αποτελείται από δύο αλληλένδετες κατηγορίες:

Η πρώτη κατηγορία αφορά κανόνες δικαίου που αναφέρονται στους όρους, στο περιεχόμενο και στους κανόνες λειτουργίας των εκπαιδευτικών δομών που λειτουργούν στα διάφορα καταστήματα κράτησης και που ανήκουν α) στην τυπική εκπαίδευση (δημοτικά, γυμνάσια με λυκειακές τάξεις), β) στην τυπική εκπαίδευση ενηλίκων (τα Σχολεία Δεύτερης Ευκαιρίας), και γ) στην μη τυπική εκπαίδευση ενηλίκων (τα ΔΙΕΚ) ή στη συνεχιζόμενη επαγγελματική κατάρτιση.

Η δεύτερη κατηγορία αναφέρεται στο θεσμικό πλαίσιο που κατοχυρώνει την εκπαίδευση των φυλακισμένων ως δικαίωμα, γύρω από το οποίο οικοδομούνται όλοι οι προηγούμενοι νόμοι, αφού είναι το αποτέλεσμα της υλοποίησής τους. Στην παρούσα ανακοίνωση ενδιαφερόμαστε κυρίως στη δεύτερη κατηγορία, στο βαθμό που αποτελεί βήμα ενίσχυσης η αναγνώριση ότι το δικαίωμα των κρατουμένων στην εκπαίδευση είναι κατοχυρωμένο, γεγονός το οποίο προωθεί το αίτημα για τη δημιουργία εκπαιδευτικών δομών σ' όλα τα καταστήματα κράτησης. Αξίζει να σημειωθεί, ότι η εκπαίδευση ως δικαίωμα αναφέρεται στον ίδιο τον έγκλειστο και ως τέτοιο πρέπει να αναγνωρίζεται προκειμένου να επιτευχθεί ένα ποιοτικό άλμα προς την ουσιαστική επανένταξη των φυλακισμένων στο ευρύτερο κοινωνικό, οικονομικό και πολιτισμικό σύστημα αξιών και σχέσεων.

Στο πλαίσιο αυτό, το δικαίωμα των κρατουμένων, ανδρών και γυναικών, στην εκπαίδευση κατοχυρώνεται από:

α) Το Σύνταγμα της Ελλάδας όπου ορίζει ότι η εκπαίδευση αποτελεί υποχρέωση του Κράτους (άρθρο 16,παρ.1) και ότι «Το Κράτος ενισχύει τους σπουδαστές που διακρίνονται, καθώς και αυτούς που έχουν ανάγκη από βοήθεια ή ειδική προστασία, ανάλογα με τις ικανότητές τους»(άρθρο 16, παρ.4).

β) Το Νόμο4763/20 για το Εθνικό Σύστημα Επαγγελματικής Εκπαίδευσης, Κατάρτισης και Διά Βίου Μάθησης, ο οποίος ψηφίστηκε στις 9 Δεκεμβρίου 2020. Αναλυτικότερα, στο Κεφάλαιο ΙΑ', στο άρθρο 74 περί Λειτουργίας εκπαιδευτικών δομών στα Καταστήματα Κράτησης ο νομοθέτης ορίζει ότι, σε κάθε Κατάστημα Κράτησης μπορεί να ιδρύονται σχολικές μονάδες πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης κατόπιν πρότασης του Διευθυντή των εκπαιδευτικών δομών του Καταστήματος Κράτησης. Ο Διευθυντής των εκπαιδευτικών δομών, επισυνάπτοντας σχετική πρόταση του Συμβουλίου του Καταστήματος Κράτησης, εισηγείται στα αρμόδια τμήματα του Υπουργείου Παιδείας και Θρησκευμάτων και του Υπουργείου Προστασίας του Πολίτη, την ίδρυση και λειτουργία μονάδων τυπικής εκπαίδευσης και κατάρτισης και μη τυπικής εκπαίδευσης, σύμφωνα με τις εκπαιδευτικές ανάγκες των κρατουμένων. Αξίζει να σημειωθεί ότι το εν λόγω νομοσχέδιο έρχεται να αντικαταστήσει το νόμο 4521/18 όπου στο Άρθρο 31, παρ. 1 οριζόταν ότι, σε κάθε Κατάστημα Κράτησης ιδρύονται σχολικές μονάδες πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης. Κατά συνέπεια, σύμφωνα με το Ν. 4521/18 είχαν ιδρυθεί τα σχολεία στα Καταστήματα Κράτησης και αναμενόταν η υπογραφή της Κοινής Υπουργικής Απόφασης (ΚΥΑ), προκειμένου να οριστεί η έναρξη και ο χώρος λειτουργίας τους.

γ) Ο Σωφρονιστικός Κώδικας στο Άρθρο 33 – Εκπαίδευση και επαγγελματική κατάρτιση ορίζει ότι, «οι δραστηριότητες εκπαίδευσης και επαγγελματικής κατάρτισης των κρατουμένων αποβλέπουν στην απόκτηση ή συμπλήρωση εκπαίδευσης όλων των βαθμίδων, καθώς και στην επαγγελματική εξειδίκευσή τους και τη δια βίου εκπαίδευσή τους» (παρ. 1). Για το λόγο αυτό, λειτουργούν μέσα στα καταστήματα αυτοτελείς εκπαιδευτικές μονάδες, υπαγόμενες στο ΥΠΑΙΘ ή καθορίζεται η έναρξη λειτουργίας τους (παρ. 2). Στην παράγραφο 6 του ίδιου άρθρου ορίζεται ότι, οι ενήλικες που δεν έχουν ολοκληρώσει την πρωτοβάθμια εκπαίδευση ενθαρρύνονται να παρακολουθούν μαθήματα της βαθμίδας αυτής και να συνεχίζουν τις σπουδές τους στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση, σε αντίστοιχα τμήματα που λειτουργούν στο κατάστημα ή με μεταγωγή σε κατάστημα που υπάρχουν εκπαιδευτικές δομές ή με εκπαιδευτικές άδειες (παρ. 7). Το ίδιο ισχύει και για την τριτοβάθμια εκπαίδευση. Επισημαίνεται ότι, οι σπουδαστές κρατούμενοι δικαιούνται του ευεργετικού υπολογισμού της ποινής και το δικαίωμα αυτό, αν αυτό είναι δυνατό, δεν αναστέλλεται για λόγους πειθαρχικούς ή σε περίπτωση μεταγωγής (παρ. 9).

δ) Ο Εσωτερικός Κανονισμός Λειτουργίας Γενικών Καταστημάτων Κράτησης Τύπου Α και Β, ορίζει στο άρθρο 20, ότι σε κάθε Κατάστημα Κράτησης οργανώνονται προγράμματα εκπαίδευσης και επαγγελματικής κατάρτισης ολιγομελών ομάδων κρατουμένων (παρ. 1), αυτά διεξάγονται σε κατάλληλη αίθουσα και χώρο, εντός ή εκτός καταστήματος (παρ. 2) και ότι το Συμβούλιο της Φυλακής μεριμνά για τη δημιουργία προγραμμάτων, εφόσον υπάρχει ανάγκη όπως για α) αναλφάβητους, β) Σχολείου Δεύτερης Ευκαιρίας, γ) επαγγελματικής κατάρτισης, δ) ξένων γλωσσών(παρ.3).

ε) Με το ίδιο πνεύμα ρυθμίζεται για τις περιπτώσεις των καταστημάτων όπου δεν υπάρχει Λύκειο, το δικαίωμα συμμετοχής των κρατουμένων στις εισαγωγικές εξετάσεις με τη ρύθμιση της κατ' ιδίαν διδασκαλίας.(Εγκύκλιος Φ6.1/135332/Δ2 με θέμα Εγγραφές – μετεγγραφές - κατατακτήριες εξετάσεις κρατούμενων μαθητών/τριών σε Γυμνάσια και ΓΕ.Λ. της χώρας»). Φυλακισμένοι/ες μπορούν κατόπιν αίτησής τους να εγγραφούν σε όμορο Λύκειο του Καταστήματος και να δώσουν εξετάσεις, είτε εντός καταστήματος είτε στο σχολείο εγγραφής τους με εκπαιδευτική άδεια που μπορεί να χορηγηθεί για τις ημέρες των εξετάσεων.

στ) Επιπρόσθετα, η φοίτηση στις σχολές και ιδρύματα της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης εξασφαλίζεται μέσω της χορήγησης εκπαιδευτικών αδειών, η καλή χρήση των οποίων ελέγχεται από το ειδικευμένο επιστημονικό προσωπικό και τον εισαγγελέα-επόπτη. Χαρακτηριστική είναι επίσης, η Κοινή Υπουργική Απόφαση 29809/2015 η οποία ρυθμίζει ότι οι κρατούμενοι –είτε υπόδικοι είτε κατάδικοι- που φοιτούν σε κάποιο Ανώτατο Εκπαιδευτικό Ίδρυμα δικαιούνται να παρακολουθούν τα μαθήματά τους και να συμμετέχουν στις εξετάσεις εξ' αποστάσεως, εφόσον το επιθυμούν ή έχει απορριφθεί το αίτημά τους για χορήγηση εκπαιδευτικής άδειας. Την ευθύνη απόφασης για την έγκριση ή απόρριψη της άδειας για παρακολούθηση εξ' αποστάσεως εκπαίδευσης έχει, το Συμβούλιο Φυλακής (άρθρο 3§1).

η) Τέλος, οι Συστάσεις του Συμβουλίου της Ευρώπης R (89) 12 για την «Εκπαίδευση στις φυλακές» συστήνει στις κυβερνήσεις των κρατών – μελών να εφαρμόσουν πολιτικές που αναγνωρίζουν ότι όλοι οι φυλακισμένοι θα έχουν πρόσβαση στην εκπαίδευση. Επίσης, μεταξύ άλλων προβλέπεται ότι ο αλφαβητισμός και η βασική εκπαίδευση αποτελούν προτεραιότητα, ότι οι κρατούμενοι μπορούν να συμμετέχουν σε εκπαιδευτικές διαδικασίες εκτός φυλακής, ότι η εκπαίδευση στη φυλακή πρέπει να είναι όσο το δυνατό ίδια με την εκπαίδευση στην κοινότητα και ότι, αφού η εκπαίδευση εστιάζει στην ανάπτυξη του κρατούμενου ως συνολικής οντότητας, η συμμετοχή στην εκπαιδευτική διαδικασία είναι εθελοντική.

Σε μια συνολική αποτίμηση του θεσμικού πλαισίου αξίζει να σημειωθεί ότι ενώ έχουν συντελεστεί αρκετά βήματα σε σχέση με τη θεσμική αναγνώριση του δικαιώματος των κρατουμένων στην εκπαίδευση και τη δημιουργία σχολείων στα Καταστήματα Κράτησης, παρόλα αυτά σε επίπεδο εφαρμογής δε συντελέστηκε ένα ποιοτικό άλμα για την πραγματική και ουσιαστική ένταξη των κρατουμένων στο ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα. Κατά συνέπεια, τα θετικά αποτελέσματα δεν πρέπει να θεωρούνται εξ αρχής δεδομένα. Ειδικότερα, ο Ν. 4521/18– Άρθρο 31 ο οποίος συνέθετε το πλαίσιο για την ίδρυση, οργάνωση και λειτουργία των εκπαιδευτικών δομών σ' όλα τα καταστήματα κράτησης αποτέλεσε «κενό γράμμα» αφού καμία νέα εκπαιδευτική δομή δεν δημιουργήθηκε κατά τη διάρκεια ισχύος του νόμου. Με την αντικατάστασή του από το νέο νόμο καλύφθηκε το νομικό κενό, εφόσον ο τελευταίος κατέστησε δυνατή την ίδρυση αλλά και τη μη ίδρυση σχολείων. Η εξέλιξη αυτή σε συνδυασμό με το γεγονός ότι με το νέο νόμο, αφήνεται η δυνατότητα ίδρυσης εκπαιδευτικών δομών πρωτοβάθμιας (Δημοτικά σχολεία) και δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης στα Καταστήματα Κράτησης ενηλίκων, έξω από τις αρμοδιότητες του τμήματος Γ' Εκπαίδευσης Ειδικών Πληθυσμιακών Ομάδων της Διεύθυνσης Δια Βίου Μάθησης της Γ.Γ.Ε.Ε.Κ.Δ.Β.Μ.&Ν. του Υπουργείου Παιδείας και Θρησκευμάτων το οποίο είναι το πλέον αρμόδιο για την εκπαίδευση στις φυλακές, καθιστά κατά τη γνώμη μας, δυσχερέστερη την ίδρυση των σχολείων.

Η συνθήκη αυτή εκτιμάται ότι δεν είναι αποτέλεσμα έλλειψης πόρων ή αδυναμίας της πολιτείας να εκτιμήσει σωστά τις ανάγκες για τη διασφάλιση χώρου στέγασης των σχολείων, προσωπικού ή χρόνου που απαιτείται για την ορθή ολοκλήρωση των διαδικασιών. Περισσότερο θα λέγαμε ότι στην παρούσα κοινωνικο-πολιτική συγκυρία, το περιεχόμενο της εκπαιδευτικής πολιτικής στα καταστήματα κράτησης, όπως καταγράφεται όχι μόνο από τη μη ίδρυση εκπαιδευτικών δομών αλλά και από τον περιορισμένο αριθμό των ήδη υπαρχουσών, υπόκειται στην κυρίαρχη αντίληψη περί του σκοπού της ποινής και του κόστους για το κοινωνικό σύνολο (Werner, Widerstrom and Pues 2012:21). Με τον τρόπο αυτό όμως, η επιφύλαξη υπέρ του νόμου χάνει τα εγγυητικά χαρακτηριστικά της και μετατρέπεται σε μια λευκή επιταγή για την εκτελεστική εξουσία, η οποία επιλέγει την εφαρμογή δυσχερέστερων για τον/την κρατούμενο/η κανόνων δικαίου, στο βαθμό μάλιστα που η επίκληση της ανάγκης εξυπηρέτησης της ασφάλειας και τάξης ως υπέρτατου σκοπού του δημόσιου συμφέροντος προσδιορίζει πολλές φορές ανέλεγκτα τη καθημερινή διαβίωση μέσα στα καταστήματα κράτησης. Το γεγονός αυτό φαίνεται ότι συντελεί στην επικράτηση μιας πεποίθησης ανασφάλειας δικαίου τόσο στον έγκλειστο πληθυσμό όσο και στο ευρύτερο κοινωνικό ακροατήριο.

Θεωρητικές αποσαφηνίσεις – Λίγα λόγια για τη φυλακή

Η φυλακή αποτελεί ένα οργανωμένο ολοπαγές ίδρυμα στο οποίο διαμορφώνεται η ασυλιακή διαβίωση με περιορισμένη θεατότητα (Καρύδης και Φυτράκης2011: XV) και μάλιστα, με παθογόνους όρους. Ως το πιο αντιπροσωπευτικό ίδρυμα ολοκληρωτικού χαρακτήρα(Goffman 1994:67), έχει το δικό της υποπολιτισμό, τις δικές της αξίες και τους δικούς της κανόνες που καθορίζουν τη ζωή του ατόμου.

Βασικό χαρακτηριστικό της φυλάκισης αποτελεί η κατάρρευση των φραγμών που διαχωρίζουν συνήθως τις διαφορετικές σφαίρες που περιβάλλουν τη ζωή του κάθε ανθρώπου κυρίως γιατί, όλες οι εκδηλώσεις της ζωής διεξάγονται στον ίδιο χώρο, με αυστηρά προκαθορισμένο πρόγραμμα οργάνωσης των δραστηριοτήτων και κινήσεων, την κατάλυση της ιδιωτικότητας και την ακύρωση κάθε προσπάθειας διαφύλαξης της προσωπικής ζωής. Έτσι, η ίδια η ύπαρξη της φυλακής συντάσσεται με μια θεμελιώδη σύγκρουση μεταξύ διατήρησης και στέρησης της ατομικής ταυτότητας. Στη συγκρουσιακή αυτή κατάσταση που εξ ορισμού χαρακτηρίζει ένα κατάστημα κράτησης, εμφανίζονται αντιπαραθέσεις μεταξύ κρατουμένων και προσωπικού ή και κρατουμένων μεταξύ τους, οι οποίες και σε συνδυασμό με τις συνθήκες διαβίωσης, το συνωστισμό, τη διαφθορά, την ανασφάλεια κ.α., οδηγούν στο να βιώνει ο κρατούμενος/η το αίσθημα της αποδιοργάνωσης, αναστάτωσης και ανημπορίας. Στο πλαίσιο αυτό είναι κατανοητό ότι, η φυλάκιση αποτελεί ένα από τα πιο επώδυνα γεγονότα που μπορεί να βιώσει το άτομο κατά τη διάρκεια της ζωής του με βαθύτατες και καθοριστικές επιδράσεις στην προσωπικότητα.

Αξίζει να σημειωθεί ότι, η φυλακή θέτει όρια και φραγμούς τα οποία δεν εγκλείουν απλώς τους κρατούμενους/ες σε ένα εδαφικό περιβάλλον αλλά διαμορφώνουν ένα πλαίσιο περιστολής όλων των πλευρών της καθημερινής ζωής (Goffman1994:31). Ο φυλακισμένος/η απογυμνώνεται από τη σκευή της ταυτότητας, με συνέπεια την προσωπική παραμόρφωση και την εμπλοκή σε δραστηριότητες, οι συμβολικές συνεκδοχές των οποίων είναι ασυμβίβαστες με την ιδέα που έχει ο κάτοχος της ταυτότητας για τον εαυτό του. Στο βαθμό που η φυλακή αποτελεί το πλαίσιο παραβίασης πολλών θεμελιωδών δικαιωμάτων (υγείας, εκπαίδευσης,

εργασίας, ενημέρωσης κτλ). ο κρατούμενος/η επιχειρεί να διαχειριστεί τη «φθαρμένη ταυτότητα» (Goffman 2001), επιστρατεύοντας τεχνικές προκειμένου να υποβαθμίσει ή να εξαλείψει τις συνέπειες που επιφέρουν τα αρνητικά γνωρίσματα, τα οποία του έχουν ήδη αποδοθεί κατά τη διάρκεια των μεικτών του συναναστροφών με τους φυσιολογικούς άλλους.

Αυτή η συνθήκη έχει ως συνέπεια, το έγκλειστο υποκείμενο να πραγματώνεται μέσα από τη δυναμική της διασταύρωσης δύο σύνθετων διαδικασιών: την αποδιάρθρωση και την ανασύσταση (Βόγλης 2004: 20-21). Η αποδιάρθρωση αναφέρεται στα δεινά του εγκλεισμού που στοχεύουν στην αποδόμηση της προσωπικότητας των φυλακισμένων και στη διάσπαση της συλλογικότητάς τους. Η ανασύσταση αναφέρεται στον κρατούμενο/η ως συλλογικό υποκείμενο, το οποίο μέσα από την οργάνωση της καθημερινότητας μέσα στη φυλακή, ανασυντίθεται στην προσπάθειά του να συμβιώσει με τον βαλλόμενο εαυτό τόσο στις καθημερινές του συναλλαγές με την οικογένεια, τους υπαλλήλους, τις κοινωνικές υπηρεσίες κτλ, όσο και με τους άλλους κρατούμενους. Στη ψυχοκοινωνική αυτή διαδικασία της επιστράτευσης αμυντικών μηχανισμών για την προστασία του εαυτού, εντάσσεται και η σχέση που διαμορφώνει ο κρατούμενος με το σχολείο της φυλακής.

Μεθοδολογία

Για την ανάλυση αξιοποιήθηκαν δεδομένα τα οποία προέκυψαν από στοιχεία που δόθηκαν από το Τμήμα Εκπαίδευσης και Κατάρτισης Κρατουμένων Καταστημάτων Κράτησης του ΥΠΑΙΘ καθώς και στοιχείων που προέκυψαν μετά από επεξεργασία δεδομένων από τη Γραμματεία του Κ.Κ. Κορυδαλλού Ι, κατά τη χρονική περίοδο 2019-2020. Επιπρόσθετα, η διεξαγωγή ατομικών συνεντεύξεων σε τυχαίο αντιπροσωπευτικό δείγμα 45 κρατουμένων στο Κατάστημα Κράτησης Κορυδαλλού Ι κατά την ίδια χρονική περίοδο, έχει ως στόχο οι φυλακισμένοι να αφηγηθούν τις απόψεις τους γύρω από την εκπαίδευση. Η επεξεργασία επίσημων τεκμηρίων δημόσιου χαρακτήρα και η διεξαγωγή ατομικών εστιασμένων συνεντεύξεων θεωρούμε αλληλοσυμπληρώνονται, επιτρέποντας την πολυεπίπεδη κατανόηση της σημασίας της εκπαίδευσης στις φυλακές. Κατά τον τρόπο αυτό, η έρευνα αρχείων αναδεικνύει την πολιτική όσον αφορά στην παροχή εκπαιδευτικών υπηρεσιών προς τον κρατούμενο, ενώ η ποιοτική έρευνα επιτρέπει την εμβάθυνση και την κατανόηση της αντεγκληματικής και εκπαιδευτικής πολιτικής που εφαρμόζεται στην παρούσα κοινωνική συγκυρία μέσα από τη σκοπιά των υποκειμένων.

Τα πορίσματα της έρευνας

Συνοπτική παρουσίαση της εκπαίδευσης στις ελληνικές φυλακές.

Σύμφωνα με στοιχεία του Τμήματος Εκπαίδευσης και Κατάρτισης στα Καταστήματα Κράτησης του ΥΠΑΙΘ καθώς και της Γ.Γ.Αντεγκληματικής Πολιτικής του Υ-ΠΡΟΠΟ, κατά τη σχολική χρονιά 2019-2020 στα Καταστήματα Κράτησης της χώρας σε σύνολο 11.506 κρατουμένων, λειτούργησαν 12 Σχολεία Δεύτερης Ευκαιρίας (Κεντρικά και εκτός έδρας Τμήματα)με συνολικό αριθμό ωφελούμενων, τα 758 άτομα. Επίσης, κατά την ίδια σχολική χρονιά λειτούργησαν 3 Δημόσια Ινστιτούτα Επαγγελματικής Κατάρτισης (ΔΙΕΚ) με συνολικό αριθμό ωφελουμένων τα 85 άτομα, στα Καταστήματα Κράτησης Κορυδαλλού, Αυλώνας και Κασσάνδρας. Στο πλαίσιο

της τυπικής εκπαίδευσης λειτούργησαν συνολικά 13 δομές (7 εκπαιδευτικές δομές πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης και παραρτήματα γυμνασίων και λυκειακών τάξεων), οι οποίες αφορούν κυρίως μονοθέσια δημοτικά σχολεία και εκπαιδευτικές δομές, σε καταστήματα κράτησης ανηλίκων. Τέλος, σε επίπεδο τριτοβάθμιας εκπαίδευσης υπήρξαν φοιτητές που παρακολούθησαν μαθήματα με τη μορφή της εξ αποστάσεως διδασκαλίας, είτε στο ΕΑΠ είτε σε άλλα ιδρύματα τριτοβάθμιας εκπαίδευσης, για τους οποίους δεν είμαστε ακόμα σε θέση να ξέρουμε τον ακριβή αριθμό. Στο Κ.Κ. Κορυδαλλού Ι, υπάρχουν περίπου 10 φοιτητές.

Ακολουθούν πίνακας παρουσίασης των εκπαιδευτικών δομών τυπικής εκπαίδευσης (Πίνακας 1) καθώς και πίνακας δομών τυπικής εκπαίδευσης ενηλίκων (Σχολεία Δεύτερης Ευκαιρίας) κατά τη σχολική χρονιά 2019-2020 (Πίνακας 2).

Πίνακας 1: Δομές Τυπικής Εκπαίδευσης στα Καταστήματα Κράτησης

	ΔΟΜΕΣ ΤΥΠΙΚΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ
ΚΑΤΑΣΤΗΜΑΤΑ ΚΡΑΤΗΣΗΣ	**ΣΧΟΛΙΚΕΣ ΜΟΝΑΔΕΣ**
Ε.Α.Κ.Κ.Ν ΚΑΣΣΑΒΕΤΕΙΑΣ	ΜΟΝΟΘΕΣΙΟ ΔΗΜ. ΣΧΟΛΕΙΟ ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ ΓΥΜΝΑΣΙΟΥ
Ε.Κ.Κ.Ν ΒΟΛΟΥ	33ο 3/ΘΕΣΙΟ ΔΗΜ. ΣΧΟΛΕΙΟ ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ ΤΟΥ 6ου ΓΥΜΝΑΣΙΟΥ
Ε.Κ.Κ.Ν ΑΥΛΩΝΑ	ΔΗΜΟΤΙΚΟ ΣΧΟΛΕΙΟ ΓΥΜΝΑΣΙΟ ΚΑΙ ΛΥΚΕΙΑΚΕΣ ΤΑΞΕΙΣ
Ι.Α.Α.Α ΒΟΛΟΥ	1/ΘΕΣΙΟ 36ο ΕΙΔΙΚΟ ΔΗΜ. ΣΧΟΛΕΙΟ ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ 7ου ΓΥΜΝ. ΒΟΛΟΥ
Κ.Κ ΚΟΡΙΝΘΟΥ	1)ΜΟΝΟΘΕΣΙΟ ΔΗΜ. ΣΧΟΛΕΙΟ 2)ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ ΕΣΠΕΡΙΝΟΥ ΓΥΜΝΑΣΙΟΥ ΚΑΙ 1ου ΓΕΛ ΚΟΡΙΝΘΟΥ
Κ.Κ ΓΥΝΑΙΚΩΝ ΕΛΕΩΝΑ ΘΗΒΑΣ	1/ΘΕΣΙΟ ΔΗΜ. ΣΧΟΛΕΙΟ
Κ.Κ ΚΟΜΟΤΗΝΗΣ	1/ΘΕΣΙΟ ΔΗΜ. ΣΧΟΛΕΙΟ
Κ.Κ ΓΡΕΒΕΝΩΝ	1/ΘΕΣΙΟ ΔΗΜ. ΣΧΟΛΕΙΟ
Κ.Κ ΝΑΥΠΛΙΟΥ	1/ΘΕΣΙΟ ΔΗΜ. ΣΧΟΛΕΙΟ

Πίνακας 2: Σχολεία Δεύτερης Ευκαιρίας στα Καταστήματα Κράτησης και αριθμός ωφελουμένων

ΣΔΕ ΚΑΤΑΣΤΗΜΑΤΩΝ ΚΡΑΤΗΣΗΣ	
ΟΝΟΜΑ ΣΔΕ / ΕΚΤΟΣ ΕΔΡΑΣ ΤΜΗΜΑΤΟΣ	**ΑΡΙΘΜΟΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΟΜΕΝΩΝ**
2ο ΣΔΕ ΚΟΡΥΔΑΛΛΟΥ	75
2ο ΣΔΕ ΚΟΡΥΔΑΛΛΟΥ- ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ ΝΟΣΟΚΟΜΕΙΟΥ	13
2ο ΣΔΕ ΠΑΤΡΑΣ	51
1ο Σ.Δ.Ε. ΓΡΕΒΕΝΩΝ	39
2ο ΣΔΕ ΛΑΡΙΣΑΣ	73
2ο ΣΔΕ ΤΡΙΚΑΛΩΝ	50

2ο ΣΔΕ ΚΕΡΚΥΡΑΣ	31
3ο ΣΔΕ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ	77
ΣΔΕ ΝΙΓΡΙΤΑΣ	86
2ο ΣΔΕ ΧΑΝΙΩΝ	74
1ο ΣΔΕ ΕΛΕΩΝΑ	39
1ο ΣΔΕ ΔΟΜΟΚΟΥ	76
ΜΑΛΑΝΔΡΙΝΟΥ	74
ΣΥΝΟΛΟ	758

Η περίπτωση του Κ.Κ.Κορυδαλλού Ι

Όσον αφορά στο εκπαιδευτικό τους προφίλ και σύμφωνα με διερεύνηση των εκπαιδευτικών αναγκών των κρατουμένων κατά τη σχολική χρονιά 2019-2020, στο Κατάστημα Κράτησης Κορυδαλλού Ι παρουσιάζονται τα εξής στοιχεία:

Στο Κατάστημα Κράτησης Κορυδαλλού Ιδιαβιούσαν 1448 κρατούμενοι. Στο σύνολο των κρατουμένων, 283 κρατούμενοι είναι αναλφάβητοι (δεν έχουν πάει ποτέ σχολείο), 358 έχουν απολυτήριο δημοτικού, 312 κρατούμενοι έχουν απολυτήριο Γυμνασίου, 277 έχουν απολυτήριο Λυκείου, ενώ 70 κρατούμενοι είναι φοιτητές ή έχουν πτυχίο τριτοβάθμιας εκπαίδευσης. Για τους υπόλοιπους 144 κρατουμένους δεν υπάρχουν στοιχεία σχετικά με το εκπαιδευτικό τους προφίλ.

Οι εκπαιδευτικές δομές που λειτούργησαν κατά το σχολικό έτος 2019 -2020 στο Κατάστημα Κράτησης Κορυδαλλού Ι είναι οι εξής:

Όσον αφορά στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση, λόγω έλλειψης δημοτικού σχολείου, δίνεται η δυνατότητα στους κρατούμενους απόκτησης τίτλου πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης μέσα από τη διεξαγωγή εξετάσεων που διενεργούνται από όμορο Δημοτικό Σχολείο του Κορυδαλλού, μέσα στο χώρο του Καταστήματος Κράτησης. Κατά το σχολικό έτος 2019-2020 συμμετείχαν σ' αυτήν την εξεταστική διαδικασία κατόπιν αίτησής τους, 35 κρατούμενοι από τους οποίους απέκτησαν απολυτήριο τίτλου δημοτικού, 9 συμμετέχοντες.

Σε επίπεδο δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης,στο Κ.Κ.Κορυδαλλού λειτουργεί το Σχολείο Δεύτερης Ευκαιρίας (ΣΔΕ) το οποίο δίνει τη δυνατότητα απόκτησης τίτλου Γυμνασίου. Το 2^{ο} ΣΔΕ Κορυδαλλού εδρεύει μέσα στο Κατάστημα ενώ λειτουργεί και το εκτός έδρας Τμήμα (Παράρτημα) στο Ειδικό Κέντρο Υγείας Κρατουμένων – Νοσοκομείο Άγιος Παύλος. Κατά το σχολικό έτος 2019-2020 φοίτησαν στο 2^{ο} ΣΔΕ Κορυδαλλού, 75 κρατούμενοι ενώ στο εκτός έδρας τμήμα, 13. Επειδή στο Κ.Κ.Κορυδαλλού δεν υπάρχει Λύκειο ή κάποια άλλη μετα-γυμνασιακή δομή, δίνεται στους κρατούμενους η δυνατότητα να εγγραφούν σε όμορο Λύκειο και να δώσουν προαγωγικές ή απολυτήριες εξετάσεις με το θεσμό της κατ' ιδίαν διδασκαλίας. Κατά το σχολικό έτος 2019 -2020, διεξήχθησαν προαγωγικές και απολυτήριες εξετάσεις μέσα στο χώρο του Καταστήματος και συμμετείχαν 20 κρατούμενοι. Επίσης, κατά το ίδιο σχολικό έτος διεξήχθησαν εντός του Καταστήματος εισαγωγικές εξετάσεις για την είσοδο στην Τριτοβάθμια Εκπαίδευση όπου συμμετείχαν 10 κρατούμενοι και εισήχθησαν επιτυχώς σε τμήματα της Τριτοβάθμιας Εκπαίδευσης, 2.

Σε επίπεδο μεταλυκειακής εκπαίδευσης, στο Κ.Κ.Κορυδαλλού λειτουργεί ΔΙΕΚ Γραφιστικής και Σκίτσου, στο οποίο φοίτησαν 55 κρατούμενοι. Σε επίπεδο Τριτοβάθμιας εκπαίδευσης υπήρχαν 12 φοιτητές οι οποίοι παρακολούθησαν τα μαθήματά τους με τη μορφή της εξ ' αποστάσεως διδασκαλίας σε ειδικό χώρο που

έχει διαμορφωθεί στο Κατάστημα, για τους κρατούμενους που φοιτούν σ' αυτήν τη βαθμίδα.

Σε μια συνολική αποτύπωση αυτών των δεδομένων θα λέγαμε ότι ο αριθμός των ωφελούμενων από τις παρεχόμενες εκπαιδευτικές υπηρεσίες υπολείπεται σε σχέση με τις εκπαιδευτικές ανάγκες του συνολικού πληθυσμού των εγκλείστων. Ας μην ξεχνάμε ότι σε γενικές γραμμές έχει διαπιστωθεί ότι οι νέοι άνθρωποι που εμπλέκονται με το ποινικό σύστημα συνήθως χαρακτηρίζονται από επίπεδα γνώσεων γραφής, ανάγνωσης και αριθμητικής που είναι πολύ πιο χαμηλά συγκριτικά με το μέσο όρο αντίστοιχων επιπέδων που έχουν οι συνομήλικοί τους (Hawkins etal. 2000). Το γεγονός της υπολειμματικής συμμετοχής των κρατουμένων στην εκπαίδευση φαίνεται ότι δε συνδέεται τόσο με την έλλειψη προσδοκιών και επιθυμίας του έγκλειστου υποκειμένου για τη συνέχιση των σπουδών του/της. Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι η περίπτωση του Κ.Κ.Κορυδαλλού όπου κατά τη σχολική χρονιά 2020-2021, από τις 287 αιτήσεις εγγραφής για το ΣΔΕ, έγιναν δεκτές 55 αιτήσεις. Περισσότερο έχει να κάνει με τις ποικίλες διοικητικές, γραφειοκρατικές και πειθαρχικές αγκυλώσεις που παρεμβάλλονται τόσο από τη στιγμή που ένας/μια κρατούμενος/η θα εκκινήσει τη διαδικασία αίτησης εγγραφής σ' ένα σχολείο, όσο και στη στιγμή αποπεράτωσης των σπουδών του σε επόμενη βαθμίδα. Η αδυναμία πληροφόρησης του κρατούμενου για την ύπαρξη του σχολείου και των ευεργετημάτων που συνεπάγεται η φοίτηση κατά τη φυλάκιση (λόγω της μη γνώσης της ελληνικής γλώσσας για τον αλλοδαπό πληθυσμό, της υποστελέχωσης του προσωπικού των κοινωνικών υπηρεσιών που δυσχεραίνουν την ενημέρωση, της αδυναμίας χωρικής προσέγγισης του σχολείου λόγω του περιορισμού της μετακίνησης του κρατούμενου από πτέρυγα σε πτέρυγα κτλ), η αδυναμία προσκόμισης των απαραίτητων δικαιολογητικών εγγραφής, η αναγκαστική μετακίνηση του κρατούμενου σε συγκεκριμένη πτέρυγα όπου θα διαβιούν οι εκπαιδευόμενοι του σχολείου, το πολλαπλό φιλτράρισμα που υπόκειται ο κρατούμενος για την έγκριση της αίτησής του από το Συμβούλιο Εργασίας της Φυλακής, η μη ύπαρξη συνεχόμενων βαθμίδων εκπαίδευσης ώστε να καλυφθούν οι εκπαιδευτικές ανάγκες όλων των κρατουμένων (για παράδειγμα, έλλειψη δημοτικού ενώ υπάρχει γυμνάσιο ή υπάρχει γυμνάσιο, δεν υπάρχει Λύκειο, ενώ υπάρχει μεταλυκειακό ΙΕΚ), τα δεινά του εγκλεισμού, οι περιορισμένες θέσεις εκπαιδευομένων λόγω έλλειψης χώρου, όλα αυτά συμβάλλουν στον περιορισμό του αριθμού των μαθητών κρατουμένων.

Οι κρατούμενοι αφηγούνται…

Για το φυλακισμένο το ζητούμενο είναι η επίσπευση της αποφυλάκισης και ο περιορισμός της διάρκειας του εγκλεισμού αλλά και η διαχείριση του νεκρού χρόνου της φυλακής. Γύρω από αυτή την αντίληψη οικοδομείται η ζωή των εγκλείστων και η εφαρμογή των θεσμών μεταχείρισης των κρατουμένων. Αυτή η αντίληψη αποτυπώνεται στον λόγο των κρατουμένων. Κατά τη διάρκεια των κοινωνικών συνομιλιών, το σχολείο αναπαρίσταται ως ο κοινωνικός τόπος που θα προσφέρει μέσα από τον ευεργετικό υπολογισμό της ποινής, τη γρηγορότερη αποφυλάκιση, θα εξασφαλίσει την απομάκρυνση από το ζοφερό περιβάλλον της ακτίνας αλλά και την παραμονή σ' ένα κατάστημα που βρίσκεται μέσα στον αστικό ιστό,κατά συνέπεια κοντά στην οικογένεια διευρύνοντας την προοπτική περισσότερων επισκεπτηρίων από τους οικείους. Σημαντικές επίσης, είναι οι αναπαραστατικές αναφορές των

κρατουμένων για την ύπαρξη του σχολείου ως ενός τόπου ενδυνάμωσης του προσώπου μέσα από τον εμπλουτισμό των γνώσεων και την απόκτηση τίτλου πιστοποίησης αυτών.

Θανάσης: «Το σχολείο δεν έχει καμία σχέση με το κλίμα της ακτίνας. Οπότε αυτό είναι ένα πολύ μεγάλο κίνητρο. Άλλο ένα μεγάλο κίνητρο είναι, τα μεροκάματα. Και ένας που δε γουστάρει στην πορεία, θα καθότανε; Όχι… Άρα γιατί (κάθεται); Γιατί μαθαίνει»

ΚΟΣΜΙΝ: «Αρχίζουν και φαίνονται τα αποτελέσματα. Όπως, να…, είναι αλλιώς, οι μαθητές. Καταρχήν, η ομιλία τους. Μπορεί ο άλλος να έρχεται φυλακή και να φωνάζει για τη σειρά του, στο τηλέφωνο. Ε, μετά από λίγο καιρό, βλέπεις ότι αλλάζει η συμπεριφορά του, ανάλογα με το τι θα πω».

Ταυτόχρονα, η φοίτηση στο σχολείο της φυλακής είναι και ένας τρόπος για τη καλύτερη διαχείριση του χρόνου φυλάκισης που χαρακτηρίζεται ως άπλετος και τυραννικός.

Αριόν: « … χωρίς πρόγραμμα, δε βγάζεις φυλακή. Το σχολείο σε βάζει σε πρόγραμμα. …για να βγει η μέρα. Και πρέπει να το ακολουθείς πιστά. Διαφορετικά δεν περνά η μέρα. Τώρα το καλοκαίρι θα το ρίξω στη γυμναστική πρωί – απόγευμα».

Παράλληλα με τα οφέλη της φοίτησης για το ίδιο το έγκλειστο υποκείμενο, η φοίτηση αναγνωρίζεται και ως ένας τρόπος συμμετρίας με το κανονιστικό πλαίσιο της φυλακής.

ΔΗΜΗΤΡΗΣ: «…βλέπω ότι η υπηρεσία είναι ήσυχη. Ξέρουν ότι ερχόμαστε στο σχολείο και θα γυρίσουμε πίσω. Ούτε νταλαβέρια θα γίνουν, να το πω έτσι απλά, ούτε μαχαίρια θα περάσουν από το σχολείο, ούτε ναρκωτικά, ούτε τσακωμοί. Εντάξει! Παρεξηγήσεις θα υπάρξουν…»

Ας μη ξεχνάμε ότι οι κρατούμενοι μαθητές συγκροτούν μια ολιγάριθμη ομάδα φυλακισμένων, η οποία εντάσσεται στο μαθητικό δυναμικό του σχολείου ύστερα από έγκρισή τους τόσο από την εκπαιδευτική δομή, όσο και από το Συμβούλιο της Φυλακής. Αυτή η διαδικασία επιλογής γίνεται με αυστηρούς όρους καθιστώντας τη φοίτηση μια τελεστική διαδικασία ηγεμονίας, η οποία καλλιεργεί την αντίληψη του σχολείου ως δώρου ή ευκαιρίας. Ο κρατούμενος που επιβιώνει από την εκκαθαριστική δοκιμασία επιλογής και εγγράφεται στην εκπαιδευτική δομή, ανακουφίζεται από το προηγούμενο βάρος των απειλών που υφίσταται ως υποκείμενο που διαβιεί μέσα στο ολοπαγές ίδρυμα και διαμορφώνει μια σχέση υποχρέωσης και της αίσθησης ενός ηθικού χρέους, τόσο απέναντι στο σχολείο όσο και στη φυλακή. Οι συνεχείς ηθικές επικλήσεις που τίθενται τόσο από το Κατάστημα όσο και από το σχολείο, ωστόσο έχουν μια συμβολική σημασία με ποικίλες υλικές και πειθαρχικές διαστάσεις. Έχοντας συμμετάσχει σ' αυτή την επιλεκτική διαδικασία, οι κρατούμενοι μαθητές επιβεβαιώνουν τον τίτλο του σχολείου (Σχολείο Δεύτερης Ευκαιρίας) ως τόπου ευκαιρίας για την προοπτική της γρήγορης αποφυλάκισης και της πιο ευχάριστης διαχείρισης του χρόνου έκτισης της ποινής με τη μορφή ενός είδους ηθικών διακοπών, με αποτέλεσμα η κοινωνική συμπεριφορά να διαμορφώνεται με όρους συμμετρίας με το πειθαρχικό πλαίσιο του καταστήματος.

Ταυτόχρονα, ιδιαίτερα σε μια δικαστική φυλακή όπως αυτή του Κορυδαλλού, αυτή η συμμετρία δεν μπορεί να επιτευχθεί χωρίς την επιβολή αρνητικών κυρώσεων. Η φοίτηση φαίνεται να είναι πάντα υπό απειλή στο βαθμό που στην περιρρέουσα

ατμόσφαιρα του ολοπαγούς ιδρύματος αιωρείται συνεχώς ο φόβος της μεταγωγής του μαθητή σ' άλλο κατάστημα μόλις ολοκληρωθεί η διαδικασία των ποινικών εκκρεμοτήτων, δηλαδή γίνει το δικαστήριο του υπόδικου κρατούμενου. Αυτή η συνεχής απειλή της μετακίνησης του κρατούμενου ή ακόμα και της διασποράς πληροφοριών σχετικών με την αναστολή της λειτουργίας ή τον περιορισμό των δραστηριοτήτων του σχολείου λόγω της συνεχούς υποβάθμισής του κατά τα τελευταία χρόνια (ελλείψεις σε υλικούς και ανθρώπινους πόρους, υποχρηματοδότηση κτλ) έχει ως αποτέλεσμα, την τοποθέτηση του έγκλειστου υποκείμενου υπό ένα καθεστώς συνεχούς ελέγχου.

Αξίζει να σημειωθεί ότι στην προσπάθεια διαχείρισης των απειλών και παραφθαρτικών πληροφοριών διαμορφώνεται η συλλογική αντίληψη των κρατουμένων, ότι το σχολείο αφού απειλείται, πρέπει να περιφρουρηθεί. Χαρακτηριστικά αναφέρουμε ότι τα τελευταία χρόνια έχουν αυξηθεί σημαντικά σε σχέση με το παρελθόν, οι διεκδικήσεις των κρατουμένων (ψηφίσματα, απεργίες πείνας, επιστολές στον τύπο κτλ) σχετικά με το δικαίωμα στην εκπαίδευση. Το σχολείο έτσι καθίσταται ένας τόπος διαμάχης και διεκδίκησης, τον οποίο πολλές φορές ο φυλακισμένος προασπίζεται με το ίδιο του το σώμα, όχι πάντα όμως ως συλλογικό υποκείμενο που βάλλεται από την παραβίαση των δικαιωμάτων του αλλά ως υποκείμενο που θίγεται ατομικά από την αποστέρηση προνομίων που θεωρεί ότι συνεπάγεται η φοίτηση στο σχολείο της φυλακής (πχ παραμονή στον Κορυδαλλό, επισκεπτήρια, χορήγηση αδειών κτλ).

Συμπεράσματα

Στην παρούσα εισήγηση επιχειρήθηκε μέσα από τη συνοπτική παρουσίαση του θεσμικού πλαισίου να τονιστεί ότι η παροχή εκπαίδευσης στα σωφρονιστικά καταστήματα της χώρας αποτελεί υποχρέωση της πολιτείας και αναφαίρετο δικαίωμα των εγκλείστων, γυναικών και ανδρών. Αποτελεί επίσης, ένα δικαίωμα των κρατουμένων το οποίο αφορά πρώτιστα τον/την κρατούμενο/η καθώς και βασική συνιστώσα της διαδικασίας κοινωνικής επανένταξης και μη υποτροπής.

Η παρουσίαση των δεδομένων πιστοποιεί ότι η εκπαίδευση στις φυλακές υπολείπεται σε σχέση με τις εκπαιδευτικές ανάγκες του συνολικού πληθυσμού των κρατουμένων. Φαίνεται ότι στην παρούσα οικονομική-κοινωνική συγκυρία, η φοίτηση καλύπτει μια ολιγάριθμη ομάδα φυλακισμένων. Η συνθήκη αυτή σε συνδυασμό με την εφαρμογή της αρχής της «αποστροφής του δυσμενέστερου» (lesseligibility), σύμφωνα με την οποία το επίπεδο διαβίωσης στη φυλακή πρέπει να υπολείπεται εκείνου που απολαμβάνει η χαμηλότερη κοινωνική τάξη στην ελεύθερη κοινωνία (DeGiorgi 2006), δεν μπορεί να ληφθεί ανεξάρτητα από τις επιλογές της αντεγκληματικής και εκπαιδευτικής πολιτικής όσον αφορά στον σκοπό της ποινής και κόστους για το κοινωνικό σύνολο.Έτσι και οι εκπαιδευτικές πρακτικές και το σχολείο διαμορφώνονται μέσα από τον πειθαρχικό χαρακτήρα τους θυμίζοντας ότι οι «δομές της φυλακής ενισχύονται ακόμα περισσότερο γιατί οι εναλλακτικές λύσεις ενσωματώνονται και απορροφούνται. Οι μεταρρυθμίσεις αυτές αποδεικνύονται, όχι καταργητικές μεταρρυθμίσεις, αλλά νομιμοποιητικές μεταρρυθμίσεις. Το παλιό καθεστώς ενδυναμώνεται μάλλον παρά εξασθενεί»(Cohen1979).

Αναφορές

Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία

Βόγλης, Π.(2004), Η Εμπειρία της φυλακής και της εξορίας. Οι πολιτικοί κρατούμενοι στον εμφύλιο πόλεμο, Αθήνα, Αλεξάνδρεια.

Goffman, E. (2001),Στίγμα: Σημειώσεις για τη διαχείριση της φθαρμένης ταυτότητας, Αθήνα, Αλεξάνδρεια.

Goffman, E.(1994), Άσυλα, Τρίκαλα, Ευρύαλος.

Καρύδης Β. και Φυτράκης, Ευ.(εισ.-επιμ.) 2011, Ποινικός εγκλεισμός και δικαιώματα. Η οπτική του Συνηγόρου του Πολίτη, Αθήνα,Νομική Βιβλιοθήκη.

Ξενόγλωσση βιβλιογραφία

Cohen, S. (1979),*The punitive city: notes on the dispersal of social control*, Contemporary Crises, Vol. 3, No 4, pp. 341-363.

Council of Europe (1987a),*European Prison Rules: Recommendation No. R (87). 3* adopted bythe Committee of Ministers of the Council of Europe on 12 February 1987. Strasbourg: Council of Europe.

Castells, M.(1997), The Power of Identity, Oxford, Blackwell.

De GiorgiA.(2006).*Re-Thinking the Political Economy of Punishment. Perspectives on Post – Fordism and Penal Politics*, Aldershot, Ashgate.

Hawkins, J.D., Herrenkohl, T.I., Farrington, D.P., Brewer, D., Catalano, R.F., Harachi, T.W.and Cothern, L. (2000),*Predictors of Youth Violence*, Washington, US Department of Justice.

Werner, D.R, Widestrom, A. and Pues “Bud”, S. (2012),History and Politics of Correctional

Education, in Normore, A. and Fitch, B. (Eds) *Education-based Incarceration and Recidivism: The Ultimate Social Justice Crime-Fighting Tool*, North Carolina, Information Age Publishing, Inc.

Νομοθεσία

ΚοινήΥπουργικήΑπόφαση (ΚΥΑ) υπ’ αριθμόν 29809/2015: (ΦΕΚΒ΄1368/3-7-2015). «Καθορισμός των προϋποθέσεων, του τρόπου και κάθε αναγκαίας λεπτομέρειας για την εξαποστάσεως παρακολούθηση μαθημάτων και εργαστηρίων, καθώς και τη συμμετοχή στις εξετάσεις από κρατούμενους, φοιτητές ή σπουδαστές Ανώτατων Εκπαιδευτικών Ιδρυμάτων»

Ν. 4763/20 (254/21-12-2020) για το Εθνικό Σύστημα Επαγγελματικής Εκπαίδευσης, Κατάρτισης και Διά Βίου Μάθησης. ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΙΑ΄- ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ ΚΑΙ ΚΑΤΑΡΤΙΣΗ ΣΤΑ ΚΑΤΑΣΤΗΜΑΤΑ ΚΡΑΤΗΣΗΣ-Άρθρο 74 Λειτουργία εκπαιδευτικών δομών στα Καταστήματα Κράτησης.

Ν. 4521/18 (ΦΕΚ 38/2-3-2018). Άρθρο 31 περί «Αναβάθμισης και επέκτασης της λειτουργίας των σχολείων των φυλακών»

Σύνταγμα της Ελλάδας, (Φ.Ε.Κ. 187/Α’/28.11.2019), ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ - Ατομικά και κοινωνικά δικαιώματα, 'Αρθρο 16: (Παιδεία, τέχνη, επιστήμη). Τελευταία

επίσκεψη (15/11/2020) https://www.hellenicparliament.gr/Vouli-ton-Ellinon/To-Politevma/Syntagma/article-16/

Σωφρονιστικός Κώδικας, Κεφάλαιο 1ο, Τμήμα Α, Γενικές Αρχές, Άρθρο 33, Εκπαίδευση και επαγγελματική κατάρτιση, Τελευταία επίσκεψη (15/11/2020) http://www.opengov.gr/ministryofjustice/?p=8594

Υπουργική Απόφαση υπ' αριθμόν 58819: (ΦΕΚ Β΄ 463/17-4-2003). «Εσωτερικός Κανονισμός Λειτουργίας Γενικών Καταστημάτων Κράτησης τύπου Α΄ και Β΄».

Ο ΡΟΛΟΣ ΤΟΥ ΔΙΕΥΘΥΝΤΗ ΤΗΣ ΣΧΟΛΙΚΗΣ ΜΟΝΑΔΑΣ ΣΤΗΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΠΟΙΗΣΗ ΤΩΝ ΜΑΘΗΤΩΝ ΜΕΙΟΝΟΤΙΚΩΝ ΟΜΑΔΩΝ

Βασιλική Πανταζή

Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο

Περίληψη

Η εργασία παρουσιάζει την έρευνα που πραγματοποιήθηκε μεταξύ διευθυντών σχολικών μονάδων της Πρωτοβάθμιας Εκπαίδευσης Μεσσηνίας, με στόχο να ανιχνευτεί ο ρόλος τους στην κοινωνικοποίηση των μαθητών μειονοτικών ομάδων. Στην έρευνα που πραγματοποιήθηκε με τη χρήση δομημένων συνεντεύξεων κατά το σχολικό έτος 2019-2020, έλαβαν μέρος 12 διευθυντές και προϊστάμενες δημοτικών σχολείων και νηπιαγωγείων. Η έρευνα κατέδειξε ότι ο διευθυντής/ντρια ο/η οποίος/α έρχεται αντιμέτωπος με ποικίλους εξωγενείς παράγοντες (παραβατικότητα γονέων, γλωσσική μειονεξία, κοινωνικοοικονομική κατάσταση, στερεότυπα και προκαταλήψεις, επιφυλακτικότητα του εκπαιδευτικού προσωπικού…) στην προσπάθειά του να εντάξει τους μειονοτικούς μαθητές στο σχολικό περιβάλλον. Διαπιστώσαμε ότι ο διευθυντής καταφέρνει εντέλει να βοηθήσει τους συγκεκριμένους μαθητές να πετύχουν τη σχολική τους ένταξη και κοινωνικοποίηση εφόσον έχει διαμορφώσει μια σχολική κουλτούρα συμπερίληψης, ισότητας, δικαιοσύνης και αμοιβαίου σεβασμού μεταξύ όλων των μελών της σχολικής κοινότητας, κουλτούρα η οποία θα αναδεικνύει όλο το δυναμικό και τις ικανότητες των μαθητών μειονοτικών ομάδων και θα τους στηρίζει στην ανάληψη κοινωνικής δράσης και προσφοράς.

Λέξεις-κλειδιά: σχολική ένταξη, κοινωνικοποίηση, διευθυντής, μαθητές μειονοτικών ομάδων.

THE SCHOOL HEADMASTER'S ROLE IN THE SOCIALISATION OF MINORITY GROUP PUPILS

Vasiliki Pantazi

Hellenic Open University

Abstract

The paper presents the findings of a research study which was conducted among headmasters of Messinia Primary schools, aiming at detecting their role in the socialization of minority group pupils. Twelve school headmasters and nursery school supervisors participated in the study, which was conducted through structured interviews, during the 2019-20 academic year. The research has demonstrated that in their effort to integrate minority pupils in the school environment, headmasters/mistresses encouter various external factors (parental delinquency, linguistic inadequacy, socioeconomic state, stereotypes and prejudice, as well as the reluctance of teaching staff. Our findings showed that headmasters/mistresses will eventually achieve minority pupils' integration and socialization into the school system as long as they succeed in establishing a culture of inclusion, equality and mutual respect among all the members of the school community which will demonstrate the potential and abilities of minority pupils and will support them in undertaking of social action and contribution.

Key words: school integration, socialisation, headmasters/mistresses, minority group pupils

Εισαγωγή

Ο όρος «κοινωνικοποίηση» (socialisation) αναφέρεται για πρώτη φορά από τον Γάλλο κοινωνιολόγο Emile Durkheim ο οποίος το 1902 υποστηρίζει ότι η αγωγή αποτελεί μια μεθοδευμένη «κοινωνικοποίηση», ενώ λίγα χρόνια αργότερα (1907) χρησιμοποιεί τον ίδιο όρο για να μιλήσει για τη διαμόρφωση της ανθρώπινης προσωπικότητας (Διαμαντόπουλος 2002). Μετά το Β' παγκόσμιο πόλεμο ειδικοί επιστήμονες που ασχολήθηκαν με το θέμα της κοινωνικοποίησης (Parsons, Habermas, Adorno, Muller, Fend) συγκλίνουν στην άποψη ότι «η κοινωνικοποίηση είναι η διαδικασία κατά την οποία ο αναπτυσσόμενος άνθρωπος αφομοιώνει και οικειοποιείται τον πολιτισμό της κοινωνίας στην οποία ανήκει και διαμορφώνει την προσωπικότητά του στο πλαίσιο των αναγκών, των απαιτήσεων και των προσδοκιών του κοινωνικού συνόλου, έτσι ώστε να μπορέσει να ενταχθεί χωρίς δυσκολίες σε αυτό» (Διαμαντόπουλος, 2002:64). Σύμφωνα με τον Κιτσαρά (2001, όπ. αναφ. στο Διαμαντόπουλος, 2002:65) η κοινωνικοποίηση είναι «η διαδικασία που απαιτείται για να πάρει κάθε άτομο ξεχωριστά την κοινωνική του υπόσταση αλλά και τη συλλογική του ταυτότητα». Για τον Δασκαλάκη (2009 οπ. αναφ στο Μουρίκη 2018) πρόκειται για τη διαδικασία κατά την οποία πραγματώνεται στο άτομο μια μορφή εσωτερίκευσης των πολιτιστικών στοιχείων της κοινωνίας μέσα στην οποία αυτό ζει. Όσο πιο ολοκληρωμένη είναι η αφομοίωση των πολιτιστικών στοιχείων, τόσο περισσότερο θα τα νιώθει σαν να ήταν δικά του εξ αρχής (Κογκούλης 2011 οπ. αναφ. στο Μουρίκη 2018) και άρα η κοινωνικοποίηση θα είναι πιο πετυχημένη.

Η πολύπλοκη διαδικασία της κοινωνικοποίησης συντελείται από τη συνδυαστική δράση αρκετών φορέων. Ως πρωτογενής φορέας κοινωνικοποίησης θεωρείται η οικογένεια, όπου το άτομο αλληλεπιδρά αρχικά και ουσιαστικά με τον οικογενειακό περίγυρο, υιοθετεί αρχές, διαμορφώνει κώδικα αξιών, αναπτύσσει και εξασκεί κοινωνικές δεξιότητες, αναλαμβάνει ρόλους και προετοιμάζεται για την ένταξή του σε ευρύτερα κοινωνικά πλαίσια, όπως το σχολείο και η ίδια η κοινωνία. Το σχολείο συμμετέχει στην κοινωνικοποίηση του ατόμου ως δευτερογενής φορέας κοινωνικοποίησης ενώ δεν παραγνωρίζεται και ο ρόλος του γενικότερου κοινωνικού περιβάλλοντος όπως οι συνομήλικοι, τα ΜΜΕ, η εκκλησία.

Σχολείο και κοινωνικοποίηση

Σημαντικός και καταλυτικός φορέας ως προς την κοινωνικοποίηση του ατόμου είναι το σχολείο το οποίο δεν είναι μόνο ένας χώρος προσφοράς γνώσεων αλλά και διαμόρφωσης της ταυτότητας του παιδιού και κατάλληλης προετοιμασίας για την ένταξη στο κοινωνικό σύνολο. Το άτομο βγαίνει από τον περιορισμένο κόλπο της οικογένειας και έρχεται να ενταχθεί σε ένα ευρύτερο κοινωνικό πλαίσιο, όπου θα εφαρμόσει τις αξίες, τις αρχές, τα πρότυπα, την κοινωνική συμπεριφορά που είχε αφομοιώσει εντός του οικογενειακού περιβάλλοντος.

Σύμφωνα με τον Σούλη (2002:32) «σχολική ένταξη» και «κοινωνικοποίηση» του ατόμου εντός του σχολικού περιβάλλοντος**,** ορίζεται «η μέθοδος η οποία αποσκοπεί στην όσο το δυνατόν μεγαλύτερη αξιοποίηση όλων των δυνατοτήτων κάθε ατόμου […] και η οποία διαμορφώνει διαρκώς ένα πλαίσιο το οποίο επιτρέπει να αναπτύσσεται επικοινωνία και κοινή δράση ανάμεσα στους μαθητές με διάφορες ιδιαιτερότητες και τελικά να οδηγούνται σε μία από κοινού πολιτιστική δημιουργία και παρέμβαση στο περιβάλλον». Αυτό έχει ως συνέπεια «η σχολική τάξη να χαρακτηρίζεται από μια συνεχή αλληλεπίδραση και αλληλενέργεια […] και από μια

φανερή ή λανθάνουσα επικοινωνία» (Καρακατσάνης, 1985 οπ. αναφ. στο Διαμαντόπουλος 2002: 69) μεταξύ των μαθητών της. Έρευνες, όμως, που έχουν πραγματοποιηθεί έχουν καταδείξει ότι η κοινωνικοποίηση των μαθητών δεν πραγματοποιείται με τον ίδιο ομαλό και φυσικό τρόπο για όλους.

Οι μαθητές μειονοτικών ομάδων (παιδιά μεταναστών, προσφυγόπουλα, Ρομά) και οι δυσκολίες που αντιμετωπίζουν ως προς την σχολική τους ένταξη και κοινωνικοποίηση έχουν αποτελέσει αντικείμενο μελέτης πολυάριθμων ερευνών, οι οποίες έχουν καταδείξει πολλές αιτίες όχι μόνο για την ανεπιτυχή σχολική ένταξή τους αλλά και για τη χαμηλή σχολική επίδοσή τους. Η γλωσσική μειονεξία που βιώνουν (Νικολάου 2000, Pantazi 2008) η οποία έχει ως αποτέλεσμα τη χαμηλή τους επίδοση (Ζάγκα, Κεσίδου και Ματθαιουδάκη, 2015), οι χαμηλές προσδοκίες των ίδιων των εκπαιδευτικών για αυτούς τους μαθητές (Παλαιολόγου και Ευαγγέλου 2012) αλλά και η πεποίθησή τους ότι δεν μπορούν να τους προσφέρουν αποτελεσματική βοήθεια (Γκούβα 2020, Μουρίκη 2018), οι εκπαιδευτικές μέθοδοι, οι τρόποι αξιολόγησης, τα ενιαία προγράμματα σπουδών, η ελλιπής κατάρτιση των εκπαιδευτικών και η ανεπάρκεια των σχολικών εγχειριδίων (Πανταζή, Ανδρεάδης και Πανταζή-Φρισύρα 2005), η εκπαιδευτική πολιτική που προωθεί ένα μονογλωσσικό και μονοπολιτισμικό σύστημα στο σχολείο (Παλαιολόγου και Ευαγγέλου 2003), οι συνεχείς μετακινήσεις και η ελάχιστη ή ελλιπής συμμετοχή των γονέων των μαθητών που ανήκουν σε μειονοτικές ομάδες (Χατζηδάκη 2007α) είναι μερικά από τα προβλήματα που αποτελούν τροχοπέδη για τη σχολική ένταξη και κοινωνικοποίηση των συγκεκριμένων μαθητών. Γνωρίζοντας τα αποτελέσματα των παραπάνω ερευνών, θελήσαμε με τη συγκεκριμένη έρευνα, η οποία πραγματοποιήθηκε μεταξύ διευθυντών/ντριών σχολικών μονάδων της Πρωτοβάθμιας Εκπαίδευσης Μεσσηνίας κατά το σχολικό έτος 2019-2020, να ανιχνευτεί ο ρόλος τους στην κοινωνικοποίηση των μαθητών μειονοτικών ομάδων και να αναδειχθούν οι παρεμβάσεις-πρακτικές με τις οποίες θα μπορούσαν οι ίδιοι και κατ'επέκταση το εκπαιδευτικό προσωπικό της σχολικής μονάδας, να συμβάλλουν σε αυτή τη διαδικασία.

Η έρευνα

Πρόκειται για μια μικρής κλίμακας έρευνα που χρησιμοποίησε δείγμα μη πιθανότητας (non-probability sample), παρά τα μειονεκτήματα που προκύπτουν από τη μη αντιπροσωπευτικότητά τους. Είναι πολύ λιγότερο πολύπλοκη η δημιουργία τους και ταυτόχρονα μπορούν να αποδειχτούν ιδιαιτέρως επαρκή σε περιπτώσεις που οι ερευνητές δεν έχουν επιλέξει να γενικεύσουν τα αποτελέσματά τους (Cohen κ.α. 2008:170). Για τη συγκεκριμένη έρευνα επελέγη η δειγματοληψία σκοπιμότητας (purposive sampling), κατά την οποία οι ερευνητές επιλέγουν τις περιπτώσεις που πρόκειται να συμπεριλάβουν στο δείγμα το οποίο είναι αρκετά ικανοποιητικό για τις ανάγκες διεξαγωγής της έρευνας. Βέβαια, το συγκεκριμένο δείγμα δεν είναι δυνατόν να είναι αντιπροσωπευτικό του ευρύτερου πληθυσμού, είναι σαφώς ένα δείγμα επιλεκτικό και προκατειλημμένο (Cohen κ.α. 2008: 173).

Η έρευνα πραγματοποιήθηκε με τη χρήση δομημένων συνεντεύξεων των οποίων το περιεχόμενο και οι διαδικασίες ήταν εκ των προτέρων οργανωμένες. Οι συνεντεύξεις περιλάμβαναν ανοιχτού τύπου ερωτήσεις, με ακριβή διατύπωση και σειρά καθορισμένη εκ των προτέρων. Οι συμμετέχοντες απάντησαν στις ίδιες ερωτήσεις αυξάνοντας κατ'αυτό τον τρόπο τη συγκρισιμότητα των απαντήσεων και διευκολύνοντας την οργάνωση και ανάλυση των δεδομένων. Στην έρευνα

συμμετείχαν 12 διευθυντές/ντριες δημοτικών σχολείων και νηπιαγωγείων της πρωτεύουσας του νομού αλλά και της περιφέρειας, με μέσο όρο ηλικίας τα 55 χρόνια και με μεγάλη προϋπηρεσία ο καθένας σε διευθυντικές θέσεις. Όλες οι συνεντεύξεις πραγματοποιήθηκαν δια ζώσης, είτε στο χώρο των σχολείων είτε σε άλλους χώρους που είχαν προταθεί από τους συνεντευξιαζόμενους. Πριν από τις κανονικές συνεντεύξεις πραγματοποιήθηκε μία πιλοτική συνέντευξη ώστε να ελεγχθεί αν οι ερωτήσεις ανταποκρίνονται στο περιεχόμενο της έρευνας, αν είναι κατανοητές και αν επιδέχονται βελτίωση. Αποφασίσαμε, επίσης, να επιλέξουμε σχολεία από διαφορετικές γεωγραφικές περιοχές του νομού, πιστεύοντας ότι η γεωγραφική κατανομή των σχολικών μονάδων θα επηρέαζε τις απαντήσεις που θα λαμβάναμε από τους συνεντευξιαζόμενους. Σημαντικό, επίσης, κριτήριο επιλογής των σχολικών μονάδων ήταν η ύπαρξη αλλοδαπών μαθητών, Ρομά, αλλόθρησκων και μαθητών με μαθησιακές δυσκολίες στο μαθητικό πληθυσμό τους. Πρόσφυγες μαθητές δεν υπάρχουν στα σχολεία που συμμετείχαν στην έρευνα.

Από τα δέκα δημοτικά που συμμετείχαν στην έρευνα τα πέντε βρίσκονται στην πρωτεύουσα του νομού (4ο, 13^{ο}, 12^{ο}, 16^{ο} και 17^{ο}).Το μαθητικό δυναμικό του 4^{ου} δημοτικού σχολείου είναι 170 μαθητές. Από αυτούς 45 είναι αλλοδαποί, 40 με μαθησιακές δυσκολίες, 3 αλλόθρησκοι και 2 ανήκουν σε γλωσσικές μειονότητες. Στο 12^{ο} δημοτικό φοιτούν 105 μαθητές. Από αυτούς 4 είναι αλλοδαποί και 6 με μαθησιακές δυσκολίες. Στο 13^{ο} δημοτικό φοιτούν 155 μαθητές εκ των οποίων οι 52 είναι αλλοδαποί. Υπάρχουν 8 αλλόθρησκοι και 18 μαθητές με μαθησιακές δυσκολίες. Το δυναμικό του 16^{ου} δημοτικού είναι 168 μαθητές. Από αυτούς 9 είναι αλλοδαποί και 12 με μαθησιακές δυσκολίες. Στο 17^{ο} δημοτικό σχολείο φοιτούν 84 μαθητές. Από αυτούς 2 είναι αλλοδαποί, 2 αλλόθρησκοι, 2 μαθητές με μαθησιακές δυσκολίες, 2 ανήκουν σε γλωσσικές μειονότητες και 1 μαθητής Ρομά. Τρία από τα συμμετέχοντα σχολεία βρίσκονται σε απόσταση μεταξύ 3-8 χιλιομέτρων από το κέντρο της πρωτεύουσας (δημοτικό σχολείο Βέργας, Ασπροχώματος, Σπερχογείας), ένα σε απόσταση 15 χιλιομέτρων (δημοτικό σχολείο Άριος) και ένα (δημοτικό σχολείο Καλλιθέας) σε απόσταση 55 χιλιομέτρων από την πρωτεύουσα. Στο δημοτικό σχολείο Βέργας φοιτούν 110 μαθητές εκ των οποίων 21 είναι αλλοδαποί και 12 παρουσιάζουν μαθησιακές δυσκολίες. Το δυναμικό του σχολείου Ασπροχώματος είναι 80 μαθητές οι οποίοι είναι 100% Ρομά. Το δημοτικό σχολείο Σπερχογείας έχει 83 μαθητές. Φοιτούν σε αυτό 15 αλλοδαποί, 48 Ρομά και 10 μαθητές με μαθησιακές δυσκολίες. Στο δημοτικό σχολείο Άριος φοιτούν 110 μαθητές εκ των οποίων 15 είναι αλλοδαποί και 75 Ρομά. Το δημοτικό σχολείο Καλλιθέας έχει 36 μαθητές. Από αυτούς οι 30 είναι αλλοδαποί και ανήκουν σε γλωσσικές μειονότητες, οι 20 είναι αλλόθρησκοι και υπάρχουν 6 μαθητές με μαθησιακές δυσκολίες.Τα δύο νηπιαγωγεία (9^{ο} και 26^{ο}) που συμμετείχαν στην έρευνα βρίσκονται στην πρωτεύουσα του νομού. Το 9^{ο} νηπιαγωγείο έχει 32 μαθητές εκ των οποίων οι 7 είναι με μαθησιακές δυσκολίες. Το 26^{ο} έχει 41 προνήπια-νήπια. Από αυτά τα 2 είναι αλλοδαπά, τα 3 αλλόθρησκα και 6 παρουσιάζουν μαθησιακές δυσκολίες.

Αποτελέσματα

1^{η} ερώτηση: Ποιοι κατά τη γνώμη σας είναι οι παράγοντες που επηρεάζουν, είτε θετικά είτε αρνητικά, τη σχολική ένταξη και κατ'επέκταση την κοινωνικοποίηση των μαθητών μειονοτικών ομάδων;

Θετικά: Οι 7 στους 12 διευθυντές/ντριες τόνισαν τη σπουδαιότητα ύπαρξης ενός (ελάχιστου) μορφωτικού και οικονομικού υπόβαθρου και γενικότερα της κουλτούρας (ως πολιτισμικού κεφαλαίου) των γονέων των μειονοτικών μαθητών στη σχολική τους ένταξη και κοινωνικοποίηση. Θεωρούν ότι όταν συντρέχουν οι παραπάνω τρεις παράγοντες, μπορεί να επιτευχθεί η συνεργασία σχολείου και οικογένειας η οποία θα συνδράμει στη σχολική ένταξη των συγκεκριμένων μαθητών. Το υποστηρικτικό κλίμα του σχολείου, το φιλικό περιβάλλον, η καλή διάθεση, η αγάπη, η διαθεσιμότητα και η αποδοχή της διαφορετικότητας από τη μεριά των εκπαιδευτικών μπορούν να συμβάλλουν τα μέγιστα ώστε να πραγματοποιηθεί η κοινωνικοποίηση των μαθητών μειονοτικών ομάδων. Στους παράγοντες που επηρεάζουν θετικά την κοινωνική ένταξή τους, δύο διευθυντές πρόσθεσαν τη σπουδαιότητα του μόνιμου τόπου διαμονής των μαθητών, την απουσία μετακινήσεων αλλά και τη γειτνίαση των εκπαιδευτικών με τους συγκεκριμένους μαθητές. Δύο διευθυντές τόνισαν τη σπουδαιότητα ύπαρξης κοινωνικού λειτουργού ή ψυχολόγου στο σχολείο και μία προϊσταμένη νηπιαγωγείου εκφράστηκε υπέρ της στελέχωσης των σχολείων με εκπαιδευτικούς ειδικοτήτων (θεατρολόγο, μουσικό, εικαστικό, γυμναστή) γιατί η συνεισφορά τους στην κοινωνικοποίηση των μαθητών είναι μεγάλη.

Αρνητικά: Η παραβατική συμπεριφορά των γονέων, ο διαφορετικός αξιακός προσανατολισμός οικογένειας-σχολείου, το πρόβλημα της μεταφοράς των μαθητών από τον τόπο κατοικίας τους προς το σχολείο, τα οικονομικά προβλήματα της οικογένειας είναι παράγοντες που δυσχεραίνουν τη σχολική ένταξη των μειονοτικών μαθητών και αναφέρθηκαν σχεδόν από όλους τους συνεντευξιαζόμενους. Το στοιχείο της γλωσσικής μειονεξίας αναφέρθηκε μόνο από τρεις διευθυντές δεδομένου ότι οι αλλοδαποί μαθητές που φοιτούν στα σχολεία είναι παιδιά β’ και γ’ γενιάς και άρα δεν αντιμετωπίζουν γλωσσικό κώλυμα όπως οι γονείς τους όταν πρωτοήρθαν στην Ελλάδα. Δύο διευθύντριες επεσήμαναν ότι η αδυναμία ή η καθυστέρηση της κοινωνικοποίησης των μειονοτικών μαθητών οφείλεται στη μη φοίτηση στο νηπιαγωγείο και συνεπώς το άγχος του αποχωρισμού που εμφανίζεται σε μεγαλύτερες ηλικίες παρακωλύει τη σχολική ένταξη των συγκεκριμένων μαθητών. Τέλος, τέσσερις διευθυντές τόνισαν ότι οι προκαταλήψεις, τα στερεότυπα και οι κοινωνικές διακρίσεις που χαρακτηρίζουν, κατά κύριο λόγο, τις μικρές κοινωνίες όσον αφορά στην αποδοχή της διαφορετικότητας, δρουν ανασταλτικά στην κοινωνική ένταξη των μειονοτικών μαθητών.

2^{η} ερώτηση: Υπάρχει αλληλεπίδραση των μαθητών του σχολείου με τους μειονοτικούς μαθητές; Αν ναι, σε ποιες δραστηριότητες παρατηρείται η μεγαλύτερη αλληλεπίδραση;

Σύμφωνα με την πλειοψηφία των διευθυντών/ντριών παρατηρείται φυσιολογική αλληλεπίδραση των μαθητών του σχολείου με τους μειονοτικούς μαθητές «καθώς δεν αποτελεί πλέον η καταγωγή, η γλώσσα ή η θρησκεία κριτήριο επιλογής για να καθίσουν μαζί στο θρανίο, για να βοηθηθούν στο μάθημα ή να παίξουν μαζί». Η αλληλεπίδραση μπορεί να επηρεαστεί από «την προσωπικότητα του μαθητή, την απόδοσή του στα μαθήματα κλπ». Η μεγαλύτερη αλληλεπίδραση, σύμφωνα με την πλειοψηφία των συνεντευξιαζόμενων, παρατηρείται στις ώρες των διαλειμμάτων, τις ημέρες των εκδρομών, σε αθλητικές δραστηριότητες, σε θεατρικές παραστάσεις, κατά τις περιόδους πραγματοποίησης βιωματικών δραστηριοτήτων και κατά τις ώρες των καλλιτεχνικών μαθημάτων (εικαστικά, μουσική, θέατρο, χορός).

Σύμφωνα με μία διευθύντρια η αλληλεπίδραση είναι πιο έντονη «όταν έχουν τον ίδιο τόπο διαμονής και έχουν κτίσει σχέσεις φιλικές και στο χωριό και στο σχολείο».

3η ερώτηση: Με ποια κριτήρια συνάπτουν φιλικές σχέσεις οι μαθητές μειονοτικών ομάδων με τους συμμαθητές τους;

Σύμφωνα με μια διευθύντρια με «τα ανθρώπινα κριτήρια της παιδικής ηλικίας» τα οποία είναι τα κοινά ενδιαφέροντα, η περιέργεια, τα παιχνίδια, αλλά και σύμφωνα με το φύλο, την ηλικία και τη γειτονιά. Όσο όμως μεγαλώνουν και γίνονται αποδέκτες σχολίων και κριτικής που σχετίζονται με την εθνικότητά τους, γίνονται πιο επιφυλακτικοί και στρέφονται προς τα παιδιά ίδιας εθνικότητας για παρέα. Μια άλλη διευθύντρια επεσήμανε ότι «οι συγκεκριμένοι μαθητές συνήθως επιλέγονται, δεν επιλέγουν οι ίδιοι, ενώ οι αλλόθρησκοι μαθητές δε συνάπτουν φιλικές σχέσεις με άτομα που χλευάζουν τις θρησκευτικές τους συνήθειες καθώς το αίσθημα της πίστης και της θρησκείας είναι πιο έντονο σε αυτούς. Σύμφωνα με μία τρίτη διευθύντρια οι μειονοτικοί μαθητές επιλέγουν να κάνουν φιλίες με μικρότερους συμμαθητές τους γιατί οι τελευταίοι δεν έχουν εικόνα για την επίδοσή τους στην τάξη, πράγμα που μπορεί να τους έκανε να νιώθουν μειονεκτικά. Δεν είναι λίγες, όμως, οι φορές που, έχοντας ως κριτήριο «την επιθυμία της ανόδου και του κοινωνικά αποδεκτού ατόμου», επιζητούν την ένταξή τους σε μια ομάδα που θεωρείται «ανώτερη» από τη δική τους. Τέλος, μια άλλη διευθύντρια τόνισε ότι, για τη σύναψη φιλικών σχέσεων μεταξύ των μειονοτικών μαθητών και των συμμαθητών τους, μεγάλο ρόλο παίζει ο τρόπος διαχείρισης της διαφορετικότητας από το δάσκαλο της τάξης, η σχολική κουλτούρα και η σημασία που αποδίδεται από το σχολείο στην πολυπολιτισμικότητα.

4η ερώτηση: Εμπλέκονται σε αντικοινωνικές παραβατικές συμπεριφορές. Αν ναι σε τι ποσοστό και πώς τις διαχειρίζεστε εσείς;

Από τους 10 διευθυντές/ντριες που πήραν μέρος στην έρευνα μόνο ένας είπε ότι αρκετές παραβατικές συμπεριφορές προέρχονται από μειονοτικούς μαθητές και κυρίως από Ρομά. Οι υπόλοιποι τόνισαν ότι δεν εμπλέκονται περισσότερο από ό,τι οι γηγενείς συμμαθητές τους. Όσον αφορά στα μέτρα που λαμβάνονται για τη διαχείριση της παραβατικότητας, όλοι υπογράμμισαν ότι εφαρμόζουν τα ίδια μέτρα που εφαρμόζουν και στους υπόλοιπους μαθητές. Όπως ανέφερε μία διευθύντρια, στις περισσότερες περιπτώσεις και όχι μόνο όταν εμπλέκεται το φυλετικό στοιχείο στους καβγάδες, « συνήθως η διαχείριση έχει να κάνει με διάλογο και στοχευμένες ενέργειες που σε καμία περίπτωση δε θα οξύνουν αλλά θα μετριάσουν τις όποιες παραβατικές συμπεριφορές». Σύμφωνα με μια άλλη διευθύντρια «η διαχείριση αφορά στην επένδυση της σχέσης με τους ίδιους τους μαθητές και τις οικογένειές τους και για αυτό το λόγο διοργανώνονται ‘Σχολές γονέων’, ομιλίες με ειδικούς προσκεκλημένους ή βιωματικά προγράμματα» ευελπιστώντας ότι με αυτές τις πρωτοβουλίες θα εξασφαλίσουν μια πιο τακτική επικοινωνία με τους γονείς και «θα αντιμετωπίσουν αποτελεσματικότερα τη δυσκολία θέσπισης κοινών ορίων οικογένειας-σχολείου». Σε περίπτωση που η παραβατική συμπεριφορά δεν μπορεί να αντιμετωπισθεί με τη συζήτηση και τον διάλογο, παίρνονται άλλα μέτρα, όπως στέρηση διαλείμματος ή παραμονή σε ένα ειδικά διαμορφωμένο χώρο για την εκτόνωση συναισθημάτων θυμού και απογοήτευσης με τη βοήθεια της διευθύντριας και της κοινωνικής λειτουργού. Και φυσικά υπάρχει ενθάρρυνση και επιβράβευση όταν διαπιστωθεί ότι υπάρχει αλλαγή συμπεριφοράς.

Οι δύο προϊσταμένες νηπιαγωγείων που πήραν μέρος στην έρευνα είπαν ότι σε αυτές τις ηλικίες δεν παρατηρείται εμπλοκή σε αντικοινωνικές παραβατικές συμπεριφορές.

5η ερώτηση: Εκδηλώνουν συναισθήματα καχυποψίας ή διατηρούν αμυντική στάση προς τους συμμαθητές τους και το εκπαιδευτικό προσωπικό; Πώς το διαχειρίζεστε;

Σύμφωνα με τους συνεντευξιαζόμενους, τα συναισθήματα καχυποψίας και αμυντικής στάσης είναι αποτέλεσμα των βιωμάτων τους και της ιδιοσυγκρασίας τους και εμφανίζονται κατά κύριο λόγο στην αρχή, στα πρώτα στάδια της προσαρμογής. Όπως είπε μια διευθύντρια σε αυτή τη φάση «φροντίζουν να κάνουν τα παιδιά και τους γονείς τους να νιώσουν ότι είναι ευπρόσδεκτοι, σεβόμενοι τα διαφορετικά, ατομικά τους χαρακτηριστικά». Όσο περνάει ο καιρός τα συναισθήματα καχυποψίας αμβλύνονται, δημιουργούνται φιλίες και επέρχεται η κοινωνικοποίηση χωρίς πολλές φορές να χρειαστεί ιδιαίτερη διαχείριση από τους ίδιους ή τους εκπαιδευτικούς του σχολείου. Αν όμως χρειαστεί, σχεδόν όλοι καταφεύγουν στο διάλογο, «στο δέσιμο της ομάδας», στην ανάπτυξη της ενσυναίσθησης ώστε να έρθει ο ένας στη θέση του άλλου. Αν η συγκεκριμένη συμπεριφορά στρέφεται προς το εκπαιδευτικό προσωπικό, φροντίζουν να μην της δώσουν ιδιαίτερη σημασία και με αυτό τον τρόπο να την υποβιβάσουν μέχρι να ξεχαστεί. Δύο διευθυντές στους δώδεκα είπαν ότι δεν έχουν αντιμετωπίσει τέτοιες συμπεριφορές, «τα παιδιά αγαπούν τους δασκάλους τους», και επεσήμαιναν πόσο σημαντικό είναι να υπάρχει σταθερό εκπαιδευτικό προσωπικό που να γνωρίζει το ευρύτερο κοινωνικοοικονομικό περιβάλλον του κάθε μαθητή και να είναι κοντά σε αυτούς και τις οικογένειές τους. Εντούτοις, δύο διευθύντριες αναφέρθηκαν και σε εκείνους τους γονείς μειονοτικών μαθητών που θεωρούν ότι τα παιδιά τους αδικούνται, καθώς πιστεύουν ότι σε αυτά δεν εφαρμόζεται η ίδια εκπαιδευτική πολιτική που εφαρμόζεται στους υπόλοιπους μαθητές και συνεπώς επηρεάζουν με τη στάση τους τη συμπεριφορά των παιδιών τους στο σχολείο. Σε γενικές γραμμές, η συζήτηση, η διατήρηση καλής επικοινωνίας, η συμμετοχή σε επιμορφώσεις με σχετική θεματολογία σε συνδυασμό με την πραγματοποίηση προγραμμάτων είναι οι τρόποι με τους οποίους οι διευθυντές/ντριες διαχειρίζονται τις συγκεκριμένες καταστάσεις. Πρέπει όμως να αναφερθεί ότι μια αντίστοιχη καχυποψία εκδηλώνει και ένα μικρό ποσοστό εκπαιδευτικών οι οποίοι «αντιμετωπίζουν με κάποια προκατάληψη τα παιδιά αυτά, ιδιαίτερα όταν έχουν μαθησιακές δυσκολίες ή προβλήματα συμπεριφοράς» όπως χαρακτηριστικά είπε μία διευθύντρια.

6η ερώτηση: Με ποιους τρόπους ανιχνεύετε τις ανάγκες (επικοινωνιακές, συναισθηματικές, γλωσσικές…) των μαθητών μειονοτικών ομάδων; Έχετε τη δυνατότητα να τις αντιμετωπίσετε;

Σχεδόν όλοι συμφώνησαν ότι, μέσω παρατήρησης της συμπεριφοράς τους απέναντι στους συμμαθητές τους και τους εκπαιδευτικούς, της λεκτικής και μη λεκτικής επικοινωνίας, της συμμετοχής τους στο σχολικό γίγνεσθαι, της συζήτησης με τους ίδιους και τους γονείς τους, γίνεται η ανίχνευση των αναγκών και μέσα από παιχνίδια και δραστηριότητες ενδυνάμωσης της ομάδας η αντιμετώπιση. Πέντε διευθυντές/ντριες ανέφεραν ότι ενίοτε χρησιμοποιούν διαγνωστικά τεστ, υλικό από το κέντρο διαπολιτισμικής εκπαίδευσης, εφαρμόζουν διαφοροποιημένη ύλη, εξατομικευμένη διδασκαλία ή/και ενισχυτική διδασκαλία. Τα τμήματα ένταξης, όπου αυτά λειτουργούν, βοηθούν πολύ στην ανίχνευση αναγκών των μαθητών καθώς και

οι πρωτοβουλίες πραγματοποίησης προγραμμάτων παρέμβασης από φορείς όπως τα Παιδικά χωριά SOS, το ΚΕΠΕΠΨΥ (Κέντρο Πρόληψης των Εξαρτήσεων και Προαγωγής της Ψυχοκοινωνικής Υγείας) κλπ. Ένας διευθυντής επεσήμανε ότι σε μια συγκεκριμένη ομάδα μαθητών (Ρομά) είναι δύσκολο να γίνει η ανίχνευση αναγκών καθώς πραγματοποιούν μεγάλο αριθμό απουσιών εξαιτίας των συνεχών οικογενειακών μετακινήσεών τους. Τέλος, η προϊσταμένη του ενός από τα δύο νηπιαγωγεία που συμμετείχαν παρατήρησε ότι «αν αυτές οι ανάγκες δεν ανιχνευτούν σε αρχικά στάδια, στην πορεία είναι δυσκολότερο καθώς παρεμβάλλονται διαρκώς καινούριοι παράμετροι».

7η ερώτηση: Με ποιο τρόπο διαχειρίζεστε περιπτώσεις αυτό-απομόνωσης ή/και περιθωριοποίησης των συγκεκριμένων μαθητών στο σχολικό πλαίσιο;

Όλες οι απόψεις των συνεντευξιαζόμενων συγκλίνουν στην ανάγκη ενδυνάμωσης του συναισθηματικού κόσμου των συγκεκριμένων μαθητών και στην εδραίωση σχέσης εμπιστοσύνης μεταξύ του σχολείου και των παιδιών. Αρχικά ο διευθυντής αναθέτει στο δάσκαλο της τάξης να προσεγγίσει τον μαθητή και στη συνέχεια αντιμετωπίζουν από κοινού τους λόγους της απομόνωσης. Εκτός από την προσωπική συζήτηση με το μαθητή, αυτό μπορεί να επιτευχθεί και με συζήτηση με τους γονείς του, με ομαδικές βιωματικές δραστηριότητες, με σχεδιασμό δράσεων σε συνεργασία με άλλες ειδικότητες (γυμναστική, καλλιτεχνικά, μουσική), με προγράμματα (με έμφαση στη διαφορετικότητα και την ενσυναίσθηση) και με ανάγνωση και ανάλυση παραμυθιών και κοινωνικών ιστοριών που πραγματεύονται αντίστοιχα γεγονότα (νηπιαγωγείο). Μια διευθύντρια ανέφερε τη σπουδαιότητα της εφημερίας και της καθημερινής προσωπικής επαφής είτε της ίδιας είτε του δασκάλου με τα παιδιά: «Ο εκπαιδευτικός κυκλοφορεί στο προαύλιο, μιλάει, γελάει, καλλιεργεί προσωπικές σχέσεις, μέχρι που παίζει με τους μαθητές». Αν χρειαστεί, φυσικά, θα παραπέμψουν τα παιδιά σε αρμόδιους φορείς ή/και θα διοργανώσουν στο χώρο του σχολείου ομιλίες, προγράμματα και ημερίδες που έχουν ως αντικείμενο τη διαχείριση των συγκεκριμένων συμπεριφορών των μειονοτικών μαθητών. Τέλος, μια διευθύντρια ανέφερε τη συνεργασία με εκπαιδευτικούς άλλων σχολείων με σκοπό την ανταλλαγή εμπειριών στη διαχείριση παρόμοιων περιπτώσεων στο σχολικό πλαίσιο.

8η ερώτηση: Αναλαμβάνετε πρωτοβουλίες και τι είδους για να εξασφαλίσετε τη συνεργασία των διδασκόντων της σχολικής κοινότητας με τους μαθητές μειονοτικών ομάδων και με τους γονείς και κηδεμόνες τους;

Η καλή συνεργασία των διδασκόντων με τους γονείς μειονοτικών μαθητών απεδείχθη ότι είναι μία από τις βασικές προτεραιότητες όλων των διευθυντών, γιατί γνωρίζουν πολύ καλά ότι οι καλές σχέσεις του σχολείου και των γονέων και κηδεμόνων έχουν αντίκτυπο στους μαθητές. Στην αρχή της σχολικής χρονιάς «φροντίζω να ενημερώσω όλους τους καινούριους εκπαιδευτικούς για τις ιδιαιτερότητες του μαθητικού πληθυσμού και στο τέλος της σχολικής χρονιάς στον απολογισμό του εκπαιδευτικού έργου ζητώ όλες τις δράσεις που πραγματοποιήθηκαν με επίκεντρο αυτούς τους μαθητές» ανέφερε διευθύντρια περιφερειακού σχολείου της πρωτεύουσας του νομού. Οι πρωτοβουλίες που αναλαμβάνουν έχουν σχέση με ατομικές και ομαδικές συναντήσεις γνωριμίας των εκπαιδευτικών με τους γονείς των μαθητών μειονοτικών ομάδων όπου εκεί δίνεται η ευκαιρία για μεγαλύτερη προσέγγιση των ιδιαιτέρων αναγκών των παιδιών τους και δημιουργία ενός κλίματος εμπιστοσύνης. Όλοι οι συνεντευξιαζόμενοι συμφώνησαν ότι οι δράσεις που αποφασίζονται από κοινού με τους γονείς και κηδεμόνες και το

σχολείο (γιορτές, παζάρι, πολυπολιτισμική κουζίνα, δενδροφυτεύσεις…) συμβάλουν σημαντικά στην κοινωνικοποίηση των συγκεκριμένων μαθητών, καθώς αξιοποιούνται όλες οι δυνατότητες επικοινωνίας και συμμετοχής και επιτυγχάνεται η ομαλή ενσωμάτωσή τους στο σχολικό και κοινωνικό γίγνεσθαι. Μόνο μία διευθύντρια από όλους τους συμμετέχοντες ανέφερε ότι στο θέμα αυτό «γίνεται κάτι λιγότερο των περιστάσεων. Κάποιες φορές οι εκπαιδευτικοί παρασυρόμενοι από το ρυθμό της καθημερινότητας δεν αφιερώνουν τον ανάλογο χρόνο στους γονείς».

9η ερώτηση: Με ποιες τεχνικές διαχειρίζεστε την πολιτισμική τους ετερότητα (όταν πρόκειται για αλλοδαπούς, πρόσφυγες, ρομά); Βρίσκετε ότι κάποιες από αυτές είναι αποτελεσματικές ώστε να συμβάλλουν στη σχολική τους ένταξη και κοινωνικοποίηση;

Όπως μας εξήγησε μια διευθύντρια «η γνωστοποίηση της ετερότητας του Άλλου, ξεκινά με την παρουσίαση από τον ίδιο τον μαθητή των στοιχείων της χώρας και της πόλης από την οποία προέρχεται, του πρώτου του σχολείου, των συνηθειών του…». Σύμφωνα με τους συνεντευξιαζόμενους, η καλύτερη διαχείριση της πολιτισμικής ετερότητας αυτών των μαθητών γίνεται μέσα από συνθετικές εργασίες (project) όπου όλοι οι μαθητές κάνουν παρουσιάσεις σχετικές με τις χώρες προέλευσής τους, τη γλώσσα τους, τις διατροφικές τους συνήθειες, τα έθιμα, τις γιορτές, τα παιχνίδια του τόπου τους, ακόμα και τη θρησκεία τους. Κάποιοι διευθυντές αναφέρθηκαν στη διοργάνωση «Ημέρα γνωριμίας» με την πατρίδα των μαθητών μειονοτικών ομάδων η οποία δίνει ευκαιρία για την προβολή τους στην υπόλοιπη ομάδα, γεγονός το οποίο, κατά τη γνώμη τους, αποφέρει πολλαπλά οφέλη στη σχολική τους ένταξη και κοινωνικοποίηση διδάσκοντας τον σεβασμό και την εκτίμηση για τον άλλον. Τέλος, μία διευθύντρια είπε χαρακτηριστικά ότι «τους χρήζω πρωταγωνιστές σε μία δραστηριότητα που αφορά στη μεταφορά στοιχείων της κουλτούρας τους [….] σε μια δράση που τους έχω βοηθήσει να οργανώσουν στην αίθουσα εκδηλώσεων. Γενικά τους αναθέτω ευθύνες –εφόσον κρίνω ότι μπορούν να τις επωμιστούν- ώστε να καταλάβουν ότι αποτελούν ζωντανό κύτταρο της σχολικής καθημερινότητας. Αυτό βοηθά αμφίδρομα: τους ίδιους να προσφέρουν δίνοντάς τους χώρο, χρόνο, φωνή και τους υπόλοιπους να δεχτούν ό,τι τους προσφέρεται ως πληροφορία προς αξιοποίηση και σκυτάλη για να συνεχίσουν, κάνοντας το ίδιο και να καταλάβουν ότι περισσότερα μας ενώνουν και λιγότερα μας χωρίζουν».

Ανάλυση ευρημάτων της έρευνας

Ιδιαίτερα χρήσιμη και ωφέλιμη ήταν η κατάθεση της εμπειρίας των διευθυντών/ντριών σχολικών μονάδων της Πρωτοβάθμιας Εκπαίδευσης, οι οποίοι, λόγω έλλειψης κεντρικού σχεδιασμού, οδηγούνται σε πειραματισμούς και αυτοσχεδιασμούς, προκειμένου να αντιμετωπίσουν τις ιδιαιτερότητες των σχολικών τάξεων και να διαχειριστούν με ουσιαστικό τρόπο την ετερότητα των μαθητών μειονοτικών ομάδων.

Από την έρευνα προκύπτει ότι, στην κοινωνικοποίηση των μαθητών μειονοτικών ομάδων, ο ρόλος του διευθυντή είναι κάτι παραπάνω από σημαντικός. Στο εξω-οικογενειακό περιβάλλον ο διευθυντής, αποτελώντας την επόμενη μορφή εξουσίας μετά τους γονείς, μπορεί να βοηθήσει τους μαθητές να ανταποκριθούν στους ρόλους και τους κανόνες που τους ανατίθενται και κατ’επέκταση να επιτευχθεί η κοινωνική ένταξη της οποίας βασική προϋπόθεση και συνθήκη είναι η σχολική ένταξη (Σούλης, 2002). Ο διευθυντής, στην προσπάθεια κοινωνικοποίησης αυτών των μαθητών, έρχεται αντιμέτωπος με πολλούς εξωγενείς παράγοντες οι οποίοι

σίγουρα δυσχεραίνουν το έργο του: παραβατική συμπεριφορά των γονέων, διαφορετικός αξιακός προσανατολισμός οικογένειας-σχολείου, οικονομικά προβλήματα της οικογένειας, συχνές μετακινήσεις, γλωσσική μειονεξία που οδηγούν στην έλλειψη μιας ικανοποιητικής επικοινωνίας (Παλαιολόγου και Ευαγγέλου, 2003). Και φυσικά, στερεότυπα, προκαταλήψεις και ρατσισμός *που «μεταφέρουν αρκετά συχνά οι γηγενείς μαθητές από το σπίτι τους»* και που χαρακτηρίζουν τις μικρές, κυρίως, κοινωνίες και επηρεάζουν(ευτυχώς όχι συχνά) και τους ίδιους τους εκπαιδευτικούς οι οποίοι, καθώς δυσκολεύονται να διαχειριστούν τις αδυναμίες αυτών των μαθητών καθώς και τις μειωμένες προσδοκίες ή την αδιαφορία των γονέων να στηρίξουν τα παιδιά τους, ενίοτε στέκονται αρνητικά απέναντί τους.

Εντούτοις, όπως αποδείχτηκε από την έρευνά μας, συχνά οι μαθητές μειονοτικών ομάδων και κυρίως τα μεταναστόπουλα β΄ και γ΄ γενιάς που είναι πλήρως ενσωματωμένα, βρίσκουν τρόπους, αργά ή γρήγορα, να συνάψουν φιλίες, να συμμετάσχουν στα σχολικά δρώμενα και να αλληλοεπιδράσουν με τους συμμαθητές τους γιατί, καταρχάς, το γλωσσικό έλλειμα δεν είναι πια τόσο έντονο ώστε να δημιουργεί ένα αίσθημα μειονεξίας και να οδηγεί στην απομόνωση (Δαμανάκης, 1989) και δεύτερον τα κριτήρια επιλογής φίλων έχουν αλλάξει. Επειδή η σημασία εννοιών σε αυστηρά όρια όπως πατρίδα, θρησκεία, γλώσσα έχει ατονίσει, «*περισσότερο θα τους φέρει κοντά και θα μιλήσουν για ένα παιχνίδι που έπαιξαν στο διαδίκτυο παρά το αν πιστεύουν στον ίδιο Θεό*». Αρκετοί μάλιστα από αυτούς, στο πλαίσιο της κοινωνικής κινητικότητας, θα επιδιώξουν τη συναναστροφή όχι απλά με τους γηγενείς μαθητές αλλά και με τους καλούς μαθητές. Στα διαλείμματα, στις εκδρομές, στις σχολικές δραστηριότητες και στα μαθήματα ειδικοτήτων παρατηρείται η μεγαλύτερη αλληλεπίδραση μεταξύ των μαθητών όπου οι έννοιες καταγωγή, χρώμα και γλώσσα δε χωρούν.

Η συνδρομή του διευθυντή του σχολείου είναι καθοριστική όταν οι συγκεκριμένοι μαθητές εκδηλώνουν αντικοινωνικές παραβατικές συμπεριφορές, αμυντική στάση απέναντι σε συμμαθητές και δασκάλους ή όταν πρέπει να διαχειριστούν περιπτώσεις αυτό-απομόνωσης ή περιθωριοποίησης. Ο διάλογος και η φιλική συζήτηση «*ώστε να αισθανθούν ότι ο διευθυντής είναι συνοδοιπόρος και όχι αντίπαλος*» είναι τα βασικά εργαλεία του διευθυντή με τα οποία προσπαθεί να ανιχνεύσει την πηγή προέλευσης αυτών των συμπεριφορών, να τις ερμηνεύσει και να αναζητήσει λύσεις με τη βοήθεια των διδασκόντων του σχολείου τους οποίους δεν παραλείπει να ενημερώνει για τις ιδιαίτερες περιπτώσεις μαθητών και να τους παροτρύνει να καλλιεργήσουν ουσιαστικές διαπροσωπικές σχέσεις τόσο με τους μαθητές όσο και με τους γονείς τους.

Η διοργάνωση βιωματικών δραστηριοτήτων και προγραμμάτων με θεματολογία σχετική με τα προβλήματα αυτών των μαθητών, η παρότρυνση των διδασκόντων για συμμετοχή σε ενδοσχολικές και άλλες επιμορφώσεις, η πρόσκληση επαγγελματιών (ψυχολόγων, ειδικών παιδαγωγών) στο σχολείο για επαφή και συζήτηση με το διδακτικό προσωπικό και τους μαθητές, η συνεργασία με εξωτερικούς φορείς για περιπτώσεις δύσκολα διαχειρίσιμες, η ανάπτυξη δικτύων συνεργασίας με άλλα σχολεία, είναι κάποιες από τις πρωτοβουλίες των διευθυντών ώστε να αντιμετωπισθούν αποτελεσματικά προβλήματα που εμποδίζουν και καθυστερούν τη σχολική ένταξη και κοινωνικοποίηση των συγκεκριμένων μαθητών.

Και φυσικά σε όλες αυτές τις ενέργειες πρέπει να συνυπολογίσουμε την προσπάθεια, από τη μεριά των διευθυντών, καλλιέργειας συνεργατικών σχέσεων με

τους γονείς μαθητών μειονοτικών ομάδων καθώς θεωρείται απαραίτητη και σημαντική προϋπόθεση για την ενδυνάμωση των συγκεκριμένων μαθητών και την πετυχημένη κοινωνικοποίησή τους (Cummins 2005). Γνωρίζοντας ότι οι γονείς είναι φορείς πολιτισμικού κεφαλαίου και βασικοί διαμορφωτές της πολιτισμικής ταυτότητας των παιδιών τους, φροντίζουν να υπάρχει τακτική επικοινωνία μαζί τους, διοργανώνουν συγκεντρώσεις και ομιλίες με θέματα που αφορούν τους ίδιους και τα παιδιά τους, λειτουργούν Σχολές Γονέων και γενικότερα φροντίζουν να εξαλείψουν κάθε ίχνος επιφυλακτικότητας και δυσπιστίας που υποβόσκει απέναντι στο σχολικό θεσμό και τους εκπροσώπους του.

Για να αναδείξουν την πολιτισμική τους ετερότητα διοργανώνουν σχολικά παζάρια, γιορτές με πολυπολιτισμικά γεύματα, τραγούδια της χώρας τους, ήθη και έθιμα, πιστεύοντας ότι με αυτό τον τρόπο θα επιτευχθεί η σχολική ένταξη των μειονοτικών μαθητών ενώ θα ενισχυθεί η αυτό-εικόνα τους και θα καλλιεργηθούν φιλικές σχέσεις με τους υπόλοιπους συμμαθητές τους. Εδώ όμως ο διευθυντής πρέπει να προσέξει γιατί ο συγκεκριμένος τρόπος ανάδειξης του πολιτισμικού κεφαλαίου των μαθητών μειονοτικών ομάδων εστιάζει περισσότερο στις «διαφορές» και λιγότερο στις «ομοιότητες» (Hajisoteriou & Angelides, 2016a όπ. αναφ. στο Χατζησωτηρίου και Αγγελίδης 2018:45). Πρόκειται για «μπουτίκ πολυπολιτισμικότητα» (boutique multiculturalism) όπου σύμφωνα με τον Fish (1997 όπ. αναφ. στο Χατζησωτηρίου και Αγγελίδης 2018:46) προσφέρονται δείγματα πολιτισμού διαφορετικών εθνοτικών ομάδων απλά για να «καταναλωθούν» από την πλειοψηφία και στη συνέχεια να ξεχαστούν χωρίς να βοηθήσουν ουσιαστικά στην μείωση των ανισοτήτων που ενδεχομένως βιώνουν, κυρίως, οι μαθητές μεταναστευτικής βιογραφίας. Επειδή η κοινωνικοποίηση των μαθητών δεν συντελείται μόνο μέσα από την παρουσίαση παραδοσιακών φαγητών, χορών και τραγουδιών, ο διευθυντής οφείλει να ξεπεράσει τη φολκλορική προσέγγιση του πολιτισμού αυτών των μαθητών και να δώσει άλλη διάσταση στο πολιτισμικό, γνωστικό και ψυχολογικό υπόβαθρό τους.

Ο διευθυντής πρέπει να γνωρίζει ότι η κοινωνικοποιητική διαδικασία είναι αμφίδρομη και αλληλοεπιδραστική καθώς και ότι τα άτομα με τη συμπεριφορά τους και τη δράση τους μπορούν να επηρεάσουν τη διαμόρφωση της σχολικής και της κοινωνικής πραγματικότητας. Για αυτό οφείλει να ανιχνεύσει όλο το κρυμμένο δυναμικό τους, να το αναδείξει και να τους στηρίξει στην ανάληψη κοινωνικής δράσης στο σχολείο, η οποία μπορεί να πάρει τη μορφή συμμετοχής σε μαθητικά συμβούλια, στη λήψη αποφάσεων για επίλυση προβλημάτων σε σχολικό και κοινωνικό επίπεδο, σε προτάσεις για δραστηριότητες, πρότζεκτ, εκδηλώσεις που θα ενισχύσουν την αυτό-εικόνα τους και την αυτοπεποίθησή τους. Συγχρόνως, ο διευθυντής γνωρίζει καλά πόσο σημαντική και δυναμική είναι η παρουσία και η επίδραση των συμμαθητών για την κοινωνικοποίηση του ατόμου στο σχολείο, πως μέσα από την αίσθηση του «εμείς» διαμορφώνει το «εγώ» του και πως η ανατροφοδότηση που δέχεται από αυτούς βοηθά στην κοινωνική του ένταξη και στη αυτοβελτίωσή του. Για αυτούς τους λόγους είναι αναγκαίο να φροντίζει για τη δημιουργία ενός φιλικού και υποστηρικτικού περιβάλλοντος μεταξύ των συμμαθητών όπου μέσα από την ανταλλαγή εμπειριών, βιωμάτων, ιδεών, ηθών και εθίμων «*αβίαστα η μία κουλτούρα θα συναντήσει την άλλη*», «*κανείς δε θα αισθάνεται παρίας*» και θα επιτευχθεί η σχολική ένταξη, η ομαλότητα και η συνοχή μεταξύ όλων.

Συμπεράσματα

Η κοινωνικοποίηση των μαθητών είναι μια δυναμική διαδικασία, καθόλου στατική που μεταβάλλεται δεχόμενη επιρροές από το σχολικό, κοινωνικό και χρονικό συγκείμενο και συνδέεται άμεσα με τη σχολική κουλτούρα συμπερίληψης, ισότητας, δικαιοσύνης και αμοιβαίου σεβασμού που θα έχει καλλιεργήσει ο σχολικός ηγέτης. Η σχολική ένταξη και κατ' επέκταση η κοινωνικοποίηση των μαθητών μειονοτικών ομάδων θα επιτευχθεί γρήγορα και ομαλά όταν οι σχολικοί ηγέτες των πολυπολιτισμικών σχολείων προβούν στον μετασχηματισμό των σχολείων σε «οργανισμούς που αναστοχάζονται» (Collard 2007 ό.π. αναφ. στο Χατζησωτηρίου και Αγγελίδης 2018:175) σχετικά με τις δομές, τα αναλυτικά προγράμματα, τις παιδαγωγικές πρακτικές, τις σχέσεις εξουσίας και τις ανισότητες που αναπτύσσονται στο σχολικό περιβάλλον, όταν καλλιεργήσουν τον πολιτισμικό πλουραλισμό και την «πολυφωνία», όχι σε επίπεδο φολκλορικής προσέγγισης αλλά σε επίπεδο κατανόησης και αποδοχής των κοινωνικοπολιτισμικών, ψυχολογικών και θεσμικών παραγόντων των κοινωνικών ομάδων που σχετίζονται άμεσα με τους μειονοτικούς μαθητές και καταφέρουν με αυτό τον τρόπο να χτίσουν γέφυρες αμφίδρομης επικοινωνίας μεταξύ όλων των μελών της σχολικής κοινότητας.

Ελληνική βιβλιογραφία

Γκούβα, Δ. (2020), Ο ρόλος της μητρικής γλώσσας στην εκμάθηση της νεοελληνικής από αλλοδαπούς μαθητές: αντιλήψεις εκπαιδευτικών Α/θμιας Εκπ/σης ν. Αιτωλοακαρνανίας, Μεταπτυχιακή εργασία, Ελληνικό Ανοιχτό Πανεπιστήμιο, Πάτρα.

Cohen, L. - Manion, L. και Morrison, K. (2008), Μεθοδολογία Εκπαιδευτικής Έρευνας, Αθήνα, Μεταίχμιο.

Cummins, J. (2005), Ταυτότητες υπό Διαπραγμάτευση. Εκπαίδευση με σκοπό την ενδυνάμωση σε μια Κοινωνία της Ετερότητας, Αθήνα, Gutenberg.

Διαμαντόπουλος, Π. (2002), Σχολική Παιδαγωγική. Θεωρία του σχολείου, Τόμος Α΄, Αθήνα, εκδ. Παπαζήση.

Δαμανάκης, Μ. (1989), Μετανάστευση και Εκπαίδευση, Αθήνα,Gutenberg.

Ζάγκα, Ε., Κεσίδου, Α. και Ματθαιουδάκη, Μ. (2015), Οι δυσκολίες των αλλόγλωσσων μαθητών στα μαθήματα του προγράμματος σπουδών από τη σκοπιά των εκπαιδευτικών: Ερευνητικά δεδομένα για το δημοτικό σχολείο και το γυμνάσιο, Παιδαγωγική Επιθεώρηση, 60, σσ. 71-90.

Μουρίκη, Κ. (2018), Η κοινωνικοποίηση των αλλοδαπών μαθητών στο σχολικό περιβάλλον. Απόψεις των εκπαιδευτικών σχολείων Β/θμιας Εκπ/σης της Δυτικής Αττικής, Μεταπτυχιακή εργασία, Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο, Πάτρα.

Νικολάου, Γ. (2000), Ένταξη και εκπαίδευση των αλλοδαπών μαθητών στο δημοτικό σχολείο. Από την ομοιογένεια στην πολυπολιτισμικότητα, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα.

Παλαιολόγου, Ν. και Ευαγγέλου, Ο. (2003), Διαπολιτισμική Παιδαγωγική. Εκπαιδευτικές, Διδακτικές και Ψυχολογικές προσεγγίσεις, Αθήνα, Ατραπός.

Παλαιολόγου, Ν. και Ευαγγέλου, Ο. (2012), Μετανάστες μαθητές δεύτερης γενιάς στο ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα, Αθήνα, Πεδίο.

Πανταζή, Β., Ανδρεάδης, Μ. και Πανταζή-Φρισύρα, Σ. (2005), Εσωτερική πολιτική σχολικής μονάδας και Διαπολιτισμική Εκπαίδευση, στο Π. Γεωργογιάννης (επιμ), 2ο Πανελλήνιο Συνέδριο στη Διοίκηση Ά/βάθμιας και Β'/θμιας Εκπαίδευσης, 2-4 Δεκεμβρίου, Πάτρα, τόμος IV, σσ. 153-163.

Σούλης, Σ.-Γ. (2002), Παιδαγωγική της ένταξης. Από το σχολείο του διαχωρισμού σε ένα σχολείο για όλους, Αθήνα, Τυπωθήτω.

Χατζηδάκη, Α. (2007α), Η συμμετοχή μεταναστών γονέων στην εκπαίδευση των παιδιών τους: οι αντιλήψεις των δασκάλων και οι πρακτικές των γονέων, στο Κ. Ντίνας και Α. Χατζηπαναγιωτίδη (επιμ.), Διεθνές Συνέδριο Η Ελληνική γλώσσα ως δεύτερη/ξένη. Έρευνα, διδασκαλία και εκμάθησή της,12-14 Μαίου 2006, Θεσ/νίκη, University Studio Press, σσ.732-745.

Χατζησωτηρίου, Χ. και Αγγελίδης, Π. (2018), Ευρωπαϊσμός και Διαπολιτισμική Εκπαίδευση. Από το Υπερεθνικό στο Σχολικό Επίπεδο, Αθήνα, Διάδραση.

Ξένη βιβλιογραφία

Pantazi, V. (2008), La valorisation de la langue maternelle des élèves issus de l'immigration en classe de langues vivantes, *Congrès International, 2008, Année européenne du dialogue interculturel: communiquer avec les Langues-Cultures*, 12-14 décembre, Thessalonique, pp. 399- 407.

ΕΝΤΑΞΗ ΠΑΙΔΙΩΝ ΠΡΟΣΦΥΓΩΝ ΣΤΗΝ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ: ΕΜΠΕΙΡΙΕΣ ΚΑΙ ΠΡΑΓΜΑΤΙΚΟΤΗΤΕΣ ΑΠΟ ΤΗΝ ΙΔΡΥΣΗ ΤΩΝ ΔΟΜΩΝ ΥΠΟΔΟΧΗΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ ΤΩΝ ΠΡΟΣΦΥΓΩΝ (ΔΥΕΠ) ΤΟΥ ΥΠΟΥΡΓΕΙΟΥ ΠΑΙΔΕΙΑΣ

Ήρα-Ηλιάνα Παπαδοπούλου

Ερευνητική Συνεργάτιδα, Τμήμα Επικοινωνίας και ΜΜΕ, ΕΚΠΑ

Περίληψη

Η εισήγηση αφορά στην εκπαίδευση των ανήλικων προσφύγων και συγκεκριμένα στις πολιτικές και στις πρακτικές που ακολουθήθηκαν από την Ομάδα Διαχείρισης, Συντονισμού και Παρακολούθησης της Εκπαίδευσης των Προσφύγων του Υπουργείου Παιδείας της Ελλάδας, σε σχέση με την ένταξη των παιδιών προσφύγων στην τυπική εκπαίδευση από το σχολικό έτος 2016 έως και το 2019. Αναλύονται οι στόχοι και η βασική οργάνωση των Δομών Υποδοχής για την Εκπαίδευση των Προσφύγων (ΔΥΕΠ), του νέου δηλαδή προγράμματος που δημιουργήθηκε προκειμένου να καλυφθούν οι βασικές εκπαιδευτικές ανάγκες των νεοεισερχόμενων στη χώρα μας προσφυγόπουλων. Γίνεται επίσης εκτενής αναφορά στο μάθημα «Τεχνολογίες της Πληροφορίας και των Επικοινωνιών» (Τ.Π.Ε.) που περιλαμβάνεται στο πρόγραμμα των ΔΥΕΠ τόσο στην πρωτοβάθμια όσο και στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση. Εξετάζονται τέλος ζητήματα και δυσκολίες στην ευρύτερη εφαρμογή του προγράμματος εκπαίδευσης προσφυγοπαίδων και ειδικότερα η επιρροή τους στην ψηφιακή παιδεία και τον γραμματισμό των παιδιών.

Λέξεις κλειδιά: Δομές Υποδοχής Εκπαίδευσης Προσφύγων, ψηφιακή παιδεία

INCLUSION OF REFUGEE CHILDREN IN EDUCATION: EXPERIENCES AND REALITIES FROM THE ESTABLISHMENT OF THE RECEPTION SCHOOL ANNEXES FOR REFUGEE EDUCATION (RSARE) OF THE MINISTRY OF EDUCATION

Ira – Iliana Papadopoulou

Research Associate, Department of Communication and Media Studies, National and Kapodistrian University of Athens

Abstract

The paper concerns the education of minor refugees and specifically the policies and practices followed by the “Working Group for the Management, Coordination and Monitoring of the Refugee Education” of the Ministry of Education of Greece, in relation to the inclusion of refugee children in formal education from the school year 2016 until 2019. The paper also analyzes the objectives and the basic organization of the Reception School Annexes for Refugee Education (RSAREs), i.e. the new program that was created in order to cover the basic educational needs of the newly arrived to Greece refugee children. Extensive reference is also made to the course "Information and Communication Technologies" (ICT) which is included in the program of DYEP in both primary and secondary education. Finally, issues and difficulties in the wider implementation of the refugee education program are examined, and in particular their influence on children's digital education and literacy.

Key words: Reception School Annexes for Refugee Education, digital education

Εισαγωγή

Η παρούσα εισήγηση αναφέρεται στην εκπαίδευση των ανήλικων προσφύγων και συγκεκριμένα στις πολιτικές και στις πρακτικές που ακολουθήθηκαν στην Ελλάδα σε σχέση με την ένταξη των παιδιών προσφύγων στην τυπική εκπαίδευση από το σχολικό έτος 2016 έως και τον Αύγουστο του 2019.

Κατά την περίοδο αυτή συστάθηκε και στελεχώθηκε από το Υπουργείο Παιδείας «Ομάδα Διαχείρισης, Συντονισμού και Παρακολούθησης της Εκπαίδευσης των Προσφύγων», μια ομάδα δράσης που κλήθηκε να διαχειριστεί την επιχειρησιακή λειτουργία ενός προγράμματος εκπαίδευσης για τα χιλιάδες παιδιά πρόσφυγες που μετά το κλείσιμο των συνόρων (Μάρτιος 2016) εγκλωβίστηκαν στη χώρα μόνα ή με την οικογένειά τους και παρέμειναν σε Κέντρα Φιλοξενίας Προσφύγων σε όλη την επικράτεια. Η εισήγηση βασίζεται στην ενεργή συμμετοχή, ως μέλους στην Ομάδα καθ' όλη της διάρκεια λειτουργίας της.

Πλαίσιο και ενέργειες διαμόρφωσης πολιτικών για την εκπαίδευση των προσφύγων

Τον Μάρτιο του 2016 με το κλείσιμο των συνόρων και το οριστικό σφράγισμα του Βαλκανικού Διαδρόμου, καθώς και την Κοινή Δήλωση ΕΕ – Τουρκίας, περισσότεροι από 50.000 άνθρωποι εγκλωβίστηκαν εντός των συνόρων της Ελλάδας (UNHCR, 2016). Όπως υπολογίστηκε, τα παιδιά αποτελούσαν περίπου το 40% αυτού του πληθυσμού (UNICEF, 2016). Υπό το πλαίσιο αυτό και με δεδομένο ότι η χώρα έπρεπε άμεσα να ανταποκριθεί τόσο στις διεθνείς της υποχρεώσεις για το δικαίωμα των παιδιών στην εκπαίδευση, όσο και στο εθνικό νομοθετικό πλαίσιο σύμφωνα με το οποίο η εκπαίδευση ανήλικων πολιτών τρίτων χωρών που διαμένουν στην Ελλάδα είναι υποχρεωτική (Ν.4251/14),[1] δημιουργήθηκε επείγουσα ανάγκη κατάρτισης συγκεκριμένου σχεδίου δράσης για το ζήτημα της εκπαίδευσης του προσφυγικού πληθυσμού σχολικής ηλικίας.

Στις άμεσες ενέργειες του Υπουργείου Παιδείας υπήρξε η συγκρότηση «Επιστημονικής Επιτροπής για τη Στήριξη των Παιδιών των Προσφύγων».[2] Η Επιστημονική Επιτροπή αποτελούμενη από πανεπιστημιακούς καθηγητές και επιστημονικούς συνεργάτες που εργάστηκαν εθελοντικά, συνέταξε αναλυτική έκθεση σχετικά με την κατάσταση στα Κέντρα Φιλοξενίας Προσφύγων, τις εκπαιδευτικές ανάγκες του προσφυγικού πληθυσμού και την διαμόρφωση σχεδίου δράσης για την εκπαίδευση των παιδιών προσφύγων (ΥΠ.Π.Ε.Θ, 2016:7).

Τον Ιούνιο της ίδιας χρονιάς, η Επιστημονική Επιτροπή κατέθεσε τις προτάσεις της στο Υπουργείο Παιδείας Έρευνας και Θρησκευμάτων (ΥΠ.Π.Ε.Θ, 2016) βάσει των οποίων διαμορφώθηκε και υλοποιήθηκε το πρόγραμμα δράσης για το επικείμενο σχολικό έτος 2016-2017. Όλες οι ενέργειες του προτεινόμενου προγράμματος έπρεπε να πραγματοποιηθούν υπό τρομακτική πίεση χρόνου ώστε να μη «χαθεί» η σχολική χρονιά.

Βασικοί στόχοι του προγράμματος δράσης ορίστηκαν: Η διασφάλιση του δικαιώματος στην εκπαίδευση, που συνιστά βασικό ανθρώπινο δικαίωμα κάθε παιδιού σύμφωνα με το ευρωπαϊκό και το εθνικό δίκαιο. Η διασφάλιση της ψυχοκοινωνικής υποστήριξης των παιδιών με σκοπό την επιτυχή ένταξη τους στη

σχολική κουλτούρα μετά από μια μεταβατική περίοδο προετοιμασίας. Η παροχή εκπαίδευσης με προοπτική την ομαλή ένταξη των ανηλίκων είτε στο ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα, αν παραμείνουν στην Ελλάδα, είτε στο εκπαιδευτικό σύστημα άλλης ευρωπαϊκής χώρας σε περίπτωση μετεγκατάστασής τους. (ΥΠ.Π.Ε.Θ 2016:150-155)

Το σχέδιο που ως κύρια αναφορά έχει τα παιδιά ηλικίας 5-15 χρονών (υποχρεωτικής σχολικής εκπαίδευσης) που διαμένουν στα Κέντρα Φιλοξενίας Προσφύγων (ΚΦΠ) και σε ορισμένα Κέντρα Υποδοχής και Ταυτοποίησης (ΚΥΤ) προέκρινε τη δημιουργία Δομών Υποδοχής Εκπαίδευσης Προσφύγων (ΔΥΕΠ). Ένα οργανωμένο πρόγραμμα για τις εκπαιδευτικές ανάγκες των νεοεισερχόμενων προσφυγόπουλων με καθημερινή λειτουργία σε απογευματινό ωράριο (14:00–18:00) εντός των δημόσιων σχολικών μονάδων της πρωτοβάθμιας και της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης (Κ.Υ.Α. 180647/ΓΔ4). Οι ΔΥΕΠ αποτέλεσαν ένα ευέλικτο θεσμικό διδακτικό σχήμα στο ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα. Οι απογευματινές δομές εκπαίδευσης, ενταγμένες στο τυπικό εκπαιδευτικό σύστημα, έχουν προπαρασκευαστικό χαρακτήρα, με πρωταρχικό στόχο τη μετάβαση των παιδιών από τη καθημερινότητα στα Κέντρα Φιλοξενίας, σε μια σχολική κανονικότητα και με απώτερο στόχο την επιτυχή ένταξη ή επανένταξή τους στη σχολική ζωή.

Η οργάνωση του προγράμματος εκπαίδευσης έγινε ανά ηλικιακή ομάδα, δηλαδή: α) λειτουργία παραρτημάτων νηπιαγωγείων για παιδιά 5-6 ετών εντός των Κέντρων Φιλοξενίας Προσφύγων και των Κέντρων Υποδοχής και Ταυτοποίησης (ΚΦΠ/ΚΥΤ), ώστε να μην χρειαστεί να απομακρυνθούν τα νήπια από τους γονείς τους, β) ένταξη των παιδιών 6-12 ετών σε ΔΥΕΠ εντός των σχολικών μονάδων Α' θμιας Εκπαίδευσης ,γ) ένταξη των παιδιών 13-15 ετών σε ΔΥΕΠ, εντός των σχολικών μονάδων Β'θμιας Εκπαίδευσης. Κριτήριο καθορισμού των σχολικών μονάδων αποτέλεσε η χωρική εγγύτητα με τη Δομή Φιλοξενίας, καθώς και η ύπαρξη διαθέσιμων και κατάλληλων αιθουσών διδασκαλίας (Κ.Υ.Α. 180647/ΓΔ4).

Τέλος, σε ότι αφορούσε την κάλυψη των εκπαιδευτικών αναγκών των παιδιών σχολικής ηλικίας που διέμεναν εκτός Κέντρων Φιλοξενίας (σε διαμερίσματα, ξενοδοχεία ή ξενώνες ασυνόδευτων ανηλίκων) , όπως και σε παρελθόντα έτη, λειτούργησε σε διευρυμένο βαθμό η παρακολούθηση μαθημάτων στα πρωινά προγράμματα των δημόσιων σχολείων και συνεπακόλουθη ένταξη σε Τάξεις Υποδοχής, ΖΕΠ (Ζώνες Εκπαιδευτικής Προτεραιότητας) (ΓΓΕΕ, 2017:7).

Πρόγραμμα ΔΥΕΠ Α'θμιας και Β'θμιας εκπαίδευσης

Στο αναλυτικό πρόγραμμα των ΔΥΕΠ τόσο για το Δημοτικό όσο και για το Γυμνάσιο περιλαμβάνονται τα μαθήματα: Ελληνική Γλώσσα, Αγγλικά, Μαθηματικά, Τ.Π.Ε (Τεχνολογίες της Πληροφορίας και των Επικοινωνιών), Φυσική Αγωγή, Αισθητική Αγωγή / Πολιτισμός και Δραστηριότητες (όπως το συγκεκριμένο μάθημα ονομάζεται στο Γυμνάσιο).

Να σημειωθεί ότι το μάθημα της Πληροφορικής -Τεχνολογίες της Πληροφορίας και των Επικοινωνιών (Τ.Π.Ε.) - όπως αναφέρεται στο αναλυτικό πρόγραμμα διδάσκεται 2 ώρες την εβδομάδα τόσο στην Α'θμια όσο και στην Β'θμια εκπαίδευση.

Στην σχετική ανάλυση του Ινστιτούτου Εκπαιδευτικής Πολιτικής

> η πληροφορική παιδεία στοχεύει στη στήριξη και στην ανάπτυξη του ατόμου, προκειμένου αυτό να αποκτήσει ικανότητες και δεξιότητες στις Τεχνολογίες της Πληροφορίας και των Επικοινωνιών και στον ψηφιακό γραμματισμό και να είναι σε θέση να τα χρησιμοποιήσει στην καθημερινότητά του, καθώς, επίσης και να παραγάγει ψηφιακά περιεχόμενα, να καταλάβει την παραγωγή και τις εκφράσεις των ψηφιακών παραγωγών και προϊόντων, να στοχαστεί πάνω στην προσωπική σχέση του με τις Τ.Π.Ε. και να εφαρμόσει κριτική σκέψη και θεώρηση, καθώς, επίσης και να προβεί σε εναλλακτικές κοινωνικές προτάσεις δίνοντας έκφραση στα ιδιαίτερα ενδιαφέροντα, ατομικά και κοινωνικά. Ακόμη, να μετεξελίξει τον μαθητή από χρήστη ψηφιακού περιεχομένου και τεχνολογίας σε δημιουργό. (Ι.Ε.Π, 2016 a :2)

Πέρα από αυτόν τον ιδιαίτερα μακροσκελή και φιλόδοξο στόχο, όπως διατυπώνεται από το αναλυτικό πρόγραμμα του ΙΕΠ, αναφέρεται ακόμα η αλματώδης ανάπτυξη και η κυριαρχία των Τ.Π.Ε. σε όλες τις πτυχές των σύγχρονων κοινωνιών καθώς και η καθοριστικής πλέον σημασίας γνώση χειρισμού και αξιοποίησης των δυνατοτήτων των Τ.Π.Ε. τόσο για το τοπικό όσο και το διεθνές περιβάλλον. Στο θέμα της εξοικείωσης με τη χρήση των νέων τεχνολογιών αναφέρεται άλλωστε διεξοδικά και η πρόταση της Επιστημονικής Επιτροπής (ΥΠ.Π.Ε.Θ, 2016:166-167)

Είναι σημαντικό να εξετάσουμε ακόμα εν συντομία τις 4 αλληλεξαρτώμενες συνιστώσες πάνω στις οποίες διαρθρώνεται το πρόγραμμα των Τ.Π.Ε καθώς και κάποια συγκεκριμένα προσδοκόμενα αποτελέσματα. Οι κεντρικοί πυλώνες στους οποίους δομείται το πρόγραμμα των Τ.Π.Ε είναι (Ι.Ε.Π, 2016a:3):

> *Οι Τ.Π.Ε.* «*ως μαθησιακό-γνωστικό εργαλείο (cognitive tool)»:* Ως ένα εργαλείο δηλαδή που σε όλο το εύρος των μαθησιακών αντικειμένων μπορεί να διευκολύνει την επικοινωνία και να ενισχύσει την κριτική σκέψη και τις ικανότητες των μαθητών.
>
> *Οι Τ.Π.Ε. «ως μεθοδολογία επίλυσης προβλημάτων» :*Μια κατεύθυνση για τους τρόπους που επεξεργαζόμαστε και επιλύουμε ζητήματα καλλιεργώντας την αναλυτική και συνθετική ικανότητα των μαθητών.
>
> *Οι Τ.Π.Ε. «ως τεχνολογικό εργαλείο»:* Βάση ανάπτυξης τεχνικών δεξιοτήτων για τον χειρισμό υπολογιστών, έξυπνων συσκευών και σύγχρονων λογισμικών.
>
> *Οι Τ.Π.Ε. «ως κοινωνικό φαινόμενο»:* Αφετηρία γνώσης και κατανόησης της εφαρμογής και του αντίκτυπου των Τ.Π.Ε. όπως διαμορφώνεται στη σύγχρονη εποχή.

Ο γενικός σκοπός του μαθήματος είναι όλοι οι μαθητές να έχουν τις ευκαιρίες να αναπτύξουν τουλάχιστον τις προτεινόμενες ικανότητες (γνώσεις, δεξιότητες και στάσεις) που σχετίζονται με τις Τ.Π.Ε. Για παράδειγμα, στις τελευταίες τάξεις του δημοτικού συγκεκριμένα προσδοκόμενα αποτελέσματα είναι: «*Να κατανοούν απλά κείμενα σχετικά με σημαντικές ανακαλύψεις και εφευρέσεις. Να διαβάζουν και να κατανοούν απλές οδηγίες χειρισμού ψηφιακών μέσων. Να γράφουν και να διαβάζουν σύντομα μηνύματα/κείμενα*.» (Ι.Ε.Π, 2016 a:6-24). Ενώ για το Γυμνάσιο, οι άξονες των προσδοκώμενων μαθησιακών αποτελεσμάτων είναι σαφώς πιο διευρυμένοι καθώς πέρα από τις βασικές έννοιες ο μαθητής μαθαίνει να αναζητάει πληροφορίες, να επικοινωνεί και να συνεργάζεται μέσω του Διαδικτύου, να χειρίζεται τον κειμενογράφο, να λύνει προβλήματα με υπολογιστικά φύλλα ή ακόμα και να δημιουργεί παρουσιάσεις. Όπως τέλος αναφέρεται στο Αναλυτικό Πρόγραμμα «*Απώτερος στόχος, είναι οι Τ.Π.Ε. να συμβάλουν με νέα μέσα και νέες πρακτικές στη*

βελτίωση του εκπαιδευτικού αποτελέσματος και την απρόσκοπτα ομαλή και σταδιακή ένταξη των παιδιών των Προσφύγων σε μια σχολική κανονικότητα.» (Ι.Ε.Π, 2016 a:3)

Σε ότι αφορά στην υλοποίηση του προγράμματος, και ειδικότερα στην εμπειρία της «Ομάδας Διαχείρισης, Συντονισμού και Παρακολούθησης της Εκπαίδευσης των Προσφύγων» είναι σημαντικό να αναφερθούν κάποια από τα ευρύτερα διαχειριστικά ζητήματα και δυσκολίες στην ευρύτερη εφαρμογή του προγράμματος εκπαίδευσης προσφυγοπαίδων και ειδικότερα στην ψηφιακή παιδεία και τον γραμματισμό των παιδιών.

Λόγω της ελλιπούς ή μη συστηματικής προηγούμενης σχολικής φοίτησης πολλών μαθητών/τριών προσφύγων (συχνές οι περιπτώσεις αποσχολειοποίησης δύο έως τεσσάρων ετών ή ακόμα και περιπτώσεις παιδιών που δεν είχαν φοιτήσει ποτέ στο σχολείο), οι εκπαιδευτικοί των Δ.Υ.Ε.Π καλούνταν να ανταποκριθούν σε μια ιδιαίτερα απαιτητική εκπαιδευτικά κατάσταση. Τάξεις αποκλειστικά με αλλόγλωσσα παιδιά χωρίς την παραμικρή γνώση ελληνικών, με μικτές ηλικίες και γνωστικά επίπεδα. Το ζήτημα εκμάθησης της ελληνικής γλώσσας είναι καίριο. Χωρίς εξοικείωση με την ελληνική γλώσσα υπάρχουν δυσκολίες στο να προχωρήσει η διδασκαλία πιο σύνθετων εννοιών όπως είναι κάποιες από αυτές του μαθήματος Τ.Π.Ε. Αρχική πρόκληση για τους εκπαιδευτικούς υπήρξε η ανάγκη προσαρμογής των παιδιών σε μια νέα εκπαιδευτική πραγματικότητα, και η αξιοποίηση της «γλώσσας» των υπολογιστών και της χρήσης των τεχνολογιών για την εξομάλυνση των δυσκολιών που είχαν τα παιδιά σε σχέση με την εξοικείωση τους με το σχολικό χώρο.

Συχνά ήταν απαραίτητο οι εκπαιδευτικοί να εντάξουν στη διδασκαλία τους βασικές δεξιότητες όπως το να κρατούν σταθερά το μολύβι, να ανοίγουν τα βιβλία με φορά από τα δεξιά προς τα αριστερά, να γράφουν με φορά από τα αριστερά προς τα δεξιά, να αντιγράφουν από τον πίνακα ή το βιβλίο, να αναγνωρίζουν τα γράμματα της αλφαβήτου και τα σημεία στίξης και να τα διακρίνουν από άλλα σύμβολα.

Ταυτόχρονα οι εκπαιδευτικοί είχαν να αντιμετωπίσουν συχνά ελλιπείς υποδομές, ανύπαρκτες αίθουσες Η/Υ, τεχνολογικά απαρχαιωμένους Η/Υ, ενώ δεν έλειψαν και περιπτώσεις που εκπαιδευτικοί ή διευθυντές σχολείων δεν θέλησαν να ανοίξουν καθόλου όλη τη σχολική χρονιά τις αίθουσες Η/Υ στα παιδιά για πρακτική, φοβούμενοι μήπως γίνει κάποια ζημιά. Όπως φάνηκε, το εργαλείο της παγκόσμιας κοινής γλώσσας των υπολογιστών, ελλείψει υποδομών, πολλές φορές δημιούργησε μια σειρά δυσκολιών στη σχολική τάξη.

Συμπέρασμα

Τέσσερα χρόνια μετά από τη πρώτη εφαρμογή του προγράμματος των ΔΥΕΠ, η εκπαίδευση των παιδιών προσφύγων γενικότερα αλλά και η ψηφιακή τους εκπαίδευση ειδικότερα εξακολουθεί να αποτελεί πρόκληση όχι μόνο για τη σχολική κοινότητα αλλά και για την ευρύτερη ελληνική κοινωνία. Η πρόσφατη πανδημία του Covid-19 κατέδειξε ότι η ψηφιακή παιδεία είναι πλέον μια συνιστώσα καθοριστικής σημασίας για την βασική εκπαίδευση όλων των παιδιών. Είναι σημαντικό να αξιοποιηθεί η έως τώρα εμπειρία των εκπαιδευτικών των ΔΥΕΠ και χωρίς προκαταλήψεις για τις μαθησιακές δυνατότητες των μαθητών προσφύγων να δημιουργηθεί ένα πρόγραμμα κατάλληλο για την ανάπτυξη των γνώσεων και των δεξιοτήτων τους. Μια πρόκληση που καλεί όλη την εκπαιδευτική κοινότητα να

ξανασκεφτεί και να ξαναπροσεγγίσει τους τρόπους και τις μεθόδους που το σχολείο οφείλει να ενδυναμώσει όλους τους μαθητές ανάλογα με τις ανάγκες τους.

Σημειώσεις

1. Ν.4251/2014, Φύλλο Εφημερίδας Κυβερνήσεως Α΄80/01.04.2014. Διαθέσιμο στο http://www.et.gr/idocs-nph/search/pdfViewerForm.html?args=5C7QrtC22wEc63YDhn5AeXdtvSoClrL8feVGwDEXyCztIl9LGdkF53UIxsx942CdyqxSQYNuqAGCF0IfB9HI6qSYtMQEkEHLwnFqmgJSA5WIsluV-nRwO1oKqSe4BlOTSpEWYhszF8P8UqWb_zFijKNpyODu8Iov4VIN3OL9CDxrrcB3GEoIdL_CT6gwG-5v (Πρόσβαση 3.1.21)

2. Απόφαση Υπουργού ΥΠ.Π.Ε.Θ (Αρ.Πρωτ. ΓΓ1/47079 της 18.03.2016) ΑΔΑ :ΩΒΑ34653ΠΣ-3ΨΓ. Διαθέσιμο στο https://www.minedu.gov.gr/publications/docs2016/21-03-16APOFASI.pdf (Πρόσβαση 3.1.2021)

Αναφορές

Γενική Γραμματεία Ενημέρωσης και Επικοινωνίας (ΓΓΕΕ) (2017) *Προσφυγική Κρίση: Fact Sheet.* Διαθέσιμο στο: https://government.gov.gr/wp-content/uploads/2017/04/gr_fact_sheet_refugee_print_19_01_2017-2.pdf (Πρόσβαση 19.09.20).

Ινστιτούτο Εκπαιδευτικής Πολιτικής, (Ι.Ε.Π) (2016 a) *Πρόγραμμα Εκπαίδευσης των Δομών Υποδοχής Εκπαίδευσης Προσφύγων (Δ.Υ.Ε.Π.) Ηλικιακές ομάδες 6-12 ετών (Δημοτικό) Διδακτικό Αντικείμενο: Τ.Π.Ε*. Διαθέσιμο στο: http://iep.edu.gr/images/IEP/EPISTIMONIKI_YPIRESIA/Epist_Monades/A_Kyklos/Diapolitismiki/2016/2016-10-11_EKPAID_PROGR_TPE_DHMOTIKO.pdf (Πρόσβαση 19.09.20).

Ινστιτούτο Εκπαιδευτικής Πολιτικής, (Ι.Ε.Π) (2016 b) *Πρόγραμμα Εκπαίδευσης των Δομών Υποδοχής Εκπαίδευσης Προσφύγων (Δ.Υ.Ε.Π.) Ηλικιακές ομάδες 12-15 ετών (Γυμνάσιο) Διδακτικό Αντικείμενο: Πληροφορική*. Διαθέσιμο στο: http://iep.edu.gr/images/IEP/EPISTIMONIKI_YPIRESIA/Epist_Monades/A_Kyklos/Diapolitismiki/2016/2016-10-11_EKPAID_PROGR_TPE_GYMNASIUM.pdf (Πρόσβαση 19.09.20).

Κοινή Υπουργική Απόφαση (ΚΥΑ) 180647/ΓΔ4, Ίδρυση, οργάνωση, λειτουργία, συντονισμός και πρόγραμμα εκπαίδευσης των Δομών Υποδοχής για την Εκπαίδευση των Προσφύγων (Δ.Υ.Ε.Π.), κριτήρια και διαδικασία στελέχωσης των εν λόγω δομών., Εφημερίδα της Κυβερνήσεως της Ελληνικής Δημοκρατίας (ΦΕΚ 3502/2016/Β/31-10-2016).

Υπουργείο Παιδείας, Έρευνας και Θρησκευμάτων (ΥΠ.Π.Ε.Θ) (2016), *Οι εκπαιδευτικές δράσεις για τα παιδιά των προσφύγων*. Διαθέσιμο στο: https://www.minedu.gov.gr/prosf-ekpaideusi-m/23735-08-06-16-i-katagrafi-ton-ekpaideftikon-draseon-se-40-kentra-domes-filoksenias-prosfygon-2 (Πρόσβαση 3.1.2021).

UNHCR, (2016) Intelligence Analysis Unit, Daily Report, March 31, 2016 Διαθέσιμο στο: https://data2.unhcr.org/en/documents/download/47270 (Πρόσβαση 3.1.2021).

UNICEF, (2016) Regional Humanitarian Situation Report # 10, Refugee and Migrant Crisis in Europe, 12 April 2016. Διαθέσιμο στο: https://data2.unhcr.org/en/documents/download/47345 (Πρόσβαση 3.1.2021).

NEETs ΣΤΗΝ ΑΓΟΡΑ ΕΡΓΑΣΙΑΣ: ΠΡΟΚΛΗΣΕΙΣ ΚΑΙ ΕΥΚΑΙΡΙΕΣ

Όλγα Παπαδοπούλου

Δρ., Οργανισμός Απασχόλησης Εργατικού Δυναμικού

Περίληψη

Η παρούσα εργασία αποσκοπεί στην απόδοση της κατάστασης των ατόμων που βρίσκονται εκτός απασχόλησης, εκπαίδευσης ή κατάρτισης, λαμβάνοντας τον χαρακτηρισμό NEET (Neither in Employment, nor in Education and Training). Ειδικότερα για τη συγκεκριμένη πληθυσμιακή ομάδα εξετάζεται η εξέλιξη των επιπέδων απασχόλησης στην Ευρωπαϊκή Ένωση, ανά φύλο και εκπαιδευτικό επίπεδο, για τη χρονική περίοδο από το 2008 έως το 2018, δηλαδή από την έναρξη της διεθνούς οικονομικής κρίσης. Παράλληλα, εξετάζεται η περίπτωση της Ελλάδας, μια ιδανική περίπτωση μελέτης, δεδομένου ότι η οικονομική κρίση και η συνοδευόμενη οικονομική ύφεση μετασχημάτισαν την εθνική αγορά εργασίας, αποκαλύπτοντας σημάδια επισφάλειας και επισφαλούς εργασίας. Για τη συγκεκριμένη χρονική περίοδο μελέτης χρησιμοποιούνται στατιστικά στοιχεία από την Ευρωπαϊκή Στατιστική Υπηρεσία (Eurostat). Τέλος, έμφαση θα δοθεί στα μέτρα αναμόρφωσης της πολιτικής για την αγορά εργασίας ως μέσο ανταπόκρισης στην αυξημένη δυναμική των NEETs, καθώς βρίσκονται σε κατάσταση αποσύνδεσης από την αγορά εργασίας. Η καινοτομία της παρούσας εργασίας έγκειται στο γεγονός ότι οι NEETs εξετάζονται αυτόνομα, και όχι συνολικά με τη γενικότερη πληθυσμιακή ομάδα των νέων.

Λέξεις κλειδιά: NEETs, αγορά εργασίας, κρίση, κοινωνική πολιτική, Ευρωπαϊκή Ένωση, Ελλάδα

NEETs IN THE LABOUR MARKET: CHALLENGES AND OPPORTUNITIES

Dr. Olga Papadopoulou

Hellenic Manpower Employment Organization

Abstract

This paper provides an overview of the situation of those young individuals who are Not in Employment, Education, or Training (NEET) for the years of 2008-2018. It examines the evolution of NEET rates, shortly after the Great Recession and for a decade, in the European Union in total and then by gender and educational level. A special focus is given to Greece, an ideal case study, since crisis transformed the national labour market, revealing signs of insecurity. Statistics from the European Statistical Office (Eurostat) are used for this study period. Last but not least, special attention will be given toward measures of reformation of labour market policy as a means of responding to the emerging situation of NEETs. The innovation of the study lies in the fact that NEETs are examined autonomously, and not as a whole with the general youth population group.

Key words: NEETs, labour market, crisis, social policy, European Union, Greece

Εισαγωγή[1]

Η έλευση της πρωτόγνωρης οικονομικής κρίσης που βίωσε η Ελλάδα από το 2010 και η επιβολή των Μνημονίων στη χώρα την ίδια χρονική περίοδο, οδήγησαν σε δραματικές κοινωνικές αλλαγές. Μια από αυτές ήταν η κατακόρυφη αύξηση της ανεργίας, καθώς και η σημαντική μείωση των εισοδημάτων των νοικοκυριών. Οι αλλαγές αυτές διαμόρφωσαν ένα νέο εργασιακό τοπίο στη χώρα που χαρακτηρίζεται από εκτεταμένη ευελιξία και σημαντική συμπίεση των μισθολογικών και των λοιπών όρων εργασίας. Η μεγάλη ύφεση της ελληνικής οικονομίας με τις δραματικές επιπτώσεις στην αγορά εργασίας, οδήγησε τόσο σε συρρίκνωση της απασχόλησης, όσο και σε συρρίκνωση των αποδοχών των εργαζομένων. Ως εκ τούτου παρουσιάστηκε ένας ολικός μετασχηματισμός της αγοράς εργασίας εξαιτίας των πολιτικών λιτότητας (Alesinaetal. 2019) και της γενικότερης κατάστασης που χαρακτηρίζεται από οικονομική αστάθεια (HoutLevanon and Cumberworth 2011).

Η καθολικότητα της κρίσης, θα μας επιτρέψει να αξιολογήσουμε τις διαφορές στον τρόπο με τον οποίο ανταποκρίνεται η αγορά εργασίας σε εθνικό επίπεδο. Εξάλλου, η ενασχόληση και η μελέτη της αγοράς εργασίας είναι ζωτικής σημασίας, διότι το εργατικό δυναμικό αποτελεί έναν από τους σημαντικότερους παράγοντες ανάπτυξης στο οικονομικό και κοινωνικό περιβάλλον, καθώς και διαμόρφωσης της κοινωνικής πολιτικής. Πέραν των παραπάνω, το δικαίωμα στην εργασία είναι ένα θεμελιώδες δικαίωμα, αναγνωρισμένο σε πολλά εθνικά συντάγματα, το οποίο συνιστά ακρογωνιαίο λίθο για την ανάπτυξη επιμέρους θεμελιωδών ελευθεριών και σημείο αναφοράς για την εξέλιξη του ατόμου. Ενώ η μη συμμετοχή στην αγορά εργασίας αποτελεί σημαντικό παράγοντα διαμόρφωσης υψηλών επιπέδων φτώχειας και κοινωνικού αποκλεισμού.

Παράλληλα, οι προαναφερόμενες αλλαγές στην αγορά εργασίας, επηρέασαν σημαντικά τον εργασιακό βίο των νέων, που αποτελούν μία από τις κύριες ηλικιακές ομάδες του εργατικού δυναμικού. Ως εκ τούτου η κατανόηση της δεδομένης κατάστασης ειδικά των νέων ατόμων που δεν βρίσκονται σε κατάσταση/δομή Απασχόλησης, Εκπαίδευσης ή Κατάρτισης (στην αγγλική *Not in Employment, EducationorTraining* - NEETs) είναι εξαιρετικής σημασίας, ειδικά σε οικονομικά περιβάλλοντα που χαρακτηρίζονται από συνθήκες λιτότητας. Παραδείγματα αποτελούν οι προηγμένες οικονομίες της Ευρωπαϊκής Ένωσης (Ε.Ε) και ειδικότερα κράτη-μέλη του Ευρωπαϊκού Νότου που πλήττονται από την παρατεταμένη ύφεση, όπως η Ελλάδα.

Όλα τα παραπάνω αποτελούν ζητήματα για τα οποία απαιτείται ιδιαίτερη προσοχή, καθώς τα νεαρά άτομα αντιμετωπίζουν συνεχώς τα επακόλουθα της οικονομικής κρίσης στις εργασιακές τους διαδρομές. Η αύξηση του πληθυσμού των NEETs αποτελεί μία περισσότερο σύνθετη πολιτική πρόκληση συγκριτικά με την ανεργία, καθώς αντιπροσωπεύει τη συνεχή αποσύνδεση από την αγορά εργασίας και την κοινωνία γενικότερα με στοιχεία έντονης περιθωριοποίησης (Bell and Blanchflower 2015).

Κατά συνέπεια, είναι σημαντικό να κατανοήσουμε ότι τα άτομα που χαρακτηρίζονται ως NEETs αντιμετωπίζουν ένα «διπλό μειονέκτημα», πρώτα ως νέοι και έπειτα ως άνεργοι.

Τα κύρια ερευνητικά ερωτήματα που πραγματεύεται η παρούσα εργασία είναι τα ακόλουθα:

- Ποια η εξέλιξη των NEETs στην Ευρωπαϊκή Ένωση και στην Ελλάδα (2008 – 2018);
- Ποιες οι ενδεδειγμένες αποκρίσεις σε επίπεδο δημόσιας πολιτικής παρέμβασης και αντιμετώπισης;

Τα παραπάνω ερωτήματα είναι εξαιρετικά κρίσιμα στο πλαίσιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης, όχι μόνο εξαιτίας της κρίσης, αλλά και λόγω της στρατηγικής «Ευρώπη 2020» για μία βιώσιμη, χωρίς αποκλεισμούς ανάπτυξη με υψηλά επίπεδα απασχόλησης στο πλαίσιο μιας δυναμικής αγοράς εργασίας (Papadopoulou 2017a). Σκοπός της παρούσας εργασίας είναι η απόδοση της κατάστασης των NEETs, μαζί με τις αλλαγές που έχουν συντελεστεί εξαιτίας της κρίσης, χρησιμοποιώντας στατιστικά στοιχεία από την Ευρωπαϊκή Στατιστική Υπηρεσία (Eurostat). Στην παρούσα εργασία θεωρήθηκε χρήσιμη η μελέτη των μεγεθών απασχόλησης από το 2008 έως το 2018, με έμφαση στα άτομα ηλικίας από 20 έως 34 ετών που αναζητούν εργασία. Επιπλέον, ο συνολικός πληθυσμός των NEETs αναλύεται ανά κράτος - μέλος, φύλο και μορφωτικό επίπεδο, για την παροχή σημαντικών πληροφοριών για τους NEETs. Ως εκ τούτου, η Ελλάδα αποτελεί μία ιδανική μελέτη περίπτωσης, δεδομένου ότι βρίσκεται στο προσκήνιο, λόγω της κρίσης και του μετασχηματισμού της αγοράς εργασίας (Papadopoulou 2018), με την ύπαρξη ανισοτήτων εντός της χώρας (Papadopoulou 2017b) και εργασιακής επισφάλειας (Symeonakietal. 2019).

Τέλος, ιδιαίτερη προσοχή θα δοθεί στη διαμόρφωση κατάλληλων ενεργών πολιτικών στην αγορά εργασίας και της αντιμετώπισης της αύξησης των NEETs, για την ομαλότερη ένταξή τους στην αγορά εργασίας και στην κοινωνία γενικότερα. Ως εκ τούτου, επιχειρείται μία αυτόνομη ανάλυση και αντιμετώπιση των NEETs από το συνολικό πληθυσμό των νέων, αποτελώντας μια καινοτομία της παρούσας εργασίας, αφού οι NEETs συνήθως εντάσσονται στο γενικό πλαίσιο ανάλυσης του πληθυσμού των νέων. Αναγνωρίζουμε βεβαίως, ότι πρόκειται για μια πολύ ρευστή συγκυρία στην αγορά εργασίας, κατά την οποία τα πράγματα μεταβάλλονται ραγδαία, και από την οποία δεν μπορούν να εξαχθούν ακόμη στέρεα συμπεράσματα.

Θεωρητική συζήτηση

Είναι χρήσιμο να ξεκινήσουμε με τον ορισμό των NEETs, για την καλύτερη κατανόηση και ανάλυσή του ως όρου, στα πλαίσια της αγοράς εργασίας. Η αγορά εργασίας αποτελεί σημαντικό τμήμα της οικονομίας και συνδέεται με την αγορά κεφαλαίου, αγαθών και υπηρεσιών. Συμπληρωματικά, η αγορά εργασίας μπορεί να χαρακτηριστεί ως βασικός παράγοντας λειτουργίας της αγοράς, αφού παρέχει τα μέσα με τα οποία οι εργοδότες βρίσκουν το κατάλληλο εργατικό δυναμικό για την κάλυψη θέσεων εργασίας, ενώ τα άτομα προσφέρουν τις υπηρεσίες τους για διαφορετικές θέσεις εργασίας. Η οικονομία, ωστόσο, αποτελείται συνήθως από επιμέρους αγορές εργασίας, ακόμη και για εργαζόμενους που έχουν παρόμοιες δεξιότητες. Αυτές οι αγορές εργασίας μπορούν να διαφοροποιούνται ανά περιοχή ή βιομηχανικό τομέα (Borjas 2016: 147).

NEETs

Ο όρος NEETs δεν είναι νέος στη βιβλιογραφία (Eurofound 2012, 2016). Ο όρος εισήχθη επίσημα το 1999 στο Ηνωμένο Βασίλειο, όπου νωρίτερα είχε χρησιμοποιηθεί με παρόμοιο νόημα η φράση "Status Zer0". Ο όρος NEETs γρήγορα επεκτάθηκε πέρα από το Ηνωμένο Βασίλειο, και στην αρχή της προηγούμενης

δεκαετίας, ισοδύναμοι ορισμοί υιοθετήθηκαν σε όλα σχεδόν τα κράτη μέλη της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Ωστόσο, χώρες εκτός της Ευρωπαϊκής Ένωσης (συγκεκριμένα η Ιαπωνία ή η Νέα Ζηλανδία), έχουν αναπτύξει διαφορετικούς ορισμούς για τους NEETs.

Παρόλα αυτά ο όρος NEETs παρουσιάζει υψηλή δημοτικότητα και σχετίζεται με τις δυνατότητές του για την αντιμετώπιση ενός ευρύ φάσματος ευπαθειών μεταξύ των νέων, όπως η ανεργία, η επισφαλής απασχόληση, η πρόωρη εγκατάλειψη του σχολείου και η αποθάρρυνση από την είσοδο στην αγορά εργασίας (International Labour Organization [ILO] 2015).

Σύμφωνα με τον ορισμό της Ευρωπαϊκής Ένωσης, στους NEETs περιλαμβάνονται όλοι εκείνοι οι νέοι που είναι άνεργοι ή ανενεργοί και δεν έχουν λάβει επίσημη ή μη τυπική εκπαίδευση ή κατάρτιση. Ο όρος χρησιμοποιείται από την Eurostat, μέσω του σχετικού δείκτη, ως το ποσοστό των νέων που δεν εργάζονται ή λαμβάνουν κάποιας μορφής εκπαίδευσης.

Ουσιαστικά, οι NEETs αποτελούν έναν ανομοιογενή πληθυσμό, με πέντε κύριες υποομάδες, όπου στις δύο πρώτες περιλαμβάνονται ευάλωτα άτομα και στις υπόλοιπες μη ευάλωτα άτομα (Eurofound 2012: 24). Ειδικότερα:

- Οι συμβατικά άνεργοι. Αποτελεί τη μεγαλύτερη υποομάδα, που διαιρείται σε μακροχρόνιους και σύντομης διάρκειας άνεργους.
- Οι μη διαθέσιμοι. Περιλαμβάνει νέους φροντιστές, νεαρά άτομα με οικογενειακές υποχρεώσεις, μαζί με εκείνους που είναι άρρωστοι ή με ειδικές ανάγκες.
- Οι μη εμπλεκόμενοι στην αγορά εργασίας. Νέοι που δεν αναζητούν εργασία ή δεν βρίσκονται σε κάποια δομή εκπαίδευσης και δεν περιορίζονται από άλλες υποχρεώσεις ή ανικανότητες.
- Οι αιτούντες ευκαιρίες. Νέοι που αναζητούν ενεργά εργασία ή εκπαίδευση, σύμφωνα με τις δεξιότητες και την κατάστασή τους.
- Οι εθελοντές NEETs. Νέοι που ταξιδεύουν και ασχολούνται με άλλες δραστηριότητες όπως η τέχνη, η μουσική και η μάθηση με ίδια μέσα.

Τάσεις και ανάπτυξη των NEETs στην Ευρωπαϊκή Ένωση

Αν και τα μειωμένα επίπεδα συμμετοχής των νέων στην αγορά εργασίας δεν αποτελούν κάτι το καινούργιο, εντούτοις πρωτόγνωρη είναι η έντασή τους κατά τη διάρκεια της τελευταίας οικονομικής κρίσης. Ενδεικτικά το 2020, περισσότεροι από 5,5 εκατομμύρια νέοι στην Ευρώπη ήταν άνεργοι, με αυξημένη διακύμανση του σχετικού ποσοστού μεταξύ των διαφόρων κρατών. Ενώ το ποσοστό ανεργίας των νέων στην Ευρωπαϊκή Ένωση εκτιμάται στο διπλάσιο, συγκριτικά με το ποσοστό της συνολικής ανεργίας, με τον πληθυσμό των NEETs να παραμένει ιδιαίτερα αυξημένος.

Σύμφωνα με τα τελευταία στοιχεία της Eurostat, το Διάγραμμα 1 παρέχει μια επισκόπηση για τον πληθυσμό των ατόμων από 20 έως 34 ετών, τα οποία δεν εργάζονται και ούτε βρίσκονται σε κάποια δομή εκπαίδευσης και κατάρτισης (NEETs). Συγκεκριμένα, το ποσοστό των NEETs στην Ευρωπαϊκή Ένωση αυξήθηκε σημαντικά το 2009 και το 2010 σε σύγκριση με 2008, μετά την έναρξη της παγκόσμιας χρηματοπιστωτικής και οικονομικής κρίσης. Αυτή η αύξηση

σταθεροποιήθηκε έως το 2013, με την μέγιστη τιμή των NEETs να υπολογίζεται στο 20.1%. Έπειτα το 2014, παρατηρήθηκε σημαντική μείωση (19.4%), με το σχετικό ποσοστό να μειώνεται σταδιακά έως το 2016, όπου εκτιμήθηκε στο 18.3% για να καταλήξει στο 16.5% το 2018 (Διάγραμμα 1). Αξίζει να σημειωθεί ότι για το 2018, το ποσοστό των NEETs συνολικά για την Ευρωπαϊκή Ένωση προσέγγισε τα επίπεδα του 2008.

Διάγραμμα 1. Εξέλιξη των NEETs (%) για άτομα ηλικίας 20-34 ετών στην Ευρωπαϊκή Ένωση (2008-2018). Πηγή: Ιδία επεξεργασία, με δεδομένα από Eurostat (edat_lfse_20).

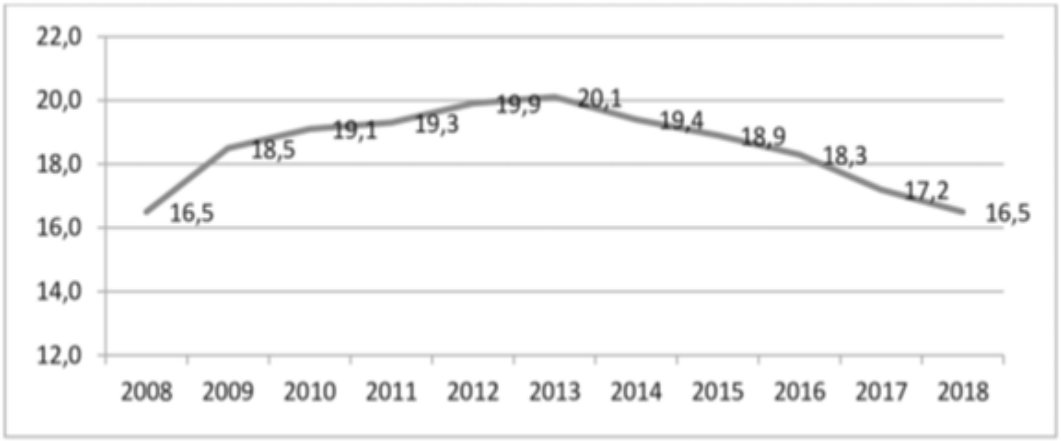

Συνολικά στην Ευρωπαϊκή Ένωση, η εξέλιξη του ρυθμού των NEETs καταδεικνύει πόσο έντονα η οικονομική κρίση και η ύφεση έπληξαν τα άτομα ηλικίας από 20 έως 34 ετών. Αν και το συνολικό ποσοστό τους έχει επιστρέψει στα επίπεδα του 2008, η κατάσταση είναι εξαιρετικά ανόμοια μεταξύ των κρατών μελών στην ευρωπαϊκή αγορά εργασίας. Ειδικότερα, στα κράτη-μέλη του Ευρωπαϊκού Νότου το συγκεκριμένο ποσοστό παραμένει υψηλό, δεδομένου ότι έχει διπλασιαστεί ή ακόμα και τριπλασιαστεί από το έναρξη της ύφεσης.

Ειδικότερα για το έτος 2018, το ποσοστό των νέων ατόμων που δεν απασχολούνται ή δεν βρίσκονται σε κάποια δομή εκπαίδευσης και κατάρτισης κυμαίνεται από 8.0% στη Σουηδία έως 28.9% στην Ιταλία. Πιο συγκεκριμένα, ιδιαίτερα χαμηλά ποσοστά κάτω του 10.0% παρατηρούνται στο Λουξεμβούργο (9.9%) και στην Ολλανδία (8.4%). Αντίθετα, ποσοστά των NEETs υψηλότερα του μέσου όρου (16.5%) της Ε.Ε. καταγράφονται σε δέκα κράτη-μέλη, με τα μέγιστα αυτών να παρατηρούνται σε Βουλγαρία (20.9%), Ρουμανία (20.6%), Ελλάδα (26.8%) και Ιταλία (28.9%). Ουσιαστικά αυτό ερμηνεύεται ότι τουλάχιστον ένας στους πέντε νέους ανήκει στην κατηγορία των NEETs. Έτσι αποκαλύπτονται σαφείς περιφερειακές ανισότητες μεταξύ Ευρωπαϊκού Βορρά και Νότου, αντικατοπτρίζοντας την άνιση επίδραση της κρίσης στο καθεστώς απασχόλησης των νέων, με ενδείξεις κατακερματισμού της αγοράς εργασίας.

Ο αντίκτυπος της ύφεσης και των συνεπειών της ποικίλλει ανάλογα με τα ατομικά χαρακτηριστικά, όπως αυτό του φύλου. Το Διάγραμμα 2 καταδεικνύει στην Ευρωπαϊκή Ένωση την ύπαρξη περισσότερων γυναικών NEETs, συγκριτικά με άνδρες. Ενδεικτικά αναφέρουμε ότι το 2008, το ποσοστό NEETs για τις γυναίκες ήταν 22.0%, έναντι 11.0% για τους άνδρες. Συνολικά για την Ευρωπαϊκή Ένωση, η εξέλιξη του ποσοστού των γυναικών NEETs αυξήθηκε διαδοχικά από 22% το 2002, στο 23.1% το 2009, στο 23.6% το 2010 και στο 23.7% το 2011, παρουσιάζοντας αυξητικές τάσεις σταθεροποίησης, μετά την έναρξη της οικονομικής κρίσης. Το

υψηλότερο ποσοστό γυναικών NEETs καταγράφηκε στο 24.1% το 2012. Εν συνεχεία, όπως φαίνεται από το Διάγραμμα 2, το αντίστοιχο ποσοστό μειώθηκε σε 24% το 2013, 23.4% το 2014 για να καταγράψει την ελάχιστη τιμή του στο 20.9% το 2018. Με βάση τα παραπάνω μπορούμε να συμπεράνουμε ότι οι γυναίκες είναι περισσότερο πιθανό να ανήκουν στην κατηγορία των NEETs.

Διάγραμμα 2. Εξέλιξη των NEETs (%) για άτομα ηλικίας 20-34 ετών, ανά φύλο στην Ευρωπαϊκή Ένωση (2008-2018). Πηγή: Ιδία επεξεργασία, με δεδομένα από Eurostat (edat_lfse_20).

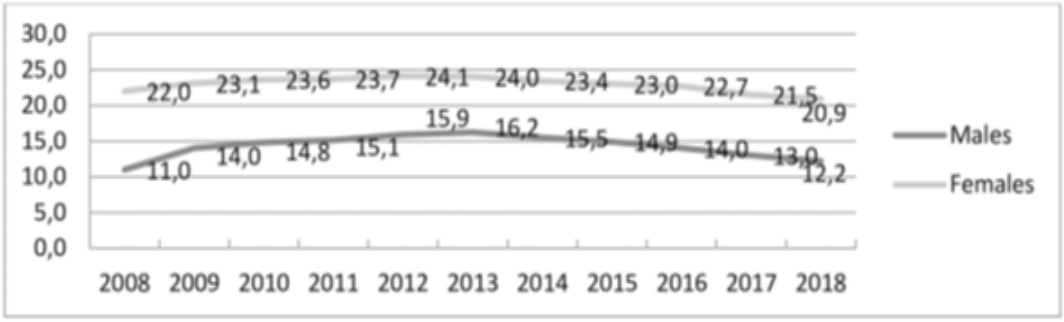

Όπως φαίνεται από το παραπάνω Διάγραμμα 2, τα ποσοστά των ανδρών NEETs είναι χαμηλότερα, συγκριτικά με τα αντίστοιχα ποσοστά των γυναικών. Πιο συγκεκριμένα, το ποσοστό των ανδρών NEETs στα κράτη μέλη της Ε.Ε αυξήθηκε από 11% το 2008 στο 14% το 2009, στο 14.8% το 2010, στο 15.1% το 2011 και στο 15.9% το 2012. Το 2013, το ποσοστό των ανδρών NEETs έφτασε στη μέγιστη τιμή του στο 16.2%. Έκτοτε το σχετικό ποσοστό παρουσίασε πτωτική τάση, προσεγγίζοντας το 15.5% το 2014, το 14.9% το 2015, 14% το 2016 και 13% το 2017. Τέλος, το 2018 εκτιμήθηκε στην ελάχιστη τιμή του στο 12.2% το 2018. Σε αυτό το σημείο πρέπει να τονιστεί ότι η διαφορά μεταξύ των φύλων εκτιμήθηκε στο μέγιστο ποσοστό, δηλαδή το 11%, το 2008, με την έναρξη της οικονομικής κρίσης και το ελάχιστο ποσοστό της, δηλαδή το 7.8%, το 2013.

Διάφοροι παράγοντες μπορούν να αιτιολογήσουν την όποια διαφορά ή ακόμα και χάσμα μεταξύ των φύλων, όπως η ύπαρξη στερεοτύπων ή κοινωνικών κανόνων, που τείνουν να αποδίδουν μεγαλύτερη σημασία στο ρόλο των ανδρών στην αγορά εργασίας ως «breadwinners» και στο ρόλο των γυναικών εντός της οικογένειας ως φροντιστές. Μια άλλη εξήγηση μπορεί είναι η προτίμηση των εργοδοτών στην πρόσληψη ανδρών, προκειμένου να αποφευχθούν οι απουσίες στην εργασία, λόγω κύησης. Ωστόσο, παρά τις δυσκολίες, οι γυναίκες διαδραματίζουν σημαντικό ρόλο στην αγορά εργασίας.

Για μια ολοκληρωμένη εικόνα της κατάστασης των NEETs στην Ευρωπαϊκή Ένωση, πρέπει να επισημανθεί η σημασία της εκπαίδευσης για την αντιμετώπιση της οικονομικής κρίσης. Η εκπαίδευση αποτελεί έναν ζωτικό παράγοντα στο πλαίσιο του παγκόσμιου οικονομικού και κοινωνικού μετασχηματισμού, δεδομένου ότι η εκπαίδευση συμβάλλει στην αύξηση της παραγωγικότητας του ατόμου και στη μείωση της φτώχειας και της ανισότητας. Όλα τα παραπάνω αποκαλύπτουν την ανάγκη να επικεντρωθούμε περισσότερο στην ενδυνάμωση της εκπαίδευσης ως βασικού παράγοντα για την επίτευξη μίας βιώσιμης και χωρίς αποκλεισμούς ανάπτυξης (Papadopoulou 2017a, 2018). Κατά συνέπεια, η εκπαίδευση και τα αντίστοιχα εκπαιδευτικά επίπεδα μπορούν να παρέχουν σημαντικές πληροφορίες για

τη δομή του πληθυσμού των NEETs συνολικά στην Ευρωπαϊκή Ένωση και ειδικά σε επίπεδο των κρατών-μελών της.

Ο Πίνακας 1 παρουσιάζει τα ποσοστά των NEETs για τρία διαφορετικά επίπεδα εκπαίδευσης, δηλαδή το κατώτερο επίπεδο εκπαίδευσης, το μέσο και το ανώτερο επίπεδο εκπαίδευσης. Σύμφωνα με τη Διεθνή Πρότυπη Ταξινόμηση της Εκπαίδευσης (International Standard Classification of Education - ISCED) της Εκπαιδευτικής Επιστημονικής και Πολιτιστικής Οργάνωσης των Ηνωμένων Εθνών, στο κατώτερο επίπεδο εκπαίδευσης περιλαμβάνονται άτομα τα οποία έχουν παρακολουθήσεις δομές εκπαίδευσης κατώτερες της πρωτοβάθμιας, καθώς και τα άτομα που έχουν ολοκληρώσει την πρωτοβάθμια ή την κατώτερη δευτεροβάθμια εκπαίδευση (ISCED 0 - 2). Στο μέσο επίπεδο εκπαίδευσης, περιλαμβάνονται άτομα ανώτερης δευτεροβάθμιας ή μεταδευτεροβάθμιας/μη τριτοβάθμιας εκπαίδευσης (ISCED 3 και 4). Ενώ, στο ανώτερο επίπεδο εκπαίδευσης, άτομα με τριτοβάθμια εκπαίδευση (ISCED 5 - 8).

Πίνακας 1. NEETs (%) για άτομα ηλικίας 20-34 ετών, ανά επίπεδο εκπαίδευσης ISCED στην Ευρωπαϊκή Ένωση (2008-2018). Ιδία επεξεργασία, με δεδομένα από Eurostat (edat_lfse_20).

Έτος	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018
ISCED (0 -2)	32.7	36.1	38.1	38.7	40.2	41.1	40.9	40.3	39.8	38.1	37.2
ISCED (3 &4)	14.0	16.0	16.6	16.8	17.4	17.8	17.1	16.7	16.1	15.2	14.7
ISCED (5-8)	8.7	10.1	10.5	10.9	11.5	11.5	11.3	11.0	10.5	9.8	9.5

Όπως φαίνεται από τον Πίνακα 1, ο δείκτης των NEETs (%) ακολουθεί μία αυξητική τάση στο σύνολο των εκπαιδευτικών επιπέδων από το 2008 έως το 2013, αποκαλύπτοντας τις δυσκολίες που αντιμετωπίζουν τα μέλη της συγκεκριμένης πληθυσμιακής ομάδας στην είσοδο τους στην αγορά εργασίας. Από το 2014 και έπειτα, εμφανίζεται μια καθοδική τάση του δείκτη, η οποία κυμαίνεται όμως σε υψηλά επίπεδα. Καθ' όλη τη διάρκεια της εξεταζόμενης περιόδου, τα υψηλότερα ποσοστά ατόμων που ανήκουν στην κατηγορία των NEETs εντοπίζονται στα κατώτερα επίπεδα εκπαίδευσης (ISCED 0-2). Αντίθετα, τα χαμηλότερα ποσοστά NEETs εντοπίζονται στα άτομα που έχουν ολοκληρώσει την τριτοβάθμια εκπαίδευση (ISCED 5-8) (Πίνακας 1).

Ειδικότερα για το 2018 και στο σύνολο της Ευρωπαϊκής Ένωσης, το υψηλότερο ποσοστό NEETs εκτιμήθηκε στο 37.2% για άτομα που έχουν ολοκληρώσει την πρωτοβάθμια ή την κατώτερη δευτεροβάθμια εκπαίδευση (ISCED 0 - 2). Ενώ, το αντίστοιχο ποσοστό για άτομα ανώτερης δευτεροβάθμιας ή μεταδευτεροβάθμιας/μη τριτοβάθμιας εκπαίδευσης (ISCED 3 και 4) εκτιμήθηκε στο 14.7%, με το ποσοστό των ατόμων που έχουν ολοκληρώσει την τριτοβάθμια εκπαίδευση (ISCED 5-8) να υπολογίζεται στο 9.5%. Ως εκ τούτου, άτομα με καθόλου

ή με κατώτερα επίπεδα εκπαίδευσης αντιμετωπίζουν μεγαλύτερο κίνδυνο να ενταχθούν στην ομάδα των NEETs, συγκριτικά με άτομα που έχουν ολοκληρώσει την τριτοβάθμια εκπαίδευση. Ουσιαστικά διαφαίνεται ότι η πιθανότητα χαρακτηρισμού των ατόμων ως NEETs μειώνεται με την άνοδο του εκπαιδευτικού επιπέδου, τονίζοντας τη σημασία της εκπαίδευσης ως προστατευτικής ασπίδας ενάντια στην ανεργία και στον κοινωνικό αποκλεισμό.

Η ελληνική περίπτωση των NEETs

Λόγω της αυξανόμενης σημασίας που αποδίδεται στα άτομα που δεν βρίσκονται σε κατάσταση/δομή Απασχόλησης, Εκπαίδευσης ή Κατάρτισης (NEETs), είναι πλέον πιο χρήσιμη από ποτέ, η κατανόηση της δομής και κατάστασης των συγκεκριμένων ατόμων στην αγορά εργασίας και σε εθνικό επίπεδο. Ειδικά στην Ελλάδα, η κατάσταση των NEETs είναι ιδιαίτερα περίπλοκη, στο πλαίσιο μίας ευμετάβλητης εθνικής οικονομίας, που χαρακτηρίζεται από επιδείνωση των εργασιακών σχέσεων και των συνθηκών της αγοράς εργασίας, με πολλαπλούς μετασχηματισμούς στην οικονομία και γενικότερων κοινωνικών αλλαγών, εξαιτίας της κρίσης. Όλα τα παραπάνω έχουν συμβάλλει στη δημιουργίας μίας αρνητικής δυναμικής στην εθνική αγορά εργασίας.

Όπως προαναφέρθηκε ειδικά για το 2018, το σχετικό ποσοστό NEETs για την Ελλάδα αποτελεί το δεύτερο υψηλότερο ποσοστό στην Ευρωπαϊκή Ένωση. Το Διάγραμμα 3 παρουσιάζει την εξέλιξη του πληθυσμού των ατόμων από 20 έως 34 ετών, τα οποία δεν εργάζονται και ούτε παρακολουθούν κάποια δομή εκπαίδευσης και κατάρτισης (NEETs). Ειδικότερα, το ποσοστό των NEETs στην Ελλάδα αυξήθηκε σημαντικά από 19.2% το 2008 σε 20.2% το 2009, σε 23.7% το 2010 και σε 29.5% το επόμενο έτος, μετά την έναρξη της οικονομικής κρίσης. Ουσιαστικά, σε μόλις ένα έτος παρατηρήθηκε αύξηση της τάξεως του 5.8% στον πληθυσμό των NEETs. Το 2013, το σχετικό ποσοστό παρουσίασε τη μέγιστη τιμή του (36.7%). Έπειτα, η τιμή του σχετικού ποσοστού μειώνεται σταδιακά, για να καταλήξει στο 26.8% το 2018 (Διάγραμμα 3). Σε αυτό το σημείο, πρέπει να επισημάνουμε ότι η συγκεκριμένη τιμή είναι ιδιαίτερα υψηλή.

Διάγραμμα 3. Εξέλιξη των NEETs (%) για άτομα ηλικίας 20-34 ετών στην Ελλάδα (2008-2018). Πηγή: Ιδία επεξεργασία, με δεδομένα από Eurostat (edat_lfse_20).

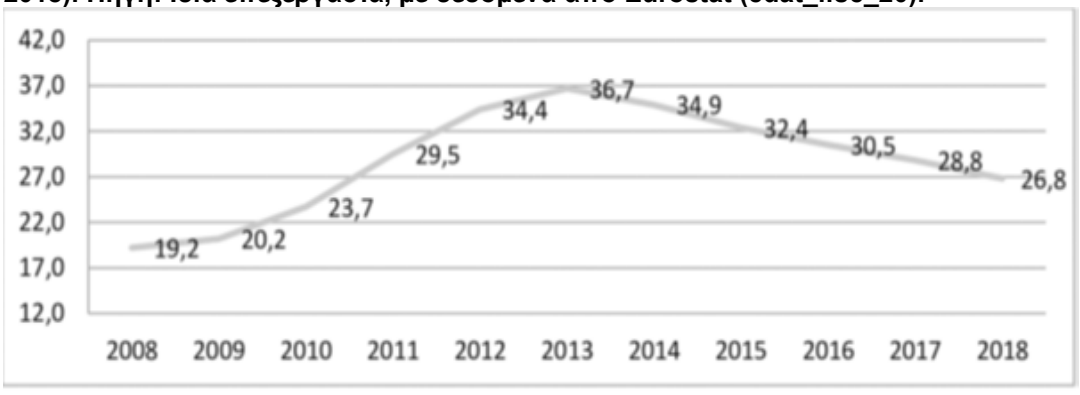

Ομοίως στην Ελλάδα, ο πληθυσμός των NEETs ανά φύλο ακολουθεί τη γενικότερη ευρωπαϊκή τάση, με τον αντίκτυπο της ύφεσης και των συνεπειών της να ποικίλλει ανά φύλο.

Πιο συγκεκριμένα, παρατηρείται η ύπαρξη διαχωρισμού μεταξύ νέων ανδρών και γυναικών, που δεν απασχολούνται, ή δεν βρίσκονται σε κάποια δομή

εκπαίδευσης και κατάρτισης. Σύμφωνα με το Διάγραμμα 4, για το 2008, το 29% των γυναικών ηλικίας 20 έως 34 ετών στη χώρα ανήκε στην πληθυσμιακή ομάδα των NEETs, ενώ για τους άνδρες το αντίστοιχο ποσοστό εκτιμήθηκε στο 9.7%. Ειδικότερα, το σχετικό ποσοστό των γυναικών αυξήθηκε από 29% το 2008, σε 29.7% το 2009, σε 32.3% το 2010 και στο 36.7% το επόμενο έτος, για να καταλήξει το 2013 στη μέγιστη τιμή του στο 42.3%. Στη συνέχεια, το σχετικό ποσοστό των γυναικών παρουσιάζει καθοδική τάση από 39.5% το 2014, σε 37.2% το 2015, για να καταλήξει στο 33.7% το 2018.

Διάγραμμα 4. Εξέλιξη των NEETs (%) για άτομα ηλικίας 20-34 ετών, ανά φύλο στην Ελλάδα (2008-2018). Πηγή: Ιδία επεξεργασία, με δεδομένα από Eurostat (edat_lfse_20).

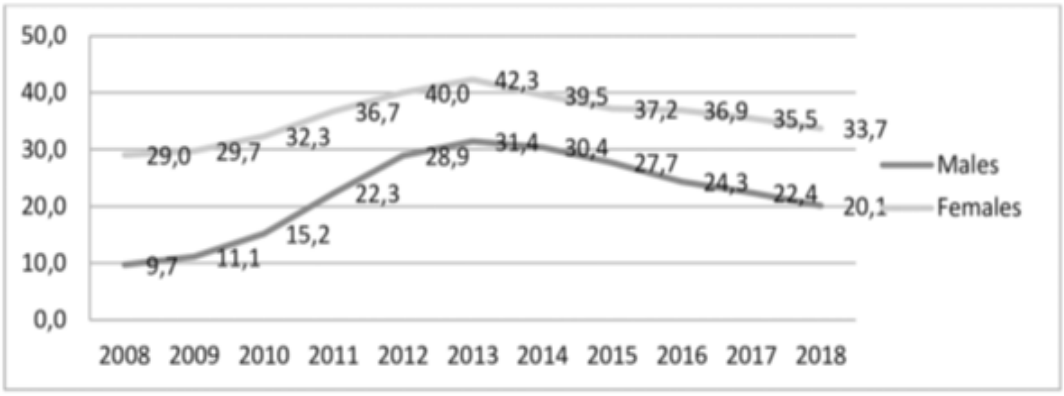

Αντίθετα, οι νέοι άνδρες που ανήκουν στην κατηγορία των NEETs παρουσιάζουν ιδιαίτερα μειωμένα ποσοστά, συγκριτικά με τις γυναίκες της ίδιας κατηγορίας. Ειδικότερα, το ποσοστό τους παρουσιάζει αυξητική τάση από 9.7% το 2008, σε 11.1% το 2009 σε 15.2% το 2010 και σε 22.3% το 2011 και σε 28.9% το 2012. Το 2013, το ποσοστό φτάνει στη μέγιστη τιμή του στο 31.4% και έπειτα παρουσιάζει μία καθοδική τάση για να καταλήξει στο 22.4% το 2017 και στο 20.1% το 2018. Σε αυτό το σημείο, θα πρέπει να τονιστεί ότι το χάσμα μεταξύ των φύλων έφτασε στη μέγιστη τιμή της το 2008 (διαφορά 11% μεταξύ ανδρών και γυναικών), με την έναρξη της οικονομικής κρίσης και στην ελάχιστη τιμή της το 2013 (7.8% μεταξύ ανδρών και γυναικών). Από όλα τα παραπάνω κρίνεται σαφές ότι υπάρχει ανάγκη υποστήριξης των πολιτικών ενθάρρυνσης για τη συμμετοχή των νέων γυναικών στην ελληνική αγορά εργασίας.

Ομοίως στην ελληνική αγορά εργασίας, θα πρέπει να διερευνηθεί σε ποιο βαθμό η εκπαίδευση μπορεί να λειτουργήσει ως μέσο προστασίας κατά της ανεργίας και ειδικά ποιος ο ρόλος της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης στην προστασία έναντι του καθεστώτος των NEETs. Ο Πίνακας 2 παρουσιάζει τα ποσοστά των NEETs για τρία διαφορετικά επίπεδα εκπαίδευσης, δηλαδή το κατώτερο επίπεδο εκπαίδευσης (ISCED 0 - 2), το μέσο (ISCED 3 και 4) και το ανώτερο επίπεδο εκπαίδευσης (ISCED 5 - 8) για την ελληνική περίπτωση.

Όπως καταγράφεται στον σχετικό πίνακα, στην Ελλάδα για όλα τα εκπαιδευτικά επίπεδα το ποσοστό των NEETs παρουσιάζει αυξητική τάση από το 2008 έως το 2013. Ενώ, από το 2014 και έπειτα, τα σχετικά ποσοστά παρουσιάζουν καθοδική τάση, αλλά παραμένοντας σε υψηλά επίπεδα τιμών. Ενδεικτικά για το 2018, το 46.5% των νέων ατόμων με χαμηλό επίπεδο εκπαίδευσης (ISCED 0-2) ανήκουν στην πληθυσμιακή κατηγορία των NEETs, σε σύγκριση με το 23.2% με μέσο επίπεδο εκπαίδευσης (ISCED 3 και 4) και το 26.6% με υψηλό επίπεδο

εκπαίδευσης (ISCED 5-8) (Πίνακας 2). Ακόμη, οι απόφοιτοι τριτοβάθμιας εκπαίδευσης παρουσιάζουν υψηλότερα ποσοστά, συγκριτικά με τα άτομα μέσης εκπαίδευσης, επιβεβαιώνοντας τη γενικότερη τάση που επικρατεί στον ευρωπαϊκό Νότο, με την υψηλή ανεργία των πτυχιούχων.

Πίνακας 2. NEETs (%) για άτομα ηλικίας 20-34 ετών, ανά επίπεδο εκπαίδευσης ISCED στην Ελλάδα (2008-2018). Eurostat (edat_lfse_20).

Έτος	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018
ISCED (0 -2)	28.5	30.4	35.6	42.7	47.9	51.4	49.1	49.0	49.2	46.5	46.5
ISCED (3 &4)	16.4	17.3	20.0	25.1	30.9	33.1	31.2	27.9	26.4	25.2	23.2
ISCED (5-8)	16.6	17.0	20.8	27.6	31.9	34.6	33.9	32.5	29.8	28.5	26.6

Συμπεράσματα – Προτάσεις Πολιτικής

Αναμφισβήτητα η ευρωπαϊκή αγορά εργασίας έχει υποστεί αλλαγές, εξαιτίας της οικονομικής κρίσης της τελευταίας δεκαετίας. Στην παρούσα εργασία, παρουσιάστηκε η κατάσταση και η εξέλιξη της πληθυσμιακής κατηγορίας των NEETs, ειδικά για τα άτομα ηλικίας από 20 έως 34 ετών. Όπως αναφέρθηκε, η μη συμμετοχή νέων ατόμων στην αγορά εργασίας δεν αποτελεί νέο εύρημα, αλλά αυτό που χρίζει προσοχής είναι η έντασή της, με τάσεις βελτίωσης. Ως εκ τούτου η κατανόηση της εξέλιξης των NEETs στην αγορά εργασίας ανά φύλο και εκπαιδευτικό επίπεδο είναι απαραίτητη ως απάντηση στις συνέπειες της οικονομικής κρίσης και της λιτότητας.

Το ερώτημα που προκύπτει λοιπόν είναι ποια μέτρα πρέπει να ληφθούν; Αρχικά, πρωταρχική είναι η ανάγκη συνειδητοποίησης περί προσαρμογής στην ήδη μεταβαλλόμενη αγορά εργασίας με τη χρηματοδότηση επενδύσεων στους νέους για την ανάπτυξη και αναβάθμιση των δεξιοτήτων τους, ώστε να συμβαδίζουν με τις απαιτήσεις της αγοράς εργασίας. Ωστόσο, είναι σημαντικό να ληφθεί υπόψιν η ετερογένεια του πληθυσμού των NEETs, για τη διαμόρφωση κατάλληλων πολιτικών σε περιφερειακό, εθνικό και ευρωπαϊκό επίπεδο.

Οι όποιες παρεμβάσεις μπορούν να είναι αποτελεσματικές μόνο όταν λειτουργούν συμπληρωματικά με την παροχή εξατομικευμένης προσέγγισης, μέσω παροχής συμβουλευτικής για αναζήτηση εργασίας από τις κρατικές υπηρεσίες απασχόλησης. Ωστόσο, ενώ εστιάζουμε στους νέους, είναι σημαντική η ανάγκη δημιουργίας όχι μόνο θέσεων εργασίας, αλλά και αξιοπρεπών θέσεων εργασίας. Ουσιαστικά θα πρέπει να δημιουργηθούν θέσεις εργασίας, στις οποίες θα διασφαλίζεται η ίδια η θέση εργασίας, η απασχόληση και το εισόδημα, ενώ παράλληλα θα προωθείται η κοινωνική ενσωμάτωση των νέων. Ουσιαστικά τα μέτρα πολιτικής για την αντιμετώπιση της ανεργίας των νέων που εμπίπτουν σε αυτήν την κατηγορία θα πρέπει να περιλαμβάνουν ένα συνδυασμό παρεμβάσεων που εστιάζουν στο δίπτυχο πρόληψη και επανένταξη.

Επιπλέον, η ποιότητα της εκπαίδευσης θα πρέπει να βελτιωθεί και να καταστεί πιο άμεση η σχέση μεταξύ της αγοράς εργασίας και της εκπαίδευσης (κυρίως με τα πανεπιστήμια). Στόχος όλων των κρατικών πολιτικών είναι η παροχή εκπαίδευσης, η οποία όμως θα μπορεί να προσφέρει μελλοντική απασχόληση για όλους, μειώνοντας τις μεταναστευτικές κινήσεις στο εξωτερικό και περιορίζοντας με αυτόν τον τρόπο «τη διαρροή εγκεφάλων». Ωστόσο, υπάρχει ένα μεγάλο χάσμα μεταξύ ζήτησης και προσφοράς. Ένα ιδιαίτερο χαρακτηριστικό του ελληνικού εκπαιδευτικού συστήματος είναι επίσης η έλλειψη ελκυστικότητας της Τεχνικής Επαγγελματικής Εκπαίδευσης και Κατάρτισης (VocationalEducation and Training - VET), που πρέπει να προσαρμοστεί καλύτερα στις ανάγκες της αγοράς εργασίας.

Σε κάθε περίπτωση ο κοινωνικός διάλογος πρέπει να αποτελεί κεντρικό στοιχείο των προσπαθειών για το σχεδιασμό και τη νομιμοποίηση των πολιτικών.

Σημειώσεις

[1]Οι απόψεις που εκφράζονται είναι αποκλειστικά της συγγραφέως και δεν εκφράζουν ή αντιπροσωπεύουν δημόσιες θέσεις ή πολιτικές.

Αναφορές

Ξενόγλωσση βιβλιογραφία

Alesina, A., Favero, C. and Giavazzi, F. (2019), *Austerity. When It Works and When It Doesn't*, Princeton, NJ, Princeton University Press.

Bell, D., and Blanchflower, D. (2015), Youth unemployment in Greece: Measuring the challenge, *IZA Journal of European Labor Studies*, Vol. 4, No 1, pp. 1-25.

Borjas, G. (2016), *Labor Economics (7th ed.*), New York, NY, McGraw Hill Education.

European Foundation for the Improvement of Living and Working Conditions (2012), *NEETs – Young people not in employment, education or training: Characteristics, costs and policy responses in Europe*, Luxembourg, Publications Office of the European Union.

European Foundation for the Improvement of Living and Working Conditions (2016), *Exploring the diversity of NEETs*, Luxembourg: Publications Office of the European Union.

Eurostat (2019), Young people neither in employment nor in education and training by sex, age and labour status (NEET rates) [edat_lfse_20]. https://appsso.eurostat/https://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/show.do?dataset=edat_lfse_20&lang=en

Hout, M., Levanon, A. and Cumberworth, E. (2011), Job Loss and Unemployment in D. B. Grusky, B. Western and C. Wimer (eds.), *The Great Recession*, New York, NY, Russell Sage Foundation, pp. 59-81.

International Labour Organization [ILO] (2015), *What does NEETs mean and why is the concept so easily misinterpreted?* Geneva, Switzerland: International Labour Organization.

Papadopoulou, O. (2017a), Education and Human Capital. Driver or Challenge for Development?, in G. Korres, E. Kourliouros, & M. Michailides (eds.),

Handbook ofResearch on Policies and Practices for Sustainable Economic Growth and Regional Development, IGI Global, pp. 40-50.

Papadopoulou, O. (2017b), Returns of Education. Labour Market Inequalities in Times of Crisis, Paper presented at European Sociological Association (ESA) 13th Conference: (Un)Making Europe: Capitalism, Solidarities, Subjectivities, Athens, Greece.

Papadopoulou, O. (2018), Labour Market Jigsaw Puzzle: Earnings Pieces Missing in Times Of Austerity. In *E-Proceedings of 9th International Conference of Political Economy: 10 Years after the Great Recession* (ICOPEC 2018), London, UK, IJOPEC Publication Limited, pp. 339-348.

Symeonaki, M., Parsanoglou, D. and Stamatopoulou, G. (2019), The Evolution of Early Job Insecurity in Europe, *SAGE Open*, Vol. 9, No 2, pp. 1-23.

ΟΙ ΕΛΛΗΝΕΣ ΚΑΙ Η ΕΝΗΜΕΡΩΣΗ ΓΙΑ ΤΟΝ ΚΟΡΩΝΟΪΟ: ΒΑΣΙΚΕΣ ΤΑΣΕΙΣ ΣΤΙΣ ΠΡΟΤΙΜΗΣΕΙΣ ΤΟΥ ΚΟΙΝΟΥ

Στέλιος Παπαθανασόπουλος,[α] Αντώνης Αρμενάκης,[β] Αχιλλέας Καραδημητρίου[γ]

[α] Καθηγητής, Τμήμα Επικοινωνίας και ΜΜΕ, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών
[β] Επίκουρος Καθηγητής, Τμήμα Επικοινωνίας και ΜΜΕ, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών
[γ] Διδάσκων - Ερευνητής, Τμήμα Επικοινωνίας και ΜΜΕ, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών

Περίληψη

Την περίοδο Μαρτίου-Απριλίου 2020 η Ελλάδα, όπως κι όλη η οικουμένη, βρέθηκε αντιμέτωπη με την κορύφωση της πρώτης φάσης της πρωτόγνωρης υγειονομικής κρίσης με επίκεντρο τη νόσο COVID-19. Η νέα «κανονικότητα», όπως ήταν εύλογο, δοκίμασε τις αντοχές πολλών θεσμών της κοινωνίας, μεταξύ των οποίων είναι και τα Μέσα ενημέρωσης. Στόχος της παρούσας έρευνας είναι μέσα από μια διαδικτυακή έρευνα-δημοσκόπηση, που πραγματοποιήθηκε σε δείγμα διαθεσιμότητας κατά την περίοδο του πρώτου εγκλεισμού (lockdown, Μάρτιος-Απρίλιος 2020): (α) να εξετάσει το πώς διαμορφώθηκαν οι συνήθειες των πολιτών ως προς την πρόσληψη της ειδησεογραφίας αναφορικά με το κρίσιμο θέμα του κορωνοϊού καθώς και (β) να αναδείξει την επίδραση που είχε η σχετική ειδησεογραφία στην αντίληψη του κοινού αναφορικά με την αξιοπιστία και τη χρησιμότητα των ΜΜΕ. Βασική διαπίστωση είναι ότι ο θεσμός των ΜΜΕ, ακόμα και σε συνθήκες κρίσης, αντιμετωπίζεται ως αναγκαίο κακό: το κοινό, δηλαδή, ανεξαρτήτως φύλου, ηλικίας και ιδεολογικού προσανατολισμού, αν και εκφράζει περιορισμένη εμπιστοσύνη απέναντι στα Μέσα ενημέρωσης καταφεύγει σε αυτά δείχνοντας μεγαλύτερη προτίμηση στα εθνικής εμβέλειας τηλεοπτικά κανάλια και τις ειδησεογραφικές ιστοσελίδες. Τα Μέσα Κοινωνικής Δικτύωσης, ως μία νέα και ιδιότυπη πηγή ενημέρωσης, φαίνεται πως έχουν αποκτήσει μια κίβδηλη ενημερωτική δυναμική, αφού το ίδιο το κοινό που τα επιλέγει αναγνωρίζει σε αυτά μια περιορισμένη έως μηδαμινή χρησιμότητα στην ενημερωτική τους εκροή.

Λέξεις κλειδιά: COVID-19, ΜΜΕ, τηλεοπτικά κανάλια εθνικής εμβέλειας, Μέσα Κοινωνικής Δικτύωσης, ενημέρωση, ενημερωτικές προτιμήσεις κοινού, αξιοπιστία ΜΜΕ.

THE GREEKS AND THE INFORMATION ON CORONA VIRUS: MAJOR TRENDS IN PUBLIC PREFERENCES

Stylianos Papathanassopoulos,[α] Antonis Armenakis,[β] Achilleas Karadimitriou[γ]

[α] Professor, Department of Communication and Media Studies, National and Kapodistrian Univeristy of Athens.
[β] Assistant Professor, Department of Communication and Media Studies, National and Kapodistrian Univeristy of Athens.
[γ] Adjunct Lecturer - Research Fellow, Department of Communication and Media Studies, National and Kapodistrian Univeristy of Athens.

Abstract

In the period March-April 2020, Greece, as the entire world, was faced with the culmination of the first phase of the unprecedented COVID-19 health crisis. The new "normality" tested the resilience of many society's institutions, including the media. Through an online survey conducted based on a sample of availability during the period of the first lockdown (March-April 2020) this research aims at: a) examining the major trends related to the ways in which the citizens received news regarding the critical issue of coronavirus pandemic and b) highlighting the impact of the relevant news on the public perception with regard to the credibility and usefulness of the news media output. A key finding is that in times of crisis, the media, are treated as a "necessary evil". The research participants, regardless of gender, age and ideological orientation, even when they express limited trust in the media, they resort to them showing a greater preference for national television channels and news websites. In contrast, social media, as a new and idiosyncratic source of information, seem to be characterised by a counterfeit informative dynamic, since even those respondents that resort to them recognise the limited or negligible usefulness of their information flow.

Key words: COVID-19, Media, nationwide television channels, Social Media, information, public preferences on information, media reliability, infodemic

Εισαγωγή

Το 2020 θα μείνει στην ιστορία ως το έτος COVID-19, μιας νέας μεταδοτικής νόσου, η οποία από τον πρώτο κιόλας μήνα του έτους, ξεκινώντας από την Κίνα (και συγκεκριμένα από την πόλη Γουχάν), ταξίδεψε σε 18 ακόμα χώρες θέτοντας την οικουμένη, αρχικά, σε κατάσταση επαγρύπνησης και κατόπιν σε κατάσταση πανδημίας. Το αμέσως επόμενο διάστημα η λεγόμενη κρίση της πανδημίας του νέου κορωνοϊού εμφάνισε μια εκθετική αύξηση, φτάνοντας πολύ γρήγορα - και συγκεκριμένα έως τα τέλη Μαρτίου 2020 - σε πάνω από 170 χώρες του κόσμου. Παράλληλα εξίσου εκθετική ήταν και η αύξηση της παρουσίας της στη ροή όλων των Μέσων ενημέρωσης (ΜΜΕ), τα οποία κατά κάποιο τρόπο «κορωνοποιήθηκαν». Οι κυβερνήσεις, η μία μετά την άλλη, προέβησαν στη λήψη σωρείας περιοριστικών μέτρων, που αποτέλεσαν βασικό ειδησεογραφικό θέμα στα ΜΜΕ, συχνά φέροντας στοιχεία πόλωσης και πολιτικοποίησης (Hart, Chinn and Soroka 2020) ή πλαίσια ιστοριών ανθρώπινου ενδιαφέροντος και φόβου (Ogbodo et al. 2020).

Την περίοδο Μαρτίου-Απριλίου 2020, η Ελλάδα, όπως κι όλη η οικουμένη, βρέθηκε αντιμέτωπη με την κορύφωση της πρώτης φάσης αυτής της πρωτόγνωρης υγειονομικής κρίσης που ανάγκασε την κυβέρνηση να λάβει εξαιρετικά ασυνήθιστα - για μια σύγχρονη δημοκρατία - μέτρα κοινωνικής διαβίωσης. Η νέα αυτή «κανονικότητα» είναι εύλογο να δοκίμασε τις αντοχές πολλών θεσμών της κοινωνίας, μεταξύ των οποίων είναι και τα ΜΜΕ, με την πανδημία του νέου κορωνοϊού να ανάγεται σε μείζον ζήτημα της δημόσιας σφαίρας. Οι έγκλειστοι ή οι υπό περιορισμό στις μετακινήσεις πολίτες στράφηκαν, όπως συμβαίνει τις περισσότερες φορές, στα μέσα επικοινωνίας για να ενημερωθούν, να ψυχαγωγηθούν, να επικοινωνήσουν σε ένα νέο, πρωτόγνωρο πλαίσιο στο οποίο η ατζέντα της πολιτικής, η ατζέντα του κοινού και η ατζέντα των ΜΜΕ κυριαρχήθηκαν από τις εξελίξεις γύρω από την πανδημία αποδίδοντας σε αυτές τη μέγιστη και αποκλειστική σημασία.

Σε μια σοβαρή κατάσταση έκτακτης ανάγκης για τη δημόσια υγεία, τα ΜΜΕ, όπως είναι αναμενόμενο, μπορούν να διαδραματίσουν σημαντικό ρόλο στην κινητοποίηση της κοινότητας, παρέχοντας πληροφορίες και συναισθηματική

υποστήριξη, βοηθώντας παράλληλα μεμονωμένα άτομα να αισθάνονται συνδεδεμένα και να κατανοούν τις εξελίξεις (Wicke and Silver 2009). Οι άνθρωποι έχουν, επίσης, μεγάλη ανάγκη για πληροφόρηση από τα ΜΜΕ για να αντιληφθούν την κατάσταση και να προστατεύσουν την υγεία τους.

Σε ένα υβριδικό επικοινωνιακό πεδίο, όπως το σημερινό, όπου τα παραδοσιακά και τα νέα μέσα συνυπάρχουν, το κοινό καταναλώνει περισσότερο περιεχόμενο παρά επιλεγμένα μέσα κάνοντας συνδυαστική χρήση συσκευών. Ο τρόπος με τον οποίο ένα μέρος του κοινού αντιλαμβάνεται την ενημέρωση μετασχηματίζεται, καθώς η ενεργητική και συστηματική διαδικασία αναζήτησης της πληροφόρησης στην επαγγελματική δημοσιογραφία ατονεί μπροστά σε ένα νεοεμφανιζόμενο είδος συμπωματικής κατανάλωσης αποσπασματικών πληροφοριών που προσφέρουν οι αναρτήσεις στα Μέσα Κοινωνικής Δικτύωσης (ΜΚΔ). Συνεπώς, ένα γεγονός καίριας σημασίας με αντίκτυπο στο σύνολο της κοινωνίας, όπως είναι η εξάπλωση της νόσου COVID-19, είναι ιδανικό να αξιοποιηθεί για να μελετηθεί όχι απλά το πώς έχουν διαμορφωθεί οι συνήθειες του κοινού απέναντι στην ενημέρωση αλλά και το ποια είναι η αντίληψή του για τη χρησιμότητα των ΜΜΕ.

Στόχος της παρούσας έρευνας είναι, μέσα από μία διαδικτυακή έρευνα-δημοσκόπηση που πραγματοποιήθηκε σε δείγμα διαθεσιμότητας κατά την περίοδο του πρώτου εγκλεισμού (lockdown, Μάρτιος-Απρίλιος 2020): (α) να εξετάσει το πώς διαμορφώθηκαν οι συνήθειες των πολιτών ως προς την πρόσληψη της ειδησεογραφίας αναφορικά με το κρίσιμο θέμα του κορωνοϊού, ένα θέμα δημόσιας υγείας που έτυχε ιδιαίτερης προβολής, και (β) να αναδείξει την επίδραση που είχε η σχετική ειδησεογραφία στην αντίληψη του κοινού αναφορικά με την αξιοπιστία και τη χρησιμότητα των ΜΜΕ.

Βασική διαπίστωση είναι ότι ο θεσμός των ΜΜΕ, ακόμα και σε συνθήκες κρίσης, αντιμετωπίζεται ως αναγκαίο κακό: το κοινό, δηλαδή, ανεξαρτήτως φύλου, ηλικίας και ιδεολογικού προσανατολισμού, αν και εκφράζει περιορισμένη εμπιστοσύνη απέναντι στα ΜΜΕ καταφεύγει σε αυτά δείχνοντας μεγαλύτερη προτίμηση στα εθνικής εμβέλειας τηλεοπτικά κανάλια και τις ειδησεογραφικές ιστοσελίδες. Τα ΜΚΔ ως μία νέα και ιδιότυπη πηγή ενημέρωσης, φαίνεται πως έχουν αποκτήσει μια κίβδηλη ενημερωτική δυναμική, αφού το ίδιο το κοινό που τα επιλέγει αναγνωρίζει σε αυτά μια περιορισμένη έως μηδαμινή χρησιμότητα της ενημερωτικής τους εκροής.

Η κρίση της πανδημίας COVID-19 και τα Μέσα επικοινωνίας: Το φαινόμενο του «infodemic»

Στις μέρες μας τα επικοινωνιακά δίκτυα θεωρούνται ότι προσδιορίζουν τη μορφή της παγκόσμιας κοινωνίας αλλά και των εθνικών κοινωνιών, με τα ΜΜΕ να επιτελούν σημαντικό ρόλο στην πολιτική πληροφόρησης των κυβερνήσεων καθώς και στην εικόνα που διαμορφώνουν οι πολίτες για την πανδημία (Τσέκερης και Ζέρη 2020). Ιδιαίτερα στην περίπτωση περίπλοκων κοινωνικών θεμάτων, όπως είναι η απειλή της δημόσιας υγείας, η ενημέρωση λειτουργεί ως κατευθυντήριος μηχανισμός που άλλοτε μπορεί να μετριάσει την ανησυχία του πολίτη και άλλοτε μπορεί να επιτείνει το αίσθημα πανικού. Σε έρευνα για την πλαισίωση του κορωνοϊού σε οκτώ κυρίαρχα ΜΜΕ της Αμερικής, της Αφρικής, της Ασίας και της Ευρώπης βρέθηκε ότι το

ανθρώπινο ενδιαφέρον, ο φόβος και η απειλή πρωτοστάτησαν στην ειδησεογραφική κάλυψη (Ogbodo et al. 2020).

Σε κάθε περίπτωση σε συνθήκες κρίσης η κάλυψη των γεγονότων από τα ΜΜΕ είναι σημαντική, γιατί μπορεί να επηρεάσει την αντίληψη του κοινού για την κρισιμότητα της κατάστασης, τον τρόπο διαχείρισης της κρίσης αλλά ακόμα και την εξέλιξή της (Ma 2005). Αυτή η στενή συσχέτιση μεταξύ ΜΜΕ και κρίσης (Raboy and Dagenais 1992, Singer and Endreny 1993, Weerakoon 1993), έχει γίνει πιο εμφανής με την ανάπτυξη των νέων ψηφιακών τεχνολογιών και τη σύγκλιση των επικοινωνιών με τα ΜΚΔ να επιδρούν στην αντίληψη του κοινού για τα κρίσιμα γεγονότα (Schultz, Utz and Göritz 2011). Σε περιπτώσεις κρίσιμων ειδήσεων υγειονομικού χαρακτήρα, όπως είναι η νόσος COVID-19, έχει επισημανθεί η επίταση της επικοινωνίας μέσω των κοινωνικών δικτύων, των οποίων η παρουσία έχει παρατηρηθεί ότι είναι σημαντική στο πλαίσιο της κρίσης (Yu et al. 2020).

Την περίοδο της πρώτης φάσης διασποράς του κορωνοϊού εκτός των συνόρων της Κίνας (Φεβρουάριος-Μάρτιος 2020) στις περισσότερες χώρες του κόσμου ο εγκλεισμός στο σπίτι και η κοινωνική αποστασιοποίηση που επέβαλαν οι εθνικές κυβερνήσεις διαμόρφωσαν μια νέα σχέση του κοινού με τα μέσα επικοινωνίας. Η ενημέρωση κατέστη ιδιαίτερα πολύτιμη πρακτική για να μπορέσει ο πολίτης να αντιληφθεί τις πρωτόγνωρες συνθήκες μιας νέου τύπου κοινωνικής συμβίωσης αλλά και τρόπους αντιμετώπισης της απρόβλεπτης υγειονομικής κρίσης. Έτσι, η κρίση της πανδημίας πλαισιώθηκε από αύξηση στην κατανάλωση της ειδησεογραφίας τόσο στην Ελλάδα (Σμυρναίος 2020) όσο και σε άλλες χώρες (Nielsen et al. 2020).

Συγκεκριμένα, η έλευση του νέου στελέχους κορωνοϊού, SARS-CoV-2, συνοδεύτηκε παγκοσμίως από αύξηση στην παρακολούθηση οπτικοακουστικού περιεχομένου (βίντεο) κατά 60% εντός της οικίας (Nielsen 2020α). Μάλιστα, στο δεύτερο μισό του Μαρτίου 2020, όσο δηλαδή η κρίση επιδεινωνόταν, σε όλες τις χώρες καταγράφηκε αύξηση του χρόνου ανά τηλεθεατή που παρακολούθησε ειδήσεις και ψυχαγωγία. Παράλληλα, οι πολίτες κατέφυγαν στο διαδίκτυο ως βασική πηγή ειδήσεων με στόχο να ενημερωθούν για τις τελευταίες εξελίξεις σχετικά με την παγκόσμια εξάπλωση του νέου ιού (Nielsen 2020α). Ο εγκλεισμός, λόγω της πανδημίας, επέφερε αύξηση στην κατανάλωση των διαδικτυακών ΜΜΕ, ακόμα για άλλους σκοπούς πέραν της ενημέρωσης (Lemenager et al. 2021).

Στην Ελλάδα, τις τρεις πρώτες εβδομάδες των έκτακτων μέτρων που επιβλήθηκαν λόγω της πανδημίας, σημειώθηκε σημαντική αύξηση της τηλεθέασης με τον ημερήσιο χρόνο τηλεοπτικής παρακολούθησης να κυμαίνεται στις οκτώ ώρες. Ιδιαίτερη αύξηση καταγράφηκε στους τηλεθεατές των δελτίων ειδήσεων, που άγγιξαν τα 4,5 εκατομμύρια στο σύνολο των επτά καναλιών κατά την πρώτη εβδομάδα εφαρμογής των περιοριστικών μέτρων (Χαϊμαντά 2020). Την περίοδο της καραντίνας σημαντική ήταν, επίσης, η άνοδος της τηλεθέασης σε όλες τις κατηγορίες προγράμματος της συνδρομητικής τηλεόρασης (Μιχαλοπούλου 2020).

Σύμφωνα με τους Austin, Liu και Jin (2012), σε περιόδους κρίσης το κοινό επιζητάει διαφορετικές πηγές πληροφόρησης. Συγκεκριμένα αξιοποιεί τα κοινωνικά δίκτυα, όπως το Facebook και τα μηνύματα, για να μοιραστεί ή να γίνει αποδέκτης εμπιστευτικών πληροφοριών και να επικοινωνήσει με το οικογενειακό και φιλικό του περιβάλλον. Παράλληλα, προσφεύγει στα παραδοσιακά μέσα για ενημερωτικούς

σκοπούς. Η αύξηση της απήχησης των ΜΚΔ σε περιόδους κρίσης έχει παρατηρηθεί σε διάφορες έρευνες (Pew Internet and American Life 2006, Nielsen 2020β) και μάλιστα σε ορισμένες περιπτώσεις τα κοινωνικά δίκτυα κρίνονται πιο αξιόπιστα από τα παραδοσιακά μέσα (Procopio and Procopio 2007). Στο πλαίσιο μιας κρίσης τα ΜΚΔ θεωρούνται πηγή πληροφόρησης που δεν μπορεί να αποκτηθεί αλλού (Bucher 2002, Sutton, Palen and Shklovski 2008), προσφέρουν στο κοινό συναισθηματική στήριξη και απόδραση από την κρίση (Choi and Lin 2009, Stephens and Malone 2009) και αντιμετωπίζονται ως δίαυλοι επικαιροποιημένης και αφιλτράριστης επικοινωνίας (Procopio and Procopio 2007).

Ωστόσο, στην περίπτωση της νόσου COVID-19 η χρήση των ΜΚΔ βρέθηκε ότι ευνόησε την εξάπλωση της παραπληροφόρησης (Frenkel, Alba and Zhong, 2020, Russonello 2020) που αποτελεί πρόκληση για τους επίσημους φορείς στην προσπάθειά τους να αναπτύξουν την στρατηγική τους επικοινωνία. Ο Παγκόσμιος Οργανισμός Υγείας (ΠΟΥ) αναφέρθηκε στην παραπάνω πρόκληση χρησιμοποιώντας τον όρο «infodemic» για να περιγράψει «την υπερπληθώρα πληροφοριών - κάποιων ανακριβών και μη - που δυσκολεύει τους ανθρώπους να βρουν αξιόπιστες πηγές και υπεύθυνη καθοδήγηση όταν τη χρειαστούν» (World Health Organization - WHO 2020). Σε αυτήν την πληροφοριακή αβεβαιότητα που περιβάλλει την κρίση το κοινό επιζητά να αποκτήσει γνώσεις καταφεύγοντας στο διαδίκτυο και στα ΜΚΔ, όπου έχει βρεθεί ότι ο ρόλος των πληροφοριακά πλούσιων παραγόντων είναι σημαντικός στο να μειωθεί η δυσπιστία και να διευκολυνθεί η ανεύρεση νοήματος (Mirbabaie et al. 2020).

Το φαινόμενο της παραπληροφόρησης στις ΗΠΑ, για παράδειγμα, βρέθηκε ότι είχε άμεσες επιδράσεις στην αντίληψη του κοινού για τη δημόσια υγεία. Οι παραπληροφορημένοι πολίτες αποδείχθηκαν πιο επιρρεπείς σε ανακριβείς παραδοχές περί υπερεκτίμησης της επικινδυνότητας του νέου ιού και της σοβαρότητας της πανδημίας από υγειονομικούς φορείς ή εξειδικευμένους επιστήμονες (Motta, Stecula and Farhart 2020). Η παραπληροφόρηση για το νέο ιό έχει, επίσης, χαρακτηριστεί ως η γενεσιουργός αιτία φαινομένων φυλετικών διακρίσεων με θύματα άτομα κινεζικής καταγωγής προκαλώντας μία τάση αντι-κινεζικής και αντι-ασιατικής ξενοφοβίας σε πολλές χώρες (Wen et al. 2020: 333). Ως βασική αιτία της τάσης των χρηστών του διαδικτύου να κοινοποιούν στα κοινωνικά δίκτυα λανθασμένες απόψεις για τον ιό έχει αναδειχθεί η αδυναμία που τους χαρακτηρίζει να μην εστιάζουν επαρκώς την προσοχή τους σε αυτά που ανακαλύπτουν και, συνεπώς, να μην κατανοούν κατά πόσο το περιεχόμενο είναι ακριβές ή ανακριβές (Pennycook et al. 2020).

Παρά τα παραπάνω φαινόμενα, στην Ελλάδα η χρήση των ΜΜΕ ως πηγών πληροφόρησης σχετικά με την πανδημία συνδέθηκε με μία τάση βελτίωσης της αξιοπιστίας τους και ιδίως της τηλεόρασης στο γενικό κοινό, ένα μέσο που σε έρευνα της *Metron Analysis* και της *Dianeosis* αναφέρθηκε ως προτιμητέο (από το 48,6% των ερωτώμενων) και αναδείχθηκε ως μια από τις επικρατέστερες πηγές ενημέρωσης (από το 73,8%) (Φαναράς 2020).

Ερευνητικές Υποθέσεις και Μεθοδολογία

Βάσει της παραπάνω θεωρητικής πλαισίωσης, οι κυριότερες ερευνητικές υποθέσεις που προέκυψαν στο πλαίσιο της παρούσας μελέτης είναι οι εξής:

Η1. Το κοινό σε μια μεγάλη ή ιδιαίτερη κρίση, ακόμα κι αν σε μεγάλο βαθμό δεν εμπιστεύεται τα ΜΜΕ, τελικά προσφεύγει σε αυτά για την ενημέρωσή του. Παράλληλα, ο χαμηλός βαθμός κατανάλωσης ενός μέσου ενημέρωσης ως πηγής πληροφόρησης δεν συνεπάγεται εξ ορισμού την απαξίωση του περιεχομένου του.

Η2. Οι νέες συνθήκες απομακρυσμένης επικοινωνίας που επέβαλε η πανδημία είτε για προσωπικούς είτε για εργασιακούς λόγους μέσω ψηφιακών πλατφορμών ανέδειξε την έντονη τάση του κοινού να προσφεύγει στο διαδίκτυο για την ενημέρωσή του σχετικά με τις εξελίξεις της πανδημίας.

Η3. Η τηλεόραση εθνικής εμβέλειας εξακολουθεί να αποτελεί ένα δυναμικό μέσο ενημέρωσης παρά την άνοδο στη χρήση του διαδικτύου και των ΜΚΔ.

Η4. Οι έντυπες εφημερίδες ακόμα και στο πλαίσιο κρίσιμων γεγονότων επιλέγονται σε πολύ περιορισμένο βαθμό από το κοινό για την ενημέρωσή του επιβεβαιώνοντας τις παραδοχές περί δομικής κρίσης του Τύπου.

Για τη διερεύνηση των ερευνητικών υποθέσεων διεξήχθη διαδικτυακή έρευνα-δημοσκόπηση σε δείγμα διαθεσιμότητας με χρήση ψηφιακού δομημένου ερωτηματολογίου 38 ερωτήσεων, εκ των οποίων οι περισσότερες ήταν κλειστού τύπου. Λόγω επιβολής της καραντίνας την εποχή διενέργειας της έρευνας κοινού (27 Μαρτίου – 23 Απριλίου 2020), η διεξαγωγή της μέσω διαδικτύου με εφαρμογή σε δείγμα διαθεσιμότητας κρίθηκε ως η πλέον αρμόζουσα και σχεδόν «αποκλειστική» επιλογή.

Οι θεματικές ενότητες του ερωτηματολογίου περιείχαν ερωτήσεις σχετικές με τις ερευνητικές υποθέσεις και στόχο είχαν να διερευνήσουν: (α) τον βαθμό εμπιστοσύνης του κοινού απέναντι στο θεσμό των ΜΜΕ, (β) τις επιλογές στις οποίες προέβησαν οι πολίτες ως προς τις πηγές πληροφόρησης αναφορικά με τις εξελίξεις του νέου στελέχους κορωνοϊού SARS-CoV-2.

Δείγμα έρευνας

Στην έρευνα συμμετείχαν συνολικά 2.525 ερωτώμενοι (1.013 άνδρες και 1.512 γυναίκες) κατά τη διάρκεια του επιβαλλόμενου από την κυβέρνηση εγκλεισμού και πιο συγκεκριμένα την περίοδο 27 Μαρτίου-23 Απρίλιου 2020. Η πλειοψηφία των συμμετεχόντων (57%, Πίνακας 1) ανήκαν στην ηλικιακή κατηγορία 25-44, διέμεναν στην Αθήνα (66%) και ήταν άτομα υψηλού μορφωτικού επιπέδου (79% πανεπιστημιακής εκπαίδευσης), προφανώς λόγω της διαδικτυακής εφαρμογής της έρευνας. Ως προς την επαγγελματική τους απασχόληση, οι ερωτώμενοι προέρχονταν από διάφορες κατηγορίες εργαζομένων με κυριότερες τις εξής: μισθωτοί του ιδιωτικού τομέα, μη σχετιζόμενοι με επαγγέλματα υγείας (28%), αυτοαπασχολούμενοι - ελεύθεροι επαγγελματίες, πανεπιστημιακής εκπαίδευσης ή μη (17%) και δημόσιοι υπάλληλοι ή συμβασιούχοι στο δημόσιο, μη σχετιζόμενοι με τον χώρο της υγείας (16%). Μικρότερο μέρος του δείγματος αντιπροσώπευαν οι εργαζόμενοι στις δομές υγείας (4%) και οι φοιτητές (13%). Μια σημαντική μερίδα των ερωτώμενων (41%) δήλωσε ότι εν μέσω περιοριστικών μέτρων (lockdown) είχε εφαρμόσει την κατ' οίκον εργασία με την κατάλληλη υποστήριξη του εργοδότη. Τέλος, το δείγμα της έρευνας διαμορφώθηκε από άτομα όλων σχεδόν των ιδεολογικών προσανατολισμών (από την Άκρα Αριστερά έως τη Δεξιά) με την πλειοψηφία να αυτοτοποθετείται στο

ιδεολογικό φάσμα της Αριστεράς (36% Κεντροαριστεροί, 20% Αριστεροί και 7% Άκρα Αριστεροί).

Πίνακας 1: Χαρακτηριστικά στοιχεία του δείγματος έρευνας (%)

Φύλο	**Ποσοστά (%)**
Άνδρας	40,1
Γυναίκα	59,9
Ηλικία	
Έως 24 ετών	11,3
25-44 ετών	57,8
45-64 ετών	29,4
65+ ετών	1,6
Επίπεδο Εκπαίδευσης	
Έως Λύκειο	10,5
Πτυχίο ΙΕΚ, ΚΕΚ, Κολλεγίου	10,5
Πτυχίο ΑΕΙ/ΤΕΙ	32,0
Μεταπτυχιακό	37,9
Διδακτορικό	9,2
Επαγγελματική Απασχόληση	
Ιατροί, νοσηλευτές, προσωπικό νοσοκομείων και μονάδων υγείας	3,5
Μισθωτοί στον ιδιωτικό τομέα (εκτός των επαγγελματιών υγείας)	28,6
Δημόσιοι υπάλληλοι ή με σύμβαση στο δημόσιο (εκτός των επαγγελματιών υγείας)	17,1
Αυτοαπασχολούμενοι, ελεύθεροι επαγγελματίες	17,8
Φοιτητές, σπουδαστές, μαθητές	13,2
Στρατιωτικοί, σώματα ασφαλείας	1,2
Συνταξιούχοι	3,3
Άνεργοι	9,8
Προσωρινά απολυμένοι	0,7
Σε άδεια εργασίας	1,1
Δεν είναι δυνατή η εργασία, αναστολή εργασίας	1,7
Άλλο	0,5
Δεν Ξέρω / Δεν Απαντώ	1,3

Αποτελέσματα Έρευνας: Ο κορωνοϊός και τα Μέσα επικοινωνίας: Ο βαθμός εμπιστοσύνης και οι προτιμήσεις του κοινού ανά κατηγορία Μέσου

Σύμφωνα με τα ευρήματα της έρευνας, το κοινό που συμμετείχε σε αυτή, ανεξαρτήτως ηλικιακής κατηγορίας και πολιτικής αυτοτοποθέτησης, σε ένα σημαντικό μέρος του κάνει συχνή χρήση (καθημερινά/3-4 φορές τη βδομάδα) δύο, τριών ή και τεσσάρων ΜΜΕ, στοιχείο που αποτελεί ενδείκτη της τάσης του κοινού να προσφεύγει σε έναν συνδυασμό ενημερωτικών πηγών για τις εξελίξεις του κορωνοϊού (ενδεικτικά 32,6% των ανδρών και 33,1% των γυναικών κάνει συχνή χρήση τριών ΜΜΕ, p=0,000).[1]

Παρόλα αυτά το κοινό όλων των ηλικιακών κατηγοριών αλλά και των δύο φύλων, στην πλειοψηφία του, εκφράζει περιορισμένη ή μηδαμινή εμπιστοσύνη απέναντι στα ΜΜΕ (Γράφημα 1, Πίνακας 2). Η αρνητική αυτή τοποθέτηση είναι

ιδιαίτερα διευρυμένη μεταξύ των ατόμων που αυτοτοποθετούνται στην Άκρα Αριστερά (90,9%) και την Αριστερά (84,1%), ενώ περιορίζεται όσο μετακινούμαστε προς το φάσμα της Κεντρο-Δεξιάς (43,8%) ή της Δεξιάς (42,5%, p=0,000).

Επιφυλακτική στάση εκφράζει επίσης το κοινό, ανεξαρτήτως ηλικίας και φύλου, και για τις αναρτήσεις που πραγματοποιούνται στα ΜΚΔ (Γράφημα 1), φανερώνοντας ένα ευρύτερο αίσθημα δυσπιστίας του απέναντι στην πληροφόρηση που προέρχεται τόσο από τα παραδοσιακά όσο και από τα νέα μέσα επικοινωνίας. Η περιορισμένη ή μηδαμινή εμπιστοσύνη απέναντι στις αναρτήσεις των κοινωνικών δικτύων παρατηρείται σε μεγάλο βαθμό και στα άτομα όλων των πολιτικών χώρων με χαρακτηριστικότερη την ιδιαίτερα διευρυμένη αρνητική στάση των ατόμων της Κεντρο-Αριστεράς (70,8%) και της Αριστεράς (68,7%, p=0,000).

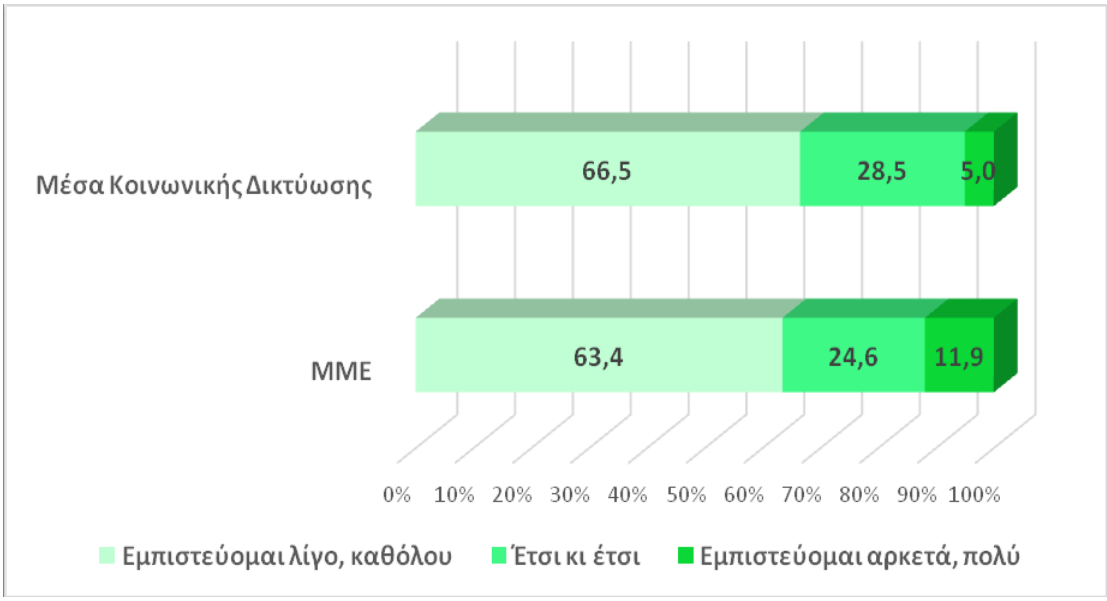

Γράφημα 1: Βαθμός εμπιστοσύνης στα ΜΜΕ, στα Μέσα Κοινωνικής Δικτύωσης (%)

Οι έντυπες εφημερίδες είναι το μέσο που επιλέγει σε ιδιαίτερα περιορισμένη συχνότητα (1-2 φορές τη βδομάδα/λιγότερο συχνά, Γράφημα 2) για την ενημέρωσή του γύρω από τον κορωνοϊό όλο το ηλικιακό εύρος του κοινού, ανεξαρτήτως φύλου ή πολιτικής αυτοτοποθέτησης, στοιχείο που επιβεβαιώνει τις παραδοχές περί δομικής κρίσης του Τύπου στην Ελλάδα. Αυτό δεν σημαίνει, ωστόσο, ότι το κοινό στο σύνολό του απορρίπτει τις έντυπες εφημερίδες ως προς τη χρησιμότητα της ενημέρωσης που προσφέρουν. Στο θέμα αυτό οι επικρατέστερες τάσεις φαίνεται να διίστανται με μια σημαντική μερίδα του κοινού όλων των ηλικιακών κατηγοριών (άνω του 32%, p=0,116) να αξιολογεί την έντυπη ενημέρωση ως σχετικά (έτσι κι έτσι) χρήσιμη και μια άλλη μερίδα εξίσου δυναμική (άνω του 34%) να την χαρακτηρίζει λίγο έως καθόλου χρήσιμη. Οι αρνητικές αξιολογήσεις είναι πιο διευρυμένες μεταξύ των ανδρών παρά μεταξύ των γυναικών (47,8% των ανδρών έναντι 31,8% των γυναικών χαρακτηρίζει λίγο ή καθόλου χρήσιμη την ενημέρωση από τις εφημερίδες, p=0,000), όπως επίσης είναι εντονότερες μεταξύ των ατόμων που εντάσσονται κυρίως στην Άκρα Αριστερά παρά στους πιο κεντρώους ή δεξιούς πολιτικούς χώρους (50,3% των ατόμων της Άκρας Αριστεράς χαρακτηρίζει λίγο έως καθόλου χρήσιμη την ενημέρωση από τις εφημερίδες έναντι του 32,7% και του 34% των ατόμων της Κεντρο-Δεξιάς και Δεξιάς αντιστοίχως, p=0,000).

Πίνακας 2: Βαθμός εμπιστοσύνης στα ΜΜΕ ανά φύλο, ηλικιακή κατηγορία, πολιτική αυτοτοποθέτηση (%)

	Εμπιστεύομαι λίγο, καθόλου	**Έτσι κι έτσι**	**Εμπιστεύομαι αρκετά, πολύ**	Στατιστικός έλεγχος Χ2, p-value
Φύλο				
Άνδρας	66,8	21,4	11,7	0,006
Γυναίκα	61,2	26,8	12,0	
Ηλικιακή Κατηγορία				
Έως 24 ετών	67,4	25,1	7,5	**0,000**
25-44 ετών	66,4	23,7	9,9	
45-64 ετών	56,4	25,9	17,7	
65 ετών και άνω	57,5	32,5	10,0	
Πολιτική Αυτοτοποθέτηση				
Άκρα Αριστερά	90,9	7,0	2,1	**0,000**
Αριστερά	84,1	12,7	3,1	
Κεντρο-Αριστερά	66,1	25,3	8,6	
Κεντρο-Δεξιά	43,8	34,8	21,3	
Δεξιά	42,5	32,5	25,0	

Το ραδιόφωνο, παρόλο που δεν αποτελεί ιδιαίτερα δημοφιλή πηγή ενημέρωσης μεταξύ των μελών του κοινού, τα άτομα μεγαλύτερης ηλικίας φαίνεται να προσφεύγουν περισσότερο συχνά σε αυτό συγκριτικά με τις άλλες ηλικιακές κατηγορίες του κοινού (το 31,2% ηλικίας 45-64 ετών και το 42,5% ηλικίας 65 ετών και άνω το επιλέγει καθημερινά/3-4 φορές τη βδομάδα, p=0,000). Ως προς το φύλο, τόσο οι άνδρες (75,8%, p=0,074) όσο και οι γυναίκες (78,8%) δηλώνουν ότι κάνουν περιορισμένη χρήση του ραδιοφώνου, η οποία σε συχνότητα κυμαίνεται κάτω από τις 3 φορές την εβδομάδα. Η περιορισμένη χρήση του ραδιοφώνου είναι, επίσης, κοινό στοιχείο των ατόμων όλων των πολιτικών χώρων (το κοινό από την Άκρα Αριστερά μέχρι και τη Δεξιά σε ποσοστό που υπερβαίνει το 72% δηλώνει ότι ενημερώνεται από το ραδιόφωνο λιγότερο από 3 φορές την εβδομάδα έως και καθόλου, p=0,019).

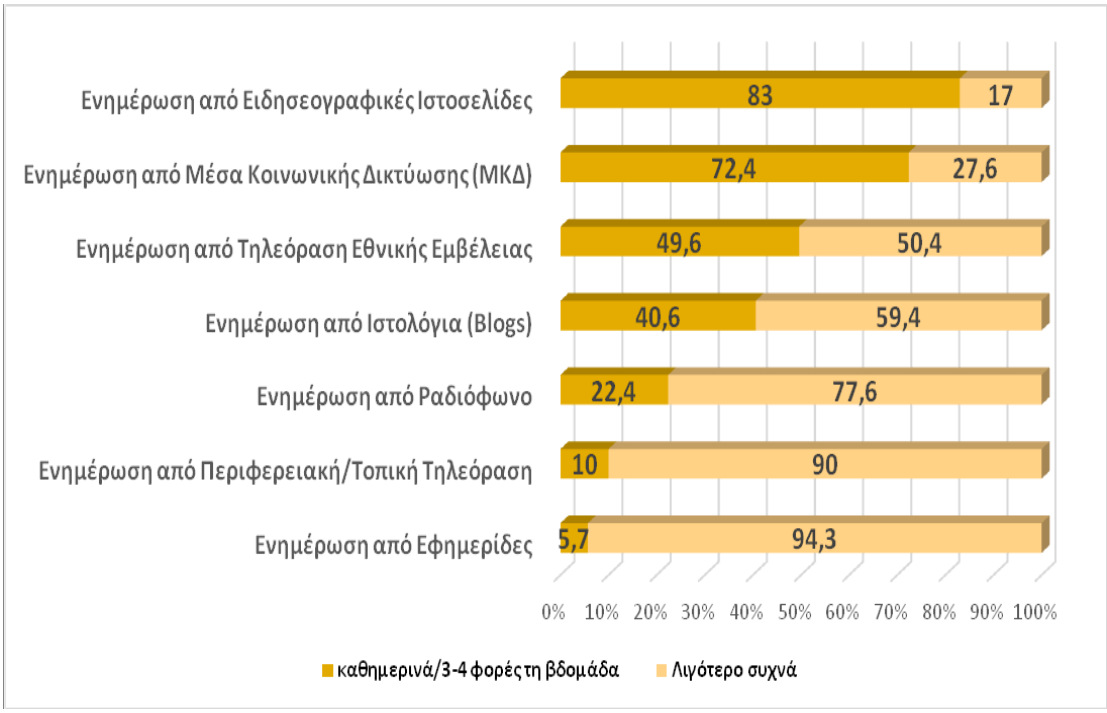

Γράφημα 2: Συχνότητα προσφυγής του κοινού στα ΜΜΕ ανά κατηγορία Μέσου την περίοδο των πρώτων έκτακτων μέτρων αντιμετώπισης της πανδημίας: 27 Μαρτίου – 23 Απριλίου 2020 (%)

Σε αντίθεση με τις έντυπες εφημερίδες και το ραδιόφωνο, τα τηλεοπτικά κανάλια εθνικής εμβέλειας αποτελούν μια πολύ συχνή επιλογή ενημέρωσης για ένα μεγάλο μέρος του κοινού όλων των ηλικιακών κατηγοριών (Πίνακας 3), το οποίο γίνεται εμφανώς μεγαλύτερο στις ηλικιακές κατηγορίες τηλεθεατών άνω των 45 ετών (το 58,2% του κοινού, ηλικίας 45-64 ετών, και το 60% του κοινού, ηλικίας 65 ετών και άνω, δηλώνει ότι επιλέγει να ενημερώνεται από την τηλεόραση εθνικής εμβέλειας καθημερινά/3-4 φορές τη βδομάδα, p=0,000). Ως προς το φύλο, τα αποτελέσματα της έρευνας φανερώνουν μια πιο διευρυμένη τάση αρκετά συχνής ή και καθημερινής προσφυγής στην τηλεόραση εθνικής εμβέλειας περισσότερο μεταξύ των γυναικών παρά μεταξύ των ανδρών (οι γυναίκες δηλώνουν ότι ενημερώνονται από τα κανάλια εθνικής εμβέλειας καθημερινά/3-4 φορές τη βδομάδα σε ποσοστό 53,4% έναντι των ανδρών σε ποσοστό 43,8%, p=0,000). Η συχνή ή καθημερινή παρακολούθηση των εθνικής εμβέλειας καναλιών για ενημερωτικούς σκοπούς αποτελεί εντονότερη συνήθεια μεταξύ των ατόμων της Κεντρο-Δεξιάς (65%) ή Δεξιάς (64,6%), ενώ αντιθέτως η τάση αυτή μετριάζεται στα άτομα των υπόλοιπων πολιτικών χώρων (στους Κεντρο-Αριστερούς 46,5%, στους Αριστερούς 36,4% και στους Άκρα Αριστερούς 26,2%, p=0,000).

Ωστόσο, η δυναμική αυτή της τηλεόρασης ως πηγής ενημέρωσης για τον κορωνοϊό είναι εύλογο να μην ισχύει στην περίπτωση των περιφερειακών ή τοπικών καναλιών, τα οποία επιλέγονται σε συχνή βάση (καθημερινά/3-4 φορές τη βδομάδα) μόνο από μια πολύ περιορισμένη μερίδα του κοινού ανεξαρτήτως ηλικίας και πολιτικής αυτοτοποθέτησης.

Πίνακας 3: Συχνότητα ενημέρωσης από τηλεοπτικά κανάλια εθνικής εμβέλειας ανά φύλο, ηλικιακή κατηγορία, πολιτική αυτοτοποθέτηση (%)

	Καθημερινά, 3-4 φορές την εβδομάδα	**Λιγότερο Συχνά**	Στατιστικός έλεγχος X^2, p-value
Φύλο			
Άνδρας	43,8	56,2	**0,000**
Γυναίκα	53,4	46,6	
Ηλικιακή Κατηγορία			
Έως 24 ετών	48,7	51,3	**0,000**
25-44 ετών	44,8	55,2	
45-64 ετών	58,2	41,8	
65 ετών και άνω	60	40	
Πολιτική Αυτοτοποθέτηση			
Άκρα Αριστερά	26,2	73,8	**0,000**
Αριστερά	36,4	63,6	
Κεντρο-Αριστερά	46,5	53,5	
Κεντρο-Δεξιά	65	35	
Δεξιά	64,6	35,4	

Η τηλεόραση εθνικής εμβέλειας αν και αποτελεί μία δημοφιλή επιλογή του κοινού, ιδιαίτερα μεταξύ των ατόμων μεγαλύτερων ηλικιακών κατηγοριών, η χρησιμότητα της ενημερωτικής εκροής που προσφέρει δεν αξιολογείται ομοιόμορφα (Γράφημα 3). Οι θετικότερες αξιολογήσεις προέρχονται κυρίως από τους τηλεθεατές 65 ετών και άνω (το 40% αξιολογεί την ενημέρωση από τις τηλεοπτικές ειδήσεις αρκετά ή πολύ χρήσιμη, p=0,000), ενώ στις μικρότερες ηλικιακές κατηγορίες οι αξιολογήσεις μοιράζονται μεταξύ της σχετικής χρησιμότητας και της ελάχιστης ή ανύπαρκτης χρησιμότητας (το 41,9% του κοινού, ηλικίας έως 24 ετών, χαρακτηρίζει σχετικά/ έτσι κι έτσι χρήσιμη την τηλεοπτική ενημέρωση και το 40,7% του κοινού, ηλικίας 25-44 ετών, χαρακτηρίζει λίγο ή καθόλου χρήσιμη την τηλεοπτική ενημέρωση). Ως προς το φύλο, οι αρνητικότερες αξιολογήσεις με βάση τις οποίες η τηλεοπτική ενημέρωση χαρακτηρίζεται λίγο ή καθόλου χρήσιμη, είναι περισσότερο συχνές μεταξύ των ανδρών παρά μεταξύ των γυναικών (το 48,1% των ανδρών αναφέρεται σε λίγο ή καθόλου χρήσιμη ενημέρωση από τις τηλεοπτικές ειδήσεις έναντι του 33,1% των γυναικών, p=0,000). Με κριτήριο την πολιτική αυτοτοποθέτηση των ατόμων είναι εμφανές ότι οι επικριτικότερες αξιολογήσεις της τηλεοπτικής ενημέρωσης κυριαρχούν κυρίως στο φάσμα της Αριστεράς, ενώ περιορίζονται όσο μετακινούμαστε προς τον πολιτικό χώρο του Κέντρου και της Δεξιάς (το 69% των ατόμων της Άκρας Αριστεράς χαρακτηρίζει λίγο έως καθόλου χρήσιμες τις τηλεοπτικές ειδήσεις, το 52,6% της Αριστεράς, το 37,9% της Κεντρο-Αριστεράς, το 27,2% της Κεντρο-Δεξιάς και το 24,5% της Δεξιάς, p=0,000).

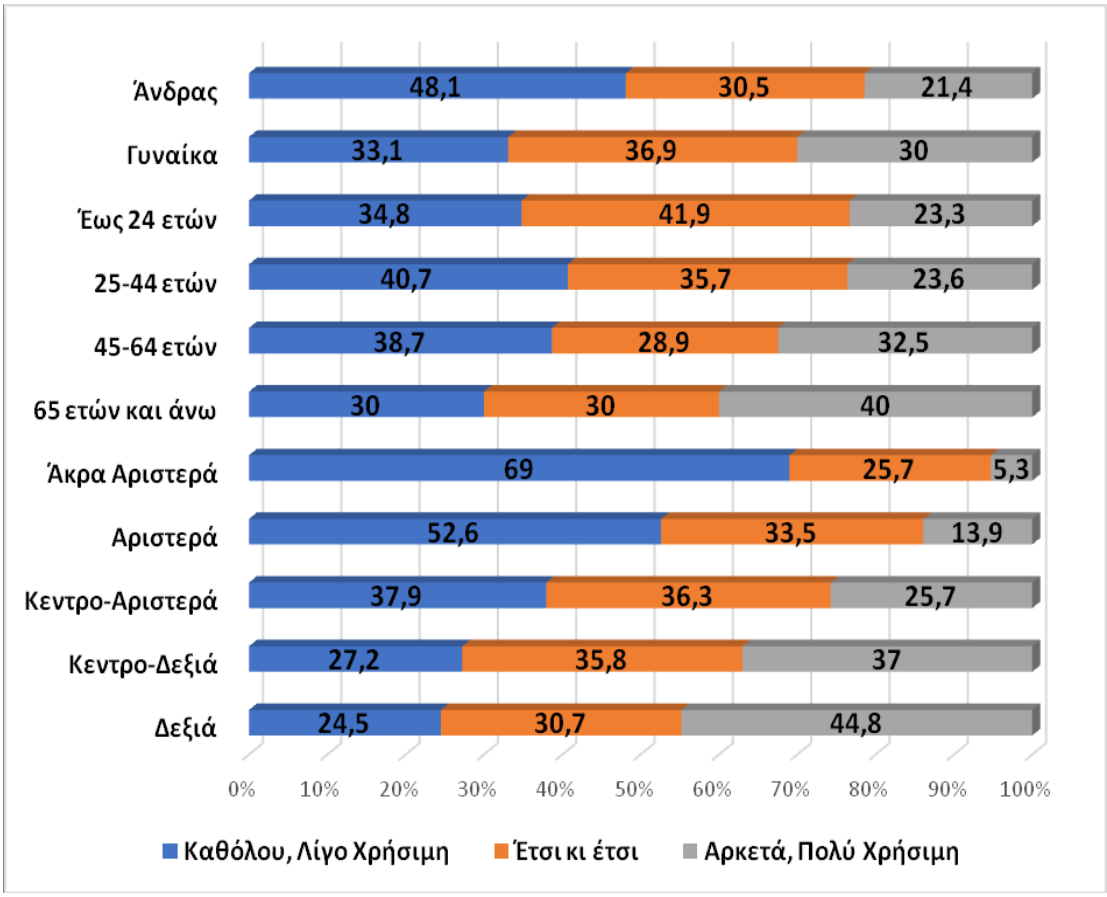

Γράφημα 3: Χρησιμότητα ενημέρωσης από τηλεοπτικά κανάλια εθνικής εμβέλειας ανά φύλο, ηλικιακή κατηγορία, πολιτική αυτοτοποθέτηση (%). Σημείωση: Στατιστικός έλεγχος Χ2, p-value για φύλο, ηλικία και πολιτική αυτοτοποθέτηση p=0,000.

Όσον αφορά την ενημέρωση που προσφέρεται από το διαδίκτυο η συντριπτική πλειοψηφία του κοινού όλων των ηλικιακών κατηγοριών αλλά και ανεξαρτήτως φύλου δείχνει μια έντονη τάση να την επιλέγει, στοιχείο που ίσως ευνοείται και από το γεγονός ότι οι νέες συνθήκες της καραντίνας ώθησε τους πολίτες στην αξιοποίηση ψηφιακών πλατφορμών είτε για εργασιακούς είτε για προσωπικούς λόγους. Ακόμα και οι πολίτες άνω των 65 ετών σε ποσοστό 80% δηλώνουν πως ενημερώνονται για τον κορωνοϊό μέσω ειδησεογραφικών ιστοσελίδων τουλάχιστον 3-4 φορές την εβδομάδα (p=0,011).

Τα ιστολόγια, αν και δεν αποτελούν το ίδιο συχνή επιλογή για ένα τόσο διευρυμένο κοινό, παρόλα αυτά ένα σημαντικό μέρος των πολιτών, κυρίως των ηλικιακών κατηγοριών 45 ετών και άνω, δηλώνει ότι τα επισκέπτεται πολύ συχνά έως και καθημερινά με στόχο να ενημερωθεί σχετικά με τον κορωνοϊό (το κοινό ηλικίας 45-64 ετών καθώς και το κοινό ηλικίας 65 ετών και άνω επιλέγει τα ιστολόγια σε ποσοστό 45% τουλάχιστον 3-4 φορές την εβδομάδα, p=0,019). Με κριτήριο την πολιτική αυτοτοποθέτηση η συχνότερη ροπή προς τα ιστολόγια (καθημερινά/3-4 φορές τη βδομάδα) εμφανίζεται πιο έντονη στα άτομα του αριστερού πολιτικού χώρου παρά σε εκείνα του κεντρώου ή δεξιού χώρου.

Η εμφανής τάση του κοινού προς τη διαδικτυακή ενημέρωση συμβαδίζει με τη θετική ή έστω σχετική χρησιμότητα που αποδίδει ένα σημαντικό μέρος του στην πληροφόρηση που πηγάζει από τις ειδησεογραφικές ιστοσελίδες (Γράφημα 4). Μάλιστα, είναι αξιοσημείωτο ότι όσο μεγαλύτερη είναι η ηλικιακή κατηγορία των

μελών του κοινού τόσο αυξάνεται το ποσοστό που χαρακτηρίζει την ενημέρωση από τις ειδησεογραφικές ιστοσελίδες αρκετά ή πολύ χρήσιμη (ο χαρακτηρισμός αυτός αποδίδεται από το 39,9% του κοινού ηλικίας 25-44, από το 43,1% του κοινού ηλικίας 45-64 ετών και από το 45% του κοινού ηλικίας 65 ετών και άνω, p=0,384). Ως προς το φύλο, το γυναικείο κοινό, συγκριτικά με το αντρικό, χαρακτηρίζεται από εντονότερη ροπή στο να αξιολογεί θετικά την ενημέρωση που προέρχεται από τις ιστοσελίδες (43,6% των γυναικών τη θεωρεί αρκετά έως πολύ χρήσιμη έναντι 35,3% των ανδρών, p=0,000), ενώ ως προς την πολιτική αυτοτοποθέτηση παρατηρούνται σημαντικές αποκλίσεις στο εύρος του κοινού που κρίνει θετικά (ή έστω μέτρια) τη χρησιμότητα της διαδικτυακής ενημέρωσης (ενδεικτικά το 39% του κοινού της Άκρας Αριστεράς τη χαρακτηρίζει αρκετά έως πολύ χρήσιμη με το αντίστοιχο ποσοστό για το κοινό της Δεξιάς να κυμαίνεται στο 44,3%, p=0,004).

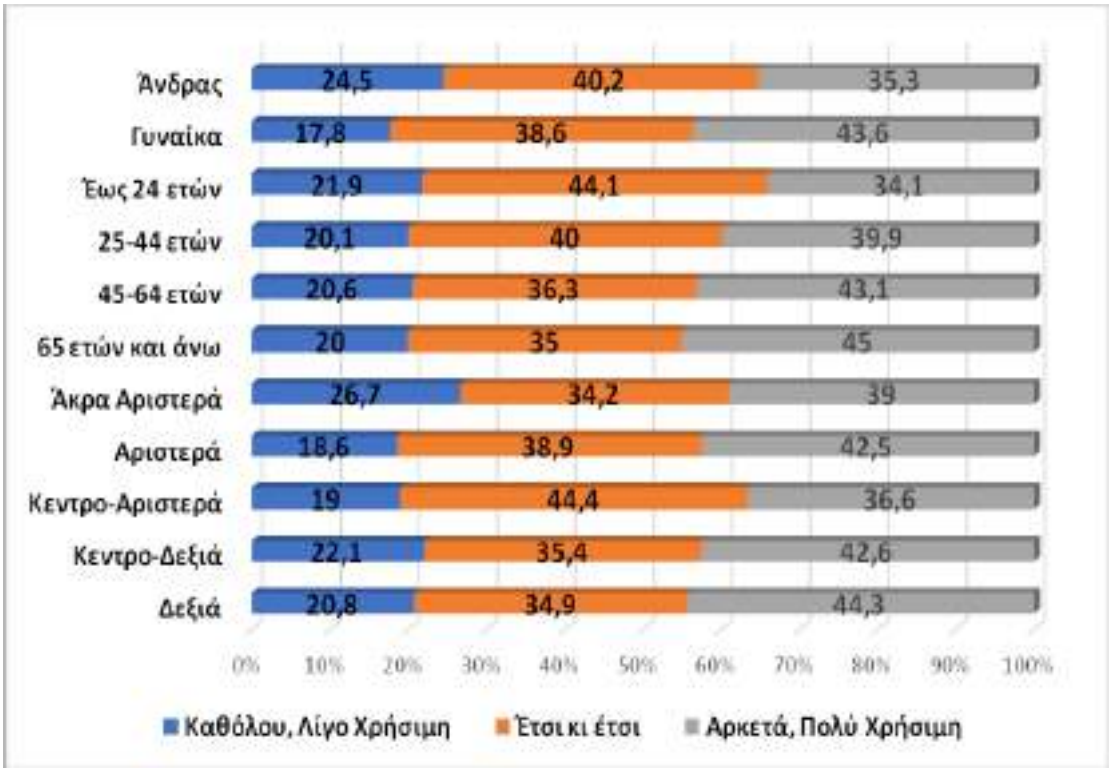

Γράφημα 4: Χρησιμότητα ενημέρωσης από τις ειδησεογραφικές ιστοσελίδες ανά φύλο, ηλικιακή κατηγορία, πολιτική αυτοτοποθέτηση (%). Σημείωση: Στατιστικός έλεγχος Χ2, p-value για φύλο p=0,000, για ηλικία p=0,384 και για πολιτική αυτοτοποθέτηση p=0,004

Τα ΜΚΔ, αν και συγκεντρώνουν μικρή έως μηδαμινή εμπιστοσύνη από το μεγαλύτερο μέρος του κοινού όλων των ηλικιακών κατηγοριών, η ενημέρωση που προσφέρουν για την πανδημία φαίνεται να αντιπροσωπεύει μια διευρυμένη επιλογή σε πολύ συχνή βάση (καθημερινά/3-4 φορές τη βδομάδα, Πίνακας 4) για το μεγαλύτερο μέρος του κοινού μιας μεγάλης γκάμας ηλικιακών κατηγοριών (67,4% για τα άτομα έως 24 ετών, και άνω του 70% για τα άτομα 25-44 ετών καθώς και για τα άτομα 45-64 ετών, p=0,014). Ακόμα και οι πολίτες 65 ετών και άνω, που θεωρητικά αντιπροσωπεύουν μια γενιά λιγότερο εξοικειωμένη με τις νέες τεχνολογίες συγκριτικά με τις υπόλοιπες, σε ένα μεγάλο μέρος τους (57,5%) φαίνεται να προσφεύγουν σε συχνή βάση στα ΜΚΔ για να ενημερωθούν σχετικά με τις εξελίξεις της πανδημίας. Ως προς το φύλο, η τακτική αυτή τάση προσφυγής στα ΜΚΔ εμφανίζεται λίγο πιο διευρυμένη μεταξύ των γυναικών έναντι των ανδρών (οι γυναίκες δηλώνουν ότι χρησιμοποιούν τα ΜΚΔ για να ενημερωθούν καθημερινά/3-4 φορές τη βδομάδα σε

ποσοστό 75,5% έναντι των ανδρών σε ποσοστό 67,7%, p=0,000), είναι ωστόσο εξίσου διευρυμένη στα άτομα όλων των πολιτικών χώρων (ενδεικτικά τα άτομα της Άκρας Αριστεράς ενημερώνονται από τα ΜΚΔ καθημερινά/3-4 φορές τη βδομάδα σε ποσοστό 75,9% και το αντίστοιχο ποσοστό για τα άτομα της Δεξιάς κυμαίνεται στο 70,3%, p=0,067).

Πίνακας 4: Συχνότητα ενημέρωσης από τα ΜΚΔ ανά φύλο, ηλικιακή κατηγορία, πολιτική αυτοτοποθέτηση (%)

	Καθημερινά, 3-4 φορές την εβδομάδα	**Λιγότερο Συχνά**	Στατιστικός έλεγχος X^2, p-value
Φύλο			
Άνδρας	67,7	32,3	**0,000**
Γυναίκα	75,5	24,5	
Ηλικιακή Κατηγορία			
Έως 24 ετών	67,4	32,6	0,014
25-44 ετών	74,5	25,5	
45-64 ετών	71,1	28,9	
65 ετών και άνω	57,5	42,5	
Πολιτική Αυτοτοποθέτηση			
Άκρα Αριστερά	75,9	24,1	0,067
Αριστερά	76,1	23,9	
Κεντρο-Αριστερά	72,4	27,6	
Κεντρο-Δεξιά	69,2	30,8	
Δεξιά	70,3	29,7	

Παρόλα αυτά η εικόνα της διευρυμένης προσφυγής στα ΜΚΔ αντιτίθεται στην αρνητική, ως επί το πλείστον, αξιολόγηση στην οποία προβαίνει το κοινό όλων των ηλικιακών κατηγοριών αναφορικά με την ενημέρωση που προέρχεται από αυτά (σε όλες τις ηλικιακές κατηγορίες πάνω από το 47% του κοινού χαρακτηρίζει την ενημέρωση από τα ΜΚΔ λίγο ή/και καθόλου χρήσιμη, p=0,931, Γράφημα 5). Η αρνητική αυτή αξιολόγηση είναι περισσότερο κυρίαρχη στους άνδρες παρά στις γυναίκες (54,8% των ανδρών χαρακτηρίζει λίγο ή καθόλου χρήσιμη την ενημέρωση από τα ΜΚΔ έναντι 45,1% των γυναικών, p=0,000) και παράλληλα εμφανίζεται σε διευρυμένο βαθμό -με μικρές αποκλίσεις- στα άτομα όλων των πολιτικών χώρων.

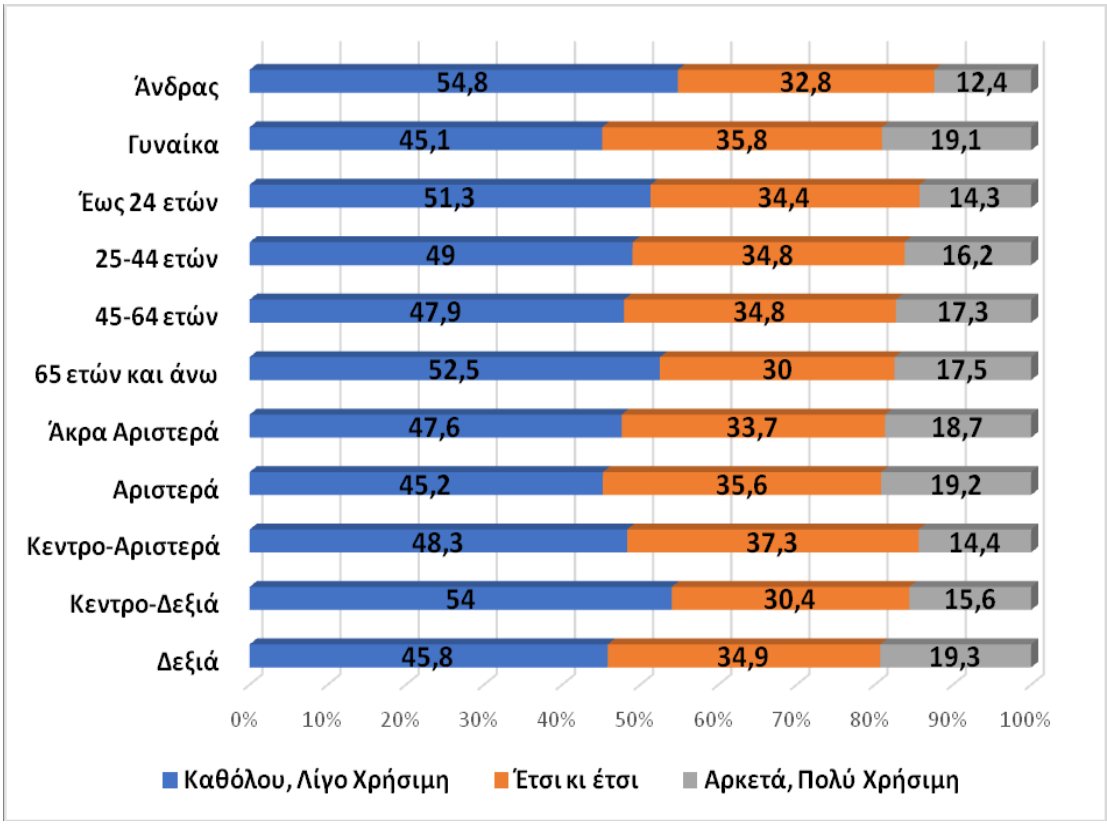

Γράφημα 5: Χρησιμότητα ενημέρωσης από τα ΜΚΔ ανά φύλο, ηλικιακή κατηγορία, πολιτική αυτοτοποθέτηση (%). Σημείωση: Στατιστικός έλεγχος Χ2, p-value για φύλο p=0,000, για ηλικία p=0,931 και για πολιτική αυτοτοποθέτηση p=0,021.

Συμπεράσματα

Κατά την πρώτη φάση εξάπλωσης του κορωνοϊού στην Ελλάδα (Μάρτιος – Απρίλιος 2020) το θέμα της πανδημίας είναι εύλογο ότι αποτέλεσε το κοινό πεδίο αναφοράς των πολιτών, μία τάση που τροφοδοτήθηκε από την έντονη στροφή των ΜΜΕ σε θέματα υγειονομικού ενδιαφέροντος σχετιζόμενα με το νέο στέλεχος κορωνοϊού SARS-CoV-2.

Σύμφωνα με τα ευρήματα της έρευνας, το κοινό, εντός των συνθηκών της καραντίνας, όπως και σε προγενέστερες κρίσεις άλλωστε, κατέφυγε στα ΜΜΕ για να πληροφορηθεί για τις εξελίξεις της πανδημίας. Οι ειδησεογραφικές ιστοσελίδες και τα εθνικής εμβέλειας τηλεοπτικά κανάλια αποτέλεσαν κυρίαρχες επιλογές για μια διευρυμένη μερίδα του κοινού, ανεξαρτήτως ηλικιακής κατηγορίας, φύλου και πολιτικού προσανατολισμού, φανερώνοντας ότι η δυναμική του τηλεοπτικού μέσου εξακολουθεί να υφίσταται σε ένα υβριδικό επικοινωνιακό πεδίο το οποίο συμπληρώνεται από την ανερχόμενη δυναμική του διαδικτύου. Όλα αυτά χάρη σε ένα ενεργό κοινό, το οποίο κατά ένα μεγάλο μέρος του και σε συχνή βάση (καθημερινά/3-4 φορές τη βδομάδα) κάνει χρήση δύο ή τριών ΜΜΕ, παρόλο που ως επί το πλείστον τρέφει περιορισμένη ή μηδαμινή εμπιστοσύνη στο θεσμό των ΜΜΕ. Στο ίδιο μοτίβο τα ΜΚΔ, ως ένα νέο αλλά ιδιότυπο πεδίο επικοινωνίας, φαίνεται να αποτελούν ταυτόχρονα πηγή ενημέρωσης για τον κορωνοϊό για μια μεγάλη μερίδα του κοινού παρόλο που χαίρουν της περιορισμένης εμπιστοσύνης του.

Συνεπώς, για τους έγκλειστους Έλληνες τα μέσα επικοινωνίας φαίνεται να είναι ένα αναγκαίο κακό·αν και δεν τους έχουν πείσει για την υψηλή αξιοπιστία τους,

επιλέγουν να αξιοποιήσουν το ελάχιστα έως αρκετά χρήσιμο, όπως το χαρακτηρίζουν, περιεχόμενό τους με στόχο να ενημερωθούν για τις εξελίξεις της πανδημίας και να αποκτήσουν αντίληψη και θέαση της σοβαρότητας της υγειονομικής κρίσης και των συνεπειών της. Το εύρημα αυτό αναφορικά με την επιφυλακτική στάση του κοινού απέναντι στην αξιοπιστία των μέσων επικοινωνίας επιβεβαιώνει τα αποτελέσματα παλιότερων ερευνών, οι οποίες έχουν καταγράψει στο ελληνικό επικοινωνιακό πεδίο μια διαχρονική τάση χαμηλής εμπιστοσύνης του κοινού στις ειδήσεις με την ανεξάρτητη δημοσιογραφία να χαρακτηρίζεται εξαιρετικά ή πολύ σημαντική για την εύρυθμη λειτουργία της κοινωνίας (Καλογερόπουλος 2020).

Σε κάθε κρίση είναι εύλογο οι θεσμοί της κοινωνίας να δοκιμάζονται, μεταξύ των οποίων και τα ΜΜΕ, τα οποία μέσα από την πλαισίωση των ειδήσεων επιδρούν σημαντικά στη θέαση αλλά και ερμηνεία της πραγματικότητας. Αν και απολύτως αναγκαία -ιδίως σε περιόδους κρίσης- λόγω της ενημερωτικής αποστολής τους, κρίνονται αυστηρά αποτελώντας θύλακες μειωμένης αξιοπιστίας για το κοινό, ανεξαρτήτως φύλου, ηλικίας και μορφωτικού επιπέδου. Για την ακρίβεια η εμπιστοσύνη του κοινού προς τα ΜΜΕ ήταν και παρέμεινε κλονισμένη την περίοδο της καραντίνας, παρόλα αυτά η έλλειψη εμπιστοσύνης δεν συνεπάγεται και απαξίωση του περιεχομένου τους. Είναι χαρακτηριστικό ότι ακόμα και οι έντυπες εφημερίδες, οι οποίες μέχρι και σε συνθήκες κρίσης αντιπροσωπεύουν ένα μέσο ενημέρωσης μειωμένης δημοφιλίας, ως προς το προσφερόμενο περιεχόμενο συγκεντρώνουν αξιολογήσεις περί μέτριας έστω χρησιμότητας από ένα σημαντικό μέρος του κοινού.

Η διαδικτυακή ενημέρωση, που αποτελεί το νέο πεδίο έλξης για μια μεγάλη μερίδα του κοινού, ανεξαρτήτως ηλικίας, φύλου και πολιτικού προσανατολισμού, είναι θετικό ότι δεν αξιολογείται ομοιόμορφα σε όλες τις πτυχές της ως προς τη χρησιμότητά της. Οι επικριτικότερες αξιολογήσεις αφορούν τα ΜΚΔ, τα οποία άλλωστε στο πλαίσιο εμπειρικών μελετών έχουν συνδεθεί με φαινόμενα συνωμοσιολογίας και παραπληροφόρησης. Αντιθέτως, οι ειδησεογραφικές ιστοσελίδες ως προς τη χρησιμότητα της ενημερωτικής δυναμικής τους αξιολογούνται, ως επί το πλείστον, θετικά επισφραγίζοντας τη διαφορετική θέση τους στο υβριδικό επικοινωνιακό πεδίο.

Συνοψίζοντας, στο πεδίο των ΜΜΕ, το οποίο επλήγη οικονομικά από την εμφάνιση της πανδημίας, οι πρωτόγνωρες συνθήκες κοινωνικής διαβίωσης εν μέσω καραντίνας οδήγησαν σε αύξηση στην κατανάλωση της ειδησεογραφίας και στην ανάδυση ενός νέου κύματος ψευδών ειδήσεων με το κοινό να επιλέγει, εμφανώς κατά πλειοψηφία, την τηλεόραση και το διαδίκτυο προκειμένου να ενημερωθεί για μια κρίση υγειονομικού χαρακτήρα με εξελίξεις τόσο καταιγιστικές, που ακόμα και η απευθείας μετάδοση ειδήσεων σε κάποιες περιπτώσεις έδινε την αίσθηση της ετεροχρονισμένης κάλυψης γεγονότων.

Σημείωση

[1] Οι τιμές στατιστικής σημαντικότητας p-value αναφέρονται στον στατιστικό έλεγχο χ^2.

Αναφορές

Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία

Καλογερόπουλος, Α. (2020, Ιούνιος), *Οι Ψηφιακές Ειδήσεις στην Ελλάδα το 2020*. *διαΝΕΟσις*, online διαθέσιμο στο https://www.dianeosis.org/2020/06/psifiakes-eidiseis-stin-ellada-to-2020/ (τελευταία πρόσβαση 19/7/2020).

Μιχαλοπούλου, Ν. (2020, 14 Μαΐου), Έσπασε τα Κοντέρ η Συνδρομητική Τηλεόραση στην Καραντίνα, *Πρώτο Θέμα*, Online διαθέσιμο στο https://www.protothema.gr/culture/article/1005804/espase-ta-koder-i-sundromitiki-tileorasi-stin-karadina/ (τελευταία πρόσβαση 12.10.2020).

Σμυρναίος Ν. (2020, 24 Απριλίου), Οι Επιπτώσεις της Κρίσης του Κορωνοϊού στον Ψηφιακό Δημόσιο Χώρο, *Δημοσιογραφία Online*, Online διαθέσιμο στο http://dimosiografia.com/i-epiptosis-tis-krisis-tou-koronoiou-ston-psifiako-dimosio-choro/ (τελευταία πρόσβαση 05/10/2020).

Τσέκερης, Χ. και Ζέρη, Π. (2020), Κράτος, Κοινωνία και Μέσα Επικοινωνίας στην Εποχή του Κορωνοϊού, *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών [Ειδική Έκδοση για την Πανδημία του Covid-19]*, 154, σσ. 109-128, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών (ΕΚΚΕ), doi: https://doi.org/10.12681/grsr.24518.

Φαναράς, Σ. (2020, Απρίλιος), Στην Εποχή Της Πανδημίας. *διαΝΕΟσις*, Online διαθέσιμο στο https://www.dianeosis.org/2020/04/stin-epoxi-tis-pandimias/ (τελευταία πρόσβαση 12.10.2020).

Χαϊμαντά, Σ. (2020, 23 Απριλίου), Πώς Άλλαξε η Τηλεόραση στην Covid19 Εποχή, *medianalysis.gr*, Online διαθέσιμο στο https://medianalysis.net/2020/04/23/tv-stin-covid19-epohi/ (τελευταία πρόσβαση 12/10/2020).

Ξενόγλωσση βιβλιογραφία

Austin, L., Liu, B. F. and Jin, Y. (2012), How Audiences Seek Out Crisis Information: Exploring the Social-Mediated Crisis Communication Model, *Journal of Applied Communication Research*, Vol. 40, No 2, pp. 188-207. DOI: 10.1080/00909882.2012.654498.

Bucher, H. J. (2002), Crisis Communication and the Internet: Risk and Trust in a Global media, *First Monday*, Vol. 7, No 4, DOI: https://doi.org/10.5210/fm.v7i4.943

Choi, Y. and Lin, Y-H. (2009), Consumer Responses to Mattel Product Recalls Posted on Online Bulletin Boards: Exploring two types of emotion, *Journal of Public Relations Research*, Vol. 21, No 2, pp. 198-207.

Frenkel, S., Alba, D. and Zhong, R. (2020, March 8), Surge of Virus Misinformation Stumps Facebook and Twitter, *The New York Times*, Online διαθέσιμο στο https://www.nytimes.com/2020/03/08/technology/coronavirus-misinformation-social-media.html (τελευταία πρόσβαση 10/10/2020).

Hart, P. S., Chinn, S. and Soroka, S. (2020), Politicization and Polarization in COVID-19 News Coverage, *Science Communication*, Vol. 42, No 5, pp. 679–697. https://doi.org/10.1177/1075547020950735.

Lemenager, T., Neissner, M., Koopmann, A., Reinhard, I., Georgiadou, E., Müller, A., Kiefer, F. and Hillemacher, T. (2021), COVID-19 Lockdown Restrictions and Online Media Consumption in Germany, *International Journal of Environmental Research and Public Health*, Vol. 18, No 1, p. 14. https://doi.org/10.3390/ijerph18010014.

Ma, R. (2005), Media, Crisis, and SARS: An Introduction, *Asian Journal of Communication*, Vol. 15, No 3, pp. 241-246. DOI: 10.1080/01292980500260656.

Mirbabaie, M., Bunker, D., Stieglitz, S., Marx, J. and Ehnis, C. (2020), Social Media in Times of Crisis: Learning from Hurricane Harvey for the Coronavirus Disease 2019 Pandemic Response, *Journal of Information Technology*, Vol. 35, No 3, pp. 195–213. https://doi.org/10.1177/0268396220929258.

Motta, M., Stecula, D. and Farhart, C. (2020), How Right-Leaning Media Coverage of COVID-19 Facilitated the Spread of Misinformation in the Early Stages of the Pandemic in the U.S., *Canadian Journal of Political Science. Revue Canadienne De Science Politique*, pp. 1–8. https://doi.org/10.1017/S0008423920000396.

Nielsen (2020α, 16 June), Covid-19: Tracking the Impact on Media Consumption, Online διαθέσιμο στο https://www.nielsen.com/us/en/insights/article/2020/covid-19-tracking-the-impact-on-media-consumption/ (τελευταία πρόσβαση 17/9/2020).

Nielsen (2020β, 16 Μαρτίου), Staying Put: Consumers Forced Indoors During Crisis Spend More Time on Media, Online διαθέσιμο στο https://www.nielsen.com/us/en/insights/article/2020/staying-put-consumers-forced-indoors-during-crisis-spend-more-time-on-media/ (τελευταία πρόσβαση 17/9/2020).

Nielsen, R. K., Fletcher, R., Newman, N., Brennen, J. S. and Howard, P. N. (2020), *Navigating the 'Infodemic': How People in Six Countries Access and Rate News and Information about Coronavirus*, Oxford, UK: The Reuters Institute for the Study of Journalism.

Ogbodo, J. N., Onwe, E. C., Chukwu, J., Nwasum, C. J., Nwakpu, E. S., Nwankwo, S. U., Nwamini, S., Elem, S. and Iroabuchi Ogbaeja, N. (2020), Communicating Health Crisis: A Content Analysis of Global Media Framing of COVID-19, *Health Promotion Perspectives*, Vol. 10, No 3, pp. 257–269, https://doi.org/10.34172/hpp.2020.40.

Pennycook, G., McPhetres, J., Zhang, Y., Lu, G. J. and Rand G. D. (2020), Fighting COVID-19 Misinformation on Social Media: Experimental Evidence for a Scalable Accuracy-Nudge Intervention, *Psychology Science,* Vol. 31, No 7, pp. 770-780. https://doi.org/10.1177/0956797620939054

Pew Internet & American Life Project (2006), Blogger Callback Survey, Online διαθέσιμο στο http://www.pewinternet.org (τελευταία πρόσβαση 10/10/2020).

Procopio, C. H. and Procopio, S. T. (2007), Do You Know What it Means to Miss New Orleans? Internet Communication, Geographic Community, and Social Capital in Crisis, *Journal of Applied Communication Research*, Vol. 35, No 1, pp. 67-87.

Raboy, M. and Dagenais, B. (1992), Introduction: Media and the Politics of Crisis, στο M. Raboy & B. Dagenais (Eds.), *Media, Crisis and Democracy: Mass Communication and the Disruption of Social Order*, London, Sage, pp. 120-132.

Russonello, G. (2020, March 13), Afraid of coronavirus? That might say something about your politics, *The New York Times*, Online διαθέσιμο στο https://www.nytimes.com/2020/03/13/us/politics/coronavirus-trump-polling.html (τελευταία πρόσβαση 05/10/2020).

Schultz, F., Utz, S. and Göritz, A. (2011), Is the Medium the Message? Perceptions of and Reactions to Crisis Communication via Twitter, Blogs and Traditional Media, *Public Relations Review*, Vol. 37, pp. 20–27.

Singer, E. and Endreny, P. M. (1993), Reporting on Risk: How the Mass Media Portray Accidents, Diseases, and other Hazards, New York, Russell Sage Foundation.

Stephens, K. K. and Malone, P. (2009), If the Organizations Won't Give Us Information . . .: The Use of Multiple New Media for Crisis Technical Translations and Dialogue, *Journal of Public Relations Research*, Vol. 21, No 2, pp. 229-239.

Sutton, J., Palen, L. and Shklovski, I. (2008, March), Backchannels on the Front Lines: Emergent Uses of Social Media in the 2007 Southern California Wildfires, στο F. Fiedrich & B. Van de Walle (Eds.), *Proceedings of the 5th International ISCRAM Conference*, Washington, DC.

Weerakoon, B. (1993), Introduction. In Role of Media in a National Crisis, Singapore: Asian Mass Communication Research and Information Centre, pp. xi-xiv.

Wen, J., Aston, J., Liu, X. and Ying, T. (2020), Effects of Misleading Media Coverage on Public Health Crisis: A Case of the 2019 Novel Coronavirus Outbreak in China, *Anatolia*, Vol. 31, No 2, pp. 331-336, DOI: 10.1080/13032917.2020.1730621.

Wicke, T. and Silver, R. C. (2009), A Community Responds to Collective Trauma: An Ecological Analysis of the James Byrd Murder in Jasper, Texas, *American Journal of Community Psychology*, Vol. 44, No 3–4, pp. 233–248. https://doi.org/10.1007/s10464-009-(τελευταία πρόσβαση 12/10/2020).

World Health Organization – WHO (2020), *Novel Coronavirus (2019-nCoV) Situation Report – 13*, Διαθέσιμο στο

https://apps.who.int/iris/bitstream/handle/10665/330778/nCoVsitrep02Feb2020-eng.pdf?sequence=1&isAllowed=y (τελευταία πρόσβαση 13 May 2020).

Yu, M., Li, Z., Yu, Z., He, J. and Zhou, J. (2020), Communication Related Health Crisis on Social Media: A Case of COVID-19 Outbreak, *Current Issues in Tourism*, DOI: 10.1080/13683500.2020.1752632.

Η ΒΙΑ ΣΤΙΣ ΣΥΝΤΡΟΦΙΚΕΣ ΣΧΕΣΕΙΣ ΤΩΝ ΕΦΗΒΩΝ

Βάνα Παπακίτσου

Δρ Κοινωνιολογίας, Διδάσκουσα, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Πάντειον Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών

Περίληψη

Η μελέτη της βίας στις συντροφικές σχέσεις των εφήβων παρουσιάζεται ως ένα αναδυόμενο πολυδιάστατο πρόβλημα καθώς οι συνέπειές της σχετίζονται με τη σωματική και ψυχική υγεία του ατόμου. Οι διεθνείς και εθνικές εμπειρικές μελέτες φωτίζουν τις πτυχές του φαινομένου και το τοποθετούν ως ένα κοινωνικό πρόβλημα με πολύπλευρες συνέπειες σε ατομικό και κοινωνικό επίπεδο. Οι σύγχρονες αναζητήσεις επί του θέματος, οι μορφές βίας σε συνδυασμό με τη νέα κοινωνική πραγματικότητα- την εξέλιξη της τεχνολογίας και την ανάπτυξη των κοινωνικών μέσων δικτύωσης- στρέφουν το ενδιαφέρον των επιστημόνων προς τη μελέτη της εφηβείας και των βίαιων σχέσεων σε συσχέτιση πλέον και με τη χρήση της τεχνολογίας. Είναι φυσικό λοιπόν η ενασχόληση με το φαινόμενο αυτό να είναι στις προτεραιότητες των διεθνών και εθνικών αναζητήσεων και προβληματισμών τόσο σε επίπεδο πρόληψης όσο και αντιμετώπισής του.

Λέξεις-κλειδιά: συντροφική βία, εφηβεία, τεχνολογία, παρενόχληση, ανεπιθύμητη ηλεκτρονική καταδίωξη.

TEEN DATING VIOLENCE

Vana Papakitsou

PhD in Sociology, Teaching Staff, Department of Sociology, Panteion University of Social and Political Sciences

Abstract

The study of teen dating violence is presented as an emerging multidimensional problem as its consequences are related to the physical and mental health of the individual. International and national empirical studies illuminate aspects of the phenomenon and place it as a social problem with multifaceted consequences at the individual and social level. Contemporary research on the subject, the forms of violence in conjunction with the new social reality - the evolution of technology and the development of social media - turn the interest of scientists in the study of adolescence and violent relationships in relation to and use of technology. It is therefore natural to deal with this phenomenon to be in the priorities of international and national searches and concerns both in terms of prevention and treatment.

Key words: dating violence, adolescence, technology, harassment, cyber- stalking.

Εισαγωγή

Η διεπιστημονική μελέτη της συντροφικής βίας στην εφηβεία ανιχνεύει και αναλύει τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά των εφήβων που διαφοροποιούνται ποιοτικά και ποσοτικά από αυτά των ενηλίκων. Οι διεθνείς εμπειρικές μελέτες φωτίζουν τις πτυχές του φαινομένου της συντροφικής βίας στην εφηβεία και την τοποθετούν ως ένα κοινωνικό

πρόβλημα με πολύπλευρες συνέπειες σε ατομικό και κοινωνικό επίπεδο. Είναι φυσικό λοιπόν να είναι στις προτεραιότητες των διεθνών και εθνικών αναζητήσεων αλλά και προβληματισμών τόσο σε επίπεδο πρόληψης όσο και αντιμετώπισής του. Στο ίδιο επίπεδο, το τελευταίο διάστημα έχει διαπιστωθεί η συνεχώς αυξανόμενη ευαισθητοποίηση του κοινού σε θέματα έμφυλης ή/και σχολική βίας ως αποτέλεσμα των ιδιαίτερα ανησυχητικών στοιχείων εμφάνισης τέτοιων φαινομένων τόσο σε εθνικό όσο και σε διεθνές επίπεδο. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρεται, η βία μεταξύ των παιδιών και των νέων είναι ένα "παγκόσμιο κοινωνικό πρόβλημα", "κρυμμένο", "αδήλωτο" και "ανεπαρκώς καταγεγραμμένο". Η βία αυτή μπορεί να περιλαμβάνει το σύνολο των δραστηριοτήτων και ενεργειών, που έχουν ως συνέπεια το φυσικό / ψυχικό πόνο ή και τον τραυματισμό των ατόμων που δρουν στο πλαίσιο του σχολείου ή την πρόκληση ζημιών σε αντικείμενα του σχολικού χώρου (Νικολάου 2004). Παράλληλα, ο αποκλεισμός από τις διαπροσωπικές/ φιλικές σχέσεις, η συκοφάντηση, η διάδοση αρνητικών φημών ή ακόμη προσβλητικού υλικού σε ηλεκτρονική ή άλλη μορφή, με σκοπό την υπονόμευση της κοινωνική εικόνας του άλλου ή την κατάρρευση της αυτοπεποίθησης/ αυτοεκτίμησης χαρακτηρίζουν επίσης, ένα μεγάλο μέρος των συγκεκριμένων επιθετικών μορφών συμπεριφοράς, που τα τελευταία χρόνια έχουν αυξηθεί σημαντικά (Κορκούτας και Κοκκιάδη 2015).

Ένα ακόμη σημαντικό ζήτημα είναι η ανάπτυξη της τεχνολογίας και των μέσων κοινωνικής δικτύωσης, που κατακλύζουν τις ζωές των εφήβων και αποτελούν χώρο δημιουργίας και διατήρησης των διαπροσωπικών τους σχέσεων. Η χρήση των μέσων κοινωνικής δικτύωσης, σε συνδυασμό με την αδιαφορία ή παραμέληση των σχέσεων της πραγματικής ζωής, συχνά έχει επιπτώσεις στη συναισθηματική κατάσταση των εφήβων, στη συμπεριφορά τους καθώς και στις σχολικές τους επιδόσεις.

Θεωρητική Συζήτηση

Η επαφή και η σχέση με το άλλο φύλο στην εφηβεία είναι πολύ σημαντική, καθώς προσφέρει κοινωνικό-συναισθηματική σταθερότητα και προσαρμογή σε όλες τις εκφάνσεις της ζωής του. Οι έφηβοι αναγνωρίζοντας και κατανοώντας τα συναισθήματά τους, αντιλαμβάνονται περισσότερο τον εαυτό τους, γεγονός που τους οδηγεί στη συναισθηματική ωριμότητα και ενηλικίωσή τους. Το φαινόμενο της συντροφικής βίας μπορεί πράγματι να εμφανιστεί σε αυτήν την ηλικιακή περίοδο ζωής του ατόμου και να επηρεάσει όλο το φάσμα των δραστηριοτήτων, την ψυχοσύνθεσή του και την ατομική του ταυτότητα. Η βία στις συντροφικές σχέσεις των εφήβων (teen dating violence), είναι μια πρώιμη μορφή συντροφικής βίας που μπορεί να εμφανιστεί κυρίως σε αυτό το στάδιο ζωής του ατόμου και στην πρώιμη ενηλικίωση. Παράλληλα όμως τοποθετείται και ως ένα πρόβλημα που επηρεάζει πολύπλευρα την υγεία των εφήβων σε παγκόσμιο επίπεδο (Freeman, Rosenbluth and Cotton 2012).

Οι μορφές της συντροφικής βίας στην εφηβεία είναι *η φυσική ή σωματική βία* (physical violence), *η λεκτική βία* (verbal violence), *η ψυχολογική βία* (psychological violence), *η σεξουαλική βία* (sexual violence), *η επαναλαμβανόμενη ανεπιθύμητη παρακολούθηση* (stalking) και άλλες νεότερες μορφές που σχετίζονται με τη χρήση της τεχνολογίας, οι οποίες λαμβάνουν χώρα στο πλαίσιο μιας ρομαντικής σχέσης (Herrman 2009). Μερικές από αυτές που έχουν καταγραφεί -μεταξύ άλλων- είναι *ο εκφοβισμός μέσω του διαδικτύου* (cyber-bullying), *η επαναλαμβανόμενη ανεπιθύμητη*

ηλεκτρονική παρακολούθηση (cyber-stalking) και *η παρενόχληση μέσω διαδικτύου* (cyber-harassment) (Zweig, Dank, Yahner and Lachman 2013).

Παράλληλα τα τελευταία χρόνια παρατηρείται το αυξημένο ενδιαφέρον των μελετητών για την επίδραση της τεχνολογίας και των μέσων κοινωνικής δικτύωσης στις ζωές των εφήβων. Αναφέρουν ότι η απώλεια της ιδιωτικής ζωής στην εφηβεία ως αποτέλεσμα των τεχνολογικών εξελίξεων και η ενθουσιώδης συμμετοχή τους στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης ενίσχυσε τις κακόβουλες συμπεριφορές στις σχέσεις των εφήβων στον κυβερνοχώρο. Η συντροφική βία εμφανίζεται συχνότερα και είναι όλο και πιο διαδεδομένη σήμερα (King-Ries 2011). Σε σχετική έρευνα που πραγματοποιήθηκε στις ΗΠΑ, το 56% ανέφερε θυματοποίηση στη συντροφική σχέση στον κυβερνοχώρο (Cutbush et al. 2010). Επιπλέον σημειώθηκε ότι τα θύματα αυτά είναι περισσότερο πιθανό να διαπράξουν και τα ίδια κάποιες μορφές βίας ή παρενόχλησης στον κυβερνοχώρο, δηλαδή από θύματα να γίνουν δράστες.

Η συντροφική βία που λαμβάνει χώρα μέσω της τεχνολογίας μπορεί να περιλαμβάνει διαφορετικές πρακτικές, όπως επαναλαμβανόμενα γραπτά μηνύματα ή τηλεφωνικές κλήσεις, προσβολές ή απειλές στο διαδίκτυο και δημοσιεύσεις φωτογραφιών, βίντεο και προσωπικών μηνύμάτων χωρίς τη συγκατάθεση του θύματος. Αυτές οι συμπεριφορές εξυπηρετούν δύο σκοπούς: (1) την ταπείνωση και δυσφήμιση του θύματος και (2) τον έλεγχο του θύματος (Flach and Deslandes 2017). Σε σχετική μελέτη, οι συμμετέχοντες ανέφεραν ότι χρησιμοποιούν τα κινητά τηλέφωνα με σκοπό την ανταλλαγή μηνυμάτων για να ελέγξουν τον/τη σύντροφό τους και για να τον/την παρακολουθήσουν. Επίσης διαβάζουν τα μηνύματα εν αγνοία του/ της συντρόφου τους και απειλούν το θύμα μέσω γραπτών ή φωνητικών μηνυμάτων ότι θα το βλάψουν αν δεν ανταποκριθεί σε όσα ζητά ο δράστης. Επίσης ότι θα προβούν σε ανάρτηση προσβλητικού ή απειλητικού περιεχομένου στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης (Draucker and Martsolf 2010). Σε μια άλλη μελέτη, περισσότερο από το 50% των ερωτώμενων ανέφεραν αντίστοιχες περιπτώσεις συντροφικής βίας στον κυβερνοχώρο που έλαβε χώρα μέσω ηλεκτρονικών μηνυμάτων ή εφαρμογών, το 40% ανέφερε ότι έλαβε χώρα μέσω των μέσων κοινωνικής δικτύωσης και το 7% μέσω email (Borrajo, Gámez-Guadix and Calvete 2015). Αξιοσημείωτο είναι ότι οι έφηβοι γενικά δεν αντιλαμβάνονται τις διάφορες μορφές της συντροφικής βίας στον κυβερνοχώρο ως μορφές βίας, αλλά ως μια *«ενοχλητική»* συμπεριφορά από την πλευρά των συντρόφων τους (Miller et al. 2010). Ο έλεγχος, η βίαιη και επιθετική συμπεριφορά συχνά χαρακτηρίζονται από τους εφήβους ως «ένδειξη αγάπης» και ως ένας νέος τρόπος ρομαντικής προσκόλλησης και συναισθηματικής σύνδεσης (Murray 2019).

Μια ακόμη μορφή βίας είναι η επαναλαμβανόμενη ανεπιθύμητη ηλεκτρονική παρακολούθηση (cyber- stalking), η οποία υποστηρίζεται με τη χρήση της τεχνολογίας και ορίζεται ως μια συμπεριφορά προς ένα συγκεκριμένο άτομο που είναι δυνατό να του προκαλέσει ακόμη και φόβο (Pittaro 2007). Γενικότερα το άτομο που επαναλαμβανόμενα παρακολουθεί ανεπιθύμητα (stalker) ένα άλλο άτομο συμπεριφέρεται με σκοπό να τρομάξει, να ταπεινώσει, ή να τρομοκρατήσει τον επιδιωκόμενο στόχο, καθώς επιμένει να παρακολουθεί επαναλαμβανόμενα το συγκεκριμένο άτομο με την αύξηση της συχνότητας και της έντασης της παρακολούθησης καθώς και την κλιμάκωση της βίας. Τα άτομα που επαναλαμβανόμενα παρακολουθούν κάποιον (stalkers) μπορεί να εμφανίζονται με διαφοροποιητικά χαρακτηριστικά ανάλογα με τα κίνητρα, την έναρξη και τη διάρκεια

της παρενοχλητικής συμπεριφοράς και για το λόγο αυτό πρότειναν μια τυπολογία που τοποθετεί τους δράστες σε πέντε κατηγορίες: 1.*οι απορριφθέντες* (the rejected), 2. *οι επιδιώκοντες την οικειότητα* (the intimacy-seeking), 3. *οι αδέξιοι μνηστήρες* (the incompetent suitors), 4. *οι μνησίκακοι* (the resentful) και 5. *οι επιθετικοί* (the predatory) (Purcell, Pathé and Mullen 2004).

Αναφορικά με τους παράγοντες κινδύνου, αρκετές μελέτες έχουν διερευνήσει το ρόλο του οικογενειακού πλαισίου στην επίδραση της εμφάνισης της συντροφικής βίας στην περίοδο της εφηβείας. Συγκεκριμένα, παράγοντες που σχετίζονται με τους γονείς, όπως ο βαθμός γονικής μέριμνας και ο έλεγχος από τους γονείς μπορεί να επηρεάζει τους εφήβους στην εμφάνιση αυτής της μορφής βίας. Ευρήματα έρευνας εντοπίζουν αρκετούς κινδύνους που σχετίζονται με την γονική επίβλεψη για την εκδήλωση συντροφικής βίας στην εφηβεία, όπως σκληρές γονικές πρακτικές ή ελλιπής γονική επίβλεψη ή/και έκθεση σε εικόνες ενδοοικογενειακής βίας (Vagi et al. 2013). Για παράδειγμα, μια διαχρονική μελέτη σε αγόρια εφήβους διαπίστωσε ότι η εμπλοκή σε καταστάσεις συντροφικής βίας συσχετίστηκε άμεσα με τη σκληρή γονική μέριμνα και έμμεσα με τη χαλαρότητα στη γονική μέριμνα, ενώ συσχετίστηκε και με την εμφάνιση αντικοινωνικής συμπεριφοράς στους εφήβους (Lavoie et al. 2002).

Επίσης κάποιοι άλλοι παράγοντες κινδύνου συνδέουν την άσκηση βίας και ιδίως σεξουαλικής βίας με τη χρήση αλκοόλ (Abbey 2011). Είναι σημαντικό να σημειωθεί ότι ενώ η χρήση αλκοόλ είναι άρρηκτα συνδεδεμένη με τη σεξουαλική βία και άλλα βίαια εγκλήματα, όσον αφορά στη θυματοποίηση δεν αποτελεί την αιτία απλώς αναφέρεται ερευνητικά ως απλή συσχέτιση της χρήσης του αλκοόλ με την άσκηση βίας. Στο σημείο αυτό είναι σημαντικό να σημειωθεί ότι έχει δοθεί μεγάλη προσοχή στην εφαρμογή προγραμμάτων που επικεντρώνονται στο ρόλο των κοινωνικών επιπτώσεων δεδομένου ότι η χρήση ουσιών είναι αποτέλεσμα της μίμησης και της προσφοράς ουσιών από τους συνομηλίκους (Giovazolias and Themeli 2014). Σκοπός αυτών των προγραμμάτων είναι, αφενός, η ψυχολογική χειραφέτηση, δηλαδή η βαθμιαία έκθεση του ατόμου στις κοινωνικές επιρροές ώστε να καταστεί ικανό να αντισταθεί σε ισχυρά μηνύματα σχετικά με τις ουσίες και αφετέρου στην εκπαίδευσή τους σχετικά με τους κανόνες. Μέσω αυτής της εκπαίδευσης καταβάλλονται προσπάθειες για να τροποποιηθούν οι ανακριβείς προσδοκίες όσον αφορά την επικράτηση της χρήσης ουσιών από τους συνομηλίκους και να υιοθετηθούν πιο ρεαλιστικές αξιολογήσεις.

Αξίζει να σημειωθεί ότι το φαινόμενο της βίας μεταξύ των παιδιών και των εφήβων έχει μελετηθεί ελάχιστα στη χώρα μας (Psalti and Konstantinou 2007), ενώ τα όποια ερευνητικά δεδομένα εντοπίζονται κατά κύριο λόγο στο τομέα της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης (Bibou-Nakou et al. 2014). Ωστόσο, από το 2000 και έπειτα, φαίνεται να υπάρχει αυξητική τάση στη διεξαγωγή σχετικών ερευνών στο πλαίσιο μιας σοβαρότερης αντιμετώπισης του φαινομένου, καθώς η ύπαρξη τέτοιων συμπεριφορών θεωρείται ένα ιδιαίτερα ανησυχητικό φαινόμενο για τις μελλοντικές γενιές στην Ελλάδα. Τα αποτελέσματα διακρατικής έρευνας που πραγματοποιήθηκε στην Ελλάδα, την Κύπρο, τη Μάλτα, τη Λιθουανία και τη Λετονία έδειξε ότι 10-16% των συμμετεχουσών ανέφεραν ότι κατά τη διάρκεια της ερωτικής σχέσης είχαν κάποιας μορφής ανεπιθύμητη σεξουαλική εμπειρία, συμπεριλαμβανομένου του βιασμού ή της απόπειρας βιασμού (MIGS 2008: 27).

Σε σχετική έρευνα για τα στερεότυπα και τη στάση των δύο φύλων απέναντι στη βία σε μαθητές και μαθήτριες στην Ελλάδα, τα αγόρια απάντησαν σε ποσοστό

35% ότι «τα αγόρια πρέπει να δείχνουν πιο δυνατά και σκληρά» και «τα κορίτσια πρέπει να δείχνουν πιο αδύναμα και ευαίσθητα», έναντι του 40% των κοριτσιών (Ευρωπαϊκό Δίκτυο κατά της Βίας 2016: 15). Η έννοια της «αρχηγίας της οικογένειας» φαίνεται ότι είναι ένα ζήτημα για το οποίο έχουν εδραιωθεί ισχυρά στερεοτυπικές απόψεις καθώς αυτές υπερβαίνουν το 50% σε όλες τις χώρες, πλην τις Ισπανίας που φτάνει το 78%. Αξίζει να σημειωθεί ότι τα ποσοστά αυτά δε δείχνουν να διαφοροποιούνται σημαντικά και οι στερεοτυπικές αντιλήψεις φαίνεται να είναι εξαιρετικά ανθεκτικές έπειτα και από συγκεκριμένες παρεμβάσεις που έγιναν στους μαθητές/μαθήτριες (Ευρωπαϊκό Δίκτυο κατά της Βίας 2016: 17).

Αναφορικά με το ρόλο των εκπαιδευτικών στο ζήτημα της πρόληψης και αντιμετώπισης των ζητημάτων βίας που λαμβάνουν χώρα στο σχολικό περιβάλλον, δεδομένα πρόσφατης έρευνας σε εκπαιδευτικούς, αναφέρουν ότι το 44% των εκπαιδευτικών θεωρούν ότι συμβάλλουν επαρκώς στην αντιμετώπιση περιστατικών βίας στο σχολείο. Σε πολλές περιπτώσεις μάλιστα αναφέρουν ότι αναλαμβάνουν οι ίδιοι δράση για να αποτρέψουν την εκδήλωση αρνητικών συμπεριφορών από τους μαθητές, με το 34% να δηλώνει ότι έχει πράξει κάτι ανάλογο στο παρελθόν. Με βάση την ίδια έρευνα, περισσότεροι από τους μισούς εκπαιδευτικούς (59,3%) αναφέρουν ότι τα θύματα δεν αξίζουν τέτοιου είδους συμπεριφορά, ενώ σχεδόν 1 στους 4 (37,3%) εμφανίστηκε θυμωμένος/η λόγω της ύπαρξης βίαιων συμπεριφορών από πλευράς των νέων (Χριστοπούλου και Αλεξανδρόπουλος 2019).

Τέλος, τα ευρήματα μελέτης (ποσοτικής και ποιοτικής ανάλυσης) που διεξήχθη πρόσφατα στην Ελλάδα για την έμφυλη συντροφική βία σε εφήβους παρουσιάζουν πολύ διαφωτιστικά στοιχεία επί του ζητήματος. Οι συμμετέχοντες ανέφεραν ότι τα είδη συμπεριφοράς που συνιστούν βία στις σχέσεις είναι κυρίως η συναισθηματική και ψυχολογική βία, η λεκτική βία και διάφορες μορφές εκβιασμών (Παπακίτσου 2020: 27). Παράλληλα οι αιτίες του φαινομένου αποδίδονται κατά κύριο λόγο στα γονεϊκά/ οικογενειακά πρότυπα και στα περιστατικά βίας που μπορεί να έχει βιώσει κάποιος στο στενό του περιβάλλον, π.χ. καταστάσεις ενδοοικογενειακής βίας, συμπέρασμα το οποίο συνάδει με τα ευρήματα πρότερων ερευνών (Bowes et al. 2010, Vagi et al. 2013, Kantor and Finkelhor, 2009). Κατά την άποψη των συμμετεχόντων, τα άτομα που εμπλέκονται σε καταστάσεις βίας είναι πιο συχνά έφηβοι που προέρχονται από οικογένειες χαμηλού οικονομικού επιπέδου ή βιώνουν ανεργία, γεγονός που επίσης επιβεβαιώνεται από ευρήματα άλλων πρόσφατων ερευνών (Jansen et al. 2011). Οι γονείς αλλά και οι εκπαιδευτικοί που συμμετείχαν στην εν λόγω έρευνα, ανέφεραν σε μεγάλο βαθμό ότι όλοι είναι εν δυνάμει θύματα ή δράστες χωρίς να θεωρούν ότι υπάρχει κάποια διαφοροποίηση με βάση το φύλο. Σημαντικό είναι επίσης το γεγονός ότι είναι ευρέως διαδεδομένη η άποψη ότι πρόκειται για ένα πρόβλημα όχι μόνο υπαρκτό αλλά και ιδιαίτερα συχνό. Μάλιστα παρά τις όποιες αντιλήψεις ότι τα κορίτσια θυματοποιούνται πιο συχνά, ένα μεγάλο ποσοστό των συμμετεχόντων φάνηκε να υποστηρίζει ότι τα αγόρια πέφτουν το ίδιο συχνά θύματα έμφυλης συντροφικής βίας, αν και η πλειονότητα εμφανίστηκε να θεωρεί ότι αυτό αφορά κυρίως τις περιπτώσεις ψυχολογικής βίας με πιο συχνό βαθμό εμφάνισης στις ευάλωτες ομάδες, όπως τα ΑΜΕΑ και τα άτομα που ανήκουν στην ΛΟΑΤ+ κοινότητα (Παπακίτσου 2020: 27).

Η συντροφική βία έχει μια σειρά από σοβαρές συνέπειες για τους εφήβους τόσο βραχυπρόθεσμες όσο και μακροπρόθεσμες. Οι συνέπειες για τους εφήβους είναι ποικίλες και προβληματικές, καθώς τόσο για τα θύματα όσο και για τους

δράστες έχουν καταγραφεί μια σειρά συνεπειών, οι οποίες συσχετίζονται θετικά με τη χαμηλή ακαδημαϊκή επίδοση, την επικίνδυνη σεξουαλική δραστηριότητα, ποικίλες ψυχοσυναισθηματικές διαταραχές, άγχος και ευερεθιστότητα, αυτοκτονικότητα, τη χρήση ναρκωτικών ουσιών, την κατάχρηση αλκοόλ ή/ και ουσιών και πολλές άλλες. Είναι ένα σημαντικό πρόβλημα όχι μόνο λόγω των ανησυχητικών συνεπειών για τη σωματική και ψυχική υγεία του εφήβου (Callahan, Tolman and Saunders 2003), αλλά επειδή εμφανίζεται σε μια φάση της ζωής πολύ νεαρή, που μπορεί το άτομο να μάθει να αλληλεπιδρά με αυτόν τον τρόπο μεταφέροντας τη στάση αυτή στην ενήλικη ζωή του (Wekerle and Wolfe 1999). Έτσι η συντροφική βία στην εφηβεία μπορεί να συνεχίσει να υπάρχει και ως συντροφική βία στην ενήλικη ζωή.

Συμπεράσματα

Η εφηβική περίοδος θεωρείται συχνά ως περίοδος αυξημένης ευαλωτότητας σε καταστάσεις βίας. Οι σημαντικές αλλαγές που συντελούνται στην εφηβεία, βιολογικές, νοητικές, συναισθηματικές είναι πολύ έντονες, ενώ δεν απουσιάζουν και οι εσωτερικές πιέσεις για συμμόρφωση και συμμετοχή. Οι έφηβοι δεν έχουν την εμπειρία για ώριμη επικοινωνία και διαπραγμάτευση στις ρομαντικές τους σχέσεις, ενώ πολλές φορές δεν αναζητούν βοήθεια από τους γονείς ή τους οικείους τους, ούτε διαθέτουν συχνά κατάλληλο υποστηρικτικό δίκτυο, θέτοντάς τη ζωή τους σε αυξημένο κίνδυνο. Παράλληλα η δυσκολία τους στην αναγνώριση των μορφών βίας δημιουργεί διαστρεβλωμένη εικόνα για το τι πραγματικά συνιστά βία, γεγονός που δημιουργεί και ανοχή σε αυτήν. Η αναγνώριση του προβλήματος μπορεί να οδηγήσει τους εφήβους σε αναζήτηση βοήθειας, αλλά αυτό προϋποθέτει και ένα υποστηρικτικό οικογενειακό και κοινωνικό πλαίσιο, με κυρίαρχο το ρόλο αυτόν της εκπαιδευτικής κοινότητας.

Η αναγκαιότητα αντιμετώπισης του φαινομένου κρίνεται απαραίτητη και άμεση για τη χάραξη πολιτικών και παρεμβάσεων στη σχολική κοινότητα αλλά και την κοινωνία γενικότερα, καθώς πρόκειται για ένα κοινωνικό φαινόμενο με βλαβερές συνέπειες στη ζωή των εφήβων. Όλα τα προαναφερθέντα συγκλίνουν στο συμπέρασμα πως η πρόληψη και η αντιμετώπιση της συντροφικής βίας στην εφηβεία μπορεί να επιτευχθεί μόνο στο πλαίσιο μιας σύνθετης και πολυεπίπεδης προσέγγισης, λαμβάνοντας υπόψη τους πολλούς διαφορετικούς παράγοντες που συντελούν στην ανάπτυξη του φαινόμενου με παρεμβάσεις που θα πρέπει να απευθύνονται όχι μόνο στους μαθητές, αλλά ταυτόχρονα και στη σχολική κοινότητα και στην ευρύτερη κοινωνία, σε εκπαιδευτικούς και γονείς.

Αναφορές

Ελληνική Βιβλιογραφία

Ευρωπαϊκό Δίκτυο κατά της Βίας (2016), Χτίζοντας Υγιείς Σχέσεις ανάμεσα στα Δύο Φύλα. Ο Ρόλος του Σχολείου: Τεκμηριωμένες Προτάσεις Πολιτικής για Ενδυνάμωση Εφήβων. Αθήνα: Ευρωπαϊκό Δίκτυο κατά της Βίας.

Κουρκούτας, Η. και Κοκκιάδη, Μ. (2015), Από τη σχολική βία και τον ενδοσχολικό εκφοβισμό στο «ενταξιακό σχολείο». Επιστημονική Επετηρίδα Παιδαγωγικού Τμήματος Νηπιαγωγών Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, Νο 8, σσ. 56-89.

Νικολάου, Σ. (2004), Η Βία, η Επιθετική Συμπεριφορά και η Τηλεοπτική επίδραση. Εκπαίδευση και Επιστήμη, Νο 1, σσ. 74-87.

Παπακίτσου, Β. (2020), Ερευνητική Εθνική Έκθεση για την Ελλάδα. Χαρτογράφηση των υφιστάμενων στρατηγικών και πολιτικών που σχετίζονται με τη βία λόγω φύλου στο σχολείο στην Ελλάδα. Children First – Addressing Gender-Based Violence from the bottom-up, Αρ. Έργου: 856844-Children First- REC-AG-2018/REC-RDAP-GBV-AG2018, Σύμπλεξις.

Χριστοπούλου, Ε. και Αλεξανδρόπουλος, Γ. (2019), Οι απόψεις του δασκάλου του δημοτικού σχολείου για τον εκφοβισμό στο σχολείο και ο ρόλος του διευθυντή στη διοίκησή του». Ελληνική Εφημερίδα της Έρευνας στην Εκπαίδευση, No. 8, σσ. 41-62.

Ξενόγλωσση Βιβλιογραφία

Abbey, A. (2011), Alcohol's role in sexual violence perpetration: Theoretical explanations, existing evidence and future directions. *Drug and Alcohol Review*, Vol. 30, No 5, pp. 481- 489.

Bibou-Nakou, I., Asimopoulos, C., Hatzipemou, T., Soumaki and E. Tsiantis, J. (2014), Bullying in Greek secondary schools: prevalence and profile of bullying practices. *International Journal of Mental Health Promotion*, Vol. 16, No 1, pp. 3- 18.

Borrajo, E., Gámez-Guadix and M., Calvete, E. (2015), Justification beliefs of violence, myths about love and cyber dating abuse. *Psicothema*, Vol. 27, No 4, pp. 327-333.

Bowes, L., Maughan, B., Caspi A., Moffitt, T. E. and Arseneault, L. (2010), Families promote emotional and behavioral resilience to bullying evidence of an environmental effect. *Journal of Child Psychology and Psychiatry,* Vol. 51, pp. 809-817.

Callahan, M. R., Tolman, R. M. and Saunders, D. G. (2003), Adolescent dating violence victimization and psychological well-being. *Journal of Adolescent Research*, Vol. 18, No 6, pp. 664- 681.

Cutbush, S., Ashley, O. S., Kan, M. L., Hampton, J. and Hall, D. M. (2010), Electronic aggression among adolescent dating partners: Demographic correlates and associations with other types of violence. *In Poster presented at the American Public Health Association,* annual meeting, pp. 6-10.

Draucker, C. B. and Martsolf, D. S. (2010), The role of electronic communication technology in adolescent dating violence. *Journal of Child and Adolescent Psychiatric Nursing,* Vol. 23, No 3, pp. 133-142.

Flach, R. M. D. and Deslandes, S. F. (2017), Cyber dating abuse in affective and sexual relationships: a literature review. *Cadernos de Saude Publica*, Vol. 33, No 7, pp. 1-18.

Freeman, S. A., Rosenbluth, B. and Cotton, L. (2012), Teen Dating Abuse: Recognition and Interventions. *National Association of School Nurses*, Vol. 28, No 2, pp. 79-82.

Giovazolias, T. and Themeli, O. (2014), Social learning conceptualization for substance abuse: Implications for therapeutic interventions. *The European Journal of Counselling Psychology*, Vol. 3, No 1, pp. 69-88.

Herrman, J. W. (2009), 'There's a fine line… adolescent dating violence and prevention'. *Pediatric Nursing*, Vol. 35, No 3, pp. 164- 170.

Jansen, D. E., Veenstra, R., Ormel, J., Verhulst, F. C. and Reijneveld, S. A. (2011), Early risk factors for being a bully, victim, or bully/victim in late elementary and early secondary education. The longitudinal TRAILS study. *BMC Public Health*, Vol. 11, No 1, pp. 1-7.

Kantor, M. K. and Finkelhor, D. (2009), Parent/child concordance about bullying involvement and family characteristics related to bullying and peer victimization. *Journal of School Violence,* Vol. 8, No 1, pp. 42–63.

King-Ries, A. (2011), Teens, technology, and cyberstalking: the domestic violence wave of the future? *Texas Journal of Women and the Law*, Vol. 20, No 2, pp. 131-93.

Lavoie, F., Hebert, M., Tremblay, R., Vitaro, F., Vezina, L. and McDuff, P. (2002), History of family dysfunction and perpetration of dating violence by adolescent boys: A longitudinal study. *Journal of Adolescent Health*, Vol. 30, No 5, pp. 375–383.

Mediterranean Institute for Gender Studies (MIGS) (2008), *Date Rape Cases among Young Women: Strategies for Support and Intervention.* Cyprus: University of Nicosia Press.

Miller, E., Decker, M. R., Raj, A., Reed, E., Marable, D. and Silverman, J. G. (2010). Intimate partner violence and health care-seeking patterns among female users of urban adolescent clinics. *Maternal and Child Health Journal*, Vol. 14, No 6, pp. 910-917.

Murray, A. (2019), Teen Dating Violence: Old Disease in a New World. *Clinical Pediatric Emergency Medicine*, Vol. 20, No 1, pp. 25-37.

Pittaro, M. L. (2007), Cyber stalking: An analysis of online harassment and intimidation. *International Journal of Cyber Criminology*, Vol. 1, No 2, pp. 180-197.

Purcell, R., Pathé, M. and Mullen, P. E. (2004), Stalking: defining and prosecuting a new category. *International Journal of Law and Psychiatry*, Vol. 27, No 2, pp. 157-169.

Psalti, A. and Konstantinou, K. (2007), The bullying phenomenon in schools of Secondary Education: The Impact of Gender and Ethnic-Cultural Origins. *Psychology*, Vol. 14, No 4, pp. 329-345.

Vagi, K. J., Rothman, E. F., Latzman, N. E., Tharp, A. T., Hall, D. M. and Breiding, M. J. (2013), Beyond correlates: A review of risk and protective factors for adolescent dating violence perpetration. *Journal of Youth and Adolescence*, Vol. 42, pp. 633–649.

Wekerle, C. and Wolfe, D. A. (1999), Dating violence in mid-adolescence: Theory, significance, and emerging prevention initiatives. *Clinical Psychology Review*, Vol. 19, No 4, pp. 435- 456.

Zweig, J. M., Dank, M., Yahner, J. and Lachman, P. (2013), The rate of cyber dating abuse among teens and how it relates to other forms of teen dating violence. *Journal of Youth and Adolescence*, Vol. 42, No 7, pp. 1063-1077.

ΤΟ ΔΙΚΑΙΩΜΑ ΣΤΗΝ ΚΑΤΑΛΗΨΗ ΚΑΙ ΤΟ ΑΣΥΛΟ ΤΗΣ ΚΑΤΟΙΚΙΑΣ

Ιωάννης Παπακώστας

Υποψ. Διδάκτωρ, Τμήμα Επικοινωνίας, Μέσων & Πολιτισμού, Πάντειον Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών

Περίληψη

Με αφορμή την εκκένωση της κατάληψης επί της οδού Ματρόζου 45 στο Κουκάκι, την τηλεοπτική καταγραφή της επιχείρησης, σε πραγματικό χρόνο και τη δήλωση εκπροσώπου της αστυνομίας ότι «οι ταράτσες είναι δημόσιος χώρος», η παρούσα εισήγηση επιχειρεί να παρουσιάσει την υπάρχουσα κατάσταση, διασαφηνίζοντας τα ήδη γνωστά, λεχθέντα και διατυπωμένα επιχειρήματα «περί του δικαιώματος του ασύλου της κατοικίας» και των ορίων μεταξύ ιδιωτικού και δημοσίου χώρου. Επιχειρεί να τοποθετήσει το σχεσιακό τοπίο σε μια νέα πιο ευανάγνωστη βάση. Έρχεται να «οπτικοποιήσει» την ήδη υπάρχουσα συγκρουσιακή σχέση, προσφέροντας σε ένα ευρύτερο κοινό, τη δυνατότητα να αναγνώσει τις ισορροπίες πάνω στις οποίες ακροβατεί η πόλη. Προσεγγίζει τον φιλήσυχο πολίτη που έρχεται αντιμέτωπος με την «ανάγκη» του να υπερασπιστεί τον νόμο και την τάξη ακόμη κι όταν ο νόμος τον αδικεί κατάφωρα. Η ανάλυση και εξαγωγή συμπερασμάτων από τα ερωτήματα που τίθενται θα συμβάλλουν στην «απενοχοποίηση» των τρόπων διεκδίκησης στέγης, προβάλλοντας μια νέα πραγματικότητα που αναπτύσσεται στο αστικό τοπίο. Η νέα αυτή διεκδίκηση συσχετίζεται με τις προσπάθειες εξευγενισμού γειτονιών που απαιτούν την απομάκρυνση των καταληψιών. Η εισήγηση έρχεται να συμβάλει σε μια επίκαιρη κουβέντα «περί κατοίκησης» που θα φέρει η εφαρμογή του νέου πτωχευτικού ιδιωτικού δικαίου.

Λέξεις κλειδιά: κατάληψη, εκκένωση, κατοικία, άσυλο, φιλήσυχος πολίτης.

THE OCCUPATION AS A RIGHT AND THE ASYLUM OF THE RESIDENCE

Ioannis Papakostas

PhD Candidate, Department of Communication, Media and Culture, Panteion University of Social and Political Sciences

Abstract

It was the beginning of 2020, when the occupation in the building of 45 Matrouzou Street, in the area of Koukaki, was violently evacuated by the police, while the greek media broadcasted live the real-time video of the operation. At this time, the official spokesperson of the greek police stateted that "the rooftops of private residences constitute a public space". This essay attempts to present the current situation by clarifying the already known, legally established arguments "on the right to asylum" and the boundaries between private and public space. The purpose of the essay is to place this relational landscape on a new, clear and comprehensible basis. The essay 'visualizes' the existing conflict, offering to all readers the opportunity to understand the balances on which the city stunts. It aims to reach out to the citizen who prefers to live in a “politically correct” way and is faced with his/her internal “need” to defend the law and the order, even when the law becomes clearly abusive towards

him/her? The analysis and conclusions on the essay's questions contribute to a wide, diverse aspect on the ways that people claim their right in housing, highlighting a new reality that is evolving in the urban landscape. This new claim relates to neighborhood refinement efforts that require the removal of squatters. The essay contributes to the up-to-date discussion on housing, which is expected to intensify due to the implementation of the new bankruptcy private law.

Key words: occupation, occupation evacuation, residence, asylum, politically correct citizen.

Εισαγωγή

«…Το αντίθετο της αλήθειας, δεν είναι το ψέμα.Το αντίθετο της αλήθειας, είναι πάντοτε μια άλλη αλήθεια…»
Ελένη Γλύκατζη Αρβελέρ

Η παρούσα εισήγηση έρχεται να διερευνήσει τα όρια του δικαιώματος στην διεκδίκηση και διατήρηση στέγης, σε ένα δυστοπικό αστικό περιβάλλον, που ζει στα απόνερα της πρόσφατης οικονομικής και κυρίως κοινωνικής κρίσης. Με αφορμή την εκκένωση της κατάληψης επί της οδού Ματρόζου 45 στο Κουκάκι από τις ειδικά εκπαιδευμένες μονάδες καταστολής της ΕΛ.ΑΣ., διερευνάται η παραβίαση συνταγματικά κατοχυρωμένων δικαιωμάτων, όπως είναι το άσυλο της κατοικίας. Τα όρια μεταξύ ιδιωτικού και δημόσιου χώρου καθίστανται όλο και πιο δυσδιάκριτα, η δε συγκρουσιακή σχέση μεταξύ των αστυνομικών οργάνων που ρέπουν στην υπέρβαση-κατάχρηση- εξουσίας και των καταληψιών στέγης που φλερτάρουν με την παραβατικότητα, δημιουργεί μια εύθραυστη ισορροπία στην πόλη. Τα μέσα ενημέρωσης, κυρίως τα τηλεοπτικά, υποταγμένα σε μια τρομολαγνική λογική της διαχείριση της είδησης, αναδεικνύονται σε καταλύτη, στη δημιουργία μιας δυστοπικής εικόνας του μέλλοντος. Βασική πηγή έμπνευσης του κειμένου είναι η εικόνα του «φιλήσυχου πολίτη», δεμένου, στην ταράτσα του σπιτιού του, ο οποίος ενώ αδυνατεί να καταλάβει τι; και κυρίως γιατί; του συμβαίνει, έρχεται αντιμέτωπος με την «ανάγκη» του να υπερασπιστεί τον νόμο και την τάξη, στο πρόσωπο της εξουσίας που τον λοιδορεί και τον βασανίζει, ψυχικά και σωματικά.Η εισήγηση στοχεύει στην οπτικοποίηση της υπάρχουσας συγκρουσιακής σχέσης πολίτη-πολιτείας με επιζητούμενο την κατοίκηση, και στην ανάλυση και εξαγωγή συμπερασμάτων από την νέα πραγματικότητα που αναπτύσσεται στο αστικό τοπίο, μέσα από την κατάληψη-εκκένωση-ανακατάληψη στέγης κοκ. Το κείμενο αισιοδοξεί να συμβάλλει στο δημόσιο διάλογο που έχει ανοίξει «περί ανάγκης συνέχισης προστασίας της πρώτης κατοικίας από το κράτος» και του επαναπροσδιορισμού του κοινωνικού ρόλου της ιδιοκτησίας, ενάντια στην κερδοσκοπία. Ουσιαστικά καλείται να διερευνήσει αχαρτογράφητους συσχετισμούς που διαμορφώνονται στην αγορά κατοικίας, με την εφαρμογή του νέου πτωχευτικού δικαίου, για λόγους πάντα, «δημοσίου συμφέροντος».

Θεωρητική συζήτηση

Η κατοικία ως …

…χώρος στέγασης**:** Αναζητώντας την ερμηνεία του όρου κατοικία στην ελληνική νομοθεσία, συναντάμε, μεταξύ άλλων ορισμών, στο ΠΔ 141/1991 (ΦΕΚ58.τΑ 30-04-1991) «περί αρμοδιοτήτων οργάνων και υπηρεσιακών ενεργειών του προσωπικού του υπουργείου Δημοσίας Τάξης και θεμάτων οργάνωσης υπηρεσιών» την εξής διατύπωση: «Ως κατοικία θεωρείται κάθε χώρος, στεγασμένος

ή όχι, που δεν είναι ελεύθερα προσιτός σε οποιονδήποτε, στον οποίο διαμένει κάποιος, έστω και προσωρινά, ακόμη και αν δεν είναι νόμιμος κάτοχος. Έτσι, ως κατοικία θεωρείται: α) η οικία στην οποία κατοικεί κάποιος, .. β) ο συνεχόμενος προς την οικεία περικλεισμένος χώρος (κήπος ή αυλή) εφόσον είναι επαρκώς περιτοιχισμένος ή περιφραγμένος, γ) το δωμάτιο ξενοδοχείου, στο οποίο ενοικεί κάποιος προσωρινά ή μόνιμα, δ) το μισθωμένο δωμάτιο οικίας στο οποίο ενοικεί κάποιος, προσωρινά ή μόνιμα, ε) το πλοίο, η βάρκα, η σκηνή, η καλύβα, το παράπηγμα ή άλλο παρόμοιο κατασκεύασμα, εφόσον κατοικούνται και δεν είναι προσιτά στον καθένα, στ) οποιοδήποτε όχημα, χρησιμοποιείται ως κατοικία, είτε αυτό είναι ακίνητο, είτε βρίσκεται σε κίνηση».

Μια ευρύτερη φυσική έννοια της κατοικίας θα λέγαμε ότι περιλαμβάνει τον «οίκο» ή το «κατάλυμα», τον χώρο στον οποίο έχει κανείς καταφύγει και ο οποίος του παρέχει στέγη, υγιεινή, ασφάλεια και ιδιωτικότητα.

…ως άσυλο: Προέκταση της προαναφερθείσας θεώρησης είναι η λειτουργία της κατοικίας ως άσυλο. Σύμφωνα με το Σύνταγμα της Ελλάδας «Η κατοικία του καθενός είναι άσυλο. Η ιδιωτική και οικογενειακή ζωή του ατόμου είναι απαραβίαστη. Καμία έρευνα δεν γίνεται σε κατοικία παρά μόνο όταν και όπως ορίζει ο νόμος και πάντοτε με την παρουσία εκπροσώπων της δικαστικής εξουσίας».[1] Όσον αφορά την παραβίαση του οικιακού ασύλου η κείμενη νομοθεσία προβλέπει ότι «Υπάλληλος που χρησιμοποιώντας την υπαλληλική του ιδιότητα εισέρχεται στην κατοικία άλλου χωρίς ο άλλος να το θέλει, εκτός από τις περιπτώσεις που το προβλέπει ο νόμος και χωρίς τις νόμιμες διατυπώσεις, τιμωρείται με φυλάκιση έως τρία έτη ή χρηματική ποινή».[2]

…ως υποχρέωση της πολιτείας και δικαίωμα του πολίτη: Συνταγματικά «η απόκτηση κατοικίας από αυτούς που τη στερούνται ή που στεγάζονται ανεπαρκώς αποτελεί αντικείμενο ειδικής φροντίδας του Κράτους».[3] Παρόλα αυτά και δεδομένου ότι η κρατική παρέμβαση δεν εξειδικεύεται, το συγκεκριμένο άρθρο του συντάγματος κινείται στα πλαίσια του ευχολογίου. Ως εκ τούτου, το δικαίωμα στην κατοικία συνιστά προσωπική υπόθεση του πολίτη και η διεκδίκησή του συνάδει με την Οικουμενική Διακήρυξη των Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων (άρθρο 25&1): «Καθένας έχει δικαίωμα σε ένα βιοτικό επίπεδο ικανό να εξασφαλίζει στον ίδιο και στην οικογένειά του υγεία και ευημερία, συμπεριλαμβανομένης της τροφής, του ρουχισμού, της κατοικίας, της ιατρικής περίθαλψης, και των απαραίτητων κοινωνικών υπηρεσιών»[4].

Η αξιοπρεπής στέγαση αποτελεί, εκτός από θεμελιώδη ανάγκη του ανθρώπου και συστατικό κοινωνικής κινητικότητας. Ο κοινωνικός χαρακτήρας της στέγασης, ως παρεχόμενο αγαθό της πολιτείας, στα ελληνικά πράγματα δεν υπήρξε ποτέ δεδομένος. Από την μεταπολεμική περίοδο ως μοντέλο κάλυψης των στεγαστικών αναγκών προκρίθηκε η λαϊκή περιφερειακή αυτοστέγαση και η αντιπαροχή (Λεοντίδου 1989: 202). Στη δεκαετία του 1990 ο ιδιωτικός στεγαστικός δανεισμός από τις εμπορικές τράπεζες οδήγησε την κούρσα της στεγαστικής κινητικότητας. Στην κρίση, συνεχίστηκε η απουσία πολιτικών στεγαστικής στήριξης με αποτέλεσμα ο πολίτης να νοιώθει παντελώς ανίσχυρος και να ζει στην επισφάλεια.

…ως επένδυση και …ως οικονομία του διαμοιρασμού: Στα πλαίσια της καπιταλιστικής κοινωνίας η κατοικία θα μπορούσε να θεωρηθεί και ως επένδυση, ένα ανταλλακτικό είδος ανάμεσα στα υπόλοιπα, για το οποίο δαπανούνται κεφάλαια με σκοπό την ανταποδοτικότητα και το κέρδος. Η κατοικία ως οικονομικό και επενδυτικό

προϊόν συνδέεται με την ενθάρρυνση των πολιτών να αποκτήσουν ένα περιουσιακό στοιχείο αλλά και να ενσωματωθούν στην αγορά ως δανειολήπτες για την απόκτησή της. Η ιδιοκατοίκηση προκρίθηκε προ κρίσης ως η ασφαλέστερη επένδυση, γεγονός που οι τράπεζες το εκμεταλλεύτηκαν με την αλόγιστη παροχή στεγαστικών δανείων, τα οποία μετέτρεψαν σε εργαλεία οικονομικού ελέγχου των δανειοληπτών Ο εύκολος τραπεζικός δανεισμός, ο οποίος συχνά κάλυπτε σχεδόν το σύνολο της αγοράς κατοικίας, αύξησε τις ελπίδες των δανειζόμενων για την απόκτηση οικονομικά προσιτής, «αξιοπρεπούς» στέγης και της κοινωνικής τους μετάταξης μέσω αυτής. Η υπερπροσφορά φθηνού τραπεζικού χρήματος σε απόλυτη δυσαρμονία με την οικονομική ικανότητα των δανειοληπτών, δημιούργησε δανειακές υποθήκες οι οποίες με τη σειρά τους οδήγησαν σε υπερχρέωση των νοικοκυριών και αδυναμία στην αποπληρωμή του χρέους.

Μια άλλη παράμετρος στην κρίση κατοίκησης αποτέλεσε η εμπορευματοποίηση της κατοικίας μέσα από την νέα μορφή οικονομίας του διαμοιρασμού[5] και της κατεύθυνσης του ιδιοκτήτη στο προϊόν της βραχυχρόνιας μίσθωσης, γνωστής πλέον ως Airbnb. Η μετατροπή της κατοικίας σε απόλυτα καταναλωτικό προϊόν, σε συνδυασμό με την προσπάθεια εξευγενισμού (gentrification) των αστικών κυρίως κέντρων, προκάλεσε μείωση του διαθέσιμου προς ενοικίαση οικιστικού αποθέματος, εκτόξευση των ενοικίων και εν μέρει στεγαστικό αποκλεισμό των οικονομικά ευπαθών ομάδων (Μαλούτας 2018: 254).

Αστεγία και κατάληψη στέγης

Το 2012 εν μέσω οικονομικής και κοινωνικής κρίσης η πολιτεία αναγνωρίζει το πρόβλημα της αστεγίας και με νόμο της θεσπίζει τον ορισμό του αστέγου.[6] «Αναγνωρίζονται οι άστεγοι ως ευπαθής κοινωνική ομάδα, στην οποία παρέχεται κοινωνική προστασία. Ως άστεγοι ορίζονται όλα τα άτομα που διαμένουν νόμιμα στη χώρα, τα οποία στερούνται πρόσβασης ή έχουν επισφαλή πρόσβαση σε επαρκή ιδιόκτητη, ενοικιαζόμενη ή παραχωρημένη κατοικία που πληροί τις αναγκαίες τεχνικές προδιαγραφές και διαθέτει τις βασικές υπηρεσίες ύδρευσης και ηλεκτροδότησης. Στους αστέγους περιλαμβάνονται ιδίως αυτοί που διαβιούν στο δρόμο, σε ξενώνες, αυτοί που φιλοξενούνται από ανάγκη προσωρινά σε ιδρύματα ή άλλες κλειστές δομές, καθώς και αυτοί που διαβιούν σε ακατάλληλα καταλύματα».

Το Δεκέμβριο του 2018 το Υπουργείο Εργασίας, Κοινωνικής Ασφάλισης και Κοινωνικής Αλληλεγγύης, αναγνωρίζοντας ότι η απώλεια στέγης, μεταφράζεται αυτόματα και σε αύξηση ψυχικών νοσημάτων, ανακοινώνει τη χάραξη μιας εθνικής στρατηγικής για την αντιμετώπιση της[7], η οποία στηρίζεται στο δικαίωμα σε επαρκή και αξιοπρεπή κατοικία όπως κατοχυρώνεται από διεθνείς συμβάσεις και κείμενα.

Αν και οι άξονες της Εθνικής Στρατηγικής για την καταπολέμηση της αστεγίας και του κοινωνικού αποκλεισμού στηρίζονται στην προνοιακή πολιτική με την εφαρμογή προγραμμάτων επανένταξης, χορήγηση επιδόματος στέγασης και λειτουργία δομών άμεσης φιλοξενίας, εντούτοις δεν γίνεται καμία αναφορά στην ύπαρξη των κενών κατοικιών και την εκμετάλλευση τους προς όφελος των ευπαθών ομάδων. Το κενό κτηριακό απόθεμα, το οποίο απαρτίζεται από κενές ή εγκαταλειμμένες κατοικίες και γενικότερα από κενά στην παρούσα φάση κτίρια, ανεξαρτήτως προηγούμενης χρήσης, αποτελεί πρόκληση για τον άστεγο που θεωρεί το δικαίωμα του στην κατοίκηση ιερό και σίγουρα υπερέχον του δικαιώματος της ιδιοκτησίας και των ασαφών ορίων της προστασίας της. Αν απενοχοποιηθεί η

κατάληψη από τα πολιτικό-ιδεολογικά της κίνητρα, ως αντιεξουσιαστική πράξη, και θεωρηθεί ως ανάγκη στέγασης της επιθυμίας του καταληψία για ζωή, θα μιλήσουμε για τον επαναπροσδιορισμό της καθημερινότητας. Δεν νοείται η ύπαρξη κενού καταλύματος όταν υπάρχουν άστεγοι. Αξίζει να σημειωθεί ότι στο Δήμο Αθηναίων σύμφωνα με την ΕΛΣΤΑΤ, το 2011, κατεγράφησαν 132.000 κενές κατοικίες, ενώ η μείωση του πληθυσμού του δήμου σε σχέση με την απογραφή του 2001 έφτανε τους 80.000 κατοίκους. Η αναλογία αυτή από μόνη της, εάν υπάρχει πολιτική βούληση, κατευθύνει σε τρόπους εξάλειψης της αστεγίας.

Ο κρατικός μηχανισμός παραδοσιακά αντιμετωπίζει την κατάληψη ως παραβατικότητα και την ιδιοκτησία ως πρόσοδο. Παρόλα αυτά υπάρχει και ο αντίλογος, όπως αυτός διατυπώνεται από την Φιλανδία και το πρόγραμμα «Πρώτη Στέγη»[8] μέσω του οποίου παρέχεται στον άστεγο ένα σπίτι, με χαμηλό ενοίκιο, το οποίο καλύπτεται από το κοινωνικό (προνοιακό) επίδομα που λαμβάνει. Επίσης αν σταθούμε στο παράδειγμα της Ολλανδίας θα δούμε ότι η σχετική νομοθεσία μέχρι πρόσφατα αποδεχόμενη την πραγματικότητα που διαμόρφωσε η ύπαρξη μακροχρόνιων καταλήψεων αντιμετώπιζε το φαινόμενο της κατάληψης στέγης με όρους χρησικτησίας[9]. Τέλος υπάρχει και το πρόσφατο παράδειγμα του Παρισιού, όπου θεσμοθετείται η προσωρινή κατάληψη-διάθεση και χρήση εγκαταλελειμμένων χώρων και κτιρίων «Στα τέλη του περασμένου Αυγούστου, 18 «μεγάλες» εταιρείες διαχείρισης ακινήτων συνυπέγραψαν μία συμφωνία έγκρισης της προσωρινής διάθεσης χώρων και κτιρίων, σε αναμονή αναπαλαίωσης και επανάχρησης»[10].

Στην Ελλάδα θα μπορούσαμε να πούμε ότι η κατάληψη στέγης αντιμετωπίστηκε με μια σχετική ανοχή ή και αμηχανία. Οι όποιες εκκενώσεις καταλήψεων αφορούσαν κυρίως χώρους συλλογικοτήτων κι όχι ατομικές περιπτώσεις. Τους τελευταίους μήνες οι δυνάμεις καταστολής υπακούοντας στις εντολές της πολιτικής ηγεσίας και επιχειρώντας την «επιστροφή στην κανονικότητα», προβαίνουν σε βίαιες εκκενώσεις κοινωνικών χώρων αυτοοργάνωσης οι οποίοι στεγάζουν συλλογικότητες και εγχειρήματα του αναρχικού και αντιεξουσιαστικού χώρου, αλλά και που αποτελούν συνάμα χώρο κατοίκησης αστέγων και προσφύγων. Αρωγός στην όλη προσπάθεια παρουσίασης μιας αποστειρωμένης καθημερινότητας που θα υπακούει στο δόγμα «νόμος και τάξη» και η διαφορετικότητα θα βαφτίζεται ανομία είναι τα δελτία ειδήσεων από τα δημοσιογραφικά επιτελεία που άκοπα επενδύουν στο φόβο του τηλεθεατή.

Μιλώντας για την εκκένωση της κατάληψης στέγης, επανερχόμαστε στο πρόσφατο παράδειγμα της οδού Ματρόζου και στην παρουσίαση μιας νέου τύπου κανονικότητας που επιβάλει η δυστοπική παρουσίαση της είδησης μέσα από τον κυρίαρχο λόγο**.** Θα σταθούμε τόσο στην βίαιη εκκένωση της κατάληψης, από τις δυνάμεις καταστολής Μ.Α.Τ., Ο.Π.Κ.Ε., Ε.Κ.Α.Μ., όσο και στην παραβίαση του ασύλου της κατοικίας, τη διατάραξη της οικογενειακής γαλήνης και τη σύλληψη του φιλήσυχου πολίτη της διπλανής μονοκατοικίας. Η δυστοπική παρουσίαση της είδησης, ξεκίνησε με αναφορά σε δράση «ακροαριστερών μπαχαλάκηδων», οι οποίοι «απειλούν» την δημοκρατία και αδιαφορούν για τις προσταγές της πολιτείας, όπως αυτές εκφράστηκαν στο τελεσίγραφο του Υπουργού Προστασίας του Πολίτη την 20.11.2019.[11] Η συνέχεια εστιάζει στις προσπάθειες της πολιτείας να εξαλείψει την παραβατικότητα, με παράλληλες αναφορές σε Εξάρχεια, ναρκωτικά και μετανάστες. Η δαιμονοποίηση των καταλήψεων προσκρούει στον «ορθό λόγο» της εξουσίας και στον ανορθολογισμό της άποψης του «άλλου», του εξουσιαζόμενου. Ο ορθός λόγος

όμως δεν διεκδικείται, ο ορθός λόγος αμφισβητείται και κινδυνεύει από τις αυθαίρετες συνεπαγωγές. Η καταστολή που ξεκίνησε ως ένα προσωρινό μέτρο για να αντιμετωπίσει ένα έκτακτο γεγονός, πήρε τη μορφή της κανονικής τεχνικής της διακυβέρνησης. Η «κατάσταση εξαίρεσης» λέει ο Αγκάμπεν (2015) έγινε κανόνας. Οι κυβερνήσεις δεν αποσκοπούν να διατηρήσουν την τάξη, αλλά να διαχειριστούν την αταξία.[12] Στην προκειμένη περίπτωση, στην αγωνία μιας επιτυχούς έκβασης εκκένωσης της κατάληψης Ματρόζου, η αστυνομία παραβίασε το οικογενειακό άσυλο της διπλανής μονοκατοικίας (άρθρο 241 ΠΚ), διατάραξε την οικιακή ειρήνη (άρθρο 334 &1 ΠΚ), απείλησε, εξύβρισε, και προέβει σε συλλήψεις μελών της οικογένειας Ινδαρέ, (άρθρο 361&1 ΠΚ), μόνο επειδή απαίτησαν να τηρηθούν τα θεμελιώδη συνταγματικά τους, ατομικά και κοινωνικά δικαιώματα.[13] Θεωρητικά πάντως, οποιοδήποτε κρατικό όργανο δρα βάσει ενός νομικού κειμένου. όσον αφορά δε την κατοικία, η διαδικασία εκκένωσης της κατάληψης μπορεί να κινηθεί ύστερα από επίσημα εκφρασμένη επιθυμία του ιδιοκτήτη του κτιρίου. Η μονοκατοικία της Ματρόζου εν προκειμένω ήταν κληροδότημα στο Νοσοκομείο Ευαγγελισμός, δημόσια περιουσία και η χρήση της, ως κληροδότημα, αφορά το δημόσιο συμφέρον. Το κτίριο ήταν εγκαταλελειμμένο, οι καταληψίες σε αυτό είχαν κάνει εργασίες συντήρησης και ποτέ δεν γνωστοποιήθηκε αν η διοίκηση του Ευαγγελισμού ζήτησε την εκκένωσή του. Άρα το ζήτημα που τίθεται είναι η παρέκκλιση από την εφαρμογή του νόμου. Η άλωση τόσο των «εναλλακτικών σπιτιών» πολιτικοποίησης και κοινωνικοποίησης του αναρχικού χώρου, όσο και η επέκταση της καταστολής σε ιδιωτικούς χώρους, οι οποίοι τυγχάνει να συνορεύουν με το «άντρο» της παραβατικότητας αποτυπώνουν απλώς δημοσιογραφικά την κρατούσα άποψη που δεν ανέχεται την ύπαρξη οποιασδήποτε ριζοσπαστικής πολιτικής ομάδας. Η επιβολή της τάξης γίνεται με επίκληση του τρομονόμου»,[14] ο οποίος μετατρέπει πολιτικά αδικήματα σε κακουργήματα στον άξονα: εξουσία-απονομιμοποίηση- καταστολή.

Η στάση των τηλεοπτικών καναλιών εθνικής εμβέλειας, υπέρ-προβάλλοντας την άποψη της αστυνομίας και του αρμόδιου υπουργού Προστασίας του Πολίτη, και αγνοώντας επιδεικτικά την άλλη άποψη, τείνουν να καταστρατηγήσουν τον «Κώδικα Επαγγελματικής Ηθικής και Κοινωνικής Ευθύνης των δημοσιογράφων».[15]

Η επιχειρούμενη εξίσωση της αστυνομικής βίας με την πράξη αντίστασης ενός φιλήσυχου πολίτη μπορεί να οδηγήσει και σε αντίθετα των προσδοκώμενων αποτελέσματα. Στην περίπτωση του σκηνοθέτη Ινδαρέ τα ΜΜΕ με συνεχείς ανταποκρίσεις μετέδιδαν, με χαρακτηριστική άνεση, έναν «αναρχικό» να βρίζει χυδαία τους αστυνομικούς και αντικείμενα από την κατάληψη να έχουν εκσφενδονιστεί στον δρόμο, εναντίον των δυνάμεων καταστολής. Ταυτόχρονα, ως συμπαραδήλωση, και αμφισβητώντας την κατάθεση της ιδιοκτήτριας της διπλανής μονοκατοικίας, προβάλλουν μόνο την άρνηση της στα αστυνομικά όργανα να εισβάλουν στο σπίτι της χωρίς δικαστικό ένταλμα. Αφήνουν έτσι να εννοηθεί ότι η οικογένεια Ινδαρέ είχε σχέση με τους καταληψίες, και τους παρείχε και καταφύγιο.[16] Σε σχετικά βίντεο τα social media[17] αποτυπώνουν πλάνα μιας γυναίκας (σύζυγος Ινδαρέ) να βάζει προσκόμματα στο έργο της αστυνομίας, κι ενός άνδρα δεμένου πισθάγκωνα και ταπεινωμένου (σκηνοθέτης Ινδαρές) στην ταράτσα του σπιτιού του, να εγκαλεί σε κατάσταση σοκ τους δεσμώτες του. Οι αναλυτές της είδησης προσπαθούν να πείσουν το κοινό τους ότι πρόκειται απλά για την αντίδραση της οικογένειας σε μια «κανονική» διαδικασία σύλληψης. Τα λόγια όμως του φιλήσυχου πολίτη φέρνουν τελικά το αντίθετο αποτέλεσμα στην επικοινωνιακή διαχείριση της

δράσης εκκένωσης της κατάληψης. Λόγω της εξόφθαλμα μονόπλευρης κάλυψης και διάθεσης του γεγονότος της κατάληψης και εκκένωσης του κτιρίου από τον πομπό (ΜΜΕ) στον δέκτη- τηλεθεατή, τίθεται σε αμφισβήτηση το αφήγημα της διαχωριστικής γραμμής των πρακτικών που εφαρμόζουν, οι αναρχικοί καταληψίες από την μια πλευρά, και οι εκπρόσωποι της κρατικής καταστολής από την άλλη. Στην καλύτερη περίπτωση οι δύο πρακτικές εξισώνονται στη φράση του σκηνοθέτη Ινδαρέ προς τους αστυνομικούς- κυνηγούς αναρχικών «*σαν αναρχικοί συμπεριφέρεστε, που καίνε τα μαγαζιά έτσι από καπρίτσιο, έτσι από ιδεοληψία*». Το σοκ του τηλεθεατή είναι μεγάλο, όταν βλέπει τον άνθρωπο της διπλανής πόρτας, έναν σκηνοθέτη, έναν άνθρωπο που πιστεύει στην έννομο τάξη και που θεωρείται τυπικό παράδειγμα νομοταγούς πολίτη, να είναι στη θέση του αναρχικού. Το σοκ που προκαλεί η κατάρρευση του ιδεολογήματος της παροχής προστασίας στους φιλήσυχους πολίτες από την αστυνομία, με τον τρόπο που αυτή την παρείχε στο σκηνοθέτη Ινδαρέ, είναι μεγαλύτερο από το σοκ της κατάληψης ενός κενού κτιρίου. Το θύμα στην προκειμένη περίπτωση δεν είναι παράπλευρη απώλεια μιας αστυνομικής επιχείρησης εκκένωσης κατάληψης, ούτε ατυχές συμβάν. Είναι το αποτέλεσμα μιας υπόθεσης που εξελίσσεται στον πυρήνα του δημοκρατικού πολιτεύματος, το οποίο παρέχει δικαίωση σε όσους δυσπιστούν για την λειτουργία της δημοκρατίας στη χώρα, εκθέτοντας τη σχέση εκτελεστικής και νομοθετικής εξουσίας, την δυσκαμψία της δικαστικής εξουσίας αλλά κυρίως την χειραγώγηση της είδησης από την τέταρτη εξουσία.

Εν κατακλείδι στην παρουσίαση της είδησης δεν προτάχθηκε ως ζητούμενο η ανεξαρτησία από μεροληψίες και στερεότυπα Δεν τηρήθηκε η στοιχειώδης δεοντολογία ούτε ο βασικός δημοσιογραφικός κανόνας: «*Η αντίθετη άποψη δεν είναι πιο αδύναμη από αυτή που θεωρείται ορθή. Έχει εξίσου δικαίωμα να ακουστεί. Το σχόλιο οφείλει να υπόκειται σε αυτοσυγκράτηση. Είναι επιθυμητή η ειλικρίνεια, όμως προτάσσεται η δικαιοσύνη. Στην περίπτωση που υπάρχει έλλειψη ισορροπίας, η μεταδιδόμενη μ' αυτόν τον τρόπο είδηση κινδυνεύει να ενταχθεί στα μέσα προπαγάνδας!*».[18]

Στεγαστική επισφάλεια και νέος πτωχευτικός κώδικας

Στο δυστοπικό, οικονομικό και κοινωνικό περιβάλλον που ανέδειξε η πρόσφατη κρίση, γίνεται ιδιαίτερα ορατή μια θεμελιώδης επίπτωση της πολιτικής μακροχρόνιας λιτότητας. Αυτής της στεγαστικής επισφάλειας που αποτελεί απότοκο της εφαρμογής ενός προγράμματος βίαιης δημοσιονομικής προσαρμογής. Η όποια κοινωνική πολιτική στον τομέα της κρατικής υποστήριξης στην εξασφάλιση κατοικίας, μέσω δανείων ή επιδότησης ενοικίου, στην περίοδο της κρίσης εξανεμίστηκε. Αξίζει να σημειωθεί ότι ακόμη και οι φορείς σχεδιασμού και υλοποίησης στεγαστικών προγραμμάτων, ΔΕΠΟΣ και ΟΕΚ, στα χρόνια της κρίσης καταργήθηκαν. Τα υπερχρεωμένα νοικοκυριά, τα κόκκινα δάνεια, η αστεγία ως κοινωνικό φαινόμενο, αποτελούν πλέον την νέα όψη της κανονικότητας. Η δυσχέρεια της πρόσβασης σε αξιοπρεπή κατοικία φαντάζει λεπτομέρεια μπροστά στον επερχόμενο κίνδυνο της οριστικής απώλειας προστασίας της πρώτης κατοικίας με την εφαρμογή του νέου πτωχευτικού δικαίου.

Συγκεκριμένα με την εφαρμογή του νέου πτωχευτικού κώδικα παύουν οι ευεργετικές διατάξεις του «νόμου Κατσέλη» (Ν.3869/2010, ΦΕΚ 130/τ.Α/3.08.2010) «περί ρυθμίσεων των οφειλών υπερχρεωμένων φυσικών προσώπων και άλλες

διατάξεις», ενός νόμου που χρησιμοποιήθηκε, ως ομπρέλα προστασίας για ευπαθή ,υπερχρεωμένα νοικοκυριά και με τις συνεχείς ανανεώσεις του κατάφερε να απαγορευτούν οι πλειστηριασμοί πρώτης κατοικίας έως τις 31/12/2019.

Σύμφωνα με το Υπουργείο Οικονομικών[19], το νέο πτωχευτικό δίκαιο, το οποίο νόμο-παρασκευάζεται σε συνεργασία πάντα με τους θεσμούς, στηρίζεται στη φιλοσοφία του μοντέλου γρήγορης εξυγίανσης των νοικοκυριών (αμερικανικό μοντέλο), καθώς και στο πνεύμα της κοινοτικής οδηγίας 1023/2019 *«περί προληπτικής αναδιάρθρωσης, απαλλαγής από τα χρέη και τις ανικανότητες ή την έκπτωση οφειλετών»*. Προβλέπει την «δίκαιη ισορροπία μεταξύ δικαιωμάτων οφειλέτη και πιστωτών», την ρευστοποίηση της περιουσίας του οφειλέτη και την «δεύτερη ευκαιρία» μετά την πτώχευση και τη ρευστοποίηση του συνόλου της περιουσίας του, μη εξαιρουμένης της πρώτης κατοικίας. Επιπλέον όταν ο οφειλέτης χάσει την στέγη του θα απευθύνεται στις υπηρεσίες πρόνοιας του υπουργείου Εργασίας Πρόνοιας και Κοινωνικών Ασφαλίσεων για να λάβει επίδομα στέγης έως 210€ και ισχύ έως 18 μήνες.

Η ισχύς του νέου Πτωχευτικού Κώδικα ανεξαρτήτως προθέσεων, με την διαμορφούμενη αδυναμία χορήγησης δικαστικής προστασίας στον οφειλέτη, θα οδηγήσει τον δανειολήπτη στο έλεος των τραπεζών, των εταιρειών διαχείρισης του χρέους (servicers), της PQH,(ενιαίος ειδικός εκκαθαριστής των τραπεζών), ή της κρατικής φιλανθρωπίας.[20] Θα φέρει επίσης την πολιτεία αντιμέτωπη με βίαιες καταστάσεις, ανάλογες με αυτές που προηγήθηκαν στην Ισπανία, χώρα στην οποία δοκιμάστηκε έντονα η κοινωνική συνοχή, όταν εκατοντάδες χιλιάδες άνθρωποι βρέθηκαν άστεγοι. Η Ισπανία της κρίσης της πρώτης δεκαετίας του 21ου αιώνα, έζησε σκηνές αποτροπιασμού με τα ΜΑΤ να εκκενώνουν βίαια διαμερίσματα και να πετούν στο δρόμο ηλικιωμένους και παιδιά. Η Ισπανία του άλλοτε «οικονομικού θαύματος», από το 2008, βρέθηκε αντιμέτωπη με το 30% του συνόλου των άδειων κατοικιών στην Ε.Ε., την «κοινωνική κατοικία» στο 1,1% του συνόλου των κατοικιών της και με αυτοκτονίες σε καθημερινή βάση. Η Ε.Ε. αναγνωρίζοντας την τραγική κατάσταση της χώρας οδηγήθηκε σε παρέμβαση με οδηγία της ώστε να *«αποφεύγεται η έσχατη λύση της έξωσης οικογενειών που διαμένουν στη μοναδική τους κατοικία»*.[21] Οι οδυνηρές αυτές καταστάσεις, με τις απρόβλεπτες ψυχοκοινωνικές αντιδράσεις, είναι το έργο που προβάλλεται ως «προσεχώς» για την Ελλάδα. Τέλος, αν και σύμφωνα με τον υπουργό Ανάπτυξης[22] *«προστασία απόλυτη πρώτης κατοικίας δεν υπάρχει σε καμιά προηγμένη οικονομία, ούτε πρέπει να υπάρχει και είναι ζημιά για την οικονομία να υπάρχει»,* με την απελευθέρωση των πλειστηριασμών θεωρείται δεδομένο ότι σύμφωνα με το νόμο της προσφοράς και της ζήτησης, λόγω υπερπληθώρας κενών και ανεκμετάλλευτων διαμερισμάτων, θα πέσουν οι τιμές και τα σπίτια θα καταλήξουν στα χέρια επενδυτών της «golden visa» ή της εκμετάλλευσης μέσω βραχύβιας μίσθωσης. Όπως τονίζει η πρώην υπουργός Οικονομίας, Λούκα Κατσέλη, «Πρέπει να ισχύσει η δυνατότητα προσφυγής στο δικαστήριο για αυτούς που είναι σε μόνιμη αδυναμία πληρωμής διότι ο δικαστής είναι ένας ανεξάρτητος διαιτητής ανάμεσα στα συμφέροντα της τράπεζας και του οφειλέτη».[23]

Η στεγαστική επισφάλεια εν μέσω κρίσης, συνέβαλλε στη δημιουργία κοινωνικής απορρύθμισης, αλλά ταυτόχρονα βοήθησε στην δημιουργία ομάδων δράσης, μιας άτυπης κοινωνικής αλληλεγγύης. Τα κινήματα πόλης ανέπτυξαν διεκδικήσεις που σχετίζονται με την υποβάθμιση του αστικού περιβάλλοντος και των συνθηκών διαβίωσης εντός αυτού (Πέττας 2018: 113). Μέσα σε αυτό το πλαίσιο

λειτούργησαν τα κινήματα κατοικίας, επιτροπές και σύλλογοι δανειοληπτών και το κίνημα ενάντια στους πλειστηριασμούς που γεννήθηκε το 2013, περίοδος που καταργήθηκε η οριζόντια προστασία (χωρίς δικαστική διαδικασία) για τους ασθενέστερους δανειολήπτες (Κατερίνη 2019: 363).

Συμπερασματικά

Η έννοια της «δυστοπίας», η οποία ετυμολογικά σημαίνει «κακός τόπος», χρησιμοποιείται για τον χαρακτηρισμό ενός τόπου στον οποίο κυριαρχούν απάνθρωπες κοινωνικές, ηθικές και πολιτικές αξίες, όπου οι κάτοικοι έχουν χάσει την ατομικότητά τους, καθώς η κοινωνική συμπεριφορά ελέγχεται από την κυβέρνηση (MacDonald 2003: 13).

Ο «ορθός» λόγος που αρθρώνεται σε αγαστή συνεργασία της πολιτικής εξουσίας με τα δημοσιογραφικά επιτελεία, σε συνδυασμό με την εκκωφαντική σιωπή[24] ενός «διαφορετικού» λόγου, θέτει ρητορικά ερωτήματα και δίνει αναμενόμενες απαντήσεις. Απέναντι στην εγκληματικότητα ορθώνεται ως επιβεβλημένη λύση η καταστολή, απέναντι στην «εκδίωξη» της ευάλωτης «ανεπιθύμητης» κοινωνικής ομάδας που κατοικεί στην κατάληψη, η απάντηση είναι: επανακατοίκηση από «επιθυμητούς» κατοίκους που θα αναβαθμίσουν την πόλη και θα προσφέρουν στην προσδοκώμενη ανάπτυξη και τον εκσυγχρονισμό. Η λογική αυτή είναι που γεννά βία. Η εισβολή των ΜΑΤ στη μονοκατοικία του σκηνοθέτη δεν διαφέρει από την διπλανή κατάληψη. Σε μια «ταραγμένη» πολιτεία, ο αστυνομικός παίρνει το ρόλο του «Joker» και ο «Joker»[25] το ρόλου του αστυνομικού.

Ο κυρίαρχος λόγος «πατάει» στον φόβο και πραγματώνεται μέσα από ένα ιδεολογικό ρόλο, που θα μπορούσε να διαβαστεί: «*δημιουργώ προβλήματα, για να παρέχω στη συνέχεια την ενδεδειγμένη λύση τους, αδιαφορώντας για την ψυχολογική ή σωματική βία που ασκώ στο θύμα μου, με στόχο τον παραδειγματισμό*»). Ο φόβος αρρωσταίνει το σώμα τόσο στις «κανονικές», όσο και στις πιο ευάλωτες ομάδες του πληθυσμού, αυτών που ζούνε στην επισφάλεια. Ο φόβος συμβαίνει στο μυαλό μας, βασίζεται στην ψυχολογία του σοκ (Klein 2010) και κυριαρχεί στα θύματα του μέσα από το δόγμα του σοκ (shock doctrine) και τις φασιστικές επιθέσεις σε γειτονιές της πόλης, μπορεί όμως να προκαλέσει και αντίρροπες δυνάμεις, να ενεργοποιήσει κοινωνικά κινήματα και κινήματα πόλης που θα επέμβουν δυναμικά στον αστικό χώρο. Ο φόβος ελέγχει τα υποκείμενα του, κατασκευάζει απειλές, στιγματίζει χώρους και ανθρώπους, αλλά ελέγχεται και ο ίδιος μέσω της διαδικασίας νομιμοποίησης του «άλλου» και της άρσης του αποκλεισμού.

Η στεγαστική επισφάλεια επηρεάζει πρωταρχικά την αστική ζωή και δημιουργεί καταστάσεις έκτακτης ανάγκης, η οποία συνήθως προσδιορίζεται από τα μέτρα που την «νομιμοποιούν» και όχι από πραγματικά γεγονότα. Στην προκειμένη περίπτωση πιθανολογούμενης εφαρμογής του νέου ιδιωτικού πτωχευτικού κώδικα και της απελευθέρωσης των πλειστηριασμών εις βάρος της πρώτης κατοικίας, ο ιδιοκτήτης του εκποιούμενου ακινήτου είναι πιθανόν να μετατραπεί σε καταληψία από ανάγκη, η δε πολιτεία να κληθεί να τον αντιμετωπίσει ως «μπαχαλάκια», εξτρεμιστή, αναρχικό ή ότι άλλο επίθετο συνάδει με την παραβατικότητα. Στην πραγματικότητα η εκκένωση καταλήψεων εγκαταλελειμμένων κτηρίων, σε συνάρτηση με την παντελή έλλειψη κοινωνικής πολιτικής, την απροσχημάτιστη διάκριση και υποτίμηση κάθε αλληλέγγυας δράσης και τη διάδοση φημών από τα δημοσιογραφικά «παπαγαλάκια», είναι ικανή συνθήκη για την κανονικοποίηση του «έκτακτου». Η

πολιτική του φόβου και της καταστολής οδηγεί στον κοινωνικό κατακερματισμό, στη διάλυση οποιασδήποτε κοινωνικής αλληλεγγύης, μα κυρίως στο στιγματισμό του διαφορετικού, από τα μέλη μιας κοινωνίας που παραπαίει μεταξύ φθοράς και αφθαρσίας, αλλά δεν πιστεύει ότι μοιάζει ή θα μοιάσει με την εξαθλιωμένη εικόνα του κατώτερου στρώματος της.

Εν κατακλείδι θα λέγαμε ότι, η κρατική ακηδία και η κοινωνική απάθεια είναι ο αντικατοπτρισμός μιας ακρωτηριασμένης δημοκρατίας: αν η πολιτεία είναι ανίκανη να σχεδιάσει και να παρέχει στους πολίτες την κοινωνική κατοικία τουλάχιστον ας πάρει όλα τα απαραίτητα μέτρα να προστατεύσει την υπάρχουσα πρώτη κατοικία. Η παροχή στέγης αποτελεί συνταγματική υποχρέωση της πολιτείας, η δε διεκδίκηση της αποτελεί αναφαίρετο δικαίωμα του πολίτη. Το άσυλο της κατοικίας είναι ιερό και απαραβίαστο. Το άσυλο της εξουσίας είναι που τίθεται υπό αμφισβήτηση.

Σημειώσεις

[1] Σύνταγμα της Ελλάδας: ΦΕΚ 120 τ. Α΄ 27-06-08, Ατομικά και Κοινωνικά δικαιώματα. άρθρο 9 &1 (επίσης «Η προσωπική ελευθερία είναι απαραβίαστη και κανένας δεν καταδιώκεται ούτε συλλαμβάνεται, ούτε φυλακίζεται, ούτε με οποιοδήποτε άλλο τρόπο περιορίζεται, παρά μόνο όταν και όπως ορίζει ο νόμος» (άρθρο 5&3)

[2] Κύρωση του Ποινικού Κώδικα: άρθρο 241 του Ν.4619/2019 (ΦΕΚ 96, τ. Α' 11-06-2019). Επίσης το άρθρο 334 του ίδιου κώδικα αναφέρει: «Όποιος εισέρχεται παράνομα ή παραμένει παρά τη θέληση του δικαιούχου στην κατοικία άλλου ή στο χώρο που αυτός χρησιμοποιεί για την εργασία του ή σε χώρο περικλεισμένο που αυτός κατέχει τιμωρείται με φυλάκιση έως δυο έτη ή χρηματική ποινή».

[3] Σύνταγμα της Ελλάδας: ΦΕΚ 120 τ. Α΄ 27-06-2008, άρθρο 21&4 Ατομικά και Κοινωνικά δικαιώματα

[4] http://www.opengov.gr/ministryofjustice/wp-content/uploads/downloads/2013/12/Dikaiomata.pdf

[5] Η οικονομία διαμοιρασμού (sharingeconomy) έχει περιγραφεί ως ένα σύνολο από διαφορετικές μορφές ανταλλαγής, οι οποίες περιλαμβάνουν τόσο κερδοσκοπικές όσο και μη κερδοσκοπικές δραστηριότητες και έχουν ως κύριο στόχο την μεγιστοποίηση της χρήσης υπο-χρησιμοποιούμενων πόρων (Meleo et al., 2016).

[6] Ν4052/2012 (ΦΕΚ 41_τΑ_01.03.2012)

[7] Ημερίδα 18/12/2018 για την Εθνική Στρατηγική:http://www.astegoi.gov.gr/index.php/en/about-us/anakoinoseis/171-imerida-syzitisi-gia-tin-ethniki-stratigiki-gia-tous-astegous

[8] Με το πρόγραμμα αυτό οι Φιλανδοί υπολόγισαν ότι για κάθε άστεγο που βρίσκει σπίτι, το κράτος γλυτώνει περίπου στα 15.000€ https://www.huffingtonpost.gr/entry/pos-e-finlandia-elese-to-provlema-tes-asteyias_gr5c61deeae4b09247fcc0a818?utm_hp_ref=gr-homepage

[9] Είναι η περίπτωση Poortgebouw στο Ρότερνταμ, η οποία καταλήφθηκε το 1980. Οι Καταλήψεις αποκτήσαν νομική βάση στην Ολλανδία το 1971, όταν το Ανώτατο Δικαστήριο έκρινε ότι η έννοια της οικιακής ειρήνης (huisvrede) ισχύει και για τους καταληψίες. Από τότε, ο ιδιοκτήτης του κτιρίου πρέπει να πηγαίνει τους καταληψίες στο δικαστήριο προκειμένου να τους εκδιώξει. Σύμφωνα με νόμο του 1994, ήταν

παράνομο να κάνει κατάληψη κάποιος σε ένα κτήριο το οποίο ήταν άδειο για λιγότερο από ένα έτος. Την 1η Οκτωβρίου 2010, η κατάληψη κρίθηκε παράνομη στην Ολλανδία. Το 2011, το Ανώτατο Δικαστήριο της Ολλανδίας αποφάσισε ότι το νομικά αναγκαστικό τέλος μιας κατάληψης μπορεί να γίνει μόνο μετά από παρέμβαση του εισαγγελέα. (https://omniatv.com/2726)

[10] Η συμφωνία αποτελεί το προϊόν της 5ετούς πίεσης ενός σημαντικού αριθμού συλλόγων, συνεταιρισμών και συλλογικοτήτων, η οποία δημιούργησε κλίμα αμοιβαίου σεβασμού και εμπιστοσύνης μεταξύ των ιδιοκτητών και των φορέων κατάληψης και εκμετάλλευσης. Το πρώτο πείραμα σε αυτή την κατεύθυνση πραγματοποιήθηκε πριν από 5 χρόνια με την κατάληψη ενός εγκαταλελειμμένου νοσοκομείου στο κέντρο της πόλης από την συλλογικότητα «Plateau», το οποίο μετασχηματίσθηκε στο ουτοπικό χωριό «Le Grands Voisins» που φιλοξενεί ακόμη και σήμερα 140 συλλογικότητες, καλλιτέχνες, εργαστήρια βιοτεχνίας και επιχειρήσεις «start-up»

(Πηγή):https://www.phorum.com.gr/viewtopic.php?f=24&t=17951 (20.02.2020)

[11] «Καλούνται όσοι παρανόμως έχουν καταλάβει κτήρια, δημόσια ή ιδιωτικά, να τα εκκενώσουν. … Η προθεσμία για την εκκένωση είναι 15 ημέρες από τη δημοσίευση της παρούσης στον Τύπο».(Πηγή:https://www.iefimerida.gr/politiki/telesigrafo-hrysohoidi-ekkenoste-katalipseis-15-imeres)

[12] https://nomadicuniversality.com/2012/08/15/ (Αγκάμπεν – Βιοπολιτική: συνέντευξη στην ΕΤ3)

[13] Σύμφωνα πάντα με την κείμενη νομοθεσία (Κύρωση του Ποινικού Κώδικα: άρθρο 272 & 2 του Ν.4620/2019 (ΦΕΚ 96, τ. Α' 11-06-2019) «τα αρμόδια για τη σύλληψη όργανα οφείλουν να συμπεριφέρονται με κάθε δυνατή ευγένεια σε αυτόν που συλλαμβάνουν και να σέβονται την τιμή του».

[14] Πρόκειται για τον εξοντωτικό Ν.3251/2004, άρθρο 187Α

[15] https://www.facebook.com/ERTsocial/videos/572591513299708/

[16] Η κα Ινδαρέ αναφέρει: «ζούσαμε για χρόνια δίπλα στους καταληψίες χωρίς προβλήματα. Όταν μάλιστα μας ρώτησαν αν θα μπορούσαν να χρησιμοποιήσουν τη στέγη μας για να διαφύγουν σε περίπτωση αστυνομικής επίθεσης και αρνηθήκαμε, εκείνοι το σεβάστηκαν χωρίς διαμαρτυρίες».

[17] https://www.youtube.com/watch?v=ZmVE7rYS43Q, http://blueskytv.gr/18-12-2019/, https://www.protothema.gr/greece/article/956745/

[18]http://www.ened.gr/Content/Files/Code_of_ethics_greek_version.pdf (Κώδικας δεοντολογίας ψηφιακών μέσων ενημέρωσης *3.2 Ισορροπία και Αμεροληψία*)

[19] https://www.minfin.gr/-/synenteuxe-tou-ypourgou-oikonomikon-k-chrestou-staikoura-sten-ephemerida-paron, https://www.minfin.gr/-/synenteuxe-tou-ypourgou-oikonomikon-k-chrestou-staikoura-sten-ephemerida-nautemporike- (20.02.2020)

[20] https://www.efsyn.gr/politiki/231583_syndromo-tis-ispanias-apeilei-toys-ellines-daneioliptes (17.02.2020)

[21] http://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-8-2015-0347_EL.html?redirect (9-2-2020)

[22] https://www.lifo.gr/now/politics/268713/georgiadis-zimia-gia-tin-oikonomia-i-prostasia-a-katoikias,

Χαιρετισμός υπουργού Ανάπτυξης Α. Γεωργιάδη στο Επαγγελματικό Επιμελητήριο Αθηνών την 31/1/2020

[23] https://tvxs.gr/news/ellada/loyka-katseli-koinoniko-dikaioma-i-prostasia-tis-protis-katoikias (05.02.2020)

[24] Γιώργος Πλειός σε συνέντευξη του: http://www.avgi.gr/article/10838/10333194/g-pleios-to-problema-me-polla-mme-einai-oti-den-epitrepoun-ten-alle-apopse-echetiko

[25] Αναφορά στο ρόλο του κοινωνικά απροσάρμοστου ήρωα στην ομώνυμη ταινία του Todd Phillips.

Αναφορές

Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία

Κατερίνη, Τ., (2019), Το κίνημα Κατά των Πλειστηριασμών Κατοικίας, στο Ν., Κουραχάνης (επιμ), *Κατοικία και Κοινωνία. Προβλήματα, Πολιτικές και Κινήματα,* Αθήνα, Διόνικος.

Klein, N., (2010), *Το δόγμα του ΣΟΚ: Η άνοδος του Καπιταλισμού της Καταστροφής*, μτφ. Άγγελος Φιλιππάτος, Αθήνα, Λιβάνης.

Λεοντίδου, Λ., (1989), *Πόλεις της Σιωπής: Εργατικός εποικισμός της Αθήνας και του Πειραιά*, Πολιτιστικό Τεχνολογικό Ίδρυμα ΕΤΒΑ

Μαλούτας, θ., (2018), *Η Κοινωνική Γεωγραφία της Αθήνας. Κοινωνικές Ομάδες και Δομημένο Περιβάλλον σε μια Νοτιοευρωπαϊκή Μητρόπολη*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια.

Πέττας, Δ., (2018), *Δημόσιος Χώρος, Πόλη και Εξουσία*, Αθήνα, Εκδόσεις των Συναδέλφων.

Σαραμάγκου Ζ., (2011), *Τελευταίο Τετράδιο*, μτφ. Αθηνά Ψυλλιά, Αθήνα, Καστανιώτης.

Ξενόγλωσση βιβλιογραφία

MacDonald, A., (2003), *Looking Backward 2000-1887 by Edward Bellamy*, Peterborough, Ontario, Broadview Press Ltd

Meleo, L., Romolini, A. and De Marco, M. (2016). *The sharing economy revolution and peer to peer online platforms. The case of Airbnb*. In International Conference on Exploring Services Science (pp. 561-570), Springer International Publishing.

Σύνδεσμοι

http://www.astegoi.gov.gr/index.php/en/

http://www.avgi.gr/article/

http://blueskytv.gr/18-12-2019/

https://www.efsyn.gr/politiki/231583_syndromo-tis-ispanias-apeilei-toys-ellines-daneioliptes

http://www.ened.gr/Content/Files/Code_of_ethics_greek_version.pdf

https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=Glossary:EU-SILC

http://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-8-2015-0347_EL.html?redirect
https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EL/ALL/?uri=CELEX:52010DC0758
https://www.facebook.com/ERTsocial/videos/572591513299708/
http://www.et.gr/index.php/f-e-k
https://www.huffingtonpost.gr/entry/
https://www.iefimerida.gr/
https://www.lifo.gr/
https://www.minfin.gr/
http://www.opengov.gr/ministryofjustice/
https://www.paron.gr/
https://www.phorum.com.gr/viewtopic.php?f=24&t=17951
https://www.protothema.gr/
https://tvxs.gr/news/
https://www.youtube.com/watch?v=dyi5MAVBYuQ
https://www.youtube.com/watch?v=ZmVE7rYS43Q

ΕΠΙΔΡΑΣΕΙΣ ΤΟΥ ΜΕΤΑΜΟΝΤΕΡΝΙΣΜΟΥ ΣΤΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ

Βαΐα Παπανικολάου,[α] Γιάννης Ρουσσάκης,[β] Παναγιώτης Τζιώνας[γ]

[α, β] Παιδαγωγικό Τμήμα Ειδικής Αγωγής, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας
[γ] Τμήμα Μηχανικών Παραγωγής και Διοίκησης, Διεθνές Πανεπιστήμιο Ελλάδας

Περίληψη

Ο μεταμοντερνισμός απορρίπτει τις παγκόσμιες θεωρίες του δυτικού πολιτισμού λόγω της χαμένης τους αξιοπιστίας. Αποδέχεται την ύπαρξη ασαφών ορίων, πολλών 'Αληθειών' και εναλλακτικών θεωρήσεων του 'Καλού' και του 'Ωραίου'. Έτσι, οι παραδοσιακές αξίες του μοντέρνου πανεπιστημίου ανατρέπονται: η ακαδημαϊκή κοινότητα διασπάται και η αυθεντία των καθολικών θεωριών παύεται. Υπεισέρχεται η ασυνέπεια και οι αντικρουόμενοι συσχετισμοί. Στόχος της εργασίας είναι να διερευνήσει τους τρόπους με τους οποίους αυτό επηρεάζει το πανεπιστήμιο.

Αρχικά, μέσα από ενδελεχή βιβλιογραφική επισκόπηση, δημιουργείται ένα μοντέλο του μοντέρνου πανεπιστημίου, με βάση τα εξής χαρακτηριστικά: αυτονομία, λογοδοσία, υψηλό κύρος και διατήρηση ηθικών αξιών, πολιτειότητα, ανεξαρτησία στην διδασκαλία και έρευνα, δικαιοσύνη, σεβαστός ανθρωπίνων δικαιωμάτων, παροχή ίσων ευκαιριών. Ακολούθως, εξετάζεται η επίδραση του μεταμοντερνισμού στα χαρακτηριστικά αυτά. Τμήματα ημι-δομημένων συνεντεύξεων με μία ομάδα Ευρωπαίων ακαδημαϊκών από 9 χώρες, βοηθούν στην κατανόηση αυτής της επίδρασης. Κατόπιν θεματικής ανάλυσης βρέθηκαν τα εξής: Η 'γνώση' μετασχηματίζεται λόγω της αμφισβήτησης των 'μεγάλων αφηγημάτων' που τελικά κατέληξαν σε συρράξεις, περιβαλλοντικά προβλήματα, έντονες οικονομικές ανισότητες, προσφυγικό. Η ακαδημαϊκή διαδικασία λήψης αποφάσεων έχει αντικατασταθεί από ακατάλληλες αρχές μάνατζμεντ επιχειρήσεων. Θα πρέπει συνολικά η εκπαίδευση να εστιάσει στην πολυπολιτισμικότητα αλλά να απευθυνθεί και σε περιθωριοποιημένες ομάδες. Το πανεπιστήμιο πρέπει να προετοιμάζει τους φοιτητές του, μέσω καλλιέργειας της κριτικής σκέψης, για ενοχλητικές αβεβαιότητες και να τους παρέχει την ικανότητα να ανταπεξέρχονται στην ασάφεια, το χάος, τα fake news

Λέξεις κλειδιά: Μεταμοντερνισμός, Πανεπιστήμιο, κριτική σκέψη

THE EFFECTS OF POSTMODERNISM ON MODERN UNIVERISTY

Vaia Papanikolaou,[α] Yiannis Roussakis,[β] Panagiotis Tzionas[γ]

[α, β] Department of Special Education, University of Thessaly
[γ] Department of Production Engineering and Management, International Hellenic University

Abstract

Postmodernism rejects universal theories of Western culture due to their lost credibility. It accepts the existence of fuzzy edges, embraces many truths with a variety of alternative visions of the Good and the Beautiful. Traditional ideas of the modern university are subverted: the notion of an academic community has broken down and authoritative knowledge claims no longer exist. Inconsistency is introduced, leading to conflicting

relationships. The aim of the proposed research is to investigate the different ways this affects the university.

Initially, a thorough literature survey was performed, leading to the conception of a new model of the university encompassing the following characteristics: Autonomy, accountability, a high prestige in preserving moral values, true citizenship, independence in selecting teaching and research directions, preserving justice and respect to human rights, providing equal opportunities to all. Then, we examine the influence of postmodernism on these characteristics through semi-structured interviews that were conducted with a group of European academics from 13 countries. Answers were analyzed using Thematic Analysis, leading to the following findings:'Knowledge' as we know it is undergoing transformation because the grand 'narratives' of modernity are in disdain, after having led us to World Wars, refugee problems, environmental crises and economic inequalities. Academic forms of decision-making have been replaced by managerialism imported from the business sector. University education should be reformed with a newer focus on marginalized groups. Finally, the university should promote critical thinking and train students for uncomfortable uncertainties and the ability to live with fuzziness, chaos and fake news.

Key words: Postmodernism, University, Critical thinking

Εισαγωγή

Η βασική θεωρητική συνεισφορά του μεταμοντερνισμού έγκειται στην κάθετη απόρριψη των μεγάλων αφηγημάτων και των οικουμενικών θεωριών της Δυτικής κουλτούρας, κυρίως λόγω της χαμένης τους αξιοπιστίας, αλλά και της αποστροφής σε κάθε σχήμα και μορφή τους (Griffin 1997, Lyotard 1984, Sim 2005). Τέτοια συστήματα κρίνονται βάσει των πεποιθήσεων και των πιστεύω αυτών που κατέχουν την ισχύ και την εξουσία (Foucault 1997), αναμένοντας ως αντάλλαγμα να λάβουν υποστήριξη με τη σειρά τους και, άρα, εκείνες οι πεποιθήσεις και οι αλήθειες οι οποίες κρίνονται ως αποδεκτές σε μία ομάδα ή σε μια χώρα, δεν μπορούν να γίνουν αποδεκτές ως ισοδύναμες αλλού.

Ο μεταμοντερνισμός απορρίπτει απόλυτα εκείνα τα τεχνολογικά και επιστημονικά επιτεύγματα τα οποία επέφεραν καταστροφές σε ζωές, οδηγώντας σε περιβαλλοντικές καταστροφές και ομαδικούς σκοτωμούς (Donovan 2016).

Πιστεύει ότι είναι σημαντικότερο να εκτιμούμε τις διαφορές, τις ανομοιότητες και την μη-προβλεψιμότητα των αναλύσεων παρά να αναζητούμε ομοιότητα στους κανόνες λειτουργίας και να απαιτούμε τη βέβαιη πρόβλεψη αποτελεσμάτων. Υπάρχουν ασαφή όρια μεταξύ των εννοιών, τα οποία ενσωματώνουν πολλές αλήθειες, πολλαπλά οράματα του καλού, της αλήθειας, του ωραίου αλλά ταυτόχρονα υπάρχουν και πολλοί δρόμοι για να υλοποιηθούν αυτά τα οράματα (Kerr 1995).

Έτσι, οι παραδοσιακές απόψεις για το πανεπιστήμιο ανατρέπονται από την εισαγωγή των εννοιών της διαφοράς (Derrida 1973) και της αβεβαιότητας στην εποχή του μεταμοντερνισμού. Ξαφνικά, φαίνεται πως δεν υπάρχει πλέον μία κοινή κεντρική αρχή ενοποίησης η οποία να δρα ως συγκολλητική ουσία που συγκρατεί μεταξύ τους συλλογικά τα πανεπιστήμια. Έτσι διασπάται πλήρως η παραδοσιακή έννοια της ακαδημαϊκής κοινότητας. Η επίκληση της αυθεντίας στη γνώση ή οι συμπαντικές αλήθειες καταρρίπτονται (Donovan 2013). Στο χώρο του πανεπιστημίου υπεισέρχεται η ασάφεια και η ασυνέπεια οι οποίες οδηγούν σε ένα μεγάλο εύρος αντικρουόμενων σχέσεων, τόσο εσωτερικά όσο και εξωτερικά, στην αλληλεπίδρασή του με τους εμπλεκόμενους φορείς.

Αξίζει να σημειωθεί ότι αυτή η απόρριψη της κλασσικής γνώσης και της απόλυτης αλήθειας είναι ιδιαίτερα ανησυχητική στο χώρο της εκπαίδευσης όπου, παραδοσιακά και διαχρονικά η γνώση ορίζεται είτε ως η απομνημόνευση και κατόπιν ως ανάκληση υλικού μάθησης από το παρελθόν, είτε ως το σύνολο των αληθειών, των πληροφοριών, των νόμων και των αρχών που αποκτήθηκαν από την ανθρωπότητα είτε, τέλος, ως η ερμηνεία πληροφοριών που μπορούν να χρησιμοποιηθούν (Nguyen 2010).

Έτσι προκύπτει αβίαστα το βασικό ερευνητικό ερώτημα τα παρούσας εργασίας: *'Πως επηρεάζει ο μεταμοντερνισμός το σύγχρονο πανεπιστήμιο, σε τι βαθμό και τι είδους προσαρμογή θα πρέπει να γίνει στη λειτουργία του ώστε να ανταποκριθεί στο νέο περιβάλλον'.*

Ένα μοντέλο για το μοντέρνο πανεπιστήμιο

Για να μπορέσει να μελετηθεί η επίδραση του μεταμοντερνισμού στο σύγχρονο πανεπιστήμιο αλλά και οι προεκτάσεις στη μελλοντική του λειτουργία, κρίθηκε αναγκαίο να κατασκευαστεί ένα αντιπροσωπευτικό μοντέλο του. Ιδιαίτερη αναφορά κρίθηκε πως θα έπρεπε να γίνει στα θεμελιώδη χαρακτηριστικά του μοντέρνου δημοκρατικού πανεπιστημίου, στο όραμα και στην αποστολή του, στις βασικές λειτουργίες του καθώς και τις πολύπλοκες αλληλεπιδράσεις του με όλους τους κοινωνικούς φορείς. Για το σκοπό αυτό σε αυτήν την εργασία αναπτύχθηκε, μετά από ενδελεχή επισκόπηση της διεθνούς βιβλιογραφίας, το ακόλουθο μοντέλο του πανεπιστημίου, το οποίο αποτελεί ένα εννοιολογικό πλαίσιο λειτουργίας και εμπεριέχει τα εξής δομικά ποιοτικά χαρακτηριστικά:

1. Αυτονομία στη θεσμική οργάνωση διακυβέρνησης του, των "νόμων" και των κανόνων λειτουργίας του (Estermann, Nokkala, and Steinel 2011, Fukuyama 1989, Groof 1998, Olsen 2009).
2. Λογοδοσία απέναντι σε όλους τους εμπλεκόμενους φορείς, οι οποίοι επηρεάζονται και επηρεάζουν τη λειτουργία του και, τελικά, στους πολίτες (Berdahl 1990, Bleiklie and Kogan 2007, Dunn 2003, Fukuyama 1989, Mc Lendon, Hearn and Deaton 2006, Shore 2005).
3. Να εμπνέει κύρος ως εδραιωμένος θεσμός προώθησης της γνώσης και της έρευνας και της διαφύλαξης ηθικών αξιών, της ανεξαρτησίας και του σεβασμού του ατόμου και των ιδεών (Fukuyama 1989, Groof 1998, Kohler and Huber 2006, Olsen 2009).
4. Φοιτητές ως "πολίτες" σε ένα δημοκρατικά οργανωμένο πανεπιστήμιο. Ενδυνάμωση της δέσμευσης και αφοσίωσης των φοιτητών στους δημοκρατικούς θεσμούς του πανεπιστημίου (De Boer and Stensaker 2007)
5. Κανονιστικό και νομοθετικό πλαίσιο λειτουργίας τόσο όσο αφορά σε νομικά και πειθαρχικά θέματα των μελών και των ατομικών και συλλογικών οργάνων του, όσο και σε θέματα απονομής δικαιοσύνης (Groof 1998).
6. Διάκριση εξουσιών, σε επίπεδο κεντρικής διοίκησης, καθώς επίσης και σχολών, τμημάτων και οργανώσεων φοιτητών (De Boer and Denters 1999).
7. Αυτονομία, οικονομική και θεσμική από την κεντρική κυβέρνηση και τις εξωτερικές πιέσεις της τεχνολογίας, της οικονομίας και του μάρκετινγκ (Etzkowitza et al. 2000, Estermann, Nokkala, and Steinel 2011, Olsen 2009).
8. Έλεγχο επί των διαδικασιών λειτουργίας, των αναμενόμενων μαθησιακών αποτελεσμάτων από τη διδασκαλία και την έρευνα (McLendon 2006).

9. Έλεγχο της αξιολόγησης της ποιότητας (Bendixen and Jacobsen 2017, Haug, 2003, Hoech 2006, Tam 2001).
10. Ισότητα, ισονομία και δικαιοσύνη απέναντι στην πολυπολιτισμικότητα και διαφορετικότητα μεταξύ των "πολιτών" του, με σεβασμό στην κοινωνική τάξη από την οποία προέρχονται, τη γλώσσα, την εθνικότητα, το φύλο, τη θρησκεία, τα άτομα με ειδικές ανάγκες (Giroux 2010).
11. Ανοχή στη διαφορετικότητα, στις αιρετικές προσεγγίσεις, στην αμφισβήτηση των υπαρχουσών δομών. Παροχή προστασίας του λόγου και της σκέψης. Ελευθερία και καλλιέργεια κριτικής σκέψης και έκφρασης μεταξύ των "πολιτών" του (De Boer and Stensaker 2007, Giroux 2010).
12. Διαδικασίες μάθησης και προγράμματα σπουδών ως πυλώνες στήριξης της Δημοκρατικής λειτουργίας του πανεπιστημίου (Giroux 2010, Şen, et al. 2012).
13. "Αριστεία" εδραζόμενη στην παροχή ίσων ευκαιριών και "Αρετή" στην έρευνα και τη διδασκαλία (Hoech 2006). Πνευματική αφοσίωση και δέσμευση από τους ακαδημαϊκούς με υπέρβαση του ατομικού συμφέροντος και απώτερο στόχο την εξυπηρέτηση του ευρύτερου δημόσιου σκοπού (Dunn 2003, Giroux 2010) .
14. Δημιουργία κοινοτήτων και ηγεσία σε κεντρικό επίπεδο διακυβέρνησης αλλά και σε επίπεδο σχολών και τμημάτων (Bates 2014, Kohler and Huber 2006).
15. Διερεύνηση εκείνων των δεικτών επιπτώσεων που σχετίζονται με την πρόθεση προς συγκεκριμένες συμπεριφορές, ιδιαίτερα τις αποκλίνουσες (Şen, et al. 2012, Shields 2007).

Μεθοδολογία της Έρευνας

Το μοντέλο του πανεπιστημίου που παρουσιάστηκε παραπάνω χρησιμοποιήθηκε ως η βάση για τη διερεύνηση των απόψεων μιας ομάδας 15 Ευρωπαίων ακαδημαϊκών, αναφορικά με την επίδραση του μεταμοντερνισμού στο σύγχρονο πανεπιστήμιο. Διεξήχθησαν προσωπικές, ημι-δομημένες συνεντεύξεις με κάθε συμμετέχοντα, από την ερευνήτρια της παρούσας εργασίας, τον Μάϊο του 2019 (οι συμμετέχοντες προέρχονταν από Ιταλία, Γαλλία, Ισπανία, Μεγάλη Βρετανία Παλαιστίνη, Πολωνία, Πορτογαλία, Ρουμανία, Τουρκία, αποτελώντας έτσι ένα αντιπροσωπευτικό δείγμα πανεπιστημιακής κοινότητας).

Το περιεχόμενο των συνεντεύξεων αναλύθηκε σύμφωνα με την θεματική ανάλυση, η οποία αποτελεί μία ευέλικτη μεθοδολογία για τον προσδιορισμό, την ανάλυση και την παρουσίαση συσχετίσεων και κοινών θεμάτων που εμπεριέχονται στα δεδομένα (Braun and Clarke, 2006: 79). Επιλέχθηκε να γίνει χειρωνακτικά, αμέσως μετά τις συνεντεύξεις ώστε να μεγιστοποιηθεί η πρόσληψη και κατανόηση των πληροφοριών. Κατά τη διάρκεια της ανάλυσης έγιναν πολλαπλά περάσματα των συνεντεύξεων και κωδικοποιήθηκαν κατάλληλα εκείνα τα τμήματα των κειμένων τα οποία είχαν άμεση συσχέτιση με τα χαρακτηριστικά του προτεινόμενου μοντέλου του πανεπιστημίου. Αρχικά η κωδικοποίηση έγινε ανά χαρακτηριστικό και ανά συνέντευξη. Ακολούθως, οι κατηγορίες των χαρακτηριστικών γενικεύτηκαν και δημιουργήθηκαν οι κοινοί θεματικοί κώδικες.

Υπήρξε έντονος προβληματισμός των συμμετεχόντων για την επίδραση του μεταμοντερνισμού στο σύγχρονο πανεπιστήμιο και, σε μεγάλο βαθμό, σύγκλιση απόψεων για κάποια από τα σπουδαιότερα χαρακτηριστικά του μοντέλου του

πανεπιστημίου και του τρόπου που πρέπει να προσαρμοστούν στη νέα εποχή που ορίζεται από το πέρασμα στον μεταμοντερνισμό. Τα κύρια ευρήματα της έρευνας παρουσιάζονται αναλυτικά παρακάτω.

Ευρήματα της έρευνας – Θεματική ανάλυση

Η διερεύνηση των απόψεων των ακαδημαϊκών και η θεματική ανάλυση των απαντήσεών τους, ορισμένες από τις οποίες σχετίζονταν άμεσα με το προτεινόμενο μοντέλο του πανεπιστημίου, ενώ κάποιες τεκμαίρονταν από την ευρύτερη συζήτηση κατά τη διάρκεια της συνέντευξης, έδειξαν τα εξής:

Η 'γνώση' μετασχηματίζεται λόγω της αμφισβήτησης των 'μεγάλων αφηγημάτων' που τελικά κατέληξαν σε συρράξεις, περιβαλλοντικά προβλήματα, έντονες οικονομικές ανισότητες, προσφυγικό. Αυτό αποτυπώνεται στο σχολιασμό του 7^{ου} χαρακτηριστικού του μοντέλου, για την αυτονομία και ανεξαρτησία από εξωτερικές πιέσεις σε συνδυασμό με την ισχυρή απαίτηση για ανεξάρτητη διαμόρφωση των αναμενόμενων μαθησιακών αποτελεσμάτων από τη διδασκαλία και την έρευνα (χαρακτηριστικά αριθμός 8 και 12). Έτσι, αυτοί που κατέχουν την πολιτική ισχύ, σύμφωνα με τον Foucault (Daldal 2014), δε θα μπορούν να καθορίζουν πλήρως το περιεχόμενο της μάθησης. Τέλος, η δυνατότητα αμφισβήτησης των υπαρχουσών δομών, η ανοχή στη διαφορετικότητα και η υποστήριξη ακόμη και αιρετικών αντιλήψεων (χαρακτηριστικό 11) θεωρούνται πολύτιμα εφόδια στην ουσιαστική αντιμετώπιση της αβεβαιότητας και της ασάφειας που εισήχθησαν με τον μεταμοντερνισμό.

Παρά την όποια αμφισβήτηση της λειτουργίας του πανεπιστημίου στο μοντερνισμό, αποτυπώνεται από όλους η απαίτηση πως πρέπει να συνεχίσει να εμπνέει κύρος ως εδραιωμένος θεσμός προώθησης της γνώσης και της έρευνας και της διαφύλαξης ηθικών αξιών, της ανεξαρτησίας και του σεβασμού του ατόμου και των ιδεών (χαρακτηριστικό 3), χωρίς όμως να είναι περίκλειστο ως απρόσιτο κάστρο, ούτε ο τιμητής της μίας και μοναδικής αλήθειας.

Διαπιστώθηκε πως η ακαδημαϊκή διαδικασία λήψης αποφάσεων έχει αντικατασταθεί από αρχές μάνατζμεντ επιχειρήσεων. Έτσι, διαφαίνεται στις απαντήσεις ο φόβος για έντονο περιορισμό της αυτονομίας των ιδρυμάτων (χαρακτηριστικό 1), προς όφελος της λογοδοσίας (χαρακτηριστικό 2), που τείνει όμως να γίνει γραφειοκρατική και δεσμευτική. Αντίστοιχα, κάτι τέτοιο δεν υποστηρίζεται επαρκώς από ανοικτές και ευέλικτες διαδικασίες αξιολόγησης της ποιότητας (χαρακτηριστικό 9), οι οποίες θα μπορούσαν να υποστηρίξουν πχ. την εκπαίδευση στην αβεβαιότητα, την υποστήριξη εναλλακτικών μέτρων κλπ., αλλά μάλλον από μονοδιάστατες προσεγγίσεις που υιοθετούν αρχές της αγοράς, ακατάλληλες για την εκπαίδευση.

Ενώ εκλαμβάνεται θετικά η αυτονομία στη δημιουργία εσωτερικών κοινοτήτων και η ηγεσία σε κεντρικό επίπεδο διακυβέρνησης του πανεπιστημίου αλλά και σε επίπεδο σχολών και τμημάτων (χαρακτηριστικό 14) και κρίνεται αναγκαίο ένα αυτοδύναμο κανονιστικό και νομοθετικό πλαίσιο λειτουργίας όσο αφορά σε νομικά και πειθαρχικά θέματα των μελών του (χαρακτηριστικό 5), είναι ωστόσο γενική απαίτηση να υφίσταται σαφής διάκριση εξουσιών, σε επίπεδο κεντρικής διοίκησης, καθώς επίσης και σχολών, τμημάτων και οργανώσεων φοιτητών (χαρακτηριστικό 6), ώστε να υποστηρίζεται η διαφάνεια και η πλήρης δημοκρατική λειτουργία του.

Οι απαντήσεις που σχετίζονται με το χαρακτηριστικό 10 υποδεικνύουν πως θα πρέπει συνολικά η εκπαίδευση να εστιάσει στη διαφορετικότητα, το σεβασμό στην κοινωνική τάξη, τη γλώσσα, την εθνικότητα, το φύλο, τη θρησκεία, τα άτομα με ειδικές ανάγκες και γενιά σε περιθωριοποιημένες ομάδες. Έτσι καλλιεργούνται οι διαφορετικές απόψεις, η σύνθεση ιδεών μέσω της πολύ-πολιτισμικότητας (Bauman1997), η ανοχή διαφορετικών πεποιθήσεων και ο σεβασμός ασαφών ορίων προς όφελος της δημοκρατικής λειτουργίας.

Το πανεπιστήμιο πρέπει να προετοιμάζει, μέσω καλλιέργειας της κριτικής σκέψης, για ενοχλητικές αβεβαιότητες και την ικανότητα να ανταπεξέρχονται στην ασάφεια, το χάος, τα fake news. Αυτό τεκμαίρεται από την απόλυτη ομοφωνία στις απόψεις όσον αφορά στην απαίτηση για ελευθερία και καλλιέργεια κριτικής σκέψης και έκφρασης μεταξύ των “πολιτών” του πανεπιστημίου (χαρακτηριστικό 11) αλλά και την θεώρηση των φοιτητών ως “πολιτών” σε ένα δημοκρατικά οργανωμένο πανεπιστήμιο (χαρακτηριστικό 4). Ενώ η εκπαίδευση σύμφωνα με τα ιδεώδη του μοντερνισμού προσπαθεί να εκπαιδεύσει στην ιδανική έννοια της ‘πολιτειότητας’ και των σταθερών κοινωνικών και εργασιακών πλαισίων, ο ρόλος του πανεπιστημίου πιστεύεται πως πρέπει να συμπληρωθεί άμεσα με εκπαίδευση σε άβολες αβεβαιότητες και την παροχή εφοδίων στους φοιτητές να μπορούν να ζήσουν έντονες, χαώδεις μεταβολές. Για το λόγο αυτόν θα πρέπει να δοθεί έμφαση σε νέες μορφές μάθησης όπως η συναισθηματική μάθηση και η ψυχοκινητική μάθηση.

Τέλος, δεν επαρκεί πλέον μόνον η ‘αρετή’, η επιδίωξη της αριστείας και η πνευματική αφοσίωση και δέσμευση από τους ακαδημαϊκούς (χαρακτηριστικό 13) αλλά σύμφωνα με τις απαντήσεις για το χαρακτηριστικό 15, απαιτείται διερεύνηση εκείνων των δεικτών επιπτώσεων που σχετίζονται με την πρόθεση προς συγκεκριμένες κοινωνικές συμπεριφορές, ιδιαίτερα τις αποκλίνουσες.

Συμπεράσματα

Ο μεταμοντερνισμός δημιούργησε μια νέα κατάσταση για το πανεπιστήμιο, γεμάτη αβεβαιότητα, αστάθεια, ασάφεια και αντικρουόμενες απαιτήσεις. Στο πλαίσιο αυτής της ερευνητικής εργασίας δημιουργήθηκε ένα μοντέλο του σύγχρονου πανεπιστημίου, βάσει του οποίου επιχειρήθηκε μια αποκωδικοποίηση των χαρακτηριστικών των δύο αντιδιαστελλόμενων εννοιών, του μοντερνισμού και του μεταμοντερνισμού, ώστε να αναδειχθεί η διαφορετικότητα της νοηματοδότησης της γνώσης και του ρόλου του πανεπιστημίου σε κάθε μία τους. Καθοδηγητικό ρόλο έπαιξαν οι απόψεις μίας ομάδας Ευρωπαίων ακαδημαϊκών, όπως αποτυπώθηκαν σε προσωπικές συνεντεύξεις τους.

Απαιτείται, κυρίως, ελευθερία στη διδασκαλία και στην έρευνα ώστε να ολοκληρωθεί ένας μετασχηματισμός της γνώσης που να συμπεριλαμβάνει την αμφισβήτηση των καθολικών θεωριών, των μεγάλων αφηγημάτων και της μοναδικής αλήθειας. Είναι η αναγκαία η εκπαίδευση για αντιμετώπιση συνεχών μεταβολών και άβολων αβεβαιοτήτων. Ακόμη, είναι αναγκαία η υιοθέτηση της πολυπολιτισμικότητας που οδηγεί στην ανοχή, το σεβασμό στη διαφορετικότητα. Τέλος, οι αρχές του μάνατζμεντ των επιχειρήσεων δεν θεωρούνται κατάλληλες για το νέο ρόλο του πανεπιστημίου στην εποχή του μεταμοντερνισμού.

Αντίθετα, για όλους τους παραπάνω λόγους, θα πρέπει να δοθεί έμφαση σε νέες μορφές μάθησης που καλλιεργούν περαιτέρω την κριτική σκέψη όπως η

συναισθηματική μάθηση και η ψυχοκινητική μάθηση και όλα αυτά σε μία περισσότερο ανθρωπιστική νοηματοδότηση της παρεχόμενης γνώσης. Έτσι, οι θέσεις για το μετασχηματισμό και τα νέα χαρακτηριστικά που αποκτά η γνώση εξαιτίας του περάσματος στο μεταμοντερνισμό μας οδηγούν σε νέες συλλήψεις και οράματα για το ρόλο του πανεπιστημίου.

Αναφορές

Bates, B. S. (2014), Committee Effectiveness in Higher Education: The Strengths and Weaknesses of Group Decision Making, *Research in Higher Education,* Vol. 25.

Bauman, Z. (1997). Universities: Old, New and Different. *In*: A. Smith and F. Webster, eds. *The Postmodern University? Contested Visions of Higher Education in Society*. Buckingham, UK, Open University Press, pp. 17-26.

Bendixen, C. and Jacobsen, C.J. (2017), Nullifying Quality: The Marketisation of Higher Education, *Quality in Higher Education*, Vol. 23, No 1, pp.20-34

Berdahl, R. (1990), Academic Freedom, Autonomy and Accountability in British Universities, *Studies in Higher Education*, Vol. 15, No 2, pp. 169-180

Bleiklie, I. and Kogan, M., (2007), Organization and Governance of Universities, *Higher Education Policy*, Vol. 20, Issue 4, pp. 477–493.

Braun, V. and Clarke, V. (2006), Using Thematic Analysis in Psychology, *Qualitative Research in Psychology,* Vol. 3, No 2, pp. 77–101.

Daldal, A. (2014), Power and Ideology in Michel Foucault and Antonio Gramsci: A Comparative Analysis, *Review of History and Political Science*, Vol.2, No.2, pp.149-167.

De Boer, H. and Denters, B. (1999), Analysis of Institutions of University Governance in: Jongbloed B., Maassen P., Neave G. (eds) *From the Eye of the Storm*. Springer, Dordrecht.

De Boer, H. and Stensaker, B. (2007), An Internal Representative System: The Democratic Vision, in P. Maassen and J. P. Olsen (eds). *University Dynamics and European Integration*, Dordrecht: Springer, pp. 99–118.

Derrida, J. (1973), *Speech and Phenomena and Other Essays on Husserl's theory of Signs* (trans. by David B. Allison), Evanston, North Western University Press.

Donovan, C. (2013), Beyond the 'Postmodern University, *The European Legacy*, Vol.18, No 1, pp.24-41.

Donovan, C. (2016), From Multiversity to Postmodern University in J.E. Cote and A. Furlong (eds.), *Routledge Handbook of the Sociology of Higher Education*, London, Brunel University.

Dunn, D.D., (2003), Accountability, Democratic Theory, and Higher Education, *Educational Policy*, Vol. 17 No. 1, pp. 60-79.

Estermann, T., Nokkala, T. and Steinel, M. (2011), *University Autonomy in Europe II — The Scorecard*, Brussels, European University Association.

Etzkowitza, H., Websterb, A., Gebhard, C., Regina, B. and Terraad, C. (2000), The Future of the University and the University of the Future: Evolution of Ivory

Tower to Entrepreneurial Paradigm, *Research Policy*, Vol. 29, No 2, pp. 313-330.

Foucault, M. (1977), Nietzsche, Genealogy, History from Truth and Power, in D. F. Bouchard (ed.), *Language, Counter-memory, Practice: Selected Essays and Interviews*, New York, Cornell University Press.

Fukuyama, F. (1989), The End of History?, *The National Interest*, No. 16, pp. 3-18

Giroux, A. H., (2010), Bare Pedagogy and the Scourge of Neoliberalism: Rethinking Higher Education as a Democratic Public Sphere, *The Educational Forum*, Vol.74, Issue 3, pp.184-196

Griffin, A., (1997). Knowledge Under Attack: Consumption, Diversity and the Need for Values, in R. Barnett and A. Griffin (eds) *The End of Knowledge in Higher Education*. London, Cassell.

Groof, Jan de, (1998), *Democracy and Governance in Higher Education,* Boston, Kluwer Law International.

Haug, G. (2003), Quality Assurance/Accreditation in the Emerging European Higher Education Area: A Possible Scenario for the Future, *European Journal of Education*, Vol. 38, No. 3.

Hoech, A. (2006), Quality Assurance in UK Higher Education: Issues of Trust, Control, Professional Autonomy and Accountability, *Higher Education,* Vol. 51, No 4, pp 541–563

Kerr, C., 1995 (1963), *The Uses of the University,* 4th ed. Cambridge, MA, Harvard University Press.

Kohler J. and Huber J. (2006), *Higher Education Governance between Democratic Culture, Academic Aspirations and Market Forces,* Council of Europe Publishing.

Lyotard, J. (1984), *The Postmodern Condition: A Report on Knowledge*. Manchester: Manchester University Press.

Mc Lendon, K. M., C. Hearn, C.J. and Deaton, R. (2006), Called to Account: Analyzing the Origins and Spread of State Performance-Accountability Policies for Higher Education, *Educational Evaluation and Policy Analysis,* Vol. 28, No. 1 pp. 1-24.

Nguyen, C. H. (2010), The Changing Postmodern University, *International Education Studies*, Vol. 3, No. 3, pp. 88-99, Published by Canadian Center of Science and Education.

Olsen, J. P., (2009), Democratic Government, Institutional Autonomy and the Dynamics of Change, *West European Politics*, Vol.32, No.3, pp.439-465.

Şen, A., Kabak, E. K., Tüys, F., and Kuzaliç D. (2012), Democratization of University Management for Quality Higher Education, *Procedia - Social and Behavioral Sciences,* Vol. 58, pp. 1491-1504.

Shore, C. (2005), Getting the Measure of Academia: Universities and the Politics of Accountability, *Anthropology in Action*, Vol. 12, Issue 1, pp.1-10.

Shields, C. (2007), *Aristotle.* Routledge Philosophers, London, Routledge

Sim, S. (2005), Introduction to the second edition, in S. Sim (ed) *The Routledge Companion to Postmodernism* (2nd ed.), Oxon, Routledge.

Tam, M. (2001), Measuring Quality and Performance in Higher Education, *Quality in Higher Education,* Vol.7, Issue 1, pp.47-54.

ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΘΕΩΡΙΑ ΤΗΣ ΑΝΑΠΗΡΙΚΗΣ ΤΑΥΤΟΤΗΤΑΣ

Παρασκευή Πουλογιαννοπούλου

Dr., Paris Descartes- Sciences de l'Education

Περίληψη

Στην παρούσα εισήγηση τίθενται το ερώτημα εάν στο πολυσύνθετο σώμα της σύγχρονης κοινωνικής θεωρίας θα μπορούσε να εντοπιστεί ένας ιδιαίτερος «τόπος» για μία κοινωνική θεωρία της φθαρμένης ταυτότητας. Στη σύγχρονη κοινωνική θεωρία συναντούμε συχνά εννοιολογήσεις προς μία κλινική, αλλά κριτική αντιμετώπιση της εξουσιαστικής συγκρότησης των κοινωνικών σχέσεων. Η έρευνα όμως δεν εντοπίζει αρκετά συχνά ίσως τους τρόπους με τους οποίους οι διαφορετικές θεωρητικές οπτικές βασίζουν αυτές τις εννοιολογήσεις σε μία προϋποτιθέμενη (όχι πάντοτε ρητά) συγκρότηση ορισμένων κοινωνικών ταυτοτήτων ως «φθαρτών» και «φθαρμένων», εν είδει όρου για τον μετέπειτα κοινωνικό εξουσιασμό τους. Στην εισήγησή μας επομένως θα επικεντρωθούμε σε κομβικές στιγμές διαφορετικών παραδόσεων της σύγχρονης κοινωνικής θεωρίας (δίνοντας έμφαση στον Goffman περί κοινωνικής κατασκευής του «*στίγματος*», στον Foucault σχετικά με τις εξουσιαστικές σχέσεις επί των υποκειμένων, στον Bourdieu περί κοινωνικής αναπαραγωγής άνισων σχέσεων, και στην Butler περί κοινωνικής επιβολής κοινωνικών στερεοτύπων), φανερώνοντας την ανάδυση στο εσωτερικό του μοτίβου του κοινωνικά κατασκευασμένου «φθαρμένου» υποκειμένου ως βασική προϋπόθεση της κριτικής δυναμικής τους. Οι εμπειρικές δυνατότητες που παράγει μία τέτοια θεωρητική προβληματική είναι, θεωρούμε, αξιόλογες: μια προοπτική πάνω σε αυτά τα υποκείμενα που μέσω της διαφοροποίησης ενός «πραγματικού» κοινωνικού χαρακτηριστικού τους (αναπηρία, φύλο, καταγωγή, κα.) κατασκευάζονται ως «φθαρμένα» προκειμένου να κατεξουσιαστούν.

Λέξεις κλειδιά: ταυτότητα, στίγμα, ανισότητες, εξουσιασμός, διαφοροποίηση

SOCIAL THEORY OF DISABILITY

Paraskevi Poulogiannopoulou

Dr., Paris Descartes- Sciences de l' Education

Abstract

The present paper raises the question of whether a particular 'area' could be identified in the complex body of modern social theory for a social theory of spoiled identity. In modern social theory we often encounter notions of a clinical as well as a critical approach to the authoritative construction of social relations. Nonetheless, research possibly does not often identify the ways in which different theoretical perspectives base these notions on a presumed (not always explicitly) construction of certain social identities as 'spoilable' and 'spoiled' as a condition for their subsequent social domination/dominance. Therefore, in this paper we will focus on key moments in different traditions of modern social theory (placing an emphasis on Goffman and the social construction of "stigma", on Foucault and the power relations of subjects, on Bourdieu and the social reproduction of inequality, and on Butler and the social imposition of social stereotypes), revealing the emergence of the socially constructed

'spoiled' subject as a basic condition of their critical dynamics. The empirical possibilities produced by such a theoretical cogitation are considered to be remarkable: the perspective on these subjects who, as a result of their differentiation due to a 'real' social characteristic (disability, gender, origin, etc.), are constructed as 'spoiled' in order to be controlled.

Keywords:i dentity, stigma, inequalities, domination, differentiation

Εισαγωγή

Η κοινωνιολογία της αναπηρίας και οποιασδήποτε μορφής μειονεξίας, στίγματος (Goffman 2001: 63), στηρίζεται στην αρχή ότι ο κοινωνικός περίγυρος είναι εκείνος που καθορίζει τις νόρμες τρόπου ζωής και τις κατηγορίες ανθρώπων (Goffman 2001: 64). Ο όρος αναπηρία υπό αυτή τη θεώρηση ως κατηγορία αποτελεί κοινωνική κατασκευή και κατά συνέπεια αφορά σε κοινωνικό έλλειμμα.

Στην καθημερινότητά μας ερχόμαστε σε διάδραση με τους γύρω μας- χαιρετάμε, δίνουμε χειραψία, κοιταζόμαστε- χωρίς να αναλύουμε τις κινήσεις μας. Η συναναστροφή κάποιου ατόμου με άλλα άτομα δεδομένων κατηγοριών σε γνώριμο περιβάλλον θεωρείται ομαλή και διαχειρίσιμη. Τι θα γινόταν όμως αν στην καθημερινότητά μας εισερχόταν ένα «άλλο» άτομο; Η ισορροπία διαταράσσεται όταν κάνει την εμφάνισή του στο ίδιο περιβάλλον ένα άγνωστο άτομο διαφορετικής κατηγορίας από τις συνηθισμένες. Ιδιαίτερα η επαφή μας με ένα «στιγματισμένο» πρόσωπο θα μπορούσε να θέσει πρόβλημα στις επαφές μας. Ο Goffman θεωρεί ότι ο καλύτερος τρόπος για να καταλάβουμε τον «άλλο» και να έρθουμε σε πραγματική διάδραση μαζί του είναι να αναλύσουμε τα «μικρά πράγματα» της καθημερινότητάς μας και να εστιάσουμε στη μελέτη των περιπτώσεων εκείνων όπου παρεμβαίνει αναπάντεχα ένα άτομο με προβλήματα όρασης ή ένα άτομο σε αναπηρικό καροτσάκι.

Όλοι έχουμε εμπλακεί στη ζωή μας σε ανάλογες στιγμές αμηχανίας όσον αφορά στις κοινωνικές μας σχέσεις, όπου αδυνατούμε να εξισορροπήσουμε τις καταστάσεις. Οι στιγμές αυτές δεν αφορούν μόνο στην παρουσία προσώπων με κάποια σωματική αναπηρία, αλλά στην παρουσία οποιουδήποτε προσώπου που φέρει ένα ορισμένο στίγμα κοινωνικό ή φυλετικό. Για τον Goffman το στίγμα αφορά σε κάθε χαρακτηριστικό που μπορεί να διακρίνει ένα άτομο στα μάτια των άλλων ατόμων ή ακόμα και εξαιτίας αυτού του χαρακτηριστικού να του αποδίδεται η εικόνα ενός κατώτερου στάτους. Ο ίδιος διακρίνει τρεις μεγάλες κατηγορίες στίγματος (Goffman 2001: 66-67):

α) οι διάφορες σωματικές δυσμορφίες (σωματική αναπηρία, αποκρουστικά φυσικά σημάδια, κλπ.)

β) ψεγάδια που αφορούν στην προσωπικότητα ή στο παρελθόν του ατόμου, όπως προβλήματα χαρακτήρα, ιστορικό παραμονής σε ψυχιατρείο ή σε φυλακή, αλκοολισμός, ανεργία, ομοφυλοφιλία, τάσεις αυτοκτονίας, ριζοσπαστική πολιτική συμπεριφορά, κλπ.

γ) στίγματα που αφορούν στη φυλή, στο έθνος και στη θρησκεία που μεταδίδονται μέσω της καταγωγής οικογενειακής, γεωγραφικής, τοπικής, κοινωνικής.

Από τις παραπάνω τρεις κατηγορίες καλύπτεται ήδη ένα ευρύ φάσμα περιπτώσεων, με κάποια ή κάποιες από τις οποίες πιθανότατα να σχετίζονται όλοι ως άτομα-μέλη μιας κοινωνικής οντότητας, η οποία οντότητα είναι καθιερωμένη να δέχεται συγκεκριμένα γνωρίσματα σε ανθρώπους και κατά συνέπεια αποκλείει τους ανθρώπους εκείνους που δεν έχουν αυτά τα γνωρίσματα. Ή αλλιώς θα λέγαμε ότι πρόκειται για μία κοινωνία που δεν είναι προετοιμασμένη/εκπαιδευμένη να δέχεται με φυσικό τρόπο τους «διαφορετικούς» ανθρώπους ως «κανονικά» μέλη της. Το τελευταίο αυτό σημείο το θίγουμε θέλοντας να τονίσουμε τη θεωρητική βάση μιας συμπεριληπτικής κοινωνίας, η οποία αρνείται τις καθιερωμένες κατηγοριοποιήσεις των ατόμων και τείνει να προσαρμοστεί στις ανάγκες όλων εκείνων που θεωρούνται στιγματισμένοι, «κοινωνικά ανάπηροι». Μία συμπεριληπτική κοινωνία αποδέχεται όλο το εύρος των ταυτοτήτων σε αντιδιαστολή με τις κατηγοριοποιήσεις. Η αποδοχή αυτή στηρίζεται στην άποψη ότι η αναγνώριση των ατόμων με βάση αναγνωρισμένες κατηγορίες προκαταλαμβάνει αρνητικά συμπεριφορές και στάσεις (Gewirzz and Cribb 2011)**.**

Στο παρόν άρθρο, ύστερα από μία παρουσίαση της σύγχρονης κοινωνίας των πολλαπλών ταυτοτήτων και των συνθηκών που ορίζουν την αναπηρία, θα προσεγγίσουμε στη συνέχεια το ζήτημα με βάση τη θεώρηση των θεωρητικών Erving Goffman, Michel Foucault, Pierre Bourdieu και Judith Butler.

Θεωρητική συζήτηση

Πολυπλοκότητα της νεωτερικής κοινωνίας

Εμφάνιση νέων ταυτοτήτων

Ζούμε σε έναν κόσμο πολύ πιο ελεύθερο από τη δεκαετία του 60΄, σε έναν κόσμο που υποτίθεται ότι μπορούμε να ζούμε πολύ καλύτερα και πιο εύκολα ο καθένας μας με τις ιδιαιτερότητές μας. Ταυτόχρονα όμως αυτός ο κόσμος είναι και πιο σύνθετος, λόγω της πολυπλοκότητας των ιδιαιτεροτήτων, που απαιτεί από το άτομο να γνωρίζει σε κάθε στιγμή να χειρίζεται δεξιοτεχνικά τις κοινωνικές του σχέσεις. Πρόκειται δηλαδή για έναν κόσμο πολύ πιο εξουθενωτικό για το ίδιο το άτομο.

Η πολυπλοκότητα της κοινωνίας σήμερα επιτρέπει να δούμε ποικίλες μορφές ταυτοτήτων και σε πολλούς συνδυασμούς, π.χ. πλούσιος ανάπηρος, άνεργος μετανάστης, γυναίκα ομοφυλόφιλη, μουσουλμάνος μαθητής, αναλφάβητος ηλικιωμένος, κλπ. Το άνοιγμα των πολλών ταυτοτήτων στην ίδια δομή της κοινωνίας ήταν αποτέλεσμα των κοινωνικών κινημάτων της δεκαετίας του 60΄. Ωστόσο η αποδοχή και η αναγνώριση όλων σήμερα είναι ένα ζήτημα περίπλοκο που μεταθέτει την ευθύνη στο ίδιο το άτομο, το οποίο καλείται να υποβληθεί σε βαθιά κατάρτιση και ανακατασκευή του εαυτού του σε θέματα κοινωνικής διάδρασης προκειμένου να επιτυγχάνεται η καθημερινή επικοινωνία με ομαλό τρόπο.

Μετά τη δεκαετία του 60΄ με την ανάπτυξη μιας γενικότερης ανθρωπιστικής κίνησης και την ταυτόχρονη εκδήλωση των κοινωνικών κινημάτων των δυτικών φιλελεύθερων κοινωνιών, παρουσιάστηκε έκρηξη πολλαπλών ταυτοτήτων με τους αγώνες για τα πολιτικά δικαιώματα των γυναικών, εργατών, φοιτητών, οικολόγων, αναπήρων, gay, lesbian, transsexual, κλπ. Οι διαρκείς αγώνες για τη διεκδίκηση πολιτικών δικαιωμάτων μαρτυρούν την ελλιπή αναγνώριση συγκεκριμένων ταυτοτήτων στην κοινωνία. Για παράδειγμα, το γεγονός ότι μόλις το 1979 εγκρίθηκε η διακήρυξη των γυναικείων δικαιωμάτων από τον ΟΗΕ αποκαλύπτει αγώνες και

προσπάθειες χρόνων αποτίναξης των διακρίσεων εις βάρος της γυναικείας ταυτότητας. Επίσης, το γεγονός ότι μόλις το 2006 υιοθετήθηκε η σύμβαση του ΟΗΕ για τα δικαιώματα των Ατόμων με Αναπηρία (ΑμεΑ)[1] είναι αποκαλυπτικό μιας κοινωνίας που δεν έχει αποδεχτεί ακόμα τα ΑμεΑ ως ισότιμα μέλη της.

Από τη δεκαετία του 60΄ με το παγκόσμιο ξέσπασμα του φοιτητικού ριζοσπαστισμού, οι φοιτητές έγιναν μία αναμφισβήτητα σημαντική κοινωνική ομάδα. Παράλληλα ξεπροβάλλει μέσα από τα φοιτητικά κινήματα και μία συνιστώσα γυναικών η οποία αντέταξε μία νέα δυναμική γυναικεία συνείδηση που ξεπέρασε τα όρια των πανεπιστημίων (Hobsbawm 1997: 379-386).

Την ίδια περίοδο εμφανίζεται και το αναπηρικό κίνημα στην Αμερική για να ανασύρει από το περιθώριο μία ευρεία κοινωνική ομάδα αναπήρων που κατά το παράδειγμα των άλλων περιθωριακών ομάδων (γυναίκες, αφροαμερικανοί, κλπ.) διεκδικούν με τις κινητοποιήσεις τους τα δικαιώματά τους και την αυτονόητη αναγνώριση της παρουσίας τους στην κοινωνία. Ιδιαίτερα, στη Βρετανία η εισαγωγή του κοινωνικού μοντέλου τόνισε την ελλειμματικότητα και την ανεπάρκεια του ιατρικού μοντέλου προσέγγισης της αναπηρίας και το αναπηρικό κίνημα σε παγκόσμιο επίπεδο απέκτησε νέα προοπτική βασιζόμενη στην ιδέα της «ανεξάρτητης διαβίωσης» των ΑμεΑ (Osterwitz 1994).

Στην Ελλάδα, τον Μάιο του 1976 σηματοδότησε το κίνημα της σχολής τυφλών στην Αθήνα που αναζητούσε τη χειραφέτησή του και την ανάδυσή του από το περιθώριο. Το κίνημα των τυφλών και των υπόλοιπων περιθωριακών ομάδων που ακολούθησαν το παράδειγμά τους αποδεικνύουν συμβολικά την ελλιπή κοινωνική αναγνώρισή τους και την ανεπάρκεια των πολιτικών και κοινωνικο-οικονομικών δομών μέχρι και σήμερα.

Στην ουσία, οι νέες ταυτότητες αναδύθηκαν μέσα από τα κινήματα και τους αγώνες των περιθωριακών ομάδων που αναζητούσαν επιβεβαίωση της διπλής τους κοινωνικής ταυτότητας κατά τον Goffman (Goffman 2001: 64): α) τη δυνητική κοινωνική ταυτότητα, το πώς δηλαδή βλέπει το άτομο την ταυτότητα και τον εαυτό του, και β) την πραγματική κοινωνική ταυτότητα, το πώς τον βλέπουν οι άλλοι.

Κοινωνικός αποκλεισμός-Συμπερίληψη

Οι «φτωχοί» ως γενικότερη ομάδα του πληθυσμού δεν είναι οι άνθρωποι εκείνοι που ορίζονται σε σχέση με τη θέση τους στην αγορά εργασίας. Αποτελούν περισσότερο μία συλλογή διασκορπισμένων ομάδων που ορίζονται κυρίως σε όρους όπως «φυλή», εθνικότητα και φύλο και συνδέονται μαζί από ένα στάτους «κατώτερων πολιτών». Ο Αμάρτυα Σεν (2006: 130) δίνει έναν ορισμό της «φτώχειας» ως πρωταρχικής αναπηρίας που οφείλεται στη στέρηση δυνατοτήτων. «Φτωχοί» είναι εκείνα τα άτομα που λόγω ελλειμματικών δυνατοτήτων είναι ανίκανοι να συμμετέχουν στη ζωή της κοινότητας. Η στέρηση δυνατοτήτων μπορεί να αποδίδεται είτε στο χαμηλό εισόδημα, είτε στην ανεργία είτε στην έλλειψη υγείας είτε στην έλλειψη εκπαίδευσης είτε γενικότερα στις κοινωνικές ανισότητες (π.χ. ανισότητα των δύο φύλων). Η έλλειψη των δυνατοτήτων αποκλείει τα άτομα από τη ζωή της κοινότητας, οπότε επέρχεται κοινωνικός αποκλεισμός. Αλλά ταυτόχρονα και η ίδια η κοινωνία στερείται τα μέλη της. Ο Χέλντ (1995: 105) υποστηρίζει χαρακτηριστικά ότι η ανισότητα ανάμεσα στα φύλα στέρησε την κοινωνία από μία μεγάλη δεξαμενή ταλέντων.

Ανάλογα, οι ευπαθείς ομάδες του πληθυσμού ορίζονται από το βαθμό συμμετοχής τους στην κοινωνική και οικονομική ζωή. Πιο συγκεκριμένα, οι ευπαθείς κοινωνικές ομάδες διακρίνονται είτε από κοινωνικο-οικονομικά προβλήματα, είτε εξαιτίας κάποιας σωματικής ή ψυχικής ή νοητικής ή αισθητηριακής αναπηρίας, είτε εξαιτίας απρόβλεπτων γεγονότων, τα οποία επηρεάζουν την εύρυθμη λειτουργία της τοπικής ή ευρύτερα περιφερειακής οικονομίας (Νόμος 4019/2011). Οι παραπάνω ομάδες πληθυσμού έχουν περισσότερες πιθανότητες να αποκλειστούν από μία κοινωνία λόγω έλλειψης ικανοτήτων και ανεπάρκειας δομών προσβασιμότητας και προσέγγισης των προνομίων εκπαίδευσης, εργασίας, πολιτισμού, κλπ.

Όπως ειπώθηκε ήδη παραπάνω, τα κινήματα της δεκαετίας του 60΄έδωσαν το έναυσμα για γενικότερη κοινωνική δράση με σκοπό να δοθούν περισσότερα σε εκείνους που είχαν λιγότερα. Τη δράση αυτή την επέτειναν στη συνέχεια μία σειρά πολιτικών και κοινωνικών αλλαγών που επήλθαν: η άνοδος των νεοφιλελεύθερων (Thatcher και Reagan) στο πολιτικό προσκήνιο, η αύξηση του ποσοστού ανεργίας, η όξυνση του χάσματος μεταξύ φτωχών και πλουσίων, η αύξηση των διαζυγίων, η χαλάρωση των οικογενειακών και των ευρύτερων κοινωνικών θεσμών. Οι κοινωνικο-οικονομικές ανισότητες αυξήθηκαν και πολλές ευάλωτες ομάδες του πληθυσμού οδηγήθηκαν στο κοινωνικό περιθώριο.

Από τη δεκαετία του 80΄ ξεκίνησε σε ΗΠΑ, Αγγλία και Γαλλία μία σειρά πολιτικών δράσεων κατά του κοινωνικού αποκλεισμού (Bène 2015: 12-13) που διεξάγονταν παράλληλα με πολιτικές υπέρ της κοινωνικής συμπερίληψης. Ο όρος κοινωνική συμπερίληψη βασίστηκε θεωρητικά στο ζήτημα της προσαρμογής της κοινωνίας προς τη διαφορετικότητα, δηλαδή των «ιδιαίτερων ικανοτήτων», των «ιδιαίτερων προοπτικών», των «χαρισμάτων», κλπ., λαμβάνοντας υπόψη τις συγκεκριμένες ανάγκες των ατόμων. Εφαρμόστηκαν ήδη από το 1964 στην Αγγλία (Educational Priority Areas) πολιτικές Εκπαιδευτικής Προτεραιότητας (Frandji et Rochex 2011) και στη Γαλλία από το 1981 κατά των σχολικών ανισοτήτων με την επιμήκυνση των χρόνων υποχρεωτικής εκπαίδευσης και την εκπαίδευση όλων των μαθητών μαζί και των δύο φύλων απ' όλα τα κοινωνικά περιβάλλοντα. Οι πολιτικές αυτές επιστράτευσαν οικονομικά μέσα και κινητοποίησαν επαγγελματίες και παιδαγωγούς προκειμένου να αντιταχθούν στις σχολικές ανισότητες και στον κοινωνικό αποκλεισμό. Εφάρμοσαν δηλαδή προγράμματα κατά της σχολικής βίας, της πρώιμης αποχώρησης από το σχολείο και της ανεργίας. Ευρύτερος στόχος ήταν η απόδοση σε όλους ενός κοινού minimum γνώσεων και δεξιοτήτων σε ευρωπαϊκό επίπεδο.

Επιπλέον, η συμπεριληπτική εκπαίδευση αποκτούσε ισχυρό θεωρητικό υπόβαθρο, καθώς στηρίχτηκε σε συγκεκριμένες κοινωνιολογικές θεωρίες (Isambert-Jamati 1973, Bernstein 1975) που απέδιδαν τη σχολική αποτυχία και την κοινωνική περιθωριοποίηση σε ένα είδος «κοινωνικο-πολιτισμικής αναπηρίας» που συνδεόταν άρρηκτα με το οικογενειακό και κοινωνικό περιβάλλον του ατόμου. Έκτοτε, με βάση τις θεωρίες αυτές η αποτυχία αποδόθηκε σε ένα έλλειμμα ως προς τη γλώσσα, ως προς τον πολιτισμό, ως προς τα ενδιαφέροντα, τις φιλοδοξίες και τις προοπτικές. Και γι΄αυτό προκειμένου να εξαλειφθούν τα ελλείμματα που συνιστούν «αναπηρία», η συμπεριληπτική εκπαίδευση αφορά όλους τους μαθητές και ειδικότερα έχει την τάση να προσαρμόζεται στις ανάγκες των μαθητών με αναπηρίες και μαθητών που βρίσκονται σε δύσκολη οικογενειακή και κοινωνική κατάσταση.[1]

Στη συνέχεια, θα εξετάσουμε την έννοια της αναπηρίας μέσα από το θεωρητικό πρίσμα του Erving Goffman (1922-1982) ως κοινωνικού στίγματος, του Michel Foucault (1926-1984) ως σχέση εξουσίας, του Pierre Bourdieu (1930-2002) ως αναπαραγωγή των κοινωνικών σχέσεων, και της Judith Butler (1956-…) ως κατάλοιπο καταπιεστικών σχέσεων.

Οι «στιγματισμένοι» του Goffman

Υπό την οπτική του Goffman, οι «ανάπηροι» είναι «στιγματισμένοι» άνθρωποι με παραποιημένη κοινωνική ταυτότητα. Ο όρος *στίγμα* επινοήθηκε αρχικά από τους αρχαίους Έλληνες, οι οποίοι ήθελαν με κάποια ανεξίτηλα σημάδια (ουλές, καψίματα, κλπ.) να δηλώσουν την ηθική κατάσταση του ατόμου που τα έφερε. Συνήθως με τα σημάδια αυτά ήθελαν να δημοσιοποιήσουν ότι οι φορείς τους ήταν εγκληματίες, προδότες ή δούλοι, και σκοπός τους ήταν οι φορείς των στιγμάτων αυτών να ξεχωρίζουν στην κοινωνία και να περιθωριοποιούνται απαξιωτικά. Σήμερα, ο όρος χρησιμοποιείται επίσης με την αρχική σημασία για να δηλώσει άσχημα χαρακτηριστικά σε ανθρώπους και να τους διακρίνει στο κοινωνικό σύνολο ως «διαφορετικούς», όμως με τη διαφορά ότι δεν χρειάζονται πλέον σημάδια σωματικά ως απόδειξη, αλλά ο όρος αφορά περισσότερο στην ηθική και κοινωνική κηλίδωση του ατόμου.

Ο Goffman στα έργα του «*Στίγμα*» (1963) και «*Η παρουσίαση του εαυτού στην καθημερινή ζωή*» (1959) υποστηρίζει τη θέση ότι οι άνθρωποι με την κοινωνική τους αλληλεπίδραση υπακούουν σε μία διπλή διαδικασία, από τη μία στην ατομική προσπάθεια για εκτέλεση ρόλων και κατασκευής ταυτότητας και από την άλλη στη συμμόρφωση και πειστική πραγμάτωση των ρόλων αυτών σύμφωνα με τα πολλαπλά προβαλλόμενα κοινωνικά πρότυπα, χωρίς απαραίτητα να ασχολούνται με την ηθική πραγμάτωση των προτύπων αυτών, αλλά με την πειστική εντύπωση αυτών και μόνο. Πράγμα που σημαίνει ότι ο εαυτός καταβάλλει προσπάθεια καθημερινά να παρουσιάζεται στο κοινωνικό του πλαίσιο με βάση τα καθορισμένα κοινωνικά μοντέλα στην προσπάθειά του να γίνεται αποδεκτός στο σύνολο.

Πιο συγκεκριμένα, το στιγματισμένο άτομο είναι εκείνο που δεν καλύπτει τα καθορισμένα κοινωνικά πρότυπα και κατά συνέπεια είναι ανεπιθύμητο στο περιβάλλον του. Το άτομο αυτό φέρει χαρακτηριστικά που αντίκεινται στα δεδομένα του κοινωνικού πλαισίου που ζει και αναγνωρίζεται δυσφημιστικά από τα άλλα άτομα περισσότερο από τα ανεπιθύμητα αυτά χαρακτηριστικά ενώ παράλληλα στερείται και το δικαίωμα να ενταχτεί ισότιμα στο πλαίσιο.

Αναφέραμε ήδη παραπάνω ότι το στίγμα αφορά σε ατέλειες και ψεγάδια σωματικά και του χαρακτήρα ή σε μειονεξίες σχετικά με την εθνικότητα, το φύλο, τη φυλή, τη θρησκεία, την κοινωνική θέση, κλπ. Κατά τον Goffman, το σώμα διαδραματίζει σημαντικό ρόλο στον τρόπο συμμετοχής του ατόμου στις κοινωνικές σχέσεις. Το ίδιο το σώμα είναι φορέας μηνυμάτων, διαθέσεων, ιδεών, στάσεων, συμπεριφορών και διαμεσολαβεί άρα μεταξύ ατομικής και κοινωνικής ταυτότητας (Αλεξιάς 2011:148). Πολύ περισσότερο, τα άτομα με αναπηρία που αποτελούν συνήθως άμεσα ορατή και αντιληπτή παρέκκλιση από το «φυσιολογικό», προξενούν αμηχανία και διατάραξη της ισορροπίας σε πιθανή εμπλοκή τους σε κοινωνικές σχέσεις και διαδράσεις. Η παρουσία του «ανάπηρου» δεν είναι εύκολα διαχειρίσιμη από τους «κανονικούς» με αποτέλεσμα ο πρώτος να αποκλείεται και να απομονώνεται.

Ο Goffman προσεγγίζει το στίγμα και κατά συνέπεια κάθε μορφή αναπηρίας ως κοινωνική κατασκευή. Το άτομο προσπαθεί να κατασκευασθεί με τέτοιο τρόπο ώστε να πληροί τα κοινωνικά χαρακτηριστικά που θεωρούνται «φυσιολογικά» από έναν δεδομένο κοινωνικό περίγυρο. Όταν το άτομο αδυνατεί να συγκροτήσει τον εαυτό του σύμφωνα με καθιερωμένα κοινωνικά δεδομένα τότε παρουσιάζεται ασυμφωνία ανάμεσα στη δυνητική και την πραγματική κοινωνική ταυτότητα (Goffman 2001: 65). Γεγονός το οποίο για το ίδιο το άτομο αποτελεί κρίση ταυτότητας την οποία βιώνει με δραματικό τρόπο καθώς αδυνατεί να προσαρμοστεί και να ενταχθεί στην κοινωνία. Ευρύτερα, η κρίση του εαυτού εκδηλώνεται με τη μορφή ελαττώματος, ελλείμματος, μειονεξίας στην κοινωνία, η οποία αδυνατεί με τη σειρά της να αποδεχτεί τέτοιου είδους άτομα.

Οι «στιγματισμένοι» είναι υποχρεωμένοι να παρουσιάζουν τον εαυτό τους σε έναν κόσμο που έχει δομηθεί με τα κριτήρια και τις προϋποθέσεις των «φυσιολογικών». Πρέπει δηλαδή να αποδεχτούν και να πειθαρχήσουν σε κανόνες που ξεπερνούν τις δικές τους δυνατότητες. Η μη αναγνώριση και η μη συμπερίληψη των ιδιαιτεροτήτων τους αποδεικνύει ότι ο κόσμος αυτός τους θεωρεί κατώτερους χωρίς κοινωνική υπόσταση. Αυτό σημαίνει ότι δεν τους επιτρέπεται να παρουσιαστούν με άλλο τρόπο παρά δείχνοντας και αποδεχόμενοι αυτό που είναι, δηλαδή στιγματισμένοι, κατώτερα κοινωνικά όντα. Με βάση το συλλογισμό αυτό, «ο στιγματισμένος δεν είναι εντελώς άνθρωπος» (Goffman 2001:67), διότι η καθεστηκυία κοινωνική τάξη δεν του παρέχει ευκαιρίες για κοινωνική προσαρμογή και εξέλιξη.

Τα «πειθήνια σώματα» του Foucault

Για τον Michel Foucault η εξουσία δεν είναι ένα σύνολο θεσμών και μηχανισμών που εξασφαλίζουν την υποταγή των πολιτών στο Κράτος, ούτε ένα σύστημα κυριαρχίας, που ασκείται από μια ομάδα ή τάξη σε κάποια άλλη, αλλά είναι το πλήθος των σχέσεων δύναμης που ενυπάρχουν στον χώρο όπου ασκούνται και είναι συστατικές της οργάνωσης τους**.** Μέσα από αυτό το πλέγμα εξουσιών και τις συγκρούσεις που προκαλούνται, αναπτύσσονται ως συνέπεια και οι κοινωνικο-οικονομικές ανισότητες εντός του ίδιου πλαισίου και διαφαίνονται οι διακρίσεις και οι κατηγοριοποιήσεις των υποκειμένων.

Ο Foucault στο έργο του *«Επιτήρηση και τιμωρία»* (1989) περιγράφει πώς κατασκευάζονται τα σώματα από τις μεθόδους πειθαρχίας και μετατρέπονται σε πειθήνια, υπάκουα σώματα. Ήδη από τον 17^{ο} αιώνα μέχρι σήμερα παρατηρείται προοδευτική μετάβαση από την ομαδο-κεντρική σε μία ατομο-κεντρική προσέγγιση των πραγμάτων. Έχουμε μεταβεί από τη σωματική τιμωρία σε πιο εναλλακτικές, πιο ανθρωπιστικές μεθόδους πειθαρχίας ώστε να επιτυγχάνεται ο διεισδυτικότερος έλεγχος συνείδησης των ατόμων. Άλλοτε, η δύναμη του θανάτου ήταν κυρίαρχη και αποτελούσε σύμβολο εξουσίας, ενώ τώρα τα σώματα ελέγχονται και καθυποτάσσονται με άλλες πολλές και διαφορετικές τεχνικές από διάφορους κλάδους (σχολεία, κολέγια, στρατώνες, εργαστήρια, κλπ.) και ανοίγει έτσι η εποχή μιας «βιο-εξουσίας» (Foucault 1982: 171, Αλεξιάς, Τζανάκης, Χατζούλη 2014). Οι φόρμες κρατικού ελέγχου ποικίλουν ανάλογα με τους μηχανισμούς που συνδέονται με τις διάφορες οργανωμένες δομές όπως τα σχολεία, τα νοσοκομεία, τις φυλακές, τα ΜΜΕ, κλπ. Οι δομές και οι υπεύθυνοι επαγγελματίες που τις εκπροσωπούν υπάρχουν για να υπενθυμίζουν στα άτομα τις κατηγορίες τους. Μέσα από αυτούς

τους μηχανισμούς εξουσίας λειτουργεί αυτός ο «ακατάπαυστος διαχωρισμός» του φυσιολογικού και του μη φυσιολογικού που επιβάλλεται σε κάθε άτομο. Σήμερα, οι τεχνικές και οι δομές υπάρχουν για «*να καταμετρούν, να ελέγχουν, και να σωφρονίζουν τους μη φυσιολογικούς*» (Foucault 1989: 264).

Ο Foucault περιγράφει χαρακτηριστικά το «Πανοπτικόν» του Bentham, η αρχιτεκτονική του οποίου εξυπηρετεί αυτή τη σκοπιμότητα του ελέγχου, της επιβολής της πειθαρχίας των μη συνετών, των μη φυσιολογικών ατόμων και της υπακοής όλων. Όλοι οι μηχανισμοί της εξουσίας, και σήμερα ακόμα, περιζώνουν το μη φυσιολογικό άτομο, για να το σημαδέψουν και να το διορθώσουν. Το δακτυλιοειδές οικοδόμημα με τον πύργο ελέγχου στο κέντρο επιτυγχάνει στο να δίνει στο άτομο τη μόνιμη εντύπωση της ορατότητας από παντού. Το πανοπτικό σύστημα που ήταν τόσο απλό μπορούσε να καθυποτάξει τα σώματα χωρίς να χρησιμοποιείται καθόλου η άσκηση βίας και η επιστράτευση οικονομικά επιζήμιων τεχνασμάτων. Το άτομο που έχει την εντύπωση ότι είναι ορατό από παντού καθυποτάσσεται από μόνο του. Μόνο του υποβάλλει την εξουσία στον εαυτό του και εξαναγκάζεται να υπακούει. Έτσι η εξωτερική εξουσία τείνει στο ασώματο, καθώς δεν χρησιμοποιεί υλικά βάρη (Foucault 1989: 268).

Σήμερα λοιπόν διαμορφώνεται μία πολιτική καταναγκασμών που τείνουν να κατορθώσουν τη μέγιστη κυριαρχία του κάθε ατόμου στο ίδιο του το σώμα. Η πειθαρχία κατασκευάζει σώματα υποταγμένα και εξασκημένα, σώματα πειθήνια. Η πειθαρχία αυξάνει τις δυνάμεις του σώματος (με όρους οικονομικής χρησιμότητας) και μειώνει τις ίδιες αυτές δυνάμεις (με όρους πολιτικής υπακοής). Άρα, επιτυγχάνεται από τη μία διάσπαση της δύναμης του σώματος σε επιδεξιότητα, ικανότητα, και από την άλλη μετατροπή της ενέργειας, της δύναμης που θα μπορούσε να προκύψει από αυτήν σε σχέση αυστηρής υποταγής στην κυρίαρχη τάξη (Foucault 1989:184-185).

Σε αυτή τη Φουκωϊκή Πανοπτική κοινωνία τα ΑμεΑ είναι καταπιεσμένα άτομα, καθώς αντιλαμβάνονται τη μη κανονικότητά τους σε σχέση με τις νόρμες, και υποτάσσονται πειθήνια και ευσυνείδητα στις εξουσιαστικές επιβολές.

Οι «μειονεκτούντες»του Bourdieu

Ο Bourdieu (1930-2002) διαχωρίζει δύο ομάδες ατόμων, τις προνομιούχες ομάδες και τις μειονεκτικές ομάδες (Bourdieu και Passeron 1996). Ο διαχωρισμός των πληθυσμών, οι κοινωνικές ανισότητες προκύπτουν από την κατανομή των μορφών κεφαλαίων στα άτομα. Για τον Bourdieu τρεις είναι οι μορφές κεφαλαίου που μπορεί να κατέχει ή να κληρονομεί κάποιος (Bourdieu et Passeron 1970, Bourdieu 1979). Η πρώτη μορφή είναι το οικονομικό κεφάλαιο, το οποίο αφορά στην ιδιοκτησία, στα χρήματα που κατέχει κάποιος και που έχει την εξουσία να κυριαρχεί στους οικονομικά ασθενέστερους. Οι κάτοχοι του οικονομικού κεφαλαίου αποτελούν την κυρίαρχη κοινωνική τάξη. Η δεύτερη μορφή είναι το κοινωνικό κεφάλαιο και αφορά στην εικόνα και στον τρόπο που παρουσιάζεται κάποιος στα άλλα μέλη της κοινωνίας. Το κεφάλαιο αυτό αποτελεί το κριτήριο που διαφοροποιεί το κοινωνικό στάτους των ατόμων. Η τρίτη μορφή είναι το πολιτισμικό (μορφωτικό) κεφάλαιο, δηλαδή η κατοχή των γνώσεων, της μόρφωσης, και αφορά σε εκείνους που διατηρούν στενή επαφή με τον χώρο της διανόησης και της υψηλής κουλτούρας.

Βέβαια, στις σύγχρονες νεοφιλελεύθερες κοινωνίες εκείνος που κατέχει το οικονομικό κεφάλαιο έχει και την εξουσία να κατασκευάζει το περιεχόμενο του

κοινωνικού και του πολιτισμικού κεφαλαίου. Άρα, η κυρίαρχη τάξη ως κάτοχος του οικονομικού κεφαλαίου είναι εκείνη που διαμορφώνει τις νόρμες προσδιορισμού απόκτησης του κοινωνικού και πολιτισμικού κεφαλαίου συντελώντας έτσι στην αναπαραγωγή των ανισοτήτων. Οι κάτοχοι του οικονομικού κεφαλαίου έχουν τη δύναμη να επιβάλλουν μία συγκεκριμένη κουλτούρα με δικές τους προϋποθέσεις και όρους, ενώ στη θέση της θα μπορούσε να είναι μία άλλη κουλτούρα. Η επιβολή γίνεται με βίαιο, συμβολικό τρόπο, με «συμβολική βία», η οποία είναι πιο αποτελεσματική από τη σωματική. Η συμβολική βία είναι το μέσο για την επιβολή μιας συγκεκριμένης ευταξίας και ενός τρόπου σκέψης, η οποία εκλαμβάνεται ως ορθή. Οι κυρίαρχες ομάδες μεταδίδουν μέσω του μορφωτικού κεφαλαίου την κυρίαρχη αντίληψη μιας συγκεκριμένης «ελίτ» και την αναπαραγάγουν μέσα στην κοινωνία.

Με την παραπάνω διαδικασία καθορίζονται οι νόρμες που παράγουν *έξεις* (το «habitus») και στάσεις ζωής και συντελείται η αποδοχή της κοινωνικής θέσης από άτομα που ανήκουν ακόμα και στις κατώτερες κοινωνικές τάξεις. Έξεις είναι οι συνήθειες που δημιουργούνται με βάση κάποιες προδιαθέσεις στις οποίες στηρίζονται και ερμηνεύονται συγκεκριμένες αντιδράσεις και πάγιες αντιλήψεις των ατόμων. Η εκπαίδευση είναι εκείνη που κυρίως νωρίς από την παιδική ηλικία εντυπώνει στα άτομα το κανονικό και το μη κανονικό, τις νόρμες και τις στάσεις ζωής. Ήδη από την πρώιμη αυτή ηλικία γίνεται και ο διαχωρισμός σε προνομιούχους και μειονεκτούντες, καθώς η εκπαίδευση συντελείται από πολύ νωρίς καταρχάς μέσα από την οικογένεια. Η κοινωνική θέση της οικογένειας είναι εκείνη που προκαθορίζει το προφίλ των ατόμων στο εκπαιδευτικό σύστημα και μετέπειτα στην κοινωνία. Τα παιδιά που προέρχονται από ανώτερη κοινωνική τάξη διαθέτουν οσμωτική μάθηση λόγω της καθημερινής τους επαφής με την κουλτούρα των γονιών τους και της τριβής τους με τα μορφωτικά εργαλεία της οικογένειας, όπως βιβλία, γλώσσα, ψυχαγωγία, μουσική, αξιοποίηση ελεύθερου χρόνου, κλπ. Ενώ τα παιδιά που προέρχονται από κατώτερα κοινωνικά στρώματα το σχολείο αποτελεί βασική οδό για την πρόσβαση στην κουλτούρα.

Ιδιαίτερα, τα ΑμεΑ που αδυνατούν να ακολουθήσουν τις νόρμες λόγω πρακτικών δυσκολιών υποχρεώνονται να συνηθίζουν σε τρόπους ζωής που τα υποβιβάζουν και τα θέτουν σε υποδεέστερη θέση. Ο Bourdieu μάλιστα τόνιζε τη συμβολική σημασία του σώματος ως φορέα μεταφοράς κοινωνικών μηνυμάτων και συμβολισμών που αποκαλύπτουν τη θέση της κάθε ομάδας στην κοινωνική ιεραρχία (Αλεξιάς 2011). Κατά συνέπεια, η εικόνα του σώματος (δομή, υγεία, τρόπος ένδυσης, συμπεριφορά, κλπ.) προβάλλει τις κοινωνικές και ταξικές διαφοροποιήσεις, νομιμοποιεί και αναπαράγει τις ανισότητες.

Οι προνομιούχες τάξεις λοιπόν είναι εκείνες που ανήκουν στα ανώτερα κοινωνικά στρώματα και κατέχουν τις τρεις μορφές κεφαλαίου. Οι γόνοι των τάξεων αυτών κληρονομούν με «ώσμωση» τα προνόμια των οικογενειών τους και γίνονται μέτοχοι των κεφαλαίων. Αντίθετα οι μειονεκτικές τάξεις παρουσιάζουν σημαντικό οικονομικό, πολιτισμικό και κοινωνικό έλλειμμα και αδυνατούν να συμμετέχουν σε προνόμια ή καταβάλλουν μεγάλη προσπάθεια για να τα αποκτήσουν. Για παράδειγμα, οι αντικειμενικές ευκαιρίες πρόσβασης στην ανώτατη εκπαίδευση και σε προνομιούχες επαγγελματικές θέσεις ενός γόνου αριστοκρατικής οικογένειας είναι σαράντα φορές περισσότερες σε σχέση με έναν γόνο εργατικής τάξης (Bourdieu και

Passeron1996). Τα προνόμια μεταβιβάζονται με κληρονομική διαδοχή και συνήθως τα στερούνται τα άτομα προερχόμενα από χαμηλή κοινωνικο-οικονομική.

Στην εξαιρετική περίπτωση βέβαια που έχουμε να αντιπαραθέσουμε συμβολικούς συνδυασμούς ταυτοτήτων, όπως για παράδειγμα έναν πλούσιο ανάπηρο με έναν φτωχό έγχρωμο,[3] ακολουθώντας μία ανάγνωση πιο μπουρντιεζιανή, θα μας ενδιέφερε να επικεντρωθούμε στην παραπάνω περίπτωση στη συνάντηση ανάμεσα στις δύο κουλτούρες που φέρουν τα δύο άτομα. Από τη μία (πλούσιος ανάπηρος) έχουμε την κλασσική μουσική, την όπερα, τη σύγχρονη τέχνη και από την άλλη (φτωχός έγχρωμος) τη μουσική rap. Έχουμε τη συνάντηση/αντιπαράθεση ανάμεσα στη διακεκριμένη και τη λαϊκή κουλτούρα. Με τα δεδομένα όμως της σύγχρονης κοινωνίας ο πλούσιος παρά την αναπηρία του βρίσκεται σε πλεονεκτικότερη κοινωνικο-οικονομική θέση από τον φτωχό έγχρωμο που προέρχεται από τις λαϊκές τάξεις των προαστείων, κι αυτό διότι ο πρώτος έχει το δικαίωμα πρόσβασης στα προνόμια της κυρίαρχης ομάδας.

Οι «καταναγκασμένοι» της Butler

Ακολουθώντας τη θεωρία της επιτελεστικότητας της Judith Butler, σύμφωνα με την οποία το φύλο είναι αυτό που επιτελούμε και όχι αυτό που είμαστε, αντίστοιχα και σχετικά με το θέμα μας μπορούμε να θεωρήσουμε ότι δεν είναι κάποιος ανάπηρος, αλλά γίνεται, επιτελείται. Και ο Foucault επίσης στον πρώτο τόμο της *Ιστορίας της σεξουαλικότητας* (2011) υποστηρίζει ότι το να είναι κανείς έμφυλος σημαίνει ότι υπόκειται σε μία σειρά από κοινωνικές ρυθμίσεις και ότι υποβάλλεται στον κοινωνικό έλεγχο της σεξουαλικότητας. Οποιαδήποτε κατηγοριοποίηση είναι καταπιεστική και ρυθμιστική και ως εκ τούτου αναπόφευκτα νομιμοποιεί και τις σχέσεις εξουσίας.

Η ίδια η Butler υποστηρίζει ότι οι κατηγορίες του φύλου είναι το αποτέλεσμα κοινωνικής επιβολής της ετεροσεξουαλικότητας («αναγκαστική ετεροφυλοφιλία») και του φαλλογοκεντρισμού. Οι κατηγορίες του φύλου δημιουργούνται μέσω επιτελεστικών πράξεων, απ' όπου προκύπτουν οι έμφυλες ταυτότητες. Το βιολογικό φύλο (sex) ενός ατόμου μπορεί να είναι γενετικά καθορισμένο, ωστόσο το κοινωνικό φύλο (gender) είναι πολιτισμικά και κοινωνικά κατασκευασμένο. Εξάλλου, όπως διατείνεται και το γενικότερο φεμινιστικό κίνημα (Money 1955),πολλοί ρόλοι που αναφέρονται στο φύλο είναι κοινωνικά προσδιορισμένοι και δεν μπορούμε να τους αποδώσουμε σε βιολογικούς παράγοντες.

Αναλόγως και η Simone de Beauvoir στο *Δεύτερο φύλο* (1949) υποστηρίζει ότι γίνεται κανείς γυναίκα, πάντα κάτω από έναν πολιτισμικό καταναγκασμό να γίνει τέτοια. Σε κάθε περίπτωση το σώμα λαμβάνεται απλά ως όργανο ή μέσο, το οποίο διαμεσολαβείται πολιτισμικά (Butler 2009: 34). Για την Μπωβουάρ, η γυναίκα είναι το αρνητικό, η έλλειψη των ανδρών, και βάσει αυτής της έλλειψης διαφοροποιείται και η ανδρική ταυτότητα. Η ύπαρξη της γυναίκας είναι αναγκαία για την υπενθύμιση της ανδρικής κυριαρχίας.

Επομένως τα άτομα κατασκευάζονται κοινωνικά ακολουθώντας τα πρότυπα και τις προσδοκίες της κοινωνίας στην οποία ανήκουν. Χτίζουν την ταυτότητά τους σύμφωνα με τις ιδέες και τις στάσεις ζωής που προβάλλονται μέσα από τους θεσμούς, όπως την οικογένεια, το σχολείο, τα ΜΜΕ, το διαδίκτυο, κλπ. Η προβολή μιας ταυτότητας ως φυσιολογική από τους θεσμούς νομιμοποιείται και γίνεται αντιληπτή στα άτομα ως κάτι που πρέπει να επιτελεστεί για να γίνουν τα ίδια

αποδεκτά ως μέλη της κοινωνίας. Η αντίληψη ότι η κοινωνική ταυτότητα προσδιορίζει τα άτομα συνάδει με τη θεωρία επιτελεστικότητας της Butler, κατά την οποία το κοινωνικό φύλο δεν είναι αυτό που *είναι* το άτομο, αλλά αυτό που *πράττει*. Το *πράττειν* μέσα στην κοινωνία ορίζεται από ένα σύστημα αξιών που εμποτίζει τα άτομα και τα μορφοποιεί σε διαφορετικές ταυτότητες για να εναλλάσσονται οι σχέσεις εξουσίας μεταξύ τους.

Η ταυτότητα είναι μοναδική για κάθε άτομο και αποκαλύπτει προς τα έξω στοιχεία όπως το φύλο, τη φυλή, την εθνικότητα, το επάγγελμα, την υγεία, τη σωματική κατάσταση, το σωματότυπο, το επάγγελμα, τη θρησκεία, τη γεωγραφική ή κοινωνική καταγωγή, την οικονομική θέση, τη σεξουαλικότητα, τις ιδεολογικές πεποιθήσεις, κλπ. Με όρους επιτέλεσης οι κατηγορίες που προκύπτουν από τα παραπάνω στοιχεία, π.χ. άνδρας/γυναίκα, πλούσιος/φτωχός, ανάπηρος/φυσιολογικός, αστός/επαρχιώτης, αδύνατος/εύσωμος, χριστιανός/μουσουλμάνος, κλπ. δεν προηγούνται στην κοινωνία, αλλά αποτελούν ιστορικά, κοινωνικο-οικονομικά και πολιτισμικά κατασκευάσματα που επαναλαμβάνονται διαρκώς και στερεοποιούνται στην αντίληψη των ατόμων.

Πιο συγκεκριμένα, όπως η διάκριση των φύλων αποτελεί προϊόν της καταναγκαστικής επιβολής της ετεροσεξουαλικότητας και του φαλλογοκεντρισμού, αντίστοιχα και οι κατηγορίες της αναπηρίας αποτελούν κατάλοιπα κοινωνικής επιβολής της σωματικής αρτιμέλειας που παραπέμπουν σε προνεωτερικές κοινωνίες. Η φεμινιστική θεωρία επέμεινε πως το γένος (βιολογικό: αρσενικό/θηλυκό) δεν ήταν «θεμελιώδες» για την ταυτότητα ενός ατόμου. Αντίστοιχα, και η αναπηρία (σωματική/ψυχική μειονεξία) δεν είναι καθοριστική για την ταυτότητα ενός ατόμου. Τα ΑμεΑ ακολουθούν μία ντετερμινιστική πορεία και υπόκεινται καταναγκαστικά στους πολιτισμικούς όρους που έχουν τεθεί από τους «φυσιολογικούς» προκειμένου να γίνονται αποδεκτοί στο σύστημα. Κάνοντας κι εδώ διαλεκτική προσέγγιση, ο ανάπηρος είναι το αρνητικό του «φυσιολογικού», είναι η έλλειψη βάσει της οποίας γίνεται ο διαχωρισμός των ταυτοτήτων σε «φυσιολογικούς» και ανάπηρους. Η κατηγορία «αναπηρία» άρα προκύπτει από κοινωνικό καταναγκασμό, διότι εξυπηρετεί την εναλλαγή των σχέσεων εξουσίας μέσα στο κοινωνικό πλαίσιο και ευνοεί τη νομιμοποίηση της διάκρισης μεταξύ ισχυρών και «αδυνάτων».

Συμπεράσματα

Η αναπηρία θεωρείται ακόμα και στις πιο προοδευτικές δυτικές κοινωνίες ως μειονέκτημα. Το ιατρικό μοντέλο προσέγγισης της αναπηρίας έχει αφήσει κατάλοιπα και δεν ευνοεί τη ριζική αλλαγή αντίληψης της κοινωνίας για την κανονικότητα των ΑμεΑ, που αν εξαιρέσουμε τα ιδιάζοντα προβλήματά τους που λόγω μειονεξίας της ίδιας της κοινωνίας δεν μπορούν να υπερβούν (εμπόδια πρόσβασης, έλλειψη οικονομικής βοήθειας, δομικά προβλήματα, κ.λπ.), τα ΑμεΑ αποτελούν «κανονικά» μέλη της κοινωνίας. Το κοινωνικό μοντέλο στηρίζεται στην αντίληψη αυτή ακριβώς ότι η κοινωνία είναι που νοσεί, καθώς δεν έχει προετοιμαστεί κατάλληλα για να προσαρμοστεί στις ανάγκες και στις ιδιαιτερότητες των αποκλεισμένων ομάδων, και όχι τα ίδια τα άτομα. Αυτό που πρέπει να αλλάξει καταρχάς είναι η αντίληψη ότι τα ΑμεΑ είναι φυσιολογικά άτομα τα οποία βιώνουν μία κατάσταση αναπηρίας όπως κάθε άτομο στην κοινωνία βιώνει μία κατάσταση, π.χ. η κατάσταση του να είναι κανείς άντρας ή γυναίκα ή ομοφυλόφιλος ή Γάλλος ή Πακιστανός ή λευκός ή έγχρωμος, κλπ.

Η αρνητική αντίληψη για την κατάσταση της αναπηρίας οφείλεται στο γεγονός ότι η κοινωνία λειτουργεί ακόμα με τους όρους και τα πρότυπα των «φυσιολογικών». Για παράδειγμα, το σύγχρονο σχολείο σε παγκόσμιο επίπεδο (Laval Vergne et al. 2012),το οποίο έχει αναπτύξει ένα σύστημα από νόρμες, εξετάσεις, πιστοποιήσεις, αριστείες, διακρίσεις, αξιολογήσεις, βασίζεται στις ικανότητες των «φυσιολογικών». Δεν λαμβάνει επαρκώς υπόψιν τις ιδιαιτερότητες των μαθητών από χαμηλά κοινωνικο-οικονομικά στρώματα και των ΑμεΑ, και έτσι συντελεί στην αναπαραγωγή των κοινωνικών ανισοτήτων. Κατά συνέπεια, τα ΑμεΑ νιώθουν μία απογοήτευση που αδυνατούν να συμμετάσχουν στις λειτουργίες ενός τέτοιου συστήματος και ως εκ τούτου καταλαμβάνονται από θυμό για τη μη αποδοχή τους από τα άλλα μέλη της κοινωνίας και τα ΜΜΕ που τους αντιμετωπίζουν απαξιωτικά. Και έχει τονιστεί σε πολλά σημεία (Oliver 2009) ότι οι ανάπηροι επιζητούν αποδοχή γι' αυτό που ακριβώς είναι, δηλαδή ως ανάπηροι, αλλά συναντούν πολλές αντιστάσεις σε πραγματικές συνθήκες. Δεν επιζητούν ούτε οίκτο, αλλά ούτε και αδιαφορία. Επιθυμούν να τους βλέπουν οι άλλοι ως συνηθισμένους ανθρώπους που επιτελούν συνηθισμένες δραστηριότητες και όχι ως υποδεέστερους. Ειδικότερα, η φιλανθρωπική προσέγγιση των ΜΜΕ στις απεικονίσεις τους για τα ΑμεΑ (οίκτος) η ακόμα χειρότερα η πλήρης απουσία τους από τα μέσα (αδιαφορία, απαξίωση) αποδεικνύει για την κοινωνία ότι δεν έχει καταφέρει ακόμα να συμπεριλάβει τα ΑμεΑ ως «κανονικά» μέλη της.

Η κοινωνιολογική θεώρηση της αναπηρίας στηρίζεται στη θεωρία της κοινωνικής κατασκευής των ταυτοτήτων. Η κοινωνία θέτει τους όρους και τα όρια ανάπτυξης της κοινωνικοποίησης των ατόμων. Έχοντας ως βάση τη θεωρία αυτή γίνεται αντιληπτό ότι η συμπερίληψη όλων των αποκλεισμένων ομάδων θα προκύψει με το άνοιγμα της κοινωνίας προς τις ανάγκες τους. Όπως εξάλλου προαναφέραμε, οι κατηγοριοποιήσεις είναι προϊόν εξουσιαστικών και καταναγκαστικών επιβολών. Κατά συνέπεια, ο βαθμός εκπολιτισμού και εκδημοκρατισμού μιας κοινωνίας είναι συναφής με τη σταδιακή αποδέσμευση της κοινωνίας αυτής από καταναγκασμούς και πιέσεις.

Σημειώσεις

[1]Περιφερειακό Κέντρο Πληροφόρησης του ΟΗΕ (Σύμβαση για τα Δικαιώματα των ΑμεΑ και Προαιρετικό Πρωτόκολλο): http://www.unric.org/el/index.php?option=com_content&view=article&id=46&Itemid=33

[2] Μαθητές με «ιδιαίτερες εκπαιδευτικές ανάγκες», OCDE 2000

[3] Βλέπε ταινία «Οι άθικτοι», σκηνοθεσία Νακάς και Τολεντανό 2011.

Αναφορές

Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία

Αλεξιάς, Γ. (2011), Κοινωνιολογία του σώματος. Από τον «Άνθρωπο του Νεάτερνταλ» στον «Εξολοθρευτή», Αθήνα, Πεδίο.

Αλεξιάς, Γ., Τζανάκης, Μ. και Χατζούλη, Α. (2014), Σώμα υπό επιτήρηση. Ηθικές και πολιτικές συνδηλώσεις της ιατρικής τεχνολογίας και της κοινωνικής φροντίδας, Αθήνα, Πεδίο.

Beauvoir S., de (2009), Το Δεύτερο φύλο, Αθήνα, Μεταίχμιο.

Bourdieu, P.και Passeron, J.-C. (1996), Οι κληρονόμοι. Οι φοιτητές και η κουλτούρα, Αθήνα, Καρδαμίτσα.

Butler, J. (2009), Αναταραχή φύλου. Ο φεμινισμός και η ανατροπή της ταυτότητας, Αθήνα, Αλεξάνδρεια.

Foucault, M. (1989), Επιτήρηση και τιμωρία. Η γέννηση της φυλακής, Αθήνα, Ράππα.

Foucault, M. (1982), Ιστορία της Σεξουαλικότητας.Τόμος 1.Η δίψα της γνώσης, Αθήνα, Ράππα.

Gewirtz, S., Cribb, A. (2011), Κατανοώντας την εκπαίδευση, Αθήνα, Μεταίχμιο.

Goffman, E. (1994), Άσυλα, Αθήνα, Ευρύαλος.

Goffman, E. (2001), Στίγμα. Σημειώσεις για τη διαχείριση της φθαρμένης ταυτότητας, Αθήνα, Αλεξάνδρεια.

Goffman, E. (2002), Η παρουσίαση του εαυτού, Αθήνα, Αλεξάνδρεια.

Hobsbaum, E. (1997), Η εποχή των άκρων, Αθήνα, Θεμέλιο

Oliver, M.,(2009), Αναπηρία και Πολιτική, Αθήνα, Επίκεντρο.

Σεν, Α.(2006), Η ανάπτυξη ως ελευθερία, Αθήνα, Καστανιώτη.

Χελντ, Ν.(1995), Μοντέλα δημοκρατίας, Αθήνα, Εκδόσεις Στάχυ.

Ξενόγλωσση βιβλιογραφία

Barrère, A. et Mairesse, F. (dir.) (2015), L'inclusion sociale. Les enjeux de la culture et de l'éducation, Paris, Harmattan.

Bernstein, B., (1975), Enseignement de compensation, in Langage et classes sociales. Codes socio-linguistiques et contrôle social (Présentation de Jean-Claude Chamboredon)., Paris, Les Éd. de Minuit, pp. 249-262.

Bourdieu, P. et Passeron, J-C., (1970), La reproduction – Eléments pour une théorie du système d'enseignement, Paris, Minuit.

Bourdieu, P. (1979), La Distinction : Critique sociale du jugement, Paris, Minuit.

Frandji, D. et Rochex, J.-Y. (2011), De la lutte contre les inégalités à l'adaptation aux besoins spécifiques, Éducation & formations, n° 80, pp. 95-108.

Isambert-Jamati V. (1973), Les handicaps socio-culturels et leurs remèdes pédagogiques, L'orientation scolaire et professionnelle, n°4, pp.303-318.

Laval, Ch., Vergne, F, Clement, P. et Dreux, G. (2012), La nouvelle école capitaliste, Paris, La Découverte/Poche.

Money J. (1955)., Hermaphroditism, gender and precocity in hyperadrenocorticism: Psychologic findings, Bulletin of the Johns Hopkins Hospital, no 96, pp. 253–264.

Osterwitz, I. (1994), The Concept of Independent Living – a New Perspective in Rehabilitation. Διαθέσιμο στο http://www.independentliving.org/docs5/Osterwitz.html.

ΚΡΙΣΗ ΚΑΙ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ ΤΟΥ ΤΥΠΟΥ

Μαρίνα Ρήγου

Επίκουρη Καθηγήτρια, Τμήμα ΕΜΜΕ, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Δημοσιογράφος

Περίληψη

Η ελευθερία του Τύπου, ακρογωνιαίος λίθος του δημοκρατικού οικοδομήματος, ολοένα και συχνότερα υφίσταται περιορισμούς ανά την υφήλιο. Ακόμη και στην Ευρώπη, στην ήπειρο που εξακολουθεί να εγγυάται καλύτερα ελευθερίες και δικαιώματα, οι δημοσιογράφοι δέχονται πολλές μορφές πίεσης και εκφοβισμού και όλο και περισσότερο μια κρατικά κατευθυνόμενη δικαστική παρενόχληση. Παγκοσμίως ο αριθμός των χωρών όπου οι δημοσιογράφοι μπορούν να εργάζονται υπό ασφάλεια, συνεχίζει να μειώνεται, ενώ τα αυταρχικά καθεστώτα εντείνουν την πίεση και τον έλεγχο στα μέσα ενημέρωσης. Παράλληλα η ελευθερία της έκφρασης που τα νέα μέσα φάνηκε να υπόσχονται τα πρώτα χρόνια της εμφάνισής τους και η συνεπαγόμενη εντύπωση άνθισης της ελευθερίας του Τύπου, συνθλίβονται υπό το βάρος της δυνατότητας ελέγχου και παρακολούθησης που παρέχουν η ίδια η ψηφιακή φύση αυτών των μέσων, αλλά και τα προβλήματα στο κανονιστικό καθεστώς. Το κείμενο αυτό εξετάζει τις περιπτώσεις περιορισμού της ελευθερίας του Τύπου, τις συνθήκες υπό τις οποίες συντελείται και ειδικότερα την ένταση του φαινομένου υπό συνθήκες οικονομικής, πολιτικής αλλά και υγειονομικής κρίσης.

Λέξεις κλειδιά: ελευθερία, Τύπος, νέα μέσα, δημοσιογραφία, κρίση, δημοκρατία

THE FREEDOM OF THE PRESS IN TIMES OF CRISIS

Marina Rigou

Assistant Professor, Faculty of Mass Media and Communication Studies, National and Kapodistrian University of Athens, Journalist

Abstract

Freedom of the press, a cornerstone of democratic construction, is increasingly subject to restrictions throughout the world. Even in Europe, on the continent that still better guarantees freedoms and rights, journalists are under many forms of pressure and intimidation and increasingly a state-controlled judicial harassment as well. Globally, the number of countries where journalists can work safely continues to decline, while authoritarian regimes intensify pressure and control over the media. At the same time, the freedom of expression which the new media seemed to promise in the early years of their emergence and the resulting impression of a flourishing freedom of the press are being crushed under the weight of the surveillance and control ability provided by the digital nature of these media, as well as the problems in the regulatory regime. This text examines cases of press freedom restrictions, the conditions under which it is taking place and, in particular, the intensity of the phenomenon in the context of economic, political and health crisis.

Key words: freedom, press, new media, journalism, crisis, democracy

Εισαγωγή

Στις 23 Σεπτεμβρίου του 2019, ο Arthur Sulzberger, σε ομιλία του που δημοσιεύτηκε στους New York Times, έκανε λόγο για «αμείλικτη εκστρατεία» εναντίον των δημοσιογράφων σε ολόκληρο τον κόσμο εξαιτίας του καθοριστικού ρόλου που διαδραματίζουν στη διασφάλιση μιας ελεύθερης και ενημερωμένης κοινωνίας. «Όλο και μεγαλύτερος αριθμός κυβερνήσεων έχει εμπλακεί σε φανερές και μερικές φορές βίαιες, προσπάθειες να δυσφημίσουν το έργο τους και να τους εκφοβίσουν εξαναγκάζοντάς τους να σιωπήσουν. […] Είναι μια επίθεση στο δικαίωμα του κοινού να γνωρίζει, στις θεμελιώδεις δημοκρατικές αξίες, στην ίδια την έννοια της αλήθειας» (Sulzberger 2019), υπογράμμιζε ο εκδότης των New York Times.

Είναι μια σκοταδιστική προσπάθεια θα πρόσθετα, κι όπως πολύ ωραία με 4 λέξεις το θέτει στο μότο της μια άλλη μεγάλη αμερικανική εφημερίδα, η Washington Post, «Democracy Dies in Darkness», «η Δημοκρατία στο σκοτάδι πεθαίνει». Γι' αυτό και ο Τύπος αναλαμβάνοντας το ρόλο της τέταρτης εξουσίας, ελέγχοντας και κρίνοντας τις άλλες τρεις, στο πλαίσιο δημοκρατικών καθεστώτων, ρίχνει φως στη δράση τους και ενημερώνει τους πολίτες. Φως όχι απαραίτητα πάντα άπλετο κι όπως έχει πει και ο Lippmann, ο Τύπος είναι όπως το φως ενός προβολέα που κινείται αδιάκοπα, φέρνοντας από το σκοτάδι στην κοινή θέα ένα [μεμονωμένο] επεισόδιο και μετά ένα άλλο. (Lippmann χχ.: 322). Το ποιο επεισόδιο θα έρθει στο φως της δημοσιότητας εξαρτάται από πολλούς παράγοντες μεταξύ των οποίων το πολιτικο-οικονομικό καθεστώς εντός του οποίου λειτουργεί ο Τύπος, οι σχέσεις του με αυτό, η εφαρμογή των δημοσιογραφικών κανόνων δεοντολογίας και κυρίως του σεβασμού στην αλήθεια και στο δικαίωμα της κοινής γνώμης να γνωρίζει την αλήθεια, (IFJ 2019, Bill Kovach and Tom Rosenstiel 2001: 36-49, Παπαθανασόπουλος και Κομνηνού 1999) αλλά και οι συνθήκες εντός του ίδιου του μιντιατικού συστήματος στις οποίες περιλαμβάνονται η επάρκεια, το ιδιοκτησιακό καθεστώς, ο ανταγωνισμός, οι δυνατότητες κ.λπ.

Θεωρητική συζήτηση

Γιατί είναι σημαντική η ελευθερία του Τύπου

Είναι προφανές ότι η δυνατότητα του Τύπου να ασκεί ελεύθερα -και όχι ασύδοτα- το καθήκον της ενημέρωσης του κοινού και ειδικότερα για θέματα δημοσίου συμφέροντος είναι καθοριστικός δείκτης για τη δημοκρατία. Γιατί η ενημέρωση, προϊόν της δημοσιογραφικής δραστηριότητας, αντλεί τη σημασία της τόσο από τα θεμελιώδη δικαιώματα της δημοκρατικής συνταγματικής πολιτείας και τις διεθνείς συμβάσεις για τα δικαιώματα του ανθρώπου, όσο και από την ανάγκη δεδομένων βάσει των οποίων ο πολίτης θα αποφασίσει για τη ζωή του και θα σχηματίσει γνώμη για την έκφραση τελικά της λαϊκής κυριαρχίας. Η ενημέρωση δηλαδή εδράζεται στο δικαίωμα της ελευθερίας έκφρασης και πληροφόρησης, επιβεβαιώνει την αναγνώριση της αξιοπρέπειας ως θεμέλιο της ελευθερίας1 και για να εκπληρώσει τους στόχους της στο πλαίσιο του δημοκρατικού πολιτεύματος θα πρέπει να είναι «το αποτέλεσμα των πολλαπλών επιπέδων πληροφόρησης για το κοινωνικό, πολιτικό, οικονομικό και πολιτιστικό γίγνεσθαι και για την κατανόηση των όρων ύπαρξης εν κοινωνία και κυρίως εν πολιτεία» (Ρήγου 2014: 288-289). Υπό το πρίσμα αυτό λοιπόν η ποιότητα της ενημέρωσης συνδέεται ευθέως ανάλογα με την ποιότητα της δημοκρατίας. Και μια από τις προϋποθέσεις για ποιοτική ενημέρωση είναι η

ελευθερία που συμπληρώνεται από την πολυφωνία, την ανεξαρτησία και τη δεοντολογία. Οι τέσσερις αυτές προϋποθέσεις για την ενημέρωση είναι στον πυρήνα της δημοκρατικής λειτουργίας του πολιτεύματος.

Ποιες όμως είναι οι συνθήκες ενημέρωσης σήμερα; Και κατ' επέκταση, ποιες είναι οι συνθήκες δημοσιότητας σήμερα, αφού αυτό είναι το πλαίσιο για την ενημέρωση;

Οι συνθήκες ενημέρωσης και δημοσιότητας σήμερα

Στις αρχές της δεκαετίας του '90, ο Döhn επεσήμαινε ότι «στο μαζικό κοινό παρέχεται σήμερα, στο χώρο της δημοσιότητας και της πολιτικής, κατά κανόνα μόνο ό,τι προσφέρει η έρευνα της αγοράς και της γνώμης καθώς και η διαφήμιση ως "εμπορεύσιμο υλικό" ή ό,τι έχει προετοιμάσει ως νέα οικονομική, πολιτισμική ή πολιτική "προσφορά" προς "πώληση"» (Döhn και Fritzsche 1992: 58). Και ο Baudrillard, τονίζοντας την εξαφάνιση της διάκρισης μεταξύ δημόσιου και ιδιωτικού, συμπληρώνει την εικόνα με την παρατήρηση ότι «σήμερα η μόνη μας αρχιτεκτονική είναι αυτή: τεράστιες οθόνες πάνω στις οποίες διαθλώνται άτομα, μόρια και σωματίδια εν κινήσει. Η δημόσια σκηνή, ο δημόσιος χώρος, έχουν αντικατασταθεί από μια γιγαντιαία κυκλοφορία, εξαερισμό, και χώρο εφήμερης σύνδεσης. Ο ιδιωτικός χώρος υφίσταται την ίδια μοίρα. Η εξαφάνισή του συνοδεύει εκείνη της σμίκρυνσης του δημόσιου χώρου. Ούτε το ένα είναι πια θέαμα, ούτε το άλλο είναι πια μυστικό. [...] Η πιο ενδόμυχη λειτουργία της ζωής σου γίνεται ο πιθανός βοσκότοπος των μαζικών μέσων ενημέρωσης [...] Αλλά και το σύμπαν ολόκληρο ξετυλίγεται επίσης χωρίς λόγο πάνω στην οικιακή σας σκηνή» (Baudrillard 1991: 30-31).

Αυτό το σήμερα των αρχών της δεκαετίας του '90, βρίσκει ακόμη το ανάλογό του στο σήμερα των αρχών της τρίτης δεκαετίας του 21ου αιώνα, παρόλο που το διαδίκτυο και τα νέα συμμετοχικά μέσα με την εμφάνισή τους έμοιαζε να υπόσχονται καλύτερες συνθήκες δημοσιότητας. Διότι αφενός από τις προαναφερθείσες τέσσερις προϋποθέσεις για την ενημέρωση καμία δεν εφαρμόζεται στο ακέραιο. Ελευθερία, πολυφωνία και ανεξαρτησία υπονομεύονται, είτε από την ολοένα και αυξανόμενη συγκέντρωση των μέσων σε λίγες ιδιοκτησίες προσανατολισμένες αποκλειστικά στο κέρδος, είτε από την αέναη προσπάθεια των κυβερνήσεων να ελέγξουν τα δημοσίου χαρακτήρα μέσα ή/και να δεσμεύσουν τα ιδιωτικά μέσω της δυνατότητας ρύθμισης του πεδίου ή της υπόσχεσης για οικονομικές συναλλαγές, είτε από τις δεινές οικονομικές συνθήκες. Η δε δεοντολογία, εκ των πραγμάτων από τη στιγμή που οι τρεις πρώτες προϋποθέσεις σχετικοποιούνται, είναι προφανές ότι και αυτή χάνει σημαντικό μέρος του περιεχομένου της (Ρήγου 2014: 289). Αφετέρου, η συγκέντρωση της ιδιοκτησίας των παραδοσιακών ΜΜΕ παγκοσμίως σε μεγάλα οικονομικά συμφέροντα και ο έλεγχος της ροής των ειδήσεων από λίγους μεγάλους οργανισμούς, οδηγούν σε μια παγκοσμιοποιημένη ελεγχόμενη δημοσιότητα (Παπαθανασόπουλος 1993, Keane 1995). Σε αυτήν τη δημοσιότητα επιδρούν τα νέα μέσα συγκροτώντας μια νέα δημοσιότητα δικτύωσης, συμμετοχής και διάδρασης που παρακάμπτει τους πυλωρούς των παραδοσιακών μέσων ως προς τον έλεγχο της ροής της πληροφορίας και συμβάλει σε έναν εκδημοκρατισμό θα μπορούσαμε να πούμε της δημόσιας σφαίρας. Πρόκειται για μια «δεύτερη δομική αλλαγή της δημοσιότητας» κατ' αναλογία της αντίστοιχης χαμπερμασιανής. Ο εποικισμός της νέας δημοσιότητας από τα παλαιά μέσα, αλλά και τους παραδοσιακούς εξουσιαστικούς θεσμούς της πολιτικής και της οικονομίας, προκαλεί την

«επαναφεουδαρχοποίηση» αυτής της νέας δημόσιας σφαίρας, κατ' αναλογία της «αναφεουδαρχοποίησης» την οποία ο Habermas διέκρινε όταν η (παραδοσιακή) δημοσιότητα κυριαρχήθηκε από τα οργανωμένα οικονομικά συμφέροντα, τις δημόσιες σχέσεις και τη διαφήμιση. (Ρήγου 2014: 303-323 και 521, Χάμπερμας 1991, Habermas 1997).

Το ρόλο των πυλωρών ανέλαβαν οι μεγάλες εταιρείες των μηχανών αναζήτησης όπως η Google και η Yahoo, ή αυτές των μέσων κοινωνικών δικτύωσης όπως το Facebook και το Twitter και μάλιστα όχι μόνο για την ειδησεογραφική ενημέρωση των πολιτών, αλλά για την ενημέρωση εν γένει (Rigou 2018: 306). Η ψηφιακή επανάσταση των νέων μέσων με τη βοήθεια των αλγορίθμων της πρωτόλειας τεχνητής νοημοσύνης, εξέπεσε σε ψηφιακή επιτήρηση. Η ελευθερία της έκφρασης και της πληροφόρησης που τα νέα μέσα φάνηκε να υπόσχονται τα πρώτα χρόνια της εμφάνισής τους και η συνεπαγόμενη εντύπωση άνθισης της ελευθερίας του Τύπου, συνθλίβονται υπό το βάρος της δυνατότητας ελέγχου και παρακολούθησης που παρέχουν η ίδια η ψηφιακή φύση αυτών των μέσων, αλλά και τα προβλήματα στο κανονιστικό καθεστώς. (Goldsmith and Wu 2006, Morozov 2011, Ρήγου 2014, Lanier 2018, Zuboff 2019). Επιπλέον, trolls, bots και ψευδείς ειδήσεις νοθεύουν τη δημόσια σφαίρα που κατακερματισμένη από θαλάμους της ηχούς (echo chamber) και φίλτρα διήθησης (filter bubble) μπαίνει στον κόσμο της μετα-αλήθειας (Ρήγου 2018: 558-567, Πλειός 2010: 82-95).

Η κρίση στον Τύπο και στην ελευθερία του

Στο πλαίσιο αυτό, ο Τύπος χτυπημένος από πολλαπλών επιπέδων κρίσεις που κατά κύματα έπληξαν το πεδίο της δημοσιογραφίας ήδη από τη δεκαετία του '90, καλείται σήμερα να αντιμετωπίσει δύο επιπλέον εχθρούς που στοχεύουν θανάσιμα στην ελευθερία του: το λαϊκισμό και τον ολοκληρωτισμό που ανά την υφήλιο ολοένα και απλώνονται (Repucci 2020). Αναφέρομαι στις κρίσεις αξιοπιστίας, περιεχομένου, τεχνολογίας, αποδοχής, προσαρμογής και οικονομικής βιωσιμότητας.2 Τα αποτελέσματα της παγκόσμιας οικονομικής κρίσης του 2008 καταγράφηκαν με τη συρρίκνωση των μεγάλων δημοσιογραφικών οργανισμών καθώς τόσο η οικονομική πίεση όσο και η καθιέρωση πλέον των νέων μέσων στο χώρο της ενημέρωσης επέφεραν διπλό πλήγμα. Περιορίστηκαν οι θέσεις εργασίας όπως και οι αμοιβές των δημοσιογράφων αλλά και, όπου υπήρχε, η ακριβή πρωτογενής και ερευνητική δημοσιογραφία. Η ανασφάλεια οδηγεί σε αυτολογοκρισία και το περιεχόμενο των μέσων «έγινε ακόμη πιο ρηχό, περισσότερο επικεντρωμένο στην ψυχαγωγία, ολοένα και πιο απομονωτικό, πιο επιρρεπές σε πολιτικές και επιχειρηματικές επιρροές» (Open Society Institute Media Program 2010). Στο σύνολο των κρίσεων που προαναφέρθηκαν, η κρίση της πανδημίας του covid-19 η οποία ξέσπασε στις αρχές του 2020, μοιάζει σχεδόν να αποτελειώνει τον χώρο των μέσων που πλέον δίνει μια συνολική μάχη επιβίωσης και επαναπροσανατολισμού.

Κάθε έκθεση σχετικά με την ελευθερία του Τύπου προσθέτει pixels σε μια εικόνα τραγική. Σύμφωνα λοιπόν με έκθεση της μη κυβερνητικής οργάνωσης Freedom House για την ελευθερία των μέσων ενημέρωσης που δημοσιοποιήθηκε το 2019, η κατάσταση επιδεινώνεται σε όλο τον κόσμο την τελευταία δεκαετία, με νέες μορφές καταστολής να καταγράφονται όχι μόνο σε αυταρχικά κράτη, αλλά και σε ανοικτές κοινωνίες. Η τάση είναι πιο έντονη στην Ευρώπη, σημειώνεται στην έκθεση, με την παρατήρηση ότι άλλοτε η Ευρώπη ήταν προπύργιο καθιερωμένων

ελευθεριών. Ίδια έντονη τάση καταγράφεται και στην Ευρασία και τη Μέση Ανατολή, όπου, όπως χαρακτηριστικά αναφέρεται, συγκεντρώνονται πολλές από τις χειρότερες δικτατορίες στον κόσμο (Repucci 2019).

Τη γενικότερη τάση υποχώρησης της ελευθερίας έκφρασης σε χώρες που άλλοτε τάσσονταν υπέρ της προστασίας της, σημειώνει η ετήσια έκθεση για το Ηνωμένο Βασίλειο της βρετανικής οργάνωσης ανθρωπίνων δικαιωμάτων Άρθρο 19, που ήρθε στη δημοσιότητα τον Μάρτιο του 2020. Εκφράζεται ανησυχία σχετικά με σειρά επιθέσεων κατά της ελευθερίας της έκφρασης συμπεριλαμβανομένης της ελευθερίας του Τύπου με την επισήμανση ότι πρόκειται για εντυπωσιακή αντίθεση με τις διακηρυγμένες δεσμεύσεις για την ελευθερία των μέσων ενημέρωσης αφού, η βρετανική κυβέρνηση ηγείται του Συνασπισμού για την Ελευθερία των Μέσων (Media Freedom Coalition)3 ο οποίος έχει ως στόχο να υπερασπιστεί την ελευθερία των μέσων ενημέρωσης σε όλο τον κόσμο (Article 19, 2020). Η αντίστοιχη έκθεση της οργάνωσης Article 19 για το 2018-19 που δημοσιεύτηκε τον Δεκέμβριο του 2019, διαπιστώνει ότι η παγκόσμια ελευθερία έκφρασης βρίσκεται στο χαμηλότερο επίπεδο εδώ και μια δεκαετία (Article 19, 2019).

Την εικόνα συμπληρώνει το παρατηρητήριο της UNESCO (UNESCO 2019) που σε έκθεση για την περίοδο 2014-2018 διαπιστώνει την άνοδο στον αριθμό των θανάτων και των επιθέσεων εναντίον δημοσιογράφων: σχεδόν 500 δημοσιογράφοι έχασαν τη ζωή τους στην περίοδο αυτή, 2 δημοσιογράφοι κάθε εβδομάδα. Η ποσοστιαία αύξηση σε σύγκριση με την προηγούμενη πενταετία είναι 18%. Όμως αυτό που είναι σημαντικό και χαρακτηριστικό των συνθηκών είναι ότι υπάρχει αντιστροφή στον αριθμό των δημοσιογράφων που χάνουν τη ζωή τους σε εμπόλεμες και μη εμπόλεμες ζώνες. Ενώ το 2014 και το 2015 η πλειονότητα των θανάτων αφορούσε εμπόλεμες ζώνες, το ’17 και ’18 οι θάνατοι δημοσιογράφων σημειώνονται εκτός εμπολέμων ζωνών. Όπως επισημαίνεται στην έκθεση, η τάση αυτή αντικατοπτρίζει τη μεταβαλλόμενη φύση της βίας κατά των δημοσιογράφων, οι οποίοι εξαναγκάζονται σε σιωπή όλο και περισσότερο όταν πρόκειται για ρεπορτάζ σχετικά με θέματα διαφθοράς, εγκλήματος και πολιτικής.

Στις αρχές του 2020, η Συνέλευση του Συμβουλίου της Ευρώπης υιοθέτησε ψήφισμα στο οποίο επισημαίνεται ότι «οι απειλές για την ελευθερία των μέσων ενημέρωσης και την ασφάλεια των δημοσιογράφων έχουν γίνει τόσο πολυάριθμες, επαναλαμβανόμενες και σοβαρές που θέτουν σε κίνδυνο όχι μόνο το δικαίωμα των πολιτών να ενημερώνονται σωστά, αλλά και τη σταθερότητα και την ομαλή λειτουργία των δημοκρατικών κοινωνιών μας» (Council of Europe 2020). Εξέφρασε δε την ανησυχία της ειδικότερα για την κατάσταση στο Αζερμπαϊτζάν, την Ουγγαρία, τη Μάλτα, τη Ρωσία και την Τουρκία. Η έκθεση του Βρετανού εισηγητή προς τη Συνέλευση, λόρδου George Foulkes, χαρακτηρίζει «απαράδεκτο το γεγονός ότι, στην Ευρώπη των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, δεκάδες δημοσιογράφοι δέχονται σωματικές επιθέσεις, αυθαίρετα φυλακίζονται, ακόμη και δολοφονούνται· οι υπεύθυνοι για τα εγκλήματα αυτά παραμένουν ως επί το πλείστον ατιμώρητοι, [και επισημαίνει ότι] οι απειλές, η παρενόχληση, οι νομικοί και διοικητικοί περιορισμοί και οι αδικαιολόγητες πολιτικές και οικονομικές πιέσεις κατά των δημοσιογράφων είναι συνηθισμένες» (Lord Foulkes 2020).

Η μείωση τα τελευταία χρόνια της ελευθερίας του Τύπου στην Ευρώπη, όπως φαίνεται στον Δείκτη Ελευθερίας του Τύπου των Ρεπόρτερ χωρίς Σύνορα (RSF) του 2019, συμβαδίζει με τη διάβρωση των θεσμών της περιοχής από ολοένα και πιο

αυταρχικές κυβερνήσεις (Reporters Without Borders 2019). Στην Ουγγαρία, αλλά και την Πολωνία, με καθεστώτα εκτός δημοκρατικού πλαισίου είναι αναμενόμενο ο έλεγχος της ενημέρωσης να είναι ασφυκτικός. Όμως η έκθεση των Ρεπόρτερ χωρίς Σύνορα επισημαίνει μια γενικότερη ρητορική εναντίον των μέσων ενημέρωσης στην Ευρώπη: «Οι δημοσιογράφοι δυσφημίζονται, προσβάλλονται και απειλούνται από πρόσωπα στο υψηλότερο επίπεδο του πολιτικού κατεστημένου. Μία από τις χώρες όπου η τάση αυτή αυξάνεται είναι η Γαλλία (στην 32η θέση στην παγκόσμια κατάταξη βάσει του Δείκτη Ελευθερίας του Τύπου για το 2019, μια θέση κάτω από την προηγούμενη χρονιά), όπου ο Jean-Luc Melenchon, ο ηγέτης του κόμματος La France Insoumise (Ανυπότακτη Γαλλία), δήλωσε ότι το μίσος κατά των δημοσιογράφων είναι "υγιές και δίκαιο"» (Reporters Without Borders 2019).

Στον ίδιο δείκτη για το 2020 την τελευταία θέση κατέχει η Βόρεια Κορέα, η χώρα που δεν έχει κρούσματα κορωνοϊού! Η Κίνα 4 θέσεις πριν το τέλος βρίσκεται στην 177η, το Ιράν στην 173η, η Τουρκία στην 153η, η Ρωσία στην 149η. Η Ουγγαρία στην 89η, στην 65η θέση η χώρα μας, στην 62η η Πολωνία, στην 45η θέση οι Ηνωμένες Πολιτείες, 35η η Βρετανία, 34η η Γαλλία, 27η η Κύπρος, 11η η Γερμανία, στην πρώτη θέση η Νορβηγία ακολουθουμένη από Φινλανδία, Δανία και Σουηδία. (Reporters Without Borders 2020).

Ειδικά για τις Ηνωμένες Πολιτείες η ελευθερία του Τύπου συνέχισε να υποφέρει κατά τη διάρκεια του τρίτου έτους της θητείας του προέδρου Ντόναλντ Τραμπ, σημειώνεται από τους Ρεπόρτερ χωρίς σύνορα. Οι συλλήψεις, οι σωματικές επιθέσεις, η δημόσια δυσφήμιση και η παρενόχληση δημοσιογράφων συνεχίστηκαν το 2019, αν και ο αριθμός των δημοσιογράφων που συνελήφθησαν και δέχθηκαν επίθεση ήταν ελαφρώς χαμηλότερος από το προηγούμενο έτος (Reporters Without Borders, 2020b). Όμως κατά τη διάρκεια της κάλυψης των διαδηλώσεων για το θάνατο του George Floyd (25 Μαΐου 2020) με κεντρικό σύνθημα Black lives Matter, οι δημοσιογράφοι δέχτηκαν πολλαπλές επιθέσεις (Douglas, 2020). Σύμφωνα με τον ιχνηλάτη της ελευθερίας του Τύπου στις Ηνωμένες Πολιτείες (US Press Freedom Tracker 2020),4 κατά τη διάρκεια της κάλυψης των διαδηλώσεων έχουν αναφερθεί 930 επιθέσεις εναντίον δημοσιογράφων σε 79 αμερικανικές πόλεις.

Η συνεχής κριτική εναντίον των μέσων ενημέρωσης και των δημοσιογράφων, η αρνητική επίκληση της «συστημικότητας» τους και της «τοξικότητάς τους» από την πλευρά της πολιτικής, συνεχώς επαναλαμβανόμενη αλλά και πολλαπλασιαζόμενη από το κοινό των μέσων κοινωνικής δικτύωσης, προσβάλει την όποια εμπιστοσύνη στη δημοσιογραφία. Όμως πέρα από αυτή την αξιακή υπονόμευση και τη λεκτική βία, οι δημοσιογράφοι τα τελευταία χρόνια έχουν υποστεί και τη σωματική βία με τραγικές συνέπειες. Όπως σημειώνει ο Philips, σε ολόκληρο τον κόσμο, από το Μεξικό έως τη Μάλτα, έχουν σημειωθεί δολοφονικές επιθέσεις σε δημοσιογράφους και εκδότες με τρομακτικές επιπτώσεις και στις ευρύτερες ελευθερίες. Και τώρα ο Covid-19, σε πολλές χώρες, χρησιμοποιείται ως δικαιολογία για να φιμώσει περισσότερες φωνές (Philips 2020).

Ο Covid-19 χτυπά και τον Τύπο

Είναι γεγονός ότι η κρίση της πανδημίας οδηγεί ή αναδεικνύει μια σειρά άλλων κρίσεων: οικονομική, κοινωνική, ανθρωπιστική και σε κάποιες περιπτώσεις πολιτική. Στις κρίσεις αυτές θα πρέπει να προστεθεί και η κρίση στο πεδίο των ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Αυτός είναι και λόγος που ο Γενικός Γραμματέας των Ηνωμένων

Εθνών António Guterres σε ένα από τα πρώτα μήνυμά του για την πανδημία τον Απρίλιο του 2020, θέτει το ζήτημα των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και τονίζει ότι «πρέπει να εξασφαλίσουμε ότι όποια επείγοντα μέτρα -συμπεριλαμβανομένων αυτών της κατάστασης έκτακτης ανάγκης- είναι νόμιμα, αναλογικά, απαραίτητα και χωρίς διακρίσεις, έχουν συγκεκριμένη εστίαση και διάρκεια και υιοθετούν την ελάχιστη δυνατή παρεμβατική προσέγγιση για την προστασία της δημόσιας υγείας» (Guterres 2020). Όμως ολοένα και πιο συστηματικά μετά την εξάπλωση της πανδημίας εν ονόματι του κινδύνου για τη δημόσια υγεία και μιας πραγματικά έκτακτης κατάστασης που σε πολλές χώρες έγινε κατάσταση έκτακτης ανάγκης, αλλά χωρίς τις απαραίτητες νομιμοποιητικές διαδικασίες, υιοθετούνται μέτρα για τον έλεγχο της ροής της πληροφορίας και τον περιορισμό της ελευθερίας της έκφρασης και της ελευθερίας του Τύπου. Όπως επισημαίνεται σε ενημερωτικό σημείωμα της UNESCO για την ελευθερία του Τύπου και τον covid-19, «στον επείγοντα χαρακτήρα της αντιμετώπισης της κρίσης στον τομέα της δημόσιας υγείας, περισσότερες από 80 κυβερνήσεις ανά τον κόσμο έχουν κηρύξει καταστάσεις έκτακτης ανάγκης. Οι περισσότερες από αυτές τις χώρες δεν έχουν ενημερώσει τον ΟΗΕ, όπως απαιτείται από το Διεθνές Σύμφωνο για τα Ατομικά και Πολιτικά Δικαιώματα, και πολλά από τα έκτακτα μέτρα δεν έχουν ρήτρες "λήξης"» (UNESCO 2020). Συχνά το ρεπορτάζ για τις εξελίξεις σε σχέση με την πανδημία και η κριτική προσέγγιση στα λάθη για την αντιμετώπισης του κορωνοϊού χαρακτηρίζονται «fake news» και οδηγούν σε συλλήψεις, κρατήσεις και διώξεις πολιτικών αντιπάλων, γιατρών, νοσηλευτών και δημοσιογράφων. Οι δέκα μεγαλύτεροι διεθνείς οργανισμοί στον κόσμο για την ελευθερία του Τύπου,5 με επιστολή6 που απέστειλαν στις 25 Μαρτίου 2020 στους προέδρους της Ευρωπαϊκής Επιτροπής, του Συμβουλίου της Ευρώπης και του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου, εκφράζουν την έντονη ανησυχία τους για κυβερνήσεις που εκμεταλλεύονται την πανδημία για να εισαγάγουν περιορισμούς στην πρόσβαση και την κριτική των ΜΜΕ στις κυβερνητικές αποφάσεις και ενέργειες.5

Για την Ευρώπη, στην τακτική έκθεση του εκπροσώπου για την Ελευθερία των Μέσων του ΟΑΣΕ, Harlem Désir επισημαίνεται ότι η πανδημία ουσιαστικά επιδείνωσε την κατάσταση, καθώς ενίσχυσε τις υπάρχουσες τάσεις και πρόσθεσε ένα νέο επίπεδο προβλημάτων, συμπεριλαμβανομένης της δεινής οικονομικής κατάστασης που αντιμετωπίζουν σήμερα πολλά μέσα ενημέρωσης. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρεται στην έκθεση, τα μέσα ενημέρωσης στις χώρες μέλη του ΟΑΣΕ αντιμετωπίζουν τεράστια οικονομική κρίση με σημαντικές οικονομικές απώλειες, οι οποίες οφείλονται κυρίως στη δραστική μείωση των διαφημιστικών εσόδων τους. Χιλιάδες δημοσιογράφοι και εργαζόμενοι στα μέσα ενημέρωσης έχουν ήδη χάσει τη δουλειά τους, και πολλά μέσα ενημέρωσης σε ολόκληρη την περιοχή του Οργανισμού έχουν αναστείλει προσωρινά τις δραστηριότητές τους, έχουν μειώσει την περιοδικότητά τους, έχουν μειώσει την κυκλοφορία τους ή έχουν μειώσει το χρόνο μετάδοσης τους. Τα περισσότερα από τα μέσα που κλείνουν είναι τοπικά, πολλά δε από αυτά με μακρόχρονη παράδοση (Désir 2020).

Όμως το φαινόμενο αυτό δεν αφορά μόνο την Ευρώπη, αλλά ολόκληρο τον κόσμο. Ο covid-19 έχει επιφέρει ισχυρό πλήγμα στον Τύπο τόσο ως προς την ελευθερία όσο και ως προς την ίδια την ύπαρξή του. Το “κλείδωμα” της οικονομίας που σημειώθηκε με το lockdown οδήγησε σε πάγωμα των διαφημίσεων αφού αφενός τα προϊόντα που διακινούνταν ήταν μόνο τα βασικά κι αφετέρου οι διαφημιστικές δεν ήθελαν να συνδέσουν τις διαφημίσεις τους με την πανδημία. Για δε τα έντυπα μέσα

ενημέρωσης η δυσκολία ή η αδυναμία πωλήσεων ή ταχυδρομικής διανομής εξαιτίας των διαφόρων βαθμών περιορισμών κυκλοφορίας σημαίνει πρόσθετες απώλειες εσόδων. Η προφανής στροφή των ανθρώπων στα ΜΜΕ για ενημέρωση και η αύξηση τόσο επισκεψιμότητας σε ενημερωτικούς ιστοτόπους όσο και εσόδων από συνδρομές αναγνωστών, δεν κατάφεραν να εξισορροπήσουν τις απώλειες. Όπως εύστοχα σημειώνει ο Silverman, «ο κορωνοϊός είναι ένα γεγονός αφανισμού των μέσων» (Silverman 2020). Και αυτόν τον αφανισμό περιγράφει η James επισημαίνοντας ότι πρόκειται για το τελειωτικό χτύπημα σε μια ήδη παραπαίουσα βιομηχανία (James 2020). Ένα χτύπημα στην πολυφωνία που συνδέεται με την ελευθερία της έκφρασης και της πληροφόρησης και μάλιστα σε μια περίοδο όπως αυτή της πανδημίας που χρειάζονται αξιόπιστες, ακριβείς, διεθνείς, εθνικές και τοπικές πληροφορίες.

Συμπεράσματα

Εν κατακλείδι η νέα αυτή κρίση της πανδημίας επικάθισε στις προηγούμενες που είχαν πλήξει το χώρο των ΜΜΕ και το πεδίο της δημοσιογραφίας ήδη από τη δεκαετία του ’90 με κύρια έκφανσή τους την περίοδο εκείνη την κρίση αξιοπιστίας. Τα νέα μέσα, στα μέσα της δεκαετίας του ’90, έρχονται με την υπόσχεση συμμετοχής, ελευθερίας της έκφρασης και ανεξάρτητης και αξιόπιστης ενημέρωσης. Όμως η δυνατότητα ελέγχου και παρακολούθησης που παρέχουν η ίδια η ψηφιακή φύση αυτών των μέσων, αλλά και τα προβλήματα στο κανονιστικό καθεστώς διέψευσαν τις προσδοκίες. Ακολούθησε η μεγάλη οικονομική κρίση που εκφράστηκε με περικοπές σε προσωπικό και μισθούς σε δημόσιο και ιδιωτικό τομέα και διαπλέχτηκε με την τεχνολογική κρίση την οποία επέφεραν οι τεχνολογικοί κολοσσοί της Silicon Valley, με πρωτεργάτες την Facebook και την Google, που μπήκαν δυναμικά στο χώρο της ενημέρωσης και κυριάρχησαν στην αγορά της διαφήμισης. Ανασφάλεια και αυτολογοκρισία ενισχύονται και όπως όλες οι εκθέσεις διεθνών οργανισμών και μη κυβερνητικών οργανώσεων για τα ΜΜΕ συμπεραίνουν, οι συνθήκες ουσιαστικής ελευθερίας, πολυφωνίας και ανεξαρτησίας των μέσων ενημέρωσης από πολιτικές πιέσεις και οικονομικά συμφέροντα συνεχώς επιδεινώνονται. Η κρίση της πανδημίας, συνυφασμένη με συνεπαγόμενη ή προϋπάρχουσα οικονομική κρίση, καθιστά δυσχερή ακόμη και την επιβίωση των μέσων και επιδεινώνει την ήδη αρνητική κατάσταση στον Τύπο και ειδικότερα στην ελευθερία του. Ο Walter Cronkite, είχε πει ότι η ελευθερία του Τύπου «δεν είναι σημαντική για τη δημοκρατία, είναι η δημοκρατία» και σήμερα, σε συνθήκες έκτακτης ανάγκης, η ελευθερία του Τύπου συρρικνώνεται παρασύροντας και το δημοκρατικό οικοδόμημα όπου αυτό εξακολουθεί να υπάρχει.

Σημειώσεις

1 Η έννοια της αξιοπρέπειας εκφράζει τη συνύφανση όλων των θεμελιωδών δικαιωμάτων και ελευθεριών σε έναν αξιακό πυρήνα που ορίζει τον -κάθε- άνθρωπο ως φορέα αναπαλλοτρίωτων δικαιωμάτων και ελευθεριών. Θεμελιώνει την ισχύ των ατομικών, πολιτικών και κοινωνικών δικαιωμάτων, όπως αυτά κωδικοποιούνται στην Οικουμενική Διακήρυξη των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου της 12ης Δεκεμβρίου 1948 (Ελευθερία της έκφρασης και της πληροφόρησης Άρθρο 19) και σε όλα τα Δημοκρατικά Συντάγματα, είτε ως «αξιοπρέπεια», όπως π.χ. στο γερμανικό

Σύνταγμα (άρθρο 1), είτε ως «αξία του ανθρώπου» (dignitas-αξία), όπως στο ελληνικό Σύνταγμα (άρθρο 2 παρ. 1).

2 Για την κρίση και τα ΜΜΕ στην Ελλάδα βλ. Γιώργος Πλειός (επιμ.) (2013), Η κρίση και τα ΜΜΕ, Αθήνα, Παπαζήσης.

3 Ο Συνασπισμός για την Ελευθερία των Μέσων Ενημέρωσης ιδρύθηκε τον Ιούλιο του 2019 στο Παγκόσμιο Συνέδριο για την Ελευθερία των Μέσων Ενημέρωσης. Πρόκειται για μια εταιρική σχέση χωρών που συνεργάζονται για να υποστηρίξουν την ελευθερία των μέσων ενημέρωσης όπου απειλείται, να διασφαλίζουν την ασφάλεια των δημοσιογράφων και τη λογοδοσία όσων βλάπτουν τους δημοσιογράφους για την εκτέλεση των καθηκόντων τους.

https://www.gov.uk/government/publications/media-freedom-coalition-an-overview

4 Βάση δεδομένων στην οποία καταγράφονται συμβάντα εναντίον της ελευθερίας του Τύπου στις Ηνωμένες Πολιτείες. Ιδρύθηκε από την Επιτροπή για την προστασία των δημοσιογράφων (Committee to Protect Journalists) (https://cpj.org/) και το Ίδρυμα για την ελευθερία του Τύπου (Freedom of the Press Foundation) (https://freedom.press/)

5 ARTICLE 19, Association of European Journalists (AEJ), Committee to Protect Journalists (CPJ), European Centre for Press and Media Freedom (ECPMF), European Federation of Journalists (EFJ), Free Press Unlimited (FPU), Index on Censorship, International Federation of Journalists (IFJ), International Press Institute (IPI), Reporters Without Borders (RSF)

6 Για το περιεχόμενο της επιστολής βλ. https://ipi.media/council-of-europe-must-ensure-press-freedom-is-protected/.

Αναφορές

Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία

Baudrillard J. (1991), *Η έκσταση της επικοινωνίας*, Αθήνα, Καρδαμίτσας.

Döhn L. και Fritzsche C. (1992), *Φιλελευθερισμός - Συντηρητισμός*, Θεσσαλονίκη, Παρατηρητής.

Habermas J. (1997), *Αλλαγή δομής της δημοσιότητας*, Αθήνα, Νήσος.

Keane J. (1995), *Μέσα Επικοινωνίας και Δημοκρατία*, Αθήνα, Πατάκη.

Lippmann, W. (χχ.), *Κοινή γνώμη*, Αθήνα, Κάλβος.

Παπαθανασόπουλος Σ. (1993), *Απελευθερώνοντας την τηλεόραση*, Αθήνα, Καστανιώτης.

Παπαθανασόπουλος Σ. και Κομνηνού Μ. (επιμ.) (1999), *Ζητήματα δημοσιογραφικής δεοντολογίας*, Αθήνα, Καστανιώτης.

Χάμπερμας Γ. (1991), Πολιτική λειτουργία της Δημοσιότητας, στο Κ. Λιβιεράτος και Τ. Φραγκούλης (επιμ.), *Το μήνυμα του μέσου. Η έκρηξη της μαζικής επικοινωνίας*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, σσ. 202-220.

Πλειός Γ. (2010), En blogs: Από το διαδίκτυο στη blogόσφαιρα, Ζητήματα Επικοινωνίας, No 10, σσ. 82 – 95.

Πλειός Γ. (επιμ.) (2013), *Η κρίση και τα ΜΜΕ*, Αθήνα, Παπαζήσης.

Ρήγου Μ. (2014), Από την ψηφιακή επανάσταση στην ψηφιακή επιτήρηση. Νέα μέσα, δημοσιότητα και πολιτική, Αθήνα, Σιδέρης.

Ρήγου Μ. (2018), Ο δημόσιος λόγος και η ελευθερία της έκφρασης την εποχή των νέων μέσων, στο Α. Παπαδόπουλος (επιμ.) *Η Κοινωνιολογία και ο Δημόσιος Ρόλος της στην Ελλάδα της Κρίσης*, πρακτικά του 6ου τακτικού Συνεδρίου της Ελληνικής Κοινωνιολογικής Εταιρείας, ISBN: 978 960 9596 046, http://www.hellenicsociology.gr/sites/default/files/eke_conference_book_v310119.pdf

Ξενόγλωσση βιβλιογραφία

Article 19 (2019), Global freedom of expression at a ten-year low, Global Expression Report 2018-19, https://www.article19.org/resources/global-expression-report-2018-19-global-freedom-of-expression-at-a-ten-year-low/

Article 19 (2020), Freedom of expression in the UK, Global Expression Report, https://www.article19.org/wp-content/uploads/2020/03/Fex_UK_briefing.pdf.

Council of Europe (2020), Parliamentary Assembly, Threats to media freedom and journalists' security in Europe, Resolution 2317, https://pace.coe.int/pdf/8d5f92bc2cf767c2ba3b43a179da05f11058ff1b3326667a8259ffe25682ae848428feba12/resolution%202317.pdf

Désir H. (2020), Regular Report to the Permanent Council for the period from 21 November 2019 to 2 July 2020, The Representative on Freedom of the Media, Organization for Security and Co-operation in Europe, 2 July, https://www.osce.org/files/f/documents/4/9/456130.pdf και https://www.osce.org/representative-on-freedom-of-media/456139.

Douglas C. (2020), Amid Black Lives Matter protests, a crushing moment for journalists facing record attacks, arrests at the hands of law enforcement, Reporters Committee for Freedom of the Press, September 4, https://www.rcfp.org/black-lives-matter-press-freedom/.

Foulkes G, (2020), Threats to media freedom and journalists' security in Europe, Committee on Culture, Science, Education and Media, Council of Europe, Doc. 15021, https://pace.coe.int/files/28281/pdf.

Goldsmith J. and Wu T. (2006), *Who Controls the Internet. Illusions of a Borderless World*, New York Oxford University Press.

Guterres A. (2020), We are all in this Together: Human Rights and COVID-19 Response and Recovery, April 23, https://www.un.org/en/un-coronavirus-communications-team/we-are-all-together-human-rights-and-covid-19-response-and

International Federation of Journalists (2019), Global Charter of Ethics for Journalists, https://www.ifj.org/who/rules-and-policy/global-charter-of-ethics-for-journalists.html.

James M. (2020), Coronavirus crisis hastens the collapse of local newspapers. Here's why it matters, The Los Angeles Times, April 17, https://www.latimes.com/entertainment-arts/business/story/2020-04-17/coronavirus-local-newspapers-struggle.

Kovach B. and Rosenstiel T. (2001), *The elements of Journalism. What News people Should Know and the Public Should Expect*, New York, Three Rivers Press.

Lanier J. (2018), *Ten Arguments for Deleting Your Social Media Accounts Right Now*, New York, Henry Holt and Co.

Morozov E. (2011), *The Net Delusion. How Not to Liberate the World*, London, Penguin. Open Society Institute Media Program (2010), Footprint of Financial Crisis in the Media, https://www.opensocietyfoundations.org/publications/footprint-financial-crisis-media#publications_download.

Philips G. (2020), How the free press worldwide is under threat, The Guardian, May 28, https://www.theguardian.com/media/2020/may/28/how-the-free-press-worldwide-is-under-threat.

Reporters without Borders (2019), 2019 RSF Index: Has a dam burst in Europe?, World Press Freedom Index 2019, https://rsf.org/en/2019-rsf-index-has-dam-burst-europe.

Reporters without Borders (2020), World Press Freedom Index 2020, https://rsf.org/en/ranking.

Reporters without Borders (2020)b, Trump-era hostility toward press persists, World Press Freedom Index 2020, USA, https://rsf.org/en/united-states.

Repucci S. (2019), Freedom and the Media 2019. Media Freedom: A Downward Spiral, Freedom House Report, https://freedomhouse.org/report/freedom-media/freedom-media-2019.

Repucci S. (2020), Freedom in the World 2020. A Leaderless Struggle for Democracy, Freedom House Report, https://freedomhouse.org/report/freedom-world/2020/leaderless-struggle-democracy.

Rigou M. (2018), «Participatory» and «Collaborative» journalism or journalism in the social networks era, in M. Meimaris, D. Gouskos, A. Giannakoulopoulos (edit.) *Network Logic and New Forms of Governance, Athens*, URIAC, σσ. 298-308.

Silverman C.(2020), The Coronavirus Is A Media Extinction Event, Buzzfeednews.com, March 23, https://www.buzzfeednews.com/article/craigsilverman/coronavirus-news-industry-layoffs.

Sulzberger, A. (2019), The Growing Threat to Journalism Around the World, The New York Times, September 23, https://www.nytimes.com/2019/09/23/opinion/press-freedom-arthur-sulzberger.html

UNESCO (2019), Intensified Attacks, New Defenses – Developments in the Fight to Protect Journalists and End Impunity, In-Focus edition of the World Trends in Freedom of Expression and Media Development, Paris, UNESCO, https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000371487?fbclid=IwAR2FAIrs5INt5ibUb_gHxfNYaFEzTYlTbMeEob8ZjXfjbDFAII1ad8vHAgk.

UNESCO (2020), Journalism, Press freedom and COVID-19, World Trends in Freedom of Expression and Media Development,

https://en.unesco.org/sites/default/files/unesco_covid_brief_en.pdf.

United Nations (2020), COVID-19 and Human Rights. We are all in this together, April, https://www.un.org/sites/un2.un.org/files/un_policy_brief_on_human_rights_and_covid_23_april_2020.pdf.

US Press Freedom Tracker (2020), Press freedom aggressions during Black Lives Matter protests, Last updated on November 23, 2020, https://pressfreedomtracker.us/george-floyd-protests/.

Zuboff S, (2019) The *age of surveillance capitalism. The fight for a human future at the new frontier of power*, London, Profile Books.

Ο ΞΕΝΟΦΟΒΙΚΑ ΑΛΛΟΣ

Δεν γεννήθηκα να μοιράζομαι μίσος αλλά αγάπη
Σοφοκλέους *Αντιγόνη*

Μυρτώ Ρήγου

Καθηγήτρια, Τμήμα ΕΜΜΕ, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών

Περίληψη

Στην εισήγησή μου θα θέσω το ερώτημα περί του ξένου, του πρόσφυγα ή του μετανάστη, ερώτημα το οποίο ωστόσο, προέρχεται από τον ίδιο τον ξένο, θα έλεγα ερώτημα του ξένου, και που απευθύνεται κυρίως προς εμάς. Θα διερωτηθώ επίσης αν το ερώτημα που εμείς απευθύνουμε στον ξένο ως χώρα υποδοχής με αρμόδιο υπουργείο, διαδικασίες και κανόνες, εάν το δικό μας ερώτημα θα έπρεπε να εξαλειφθεί, εφόσον η φιλοξενία αρχίζει με την υποδοχή, χωρίς ερώτηση, χωρίς όρους, φιλοξενία του αγνώστου, σύμφωνα με την κλασική σημασία του όρου φιλοξενία. Διότι το ζήτημα δεν περιορίζεται πια σε ένα habeas corpus στο «να έχεις σώμα» αλλά, όπως τονίζει η Μπάτλερ, στο να είναι κάποιος το σώμα του, δηλαδή στο να αναγνωρίζεις τον οντολογικό χαρακτήρα της ζωής που συνδέεται με τις κοινωνικές και πολιτικές δομές. Και ο εκτοπισμός από αυτόν συμβαίνει όχι μόνο μέσα από την βίαιη μετακίνηση που υφίστανται ολόκληροι πληθυσμοί λόγω των πολεμικών συρράξεων στην Μέση Ανατολή (οι πρόσφυγες), ή εξαιτίας της καλπάζουσας φτώχειας στην Αφρική (οι μετανάστες), ή ακόμη και εξαιτίας της οικειοθελούς μετανάστευσης των νέων μας, αλλά και στην πολιτισμική και νομικά προστατευμένη υποτίθεται σφαίρα ενός κυβερνοχώρου που υφαρπάζει τα στοιχεία προκειμένου να καταστήσει όχι μόνο πιο ξένο τον ξένο αλλά και εμάς τους ίδιους μέσα από την παραγωγή αυτού που ο Μπωντριγιάρ ονομάζει η «κόλαση του ταυτού».

Λέξεις κλειδιά: ταυτότητα, ετερότητα, ξένος, φιλοξενία, εκτοπισμός, πρόσφυγες, μετανάστες, επιβίωση.

THE XENOPHOBIC OTHER

Myrto Rigou

Professor, Faculty of Mass Media and Communication Studies, National and Kapodistrian University of Athens

Abstract

In my presentation I shall be posing the question of the foreigner/stranger [i.e., “l’ étranger,” which may connote both of the aforementioned, same as the Greek equivalent “xenos” does], of the refugee, of the immigrant, a question that, in reality, is put to us by the foreigner/stranger. Furthermore, I shall be wondering whether the question that we, as a host country with a relevant Ministry, rules and procedures, put to the foreigner/stranger should not exist, given that hospitality, according to its classical definition, begins with the unquestioning, unconditional welcome. The issue is no longer reduced to habeas corpus, to wit, to “having a body,” because, in Judith Butler’s terms, the body exceeds any attempt to capture it in discourse, as it constitutes the very sense of self, thus, the issue extends to recognizing the ontological character of a life that is inexorably lined to certain socio-political structures. In light of this, a de-ontologization transpires every time large numbers of refugees from the

Middle East or migrants from Africa are forced to move from their home countries due to armed conflicts in the former case or increasing poverty in the latter. However, the same applies to Greek youths who voluntarily move abroad, and also to the cultural (and allegedly legally protected) sphere of a cyberspace that renders both the foreigner/stranger and ourselves even stranger by means of creating what Jean Baudrillard dubs “the Hell of the Same”.

Key words: identity, otherness, foreigner/stranger, hospitality, displacement, refugees, immigrants, survival.

Εισαγωγή

Θεωρώ σκόπιμο πριν αναπτύξω το θέμα μου να θέσω το ερώτημα περί του ξένου, του άλλου, της ετερότητας.[1] Θα αναφερθώ σε τρεις χαρακτηριστικές φράσεις της νεωτερικότητας που σταχυολόγησα: α) από έναν εκ των κορυφαίων φιλοσόφων του γερμανικού ιδεαλισμού, τον Γιόχαν Γκότλιμπ Φίχτε και συνοψίζεται στην αντίληψη του απόλυτου υποκειμένου που ταυτίζεται με την ανθρώπινη συνείδηση («εγώ είμαι εγώ»), β) από έναν καταραμένο Γάλλο ποιητή, τον Αρθούρο Ρεμπώ, που σε επιστολή του προς τον καθηγητή Ζωρζ Ιζαμπάρ κατέληγε στο «εγώ ένας άλλος» και (γ) στον Γάλλο φιλόσοφο, Ζαν-Πωλ Σαρτρ, που διατύπωσε τη φράση «η κόλαση είναι οι άλλοι».

Μέσα από αυτές τις τρεις αποφάνσεις σκιαγραφείται το ερώτημα «ποιος είναι ο άλλος –ο ξένος- σε σχέση με ένα εγώ;». Μήπως τον δημιουργεί ο εαυτός ως διαρκώς άλλος (*το εγώ ένας άλλος*) ή η διαφοροποίηση από τον εαυτό μας, ο άλλος μας εαυτός, η άρνηση του εγώ από τον εαυτό του (το φιχτεϊκό *μη εγώ*) είναι ένας από τους τρόπους αναζήτησης της ταυτότητας του εγώ; Ο άλλος ορίζεται ως *alter ego*, ή συνιστά τον «απείρως άλλο», όπως τον συνέλαβε ο Εμμανουέλ Λεβινάς, ως έκρηξη της εξωτερικότητας στο πρόσωπο του Άλλου; Τούτο σημαίνει ότι το «Εγώ ως άλλος δεν είναι ένα “Άλλο”» (Levinas 1989: 30), διότι δεν δύναται ο εαυτός να αποδώσει την έννοια του Απείρου, που την προσφέρει η ετερότητα του Άλλου, επειδή είναι απείρως μη αναγώγιμη. Η ετερότητα του εγώ, όσο επώδυνα και αν βιώνεται ως ξενότητα προς τον εαυτό, η εσωτερική διαφορά και σχάση, δεν συνιστά παρά παιχνίδι του Ίδιου. Αλλά και το Ίδιο, δεν είναι το ίδιο, παρά μόνο αν προσδιορίζεται από το Άλλο, με τρόπο ώστε η ταυτότητα να ορίζεται ως διαφορά προς κάτι άλλο. Και υπό αυτό το πρίσμα, μόνο όταν αμφισβητηθεί η αυθορμησία του Ίδιου από την έλευση του Άλλου και μόνο όταν η φιλοξενία του Άλλου από το Ίδιο βιωθεί ως αμφισβήτηση του Ίδιου από το Άλλο, τότε μπορεί να πραγματωθεί η ηθική. Δεν είναι τυχαίο ότι ο Σίγκμουντ Φρόϋντ ερμηνεύει την ευαγγελική ρήση «αγαπάτε αλλήλους ως εαυτόν» με βάση την έννοια του ναρκισσισμού: διότι είναι τόσο ισχυρή η αγάπη του εαυτού ώστε, αφενός να καθίσταται απαραίτητη η εντολή της αγάπης προς τους άλλους και αφετέρου, να εκλαμβάνεται (ενν. η εγωπάθεια) ως υπόδειγμα (να αγαπάτε τους άλλους όπως τον εαυτό σας). Εδώ, η αναγνώριση ενός αρνητικού εγωισμού σημαίνει ότι αν η αγάπη δεν διοχετευθεί στα αντικείμενα, αν δηλαδή η επένδυση του Εγώ με libido ξεπεράσει τα όρια, τότε το εγώ αρρωσταίνει: «πρέπει να αρχίσει κανείς να αγαπά, για να μην αρρωστήσει, και αρρωσταίνει αναγκαστικά, αν λόγω διάψευσης προσδοκιών δεν μπορεί να αγαπήσει» (Φρόϋντ 1991: 22). Το ζήτημα όμως που τίθεται υπό μορφήν ερωτήματος είναι «ποιόν αγαπά κανείς;». Δεν είναι πιθανότερο (δηλαδή πιο κοντά στην ανθρώπινη φύση) να αγαπώ τον πλησίον αν το «αξίζει» είτε διότι «σε αυτόν μπορώ να αγαπώ τον εαυτό μου» είτε διότι «είναι τελειότερος από μένα, ώστε να

μπορώ να αγαπώ σ' αυτόν το ιδανικό μου», είτε επειδή είναι ένα πρόσωπο με ιδιαίτερη και «ήδη αποκτημένη σημασία για την αισθηματική μου ζωή»; (Φρόϋντ 1974: 41). Διότι ο ξένος είναι δύσκολο να αγαπηθεί, πολλώ δε μάλλον που μπορεί να με βλάψει ακόμη και χωρίς καθορισμένο όφελος αντλώντας απόλαυση από το να μου προξενήσει κακό. Έτι περαιτέρω, δεν θα διακρίναμε άραγε σε αυτή τη στάση την τέλεση μιας αδικίας προς τον Άλλο, αν η αγάπη προσφέρεται σε αυτόν όπως και στον κάθε άλλο; Τι είδους αγάπη θα ήταν αυτή αν όχι αδιάφορη απέναντι στον άλλο, αν δηλαδή ο άλλος δεν είναι πλέον ένα πρόσωπο αλλά απουποκειμενικοποιείται; Άλλωστε, ο Χριστός δεν διακήρυττε στο κατά Λουκάν: «ει τις έρχεται προς με και ου μισεί τον πατέρα εαυτού και την μητέρα και την γυναίκα και τα τέκνα και τους αδελφούς και τας αδελφάς, έτι δε και την εαυτού ψυχήν, ου δύναταί μου μαθητής είναι»; Μήπως η γενικευμένη απρόσωπη αγάπη δεν θα ήταν παρά η άλλη όψη μιας γενικευμένης έχθρας απέναντι στη διαφορά;

Αλλά τί άλλο εντέλλεται η χριστιανική θρησκεία εκτός από την αγάπη του πλησίον; «Να αγαπάς τον εχθρό». Τότε εμφανίζεται το εξής παράδοξο –σύμφωνα πάντα με τη φροϋδική θεώρηση: η αντίσταση που προβάλλει κάποιος σε αυτήν την εντολή (και μάλιστα αντίσταση ισχυρότερη σε σχέση με την εντολή αγάπης του πλησίον) προέρχεται από το γεγονός ότι ο πλησίον εδώ, δηλαδή στην οικονομία των ενορμήσεων, εμφανίζεται να είναι, σε τελική ανάλυση, ο ίδιος ο εχθρός. Υπάρχει ασφαλώς η εξήγηση για τη θεώρηση αυτή: «ο άνθρωπος δεν είναι ένα πράο, αξιαγάπητο πλάσμα, που το πολύ-πολύ να αμυνθεί όταν του επιτεθούν, αλλά στις ορμές του μπορεί να συγκαταλέγει και ένα σημαντικό μερίδιο επιθετικής τάσης. Γι' αυτό και ο πλησίον του δεν του είναι μόνο πιθανός βοηθός και σεξουαλικό αντικείμενο αλλά και πειρασμός για να ικανοποιήσει πάνω του την επιθετικότητά του, να εκμεταλλευτεί την εργασία του χωρίς αμοιβή, να τον μεταχειριστεί σεξουαλικά χωρίς τη θέλησή του, να σφετεριστεί την περιουσία του, να τον ταπεινώσει, να του προξενήσει πόνους, να τον βασανίσει και να τον σκοτώσει. Homo homini lupus (ο άνθρωπος είναι λύκος για τον άνθρωπο) ποιος έχει το θάρρος μ ετά από όλες τις εμπειρίες της ζωής και της ιστορίας να αμφισβητήσει αυτή τη φράση;» (Φρόϋντ 1974: 42-43). Πολλαπλασιάζονται λοιπόν τα ερωτήματα (και αυτή τη φορά για συγκεκριμένα ζητήματα όπως το κίνημα *me too* ή η σχέση του ντόπιου με τον μετανάστη) διότι η έμφυτη τάση του ανθρώπου προς την καταστροφή και το κακό, «ριζικό» θα το ονομάσει ο Καντ, «ενόρμηση θανάτου» ο Φρόϋντ, δεν αναχαιτίζεται εύκολα από τον πολιτισμό. Μάλιστα, το φαινόμενο του «ναρκισσισμού των μικρών διαφορών» (Φρόϋντ 1974: 45) της καθημερινότητάς μας, δηλαδή το γεγονός ότι μέρος της επιθετικότητας μπορεί να βρει διέξοδο μέσω της εχθρότητας απέναντι στον ξένο, οδηγεί τον Φρόϋντ να συμπεράνει ότι στο πεδίο του πολιτισμού ο λαός των Εβραίων έχει προσφέρει τα μάλα στους λαούς που τον φιλοξενούν. Η σύγκλιση με την θεωρία του Ρενέ Ζιράρ για το *εξιλαστήριο θύμα* (Girard 1991) είναι προφανής στο σημείο αυτό. Βέβαια για τον Γάλλο θρησκειολόγο ο συλλογικός φόνος δεν εντυπωσιάζει σε ό,τι αφορά στην ταυτότητα του θύματος (ώστε δεν αποδέχεται τη θέση του Freud για το φόνο του πατέρα-Θεού της πατρικής ορδής) αλλά ως προς τον ενωτικό μηχανισμό που προκαλεί. Και οι πολιτισμικές απαγορεύσεις δεν αναφέρονται σε ψυχικά συμπλέγματα (π.χ. στο οιδιπόδειο σύμπλεγμα), αλλά στον κίνδυνο μιας γενικευμένης σύρραξης, επειδή η βία διαιρεί τους ανθρώπους. Στη θέση λοιπόν της αμοιβαίας βίας και του ανταγωνισμού όλων εναντίον όλων, ο "μύθος" ή η "εκδοχή" των γεγονότων, τοποθετεί την παράβαση ενός και μόνο ατόμου. Εκεί όπου

υπάρχουν συμμετρικές αλληλοκατηγορίες για την απόδοση ευθυνών, εκεί και υπερτερεί μία, γύρω από την οποία διατάσσονται όλες οι υπόλοιπες. Γιατί ο καθένας προσπαθεί να διαγνώσει το κακό για να το θεραπεύσει. Μόνο που το κακό είναι πάντα ο άλλος, εξαιτίας του ότι ποτέ δεν λαμβάνουμε την ευθύνη σε ό,τι κακό εμπλεκόμαστε. Αυτό όμως που συμβαίνει στην πραγματικότητα είναι ότι όταν ξεσπά η βία, όλες οι διαφορές εξαφανίζονται και εμφανίζονται οι δίδυμοι αδελφοί της: τα είδωλα. Το γεγονός ότι ο καθένας γίνεται το είδωλο του ανταγωνιστή του σημαίνει ότι ο οποιοσδήποτε μπορεί να γίνει είδωλο των πάντων. Παρατηρούμε εδώ ότι αφ' ης στιγμής επιβληθεί μια ορισμένη εκδοχή για τα γεγονότα, τότε ο ανταγωνισμός παραχωρεί τη θέση του στην ομοψυχία όλων εναντίον ενός, και τότε ένα θύμα έρχεται να υποκαταστήσει όλα τα δυνητικά θύματα: *το εξιλαστήριο*. Ο ξένος, πάντα εξωτερικός προς μια εσω-ομάδα είναι ο εύκολος και πρόσφορος στόχος για τη θέση αυτή, το στιγματισμό και την αποπομπή του από την κοινότητα του «εμείς». Η ομόθυμη βία εναντίον του μπορεί να ανατρέπει μια πραγματική απειλή κρίσης ως προς την ενότητα των μελών που απαρτίζουν αυτό το «εμείς», την εσω-ομάδα. Ξέρουμε ότι ο ενωτικός μηχανισμός και τα ευεργετικά οφέλη του εξιλαστήριου θύματος γίνονται άμεσα αντιληπτά και ο άνθρωπος παραγνωρίζει την έλλειψη διαφοράς ανάμεσα στη θεμιτή και την αθέμιτη βία, τη νομιμοποιημένη και την παράνομη, θεωρώντας ότι η βία είναι πάντα εξωτερική προς αυτόν.

Υπάρχει θα λέγαμε αμοιβαιότητα και αμοι-βιαιότητα στο γεγονός ότι τόσο εντός του υποτιθέμενου ενιαίου εαυτού και συμμάχου, ο ξένος, ο άλλος εαυτός, με τον οποίο συγκατοικούμε, μας αιφνιδιάζει όπως ακριβώς και ο ξένος που αντικρίζουμε ως απειλή. Στο σημείο αυτό θα πρέπει να υπογραμμίσουμε ότι η λέξη «ξένος» (στα λατινικά *hostis*) στην αρχαιότητα δεν έχει την έννοια του εχθρού αλλά σημαίνει τον ξενιζόμενο φίλο, τον πολίτη ξένης πόλεως που συνδέεται δια συμβάσεως περί αμοιβαίας φιλοξενίας (Επίτομον Λεξικόν της Αρχαίας Ελληνικής Γλώσσης Π. Χ. Δορμπαράκη) έτσι ώστε να υπάρχει αμοιβαιότητα ανάμεσα στον ξένο και τον *οικοδεσπότη* (στα λατινικά *hospes*) μέσω της *ξενίας*. Μάλιστα, η εχθρότητα απέναντι στον ξένο (*μισόξενος*) αποτελεί ύβριν απέναντι στους θεούς[2] (προστάτης των δικαιωμάτων των ξένων ο *Ξένιος Ζευς*), αφού οι ξένοι, σταλμένοι από τους θεούς, θεωρούνταν πρόσωπα ιερά κυρίως για τη διαφορετική τους ταυτότητα. Επίσης, στη σχέση αυτή οικοδεσπότη-ξένου, ο πρώτος, ο φιλοξενών, ο ξενίζων, είναι αντιστρόφως και δυνάμει ξένος, διότι μπορεί να βρεθεί στην αντίστοιχη θέση του ικέτη ή του περιπλανώμενου που αιτείται φιλοξενίας. Οπότε ξένος και ξενίζων εναλλάσσονται ή συγκατοικούν στο ίδιο πρόσωπο. Εδώ αναδύεται και πάλι το ερώτημα: μήπως στη θέση αυτής της εναλλαγής των θέσεων στη σχέση ξενιστή και ξένου αναδύεται μέσα στην ιστορία και παγιώνεται εντέλει, η μονοθέσια αντίθεση φίλου και εχθρού;

Θεωρητική συζήτηση

Ήδη στην Εισαγωγή έθεσα το ζήτημα των ορίων που χωρίζουν την ταυτότητα από την ετερότητα, το εμείς από τους άλλους. Τι συμβαίνει όταν αυτά τα όρια μετατοπίζονται και ενίοτε χάνονται; Και πώς αυτά εμφανίζονται ως κοινωνικές ή εξουσιαστικές σχέσεις, ταυτότητες, και φαντασιώσεις ως προς το εντός και το εκτός των συνόρων, αλλά και το διαμέσου αυτών; Κι όταν υπάρχουν αυτά τα ορατά αλλά και τα αόρατα σύνορα, πώς τα διαβαίνεις; Με φόβο, με υπέρβαση του φόβου, με τη βία; Υπάρχει μια συνθηματική γλώσσα για τη διάβαση, όπως για παράδειγμα η

εβραϊκή λέξη *schibboleth*; [3] Κυρίως πώς μεθοδεύεις την επίλυση διαφορών, όπως στην περίπτωση της Ελλάδας με την Τουρκία, τόσο ως προς το θέμα των προσφύγων όσο και ως προς τα ζητήματα που εγείρονται σε σχέση με τα θαλάσσια σύνορα;

Θα θέσω λοιπόν εκ νέου το ερώτημα του πρόσφυγα ή του μετανάστη, ερώτημα το οποίο ωστόσο, προέρχεται από τον ίδιο τον ξένο, θα έλεγα ερώτημα του ξένου, και που απευθύνεται κυρίως προς εμάς. Θα έπρεπε επίσης να διερωτηθώ αν το ερώτημα που εμείς απευθύνουμε στον ξένο ως χώρα υποδοχής με αρμόδιο υπουργείο, διαδικασίες και κανόνες, εάν το δικό μας ερώτημα θα έπρεπε να εξαλειφθεί, εφόσον η φιλοξενία νοείται ως «υποδοχή, χωρίς ερώτηση» (Ντερριντά και Ντυφουρμαντέλ 2006: 37), χωρίς όρους, φιλοξενία του αγνώστου, σύμφωνα με την κλασική σημασία του όρου φιλοξενία. Τί συμβαίνει εδώ;

Ο ξένος εντός της ξενίας, δηλαδή εντός της συνθήκης φιλοξενίας του, εις πείσμα του ευρωσκεπτικισμού, θεωρητικά τουλάχιστον, μας θέτει ενώπιον του απροϋπόθετου, δηλαδή προς ένα πέραν του κοσμοπολιτισμού, ένα πέραν, που επιβεβαιώνει εκ νέου την ανάγκη της συγκρότησης μιας νέας δημοκρατικής διεθνούς πέραν του κράτους-έθνους από την οποία η Ευρώπη είναι ακόμη πολύ μακριά. (Derrida 1995: 110, Derrida 2003: 185-192). Διότι η Ευρώπη, όπως αποδεικνύεται με τον Όμπραν, αλλά και την Χρυσή Αυγή, ή έστω την Ελληνική Λύση (η οποία προς το παρόν δεν είναι τελική παρ' ότι προτείνει τη μεταφορά των προσφύγων σε ερημονήσια), εγκυμονεί, ένα Άουσβιτς σε καθαρό αέρα με όλα τα σύγχρονα κομφόρ και με χημικές τουαλέτες σε κέντρα τα οποία -το είδαμε στη Μόρια- "όμορφα καίγονται". Επιπλέον, ενώ η Ευρώπη δημιούργησε τα τελειότερα μέσα μεταφοράς, από τις Autobahnen του Χίτλερ και τις Autostrade του Μουσουλίνι μέχρι τα TGV και τα airbus, αρνείται σήμερα να συναινέσει στη μαζική μεταφορά των προσφύγων, απαγορεύοντας τον ελλιμενισμό των πλοίων-φαντασμάτων από τις αφρικανικές ακτές έως τις ακτές της Ιταλίας και υψώνοντας μεταλλικά τείχη, (έναν αντιμεταναστευτικό φράχτη), απέναντι στους πρόσφυγες/μετανάστες.

Διότι το ζήτημα δεν περιορίζεται στο «να έχεις σώμα» αλλά, όπως τονίζει η Τζούντιθ Μπάτλερ, στο να είναι κάποιος το σώμα του (Butler 2009: 13), δηλαδή στο να αναγνωρίζεις τον οντολογικό χαρακτήρα της ζωής που συνδέεται με τις κοινωνικές και πολιτικές δομές. Και ο εκτοπισμός από αυτόν, συμβαίνει όχι μόνο μέσα από την βίαιη μετακίνηση που υφίστανται ολόκληροι πληθυσμοί λόγω των πολεμικών συρράξεων στην Μέση Ανατολή, (οι πρόσφυγες) ή εξαιτίας της καλπάζουσας φτώχειας στην Αφρική, (οι μετανάστες) ή ακόμη και εξαιτίας της οικειοθελούς μετανάστευσης των νέων μας, αλλά και στην πολιτισμική και νομικά προστατευμένη υποτίθεται σφαίρα ενός κυβερνοχώρου που υφαρπάζει τα στοιχεία προκειμένου να καταστήσει όχι μόνο πιο ξένο τον ξένο (η Frontex θα μπορεί να μοιράζεται με τρίτες χώρες προσωπικά δεδομένα και βιογραφικές πληροφορίες) αλλά και εμάς τους ίδιους μέσα από την παραγωγή αυτού που ο Ζαν Μπωντριγιάρ ονομάζει η «κόλαση του ταυτού». Το παράδειγμα στο οποίο αναφέρεται αφορά την γένεση ταυτοτικών όντων τόσο στο επίπεδο των ατόμων μέσω κλωνισμού όσο και στο επίπεδο των μηνυμάτων: «η αυτοσυνειδησία απειλείται από ακτινοβολία μέσα στο κενό» (Baudrillard 1996: 136).

Ας μου επιτραπεί στο σημείο αυτό –μετά από όσα ανέπτυξα- να ορίσω τον ξενοφοβικά άλλο: ξένος δεν είναι «ο παντελώς άλλος που εκτοπίζεται σε ένα απόλυτο και άγριο έξωθι, βάρβαρο, προ-πολιτισμικό και προ-νομικό, έξωθεν και

εντεύθεν της οικογένειας, της κοινότητας, της πόλεως, του έθνους ή του κράτους» (Ντερριντά και Ντυφουρμαντέλ 2006: 91). Ξένος είναι ο εαυτός που προβάλλει στον άλλο εκείνα τα στοιχεία του εαυτού του που του είναι ξένα γιατί είναι επίφοβα γι' αυτόν τον ίδιο. Και έτσι αντιλαμβάνομαι τον ξενοφοβικά άλλο ως ξενοφοβικά ίδιο. Τούτο συμβαίνει διότι η ετερότητα ενυπάρχει σε κάθε ταυτότητα με αποτέλεσμα η έννοια της ταυτότητας να μην είναι ποτέ ταυτοτική. Πράγμα που σημαίνει επίσης, ότι την ίδια στιγμή που συγκροτείται, ενέχει μέσα της την κίνηση που τη διασπείρει. Αυτή είναι άλλωστε στην ψυχανάλυση η σχάση του υποκειμένου. Κοινωνιολογικά μιλώντας, την καθιστά προβληματική για τη λεγόμενη συνοχή της κοινωνίας. Αν λοιπόν δεχόμαστε, όπως σημειώνει ο Μισέλ Φουκώ, ότι η άσκηση της εξουσίας είναι ένας ορισμένος τρόπος διεξαγωγής του εμφυλίου πολέμου, «μία μήτρα εντός της οποίας τα στοιχεία της εξουσίας έρχονται να παίξουν το ρόλο τους» (Foucault 2016: 42) ένας από τους λόγους αυτού του εμφυλίου εκτός από τον ταξικό-οικονομικό, είναι και η ταυτότητα. Σήμερα μάλιστα, επειδή αυτό που προκαλεί σύγχυση ιδιαιτέρως σε εποχή παγκόσμιας κρίσης είναι η ρευστή ταυτότητα –ιδιαίτερα στην Ελλάδα, προσφάτως των μνημονίων, της ανεργίας, της πολιτικής τής λιτότητας, ένα κομμάτι του πληγέντος πληθυσμού -των νεόπτωχων μικροαστικών και μεσαίων κυρίως στρωμάτων- που είδε να καταστρέφεται η μέχρι τότε στέρεη ταυτότητά του, στράφηκε στον εναγκαλισμό του ναζιστικού μορφώματος της Χ.Α. και της πολιτικής της εναντίον των μεταναστών, Αφγανών, Πακιστανών που αποτελούν τον επικίνδυνο εχθρό της περιουσίας, της φυλής, του έθνους, καθιστώντας τους το κακό για όλα τα δεινά.

Θα πρέπει να σημειωθεί ότι σε μια δημοσκόπηση του Mega το 2013 στην ερώτηση «ποιός ευθύνεται για την άνοδο της ακροδεξιάς στην Ελλάδα;» το 40% των ψηφοφόρων της Χ.Α. υποστήριξε ότι «τους ψηφίσαμε διότι το πολιτικό σύστημα πρόδωσε τη χώρα» (20% λόγω της οικονομικής κρίσης και 10% για τους μετανάστες. Άρα το 2013, επικρατεί περισσότερο στην προτίμηση της ψήφου για το ναζιστικό κόμμα, η εκδίκηση των πολιτών καθώς και η απελπισία (η ΧΑ παίρνει 500.000 ψήφους αλλά μετέχουν λίγες μόνο δεκάδες στα τάγματα εφόδου). Το 2019, στην έρευνα της Ipsos, το 80% των Ελλήνων θεωρεί τους μετανάστες ευπρόσδεκτους αν σέβονται τους νόμους και τον πολιτισμό της Ελλάδας, 51% τους θεωρεί επιζήμιους για την οικονομία ενώ 42% πιστεύουν ότι αποτελούν τρομοκρατική απειλή ή κίνδυνο για τη δημόσια υγεία.

Όποιος ζητήσει να μελετήσει το ζήτημα του άλλου, ήδη μεταφέρεται σε μια κατάσταση διπλού δεσμού -γενόμενος μεταφορά για τον εαυτό του- εφόσον, αφενός υποχρεούται να εννοήσει τον πρόσφυγα ως ενσυνείδητο υποκείμενο ισότιμο προς αυτόν και αφετέρου, να του αποδώσει το καθεστώς του πρόσφυγα, που οφείλει να είναι υπάκουος και συμμορφωμένος προς τους κανόνες του κράτους υποδοχής. Πράγμα που δημιουργεί και στον άλλο (πρόσφυγα) την ανάγκη μιας εξίσου διπλής στρατηγικής προκειμένου ως άλλος να επιβιώσει. Αφενός, ως αντικείμενο, με τη σειρά του, να υποτάσσεται στις απαιτήσεις του ξενιστή και ως υποκείμενο, να διεκδικεί ίσους όρους μεταχείρισης. Έτσι στην απαίτηση να εκλαμβάνεται ως υποκείμενο αντιτάσσει την αντίσταση του αντικειμένου, δηλαδή ακριβώς το αντίστροφο του χειραφετημένου ισότιμου πολίτη. Ποιό είναι αυτό; Η παθητικότητα, η φοβία και σε ελάχιστες περιπτώσεις -όπου δεν πάει άλλο- η ανυπακοή και η εξέγερση όπως είδαμε πρόσφατα στην Μόρια (Ειδομένη).

Για να εξηγήσω περαιτέρω αυτή την κατάσταση του διπλού δεσμού, θα πρέπει να σημειώσω τη διαφορά που εντοπίζεται από τον Γάλλο φιλόσοφο Ζακ Ντερριντά ανάμεσα στην έννοια του απροϋπόθετου και της κυριαρχίας ώστε να εννοηθεί τί σημαίνει απροϋπόθετη φιλοξενία και τί υπό προϋποθέσεις. Η διαφορά λοιπόν έγκειται στο ότι η κυριαρχία συνδέεται με την εξουσία ενώ το απροϋπόθετο με την ισχύ της αδυναμίας. Το ζητούμενο για τον Ντερριντά, που συνδέει την εαυτότητα (ipséité) με την κυριαρχία του οικοδεσπότη (hospes) σε μια σημασιολογική αλυσίδα όπου συνδέεται στενά η φιλοξενία με την εχθρότητα [«hostis (εχθρός), hospes, hostipet, posis (πόσις), despotes (δεσπότης), potere (δύναμαι), potis sum (είμαι δυνατός), possum (δύναμαι), pote est, potest, pot sedere, possidere, compos κ.λ.π.] (Derrida 1996: 32), είναι να αποδομήσουμε την κυριαρχία εν ονόματι του απροϋπόθετου. Τί σημαίνει αυτό; Ο Ντερριντά αντιλαμβάνεται την αντινομία ως εξής: από τη μια, όπου προκαλείται η αίσθηση της παραβίασης του οίκου, εγείρεται αντίδραση που ιδιωτικοποιεί ή, υπό διευρυμένη οπτική, εθνοκεντρική ή εθνικιστική αντίδραση, που σημαίνει δυνητικά ξενόφοβη, προκειμένου να υπάρξει υποτιθέμενη (ή μη) διάσωση του οίκου και δυνατότητα φιλοξενίας του -εδώ συνεπώς αναφαίνεται η κυριαρχία ως προς την επιλογή τού ποιόν δεξιώνεται και σε ποιόν προσφέρει άσυλο ο ξενιστής. Από την άλλη, αυτή τη σύμπραξη της βίας της εξουσίας ή της ισχύος νόμου και της φιλοξενίας την εξασφαλίζει ένα δημόσιο δίκαιο, αφού μόνο το κράτος μπορεί να εγγυηθεί για την ιδιωτική περιοχή, αλλά ελέγχοντάς την. Τότε το «επώδυνο παράδοξο οφείλεται στην επαλληλία του εκδημοκρατισμού της πληροφόρησης και του πεδίου της αστυνομίας» (Ντερριντά και Ντυφουρμαντέλ 2006: 71). Η εξάλειψη των ορίων, που επιφέρει η επιτήρηση λόγω της δυνατότητας πρόσβασης της τεχνολογίας παντού, μεταξύ ιδιωτικού και δημοσίου, ανοιχτού στη φιλοξενία οίκου και παραβίασης ή αδυνατότητας του οίκου, απαγορεύει το δικαίωμα στη φιλοξενία, ενώ θα έπρεπε να το καθιστά δυνατό. Ώστε η «δισσή επιταγή» (double bind) είναι η ακόλουθη: οι νόμοι της φιλοξενίας εξαιτίας των περιορισμών, των εξουσιών, των καθηκόντων και δικαιωμάτων παραβιάζουν το νόμο της φιλοξενίας που είναι ένα κέλευσμα στην άνευ όρων υποδοχή του ξένου. Εμφανίζεται έτσι η σύγκρουση του «απροϋπόθετου νόμου της απεριόριστης φιλοξενίας», ενός νόμου με ενική καθολικότητα, και των «νόμων της φιλοξενίας», που είναι πάντα υπό προϋποθέσεις, με πληθυντική διανομή της ιστορίας τους (Ντερριντά και Ντυφουρμαντέλ 2006: 99). Η σχέση με τον ξένο απαιτεί τότε αυτό το αδύνατο-δυνατό: το γίγνεσθαι-δίκαιο της δικαιοσύνης.

Αν στην περίπτωση του πρόσφυγα ή του μετανάστη, που διακινδυνεύει τη ζωή του για να προσφέρει στον εαυτό του, μέσω της αξιοπρέπειάς του, κάτι άλλο από τη ζωή του, και αναζητά, διαμέσου της απειλής του θανάτου, εκείνη τη ζωή που αξίζει περισσότερο από τη ζωή (Derrida και Roudinesco 2002: 24) [πράγμα που, τελευταία, έγκυρος αρθρογράφος το περιγέλασε ως γούστο του ή επιθυμία του] δηλαδή, αν η στάση αυτή απέναντι στη ζωή εγγράφεται σε ό,τι στη φιλοσοφία αποκαλείται «επιμέλεια θανάτου» (ήδη από τον Πλάτωνα, τον Καντ, τον Χέγκελ και τον Χάιντεγγερ, η φιλοσοφία τονίζει την υπέρβαση της συνθήκης του ανθρώπου ως έμβιου όντος), αυτό δεν σημαίνει ότι το οντολογικό ζήτημα και το ίδιον του ανθρώπου περιορίζεται στη διάζευξη ζωής ή θανάτου. Για τον Ντερριντά το ίδιον του ανθρώπου, δηλαδή ό,τι προσιδιάζει αρχέγονα στον άνθρωπο είναι η επιβίωση. Στη τελευταία συνέντευξη που έδωσε στον Ζαν Μπιρνμπάουμ και δημοσιεύτηκε στην «Le Monde», στις 19 Αυγούστου 2004, και κατόπιν εκδόθηκε ως βιβλίο με τον τίτλο *Μαθαίνοντας*

να Ζεις Εν Τέλει, υποστηρίζει τα εξής: «Η επιζωή είναι η ζωή πέραν της ζωής, η ζωή παραπάνω από τη ζωή, και ο λόγος που αρθρώνω δεν είναι θανατηφόρος, κάθε άλλο, είναι η κατάφαση ενός ζώντος που προκρίνει το ζην και επομένως το επιζήν από τον θάνατο, διότι η επιβίωση δεν είναι απλώς αυτό που απομένει, είναι η κατά το δυνατόν εντονότερη ζωή» (Derrida 2006: 61). Υπό αυτό το πρίσμα, η επιβίωση γίνεται ο απροϋπόθετος όρος για την υπεράσπιση της ζωής και την απομάκρυνση του θανάτου, κυρίως του θανάτου του άλλου. Οπότε, δεν αρκεί να προτάξουμε την απροϋπόθετη προσταγή που απαγορεύει τη θανάτωση του άλλου, επειδή απέναντι της ζωής και εναντίον της, ελλοχεύει η απειλή της βίας, αλλά πρέπει αυτή να συμπορεύεται με μια δικαιο-πολιτική υπό προϋποθέσεις προσταγή που εντέλλεται την προάσπιση της απειλούμενης ζωής. Το είδαμε στη Μόρια: δεν αρκεί να συλλέγουμε και να διασώζουμε τις ζωές των μεταναστών στις θάλασσες αλλά να προασπίζουμε και τις συνθήκες διαβίωσής τους. Δεν θα ήταν συνεπώς άσκοπο η προβληματική για την υποδοχή του ξένου να αναλυθεί υπό το πρίσμα της ζωντανής μεταφοράς, που είναι η επικίνδυνη μεταφορά των προσφύγων από τους δουλέμπορους στις ακτές της Λέσβου αλλά και ως μετάβαση προς μια νεκρή μεταφορά που δεν περιγράφεται αλλά αποκρύπτεται μέσα στην αναίρεση της έννοιας που εκφέρεται. Το γεγονός δηλαδή, ότι αυτοί οι μεταφερμένοι άνθρωποι δεν εκλαμβάνονται ως άνθρωποι αλλά ως εκτοπλάσματα, ανταύγειες ενός παγκόσμιου καθρέφτη και συγχρόνως σαν τους καθρέφτες εκείνους που οι σιτουασιονιστές τείνουν στον εαυτό μας υπό την αναγγελία: «θα είμαι ο καθρέφτης σας». Παρόλα αυτά, επειδή καμία ζωή δεν δύναται να καταστεί γυμνή σε αντίθεση με ό,τι υποστηρίζει ο Τζόρτζιο Άγκαμπεν, το σύστημα έχει προνοήσει -και όχι μόνο για τους μετανάστες αλλά και για ό,τι ταυτοποιείται ως ξένο (φυλετικά, εθνικά και θρησκευτικά διαφορετικό υποκείμενο)- τη χάραξη ορίων και διαχωρισμού εκείνων που αξίζει να προστατευθούν και όσων «καταναλώνονται», πυροβολούμενοι με κυνηγετική καραμπίνα, στα θερμοκήπια φράουλας στην Ηλεία, παρά την νομική προστασία που τυπικά τους παρέχεται.

Και επειδή ο νόμος της ίσης μεταχείρισης και των ίσων δικαιωμάτων προσκρούει στη μοναδικότητα του ατόμου καθώς δεν μπορεί παρά να ισχύει ως καθολικός κανόνας και όχι ως προστασία της ιδιαίτερης μορφής ζωής, επειδή δηλαδή το «απροϋπόθετο» δεν μπορεί παρά να συγκρούεται με το προϋποτιθέμενο, εμφανίζεται το εξής παράδοξο: η προσπάθεια των μεταναστών να αναγνωριστούν ως πολίτες με ίσα δικαιώματα δεν συμβιβάζεται με την εμμονή τους (μαντήλα μέσα σ' ένα τρόλεϊ) να αντιτίθενται πολιτισμικά τουλάχιστον, προς το Κράτος υποδοχής. Από την άλλη όμως, η χώρα υποδοχής οφείλει να δεχθεί την ιδιαιτερότητα του πρόσφυγα. Οπότε, -ιδού ένα άλλο παράδοξο- η αναγνώριση της ετερότητας με όρους αφομοίωσής της εντέλει αποτυγχάνει, διότι ενσωματώνοντας την ετερότητα, δημιουργεί αντιδράσεις είτε από τη μεριά των προσφύγων είτε από τη μεριά των εθνικιστών και υπερπατριωτών που δεν ανταποκρίνονται μόνο στο ποσοστό της Χ.Α.

Αφομοιώνοντας την ετερότητα, το ερώτημα που παραμένει είναι το ακόλουθο: «πού να βρει κανείς έναν κανόνα ή ένα διαμεσολαβητικό σχήμα ανάμεσα στην προ-αρχέγονη φιλοξενία ή την ειρήνη χωρίς διαδικασία και, από την άλλη μεριά, στην πολιτική, στην πολιτική των σύγχρονων κρατών (...);» (Derrida 1997: 162) Μέσα από αυτή τη διερώτηση λοιπόν διαφαίνεται η ανάγκη σύνδεσης της απροϋπόθετης ηθικής με την υπό προϋποθέσεις τάξη του δικαίου και της πολιτικής με συγκεκριμένα μέτρα τα οποία θα ενταχθούν σε ένα είδος νέου παγκόσμιου συμβολαίου. Ένα νέο

διεθνές μόρφωμα οι αποφάσεις του οποίου θα έχουν την καθολική αποδοχή πέραν οποιονδήποτε επιμέρους κρατικών συμφερόντων και ταυτόχρονα θα μπορούν να επιβάλλονται: «Αυτό προϋποθέτει ότι ένας οργανισμός όπως ο ΟΗΕ (αφ' ης στιγμής θα έχει μετασχηματιστεί στη δομή του και στον καταστατικό χάρτη του –και έχω στο μυαλό μου κυρίως το Συμβούλιο Ασφαλείας) έχει στη διάθεσή του μια επαρκή στρατιωτική δύναμη παρέμβασης και δεν εξαρτάται πλέον, για να εφαρμόσει τις αποφάσεις του, από πλούσια και ισχυρά κράτη-έθνη, πράγματι ή δυνητικά ηγεμονικά, τα οποία υποτάσσουν το δίκαιο στην ισχύ τους και στα συμφέροντά τους. Ενίοτε κυνικά». (Derrida και Habermas 2004: 170).

Όμως, επειδή δεν κυβερνά ο άνθρωπος τους καιρούς αλλά οι καιροί κυβερνούν τον άνθρωπο, και οι καιροί ου μενετοί, ο εθισμός μας, οι αντιδράσεις μας και οι ελάχιστες φορές της κατάφασής μας προς τον ξένο, μας φέρνει ενώπιον μιας ξενοφοβικής αμηχανίας. Ποιά είναι αυτή; Δεν θα μπορούσα παρά, διαθέτοντας την βεβαιότητα και την εξασφάλιση της ιθαγένειάς μου, να διερωτηθώ πώς μπορεί κανείς να είναι Σύρος ή Αφγανός ή Πακιστανός, ενώ θα όφειλα να δεχθώ ότι εγώ είμαι Σύρια, Αφγανή ή Πακιστανή αναφωνώντας στο κέντρο της Αθήνας, όπως ο Κέννεντυ στο Βερολίνο το 1963: «είμαι ένας Βερολινέζος», «Ich bin ein Berliner», «είμαι ένας Σύριος».

Ας μου επιτραπεί όμως εδώ να επαναφέρω την προβληματική που ανέπτυξα και στα πλαίσια της μεντιατικής πραγματικότητας η οποία κατασκευάζει πραγματικότητα. Το νόημα του άλλου υφίσταται ένα είδος ενδόρρηξης στο βαθμό που, όπου υπάρχει όλο και περισσότερη μαζική μεταφορά της πληροφορίας τόσο το νόημα γίνεται λιγότερο ιδιωτικό, προσωπικό. Και τούτο διότι το νόημα που παράγει η μαζική πληροφόρηση και συνεπώς η ανάλυσή της από τους ειδικούς για τη μετανάστευση αναλυτές δεν κατορθώνει να αντισταθμίσει την απώλεια της σημασίας που έχει ο άλλος όχι πλέον ως μετανάστης σε έναν κατάλογο του Υπουργείου μεταναστευτικής πολιτικής αλλά ως προσωπικότητα. Τί συμβαίνει με την ευαισθητοποίησή μας από τις σκηνοθετημένες εικόνες των καναλιών όταν μας δείχνουν τους πρόσφυγες; Τί συμβαίνει δηλαδή πίσω από την παροξυμμένη σκηνοθεσία της επικοινωνίας από τα ΜΜΕ; Έχω τη γνώμη ότι συμβαίνει το ανάποδο από την ευαισθητοποίηση την οποία υποτίθεται ότι επιδιώκουν οι δραματικοί τόνοι των ανταποκριτών. Πιστεύω δηλαδή, ότι ο άλλος εξαφανίζεται ως ιδιοπροσωπία και καταλήγει στοιχείο της γενικευμένης όσο και εμπορεύσιμης εικόνας της κοινωνίας του θεάματος. Πέραν των φοβικών αισθημάτων που εγείρει στον τηλεθεατή η σκηνοθετημένη πληροφοριακή απεικόνισή του διαλύει και το στοιχείο της ετερότητας όσο και της ταυτότητας του τηλεθεατή, που στη ροή ενός δελτίου των οκτώ, τον αντιμετωπίζει ως μια επιπλέον, ίσως την πιο δραματική πληροφορία, δηλαδή ως πρόσφυγα στο ίδιο του το σπίτι.

Συμπέρασμα

Όταν ο Μπωντριγιάρ γράφει ότι η πληροφορία διαλύει το νόημα και το κοινωνικό σε ένα είδος νεφελώματος που δεν προσανατολίζεται καθόλου προς μια αύξηση της καινοτομίας αλλά αντιθέτως προς την πλήρη εντροπία και όταν επιμένει ότι τα μέσα μαζικής ενημέρωσης επιφέρουν όχι την κοινωνικοποίηση αλλά αντιθέτως την ενδόρρηξη του κοινωνικού μέσα στις μάζες, θέλει να δείξει ακριβώς αυτό. Ότι φιλοξενούμε τον άλλο ως άλλο και μάλιστα προσομοιωμένο άλλο και άρα δεν πρόκειται περί ενός «ο εαυτός ως άλλος» αλλά ο άλλος ως άλλος που ισχύει

απολύτως για το σημερινό εαυτό, δηλαδή ως ξενοφοβικά ίδιος. Μάλιστα η εξουδετέρωση της ετερότητας θεωρεί ότι εκκρίνει αυτήν την απόλυτη ετερότητα, τον ιό, από τον οποίο καμία επιχείρηση εμβολιασμού υπό το όνομα «Ελευθερία» (εξ ου και Freien «σώζω από τις βλάβες», «σώζω», ή «ανοσοποιώ») δεν πρόκειται να τον διασώσει. Μιλώντας σε ένα κοινωνικο-πολιτικό ιδίωμα, ο ξενοφοβικά ίδιος είναι αλλοτριωμένος από το ιοβόλο μέσο (medium) που δεν σηματοδοτεί μόνο το τέλος του μηνύματος αλλά και το τέλος του μέσου. Το μέσον είναι η κόλαση διότι είναι το ταυτόν και όχι οι άλλοι, όπως θα ήθελε ο Ζαν-Πωλ Σαρτρ. Οπότε να υποθέσω ότι η κόλαση είμαστε εμείς;

Σημειώσεις

[1] Για το ζήτημα της ετερότητας, βλ. το βιβλίο μου Ρήγου, Μ. (1995), *Η Ετερότητα του άλλου. Δοκίμιο για μια Τρέχουσα Μεταηθική*, Αθήνα, Πλέθρον.

[2] Βλ. για παράδειγμα Αισχύλος, *Επτά επί Θήβαις*, στ. 606.

[3] Ο Jacques Derrida, στο ομώνυμο βιβλίο -αφιερωμένο στον Paul Celan- όπου σχολιάζεται η πολυσημική λέξη schibboleth (στάχυ, σύνθημα, ποτάμι, σύνορο, κλαδί ελιάς) από το βιβλίο *Κριταί* (12, 5-6) της Παλαιάς Διαθήκης γράφει: Ο στρατός της φυλής Γαλααδ, όταν νίκησε τους Εφραιμίτες, για να εμποδίσει τους ηττημένους να διαφύγουν περνώντας το ποτάμι, είχε πιάσει τα περάματα του Ιορδάνη και ζητούσε από τον κάθε στρατιώτη να προφέρει τη λέξη αυτή, γνωρίζοντας την αδυναμία των Εφραιμιτών να προφέρουν το παχύ «schi». Σε αυτό το «αόρατο σύνορο», ανάμεσα στην προφορά του παχέως «schi» και του λεπτού «si» παιζόταν η ζωή τους (Βλ. Derrida, J. (1986), *Schibboleth pour Paul Celan*, Παρίσι, Galilée, σσ. 44-45).

Βιβλιογραφία

Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία

Baudrillard, J. (1996), Η Διαφάνεια του Κακού. Δοκίμιο Πάνω στα Ακραία Φαινόμενα, Αθήνα, Εξάντας.

Derrida, J. (1995), Φαντάσματα του Μάρξ, Αθήνα, ΕΚΚΡΕΜΕΣ.

Derrida, J. και Roudinesco E. (2002), Συνομιλίες για το Αύριο, Αθήνα, Μεταίχμιο.

Derrida, J. (2003), Πέραν του Κοσμοπολιτισμού, Αθήνα, Κριτική.

Ντερριντά, Ζ. και Ντυφουρμαντέλ, Α. (2006), Η Αν Ντυφουρμαντέλ Προσκαλεί τον Ζακ Ντερριντά να απαντήσει Περί φιλοξενίας, Αθήνα, Εκκρεμές.

Derrida, J. (2006), Μαθαίνοντας να Ζεις Εν Τέλει. Συνέντευξη με τον Jean Birnbaum, Αθήνα, Άγρα.

Foucault, M. (2016), Η Τιμωρητική Κοινωνία. Παραδόσεις στο Κολλέγιο της Γαλλίας (1972-73), Αθήνα, Πλέθρον.

Girard, R. (1991), Το Εξιλαστήριο Θύμα. Η Βία και το Ιερό, Αθήνα, Εξάντας.

Levinas, E. (1989), Ολότητα και Άπειρο, Αθήνα, Εξάντας.

Ρήγου, Μ. (1995), Η Ετερότητα του Άλλου. Δοκίμιο για μια Τρέχουσα Μεταηθική, Αθήνα, Πλέθρον.

Φρόϋντ, Σ. (1974), Ο Πολιτισμός Πηγή Δυστυχίας, Αθήνα, Επίκουρος.

Φρόϋντ, Σ. (1991), Ναρκισσισμός- Μαζοχισμός- Φετιχισμός, Αθήνα, Επίκουρος.

Ξενόγλωσση βιβλιογραφία

Butler, J. (2009), *Frames of War: When is Life Grievable?* New York and London, Verso

Derrida, J. (1996), *Le Monolinguisme de l' Autre*, Paris, Galilée.

Derrida, J. (1997), *Adieu à Emmanuel Lévinas*, Paris, Galilée.

Derrida, J. και Habermas, J. (2004), *Le "Concept" du 11 septembre. Dialogues à New York (octobre-décembre 2001) avec Giovanna Borradori*, Paris, Galilée.

ΕΝΤΑΞΗ ΠΡΟΣΦΥΓΩΝ ΚΑΙ ΜΕΤΑΝΑΣΤΩΝ ΣΤΙΣ ΤΟΠΙΚΕΣ ΚΟΙΝΩΝΙΕΣ: ΔΙΑΜΟΡΦΟΥΜΕΝΕΣ ΤΑΣΕΙΣ ΚΑΙ ΜΑΚΡΟΧΡΟΝΙΕΣ ΠΡΟΟΠΤΙΚΕΣ [1]

Κώστας Ρόντος,[α] Μαρία-Ελένη Συρμαλή[β]

[α, β] Τμήμα Κοινωνιολογίας, Πανεπιστήμιο Αιγαίου

Περίληψη

Η μεταναστευτική κίνηση εμφανίζει έντονες και απρόβλεπτες διακυμάνσεις και ποικίλες κοινωνικοοικονομικές επιπτώσεις που τονίζουν εμφατικά την ανάγκη για διαρκή επιστημονική παρακολούθηση όλων των εκφάνσεων του πολυεπίπεδου και δυναμικού αυτού φαινομένου. Η αποτελεσματική άσκηση μεταναστευτικής πολιτικής στην κατεύθυνση της θεσμικής και κοινωνικής ένταξης των υπηκόων τρίτων χωρών θα πρέπει να συντελείται στο πλαίσιο έγκυρων μηχανισμών αδιάλειπτης καταγραφής και συνεχούς παρακολούθησης του μεταναστευτικού ζητήματος. Τα νησιά του Ανατολικού Αιγαίου και ειδικότερα η Λέσβος έχουν αποτελέσει κύρια πύλη εισόδου μεγάλου όγκου μεταναστευτικών και προσφυγικών ροών από το 2015. Η παρούσα έρευνα καλείται να διερευνήσει την προοπτική μιας μακροχρόνιας παραμονής σημαντικού μέρους των προαναφερθέντων πληθυσμών στην Ελλάδα, όπως προκύπτει από τις διαμορφούμενες εξελίξεις στις περιοχές πρώτης και δεύτερης υποδοχής. Αναλύονται με επιστημονικό τρόπο κρίσιμοι παράγοντες που συνδέονται με τις ακολουθούμενες κρατικές πολιτικές και τον τρόπο που οι ίδιοι οι κάτοικοι των τοπικών κοινωνικών ανταποκρίνονται σε αυτή την προοπτική. Τελικός στόχος της παρούσας μελέτης είναι η διαμόρφωση ενός πλήρους σχεδίου αντιμετώπισης του πρόσφατου μεταναστευτικού/ προσφυγικού ζητήματος στη βάση της άμβλυνσης των ξενοφοβικών τάσεων και συμβολής στην αρμονικότερη συμβίωση των προσφύγων/μεταναστών με τις τοπικές κοινωνίες. Κατ' αυτό τον τρόπο, αναμένονται απαντήσεις σε ένα ζήτημα αιχμής που έχει τεράστια επίδραση στην ελληνική και ευρωπαϊκή κοινωνία.

Λέξεις κλειδιά: μετανάστευση, Ελλάδα, μεταναστευτική πολιτική, τοπική κοινωνία

INTEGRATION OF REFUGEES AND IMMIGRANTS IN LOCAL SOCIETIES: TRENDS AND LONG-TERM PROSPECTS

Kostas Rontos,[α] Maria-Eleni Syrmali[β]

[α, β] Department of Sociology, University of the Aegean

Abstract

Migration flows display intense and unpredictable variations as well as are linked to various socioeconomic consequences that emphatically stress the need to continuously monitor scientifically all the facets of this multidimensional and dynamic phenomenon. Effective policy exercise on the basis of institutional and social integration of third country citizens should be conducted within the framework of valid mechanisms concerning the constant study of the immigrant issue. East Aegean islands and Lesvos in particular have consisted the main entrance gate since 2015. The current research aims at exploring the prospect of a long-term settlement of a significant part of the aforementioned populations in Greece. Critical factors related to state policies and the way local societies respond to this prospect are scientifically

analysed. The final goal of the study is to shape a complete plan to deal with the recent immigrant/refugee issue in the context of mitigating xenophobic tendencies and contributing to the harmonic coexistence of refugees/immigrants with local societies. As a result, crucial answers are expected to a theme that is at the forefront of research and has a significant impact on Greek and European society.

Key words: immigration, Greece, immigration policy, local society

Εισαγωγή

Τα μεταναστευτικά ρεύματα συνδέονται με κοινωνικούς και οικονομικούς μετασχηματισμούς και διαρθρωτικές μεταβολές στις χώρες προέλευσης και προορισμού που κάθε φορά είναι διαφορετικές και προσδιορίζουν τελικά το μέγεθος και τα χαρακτηριστικά της μετανάστευσης. Επιπλέον, καθώς η μεταναστευτική κίνηση εμφανίζει έντονες και απρόβλεπτες διακυμάνσεις και ποικίλες πληθυσμιακές επιπτώσεις που τονίζουν εμφατικά την ανάγκη για διαρκή επιστημονική παρακολούθηση όλων των εκφάνσεων του πολυδαίδαλου, πολυεπίπεδου και δυναμικού αυτού φαινομένου ενώ ταυτόχρονα κρίνεται απαραίτητη η στατιστική απεικόνιση και η ποσοτική αποτύπωσή του. Επιπρόσθετα, η αποτελεσματική άσκηση μεταναστευτικής πολιτικής στη βάση της θεσμικής και κοινωνικής ένταξης των υπηκόων τρίτων χωρών θα πρέπει να συντελείται στο πλαίσιο έγκυρων μηχανισμών αδιάλειπτης καταγραφής και συνεχούς παρακολούθησης του μεταναστευτικού ζητήματος.

Καθώς η μετανάστευση αποτελεί ένα πολύμορφο κοινωνικοοικονομικό και δημογραφικό φαινόμενο, τα δεδομένα που απαιτείται να καλυφθούν επεκτείνονται σε μια μεγάλη θεματική μεταβλητών και σχετίζονται με ένα ευρύ φάσμα παραγόντων. Επιπλέον, τα μεταναστευτικά ρεύματα συνδέονται με διαρθρωτικές, δομικές μεταβολές και διαρκώς μεταβαλλόμενους κοινωνικούς και οικονομικούς μετασχηματισμούς στις χώρες προέλευσης (παράγοντες ώθησης) και προορισμού (παράγοντες έλξης) που προσδιορίζουν τελικά το μέγεθος και τα ποιοτικά χαρακτηριστικά των μεταναστευτικών ροών (Rontos et al. 2014).

Θα πρέπει να επισημανθεί ότι την περίοδο μεταξύ 1990 και 2019 ο αριθμός των διεθνών μεταναστών παγκοσμίως αυξήθηκε κατά 119 εκατομμύρια. Ο αριθμός των διεθνών μεταναστών αυξήθηκε κατά 39 εκατομμύρια μεταξύ των ετών 1990 και 2005, δηλαδή από 153 εκατομμύρια σε 192 εκατομμύρια, ενώ μεταξύ των ετών 2005 και 2019 αυξήθηκε κατά 80 εκατομμύρια. Τα προαναφερθέντα μεγέθη αντιστοιχούν σε ετήσιο μέσο ρυθμό μεταβολής 1,5% μεταξύ των ετών 1990 και 2005 και 2,5% μεταξύ των ετών 2005 και 2019. Επιπρόσθετα, το 2018 ο παγκόσμιος προσφυγικός πληθυσμός εκτιμάται σε 25,9 εκατομμύρια (International Organization for Migration 2020). Συνεπώς, τις τελευταίες δεκαετίες ο μεταναστευτικός πληθυσμός έχει αυξηθεί παγκοσμίως.

Θεωρείται ότι η Ευρωπαϊκή Ένωση, λόγω της σχετικής οικονομικής ευημερίας και πολιτικής σταθερότητάς της, αποτελεί σημαντικό πόλο έλξης μεταναστών (Cantisani et al. 2009). Οι εισερχόμενοι μετανάστες στην Ευρωπαϊκή Ένωση από τρίτες χώρες εκτιμώνται σε 2,4 εκατομμύρια το 2018. Οι πολίτες τρίτων χωρών που ζουν στην Ευρωπαϊκή Ένωση υπολογίζονται σε 21,8 εκατομμύρια, που αντιστοιχεί στο 4,9% του συνολικού πληθυσμού της Ευρωπαϊκής Ένωσης, ο οποίος εκτιμάται προσεγγιστικά σε 446,8 εκατομμύρια για το έτος 2019.

Μεταναστευτικά ρεύματα στη σύγχρονη Ελλάδα

Η ιστορία της σύγχρονης Ελλάδας έχει συνδεθεί με το φαινόμενο της μετανάστευσης, πρώτα ως χώρα προέλευσης και στη συνέχεια ως χώρα υποδοχής μεταναστευτικών ρευμάτων. Ειδικότερα, κατά τη διάρκεια των δύο τελευταίων αιώνων η αποδημία των Ελλήνων εμφάνισε σημαντικές διακυμάνσεις.

Ένα πρώτο μαζικό κύμα φυγής προερχόμενο από την παλαιά Ελλάδα εντοπίζεται στα τέλη του 19ου αιώνα έως περίπου τις δύο πρώτες δεκαετίες του επόμενου, το οποίο κατευθύνεται κυρίως προς τις ΗΠΑ. Έτσι, άτομα νεαρής ηλικίας εγκατέλειψαν τις αγροτικές περιοχές κυρίως της κεντρικής και δυτικής Πελοποννήσου που ήταν επικεντρωμένες στην καλλιέργεια της σταφίδας, λόγω προβλημάτων στην αγροτική παραγωγή και της σταφιδικής κρίσης που ξέσπασε το 1893. Τα δημογραφικά κενά που δημιουργούνται στον Ελληνικό χώρο θα καλυφθούν στη συνέχεια με τους Μικρασιάτες πρόσφυγες. Ένα δεύτερο μεγάλο κύμα υπερπόντιας μετανάστευσης από την Ελλάδα πραγματοποιείται κατά τις δύο πρώτες μεταπολεμικές δεκαετίες αρχικά προς τις ΗΠΑ, καθώς και άλλες υπερωκεάνιες χώρες, όπως τον Καναδά και την Αυστραλία. Στη συνέχεια και ιδιαίτερα μετά το 1960 προστίθενται σημαντικά μεταναστευτικά ρεύματα προς τη Δυτική Ευρώπη και κυρίως προς τη Γερμανία που απορροφά το 85% περίπου της ενδοευρωπαϊκής μετανάστευσης.

Στα χρόνια μετά το 1973 σημειώνεται μια βαθμιαία αποβιομηχάνιση της παγκόσμιας οικονομίας, η οποία εντείνεται στα χρόνια μετά τη δεύτερη πετρελαϊκή κρίση (1979). Τα γεγονότα αυτά έχουν ως συνέπεια η έξοδος να ανακοπεί προσωρινά τη δεκαετία του 1970 για να συνεχισθεί με ηπιότερους ρυθμούς μέχρι τα μέσα της επόμενης δεκαετίας. Το ίδιο χρονικό διάστημα αρχίζει και η παλιννόστηση των μεταναστών της προηγούμενης περιόδου.

Η δεκαετία του 1990 χαρακτηρίζεται από την απότομη και μαζική διεύρυνση του όγκου των μεταναστευτικών εισροών, που παρέμεινε σημαντικός κατά το μεγαλύτερο διάστημα της δεκαετίας του 2000. Έτσι, παρατηρείται μεταστροφή των μεταναστευτικών ρευμάτων στη χώρα μας, η οποία προοδευτικά μεταβάλλεται από χώρα εξόδου σε χώρα εισόδου μεταναστών. Η γεωγραφική θέση της Ελλάδας, η γειτνίασή της με χώρες στις οποίες συντελέστηκαν σημαντικές πολιτικές και οικονομικές μεταβολές, η γεωπολιτική σημασία του ελληνικού χώρου, η αυξημένη συμμετοχή ορισμένων τομέων οικονομικής δραστηριότητας στους οποίους παραδοσιακά απασχολούνται μετανάστες, όπως η γεωργία, ο τουρισμός, η ναυτιλία, οι κατασκευές, αποτελούν ορισμένους από τους σημαντικότερους παράγοντες, οι οποίοι συνετέλεσαν, ώστε να μετατραπεί η Ελλάδα σε πόλο έλξης μεταναστών, κυρίως από χώρες της Ανατολικής Ευρώπης και των Βαλκανίων μετά την κατάρρευση σοσιαλιστικών καθεστώτων.

Η Ελλάδα την τελευταία δεκαετία βιώνει δύο διαφορετικής κατεύθυνσης μεταναστευτικές κινήσεις, οι οποίες καθορίζουν το μεταναστευτικό ισοζύγιο της χώρας. Οι εισροές προσφύγων και μεταναστών αναφέρονται σε ένα μεγάλο αριθμό ατόμων προερχομένων κυρίως από την Μέση Ανατολή, την Ασία και την Αφρική. Από την άλλη μεριά, οι εκροές μεταναστών ως συνέπεια της οικονομικής κρίσης των τελευταίων ετών συνδέονται με τη διαρροή επιστημονικού δυναμικού υψηλής κατάρτισης, δεξιοτήτων και προσόντων (“brain drain”) προς τις αναπτυγμένες χώρες

της Ευρώπης, όπως την Γερμανία, αλλά και προς νέους διεθνείς προορισμούς συγκριτικά με το παρελθόν (πχ Ηνωμένα Αραβικά Εμιράτα).

Οι χώρες διαφέρουν ως προς το επίπεδο της κοινωνικής αποδοχής ή μη των μεταναστών και της μετανάστευσης (Ceobanu and Escandell 2010). Κάποιες φορές, οι πρόσφυγες και μετανάστες αντιμετωπίζονται ως απειλή για την κοινωνία, την οικονομία, την πολιτική, την πολιτισμική και εθνική ταυτότητα των κοινωνιών υποδοχής (Davidov et al. 2008). Έτσι, θεωρείται ότι οι πρόσφυγες και μετανάστες ασκούν αρνητικές επιπτώσεις σε διάφορες όψεις του κοινωνικού συστήματος, της οικονομίας, των κοινωνικών δαπανών, της ασφάλειας των πολιτών, των πολιτισμικών αξιών, της κοινωνικής ευημερίας, του επιπέδου διαβίωσης, μεταξύ άλλων. Συνεπώς, η επικράτηση της εθνικής απειλής θεωρείται βασικός παράγοντας για τις σχέσεις έντασης μεταξύ του ντόπιου και του εισερχόμενου πληθυσμού. Η επικράτηση των προαναφερθέντων χαρακτηριστικών σε μια κοινωνία οδηγεί σε ρατσισμό και ξενοφοβία.

Ενδιαφέρον έχει, επίσης, να αναλυθούν οι λόγοι για τους οποίους τα άτομα οδηγούνται σε εθνικιστικές συμπεριφορές και αποκλεισμό, καθώς και το είδος των κοινωνικών συνθηκών υπό το οποίο οι άνθρωποι εκδηλώνουν αυτά τα χαρακτηριστικά. Αυτές οι θεωρίες αναπτύχθηκαν προκειμένου να εξηγηθούν τα ανταγωνιστικά συναισθήματα που αναπτύσσει ο ντόπιος πληθυσμός προς τα μέλη διαφορετικών εθνοτικών ομάδων που διαμένουν στην ίδια χώρα και η απειλή που κάποιες φορές αισθάνονται. Τα εμπειρικά ευρήματα δείχνουν ότι υπάρχουν διαφορετικές διαστάσεις της εθνικής απειλής. Πιο αναλυτικά, αυτές είναι η οικονομική ή υλική απειλή (Ceobanu and Escandell 2010), η απειλή ευημερίας (Hjerm and Nagayoshi 2015), η πολιτική απειλή (Stephan et al. 1999), η απειλή ασφάλειας και η εγκληματικότητα (Sniderman et al. 2004), η πολιτισμική απειλή (Lucassen and Lubbers 2012), μεταξύ άλλων.

Κάθε μια από αυτές τις εκφάνσεις έχει διαφορετικούς γενεσιουργούς παράγοντες, καθώς και ξεχωριστές συμπεριφορικές συνέπειες (Raijman et al. 2003), όπως αναλύεται στην επόμενη ενότητα.

Θεωρητική ανάλυση της στάσης των τοπικών κοινωνιών προς τους μετανάστες

Στη συνέχεια αναλύονται οι κύριες θεωρητικές προσεγγίσεις για την ερμηνεία της ανταγωνιστικής απειλής. Η πρώτη προσέγγιση ονομάζεται «θεωρία της ρεαλιστικής σύγκρουσης» (realistic group conflict theory) (LeVine and Campbell 1972). Η βασική υπόθεση της θεωρίας της ρεαλιστικής σύγκρουσης είναι ότι οι επιλεγείσες στάσεις και συμπεριφορές μεταξύ ομάδων εξυπηρετούν κυρίως τη διατήρηση της θέσης, των πόρων και προνομίων μιας ομάδας, καθώς και την κουλτούρα μιας ομάδας σε όρους ταυτότητας και αξιών. Η δεύτερη προσέγγιση είναι η «θεωρία της κοινωνικής ταυτότητας» (social identity theory) που είναι πρωτίστως μια ψυχολογική θεωρία (Tajfel 1978). Επιχειρεί να εξηγήσει τις συμπεριφορές μεταξύ ομάδων μέσα από την αναφορά σε ψυχολογικές διαδικασίες που συνδέονται με τη διατήρηση και την ανάπτυξη της ταυτότητας της ομάδας. Επιπρόσθετα, ο πληθυσμός της πλειοψηφίας μέσα από τη διαδικασία της κοινωνικής ταυτοποίησης έχει θετική στάση προς τα μέλη της ομάδας του και αρνητική προς τα μέλη διαφορετικών εθνοτικών ομάδων.

Η θεωρία της ρεαλιστικής σύγκρουσης και η θεωρία της κοινωνικής ταυτότητας μπορούν να συντεθούν σε ένα γενικό πλαίσιο που ονομάζεται «θεωρία

του εθνικού ανταγωνισμού» (ethnic competition theory). Η βασική υπόθεση αυτού του θεωρητικού μοντέλου είναι ότι οι εθνικιστικές συμπεριφορές και ο συνδεόμενος αποκλεισμός προκαλούνται από τις γενικότερες ανάγκες διατήρησης της κοινωνικής ταυτότητας ενώ η ένταση αυτών των συμπεριφορών διαφέρει ανάλογα με το μέγεθος του πραγματικού ανταγωνισμού ή/και την αντιληπτή εθνική απειλή (Coenders and Scheepers 2004).

Οι συμπεριφορές προς τους πρόσφυγες και μετανάστες ενδέχεται να είναι πιο αρνητικές όταν και όπου η ανταγωνιστική απειλή ανέρχεται. Θα πρέπει να επισημανθεί ότι υπάρχουν δύο βασικά επίπεδα του ανταγωνισμού μεταξύ ομάδων. Αυτά είναι το πραγματικό και το αντιληπτό. Το πρώτο στοιχείο αναφέρεται στις πραγματικές ανταγωνιστικές συνθήκες υπό τις οποίες οι σχέσεις μεταξύ διαφορετικών ομάδων διαμορφώνονται και συνδέονται με τη διαθεσιμότητα των σπάνιων πόρων και τη διανομή αυτών των αγαθών μέσα από τους μηχανισμούς της αγοράς. Οι πραγματικές ανταγωνιστικές συνθήκες εμφανίζονται ως το υπάρχον πλαίσιο σε επίπεδο χωρών ή τα «μακροοικονομικά» χαρακτηριστικά της χώρας και συνδέονται, μεταξύ άλλων, με τις επικρατούσες οικονομικές συνθήκες και το μέγεθος του εισερχόμενου πληθυσμού στη χώρα υποδοχής.

Αρχικά, οι αντιλήψεις περί οικονομικής απειλής εξαρτώνται από τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά σε επίπεδο χωρών στα οποία αποδίδονται οι διαφορές μεταξύ τους σχετικά με τη συμπεριφορά προς τους πρόσφυγες και μετανάστες (Quillian 1995). Ειδικότερα, σε αυτά συμπεριλαμβάνεται το πραγματικό ή αντιληπτό μέγεθος του προσφυγικού και μεταναστευτικού πληθυσμού (Semyonov et al. 2008), οι οικονομικές συνθήκες (Schlueter and Wagner 2008), το πολιτικό περιβάλλον μιας χώρας (Wilkes et al. 2007) και ειδικότερα η επικράτηση εθνικιστικών και ακροδεξιών κομμάτων, οι κοινωνικές πολιτικές (Mayda 2006), η συχνότητα των τρομοκρατικών επιθέσεων (Legewie 2013), η αρνητική προβολή από τα μέσα ενημέρωσης θεμάτων που αφορούν μετανάστες και πρόσφυγες (Schlueter and Davidov 2013).

Ένα σχετικά μεγαλύτερο μέγεθος του προσφυγικού και μεταναστευτικού πληθυσμού αυξάνει τον ανταγωνισμό μεταξύ των ομάδων κρατώντας σταθερούς τους πόρους και διευκολύνει την πολιτική κινητικότητα (Lahav and Courtemanche 2012). Το μεγαλύτερο μέγεθος του μεταναστευτικού πληθυσμού ενδέχεται να αυξήσει τον οικονομικό και κοινωνικό ανταγωνισμό (Kunovich, 2004). Από την άλλη μεριά, συχνά επικρατεί η πολιτισμική διάσταση της εθνικής απειλής ένταντι της οικονομικής (Semyonov et al. 2006). Παρόλα αυτά, θα πρέπει να επισημανθεί ότι καθώς ο προσφυγικός και μεταναστευτικός πληθυσμός αυξάνει, το ίδιο ισχύει και για τη δυνατότητα των μελών των πλειοψηφικών ομάδων να συναναστραφούν πρόσφυγες και μετανάστες. Συχνά υποστηρίζεται ότι η επαφή μεταξύ ομάδων είναι ένας αποτελεσματικός τρόπος να μειωθεί η προκατάληψη (Rontos et al. 2019). Συνεπώς, η επαφή μεταξύ ομάδων θα μπορούσε να αμβλύνει τα αποτελέσματα της πολιτισμικής απόστασης (Weber 2015). Επιπλέον, αναμένεται ότι οι άνθρωποι που συναναστρέφονται πρόσφυγες και μετανάστες έχουν περισσότερες τέτοιες επαφές όταν το μέγεθος του αντίστοιχου πληθυσμού είναι μεγαλύτερο. Επιπροσθετα, όσο μεγαλύτερος είναι ο αριθμός των προσφύγων και μεταναστών, μια κοινωνία θεωρείται ότι είναι περισσότερο εξοικειωμένη με το φαινόμενο της μετανάστευσης.

Η απειλή της ασφάλειας και η εγκληματικότητα είναι μια άλλη μορφή εθνικής απειλής. Συνεπώς, τα άτομα που αισθάνονται ότι απειλούνται είναι λιγότερο πιθανό

να υποστηρίξουν και αντίστοιχες κρατικές πολιτικές για την κοινωνική ένταξη των προσφύγων και μεταναστών.

Ως προς την απειλή ευημερίας, υποστηρίζεται η άποψη ότι αυτή προέρχεται από το γεγονός ότι οι πρόσφυγες και μετανάστες σε ορισμένες χώρες είναι πιθανό να ανήκουν στο τμήμα της πληθυσμού που λαμβάνει προνοιακά επιδόματα (Van Oorschot 2008). Οι πολίτες ενδέχεται να το θεωρούν αυτό ως μια απειλή στον κοινωνικό προϋπολογισμό και ανισομέρεια μεταξύ των πόρων που συνεισφέρουν οι πρόσφυγες και μετανάστες στο κοινωνικό σύστημα και αυτών που στερούν από αυτό. Επιπρόσθετα, ως προς τις επιπτώσεις ευημερίας σε μια κοινωνία θεωρείται ότι οι πρόσφυγες και μετανάστες στερούν δουλειές από τους ντόπιους, ανταγωνίζονται για επιδόματα στέγασης και άλλους κοινωνικούς πόρους. Συνεπώς, τα άτομα που είναι κοινωνικά και οικονομικά ευάλωτα αναμένεται να εκφράσουν πιο αρνητικές συμπεριφορές προς τους πρόσφυγες και μετανάστες (Gorodzeisky 2011). Επιπρόσθετα, λιγότερο περιοριστικές και περισσότερο υποστηρικτικές πολιτικές ένταξης των προσφύγων και μεταναστών συχνά συνδέονται με περισσότερο θετικές στάσεις και συμπεριφορές προς αυτούς. Συνεπώς, η αποτελεσματική άσκηση μεταναστευτικής πολιτικής συνδέεται με χαμηλότερα επίπεδα αντιληπτής απειλής και λιγότερο αρνητικά συναισθήματα για τους πρόσφυγες και μετανάστες.

Επίσης, αναμένεται μια αύξηση στα αισθήματα εναντίον των προσφύγων και μεταναστών σε περιόδους οικονομικής ύφεσης. Πιο αναλυτικά, αυτός ο μηχανισμός μπορεί να λειτουργήσει με αντικειμενικές, καθώς και αθροιστικές υποκειμενικές αντιλήψεις για την οικονομική κατάσταση των ατόμων. Επομένως, σε περιόδους οικονομικής κρίσης εκτός από τους αντικειμενικούς δείκτες και η οικονομική ανασφάλεια ενδέχεται να διαμορφώσει τις αρνητικές συμπεριφορές και την εχθρότητα προς τους πρόσφυγες και μετανάστες. Εντούτοις, η πλειονότητα των μελετών έχει επικεντρωθεί στο πραγματικό οικονομικό περιβάλλον, όπως είναι ο ρυθμός ανεργίας και το ΑΕΠ, παρά στις αντιληπτές οικονομικές συνθήκες (Davidov and Semyonov 2017). Από την άλλη μεριά, ενώ αρκετές μελέτες υποστηρίζουν τη θέση ότι οι δύσκολες οικονομικές συνθήκες συνδέονται με μεγαλύτερη εχθρότητα και αρνητικές συμπεριφορές προς τους μετανάστες, άλλες παρείχαν μερική ή καθόλου στήριξη σε αυτή τη θέση (Schneider 2008).

Η συμπεριφορά προς τους πρόσφυγες και μετανάστες συνδέεται, επίσης, με μια πληθώρα ατομικών χαρακτηριστικών, όπως είναι η κοινωνικο-οικονομική θέση και τα δημογραφικά χαρακτηριστικά του ντόπιου πληθυσμού (Hooghe and De Vroome 2015). Ειδικότερα, η εμπειρική έρευνα δείχνει ότι οι γηγενείς πολίτες που βρίσκονται σε πιο ευάλωτη θέση, όπως είναι για παράδειγμα οι λιγότερο μορφωμένοι ή οι άνεργοι διακατέχονται από υψηλότερα επίπεδα αντιληπτής απειλής και τείνουν να έχουν περισσότερο αρνητικές απόψεις για τη μετανάστευση εξαιτίας της δυσμενούς οικονομικής τους κατάστασης (Billiet et al. 2014).

Συμπέρασμα

Έτσι, ο βασικός στόχος των στατιστικών συστημάτων θα πρέπει να είναι η παραγωγή επίσημων στατιστικών δεδομένων, τα οποία θα συνεισφέρουν στην καλύτερη κατανόηση της κοινωνικής πραγματικότητας και στην υποστήριξη της θεμελιακής λειτουργίας των τοπικών, περιφερειακών και κεντρικών δομών της Πολιτείας. Κατ' αυτό τον τρόπο, θα στηριχθεί η ευελιξία και η αντικειμενικότητα παράλληλα με την ανάπτυξη ενός στρατηγικού στόχου και την ενίσχυση και

αναβάθμιση των ερευνητικών υποδομών. Με βάση τα προαναφερθέντα, θα επιτευχθεί η κάλυψη κενών πληροφόρησης σε τομείς σύγχρονου προβληματισμού και ο εκσυγχρονισμός των μεθοδολογικών εργαλείων και μέσων που θα διευκολύνουν την έγκαιρη διάχυση της στατιστικής πληροφόρησης.

Με βάση το παραπάνω θεωρητικό πλαίσιο θα ερμηνευθούν τα πορίσματα της παρούσας εργασίας σχετικά με τη μελέτη των στάσεων και συμπεριφορών των υπό εξέταση τοπικών κοινωνιών προς τους πρόσφυγες και μετανάστες. Συνεπώς, κρίσιμες πτυχές του φαινομένου διερευνώνται θεωρητικά προς την κατεύθυνση της ομαλής κοινωνικής ένταξης των προσφύγων και μεταναστών στις κοινότητες υποδοχής παράλληλα με τη στάση της ελληνικής κοινωνίας σε αυτή την προοπτική. Συμπερασματικά, η θεμελίωση της μεταναστευτικής, εν προκειμένω, πολιτικής στη βάση της καταγραφής των σχετικών ζητημάτων μπορεί όχι μόνο να εμπλουτίσει τον επιστημονικό διάλογο, αλλά και να συνεισφέρει καθοριστικά στην ουσιαστική και εις βάθος κατανόηση του προσφυγικού-μεταναστευτικού ζητήματος, καθώς και στην πλήρη και ενδελεχή αποτύπωση της κοινωνικής, οικονομικής και θεσμικής διάστασης του φαινομένου. Απώτερος στόχος στο πλαίσιο άσκησης πολιτικής θα πρέπει να είναι η άμβλυνση των ξενοφοβικών τάσων και της αντιληπτής απειλής, ώστε να υπάρξει αρμονική συμβίωση των προσφύγων και μεταναστών με τις τοπικές κοινωνίες.

Σημειώσεις

[1] Ευχαριστίες: Η συγγραφή του άρθρου αυτού υποστηρίχθηκε από την χρηματοδότηση του Ελληνικού Ιδρύματος για την Έρευνα και την Καινοτομία (ΕΛ.ΙΔ.Ε.Κ), έργο "Η ΠΡΟΟΠΤΙΚΗ ΜΙΑΣ ΜΑΚΡΟΧΡΟΝΙΑΣ ΠΑΡΑΜΟΝΗΣ ΤΩΝ ΠΡΟΣΦΥΓΩΝ ΚΑΙ ΤΩΝ ΜΕΤΑΝΑΣΤΩΝ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ: ΑΝΑΔΕΙΞΗ ΤΩΝ ΔΗΜΟΓΡΑΦΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ-ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΩΝ ΣΥΝΕΠΕΙΩΝ ΚΑΙ Η ΣΗΜΑΣΙΑ ΤΟΥΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΑΠΟΔΟΧΗ ΤΗΣ ΠΡΟΟΠΤΙΚΗΣ ΑΥΤΗΣ ΑΠΟ ΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΚΟΙΝΩΝΙΑ".

Αναφορές

Ξενόγλωσση βιβλιογραφία

Billiet, J. Meuleman, B. and De Witte, H. (2014), The Relationship between Ethnic Threat and Economic Insecurity in Times of Economic Crisis: Analysis of European Social Survey data, *Migration Studies,* Vol 2, No 2, pp 135–161.

Blumer, H. (1958), Race Prejudice as a Sense of Group Position, *Pacific Sociological Review,* No 1, pp. 1–7.

Cantisani, G. Farid, S. Pearce, D. and Perrin, N. (2009), *Guide on the Compilation of Statistics on International Migration in the Euro-Mediterranean Region*, MEDSTAT.

Ceobanu, A.M. and Escandell, X. (2010), Comparative Analyses of Public Attitudes Toward Immigrants and Immigration Using Multinational Survey Data: A Review of Theories and Research, *Annual Review of Sociology*, Vol 36, pp. 309–328.

Coenders, M. and Scheepers, P. (2004), Associations between Nationalist Attitudes and Exclusionist Reactions in 22 countries, in M. Gijsberts, L. Hagendoorn

and P. Scheepers (eds.), *Nationalism and Exclusion of Migrants: Cross-national Comparisons*. Burlington, Canada, Ashgate Publishing, pp. 187–224.

Coenders, M. and Scheepers, P. (2008), Changes in Resistance to the Social Integration of Foreigners in Germany 1980–2000: Individual and Contextual Determinants, *Journal of Ethnic and Migration Studies,* Vol 34, pp. 1–26.

Davidov, E. and Semyonov, M. (2017), Attitudes toward Immigrants in European Societies, *International Journal of Comparative Sociology*, Vol 58, No 5, pp. 359-366.

Davidov, E. Meuleman, B. Billiet, J. and Schmidt, P. (2008), Values and Support for Immigration: A Cross-Country Comparison, *European Sociological Review*, Vol 24, No 5, pp. 583-599.

Gorodzeisky, A. (2011), Who are the Europeans that Europeans prefer? Economic Conditions and Exclusionary Views toward European Immigrants, *International Journal of Comparative Sociology,* Vol 52, No 1–2, pp. 100–113.

Hainmueller, J. and Hiscox, M.J. (2007), Educated Preferences: Explaining Attitudes toward Immigration in Europe, *International Organization,* Vol 61, No 2, pp. 399–442.

Hjerm, M. and Nagayoshi, K. (2015), Anti-immigration Attitudes in Different Welfare States: Do Types of Labor Market Policies Matter?, *International Journal of Comparative Sociology,* Vol 56, No 2, pp. 1–22.

Hooghe, M. and De Vroome, T. (2015), How does the Majority Public React to Multiculturalist Policies? A Comparative Analysis of European Countries, *American Behavioral Scientist,* Vol 59, No 6, pp. 747–768.

Huddy, L. and Sears, D.O. (1995), Opposition to Bilingual Education: Prejudice or the Defense of Realistic Interests?, *Social Psychology Quarterly,* Vol 58, No 2, pp. 133–143.

International Organization for Migration (2020), *World Migration Report 2020*, Geneva, Switzerland.

Lahav, G. and Courtemanche, M. (2012), The Ideological Effects of Framing Threat on Immigration and Civil Liberties, *Political Behavior,* Vol. 34, No 3, pp. 477–505.

Legewie, J. (2013), Terrorist Events and Attitudes toward Immigrants: A Natural Experiment, *American Journal of Sociology,* Vol. 118, No 5, pp. 1199–1245.

LeVine, R.A. and Campbell, D.T. (1972), *Ethnocentrism: Theories of conflict, ethnic attitudes, and group behaviour,* New York, John Wiley & Sons.

Lucassen, G. and Lubbers, M. (2012), Who Fears What? Explaining Far-Right-Wing Preference in Europe by Distinguishing Perceived Cultural and Economic Ethnic Threats, *Comparative Political Studies,* Vol. 45, No 5, pp. 547–574.

Quillian, L. (1995), Prejudice as a Response to Perceived Group Threat: Population Composition and Anti-Immigrant and Racial Prejudice in Europe, *American Sociological Review,* Vol. 60, No 4, pp. 586–611.

Raijman, R. Semyonov, M. and Schmidt, P. (2003), Do Foreigners Deserve Rights? Determinants of Public Opinion Views toward Foreigners in Germany and Israel, *European Sociological Review,* Vol. 19, No 4, pp. 379–392.

Rontos, K. Nagopoulos, N. and Panagos, N. (2019), *The Refugee and Immigration Phenomenon in Lesvos (Greece) and the Attitudes of the Local Community*, Cambridge, Cambridge Scholars Publishing.

Rontos, K. Nagopoulos, N. Panagos, N. and Syrmali, M.-E. (2014), Research on the Attitudes and Perceptions of the Local Society of Mytilene Regarding the Refugee-Immigrant Issue, *Statistical Review,* Vol. 10, No 1-2, pp. 3-16.

Schlueter, E. and Davidov, E. (2013), Contextual Sources of Perceived Group Threat: Negative Immigration-Related News Reports, Immigrant Group Size and their Interaction, Spain 1996–2007, *European Sociological Review,* Vol. 29, No 2, pp. 179–191.

Schlueter, E. and Wagner, U. (2008), Regional Differences Matter: Examining the Dual Influence of the Regional Size of the Immigrant Population on Derogation of Immigrants in Europe, *International Journal of Comparative Sociology,* Vol. 49, No 2-3, pp. 153–173.

Sniderman, P.M. Hagendoorn, L. and Prior, M. (2004), Predisposing Factors and Situational Triggers: Exclusionary Reactions to Immigrant Minorities, *American Political Science Review,* Vol. 98, No 1, pp. 35–49.

Stephan, W.G. Ybarra, O. and Bachman, G. (1999), Prejudice toward Immigrants, *Journal of Cross-Cultural Psychology,* Vol. 29, No 11, pp. 2221–2237.

Tajfel, H. (1978), *Differentiation between Social Groups. Studies in the Social Psychology of Intergroup Relations*, London, Academic Press.

Tajfel, H. (1982), Social Psychology of Intergroup Relations, *Annual Review of Psychology,* Vol. 33, pp. 1-39.

Van Oorschot, W. (2008), Solidarity towards Immigrants in European Welfare States, *International Journal of Social Welfare,* Vol. 17, No 1, pp. 3–14.

Ο MAX WEBER ΓΙΑ ΤΗΝ ΗΘΙΚΉ-ΠΟΛΙΤΙΚΉ ΑΝΑΣΥΓΚΡΌΤΗΣΗ ΤΟΥ ΝΕΌΤΕΡΟΥ ΚΌΣΜΟΥ

Βασίλης Ρωμανός

Τμήμα Κοινωνιολογίας, Πανεπιστήμιο Κρήτης

Περίληψη

Το άρθρο ισχυρίζεται ότι η προτεινόμενη από τον Max Weber ερμηνεία των διαδικασιών του δυτικού εξορθολογισμού, διαπνέεται από μια *κριτική αξιολόγηση* του ρόλου της τυπικής ορθολογικότητας στη νεωτερική κοινωνική ζωή, η οποία εμποτίζεται από μια θεμελιωδώς *ηθική* παρόρμηση: τη 'μοίρα' του *αυτόνομου υποκειμένου* στον σύγχρονο κόσμο. Η κριτική του αυτή, όπως υποστηρίζω, μετατοπίζει το ζήτημα του πρακτικού Λόγου από την επικράτεια της μεταφυσικής (της νομοθέτησης του *a priori* νόμου που κυβερνά την ελευθερία) στην επικράτεια της *ιστορίας* (του γίγνεσθαι), λαμβάνοντας τη μορφή μιας *γενεαλογικής* ανακατασκευής της Νεωτερικότητας η οποία καθοδηγείται "κανονιστικά" από τη δυνατότητα της πρακτικής επίτευξης της αυτονομίας, από το βαθμό των ευκαιριών, δηλαδή, που η ιστορία του νεωτερικού κόσμου παρέχει στα νεωτερικά υποκείμενα την προοπτική ν' αναδειχθούν ως ανεξάρτητες "προσωπικότητες". Η γενεαλογία του νεωτερικού επιτρέπει στον Weber να καταδείξει σχεδόν 'θετικιστικά' ότι ενώ ο σύγχρονος κόσμος διανοίγει τη δυνατότητα της αυτονομίας, το θεσμικό του υπόβαθρο (όπως αυτό λειτουργεί τυπικά και εργαλειακά μέσα στις βιόσφαιρες της οικονομίας, της επιστήμης, της πολιτικής και της γραφειοκρατίας) την καταστέλλει. Τον οδηγεί, ωστόσο, σε μια αναγωγή του νεωτερικού πολιτικού διακυβεύματος στην ιδέα μιας καθοδηγούμενης από την 'ηθική της ευθύνης' *αντίστασης* στην εργαλειοποίηση που θα διασώσει την προσωπικότητα.

Λέξεις κλειδιά: Weber, εξορθολογισμός, γενεαλογία, προσωπικότητα, ηθική της ευθύνης.

Max Weber on the Ethical-Political Reconstitution of Modernity.

Vassilios Romanos

Department of Sociology, University of Crete

Abstract

The article argues that Max Weber's interpretation of occidental rationalisation processes is led by a *critical assessment* of formal rationality's role in modern social life. As I contend, this assessment is permeated with a fundamentally *moral* impulse: the 'fate' of the autonomous subject in modern culture. Weber's critical project, however, shifts the question of practical reason away from the plane of metaphysics and the attempt to legislate the *a priori* law governing freedom, to the territory of history. It takes the form of a 'normatively' guided by the prospect of autonomy genealogical reconstruction of modernity, of a project, that is, which questions the degree of opportunities given to modern subjects by modern culture to emerge as independent "personalities". The genealogy of the modern, allows Weber to demonstrate almost 'positively' that while modernity opens up the grounds for autonomy, its institutional setting (operating formally and instrumentally within the

biospheres of the economy, science, politics and bureaucracy) suppresses it. It leads him, however, to reduce modernity's political stakes to the idea of a 'morally responsible' *resistance* to instrumentalisation aiming at rescuing the personality.

Key words: Weber, rationalisation, genealogy, personality, ethics of responsibility.

Εισαγωγή

Είναι θεωρώ γνωστό, ότι η ερμηνεία του εκσυγχρονισμού του Max Weber συνιστά την αυτονόητη βάση για την κατανόηση της Νεωτερικότητας. Αυτό κατά βάση ισχύει διότι η προσέγγισή του δεν εξαντλείται σε μια ανάλυση των αναπαραστάσεων του σύγχρονου κόσμου, αλλά στοχεύει κυρίως στον τρόπο με τον οποίον το εξορθολογισμένο πολιτισμικό νόημα καταλαμβάνει τις κοινωνικές σχέσεις και τους κοινωνικούς θεσμούς. Στη βάση αυτή, όμως, η εικόνα που παρουσιάζει ο Weber είναι σχεδόν Νιτσεϊκή: καθώς οι διαδικασίες της εκλογίκευσης ενσαρκώνονται στην καπιταλιστική οικονομία και στους θεσμούς της κρατικής γραφειοκρατίας και της επαγγελματοποιημένης τεχνοεπιστήμης, αποχωρίζονται οριστικά τα αισιόδοξα προτάγματα του Διαφωτισμού, διότι κυριεύονται από μια μορφή τυπικής και υπολογιστικής ορθολογικότητας (Zweckrationalität) που απαλείφει τον ποιοτικό χαρακτήρα της ανθρώπινης δράσης. Από την περιεχομενική (Wertrational) σκοπιά των αξιών της ισότητας, της αδελφοσύνης και της ευσπλαχνίας, όπως μας λέει ο Weber, ο εξορθολογισμός είναι ουσιαστικά ανορθολογικός (Weber 1978: 111).1

Η διάγνωσή του αυτή, βεβαίως, δεν είναι μια αξιολογικά ουδέτερη περιγραφή της πορείας της εκλογίκευσης αφού επί της ουσίας αποτιμά κριτικά το ρόλο της τυπικής ορθολογικότητας στη νεωτερική κοινωνική ζωή.2 Και πράγματι όπως διαφαίνεται σε ολόκληρο το πολυσχιδές έργο του, παρά τη ρητή διάκριση που σύρει μεταξύ γεγονότος και αξίας (Weber 1946: 151-2, Bendix 1998: 33), η περιγραφή του του νεωτερικού κόσμου διαποτίζεται από μια θεμελιωδώς ηθική παρόρμηση που σχετίζεται με τη δυνατότητα αυτοπραγματοποίησης του υποκειμένου στον σύγχρονο κόσμο.3 Θα ισχυριστώ, ότι η ανάγνωσή του καθοδηγείται από τον γνώμονα της ατομικής αυτονομίας και κοιτά μέσα από μια εμπειρική ανάλυση της ιστορίας της Νεωτερικότητας το βαθμό των ευκαιριών που αυτή παρέχει στη διαμόρφωση ανεξάρτητων προσωπικοτήτων με τη δύναμη (will-to-power) δημιουργίας του εαυτού τους μέσα στον κόσμο δια των επιλογών τους. Αυτή δε η εμπειρική ανάλυση, λαμβάνει τη μορφή μιας γενεαλογικής ανακατασκευής του νεωτερικού γίγνεσθαι που καταδεικνύει σχεδόν 'θετικιστικά' την αυτόνομη προσωπικότητα ως υφέρπουσα στην ιστορία της Νεωτερικότητας, αλλά και το πώς αυτή ανακαλείται όταν το εκκοσμικευμένο θεσμικό υπόβαθρο του σύγχρονου κόσμου καταλαμβάνεται από τυπικές και εργαλειακές πρακτικές (Owen 1998: 5-6, 26-27, 33, 75, 84, 98-100, Roth and Schluchter 1984: 59). Ας δούμε όμως τις βασικές γραμμές αυτής της γενεαλογίας, η οποία λειτουργεί ως μια μορφή εμμενούς κριτικής της νεωτερικής εμπειρίας.

Μια Γενεαλογία του Νεωτερικού

Ο Weber εντοπίζει τις αρχικές συνθήκες δυνατότητας της αυτονομίας, δηλαδή της γένεσης ενός στοχαστικού ορθολογικού φορέα, στον ιουδαϊκό μονοθεϊσμό. Αυτό συμβαίνει διότι με την ανέγερση *ενός* Παντοδύναμου οικουμενικού Θεού στη θέση της τοπικής ειδωλολατρικής θεότητας, ενοποιείται ο πρότερα θρυμματισμένος

κόσμος της μαγείας, στρέφοντας τον ανθρώπινο στοχασμό προς την αναζήτηση του *συνολικού* νοήματος του κόσμου και συνεπώς προς τη δυνατότητα μιας ορθολογικής εξήγησης της παγκόσμιας ιστορίας ως εύτακτης 'νοηματοφόρου' ολότητας (Weber 1978: 399 κ.ε.). Η ενοποίηση του αντικειμένου συγκροτεί πράγματι μια *θέληση για γνώση*, η οποία λαμβάνει τη διττή μορφή μιας ενατένισης στη σφαίρα της διανόησης που ευελπιστεί να ξεσκεπάσει το ανεξιχνίαστο κι αινιγματικό θεϊκό σχέδιο, κι ενός ρυθμισμένου απ' τον ραβινικό Νόμο στοχασμού στις διάφορες βιόσφαιρες που εντέλλεται ν' απολυτρώσει την εκπεσούσα κοινότητα από την τιμωρητική θεϊκή παρέμβαση μέσω πρακτικών παρεμβάσεων στον κόσμο. Ο Ιουδαϊσμός, έτσι, διευκολύνει τον σχηματισμό ενός στοχαστικού φορέα, με τη δέσμευση, βεβαίως, ότι ο υπερβατικός προσανατολισμός του τελευταίου προς το *επέκεινα* δεν οδηγεί στη διάπλαση μιας αυτόνομης υποκειμενικότητας, βασική προϋπόθεση της οποίας είναι η καθοδήγηση του ατομικού στοχασμού από την *ίδια* αυτοσυνείδηση, και συνεπώς από τη δύναμη ανάπτυξης ενός 'εσώτερου' υποκειμενικού ελέγχου και μεθοδικής αυτοεξέτασης του εαυτού (Weber 1993: 24, 106-111, Owen 1998: 100-111). Αυτό το είδος του 'εσώτερου' στοχασμού, ανευρίσκεται, κατά τον Weber, στην προτεσταντική ερμηνεία του μονοθεϊσμού, την οποία και θεωρεί ως κυρίως υπεύθυνη για την ανάπτυξη της ορθολογικότητας στη σύγχρονή της μορφή.

Ο Προτεσταντισμός, όπως παρατηρεί, σχηματοποιείται μέσα από δυο κατά βάση αντιθετικά δόγματατην κυρίως καλβινιστική αρχή της *θεοδικίας*, της αμετάβλητης, δηλαδή, απόφασης του Θεού για τον κόσμο και συνεπώς ενός φαταλιστικού *προκαθορισμού* του προορισμού του, και την λουθηριανή κυρίως ιδέα του *καλέσματος*, η οποία συνδέεται με το καθήκον προς μια *απόδειξη* της απονεμηθείσας Χάριτος. Η σύμφυση των δυο συνδέει τον αποδεκτό από τον Θεό βίο με την ενσυνείδητη εκπλήρωση των υποχρεώσεων του ατόμου *εντός* του κόσμου, δηλαδή, με την «εγκόσμια δραστηριότητα» και την «εκτέλεση των καθημερινών καθηκόντων που θέτει ο *lex naturae*», γεγονός που, όπως διαπιστώνει ο Weber, ανεγείρει «την εργασία που υπηρετεί την απρόσωπη κοινωνική ωφελιμότητα» σε μοναδικό δρόμο προς τη δόξα του Κυρίου.[4]

Αυτή η στρέψη του ατόμου προς το εγκόσμιο που προκρίνει ο Προτεσταντισμός προκειμένου το άτομο να συγκλίνει σε μια μορφή ζωής σύμφωνη με τη θεϊκή θέληση, είναι, κατά τον Weber, κεντρική στην ανάπτυξη του δυτικού ορθολογισμού, διότι συγκροτεί τη μορφή ενός φορέα του οποίου η δύναμη μετασχηματισμού του κόσμου προς μια ηθική κατεύθυνση καθορίζεται μοναχά απ' τη δική του αυτοσυνείδηση. Για να μεταπλαστεί «από τη *status naturae* στη *status gratiae*» (Weber 2010: 89), όπως αναφέρει, το προτεσταντικό υποκείμενο καλείται να ακολουθήσει μια ασκητική στάση ζωής που εδράζεται στον ορθολογικό σχεδιασμό και προγραμματισμό της συμπεριφοράς του και ως εκ τούτου σε μια κυριαρχία πάνω στον εσώτερο κόσμο του μέσω της σύστασης ενός καθεστώτος αυτοεπιτήρησης που του δίνει τη δυνατότητα να επιδρά πάνω στα κίνητρά του τιθασεύοντας τα συναισθήματά του (Weber 2010: 62, 113, 134, 163 σημ. 7). Είναι αυτός ακριβώς ο αυτοκαθοδηγούμενος εμπρόθετος φορέας που συγκροτεί τη βάση της αυτόνομης υποκειμενικότητας. Καθώς σταδιακά ανέρχεται η νεωτερική κοσμική κουλτούρα και υποβαθμίζει τη θεμελίωση των αξιών στο υπερβατικό, η αναστοχαστική κατασκευή 'εσώτερης απόστασης' από τον εαυτό σταματά να προσκολλάται σε μια μορφή ζωής που υπαγορεύεται αποκλειστικά από μια μεταφυσική αξιακή δομή και προσδένεται σε μια *αυτοκαθοριζόμενη* θέληση.

Κοντολογίς, μέσα από αυτή τη γενεαλογία της Νεωτερικότητας, ο Weber δείχνει πώς σταδιακά ανεγείρονται οι πολιτισμικοί όροι της αυτονομίας. Αλλά όχι μόνο· ο Weber επίσης δείχνει, ότι ενώ ο σύγχρονος κόσμος συστήνει τις βασικές της προϋποθέσεις, δεν κατέχει ούτε το κατάλληλο κανονιστικό έδαφος ούτε τις θεσμικές δυνατότητες να τις ενεργοποιήσει στο βαθμό που η θεσμική του τάξη διαπερνάται από τη λογική της εργαλειακότητας, τη λογική, δηλαδή, του μετασχηματισμού του 'μέσου' σε *τέλος καθ' αυτό* εις βάρος οποιασδήποτε δέσμευσης σε ηθικές αρχές. Και πράγματι· ο Weber συζητά διεξοδικά πώς το Προτεσταντικό ήθος αποσυνδέθηκε στο τέλος από το πρόγραμμα της αυτονομίας και εμφάνισε μια 'εκλεκτική συγγένεια' με τη λογική της καπιταλιστικής αγοράς: η κυριαρχία πάνω στην αισθητική συγκρότηση του υποκειμένου, η ίδια η αυτοαποκήρυξη του εαυτού μέσω της αέναης αναστολής της απόλαυσης, συστήθηκε ως η αναγκαία προϋπόθεση της κεφαλαιακής συσσώρευσης που ομοίως στηρίζεται στην αέναη αναβολή της κατανάλωσης (Weber 2010: 120-121).[5] Επιπρόσθετα, ο Weber παρατηρεί μια πανόμοια 'συστοιχία σημασίας' και με την εξορθολογισμένη πολιτική σφαίρα όταν η θεϊκή εντολή της 'αγάπης προς τον πλησίον' εξαργυρώθηκε σε κανονιστικές δεσμεύσεις που καθόρισαν τη δομή του βασισμένου σε νομικά θεμέλια νεωτερικού κράτους. Όταν, όμως, αυτό ανέπτυξε έναν διοικητικό μηχανισμό για να διευκολύνει τη μεγιστοποίηση της χρηστικότητας των εγκόσμιων πόρων, λειτούργησε ως ένα γραφειοκρατικό καθεστώς *ορθολογικής πειθάρχησης* που περιέκλεισε την ανθρωπότητα σ' ένα σιδερένιο κλωβό: «Μια άψυχη μηχανή είναι αντικειμενοποιημένο πνεύμα. Μόνον αυτό της παρέχει τη δύναμη να εξαναγκάζει τα άτομα στην υπηρεσία της και να κυριαρχεί πάνω στην καθημερινή τους επαγγελματική απασχόληση […]. Η αντικειμενοποιημένη νοημοσύνη είναι επίσης αυτή η έμψυχη μηχανή, η γραφειοκρατική οργάνωση, με την εξειδίκευση των εκπαιδευμένων δεξιοτήτων της, τον διαμοιρασμό των αρμοδιοτήτων της, των κανόνων και των ιεραρχικών σχέσεων εξουσίας. Μαζί με την άψυχη μηχανή εργάζεται για να εξυφάνει το κέλυφος της δουλείας» (Weber 1978: 1402).

Η γενεαλογία του Weber, εν ολίγοις, δείχνει τη νεωτερική κουλτούρα να πορεύεται μέσα από μια ριζική αμφισημία: ενώ διανοίγει τις πολιτισμικές προϋποθέσεις της αυτονομίας, οι πρακτικές που διέπουν τη θεσμική της τάξη δυσχεραίνουν τη δυνατότητα πραγματοποίησής της και στο τέλος *κυριαρχούν* πάνω στο δυνάμει αυτόνομο υποκείμενο. Αυτή είναι μια ιστορική απόληξη, βεβαίως, η οποία τον αναγκάζει να λάβει μια θέση πάνω στο πολιτικό διακύβευμα της τρέχουσας συγκυρίας. Το τελευταίο, κατά την εκτίμησή του, δεν μπορεί ν' αναγγέλλει την προοπτική υπέρβασης της γραφειοκρατικής βιόσφαιρας, την άρση της καπιταλιστικής αγοράς ή ακόμα περισσότερο τη χιμαιρική βεβαιότητα της έλευσης της κοινωνικοπολιτικής συμφιλίωσης. Το επιτεύξιμο πολιτικό διακύβευμα, οριοθετείται σε μια *αντίσταση* σ' αυτή τη 'διαλεκτική της κυριαρχίας' που θα διασώσει τα λείψανα της προσωπικότητας.[6] Κι αυτή η αντίσταση, μπορεί μόνο να προέλθει μέσα από μια *αποφασιστική άρνηση* των δυνάμεων που μετατρέπουν το 'πρόσωπό' σε αντικείμενο ελέγχου –μια σχεδόν ντεσιζιονιστική ηθική επιλογή του Weber, την οποία, ωστόσο, επιχειρεί να υποστηρίξει θεσπίζοντας αυτό που αποκαλεί '*ηθική της ευθύνης*'.

Ευθύνη και Χάρισμα

Η διάκριση που σύρει ο Weber μεταξύ της *ηθικής της υπευθυνότητας* και της *ηθικής της πεποίθησης*, είναι μια διάκριση που υπαγορεύεται από την επικρατούσα συνθήκη της αξιακής ασυμμετρίας και της θεσμικής εργαλειοποίησης του κόσμου. Υπό τη

συνθήκη αυτή, ο Weber θεωρεί ότι μια πολιτική που θα νομοθετούσε αποκλειστικά στη βάση της πεποίθησης σε αφηρημένες αρχές, χωρίς αναφορά στις εξωτερικές συνθήκες υπό τις οποίες ανεγείρεται και χωρίς να συνεξέταζε τις επιπτώσεις των σχετικών της δράσεων, θα παρέμενε αναποτελεσματική ή και ειρωνικά υπονομευτική της πραγμάτωσής τους. Η ηθική της ευθύνης που προτάσσει ως οδηγό στα ζητήματα του πρακτικού λόγου, έρχεται ακριβώς ν' αποκαταστήσει μια πολιτική πράξη που συνδυάζει την αυθεντική δέσμευση σε έναν απόλυτο σκοπό με την ορθολογική, αμερόληπτη και νηφάλια εκτίμηση των εναλλακτικών μέσων έναντί του και τον ρεαλιστικό υπολογισμό των δευτερογενών συνεπειών της, όπως ο ίδιος αναφέρει στο γνωστό ορισμό του.[7]

Αυτή δε η σύζευξη εμπρόθετης και αξιακής ορθολογικότητας, ενσαρκώνεται (και αναμφίβολα υποβιβάζεται) στη φιγούρα του 'χαρισματικού ηγέτη'. Αυτός, ακολουθεί το κάλεσμα μιας ύστατης αξίας που τον προσκαλεί να συγκολλήσει το θερμό του πάθος σε μια ψυχρή αίσθηση της αναλογίας και του μέτρου προκειμένου να δώσει *κατεύθυνση* στην πολιτική δράση.[8] Είναι αυτή την πολιτική στάση που εν τέλει προτείνει ο Weber ως αντίβαρο στη γραφειοκρατιοποιημένη πολιτική σφαίρα, αυτή, δηλαδή, που προσανατολίζεται αποκλειστικά προς στην τεχνικά ορθή διαδικασία διαχείρισης των *μέσων* (δεδομένων των υλικών συμφερόντων που οριοθετούν τους σκοπούς). Προικισμένος με ευθύνη, ο χαρισματικός πολιτικός καλείται να θέσει τον γραφειοκρατικό μηχανισμό (δηλ., τη σφαίρα της διοίκησης και της διακυβέρνησης) στην υπηρεσία της πολιτικής (στον αγώνα μεταξύ ύστατων αξιών), περιορίζοντάς τον στο επίπεδο της εκτίμησης των κατάλληλων μέσων προς την πραγματοποίηση αρχών, αρθρώνοντας έτσι μια 'διαλεκτική της αντίστασης' ενάντια στη 'διαλεκτική της κυριαρχίας' που διέπει την τρέχουσα πολιτική ζωή.

Η Ηθική Πρωτοκαθεδρία της Αυτονομίας.

Την έχει όμως υποστηρίξει επαρκώς; Ο Weber, θα πρέπει κατ' αρχήν να παρατηρηθεί, λαξεύει το πρόβλημα της νομιμότητας των επιλογών πάνω στον κυβερνήτη και όχι στους κυβερνώμενους. Ανησυχεί, δηλαδή, περισσότερο για το πώς παράγονται οι κυριαρχικές εντολές στη βάση χαρισματικών αξιακών επιλογών παρά με τις συνθήκες που τις καθιστούν κοινωνικά αποδεκτές, δηλαδή, τις συνθήκες που νομιμοποιούν μια εξουσία (Turner 1993: 188-189). Κι αυτή η ιδιαίτερη προσέγγισή του πάνω στο ζήτημα της νομιμότητας των επιλογών, είναι μέρος ενός γενικότερου προβλήματος που θέτει ως βάση της πολιτικής ελευθερίας τον ελιτίστικο ρόλο του χαρίσματος. Κατά δεύτερο λόγο, η ηθική της ευθύνης που συνοδεύει αυτό το χάρισμα, δεν μπορεί δομικά ν' απολυτρώσει τη Νεωτερικότητα έναντι του πολυθεϊσμού των αξιών της διότι αυτό που εν τέλει προκρίνει είναι μια υπεύθυνη προσωπική στάση απέναντι σε μια υποκειμενικά επιλεγόμενη αξία, χωρίς να διερωτάται πάνω στο περιεχόμενο αυτής της αξίας. Ο Weber, εξάλλου, επανειλημμένα τονίζει ότι ενώ η δέσμευση προς την αξία συνιστά θεμέλιο για την πραγματοποίηση της ολοκληρωμένης προσωπικότητας, δεν προσδιορίζεται *περιεχομενικά* και ότι, κατά συνέπεια, το 'πρόσωπο' παραμένει ένα αμιγώς *φορμαλιστικό* ηθικό ιδεώδες που κινείται εντός ενός πλουραλισμού ασυμφιλίωτων θέσεων απόλυτης αξίας, αλλά και ότι δεν υπάρχει ορθός (εμπειρικός, επιστημονικός ή ορθολογικός) τρόπος απόφανσης μεταξύ αντιμαχόμενων δεσμευτικών αξιών. Συνέπεια δε αυτού του φορμαλισμού, είναι το γεγονός ότι κάθε οικειοποίηση του αξιακού ορίζοντα ενός κόσμου, βασίζεται *εκ παραδοχής* σε μια *μη-ορθολογική* (μη-

διεπόμενη από αντικειμενικά κριτήρια, όπως, π.χ. το κριτήριο της *γενίκευσης* που θέτει η καντιανή ορθολογική θέληση ως προϋπόθεση της ηθικής ορθότητας μιας καθοδηγητικής αρχής) κι άρα αυθαίρετη, θεμελιακή *επιλογή*.[9]

Ειρωνικά, όμως, όπως πιστεύω, η γενεαλογία του Weber αναδεικνύει ένα συντονιστικό όλων των αξιών Αρχιμήδειο σημείο, μια 'μετααξία', δηλαδή, που λειτουργεί ως θεμέλιο όλων των άλλων. Κι αυτό, διότι από τη στιγμή που θέτει την προσωπικότητα ως αξιακό γνώμονα της γενεαλογίας του, υπόρρητα αναγνωρίζει την ατομική αυτονομία (αυτή που ο Durkheim αποκαλεί *ατομισμό*) ως την μεγάλη *αφήγηση* που διατρέχει τον σύγχρονο κόσμο. Στο βαθμό, όμως, που η αυτονομία βεβαιώνεται ως η κεντρική *συλλογική παράσταση* της Νεωτερικότητας, αρχίζει να οριοθετεί τις ανθρώπινες επιλογές μ' έναν νέο τρόπο διότι πλέον, ως βασική αξιακή αρχή μιας *συλλογικής ταυτότητας*, αποκλείει εκ προοιμίου κάθε ερμηνεία της που υποσκάπτει τη γραμματική δομή της ως *κοινού* νοήματος. Ως *συλλογική* παράσταση που προσκαλεί *κάθε* επιμέρους νεωτερικό υποκείμενο να αντιληφθεί την ύπαρξή του ως μέρος ενός *ευρύτερου όλου* και συνεπώς να συνυπολογίσει τον Άλλον ως ισότιμο και ξεχωριστό φορέα ατομικότητας, το *κοινό ήθος* που καθιδρύει δεν είναι συμβατό ούτε με την *εγωκεντρική* προσωπικότητα (η οποία αγνοεί την ύπαρξή της 'ως μέλους μιας ολότητας'), ούτε με την *κομφορμιστική* προσωπικότητα που απεμπολά την αξιοπρέπειά της βυθιζόμενη στον απελευθερωμένο από κάθε αξία γραφειοκρατικό κανόνα.[10] Οι άκαμπτοι περιορισμοί του μεθοδολογικού ατομισμού του Weber, όμως, δεν του επιτρέπουν να δει την αυτονομία ως *συλλογική παράσταση* της νεωτερικής κοινωνίας καθώς μια τέτοια αναφορά της θα της προσέδιδε μια 'ουσιαστική' υπόσταση και θα τη μετέτρεπε σε 'αντικειμενοποιημένη' κι άρα αντιεπιστημονική έννοια (Turner 2003: 19). Ως αποτέλεσμα, η κεντρική επιλογή που θέτει ανάμεσα στην *ενσωμάτωση* και στην *αντίσταση* στη διαλεκτική της κυριαρχίας, παραμένει μετέωρη παρά την προσπάθειά του να θεμελιώσει έναν καθοδηγητικό λόγο με αφετηρία την ηθική της ευθύνης.

Θα πρέπει, ωστόσο, να θυμόμαστε και πού ακριβώς εντοπίζεται η λαμπρή συνεισφορά του. Ο Weber δείχνει ότι κάθε τέτοια κίνηση θεμελίωσης μιας επιλογής απολήγει για τα σύγχρονα υποκείμενα σ' έναν εξαιρετικά *εύθραυστο* πρακτικό αγώνα ακριβώς επειδή η παρουσία τους στον κόσμο εμπεριέχει την τραγικότητα και το ρίσκο μιας προσωπικά επιλέξιμης ζωής αλλά κι επειδή η *βία* είναι και θα παραμείνει το ανεξάλειπτο υπόστρωμα της όλης πολιτικής ζωής. Απ' αυτή του τη σκοπιά, το νεωτερικό υποκείμενο δεν μπορεί πλέον να οραματίζεται την υπερκέραση της νεωτερικής τραγωδίας, παρά μόνο τη θέσπιση πιο περιορισμένων στόχων και καθηκόντων που διασώζουν τη δυνατότητα ενός αυτόνομου βίου. Κι εδώ ο Weber δεν παραχωρεί απλά μια πιο ρεαλιστική προοπτική στο δυτικό υποκείμενο απαλλάσσει απ' τις ενοχές του μπρος στα κελεύσματα της ουτοπίας.

Σημειώσεις

[1] Πρβλ., Brubaker (1984: 3-4, 10, 44), Wellmer (1989: 13-14).

[2] Ίσως η πιο διάσημη και εντυπωσιακή αξιολογική του κρίση είναι το συμπέρασμά του στην *Προτεσταντική Ηθική* όπου χαρακτηρίζει την τελευταία φάση της νεωτερικής εξέλιξης ως ένα «τρομακτικό… [στάδιο] μηχανοποιημένη[ς] απολίθωση[ς] […] διακοσμημέν[ης] με ένα είδος σπασμωδικής έπαρσης […] ειδημό[νων] χωρίς πνεύμα, αισθησιοκρατ[ών] χωρίς καρδιά». Weber (2010: 133-134). Πρβλ., Wellmer (1989: 14-15), ο οποίος θεωρεί ότι η ορθολογικότητα στον Weber έχει μια *μη αναγώγιμη*

κανονιστική σημασία και δεν αποτελεί απλά μια αναλυτική (αξιολογικά *ουδέτερη*) κατηγορία με την οποία περιγράφει τη δομή του σύγχρονου δυτικού κόσμου.

[3] Αρκετοί είναι αυτοί που τονίζουν αυτή την ηθική παρόρμηση που υποφώσκει στο έργο του. Βλ. Brubaker (1984: 91 κ.ε.).

[4] Οι παραθέσεις είναι από Weber (2010: 82-85). Πρβλ., και σσ. 76, 79-80, 114, 121.

[5] Πρβλ., Weber (2010: 232 σημ. 45).

[6] Η έννοια της *προσωπικότητας* που ανεγείρει ο Weber ως αξιακό θεμέλιο της γενεαλογικής του ανάλυσης της νεωτερικότητας, στηρίζεται σε ορισμένες *ειδητικές* ποιότητες της ανθρώπινης φύσης. Πρώτιστη τούτων, είναι η δυνατότητα χάραξης μιας *υποκειμενικά νοηματοδοτούμενης* πορείας. Ως *υποκειμενική*, αυτή η πορεία επιδεικνύει τη *συνειδητοποιημένη* –και άρα σκόπιμη, προθετική και *ορθολογική*, επιδιωκόμενη με "μέσα" που είναι τα πλέον ικανά σύμφωνα με τη δεδομένη έκταση της γνώσης– καθοδήγηση του φορέα της, παρόλο που, όπως παρατηρεί, στη μεγάλη πλειονότητα των περιπτώσεων η ιδεοτυπική πορεία παραχαράσσεται από σωματικούς, συναισθηματικούς ή και παραδοσιακούς ετεροκαθορισμούς. Ακόμα, ως υποκειμενική, η ανθρώπινη παρουσία επιδεικνύει την *ελευθερία* του φορέα της και την καθαρή διάκρισή της από το ανελεύθερο, μη-ορθολογικό και στερούμενο σημασίας, φυσικό συμβάν. Ωστόσο, οι ποιότητες αυτές που εξυφαίνουν την ανθρώπινη ύπαρξη (νοηματοδότηση, ορθολογικότητα και ελευθερία) μπορούν, κατά τον Weber, να συστήσουν μια ενιαία προσωπικότητα μόνο όταν επιδείξουν μια σχετική σταθερότητα μέσα στον χρόνο και γεννήσουν ένα ενοποιημένο μοτίβο ζωής. Μόνο τότε η τροφοδοτημένη από αξίες προσωπικότητα προικοδοτείται με *ηθική αξιοπρέπεια*. Βλ., Weber (2004: 8-9, 76-77, 93), Weber (1949: 55, 81), Weber (1978: 21), Weber (1946: 156). Πρβλ., Chowers (1995: 124-127), Brubaker (1984: 93, 95-6), Turner (2003: 20-21), Turner (2005: 111).

[7] Βλ., Weber (1978: 26), Weber (1946: 120-128). Πρβλ., Iggers (1983: 167-169, 173).

[8] Βλ., Weber (2004: 34-35), Weber (1978: 1116), Weber (1946: 115-117, 246-249). Πρβλ., Owen (1998: 131), Gane (2002: 73-74), Bendix (1998: 450-459).

[9] Βλ., Weber (2004: 27), Weber (1949: 18), Weber (1978: 542, 548). Βεβαίως, αυτή η οιονεί υπαρξιστική θέση του Weber έχει ενοχλήσει αρκετούς για τον βολονταρισμό, τον περσπεκτιβισμό ή τον έρποντα μηδενισμό της. Βλ., τις κριτικές των Strauss (1953: 35-70) και Habermas (1970: 63 κ.ε., 1973: 262 κ.ε.). Για τον ίδιο τον Weber, ωστόσο, η "επιλογή", είναι θεμελιακή του κεντρικού ηθικού ιδεώδους της *αυτονομίας*, έτσι όπως το αντιλαμβάνεται να σχετίζεται με τη δυνατότητα της *αυτοπραγματοποίησης* του υποκειμένου, με την ικανότητά του να δημιουργεί τον εαυτό του μέσα στον κόσμο ακριβώς μέσω των επιλογών του. Βλ., Owen (1998: 1, 10-11, 17, 30-31, 221), Turner (1993: 17-18) Turner (2003: 20).

[10] Αυτό είναι επί της ουσίας το επιχείρημα που αναπτύσσει ο Emil Durkheim στην προσπάθειά του να θεμελιώσει την ηθική πρωτοκαθεδρία του *ηθικού ατομισμού* έναντι των εγωκεντρικών του εκφυλισμών. Το συζητώ στο Ρωμανός (2004: 47 κ.ε.).

Αναφορές

Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία

Ρωμανός, Β. (2004), Η Συγκρότηση και η Θεμελίωση του *Πολιτικού* στη Hannah Arendt, *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, No 23, σσ. 26-52.

Weber, M. (2010), *Η Προτεσταντική Ηθική και το Πνεύμα του Καπιταλισμού*, μτφρ. Δ. Κούρτοβικ, Αθήνα, Οργανισμός Λαμπράκη.

Wellmer, A. (1989), *Λόγος, Ουτοπία και Διαλεκτική του Διαφωτισμού*, μτφρ. Γ. Λυκιαρδόπουλος, Αθήνα, Έρασμος.

Ξενόγλωσση βιβλιογραφία

Bendix, R. (1998), *Max Weber: An Intellectual Portrait*, intro. B.S. Turner, London & New York, Routledge.

Brubaker, R. (1984), *The Limits of Rationality: An Essay on the Social and Moral Thought of Max Weber*, London & New York, Routledge.

Chowers, E. (1995), Max Weber: The Fate of *Homo-Hermeneut* in a Disenchanted World, *Journal of European Studies*, Vol. 25, pp. 123-140.

Gane, N. (2002), *Max Weber and Postmodern Theory: Rationalization versus Re-enchantment,* New York, Palgrave.

Habermas, J. (1970), *Toward a Rational Society*, Boston, Beacon.

Habermas, J. (1973), *Theory and Practice*, Boston, Beacon.

Iggers, G.G. (1983),*The German Conception of History: The National Tradition of Historical Thought from Herder to the Present*, revised edition, Middletown, Connecticut, Wesleyan University Press.

Owen, D. (1998), *Maturity and Modernity: Nietzsche, Weber, Foucault and the Ambivalence of Reason*, London & New York, Routledge.

Roth, G. & Schluchter, W. (1984), *Max Weber's Vision of History: Ethics and Methods*, Berkeley, University of California Press.

Strauss, L. (1953), *Natural Right and History*, Chicago, University of Chicago Press.

Turner, B.S. (1993), *Max Weber: From History to Modernity*, London & New York, Routledge.

Turner, B.S. (2003), Preface to the new Edition, in Karl Löwith, Max Weber and Karl Marx, edited by T. Bottomore & W. Outhwaite, London & New York, Routledge, pp. 1-33.

Weber, M. (1946), *From Max Weber: Essays in Sociology*, transl. & ed. by H.H. Gerth & C. Wright Mills, New York, Oxford University Press.

Weber, M. (1949), *The Methodology of the Social Sciences,* transl. by E.A. Shils, H.A. Finch, Illinois, The Free Press.

Weber, M. (1978), *Economy and Society: an Outline of Interpretive Sociology*, ed. by G. Roth & C. Wittich, transl. by E. Fischoff et.al, Berkeley, University of California Press.

Weber, M. (1993),*The Sociology of Religion*, intro. by T. Parsons, prol. by A. Swidler, transl. by E. Fischoff, Boston, Beacon Press.

Weber, M. (2004), *The Vocation Lectures: Science as a Vocation/Politics as a Vocation*, intro. & ed. by D. Owen & T.B. Strong, transl. by R. Livingstone, Indianapolis & Cambridge, Hackett Publishing Company.

Η ΒΙΟΠΟΛΙΤΙΚΗ ΠΑΡΑΚΟΛΟΥΘΗΣΗ ΕΝΑΝΤΙΑ ΣΤΟΝ COVID-19 ΣΕ ΑΥΤΑΡΧΙΚΕΣ ΚΑΙ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΚΕΣ ΧΩΡΕΣ ΚΑΙ ΟΙ ΠΙΘΑΝΕΣ ΕΠΙΠΤΩΣΕΙΣ ΜΕΤΑ ΤΗΝ ΠΑΝΔΗΜΙΑ

Μηνάς Σαματάς

Ομότιμος Καθηγητής Κοινωνιολογίας, Πανεπιστήμιο Κρήτης

Περίληψη

Το επείγον της αντιμετώπισης της πανδημίας COVID-19 επέβαλε και σε δημοκρατικές κυβερνήσεις απαγορευτικά μέτρα και τεχνολογικές εφαρμογές «βιοπολιτικής» παρακολούθησης που λειτουργούν μόνο σε αυταρχικά καθεστώτα. Στην παρούσα εισήγηση χρησιμοποιούμε τον όρο «βιοπολιτική-παρακολούθηση»(ΒΠ) και για την επιτήρηση εφαρμογής των μέτρων αποτροπής του COVID-19, και για την παρακολούθηση της ζωής των ατόμων, με συλλογή κι επεξεργασία ευαίσθητων προσωπικών δεδομένων υγείας, επικοινωνίας κι επαφών, στο πλαίσιο της «κοινωνίας της διακινδύνευσης», και «μετα-δημοκρατίας». Το πρόβλημα είναι εάν η οι μηχανισμοί αυτοί που καταργούν δικαιώματα και ελευθερίες γίνονται με αναλογικότητα και δημοκρατική λογοδοσία, και εάν θα παγιωθούν στη μεταπανδημική περίοδο. Αφού αναφέρουμε συγκεκριμένες τεχνολογικές εφαρμογές της βιοπολιτικής παρακολούθησης σε αυταρχικές και δημοκρατικές χώρες, επισημαίνουμε και την ιδιωτικοποίηση των ευαίσθητων δεδομένων υγείας από κερδοσκοπικές εταιρίες. Τα μαθήματα από την 11/9/2001 και την καθιέρωση της Patriot Act κάνουν βάσιμους τους φόβους και τις προειδοποιήσεις για την συνέχιση της ΒΠ πολύ μετά την πανδημία. Τέλος, με βάση αναφορές διεθνών οργανισμών και εθελοντικών οργανώσεων, υπογραμμίζουμε την αναγκαιότητα θεσμικών μέτρων και εγρήγορσης των πολιτών για την αποφυγή της καθιέρωσης της ΒΠ μετά την πανδημία ενάντια στις ελευθερίες και τη δημοκρατία.

Λέξεις κλειδιά: Βιοπολιτική-παρακολούθηση, COVID-19, 11/9, ελευθερίες, δημοκρατία

BIOPOLITICAL SURVEILLANCE AGAINST COVID-19 IN AUTHORITARIAN AND DEMOCRATIC STATES AND ITS POSSIBLE POST-PANDEMIC IMPLICATIONS

Minas Samatas

Emeritus Professor of Sociology, University of Crete

Abstract

The urgency of coping with the COVID-19 pandemic has forced even democratic governments to adopt restrictive measures and surveillance applications common in authoritarian regimes. In this presentation we use the term "biopolitical surveillance" (BS) to refer both to the supervision of the restrictions to limit the spreading of COVID-19 and the surveillance of individuals personal life through the collection and processing of sensitive health, communication and contact data. BS is understood as emergency biopolitics, which is however going to be continued in the post-pandemic "risk society" and "post-democracy", likewise with the continuing 9/11 Patriot Act." According to international organizations and

NGO's, urgent institutional safeguards and citizens awareness are required to avoid the post-pandemic BS harm of privacy, freedoms and democracy.

Key words: Biopolitical-surveillance, COVID-19, 11/9, freedoms, democracy

Εισαγωγή

Το πρόβλημα

Σε περιόδους σοβαρής κρίσης, όπως στην τρέχουσα υγειονομική κρίση της πανδημίας COVID-19, το πρόταγμα προστασίας της δημόσιας υγείας με όλα τα μέσα, και με διεισδυτική παρακολούθηση σε βάρος των δικαιωμάτων και ελευθεριών, είναι γενικά επιβεβλημένο και θεμιτό σε όλες τις χώρες. Το πρόβλημα είναι δυσκολότερο στις δημοκρατικές χώρες, στις οποίες για να υπάρχει εμπιστοσύνη των πολιτών στους θεσμούς και εκούσια συμμόρφωση στα μέτρα αποτροπής της πανδημίας, πρέπει να λειτουργούν οι δημοκρατικοί μηχανισμοί ελέγχου για διαφάνεια και λογοδοσία, αλλά και διαβεβαίωση κατάργησης των έκτακτων μέτρων μετά το πέρας της πανδημίας. Έτσι, αν στις χώρες με αυταρχικές κυβερνήσεις που δεν αντιμετωπίζουν το δίλημμα υγείας και ελευθερίας, η πειθάρχηση και γενικά ο έλεγχος επιβάλλεται με καταπιεστικά μέτρα και με το φόβο αυστηρών κυρώσεων, στις δημοκρατικές χώρες που πλήττονται από τον Covid-19 το πρόταγμα της δημόσιας υγείας δικαιολογεί μόνο έκτακτα και προσωρινά ακραία μέτρα, με βάση την πειθώ και εμπιστοσύνη των πολιτών στους θεσμούς. Μέτρα εγκλεισμού (lockdown) και μηχανισμοί διεισδυτικής βιοπολιτικής-παρακολούθησης (biopolitical-surveillance) (ΒΠ) και λεπτομερούς ιχνηλάτησης των επαφών (contact-tracking) με νόμιμη παραβίαση του απόρρητου των επικοινωνιών για την αντιμετώπιση του ιού, με ή χωρίς τη συναίνεση των χρηστών, εφαρμόζονται και από δημοκρατικές κυβερνήσεις για να αντιμετωπίσουν την πανδημία και να σωθούν ζωές. Το πρόβλημα όμως είναι οι μηχανισμοί αυτοί που καταργούν δικαιώματα και ελευθερίες να γίνονται με αναλογικότητα και δημοκρατική λογοδοσία, και το κυριότερο να μην παγιωθούν στη μεταπανδημική περίοδο. Διότι οι συνέπειες των μέτρων που θεσπίζονται σήμερα μπορεί να είναι μόνιμες και η κατάργηση των μηχανισμών αυτών θα είναι δύσκολη λόγω της επίκλησης του φόβου επανεμφάνισης επιδημιών (Κοντιάδης 2020, Βλαχόπουλος 2020).

Το πρόβλημα της ορολογίας: παρακολούθηση, επιτήρηση, βιο-παρακολούθηση, βιοπολιτική παρακολούθηση

Θα πρέπει να διευκρινίσουμε εξ αρχής τους όρους «επιτήρηση» και «παρακολούθηση», ιδίως για τα ευαίσθητα προσωπικά δεδομένα της υγείας ή ασθένειας των ατόμων. Αν και όροι «επιτήρηση» και «παρακολούθηση» συχνά χρησιμοποιούνται στην Ελλάδα ως ταυτόσημοι όροι, διακρίνονται από μια ποιοτική διαφορά, ιδίως στα ευαίσθητα θέματα υγείας. Η επιτήρηση (overseering, superintendence) αφορά μια προδιαγεγραμμένη και γνωστή στο υποκείμενο δεδομένων (data subject) εποπτική δράση για τη διαπίστωση τήρησης ή μη κανόνων και για την επιβολή κυρώσεων, ενώ η παρακολούθηση (surveillance) είναι μια διεισδυτικότερη διερεύνηση και συλλογή ευαίσθητων προσωπικών δεδομένων του, που αφορούν την υγεία, σεξουαλικότητα, τις πεποιθήσεις του, κ.α. συχνά εν αγνοία του (Σαματάς επιμ. 2010: 22-23). Αν η επιτήρηση αποσκοπεί στη συμμόρφωση και πειθάρχηση, η νέα, ψηφιακή παρακολούθηση (new surveillance), είτε ως

αναγνώριση και ταυτοποίηση προσώπων (face recognition) από έξυπνες κάμερες (smart CCTV), είτε ως ηλεκτρονική «παρακολούθηση δεδομένων» ή «αρχειο-παρακολούθηση» (dataveillance) αποσκοπεί στον εντοπισμό και την εξόρυξη δεδομένων, στην επεξεργασία, διασταύρωση (data matching), ταξινόμηση (sorting) και κατασκευή προφίλ (profiling), καθώς και στην πρόβλεψη και επίδραση της συμπεριφοράς (Σαματάς επιμ. 2010: 290).

Για να διαχωρίσουμε την έννοια και πρακτική της *επιδημιολογικής* παρακολούθησης της ίδιας της ασθένειας/επιδημίας (biosurveillance), (Wagner, Moore, and Aryel. 2006), ή συγκεκριμένα την παρακολούθηση του κορωνοϊού,[1] από την παρακολούθηση της ζωής των ατόμων σε μια κοινωνία για την αποτροπή εξάπλωσης της πανδημίας, χρησιμοποιούμε τον όρο «βιοπολιτική παρακολούθηση» συνδέοντας άμεσα την παρακολούθηση με την βιοπολιτική. Η βιοπολιτική αντιμετώπιση της πανδημίας είναι μια πειθαρχική διαχείριση της βιολογικής ζωής των ατόμων από μια πολιτική εξουσία που χρησιμοποιεί τις νέες τεχνολογίες ελέγχου και την προληπτική πειθάρχησης μέσω του φόβου (Foucault 2012). Βασικός μηχανισμός της βιοπολιτικής είναι η «βιοπολιτική-παρακολούθηση» της βιολογικής ζωής των ανθρώπων. Στην περίπτωση της πανδημίας έχουμε μέτρα επιτήρησης των κανόνων εγκλεισμού, και πειθάρχησης για υποχρεωτικές μάσκες, κοινωνική αποστασιοποίηση, κλπ, καθώς και παραβιάσεις του απόρρητου των ευαίσθητων προσωπικών δεδομένων με μηχανισμούς παρακολούθησης των επικοινωνιών και επαφών του ατόμου. Στην παρούσα εργασία χρησιμοποιούμε τον όρο «βιοπολιτική-παρακολούθηση» και για την επιτήρηση εφαρμογής των κανόνων αποτροπής του COVID-19 και για την παρακολούθηση προσώπων, καθώς και «αλίευσης» κι επεξεργασίας ευαίσθητων προσωπικών δεδομένων επικοινωνίας και επαφών.

Το θεωρητικό πλαίσιο: Βιοπολιτική παρακολούθηση στο πλαίσιο της «κοινωνίας της διακινδύνευσης», «μεταδημοκρατίας» και «κορωνόπληκτου καπιταλισμού»

Η βιοπολιτική αποτελεί τον γενικό τρόπο άσκησης της εξουσίας στον ύστερο καπιταλισμό με οπλοστάσιο προβλέψεις, στατιστικούς υπολογισμούς, χρήση τεχνητής νοημοσύνης και αλγορίθμων για παρακολούθηση, έλεγχο και πρόβλεψη συμπεριφοράς, καθώς και άλλα εργαλεία τα οποία ως μηχανισμοί ελέγχου επιβάλλονται σε κάθε ζώντα πληθυσμό (Foucault 2012, Δουζίνας 2020). Η βιοπολιτική ασκείται με ήπια ή δραστικά μέτρα σε περιόδους κρίσης της νεωτερικής κοινωνίας διακινδύνευσης.[2] Η σημερινή παγκοσμιοποιημένη κοινωνία διακινδύνευσης (Beck 1999) με τεράστια οικολογικά και τεχνολογικά ζητήματα κινδύνου, κυριαρχείται από τον νεο-φιλελεύθερο καπιταλισμό, με πρόταγμα τις αγορές και τα κέρδη των επιχειρήσεων, μια δυσπιστία στο κράτος και στον δημόσιο τομέα, καθώς και μια υποχώρηση στην προστασία των κοινωνικών δικαιωμάτων.

Το ρίσκο της πανδημίας του COVID-19 το 2020 δεν είχε προβλεφθεί και ανάγκασε ακόμη και νεο-φιλελεύθερες κυβερνήσεις να προτάξουν την υγεία ως δημόσιο αγαθό πάνω από τα κέρδη των αγορών, και να ασκήσουν σε βάρος τους δραστικές βιο-πολιτικές εγκλεισμού (lock-down) και απαγορεύσεων λειτουργίας. Έτσι βραχυπρόθεσμα, οι δραστικές αυτές βιοπολιτικές παρεμβάσεις προκαλούν μια αδιαμφισβήτητη καταστροφή για τον «κορωνόπληκτο» μικρομεσαίο καπιταλισμό (*corona shock capitalism)* (Ecks 2020).

Όμως ο «πληροφοριακός καπιταλισμός» των μεγάλων τεχνολογικών εταιριών και των Μέσων Κοινωνικής Δικτύωσης ενδυναμώθηκε, αφού αυξήθηκαν τα κέρδη τους, επειδή οι έγκλειστοι άνθρωποι χρησιμοποιούν αφειδώς και αναγκαστικά τις «δωρεάν» ψηφιακές υπηρεσίες τους, πληρώνοντας με τα προσωπικά τους δεδομένα, που είναι κερδοφόρα για τη διαφήμιση. Έτσι εκτός από τη βιοπολιτική παρακολούθηση του κρατικού «Big Brother», οι άνθρωποι υφίστανται και την καταναλωτική παρακολούθηση από τις εταιρίες Google, Amazon, Facebook, Apple και Microsoft γνωστές ως GAFAM, που είναι οι πρωταγωνιστές του «πανοπτικού καπιταλισμού» (surveillance capitalism), ο οποίος σύμφωνα με την Shoshana Zuboff (2019), αναφέρεται κυρίως στην εμπορευματοποίηση των προσωπικών δεδομένων με βασικό σκοπό το κέρδος. Επίσης, ο φόβος της ανεργίας αναγκάζει πολλούς εργαζόμενους να αποδέχονται την παρακολούθησή τους από τους εργοδότες, ακόμη και όταν αυτοί εργάζονται λόγω της πανδημίας από απόσταση στο σπίτι τους.[3] Στην εισήγηση όμως αυτή θα επικεντρωθούμε στη βιοπολιτική παρακολούθηση που επιβάλλεται από το κράτος στα άτομα με τη συνεργασία των μεγάλων εταιριών για την αποτροπή του COVID-19.

Συνοπτικά, η πανδημία του Covid-9 με χιλιάδες νεκρούς και εκατομμύρια κρούσματα σε όλο τον κόσμο, μπορεί να θεωρηθεί σύμπτωμα της παγκοσμιοποιημένης κοινωνίας της διακινδύνευσης. Η επείγουσα αντιμετώπισή της επιβάλει ένα νέο δραστικό βιοπολιτικό μοντέλο με τεχνοκρατικές βιοπολιτικές ρυθμίσεις εγκλεισμού, απαγορεύσεων, κοινωνικής αποστασιοποίησης και διεισδυτικής παρακολούθησης των πολιτών. Τα αποτρεπτικά, πειθαρχικά αυτά μέτρα έκτακτης ανάγκης έχουν περιορίσει τις ατομικές και πολιτικές ελευθερίες, ενισχύουν τα αυταρχικά καθεστώτα, αλλά και τη «μετα-δημοκρατία» στις κοινοβουλευτικές δημοκρατικές χώρες.[3] «Μπροστά στην υγειονομική κρίση η τεχνοκρατική νομιμοποίηση των βιοπολιτικών ρυθμίσεων προσεγγίζεται ως αυτονόητη. Η πολιτική ιατρικοποιείται και η ιατρική πολιτικοποιείται. Στο επίκεντρο των πολιτικών συγκρούσεων τίθεται η σχέση μεταξύ πολιτικής και βιολογικής ζωής, στο πλαίσιο της οποίας διαμορφώνονται οι βιοπολιτικές ρυθμίσεις σε πλανητικό επίπεδο» (Κοντιάδης 2020: 49-50).

Ένα σοβαρό ενδεχόμενο ρίσκου μακροπρόθεσμα, θα είναι εάν οι καταστροφικές συνέπειες των δραστικών αυτών βιοπολιτικών ενάντια στην οικονομία χρησιμοποιηθούν για να δικαιολογήσουν την καθιέρωση ανελεύθερων μηχανισμών και σαρωτικές μεταρρυθμίσεις υπέρ της αγοράς σε βάρος της κοινωνικής πρόνοιας και ασφάλισης (Ecks 2020).

Η δομή της παρούσας εισήγησης

Αφού έχουμε εισαγωγικά διευκρινίσει την ορολογία και το θεωρητικό μας πλαίσιο, αναφέρουμε παρακάτω συγκεκριμένες τεχνολογικές εφαρμογές της βιοπολιτικής παρακολούθησης σε αυταρχικές και δημοκρατικές χώρες, και επισημαίνουμε την ιδιωτικοποίηση των ευαίσθητων δεδομένων υγείας από κερδοσκοπικές εταιρίες, όπως η Palantir. Τα μαθήματα από την 11/9/2001 και την καθιέρωση της Patriot Act κάνουν βάσιμους τους φόβους και τις προειδοποιήσεις για την συνέχιση της ΒΠ πολύ μετά την πανδημία. Τέλος, με βάση αναφορές διεθνών οργανισμών και εθελοντικών οργανώσεων υπογραμμίζουμε την αναγκαιότητα θεσμικών μέτρων και εγρήγορσης των πολιτών για την αποφυγή της καθιέρωσης της ΒΠ και μετά την πανδημία ενάντια στις ελευθερίες και τη δημοκρατία.

Τεχνολογικές εφαρμογές της βιοπολιτικής παρακολούθησης

Τα είδη βιοπολιτικής παρακολούθησης που υιοθετήθηκαν ως απάντηση στην πανδημία COVID-19, περιλαμβάνουν τη δημόσια παρακολούθηση των μετακινήσεων πληθυσμού μέσω τηλεόρασης κλειστού κυκλώματος (CCTV), τηλεκατευθυνόμενων αεροχημάτων (drones), δεδομένων χρήσης και τοποθεσίας κινητών τηλεφώνων, βραχιόλια βιομετρικής ιχνηλάτησης, κ.α. Η αύξηση της ανίχνευσης επαφών γίνεται με την αξιοποίηση της ψηφιακής τεχνολογίας. Η πλέον επικρατούσα μορφή παρακολούθησης είναι η υιοθέτηση εφαρμογών στις κινητές συσκευές τηλεφώνων (smartphones) που επιτρέπουν την παρακολούθηση των χρηστών, θεωρώντας τα κινητά τηλέφωνα ως βασικό μέσο για την προστασία από τον COVID-19 (Eck and Hatz 2020).

Η πανδημία του COVID-19 επιτάχυνε με ιλιγγιώδεις ρυθμούς την περαιτέρω ανάπτυξη των τεχνολογιών παρακολούθησης, οι οποίες αναπτύσσονται ραγδαία από την 11/9/2001, με αποτέλεσμα αυτό που φάνταζε ως επιστημονική φαντασία στο παρελθόν να είναι σήμερα κάτι το συνηθισμένο. Έτσι, η *τεχνητή νοημοσύνη* και η αλγοριθμική ανάλυση μεγάλου όγκου δεδομένων (Big Data, Chymis 2020) έχει γίνει ένας ιδιαίτερος μηχανισμός βιοπολιτικής παρακολούθησης της ζωής των ανθρώπων λόγω πανδημίας. Επίσης, ο COVID-19 ώθησε το Διαδίκτυο των Πραγμάτων (IoT) που αποτελείται από Αισθητήρες, Δίκτυα, Cloud, κλπ. και την υιοθέτηση των εφαρμογών του στο μέγιστο με την ξαφνική ανάγκη πολλών εταιρειών στην επιλογή εργασίας από το σπίτι (Banafa 2020).

Μία αναδυόμενη τεχνολογία προέκυψε από τη συνεργασία της Apple και της Google για την ανάπτυξη εφαρμογής εντοπισμού εγγύτητας *Bluetooth*, μέσω των smartphones για την παρακολούθηση της πιθανής έκθεσης στον COVID-19. Η τεχνολογία αυτή καταγράφει με ποια άλλα τηλέφωνα έχει έρθει ένα άτομο κοντά, ενώ η τεχνολογία γεωγραφικής τοποθεσίας GPS καταγράφει τοποθεσίες όπου βρισκόταν το τηλέφωνο. Η Οργάνωση ενάντια στην τεχνολογική παρακολούθηση S.T.O.P. διαπιστώνει ότι η παρακολούθηση μέσω Bluetooth: είναι απίθανο να βοηθήσει στον περιορισμό της εξάπλωσης του COVID-19, αλλά είναι σίγουρο ότι θα επεκτείνει τις ανισότητες στην υγεία για τις γυναίκες, τις κοινότητες χαμηλού εισοδήματος, μεταναστών και εγχρώμων (https://www.stopspying.org/bluetooth).

Βραχιόλια με μικροτσίπ παρακολούθησης (coronavirus monitoring bracelets) είναι πλέον διαθέσιμα για να καταδίδουν τους φορείς του coronovirus που σπάνε την καραντίνα ή έρχονται σε επαφή με άλλα άτομα, ή ακόμη και να εντοπίζουν άτομα που δεν έχουν τηρούν απόσταση (Biddle 2020). Η έναρξη έγινε στο Χονγκ Κονγκ, όπου σε όσους φτάνουν στο αεροδρόμιο παρέχονται ηλεκτρονικά βραχιόλια παρακολούθησης που πρέπει να συγχρονιστούν με την τοποθεσία του σπιτιού τους μέσω του σήματος GPS του smartphone τους (Eck and Hatz 2020). Επίσης, μια γαλλική νεοπαγής εταιρία η *Outsight,* προωθεί ένα αυτόνομο λέιζερ ικανό διαχείρισης της κίνησης του πλήθους, επιτρέποντας τον εντοπισμό και την παρακολούθηση ατόμων με βάση τα χαρακτηριστικά κινδύνου, όπως η μη χρήση μάσκας, η ανώμαλη θερμοκρασία ή η μη συμμόρφωση με τη φυσική απόσταση.

Αναφορικά με την επιτήρηση υποχρεωτικής χρήσης μάσκας, έχει ήδη κατασκευαστεί ένα ψηφιακό λογισμικό που με τη βοήθεια επεξεργασίας εικόνας και «μηχανικής μάθησης» ανιχνεύει σε ένα πλήθος τα άτομα που φορούν ή δεν φορούν μάσκες (Bhadani and Sinha 2020). Επίσης, το σύστημα Bio-Idiom της εταιρίας NEC

συνδυάζοντας αλγορίθμους αναγνώρισης προσώπου και ιριδοσκόπησης εξακριβώνει την ταυτότητα μασκοφόρων με ακρίβεια 99% (www.apex.aero/articles/facial-recognition-tech-works-masks).

Όλες αυτές οι τεχνολογίες εγείρουν σοβαρά ερωτήματα όχι μόνο για παραβίαση της ιδιωτικής ζωής, αλλά και για την αναγκαιότητα και αποτελεσματικότητά τους για τον σκοπό που εφαρμόζονται με ταχύτατες αδιαφανείς διαδικασίες με ιδιωτικές κερδοσκοπικές εταιρίες, χωρίς δημοκρατικό έλεγχο, καθώς και για την πιθανή μεταπανδημική καθιέρωσή τους (Stanley και Granick 2020).

Βιοπολιτική παρακολούθηση σε αυταρχικές και δημοκρατικές χώρες

Αν και βασικός παράγοντας υιοθέτησης ή μη τεχνολογιών παρακολούθησης και μέτρων προστασίας της ιδιωτικότητας είναι το είδος τους καθεστώτος, τα στοιχεία δείχνουν ότι το επείγον της αντιμετώπισης της φονικής πανδημίας COVID-19 επέβαλε και σε δημοκρατικά καθεστώτα τεχνολογίες παρακολούθησης που μόνο αυταρχικά καθεστώτα εφαρμόζουν. Και στην έκθεση της Νομικής Βιβλιοθήκης του Κογκρέσου (Law Library of Congress 2020) για τη ρύθμιση των ηλεκτρονικών μέσων για την καταπολέμηση της εξάπλωσης του COVID-19 σε 23 επιλεγμένες χώρες, αλλά και στον πίνακα της οργάνωσης για θέματα τεχνολογίας OneZero καταγράφονται τουλάχιστον 34 χώρες που έχουν αυξήσει την ηλεκτρονική παρακολούθηση για την καταπολέμηση του κορωνοϊού, παραβιάζοντας το προσωπικό απόρρητο και τα ευαίσθητα δεδομένα υγείας (OneZero 2020, Eck and Hatz 2020).

Δυστοπικές τεχνολογικές εφαρμογές βιοπολιτικής παρακολούθησης και ιχνηλάτησης επαφών εφαρμόστηκαν αμέσως στην Κίνα, εκεί που ξέσπασε η πανδημία. Το κινεζικό καθεστώς απαίτησε από τις 10 Μαρτίου 2020 από περίπου 1,5 δισ. χρήστες κινητών τηλεφώνων να εγκαταστήσουν μια εφαρμογή στο κινητό τους και να καταχωρήσουν προσωπικές πληροφορίες για την υγεία τους. Στη συνέχεια, η εφαρμογή δημιούργησε έναν κώδικα υγείας (QR Code) για την πρόληψη της εξάπλωσης του κορωνοϊού ως ένα *υγειονομικό διαβατήριο* (health-tracking app) που είναι αδύνατο να ακυρωθεί από τον χρήστη, και ο οποίος έχει τρία χρώματα, για να ταξινομήσει το επίπεδο υγείας του χρήστη. Το κόκκινο σήμαινε ότι το άτομο έχει μολυσματική νόσο, το κίτρινο σήμαινε ότι το άτομο μπορεί να είναι μολυσμένος και το πράσινο σήμαινε ότι το άτομο δεν έχει κολλήσει και επιτρέπονται οι μετακινήσεις του πολιτών στο εσωτερικό της χώρας κατά την διάρκεια της πανδημίας (McGee, Murphy and Bradshaw 2020).

Στη Νότια Κορέα όπου η ηλεκτρονική παρακολούθηση είναι γενικά αποδεκτή, εκτός από λήψεις από κάμερες παρακολούθησης, δεδομένα από smartphones και αρχεία συναλλαγών με πιστωτική κάρτα, η κυβέρνηση για την αντιμετώπιση του COVID-19, δημοσιοποίησε αποκαλυπτικά ονομαστικά στοιχεία φορέων και παραβατών, του χρόνου και των τόπων που επισκέφτηκαν, τις διευθύνσεις και τους εργοδότες τους, και εφάρμοσε δηλαδή διαδικτυακό εκφοβισμό και διασυρμό (Law Library of Congress 2020).

Το Ισραήλ χρησιμοποίησε τις πολεμικές τεχνολογίες παρακολούθησης του Ισραηλινού Οργανισμού Ασφαλείας (ISA) για τον εντοπισμό ασθενών και ατόμων με τα οποία ήρθαν σε επαφή κατά τη διάρκεια της περιόδου από τα μέσα Μαρτίου 2020 έως τις αρχές Ιουνίου 2020, αλλά τις σταμάτησε μετά την

παρέμβαση του Ανώτατου Ισραηλινού Δικαστηρίου και την αντίδραση των πολιτών (Silverstein 2020).

Αν για το αυταρχικό καθεστώς της Κίνας ένα *υγειονομικό διαβατήριο* (a health-tracking app) και ένας προσωπικός κωδικός υγειονομικής κατάστασης και ταξινόμησης για την αντιμετώπιση της πανδημίας, που προορίζεται ως μόνιμη εφαρμογή για τον υγειονομικό έλεγχο του αχανούς πληθυσμού φαίνονται λογικά, για τις δημοκρατικές χώρες φαινόταν αρχικά εφιαλτικά, αλλά μετά την έξαρση της πανδημίας δεν αποκλείεται να εφαρμοστεί σχεδόν παντού, και σίγουρα στις αερομεταφορές. Πράγματι σε λίγους μήνες, περισσότερες από 34 χώρες θέσπισαν μέτρα παρακολούθησης και 22 από αυτές ήταν πλήρεις δημοκρατίες (OneZero 2020, Eck & Hatz 2020).

Ενδεικτικά αναφέρουμε τις παρακάτω δημοκρατικές χώρες: Στην Νορβηγία τον Απρίλιο του 2020, το Ινστιτούτο Δημόσιας Υγείας (NIPH) ξεκίνησε μια εφαρμογή για κινητά που ονομάζεται «Smittestopp» («στάση μόλυνσης») που έχει σχεδιαστεί για τη συλλογή δεδομένων μετακίνησης των χρηστών με γεωγραφική θέση, προκειμένου να βοηθήσει τις αρχές να εντοπίσουν τη διάδοση του COVID-19. Αυτή η εφαρμογή σταμάτησε μετά από καταγγελία της Διεθνούς Αμνηστίας (2020) ως μία από τις πιο επεμβατικές εφαρμογές ανίχνευσης επαφών COVID-19 στον κόσμο, παράλληλα με αυτές σε χώρες όπως το Μπαχρέιν και το Κουβέιτ(Amnesty International 2020).

Η γαλλική κυβέρνηση απέρριψε αρχικά την ψηφιακή παρακολούθηση για την αντιμετώπιση του κορωνοϊού, θεωρώντας την στρατηγική ορισμένων ασιατικών εθνών, και ξένη για τη «γαλλική κουλτούρα», αλλά αναγκάστηκε να την υιοθετήσει μετά τρεις εβδομάδες όταν δεκαπλασιάστηκαν οι θάνατοι και το κύμα μολύνσεων COVID-19 (Onishi and Meheeut 2020). Επίσης, η Ελβετία παρουσίασε την ψηφιακή εφαρμογή SwissCovid, σχεδιασμένη για την ανίχνευση πιθανών μολύνσεων από κοροναϊούς. Στην Αυστραλία η υιοθέτηση της νέας εφαρμογής COVIDSafe RMIT διακυβεύεται από την έλλειψη διαφάνειας και εμπιστοσύνης των πολιτών προς τις αρχές.[4] Αντίθετα, η εφαρμογή της Ισλανδίας έχει λάβει διεθνή αναγνώριση ως μία από τις λιγότερο επεμβατικές, ενώ στην Ιταλία η αρχή πολιτικής αεροπορίας ενέκρινε τη χρήση drone από την τοπική αστυνομία για παρακολούθηση της κοινωνικής απόστασης (Law Library of Congress 2020).

Η Ευρωπαϊκή Ένωση (ΕΕ) σε μη δεσμευτική καθοδήγησή της προς τα κράτη μέλη συνέστησε τη χρήση εθελοντικών εφαρμογών λόγω του υψηλού βαθμού παρεμβατικότητας των υποχρεωτικών εφαρμογών, ενώ το Ευρωπαϊκό Συμβούλιο Προστασίας Δεδομένων (ΕΣΠΔ) ζήτησε να χρησιμοποιηθεί μια ενιαία εφαρμογή coronavirus για κινητά τηλέφωνα σε ολόκληρη την ΕΕ, με διασφάλιση της ανωνυμίας. Το ΕΣΠΔ διατύπωσε ανησυχίες σχετικά με εφαρμογές που χρησιμοποιούν τοποθεσία παρακολούθησης, καθώς παραβιάζουν την αρχή της ελαχιστοποίησης δεδομένων (Law Library of Congress 2020).

Η ιδιωτικοποίηση των ευαίσθητων δεδομένων: Η χαρακτηριστική περίπτωση της εταιρίας Palantir

Χαρακτηριστική περίπτωση μεγάλης εταιρίας που εκμεταλλεύεται την πανδημία το COVID-19 είναι η Palantir, που ιδρύθηκε το 2004 μετά τις τρομοκρατικές επιθέσεις της 11/9 στην Αμερική, με ειδίκευση στην ανάλυση πολύ μεγάλων ποσοτήτων δεδομένων (Big Data) με μεθόδους Τεχνητής Νοημοσύνης. Επειδή συνεργάστηκε με

τις αμερικανικές υπηρεσίες Πληροφοριών, το Πεντάγωνο και την αστυνομία του Λος Άντζελες, έχει μια σκοτεινή πλευρά που συνδέεται με δραστηριότητες ενάντια σε οργανώσεις, ακτιβιστές, δημοσιογράφους, αφρο-αμερικάνους, μετανάστες, μουσουλμάνους, κ.α αλλά και με το σκάνδαλο της Cambridge Analytica (Brayne 2017). Η γαλλική κυβέρνηση στις αρχές Απριλίου 2020 απέρριψε τις «δωρεάν» υπηρεσίες της Palantir στο γαλλικό σύστημα υγείας, όπως και το γερμανικό Υπουργείο Εσωτερικών, γιατί «η Palantir Technologies έχει αμφιλεγόμενη φήμη». Όμως η Palantir μέχρι και τον Απρίλιο 2020 κατάφερε να προσφέρει, χωρίς δημοσιότητα, υπηρεσίες ανάλυσης δεδομένων ασθενών του COVID-19, με κατ' αρχήν δωρεάν τεχνολογία και με επακόλουθα πολύ κερδοφόρα συμβόλαια σε 12 χώρες. Στις χώρες αυτές περιλαμβάνονται ΗΠΑ, Καναδά, Αυστρία, Ισπανία, Μεγάλη Βρετανία και Ελλάδα.

Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση της Μεγάλης Βρετανίας, όπου η Palantir κατάφερε να κερδίσει ένα συμβόλαιο για να επεξεργαστεί όλα τα δεδομένα υγείας του αγγλικού συστήματος υγείας (NHS) για μια 1 λίρα στο πρώτο τρίμηνο, 1,5 εκατομμύριο στο επόμενο εξάμηνο, και τέλος περίπου 23 εκατ. λίρες για δύο χρόνια, έχοντας πρόσβαση σε εκατομμύρια προσωπικά δεδομένα ασθενών, δεδομένα που πιθανότατα έχουν πολύ μεγαλύτερη αξία και από την ίδια τη σύμβαση. Διότι, τα αρχεία υγείας του NHS στα οποία έχει πρόσβαση η Palantir μπορούν να περιλαμβάνουν το όνομα, την ηλικία, τη διεύθυνση, τις συνθήκες υγείας, τις θεραπείες και τα φάρμακα, τις αλλεργίες, τις εξετάσεις, τις σαρώσεις, τα αποτελέσματα ακτινογραφίας, εάν καπνίζει ή πίνει, και πληροφορίες για την εισαγωγή και την έξοδο στο νοσοκομείο, καθώς και κάθε άλλο χρήσιμο προσωπικό δεδομένο, όπως εθνικότητα, κομματικές σχέσεις, ποινικό ιστορικό, φυσική κατάσταση και ψυχική υγεία. Αν και η Palantir και άλλες εταιρείες δηλώνουν ότι έχουν πρόσβαση μόνο σε ψευδώνυμα και ανώνυμα δεδομένα, υπάρχει ανησυχία σχετικά με το πώς οι ιδιωτικές εταιρείες πανοπτικής τεχνολογίας θα μπορούσαν να χρησιμοποιούν τα ευαίσθητα δεδομένα αφού η πέρα από το οικονομικό όφελος, η Palantir θα έχει την πνευματική ιδιοκτησία κάθε προϊόντος που θα παράγει με βάση αυτά τα δεδομένα, όπως απεκάλυψε η ΜΚΟ OpenDemocracy (Τριανταφύλλου 2020).

Επίσης στην Ελλάδα, η κυβέρνηση έχει υπογράψει από τον περασμένο Απρίλιο νομική συμφωνία με την Palantir με ρήτρα εμπιστευτικότητας. Αποτέλεσμα της κρυφής αυτής συμφωνίας, που προκάλεσε αντιδράσεις της αντιπολίτευσης, είναι μια πλατφόρμα λογισμικού Foundry για τη διευκόλυνση της λήψης αποφάσεων στη βάση δεδομένων (data-driven), και μία εφαρμογή που δίνει τη δυνατότητα στον Έλληνα πρωθυπουργό να έχει μία ολιστική επισκόπηση της κατάστασης της πανδημίας στην Ελλάδα σε σχεδόν πραγματικό χρόνο, παρακάμπτοντας την Αρχή Προστασίας Δεδομένων (Τριανταφύλλου 2020, Γαλανόπουλος 2020).

Μαθήματα από την 11/9/2001 και προειδοποιήσεις

Οι κυβερνήσεις συνήθως διατηρούν τα εργαλεία που διαχειρίζονται μια κρίση και μετά από αυτήν, ακόμη και αν υπονομεύουν την ιδιωτικότητα των πολιτών τους. Αυτό αποδείχτηκε με τον νόμο Patriot Act των ΗΠΑ του 2001, ο οποίος ψηφίστηκε ως απάντηση στις επιθέσεις της 11/9, και έδωσε στην κυβέρνηση ευρείες εξουσίες παρακολούθησης προσώπων, οργανώσεων και δεδομένων από τηλεπικοινωνίες χωρίς έγκριση δικαστηρίου. Σήμερα, είκοσι χρόνια μετά, είναι ακόμα σε ισχύ, και μάλιστα στο όνομα της αντιτρομοκρατικής ασφάλειας αναπτύχθηκε μια διαρκής

μαζική παρακολούθηση σε παγκόσμια κλίμακα από την NSA, κρατικές υπηρεσίες και τη συνεργασία εταιρειών, που άλλαξαν τον κόσμο, όπως αποκάλυψε ο Edward Snowden το 2013. Ο ίδιος μας συστήνει ότι «θα πρέπει να σκεφτούμε και τον κόσμο στον οποίο θέλουμε να ζήσουμε , μετά τον κορωνοϊό», και προειδοποιεί ότι ήδη τώρα: «μπορούν να ξέρουν ήδη τι βλέπουμε στο Διαδίκτυο. Ξέρουν ήδη πού κινείται το τηλέφωνό μας. Τώρα μπορούν να ξέρουν τι είναι ο καρδιακός μας ρυθμός και παλμός (www.privacy.ellak.gr/2020/03/30/entouarnt-snoounten). Όταν αυτά τα στοιχεία συνδυαστούν με ένα τεράστιο όγκο δεδομένων (Big Data) και Αλγόριθμους Τεχνητής Νοημοσύνης, μπορούν να δημιουργήσουν προφίλ, ταξινομήσεις και προβλέψεις, με στόχο την επίδραση και αλλαγή της συμπεριφοράς μας (Chymis 2020). Γι' αυτό και η βιοπολιτική παρακολούθηση για την αντιμετώπιση της πανδημίας, που μάλλον θα έχει σοβαρότερες κοινωνικο-πολιτικές επιπτώσεις και από την 11/9 σε βάρος των ελευθεριών και της δημοκρατίας, πρέπει να είναι αναλογική με κάθε φάση της, και κάτω από δημοκρατικό έλεγχο (Eck and Hatz 2020).

Οι φόβοι ότι οι κυβερνήσεις δεν θα είναι πρόθυμες να εγκαταλείψουν τις νέες ευκαιρίες παρακολούθησης που προσφέρουν οι καταπληκτικές τεχνολογικές εφαρμογές, και ότι τα προσωπικά δεδομένα θα συλλέγονται επ' αόριστον και θα χρησιμοποιούνται για άλλους απρόβλεπτους σκοπούς, είναι βάσιμοι. Για παράδειγμα, η Βρετανική κυβέρνηση σχεδιάζει να διατηρεί τα δεδομένα που συλλέγει για τους νοσούντες λόγω κορωνοϊού έως και 20 χρόνια και αρνείται στα άτομα το απόλυτο δικαίωμα να διαγράφονται τα δεδομένα τους κατόπιν αιτήματος. Εκφράζονται φόβοι ότι τα δεδομένα ενδέχεται να χρησιμοποιηθούν για άλλους σκοπούς (The Guardian, 28 May 2020).

Ο Γιουβάλ Νώε Χαράρι επίσης μας προειδοποιεί επισημαίνοντας μια δραματική μετάβαση από την επιδερμική στη διεισδυτική βιο-παρακολούθηση:

> Μέχρι τώρα, όταν το δάχτυλό σας άγγιζε την οθόνη του έξυπνου κινητού σας που είχατε κι έκανε κλικ πάνω σε ένα σύνδεσμο, η κυβέρνηση ήθελε να μάθει που ακριβώς «κλικάρατε». Αλλά με την πανδημία του κορωνοϊού η κυβέρνηση θέλει να γνωρίζει τη θερμοκρασία του δακτύλου σας και την αρτηριακή πίεση κάτω από την επιδερμίδα του…Ας σκεφτούμε υποθετικά ότι μια κυβέρνηση απαιτεί να φορά κάθε πολίτης βιομετρικό βραχιόλι που παρακολουθεί τη θερμοκρασία του σώματος και τους καρδιακούς παλμούς 24 ώρες το 24ωρο. Τα δεδομένα που θα προκύπτουν θα αποθηκεύονται και θα αναλύονται από κυβερνητικούς αλγορίθμους, που θα γνωρίζουν ότι είστε άρρωστοι, πριν ακόμα το αντιληφθείτε εσείς οι ίδιοι και θα ξέρουν επίσης πού πήγατε και ποιον συναντήσατε (Harari 2020).

Σύμφωνα με τον Χαράρι μπορούμε και πρέπει να απολαμβάνουμε τόσο την ιδιωτικότητά μας όσο και την υγεία μας, αρκεί να επιλέξουμε να σταματήσουμε την επιδημία του κορωνοϊού όχι με την καθιέρωση καθεστώτων ολοκληρωτικής παρακολούθησης, αλλά με την ενδυνάμωση των πολιτών και την ανοικοδόμηση της εμπιστοσύνης των ανθρώπων στην επιστήμη, στις δημόσιες αρχές και στα ΜΜΕ (The Guardian, 28 May 2020).

Συμπερασματικές Παρατηρήσεις

Με βάση τα παραπάνω, είναι σαφές ότι η πανδημία του COVID-19 έχει προκαλέσει μια αναγκαστικά αρνητική πραγματικότητα για τις ελευθερίες, τα προσωπικά δεδομένα και την ιδιωτικότητα σε όλο τον κόσμο. Ακόμη και οι πλέον δημοκρατικές χώρες έχουν αναγκαστεί να επιβάλουν δρακόντια απαγορευτικά μέτρα στην

οικονομία και μια δραστική βιοπολιτική παρακολούθηση των πολιτών για να ελέγξουν την υγειονομική κρίση. Μια επιστολή από τη διεθνή οργάνωση IDEA, για την «Παγκόσμια δημοκρατία και COVID-19» με έκκληση για διεθνή υποστήριξη που δημοσιεύθηκε στις 15 Ιουλίου 2020, επισημαίνει πώς ορισμένες κυβερνήσεις χρησιμοποιούν την κρίση δημόσιας υγείας για να περιορίσουν περαιτέρω τις δημοκρατικές δραστηριότητες, και παρέχει συστάσεις στους υπεύθυνους χάραξης πολιτικής και την κοινωνία των πολιτών για την αντιμετώπιση των αρνητικών επιπτώσεις του COVID-19 στη δημοκρατία.[6] Πράγματι, η ανησυχία για την μετά-COVID εποχή στις δυτικές δημοκρατικές χώρες μεγαλώνει, γιατί αναμένεται μονιμοποίηση πολλών από τα έκτακτα απαγορευτικά μέτρα καθώς και της δραστικής βιοπολιτικής παρακολούθησης τα οποία δικαιολογούνται κατά τη διάρκεια της πανδημίας (Colombo 2020).[7] Σχετικά με την προστασία της ιδιωτικής ζωής και των ευαίσθητων δεδομένων υγείας η σχετική έκθεση του Κογκρέσου συστήνει να θεσπιστούν κατάλληλες διασφαλίσεις ότι «τα ηλεκτρονικά μέτρα είναι απαραίτητα και αναλογικά με διαφάνεια και συγκατάθεση, προστασία της ιδιωτικής ζωής χωρίς διακρίσεις, ασφάλεια, ελαχιστοποίηση, διαγραφή ή ανωνυμοποίηση των δεδομένων όταν δεν είναι πλέον απαραίτητα, και σοβαροί μηχανισμοί εποπτείας» (Law Library of Congress 2020). Τα Ηνωμένα Έθνη έχουν επίσης προειδοποιήσει για την πιθανότητα ότι «αυτό που δικαιολογείται τώρα σε κατάσταση έκτακτης ανάγκης μπορεί να καθιερωθεί μόλις περάσει η κρίση» (UN 2020a). Όλα τα μέτρα πρέπει να περιλαμβάνουν ουσιαστικές διασφαλίσεις για την προστασία των δεδομένων, να είναι νόμιμες, απαραίτητες και αναλογικές, και να δικαιολογούνται από νόμιμους στόχους δημόσιας υγείας» Το κατά πόσον οι κυβερνήσεις λαμβάνουν υπόψη αυτές τις συμβουλές θα φανεί μετά την πανδημία.

Στην εισήγησή μας επισημάναμε επίσης ότι εκτός από τη βιοπολιτική παρακολούθηση των ατόμων από το κράτος λόγω του COVID-19, ένας επιπλέον κίνδυνος είναι και η ιδιωτικοποίηση των ευαίσθητων προσωπικών δεδομένων υγείας, τα οποία περνούν πλέον στον έλεγχο των τεχνολογικών εταιριών που συνεργάζονται με τις κυβερνήσεις για την αντιμετώπιση της επιδημίας. Αυτό που προβληματίζει για το μέλλον είναι η αξιοποίηση αυτών των πολύ ευαίσθητων δεδομένων από τις εταιρίες για κερδοσκοπικούς σκοπούς, που θα υπερβαίνουν τις όποιες συμφωνίες που γίνονται τώρα εκτάκτως και αδιαφανώς υπό την πανδημία (Τριανταφύλλου 2020).

Συμπερασματικά, η διαφάνεια των αποφάσεων, ο δημοκρατικός έλεγχος των μέτρων και η διασφάλιση των προσωπικών δεδομένων είναι αναγκαία για να υπάρχει εμπιστοσύνη των πολιτών προς τις αρχές για την όποια εφαρμογή παρακολούθησης στις δημοκρατικές χώρες (Shahbaz and Funk 2020). Το «βιο-φακέλωμα» και η αναστολή των ελευθεριών είναι μια «θεραπεία» τοξική που πρέπει να είναι εντελώς προσωρινή. Γιατί κινδυνεύουμε να υποστούμε «μιθριδατισμό», ανεχόμενοι δηλαδή τους όποιους περιορισμούς των δικαιωμάτων μας και μετά το τέλος των έκτακτων περιστάσεων (Βλαχόπουλος 2020). ‘Συνεπώς, η κοινωνία της πανδημίας χρειάζεται όχι μόνο εμβόλια και βιοπολιτική αλλά και ενεργούς δημοκρατικούς πολίτες,[8] οι οποίοι ενημερωμένοι θα έχουν εμπιστοσύνη στις αρχές και θα συμμετέχουν υπεύθυνα στην αντιμετώπιση και της πανδημίας των ψευδών πληροφοριών (infodemic) (WHO 2020b, UN 2020b), απορρίπτοντας την ψευδοεπιστήμη, τη συνομωσιολογία, τον ρατσισμό και την ξενοφοβία.

Σημειώσεις

[1] Ο Παγκόσμιος Οργανισμός Υγείας (WHO) όρισε γενικά το 2005 την (επιδημιολογική) παρακολούθηση ως «τη συστηματική συνεχή συλλογή και ανάλυση δεδομένων για σκοπούς δημόσιας υγείας και την έγκαιρη διάδοση πληροφοριών που την αφορούν για αξιολόγηση και αντιμετώπισή της, όπως απαιτείται».(Αναφέρεται στους French and Monahan 2020).

[2] Σύμφωνα με τον Beck (1992) « κοινωνία της διακινδύνευσης» (risk society), είναι ένας συστηματικός τρόπος με τον οποίο οργανώνεται η σύγχρονη κοινωνία για να αντιμετωπίσει το «ρίσκο», δηλαδή κινδύνους και ανασφάλειες που προκαλεί η νεωτερικότητα. Το ρίσκο δεν σημαίνει αυτόματα καταστροφή, αλλά την έγκαιρη πρόβλεψη μελλοντικής καταστροφής που επιτρέπει την αποτροπή της και τις κοινωνικο-οικονομικές και πολιτικές επιπτώσεις της.

[3] Οι μεγάλες εργοδοτικές εταιρίες για λόγους παραγωγικότητας μπορούν να παρακολουθούν στενά τους υπαλλήλους τους με προηγμένες τεχνολογίες επεξεργασίας προσωπικών και βιομετρικών δεδομένων, αισθητήρες και γεωεντοπιστές (GPS), διαβάζοντας ακόμη και το ηλεκτρονικό ταχυδρομείο τους, κλπ (Dreyfuss 2020).

[4] Στη «μετα-δημοκρατία» συνεχίζεται η ύπαρξη και η τυπική λειτουργία των δημοκρατικών θεσμών, αλλά στην ουσία η εξουσία περνά σε μικρούς κύκλους μιας πολιτικής, οικονομικής και τεχνοκρατικής ελίτ (Crouch 2004).

[5] Στην Αυστραλία, οι επικριτές εξέφρασαν ανησυχίες ότι οι Αμερικάνικες αρχές θα μπορούσαν να αποκτήσουν πρόσβαση στα ευαίσθητα δεδομένα της εφαρμογής αυτής, επειδή φιλοξενούνται από την Amazon Web Services, μια αμερικανική εταιρεία που υπόκειται στον νόμο για τη Νόμιμη Υπερπόντια Χρήση Δεδομένων (CLOUD Act) (Law Library of Congress 2020).

[6] Η επιστολή υπογράφηκε από σχεδόν 100 οργανισμούς από όλο τον κόσμο, και περίπου 500 εξέχοντα άτομα από 119 χώρες, συμπεριλαμβανομένων 13 Νόμπελ και 62 πρώην αρχηγών κρατών ή κυβερνήσεων, (https://www.idea.int/news-media/multimedia-reports/call-defend-democracy).

[7] «Από τότε που ξέσπασε η πανδημία, η δημοκρατία και τα ανθρώπινα δικαιώματα επιδεινώθηκαν σε 80 χώρες, με ιδιαίτερα έντονη καταπάτηση των δημοκρατικών δικαιωμάτων και την κλιμάκωση της καταστολής» αναφέρει η διεθνής οργάνωση *Freedom House* (https://freedomhouse.org/issues/democracy-during-pandemic).

[8] Όπως υποστηρίζει και ο Νόαμ Τσόμσκι **:** «η μόνη ελπίδα για να διαχειριστούμε τις μεγάλες κρίσεις που μας απειλούν με αφανισμό είναι μέσω μιας ζωτικής και δραστήριας δημοκρατίας με ενεργούς, ενημερωμένους πολίτες που θα συμμετέχουν στην αντιμετώπιση αυτών των κρίσεων». (*Η Καθημερινή,* 12.08.2020, kathimerini.gr/opinion/interviews/1091751/noam-tsomski-).

Αναφορές

Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία

Βλαχόπουλος, Σ. (2020), Συνταγματικός Μιθριδατισμός. Οι Ατομικές Ελευθερίες σε Εποχές Πανδημίας, Αθήνα, Ευρασία.

Γαλανόπουλος, Α. (2020), Οι Ύποπτες σχέσεις της Palantir με την Ελληνική Κυβέρνηση, Εφημερίδα των Συντακτών, 25.12.2020 https://www.efsyn.gr/politiki/274455_oi-ypoptes-sheseis-tis-palantir-me-tin-elliniki-kybernisi

Δουζίνας Κ. (2020), Η Βιοπολιτική της Επιδημίας, Εφημερίδα των Συντακτών, 30.03.2020, https://tinyurl.com/y4bp97dj

Foucault, M. (2012), Η Γέννηση της Βιοπολιτικής, Αθήνα, Πλέθρον

Κοντιάδης, Ξ. (2020), Πανδημία, Πολιτική και Δικαιώματα. Ο Κόσμος μετά τον Covid-19, Αθήνα, Καστανιώτης.

Σαματάς, Μ. επιμ. (2010) Όψεις της Νέας Παρακολούθησης: Διεθνείς και Ελληνικές Προσεγγίσεις, Αθήνα: Βιβλιόραμα.

Τριανταφύλλου Ε. (2020), Η αμφιλεγόμενη Palantir Technologies και το Κρυφό σύμφωνο με την ελληνική κυβέρνηση, Insidestory, 16/12/2020 https://insidestory.gr/article/covid19-i-amfilegomeni-palantir-synergasia-elliniki- kyvernisi

Ξενόγλωσση βιβλιογραφία

Amnesty International (2020) Norway: Halt to COVID-19 Contact Tracing App a Major Win for Privacy https://www.amnesty.org/en/latest/news/2020/06/norway-covid19-contact-tracing-app-privacy-win/

Bhadani A.K. and Sinha A. (2020), A facemask detector using machine learning and image processing techniques. https://www.researchgate.net/publication/345972030

Biddle S.(2020), Coronavirus Monitoring Bracelets Flood the Market, Ready to Snitch on People Who Don't Distance. https://theintercept.com/2020/05/25/coronavirus-tracking-bracelets-monitors-surveillance-supercom/

Brayne S. (2017), Big Data Surveillance: The Case of Policing, *American Sociological Review* 2017, Vol. 82, No 5, pp. 977–1008. https://doi.org/10.1177/0003122417725865

Chymis, A. (2020), Artificial Intelligence in the Post-COVID-19 Era. *Homo Virtualis*, Vol. 3, No 2, pp. 55-67. doi: https://doi.org/10.12681/homvir.25449

Colombo E. (2020), Human Rights-inspired Governmentality. COVID-19 through a Human Dignity Perspective, *Critical Sociology,* pp. 1–11, https://doi.org/10.1177/0896920520971846

Crouch, C. (2004), *Post- Democracy*, Cambridge, Polity Press.

Dreyfuss J. (2020), Here's how Employers are Using Tech Tools to Keep a Close Watch on their Remote Workers. CNBC June 24, 2020. https://www.cnbc.com/2020/06/24/new-tech-tools-employers-are-using-to-keep watch-on-remote-workers.html

Eck K. and Hatz S. (2020), State Surveillance and the COVID-19 Crisis, *Journal of Human Rights*, Vol. 19, No 5, 603-612.

https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/14754835.2020.1816163?scroll=top&needAccess=true

Ecks St. (2020), Coronashock Capitalism: The Unintended Consequences of Radical Biopolitics, *Medical Anthropology Quarterly,* Volume 34, No 3 (Sept 2020), http://medanthroquarterly.org/2020/04/06/coronashock-capitalism-the-unintended-consequences-of-radical-biopolitics/

French M. and Monahan T. (2020). Dis-ease Surveillance: How Might Surveillance Studies address COVID-19, *Surveillance & Society,* Vol. 18, No 1, pp. 1-11. https://ojs.library.queensu.ca/index.php/surveillance-and-society/index

Harari N.Y. (2020), The World After Coronavirus. *Financial Times*, March 20, 2020, https://www.ft.com/content/19d90308-6858-11ea-a3c9-1fe6fedcca75

Law Library of Congress (2020)**,** Regulating Electronic Means to Fight the Spread of COVID-19, LL File No. 2020-019000, June 2020. https://www.loc.gov/law/help/coronavirus-apps/coronavirus-apps.pdf, https://tile.loc.gov/storageservices/service/ll/llglrd/2020714995/2020714995.pdf

McGee, H. Murphy, P. and Bradshaw, T. (2020), Coronavirus Apps: The Risk of Slipping into a Surveillance State, *Financial Times*, 27 April 2020. https://www.ft.com/content/d2609e26-8875-11ea-a01c-a28a3e3fbd33

Onezero (2020), We Mapped How the Coronavirus is Driving New Surveillance Programs Around the World, https://onezero.medium.com/the-pandemic-is-a-trojan-horse-for-surveillance-programs-around-the-world-887fa6f12ec9

Onishi N. and Meheeut C. (2020), France Weighs Its Love of Liberty in Fight Against Coronavirus, NYT, April 17, 2020. https://www.nytimes.com/2020/04/17/world/europe/coronavirus-france-digital-tracking.html?searchResultPosition=5

Shahbaz A. and Funk A. (2020), False Panacea: Abusive Surveillance in the Name of Public Health. https://freedomhouse.org/report/report-sub-page/2020/false-panacea-abusive-surveillance-name-public-health

Silverstein, R. (2020), Israel is Militarising and Monetising the COVID-19 Pandemic, *The Wire,* 20 April. https://thewire.in/world/israel-is-militarising-and-monetising-the-covid-19-pandemic

Stanley J., Granick, Stiusa J. (2020), The Limits of Location Tracking in an Epidemic.https://www.aclu.org/report/aclu-white-paper-limits-location-tracking-epidemic (18 June 2020).

United Nations (2020a), *COVID-19 and Human Rights: We Are All in This Together*.https://www.un.org/en/un-coronavirus-communications-team/we-are-all-together-human-rights-and-covid-19-response-and (28 July 2020).

United Nations (2020b), Disease *Pandemics and the Freedom of Opinion and Expression*. UN Doc. A/HRC/44/49. https://www.ohchr.org/EN/Issues/FreedomOpinion/Pages/ReportDiseasePandemic s.aspx ,(17 August 2020).

Wagner M. Moore, A.W. and Aryel, R.M. eds (2006), *Handbook of Biosurveillance*, London, Elsevier

World Health Organization-WHO (2020a), Coronavirus Disease (COVID-19) Dashboard, https://perma.cc/567D-J854

World Health Organization-WHO (2020b), *Working Together to Tackle the 'Infodemic*.'https://www.euro.who.int/en/health-topics/Health-systems/pages/news/news/2020/6/working-together-to-tackle-the-infodemic (28 July 2020).

Zuboff, S. (2019), *The Age of Surveillance Capitalism: The Fight for a Human Future at the New Frontier of Power*, N.Y., Public Affairs.

Η ΕΤΑΙΡΙΚΗ ΠΑΡΑΚΟΛΟΥΘΗΣΗ ΚΑΙ Ο «ΠΑΝΟΠΤΙΚΟΣ ΚΑΠΙΤΑΛΙΣΜΟΣ» ΩΣ ΑΠΕΙΛΕΣ ΓΙΑ ΤΙΣ ΠΡΟΣΩΠΙΚΕΣ ΕΛΕΥΘΕΡΙΕΣ ΚΑΙ ΤΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ

Μηνάς Σαματάς

Ομότιμος Καθηγητής Κοινωνιολογίας, Πανεπιστήμιο Κρήτης

Περίληψη

Η εισήγηση αυτή επικεντρώνεται στην ψηφιακή εταιρική παρακολούθηση (digital corporate surveillance) των καταναλωτών από τις μεγάλες τεχνολογικές εταιρίες Google, Amazon, Facebook, Apple και Microsoft, γνωστές ως GAFAM, και συνεργαζόμενες εταιρίες εκμετάλλευσης δεδομένων. Με μεθόδους Τεχνητής Νοημοσύνης (ΤΝ) οι εταιρίες αυτές συλλέγουν και αναλύουν με αλγόριθμους προγνωστικής ανάλυσης (predictive analytics) μεγάλους όγκους δεδομένων (Big Data) για να κατασκευάζουν καταναλωτικά προφίλ, ώστε να μπορούν να προβλέπουν και να επηρεάζουν τις καταναλωτικές, και όχι μόνο, συμπεριφορές των πελατών τους. Η εταιρική παρακολούθηση έχει εξελιχτεί σε μια ασύμμετρη δράση υπέρ των εταιρειών σε βάρος των πελατών / χρηστών / πολιτών. Αποτελεί βασικό μηχανισμό του «πανοπτικού καπιταλισμού» (surveillance capitalism) (Zuboff 2019) που εξελίσσεται εκτός δημοκρατικού ελέγχου, υπονομεύει τη δημοκρατική διακυβέρνηση και καταργεί την αυτοδιάθεση των ατόμων με μαζική χειραγώγηση μέσω μιας «αγοράς της προσοχής» αλλά και του εθισμού. Παρακάτω εξετάζουμε αναλυτικότερα την εταιρική παρακολούθηση ως μια πολύ κερδοφόρα βιομηχανία εκμετάλλευσης προσωπικών δεδομένων, καθώς και ενδεικτικές περιπτώσεις παραβιάσεων προσωπικών δεδομένων από τις μεγάλες τεχνολογικές εταιρίες, μόνο για το έτος 2019, για να τεκμηριώσουμε τις συμπερασματικές μας παρατηρήσεις αναφορικά με τους κινδύνους της εταιρικής παρακολούθησης και του πανοπτικού καπιταλισμού για τις προσωπικές ελευθερίες και τη δημοκρατία.

Λέξεις κλειδιά: Εταιρική Παρακολούθηση, GAFAM, Πανοπτικός Καπιταλισμός, Τεχνητή Νοημοσύνη, Δημοκρατία

CORPORATE SURVEILLANCE AND “PANOPTIC CAPITALISM” AS THREATS TO PERSONAL FREEDOMS AND DEMOCRACY

Minas Samatas

Emeritus Professor of Sociology, University of Crete

Abstract

This presentation focuses on digital corporate surveillance of consumers by the major technology companies Google, Amazon, Facebook, Apple and Microsoft, known as GAFAM, and other data companies. Using Artificial Intelligence (AI) methods, these companies collect and analyze Big Data with predictive analytics algorithms to create consumer profiles to predict and influence the consumer, and not only, behavior of their customers. Corporate surveillance has evolved into an asymmetric action in favor of companies to the detriment of

customers / users / citizens and it is a key mechanism of "surveillance capitalism" (Zuboff 2019), that escapes democratic controls, undermines democratic governance and abolishes self-determination of people with massive manipulation through a "market of attention" but also of addiction. Furthermore, we examine in more detail the corporate surveillance as a very profitable industry of personal data exploitation, and some indicative cases of personal data breaches by GAFAM companies, for the year 2019 alone, to substantiate our concluding remarks regarding the risks of corporate surveillance and surveillance capitalism for personal freedoms and democracy.

Key words: Corporate Surveillance, GAFAM, Panoptic Capitalism, Artificial Intelligence, Democracy

Εισαγωγή: Η εταιρική παρακολούθηση (Corporate Surveillance) στο πλαίσιο του «πανοπτικού καπιταλισμού»

Η σύγχρονη εταιρική παρακολούθηση (corporate surveillance) είναι μια βασική λειτουργία των μεγάλων εταιριών στο πλαίσιο του «πανοπτικού καπιταλισμού» και της ψηφιακής οικονομίας. Αφορά τη συλλογή κι επεξεργασία προσωπικών δεδομένων των υπαλλήλων, ανταγωνιστών και πελατών των εταιριών αυτών, για να ενισχύσουν την παραγωγικότητα και κερδοφορία τους. Συγκεκριμένα, οι μεγάλες εργοδοτικές εταιρίες για λόγους παραγωγικότητας παρακολουθούν στενά τους υπαλλήλους τους με προηγμένες τεχνολογίες επεξεργασίας προσωπικών και βιομετρικών δεδομένων, αισθητήρες και γεωεντοπιστές (GPS), διαβάζοντας ακόμη και το ηλεκτρονικό ταχυδρομείο τους, κλπ (Harbert 2019). Ο φόβος της ανεργίας αναγκάζει πολλούς εργαζόμενους να αποδέχονται την παρακολούθησή τους, ακόμη και όταν αυτοί εργάζονται λόγω της πανδημίας από απόσταση στο σπίτι τους (Dreyfuss 2020).

Στις μεγάλες τεχνολογικές εταιρίες όπως στην Amazon, η παρακολούθηση των υπαλλήλων έχει πάρει απάνθρωπες διαστάσεις με ένα βραχιόλι υπερήχων που μπορεί να παρακολουθεί κάθε τους κίνηση, ν' ανιχνεύσει την ακριβή τοποθεσία τους, την αλληλεπίδρασή τους, κλπ (Lecher 2019). Όμως εδώ δεν θα αναφερθούμε περισσότερο στην παρακολούθηση των υπαλλήλων, ούτε στην εταιρική κατασκοπία (corporate espionage) σε βάρος ανταγωνιστριών εταιριών, που ομοιάζει με την κατασκοπία που κάνουν τα έθνη κράτη (Fruhlinger 2018).

Η εισήγηση αυτή επικεντρώνεται στην ψηφιακή εταιρική παρακολούθηση των καταναλωτών με τις τελευταίες μεθόδους Τεχνητής Νοημοσύνης (ΤΝ) που δίνουν τη δυνατότητα στις εταιρίες να συλλέγουν και να αναλύουν με αλγόριθμους μεγάλους όγκους δεδομένων (Big Data) για να δημιουργούν καταναλωτικά προφίλ, ώστε να μπορούν να προβλέπουν και να επηρεάζουν τις καταναλωτικές, και όχι μόνο, συμπεριφορές των πελατών τους. Όμως ο σκοπός της σύγχρονης εταιρικής παρακολούθησης των καταναλωτών δεν είναι μόνο η διαφήμιση και η προώθηση αγορών (marketing) αλλά, με βάση τα προσωπικά τους δεδομένα, η ανακατασκευή των επιλογών, συνηθειών, της συμπεριφοράς και του τρόπου ζωής των, προκειμένου να τους επιβάλλει ένα υπαγορευμένο καταναλωτικό προφίλ (Frericks 2019). Πράγματι, όπως θα δείξουμε παρακάτω, η σύγχρονη εταιρική παρακολούθηση έχει εξελιχτεί σε μια ασύμμετρη δράση υπέρ των εταιρειών σε βάρος των πελατών τους, η οποία για λόγους κέρδους χρησιμοποιεί τις τελευταίες αλγοριθμικές τεχνικές παρακολούθησης, δηλαδή «έξυπνες» μεθοδολογίες προγνωστικής ανάλυσης (predictive analytics) ώστε να μπορεί να αποκαλύπτει

ακόμη και τα μυστικά των πελατών τους, να προβλέπει και να επηρεάζει τις μελλοντικές τους συμπεριφορές (Duhigg 2012). Οι προηγμένες τεχνικές παρακολούθησης όπως η «εξόρυξη δεδομένων» (data mining), η χρήση λογισμικών cookies και καρτών επιβράβευσης (loyalty cards) μπορούν να καταγράφουν αυτόματα τις αγοραστικές επιλογές και συνήθειες των πελατών, την τοποθεσία τους και τις μεθόδους πληρωμής, ώστε να μπορούν να τους στοχεύουν κυρίως με διαφημίσεις (Gilliom and Monahan 2013). Η έλευση των έξυπνων κινητών τηλεφώνων (smartphones), των Μέσων Κοινωνικής Δικτύωσης, το Διαδίκτυο των Πραγμάτων (IoT) με τη διαδικτύωση των συσκευών, καθώς και οι ηλεκτρονικές πλατφόρμες έχουν συμβάλλει στη μεγάλη ψηφιακή μετάδοση δεδομένων (datafication) στην κοινωνία στον 21^{ο} αιώνα (van Dijck 2014).

Οι μεγάλες τεχνολογικές εταιρίες Google, Amazon, Facebook, Apple και Microsoft γνωστές ως GAFAM, είναι οι πρωταγωνιστές του «πανοπτικού καπιταλισμού» (surveillance capitalism), ο οποίος σύμφωνα με την Shoshana Zuboff (2019) αντιπροσωπεύει μια νέα μορφή καπιταλιστικής συσσώρευσης, που αναφέρεται κυρίως στην εμπορευματοποίηση των προσωπικών δεδομένων με βασικό σκοπό το κέρδος.[1]

Είναι μια νέα μορφή πληροφοριακού καπιταλισμού που στοχεύει στην πρόβλεψη και τροποποίηση της ανθρώπινης συμπεριφοράς ως μέσου παραγωγής κερδών, και αποτελεί το θεμελιώδες πλαίσιο μιας οικονομίας παρακολούθησης» αφού στον σημερινό κόσμο, σχεδόν κάθε πτυχή της ανθρώπινης ζωής γίνεται ορατή, γνωστή και κοινοποιήσιμη (Ζούμποφ 20 2020). Οι πληροφορίες που συλλέγουν οι εταιρίες GAFAM και οι συνεργαζόμενες εταιρίες, τους παρέχουν ένα βαθύτερο επίπεδο γνώσης για τους πελάτες τους, αφού τους παρακολουθούν οπουδήποτε και ανά πάσα στιγμή, τους αξιολογούν, βαθμολογούν και προσαρμόζουν την αξιολόγησή τους σε πραγματικό χρόνο, για να μεταπωλήσουν τα χαρακτηριστικά τους σε άλλους διαφημιζόμενους. Οι συμπεριφορές, τα ενδιαφέροντα, οι ιδέες και τα συναισθήματα των ανθρώπων, όπως αυτά εκφράζονται ψηφιακά, μετατρέπονται σε εμπορεύματα για να πουληθούν πάλι με κέρδος σε αυτούς. Δεδομένα τοποθεσίας (για το πού βρισκόμαστε), μετακίνησης (πού πηγαίνουμε), συναισθημάτων (πώς αισθανόμαστε), κλπ. όπως οι λεπτομέρειες της οδήγησής μας και οι συνθήκες του οχήματός μας μετατρέπονται σε πηγές κέρδους από «δωρεάν» υπηρεσίες επικοινωνίας και ασφάλειας (Sonenberg 2019). Όμως οι χρήστες και γενικά τα υποκείμενα δεδομένων (Data Subjects) δεν γνωρίζουν την αξία των προσωπικών τους πληροφοριών που παρέχουν δωρεάν, εκούσια ή ακούσια, συχνά εν αγνοία τους και χωρίς τη συναίνεσή τους. Έτσι τα δεδομένα τους έχουν γίνει ένα κανονικό νόμισμα πληρωμής των «δωρεάν» ψηφιακών υπηρεσιών, οι οποίες είναι ταυτόχρονα ισχυρά εργαλεία παρακολούθησής τους (van Dijck 2014).

Θα πρέπει επίσης να σημειωθεί ότι η εταιρική παρακολούθηση, ιδίως μετά την 11/9/2001 είναι για λόγους ασφάλειας συνεργάσιμη με την κρατική παρακολούθηση, του κρατικού Big Brother, ο οποίος μαζί με τις μεγάλες εταιρίες (Big Business) εκμεταλλεύονται όλα τα «Big Data». Η συνεργασία αυτή έχει εξελίξει το παραδοσιακό «Στρατιωτικό-Βιομηχανικό Σύμπλεγμα» (military–industrial complex) σε ένα «Βιομηχανικό Σύμπλεγμα Παρακολούθησης» (Surveillance - Industrial Complex) (Ball and Snider, 2013), και σε ένα ευρύτερο «Σύμπλεγμα (εκμετάλλευσης) δεδομένων» (Data Complex) που εκφράζει μια άτυπη συνεργασία μεταξύ του στρατιωτικού τομέα και της πολεμικής βιομηχανίας, και των εταιρειών υψηλής

τεχνολογίας, αλλά και ερευνητικών κέντρων και πανεπιστημίων (Van Dijck 2014).

Παρακάτω εξετάζουμε αναλυτικότερα την εταιρική παρακολούθηση ως μια πολύ κερδοφόρα βιομηχανία εκμετάλλευσης προσωπικών δεδομένων, καθώς και ενδεικτικές περιπτώσεις παραβιάσεων προσωπικών δεδομένων από τις μεγάλες τεχνολογικές εταιρίες για το έτος 2019 και μόνο, για να τεκμηριώσουμε τις συμπερασματικές μας παρατηρήσεις, αναφορικά με τους κινδύνους της εταιρικής παρακολούθησης και τις απειλές του πανοπτικού καπιταλισμού για τις προσωπικές ελευθερίες και τη δημοκρατία.

Μια εξαιρετικά κερδοφόρα βιομηχανία εκμετάλλευσης προσωπικών δεδομένων

Την πρώτη εικοσαετία του 21ου αιώνα οι επιχειρηματικοί τεχνολογικοί κολοσσοί GAFAM και γενικά οι λεγόμενες Big Tech μπόρεσαν με ψηφιακές τεχνολογίες αιχμής να παρακολουθούν, περισσότερο από ποτέ, σχεδόν κάθε πτυχή της ζωής των ανθρώπων, δημιουργώντας μια πάρα πολύ επικερδή βιομηχανία εκμετάλλευσης προσωπικών δεδομένων. Ένα ανεξάρτητο ερευνητικό ινστιτούτο με έδρα τη Βιέννη της Αυστρίας, το «Cracked Labs», διεξήγαγε μια ενδελεχή έρευνα που δημοσιοποίησε το 2017 διαφωτίζοντας τις κρυφές ροές δεδομένων μεταξύ συγκεκριμένων εταιριών δεδομένων και τεκμηριώνοντας τη δομή και το εύρος της σημερινής ψηφιακής παρακολούθησης στην καθημερινή ζωή. Εκτός τις GAFAM, άγνωστες ακόμη εταιρίες στο ευρύ κοινό όπως Experian, Equifax, TransUnion, Acxion, Oracle, και πολλές άλλες εταιρίες εκμετάλλευσης καταναλωτικών δεδομένων (Consumer Data Brokers) πρωταγωνιστούν σε αυτή τη βιομηχανία. Στην έκθεση της έρευνας σημειώνεται ότι η σχέση μεταξύ εταιρειών δεδομένων και ατόμων συγκρίνεται με ένα παιχνίδι πόκερ όπου ένας από τους παίκτες έχει όλα τα χαρτιά του ανοιχτά και ο άλλος κρατά τα δικά του του κλειστά… Έτσι, *«οι εταιρείες μπορούν συστηματικά με απεριόριστη ψηφιακή παρακολούθηση και αξιολόγηση να καταχραστούν τον άνευ προηγουμένου πλούτο δεδομένων των πελατών τους για δικό τους οικονομικό πλεονέκτημα».* Η διαδικασία αυτή παραμένει αδιαφανής για τους περισσότερους ψηφιακούς χρήστες και είναι ασύμμετρα άνιση σε βάρος τους, αφού τα προσωπικά τους δεδομένα γίνονται «καύσιμα» κερδοφορίας των εταιριών. Ο στόχος της σχετικής έκθεσης είναι να βοηθήσει στην εξάλειψη αυτής της ασυμμετρίας (Wolfie 2017).

Οι τεχνολογικές εξελίξεις που έχουν επιταχύνει τις δυνατότητες της παραδοσιακής συλλογής καταναλωτικών και πιστωτικών δεδομένων σε μια ψηφιακή επιχειρηματική παρακολούθηση (digital corporate surveillance) αφορούν τη μεγάλη ανάπτυξη του Διαδικτύου, των Μέσων Κοινωνικής Δικτύωσης, των έξυπνων κινητών τηλεφώνων και της διαδικτυακής διαφήμισης. Με τη χρήση Τεχνητής Νοημοσύνης (ΤΝ) και της αλγοριθμικής συλλογής και επεξεργασίας τεράστιων ποσοτήτων δεδομένων (Big Data), δημιουργείται ένα νέο ψηφιακό σύστημα παρακολούθησης δεδομένων Dataveillance ή «αρχειο-παρακολούθηση» (Σαματάς, 2010: 210) και κατασκευής καταναλωτικών προφίλ σύγκρισης, πρόβλεψης και υπαγόρευσης συμπεριφοράς (van Dijck 2014).

Η είσοδος σένα ιστότοπο ή η λειτουργία του έξυπνου τηλεφώνου μπορεί αυτόματα να ενεργοποιεί μια μεγάλη ποικιλία ανταλλαγής δεδομένων σε πολλές εταιρείες και, ως εκ τούτου να συμβάλει στην επιρροή και στην κατασκευή προφίλ

ενός ατόμου, αλλά και στη μελλοντική του συμπεριφορά. Όμως, αυτές οι αυτοματοποιημένες, αλγοριθμικές αξιολογήσεις, ταξινομήσεις και προβλέψεις μιας προσωπικής συμπεριφοράς οδηγούν σε διακρίσεις, ενισχύουν τις υπάρχουσες ανισότητες και έχουν και άλλες συνέπειες πέραν της παραβίασης της ιδιωτικής ζωής (Wolfie 2017).

Το 2007 ήταν έτος καμπής για τη βιομηχανία δεδομένων, όταν η Apple παρουσίασε το smartphone, το Facebook έφτασε τα 30 εκατομμύρια χρήστες και εταιρείες σε διαδικτυακές διαφημίσεις (Ad Tech) άρχισαν να στοχεύουν με τα γνωστά προγράμματα “cookies” διαφημίσεις σε εξατομικευμένους χρήστες του Διαδικτύου βάσει δεδομένων σχετικά με τις ατομικές προτιμήσεις και τα ενδιαφέροντά τους. Η διεισδυτική μηχανή παρακολούθησης που έχει αναπτυχθεί για τη διαδικτυακή διαφήμιση σε πραγματικό χρόνο επεκτείνεται γρήγορα και σε άλλους τομείς, από την τιμολόγηση, τη βαθμολόγηση πιστώσεων και τη διαχείριση ασφαλιστικών κινδύνων, έως και την πολιτική επικοινωνία. Μάλιστα με την ανάπτυξη του του Διαδικτύου των πάντων (Internet of Everything, IoE), δηλαδή την ηλεκτρονικά «έξυπνη διασύνδεση ανθρώπων, διεργασιών, δεδομένων και πραγμάτων (Banafa 2016), οι εταιρίες αυτές μπορούν στο πλαίσιο του πανοπτικού καπιταλισμού να βγάζουν τεράστια κέρδη από τα προσωπικά δεδομένα, που είναι πιο πολύτιμα από τα προϊόντα και τις υπηρεσίες που προωθούν (O’Connor 2019).

Με την τεχνητή νοημοσύνη και την αλγοριθμική ανάλυση δεδομένων μπορούν να «αλιευθούν» και να αξιολογηθούν αυθαίρετα, εν αγνοία και συχνά με προκατάληψη, πολλές πτυχές της προσωπικότητας και ευαίσθητα δεδομένα του ψηφιακού χρήστη, όπως εθνικότητα, θρησκευτικές και πολιτικές απόψεις, οικογενειακές ή προσωπικές σχέσεις, σεξουαλικός προσανατολισμός, υγεία, χρήση αλκοόλ, τσιγάρου ή και ναρκωτικών, κλπ. Αλλά μπορούν αποκαλυφθούν ακόμη και τα συναισθήματά του για κάποιο πρόσωπο, γεγονός, προϊόν ή υπηρεσία, χαρακτηριστικά της προσωπικότητάς του, όπως παρορμητικότητα, συναισθηματική σταθερότητα, ικανοποίηση ζωής και ψυχοσωματική κατάσταση, κατάθλιψη, νευρικότητα, άγχος, κόπωση, καθώς επίσης «εξόρυξη γνώμης» (sentiment analysis και opinion mining) (Snider 2017).

Ενδεικτικές περιπτώσεις παραβιάσεων προσωπικών δεδομένων από τις μεγάλες τεχνολογικές εταιρίες, μόνο για το έτος 2019

Παραβιάσεις από τα έξυπνα κινητά τηλέφωνα (smartphones) και τα δεδομένα τοποθεσίας

Τα smartphone είναι πιθανώς οι μεγαλύτεροι συντελεστές στην εταιρική παρακολούθηση αφού παρέχουν λεπτομερείς πληροφορίες για την καθημερινή ζωή και την προσωπικότητα των χρηστών (Ng 2020). Συμβάλουν στην ανάπτυξη της οικονομίας της προσοχής, η οποία σταδιακά μετατρέπεται σε οικονομία εθισμού (Πατινό 2019). Και επειδή οι περισσότερες εφαρμογές απαιτούν από τους χρήστες να έχουν λογαριασμό Microsoft, Google ή Apple, η συσκευή τους συνδέεται αυτόματα με αναγνωριστικό των εταιριών αυτών, χωρίς οι χρήστες να γνωρίζουν τον τρόπο και σε ποιους ακριβώς ανταλλάσσονται ή και μεταπωλούνται τα δεδομένα τους. Για παράδειγμα, ο προγραμματιστής της υπηρεσίας γεωγραφικής τοποθεσίας (geolocation) για το smartphone μπορεί να πουλήσει τα δεδομένα της καθημερινής τοποθεσίας του χρήστη στα τοπικά καταστήματα της τοποθεσίας του μαζί με τον

αριθμό τηλεφώνου του, ώστε, αυτά να μπορούν να του στέλνουν προσκλήσεις και διαφημίσεις.[2]

Μόλις στις 19 Δεκεμβρίου 2019, η έγκριτη εφημερίδα *New York Times* (NYT) δημοσίευσε μια εκπληκτικά τεκμηριωμένη αποκάλυψη με τίτλο *« Ένα Έθνος υπό παρακολούθηση (One Nation, Tracked): Μια έρευνα στη βιομηχανία εντοπισμού των έξυπνων τηλεφώνων»,* αποκαλύπτοντας ότι σε μια και μόνο τράπεζα δεδομένων που ήρθε στην κατοχή της εφημερίδας είχαν καταχωρηθεί οι επικοινωνίες 12 εκατομμυρίων τηλεφώνων (smartphones) με πάνω από 50 δισεκατομμύρια τοποθεσίες Αμερικανών πολιτών και αξιωματούχων του Λευκού Οίκου και Πενταγώνου, καθώς αυτοί μετακινούνταν μέσω αρκετών μεγαλουπόλεων στη διάρκεια μερικών μηνών του 2016 – 2017. Η εισαγωγή της έρευνας των *NYT* τονίζει ότι *«Κάθε λεπτό κάθε μέρας, παντού στον πλανήτη, δεκάδες εταιρείες - σε μεγάλο βαθμό ανεξέλεγκτες- καταγράφουν τις κινήσεις δεκάδων εκατομμυρίων ανθρώπων με κινητά τηλέφωνα και αποθηκεύουν τις πληροφορίες σε γιγαντιαία αρχεία δεδομένων»*, και καταλήγει: «*Αν θα μπορούσατε να βλέπατε το πλήρες αρχείο ίσως να μην χρησιμοποιήσετε ξανά το κινητό σας με τον ίδιο τρόπο»* (Thompson and Warzel 2019).

Παραβιάσεις από την «Μεγάλη αδελφή» Google

Η Google γνωρίζει πολύ περισσότερα για τους ψηφιακούς χρήστες απ' ό,τι αυτοί γνωρίζουν για τους εαυτούς τους Πράγματι, οι περισσότεροι χρήστες του μηχανισμού αναζήτησης Google Search δεν αντιλαμβάνονται ότι μ' ένα άτυπο συμβόλαιο μαζί της η «δωρεάν» υπηρεσία της αμείβεται με τα προσωπικά τους δεδομένα (Zuboff 2019).

Η Google, η οποία έχει εξελιχτεί ως η μεγαλύτερη από τις «μεγάλες αδελφές» εταιρείες επεξεργασίας δεδομένων (Thornton 2018), καταγγέλθηκε τον Ιανουάριο του 2019, από το Associated Press ότι οι εφαρμογές και ο ιστότοπος της παρακολουθούν τους χρήστες Android ακόμη και όταν έχουν απενεργοποιήσει το ιστορικό τοποθεσίας στα τηλέφωνά τους. Οι ίδιοι οι μηχανικοί της Google ενοχλήθηκαν από τον τρόπο με τον οποίο η εταιρεία παρακολούθησε κρυφά τις κινήσεις ατόμων που δεν ήθελαν να παρακολουθούνται, έως ότου μια έρευνα του Associated Press του 2018 αποκάλυψε τη σκιώδη παρακολούθηση (Liedtke 2020). Η εταιρεία έχει επίσης κατηγορηθεί ότι χρησιμοποίησε κατ' επανάληψη τα οχήματά της Street View για παράνομη συλλογή δεδομένων τοποθεσίας Wi-Fi από τηλέφωνα και υπολογιστές (Burdon and McKillop 2013). Τον Ιανουάριο του 2019 η αρμόδια Γαλλική Αρχή επέβαλλε στην Google το πρώτο ευρωπαϊκό πρόστιμο 57 εκατ. δολάρια για παραβίαση του Ευρωπαϊκού κανονισμού του Ευρωπαϊκού Κανονισμού Προστασίας Προσωπικών Δεδομένων GDPR. Επίσης τον Σεπτέμβριο του 2019 η Google κατηγορήθηκε από την Ιρλανδική Επιτροπή Προστασίας Δεδομένων ότι μέσω του συστήματος "Google'sDoubleClick/ Authorized Buyers Ad", που είναι ενεργό σε πάνω από 8.4 εκατ. ιστοσελίδες, μεταδίδει προσωπικά δεδομένα των επισκεπτών τους σε πάνω από 2000 διαφημιστικές εταιρείες χιλιάδες φορές κάθε μέρα (Ryan 2019).

Παραβιάσεις από την εταιρία Facebook

Το Facebook συνεργάζεται με 100 και πλέον εταιρείες κινητής τηλεφωνίας σε 50 χώρες για τη χρήση δεδομένων παρακολούθησης, αλιευμένα κατευθείαν από τα smartphones από το ίδιο το Facebook (Ng 2020). Τα δεδομένα περιλαμβάνουν όχι

μόνο τεχνικές πληροφορίες σχετικά με τις συσκευές των μελών του Facebook και τη χρήση Wi-Fi και δικτύων κινητής τηλεφωνίας, αλλά και τις προηγούμενες τοποθεσίες, τα ενδιαφέροντά τους, ακόμη και τις κοινωνικές τους ομάδες (Biddle 2019). Η Αμερικάνικη Ομοσπονδιακή Επιτροπή Εμπορίου (FTC) επέβαλε τον Ιούλιο 2019 στο Facebook να πληρώσει ένα πρόστιμο ρεκόρ ύψους 5 δις. δολαρίων και τροποποιήσεις σχετικά με το απόρρητο των χρηστών της, επειδή η εταιρεία του 2012 εξαπάτησε τους χρήστες σχετικά με την ικανότητά τους να ελέγχουν το απόρρητο των προσωπικών τους στοιχείων.[3]

Το Facebook έχει επίσης άτυπα συμβάλει και στην εκλογική αγορά δεδομένων, ή στη νέα εποχή «εκλογών με κατευθυνόμενα δεδομένα» (Data-driven elections) με σοβαρές αντιδημοκρατικές συνέπειες (Bennett and Lyon 2019). Το Facebook συμμετείχε στο σκάνδαλο της εταιρείας δεδομένων *Cambridge Analytica* το 2016, η οποία από το 2015 απέκτησε πρόσβαση στα προσωπικά δεδομένα και στο προφίλ 87 εκατ. χρηστών του Facebook χωρίς τη συγκατάθεσή τους, και τα χρησιμοποίησε για πολιτική διαφήμιση και προβολή υποψηφίων στη Βρετανία και κυρίως του Trump στις αμερικάνικες εκλογές 2016 (Chadwick 2018). Η νέα αυτή πολιτική αγορά χρησιμοποιεί ανάλυση δεδομένων των εκλογέων (voter analytics) για να τους κάνει πολιτική μικρο-στόχευση (political micro-targeting). Συλλέγουν (data-mining) και αναλύουν αλγοριθμικά από δημοφιλείς ιστοσελίδες τεράστιο όγκο δεδομένων (Big Data) πιθανών ψηφοφόρων, στέλνοντας στα κινητά τους τηλέφωνα στοχευμένες πολιτικές διαφημίσεις αλλά και ψεύτικες ειδήσεις (fake news), όχι τόσο για ν' αλλάξουν τις πεποιθήσεις τους, αλλά για να τις ενδυναμώσουν και να εξασφαλίσει την ψήφο τους. Έτσι, οι αλγόριθμοι μπορούν να δημιουργούν λεπτομερή προφίλ προσωπικότητας για να προβλέπουν αξιόπιστα συγκεκριμένες συμπεριφορές, καταναλωτών αλλά και εκλογέων (O'Connor 2019). Θα πρέπει βέβαια να τονιστεί ότι το σκάνδαλο της *Cambridge Analytica,* η οποία αν και κατέρρευσε το 2018 άφησε μια παρακαταθήκη παρακολούθησης σε βάρος της ελεύθερης βούλησης των πολιτών και της δημοκρατίας σε πολλές χώρες,[4] δεν ήταν θέμα παραβίασης των συστημάτων του Facebook, αλλά κανονικής λειτουργίας του, όπως δηλαδή αυτό σχεδιάστηκε ως ηλεκτρονική πλατφόρμα παρακολούθησης κι εκμετάλλευσης προσωπικών δεδομένων.

Άλλες σχετικές παραβιάσεις και διαπιστώσεις

Στην Κύπρο τον Νοέμβριο 2019 αποκαλύφθηκε παγίδευση της εφαρμογής *WhatsApp* σε 20 περίπου χώρες σε βάρος κορυφαίων πολιτικών και επιχειρηματιών, αν και η εφαρμογή αυτή διαφημίστηκε ως εντελώς ασφαλής και αγοράστηκε από την Facebook το 2014 για 19 δισ. δολάρια, έχοντας πλέον πάνω από 1.2 δισ. πελάτες παγκοσμίως.[5]

Λόγω συντομίας δεν αναφέρουμε παρόμοιες ή σχετικές παραβιάσεις από τις εταιρείες Apple, Amazon, Microsoft, Skype, Cloud και Twiter για το 2019. Όμως, είναι αξιοσημείωτο ότι τον περασμένο Ιούλιο η αρμόδια αρχή του Γερμανικού κρατιδίου του Έσσεν ανακοίνωσε καθολική απαγόρευση χρήσης της σουίτας Microsoft Office 365 και των Cloud υπηρεσιών της Microsoft από τα σχολεία του, λόγω παραβίασης του Ευρωπαϊκού Κανονισμού GDPR, « διότι αυτή εκθέτει προσωπικές πληροφορίες καθηγητών και μαθητών εν αγνοία τους σε πιθανή πρόσβαση από τις αμερικανικές αρχές» (www.gdpr.report/news/2019/07/16).

Οι παραπάνω σοβαρές παραβιάσεις προσωπικών δεδομένων από τους ψηφιακούς κολοσσούς GAFAM μόνο για το 2019: α. επικαιροποίησαν το ακανθώδες ζήτημα της προστασίας του απορρήτου στο Ίντερνετ, στα τηλέφωνα και στα Μέσα Κοινωνικής Δικτύωσης, το οποίο παραβιάζεται συστηματικά για λόγους ασφάλειας και κέρδους. β. τροφοδότησαν μαζικές εκκλήσεις για αυστηρότερες κυρώσεις, αν και τα πρόστιμα μερικών εκατομμυρίων, όπως π.χ. αυτά που η Google και η Facebook θα πληρώσουν στην Ευρώπη και στις ΗΠΑ είναι μικρά αναλογικά με τα τεράστια κέρδη τους. γ. επιβεβαίωσαν ότι οι παραπάνω παραβιάσεις δεν αποτελούν ατυχήματα ή περιστασιακές εκτροπές αυτοματοποιημένων (αλγοριθμικών) συστημάτων, αλλά *σκόπιμες πολιτικές* κερδοφόρας εκμετάλλευσης των προσωπικών δεδομένων στο πλαίσιο του παγκοσμιοποιημένου πληροφοριακού καπιταλισμού.[6]

Συμπερασματικές παρατηρήσεις: Ο πανοπτικός καπιταλισμός ενάντια στις ελευθερίες και στη δημοκρατία

Η επιχειρηματική παρακολούθηση των πελατών, ψηφιακών χρηστών και πολιτών από τους μεγάλους τεχνολογικούς κολοσσούς GAFAM και τον γαλαξία των συνεργαζόμενων επιχειρήσεων στο πλαίσιο του πανοπτικού καπιταλισμού, δεν αφορά μόνο την παραβίαση της ιδιωτικότητας (privacy), αλλά εγκυμονεί πλέον κινδύνους για την δημοκρατία (Haggerty and Samatas, Eds 2010). Διότι ο πανοπτικός καπιταλισμός σύμφωνα με την Zuboff (2019) εξελίσσεται χωρίς αντίσταση από τα κράτη ή τους πολίτες σε μια σοβαρή αντιδημοκρατική δύναμη, μια νέα μορφή «εργαλειοθηρικής» εξουσίας του **«**Big Other» ή καλύτερα της Μεγάλης Τεχνολογικής Επιχείρησης (Big Tech),[7] που λειτουργεί εκτός δημοκρατικού ελέγχου, ενισχύει τις κοινωνικές ανισότητες, υπονομεύει τη δημοκρατική διακυβέρνηση, και καταργεί την αυτοδιάθεση των ατόμων. Πράγματι, αυτό το νέο οικονομικό μοντέλο που χαρακτηρίζει την κοινωνία του 21ου αιώνα, με τη συγκέντρωση και εμπορευματοποίηση απεριόριστων προσωπικών πληροφοριών έχει αυξήσει την κερδοφορία και τη δύναμη των εταιρών GAFAM και έναντι κυρίαρχων κρατών, ξεφεύγοντας από κάθε έλεγχο (Sonenberg 2019). Η ανάλυση της Zuboff και το ερώτημα αν *«οδεύουμε προς ένα ολοκληρωτικό καπιταλισμό της παρακολούθησης;»* (O'Connor 2019) θα πρέπει να μας ανησυχήσουν, αν λάβουμε υπόψη μας ότι αυτό το νέο τύπου επιχειρηματικό μοντέλο του πανοπτικού καπιταλισμού, απειλεί τις δημοκρατικές κοινωνίες, όχι μόνο επειδή καταργεί το απόρρητο των προσωπικών δεδομένων και μπορεί να επηρεάζει ακόμη και τις εκλογές ηγετών, αλλά επειδή καλλιεργεί μια μαζική χειραγώγηση των πολιτών μέσω μιας «αγοράς της προσοχής» αλλά και του εθισμού (Πατινό 2019).

Η αδίστακτη μαζική εκμετάλλευση προσωπικών δεδομένων από τις εταιρίες για το κέρδος, και η εξέλιξη του κυβερνοχώρου σ' ένα τέλειο εργαλείο πανοπτικού ελέγχου των ανθρώπων δεν μπορεί να αυτορυθμιστεί από το «αόρατο χέρι» της αγοράς. Το έλλειμμα της προστασίας της ιδιωτικής ζωής, η πρόγνωση και η χειραγώγηση της συμπεριφοράς επιβάλλουν την αναγκαιότητα υπερκρατικής παρέμβασης στον κυβερνοχώρο για τον περιορισμό και τον έλεγχο των επιχειρηματικών πρακτικών «με μια άλλη κωδικοποίηση», ώστε να διατηρείται η ελευθερία, η δημοκρατία, η κοινωνική δικαιοσύνη και η ανθρώπινη αξιοπρέπεια (Lessing 1999).

Από τη σκοπιά των ψηφιακών πελατών, χρηστών, πολιτών (netizens) η διεισδυτική αλγοριθμική παρακολούθηση αν και πανταχού παρούσα παραμένει

αδιαφανής και ελάχιστα κατανοητή από τη συντριπτική πλειοψηφία των ανθρώπων, οι οποίοι αφελώς ή ακούσια εμπιστεύονται τις προσωπικές τους πληροφορίες στις εταιρικές πλατφόρμες. Οι ψηφιακοί καταναλωτές και χρήστες του Διαδικτύου με «click-to-agree» συμβάσεις χωρίς να γνωρίζουν το περιεχόμενο και τις συνέπειες τους, αποδέχονται ανυπόμονα την παρακολούθησή τους προκειμένου να έχουν πρόσβαση στις επιθυμητές υπηρεσίες. Έτσι, συμφωνούν μηχανικά να παρακολουθούνται σε όλες τις κινήσεις τους και να εκχωρούν τα προσωπικά τους δεδομένα σε αλγόριθμους που μπορούν να παράγουν προβλέψεις και επιρροές στη συμπεριφορά τους (Sonenberg 2019). Δεν αντιλαμβάνονται ότι εκούσια αλλά ασυνείδητα παγιδεύονται σε ένα είδος «χρυσού κλουβιού» όπου όλες οι επιθυμίες και οι ανάγκες τους ικανοποιούνται από μια «Μεγάλη Μητέρα», τη Google ή συνολικά τη GAFAM, ή την Big Tech «*που τους παρέχει αυτό που χρειάζονται, όταν το χρειάζονται»* και η οποία χάρη στη ψευδαίσθηση της δωρεάν πρόσβασης, ενισχύει τη χρήση των υπηρεσιών της και τη δύναμή της με πρακτικές καθημερινής εξάρτησης που συνεπάγονται εθισμό και συνεχή παρακολούθηση χωρίς αντίρρηση (Sonenberg 2019: 43). Επειδή τα ηλεκτρονικά «περιλαίμια», δηλαδή τα σύγχρονα μέσα παρακολούθησης, αποκτώνται εθελοντικά από τους καταναλωτές και συχνά η χρήση ψηφιακών υπηρεσιών απαιτεί ρητή συγκατάθεση τίθεται το ζήτημα της προσωπικής ευθύνης και της ελεύθερης επιλογής, στο πλαίσιο μιας ασύμμετρης σχέσης ισχύος μεταξύ ατόμων και εταιριών οι οποίες δεν επιτρέπουν στους χρήστες τους να λαμβάνουν ελεύθερα αποφάσεις και να ενεργούν αυτόνομα ως κυρίαρχα υποκείμενα (*ibid)*. Γι' αυτό υπάρχει ανάγκη για ένα πολύ πιο αυστηρό νομικό πλαίσιο για τις ψηφιακές πρακτικές των εταιριών και πολιτική βούληση στις ΗΠΑ και στην ΕΕ να επιβάλλουν βαριές κυρώσεις σε αυτές που θα επιφέρουν δραστική μείωση των κερδών, τη μόνη τιμωρία που αυτές καταλαβαίνουν.[8]

Ταυτόχρονα, οι περισσότεροι άνθρωποι έχουν όλο και λιγότερες επιλογές για να αντισταθούν στη δύναμη αυτού του οικοσυστήματος δεδομένων, αφού η άρνηση παροχής των δεδομένων τους ισοδυναμεί ουσιαστικά με τον αποκλεισμό τους από τη σύγχρονη ζωή. Ατομικά, οι συνειδητοποιημένοι ψηφιακοί χρήστες αποφεύγουν να εκθέτουν τα προσωπικά και ιδίως τα ευαίσθητα δεδομένα τους στο διαδίκτυο. Κάποιοι χρησιμοποιούν λογισμικά κρυπτογράφησης προστασίας του απορρήτου, και αποκλεισμού των cookies, χωρίς όμως εγγύηση. Αξιοσημείωτη είναι η δράση πολλών εθελοντικών οργανώσεων ΜΚΟ που αγωνίζονται ενάντια στην εταιρική παρακολούθηση και ενημερώνουν των πολίτες, όπως οι Privacy Collective, το Big Brother Watch, Privacy International, Open Rights Group, European Digital Rights, Statewatch, κ.αλ.

Η επιβολή διαφάνειας σχετικά με τις εταιρικές πρακτικές επεξεργασίας δεδομένων και η αγωγή των πολιτών, ιδίως των νέων, για την ασφαλή χρήση του Διαδικτύου παραμένουν βασικές προϋποθέσεις για την επίλυση της ασυμμετρίας ισχύος του σημερινού ψηφιακού κόσμου μεταξύ των εταιρειών και των ατόμων (Andrejevic 2014). Η Ζούμποφ αναφέρεται στο *«θάρρος του Όργουελ, ο οποίος καταγγέλλοντας τον Big Brother, απαιτεί από μας να αρνηθούμε να παραχωρήσουμε το μέλλον μας σε μια έκνομη εξουσία»* (του "Big Other" ή σήμερα της Big Tech), και τονίζει ότι πρέπει να αξιώσουμε *«το ψηφιακό μας μέλλον ως ανθρώπινο χώρο,…και έναν ψηφιακό καπιταλισμό, ο οποίος θα λειτουργεί ως δημοκρατική δύναμη αφοσιωμένη στους ανθρώπους που πρέπει να υπηρετεί και να υπερασπίζεται τον καταμερισμό της μάθησης στην κοινωνία ως πηγή γνήσιας δημοκρατικής ανανέωσης»*

(2020:689). Μήπως όμως η μέχρι τώρα διάρθρωση του «ψηφιακού καπιταλισμού» οδηγεί σε ανεξέλεγκτα ψηφιακά μονοπώλια και στην ιδιωτικοποίηση των κοινών αγαθών και των προσωπικών δεδομένων μας;

Συμπερασματικά, για να αποφύγουμε τον διαβρωτικό πανοπτικό έλεγχο από τους τεχνολογικούς κολοσσούς (Foer 2017) θα απαιτηθεί κατά τη γνώμη μας μια μεγάλη συλλογική προσπάθεια από κυβερνήσεις, υπερκρατικές ενώσεις, ΜΚΟ και ενεργούς πολίτες για την πραγματοποίηση μιας δημοκρατικής κοινωνίας της πληροφορίας, και μιας μετα-καπιταλιστικής, αλληλέγγυας, κοινωνικής οικονομίας των κοινών αγαθών. Ιδίως για τους νέους που παραμένουν προσκολλημένοι σε μικρές και μεγάλες οθόνες, και σε όσους-ες αυτο-εκτίθενται υπερβολικά στα Μέσα Κοινωνικής Δικτύωσης, χρειάζεται επειγόντως συνεχής ενημέρωση και ευαισθητοποίηση για την προστασία της ιδιωτικής τους ζωής και τους κινδύνους του διαδικτύου (Σαματάς 2020).

Σημειώσεις

1.Το βιβλίο της Shoshana Zuboff *Surveillance Capitalism* έχει μεταφραστεί στα ελληνικά ως «κατασκοπευτικός καπιταλισμός». Εκδόσεις Κασατανιώτη, 2019. Μετάφραση Γ. Μπέτσος. Επειδή ο όρος “κατασκοπία” παραπέμπει στις κρατικές μυστικές υπηρεσίες, προτιμότερος όρος θα ήταν «πανοπτικός καπιταλισμός» ή «καπιταλισμός της παρακολούθησης».

[2] Το «έξυπνο» κινητό τηλέφωνο (Smartphones) είναι τελικά πολύ σημαντικό για τους ανθρώπους, αν και είναι μηχανή που τους παρακολουθεί, συχνά χωρίς τη συναίνεσή τους (Ng 2020), και έρχεται τέταρτο όσον αφορά στο πόσο σημαντικό ρόλο παίζει στην καθημερινότητα των ανθρώπων, πίσω μόνο από την οικογένεια, τους φίλους και τα κατοικίδια (Wolfie 2017).

[3] Βλ. www.ftc.gov/news-events/press-releases/2019/07/ .

[4] Η εφημερίδα *Observer,* που είχε αποκαλύψει το σκάνδαλο της Cambridge Analytica το 2016, ανακοίνωσε στις 4 Ιαν. 2020 μια εκρηκτική διαρροή χιλιάδων εγγράφων της εταιρίας αυτής που αποκαλύπτουν τις λειτουργίες της και χειραγώγηση ψηφοφόρων σε 68 χώρες www.theguardian.com/uk-news/2020/jan/04).

[5] Για τις υποκλοπές αυτές και την εξέλιξη του *WhatsApp* δες περισσότερα στους ιστότοπους defenddemocracy.press και www.investopedia.com.

[6] Εκτιμάται ότι οι δαπάνες για την συλλογή και ανάλυσή μόνο των δεδομένων γεω-εντοπισμού με GPS αναμένεται να αυξηθούν στα 15 δισεκατομμύρια δολάρια το 2023 και σε 32.8 το 2027 από 8,35 το 2017 *Grant View Research*, February 2020.

[7]Η Ζούμποφ (2020) τον αναφέρει ως «Big Other» («Μεγάλο Αλλότριο»), ένα πανταχού παρόντα ψηφιακό μηχανισμό που παρακολουθεί, υπολογίζει και τροποποιεί την ανθρώπινη συμπεριφορά. «Η εργαλειοθηρική εξουσία (instrumentarian power) που ταυτίζεται με την ιδιοκτησία των μέσων συμπεριφορικής τροποποίησης που συνθέτει ο «(Μεγάλος Αλλότριος) γεννά ανενάως συσσωρευμένη γνώση για τους επιχειρηματίες του κατασκοπευτικού καπιταλισμού και ανενάως συρρικνούμενη ελευθερία για μας…» σελ. 500-1(μτφ. Γ. Μπέτσος).

[8] Η Amazon, η Apple και η Google έχουν ξοδεύσει εκατομμύρια το πρώτο εξάμηνο του 2020 σε «λομπίστες» συμφερόντων τους για να σταματήσουν την εναντίον τους αντιμονοπωλιακή ρύθμιση της Ευρωπαϊκής Ένωσης, τους νόμους για το απόρρητο

και τα πνευματικά δικαιώματα στο διαδίκτυο, καθώς και καταγγελίες για απειλές για τη δημοκρατία (Satariano and Stevis-Gridneff 2020).

Αναφορές

Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία

Ζούμποφ, Σ. (2019 2020), Η Εποχή του Κατασκοπευτικού Καπιταλισμού: Ο Αγώνας για ένα ανθρώπινο Μέλλον στο Μεταίχμιο της Νέας Εξουσίας. Αθήνα, Καστανιώτης.

Πατινό, Μ. (2019*), Ο Πολιτισμός του Χρυσόψαρου. Μικρή πραγματεία για την αγορά της προσοχής*, Αθήνα, Καστανιώτης

Σαματάς, Μ. (επιμ.) (2010), *Όψεις της Νέας Παρακολούθησης: Διεθνείς και Ελληνικές Προσεγγίσεις*, Αθήνα, Βιβλιόραμα.

Ξενόγλωσση βιβλιογραφία

Andrejevic M. (2014), Big data, big questions| the big data divide, *International Journal of Communication*, No 8, pp. 1673–1689.

Ball K. and Snider L. (eds.) (2013), *The Surveillance – Industrial Complex. A political economy of surveillance*, Oxon, Routledge.

Bennett, C. J. and Lyon, D. (2019), Data-driven elections: implications and challenges for democratic societies. *Internet Policy Review*, Vol. 8, No 4, pp.1-16. DOI: 10.14763/2019.4.1433

Burdon M. and McKillop A. (2013), The Google Street View WI-FI Scandal *Monash University Law Review*, Vol. 39, No 3. pp. 703 -738. https://www.monash.edu/__data/assets/pdf_file/0011/141230/vol-39-3-burdon and-mckillop.pdf

Foer Fr. (2017). World without mind. The existential threat of Big Tech, N.Y., Penguin Press.

Frericks Fr. (2019). Algorithmic surveillance, στο G. McHendry (ed.). *Key Concepts in Surveillance Studies*. https://tinyurl.com/y4c8omyh

Gilliom J. and Monahan T. (2013). *SuperVision: An introduction to the surveillance society,* Chicago, IL., The University of Chicago Press.

Haggerty K. and Samatas M. (eds.) (2010), *Surveillance and Democracy*, Oxfordshire, Routledge.

Lessing L. (1999), *CODE and Other Laws of Cyberspace*, New York, Basic Books

Schuilenburg, M. and Peeters, R. eds. (2020), *The Algorithmic Society: Technology, Power and Knowledge***,** Oxfordshire, Routledge.

Zuboff S. (2019), *The Age of Surveillance Capitalism: The Fight for a Human Future at the New Frontier of Power*, N.Y., Public Affairs.

Άρθρα από Ιστότοπους / Σύνδεσμους

Ελληνόγλωσσα

Σαματάς Μ. (2020), Γιατί οι τεχνολογικοί κολοσσοί παραβιάζουν τα προσωπικά μας δεδομένα; *Το ΒΗΜΑ της ΚΥΡΙΑΚΗΣ,* 28 Ιαν. 2020.

https://www.tovima.gr/2020/01/28/opinions/giati-oi-texnologikoi-kolossoi-paraviazoun-ta-prosopika-mas-dedomena/

Ξενόγλωσσα

Banafa A. (2016), The Internet of Everything (IoE). *OpenMind*, 29 Aug. 2016 https://www.bbvaopenmind.com/en/technology/digital-world/the-internet-of-everything-ioe/

Biddle S. (2019), Thanks to Facebook your cellphone company is watching you more closely than ever. *The Intercept*, May 20, 2019. https://theintercept.com/2019/05/20/facebook-data-phone-carriers-ads-credit-score/

Chadwick, P. (2018), This lawless world of online political ads is anti-democratic. *The Guardian,* October 7, 2018. https://www.theguardian.com/commentisfree/2018/oct/07/lawless-online-political-ads-anti-democratic

Dreyfuss J. (2020), Here's how employers are using tech tools to keep a close watch on their remote workers. *CNBC*, June 24, 2020 https://www.cnbc.com/2020/06/24/new-tech-tools-employers-are-using-to-keep-watch-on-remote-workers.html

Duhigg Ch. (2012), How Companies Learn Your Secrets. NYT, Feb. 16, 2012 https://www.nytimes.com/2012/02/19/magazine/shopping-habits.htm

Fruhlinger J. (2018), What is corporate espionage? Inside the murky world of private spying. *CSO*, Jul. 2. 2018. https://www.csoonline.com/article/3285726/what-is-corporate-espionage-inside-the-murky-world-of-private-spying.html

Harbert T. (2019), Watching the Workers. https://www.shrm.org/hr-today/news/all-things-work/pages/watching-the-workers.aspx

Lecher C. (2019), How Amazon automatically tracks and fires warehouse workers for 'productivity'. *The Verge,* Apr 25, 2019. https://www.theverge.com/2019/4/25/18516004/amazon-warehouse-fulfillment-centers-productivity-firing-terminations

Liedtke M. (2020), Google location-tracking tactics troubled its own engineers. *Associated Press*, Aug 27, 2020. https://apnews.com/article/5b2cfd39d9c5657748b6e140282f971a

Ng A. (2020), Your phone talks about you behind your back, *cnet*, Feb. 13, 2020. https://www.cnet.com/news/your-phone-talks-about-you-behind-your-back-these-researchers-are-listening-in/

O'Connor A. (2019), Surveillance Capitalism: Threat to Democracy. *Who What Why,* March 17, 2019. https://whowhatwhy.org/2019/03/17/surveillance-capitalism-threat-to-democracy/

Ryan J. (2019), Brave uncovers Google's GDPR workaround. *Brave*, Sept. 4, 2019. https://brave.com/google-gdpr-workaround/

Satariano, A. and Stevis-Gridneff, M. (2020), Big Tech turns its lobbyists loose on Europe, *NYT*, Dec. 14, 2020.

https://www.nytimes.com/2020/12/14/technology/big-tech-lobbying_europe.html?action

Schwarz A. (2019), You Should Have the Right to Sue Companies That Violate Your Privacy. *Electronic Frontier Foundation,* January 7, 2019. https://www.eff.org/deeplinks/2019/01/you-should-have-right-sue-companies-violate-your-privacy

Sonenberg Z. (2019), *The electronic and economic mass surveillance of GAFAM*. M.A. Thesis, UNIVERSITE PARIS-DAUPHINE. https://standblog.org/dc-blog/public/2019/Master_Thesis_-_Zuzanna_Sonenberg.pdf

Snider R. (2017), Using AI To Detect Emotions In Text. *UX Collective*, Febr. 21, 2017. https://uxdesign.cc/sentiment-analysis-how-it-works-and-how-to-use-it-for-ux-research-and-design-8fa90fc6a8cd

Thompson St. and Warzel Ch. (2019), "One Nation, Tracked." An investigation into the smartphone tracking industry. *New York Times*, Dec. 19, 2019. https://www.nytimes.com/interactive/2019/12/21/opinion/pasadena-smartphone-spying.html

Thornton, P. (2018), A critique of linguistic capitalism: provocation/intervention. *GeoHumanities.* https://linguisticgeography.files.wordpress.com/2018/07/a_critique_of_linguistic_capitalism_geohums_final_pt_edit_jc2_pt_73.pdf

Van Dijck J. (2014), Datafication, dataism and dataveillance: Big Data between scientific paradigm and ideology. *Surveillance and Society*, Vol12, No 2, pp. 197-208. https://ojs.library.queensu.ca/index.php/surveillance-and-society/article/view/datafication/datafic

Wolfie C. (2017), Corporate Surveillance in everyday life. A report by Cracked Labs, Vienna, June 2017. https://crackedlabs.org/en/corporate-surveillance

Η ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΚΡΙΣΗ ΩΣ ΠΑΡΑΓΟΝΤΑΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΑΝΑΔΥΣΗ ΕΝΟΣ ΝΕΟΥ ΚΥΜΑΤΟΣ ΣΤΟ ΣΥΓΧΡΟΝΟ ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΚΙΝΗΜΑΤΟΓΡΑΦΟ: Ο ΛΟΓΟΣ (DISCOURSE) ΤΩΝ ΚΡΙΤΙΚΩΝ ΚΙΝΗΜΑΤΟΓΡΑΦΟΥ

Ειρήνη Σηφάκη,[α] Αναστασία Στάμου,[β] Μαρία Παπαδοπούλου,[γ]

[α] Διδάσκουσα, Διοίκηση Πολιτισμικών Μονάδων, Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο
[β, γ] Ερευνήτρια, MSc Διοίκηση Πολιτισμικών Μονάδων

Περίληψη

Κατά την προηγούμενη δεκαετία, μεσούσης της πρόσφατης οικονομικής κρίσης, ο ελληνικός κινηματογράφος παρουσίασε ιδιαίτερη δυναμική και ορμή με την εμφάνιση μιας σειράς art-house ταινιών που καινοτομούν ως προς την αφήγηση, τη θεματική, τη γλώσσα και τους τρόπους σκηνοθεσίας και παραγωγής, γνωρίζουν διεθνείς διακρίσεις σε κινηματογραφικά φεστιβάλ και πυροδοτούν ποικίλα σχόλια σε παγκόσμιο επίπεδο. Μέσα από μια ανάλυση περιεχομένου δημοσιογραφικών κειμένων που δημοσιεύτηκαν την περίοδο 2009 – 2016 σε ελληνικά και ξένα ΜΜΕ το κείμενο αυτό επιχειρεί να ανιχνεύσει τις απόψεις Ελλήνων και ξένων κριτικών και δημοσιογράφων αναφορικά με τη σχέση του Νέου Κύματος και της οικονομικής συγκυρίας και κρίσης. Η πολιτισμική θεωρία παρέχει το ερμηνευτικό πλαίσιο ως προς τις επιμέρους διαδικασίες ανάδυσης και τις μετασχηματιστικές δυνάμεις του ευρύτερου κοινωνικού και οικονομικού περιβάλλοντος. Σύμφωνα με τα αποτελέσματα της έρευνας, η σχέση αυτή αναγνωρίζεται άλλοτε ως αιτιώδης, άλλοτε ως ερμηνευτική, άλλοτε ως συγκυριακή, ενώ κατά ορισμένους κριτικούς κινηματογράφου εντοπίζει παραδοξότητες. Σύμφωνα με τα κείμενα του Τύπου, οι σκηνοθέτες σε πολλές περιπτώσεις εμπνεύστηκαν από την κρίση ή ανέδειξαν πτυχές και επιδράσεις της στην κοινωνική ζωή της χώρας, σε άλλες περιπτώσεις επιχείρησαν να εξηγήσουν τα αίτια της εμφάνισής της και σε άλλες περιπτώσεις «εκμεταλλεύτηκαν» τη δυναμική της στο δημόσιο λόγο και το διεθνές ενδιαφέρον για την Ελλάδα.

Λέξεις κλειδιά: κινηματογραφική κριτική, οικονομική κρίση πολιτιστική αξιολόγηση, σύγχρονος ελληνικός κινηματογράφος, Greek Weird Wave, New Greek Wave.

THE ECONOMIC CRISIS AS A FACTOR FOR THE EMERGENCE OF A NEW WAVE IN CONTEMPORARY GREEK CINEMA ACCORDING TO FILM CRITICS DISCOURSE

Eirini Sifaki,[α] Anastasia Stamou,[β] Maria Papadopoulou,[γ]

[α] Associate tutor, Cultural Organizations Management, Hellenic Open University
[β, γ] Independent Researcher, Cultural Organizations Management (MSc)

Abstract

During the last decade, in the midst of the recent economic crisis, Greek cinema has shown particular dynamism and momentum with the appearance of a series of art-house films that innovate in terms of narration, theme, language and ways of directing and production, distinctions at film festivals and spark a variety of comments worldwide. Through a content analysis of journalistic texts published in the period 2009 - 2016 in Greek and foreign media,

this text attempts to detect the views of Greek and foreign critics and journalists regarding the relationship between the Greek New Wave and the economic situation and crisis. Cultural theory provides the interpretive framework for certain emerging processes and transformational forces of the wider social and economic environment. According to the results of the research, this relationship is at times recognized as causal, at some other as interpretive, or conjunctural, while according to some film critics it raises paradoxes. According to press texts, filmakers were inspired in many cases by the crisis or highlighted aspects and effects on the social life of the country, in other cases they tried to explain the reasons for its appearance and in other "exploited" its dynamics in public discourse and international interest about Greece.

Key words: film criticism, cultural evaluation, contemporary Greek cinema, Greek Weird Wave, New Greek Wave

Εισαγωγή

Η έννοια τις κρίσης και η ρητορική γύρω από αυτή έχει πυροδοτήσει, τα τελευταία χρόνια, πλείστες σχετικές συζητήσεις σε πολλά επιστημονικά πεδία τροφοδοτώντας μεταξύ άλλων και μία διερεύνηση γύρω από την κρίση νοήματος και αναπαράστασης διάφορων κοινωνικών μορφών και πολιτιστικών φαινομένων. Μπορεί η έννοια της κρίσης να δημιουργήσει εννοιολογικούς, καλλιτεχνικούς, πολιτικούς και πολιτιστικούς χώρους που αφηγούνται το παρόν με διαφορετικό τρόπο; Γεγονός είναι ότι η κρίση εμπλέκεται σε εναλλακτικές μορφές αναπαράστασης που είναι καλύτερα εξοπλισμένες για να εκφράσουν νέες μορφές υποκειμενικότητας και κοινωνικής και πολιτισμικής δράσης. Στόχος της μελέτης αυτής είναι να αναδειχθεί ο τρόπος με τον οποίο η οικονομική κρίση λειτούργησε ως παράγοντας για την ανάδυση ενός Νέου Κύματος στο σύγχρονο ελληνικό κινηματογράφο, εστιάζοντας στο λόγο (discourse) των κριτικών κινηματογράφου.

Κατά την προηγούμενη δεκαετία, μεσούσης της πρόσφατης οικονομικής κρίσης, η εγχώρια κινηματογραφία παρουσίασε ιδιαίτερη δυναμική και ορμή με την εμφάνιση μιας σειράς art-house ταινιών που εμφάνιζαν ιδιαίτερα, καινοτόμα χαρακτηριστικά ως προς την αφήγηση, τη θεματική, τη γλώσσα και τους τρόπους σκηνοθεσίας και παραγωγής, γνώρισαν διεθνείς διακρίσεις σε κινηματογραφικά φεστιβάλ και στάθηκαν αντικείμενο ποικίλου σχολιασμού σε παγκόσμιο επίπεδο. Η εισήγηση, στηριζόμενη στην ανάλυση περιεχομένου 186 δημοσιογραφικών κειμένων που δημοσιεύτηκαν την περίοδο 2009 – 2016 σε ελληνικά και ξένα ΜΜΕ, την περίοδο δηλαδή, που διαμορφώθηκε και άκμασε το Νέο Κύμα στο σύγχρονο ελληνικό κινηματογράφο, επιχειρεί να ανιχνεύσει τις απόψεις/λόγο (discourse) Ελλήνων και ξένων κριτικών κινηματογράφου και δημοσιογράφων αναφορικά με τη σχέση του Νέου Κύματος και της οικονομικής συγκυρίας και κρίσης.

Η εισήγηση αυτή αποτελεί μέρος μιας ευρύτερης έρευνας (Σηφάκη κ.ά. 2020) σχετικά με τους παράγοντες που συνέβαλαν ή/και ευνόησαν στην ανάδυση ενός Νέου Κύματος, εστιάζοντας στο ρόλο που διαδραμάτισαν στην καθιέρωσή του όχι μόνο ο κριτικός, αλλά και ο επιστημονικός λόγος όπως καταγράφηκε την ίδια περίοδο, αλλά και στη συμβολή της στρατηγικής μάρκετινγκ και επικοινωνίας στην πλαισίωση και προώθησή του, στοιχεία της οποίας εμφανώς συνδέονται και με την κριτική των ταινιών αυτών.

Στο σημείο αυτό, κρίνεται σκόπιμο να σημειώσουμε ότι στη βιβλιογραφία γίνεται μεγάλος λόγος σχετικά με την ύπαρξη ή όχι ενός νέου κύματος στο σύγχρονο

ελληνικό κινηματογράφο. Υπό τον όρο «Νέο Κύμα στον σύγχρονο ελληνικό κινηματογράφο» συμπεριλαμβάνουμε όλες τις διεργασίες των τελευταίων χρόνων που οδήγησαν στην ανάδυση μιας νέας γενιάς ανεξάρτητων δημιουργών, των οποίων το έργο συνομιλεί με μοντερνιστικές κινηματογραφικές τάσεις και διαμορφώθηκε μέσα από ένα σύνθετο πλέγμα παραγόντων διαμεσολάβησης ανάμεσα στους πολιτιστικούς δημιουργούς και τους τελικούς αποδέκτες αλλά και όσον αναφορά στην πλαισίωση και προώθηση του (Σηφάκη κ.ά. 2020). Υπό αυτό το πρίσμα δίδεται δηλαδή, έμφαση στους μη ειδολογικούς μηχανισμούς που συγκροτούν ένα κινηματογραφικό κίνημα ή κύμα – μεταξύ των οποίων και η έννοια της κρίσης – με τη στενή οικονομική της διάσταση αλλά και ως κριτική.

Η συμβολή διαφόρων θεσμικών και επικοινωνιακών παραγόντων είναι καθοριστική για την πορεία ενός νέου καλλιτεχνικού και δη κινηματογραφικού φαινομένου καθώς σχετίζεται άμεσα με την αποδοχή του από το κοινό (κατά πόσον, δηλαδή, συμφωνεί το κοινό ότι υπάρχει ένα νέο κύμα). Η αναγνώριση ενός Νέου Κύματος που απευθύνεται σε ένα πιο ειδικό κοινό και μάλιστα σε μια μικρή εθνική κινηματογραφία έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον να διερευνηθεί εάν και κατά πόσον συνδέεται με παράγοντες όπως οι καλλιτέχνες του είδους, οι επιστήμονες, οι κριτικοί και οι δημοσιογράφοι, οι θεσμικοί συντελεστές και άλλοι δρώντες του κινηματογραφικού πεδίου, οι οποίοι προσδίδουν αξία σε ένα καλλιτεχνικό-πολιτιστικό προϊόν (Baummann 2007). Ειδικότερα, ο κριτικός λόγος, ο οποίος, σύμφωνα με τον Shrum (1991: 351), μπορεί να αποτελεί τη βάση των σχηματισμένων απόψεων καθώς και των αλληλεπιδράσεων που αφορούν ένα αντικείμενο, αποτελεί ένα εξαιρετικό πεδίο ανάλυσης προκειμένου να εντοπισθούν στοιχεία αναγνώρισης και καθιέρωσης μιας νέας καλλιτεχνικής τάσης και να αναδειχθούν οι «στενές σχέσεις» της με την επικαιρότητα και το κοινωνικοοικονομικό πλαίσιο εντός του οποίου διαμορφώθηκε και εξελίχθηκε.

Θεωρητική συζήτηση

Η μέχρι σήμερα έρευνα έχει αποδείξει πως η αναγνώριση και καθιέρωση των καλλιτεχνικών προϊόντων και κινημάτων διαμορφώνεται μέσα από ένα σύνθετο πλέγμα παραγόντων διαμεσολάβησης ανάμεσα στους πολιτιστικούς δημιουργούς και τους τελικούς αποδέκτες. Στηριζόμενη σε θεωρίες διαφορετικών πεδίων της κοινωνιολογίας του πολιτισμού, η παρούσα μελέτη εκκινεί αξιοποιώντας πρωτίστως την πολιτισμική θεωρία και ιδιαίτερα την προσέγγιση της καλλιτεχνικής καθιέρωσης του Baumann (2007), για την ερμηνεία των επιμέρους διαδικασιών ανάδειξης ενός καλλιτεχνικού φαινομένου. Υπό τον όρο «χώρος ευκαιριών» (opportunity space) (Baumann 2007: 52) συμπυκνώνονται όχι μόνον οι ευνοϊκές συγκυρίες, αλλά και ευρύτερες συνθήκες και παράγοντες που εντοπίζονται στο γενικότερο κοινωνικό, πολιτικό και οικονομικό περιβάλλον καθώς και ενδογενείς παράγοντες που αφορούν στο εσωτερικό περιβάλλον του εξεταζόμενου κόσμου της τέχνης σ’ ένα δοσμένο χρονικό και χωρικό διάστημα. Ο καίριος νοηματικός άξονας αυτής της προσέγγισης είναι ότι ειδικότερα ορισμένοι εξωγενείς παράγοντες δύνανται να επιδράσουν στην πιθανότητα ένας κόσμος τέχνης να επιτύχει την επίτευξη καθιέρωσης.

Επιπροσθέτως, αξιοποιήθηκαν οι θεωρίες των πολιτισμικών σπουδών και του κόσμου της τέχνης (Becker 1982, Alloway 1984, DiMaggio 1982, Shrum 1991, Meyer and Minkoff 2004, Bourdieu 1993, Almeida 2003, Benford and Snow 2000, Jenkins et al. 2003, Meyer 2004), προκειμένου να αναδειχθεί το γεγονός ότι παρόλο που οι

δημιουργοί βρίσκονται συμβολικά στο επίκεντρο του κόσμου της τέχνης, η συμμετοχή τους σε δίκτυα συνεργασίας και η παράλληλη, επιτυχής δράση διαφορετικών συνεργατών και θεσμών διαδραματίζουν καθοριστικό ρόλο στην ανάδειξη του έργου τους και στην τοποθέτησή τους στο πλαίσιο καλλιτεχνικών ρευμάτων. Εξάλλου, ο «κόσμος της τέχνης» περιγράφεται ως ένα πλέγμα σχέσεων και ένα σύστημα πληροφορίας, η δυναμική του οποίου χαρακτηρίζεται από συνεχή κινητικότητα και εναλλαγή ρόλων και λειτουργιών μεταξύ ανθρώπων, ιδρυμάτων και θεσμών (Alloway 1984: 222).

Μελέτες που αφορούν την καλλιτεχνική αξιολόγηση και την κριτική (επιστημονική και δημοσιογραφική) παρείχαν ένα επεξηγηματικό αλλά και μεθοδολογικό πλαίσιο για την κατανόηση του ρόλου της κριτικής στην πολιτισμική αξιολόγηση (Tzioumakis 2011).

Σε εναρμόνιση με προηγούμενες εμπειρικές έρευνες (Baumann 2001, Verboord 2014 κ.ά.) για τον τρόπο προσέγγισης και αξιολόγησης πολιτιστικών αγαθών και ειδικότερα κινηματογραφικών ταινιών, αντλήσαμε έννοιες που μετατράπηκαν στη συνέχεια σε κριτήρια και αναλυτικές κατηγορίες όπως ο λόγος που εστιάζει στην αναλυτική, ερμηνευτική προσέγγιση μιας ταινίας (High Art Discourse), ή πιο υποκειμενικά – θεατοκεντρικά κριτήρια (που θα έθετε ένας θεατής για μια ταινία ή ένα καλλιτεχνικό κίνημα) (audience-oriented criteria).

Βασικό όρο και κριτήριο ανάλυσης αποτέλεσε η έννοια της τονικότητας των μέσων ενημέρωσης (media tone), όπου ο σχολιασμός μπορεί να είναι θετικός, ουδέτερος ή αρνητικός προς το Νέο Κύμα, ενώ ο συντάκτης του κειμένου μπορεί να λαμβάνει θέση ειδικού ή απλού θεατή/παρατηρητή απέναντί του (Baumann 2001: 415, Symeou, Bantimaroudis and Zyglidopoulos 2013: 13-15).

Το θεωρητικό πλαίσιο της έρευνας συμπληρώνεται από μια σειρά μελετών στο πεδίο των Ελληνικών Κινηματογραφικών Σπουδών που είδαν το φως της δημοσιότητας λίγο μετά την εμφάνιση του Νέου Κύματος και φώτιζαν συγκεκριμένες διαστάσεις ή ταινίες του (Papadimitriou and Tzioumakis 2012, Chalkou 2012, Papadimitriou 2014b, Papanikolaou 2011, Poupou 2014, Nikolaidou 2014, Psaras 2016, Νικολαΐδου και Πούπου 2017, Παπανικολάου 2010, Giannouri 2014, Basea 2016, Milonaki 2013).

Μεθοδολογία ανάλυσης δημοσιευμάτων του Τύπου

Προκειμένου να «εντοπιστεί» ο λόγος περί νέου κινηματογραφικού φαινομένου στα κείμενα δημοσιογραφικού λόγου – κυρίως ηλεκτρονικού αλλά και έντυπου Τύπου – και να «φωτιστούν» οι επιμέρους πτυχές του φαινομένου όπως τις αναδεικνύουν οι ίδιοι οι συντάκτες των κειμένων, συγκροτήθηκε ένα corpus από διαφορετικά κειμενικά είδη αξιοποιώντας αποκλειστικά τον Παγκόσμιο Ιστό (διαδίκτυο). Η έρευνα παρακολουθεί χρονικά την περίοδο ανάδυσης, ακμής και αποδυνάμωσης του Νέου Κύματος εκτεινόμενη χρονικά από το 2009 έως το 2016 και η μεθοδολογία αναφορικά με την κωδικοποίηση, επεξεργασία και ανάλυση των κειμένων του Τύπου βασίστηκε στην υιοθέτηση της κλασικής θεματικής ανάλυσης.

Επιχειρήθηκε η κωδικοποίηση των δεδομένων σύμφωνα με συγκεκριμένες μακρο- και μικρο-θεματικές κατηγορίες. Για κάθε κείμενο αποσαφηνίστηκε αρχικά η θεματική προσέγγισή του, η αφορμή για τη συγγραφή του, ο χρόνος και το μέσο δημοσίευσής του. Ακολούθως, προκειμένου να προσδιοριστούν τα χαρακτηριστικά

του Νέου Κύματος στον σύγχρονο ελληνικό κινηματογράφο, εντοπίστηκαν και κατεγράφησαν αναλυτικά οι χρησιμοποιούμενοι όροι για τον προσδιορισμό του φαινομένου, οι αναφερόμενες ταινίες, οι σκηνοθέτες και εκπρόσωποί του, τα στοιχεία θεματολογίας, αφήγησης και αισθητικής που παρουσίαζαν και ανέλυαν οι συντάκτες καθώς και τυχόν κρίσεις τους που αφορούσαν στην έννοια της παραδοξότητας και του όρου «weird wave» που συχνά «συνόδευσε» τις αναφορές στο Νέο Κύμα στα δημοσιογραφικά κείμενα. Επιπλέον, καταγράφηκαν στοιχεία που αποτυπώνουν τον τρόπο προσέγγισης και ερμηνείας του Νέου Κύματος από κριτικούς κινηματογράφου και δημοσιογράφους: η στάση των οποίων υπονοείται στο ύφος του κειμένου και συμπυκνώνεται για τις ανάγκες της ανάλυσης σε αρνητικό, ουδέτερο και θετικό σχολιασμό, εντοπίστηκαν και σημειώθηκαν τα κριτήρια προσέγγισης/ερμηνείας Νέου Κύματος και η τεκμηρίωση της στάσης του συντάκτη, σύμφωνα με το θεωρητικό πλαίσιο, διερευνήθηκαν τυχόν αναφορές και συσχετίσεις με άλλα κινηματογραφικά κινήματα και τέλος, επιχειρήθηκε μια καταγραφή και ανάλυση εξωγενών (εξω-φιλμικών) παραγόντων, που κατά τους συντάκτες επέδρασαν στη διαδικασία σχηματισμού ή και την εδραίωση του Νέου Κύματος. Η ανάλυση και η ερμηνεία προέκυψαν από τη συνδυαστική ανάγνωση των ευρημάτων όλων των κατηγοριών και επέτρεψαν την εξαγωγή χρήσιμων συμπερασμάτων τόσο για τη διαμόρφωση και πορεία του ίδιου του φαινομένου όσο κυρίως για τον τρόπο με τον οποίο διάφοροι εξωγενείς παράγοντες επέδρασαν σε αυτό.

Το Νέο Κύμα μέσα από τα μάτια των κριτικών

Το έναυσμα ενασχόλησης με το Νέο Κύμα δίδεται το 2009, με την επιτυχία του σκηνοθέτη Γιώργου Λάνθιμου στο 62ο Φεστιβάλ των Καννών για την ταινία «Κυνόδοντας». Η συγκεκριμένη ταινία αποτελεί τόσο για τους κινηματογραφικούς συντάκτες όσο και για τους επιστήμονες των πολιτισμικών σπουδών ορόσημο για την έναρξη ή και τη σημασιοδότηση του Νέου Κύματος (Kourelou et al. 2014:139· Papadimitriou 2014b) και τη ριζοσπαστική άφιξη στις κυρίαρχες οπτικές αναπαραστάσεις των τελευταίων ετών (Karalis 2014). Δυο χρόνια αργότερα, μετά το παγκόσμιο ενδιαφέρον που προκαλούν και οι νέες ταινίες των Γ. Λάνθιμου και Αθηνάς-Ραχήλ Τσαγγάρη, ο Steve Rose, κριτικός κινηματογράφου στη βρετανική εφημερίδα The Guardian επιχειρεί σε άρθρο του να προσδιορίσει τα δείγματα μιας νέας καλλιτεχνικής γραφής στη σύγχρονη ελληνική κινηματογραφία. Οι «ανεξήγητα παράξενες» ταινίες της Ελλάδας, η εικόνα της οποίας – σύμφωνα με τον Rose – έχει παγκοσμίως αλλάξει, «από ένα μεσογειακό, ειδυλλιακό μέρος για διακοπές σε ένα ανυπότακτο μέρος με πολλά προβλήματα», κεντρίζουν το ενδιαφέρον με την «ασυνήθιστη» ματιά τους (Rose 2011). Ο Rose κάνει λόγο για ένα «παράξενο ελληνικό κύμα», προσδιορίζοντάς το εν τέλει με έναν όρο που εν είδη «ταμπέλας» έτυχε πολύ γρήγορα ευρείας αναφοράς στον κριτικό/ δημοσιογραφικό και εν γένει μηντιακό, σύντομα δε και στον επιστημονικό λόγο. Εγκαινιάζεται κατ' αυτό τον τρόπο μία περίοδος κατά την οποία δημοσιογράφοι, κριτικοί κινηματογράφου, μέλη της επιστημονικής κοινότητας και ερευνητές επιδιώκουν να καταγράψουν, περιγράψουν, αποκωδικοποιήσουν και τελικά συστήσουν στο (ευρύ) κοινό τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά ενός νέου κύματος που εντοπίζεται στην ελληνική κινηματογραφική παραγωγή (Σηφάκη κ.ά. 2020: 81).

Η ενασχόληση με το Νέο Κύμα εντείνεται χάρη στην αυξανόμενη παρουσία των ταινιών του στα μεγάλα κινηματογραφικά φεστιβάλ, στα οποία στράφηκαν οι

δημιουργοί και οι παραγωγοί του. Είναι χαρακτηριστικό ότι η «ταμπέλα» συνόδευσε τα έργα των Ελλήνων σκηνοθετών και στα προγράμματα των διεθνών οργανώσεων, γεγονός ενδεικτικό της στάσης, αλλά και της συμμετοχής των στελεχών των Επιτροπών των διεθνών φεστιβάλ στη διαμόρφωση της ταυτότητας του νέου καλλιτεχνικού φαινομένου. Παρά το αμφιλεγόμενο και γενικευτικό του «χαρακτήρα» του, ο όρος «weird wave of greek cinema», παρότι μη αποδεκτός από τους Έλληνες δημιουργούς, τροφοδότησε στα μέσα ενημέρωσης και το διαδίκτυο τη συζήτηση περί μιας νέας αναγνωρίσιμης τάσης στον εγχώριο κινηματογράφο που ακμάζει με το βλέμμα προς την παγκόσμια κοινότητα.

Κορύφωση των αναφορών στο νέο φαινόμενο καταγράφεται το 2013, με τις ταινίες και τους σκηνοθέτες που κατά τους κριτικούς συνδέονται αμέσως ή εμμέσως μαζί του να πληθαίνουν. Το ίδιο όμως, συνέβη και με τις φεστιβαλικές διακρίσεις, με τις περισσότερες αναφορές να συμπυκνώνονται γύρω από την κυκλοφορία και την επιτυχία στο Φεστιβάλ Βενετίας της ταινίας του Αλέξανδρου Αβρανά «Miss Violence». Ως το 2016, έχουν ήδη κυκλοφορήσει πολλές ταινίες, που κατά τους κριτικούς εντάσσονται στο Νέο Κύμα, το ενδιαφέρον ωστόσο, των δημοσιογράφων στρέφεται σταδιακά περισσότερο προς τα πρόσωπα του φαινομένου (και ιδίως το Γ. Λάνθιμο και την Αθ. Ρ. Τσαγγάρη) και την καλλιτεχνική τους πορεία. Παράλληλα, ήδη εντοπίζονται και οι πρώτες «φωνές κριτικών» που προοικονομούν το τέλος του Νέου Κύματος (Αντίοχος 2015, Durden 2015, Γουδέλης 2016, Uhler 2015, Westlake 2014).

Η οικονομική κρίση και το Νέο Κύμα

Ποιες λοιπόν, οι απόψεις/ ο εκφερόμενος λόγος (discourse) Ελλήνων και ξένων κριτικών κινηματογράφου και δημοσιογράφων αναφορικά με τη σχέση του Νέου Κύματος και της οικονομικής συγκυρίας και κρίσης; Ερμηνεύοντας τα επιμέρους στοιχεία των ευρημάτων της έρευνας που πραγματοποιήθηκε, διαπιστώνεται ότι η σχέση οικονομικής κρίσης και Νέου Κύματος εμφανίζει στοιχεία χωροχρονικής σύμπτωσης, ερμηνευτικού πλαισίου ή/και ερμηνευτικού/επεξηγηματικού άξονα, αλλά και παραδοξότητας. Το Νέο Κύμα συμπορεύτηκε με το κύμα της οικονομικής κρίσης, άλλοτε αντλώντας έμπνευση και υλικό, άλλοτε επιδιώκοντας να την ερμηνεύσει ή και να την αποδομήσει, άλλοτε «εκμεταλλευόμενο» την ήδη διαμορφωμένη και ολοένα αναπτυσσόμενη δυναμική της στον διεθνή δημόσιο λόγο και τα μέσα ενημέρωσης και επικοινωνίας (Σηφάκη κ.ά. 2020: 272).

Η συγκυρία

Τα κύρια σημεία μιας συγκυριακής σχέσης όπως αναδεικνύονται από δημοσιογράφους και κριτικούς σχετίζονται αφενός με την πρόδηλη χρονική και γεωγραφική ταύτιση, με την έννοια δηλαδή, ότι οι συγκεκριμένες ταινίες αναπτύσσονται, παράγονται και προβάλλονται ταυτόχρονα μεσούσης της οικονομικής κρίσης. Απόρροια της συγκυρίας αυτής είναι και η διαφαινόμενη ως εντεινόμενη τάση (ιδίως των κριτικών κινηματογράφου ξένων μέσων ενημέρωσης) να αντιμετωπίζουν τις ταινίες του Νέου Κύματος ως μια αλληγορία για την Ελλάδα της κρίσης. Επίσης, εντοπίζονται αναφορές που υποδηλώνουν μια συγκυριακή σχέση με άλλους εξωγενείς και ενδογενείς παράγοντες του ευρύτερου σκηνικού. Χαρακτηριστικά αναφέρονται η αποδυνάμωση του Διεθνούς Φεστιβάλ Θεσσαλονίκης κατά τη δεύτερη δεκαετία του 21^{ου} αιώνα και η κατάργηση των Κρατικών Βραβείων Ποιότητας που στάθηκαν αιτία και αφορμή να στραφούν οι Έλληνες σκηνοθέτες σε διοργανώσεις του εξωτερικού (Μυλωνάκη 2013, Mertzidakis 2014, Papadimitriou

2014a), αλλά και το γεγονός ότι οι φεστιβαλικές επιτυχίες των ταινιών του «σινεμά της κρίσης», όπως ταξίδεψαν στο εξωτερικό, αποτέλεσαν ένα από τα μη οικονομικά και κυρίως θετικής απόχρωσης σχολιαζόμενα θέματα στην ατζέντα του δημόσιου λόγου που σχετίζεται με την Ελλάδα.

Η αιτία της δημιουργικότητας;

Ένα από τα επιχειρήματα που απαντώνται σε δημοσιεύματα του Τύπου αφορά στο ότι η καλλιτεχνική δημιουργία συχνά ακμάζει σε δυσχερείς περιόδους, σε κρίσιμες χωροχρονικές συγκυρίες και περιβάλλοντα. Αναμφισβήτητα, ο περιορισμός των οικονομικών πόρων, η κοινωνικοπολιτική κρίση σε συνδυασμό με την πλημμελή ή ανύπαρκτη κρατική και θεσμική στήριξη της καλλιτεχνικής παραγωγής επηρεάζουν την τελευταία τόσο ως προς την ποσότητα όσο και ως προς την ποιότητα.

Ο σχολιασμός του συλλογισμού ότι οι καλλιτέχνες οδηγούνται σε πιο δημιουργικά μονοπάτια και ευρηματικούς τρόπους για την επιτυχή ολοκλήρωση των σχεδίων τους επανέρχεται στο προσκήνιο, ακόμα και στο πλαίσιο συνεντεύξεων σκηνοθετών κατά τη χρονική περίοδο μελέτης, αν και το είδος αυτών των κειμένων δεν αποτέλεσε αντικείμενο της παρούσας έρευνας. Η παρουσία της «ευεργετικής» αυτής επίδρασης της κρίσης στις δημόσιες συζητήσεις και κείμενα με αφορμή τις πολλαπλές περικοπές στις χρηματοδοτήσεις προς τον τομέα του πολιτισμού, συνέβαλε και στην επαναφορά μίας προσέγγισης που θέλει τους σκηνοθέτες ερασιτέχνες και εραστές της τέχνης και όχι επαγγελματίες, θέτοντας αυτομάτως και τον κινηματογράφο ως τέχνη σε ανάλογο επίπεδο.

Η ερμηνεία: ταινίες της κρίσης ή η κρίση στις ταινίες ;

Στο δημοσιογραφικό και κριτικό λόγο αποτυπώνονται μεταξύ άλλων λόγοι (discourses) που σχετίζονται με τον τρόπο ερμηνείας των ταινιών του Νέου Κύματος στο σύγχρονο ελληνικό κινηματογράφο. Οι ταινίες σχολιάζουν την κρίση ή η κρίση είναι το πρίσμα για την ερμηνεία τους; Οι απόψεις εάν και κατά πόσο η οικονομική κρίση επιδρά στην ανάπτυξη, παραγωγή και διανομή των ταινιών, τόσο ως καταναλωτικών προϊόντων (ενδεικτικά: δυσκολίες στην εξεύρεση αιθουσών προβολής, περιορισμένη προσέλευση εν γένει κινηματογραφόφιλου κοινού λόγω οικονομικών δυσχερειών) αλλά και ως καλλιτεχνικών προϊόντων διίστανται. Ειδικά ως προς την καλλιτεχνική διάσταση των κινηματογραφικών έργων, σημειώνεται ότι η ενασχόληση με δύσκολα θέματα της σύγχρονης ζωής όπως η πολύπλευρη κρίση στην οικογένεια και ορισμένα κοινά πεδία στη θεματολογία και την αισθητική των ταινιών του art-house κινηματογράφου της εξεταζόμενης περιόδου, όπως εντοπίστηκαν από τους κριτικούς κινηματογράφου, τροφοδότησαν περαιτέρω τη συζήτηση σχετικά με την ανάδειξη της οικονομικής κρίσης στην πλοκή και τα πρόσωπα των ταινιών του Νέου Κύματος. Επιπροσθέτως, το ίδιο το πλαίσιο παραγωγής των ταινιών αυτών και οι παρόμοιες προσπάθειες των παραγωγών τους για την προώθησή τους, αποτελεί έναν ακόμα κοινό τόπο συζήτησης της αποτύπωσης της κρίσης. Δεδομένου του ασφυκτικού πλαισίου παρατεταμένης οικονομικής ύφεσης της χώρας, οι δημιουργοί των ταινιών οδηγήθηκαν στην αυτοοργάνωση και την (συν)εργασία ακόμα και χωρίς χρήματα για την ολοκλήρωση των ταινιών τους αναζητώντας παράλληλα εναλλακτικούς τρόπους χρηματοδότησης ή ακόμα και παροχές σε είδος (π.χ. πρόσβαση σε εξοπλισμό). Με τους περιορισμένους προϋπολογισμούς συνδέεται μεταξύ άλλων και η διόλου στοχευμένη

προσπάθεια από τις εμπλεκόμενες εταιρείες παραγωγής να αξιοποιήσουν τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης σχεδιάζοντας μια στρατηγική προώθησης και αξιοποιώντας παραδοσιακά και σύγχρονα εργαλεία marketing, όπως η έρευνα κοινού, ώστε να προσδιοριστεί με σαφήνεια το κοινό-στόχος (Sifaki and Papadopoulou 2020).

Στο σημείο αυτό αξίζει να επισημανθεί ότι η διαρκής «παρουσία» της κρίσης ως σταθερού αφηγηματικού πλαισίου και καμβά στη δημόσια σφαίρα, κατά την προηγούμενη δεκαετία, είναι τόσο δυναμική ώστε να «στοιχειώνει», κατά τον Tziovas (2017), την πολιτισμική παραγωγή, ακόμα και ο λόγος περί κρίσης. Οι δημοσιογράφοι τείνουν να αναγνωρίζουν στην κρίση ένα κομβικό ρόλο στην προσέγγιση των νοημάτων και του περιεχομένου των ταινιών, ακόμα και στις περιπτώσεις που η ίδια δεν αποτελεί το κύριο πλαίσιο για την ερμηνεία τους. Αυτή είναι ίσως ακόμα μία πτυχή του λεγόμενου «παράδοξου» Νέου Κύματος. Η ταμπέλα «Weird Wave» που αποδόθηκε από τον Τύπο στο νέο κινηματογραφικό φαινόμενο συνδέεται στενά με την επίδραση της κοινωνικοοικονομικής κρίσης στη διαμόρφωση αυτών των ταινιών. Σύμφωνα και με τα στοιχεία της παρούσας έρευνας, αφορά ειδικότερα σε τρεις διαφορετικές πτυχές: α) στο «παράδοξο» της αισθητικής και του περιεχομένου αυτών των ταινιών που προτάσσει μια διάθεση ρήξης με προηγούμενες στερεοτυπικές νόρμες, β) στις «παραδοξότητες» που σχετίζονται με τους εξαιρετικά περιορισμένους προϋπολογισμούς παραγωγής των ταινιών, την αδυναμία εξεύρεσης κεφαλαίων και χορηγών και τις δυσκολίες στην προώθηση και διανομή και γ) στο «παράδοξο» της χωροχρονικής συγκυρίας ανάδυσής τους που μοιραία φέρει τη σφραγίδα και τις επιδράσεις των δεδομένων κοινωνικο-πολιτικο-οικονομικών συνθηκών (Sifaki and Stamou 2020).

Συμπεράσματα

Η οικονομική κρίση και οι κοινωνικές και πολιτισμικές προεκτάσεις της πράγματι αποτέλεσαν, σύμφωνα με τους δημοσιογράφους και κριτικούς κινηματογράφου κρίσιμους επιδραστικούς παράγοντες για την ανάδυση ενός Νέου Κύματος στο σύγχρονο ελληνικό κινηματογράφο, συνδυαστικά βέβαια με μια σειρά άλλων παραγόντων, φορέων και δρώντων που διαμορφώνουν ένα ευρύτερο πλαίσιο ανάπτυξης, δράσης και ευκαιριών (Sifaki and Stamou 2020). Η κρίση επέδρασε στην πολιτιστική δημιουργικότητα υπό την έννοια της επιρροής στο είδος της παραγόμενης καλλιτεχνικής δημιουργίας και ταυτόχρονα ώθησε τους σκηνοθέτες, τους παραγωγούς και τους συντελεστές των ταινιών σε ένα πιο διεθνοποιημένο τρόπο δουλειάς, άντλησης κεφαλαίων και προώθησης των έργων τους. Η τάση αυτή συνέβαλλε στην ενίσχυση της εξωστρέφειας του σύγχρονου ελληνικού κινηματογράφου και στην αναγνωρισιμότητα της ταυτότητάς του ως εθνικής κινηματογραφίας.

Αναφορές

Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία

Αντίοχος, Γ. (2015, 22 Οκτωβρίου), Ο «Αστακός» και το τέλος του Greek Weird Wave, *Αθηνόραμα*. Ανακτήθηκε 11 Οκτωβρίου 2016, από http://www.athinorama.gr/cinema/article/o_astakos_kai_to_telos_tou_greek_weird_wave-2509839.html

Γουδέλης, Β. (2016, 4 Απριλίου), Greek Weird Cinema, *Amagi*. Ανακτήθηκε 09 Οκτωβρίου 2016, από http://amagi.gr/content/greek-weird-cinema

Μυλωνάκη, Λ. (2013, 11 Σεπτεμβρίου), Ένα περιοδικό για το ελληνικό σινεμά, *Parallax View*. Ανακτήθηκε 31, Οκτωβρίου 2016, από http://parallaximag.gr/parallax-view/ena-periodiko-gia-to-elliniko-sinema

Νικολαΐδου, Α. και Πούπου, Ά. (2017), Κάποιες post-weird σκέψεις για το νέο κύμα του ελληνικού κινηματογράφου. Θεσσαλονίκη, *Α-Κατάλογος 58ου Φεστιβάλ Κινηματογράφου Θεσσαλονίκης,* σσ. 88-105.

Παπανικολάου, Δ. (2010), Κάτι τρέχει με την οικογένεια, *The Book's Journal*. Τεύχ. 1,σσ. 96-98.

Σηφάκη, Ε., Στάμου Α. και Παπαδοπούλου Μ. (2020), *Η ανάδυση ενός Νέου Κύματος στον σύγχρονο ελληνικό κινηματογράφο: Διαδικασίες καλλιτεχνικής παραγωγής, καθιέρωσης και επικοινωνίας στον κόσμο της τέχνης*, Αθήνα, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών (ΕΚΚΕ).

Ξενόγλωσση βιβλιογραφία

Alloway, L. (1984), *Network: Art and the complex present*, UMI Research Press.

Almeida, P. (2003), Opportunity organizations and threat-induced contention: protest waves in authoritarian settings, *American Journal of Sociology,* Vol. 109, pp. 345-400.

Basea, E. (2016), The «Greek Crisis» through the Cinematic and Photographic Lens: From «Weirdness» and Decay to Social Protest and Civic Responsibility. *Visual Anthropology Review*, Vol. 32, No 1, pp. 61-72.

Baumann, Sh. (2001), Intellectualization and Art World Development: Film in the United States. *American Sociological Review*, Vol. 66, No 3, pp. 404-426.

Baumann, Sh. (2007), A general theory of artistic legitimation: How art worlds are like social movements. *Poetics*, Vol. 35, pp. 47-65.

Becker, H. S. (1982), *Art Worlds*, Berkeley, University of California Press.

Benford, R. D. and Snow, D. A. (2000), Framing processes and social movements: an overview and assessment, *Annual Review of Sociology*, Vol. 26, pp. 611-639.

Boletsi, M., Houwen, J., and Minnaard, L. (2020), *Languages of Resistance, Transformation, and Futurity in Mediterranean Crisis-Scapes,* Cham, Palgrave Macmillan.

Bourdieu, P. (1993), *The Field of Cultural Production*, New York, Columbia University Press.

Chalkou, M. (2012), A new cinema of "emancipation": Tendencies of independence in Greek cinema of the 2000s. *Interactions: Studies in Communication & Culture*, Vol. 3, No 2, pp. 243- 261.

DiMaggio, P. (1982), Cultural entrepreneurship in nineteenth-century Boston; the creation of an organizational base for high culture in America, *Media, Culture and Society*, Vol. 4, pp. 33–50.

Durden, T. (2015, October 26), Editorial: Goodbye Greek weird cinema. *Cinepivates.* Retrieved 12 October, 2016 from http://cinepivates.com/editorial-goodbye-greek-weird-wave/

Giannouri, E. (2014), Matchbox, Knifer and the "Oikographic" Hypothesis. *Filmicon: Journal of Greek Film Studies*, No 2, pp. 156-175. Retrieved October 11, 2016 from http://filmiconjournal.com/journal/article/page/27/2014/2/9

Jenkins, J. C., Jacobs, D., Agnone, J. (2003), Political opportunities and African-American protest, 1948–1997, *American Journal of Sociology*, Vol. 109, pp. 277-303.

Karalis, V. (2014, May 20), Pantelis Voulgaris' Little England / Mikra Anglia (2013) and the power of emotional excess. *Filmicon: Journal of Greek Film Studies / BLOG.* Retrieved October 14, 2016 from http://filmiconjournal.com/blog/post/21/pantelis-voulgaris-mikra-agglia

Kourelou, O., Liz, M., and Vidal, B. (2014), Crisis and creativity: The new cinemas of Portugal, Greece and Spain, *New Cinemas: Journal of Contemporary Film*, Vol. *12,* No 1&2, pp. 133-151.

Metzidakis, S. (2014), No Bones to pick with Lanthimos' Film Dogtooth. *Journal of Modern Greek Studies*, Vol. 32, No 2, pp. 367-392.

Meyer, D. S. and Minkoff, D. C. (2004), Conceptualizing political opportunity, *Social Forces*, Vol. 82, pp. 1457-1492.

Meyer, D. S. (2004), Protest and political opportunities, *Annual Review of Sociology*, Vol. 30, pp. 125-145.

Milonaki, A. (2013), Wasted Youth by Argyris Papadimitropoulos and Yan Vogel (2011). *FILMICON: Journal of Greek Film Studies*, No 1, pp. 167-174. Retrieved October 20, 2016 from http://filmiconjournal.com/journal/article/2013/1/10

Nikolaidou, A. (2014), The Performative Aesthetics of the Greek New Wave. *Filmicon: Journal of Greek Film Studies*, No 2, pp. 20-44. Retrieved October 20, 2016 from http://filmiconjournal.com/journal/article/2014/2/3

Papadimitriou, L. (2014a, June 13), Celebrating independence: 54th Thessaloniki International. *NECSUS – European Journal of Media Studies*. Retrieved October 10, 2016 from http://www.necsus-ejms.org/celebrating-independence-54th-thessaloniki-international-film-festival-1-10-november-2013

Papadimitriou, L. (2014b, August 11), Checkpoint Karlovy Vary 2014. *BFI*. Retrieved October Vol. 10, 2016, from http://www.bfi.org.uk/news-opinion/sight-sound-magazine/comment/festivals/checkpoint-karlovy-vary-2014

Papadimitriou, L. (2014c), Locating Contemporary Greek Film Cultures: Past, Present, Future and the Crisis, *Filmicon: Journal of Greek Film Studies*, No 2, pp. 1-19. Retrieved October 20, 2016 from http://filmiconjournal.com/journal/article/2014/2/2

Papadimitriou, L. and Tzioumakis, Y. (2012). Introduction in L. Papadimitriou and Y. Tzioumakis (eds), *Greek Cinema: Texts, Histories, Identities*, (pp. 9-14) Bristol, Intellect.

Papanikolaou, D. (2011), Archive Trouble: Cultural Responses to the Greek Crisis. In P. Papailias (eds), *Beyond the Greek Crisis: Histories, Rhetorics, Politics*. Web Hotspot published by the journal Cultural Anthropology. Retrieved October 20, 2016 from https://culanth.org/fieldsights/247-archive-trouble

Papanikolaou, D. (2020), Greek Weird Wave; Or, on How to Do a Cinema of Biopolitics. In M. Boletsi, J. Houwen and L Minnaard, Languages of Resistance, Transformation, and Futurity in Mediterranean Crisis-Scapes (pp. 209-230), Cham, Palgrave Macmillan.

Poupou, A. (2014), Going Backwards, Moving Forwards: The Return of Modernism in the Work of Athina Rachel Tsangari. *Filmicon: Journal of Greek Film Studies*, No 2, pp. 45-70. Retrieved October 06, 2016 from http://filmiconjournal.com/journal/article/2014/2/4

Psaras, M. (2016), *The Queer Greek Weird Wave. Ethics, Politics and the Crisis of Meaning*, Cham, Switzerland, Palgrave Macmillan.

Rose, S. (2011, August 27), Attenberg, Dogtooth and the weird wave of Greek cinema, *The Guardian,* Saturday 27 August. Retrieved 01 October, 2016, from http://www.guardian.co.uk/film/2011/aug/27/attenberg-dogtooth-greece-cinema

Shrum, W. (1991). Critics and publics: cultural mediation in highbrow and popular performing arts' *American Journal of Sociology*, Vol. 97, No 2, pp. 347-375.

Sifaki, E. and Papadopoulou, M. (2020), Exploring film marketing in the new age digital era. Four cases of marketing European art house film productions, *International Journal of Cultural Management.* doi: 10.1504/IJCULTM.2019.10026127

Sifaki, E. and Stamou, A. (2020). Film criticism and the legitimization of a New Wave in Contemporary Greek Cinema, *Journal of Greek Media and Culture*., Vol. 6, No 1, pp. 29-49. https://doi.org/10.1386/jgmc.6_00002_1

Symeou, P., Bantimaroudis, Ph. and Zyglidopoulos, St. (2015), Cultural Agenda Setting and the Role of Critics: An Empirical Examination in the Market for Art-House Films. *Communication Research,* Vol. 42, No 5, pp. 732-754.

Tzioumakis, Y. (2011), Academic discourses and American independent cinema: in search of a field of studies. Part 2: from the 1990s to date. *New Review of Film and Television Studies*, Vol. 9, No 3, pp. 311-340.

Tziovas, D. (2017), Greece in Crisis - The Cultural Politics of Austerity, London, IB Tauris.

Uhler, R. (2015, October 19), "The Lobster", "Chevalier", and the Importance of New Greek Cinema. *Indiewire*. Retrieved 14 October, 2016 from http://www.indiewire.com/2015/10/the-lobster-chevalier-and-the-importance-of-new-greek-cinema-129248/

Verboord, M. (2014), The impact of peer-produced criticism on cultural evaluation: A multilevel analysis of discourse employment in online and offline film reviews. *New Media & Society.* Vol. 16, No 6, pp. 921-940.

Westlake, O. (2014), Short guide to the Greek weird wave. *Mapping contemporary cinema*, 28 August, Film Studies Department, London: Queen Mary,

University of London. Retrieved August 9, 2016, from http://www.mcc.sllf.qmul.ac.uk/?p=1280.

ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ ΤΟΥ ΤΥΠΟΥ, ΣΥΓΚΕΝΤΡΩΣΗ ΚΑΙ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΚΡΙΣΗ

Αντώνης Σκαμνάκης

Αναπλ. Καθηγητής, Τμήμα Δημοσιογραφίας & ΜΜΕ, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

Περίληψη

Η οικονομική κρίση και η υπαγωγή στις μνημονικές πολιτικές σε συνδυασμό με την θεαματική επέκταση των νέων τεχνολογιών, των διαδικτυακών Μέσων και των κοινωνικών δικτύων αναμφίβολα οδηγεί σε μία ριζική αναδιάταξη του χώρου της επικοινωνίας και της ενημέρωσης. Ιδιαίτερα στην Ελλάδα εξαιτίας μίας σειράς ιστορικών παραγόντων ο μετασχηματισμός αυτός λαμβάνει δραματικές διαστάσεις.

Η ελευθερία του Τύπου, σε ολόκληρη σχεδόν την Ευρώπη, αποτέλεσε μία θεμελιώδη αρχή πάνω στην οποία στηρίχθηκε ολόκληρη η μετάβαση από τις απολυταρχικές μορφές διακυβέρνησης στην αστική δημοκρατία. Τούτο διότι με τον τρόπο αυτό διασφαλιζόταν ο πλουραλισμός και η ίδια η αστική Δημοκρατία. Στην Ελλάδα εισήχθη ως άρθρο στα πρώτα ελληνικά Συντάγματα ενώ ο «Συνταγματισμός» αποτέλεσε την ιδεολογία της ελληνικής αστικής τάξης όχι μόνο κατά την φάση ολοκλήρωσης του σύγχρονου ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού και της συγκρότησης του νεοελληνικού κράτους αλλά και αργότερα. Το ζήτημα της ελευθερίας του Τύπου αποτέλεσε ιδεολογικό πυρήνα της συναίνεσης των εγχώριων πολιτικών και οικονομικών ελίτ του 19ου αιώνα.

Η εμφάνιση ισχυρών τάσεων συγκέντρωσης στο χώρο της ενημέρωσης και της πληροφορίας οι οποίες εξακολουθούν να υφίστανται και στο νέο, υπό διαμόρφωση, περιβάλλον και με το κομματικό σύστημα να ενισχύει αντί για να περιορίζει τις τάσεις αυτές η ελευθερία του Τύπου διεμβολίζεται. Ο σχηματισμός ολιγοπωλίων στην ενημέρωση αυξάνει τις πιέσεις στη λειτουργία του δημοσιογραφικού επαγγέλματος, στην ελεύθερη έκφραση, στη διάδοση ιδεών, σκέψεων και απόψεων.

Λέξεις κλειδιά: Ελευθερία Τύπου, Οικονομική Κρίση, Συγκέντρωση, Πολιτική, Δημοκρατία.

PRESS FREEDOM, CONCENTRATION AND ECONOMIC CRISIS

Antonis Skamnakis

Associate Professor, School of Journalism and Mass Communications, Aristotle University of Thessaloniki

Abstract

The economic crisis and the adherence to memorandum economic policies in combination with the spectacular expansion of new technologies, online media and social networks undoubtedly lead to a radical rearrangement of the field of communication and information. Especially in Greece, due to a series of historical factors, this transformation takes on dramatic proportions.

Press Freedom, throughout almost all of Europe, was a fundamental principle on which the entire transition from authoritarian forms of government to bourgeois democracy was based. This is because in this way pluralism and the bourgeois democracy itself were ensured.

In Greece Press Freedom was introduced in the first Constitutions while "Constitutionalism" was the ideology of the Greek bourgeoisie not only during the phase of completion of the modern Greek social formation and the establishment of the modern Greek state but also later. The issue of Press Freedom was the ideological core of the consensus of 19th-century domestic political and economic elites.

The emergence of strong tendencies of concentration in the field of communication and information which still exists in the new, emerging environment and with the party system strengthening instead of restricting these tendencies the Press Freedom is being mortally affected. The formation of oligopolies in information increases the pressures on the functioning of the journalistic profession, on free expression, on the dissemination of ideas, thoughts and opinions.

Key words: Press Freedom, Economic crisis, Concentration, Politics, Democracy.

Εισαγωγή

Η σοβαρή κρίση στα ΜΜΕ και ιδιαίτερα στα έντυπα έτσι όπως αυτή εμφανίζεται κατά τη τρέχουσα περίοδο δεν είναι αποτέλεσμα ενός μόνο παράγοντα αλλά μίας μακροχρόνιας ποσοτικής συσσώρευσης διαφόρων παραγόντων οι οποίοι κάτω από την καταλυτική επίδραση της βαθιάς οικονομικής κρίσης που διέρχεται η ελληνική οικονομία εκφράζονται με ένα εκρηκτικό τρόπο.

Κλείσιμο εφημερίδων, ιδιαίτερα των ημερήσιων περιφερειακών, απολύσεις, μειώσεις μισθών, υποβάθμιση της ποιότητας του περιεχομένου συνεπώς και του παραγόμενου δημοσιογραφικού προϊόντος, περαιτέρω ανάπτυξη των ήδη ισχυρών τάσεων συγκέντρωσης συνεπώς μονοπωλιακός έλεγχος της πληροφορίας με ότι αυτό συνεπάγεται για τη δημοκρατία.

Η συγκέντρωση στο χώρο των Μέσων έχει οδηγήσει στον έλεγχο της πληροφορίας η οποία επιδρά στην ελεύθερη διακίνηση ιδεών και έτσι τίθεται ευθέως ζήτημα ελευθερίας του Τύπου. Στις μέρες μας το πρόβλημα αυτό δεν έχει να κάνει με την κλασική κρατική παρέμβαση η οποία διαμέσου της λογοκρισίας και τους συστήματος έμμεσων και άμεσων κρατικών επιδοτήσεων προς τον Τύπο επιχειρούσε να απαγορεύσει ή να περιορίσει την έκδοση μίας εφημερίδας ή να εμποδίσει και να χειραγωγήσει την άσκηση του δημοσιογραφικού επαγγέλματος (Αντωνόπουλος 1965, Σκαμνάκης 2020). Ούτε από την ύπαρξη, κατά την παρούσα τουλάχιστον ιστορική φάση, αντιδημοκρατικών πολιτικών καθεστώτων στη γηραιά ήπειρο αν και οφείλουμε να επισημάνουμε σε αρκετές περιπτώσεις την ύπαρξη τάσεων ενίσχυσης της αυθαιρεσίας της πολιτικής εξουσίας και εισαγωγή μορφών αυταρχικής διακυβέρνησης οι οποίες ενισχύθηκαν ιδιαίτερα κατά την περίοδο της οικονομικής κρίσης συμπεριλαμβανομένης και της υγειονομικής. Περισσότερο η ελευθερία του Τύπου απειλείται από το σχηματισμό επιχειρηματικών ομίλων και τα φαινόμενα αλληλεξάρτησης των πολιτικών ελίτ με τους ιδιοκτήτες ΜΜΕ οι οποίοι αποτελούν αναπόσπαστο μέρος των επιχειρηματικών ελίτ της χώρας και μάλιστα του στενού τους πυρήνα.

Όπως επισημαίνει ο Λέανδρος (2013: 55-56) η εξασθένιση της οικονομικής ευρωστίας των Μέσων τα καθιστά περισσότερο ευάλωτα στις πιέσεις της πολιτικής

εξουσίας και η επιβίωση τους εξαρτάται από τις αποφάσεις των πιστωτών αναδεικνύοντας έτσι και μία άλλη πτυχή των επιπτώσεων της κρίσης στη δημοκρατική λειτουργία των ΜΜΕ.

Θεωρητική συζήτηση

Η καθυστέρηση στην ανάπτυξη της εκτυπωτικής βιομηχανίας (Λέανδρος 1992) ως αποτέλεσμα της καθυστέρησης του ελληνικού καπιταλισμού είναι ένας σημαντικός παράγοντας που επιδρά στην εξέλιξη και διαμόρφωση των ΜΜΕ. Στην Ελλάδα των τελών του 19ου αιώνα δεν υπήρξε μαζικοποίηση του Τύπου όπως αντιθέτως συνέβη στις ανεπτυγμένες βιομηχανικά χώρες. Ο αγροτικός χαρακτήρας και προσανατολισμός της οικονομίας εξακολούθησε να εμποδίζει την διεύρυνση του αναγνωστικού κοινού με αποτέλεσμα τις χαμηλές κυκλοφορίες συνεπώς και τις περιορισμένες πωλήσεις οι οποίες διατηρήθηκαν και κατά τη μεταπολεμική περίοδο (Papathanasopoulos 1999). Εν ολίγοις, ιστορικά δεν αναπτύχθηκαν επιχειρήσεις Τύπου κατά τα πρότυπα των ανεπτυγμένων δυτικών οικονομιών. Αυτό δημιούργησε εξαρτήσεις με την πολιτική εξουσία και συστοίχιση των εφημερίδων κάτω από τους κομματικούς σχηματισμούς και τα ισχυρά πελατειακά δίκτυα σε κέντρο και περιφέρεια. Επισημαίνεται ότι η μη εμφάνιση μαζικού Τύπου στην Ελλάδα δημιούργησε αντιφατικές συνθήκες στον ευρύτερο χώρο της επικοινωνίας όπως για παράδειγμα η ανυπαρξία διευρυμένων ομίλων στο χώρο των ΜΜΕ από τη μια και από την άλλη μία ιδιότυπη ανάπτυξη του επαρχιακού Τύπου που αναμφισβήτητα ενίσχυε, ως ένα βαθμό, τον πλουραλισμό και τη δημοκρατία.

Η κυριαρχία των πελατειακών σχέσεων (Χαραλάμπης 1989) και των σχέσεων αλληλεξάρτησης μεταξύ πολιτικής εξουσίας και ΜΜΕ (Κομνηνού 2000, Σκαμνάκης 2006) είχε ως αποτέλεσμα οι περισσότερες εφημερίδες να παραμείνουν έως και τη δεκαετία του 80’ όργανα των πολιτικών κομμάτων και όχι εμπορικές επιχειρήσεις. Στα πλαίσια αυτά οι εφημερίδες στη πλειοψηφία τους στηρίχθηκαν σε ένα σύστημα κρατικών ενισχύσεων το οποίο όμως δεν ήταν δημοκρατικό αλλά κυρίως πελατειακό.

Εξαιτίας του κομματικού προσανατολισμού των εφημερίδων σε συνδυασμό με ένα πολιτικό σύστημα πόλωσης και έντονων πολιτικών διαιρέσεων και στη συνέχεια μίας ημι-κοινοβουλευτικής και καχεκτικής δημοκρατίας (Νικολακόπουλος 2000) υπήρχε πάντα μία υποβόσκουσα κρίση αξιοπιστίας αρχικώς για τα πανελλαδικής κυκλοφορίας έντυπα Μέσα και στη συνέχεια με τα κρατικά ραδιοτηλεοπτικά.

Η αργή ανάπτυξη της επαγγελματοποίησης της δημοσιογραφίας στην Ελλάδα (Παπαθανασόπουλος 2004) σημαίνει ότι ο χώρος δεν πέρασε από το στάδιο της «αντικειμενικής δημοσιογραφίας» (Σκαμνάκης 2020) όπως αυτός αναπτύχθηκε στον αγγλοσαξονικό πολιτικό και γεωγραφικό χώρο. Δεν είχε επίσης καμία προσέγγιση για αυτορρύθμιση για αυτό και η υιοθέτηση, εκ μέρους των επαγγελματικών ενώσεων του χώρου, ενός κώδικα δημοσιογραφικής δεοντολογίας εντάχθηκε καθυστερημένα. Στην ίδια κατεύθυνση θα πρέπει να επισημάνουμε την απουσία ενός Συμβουλίου Τύπου και τον ορισμό του Συνηγόρου του Αναγνώστη.

Η είσοδος των επιχειρηματιών στο χώρο του Τύπου κατά τη περίοδο των αρχών της δεκαετίας του 80’ και η μετέπειτα εμπλοκή τους στα ραδιοτηλεοπτικά Μέσα υπήρξε καθοριστικός. Οι επιχειρηματίες-εκδότες διείσδυσαν στο χώρο όχι για να αναπτύξουν την επιχειρηματικότητα τους στον κλάδο αλλά για να εξυπηρετήσουν

τις κύριες δραστηριότητες τους οι οποίες ήταν όμως σε άλλους κλάδους της οικονομίας (Παπαθανασόπουλος 2004). Τα κρατικά συμβόλαια και οι δημόσιες προμήθειες σε ένα διευρυμένο αλλά γραφειοκρατικό πελατειακό κράτος ήταν ο πρωταρχικός στόχος τους και όχι η αυτοδύναμη ανάπτυξη των Μέσων. Ο ανορθολογικός και πελατειακός τρόπος με τον οποίο πραγματοποιήθηκε η απορρύθμιση υπονόμευσε μία αναπτυξιακή στρατηγική του κλάδου και ενίσχυσε την αναξιοπιστία του.

Η έλευση των νέων τεχνολογιών και η σταδιακή μετατόπιση του κοινού από τα παραδοσιακά στα νέα διαδικτυακά Μέσα και τα κοινωνικά δίκτυα οδήγησε σε ένα ριζικό μετασχηματισμό του μιντιακού οικοσυστήματος. Αυτός όμως ο παράγοντας είναι σε διαρκή εξέλιξη και αναμένεται να επιδράσει, μαζί με άλλους, ακόμα περισσότερο στη κρίση των παραδοσιακών Μέσων.

Όλοι οι παραπάνω παράγοντες μαζί με την οικονομική κατάσταση της χώρας και την υγειονομική κρίση έχουν επιφέρει σοβαρές αλλαγές στο χώρο των ΜΜΕ αλλά το πρόβλημα του ελέγχου της πληροφορίας παραμένει το κυρίαρχο και στις νέες συνθήκες.

Πολιτική και Ελευθερία του Τύπου

Στην Ελλάδα σχέση η μεταξύ πολιτικής εξουσίας και ΜΜΕ παρέμεινε ισχυρή και κυρίως μια σχέση αλληλεξάρτησης μεταξύ των δύο πεδίων η οποία από περίοδο σε περίοδο έπαιρνε διαφορετική μορφή εξαιτίας των διαφορετικών ιστορικών συνθηκών. Η σχέση αυτή διαμορφώνεται από δύο σημαντικούς παράγοντες. Πρώτον, ο ελληνικός Τύπος στην πρώτη φάση της εξέλιξης του είχε ως στόχο τη συγκρότηση ενός σύγχρονου αστικοδημοκρατικού συνταγματικού κράτους έχοντας ένα βαθύ πολιτικό και ιδεολογικό προσανατολισμό. Δεύτερον, μετά την επίτευξη του στόχου αυτού και έως τις απαρχές του 2^{ου} παγκοσμίου πολέμου ο Τύπος ακολούθησε τις βασικές πολιτικές διαιρέσεις του πολιτικού συστήματος της χώρας με τις πελατειακές σχέσεις να έχουν καθοριστικό ρόλο εφόσον αυτές συνιστούν βασική παράμετρο λειτουργίας του σύγχρονου νεοελληνικού κράτους. Η εμπλοκή των εκδοτών στη διαμόρφωση της πολιτικής της χώρας όπως επίσης και οι μηχανισμοί λογοκρισίας και κρατικού παρεμβατισμού τους οποίους εφάρμοσε η πολιτική εξουσία έναντι του Τύπου αποτελούν κανόνα.

Κατά τη πρώτη φάση της συγκρότησης του νεοελληνικού κράτους και έως την ψήφιση του Συντάγματος του 1911 ο Τύπος ήταν ως ένα μεγάλο βαθμό ένας εκ των πρωταγωνιστών της υπεράσπισης των δημοκρατικών ελευθεριών και της συνταγματικής λειτουργίας του νεοελληνικού κράτους. Οι κυρίαρχες πολιτικές και οικονομικές ελίτ, ο Τύπος και ο στρατός διαμορφώνουν αφενός ένα εξωθεσμικό μέτωπο παρέμβασης και αφετέρου ένα ιστορικό πλαίσιο συναίνεσης για τη δημιουργία ενός συνταγματικού κράτους.

Ιδιαιτέρως θα πρέπει να αναφερθούμε στον πρωταγωνιστικό ρόλο στο coup d' etat της 3^{ης} Σεπτέμβρη του 1843 και στην εξέγερση του 1862 η οποία οδήγησε στην τελική απομάκρυνση του βασιλιά Όθωνα και των Βαυαρών από την χώρα.

Το Σύνταγμα του 1844 διακήρυξε την ελευθερία της γνώμης, την ελεύθερη διακίνηση σκέψεων ενώ απαγόρευσε τα προληπτικά μέτρα κατά του Τύπου παρά τις συστηματικές παραβάσεις του Όθωνα. Αλλά και το Σύνταγμα του 1864 κατοχύρωσε

την ελευθερία του Τύπου και υπήρξε εξαιρετικά φιλελεύθερο και δημοκρατικό εφόσον περιόρισε δραστικά την κατάσχεση των εντύπων (Αντωνόπουλος 1965: 40).

Κατά την εκδήλωση του κινήματος στο Γουδί, το 1909, ο Τύπος στη πλειοψηφία του θα υποστηρίξει τα αιτήματα για αστικοδημοκρατική ολοκλήρωση και περιορισμό των εξουσιών της Μοναρχίας (Σκαμνάκης 2020).

Το Σύνταγμα του 1911 ρύθμισε ακόμα περισσότερο τα θέματα της ελευθερίας του Τύπου αν και καθιέρωσε τον θεσμό της «κατάστασης πολιορκίας που περιόριζε τα ατομικά δικαιώματα στη περίπτωση εμπόλεμου κατάστασης (Αλεβιζάτος 2011: 167).

Κατά την διάρκεια της δεύτερης δεκαετίας του 20ου αιώνα ο Τύπος στην Ελλάδα θα αρχίσει να συσπειρώνεται γύρω από τους δύο βασικούς πολιτικούς πόλους όπως αυτοί εμφανίζονται ως αποτέλεσμα της διάσπασης της αστικής τάξης. Η διάσπαση αυτή, σχετιζόταν φυσικά με την εμβάθυνση της φιλελευθεροποίησης σε κοινωνικό, πολιτικό και οικονομικό επίπεδο την οποία επεδίωκε Ελευθέριος Βενιζέλος και οι αστικές φιλελεύθερες πολιτικές δυνάμεις που συγκροτήθηκαν με το κίνημα στο Γουδί (Σκαμνάκης 2020).

Το κίνημα της Εθνικής Άμυνας, τα Νοεμβριανά του 1916 και ο Α' Παγκόσμιος Πόλεμος είχαν σημαντικές επιπτώσεις στην ελεύθερη διακίνηση ιδεών. Με αφορμή αυτά τα γεγονότα ο Τύπος θα συμπαραταχθεί και θα εκφράσει τους πολιτικούς σχηματισμούς της εποχής και ειδικά την πολιτική διαίρεση Βενιζελικών-αντιβενιζελικών. Η αυστηρή λογοκρισία, οι λευκές στήλες, η παύση εφημερίδων, οι διώξεις και φυλακίσεις δημοσιογράφων είναι κανόνας παρά την συνταγματική κατοχύρωση της ελευθερίας του Τύπου.

Η περίοδος του μεσοπολέμου χαρακτηρίζεται από μια αυξημένη κρατική λογοκρισία η οποία λαμβάνει και μορφές βίαιης πολλές φορές παρέμβασης ενώ η ρητορική μίσους χαρακτηρίζει το περιεχόμενο των εφημερίδων. Όλα αυτά συνυπάρχουν με την υπερδραστήρια εμπλοκή των εκδοτών στη διαμόρφωση της πολιτικής.

Οι μεταπολεμικές και μετεμφυλιακές εξελίξεις δεν ακυρώνουν την αλληλεξάρτηση. Αντιθέτως εφόσον οι πολιτικές διαιρέσεις εξακολουθούν να υφίστανται εκφραζόμενες στα εκάστοτε ιστορικά πολιτικά σχήματα ο Τύπος ακολουθεί και συμπαρατάσσεται με αυτά. Εθνικόφρων και μη εθνικόφρων και στη συνέχεια δεξιός-αντιδεξιός.

Το Σύνταγμα του 1952 αποτελούσε προϊόν του εμφυλίου πολέμου και δικαίως έχει χαρακτηριστεί ως «ένα βήμα πίσω» (Αλεβιζάτος 2011: 366) από τις φιλελεύθερες συνταγματικές παραδόσεις για την ελευθερία του Τύπου. Οι περιπτώσεις κατασχέσεων των εφημερίδων αυξήθηκαν, καθιερώθηκε η προσωρινή ή οριστική παύση των εντύπων ακόμα και η απαγόρευση της άσκησης του δημοσιογραφικού επαγγέλματος (Αντωνόπουλος 1965: 54-55). Το καθεστώς της ημι-κοινοβουλευτικής δημοκρατίας που ακολούθησε τον εμφύλιο πόλεμο έχει δύο άξονες παρέμβασης. Αυστηρή λογοκρισία για τις αντιπολιτευόμενες εφημερίδες και εκτεταμένες κρατικές ενισχύσεις για τον καθεστωτικό Τύπο. Στην πρώτη περίπτωση, δηλαδή στην αυστηρή λογοκρισία εντάσσονται οι απαγορεύσεις κυκλοφορίας εφημερίδων, οι παύσεις έκδοσης και οι φυλακίσεις δημοσιογράφων (Meynaud 1966). Στη δεύτερη περίπτωση, δηλαδή στις κρατικές επιχορηγήσεις έχουμε μια άνευ προηγουμένου θεσμοθέτηση ειδικών προνομίων στις καθεστωτικές εφημερίδες με

φοροαπαλλαγές, ατέλειες, δάνεια τα οποία ποτέ δεν αποπληρώθηκαν και φυσικά μυστικά κονδύλια.

Μετά την πτώση της δικτατορίας, το 1973, οι εκδότες περιορίζουν την εμπλοκή τους στη πολιτική. Η τρίτη ελληνική δημοκρατία δημιουργεί βραχυπρόθεσμα προϋποθέσεις αφενός ενός σχετικού περιορισμού της κρατικής παρέμβασης και αφετέρου δεν επιτρέπει την εξωθεσμική παρέμβαση στη λειτουργία του δημοκρατικού πολιτεύματος. Και αυτό εξαιτίας ενός και μοναδικού ίσως ιστορικού παράγοντα. Η εμφάνιση για πρώτη φορά μαζικών κομμάτων, μαζικών οργανώσεων της εργατικής τάξης και της νεολαίας και κυρίως ενός πρωτόγνωρου μαζικού ριζοσπαστικού κινήματος το οποίο όχι μόνο δεν επέτρεπε την δημιουργία εξωθεσμικής παρέμβασης άλλα η ύπαρξη του σήμανε το τέλος μίας μακρόχρονης περιόδου στρατιωτικών πραξικοπημάτων και πολιτικής αστάθειας.

Αυτό όμως δεν συνοδεύτηκε ούτε από ένα περιορισμό των πελατειακών σχέσεων ούτε και από ένα περιορισμό του ρόλου του κομματικού ηγέτη. Τα κόμματα παρέμεναν εξαιρετικά προσωποπαγή παρά των μαζικό τους χαρακτήρα.

Οι νέες συνθήκες όμως επαναδομούν ταυτοχρόνως τις πελατειακές σχέσεις. Η άσκηση των τελευταίων άρχισε να μετατοπίζεται από τον τοπικό παράγοντα προς τα κυρίαρχα μαζικά κόμματα τα οποία αναλαμβάνουν πλέον τον ρόλο του πάτρωνα εφόσον το κράτος διαδραματίζει πρωταγωνιστικό ρόλο στην οικονομία. Και αυτός ο παράγοντας ενισχυόταν όσο το κίνημα υποχωρούσε και η δημοκρατία σταδιακά ατονούσε στο εσωτερικό των κομμάτων. Σε αυτό θα πρέπει να προσθέσουμε το γεγονός ότι η κρατική γραφειοκρατία στην Ελλάδα δεν απέκτησε ποτέ μια σχετική έστω αυτονομία όπως για παράδειγμα στις ανεπτυγμένες καπιταλιστικές οικονομίες. Η κρατική γραφειοκρατία παρέμεινε εξαρτημένη από τους πολιτικούς παράγοντες και με την μεταπολίτευση από τα κόμματα πάτρωνες.

Ταυτόχρονα στον χώρο του Τύπου συνέβαιναν σημαντικές αλλαγές. Στις αρχές της δεκαετίας του 80’ οι παραδοσιακοί εκδότες άρχισαν να εκτοπίζονται και την θέση τους να καταλαμβάνουν εκδότες-επιχειρηματίες οι οποίοι όμως είχαν την κύρια οικονομική δραστηριότητα τους σε άλλους τομείς της οικονομίας, άσχετους με τον Τύπο. Η είσοδος τους στο χώρο δεν ήταν τυχαία για τους εξής λόγους α) Ο Τύπος ανέκαθεν παρέμβαινε στην πολιτική β) Το κράτος έπαιζε ένα κυρίαρχο ρόλο στην οικονομία γ) Οι πελατειακές σχέσεις ασκούταν πλέον από τα κόμματα πάτρωνες δ) Η κρατική γραφειοκρατία ήταν εξαρτημένη από το κράτος και τα κόμματα και ε) Η απορρύθμιση του ραδιοτηλεοπτικού πεδίου βρισκόταν σε εξέλιξη και ως εκ τούτου ο ρόλος των ΜΜΕ αναμενόταν να ενισχυθεί.

Υπό αυτές τις συνθήκες οι νέοι ιδιοκτήτες-επιχειρηματίες των ΜΜΕ ασκούν ισχυρές πιέσεις προς την πολιτική εξουσία προκειμένου να τους εκχωρούνται κατά ένα συστηματικό και προνομιακό τρόπο κρατικά συμβόλαια και δημόσιες προμήθειες και ως αντάλλαγμα αυτοί να προσφέρουν την υποστήριξη τους διαμέσου των αναγνωστών και τηλεθεατών οι οποίοι ήταν ταυτοχρόνως και δυνητικοί ψηφοφόροι.

Επί της ουσίας η σχέση μεταξύ ΜΜΕ και πολιτικής εξουσίας αρχίζει να διέρχεται μια νέα φάση με την μεταπολίτευση και ιδιαιτέρως μετά την απορρύθμιση του ραδιοτηλεοπτικού πεδίου και την δημιουργία μεγάλων επιχειρηματικών ομίλων στον ευρύτερο χώρο της επικοινωνίας στις αρχές της δεκαετίας του 90’. Η ενίσχυση του πόλου των ιδιοκτητών ΜΜΕ έναντι της πολιτικής εξουσίας ήταν πλέον μία

πραγματικότητα με σημαντικές προεκτάσεις και για την οικονομία αλλά και για την λειτουργία της δημοκρατίας στην Ελλάδα.

Συγκέντρωση και έλεγχος της πληροφορίας

Από τα μέσα του 20ου αιώνα, αλλά κυρίως τα τελευταία 30 χρόνια, επίκεντρο της λειτουργίας όλων σχεδόν των μεγάλων επιχειρηματικών ομίλων ΜΜΕ είναι η αύξηση της κερδοφορίας τους με βάση τη λογική της αγοράς σε παγκόσμιο πλέον επίπεδο. Παρατηρούμε ότι μετά την απορρύθμιση του P/T πεδίου, στα τέλη της δεκαετίας του 80 εμφανίζονται οι ακόλουθες τάσεις:

Συγκέντρωση και συγκεντροποίηση με συνέπεια το μετασχηματισμό των επιχειρήσεων των ΜΜΕ σε τεραστίου μεγέθους επιχειρηματικούς οργανισμούς Οι διαδικασίες ανάπτυξης και συγχώνευσης οδήγησαν στην αυξανόμενη συγκέντρωση ιδιοκτησίας με λιγότερους οργανισμούς να ελέγχουν μεγαλύτερα μερίδια στην αγορά. Στην αρχή η συγκέντρωση εμφανίστηκε στο χώρο του Τύπου. Για παράδειγμα στη Μ. Βρετανία τη δεκαετία του 90’ τέσσερις επιχειρηματικοί όμιλοι έλεγχαν το 92% της εθνικής κυκλοφορίας των ημερήσιων εφημερίδων και το 89% των κυριακάτικων (Thompson 1995: 136). Στην Ελλάδα την ίδια περίπου περίοδο πέντε όμιλοι ΜΜΕ έλεγχαν το 65% των πωλήσεων και το 78% της διαφημιστικής αγοράς (Σκαμνάκης 2005: 261).

Σήμερα η κατάσταση δεν έχει μεταβληθεί αντιθέτως παραμένει η ίδια με αλλαγές που σχετίζονται περισσότερο με την είσοδο νέων επιχειρηματικών ομάδων στον κλάδο. Ιδιωτικοποίηση και πλήρης κυριαρχία του εμπορευματικού μοντέλου επικοινωνίας με άμεση συνέπεια την καταλυτική επίδραση της διαφήμισης στη λειτουργία της αγοράς των ΜΜΕ. Τα ΜΜΕ έχουν μετατραπεί πλέον σε καθαρά εμπορικές επιχειρήσεις οι οποίες είναι προσανατολισμένες στη κερδοσκοπική λογική. Πριν την κρίση στην Ελλάδα η διαφημιστική αγορά ήταν του μεγέθους των 2,7 δις ευρώ.

Διεθνοποίηση της επικοινωνίας στο επίπεδο της παραγωγής και της διανομής και τάση πλήρους ελέγχου από τεράστιες πολυεθνικές επιχειρήσεις. Επισημαίνεται ότι η παραγωγή και η διανομή του περιεχομένου δεν περιορίζεται μόνο στη βιομηχανία της ψυχαγωγίας αλλά και του ενημερωτικού ειδησεογραφικού περιεχομένου (Λέανδρος 2000, Κωνσταντινίδου 2003). Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι η εντεινόμενη αλλαγή του ιδιοκτησιακού καθεστώτος των εθνικών πρακτορείων ειδήσεων που από δημόσιου χαρακτήρα μετατρέπονται σε αμιγώς ιδιωτικά ή και σε μικτής ιδιοκτησίας.

Άνευ προηγουμένου σύγκλιση της πληροφοριακής και επικοινωνιακής τεχνολογίας. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελούν οι ψηφιακές πλατφόρμες, τα διαδικτυακά ΜΜΕ και τα κοινωνικά δίκτυα

Σε όλη τη διάρκεια της δεκαετίας του 90’, η απορρύθμιση του τηλεοπτικού πεδίου, η συρρίκνωση του ρόλου του κράτους και η σχεδόν πλήρης κυριαρχία του εμπορευματικού μοντέλου, σε συνδυασμό με τη σύγκλιση των τηλεπικοινωνιών και των Μέσων σε έναν ενιαίο τομέα, οδήγησαν διεθνώς σε ένα πρωτοφανές κύμα εξαγορών και συγχωνεύσεων και στη συγκέντρωση τεράστιας οικονομικής και πολιτικής δύναμης σε μια μικρή ομάδα γιγαντιαίων πολυεθνικών ομίλων που ανταγωνίζονται για την παγκόσμια πλέον κυριαρχία στο ευρύτερο φάσμα της επικοινωνίας (Λέανδρος 2000: 11).

Η στρατηγική των πολυεθνικών αυτών ομίλων συνίσταται στην ταχύτατη διείσδυση σε νέες περιοχές, στη δημιουργία νέων αγορών και στη διαμόρφωση των καλύτερων δυνατών προϋποθέσεων για την ανάπτυξη της επιχειρηματικής δραστηριότητας και την προώθηση της σύγκλισης τηλεπικοινωνιών και ΜΜΕ (Γκόλντινγκ και Μέρντοκ 2001: 38).

Σήμερα, είναι πλέον σαφές ότι το μεγαλύτερο ποσοστό της ενημέρωσης παράγεται από μεγάλες εταιρείες, και, συνεπώς, το θέμα της ενημέρωσης τίθεται όλο και περισσότερο με όρους εμπορικούς και ποσοτικούς. Έτσι το ειδησεογραφικό περιεχόμενο προσανατολίζεται περισσότερο στην ψυχαγωγία αυτό που ονομάζουμε ενημερωδιασκέδαση.

Το γεγονός ότι ταυτόχρονα λειτουργούν σε διεθνές αλλά κυρίως σε τοπικό επίπεδο πολλές μικρές διαφοροποιημένες αγορές Μέσων δεν μεταβάλλει τους όρους αυτούς (Κωνσταντινίδου 2003). Είναι όμως εξαιρετικά ενδιαφέρον ότι η ύπαρξη τοπικών μέσων ενημέρωσης, όπου αυτά έχουν μία σημαντική παρουσία, μπορούν να συμβάλλουν πράγματι σε μια εναλλακτική ενημερωτική και πολιτισμική δραστηριότητα η οποία με τη σειρά της ενισχύει την ύπαρξη δημοκρατικού διαλόγου και τη συγκρότηση τοπικών κινημάτων υπεράσπισης του δημόσιου χώρου. Ο Janowitz είχε ήδη επισημάνει σε μία μελέτη για τις κοινοτικές εφημερίδες ότι αυτές έτειναν κάτω από την πίεση των κυρίαρχων εθνικών Μέσων περισσότερο να αναπτύσσονται παρά να παρακμάζουν και ως εκ τούτου αντί να έχουν ένα αρνητικό ρόλο συχνά διαδραμάτιζαν ένα ζωτικό ρόλο στη διατήρηση των τοπικών κοινοτήτων (Janowitz 1967).

Στην Ελλάδα ο όγκος των πληροφοριών που διακινούνται καθημερινά είναι πλέον τεράστιος επιτρέποντας ακόμα και σε ομάδες του πληθυσμού που δεν είχαν ή δεν έχουν πρόσβαση στους παραδοσιακούς εκπαιδευτικούς θεσμούς να ενημερώνονται και να συμμετέχουν στα κοινά. Αλλά και κοινωνικά στρώματα με υψηλότερο μορφωτικό επίπεδο διαμέσου των ΜΜΕ παραδοσιακών και νέων, αποκτούν μεγαλύτερη πρόσβαση στην πληροφορία και τη γνώση συμβάλλοντας έτσι όπως υποστηρίζεται στην ανάδυση του φαινομένου της γνωστικής κινητοποίησης. Το ζήτημα βέβαια εδώ δεν είναι απλά η πρόσβαση. Κάτι τέτοιο θα ήταν μία λάθος προσέγγιση. Το σημαντικό είναι ο έλεγχος των μηχανισμών παραγωγής της γνώσης (Κωνσταντινίδου 2003).

Υπάρχει λοιπόν μία αντίφαση. Μεγάλος όγκος πληροφορίας, μεγαλύτερη δυνατότητα πρόσβασης ομάδων του πληθυσμού στη γνώση και την ενημέρωση και από την άλλη ομοιομορφία προγραμμάτων, κυριαρχία της ενήμερο-διασκέδασης έναντι της ενημέρωσης, δραματοποίηση και προσωποποίηση του περιεχομένου και έλεγχος της ενημέρωσης από τους ιδιοκτήτες-επιχειρηματίες ΜΜΕ που είναι αναπόσπαστο μέρος των κυρίαρχων οικονομικών ελίτ.

Για παράδειγμα, και αυτό είναι επίκαιρο, το εμπορευματικό πλαίσιο λειτουργίας της τηλεόρασης μετατρέπει την πολιτική αντιπαράθεση σε αντιπαράθεση του πολιτικού προσωπικού. Αυτό θεωρείται ότι οδηγεί σε μία προϊούσα απεμπλοκή των πολιτών από την πολιτική με αποτέλεσμα να μειώνεται συνολικά το κοινωνικό κεφάλαιο δηλαδή η εμπιστοσύνη στον άλλο αλλά και οι μορφές κοινωνικής αλληλεγγύης. Αυξάνεται ταυτόχρονα η πολιτική αποξένωση και η δυσπιστία στους δημοκρατικούς πολιτικούς θεσμούς συμπεριλαμβανομένης και της δυσπιστίας έναντι των εναλλακτικών και ριζοσπαστικών κινημάτων αμφισβήτησης και ανυπακοής.

Σήμερα λοιπόν η ενημέρωση ελέγχεται ολοένα και περισσότερο από μεγάλες επιχειρήσεις. Ιδιαίτερα τα τελευταία χρόνια η επιρροή της επιχειρηματικής λογικής διευρύνεται σημαντικά εξαιτίας της κυριαρχίας του νεοφιλελευθερισμού, της μείωσης του ρόλου του κοινωνικού κράτους, του ανορθολογισμού και της πελατειακής λειτουργίας των θεσμών.

Στον τομέα της παραγωγής ειδησεογραφικού προϊόντος οι καταχρήσεις της ιδιοκτησίας έχουν μεταβληθεί. Δεν πρόκειται πλέον για ιδιοκτήτες που παρεμβαίνουν στο έργο των συντακτών ή απολύουν βασικά στελέχη όταν αυτά δεν ευθυγραμμίζονται με τις επιλογές τους. Η εν λόγω παραγωγή επηρεάζεται ολοένα και περισσότερο από τις εμπορικές στρατηγικές που διαμορφώνονται και την επικάλυψη των διαφορετικών συμφερόντων που διατηρεί ο εκάστοτε όμιλος (Γκόλντινγκ και Μέρντοκ 2001: 37).

Η άποψη ότι η εμφάνιση των κοινωνικών δικτύων και ο πολλαπλασιασμός των Μέσων θα δημιουργήσει ένα νέο πλουραλισμό στην ενημέρωση και στη παραγωγή ποιοτικού δημοσιογραφικού περιεχομένου είναι μάλλον μύθος. Αν εξαιρέσουμε τις νέες δυνατότητες ανάδρασης που πράγματι δίνουν τα νέα Μέσα αλλά και την δυνατότητα να λειτουργήσουν, σε ορισμένες περιπτώσεις, επικουρικά στις προσπάθειες λαϊκής κινητοποίησης η δύναμη και η εξουσία των ιδιοκτητών ΜΜΕ θα παραμείνουν κυρίαρχες και στο νέο περιβάλλον. Η εξουσία θα παραμείνει στα χέρια αυτών που ελέγχουν τα νέα επικοινωνιακά συστήματα, τα δικαιώματα χρήσης της τεχνολογίας αιχμής και τα δικαιώματα χρήσης του πολιτισμικού υλικού και αρχείου (Γκόλντινγκ και Μέρντοκ 2001: 39).

Κρίση και ΜΜΕ στην Ελλάδα

Η οικονομική κρίση που εξακολουθεί να διέρχεται η Ελλάδα είναι πρωτίστως κρίση που συνδέεται με τις αντιφάσεις που προκύπτουν αφενός από την διαδικασία της ευρωπαϊκής ενοποίησης δηλαδή με το ίδιο το υπό διαμόρφωση υπερεθνικό οικονομικό και πολιτικό μόρφωμα και αφετέρου με τις αντιφάσεις του ίδιου του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού. Η οικονομική κρίση σε συνδυασμό και με την πρόσφατη υγειονομική κρίση επιδρούν αποφασιστικά στο χώρο των ΜΜΕ.

Είναι χαρακτηριστικό ότι μέση ημερήσια κυκλοφορία των πανελλαδικής κυκλοφορίας εφημερίδων μειώνεται συνεχώς φτάνοντας το έτος 2010 στα 286.000 φύλλα από 1.170.000 που ήταν το 1989. Η μείωση αυτή είχε σχέση κυρίως με την εμφάνιση της ιδιωτικής τηλεόρασης και σε αργότερα με την εμφάνιση των νέων Μέσων και των κοινωνικών δικτύων. Σε 20 χρόνια υπήρξε μείωση κατά 80% παρά τις προσφορές δώρων και ειδικών δωρεάν ενθέτων. Με την εμφάνιση της οικονομικής κρίσης η κατάσταση επιδεινώθηκε ακόμα περισσότερο. Το 2011 η μέση ημερήσια κυκλοφορία των πανελλαδικών ήταν 215.670 και το 2012 έφτασε τα 160.767 φύλλα (Skamnakis 2018). Η μέση ημερήσια κυκλοφορία των πανελλαδικών εφημερίδων, εξαιρουμένης της εφημερίδας Καθημερινή, έφθασε στα 81.000 περίπου φύλλα το 2015 ενώ σήμερα η μέση ημερήσια κυκλοφορία δεν ξεπερνά τις 50.000 σε ολόκληρη τη χώρα.

Αλλά και στο χώρο των περιφερειακών εφημερίδων, παρά το γεγονός ότι υπήρξε μία αντίθετη τάση δηλαδή αύξηση της αναγνωσιμότητας τους, το τελευταίο χρονικό διάστημα αντιμετωπίζουν προβλήματα και αυτές. Σε ολόκληρη την χώρα πάνω από 40 ημερήσιες τοπικές είτε έκλεισαν είτε μετατράπηκαν σε εβδομαδιαίες

ενώ ταυτόχρονα μειώσεις στις πωλήσεις έχουν παρατηρηθεί και στις εν λόγω εφημερίδες, κυρίως στους συνδρομητές.

Η διαφημιστική αγορά συρρικνώνεται παρόλο που ακολούθησε μια ανοδική πορεία από το 1991 έως και το 2008 ενώ ταυτόχρονα μία σειρά διαφημιστικών εταιρειών πτώχευσαν επιδρώντας σημαντικά στο σύνολο των ΜΜΕ στην Ελλάδα. Συγκεκριμένα το ύψος της διαφημιστικής δαπάνης το 2008 έφθασε τα 2. 669.000.000 ευρώ περίπου. Το 2010 μετά από την εκδήλωση της κρίσης και την υπογραφή της δανειακής σύμβασης περιορίστηκε στα 1.887.500.000 ενώ το 2012 στα 1.141.079.296 ευρώ. Η διαφημιστική δαπάνη παρουσίασε μία μικρή άνοδο στα 1.186.828 ευρώ την επόμενη χρονιά δηλαδή το 2013. Η αύξηση συνεχίστηκε και το 2014 με 1. 279.000 ευρώ περίπου ή 7,76% σε σχέση με τον προηγούμενο έτος. Το 2015 υπήρξε μία πτώση περίπου στο 8% (Skamnakis 2018).

Η επίδραση της συρρίκνωσης του συνόλου της διαφήμισης ήταν σημαντική και η μείωση των εσόδων προκάλεσε μεγάλη επιδείνωση των οικονομικών αποτελεσμάτων των περισσοτέρων επιχειρήσεων των ΜΜΕ (Λέανδρος 2013).

Αλλά και τα έσοδα των εφημερίδων από τις διάφορες υποχρεωτικές κρατικές δημοσιεύσεις και τις προκηρύξεις δημόσιων διαγωνισμών είναι μειωμένες. Αρκετοί δημόσιοι οργανισμοί πλέον δεν μπορούν να εξοφλήσουν τα χρέη τους προς τις εφημερίδες από αυτού του είδους τις δημοσιεύσεις.

Όλες αυτές οι συνθήκες είχαν καταλυτική επίδραση και στο δημοσιογραφικό επάγγελμα με κύριο χαρακτηριστικό τις μαζικές απολύσεις και τις μειώσεις των μισθών που σε αρκετές περιπτώσεις έφθασαν έως και το 60% με ότι αυτό συνεπάγεται στη ποιότητα του δημοσιογραφικού περιεχομένου όπως για παράδειγμα η εξαφάνιση της δημοσιογραφικής έρευνας από τα έντυπα και τα ιδιωτικά ραδιοτηλεοπτικά ΜΜΕ. Τα περισσότερα ΜΜΕ δεν παράγουν ή παράγουν σπάνια ενημερωτικές εκπομπές και εκτενή ρεπορτάζ. Ταυτόχρονα η ελληνική τηλεόραση κυριαρχείται από επαναλήψεις παλαιών τηλεοπτικών σειρών, εκπομπές μαγειρικής, life style ενημέρωση, παραγωγές τύπου Survivor καθώς και χαμηλού κόστους εισαγόμενες σαπουνόπερες.

Τέλος η συρρίκνωση του ρόλου του κράτους στην οικονομία ως αποτέλεσμα των πολιτικών που επιβάλλουν οι δανειστές στη χώρα μείωσε το ενδιαφέρον των περισσοτέρων έως σήμερα επιχειρηματιών-ιδιοκτητών ΜΜΕ για την αγορά των Μέσων. Συνεπώς η δραστηριότητα τους στο χώρο των ΜΜΕ θα τείνει συνεχώς να μειώνεται.

Η κρίση οδηγεί σε ένα διαρκή μετασχηματισμό των ελληνικών ΜΜΕ και ως προς το ιδιοκτησιακό καθεστώς με αποτέλεσμα να δημιουργούνται νέοι συσχετισμοί στην μιντιακή αγορά. Ταυτόχρονα και ίσως αυτό να είναι το ποιο σημαντικό δημιουργούνται νέες ισορροπίες και αλληλεξαρτήσεις μεταξύ του κομματικού συστήματος και των επιχειρηματιών ΜΜΕ.

Συμπεράσματα

Παρατηρούμε και κατά την τρέχουσα περίοδο την συνέχιση της αλληλεξάρτησης μεταξύ πολιτικής εξουσίας και ΜΜΕ αλλά και την εμφάνιση ισχυρών τάσεων συγκέντρωσης και συγκεντροποίησης στο χώρο της ενημέρωσης. Υπάρχουν βέβαια και άλλα στοιχεία τα οποία θα μπορούσαν να προσεγγιστούν και τα οποία συνδέονται με τον καταλυτικό ρόλο των Μέσων στη διαδικασία πολιτικής

αποξένωσης των πολιτών καθώς και η κυριαρχία της ενημερο-διασκέδασης. Επίσης η συνεχή δυσφήμηση από αρκετά Μέσα των απεργιών, των θεσμών εκπαίδευσης και υγείας. Η τάση αυτή υπονομεύει τους θεσμούς του κοινωνικού κράτους, του δικαιώματος στη διαμαρτυρία και ενισχύει τη δημαγωγία και το λαϊκισμό. Μην ξεχνάμε ότι η άνοδος του φασισμού και του ναζισμού την περίοδο του μεσοπολέμου στηρίχθηκε μεταξύ άλλων και στη συντριβή των κινημάτων των κοινωνικών και των δημοκρατικών πολιτικών θεσμών.

Η κατάσταση δεν έχει αλλάξει από τότε παρά τις σχετικές και επιδερμικές αλλαγές στο πολιτικό σύστημα και τον μερικό μετασχηματισμό του εγχώριου μιντιακού συστήματος. Τα ιδιωτικά ΜΜΕ εξακολουθούν και έχουν ως βασικό χαρακτηριστικό την μονόπλευρη πληροφόρηση ενώ το ποιοτικό ενημερωτικό δημοσιογραφικό περιεχόμενο έχει δραματικά υποβιβαστεί με χαρακτηριστικό την εξαφάνιση της ναυαρχίδας της δημοσιογραφίας που είναι η δημοσιογραφική έρευνα.

Συμπερασματικά οι σχέσεις αλληλεξάρτησης πολιτικής και ΜΜΕ όσο και η εμπλοκή μεγάλων επιχειρηματικών ομίλων στο τομέα της ενημέρωσης θα εξακολουθούν να υφίσταται και να καθορίζουν μεσοπρόθεσμα τις εξελίξεις στο τομέα της ενημέρωσης. Σημασία έχει να αναπτυχθούν μηχανισμοί κοινωνικού ελέγχου οι οποίοι θα διασφαλίζουν τη δημοκρατική λειτουργία των Μέσων και των κοινωνικών δικτύων και το παραγόμενο από αυτά ενημερωτικό και πολιτισμικό προϊόν. Οι συνθήκες στο χώρο των ΜΜΕ και της δημοσιογραφίας είναι δύσκολο να μεταβληθούν τουλάχιστο βραχυπρόθεσμα. Υπάρχει η δυνατότητα όμως για καλύτερες συνθήκες υπό τον όρο ότι η ελληνική οικονομία πρέπει να περάσει από την κρίση και την ύφεση στην ανάπτυξη και ως εκ τούτου πρέπει να εγκαταλειφθεί η νεοφιλελεύθερη πολιτική.

Η αποκατάσταση της αξιοπιστίας των Μέσων είναι ζητούμενο. Αυτό σημαίνει ότι οι ιδιοκτήτες πρέπει να δουν τα Μέσα ως φορείς διάχυσης της πληροφορίας και όχι ως μέσα πιέσεων προς την πολιτική εξουσία για την εξυπηρέτηση των άλλων οικονομικών δραστηριοτήτων τους. Διότι η επικράτηση αυτών των σχέσεων, τα αποκαλούμενα διαπλεκόμενα συμφέροντα, υπονομεύουν την αυτονομία του κοινοβουλίου (Μουζέλης και Παγουλάτος 2003).

Η διαφημιστική αγορά πρέπει να εξορθολογιστεί διάμεσου ενός νέου νομοθετικού πλαισίου έτσι ώστε να εκλείψουν οι κερδοσκοπικές τάσεις και τα ακραία φαινόμενα που παρατηρήθηκαν στο παρελθόν. Ο χώρος της ιδιωτικής πρωτοβουλίας στα ΜΜΕ θα πρέπει να λειτουργεί μέσα σε ένα αυστηρό ρυθμιστικό πλαίσιο και η πολιτική πολυφωνία πρέπει να αποκατασταθεί.

Τέλος να αναπτυχθεί ο κοινωνικός έλεγχος των μεγάλων ομίλων ΜΜΕ διαμέσου της ανάπτυξης της κοινωνίας των πολιτών και των κινημάτων τα οποία θα ασκούν πιέσεις και θα προτείνουν λύσεις, ένα μεγάλο κίνημα για τη Δημοκρατία στα Μέσα.

Αναφορές

Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία

Αλεβιζάτος, Ν. (2002), *Το Σύνταγμα και οι εχθροί του στη νεοελληνική ιστορία 1800-2010*, Αθήνα, Εκδόσεις Πόλις.

Αντωνόπουλος, Ν. (1965), *Η Ελευθερία του Τύπου εν Ελλάδι*, Αθήνα.

Γκόλντινγκ, Π. και Μέρντοκ, Γ. (2001), *Κουλτούρα, επικοινωνίες και πολιτική οικονομία στο Curran J., Gurevitch, M. ΜΜΕ και Κοινωνία*, Αθήνα, Εκδόσεις Πατάκη.

Κομνηνού, Μ. (2002), *Από την Αγορά στο Θέαμα*, Αθήνα, Εκδόσεις Παπαζήση.

Κωνσταντινίδου, Χ. (2003), 'Τα Μέσα Μαζικής Επικοινωνίας και η παραγωγή νοήματος. Θεωρητικές προσεγγίσεις και προοπτικές' στο Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών, Νο 111-112, σσ. 193-265.

Λέανδρος, Ν. (2000), *Πολιτική Οικονομία των ΜΜΕ*, Αθήνα, Εκδόσεις Καστανιώτη.

Λέανδρος, Ν. (2013), Τα Μέσα στο επίκεντρο της κρίσης. Τα οικονομικά αποτελέσματα οκτώ μεγάλων επιχειρήσεων στο Γ. Πλειός (επιμ.) *Η Κρίση και τα ΜΜΕ*, Αθήνα, Εκδόσεις Παπαζήση, σσ. 31-57.

Μουζέλης, Ν. και Παγουλάτος, Γ. (2003), Κοινωνία Πολιτών και Ιδιότητα του Πολίτη στη Μεταπολεμική Ελλάδα, Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης, Νο 22, σσ. 5-29.

Νικολακόπουλος, Η. (2000), *Κόμματα και κοινοβουλευτικές εκλογές στην Ελλάδα 1946-1964*, Αθήνα, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών.

Παπαθασανασόπουλος, Σ. (2004), *Πολιτική και ΜΜΕ. Η περίπτωση της Νότιας Ευρώπης*, Αθήνα: Εκδόσεις Καστανιώτη.

Σκαμνάκης, Α. (2005), 'Ο Ημερήσιος Τύπος της Περιφέρειας: Ιστορία και Προοπτικές', στο Μ. Δρούλια (επιμ.), *Ο Ελληνικός Τύπος από το 1784 έως σήμερα: Ιστορικές και θεωρητικές προσεγγίσεις*, Αθήνα, Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών, σσ. 253-262.

Σκαμνάκης, Α. (2020), Π*ολιτική εξουσία και ΜΜΕ στη σύγχρονη Ελλάδα (1821-1940)*, Β' Έκδοση, Θεσσαλονίκη, Εκδόσεις Ζυγός.

Χαραλάμπης, Δ. (1989), *Πελατειακές σχέσεις και λαϊκισμός η εξωθεσμική συναίνεση στο ελληνικό πολιτικό σύστημα*, Αθήνα, Εξάντας.

Meynaud, J. (1966), *Πολιτικές δυνάμεις στην Ελλάδα*, Αθήνα, Εκδόσεις Σαβάλας.

Thompson J. (1998), *Νεωτερικότητα και Μέσα Επικοινωνίας*, Αθήνα, Εκδόσεις Παπαζήση.

Ξενόγλωσση βιβλιογραφία

Janowitz, M. (1967), *The Community Press in an Urban setting. The Social elements of Urbanism*, University of Chicago Press.

Papathanasopoulos, S. (1999), The Decline of Newspapers: The case of the Greek Press, *The Communication Review*, Vol. 3, No 3, pp. 379-402.

Skamnakis, A. (2018), Accelerating a freefall? The impact of the post-2008 economic crisis on Greek media and journalism, *Journal of Greek Media & Culture*, Vol.4, No 1, pp. 9–25, doi: 10.1386/jgmc.4.1.9_1

Η ΣΥΜΒΟΛΗ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΕΝΟΠΛΩΝ ΔΥΝΑΜΕΩΝ ΣΤΗΝ ΚΑΤΑΠΟΛΕΜΗΣΗ ΤΗΣ ΠΑΝΔΗΜΙΑΣ

Δημήτριος Σμοκοβίτης

τ. Καθηγητής Στρατηγικής της Στρατιωτικής Σχολής Ευελπίδων, Θεματική Ομάδα Στρατιωτικής Κοινωνιολογίας

Περίληψη

Η εισήγησή μου αναφέρεται στην συμβολή των Ελληνικών Ενόπλων Δυνάμεων (Ε.Ε.Δ.), στην καταπολέμηση της πανδημίας, ως ένα ακόμη στοιχείο της πολιτικής, για την άμυνα και ασφάλεια της χώρας μας, όπως αυτή διαμορφώνεται, στο πλαίσιο του συγκεκριμένου κοινωνικού και πολιτιστικού περιβάλλοντος της χώρας μας, και για τις επιπτώσεις που μπορεί οι σχέσεις αυτές, να έχουν σε διαφόρους τομείς της κοινωνικής και εθνικής μας ζωής. Από την αρχή της υγειονομικής κρίσης λαμβάνουν συνεχώς μέτρα και αναλαμβάνουν δράσεις για τον περιορισμό της διασποράς του κορονοϊού στις Ένοπλες Δυνάμεις και προς όφελος του κοινωνικού συνόλου. Θα πρέπει να υπογραμμισθεί ότι όλες αυτές οι ενέργειες των Ελληνικών Ενόπλων Δυνάμεων έγιναν παράλληλα με την ικανή απόκρουση της τουρκικής επιθετικότητας, η οποία το 2020 έλαβε την μορφή στρατιωτικής απειλής στα ελληνο-τουρκικά σύνορα του Έβρου.

Λέξεις κλειδιά: Ένοπλες Δυνάμεις, Υπουργείο Εθνικής Άμυνας, COVID-19

THE CONTRIBUTION OF THE HELLENIC ARMED FORCES FIGHT AGAINST PANDEMIC

Dimitrios Smokovitis

Former Professor of Military Strategy of the Hellenic Military Academy, Division of Military Sociology

Abstract

My recommendation refers to the wide contribution of the Hellenic Armed Forces (E.E.D.) to the battle against the resent COVID 19 pandemics, as another main element of their policy, to the defence and secure the country, as it is recently formed, within the framework of the specific social and cultural environment of our democratic country, and to the impact that these relations may have on various areas of our social and national life. Since the beginning of the health crisis, they have been constantly taking measures and taking actions to limit the spread of coronavirus in the Armed Forces and for the benefit of society . It should be stressed that all these actions of the Hellenic Armed Forces took place in parallel with the capable repulsion of Turkish aggression, which in 2020 took the form of a military threat on the Greek-Turkish border of Evros.

Key words: Armed Forces, Ministry of National Defence, COVID-19

Εισαγωγή

Βασικό αντικείμενο της Στρατιωτικής Κοινωνιολογίας είναι η συν-αντίληψη και συνεργασία των Ε.Ε.Δ. με την Ελληνική κοινωνία. Οι Ε.Ε.Δ., εκτός από τα Επιχειρησιακά Πολεμικά τους Σχέδια, έχουν επίσης, έτοιμα, τα σχέδια της δικής τους συνδρομής και συμβολής σε όλες τις πιθανές προκλήσεις και απειλές της ελληνικής

κοινωνίας, από σεισμούς, καταστροφές, πυρκαγιές, πλημμύρες, κ.λ.π. (Καραμπελιάς 2009)

Επίσης, στα πλαίσια της συμμέτοχής, στους διεθνείς μηχανισμούς διαχείρισης κρίσεων του ΝΑΤΟ και της ΕΕ, αναπτύχθηκε η ετοιμότητα, η τεχνογνωσία και η εκπαίδευση των στελεχών των Ε.Ε.Δ. για την αντιμετώπιση, σε πολύ μεγάλο βαθμό, των επιπτώσεων των Ραδιολογικών, Βιολογικών, Χημικών και Πυρηνικών προσβολών (Σμοκοβίτης, 2014). Στην περίπτωση της πανδημίας Covid-19, στην Ελλάδα, το Υπουργείο Εθνικής Άμυνας, σε συνεργασία με τα υπόλοιπα Υπουργεία, ενεργοποίησε και εφάρμοσε τα αναγκαία μέτρα υποστήριξης.

Είναι αυτονόητο, ότι οι Ελληνικές Ένοπλες Δυνάμεις έχουν, λόγω της φύσης της δομικής τους σύστασης, οργάνωσης και λειτουργίας, δηλαδή, λόγω της συνύπαρξης και συγχρωτισμού, κατά κανόνα, μεγάλου αριθμού ατόμων, στις διάφορες εγκαταστάσεις τους, ως βασικό τους μέλημα, την επίτευξη των καλύτερων, δυνατών συνθηκών Δημόσιας Υγιεινής.

Πολυδιάστατη είναι η συμβολή των Ενόπλων Δυνάμεων στην αντιμετώπιση της πανδημίας COVID-19.Το ΓΕΕΘΑ, σε συνεννόηση με το υπουργείο Εθνικής Άμυνας, από την αρχή της υγειονομικής κρίσης λαμβάνουν συνεχώς μέτρα και αναλαμβάνουν δράσεις για τον περιορισμό της διασποράς του κορονοϊού στις Ένοπλες Δυνάμεις και προς όφελος του κοινωνικού συνόλου. Θα πρέπει να υπογραμμισθεί ότι όλες αυτές οι ενέργειες και δράσεις ενέπλεξαν το σύνολο των Ελληνικών Ενόπλων Δυνάμεων παράλληλα με την απόκρουση εκ μέρους των της τουρκικής επιθετικότητας η οποία το 2020 έλαβε την μορφή στρατιωτικής απειλής και επέμβασης στα ελληνο-τουρκικά σύνορα του Έβρου.

Στην ανάπτυξη του θέματος, σχετικά με την συμβολή των Ελληνικών Ενόπλων Δυνάμεων, στην καταπολέμηση της Πανδημίας, λόγω του Covid-19, θα αναφερθούν, συνοπτικά και όλες οι συνέργειες των κρατικών φορέων Άμυνας και Ασφάλειας, για την παροχή βοήθειας, προς την Ελληνική κοινωνία.

Οι αρχικές δράσεις των ελληνικών ενόπλων δυνάμεων στο πλαίσιο της συνδρομής τους στην αντιμετώπιση του κορονοϊού στην Ελλάδα

Όροι «όπως επιδημικό κύμα, συγχρωτισμός, επιδημιολογική επιτήρηση, και επαγρύπνηση, καθώς και τεχνικές Ατομικής και Πληθυσμιακής Υγιεινής»[1] (Ελληνική Δημοκρατία) ορίζουν, καθοριστικά, τον τρόπο επιστημονικής προσέγγισης και δράσης τους, πάνω σε όλα τα ζητήματα Δημόσιας Υγείας και Υγιεινής, άρα και στο τρέχον ζήτημα του Covid 19.

Στο πλαίσιο της δοκιμασίας, που, τώρα, υφίσταται η ελληνική κοινωνία, από τον κορονοϊό, αλλά και όλος ο κόσμος, αποφασίστηκε από το Υπουργείο Εθνικής Άμυνας:

- Η συμμετοχή προσωπικού της Διεύθυνσης Υγειονομικού του ΓΕΕΘΑ, στον επιχειρησιακό σχεδιασμό και τη λήψη αποφάσεων, στις επιτροπές και την Task Force, που έχει συγκροτήσει το Υπουργείο Υγείας.
- Μετά από τις κατευθύνσεις της Κυβέρνησης, του ΕΟΔΥ και των εκδοθέντων σχετικών διαταγών του ΓΕΕΘΑ, λήφθηκαν μέτρα προστασίας, από τον κορωνοϊό και μείωσης της μετάδοσης της νόσου, όσο το δυνατόν περισσότερο, εντός των εγκαταστάσεων, δικαιοδοσίας ΥΠΕΘΑ.

- Σύμφωνα και με την ισχύουσα νομοθεσία, εγκρίθηκε ειδική άδεια 30 ημερών, πέραν της κανονικής, σε στελέχη-προστάτες ΑΜΕΑ, καθώς και μειωμένο ωράριο εργασίας, σε δικαιούχους-προστάτες ΑΜΕΑ.
- Σύμφωνα με την ΠΑΔ 4-45/2019/ΓΕΣ/Β1/4γ, συνεχίστηκε η διαδικασία επικοινωνίας στελεχών, με τον Α/ΓΕΣ, προς επίλυση των προβλημάτων, που τους απασχολούν, σε προσωπικό και υπηρεσιακό επίπεδο.
- Να διατεθούν οι δύο παραγωγικές μονάδες του Ελληνικού Στρατού:
    - Το 700 Στρατιωτικό Εργοστάσιο στην Δραπετσώνα, που παράγει υλικά ένδυσης και υπόδησης, αλλά τώρα παράγει και μάσκες, που διατίθενται στα στελέχη των Ενόπλων Δυνάμεων και, φυσικά, και στο Υγειονομικό προσωπικό των Ενόπλων Δυνάμεων, καθώς και όπου αλλού χρειαστεί.
    - Η 441 Αποθήκη Βάσεως Υγειονομικού Υλικού, στην Αθήνα, που παράγει αντισηπτικά, κυρίως. Έχει μπει σε πλήρη φάση παραγωγικής διαδικασίας, προκειμένου**,** να παράγει μάσκες και αντισηπτικά.
    - Η συμμετοχή των Υγειονομικών υπηρεσιών των Ε.Δ., στο Εθνικό Σύστημα Υγείας (Ε.Σ.Υ.), αποφασίστηκε:

        α. Με διάθεση συγκεκριμένων κλινών των στρατιωτικών νοσοκομείων**,** και του συνόλου των υποδομών υγείας των Ε.Δ., με πλήρη και συνεχή ετοιμότητα και με συγκεκριμένες εντολές, για τον χειρισμό υπόπτων περιστατικών.

        β. Η διάθεση του Νοσηλευτικού Ιδρύματος του Μετοχικού Ταμείου Στρατού (ΝΙΜΤΣ), για την κάλυψη εκτάκτων αναγκών δημόσιας υγείας, που συνδέονται με την αντιμετώπιση του κορωνοϊού, για χρονικό διάστημα 4 μηνών, από τις 20 Μαρτίου 2020.

Σε ό,τι αφορά στην κάλυψη τρεχουσών απαιτήσεων, έχει διατεθεί έως τώρα, Υγειονομικό προσωπικό των Ενόπλων Δυνάμεων, σε ετέρους φορείς, ως ακολούθως:

- Στο Υπουργείο Υγείας, επ' ωφελεία του Νοσοκομείου ΑΧΕΠΑ, του Εργαστηρίου Μικροβιολογίας της Ιατρικής Σχολής, του Ινστιτούτου Παστέρ και του ΕΟΔΥ, 8 σπουδαστές της ΣΣΑΣ και 16 Μαθητές της ΣΑΝ.
- Στη Γενική Γραμματεία Πολιτικής Προστασίας το ακόλουθο προσωπικό:

    (α) Για τη στελέχωση Κινητών Ομάδων Δειγματοληψίας, 5 Αξιωματικοί ιατροί (1 από Σ.Ξ.2 από Π.Ν. και 2 από Π.Α.) και 5 νοσηλευτές (1 από Σ.Ξ., 2 από Π.Ν. και 2 από Π.Α.).

    (β) Για την υποστήριξη της Ομάδας Διαχείρισης Κρίσεων του Νομού Καστοριάς, 1 Αξιωματικός ιατρός του Σ.Ξ.

    (γ) Για τη στελέχωση του Κέντρου Υγείας Εχίνου, Νομού Ξάνθης, 2 Αξιωματικοί ιατροί του Σ.Ξ. και 2 νοσηλευτές του Σ.Ξ.

    (δ) Επ' ωφελεία του Γενικού Νοσοκομείου Καστοριάς, 3 Αξιωματικοί ιατροί (2 από Σ.Ξ. και 1 από Π.Α.) και 6 νοσηλευτές (3 από Σ.Ξ. και 3 από Π.Α.).

    (ε) Για τη στελέχωση του Κέντρου Υγείας Τσοτυλίου, 1 Αξιωματικός ιατρός του Σ.Ξ.

(στ) Για τη στελέχωση του Γενικού Νοσοκομείου Ξάνθης, 5 Αξιωματικοί ιατροί του Σ.Ξ. και 7 νοσηλευτές του Σ.Ξ..

- Στον Εθνικό Οργανισμό Δημόσιας Υγείας (ΕΟΔΥ), 3 μαθητές της ΣΑΝ.
- Στην 441 Αποθήκη Βάσεως Υγειονομικού Υλικού, έχει ολοκληρωθεί η παραγωγή αντισηπτικού διαλύματος από κατασχεμένες ποσότητες αιθυλικής αλκοόλης, για διάθεση 13.500 φιαλών των 400 χιλιοστό-λίτρων για κάλυψη των αναγκών των Ενόπλων Δυνάμεων, 1.500 φιαλών των 400 χιλιοστό-λίτρων για κάλυψη των αναγκών του ΓΕΕΦ και 14.000 φιαλών του 1 λίτρου και 17.250 φιαλών των 400 χιλιοστό λίτρων, για το Υπουργείο Υγείας.
- Στο 700 Στρατιωτικό Εργοστάσιο έχει ξεκινήσει η παραγωγή απλών χειρουργικών μασκών, για ικανοποίηση απαιτήσεων και αναγκών, τόσο των Ενόπλων Δυνάμεων, όσο και του Υπουργείου Υγείας, με τελικό σύνολο παραγωγής 150.000 τεμαχίων.
- Η διάθεση σκηνικού υλικού σε Νοσοκομεία του Ε.Σ.Υ. (Γ.Ν.Θ. Άγιος Παύλος), προκειμένου να χρησιμοποιηθούν, ως χώρος υποδοχής ύποπτων κρουσμάτων. Η διάθεση σκηνικού υλικού στο Κρανίδι, όπου παρουσιάζονται κρούσματα COVID-19.
- Η ετοιμότητα του προσωπικού και των μέσων της Π.Α. για αεροδιακομιδές περιστατικών COVID-19 , τηρώντας όλα τα προβλεπόμενα μέτρα προστασίας, για τους ασθενείς και το ιπτάμενο προσωπικό.[2]

Μέτρα και δράσεις των ελληνικών ενόπλων δυνάμεων στο πλαίσιο της συνδρομής τους στην αντιμετώπιση του κορονοϊού στην Ελλάδα

Ο στρατός στη μάχη κατά της πανδημίας. Μέτρα μέσα στα στρατόπεδα, προσφορά στην κοινωνία

«Ο Στρατός βοηθά, πάντα, σε κάθε δοκιμασία για το κοινωνικό σύνολο».[3] Πολυδιάστατα και σε όλα τα επίπεδα συμβάλλει ο στρατός στην καταπολέμηση της πανδημίας, όπως ανέφερε ο υπουργός Άμυνας, Νίκος Παναγιωτόπουλος, παρουσιάζοντας τα μέτρα που λαμβάνονται στις Ένοπλες Δυνάμεις για την προστασία των στελεχών και των στρατευμένων και παράλληλα αναλαμβάνει σειρά από δράσεις προς όφελος του κοινωνικού συνόλου.

Μέτρα προστασίας του Στρατιωτικού Προσωπικού και των Στρατοπέδων

Τα μέτρα που λαμβάνονται στα στρατόπεδα είναι πλήρως εναρμονισμένα με τις κατευθυντήριες οδηγίες του ΕΟΔΥ, τους νόμους και τις υφιστάμενες εκδοθείσες διαταγές της στρατιωτικής υπηρεσίας. Πρόσθεσε επίσης, ότι στο πλαίσιο των μέτρων εντάσσεται και η διενέργεια Rapid Test σε όλους τους νεοσυλλέκτους της ΕΣΣΟ που κατατάχθηκαν εντός Νοεμβρίου και ότι γίνεται θερμομέτρηση κατά την προσέλευση του στρατιωτικού και πολιτικού προσωπικού στην υπηρεσία.

Σύμφωνα με τον υπουργό Εθνικής Άμυνας, διατίθενται πιστώσεις στο 700 Στρατιωτικό Εργοστάσιο για την προμήθεια πρώτων υλών, με σκοπό την παραγωγή μασκών για την κάλυψη αναγκών των Μονάδων. Έχουν παραχθεί και διανεμηθεί ήδη 141.316 μάσκες προστασίας προσώπου τριών στρώσεων, ενώ με την πρόσφατη προμήθεια ειδικής μηχανής επίκειται η παραγωγή 200.000 μασκών ανά εβδομάδα.

Ο υπουργός Άμυνας [4] ανέφερε επίσης ότι το 691 Βιομηχανικό Εργοστάσιο Βάσης παρήγαγε και προώθησε ήδη σε σχηματισμούς και μονάδες του Στρατού Ξηράς, 22.616 κιλά υγρού για τον καθαρισμό των χεριών και άλλα 40.040 κιλά λευκαντικού επιφανειών με βάση το χλώριο. Σύμφωνα με τα ίδια στοιχεία από την 441 Αποθήκη Βάσης Υγειονομικού Υλικού παρήχθησαν και κατανεμήθηκαν σε μονάδες του Στρατού Ξηράς 46.212 λίτρα αντισηπτικού διαλύματος, ενώ κατασκευάστηκαν και 33.000 ειδικά κυτία πρόληψης-μετάδοσης της Covid-19 για τις ανάγκες των στρατευσίμων και των τριών Όπλων. «*Οι προμήθειες και χορηγήσεις του απαραίτητου υλικού παρακολουθούνται, σε εβδομαδιαία βάση από τα ανεφοδιαστικά όργανα και παρέχονται οι κατάλληλες οδηγίες-κατευθύνσεις, όπου αυτό κρίνεται απαραίτητο*» είπε ο υπουργός και πρόσθεσε επίσης ότι *«τα ανεφοδιαστικά όργανα του Στρατού Ξηράς διενεργούν τις χορηγήσεις του απαραίτητου υλικού στις υποστηριζόμενες μονάδες»* και ότι *«έχει δημιουργηθεί επαρκές απόθεμα»* για την αντιμετώπιση των αναγκών.

Στο πλαίσιο της δοκιμασίας, που, τώρα, υφίσταται η ελληνική κοινωνία (Σμοκοβίτης 2011) αλλά και όλος ο κόσμος, δύο παραγωγικές μονάδες του Ελληνικού Στρατού το 700 Στρατιωτικό Εργοστάσιο, στην Δραπετσώνα, που παράγει υλικά ένδυσης και υπόδησης, αλλά τώρα παράγει και μάσκες, που διατίθενται στα στελέχη των Ενόπλων Δυνάμεων, φυσικά και στο Υγειονομικό προσωπικό των Ενόπλων Δυνάμεων, καθώς και όπου αλλού χρειαστεί, και η 441 Αποθήκη Βάσεως Υγειονομικού Υλικού στην Αθήνα, που παράγει αντισηπτικά κυρίως. Έχουν μπει σε πλήρη φάση παραγωγικής διαδικασίας, προκειμένου να παράγουν μάσκες και αντισηπτικά.

Φυσικά, απαραίτητη προϋπόθεση είναι να υπάρχει πρώτη ύλη, το κατάλληλο ύφασμα για τις μάσκες και το οινόπνευμα για το αντισηπτικό. Αυτά, όσο τα βρίσκουμε, τόσο εντείνουμε τους ρυθμούς παραγωγής μας. Ο στόχος, αυτή τη στιγμή, να παραχθούν, εντός των ημερών, 50 χιλιάδες μάσκες για το προσωπικό μας και στην πορεία, άλλες εκατό χιλιάδες. Επίσης, να παραχθούν τόνοι αντισηπτικού, το οποίο διανέμεται σε διάφορες συσκευασίες (μεγάλη, μεσαία, μικρή και ατομική ακόμα), σε όλα τα Στελέχη.

Έχουμε βγάλει ατομική συσκευασία αντιμετώπισης του κορονοϊού, η οποία θα διανεμηθεί στους νεοσύλλεκτους, που θα καταταγούν τον Ιούνιο, αλλά ει δυνατόν και στα Στελέχη, που υπηρετούν σε διάφορες Μονάδες. Θέλαμε να ξεκινήσουμε, από τα Στελέχη, που υπηρετούν στα Φυλάκια των νησιών. Οι ατομικές συσκευασίες περιέχουν γάντια, μάσκες, αντισηπτικό κι ένα φυλλάδιο με οδηγίες. Θεωρώ, ότι παίρνονται όλα τα απαραίτητα μέτρα, ακόμα και σε διατροφικό επίπεδο. Οι Διοικητές των Μονάδων ψάχνουν, να βρουν τρόπους να βελτιώσουν τη διατροφή αυτών που στρατωνίζονται στις Μονάδες.

Επομένως, λαμβάνονται όλα τα μέτρα κι, ήδη, αυτά έχουν αποδώσει. Στους δε μαθητές των Στρατιωτικών Σχολών, οι οποίοι παραμένουν έγκλειστοι και θα παραμείνουν κι αυτές τις μέρες, θα ήθελα να πω, ότι πρόθεση μας είναι μετά τις 27 Απριλίου -δηλαδή τη Δευτέρα του Θωμά- οπότε έχουμε προσδιορίσει, ότι θα επανεξετάσουμε την κατάσταση αυτή του εγκλεισμού, θα τους δοθούν κάποιες άδειες, για να βγουν, από τη Σχολή, και να πάνε να δουν τους δικούς τους.

Από την έναρξη της υγειονομικής κρίσης, σε επίπεδο στρατιωτικών νοσοκομείων δημιουργήθηκαν κλινικές για τη νοσηλεία περιστατικών COVID, ενώ

εξασφαλίστηκαν οι κατάλληλοι χώροι, καθώς και τα υλικά και τα μέσα για την υψηλού επιπέδου παροχή υπηρεσιών υγείας στο προσωπικό των Ενόπλων Δυνάμεων και των οικογενειών τους.

Θα ήταν, πραγματικά, κρίμα, δεδομένης της προσπάθειας, που έχει γίνει, μέχρι τώρα, να αφήσουμε να βγουν, τώρα, κι έστω κι ένας να επιστρέψει ως φορέας του ιού. Τότε, θα διακινδυνεύοντα, όχι μόνο η υγεία όλων των μαθητών, αλλά και η σχολική χρονιά.»

Σειρά από Δράσεις προς όφελος του Κοινωνικού Συνόλου [5]

Η συμβολή του στρατού ήρθε στο προσκήνιο με την κατασκευή Νοσοκομείου Εκστρατείας στη Θεσσαλονίκη, δεν περιορίζεται όμως μόνο σε αυτήν την δράση.

Πέρα από τα μέτρα για την προστασία των στελεχών τους και των στρατευμένων οπλιτών οι Ελληνικές Ένοπλες Δυνάμεις συμβάλλουν πολυδιάστατα και σε όλα τα επίπεδα στην αντιμετώπιση της υγειονομικής κρίσης, καθώς από την έναρξη της πανδημίας το ΓΕΕΘΑ, σε συνεννόηση με το υπουργείο Εθνικής Άμυνας, έχει προχωρήσει σε μια

Μέτρα ελήφθησαν όμως και για τη διάθεση κλινών στο ευρύτερο κοινωνικό σύνολο και, σύμφωνα με τα στοιχεία, αυτήν την ώρα βρίσκονται στη διάθεση του υπουργείου Υγείας 35 κλίνες απλής νοσηλείας και 18 κλίνες ΜΕΘ στα στρατιωτικά νοσοκομεία 401, 424, 251 και στο Ναυτικό Νοσοκομείο Αθηνών. Παραλλήλως, συνεχίζεται η διάθεση κλινών ΜΕΘ από τα στρατιωτικά νοσοκομεία για την κάλυψη γενικών (εκτός Covid) περιστατικών του ΕΚΑΒ.

Ειδικά για τη Θεσσαλονίκη, όπου η επιδημία γνωρίζει ιδιαίτερη έξαρση, το 424 ΓΣΝΕ έχει διαθέσει 2 κλινικές των 28 κλινών η κάθε μία, για τη μεταφορά περιστατικών από τις αγγειοχειρουργικές, νευροχειρουργικές και χειρουργικές κλινικές (μη Covid) του νοσοκομείου ΑΧΕΠΑ, προκειμένου οι εκεί (στο ΑΧΕΠΑ) αντίστοιχες κλινικές να διατεθούν για ασθενείς με λοίμωξη από κορονοϊό. Από το 424 έχει διατεθεί επίσης ασθενοφόρο για την υποστήριξη του ΕΚΑΒ στη μεταφορά μη Covid περιστατικών.

Οι Ένοπλες Δυνάμεις συμβάλλουν στη μάχη κατά του κορονοϊού και με τη διάθεση εξειδικευμένου προσωπικού σε πολιτικούς φορείς και υπηρεσίες. Σο πλαίσιο αυτό, σύμφωνα με τα στοιχεία, έχουν διατεθεί μέχρι στιγμής 232 στελέχη του Υγειονομικού στη Γενική Γραμματεία Πολιτικής Προστασίας, στον ΕΟΔΥ, στα Εργαστήρια Αναφοράς Αθήνας και Θεσσαλονίκης, στην Περιφέρεια Ανατολικής και Δυτικής Μακεδονίας, στο Γενικό Νοσοκομείο Ξάνθης, στο Κέντρο Υγείας Εχίνου, καθώς και στις πύλες εισόδου της χώρας.

Αν και η κατασκευή είναι σε εξέλιξη η ανάπτυξη του νοσοκομείου εκστρατείας (300 Κινητή Υγειονομική Μονάδα Εκτάκτων Αναγκών) στον προαύλιο χώρο του 424 στρατιωτικού νοσοκομείου μονοπώλησε τα φώτα της δημοσιότητας, η συμβολή των Ενόπλων Δυνάμεων στη μάχη κατά του κορονοϊού δεν περιορίζεται σε αυτό.

Η αποστολή του στρατού ανακοινώνεται επισημαίνοντας τους ανθρώπους, τον εκσυγχρονισμό και τις προτεραιότητες ετοιμότητας. Η ενεργή, έγκαιρη και πραγματική επικοινωνία του Στρατού είναι επιτακτική ανάγκη να διατηρηθεί η εμπιστοσύνη του λαού. Η δημιουργία μιας ισχυρής στρατηγικής αφήγησης συμβάλλει στην αποτελεσματική αντιμετώπιση της παραπληροφόρησης και παρέχει έναν δρόμο

για την κοινή χρήση του περιβάλλοντος που είναι απαραίτητο για μια σαφή κατανόηση του.

Οι επιπτώσεις της πανδημίας του κορονοϊού «Covid-19» στον αμυντικό-στρατιωτικό τομέα των ελληνικών ενόπλων δυνάμεων

Στην Άτυπη Σύνοδο των Υπουργών Αμύνης της ΕΕ [6] ήταν οι επιπτώσεις της πανδημίας από το στέλεχος κορονοϊού “Covid-19” στον αμυντικό-στρατιωτικό τομέα. Οι Υπουργοί Αμύνης της Ε.Ε. αντάλλαξαν απόψεις για τους τρόπους αντιμετώπισης της πανδημίας. Οι κύριοι άξονες της συζητήσεως αφορούσαν στη στρατιωτική συνδρομή στο πλαίσιο της εθνικής αντιμετώπισης της πανδημίας, καθώς και στις συνέπειές της, τόσο σε υφιστάμενες επιχειρήσεις - αποστολές Κοινής Πολιτικής Ασφάλειας και Άμυνας (ΚΠΑΑ), όσο και σε στρατηγικό επίπεδο γενικότερα.

Κατά την παρέμβασή του, ο κ. Νικόλαος Παναγιωτόπουλος αναφέρθηκε στη διάθεση του Νοσηλευτικού Ιδρύματος Μετοχικού Ταμείου Στρατού (Ν.Ι.Μ.Τ.Σ.) στο Εθνικό Σύστημα Υγείας για την κάλυψη περιστατικών “Covid-19”, καθώς επίσης στρατιωτικού ιατρικού και νοσηλευτικού προσωπικού για τη στελέχωση μονάδων του Ε.Σ.Υ., αλλά και εργαστηρίων αναφοράς. Επιπροσθέτως ο Υπουργός Εθνικής Αμύνης παρουσίασε στους Ευρωπαίους ομολόγους του πώς συνδράμουν τα Στρατιωτικά Εργοστάσια στην αντιμετώπιση του νέου στελέχους κορονοϊού “Covid-19” με την παραγωγή προστατευτικών υλικών, τόσο για τις Ένοπλες Δυνάμεις, όσο και για την κοινωνία.

Δεν παρέλειψε να αναφερθεί στη σημασία της ανάπτυξης βελτιωμένων πρακτικών αντιμετώπισης των υβριδικών απειλών (Μεταναστευτικό – Προσφυγικό, Πανδημία, διασπορά ψευδών ειδήσεων), προκειμένου να ενδυναμωθεί η αξιοπιστία της Ε.Ε. και να διαφυλαχθεί η αποτελεσματικότητα των δράσεων, καθώς της και η αλληλεγγύη μεταξύ των μελών της.

Στο πλαίσιο αυτής της παρεμβάσεως, ο Υπουργός Εθνικής Αμύνης τόνισε ιδιαίτερα τη σπουδαιότητα της επιχείρησης “IRINI” για την ασφάλεια και σταθερότητα στην Ανατολική Μεσόγειο, καθώς και το ρόλο που πρέπει να διαδραματίσει η Ε.Ε. στην ευρύτερη περιοχή. Επισήμανε την ουσιαστική συμβολή της Ελλάδας στην επιχείρηση, παρά τις γνωστές προκλήσεις που αντιμετωπίζει στο ανατολικό Αιγαίο και στα χερσαία σύνορά της, σε συνδυασμό μάλιστα με την παρούσα επιδημία.

Ζήτησε τη διάθεση περισσότερων μέσων από τις χώρες - μέλη καθώς, όπως επισήμανε μεταξύ άλλων, διακυβεύεται η αξιοπιστία της Ε.Ε. συνολικά ως προς τη διεξαγωγή αυτής και παρόμοιων επιχειρήσεων.

Ενδεδειγμένες δράσεις από το Στράτευμα για την ενημέρωση των ΜΜΕ για την αντιμετώπιση της υγειονομικής κρίσης

Λόγω των επικοινωνιακών προκλήσεων και των δυνατοτήτων εξάπλωσης της παραπληροφόρησης κατά τη διάρκεια της νέας πανδημίας του Covid 19, ο Στρατός των ΗΠΑ από τον Μάρτιο του 2020 προέβη στις παρακάτω δράσεις:

- Εντοπισμός των κενών επικοινωνίας στα παγκόσμια μηνύματα COVID-19 του Στρατού.
- Προσδιορισμός λύσεις με δυνατότητα άμεσης δράσης.
- Άλλαξε τις τρέχουσες στρατηγικές καθοδήγησης και ανταλλαγής μηνυμάτων για τις δημόσιες υποθέσεις.

Το στρατηγικό αφηγηματικό μέρος επεκτάθηκε και στο πεδίο για να επισημάνει κενά και να παρέχει λύσεις για να εξασφαλίσει της επικοινωνίας των ΜΜΕ και Στρατού:

- Θετικό αντίκτυπο και υποστήριξη δραστηριοτήτων στρατού
- Η αξιοπιστία του ηγέτη να υποστηριχθεί.
- Η στρατηγική αφήγηση για το όραμα του στρατού
- Πρόσθετες προσπάθειες περιλαμβάνουν:
  - Αύξηση της συνεργασίας της καινοτομίας στον χώρο πληροφοριών.
  - Ανάπτυξη και εφαρμογή Εκπαίδευσης Ευαισθητοποίησης Μέσων για τη δημιουργία γνωστικής ανθεκτικότητας στους Στρατιώτες
  - Ανάπτυξη και εφαρμογή Εκπαίδευσης ευαισθητοποίησης επιρροών για την αύξηση της συνειδητοποίησης της δύναμης των δραστηριοτήτων επιρροής.
  - Επανεξέταση και ευθυγράμμιση εργαλείων για τον εντοπισμό και τον μετριασμό κακών / παραπληροφόρησης επιπτώσεων στη συνολική δύναμη.
  - Ευρεία στρατιά # Think, Type, Post messaging. Ο σκοπός αυτής της προσπάθειας ανταλλαγής μηνυμάτων είναι η αύξηση της ικανότητας Total Force για την εκτέλεση υπεύθυνων δεσμεύσεων κοινωνικών μέσων και τη μείωση διαδικτυακών παραπτωμάτων.
  - Ανάπτυξη ειδοποιήσεων κοινωνικών μέσων μαζικής ενημέρωσης που εκπαιδεύουν τη Δύναμη σε αντίπαλες προσπάθειες για στόχευση μελών της υπηρεσίας.

Τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης είναι ένα ισχυρό εργαλείο που χρησιμοποιούμε για να επικοινωνούμε καθημερινά για να πούμε την ιστορία του δικού μας Στρατού. Προσφέρουν την ευκαιρία να ενημερώσετε, να επηρεάσετε και να προσελκύσετε το κοινό σας με την δυνατότητα που κοινοποιεί τις αξίες του οργανισμού σας στο ευρύ κοινό. Ο ιστότοπος του Στρατού θα σας γνωρίσει τον ρόλο σας στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης του Στρατού και θα σας παράσχει πολιτικές, οδηγίες και προτάσεις για το πώς μπορείτε να γίνετε πιο αποτελεσματικός επικοινωνιακά και ικανός εκπρόσωπος του στρατού των ΗΠΑ[10] - δημιουργώντας ένα περιβάλλον όπου οι αξιόπιστες πληροφορίες σας διαδίδονται στην οικογένεια του στρατού και το κοινό.

Η ενημέρωση της ελληνικής κοινωνίας για τις Ελληνικές Ένοπλες Δυνάμεις που συμβάλλουν στην αντιμετώπιση της υγειονομικής κρίσης

Μερικοί δημοσιογράφοι θεωρούν λάθος την ασκούμενη εκ των πραγμάτων επικοινωνιακή πολιτική του ΥΠΕΘΑ, γιατί οι εκδηλώσεις του γίνονται μακριά από τη δημοσιότητα και οι όποιες τις φωτογραφίες που μοιράζονται από τα επίσημα μέσα του ΥΠΕΘΑ δεν τους καλύπτουν. Θεωρούν λογοκρισία ακόμα και τις εκδηλώσεις που είναι ανοιχτές στο κοινό.

Οι Ένοπλες Δυνάμεις, οι οποίες σε μια τακτική που θυμίζει τις ημέρες της χούντας, προτιμούν να διοργανώνουν εκδηλώσεις χωρίς να ενημερώνουν την κοινή γνώμη, αλλά στη συνέχεια μοιράζουν φωτογραφίες και 5 σειρές περιγραφή για να βάλουν μερικά blogs τις εκδηλώσεις τους. Επιπλέον, δημιουργώντας αθέμιτο επαγγελματικό ανταγωνισμό, πολλές φορές όλα αυτά γίνονται με την παρουσία της εκπομπής των Ενόπλων Δυνάμεων, η οποία στη συνέχεια τα μεταδίδει, όπως στην περίοδο της χούντας μόνο στην κρατική τηλεόραση. Η τακτική αυτή βεβαίως δεν εφαρμόστηκε μόνο από τον σημερινό ΥΕΘΑ κ. Νίκο Παναγιωτόπουλο, αλλά την

βρήκε και την υιοθέτησε, καθώς την είχε εφαρμόσει ο προκάτοχός του και κυρίως ο Πάνος Καμμένος.

Εν προκειμένω, ενδιαφερόμαστε για την επικοινωνία των ελληνικών Ε.Δ. και της ελληνικής κοινωνίας, η οποία εν πολλοίς στηρίζεται σε αντιλήψεις και στερεότυπα που λειτουργούν μέσα στο κοινωνικό σύστημα και μπορεί να επηρεάζουν θετικά ή αρνητικά το κλίμα των πολιτικοστρατιωτικών σχέσεων.[11]

Είναι δε χαρακτηριστικό ότι στους έξι μήνες που έχει αναλάβει αυτή η κυβέρνηση, η πολιτική ηγεσία δεν έχει δώσει μια συνέντευξη Τύπου στους διαπιστευμένους συντάκτες, παρά έχει περιοριστεί στην ασφάλεια μιας συζήτησης χωρίς κάμερες με δημοσιογράφους, η οποία μεταφέρεται και δεν απομαγνητοφωνείται. Δηλαδή απευθύνεται στους δημοσιογράφους και διεξάγεται γύρω από ένα καναπέ και όχι στο κοινό, όπως θα έπρεπε και με τους δημοσιογράφους να θέτουν ερωτήματα και με τις απαντήσεις να καταγράφονται στις κάμερες. Φοβούνται άραγε οι σημερινοί υπουργοί να απαντήσουν σε ερωτήσεις δημοσιογράφων;

Αντιμετώπιση της παραπληροφόρησης στο διαδίκτυο

Τα επίσημα ΜΜΕ και δημοσιογράφοι ζητούν «πιο αυστηρά μέτρα» αντιμετώπισης της παραπληροφόρησης. Αρκετοί από τους υπογράφοντες δηλώνουν ότι «ανησυχούν από την αύξηση της παραπληροφόρησης στο Διαδίκτυο στη διάρκεια της πανδημίας η οποία έχει καταστροφικές επιπτώσεις». Εκτιμούν παράλληλα ότι ο ευρωπαϊκός «κώδικας σωστής πρακτικής», που υπεγράφη το 2018 από τις διαδικτυακές πλατφόρμες, “απεδείχθη ανεπαρκής για να αντιμετωπίσει την πηγή και τους υποκινητές της παραπληροφόρησης που διασπείρεται στο Διαδίκτυο».

Είναι άμεση ανάγκη να τεθούν στη διάθεσή μας αποτελεσματικά μέσα για να εκτιμάται καλύτερα και να αντιμετωπίζεται το πρόβλημα με επιτυχία, τονίζουν, σημειώνοντας ότι η Ευρώπη εξαρτάται πάρα πολύ από την καλή θέληση των συστημικών παραγόντων. Μεταξύ των πλέον αυστηρών μέτρων που ζητούν να υιοθετηθούν είναι και ένα καθεστώς κυρώσεων, ώστε να διασφαλίζεται ότι οι υπογράφοντες του Κώδικα Σωστής Πρακτικής να αναγκαστούν να δράσουν.

Τα μέτρα αυτά «θα πρέπει να ωθούν και όχι να τιμωρούν τα μέσα ενημέρωσης», δηλαδή «θα πρέπει να διασφαλίζουν τη δημοσιογραφική ελευθερία, τα θεμελιώδη δικαιώματα και την ελευθερία του περιεχομένου». Τέλος ζητούν να διεξαχθεί με πιο συστηματικό τρόπο ένας διάλογος με τις διαδικτυακές πλατφόρμες.

Η ΕΕ ζήτησε την προηγούμενη εβδομάδα από τους γίγαντες του Διαδικτύου να καταβάλλουν περισσότερες προσπάθειες για την αντιμετώπιση του τεράστιου κύματος παραπληροφόρησης που προκάλεσε η πανδημία, κατά τη δημοσίευση της μηνιαίας έκθεσής της για τις ενέργειες που τέθηκαν σε εφαρμογή.

Πρακτικές Οδηγίες και Καθοδήγηση για την Αντιμετώπιση των Πολιτικών Δράσεων εντός του Υπουργείου Άμυνας

Οι στρατιώτες θα πρέπει συνεχίσουν να ενθαρρύνονται για να εκφράζουν στο διαδίκτυο τις απόψεις τους για την δράσεις των Ελληνικών Ένοπλων Δυνάμεων που συμβάλλουν στην αντιμετώπιση της υγειονομικής κρίσης.

Θα πρέπει να υπογραμμισθεί ότι οι όποιες ατομικές τους απόψεις για ένα θέμα δεν αποτελούν και ταυτόχρονα και την γνώμη της πολιτικής ή στρατιωτικής

ιεραρχίας του Υπουργείου Άμυνας ούτε και να θεωρηθεί ότι εκφράζονται εκ μέρους του Στρατεύματος επειδή θεσμοθετημένη και οργανωμένη εκστρατεία επικοινωνίας του ΥΠΕΘΑ με το κοινό γίνεται από τους εξουσιοδοτημένους εκπρόσωπους των Ενόπλων Δυνάμενων. Απαγορεύεται να αναρτηθεί στις επίσημες ιστοσελίδες του Υπουργείου Άμυνας οποιοδήποτε μήνυμα πολιτικού περιεχομένου.

Οι στρατιώτες πρέπει να γνωρίζουν τους περιορισμούς που υπάρχουν όσον αφορά τη συμμετοχή τους σε κάθε πολιτική δραστηριότητα, καθώς και την γενική απαγόρευση της υποστήριξης από τα μέλη του Υπουργείου Άμυνας σε πολιτικές εκστρατείες.

Δεν είναι δυνατή η συμμετοχή του στρατιωτικού σε οποιαδήποτε συνέντευξη ή συζήτηση υπέρ ή εναντίον ενός κόμματος ή υποψηφίου. Δεν μπορεί γενικά να εκφράσει τις προσωπικές του απόψεις για τα δημόσια ζητήματα ή τους πολιτικούς υποψήφιους μέσω των πλατφορμών των κοινωνικών μέσων ή απευθύνει μια επιστολή για δημοσίευση από τον συντάκτη μιας εφημερίδας ούτε να «ακολουθήσει», «ως φίλος» ή «μου αρέσει» ένα πολιτικό κόμμα ή υποψήφιο που διεκδικεί κομματικό αξίωμα. Δεν είναι δυνατή η συμμετοχή των στρατιωτικών σε κομματική πολιτική δραστηριότητα. Δεν είναι δυνατή η δημοσίευση συνδέσμων σε, "κοινή χρήση" ή "retweet" σχόλια ή tweets από μια σελίδα Facebook ή λογαριασμό Twitter ενός πολιτικού κόμματος ή υποψηφίου που διεκδικεί κομματικό αξίωμα. Η όποια τέτοια δραστηριότητα θεωρείται ότι αποτελεί συμμετοχή σε πολιτικές δραστηριότητες.

Τα μέλη της στρατιωτικής υπηρεσίας πρέπει επίσης να προσέχουν να μην σχολιάσουν, να μην δημοσιεύσουν ή να μην διασυνδεθούν υλικό που παραβιάζει τους κανονισμούς Ασφαλείας της στρατιωτικής υπηρεσία και του Κράτους. Στα παραδείγματα περιλαμβάνονται η περιφρόνηση των δημοσίων υπαλλήλων, η απελευθέρωση ευαίσθητων πληροφοριών ή η δημοσίευση μη επαγγελματικού υλικού που βλάπτει την καλή τάξη και πειθαρχία στο Στράτευμα. Δεν είναι δυνατή η επικοινωνία περιφρονητικών λέξεων εναντίον του ελληνικών αρχών του κράτους ούτε και των αρχών οποιουδήποτε άλλου κράτους στο οποίο βρίσκεται ή εκτελεί καθήκοντα.

Πόσο όμως επηρέασε και επηρεάζει η πανδημία το αξιόμαχο και την ετοιμότητα των Ενόπλων Δυνάμεων

Η επίθεση, της πανδημίας COVID-19, που για τις Ένοπλες Δυνάμεις ήταν «εντός και εκτός» των τειχών. Πώς εξελίχθηκε η αντίδραση για έναν Οργανισμό που έπρεπε να φροντίσει τον εαυτό του αλλά και να συνδράμει την ελληνική κοινωνία στην κρίση;

Ένας οργανισμός όπως οι Ένοπλες Δυνάμεις, όπως και μια κυβέρνηση με υψηλό αίσθημα ευθύνης, δεν σταματά να σχεδιάζει για την επόμενη ημέρα κάτω από οποιαδήποτε κατάσταση σε εξέλιξη. Υπάρχει πάντοτε τόσο το κακό σενάριο όσο και το χειρότερο δυνατό να συμβεί, δηλαδή μεσούσης μιας κρίσης να υπάρξει μία δεύτερη σοβαρότερη από την πρώτη. Αγώνας σε δύο μέτωπα, αν θέλετε.

Το «αποτύπωμα» των Ενόπλων Δυνάμεων είναι περίπου 130.000. Αυτοί είναι οι άνθρωποι που φορούν στολή, που όπως όλοι ο Έλληνες έπρεπε να προστατευθούν ώστε μαζί με τις οικογένειες τους να παραμείνουν υγιείς, ένα σύνολο εξακοσίων ή επτακοσίων χιλιάδων, που φυσικά αλληλοεπιδρούν με το σύνολο της κοινωνίας. Ταυτόχρονα όμως δεν σταμάτησε και το καθήκον να «φυλάττουμε

Θερμοπύλες» ώστε η Ελλάδα, να παραμένει ασφαλής. Πολύ δύσκολη ισορροπία αλλά εκ του αποτελέσματος φαίνεται ότι την επιτύχαμε.

Πήραμε μια σειρά μέτρων αμέσως μετά τις οδηγίες του Πρωθυπουργού, που αποφασίστηκαν σε σύσκεψη με τον Υπουργό, τον κ. Παναγιωτόπουλο. Δεν ήταν εύκολα. Το αντίθετο, ήταν μέτρα σκληρά και θα σας πω μερικά από αυτά. Κλείσαμε όλες τις εξελικτικές σχολές των Ενόπλων Δυνάμεων και η λειτουργία τους μετέπεσε σε διαδικτυακή, διακόψαμε τη λειτουργία όλων των στρατιωτικών σχολών και οι μαθητές τους παρέμειναν εντός των σχολών για δυόμισι μήνες με το σημαντικό αποτέλεσμα να μην έχουμε κανένα κρούσμα ανάμεσά τους, μεταφέραμε την κατάταξη των νεοσυλλέκτων ένα μήνα αργότερα. Τροποποιήσαμε την αντίστοιχη διαδικασία που βρισκόταν σε εξέλιξη και οι ορκωμοσίες δεν έγιναν παρουσία γονέων και συγγενών. Ίσως τους στερήσαμε το δικαίωμα να καμαρώσουν τα παιδιά τους, αλλά το τίμημα είναι μικρό μπροστά στην προστασία της υγείας όλων. Οι νεοσύλλεκτοι δεν πήραν την καθιερωμένη άδεια, που βεβαίως θα λάβουν όταν έλθει η ώρα να απολυθούν. Κλείσαμε όλες τις λέσχες και η λειτουργία τους περιέπεσε σε παραλαβή φαγητού, όπως όλοι οι χώροι εστίασης. Κλείσαμε τους βρεφονηπιακούς σταθμούς μας και όλα τα στρατιωτικά καταστήματα, τις στρατολογικές υπηρεσίες και τα μουσεία και η εξυπηρέτηση του κοινού γινόταν μέσω διαδικτύου.

Από την άλλη οι Ένοπλες Δυνάμεις προσέφεραν στην κοινωνία με διάφορους τρόπους: γιατρούς, νοσηλευτές και υλικά, πολλά από τα οποία όπως μάσκες και απολυμαντικά κατασκευάστηκαν στα στρατιωτικά εργοστάσια. Δεν πρέπει επίσης να παραλείψω και το γεγονός ότι το ΝΙΜΤΣ, το Νοσηλευτικό Ίδρυμα Μετοχικού Ταμείου Στρατού, διατέθηκε ως ένα από τα νοσοκομεία αναφοράς στην μάχη κατά την πανδημίας του κορονοϊού.

Συμπεράσματα

Η στρατιωτική κοινωνιολογία, ως κλάδος της κοινωνικής επιστήμης, έχει επικεντρώσει το ενδιαφέρον της στις, στον τρόπο που διαμορφώνονται οι αντιλήψεις και τα στερεότυπα σχετικά με τις ένοπλες δυνάμεις, στηριζόμενη σε εμπειρική έρευνα και πραγματικά γεγονότα. Ασφαλώς ο ανθρώπινος παράγοντας και οι αντιλήψεις και τα στερεότυπα που επικρατούν σε μια κοινωνία σχετικά με τον ρόλο και τον τρόπο λειτουργίας των Ε.Δ. επηρεάζουν το ηθικό των στρατευμένων και την αποτελεσματικότητα των στρατιωτικών μονάδων.

Η απρόσκοπτη δέσμευση και αφοσίωση των στρατιωτικών στην Αποστολή τους επιτυγχάνεται μέσα από πολιτικές και μέτρα, τα οποία θα βελτιώνουν την ατομική του και την οικογενειακή του ευημερία. Προς αυτή την κατεύθυνση, εφαρμόζονται μέτρα για την εναρμόνιση και συμφιλίωση της επαγγελματικής και οικογενειακής ζωής του προσωπικού, τη διευκόλυνση της καθημερινότητάς του και την επίλυση τόσο των ατομικών - οικογενειακών όσο και των εργασιακών προβλημάτων του.

Το προσωπικό αποτελεί το βασικό πολλαπλασιαστή ισχύος των ΕΔ. Η μέριμνα υπέρ αυτού και των οικογενειών του συμβάλλει αποτελεσματικά στην ικανοποίηση των στελεχών και στην βελτίωση των εργασιακών σχέσεων. Συνακόλουθα δημιουργεί προστιθέμενη αξία για την υπηρεσία, μέσω της διατήρησης υψηλού ηθικού, που αντανακλά στην ποιοτική αναβάθμιση του παραγόμενου έργου και κατά συνέπεια στην εκτέλεση της αποστολής.

Εν μέσω πανδημίας, υγειονομικής κρίσης και απειλών πολέμου από την Τουρκία εκτιμήθηκε από κάποιους ότι η κατάσταση μάλλον έχει ξεφύγει και η χωρά μας που ποια μετρά δεκάδες νεκρούς από τον φονικό ιο. Αλλά όπως αναφέρθηκε και στο σχετικό ανακοινωθέν από τη Βουλή που έλαβε την πρωτοβουλία, για να δείξει «στιγμές και γεγονότα της ιστορίας μας, που αναδεικνύουν τη μεγάλη συνεισφορά των ελληνικών ενόπλων δυνάμεων, κατά την ιστορική εξέλιξή τους, στην ελευθερία, στην ασφάλεια, στην ίδια την ύπαρξη του έθνους και του λαού μας.

Επομένως η συμβολή των Ενόπλων Δυνάμεων στην αντιμετώπιση της πανδημίας COVID-19 υπήρξε έγκαιρη και πολυδιάστατη. Το ΓΕΕΘΑ, σε συνεννόηση με το υπουργείο Εθνικής Άμυνας, από την αρχή της υγειονομικής κρίσης λαμβάνουν συνεχώς μέτρα και αναλαμβάνουν δράσεις για τον περιορισμό της διασποράς του κορονοϊού στις Ένοπλες Δυνάμεις και προς όφελος του κοινωνικού συνόλου.

Θα πρέπει να υπογραμμισθεί ότι όλες αυτές οι ενέργειες και δράσεις ενέπλεξαν το σύνολο των Ελληνικών Ενόπλων Δυνάμεων παράλληλα με την ικανή απόκρουση της τουρκικής επιθετικότητας, η οποία το 2020 έλαβε την μορφή στρατιωτικής απειλής στα ελληνο-τουρκικά σύνορα του Έβρου.

Σημειώσεις

[1] Άρθρο 36 της από 01-05-2020 Πράξης Νομοθετικού Περιεχομένου

[2] Ιστότοπος SLpress.gr, 25-11-2020, «Ο Στρατός στη Μάχη κατά της Πανδημίας- Μέτρα μέσα στα Στρατόπεδα»

[3] Σύναξη SLpress.gr, 25-11-2020 «Ο Στρατός στη Μάχη κατά της Πανδημίας- Μέτρα μέσα στα Στρατόπεδα» https://slpress.gr/politiki/o-stratos-sti-machi-kata-tis-pandimias-metra-sta-stratopeda-prosfora-stin-koinonia

[4] Παναγιωτόπουλος, Ν. 06-04-2020, Υπουργός Άμυνας, Συνέντευξη ΥΕΘΑ.

[5] ΦΕΚ Α΄/90 Άρθρο 36

[6] Παναγιωτόπουλος, Ν. 06-04-2020,

Αναφορές

Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία

Ζερβός, Σ., 23-11-2010, Νέα Κρήτη, Κιτς Υπερθέαμα τον Καιρό της Πανδημίας: Διχάζουν οι Εικόνες της Παναγίας και του Στρατού που Εμφανίστηκαν Στη Βουλή. https://www.neakriti.gr/article/apopseis/1596885/kits-upertheama-ton-kairo-tis-pandimias-dihazoun-oi-eikones-tis-panagias-kai-tou-stratou-pou-emfanistikan-sti-vouli/

Καραμπελιάς, Γ. (2009), *Κοινωνιολογία και οι Ένοπλες Δυνάμεις*, Αθήνα: Νομική Βιβλιοθήκη.

Παναγιωτόπουλος, Ν. 06-04-2020, Υπουργός Άμυνας, Συνέντευξη ΥΕΘΑ για επιπτώσεις της πανδημίας από το στέλεχος κορωνοϊού “Covid-19” στον αμυντικό-στρατιωτικό τομέα, Υπουργείο Εθνικής Άμυνας https://www.facebook.com/MoDGreece/posts/2921398527906442

Σμοκοβίτης, Δ. (2011), *Στρατιωτική Κοινωνιολογία στην Ελλάδα*, Αθήνα: Εκδόσεις Βεργίνα.

Σμοκοβίτης, Δ. (2014), «Η ταυτότητα της στρατιωτικής κοινωνιολογίας ως Εφαρμοσμένου Κλάδου Μελέτης του Στρατιωτικού Θεσμού και του Στρατιωτικού Επαγγέλματος» Πρακτικά 4ου Πανελληνίου Συνεδρίου της Ελληνικής Κοινωνιολογικής Εταιρείας (ΕΚΕ), «Κοινωνικές Ταυτότητες και Κοινωνική Συνοχή. Προκλήσεις , Προοπτικές». Επιμελητής: Αργύρης Κυρίδης, Αθήνα, 2014 (σσ. 681-706).http://www.hellenicsociology.gr/sites/default/files/praktika_4ou_panelleniou_sunedriou_eke_0.pdf

Σμοκοβίτης, Δ. (2016), «Η οικογένεια των Ελλήνων στρατιωτικών κατά την κρίση» Πρακτικά 5ου Πανελληνίου Συνεδρίου της Ελληνικής Κοινωνιολογικής Εταιρείας (ΕΚΕ) « Η Ελληνική Κοινωνία στο Σταυροδρόμι στης Κρίσης- Έξι Χρόνια Μετά». Επιμελητής: Σωκράτης Μ. Κονιόρδος, Αθήνα, 2016 (σσ. 633-636).
http://www.hellenicsociology.gr/sites/default/files/praktika_5ou_sunedriou_me_isbn.pdf

Στεφανής, Α. Ιούνιος 2020, Συνέντευξη ΥΦΕΘΑ στο περιοδικό «ΠΤΗΣΗ & ΔΙΑΣΤΗΜΑ» (ΤΕΥΧΟΣ ΙΟΥΝΙΟΥ 2020). https://www.ptisidiastima.com/ptisi-01-june-2020/

Ιστότοπος SLpress.gr, 25-11-2020, Ο Στρατός στη Μάχη κατά της Πανδημίας - Μέτρα μέσα στα Στρατόπεδα https://slpress.gr/politiki/o-stratos-sti-machi-kata-tis-pandimias-metra-sta-stratopeda-prosfora-stin-koinonia

ΦΕΚ Α΄/90 Άρθρο 36 της από 01-05-2020 Πράξης Νομοθετικού Περιεχομένου «Περαιτέρω μέτρα για την αντιμετώπιση των συνεχιζόμενων συνεπειών της πανδημίας του κορονοϊού COVID - 19 και την επάνοδο στην κοινωνική και οικονομική κανονικότητα».

Ξενόγλωσση βιβλιογραφία

US DoD, May 19, 2020, Guidance for Commanders on Risk-Based Changing of Health Protection Condition Levels During the Coronavirus Disease 2019 Pandemic. https://media.defense.gov/2020/Mar/26/2002270634/-1/-1/1/Military-Personnel-Guidance-for-Department-of-Defense-Components-in-Responding-to-Coronavirus-Disease-2019.pdf

ΚΛΟΠΕΣ ΙΧΕ ΑΥΤΟΚΙΝΗΤΩΝ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ ΤΗΣ ΚΡΙΣΗΣ. ΕΝΑ ΕΓΚΛΗΜΑ ΧΩΡΙΣ «ΚΡΙΣΗ» ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΠΕΡΙΟΔΟ ΤΗΣ ΚΡΙΣΗΣ

Βασιλική Σταθοπούλου

Πάντειο Πανεπιστήμιο, Τμήμα Κοινωνιολογίας

Περίληψη

Η κλοπή ΙΧΕ αυτοκινήτων, τόσο στη χώρα μας, όσο και σε άλλες χώρες αποτελεί ένα "καθημερινό" έγκλημα, το οποίο παρά τον σημαντικό αριθμό περιστατικών που παρουσιάζει, δεν του έχει δοθεί η ανάλογη, από εγκληματολογική άποψη, σημασία. Με την παρούσα μελέτη μας επιχειρώντας να καλύψουμε μερικά, το κενό αυτό εξετάσαμε το εάν και κατά πόσο η οικονομική κρίση επέδρασε και στις κλοπές των ΙΧΕ αυτοκινήτων στην Ελλάδα. Έτσι, συγκρίναμε τα καταγραφέντα από τις αστυνομικές στατιστικές περιστατικά της τριετίας της αρχής της κρίσης (2008-2010) με εκείνα της τριετίας του τέλους της (2017-2019). Από τη σύγκριση αυτή διαπιστώθηκαν έντονες αυξητικές τάσεις του αριθμού των περιστατικών που κατεγράφησαν στη δεύτερη τριετία. Η ερμηνεία που δώσαμε είναι ότι η κρίση λόγω των έντονων οικονομικών προβλημάτων που προκάλεσε σε ευρύτατα τμήματα του πληθυσμού - περιλαμβανομένων και των κακοποιών - οδήγησε περισσότερους από αυτούς, από ότι στο παρελθόν, στη διάπραξη του συγκεκριμένου εγκλήματος, είτε για να επωφεληθούν οικονομικά από την πώληση του ΙΧ ή των εξαρτημάτων του, είτε για να το χρησιμοποιήσουν για την διάπραξη άλλων εγκλημάτων όπως π.χ. ληστειών. Σημειώνουμε πως για το έγκλημα αυτό παρουσιάζονται πολλές ευκαιρίες όσον αφορά το τόπο και το χρόνο τέλεσής του. Οι ευκαιρίες αυτές θα πρέπει να αποδοθούν στη συχνή μη τήρηση των κανόνων της περιστασιακής πρόληψης από τα υποψήφια θύματα.

Λέξεις κλειδιά: κλοπή ΙΧΕ αυτοκινήτου, περιστασιακή πρόληψη

THEFTS OF PRIVATE CARS IN GREEK CRISIS. A CRIME WITHOUT “CRISIS” IN TIMES OF CRISIS

Vasiliki Stathopoulou

Panteion University, Sociology Dept.

Abstract

The theft of private cars, both in our country and in other countries, is a "daily" crime, which despite the significant number of cases it presents, has not been given the appropriate attention, from criminological point of view. With our present study, we are trying to fill some of this gap, by examining whether and to what extent the financial crisis affected the theft of private cars in Greece. Thus, we compared the recorded cases by police statistics of the three years, from the beginning of the crisis (2008-2010) with those of the three years of its end (2017-2019). This comparison showed strong increasing trends in the number of cases recorded in the second three years. Our interpretation is that the crisis due to the severe financial problems it has caused to large sections of the population - including criminals - has led more of them, than in the past, to commit this crime, or to profit financially from the sale of the car or its components, or to use it to commit other crimes such as e.g. robberies. We note that for this crime there are many opportunities regarding the place and time of its

commission. These opportunities should be attributed to the frequent non-compliance with the rules of occasional prevention by potential victims.

Key words: theft of private car, occasional prevention

Εισαγωγή

Η δυσμενής οικονομική κατάσταση, η οποία έπληξε τη χώρα μας από το 2009 έως και την αρχή του 2018, προέκυψε από την αδυναμία του δημοσίου για δανεισμό με χαμηλά επιτόκια από τις διεθνείς αγορές. Απόρροια της αδυναμίας αυτή, ήταν η δυσκολία ανταπόκρισης του ελληνικού κράτους στις υποχρεώσεις του. Μέσα σε αυτή την περίοδο των περίπου 10 χρόνων, η οποία έληξε - τουλάχιστον επίσημα - το 2018, έχει μεγάλο ενδιαφέρον να αναδειχθεί εάν αυξήθηκε η μειώθηκε η εγκληματικότητα γενικά αλλά και ειδικά η καθημερινή, λεγόμενη "μικροεγκληματικότητα". Με βάση το ερώτημα αυτό επιλέξαμε ως αντιπροσωπευτικό δείγμα εγκλήματος που κατά τη γνώμη μας, υπάγεται στην κατηγορία αυτή, την κλοπή των ΙΧΕ αυτοκινήτων η οποία θα λέγαμε πως αποτελεί ένα "κλασικό" έγκλημα της καθημερινότητας που βιώνουν οι σημερινές τεχνολογικά ανεπτυγμένες κοινωνίες. Θα δούμε επομένως χρησιμοποιώντας το παράδειγμα της κλοπής ΙΧΕ αυτοκινήτων, αν και κατά πόσο η οικονομική κρίση επηρέασε τη "μικροεγκληματικότητα" στη χώρα μας.

Συγκεκριμένα στην παρούσα μελέτη μας, θέλοντας παράλληλα να τονίσουμε και την μεγάλη σημασία που έχει η διασφάλιση του ΙΧΕ αυτοκινήτου ως περιουσιακού στοιχείου κάθε πολίτη, επιδιώξαμε να διερευνήσουμε τις από εγκληματολογική άποψη σημαντικές πτυχές της αξιόποινης αυτής πράξης έτσι ώστε να παρουσιάσουμε με αξιόπιστο τρόπο τη σημερινή πραγματική εικόνα του με σκοπό να καταστεί ευκολότερη η πρόληψη/αποτροπή του.

Δεδομένου του ποσοτικού χαρακτήρα της ερευνητικής μας προσπάθειας σημειώνουμε ότι τα στοιχεία τα οποία χρησιμοποιήσαμε προέρχονται κατά κύριο λόγο, από ελληνικές και διεθνείς εγκληματολογικές στατιστικές και δευτερευόντως - όσον αφορά την ελληνική έρευνα - από τα "Δελτία τύπου" της ΕΛ.ΑΣ.

Έτσι τη μελέτη μας αυτή τη χωρίσαμε σε τέσσερα μέρη, με το πρώτο να ασχολείται με τα πρόσφατα διεθνή στατιστικά και ερευνητικά δεδομένα, το δεύτερο με τα ερευνητικά δεδομένα της Ελλάδας του 2008 – 2018, το τρίτο να προσεγγίσει ερμηνευτικά το υπό μελέτη θέμα, και τέλος το τέταρτο να κάνει λόγο για το modus operandi των δραστών και τα προληπτικά μέτρα των κατόχων ΙΧΕ αυτοκινήτων.

Θεωρητική συζήτηση

Στο πρώτο τμήμα επιδιώξαμε να έχουμε μια γενικότερη εικόνα και σε διεθνή κλίμακα μάλιστα, των κλοπών ΙΧΕ αυτοκινήτων που διεπράχθησαν σε διάφορα χρονικά διαστήματα της περιόδου που εξετάσαμε για τη χώρα μας.

Έτσι και σύμφωνα με την στατιστική αποτύπωση της Eurostat για 36 ευρωπαϊκές χώρες, αναδεικνύεται πως από το 2008-2019, τα έτη με τις περισσότερες κλοπές ήταν το 2010, το 2012 και 2016. Η διαφορά των συγκεκριμένων ετών με τα υπόλοιπα ήταν συνολικά γύρω στις 100.000 κλοπές περισσότερες. Η εικόνα που λαμβάνουμε από τις Ηνωμένες Πολιτείες της Αμερικής είναι αρκετά διαφορετική, αφού στους στατιστικούς πίνακες του FBI φανερώνεται πώς από το 2008-2015 υπάρχει μείωση των κλοπών κατά 35.000 για κάθε έτος.

Απότομη αύξηση πραγματοποιείται από το 2016 και ύστερα, όπου οι αριθμοί ανά έτος ανεβαίνουν κατά 25.000. Οι ΗΠΑ είναι η κορυφαία χώρα στην κλοπή ιδιωτικού αυτοκινήτου στον κόσμο αφού το 2016, οι κλοπές ιδιωτικών αυτοκινήτων ήταν 765.500, με αντιπροσώπευση 41,37% της κλοπής ιδιωτικού αυτοκινήτου σε όλο τον κόσμο. Οι 5 πρώτες χώρες (η Γαλλία, η Ιταλία, το Μεξικό και ο Καναδάς) αντιπροσωπεύουν το 69,07% του συνόλου. Σύμφωνα δε με την τελευταία παγκόσμια μέτρηση, η οποία έγινε το 2016, το κόστος του συγκεκριμένου εγκλήματος εκτιμάται σε 1,85 δισεκατομμύρια ανά έτος.

Ερευνώντας την εγκληματική αυτή πράξη οι McCaghu, Giordano και Henson (McCaghu, Giordano & Henson 1977: 367, 370) για τις ΗΠΑ διαπίστωσαν ότι οι δράστες είναι λευκοί, μεσαίας τάξης νέοι με σοβαρές ενδείξεις αντικοινωνικότητας, ενώ η συντριπτική τους πλειοψηφία έχει άμεση εμπλοκή με την μικρομεσαία παραβατικότητα. Σε σχέση με άλλους παραβάτες της ίδιας ηλικίας, αυτοί που επιλέγουν να κλέβουν αυτοκίνητα προέρχονται από ανώτερη οικονομική τάξη σε σχέση με τους άλλους. Συνήθως, οι γονείς αυτών των παιδιών εμπλέκονται με εγκλήματα του λευκού περιλαίμιου ή γενικότερα με εγκλήματα που αφορούν την επαγγελματική δραστηριότητα. Μάλιστα, όσο αφορά τη σύλληψη, η στατιστική του Uniform Crime Report (McCaghu, Giordano & Henson 1977: 370-371) έδειξε πως το 1976 μόνο το 14% των δραστών αποκαλύφθηκε από την αστυνομία κατατάσσοντας το συγκεκριμένο έγκλημα στα πιο ανεξιχνίαστα της εποχής. Αυτό που επιβεβαιώθηκε και από την επίσημη στατιστική αποτύπωση είναι σχετικά με το χρώμα και την ηλικία των παραβατών, οι οποίοι κατά 71,1% ήταν κάτω των 18 και κατά 75% ήταν λευκοί. Πάντως, η γενικότερη εικόνα του Uniform Crime Report σε σύνολο όλων των εγκλημάτων έδειξε πως μόνο το 40% των δραστών ήταν λευκοί, κάτι που φανερώνει πως ο πληθυσμός των μαύρων δραστών ήταν μεγαλύτερος για όλες τις κατηγορίες των εγκλημάτων, αλλά με πολύ μικρή προτίμηση για τις κλοπές των αυτοκινήτων. Με μια πρόχειρη εξήγηση θα λέγαμε ότι ίσως αυτό οφείλεται στο γεγονός πως οι μαύροι τη δεκαετία του ’70 στην Αμερική βρίσκονταν στην χαμηλότερη κοινωνικοοικονομική τάξη και παρουσίαζαν “ενδιαφέρον” για εγκλήματα μικρότερου οικονομικού κόστους, αλλά μεγαλύτερης έξαρσης της βίας.

Ακόμα στη ίδια έρευνα διαπιστώθηκε πως, σε έναν έμπειρο δράστη χρειάζονται 7 δευτερόλεπτα κι ένα κατσαβίδι για να ανοίξει ένα αυτοκίνητο και λιγότερο από 1 λεπτό για να οδηγήσει και να φύγει μακριά. Το 77% των κλεφτών ΙΧΕ οχημάτων δεν είναι επαγγελματίες και το κάνουν για να αποκτήσουν μέσο μεταφοράς ή για να απολαύσουν τις βόλτες τους (Auto Theft’s 2016: 1-2), το λεγόμενο “Joy ride”.

Τα θύματα του ερευνώμενου εγκλήματος, θα μπορούσε να λεχθεί πως ευθύνονται τις περισσότερες φορές για την μοίρα του οχήματος τους, αφού το 50% των κλεμμένων οχημάτων ήταν ξεκλείδωτα και το 13% είχε τα κλειδιά πάνω στη μίζα. Επίσης, συχνότερο στόχο αποτελούν θύματα που έχουν στην κατοχή τους πολυτελή οχήματα, τα οποία οι δράστες δεν διστάζουν να αρπάξουν ακόμα και με την απειλή των ιδιοκτητών τους. Στην περίπτωση αυτή τα θύματα οφείλουν άμεσα να ειδοποιήσουν τόσο την αστυνομία, όσο και την ασφαλιστική εταιρία του αυτοκινήτου με σκοπό την αποζημίωση. Σε περιπτώσεις που οι δράστες επιστρέφουν το αυτοκίνητο πίσω στον ιδιοκτήτη λίγες μέρες αργότερα, η αστυνομία εξετάζει το ενδεχόμενο εμπλοκής του θύματος με την κλοπή και αναστέλλει την αποζημίωση από την ασφαλιστική μέχρι να ολοκληρώσει την έρευνα. Έτσι το συγκεκριμένο έγκλημα έχει πλέον μηδενικό σκοτεινό αριθμό, αφού η κλοπή καταγγέλλεται

οπωσδήποτε προκειμένου η ασφάλεια να δώσει την εκτιμώμενη αξία του αυτοκινήτου σε χρήματα, στο θύμα.

Κατά την περίοδο της ελληνικής οικονομικής ύφεσης, η Ελληνική Αστυνομία ενημερώνει τους πολίτες με ετήσιες εκθέσεις απολογισμού της εγκληματικότητας, οι οποίες παρουσιάζουν αύξηση των κλοπών αυτοκινήτων τα έτη 2010 και 2017. Οι ενδιάμεσες εκθέσεις φανερώνουν μικρή μείωση σε σχέση με τις δύο αυτές χρονιές, και μεταξύ τους κυμαίνονται στα ίδια επίπεδα με ελάχιστες αυξομειώσεις. Πιο αναλυτικά για το 2010, σε σύνολο τετελεσμένων κλοπών, το 37% ανήκει σε τετελεσμένες κλοπές των αυτοκινήτων, ενώ για το 2017, το ποσοστό αυτό αγγίζει το 40%.

Προς μια ακριβέστερη ποσοτική διαπίστωση, μελετήσαμε δύο τριετίες, μία στις αρχές της κρίσης (2008-2010) και μία προς το τέλος (2016-2018). Όπως ήδη αναφέρθηκε, από την πρώτη τριετία ξεχώρισε το έτος 2010, αφού οι τετελεσμένες κλοπές αυτοκινήτων εκείνη την χρονιά έφτασαν τις 28.317, οι απόπειρες τις 290 και οι εξιχνιάσεις τις 11.025. Στην δεύτερη τριετία που αναλύθηκε, το 2017, είχε τις περισσότερες τετελεσμένες κλοπές αυτοκινήτων από τις άλλες δύο χρονιές, με τον αριθμό να φτάνει τις 12.806, οι απόπειρες τις 424, και οι εξιχνιάσεις τις 3.141. Σε σύνολο τετελεσμένων κλοπών για το 2010, αυτές που στόχευαν μόνο σε αυτοκίνητα, άγγιξαν το 37%, ενώ για το 2017, έφτασαν μόνο στο 12%. Είναι φανερό πως τα δύο αυτά έτη, αν και παρουσίασαν αύξηση σε σχέση με τις υπόλοιπες χρονιές, έχουν ωστόσο διαφορές μεταξύ τους. Στην αρχή της κρίσης, οι τετελεσμένες κλοπές αυτοκινήτων ήταν πολύ περισσότερες από αυτές στο τέλος. Παρ' όλα αυτά η δεύτερη τριετία φανερώνει τάση για περισσότερες απόπειρες από τους δράστες του μελετώμενου εγκλήματος. Τέλος, οι εξιχνιάσεις είναι λιγότερες στην δεύτερη περίπτωση, αφού είναι λιγότερα και τα περιστατικά, αφού τα έτη 2008-2010 υπήρχαν 79.335 περιπτώσεις, ενώ τα έτη 2016-2018, μόλις 36.175 περιπτώσεις.

Πίνακας 1: Κλοπές ΙΧΕ αυτοκινήτων των ετών 2008-2010 για όλη την επικράτεια (Πηγή : Στατ. ΕΛ.ΑΣ, 2020, 1-2)

ΈΤΗ	ΤΕΤΕΛΕΣΜΕΝΕΣ Αρθ.	%	ΑΠΟΠΕΙΡΕΣ Αρθ.	%	ΣΥΝΟΛΟ Αρθ.	%	ΕΞΙΧΝΙΑΣΕΙΣ Αρθ.	%
2008	23.550	30%	240	31,7%	23.790	30%	10.242	31,7%
2009	26.711	33,9%	227	30%	26.938	34%	10.990	34,1%
2010	28.317	36,1%	290	38.3%	28.607	36%	11.025	34,2%
Σύνολο	78.587	100%	757	100%	79.335	100%	32.257	100%

Πίνακας 2: Κλοπές ΙΧΕ αυτοκινήτων των ετών 2016-18 για όλη την επικράτεια (Πηγή : Στατ. ΕΛ.ΑΣ 2020, 1-2)

ΈΤΗ	ΤΕΤΕΛΕΣΜΕΝΕΣ Αρθ. %		ΑΠΟΠΕΙΡΕΣ Αρθ. %		ΣΥΝΟΛΟ Αρθ. %		ΕΞΙΧΝΙΑΣΕΙΣ Αρθ. %	
2016	11.395	32,8%	430	32,8%	11.825	32,7%	3.581	36,7%
2017	12.806	36,7%	424	32,4%	13.230	36,6%	3.141	32,4%
2018	10.664	30,5%	456	34,8%	11.120	30,7%	3.014	30,9%
Σύνολο	34.865	100%	1.310	100%	36.175	100%	9.736	100%

Όσο αφορά τα ποιοτικά χαρακτηριστικά του συγκεκριμένου εγκλήματος είναι χρήσιμο να γίνει αναφορά στις έρευνες ξένων επιστημόνων, μιας και το συγκεκριμένο έγκλημα δεν έχει αποτελέσει αντικείμενο μελέτης στην Ελλάδα, και επομένως δεν υπάρχει εγχώρια βιβλιογραφία. Ωστόσο, για την παρούσα έρευνα και την παρουσίαση της ελληνικής πραγματικότητας στο πεδίο των ποιοτικών χαρακτηριστικών, όπως αυτά του δράστη, του θύματος και της πράξης, αντλήθηκαν στοιχεία από τη μελέτη των Δελτίων Τύπου της Ελληνικής Αστυνομίας την τελευταία τριετία.

Στα ελληνικά δεδομένα, όπως αυτά προέκυψαν από τα Δελτία Τύπου της Ελληνικής Αστυνομίας 2017-2019, αναφέρεται η υπηκοότητα, το φύλο, η ηλικία των δραστών, καθώς και οι περιοχές εντός Αττικής τις οποίες αυτοί προτιμούσαν για τη δράση τους. Έτσι προκύπτει πως παρά την γενική πεποίθηση των πολιτών ότι «η εγκληματικότητα προέρχεται από τον αλλοδαπό πληθυσμό που διαμένει στη χώρα», το συγκεκριμένο έγκλημα έρχεται να ταράξει τα νερά και να αλλάξει τα ευκόλως εννοούμενα, αποδεικνύοντας πως το 88,3% των δραστών είναι ημεδαποί. Το ποσοστό των αλλοδαπών που προβαίνουν στην κλοπή αυτοκινήτων είναι της τάξεως του 12%, αυτό όμως μπορεί να οφείλεται και στο ενδεχόμενο οι εξιχνιάσεις των αλλοδαπών που κλέβουν να είναι λίγες, ίσως γιατί χρησιμοποιούν καινούργιες μεθόδους σε σχέση με τους Έλληνες.

Πίνακας 3: Υπηκοότητα[1] δραστών (Πηγή : Δελτία Τύπου ΕΛ.ΑΣ).

Υπηκοότητα	Αρ. δραστών	Ποσοστό %
Ημεδαποί	38	88,3%
Αλλοδαποί	5	11,7%
Σύνολο	43	100%

Είναι ξεκάθαρο πως οι άνδρες είναι αυτοί που κλέβουν αυτοκίνητα με τη συντριπτική πλειοψηφία 42 έναντι 43 περιπτώσεων, όπου αξίζει να λεχθεί πως η μοναδική γυναίκα που περιλαμβάνεται, δεν δρούσε μόνης της αλλά ήταν συνεργός σε εγκληματική ομάδα. Ανδροκρατούμενο λοιπόν το αδίκημα της κλοπής αυτοκινήτων σε ποσοστό 97,6%.

Πίνακας 4: Φύλο δραστών. Πηγή : Δελτία Τύπου ΕΛ.ΑΣ

Φύλο	Αρ. δραστών	Ποσοστό %
Άνδρες	42	97,6%
Γυναίκες	1	2,4%
Σύνολο	43	100%

Η ηλικία των δραστών που “προτιμούν” το έγκλημα αυτό είναι άξια παρατήρησης και σχολιασμού, αφού το 35% είναι κάτω των 16 ετών, με αμέσως επόμενη ηλικιακή ομάδα, αυτή των 20-29 χρόνων. Μικρότερο ποσοστό σημειώνεται στα 50 και πάνω

έτη, οδηγώντας μας στο συμπέρασμα πως πρόκειται για ένα έγκλημα με το μικρότερο ίσως μέσο όρο ηλικίας δραστών.

Πίνακας 5: Ηλικία[2] δραστών. Πηγή : Δελτία τύπου ΕΛ.ΑΣ

Ηλικία δραστών	Αριθμός δραστών	Ποσοστό %
Κάτω των 16	14	35%
17-19	3	7,5 %
20-29	10	25%
30-39	7	17,5%
40-49	4	10%
Άνω των 50	2	5%
Σύνολο	40	100%

Στην περιφέρεια της Αττικής, οι δράστες «χτυπούν» περισσότερο στην περιοχή των Αχαρνών και της Γλυφάδας. Η πρώτη περιοχή πιθανόν να επιλέγεται διότι είναι αραιοκατοικημένη, έχει στιγματιστεί ως κακόφημη, αλλά και γιατί θεωρείται μία από τις κύριες εισόδους στην Αθήνα. Αντίθετα, η επιλογή της Γλυφάδας ίσως οφείλεται στο γεγονός ότι τα αυτοκίνητα των κατοίκων της περιοχής είναι πιο καινούργια και πολυτελή, μιας και έχει χαρακτηρισθεί ακριβή περιοχή διαμονής. Η Βούλα και ο Άλιμος που βρίσκονται εξίσου κοντά στη Γλυφάδα και ανήκουν στον τομέα των Νοτίων Προαστίων, φανερώνουν την αμέσως επόμενη προτίμηση των δραστών. Ακόμα, η επιλογή μιας περιοχής μπορεί να σχετίζεται και με άλλους παράγοντες τους οποίους σταθμίζει ο δράστης. Ένας από αυτούς είναι ότι εάν δράσει εκτός της περιοχής που διαμένει, δεν θα τον αναγνωρίσουν οι περαστικοί ή το θύμα.

Πίνακας 6: Περιοχές[3] δράσης. Πηγή : Δελτία τύπου ΕΛ.ΑΣ

Περιοχές	Αριθμός περιπτώσεων (133)	Ποσοστό %
Άλιμος	10	7,7%
Μοσχάτο	3	2,2%
Βούλα	7	5,3%
Βουλιαγμένη	6	4,5%
Γλυφάδα	17	12,9%
Ν. Ηράκλειο	5	3,8%
Ν. Ιωνία	5	3,8%
Ν. Σμύρνη	3	2,2%
Καλλιθέα	3	2,2%
Παλαιό Φάληρο	1	0,7%
Μαρούσι	1	0,7%
Παιανία	7	5,3%
Ασπρόπυργος	6	4,5%
Σπάτα	8	6,1%
Άγιος Δημήτριος	1	0,7%
Θησείο	1	0,7%
Μεταμόρφωση	5	3,8%
Δάφνη	1	0,7%
Βύρωνας	1	0,7%
Αχαρναί	39	29,3%
Πετράλωνα	3	2,2%

Σύνολο	133	100%

Στα πλαίσια της "περιβαλλοντικής" εγκληματολογίας οι Clarke και Felson (Clark & Felson 1998: 4-7) υποστηρίζουν ότι το έγκλημα της κλοπής και της απάτης, αλλά κάποιες φορές και της ληστείας, μπορεί να εξηγηθεί με τρεις βασικές θεωρίες: τις θεωρίες της "Καθημερινής δραστηριότητας" (Routine activity) (Τσουραμάνης, Γουσέτη, Ζεάκη, Κορολή, Λεμπέση, Μεντή, Μπαρμπάτση 2010: 48-49), της "Ορθολογικής επιλογής" (Rational choice theory) και της "Θεωρίας του εγκληματικού προτύπου" (Crime pattern theory). Και οι τρεις αυτές θεωρίες εστιάζουν στις ευκαιρίες διάπραξης και στο γενικότερο σκεπτικό που λέει πως «η ευκαιρία κάνει τον κλέφτη» (Lynch & Stretesky 2009: 30-32). Ουσιαστικά οι ευκαιρίες αυτές μπορούν να προσδιοριστούν είτε ως κενά ασφαλείας, δηλαδή μέτρα ασφαλείας, τα οποία δεν έχουν ακόμα ληφθεί, οπότε διευκολύνουν την κλοπή, είτε ως κακός σχεδιασμός ή παράλειψη προφύλαξης της ιδιοκτησίας. Ακόμα, ο χώρος και ο χρόνος είναι παράγοντες καθοριστικής σημασίας για την «επιτυχία» ή «αποτυχία» του δράστη του εγκλήματος. Είναι κατανοητό πως η νύχτα διευκολύνει τη διάπραξη, ενώ η μέρα τη δυσκολεύει. Επίσης, διευκολύνεται η κλοπή σε μια περιοχή με ελλιπή ή καθόλου φύλαξη ή χωρίς μεγάλη διέλευση πολιτών ακόμα και κατά τη διάρκεια της ημέρας, σε αντίθεση με έναν πολυσύχναστο δρόμο με παρουσία διωκτικών αρχών και ιδιωτικών εταιριών προστασίας. Βέβαια ο χώρος αλλάζει και ανάλογα με το είδος της κλοπής.

Οι δράστες προτιμούν να δρουν τη νύχτα και σε αφύλακτες περιοχές μεγάλων πόλεων, χρησιμοποιώντας δεκάδες τρόπους διάρρηξης ενός αυτοκινήτου, με βασικότερους τους εξής επτά: τη διαφθορά τύπου Hanoi (βόρεια Αγγλία. Ουαλία και Σκωτία), την πρόσβαση μέσω αποκωδικοποιητή, την κλωνοποίηση κλειδιού αναμεταδότη, το κλειδί κώδικας, την αντικατάσταση μονάδας ηλεκτρικού ελέγχου, το συμβιβασμός διάγνωσης του οχήματος και το κλειδί παρεμπόδισης GPS.

Τέλος για την πρόληψη του εγκλήματος της κλοπής ΙΧΕ αυτοκινήτου, το Υπουργείο Προστασίας του πολίτη (Ελληνική Αστυνομία 2020: 1) προτείνει διάφορα μέτρα μεταξύ των οποίων τα ακόλουθα: να έχουμε πάντα τις πόρτες και το πορτμπαγκάζ του αυτοκινήτου μας, κλειδωμένα όταν οδηγούμε στην πόλη, να μην αφήνουμε ποτέ το όχημα με αναμμένη τη μηχανή και το κλειδί στην υποδοχή του, ακόμα και αν βγαίνουμε για μερικά δευτερόλεπτα από αυτό, να παίρνουμε πάντοτε το κλειδί μαζί μας και πάντα να κλειδώνουμε τις πόρτες, να κλείνουμε τα παράθυρα και να ενεργοποιούμε το συναγερμό όταν σταθμεύουμε το αυτοκίνητο κάπου κλπ.

Συμπέρασμα

Όσον αφορά το βασικό ερώτημα που θέσαμε από τα στοιχεία που παραθέσαμε συνάγεται πως πράγματι η είσοδος της χώρας μας σε μια τόσο δεινή οικονομική κατάσταση αύξησε απότομα την διάπραξη κλοπής αυτοκινήτων, όμως αυτή εξασθένησε με την πάροδο του χρόνου και μόνο ως ξαφνική και προσωρινή θα την χαρακτηρίζαμε και θα μπορούσαμε να την αποδώσουμε στην εξίσου ξαφνική αλλαγή στον τρόπο ζωής των πολιτών της χώρας μας.

Σημειώσεις

[1] ένας υπήκοος Αλγερίας και 4 υπήκοοι Αλβανίας.

[2] για 3 δράστες δεν γνωρίζουμε ηλικία.

[3] πληροφορίες για την περιοχή δράσης έχουμε μόνο για τις 133 από τις 138 περιπτώσεις κλοπής

Αναφορές

Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία

Ελληνική Αστυνομία (2020), *Στατιστικά στοιχεία,* ανακτήθηκε 6/3/2020 από: Στατιστικά Στοιχεία - Υπ. Εσωτερικών και Διοικητικής Ανασυγκρότησης - Ελληνική Αστυνομία (astynomia.gr)

Ελληνική Αστυνομία (2020), *Συμβουλές για τις κλοπές οχημάτων ή από οχήματα*, ανακτήθηκε 6/3/2010 από: Συμβουλές για τις κλοπές οχημάτων ή από οχήματα - Υπ. Εσωτερικών και Διοικητικής Ανασυγκρότησης - Ελληνική Αστυνομία (astynomia.gr)

Τσουραμάνης, Χρ., Γουσέτη, Ι., Ζεάκη, Μ.Στ., Κορολή, Μ.Ε., Λεμπέση, Μ. Μεντή, Β. Μπαρμπάτση, Μ., (2010), *Το έγκλημα στη θεωρία, στη πράξη, στον κινηματογράφο*, Αθήνα, Βασ. Ν. Κατσαρός.

Ξενόγλωσση βιβλιογραφία

Clarke, R., Felson, M., (1998), *Opportunity makes the thief*, London, Home Office.

Lynck, M., Stretesky, P., (2009) Environmental Crime and Justice, Oxford, Oxford bibliographies.

McCaghu, C., Giordano, P., & Henson, T. (1977), *Auto theft: offender and Offense Characteristics,* Ohio, Bowling Green State University.

ΣΧΟΛΕΙΟ ΚΑΙ ΤΟΠΙΚΗ ΚΟΙΝΩΝΙΑ. ΟΙ ΑΠΟΨΕΙΣ ΤΩΝ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΩΝ ΤΩΝ ΔΗΜΟΤΙΚΩΝ ΣΧΟΛΕΙΩΝ ΕΙΔΙΚΗΣ ΑΓΩΓΗΣ ΚΑΙ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ ΤΗΣ ΘΡΑΚΗΣ

Δημήτρης Στεφανίδης

Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης

Περίληψη

Το σχολείο αποτελεί ένα σύστημα το οποίο βρίσκεται σε συνεχή και άμεση αλληλεπίδραση με το ευρύτερο κοινωνικό περιβάλλον στο οποίο ανήκει. Η εν λόγω αλληλεπίδραση φαίνεται να επηρεάζει τόσο την ποιότητα της παρεχόμενης εκπαίδευσης όσο και τη γενικότερη λειτουργία των σχολείων ειδικής αγωγής και εκπαίδευσης. Στη χώρα μας, η ισχύουσα νομοθεσία εναρμονίζεται με τις διεθνείς και ευρωπαϊκές πολιτικές, ώστε η προοπτική της αρμονικής συμβίωσης με το κοινωνικό σύνολο και της ισότιμης κοινωνικής εξέλιξης των ατόμων με αναπηρία να δύναται να εφαρμοστεί και στην πράξη. Με βάση την παραπάνω προβληματική, η παρούσα έρευνα εστιάζεται στη μελέτη των απόψεων των οχτώ (8) διευθυντών/ντριών και των δεκαεφτά (17) εκπαιδευτικών στο σύνολο των οχτώ (8) δημοτικών σχολείων Ειδικής Αγωγής και Εκπαίδευσης στην περιοχή της Θράκης, μέσω ατομικών ημιδομημένων συνεντεύξεων, αναφορικά με τη σύνδεση που υπάρχει ανάμεσα στον βαθμό αποδοχής της αναπηρίας από τα μέλη της τοπικής κοινωνίας και τις συνθήκες κοινωνικής ένταξης των παιδιών που φοιτούν στις εν λόγω σχολικές μονάδες. Μέσα από τον αυθόρμητο λόγο των συμμετεχόντων/ουσών εκπαιδευτικών, διαπιστώνεται ότι οι προκαταλήψεις, η έλλειψη ευαισθητοποίησης για τα άτομα με αναπηρία, καθώς και η έλλειψη γνώσεων για το συγκεκριμένο ζήτημα από την πλευρά των πολιτών, αποτελούν τους βασικούς παράγοντες που αναχαιτίζουν την εύρυθμη σχολική λειτουργία, επιδεινώνοντας την ποιότητα αλληλεπίδρασης και θέτουν ολοένα και περισσότερα θεσμικά εμπόδια στη σχολική και κοινωνική ενσωμάτωση των παιδιών με αναπηρία στην περιοχή της Θράκης.

Λέξεις κλειδιά: Ειδική Αγωγή και Εκπαίδευση, Εκπαιδευτικοί ΣΜΕΑΕ, αλληλεπίδραση σχολείου-τοπικής κοινωνίας, αποδοχή της αναπηρίας

SCHOOL AND SOCIETY. THE VIEWS OF THE TEACHERS OF THE PRIMARY SCHOOLS OF SPECIAL EDUCATION IN THRACE

Dimitris Stefanidis

Democritus University of Thrace (DUTh)

Abstract

The school as a social system is in interaction with society. This interaction influences the quality of the educational services provided and the general functioning of special education schools. The legislation currently in effect in Greece is in accordance with international and European policies so that the perspective of harmonious coexistence with society as a whole and the equal social development of people with disabilities can be applied in practice. This investigation focuses on studying the views of twenty-five (25) teachers at eight (8) special

education primary schools in the region of Thrace, by use of individual semi-structured interviews, regarding the correlation between the acceptance of disability and the social integration for children with disabilities. The words of interviewed teachers reveal that prejudices, the lack of awareness for people with disabilities are key factors that restrain the smooth operation of the school and the social integration of children with disabilities.

Key words: special education, teachers, school-society interaction, acceptance of disability

Εισαγωγή

Το σχολείο αποτελεί ένα σύστημα το οποίο βρίσκεται σε συνεχή και άμεση αλληλεπίδραση με το ευρύτερο κοινωνικό περιβάλλον στο οποίο ανήκει. Σύμφωνα με την J. Epstein (2004: 134) και τη θεωρία των επικαλυπτόμενων σφαιρών επιρροής, οι εμπλεκόμενοι φορείς στην παιδαγωγική διαδικασία (το σχολείο, η οικογένεια, η κοινωνία) αλληλοεπηρεάζονται και καθορίζουν την ποιότητα της μεταξύ τους συνεργασίας. Διαπιστώνεται ότι μέσα στα συγκεκριμένα περιβάλλοντα, οι μαθητές και οι μαθήτριες με αναπηρία εκπαιδεύονται και εξελίσσονται τόσο σε γνωστικό όσο και σε κοινωνικό επίπεδο. Το εν λόγω θεωρητικό πλαίσιο, εκτός των άλλων, παρέχει χρήσιμες πρακτικές που αφορούν στη συνεργασία σχολείου-κοινωνίας, με σκοπό την ανάπτυξη ενός καλύτερου πλαισίου επικοινωνίας. Αναλυτικότερα, φαίνεται ότι οι κοινές δράσεις σχολείου-οικογένειας-κοινότητας και η παροχή υπηρεσιών συμβουλευτικής υποστήριξης για τους γονείς (π.χ. για την εκπαίδευση και την ανατροφή των παιδιών), συμβάλλουν σημαντικά στην αποδοτική αλληλεπίδραση των τριών εμπλεκόμενων φορέων, καθώς και στη μαθησιακή και κοινωνική πρόοδο των παιδιών (Banks 2006: 218).

Σε παρόμοια συμπεράσματα καταλήγει και η Ηρώ Μυλωνάκου-Κεκέ (2009:140), η οποία επισημαίνει ότι η αλληλεπίδραση και η συνεργασία ανάμεσα στην οικογένεια, το σχολείο και την κοινότητα (π.χ. διάφορες κοινωνικές ομάδες, σύλλογοι, κ.α.) αποτελούν πεδία ανάπτυξης κοινωνικού κεφαλαίου. Διαπιστώνεται ότι οι στάσεις και οι απόψεις των μελών της τοπικής κοινωνίας επηρεάζουν σημαντικά την εύρυθμη λειτουργία των δημοτικών σχολείων Ειδικής Αγωγής και Εκπαίδευσης και συνακόλουθα την αποτελεσματική κοινωνική ένταξη των παιδιών με αναπηρία (Βασιλειάδης 2010: 13).

Σε ό,τι αφορά στην κοινωνική ένταξη των ατόμων με αναπηρία και την καταπολέμηση του κοινωνικού τους αποκλεισμού, μπορούμε να πούμε ότι το 2008 έγινε ένα πολύ σημαντικό βήμα, σε διεθνές νομοθετικό πλαίσιο, με την υπογραφή της Σύμβασης του ΟΗΕ, η οποία κατοχυρώνει τα δικαιώματα των εν λόγω ατόμων. Συγκεκριμένα, στο άρθρο 3 της συγκεκριμένης σύμβασης αναφέρεται ότι οι βασικές αρχές είναι η άρση των διακρίσεων, η πλήρης και αποτελεσματική συμμετοχή και ενσωμάτωση στην κοινωνία, ο σεβασμός της διαφορετικότητας και η αποδοχή των ατόμων με αναπηρία, καθώς και η ισότητα ευκαιριών. Επίσης, στο άρθρο 4 αναφέρεται ρητά ότι τα κράτη μέλη του ΟΗΕ αναλαμβάνουν να υιοθετήσουν την κατάλληλη νομοθεσία και να λάβουν μέτρα, με σκοπό την προώθηση, προστασία και διασφάλιση των δικαιωμάτων τα οποία αναγνωρίζει η παρούσα σύμβαση.

Σε ευρωπαϊκό επίπεδο, τα τελευταία χρόνια, καταγράφονται εξίσου αξιόλογες προσπάθειες για την κοινωνική ένταξη των ατόμων με αναπηρία, την καταπολέμηση των αρνητικών στάσεων και αντιλήψεων, καθώς και το σχεδιασμό φιλικών πρακτικών προς τα συγκεκριμένα άτομα. Σύμφωνα με τον Χάρτη Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της

Ευρωπαϊκής Ένωσης που υπογράφηκε το 2000, διαπιστώνεται η ενίσχυση της πλήρους συμμετοχής των ατόμων με αναπηρία στην κοινωνική και οικονομική ζωή, καθώς και η ευαισθητοποίηση της κοινής γνώμης σχετικά το κοινωνικό ζήτημα της αναπηρίας. Αναλυτικότερα, στο άρθρο 26 του εν λόγω χάρτη αναφέρεται ότι: "Η Ένωση αναγνωρίζει και σέβεται το δικαίωμα των ατόμων με ειδικές ανάγκες να επωφελούνται μέτρων που θα τους εξασφαλίζουν την αυτονομία, την κοινωνική και επαγγελματική ένταξη και τη συμμετοχή στον κοινοτικό βίο".

Σημαντικά βήματα προόδου έχουν πραγματοποιηθεί και στη χώρα μας, σε επίπεδο νομοθετικών ρυθμίσεων αναφορικά με την πλήρη και ισότιμη συμμετοχή των ατόμων με αναπηρία στην κοινωνία (απασχόληση, διασκέδαση, εκπαίδευση, κ.α.). Σύμφωνα με το άρθρο 21 του Συντάγματος της Ελλάδας, αναφέρονται τα εξής: "Τα άτομα με αναπηρίες έχουν δικαίωμα να απολαμβάνουν μέτρων που εξασφαλίζουν την αυτονομία, την επαγγελματική ένταξη και τη συμμετοχή τους στην κοινωνική, οικονομική και πολιτική ζωή της χώρας". Το ισχύον νομοθετικό πλαίσιο της χώρας μας προβλέπει και την ενίσχυση του μοντέλου της κοινωνικής ένταξης των μαθητών/τριών με αναπηρία (Ν. 3699/08, άρθρο 2, παράγραφος 5). Διαπιστώνεται ότι ένας από τους βασικούς στόχους της ειδικής αγωγής και εκπαίδευσης είναι η ένταξη των παιδιών με αναπηρία στην κοινωνική ζωή, η αρμονική συμβίωση με το κοινωνικό σύνολο, καθώς και η ισότιμη κοινωνικής τους εξέλιξη.

Απαραίτητες, βέβαια, προϋποθέσεις για να επιτευχθούν οι συγκεκριμένοι στόχοι θεωρούνται τόσο η θετική στάση της ευρύτερης κοινωνίας όσο και ο σχεδιασμός ενός ποιοτικού κοινωνικού περιβάλλοντος που θα ευνοεί την αποτελεσματική αλληλεπίδραση ανάμεσα στο σχολείο και το κοινωνικό σύνολο. Ωστόσο, έρευνες που πραγματοποιήθηκαν στη χώρα μας, ανέδειξαν τα σημαντικά προβλήματα που αναχαιτίζουν την ουσιαστική συνεργασία μεταξύ σχολείου-κοινωνίας και κατ' επέκταση την αποτελεσματική και ισότιμη κοινωνική ένταξη των μαθητών και των μαθητριών με αναπηρία. Συγκεκριμένα, σύμφωνα με την έρευνα της Εθνικής Συνομοσπονδίας Ατόμων με Αναπηρία που διεξήχθη το 2008 σε πανελλαδικό επίπεδο, η πλειοψηφία του πληθυσμού της χώρας μας είναι λίγο ή καθόλου ενημερωμένοι/ες σχετικά με τα θέματα που αφορούν στα άτομα με αναπηρία, αντιμετωπίζοντάς τα με προκατάληψη και αρνητική στάση, με οίκτο αλλά και απόρριψη. Σε παρόμοια συμπεράσματα καταλήγει και η έρευνα της Action Aid που πραγματοποιήθηκε στη χώρα μας το 2014, καθώς φαίνεται ότι η πλειοψηφία των συμμετεχόντων/ουσών χαρακτηρίζουν ως καθόλου ικανοποιητικό το επίπεδο ενημέρωσης της ελληνικής κοινωνίας γύρω από την ειδική αγωγή. Λαμβάνοντας, λοιπόν, υπόψη μας τα αποτελέσματα των προαναφερθέντων ερευνών, διαπιστώσαμε ότι προστίθενται ολοένα και περισσότερα θεσμικά εμπόδια στη σχολική και κοινωνική ενσωμάτωση των παιδιών με αναπηρία, με αποτέλεσμα να αναχαιτίζονται οι στόχοι που έθετε ο προαναφερθέν Νόμος 3699/08 για την Ειδική Αγωγή και Εκπαίδευση, αναφορικά με την ισότιμη εκπαιδευτική και κοινωνική εξέλιξη των μαθητών και μαθητριών με αναπηρία και ειδικές εκπαιδευτικές ανάγκες.

Με βάση την παραπάνω προβληματική, κρίθηκε αναγκαία μια επικαιροποιημένη και συστηματική διερεύνηση των συνθηκών λειτουργίας των οχτώ (8) συνολικά ειδικών δημοτικών σχολείων στη Θράκη και της αλληλεπίδρασής τους με την τοπική κοινωνία. Για τον λόγο αυτόν, εστιάσαμε το ενδιαφέρον μας στη μελέτη των απόψεων του εκπαιδευτικού προσωπικού των εν λόγω σχολείων, δηλαδή των οχτώ (8) διευθυντών/διευθυντριών και των δεκαεφτά (17) εκπαιδευτικών, οι οποίοι/ες

βιώνουν και ερμηνεύουν εκ των έσω τη συγκεκριμένη σχολική πραγματικότητα, όπου πραγματώνεται η σχολική μάθηση των παιδιών με αναπηρία και εκτυλίσσονται οι κοινωνικές αλληλεπιδράσεις ανάμεσα στα σχολικά δρώντα υποκείμενα (Γώγου 2017: 63). Άλλωστε, τα τελευταία χρόνια, τα μέλη του εκπαιδευτικού προσωπικού καλούνται να έχουν έναν περισσότερο ενεργό ρόλο στην εκπαίδευση, υποστηρίζοντας τις καινοτόμες δράσεις και κυρίως αυτές που συνδέουν το σχολείο με τους γονείς και την τοπική κοινωνία.

Σκοπός της έρευνάς μας είναι η διερεύνηση και η ανάδειξη των παραγόντων που επηρεάζουν την ποιότητα αλληλεπίδρασης σχολείου-κοινωνίας και συνακόλουθα τη σχολική και κοινωνική ένταξη των παιδιών με αναπηρία στην περιοχή της Θράκης.

Θεωρητική συζήτηση

Στην παρούσα έρευνα, απευθυνθήκαμε στους/στις οχτώ (8) διευθυντές/ντριες και στους/στις δεκαεφτά (17) εκπαιδευτικούς των οχτώ (8) δημοτικών σχολείων Ειδικής Αγωγής και Εκπαίδευσης της Θράκης. Από την επεξεργασία των ερευνητικών μας δεδομένων προκύπτει ότι η πλειοψηφία του εκπαιδευτικού προσωπικού του δείγματός μας είναι γυναίκες (20/25) (80%), ενώ μόνο το 20% (5/25) ήταν άντρες. Όσον αφορά στις ηλικιακές ομάδες που ανήκουν οι εκπαιδευτικοί και οι διευθυντές/ντριες του δείγματός μας, προκύπτει ότι η πλειοψηφία (14/25) (56%) είναι ηλικίας 24-33 ετών και συνεπώς έχουν συνολική προϋπηρεσία από έξι (6) έως δέκα (10) έτη, ενώ έξι (6/25) (24%) μέλη του εκπαιδευτικού προσωπικού ανήκουν στην ηλικιακή ομάδα 44-53 ετών. Επιπλέον, τέσσερις εκπαιδευτικοί (4/25) (16%) του δείγματός μας ανήκουν στην ηλικιακή ομάδα 34-43 ετών και ένας/μία εκπαιδευτικός (1/25) (4%) δηλώνει άνω των 54 ετών.

Από τα ερευνητικά δεδομένα προκύπτει ότι η πλειοψηφία του εκπαιδευτικού προσωπικού (16/25) (64%) που διδάσκουν στα δημοτικά σχολεία Ειδικής Αγωγής και Εκπαίδευσης της Θράκης είναι απόφοιτοι/ες είτε του Παιδαγωγικού Τμήματος Ειδικής Αγωγής στο Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας (Βόλος), είτε του Τμήματος Εκπαιδευτικής και Κοινωνικής Πολιτικής του Πανεπιστημίου Μακεδονίας με κατεύθυνση στην εκπαίδευση ατόμων με ειδικές ανάγκες. Οι υπόλοιποι εκπαιδευτικοί/διευθυντές-τριες (9/25) (36%) που δεν έχουν σπουδές στην Ειδική Αγωγή και Εκπαίδευση δηλώνουν ότι έχουν παρακολουθήσει επιμορφωτικά προγράμματα, όπως ορίζει η ισχύουσα νομοθεσία.

Σε ό,τι αφορά στην εργασιακή σχέση με τον φορέα διαπιστώνεται ότι η πλειοψηφία του εκπαιδευτικού προσωπικού (16/25) (64%) του δείγματός μας είναι αναπληρωτές/τριες, με αποτέλεσμα να αλλάζουν σχολικό πλαίσιο σχεδόν σε ετήσια βάση. Το συγκεκριμένο ποσοστό αυξάνεται κυρίως λόγω της εργασιακής σχέσης των εκπαιδευτικών του δείγματός μας με τον φορέα. Ειδικότερα, μέσα από την ανάλυση των ερευνητικών μας δεδομένων, προκύπτει ότι η πλειοψηφία (6/8) (75%) των διευθυντών/ντριών του δείγματός μας είναι μόνιμοι/ες, γεγονός που συνάδει με το ισχύον νομοθετικό πλαίσιο της χώρας μας, σύμφωνα με το οποίο ένα βασικό κριτήριο για την επιλογή του/της διευθυντή/ντριας είναι η εργασιακή του/της σχέση με τον φορέα (μόνιμη τοποθέτηση). Ωστόσο, τα ποσοστά εμφανίζονται εντελώς αντίστροφα όσον αφορά στους/στις εκπαιδευτικούς που υπηρετούν στα ίδια δημοτικά σχολεία Ειδικής Αγωγής και Εκπαίδευσης, αφού το 82,3% των εκπαιδευτικών του δείγματός μας είναι αναπληρωτές/τριες. Οι συχνές αλλαγές στο προσωπικό των

δημοτικών σχολείων Ειδικής Αγωγής και Εκπαίδευσης φαίνεται να αναχαιτίζουν τον μακροχρόνιο προγραμματισμό και επηρεάζουν αρνητικά τη συνοχή της σχολικής κοινότητας και κατ' επέκταση τη σχολική ένταξη και πρόοδο των μαθητών/τριών με αναπηρία.

Για τη συλλογή και ανάλυση των ερευνητικών μας δεδομένων ακολουθήσαμε την ποιοτική μέθοδο και ειδικότερα την τεχνική της ατομικής ημιδομημένης συνέντευξης, για να οργανωθεί με αυτόν τον τρόπο μια αποτελεσματική προφορική επικοινωνία με το σύνολο του εκπαιδευτικού προσωπικού, δηλαδή με τους δεκαεφτά (17) εκπαιδευτικούς και τους/τις οχτώ (8) διευθυντές/τριες (Altrichter, Posch & Somekh 2001: 154). Ο αυθόρμητος λόγος των συνεντευξιαζόμενων έχει πολύ μεγάλη σημασία διότι με τον τρόπο αυτόν δίνεται η δυνατότητα στον/στην ερευνητή/τρια να κατανοήσει τις κοινωνικές τους αναπαραστάσεις και να ερμηνεύσει σε βάθος τα λεγόμενά τους (Παπαναστασίου & Παπαναστασίου 2016: 124). Τα μεθοδολογικά εργαλεία που χρησιμοποιήθηκαν στην παρούσα έρευνα τηρούσαν τους γενικότερους κανόνες δεοντολογίας που διέπουν το σύνολο των επιστημονικών ερευνών (Ιωσηφίδης 2008: 277).

Οι εικοσιπέντε (25) ημιδομημένες συνεντεύξεις, στο σύνολό τους, ήταν ατομικές και πραγματοποιήθηκαν στους χώρους των δημοτικών σχολείων Ειδικής Αγωγής και Εκπαίδευσης στην περιοχή της Θράκης. Οι συνεντεύξεις πραγματοποιήθηκαν τις ώρες που οι εκπαιδευτικοί είχαν κενό, ενώ κάποιες άλλες πραγματοποιήθηκαν μετά το πέρας του σχολικού ωραρίου, με την εκ των προτέρων συναίνεσή τους, έτσι ώστε να παρέχεται άνεση στα υποκείμενα της έρευνας (Λυδάκη 2001: 258).

Στη φάση της ανάλυσης, όπως αναφέρουν και οι Altrichter, Posch & Somekh (2001: 177), προσπαθήσαμε να αποδώσουμε νόημα στα δεδομένα μας, αναζητώντας τον καλύτερο τρόπο αξιοποίησής τους. Για τον λόγο αυτόν, αρχικά προβήκαμε στην απομαγνητοφώνηση των συνεντεύξεων και στη χρονική σειροθέτηση του μεγάλου όγκου των δεδομένων. Στη συνέχεια πραγματοποιήθηκε κωδικοποίηση, επεξεργασία και ερμηνεία των ερευνητικών δεδομένων διατηρώντας την αυθεντικότητα των λεγομένων τους (Mason 2011: 200). Η κωδικοποίηση και η ταξινόμηση των ερευνητικών δεδομένων αποτελούν το βασικό εργαλείο για την αποτελεσματική ανάλυσή τους (Λυδάκη 2001: 270). Σύμφωνα με τον Ιωσηφίδη (2008: 123), οι κατηγορίες αναδεικνύονται μέσα από τα δεδομένα και τις κοινές θεματικές τους συνδέσεις. Κατ’ αυτόν τον τρόπο, τα δεδομένα που συγκλίνουν ταξινομούνται σε κατηγορίες για την επικείμενη ανάλυση και ερμηνεία τους. Η οργάνωση και η κωδικοποίηση των ερευνητικών δεδομένων αποτελούν τα βασικά εργαλεία για την μετέπειτα εννοιολογική επεξεργασία των γεγονότων (Altrichter, Posch & Somekh 2001: 183).

Στην παρούσα έρευνα, απευθυνθήκαμε στο σύνολο του εκπαιδευτικού προσωπικού (εκπαιδευτικών, διευθυντών/ντριών) των οχτώ (8) δημοτικών σχολείων Ειδικής Αγωγής και Εκπαίδευσης της Θράκης, θεωρώντας ότι μέσα από το έργο και το ρόλο τους αντιλαμβάνονται και επισημαίνουν τις στάσεις των μελών της τοπικής κοινωνίας αναφορικά με το ζήτημα της αναπηρίας, καθώς και τις προοπτικές κοινωνικής ένταξης των παιδιών που φοιτούν στις εν λόγω σχολικές μονάδες.

Από την επεξεργασία των ερευνητικών μας δεδομένων προκύπτει ότι οι εκπαιδευτικοί και οι διευθυντές/ντριες του δείγματός μας, αναφέρουν ότι η

πλειοψηφία των μελών της τοπικής κοινωνίας δεν είναι επαρκώς ενήμεροι/ες γύρω από την ύπαρξη των δημοτικών σχολείων ειδικής αγωγής και εκπαίδευσης που λειτουργούν στις περιοχές που διαμένουν. Διαπιστώνουν, με βάση τις εμπειρίες τους, ότι η εν λόγω άγνοια σχετικά με το σχολικό θεσμό που απευθύνεται σε παιδιά με αναπηρία, ενισχύεται τόσο από την έλλειψη προσωπικού ενδιαφέροντος για την ειδική αγωγή όσο και από τη γεωγραφική θέση που βρίσκονται εγκατεστημένα τα ειδικά δημοτικά σχολεία στη Θράκη. Στο πλαίσιο αυτό, επισημαίνουν ότι η τοποθέτηση των σχολικών μονάδων εκτός του αστικού ιστού, φαίνεται να συμβάλλει σημαντικά στη γεωγραφική περιθωριοποίηση και απομόνωσή τους από την υπόλοιπη κοινωνία και συνακόλουθα αναχαιτίζει την ομαλή κοινωνική ένταξη των παιδιών με αναπηρία.

> «Πιστεύω ότι η τοπική κοινωνία δεν ενδιαφέρεται και δεν ξέρει για την ύπαρξη του ειδικού σχολείου. Ίσως η τοποθεσία που βρίσκεται το σχολείο δεν βοηθάει, καθώς είναι λίγο απομονωμένο από την πόλη. Δηλαδή τα παιδιά που φοιτούν στις ειδικές εκπαιδευτικές βαθμίδες φαίνεται ότι τα έχουμε βάλει στην άκρη.»

> «Νιώθω ότι ο περισσότερος κόσμος δεν γνωρίζει για την ύπαρξη του ειδικού σχολείου. Είμαστε λίγο απομονωμένοι εδώ. Αν ήμασταν μέσα στην πόλη νομίζω ότι θα μας ήξερε καλύτερα ο κόσμος.»

Τα παραπάνω ερευνητικά αποτελέσματα συνάδουν με την πανελλαδική έρευνα που πραγματοποιήθηκε από την Εθνική Συνομοσπονδία Ατόμων με Αναπηρία (2008: 18). Σύμφωνα με τα συγκεκριμένα ερευνητικά δεδομένα, η πλειοψηφία του πληθυσμού της χώρας είναι λίγο ή καθόλου ενημερωμένοι/ες σχετικά με τα θέματα που αφορούν στα άτομα με αναπηρία, με αποτέλεσμα να μην ξέρουν πώς να προσαρμόσουν τη συμπεριφορά τους απέναντι στα εν λόγω άτομα (Πολυχρονοπούλου 2003: 22). Κατ' αυτόν τον τρόπο, φαίνεται ότι οι μη ανάπηροι δεν γνωρίζουν τίποτε για τον κόσμο των αναπήρων, συμβάλλοντας σημαντικά στο διαχωρισμό ανάμεσα στις εν λόγω πληθυσμιακές ομάδες που αναχαιτίζει την κοινωνική ένταξη των ατόμων με αναπηρία (Ζώνιου-Σιδέρη 2006: 758).

Μέσα από τις συνεντεύξεις του εκπαιδευτικού προσωπικού του δείγματός μας, προκύπτει ότι η πληροφόρηση και η γνώση ορισμένων μελών της κοινωνίας αναφορικά με την ύπαρξη και τη λειτουργία των δημοτικών σχολείων ειδικής αγωγής και εκπαίδευσης στην περιοχή τους, δε συνάδει πάντα με την ανάπτυξη θετικών στάσεων και αντιλήψεων απέναντι στις εν λόγω εκπαιδευτικές δομές αλλά και στα παιδιά που φοιτούν σε αυτές. Στο πλαίσιο αυτό, τα λεγόμενα ορισμένων υποκειμένων της έρευνάς μας, επιβεβαιώνουν ότι τα μέλη της τοπικής κοινωνίας παρουσιάζουν μια αρνητική στάση απέναντι στην αναπηρία και επιλέγουν να αποστασιοποιούνται, χωρίς να εμπλέκονται ουσιαστικά στη σχολική πραγματικότητα. Επισημαίνουν, μέσα από τις προσωπικές τους εμπειρίες, ότι ο φόβος για το διαφορετικό, η ντροπή και η λύπηση είναι τα βασικά συναισθήματα που προσλαμβάνουν από την κοινωνία για τα παιδιά με αναπηρία, με αποτέλεσμα να δυσχεραίνεται σημαντικά η κοινωνική προσαρμογή των εν λόγω παιδιών.

> «Δυστυχώς, δεν υπάρχει αποδοχή της αναπηρίας από τον κόσμο. Κοιτάζουν τα παιδιά με περιέργεια και προτιμούν να αποστασιοποιούνται. Πολλοί λυπούνται κιόλας και το έχω νιώσει. Νομίζω ότι σε επίπεδο κοινωνίας είμαστε ακόμη στο στάδιο της φιλανθρωπίας και της λύπησης και όχι στην αποδοχή.»

> «Η τοπική κοινωνία δεν είναι ακόμα έτοιμη για να αγκαλιάσει αυτά τα παιδιά. Δυστυχώς, ο κόσμος κοιτάζει να είναι λίγο πιο απόμακρος. Νομίζω ότι φοβούνται

> τη διαφορετικότητα, δεν ξέρουν πώς πρέπει να την αντιμετωπίσουν και γι' αυτό δεν την αποδέχονται.»

Από τα λεγόμενα των συγκεκριμένων εκπαιδευτικών και διευθυντών/ντριών του δείγματός μας, αναδεικνύονται εξίσου οι παράγοντες που φαίνεται αφενός να αναχαιτίζουν την προσπάθεια αποδοχής της αναπηρίας από τα μέλη της τοπικής κοινωνίας και αφετέρου ενισχύουν την απροθυμία δημιουργίας ενός πλαισίου συνεργασίας με τα ειδικά δημοτικά σχολεία της Θράκης. Αναλυτικότερα, επισημαίνουν ότι οι στερεοτυπικές αντιλήψεις, οι προκαταλήψεις, ο ρατσισμός, τα ταμπού και η έλλειψη επαρκούς πληροφόρησης για το πλαίσιο της ειδικής αγωγής, συμβάλλουν τόσο στην παρερμηνεία της πραγματικής διάστασης της αναπηρίας όσο και στην περιθωριοποίηση των συγκεκριμένων παιδιών, αποδυναμώνοντας οποιαδήποτε προσπάθεια και προοπτική για μια αποτελεσματική και ισότιμη κοινωνική ένταξη.

> «Δυστυχώς, η κοινωνία μας είναι πολύ σκληρή και είναι έντονο ακόμα το ταμπού απέναντι στα άτομα με δυσκολίες. Αρκετοί κάτοικοι της περιοχής θεωρούν τα παιδιά με αναπηρία ως μιάσματα του χωριού και δεν τα βοηθάει κανένας.»

> «Τα μέλη της τοπικής κοινωνίας είναι αρκετά επιφυλακτικά και προκατειλημμένα προς το ειδικό σχολείο. Υπάρχει μια διαστρεβλωμένη άποψη εδώ στην Ελλάδα για τα ειδικά σχολεία και τα άτομα με αναπηρία. Έχουν την εικόνα ότι πρόκειται για ένα ίδρυμα.»

Σε παρόμοια συμπεράσματα καταλήγει η πανελλαδική έρευνα που πραγματοποιήθηκε από την Εθνική Συνομοσπονδία Ατόμων με Αναπηρία (2008: 28). Σύμφωνα με τα συγκεκριμένα ερευνητικά δεδομένα η πλειοψηφία του πληθυσμού της χώρας αντιμετωπίζει τα άτομα με αναπηρία με προκατάληψη, οίκτο και απόρριψη. Σύμφωνα με τους Η. Μπεζεβέγκη, Α. Καλαντζή-Αζίζι και Α. Ζώνιου-Σιδέρη (1997: 707), πρόκειται για λανθασμένες αντιλήψεις και παγιωμένα στερεότυπα που αναπαράγονται από γενιά σε γενιά, δημιουργώντας αναμφίβολα τον κίνδυνο παρερμηνείας της πραγματικής διάστασης της αναπηρίας. Όσον αφορά στη συμπεριφορά των μελών της κοινωνίας απέναντι στα άτομα με αναπηρία, η εν λόγω έρευνα επισημαίνει ότι χαρακτηρίζεται από αποστασιοποίηση και διάθεση αποφυγής μιας κατάστασης που τους είναι δυσάρεστη.

Οι παραπάνω διαμορφούμενες συνθήκες φαίνεται ότι ενίσχυσαν τις ήδη υπάρχουσες προσπάθειες του εκπαιδευτικού προσωπικού του δείγματός μας για περαιτέρω ενημέρωση και ευαισθητοποίηση της τοπικής κοινωνίας αναφορικά με το ζήτημα της αναπηρίας. Σύμφωνα με τα λεγόμενά τους, πρόκειται για δράσεις και ενέργειες που αφορούν κυρίως εκπαιδευτικές εκδρομές και επισκέψεις εντός του αστικού ιστού, όπως για παράδειγμα επισκέψεις σε τοπικά μουσεία που ενισχύουν την ομαλή κοινωνικοποίηση των παιδιών με αναπηρία, καθώς και διάφορες σχολικές εκδηλώσεις που είναι «ανοιχτές» προς το κοινό και μπορούν να παρακολουθήσουν τα μέλη της τοπικής κοινωνίας.

> «Θεωρώ ότι το σχολείο προσπαθεί, στο μέτρο που μπορεί, να κάνει πράγματα προς την κατεύθυνση ανοίγματος στην τοπική κοινωνία. Για παράδειγμα, διοργανώνουμε γιορτές, οι οποίες είναι ανοιχτές στο κοινό για να μας γνωρίσουν. Γενικότερα, προσπαθούμε να κάνουμε ό,τι κάνουν και τα άλλα σχολεία, προσαρμοσμένα πάντα στις δυνατότητες των μαθητών μας.»

> «Πραγματοποιούμε επισκέψεις σε διάφορα μουσεία, πάρκα ή μαγαζιά μέσα στην πόλη. Συμμετέχουμε όπου μπορούμε και βγαίνουμε προς τον έξω κόσμο. Με

> αυτόν τον τρόπο, το σχολείο πραγματοποιεί ένα άνοιγμα προς την τοπική κοινωνία.»

Αναφορικά με το ζήτημα των εκδηλώσεων που πραγματοποιούνται από τα δημοτικά σχολεία ειδικής αγωγής και εκπαίδευσης της Θράκης, τοποθετήθηκαν επιπλέον ορισμένα υποκείμενα του δείγματός μας. Οι εν λόγω εκπαιδευτικοί και διευθυντές/ντριες αναφέρονται στις δράσεις που διοργανώνουν από κοινού με τα γενικά δημοτικά σχολεία, όπως για παράδειγμα θεατρικές και μουσικές παραστάσεις, προγράμματα κυκλοφοριακής αγωγής, αλά και συνδιδασκαλία ορισμένων σχολικών μαθημάτων, με σκοπό την καταπολέμηση του σχολικού διαχωρισμού και την ανάπτυξη ενός πλαισίου ουσιαστικής συνεργασίας ανάμεσα στους/στις μαθητές/τριες των δύο αυτών εκπαιδευτικών συστημάτων.

> «Από την πλευρά μας, προσπαθούμε να συνεργαστούμε με σχολεία της τυπικής εκπαίδευσης σε διάφορες γιορτές, ώστε να έρθουν τα παιδιά πιο κοντά και να γνωριστούν. Στο πλαίσιο αυτό, διοργανώνουμε από κοινού διάφορα εκπαιδευτικά προγράμματα, καθώς και συνδιδασκαλία σε διάφορα μαθήματα.»

Μέσα από τα λεγόμενα της πλειοψηφίας του εκπαιδευτικού προσωπικού του δείγματός μας, αναδεικνύονται τα οφέλη που προκύπτουν από την υλοποίηση όλων των προαναφερθέντων εκδηλώσεων και προγραμμάτων που πραγματοποιούν τα δημοτικά σχολεία ειδικής αγωγής και εκπαίδευσης στην περιοχή της Θράκης. Αναλυτικότερα, επισημαίνουν ότι οι σχολικές δράσεις συμβάλλουν σημαντικά στην κοινωνικοποίηση των παιδιών με αναπηρία, στην ενημέρωση των μελών της τοπικής κοινωνίας για τη λειτουργία και το έργο των ειδικών δημοτικών σχολείων, καθώς και στην ευαισθητοποίησή τους για το ζήτημα της αναπηρίας. Κατ' αυτόν τον τρόπο, φαίνεται να ενισχύεται η αποδοχή της αναπηρίας από την κοινωνία, καθώς και η άρση των προκαταλήψεων.

> «Οι ενέργειες που κάνει το σχολείο βοηθούν τόσο στην κοινωνικοποίηση των παιδιών όσο και στην ευαισθητοποίηση της τοπικής κοινωνίας. Όλα αυτά είναι πολύ σημαντικά γιατί οδηγούν στην αλλαγή της νοοτροπίας και συνακόλουθα στην αποδοχή της αναπηρίας από τον κόσμο, κάτι που αποτελεί άλλωστε έναν από τους στόχους της ειδικής αγωγής.»

> «Εμείς αυτό που θέλουμε, μέσα από τις δράσεις που κάνουμε, είναι να μας γνωρίσει ο κόσμος και να δημιουργηθεί μια σχέση εμπιστοσύνης με την τοπική κοινωνία. Προσπαθούμε, δηλαδή, να ενημερώνουμε συνεχώς τον κόσμο, γιατί μόνο όταν γνωρίζω κάτι το αποδέχομαι και πιο εύκολα.»

Παρόμοια αποτελέσματα είχε και το εκπαιδευτικό πρόγραμμα που εφάρμοσε η Ν. Καβρουλάκη (2016: 79) σε δημοτικό σχολείο Ειδικής Αγωγής και Εκπαίδευσης, καθώς συνέβαλε σημαντικά τόσο στην κοινωνικοποίηση των μαθητών/τριών όσο και στην κοινωνική αναγνωρισιμότητα του σχολείου προς την τοπική κοινωνία. Φαίνεται ότι η ενημέρωση των πολιτών αναφορικά με τα ζητήματα της αναπηρίας συμβάλλει αποτελεσματικά στην αλλαγή των πολιτικών και των στάσεων απέναντι στο εν λόγω ζήτημα, με σκοπό τη διαμόρφωση μιας κοινωνίας που θα βασίζεται στην ισότητα και την αλληλοαποδοχή (Σούλης 2013: 232).

Στο πλαίσιο αυτό, ορισμένα μέλη του εκπαιδευτικού προσωπικού του δείγματός μας, τονίζουν το σημαντικό ρόλο που διαδραματίζουν τα μέσα μαζικής επικοινωνίας στην ενημέρωση των μελών της τοπικής κοινωνίας αναφορικά με το ζήτημα της αναπηρίας. Επισημαίνουν τη σημαντική συμβολή της τοπικής τηλεόρασης στην προβολή και ανάδειξη του έργου των ειδικών δημοτικών σχολείων της Θράκης,

με απώτερο σκοπό τη διαμόρφωση θετικών στάσεων και αντιλήψεων τόσο για το πλαίσιο της ειδικής αγωγής όσο και για τα παιδιά με αναπηρία.

> «Κατά καιρούς δίνουμε συνεντεύξεις στα τοπικά κανάλια και τους καλούμε να πάρουν πλάνα από το χώρο του σχολείου για να ξέρει ο κόσμος ότι υπάρχουμε, ότι είμαστε εδώ και φυσικά το έργο μας.»

Ορισμένες εγχώριες έρευνες καταλήγουν σε παρόμοια συμπεράσματα αναφορικά με το σημαντικό ρόλο που καλούνται να διαδραματίσουν τα Μέσα Μαζικής Ενημέρωσης στην ευαισθητοποίηση της κοινής γνώμης για τα ζητήματα της αναπηρίας (Τριδήμα 2007: 24). Η πλειοψηφία των ερωτηθέντων, που συμμετείχαν στην εν λόγω έρευνα, δηλώνουν ότι η κύρια πηγή ενημέρωσής τους για ζητήματα που αφορούν στην αναπηρία είναι τα Μέσα Μαζικής Ενημέρωσης, επισημαίνοντας το σημαντικό ρόλο των ΜΜΕ στη διαμόρφωση θετικών στάσεων και αντιλήψεων για την αναπηρία.

Συμπέρασμα

Η ανάλυση των ερευνητικών μας δεδομένων, τα οποία προέκυψαν μέσω μιας ποιοτικής προσέγγισης, αναδεικνύουν το γεγονός ότι η σχολική και κοινωνική ένταξη των παιδιών με αναπηρία και η αλληλεπίδραση μεταξύ σχολείου και τοπικής κοινωνίας, σε καμία περίπτωση δεν αποτελούν στατικά φαινόμενα, αλλά πρόκειται για συνεχώς εξελισσόμενες διαδικασίες. Στην παρούσα έρευνα, μέσα από τις συνεντεύξεις του εκπαιδευτικού προσωπικού του δείγματός μας, αναδεικνύονται οι απόψεις τους αναφορικά με το βαθμό αποδοχής της αναπηρίας από τα μέλη της τοπικής κοινωνίας αλλά και τις συνθήκες κοινωνικής ένταξης των παιδιών που φοιτούν στα ειδικά δημοτικά σχολεία της Θράκης. Ειδικότερα, μέσα από το λόγο των υποκειμένων του δείγματός μας, διαπιστώνεται ότι ο βαθμός ενημέρωσης και ευαισθητοποίησης των μελών της τοπικής κοινωνίας αναφορικά με την αναπηρία, συμβάλλει σημαντικά στη διαμόρφωση της ποιότητας των μεταξύ τους αλληλεπιδράσεων. Από τις εν λόγω συνθήκες, φαίνεται να επηρεάζεται εξίσου η εύρυθμη λειτουργία των ειδικών δημοτικών σχολείων και συνακόλουθα η σχολική και κοινωνική ένταξη των παιδιών με αναπηρία (Πολυχρονοπούλου 2003: 21).

Στο πλαίσιο αυτό, και μέσα από τις συνεντεύξεις, αναδεικνύονται οι δράσεις που υλοποιούν τα δημοτικά σχολεία ειδικής αγωγής και εκπαίδευσης στην περιοχή της Θράκης, με σκοπό την κοινωνικοποίηση των παιδιών με αναπηρία, καθώς και την ενημέρωση/ευαισθητοποίηση της τοπικής κοινωνίας. Με τις συγκεκριμένες εκδηλώσεις, επιχειρείται η προσέγγιση των μελών της τοπικής κοινωνίας και η ανάπτυξη ενός οργανωμένου δικτύου συνεργασίας.

Ωστόσο, παρά τις προσπάθειες που φαίνεται να καταβάλλουν τα ειδικά δημοτικά σχολεία της Θράκης για την προβολή και ανάδειξή τους, μέσα από τα λεγόμενα της πλειοψηφίας του εκπαιδευτικού προσωπικού του δείγματός μας, προκύπτει ότι τα μέλη της τοπικής κοινωνίας δεν γνωρίζουν επαρκώς για την ύπαρξη και λειτουργία των εν λόγω σχολικών μονάδων, επηρεάζοντας αρνητικά την αποτελεσματική συνύπαρξη όλων των μελών της κοινωνίας (Ζώνιου-Σιδέρη 1996: 44). Αναγνωρίζουν και επισημαίνουν ότι οι προκαταλήψεις, καθώς και η αδιαφορία της κοινωνίας για την αναπηρία, επιβαρύνουν την υπάρχουσα κατάσταση και αναχαιτίζουν την κοινωνική ενταξιακή διαδικασία των παιδιών με αναπηρία στην περιοχή της Θράκης, όπου και διεξήχθη η παρούσα έρευνα.

Οι παραπάνω διαμορφούμενες συνθήκες φαίνεται να μην συμβαδίζουν με τις γενικότερες διατάξεις του Ν. 3699/08 για την Ειδική Αγωγή και Εκπαίδευση, με αποτέλεσμα να αποδυναμώνεται η ικανότητα των ειδικών δημοτικών σχολείων της Θράκης να ανταποκριθούν τόσο στις πολλαπλές και διαφορετικές ανάγκες του μαθητικού πληθυσμού όσο και στις διαδικασίες αλληλεπίδρασης με την τοπική κοινωνία. Κατ' αυτόν τον τρόπο, φαίνεται να αποδυναμώνεται η προοπτική της αποτελεσματικής και ισότιμης ενταξιακής τους διαδικασίας τόσο σε επίπεδο σχολικής πραγματικότητας όσο και συνακόλουθα στο ευρύτερο κοινωνικό περιβάλλον. Στο πλαίσιο αυτό, τα υποκείμενα του δείγματός μας, τονίζουν ότι κρίνεται επιτακτικός ο σχεδιασμός και η υλοποίηση περισσοτέρων δράσεων ευαισθητοποίησης της τοπικής κοινωνίας, υλοποίηση επιμορφωτικών σεμιναρίων που θα σχετίζονται με την πληροφόρηση των πολιτών για την ειδική αγωγή, καθώς και τακτική και συστηματική ενημέρωση για τη λειτουργία και το έργο των ειδικών δημοτικών σχολείων της Θράκης, μέσα από τα τοπικά μέσα μαζικής επικοινωνίας. Η εξασφάλιση των παραπάνω προϋποθέσεων δύναται να δημιουργήσει περισσότερο ευνοϊκές συνθήκες για τη διαμόρφωση ποιοτικών κοινωνικών αλληλεπιδράσεων μεταξύ σχολείου και τοπικής κοινωνίας, στοχεύοντας παράλληλα στην αποδόμηση των στερεοτύπων για την αναπηρία και συνακόλουθα στην ισότιμη σχολική και κοινωνική ένταξη των παιδιών με αναπηρία.

Αναφορές

Ελληνόγλωσση Βιβλιογραφία

ActionAid (2014), *Έρευνα της ActionAid Hellas για την Ειδική Αγωγή και Εκπαίδευση των Μαθητών/τριών με Αναπηρία στη χώρα μας.* Πρόσβαση 17 Ιανουαρίου 2015. https://www.actionaid.gr/media/452700/ekthesi-ereunas-actionaid-teliko.pdf

Altrichter, H., Posch P. and Somekh, B. (2001), *Οι εκπαιδευτικοί ερευνούν το έργο τους. Μια εισαγωγή στις μεθόδους της έρευνας δράσης*, Αθήνα, Μεταίχμιο.

Banks, O. (2006), *Η Κοινωνιολογία της Εκπαίδευσης*, Θεσσαλονίκη, Επίκεντρο.

Βασιλειάδης, Η. (2010), Η Κοινωνική Διάσταση της Ένταξης Μαθητών με Αναπηρίες, *Θέματα Ειδικής Αγωγής,* Νο 49, σσ. 3-20.

Γώγου, Λ. (2017), *Κοινωνικές αλληλεπιδράσεις σχολείου οικογένειας. Τι λένε οι δάσκαλοι για τους γονείς;* Αθήνα, Πορεία, Γ' Έκδοση.

Εθνική Συνομοσπονδία Ατόμων με Αναπηρία (2008), *Η Κοινωνία τοποθετείται για την Αναπηρία και απαιτεί τη Λήψη Μέτρων για την Προστασία των Ατόμων με Αναπηρία από τις Διακρίσεις και τον Αποκλεισμό*. Πρόσβαση 5 Απριλίου 2011. http://www.esaea.gr/files/december/104/3rdDec_2008.pdf

Ζώνιου-Σιδέρη, Α. (1996), *Οι ανάπηροι και η εκπαίδευσή τους. Μια ψυχοπαιδαγωγική προσέγγιση της ένταξης* (2η εκδ.), Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα.

Ζώνιου-Σιδέρη, Α. (2006), Ένταξη: Μια εκπαιδευτική προοπτική για το σημερινό σχολείο, στο Ε. Φτιάκα και Ο.Ε.Ε Κυπριακός (επιμ.), *Πρακτικά ΙΧ Παγκυπρίου Συνεδρίου Παιδαγωγικής Εταιρείας & (Κ.Ο.Ε.Ε.), Λευκωσία 2-3 Ιουνίου 2006,* Λευκωσία, Πανεπιστήμιο Κύπρου, σσ. 755-768.

Ιωσηφίδης, Θ. (2008), *Ποιοτικές Μέθοδοι Έρευνας στις Κοινωνικές Επιστήμες*, Αθήνα, Κριτική.

Καβρουλάκη, Ν. (2016), Κοινωνικές Στάσεις Απέναντι στα ΑμΑ & στα ΑμΕΕΑ. Αλληλεπίδραση & Συνεργασία Σχολείου, Γονέων και Συλλογικοτήτων της Τοπικής Κοινωνίας, *Θέματα Ειδικής Αγωγής,* Νο 71, σσ. 74-80.

Λυδάκη, Ά. (2001), *Ποιοτικές μέθοδοι της κοινωνικής έρευνας,* Αθήνα, Καστανιώτης.

Mason, J. (2003), *Η διεξαγωγή της ποιοτικής έρευνας,* Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα.

Μπεζεβέγκης, Η., Καλαντζή-Αζίζι, Α. και Ζώνιου-Σιδέρη, Α. (1997), Απόψεις και στάσεις γονέων φυσιολογικών παιδιών απέναντι σε παιδιά με ειδικές ανάγκες, στο Μ. Καΐλα, Ν. Πολεμικός και Γ. Φιλίππου (επιμ.), *Άτομα με Ειδικές Ανάγκες (Β΄ Τόμος)*, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, σσ. 706-711.

Μυλωνάκου-Κεκέ, Η. (2009), *Συνεργασία Σχολείου, Οικογένειας και Κοινότητας. Θεωρητικές Προσεγγίσεις και Πρακτικές Εφαρμογές,* Αθήνα, Παπαζήση ΑΕΒΕ.

Παπαναστασίου, Έ. και Παπαναστασίου, Κ. (2016), *Μεθοδολογία Εκπαιδευτικής Έρευνας,* Λευκωσία, Καΐλας Τυπογραφεία & Λιθογραφεία Λτδ, Γ΄ Έκδοση.

Πολυχρονοπούλου, Σ. (2003), *Παιδιά και έφηβοι με ειδικές ανάγκες και δυνατότητες. Σύγχρονες τάσεις εκπαίδευσης και ειδικής υποστήριξης (Πρώτος τόμος)*, Αθήνα, Ατραπός.

Σακελλαρίου, Μ. (2004), Η συνεργασία οικογένειας, σχολείου, κοινωνίας στα πλαίσια της προσχολικής αγωγής και εκπαίδευσης, *Επιστημονική Επετηρίδα του Παιδαγωγικού Τμήματος Νηπιαγωγών της σχολής Επιστημών Αγωγής του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων,* Νο 3, σσ. 133-148.

Σούλης, Σ. (2013), *Εκπαίδευση και αναπηρία,* Αθήνα, Εθνική Συνομοσπονδία Ατόμων με Αναπηρία (Ε.Σ.Α.με.Α).

Τριδήμα, Μ. (2007), *Έρευνα σε Υπηρεσίες και Φορείς Διαμόρφωσης και Εφαρμογής Κοινωνικής Πολιτικής στην Περιφέρεια Θεσσαλίας, για την ένταξη των ατόμων με αναπηρία,* Αθήνα, Ινστιτούτο Κοινωνικής Προστασίας & Αλληλεγγύης.

Υπουργείο Εθνικής Παιδείας & Θρησκευμάτων. *Ειδική Αγωγή και Εκπαίδευση ατόμων με αναπηρία ή με ειδικές εκπαιδευτικές ανάγκες (Ν. 3699/2008, ΦΕΚ 199 Α΄/2-10-2008)*. Αθήνα: Εθνικό Τυπογραφείο, 2008.

ΚΟΙΝΟΤΗΤΑ, ΓΕΙΤΟΝΙΑ ΚΑΙ ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΕΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΟΡΓΑΝΩΣΗΣ: ΤΟ ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑ ΤΩΝ ΔΙΑΔΙΚΤΥΑΚΩΝ ΓΕΙΤΟΝΙΩΝ

Νικόλαος Σφακιανός,[α] Μαρία Κωλέτση, [β] Γεώργιος Βάγιας,[γ] Δημήτρης Καρράς[δ]

[α,β,γ,δ] Πάντειον Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών

Περίληψη

Ένας σημαντικός αριθμός ερευνητικών έργων τα τελευταία χρόνια, προσεγγίζει, όλο και περισσότερο, την έννοια της κοινωνικής οργάνωσης, σε επίπεδο γειτονιάς, σε σχέση με τις τεχνολογίες επικοινωνίας και πληροφορίας. Η τάση αυτή φαίνεται να προκύπτει από την ανάγκη να επανεξεταστούν και να επικαιροποιηθούν κλασικές κοινωνιο-ψυχολογικές θεωρίες αναφορικά με την έννοια της κοινωνικής ομάδας, της κοινότητας και της κοινωνικής συνοχής, υπό το πρίσμα της διαμεσολάβησης και της επέκτασης των ανθρώπινων σχέσεων από την τεχνολογική πρόοδο. Οι σχετικές αναφορές εστιάζουν το ενδιαφέρον τους στην έννοια της τοπικής κοινότητας και της γειτονιάς, τόσο μεμονωμένα όσο και σε συσχέτιση μεταξύ τους. Διαφορετικοί κοινωνικοί, οικονομικοί, πολιτισμικοί, ιστορικοί και τεχνολογικοί παράγοντες και κριτήρια όπως η γεωγραφική απόσταση, οι δεσμοί αλληλεγγύης και συνεργασίας, φαίνεται να συσχετίζονται στην ανάδειξη και οργάνωση μιας γειτονιάς ή περισσότερων γειτονιών σε τοπική κοινότητα. Σε αυτό το πλαίσιο, το ερευνητικό έργο G.E.I.T.O.N.I.A. (Αναπτύσσοντας και Ενισχύοντας Τεχνολογίες Πληροφορίας για Διαδικτυακές Γειτονιές: Προεκτάσεις και Εφαρμογές) αφορά στη διερεύνηση της έννοιας της κοινότητας, της γειτονιάς και της μεταξύ τους σχέσης, μέσα από την ανάπτυξη και λειτουργία μιας εφαρμογής κινητών τηλεφώνων τοπικής κοινωνικής δικτύωσης για τη δημιουργία διαδικτυακών γειτονιών. Βασικός στόχος του ερευνητικού έργου είναι να εξετάσει τους τρόπους και το περιεχόμενο της συσχέτισης της κοινότητας και της γειτονιάς στην ψηφιακή εποχή καθώς και τη δυνατότητα συμβολής τους στην ενίσχυση της κοινωνικής συνοχής στα αστικά περιβάλλοντα.

Λέξεις κλειδιά: Κοινότητα, Γειτονιά, Τεχνολογίες Πληροφορίας και Επικοινωνίας, Εφαρμογή smartphone.

COMMUNITY, NEIGHBORHOOD AND SOCIAL ORGANIZATION TECHNOLOGIES: THE EXAMPLE OF ONLINE NEIGHBORHOODS

Nikolaos Sfakianos, [α] Maria Koletsi,[β] Georgios Vagias,[γ] Dimitris Karras[δ]

[α, β, γ, δ] Panteion University of Social and Political Sciences

Abstract

Recently, a significant number of research projects increasingly examine the concept of social organization, at a community and neighborhood level, in relation to information and communication technologies. This trend seems to stem from the need to revise and update classic socio-psychological theories, regarding notions such as the social group, community, and social cohesion, under the prism of mediation and expansion of human relationships by

technological progress. Relevant theoretical and empirical studies approach the concepts of community and neighborhood both independently and in relation to each other. Different social, economic, cultural, historical, and technological factors and criteria, such as geographical distance and proximity, bonds of social solidarity and cooperation, tend to interrelate with the promotion and organization of one or more neighborhoods into a community. Under this framework, the research project G.E.I.T.O.N.I.A. (Growing and Enabling Information Technologies for Online Neighborhoods: Implications and Applications) focuses on the investigation of the core socio-psychological theoretical concepts of community and neighborhood as well as their interrelation through the development and use of a mobile social network application for online neighborhoods. The main scope of the current research project is to examine under what ways and content this interrelation, between neighborhood and community, is organized in the digital era and whether it is able to enhance social cohesion within urban environments.

Key words: Community, Neighborhood, Information and Communication Technologies, Smartphone application.

Εισαγωγή

Κοινότητα και γειτονιά, οι δυο αυτοί όροι που χρησιμοποιούμε καθημερινά, πολλές φορές φέρουν δυσκολία στο διαχωρισμό και στον ορισμό τους. Σε ακαδημαϊκό επίπεδο, η πολυμορφία του περιεχομένου τους αναδεικνύει την πολυπλοκότητα του ζητήματος, αλλά και την ανάγκη διατύπωσης επικαιροποιημένης εννοιολόγησης, λαμβάνοντας υπόψη το περιεχόμενο που δίνουν οι άνθρωποι στην γειτονιά και την κοινότητα στην ψηφιακή εποχή. Ειδικότερα, σε ό,τι αφορά στην γειτονιά τονίζεται, επίσης, ότι παράμετροι, όπως η προσωπική αντίληψη της οριοθέτησής της (Sampson, Morenoff & Gannon-Rowley 2002) και ο τρόπος που ορίζεται το περιεχόμενό της, από διαφορετικούς κατοίκους, φαίνεται ότι πρέπει να υπολογιστούν στην εκτίμηση μέτρησης των αποστάσεων που αυτή καταλαμβάνει.

Προσπαθώντας σχηματικά να αποτυπώσουμε την σχέση των δύο όρων, θα λέγαμε πως η γειτονιά αφορά περισσότερο στο χωρικό πλαίσιο, ενώ η κοινότητα στο δίκτυο των σχέσεων που δημιουργούνται. Οι Coulton, Korbin, Chan και Su (2001), παρατηρούν τη δυσκολία γενίκευσης του ορισμού της γειτονιάς σε καθορισμένα γεωγραφικά όρια λόγω των ατομικών διαφοροποιήσεων στην πρόσληψή της, ακόμη και σε περιοχές που παρατηρείται υψηλός βαθμός πληθυσμιακής ομοιογένειας (ηλικία, φύλο, εθνικότητα κ.α.). Η χρήση και αξιοποίηση ψηφιακών πληροφοριακών συστημάτων (GIS) στην κατανόηση της γειτονιάς και της δυναμικής της έρχεται όλο και περισσότερο στο προσκήνιο, επειδή μπορεί να οπτικοποιήσει παραστατικά τον χώρο ως βίωμα από τους κατοίκους του, συμβάλλοντας έτσι στη διαμόρφωση στοχευμένων τοπικών παρεμβάσεων και στην ουσιαστική επίλυση προβλημάτων (Coulton 2012; Coulton et.al., 2013).

Λαμβάνοντας υπόψη την προσέγγιση του Castells (2010), ο οποίος περιγράφει την ανάδειξη της δικτυωμένης κοινωνίας και των υπερ-τοπικών δικτύων, που αξιοποιούν τις νέες τεχνολογίες και εξελίσσονται παράλληλα και σε σχέση με αυτές, η διάκριση φυσικής και δυνητικής πραγματικότητας δεν είναι πλέον αυτονόητη. Μπορούμε να υποστηρίξουμε ότι ο χρόνος της εκτός τεχνολογικά διαμεσολαβούμενης επικοινωνίας, τείνει να είναι συνέχεια του χρόνου που δαπανάται στην τεχνολογικά διαμεσολαβούμενη επικοινωνία, δημιουργώντας χρονικές συνέχειες που δεν είναι απαραίτητα αντιληπτές από τα άτομα και τις κοινωνικές ομάδες. Η

κοινωνική αλληλεπίδραση μπορεί να συνεχίζεται ή να μεταφέρεται από το φυσικό στο δυνητικό περιβάλλον και αντίστροφα.

Η τεχνολογική εξέλιξη και ο μετασχηματισμός της διαδικτυακής παρουσίας μέσω της ανάδυσης των μέσων κοινωνικής δικτύωσης (Facebook, Twitter κ.λπ.), επιτρέπουν την επανεξέταση της αντίληψης της κοινωνικής αλληλεπίδρασης και δικτύωσης, με τη δημιουργία νέων δυνητικών τοπικών αναφορών. Εμπειρικά δεδομένα (Kavanaugh et al. 2005), τονίζουν τη σημασία της τεχνολογικά διαμεσολαβούμενης κοινωνικής δικτύωσης με αναφορά στην κοινότητα, καθώς φανερώνουν ότι σε ορισμένες περιπτώσεις, η διαδικτυακή κοινωνική αλληλεπίδραση μπορεί να ενισχύσει την αίσθηση του ανήκειν και την ανταλλαγή γνώσεων μεταξύ των τοπικών κοινοτήτων σε περιβάλλοντα εκτός σύνδεσης.

Το ερευνητικό έργο 'GEITONIA' (Growing and Enabling Information Technologies for Online Neighborhoods: Implications and Applications) εξετάζει τους δυο αυτούς όρους (γειτονιά και κοινότητα) υπό το πρίσμα των νέων τεχνολογιών πληροφορίας και επικοινωνίας. Η αλληλουχία του φυσικού και δυνητικού περιβάλλοντος κεντρίζει ερευνητικά το ενδιαφέρον, αφού σήμερα τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης δεν αποτελούν απλώς έναν κοινό τεχνολογικά χώρο όπου οι άνθρωποι επικοινωνούν και συνδέονται μεταξύ τους, αλλά ένα δυναμικό τόπο κοινωνικοποίησης και μετασχηματισμών. Λαμβάνοντας υπόψη τα παραπάνω, το έργο επιχειρεί να συμβάλλει στην κατανόηση του αναδυόμενου ερευνητικού πεδίου, τόσο σε θεωρητικό όσο και σε εμπειρικό επίπεδο. Στόχος είναι η ανάπτυξη και παροχή μιας μη εμπορικής εφαρμογής τοπικής κοινωνικής δικτύωσης σε κινητά τηλέφωνα, για γειτονιές στην Ελλάδα, και ειδικότερα στην περιοχή της Νέας Σμύρνης.[1] Η εφαρμογή είναι σχεδιασμένη σύμφωνα με τα ευρήματα μιας διεπιστημονικής ερευνητικής μελέτης, η οποία αποτελείται από τρείς φάσεις, και με συμμετοχή των κατοίκων της περιοχής ως συν-διαμορφωτές.[2] Η πρώτη φάση της έρευνας αφορά στη διερεύνηση των εννοιών της κοινότητας, της γειτονιάς, καθώς και της μεταξύ τους σχέσης. Επίσης, αναζητούνται οι προτιμήσεις κατοίκων όσον αφορά στην ανάπτυξη της εφαρμογής τοπικής κοινωνικής δικτύωσης με σημείο αναφοράς την γειτονιά. Το δεύτερο μέρος της έρευνας στοχεύει στην ανάπτυξη και στην πιλοτική χρήση της εφαρμογής για διαδικτυακές γειτονιές και τέλος, το τρίτο ερευνητικό στάδιο περιλαμβάνει την αξιολόγηση της χρήσης της εφαρμογής. Επιπλέον, σκοπός του ερευνητικού έργου είναι η ανάλυση του τρόπου χρήσης μιας τέτοιας εφαρμογής στην ενίσχυση των κοινωνικών δεσμών σε μια τοπική φυσική κοινότητα, οδηγώντας προοδευτικά στο σχηματισμό μιας «υβριδικής» γειτονιάς.

Μέσω της πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας έρευνας που επικεντρώνεται σε μια τοπική κοινότητα του νομού Αττικής και με τη συμμετοχή διαφόρων γειτονιών, το έργο που παρουσιάζεται θα αναπτύξει και θα λειτουργήσει (για ένα συγκεκριμένο χρονικό διάστημα και σε πιλοτική βάση), μια εφαρμογή για smartphones, βασισμένη στις αντιλήψεις των κατοίκων της περιοχής και τις απαιτήσεις τους σχετικά με την κοινωνική δικτύωση και την κοινωνική αλληλεπίδραση σε επίπεδο γειτονιάς. Κατά τη διάρκεια της πιλοτικής περιόδου χρήσης, οι συμμετέχοντες στην εφαρμογή θα μπορούν να δημιουργήσουν την ψηφιακή γειτονιά τους και να την αξιοποιήσουν για να αλληλοεπιδρούν φυσικά με τους γείτονές τους.

Τέλος, τα κύρια ερωτήματα στα οποία καλούμαστε να απαντήσουμε κατά τη διάρκεια των τριών σταδίων του ερευνητικού έργου, διατυπώνονται ως εξής: α) Σε ποιο βαθμό η δύναμη της επικοινωνίας των μέσων κοινωνικής δικτύωσης βασίζεται

και μπορεί να αναπτυχθεί σε υπάρχοντα τοπικά κοινωνικά δίκτυα, όπως αυτά που εμφανίζονται σε μία γειτονιά και β) Σε ποιο βαθμό μπορεί η ανάπτυξη ενός τοπικού μέσου κοινωνικής δικτύωσης να συμβάλλει στην ενίσχυση των τοπικών κοινωνικών δεσμών. Οι σχετικές αναφορές που συζητούνται στη συνέχεια προσεγγίζουν την έννοια της κοινότητας και της γειτονιάς τόσο μεμονωμένα όσο και σε συσχέτιση μεταξύ τους. Σε ό,τι αφορά στο κατά πόσο μία ή περισσότερες γειτονιές μπορεί να θεωρηθεί ότι αποτελούν κοινότητα, αυτό εξαρτάται από διάφορους παράγοντες και κριτήρια, γεωγραφικά, πολιτισμικά, οικονομικά και κοινωνικά.

Θεωρητική συζήτηση

Γειτονιά

Οι γειτονιές παρατηρούνται στο πλέγμα των σχέσεων που ο Castells (1996) ονομάζει ως «χώρο ροών» και «χώρο των τόπων». Οι χώροι αυτοί φιλοξενούν ταυτόχρονα την ιδιωτική σφαίρα, την οικία, τους χώρους δημόσιας χρήσης όπως ο δρόμος, τους τόπους δημόσιας χρήσης καθώς και την εμπειρία της κοινωνικής δικτύωσης και της κοινότητας. Αναδεικνύουν πληροφορία με περιεχόμενο ιστορικό, πολιτισμικό, οικονομικό, με άλλα λόγια περιλαμβάνουν τις προσωπικές και συλλογικές εμπειρίες, τους τρόπους και τόπους οργάνωσης και διαβίωσης.

Στην ελληνική πραγματικότητα η έννοια της γειτονιάς, αποτυπώνεται στα πλαίσια της δημιουργίας πολυκεντρικής δομής στην περιοχή της Αθήνας και της ευρύτερης Αττικής. (Νόμος 1515/1985). Στην βιβλιογραφία ο όρος γειτονιά ορίζεται με πολλούς και διαφορετικούς τρόπους (Melvin 1985, Galster 2001, Sastry, Rebley, and Zonta 2003, Guo and Bhat 2007, Forrest 2008), οι οποίοι συγκλίνουν σε ένα ιδιαίτερο στοιχείο. Στο γεγονός ότι η γειτονιά γίνεται αντιληπτή, κυρίως, ως μία τοπική κοινωνική δομή, πολεοδομικά οριοθετημένη σε μικρότερα ή μεγαλύτερα σύνολα. Πιο συγκεκριμένα, μέσα στο πλαίσιο της γειτονιάς, οι κοινωνικοί δεσμοί και η αίσθηση του «ανήκειν» παράγουν προοδευτικά σε βάθος χρόνου αλληλεξαρτήσεις, ένα ασφαλές οργανωσιακό περιβάλλον τοπικά οριοθετημένο, για την κοινή επιβίωση και πρόοδο (Grannis 2009). Ιδιαίτερη έμφαση στον καθορισμό της έννοιας της γειτονιάς δίνεται από τους Moudon et al. (2006) στην απόσταση που χρειάζονται οι κάτοικοι να διανύσουν περπατώντας για να έχουν πρόσβαση σε καθημερινές διευκολύνσεις, όπως εύρεση διατροφικών αγαθών, μέσα μαζικής μεταφοράς, σχολικά συγκροτήματα.

Γίνεται λοιπόν αντιληπτό, ότι η γειτονιά είναι ένας γεωγραφικός χώρος, η δυναμική του οποίου καθορίζεται τόσο από την φυσική όσο και από την κοινωνική του διάσταση. Στον γεωγραφικό χώρο αυτό είναι δυνατό να κατοικούν και να εργάζονται λιγότερο ή περισσότερο διαφορετικοί άνθρωποι και κοινωνικές ομάδες. Η γειτονιά αποτελεί, εν ολίγοις, έναν κοινωνικό χώρο όπου οι ομοιότητες των κατοίκων επιδρούν, ως ένα βαθμό, στην παραμονή στην περιοχή, κάνοντάς τους κοινωνούς σε μία κοινή καθημερινότητα (Schwirian 1983).

Η γειτονιά στον ψηφιακό χώρο

Οι κάτοικοι μιας γειτονιάς βρίσκονται, εξ ορισμού, κοντά σε φυσικό επίπεδο, ωστόσο, οι χρονικοί, ψυχολογικοί και γεωγραφικοί φραγμοί, συχνά αποτελούν εμπόδιο στη δια ζώσης επαφή τους. (Hampton 2002). Το διαδίκτυο παρέχει νέες μεθόδους αλληλεπίδρασης σε τοπικό επίπεδο. Οι άνθρωποι δεν χρειάζεται πλέον να είναι

παρόντες συνεχώς στον ίδιο χώρο για να επικοινωνήσουν. Η «επανάσταση» του διαδικτύου έγκειται στο γεγονός ότι σε σχέση με τα προηγούμενα μέσα επικοινωνίας (τηλέφωνο, τηλέγραφος κ.α.) είναι το μοναδικό που προσφέρει στους χρήστες του τη δυνατότητα να μοιράζονται ελεύθερα περιεχόμενο. Έτσι, οι κάτοικοι μιας περιοχής μπορούν να μοιράζονται πληροφορίες και πρακτικές, να διαμαρτύρονται, να συνεργάζονται και να πραγματοποιούν οικονομικές συναλλαγές. Αυτοί οι τύποι αλληλεπίδρασης, μπορούν να οδηγήσουν σε επικοινωνία εκτός διαδικτυακής σύνδεσης και αντίστροφα (Hampton και Wellman 2003).

Λαμβάνοντας υπόψη την απο-τοπικοποίηση που προσφέρουν οι νέες τεχνολογίες (Cairncross 1997) συνθέτοντας τον τοπικό χώρο με το παγκόσμιο περιβάλλον (glocalization), αλλά και τη σειρά αλλαγών στις οποίες υπόκεινται οι σύγχρονες κοινωνίες, εγείρονται σημαντικοί προβληματισμοί ως προς το κατά πόσο αυτές οι τυπολογίες συνεχίζουν να ανταποκρίνονται στην πραγματικότητα, ή αν χρειάζεται περαιτέρω διερεύνηση, λόγω των προαναφερθέντων τεχνολογικών παραμέτρων και των δυνατοτήτων που προσφέρουν.

Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι το ερευνητικό έργο Netville (Hampton and Wellman, 2000, 2003), κυρίως γιατί προσφέρει σημαντική πληροφόρηση, μέσα από εμπειρικά δεδομένα, για τον αντίκτυπο των τεχνολογιών πληροφορικής και επικοινωνίας στην πολιτισμική διάσταση της γειτονιάς. (Hampton 2001, Hampton and Wellman 2003). Πρόκειται για μια προσπάθεια να προσφέρει μελλοντικά επίπεδα διαδικτυακής συνδεσιμότητας και υπηρεσίες σε μια τυπική προαστιακή γειτονιά, και να αξιολογήσει τον αντίκτυπο της τεχνολογίας στα κοινωνικά δίκτυά της.

Σε μια προαστιακή γειτονιά του Τορόντο, δόθηκε στους κατοίκους πρόσβαση σε Internet υψηλής ταχύτητας, ηλεκτρονικές υπηρεσίες μουσικής, online υπηρεσίες υγείας και μια ποικιλία από εργαλεία επικοινωνίας, όπως άμεσα γραπτά μηνύματα, πολυμέσα, chatrooms και μια λίστα συζήτησης ηλεκτρονικού ταχυδρομείου γειτονιάς. Από την άλλη, το πείραμα δεν είχε ομάδα εσωτερικού ελέγχου και υπήρχαν κάτοικοι, οι οποίοι δεν έλαβαν την τεχνολογία του Netville αλλά ζούσαν στην ίδια γειτονιά.

Τα αποτελέσματα όταν συγκρίθηκαν οι δυο ομάδες, έδειξαν ότι κάτοικοι που είχαν πρόσβαση στην τεχνολογία του Netville ήταν περισσότερο εμπλεκόμενοι με τους γείτονές τους, ήταν τρεις φορές περισσότερο αναγνωρίσιμοι, μιλήσανε με διπλάσιο αριθμό ανθρώπων, δέχτηκαν 50% περισσότερες επισκέψεις και δέχονταν τηλεφωνικές κλήσεις τέσσερις φορές πιο συχνά. Στους ίδιους ανθρώπους, αν και αναπτύχθηκε μια αλληλεπίδραση μέσω της τεχνολογίας, δεν αναπτυχθήκαν το ίδιο ισχυροί δεσμοί στην πιο στενή τους σχέση. Ο μεγάλος αριθμός, ωστόσο, ασθενών δεσμών που αναπτύχθηκε σε ψηφιακό επίπεδο, φαίνεται πως υποστήριξε την ικανότητα των κατοίκων να οργανώνονται συλλογικά, όταν αντιμετωπίζουν κοινά τοπικά ζητήματα και ανησυχίες. Τέλος, από το σύνολο των τεχνολογικών υπηρεσιών που προσφέρθηκαν, οι κάτοικοι εκτιμούσαν περισσότερο τη λίστα συζήτησης ηλεκτρονικού ταχυδρομείου στη γειτονιά, η οποία ήταν και η πιο αποτελεσματική στη δημιουργία τοπικών δεσμών.

Στην περίπτωση του Netville, η δημιουργία ενός τοπικού δικτύου γειτονιάς φαίνεται ότι διευκόλυνε τις διαπροσωπικές σχέσεις των κατοίκων, καθώς έφερε προοδευτικά σε επαφή τους γείτονες από το φυσικό περιβάλλον στο διαδικτυακό. Επιπλέον, η δυνητική συνύπαρξη και επικοινωνία μεταξύ των γειτόνων, φαίνεται να έχει επίδραση στη ζωή στην γειτονιά αλλά και στην κοινωνική αλληλεπίδραση μεταξύ

των κατοίκων στο τοπικό φυσικό περιβάλλον (Hampton 2007). Σε αυτή την κατεύθυνση, παρατηρείται ότι η αξιοποίηση των νέων τεχνολογιών σε παρόμοια κοινωνικά περιβάλλοντα φαίνεται να συσχετίζεται περισσότερο με τη γεφύρωση των κοινωνικών σχέσεων απ' ότι με την ενίσχυσή τους (Hampton 2011).

Οι νέες τεχνολογίες δημιουργούν ευκαιρίες αλληλεπίδρασης, οι οποίες υπερβαίνουν τα χωρικά και χρονικά όρια. Τα κινητά τηλεφωνά έχουν αυξήσει την επαφή και την προσβασιμότητα σε όλους σχεδόν τους τομείς του κοινωνικού μας δικτύου και η γειτονιά δεν αποτελεί εξαίρεση (Wellman 2002). Ωστόσο, θα πρέπει να δοθεί ιδιαίτερη έμφαση στο γεγονός ότι άτομα και κοινωνικές ομάδες δεν αξιοποιούν με τον ίδιο τρόπο τις νέες τεχνολογίες. Προβλήματα που αφορούν στην πρόσβαση σε αυτές, συνεχίζουν να υπάρχουν, ενώ ελλοχεύει ο κίνδυνος ενίσχυσης του ψηφιακού χάσματος, των νέων κοινωνικών αποκλεισμών και της ανισότιμης πρόσβασης στην πληροφορία και στη γνώση, σε μικρο-κοινωνικά περιβάλλοντα (Kavanaugh et al. 2005).

Κοινότητα

Με τον όρο κοινότητα περιγράφεται συνοπτικά η κοινωνική οργάνωση μίας συλλογικής οντότητας, με κοινά σημεία αναφοράς, ως προς τον χώρο και τον χρόνο δημιουργίας και ύπαρξης, το περιεχόμενο των κοινωνικών σχέσεων, τους σκοπούς και τα μέσα. Σε αυτό το πλαίσιο κοινωνικής οργάνωσης η ατομική και συλλογική δράση διασφαλίζει την επιβίωση και συμβάλλει στην εξέλιξή της.

Οι λόγοι της διαμόρφωσης φυσικών και δυνητικών ή διαδικτυακών κοινοτήτων αφορούν στις ιδιαίτερες ανάγκες των κοινωνικών ομάδων. Ανάγκες που έχουν σχέση από τη διάθεση επικοινωνίας και συνύπαρξης, διεύρυνσης και συσπείρωσης των κοινωνικών σχέσεων προς έναν σκοπό, έως και την παροδική οργάνωση για την ad hoc αντιμετώπιση ενός προβλήματος.

Πρόσφατες έρευνες (Athey, Calvano, and Saumitra 2016) παρατηρούν ότι μία από τις αναγκαίες συνθήκες ύπαρξης μιας κοινότητας στο φυσικό περιβάλλον είναι αυτοί ακριβώς οι δεσμοί εμπιστοσύνης μεταξύ των μελών της και, κατά συνέπεια, η δυνατότητα και ικανότητα που έχουν τα μέλη της να αναπτύσσουν κοινωνικές σχέσεις που χαρακτηρίζονται από εμπιστοσύνη. Ο χώρος δεν παραβλέπεται ως δείκτης επίδρασης στην ανάπτυξη δεσμών εμπιστοσύνης μέσα από την τυχαία κοινωνική συναναστροφή. Ο λόγος που ο χώρος δεν μπορεί να παραληφθεί οφείλεται κυρίως στο ότι αυτές οι ευκαιρίες ανάπτυξης εμπιστοσύνης προκύπτουν λόγω της εγγύτητας και τα άτομα δεν μπορούν εύκολα να επιλέξουν να αλληλοεπιδράσουν μόνο μέσα σε ένα στενό πλαίσιο προκαθορισμένων σχέσεων. Έτσι, επιλέγοντας την τοποθεσία κατοικίας «επιλέγεις αναπόφευκτα να αλληλεπιδράσεις με μέλη της κοινότητας» (Athey et al. 2016: 3).

Όπως παρατηρεί ο Plant (1978: 81), η κοινότητα φέρει αξιακό φορτίο, αποτελεί μία κοινωνική κατάσταση και ταυτόχρονα ένα μικρο-κύτταρο της κοινωνίας. Είναι μία κοινωνική συνθήκη που μπορεί να αποτυπωθεί μέσα από πολύπλοκα νοήματα, συνθετικά και αντιθετικά, εγείροντας, από τη φύση της, δυσκολίες στην αποτύπωση ενός καθολικά αυστηρού ορισμού. Η ανάδειξη τέλος, κοινών παραδοχών για το περιεχόμενο της κοινότητας, ειδικότερα σε σχέση με την αναγνώριση των δεσμών του «ανήκειν» και του «συμμετέχειν», φαίνεται να προκύπτει με βάση το διαφορετικό κοινωνικό, ιδεολογικό, πολιτικό, οικονομικό και

πολιτισμικό οικοσύστημα, στο οποίο αυτοί οι κοινωνικοί δεσμοί πραγματώνονται, αποκτούν αξία και νόημα.

Δυνητικές κοινότητες

Συμπληρώνοντας τα προηγούμενα, μία κοινότητα μπορεί να υπάρξει διαδικτυακά και ανεξάρτητα από τη γεωγραφική της αναφορά, ως μία πραγματικά φαντασιακή κατάσταση με κοινά όμως διαμοιρασμένο περιεχόμενο για τον κοινοτικό τρόπο ζωής, τις αξίες και τις αντιλήψεις γι' αυτόν. Η δυνητικότητα της έννοιας της κοινότητας φαίνεται να γίνεται καλύτερα κατανοητή μέσα και από την ανάδυση των δυνητικών ή διαδικτυακών κοινοτήτων.

Η δυνητική σημασία της κοινότητας οδηγεί στη νοητική κατασκευή της, δηλαδή στη διαδικασία αναζήτησης και οργάνωσης συνεργιών, στην πρόθεση για κοινή παραγωγή δράσης και επίλυση προβλημάτων, στην αναγνώριση αναγκών και εξεύρεσης τρόπων ικανοποίησής τους, με τον χώρο και τον χρόνο να μην αποτελούν εμπόδιο προς αυτή την επίτευξη. Σύμφωνα με αυτή την οπτική, μία κοινότητα είναι δυνατό να αποκτήσει νόημα, να δημιουργηθεί ως γνωστική κατασκευή και να υλοποιηθεί, φυσικά ή διαδικτυακά, από την ίδια τη δύναμη της συλλογικότητας που την παράγει, ανεξάρτητα από τη χωρική εγγύτητα (Lévy 1998).

Υπό αυτή την οπτική η έννοια του χώρου και της χωρικής εγγύτητας μπορεί να αποτελεί σημείο αναφοράς για τα μέλη μίας κοινότητας, αλλά η παρουσία τους σε αυτό τον χώρο δεν τα εμποδίζει και δεν τα αποτρέπει απαραίτητα από το να αισθάνονται μέλη αυτής της δυνητικής κοινότητας. Παρατηρούνται κοινότητες που υπάρχουν στο φυσικό περιβάλλον, χωρίς διαδικτυακή ή άλλης μορφής διαμεσολαβούμενη τεχνολογία, κοινότητες που λειτουργούν μόνο σε δυνητικό περιβάλλον[3] και κοινοτικές μορφές οργάνωσης που αξιοποιούν ένα συνεχές φυσικής πραγματικότητας και τεχνολογίας, δηλώνοντας ενεργή παρουσία και στους δύο χώρους. Αυτή η «προβολή» και ο «αντικατοπτρισμός» των σχέσεων στο τεχνολογικό περιβάλλον φαίνεται να προσφέρει σημαντική πληροφορία για την κατανόηση, εν γένει, της έννοιας της κοινότητας, των μετασχηματισμών της και της παρουσίας της στην εξέλιξη του ανθρώπου και της κοινωνίας.

Στο περιβάλλον του διαδικτύου, η κοινωνική αλληλεπίδραση και η ανάπτυξη των κοινωνικών δεσμών πραγματοποιείται μέσα από δυνητικές συναθροίσεις ατόμων και κοινωνικών ομάδων, με διαφορετικό βαθμό σταθερότητας στο χρόνο και, σε αρκετές περιπτώσεις, ανεξάρτητα από το γεωγραφικό προσδιορισμό ή την χωρική εγγύτητα. Τα άτομα και οι κοινωνικές ομάδες επικοινωνούν, μοιράζονται γνώσεις και συστήματα αξιών, ανταλλάσσουν πρακτικές, οργανώνουν και συμμετέχουν σε δράσεις με κοινό στόχο, προκειμένου να αντιμετωπίσουν τις ανάγκες τους σε δυνητικό ή φυσικό περιβάλλον (Wellman and Gulia 1999).

Σύμφωνα με τον Rheingold (2000: 8), η έννοια της δυνητικής κοινότητας περιγράφει «μικρές αποικίες μικρο-οργανισμών που αναπτύσσονται σε διαφορετικά περιβάλλοντα. Κάθε μία από αυτές τις αποικίες μικροοργανισμών-οι κοινότητες του διαδικτύου-είναι κοινωνικά πειράματα, που κανείς δεν τα έχει προετοιμάσει, αλλά σε κάθε περίπτωση συμβαίνουν». Οι δυνητικές ή διαδικτυακές κοινότητες, για τον Rheingold, είναι ικανές να διαμορφώσουν την αίσθηση της εμπιστοσύνης μέσα από την ανάπτυξη κοινωνικών δεσμών και να παρέχουν στα μέλη τους υποστήριξη και προστασία από τις εξωτερικές απειλές του περιβάλλοντος. Η πολυδιάστατη

παρουσία τους αναφέρεται σε κοινότητες που ξεπερνούν τη βασική κατηγοριοποίηση των παραδοσιακών κοινοτήτων σε γεωγραφικές και σχεσιακές. Με αυτή την προσέγγιση παρατηρούνται (Porter, 2004) διαφορετικές και αλληλοσυμπληρούμενες δυνητικές κοινότητες, μερικές από τις οποίες μπορεί να είναι πρακτικής, ενδιαφέροντος, σκοπού και άλλες.

Δημιουργία διαδικτυακών κοινοτήτων

Αρκετές δεκαετίες πριν η τεχνολογική διαμεσολάβηση στην επικοινωνία κάνει τόσο αισθητή την παρουσία της, η προσέγγιση της έννοιας της κοινότητας πραγματοποιούνταν περισσότερο μέσα από την περιγραφή των τρόπων δράσης της και των παρεμβάσεων της κοινωνικής πολιτικής σε αυτή. Σχετικά παραδείγματα αφορούσαν στα θέματα εργασίας, παιδείας, οργάνωσης και τοπικής ανάπτυξης. Σε θεωρητικές προσεγγίσεις κοινωνικών και πολιτικών επιστημόνων προγενέστερων δεκαετιών, η κοινότητα αντιμετωπίζονταν ακόμη και ως μία ξεπερασμένη ή άνευ νοήματος έννοια (Plant 1978), που δεν αφορούσε πλέον το κοινωνικό γίγνεσθαι και τους κοινωνικούς μετασχηματισμούς.

Με την έλευση των νέων τεχνολογιών, του διαδικτύου αλλά και των πολλαπλών εφαρμογών «έξυπνων τηλεφώνων», η έννοια της κοινότητας και της δυνητικής της παρουσίας, γίνεται περισσότερο αντιληπτή σε ό,τι αφορά στο συνδυασμό φυσικού και τεχνολογικού περιβάλλοντος (offline και online παρουσία), δημιουργώντας σχέσεις αλληλεπίδρασης και κοινοτικής οργάνωσης, συνδυάζοντας και οργανώνοντας, σε ορισμένες περιπτώσεις, τη φυσική πραγματικότητα μαζί με τη δυνητική.

Οι λόγοι, κάθε φορά, της διαμόρφωσης φυσικών κοινοτήτων αφορούν στις ιδιαίτερες ανάγκες των κοινωνικών ομάδων.[4] Ανάγκες που έχουν σχέση με τη διάθεση επικοινωνίας και συνύπαρξης, διεύρυνσης και συσπείρωσης των κοινωνικών σχέσεων προς έναν σκοπό έως και την παροδική οργάνωση για την στιγμιαία αντιμετώπιση ενός προβλήματος. Έχει αναπτυχθεί γύρω από το εν λόγω θέμα ένα ολόκληρο φιλοσοφικό, κυρίως, ρεύμα, σχετικά με το φαινόμενο του κοινοτισμού. Ο Etzioni (1996a, 1996b), συζητάει τον κοινοτισμό ως τάση διαμόρφωσης κοινοτήτων που ανταποκρίνονται στις ανάγκες των μελών τους και αναφέρεται στην ικανότητα ανάπτυξης κοινοτικών συνόλων που υπάγονται σε ανώτερες, περισσότερο μόνιμες, μορφές κοινοτικής συμβίωσης, περιορίζοντας την σύγκρουση και τον μεταξύ τους ανταγωνισμό.

Η ίδια η φύση της κοινότητας δεν είναι στατική αλλά δυναμική, υπόκειται σε αλλαγές έτσι ώστε να εξυπηρετεί τις ανάγκες των μελών της. Κατ' αυτόν τον τρόπο, ο βαθμός αναγνώρισης της ύπαρξης μιας κοινότητας δεν εξαρτάται μόνο από το άμεσο φυσικό περιβάλλον ανάδυσής της αλλά και από τη δυνητική κατασκευή της. Οι δυνητικές κοινότητες, ως οργανωσιακά οικοσυστήματα, είναι αναγνωρίσιμες σε διαφορετικές διαστάσεις της διαδικτυακής παρουσίας και συμμετοχής, αλλά η σχετική έρευνα για την εξέλιξή τους και τη σχέση τους με τις φυσικές κοινότητες, είναι ακόμη σε πρώιμο στάδιο, λαμβάνοντας υπόψη και το διαρκή και ταχύτατο μετασχηματισμό των τεχνολογικών προκλήσεων. Κυρίως όμως γιατί η κοινότητα, ως πρωταρχικός πυρήνας κοινωνικής οργάνωσης, φέρει μία διττή δυναμική δημιουργίας, τόσο φυσικών όσο και δυνητικών σχέσεων, στην εποχή των τεχνολογιών της πληροφορίας και της επικοινωνίας (Govers and Go 2009, Gray 2000, Gruzd, Wellman, and Takhteyev 2011, Ray 2017).

Τα τελευταία χρόνια αναπτύσσονται, στη λογική των μέσων κοινωνικής δικτύωσης, πλατφόρμες κοινωνικής αλληλεπίδρασης που εστιάζουν στη ζωή της γειτονιάς και της κοινότητας. Το Nextdoor αποτελεί ένα από τα πρώτα μέσα τοπικής κοινωνικής δικτύωσης, ξεκίνησε τη λειτουργία του από τις Η.Π.Α., επεκτείνεται στην Ευρώπη και ο αρχικός στόχος του ήταν η ενίσχυση των τοπικών κοινοτικών δεσμών (Masden et al. 2014). Από τη μέχρι σήμερα αξιολόγησή του, παρατηρούνται οι δυνατότητες του μέσου αλλά και των αδυναμιών του, που αφορούν τόσο στον τρόπο που οργανώνεται η πληροφορία όσο και στο σχεδιασμό της εφαρμογής.

Σχετική έρευνα (Masden et al. 2014) ανέδειξε ορισμένα ενδιαφέροντα ζητήματα που αφορούν στην πρόσληψη της κοινότητας στο περιβάλλον της γειτονιάς. Έτσι, παρατηρήθηκε η ύπαρξη κοινοτικών δεσμών σε προηγούμενο χρόνο από τη λειτουργία της εφαρμογής όπως και η αξιοποίηση άλλων τεχνολογικών μέσων (ομάδες σε μέσα κοινωνικής δικτύωσης, e-mail) για κοινωνική αλληλεπίδραση μεταξύ γειτόνων.

Εντούτοις, η εφαρμογή του Nextdoor φαίνεται ότι αξιοποιήθηκε από τους κατοίκους-γείτονες των περιοχών που διερευνήθηκαν, κυρίως για το εστιασμένο, νόμιμο και αποδεκτό περιεχόμενο που διαμοιραζόταν σε αυτή. Παράλληλα, η ταυτοποίηση των χρηστών της εφαρμογής με τη διεύθυνση κατοικίας τους, στη συγκεκριμένη έρευνα, θεωρήθηκε παράγοντας ασφάλειας, αν και σε ό,τι αφορά στην εμπιστοσύνη και στη διαχείριση των προσωπικών δεδομένων παρατηρήθηκε έντονος προβληματισμός.

Συμπεράσματα

Στην σύντομη παράθεση του εν λόγω άρθρου, παρατηρούνται δύο βασικά ζητήματα, όσον αφορά στην μελέτη της κοινότητας και της γειτονιάς, που κρίνεται σκόπιμο να ληφθούν υπόψη. Το πρώτο αφορά στην περιορισμένη εμπειρική έρευνα σε θέματα κοινότητας και γειτονιάς στις αστικές περιοχές της Ελλάδας, ιδιαίτερα τα τελευταία χρόνια και πάντα σε σχέση με την εξέλιξη των τεχνολογιών πληροφορίας και επικοινωνίας. Το δεύτερο θέμα αφορά στην συσχέτιση πολλών και διαφορετικών υποκατηγοριών και εννοιών σε ό,τι έχει σχέση με την κατανόηση της κοινότητας, καθώς περιλαμβάνει ταυτόχρονα χώρο, χρόνο, σχέσεις, περιβάλλον και περιεχόμενο. Τα δυναμικά και εξελικτικά της χαρακτηριστικά όπως και η ταυτόχρονη παράλληλη ανάπτυξη αυτού του είδους της κοινωνικής οργάνωσης και στο δυνητικό περιβάλλον, στοιχείο που παρατηρείται από διάφορους ερευνητές, καθιστούν αναγκαία μία ολιστική και σε βάθος διερεύνηση της νοηματοδότησής της.

Από την άλλη πλευρά η γειτονιά ως έννοια φαίνεται ότι πλέον, ειδικά με τα τεχνολογικά συστήματα γεωγραφικής αναπαράστασης, αποκτά ή αναδεικνύει περιεχόμενο με πολλές διαστάσεις είτε ως φυσικός πόρος, είτε ως πολεοδομικός σχηματισμός, είτε ως κοινωνικές σχέσεις, είτε ακόμη ως συλλογική μνήμη και φορέας τοπικής ιστορίας. Συσχετίζεται με την έννοια της κοινότητας αλλά μπορεί να προσδιορίζεται σε σχέση με αυτήν μέσα από διαφορετικούς τρόπους, ανάλογα με τα μέσα και τους σκοπούς που αξιοποιούν τις τεχνολογίες επικοινωνίας άτομα και κοινωνικές ομάδες.

Για το λόγο αυτό η προσέγγιση των δύο εννοιών και η αποτύπωση των σχέσεων στο ψηφιακό περιβάλλον μέσα από μια εφαρμογή κοινωνικής δικτύωσης γειτονιάς οφείλει να λάβει υπόψη της κυρίως τους κατοίκους της επιλεγμένης

περιοχής ως συν-δημιουργούς ενός τεχνολογικού μέσου κοινωνικής αλληλεπίδρασης, σύμφωνα με τις ανάγκες και τις προσδοκίες τους. Η πιλοτική λειτουργία σε μία συγκεκριμένη περιοχή της Αττικής, στην προκειμένη περίπτωση στη Νέα Σμύρνη, προτείνει ένα νέο ολιστικό παράδειγμα ερευνητικής διαδικασίας, που θα επιτρέψει, πέρα από την αποσαφήνιση των εννοιών, την εξαγωγή πολύτιμων συμπερασμάτων για την αξιοποίηση των τεχνολογιών κοινωνικής δικτύωσης σε τοπικό επίπεδο.

Εν κατακλείδι, οι δυνητικές γειτονιές, μπορούν να αποτελέσουν, ένα αναλυτικό εργαλείο κοινοτικής ανάπτυξης, από τη στιγμή που η τεχνολογία φέρνει στο προσκήνιο άγνωστες πτυχές και διεργασίες της άτυπης καθημερινής διαβίωσης στην κοινότητα. Θα ήταν πρώιμο να προηγηθεί οποιαδήποτε κατάληξη σε συμπεράσματα πριν την ολοκλήρωση του ερευνητικού έργου με τη λειτουργία της πιλοτικής εφαρμογής κοινωνικής δικτύωσης στη γειτονιά. Ωστόσο ο διερευνητικός χαρακτήρας του μας επιτρέπει να παρακολουθούμε σε κάθε βήμα της έρευνας τις δυνατότητες της διαμεσολαβούμενης, από τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης, επικοινωνίας ως προς το κατά πόσο μπορεί να λειτουργήσει υποστηρικτικά στα υφιστάμενα τοπικά δίκτυα, να αναδείξει και να διευκολύνει τη λειτουργία τους, ανάλογα με τις εκάστοτε ιστορικές, κοινωνικές, πολιτισμικές, και οικονομικές ανάγκες τους, ενισχύοντας το τοπικό κοινωνικό κεφάλαιο.

Σημειώσεις

[1] Η επιλογή της συγκεκριμένης περιοχής, ως μελέτης περίπτωσης, έγινε διότι, βρίσκεται σε όμορο περιβάλλον με το Πάντειο Πανεπιστήμιο προσφέροντας τη δυνατότητα άμεσης πρόσβασης στους ερευνητές. Έχει πληθυσμό μικρότερο των 100.000 ατόμων και ιδιαίτερα σαφή γεωγραφικά όρια. Διαθέτει πολυμορφία στο φυσικό και οικιστικό περιβάλλον. Πρόκειται για μία γεωγραφική περιοχή με σαφές ιστορικό και πολιτισμικό υπόβαθρο.

[2] Η αναγκαιότητα της συν-διαμόρφωσης των κατοίκων στην ανάπτυξη τοπικών τεχνολογικών εφαρμογών, όπως η δημιουργία ενός τοπικού μέσου κοινωνικής δικτύωσης, προβάλλει αναγκαία σε ζητήματα σχεδιασμού και οργάνωσης της πληροφορίας, δομής του περιεχομένου, λειτουργιών και συμπεριφορών, που θα πρέπει να υιοθετήσουν οι χρήστες τους και κυρίως, στη γεωγραφική και σχεσιακή μεταφορά του χώρου στο δυνητικό περιβάλλον.

[3] Βλ. σχετικά την ανάλυση για τους χρήστες του Twitter ως φαντασιακή κοινότητα στο Gruzd, Wellman, and Takhteyev 2011

[4] Ο χώρος, όπως παρατηρεί ο Avdikos (2010) αναδύεται ως σχέση με πολλαπλά νοήματα, αποκτά περιεχόμενο και χαρακτήρα από τη ζωή και δράση διαφορετικών ανθρώπων και κοινωνικών ομάδων σε αυτόν. Τα παραπάνω αναφερόμενα αναγνωριστικά χαρακτηριστικά της κοινότητας εξελίσσονται, διαφοροποιούνται και μετασχηματίζονται, μέσα στην πορεία προόδου της. Είναι ενεργά πεδία που, το κάθε ένα ξεχωριστά και εν τη συνθέσει τους, προβάλλουν διαφορετικούς τρόπους κοινοτικής οργάνωσης, πάντα σε σχέση με το περιβάλλον ανάδειξής της (τοπικό και παγκόσμιο), δημιουργώντας και διαμοιράζοντας, με την υποστήριξη των νέων τεχνολογιών, παγκοσμιο-τοπικότητες.

Ευχαριστίες

Το έργο χρηματοδοτείται (ή χρηματοδοτήθηκε) από το Ελληνικό Ίδρυμα Έρευνας και Καινοτομίας (ΕΛ.ΙΔ.Ε.Κ.) και από τη Γενική Γραμματεία Έρευνας και Τεχνολογίας (ΓΓΕΤ), με αρ. Σύμβασης Έργου [1548].

Αναφορές

Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία

Avdikos, V. (2010), Ο Χώρος ως Σχέση: Μεθοδολογικές Προσεγγίσεις και Πλαίσιο Έρευνας. *Γεωγραφίες*, No 17, σσ. 33-47.

Ξενόγλωσση βιβλιογραφία

Athey, C., Calvano, E., and Saumitra, J. (2016), A Theory of Community Formation and Social Hierarchy. *Stanford University Graduate School of Business Research Paper*, pp.16-41. http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.2823777

Cairncross, F. (1997), *The Death of Distance: How the communications revolution will change our lives*. Boston, MA, Harvard Business School Press.

Castells, M. (2010), *The Rise of the Network Society* (2nd ed.); Malden, MA, Wiley-Blackwell.

Castells, M. (1996), *The Rise of the Network Society*, Blackwell, Oxford

Coulton, C. J. (2012), Defining Neighborhoods for Research and policy, *Cityscape,* Vol. 14, No 2, pp. 231-236. Retrieved from http://www.jstor.org/stable/41581109

Coulton, C. J., Jennings, M. Z., & Chan, T. (2013). How big is my neighborhood? Individual and contextual effects on perceptions of neighborhood scale. American journal of community psychology, 51(1), 140-150.

Coulton, C. J., Korbin, J., Chan, T., and Su, M. (2001), Mapping Residents' Perceptions of Neighborhood Boundaries: A Methodological Note, *American Journal of Community Psychology,* Vol. *29, No* 2, pp. 371-383. https://doi.org/10.1023/A:1010303419034

Etzioni, A. (1996a), *The Responsive Community: A Communitarian Perspective, American Sociological Review,* Vol. 61, No 1, pp. 1-11. https://www.jstor.org/stable/2096403

Etzioni, A. (1996b), A Moderate Communitarian Proposal, *Political Theory*, Vol. 24, No 2, pp. 155-171. https://doi.org/10.1177/0090591796024002001

Forrest, R. (2008), Who Cares about Neighbourhoods? *International Social Science Journal* Vol. 59, No 191, pp. 129-141. https://doi.org/10.1111/j.1468-2451.2009.00685.x

Galster, G. (2001), On the Nature of Neighbourhood, *Urban Studies*, Vol. 38, No 12, pp. 2111-2124. https://doi.org/10.1080/00420980120087072

Govers, R., and Go, F. M. (2009), *Place Branding: Glocal, Virtual and Physical Identities, Constructed, Imagined and Experienced*, London, UK, Palgrave Macmillan.

Grannis, R. (2009), *From the Ground Up: Translating Geography into Community Through Neighbor Networks*, Princeton, Princeton University Press.

Gruzd, A., Wellman, B., & Takhteyev, Y. (2011), Imagining Twitter as an Imagined Community. *American Behavioral Scientist*, Vol. 55, No 10, pp. 1294-1318. https://doi.org/10.1177%2F0002764211409378

Guo, J. Y., & Bhat, C. R. (2007), Operationalizing the Concept of Neighborhood: Application to Residential Location Choice Analysis, *Journal of Transport Geography*, Vol. 15, No 1, pp. 31-45. https://doi.org/10.1016/j.jtrangeo.2005.11.001

Hampton, K. N. (2007), Neighborhoods in the Network Society the e-neighbors Study, Information, *Communication & Society*, Vol. 10, No 5, pp. 714-748. https://doi.org/10.1080/13691180701658061

Hampton, K. (2002), 'Place-based and IT Mediated "Community"', *Planning Theory and Practice,* Vol. 3, No 2, pp. 228–31.

Hampton, K. (2001), *Living the Wired Life in the Wired Suburb: Netville, Glocalization and Civic Society*, PhD dissertation, Department of Sociology, University of Toronto.

Hampton, K., & Wellman, B. (2003), Neighboring in Netville: How the Internet Supports Community and Social Capital in a Wired Suburb, *City and Community,* Vol. 2, No 4, pp. 277-311. https://doi.org/10.1046/j.1535-6841.2003.00057.x

Hampton, K. N., & Wellman, B. (2000), Examining Community in the Digital Neighborhood: Early Results from Canada's Wired Suburb, In T. Ishida & K. Isbister (eds.), *Digital Cities*, pp.*1765*, 194-208. Berlin, Heidelberg, Springer. https://doi.org/10.1007/3-540-46422-0_16

Kavanaugh, A., Carroll, J.M., Rosson, M.B., Zin, T.T., & Reese, D.D. (2005), Community Networks: Where Offline Communities Meet Online, *Journal of Computer-Mediated Communication,* Vol. 10, No 4. https://doi.org/10.1111/j.1083-6101.2005.tb00266.x

Lévy, Pierre. (1998), *Becoming Virtual, Reality in the Digital Age*, New York, Plenum Trade.

Masden, C. A., Grevet, C., Grinter, R. E., Gilbert, E., and Edwards, W. K. (2014), Tensions in Scaling-up Community Social Media: A Multi-Neighborhood Study of Next Door, in *Proceedings of the 32nd Annual ACM Conference on Human Factors in Computing Systems – CHI '14*, pp. 3239-3248. Toronto, Ontario, Canada: ACM Press. https://doi.org/10.1145/2556288.2557319

Melvin, P. M. (1985), Changing Contexts: Neighborhood Definition and Urban Organization, *American Quarterly*, Vol. 37, No 3, pp. 357-367. https://doi.org/10.2307/2712662

Moudon, A.V., Lee C., Cheadle, A.D., Garvin, C., Johnson, D., Schmid, T. L., Weathers, R. D., and Lin, L. (2006), Operational Definitions of Walkable

Neighborhood: Theoretical and Empirical Insights, *Journal of Physical Activity and Health*, Vol. 3, No 1, pp. 99-117. https://doi.org/10.1123/jpah.3.s1.s99

Plant, R. (1978), Community: Concept, Conception, and Ideology, *Politics & Society*, Vol. 8, No 1, pp. 79-107. https://doi.org/10.1177/003232927800800103

Rheingold, H. (2000), The Virtual Community: Homesteading the Electronic Frontier, MIT press.

Sampson, R. J., Morenoff, J. D., and Gannon-Rowley, T. (2002), Assessing "Neighborhood Effects": Social Processes and New Directions in Research, *Annual Review of Sociology*, Vol. 2, pp 443-478. https://doi.org/10.1146/annurev.soc.28.110601.141114

Sastry, N., Rebley, A. R., and Zonta, M. (2003), *Neighborhood Definitions and the Spatial Dimension of Daily Life in Los Angeles*, Retrieved from https://www.rand.org/pubs/drafts/DRU2400z8.html

Schwirian, K. P. (1983), Models of Neighborhood Change, *Annual Review of Sociology,* Vol. 9, pp. 83-102. https://doi.org/10.1146/annurev.so.09.080183.000503

Wellman, B. and Gulia, M. (1999), Net Surfers don't Ride Alone: Virtual Communities as Communities, in B. Wellman (Ed.), *Networks in the Global Village* (pp. 167-194), Boulder/Oxford: Westview Press.

Wellman, B. and Haythornthwaite, C. (Eds) (2002), *The Internet in Everyday Life*, Blackwell, Oxford.

ΑΠΟ ΤΗΝ «ΠΕΡΙΣΤΕΡΑ» ΣΤΗ «ΜΑΡΕΒΑ»: ΣΤΗΝ ΑΦΑΝΕΙΑ ΔΙΑ ΤΗΣ ΠΡΟΒΟΛΗΣ

Μιχάλης Ταστσόγλου

Δρ Τμήματος Επικοινωνίας και ΜΜΕ, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών

Περίληψη

Σκοπός της συγκεκριμένης έρευνας να δείξει τον τρόπο με τον οποίο οι ενημερωτικές ιστοσελίδες καλύπτουν το βίο των συζύγων των δύο πρωθυπουργών της χώρας κατά το 2019, έτος που ουσιαστικά μοιράστηκαν ανά εξάμηνο την ιδιότητα της συζύγου του πρωθυπουργού.

Η έρευνα επιχειρεί να εξετάσει το αν συνδέονται ο ειδησεογραφικός τρόπος κάλυψης των δύο γυναικών με τα έμφυλα στερεότυπα και τους συνήθεις τρόπους αναπαράστασης γυναικών στα ΜΜΕ. Ως εκ τούτου, οι υπό διερεύνηση μεταβλητές αφορούν την πιθανή ύπαρξη έμφυλων στερεοτύπων (μητρότητα, οικιακά, εξωτερική εμφάνιση, καταναλωτισμός, συμπεριφορικά χαρακτηριστικά), την πιθανή αμφισβήτηση των στερεοτύπων αυτών, το αν οι δύο γυναίκες παρουσιάζονται βάσει προσόντων, προσωπικότητας ή εμφάνισης, το αν δίνεται βήμα στην ιδεολογία και τον πολιτικό τους Λόγο, το αν αναγράφονται με το μικρό τους όνομα και την πιθανή ύπαρξη αναφορών στην κοινωνική τους τάξη ή τη μόρφωσή τους.

Το δείγμα της έρευνας αποτελείται από όλα τα δημοσιεύματα έξι ιστοσελίδων που περιείχαν τα ονόματα κάποιας εκ των δύο γυναικών κατά το 2019. Οι τρεις ιστοσελίδες προέρχονται από το χώρο της αριστεράς (tvxs.gr, news247.gr, efsyn.gr) και οι τρεις από εκείνον της δεξιάς (liberal.gr, iefimerida.gr, kathimerini.gr).

Λέξεις κλειδιά: πρώτη κυρία, φύλο, στερεότυπα, ανάλυση περιεχομένου

FROM “PERISTERA” TO “MAREVA”: IN OBSCURITY THROUGH MEDIA COVERAGE

Michalis Tastsoglou

PhD, Department of Communication and Media Studies, National and Kapodistrian University of Athens

Abstract

The aim of this research is to show how news websites cover the life of the wives of the two prime ministers of the country in 2019, a year in which they actually shared the status of the prime minister's wife (first lady), as the governmental succession took place in early July.

The research attempts to examine whether the news coverage of the two women is linked to gender stereotypes and to demonstrate the usual ways of representing a first lady in the media. Therefore, the variables under investigation relate to the possible existence of gender stereotypes (motherhood, household activities, appearance, consumerism, predetermined by gender behavioral characteristics), the journalistic challenge of these stereotypes, whether the two women are presented on the basis of qualifications, personality or appearance, whether their coverage unveils their political discourse, whether journalists refer to them by their first name and the frequencies of references to their social class or education.

The sample of the research consists of all the publications of six websites that contained the names of one of the two women in 2019. The news sites were chosen according to their political ideology: three of them are left (tvxs.gr, news247.gr, efsyn.gr), while the other three represent the right (liberal.gr, iefimerida.gr, kathimerini.gr).

Key words: First lady, gender, stereotypes, content analysis

Εισαγωγή

Η συγκεκριμένη έρευνα επιχειρεί να αναλύσει τον τρόπο κάλυψης δύο γυναικών από τις ελληνικές ειδησεογραφικές ιστοσελίδες καθ' όλη τη διάρκεια του 2019. Πρόκειται για τις Μπέτυ Μπαζιάνα και Μαρέβα Γκραμπόφσκι Μητσοτάκη. Το συγκεκριμένο έτος οι δύο γυναίκες μοιράστηκαν τον τίτλο της πρώτης κυρίας της Ελλάδος, καθώς οι εκλογές της 7ης Ιουλίου 2019 έτυχαν να είναι στα μισά του έτους, οπότε καθεμία εξ' αυτών ήταν η πρώτη κυρία για έξι μήνες.

Η έρευνα εστιάζει στο σεξισμό και τα στερεότυπα. Σκοπός της είναι να ελέγξει κατά πόσον οι καταδεδειγμένες από τη σχετική βιβλιογραφία (Simonton 1996, Elder and Greene 2007, Rodriguez and Cucklanz 2014, Μοσχοβάκου και Χατζηαντωνίου 2018) στερεοτυπικές αναφορές των ΜΜΕ για τις γυναίκες εν γένει αναπαράγονται και στις περιπτώσεις των δύο πρώτων κυριών για το 2019. Η παρουσίασή τους από τα ΜΜΕ τίθεται στο επίκεντρο και αναλύεται ποσοτικά διά της ανάλυσης περιεχομένου σε έξι ειδησεογραφικές ιστοσελίδες. Επίσης, η ποσοτική ανάλυση καλείται να μας διαφωτίσει και ως προς το ποια στερεότυπα είναι τα πιο ευρέως διαδεδομένα κατά την κάλυψη των γυναικών αυτών από τα ΜΜΕ.

Στον τίτλο της έρευνας τα ονόματα των δύο κυριών τίθενται εντός εισαγωγικών, καθώς, όπως θα δούμε και στο θεωρητικό πλαίσιο, πολύ συχνά οι δημοσιογράφοι επιλέγουν να αποκαλούν τις αναφερόμενες γυναίκες με το μικρό τους όνομα (Μοσχοβάκου και Χατζηαντωνίου 2018), μία πρακτική που δεν εφαρμόζεται σε άνδρες. Αντίθετα, στην κάλυψη των ανδρών συνήθως αναφέρεται και ο τίτλος που φέρουν είτε ως πολιτικοί, είτε ως επαγγελματίες (Rhode 1997, Rodriguez and Cucklanz 2014: 34).

Στερεότυπα

Τα στερεότυπα αποτελούν κοινωνικά διανεμημένα σύνολα πεποιθήσεων σχετικά με ιδιαίτερα χαρακτηριστικά που απαντώνται στα μέλη μίας κοινωνικής κατηγορίας (Glynn et al. 2004: 170-177). Πρόκειται περί γενικεύσεων που βασίζονται στην κατηγοριοποίηση ανθρώπων, στους οποίους αποδίδονται συγκεκριμένα χαρακτηριστικά επί της συμπεριφοράς τους μόνο και μόνο επειδή ανήκουν σε μία συγκεκριμένη κοινωνική ομάδα, συχνά ατεκμηρίωτα και με μικρά περιθώρια εγκυρότητας.

Βέβαια, τα στερεότυπα αποτελούν και μία γνωστική αποκρυστάλλωση της λειτουργίας του κόσμου. Ένας άνθρωπος δεν έχει το χρόνο και τους πόρους για να μπορεί να εκφέρει κρίσεις για όλα τα αντικείμενα για τα οποία καλείται να εκφέρει άποψη. Σε αυτήν την περίπτωση τα στερεότυπα λειτουργούν σα γνωστικές συντομεύσεις, οι οποίες επιτρέπουν στα άτομα να εξοικονομούν χρόνο και κόπο κατά το σχηματισμό της γνώμης τους γύρω από ένα θέμα (Kahneman and Tversky 1974: 1124, Ταστσόγλου 2011).

Επομένως, τα στερεότυπα έχουν και μία θετική-παραγωγική σημασία, τόσο με τη φουκωική έννοια (Foucault 1989, Μπέτζελος και Σωτήρης 2004), όσο και με βάση την οικονομική θεωρία της δημοκρατίας του Downs (1997), κατά την οποία οι πολίτες δεν μπορούν να ανταπεξέλθουν στα κόστη απόκτησης, ανάλυσης και αξιολόγησης πληροφοριών ιδίαις δυνάμεσι. Μολαταύτα, ακόμα και αυτή η παραγωγική λειτουργία των στερεοτύπων δε σημαίνει ούτε, πρώτον, ότι έχουν εν γένει θετικό αντίκτυπο, ούτε, δεύτερον, ότι είναι έγκυρα. Το ότι συντομεύουν κρίσεις δε σημαίνει ότι αυξάνουν και τα ποσοστά εγκυρότητάς τους.

Τα έμφυλα στερεότυπα είναι τα στερεότυπα εκείνα που βασίζονται στους έμφυλους ρόλους, όπως αποδίδονται στους άνδρες, τις γυναίκες και τα λοιπά κοινωνικά φύλα, με επίφαση «φυσικότητας». Ουσιαστικά, πρόκειται για υποκειμενικές θέσεις που αναπαράγονται από γενιά σε γενιά, καθότι κοινωνικά κατασκευασμένες, ενώ αποφεύγουν να λαμβάνουν υπ' όψιν τους τα μεμονωμένα ατομικά χαρακτηριστικά των ανθρώπων (Μοσχοβάκου και Χατζηαντωνίου 2018: 15). Οι έμφυλοι ρόλοι καθορίζονται από την κοινωνία και την κουλτούρα κι επιφέρουν ισχυρές επιδράσεις στις ανθρώπινες σχέσεις (Hughes and Kroehler 2007: 421).

Στερεοτυπικοί τρόποι παρουσίασης των γυναικών στα ΜΜΕ

Οι αναπαραστάσεις των ΜΜΕ σχηματίζουν τις αντιλήψεις μας για τον κόσμο (εν γένει) και τα αντικείμενα (εν είδει), όπως καταδεικνύει η σχετική βιβλιογραφία (Meyers 1996, Rodriguez and Cucklanz 2014: 28, Judge 2018: 4). Πρόκειται για ένα ιδιότυπο σταυροδρόμι όπου έννοια, γλώσσα και κουλτούρα συνδέονται, σύμφωνα με τον Hall (1997). Αυτή τους η σύνδεση παράγει ένα συγκεκριμένο Λόγο. Ωστόσο, ο Λόγος αυτός δεν είναι απλώς αποτέλεσμα. Προέρχεται από τη σύνθεση άλλων Λόγων και οδηγεί και ο ίδιος στη συγκρότηση νέων.

Οι Λόγοι συνήθως περιγράφουν κοινωνικές σχέσεις, επομένως δε μπορούν παρά να περιγράφουν και έμφυλες σχέσεις. Την ίδια στιγμή τα ΜΜΕ τείνουν να τοποθετούν συνήθως στο επίκεντρο το φύλο, όταν μία γυναίκα γίνεται μέρος μίας είδησης, ακόμα κι ανεξάρτητα από το θέμα της είδησης (Ross 2017: 179). Όμως, αυτού του είδους η αντιμετώπιση αφορά όλες τις γυναίκες το ίδιο; Τί συμβαίνει φερ' ειπείν όταν οι αναφερόμενες στην είδηση γυναίκες είναι πολιτικοί ή γυναίκες πολιτικοί; Έρευνες (Simonton 1996, Ibroscheva and Stover 2012, Ross 2017) έχουν δείξει πως το συγκεκριμένο πρόβλημα υφίσταται και σε αυτές τις περιπτώσεις: το πρώτο πλαίσιο εντός του οποίου τίθενται είναι το φύλο τους.

Αφορμή για την έρευνα στάθηκαν αντίστοιχες έρευνες (Μοσχοβάκου και Χατζηαντωνίου 2018, Ταστσόγλου κ.ά. 2020), οι οποίες εστίαζαν στη στερεοτυπική κάλυψη των γυναικών από τα ελληνικά ΜΜΕ, ακόμα και όταν είναι θύματα (έμφυλη βία) ή πολιτεύονται (αναπαραστάσεις γυναικών πολιτικών). Στον ακόλουθο πίνακα (Πίνακας 1) φαίνονται κάποια από τα ευρήματα των συγκεκριμένων ερευνών:

Πίνακας 4. Οι αναφορές των ειδήσεων για τις γυναίκες με μονάδα ανάλυσης την είδηση (Μοσχοβάκου και Χατζηαντωνίου, 2018, Ταστσόγλου κ.ά., 2020).

	Έντυπα και ηλεκτρονικά ΜΜΕ	Τηλεόραση
Μητρότητα	15%	13%
Εξωτερική εμφάνιση	17%	7%
Ρόλος συζύγου/νοικοκυράς	19%	1%

Προσφώνηση με το μικρό όνομα	17%	7%
Αναφορά σε άνδρα συγγενή	24%	16%
Κυρίαρχος τρόπος παρουσίασης: Προσόντα	28%	69%
Κυρίαρχος τρόπος παρουσίασης: Προσωπικότητα	17%	24%
Αμφισβήτηση της αναφερομένης	19%	5%

Βασικό ερώτημα που εξετάζει η τρέχουσα έρευνα είναι το κατά πόσον αυτές οι στερεοτυπικές περιγραφές αναπαράγονται και όταν η αναφερόμενη γυναίκα είναι η πρώτη κυρία της χώρας, ή η σύζυγος του αρχηγού της αξιωματικής αντιπολίτευσης. Βλέποντας τα στοιχεία του πίνακα, αποφάσισα να αναλύσω το δείγμα της έρευνας βάσει τριών αξόνων: των στερεοτύπων που αναπαράγονται στο άρθρο, του κυρίαρχου τρόπου παρουσίασης στο άρθρο και το αν ο/η συντάκτης/συντάκτρια αμφισβητεί την αναφερόμενη γυναίκα.

Οι γυναίκες συχνά αναπαρίστανται στα ΜΜΕ μέσα από συγκεκριμένες νόρμες, βαθύτατα έμφυλες (Ross 2017: 179). Οι νόρμες αυτές έχουν ως αποτέλεσμα να οι γυναίκες να παρουσιάζονται με τρόπο έμφυλο, σεξουαλικοποιημένο και ως έχουσες ρόλους υποδεέστερους των αντιστοίχων των ανδρών (Collins 2011: 293-294). Ένα σύνηθες στερεότυπο που εμφανίζεται άμα τη καλύψει μίας γυναίκας από τα μέσα, είναι η μητρότητα, δηλαδή το αν έχει ή όχι παιδιά, αλλά και οι διαδικασίες που αυτή συνεπάγεται επί της φροντίδας των παιδιών. Η μητρότητα, μάλιστα, καλύπτεται πολύ διαφορετικά τόσο σε ποσοτικό, όσο και σε ποιοτικό επίπεδο σε σύγκριση με την πατρότητα (Elder and Greene 2007: 1). Αυτό το γεγονός υποβιβάζει τη θέση των γυναικών ως πολιτών, αλλά και ως υποψηφίων πολιτικών (Abdela 2005). Η μητρότητα συνεπάγεται και μία στερεοτυπική έμφαση των δημοσιογράφων στις οικιακές εργασίες, οι οποίες συνδέονται άμεσα με τη μητέρα, την οικογένεια και το ρόλο της συζύγου. Αυτοί οι τρεις παραδοσιακοί ρόλοι παρουσιάζονται συνήθως ως δομικής σημασίας στη ζωή των γυναικών, γεγονός που υποσκάπτει το ρόλο τους σε άλλες πτυχές του δημοσίου ή ιδιωτικού βίου. Πρόκειται για παραδοσιακούς ρόλους που προσάπτουν στις γυναίκες ευθύνες, οι οποίες ανάγονται σε πρωτεύουσες ή έστω σε σημαντικότερες έναντι άλλων.

Όπως αναφέρθηκε νωρίτερα, ο τρόπος παρουσίασης των γυναικών τείνει να τις σεξουαλικοποιεί. Ως εκ τούτου, η εμφάνισή τους τίθεται συχνά στο προσκήνιο. Ζητήματα γούστου, εξωτερικής εμφάνισης και ένδυσης καλύπτονται περισσότερο όταν η είδηση αναφέρεται σε γυναίκες (Rodriguez and Cucklanz 2014: 34). Πρόκειται για πτυχές της είδησης που φέρνουν στην επιφάνεια ζητήματα εξουσίας. Η ίδια τάση, δε, εμφανίζεται κάθετα στα ΜΜΕ. Το έργο της Mulvey (2005) διατρανώνει την τάση του κινηματογράφου να παράγεται κυρίως για το ανδρικό βλέμμα, μία τάση που ισχύει σε μεγάλο βαθμό και στις ειδήσεις, αλλά και στις διαφημίσεις κατά τις prime time εκπομπές. Παράλληλα, η παραγωγή πορνογραφικού περιεχομένου απευθύνεται κυρίως σε άνδρες (Smith 2007: 40-41), ενώ πορνογραφικές τεχνικές εισάγονται σε ολοένα και περισσότερα είδη προγραμμάτων (Borenstein 2005: 238).

Ένα τέταρτο στερεότυπο που σχετίζεται με την κάλυψη των γυναικών από τα ΜΜΕ είναι η παρουσίασή τους ως καταναλωτριών (Μοσχοβάκου και Χατζηαντωνίου 2018: 21). Δηλαδή, το σεξιστικό στερεότυπο που θέλει τις γυναίκες να σπαταλούν χρήμα αλόγιστα, ένα κοντραπούντο που δένει αρμονικά με τους άνδρες που συνήθως παρουσιάζονται ως «πάροχοι», «χορηγοί» και «κουβαλητές». Πρόκειται για

ένα στερεότυπο που ουσιαστικά υπεισέρχεται στον ιδιωτικό βίο των γυναικών δίνοντας έμφαση στις προσωπικές τους προτιμήσεις (Rodriguez and Cucklanz 2014: 34), αλλά συνδέεται και με το ζήτημα της αισθητικής και του γούστου, που περιεγράφη σε προηγούμενη παράγραφο.

Ακόμη, ενώ οι άνδρες καλύπτονται περισσότερο με βάση τα προσόντα τους, την καριέρα τους, τις αρχές τους, οι γυναίκες συχνά παρουσιάζονται στις ειδήσεις με βάση τη συμπεριφορά τους (Ross 2017: 58). Πρόκειται για μία ιδιότυπη ανελευθερία με έμφυλες καταβολές, που φέρνει τις γυναίκες σε θέση απολογίας για τη συμπεριφορά τους, ιδίως από τη στιγμή που κάτι αντίστοιχο δε συμβαίνει στους άνδρες. Το στερεότυπο αυτό αποτελεί την άμεση προέκταση των παραδοσιακών ρόλων που περιεγράφησαν σε προηγούμενη παράγραφο, καθώς οι παραδοσιακοί τρόποι συμπεριφοράς προκύπτουν στα πλαίσια της εκπλήρωσης των στόχων που συνεπάγονται οι ρόλοι αυτοί (Simonton 1996: 311). Συνακόλουθα, οι παραδοσιακοί τρόποι συμπεριφοράς κερδίζουν έδαφος μεταξύ των τρόπων κάλυψης των γυναικών από τα ΜΜΕ.

Τέλος, παρατηρώντας τις περιγραφές των δημοσιογράφων για τις γυναίκες, οι Μοσχοβάκου και Χατζηαντωνίου (2018: 21) εστιάζουν σε δύο συγκεκριμένες στερεοτυπικές αναφορές. Πρώτον, οι αναπαριστώμενες γυναίκες συχνά αναφέρονται με το μικρό τους όνομα, μία οικειότητα που προκύπτει μάλλον βάσει φύλου, παρά *de facto*. Δεύτερον, συχνά η είδηση αναφέρεται και στη συγγένειά τους με κάποιον άνδρα.

Αυτά τα επτά στερεότυπα, μαζί με κάποιες άλλες μεταβλητές, αποτέλεσαν και τους βασικούς άξονες της ανάλυσης των άρθρων του δείγματος. Οι υπόλοιπες μεταβλητές αφορούν τρεις διαστάσεις. Πρώτον, το βασικό τρόπο κάλυψης της αναφερομένης σε μία είδηση, ώστε να διαπιστωθεί ποιος είναι ο κυρίαρχος τρόπος παρουσίασης ανά είδηση, καθώς στην περιγραφή μπορεί να συνυπάρχουν πολλές στερεοτυπικές αναφορές, ή κάποια άλλα στοιχεία (προσόντα, προσωπικότητα, μόρφωση) να τίθενται σε πρώτο πλάνο. Δεύτερον, το αν παρουσιάζονται στοιχεία πολιτικού Λόγου των δύο γυναικών. Η συγκεκριμένη μεταβλητή θα μπορούσε κάλλιστα να εμπέσει στα στερεότυπα, καθώς η απουσία ενδείξεων πολιτικού Λόγου όταν καλύπτονται γυναίκες είναι μάλλον στερεοτυπική. Τρίτον, η έρευνα προσπαθεί να ποσοτικοποιήσει και την αμφισβήτηση που δέχονται οι δύο γυναίκες, μέσα από δύο μεταβλητές: το αν το άρθρο αμφισβητεί την εκάστοτε αναφερομένη και το αν διάκειται θετικά, ουδέτερα ή αρνητικά απέναντί τους.

Μέθοδος

Η έρευνα διεξήχθη με τη μέθοδο της ανάλυσης περιεχομένου σε ελληνικές ειδησεογραφικές ιστοσελίδες. Μονάδα ανάλυσης της έρευνας είναι η είδηση. Η ανάλυση σχετικών ειδήσεων επιτρέπει στον ερευνητή να διαπιστώσει τον τρόπο που οι ειδήσεις στο διαδίκτυο αναπαράγουν συγκεκριμένους τρόπους σκέψης για τους άνδρες και τις γυναίκες (Burke and Mazzarella 2008: 397). Οι υπό ανάλυση ειδήσεις επελέγησαν από έξι διαφορετικές ιστοσελίδες. Δημοσιεύτηκαν από 1/1/2019 έως 31/12/2019 και ο καθορισμός του σχετικού χρονικού εύρους προέκυψε από το γεγονός ότι το 2019 οι δύο αναφερόμενες γυναίκες, η Μπέτυ Μπαζιάνα και η Μαρέβα Γκραμπόφσκι Μητσοτάκη διετέλεσαν πρώτες κυρίες της χώρας από έξι μήνες η καθεμία. Επομένως, η έρευνα καλύπτει ένα εξάμηνο που καθεμία εξ αυτών ήταν

πρώτη κυρία της χώρας κι ένα εξάμηνο που ο σύζυγός τους ήταν στην ηγεσία της αξιωματικής αντιπολίτευσης.

Η επιλογή των ιστοσελίδων έγινε με βάση δύο κριτήρια. Πρώτον, την ιδεολογική τους θέση, διακρίνοντάς τες σε ιστοσελίδες της αριστεράς (efsyn.gr, tvxs.gr, news247.gr) και της δεξιάς (kathimerini.gr, liberal.gr, iefimerida.gr) εν τη ευρεία εννοία. Δεύτερον, από κάθε πλευρά του συνεχούς αριστεράς/δεξιάς επελέγησαν μία ιστοσελίδα που σχετίζεται με εφημερίδα (efsyn.gr, kathimerini.gr), μία ιστοσελίδα που σχετίζεται με συγκεκριμένο κόμμα (tvxs.gr, liberal.gr) και μία ιστοσελίδα από το χώρο του κέντρου (news247.gr, iefimerida.gr).

Συνολικά βρέθηκαν και αναλύθηκαν 346 άρθρα που να αναφέρονται είτε στη Μπέτυ Μπαζιάνα, είτε στη Μαρέβα Γκραμπόφσκι Μητσοτάκη. Στον Πίνακα 2 βλέπουμε ότι, αν και το δείγμα προήλθε σχεδόν ομοιόμορφα από τις δεξιές και αριστερές ιστοσελίδες, τα περισσότερα άρθρα αφορούσαν τη Μαρέβα Γκραμπόφσκι Μητσοτάκη. Ο στατιστικός έλεγχος διεξήχθη διά της μεθόδου του x^2 ελέγχου με όριο στατιστικής σημαντικότητας 0.05.

Πίνακας 5. Τα άρθρα του δείγματος.

	Αριστερά	Δεξιά	Σύνολο
Μπέτυ Μπαζιάνα	68	59	127
Μαρέβα Γκραμπόφσκι Μητσοτάκη	100	119	219
Σύνολο	168	178	346

Αποτελέσματα της έρευνας

Όσον αφορά τα γενικότερα στοιχεία (γραφήματα 1α και 1β), βλέπουμε ότι το 92% των άρθρων περιείχε κάποιο στερεότυπο από τα επτά που αναφέρθηκαν στο θεωρητικό πλαίσιο και τα οποία θα δούμε ένα προς ένα στα επόμενα γραφήματα. Το ποσοστό αυτό είναι ιδιαίτερα ανησυχητικό, καθώς καταδεικνύει πως η στερεοτυπική κάλυψη των γυναικών τείνει να επηρεάζει και τον τρόπο κάλυψης των εν λόγω. Αναφορικά με τις μεταξύ τους διαφορές, δεν παρατηρείται κάποιο στατιστικά σημαντικό εύρημα (x^2 test = 0.54), καθώς το σχετικό ποσοστό παραμένει παρεμφερές και στις δύο περιπτώσεις (90.6% για την κα Μπαζιάνα και 92.7% για την κα Γκραμπόφσκι Μητσοτάκη).

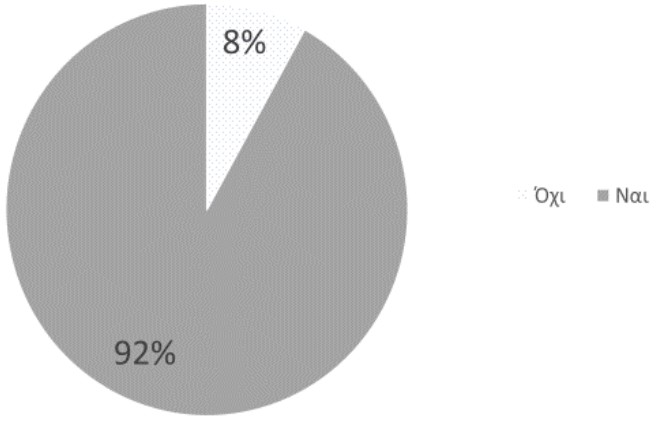

Γράφημα 9α. Περιείχε κάποιο στερεότυπο το άρθρο;

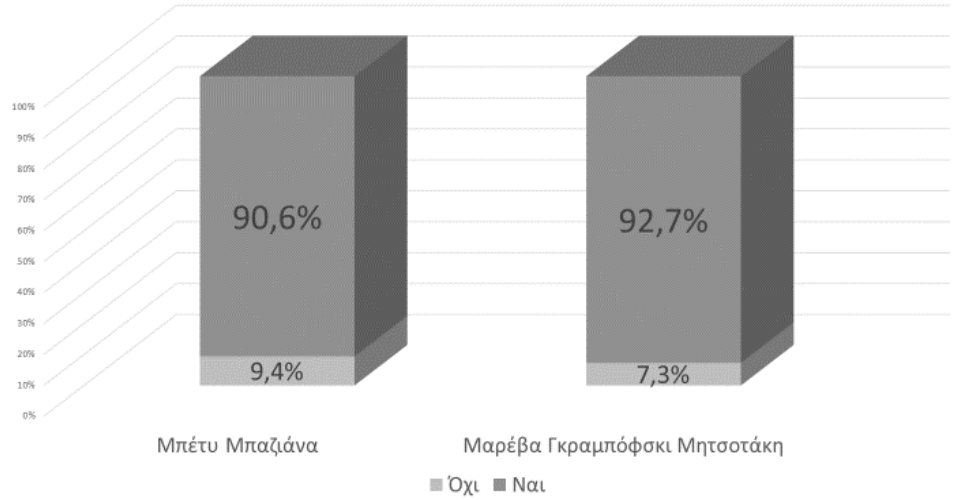

Γράφημα 1β. Περιείχε κάποιο στερεότυπο το άρθρο ανά αναφερόμενο πρόσωπο.

Η μητρότητα (γραφήματα 2α και 2β) είναι ένα στερεότυπο που φαίνεται να υπάρχει όταν καλύπτονται οι δύο συγκεκριμένες κυρίες, αλλά όχι σε μεγάλο βαθμό (9%). Επίσης, ούτε στο ζήτημα της μητρότητας προέκυψε κάποια στατιστικά σημαντική διαφοροποίηση μεταξύ των δύο (x^2 test = 0.70).

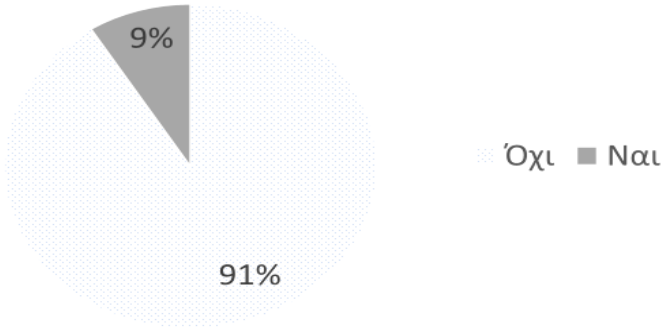

Γράφημα 10α. Περιείχε αναφορά στη μητρότητα το άρθρο;

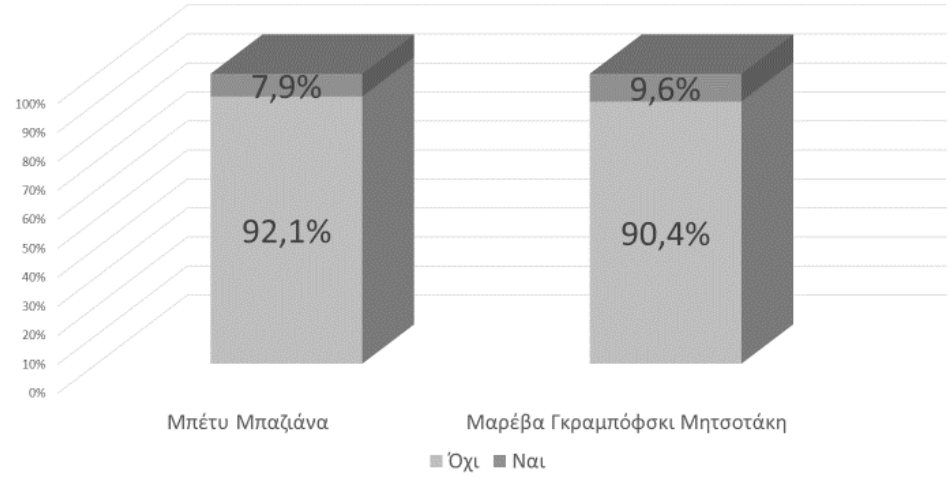

Γράφημα 2β. Περιείχε αναφορά στη μητρότητα το άρθρο ανά αναφερόμενο πρόσωπο;

Στα γραφήματα 3α και 3β παρατηρείται πως οι αναφορές σε οικιακές δραστηριότητες υπάρχουν σε ένα πολύ μικρό ποσοστό του δείγματος (3%). Επίσης, κρίνοντας ανά

αναφερομένη, δεν προκύπτουν στατιστικά σημαντικά ευρήματα (x^2 test = 1.00), καθώς η μεταξύ τους διαφορά (μόλις 0.6%) είναι αρκετά περιορισμένη όσον αφορά τις οικιακές δραστηριότητες.

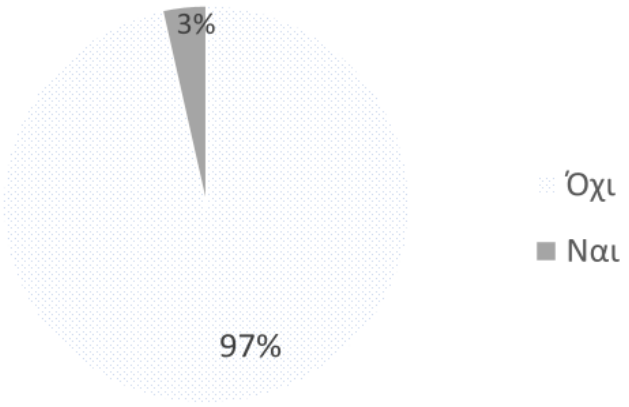

Γράφημα 11α. Περιείχε αναφορά σε οικιακές δραστηριότητες το άρθρο;

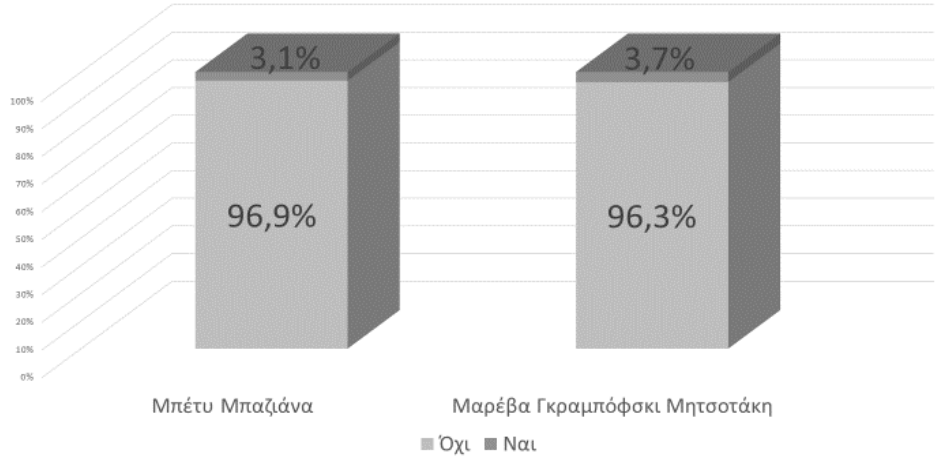

Γράφημα 3β. Περιείχε αναφορά σε οικιακές δραστηριότητες το άρθρο ανά αναφερόμενο πρόσωπο;

Αντίθετα με τα προηγούμενα στερεότυπα, οι αναφορές στην εμφάνιση των δύο γυναικών ήταν αρκετά συνηθέστερες (20% συνολικά). Πρόκειται για ένα μοτίβο παρουσίασης που επιβεβαιώνει το θεωρητικό μας πλαίσιο. Μάλιστα, στο συγκεκριμένο στερεότυπο (γραφήματα 4α και 4β) προκύπτουν και στατιστικά σημαντικά διαφορές μεταξύ της κάλυψης των δύο προσώπων (x^2 test = 0.02), καθώς στα άρθρα που αφορούν τη Μπέτυ Μπαζιάνα το σχετικό ποσοστό είναι 13.4% και σε εκείνα που αφορούν τη Μαρέβα Γκραμπόφσκι Μητσοτάκη είναι 24.2%. Φαίνεται πως όταν στην είδηση αναφέρεται η κα Γκραμπόφσκι Μητσοτάκη οι αναφορές στην εμφάνιση είναι αρκετά περισσότερες.

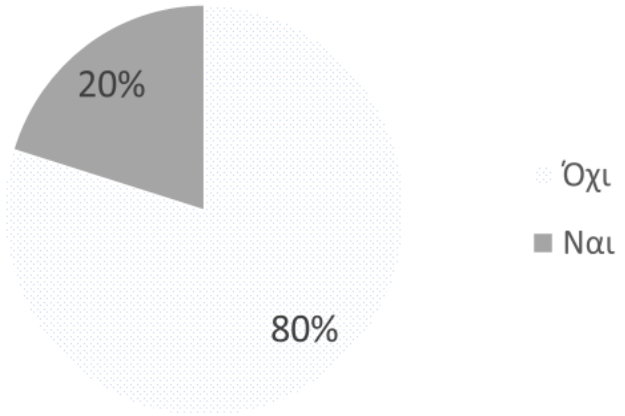

Γράφημα 12α. Περιείχε αναφορά στην εμφάνιση της αναφερομένης το άρθρο;

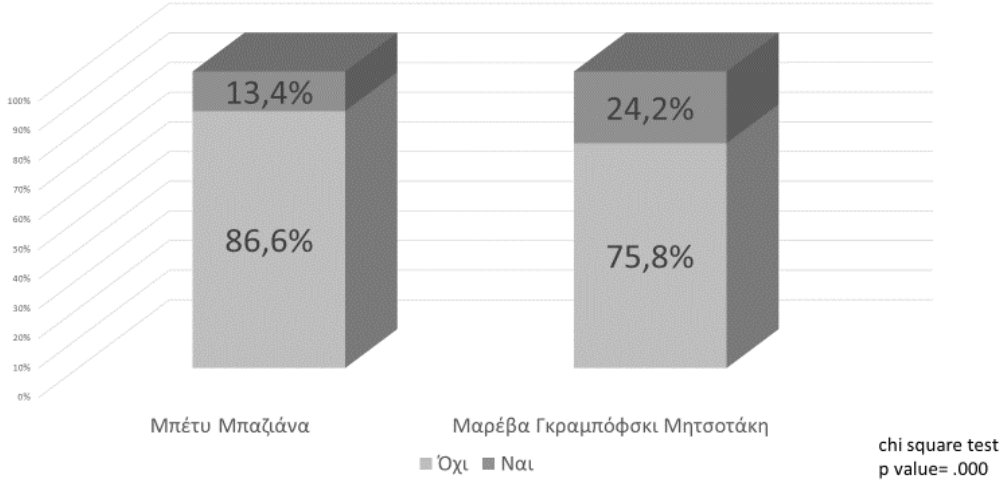

Γράφημα 4β. Περιείχε αναφορά στην εμφάνιση της αναφερομένης το άρθρο ανά αναφερόμενο πρόσωπο;

Η κατανάλωση αγαθών είναι ένας συνήθης τρόπος παρουσίασης των γυναικών από τα ΜΜΕ (γραφήματα 5α και 5β). Στο δείγμα της έρευνας το σχετικό στερεότυπο βρέθηκε στο 9% των άρθρων, παρουσιάζοντας παρόμοιο ποσοστό με το στερεότυπο της μητρότητας. Οι ειδήσεις που αφορούσαν τη Μαρέβα Γκραμπόφσκι Μητσοτάκη φάνηκαν να δίνουν μεγαλύτερη έμφαση στις καταναλωτικές συνήθειες, χωρίς ωστόσο η διαφορά στην κάλυψη των δύο (2.9%) να φτάνει στα επίπεδα στατιστικής σημαντικότητας (x^2 test = 0.44). Το ποσοστό αυτό, όπως και το αντίστοιχο του στερεοτύπου της μητρότητας φαινομενικά είναι μικρό. Εν τούτοις, και τα δύο στερεότυπα κάνουν σταθερά την εμφάνισή τους κατά την κάλυψη των δύο γυναικών.

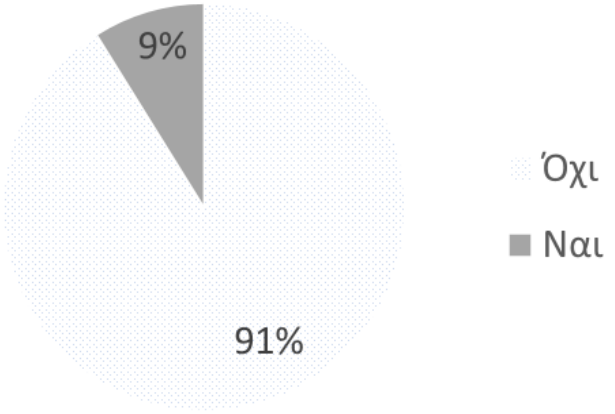

Γράφημα 13α. Περιείχε αναφορά σε κατανάλωση αγαθών το άρθρο;

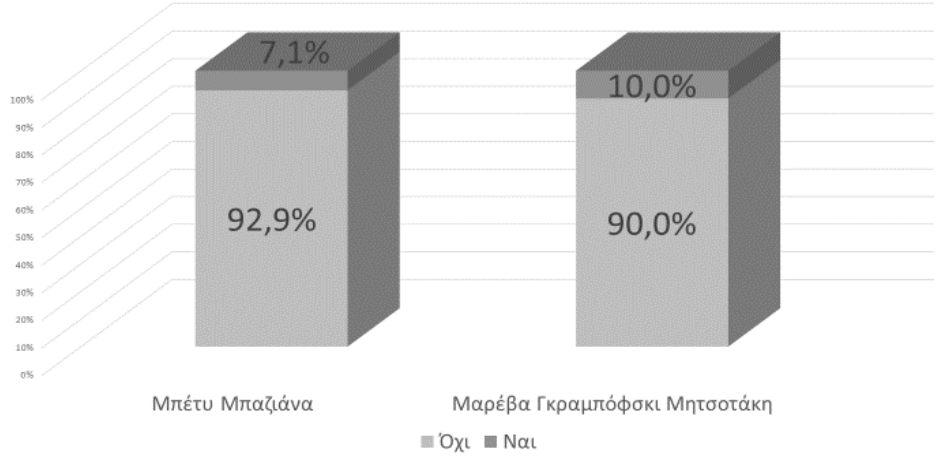

Γράφημα 5β. Περιείχε αναφορά σε κατανάλωση αγαθών το άρθρο ανά αναφερόμενο πρόσωπο;

Τα γραφήματα 6α και 6β μας δείχνουν πως οι παραδοσιακοί τρόποι συμπεριφοράς είναι ένα από τα πιο βασικά στερεότυπα κατά την κάλυψη των δύο γυναικών. Το 22% επί του συνόλου των άρθρων του δείγματος φανερώνει πως πρόκειται για μία αρκετά διαδεδομένη πρακτική των ειδησεογραφικών ιστοσελίδων. Όσον αφορά τη διαφορά στην κάλυψη των δύο γυναικών, φαίνεται πως η Μπέτυ Μπαζιάνα, όταν καλύπτεται από τα συγκεκριμένα ΜΜΕ, σχετίζεται περισσότερο με το εν λόγω στερεότυπο (27.6% έναντι 19,2% της Μαρέβας Γκραμπόφσκι Μητσοτάκη). Ωστόσο, ούτε αυτή η μεταξύ τους διαφοροποίηση κρίθηκε στατιστικά σημαντική βάσει του σχετικού ελέγχου (x^2 test = 0.08).

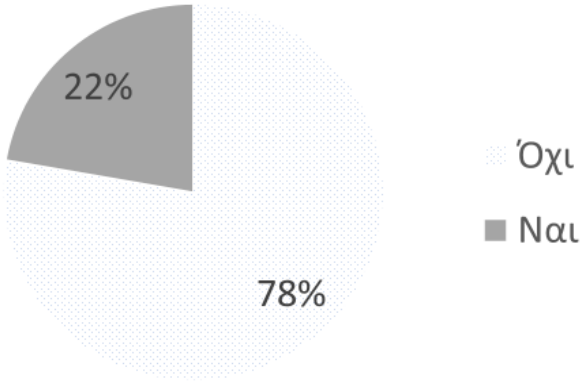

Γράφημα 14α. Περιείχε αναφορά σε παραδοσιακούς τρόπους συμπεριφοράς το άρθρο;

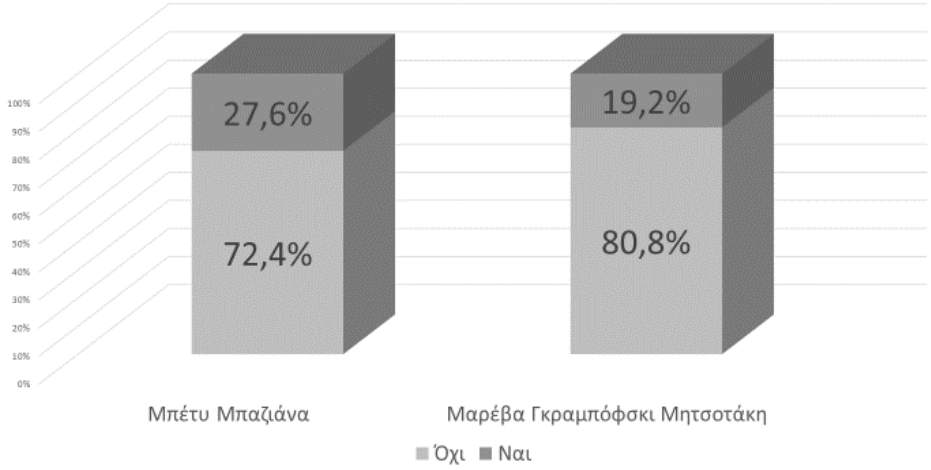

Γράφημα 6β. Περιείχε αναφορά σε παραδοσιακούς τρόπους συμπεριφοράς το άρθρο ανά αναφερόμενο πρόσωπο;

Στο γράφημα 7α φαίνεται πως οι δημοσιογράφοι των ειδησεογραφικών ιστοσελίδων τείνουν να αναφέρονται στις δύο γυναίκες με τα μικρά τους ονόματα, Μπέτυ και Μαρέβα, αφού το σχετικό ποσοστό είναι 19%. Ωστόσο, το γράφημα 7β καταδεικνύει μία στατιστικά σημαντική διαφοροποίηση μεταξύ της κάλυψης των δύο γυναικών (x^2 test = 0.00). Έτσι, ενώ τα ΜΜΕ του δείγματος αποκαλούν την κα Μπαζιάνα Μπέτυ μόλις στο 2.4% των σχετικών περιπτώσεων, όταν αναφέρονται στην κα Γκραμπόφσκι Μητσοτάκη, την αποκαλούν Μαρέβα στο 28.3% των αντίστοιχων περιπτώσεων. Η συγκεκριμένη διαφορά ίσως και να οφείλεται στο σπάνιο του ονόματος της δεύτερης, αλλά και σε εφαρμογές πολιτικού (ως συζύγου του πρωθυπουργού) και οικονομικού (ως ανθρώπου που επιχειρεί στο χώρο της μόδας) branding.

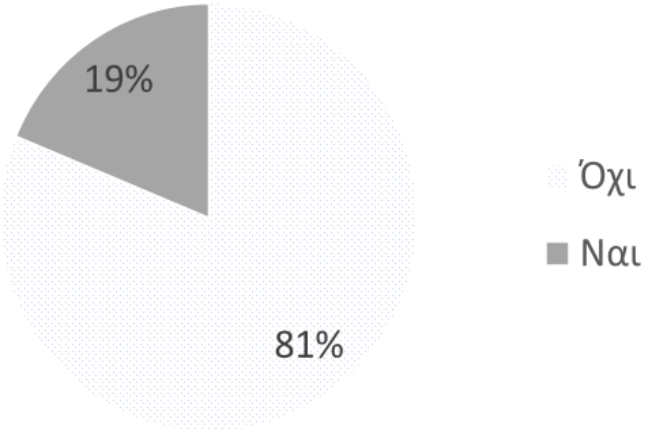

Γράφημα 15α. Περιείχε το άρθρο προσφώνηση της αναφερομένης με το μικρό της όνομα;

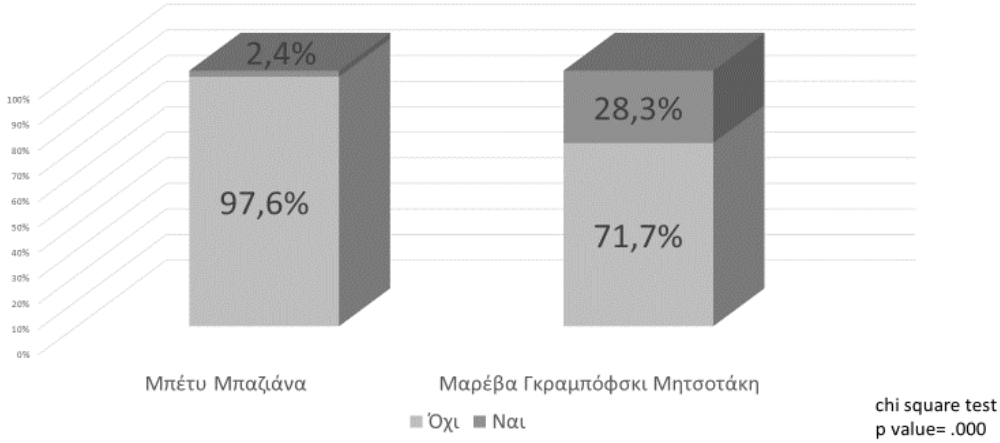

Γράφημα 7β. Περιείχε το άρθρο προσφώνηση της αναφερομένης με το μικρό της όνομα ανά αναφερόμενο πρόσωπο;

Αναφορικά με το έβδομο υπό εξέταση στερεότυπο, τα γραφήματα 8α και 8β δείχνουν πως πρόκειται για κοινό τόπο (84%), όταν τα ΜΜΕ καλύπτουν τις δύο γυναίκες, να αναφέρονται στη συγγένειά τους με κάποιον άνδρα και δη το σύζυγό τους εν προκειμένω. Αν και πρόκειται για δύο γυναίκες ιδιαίτερα επιτυχημένες στο χώρο τους (η κα Μπαζιάνα διδάσκει στην τριτοβάθμια εκπαίδευση και η κα Γκραμπόφσκι Μητσοτάκη δραστηριοποιείται στο χώρο της μόδας επιχειρηματικά) και παράλληλα όλοι γνωρίζουν ποιος είναι ο σύζυγός τους, τα ΜΜΕ σχεδόν απαρέγκλιτα τις αναφέρουν είτε ως σύζυγο του πρωθυπουργού, είτε ως σύζυγο του προέδρου της αξιωματικής αντιπολίτευσης. Μάλιστα, η τάση αυτή παρατηρείται σε μεγάλο βαθμό οποιαδήποτε εκ των δύο (81.9% και 84.5%, αντίστοιχα) και αν καλύπτεται, καθώς ο τρόπος κάλυψής τους δεν παρουσιάζει στατιστικά σημαντική διαφοροποίηση (x^2 test = 0.55).

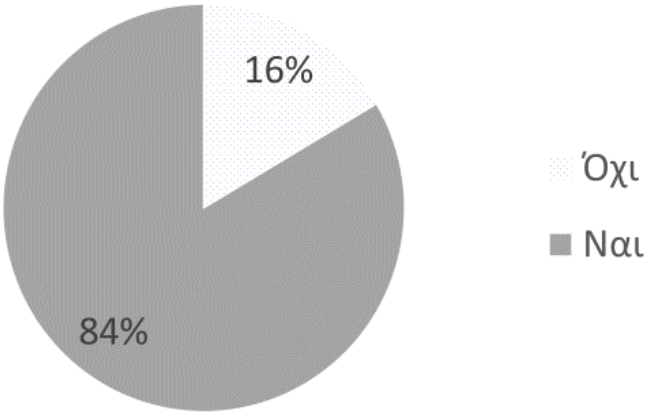

Γράφημα 16α. Υπήρχε στο άρθρο αναφορά σε συγγένεια με άνδρα;

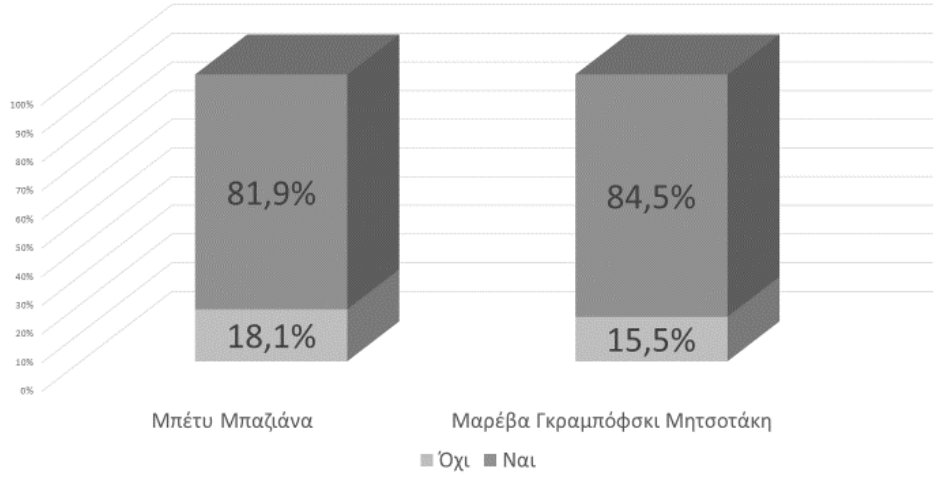

Γράφημα 8β. Υπήρχε στο άρθρο αναφορά σε συγγένεια με άνδρα ανά αναφερόμενο πρόσωπο;

Στα γραφήματα 9α και 9β βλέπουμε το ποιος ήταν ο κυρίαρχος τρόπος παρουσίασης των αναφερομένων γυναικών στα άρθρα. Αυτό το στοιχείο ερευνήθηκε γιατί υπήρχαν και άρθρα όπου τα στερεότυπα έμπαιναν σε δεύτερο πλάνο, ή που τα στερεότυπα ήταν πολλά, αλλά κάποιο ξεχώριζε. Ως κυρίαρχος τρόπος παρουσίασής τους αναδείχθηκε η παρουσία (29%). Δηλαδή, το ότι παρευρίσκονταν κάπου, σε κάποια κοινωνική εκδήλωση. Το ρήμα *παρευρίσκονταν* δε χρησιμοποιείται τυχαία, καθώς σημαίνει ότι βρίσκονταν δίπλα από κάτι ή κάποιον άνθρωπο και στην πλειονότητα των περιπτώσεων αυτός ο άνθρωπος ήταν ο σύζυγός τους. Ένα ενθαρρυντικό στοιχείο που απορρέει από το γράφημα 9α είναι πως στο 26% των άρθρων ο κυρίαρχος τρόπος κάλυψης των δύο γυναικών ήταν η προσωπικότητά τους. Εν τούτοις, βλέπουμε πως οι αμέσως επόμενες κατηγορίες είναι η συμπεριφορά τους (19%) και η εμφάνισή τους (14%), αναπαραστάσεις με στερεοτυπικά σημαινόμενα, ενώ τα προσόντα τους (3%) σπανίως ετίθεντο στο προσκήνιο. Όσον αφορά τις μεταξύ τους διαφορές, η Μπέτυ Μπαζιάνα παρουσιάζεται κυρίως με βάση την παρουσία της κάπου (37.8%), την προσωπικότητά της (22.8%) και τη συμπεριφορά της (17.3%). Από την άλλη, η Μαρέβα Γκραμπόφσκι Μητσοτάκη παρουσιάζεται κυρίως με βάση την προσωπικότητά της (28.3%), δευτερευόντως με βάση την παρουσία της κάπου (23.3%), ενώ άλλες δύο τιμές της συγκεκριμένης μεταβλητής

βρέθηκαν σχετικά υψηλές. Πρόκειται για τη συμπεριφορά (19.6%), αλλά και την εμφάνιση (17.8%), με το τελευταίο ποσοστό να επιβεβαιώνει και το προαναφερθέν εύρημα της στατιστικά σημαντικής διαφοράς μεταξύ τους ως προς το στερεότυπο της εμφάνισης.

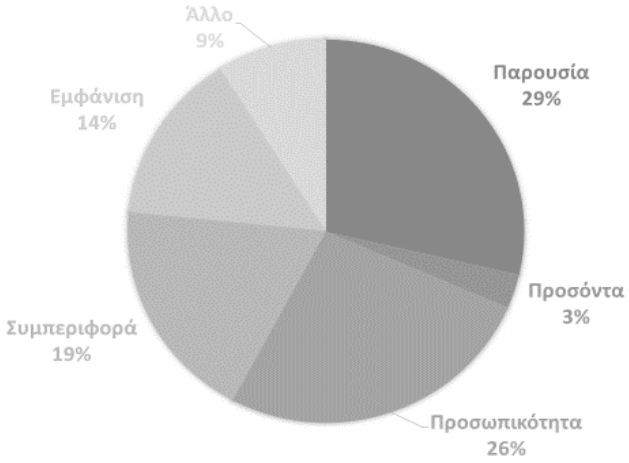

Γράφημα 17α. Ο βασικός άξονας παρουσίασης της αναφερομένης στα άρθρα.

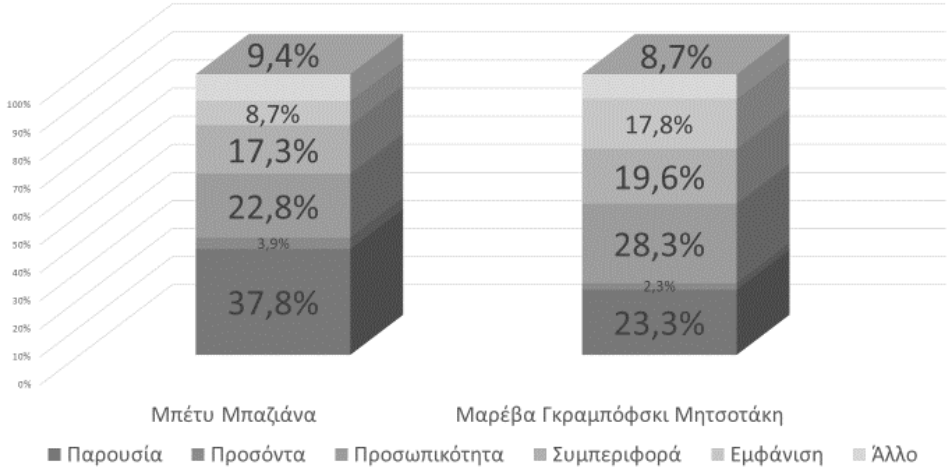

Γράφημα 9β. Ο βασικός άξονας παρουσίασης της αναφερομένης στα άρθρα ανά αναφερόμενο πρόσωπο.

Στα γραφήματα 10α και 10β φαίνεται πως η αμφισβήτηση των δύο γυναικών αποτελεί ένα ποσοστό διόλου ασήμαντο. Αν και δεν είναι πολιτικοί, οι δύο γυναίκες συχνά δέχονται τα πυρά των δημοσιογράφων. Αναφορικά με τις μεταξύ τους διαφορές ως προς την αμφισβήτηση που δέχονται από τις ειδησεογραφικές ιστοσελίδες του δείγματος, δεν προκύπτει κάποια στατιστικά σημαντική διαφοροποίηση (x^2 test = 0.77).

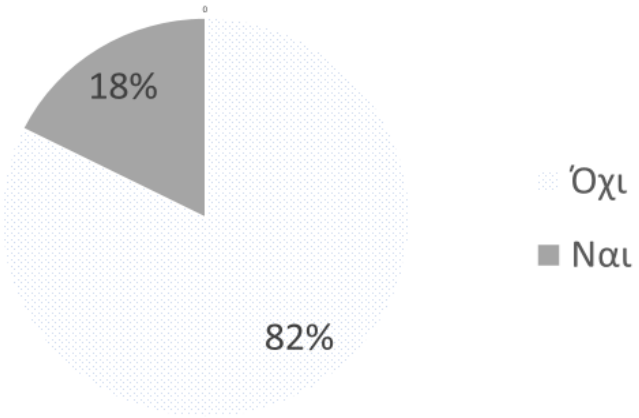

Γράφημα 18α. Περιείχε αμφισβήτηση της προσωπικότητας της αναφερομένης το άρθρο;

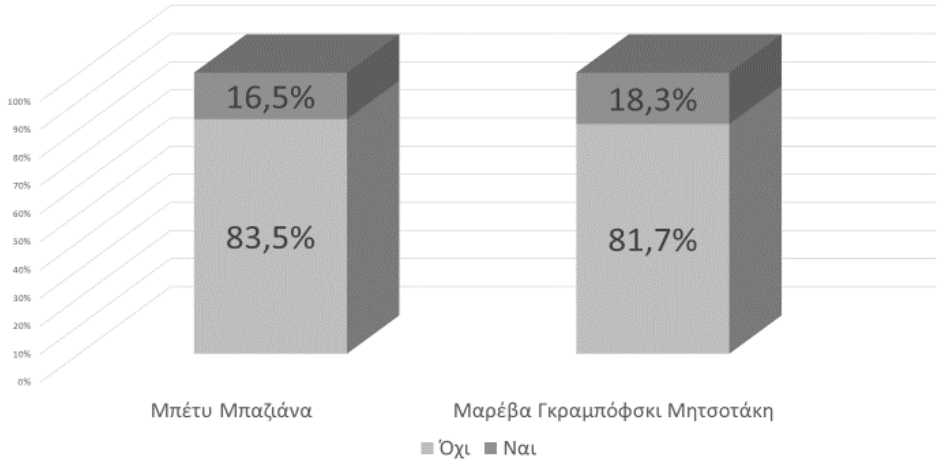

Γράφημα 10β. Περιείχε αμφισβήτηση της προσωπικότητας το άρθρο ανά αναφερόμενο πρόσωπο;

Μολαταύτα, στα γραφήματα 11α και 11β βλέπουμε πως η τάση των ΜΜΕ του δείγματος να ασκούν κριτική είναι σχεδόν τριπλάσια όταν το πρόσωπο που καλύπτεται στην είδηση είναι η Μαρέβα Γκραμπόφσκι Μητσοτάκη (17.8%). Αντίθετα, η Μπέτυ Μπαζιάνα δε δέχεται συχνά κριτική (6.3%) με βάση τα ευρήματα της συγκεκριμένης έρευνας, καθώς το 93.7% των άρθρων την αντιμετωπίζει είτε θετικά (47.2%), είτε ουδέτερα (46.5%). Το αντίστοιχο αθροιστικό ποσοστό στην περίπτωση της έτερης αναφερομένης είναι 82.2% (41.6% και 40.6%, αντίστοιχα).

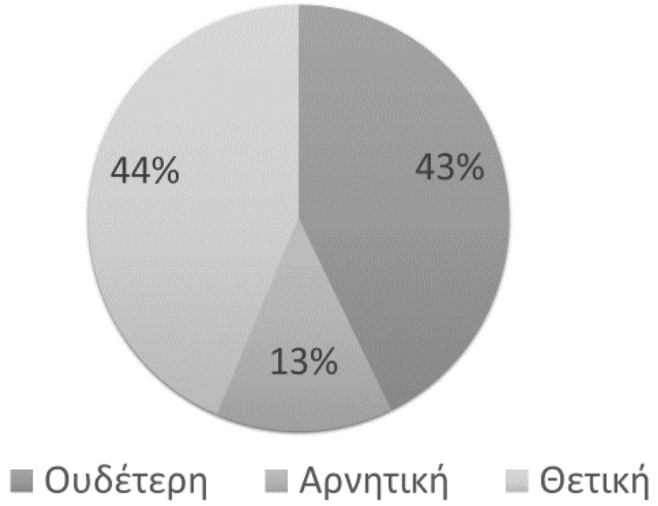

Γράφημα 19α. Ποια η άποψη του/της συντάκτη/συντάκτριας για την αναφερομένη;

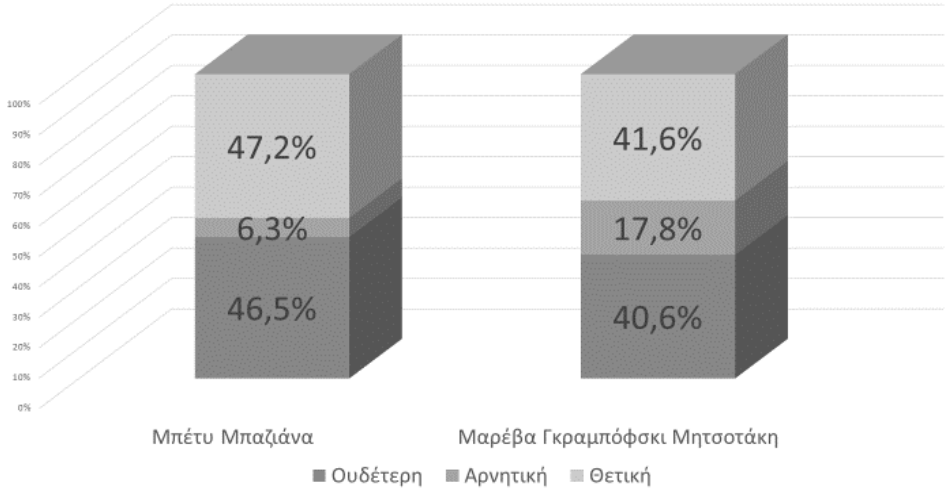

Γράφημα 11β. Ποια η άποψη του/της συντάκτη/συντάκτριας για την αναφερομένη ανά αναφερόμενο πρόσωπο;

Οι δύο γυναίκες συνήθως δεν αναφέρονται στην είδηση με βάση την ιδεολογία τους. Οι πολιτικές τους θέσεις διαφαίνονται μόνο στο 22% των ειδήσεων του δείγματος (γράφημα 12α). Παρόλα αυτά, από την έρευνα προκύπτει στατιστικά σημαντική (x^2 test = 0.00) διαφοροποίηση στην κάλυψη των δύο γυναικών. Σχεδόν σε μία από τις τρεις ειδήσεις του δείγματος που αναφέρονται στη Μπέτυ Μπαζιάνα αποκαλύπτονται και στοιχεία του πολιτικού της Λόγου (γράφημα 12β). Ωστόσο, η περίοδος που καλύπτει το δείγμα της έρευνας συνέπεσε με την παρουσία της κας Μπαζιάνα στη δίκη της Χρυσής Αυγής, όπου συμπαρίστατο στη μητέρα του δολοφονηθέντος Παύλου Φύσσα, Μάγδα. Οπότε, ίσως γι' αυτό να ήταν περισσότερα τα άρθρα που αναφέρονταν στον πολιτικό της Λόγο.

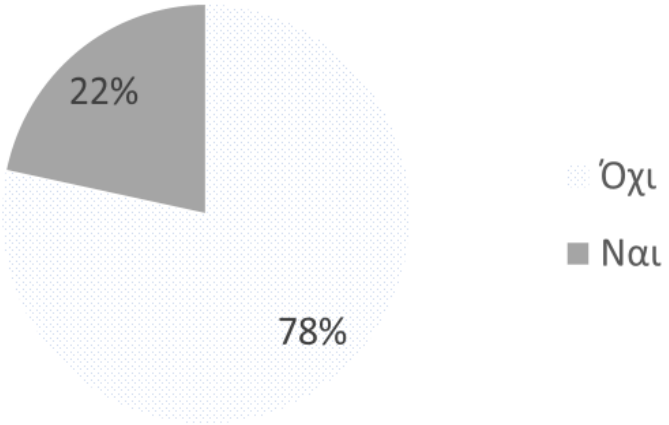

Γράφημα 20α. Αποκάλυπτε στοιχεία του πολιτικού Λόγου της αναφερομένης το άρθρο;

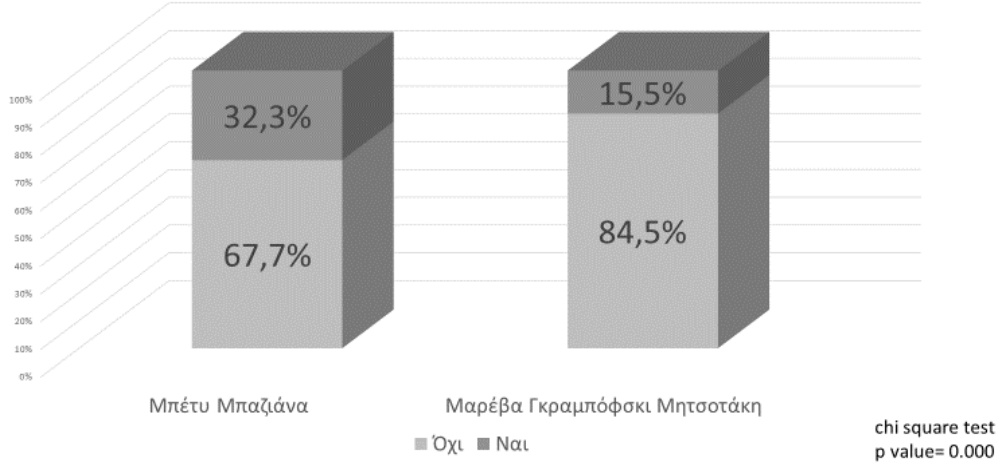

Γράφημα 12β. Αποκάλυπτε στοιχεία του πολιτικού Λόγου της αναφερομένης το άρθρο ανά αναφερόμενο πρόσωπο;

Τα γραφήματα 13α και 13β ουσιαστικά εμβαθύνουν σε κάτι που είδαμε νωρίτερα. Στο γράφημα 9α τα άρθρα που καλύπτουν τις δύο γυναίκες με βάση τα προσόντα τους αποτελούν μόλις το 3% του δείγματος. Ωστόσο, το ποσοστό αφορά τα άρθρα που ως κυρίαρχο τρόπο κάλυψης είχαν τα προσόντα των δύο γυναικών. Εδώ βλέπουμε, όμως, πως ακόμα και σε δεύτερο επίπεδο οι αναφορές στη μόρφωση των δύο γυναικών είναι πολύ λίγες (5%). Μάλιστα, οι σχετικές αναφορές είναι συχνότερες όταν καλύπτεται η Μπέτυ Μπαζιάνα, η οποία είναι ακαδημαϊκή (7.1%). Παρόλα αυτά, η διαφορά του γραφήματος 13β δεν αναδείχθηκε στατιστικά σημαντική (x^2 test = 0.32).

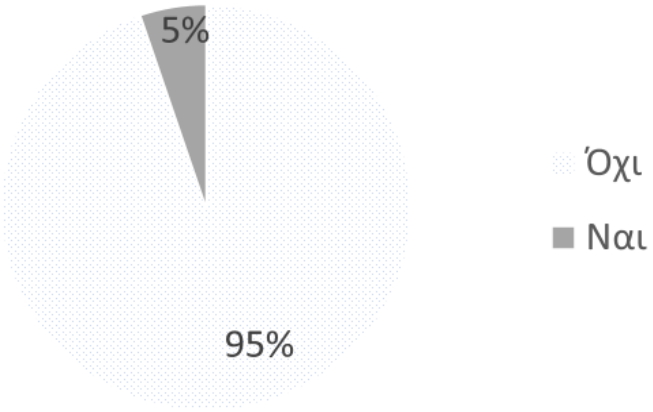

Γράφημα 13α. Περιείχε αναφορά στη μόρφωση της αναφερομένης το άρθρο;

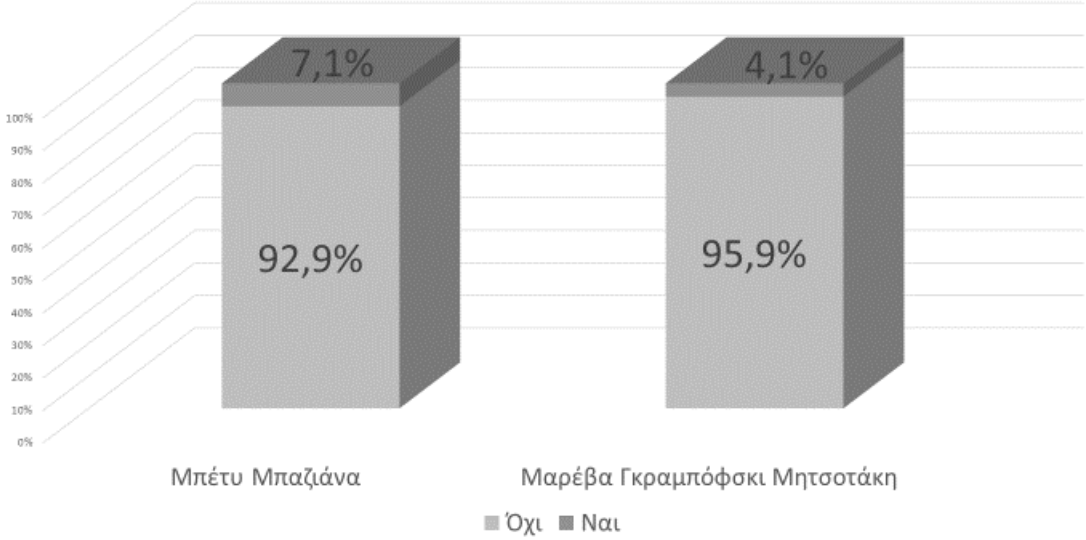

Γράφημα 21β. Περιείχε αναφορά στη μόρφωση της αναφερομένης το άρθρο ανά αναφερόμενο πρόσωπο.

Στο γράφημα 14 βλέπουμε πόσα στερεότυπα περιείχε κάθε άρθρο. Σχεδόν ένα στα δύο άρθρα περιείχε ένα στερεότυπο (44.8%), ενώ δύο στερεότυπα περιείχε το 27.2% των άρθρων και τρία το 15.3%. Αθροίζοντας αυτά τα ποσοστά βλέπουμε ότι το 85.3% των άρθρων περιείχε από ένα έως τρία σχετικά στερεότυπα. Μάλιστα, υπήρξε κι ένα άρθρο (γραπτή αναπαραγωγή μίας προεκλογικής τηλεοπτικής συνέντευξης του Αλέξη Τσίπρα στον ALPHA) που περιείχε αναφορές και στα επτά στερεότυπα. Το 8.1% των άρθρων δεν αναφέρονταν στερεοτυπικά σε κάποια από τις δύο αναφερόμενες, ποσοστό που συνάδει με το 8% του γραφήματος 1α, που αφορά τις ειδήσεις που δεν περιείχαν στερεότυπα.

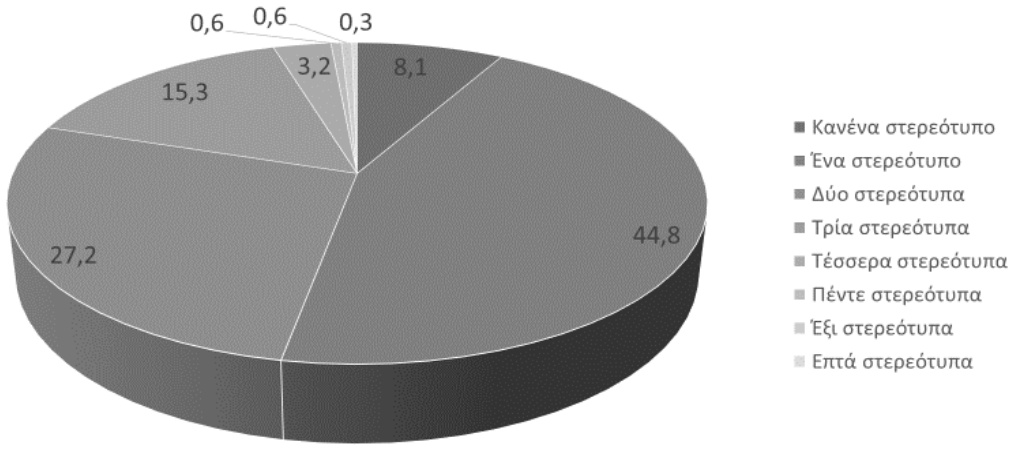

Γράφημα 22. Πλήθος στερεοτύπων ανά άρθρο.

Στον Πίνακα 3 βλέπουμε το πλήθος στερεοτύπων ανά αναφερομένη. Εκεί προκύπτει μία στατιστικά σημαντική διαφοροποίηση μεταξύ τους (x^2 test = 0.00), καθώς η κάλυψη της Μπέτυς Μπαζιάνα τείνει περισσότερο προς το ένα στερεότυπο ανά άρθρο (1.43) ενώ η αντίστοιχη της Μαρέβας Γκραμπόφσκι Μητσοτάκη προς τα δύο στερεότυπα ανά άρθρο (1.79).

Πίνακας 6. Μέση τιμή πλήθους στερεοτύπων ανά αναφερόμενο πρόσωπο.

Αναφερόμενο πρόσωπο	*Μέση τιμή*	*Στατιστικός έλεγχος t (α=.05)*
Μπέτυ Μπαζιάνα	1,43	.00
Μαρέβα Γκραμπόφσκι Μητσοτάκη	1,79	

Στον Πίνακα 4 βλέπουμε πως παρότι και τα επτά στερεότυπα απαντώνται συχνά στα σχετικά άρθρα (όχι όλα στον ίδιο βαθμό, αλλά υπάρχει μία σχετική τάση), οι διαφορές στον τρόπο κάλυψης των δύο γυναικών είναι σημαντικές μόνο σε δύο εκ των επτά, την εμφάνιση και την προσφώνηση με το μικρό όνομα. Όταν, δε, το άρθρο περιέχει κάποιο από τα δύο, συνήθως η είδηση αφορά τη Μαρέβα Γκραμπόφσκι Μητσοτάκη. Σε δεύτερο επίπεδο, οι αναφορές σε παραδοσιακούς τρόπους συμπεριφοράς ίσως πρέπει να διερευνηθούν περαιτέρω, καθώς η σχετική τιμή του στατιστικού ελέγχου (0.08) είναι κάπως πιο οριακή σε σύγκριση με τις υπόλοιπες. Μάλιστα, το εν λόγω στερεότυπο σχετίζεται περισσότερο με τις ειδήσεις που καλύπτουν τη Μπέτυ Μπαζιάνα.

Πίνακας 7. Στερεότυπα ανά αναφερομένη.

Στερεότυπο	*Συχνότερα αναφερόμενη*	*Διαφορά από την άλλη*	*x^2 test (α=.05)*
Μητρότητα	Γκραμπόφσκι Μητσοτάκη	1,7%	0.70
Οικιακά	Γκραμπόφσκι Μητσοτάκη	0,6%	1.00
Εμφάνιση	Γκραμπόφσκι Μητσοτάκη	10,8%	0.02
Καταναλωτισμός	Γκραμπόφσκι Μητσοτάκη	2,9%	0.44
Συμπεριφορά	Μπαζιάνα	8,4%	0.08
Μικρό όνομα	Γκραμπόφσκι Μητσοτάκη	25,9%	0.00

Συγγένεια με άνδρα	Γκραμπόφσκι Μητσοτάκη	2,6%	0.55

Συμπεράσματα

Τα ΜΜΕ του δείγματος επιλέγουν στερεοτυπικούς τρόπους παρουσίασης, καθώς μόλις το 8% των άρθρων δεν περιείχε κάποιο από τα επτά στερεότυπα που αναφέρθηκαν στο θεωρητικό πλαίσιο. Η διαφορά στην κάλυψη, πάντως, δεν είναι και τόσο σημαντική ανά αναφερόμενο πρόσωπο, αφού δεν υπάρχει στατιστικά σημαντική διαφορά στον τρόπο κάλυψης των δύο γυναικών σε πέντε από τα επτά στερεότυπα. Σύμφωνα με το θεωρητικό πλαίσιο, όμως, τα στερεότυπα αυτά συνήθως αναπαράγονται όταν η είδηση αφορά γυναίκες. Επομένως, δεδομένου του ότι η έρευνα δεν καταδεικνύει ουσιαστική διαφορά στον τρόπο κάλυψης των δύο γυναικών, μπορούμε να πούμε πως ο παράγοντας φύλο τίθεται στο προσκήνιο και μάλιστα προκρίνεται έναντι άλλων παραγόντων όπως το κόμμα του συζύγου τους ή η προσωπική τους ιδεολογία.

Κυρίαρχος τρόπος παρουσίασής των δύο γυναικών είναι η παρουσία τους κάπου. Δηλαδή, το γεγονός ότι πήγαν κάπου, συνήθως μετά του συζύγου. Μάλιστα, το συγκεκριμένο χαρακτηριστικό αποτελεί το βασικό τρόπο παρουσίασης των δύο γυναικών στο 29% των άρθρων του δείγματος. Από την άλλη, ενθαρρυντικό κρίνεται το 26% ως ποσοστό των άρθρων που τις παρουσιάζει με βάση την προσωπικότητά τους, αλλά ταυτόχρονα υπάρχει ένα ανησυχητικό 3% που τις παρουσιάζει με βάση τα προσόντα τους, ενώ μόλις το 5% των άρθρων έχει κάποια αναφορά στη μόρφωση των δύο γυναικών.

Τέλος, ο πολιτικός Λόγος της Μπέτυς Μπαζιάνα παρουσιάζεται πολύ περισσότερο (32.3%) σε σύγκριση με εκείνον της Μαρέβας Γκραμπόφσκι Μητσοτάκη (15.5%), αλλά γενικά δε μπορούμε να πούμε ότι οι δημοσιογράφοι δίνουν τόσο μεγάλη βάση στις πολιτικές θέσεις των δύο γυναικών (22%). Είναι ένα εύρημα το οποίο αξίζει να διερευνηθεί περαιτέρω.

Αναφορές

Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία

Abdela, L. (2005), Εγχειρίδιο εκπαιδευτών/-τριών. Επικοινωνιακές δεξιότητες για τις γυναίκες στην πολιτική, Αθήνα, Κέντρο Ερευνών για Θέματα Ισότητας.

Downs, A. (1997), Οικονομική θεωρία της δημοκρατίας, Αθήνα, Παπαζήσης.

Foucault, M. (1989), Επιτήρηση και τιμωρία: Η γέννηση της φυλακής, Αθήνα, Ράππα.

Hughes, M. and Kroehler, C. J. (2007), Κοινωνιολογία: Οι βασικές έννοιες, Αθήνα, Κριτική.

Μοσχοβάκου, Ν. και Χατζηαντωνίου, Λ. (2018), Οδηγός προς τα Μέσα Μαζικής Επικοινωνίας για την εξάλειψη του σεξισμού και των έμφυλων διακρίσεων, Αθήνα, Κέντρο Ερευνών για Θέματα Ισότητας. Διαθέσιμο στο: https://www.kethi.gr/sites/default/files/wp-content/uploads/2018/03/%CE%9F%CE%94%CE%97%CE%93%CE%9F%CE%A3_mme_publ.pdf [τελευταία πρόσβαση 16 Σεπτεμβρίου 2020].

Μπέτζελος, Τ. και Σωτήρης, Π. (2004), Σώματα, λόγοι, εξουσίες: Ξαναγυρνώντας στην περίπτωση Φουκώ, Θέσεις, No. 99, σσ. 1-34.

Mulvey, L. (2005), Οπτικές και Άλλες Απολαύσεις, Αθήνα, Παπαζήσης.

Ταστσόγλου, Μ. (2011), Πολιτική δαημοσύνη στη σύγχρονη ελληνική πολιτική κουλτούρα: Έρευνα σε φοιτητές του Πανεπιστημίου Αθηνών, διπλωματική εργασία, Αθήνα, Τμήμα Επικοινωνίας και ΜΜΕ, ΕΚΠΑ.

Ταστσόγλου, Μ., Μοσχοβάκου, Ν., Πουλακιδάκος, Σ., Πλειός, Γ., Βασιλακοπούλου, Μ., Κούτσικος, Λ. και Σιγάλα, Ε. (2020), Οι αναπαραστάσεις των γυναικών πολιτικών και της έμφυλης βίας στα ΜΜΕ: Ανάλυση περιεχομένου σε εφημερίδες, ιστοσελίδες και τηλεοπτικούς σταθμούς, στο Σ. Κονιόρδος (επιμ.), Το πολιτικό φαινόμενο σε μετάβαση. Προκλήσεις για τη δημοκρατία, το κράτος και την κοινωνία - Επιλεγμένες εισηγήσεις, σσ. 759-780, Κόρινθος, Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Διεθνών Σχέσεων Πανεπιστημίου Πελοποννήσου.

Ξενόγλωσση βιβλιογραφία:

Borenstein, E. (2005), Stripping the nation bare: Russian pornography and the insistence on meaning, στο L. Sigel (επιμ.), *International exposure: Perspectives on modern European pornography 1800-2000, pp. 232-254*, New Jersey, Rutgers University Press.

Burke, C. and Mazzarella, S. R. (2008), "A slightly new shade of Lipstick": Gendered mediation in internet news stories, *Women's Studies in Communication, Vol. 31, No. 3, pp. 395-418.*

Coltrane, S. and Adams, M. (1997), Work–family imagery and gender stereotypes: Television and the reproduction of difference, *Journal of Vocational Behavior, Vol. 50, pp. 323-347.*

Elder, L. and Greene, S. (2007), The myth of 'security moms' and 'NASCAR dads': Parenthood, political stereotypes, and the 2004 election, *Social Science Quarterly, Vol. 88, pp.1-19*.

Glynn, C., Herbst, S., O'Keefe, G., Shapiro, R. and Lindeman, M. (2004), *Public opinion*, Westview Press.

Hall, S. (1997), The work of representation, στο S. Hall (επιμ.), *Representation: Cultural representations and signifying practices, pp. 13-64,* London, Sage.

Ibroscheva, E. and Stover, M. (2012), The Girls of Parliament: A historical analysis of the press coverage of female politicians in Bulgaria, στο K. Ross (επιμ), *The Handbook of gender, sex and media, pp. 35-52*, Malden, Wiley-Blackwell.

Judge, M. (2018), *Blackwashing homophobia: Violence and the politics of sexuality, gender, race,* Oxford, Routledge.

Kahneman, D. and Tversky, A. (1974), Judgment under Uncertainty: Heuristics and Biases, *Science, Vol. 185(4157), pp. 1124-1131.*

Meyers, M. (1996), *News coverage of violence against women: Engendering blame,* Thousand Oaks, Sage.

Rhode, D. (1997), Media images, feminist issues, στο M. Fineman and M. McCluskey, *Feminism, media, and the law*, pp. 8-21. New York: Oxford University Press.

Rodriguez, M. P. and Cucklanz, L. (2014), Gender dimension in media and communication studies: Main concepts and illustrations in mass mediated texts, *Anàlisi, Vol. 50, pp. 27-38.*

Ross, K. (2017), *Gender, politics, news: A game of three sides*, Malden, MA, WILEY Blackwell.

Shorter-Gooden, K. (2004), Multiple resistance strategies: How African American women cope with racism and sexism, *Journal of Black Psychology, Vol. 30, No. 3, pp.406-425.*

Simonton, D. K. (1996), Presidents' wives and First Ladies: On achieving eminence within a traditional gender role, *Sex Roles, Vol. 35, No. 5, pp. 309-336.*

Smith, C. (2007), *One for the girls: The pleasures and practices of reading women's porn,* Bristol, Intellect.

Η ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΚΡΙΣΗ ΚΑΙ Η ΚΑΤΑΡΡΕΥΣΗ ΤΟΥ ΠΑΡΑΔΟΣΙΑΚΟΥ ΔΙΚΟΜΜΑΤΙΣΜΟΥ

Δημήτρης Μιχάλης Τριτσετάκης

Μεταπτυχιακός φοιτητής, Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών.

Περίληψη

Η παρούσα έρευνα πραγματεύεται την κοινωνιολογική και πολιτική ανάλυση των επιπτώσεων της διεθνούς οικονομικής κρίσης της περιόδου 2008-2009 στην ελληνική πολιτική. Ιδιαίτερα δε θα ασχοληθούμε με τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της κατάρρευσης του παραδοσιακού δικομματισμού και τα αποτελέσματα που είχε η οικονομική κρίση στην πολιτική σκηνή της Ελλάδας. Πρώτα θα εξετάσουμε τη δομή και τα κύρια χαρακτηριστικά του ελληνικού πολιτικού συστήματος κατά την περίοδο 1974 έως 2009. Θα εξετάσουμε προσεκτικά και θα ερμηνεύσουμε τα αποτελέσματα των εκλογικών αναμετρήσεων από το 2004 έως και το 2019. Παράλληλα, θα εξετάσουμε την δομή και τα βασικά χαρακτηριστικά της ελληνικής οικονομίας και θα βασικούς οικονομικούς και κοινωνικούς δείκτες που αφορούν την ελληνική οικονομία την περίοδο πριν και κατά τη διάρκεια της κρίσης, προκειμένου να κατανοήσουμε τις βαθύτερες αλλαγές που συντελέστηκαν στην οικονομία κατά την περίοδο αυτή.

The Greek crisis and the collapse of the traditional bipartisanship

Dimitris Michalis Tritsetakis

Postgraduate student, Panteion University of Social and Political Sciences.

Abstract

The current paper discusses the sociological analysis of the outcome of the 2008-2009 international economic crisis in the Greek political stage. In particular, we will analyse the characteristics of the collapse of the traditional bipartisanship and the aftermath of the economic crisis in Greece's political scene. We will firs analyse the structure and main characteristics of the Greek political system between 1974 and 2009. We will examine and explain the outcome of each election from 2004 to 2015. We will also examine the structure and basic characteristics of the Greek economy and analyse the basic changes that took place during the economic crisis of 2008.

Εισαγωγή: Η μεταπολεμική Ελλάδα:

Η πολιτική ζωή της Ελλάδας μετά τον Δεύτερο Παγκόσμιο υπήρξε πολυτάραχη. Η πρώτη ουσιαστικά σταθερή κυβέρνηση αναδείχθηκε το 1953, όταν τις εθνικές εκλογές κέρδισε ο Ελληνικός Συναγερμός του Αλέξανδρου Παπάγου. Μετά τον θάνατο του Παπάγου, πρωθυπουργός της χώρας αναδεικνύεται ο Κωνσταντίνος Καραμανλής. Στόχος των κυβερνήσεων Καραμανλή είναι η ανοικοδόμηση της ελληνικής οικονομίας, ενώ μία σειρά δημοσίων έργων με στόχο την αποκατάσταση των ζημιών που έχουν υποστεί όλα τα είδη υποδομών βρίσκεται σε εξέλιξη (Χατζηβασιλείου 2015: 17-19). Η ελληνική οικονομία ανακάμπτει και αναπτύσσεται σημαντικά. Μετά τη νίκη του Γ. Παπανδρέου, η χώρα εισέρχεται σε ένα νέο κύκλο αστάθειας. Η νέα κυβέρνηση προχώρησε σε ριζικές μεταρρυθμίσεις, οι οποίες

προκάλεσαν αντιδράσεις. Μετά τα γεγονότα της λεγόμενης «αποστασίας», η κυβέρνηση διαλύθηκε και εκλογές προγραμματίσθηκαν για το καλοκαίρι του ίδιου έτους, οι οποίες όμως δεν διεξήχθησαν ποτέ. Τον Απρίλιο το 1967 ένα κίνημα κατώτερων αξιωματικών του στρατού κατέλαβε την εξουσία και εγκαθίδρυσε ένα δικτατορικό καθεστώς, το οποίο κατέρρευσε το 1974. Σύντομα, οι κινηματίες παρέδωσαν την εξουσία στους πολιτικούς αρχηγούς και ο Κωνσταντίνος Καραμανλής κλήθηκε να ηγηθεί της κατάστασης.

Μεταπολίτευση, εκσυγχρονισμός και δικομματισμός

Με την επιστροφή του, ο Κ. Καραμανλής συγκρότησε κυβέρνηση εθνικής ενότητας. Παράλληλα, ξεκίνησαν οι διαδικασίες για την αναθεώρηση του Συντάγματος. Τον Δεκέμβριο του 1974 με δημοψήφισμα καταργήθηκε η μοναρχία (Τασιοπούλου 2019) και λίγο αργότερα καταδικάσθηκαν οι πρωτεργάτες του πραξικοπήματος. Σε ένα γενικότερο κλίμα ανασφάλειας νομιμοποιήθηκε το ΚΚΕ και προκηρύχθηκαν εκλογές για το Νοέμβριο του ίδιου έτους. Το κόμμα του Κ. Καραμανλή, η Νέα Δημοκρατία, συγκέντρωσε 54% κερδίζοντας με διαφορά τις εκλογές (πηγή: Βουλή των Ελλήνων-Εκλογικά αποτελέσματα-επεξεργασία). Δεύτερο κόμμα αναδείχθηκε η Ένωση Κέντρου-Νέες Δυνάμεις και τρίτο το Πανελλήνιο Σοσιαλιστικό Κίνημα του Ανδρέα Παπανδρέου με 14%. Η κυβέρνηση ακολούθησε μία πολιτική καπιταλιστικού κρατισμού, με το κράτος να διαδραματίζει άμεσο ρόλο στην οικονομία (Πατρώνης 2015: 218).

Στις εκλογές του 1977 η ΝΔ κερδίζει με 42%, ενώ το ΠΑΣΟΚ –που γίνεται πλέον αξιωματική αντιπολίτευση- εμφανίζει μία αξιοσημείωτη δυναμική συγκεντρώνοντας 25% (Δενεζάκης 2015). Η άνοδος αυτή οφειλόταν τόσο στη διάσπαση της Ένωσης Κέντρου, όσο και στην μετακίνηση ψηφοφόρων της ΝΔ προς το ΠΑΣΟΚ, μετά και την επίτευξη της πολιτικής σταθερότητας. Το ΠΑΣΟΚ είχε καταφέρει να δημιουργήσει ένα ιδιαίτερο μείγμα εθνικισμού και σοσιαλισμού (Gallant 2017: 430).Υποσχέθηκε ένα μέσο δρόμο στην οικονομία στην εξωτερική πολιτική.

Έτσι, στις εκλογές του 1981 το ΠΑΣΟΚ κέρδισε τις εκλογές με 48% έναντι 36% την ΝΔ (πηγή: Βουλή των Ελλήνων-επεξεργασία) . Η νέα κυβέρνηση επιδόθηκε σε πολλές κοινωνικές και οικονομικές μεταρρυθμίσεις σε ολόκληρο το φάσμα του δημόσιου βίου (Παπούλιας 2019, Παπαστάθη 2015). Σε κάθε περίπτωση, η μεταρρύθμιση στους τομείς των οικονομικών είχαν ως αποτέλεσμα την υποτίμηση της δραχμής και την επιβολή ενός προγράμματος λιτότητας το 1985.

Η εξωτερική πολιτική ήταν πιο μετριοπαθής από ότι έδειχνε στην προεκλογική περίοδο, αλλά οδήγησε στην ψύχρανση των σχέσεων της χώρας με τις Η.Π.Α. Το 1988 ο πρωθυπουργός αρρωσταίνει και ξεσπούν σκάνδαλα οικονομικής διαφθοράς, με κυριότερο το σκάνδαλο Κοσκωτά (Galant 2017, Παπαστάθη 2015, Καρανικολή 2012). Στις εκλογές του 1985 το ΠΑΣΟΚ κερδίζει ξανά, με ποσοστό 45,8% προς 40,85% της Νέας Δημοκρατίας.

Το 1989 αλλάζει το εκλογικό σύστημα και έτσι η ΝΔ με 44% δεν καταφέρνει να σχηματίσει αυτοδυναμία μέσα στη Βουλή. Σε λίγους μήνες γίνονται πάλι εκλογές χωρίς σαφή νικητή και σχηματίζεται κυβέρνηση συνεργασίας, η οποία κατέρρευσε λίγο αργότερα (Αθανασοπούλου 2017: 24-25). Στις εκλογές του 1990 η ΝΔ κερδίζει ξανά με 47% έναντι 37% του ΠΑΣΟΚ και σχηματίζει τελικώς αυτοδύναμη κυβέρνηση (Πηγή: Βουλή των Ελλήνων-επεξεργασία). Επιτυγχάνεται αποκατάσταση των

σχέσεων με τις ΗΠΑ, αλλά η δημιουργία του κράτους των Σκοπίων δημιουργεί εντάσεις στην περιοχή. Παράλληλα, με την κατάρρευση του ανατολικού μπλοκ, δημιουργείτε ένα μεγάλο κύμα φυγής προς την Ελλάδα. Το μεγάλο δημόσιο χρέος απασχολεί την κυβέρνηση πράγμα που οδηγεί στην αύξηση της φορολογίας, το πάγωμα μισθών και συντάξεων και στην τελική ανάκαμψη της οικονομίας, αλλά και στη δημιουργία ενός κλίματος δυσφορίας (Gallant 2017: 450). Στις εκλογές του 1993 έρχεται ξανά στην εξουσία το ΠΑΣΟΚ κερδίζοντας με 47%, έναντι 39% της ΝΔ (Πηγή: Βουλή των Ελλήνων-επεξεργασία). Λόγω της διαρκώς επιδεινούμενης κατάστασης της υγείας του Α.Παπανδρέου, ο πρωθυπουργός αδυνατούσε προοδευτικά να ασκήσει τα καθήκοντα του. Συνέχισε την λιτότητα και επέβαλε ένα διαρκές εμπάργκο στην σημερινή Βόρεια Μακεδονία.

Η απορρύθμιση του συστήματος: από τις εκλογές του 1996 στις εκλογές του 2009

Λίγο αργότερα ανέλαβε την προεδρία του ΠΑΣΟΚ ο Κωνσταντίνος Σημίτης. Στις εκλογές του 1996 το κόμμα κερδίζει ξανά με 41,5% έναντι 38% της Νέας Δημοκρατίας (πηγή: Βουλή των Ελλήνων-επεξεργασία). Η διακυβέρνηση του σημαδεύεται από διαρθρωτικές μεταρρυθμίσεις στον τομέα της οικονομίας και συνδέεται με την είσοδο της χώρας στους μηχανισμούς της ευρωζώνης και την υιοθέτηση του ευρώ, ενώ η πολιτική του σταθεροποίησε γενικά τους μισθούς και τις τιμές των προϊόντων (Παπούλιας 2019:31-33). Στις εκλογές του 2000 το ΠΑΣΟΚ κερδίζει ξανά 43,8% έναντι 42,8% της ΝΔ (πηγή: Υπουργείο Εσωτερικών-επεξεργασία). Το 2004, την εξουσία πήρε ο Κ.Καραμανλής και η Ν.Δ. κέρδισε μία συμβολική νίκη στις εκλογές με ποσοστό 45,5% έναντι 40,5% του ΠΑΣΟΚ (Nezi 2012: 498).

Η πολιτική που ακολουθήθηκε από τη νέα κυβέρνηση δεν διέφερε σημαντικά από αυτή της προηγούμενης, καθώς το ΠΑΣΟΚ πλέον είχε έλθει πολύ πιο κοντά στον κεντρώο χώρο (Ζαφειρόπουλος 2017: 134-136). Στις εκλογές του 2007 η Νέα Δημοκρατία κερδίζει ξανά με ποσοστό 41,84% και δεύτερο κόμμα αναδεικνύεται το ΠΑΣΟΚ με 38,10% (πηγή: Υπουργείο Εσωτερικών-επεξεργασία). Στις εκλογές αυτές η αποευθυγράμμιση των ψηφοφόρων γίνεται εμφανής, με την πρώτη πεντακομματική βουλή εδώ και δεκαετίες. Κατά την περίοδο αυτή, ολοκληρώθηκαν μία σειρά δημοσίων έργων και προέκυψε μία σειρά σκανδάλων. Μετά την ήττα της ΝΔ στις Ευρωεκλογές του 2009, ο πρωθυπουργός ανακοίνωσε την παραίτηση της κυβέρνησης και προκηρύχθηκαν εκλογές. Οι εκλογές του 2009 ήταν οι τελευταίες εκλογές που τα δύο μεγάλα κόμματα εξουσίας κέρδισαν τις εκλογές. Το ΠΑΣΟΚ υπό τον Γ. Παπανδρέου συγκέντρωσε 43,92% ενώ η Νέα Δημοκρατία 33,47%. Ακόμα, το Κομουνιστικό Κόμμα Ελλάδας συγκέντρωσε 7,54%, ο Λαϊκός Ορθόδοξος Συναγερμός 5,63% και ο Συνασπισμός Ριζοσπαστικής Αριστεράς 4,60% (Kovras 2010: 293). Η κυβέρνηση κλήθηκε σύντομα να αντιμετωπίσει την κρίση χρέους που ξέσπασε λίγο αργότερα (Αιγαλιώτη 2020:10), ενώ η θητεία της γενικά έχει άρρηκτα συνδεθεί με την είσοδο της χώρας σε ένα μηχανισμό στήριξης που συγκροτήθηκε από το Διεθνές Νομισματικό Ταμείο, την Ευρωπαϊκή Ένωση και την Ευρωπαϊκή Κεντρική Τράπεζα.

Η περίοδος 2009-2012

Η κυβέρνηση δεσμεύθηκε να λάβει σκληρά μέτρα με στόχο την ριζική αναδιάρθρωση της ελληνικής οικονομίας και την μείωση των δημοσίων εξόδων. Ο αριθμός των δημοσίων υπαλλήλων μειώθηκε, ο κατώτατος μισθός μειώθηκε επίσης, οι συντάξεις και οι μισθοί περικόπηκαν, ενώ οι τιμές των βασικών προϊόντων διατροφής έμειναν ίδιες ή αυξήθηκαν, ενώ η κυβέρνηση προσπάθησε να διεξάγει διαρθρωτικές μεταρρυθμίσεις με σκοπό τον εκσυγχρονισμό του δημοσίου (Αιγαλιώτη 2020: 32-34). Άλλες μεταρρυθμίσεις έγιναν ακόμα στην αγορά εργασίας αποσκοπώντας στην ενίσχυση της. Στο πλαίσιο αυτό ξεκίνησαν μία σειρά διαδηλώσεων από τον Μάιο μέχρι και τον Νοέμβριο του 2011 εναντίον του μνημονίου συνεργασίας. Το Νοέμβριο του 2011 η Νέα Δημοκρατία, το ΠΑΣΟΚ και ο ΛΑΟΣ σύστησαν μία κυβέρνηση συνεργασίας και τον Φεβρουάριο του 2012 ψηφίσθηκε από την Βουλή ένα δεύτερο μνημόνιο (Αθανασοπούλου 2017: 32). Η κυβέρνηση έμεινε στην εξουσία μέχρι και τον Μάιο του ίδιου έτους, ενώ σύντομα προκηρύχθηκαν εκλογές.

Ένα σχόλιο

Παρατηρούμε πως κατά την περίοδο 1974 με 2012 δημιουργείται μία ιδιαίτερη κατάσταση στην οποία δύο μεγάλα κόμματα εξουσίας, το ΠΑΣΟΚ και η Νέα Δημοκρατία, εναλλάσσονται για πολλές δεκαετίες στην εξουσία του ελληνικού κράτους. Η ιδιαίτερη αυτή κατάσταση, ένας πλήρης δικομματισμός (Διαμαντόπουλος 2012, Heywood 2014), είναι ένα αρκετά συχνό φαινόμενο. Τα δύο μεγάλα κόμματα εξουσίας κινούνται και αντιτίθενται σε όλη τη διάρκεια της περιόδου στον οριζόντιο άξονα αριστεράς-δεξιάς, με την παράλληλη εμφάνιση άλλων αξόνων, κάθετων θα λέγαμε, οι οποίοι επηρεάζουν το εκλογικό αποτέλεσμα σε βάρος του ενός ή του άλλου. Παράδειγμα ενός τέτοιου, ευκαιριακού, άξονα, είναι το κύμα μετανάστευσης προς την Ελλάδα μετά την κατάρρευση του Ανατολικού Μπλοκ. Οι συγκυρίες αυτές, επεκτείνουν τον πολιτικό αγώνα και πολλές φορές επισκιάζουν τον κυρίως άξονα, με αποτέλεσμα την πλήρη ανακατανομή των πολιτικών δεδομένων.

Οι εκλογές του Μαΐου 2012

Στις εκλογές του Μάϊου η Νέα Δημοκρατία αναδείχθηκε πρώτο κόμμα με 18,85%. Δεύτερο κόμμα αναδείχθηκε ο Συνασπισμός Ριζοσπαστικής Αριστεράς με 16,78% και τρίτο κόμμα το ΠΑΣΟΚ με 13,18%. Ακολούθησαν οι Ανεξάρτητοι Έλληνες με 10,61%, το ΚΚΕ με 8,48%, η Χρυσή Αυγή με 6,97% και η Δημοκρατική Αριστερά με 6,11%. Παράλληλα, τα κόμματα που παρέμειναν εκτός Βουλής συγκέντρωναν αθροιστικά το 19,02% (Πηγή: Υπουργείο Εσωτερικών-επεξεργασία). Κανένα από τα τρία μεγάλα κόμματα δεν κατάφερε να σχηματίσει κυβέρνηση, οπότε και οι εκλογές επαναλήφθηκαν (Galant 2016: 466).

Οι εκλογές του Ιουνίου 2012

Στις εκλογές του Ιουνίου του 2012 η Νέα Δημοκρατία συγκέντρωσε το 29,66% και ο ΣΥΡΙΖΑ αναδείχθηκε για δεύτερη συνεχόμενη φορά αξιωματική αντιπολίτευση λαμβάνοντας 26,89%. Παράλληλα, το ΠΑΣΟΚ συγκέντρωσε 12,28%, οι Ανεξάρτητοι Έλληνες 7,51%, η Χρυσή Αυγή 6,97%, η Δημοκρατική Αριστερά 6,25% και το Κ.Κ.Ε. 4,5% (πηγή: Υπουργείο Εσωτερικών-επεξεργασία)

Οι κυβερνήσεις συνεργασίας ως τέλος του παραδοσιακού δικομματισμού

Οι εκλογές του Ιουνίου του 2012 είχαν ως αποτέλεσμα την ουσιαστική διάλυση του παραδοσιακού δικομματισμού. Από τον οριζόντιο άξονα αριστεράς δεξιάς, έμφαση πλέον προσδίδεται στο νέο άξονα μνημόνιο αντιμνημόνιο. Στη βάση του νέου αυτού άξονα τα δύο κόμματα του παραδοσιακά κόμματα εξουσίας διατηρούν μία σχεδόν παρόμοια στάση μετά τις εκλογές. Βασικός πυλώνας της νέας κυβέρνησης ήταν η Νέα Δημοκρατία ως πρώτο κόμμα. Συμμετείχαν ακόμα το ΠΑΣΟΚ και η Δημοκρατική Αριστερά. Οι δυνάμεις της συγκυβέρνησης μάχονταν συνεχώς εναντίον μιας λαϊκής, ριζοσπαστικής αντιπολίτευσης που κέρδιζε συνεχώς έδαφος (Λυμπερίου 2014: 83-84).

Η διάρκεια ζωής της συγκυβέρνησης συνδέθηκε στενά με την εφαρμογή των μέτρων που συμφωνήθηκαν στα δύο τελευταία μνημόνια συνεργασίας. Συνεχίσθηκε η προσπάθεια συρρίκνωσης του δημοσίου μέσω απολύσεων και η προσπάθεια πάταξης της φοροδιαφυγής (Αγαλιώτη 2020: 35). Επιβλήθηκαν νέοι φόροι με κυριότερο τον ενιαίο φόρο ακινήτων, ενώ αυξήθηκε και ο φόρος προστιθέμενης αξίας μαζί με εκείνους στα καύσιμα. Η ανεργία αυξανόταν σταθερά και χιλιάδες μικρές και μεσαίες επιχειρήσεις έκλεισαν. Παρόλα αυτά, κατά τους τελευταίους μήνες διακυβέρνησης της συγκυβέρνησης επήλθε μία σχετική οικονομική σταθερότητα με το ΑΕΠ να αυξάνεται κατά 0,35%, αν και το ποσοστό αυτό μπορεί να αποδοθεί στην υπέρμετρη φορολόγηση. Εν τέλει, η συνεργασία των δύο πρώην μεγάλων κομμάτων εξουσίας οδήγησε στην σύγκριση των πολιτικών πρακτικών τους και στην διάλυση του μέχρι τότε δικομματικού συστήματος (Τεπέρογλου και Τσατσάνης 2014: 58). Οι οικονομικές δυσκολίες που προέκυψαν από τα μέτρα που επιβλήθηκαν οδήγησαν στην καταρράκωση των δύο κομμάτων εξουσίας (Lewis-Beck και Nadeau 2012: 476).

Οι εκλογές του Ιανουαρίου 2015

Η Ελλάδα οδηγήθηκε στις εκλογές του Ιανουαρίου 2015 μετά από την αδυναμία της Βουλής να αναδείξει νέο Πρόεδρο της Δημοκρατίας (Αθανασοπούλου 2017: 35). Στις εκλογές αυτές ο ΣΥΡΙΖΑ κατάφερε να συγκεντρώσει το 36,34% των ψήφων με τη Νέα Δημοκρατία να αναδεικνύεται δεύτερο κόμμα με 27,81%. Τρίτο κόμμα αναδείχθηκε η Χρυσή Αυγή με 6,99% και ακολουθούσαν το με Ποτάμι 6,29%, το ΚΚΕ με 5,47%, οι Ανεξάρτητοι Έλληνες 4,75% και το ΠΑΣΟΚ 4,68% (Πηγή: Υπουργείο Εσωτερικών-επεξεργασία).

Κυβέρνηση και η διακυβέρνηση Τσίπρα

Η περίοδος της κυβέρνησης σημαδεύθηκε από μία προσπάθεια επανεκκίνησης της οικονομίας και εκδίωξης πολιτικών αντιπάλων από δημόσιες θέσεις κλειδιά, το οποίο έγινε μέσω αποκάλυψης διαφόρων οικονομικού τύπου σκανδάλων. Η πολιτική του κόμματος χαρακτηρίζεται γενικά από τη διεξαγωγή μιας οργανωμένης προσπάθειας εκδίωξης όλων των στοιχείων του παλαιού δικομματισμού και την εγκατάσταση νέων.

Σε διεθνές επίπεδο, η κυβέρνηση ξεκίνησε μία πορεία συνεχών διαπραγματεύσεων με τους μηχανισμούς της τρόικας, οι οποίες διήρκεσαν έως το καλοκαίρι του ίδιου έτους, η οποία δεν κατάληξε σε κάποια συμφέρουσα συμφωνία και ο πρωθυπουργός της χώρας ανήγγειλε τη διεξαγωγή δημοψηφίσματος στις 5 Ιουλίου το οποίο αφορούσε την αποδοχή ή όχι της προτεινόμενης τη δεδομένη εκείνη στιγμή συμφωνίας. Σύντομα, επιβλήθηκαν κεφαλαιακοί έλεγχοι (capital controls), για

την αποφυγή της πλήρους κατάρρευσης του τραπεζικού συστήματος (Πανοπούλου 2020: 50) ενώ τις προηγούμενες ημέρες η ελληνική πλευρά δεν κατάφερε να ανταποκριθεί στις υποχρεώσεις της. Σύντομα, το δημοψήφισμα πήρε τον χαρακτήρα αποχώρησης από την Ευρωπαϊκή Ένωση ή όχι. Το σύνολο των ευρωσκεπτικιστικών δυνάμεων επιθυμούσαν την απόρριψη της συμφωνίας, ενώ οι πολιτικές δυνάμεις με ευρωπαϊκό προσανατολισμό επιθυμούσαν την επικύρωση του. Η αξιωματική αντιπολίτευση συντάχθηκε με την επικύρωση της συμφωνίας, ενώ το κυβερνόν κόμμα προωθούσε την απόρριψη της. Η αντιπαράθεση των δύο πλευρών κυμαινόταν σε εξαιρετικά υψηλά επίπεδα Σε κάθε περίπτωση, το αποτέλεσμα του δημοψηφίσματος ήταν σαφές. Το «Όχι» (ακύρωση της συμφωνίας) έλαβε το 61,31% του συνόλου έναντι 38,9% του «Ναι» (επικύρωση της συμφωνίας) (πηγή: Υπουργείο Εσωτερικών-επεξεργασία).

Η διάσπαση του ΣΥΡΙΖΑ και οι εκλογές του Σεπτεμβρίου:

Με την απόρριψη της συμφωνίας που τέθηκε σε δημοψήφισμα, η κυβέρνηση συνέχισε τις διαπραγματεύσεις με σκοπό την επίτευξη κάποιας καλύτερης. Η συμφωνία αυτή ήρθε τους επόμενους μήνες και κατατέθηκε αμέσως προς ψήφιση στη Βουλή. Κάποια από τα μέλη της κοινοβουλευτικής ομάδας του ΣΥΡΙΖΑ εξέφρασαν έμπρακτα την δυσαρέσκεια τους και αποσχίσθηκαν de facto από το κόμμα, διατηρώντας τις βουλευτικές τους έδρες και υποστηρίζοντας πως θα στήριζαν την κυβέρνηση (Matakos, 2016: 174) Ο πρωθυπουργός όμως θεώρησε πως η κυβέρνηση είχε πλέον χάσει την υποστήριξη της Βουλής και ζήτησε από τον Πρόεδρο της Δημοκρατίας να διαλύσει τη Βουλή και να προκηρυχθούν εκλογές, όπως και έγινε.

Την ίδια στιγμή, τα περισσότερα κόμματα της αντιπολίτευσης βρίσκονταν σε μεταβατική φάση. Η ΝΔ ήταν ήδη σε περίοδο δρομολόγησης εσωκομματικών εκλογών, το ΠΑΣΟΚ βρισκόταν από καιρό σε διαδικασία διαπραγματεύσεων με την ΔΗΜΑΡ για τη δημιουργία κοινού ψηφοδελτίου, ενώ οι 25 βουλευτές του ΣΥΡΙΖΑ που αποχώρησαν ίδρυσαν ένα νέο κόμμα, τη Λαϊκή Ενότητα, υπό τη σημαία της οποίας κατέβηκαν πολλά ακόμα στελέχη διαφόρων βαθμίδων και καθηκόντων από τον κομματικό οργανισμό του ΣΥΡΙΖΑ. Αντίθετα, το κόμμα βρισκόταν την στιγμή εκείνη στο απόγειο της δύναμης του. Εν κατακλείδι, το αποτέλεσμα των εκλογών ήταν σχεδόν προκαθορισμένο, καθώς ήταν και η καλύτερη δυνατή συγκυρία για το κυβερνών κόμμα.

Υπό τις συνθήκες αυτές, ο ΣΥΡΙΖΑ κατάφερε να συγκεντρώσει 35,46% και να αναδειχθεί πρώτο κόμμα, με δεύτερη τη Νέα Δημοκρατία με 28,5%. Τρίτο κόμμα αναδείχθηκε η Χρυσή Αυγή με 6,99% και ακολούθησαν η Δημοκρατική Συμπαράταξη (εκλογικός συνασπισμός ΠΑΣΟΚ και Δημοκρατικής Αριστεράς) με 6,28%, το ΚΚΕ με 5,55%, το Ποτάμι με 4,09%.,Ανεξάρτητοι Έλληνες με 3,69% και την Ένωση Κεντρώων με 3,43% (πηγή: Υπουργείο Εσωτερικών-επεξεργασία).

Η ελληνική οικονομία στην αυγή της κρίσης: δομή και σύνθεση

Μελετώντας τα αποτελέσματα της οικονομικής κρίσης στην πολιτική σκηνή της Ελλάδας, στο τελευταίο αυτό μέρος θα ασχοληθούμε με την αποτύπωση της στην οικονομία. Στις δεκαετίες που προηγήθηκαν της κρίσης του 2008, η ελληνική οικονομία ακολούθησε μία μακρά διαδρομή ανόδου, αλλά και στασιμότητας. Από την δεκαετία του 1960 και μέχρι τη δεκαετία του 1980 το ελληνικό ΑΕΠ διπλασιάζεται σχεδόν ανά πενταετία. Το 1960 το συνολικό ΑΕΠ της χώρας ήταν 4,335

δισεκατομμύρια δολάρια, ποσό το οποίο ανεβαίνει στα 7, 689 δισεκατομμύρια δολάρια το 1965, 13,139 δισεκατομμύρια το 1970 (πηγή: World Bank). Το 1975 έφτασε τα 28,525 δισεκατομμύρια και το 1980 έφτασε τα 56,829 δισεκατομμύρια. Στα μέσα της δεκαετίας του 1980, έφτασε τα 47,820 δισεκατομμύρια, αναγκάζοντας την κυβέρνηση Παπανδρέου να επιβάλει μέτρα λιτότητας. Το 1990 εμφανίζεται γιά ακόμα μία φορά σε σχέση με την προηγούμενη πενταετία, φτάνοντας τα 97,891 δισεκατομμύρια δολάρια, ενώ το 1995 φτάνει τα 136,878 δισεκατομμύρια.

Την περίοδο μέχρι το 2000, παρατηρούμε μία μικρή μείωση στα 130,133 δισεκατομμύρια δολάρια. Μετά την είσοδο τη Ελλάδας στην ευρωζώνη το 2001 λαμβάνει χώρα μία θεαματική αύξηση και το ΑΕΠ της χώρας φτάνει τα 247,783 δισεκατομμύρια το 2005 και τα 354,460 δισεκατομμύρια δολάρια το 2008 (πηγή: World Bank). Παράλληλα όμως με την βελτίωση των υπόλοιπων οικονομικών μεγεθών, το ελληνικό δημόσιο χρέος αυξάνεται από το 22,577 % του ΑΕΠ το 1980 αυξάνεται στο 100,51% το 1993. Το 2000 αυξήθηκε σε 103,442% και μέχρι το 2008 αυξήθηκε στο 110,721%. Κατά τη διάρκεια της κρίσης το δημόσιο χρέος συνέχισε να αυξάνεται φτάνοντας το 142,757% γιά το 2010 και το 2011 εκτοξεύθηκε στο 165,559%.

Ως προς τη δομική διάρθρωση της ελληνικής οικονομίας πρέπει να επισημάνουμε ορισμένα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της. Ένα από τα βασικά δομικά στοιχεία του συστήματος, η ελληνική αστική τάξη, ιστορικά ασχολείται κυρίως με εμποροδιαμεσολαβητικές δραστηριότητες σε αντίθεση προς το αγγλικό μοντέλο επιβολής της βιομηχανίας επί του εμπορικού κεφαλαίου (Λύτρας 2019: 10). Λόγω της μικρής εσωτερικής αγοράς και της σχετικά ασταθούς εσωτερικής πολιτικής κατάστασης, το μεγαλύτερο μέρος της ελληνικής αστικής τάξης δεν ασχολήθηκε συστηματικά με τη βιομηχανική παραγωγή. Η απουσία μεγάλων εργοστασίων είχε σαν αποτέλεσμα την μικρή προσφορά θέσεων απασχόλησης σε δομές με μεγάλο αριθμό εργαζομένων.

Την απουσία μεγάλης και σταθερής προσφοράς απασχόλησης καλύπτει ένα σύνολο μικρών επιχειρήσεων, που αναπτύσσουν τις δραστηριότητες τους στον τριτογενή, τον δευτερογενή και τον πρωτογενή τομέα και που απασχολούν μικρό αριθμό εργαζομένων η κάθε μία (Λύτρας 2019: 11-12). Παράλληλα με τις μικρές και μεσαίες αυτές επιχειρήσεις λειτουργεί και ένα μεγάλος αριθμός αυτοαπασχολουμένων που αναπτύσσουν τις δραστηριότητες του επίσης στη βιομηχανία, το εμπόριο και τη βιοτεχνία. Η λειτουργία τους παλαιότερα υποβοηθούταν από ένα μεγάλο αριθμό συμβοηθούντων μελών προερχόμενων από τα μέλη της οικογένειας, ο αριθμός των οποίων προοδευτικά μειώνεται. Ακόμα, στην ελληνική αγροτική παραγωγή κυρίαρχο είναι το μοντέλο της μικρής, οικογενειακής αγροτικής εκμετάλλευσης, ενώ παρατηρούμε πως απόφοιτοι των ελληνικών πανεπιστημίων εργάζονται σε μεγάλο βαθμό ως αυτοαπασχολούμενοι (Λύτρας 2019: 14).

Μεγάλο μέρος του εργατικού δυναμικού απασχολείται στο ελληνικό δημόσιο. Το 2008 η απασχόληση στο δημόσιο αυξήθηκε σε σχέση με το 2000 από 19,3% σε 20,7%. Αξίζει βέβαια να σημειώσουμε πως η δημόσια απασχόληση δεν είναι κατά πολύ διαφορετική ποσοτικά σε σχέση με άλλες χώρες της ΕΕ. Ενδεικτικά, άλλες χώρες της Ένωσης όπως η Νορβηγία, η Δανία, η Γαλλία, η Φινλανδία και η Ολλανδία διέθεταν ένα ποσοστό απασχόλησης πάνω από 20% καθ΄ όλη την οκταετία, με ελαφρά τάση μείωσης κατά τα χρόνια που προηγούνται της κρίσης. Παράλληλα, η

συμβολή του πρωτογενή τομέα στο ΑΕΠ προοδευτικά μειώνεται από τα μέσα της δεκαετίας του 1990, αντιπροσωπεύοντας το 2009 το 3,14 του ΑΕΠ. Αντίθετα, οι υπηρεσίες αναπτύσσονται συνεχώς και από 70% του ΑΕΠ το 1995 φτάνει το 79,74% το 2009. Παράλληλη τροχιά ακολουθεί και η βιομηχανία μέχρι και το 2003-2004. Από το 21,56% της συμμετοχής της στο ΑΕΠ, η συμμετοχή φτάνει το 2003 στο 22,87% και το 2004 στο 22,55% (Πηγή: World Bank).

Η οικονομική κρίση που ξέσπασε το 2008 και η κρατική παρέμβαση με στόχο την σταθεροποίηση της οικονομίας επηρέασαν τα βασικά δομικά στοιχεία της ελληνικής οικονομίας. Καταρχάς, το ελληνικό ΑΕΠ συρρικνώνεται από τα 330 δισεκατομμύρια δολάρια το 2009 στα 299, 361 δισεκατομμύρια το 2010, στα 287,797 το 2011, και στα 245,670 δισεκατομμύρια το 2012. Η καθοδική πορεία συνεχίζεται και μετά τις εκλογές του 2012, με τον συνολικό ΑΕΠ να πέφτει στα 239,826 δισεκατομμύρια δολάρια το 2013, ενώ σταθεροποιείται σχετικά το 2014 στα 237 δισεκατομμύρια δολάρια γιά να σημειώσει το ιστορικό χαμηλό των 195,5 δισεκατομμυρίων το 2015 (Πηγή: World Bank).

Στις αρχές της δεκαετίας του 1990, το ποσοστό των μισθωτών κυμαινόταν στο 53%, αρκετά αυξημένο σε σύγκριση με προηγούμενες δεκαετίες και με δυναμική περαιτέρω επέκτασης (Λύτρας, 2007: 40), το ποσοστό των αυτοαπασχολουμένων βρισκόταν κοντά στο 29% και εκείνο των εργοδοτών βρισκόταν στο 6%. Το ποσοστό των συμβοηθούντων μελών της οικογένειας βρισκόταν στο 12%. Το 2008 η εικόνα είναι σχετικά διαφορετική. Το ποσοστό των μισθωτών φτάνει το 65%, εκείνο των αυτοαπασχολουμένων και των εργοδοτών αγγίζουν το 21% και 8% αντίστοιχα, ενώ το ποσοστό των συμβοηθούντων μελών περιορίζεται στο 6% (πηγή: International Labour Organization). Σε απόλυτους αριθμούς, το 2008 από το σύνολο του εργατικού δυναμικού, 3 εκατομμύρια άτομα εργάζονταν ως μισθωτοί, 1 εκατομμύριο ως αυτοαπασχολούμενοι, ενώ υπήρχαν και σχεδόν 400.000 εργοδότες μαζί με 300.000 συμβοηθούντα μέλη της οικογένειας. Μετά το ξέσπασμα της οικονομικής κρίσης το 2008, η εικόνα αυτή αλλάζει. Τα συμβοηθούντα μέλη περιορίζονται κάτω από 100.000 άτομα (4% του συνόλου) μέχρι το 2015, οι αυτοαπασχολούμενοι μειώνονται σε 800.000 (24%) , οι εργοδότες σε 200.000 (7%) και οι μισθωτοί σε 2,3 εκατομμύρια (65% του συνόλου) (πηγή: International Labour Organization). Παρατηρούμε λοιπόν πως παρά το ότι η ίδια η δομή της εργασίας δεν άλλαξε ριζικά, υπήρξαν ζυμώσεις, με κυριότερη την ουσιαστική εξαφάνιση των συμβοηθούντων μελών. Σε κάθε περίπτωση, κυριότερο πρόβλημα της ελληνικής οικονομίας όπως γίνεται αντιληπτό από την ανάλυση σε απόλυτους αριθμούς είναι η ανεργία. Διαχρονικά η ανεργία στην Ελλάδα κινούταν σε επίπεδα γενικά συγκρίσιμα με εκείνα των υπόλοιπων ευρωπαϊκών κρατών. Το 1985 η ανεργία στην Ελλάδα φτάνει το 7,8%, το 1995 το 10% και το 2005 το 9,6% (πηγή: International Labour Organization)

Συμπεράσματα

Οι επιπτώσεις της κακής διαχείρισης της κρίσης

Οι αλλαγές που τελέστηκαν στην ελληνική οικονομία ήταν μεγάλες. Η αλλαγή της δομής, παρά το ότι δεν ήταν κοσμογονική, ήταν σε κάθε περίπτωση σημαντική. Σε συνδυασμό με την σημαντική αύξηση της ανεργίας και την οικονομική επισφάλεια, μπορούμε να ερμηνεύσουμε τις αλλαγές που συντελέστηκαν στην ελληνική πολιτική σκηνή υπό το πρίσμα της οικονομικής ψήφου. Με άλλα λόγια, μπορούμε, εκτός των άλλων, να πούμε πως ο κατακερματισμός των πολιτικών δυνάμεων που τελέστηκε το

2012 οφείλεται εν μέρη στην απόδοση των ευθυνών στο κυβερνών κόμμα από πλευράς των ψηφοφόρων, στη βάση της «υπόθεσης ευθύνης» (Lewis-Bech and Paldam 2000: 114-115) .

Η άνοδος του ΣΥΡΙΖΑ και η πτώση του ΠΑΣΟΚ

Όπως παρατηρούμε, μετά τις εκλογές του 2012 και μέχρι τις εκλογές του 2015 το ΠΑΣΟΚ χάνει πλήρως τη δυναμική του και ο ΣΥΡΙΖΑ κερδίζει προοδευτικά έδαφος. Μπορούμε να διακρίνουμε τουλάχιστον δύο κύριους παράγοντες που συντέλεσαν στην εκλογική νίκη του ΣΥΡΙΖΑ. Πρώτος είναι ο ευκαιριακός παράγοντας. Όπως βλέπουμε από τις εκλογές του 2000 και μετά γίνεται εμφανής μία τάση αποευθυγράμμισης. Τα δύο μεγάλα κόμματα, το ΠΑΣΟΚ και η ΝΔ, προοδευτικά χάνουν μέρος της εκλογικής τους δύναμης. Αυτή η τάση εκφράζεται με διαρκώς μειούμενα ποσοστά, αλλά και την παράλληλη είσοδο στη Βουλή άλλων κομμάτων. Το δικομματικό σύστημα της περιόδου 1974-2012 κάποια στιγμή θα ερχόταν στο τέλος του, αλλά όχι τόσο σύντομα. Η οικονομική κρίση και η εφαρμογή των μνημονίων ήταν ο καταλύτης ο οποίος αποσάρθρωσε τον παραδοσιακό δικομματισμό και οι αποτελεσματικές πολιτικές πρακτικές –κάποιες από τις οποίες λαϊκίστικές- επέτρεψαν στον ΣΥΡΙΖΑ να αναβαθμίσει τη θέση του. Τέλος, θα πρέπει να αναδείξουμε ένα γεγονός το οποίο δεν έχει λάβει την απαραίτητη προσοχή. Με την δημιουργία της κυβέρνησης Παπαδήμου το 2011 ο ΣΥΡΙΖΑ αναβαθμίσθηκε αυτοστιγμεί σε de facto αξιωματική αντιπολίτευση. Με την ψήφιση του δευτέρου μνημονίου, βλέπουμε μία μαζική μετακίνηση ψηφοφόρων αλλά και στελεχών όλων των βαθμίδων από το ΠΑΣΟΚ προς τον ΣΥΡΙΖΑ (Κεχαγιά 2019, vouliwatch). Υποθέτουμε λοιπόν πως αφού εκ των πραγμάτων στην Βουλή υπήρχαν τρεις πολιτικές δυνάμεις, η κυβέρνηση συνεργασίας ΠΑΣΟΚ-ΝΔ-ΛΑΟΣ, ο ΣΥΡΙΖΑ και το ΚΚΕ, οι κυβερνητικοί βουλευτές που διαγράφηκαν ή δεν συμφωνούσαν με την κομματική γραμμή ήταν πολύ πιο εύκολο να μετακινηθούν προς τον ΣΥΡΙΖΑ, παρά προς το ΚΚΕ. Σε κάθε περίπτωση, η περαιτέρω έρευνα θα μπορούσε να καταδείξει την αλήθεια ή όχι της υπόθεσης, αλλά και των υπόλοιπων μεταβλητών που συνέβαλαν στην εκλογική νίκη του Σύριζα. Δεν πρέπει, ακόμα, να αποκλείουμε και την πιθανότητα ύπαρξης μίας βεμπεριανού τύπου χαρισματικής εξουσίας, αν κάτι τέτοιο είναι εκτός της θεματικής της παρούσας έρευνας.

Από την άλλη πλευρά, οι μεταβλητές που συντέλεσαν στην άνοδο του Σύριζα είναι εν πολλοίς παρόμοιες με εκείνες που συντέλεσαν στην πτώση του ΠΑΣΟΚ. Τα δύο μνημόνια υπογράφηκαν σε μία περίοδο που στην συλλογική συνείδηση, την ευθύνη της διακυβέρνησης είχε το ΠΑΣΟΚ. Η συγκυβερνήσεις με την ΝΔ, τη Δημάρ και τον Λάος υποθέτουμε πως εκλήφθησαν ως μεταστροφή, ενώ και η προσπάθεια του κόμματος να εφαρμόσει τα μνημόνια συνεργασίας οδήγησαν στην αποστροφή των ψηφοφόρων, μιας και τα μέτρα αυτά ήταν εξαιρετικά αντιλαϊκά. Παράλληλα, στελέχη του ΠΑΣΟΚ μετακινήθηκαν κατά δεκάδες στους μηχανισμούς του ΣΥΡΙΖΑ μετά την ψήφιση των μνημονίων, όπως αναφέραμε παραπάνω. Οι οργανωτικές, λειτουργικές και πολιτικές δυνατότητες του ΠΑΣΟΚ μεταφέρθηκαν στον ΣΥΡΙΖΑ, πράγμα το οποίο ενίσχυσε τον τελευταίο και επιβράδυνε το πρώτο.

Η Νέα Δημοκρατία και η ελληνική δεξιά

Η περίπτωση της Νέας Δημοκρατίας είναι αρκετά διαφορετική. Από τις εκλογές του 2007 έως και εκείνες του 2015 διάφορα δεξιά κόμματα ασκούσαν ευθέως πίεση στη ΝΔ και ανταγωνίζονταν για την κατάκτηση της πρωτοκαθεδρίας στον δεξιό πυλώνα

του δικομματισμού. Παρόλα αυτά, η ΝΔ κατάφερε να επιβιώσει και να κυριαρχήσει στον χώρο της πολιτικής δεξιάς, με σχετικά μικρές απώλειες. Πιθανόν αυτό να οφείλεται στην σημαντική συσπείρωση που παρουσιάζει παραδοσιακά η ελληνική δεξιά, αλλά και στο γεγονός ότι η ΝΔ δεν κατείχε παρά ένα μικρό αριθμό Υπουργείων στην πρώτη κυβέρνηση συνεργασίας, γεγονός το οποίο διευκόλυνε την πολιτική επιβίωση του κόμματος το 2012. Σε κάθε περίπτωση, θεωρούμε πως η μελέτη της περίπτωσης αυτής δύναται να αποτελέσει θέμα μιας ξεχωριστής έρευνας.

Γενική αποστροφή προς το πολιτικό προσωπικό και το πολιτικό σύστημα

Μία από τις εντονότερες και εμφανέστερες επιπτώσεις της οικονομική κρίσης την ελληνική πολιτική σκηνή είναι το γενικευμένο κλίμα αποστροφής που δημιουργήθηκε ενάντια στο πολιτικό προσωπικό της χώρας και τους κομματικούς σχηματισμούς. Επίσης, η συμμετοχή στην εκλογική διαδικασία μειώνεται προοδευτικά. Από 75% του 2007, στο 70% του 2009, το 65 και το 62% στις πρώτες και τις δεύτερες εκλογές του 2012 και στο 56% το 2015. Συμπληρωτικά, την ίδια εποχή ο αριθμός των άκυρων ή λευκών ψήφων στις εκλογές αυξάνεται σημαντικά. Τέλος, η αύξηση του ποσοστού που λαμβάνουν τα κόμματα εκτός Βουλής αυξάνεται διαχρονικά επίσης.

Κοινωνική Δημογραφία και γεωγραφία των εκλογικών αποτελεσμάτων

Εξαιρετικό ενδιαφέρον παρουσιάζει η διαχρονική γεωγραφική αποτύπωση των εκλογικών αποτελεσμάτων, κάτι το οποίο θα μπορούσε δυνητικά να αποτελέσει πρόσφορο έδαφος περαιτέρω έρευνας. Ενδεικτικά, στις εκλογές του 2009 και τις εκλογές του 2015 όπου η Νέα Δημοκρατία έχασε ή ακόμα και στις εκλογές του 2012 όπου η εκλογική βάση ήταν κατακερματισμένη, το κόμμα διατήρησε την πρωτιά το σε 6 εκλογικές περιφέρειες (Σερρών, Μαγνησίας, Λακωνίας, Αργολίδας, Καστοριάς και Κατερίνης). Το ίδιο φαινόμενο παρατηρούμε και στις περιπτώσεις του ΠΑΣΟΚ και του ΣΥΡΙΖΑ, που τα κόμματα αυτά διαθέτουν συγκεκριμένες περιφέρειες που παραδοσιακά συγκεντρώνουν το συγκριτικά μεγαλύτερο ποσοστό. Θεωρούμε πως η αποτύπωση αυτή είναι η απόδειξη της ύπαρξης βαθύτερων ιδεολογικών, πολιτικών, οικονομικών και κοινωνικών σχέσεων και πιθανές μελέτες περίπτωσης θα μπορούσαν να αναδείξουν ενδιαφέροντα αποτελέσματα για τον ιδιαίτερο τρόπο διεξαγωγής εκλογικών εκστρατειών.

Αναφορές

Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία

Αθανασοπούλου, Κ. (2017), *Οι κυβερνήσεις συνεργασίας από την Μεταπολίτευση και μετά, διαμόρφωση πολιτικής κουλτούρας*, Κόρινθος, Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου, διπλωματική εργασία.

Αιγαλιώτη, Κ. (2020), *Μεταρρυθμίσεις στην ελληνική δημόσια διοίκηση κατά την περίοδο της κρίσης*, Hephaestus Repository, Πανεπιστήμιο Νεάπολις Πάφου, διπλωματική εργασία. Διαθέσιμο στο : https://hephaestus.nup.ac.cy/handle/11728/11576

Διαμαντόπουλος, Θ (2012), *Το πολιτικό σύστημα των ΗΠΑ, ένας ιδιόρρυθμος δικομματισμός*, Αθήνα, Πατάκης.

Galant, T.W. (2017), *Νεότερη Ελλάδα: από τον πόλεμο της ανεξαρτησίας μέχρι τις μερες μας*, Αθήνα, Πεδίο.

Ζαφειρόπουλος, Κ. (2001), *Για το κομματικό σύστημα στη Μεταπολίτευση: Κριτικό σημείωμα*, Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης, No. 18., σσ. 129-138.

Heywood, A. (2014), *Εισαγωγή στην Πολιτική*, Αθήνα, Επίκεντρο

Καρανικολή, Μ. (2012), Εταιρείες Εισηγμένες στο Χρηματιστήριο Αξιών Αθηνών τη δεκαετία 1990-2000, Ηράκλειο, Ανώτατο Τεχνολογικό Εκπαιδευτικό Ίδρυμα Κρήτης, διπλωματική εργασία. Διαθέσιμο στο : https://apothesis.lib.teicrete.gr/handle/11713/6224

Λυμπερίου, Α. (2014), Η διακύμανση της εκλογικής επιρροής της Νέας Δημοκρατίας στις εθνικές εκλογές του 2000, 2004, 2007, 2009, 2012 και η πτώση του ΠΑΣΟΚ, Οι παράγοντες, τα γεγονότα και οι λόγοι, Κόρινθος, Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου, διπλωματική εργασία. Διαθέσιμο στο : https://amitos.library.uop.gr/xmlui/handle/123456789/2216

Λύτρας, Α.Ν. (2019), Κριτικά δοκίμια παρεμβάσεις στην ελληνική κοινωνιολογία: Η ελληνική κοινωνιολογία στον 21ο αιώνα, κείμενα για την κρίση και την απασχόληση, Αθήνα, Πάνδημος. Διαθέσιμο στο : http://pandemos.panteion.gr/index.php?op=record&lang=el&pid= iid:18934

Λύτρας, Α.Ν. (2007), *Αναλύσεις περί κοινωνικής δομής, κοινωνική οργάνωση και πολιτική στον εικοστό πρώτο αιώνα*, Αθήνα, Παπαζήσης

Πανοπούλου, Γ. (2020), Τα διδάγματα από τις πτωχεύσεις του ελληνικού κράτους, Τρίπολη, Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου, διπλωματική εργασία. Διαθέσιμο στο : https://amitos.library.uop.gr/xmlui/handle/123456789/5527

Παπαστάθη, Σ. (2015), Η κυβερνητική πολιτική του ΠΑΣΟΚ 1981-89: Όψεις της διοικητικής μεταρρύθμισης που δεν έγινε, Κόρινθος, Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου, διπλωματική εργασία. Διαθέσιμο στο : https://amitos.library.uop.gr/xmlui/handle/123456789/2581

Παπούλιας, Γ. (2019), Η διακυβέρνηση του ΠΑΣΟΚ (1981-2004) και η κρίση χρέους, Αθήνα, Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών, διπλωματική εργασία. Διαθέσιμο στο : http://pandemos.panteion.gr/index.php?op=record&pid= iid:19004&lang=

Πατρώνης, Β. (2015), Ελληνική οικονομική ιστορία, οικονομία, κοινωνία και κράτος στην Ελλάδα (18ος-20ος αιώνας), Αθήνα, Σύνδεσμος Ελληνικών Ακαδημαϊκών Βιβλιοθηκών. Διαθέσιμο στο : http://hdl.handle.net/11419/1700

Τεπέρογλου, Ε. και Τσατσάνης, Μ. (2014), Η Επίσπευση ενός Αργού Θανάτου. Κομματικές Ταυτίσεις και το Τέλος του Δικομματισμού, στο Γ. Βούλγαρης και Η. Νικολακόπουλος (επιμ.), *2012: ο διπλός εκλογικός σεισμός*, Αθήνα, Θεμέλιο, σσ. 33-60.

Χατζηβασιλείου, Ε. (2015), Ο Ψυχρός Πόλεμος ως κρίση εκσυγχρονισμού: υπέρβαση κρίσεων και ελληνική εμπειρία, στο Κ. Μπότσιου και Γ. Σακκάς (επιμ.), *Η Ελλάδα, η Δύση και η Μεσόγειος 1954-1962, νέες ερευνητικές προσεγγίσεις*, Θεσσαλονίκη, Πανεπιστήμιο Μακεδονίας, σσ.17-34

Ξενόγλωσση βιβλιογραφία:

Dalton, R.S. (2016), Stability and change in party issue positions: The 2009 and 2014 European elections, Electoral Studies, No 44, pp. 525-534.

Kovras, I. (2010), The parliamentary election in Greece, October 2009, Electoral Studies, No 29, pp. 276-279.

Lewis-Bech, M.S. and Paldam, M. (2000), Economic voting: an introduction, Electoral Studies, No. 19, pp. 113-121.

Lewis-Beck, M.S. and Nadeau R. (2012), PIGS or not? Economic voting in Southern Europe, Electoral Studies, Vol. 31, No.3, pp. 427-477.

Matakos, K. (2016), Election note: The September 20, 1015 parliamentary election in Greece, Electoral Studies, Vol. 43, pp. 169-209.

Nezi, R. (2012), Economic voting under the economic crisis: Evidence from Greece, Electoral Studies, Vol. 31, No. 3, pp. 498-505.

Διαδικτυακές πηγές

Δενεζάκης, Α. (2015, Σεπτέμβριος 18), Οι 16 βουλευτικές εκλογές από το 1974 ως σήμερα, Ημερόδρομος, https://www.imerodromos.gr/ekloges-1974-shmera/

International Labour Organization (Data Finder - World Employment and Social Outlook (ilo.org)

Κεχαγιά, Β. (Δεκέμβριος, 12, 2019), Ποιές είναι οι 120 προσωπικότητες που στηρίζουν την ανασυγκρότηση του ΣΥΡΙΖΑ, Έθνος, https://www.ethnos.gr/politiki/75774_poies-einai-oi-120-prosopikotites-poy-stirizoyn-tin-anasygkrotisi-toy-syriza-lista

Συντακτική ομάδα Vouliwatch, (Αύγουστος, 1, 2018), Οι μετακινήσεις των Βουλευτών/τριών προ και μετά κρίσης, vouliwatch, https://vouliwatch.gr/news/article/oi-metakiniseis-ton-voyleyton-rion-pro-krisis-kai-meta-krisis

Τασιοπούλου, Κ. (2019), Το δημοψήφισμα για το πολιτειακό- 8 Δεκεμβρίου 1974, ert.gr, ανακτήθηκε: https://www.ert.gr/ert-arxeio/to-dimopsifisma-toy-1974-gia-to-politeiako-zitima/

Υπουργείο Εσωτερικών: Αποτελέσματα Εκλογών:

2009: https://ekloges-prev.singularlogic.eu/v2009/pages/index.html

Μάιος 2012: https://ekloges-prev.singularlogic.eu/v2012a/public/index.html#{%22cls%22:%22main%22,%22params%22:{}}

Ιούνιος 2012: http://ekloges-prev.singularlogic.eu/v2012b/public/#{%22cls%22:%22main%22,%22params%22:{}}

Ιανουάριος 2015: http://ekloges-prev.singularlogic.eu/v2015a/v/public/index.html#{%22cls%22:%22main%22,%22params%22:{}}

Σεπτέμβριος 2015: http://ekloges-prev.singularlogic.eu/v2015b/v/public/index.html#{%22cls%22:%22main%22,%22params%22:{}}

World Bank: Greece https://data.worldbank.org/country/Greece

ΣΩΜΑΤΙΚΟΙ ΚΑΙ ΒΙΩΜΑΤΙΚΟΙ (ΑΠ)ΕΓΚΛΕΙΣΜΟΙ ΤΟΥ ΥΠΟΚΕΙΜΕΝΟΥ: Η ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ ΣΥΡΙΩΝ ΠΡΟΣΦΥΓΩΝ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

Ιωάννα Τσίγκανου,[α] Αναστασία Χαλκιά,[β] Μάρθα Λεμπέση[γ]

[α] Διευθύντρια Ερευνών, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών
[β] Κοινωνιολόγος, Διδάσκουσα, Δι-ιδρυματικό ΠΜΣ "Media and Refugee/ Migration Flows", NKUA/UAegean
[γ] Κοινωνική Ερευνήτρια, ΜΔΕ Εγκληματολογίας, Διευθύντρια του Κέντρου Μελέτης του Εγκλήματος

Περίληψη

Με την εισήγησή μας επιθυμούμε να συμβάλλουμε στον προβληματισμό γύρω από τη σχέση βιώματος και γυναικείου σώματος στη βάση δεδομένων από πρόσφατη ποιοτική έρευνα την οποία εκπονούμε σε πληθυσμό γυναικών προσφύγων από τη Συρία. Τα δεδομένα μας βοηθούν να κατανοήσουμε τους μηχανισμούς με τους οποίους το βίωμα όχι μόνο εγκιβωτίζεται στο σώμα αλλά και αναδύεται αξιοποιώντας εκφραστικά (expressive), εργαλειακά (instrumental) και συμβολικά (symbolic) μέσα. Μας βοηθούν επίσης να κατανοήσουμε τη "γυναικεία φύση" και θέση εντός της γενικότερης προσφυγικής εμπειρίας. Επιπρόσθετα, τα δεδομένα της έρευνάς μας υποδεικνύουν τους τρόπους με τους οποίους το γυναικείο σώμα εγκολπώνει κοινωνικά βιώματα και ρόλους, ενσωματώνει αλλά και, ανθίσταται σε κυρίαρχες κοινωνικές πρακτικές, ως αυτόνομο ερευνητικό υποκείμενο. Με αυτόν τον τρόπο αποκαλύπτει μοναδικές πληροφορίες στην ερευνήτρια για το κοινωνικό συγκείμενο σε ακραίες κοινωνικές καταστάσεις και συνθήκες όπως είναι η επιβολή της βίας του πολέμου. Ερμηνεύοντας τις σωματικές υποστασιοποιήσεις των κοινωνικών βιωμάτων των ερωτώμενων γυναικών του πληθυσμού μας μπορέσαμε να ιχνηλατήσουμε με μεγαλύτερη ακρίβεια παραστάσεις και αναπαραστάσεις για τον κοινωνικό ρόλο της γυναίκας στην αναπαραγωγική διαδικασία καθώς και όψεις ανδρικής επικυριαρχίας που συνήθως εντοπίζονται σε κοινωνικά 'άβατα', σε περιοχές της κοινωνικής πραγματικότητας αλλά και της γνώσης 'περίκλειστες'. Εν κατακλείδι, η ερευνητική μας εμπειρία καταδεικνύει ότι οι πολιτισμικές διαστάσεις της 'διάκρισης κατά φύλο', δείχνουν περισσότερο αυτά που ενώνουν παρά όσα χωρίζουν πολιτισμικά διαφοροποιημένους πληθυσμούς.

Λέξεις κλειδιά: Βίωμα, Γυναικείο σώμα, Ποιοτική έρευνα, Σύριες προσφύγισσες

THE BODILY AND EXPERIENTIAL (DE)CONFINEMENTS OF FEMALE REGUGEES: THE CASE OF SYRIAN REFUGEES IN GREECE

Ioanna Tsiganou,[α] Anastasia Chalkia,[β] Martha Lempesi,[γ]

[α] Researcher Director, National Center for Social Research
[β] Course-tutor, National Kapodistrian University of Athens
[γ] Social Researcher, Criminologist MA, Director of the Center for the Study of Crime

Abstract

The purpose of this study is to reflect on the relationship between the living experiences and their realization through the female body. Our material is based on a qualitative research conducted in the population of refugee women from Syria. The findings lead us to understand the mechanisms by which the living experiences are not only embedded in women's bodies but are also emerging consciously but mainly subconsciously through expressive, instrumental, and symbolic means. Moreover, the research results help us to understand the "feminine nature" and the way through which the female body, as an autonomous research subject, integrates social experiences and roles but also resists dominant social practices. In this way, unique information about the social context in extreme social situations such as the condition of violence exhibited in war situations is revealed to the researcher. By interpreting the embodiment and/or reflections of the social experiences of the Syrian refugee women interviewed, we were able to trace more accurately the representations of the social role of women in the reproductive process as well as aspects of the male dominance which, although they are very much present, they usually go unnoticed in contemporary, post-modern societies. In conclusion, our research reveals that the cultural dimensions of 'gender discrimination' indicate the common grounds of deeply embedded historical and socio-cultural parameters which unite, historically, culturally, socially and politically, rather than divide diverse populations.

Key words: Living experience, Female body, Qualitative research, Syrian refugees

Εισαγωγή

Είναι γεγονός ότι το φαινόμενο της γυναικείας μετανάστευσης μελετάται σε διάφορα κοινωνικο-πολιτισμικά και ιστορικά πλαίσια ήδη από τη δεκαετία του 1970. Είναι επίσης γεγονός ότι το φαινόμενο αυτό φαίνεται πως διέθετε επί σειρά ετών μια περιθωριακή και περιφερειακή θέση στη διεθνή βιβλιογραφία η οποία φέρεται να χαρακτηρίζεται από μια ιδιόμορφη *προκατάληψη λόγω φύλου* με την σχεδόν μονοδιάστατη έμφαση στην ανδρική μετανάστευση (Morokvasic and Catarino 2010: 51-82). Μέχρι σήμερα, βέβαια, η αρχική στερεοτυπική πρόσληψη και αντιμετώπιση των μεταναστριών ως γυναικών «κοινωνικά απομονωμένων, εκπαιδευτικά αγράμματων, κοινωνικοποιητικά απροσάρμοστων στις 'μοντέρνες' κοινωνίες υποδοχής αλλά και αβοήθητων γυναικών, γυναικών σε ανάγκη» (Morokvasic and Catarino 2010: 53), έχει υποχωρήσει σημαντικά. Ήδη από τη δεκαετία του 1990 κι εντεύθεν τόσο η σχετική βιβλιογραφία αλλά και η διεθνής πρακτική έχουν εισέλθει σε ένα 'στάδιο αποζημίωσης' για τη γυναικεία μεταναστευτική εμπειρία μεταθέτοντας το βάρος της προσοχής και στη γυναίκα μετανάστρια ως σημαντικό και αυτόνομο κοινωνικό υποκείμενο αλλά και ερευνητικό αντικείμενο. Βέβαια αυτή η τάση είναι σαν μια «επιστροφή του χαμένου χρόνου», σαν μια επιστροφή στην ανακάλυψη ενός 'νέου' θέματος με μια τελετουργική σχεδόν ανάδυση της ορατότητας της γυναίκας μετανάστριας τόσο ερευνητικά όσο και κοινωνικά, καθώς ένα παλιό φαινόμενο αναβαπτίζεται ως νέο με την οπτική του φύλου να κερδίζει συνεχώς το χαμένο έδαφος (Morokvasic and Catarino 2010).

Στην πλούσια βιβλιογραφία η οποία έχει συγκεντρωθεί έκτοτε, το ζήτημα της σχέσης του βιώματος και του γυναικείου σώματος κατά τη μεταναστευτική εμπειρία έχει μελετηθεί σπάνια και σχεδόν αποκλειστικά σε αναφορά με τη γυναικεία σεξουαλικότητα ή τη βία κατά των γυναικών (Slany, Kontos and Liapi 2010).

Ως εκ τούτων, στην εισήγησή μας αποφασίσαμε να ασχοληθούμε με τη σχέση βιώματος και γυναικείου σώματος στη βάση δεδομένων από πρόσφατη ποιοτική

έρευνα την οποία εκπονούμε σε πληθυσμό γυναικών προσφύγων από τη Συρία. Το υλικό στο οποίο βασίζονται οι αναλύσεις μας προέρχεται από την υλοποίηση ερευνητικού έργου το οποίο διενεργείται από το Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών (Ε.Κ.Κ.Ε.) και το Κέντρο Μελέτης του Εγκλήματος (ΚΕ.Μ.Ε.) σε πληθυσμό Σύριων προσφύγων στην Ελλάδα.[1] Στόχος του έργου είναι η διερεύνηση του πλαισίου υποδοχής και ένταξης του πληθυσμού αυτού στη χώρα και της νοηματοδότησης της μεταναστευτικής και ενταξιακής εμπειρίας από τα κοινωνικά υποκείμενα της έρευνας. Καθώς η έρευνα βρίσκεται ακόμη σε εξέλιξη (Τσίγκανου κ.ά.: 2020), στην εισήγησή μας αυτή θα αξιοποιήσουμε υλικό από έξι ποιοτικές προσωπικές συνεντεύξεις τις οποίες διενεργήσαμε τον Ιούλιο και τον Αύγουστο του 2019 με γυναίκες πρόσφυγες από τη Συρία, ηλικίας 18-30 ετών.

Το ανθρώπινο βίωμα αποτελεί μια κατεξοχήν μορφή εμπειρικής αντίληψης και κατανόησης του εαυτού και της βιογραφίας του και επηρεάζεται σε τεράστιο βαθμό από οικονομικές συνθήκες, κοινωνικούς παράγοντες και πολιτισμικά σχήματα οικειοποίησης της πραγματικότητας (Σαββάκης 2013: 203-267). Την ίδια στιγμή συνιστά ένα βασικό μέσο προσανατολισμού προς τις κοινωνικές δράσεις και προς τα ερμηνευτικά σχήματα των άλλων δρώντων υποκειμένων με το σώμα να αποτελεί το καταστατικό σημείο πάνω στο οποίο εγγράφεται και μεταφέρεται, με ποικίλους τρόπους και με διαφορετικές σημασιοδοτήσεις, το σύνολο των βιολογικών, πολιτισμικών και κοινωνικών εμπειριών με συνέπεια να αποτελεί το συστατικό εκείνο στοιχείο κάθε ανθρώπινου βίου τόσο στις ευτυχισμένες ή «νικηφόρες» όσο και στις πλέον ασθενείς ή επώδυνες στιγμές του (Σαββάκης 2017: 199). Το βίωμα με αυτό τον τρόπο διατηρεί κεντρική θέση στην κατανόηση της ανθρώπινης ύπαρξης μέσα σε συγκεκριμένες κοινωνικές περιστάσεις και δεν υποτάσσεται σε «γενικότητες και προκατασκευασμένες ερμηνείες» (Λυδάκη 2016: 41)

Το σώμα εξάλλου, υπό την προοπτική της ενσώματης στροφής στις κοινωνικές επιστήμες, γίνεται αντιληπτό ως ένα διαρκώς παρόν ζωντανό δυναμικό πεδίο (ή τόπος) πρακτικών στις διαδικασίες έρευνας, μάθησης και γνώσης, άρρηκτα συζευγμένο με το οικολογικό, κοινωνικό-πολιτισμικό, οικονομικό και ιστορικό του πλαίσιο (Πούρκος 2017). Το σώμα αποτελεί ένα τόπο σημαντικών πληροφοριών για την κατανόηση της ανθρώπινης κοινωνικής συμπεριφοράς και των συγκρούσεων (Αλεξιάς και Μπλέτσος 2009: 49-75, Scambler 2002, Williams 2003) και οι συνδεόμενες με αυτό κοινωνικές πρακτικές διαδραματίζουν σημαντικό ρόλο στις διαδικασίες συγκρότησης (διαμόρφωσης) και κατανόησης της κοινωνικής συμπεριφοράς των ανθρώπων (Σαββάκης 2017: 199-214, Σαββάκης 2013, Crossley 1995). Το σώμα εξάλλου αναπτύσσει, εντός κάθε πολιτισμού, ένα σύνολο τεχνικών προσαρμοζόμενο «σε ένα φυσικό, μηχανικό, χημικό σκοπό» με αποτέλεσμα να συντελείται μια σειρά από συναρμοσμένες πράξεις «όχι απλώς από το ίδιο το άτομο, αλλά από όλη την παιδεία του, από όλη την κοινωνία στην οποία ανήκει, από τη θέση την οποία κατέχει» (Mauss 2004: 81). Ακόμα, το σώμα συνιστά μια πολυδιάστατη οντότητα και κυρίως μια «ετερογενή συναρμολόγηση ενορμήσεων και αναγκών» (Salih 2018: 71).

Βασικός στόχος της μελέτης μας είναι να αναδείξουμε τους μηχανισμούς με τους οποίους το βίωμα όχι μόνο εγκιβωτίζεται στο σώμα αλλά και αναδύεται αξιοποιώντας εκφραστικά (expressive), εργαλειακά (instrumental) και συμβολικά (symbolic) μέσα, να διερευνήσουμε τις εγγραφές της ανθρώπινης εμπειρίας πάνω και μέσα στα σώματα και στον εσωτερικό ανθρώπινο κόσμο (συναισθήματα, όνειρα,

φόβοι, ελπίδες, κτλ.). Στόχος μας επίσης είναι να επιχειρήσουμε να κατανοήσουμε τη «γυναικεία φύση» και «θέση» εντός της γενικότερης προσφυγικής εμπειρίας. Μας ενδιαφέρει κυρίως να ιχνηλατήσουμε τους τρόπους με τους οποίους το γυναικείο σώμα εγκολπώνει κοινωνικά βιώματα και ρόλους, ενσωματώνει αλλά και ανθίσταται σε κυρίαρχες κοινωνικές πρακτικές, ως αυτόνομο αντικείμενο έρευνας. Για το λόγο αυτό θα επικεντρωθούμε όχι μόνο στα λεκτικά στοιχεία των προσωπικών συνεντεύξεων του πληθυσμού μας αλλά κυρίως στα μη λεκτικά, στη γλώσσα του σώματος, των στάσεων, των κινήσεων, των νευμάτων και των βλεμμάτων των γυναικών του πληθυσμού μας. Θα επιχειρήσουμε να αναδείξουμε τον πλούτο και τη σημασία των μη λεκτικών νοημάτων τα οποία συνήθως αξιοποιούνται συμπληρωματικά και περιφερειακά στις αναλύσεις και σχεδόν ποτέ έκκεντρα, αν δεν παραγνωρίζονται τελείως (Helle 2008). Τα νοήματα αυτά, που είναι αυτονόητα πολύ σημαντικά σε μια διενέργεια ποιοτικής έρευνας εντός του ιδίου πολιτισμικού πλαισίου, αποκτούν μεγαλύτερο ενδιαφέρον και αξία όταν πρόκειται για πληθυσμούς οι οποίοι προέρχονται από διαφορετικά πολιτισμικά πλαίσια, όπως συμβαίνει στην περίπτωσή μας.

Ο πληθυσμός της έρευνας

Το εξαιρετικά πλούσιο υλικό, τμήμα του οποίου επεξεργαστήκαμε για τους σκοπούς της παρούσας μελέτης, συγκεντρώθηκε στη βάση ποιοτικών προσωπικών συνεντεύξεων με έξι μετανάστριες από τη Συρία, οι οποίες είχαν κατά το χρόνο της συνέντευξης τόπο διαμονής την Αθήνα, με συνθήκες στέγασης σε δομές φιλοξενίας ή κατοικίες που παρέχονταν μέσω στεγαστικών προγραμμάτων και ήταν εγκατεστημένες στη χώρα μας για διάστημα από 3 μήνες μέχρι 2 χρόνια. Αυτά ήταν και τα μοναδικά κοινά κριτήρια ένταξης των κοινωνικών υποκειμένων στον πληθυσμό της έρευνας, καθώς ως προς τα λοιπά χαρακτηριστικά διαπιστώνονται διαφοροποιήσεις ως προς την ηλικία, η οποία κυμαίνεται από τα 20 έως τα 55 έτη, αλλά και ως προς την οικογενειακή κατάσταση καθώς οι ερωτώμενες είναι μέλη οικογενειών, χήρες, παντρεμένες αλλά και ανύπαντρες, με παιδιά αλλά και χωρίς παιδιά.

Προκειμένου μάλιστα να αρθούν στο σημείο αυτό οποιεσδήποτε ενστάσεις ως προς τη συγκρότηση του πληθυσμού της έρευνας τονίζουμε τα εξής: Ο προσφυγικός πληθυσμός, ιδιαίτερα των γυναικών και των ανηλίκων είναι δύσκολο να εντοπιστεί με αντικειμενικά ομοιογενή κριτήρια καθώς πρόκειται για πληθυσμό με χαρακτηριστικά ‘κινουμένης άμμου’. Οι γυναίκες πρόσφυγες, μάλιστα, εμφανίζουν ιδιαίτερες δυσκολίες αυτονομημένης ‘έκθεσης’ στα ‘μάτια’ της κοινωνιολογικής έρευνας. Συχνά η ‘έγκριση’ του ‘αρχηγού του οίκου’ είναι απαραίτητη προϋπόθεση για την παραχώρηση της προσωπικής συνέντευξης. Αυτός ο πολιτισμικός κώδικας ‘ηθών’ δυσκολεύει τις κατ’ ιδίαν ερωταποκρίσεις. Όμως η ποιοτική έρευνα προσφέρεται για τη διερεύνηση εις βάθος του ειδικού και του συγκεκριμένου, του υποκειμενικού, του δι-υποκειμενικού, των αλληλεπιδράσεων και των επιρροών και όχι του αντικειμενικού, του αντιπροσωπευτικού και του γενικευμένου. Ως εκ τούτων η προσέγγισή μας προσπαθεί να αναδείξει τα ζητήματα που μας απασχολούν σε βάθος, ως μια μελέτη περίπτωσης της Συριακής προσφυγικής εμπειρίας και δεν υπακούει στη ρήτρα της γενίκευσης.

Η μεταναστευτική εμπειρία

Λεκτικές νοηματοδοτήσεις

Η απόφαση για την 'έξοδο' …Το απειλούμενο σώμα

Από το υλικό μας τεκμαίρεται πως η απόφαση για το μεταναστευτικό ταξίδι των Συρίων προσφύγων γενικά αλλά και των γυναικών ειδικά, λαμβάνεται εξαιτίας της γενικευμένης βίας του πολέμου στη Συρία. Οι μαρτυρίες του πληθυσμού της έρευνάς μας αναδεικνύουν μια αβίωτη κοινωνική πραγματικότητα όπου η απειλή κατά της ζωής είναι μια μόνιμη κατάσταση. Όπως χαρακτηριστικά ανέφερε μια γυναίκα ερωτώμενη, «αυτό που νοιώθω είναι ότι δεν ακούω βομβαρδισμούς, και δεν νοιώθω αυτόν τον φόβο… ότι αυτό είναι πίσω μου». Βασικός κινητήριος μοχλός της απόφασης για μετανάστευση λοιπόν είναι να βάλουν όσο το δυνατόν μεγαλύτερη απόσταση (γεωγραφική και χρονική) από «αυτό» που συμβαίνει στην πατρίδα τους.

Η ίδια η 'έξοδος' συνοδεύεται από αβεβαιότητα, ανασφάλεια και φόβο θανάτου.

> Ταξιδέψαμε με τα πόδια νύχτα. … Ακολουθούσαμε με προσοχή τα βήματα του οδηγού για να μην πατήσουμε τις νάρκες… Προσέχαμε να μην μείνουμε πίσω… Περπατούσαμε 10-12 ώρες … Από την κούραση έβλεπα οφθαλμαπάτες… ότι πλησιάζαμε.
>
> Βγήκαμε από το σπίτι, δεν πήραμε τίποτα μαζί μας, αφήσαμε τα πάντα…για τη ζωή μας..μπροστά μας πέρασαν τα βλήματα.

Η απόφαση για την 'έξοδο' όμως δεν είναι ποτέ αυτόνομη, δεν επισυμβαίνει ως αποτέλεσμα γυναικείας απόφασης. Ενεργοποιείται από την επιλογή και την απόφαση του 'άνδρα του οίκου': του πατέρα, του συζύγου, του αδελφού. Σε κάποιες περιπτώσεις όμως, στα νεαρά ζευγάρια κυρίως, ενεργοποιείται συνοδευτικά και από τον γυναικείο δυναμισμό και την αποφασιστικότητα ιδιαίτερα όταν υπάρχουν παιδιά (κάτι που θα χαρακτηρίζαμε ως «το σύνδρομο της λέαινας» σε συνθήκες άμεσης απειλής της ζωής των παιδιών). *«Το συζητήσαμε… και αποφασίσαμε να φύγουμε».* Στο σημείο αυτό αναγνωρίζεται και μια σημαντική πτυχή *εμπρόθετης δράσης* των Συρίων μεταναστριών της έρευνάς μας ως ενεργών δρώντων κοινωνικών υποκειμένων (social actors).

Υπάρχουν όμως και περιπτώσεις γυναικών όπου αυτή η απόφαση για την 'έξοδο' επισυμβαίνει με τρόπους καταναγκασμού περισσότερο βίαιους και από αυτήν ακόμη τη βία του πολέμου ή σε συνδυασμό με αυτή. Στο γεγονός ότι η απόφαση εγκατάλειψης του 'οίκου' επισυμβαίνει σε όλες τις περιπτώσεις 'κατ' ανάγκην' λόγω των αδιεξόδων του πολέμου, προστίθενται και μεταναστευτικές εμπειρίες νεαρών ιδιαίτερα γυναικών κατόπιν βίαιου καταναγκασμού και σχέσεων εκμετάλλευσης σε ατομικό επίπεδο.

> Όταν μου πήραν το παιδί (ο σύζυγος και η πεθερά)… ένιωθα ότι θα πεθάνω, δεν ήξερα τι έκαναν με αυτό το παιδί και μετά αυτός (ο σύζυγος)… είπε μια μέρα στη μητέρα του να κρατήσει τα παιδιά …. Σήμερα θα μαζέψω όλους τους φίλους μου στο σπίτι ….θα τραβήξω βίντεο και θα το στείλω στον πατέρα της … Αποφάσισα εκείνη τη στιγμή, είχα γάλα και pampers για τα παιδιά, και με την βοήθεια της κουνιάδας μου και έφυγα …. Βγήκα στον δρόμο και περπάτησα από 11 το πρωί μέχρι 7 το βράδυ, μέχρι να μην μπορούν να με βρουν. Μετά επικοινώνησα με τη μητέρα μου στην Ελλάδα, η οποία έστειλε λεφτά και ήρθα εδώ….

Η διάψευση των ονείρων…Το σώμα που χάνεται/το βίωμα της απώλειας αγαπημένων προσώπων και το βίωμα του πολέμου

> Πριν τον πόλεμο τα είχαμε όλα… τίποτε δεν μας έλειπε… Μια χαρά ζούσαμε.
>
> Σκόπευα να σπουδάσω νομικά. Η αδελφή μου είναι γιατρός. Ο άνδρας μου κινδύνευε… Έπρεπε να φύγουμε.

Στις αποστροφές αυτές του λόγου των ερωτώμενων της έρευνάς μας αναγνωρίζουμε τη βίαιη διακοπή μιας αρμονικής διαβίωσης αλλά και τη διάψευση των γυναικείων ονείρων τα οποία συνθλίβονται υπό το βάρος του επικείμενου κινδύνου για τον άνδρα, σύζυγο και ήδη πατέρα. Στην περίπτωση αυτή η απειλή απώλειας της ζωής του άνδρα «προστάτη» και η «σωτηρία» του τροφοκουβαλητή του οίκου καθοδηγεί την εμπρόθετη δράση των μεταναστριών ακυρώνοντας τις δικές τους επιθυμίες και όνειρα τα οποία υποχωρούν μπροστά στην επιδίωξη της πολιτισμικού τύπου προτεραιότητας της αξίας της ζωής του τροφοκουβαλητή του ‘οίκου’. Στην περίπτωση αυτή συνειρμικά ανασύρονται ασύνειδα παραδοσιακές όψεις της γυναικείας υποταγής από την εποχή του τροφοσυλλέκτη άνδρα κυνηγού.

Η σημαντικότερη διάψευση των ονείρων και των προσδοκιών η οποία βιώνεται εξαιρετικά τραυματικά είναι εκείνη που συνδέεται με την απώλεια γονέων, συντρόφων αλλά ιδιαίτερα των παιδιών από επιβιώσαντες γονείς και μάλιστα τη μητέρα στις οποίας το πρόσωπο παραδοσιακά υποστασιοποιείται η ‘εστία’, η συγκέντρωση της οικογένειας (το σύνδρομο της ‘κλώσσας’ ή των πτηνών που απλώνουν τις φτερούγες τους και προστατεύουν τα νεογνά τους).

> Το μεγάλο όνειρό μου ήταν να μεγαλώσουν τα παιδιά μου, να παντρευτούν και να είναι όλα γύρω μου και να νοιώθω ότι είμαι η μητέρα τους, να πάω στα σπίτια τους και να νοιώθω ότι ζούμε με μεγάλη χαρά. Αλλά αυτά που ήθελα να παντρευτούν πέθαναν… Είμαι μόνη μου, δεν έχω κανέναν. Μερικές φορές κλαίω. Έρχονται εικόνες από τις κόρες μου που πέθαναν… Ο άντρας μου σκοτώθηκε… Δεν υπάρχει κανένας….

Αδιάκοπη είναι η τυραννία της μνήμης όχι μόνο από απώλεια αγαπημένων προσώπων αλλά και από εικόνες άψυχων σωμάτων οικείων και ξένων, που έχουν υποφέρει φρικτό θάνατο και κείτονται σε θέα ‘κοινή’. Έτσι στη μνήμη (στο σώμα δηλαδή) των γυναικών της έρευνάς μας μεταφέρεται τραυματικά το βίωμα της ανυπαρξίας σωμάτων οικείων και μη, μιας ανυπαρξίας που συνοδεύεται από συναισθήματα απέχθειας απέναντι στην παραβίαση της μεταθανάτιας ιδιωτικότητας και αξιοπρέπειας από πράξεις ειδεχθείς και ιερόσυλες που εγκαλούνται από το συλλογικό ασυνείδητο ως ανίερες.

> Άφησα τη Δαμασκό, πήγα σε ένα χωριό που έμενε εκεί η μητέρα μου… με τα κορίτσια μου και έμενα εκεί… Μαχαίρωναν πολλούς ανθρώπους και λόγω του φόβο αυτού πολλοί άνθρωποι έφυγαν για την Τουρκία. Δεν μου άρεσε καθόλου και αποφάσισα να γυρίσω στη Ράκα. Εκεί όμως ήταν μεγάλος ο φόβος… Περπατούσες στο δρόμο και έβλεπες τα κεφάλια, τα χέρια… είναι τρομακτικό. Δεν ήταν πόλη που ήθελα να γυρίσω. Και όταν βομβάρδισαν και πέθαναν ο άνδρας μου, ο πατέρας του και ο γαμπρός μου πήρα τα κορίτσια και έφυγα.

Η διάψευση των προσδοκιών…Το σώμα που ταλαιπωρείται και πάσχει

> Είχα ένα όνειρο πως όταν θα έφθανα στην Ευρώπη θα λύνονταν όλα τα προβλήματά μου. Όταν έφτασα στο νησί… το σπίτι ήταν πάλι σκηνή…κουβέρτες…το φαγητό ήταν πολύ χαλασμένο, πολλά σκουπίδια και προβλήματα. Δυο-τρεις φορές χάθηκε η κόρη

> μου. Αυτό που είχα βάλει στο μυαλό μου, ότι θα λυθούν όλα τα προβλήματά μου, δεν το βρήκα. Ήθελα να ξαναγυρίσω στη Συρία.

Σε κάποιες περιπτώσεις η πατρική και η συζυγική στέγη εγκαταλείπεται, όπως και σε άλλες μαρτυρίες από μεταναστευτικές εμπειρίες (Πετρονώτη, 2014), με μια νοητική σκευή γεμάτη από δυτική παιδεία, τόλμη φιλοδοξίες, ρομαντικές ιδέες για την 'πολιτισμένη Ευρώπη', και θετικά ακούσματα. Η πραγματικότητα, όμως, απογοητευτική. Την προσδοκία διαδέχεται απόγνωση, πικρία, θυμός, αλλά και διάψευση των ελπίδων επιστροφής και αντάμωσης με τους οικείους.

> «Πότε θα τους ξαναδώ…. (Κλαίει)… Δεν ξέρω».

Στις παραπάνω αποστροφές του λόγου Σύριων μεταναστριών της έρευνάς μας διαπιστώνουμε λοιπά τραύματα της μεταναστευτικής εμπειρίας. Αναμφίβολα, οι Σύριες μετανάστριες της έρευνάς μας δεν τρέφουν ψευδαισθήσεις για τις αρνητικές συνέπειες του ταξιδιού τους προς το 'άγνωστο'. Η αγωνία να ξεφύγουν από τη βία του πολέμου, με την άφιξη στη χώρα μας έχει μετατραπεί σε μια νέα εναγώνια αναστάτωση ενός ταξιδιού χωρίς προορισμό, και σε κάποιες περιπτώσεις προσωπική ανικανότητα ανδρών συντρόφων ή προσωπική τους καταδίκη. Σε άλλες περιπτώσεις η εξιδανικευμένη εικόνα για την Ελλάδα, αναθεωρείται, διαλύεται.

> Πρώτα φθάσαμε σε ένα νησί… Μας έβαλαν όλους σ' ένα χώρο που ήταν για ζώα
>
> Στο νησί μείναμε 2 ½ μήνες. Ήταν χειμώνας ήμασταν σε σκηνή, κρύο, βροχή. Και είχαμε και παιδάκια.
>
> Ήταν πολύ άσχημα. Μείναμε σε σκηνές με το κρύο, όταν φθάσαμε. Οκτώ άτομα σε μια σκηνή. Τρέχαμε για να πάρουμε ψωμί, με ουρά, με σπρώξιμο, καμιά φορά δεν προλαβαίναμε να πάρουμε ψωμί, άρχιζαν να μαλώνουν.
>
> Αυτό που μου έκανε μεγάλη εντύπωση ήταν που μου έδωσαν μια μεγάλη σκηνή και μέσα στη σκηνή ήταν κι άλλες οικογένειες. Σε κάθε σκηνή είχε δύο κρεβάτια πάνω και κάτω και στη μέση ένα παραβάν. Και σκεπτόμουν… τώρα άρχισα με αυτό, μετά τι θα είναι, θα είναι χειρότερα; Και αυτό μου έκανε μεγάλη εντύπωση. Έφτασα για να πάρω δύο κρεβάτια με ένα χώρισμα;.

Μη λεκτικές σημάνσεις

Όσο σημαντικές και αν είναι οι λεκτικές νοηματοδοτήσεις της μεταναστευτικής εμπειρίας, τα μη λεκτικά σημεία υποδεικνύουν εξίσου σημαντικά σημαίνοντα. Καθώς οι Σύριες ερωτώμενές μας κλήθηκαν να ανακαλέσουν μνήμες, ο τόνος της φωνής έσβηνε, το βλέμμα γινόταν άλλοτε απόμακρο και άλλοτε ανήσυχο. Κάποιες φορές όταν ένα αίσθημα αδυναμίας ή εγκατάλειψης φωλιάζει μέσα τους, σωπαίνουν, νοιώθουν απειλούμενες από το βάρος της μνήμης και την επώδυνη προσδοκία ενός αβέβαιου μέλλοντος, αισθάνονται ευάλωτες, χάνουν τον ειρμό τους, είναι φανερό πως πονούν. Όταν περιγράφουν ανεκπλήρωτες βλέψεις και όνειρα, ανασυνθέτουν την εσωτερική ένταση που τις πλημμύριζε τότε και αναστενάζοντας εκφράζουν απογοήτευση. Εξαιτίας αυτής της ίδιας απογοήτευσης η Ελλάδα συχνά σκιαγραφείται ως σκηνικό ψυχρής και αφιλόξενης δοκιμασίας.

Κάποιες φορές σε πείσμα φόβων και σύγχυσης επαγρυπνούν. Συνεκτιμώντας τα νέα δεδομένα, αναψηλαφούν τις δυνάμεις τους και προσπαθούν να προσαρμοστούν στο νέο περιβάλλον. Η επιτυχημένη αν και τραυματική φυγή από τη βία του πολέμου τις εξοπλίζουν με δύναμη, ευελιξία και δεξιότητες για να προβούν σε νέες ανακατατάξεις και να καταπολεμήσουν όσες δυσκολίες αναδύονται στην Αθήνα, - δυναμική που συχνά παρατηρείται μεταξύ των μεταναστριών στην Ελλάδα

(Πετρονώτη 2014: 153). Έτσι, η μεταναστευτική εμπειρία, όπως και σε άλλες περιπτώσεις μεταναστριών, συχνά «χρησιμεύει ως εισαγωγή στο επόμενο κεφάλαιο της ζωής τους» (Πετρονώτη 2014: 153).

Τα μη λεκτικά δεδομένα μας βοηθούν να κατανοήσουμε πληρέστερα τους μηχανισμούς με τους οποίους το βίωμα όχι μόνο εγκιβωτίζεται στο σώμα αλλά και αναδύεται αξιοποιώντας εκφραστικά (expressive), εργαλειακά (instrumental) και συμβολικά (symbolic) μέσα. Μας βοηθούν επίσης να κατανοήσουμε τη «γυναικεία φύση» και «θέση» εντός της γενικότερης προσφυγικής εμπειρίας. Τα μη λεκτικά δεδομένα της έρευνάς μας, υποδεικνύουν τους τρόπους με τους οποίους στο γυναικείο σώμα εγκολπώνει κοινωνικά βιώματα και ρόλους, ενσωματώνει αλλά και ανθίσταται σε κυρίαρχες κοινωνικές πρακτικές, ως αυτόνομο ερευνητικό υποκείμενο. Με αυτόν τον τρόπο αποκαλύπτει μοναδικές πληροφορίες για το κοινωνικό συγκείμενο σε ακραίες κοινωνικές καταστάσεις και συνθήκες όπως είναι η επιβολή της βίας του πολέμου. Ο πόλεμος φαίνεται πως ενεργοποιεί και απελευθερώνει ενστικτώδεις συμπεριφορές οι οποίες ούτε τυχαίες, ούτε ανεξάρτητες από την επιβολή της ανδρικής 'ισχύος' είναι.

Το σώμα που επαναστατεί και αντιστέκεται

Έτσι, το γυναικείο σώμα πέρα από την εκφραστική αποτύπωση των συναισθημάτων αναλαμβάνει ενεργό ρόλο και αναδύεται στο προσκήνιο αντισταθμίζοντας συγκεκριμένες όψεις υποταγής, πολιτισμικά προσδιορισμένες, σε μουσουλμανικές κοινωνίες: Το ότι στη μουσουλμανική κοινωνία η γυναίκα δεν μπορεί να ταξιδέψει μόνη, δεν μπορεί να κυκλοφορήσει ασυνόδευτη, πρέπει να ξαναπαντρευτεί εάν πέθανε ο άντρας της, κ.λπ. αντισταθμίζονται με την υπερηφάνεια της 'υπεύθυνης του οίκου' που ρητά δηλώνεται στη στάση του σώματος. Επιπρόσθετα, οι σίγουρες κινήσεις 'φιλέματος', το καμάρι στον έπαινο του συζύγου για τις μαγειρικές ικανότητες, την καθαριότητα ή τη φιλόξενη διακόσμηση της έστω και προσωρινής κατοικίας της οικογένειας αντισταθμίζουν τον αποκλεισμό των ερωτώμενών μας από συνήθεις 'ανδρικές' συναντήσεις φίλων και συγγενών. Στο σημείο αυτό, η ανδρική 'υπεροχή' σε όλα τα πεδία της κοινωνικής και συζυγικής/συντροφικής ζωής φαίνεται να υποχωρεί και να δίνει τη θέση της σε μια συμβολική 'απεξάρτηση' της γυναίκας, καθώς (περι)ορίζεται σε αυτά που 'ξέρει' να κάνει καλά και τα οποία εντάσσονται εντός του πεδίου των δικών της δραστηριοτήτων και πάντα ενός της ιδιωτικής σφαίρας (Bourdieu 1998: 66).

Επιπρόσθετα, η δύναμη της Σύριας μετανάστριας εντός του 'οίκου' αντισταθμίζει μια περιορισμένη σύμφωνα με τα δυτικά πρότυπα κοινωνική ζωή και παρουσία. Το σώμα που καλύπτεται «εκτός», αποκαλύπτεται «εντός» του οίκου όπου η γυναικεία υποβαθμισμένη 'θέση' αποτινάσσεται και προβάλλεται περίτρανα η γυναικεία 'φύση' και θηλυκότητα. Πολύχρωμα ρούχα και δαντελωτά εσώρουχα, σύνεργα περιποίησης προσώπου και σώματος επιστρατεύονται όλα για την προαιώνια διαμάχη των φύλων προς χειραφέτηση ή/και επικυριαρχία. Το γυναικείο σώμα έτσι φέρει όλα τα στολίδια και χαρακτηριστικά γνωρίσματα που τονίζουν τη θηλυκή δύναμη της γυναίκας απέναντι στη ρώμη του άνδρα.

Βέβαια, δεν μπορούμε να μην προβληματιστούμε στο σημείο αυτό εάν η έμφαση στη θηλυκότητα από τις ερωτώμενες της έρευνάς μας είναι πολιτισμικό ιδίωμα ή αυθεντική έκφραση της γυναικείας φύσης η οποία διαπερνά οριζόντια τα πολυπολιτισμικά σύνορα ανατολής και δύσης, τα περιθώρια θρησκειών και τα

κοινωνικά στερεότυπα. Η παγκόσμια ιστορία του πολιτισμού έχει αναδείξει ένα συνονθύλευμα στερεοτυπικών προσλήψεων για τη φροντίδα και την έκθεση του γυναικείου σώματος στο ανδρικό βλέμμα, για την πρόσκληση, την πρόκληση, ή το ερωτικό παιχνίδι ανάμεσα στα δύο φύλα. Ενδεικτικά και για παράδειγμα αναφέρουμε την ταύτιση ηθοποιών και ιερόδουλων, το στερεότυπο της «ξανθιάς» (Pullen, 2005), κ.λπ. Ομοίως η κοινωνικο-ιστορική εμπειρία της γυναικείας χειραφέτησης έχει αναδείξει τις στερεοτυπικές προσλήψεις της επι-κάλυψης του γυναικείου σώματος ή της από-κάλυψής του ανάλογα με τη δομικού τύπου εξέλιξη της γυναικείας χειραφέτησης ή την πολιτισμικού τύπου παλινδρόμηση στην ‘κοκεταρία’.

Το σώμα που φέρει

Στη συνέχεια, είναι το γυναικείο σώμα που φέρει χρυσά στολίδια τα οποία όμως στην περίπτωση των Σύριων μεταναστριών δεν συνιστούν αποκλειστικά και μόνον εύσημα πετυχημένου γάμου, αγαπημένα τρόπαια που δεν μπορούσαν να αφήσουν πίσω, αλλά και στρατηγικό υλικό πόρο επιβίωσης σε συνθήκες ανέχειας και αβεβαιότητας. Το χρυσό βραχιόλι που μια ερωτώμενη φορούσε με καμάρι, τα χρυσά σκουλαρίκια και οι βέρες άλλων, σηματοδοτούν οντολογικά και εκφραστικά την αξιοποίηση του στερεοτύπου του γυναικείου σώματος να φέρει στολίδια. Κυρίως όμως σηματοδοτούν συμβολικά τη δύναμη του γυναικείου σώματος όχι μόνο να φέρει ζωή αλλά και πλούτο και κατ’ επέκταση, σωτηρία στα δύσκολα.

Το σώμα που θρέφει και επιχαίρει

Η γυναίκα τροφός αναδύεται ως σημαντική στερεοτυπική πρόσληψη της γυναικείας φύσης και θέσης στις κοινωνίες προέλευσης των ερωτώμενων γυναικών της έρευνάς μας. Το γυναικείο σώμα των ερωτώμενών μας στις περιπτώσεις των μητέρων είναι σημαντικό που δύναται να θρέφει. Εικόνες λίγο ως πολύ ξεχασμένες ή/και απαξιωμένες στο δυτικό τρόπο ζωής με τις χειραφετημένες νέες εργαζόμενες μητέρες που εγκαταλείπουν ή δεν αποφασίζουν το θηλασμό, αναβίωσαν περίλαμπρα μπροστά μας. Με φυσική υπερηφάνεια ερωτώμενη της έρευνάς μας ανταποκρίθηκε σε τμήμα της συνέντευξης θηλάζοντας χωρίς ψευδοντροπές και υποκριτικά κοκκινίσματα. Έτσι το διαυγές οντολογικό περιεχόμενο της ζωογόνου δύναμης του θηλασμού πρόβαλλε με αυθεντικότητα ενώπιόν μας και μάλιστα με τρόπο κοινό τόσο ενώπιον οικείων όσο και ξένων υποδηλώνοντας ταυτόχρονα την βαθειά στεριωμένη πεποίθηση πως η γυναίκα τροφός, ως σύμβολο ζωής και ανάπτυξης του ανθρώπινου είδους, όχι μόνο δεν νοείται να κρύβεται, αλλά, αντίθετα, πρέπει να αναγνωρίζεται, να επιδοκιμάζεται και να επικροτείται.

Αντί επιλόγου

Είναι σαφές από αυτήν την πειραματική μας προσπάθεια να αναδείξουμε τις μη λεκτικές νοηματοδοτήσεις της μεταναστευτικής εμπειρίας γυναικών ότι με την επεξεργασία των σημάνσεων των σωμάτων αποκαλύπτονται μοναδικές πληροφορίες οι οποίες μας βοηθούν να αποτιμήσουμε συνολικά την μεταναστευτική εμπειρία. Ερμηνεύοντας τις σωματικές υποστασιοποιήσεις των κοινωνικών βιωμάτων των ερωτώμενων γυναικών του πληθυσμού μας μπορέσαμε να ιχνηλατήσουμε με μεγαλύτερη ακρίβεια παραστάσεις και αναπαραστάσεις για τον κοινωνικό ρόλο της γυναίκας στην αναπαραγωγική διαδικασία καθώς και όψεις ανδρικής επικυριαρχίας που συνήθως εντοπίζονται σε κοινωνικά ‘άβατα’, σε περιοχές της κοινωνικής πραγματικότητας αλλά και της γνώσης ‘περίκλειστες’ (ενδεικτικά, βιωμένες

καταστάσεις ποικίλλων βιασμών και παραβιάσεων). Επιπρόσθετα, μέσα από τα δεδομένα της έρευνας, μας δόθηκε η ευκαιρία να αναγνωρίσουμε όψεις της στερεοτυπικής πρόσληψης της θηλυκότητας (στολίδια) η οποία παράλληλα εμβληματοποιεί την αναπαραγωγική λειτουργία (Αθανασίου 2004). Πραγματικά αναδεικνύεται το ότι το «γυναικείο σώμα» φαίνεται σαν να ξεφεύγει από την οικουμενική σωματικότητα και να περιχαρακώνεται στα όρια της «φύσης» (Μποβουάρ 1979). Στη συνέχεια και ιδιαίτερα ως προς την «ανατροφή του βρέφους» αναγνωρίσαμε αυτό που ο Mauss (2004) αποκάλεσε «τεχνικές του σώματος» και διαπιστώσαμε ότι, πράγματι, η «φύση» της γυναίκας κατασκευάζεται βάσει των αναπαραγωγικών λειτουργιών στο πλαίσιο πολιτιστικών και ιστορικών συγκείμενων. Ωστόσο, η σεξουαλικότητα και η αναπαραγωγή και κυρίως η φυσικοποιημένη σχέση γραμμικής συνέχειας ανάμεσά τους είναι οι καταστατικές όψεις που όρισαν τη γυναικεία ανατομία στο πλαίσιο της δυτικής νεωτερικότητας (Αθανασίου 2004). Η δική μας ερευνητική εμπειρία καταδεικνύει ότι οι πολιτισμικές διαστάσεις της 'διάκρισης κατά φύλο', δείχνουν περισσότερο αυτά που ενώνουν παρά όσα χωρίζουν πολιτισμικά και ιστορικά διαφοροποιημένους πληθυσμούς. Σε εμάς, ως γυναίκες ερευνήτριες το λεξιλόγιο του βιώματος μέσω του γυναικείου σώματος ήταν περισσότερο οικείο παρά ανοίκειο.

Σημείωση

[1] Το έργο βρίσκεται υπό εξέλιξη και υλοποιείται από: την Δρα Ιωάννα Τσίγκανου (Διευθύντρια Ερευνών ΕΚΚΕ), την Δρα Αναστασία Χαλκιά (Κοινωνιολόγο, NKUA/UAegean) και την Μάρθα Λεμπέση (Κοινωνική Ερευνήτρια, ΜΔΕ Εγκληματολογίας, Διευθύντρια ΚΕ.Μ.Ε.).

Αναφορές

Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία

Αθανασίου, Α. (2004), Γυναίκες και Φύλα: Ανθρωπολογικές και Ιστορικές προσεγγίσεις. Η Μελέτη του Φύλου ως Αναλυτικού Εργαλείου στο Χώρο της Υγείας, Πανεπιστήμιο Αιγαίου, Τμήμα Κοινωνικής Ανθρωπολογίας και Ιστορίας.

Αλεξιάς, Γ. και Μπλέτσος, Κ. (2009), Η Ιατρική Εξουσία στα Όρια Ζωής και Θανάτου: Μια Ψυχο-κοινωνιολογική Ανάλυση, Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών, Νο 130, σσ. 49-75.

Λυδάκη, Α., (2016), Αναζητώντας το Χαμένο Παράδειγμα, Αθήνα, Παπαζήση.

Μποβουάρ, Σ. (1979), Το Δεύτερο Φύλο, Αθήνα, Γλάρος.

Πετρονώτη, Μ. (2014), Η Ένταξη των Μεταναστριών: Σκέψεις Γύρω από μια Ατελή Διαδικασία, στο Μ. Λιάπη και Μ. Κόντου (επιμ.), Γυναικεία Μετανάστευση στην Ελλάδα: Ποιοτικοί Δείκτες και Δυναμικές Κοινωνικής Ένταξης, Αθήνα, ΕΚΚΕ, σσ. 147-168.

Mauss, Μ. (2004), Τεχνικές του Σώματος στο Δ. Μακρυνιώτη, (επιμ.) Τα Όρια του Σώματος: Διεπιστημονικές προσεγγίσεις, Αθήνα, Νήσος.

Πούρκος, Μ. (επιμ.) (2017), Το Σώμα ως Τόπος Πληροφορίας, Μάθησης και Γνώσης, Θεσσαλονίκη, εκδ. Δίσιγμα.

Σαββάκης, Μ. (2017), Σώμα, Βίωμα και Ποιοτική Έρευνα: Μεθοδολογικά Ζητήματα, στο Μ. Πουρκός, (επιμ.), Το Σώμα ως Τόπος Πληροφορίας, Μάθησης και Γνώσης: Νέες Προοπτικές στην Επιστημολογία και Μεθοδολογία της Ποιοτικής Έρευνας, Θεσσαλονίκη, Δίσιγμα, σσ. 199-214.

Σαββάκης, Μ. (2013), Μικροκοινωνιολογία και Ποιοτική Έρευνα: Θεωρητικά Παραδείγματα και Εμπειρικές Αναφορές, Αθήνα, εκδ. Κριτική.

Salih, S. (2018), Εισαγωγή στην Τζούντιθ Μπάτλερ, Αθήνα, Oposito Personas.

Τσίγκανου, Ι., Χαλκιά, Α. και Λεμπέση, Μ. «Σύριοι πρόσφυγες στην Ελλάδα. Εκφάνσεις και διαδρομές ένταξης", Κοινωνική Πολιτική, Τόμος 12/2020, σσ.5-22.

Ξενόγλωσση βιβλιογραφία

Bourdieu, P. (1998), *Masculine Domination*, Cambridge, Polity Press.

Crossley, N. (1995), Body Techniques, Agency and Corporeality: The Significance of Goffman, *Sociology*, Vol. 29, No 1, pp. 133-149.

Helle, W. (2008), Body Contact and Body Language: Moments of Personal Development and Social and Cultural Learning Processes in Movement Psychology and Education, *Forum Qualitative Sozialforschung/Forum*: *Qualitative Social Research*, Vol. 9, No 2, Διαθέσιμο σε: http://www.qualitative-research.net/index.php/fqs/article/view/414/899.

Morokvasic, M. and Catarino, C. (2010), Women, Gender, Transnational Migrations and Mobility in France, in Kr. Slany, M. Kontos & M. Liapi (eds), *Women in New Migrations. Current Debates in European Societies*, Cracow, Jagiellonian University Press, pp. 51-82.

Pullen, K. (2005), *Actresses and Whores: On stage and in Society*, Cambridge, Cambridge University Press.

Scambler, G. (2002), *Health and Social Change: A Critical Theory*, Buckingham, Open University Press.

Slany, Kr. Kontos, M. and Liapi, M. (eds), *Women in New Migrations: Current Debates in European Societies*, Cracow, Jagiellonian University Press.

Williams, S. J. (2003), Beyond Meaning, Discourse and the Empirical World: Critical Realist Reflections on Health, *Social Theory and Health*, Vol. 1, pp. 42-71.

ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΟΠΟΙΗΣΗ & ΑΠΟΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΟΠΟΙΗΣΗ ΤΩΝ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΩΝ [1]

Ελένη Τσικνάκου

Υποψ. Διδάκτωρ, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Πάντειον Πανεπιστήμιο Κοινωνικών & Πολιτικών Επιστημών

Περίληψη

Η εισήγηση αυτή βασίζεται στην έρευνα που διεξάγεται στα πλαίσια της εκπόνησης της Διδακτορικής μας Διατριβής στο τμήμα Κοινωνιολογίας του Παντείου Πανεπιστημίου Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών σχετικά με το έργο των Ελλήνων/Ελληνίδων εκπαιδευτικών της Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης. Πρόκειται για βιβλιογραφική επισκόπηση αναφορικά με το επάγγελμα των εκπαιδευτικών. Σκοπός της εισήγησής μας είναι να παρουσιάσει και να διερευνήσει τις έννοιες *επαγγελματοποίηση* και *απο-επαγγελματοποίηση* και να προσπαθήσει να απαντήσει στο δίλημμα, αν το επάγγελμα «εκπαιδευτικός» άγει προς την επαγγελματοποίηση ή την απο-επαγγελματοποίησή του διεθνώς, αλλά και στη σύγχρονη Ελλάδα. Η θεωρητική μας προσέγγιση βασίζεται στην κριτική θεωρία και σε θεωρίες της Κοινωνιολογία της Εκπαίδευσης.

Λέξεις κλειδιά: επαγγελματοποίηση, απο-επαγγελματοποίηση, εκπαιδευτικός, Δευτεροβάθμια Εκπαίδευση

PROFESSIONALIZATION & DE-PROFESSIONALIZATION OF TEACHERS

Eleni Tsiknakou

PhD Candidate, Department of Sociology, Panteion University of Social and Political Sciences

Abstract

This paper is based on the research which is conducted for the purposes of our PhD diploma at the Department of Sociology at Panteion University of Social and Political Sciences regarding the work of Greek teachers of Secondary Education. It's a bibliographical review of the profession of teaching. Its goals are to present and look into the terms of *professionalization* and *de-professionalization* and to try to answer to the dilemma, whether the profession of teaching is going through professionalization or de-professionalization both internationally and in Modern Greece. Our theoretical perspective is based on critical theory and theories of the Sociology of Education.

Key words: professionalization, de-professionalization, teacher, Secondary Education

Εισαγωγή

Η διάκριση των επαγγελμάτων σε αμιγώς επαγγέλματα (*professions*), ημι-επαγγέλματα (*semi-professions*), ειδικευμένα επικουρικά επαγγέλματα (*paraprofessional*), χειρωνακτικά επαγγέλματα (*skilled trades*) και μη ειδικευμένα επαγγέλματα (*unskilled trades*) αποτέλεσε την αρχή μιας – ακόμη και σήμερα

επίκαιρης – συζήτησης αναφορικά με τα χαρακτηριστικά κάποιων επαγγελματικών απασχολήσεων, όπως των εκπαιδευτικών και των νοσηλευτών, που εντάχτηκαν στην κατηγορία των ημι-επαγγελμάτων (Howsam et al. 1976). Στην παρούσα εισήγηση προσεγγίζουμε το ημι-επάγγελμα των εκπαιδευτικών και επιχειρούμε, αφού παρουσιάσουμε τους όρους *επαγγελματοποίηση* και *απο-επαγγελματοποίηση*, να κάνουμε μία πρώτη εκτίμηση αναφορικά με την επαγγελματοποίηση ή την απο-επαγγελματοποίηση των Ελλήνων/Ελληνίδων εκπαιδευτικών της Δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης με βάση τα χαρακτηριστικά του επαγγέλματος.

Επαγγελματοποίηση και Απο-επαγγελματοποίηση

Ο όρος ε*παγγελματοποίηση* εκφράζει το «βαθμό που κάποιες απασχολήσεις εμφανίζουν τις δομικές ή κοινωνιολογικές ιδιότητες, τα χαρακτηριστικά και τα κριτήρια με τα οποία ταυτίζεται το επαγγελματικό μοντέλο» (Ingersoll and Collins 2018: 201). Ουσιαστικά πρόκειται για χαρακτηριστικά γνωρίσματα, όπως την εξειδικευμένη γνώση, την ηθική/ δεοντολογία και την αυτονομία ενός επαγγέλματος (Goode 1969), ιδιότητες που χαρακτηρίζουν τα καθιερωμένα επαγγέλματα, όπως αυτά του δικηγόρου και του γιατρού.

Η χρήση του όρου *επαγγελματοποίηση* για τον κλάδο των εκπαιδευτικών δεν ήταν τόσο ευρεία στο παρελθόν. Αναφέρονται κι άλλοι όροι βιβλιογραφικά, όπως οι όροι *εκτεταμένος* και *περιορισμένος* εκπαιδευτικός, που εισάγει ο Hoyle (1974: 13-19). Ο Hoyle υποστηρίζει ότι υπάρχουν επαγγελματίες εκπαιδευτικοί που παρουσιάζουν ορθολογικά χαρακτηριστικά (*εκτεταμένοι εκπαιδευτικοί*) σε σύγκριση με αυτούς που ακολουθούν το ένστικτό τους στη διδασκαλία (*περιορισμένοι εκπαιδευτικοί*).

Αντίθετα, ο όρος *απο-επαγγελματοποίηση* περιγράφει τις διαδικασίες με τις οποίες οι εκπαιδευτικοί στερούνται προνόμια του επαγγέλματος και πτυχές αυτονομίας τους λόγω της επιβολής εντονότερων γραφειοκρατικών ελέγχων (αναλυτικά προγράμματα, αξιολογητικές διαδικασίες, κτλ.). Συχνά χρησιμοποιείται εναλλακτικά και ο όρος *εντατικοποίηση* (Hargreaves 1994: 15). Με τον όρο *εντατικοποίηση* περιγράφεται η αύξηση των υποχρεώσεων και των ρυθμών εργασίας των εκπαιδευτικών λόγω των νέων πτυχών του έργου τους και των εγγενών αδυναμιών του. Η *εντατικοποίηση* φαίνεται ότι αποξενώνει τους εκπαιδευτικούς από το επάγγελμά τους.

Οι Smyth et al. (2000) από την άλλη πλευρά εισάγουν έναν νέο όρο, τον όρο *επανεπαγγελματοποίηση*, που σημαίνει μία εκ νέου επαγγελματοποίηση του κλάδου των εκπαιδευτικών και ανάκτηση της αυτονομίας τους, μέσα από τις επιβαλλόμενες αλλαγές και μεταρρυθμίσεις στον χώρο της εκπαίδευσης. Η προσέγγιση αυτή αναγνωρίζει μία πρώτη επαγγελματοποίηση του επαγγέλματος στο παρελθόν, τουλάχιστον για τις δυτικές αναπτυγμένες κοινωνίες.

Όπως υποστήριξε ο Hargreaves (2000) στο επάγγελμα των εκπαιδευτικών διακρίνονται τέσσερις περίοδοι: η προ-επαγγελματική, η περίοδος επαγγελματικής αυτονομίας, η περίοδος συλλογικού επαγγελματισμού και η μεταμοντέρνα περίοδος. Ο Hargreaves κατέληξε σε αυτήν την διάκριση μετά την εξέταση των συνθηκών του επαγγέλματος των εκπαιδευτικών στις δυτικές αναπτυγμένες κοινωνίες – κυρίως στη Μ. Βρετανία και στις Η.Π.Α.

Χρειάζεται, ωστόσο, να επισημανθούν κάποιες διαφοροποιήσεις που δεν συνάδουν και δεν συνηγορούν για αντίστοιχες περιόδους του επαγγέλματος στην Ελλάδα, αν και εντοπίζονται αντίστοιχα χαρακτηριστικά του επαγγέλματος.

Τα χαρακτηριστικά του Επαγγέλματος «Εκπαιδευτικός»

Τα χαρακτηριστικά των καθιερωμένων επαγγελμάτων, όπως των γιατρών και των δικηγόρων, συνοπτικά είναι: α) το προχωρημένο επίπεδο εκπαίδευσης με ευκαιρίες για πρακτική, β) η επαγγελματική ανέλιξη, γ) η εξέλιξη της γνώσης και η καλλιέργεια διαφόρων δεξιοτήτων, δ) οι συγκεκριμένες διευθετήσεις/ρυθμίσεις σχετικά με την επαγγελματική συμπεριφορά και ευρύτερα τον κώδικα δεοντολογίας, και ε) οι εγγυημένες επαγγελματικές συνθήκες, που αφορούν όχι μόνο την αυτονομία, αλλά και την παραγωγή και την αποτελεσματικότητα (Ingersoll and Merrill 2011).

Το επάγγελμα των εκπαιδευτικών κατατάσσεται στα ημι-επαγγέλματα από τον Etzioni το 1969 με βάση τη σύγκρισή του με τα καθιερωμένα επαγγέλματα. Παρατηρείται, δηλαδή, πιο σύντομη περίοδος πρακτικής των εκπαιδευτικών, μικρότερο «νομιμοποιημένο» κύρος, μικρότερη προνομιακή επικοινωνία με τους πελάτες, μικρότερο επίπεδο εξειδικευμένης γνώσης και σαφώς μικρότερη αυτονομία από την επιτήρηση και τον κοινωνικό έλεγχο σε σχέση με τα άλλα «καθιερωμένα» επαγγέλματα. Παρακάτω θα αναλύσουμε συγκεκριμένα χαρακτηριστικά, όπως τη γνώση, την ηθική/δεοντολογία, την αυτονομία και το κύρος του επαγγέλματος, βάση της κατηγοριοποίησης του Goode (1969).

Εξειδικευμένη γνώση. Οι εκπαιδευτικοί φαίνεται ότι δεν κατέχουν πιστοποιημένη επαγγελματική γνώση και δεν λαμβάνουν την απαραίτητη εκπαίδευση, ώστε να εντάσσονται ομαλά στον χώρο της εργασίας τους (Etzioni 1969, Howsam et al. 1976, Hargreaves 2007, Caspersen 2015: 47).

Οι εκπαιδευτικοί δεν κατέχουν κοινό σώμα επαγγελματικής πιστοποιημένης γνώσης και δεξιότητες, οι οποίες μεταβιβάζονται κατά τη διάρκεια της επαγγελματικής κοινωνικοποίησης, μοιράζονται ως κοινές με άλλους εκπαιδευτικούς στη συνέχεια, και διαρκώς αυξάνονται σε όλη τη επαγγελματική σταδιοδρομία ενός εκπαιδευτικού. Αντίθετα, κάθε εκπαιδευτικός αναπτύσσει προσωπικές στρατηγικές σε μεγάλο βαθμό ανεξάρτητες από τους άλλους (Lortie στο Howsam et al. 1976: 19).

Σε γενικές γραμμές οι εκπαιδευτικοί δε δίνουν εξετάσεις πιστοποίησης, για να ενταχθούν στο επάγγελμα, όπως παρατηρείται σε άλλα επαγγέλματα, ούτε εφοδιάζονται με τις απαραίτητες δεξιότητες, για να φέρουν εις πέρας επιτυχώς το έργο τους (Bair 2014: 31, Ingersoll and Collins 2018: 202-203). Η γενική εικόνα είναι ότι πέρα από κάποιες βασικές γνώσεις που αποκτώνται στο πανεπιστήμιο τα περισσότερα που αφορούν το επάγγελμα του εκπαιδευτικού είναι θέμα εμπειρίας (Bair 2014: 41). Αυτό γιατί, η διοχέτευση νέων γνώσεων στον κλάδο των εκπαιδευτικών θεωρείται δύσκολη (Jensen 2007, Caspersen 2015: 49), ενώ υπάρχει πρόβλημα διασύνδεσης της θεωρίας με την πράξη (Eraut 1994: 10).

Ταυτόχρονα, οι εκπαιδευτικοί συνήθως δεν επιδίδονται σε έρευνες/μελέτες κατά τη διάρκεια της θητείας τους, όπως άλλοι επαγγελματίες, καθώς δεν λαμβάνουν σχετική κατεύθυνση γι' αυτό κατά την περίοδο πρακτικής τους, όταν και όπου αυτή υφίσταται (Ingersoll and Collins 2018: 205). Φαίνεται δηλαδή ότι δεν πραγματοποιούνται εργαστήρια, συνέδρια και εκδόσεις από τους εκπαιδευτικούς, τα

οποία θα εξυπηρετούσαν προς αυτήν την κατεύθυνση, αν και παρατηρούνται εξαιρέσεις.

Επίσης, φαίνεται ότι οι εκπαιδευτικοί δεν διδάσκονται το πώς θα διαχειριστούν την τάξη και το πώς θα αντιμετωπίσουν την ποικιλία και την διαφορετικότητα των μαθητών τους (διαφορετικές προσωπικότητες και κοινωνικές-οικονομικές-πολιτισμικές διαφοροποιήσεις). Παρέχεται δηλαδή ελλιπής παιδαγωγική κατάρτιση κατά τη διάρκεια των σπουδών τους, με αποτέλεσμα να παρατηρείται αδυναμία στη διαχείριση των μαθητών. Η έλλειψη γνώσης και κατά συνέπεια ελέγχου τέτοιου είδους καταστάσεων οδηγεί στην «ανάπτυξη αρνητικών στρατηγικών αντιμετώπισης (από τους εκπαιδευτικούς), που... ενδέχεται να επηρεάσουν τη μάθηση» (Caspersen 2015: 48).

Επιπρόσθετα, εντοπίζεται και καταγράφεται ως βασικό πρόβλημα στην εκπαίδευση το φαινόμενο του «*out-of-field teaching*» (Ingersoll and Collins 2018: 205-206). Πρόκειται για τις αναθέσεις μαθημάτων σε εκπαιδευτικούς άλλων ειδικοτήτων. Οι εκπαιδευτικοί, δηλαδή, επιφορτίζονται από τη διεύθυνση του σχολείου με τη διδασκαλία άλλων μαθημάτων πέραν του γνωστικού τους αντικειμένου. Το φαινόμενο αυτό συνδέεται κυρίως με τη Δευτεροβάθμια Εκπαίδευση και τις υποβαθμισμένες περιοχές, αλλά φαίνεται να αφορά και να πλήττει έντονα και τους/τις εκπαιδευτικούς ιδιωτικών σχολείων στο εξωτερικό.

Στην Ελλάδα αντίστοιχα παρατηρούνται ελλιπής παιδαγωγική κατάρτιση και πρακτική άσκηση, ελλιπή γνωστικά εφόδια, περιορισμένα σεμινάρια και ελάχιστα συνέδρια ή εκδόσεις από εκπαιδευτικούς, όπως και συχνές αναθέσεις μαθημάτων. Η ανάθεση βέβαια των μαθημάτων καθορίζεται από το Υπουργείο Παιδείας και Θρησκευμάτων με βάση την επιστημονική συνάφεια μεταξύ διαφόρων ειδικοτήτων. Έτσι παρατηρείται το εξής φαινόμενο: να διδάσκεται η ιστορία από καθηγητές ξένων γλωσσών, από θεολόγους και προσφάτως και κοινωνιολόγους ή τα μαθηματικά από καθηγητές φυσικής και πληροφορικής. Οι αναθέσεις αυτές των μαθημάτων – κατά την άποψη της γράφουσας – μάλλον δικαιολογούνται σε άλλη βάση πέραν της επιστημονικής συνάφειας. Καλύπτουν, δηλαδή, τις ελλείψεις σε μόνιμο διδακτικό προσωπικό και περιορίζουν ταυτόχρονα τις μετακινήσεις του μόνιμου προσωπικού ή των αναπληρωτών εκπαιδευτικών σε άλλα σχολεία.

Οι γνωστικές και παιδαγωγικές ελλείψεις των εκπαιδευτικών εξηγούνται από την εκπαιδευτική πολιτική του εκάστοτε κράτους, από τον σαφώς λιγότερο «χρόνο και το χρήμα» που δαπανώνται για το επάγγελμα σε σύγκριση με τα υπόλοιπα επαγγέλματα (Howsam et al. 1976: 21). Επίσης, ερμηνεύονται και με βάση τη διάθεση και τις συνθήκες εργασίας του εκάστοτε εκπαιδευτικού, που άλλοτε δυσχεραίνουν και άλλοτε διευκολύνουν την εξέλιξη των γνώσεων του (Eraut 1994: 10). Γεγονός, ωστόσο, παραμένει ότι σε αρκετές χώρες υπάρχουν ακόμα εκπαιδευτικοί που «έχουν χαμηλά επίπεδα ικανότητας να χειριστούν το αντικείμενο διδασκαλίας τους, τις παιδαγωγικές τους δεξιότητες, τις πηγές, την τεχνολογία και την επικοινωνία» (Zamri and Hamzah 2019).

Ηθική/Δεοντολογία του Επαγγέλματος. Η επαγγελματική ηθική ή δεοντολογία του επαγγέλματος συνδέεται με την έννοια του επαγγελματισμού. Στην ουσία της αφορά τη στάση, τη συμπεριφορά και τις σχέσεις των εκπαιδευτικών, όπως και τις έμφυλες ιδεολογίες που κυριαρχούν στο επάγγελμα.

Πιο συγκεκριμένα, ο επαγγελματικός κλάδος των εκπαιδευτικών κυριαρχείται αριθμητικά από γυναίκες εκπαιδευτικούς από τη δεκαετία του 1970 έως και σήμερα (Bair 2014, Bolton and Muzio 2008, Έρευνες της Ευρωπαϊκής Ένωσης). Η αριθμητική αυτή κυριαρχία των γυναικών εκπαιδευτικών αποτέλεσε έναν από τους βασικούς λόγους, για τους οποίους ως απασχόληση συγκαταλέχτηκε στα ημι-επαγγέλματα μαζί με τους νοσηλευτές/νοσηλεύτριες και τους/τις κοινωνικούς λειτουργούς, όπου κι εκεί εργάζεται μεγαλύτερο ποσοστό γυναικών (Etzioni 1969, Goode 1969, Howsam et al. 1976).

Οι απασχολήσεις με μεγαλύτερο αριθμό γυναικών εργαζομένων, σύμφωνα με τον Goode (1969), δεν πρόκειται να «αναβαθμιστούν» σε επαγγέλματα, καθώς οι γυναίκες έχουν μεγαλύτερη έφεση από τους άνδρες να αποδέχονται γραφειοκρατικό έλεγχο. Παρόμοια άποψη εκφράζει η Βασιλού-Παπαγεωργίου (1992: 120-121) που ισχυρίζεται ότι η αριθμητική κυριαρχία των γυναικών στο επάγγελμα οδηγεί σε χαλάρωση την οργάνωση της ελληνικής εκπαίδευσης, καθώς οι γυναίκες εκπαιδευτικοί δεν χαρακτηρίζονται από «υψηλού επιπέδου επαγγελματισμό», λόγω των έντονων οικογενειακών υποχρεώσεων που πηγάζουν από το φύλο τους.

Η αριθμητική επικράτηση των γυναικών στο επάγγελμα ερμηνεύεται με βάση τις εκάστοτε ιστορικο-κοινωνικο-οικονομικό-πολιτικές εξελίξεις κάθε χώρας, καθώς και με τις έμφυλες ιδεολογίες αναφορικά με τη θέση και τις ιδιότητες των γυναικών, που εν τέλει οδήγησαν στην *θηλυκοποίηση* του επαγγέλματος (Atkinson 2012: 96). Ουσιαστικά πρόκειται για έμφυλες ιδεολογίες και στερεότυπα που φαίνεται να είναι βαθιά ριζωμένα στο επάγγελμα των εκπαιδευτικών. Ακόμα και σήμερα πολλές γυναίκες επιλέγουν το επάγγελμα της εκπαιδευτικού, καθώς φαίνεται ότι εξυπηρετεί την εξισορρόπηση των πολλαπλών κοινωνικών τους ρόλων, μία επιλογή που αιτιολογεί την αύξηση του αριθμού των γυναικών εκπαιδευτικών στο επάγγελμα έναντι των ανδρών συναδέλφων τους (Kantzara 2001: 312 κ.ε., Βασιλού-Παπαγεωργίου 1992: 120-121, Τσικνάκου 2017). Παρ' όλα αυτά παρατηρείται το εξής: όσο αυξάνεται η βαθμίδα εκπαίδευσης, τόσο μειώνεται ο αριθμός των γυναικών εκπαιδευτικών (Bolton and Muzio 2008: 289, Κανταράκη, Παγκάλη και Σταματελοπούλου 2008, Ζιώγου-Καραστεργίου 2008).

Επιπρόσθετα, παρατηρείται ότι οι υψηλές διοικητικές θέσεις στον χώρο της εκπαίδευσης ανήκουν κυρίως σε άνδρες εκπαιδευτικούς (Williams 1992, Bolton and Muzio 2008, Schrock and Schwalbe 2009, Μαραγκουδάκη 1997, 2008), αν και τα τελευταία χρόνια καταγράφεται αύξηση του αριθμού των γυναικών σε ανώτερες διοικητικές θέσεις στην χώρα μας (Μαραγκουδάκη 1997, 2008, Τσικνάκου 2017, Διαύγεια, ΙΤΥΕ, minedu.gov.gr). Οι Bolton και Muzio θεωρούν ότι αυτό συμβαίνει, καθώς οι άνδρες σε «γυναικεία» επαγγέλματα θεωρούνται τόσο «ξεχωριστοί» (*special*), ώστε να τους παραχωρούνται θέσεις με περισσότερες προκλήσεις και καθώς οι άνδρες χρησιμοποιούν την δύναμη της θέσης τους, για να διατηρήσουν τις γυναίκες στις κατώτερες θέσεις, εφόσον οι ίδιες δεν φαίνεται να έχουν πρόσβαση στις απαραίτητες πηγές για να ανελιχθούν επαγγελματικά (2008: 283, 285).

Επίσης, παρατηρείται έμφυλος καταμερισμός εργασιών στο επάγγελμα με τις γυναίκες εκπαιδευτικούς να αναλαμβάνουν περισσότερες γραφειοκρατικές εργασίες, όπως τη συγγραφή των πρακτικών, και τους άνδρες εκπαιδευτικούς να αναλαμβάνουν πιο πρακτικές εργασίες, όπως την ενασχόληση με τον κήπο ή την προπόνηση σχολικών ομάδων [Schrock and Schwalbe 2009, Haase 2008, Williams 2005 (στο Wharton 2005),[2] Acker 1988]. Όσες γυναίκες εκπαιδευτικοί δρουν

«θηλυκοποιημένα» (παρουσιάζουν δηλαδή κάποια χαρακτηριστικά όπως ευαισθησία, αδυναμία, κτλ. που λόγω στερεοτύπων αποδίδονται αποκλειστικά στις γυναίκες) φαίνεται ότι υποτιμώνται, ενώ όσες παρουσιάζουν όσα αποδίδονται ως ανδρικά χαρακτηριστικά (πυγμή, δύναμη, εξουσία, κτλ.) φαίνεται να εκτιμώνται, καθώς ο «θηλυκός ανδρισμός» ταυτίζεται με μία στέρεη επαγγελματική ταυτότητα. Εν γένει φαίνεται ότι προσδίδονται ανδρικά χαρακτηριστικά στην επαγγελματική ταυτότητα των εκπαιδευτικών. Πρόκειται για μία κανονιστική επαγγελματική ταυτότητα, που προσδίδει κύρος και γνωστικές ικανότητες στον φορέα της, ενώ ταυτόχρονα επιβάλλει έναν άτυπο εξοβελισμό στοιχείων μητρότητας και θηλυκότητας για τις γυναίκες εκπαιδευτικούς.

Παρατηρείται ακόμα στενή σύνδεση της διδασκαλίας με τη γονεϊκή ταυτότητα σε τέτοιο βαθμό, που δεν παρατηρείται σε άλλα επαγγέλματα, αν και φαίνεται ότι βοηθάει στη διαμόρφωση ενός τύπου «προνομιακής επικοινωνίας» και σχέσης εμπιστοσύνης με τους μαθητές (Howsam et al. 1976: 24). Οι εκπαιδευτικοί, δηλαδή εμφανίζουν χαρακτηριστικά μητρότητας και πατρότητας στη συμπεριφορά τους, που άλλοτε κρίνονται ως επιθυμητά, ενώ άλλοτε κατακρίνονται από τους άλλους (Kantzara 2001). Συνήθως η γονεϊκή ταυτότητα προσλαμβάνεται ως αρνητικό χαρακτηριστικό ή αδυναμία για τις γυναίκες εκπαιδευτικούς, ενώ ως προσόν ή προτέρημα των ανδρών εκπαιδευτικών. Αυτή η γονεϊκή ταυτότητα πολλές φορές αποτυπώνεται και στην ενδυμασία κυρίως των γυναικών εκπαιδευτικών, καθώς η εμφάνιση φαίνεται ότι παίζει μεγάλο ρόλο στο πώς γίνεται αντιληπτή η επαγγελματική ταυτότητα του εκάστοτε εκπαιδευτικού (Atkinson 2012, Braun 2011). Εξάλλου, σύμφωνα με την Kantzara (2001: 217): «το στυλ του ντυσίματος… μπορεί να κατηγοριοποιήσει τον εαυτό κάποιου και τους άλλους, με όρους φύλου, ηλικίας, επαγγέλματος, πολιτικών ιδεών και τρόπων ζωής (life-style)».

Παράλληλα, οι εκπαιδευτικοί συχνά καλούνται να «λογοδοτήσουν σε ένα σωρό σημαντικούς άλλους, όπως συναδέλφους, ανώτερους ιεραρχικά, γονείς», με αποτέλεσμα να υιοθετούν ένα επαγγελματικό προσωπείο στον χώρο εργασίας τους, ώστε να ανταποκρίνονται στις προσδοκίες των άλλων (Kantzara 2001). Αυτή η κατάσταση πολλές φορές τους αναγκάζει να προσπαθούν να συγκεράσουν στοιχεία επαγγελματισμού και προσωπικότητας (Hargreaves 1978, 1994, Nias 1989, Rich 2001). Φαίνεται δηλαδή ότι βρίσκονται σε μία διαδικασία συμβιβασμού των απαιτήσεων του επαγγέλματος και της διατήρησης του εαυτού τους, διαδικασία που αν αποτύχει ενδέχεται να οδηγήσει σε αλλαγή στη συμπεριφορά τους και τον τρόπο διδασκαλίας τους με την πάροδο των χρόνων (Huberman 1989).

Αυτονομία. Η αυτονομία αποτελεί βασικό χαρακτηριστικό των επαγγελματικών μοντέλων, καθώς εδράζεται στη θέση ότι οι ειδικοί – δηλαδή αυτοί που «είναι πιο κοντά και έχουν την πιο πλήρη επίγνωση της κατάστασης» – οφείλουν να ελέγχουν το τι συμβαίνει στο επάγγελμά τους. Αν και τέτοιου είδους αυτονομία παρατηρείται όσον αφορά τους ακαδημαϊκούς, αυτή απουσιάζει επιμελώς από τους εκπαιδευτικούς των άλλων βαθμίδων εκπαίδευσης, τουλάχιστον όσον αφορά τις διαδικασίες πρόσληψης και αξιολόγησης (Ingersoll and Collins 2018:207).

Η αυτονομία στη διδασκαλία θεωρείται από τους/τις εκπαιδευτικούς ως το πιο βασικό στοιχείο του επαγγέλματός τους και το πιο σημαντικό μέρος του ρόλου τους, ταυτόχρονα με το σχεδιασμό του μαθήματος, την αξιολόγηση των εργασιών και τη φροντίδα των μαθητών (Cordingley et al. 2019: 53-54, Caspersen 2015: 50). Η αυτονομία αφορά τη διδασκαλία, την υλοποίηση των διδακτικών στόχων και τη

συμμετοχή στην λήψη αποφάσεων (Demirkasimoglu 2010: 2048). Σε ένα δεύτερο και λιγότερο εμφανές επίπεδο η αυτονομία αφορά τη συνεργασία των εκπαιδευτικών με την ταυτόχρονη άρση της ατομικότητας στη διδασκαλία.

Παρ' όλα αυτά φαίνεται ότι οι εκπαιδευτικοί δεν συμμετέχουν στη διαμόρφωση των προγραμμάτων σπουδών, δεν επιλέγουν τα βιβλία και την ύλη που διδάσκουν και δεν θέτουν τους διδακτικούς στόχους του κάθε μαθήματος, καθώς αυτά καθορίζονται από το εκάστοτε Υπουργείο Παιδείας ή από τα εκπαιδευτικά ιδρύματα, στα οποία εργάζονται. Ταυτόχρονα, δεν φαίνεται να λαμβάνουν ιδιαίτερο μέρος στη διαδικασία της λήψης αποφάσεων για τον κλάδο τους, καθώς ελάχιστοι είναι οι εκπαιδευτικοί που καταλαμβάνουν σημαντικές θέσεις στον χώρο της λήψης εκπαιδευτικών αποφάσεων (Hoyle 2008). Ταυτόχρονα, οι εκπαιδευτικοί επιτηρούνται από τα εκπαιδευτικά ιδρύματα στα οποία εργάζονται και αξιολογούνται για τη διδασκαλία τους και για τα αποτελέσματα του έργου τους από συγκεκριμένους κρατικούς μηχανισμούς, καθώς αποτελούν βασικό πυλώνα της εκπαιδευτικής διαδικασίας (Etzioni 1969, Howsam et al. 1976: 23, Leiter 1978, Demirkasimoglu 2010, Bair 2014).

Επομένως, όσον αφορά την αυτονομία των εκπαιδευτικών αυτή φαίνεται να εξαντλείται στα πλαίσια της τάξης και της διδακτικής ώρας, αν και ο θεσμός της συνδιδασκαλίας φαίνεται ότι μειώνει το επίπεδο της αυτονομίας των εκπαιδευτικών εντός της τάξης.

Ο θεσμός της συνδιδασκαλίας εφαρμόστηκε σε πάρα πολλές χώρες διεθνώς, συμπεριλαμβανομένης και της Ελλάδας – με το πρόγραμμα «Μια Νέα Αρχή στα ΕΠΑΛ» το σχολικό έτος 2018 - 2019 – με στόχο την επίλυση των προβλημάτων συνεργασίας ανάμεσα στους εκπαιδευτικούς μιας σχολικής μονάδας. Ο Hargreaves (1994) επισημαίνει τη σπουδαιότητα της συνδιδασκαλίας για την άρση της ρευστότητας που παρατηρείται στο επίπεδο συνεργασίας των εκπαιδευτικών, ενώ ο Caspersen (2015: 59) ασκεί κριτική στο σύστημα της συνδιδασκαλίας υποστηρίζοντας ότι «το πραγματικό επίπεδο της συνεργασίας παραμένει χαμηλό και όταν πάλι κάτι τέτοιο συμβαίνει, είναι συχνά το αποτέλεσμα δύο ή περισσότερων εκπαιδευτικών που κάνουν μαζί ότι ένας δάσκαλος θα μπορούσε να κάνει μόνος του» (Caspersen 2015: 50, βασισμένος στους Fantilli και McDougall).

Κύρος. Το επάγγελμα των εκπαιδευτικών κατατάχθηκε στα ημι-επαγγέλματα, καθώς φαίνεται ότι δεν παρουσιάζει αντίστοιχο κύρος με τα άλλα καθιερωμένα επαγγέλματα, όπως αυτό του γιατρού και του δικηγόρου (Etzioni 1969, Howsam et al. 1976, Perkin 1985, Hargreaves 2007, Caspersen, 2015 κ.ά.). Το κύρος αποτελεί βασικό χαρακτηριστικό των επαγγελμάτων, καθώς συνδέεται άμεσα με την εκτίμηση που λαμβάνουν οι εργαζόμενοι, τις οικονομικές απολαβές και τα προνόμια τους.

Το κύρος των εκπαιδευτικών φαίνεται ότι επηρεάζεται από διάφορους παράγοντες, όπως το εκπαιδευτικό σύστημα κάθε χώρας, τη συνεργασία των εκπαιδευτικών και τη θέση κατάταξης των μαθητών μιας χώρας σε αξιολογικούς πίνακες, όπως τον PISA (Cordingley et al. 2019: 4, 18). Ακόμα φαίνεται να σχετίζεται και με την αριθμητική πλειοψηφία των γυναικών εργαζομένων σ' αυτό (Ingersoll and Collins 2018, Hargreaves 1994, Hoyle 2008).

Πιο συγκεκριμένα, φαίνεται ότι παρουσιάζονται διακυμάνσεις όσον αφορά την εκτίμηση των εκπαιδευτικών ανάλογα με τη βαθμίδα εκπαίδευσης που υπηρετούν. Ειδικότερα, οι καθηγητές της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης χαίρουν ευρύτερης

εκτιμήσεως από τους δασκάλους και τους νηπιαγωγούς, αλλά σαφώς μικρότερη από τους ακαδημαϊκούς. Ακόμα, οι άνδρες εκπαιδευτικοί χαίρουν μεγαλύτερης εκτίμησης από τις γυναίκες εκπαιδευτικούς, καθώς κατά τα φαινόμενα ο «καλός εκπαιδευτικός» είναι γένους αρσενικού (Ζιώγου-Καραστεργίου 2008, Kantzara 2001: 256, Τσικνάκου 2017).

Γενικά οι εκπαιδευτικοί πληρώνονται λιγότερα σε σύγκριση με άλλους επαγγελματίες αντίστοιχων προσόντων είτε πρόκειται για πρωτοδιοριζόμενους είτε για μακροχρόνια απασχολούμενους (Ingersoll and Collins, 2018: 208-209, Cordingley 2019). Ταυτόχρονα φαίνονται να απολαμβάνουν αρκετά προνόμια σε σύγκριση με άλλους επαγγελματικούς κλάδους (ωράριο, διακοπές, άδειες). Οι Έλληνες και οι Ελληνίδες εκπαιδευτικοί, όμως, έχουν χαμηλότερο κύρος συγκριτικά με τους/τις εκπαιδευτικούς άλλων χωρών (Global Teacher Status Index 2018, Varkey Foundation), γεγονός που φαίνεται να οφείλεται και στην ύπαρξη της άτυπης φροντιστηριακής εκπαίδευσης.

Το έργο των εκπαιδευτικών φαίνεται ότι δεν αναγνωρίζεται και δεν εκτιμάται από την κοινή γνώμη, καθώς – σύμφωνα με τους Howsam et al. (1976: 20) – είναι διάχυτη η πεποίθηση πως ο καθένας μπορεί να διδάξει, αρκεί να γνωρίζει περισσότερα από τον διδασκόμενο. Αντίστοιχη άποψη εκφράζει κι ο Hargreaves A. (1994: 14) είκοσι περίπου χρόνια αργότερα, καθώς θεωρεί ότι η κοινή γνώμη έχει περιορισμένη αντίληψη του έργου που παράγουν οι εκπαιδευτικοί και δεν αντιλαμβάνεται ότι το έργο τους είναι πολύ πιο σύνθετο και απαιτητικό από ό,τι δείχνει.

Το χαμηλό κύρος φαίνεται μάλιστα ότι ευθύνεται για την αύξηση των πιέσεων που δέχονται οι εκπαιδευτικοί είτε για τον τρόπο που διδάσκουν είτε για την συμπεριφορά τους. Οι πιέσεις αυτές που τα τελευταία χρόνια παίρνουν την μορφή παρενόχλησης και εκφοβισμού προέρχονται από τους ιεραρχικά ανωτέρους τους, τους συναδέλφους, τους γονείς και τους μαθητές τους. Πρόκειται για φαινόμενο που εντατικοποιείται διεθνώς, με διάφορες συνέπειες για τους/τις εκπαιδευτικούς, τόσο σε προσωπικό όσο και σε επαγγελματικό επίπεδο (Kauppi and Pörhölä 2012, Terry 1998, Garrett, 2014, Du Plessis 2008, Ozkilic and Kartal 2012, Bricheno and Thornton 2016, Τσικνάκου 2020, κ.ά.).

Για την αύξηση του κύρους των εκπαιδευτικών οι Cordingley et al. (2019: 27) προτείνουν υψηλότερα κριτήρια ένταξης στο επάγγελμα, ενώ ο Hoyle (2008: 298) προτείνει ισχυρή επαγγελματική δέσμευση, ώστε οι εκπαιδευτικοί ν' «ανέβουν στα μάτια» των γονέων και των μαθητών τους.

Επιλογικά

Οι περισσότεροι ερευνητές κάνουν λόγο για «μεταμοντέρνα» περίοδο του επαγγέλματος των εκπαιδευτικών και για την απο-επαγγελματοποίησή του τουλάχιστον στις δυτικές κοινωνίες, όπου η επαγγελματοποίηση του επαγγέλματος φαίνεται να έχει επιτευχθεί σε ένα πρώτο επίπεδο (Hargreaves 1994, 2000, Hoyle 2008, Bolton and Muzio 2008, Eraut 1994: 3 κ.ά.). Τα χαρακτηριστικά της απο-επαγγελματοποίησης επιγραμματικά είναι ο έντονος κυβερνητικός/γραφειοκρατικός έλεγχος, οι πολλαπλές αρμοδιότητες, η εντατικοποίηση της εργασίας και οι πολιτικές αποφάσεις αξιολόγησης του κλάδου, οι οποίες μειώνουν ακόμα περισσότερο την ήδη περιορισμένη αυτονομία των εκπαιδευτικών και επιβάλλουν την πολιτική της αγοράς

στον χώρο της εκπαίδευσης (Hoyle 2008). Παράλληλα, εξακολουθούν να υπάρχουν οι εγγενείς αδυναμίες του επαγγέλματος, όπως το χαμηλό κύρος και ο χαμηλός μισθός, η έλλειψη εξειδικευμένης γνώσης, κ.ο.κ.

Στην Ελλάδα αφενός εντοπίζονται οι ίδιες εγγενείς αδυναμίες του επαγγέλματος με άλλες χώρες. Φαίνεται δηλαδή ότι οι εκπαιδευτικοί δεν λαμβάνουν την απαραίτητη γνώση, ώστε να ανταπεξέλθουν ικανοποιητικά στις υποχρεώσεις τους. Όση γνώση δεν λαμβάνουν – κυρίως στο παιδαγωγικό και διδακτικό κομμάτι – τη συμπληρώνουν με την εμπειρία. Δεν δίνουν εξετάσεις πιστοποίησης των γνώσεών τους και συνήθως δεν κάνουν πρακτική άσκηση. Ο μισθός τους είναι χαμηλός, ενώ οι αρμοδιότητές τους πολλαπλές. Επομένως, παρατηρείται εντατικοποίηση της εργασίας τους και χαμηλό κύρος, που φαίνεται να συνδέεται και με την έμφυλη διάσταση του επαγγέλματος και την περιορισμένη αυτονομίας των εκπαιδευτικών.

Αφετέρου, όμως, στην Ελλάδα εντοπίζονται τρεις τουλάχιστον διαφοροποιήσεις σε σχέση με τις υπόλοιπες δυτικές χώρες. Αρχικά, δεν υπάρχει θεσμικά ενιαίο πρόγραμμα εκπαίδευσης των εκπαιδευτικών (διδακτική και πρακτική). Έπειτα, δεν έχουν αρχίσει ακόμα οι διαδικασίες αξιολόγησης των εκπαιδευτικών, παρά τις συχνές εξαγγελίες τα τελευταία χρόνια. Και τέλος το έργο των Ελλήνων/Ελληνίδων εκπαιδευτικών εξακολουθεί να είναι μη προσδιορίσιμο και «ρευστό», για να θυμηθούμε τον Hargreaves A. (1994: 148-149).

Θα μπορούσαμε, επομένως, να συναγάγουμε το συμπέρασμα ότι στην Ελλάδα βιώνουμε μία περίοδο έντονης υποτίμησης του επαγγέλματος, που παρουσιάζει χαρακτηριστικά απο-επαγγελματοποίησης (περιορισμένη αυτονομία, χαμηλό κύρος, μη συμμετοχή στη λήψη αποφάσεων, κτλ.), κυρίως λόγω της έντονα παρεμβατικής εκπαιδευτικής πολιτικής. Δεν μπορούμε, ωστόσο, να κάνουμε λόγο για «μεταμοντέρνα» περίοδο του επαγγέλματος των εκπαιδευτικών στην χώρα μας, καθώς είναι διαφορετικές οι ιστορικό-κοινωνικό-οικονομικές συνθήκες σε σύγκριση με τις άλλες δυτικές χώρες.

Για την επίτευξη τουλάχιστον σε ένα πρώτο επίπεδο της επαγγελματοποίησης του επαγγέλματος των εκπαιδευτικών στην Ελλάδα χρειάζεται – υιοθετώντας τη θέση του Hoyle (2008) – βελτίωση δύο βασικών παραμέτρων του επαγγέλματος: του κύρους (αυτονομία, εισόδημα, κ.ά) και της πρακτικής του (γνώση, δεξιότητες, επαγγελματική ανέλιξη).

Σημειώσεις

[1] Η ερευνητική εργασία υποστηρίζεται από το Ελληνικό Ίδρυμα Έρευνας και Καινοτομίας (ΕΛ.ΙΔ.Ε.Κ.) στο πλαίσιο της Δράσης «Υποτροφίες ΕΛ.ΙΔ.Ε.Κ. Υποψηφίων Διδακτόρων» (Αριθμός Υποτροφίας: 565).

[2] Williams, C. (1995), "Hegemonic Masculinity in Female Occupations" extracts from her Still a Man's World: Men Who Do "Women's Work" σελ. 123-141 (Berkeley, CA: University of California Press), στο Wharton, Amy S. (2005) The Sociology of Gender. An Introduction to Theory and Research, Oxford, Blackwell publishing, pp. 205-213.

Αναφορές

Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία

Βασιλού-Παπαγεωργίου, Β. (1992), Το επάγγελμα και η κοινωνική θέση του εκπαιδευτικού. Θεωρητικές και ερευνητικές προσεγγίσεις, *Τα εκπαιδευτικά* Νο 25-26, σσ. 114-127.

Ζιώγου–Καραστεργίου Σ. (2008), Η εκπροσώπηση των δύο φύλων στο εκπαιδευτικό επάγγελμα και οι προεκτάσεις της στο εκπαιδευτικό και κοινωνικό γίγνεσθαι, *Έδρα ΟΥΝΕΣΚΟ για την Ισότητα και την Ενδυνάμωση των Φύλων στο Πανεπιστήμιο Κύπρου.* Ερευνητικό Κέντρο Ισότητας Φύλου (Ε.Κ.Ι.Φ.), Λευκωσία 25 Νοεμβρίου 2008.

Κανταράκη, Μ., Παγκάκη, Μ., Σταματελοπούλου, Τ. (2008), *Κατά Φύλο Επαγγελματικός Διαχωρισμός (Κάθετος και Οριζόντιος): Διακρίσεις και Ανισότητες κατά των γυναικών στην εκπαίδευση*, Αθήνα, Κέντρο Ερευνών για Θέματα Ισότητας.

Μαραγκουδάκη, Ε. (2008), Γυναίκες εκπαιδευτικοί και συμμετοχή στη διοίκηση της εκπαίδευσης, στο Β. Δεληγιάννη-Κουϊμτζή (επιμ.), *Εκπαιδευτικοί και Φύλο,* Αθήνα, Κέντρο Ερευνών για Θέματα Ισότητας, σσ. 204-235.

Μαραγκουδάκη, Ε. (1997), Οι γυναίκες διδάσκουν και οι άνδρες διοικούν στο Β. Δεληγιάννη-Κουϊμτζή και Σ. Ζιώγου-Καραστεργίου (επιμ.), *Φύλο και σχολική πράξη*, Θεσσαλονίκη, Βάνιας, σσ. 258-292 .

Τσικνάκου Ε. (2021), Ο εκφοβισμός των εκπαιδευτικών: Η ανάδυση μίας νέας «κουλτούρας», στο Θ. Θάνος και Α. Κυρίδης (επιμ.) *Εκπαίδευση και Κοινωνία στην Ελλάδα*, Αθήνα, Gutenberg, σσ. 455-474.

Τσικνάκου Ε. (2017), *Οι διαστάσεις του «καλού» εκπαιδευτικού της Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης και η Κατασκευή της Επαγγελματικής του Ταυτότητας στην Ελλάδα σήμερα*, Διπλωματική στα πλαίσια του ΠΜΣ Κοινωνιολογίας Πάντειο Πανεπιστήμιο (Διαθέσιμη στο Πάνδημος).

Ξενόγλωσση Βιβλιογραφία

Acker, S. (1988), Teachers, Gender and Resistance, *British Journal of Sociology of Education,* Vol. 9, No 3, pp. 307-322.

Atkinson, B. (2012), Apple Jumper, Teacher Babe, Uniformer Teachers Fashioning Feminine Teacher Bodies, *Counterpoints* vol. 367, *Sexualities in Education: A Reader*, Κεφ. 9, pp. 93-104.

Bair, M. A. (2014), Teacher Professionalism: What Educators can learn from Social Workers*, Mid-West Educational Researcher,* Vol. 26, No. 2, pp. 28-57.

Bolton, S. and Muzio, D. (2008), The paradoxical processes of feminization in the professions: the case of established, aspiring and semi-professions, *Work, Employment & Society*, Vol. 22, No 2, pp. 281-299.

Braun, A. (2011), Walking yourself around as a teacher': gender and embodiment in student teachers' working lives, *British Journal of Sociology of Education*, Vol. 32, No 2, pp. 275-291.

Bricheno, P. and Thornton, M. (2016), *Crying in Cupboards: What Happens When Teachers Are Bullied*. Kibworth-Beauchamp, UK, Troubador.

Caspersen, J. (2015), Teachers' Learning Activities in the Workplace: How Does Teacher Education Matter?, *Creative Education,* Vol. 6*,* No 1, pp. 46-63.

Cordingley, P., Crisp, B., Paige, J., Perry T., Cambell C., Bell, M. and Bradbury, M (2019), *Constructing Teachers' Professional Identities*, Education International Research.

Demirkasimoglu, N. (2010), Defining "Teacher Professionalism" from different perspectives, *Procedia Social and Behavioral Sciences*, Vol. 9, pp. 2047–2051.

Du Plessis, A. H. (2008), *Exploring Secondary School Educator Experiences of School Violence* (Διδακτορική Διατριβή), University of Pretoria, South Africa.

Eraut, M. (1994), *Developing Professional Knowledge & Competence*, London, Routledge Falmer.

Etzioni, A. (1969), *The Semi-Professions and their Organization: Teachers, Nurses, Social Workers,* New York, Free Press.

Fantilli, R. D., & McDougall, D. E. (2009), A Study of Novice Teachers: Challenges and Supports in the First Years, *Teaching and Teacher Education,* Vol. 25*,* No 6, pp. 814-825.

Garrett, L. (2014), The Student Bullying of Teachers: An Exploration of the Nature of the Phenomenon and the Ways in which it is Experienced by Teachers, *Aigne,* Vol. *5*, (CACSSS 2012 Edition), pp. 19-40.

Goode, W. J. (1969), The Theoretical Limits of Professionalization, in Etzioni, A. (ed.), *The Semi-Professions and Their Organizations*, New York, The Free Press, pp. 266-313.

Haase, M.(2008), "I Don't Do the Mothering Role That Lots of Female Teachers Do": Male Teachers, Gender, Power and Social Organization, *British Journal of Sociology of Education,* Vol 29, No 6, pp. 597-608.

Hargreaves, D. (2007), Teaching as a Research-Based Profession: Possibilities and Prospects (The Teacher Training Agency Lecture 1996), in M. Hammersley (ed.), *Educational Research and Evidence-Based Practice,* Milton Keynes, Open University Press, pp. 3-17.

Hargreaves, A. (2000), Four ages of professionalism and professional learning, *Teachers and Teaching: History and Practice,* Vol. 6, No 2*,* pp. 151-182.

Hargreaves, A. (1994), *Changing Teachers, Changing Times. Teachers' Work and Culture in the Postmodern Age,* London, Cassell.

Hargeaves, A. (1978), The significance of Classroom Coping Strategies, in Barton L. & Meighan R. (eds.), *Sociological Interpretations of Schooling and Classrooms: A Reappraisal,* Nafferton Books, Driffield, pp. 73-100.

Howsam, R. B., Corrigan D., Denemark, G. and Nash, R. (1976), *Educating a profession*, Washington, American Association of Colleges for Teacher Education.

Hoyle, E. (2008), Changing Conceptions of Teaching as a Profession: Personal Reflections, in D. Johnson and R. Maclean (eds.), *Teaching:*

Professionalization, Development and Leadership, Netherlands, Springer Science & Business Media B.V, pp. 285-304.

Hoyle, E. (1974), Professionality, Professionalism and control in teaching*, London Educational Review,* Vol. 3, No 2, pp. 13-19.

Huberman, M. (1989), The Professional Life Cycle of Teachers, *Teachers College Record,* Vol. 91*,* No 1, pp. 31-57.

Ingersoll, R. M. and Collins, G.J. (2018), The Status of Teaching as a Profession, in J. Ballantine, J. Spade and J. Stuber (eds.), *Schools and Society: A Sociological Approach to Education* (6th Ed.), CA, Pine Forge Press/Sage Publications, pp. 199-213.

Ingersoll, R. M. and Merrill E. (2011), The Status of Teaching as a Profession, in J. Ballantine and J. Spade (eds.), *Schools and Society: A Sociological Approach to Education* (4th Ed.), CA, Pine Forge Press/Sage Publications, pp. 185-189.

Jensen, K. (2007), The Desire to Learn: An Analysis of Knowledge-Seeking Practices among Professionals, *Oxford Review of Education,* Vol. 33*,* pp. 489-502.

Kantzara, V. (2001), *An Act: an Act of Defiance, of Honour. Gender and Professional Prestige among Teachers in Secondary Education in Greece,* Phd Thesis, Faculty of Social Sciences, University of Utrecht.

Kauppi, T. and Pörhölä, M.(2012), School teachers bullied by their students: Teachers' attributions and how they share their experiences, *Teaching and Teacher Education,* Vol. 28*,* No 7, pp. 1059-1068.

Leiter, J. (1978), *The effects of school control structures on teacher perceptions of autonomy,* eric.ed.gov.

Lortie Dan, C. (1975), *Schoolteacher. A Sociological Study,* Chicago, University of Chicago Press.

Nias, J. (1989), *Primary Teachers talking: A study of teaching as work.* London & New York, Routledge.

Ozkilic, R. and Kartal, H. (2012), Teachers bullied by their students: how their classes influenced after being bullied?, *Procedia, Social and Behavioral Sciences,* Vol. 46, pp. 3435 – 3439.

Perkin, H. (1985), The Teaching Profession and the Game of Life, in P. Gordon (ed.) *Is Teaching a Profession?,* University of London, Institute of Education, pp. 12–25.

Rich, E. (2001), Gender positioning in teacher education in England: New rhetoric, old realities, *International Studies in Sociology of Education,* Vol. 11, No 2, pp. 131-156.

Schrock, D. and Schwalbe, M. (2009), Men, Masculinity, and Manhood Acts, *Annual Review of Sociology,* Vol. 35, pp. 277-295.

Smyth, J., Dow, A., Hattam, R., Reid, A. and Shacklock, G. (2000), *Teachers' Work in a globalizing economy,* London, Falmer Press.

Terry, A. (1998), Teachers as Targets of Bullying by their Pupils: A Study to Investigate Incidence, *British Journal of Education Psychology,* Vol. 68, No 2, pp. 255-269.

Wharton, A. S. (2005), *The Sociology of Gender. An Introduction to Theory and Research,* Oxford, Blackwell publishing.

Williams, C. (1992), The glass escalator: Hidden advantages for men in the female professions, *Social Problems*, Vol. 39, No 3, pp. 253-267.

Wharton, A. S. (2005) *The Sociology of Gender. An Introduction to Theory and Research,* Oxford, Blackwell publishing.

Zamri, N. B. M. and Hamzah, M. I. B. (2019), Teachers' Competency in Implementation of Classroom Assessment in Learning, *Creative Education,* Vol. 10, No 12, pp. 2939-2946.

ΕΝΑ ΤΑΥΤΟΤΙΚΟ ΤΑΞΙΔΙ ΣΤΟΝ ΚΟΣΜΟ ΤΟΥ Μ. ΚΑΡΑΓΑΤΣΗ

Παναγιώτης Φελέκης

Υπ. Διδάκτορας ΕΜΠΟ, Πάντειο Πανεπιστήμιο

Περίληψη

Με τον όρο ελληνικότητα, ο οποίος χρησιμοποιήθηκε άτυπα για τους λογοτέχνες της Γενιάς του ’30, εννοείται ο συγκερασμός της ελληνικής συνείδησης και παράδοσης, με την κατασκευή της νεοελληνικής ταυτότητας. Πώς, δηλαδή, το παρόν αφομοίωσε τα αρχετυπικά σύμβολα του αρχαιοελληνικού παρελθόντος, συμπλέκοντας στερεότυπα της πατριαρχικής κοινωνίας των αρχών του 20ού αιώνα και δημιουργώντας μοτίβα, συντηρητικά ή πρωτοποριακά.

Στο μεταίχμιο ενός αστικού εκσυγχρονισμού, ο Μ. Καραγάτσης, εκπρόσωπος της Γενιάς του ’30, ρέποντας προς την πρωτοπορία, πλάθει ξενικούς χαρακτήρες που επιδιώκουν να διεισδύσουν στην ελληνική κοινωνία. Οι ρεαλιστικοί αυτοί ήρωες φαίνεται άλλοτε να υιοθετούν ελληνικά ιδεώδη κι άλλοτε να διαφοροποιούνται, αποδεικνύοντας την προσπάθεια του συγγραφέα να διαρρήξει τα δεσμά με τον στείρο πατριωτισμό, υπηρετώντας έναν κόσμο καθολικό, ο οποίος επικεντρώνεται σε υπερεθνικά κοινωνικά χαρακτηριστικά, εκφράζοντας την ανθρώπινη φύση.

Με την παρούσα εισήγηση θα επιχειρηθεί να φωτισθεί -με μια σύγχρονη προοπτική- η κοσμοθεωρία του Μ. Καραγάτση, έτσι όπως αποτυπώνεται στην τριλογία «Εγκλιματισμός κάτω από τον Φοίβο», με στόχο να αναδειχθούν οι θέσεις του συγγραφέα για την εποχή του Μεσοπολέμου, τους μετανάστες, την προσφυγιά, τις έμφυλες ταυτότητες, τις κοινωνικές τάξεις, τη σχέση του ανθρώπου με την ηθική, τη συνείδηση, τη θρησκεία και εν γένει την εικόνα των Ελλήνων, που σχεδόν εκατό χρόνια μετά -σε μια Ελλάδα της κρίσης- παραμένει ένα συνονθύλευμα συντηρητισμού, αρχαιοελληνικής παράδοσης, εθνικισμού, αλλά και με στοιχεία κοσμοπολιτισμού.

Λέξεις κλειδιά: Πολιτισμός, Λογοτεχνία, Κοινωνιολογία, Μ. Καραγάτσης, Ταυτότητες.

AN IDENTITY JOURNEY INTO THE M KARAGATSIS’ WORLD

Panagiotis Felekis

PhD Student, Panteion University

Abstract

The term Greekness, which was used unofficially by the writers of the Generation of the '30s, means the combination of the Greek consciousness and tradition, with the construction of the modern Greek identity. That is, how the present assimilated the archetypal symbols of the ancient Greek, intertwining stereotypes of the patriarchal society of the early 20th century and creating patterns, conservative or pioneering.

On the verge of an urban modernization, M. Karagatsis, representative of the Generation of the '30s, flowing towards the avant-garde, creates foreign characters who seek to penetrate into Greek society. These realistic heroes sometimes seem to adopt Greek

ideals and sometimes to differentiate, proving the author's attempt to break the shackles of sterile patriotism, serving a universal world that focuses on supranational social characteristics, expressing human nature.

With this presentation, an attempt will be made to illuminate - with a modern perspective - the worldview of M. Karagatsis, as reflected in the trilogy "Acclimatization under Phoebus", in order to highlight the author's positions for the interwar period, the immigrants, the refugees, the gender identities, the social classes, the relation of man with the morals, the conscience, the religion and in general the image of the Greeks, which almost a hundred years later -in a Greece of crisis- remains a patchwork of conservatism, of ancient Greek tradition, nationalism, but also with elements of cosmopolitanism.

Key words: Culture, Literature, Sociology, M. Karagtsis, Identities.

Εισαγωγή

Αντικείμενο της εισήγησης αποτελεί ο συγγραφέας Μ. Καραγάτσης, ένας από τους σημαντικότερους εκπροσώπους της Γενιάς του ’30, ο οποίος μέσα από τα μυθιστορήματά του σκιαγράφησε τις ιδέες και τους κοινωνιολογικούς άξονες της εποχής του. Επιλέγεται ο συγκεκριμένος συγγραφέας, καθώς αποτελεί ένα πρότυπο αστού του Μεσοπολέμου, ο οποίος εμφορείται τόσο από τις παραδοσιακές δομές ελληνικότητας που επιβάλλει η κοινωνική του τάξη, όσο όμως και από τον κοσμοπολιτισμό, που θα μπορούσε να διακατέχει έναν μορφωμένο και ευκατάστατο αστό (Αθανασόπουλος, 2003: 570). Προσδιορίζοντας περαιτέρω την περίοδο του Μεσοπολέμου, αναφερόμαστε στη δεκαετία 1930 - 1940, όπου ο Μ. Καραγάτσης «ενηλικιώνεται» συγγραφικά, δημοσιεύοντας στην αρχική τους μορφή τα τρία πιο σημαντικά του μυθιστορήματα, *Συνταγματάρχης Λιάπκιν* (1933), *Η Μεγάλη Χίμαιρα* (1936), *Γιούγκερμαν τ. Α΄* (1938)- *Τα Στερνά του Γιούγκερμαν τ. Β΄* (1941). Τα τρία αυτά μυθιστορήματα θα δομήσουν τη ραχοκοκαλιά της συγγραφικής οντότητας του Μ. Καραγάτση, υπό τον τίτλο «*Εγκλιματισμός κάτω από τον Φοίβο*» και θα αποτελέσουν την αφόρμηση της εν λόγω εισήγησης.

Ο Μ. Καραγάτσης θεμελιώνοντας, μαζί με τον Θεοτοκά, το ρεαλιστικό αστικό μυθιστόρημα, κατορθώνει να αποκαλύψει, με τον δικό του ιδιαίτερο τρόπο και την τεχνική της αναπαράστασης, το αληθοφανές «σκηνικό» της εποχής (Αμπατζοπούλου 2017: 31). Κινούμενος με ευελιξία ανάμεσα στο εθνικό αφήγημα, τη μνήμη και τον κοσμοπολιτισμό, διαμορφώνει το δικό του «διαθλασμένο»[1] ταυτοτικό ταξίδι. Με αποτέλεσμα, μέσα από τον λογοτεχνικό καμβά του συγγραφέα, να αναδύονται πολύτιμες μαρτυρίες για τόπους, ανθρώπους και καταστάσεις (Μπαλέρμπας 2015: 13).

Ο Μ. Καραγάτσης επιλέγει το συγκεκριμένο ψευδώνυμο, για να μην ταυτίζεται η συγγραφική του πορεία με τη μεγαλοαστή οικογένειά του- το πραγματικό του όνομα είναι, ως γνωστόν, Δημήτρης Ροδόπουλος. Οι τεταμένες σχέσεις με τον πατέρα του, η πολιτική καριέρα του αδερφού του, αλλά και η προσωπική του διάθεση να «σπάσει τα δεσμά», καθιστούν επιβεβλημένη την αλλαγή του ονόματος. Είναι καίρια η συγκεκριμένη επιλογή και φορτισμένη σημειολογικά, καθώς ο Μ. Καραγάτσης, με την παρουσία του στα γράμματα, από την αρχή θέλει να δείξει ένα άλλο πρόσωπο, αποφεύγει να ακολουθήσει την πεπατημένη, αλλά επιθυμεί να εκφραστεί μακριά από τον συντηρητισμό και τα επιβεβλημένα της μεγαλοαστικής του καταγωγής, περιγράφοντας τη μεσοπολεμική περίοδο της Αθήνας και του Πειραιά (Μικέ 2019:

184). Γίνεται μέλος της Γενιάς του ’30, μιας γενιάς συγγραφέων, λογοτεχνών και καλλιτεχνών που ωριμάζει σε αυτή την δεκαετία, αποτελεί την πνευματική ελίτ της εποχής και κατασκευάζει υπό το «άγρυπνο βλέμμα» του Βενιζέλου μια νέα Ελλάδα, σε ιδεολογικό και πολιτισμικό επίπεδο (Τζιόβας 2011: 33). Μια Ελλάδα, που μπορεί να συγκεράσει τις κοινωνικές και παραδοσιακές δομές της αριστοκρατίας, αλλά ταυτόχρονα να φέρει στον τόπο αυτό έναν αέρα κοσμοπολιτισμού από τη Δυτική Ευρώπη (Vitti 2012: 230). Ο στόχος είναι αυτή η γενιά να εντάξει την νεοτερικότητα, ως ειδοποιό γνώρισμα του μοντερνισμού, στον εν γένει πολιτισμό της ελληνικής πραγματικότητας, συμπυκνώνοντας τις παραδοσιακές δομές και το αναθεωρητικό πνεύμα του μοντερνισμού και της πρωτοπορίας που έρχεται απευθείας από την Ευρώπη (Τζιόβας 2011: 57).

Θεωρητική συζήτηση

Υπό το πρίσμα του Μ. Καραγάτση, επιχειρείται ένα ταξίδι στον Μεσοπόλεμο, για δύο κυρίως λόγους: Αρχικά, γιατί με τα μυθιστορήματά του διαρρηγνύει τα στενά όρια της εποχής του. Εμμένει να «φωτίζει» τις πτυχές της ανθρώπινης δραστηριότητας, που ενώ ανήκουν σε ένα συγκεκριμένο χωροχρονικό πλαίσιο, διαχέονται στη διαχρονία.[2] Οι κοινωνιολογικές σχέσεις που αναλύει ο συγγραφέας και η ψυχαναλυτική πορεία που ακολουθούν οι ήρωές του είναι μέρος του ανθρώπινου πολιτισμού, ανεξαρτήτως τόπου ή χρόνου, μυθοποιώντας απολύτως συνειδητά την ιστορική ή κοινωνική πραγματικότητα (Κοκκινάκη 2004: 69).

> Η επαφή με τους ανθρώπους του κόσμου του, που είχε σταματήσει εδώ κι εφτά χρόνια, τον απογοήτεψε. Ποιοι ήσαν οι Λαρισινοί της σειράς του; Ο ελαφρά και ανόητα αριστερίζων διανοούμενος κ. Αλευράς, που δεν μπορούσε να κρύψει την αντιπάθειά του για την κουτή σα χήνα και φλύαρη σαν καρακάξα γυναίκα του παραλής κι αγαθός κ. Απλοχέρης κι η γυναίκα του, με τον κωμικό κάπως αέρα μεγάλης κυρίας· ο Δεντρόπουλος, κομψός και μετρημένος, διαρκώς ζηλότυπα ανήσυχος για τη διαγωγή της όμορφης γυναίκας του, που είχε εραστή τον Νομάρχη, έναν γεροπαραλυμένο, αφάνταστα βρομερό· ο εν λόγω Νομάρχης, υποκείμενο ανεκδιήγητο. Οι καθηγητές, με τις ίδιες πάντα κουβέντες για τα ιδιαίτερα της υπηρεσίας οι κτηνίατροι, περήφανοι για τα κοπάδια αρνιών που έσωσαν απ’ τη χλαμπάτσα. Κι όλοι τους κάθονταν στον κήπο, ήσυχοι, μαλακοί, ανόστοι, πίνοντας ούζο και μασουλώντας μεζέδες, καλοχορτασμένοι και δυσπεπτικοί· και περίμεναν με λαχτάρα την ώρα του φαγητού και του απόπατου, αυτών των δύο μεγάλων ηδονών κι ανησυχιών της μικροαστικής επαρχιακής ζωής (Συνταγματάρχης Λιάπκιν σελ. 93).

Επίσης, η εποχή του Μεσοπολέμου παρουσιάζει ιδιαίτερα χαρακτηριστικά μιας μεταβατικής περιόδου μεγάλων αλλαγών και έντονων πολιτικών και κοινωνικών φαινομένων, έχοντας παρόμοια χαρακτηριστικά με τη σύγχρονη Ελλάδα της κρίσης. Είναι παραπάνω από εμφανές, σε ένα σχήμα αντίστιξης, ότι ενώ ο Μ. Καραγάτσης απομακρύνεται από τα όρια του χώρου και του χρόνου της εποχής του, η εποχή του εισβάλλει βίαια στο σήμερα.

> Οι σημερινοί Ευρωπαίοι βρίσκονται σε χάος διανοητικής αναρχίας. Δε συναντάς παρά συννεφοπαρμένους ποετάστρους και πεζούς ανθρωπάκους. Το πλήρες, το ισορροπημένο άτομο είναι φαινόμενο σπάνιοκι η επαγγελματική ειδίκευση θα δώσει το στερνό χτύπημα στον τύπο του ουμανιστή. Βλέπουμε σήμερα καθηγητές της Νομικής, μοναδικούς νομομαθείς, που αγνοούν την ύπαρξη του Στεντάλ. Τους λες εσύ μορφωμένους αυτούς τους ανθρώπους; Εγώ νομίζω πως είναι επαγγελματικά άρτιοι· και τίποτ’ άλλο (Γιούγκερμαν τ. Α΄σελ. 390).

Η εποχή στην οποία αναφέρονται οι λογοτεχνικές περσόνες του Μ. Καραγάτση και ο τρόπος με τον οποίο κινούνται μέσα στην οικονομική και κοινωνική ζωή της Ελλάδας εκφράζουν τον κοινωνικό φιλελευθερισμό του βενιζελικού αστικού εκσυγχρονισμού.

> Ο Γενικός Διοικητής (της Τράπεζας), που εξετίμησε την εργασία της Υπηρεσίας Οικονομικών Μελετών, ρώτησε μια μέρα, τον κ. Διευθυντή Πειραιώς, τι μέρος λόγου ήταν αυτός ο Γιούγκερμαν.
>
> - Ένας δαιμόνιος Φιλανδός, κ. Διοικητά. Οργανωτικό πνεύμα, οξεία αντίληψη, βαθύς γνώστης όλων των εμπορικών ζητημάτων…
>
> Ο κ. Φλωριάδης άκουσε τον έπαινο με μεγάλη προσοχή και την άλλη μέρα κάλεσε τον Γιούγκερμαν σε ακρόαση (Γιούγκερμαν τ. Α΄σελ 323).

Είναι ήρωες τυχοδιωκτικοί, καρπώνονται τις ευκαιρίες που τους δίνουν οι οικονομικές και κοινωνικές ανισότητες και προάγουν τον ατομικισμό τους έναντι μιας συλλογικής και αλληλέγγυας έκφρασης (Ραυτόπουλος 2010: 123). Στο οικονομικό και κοινωνικό τοπίο στο οποίο ζουν και δρουν, οι λογοτεχνικοί ήρωες του συγγραφέα αντικατοπτρίζουν την ελληνική πραγματικότητα του Μεσοπολέμου, όπου πράγματι ο κοινωνικός φιλελευθερισμός του Βενιζέλου επέτρεψε στις μικρές και μεσαίες επιχειρήσεις να αναπτυχθούν ως ένα σημείο, να δημιουργήσουν ευκαιρίες κέρδους για ορισμένους, αλλά ταυτόχρονα «αποστράγγισαν» το ανθρώπινο δυναμικό, σε συνθήκες απάνθρωπες, προκαλώντας και οξύνοντας τις κοινωνικές αντιθέσεις.

> Ο Γιούγκερμαν, αν και φτωχός, κατάφερνε να γλεντάει στα ίδια κέντρα με τους Χιώτες εφοπλιστές και με τις ίδιες τσούλες· μόνο που δεν πλήρωνε όσο εκείνοι το μπαρμπούνι και το σταφιδίτη. Είχε τα κόλπα του αυτός, τον αέρα, το τουπέ, που τον έκαναν παντού και πάντοτε συμπαθητικό κι ασύδοτο. (Γιούγκερμαν τ. Α΄σελ. 179).

Εν τέλει, οι συνθήκες αυτές οδήγησαν σε οικονομική ασφυξία τόσο τους εργάτες, όσο και πολλούς επιχειρηματίες, αφού δεν δόθηκε ποτέ η ευκαιρία στους πρώτους να ζητήσουν υψηλότερα μεροκάματα, λόγω των άφθονων εργατικών χεριών από τους πρόσφυγες, και στους τελευταίους λόγω ανυπαρξίας οικονομικής εξωστρέφειας (εξαγωγικό εμπόριο) και μακροχρόνιων πιστώσεων από το Τραπεζικό σύστημα (Καρακατσούλη 2014: 608). Ταυτόχρονα, η κοινωνική ανισορροπία, τα πολιτικά και ιδεολογικά πάθη, καθώς και ο διχασμός του ελληνικού έθνους, που απλώθηκε σε όλους τους τομείς της ελληνικής πραγματικότητας, διατάραξαν τη συνοχή της, διαίρεσαν πολεοδομικά τις κοινωνικές τάξεις (Λεοντίδου 1989: 116) και καλλιέργησαν τις πολιτικές προϋποθέσεις αστάθειας που ακολούθησαν έως την επιβολή της Δικτατορίας της 4ης Αυγούστου (Ρήγος 1999: 207), (Λιάκος 2020: 130- 132) & (Mazower 2019: 172- 173).

> -Η Τράπεζα Εμπορικών Παροχών μάς άνοιξε πίστωση ενός εκατομμυρίου… Μα δεν θέλησα να ζητήσω περισσότερα. Δηλαδή, έφερα το ζήτημα με τρόπο: πως τάχα δεχόμαστε αυτό το μινιμόμ πιστώσεως έτσι, για ν' ανοίξουμε ένα λογαριασμό φιλικής συνεργασίας με την Τράπεζα…
>
> Ο Αριστοτέλης έκλεισε το μάτι με πονηριά:
>
> -Έξυπνο αυτό…
>
> -Χε, χε!... Έτσι γίνηκε μια αρχή. Ουσιαστικά, η πίστωση αυτή είναι illimitée. Έχουμε ελεύθερα τα χέρια.
>
> -Καλή ιδέα. Μπράβο, Κλέο!

> -Ένα όμως πράμα μου έκανε εντύπωση. Φαίνεται πως η Υπηρεσία της Τραπέζης είχε αντίρρηση για την πίστωση. Ο Διευθυντής δεν έδωσε σημασία σ' αυτά. Μα, φαντασθείτε, ένας υπαλληλάκος να φρονεί πως δεν πρέπει ν' ανοιχτεί κρέντιτο στους αδελφούς Σκλαβογιάννη!
>
> -Ποιος είν' αυτός ο αναιδής;
>
> -Ένας Γιούγκερμαν: Ρώσος, Φιλανδός, κάτι τέτοιο. Un type dëmigr é. Μα θα τον κανονίσω… (Γιούγκερμαν τ. Α΄σελ. 291).

Ο Μ. Καραγάτσης είναι ένας συγγραφέας των αντιθέσεων και των αμφισημιών (πρβ. το ψευδώνυμό του Μ. Καραγάτσης). Ακροβατεί πάντοτε στα όρια- πολλές φορές τα ξεπερνά- ενώ οι ήρωές του γίνονται αυτοκαταστροφικοί, έρμαια των παθών τους (Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος 1980:13). Επιλέγει να τοποθετεί τους ήρωές του μέσα σε ένα νατουραλιστικό πλαίσιο, μιμούμενος μεγάλους συγγραφείς της εποχής του, αλλά και αρχετυπικά πρότυπα αρχαίων τραγωδιών (πρβ. Μήδεια – Μαρίνα, Μεγάλη Χίμαιρα), προσπαθώντας να εγκολπώσει τα στοιχεία κοσμοπολιτισμού που ο ίδιος διαθέτει (Ιατρίδη 1980: 35). Στο πλαίσιο αυτό, θέλει να κατασκευάσει στον μυθιστορηματικό του κόσμο, όπως και οι περισσότεροι εκπρόσωποι της Γενιάς του '30, μια σύγχρονη Ελλάδα, η οποία είναι απαλλαγμένη από συντηρητισμό και προγονοπληξία. Η Ελλάδα του Μ. Καραγάτση αγαπά οτιδήποτε ελληνικό, το οικειοποιείται και το αναδεικνύει, όμως ταυτόχρονα το τοποθετεί να «συνομιλεί» με τον δυτικό πολιτισμό (Τζιόβας 2017: 341).

> Οι αρχαίοι Έλληνες την κούρασαν. Το ενδιαφέρον που της είχαν προκαλέσει οι νέοι, εξαντλήθηκε. Ήταν καιρός τώρα που νοσταλγούσε το πνεύμα και την ατμόσφαιρα της φυλής και της χώρας τηςκαι ξαναδιάβασε, ύστερ' από χρόνια, τους Γάλλους πεζογράφους της βιβλιοθήκης της, που τους είχε περίπου ξεχασμένους. Κάτι χειρότερο: παρανοημένους, αν λογαριάσουμε πως όταν τους πρωτογνώρισε ήταν άγουρη πνευματικά και ψυχικά. Παράδειγμα η «Κυρία Μποβαρύ», που τότε της γέννησε μονάχα δυσφορίες και αντιδράσεις (Μεγάλη Χίμαιρα σελ. 271).

Υποσυνείδητα, ακολουθεί τις επιταγές του βενιζελισμού, που θέλει την Ελλάδα μέρος ενός ευρωπαϊκού συνόλου, η οποία, ωστόσο, «ξεχνά» οτιδήποτε παρακμιακό και επώδυνο. Για τη Γενιά του '30, άρα και για τον Μ. Καραγάτση, η Ελλάδα είναι ένα σταυροδρόμι πολιτισμών. Δεν χωράνε σε αυτήν οι παραγκουπόλεις των προσφύγων, η λασπωμένη ύπαιθρος, η πείνα και ο υποσιτισμός των κατοίκων της. Αντιθέτως, επιχειρείται να προβληθεί μια αστική ευμάρεια, η οποία καλύπτει τόσο την πνευματική ελίτ, όσο και τις ανώτερες τάξεις της εποχής, πλην όμως δεν παύει να αποτελεί την εξαίρεση σε μια δύσκολη συγκυρία για την Ελλάδα. Στο πλαίσιο αυτό της σύγχρονης Ελλάδας, ο Μ. Καραγάτσης επιλέγει να μιλήσει τη δημοτική, αγαπημένη γλώσσα των εκσυγχρονιστών και της Γενιάς του '30, που είναι απαλλαγμένη από τα συντηρητικά κατάλοιπα της καθαρεύουσας, αναμεμειγμένη με πολλούς διεθνείς όρους, δείγμα και αυτό της κοσμοπολίτικης διάθεσής του (Αθανασόπουλος 2003: 585).

> A propos! Είπε. Αν θέλεις να κανονίσεις αυτήν εδώ (κι έδειξε την εργάτισσα), το πράγμα δεν παρουσιάζει δυσκολίες. Δεν είναι σαν τους Πειραιώτες, εδώ. Μαλακοί άνθρωποι, δουλικοί μπορώ να πω…. Ο Βάσιας τον κοίταξε λοξά. (Γιούγκερμαν Β΄σελ 178).
>
> Μα ο Γιούγκερμαν δε ζητούσε τίποτα σ' αυτά τα μέρη. Ο δρόμος του περνούσε από κει. Κοιτούσε μονάχα, με θολωμένο μάτι, τα μικρά, φτωχά μαγαζάκια με τις πρόστυχες πραμάτειες· τα καφενεδάκια με τα τραπέζια μπρος στην πόρτα, όπου

> ο αιώνιος σκοτεινός μικρόκοσμος συζητούσε τα συνηθισμένα, τα χιλιοειπωμένα, πίνοντας ούζο και μασουλώντας στραγάλια τα φτωχοφωτισμένα σπιτάκια, όπου μάντευες αόριστα όντα να κινούνται μες στους τέσσερις πληχτικούς τοίχους των δωματίων· τις σκιές των γυναικών, που καθισμένες στα κατώφλια κοιτούσαν τη νύχτα να κατεβαίνει (Γιούγκερμαν τ. Β΄σελ. 390).

Η Ελλάδα, λόγω γεωπολιτικής θέσης, πράγματι ήταν πάντοτε ένα σταυροδρόμι πολιτισμών και μεταίχμιο συνύπαρξης πληθυσμών. Επομένως, η μετανάστευση και μετεγκατάσταση των κατοίκων της, γηγενών ή μη, είναι ένα καίριο ζήτημα που απασχολεί την περιοχή, από την αρχαιότητα, μέχρι σήμερα. Ο Μ. Καραγάτσης στην εποχή του, μετά τη Μικρασιατική καταστροφή, δεν αγγίζει καθόλου το προσφυγικό ζήτημα, όμως το μεταναστευτικό είναι από τα κεντρικά μυθιστορηματικά μοτίβα που επιλέγει. Και αυτό, επειδή τον απασχολεί τόσο η σχέση της Ελλάδας με τον έξω κόσμο, όσο και η σμίξη των πολιτισμών και των πληθυσμών. Ο ίδιος διακατέχεται από μία εντύπωση διαφορετικότητας των φυλών, τις οποίες επιδιώκει να τεκμηριώσει με βιολογικά δεδομένα και να προτάξει το ελληνικό στοιχείο, ξενίζοντας με τον ιδιότυπο βιολογικό ιστορισμό του (Τζιόβας 2017: 349- 350).

> Όσο για μένα, τώρα που είδα εδώ στην Ελλάδα τι είναι περίπου μια δημοκρατία, αρνούμαι κατηγορηματικά να ξαναγίνω στη Ρωσία μέλος της τάξης των καταπιεστών προνομιούχων. Και, τέλος, να ξεκαθαρίσουμε το ζήτημα. Τι είναι εκείνο που αποζητάμε; Να ξαναγυρίσουμε στην πατρίδα μας ή να ξαναεπιβάλουμε στο λαό της τον απαράδεκτο φεουδαρχισμό μας; (Συνταγματάρχης Λιάπκιν σελ. 184).

Ταυτόχρονα, όμως, αναγνωρίζει τους άλλους πολιτισμούς, την πρόοδο και την ανάπτυξη της δυτικής Ευρώπης και υλοποιώντας ένα καθεστώς μεταναστευτικό δημιουργεί ξένους ήρωες, τους οποίους εντάσσει στο ελληνικό περιβάλλον. Επομένως, στην τριλογία του *«Εγκλιματισμός κάτω από τον Φοίβο»* και οι τρεις κεντρικοί ήρωες των μυθιστορημάτων του είναι ξένοι που επέλεξαν να ζήσουν και να αφομοιώσουν την ελληνική πραγματικότητα.

> Τα μάτια της έπεσαν στη μεριά της πρύμνης, όπου ήταν γραμμένο τ’ όνομα του βαποριού: ΧΙΜΑΙΡΑ. «Παράξενο όνομα. Ξιμαιπά, Ξιμαιπά! Ποιανής βάρβαρης γλώσσας να είναι αυτή η κακόηχη λέξη; Ξιμαιπά».
>
> Κουράστηκε να στέκεται, να βλέπει: «Καιρός να πηγαίνω να γυρίσω σπίτι. Αύριο θα ιδώ τον μαιτρ Ντυπεριέ, να κανονίσω τα οικονομικά μου. Μεθαύριο φεύγω για το Παρίσι. Από εκεί, έχει ο Θεός». Περπάτησε στον ντόκο, στο μάκρος του βαποριού, κι έφτασε στην πλώρα. Σήκωσε τα μάτια κι είδε τ’ όνομα του βαποριού γραμμένο με λατινικούς χαρακτήρες: HIMAIRA. Τινάχτηκε ξαφνιασμένη: «Ντροπή μου! Εγώ, η δεινή ελληνίστρια, να μην καταλάβω πως τα γράμματα της πρύμνης ήσαν ελληνικά: Ιμαϊρά, Ιμαϊρά…» (Μεγάλη Χίμαιρα σελ. 55).

Παρόλο που αυτός φαίνεται να είναι ο αρχικός στόχος των ηρώων, η αφομοίωσή τους στο ελληνικό γίγνεσθαι εν τέλει δεν τελεσφορεί. Σε ένα αυτοκαταστροφικό ταξίδι ταυτότητας, οι ξένοι ήρωες αναζητούν τον ίδιο τους τον εαυτό μέσα από τις εναλλαγές του πολιτισμού, του τοπίου, των ανθρώπων (Kristeva 2004: 15), χωρίς να μπορούν να ενταχθούν και να γαληνεύσουν συναισθηματικά, αλλά εν τέλει νοσώντας ψυχοσωματικά. Ο νεωτερικός άνθρωπος που χτίζεται στα κείμενα του Μ. Καραγάτση έρχεται αντιμέτωπος με τον ίδιο του τον εαυτό, τα πάθη του, το παρελθόν και τα στερεότυπά του, προσπαθώντας να ξεπεράσει τα όρια, να γνωρίσει σε ένα φροϋδικό ταξίδι τις επιθυμίες του, τον ξένο εαυτό του, τον άλλο

(Τζούλης 1996: 182). Ο νεωτερικός άνθρωπος του 20ού αιώνα, μέσα από τις αντίξοες κοινωνικές συνθήκες που βιώνει δεν μπορεί να πιστέψει στη συνείδησή του, δεν ενδιαφέρεται για το «φύσει ευ ζην», αλλά επιλέγει να πράττει ορθώς από μια νιτσεϊκή παρόρμηση συγκατάβασης προς τον φόβο και τον νόμο, ασχέτως αν πιστεύει σε αυτή τη συνθήκη (Taylor 2007: 25).

> Στάθηκε μπροστά στη μεγάλη, τη μνημειώδη πόρτα του σαλονιού. Πρέπει χρόνια να ’μεινε κλειστή, ‘όπως όλες οι θύρες αυτού του σπιτιού, οι σφαλισμένες στους ανθρώπους, το φως, τον αέρα, τη ζωή. Ένα μεγάλο κοιμητήρι απόκρυφων δυσφοριών· άχρηστη πυραμίδα κακής μνήμης. προς τι ν’ ανοίξει το θυρόφυλλο; Τι έμελλε ν’ αντικρίσουν τα μάτια του; Βαριές κουρτίνες, θαμπούς καθρέφτες, σβηστούς πολυέλαιους, ψυχρές πολυθρόνες. Έσβησαν στον αντίλαλο των τοίχων οι ήχοι του θλιβερού βαλς. Σα νιώσει τον ερχομό του Μεγάλου Αφέντη, θα το ’καιγε το μαύρο σπίτι. Γιορτερή φωτιά, για τον ερχομό τόσο επίσημου επισκέπτη (Γιούγκερμαν τ. Β΄σελ. 503).

Είναι το ίδιο ταξίδι που ο Μ. Καραγάτσης κάνει με τον εαυτό του. Ο ίδιος αισθάνεται ξένος προς την οικογένειά του, ξένος προς τον κόσμο που τον περιβάλλει, ξένος προς τις σπουδές του, προσπαθώντας κάθε φορά να ξεπεράσει αυτό που έχει γύρω του και όταν το κατορθώνει αυτό, ψάχνει για κάτι το διαφορετικό. Γεμάτος αμφιταλαντεύσεις και αντιθέσεις, ο συγγραφέας μεταλαμπαδεύει στους πρωταγωνιστές των μυθιστοριών του κάθε αμφιβολία βασισμένη σε ρεαλιστικά μοτίβα, σε μια γλώσσα καθημερινή, όχι επιτηδευμένη, σχεδόν ατημέλητη (Αθανασόπουλος 2003: 586, Τζιόβας 2017: 340). Η ταυτοτική πορεία του Μ. Καραγάτση ενώνεται σε πολλές πτυχές με των ηρώων του, διακειμενικά και υποσυνείδητα: του παγανιστικού Λιάπκιν, της χιμαιρικής Μαρίνας και του μακιαβελικού Γιούγκερμαν (Βλαβιανού 2020: 198). Εν πολλοίς, το ανειλικρινές και υποκριτικό της αστικής τάξης υποχωρεί, προκειμένου να βρεθεί αντιμέτωπος ο καθένας με το βαθύτερο εγώ του, με τα πάθη και τις εμμονές του, σε μια λυτρωτική πορεία προς το τέλος που είτε είναι πρόωρο και βίαιο (Μεγάλη Χίμαιρα και Λιάπκιν) ή εξαντλητικό (Γιούγκερμαν).

> Ναι. Ένα φεγγάρι έκανα σοφέρ σε κάτι μεγαλοβιομήχανους, που ο Βασίλης Κάρλοβιτς είχε πολύ φιλικές σχέσεις μαζί τους. Δε με γνώρισε, και μου ‘δωσε φιλοδώρημα. Τότε, εγώ του μίλησα με σαρκασμό για την κατάντια μου… Ναι, εγώ, στρατηγός κνιάζ Πιοτρ Τιμοφέιτς Αρκάνοφ, να δέχομαι πουρμπουάρ απ’ τον Γιούγκερμαν, τον αχρείο… κιτρίνισε, με κοίταξε πανικόβλητος. Δεν μπόρεσε να μου μιλήσει, γιατί ήσαν άλλοι μπροστά. Μα η ματιά του μαρτυρούσε πως μπορούσα να βασιστώ σ’ αυτόν…» (Συνταγματάρχης Λιάπκιν σελ. 118).

Η σχέση του με τη θρησκεία είναι ανύπαρκτη. Η θεολογία του Καραγάτση δε φαίνεται να διαθέτει τα εφόδια για να ξεχωρίσει τον Χριστιανισμό από έναν μυστικισμό (Καστρινάκη 2010: 155). Επιπλέον, οι ήρωές του ακολουθώντας τα βήματά του, εκφράζονται, άλλοτε παιδαριωδώς απέναντι στο μεταφυσικό, αισθανόμενοι το θείο ως φόβο και όχι ως καταφυγή, ενώ άλλοτε κυριαρχεί η ειρωνεία και ο σαρκασμός προς κάθε τι θρησκευτικό.

> Λάθη εμείς δεν κάνουμε γιατ ί κι αν κάνουμε Μοίρες είμαστε, το λάθος μεταλλάζει σε θέλημα του ριζικού. Το Ριζικό είναι Ριζικό, αλάθητο κι ανεξιχνίαστο. Ποιος τολμάει να κρίνει το ριζικό; (Μεγάλη Χίμαιρα σελ. 362).

> Στην κυνική ψυχή του, η θρησκεία είχε πάρει ιδιότυπη μορφή. Το νόημα του Θεού, ξεκαθαρισμένο από τις ηθικές του συνέπειες, απόμεινε σα μια δύναμη

> ανώτερη, που σκόπιμο είναι, για κάθε ενδεχόμενο, να τα 'χεις καλά μαζί της. Ο Θεός του Βασίλη Κάρλοβιτς Γιούγκερμαν δεν παράλλαζε από τα φετίχ των Αφρικανών. Όπως στους πρωτόγονους ανθρώπους, έτσι και σ' αυτόν οδηγός της ζωής δεν ήταν η ηθική μιας θρησκείας ή μιας φιλοσοφίας, μα ο φόβος. Φοβόταν το Θεό και τους χωροφύλακες. Όταν όμως αυτές οι δύο εκδικητικές δυνάμεις έκλειναν τα μάτια στα παραστρατήματά του- ή εκείνος κατάφερνε να ξεφύγει τη Νέμεσή τους- τότε ένιωθε ευδαιμονία απροσμέτρητη, γιατί η αυτοκριτική του γινόταν πάνω σε αυστηρώς αντικειμενικά δεδομένα. Εκείνη η εφεύρεση των ηθικολόγων που λέγεται συνείδηση, δεν φώλιαζε ποτέ στο κακότροπο κεφάλι του. Προσευχόταν όμως στον Ιησού, γιατί αυτόν διδάχτηκε για Θεό, απ' τα μικρά του χρόνια (Γιούγκερμαν τ. Α΄σελ. 50).

Εν κατακλείδι, ένα καίριο ζήτημα για τον Μ. Καραγάτση είναι η γυναικεία μορφή, η οποία τόσο για τον ίδιο προσωπικά, όσο και για τις λογοτεχνικές του περσόνες θα διαμοιραστεί σε τρεις στερεοτυπικές -σεξιστικές- μορφές (Μικέ 2019: 188). Στη σαγηνευτική, πλανεύτρα και όμορφη παρουσία που τα ελαφρά της ήθη δεν αφήνουν κανένα περιθώριο αντίστασης στο ανδρικό φύλο. Την απόκοσμη, σχεδόν αποστεωμένη γυναικεία μορφή, η οποία κερδίζει τα «θύματά» της με το μυαλό και τη δύναμη της σκέψης. Δεν διαθέτει άλλο ταλέντο, από την αγνή και άδολη ψυχή της. Αυτή είναι και η γυναικεία περσόνα που ο Μ. Καραγάτσης ερωτεύεται και αγαπά. Και η τρίτη μορφή είναι αυτή της γεροντοκόρης, μιας απλοϊκής γυναίκας που έχει αφιερώσει τον εαυτό της στα θεία, την αποχή από τη σεξουαλική ζωή και κάθε είδους πάθος, όμως παραμένει γυναίκα που επιδιώκει με κάθε τρόπο να «θάβει» εντατικά όλες τις επιθυμίες της. Χαρακτηριστικό είναι ότι και οι τρεις μορφές κινούνται πάντοτε «επιθετικά» προς το αντίθετο φύλο, επιχειρώντας να το εγκλωβίσουν στον «ιστό» τους, προτάσσοντας η κάθε μια φιγούρα διαφορετικά «βέλη από τη φαρέτρα» της.

> Είναι λίγο γοργή η ανάσα της (Μαρίνας), λίγο ατίθαση η φαντασία της. Ονειρεύεται να πετάξει μακριά, πάνω από θάλασσες, ερήμους, δάση κι οροπέδια προς τα πέλαγα και τα λιμάνια όπου η «Χίμαιρα» λικνίζεται. Λαχταράει να ξαπλωθεί στο κρεβάτι της καμπίνας του καπετάνιου, εκεί που πρωτόνιωσε τη γλύκα του άντρα, πλάι στον μοναδικόν άντρα που δόνησε τα σπλάχνα της (Μεγάλη Χίμαιρα σελ. 250).

> Η καρδιά της γεροντοκόρης στάθηκε μες στο στήθος της. Παραλύσαν τα πόδια της. Έμεινε ακίνητη με μάτια κολλημένα στη νεανική σιλουέτα. Μες στο μισοσκόταδο, δεν είδε παρά ένα ψηλό και γεμάτο κορμί. Ένα λαμπερό μουτράκι στολισμένο με ανοιχτοκάστανα μαλλιά (Γιούγκερμαν τ. Α΄σελ. 522).

Η γυναίκα στον Μ. Καραγάτση είναι σαφώς υποδεέστερη του ανδρός, όμως δεν είναι πάντοτε υποτακτική. Αναπαριστώντας τα αστικά πρότυπα της πατριαρχίας, ο συγγραφέας νιώθει εγκλωβισμένος στη «φαλλική μητέρα» (Μικέ 2019: 188), που άλλοτε παίρνει στοργική και μητρική μορφή κι άλλοτε γίνεται παθιασμένη σύντροφος με σεξουαλικά και μόνο κίνητρα, γεγονός που αφενός μεν καταδεικνύει τις έντονες επιδράσεις της φροϋδικής θεωρίας των αρχών του 20ού αιώνα στο έργο του, αφετέρου όμως αποτελεί και τη βαρύτερη κριτική προς τον ίδιο, από τους διανοούμενους της εποχής του, καθώς τον ονόμασαν «οργιαστικό παραμυθά» (Παναγιωτόπουλος 1980: 15), αμφισβητώντας εμμέσως πλην σαφώς το ταλέντο του.

> Εκείνη κρατήθηκε από το τραπέζι να μην πέσει, τόσο δυνατά την είχε σπρώξει. Δεν μίλησε, Δέχτηκε τη βρισιά ατάραχη. Και πάλι στεκόταν ντούρα, προκλητική, περιμένοντας. Μ' ένα πήδημα χίμηξε απάνω της και άρχισε να τη χτυπάει στο

> κεφάλι, στο πρόσωπο, στο στήθος, στη ράχη. Το μίσος έδωσε δύναμη υπεράνθρωπη στα χέρια του… (Μεγάλη Χίμαιρα σελ. 372).

Συμπέρασμα

Ολοκληρώνοντας αυτό το σύντομο ταξίδι στον κόσμο του Μ. Καραγάτση, αξίζει να σημειωθεί ότι ο συγγραφέας προσεγγίζει με διαχρονικούς και διακειμενικούς όρους τους ήρωές του. Μέσω αυτών, ο συγγραφέας ασκεί κριτική στην αστική κοινωνία της εποχής του και στο θέμα των συμβάσεων, στο κοινωνικά αποδεκτό, όπως εκφράζεται μέσα από τον γάμο, την οικογένεια, την ταξική διαστρωμάτωση (Glykofrydi-Leontsini 2017: 143). Ρεαλιστικός και απεικονιστικός, σχεδόν τηλεοπτικός, δείχνει ότι έχει μελετήσει σε βάθος την ανθρώπινη ψυχολογία και την κοινωνική ανθρωπολογία (Αθανασόπουλος 2010: 236). Οι τόποι, τα σκηνικά, οι καταστάσεις που διαμορφώνονται μέσα στα κείμενα του Μ. Καραγάτση, τόσο στις πόλεις, όσο και στην ύπαιθρο, αντικατοπτρίζουν πλήρως την εποχή της μετάβασης και των πολιτικών – κοινωνικών εξελίξεων,[3] αφήνοντας ανθρώπινα ίχνη (Σταυρίδης 2006: 27). Γι’ αυτό οι τόποι στον Μ. Καραγάτση γίνονται μέρος της πλοκής (Τσιριμώκου 2018: 26). Μιας πλοκής που (προσ)καλεί τον αναγνώστη ή τον μελετητή σ’ ένα αέναο παιχνίδι «συγχώνευσης οριζόντων», όπως αναφέρει ο Gadamer (2004) ή «προσοικείωσης» του καραγατσικού κόσμου με το σήμερα, σύμφωνα με τον Ricoeur (1981).

Αυτή η ασταθής εποχή, όπου όλα είναι σαθρά φαίνεται να είναι πολύ γνώριμη σε μας. Μοιάζει με την εποχή μας, σαν η ιστορία να επαναλαμβάνεται σπειροειδώς, σύμφωνα με τη Θουκυδίδεια παρακαταθήκη. Αυτή η μετέωρη εποχή, που όλα φαίνεται να αλλάζουν και τίποτα να μην είναι σταθερό, αντικατοπτρίζει τη σημερινή Ελλάδα της κρίσης. Μια Ελλάδα που θέλει να «βάλει κάτω από το χαλί» κάθε τι οπισθοδρομικό (χωρίς να το κατορθώνει) και να στραφεί στη Δύση. Μια Ελλάδα που θέλει να ευημερήσει, να αναπτυχθεί, να γίνει επίκεντρο επενδύσεων, αρκεί να «ξεχάσει» τους άνεργους, ή τους εργαζόμενους των 400 ευρώ, τους πρόσφυγες και μετανάστες, καθώς και τις φασιστικές επιθέσεις εναντίον των αδύναμων. Μια Ελλάδα του 21ου αιώνα που επιμένει να «απωθεί» την ενδοοικογενειακή βία και τις σεξιστικές επιθέσεις κατά των γυναικών, ένα ζήτημα όμως που επανέρχεται de facto και συνεχίζει να απασχολεί τον δημόσιο διάλογο, από την εποχή του Μ. Καραγάτση μέχρι σήμερα, σχεδόν εκατό χρόνια μετά.

Παράλληλα, είναι σκόπιμο να τονισθεί ότι ο ίδιος ο Μ. Καραγάτσης είναι ο παρεμβατικός διανοούμενος στη δημόσια ζωή, όχι γιατί είναι κοινωνικός, αλλά γιατί θέλει να βρίσκεται στο επίκεντρο των γεγονότων και γι’ αυτό καταπιάνεται με κάθε μορφή γραπτού λόγου και γι’ αυτό νιώθει την ανάγκη, μέσα από τα κείμενά του να συνομιλήσει με τις εξελίξεις. Αν ζούσε σήμερα, εκτός των όσων άλλων, πιθανότατα θα ήταν ένας «influencer» των κοινωνικών δικτύων και των Μ.Μ.Ε. Θα επιθυμούσε να εκτίθεται πάντα και παντού, ως ένα αντιφατικό κράμα αυτοπροβολής και ετεροπροσδιορισμού, πνευματικής πρωτοπορίας και κοινωνικής (Τζιόβας 2011: 34). Θα ακροβατούσε μεταξύ κοσμοπολιτισμού και ελληνισμού, καθώς και σήμερα, ενενήντα χρόνια μετά τον Μεσοπόλεμο, στην Ελλάδα αναφερόμαστε σε διχαστικές και ιδεοληπτικές απόψεις, που έρχονται αντιμέτωπες με την κοινή λογική. Επικρατεί ο ρατσισμός, η ξενοφοβία και η βιαιότητα του φασισμού προς το διαφορετικό, το άλλο και φυσικά το ξένο, τόσο στη χώρα, όσο και στην Ευρώπη. Η μετανάστευση έχει όλες τις μορφές από και προς τη χώρα. Τα στερεότυπα του γυναικείου φύλου, οι

σκοταδιστικές αντιλήψεις της εκκλησίας και οι επιδράσεις της ακροδεξιάς φαίνεται να χαίρουν ενός μεγάλου ακροατηρίου. Σαν να μην έμαθε τίποτα η ανθρωπότητα από τα λάθη της, από τις αδυναμίες και από τη ροπή της προς το φόβο και τη βία. Ο νεοφιλελευθερισμός, κακέκτυπο τέκνο του κοινωνικού φιλελευθερισμού, ήδη αποδίδει «καρπούς» με τις κοινωνικές ανισότητες να οξύνονται, την καλλιέργεια του κοινωνικού αυτοματισμού να καλλιεργείται συστηματικά από τα Μ.Μ.Ε. και τον ατομικισμό να είναι κυρίαρχο στοιχείο της (αντι)κοινωνικής ζωής. Στοιχεία, όμως, εξόχως απαραίτητα για να οδηγηθεί εκ νέου η ανθρωπότητα σε περιπέτειες.

Σημειώσεις

1. Βλ. Κόκκορη Δ. Ο Πειραιάς του Μ. Καραγάτση ως σκηνικό βιοθεωρητικών διαλόγων. Ανακτήθηκε (15/2/2020) από: https://bit.ly/2UANqbK

2. Βλ. Σπανάκου Ζωή, Εισήγηση στο 1ο Συνέδριο Ν.Λ., Καραγάτσεια 2007, Λάρισα. Ανακτήθηκε (15/2/2020) από: http://www.rapsani.gr/pages/karagatsis/2007-spanakou.pdf

3. Βλ. Πειραϊκές Ιστορίες: Ο Πειραιάς του Γιούγκερμαν. Ανακτήθηκε (15/2/2020) από: https://bit.ly/2UTtJw0

Αναφορές

Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία

Αθανασόπουλος, Β. (2009), Μ. Καραγάτσης, στο: *Οι Μάσκες του Ρεαλισμού*, τ. Β΄ σσ. 545-631, Αθήνα, Καστανιώτης.

Αθανασόπουλος, Β, (2010), Οι Αφηγηματικές τεχνικές και οι δομές της επιθυμίας, στο *Πρακτικά Συνεδρίου, Μ. Καραγάτσης, Ιδεολογία και Ποιητική*, Αθήνα, Βιβλιοθήκη του Μουσείου Μπενάκη.

Αμπατζοπούλου, Φ. (2017)., Η Θεσσαλονίκη στη λογοτεχνία: Μνήμη του σώματος, μνήμη της πόλης, στο Λαδά, Σ. & Τσουκαλά, Κ. (επιμ.) *Χωρικές Αφηγήσεις της Μνήμης*. Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο.

Vitti, M. (2012), *Η «Γενιά του '30»: Ιδεολογία και Μορφή* (Ανατύπωση από το 1977), Αθήνα, Ερμής.

Βλαβιανού, Α. (2020), *Μ. Καραγάτσης- Ρομαίν Γκαρύ, Όταν η πολυώνυμη φαντασία συναντά μια ψευδώνυμη πραγματικότητα*, στο *Ο Ξανακερδισμένος Τ(ρ)όπος της Λογοτεχνίας* σσ. 187- 198, Αθήνα, Πατάκης.

Glykofrydi -Leontsini A. (2017), Κείμενο και Εικόνα: Ο Τηλεοπτικός Μ. Καραγάτσης. Modern Greek Studies (Australia and New Zealand) Vol. 18, σσ.123-147

Ιατρίδη, Ι. (1980), *Ο Καραγάτσης και οι ήρωές του*, *Επανεκτίμηση του Μ. Καραγάτση:, Είκοσι Χρόνια από τον Θάνατό του*. Αθήνα: Τετράδια Ευθύνης.

Καραγάτση, Μ. (2007), *Γιούγκερμαν* (27η έκδοση) Αθήνα, Βιβλιοπωλείον της Εστίας.

Καραγάτση, Μ. (2017), *Η Μεγάλη Χίμαιρα* (53η έκδοση), Αθήνα, Βιβλιοπωλείον της Εστίας.

Καραγάτση, Μ. (2017), *Ο Συνταγματάρχης Λιάπκιν*, (27η έκδοση), Αθήνα, Βιβλιοπωλείον της Εστίας.

Καρακατσούλη Α. (2014), Τράπεζες και βιομηχανική Ανάπτυξη στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου: Ο Γιούγκερμαν του Μ. Καραγάτση, στο Πεφάνης Γ. (επιμ.) *Η Λάμψη του Χρήματος στη Νεοελληνική Λογοτεχνία*. Αθήνα: Ίδρυμα Κώστα & Ελένης Ουράνη σσ. 606-619.

Κοκκινάκη, Ν. (2004), *Μ. Καραγάτσης. Ο Συγγραφέας και τα Λογοτεχνικά Προσωπεία*, Αθήνα, Σαββάλας.

Kristeva J. (2004/1988), *Ξένοι Μέσα στον Εαυτό μας*, (μτφ Β. Πατσογιάννης Β.), Αθήνα, Scripta.

Λεοντίδου, Λ. (1989), *Πόλεις της Σιωπής. Εργατικός Εποικισμός της Αθήνας και του Πειραιά, 1909- 1940*, Αθήνα, Πολιτιστικό Τεχνολογικό Ίδρυμα ΕΤΒΑ.

Λιάκος, Α. (2020), *Ο Ελληνικός 20ος Αιώνας* (2η έκδοση), Αθήνα, Πόλις.

Mazower, Μ. (2019), Οικονομική Πολιτική στην Ελλάδα, 1932- 1936, στο Μαυρογορδάτος, Γ. & Χατζηιωσήφ Χ. (επιμ.), *Βενιζελισμός και Αστικός Εκσυγχρονισμός*, Ηράκλειο, ΠΕΚ.

Μικέ, Μ. (2019) *Δοκιμασίες: Όψεις του Οικογενειακού Πλέγματος στο Νεοελληνικό Μυθιστόρημα 1922- 1974*, σσ. 172- 198, Αθήνα, Gutenberg.

Μπαλέρμπας, Α. (2015), *Η Συμβολή της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας στη Διαμόρφωση της Φυσιογνωμίας της Ελληνικής Πόλης, 1880- 1920*, Διδακτορική διατριβή, Αθήνα, ΕΜΠ. Διαθέσιμο στο: https://www.didaktorika.gr/eadd/

Παναγιωτόπουλος, Ι. Μ., (1980), Μια Μοναδική Φυσιογνωμία, στο *Επανεκτίμηση του Μ. Καραγάτση, Είκοσι χρόνια από τον Θάνατό του, Τετράδια Ευθύνης*, τ. 14 (1980).

Ραυτόπουλος, Δ., (2010), Ο φιλελευθερισμός του Καραγάτση, *Πρακτικά Συνεδρίου, Μ. Καραγάτσης, Ιδεολογία και Ποιητική,* Αθήνα, Βιβλιοθήκη του Μουσείου Μπενάκη.

Ρήγος, Αλ. (1999), *Η Β' Ελληνική Δημοκρατία 1924-1935*, Αθήνα, Θεμέλιο.

Σπανάκου Ζωή, Η ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗ ΚΟΙΝΩΝΙΑ ΣΤΟ «10» ΤΟΥ ΚΑΡΑΓΑΤΣΗΕισήγηση στο 1ο Συνέδριο Ν.Λ., Καραγάτσεια 2007, Λάρισα. Ανακτήθηκε (15/2/2020) από: http://www.rapsani.gr/pages/karagatsis/2007-spanakou.pdf

Σταυρίδης, Σ. (2006), *Η σχέση χώρου και χρόνου στη συλλογική μνήμη*, στο Σταυρίδης, Σ. (επιμ.). *Μνήμη και Εμπειρία του Χώρου*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια.

Taylor, C. (2007/1989), *Πηγές του Εαυτού*, (μτφ. Ξ. Κομνηνός), Αθήνα, Ίνδικτος.

Τζιόβας, Δ. (2011), *Ο Μύθος της Γενιάς του Τριάντα*, Αθήνα, Πόλις.

Τζιόβας, Δ. (2017), Λαϊκός και Μοντέρνος. Η διάρκεια του Καραγάτση, στο Τζιόβας, Δ. *Η Πολιτισμική Ποιητική της Ελληνικής Πεζογραφίας. Από την Ερμηνεία στην Ηθική,* Ηράκλειο, ΠΕΚ.

Τζούλης Θ. (1996)*, Ψυχανάλυση και Λογοτεχνία*, Αθήνα, Οδυσσέας.

Τσιριμώκου Λ. (2018), Τόποι και Τοπία με τη Δύναμη της Περιγραφής, Εισαγωγικό κείμενο στο πρόγραμμα της παράστασης «Γιούγκερμαν», του Θεάτρου Πορεία, 2018.

Ξενόγλωσση βιβλιογραφία

Gadamer H. (2004), *Truth and Method*, London, Continuum.

Ricoeur, P. (1981), *Appropriation. Hermeneutics and the Human Sciences: Essays on Language, Action and Interpretation*, (αγγλ. μτφ. και επιμ. Thompson J.) Cambridge, Cambridge University Press.

Η ΠΡΟΚΛΗΣΗ ΤΗΣ ΕΝΣΩΜΑΤΩΣΗΣ ΚΑΙ Ο ΡΟΛΟΣ ΤΩΝ ΣΤΡΑΤΙΩΤΙΚΩΝ ΟΡΓΑΝΙΣΜΩΝ: ΜΙΑ ΣΥΓΚΡΙΤΙΚΗ ΑΝΑΛΥΣΗ ΤΗΣ ΓΑΛΛΙΑΣ ΚΑΙ ΤΟΥ ΒΕΛΓΙΟΥ

Ιωάννης Φυτάς,[α] Γεράσιμος Καραμπελιάς[β]

[α] Φοιτητής (ΜΑ), Πάντειον Πανεπιστήμιο Πολιτικών και Κοινωνικών Επιστημών
[β] Καθηγητής, Πάντειον Πανεπιστήμιο Πολιτικών και Κοινωνικών Επιστημών

Περίληψη

Το Βέλγιο και η Γαλλία είναι δύο χώρες του κεντρικού πυρήνα της Ευρώπης και της ΕΕ. Στο παρελθόν, αμφότερες είχαν υπάρξει ως αποικιοκρατικές δυνάμεις. Στο πλαίσιο αυτό αναγκάστηκαν να χρησιμοποιήσουν μέρος του εργατικού δυναμικού των αποικιών για σκοπούς ασφάλειας, αρχικά εσωτερικής, στη συνέχεια εξωτερικής και τέλος για την ασφάλεια της ίδιας της μητρόπολης. Αν και υπήρξαν έντονες συζητήσεις για την πολιτογράφησή τους, τελικά αυτό δεν πραγματοποιήθηκε. Ακόμη και μετά το τέλος της αποαποικιοποίησης, αν και μετανάστες συνέχισαν να εισρέουν στις δυο χώρες, δεν υπήρξε μεγάλη συζήτηση για την απονομή της ιθαγένειας. Τα τελευταία όμως χρόνια, και με την αύξηση της ροής των μεταναστών, αναδύθηκε η δημόσια συζήτηση για το θέμα. Αν και η συμβολή των ενόπλων δυνάμεων στη διαδικασία είναι μικρή λόγω της γενικότερης μείωσης του στρατιωτικού προσωπικού, εν τούτοις το παράδειγμα της Λεγεώνας των Ξένων δείχνει ότι η ενσωμάτωση μπορεί να γίνει πολύ αποτελεσματικά μέσα από τις δομές των Ενόπλων Δυνάμεων.

Λέξεις κλειδιά: ενσωμάτωση, Γαλλία, Βέλγιο, Ένοπλες Δυνάμεις

THE CHALLENGE OF INTEGRATION AND THE ROLE OF THE MILITARY ORGANIZATONS: A COMPARATIVE ANALYSIS OF FRANCE AND BELGIUM

Ioannis Fytas [α] Gerassimos Karabelias.[β]

[α] MA, Panteion University of Social and Political Sciences
[β] Professor, Panteion University of Social and Political Sciences

Abstract

Belgium and France are two countries at the heart of Europe and EU. In the past, both had existed as colonial powers. In this context, they were forced to use part of the cheap labor of the colonies for security purpose, first internally, then externally and finally for the security of the metropolis itself. Although there were intense discussions about their naturalization, in the end this did not happen. Even after the end of decolonization, although immigrants continued to enter the two countries, there was not much discussion about granting them citizenship status. In recent years, however, and with the increase in the flow of immigrants, the public debate on this issue has emerged. Although the contribution of the armed forces to the process is rather small, due to the general reduction of military personnel, the example of the Foreign Legion shows that integration can be done very effectively through the structures of the Armed Forces.

Key words: Integration, France, Belgium, Armed Forces

Εισαγωγή

Από τη συγκρότηση των πρώτων ανθρώπινων ομάδων λόγω των απαιτήσεων επιβίωσης και ασφάλειας μέχρι και σήμερα πλανάται ένα βασικό ερώτημα: Ποιος είναι μέλος της κάθε ομάδας, ποιος μπορεί να συμμετάσχει σε αυτή και με ποια κριτήρια. Η ομάδα μπορεί να είναι μια οικογένεια, μια πόλη ή ακόμα και ένα έθνος. Πολλά είναι τα κριτήρια που κατά καιρούς έχουν θεσπιστεί ειδικά στη θεματική του έθνους. Η καταγωγή είναι ίσως το πρώτο και ενδεχομένως το πιο απλουστευτικό. Η θρησκεία, τα ήθη και έθιμα, ο τόπος γέννησης αλλά και η συμμετοχή στα κοινά είναι μια σειρά από κριτήρια, τα οποία συνεχώς αλλάζουν ή μετεξελίσσονται καθώς η τεχνολογία μας επιτρέπει να προχωρούμε σε νέες ομαδοποιήσεις.

Η συγκρότηση των εθνών-κρατών δημιούργησε ουσιαστικά δύο κύριες σχολές σκέψεις. Η πρώτη αφορά την αποδοχή ως κύριου κριτηρίου αυτού της καταγωγής και αποκαλείται δίκαιο του αίματος (jus sanguinis). Η δεύτερη έχει ως κύριο κριτήριο τον τόπο γέννησης κάποιου και αποκαλείται δίκαιο του εδάφους (jus soli). Η πραγματικότητα όμως είναι ένας οδοστρωτήρας που συνήθως συντρίβει ή «διορθώνει» τις θεωρητικές προσεγγίσεις.

Ο 19ος αλλά και μεγάλο μέρος του 20ου αιώνα υπήρξαν εποχές στις οποίες άνθισε η αποικιοκρατία. Πολλοί Ευρωπαίοι μετακινήθηκαν στις αποικίες των χωρών τους όπου έμειναν μόνιμα, έκαναν απογόνους οι οποίοι δεν ήταν πάντοτε από δύο ευρωπαϊκής καταγωγής γονείς. Επίσης ανέπτυξαν σιγά σιγά κουλτούρα διαφοροποιημένη σε σχέση με τη μητρόπολη και γενικά έφτασαν να είναι κάτι διαφορετικό από αυτό που αποδέχονταν οι κανόνες. Επιπλέον όσοι γεννήθηκαν στις αποικίες ως μη αναγνωρισμένα τέκνα, με διαφορετικό χρώμα δέρματος, με άγνοια της γλώσσας της μητρόπολης σε πολλές περιπτώσεις προκάλεσαν «κλονισμούς» του θεωρητικού οικοδομήματος, αναγκάζοντάς το να τροποποιήσει και να αναδιαμορφώσει πολλές φορές τους κανόνες.

Πέρα όμως από την αποδοχή κάποιων στην ευρύτερη εθνική ομάδα, απαιτείται και η ενσωμάτωση σε αυτήν ώστε τα νέα μέλη να είναι παραγωγικά και ωφέλιμα. Η ενσωμάτωση βοηθά στην αντιμετώπιση των βασικών αναγκών, προσφέροντας δυνατότητες προμήθειας τροφής και ρουχισμού καθώς και εύρεση στέγης. Επιπλέον επιτρέπει στους εντασσόμενους να έχουν πρόσβαση στα αγαθά και τις υπηρεσίες που παρέχει η νέα τους χώρα. Τέλος, συμβάλλει δραστικά στη μείωση της εγκληματικότητας, των κοινωνικών ανισοτήτων και συγκρούσεων καθώς και στην αύξηση της ειρηνικής συνύπαρξης των ομάδων και του επιπέδου δημιουργικότητας/ παραγωγικότητας.

Θεωρητική συζήτηση

Η Γαλλία και το Βέλγιο, δύο πρώην αποικιακές χώρες

Οι περιπτώσεις της Γαλλίας και του Βελγίου αφορούν δύο χώρες με αποικιοκρατικό παρελθόν. Αν και το Βέλγιο έχει επηρεαστεί πολύ από τη Γαλλική κουλτούρα (Cook 2002 : 80–81) η πολιτική που ακολούθησαν οι δύο χώρες στις αποικίες τους ήταν πολύ διαφορετική σε όλα τα επίπεδα. Η Γαλλία είχε μια μακρά αποικιοκρατική ιστορία που ξεκίνησε περίπου το 1540 (Hart 2003 : 45) και έδωσε στη χώρα μεγάλο αριθμό αποικιών. Στην Αμερική θα ξεχωρίσουμε τμήματα του Καναδά (Κεμπέκ) την περιοχή του ποταμού Μισσισιπί, την Αϊτή και τη Γουιάνα, το νοτιοανατολικό τμήμα της Ινδικής χερσονήσου, την Ινδοκίνα, νησιά του Ειρηνικού και την Αφρική, με εντονότερη την

παρουσία της στη Μαδαγασκάρη, τη Βόρεια Αφρική και Δυτική Αφρική. Αν και οι Βέλγοι ως λαός μνημονεύονται από τους Ρωμαϊκούς χρόνους (Cook 2002 : 1–2), η ύπαρξη του Βελγίου ως κρατική οντότητα, έχει μια πιο σύντομη ιστορία καθώς ιστορικά ως κράτος ξεκίνησε το 1830. Η κύρια αποικία που δημιούργησε ήταν το Κονγκό (Vanthemsche 2012 : 14), ενώ μετά τον πρώτο παγκόσμιο πόλεμο πήρε τη Ρουάντα και το Μπουρούντι από τους ηττημένους Γερμανούς, καθώς είχε συμμετάσχει ως χώρα της Αντάντ στην εκδίωξη των Γερμανών από τις αποικίες τους στην Αφρική (Vanthemsche 2012 : 117).

Η Γαλλία

Η Γαλλία είναι μια χώρα με αποικιοκρατικό παρελθόν και διέθετε στο παρελθόν αποικίες με μουσουλμάνους κατοίκους. Η πολιτική της χώρας ήταν επεκτατική, καθώς οι πρώτες αποικίες ανάγονται στον 16ο αιώνα κυρίως με τη μορφή εμπορικών σταθμών για την διευκόλυνση του εμπορίου και της ενδοχώρας του σταθμού για λόγους φυσικής ασφάλειας. Μετά την ήττα του Ναπολέοντα στο Βατερλώ και την παγίωση των συνόρων της Γαλλίας στην Ευρώπη, η μοναδική διέξοδος επέκτασης βρισκόταν στις άλλες ηπείρους και ήταν θέμα χρόνου να ξεκινήσει αυτή, κάτι που έγινε όταν η χώρα αντιμετώπισε τα πρώτα εσωτερικά προβλήματα που κορυφώθηκαν το 1830 (Barnes 2017: 98). Η αρχική επέκταση έγινε σε εδάφη της Βόρειας Αφρικής ενώ στη συνέχεια επεκτάθηκε στην Δυτική Αφρική και στην ενδοχώρα της, παράλληλα επίσης στην Ινδοκίνα και τελικά στην Μαδαγασκάρη για να πάρει τη μεγαλύτερη έκτασή της περί τις αρχές του 20ου αιώνα.

Από την αρχή δημιουργήθηκαν απαιτήσεις για την αστυνόμευση των περιοχών αυτών από ένοπλη δύναμη με σκοπό την προστασία του εμπορίου, των αποίκων από την ηπειρωτική Γαλλία, αλλά και ενδεχόμενους εξωτερικούς κινδύνους που αφορούσαν τις άλλες αποικιακές ευρωπαϊκές δυνάμεις. Έτσι οι Γάλλοι αρχικά δημιούργησαν μικρά στρατιωτικά τμήματα από αποίκους, καθώς και βοηθητικά τμήματα με Γάλλους αξιωματικούς και υπαξιωματικούς αποτελούμενα από ντόπιους πιστούς σ' αυτούς. (Clancy-Smith 2006 : 5) Στη συνέχεια προχώρησαν και στην ίδρυση μικτών μονάδων χωρίς να καταργήσουν τις αρχικές αμιγείς. Η εμπειρία έδειξε ότι στις μονάδες που υπηρετούσαν γηγενείς δεν μπορούσε να επιτευχθεί επικοινωνία λόγω άγνοιας από μέρους των Γάλλων αξιωματικών της τοπικής γλώσσας. Αυτό είχε σαν αποτέλεσμα να δοθεί η δυνατότητα στους καλύτερους στρατιώτες να προαχθούν σε υπαξιωματικούς και με δεδομένη την έστω και περιορισμένη γνώση της γαλλικής γλώσσας να λειτουργήσουν ως ο σύνδεσμος ανάμεσα σε στρατιώτες και αξιωματικούς. Σε κάθε περίπτωση ένας σημαντικός αριθμός υπαξιωματικών ήταν Γάλλοι είτε από την ηπειρωτική Γαλλία είτε άποικοι (Clayton 1988 : 4).

Η απαίτηση ασφάλειας των αποικιακών εδαφών κυρίως απέναντι σε τοπικές φυλές που δεν υποτάσσονταν, σε επιδρομές ληστών καθώς και η επεκτατική πολιτική των Γάλλων, έφεραν πολύ γρήγορα τις μονάδες αυτές στα πεδία των μαχών. Οι περισσότερες από αυτές τις μάχες ήταν περιορισμένου χαρακτήρα, είχαν όμως μεγάλη πυκνότητα, γίνονταν σε πολύ δύσκολα εδάφη, ζούγκλες, ερήμους και βουνά, ήταν πολύ απαιτητικές από τους στρατιώτες και είχαν σημαντικό αριθμό απωλειών από τα εχθρικά πυρά και τις κακουχίες. Με τον τρόπο αυτό οι αποικιακές μονάδες του Γαλλικού στρατού απέκτησαν φήμη σκληροτράχηλων στρατιωτών και χρησιμοποιήθηκαν και σε μέτωπα πέραν των αποικιών. Συγκεκριμένα χρησιμοποιήθηκαν στον Κριμαϊκό πόλεμο το 1854, αλλά και στην άμυνα της

ηπειρωτικής Γαλλίας στον Γαλλοπρωσσικό πόλεμο του 1870-71, και στις δύο περιπτώσεις με σημαντικές απώλειες (Koller 2008 : 12).

Στον Α' ΠΠ η παρουσία των αποικιακών στρατευμάτων ήταν εκτεταμένη τόσο στην ηπειρωτική Γαλλία, όπου πολέμησαν στον πόλεμο των χαρακωμάτων με μεγάλες απώλειες, όσο και στο Μακεδονικό μέτωπο στην περιοχή της Θεσσαλονίκης. Ο κλονισμός της Γαλλίας, που έπρεπε να πολεμήσει 4 χρόνια για να κερδίσει τον πόλεμο, έφερε στα μυαλά των στρατιωτών διάφορες σκέψεις. Από την απαίτηση να πολιτογραφηθούν Γάλλοι πολίτες με δεδομένη την προσφορά τους στη Γαλλία σε αίμα, έως και την ανεξαρτησία από τη Γαλλία, αφού αυτή δεν ήταν όσο ισχυρή πίστευαν αρχικά (Hayward 2007 : 321 Η ήττα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας έδωσε επιπλέον εδάφη στη Γαλλία με τη μορφή εντολής "Mandate", προκειμένου να τα διαχειριστεί-κηδεμονεύσει μέχρι αυτά να γίνουν ανεξάρτητα κράτη. Ο λόγος για την περιοχή του Λιβάνου και της Συρίας (Barr 2011 : 4) σύμφωνα με τη συμφωνία Sykes – Picot, καθώς και την Κιλικία στη Μικρά Ασία.

Ο Β'ΠΠ έφερε ακόμη ευρύτερες σκέψεις και στις δύο αυτές ομάδες. Η εμφατική ήττα της Γαλλίας τον Μάιο του 1940, από τους Γερμανούς ήταν πολύ σοβαρή. Η παντοδυναμία της αποικιακής δύναμης είχε αμφισβητηθεί ευθέως. Αν και η κυβέρνηση του Βισύ είχε καταφέρει να κρατήσει υπό τον έλεγχό της τις αποικίες, με τη σύμφωνη γνώμη των Γερμανών, η διαχείριση της κατάστασης ήταν δύσκολη για τους Γάλλους. Η ύπαρξη των Ελεύθερων Γάλλων υπό τον Ντε Γκωλ και η απόβαση των συμμάχων στη Βόρεια Αφρική απέναντι σε Γαλλικά, κυρίως αποικιακά στρατεύματα έκανε την αμφιβολία εντονότερη. Εν τούτοις, τα στρατεύματα αυτά συντάχθηκαν με τους Συμμάχους και πολέμησαν πιστά με αυτούς ενάντια στους Γερμανούς στη Βόρεια Αφρική, στην απελευθέρωση της Ιταλίας καθώς και της Γαλλίας (Horne 1984 : 71). Ειδικότερα μετά την απόβαση στη Νορμανδία, οι Ελεύθεροι Γάλλοι στρατολόγησαν δυνάμεις από τις αποικίες που συνέβαλαν αποφασιστικά στην απελευθέρωση της Γαλλίας με σοβαρές απώλειες, κυρίως λόγω της πλημμελούς εκπαίδευσης των στρατιωτών και της μεγάλης εμπειρίας των γερμανικών δυνάμεων (Clayton 1988 : 40).

Μετά την απελευθέρωση της Γαλλίας ακούστηκαν έντονα φωνές που ζητούσαν την απονομή πλήρους υπηκοότητας στους κατοίκους των αποικιών και ειδικότερα σε αυτούς που είχαν στρατολογηθεί στις Γαλλικές Ένοπλες Δυνάμεις. Παρ' όλα αυτά για πολλούς λόγους οι Γάλλοι δεν «διάβασαν» τις αλλαγές των καιρών και έχασαν την ευκαιρία να διατηρήσουν τις αποικίες τους (Dimier 2000 : 1–2). Η άποψη ότι οι αποικίες ήταν αναχρονισμός και ότι θα έπρεπε να απεξαρτηθούν από τη Γαλλία κέρδιζε συνεχώς έδαφος. Οι Αμερικανοί που είχαν βγει παντοδύναμοι από τον Β΄ΠΠ δεν ευνοούσαν την ύπαρξη αποικιών (Wall 2002 : 233–234) καθώς τις θεωρούσαν μακριά από την άποψή τους για τη δημοκρατία. Μπήκαν λοιπόν τα θεμέλια για το αιματηρό, συνήθως, ξήλωμα της αποικιοκρατίας που έγινε τα 30 χρόνια που ακολούθησαν τον Β'ΠΠ.

Μετά τον πόλεμο και κυρίως μετά την αποαποικιοποίηση, άρχισαν να συρρέουν στο έδαφος της Γαλλίας μετανάστες (Chaichian and Sadri 2019 : 272–273) Κάποιοι από αυτούς πήγαν εκεί για να βρουν μια καλύτερη δουλειά ενώ πολλοί ήταν από τις αποικίες και είχαν συνεργαστεί με τους Γάλλους, θεωρούσαν ότι κινδύνευαν στις χώρες τους, ενώ άλλοι προσπαθούσαν να βρουν καλύτερο μέλλον στην ηπειρωτική Γαλλία που τη θεωρούσαν πατρίδα τους, άσχετα από την εικόνα που

είχαν γι' αυτούς οι ίδιοι οι Γάλλοι. Επιπλέον επέστρεψαν οι Γάλλοι άποικοι αφήνοντας πίσω τις νέες τους πατρίδες (Betts 2012 : 40).

Μετά την εγκατάλειψη των αποικιών, κάποιες από αυτές έπεσαν σε εσωτερική αστάθεια κυρίως λόγω της πάλης τοπικών ομάδων ισχύος να καταλάβουν της εξουσία. Σε πολλές από αυτές η Γαλλία κλήθηκε να εμπλακεί ως ειρηνευτική δύναμη (Karbo, 2018 : 14) καθώς ποτέ δεν επήλθε πλήρης ειρήνευση σε κάποιες από αυτές. Μετά την πτώση του τείχους του Βερολίνου και την διάλυση της Σοβιετικής Ένωσης, ξεκίνησε μια περίοδος όπου λόγω κατάργησης περιορισμών η Γαλλία δέχτηκε μεγάλες ροές μεταναστών από διάφορες χώρες με κύριο σκοπό την εγκατάσταση στη Γαλλία και την ενσωμάτωση στη Γαλλική κοινωνία (Small 2019 : 528). Αυτό κατέστη εφικτό για πολλούς κυρίως χριστιανούς ανεξάρτητα της χώρα προέλευσης, δηλαδή τόσο Αφρικανούς όσο και Ευρωπαίους. Μεγάλες ομάδες μεταναστών όμως πολλοί από αυτούς μουσουλμάνοι στο θρήσκευμα αν και έγιναν δεκτοί στη χώρα, φαίνεται ότι η στάση της Γαλλίας με την κοσμικότητα του κράτους και την τοποθέτηση της θρησκείας στο ιδιωτικό επίπεδο, δεν μπόρεσαν να κατανοήσουν τη λειτουργία της, με αποτέλεσμα να περιθωριοποιηθούν. (Chaichian and Sadri 2019 : 283–284) Μετά τα γεγονότα της Αραβικής Άνοιξης, αλλά και με τον πόλεμο στο Ιράκ και στο Αφγανιστάν, που άρχισαν προγενέστερα, μεγάλες μεταναστευτικές ροές πίεσαν και εξακολουθούν να πιέζουν τη Γαλλία, τόσο τον κρατικό μηχανισμό όσο και της κοινωνίας λόγω της αδυναμίας ενσωμάτωσης των πληθυσμών αυτών και της αντίδρασης, κάποιων, προς τις επιταγές του Γαλλικού Κράτους.

Μια διαφορετική παράλληλη ιστορία είναι αυτή της Λεγεώνας των Ξένων, Legion Itrangθre. Η μονάδα ιδρύθηκε αρχικά το 1830 για την προστασία των αποικιών. Μπορούσε να στρατολογήσει οποιονδήποτε πολίτη ο οποίος μπορούσε να αποδεχτεί την σκληρή πραγματικότητα που θα αντιμετώπιζε η μονάδα αυτή λόγω των αυξημένων επιχειρησιακών απαιτήσεων που θα αναλάμβανε (Porch 1992 : 1–3). Οι περισσότεροι εθελοντές που συμμετείχαν σε αυτή δεν ήταν Γάλλοι και έτσι προήλθε το όνομά της. Στα αρχικά στάδια δεν ήταν κάτι ιδιαίτερο, αλλά αναδιοργανώθηκε, άλλαξε αυστηροποίησε τις διαδικασίες επιλογής και λόγω των απαιτήσεων των αποστολών και το εχθρικό περιβάλλον της Βόρειας Αφρικής, δημιούργησαν μια πολύ σκληροτράχηλη μονάδα (Porch 1992 : 58–59). Με την πάροδο των χρόνων η μονάδα μεγάλωσε και λόγω της συμμετοχής της σε όλους τους πολέμους του Γαλλικού Κράτους, απέκτησε πολύ ισχυρή φήμη που ακόμη και σήμερα την κατατάσσει στις ελίτ στρατιωτικές δυνάμεις παγκοσμίως.

Η στελέχωση της Λεγεώνας γινόταν πολλές φορές από άτομα που είχαν γνώσεις επαγγελματία στρατιωτικού και λόγω των συνθηκών είχαν πολύ λίγες ως μηδαμινές επιλογές. Για παράδειγμα η Λεγεώνα δέχτηκε πολλούς Ρώσους στρατιωτικούς μετά τη Σοβιετική Επανάσταση καθώς αυτοί έμειναν χωρίς πατρίδα, ενώ μετά το Β'ΠΠ πολλούς Γερμανούς πρώην στρατιωτικούς (Gilbert 2010 : 17–18). Κατά καιρούς είχε δεχτεί στις τάξεις της ακόμη και κοινούς εγκληματίες προσφέροντας σε όλες τις περιπτώσεις ως αντάλλαγμα τη δυνατότητα νέας αρχής (Porch 1992 : 120), πολιτογράφηση ως Γάλλος πολίτης, ακόμη και νέο όνομα. Σε γενικές γραμμές τα ανταλλάγματα ισχύουν, ακόμη και σήμερα, με τη διαφορά ότι δεν γίνονται δεκτά άτομα με ύποπτο παρελθόν και ποινικό μητρώο.

Επομένως σε αυτή την περίπτωση έχουμε μια ξεκάθαρη χρησιμοποίηση των ενόπλων δυνάμεων ως μηχανισμού ένταξης στην κοινωνία, μιας μύησης ουσιαστικά και μιας δοκιμασίας, ιδιαίτερα απαιτητικής, με αντάλλαγμα την ένταξη στην ευρύτερη

ομάδα. Αξίζει να σημειωθεί είναι ότι στη Λεγεώνα συμμετείχαν και συμμετέχουν, άτομα από όλες σχεδόν τις φυλές και πιστοί όλων σχεδόν των θρησκειών. Κάποιοι δεν κατάφεραν να ολοκληρώσουν την απαιτητική διαδικασία, όσοι όμως το πραγματοποίησαν, δεν φαίνεται ότι οι φυλετικές ή/και οι θρησκευτικές τους ιδιαιτερότητες τους εμπόδισαν.

Το Βέλγιο

Το Βέλγιο είναι μια διαφορετική περίπτωση. Η χώρα αρχικά δεν είχε αποικίες και λόγω της ισχύος της ίσως δεν θα έπρεπε να έχει. Πλην όμως τα οικονομικά συμφέροντα, η αδιαφορία των μεγάλων αποικιακών δυνάμεων, οι ισορροπίες των βασιλικών οίκων στην Ευρώπη του 19ου αιώνα, βοήθησαν τη χώρα να αποκτήσει πρόσβαση στην περιοχή του ποταμού Κόνγκο, δημιουργώντας την αποικία του Βελγικού Κονγκό (Exenberger and Hartmann 2013 : 18-21).

Η περιοχή ιδιαίτερα πλούσια σε φυσικούς πόρους ανήκε ουσιαστικά στον Βέλγο βασιλιά και ο πλούτος που απέφερε στο Βέλγιο ήταν τεράστιος. Η διοίκηση όμως ήταν απάνθρωπη και τιμωρούσε με ιδιαίτερα βάναυσο τρόπο ακόμα και μικρά σφάλματα με σκοπό τον παραδειγματισμό (Hochschild 1999 : 124). Προκειμένου να προστατευτεί κατά κύριο λόγο η βασιλική περιουσία, δηλαδή τα ορυχεία αλλά και οι Βέλγοι άποικοι, δημιουργήθηκε η απαίτηση ύπαρξης μιας ένοπλης δύναμης. Η χρησιμοποίηση του Βελγικού στρατού δεν θεωρήθηκε ως καλή λύση με αποτέλεσμα να στραφούν προς τη στρατολόγηση ντόπιων. Με τον τρόπο αυτό συγκροτήθηκε η Force Publique η οποία ήταν μια δύναμη χωροφυλακής επί της ουσίας με στρατιώτες από τις τοπικές φυλές και επικεφαλής Βέλγους αξιωματικούς (Exenberger and Hartmann 2013 : 26).

Η Force Publique σταδιακά και με την αύξηση της εμπιστοσύνης στις ικανότητές της ανέλαβε και άλλες αποστολές με αποκορύφωμα τη συμμετοχή της στους δύο παγκόσμιους πολέμους. Στον Α' ΠΠ συμμετείχε στην νίκη επί των Γερμανών και την εκδίωξη τους από την αποικία της Τανγκανίκα, τμήμα της σημερινής Τανζανίας. Αποτέλεσμα αυτού ήταν η παραχώρηση της Ρουάντα και του Μπουρούντι στον Βελγικό έλεγχο (Hochschild 1999 : 270). Στο Β' ΠΠ, ενταγμένη στα συμμαχικά στρατεύματα βοήθησε στην νίκη και εκδίωξη των Ιταλών από την Αιθιοπία. Με το κύμα της αποαποικιοποίησης και με τη βαριά σκιά της βάναυσης μεταχείρισης των ντόπιων κατά το παρελθόν ήταν αδύνατη η διατήρηση του ελέγχου των αποικιών από τους Βέλγους. Το 1960 η χώρα απέκτησε την ανεξαρτησία της ενώ η Force Publique έπαψε να υπάρχει και μετατράπηκε στον στρατό του κράτους του Κονγκό (Clarke 1968 : 16–18).

Δεν υπάρχουν στοιχεία που να δείχνουν ότι οι αφρικανικής καταγωγής κάτοικοι της χώρας που υπηρέτησαν στη Force Publique είχαν κάποια εύνοια ως προς την πολιτογράφησή τους ως Βέλγοι πολίτες αλλά ούτε και αν εκείνοι το ζήτησαν από τους αποικιοκράτες.

Μετά τον Β'ΠΠ και για την ανασυγκρότηση της Ευρώπης, τα βελγικά ορυχεία απέκτησαν τεράστια σημασία, αλλά το εργατικό δυναμικό ήταν περιορισμένο ώστε να τα αξιοποιήσει στο έπακρο. Το αποτέλεσμα ήταν η υιοθέτηση της λογικής των «επισκεπτών εργατών», Gastarbeiter, οι οποίοι έφταναν στη χώρα κυρίως από το μεσογειακό νότο. Σκοπός τους ήταν να εργαστούν για κάποια χρόνια και στη συνέχεια να επιστρέψουν στις πατρίδες τους. Επομένως δεν υπήρχε πρόβλεψη

ένταξή τους στη Βελγική κοινωνία. Μετά από τη δεκαετία του 70, έγινε εφικτή η πρόσκληση των οικογενειών τους στο Βέλγιο, οπότε ανέκυψε το πρόβλημα της ενσωμάτωσης ή της ένταξης των ομάδων αυτών, που ήταν εθνικά και θρησκευτικά ετερόκλητες σε σχέση με τους Βέλγους. Στις αρχές της δεκαετίας του 90 (1992), και αφού είχε προηγηθεί η διάλυση της Σοβιετικής Ένωσης και της συνεπαγώμενης απειλής, το Βέλγιο κατάργησε την υποχρεωτική θητεία και συρρίκνωσε αισθητά τις ένοπλες δυνάμεις του (Biscop 2011 : 2). Με δεδομένο ότι οι απαιτήσεις στρατολόγησης προσωπικού ήταν χαμηλές δεν ήταν δυνατό να δοκιμαστεί εκτεταμένα η επίδραση των ενόπλων δυνάμεων στην διαμόρφωση ταυτότητας στους νεόκοπους πολίτες της χώρας.

Όπως και στην περίπτωση της Γαλλίας, η διάλυση των περιορισμών του ψυχρού πολέμου, οι πόλεμοι ενάντια στην τρομοκρατία και τελευταία η Αραβική Άνοιξη, άνοιξαν μέτωπα που πλήττουν τους αμάχους των χωρών αυτών. Η προσπάθεια επιβίωσης μαζί με την προοπτική για ένα καλύτερο μέλλον ώθησαν μεγάλες ομάδες ανθρώπων τόσο από τις εμπόλεμες ζώνες όσο και από άλλες περιοχές, να μετακινηθούν στην Ευρώπη και μέρος αυτών στο Βέλγιο. Υπάρχουν μεγάλες ομάδες από την Αφρική, τη Μέση Ανατολή, το Αφγανιστάν αλλά και παλαιότερα από χώρες της Ανατολικής Ευρώπης κυρίως τη δεκαετία του ’90. Παρ’ όλα αυτά, τα τελευταία χρόνια λόγω της απροθυμίας των εθνικά Βέλγων να καταταγούν στις ένοπλες δυνάμεις της χώρας τους (Lecoq and Manigart 2017 : 10) σε συνδυασμό με την αλλαγή της νομοθεσία απονομής ιθαγένειας, αλλά ενδεχομένως σε μια διαφορετική προσέγγιση στα θέματα ενσωμάτωσης, έχουν αλλάξει κάποια πράγματα, χωρίς ωστόσο να μπορούν να γίνουν εκτιμήσεις βασισμένες επί πραγματικών στοιχείων.

Σύγχρονη Τρομοκρατία

Τα πρόσφατα τρομοκρατικά χτυπήματα που δέχτηκε τόσο το Βέλγιο όσο και η Γαλλία , αν και δεν ήταν σημαντικά σε αριθμό, είχαν πολύ σοβαρό αντίκτυπο τόσο στις κυβερνήσεις όσο και στην κοινή γνώμη των χωρών αυτών, λόγω του μεγάλου αριθμού θυμάτων (Vidino et al. 2017 : 19). Οι πολιτικές που εφαρμόστηκαν κατά το παρελθόν απέναντι στις διάφορες ομάδες μεταναστών που ζουν σε αυτές τις χώρες, είτε δεν είχαν σχεδιαστεί σωστά ώστε να ενσωματώνουν τις ομάδες αυτές στην κοινωνία, είτε απλά δεν έπιασαν τα μηνύματα που εξέπεμπαν αυτές οι ομάδες, ώστε έγκαιρα να κάνουν διορθώσεις και βελτιώσεις προς τη σωστή κατεύθυνση. Το αποτέλεσμα φάνηκε με τους ξένους μαχητές που πολέμησαν, ή κάποιοι από αυτούς πολεμούν ακόμη, στα μέτωπα του Ιράκ και της Συρίας ως μέλη ακραίων θρησκευτικών οργανώσεων. Η απογοήτευση από τις διακρίσεις που γίνονται ακόμα στις δυτικές κοινωνίες απέναντι στους πολίτες με μεταναστευτικό παρελθόν, ανεξάρτητα από το ότι μπορεί να είναι τρίτης γενιάς μετανάστες και να μην έχουν καμία σχέση με τις πατρίδες των γονιών τους, οδήγησαν πολλούς στην περιθωριοποίηση (Fassin 2011 : 121), τη ριζοσπαστικοποίηση και τελικά τους έκαναν δεκτικούς στα κηρύγματα των ομάδων στρατολόγησης των ακραίων θρησκευτικών οργανώσεων.

Εκτός από αυτή τη συγκεκριμένη διάσταση του προβλήματος που αφορά τους «καρπούς» παλαιότερων αποφάσεων, δεν πρέπει να μας διαφεύγει ότι οι τωρινοί μετανάστες και πρόσφυγες που εγκαθίστανται στο Βέλγιο και τη Γαλλία θα πρέπει

ενδεχομένως να αντιμετωπιστούν με διαφορετικό τρόπο ώστε μελλοντικά οι χώρες αυτές να μην κληθούν να αντιμετωπίσουν τα ίδια ή και χειρότερα προβλήματα.

Ας μην ξεχνάμε και τα προβλήματα που αντιμετωπίζει η χώρα μας τα τελευταία χρόνια από αυτές τις ροές προσφύγων και μεταναστών, από την μέχρι τώρα εφήμερη διαχείρισή τους, πόσο μάλλον από χώρες που προσπαθούν να ενσωματώσουν αυτούς τους ανθρώπους ή και σε μεταγενέστερο χρόνο να τους αφομοιώσουν.

Το Νομικό Πλαίσιο του Βελγίου

Στο Βέλγιο ο κατά κανόνα αποδεκτός τρόπος απόκτησης της ιθαγένειας ήταν για πολλά χρόνια αυτός του Δικαίου του Αίματος jus sanguinis (Weil 2011 : 617–618), δηλαδή για να είναι κάποιος Βέλγος πολίτης θα έπρεπε οι γονείς του να είναι Βέλγοι πολίτες, άρα να έχει δεσμούς αίματος με το έθνος. Η γενική όμως κατάσταση που διαμορφώθηκε στη χώρα έδειξε ότι αυτό το μοντέλο δεν μπορούσε να καλύψει τις ανάγκες που είχαν προκύψει. Όπως προαναφέραμε, η αρχική αποδοχή της μετανάστευσης των οικογενειών των επισκεπτών εργατών, ανέτρεψε τα μέχρι τότε δεδομένα. Από τη δεκαετία του 1980 αλλά και συνεχώς το πλαίσιο αναπροσαρμόζεται σε μια πληθώρα νέων απαιτήσεων που έχουν δημιουργηθεί τα τελευταία χρόνια. Η νομοθεσία από το 2013 έγινε αυστηρότερη στην απόδοση της ιθαγένειας, ενώ προβλέπει τις διαδικασίες ενσωμάτωσης στην κοινωνία ως υποχρεωτικές, όπως την εκμάθηση μιας από τις τρεις επίσημες γλώσσες της χώρας. Τα προγράμματα ενσωμάτωσης είναι στην αρμοδιότητα των τριών περιοχών που συνθέτουν το κράτος, δηλαδή της Φλαμανδικής κυβέρνησης, της κυβέρνησης των Βαλόνων ή της κυβέρνησης της μητροπολιτικής περιοχής των Βρυξελλών (Gsir et al. 2017 : 65-67). Οι Βέλγοι πολίτες έχουν το δικαίωμα να υπηρετήσουν ως στελέχη των ενόπλων δυνάμεων της χώρας. Καθώς η θητεία έχει καταργηθεί, δεν καλούνται να υπηρετήσουν υποχρεωτικά, αλλά μόνο σε εθελοντική βάση στη λογική του επαγγελματικού στρατού. Δεν υπάρχουν περιορισμοί φύλου ή θρησκεύματος, αλλά γενικότερα λόγω της μείωσης του δυναμικού τα τελευταία χρόνια, δεν υπάρχουν πολλές επαγγελματικές ευκαιρίες στις ένοπλες δυνάμεις. Επιπλέον η ραγδαία μείωση ενδιαφέροντος έχει οδηγήσει σε στοχευμένες διαφημίσεις προς νέους μουσουλμάνους πολίτες της χώρας με κίνητρο την επαγγελματική αποκατάσταση χωρίς να έχουν ανακοινωθεί τα αποτελέσματα της καμπάνιας.

Το Νομικό Πλαίσιο της Γαλλίας

Στη Γαλλία από τα πρώτα χρόνια μετά τη Γαλλική Επανάσταση επικράτησε η λογική του jus soli δηλαδή του δικαίου του εδάφους. Όποιος είχε γεννηθεί σε Γαλλικό έδαφος είχε τα δικαιώματα του Γάλλου πολίτη. Αν και πολλές φορές αναθεωρήθηκαν κάποια από τα επιμέρους στοιχεία της ιθαγένειας, εν τούτοις η γενική γραμμή δεν άλλαξε. Σίγουρα η ενσωμάτωση των αποικιών και τα ερωτήματα που τέθηκαν γύρω από τους κατοίκους τους άνοιξαν τη συζήτηση και έφεραν μικρές αλλαγές, όμως υπήρχαν παράγοντες που δεν επέτρεψαν τις μεγάλες αλλαγές. Μικρές αλλαγές που διεύρυναν κάθε φορά το νομικό πλαίσιο για την απονομή ιθαγένειας οδήγησαν στο 2003, όπου η συντηρητική τότε κυβέρνηση περιόρισε σε κάποια σημεία τη διαδικασία αυστηροποιώντας την (Weil and Spire 2006 : 200–203). Ουσιαστικά ήταν η διαδικασία αφομοίωσης όσων παίρνουν την Γαλλική ιθαγένεια που οδήγησε στην αυστηροποίηση, θέτοντας κάποιους περιορισμούς που θα βοηθούσαν στη συνέχεια

στην επιτάχυνσή της. Η γενική λογική είναι ότι όποιος επιθυμεί να γίνει Γάλλος πολίτης θα πρέπει να απαρνηθεί κάποια στοιχεία της κουλτούρας του που δεν ταιριάζουν με τη Γαλλική κουλτούρα (Paparusso 2019 : 18) Σε κάθε περίπτωση το Γαλλικό μοντέλο ενσωμάτωσης, πέρασε ένα ισχυρό σοκ και φαίνεται ότι με τις διαρκείς νομικές παρεμβάσεις των τελευταίων ετών και την επακόλουθη προσαρμογή του ίσως βρει ξανά το βηματισμό του.

Συμπέρασμα

Το Βέλγιο και η Γαλλία είναι δύο χώρες του πυρήνα της ΕΕ. Κατά το παρελθόν έχουν υπάρξει και οι δύο αποικιοκρατικές δυνάμεις. Η απαίτηση στρατολόγησης των ντόπιων πληθυσμών αρχικά για σκοπούς εσωτερικής ασφάλειας των αποικιακών εδαφών και αργότερα για την υπεράσπιση των εξωτερικών συνόρων, ήρθε με φυσικό τρόπο. Αν και τα πρώτα χρόνια δεν είχε τεθεί θέμα δικαιωμάτων των στρατολογούμενων στην πολιτογράφηση, εν τούτοις αυτές οι φωνές δεν άργησαν να παρουσιαστούν και να προβληματίσουν. Θα μπορούσε να ειπωθεί ότι, ειδικά οι Γάλλοι έχασαν μια χρυσή ευκαιρία να πολιτογραφήσουν μεγάλες πληθυσμιακές ομάδες που είχαν πολεμήσει για τη Γαλλία. Ενδεχομένως η αποαποικιοποίηση να ήταν μια θυμωμένη αντίδραση από αυτούς που η μητροπολιτική Γαλλία δεν αναγνώρισε τις θυσίες και την προσφορά τους και αποφάσισαν με βίαιο τρόπο να αποκόψουν τον ομφάλιο λώρο.

Μετά την αποαποικοποίηση, μεγάλες πληθυσμιακές ομάδες από τις πρώην αποικίες καθώς και μετανάστες μετακινήθηκαν προς τη Γαλλία και το Βέλγιο. Το αποτέλεσμα αυτού ήταν να αρχίσουν να αμβλύνονται τα όρια των ταυτοτήτων στις δύο αυτές χώρες ώστε να συμπεριλάβουν και τους νέους πολίτες. Αυτό επαναλήφθηκε αργότερα μετά την κατάρρευση των σοσιαλιστικών καθεστώτων καθώς και με την Αραβική Άνοιξη. Αν και γενικά η πολιτογράφηση έχει διευκολυνθεί, η μείωση του αριθμού των ενόπλων δυνάμεων και η κατάργηση της υποχρεωτικής θητείας δεν έδωσε την ευκαιρία να διαπιστωθεί με ασφαλή τρόπο αν και κατά πόσο οι ένοπλες δυνάμεις ως οργανισμός μπορεί να συνεισφέρει στην κοινωνικοποίηση και ένταξη των νεόκοπων πολιτών. Δεν φαίνεται όμως να υπάρχουν νομικά κωλύματα για τη συμμετοχή τους στις επαγγελματικές ένοπλες δυνάμεις καθώς απολαμβάνουν τα δικαιώματα του πολίτη της χώρας.

Μια μοναδική εξαίρεση που επιβεβαιώνει όμως την υπόθεση εργασίας μας είναι η Λεγεώνα των Ξένων. Σε αυτήν, η ολοκλήρωση μια πλήρους πενταετούς θητείας, οδηγεί στην απόκτηση της Γαλλικής ιθαγένειας καθώς όλα τα στελέχη προέρχονται από μη Γάλλους πολίτες. Η σκληρή εκπαίδευση και το πολύ απαιτητικό περιβάλλον ενός επίλεκτου στρατιωτικού σχηματισμού, οδηγούν στην απόκτηση της ιθαγένειας εν είδη τροπαίου και της δίνουν έτσι μεγάλο ειδικό βάρος, προσφέροντας παράλληλα νέες ευκαιρίες στους πρώην Λεγεωνάριους και δημιουργώντας υψηλό συμβολισμό και μεγάλο σεβασμό για αυτή.

Αν και τα τελευταία χρόνια στην Ευρώπη η θητεία ως θεσμός έχει χάσει τη σημασία που είχε παλαιότερα, ίσως να είναι μια αποτελεσματική διαδικασία για την ένταξη των πληθυσμιακών ομάδων που η ευρύτερη κοινωνία επιθυμεί να ενσωματώσει.

Αναφορές

Ξενόγλωσση βιβλιογραφία

Barnes, W. A. (2017), Alexis de Tocqueville: Civil Religion, Race, and the Roots of French Universalism, 1830–1857, in B. A. Banks and E. Johnson (eds.), *The French Revolution and Religion in Global Perspective. Freedom and Faith,* Cham, Springer International Publishing, pp. 97–119.

Barr, J. (2011), *A line in the sand: Britain, France and the struggle for the mastery of the Middle East,* London, Simon & Schuster.

Betts, R. (2012), Decolonization. A brief history of the world., in E. Bogaerts, R. Ramen (eds.), *Beyond empire and nation: The decolonization of African and Asian societies, 1930s-1960s*., Leiden, KITLV Press, pp. 30-44.

Biscop, S. (2011), Belgian Defence Policy: The Fight Goes On, *Egmont Security Policy Brief*, No. 32*,* December, pp. 1-4.

Chaichian, M. A. and Sadri, H. (2019), Gendered identity formation in post-colonial France: The case of French Muslims of Maghrebi origins with a focus on Algeria, *Culture and Religion*, Vol 20, No 3, pp. 272–301.

Clancy-Smith, J. (2006), Migrations, Legal Pluralism, and Identities: Algerian "Expatriates" in Colonial Tunisia, in P. Lorcin (ed.), *Algeria & France, 1800-2000: Identity, memory, nostalgia,* New York, Syracuse University Press, pp. 3-17.

Clarke, S. J. G. (1968), *The Congo Mercenary A History and Analysis*, Johannesburg, Jan Smuts House.

Clayton, A. (1988), *France, soldiers, and Africa* (1st ed), London, Brassey's Defence Publishers.

Cook, B. A. (2002), *Belgium: A history,* New York, Peter Lang Publishing.

Dimier, V. (2000), *From Local to International Citizenship: The French Union (1946-1958),* Copenhagen, 2000 ECPR Joint Sessions.

Exenberger, A. and Hartmann, S. (2013), Extractive institutions in the Congo: Checks and balances in the longue durée, in E. Frankema and F. Buelens, (eds.), *Colonial exploitation and economic development: The Belgian Congo and the Netherlands Indies compared,* London, Routledge, pp. 18-40.

Fassin, D. (2011), The Social Construction of Otherness, in S. Bonjour, A. Rea and D. Jacobs (eds.), *The others in Europe*. *Legal and social categorization in context*, Bruxelles, Editions de l'Université de Bruxelles, pp. 114-122.

Gilbert, A. (2010), *Voices of the Foreign Legion: The history of the world's most famous fighting corps,* New York, Skyhorse Publishing.

Gsir, S., Mandin, J. and Mescoli, E., Countries of Origin as Organisers of Emigration: Moroccans and Turks, in A. Di Bartolomeo, S. Kalantaryan, J. Salamońska and P. Fargues, (eds.), *Integration between Homeland and Host Society. Volume 2*, Cham, Springer International Publishing, pp. 61-80.

Hart, J. L. (2003), *Comparing empires: European colonialism from Portuguese expansion to the Spanish-American War,* New York, Palgrave Macmillan.

Hayward, J. E. S. (2007), *Fragmented France: Two centuries of disputed identity,* New York, Oxford University Press.

Hochschild, A. (1999), *King Leopold's ghost: A story of greed, terror, and heroism in Colonial Africa,* New York, Houghton Mifflin.

Horne, A. (1984), *The French army and politics, 1870—1970,* London, Macmillan.

Karbo, T. (2018), Introduction: Towards a New Pax Africana, in T. Karbo and K. Virk (eds.), *The Palgrave Handbook of Peacebuilding in Africa,* Cham, Springer International Publishing, pp. 3-27.

Koller, C. (2008), The Recruitment of Colonial Troops in Africa and Asia and their Deployment in Europe during the First World War, *Immigrants & Minorities*, Vol 26, No 1–2, pp. 111–133.

Lecoq, V. and Manigart, P. (2017), The Propensity of Ethnic-Cultural Minorities to Join the Belgian Armed Forces, *Res Militaris*, *ERGOMAS*, n°5, pp. 1-19.

Paparusso, A. (2019), Immigrant citizenship status in Europe: The role of individual characteristics and national policies, *Genus*, Vol 75, No 1, pp. 1-23.

Porch, D. (1992), *The French Foreign Legion: A complete history of the legendary fighting force,* New York, Skyhorse Publishing.

Small, S. (2019). Ethnicity, Race, and Black People in Europe, in S. Ratuva (ed.), *The Palgrave Handbook of Ethnicity,* Singapore, Springer Nature Singapore, pp. 513–533.

Vanthemsche, G. (2012), *Belgium and the Congo, 1885-1980,* New York, Cambridge University Press.

Vidino, L., Marone, F., and Entenmann, E. (2017), *Fear Thy Neighbor. Radicalization and Jihadist Attacks in the West,* Milano, Ledizioni Ledipublishing.

Wall, I.M. (2002), *The United States and the making of postwar France, 1945-1954,* Cambridge, Cambridge University Press.

Weil, P. (2011), From conditional to secured and sovereign: The new strategic link between the citizen and the nation-state in a globalized world, *International Journal of Constitutional Law*, Vol 9, No 3–4, pp. 615–635.

Weil, P., Spire, A., France, R. Bauböck, et al. (eds.) (2006), *Acquisition and loss of nationality: Policies and trends in 15 European states*, Amsterdam, Amsterdam University Press.

ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑ ΚΑΙ ΝΕΩΤΕΡΙΚΟΤΗΤΑ: ΜΙΑ ΣΧΕΣΗ ΧΩΡΙΣ ΚΡΙΣΗ

Νικόλαος Φωλίνας

Υποψ. Διδάκτωρ, Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης, Πανεπιστήμιο Κρήτης

Περίληψη

Ο θεσμός της οικογένειας, όπως συγκροτείται στη νεωτερικότητα και με βάση διάφορους αναλυτές του είναι ένας εκ των βασικότερων αναπαραγωγικών κοινωνικών μηχανισμών. Σε αυτήν την εργασία θα προσπαθήσουμε να επεξεργαστούμε το πρόβλημα της νεωτερικής οικογένειας υπό το πρίσμα της εγελιανής Φιλοσοφίας του Δικαίου και της μαρξικής Κριτικής της Πολιτικής Οικονομίας. Ο τρόπος αντιμετώπισης αυτού του μηχανισμού από τον Marx και τον Hegel θα μας οδηγήσει στην επεξεργασία αυτού του προβλήματος από θεωρητικούς του 20^{ου} αιώνα και πιο συγκεκριμένα από την σκοπιά της Σχολής της Φραγκφούρτης αλλά και του Αμερικανού κοινωνιολόγου Cristopher Lasch, ο οποίος επηρεάζεται εμφανώς από τις αναλύσεις της τελευταίας. Οι προσεγγίσεις αυτές θα μας δώσουν τη δυνατότητα να προσεγγίσουμε το θέμα στον εξουσιαστικό πυρήνα που το διαπνέει και να επεξεργαστούμε τα αντίστοιχα συμπεράσματα, τα οποία μπορεί να αποδειχθούν γόνιμα σε δομικά κοινωνικά στοιχεία και μηχανισμούς που θεωρούμε ότι μπορούν να ανιχνευθούν ως τις μέρες μας.

Λέξεις κλειδιά: Οικογένεια, νεωτερικότητα, αναπαραγωγή, εξουσία

FAMILY AND MODERNITY: A RELATIONSHIP WITHOUT CRISIS

Nikolaos Folinas

PhD Candidate, Department of Political Science, University of Crete

Abstract

The institution of the family, as it is formed in modernity and based on various analysts, is one of the most basic reproductive social mechanisms. In this paper, we will try to work out the problem of the modern family in the light of the Hegelian Philosophy of Law and the Marxian Critique of Political Economy. The way Marx and Hegel approached this mechanism will lead us to the elaboration of this problem by 20th-century theorists and more specifically by the Frankfurt School and the American sociologist Cristopher Lasch, who was obviously influenced by its analysis. These approaches will enable us to focus on family's authoritarian core and draw fruitful conclusions on structural social elements and mechanisms, which we believe that can be traced to the present day.

Key words: Family, modernity, reproduction, authority

Εισαγωγή

Η προβληματική της οικογένειας κατέχει εξέχουσα θέση σε καίρια συστήματα σκέψης της νεωτερικότητας. Θα ξεκινήσουμε ορίζοντας το πρόβλημα. Σε αυτή την περίπτωση θα ανατρέξουμε σε τρεις ορισμούς της οικογένειας. Ο πρώτος είναι του Hegel στη *Φιλοσοφία του Δικαίου* και πιο συγκεκριμένα στην παράγραφο 158 (Hegel 1986: 307)

όπου επισημαίνεται ότι «η οικογένεια έχει την αγάπη ως καθορισμό της … Η αγάπη σημαίνει κατεξοχήν τη συνείδηση της ενότητάς μου με έναν άλλον». Ένα πρώτο σημείο που παρατηρούμε είναι ότι συγκροτητικό στοιχείο της οικογένειας για τον Γερμανό φιλόσοφο είναι η αγάπη. Ένας δεύτερος ορισμός προέρχεται από τον Max Horkheimer, ο οποίος αφενός επισημαίνει ότι η οικογένεια είναι ο πυρήνας που συγκροτεί τη νεωτερική κοινωνία και αφετέρου, ότι ως θεσμός «φροντίζει για την αναπαραγωγή των χαρακτήρων» (Horkheimer, Fromm και Marcuse 1996: 84). Σε αυτόν τον ορισμό παρατηρούμε τη διττή κατεύθυνση του προβλήματος, όπου θίγεται ο πυρηνικός και αναπαραγωγικός για την κοινωνία χαρακτήρας της οικογένειας. Τέλος, ένας τρίτος ορισμός, ο οποίος θεωρούμε ότι ακολουθεί τον δεύτερο ανήκει στον Cristopher Lasch, που αναφέρει ότι η οικογένεια είναι ο «κύριος παράγοντας της κοινωνικοποίησης του ατόμου, που αναπαράγει στο άτομο πολιτισμικά πρότυπα. Δεν μεταβιβάζει μόνον ηθικούς κανόνες … αλλά διαμορφώνει βαθιά το χαρακτήρα του με τρόπους που το παιδί δεν συνειδητοποιεί. Η οικογένεια ενσταλάζει τρόπους σκέψης και δράσης που γίνονται συνήθεια. Εξ αιτίας της τεράστιας συναισθηματικής επιρροής της, χρωματίζει όλη τη μετέπειτα εμπειρία του παιδιού» (Lasch 2006: 23). Συνοψίζοντας, από τους τρεις αυτούς ορισμούς σταχυολογούμε τον κομβικό ρόλο της αγάπης στην οικογένεια, το θεμελιακό της ρόλο στην νεωτερική κοινωνία και τον ηθικοπρακτικά αναπαραγωγικό χαρακτήρα της, ότι δηλαδή (ασυνείδητα) διαπλάθει τον ηθικό και πολιτισμικό κόσμο των παιδιών.

Αυτά τα χαρακτηριστικά θεωρούμε ότι μπορούν να αναπτυχθούν περαιτέρω. Κάτι τέτοιο προϋποθέτει μια δεύτερη ανάγνωση στα χαρακτηριστικά των ορισμών. Έτσι, θεωρούμε ότι και τους τρεις αυτούς ορισμούς, υπόρρητα στους δύο τελευταίους, διαπερνά η κατηγορία της αγάπης που θεματοποιείται από τον Hegel. Αυτό συμβαίνει γιατί δεν μπορεί να λειτουργήσει ο μηχανισμός της οικογένειας χωρίς αυτή την κατηγορία. Με άλλα λόγια, και η μεταβίβαση των ηθικών αρχών εντός της οικογένειας αλλά και η ολοκλήρωση αυτής, που οδηγεί στην αναπαραγωγή της κοινωνίας προϋποθέτει την προβληματική της αγάπης. Βέβαια, κάτι τέτοιο θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε ότι παραπέμπει σε ένα ρομαντισμό του εν λόγω θεσμού. Ο ρομαντισμός, ωστόσο, παραπέμπει σε προνεωτερικές κοινωνίες οπότε και (αντίστροφα) έχει εφαρμογή η θέση του Lasch ότι «το πνεύμα της οικονομική ορθολογικότητας είχε τόσο εξαπλωθεί στην νεωτερική κοινωνία, ώστε εισέβαλε ακόμη και στην οικογένεια, στο τελευταίοι οχυρό προκαπιταλιστικών τρόπων σκέπτεσθαι και αισθάνεσθαι» (Lasch 2006: 57). Αυτό το δεδομένο επιδέχεται περαιτέρω επεξεργασίας, ακριβώς λόγω της εγκαθίδρυσης της νεωτερικής κοινωνίας. Με άλλα λόγια, ακριβώς επειδή μετά το 19^{ο} αιώνα και δη τον 20^{ο} έχει εγκαθιδρυθεί οιονεί καθολικά η νεωτερική κοινωνία, αυτό το προ-νεωτερικό στοιχείο τείνει να διαλυθεί εξ αντικειμένου. Η δομική αυτή στιγμή, που διαλύει τα συναισθήματα και τους τρόπους συγκρότησης προ-νεωτερικών μορφών, μπορεί να αξιοποιηθεί από μία οπτική που υποστηρίζει ότι *η οικογένεια που στηρίζεται στην αγάπη διαλύεται.*

Θεωρητική συζήτηση

Για να υποστηρίξουμε αυτή τη θέση θα θίξουμε ακροθιγώς σε ένα πρώτο επίπεδο την εγελιανή θέση για το τι είναι οικογένεια και την ανάλυση της ως θεσμού. Αυτό θα το πραγματοποιήσουμε σε τρεις στιγμές. Αρχικά, η βιβλιογραφία έχει αναδείξει ότι για τον Hegel η οικογένεια είναι «αφετηρία της νεωτερικής κοινωνίας» (Νουτσόπουλος 2011: 62). Αν αυτό είναι σωστό, τότε ενώ διατηρείται το ρομαντικό – προ-νεωτερικό

στοιχείο της αγάπης ως συγκροτητικό της οικογένειας πρέπει να εντοπίσουμε το λόγο για τον οποίο ενώ έχει προ-νεωτερικά στοιχεία είναι ταυτόχρονα και αφετηρία της νεωτερικής κοινωνίας. Σε αυτό το (φαινομενικά αντιφατικό) σημείο θεωρούμε ότι η εγελιανή ανάλυση απαντά διττά. Ο πρώτος λόγος είναι το καθαρά θεσμικό σημείο συγκρότησης του νεωτερικού πλαισίου: οικογένεια χωρίς γάμο δεν μπορεί να συσταθεί (Hegel 1986: 309 – 310). Τοποθετώντας το γάμο ως συμβόλαιο, η εγελιανή προσέγγιση διαπιστώνει ότι διαμέσου του συμβολαίου αυτού (δηλαδή του γάμου) προκύπτει ένα πεδίο αναγνώρισης προσώπων με ίσα δικαιώματα (Hegel 1986: 313 – 314). Με άλλα λόγια, με την τοποθέτηση της οικογένειας ως αφετηρία της νεωτερικής κοινωνίας παρατηρούμε την προβληματική της αναγνώρισης προς ίσον. Ως εκ τούτου, αυτό θεωρούμε ότι πράγματι συγκροτεί μια ουσιώδη ειδοποιό διαφορά από το θεσμό της οικογένειας και του γάμου προ-νεωτερικά. Ο δεύτερος λόγος αφορά την προβληματική της ελευθερίας. Σε αυτή την προβληματική η εγελιανή κριτική εγγράφει την ανατροφή των παιδιών (Hegel 1986: 327). Παρόλο που κάτι τέτοιο δείχνει να είναι οξύμωρο, ο Hegel θέτει την ανατροφή του παιδιού ως προϋπόθεση της ελευθερίας του τελευταίου: μόνο αν ανατραφεί το παιδί θα έχει τη δυνατότητα να είναι ελεύθερο στην κοινωνία ελεύθερων πολιτών που ζούμε. Βέβαια, αυτή η ανατροφή ενέχει όλη την προβληματική της ηθικής δέσμευσης που δύναται να συγκροτήσει μια ολοκληρωμένη προσωπικότητα που θα αξιώνει ουσιωδώς την ελευθερία του.

Την προοπτική της εγελιανής ανάλυσης της οικογένειας θεωρούμε ότι την ανατρέπει η μαρξική θέση που απαντάται στον πρώτο τόμο του *Κεφαλαίου*. Είναι δεδομένο ότι ο Marx δεν θεματοποιεί την προβληματική ως τέτοια, δηλαδή δεν έχει μια ενότητα εντός του κειμένου που να αναφέρεται μόνο στην προβληματική της οικογένειας. Αντ' αυτού παρατηρούμε διάφορες τοποθετήσεις για αυτή την προβληματική σε διάσπαρτα σημεία του κειμένου. Χωρίς να αξιώνουμε συνθήκες συστηματοποίησης αυτής της θεματικής, θα προσπαθήσουμε, με βάση τα διάσπαρτα χωρία να αναδείξουμε τον αντιστικτικό χαρακτήρα της μαρξικής ανάλυσης με αυτόν της εγελιανής. Αρχικά πρέπει να επισημάνουμε ότι η μαρξική κριτική δεν σχετίζεται εν πρώτοις με το συναίσθημα της αγάπης (κάτι που μπορεί να εντοπιστεί σε μεταγενέστερο επίπεδο αλλά δε θα σταθούμε σε αυτό) αλλά ο θεσμός της οικογένειας θεμελιώνεται στους υλικούς όρους της κοινωνίας καθώς στο *Κεφάλαιο* ο Marx «μιλάει μόνο για τον κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγής, στον οποίο η κοινωνία έχει παραχωρήσει σε μεγάλο βαθμό τον έλεγχο των κοινωνικών σχέσεων στις εντολές της αγοράς» (Heather 2012: 74). Αν και υπάρχει σχετική συζήτηση στη βιβλιογραφία όπου αναφέρεται ότι για τον Marx «η οικογένεια δεν συμβάλει στην παραγωγή και αναπαραγωγή των παραγωγικών σχέσεων» (Blasche 1974: 316), εδώ θα προσπαθήσουμε να αναδείξουμε ότι η οικογένεια κατέχει έναν ιδιαίτερο ρόλο στην κοινωνική αναπαραγωγή. Για να το πετύχουμε αυτό, θα στραφούμε στις τρεις προηγούμενες στιγμές της εγελιανής ανάλυσης και θα προσπαθήσουμε να τις εντοπίσουμε στο μαρξικό κείμενο. Κατά πρώτον, η μαρξική ανάλυση δεν προκρίνει τη λογική στιγμή της οικογένειας ως την πλέον θεμελιακή για την συγκρότηση του νεωτερικού πλαισίου. Ειδικότερα, η οικογένεια για το Marx τίθεται ως ένα επόμενο των ίδιων των σχέσεων παραγωγής. Στις τελευταίες υπόκειται και η γονεϊκή εξουσία. Εδώ μπορούμε να εντοπίσουμε ότι για τον Marx η ουσιώδης αφετηριακή στιγμή για το νεωτερικό πλαίσιο συγκροτείται στην ίδια την παραγωγική διαδικασία. Η οικογένεια εμφανίζεται όταν προκύπτει η δυνατότητα να αφομοιωθούν όλα τα μέλη

της ακριβώς λόγω του μη εξειδικευμένου της χαρακτήρα. Η γυναικεία και παιδική εργασία γίνονται οργανικά στοιχεία του κεφαλαίου «είναι ο κεφαλαιοκρατικός τρόπος εκμετάλλευσης εκείνος που κατέστησε κατάχρηση τη γονεϊκή εξουσία αίροντας το αντίστοιχο οικονομικό θεμέλιο» (Marx 2016: 450). Κατά δεύτερον, θα θίξουμε το πρόβλημα της αναγνώρισης προς ίσο που προκύπτει από την συμβολαιακή πράξη του γάμου. Όπως είδαμε στον Hegel ο γάμος είναι ένα συμβόλαιο μεταξύ ίσων και ελεύθερων ατόμων, που βασίζεται στην αγάπη. Αντίστροφα, για τον Marx τόσο το θεμέλιο της αγάπης απορρίπτεται όσο και το συμβόλαιο ως πράξη μεταξύ ίσων. Πιο ειδικά, η πράξη του συμβολαίου αν και θέτει σε κίνηση τη κεφαλαιοκρατική σχέση (ένας ελεύθερος εργάτης πουλά την εργασιακή του δύναμη στον κεφαλαιοκράτη που του προσφέρει εργασία) σε ένα δεύτερο επίπεδο διαλύεται ως τέτοια. Εδώ μπορούμε να κάνουμε δύο παρατηρήσεις: η πρώτη αφορά μια αναγωγή του συμβολαίου κεφαλαιοκράτη και εργάτη και τον τρόπο με τον οποίο αυτό διαλύεται χάνοντας ακόμα και την επίφαση του συμβολαίου: «η όλη συναλλαγή … χάνει ακόμη και την επίφαση ενός συμβολαίου μεταξύ ελεύθερων προσώπων» (Marx 2016: 363). Με βάση αυτό, η επίφαση μπορεί να θεωρηθεί ότι διαλύεται και στην οικογένεια, αφού η τελευταία έχει τη βάση της στο συμβόλαιο κεφαλαιοκράτη και εργάτη. Η δεύτερη παρατήρηση για το συμβόλαιο αφορά τη διάλυσή του μέσα από την οικογενειακή σχέση. Πιο συγκεκριμένα το συμβόλαιο στην οικογένεια, όταν το χαρακτηρίζει μια προ-νεωτερική συνθήκη θεωρούμε ότι αυτόματα χάνει και τον νεωτερικό του χαρακτήρα. Αυτό συμβαίνει όταν ο άντρας της οικογένειας μετατρέπεται σε δουλέμπορο, οπότε και όποια λογική παραδοχή περί αγάπης, ολοκλήρωσης μέσα από τον άλλο διά του γάμου και αναγνώρισης προς ίσο διαλύεται από τις συνθήκες διαβίωσης στον κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγής: «[ο] εργάτης προηγουμένως πουλούσε τη δική του εργασιακή δύναμη, την οποία διέθετε ως τυπικά ελεύθερο πρόσωπο. Τώρα πουλά τη γυναίκα … του. Γίνεται δουλέμπορος» (Marx 2016: 362). Τέλος θα θίξουμε τον τρόπο με τον οποίο η μαρξική κριτική κρίνει την ελευθερία των παιδιών. Ενώ για τον Hegel είναι προϋπόθεση για την ελευθερία των ατόμων, για τον Marx η οικογένεια βοηθά στην παραγωγή μιας στρεβλής έννοιας ελευθερίας των παιδιών που έχει σαν συνέπεια τον οιονεί συμβολικό θάνατο των γονιών. Στην οικογένεια που περιγράφει ο Marx, τα παιδιά αναγκάζονται από τους γονείς να ενταχθούν στην παραγωγική διαδικασία. Με αυτό τον τρόπο τα παιδιά αποστρέφονται τους γονείς τους κυριολεκτικά: όταν ενηλικιώνονται δεν ενδιαφέρονται για την τύχη των γονιών τους και τους εγκαταλείπουν «[ό]ταν δε μεγαλώσουν, τα παιδιά δεν δίνουν, φυσικά, πεντάρα για τους γονείς και τους εγκαταλείπουν» (Marx 2016: 431).

Από τα παραπάνω μπορεί χωρίς υπερβολή να συναχθεί ότι αν ακολουθήσουμε το μαρξικό υπόδειγμα για την ανάλυση της οικογένειας, τότε δεν υπάρχει αμφιβολία για την εξαφάνιση της οικογένειας. Βέβαια, αυτή η τοποθέτηση όπως θα προσπαθήσουμε να αναδείξουμε σε αυτό το σημείο είναι λάθος, καθώς αποδεικνύεται και ιστορικά και λογικά. Ιστορικά, αποδεικνύεται προφανώς από την ενυπάρχουσα και υφιστάμενη κοινωνική κίνηση – η οικογένεια είναι ακόμα και στις μέρες μας ο θεμέλιος λίθος για την αναπαραγωγή της κοινωνίας. Λογικά, αποδεικνύεται αν επιμείνουμε στην ανάλυση των μαρξικών χωρίων. Με άλλα λόγια, ο Marx αντιμετωπίζοντας την οικογένεια ως ένα συγκροτητικό στοιχείο (χωρίς αυτό να σημαίνει ότι το βλέπει ως θεμέλιο) της νεωτερικής κοινωνίας, την αξιοποιεί ως ένα πεδίο ανάδειξης και υπό αυτό το πρίσμα των εσωτερικών αντιφάσεων του

κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής. Πιο συγκεκριμένα, θεωρούμε ότι εντοπίζει μέσα από αυτόν τον θεσμό τις δομικές αντιφάσεις των νεωτερικών θεσμών εν γένει. Χωρίς να θέλουμε να επεκταθούμε σε αυτή την προβληματική και επανερχόμενοι στα σημεία που θίξαμε προηγουμένως για τον κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγής παρατηρούμε το εξής: όπως ο Marx περιγράφοντας τα διαλυτικά στοιχεία του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής εν γένει δεν κάνει λόγο για συνολική διάλυση της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής, κάτι ανάλογο παρατηρούμε και με το πρόβλημα της οικογένειας. Ο Marx περιγράφει ένα δομικό πρόβλημα που παράγεται από την ίδια την κεφαλαιοκρατική κίνηση, το οποίο κινείται προς τη διάλυσή του *χωρίς να την προσεγγίζει απόλυτα ποτέ*. Από αυτή τη θέση όμως μπορεί να προκύψει το εξής ερώτημα: μπορεί να γίνει εν γένει λόγος για διάλυση της οικογένειας ή μπορεί η θεωρητική προσέγγιση να καταλήξει σε αυτό το σημείο;

Για να απαντήσουμε στο ερώτημα περί δυνατότητας διάλυσης της οικογένειας θα προχωρήσουμε σε μια τριπλή καταγραφή σημείων που θεωρούμε ότι οριοθετούν την προβληματική αυτή. Αρχικά, να επισημάνουμε ότι η πρόσληψη μας έλκει την καταγωγή της από το δοκίμιο του Erich Fromm για την οικογένεια με τίτλο *Μελέτη από την Σκοπιά της Κοινωνικής Ψυχολογίας*. Βασική προκείμενη για την πρόσληψη της μελέτης του Fromm είναι ότι η οικογένεια είναι ο πιο σημαντικός αναπαραγωγικός θεσμός. Αυτό αποδεικνύεται από το γεγονός ότι η δομή της αναγκάζει το παιδί να εσωτερικεύει την κοινωνική κουλτούρα με την μορφή ασύνειδων γονεϊκών εικόνων και των ισχυρών αισθημάτων που αυτές προκαλούν. Με τα λόγια του Fromm, η «οικογένεια κατά κύριο λόγο αντιπροσωπεύει ορισμένα κοινωνικά περιεχόμενα και ότι η μετάδοση τους στο παιδί, και μάλιστα όχι υπό την έννοια της μετάδοσης γνωμών και απόψεων αλλά της παραγωγής της κοινωνικά επιθυμητικής ψυχικής δομής είναι η πιο σημαντική λειτουργίας της οικογένειας» (Horkheimer, Fromm και Marcuse 1996: 134). Ως εκ τούτου, η φρομιανή ανάλυση ανακατασκευάζει σε ένα πρώτο επίπεδο τις μορφές της αυθεντίας. Θέλοντας να δείξει ότι η αυθεντία εντός της οικογένειας δεν συγκροτεί ένα ενιαίο πεδίο επιστημονικής πραγμάτευσης αλλά έχει πολλά πρόσωπα. Αναδεικνύει έτσι και τις κατευθύνσεις που μπορεί να πάρει η προβληματική της οικογένειας. Το θεμέλιο για αυτή την ανάλυση είναι ότι αυτό που χαρακτηρίζει την αστική οικογένεια είναι ο εξουσιαστικός της χαρακτήρας, άρα και συνδέεται με τις διάφορες μορφές της αυθεντίας. Αυτός ο χαρακτήρας αντικατοπτρίζεται στα επίπεδα που διαμορφώνει η οικογένεια. Η τελευταία διαμορφώνει το εγώ, το αυτό και το υπερεγώ, μέσα από την καταστολή της σεξουαλικότητας σε κοινωνικώς αποδεκτές διεξόδους. Αυτή η πρώιμη καταπίεση ωθεί το άτομο – παιδί να βιώσει τα βάσανα ως ενοχή και όχι αδικία. Ως εκ τούτου και σε ένα πρώτο επίπεδο, η οικογένεια αναδεικνύεται ως ο ψυχικός θεσμός της ταξικής κοινωνίας που αποτυπώνει την ιδιαίτερη δομή της κοινωνίας αυτής στο παιδί. Αυτό θα μπορούσαμε να πούμε ότι λειτουργεί σαν μια κανονικότητα: σε μια πυρηνική πατριαρχική οικογένεια το παιδί εσωτερικεύει αυτή τη θέση ως πραγματική και να την αναπαράγει. Για αυτό και οι τιμωρίες σε κάθε περίπτωση στον πυρήνα τους δεν αναδεικνύουν το πρόβλημα του σωστού και του λάθους ως δίκαιου και άδικου, αλλά ως αθώωσης ή καταδίκης που οδηγείται από την λογική της ενοχής του εμπλεκόμενου παιδιού.

Δεύτερον, η κατηγορία της κανονικότητας τις περισσότερες φορές μπορούμε να ισχυριστούμε ότι λειτουργεί ως μια λογική κατάσταση χωρίς αναφορές στην κοινωνική πραγματικότητα. Με αυτή την παρατήρηση θέλουμε να αναδείξουμε ότι ο

θεσμός της οικογένειας, αν ανατρέξουμε στη βιβλιογραφία, αντιμετωπίζεται ως να είναι σε κρίση ήδη από τα μέσα του 19ου αιώνα. Χωρίς αυτό να σημαίνει ότι δεν επικαιροποιείται η νοηματοδότηση της κρίσης της οικογένειας, ακόμα και στις μέρες μας (χαρακτηριστικό παράδειγμα που αναφέρεται στην κρίση της ελληνικής οικογένειας η σχετικά πρόσφατη μονογραφία του Παπανικολάου 2018), εδώ θέλουμε να σταθούμε σε πιο δομικά χαρακτηριστικά αυτού του φαινομένου. Πιο ειδικά, και ακολουθώντας τον Fromm, η βασική κατηγορία που ταιριάζει στην σύγχρονη οικογένεια είναι αυτή της αδιαφορίας. Με άλλα λόγια, η κρίση της αστικής οικογένειας οδηγεί στην κατηγορία της αδιαφορίας. Στη θέση του αυστηρού πατέρα, πλέον είναι ο *κομφορμιστής* πατέρας (με τα λόγια του Fromm), που ταιριάζει στις ανάγκες της σύγχρονης κοινωνίας. Αυτό συμβαίνει για τον πολύ απλό λόγο (που εναρμονίζεται πλήρως με την μαρξική κριτική), ότι η ίδια η κεφαλαιοκρατική κοινωνία χρειάζεται άνδρες και γυναίκες που ενώ αισθάνονται ελεύθεροι την ίδια στιγμή να δρουν όπως τους παροτρύνει ο κοινωνικός μηχανισμός, σε όλο του το εύρος. Αυτή η ψευδαίσθηση ελευθερίας βέβαια δεν είναι κάτι που δεν έχει υλική βάση. Θίξαμε εντελώς επιγραμματικά τη δυνατότητα του εργάτη να πουλά ελεύθερος την εργασιακή του δύναμη. Αυτό όμως δεν μπορεί να καλύψει όλα τα επίπεδα του κοινωνικού. Η ελευθερία του εργάτη παραπέμπει και σε ελευθερία από αυθεντίες εν γένει. Από την στιγμή που απελευθερώθηκε ο σύγχρονος άνθρωπος από αυθεντίες, έχει κατακτήσει την ψευδαίσθηση της ατομικότητας χωρίς την ουσία της, χωρίς δηλαδή να παραπέμπει στην ουσιώδη ελευθερία του ατόμου ως ολοκληρωμένου. Αντίστοιχα μπορούμε να διακρίνουμε ότι σε έναν κόσμο που «όλα είναι αληθινά τίποτα δεν είναι αληθινό». Ο ίδιος ο χαρακτήρας της κοινωνίας είναι τέτοιος που ό,τι και αν φαίνεται αληθινό (και όντως να είναι) την ίδια στιγμή να μην είναι. Ως εκ τούτου, η σταδιακή διάβρωση της οικογένειας είχε ως αποτέλεσμα την εγκαθίδρυση ενός πολιτικού δεσποτισμού με μία μορφή που βασιζόταν στη διάλυση της οικογένειας υπό τη μορφή (μη) ελευθερίας. Αυτή η μορφή έχει τρία βασικά χαρακτηριστικά. Το πρώτο, είναι ότι αναδεικνύει το μαρασμό της οικογένειας. Το δεύτερο είναι ότι υποτάσσει το άτομο σε νέες μορφές κυριαρχίας. Τέλος, και συγχρόνως με τα δύο προηγούμενα, εξασθενεί τη δυνατότητα αντίστασης σε αυτές τις νέες μορφές κυριαρχίας.

Τρίτον, δεν μπορούμε να παραβλέψουμε το διπλό ρόλο και χαρακτήρα της οικογένειας, κάτι που, ενώ μπορεί να εντοπιστεί από την προηγούμενη ανάλυσή μας, δεν θεματοποιείται. Το πρώτο επίπεδο που έχει αναλυθεί ως ένα βαθμό αφορά το γεγονός ότι η οικογένεια διαπερνά την προσωπικότητα του ανθρώπου με τα σύγχρονα χαρακτηριστικά του ατομικισμού και της ιδιοτέλειας. Αυτή η κίνηση είναι που πραγματοποιείται αντικειμενικά, δομικά και πίσω από τις πλάτες των δρώντων. Ως καθολικές αξίες που διαπερνούν τον κοινωνικό ιστό είδαμε τον τρόπο με τον οποίο καταλήγουν να διαπερνούν και το θεσμό της οικογένειας. Το δεύτερο επίπεδο που μόνο τώρα μπορούμε να το θίξουμε αφορά την ορθοπρακτική–αξιακή πρόσληψη της οικογένειας. Με άλλα λόγια, τι θα μπορούσε να προσφέρει η οικογένεια ως θεσμός, εντασσόμενη σε μια χειραφετική κατεύθυνση. Εδώ μια ερμηνεία στον τρόπο πρόσληψης της οικογένειας από τον Christopher Lasch, ο οποίος επηρεάστηκε από τη Σχολή της Φραγκφούρτης επισημαίνει ότι η ρομαντική αγάπη «είναι ένα κοινωνικό φαινόμενο που μπορεί να οδηγήσει το άτομο να εναντιωθεί στην κοινωνία ή και να σπάσει τους δεσμούς του με αυτήν» (Lasch 2006: 120). Ως εκ τούτου για τον Lasch προκύπτει η παρατήρηση ότι «η χαλάρωση των

σεξουαλικών ελέγχων … εξομοιώνει … την ηδονή με την κατανάλωση. Η παρακμή της οικογένειας φέρνει μαζί της την παρακμή της ρομαντικής αγάπης, την παρακμή των υπερβατικών ιδανικών εν γένει και τον αναμφισβήτητο θρίαμβο της αρχής της πραγματικότητας» (Lasch 2006: 120). Αυτή η τοποθέτηση μπορεί να συνδυαστεί σε πολλαπλές κατευθύνσεις. Εν πρώτοις μπορούμε να εντοπίσουμε την σύνδεση ενός κεντρικού θεσμού (οικογένεια) με επακόλουθες ή προϋποτιθέμενες πράξεις της οικογένειας (σεξουαλικότητα και έλεγχος). Αν και αυτό είναι ένα τεράστιο θέμα, η σχέση σεξουαλικότητας και οικογένειας που εξετάζεται από πλειάδα επιστημών, εν προκειμένω μας ενδιαφέρει επειδή μπορεί να ιδωθεί από την άποψη της ψευδούς ελευθερίας που θέσαμε πιο πάνω. Με άλλα λόγια, και ιδιαίτερα τα τελευταία χρόνια, καλλιεργείται η, ούτως ειπείν ψευδαίσθηση, ότι η αποχαλιναγώγηση της σεξουαλικής πράξης συνεπάγεται και σεξουαλική απελευθέρωση. Αυτό που επισημαίνεται όμως στο κείμενο είναι ότι, αφενός δεν πρόκειται για απελευθέρωση με την αξιακή κατεύθυνση του όρου της ελευθερίας αλλά για απελευθέρωση με την πλήρως κεφαλαιοκρατική έννοια, δηλαδή ότι η ηδονή τείνει να εμπορευματοποιηθεί. Αφετέρου, αυτή η ισοπέδωση ηδονής και κατανάλωσης, , οδηγεί σε αδιέξοδο τη θεώρηση περί αρχών που εκτείνονται πέραν του εκμεταλλευτικού σημερινού πλαισίου, όπως είναι η ρομαντική αγάπη εντός του πεδίου της οικογένειας. Το γεγονός που περιγράφεται αναδεικνύει γλαφυρά τον τρόπο με τον οποίο ένας θεσμός που δεν είναι αμιγώς νεωτερικός, δύναται να αναπροσαρμοστεί στα δεδομένα της κυρίαρχης κοινωνικής μορφής (στην περίπτωση μας αυτή η μορφή είναι το κεφάλαιο) και να ενταχθεί στα αρνητικά όρια των αξιακών του περιεχομένων: η ελευθερία, δηλαδή, που ‘διαφημίζεται’ με αυτόν τον τρόπο αναδεικνύεται ως μη-ελευθερία. Οπότε, για παράδειγμα, και η σεξουαλική απελευθέρωση να μπορεί να εξεταστεί ως σεξουαλική ανελευθερία με το πρόσχημα της ελευθερίας.

Συμπέρασμα

Συμπερασματικά, θεωρούμε ότι αναδείξαμε το βασικό πρόβλημα που προέκυψε από την ανάλυση του μαρξικού παραδείγματος, περί της διάλυσης ή μη του θεσμού της οικογένειας. Αν και υπάρχει μια τέτοια υπόνοια περί διάλυσης αυτή φάνηκε να ξεπερνιέται, καθώς αναδείχθηκε μια κανονική θέση της οικογένειας, μια θέση της οικογένειας σε κρίση και τέλος, ο ευρύτερος κοινωνικά χαρακτήρας της οικογένειας, ο οποίος έλκει τον χαρακτήρα του από την ευρύτερη κοινωνική κατάσταση της πραγματικότητας. Η τελευταία είναι που εν τέλει ορίζει τι μπορεί να συμβεί σε ένα θεσμό όπως είναι αυτός της οικογένειας. Και αυτό γιατί ενώ μπορούμε συνεχώς να κάνουμε λόγο για ‘διάλυση’ της οικογένειας, αυτή δεν πρόκειται ποτέ να διαλυθεί: η ίδια η πραγματικότητα βοηθά ώστε να προσαρμοστεί στις νέες συνθήκες και να εξυπηρετήσει τις ανάγκες του ίδιου του κοινωνικού.

Αναφορές

Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία

Horkheimer, M., Fromm, E. και Marcuse, H. (1996), *Αυθεντία και Οικογένεια* (Αναγνώστου Λ., Μτφ.), Αθήνα, Νήσος.

Lasch, C. (2006), *Λιμάνι σ’ έναν Άκαρδο Κόσμο. Η Οικογένεια υπό Πολιορκίαν* (Τομανάς Β., Μτφ.), Θεσσαλονίκη, Νησίδες.

Marx, K. (2016), *Το Κεφάλαιο. Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας* (Γκιούρας Θ., Μτφ. – Γκιούρας Θ., Νουτσόπουλος Θ., Επιμ.), Αθήνα, ΚΨΜ.

Νουτσόπουλος, Θ. (2011), Αναγνώριση και Ελευθερία στην Εγελιανή έννοια της οικογένειας, *Αξιολογικά*, Νο 26, Αθήνα, Νήσος, σσ. 43 – 64.

Παπανικολάου, Δ. (2018), *Κάτι Τρέχει με την Οικογένεια. Έθνος, Πόθος και Συγγένεια την Εποχή της Κρίσης*, Αθήνα, Πατάκης.

Ξενόγλωσση βιβλιογραφία

Blasche, S. (1974), Natürliche Sittlichkeit und Bürgerliche Gesellschaft. Hegels Konstruktion der Familie als Sittliche Intimität im Entsittlichen Leben, στο Riedel M. (Επιμ.), *Materialen zu Hegels Rechtsphilosophie Band 2*, Frankfurt, Suhrkamp.

Brown, H. (2012), Marx on Gender and the Family. A Critical Study, Leiden, Brill.

Hegel, G. W. F. (1986), *Grundlinien der Philosophie des Rechts oder Naturrecht und Staatswissenschaft im Grundrisse*, Berlin, Suhrkamp Verlag.

ΣΧΕΤΙΚΗ ΚΑΙ ΑΠΟΛΥΤΗ ΦΤΩΧΕΙΑ, ΚΑΙ ΤΟ ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑ ΤΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗΣ ΚΡΙΣΗΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

Μυρσίνη Φωτοπούλου

Υποψήφια Διδάκτωρ, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας

Περίληψη

Παρά την ευρεία χρήση του, τις τελευταίες δεκαετίες ο δείκτης της εισοδηματικής σχετικής φτώχειας αμφισβητείται στο πεδίο των κοινωνικών επιστημών. Την ίδια στιγμή, στατιστικές αρχές και διεθνείς θεσμικοί φορείς χρησιμοποιούν κατά κόρον την έννοια και τα εργαλεία της μονοδιάστατης σχετικής φτώχειας, που στην περίπτωση της ΕΕ και της EUROSTAT προσεγγίζεται ως 'πληθυσμός σε κίνδυνο φτώχειας'. Στο παρόν άρθρο επιχειρείται μια προσέγγιση της σχετικής, της απόλυτης και της πολυδιάστατης φτώχειας, μέσα από μια συγκριτική ανάλυση για την περίπτωση της Ελλάδας κατά την περίοδο της κρίσης. Η έρευνα βασίζεται σε δεδομένα των Έρευνών Εισοδήματος και τις Συνθηκών Διαβίωσης (EU-SILC) της EUROSTAT, ενώ η περίοδος μελέτης αφορά τη δεκαετία 2008-2018, κατά τη διάρκεια της οποίας ξεσπάει και εξελίσσεται η οικονομική κρίση στην Ελλάδα. Τελικός στόχος της ανάλυσης είναι μια επαναπροσέγγιση της συζήτησης αυτής με αφορμή την πρόσφατη κρίση, δεδομένου ότι τα νέα κοινωνικοοικονομικά δεδομένα στην Ελλάδα επέδρασαν σημαντικά στα εισοδήματα άρα και στις διακυμάνσεις του ετησίου κατωφλίου της σχετικής φτώχειας, θέτοντας ερωτήματα για το βαθμό κατά τον οποίον η συμβατική προσέγγιση ανταποκρίνεται στις πραγματικές κοινωνικές συνθήκες και ανάγκες.

Λέξεις κλειδιά: σχετική φτώχεια, απόλυτη φτώχεια, πολυδιάστατη φτώχεια, οικονομική κρίση, Ελλάδα

RELATIVE AND ABSOLUTE POVERTY, AND THE CASE OF THE GREEK ECONOMIC CRISIS

Myrsini Fotopoulou

PhD candidate, University of Thessaly

Abstract

Despite its wide use, the relative income poverty index has been called into question in the social sciences field in recent decades. At the same time, statistical authorities and international institutions make extensive use of the concept and tools of unidimensional relative poverty, which in the case of the EU and EUROSTAT is approached as the 'population at risk of poverty'. This article attempts an approximation of the terms of relative, absolute and multidimensional poverty, through a comparative analysis for the case of post-crisis Greece. The survey is based on data from the EUROSTAT Income and Living Conditions Surveys (EU-SILC). The study period regards the decade 2008-2018, during which the economic crisis in Greece erupts and evolves. The goal of the analysis is a re-approach of this discussion on the occasion of the recent crisis, given that the new socio-economic situation in Greece had a significant effect on income and therefore on the fluctuations of the annual threshold of relative poverty, questioning the degree to which the standard approach is able to meet existent social conditions and needs.

Key words: relative poverty, absolute poverty, multidimensional poverty, economic crisis, Greece

Εισαγωγή

Η πρόσφατη και πολυετής κρίση χρέους που έπληξε την Ελλάδα έφερε στην επιφάνεια προβλήματα όπως το έλλειμμα κοινωνικής συνοχής, οι κοινωνικές ανισότητες και οι δυσμενείς όροι διαβίωσης των πολιτών. Η κρίση και οι μνημονιακές πολιτικές λιτότητας έφεραν ισχυρό κοινωνικό πλήγμα με συνέπειες την αύξηση της ανεργίας, των υπερχρεωμένων νοικοκυριών και των αστέγων, τη μείωση του οικογενειακού εισοδήματος κ.ο.κ. Σε αυτό το πλαίσιο, και με δεδομένα τα ιδιαίτερα αυξημένα ποσοστά ανεργίας της περιόδου αυτής, θα ήταν αναμενόμενο να σημειώνεται μια αντίστοιχα σημαντική αύξηση των επιπέδων φτώχειας ή, κατά τον ορισμό της Eurostat, των ανθρώπων σε κίνδυνο φτώχειας. Αντιθέτως, η αύξηση ήταν σχετικά μικρή, γεγονός που σχετίζεται με την κύρια μέθοδο υπολογισμού της σχετικής φτώχειας στην ΕΕ και ευρύτερα.

Υπό αυτήν την έννοια, αποτελεί ερώτημα για τις κοινωνικές επιστήμες το κατά πόσον οι υπάρχουσες θεσμικές μέθοδοι υπολογισμού της φτώχειας αντικατοπτρίζουν την κοινωνική πραγματικότητα σήμερα. Το συγκεκριμένο αποτελεί αντικείμενο επιστημονικής έρευνας, στην αναζήτηση της πλέον αποτελεσματικής μεθόδου υπολογισμού κοινωνικών δεκτών όπως είναι η φτώχεια. Με έμφαση στο δίπολο της σχετικής και της απόλυτης φτώχειας αναπτύσσονται διαρκώς νέες θεωρίες, επιφέροντας, όμως, καθυστερημένο θεσμικό αποτύπωμα. Με βάση τα παραπάνω, σκοπός του εν λόγω άρθρου είναι μια προσπάθεια συγκριτικού υπολογισμού των επιπέδων φτώχειας στην Ελλάδα κατά την περίοδο 2008-2018, στην αρχική και τελική φάση της προαναφερόμενης οικονομικής κρίσης. Η συγκριτική ανάλυση αφορά τις υπάρχουσες κύριες μεθόδους υπολογισμού της φτώχειας που απορρέουν από τις πιο διαδεδομένες θεωρίες. Οι τρεις βασικές μέθοδοι είναι η μονονοδιάστατη σχετική, η απόλυτη και η πολυδιάστατη μέτρηση της φτώχειας, με αξιοποίηση των δεδομένων που παρέχονται από τη Eurostat.

Η συζήτηση για τη φτώχεια

Οι μέθοδοι υπολογισμού της φτώχειας έχουν αποτελέσει αντικείμενο ερευνών στο πεδίο των κοινωνικών αναλύσεων για πολλές δεκαετίες. Σύμφωνα με τους Ανδριοπούλου και Τσακλόγλου (2010: 20), οι γενικές κατηγορίες μεθόδων για τον ορισμό της γραμμής (κατωφλίου) φτώχειας ομαδοποιούνται σε απόλυτες (absolutist) και σχετικές (relativist). Η κατηγορία των απόλυτων μεθόδων ορίζει τη φτώχεια ανεξαρτήτως του συνολικού επιπέδου ανάπτυξης μιας κοινωνίας, υποστηρίζοντας ότι θα πρέπει να παραμένει διαχρονικά σταθερή στη βάση των αντικειμενικών βιολογικών και κοινωνικών αναγκών. Η κατηγορία των σχετικών μεθόδων, από την άλλη πλευρά, ορίζει τη φτώχεια με βάση τη συνολική κατανομή του εισοδήματος και της εξέλιξης του βιοτικού επιπέδου σε μια κοινωνία, υποστηρίζοντας τελικά ότι αυτή θα μεταβάλλεται διαχρονικά. Σε αυτή τη βάση, η πρώτη κατηγορία αντιλαμβάνεται τη φτώχεια ως ένα σταθερό ελάχιστο εισόδημα κάτω από το όριο του οποίου ο πληθυσμός αδυνατεί να επιβιώσει (survival benchmark), ενώ η δεύτερη κατηγορία ορίζει τη φτώχεια με τρόπου που παραπέμπει σε ανισότητα κοινωνικής κατανομής του εισοδήματος.

Σχετική φτώχεια

Η προσέγγιση της σχετικής φτώχειας βασίζεται στη θεωρία της «σχετικής στέρησης» (relative deprivation) των Runciman (1966) και Townsend (1979), βάσει της οποίας η γραμμή φτώχειας θα πρέπει να μεταβάλλεται σύμφωνα με το εκάστοτε κοινωνικό βιοτικό επίπεδο. Σύμφωνα με τον Townsend (1979: 17), "*κάθε αυστηρή εννοιολόγηση του κοινωνικού προσδιορισμού της ανάγκης ακυρώνει την ιδέα της 'απόλυτης' ανάγκης… Τα αναγκαία βασικά αγαθά για τη ζωή δεν είναι σταθερά. Προσαρμόζονται και αυξάνονται διαρκώς καθώς επέρχονται αλλαγές σε μια κοινωνία και στα προϊόντα της*». Έτσι με βάση το επίπεδο διαβίωσης που η εκάστοτε κοινωνία αξιολογεί ως απαραίτητο, τα άτομα που ζουν σε αυτήν την κοινωνία θα πρέπει να έχουν ένα ελάχιστο επίπεδο εισοδήματος ώστε να εξασφαλίζονται όχι μόνο τα προς το ζην αλλά και ευρύτερα η κοινωνική ένταξη και συμμετοχή (Ανδριοπούλου και Τσακλόγλου 2010: 22).

Σε αυτήν τη βάση έχουν αναπτυχθεί αρκετές προσεγγίσεις της σχετικής φτώχειας. Η συμβατική μέθοδος στα ανεπτυγμένα καπιταλιστικά κράτη είναι αυτή που υπολογίζει τον ρυθμό φτώχειας, δηλαδή το ποσοστό του πληθυσμού που βρίσκεται κάτω από ένα συγκεκριμένο εισοδηματικό όριο. Το επίσημο όριο, δηλαδή το κατώφλι φτώχειας, ορίζεται στα όργανα της ΕΕ ως το 60% της διαμέσου του εισοδήματος. Κάποιες από τις αδυναμίες της συγκεκριμένης προσέγγισης της σχετικής φτώχειας, όπως αυτές συνοψίζονται στα Λαμπρινίδης κ.ά. (2010: 17-18), Bradshaw και Movshuk (2019: 41) και Goedemé et al. (2017: 2-3) είναι οι ακόλουθες. Πρώτο, ότι δεν είναι εύκολα αξιοποιήσιμη όταν πρόκειται για σύγκριση χωρών με πολύ διαφορετικό εισόδημα. Δεύτερο, μια διαχρονική αύξηση του μέσου/διάμεσου εισοδήματος με ταυτόχρονη μηδενική αλλαγή στην κατανομή του εισοδήματος παραπέμπει σε σταθερό ποσοστό φτώχειας, παρότι έχει σημειωθεί σημαντική αύξηση του βιοτικού επιπέδου του πληθυσμού. Αντίστοιχα προβλήματα προκύπτουν σε περιόδους οικονομικής άνθισης ή ύφεσης, όπως για παράδειγμα όταν σε μια περίοδο κρίσης το μέσο βιοτικό επίπεδο μειώνεται σημαντικά, «παράγοντας» περισσότερους φτωχούς από όσους καταγράφει σε τελική ανάλυση ο δείκτης. Τρίτο, ο ορισμός του ορίου φτώχειας στο 60% (ή οποιαδήποτε άλλο τιμή) του διάμεσου εισοδήματος του πληθυσμού θεωρείται αυθαίρετος. Τέταρτο, η αγοραστική δύναμη που αντιπροσωπεύει το κατώφλι φτώχειας είναι διαφορετική για κάθε χώρα, συνοψίζοντας τελικά σε ένα νούμερο ανόμοιες καταστάσεις. Πέμπτο, το εισόδημα αποτελεί έμμεσο δείκτη βιοτικού επιπέδου, καθώς ειδικές συνθήκες όπως το κοινωνικό κράτος, η πρόσβαση στις υπηρεσίες υγείας κ.λπ. διαφέρουν σε κάθε χώρα, επηρεάζοντας σημαντικά τις καταναλωτικές ανάγκες των νοικοκυριών και τις αντικειμενικές δυνατότητες κάλυψής τους. Τα παραπάνω προβλήματα καθιστούν αδύναμη αυτή τη μέθοδο, γεγονός που συχνά οδηγεί σε υποτίμηση των αποτελεσμάτων, τόσο από τις κυβερνήσεις όσο και από τους ίδιους τους ερευνητές. Οι αδυναμίες αυτές λαμβάνονται υπόψιν και σε κάθε περίπτωση αξιολογούνται αφού η σχετικιστική προσέγγιση έχει στο κέντρο της τη λειτουργία της «συγκρισιμότητας», καθιστώντας το σχετικό δείκτη φτώχειας έναν δείκτη ανισότητας (Marx and Van Den Bosch 2007: 3).

Μια ακόμη αδυναμία σχετίζεται με τη μεταβλητή του εισοδήματος καθαυτού, αφού το βιοτικό επίπεδο δεν καθορίζεται αποκλειστικά από το εισόδημα αλλά και από παράγοντες όπως ο πλούτος, ο υπολογισμός του οποίου είναι δυσκολότερος. Επιπλέον, όπως σημειώνεται στο Ματσαγγάνης κ.α. (2016: 17), η εμπειρική έρευνα συνδέει στενότερα τη φτώχεια και την υλική στέρηση με την κατανάλωση, παρά με το

εισόδημα. Για τον λόγο αυτόν σε πολλές περιπτώσεις η φτώχεια προσεγγίζεται από την πλευρά της κατανάλωσης, με αξιοποίηση των εθνικών στατιστικών δεδομένων για τις δαπάνες των νοικοκυριών (βλ. ΕΛΣΤΑΤ 2019). Ένα πλεονέκτημα της μεθόδου αυτής είναι η ακριβέστερη καταγραφή των δαπανών σε σχέση με τα εισοδήματα, καθώς, συχνά, τα τελευταία είτε αποκρύπτονται είτε μετρούνται με λάθος τρόπο.

Απόλυτη φτώχεια

Η προσέγγιση της απόλυτης φτώχειας υπολογίζει το βαθμό στέρησης του πληθυσμού από τα ορισμένα ως απαραίτητα για την επιβίωση, ανεξαρτήτως ιστορικού και κοινωνικού πλαισίου (Δαφέρμος κ.α. 2008: 19). Στηρίζεται στη έρευνα και ανάλυση του Rowntree (1901), ο οποίος έδωσε τον πρώτο ορισμό της απόλυτης φτώχειας ως «*ανεπάρκεια εισοδήματος και πόρων γενικότερα για την κάλυψη των απολύτως αναγκαίων μέσων για τη διατήρηση της φυσικής δύναμης του ατόμου*» (Rowntree στο Μπαλούρδος 1991: 101) και προχώρησε σε κοστολόγηση των απαραιτήτων για την επιβίωση αγαθών. Έτσι αναπτύχθηκε η ευρέως διαδεδομένη μέθοδος του «βασικού προϋπολογισμού» η οποία καταμετρά και κοστολογεί το καλάθι αγαθών που είναι απαραίτητα για την επιβίωση των ατόμων (τουλάχιστον για τη διατροφή, τη στέγαση και τον ρουχισμό). Η παραπάνω μέθοδος χρησιμοποιείται ευρέως για τη μέτρηση της φτώχειας στις αναπτυσσόμενες χώρες. Επιπλέον έχει αναπτυχθεί η «άμεση προσέγγιση» (direct approach), η οποία αντί εισοδήματος και κατανάλωσης υπολογίζει απευθείας τα επίπεδα κατανάλωσης σε μια κοινωνία. Η συγκεκριμένη μέθοδος ωστόσο δεν προτιμάται, καθώς θεωρείται ιδιαίτερα περίπλοκη και χρονοβόρα. Αντιθέτως, συνήθως επιλέγεται η χρήση των μεταβλητών του εισοδήματος ή της δαπάνης ως το κοντινότερο μέτρο της πραγματικής κατανάλωσης. Ένας ακόμη υπολογισμός της απόλυτης φτώχειας προέρχεται από τη Διεθνή Τράπεζα (World Bank) η οποία έχει ορίσει το κατώφλι της φτώχειας παγκοσμίως σε ένα με δύο δολάρια ανά ημέρα. Γενικά, οι απόλυτες μέθοδοι υπολογισμού της φτώχειας είναι περισσότερο διαδεδομένες στις μη ανεπτυγμένες καπιταλιστικά κοινωνίες, καθώς θεωρείται ότι σε αυτά τα περιβάλλοντα η φτώχεια αγγίζει περισσότερο τα όρια της επιβίωσης (Ανδριοπούλου και Τσακλογλου 2010: 22).

Οι αδυναμίες που εντοπίζονται στις μεθόδους της απόλυτης φτώχειας αφορούν καταρχάς το γεγονός ότι κάθε άτομο μπορεί να έχει διαφορετικές διατροφικές ανάγκες κι έτσι η όποια αναγωγή σε τελικό καλάθι δεν μπορεί να είναι επιστημονικά αντικειμενική. Επιπλέον επισημαίνεται ότι η φτώχεια περιλαμβάνει εξ' ορισμού στοιχεία σχετικισμού, στη βάση των εκάστοτε κοινωνικών νορμών και συμπεριφορών. Για παράδειγμα, ο ορισμός ενός ελαχίστου ποσού θερμίδων απαραίτητων για την επιβίωση ενός ατόμου δε μπορεί να συνεπάγεται αυτομάτως τα διατροφικά αγαθά στα οποία αντιστοιχεί το ποσό αυτό, καθώς η διαθεσιμότητα των τελευταίων διαφέρει ανά γεωγραφική ενότητα και κοινωνική συνθήκη. Η ίδια πλευρά υποστηρίζει ότι οι ανάγκες είναι κατ' ουσίαν κοινωνικά κατασκευασμένες (Marx and Van Den Bosch 2007: 7-8).

Σημαντική είναι η συμβολή του Sen (1983) στη συζήτηση για τους τρόπους προσδιορισμού και υπολογισμού της φτώχειας. Τοποθετούμενος επί των δύο διαφορετικών προσεγγίσεων, σημειώνει ότι παρά τη θετική συμβολή της, η σχετικιστική προσέγγιση δε μπορεί να μονοπωλεί την έρευνα πάνω στη φτώχεια, ειδικά σε περιόδους οικονομικών κρίσεων. Σημειώνει (1983: 156) ότι μια αυστηρά σχετικιστική προσέγγιση αδυνατεί να καταγράψει την ισχυρή αύξηση των επιπέδων φτώχειας σε τέτοιου είδους περιπτώσεις, όταν σημειώνεται μια καθολική πτώση της

συνολικής κοινωνικής ευημερίας. Συμπεραίνοντας (1983:159) ότι υπάρχει τελικά ένας «*μη αμελητέος απόλυτος πυρήνας στην ιδέα της φτώχειας*», προτείνει την απομάκρυνση από τις έννοιες των αγαθών, των χαρακτηριστικών (π.χ. μετακίνηση) και της ωφελιμότητας (του ανθρώπου) και την επικέντρωση στις (απόλυτες) δυνατότητες των ανθρώπων, και, με αυτή τη στρατηγική, σε παράγοντες όπως η κάλυψη διατροφικών/θρεπτικών αναγκών. Με αυτόν τον τρόπο μία απόλυτη προσέγγιση στο πεδίο των δυνατοτήτων μεταφράζεται σε μια σχετική προσέγγιση στο πεδίο των αγαθών, πόρων και εσόδων, για περιπτώσεις όπως η ικανοποίηση κοινωνικών συμβάσεων ή η συμμετοχή σε κοινωνικές δραστηριότητες.

Πολυδιάστατη φτώχεια

Οι παραπάνω αποτελούν μονοδιάστατες προσεγγίσεις της φτώχειας, με υπολογισμό μιας μόνο συνιστώσας της φτώχειας, συνηθέστερα του εισοδήματος. Παρά την ευκολία υπολογισμού του, ο συμβατικός δείκτης σχετικής φτώχειας αδυνατεί να δώσει μια αντιπροσωπευτική εικόνα του φαινομένου, μην αναγνωρίζοντας τα άτομα που ζουν με πραγματικές ελλείψεις και στερήσεις στις βασικές τους ανάγκες, ακόμη και στις οικονομικά ανεπτυγμένες χώρες (Marx and Van den Bosch 2007: 5-6). Αναγνωρίζοντας την όλο και μεγαλύτερη ανάγκη για διεύρυνση του πλαισίου μέτρησης της φτώχειας, κατά τις τελευταίες δεκαετίες αναπτύσσεται η προσέγγιση βασισμένη στη πολυδιάστατη ή πολυμεταβλητή μέτρηση, ως επιδίωξη σύνθεσης της θεωρίας των δυνατοτήτων και λειτουργιών του Sen (1983) με τη θεωρία της σχετικής στέρησης των Runciman (1966) και Townsend (1979), ενώ έχει αποτελέσει τη βάση για τις πιο σύγχρονες θεωρίες του κοινωνικού αποκλεισμού. Σύμφωνα με τις τελευταίες, το κατώφλι φτώχειας των ατόμων θα πρέπει να καθορίζεται μέσω σύνθετων δεικτών που θα λαμβάνουν υπόψιν παραμέτρους πέραν των στενών ορίων του εισοδήματος – όπως το εκπαιδευτικό επίπεδο, η κατοχή συγκεκριμένων αγαθών, η κάλυψη συγκεκριμένων αναγκών, το κοινωνικό κεφάλαιο, κ.λπ. (Ανδριοπούλου και Τσακλόγλου 2010: 24).

Πρόκειται για μία ακόμη σχετική προσέγγιση της φτώχειας που εστιάζει στην κοινωνική κατάσταση του ατόμου σε σχέση με το βιοτικό επίπεδο της κοινωνίας, αναγνωρίζοντας ταυτόχρονα τις βασικές ανάγκες που θα πρέπει να ικανοποιούνται. Η συγκεκριμένη προσέγγιση υιοθετείται όλο και περισσότερο τα τελευταία χρόνια, συνυπολογίζοντας την ανάγκη για πρόσβαση σε αγαθά που μπορεί να μην είναι άμεσα συσχετιζόμενα με το εισόδημα (π.χ. δημόσια αγαθά). Παράλληλα τα συλλεγόμενα δεδομένα θεωρούνται πιο αξιόπιστα από τα αντίστοιχα εισοδηματικά ενώ υπερβαίνει (τουλάχιστον μερικώς) τα εμπόδια που προκύπτουν λόγω του αυθαίρετου και υποκειμενικού καθορισμού του κατωφλίου φτώχειας στις μονοδιάστατες προσεγγίσεις. Κάποια από τα καταγεγραμμένα προβλήματα που προκύπτουν σε σχέση με την εν λόγω μεθοδολογία αφορούν τον τρόπο επιλογής των συνιστωσών, τη διαθεσιμότητα ή μη των αντίστοιχων δεδομένων, τον προσδιορισμό της πηγής μη ικανοποίησης συγκεκριμένων αναγκών, καθώς και τον τρόπο κατασκευής των σύνθετων δεικτών με συνδυασμό ποσοτικών και ποιοτικών μεταβλητών, τον κίνδυνο συμπληρωματικότητας μεταξύ μεταβλητών, τη βαρύτητα της κάθε συνιστώσας του δείκτη και, όπως συμβαίνει με όλες τις μεθόδους, τον προσδιορισμό του ορίου στη βάση του οποίου ένα άτομο θα θεωρείται φτωχό (Δαφέρμος κ.ά. 2008: 29-32).

Η ολοένα και μεγαλύτερη αποδοχή της πολυδιάστατης μέτρησης της φτώχειας έχει οδηγήσει στην ανάπτυξη εργαλείων προς αυτήν την κατεύθυνση. Το

2010, το Πρόγραμμα των Ηνωμένων Εθνών για την Ανάπτυξη (UNDP) δημιούργησε τον πολυδιάστατο δείκτη φτώχειας (MPI), υπολογιζόμενο για όσα κράτη διαθέτουν τα σχετικά δεδομένα – η Ελλάδα δεν ανήκει στα κράτη αυτά (UNDP 2019). Τα όργανα της ΕΕ έχουν επίσης υιοθετήσει πλέον την προσέγγιση αυτή, με την ανάπτυξη, το 2009, των δεικτών υλικής και σοβαρής υλικής στέρησης (9 διαστάσεις), και το μετασχηματισμό, το 2017, του πρώτου δείκτη σε υλική και κοινωνική στέρηση (13 διαστάσεις). Παράλληλα, με βάση τη Στρατηγική 2020 της ΕΕ για την καταπολέμηση της φτώχειας, η Eurostat δημιούργησε έναν ακόμη δείκτη, τον δείκτη ανθρώπων σε κίνδυνο φτώχειας και κοινωνικού αποκλεισμού (AROPE). Τέλος, αξίζει να σημειωθεί η ανάλυση των Bradshaw και Movshuk (2019) σε σχέση με την ακραία φτώχεια, που εξετάζει την επικάλυψη μεταξύ της εισοδηματικής και της πολυδιάστατης μέτρησης της φτώχειας με στόχο τον προσδιορισμό ενός αντιπροσωπευτικού κατωφλίου φτώχειας για το σύνολο των κρατών της ΕΕ, για τη δημιουργία ενός νέου σύνθετου δείκτη.

Η φτώχεια στην Ελλάδα της οικονομικής κρίσης

Η ανάλυση που ακολουθεί έχει ως στόχο τη συγκριτική ανάλυση των υπαρχόντων θεσμικών εργαλείων και των δεδομένων που παρέχονται από τη Eurostat τα οποία αφορούν την Ελλάδα κατά την δεκαετή περίοδο της κρίσης (2008-2018). Η προσέγγιση που υιοθετήθηκε στην παρούσα έρευνα οφείλεται στην αντικειμενική αδυναμία πρόσβασης σε μικροδεδομένα που θα επέτρεπαν τη δημιουργία και μέτρηση νέων δεικτών. Κατά συνέπεια, ιδιαίτερη έμφαση δίνεται στην πολυδιάστατη μέθοδο προσέγγισης της φτώχειας, στο πλαίσιο της διερεύνησης της ανάγκης εμπλουτισμού ή αναθεώρησής τους.

Σχετική φτώχεια

Η ανάλυση της σχετικής φτώχειας βασίζεται στα δεδομένα που αφορούν το κατώφλι και τον ρυθμό φτώχειας στην Ελλάδα. Το κατώφλι της φτώχειας απαιτεί τον ορισμό μιας - όσο είναι δυνατόν - λιγότερο αυθαίρετη γραμμή. Στο παρελθόν, το κατώφλι φτώχειας οριζόταν στο 50% του μέσου εισοδήματος για να αντικατασταθεί από το 60% όταν διαπιστώθηκε ότι το πρώτο επηρεάζεται σημαντικά από τις ακραίες τιμές, που κατά κύριο λόγο αφορούν τα πολύ λίγα αλλά πολύ πλούσια άτομα (Ματσαγγάνης κ.α. 2016: 12-13). Η Eurostat ωστόσο διαθέτει στατιστικά δεδομένα για πολύ περισσότερα κατώφλια φτώχειας – γεγονός που επιτρέπει πιο λεπτομερή ανάλυση της εξέλιξης και της έντασης του φαινομένου. Με επίγνωση της συζήτησης για το κατώφλι της φτώχειας, για τους σκοπούς της εν λόγω μελέτης χρησιμοποιείται ο επίσημος και κύριος δείκτης-εργαλείο της ΕΕ, δηλαδή το 60% του διάμεσου εισοδήματος.

Όλοι οι δείκτες που συνοψίζονται στο Πίνακα 1 είναι σχετικοί, δηλαδή βασίζονται στο ετησίως μεταβλητό κατώφλι εισοδηματικής φτώχειας το οποίο υπέστη σημαντική μείωση κατά τη περίοδο 2008-2018 με τις σημαντικότερες ετήσιες μειώσεις να εμφανίζονται το 2012 και το 2013 (-13,5% και -10,1% αντιστοίχως). Σχετικά μικρή αύξηση του κατωφλίου σημειώνεται από το 2015 και ύστερα. Ταυτόχρονα με τη γενική μείωση του κατωφλίου της φτώχειας σημειώνεται και αύξηση του ποσοστού φτώχειας. Το γεγονός αυτό υποδεικνύει μια συνολική πτώση του βιοτικού επιπέδου και της κοινωνικής ευμάρειας/ευημερίας στη χώρα, ιδιαίτερα κατά το διάστημα 2009-2013.

Πίνακας 1: Η εξέλιξη της σχετικής-μονοδιάστατης φτώχειας; 2008-2018 (Πηγή: EUROSTAT – EU-SILC)

	Κατώφλι κινδύνου φτώχειας (60% - ΜΑΔ)		**Κίνδυνος φτώχειας πριν τις κοιν. μεταβιβάσεις (%)**		**Κίνδυνος φτώχειας μετά τις κοιν. μεταβιβάσεις (%)**	**Κίνδυνος φτώχειας μετά την αφαίρεση του κόστους στέγασης (%)**	**Χάσμα φτώχειας (%)**
	Μονομελή νοικοκυριά	Πολυμελή νοικοκυριά *	Με συντάξεις	Χωρίς συντάξεις			
2008	7.219	15.160	41,5	23,3	20,1	38,3	24,7
2009	7.521	15.794	42,0	22,7	19,7	37,8	24,1
2010	7.559	15.874	42,8	23,8	20,1	37,6	23,4
2011	6.976	14.650	44,9	24,8	21,4	41,1	26,1
2012	6.038	12.679	49,8	26,8	23,1	44,2	29,9
2013	5.427	11.397	53,4	28,0	23,1	46,4	32,7
2014	5.204	10.929	52,2	26,0	22,1	49,3	31,3
2015	5.281	11.091	52,9	25,5	21,4	49,3	30,6
2016	5.429	11.400	52,9	25,2	21,2	46,6	31,9
2017	5.411	11.362	50,8	24,0	20,2	46,3	30,3
2018	5.522	11.596	50,0	23,2	18,5	46,3	29,1

*Σημ: δύο ενήλικες με δύο παιδιά κάτω των 14 ετών

Το ποσοστό φτώχειας πριν από τις κοινωνικές μεταβιβάσεις και συμπεριλαμβανομένων των συντάξεων αυξήθηκε κατά περίπου 10 μονάδες μέσα στη δεκαετία, ενώ στο τέλος της δεκαετίας, το ποσοστό μετά τις συντάξεις είναι περίπου ίδιο με αυτό του 2008. Επιπλέον, τα ποσοστά μετά τις συντάξεις μειώνονται σημαντικά, περίπου στο μισό. Αυτές οι διαφορές παραπέμπουν αφενός στη γήρανση του πληθυσμού και αφετέρου στην αυξημένη φτώχεια που χαρακτηρίζει τις μεγάλες ηλικίες. Συγκρίνοντας τα ποσοστά κινδύνου φτώχειας πριν τις κοινωνικές μεταβιβάσεις (πριν από τις συντάξεις) και μετά από αυτές, προκύπτει ότι η επίδραση των κοινωνικών μεταβιβάσεων στην Ελλάδα είναι πολύ μικρή, της τάξεως του 3-5%. Σύμφωνα με τα δεδομένα της Eurostat, η ιδιαίτερα περιορισμένη επίδραση των κοινωνικών μεταβιβάσεων τοποθετεί την Ελλάδα στην ομάδα των χώρων της Ε.Ε. με τη χαμηλότερη επίδραση των κοινωνικών μεταβιβάσεων (εκτός των συντάξεων) στη φτώχεια.

Ο κίνδυνος φτώχειας γενικά διπλασιάζεται μετά την αφαίρεση του κόστους στέγασης, ενώ η διαφορά αυτή μεγαλώνει μετά το 2012, υποδεικνύοντας το σημαντικό και διαχρονικά αυξανόμενο οικονομικό βάρος που επιφέρουν τα έξοδα κατοίκησης στα φτωχά νοικοκυριά και την αναντιστοιχία ανάμεσα στις πολιτικές μείωσης του εισοδήματος και την αναλογική αύξηση των εξόδων στέγασης κατά τη διάρκεια της κρίσης. Το χάσμα φτώχειας, που ουσιαστικά παραπέμπει στην ένταση της φτώχειας, αυξήθηκε σημαντικά, αγγίζοντας το 32,7% το 2013, αλλά διατηρώντας τα υψηλά επίπεδα μέχρι και το τέλος της περιόδου. Εδώ υποδεικνύεται μια παγιοποίηση της αυξημένης απόστασης των φτωχών από το κατώφλι φτώχειας.

Σε σχέση με τη σχετική φτώχεια ιδιαίτερα σημαντικό ρόλο παίζει, όπως αναφέρεται και παραπάνω, το κατώφλι που μεταβάλλεται ετήσια και δέχεται πολύ υψηλές μεταβολές σε περιόδους οικονομικής κρίσης, μειώνοντας έτσι την ένταση στην μεταβολή τόσο του καθαρού αριθμού όσο και του ποσοστού φτώχειας. Η Ελλάδα αποτελεί μια χαρακτηριστική περίπτωση αντίστοιχης εξέλιξης, με τη γραμμή φτώχειας να έχει μια έντονα μειωτική τάση κατά την περίοδο 2010-2014, εξομαλύνοντας το ρυθμό μεταβολής των ανθρώπων σε κίνδυνο φτώχειας (Πίνακας 2). Το στοιχείο αυτό οδηγεί σε παρερμηνείες και σε ασαφή – ή πολλές φορές λανθασμένα και καθοδηγούμενα – συμπεράσματα σε σχέση με το φαινόμενο. Για το λόγο αυτόν έχει αναπτυχθεί η μεθοδολογία υπολογισμού του δείκτη φτώχειας σταθερού ορίου με έτος βάσης, που προσεγγίζεται παρακάτω.

Πίνακας 2: Ετήσιοι ρυθμοί μεταβολής ποσοστού ανθρώπων σε κίνδυνο φτώχειας και γραμμής φτώχειας (Πηγή: Eurostat, ιδία επεξεργασία)

	2008-2009	**2009-2010**	**2010-2011**	**2011-2012**	**2012-2013**	**2013-2014**	**2014-2015**	**2015-2016**	**2016-2017**	**2017-2018**
Ρυθμός μεταβολής RoP	-2,0	2,0	6,5	7,9	0,0	-4,3	-3,2	-0,9	-4,7	-8,4
Ρυθμός μεταβολής γραμμής φτώχειας	4,2	0,5	-7,7	-13,5	-10,1	-4,1	1,5	2,8	-0,3	2,1

Δείκτης φτώχειας σταθερού ορίου με έτος βάσης

Όπως προαναφέρθηκε, ποικίλες «ενδιάμεσες» μέθοδοι υπολογισμού της φτώχειας αναπτύχθηκαν κατά τα τελευταία χρόνια, επιδιώκοντας να ξεπεραστούν τα μειονεκτήματα των προσεγγίσεων της απόλυτης και της σχετικής φτώχειας. Μία από αυτές είναι ο υπολογισμός του ποσοστού φτώχειας με βάση το κατώφλι φτώχειας ενός συγκεκριμένου έτους (anchored poverty line), προσαρμοσμένου για κάθε ετήσιο πληθωρισμό με τον δείκτη τιμών καταναλωτή (Παπαθεοδώρου και Μισσός 2013: 31; Forster and Levy 2013: 9). Με αυτόν τον τρόπο δίνεται η δυνατότητα υπολογισμού του ποσοστού του πληθυσμού που το εκάστοτε έτος αδυνατούν να αγοράσουν αγαθά που αντιστοιχούσαν σε εισόδημα ίσο με το όριο φτώχειας ενός έτους πριν από την κρίση (Ματσαγγάνης κ.ά. 2016: 14). Η Eurostat υιοθετεί και την εν λόγω μέθοδο, δημοσιοποιώντας δεδομένα κινδύνου φτώχειας με έτη βάσης το 2005 (με κατώφλια 6.450 και 14.064 PPS) και το 2008 (με κατώφλια 7.219 και 15.160 PPS).

Στον πίνακα 3 παρουσιάζονται τα διαχρονικά ποσοστά ανθρώπων σε κίνδυνο φτώχειας στην Ελλάδα, σε σύγκριση με την ΕΕ και την Ευρωζώνη, καθώς και οι ετήσιοι ρυθμοί μεταβολής τους (Ελλάδα) για το έτος βάσης 2008. Η σημαντική ανοδική τάση φαίνεται να διαρκεί τέσσερα έτη, από το 2011 μέχρι το 2014, με τα ποσοστά φτώχειας να υπερδιπλασιάζονται φθάνοντας και στις δύο περιπτώσεις το 40%-50% του πληθυσμού. Οι ρυθμοί μεταβολής στην περίπτωση της Ελλάδας είναι σε κάθε περίπτωση αναντίστοιχοι με αυτούς που αφορούν την ΕΕ και την Ευρωζώνη.

Πίνακας 3: Ποσοστό και ρυθμός μεταβολής ποσοστού ανθρώπων σε κίνδυνο φτώχειας (έτος βάσης: 2008) (Πηγή: Eurostat, ιδία επεξεργασία)

ΕΤΟΣ ΒΑΣΗΣ: 2008											
	2008	**2009**	**2010**	**2011**	**2012**	**2013**	**2014**	**2015**	**2016**	**2017**	**2018**
EU	16,6	16,3	16,3	17,5	18,1	19,0	19,4	18,6	17,5	15,9	15,7

ΕΑ	16,0	16,1	16,0	17,5	18,5	19,8	20,7	20,1	19,1	17,7	17,2
Ελλάδα	20,1	18,9	18,0	24,9	35,8	44,3	48,0	48,0	47,8	46,3	44,9
Ρυθμός μεταβολής		-6,0	-4,8	38,3	43,8	23,7	8,4	0,0	-0,4	-3,1	-3,0

Επισημαίνεται η εξαιρετικά ισχυρή αύξηση με έτος βάσης σε σχέση με την αντίστοιχη ετήσια μεταβολή χωρίς έτος βάσης (Πίνακας 1). Συγκεκριμένα, παρατηρείται ότι, χωρίς έτος βάσης, η μέγιστη τιμή ποσοστού φτώχειας που αφορά το 2012 και 2013 είναι το 23,1% ενώ στην περίπτωση του έτους βάσης οι μέγιστες τιμές που αφορούν το 2014 και 2015 είναι υπερδιπλάσιες (48%). Οι διαφοροποιήσεις είναι σημαντικές, καθώς στην πρώτη περίπτωση η φτώχεια αφορά περίπου το ένα τέταρτο του πληθυσμού ενώ στη δεύτερη περίπτωση πρόκειται για τον μισό πληθυσμό της Ελλάδας. Σε αυτή τη βάση καταδεικνύεται η βασική αδυναμία της συμβατικής μεθόδου προσέγγισης της σχετικής φτώχειας, αναγνωρίζοντας ταυτόχρονα και την αδυναμία της εν λόγω μεθόδου σε σχέση τόσο με την αυθαίρετη επιλογή του ορίου φτώχειας όσο και με τα κριτήρια προσδιορισμού του έτους βάσης. Επιπλέον, θα πρέπει να σημειωθεί ότι καμία από αυτές τις μεθόδους δεν εξασφαλίζει την καταμέτρηση του πυρήνα της ακραίας φτώχειας.

Πολυδιάστατη φτώχεια

Οι παραπάνω μέθοδοι, ενώ μπορεί να είναι σημειακά χρήσιμες, εντούτοις αδυνατούν να δώσουν μια σχετικά ολοκληρωμένη εικόνα της φτώχειας. Θεωρώντας ότι οι δείκτες πολυδιάστατης μέτρησης αποτελούν μια θετική εξέλιξη προς αυτήν την κατεύθυνση παρουσιάζονται στον πίνακα 4 τα δεδομένα της EU-SILC για τον πληθυσμό με υλική και σοβαρή υλική στέρηση, με υλική και κοινωνική στέρηση και τον πληθυσμό σε φτώχεια ή κοινωνικό αποκλεισμό. Στον πίνακα παρατηρείται η αναμενόμενη ανοδική τάση, που διαρκεί έως το 2015-2016 συμβαδίζοντας με τον ρυθμό φτώχειας με έτος βάσης, αλλά σε αναντιστοιχία με τον συμβατικό ρυθμό φτώχειας ο οποίος αγγίζει τα ανώτατα όρια τη διετία 2012-2013.

Πίνακας 4: Εξέλιξη της πολυδιάστατης φτώχειας (%); 2008-2018 (Πηγή: EUROSTAT, EU-SILC 2019)

	2008	**2009**	**2010**	**2011**	**2012**	**2013**	**2014**	**2015**	**2016**	**2017**	**2018**
Υλική στέρηση	21,8	23	24,1	28,4	33,7	37,3	39,5	40,7	39	36	33,6
Σοβαρή υλική στέρηση	11,2	11	11,6	15,2	19,5	20,3	21,5	22,2	22,4	21,1	16,7
Υλική και κοινωνική στέρηση	-	-	-	-	-	-	37,4	37,7	35,6	35,1	33,9
AROPE	28,1	27,6	27,7	31	34,6	35,7	36	35,7	35,6	34,8	31,8

Επιπλέον ο ρυθμός αύξησης των δεικτών είναι ραγδαίος, ειδικότερα για τον δείκτη της υλικής στέρησης, που το 2015 ανέρχεται σε 40,7%. Ο κίνδυνος φτώχειας και κοινωνικού αποκλεισμού αυξάνεται επίσης και μετά το 2011 χαρακτηρίζει περίπου το ένα τρίτο του πληθυσμού στην Ελλάδα, με 36% το 2014 και με σχετικά πτωτική πορεία από το 2015. Σε αυτήν την περίπτωση ο ρυθμός αύξησης είναι σχετικά μικρότερος από τον δείκτη της υλικής στέρησης, υπό την επίδραση ουσιαστικά της πρώτης εκ των τριών συνιστωσών, του ρυθμού φτώχειας. Παραμένει, με αυτήν την έννοια, το εμπόδιο του μεταβλητού κατωφλίου.

Η σοβαρή υλική στέρηση – που αποτελεί μια ένδειξη της ακραίας φτώχειας - αφορά μικρότερο αλλά σημαντικό ποσοστό του πληθυσμό, ακόμη και πριν από την κρίση. Είναι ο μόνος σύνθετος δείκτης που συνεχίζει να αυξάνεται μέχρι και το 2016 ωστόσο συμβαδίζει με την πορεία των δεικτών του χάσματος φτώχειας και της διαρκούς φτώχειας (Πίνακας 1), ενισχύοντας το συμπέρασμα ότι οι κοινωνικές επιπτώσεις της κρίσης είναι ορατές για μεγαλύτερο διάστημα από αυτό στο οποίο παραπέμπει ο συμβατικός δείκτης. Αξίζει να σημειωθεί ότι, ακόμη και πριν από την κρίση χρέους, η Ελλάδα σημείωνε διαχρονικά και σταθερά χειρότερες επιδόσεις σε σχέση με τον μέσο όρο της ΕΕ και της ΕΑ, όσον αφορά τους δείκτες που αφορούν τους στόχους της κοινωνικής ένταξης, τη φτώχεια και τον κοινωνικό αποκλεισμό.

Συμπεράσματα

Στο πεδίο της κοινωνικής έρευνας τα τελευταία χρόνια υπάρχει σημαντική πρόοδος στην προσέγγιση της φτώχειας, τόσο σε ακαδημαϊκό όσο και σε θεσμικό επίπεδο. Η ανάπτυξη ενός πλαισίου για την πολυδιάστατη μέτρηση της φτώχειας μπορεί όχι μόνο να δώσει μια πιο ολοκληρωμένη ανάλυση του φαινομένου αλλά να οδηγήσει και σε ένα πιο ολοκληρωμένο πλαίσιο πολιτικών για τη στοχευμένη αντιμετώπισή των πολλαπλών του συνιστωσών, δεδομένου ότι η φτώχεια όπως και ο κίνδυνος της δεν περιορίζεται στην ύπαρξη χαμηλού εισοδήματος σχετικά με τον επιλεγμένο κατώφλι (ποσοστό του διάμεσου εισοδήματος). Παρά την αύξηση του γενικού βιοτικού επιπέδου στις ανεπτυγμένες καπιταλιστικές οικονομίες συνεχίζουν να υφίστανται κοινωνικές ανισότητες και κατά συνέπεια καταστάσεις ακραίας φτώχειας οι οποίες θα πρέπει να εξαλειφθούν. Με αυτήν την έννοια, ο συμβατικός δείκτης του ρυθμού φτώχειας δεν επαρκεί ως βασικό εργαλείο μέτρησης της φτώχειας προκειμένου η ΕΕ να χαράξει κατάλληλες στρατηγικές καταπολέμησης αυτού του κοινωνικό-οικονομικού φαινομένου.

Το παραπάνω στοιχείο αναδεικνύεται και στην παρούσα ανάλυση. Η οικονομική κρίση στην Ελλάδα οδήγησε σε ισχυρή αύξηση όλων των δεικτών που αφορούν τη φτώχεια, οδηγώντας καταρχάς σε σημαντική μείωση του διάμεσου εισοδήματος της χώρας. Τα πιο ακραία στοιχεία χαρακτηρίζουν την περίοδο 2013-2015 ενώ στο τέλος της περιόδου μελέτης η βελτίωση δεν μπορεί ακόμα να θεωρηθεί ικανοποιητική για να συμπεραίνουμε ότι η χώρα κατάφερε να ξεπεράσει το πρόβλημα αυτό. Η σταθερή ένταση του δείκτη χάσματος φτώχειας καθώς και του δείκτη σοβαρής υλικής στέρησης δείχνει ότι σε κοινωνικό επίπεδο, η κρίση συνεχίζει να υφίσταται πάρα τις οποίες βελτιώσεις των μακροοικονομικών δεικτών, με το ένα τρίτο περίπου του πληθυσμού να χαρακτηρίζεται ακόμα από υλικές στερήσεις βασικών αγαθών. Με τα δεδομένα αυτά ισχυροποιείται επομένως το επιχείρημα ότι η κοινωνική (και σε κάποιες περιπτώσεις ανθρωπιστική) κρίση είναι διάχυτη ακόμη και κατά το πέρας της οικονομικής κρίσης.

Η διαθεσιμότητα πολλαπλών δεικτών από τη Eurostat συμβάλλει σε αυτήν την κατεύθυνση, καθώς μέσα από τη διενέργεια συγκριτικών αναλύσεων αναδεικνύονται τα δυνατά και αδύναμα σημεία της κάθε μεθόδου. Ο δείκτης AROPE ίσως αποτελεί τον πιο αντιπροσωπευτικό μέχρι σήμερα δείκτη της ΕΕ, εντούτοις ο εμπλουτισμός του καθώς και ο καλύτερος ορισμός των επιμέρους δεικτών και ορίων είναι αναγκαίος. Σε αυτήν την κατεύθυνση αποτιμώνται θετικά οι προτάσεις για νέους σύνθετους δείκτες με τις μεθόδους επικάλυψης μεταξύ εισοδηματικής και πολυδιάστατης μέτρησης της φτώχειας, όπως αναφέρονται παραπάνω. Με μια τέτοια

προσέγγιση θα είναι δυνατό να προσεγγιστεί θεσμικά με πιο σοβαρούς όρους τόσο η φτώχεια όσο και η ακραία φτώχεια.

Αναφορές

Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία

Ανδριοπούλου, Ε. και Τσακλόγλου, Π. (2010) *Δυναμική ανάλυση του φαινομένου της φτώχειας στην Ελλάδα*, Μελέτη 4, Ερευνητική Μονάδα Κοινωνικής Πολιτικής, Φτώχειας και Ανισοτήτων, Παρατηρητήριο Οικονομικών και Κοινωνικών Εξελίξεων, Αθήνα, ΙΝΕ ΓΣΕΕ.

Δαφέρμος, Γ., Θεοφιλάκου, Α., Μαυροδημητράκης, Χ. και Τσακλόγλου, Π. (2008) *Η φτώχεια στην Ελλάδα: Ομοιότητες και διαφορές χρησιμοποιώντας εναλλακτικές μεθοδολογικές προσεγγίσεις*, Μελέτη 1, Ερευνητική Μονάδα Κοινωνικής Πολιτικής, Φτώχειας και Ανισοτήτων, Παρατηρητήριο Οικονομικών και Κοινωνικών Εξελίξεων, Αθήνα, ΙΝΕ ΓΣΕΕ.

ΕΛΣΤΑΤ (2019) *Έρευνα Οικογενειακών Προϋπολογισμών 2018*, Δελτίο τύπου, Πειραιάς, ΕΛΣΤΑΤ.

Λαμπρινίδης, Γ., Μανιάτης, Θ., Μπασιάκος, Γ. Οικονόμου, Α., Παπαδοπούλου, Μ. και Πασσάς Κ. (2010) *Εμπειρική προσέγγιση της απόλυτης φτώχειας στην Ελλάδα: Οι ανάγκες για κατοικία, διατροφή, ένδυση, υπόδυση, μεταφορά*, Μελέτη 5, Ερευνητική Μονάδα Κοινωνικής Πολιτικής, Φτώχειας και Ανισοτήτων, Παρατηρητήριο Οικονομικών και Πολιτικών Εξελίξεων, Αθήνα, ΙΝΕ-ΓΣΕΕ.

Ματσαγγάνης, Μ., Λεβέντη, Χ., Καναβίτσα, Ε. και Φλεβοτόμου, Μ. (2016) *Μια αποδοτικότερη πολιτική για την καταπολέμηση της ακραίας φτώχειας*, Αθήνα, Οργανισμός Έρευνας και Ανάλυσης Διανέοσις.

Μπαλούρδος, Δ. (1991) Μορφολογία της φτώχειας και κοινωνικός αποκλεισμός: θεωρητικές και μεθοδολογικές περιπλοκές, *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, Τομ. 83, σσ. 100-143.

Παπαθεοδώρου, Χ. και Μισσός, Β. (2013) *Ανισότητα, φτώχεια και οικονομική κρίση στην Ελλάδα και την ΕΕ*, Επιστημονική Έκθεση 9, Ερευνητική Μονάδα Κοινωνικής Πολιτικής, Φτώχειας και Ανισοτήτων, Παρατηρητήριο Οικονομικών και Πολιτικών Εξελίξεων, Αθήνα, ΙΝΕ-ΓΣΕΕ.

Ξενόγλωσση βιβλιογραφία

Bradshaw, J. R. and Movshuk, O (2019), Measures of extreme poverty applied in the European Union. in H. Gaisbauer, G. Schweiger and C. Sedmark (eds), *Absolute Poverty In Europe: Interdisciplinary perspectives on a hidden phenomenon.* The Policy Press, Bristol, pp. 39-72.

Forster, M. and Levy, H. (2013), The OECD approach to measure and monitor income poverty across countries, *Seminar 'The way forward in poverty measurement'*, Conference of European Statisticians, Economic Commission for Europe, United Nations.

Goedemé, T., Penne, T., Hufkens, T., Karakitsios, A., Bernát, A., Simonovits, B., Carillo Alvarez, E., Kanavitsa, E., Cussó Parcerisas, I., Riera Romaní, J., Mäkinen, L., Matsaganis, M., Arlotti, M., Kopasz, M., Szivós, P., Ritakallio,

V.M., Kazepov, Y., Van den Bosch, K. and Storms, B. (2017) *What does it mean to live on the poverty threshold? Lessons from reference budgets*, Working paper No. 17/07, April 2017, University of Antwerp.

Marx, I. and Van Den Bosch, K. (2007), On poverty measurement in an enlarged EU context: Conventional and alternative approaches, *CEIES proceedings 34*, Luxembourg, Eurostat.

Runciman, W. G (1966) *Relative deprivation and social justice: a study of attitudes to social inequality in twentieth-century England*, Berkeley, University of California Press.

Sen, A. (1983) Poor, relatively speaking, *Oxford Economic Papers* 35, pp. 153-169.

Townsend, P. (1979) The development of research on poverty, in Department of Health and Social Security, *Social Security Research: The Definition and Measurement of Poverty*, London, HMSO.

UNDP (2019) *Inequalities in Human Development in the 21st Century – Briefing note for countries on the 2019 Human Development Report: Greece*, Human Development Report 2019, New York, UNDP.

Η ΕΓΚΛΗΜΑΤΙΚΟΤΗΤΑ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΕΩΝ - ΠΑΡΑΒΙΑΣΕΙΣ ΤΟΥ ΕΡΓΑΣΙΑΚΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ ΣΤΟΝ ΤΡΙΤΟΓΕΝΗ ΤΟΜΕΑ ΤΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΣ

Ιωάννα Χαραλάμπους

Δρ Κοινωνιολογίας και Εγκληματολογίας, Μέλος Σ.Ε.Π., Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο

Περίληψη

Στη σύγχρονη Ελλάδα, υπό το καθεστώς κρίσης των ελληνικών επιχειρήσεων, είναι σημαντικό να διερευνηθούν οι τάσεις εγκληματικότητας και παραβατικότητάς τους, εφόσον οι επιπτώσεις αγγίζουν τις περισσότερες πτυχές ζωής και εργασίας στη χώρα. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, η παρούσα ερευνητική προσπάθεια επικεντρώνεται στην εγκληματικότητα και παραβατικότητα των επιχειρήσεων εναντίον των εργαζομένων μέσα σε αυτές. Μιλάμε λοιπόν για παραβάσεις του εργασιακού δικαίου. Η έρευνα επικεντρώνεται σε επιχειρήσεις του τριτογενούς τομέα της οικονομίας, και συγκεκριμένα σε εμπορικές και χρηματοοικονομικές επιχειρήσεις. Η επιχειρηματικότητα, η επιχειρηματική πρακτική, το εργασιακό δίκαιο, το σύστημα ελέγχου και η παρούσα οικονομική κρίση διερευνώνται ώστε να εξηγηθεί το φαινόμενο αυτό σε εθνικό επίπεδο. Σημαντικές μεταβλητές αποτελούν οι εργασιακές σχέσεις και η δυναμική τους αλλά και οι ανισότητες μέσα στο παραγωγικό σύστημα του καπιταλισμού, του κράτους, των επιχειρήσεων και της τοπικής κοινωνίας. Η υποχρεωτική υπερωρία χωρίς αμοιβή κι η παράνομη εργασία είναι οι δυο μεγαλύτερες παραβάσεις, οι οποίες δημιουργούν ένα εργασιακό περιβάλλον ανισοτήτων. Ο ρόλος του κράτους είναι εξέχουσας σημαντικότητας και λειτουργεί ως κλειδί ανάμεσα στα διαφορετικά επίπεδα ανάλυσης της παρούσας ερευνητικής προσπάθειας. Οι λειτουργίες του κράτους είναι σημαντικές ως προς τη δημιουργία νομοθετικού πλαισίου, συστημάτων ελέγχου αλλά και των εντυπώσεων ως προς την βλάβη και τις επιπτώσεις της εγκληματικότητας. Επιπλέον, το κράτος μπορεί να δράσει ως ενισχυτής της εγκληματικότητας μέσω της συμμετοχής του σε αυτή ή μέσω της αποχής από τον επίσημο έλεγχο των συμπεριφορών. Τα συμπεράσματα της παρούσας έρευνας θα ενισχύσουν το ενδιαφέρον ως προς την διερεύνηση της εγκληματικότητας των επιχειρήσεων και την σύγχρονη εγκληματολογική έρευνα στην Ελλάδα.

Λέξεις κλειδιά: Εγκλήματα Λευκού Περιλαιμίου, Εταιρικό Έγκλημα, Εργασιακό Δίκαιο.

BUSINESS CRIME IN GREECE – EMPLOYMENT OFFENCES IN THIRD SECTOR COMPANIES

Ioanna Charalampousα

Adjunct Lecturer, The Hellenic Open University

Abstract

In current times, with business as the focal point of society in which economic strain is prevalent, it is important to be able to investigate the dysfunction and deviance that can arise as a result, since their effects will be felt in all aspects of modern social life. Upon this assumption, the current research investigates the influence of business crime, with a specific focus on the offences committed by businesses against their workforce over employment legislation. This research is delimited to companies of the third sector of the economy,

commerce and financial services in particular. Entrepreneurship, business practice, employment legislation, the regulatory system and economic strain and crisis are all examined in order to investigate the phenomenon in Greece. The fieldwork follows a mixed methodology approach. It consists of secondary statistical analysis of reports from the relevant regulatory offices and qualitative interviews with four target groups: employees who are victims of business crime at the work place, inspectors, trade union members and business managers and owners. The analysis follows a macro-meso-micro focus of analysis in order to provide a spherical illustration of all factors influencing deviance. Power imbalances within the capitalist system of production influencing social structures and imbalances in relevant relations of agency agents and the state, community and society are significant analytical elements of business deviance. Unpaid enforced overtime and illegal employment constitute the two prevailing offences and create a work environment of insecurity and informality. Structural factors like state-promoted entrepreneurship, changes in legislation, decreased collectivity and economic strain play an important role as do low reporting and conviction rates. The role of the state is a key element linking the levels of analysis and its further functions are instrumental in shaping legislation, systems of control, and perceptions of harm and impact of crime. Additionally, the state can act as a facilitator to deviance by participation in criminality for profit. The conclusions of this study can enhance an interest in business crime, modern criminological research in Greece and can additionally inform policy and practice.

Key words: White Collar Crimes, Business Crime, Employment Law.

Εισαγωγή

Το παρόν κείμενο διερευνά την παραβατικότητα και εγκληματικότητα των ελληνικών επιχειρήσεων στην σύγχρονη ελληνική οικονομία και κοινωνία. Επικεντρώνεται σε επιχειρήσεις του τριτογενούς τομέα των υπηρεσιών, και συγκεκριμένα σε εμπορικές και χρηματοοικονομικές επιχειρήσεις λόγω της σημασίας του τριτογενούς τομέα για την ελληνική οικονομία τα τελευταία σαράντα χρόνια (Σπυρόπουλος 1998).

Μεθοδολογικά το παρόν ερευνητικό έργο εντάσσεται στην μαρξιστική παράδοση και ειδικότερα στην κριτική εγκληματολογία. Η Κριτική Εγκληματολογία υποστηρίζει ότι το έγκλημα επηρεάζει περισσότερο τους ανθρώπους της εργατικής τάξης (Lea and Young 1984, Passas 2000). Η παρούσα έρευνα εστιάζει στη θυματοποίηση εργαζομένων (ειδικότερα ατόμων προερχόμενων από την εργατική τάξη), αναφορικά με την εγκληματικότητα λευκού περιλαιμίου και συγκεκριμένα με παραβιάσεις του εργασιακού κώδικα. Και αυτού του τύπου η θυματοποίηση είναι πιο διαδεδομένη σε σχέση με εκείνη που αφορά το κοινό έγκλημα, όπως είναι για παράδειγμα το βίαιο έγκλημα.

Στη σύγχρονη Ελλάδα, υπό το καθεστώς κρίσης των ελληνικών επιχειρήσεων, είναι σημαντικό να διερευνηθούν οι τάσεις εγκληματικότητας και παραβατικότητάς τους, εφόσον οι επιπτώσεις αγγίζουν τις περισσότερες πτυχές ζωής και εργασίας στη χώρα. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, η παρούσα ερευνητική προσπάθεια επικεντρώνεται στην εγκληματικότητα και παραβατικότητα των επιχειρήσεων εναντίον των εργαζομένων μέσα σε αυτές, δηλαδή σε παραβάσεις του εργατικού δικαίου. Σημαντικές μεταβλητές αποτελούν οι κοινωνικές σχέσεις και η δυναμική τους αλλά και οι κοινωνικές και οικονομικές ανισότητες που αφορούν στο παραγωγικό σύστημα του καπιταλισμού και στη λειτουργία του κράτους και των επιχειρήσεων. Η υποχρεωτική υπερωρία χωρίς αμοιβή και η παράνομη εργασία είναι οι δυο μεγαλύτερες παραβάσεις, οι οποίες δημιουργούν ένα εργασιακό περιβάλλον

ανισοτήτων και ανεπισημότητας. Δομικοί παράγοντες, όπως η σχέση της επιχειρηματικότητας με το κράτος, οι αλλαγές στη νομοθεσία, η μειωμένη συσπείρωση των εργαζομένων, τα χαμηλά ποσοστά συνδικαλιστικής πυκνότητας και η οικονομική κρίση παίζουν σημαντικό ρόλο, σε συνδυασμό με τα χαμηλά ποσοστά καταγγελίας και καταδίκης τέτοιων φαινομένων.

Το βασικό ερώτημα είναι, λοιπόν: Πώς μπορούμε να αναλύσουμε το φαινόμενο της εγκληματικότητας των ελληνικών επιχειρήσεων με βάση την Κριτική Εγκληματολογία, και ειδικότερα με βάση τις εργασιακές σχέσεις και την ανισότητα ;

Θεωρητική Συζήτηση

Το παρόν θέμα εντάσσεται στην γενικότερη έννοια των εγκλημάτων λευκού περιλαιμίου. Η έννοια αυτή εμπερικλείει το έγκλημα των επιχειρήσεων, του κράτους και των επαγγελματιών (Ruggiero 1996, Ruggiero 2000). Η θεωρία των διαφορικών συναναστροφών του Edwin Sutheland αποτέλεσε την πρώτη προσπάθεια ανάλυσης του φαινομένου. Η εγκληματική συμπεριφορά μαθαίνεται και οι τεχνικές μεταδίδονται μαζί με τις εκλογικεύσεις και το κίνητρο, στη βάση του ότι το έγκλημα είναι μια έκφραση της κοινωνικής οργάνωσης παρά αποδιοργάνωσης. Ο Sutherland, θεωρεί αυτού του είδους την εγκληματικότητα ως διαφορετική από το κοινό έγκλημα που βασίζεται στην ταυτότητα του εγκληματία. Στα εγκλήματα λευκού περιλαιμίου, ο εγκληματίας είναι κάποιος με σεβαστή θέση και ανώτερο κοινωνικό στάτους στην κοινωνία, που θα εγκληματήσει κυρίως στο πλαίσιο του επαγγέλματός του (Sutherland 1983). Το έργο του Sutherland είχε μεγάλη επιρροή στην εγκληματολογία. Ο ίδιος κατάφερε να δείξει ότι η εικόνα για τα κοινά εγκλήματα δεν ήτανε σωστή και το έγκλημα είναι διαχυμένο μέσα στην κοινωνία. Επίσης κατέδειξε ότι η εξήγηση του εγκλήματος μέσα από την κοινωνική παθολογία της εργατικής τάξης δεν ήταν αρκετή. Η επιστήμη της εγκληματολογίας έπρεπε να διευρύνει τον ορίζοντα της σε ένα εύρος συμπεριφορών και πολιτικών που ορίζουν μια συμπεριφορά ως εγκληματική ή όχι (Pearce and Tombs 1998). Ο ρόλος της επιρροής των ισχυρών, των οικονομικών και των πολιτικών συμφερόντων και επιλογών σχετικά με τη διαδικασία εγκληματοποίησης αναφέρονται ως άμεσα σχετιζόμενες με αυτού του είδους την εγκληματικότητα αλλά και με την εγκληματολογία.

Οι νέες αυτές μορφές εγκληματικότητας δεν μπορούν να ορισθούν με βάση τον ποινικό κώδικα διότι ο νόμος μπορεί να μην τις περιορίζει τυπικά. Ο ρόλος των πολιτικών επιλογών και της οικονομικής ισχύος παίζουν σημαντικό ρόλο στον σχηματισμό των νομικών κανόνων. Παρόλα αυτά, ο Sutheland χαρακτηρίζει τις συμπεριφορές αυτές ως εγκληματικές σύμφωνα με τον κοινωνικό τους αντίκτυπο. Ο Tappan (1947) παρατήρησε ότι εγκλήματα είναι οι συμπεριφορές που ορίζονται έτσι από το νόμο. Θεωρεί ότι ο Sutherland, λανθασμένα χαρακτηρίζει ανθρώπους ως εγκληματίες όταν δεν έχουν τυπικά παραβεί το νόμο. επίσης, δεν θα έπρεπε να είχε διευρύνει την έννοια του εγκλήματος σε συμπεριφορές που ο νόμος δεν ορίζει ως παραβατικές. Το έγκλημα πάντα ορίζεται από το νόμο και τιμωρείται με ποινή. Αυτός είναι ο ορισμός του εγκλήματος που θα πρέπει να καθορίσει τα όρια της επιστήμης της εγκληματολογίας. Αυτός όμως ο ορισμός αφήνει απ' έξω κοινωνικά επιζήμιες συμπεριφορές που επιφέρουν σημαντική κοινωνική βλάβη, φαινόμενο που ο εγκληματολόγος δεν πρέπει να προσπερνά, προκειμένου να ενημερώνεται και ο ποινικός κώδικας.

Σε συνέχεια του έργου του Sutherland και άλλοι εγκληματολόγοι ασχολήθηκαν με την έρευνα των εγκλημάτων του λευκού περιλαιμίου, όπως : ο Clinard (1952) που μελέτησε την εγκληματικότητα σχετικά με τις τιμές των προϊόντων, ο Geis (1962,1967,1968) που διερεύνησε τις πρακτικές που παραβιάζουν τους κανόνες ανταγωνισμού (anti-trust) και πιο πρόσφατα ο Koller (2014) που ασχολήθηκε με τις ευκαιρίες για τη διάπραξη τέτοιων εγκλημάτων, οι Berghoff και Spiekermann (2018) που υποστήριξαν πως η εγκληματικότητα αυτή είναι αποτέλεσμα της κουλτούρας των επιχειρήσεων, ο Braithwaite (2005) που ασχολήθηκε με ποινές και τρόπους ελέγχου του είδους αυτού της εγκληματικότητας και οι Tombs και Whyte (2010) που ασχολήθηκαν με τις παραβιάσεις του εργασιακού κώδικα και υποστήριξαν πως οι αυστηρότερες ποινές είναι οι πιο αποτελεσματικές για να μειωθεί η εγκληματικότητα αυτή.

Η σχετική βιβλιογραφία και αρθρογραφία στην Ελλάδα είναι περιορισμένη. Οι πρώτοι που εξέτασαν τα φαινόμενα του οικονομικού εγκλήματος και της εγκληματικότητας και παραβατικότητας των ελληνικών επιχειρήσεων ήταν οι Χρήστος Δημόπουλος (1988) και Νέστωρ Κουράκης (1974). Ο δεύτερος έχει αναλύσει το φαινόμενο σε μεγαλύτερο βάθος με το έργο του για την διεύρυνση των σχετικών εγκλημάτων κατά την τελευταία τριακονταετία (Κουράκης 2000, 2001). Οι παραβάσεις των επιχειρήσεων κατά του προσωπικού τους, ειδικά στον τομέα της βιομηχανίας έχουν μελετηθεί από την Τενεκίδου (1999), ενώ ο Καπαρδής (2001) διευκρινίζει την αρνητικότητα των ελληνικών επιχειρήσεων απέναντι στον ελληνικό εργασιακό κώδικα.

Στην ελληνική εγκληματολογία τα εγκλήματα λευκού περιλαιμίου έχουν σχετικά πρόσφατα απασχολήσει την εγκληματολογική έρευνα. Το πιο δημοφιλές θέμα είναι η διαφθορά, με σχετικές έρευνες να έχουν πραγματοποιηθεί από τους Σταθέα (2000), Κουτσούκη (2000) και Μπιτζιλέκη (2001), ενώ αργότερα οι γνωστές υποθέσεις του Βατοπεδίου και της Siemens διερευνήθηκαν από τους Ξενάκη και Χελιώτη (2013) και Γεωργούλα (2017). Οι Λάζος (2000), Νούσκαλης (2003), Ζαραφωνίτου (1996) και Παυλόπουλος (1987) έχουν μελετήσει το οικονομικό έγκλημα, το περιβαλλοντικό έγκλημα και το ξέπλυμα χρήματος. Πιο πρόσφατα, οι Βιδάλη, Κουλούρης και Παπαχαραλάμπους (2019) έχουν μελετήσει τα εγκλήματα λευκού περιλαιμίου και ειδικότερα τη διαφθορά, το οικονομικό και οργανωμένο έγκλημα. Στο έργο τους έχουν προσεγγίσει και την πιο πρόσφατη εκδοχή των εγκλημάτων αυτών που είναι το κρατικό εταιρικό έγκλημα, δηλαδή την συνεργασία κράτους και ιδιωτικών επιχειρήσεων σε περιπτώσεις εγκληματικότητας λευκού περιλαιμίου.

Την εγκληματικότητα των επιχειρήσεων και το κρατικό εταιρικό έγκλημα1, ειδικότερα, εξετάζει η μελέτη της Γλυμή, το 2011. Εκεί παρουσιάζεται το κρατικό εταιρικό έγκλημα της ΔΕΗ σε Μεγαλόπολη και Πτολεμαΐδα. Συγκεκριμένα, μελετάται η επίδραση του λιγνίτη στο τοπικό περιβάλλον και τους τοπικούς πληθυσμούς. Η μελέτη υπογραμμίζει την έλλειψη ποινικών κυρώσεων στο βαθμό που υπήρξαν μόνο αστικές κυρώσεις. Τέλος, σε σχέση με την εγκληματικότητα των επιχειρήσεων με παραβάσεις που αφορούν στον εργατικό κώδικα υπάρχει η μελέτη της Καλλιάρα (2014), η οποία υπογραμμίζει τόσο την άγνοια των εργαζομένων για τα περισσότερα σημεία του εργατικού κώδικα όσο και την απορρύθμιση των εργασιακών σχέσεων και νόμων κατά τη διάρκεια της κρίσης.

Το εύρος και η «κανονικοποίηση» των παραβιάσεων του εργασιακού δικαίου στο ελληνικό εργασιακό περιβάλλον.

Πριν προχωρήσουμε στα ευρήματα της παρούσας έρευνας σκόπιμο θα ήταν να παρουσιαστεί το κοινωνικό υπόβαθρο μέσα στο οποίο εμφανίζεται η εγκληματικότητα αυτή. Η Ελλάδα είναι μία καπιταλιστική οικονομία η οποία όμως εμφανίζει ασταθή ανάπτυξη. Η οικονομική πολιτική που ακολουθήθηκε τα τελευταία τριάντα με σαράντα χρόνια οδήγησε τη χώρα σε πλουτισμό των ολίγων και χαλάρωση του ελέγχου και της φορολογίας των επιχειρήσεων. Η χώρα, και με την συνδρομή του εξωτερικού δανεισμού, οδηγήθηκε σταδιακά σε μεγάλη δημοσιονομική κρίση στα έτη 2009 και 2010 (Βιδάλη και Κουλούρης 2012, ΙΝΕ-ΓΣΕΕ 2011).

Η οικονομική κρίση επηρέασε βαθιά την ελληνική οικονομία και παράλληλα είχε επίδραση και στην παραβατικότητα και εγκληματικότητα των ελληνικών επιχειρήσεων. Τα μέτρα που λήφθηκαν για τον περιορισμό του χρέους και την αναζωογόνηση της οικονομίας επηρέασαν τις εργασιακές σχέσεις προς όφελος του κεφαλαίου και υποδαύλισαν την εγκληματικότητα κατά του Έλληνα εργαζόμενου. Η ανεργία ανέβηκε πάνω από το 30 % και κατοχυρώθηκε η ελαστικοποίηση της εργασίας. Πολλοί άνθρωποι έχασαν την δουλειά τους και φτωχοποιήθηκαν τα κατώτερα εργασιακά στρώματα. Πολλά νοικοκυριά επιβίωναν με την σύνταξη των ηλικιωμένων και υπήρξε αρκετή μετανάστευση προς το εξωτερικό, ιδίως των εξειδικευμένων εργατών και επιστημόνων. Η φτώχεια και η ανεργία χτύπησαν περισσότερο τους νέους και τις γυναίκες αλλά υπήρξε και η περικοπή των συντάξεων των ατόμων της τρίτης ηλικίας για την εξυπηρέτηση του χρέους (ΙΝΕ-ΓΣΕΕ 2019).

Από την ανάλυση των δεδομένων προκύπτει η ύπαρξη ενός βαθιά εγκληματικού και παραβατικού εργασιακού περιβάλλοντος, όπου οι επιχειρήσεις παραβατούν όπου τους δίνεται η ευκαιρία. Η συνηθέστερη παράβαση του εργατικού κώδικα αφορά την αδήλωτη/παράνομη εργασία. Δεύτερη έρχεται η απλήρωτη υπερωρία. Άλλες συχνές παραβάσεις είναι η ανασφάλιστη εργασία/εισφοροδιαφυγή2, η μη χορήγηση ορθών αδειών και οι παραβάσεις του κώδικα για την υγιεινή και την ασφάλεια στην εργασία.

Σε μια προσπάθεια να αναλυθεί το φαινόμενο με βάση δομικά στοιχεία της οικονομίας και της κοινωνίας, παρατηρήθηκε ότι οι ιδεολογικές ανάγκες του ελληνικού κεφαλαίου – για την στήριξη και εκλογίκευση της παραβατικότητας των επιχειρήσεων - συναντούν την πολιτική του σύγχρονου κράτους το οποίο δείχνει ανεκτικότητα απέναντι στους παραβάτες. Αυτό διαφαίνεται και με την πρόσφατη νομιμοποίηση συμπεριφορών, ενίοτε παρανόμων. Η ανισορροπία ισχύος εργαζόμενου και εργοδότη έχει ως αποτέλεσμα αυτές οι μορφές εγκληματικότητας και παραβατικότητας να μην στιγματίζονται, σε σύγκριση με την «κοινή» εγκληματικότητα. Ο επιχειρηματίας παραβάτης δεν θεωρείται «κακός άνθρωπος» και δεν στιγματίζεται – απομονώνεται από την κοινωνία. Τέλος, το χρηματικό πρόστιμο - και όχι η φυλάκιση- είναι και η πιο συχνή μορφή ποινής για όσους εργοδότες καταδικαστούν. Η διαφορά μεταξύ των δύο μορφών εγκληματικότητας (κοινής και λευκού περιλαιμίου) είναι φανερή και δείχνει την ισχύ του κεφαλαίου στην ελληνική οικονομία, στο βαθμό που η ισχύς αυτή μπορεί να επηρεάζει την αντίδραση των θυμάτων, του κράτους και των ελεγκτικών μηχανισμών αλλά και την εικόνα που έχει η κοινωνία για τους παραβάτες.

Το σύστημα δίωξης ελέγχει μόνο αποσπασματικά το φαινόμενο και δεν προσδίδει ουσιαστική λύση κατά των παραβάσεων. Οι ελλείψεις στην οργάνωση και επάνδρωση των αρχών δυσκολεύει ακόμη περισσότερο την κατάσταση. Από την άλλη πλευρά, τα συνδικάτα και τα σωματεία εργαζομένων έχουν αποδυναμωθεί, παρατηρείται επικράτηση εξατομικευμένων πρακτικών στην εργασία και ελαστικοποίηση εργασιακών συμβάσεων και συνθηκών. Οι παραπάνω συνθήκες δυσκολεύουν την αντιμετώπιση της εγκληματικότητας αυτής, η οποία κατ' αυτόν τον τρόπο εντείνεται και η κοινωνική βλάβη που αυτή επιφέρει στην ελληνική κοινωνία διευρύνεται.

Οι λειτουργίες του κράτους είναι σημαντικές τόσο ως προς τη δημιουργία νομοθετικού πλαισίου, και μηχανισμών ελέγχου, όσο και ως προς την εικόνα που θα διαμορφώσει η κοινωνία ως προς τη βλάβη και τις επιπτώσεις της εγκληματικότητας. Επιπλέον, το κράτος μπορεί να λειτουργήσει ως ενισχυντής της εγκληματικότητας μέσω της συμμετοχής του σε αυτήν ή απέχοντας από τον επίσημο έλεγχο των παραβατικών συμπεριφορών.

Η στατιστική ανάλυση που ακολουθεί βασίζεται στα στοιχεία των αρμόδιων δημόσιων υπηρεσιών δίωξης του επιχειρησιακού εγκλήματος από το 1999 3.

Ειδικότερα, η ανάλυση μας αντλεί από τις στατιστικές του Σώματος Επιθεώρησης Εργασίας (ΣΕΠΕ). Το ΣΕΠΕ δημοσιεύει κάθε χρόνο την Ετήσια Έκθεση Πεπραγμένων όπου και αναφέρονται τα ετήσια στατιστικά δεδομένα των ελέγχων του φορέα σε ελληνικές επιχειρήσεις σχετικά με την εφαρμογή και τις παραβιάσεις του εργατικού δικαίου. Τα στοιχεία αυτά εμπεριέχουν τρία μεθοδολογικά προβλήματα και περιορισμούς. Πρώτον, πολλές ποιοτικές επιθεωρήσεις, οι οποίες είναι μεγαλύτερες σε χρονική διάρκεια, μειώνουν τον αριθμό των ποσοτικών επιθεωρήσεων, εφόσον απασχολούν για μεγαλύτερο χρονικό διάστημα τους επιθεωρητές 4 . Δεύτερον, υπάρχει η πιθανότητα διπλών προσμετρήσεων λόγω της αλλαγής στα συστήματα πληροφορικής και μέτρησης. Τρίτον, η αύξηση των ποιοτικών επιθεωρήσεων στα ολυμπιακά έργα κατά την περίοδο 2003 – 2004 επηρεάζουν την αποτύπωση των επιθεωρήσεων αυτών στην στατιστική ανάλυση για τα συγκεκριμένα έτη εμφανίζοντας μεγάλη διαφορά με τα προηγούμενα και τα επόμενα έτη. Τέλος, ένα μειονέκτημα των στατιστικών στοιχείων του φορέα είναι ότι ξεκινούν μόλις από τα έτη 1999 και 2000, όποτε δεν μπορεί να γίνει στατιστική ανάλυση σε βάθος περισσότερων χρόνων ή μέτα- ανάλυση για την άντληση περισσότερων σημαντικών συμπερασμάτων ποσοτικής μορφής

Στο γράφημα που ακολουθεί (Γράφημα 1) μπορούμε να παρατηρήσουμε πως στις περισσότερες επιχειρήσεις που επιθεωρούνται δεν επιβάλλονται κυρώσεις. Οι περισσότερες δε βρίσκονται να είναι παραβατικές ή προχωρούν σε άμεση λύση των προβλημάτων τους χωρίς να χρειάζεται η υπόθεση να παραπεμφθεί. Η σταδιακή μείωση των επιθεωρήσεων μπορεί να οφείλεται είτε στην αλλαγή του συστήματος διεξαγωγής τους είτε στην μειωμένη δυνατότητα πραγματοποίησης ελέγχων/επιθεωρήσεων λόγω έλλειψης οικονομικών πόρων.

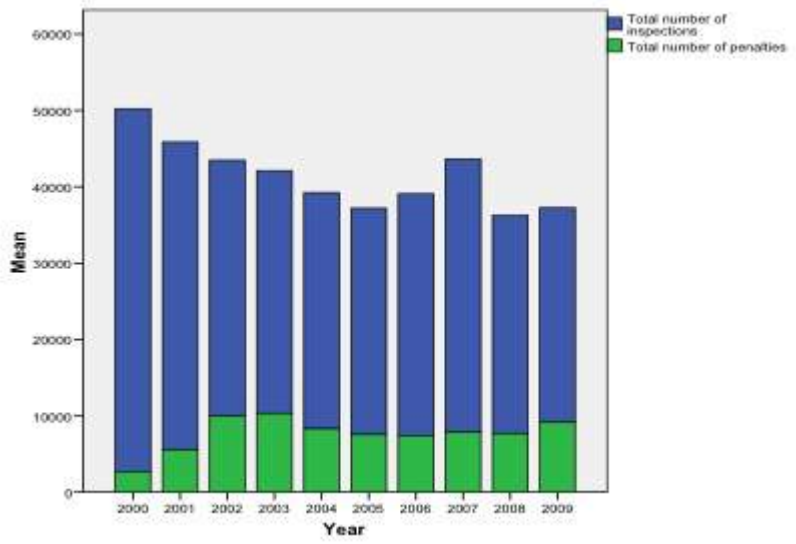

Γράφημα 1: Συσχετισμός του αριθμού επιθεωρήσεων με τον αριθμό ποινικών κυρώσεων. Πηγή : Charalampous 2012.

Στο γράφημα 2 μπορούμε να παρατηρήσουμε τον αριθμό των επιχειρήσεων οι οποίες διώκονται στα ποινικά δικαστήρια για εταιρικό έγκλημα. Ελάχιστες από τις επιχειρήσεις στις οποίες θα επιβληθεί κάποια μορφή ποινής θα παραπεμφθούν στα ποινικά δικαστήρια. Ο κύριος λόγος είναι πως θα δοθεί λύση σε τυχόν ζητήματα πολύ πριν φτάσει η υπόθεση στα δικαστήρια. Η συμπεριφορά αυτή απενοχοποιεί τις επιχειρήσεις και αποδυναμώνει το στίγμα της εγκληματικότητας για τα φαινόμενα αυτά,που σπανίως θεωρούνται ως εγκληματικά από την ελληνική κοινωνία. Το κυριότερο πόρισμα που απορρέει από τα δεδομένα αυτά είναι ότι τα ζητήματα που προκύπτουν σπάνια καταλήγουν σε ποινικές κυρώσεις και συνήθως λύνονται επί τόπου με την παρουσία των επιθεωρητών.

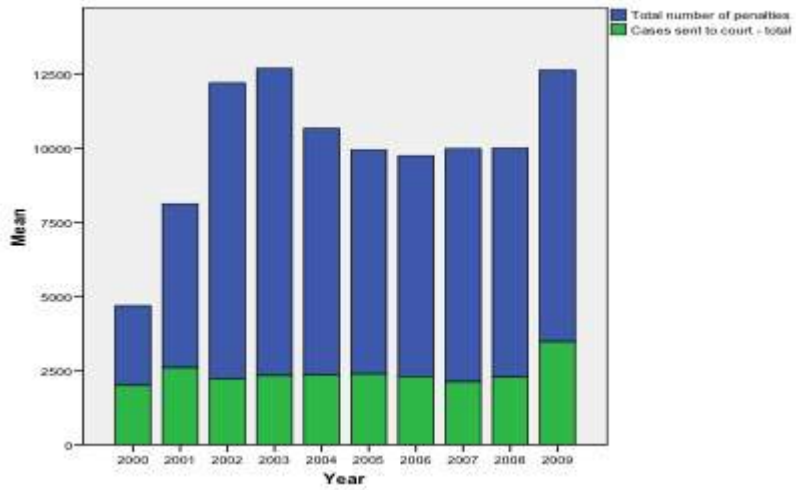

Γράφημα 2: Συσχετισμός του αριθμού των επιχειρήσεων που λαμβάνουν ορισμένη μορφή ποινής με τον αριθμό εκείνων που λαμβάνουν ποινή από τα ποινικά δικαστήρια. Πηγή : Charalampous 2012.

Εκτός από τα ποσοτικά – στατιστικά δεδομένα, η ερευνητική αυτή προσπάθεια χρησιμοποίησε και ποιοτικά δεδομένα αντλώντας από ημιδομημένες συνεντεύξεις με τέσσερις ομάδες στόχους: εργαζομένους που έχουν υποστεί θυματοποίηση και καταγγέλλουν ή δεν καταγγέλλουν, συνδικαλιστές, επιθεωρητές εργασίας και τέλος

διευθυντικά μέλη επιχειρήσεων (Charalampous, 2012). Παρακάτω παραθέτω ένα πολύ χαρακτηριστικό απόσπασμα:

> «…Δεν έχουμε πολλές μεγάλες μονάδες και πολυεθνικές στην Ελλάδα. Πρέπει να αναφέρω ότι αυτές οι μονάδες και οι μεγάλες εταιρίες έχουν διαφορετική κουλτούρα στη λειτουργία τους και στον τρόπο με τον οποίο διαχειρίζονται το προσωπικό τους. Τα πράγματα είναι διαφορετικά εκεί. Όχι, βέβαια, ότι σε αυτές δεν υπάρχουν παραβάσεις, φυσικά υπάρχουν. Αλλά το φαινόμενο είναι πολύ μεγαλύτερο στις μικρότερες εταιρίες. Και υπάρχουν πολλοί λόγοι γι' αυτό….Επίσης, δεν υπάρχουν πολλά συνδικάτα και οργανώσεις στις μικρές μονάδες. Όπου υπάρχει ισχυρό συνδικάτο, υπάρχει και λιγότερη εγκληματικότητα…» [Συνδικαλιστής]

Μέσα από τα ποιοτικά δεδομένα και κυρίως τις συνεντεύξεις με εργαζόμενους που έχουν περάσει από αυτή τη διαδικασία, φάνηκε καθαρά το στίγμα που ακολουθεί τον εργαζόμενο μετά από καταγγελία, στο βαθμό που οι εργοδότες επικοινωνούν μεταξύ τους και πολλές φορές ο εργαζόμενος, ακόμα και αν δικαιωθεί με τη συμβολή επιθεωρητών ή του σωματείου του, σε λίγο καιρό θα χάσει τη θέση εργασίας του και δύσκολα θα μπορέσει να βρει άλλη, μιας και τον ακολουθεί το στίγμα.

Τα βασικά συμπεράσματα από τα ποσοτικά και ποιοτικά ερευνητικά δεδομένα και πάντοτε σε σχέση με τον έλεγχο της εγκληματικότητας και την ανάλυση των υποθέσεων που φτάνουν στα ποινικά δικαστήρια, καταδεικνύουν ότι οι επιχειρηματίες «πέφτουν στα μαλακά», τα χρηματικά πρόστιμα που τους επιβάλλονται είναι σχετικά χαμηλά και συνήθως τα πληρώνουν με δόσεις. Πολύ σπάνια θα υπάρξει ποινή φυλάκισης για τα εγκλήματα του εργασιακού κώδικα. Τέλος, πιο πρόσφατα και κατά τη διάρκεια της κρίσης της Ελληνικής οικονομίας, έχουν υιοθετηθεί νέα μέτρα που αφορούν στην πάταξη της παραοικονομίας και της παράνομης εργασίας. Αυτό οδήγησε στην αυστηροποίηση των νόμων και την υποβολή προστίμων στο ύψος των 10. 550 ευρώ για εργοδότες που απασχολούν υπαλλήλους παράνομα. Το γεγονός αυτό, ενώ βοηθά στην βελτίωση της καταστολής των παραβιάσεων του εργασιακού δικαίου, είναι, δυστυχώς, περισσότερο συνδεδεμένο με την βελτιστοποίηση των δημοσιονομικών χρεών της χώρας παρά με τον ουσιαστικό σεβασμό των δικαιωμάτων του ελληνικού εργατικού δυναμικού.

Συμπεράσματα

Στο πλαίσιο της σύγχρονης ελληνικής οικονομίας, η πρόσφατη οικονομική κρίση, η επιχειρηματική πρακτική, οι εκάστοτε συνθήκες μέσα στο σύγχρονο ελληνικό εργασιακό περιβάλλον που ορίζουν την εμπειρία της εργασιακής θυματοποίησης, η ανισότητα ισχύος εργοδοτών και εργαζομένων αλλά και ο ρόλος του κράτους ως προς τον έλεγχο του φαινομένου και την παραγωγή κοινωνικής συναίνεσης διαδραματίζουν το ρόλο τους στη διαμόρφωση της εγκληματικότητας. Επιπλέον, οι κοινωνικές σχέσεις, τυπικές και άτυπες, νόμιμες και παράνομες, που έχουν διαμορφωθεί μεταξύ των εμπλεκόμενων μερών, παίζουν ρόλο στη διαμόρφωση της εγκληματικότητας και στο αν αυτή θα φτάσει τελικά να δηλωθεί στις αρμόδιες αρχές. Όλοι οι παραπάνω παράγοντες ενισχύουν την εταιρική εγκληματικότητα, πολλές φορές με τη συνδρομή του συστήματος ελέγχου, το οποίο μπορεί να συμμετέχει και να διευκολύνει την παράνομη συμπεριφορά με τη μορφή του κρατικού εταιρικού εγκλήματος (Lasslett, 2010).

Σύμφωνα με την παραπάνω κατάσταση που χαρακτηρίζει το ελληνικό εργασιακό περιβάλλον, ένα γενικό, κεντρικό συμπέρασμα είναι το μεγάλο εύρος της εγκληματικότητας αυτής και η αποδοχή των εγκλημάτων αυτών ως κατεστημένο μέσα στον ελληνικό εργασιακό χώρο. Έτσι παρατηρείται το παράδοξο της διάρθρωσης και λειτουργίας του ελληνικού εργασιακού περιβάλλοντος υπό παράνομες συνθήκες – και η αποδοχή των συνθηκών αυτών ως αποδεκτών ή μη αποφευκτών από το μεγαλύτερο μέρος του εργατικού δυναμικού. Το γεγονός αυτό καταδεικνύει την ιδεολογική επιρροή του κεφαλαίου ως προς την αποδοχή της εγκληματικής συμπεριφοράς. Και η συχνότητα με την οποία, δυστυχώς, αυτή - και με την ύπαρξη του σκοτεινού αριθμού – εμφανίζεται μέσα στο σύγχρονο εργασιακό περιβάλλον οδηγεί στην αναγωγή της σε συνηθισμένη και καθημερινή πρακτική!

Οι σχέσεις μεταξύ κυρίαρχης ιδεολογίας και κυρίαρχης τάξης είναι πάντα κρυμμένες και η ιδεολογία εξυπηρετεί στο να διαστρεβλώνει και να κρύβει τις πραγματικές ταξικές σχέσεις (Lukacs 1971, Poulantzas 1976). Στο δομικό επίπεδο, οι δομές τείνουν στο να θολώνουν τα όρια της νόμιμης και παράνομης συμπεριφοράς μέσα στο εργασιακό περιβάλλον. Επιπλέον, η φύση του συστήματος κοινωνικού ελέγχου διαμορφώνει τον επίσημο κοινωνικό έλεγχο με βάση πολιτικές επιλογές, όπου η επιρροή του κεφαλαίου μπορεί να είναι ισχυρή.

Η παρούσα έρευνα επιχείρησε να συμπληρώσει την θεωρία και έρευνα που υπάρχει στη σύγχρονη ελληνική εγκληματολογία σε σχέση με τη μελέτη και ανάλυση της παραβατικότητας και εγκληματικότητας των ελληνικών επιχειρήσεων. Συνδύασε ποσοτικές και ποιοτικές μεθόδους για να παραγάγει γνώση και συμπεράσματα για ένα λιγότερο διερευνημένο τομέα της εγκληματολογίας, με στόχο να διαφωτίσει την ανάλυση του φαινομένου, την εξέχουσα σημασία του σε σχέση με την κοινή εγκληματικότητα αλλά και να δώσει ώθηση για τη διενέργεια περισσότερης έρευνας στον τομέα, ώστε να αναπτυχθεί μία πλήρης εγκληματολογική θεωρία και μεθοδολογία σχετικά με αυτό.

Σημειώσεις

1 Κρατικό Εταιρικό Έγκλημα είναι η εγκληματικότητα των επιχειρήσεων που προκύπτει από τη συνεργασία ή την αδιαφορία του Κράτους σε σχέση με την εγκληματικότητα αυτή (Green and Ward, 2000).

2 Την αδήλωτη και απλήρωτη κοινωνική ασφάλιση των εργαζομένων μπορούμε να την εντάξουμε στους όρους εισφοροδιαφυγή / εισφοροαποφυγή. Ως εισφοροδιαφυγή ορίζουμε την αδήλωτη εργασία όπου δεν πληρώνονται καθόλου οι εισφορές του εργοδότη προς το Κράτος για τους υπαλλήλους που δουλεύουν παράνομα. Η εισφοροαποφυγή μπορεί να απευθύνεται και σε εργαζομένους που δουλεύουν νόμιμα αλλά οι εργοδότες τους προσπαθούν να αποφύγουν την πληρωμή των σχετικών εισφορών πολύ συχνά χρησιμοποιώντας «παραθυράκια» του νόμου (Καραστερίου Ελένη, 2019).

3 Τα στατιστικά δεδομένα συχνά αντικατοπτρίζουν πολιτικές επιλογές. Κι εφόσον η πολιτική αντικατοπτρίζει την πάλη των τάξεων, τα στατιστικά είναι παραγωγό της πάλης αυτής. Το τι θα μετρηθεί στατιστικά προεπιλέγεται από τους επιστήμονες ή δημοσίους υπαλλήλους σύμφωνα με τις αντιλήψεις τους που είναι πολιτικά προδιατεθειμένες (Lea and Young 1993). Το γεγονός αυτό χαρακτηρίζει και την περίπτωση της Ελλάδας.

4 Η διαφορά ποιοτικών και ποσοτικών επιθεωρήσεων έχει να κάνει με τον τρόπο που οι επιθεωρήσεις αυτές είναι μετρήσιμες. Για περισσότερες λεπτομέρειες και παραδείγματα, βλ. Εκθέσεις Πεπραγμένων ΣΕΠΕ (https://www.sepenet.gr/liferayportal/15)

Αναφορές

Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία

Βιδάλη Σ. και Κουλούρης Ν. (2012), *Παρεκκλίνουσα Συμπεριφορά και Ποινικό Φαινόμενο*, Αθήνα, Νομική Βιβλιοθήκη.

Βιδάλη Σ. Κουλούρης Ν. και Παπαχαραλάμπους Χ. (2019), *Εγκλήματα των Ισχυρών: Οικονομικό, οργανωμένο έγκλημα και διαφθορά*, Αθήνα, Πάτρα, Εκδόσεις Ε.Α.Π.

Γεωργούλας Ε. (2017)), Κρατικό-Εταιρικό Έγκλημα στην Ελλάδα στην εποχή των μνημονίων, στο Θεοδωράκης Ν. και άλλοι (επιμ) *Η Ευρώπη σε κρίση: Ποινική Δικαιοσύνη και ο δρόμος μπροστά*, Τόμος προς τιμήν του Καθηγητού Νέστορα Κουράκη, Αθήνα, Κομοτηνή, Σάκκουλας, σσ. 527-548.

Γλυμή Μ. (2011), Κρατικό Εταιρικό Έγκλημα – Η περίπτωση της Δ.Ε.Η. στην ευρύτερη περιοχή της Πτολεμαΐδας και Μεγαλόπολης. Διδακτορική Διατριβή, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα.

Δημόπουλος Χ. (1988), *Η εγκληματολογική προβληματική των σύγχρονων οικονομικών εγκλημάτων*, Αθήνα, Κομοτηνή, Σάκκουλας.

Ζαραφωνίτου Χ. (1996), *Η προστασία του περιβάλλοντος υπό την εγκληματολογική προοπτική*, Αθήνα, Νομική Βιβλιοθήκη.

ΙΝΕ/ΓΣΕΕ/ΑΔΕΔΥ (2011), Η Ελληνική Οικονομία και η Απασχόληση – Ετήσια Έκθεση 2011, Αθήνα ,ΙΝΕ-ΓΣΕΕ.

ΙΝΕ/ΓΣΕΕ/ΑΔΕΔΥ (2019), Η Ελληνική Οικονομία και η Απασχόληση – Ετήσια Έκθεση 2019, Αθήνα ,ΙΝΕ-ΓΣΕΕ.

Καλλιάρα Ε. (2014), Οι παραβάσεις των εργοδοτών εναντίον των εργαζομένων και οι εξελίξεις στο εργασιακό δίκαιο στην Ελλάδα. Διδακτορική Διατριβή, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα.

Καπαρδής Α. (2001), *Το οικονομικό έγκλημα στην Κύπρο – Πολυδιάστατη προσέγγιση*, Αθήνα, Κομοτηνή, Σάκκουλας.

Καραστερίου Ελένη (2019) Το φαινόμενο της εισφοροδιαφυγής και η αδήλωτη εργασία σε Ελλάδα και Ευρώπη: αιτίες, τρόποι αντιμετώπισης και ο ρόλος των ελεγκτικών μηχανισμών, Διπλωματική εργασία, Πανεπιστήμιο Μακεδονίας, Θεσσαλονίκη.

Κουράκης Ν. (1974), *Οικονομικά εγκλήματα*, Αθήνα, Κομοτηνή, Σάκκουλας.

Κουράκης Ν. (2000), Το οικονομικό έγκλημα στην σύγχρονη Ελλάδα, Ποινική Δικαιοσύνη, Νο 6, σσ. 644 – 654.

Κουράκης Ν. (2001), *Το οικονομικό έγκλημα στην Ελλάδα του σήμερα, σε Καπαρδής Α. Το οικονομικό έγκλημα στην Κύπρο – Πολυδιάστατη προσέγγιση*, Αθήνα, Κομοτηνή, Σάκκουλας.

Κουτσούκης Ν. (2000), Διαφθορά και Σκάνδαλα στο τέλος του αιώνα – μία σύντομη επισκόπηση, Ποινική Δικαιοσύνη, Νο 1, σσ. 61-63.

Λάζος Γ. (2000), Το Οικονομικό Έγκλημα στη σύγχρονη Ελλάδα, Ποινική Δικαιοσύνη, Νο 6, σσ. 655 – 663.

Μπιτζιλέκης Ν. Ε. (2001), *Εγκλήματα στο Δημόσιο Τομέα*, Αθήνα, Κομοτηνή, Σάκκουλας.

Νούσκαλης Γ. (2003), Απάτη μέσω Η/Υ – το παρελθόν και το μέλλον του άρθρου 386Α του ΠΚ, ειδικά μετά τις πρόσφατες εξελίξεις στο Συμβούλιο της Ευρώπης και την Ευρωπαϊκή Ένωση, Ποινική Δικαιοσύνη, Νο 2, σσ. 178 – 190.

Παυλόπουλος Π. (1987), Η σκιώδης οικονομία στην Ελλάδα – μία πρώτη ποσοτική προσέγγιση. Αθήνα, Ινστιτούτο Οικονομικής και Βιομηχανικής Έρευνας.

Σπυρόπουλος Γ. (1998), *Εργασιακές Σχέσεις*, Αθήνα, Κομοτηνή, Σάκκουλας.

Σταθέας Γ. (2000), Διαφθορά και Ποινική Καταστολή, Ποινική Δικαιοσύνη, Αθήνα, Νομική Βιβλιοθήκη, Νο 1, σσ 57-60.

Τενεκίδου Σ. (1999), Σχετικά με τις παραβάσεις στην υγιεινή και ασφάλεια στην εργασία στην Ελλάδα. Ποινική Δικαιοσύνη, Νο 1, σσ. 121 – 125.

Ξενόγλωσση βιβλιογραφία

Berghoff H. and Spiekermann U. (2018), Shady Business: On the history of white-collar crime, Business History, Vol. 60, No 3, pp. 289 – 304.

Braithwaite J. (2005), Neoliberalism or Regulatory Capitalism, RegNet Occasional, Paper No 5, Regulatory Institutions Network, ANU, Canberra.

Charalampous I. (2012) Business Crime in Greece – Employment Offences in third sector companies, PhD thesis, Middlesex University, London.

Clinard M. B. (1952), *The Black Market: A study of White-Collar Crime*. New York, Rinehart.

Geis G. (1962) Toward a delineation of white-collar offences, Sociological Inquiry, Vol 32, No 2, pp.160 - 171.

Geis G. (1967), White Collar Crime: The heavy electrical equipment anti-trust case of 1960, in Clinard M.B., Quinney R. (eds.) Criminal *Behavior Systems: A typology*, New York, Holt, Rinehart and Winston, pp. 139-150.

Geis G. (1968), *The white-collar criminal: The offender in Business and the Professions*, New York, Atherton Press.

Green P.J., Ward T. (2000) State Crime, Human Rights and the limits to Criminology.

Social Justice, 27(1): 101 – 115.

Koller C. et al (2014), When moral reasoning and ethics training fail: Reducing white collar crime through the control of opportunities for deviance, Notre Dame Journal of Law, Ethics and Public Policy, Vol. 28, No 2, pp. 549-578.

Lasslett K. (2010), Scientific Method and the Crimes of the Powerful, Critical Criminology, 18(3), pp. 211 – 228.

Lea J. and Young J. (1984), *What is to be done about law and order?*, Harmondsworth, Penguin.

Lea J. and Young J. (1993), *What is to be done about law and order*, 2nd., London, Pluto Press.

Lukacs G. (1971), *History and class consciousness – studies in Marxist dialectics*, London, The Merlin Press Ltd.

Passas N. (2000), Global Anomie, Dysnomie, and Economic Crime: Hidden consequences of neoliberalism and globalization in Russia and around the world, Social Justice, Vol. 2, No 2, pp. 16-42.

Pearce F. and Tombs S. (1998), *Toxic Capitalism: Corporate Crime and the Chemical Industry*, Aldershot, Dartmouth.

Poulantzas N. (1976), *Political power and social classes*, 3rd. London, NLB.

Ruggiero V. (1996), O*rganized and Corporate crime in Europe: Offers that can't be refused*, Aldershot, Dartmouth.

Ruggiero V. (2000), *Crime and Markets – Essays in Anti-Criminology*, Oxford, Oxford University Press.

Sutherland E. (1983), *White Collar Crime – The uncut version*, London, Yale University Press.

Tappan P. (1947), Who is the criminal?, American Sociological Review, Vol. 12, No1, pp. 96-102.

Tombs S. and Whyte D. (2010), A deadly consensus – worker safety and regulatory degradation under New Labour, British Journal of Criminology, Vol. 50, No1, pp. 46-65.

Xenakis S. and Cheliotis L. (2013), Crime and Economic Downturn – The Complexity of Crime and Crime politics in Greece since 2009, British Journal of Criminology, Vol. 53, No 5, pp. 719-745.

Η ΣΥΜΒΟΛΗ ΤΟΥ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΟΥ ΣΤΟΝ ΣΧΕΔΙΑΣΜΟ ΚΑΙ ΤΗΝ ΟΡΓΑΝΩΣΗ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΩΝ ΑΓΩΓΗΣ ΥΓΕΙΑΣ [1]

Ευστράτιος Χατζηχαραλάμπους

Κοινωνιολόγος, Αντιπρόεδρος Συλλόγου Ελλήνων Κοινωνιολόγων, MSc Ψυχικής Υγείας (ΕΚΠΑ), Κοι- νωνική Διοίκηση (ΕΣΔΔΑ), Προϊστάμενος τμήματος Ανάπτυξης Προγραμμάτων Αγωγής Υγείας και Πρόληψης, Δ/νση Πρωτοβάθμιας Φροντίδας Υγείας, Υπουργείο Υγείας.

Περίληψη

Η ανάπτυξη και η οργάνωση των προγραμμάτων και παρεμβάσεων Αγωγής Υγείας στον πληθυσμό, προϋποθέτει την εύρυθμη και αποτελεσματική συνεργασία της διεπιστημονικής ομάδας υγείας που σχεδιάζει τα προγράμματα, όπου η διακριτοί ρόλοι και ο προσδιορισμός των αρμοδιοτήτων, συμβάλλει στην αποτελεσματική και βιώσιμη επίτευξη του έργου.

Η συμβολή του Κοινωνιολόγου στην ομάδα υγείας, συνίσταται στον προσδιορισμό των επιμέρους στόχων, βάση της διερεύνησης των αναγκών του πληθυσμού, στην ανίχνευση και στην διαμόρφωση του σχετικού θεσμικού πλαισίου, στον εντοπισμό και στην οριοθέτηση των επιπέδων παρέμβασης, στον καθορισμό του πλαισίου που θέτουν οι στρατηγικές και οι πολιτικές υγείας, καθώς και στην δια- μόρφωση και διασφάλιση των σταδίων σχεδιασμού.

Επιπλέον, ο ρόλος του προσανατολίζεται στην αναζήτηση και αξιοποίηση των τοπικών δικτύων, στην εδραίωση συνεργασιών για την προαγωγή της εταιρικότητας, στην βελτιστοποίηση της οργάνωσης και υλοποίησης των παρεμβάσεων, στην ανίχνευση των πολιτιστικών ιδιαιτεροτήτων της κοινότητας και στην αξιοποίηση των δυναμικών της ομάδας υγείας, αλλά και του πληθυσμού στόχου, στην διενέργεια επιμέρους ερευνών και αξιολόγησης, καθώς και στην επίδραση των κοινωνικών φαινομένων και των κοινωνικών ρυθμιστών στην υγεία.

Λέξεις κλειδιά: Κοινωνιολόγος, Αγωγή Υγείας, Προγράμματα Υγείας, Κοινωνικοί Ρυθμιστές Υγείας, Κοινοτική Υγεία.

THE CONTRIBUTION OF SOCIOLOGISTS TO THE PLANNING AND ORGANIZATION OF HEALTH EDUCATION (LITERACY) PROGRAMS

Xatzicharalampous Eustratios

Sociologist, Vice President of Hellenic Sociological Association, MSc Mental Health (NKUA), Social Administration (NSPAS), Head of Department, Development Programs, Health Education and Preven- tion

Abstract

The development and organization of Health Education Programs and Interventions in the population, presupposes the orderly and effective cooperation of the interdisciplinary health team that designs the programs, where the distinct roles and the definition of the responsibilities, contribute to the effective and sustainable achievement of the project.

The sociologist's contribution to the health team consists in the definition of the specific objectives, based on the investigation of the needs of the population, in the detection and shaping of the relevant institutional framework, in the identification and delimitation of the levels of intervention, in the definition of the framework set by the strategies and health policies, as well as in shaping and ensuring the planning stages.

In addition, his role is oriented towards the search and utilization of local networks, the consolidation of collaborations to promote partnership, the optimization of the organization and implementation of interventions, the detection of cultural specificities of the community and the use of the potential of the health team, of the target population, the conduct of specific surveys and assessments, and the im- pact of social phenomena and social regulators on health.

Key words: Sociologist, Health Education/Literacy, Health Programs, Social Health Regulators, Com- munity Health.

Εισαγωγή

Ο σχεδιασμός, η ανάπτυξη, η οργάνωση, η υλοποίηση και η αξιολόγηση προγραμμάτων, παρεμβάσεων και δράσεων στο πεδίο της Αγωγής Υγείας/Εγγραμματοσύνη στην Υγεία, αποτελεί ένα δυναμικό και πολύ-παραγοντικό εγχείρημα που προϋποθέτει την διεπιστημονική προσέγγιση και την συνεργασία της ομάδας υγείας με συμμετοχή και κοινωνικών επιστημόνων. Ο προσδιορισμός των κοινωνικών ρυθμιστών της υγείας και των κοινωνικών, πολιτιστικών, οικονομικών και δημογραφικών χαρακτηριστικών της ομάδας πληθυσμού στόχου ή της περιοχής όπου αναπτύσσονται τα προγράμματα της Αγωγής Υγείας, αποτελούν βασικούς άξονες για την αποτελεσματική και βιώσιμη λειτουργία τους. Το πλαίσιο των πολιτικών υγείας, καθώς και των στρατηγικών στα πεδία της εκπαίδευσης, της απασχόλησης και της ποιότητας ζωής, διαμορφώνουν το περιβάλλον για την ανάπτυξη και εδραίωση αυτών των προγραμμάτων. Ο Κοινωνιολόγος με την θεωρητική εκπαίδευση της πολυδιάστατης επιστήμης του, αλλά και με την εξειδικευμένη κατάρτιση και εμπειρία, έχει την δυνατότητα να προσεγγίσει όλες τις πτυχές των κοινωνικών παραμέτρων στην ανάπτυξη των παρεμβάσεων της αγωγής υγείας, να συνυπολογίσει τις δυναμικές των πεδίων σε κάθε διάσταση και να εγγυηθεί στην αποτελεσματική και μακροχρόνια/βιώσιμη απόκριση αυτών στον πληθυσμό.

Θεωρητική συζήτηση

Η Αγωγή Υγείας/Εγγραμματοσύνη στην Υγεία, είναι η εκπαιδευτική διαδικασία που αποσκοπεί στην διαμόρφωση της συμπεριφοράς με στόχο την βελτίωση της υγείας του ατόμου αλλά και του περιβάλλοντος του. Είναι μία σύνθετη διαδικασία η οποία απαιτεί τη γνώση επιστημών υγείας, επιστημών επικοινωνίας και συμπεριφοράς και οργανωτικές ικανότητες.

Οι στόχοι της Αγωγής Υγείας είναι: α*) η ευαισθητοποίηση του πληθυσμού σε θέματα δημόσιας υγείας, β) η παροχή γνώσεων και δεξιοτήτων για την διαχείριση θεμάτων υγείας*, σε ατομικό, ομαδικό και συλλογικό επίπεδο, γ) *η ιεράρχηση αξιών*, που αποσκοπεί στην διαμόρφωση ή τροποποίηση των αξιών που σχετίζονται με την υγεία, δ) *η αλλαγή στάσεων και απόψεων*, που αποσκοπεί στην τροποποίηση (ή ενίσχυση) βασικών πεποιθήσεων σχετικών με την υγεία, ε) *η λήψη αποφάσεων*, που βοηθά τον πληθυσμό να λάβει αποφάσεις που θα συμβάλλουν στην επίλυση ή

τουλάχιστον βελτίωση του προβλήματος, στ) *η αλλαγή συμπεριφοράς*, που στοχεύει στην αλλαγή της συμπεριφοράς των ατόμων έτσι ώστε να έχουν την καλύτερη δυνατή υγεία, ζ) *η αλλαγή περιβάλλοντος*, που στοχεύει στη βελτίωση του φυσικού, του τεχνητού και του κοινωνικού περιβάλλοντος ώστε να μειωθούν (ή ακόμα και να εξαλειφθούν) οι περιβαλλοντικοί κίνδυνοι.

Οι στόχοι της Αγωγής Υγείας, συμπυκνώνονται, σε τρία ερωτήματα: 1. Τι θέλουμε να γνωρίζει το κοινό, 2. Τι θέλουμε να αισθανθεί, 3. Τι θέλουμε να πράξει.

Η συμβολή των κοινωνικών επιστημών στην διαμόρφωση του πλαισίου και του περιεχομένου, της φιλοσοφίας, των πολιτικών, των προγραμμάτων και των παρεμβάσεων στον τομέα της υγείας, συνίσταται στην κατανόηση του πλαισίου που θέτουν οι θεσμοί, στην διαμόρφωση και αναμόρφωση των κανόνων, του οργανωτικού – διοικητικού πλαισίου, στην προώθηση της έρευνας για την κοινωνική - οικονομική ανάπτυξη, στην προσέγγιση και ανάλυση των κοινωνικών φαινομένων που λειτουργούν ως κοινωνικοί ρυθμιστές της υγείας, καθώς και στην προσέγγιση των διαστάσεων του ψυχισμού και της συμπεριφοράς του ατόμου και της λειτουργίας του στην ομάδα – κοινωνικό σύνολο, με επέκταση στις διαδικασίες αγωγής και παιδείας.

Η Κοινωνιολογία ως πολυδιάστατη επιστήμη, συμβάλλει ειδικότερα στο εν λόγω πεδίο, μέσω της μελέτης της κοινωνικής οργάνωσης, της εξέλιξης, των μεταβολών, των κοινωνικών φαινομένων – προβλημάτων, της διαμόρφωσης των ανθρώπινων σχέσεων και των συμπεριφορών.

Το θεσμικό πλαίσιο που διέπει την Αγωγή Υγείας στην Ελλάδα σήμερα είναι: α) Νόμος 2071 (ΦΕΚ 123 τ.Α 16/7/1992), άρθρα 31- 38 (Επιτροπή Σχεδιασμού Αγωγής Υγείας), β) Υ.Α. αρ. ΔΥ10/425 (ΦΕΚ 471 τ.Β 23/6/1994) « Όροι και προϋποθέσεις εφαρμογής προγραμμάτων αγωγής της υγείας και επιβαλλόμενες διοικητικές κυρώσεις σε περίπτωση παράβασης τους», γ) Υ.Α. αρ. ΔΥ10/78 (ΦΕΚ 699 τ.Β 14/9/1994) « Οργάνωση και λειτουργία Επιτροπής Σχεδιασμού Αγωγής Υγείας» (Ε.Σ.Α.Υ.), δ) ΠΔ 121 (ΦΕΚ 148 τ.Α 9/10/2017) αρ. 15 παρ. 3γ. «Τμήμα Ανάπτυξης Προγραμμάτων Αγωγής Υγείας και Πρόληψης», ε) Νόμος 4486/2017 «Μεταρρύθμιση της Πρωτοβάθμιας Φροντίδας Υγείας, επείγουσες ρυθμίσεις αρμοδιότητας Υπουργείου Υγείας και άλλες διατάξεις» (ΦΕΚ 115τ Α/7-8-2017), άρθρα 1,4,7,12,13,25, στ) Νόμος 4675/2020 «Πρόληψη, προστασία και προαγωγή της υγείας – ανάπτυξη των υπηρεσιών δημόσιας υγείας και άλλες διατάξεις» (ΦΕΚ 54/Α'/ 11-3-20), άρθρα 2,4,8.

Οι παρεμβάσεις αγωγής υγείας, είναι δυνατόν να αναπτυχθούν σε τοπικό, περιφερειακό και εθνικό επίπεδο, με την συμμετοχή δημόσιων και ιδιωτικών φορέων υγείας, καθώς και εθελοντικών οργανώσεων (ΜΚΟ), σε διάφορους χώρους και πεδία υλοποίησης όπως σε σχολεία, στην Τοπική Αυτοδιοίκηση α' και β' βαθμού, σε εργασιακό περιβάλλον, με την συνεργασία κεντρικών υπηρεσιών, οργανισμών και φορέων της κοινωνίας των πολιτών.

Κατά την διαμόρφωση του πλαισίου των στρατηγικών αξόνων, αλλά και των πολιτικών υγείας που σχετίζονται με την ανάπτυξη παρεμβάσεων αγωγής υγείας, είναι απαραίτητο να λαμβάνονται υπόψη με την συμβολή του Κοινωνιολόγου, οι ακόλουθες διαστάσεις: οι Διεθνείς Διακηρύξεις – Αρχές, η Βιώσιμη – Αειφόρος Ανάπτυξη, οι Περιφερειακές και Εθνικές Πολιτικές, οι Στρατηγικές επιλογές/Στοχοθεσία Επιτελικών Φορέων, τα Σχέδια Δράσης – Προγράμματα –

Έρευνες – Εκθέσεις, τα Συλλογικά και Ατομικά Δικαιώματα και οι αξίες που διέπουν την Κοινωνία των Πολιτών.

Προκειμένου να σχεδιαστούν τα προγράμματα και οι παρεμβάσεις αγωγής υγείας, ο Κοινωνιολόγος με την προσέγγιση του, συνεισφέρει στο επίπεδο αυτό με την διαμόρφωση του πλαισίου ανάπτυξης, την προσέγγιση των χαρακτηριστικών της τοπικής κοινότητας – κοινωνίας, την διερεύνηση αναγκών του πληθυσμού στόχου και του φορέα, την καταγραφή ιδιαιτεροτήτων των πληθυσμιακών ομάδων, την αξιοποίηση πόρων και του ανθρώπινου δυναμικού, την οργάνωση σε επίπεδο υλοποίησης, τον καθορισμό διαδικασιών, την εφαρμογή και την αξιολόγηση – ανατροφοδότηση. Ιδιαίτερη έμφαση κατά την ανάπτυξη των παρεμβάσεων, είναι καθοριστικό να δοθεί στον προσδιορισμό των παραμέτρων ανάπτυξης (θετικών – αρνητικών σημείων), στην αξιοποίηση της συλλογικής εμπειρίας και των άτυπων διαδικασιών, στην εκτίμηση συνεργειών και αντιθέσεων, στην ενδυνάμωση της δικτύωσης με φορείς, στην αξιοποίηση καλών πρακτικών και στην προστιθέμενη αξία των παρεμβάσεων.

Στο ρόλο του Κοινωνιολόγου, στο πλαίσιο της διεπιστημονικής ομάδας του σχεδιασμού και της ανάπτυξης των προγραμμάτων αγωγής υγείας είναι η αναζήτηση δεδομένων, εκθέσεων, εργαλείων και πόρων από Διεθνείς Οργανισμούς, από θεσμούς και όργανα της Ευρωπαϊκής Ένωσης, η εδραίωση συνεργασιών με Υπουργεία – Κυβερνητικές Επιτροπές, Επιστημονικές Επιτροπές και Συμβουλευτικά Όργανα, με Στελέχη Διοίκησης Δημόσιων Φορέ- ων/Υπηρεσιών, με Διαχειριστικές Αρχές, με Δημόσιους και Ιδιωτικούς Φορείς Χρηματοδότησης, με την Τοπική Αυτοδιοίκηση και ιδιαίτερα με Φορείς της Κοινωνίας των Πολιτών.

Με την συνεργασία των λοιπών επιστημόνων και επαγγελματιών υγείας, ο Κοινωνιολόγος συμμετέχει στην οργάνωση και υλοποίηση των παρεμβάσεων αγωγής υγείας, συμβάλλοντας στην ανάπτυξη ενιαίων διαδικασιών, στην εγκυρότητα και στην συνέπεια των φάσεων οργάνωσης και υλοποίησης, στην εφαρμογή με αξιοποίηση παράλληλων επιπέδων παρέμβασης, στην αξιοποίηση προγραμμάτων σπουδών ακαδημαϊκών φορέων και εθελοντικών παρεμβάσεων και δράσεων στην κοινότητα, αλλά και ιδιαίτερα των μέσων κοινωνικής δικτύωσης, στην ανάδειξη της συνευθύνης και στην ανάληψη πρωτοβουλιών, καθώς και στην ενεργοποίηση της συμμετοχής (κινητοποίηση) σε τοπικό επίπεδο.

Η ομάδα υγείας που θα αναλάβει την ανάπτυξη των προγραμμάτων αγωγής υγείας σε κάθε επίπεδο, οφείλει να έχει διεπιστημονικό χαρακτήρα, να διέπεται από διακριτούς ρόλους και αρμοδιότητες, να ενθαρρύνει την συμμετοχή όλων των κατηγοριών επαγγελματιών υγείας, καθώς και των κοινωνικών επιστημόνων στις φάσεις που απαιτούνται, να προάγει τον σεβασμό των επαγγελματικών δικαιωμάτων και καθηκόντων, να ενισχύει την διαρκή επιμόρφωση και κατάρτιση των μελών της, να παρακινεί και να προτρέπει στην συνεχή ευαισθητοποίηση και να διεγείρει το ενδιαφέρον για δράση, να προβλέπει και να διαχειρίζεται τις άμυνες – φραγμούς, τις συγκρούσεις και τις αντιπαλότητες, αναδεικνύοντας την αναγκαιότητα για υπέρβαση και συνεργασία, που τελικά θα οδηγήσουν στην ομαδική συνεισφορά και λειτουργικότητα.

Στο έργο του Κοινωνιολόγου που συμμετέχει στην ομάδα σχεδιασμού των προγραμμάτων και παρεμβάσεων, είναι η πολυεπίπεδη προσέγγιση της κοινότητας, στην οποία αυτές θα αναπτυχθούν και ιδιαίτερα των διαστάσεων της ιστορικότητας,

των πολιτισμικών ιδιαιτεροτήτων, των τοπικών χαρακτηριστικών και ομάδων, του προσδιορισμού των προβλημάτων, την εκτίμηση των αναγκών, των δυνατών σημείων και των υφιστάμενων πόρων, την διάθεση για αλλαγή, καθώς και την ενίσχυση δυνάμεων για την ανάδειξη συνεργειών δικτύων.

Καθοριστικό ρόλο στον σχεδιασμό διαδραματίζει ο προσδιορισμός των ευπαθών ομάδων που συμμετέχουν στις παρεμβάσεις αγωγής υγείας και των πολιτισμικών ιδιαιτεροτήτων, όπως οι ανασφάλιστοι πολίτες, οι άνεργοι, τα άτομα σε αποκλεισμό/φτώχεια, οι πρόσφυγες – μετανάστες, οι Ρομά, τα άτομα με αναπηρίες, τα άτομα με διαφορετική θρησκεία/ δόγματα, τα άτομα με διαφορετικό σεξουαλικό προσανατολισμό (ΛΟΑΤΚΙ), οι κάτοικοι δυσπρόσιτων και απομονωμένων περιοχών, οι άστεγοι, τα παραβατικά άτομα κλπ.

Τόσο εκ του περιεχομένου των ακαδημαϊκών σπουδών του Κοινωνιολόγου, όσο και εκ των αρμοδιοτήτων και καθηκόντων του, στο πλαίσιο απασχόλησης του σε υπηρεσίες παροχής υγείας, αλλά και των επαγγελματικών του δικαιωμάτων, κρίνεται καθοριστική η συμβολή του στο πεδίο της αξιολόγησης, της έρευνας και της διάχυσης των αποτελεσμάτων των σχετικών παρεμβάσεων και προγραμμάτων. Συγκεκριμένα οργανώνει την συλλογή δεδομένων, αναπτύσσει την επεξεργασία ποσοτικών και ποιοτικών στοιχείων, των μεθόδων και εργαλείων αξιολόγησης, οργανώνει έρευνες, συντάσσει εκθέσεις και αναφορές, καθώς και αξιοποιεί την σύνδεση σε αλλά επίπεδα πολιτικών και παρεμβάσεων.

Σημαντικό επίσης είναι να προσδιορίζεται η επίδραση των κοινωνικών φαινομένων στην ανάπτυξη προβλημάτων υγείας σε ατομικό και συλλογικό επίπεδο όπως της φτώχειας και του αποκλεισμού, της ανεργίας, της μετανάστευσης, της παραβατικότητας, των φυσικών φαινομένων και καταστροφών, των κοινωνικών μεταβολών στα συστήματα και στους θεσμούς, των καταστάσεων κρίσεως, των εκτάκτων προβλημάτων δημόσιας υγείας όπως η πανδημία Covid-19, των χρόνιων προβλημάτων υγείας, των βλαπτικών συμπεριφορών – συνηθειών και του ακατάλληλου περιβάλλοντος και συνθηκών διαβίωσης.

Συμπέρασμα

Η συμβολή των κοινωνικών επιστημών και ιδιαίτερα της Κοινωνιολογίας, κρίνεται ιδιαίτερα σημαντική στο σχεδιασμό και την ανάπτυξη προγραμμάτων και παρεμβάσεων Αγωγής Υγείας. Ο χαρακτήρας και η φύση των προγραμμάτων αυτών, αλλά και οι ιδιαιτερότητες του πεδίου εφαρμογής σε διάφορους τύπους κοινότητας και πληθυσμού, προσδίδουν στον Κοινωνιολόγο ένα ιδιαίτερο ρόλο στην διεπιστημονική ομάδα υγείας. Ο προσδιορισμός των αρμοδιοτήτων, των σχέσεων, άλλα και η οριοθέτηση των διακριτών ρόλων, συμβάλλουν στην δυναμική της ομάδας σχεδιασμού και κατ’ επέκταση στην αποτελεσματική ανάπτυξη και την υλοποίηση των παρεμβάσεων.

Το πεδίο όπου κρίνεται σημαντική η συμβολή του Κοινωνιολόγου, είναι στον προσδιορισμό και στην εκτίμηση όλων των κοινωνικών παραμέτρων, των διαδικασιών και των διαστάσεων της ομάδας πληθυσμού στόχου και της κοινότητας, αλλά και η προσμέτρηση των επιδράσεων, των όποιων διοικητικών και οργανωτικών συνθηκών.

Επιπρόσθετα, η αξιολόγηση των παρεμβάσεων, αλλά και η διερεύνηση της ποιότητας ζωής των πολιτών ή των ομάδων που δέχτηκαν τις παρεμβάσεις, είναι

καθοριστική για την επιτυχή και βιώσιμη λειτουργία τους, ώστε να αλλάξουν οι συμπεριφορές και οι στάσεις υγείας, με προοπτική την ευρύτερη μεταβολή της νοοτροπίας και των σχέσεων που επηρεάζουν την ατομική και δημόσια υγεία.

Σημειώσεις

[1] Τα αναφερόμενα στα επιμέρους πεδία της εισήγησης, έχουν καταγραφεί ως επισημάνσεις σε συνέχεια αντίστοιχης εμπειρίας και συνεργασίας με άλλους συναδέλφους κοινωνιολόγους (3), που ασχολούνται με θέματα Αγωγής Υγείας και Πρόληψης στον ΟΚΑΝΑ, στο ΚΕΘΕΑ, στον ΕΟΔΥ και αναπτύσσουν ποικίλα προγράμματα στον τομέα της υγείας και ως εκ τούτου δεν έχει αναζητηθεί σχετική βιβλιογραφία.

ΕΜΠΕΙΡΙΚΑ ΘΕΜΕΛΙΩΜΕΝΗ ΘΕΩΡΙΑ: ΜΙΑ ΔΙΑΛΕΚΤΙΚΗ ΑΛΛΗΛΕΠΙΔΡΑΣΗ ΑΝΑΜΕΣΑ ΣΤΙΣ ΥΠΑΡΧΟΥΣΕΣ ΚΑΙ ΤΙΣ ΑΝΑΔΥΟΜΕΝΕΣ ΕΝΝΟΙΕΣ

Γιώργος Χατζηχρήστος,[α] Νικόλαος Ναγόπουλος,[β] Ειρήνη Νίκη Ψωμά[γ]

[α-γ] Τμήμα Κοινωνιολογίας, Πανεπιστήμιο Αιγαίου

Περίληψη

Η μεθοδολογική προσέγγιση της Εμπειρικά Θεμελιωμένης Θεωρίας (ΕΘΘ) εξελίχθηκε από έναν αντικειμενισμό σε έναν όψιμο κονστρουκτιβισμό. Ξεκινώντας από τον αντικειμενισμό της κλασσικής ΕΘΘ από τους Glaser και Strauss, τα πράγματα υπάρχουν ως σημαίνουσες οντότητες ανεξάρτητα. Έτσι, αυτό που απομένει για την έρευνα είναι να ανακαλύψει την ενοποιητική θεωρία που υποστηρίζει τα δεδομένα, χωρίς καμία θεωρητική προδιάθεση. Από την άλλη πλευρά, η κονστρουκτιβιστική προσέγγιση της Charmaz παρουσιάζεται ως μια ευέλικτη, ευρετική στρατηγική που αρνείται οποιαδήποτε ενοποιητική κοινωνιολογική προοπτική. Η παρούσα εργασία στοχεύει στην ανανοηματοδότηση της διάστασης ανάμεσα στις αναδυόμενες και τις υπάρχουσες θεωρίες ως μιας διαλεκτικής διάδρασης: εκεί που υπάρχει μια θεωρητική ένταση, να αναδείξει μια παραγωγική αλληλεπίδραση. Μεθοδολογικά, αυτό θα επιτευχθεί επεκτείνοντας τη συγκριτική διαδικασία της ΕΘΘ ανάμεσα σε αναδυόμενες και υφιστάμενες έννοιες, αναζητώντας την υπαγωγή των πρώτων στα γενικευτικά, θεωρητικά προτάγματα της κοινωνικής επιστήμης. Σε σύγχρονες παραλλαγές της ΕΘΘ -ανάλυση κατάστασης και κριτική ΕΘΘ- όπου αυτή η συγκριτική διαδικασία αδυνατεί να οδηγήσει σε μια μια γενικευτική θεώρηση, η διαλεκτική μέθοδος μπορεί να στοχεύσει στην ανάδειξη και νοηματοδότηση της έντασης, τονίζοντας παράλληλα ότι η γενικευτικότητα της κοινωνιολογικής προοπτικής έχει και αυτή μια υποκειμενική διάσταση που εξαρτάται από το χωροχρονικό πλαίσιο μέσα στο οποίο συγκροτήθηκε.

Λέξεις κλειδιά: Κονστρουκτιβισμός, Εμπειρικά Θεμελιωμένη Θεωρία, Μεθοδολογία, Κοινωνική έρευνα

GROUNDED THEORY: A DIALECTIC INTERPLAY BETWEEN EXTANT AND EMERGENT CONCEPTS

Georgios Chatzichristos,[α] Nikolaos Nagopoulos,[β] Niki Eirini Psoma[γ]

[α-γ] Department of Sociology, University of Aegean

Abstract

Grounded theory's (GT) methodological stance is said to have evolved from objectivism to constructivism. Commencing with the objectivism of the classic GT by Glaser and Strauss, things exist as meaningful entities independently. Thus, what is left for the research is to discover the unifying theory underpinning the data, with no preconceptions whatsoever. On the other hand, Charmaz's constructivist account simulates a flexible, heuristic strategy that denies any unifying sociological perspectives. The present paper aims at reinterpreting the tension between emergent and extant theories as dialectic: instead of a distraction, a constant productive interplay. Methodologically, this can be achieved by expanding the

comparisons between the emergent and the extant concepts, thus seeking the inclusion of the former in the general, theoretical propositions of the social sciences. In modern variants of the GT - situation analysis and critical GT- where this comparative process fails to lead to a general theory, the dialectical method can aim at highlighting and defining the tension per se, while emphasizing that the generality of the sociological perspective has a subjective dimension that depends on the spatio-temporal context in which it was formed.

Key words: Constructivism, Grounded Theory, Methodology, Social Research

Εισαγωγή

Η μέθοδος της Εμπειρικά Θεμελιωμένης Θεωρίας (ΕΘΘ) αναπτύχθηκε από δύο σημαντικούς κοινωνιολόγους, τους Barney Glaser και Anselm Strauss (Glaser and Strauss 1967) και θεωρείται εδώ και καιρό ως ένα πολύτιμο εργαλείο για τη διεξαγωγή κοινωνικών και εκπαιδευτικών ερευνών. Οι Glaser και Strauss εντόπισαν την ανάγκη δημιουργίας θεωρίας που να αναδύεται αποκλειστικά από την κοινωνική έρευνα, ισχυριζόμενοι ότι αυτή η αναδυόμενη θεωρία θα ήταν πιο ακριβής και επιτυχής από «θεωρίες που συνάγονται λογικά από a priori παραδοχές» (Glaser and Strauss 1967: 6). Οι Glaser και Strauss στην προσπάθειά τους να συγκροτήσουν μια μεθοδολογία αντίστοιχη των φυσικών επιστημών συμμετείχαν σε έναν αγώνα ο οποίος θεωρείται εκ προοιμίου χαμένος (Flyvbjerg 2001: 204), καθώς τέτοια πονήματα στο πλαίσιο των κοινωνικών επιστημών καλλιεργούν έναν εργαλειακό ορθολογισμό ο οποίος "προσεγγίζει τη γνωσιοθεωρία με όρους επαληθευσιμότητας και προβλεψιμότητας, περιθωριοποιώντας (ως μη επιστημονική) την ερμηνευτική και την αναστοχαστικότητα, που αποτελούν τη φύση και την αποστολή των επιστημών της κοινωνίας" (Ναγόπουλος 2010: 2)

Ακολουθώντας αυτήν την κριτική, η πρόσφατη ανάδειξη κονστρουκτιβιστικών και μεταμοντέρνων νοηματοδοτήσεων καθώς και νοηματοδοτήσεων κριτικού ρεαλισμού στο πλαίσιο της ΕΘΘ, αμφισβήτησαν τις κραταιές παραδοχές και υποθέσεις της κλασσικής ΕΘΘ. Σε αυτές τις εμπειρικά θεμελιωμένες παραλλαγές η ερμηνευτικότητα και ο ρόλος της ερευνήτριας επανάκτησαν τη σημαντικότητα τους. Ακόμα, η αναστοχαστικότητα της ποιοτικής έρευνας απόκτησε ξανά ένα ειδικό βάρος, καθώς οι προσεγγίσεις αυτές τόνισαν ότι η ερευνητική μέθοδος μπορεί να ενσωματωθεί με ευελιξία σε προϋπάρχουσες θεωρίες, χωρίς να αποτελεί έτσι ένα κενό και ουδέτερο μεθοδολογικό εργαλείο. Συνεπώς, οι νέες αυτές προσεγγίσεις οδήγησαν σε μια διαφοροποίηση από την κλασσική ΕΘΘ και ανέδειξαν την ένταση ανάμεσα στις υφιστάμενες και τις αναδυόμενες έννοιες και θεωρίες (Boychuk-Duchscher and Morgan 2004).

Η παρούσα εργασία παραθέτει αυτόν τον επιστημονικό διάλογο, τονίζει τη σημαντικότητά του και αναδεικνύει τις αδυναμίες των παραλλαγών της ΕΘΘ. Μέσα από αυτήν την παράθεση, στοχεύει στην ανανοηματοδότηση της διάστασης ανάμεσα στις αναδυόμενες και τις υπάρχουσες έννοιες και θεωρίες και την προσεγγίζει μέσα από μια διαλεκτική διαδικασία (Seaman 2008). Παραθέτοντας τους τρείς βασικούς άξονες της ΕΘΘ καθώς και δύο πιο σύγχρονες παραλλαγές της, η εργασία αναζητάει μια διαλεκτική προσέγγιση στο πλαίσιο των διαφορετικών μορφών της ΕΘΘ, η οποία να συνθέτει κοινωνιολογικές γενικευτικές θεωρήσεις με τις υποκειμενικές αλληλοδράσεις της έρευνας. Στις σύγχρονες παραλλαγές της ΕΘΘ

όπου μια τέτοια συγκριτική διαδικασία αποδεικνύεται ατέρμονη, αναζητάει εναλλακτικές προοπτικές εφαρμογής της διαλεκτικής μεθόδου.

Θεωρητική συζήτηση

Επισκόπηση

Η ΕΘΘ είναι μια ευρέως διαδεδομένη θεωρία έρευνας η οποία αναπτύχθηκε από σημαντικά έργα στο χώρο των κοινωνικών επιστημών (Charmaz 2014, Clarke 2005, Corbin and Strauss 2015, Bryant 2017), τα οποία βασίστηκαν στο εμβληματικό έργο των Glaser και Strauss (1967) *The Discovery of Grounded Theory: Strategies for Qualitative Research.* Από την αρχική εμφάνιση της ΕΘΘ στα μέσα της δεκαετίας του 1960 μέχρι σήμερα, η θεωρία έχει υποστεί σημαντικές διαφοροποιήσεις και παραλλαγές, στρεφόμενη από τον αντικειμενισμό στον κονστρουκτιβισμό (Mills, Bonner and Francis 2006). Συχνά η ένταση των διαφοροποιήσεων είναι τόσο σημαντική που οι παραλλαγές της ΕΘΘ έρχονται σε σύγκρουση μεταξύ τους και αμφισβητούν ευθέως η μία την ορθότητα των έτερων μεθόδων (Timonen,Foley and Conlon 2018).

Η κλασσική ΕΘΘ των Glaser και Strauss βασίστηκε στο θετικισμό της περιόδου μετά τον δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο καθώς οι δύο μελετητές διέγνωσαν ότι η έρευνα εκείνης της περιόδου βασιζόταν κυρίως στην επαλήθευση προϋπαρχουσών θεωριών, παρά στην εκ νέου θεωρητικοποίηση (Timonen et al. 2018). Όπως χαρακτηριστικά αναφέρουν «δεδομένου ότι η επαλήθευση έχει υπεροχή στην τρέχουσα κοινωνιολογική σκηνή, η επιθυμία δημιουργίας θεωρίας συχνά γίνεται δευτερεύουσα, αν δεν χάνεται εντελώς, σε συγκεκριμένες έρευνες» (Glaser and Strauss 1967: 2). Κατά την ερμηνεία τους αυτό δημιουργούσε ένα «ντροπιαστικό κενό μεταξύ θεωρίας και εμπειρικής έρευνας» (Glaser and Strauss 1967: 2). Ως εκ τούτου, οι βασικές αναλυτικές διαδικασίες της κλασσικής ΕΘΘ στόχευαν στην οικοδόμηση μια θεωρίας με βάση αυτό που «υπάρχει πραγματικά στα δεδομένα» (Annells 1996: 385). Ο αντικειμενισμός και ο θετικισμός της μεθόδου είχαν ως απώτερο σκοπό μια επαγωγική θεωρητικοποίηση και μέσω αυτής την πρόγνωση φαινομένων. Για να συμβεί αυτό και να οικοδομηθεί μια τέτοια θεωρία χρειαζόταν μια αυστηρή και συστηματική επεξεργασία των δεδομένων, όπου η συλλογή και η ανάλυση πραγματοποιούνται ταυτόχρονα. Τα βασικά εργαλεία αυτής της διαδικασίας ήταν: η θεωρητική δειγματοληψία, η συγγραφή σημειώσεων, ο κορεσμός και η συνεχής σύγκριση (Glaser and Strauss 1967). Καταληκτικά, η κλασσική ΕΘΘ στόχευσε σε μια επαγωγική, χωρίς προκαταλήψεις, σύνθεση θεωρίας η οποία θα αναδυότανε από τη συστηματική ανάλυση δεδομένων. (Kenny and Fourie 2014: 2).

Η συμβολή της κλασσικής ΕΘΘ στις κοινωνικές επιστήμες ήταν καταλυτική, σε μια περίοδο που ο άκρατος θετικισμός υποβάθμιζε την ποιοτική έρευνα. Το έργο των Glaser και Strauss ήταν μια «πρωτοποριακή δήλωση» καθώς έθεσε τα θεμέλια για μια συστηματοποίηση της ποιοτικής έρευνας (Charmaz 2006: 5). Έτσι ο θετικισμός της μεθόδου έδειξε ότι η ποιοτική ανάλυση θα μπορούσε να είναι μεθοδική, αυστηρή και δομημένη (Charmaz 2006: 5). Παρά τη σημαντική συνεισφορά της κλασσικής ΕΘΘ -που αναγνωρίζεται ακόμα και από τους επικριτές της (Charmaz 2006)- ο Strauss απομακρύνθηκε από τον θετικισμό του Glaser και δημιούργησε το πρώτο σημαντικό σχίσμα στο πλαίσιο της ΕΘΘ. Έτσι, άσκησε

κριτική στον ακραίο θετικισμό της κλασσικής ΕΘΘ (Strauss and Corbin 1998) και έστρεψε το ερευνητικό και αναλυτικό ενδιαφέρον από την ανακάλυψη εμπειρικά θεμελιωμένων θεωριών στην κατασκευή τους (Charmaz 2000). Η παραλλαγή αυτή που αποτυπώθηκε στη σχετική βιβλιογραφία ως Straussian ΕΘΘ συνδύασε την επαγωγική με την παραγωγική μέθοδο (Heath and Cowley 2004), αμφισβητώντας έτσι το δόγμα της αποχής από τη βιβλιογραφία πριν ξεκινήσει η έρευνα (που πρέσβευε η κλασσική ΕΘΘ), επισημαίνοντας τη διαφορά μεταξύ ενός «ανοιχτού μυαλού» έναντι ενός «κενού μυαλού» (Jones and Alony 2011). Παρόλο που και η Straussian ΕΘΘ δεν κατάφερε να αποβάλει τον αντικειμενισμό της κλασσικής ΕΘΘ (Charmaz 2000, 2013), η ενσωμάτωση των προϋπαρχουσών θεωριών καθώς της υποκειμενικής ερμηνείας της ερευνήτριας έπαιξαν ένα σημαντικό ρόλο στην εκ νέου θεωρητικοποίηση και διαμόρφωσαν ένα διαφορετικό πλαίσιο ΕΘΘ. Έτσι, ενώ οι Strauss και Corbin διατήρησαν το αυστηρό και σχολαστικό πλαίσιο κωδικοποίησης, αυτό τώρα στηρίχθηκε από τη φιλοσοφία του ρεαλισμού και της συμβολικής αλληλεπίδρασης (Kenny and Fourie 2014). Η απόσχιση της Straussian ΕΘΘ άνοιξε το δρόμο για την κονστρουκτιβιστική αναμόρφωση της θεωρίας.

Ο ρόλος της ερευνήτριας στη διαδικασία δημιουργίας γνώσης και μελέτης υπήρξε ένα βασικό σημείο εκκίνησης για την Charmaz (2006, 2014) και την κονστρουκτιβιστική ΕΘΘ που εισήγαγε (Timonen et al. 2018: 3). Η Charmaz αντλώντας από του Strauss και Corbin (1998) απέρριψε την κλασσική ιδέα ότι η θεωρία υπάρχει ανεξάρτητα και αυτό που μένει στην ερευνήτρια είναι να την ανακαλύψει μέσω μιας αναλυτικής ερευνητικής διαδικασίας. Αντιθέτως, υποστήριξε ότι «ούτε τα δεδομένα ούτε οι θεωρίες είναι ανακαλύψεις… κατασκευάζουμε τις θεμελιωμένες θεωρίες μας μέσω των παρελθόντων και των σημερινών μας εμπλοκών και αλληλεπιδράσεων με ανθρώπους, προοπτικές και ερευνητικές πρακτικές» (Charmaz 2006: 10). Σε αυτή τη γραμμή συλλογιστικής, ισχυρίστηκε ότι «χρησιμοποιούμε τις μεθόδους της ΕΘΘ ως ευέλικτες, ευρετικές στρατηγικές παρά ως τυποποιημένες διαδικασίες» (Charmaz 2000: 15). Με βάση τη συλλογιστική της η ερευνήτρια δεν μπορεί να καταστεί ουδέτερη παρατηρητής αλλά αντιθέτως μοιραία ασκεί μια ερμηνευτική επίδραση στην ανάλυσή των δεδομένων (Bryant 2003). Η κονστρουκτιβιστική ΕΘΘ ανανοηματοδότησε πλήρως τη μεθοδολογία ως μια προσέγγιση και όχι ως μια αυστηρή μεθοδολογία. Αυτή η κονστρουκτιβιστική στροφή κατά τον Bryant έσωσε «τις βασικές ιδέες της μεθόδου» (Bryant 2003).

Η *ανάλυσης κατάστασης* θεωρείται ως μια μεταγενέστερη, μεταμοντέρνα εκδοχή της ΕΘΘ, η οποία αναπτύχθηκε από την Clarke (2003, 2005). Η Clarke βασίστηκε στους κοινωνικούς κόσμους του Strauss και ισχυρίστηκε ότι οι συνθήκες της κατάστασης είναι στην κατάσταση την ίδια και συνεπώς το πλαίσιο και η διαδικασία πρέπει και αυτές να είναι τίθενται υπό διερεύνηση (Timonen et al. 2018). Σε ένα παρόμοιο πλαίσιο, σύγχρονες εκδοχές της ΕΘΘ βασίστηκαν στις αρχές του *κριτικού ρεαλισμού* (Kempster and Parry 2011, 2014, Lee 2016, Oliver 2012). Η Κριτική ΕΘΘ βρίσκεται εκ πρώτης όψης στον αντίποδα της κλασσικής ΕΘΘ, καθώς η ερευνήτρια δεν συμμετέχει απλά στην έρευνα αλλά προσπαθεί να αλλάξει τις διαδικασίες που ερμηνεύει. Συνεπώς, η ερευνητική διαδικασία ξεκινά με κριτικές παρατηρήσεις ή εμπειρίες ενός κοινωνικού προβλήματος, ενός ζητήματος, ή μιας διαδικασίας που επιθυμεί η ερευνήτρια να εξηγήσει, επειδή αναγνωρίζει την ανάγκη για κοινωνική αλλαγή και αναρωτιέται τι την αναστέλλει (Belfrage and Hauf 2017). Ως εκ τούτου, η κριτική ΕΘΘ στοχεύει πάντα στο να είναι μια θεωρία χειραφέτησης

(Timonen et al. 2018: 3) και εγκαταλείπει ολοκληρωτικά το στοιχείο της ουδετερότητας της ερευνήτριας και την ιδέα των αμιγώς αναδυόμενων θεωριών.

Για να το πετύχει αυτό, σε ένα πρώτο στάδιο η ερευνήτρια στρέφεται σε υφιστάμενες πρωτο-θεωρίες του κριτικού ρεαλισμού. Στη συνέχεια παρατηρεί κριτικά ένα πρόβλημα και μελετάει το πώς αποτυπώνεται γλωσσολογικά στα ηγεμονικά αφηγήματα (μέσω των Μίντια, εγγράφων κτλ). Ακολούθως με μια αναδρομική διαδικασία στρέφεται ξανά σε θεωρίες κριτικού ρεαλισμού για να αναπτύξει δοκιμαστικές ερμηνείες. Τέλος αυτές οι ερμηνείες δοκιμάζονται στα πεδία έρευνας μέσω από μια εθνογραφική έρευνα και αναδιαμορφώνονται αναλόγως, καθοδηγούμενες από τα πεδία έρευνας (Belfrage and Hauf 2017: 9). Ως εκ τούτου, η κριτική ΕΘΘ έχει τη δυνατότητα να εναλλάσσεται μεταξύ θετικών και ριζοσπαστικών κονστρουκτιβιστικών θέσεων εντός της ΕΘΘ επειδή εστιάζει στην ανθρώπινη προοπτική, καθώς επίσης και στις δομές, διαδικασίες και κοινωνικές σχέσεις που διαμορφώνουν γεγονότα και αποτελέσματα (Oliver 2012).

Κοινός τόπος των ΕΘΘ

Παρά τις σημαντικές διαφορές μεταξύ των παραλλαγών της ΕΘΘ υπάρχουν κάποια δομικά χαρακτηριστικά και διαδικασίες που συνενώνουν τα διαφορετικά μοντέλα και τα διατηρούν εντός του πλαισίου της ΕΘΘ. Η απουσία ενός εκ των παρακάτω χαρακτηριστικών πιθανότατα συνεπάγεται και την παρεκτροπή του ερευνητικού μοντέλου από τις αρχές της ΕΘΘ: α) η ουσιαστική εμπειρική θεμελίωση της θεωρίας, β) η έρευνα και ερμηνεία του περιεχομένου και ευρύτερων φαινομένων, γ) η κατασκευή θεωρίας από την ανάλυση των δεδομένων και δ) η θεωρητική δειγματοληψία με βάση τις έννοιες που προκύπτουν από τα δεδομένα (Timonen et al. 2018: 6-8).

Αναλύοντας τα τέσσερα χαρακτηριστικά με τη σειρά που παρατέθηκαν, η ΕΘΘ δεν ενδείκνυται για την επαλήθευση ή απόρριψη αρχικών υποθέσεων. Η εμπειρική θεμελίωση της θεωρίας συνεπάγεται ότι η ερευνήτρια πρέπει να είναι ανοιχτή στα νέα δεδομένα και τις έννοιες και σε συνεχές διάλογο μαζί τους. Αυτό πρακτικά σημαίνει ότι ακόμα και οι αρχικές ερευνητικές ερωτήσεις, τα υποκείμενα της έρευνας ή ακόμα και ο σχεδιασμός της έρευνας μπορούν να υποστούν διαφοροποιήσεις με την ανάδειξη νέων δεδομένων και εννοιών. Ως εκ τούτου, η ΕΘΘ είναι πάντα πρωτίστως επαγωγική, καθώς η κατανόηση των φαινομένων και των διαδικασιών πρέπει πάντα να προκύπτει από τα δεδομένα.

Η ΕΘΘ διερευνά φαινόμενα και διαδικασίες οι οποίες εγγράφονται στο συγκεκριμένο πλαίσιο περιεχομένου. Συνεπώς, τα παρατηρούμενα φαινόμενα, οι διαδικασίες και οι συμπεριφορές πρέπει να ερμηνεύονται εντός του συγκεκριμένου πλαισίου και να αποδίδονται στις δυναμικές του πλαισίου που τα συνθέτουν. Αυτό σημαίνει ότι η ερευνήτρια θα πρέπει να είναι έτοιμη να αντιληφθεί τις βασικές διαδικασίες που συντελούνται γύρω από τα δεδομένα που αναλύει (Conlon et al. 2015). Σε αυτή τη διαδικασία ανάλυσης, συμμετοχικές και εμπειρικές παρατηρήσεις της ερευνήτριας μπορούν να παίξουν έναν πολύ σημαντικό ρόλο στην κατανόηση των φαινομένων.

Ένα από τα πιο σημαντικά χαρακτηριστικά που διαπερνά τις ΕΘΘ σχετίζεται με τη διαδικασία επεξεργασίας και ανάλυσης των δεδομένων. Πιο συγκεκριμένα, η συνεχής συγγραφή σημειώσεων καθώς και μια διαρκής συγκριτική διαδικασία

μεταξύ δεδομένων με δεδομένα, καθώς και δεδομένων με έννοιες και θεωρίες, είναι καταλυτικές στην εφαρμογή κάθε ΕΘΘ. Ως εκ τούτου κάθε θεωρία προκύπτει μετά από πολλαπλούς κύκλους ανάλυσης δεδομένων (Bryant 2017, Charmaz 2014, Corbin and Strauss 2015). Η επαναλαμβανόμενη διαδικασία, κωδικοποίησης, σημειώσεων και σύγκρισης είναι δομική για κάθε ΕΘΘ, καθώς η συγκριτική μέθοδος ήταν ο ακρογωνιαίος λίθος ακόμα από την κλασσική ΕΘΘ (Glaser and Strauss 1967) και παραμένει έως σήμερα.

Τέλος, η θεωρητική δειγματοληψία είναι εξαιρετικά σημαντική για κάθε ΕΘΘ, καθώς ακόμα και αν δεν καταφέρνει να σχηματίσει μια συνεκτική θεωρία, η στόχευση των εμπειρικά θεμελιωμένων μοντέλων πρέπει να είναι πάντα η θεωρητικοποίηση. Η θεωρητική δειγματοληψία κατευθύνει την ερευνήτρια στην επιλογή δειγμάτων με βάση τις έννοιες που προκύπτουν συνεχώς από τα δεδομένα. Εδώ πρέπει να τονιστεί για ακόμα μια φορά η σημαντικότητα της ανοιχτότητας της ερευνήτριας σε έναν διάλογο με τα δεδομένα. Απώτερος σκοπός της θεωρητικής δειγματοληψίας είναι ο “κορεσμός” της θεωρητικής κατασκευής με δεδομένα. Ένα στάδιο κορεσμού της θεωρητικής κατασκευής θα σήμαινε ότι η εισαγωγή καινούριων δεδομένων δεν θα είχε να προσθέσει κάτι ιδιαίτερο στην κατανόηση του φαινομένου προς διερεύνηση. Με άλλα λόγια, η θεωρητική δειγματοληψία στοχεύει στον κορεσμό του θεωρητικού, αναδυόμενου μοντέλου.

Διαλεκτική ΕΘΘ

Οι αποκλίσεις και οι συγκρούσεις μεταξύ των διαφορετικών σχολών της ΕΘΘ απορρέουν από τη βασική ένταση ανάμεσα στις προϋπάρχουσες και τις αναδυόμενες έννοιες και θεωρίες (Boychuk-Duchscher and Morgan 2004). Πιο αναλυτικά, ενώ η κλασσική ΕΘΘ ξεκίνησε ως μια απολύτως επαγωγική ερευνητική διαδικασία με σκοπό την ανάδειξη εννοιών αποκλειστικά από την ανάλυση δεδομένων, οι πιο σύγχρονες παραλλαγές ενσωματώνουν όλο και περισσότερο υφιστάμενες έννοιες και θεωρίες και τις εντάσσουν σε ένα δυναμικό διάλογο με τα προς διερεύνηση δεδομένα. Στρέφονται έτσι συνεχώς προς μια πιο παραγωγική συλλογιστική. Πιο χαρακτηριστικό παράδειγμα αυτής της μετάβασης είναι η κριτική ΕΘΘ όπου η πρωτο-θεωρίες δεν κατευθύνουν απλά την έρευνα αλλά η κατεύθυνση αυτή έχει και μια πολύ συγκεκριμένη στόχευση χειραφέτησης. Το κρίσιμο ερώτημα που προκύπτει συνεπώς είναι το αν είναι τα δεδομένα αυτά που καθοδηγούν τη θεωρητικοποίηση ή αντίθετα κάποιες υφιστάμενες θεωρίες που συνδιαλέγονται κριτικά (και ενίοτε κατευθύνουν;) την ανάλυση δεδομένων; Στη δεύτερη περίπτωση συνεχίζει κάτι τέτοιο να αποτελεί ΕΘΘ, καθώς όπως αναφέρθηκε η επαλήθευση υποθέσεων στο πλαίσιο της ΕΘΘ είναι αδόκιμη;

Οι κονστρουκτιβιστές ισχυρίζονται ότι η ένταση μεταξύ υφιστάμενων και αναδυόμενων εννοιών είναι εγγενής σε όλες τις σύγχρονες ΕΘΘ και δεν θα μπορούσε να ήταν διαφορετικά (Charmaz 2006). Αποτελεί επομένως ένα κομβικό ζήτημα και παράλληλα μια σημαντική πρόκληση για την ερευνήτρια ο συγκερασμός των αναδυόμενων με τις υφιστάμενες έννοιες και θεωρίες. Με άλλα λόγια, η “υπαγωγή του ιδιογραφικού και εξατομικευμένου υλικού του αφηγηματικού λόγου στα γενικευτικά θεωρητικά προτάγματα της κοινωνικής επιστήμης” (Ναγόπουλος 2020: 3-4). Ακολουθώντας αυτό το πρόταγμα, ο Seaman (2008) προσπαθεί να ανανοηματοδοτήσει την ένταση ανάμεσα στις υφιστάμενες και τις αναδυόμενες θεωρίες ως μια εν δυνάμει διαλεκτική σχέση, i.e μια αντίφαση που μπορεί να είναι

παραγωγική στην έρευνα παρά ένα πρόβλημα που πρέπει να αποφευχθεί (Seaman 2008). Σε αυτήν την πρόταση επεκτείνει τη συγκριτική μέθοδο -που είναι ένα βασικό εργαλείο κάθε κλάδου της ΕΘΘ- στη σύγκριση ανάμεσα σε υφιστάμενες και αναδυόμενες έννοιες: νέα δεδομένα που αμφισβητούν την κατανόηση των φαινομένων από την ερευνήτρια δεν απορρίπτονται ως ακραία, αλλά επεκτείνουν παραγωγικά τις αναδυόμενες κατηγορίες, ενώ οι αναδυόμενες θεωρίες δεν απορρίπτονται εκ των προτέρων βρισκόμενες εκτός του πλαισίου, αλλά ανανοηματοδοτούν τις υφιστάμενες θεωρίες (Seaman 2008).

Η διαλεκτική μέθοδος του Seaman παρουσιάζει σημαντικό ερευνητικό ενδιαφέρον, αλλά και προβλήματα στις σύγχρονες παραλλαγές της ΕΘΘ. Πιο συγκεκριμένα, θα ήταν δύσκολο να εφαρμοστεί μια τέτοια διαδικασία στην ανάλυση κατάστασης, καθώς το πλαίσιο και η διαδικασία τελούν και αυτές υπό διερεύνηση (Timonen et al. 2018). Συνεπώς, η αναδυόμενη θεωρία αφορά την πολύ συγκεκριμένη κατάσταση και η μοναδικότητα της θα ήταν δύσκολο να ανανοηματοδοτήσει μια γενικευτική θεωρία. Παρομοίως, στην κριτική ΕΘΘ φαντάζει δύσκολο μια αναδυόμενη θεωρία να ανανοηματοδοτήσει τις θεωρίες κριτικού ρεαλισμού˙ κάθε φορά η ερευνήτρια έρχεται με μια ισχυρή θεωρητική προδιάθεση και μια σαφή στόχευση χειραφέτησης που αποτελεί και την γενεσιουργό αιτία της ερευνητικής διαδικασίας. Κοινώς, φαντάζει εξαιρετικά δύσκολο μια αναδυόμενη θεωρία να μετατοπίσει σημαντικά την ισχυρή αρχική θέση της ερευνήτριας.

Ενώ η διαλεκτική μέθοδος μπορεί να παρουσιάζει περιορισμούς στους σύγχρονους κλάδους της ΕΘΘ, η ιδέα της επέκτασης της συγκριτικής μεθόδου ανάμεσα σε αναδυόμενες και υφιστάμενες θεωρίες έχει σημαντικές προοπτικές ακόμα και αν δεν οδηγεί σε μια παραγωγική σύνθεση. Αυτό σημαίνει ότι μια τέτοια διαλεκτική διαδικασία δεν χρειάζεται απαραίτητα να οδηγεί σε ανανοηματοδότηση των υφιστάμενων θεωριών ή σε επέκταση των αναδυόμενων. Έτσι η συγκριτική διαδικασία σε μια *ανάλυση κατάστασης* θα μπορούσε να επεκταθεί διαλεκτικά σε ένα τελευταίο στάδιο, συγκρίνοντας την αναδυόμενη θεωρία κατάστασης με μια υφιστάμενη γενικευτική θεωρία. Μέσα από αυτήν την διαλεκτική διαδικασία δεν θα αναζητηθεί μια ενοποιητική θεωρία αλλά αντιθέτως θα τονιστούν οι διαφορές μεταξύ των δύο επιμέρους θεωριών. Ως αποτέλεσμα, αντί για μια ενσωμάτωση στο γενικευτικό, κοινωνιολογικό πλαίσιο, η χαμηλού εύρους θεωρία κατάστασης θα περιγράψει και θα περιχαρακώσει τις ιδιαιτερότητές της καθώς και τις υποκείμενες αλληλοδράσεις. Έτσι το πλαίσιο και η διαδικασία που τελούν υπό διερεύνηση (Timonen et al. 2018), θα αντιπαρατεθούν με τη γενικευτική θεωρία.

Αναλόγως, οι αναδυόμενες έννοιες και θεωρίες σε μια κριτική ΕΘΘ μπορούν να αλληλοεπιδράσουν διαλεκτικά με τις γενικευτικές θεωρίες κριτικού ρεαλισμού που καθοδηγούν την έρευνα. Καθώς μοιάζει δύσκολο να αναπροσαρμοστεί η στόχευση των θεωριών του κριτικού ρεαλισμού και πιο συγκεκριμένα ο ισχυρός στόχος της χειραφέτησης, αυτό που πρακτικά συμβαίνει είναι ότι μέσα από μια εκτενή θεωρητική δειγματοληψία τα δεδομένα συνήθως παρασύρονται προς επαλήθευση των αρχικών θεωρητικών προδιαθέσεων. Καθώς οι αναδυόμενες έννοιες έρχονται σε σύγκρουση με τις υφιστάμενες θεωρίες, η διαλεκτική διαδικασία δεν οφείλει απαραίτητα να εντάξει τις πρώτες στο υφιστάμενο θεωρητικό πλαίσιο. Η διαλεκτική ανάμεσα στις υπάρχουσες θεωρίες κριτικού ρεαλισμού και στις αναδυόμενες έννοιες που προκύπτουν από την έρευνα, μπορεί αντί για σύνθεση, να στοχεύει στην ανάδειξη των διαφορών, i.e. μια αντιστροφή της ιδέας του Seaman: αντί για

απάλειψη των εντάσεων, ένας τονισμός και μια νοηματοδότησή τους. Κατά αυτόν τον τρόπο η επέκταση της υφιστάμενης θεωρίας δεν προκύπτει από σύνθεση, παρά από μια κριτική τοποθέτησή της σε σχέση με τις αναδυόμενες έννοιες και θεωρίες της έρευνας.

Η διαλεκτική σχέση δεν οφείλει επομένως να βρει πως μια υφιστάμενη και μια αναδυόμενη θεωρία μπορούν να συνδεθούν, αλλά μπορεί κάλλιστα να τονίσει την αδυναμία αυτής της σύνδεσης. Η στόχευση της έρευνας βέβαια παραμένει η δημιουργία θεωριών οι οποίες να ανταποκρίνονται στον γενικευτικό χαρακτήρα της κοινωνιολογικής οπτικής ενώ παράλληλα να συμπεριλαμβάνουν αποδόσεις νοημάτων που αναδύονται από την πραγματική κοινωνική ζωή των υποκειμένων (Ναγόπουλος 2020). Η ίδια η γενικευτικότητα όμως, μπορεί να προσεγγιστεί ως μια έννοια δυναμική όπου η αντικειμενικότητά της γίνεται αποδεκτή κάτω από χωροχρονικούς περιορισμούς (Weber 1995). Για παράδειγμα όταν μια αναδυόμενη έννοια δεν συμβαδίζει με τον παρατηρούμενο κόσμο μια θεωρίας κριτικού ρεαλισμού αυτό δεν θέτει την γενικευτικότητα της θεωρίας σε αμφισβήτηση, παρά τονίζει τη χωροχρονική αντικειμενικότητά της. Μια τέτοια διαλεκτική διαδικασία σύνθεσης και αντίθεσης οφείλει να είναι πρωτίστως κοινωνικό-ιστορική και αναμφισβήτητα προσομοιάζει μια ΕΘΘ σε *ανάλυση κατάστασης* (Clarke 2003)˙ κάθε θεωρία αναδεικνύεται, συντίθεται και αλληλεπιδρά με υφιστάμενες θεωρίες στον πολύ συγκεκριμένο χωροχρόνο της έρευνας. Με άλλα λόγια, η ένταση μεταξύ υφιστάμενων και αναδυόμενων εννοιών μοιάζει πραγματικά εγγενής σε όλες τις σύγχρονες ΕΘΘ (Charmaz 2006). Αυτό όμως δεν πρέπει να αποτελεί πρόβλημα παρά ένα δυναμικό και εναλλασσόμενο πεδίο θεωρητικοποίησης.

Μια τέτοια διαλεκτική στο πλαίσιο της ΕΘΘ μοιάζει εκ πρώτης όψης να έχει κάποια προβλήματα. Αρχικά μια τέτοια διαδικασία φαίνεται ως αέναη καθώς είναι δύσκολο να οδηγεί σε ένα καταληκτικό αναλυτικό μοντέλο και μια αντίστοιχη καταληκτική θεωρία. Με άλλα λόγια, φαίνεται δύσκολο να επέλθει ένας κορεσμός του θεωρητικού, αναδυόμενου μοντέλου, όπως ορίζει ο κοινός τόπος των ΕΘΘ. Έτσι, η ερευνήτρια που επισκέπτεται ξανά τα δεδομένα της σε ένα ύστερο χρονικό πλαίσιο από αυτό της αρχικής έρευνας, πιθανότατα θα καταλήξει σε διαφορετικές θεωρητικοποιήσεις. Αυτό συμβαίνει διότι θα έχει αλλάξει και η σημασία των υποκείμενων νοηματοδοτήσεων αλλά και η γενικευτικότητα της θεωρίας που διαμορφώνεται στο χρόνο. Μια τέτοια διαδικασία φαίνεται όμως αναπόφευκτη γιατί πρώτα και κύρια θα έχει αλλάξει η ίδια η ερευνήτρια, όπως θα ισχυριζόταν μια ριζική κονστρουκτιβιστική ΕΘΘ (Charmaz 2000). Απομακρυνόμενοι έτσι από την κλασσική ΕΘΘ θα ήταν δύσκολο να ισχυριστούμε ότι ενώ αλλάζει η ίδια η ερευνήτρια, οι αναδυόμενες θεωρίες μπορούν να παραμένουν ίδιες. Συνεπώς, η επιστροφή της ερευνήτριας στο πεδίο και στα δεδομένα συνιστά αν μη τι άλλο μια παραγωγική διαμεσολάβηση ανάμεσα σε πολυσημειολογικές νοηματοδοτήσεις που επιχειρεί μέσω του ερμηνευτικού αναστοχασμού να οδηγήσει την έρευνα σε νέες θεωρητικές ανακατασκευές (Ναγόπουλος 2020).

Η υπόθεση που φαίνεται να συγκρούεται με την γενικευτική κοινωνιολογική οπτική είναι αυτή μιας παροδικής αντικειμενικότητας. Το ερώτημα που συνεπώς προκύπτει είναι αν μέσω αυτής της διαλεκτικής της σύγκρουσης μπορεί να συναρθρωθεί κοινωνιολογικά η συλλογική κατασκευή νοήματος. Ενδεχομένως, αυτή η δυσκολία θα μπορούσε να αποφευχθεί αν ορίσουμε διαφορετικά επίπεδα θεωρήσεων. Δηλαδή, θα μπορούσαν να προκύψουν δευτερογενούς τύπου

θεωρήσεις που να αναδεικνύονται από την ανάλυση των δεδομένων και τα οποία να ανανοηματοδοτούν θεωρήσεις αντίστοιχου, χαμηλότερου βεληνεκούς. Έτσι η διαλεκτική αυτή διαδικασία θα πραγματοποιούνταν χωρίς να αγγίζει δομικές πρωτο-θεωρίες που είναι δύσκολο να υπαχθούν σε μια ανατροφοδότηση. Επί παραδείγματι, δευτερογενείς θεωρίες του κριτικού ρεαλισμού που συνδιαλέγονται με τα αναδυόμενα νοήματα θα είναι ανοιχτές σε ανανοηματοδότηση χωρίς να αγγίζεται η πρωτεύουσα θεωρία της χειραφέτησης. Το ερώτημα όμως που παραμένει είναι τι γίνεται σε αυτήν την περίπτωση με τις κραταιές εκείνες πρώτο-θεωρίες που στοχεύουν σε μια κοινωνιολογική γενικευτικότητα νοημάτων;

Μια ευρεία τέτοια ερευνητική διαδικασία που αντιπαραθέτει δευτερογενείς υφιστάμενες θεωρίες με αναδυόμενες θεωρίες θα δημιουργούσε ένα παράδοξο: μια συνεχής και δυναμική διαλεκτική διαδικασία που πραγματοποιείται σε ένα χαμηλό επίπεδο θεωρητικοποίησης αφήνοντας ανέγγιχτες τις πρωτο-θεωρίες. Εν πρώτης όψεως, αυτό θα καθιστούσε αυτές τις θεωρίες αναχρονιστικά ιδεολογήματα του παρελθόντος που αναζητούσαν κάποτε μια κοινωνιολογική γενικευτικότητα. Στην πραγματικότητα όμως αυτή η φαινομενική παραδοξότητα αίρεται μέσω της ίδιας της διαλεκτικής καθώς η γενικευτικότητα αυτών των πρωτο-θεωριών δεν μπορεί να συλληφθεί ανεξάρτητα από το χωρο-χρονικό πλαίσιο στο οποίο ανήκει. Με άλλα λόγια, η κοινωνιολογική γενικευτικότητα per se θα μοιάζει να επιστρέφει στο χωροχρονικό πλαίσιο μέσα στο οποίο συγκροτήθηκε. Τον αν αυτό το πλαίσιο και το πρόταγμα της γενικευτικότητας είναι όντως αναχρονιστικά μένει να φανεί από το επίπεδο της έντασης με τις αναδυόμενες θεωρίες.

Συμπεράσματα

Η ΕΘΘ αποτέλεσε ένα κομβικό στάδιο στην ανάπτυξη της ερευνητικής διαδικασίας στις κοινωνικές επιστήμες, καθώς ο άκρατος θετικισμός που επικράτησε μετά το δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο, υποβάθμιζε συνεχώς την ποιοτική έρευνα. Ως εκ τούτου, το έργο των Glaser και Strauss απάντησε σε μια κρίσιμη ανάγκη των κοινωνικών επιστημών, της συστηματοποίησης της ποιοτικής έρευνας (Charmaz 2006: 5). Η ανάδειξη κονστρουκτιβιστικών και μεταμοντέρνων νοηματοδοτήσεων επαναπροσδιόρισε τις ερευνητικές ανάγκες και μαζί την ΕΘΘ.

Οι διάφορες παραλλαγές της ΕΘΘ που προέκυψαν ανέδειξαν τα δομικά, κοινά χαρακτηριστικά της ΕΘΘ καθώς και μια εγγενή ένταση ανάμεσα στις υφιστάμενες και τις αναδυόμενες από την έρευνα θεωρίες. Η παρούσα εργασία υποστήριξε ότι αυτή η ένταση μπορεί να προσεγγιστεί διαλεκτικά, επεκτείνονται τη συγκριτική μέθοδο της ΕΘΘ ανάμεσα στις υφιστάμενες και τις αναδυόμενες έννοιες. Παρόλα αυτά σύγχρονες εκφάνσεις της ΕΘΘ όπως η ανάλυση κατάστασης και η κριτική ΕΘΘ δείχνουν ότι αυτή η διαλεκτική δεν είναι πάντα παραγωγική καθώς η σύνθεση των θεωριών συχνά καθίσταται αδύνατη. Συνεπώς, η διαλεκτική διαδικασία πρέπει ενίοτε να στοχεύει στην ανάδειξη και νοηματοδότηση της έντασης, τονίζοντας τη χωροχρονική υποκειμενικότητα της κοινωνιολογικής οπτικής. Μια τέτοια η ερευνητική διαδικασία συχνά θα αφορά δευτερογενείς θεωρήσεις αφήνοντας ανέγγιχτες τις πρωτο-θεωρίες.

Σε αυτό το πλαίσιο, υψηλές εντάσεις μεταξύ των υφιστάμενων πρωτο-θεωριών και των αναδυόμενων θεωριών μπορούν ακριβώς να αναδείξουν ότι δεν είναι μόνο οι πρωτο-θεωρίες που πρέπει να υπαχθούν σε ανανοηματοδότηση, αλλά το ίδιο το κοινωνιολογικό πρόταγμα της γενικευτικότητας.

Αναφορές

Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία

Ναγόπουλος, Ν. (2010), Οι Συνθετικές Μεθοδολογικές Όψεις της Κοινωνικής Επιστήμης και Έρευνας, στο Μ. Πουρκός και Μ. Δαφέρμος (επιμ.), *Ποιοτική έρευνα στις Κοινωνικές Επιστήμες: Επιστημολογικά, Μεθοδολογικά, Ηθικά Ζητήματα,* Αθήνα, Τόπος.

Ναγόπουλος, Ν. (2020), Οι εμπειρικά θεμελιωμένες θεωρίες στην ποιοτική έρευνα και ο ρόλος του ερευνητή. Αναστοχαστικές όψεις στην ανάδειξη θεωριών από την έρευνα, στο Ε. Ζάχου και Μ. Θανοπούλου (επιμ.), *Ο Ερευνητής και το Πεδίο: Μνημονικές Επιστροφές και Αναστοχαστικές Παρακαταθήκες*, Αθήνα, Παπαζήσης.

Ξενόγλωσση βιβλιογραφία

Annells, M. (1996), Grounded Theory Method: Philosophical Perspectives, Paradigm of Inquiry, and Postmodernism*, Qualitative Health Research*, Vol. 6, pp. 379-393.

Belfrage, C. and Hauf, F. (2017), The Gentle art of Retroduction: Critical Realism, Cultural Political Economy and Critical Grounded Theory, *Organization Studies*, Vol. 38, pp. 251–271.

Boychuk-Duchscher, J. E. and Morgan, D. (2004), Grounded theory: Reflections on the emergence vs. forcing debate, *Journal of Advanced Nursing*, Vol. 48, pp. 605-612.

Bryant, A. (2003), A Constructive/ist Response to Glaser*, Forum Qualitative Sozialforschung/Forum: Qualitative Social Research*, Vol. 4, No 1. Retrieved from http://www.qualitativeresearch.net/index.php/fqs/article/view/757/1642

Bryant, A. (2017), *Grounded Theory and Grounded Theorizing: Pragmatism in Research Practice*, New York, NY, Oxford University Press.

Charmaz, K. (2000), Grounded Theory: Objectivist and Constructivist Methods, in N. Denzin and Y Lincoln (eds.), *Handbook of Qualitative Research 2*, Thousand Oaks, CA Sage, pp. 509-535.

Charmaz, K. (2006), *Constructing Grounded Theory: A Practical Guide through Qualitative Analysis*, London, Sage.

Charmaz, K. (2014), *Constructing Grounded Theory*, London, England, Sage.

Clarke, A. E. (2003), Situational analysis: Grounded theory Mapping after the Postmodern Turn, *Symbolic Interaction*, Vol. 26, pp. 553–576.

Clarke, A. E. (2005), *Situational analysis: Grounded theory after the Postmodern Turn*, Thousand Oaks, CA, Sage.

Conlon, C., Carney, G., Timonen, V., and Scharf, T. (2015), Emergent Reconstruction in Grounded Theory: Learning from Team-based Interview Research, *Qualitative Research*, pp. 15, 39–56.

Corbin, J. and Strauss, A. (2015), *Basics of Qualitative Research: Techniques and Procedures for Developing Grounded Theory* (4th ed.), Thousand Oaks, CA, Sage.

Flyvbjerg, B. (2001) *Making Social Science Matter: Why Social Inquiry Fails and How It Can Succeed Again*, Cambridge, Cambridge University Press.

Glaser, B. and Strauss, A. (1967), *The Discovery of Grounded Theory: Strategies for Qualitative Research*, Chicago, Aldine.

Heath, H. and Cowley, S. (2004), Developing a Grounded Theory Approach: A Comparison of Glaser and Strauss, *International Journal of Nursing Studies*, Vol. 41, pp. 141–150.

Jones, M. and Alony, I. (2011), Guiding the Use of Grounded Theory in Doctoral Studies – An Example from the Australian Film Industry, *International Journal of Doctoral Studies*, Vol. 6, pp. 95-114.

Kempster, S. and Parry, K. (2011), Grounded Theory and Leadership Research: A Critical Realist Perspective. *The Leadership Quarterly*, Vol. 22, pp. 106–120.

Kempster, S. and Parry, K. (2014), Critical Realism and Grounded Theory, in P. K. Edwards, J. O'Mahoney, and Vincent, S (eds.), *Studying Organizations Using Critical Realism: A Practical Guide*, Oxford, England, Oxford University Press, pp.86–108

Kenny, M. and Fourie, R. (2014), Tracing the History of Grounded Theory Methodology: From Formation to Fragmentation, *Qualitative Report*, Vol. 19, No 52, pp. 1-9.

Lee, F. S. (2016), Critical Realism, Method of Grounded Theory, and Theory Construction, in F. S. Lee and B. Cronin (eds.), *Handbook of Research Methods and Applications in Heterodox Economics,* Cheltenham, England, Edward Elgar*,* pp.35–53.

Mills, J., Bonner, A. and Francis, K. (2006), The Development of Constructivist Grounded Theory. *International Journal of Qualitative Methods*, Vol. 5, No 1, pp. 2-10. Retrieved March 30, 2020, from http://www.ualberta.ca/~iiqm/backissues/5_1/PDF/MILLS.PDF

Oliver, C. (2012), Critical realist grounded theory: A New Approach for Social Work Research, *British Journal of Social Work*, Vol. 42, pp. 371–387.

Seaman, J. (2008), Adopting a Grounded Theory Approach to Cultural-Historical Research: Conflicting Methodologies or Complementary Methods? *International Journal of Qualitative Methods*, pp. 1–17.

Strauss, A., & Corbin, J. (1998). *Basics of Qualitative Research: Techniques and Procedures for Developing Grounded Theory*. Thousand Oaks, CA: Sage Publications, Inc.

Timonen, V., Foley, G. and Conlon, C. (2018), Challenges when Using Grounded Theory: A Pragmatic Introduction to Doing GT Research. *International Journal of Qualitative Methods*, Vol. 17, pp.1-10.

Weber, M. (1995), *Die "Objektivität" Sozialwissenschaftlicher und Sozialpolitischer Erkenntnis*, Schutterwald, Wissenschaftlicher Verlag.

ΟΙ ΔΥΟ ΒΑΣΙΚΕΣ ΜΟΡΦΕΣ ΙΔΕΟΤΥΠΩΝ ΤΟΥ MAX WEBER ΚΑΙ Η ΧΡΗΣΗ ΤΟΥΣ

Στέλιος Χιωτάκης

Ομότιμος καθηγητής, Πανεπιστήμιο Κρήτης

Περίληψη

Η διερεύνηση και η πολύπλευρη προσέγγιση ενός αντικειμένου ως εμπειρικού γεγονότος, είναι δυνατή μέσω των ιδεοτύπων. Η ιδεοτυπική μέθοδος βασίζεται στην αρχή, ότι οι διαπιστώσεις του επιστήμονα σχετικά με τα εμπειρικά γεγονότα και η υποκειμενική θεώρησή τους από τον ίδιο, ως επιθυμητά ή ανεπιθύμητα, αποτελούν δυο ετερογενείς και ασυμβίβαστες σφαίρες. Αν και ο ερευνητής επιλέγει το προς εξέταση θέμα σύμφωνα με τις προσωπικές αντιλήψεις του, καθώς και αυτές της εποχής του, ωστόσο στο επίπεδο της ανάλυσης, οφείλει να εξετάζει τα πράγματα με αφηρημένο αντικειμενικό και συγκριτικό τρόπο και από διαφορετικές οπτικές γωνίες. Για τον σκοπό αυτό ο ιδεότυπος προσφέρεται ως κατάλληλο συγκριτικό και αναλυτικό εργαλείο. Έχοντας αυτή τη λειτουργία ανήκει στο επίπεδο της ανάλυσης και όχι σε εκείνο της υποκειμενικής επιλογής του ερευνητικού αντικειμένου.

Λέξεις κλειδιά: Ιδεότυποι και κοινωνική πραγματικότητα, υποκειμενικό νόημα, υποκειμενικές αντιλήψεις και κρίσεις, αντικειμενικές αξιολογήσεις, τύποι κοινωνικής δράσης, τυπική και ουσιαστική ορθολογικότητα.

IDEAL TYPES OF MAX WEBER AS MODELS OF CAUSAL AND UNIVERSAL ANALYSIS

Stelios Chiotakis

Emeritus Professor, University of Crete

Abstract

Ideal types (German: Idealtypen) can assist scientists and researchers to explore the subject under investigation by approaching it through different points of view as an empirical fact. The ideal type approach is based on the premise that the scientist's interpretations of empirical findings and his/her subjective approach to the study of empirical facts, whether these are regarded as desirable or undesirable, constitute two different and incompatible scopes. While researchers chose the subject under investigation according to their own perceptions and those of their era, when analyzing it researchers must examine things technically-objectively and comparatively, from different points of view, trying to assess the potential impacts and side effects through the lens of ideal types rather than their personal, subjective ones.

Key words: Ideal type and empirical reality, Subjective meaning, Value judgments, axiological value analysis, pure means-ends context, Types of social action,formal and substantive Rationality.

Εισαγωγή: Η κοινωνιολογία της πραγματικότητας και τα προβλήματα των συλλογικών εννοιών

Η ιδεοτυπική μέθοδος δεν υπαγορεύτηκε από καθαρά επιστημολογικούς λόγους. Το συμπέρασμα αυτό διαφαίνεται στα κείμενα του Βέμπερ και επιβεβαιώνεται από τους πιο έγκυρους ερευνητές των Μεθοδολογικών Δοκιμίων, όπως π.χ. οι F.Tenbruck (1975, 1986), J. Weiss (1992), W. Hennis (1987), Schluchter (2005), Kalberg (2001). Ο Βέμπερ ανέπτυξε τους ιδεοτύπους**,** σταδιακά και στο πλαίσιο της δικής του, εμπειρικής κοινωνιολογίας της πραγματικότητας, *όχι ως αυτοσκοπό, αλλά ως μέσον έρευνας* για να απαντήσει με λογικό και μεθοδικό τρόπο σε συγκεκριμένα κοινωνικοοικονομικά και πολιτικά ερωτήματα της εποχής του, κυρίως όμως στο εκρηκτικό εργατικό πρόβλημα που είχε δημιουργηθεί από την επέκταση του καπιταλισμού και της βιομηχανικής παραγωγής στο ενωμένο και ενιαίο γερμανικό Ράιχ (από το 1870). Στις μεθοδολογικές αυτές αναζητήσεις του, ο Βέμπερ βρισκόταν σε διαρκή ανατροφοδότηση, αλλά και σφοδρή αντιπαράθεση με πολλούς και σημαντικούς ομοτέχνους του. Με τον τρόπο αυτό δημιουργήθηκαν οι βασικοί πυλώνες για την ανάπτυξη της εμπειρικής κοινωνιολογίας του ως επιστήμης της πραγματικότητας, με τα βασικά της χαρακτηριστικά, τα οποία ο ίδιος δεν επεδίωξε ή δεν πρόφθασε να αναπτύξει περαιτέρω λόγω του πρόωρου θανάτου του το 1920.

Με την ανάπτυξη της μεθοδολογικής του προσέγγισης ο Βέμπερ ήθελε να παρέμβει δυναμικά στις δυο αντιμαχόμενες κατευθύνσεις και σχολές**,** αυτή του εμπειρικού ιστορισμού στο Γερμανικό Ράιχ και της οικονομικής θεωρίας της αυστριακής σχολής με κύριο εκπρόσωπο τον Carl Menger. Με αφετηρία όμως την έριδα αυτή των δυο Σχολών (Glaeser 2014: 249-299), το ενδιαφέρον του επικεντρώθηκε, αναγκαστικά, στον διαχωρισμό της επαγωγικής μεθόδου προσέγγισης (induction) των ιστορικών και πολιτισμικών επιστημών – στο εξής η αναφορά αυτή θα γίνεται με τον ευρύτερο όρο των κοινωνικών επιστημών – από την αφαιρετική ή απαγωγική μέθοδο (deduction) που ακολουθούσαν οι φυσικές και θετικές επιστήμες, οι οποίες ήσαν τότε κυρίαρχες. Οι πρώτες ήσαν εμπειρικές, επιδιώκοντας να καταλήξουν από τα επιμέρους και εξατομικευμένα στο γενικό και το όλον. Οι δεύτερες στόχευαν σε μια αφαίρεση από τη συγκεκριμένη πραγματικότητα και μέσω της παρατήρησης, της θεωρίας και των αντίστοιχων πειραματικών εφαρμογών επεδίωκαν να ανιχνεύσουν και διατυπώσουν τους γενικότερους νόμους – όπως π.χ. ο νόμος της βαρύτητας - που διέπουν τα πράγματα. Όπως γράφει ο Βέμπερ, οι φυσικές και θετικές επιστήμες - μέσω της παρατήρησης και των πειραματικών εφαρμογών - μπορούν να ανιχνεύουν και να διατυπώνουν ορισμένους νόμους ή νομοτέλειες: για παράδειγμα, μάς εξηγούν τη λειτουργία των κυττάρων ενός ζωντανού οργανισμού, ωστόσο είναι αδύνατο να μας βοηθήσουν στο να «κατανοήσουμε» τη συμπεριφορά των ίδιων των κυττάρων (Weber 1985: 7 Weber 2005:15). Αντίθετα, στις κοινωνικές επιστήμες το προς διερεύνηση αντικείμενο είναι η δράση των ίδιων των ανθρώπων. Οι τελευταίοι, όσο κι αν προσλαμβάνουν την πραγματικότητα και νοηματοδοτούν τη ζωή τους στο πλαίσιο ορισμένων φυσικών συνθηκών και κοινωνικών πλαισίων, η δράση τους καθορίζεται από ένα έσχατο υποκειμενικό νόημα. Στη βάση αυτή οι κοινωνικές επιστήμες αδυνατούν να προβλέψουν, ακριβώς, την εκάστοτε ατομική και κοινωνική δράση: δεν είναι νομοθετικές, όπως οι φυσικές επιστήμες, αλλά εμπειρικές. Βέβαια, η συσσωρευμένη εμπειρική γνώση των ανθρώπων εξοικειώνεται με την προσδοκία ότι μπορεί να εκδηλώνονται ορισμένες νομοτελειακές τάσεις στη συμπεριφορά και δράση των

μελών μιας κοινωνίας. Ο Βέμπερ δεν αμφισβητεί τις τάσεις αυτές, διακρίνει όμως την εξής θεμελιώδη διαφορά: η ανίχνευση παρόμοιων νόμων ή νομοτελειών δεν αποτελεί για τις κοινωνικές επιστήμες αυτοσκοπό, αλλά μέσον έρευνας ως προς το αν και κάτω από ποιες προϋποθέσεις μπορούν πράγματι να εκδηλώνονται μέχρι ένα βαθμό οι τάσεις αυτές. Τελικά, οι πιθανότητες για τη διαμόρφωση της «α», «β»…«χ» κοινωνικής συμπεριφοράς και δράσης δεν εξαρτώνται μόνο από εξωτερικές συνθήκες και ιστορικές συγκυρίες, αλλά, σε τελευταία ανάλυση, από τους ίδιους τους δρώντες, με βάση τη δική τους ιστορική ατομικότητα και τις διαρκώς μεταβαλλόμενες συνθήκες που αντιμετωπίζουν (βλ. και Τσίρος 2014: 42 επ. Κατσούλης 1984: 96-99). Σύμφωνα με την κοινωνιολογία του Μαξ Βέμπερ, πριν από την έσχατη υποκειμενική πρόσληψή της πραγματικότητας προηγούνται οι ιστορικά εξατομικευμένες συνθήκες καθώς και τυχαίες μεταβλητές που μπορούν να υπολογιστούν μέσω ιδεοτυπικών κατασκευών – παράλληλα και συμπληρωματικά με άλλες μεθόδους, όπως π.χ. με στατιστικές έρευνες ή τη θεωρία των παιγνίων.

Κατά την Mariane Weber, η προσέγγιση της κοινωνιολογίας ως επιστήμης της πραγματικότητας από τον Βέμπερ διαφοροποιείται, από τις λεγόμενες δογματικές επιστήμες -όπως π.χ. η επιστήμη του δικαίου, η ηθική, η αισθητική- που επιδιώκουν να διερευνήσουν το (θεωρούμενο) ως ‘ισχύον’, ‘σωστό’ ή ‘αληθινό’ νόημα. Σε αντίθεση προς τις επιστήμες αυτές,

> η προσέγγιση του Βέμπερ ερευνά την όποια κοινωνική δράση των ανθρώπων στην εμπειρική πραγματικότητα που ζουν, επιδιώκοντας να την κατανοήσει ερμηνευτικά και να την εξηγήσει αναλυτικά (..). Με το νόημα της δράσης εννοείται λοιπόν «το υποκειμενικό, δηλαδή το - από τους ίδιους τους δρώντες ‘αποδιδόμενο’ - νόημα της δράσης τους ως μιας συγκεκριμένης, έσχατης και εμπειρικά προσλαμβανόμενης πραγματικότητας και όχι, περίπου: κάποια μορφώματα σκέψης που εποικοδομούνται με υποθετικό και θεωρητικό τρόπο για να απεικονίσουν την πραγματικότητα (Marianne Weber: 689, ειδικότερα, Weber, 1985: 1 επ.. Weber 2005: 4, Weber 1982: 439).

Είναι γνωστό ότι μέσω της γλώσσας νοηματοδοτούνται οι παραστάσεις και συγχρόνως οριοθετούνται και καθιερώνονται οι συλλογικές έννοιες με τις οποίες προσλαμβάνεται η πραγματικότητα από τα μέλη κάθε κοινωνίας. Στη βάση αυτή, σχηματίζονται οι συναφείς κώδικες και μορφές διεπικοινωνίας, κοινωνικών σχέσεων και κοινωνικής συμπεριφοράς και δράσης. Ο Μαξ Βέμπερ θεωρεί τη, συνειδητά, λογική ανακάλυψη της “έννοιας”, στην αρχαία Ελλάδα, ως ένα από τα σημαντικότερα μέσα για την επιστημονική γνώση (Weber 1917, 1919: 89). Όσο όμως κι αν αναγνωρίζει ότι οι έννοιες της καθημερινής γλώσσας (όπως π.χ. οι αξίες, η ηθική, η πολιτική, η δημοκρατία), που δημιουργούνται άμεσα «από τη γλώσσα της ζωής», προσφέρουν έναν ενιαίο κώδικα διεπικοινωνίας και δράσης, δεν διστάζει να επισημάνει ότι ο κώδικας αυτός είναι, συχνά, μονοδιάστατος και ασαφής (Weber 1982: 209).

> [Αφού] η χρήση των αδιαφοροποίητων συλλογικών εννοιών με τις οποίες λειτουργεί η γλώσσα της καθημερινότητας, αποτελεί, πάντα, πρόσχημα και επικάλυψη ασαφειών της σκέψης ή της θέλησης, όντας έτσι, συχνά και μέχρι ένα βαθμό, το εργαλείο για ανησυχητικές δολοπλοκίες, πάντοτε όμως ένα μέσον για να παρεμποδίζει τη σωστή διατύπωση ενός προβλήματος» (Weber 1982: 212).

Φαίνεται λοιπόν ότι βασική προϋπόθεση για να φθάσουμε σε αντικειμενικές και έγκυρες κρίσεις όσον αφορά την ανάλυση κοινωνικοπολιτικών προβλημάτων και ερωτημάτων είναι, για τον Βέμπερ, η συμπληρωματική λογική επεξεργασία τών

προσλαμβανουσών παραστάσεων και εννοιών που χρησιμοποιούμε στη καθημερινότητα. Πράγματι, ακόμη και στα Λεξικά της γλώσσας, στο λήμμα της «έννοιας» διατυπώνεται μεν μια γενικότερη και ευρύτερη νοητική εικόνα για την ουσία και το περιεχόμενο ενός πράγματος, συγκεκριμένου ή αφηρημένου, συγχρόνως όμως αναγνωρίζεται η υποκειμενική πρόσληψή της από κάθε άτομο: θα πρόσθετα, ανάλογα με την εποχή και τη συγκυρία (βλ. π.χ. το Λεξικό Μπαμπινιώτη). Παρά την ισχύ των συλλογικών εννοιών και του εκάστοτε κυρίαρχου ρεύματος σκέψης και ζωής, σε τελευταία ανάλυση κάθε άνθρωπος τείνει να προσλαμβάνει την πραγματικότητα με έσχατα υποκειμενικά κριτήρια και ανάλογα μέτρα και σταθμά: βλέπει «ό,τι έχει στην καρδιά του» (Weber 1982: 209, Weber 1972: 74). Για παράδειγμα, η έννοια της ηθικής χρησιμοποιείται συχνά *«ως μέσον για να δείξουμε ότι έχουμε δίκιο»* (Weber 1992: 233, Lassman 2011). Πώς παρεμβαίνουν οι ιδεότυποι σε παρόμοια φαινόμενα;

Οι ιδεότυποι ως ευρετικά και επινοητικά εργαλεία έρευνας

Σε σχέση με τα προβλήματα των συλλογικών εννοιών ο Βέμπερ οδηγείται στο συμπέρασμα ότι *«οι έγκυρες κρίσεις προϋποθέτουν, παντού, τη λογική επεξεργασία τού προς εξέταση αντικειμένου, δηλαδή τη χρησιμοποίηση εννοιών»* (Weber 1982: 209, Weber 1972, Α': 74). Όμως, η λογική αυτή επεξεργασία δεν μπορεί να σημαίνει την αντικατάσταση των συλλογικών εννοιών από κατασκευασμένες επιστημονικές έννοιες. Εξάλλου, *«ο σχηματισμός των εννοιών εξαρτάται από τη θέση που παίρνουν τα μέλη μιας κοινωνίας έναντι των συναφών προβλημάτων και η θέση αυτή μεταλλάσσεται, από κοινού, μαζί με το ίδιο το περιεχόμενο του πολιτισμού»* (Weber 1982: 207, Weber 1972, Α': 72). Όμως, ακόμη και από τη σκοπιά των κοινωνικών επιστημών *«η σχέση ανάμεσα στην έννοια και το εννοούμενο συνεπάγεται το πρόσκαιρο της σύνθεσης αυτής»* (έ.α.). Οι συλλογικές έννοιες μπορεί να αποσαφηνίζονται και να εκλογικεύονται από την επιστήμη, όμως δεν παράγονται από αυτή. Επομένως, η επιστημονική ιστορία της κοινωνικής ζωής των ανθρώπων είναι και παραμένει μια συνεχής εναλλαγή. Αυτή συνίσταται, αφενός στην επιδίωξη να σχηματιστεί μια ταξινόμηση των ιδεών, των παραστάσεων και των εμπειριών, μέσω των εννοιών, προς όφελος της διεπικοινωνίας ανάμεσα στα μέλη μιας κοινωνίας και αφετέρου, με την προσπάθεια - στη βάση αυτή - να διευρυνθεί και να μετατοπιστεί ο επιστημονικός ορίζοντας, με τη διάλυση ή την αποσαφήνιση των νοητικών αυτών σχημάτων της καθημερινής γλώσσας καθώς και των νέων εννοιών που σχηματίζονται στο πλαίσιο των – αναπόφευκτα – συντελούμενων μεταβολών (Weber 1982: 207, Weber 1972, Α': 72).

Σύμφωνα με τον Βέμπερ, οι συνέπειες που απορρέουν από τις (συμπυκνωμένες) διαπιστώσεις αυτές δεν είχαν προσμετρηθεί με ακρίβεια από τους Roscher και Schmoller, δυο επιφανή μέλη από την παλιά και τη νέα Ιστορική Σχολή στο Γερμανικό Ράιχ. Και οι δύο «εμμένουν συχνά, ρητώς ή σιωπηλώς, στη γνώμη σύμφωνα με την οποία ο τελικός σκοπός κάθε επιστήμης θα έπρεπε να είναι η ένταξη του υλικού της σε ένα σύστημα εννοιών, το περιεχόμενο των οποίων μπορεί να εξασφαλιστεί μέσω της παρατήρησης εμπειρικών κανονικοτήτων, τον σχηματισμό υποθέσεων και την επαλήθευσή τους, καθώς και στην προσδοκία ότι το αποτέλεσμα αυτό θα μπορούσε να βελτιώνεται συνεχώς μέχρι να προκύψει από αυτό μια ολοκληρωμένη απαγωγική επιστήμη. Για το σκοπό αυτό, η ιστορική επαγωγική εργασία του παρόντος θα αποτελούσε μια προεργασία η οποία απορρέει

από τις ελλείψεις των ιστορικών και κοινωνικών επιστημών. Κατά τον Βέμπερ, το πιο ανησυχητικό από την σκοπιά της θεώρησης αυτής φαίνεται να είναι ο σχηματισμός και η χρήση αυστηρών εννοιών, ώστε να μπορεί έτσι να προεξοφληθεί ο ύστατος σκοπός, ο οποίος θα έπρεπε να είναι προορισμένος για να επιτευχθεί επισπευσμένα και απερίσκεπτα στο μακρινό μέλλον. (Weber 1982: 208). Σε αντίθεση προς τους Roscher και Schmoller, ο Βέμπερ πρεσβεύει ότι *για να γίνει ένα γεγονός αντικείμενο εμπειρικής γνώσης, πρέπει να έχει προηγηθεί μια αφαίρεση από τα άμεσα ερεθίσματα, βιώματα και υποκειμενικά συναισθήματα με τα οποία είναι συνδεδεμένο.* Η αφαίρεση αυτή μπορεί να αναπτυχθεί σε μεγαλύτερο βαθμό μέσω της τεχνικής κατασκευής και της χρήσης αφηρημένων θεωρητικών εννοιών και σχημάτων, των *'ιδεοτύπων' (Idealtypen)*. Οι τελευταίοι αναπτύσσονται, θεωρητικά, με τη μονοσήμαντη και επαυξημένη ανάπτυξη επιλεγμένων στοιχείων ενός φαινομένου και της αντίστοιχης συλλογικής έννοιας, αφού έχει ήδη προηγηθεί μια μονοσήμαντη αφαίρεση ή απομόνωση άλλων στοιχείων από αυτά που επιλέξαμε. Στην τεχνητή αυτή μορφή τους οι ιδεότυποι αποτελούν αφηρημένες εργαστηριακές κατασκευές οι οποίες δεν έχουν ως στόχο και ρόλο να αντιγράφουν, ούτε να φωτογραφίζουν την πραγματικότητα, αυτούσια όπως αυτή φαίνεται ή είναι: με το να διατυπώνουν και να εκφράζουν μιαν υποθετική-λογική ουτοπία διαφοροποιούνται από τις πρακτικές εκτιμήσεις και τις συναφείς υποκειμενικές, αξιακές κρίσεις (Werturteile)[1] και τα ιδεώδη των δρώντων ανθρώπων Στη μορφή αυτή οι ιδεότυποι μπορούν να χρησιμοποιούνται μόνο ως ευρετικά και επινοητικά εργαλεία για τη δημιουργία υποθέσεων και λογικών σεναρίων με τα οποία εξετάζουμε και σταθμίζουμε μιαν ορισμένη πραγματικότητα από το πρίσμα ορισμένων θεωρητικών αξιακών αναφορών και, κυρίως, από διαφορετικές οπτικές γωνίες που μπορεί να μην είναι συμβατές με την πραγματικότητα.

Από τους Κοσμά Ψυχοπαίδη (1993:42-48) και άλλους ερευνητές αναφέρονται περισσότερες μορφές ιδεοτύπων. Όλες όμως οι μορφές αυτές (Weber 1982: 205) μπορεί να αναχθούν σε δυο βασικές κατηγορίες: α) στους ιστορικά εξατομικευμένους ιδεοτύπους και β) τους αφηρημένους οι οποίοι εξετάζουν τη διαμόρφωση της κοινωνικής δράσης σύμφωνα με διαφορετικά θεωρητικά μοντέλα ή σενάρια**.** Βέβαια, ο Βέμπερ στην αρχική του προσέγγιση - στο διάσημο Δοκίμιο του ως προς την «αντικειμενικότητα της κοινωνικοεπιστημονικής και κοινωνικοπολιτικής γνώσης» (Weber 1982: 146-214) - παραθέτει μια ευρύτερη εισαγωγή για τη μέθοδο της ιδεοτυπικής προσέγγισης, υπονοώντας όχι μόνο τους ιστορικά εξατομικευμένους, αλλά και τους αφηρημένους ιδεοτύπους. Στη συνέχεια όμως το ενδιαφέρον επικεντρώνεται στους ιστορικά εξατομικευμένους τύπους, ενώ οι αφηρημένοι ιδεότυποι (μοντέλα) αναπτύσσονται, ειδικότερα στην *Κοινωνιολογία των Θρησκειών* και πληρέστερα στις *Κοινωνιολογικές Έννοιες*, αλλά και τις *Κοινωνιολογικές Οικονομικές Κατηγορίες* μόλις πριν από τον πρόωρο θάνατό του (Weber 1982: I., II. Weber 2005: I.,II. Βλ.Schelting 1934: 328-341). Οι διαφορετικές αυτές μορφές ιδεοτύπων παρουσιάζονται εδώ συνοπτικά.

Ιστορικά εξατομικευμένοι τύποι ή ιδεότυποι

Όπως διευκρινίζει ο Βέμπερ σε επιστολή του προς τον ιστορικό Below, με αναφορά στον τύπο της μεσαιωνικής πόλης: «Εκείνο που αποτελεί το ειδικό χαρακτηριστικό για την μεσαιωνική πόλη (…) είναι, πως ανέπτυξε ό,τι λείπει στις άλλες πόλεις (τις αρχαίες, τις κινέζικες, τις ισλαμικές), και αυτό συμβαίνει και με όλους» [τους

συναφείς τύπους]. «Οπότε είναι υπόθεση της ιστορίας να μας εξηγήσει αιτιωδώς αυτό το ειδικό χαρακτηριστικό» (Γράμμα Μ. Βέμπερ προς τον G. v. Below. 21.4.1914, από: Mommsen [1972] 1974: 274, σημ. 43).

Στους ιστορικά εξατομικευμένους τύπους ανήκουν όχι μόνο διαφορετικοί τύποι πόλεων, όπως π.χ. η «αρχαία πόλη», η «πόλη της ανατολής», η «μεσαιωνική πόλη», αλλά και ιστορικά μορφώματα, όπως π.χ. ο «φιλελευθερισμός», ο «μαρξισμός», η «γραφειοκρατία», ο «χριστιανισμός» κ.λπ. που εμφανίστηκαν και αναπτύχθηκαν σε έναν ορισμένο ιστορικό χωρόχρονο, αλλά με όλες τις μεταβολές και τη συναφή ανανοηματοδότηση της έννοιάς τους συνεχίζουν την ύπαρξή τους στον ιστορικό χωρόχρονο, με την αντίστοιχη επανένταξή τους σε ομοειδείς, αλλά διαφορετικούς ιστορικούς τύπους (Weber 1985: 155 επ. . 1: 307 επ. Weber 1982: 197 επ. Α': 63 επ.). Χωρίς να γίνεται, πάντα, άμεσα αντιληπτό από τους δρώντες, με τις μεταβολές στην κοινωνική πραγματικότητα και στον πολιτισμό, αλλάζει και η ιστορική σύνθεση των ιστορικών αυτών μορφωμάτων, καθώς και των αντίστοιχων εννοιών και των τύπων που τα εκφράζουν. Στο βαθμό που με τις αλλαγές αυτές μεταβάλλεται σε πολλά σημεία η ιστορική σύνθεση των εννοιών , για να διατηρήσουν οι τελευταίες την ειδική ταυτότητα γένους ή είδους και τη συνοχή τους στον ιστορικό χωρόχρονο, πρέπει να καταγραφούν ως ιστορικά εξατομικευμένοι ιδεότυποι ενός ορισμένου είδους. Για παράδειγμα ο «τύπος χαρίσματος των προφητών» της Παλαιάς Διαθήκης, συνανήκει στο ίδιο «γένος ή είδος χαρίσματος» στο οποίο υπάγονται και άλλοι «διαφορετικοί τύποι χαρίσματος», όπως του μάγου ή του σαμάνα. Σε διαφορετικό τύπο του ίδιου ευρύτερου είδους ανήκει, για παράδειγμα, το «χάρισμα του λόγου και της πειθούς» στην αρχαία Αθήνα. Σε όλους αυτούς τους διαφορετικούς τύπους χαρίσματος, είναι πάντα υπαρκτή η πίστη και αφοσίωση κάποιων οπαδών προς ένα χαρισματικό πρόσωπο, αν και εκδηλώνεται με διαφορετικό τρόπο.

Ανάλογη απεικόνιση των εξατομικευμένων ιστορικών χαρακτηριστικών γίνεται και με ορισμένες ιστορικές έννοιες, όπως π.χ. η ιστορική ατομικότητα του φιλελευθερισμού, του μαρξισμού, του χριστιανισμού, της γραφειοκρατίας, του χαρίσματος κ.λπ. σε ορισμένες ιστορικές κοινωνίες και εποχές. Σε αντίθεση προς τους μονοσήμαντους αφηρημένους ιδεοτύπους - μοντέλα που θα δούμε παρακάτω, οι ιστορικά εξατομικευμένοι τύποι κοινωνικών μορφωμάτων δεν αποτελούν μόνο εργαλεία έρευνας με μιαν ευρετική και επινοητική λειτουργία· συγχρόνως μπορεί να αποτελούν και χωροχρονικά οριοθετημένους πραγματικούς τύπους (real types) έχοντας, μιαν αντίστοιχη διάσταση και προοπτική. Αυτό σημαίνει πως παρά το γεγονός, ότι η μονοσήμαντη ιδεοτυπική τους διάρθρωση είναι, εξ ορισμού, ξένη προς τα κοινωνικά ιδανικά, ωστόσο η χρησιμότητά τους δεν περιορίζεται μόνο στις συγκρίσεις – όπως, για παράδειγμα, όταν αντιπαραβάλλεται ο τύπος της προτεσταντικής άσκησης «μέσα στον κόσμο», έναντι του τύπου άσκησης των ερημιτών της ορθόδοξης εκκλησίας «εκτός του κόσμου». Στην πράξη, λοιπόν, οι ιστορικές ατομικότητες που εκλαμβάνονται μονοσήμαντα ως ιδεότυποι, από μιαν διαφορετική ιδεαλιστική σκοπιά μπορούν να προσλαμβάνονται από τους πιστούς μιας θρησκείας, μιας χαρισματικής κοινότητας, ή σύμφωνα με την κοσμοθεώρηση και ιδεολογία των μελών ενός κόμματος ως ιδανικά πρότυπα. Χαρακτηριστικά παραδείγματα από τη σκοπιά αυτή είναι π.χ. η αθηναϊκή δημοκρατία, ο χριστιανισμός, ο μαρξισμός, ο φιλελευθερισμός, ένας ορισμένος χαρισματικός ηγέτης κ.λπ.

Θα κλείσουμε την ανάλυσή μας στο σημείο αυτό με τον ιστορικά εξατομικευμένο τύπο της «προτεσταντικής ηθικής και του πνεύματος του καπιταλισμού» σε σύνδεση με τον τύπο της «μεσαιωνικής οικονομίας» και της «μεσαιωνικής πόλης» (Weber 1975, Schreiner 1986).

Καταρχάς, το ιδανικό της άσκησης, σύμφωνα με την προτεσταντική ηθική, είναι η παραγωγική εργασία μέσα στον κόσμο, με ένα αλληλέγγυο και κοινωνικά υπεύθυνο επαγγελματικό ήθος, το οποίο συνοδεύεται με πνεύμα αποταμίευσης, με διαχωρισμό του οικογενειακού εισοδήματος από το κεφάλαιο της επιχείρησης, με ορθολογική και επικερδή οικονομική διαχείριση κ.λπ. Πρωταρχικά, υπήρχε η πίστη ότι με τον τρόπο αυτό γίνεται υπεύθυνη αξιοποίηση των ταλέντων και των ευκαιριών που προσφέρει ο Θεός σε ορισμένους ανθρώπους, η οποία, μάλιστα, συμπληρώνεται με την κοινωνική αρωγή προς τους οικονομικά ασθενέστερους. Βέβαια, ο Βέμπερ αναγνωρίζει πως οι -ιδεοτυπικά- ως «θρησκευτικές» θεωρούμενες «ρίζες του καπιταλισμού απονεκρώθηκαν» μεταγενέστερα (Weber 1975, Ι: 373). Όμως, παρά την εκκοσμίκευση που ακολούθησε, έχει μεγάλη σημασία ότι στο πλαίσιο του τύπου της «μεσαιωνικής πόλης» και της συναφούς οικονομίας, δημιουργήθηκε μια καταλυτική ανατροφοδότηση μεταξύ της προτεσταντικής ηθικής και ορισμένων οικονομικών αρετών ή προτύπων όπως π.χ. το επαγγελματικό ήθος, η αποταμίευση και όχι η σπατάλη, το εκλογικευμένο θεμιτό κέρδος και όχι η κερδοσκοπία, η επένδυση και η αξιοποίηση του καθαρού κέρδους και της υπεραξίας για τη μεγέθυνση της επιχείρησης (συσσώρευση του κεφαλαίου).

Ο συγκεκριμένος ιδεότυπος δημιουργήθηκε, τεχνητά, με απομόνωση ή αφαίρεση των καθαρά οικονομικών παραγόντων, ώστε – συμπληρωματικά, προς το αντίθετο σχήμα της «οικονομικής βάσης» του Μαρξ - να αναπτυχθεί και να εξαρθεί, μονοσήμαντα, ο δυνητικός ρόλος του προτεσταντισμού και της κουλτούρας: κάτι που αντιστοιχεί, εν μέρει, στο «εποικοδόμημα» της θεώρησης του Μαρξ (Weber, 1982: 198, 204). Κατά συνέπεια, στον ιστορικά εξατομικευμένο ιδεότυπο του Βέμπερ έχουν αφαιρεθεί, σκόπιμα, τα καθαρά οικονομικά στοιχεία, ενώ έχουν επιλεγεί συγκεκριμένα κοινωνικά και θρησκευτικά - πολιτισμικά στοιχεία, τα οποία εξαίρονται και αναπτύσσονται με μονοσήμαντο τρόπο, σύμφωνα με τον σκοπό του σχήματος αυτού. Μόνο στο πλαίσιο της διαδικασίας αυτής είναι κατανοητή η διάσημη διαπίστωση του Βέμπερ στην Εισαγωγή της Κοινωνιολογίας των Θρησκειών, σύμφωνα με την οποία: «Όχι ιδέες, αλλά (υλικά) συμφέροντα και (πνευματικά) ενδιαφέροντα κυριαρχούν άμεσα στη δράση των ανθρώπων. Όμως, τα ‘κοσμικά πρότυπα’ τα οποία έχουν δημιουργηθεί μέσω ‘ιδεών’ έχουν καθορίσει πολύ συχνά τις ράγες πάνω στις οποίες προωθούσε τη δράση η δυναμική των συμφερόντων – παρόμοια όπως οι κλειδούχοι των τρένων» (Weber 1986, Ι.: 252).

Ο Βέμπερ έχει επίγνωση του γεγονότος ότι: αν η προτεσταντική ηθική συνέβαλε από την πλευρά της στο να καθιερωθούν η «άσκηση μέσα στον κόσμο», δηλαδή ένα καινούργιο επαγγελματικό ήθος και ένας συναφής τρόπος ζωής, σίγουρα πρωτοστάτησαν στις αλλαγές αυτές οι βαθιές καινοτομίες που άρχισαν να συντελούνται από την ανερχόμενη οικονομία της αγοράς στο πλαίσιο των νέων, οικονομικών πόλεων που αναπτύσσονταν από τον 11ο αιώνα και εξής. Σε αντίθεση προς τις πόλεις που ήσαν κάστρα των ευγενών, οι νέες πόλεις αναδείχθηκαν σε κέντρα εμπορίου, βιοτεχνίας και κοινωνικής κινητικότητας. Σύμφωνα με τον ιστορικό Bosl, μόνο στο πλαίσιο της δυναμικής αυτής «άρχισε πρώτα να γίνεται κάποιος παραλληλισμός, κάποια εξίσωση και μετά η βαθμιαία αντικατάσταση των αξιών:

αίμα, γένος, βία από τις ορθολογιστικές αξίες: ιδιοκτησία, εργασία, επάγγελμα» (Bosl 1972: 356. Schreiner, 1986). Η παλιά αντίθεση μεταξύ ευγενών και μη ευγενών (άσημων) είχε αρχίσει να αντικαθίσταται από τη νέα, ανάμεσα σε πλούσιους και φτωχούς. Πολύ πριν από την εμφάνιση του Καλβινισμού και της διδασκαλίας του, περί «απολύτου προορισμού, στις νέες αυτές πόλεις που ήσαν οικονομικά κέντρα, σύμφωνα με χρονικό του 15ου αιώνα ο φτωχός εθεωρείτο προορισμένος για την απώλεια: «ο χαμένος (διεφθαρμένος), δηλαδή ο φτωχός επιστρέφει στο κακό» (Sprandel 1971: 376). Μόνο με βάση τις καταλυτικές αυτές μεταβολές που περιγράφηκαν εδώ, πολύ περιληπτικά, μπορούμε να κατανοήσουμε την απάντηση του Βέμπερ στην ασκούμενη κριτική των θέσεών του ως προς την επίδραση της Προτεσταντική Ηθικής για τη δημιουργία του καπιταλιστικού πνεύματος: «Είναι πολύ πιθανό πως, αν θα ήταν εφικτό να είχαν περατωθεί κάποτε οι έρευνές μου» - ως προς την εναλλακτική, μονοσήμαντη έξαρση μόνο των καθαρά οικονομικών παραγόντων για τη δημιουργία του καπιταλισμού – «τότε θα μου είχε καταλογιστεί, εναλλακτικά, εντελώς με την ίδια οργή ότι παραδόθηκα στον ιστορικό υλισμό, όπως τώρα στην ιδεολογία» (Weber, 1978,II.: 56, σημ. 5).

Περατώνοντας την ανάλυση των ιστορικά εξατομικευμένων ιδεοτύπων πρέπει να τονιστεί η – διαχρονικά - κάθετη και, συμπληρωματικά: η οριζόντια μέθοδος συγκρότησης και σύγκρισης των ιδεοτύπων. Οι τύποι αυτοί μπορεί να ανιχνεύονται και να αναλύονται, αφενός κάθετα, δια μέσου των αιώνων, με μια τυπική διαφοροποίηση των ιδιόμορφων χαρακτηριστικών τους από παράλληλους τύπους του ίδιου είδους σε διαφορετικούς χωροχρόνους και στις αντίστοιχες κοινωνίες. Για παράδειγμα, ο σημερινός παγκοσμιοποιημένος και μάλλον χρηματοπιστωτικός καπιταλισμός είναι διαφορετικός από τον παραγωγικό καπιταλισμό που ακολούθησε στις πρώτες δεκαετίες μετά τον δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο. Παρόμοια ο Βέμπερ αναφέρεται, κάθετα και δια μέσου των αιώνων, στην έννοια του ‘χαρίσματος’, με επικέντρωση σε βασικά χαρακτηριστικά που εμφανίζονται σε συναφείς ή παράλληλους σχηματισμούς, συγκροτώντας έτσι ομοειδείς, αλλά διαφορετικούς τύπους, ανάλογα με τον ιστορικό χωρόχρονο: από τη σκοπιά αυτή, η σχέση εμπιστοσύνης και αφοσίωσης μιας ομάδας ανθρώπων προς μιαν χαρισματική προσωπικότητα, στην οποία πιστεύουν μπορεί σε παλαιότερα κοινωνικά μορφώματα να ενσαρκώνεται, όπως είδαμε, στον μάγο της φυλής, τον σαμάνο, τον προφήτη μέχρι τον ρήτορα και δημαγωγό στην αρχαία Αθήνα που διακρίνεται από το χάρισμα του λόγου και της πειθούς (στη μορφή του Περικλή ή του Κλέωνα ή σε έναν ενδιάμεσο τύπο).

Όμως, οι ιστορικά εξατομικευμένοι τύποι συγκροτούν, όχι μόνο κάθετα, αλλά και οριζόντια και παράλληλα ιστορικά σχήματα που εξατομικεύονται σε κάθε ιστορική κοινωνία και εποχή. Για παράδειγμα, σήμερα, η ομοιογενής πραγματικότητα του καπιταλισμού μπορεί να συγκριθεί οριζόντια, σε παράλληλους, αλλά αρκετά διαφορετικούς τύπους κοινωνικών σχηματισμών, όπως π.χ. στις ΗΠΑ και στη Γαλλία ή άλλες ευρωπαϊκές χώρες.

Διαπιστώνουμε ότι μέσω των ομοιογενών, αλλά ιστορικά εξατομικευμένων, διαφορετικών ιδεοτύπων, η ανάλυση των διαχρονικών, όπως και των οριζόντιων κοινωνικών σχηματισμών, προτύπων και εννοιών αποκτά μια διαχρονική καθολικότητα και συγκρισιμότητα, χωρίς να είναι, για παράδειγμα, ευρωκεντρική και χριστιανοκεντρική (βλ. Smith 2013).

Ιδεότυποι ως αφηρημένα μοντέλα δράσης ή/και ορθολογικότητας

Σύμφωνα με τον Βέμπερ, οι ίδιοι οι δρώντες άνθρωποι δεν συνειδητοποιούν, συνήθως, τα βαθύτερα κίνητρα και τα χαρακτηριστικά της δράσης τους: «η περίπτωση κατά την οποία, αυτός που κρίνει τους άλλους και τον ίδιο τον εαυτό του έχει ξεκάθαρη επίγνωση όσον αφορά τον έσχατο υποκειμενικό πυρήνα των κρίσεών του αποτελεί την εξαίρεση και όχι τον κανόνα» (Weber, 1958:16). Φαίνεται ότι αυτή η ημιεπίγνωση ή η μη συνειδητοποίηση των υποκειμενικών κινήτρων της δράσης μπορεί να γίνει αρκετά διαφανής και συνειδητή μέσω της 'ιδεοτυπικής αξιοποίησης' των τύπων της κοινωνικής δράσης του Βέμπερ**.** Συγχρόνως μπορεί κανείς να κατανοήσει τη συγκεκριμένη δράση ερμηνεύοντας και αναλύοντας από διαφορικές ιδεοτυπικές σκοπιές την πορεία που μπορεί να ακολουθεί καθώς και τις ανάλογες ή τις πιθανές επιπτώσεις που μπορεί να συνεπιφέρει.

Κατά την διεπικοινωνία και δραστηριοποίηση μαζί με τους άλλους ανθρώπους συναισθάνεται κανείς το νόημα της δράσης του, συχνά, μάλλον με ακαθόριστο τρόπο, και όχι σαν να το γνώριζε ή σαν να το είχε συνειδητοποιήσει: στις πλείστες των περιπτώσεων δρα παρορμητικά ή από συνήθεια». Οι πολλαπλές και διαφορετικές μορφές που μπορεί να παίρνει η ανθρώπινη συμπεριφορά και δράση αναλύονται διεισδυτικά από τον Βέμπερ στους τύπους της κοινωνικής δράσης και τους δυνητικούς συνδυασμούς τους (Weber 1985: 12 επ.). Αυτούσιες και εντελώς απομονωμένες, τεχνητά, οι διαφοροποιήσεις αυτές της δράσης συναντώνται σπάνια στην πραγματικότητα, όμως συνυπάρχουν σε διαφορετικούς συνδυασμούς και ετεροβαρείς συνθέσεις στην διεπικοινωνία, τα διάφορα ερεθίσματα και τις συναλλαγές των μελών μιας κοινωνίας μεταξύ τους και με τους άλλους.

Για παράδειγμα, κάποιος μπορεί να συμπεριφέρεται και να δραστηριοποιείται, σε ανάλογες περιστάσεις, περισσότερο ή λιγότερο, με συναισθηματική έξαψη και έκρηξη, με νηφαλιότητα και ψυχραιμία (για να επιτύχει το σκοπό του), ή μάλλον ασύνειδα και από συνήθεια, λόγω της μονοσήμαντης αφομοίωσής του στο πλαίσιο των πατροπαράδοτων παραδόσεων. Ακόμη, το ίδιο άτομο, ανάλογα με την κοινωνική του ένταξη και με βάση τις πεποιθήσεις και αρχές του μπορεί να δραστηριοποιείται, είτε με διορατικότητα και ευελιξία, αποκλίνοντας από αυτές, λίγο ή πολύ, ανάλογα με τις περιστάσεις, ώστε να έχει επιτυχία στις επιδιώξεις του, ή – αντίστροφα - μπορεί να αδιαφορεί για την επαγγελματική επιτυχία, όντας απόλυτα στρατευμένο σε μια ιδεολογία, χωρίς να υπολογίζει τα πιθανά αποτελέσματα που μπορεί να προκύψουν. Δεν μπορούμε να αναφέρουμε εδώ όλους τους, δυνητικά, αμέτρητους και πολυσχιδείς συνδυασμούς συμπεριφοράς και δράσης. Όμως, αν τους διαχωρίσουμε, υποθετικά, με ειδικά και τυπικά κριτήρια, τότε έχουμε μπροστά μας, ανάγλυφους και εντελώς μεμονωμένους τους τέσσερεις τύπους (ή μοντέλα) της κοινωνικής δράσης του Βέμπερ. Συγκεκριμένα:

Στον *πρώτο τύπο δραστηριοποιείται κανείς «ορθολογικά ως προς το σκοπό που επιδιώκει,* επιλέγοντας προς τούτο τα πιο κατάλληλα και εφικτά μέσα για να αξιοποιήσει ορισμένα εξωτερικά και υλικά δεδομένα ή να επηρεάσει άλλους ανθρώπους. Οι αναμενόμενες αυτές προσδοκίες χρησιμοποιούνται από τον δρώντα ως 'όροι' ή ως 'μέσα' για να επιτύχει ο ίδιος το δικό του, «ορθολογικά επιδιωκόμενο σκοπό» (Weber 1985: 12 επ.). Στον τύπο αυτό δίνεται μεν έμφαση στα μέσα και στις διαδικασίες που χρησιμοποιούνται για να φθάσει κανείς στο σκοπό του, εφόσον η επιλογή ακατάλληλων μέσων εκτρέπει ή απομακρύνει από αυτόν· όπως όμως

διευκρινίζει ο Βέμπερ: «ορθολογικά ως προς τον σκοπό δραστηριοποιείται όποιος προσανατολίζει τη δράση του σύμφωνα με το σκοπό και τα μέσα με τα παρεπόμενα [αποτελέσματα]. Αυτό σημαίνει ότι σταθμίζει ορθολογικά, τόσο τα μέσα έναντι των σκοπών, όπως τους σκοπούς έναντι των παρεπόμενων αποτελεσμάτων, και τέλος, ακόμη και τους διάφορους δυνητικούς σκοπούς μεταξύ τους» (έ.α. 13). Από τη σκοπιά αυτή, ο προβληματισμός φαίνεται να μην εξαντλείται μόνο στην 'ορθολογικότητα των μέσων' για τους δεδομένους σκοπούς: αντίθετα είναι δυνατή και μια ανάδραση και επίδραση των μέσων και των παρεπόμενων δυνητικών αποτελεσμάτων επί των σκοπών. Παράλληλες αναφορές σε διαφορετικά κείμενα του Βέμπερ συνηγορούν στην άποψη ότι ο τύπος αυτός δεν περιορίζεται μόνο στην ορθολογικότητα των μέσων ως προς την επίτευξη του σκοπού, αλλά μπορεί να παρέχει συγχρόνως δυνατότητες και για την επανεξέταση των ίδιων των αρχικών σκοπών, εκ του εμπειρικού αποτελέσματος που προκύπτει. Αυτό δεν πρέπει να παραγνωρίζεται (Χιωτάκης 2006: 277. Τσίρος 2014: 61 επ.) Εδώ δεν έχουμε να κάνουμε μόνο με την περίπτωση της 'εργαλειακής ορθολογικότητας', όπως μεταφράζεται ενίοτε ο γερμανικός όρος, «zweckrational». Και αυτό μπορεί να ισχύει, παρά το γεγονός ότι «η απόφαση ανάμεσα σε ανταγωνιστικούς και μεταξύ τους αλληλοσυγκρουόμενους σκοπούς και [τα αντίστοιχα] αποτελέσματα, μπορεί από την πλευρά της να είναι προσανατολισμένη ορθολογικά ως προς την αξία» (Weber 1985: 12 επ.). Βέβαια, στην περίπτωση αυτή η δράση είναι ορθολογική ως προς το σκοπό, μόνο σε ό,τι αφορά τα μέσα (έ.α. 13).

Σύμφωνα με τον *δεύτερο τύπο*, *δραστηριοποιείται κανείς «'ορθολογικά ως προς την αξία»*, «μέσω της συνειδητής πίστης στην χωρίς όρους - ηθική, αισθητική, θρησκευτική, ή όπως αλλιώς ερμηνευμένη – αξία η οποία χαρακτηρίζει μια συμπεριφορά, καθαρά αυτή καθαυτή και ανεξάρτητα από την προοπτική επιτυχίας» (έ.α. 12). Κατά τον *τύπο της ορθολογικότητας ως προς την αξία*, η έμφαση δίνεται σε αυτό το οποίο πιστεύει κανείς και, συνακόλουθα, στον τρόπο με τον οποίο αιτιολογεί ή δικαιολογεί τις αξιακές και ιδεολογικές επιλογές του. Όπως μπορούμε να δούμε, στον τύπο ή το αξίωμα της ηθικής των δογματικών πεποιθήσεων και του άκαμπτου φρονήματος (Gesinnungsethik), το ειδικότερο ερώτημα ως προς την ευθύνη για τα αποτελέσματα στην υπηρεσία των αξιακών και ηθικών σκοπών που εκφράζονται από τις πεποιθήσεις αυτές, αλλά και ως προς την καταλληλότητα των μέσων που χρησιμοποιούνται στην πράξη, είναι εντελώς δευτερεύον.

Σύμφωνα με τον *τρίτο τύπο*, *η δράση εκδηλώνεται, ανορθολογικά, με συναισθηματική έξαψη ή/και έκρηξη*, χωρίς αυτοέλεγχο και μέριμνα για τις όποιες συνέπειες. Τέλος, σύμφωνα με τον *τέταρτο τύπο η δράση εκδηλώνεται: «παραδοσιακά, μέσω της εξοικειωμένης συνήθειας»* και της αναπαραγωγής ή επανάληψης αυτού που ορίζει ο Βέμπερ ως «αιώνιο χθες».

Εύκολα διαπιστώνουμε από τις εμπειρίες μας ότι *η κοινωνική και εξατομικευμένη δράση στον κόσμο της πραγματικότητας αποτελείται, σε μεγάλο βαθμό, από ποικίλους ετεροβαρείς συνδυασμούς των τεσσάρων τύπων* που είδαμε. Όμως η αναζήτηση των παραγόντων και χαρακτηριστικών που επηρεάζουν την κοινωνική και ατομική δράση είναι πολύπτυχη και δεν εξαντλείται με τους τύπους αυτούς. Για παράδειγμα, *όταν αναφερόμαστε στην ορθολογικότητα ως προς το σκοπό ή ως προς την αξία της δράσης, μπορεί να τεθεί το ερώτημα ως προς τα ειδικότερα χαρακτηριστικά της, όπως π.χ. αν είναι πρακτικά ή θεωρητικά προσανατολισμένη, τυπική ή ουσιαστική*. Στο δυνητικό αυτό ερώτημα ο Βέμπερ

απαντά με *τέσσερεις τύπους ή μοντέλα* που μπορεί να συνδυάζονται μεταξύ τους ετεροβαρώς στις διάφορες περιπτώσεις και ευκαιρίες. Και οι τύποι αυτοί, όπως και εκείνοι της κοινωνικής δράσης μπορούν να εξετάζονται κάθετα – διαχρονικά, όπως και οριζόντια, κατά την ίδια χρονική περίοδο ανάμεσα σε διαφορετικές κοινωνίες και χώρες. Από τη σκοπιά αυτή και σύμφωνα με τη συστηματοποίηση των σχετικών τύπων του Βέμπερ από τον Kalberg ([1979]. 1981: 19 επ.) η *ορθολογικότητα των σκοπών ή των μέσων* μπορεί να είναι:

α) *πρακτική*. Στον τύπο της πρακτικής ορθολογικότητας δίνεται έμφαση, γενικά, στον υπολογισμό και την αντιμετώπιση καθημερινών προβλημάτων μέσω μιας πραγματιστικής δράσης, η οποία προσανατολίζεται σύμφωνα με τα συγκεκριμένα συμφέροντα και ενδιαφέροντα ενός εκάστου, ανάλογα με την περίπτωση και τη συγκυρία. Στη συνέχεια ακολουθεί ο τύπος:

β) της *θεωρητικής ορθολογικότητας των σκοπών ή των μέσων*. Στον τύπο αυτό το ενδιαφέρον δεν περιορίζεται σε πρακτικές λύσεις και συγκεκριμένα αποτελέσματα της δράσης, αλλά επεκτείνεται στην ανάπτυξη όλο και πιο αφηρημένων νοημάτων, εννοιών και θεωριών, από τις οποίες μπορούν να συναχθούν συναφείς κρίσεις για τα θέματα που μας απασχολούν. Όλες αυτές οι προσεγγίσεις και κρίσεις μπορεί να είναι κάθετες – διαχρονικές ή οριζόντιες (αναφέρονται, δηλαδή, στην ίδια εποχή ή περίοδο). Επόμενος τύπος είναι:

γ) το σχήμα της *τυπικής ορθολογικότητας*. Ο τύπος αυτός νομιμοποιεί την επίτευξη ενός σκόπιμου υπολογισμού μέσω της τελικής αναφοράς σε έναν καθολικώς ισχύοντα και εφαρμοζόμενο, τυπικό κανόνα, όπως π.χ. σε αναγνωρισμένες καθοδηγητικές νόρμες και στην έγκυρη νομοθεσία. Στο βαθμό που υπάρχει μια καθαρή αιτιολόγηση και λογοδοσία, η οποία ακολουθεί τους, γενικά, έγκυρους τυπικούς κανόνες, τότε λαμβάνονται αποφάσεις με αντικειμενικά και αμερόληπτα κριτήρια, ανεξάρτητα από το κύρος και τη θέση των διαφόρων προσώπων που είναι αντίδικοι. Η αξιολόγηση και ο υπολογισμός που γίνεται στη βάση καθολικά αναγνωρισμένων τυπικών κριτηρίων και καταστατικών κανόνων, βρίσκεται λοιπόν σε πλήρη αντίθεση προς τις αποφάσεις που λαμβάνονται μεροληπτικά, σε σχέση με τα ιδιοτελή συμφέροντα και τις υποκειμενικές προτεραιότητες των διαφόρων συλλογικοτήτων ή ατόμων. Παράδειγμα τυπικής ορθολογικότητας αποτελεί ο σύγχρονος δικαστής, ο οποίος οφείλει να απονέμει τη δικαιοσύνη σύμφωνα με τα τυπικά κριτήρια του νόμου, και όχι ανάλογα με το αν είναι ο κατηγορούμενος πλούσιος ή φτωχός, ισχυρός ή αδύναμος, γνωστός ή άγνωστος, ή αν προσφέρει κάποιες ‘εκδουλεύσεις’ ή ‘δώρα’, όπως συνέβαινε με τον τύπο του Οθωμανού ‘καδή’ (Weber 1986: 272 επ. Kalberg 1981). Τέλος, ακολουθεί:

δ) ο τύπος της *ουσιαστικής ορθολογικότητας* (materiale Rationalität).[2] Η προσέγγιση αυτή μπορεί να είναι ιδιαίτερα ουσιαστική και σημαντική για κάποιον ή για μια συγκεκριμένη υπόθεση από αξιακή, οικονομική, δικαιική, ωφελιμιστική ή άλλη σκοπιά και στο πλαίσιο μιας ορισμένης ιστορικής συγκυρίας. Η έννοια της ουσιαστικής ορθολογικότητας είναι πολυσήμαντη και πολύπτυχη σύμφωνα με τον Βέμπερ (Weber 1985: 45, 105 επ., 272 επ. Kalberg 1981). Προσεγγίσεις που εξετάζουν ορθολογικώς τα ουσιαστικά χαρακτηριστικά μιας υπόθεσης διαπερνούν όλες τις κουλτούρες, σε όλα τα μήκη και τα πλάτη (Ναγόπουλος 2016: 251/52). Όμως, ιδιαίτερα στον εκκοσμικευμένο δυτικό κόσμο διαμορφώνονται και διαφοροποιούνται όλο και περισσότερες αξιακές σφαίρες. Εκτός από τη σφαίρα της θρησκείας, που μετατοπίζεται στο χώρο του μη ορθολογικού, δημιουργούνται

διαφορετικές, αλλά παράλληλες και μεταξύ τους αλληλοεξαρτώμενες αξιακές σφαίρες, όπως π.χ. η οικονομία και τα επαγγέλματα, το κράτος, η πολιτική, το δίκαιο, η επιστήμη, η νοηματοδότηση της ζωής μέσω της τέχνης και της κουλτούρας, των αθλητικών και κοινωνικοπολιτικών δρώμενων... Οι αξιακές αυτές σφαίρες δημιουργούν νέες ορθολογικότητες που μπορεί να αλληλοσυμπληρώνονται μεταξύ τους (Weber 1986: 11, 564-570).

Η απάντηση στο ερώτημα, ποιο συγκεκριμένο 'περιεχόμενο' μιας απόφασης μπορεί να χαρακτηριστεί ως *'ουσιαστικά ορθολογικό'* (άρα ωφέλιμο, επιθυμητό, εύστοχο) εξαρτάται από τη σκοπιά που βλέπει και σταθμίζει κανείς τα πράγματα, άρα σύμφωνα με τα αξιακά αυτονόητα, τα συμφέροντα και τα συναφή ενδιαφέροντά του στην ανάλογη ιστορική συγκυρία. Από μια εξατομικευμένη ή υποκειμενική οπτική γωνία, ανάμεσα σε εναλλακτικές επιλογές ορθολογικής δράσης, μπορεί μόνο η μια από αυτές να φαίνεται ως κατ' εξοχήν σημαντική ως προς την ουσία της, ενώ οι άλλες να εκλαμβάνονται, συγκριτικά, ως επουσιώδεις. Το στοιχείο αυτό της υποκειμενικής ουσιαστικής σημασίας που προσδίδουμε σε μια επιλογή ή δράση συνίσταται, ακριβώς, στο ότι

> η παρατήρηση δεν ικανοποιείται με το καθαρά τυπικό και (σχετικά) μονοσήμαντα διαπιστώσιμο γεγονός σύμφωνα με το οποίο διενεργείται ένας ορθολογικός ως προς τον σκοπό υπολογισμός με τα, κατά το δυνατόν, καταλληλότερα τεχνικά μέσα. Πολύ περισσότερο, εδώ διατυπώνονται ηθικές, πολιτικές, ωφελιμιστικές, ηδονιστικές, νομοκατεστημένες, εξισωτικές ή κάποιες άλλες αξιώσεις και, σύμφωνα μ' αυτές, τα αποτελέσματα της οικονομικής δράσης προσμετρούνται ορθολογικά ως προς την αξία ή ουσιαστικά ως προς την ορθολογικότητα της επίτευξης του σκοπού, ακόμη και όταν αυτή είναι τυπικά τόσο 'ορθολογική' ». (Weber 1985: 45. Weber 2005: 88).

Ο τύπος αυτός αποτελεί μια σκοπιά προσέγγισης και υπολογισμού της πραγματικότητας, η οποία χρησιμοποιείται πολύ συχνά για την επιβολή και την αιτιολόγηση ωφελιμιστικών, αξιακών ή άλλων επιλογών, από μιαν ειδική και εξατομικευμένη σκοπιά. Στη μορφή της αυτή, η ουσιαστική ορθολογικότητα μπορεί να συγκρίνεται, ή και να συγχέεται –σκόπιμα ή όχι- ιδιαίτερα με τον τύπο της τυπικής ορθολογικότητας. Μπορεί π.χ. η τυπική αξία και τιμή ορισμένων προϊόντων να είναι διαφορετική από την ουσιαστική και πραγματική τους αξία (Weber 1985: 105 εξ.) – ιδιαίτερα σε συνθήκες μαύρης αγοράς. Ένα άλλο χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι η ουκρανική κρίση από το 2014 έως σήμερα και η σύγκρισή της με την κρίση στις σχέσεις της Αμερικής με την Σοβιετική υπερδύναμη κατά την εγκατάσταση πυραύλων στην Κούβα το 1962 από την τελευταία. Οι περιπτώσεις αυτές εξετάζονται εύστοχα από τον Ν. Μουζέλη με την αξιοποίηση των κριτηρίων της *τυπικής* και της *ουσιαστικής ορθολογικότητας*[3] του Βέμπερ (Μουζέλης 2014).

Εν κατακλείδι, οι ιδεότυποι μπορούν να χρησιμεύουν ως χρήσιμα εργαλεία για να μας δείχνουν παραστατικά και με διαφάνεια πολλές από τις πολύμορφες, πολύσημες, αλλά αόρατες ή θολές για το γυμνό μάτι, αιτιώδεις συναρτήσεις της κοινωνικής και ατομικής δράσης. Πράγματι, «για να διαγνώσουμε τους πραγματικούς αιτιώδεις συσχετισμούς κατασκευάζουμε μη πραγματικούς» (Weber 1982: 287).

Συμπέρασμα

Ενάντια στις απόψεις που συνέδεαν τον ιδεότυπο με έναν ασφυκτικό φορμαλισμό (όπου ο τύπος αποβαίνει σε βάρος της ουσίας ή του περιεχομένου), στην ανάλυση που προηγήθηκε ο αναγνώστης είχε την ευκαιρία να εξετάσει το ενδεχόμενο να συμβαίνει το εντελώς αντίθετο: όχι μόνο δεν είναι φορμαλιστική η μέθοδος αυτή του Βέμπερ, αλλά στο πλαίσιο της εμπειρικής έρευνας μπορεί να αναδεικνύει διαφορετικές οπτικές γωνίες και πλουραλιστικές προσεγγίσεις που ξεπερνούν τον υποκειμενισμό και τη μεροληπτικότητα της ατομικής και κοινωνικής δράσης. Το συμπέρασμα αυτό εναρμονίζεται με ένα σημαντικό μέρος της επιστημονικής έρευνας και βιβλιογραφίας ως προς τη μέθοδο του ιδεοτύπου του Μαξ Βέμπερ, τουλάχιστον κατά τα τελευταία τριάντα χρόνια.

Σημειώσεις

[1] Ο Κ. Ψυχοπαίδης (1993: 44, σημ. 10) μεταφράζει τον όρο «Werturteil» ως «υποκειμενική κρίση», σύμφωνα με το γερμανικό πρωτότυπο, παρότι είχε υπόψη του και τις ελληνικές μεταφράσεις. Ο όρος αυτός μεταφράζεται και εδώ ως «υποκειμενική (αξιακή) αντίληψη και κρίση» (βλ. Χιωτάκης 2021), όντας εντελώς διαφορετικός και ετερογενής από την «αξιολόγηση» - την κρίση, δηλαδή, σύμφωνα με έλλογα και εμπειρικά κριτήρια - αλλά και την «άποψη» που γίνεται από μιαν ορισμένη οπτική γωνία ή σκοπιά προσέγγισης (Gesichtspunkt, point of view).

[2] Μεταφράζω με τον όρο αυτό (και όχι ως *υλική ορθολογικότητα*) τον όρο του Βέμπερ, *materiale Rationalität*. Στα γερμανικά υπάρχει διάκριση ανάμεσα στις λέξεις *"material" και "materiell"* (βλ. τα γερμ. Λεξικά, DUDEN και WAHRIG). Για παράδειγμα, ο όρος *υλικά συμφέροντα* αποδίδεται στα γερμανικά με τον όρο *materielle Interessen* - σε αντίθεση προς τα *πνευματικά ενδιαφέροντα (spirituelle Interessen)*. Δεν είναι τυχαίο ότι η απόδοση στα αμερικάνικα του όρου *materiale Rationalität* ως *substantive Rationality* έγινε από δυο γερμανούς, τους G. Roth και C. Wittich, που σπούδασαν αρχικά στη Γερμανία και στη συνέχεια είχαν επιστημονική σταδιοδρομία στις ΗΠΑ (βλ. Weber 1968, 1978: 1, 85).

[3] Η απόσυρση των σοβιετικών πυραύλων από την Κούβα (1962) ήταν *ουσιαστικό* (και καθόλου επουσιώδες) ζήτημα για την ασφάλεια της Αμερικής το 1962. Αντίστροφα, η μη ένταξή τής Ουκρανίας στην ΕΕ και ιδιαίτερα στο ΝΑΤΟ είναι, επίσης, *ουσιαστικό* ζήτημα για τη σημερινή Ρωσία. Όπως η Αμερική θεωρεί ως το «κατώφλι» της την Κούβα, παρόμοια και η Ρωσία θεωρεί σήμερα ως «κατώφλι» της την Ουκρανία. Η απόσυρση των σοβιετικών πυραύλων από την Κούβα μπορεί να μην εναρμονιζόταν με το *τυπικό διεθνές δίκαιο*, όμως εθεωρείτο αδιαπραγμάτευτη, για τα *ουσιαστικά συμφέροντα* και την ασφάλεια της Αμερικής. Αντίστροφα, οι αξιώσεις της Ρωσίας για την Ουκρανία μπορεί να μη συνάδουν με το *τυπικό διεθνές δίκαιο*, όμως θεωρούνται από την ίδια *ουσιαστικές για τα συμφέροντα* και την ασφάλειά της. Ως γνωστό, στην κουβανική κρίση υπερίσχυσε η *ουσιαστική ορθολογικότητα* επί *του τυπικού διεθνούς δικαίου για την αυτοδιάθεση των λαών*. Συγκριτικά, η ουκρανική κρίση, σήμερα, είναι πολυπλοκότερη, αφού συνδέεται και με το θέμα της Κριμαίας. Ωστόσο, η ειρηνική συνύπαρξη μεταξύ Ρωσίας και Δύσης (Αμερικής - ΕΕ) και η αποφυγή ενός νέου ψυχρού πολέμου, καθώς και τα μακροπρόθεσμα συμφέροντα των δυο αντιδίκων συνηγορούν υπέρ μιας συμβιβαστικής, ουσιαστικής ορθολογικότητας. Δεν είναι ίσως τυχαίο ότι το αίτημά

της Ουκρανίας για να γίνει μέλος του ΝΑΤΟ δεν έχει βρει ανταπόκριση από τη συμμαχία, τουλάχιστον μέχρι σήμερα.

Βιβλιογραφικές αναφορές

Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία

Κατσούλης, Η. Α. (1984), Επιστημολογικά Προβλήματα της Σύγχρονης Πολιτικής Επιστήμης, β' έκδ. Αθήνα.

Lassman, P. 2011. Ρεαλισμός και Ηθική. Για τον Λόγο του Κράτους στον Max Weber*,* στο Μ. Αντωνοπούλου και Σ. Χιωτάκης *Max Weber ο Σύγχρονός μας*. *Δοκίμια Κοινωνικής και Πολιτικής Θεωρίας,* Αθήνα, Νήσος, σσ. 171-214.

Μουζέλης, Ν. (2014), Από την Κρίση των Πυραύλων στην Ουκρανική Κρίση, *Το Βήμα της Κυριακής*, 26 Απριλίου.

Ναγόπουλος, Ν. (2016), Δημοκρατία και Κρίση Νομιμοποίησης των ευρωπαϊκών θεσμών: Μια Κοινωνιολογική Κριτική στο Νεοκλασικό Πρότυπο Ορθολογικότητας, στο: *Διεθνής και Ευρωπαϊκή Πολιτική*. Εκδ. Παπαζήση, τεύχ. 37-38, σσ. 249-263.

Τσίρος, Ν. (2014), *Η Ανάδυση του Πολιτικού Στοιχείου στην Κοινωνιολογία του Max Weber*, Αθήνα, Παπαζήση.

Χιωτάκης, Σ.(1983), Η επίδραση της Προτεσταντικής Ηθικής του Μ. Weber για την εξέλιξη του επαγγέλματος και του καπιταλισμού σύμφωνα με νεότερες έρευνες, στο *Νέα Παιδεία, Κείμενα παιδευτικού Προβληματισμού*, έτος 7^{ο} 26, σσ.161-171.

Χιωτάκης, Σ. (2006), (Υποκειμενική) Αξιακή Κρίση, Αξιολογική Κρίση και ο Ρόλος της Επιστήμης. Επαναπροσέγγιση των Συγκεκριμένων Όρων του Max Weber και της Απόδοσής τους στα Ελληνικά*, Επιστήμη και Κοινωνία*, τ. 16.

Χιωτάκης, Σ. (2021), Ιστορικά Αίτια και Ερωτήματα στη Μέθοδο Προσέγγισης της Πραγματικότητας από τον Max Weber, στο Ν. Ναγόπουλος (επιμ.), *Οι Κοινωνικές Επιστήμες Σήμερα: Διλήμματα και Προοπτικές Πέρα από την Κρίση,* Σχολή Κοινωνικών Επιστημών, Πανεπιστημίου Αιγαίου.

Ψυχοπαίδης, Κ. (1993), *Ο Max Weber και η Κατασκευή Εννοιών στις Κοινωνικές Επιστήμες*, Αθήνα, Κένταυρος.

Weber, Μ. (1972), *Δοκίμια επί της Θεωρίας των Κοινωνικών Επιστημών υπό Max Weber.* ΕΚΚΕ, Τόμοι Α και Β, Μετάφρ. Α. Γρηγορογιάννης, Αθήναι.

Weber, Μ. (1991), *Η Μεθοδολογία των Κοινωνικών Επιστημών.* Πρόλογος, Εισαγωγή, Μ. Γ. Κυπραίος (μτφρ), Αθήνα, Παπαζήση.

Weber, Μ. (2005), *Οικονομία και Κοινωνία 1, Κοινωνιολογικές Έννοιες.* Μετάφρ.-Εισαγωγή, Θ. Γκιούρας (επιμ.), Αθήνα, Σαββάλας.

Ξενόγλωσση βιβλιογραφία

Bosl, K. (1972), Die Grundlagen der modernen Gesellschaft. Eine deutsche Gesellschaftsgeschichte des Mittelaters. Bd. 2, Stuttgart

Bruum, H. (2007), Science, Values and Politics in Max Weber's Methodology, New Expanded Edition, Ashgate Publ. Limited.

Eliaeson, S. (2002), *Max Weber's Methodologies: Interpretation and Critique*, Paperback.

Glaeser, J. (2014*), Der Werturteilsstreit in der deutschen Nationalökonomie – M. Weber, W. Sombart und die Ideale der Sozialpolitik.* Marburg, Metropolis Verlag,

Kalberg, S. (1981), Max Webers Typen der Rationalität: Grundsteine fuer die Analyse von Rationalisierungs-Prozessen in der Geschichte, in: Sprondel, W. und Seyfarth, C: Max Weber und die Rationalisierung sozialen Handels, Stuttgart, Enke Verlag: 9-38. [πρώτη δημοσίευση στο American Journal of Sociology, 85, 1970]

Kalberg, S. (2001), Einführung in die historisch-vergleichende Soziologie Max Webers. Darmatadt, Westdeutscher Verlag.

Kocka, J, (Hrsg) (1986), Max Weber, der Historiker: Zweiundzwanzig Beiträge. Vol. 73.

Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, Mommsen, W. Soziologische Geschichte und historische Soziologie (1972),1974, in: Mommsen, W.: Max Weber. Gesellschaft, Politik und Geschichte, Suhrkamp taschenbuch wi/schaft,

Schluchter, W. (2005), Werturteilsfreiheit und Wertdiskussion. Max Weber zwischen Immanuel Kant und Heinrich Rickert, in W. Schluchter Handlung, Ordnung und Kultur. Studien zu einem Forschungsprogramm in Anschluss an M Weber. Tübingen, Moohr.

Schelting, Alex. (1934), Max Webers Wissenschaftslehre. Mohr (P.S.) in Tübingen.

Schreiner, K. (1986), Die mittelalterliche Stadt in Webers Analyse und die Deutung des okzidentalen Rationalismus, in Kocka, pp. 119-150.

Smith, D. N. (2013), Charisma Disenchanted: Max Weber and His Critics, in F. Harry Dahms (ed.) Social Theories of History and Histories of Social Theory (Current Perspectives in Social Theory, vol. 31), Emerald Group Publishing Limited, pp. 3-74.

Sprandel, R. (1971), Sozialgeschichte 1300-1500, in H. Aubin, und Zorn, W. Hrsg. Handbuch der deutschen Wirtschafts- und Sozialgeschichte, Bd. 1. Stuttgart.

Tenbruck, F. H. (1975), Das Werk Max Webers, in Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie, Vol. 27, pp. 663–702.

Tenbruck, F. H.,1986. Das Werk Max Webers. Methodologie und Sozialwissenschaften, in Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie, Vol. 38, pp. 13-31.

Weber, M. (1926, 1984), Max Weber: Ein Lebensbild,Tübingen, Mohr Siebeck.

Weber, M. (1985), Wirtschaft und Gesellschaft Grundriss der Verstehenden Soziologie, 5. Aufl., besorgt von J. Winkelmann, Tübingen, Mohr Siebeck.

Weber, M. (1920, 1986), Gesammelte Aufsätze zur Religionssoziologie τ. I, Tübingen, Mohr Siebeck.

Weber, M. (1992), Wissenschaft als Beruf 1917/1919. Politik als Beruf 1919. Hrsg. W. Mommsen - W. Schluchter in Zusammenarbeit mit B. Morgenbrod, MWGA. Tübingen, Mohr Siebeck.

Weber, M. (1922, 1982), Gesammelte Aufsätze zur Wissenschaftslehre“ , 7. Aufl., hg. von J. Winckelmann, Tübingen, Mohr Siebeck Band 1.

Weber, M. (1921, 1988), Gesammelte Politische Schriften, 5. Aufl., (Hrsg.). von J. Winckelmann, Tübingen, Mohr Siebeck.

Weber, M. (1968, 1978) Economy and Society, τόμοι 1, 2. Ed. G. Roth – Cl. Wittich. University of California Press, Berkley. Los Angeles. London.

Έβδομο Τακτικό Συνέδριο Ελληνικής Κοινωνιολογικής Εταιρείας

Κοινωνίες μετά την κρίση, Κοινωνίες χωρίς κρίση;

© ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ, 2022

ISBN 978-960-9596-05-3